३स्नुषायां, ४नवोढ़ायाम्, भार्य्यायां ५शारिवोषधौ ६पत्न्याम्, च मेदि० ।

ब(व)धूटी स्त्री अल्पा ब(व)धूः अल्पार्थे टि वा ङीप् । अल्पवयस्कायां नार्य्याम् "गोपवधूटीदुकूलचौराय" भाषाप० ।

ब(व)धूत्सव पु०ब(व)ध्वा उत्सव आर्त्तवम् रजः स इव प्रसवः पत्रादिर्यस्य । रक्ताम्लाने राजनि० ।

बधोद्यत त्रि०बधाय उद्यतः । मारणार्थमुद्युक्ते आततायिनि अमरः । आततायिनशब्दे ६४७ पृ० दृश्यम् ।

बध्य त्रि०बधमर्हति बध+यत् ।१बधार्हे अमरः । बन्ध कर्मणि क्यप् ।२कारारोद्धव्ये । आधारे क्यप् । ३बन्धनस्थाने च

बध्यपाल पु० बध्यं कारागारं पालयति पालि-अण् उप० स० । कारागृहरक्षके । विष्णु० पु० २अंशे ६अ० ।

बध्यभूमि स्त्री हन-भावे यत् बधादेशः बध्यस्य भूमिः । श्मशाने बधस्थाने बध्यस्थानादयोऽप्यत्र [तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री०

बध्योग पु०ऋषिभेदे ततो विदा० गोत्रापत्ये अञ् । बाध्योग

बध्र न० बन्ध-ष्ट्रन् नलोपः । १सीसके, २चर्मपयरज्ज्वां स्त्री ङीप् । पृषो० नस्य रः । बध्रीत्यप्यत्र स्त्री अमरः ।

बन याचने तना० आत्म० द्विक० सेट् । बनुते अबनिष्ट । बेने उदित्त्वात् क्त्वा वेट् बनित्वा बान्त्वा बान्तः । [बबन्ध बध्यते ।

बन्ध बन्धने क्र्या०पर०सक०अनिट् । बध्नाति अभान्त्सीत्

उद्+उत्तोल्य बन्धने "उद्बन्धनमृता ये च" स्मृतिः ।

अनु+नियतपूर्ववर्त्तित्वे अनुगमने च । "तेन किं भवतः स्नेहमनुबध्नाति मानसम्" देवीमा० ।

नि+नियमेन बन्धने निबन्धशब्दे दृश्यम् ।

निर्+आग्रहे निर्बन्धशब्दे दृश्यम् ।

प्र+बन्धने काव्यनिबन्धने च प्रबन्धशब्दे दृश्यम् ।

प्रति+निरोधे "प्रतिबध्नाति हि श्रेयः" रघुः । व्याप्तौ च प्रतिबन्धशब्दे दृश्यम् ।

सम्+सम्यक्बन्धे संसर्गे च ।

बन्ध संयमने चुरा०उभ०सक०सेट् । बन्धयति ते अबबन्धत् त

बन्ध पु०बन्ध-घञ् । १संयमने निगडादिना गतिरोधने २दृढ़ादिवेष्टनस्थाने च । दृढ़शब्दे २६२५पृ०दृश्यम् । करणे कर्मणि वा घञ् ।३देहे ४ऋणशोधनविश्वासाय स्थापिते द्रव्ये आधौ च । आधिशब्दे ७११पृ० दृश्यम् । करणे घञ् ।५गतिरोधसाधने शब्दर० । रतिबन्धभेदाश्च रतिमञ्जर्य्युक्ता यथा "पद्मासनो नागपदो लतावेष्टोऽर्द्धसंपुटः कुलिशं सुन्दरश्चैव तथा केसर एव च । हिल्लोलो नरसिंहोऽपि विपरीतस्तथाऽपरः । क्षुब्धो वै धेनुकश्चैव संपुटक ...नां चौराणां चौर्य्यमेव च । विप्रलम्भश्च ततः ...णीनां बलम् । हिंसा च हिंस्रतत्त्वज्ञ ...ां प्रतिसेवनम् । वरणापौ सुराणाञ्च अन्योऽपि व... ...म् । बलं धर्मो दृढस्थानां स्वल्पानां "कामप्रदो विप... ...स्तवः स्तावकानां ब्रह्म च ब्रह्मतोषश्च ततः समपद... ...यः ...शार्द्धसम्पुटः । ततः ... ...तिसुन्दरः । ऊरुपीडामरुचक्रौ ततश्चो... ...सकीलस्तु ततो लीलासनस्तथा । अष्ट... ... बहुसुखप्रदाः । पुंसां सुखकराश्चैव ... ततः" । ग्रवाहरूपेण सततं देहादे... ६संसारे च ।

बन्धक न० बन्धे स्थापितं धनम् कन् । ऋणशोधार्णम् विश्वा... हेतुतया आधीकृते १पदार्थे शब्दर० । स्वार्थे क ।२विनिमये पु० मेदि० । ३रतहिण्डके नानार्थमाला । ४पुंश्चल्यां स्त्री अमरः । ५हस्तिन्यां मेदि० उभयत्र गौरा० ङीष् । ६पञ्चपुरुषगामिन्यां स्त्रियाम् भा० आ० १२२अ० ।

बन्धन न० बन्ध-भावे ल्युट् ।१निगड़ादिना २संयमने अमरः ३वधे मेदि० । करणे ल्युट् । ४तद्धेतौ रज्ज्वौ । हेमच०

बन्धनवेश्मन् न० ६त० । कारागारे हारा० । बन्धनागारादयोऽप्यत्र । बन्धनालयोऽपि तत्रार्थे अमरः ।

बन्धनस्तम्भ पु० ६त० । हस्तिसंयमनकाष्ठे आलाने अमरः ।

बन्धित्र पु०बन्ध इत्र । १कामदेवे उणादि० । २चर्मव्यजने संक्षि०

बन्धु पु० बध्नाति मनः स्नेहादिना बन्ध-उ । १भ्रातरि मातुलपुत्रादौ अमरः । "२बन्धुभ्यः पितृमातृतः" इति स्मृतिः बान्धवे ३मित्रे ४पितरि ५मातरि ६भ्रातरि ७बन्धुजीवकवृक्षे च स्वार्थे अण् । बान्धव तत्रार्थे बन्धवश्च त्रिविधाः पारिभाषिका आत्मबन्धुशब्दे पितृबन्धुशब्दे उक्ता मातृबन्धुशब्दे वक्ष्यमाणाश्च दृश्याः । अतएव "तत्सुतो गोत्रजो बन्धुरिति" याज्ञ० तत्रव. याख्या इति मिता० । दायभागमते तु मातामहादयोऽपि बन्धवः अतएव "तत्सुतो गोत्रजो बन्धुरिति" याज्ञ०व्या० तेन बन्धुपदेन असगोत्राणां मातामहादीनां ग्रहणमित्युक्तम् । अतो मतभेदेन धनग्रहणे व्यवस्थाभेदः ।

बन्धुक पु० बन्ध-उक । बन्धुजीववृक्षे शब्दरत्ना० ।

बन्धुजीव(क) पु०बन्धुरिव जीवयति जीवि-अण् ण्वुल् वा । बन्धुजीववृक्षे । (बांधुलि) वृक्षे अमरः । [च अमरः

बन्धुता स्त्री बन्धु+संघे भावे तल् वा । १बन्धुसमूहे, २तद्भावे

बन्धुदत्त न० ३त० । १स्त्रीधनभेदे "बन्धुदत्तं तथा शुल्क

…यां बान्धवास्तद्-
…बन्धुदत्तप्रदेन कन्या-
…दायभागः । तन्मते
…ते २स्त्रीधने च ।

…० बन्ध-उरच् । १उत्कट शब्दर० २स्त्रोचिह्ने ३तिल-
कल्के ४बन्धुजीववृक्षे ५बधिरे ६हंसे च मेदि० ७विडङ्गे
हेमच० ८कृष्णभौषधौ राजनि० ९वके विहङ्गे च पु०
शब्दर०। १०रम्ये ११नम्रे १२वेश्यायां स्त्री १३सक्तुषु पु०
ब०व मेदि० । १४उन्नतानते च त्रि० अमरः पाठान्तरम् ।

बन्धुल पु० बन्ध-उलच् । १असतीपुत्रे अमरः २बन्धुके शब्दर०
३सुन्दरे ४रम्ये ५नम्रे च त्रि० अजयपालः ।

बन्धूक पु० बन्ध-ऊक । (बान्धुली) वृक्षे अमरः "बन्धूकपुष्पसङ्का-
शम्" रविप्रणाममन्त्रः । रक्तपीतादिपुष्पे मध्याह्ने प्रकाश-
वति पुष्पवृक्षे २पीतशालके मेदि० । "असितपीतलोहितपुष्प
विशेषाच्चतुर्विधो बन्धूकः । ज्वरहारी विषहारी यद्यपि
शान्तिजननः प्रसादनः सविलः स्यात्" राजनि० । "बन्धूकः
कफकृद्ग्राही रक्तपित्तहरो लघुः" भावप्र० । (बन्दुक)
इति ख्याते २खधूपे न० हेमच० ।

बन्धूर पु० बन्धू-ऊरच् । १छिद्रे उणा० । २रम्ये ३नम्रे च त्रि०
रभसः ४उन्नतानते क्वचिदुन्नते क्वचिन्नते त्रि० अमरः ।

बन्धूलि पु० बन्ध-ऊलि । बन्धुजीववृक्षे शब्दर० ।

बन्ध्य त्रि० बन्ध-यत् । कालप्राप्तावपि १ फलशून्ये वृक्षे
अमरः । २निष्फले राजनि० "अबन्ध्यकोपस्य निहन्तु-
रापदाम्" किरा० । ३बन्धनीये च त्रि० । ४कपुलायां
स्त्रीजातौ स्त्री शब्दच० । ५बालाख्ये गन्धद्रव्ये स्त्री
मेदि० । प्रा०वि० बन्ध्यायाः इषलीत्वमुक्तं यथा "बन्ध्या
च वृषली ज्ञेया वृषली च रजस्वला । अथ वा वृषली
ज्ञेया कुमारी या रजस्वला" ६योनिरोगभेदे स्त्री
भावप्र० । ४५८७पृ० योनिव्यापच्छब्दे परिशिष्टे दृश्यम् ।

बन्ध्यफल पु० फले बन्ध्यः पूर्वनि० । फलहीने वृक्षे अमरः ।

बन्ध्याकर्कोटी स्त्री बन्ध्याया उपकारिणी पुत्रप्रदत्वात्
कर्कोटी । तिक्तकर्कोट्याम् अस्याः पुत्रदायित्वेन बन्ध्यो-
पकारित्वम् । स्वार्थे क अत इत्वम् । बन्ध्याकर्कोटिका
तत्रैव भावप्र० "बन्ध्याकर्कोटिका तिक्ता कटूष्णा च कफा-
पहा । स्थावरादिविषघ्नी च रसायनकरी परा" तन्नामग्र-
हणे पुत्रदेति कीर्त्तनात् तस्य बन्ध्योपकारित्वं बोध्यम् ।

बन्ध्यातनय पु० बन्ध्यायास्तनय इव । अलीके पदार्थे बन्ध्या-
सुतादयोऽप्यत्र ।

बभ्र गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् । बभ्रति अबभ्रीत् बबभ्र ।

बभ्रु पु० भृ-कु-द्वित्वम् बभ्र-उ वा । १शिवे २विष्णौ ३नकुले
४वह्नौ, ५विशाले देशभेदे ६तद्देशवासिनि ब०व० मेदि० ।
७मुनिभेदे च ८पिङ्गलवर्णे पु० । ९तद्वति त्रि० अमरः ।
स्त्रियाम् ऊङ् । १०खलतौ बहुकरे पु० हेमच० । ११पिता-
वरकशाये राजनि० । गर्गा० अपत्ये यञ् । बाभ्रव्य तन्मु-
नेरपत्ये पुंस्त्री० । स्त्रियां ङीप् यलोपः बाभ्रवी ।

बभ्रुधातु पु० कर्म० । १स्वर्णे २गैरिके च राजनि० ।

बल्व गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् । बल्वति अबल्वीत् बबल्व ।

बम्भारि त्रि० भृ-इन् द्वित्वं अभ्यासे मुम् । सर्वस्य भर्त्तरि
"बम्भारिरस्यसुरसि" नागउन्मा० ।

बर न० वृ-अच् १कुङ्कुमे । २आर्द्रके ३त्वचे ४बालके गन्ध-
द्रव्ये राजनि० । कर्मणि अच् । ५जामातरि देवादिभ्यः
६प्रार्थ्ये ७षिङ्गे जारे च पु० । भावे अप् । ८वरणे
९त्रिफलायां मेदि० । १०गुडूच्यां, ११मेदायां १२ब्राह्म्याम्
१३विडङ्गे १४पाठायां १५हरिद्रायाञ्च स्त्री टाप्
राजनि० । १६शतावर्य्यां स्त्री मेदि० गौरा० ङीष् ।

बरम् अव्य० वृ-बा० अमु । ईषदिष्टे अयमन्यस्मादिष्ट इत्यर्थे ।

बर्जह न० गवादीनां दुग्धस्रोतपत्तिस्थाने ऋ० १।६२।४ भा०

बर्ब गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् । बर्बति अबर्बीत्

बर्बट पु० बर्ब-अटन् । १राजमाषे (बरबटी) त्रिका० । गौरा०
ङीष् । २तत्रैव स्त्रीत्वे ३वेश्यायाञ्च स्त्री मेदि० ।

बर्बणा स्त्री बर्ब-ल्यु । नीलमक्षिकायाम् अमरः ।

बर्बुर न० न० बर्ब-उरच् । उदके निघण्टुः ।

बर्ह दाने वधे स्तुतौ भाषे च भ्वा०आ०सक०सेट् । बर्हते
अबर्हिष्ट "विगर्हितं धर्मधनैर्निबर्हणम्" नैष० ।

बर्ह न० बर्ह-अच् । १मयूरपिच्छे अमरः । २पत्रे ३परीवारे
हेमच० मयूरपिच्छे पुंस्त्वमपि । "कं प्रेरिष बर्हः" इति
विक्रमो० प्रयोगात् "यथा बर्हाणि चित्राणि बिभर्त्ति
भुजगाशनः" लोके प्रयोगः । [पु०८४ब०

बर्हकेतु पु० बर्हं केतुचिह्नं यस्य । नवममनोः पुत्रभेदे मार्क०

बर्हवत् पु० बर्ह+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । मयूरपिच्छयुक्ते
ततः निष्ठ्यादि० अण् । बार्हवत तत्सम्बन्धिनि त्रि० ।

बर्हस् न० बर्ह-स्तुतौ असुन् । आश्वल० श्रौ० १।११४।१० ।

बर्हि न० बर्ह-इन् । कुशे ।

बर्हिण पु० बर्ह+इन । मयूरे अमरः ।

बर्हिन् पु० बर्ह+अस्त्यर्थे इनि । मयूरे अमरः ।

बर्हिवाहन पु० बर्ही मयूरो वाहनमस्य । कार्त्तिकेये ।

बर्हिपुष्प पु० बर्हि वर्हयुक्तमिव पुष्पमस्य । मयूरपिच्छकच्चे बर्हिकुसुमादयोऽप्यत्र ।

बर्हिर्मुख पु० बर्हिर्वह्निर्मुखमस्य । देवे अमरः ।

बर्हिःशुष्मन् पु० बर्हिः कुशः बलमस्य । वह्नौ अमरः ।

बर्हिषद् पु० ब०व० बर्हिषि सीदति सद्–क्विप् षत्वम्। पितृगणभेदे पितृशब्दे दृश्यम् ।

बर्हिष्केश पु० बर्हिः केश इव यस्य वह्नौ ।

बर्हिष्मत् त्रि० बर्हिरस्त्यस्य मतुप् । कुशयुक्ते स्त्रियां ङीप् ।

बर्हिष्य त्रि० बर्हिषि दत्तम् यत् । कुशे दत्ते पिण्डादौ ।

बर्हिष्ठ त्रि० बर्हिषि कुशे तिष्ठति स्था–क ७त० वा विसर्गलोपः षत्वम् । कुशस्थिते ।

बर्हिस् न० बर्ह–कर्मणि इसि । कुशे १यज्ञिये कुशे "निहोता सत्सि बर्हिषि" सामार्चिकम् १।१।१। "उपमूललूनं बर्हिः पितॄणां पर्वसु लूनं देवानाम्" कौ०त०। प्राचीनबर्हिःशब्दे दृश्यम् २दीप्तौ ३अग्नौ च "बर्हिषि रजतं न देयम्" श्रुतिः ।

बल जीवने, धान्यावरोधे च भ्वा०पर०सक०सेट् । बलति । अबालीत् बेलतुः । ज्वलादि०कर्त्तरि ण । बलः बालः ।

बल दाने वधे निरूपणे च भ्वा०उभ०सक०सेट् । बलति–ते अबालीत् अबलिष्ट । बेलतुः बेले । [बलत् त ।

बल ... चु०उभ०अक०सेट् मित् घटा०। बलयति-ते अबीबलत् ।

बल निरूपणे चु०आत्म०सक०सेट् । बालयते अबीबलत ।

बल न० बल-अच् । १सैन्ये २देहजे सामर्थ्ये ३स्थौल्ये ४गन्धरसे ५रूपे मेदि० ६शुक्रे हेमच० ७८देहे जटा० ८पल्लवे शब्दर० ९रक्ते च शब्दच० । १०बलयुक्ते त्रि० मेदि० ११काके १२बलदेवे अमरः । १३वरुणवृक्षे शब्दच०। १४दैत्यभेदे पु० मेदि० । तत्र पारिभाषिकबलानि ब्रह्मवैपु० ३५ अ० उक्तानि यथा

"क्षत्रियाणां बलं युद्धं व्यापारश्च बलं विशाम् । भिक्षाबलं भिक्षुकाणां शूद्राणां विप्रसेवनम् । हरौ भक्तिर्हरेर्दास्यं वैष्णवानां बलं हरिः । हिंसा बलं खलानाञ्च तपस्या च तपस्विनाम् । बलं वेशश्च वेश्यानां योषितां यौवनं बलम् । बलं प्रतापो भूपानां बालानां रुदितं बलम् । सतां सत्यं बलं, मिथ्या बलमेवासतां सदा । अनुगानामनुगमः स्वल्पस्थानाञ्च सञ्चयः । विद्या बलं पण्डितानां वाणिज्यं वणिजां बलम् । शश्वत्सुकर्मशीलानां गाम्भीर्य्यं साहसं बलम् । धनं बलं च धनिनां शुचीनां शौचमेव च । बलं विवेकः शान्तानां गुणिनां बलमेकता । गुणो बलं च गुणिनां चौराणां चौर्य्यमेव च । विप्रलम्भश्च कापट्यमधर्मस्थानां बलम् । हिंसा च हिंस्रजन्तूनां सतीनां पतिसेवनम् । वरशापौ सुराणाञ्च शिष्याणां गुरुसेवनम् । बलं धर्मो गृहस्थानां भृत्यानां राजसेवनम् । बलं स्तवः स्तावकानां ब्रह्म च ब्रह्मचारिणाम् । यतीनाञ्च सदाचारो न्यासः सन्न्यासिनां बलम् । पापं बलं पातकिनां सुभक्तानां हरिर्बलम् । पुण्यं बलं पुण्यवतां प्रजानां नृपतिर्बलम् । फलं बलञ्च वृक्षाणां जलधीनां जलं बलम् । जलं बलञ्च मत्स्यानां मतृस्थानाञ्च जलं बलम् । शान्तिर्बलञ्च भूपानां विप्राणाञ्च विशेषतः" । "विद्याभिजनमित्राणि बुद्धिसत्त्वं धनानि च । तपःसहायवीर्य्याणि दैवञ्च दशमं बलम्" । भा० शा० ।

वैद्यके सद्योबलकरपदार्था संग्रह्य दर्शिता यथा "सद्यो बलकरं ज्ञेयं बालाभ्यङ्गः सुभोजनम् । सद्यो बलकरं ज्ञेयं सर्पिश्च मांसमप्युत" । "धातूनां यत् परं तेजस्तत्खल्वोजस्तदेव बलमित्युच्यते" वैद्य० वायुदत्ते १५स्कन्दानुचरभेदे पु० । "बलञ्चातिबलञ्चैव महाबलौ महाबलौ" भा० श० २५।२६ श्लो० । असुरभेदश्च इन्द्रेण हतः इन्द्रपर्य्याये बलारातिशब्ददर्शनात्" देवीपु० ४७अ० तु स विष्णुना हतः "तदा दत्ता तनुस्तेन दानवेन महात्मना । विष्णुनापि स्वचक्रेण शिरश्छिन्नो बलः । प्राकृतं देहमुत्सृज्य दिव्यकायस्त्वभूत्तदा । तस्यावयवसंजाता वज्राद्या रत्नजातयः । लोचने सुर तेजांसि पद्मरागाणि चाभवन् । विशुद्धपात्रदानेन कायो रत्नाकरोऽभवत्" । [अमरः । अन्त्यस्थवादिरयमिति स्वामी ।

बलक्ष पु०बलं क्षायत्यस्मात् क्षै–क । १शुक्लवर्णे । २तद्वति त्रि०।

बलज न० बलात् जायते जन–ड । १क्षेत्रे २पुरद्वारे ३शस्ये ४युद्धे च । ५बलजाते त्रि० मेदि०। ६वरयोषायां ७यूथिकायां च स्त्री मेदि० ।

बलद पु० बलं ददाति दा–क । "पौष्टिके बलदः स्मृतः" १ पौष्टिककर्माङ्गे वह्निभेदे । २ अश्वगन्धायां स्त्री । राजनि० ३बलदातरि त्रि० । ४जीवके पु० राजनि० ।

बलदीनता स्त्री ३त० । ग्लानौ हेमच० ।

बलदेव पु० बलेन दीव्यति दिव–अच् बलोद्रिक्तो देवो वा शाक०त० । १बलरामे "बलदेवो बलोद्रेकात्" ब्रह्मवै० ज०ख० ४२ अ० । २त्रायमाणौषधौ स्त्री अमरः । ३वायौ पु० मेदि० ।

बलप्रसू स्त्री ६त०। रोहिण्यां वसुदेवभार्य्याभेदे स्त्री शब्दच० तज्जनन्यादयोऽप्यत्र ।

बलभद्र पु०बल+अर्श आद्यच् बलो बलवानपि भद्रः सौम्यः । १बलदेवे, अमरः । २गवये राजनि०। ३अनन्ते पु० ४बलयुते त्रि० हेमच० । ५लोध्रे शब्दच० । बलेषु भद्रा । ६त्रायमाणौषधौ ६छतकुमार्य्यां च स्त्री मेदि०। स्वार्थे क । बलभद्रिका तत्रार्थे स्त्री अमरः ।

बलराम पु० बलेन रमते रम-संज्ञायां कर्त्तरि घञ् बलोपपदको वा रामः शा० त०। कृष्णाग्रजे रोहिणीनन्दने संकर्षणे रामस्य दाशरथिपरशुरामबलरामभेदेन त्रित्वात् अस्य बलोपदकत्वात्तथात्वम् । [भरतः ।

बलल पु० बलं लाति ला-क बल-कलच् वा । बलरामे

बलवत् अव्य० बल+अतिशये मतुप् मस्य वः । १अतिशये अमरः । "बलदपि शिक्षितानाम्" शकुन्तला । २बलविशिष्टे मांसले त्रि० अमरः स्त्रियां ङीप् । [जटाधरः ।

बलवर्द्धिनी स्त्री० बलं वर्द्धयति वृध-णिनि । जीवकौषधौ

बलविन्यास पु० बलानां सैन्यानां विशेषेण दुर्भेद्यतायै न्यासः स्थापनम् । व्यूहे सेनासन्निवेशविशेषे अमरः ।

बलशालिन् त्रि० बलेन शालते शाल-णिनि । बलविशिष्टे स्त्रियां ङीप् । [इन्द्रे हला०। बलनिसूदनोऽप्यत्र ।

बलसूदन पु० बलं तन्नामकमसुरं सूदयति सूद-ल्यु ।

बलस्थिति स्त्री स्था-आधारे क्तिन् ६त०। शिबिरे त्रिका० ।

बलहन् पु०बलनामासुरं बलं वा हन्ति हन-क्विप् । बलारातौ १इन्द्रे २श्लेष्मधातौ शब्दर० । ३बलरामे हरिवं० १११ अ० ।

बला स्त्री० बलं कार्य्यत्वेनास्त्यस्याः । (वालियड़ा) १क्षुपभेदे, अमरः । "बलाचतुष्टयं शीतं मधुरं बलकान्तिकृत् । स्निग्धं ग्राहि समीरास्रपित्तास्रक्षतनाशनम् । बलामूलत्वचश्चूर्णं पीतं सक्षीरशर्करम् । मूत्रातिसारं हरति दृष्टमेतन्न संशयः" भावप्र० । विश्वामित्रेण रामाय दत्ते २अस्त्रविद्याभेदे अतिबलशब्दे दृश्यम् ।

बलाका स्त्री० बल-संवरणे आक । १बकपङ्क्तौ २बके विषकण्ठिकायां ३बकभेदे ४कामुक्यां च शाश्वतः ।

बलाकाश्व पु० अजकन्दपुत्रे नृपभेदे हरिवं० ७अ० ।

बलाकिन् त्रि० बलाका+भूम्नि इनि । १बलाकायुक्ते स्त्रियां ङीप् २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० भा० आ० ६७अ० ।

बलाङ्गक पु० बलयुक्तमङ्गमत्र कप् । वसन्तकाले हेमच० ।

बलाञ्चिता स्त्री ३त०। बलरामवीणायां शब्दरत्ना०।

बलाट पु०बलाय तद्दानाय अटति गच्छति उदरम् अट-अच् । मुद्गे (मुग) हेमच० ।

बलात् अव्य० बलं सामर्थ्यं कारणत्वेनातति अत-क्विप् । हठादित्यर्थे । पञ्चम्यन्तबलशब्देनास्य न गतार्थता बलात्कार इत्यादिसिद्धये तस्यावश्यमङ्गीकार्य्यत्वात् । [च ।

बलात्कार पु०बलात्+कृ-घञ् । बलपूर्वककरणे, हठात्करणे

बलात्मिका स्त्री० बलमेवात्मा स्वरूपं कारणत्वात् यस्याः कप् अत इत्त्वम् । (हातिशुड़ा) हस्तिशुण्डीवृक्षे शब्दर०

बलादि पु० चतुरर्थ्यां यः प्रत्ययनिमित्ते १शब्दगणे स च गणः पा०ग०उक्तो यथा "बल चुल नल दल वट लकुल उरल पुल मूल उल डुल वन कूल" । अस्त्यर्थे वा १मतुप्रत्यय निमित्ते २शब्दगणे च स च गणः पा०ग०सूत्रे उक्तो यथा "बल उत्साह उद्भास उद्वास उद्दास शिखा कुल चूड़ा सुल कूल आयाम व्यायाम उपयाम आरोह अवरोह परिणाह युद्ध" ।

बलाढ्या स्त्री० बलाय आढ्या । (बेलियाड़ा) क्षुपभेदे राजनि

बलाध्यक्ष पु० ६त० । सेनापतौ मनु० ७।१८९ ।

बलानुज पु० अनुजायते अनु+जन-ड ६त० । श्रीकृष्णे ।

बलाबलाधिकरण न० बलञ्च अबलञ्च ते अधिक्रियेते अस्मिन् अधि+कृ-आधारे ल्युट् । आकाङ्क्षानाकाङ्क्षारूपबलाबलयोर्निश्चायके जैमिन्युक्ते न्यायभेदे यथा "सा वैश्वदेव्यामिक्षा भवति वाजिभ्यो वाजिनम्" इत्यत्र वैश्वदेवयागस्यामिक्षान्वितत्वेनन वाजिनाकाङ्क्षेति न तत्र तस्यान्वयः वेदान्तप० ।

बलामोटा स्त्री० बलमामोटयति आ+मुट-अच् । नागदमन्याम् भावप्र०

बलाय पु० बलस्यायः स्थानम् । वरुणवृक्षे शब्दच०।

बलाराति पु० बलस्य तन्नामासुरस्यारातिः । इन्द्रे अमरः । बलशत्रु प्रभृतयोऽप्यत्र । [ण्वुल् । पानीयामलके शब्दच० ।

बलालक पु० बलाय सामर्थ्याय अलति पर्य्याप्नोति अल-

बलास पु० बलमस्यति क्षिपति अस०अण् उप०सम०। कफधातौ हेमच० "गौरवं कफसंस्रावोऽरुचिस्तथ्योऽग्निमार्दवम् । माधुर्य्यमपि चास्यस्य बलासावततेऽहृदि" सुश्रु०

बलाह्वकन्द पु० बलं सामर्थ्यमाह्वयति आ+ह्वे-क तादृशः कन्दः । शुलुच्वकन्दे राजनि० ।

बलि पु० बल-इन् । १ पूजायाम् २उपहारे, "ददतु तौ बलिं चैव निजगात्रात् क्षुधितबलिमिति" चण्डी ३राजग्राह्ये अमरः ४चामरदण्डे, ५गृहस्थकर्त्तव्यपञ्चयज्ञमध्ये भागे, ६भूतयज्ञे, हेमच०। "बलिकर्म ततः कुर्य्यादिति" स्मृतिः ।

विरोचनपुत्रे ६दैत्यभेदे च "येन बद्धो बलीराजा दानवेन्द्रो महाबलः" रक्षाबन्धनमन्त्रः। ७जरया श्लथचर्मणि स्त्री० ङीप्। "गृहस्थस्तु यदा पश्येत् वलीपलितमात्मनः" इति मनुः। ८उदरावयवभेदे "वलि-त्रयं चारु बभार बाला" इति कुमारः। ८गुह्यस्थे कङ्कु-राकारे मांसपिण्डे, वैद्यकम् अर्शस्‌शब्दे दृश्यम्। ९गृह-दारुभेदे च (पाड़)स्त्री० स्वार्थे क। बलिका तत्रार्थे अतिबलायाञ्च राजनि०। १०ययातिवंश्यसुतपोनृपपुत्रे विष्णु पु०। दानवभेदकथा भाग० ८स्क० दृश्या।

वैश्वदेवबलिकरणप्रकारः मार्क० पु० उक्तो यथा। "ततोऽग्नेस्तर्पणं कुर्य्याद्दद्याच्च बलिमित्यथ। ब्रह्मणे गृहमध्ये तु विश्वदेवेभ्य एव च। धन्वन्तरिं समुद्दिश्य प्रागुदीच्यां बलिं क्षिपेत्। प्राच्यां शक्राय, याम्यायां यमाय बलिमाहरेत्। प्रतीच्यां वरुणायैव सोमायो-त्तरतो बलिम्। दद्याद्धात्रे विधात्रे च बलिं द्वारे गृहस्य च। अर्य्यमणे च बलिं दद्यात् गृहेभ्यश्च सम-न्ततः। नक्तञ्चरेभ्यो भूतेभ्यो बलिमाकाशतो हरेत्। पितॄणां निर्व्वपेच्चैव दक्षिणाभिमुखस्थितः। गृहस्थ-स्तत्परो भूत्वा सुसमाहितमानसः। ततस्तोयमुपादाय तिष्ठेदाचमनाय वै। स्थानेषु निक्षिपेत् प्राज्ञस्तास्ता उद्दिश्य देवताः। एवं गृहबलिं कृत्वा गृहे गृहपतिः शुचिः। आप्यायनाय भूतानां कुर्य्यादुत्सर्गमादरात्। श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च वयोभ्यश्च वपेद्भुवि। वैश्वदेवं हि नामैतत् सायं प्रातरुदाहृतम्"।

देवोद्देश्यकबलिविशेषादिकं यथा

"साधकैर्बलिदानेषु ग्राह्याः सर्वसुरस्य तु। प-क्षिणः कच्छपा ग्राहा मत्स्या नवविधा मृगाः। महिषो गोधिका गावश्छागो बभ्रुश्च शूकरः। खड्गश्च कृष्णसारश्च गोधिका शरभो हरिः। शार्दूलश्च नर-श्चैव स्वगात्ररुधिरन्तथा। चण्डिकाभैरवादीनां बलयः परिकीर्त्तिताः। बलिभिः साध्यते मुक्ति-र्बलिभिः साध्यते सुखम्। बलिदानेन सततं जयेत् शत्रू-न्नृपान्नृपः। मत्स्यानां कच्छपानाञ्च रुधिरैः सततं शिवा। मासैकं तृप्तिमायाति ग्राहैर्मासांस्तु त्रीनथ। मृगाणां शोणितैर्देवी नराणामपि शोणितैः। अष्टौ मासानवाप्नोति तृप्तिं कल्याणदा च सा। गोगोधि-कानां रुधिरैर्व्वार्षिकीं तृप्तिमाप्नुयात्। कृष्णसारस्य रुधिरैः शूकरस्य च शोणितैः। आप्नोति सततं देवी तृप्तिं द्वादशवार्षिकीं। महिषाणाञ्च खड्गानां रुधिरैः शतवार्षिकीम्। तृप्तिमाप्नोति परमां शार्दूलरुधिरैस्तथा। सिंहस्य शरभस्याथ स्वगात्रस्य च शोणितैः। देवी तृप्ति-मवाप्नोति सहस्रं परिवत्सरान्। मांसैरपि तथा प्रीती-रुधिरैर्यस्य यावती। कृष्णसारकृते खड्गं तथा मत्स्यञ्च रोहितम्। वार्द्धीनसयुगस्यापि फलं तेषां पृथक् शृणु। कृष्णसारस्य मांसेन तथा खड्गेन चण्डिका। वर्षान् पञ्च शतान्येव तृप्तिमाप्नोति केवलाम्। रोहितस्य तु मत्स्यस्य मांसैर्वार्द्धीनसस्य च। तृप्तिमाप्नोति वर्षाणां शतानि त्रीणि मत्प्रिया। त्रिःपिबंस्त्वेन्द्रिय-क्षीणः श्वेतो वृद्धस्त्वजापतिः। वार्द्धीनसः प्रोच्यतेऽसौ हव्ये कव्ये च सत्कृतः। नीलग्रीवो रक्तशीर्षः कृष्ण-पादः सितच्छदः। वार्द्धीनसः स्यात् पक्षीशो मम विष्णो रतिप्रियः। "मन्त्रपूतं शोणितन्तु पीयूषं जायते सदा। मस्तकञ्चापि तस्यास्ति मांसञ्चापि सदा शिवा। तस्मात्तु पूजने दद्याद्बलेः शीर्षञ्च लोहितम्। भोज्ये होमे च मांसानि नियुञ्जीयाद्विचक्षणः। पूजासु नाऽऽम मांसानि दद्याद्वै साधकः क्वचित्। कृते तु लोहितं शीर्षमक्तं तत्तु जायते। कुष्माण्डमिक्षुदण्डञ्च मद्य-मासवमेव च। एते बलिसमाः प्रोक्तास्तृप्तौ छाग-समाः सदा। चन्द्रहासेन कत्र्या वा छेदनं मुख्यमि-ष्यते। दात्रासिधेनुकक्रचशङ्कुभिस्तु मध्यमम्। क्षुरच्छुरप्रभल्लैश्चैवाधमं परिकीर्त्तितम्। एभ्योऽन्यैः शक्तिबाणाद्यैर्बलिश्छेद्यः कदापि न। नाप्ति देवी बलिं तन्तु दाता दुःखमवाप्नुयात्। हस्तेन छेदयेद्यस्तु प्रोक्षितं साधकः पशुम्। पक्षिणं वा ब्रह्महत्यां सोऽवा-प्नोति सुदुःसहाम्। नामन्त्र्य खड्गन्तु बलिं नियुञ्जीत विचक्षणः।" "पशूनां पक्षिणाञ्चापि नराणाञ्च विशे-षतः। स्त्रियं न दद्यात्तु बलिं दत्त्वा नरकमाप्नुयात्। सङ्कल्पितबलिदानेषु योषितं पशुपक्षिणोः। बलिं दद्या-न्मानुषीन्तु त्यक्त्वा सङ्कल्पपूजितम्। न त्रिमासीयकान्यूनं पशुं दद्यात् शिवाबलिम्। न च त्रिपक्षकान्यूनं प्रद-द्याद्वै पतत्रिणम्। काणाव्यङ्गादिदुष्टन्तु न पशुं पक्षिण-न्तथा। देव्यै दद्याद्यथामत्यं तथैव पशुपक्षिणौ। छिन्नलाङ्गूलकर्णादिभग्नदन्तन्तथैव च। भग्नशृङ्गादि-कञ्चापि न दद्यात्तु कदाचन।" "नारं सव्ये शिरो-रक्तं देव्याः सम्यक् निवेदयेत्। छागन्तु वामतो दद्यान्म-हिषं वितरेत् पुरः। पक्षिणं वामतो दद्याद्यतो देह

शोणितम् । क्रव्यादीनां पशूनान्तु पश्चिमायां शिरोऽसृजम् । वामे निवेदयेत् पार्श्वे जलजानाञ्च सर्व्वशः । कृष्णसारस्य कूर्म्मस्य खड्गस्य शशकस्य च । प्राङ्मुखाग्रं मत्स्यानामग्र एव निवेदयेत् । सिंहस्य दक्षिणे दद्यात् खड्गिनोऽपि च दक्षिणे । पृष्ठदेशे न दद्यात्तु शिरो वा रुधिरं बलेः” कालिकापु० नानास्थानीयम् । “बलिदानेन विप्रेन्द्र ! दुर्गाप्रीतिर्भवेन्नृणाम् । हिंसाजन्यञ्च पापञ्च लभते नात्र संशयः । उत्सर्गकर्त्ता दाता च छेत्ता पोष्टा च रक्षकः । अग्रपश्चान्निरोद्धा च सप्तैते वधभागिनः । यो यं हन्ति स तं हन्ति चेति वेदोक्तमेव च । कुर्व्वन्ति वैष्णवीं पूजां वैष्णवास्तेन हेतुना” ब्रह्म० प्रकृ० ६१ । ६२ अ० । बलिदाननिन्दा यथा “पार्व्वत्युवाच । ये समार्च्चनमित्युक्त्वा प्राणिहिंसनतत्पराः । तत् पूजनं समासेध्य यद्दोषात्तदधोगतिः । मदर्थे शिव ! कुर्व्वन्ति तामसा जीवघातनम् । आकल्पकोटि निरये तेषां वासो न संशयः । मम नाम्नाथ वा यज्ञे पशुहत्यां करोति यः । कापि तन्निष्कृतिर्नास्ति कुम्भीपाकमवाप्नुयात् । दैवे पैत्रे तथात्मार्थे यः कुर्य्यात् प्राणिहिंसनम् । कल्पकोटिशतं शम्भो ! रौरवे स वसेत् ध्रुवम् । यो मोहात् मानवैर्देहिहत्यां कुर्य्यात् सदाशिव ! । एकविंशतिकल्पः स तत्तद्योनिषु जायते । यस्तु यज्ञे पशून् हत्वा कुर्य्यात् शोणितकर्द्दमम् । स पचेन्नरके तावद् यावल्लोमानि तस्य वै । हन्ता कर्त्ता तथोत्सर्गकर्त्ता धर्त्ता तथैव च । तुल्याभवन्ति सर्व्वे ते ध्रुवं नरकगामिनः । सम्मोहे ये पशून् हत्वा सरक्तपातस्तत्स्त्रजेत् । यो मूढ़ः स तु पूयोदे वसेद्‌ देव ! न संशयः । देवतान्तरमन्नामव्याजेन स्वेच्छया तथा । हत्वा जीवांस्ततो मोहात् नित्यं नरकमाप्नुयात् । यूपे बद्ध्वा पशून् हत्वा यः कुर्य्याद्रक्तकर्द्दमम् । तेन चेत् प्राप्यते स्वर्गो नरकं केन गम्यते । उपदेष्टा वधे हन्ता कर्त्ता धर्त्ता च विक्रयी । उत्सर्गकर्त्ता जीवानां सर्व्वेषां नरकं भवेत् । मध्यस्थस्य वधायापि प्राणिनां क्रयविक्रये । तथा दृष्टुश्च सूचनायां कुम्भीपाकोभवेद्ध्रुवम् । स्वयंकामाशयो भूत्वा योऽज्ञानेन विमोहितः । हन्त्यन्यात् विविधान् जीवान् कुर्य्यान्मन्नाम शङ्कर ! । तत्तत्स्वसंशयस्यापिचज्ञातिदारादिसम्पदाम् । अचिराद्वै भवेन्नाशो ह्यतः स नरकं व्रजेत् । देवयज्ञे पितृश्राद्धे तथा माङ्गल्यकर्म्मणि । तस्यैव नरके वासो यः कुर्य्याज्जीवघातनम् । मद्व्याजेन पशून् हत्वा यो भवेत् सह बन्धुभिः । तद्गात्रलोमसंख्याब्दैरसिपत्रवने वसेत् । आवयोरन्यदेवानां नाम्ना च परकर्म्मणि । यः संप्रोक्ष्य पशून् हन्यात् सोऽक्षतामिस्रमाप्नुयात् । पशून् हत्वा तथा त्वां मां योऽर्च्चयेन्मांसशोणितैः । तावत्तन्नरके वासो यावच्चन्द्रदिवाकरौ । निर्व्विघ्नभक्ष्यतुल्यं तत् बहुद्रव्येण यत् कृतम् । यस्मिन् यज्ञे प्रभो ! शम्भो ! जीवहत्या भवेद्ध्रुवम् । यज्ञमारभ्य चेत् शक्तः कुर्य्याद्वै पशुघातनम् । स तदाऽधोगतिं गच्छेदितरेषाञ्च का कथा । आवयोः पूजनं मोहाद्‌ ये कुर्य्युर्मांसशोणितैः । पतन्ति कुम्भीपाके ते भवन्ति पशवः पुनः । फलकामास्तु वेदोक्तैः पशोरालभनं मखे । पुनश्चात्र फलं भुक्त्वा ये कुर्व्वन्ति पतन्त्यधः । स्वर्गकामोऽश्वमेधं यः करोति निगमाज्ञया । तद्भोगान्ते पतेद्भूयः स जन्मनि भवार्णवे । ये हताः पशवो लोकैरिह स्वार्थेषु कोविदैः । ते परत्र तु तान् हन्युस्तथा खड्गेन शङ्कर ! । आत्मपुत्रकलत्रादिसम्पत्तिकुलेच्छया । यो दुरात्मा पशून् हन्यात् स्वात्मादीन् घातयेत् स तु । जानन्ति नो वेद पुराणतत्त्वं ये कर्म्मठाः पण्डितमानयुक्ताः । लोकाधमास्ते नरके पतन्ति कुर्व्वन्ति मूर्खाः पशुघातनञ्चेत् । येऽज्ञानिनो मन्दधियोऽकृतार्था भवे पशुं घ्नन्ति न धर्म्मशास्त्रम् । जानन्ति नाकं नरकं न मुक्तिं गच्छन्ति घोरं नरकं नरास्ते । शुद्धाचकाण्डं न विदन्ति शाक्ता न धर्म्मपार्गं परमार्थतत्त्वम् । पापं न पुण्यं पशुघातका ये पूयोदवासो भवतीह तेषाम् । जीवानुकम्पां न विदन्ति मूढ़ा अज्ञानात् वेदसत्रर्पाधनेन धर्म्मम् । आर्त्ता भवे प्राणिवधं तु कृत्वा यान्ति मर्त्याः खलु रौरवाख्यम् । ततस्तु खलु जन्तूनां घातनं नो कारय्यति । शुद्धात्मा धर्म्मवान् ज्ञानी प्राणान्तेनैव मानवः । यदीच्छेदात्मनः क्षेमं त्यक्त्वाऽज्ञानं तदा नरः । जीवान् कानपि नो हन्यात् सङ्कटापन्न एव चेत् । सम्पत्तौ च विपत्तौ वा परलोकेच्छुकः पुमान् । कदाचित् प्राणिनो हत्यां न कुर्य्यात् सर्व्वथैव सुधीः । मानवो यः परत्रेह तन्नुमिच्छेत् सदाशिव ! । सर्व्वविप्रयत्नेन न कुर्य्यात् प्राणिनां वधम् । वधाद्रक्षति यो मर्त्यो जीवान् तत्त्वज्ञ ! धर्म्मवित् । किं पुण्यं तस्य वक्ष्येऽहं ब्रह्माण्डं स तु रक्षति । यो रक्षेत् घातनात् शम्भो ! जीवमात्रं दयापरः । क्षान्तिप्रियतमो नित्यं सर्व्वरक्षां करोति सः । एकस्मिन्नपि जीवे त्रैलोक्यं तेन रक्षि-

तम् । वदात् शङ्कर! वै येन तस्माद्यत्न घातयेत् । पशुहिंसाविधिर्यत्र पुराणे निगमे तथा । उक्तो रजस्तमोभ्यां स केवलं मनसापि वा । नरकस्वर्गसेवार्थं संसाराय प्रवर्त्तितः । तयोस्तत्कर्मभोगेन गमनागमनं भवेत् । अन्येन सात्त्वतप्रन्थे स विधिर्नैव शङ्कर ! । प्रवृत्तितो निवृत्तिस्तु यत्रापि सात्त्विकी क्रिया । एवं नानाविधं कर्म पशोरालभनादिकम् । कामाशयः फलाकाङ्क्षी कृत्वाऽज्ञानेन मानवः । पश्चाज्ज्ञानासिना छित्वा भ्रान्त्याशां तामसीं सदा । यमभीतिहरं भक्त्या यदि गोविन्दमाश्रयेत् ।” पाद्मोत्तरखण्डे १०४।०५ अ० ।

बलिध्वंसिन् पु० बलिं ध्वंसयति स्वस्थानात् पातयति ध्वन्स-णिच्-णिनि । विष्णौ वामनावतारेण हि तस्य तथात्वम् । तत्कथा च वामनपु० २२ अ० दृश्या ।

बलिनन्दन पु० ६त० बाणासुरे शब्दर० । [चर्मवति अमरः ।

बलिन(भ) त्रि० बलि+अस्त्यर्थे-इन भ वा । जरया शिथिल-

बलिन् त्रि० बलमस्त्यस्य इनि । १बलवति । २उष्ट्रे, ३माहिषे, ४वृषे, ५शूकरे, ६कुन्दवृक्षे, ७काष्ठे पु० जटा० ८माषे पु० हेम० । ९बलरामे शब्दर० (वेलियाड़ा) १०क्षुपे स्त्री ङीप् शब्दच० ।

बलिपुष्ट पु० बलिना वैश्वदेवबलिद्रव्येण पुष्टः पुष-क्त ३त० । काके अमरः स्त्रियां ङीप् ।

बलिपोदकी स्त्री उपोदक्यां राजनि० ।

बलिप्रिय पु० बलिनं प्रीणाति प्री-क । लोध्रद्रुमे शब्दच० ।

बलिबिन्ध्य पु० रैवतकमनोःपुत्रभेदे भाग०८।५।२ ।

बलिभुज् पु० बलिं वैश्वदेवद्रव्यम् उच्छ्यदत्तबलिं भुङ्क्ते भुज-क्विप् । काके अमरः ।

बलि(ली)मुख पु० बलि(ली)युक्तं मुखमस्य शाक०त० । वानरे अमरः । [र्वति । २उष्ट्रे पु० राजनि० ।

बलिष्ठ त्रि० अतिशयेन बली बलिन्+इष्ठन् । १अत्यन्तबल

बलिष्णु त्रि०बल-संवरणे इष्णुच् । अपमानिते उणा० ।

बलिसद्मन् न०६त० । पाताले अमरः बलिमन्दिरादयोऽप्यत्र ।

बलीक पु० न० वालयति आवृणोति बल-ईकन् नि० । पटलप्रान्ते (छाँच) अमरः । [युते स्त्रियां ङीप् ।

बलीयस् त्रि० अतिशयेन बली बलिन्+ईयसु । अत्यन्तबल-

बलीवर्द पु० ई लक्ष्मीः व-क्विच् बर तौ ईवरौ ददाति दा-क ईवर्दः बली चासौ ईवर्दश्चेति । वृषे अमरः । ततः शुभ्रा० अपत्ये ढक् । बालीवर्देय तदपत्ये पुंस्त्री०

बलूल त्रि० बल+सिध्मा० ला बच् ऊङ् । बलयुक्ते ।

बलोत्कटा स्त्री १स्कन्दानुचरमातृकाभेदे भा० शा०४५ अ० । २बलेनोत्कटे त्रि० ।

बल्य न० बलाय हितं बल+यत् १प्रधानधातौ शुक्रे, २बलसाधने च ३अश्वगन्धायाम्, ४अतिबलायां, ५शिमुड़ीक्षुपे ६प्रसारिण्याञ्च स्त्री राजनि० । बला० चतुरर्थ्यां यत् । ७बलनिर्वृत्ते त्रि० ८बुद्धभिक्षुके पुंलिङ्गा० । [तृणभेदे हेमच०

बल्वजा स्त्री० बल-क्विप् तं वजति वज-गतौ अच् । उलपे

बल्ह स्तुतौ दाने, वधे, च सक० याचने द्विक० भ्वा० आत्म० सेट् । बल्हते अबल्हिष्ट बबल्हे ।

बल्हि पु० बल्ह-इन् ।१क्षत्रियभेदे२जनपदभेदे स्वार्थे क तत्रार्थे । ततः कोपधत्वात् भवे अण् । वाल्हिक हिङ्गुनि न० ।

बव पु०प्रथमे तिर्य्यङ्मुखे करणभेदे करणशब्दे दृश्यम् ।

बष्क(स्क)यि(णी)नी स्त्री मस्क गतौ अयन् पृषो० मस्य वः षस्य वा षत्वम् । बष्क(स्क)योऽस्त्यस्या इनि ङीप् प्रमध्यत्वे णत्वम् । चिरप्रसूतायां गवि अमरः । बष्क(स्क)यं नयतीति नी-ड गौ० ङीष् प्रमध्यत्वे पूर्व० णत्वम् । बष्क(स्क)यणी(नी) इत्यप्यत्र स्त्री ।

ब(व)ह वृद्धौ भ्वा० आत्म० अक० सेट् इदित् । बं(वं)हते अबं(वं)हिष्ट । बबंहे महिसाह्यादयसोष्ठ्यादिरिति पाणिनीयाः । दन्तोष्ठ्यादिरिति वोपदेवः ।

बहल त्रि०बहि-कलच् नलोपश्च १प्रचुरे २बहुशब्दार्थे च ।

ब(व)हु त्रि० बं(व)हि-कु नलोपः । १त्रिप्रभृत्यनेकसङ्ख्यान्विते, २विपुले च । ब(व)ह्वादि० स्त्रियां वा ङीप् ।

बहुत्वं च त्रित्वपर्य्यवसायि कपिञ्जलन्यायात् अपेक्षाबुद्धिविशेषजन्यत्वं तच्च पर्य्याप्त्या सर्वत्र वर्त्तते समवायेन प्रत्येकं इत्यादि । अस्य संख्यावत् कार्य्यम् तेन बहुशः बहुत्र बहुतिथ इत्यादि । [४दात्यूहे खगे ५जलखातके च मेदि०

बहुक पु० बहु+संज्ञायां कन् । १कर्कटे २सूर्य्ये ३अर्कवृक्षे

ब(व)हुकण्टक पु० ब(व)हूनि कण्टकान्यस्य । १क्षुद्रगोक्षुरे । २यवासे (जोखुरी) ३हिन्ताले ४अग्निदमन्यां स्त्री क्षुपभेदे राजनि० । [कण्टकारिकायाम् राजनि० ।

ब(व)हुकण्टा स्त्री ब(व)हवः कण्टाः कण्टकाः यस्याः ।

ब(व)हुकन्द पु० ६ब० । १शूरणे । २कर्कट्यां स्त्री० राजनि० ।

बहुकर त्रि०ब(व)हूनि किरति कॄ-अच् ।(झराम) १सभासार्जनकरे खलपौ अमरः । करणे अप् । २सम्मार्जन्यां स्त्री हेम० गौरा० ङीष् । कृ-अच् ६त० । ३उष्ट्रे त्रिका० । ४अनेककार्य्यकरे त्रि० । [करवीरम् राजनि० ।

ब(व)हुकर्णिका स्त्री० ब(व)हवः कर्णा इव पर्णान्यस्य । आखु

बहुकूर्च पु० बहूनि कूर्चान्यस्य । मधुनालिकेरिके राजनि० ।

ब(व)हुगन्ध पु० ६ब० । १कुन्दुरुके । २त्वचे, (तेजपात) न० । ३चम्पककलिकायां ४यूथिकायां ५कृष्णजीरके च स्त्री राजनि०

बहुगन्धदा स्त्री० ब(व)हुगन्धं ददाति दा–क । कृगमदे । राजनि० ।

ब(व)हुग्रन्थि पु० ६ब० । झावुके (झाउ) । शब्दर०

बहुच्छिन्ना स्त्री ब(व)हु यथा स्यात् छिद्यते स्म छिद–क्त तस्य दस्य च नः । कन्दगुडूच्याम् राजनि० ।

बहुतरकाणिश पु० ६त० । रागीधान्ये राजनि० ।

बहुतिक्ता स्त्री ब(व)हुस्तिक्तो रसोऽस्याः । काकमाच्याम् राजनि० ।

ब(व)हुतिथ त्रि० ब(व)हूनां पूरणः ब(व)हु+डट् तिथुक् च । अनेकसंख्याते, "काले गते बहुतिथे" इत्युद्भटः ।

ब(व)हुत्र अव्य० ब(व)हुषु त्रल् । अनेकेषु दिग्देशकालेषु ।

ब(व)हुत्वच्(क) पु० ६ब० वा कप् । भूर्जपत्रवृक्षे शब्दर० कवन्तः हेमच० ।

ब(व)हुदुग्ध पु० ब(व)हूनि दुग्धानीव चूर्णानि शुभ्रवर्णत्वात् यस्य । १गोधूमे राजनि० । २ प्रचुरक्षीरवत्यां ३गवि, स्त्री हेमच० वा कप् अत इत्त्वम् । बहुदुग्धिका स्नुही-वृक्षे स्त्री शब्दच० ।

ब(व)हुधा अव्य० ब(व)हु+प्रकारे–धाच् । अनेकप्रकारे

ब(व)हुधार न० ६ब० । वज्रास्त्रे राजनि० तस्य षट्कोणत्वात् सर्वत्र कोणेषु धारायुक्तत्वात्तथात्वम् ।

बहुनाड़ीक पु० ६त० । स्वाङ्गत्वात् कप् । १अनेकदण्डयुते २दिवसे ३स्तम्भे च त्रि०कौ० । स्वाङ्गे न कप् न वा ह्रस्वः । बहुनाड़ी इत्येव अनेकान्त्रयुते एवं तन्त्रीशब्देऽपि ह्रस्वकपोर्भावाभावौ उह्यौ ।

बहुनाद पु० ६ब० । शङ्खे राजनि० ।

ब(व)हुपत्र पु० ६ब० । १पलाण्डौ २अनेकपर्णयुक्ते त्रि० । ३जिङ्गिन्याम् ४घृतकुमार्यां ५तरुण्यां ६वृहत्यां, ७गोरक्षदुग्धायां, ८जतुकायाञ्च स्त्री राजनि० । गौरा० ङीष् । ९तरुणीपुष्पे स्त्री टाप् । ततः संज्ञायां क । बहुपत्रिका भूम्यामलक्यां, मेथिकायां, महाशतावर्य्याञ्च राजनि० ।

ब(व)हुपर्ण पु० ६ब० । १सप्तच्छदवृक्षे तस्य प्रतिपर्णं सप्तसप्तपर्णवत्त्वात् तथात्वम् । २अनेकपर्णयुक्ते त्रि०३मेथिकायां स्त्री ङीप् । ततः संज्ञायां क । बहुपर्णिका आखुकर्ण्यां स्त्री टाप् । राजनि० ।

ब(व)हुपाद्(द) पु० ६ब० वा अन्त्यलोपः । वटवृक्षे हलन्तः अमरः । अदन्तः राजनि० तस्यानेकशिफावत्त्वात्तथात्वम् ।

ब(व)हुपुत्र ब(व)हवः पुत्रा–इव पर्णान्यस्य । १सप्तच्छदे शब्दच० अनेके पुत्रा इव मूलान्यस्य । २शतमूल्यां स्त्री ङीप् रत्नमा० ६ब० । ३अनेकतनयान्विते त्रि० ।

ब(व)हुपुष्प पु०६ब० । निम्बवृक्षे । संज्ञायां कन् अत इत्त्वम् । बहुपुष्पिका धातक्यां स्त्री राजनि० ।

ब(व)हुप्रज त्रि० ६ब० । १बहुसन्तानवति । २शूकरे पु० हेम० । प्रजातत्वप्रचुरत्ववत्त्वात् ३मुञ्जतृणे पु० राजनि० ।

बहुप्रतिज्ञ पु०७ब० । अनेकविषयकप्रतिज्ञायुक्ते व्यवहारे यथा मदीयं रूपकमनेन गृहीतं, सुवर्णञ्चास्य, हस्ते निक्षिप्तं न ददाति, मदीयं क्षेत्रमपहरतीत्येवमादीनां प्रत्यर्थिपक्ष एव किन्तु क्रियाभेदात् क्रमेण व्यवहारो न युगपदित्येव "बहुप्रतिज्ञं यत् कार्य्यं व्यवहारेषु निन्दितम् । कामं तदपि गृह्णीयात् राजा तत्त्वबुभुत्सया" कात्यायनोक्तेः मिता० [अमरः ।

बहुप्रद त्रि०बहूनि प्रददाति प्र+दा–क । दानशौण्डे वदान्ये

ब(व)हुफल पु०६ब० । १कदम्बवृक्षे मेदि० २विकङ्कते, ३तेजःफले च राजनि० । ४अनेकफलयुक्ते त्रि० ।५मापपर्ण्यां ,६चविकायां, ७काकमाच्यां, ८त्रिपुस्यां,(शशा)९क्षुद्रकारवेल्ल्यां, स्त्री राजनि० १०भूम्यामलक्यां भावप्र०स्त्री । ११आमलक्यां स्त्री ङीप् मेदि० १२कण्टकार्य्यां राजनि० । संज्ञायां कन् इत्त्वम् । बहुफलिका । भूमिबदर्य्यां स्त्री राजनि० ।

बहुफेना स्त्री ६त० । सातलायां राजनि० । [बले त्रि०

बहुबल पु० ६ब० । १सिंहे राजनि० स्त्रियां ङीप् । २अति-

बहुबल्ली स्त्री नित्यक० । डोडिक्षुपे राजनि० ।

ब(व)हुमञ्जरी स्त्री० ६ब० संज्ञात्वात् न कप् । तुलस्याम् भावप्र० । [युक्ते त्रि० ।

ब(व)हुमल पु० ६ब० । १सीसके रत्नमा० । २अनेकमल-

बहुमार्ग न० ७ब० । १चत्वरे हेमच० । २अनेकपथयुते त्रि० ।

ब(व)हुमूर्त्ति स्त्री ६ब० । १वनकार्पासे शब्दच० । २नानाकारयुते त्रि० । [तथात्वम् ।

बहुमूर्द्धन् पु० ६ब० । विष्णौ सहस्रशीर्षत्वात्तस्य

ब(व)हुमूल त्रि० ६ब० । १अनेकमूलयुते । २शिग्रौ ३स्थूलशरे पु० राजनि० । ४माकन्द्यां ५शतावर्य्यां स्त्री टाप् । ६वनच्छागले त्रि० ङीप् राजनि० । ७नागभेदे भा० आ० ३५ अ० । संज्ञायां कन् । बहुमूलक उशीरे न० भावप्र० ।

बहुमूल्य त्रि० ६ब० । महार्घे महाधने अमरः । [राजनि०

बहुरन्ध्रिका स्त्री ६ब० वा कप् अत इत्त्वम् । मेदायाम्

ब(व)हुरसा स्त्री० ६ब० । १महाज्योतिष्मत्याम् राजनि० । २नानारसवति त्रि० ।

बहुरुहा स्त्री बहु रोहति रुह—क । कन्दगुडूच्यां राजनि०

ब(व)हुरूप पु० ६ब० । १सर्जरसे (धुना) अमरः । २शिवे, ३विष्णौ ४सरटे ५कामे मेदि० ६केशे ७ब्रह्मणि शब्दर० । ८बुद्धभेदे त्रिका० ९नानारूपवति त्रि० ।

बहुरेतस् पु० ६ब० । ब्रह्मणि चतुर्मुखे शब्दरत्ना० । [क्षारा

ब(व)हुरोमन् त्रि०६ब० । १अनेकरोमवति रोमशे । २मेषे पु०

ब(व)हुल त्रि०ब(व)हि—कुलच् नि० नलोपः । १अनेकसंख्यान्विते २प्रचुरे । ब(व)हूनि लाति ला—क । ३अग्नौ ४कृष्णपक्षे पु० मेदि० "ब(व)हुलेऽपि गते निशाकरः" कुमारः । ५आकाशे ६सितमरिचे न० ७कृष्णवर्णे ८तद्वति त्रि० ९एलायां १०नीलिकायां ११गवि स्त्री मेदि० । १२देवीभेदे स्त्री कालिकापु०२३अ० अग्निदैवतत्वात् १३कृत्तिकानक्षत्रे स्त्री ब०व० मेदि० ।

बहुलगन्धा स्त्री० ६ब० । एलायाम् राजनि० ।

ब(व)हुलच्छद पु०६ ब० । रक्तशोभाञ्जने राजनि० ।

बहुलवण न० नित्य०क० । ऊषरभूमिजे लवणभेदे राजनि० ।

बहुलाश्व पु० मैथिलवंश्ये नृपभेदे भाग० ९।१३।१६ ।

ब(व)हुलीकृत त्रि० ब(व)हुल+च्वि—कृ—क्त । (आगड़ा) बुसस्यापसारणेन राशीकृते खलस्थे १धान्ये, अमरः । २राशीकृतमात्रे च ।

बहुवचन न० बहुत्वं वक्ति वच—ल्यु । "द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने बहुषु बहुवचनम्" पा० उक्ते बहुत्वबोधके जस्प्रभृतौ सुब्विभक्तौ झिप्रभृतौ २तिङ्विभक्तौ च ।

ब(व)हुवल्क पु० ६ब० । प्रियाले । (पियासाल) राजनि० ।

ब(व)हुवारक पु० ब(व)हूनि वारयति अण्, ण्वुल् वा । श्लेष्मातके (बोना आता) शब्दर० ।

बहुविध त्रि० ६त० । नानाप्रकारे अमरः ।

ब(व)हुविस्तीर्णा स्त्री० ब(व)हु यथा तथा विस्तीर्णा वि+स्तॄ—क्त । (कुचुँड़) १कुचिकावृक्षे शब्दच० । २अनेकविस्तारयुते त्रि० । [बीजवति त्रि०

ब(व)हुवीज पु०६ब० । १आतृप्ये वृक्षे(आता) शब्दच० । २प्रचुर-

ब(व)हुवीर्य्य पु० ६ब० । १विभीतके, (वयड़ा) जटा० । २तण्डुलीयशाके, (नटेशाक) ३शाल्मलिवृक्षे ४मरुवके च राजनि । ५भूम्यामलक्यां स्त्री राजनि० ।

ब(व)हुव्रीहि त्रि० ६ब० । १अनेकधान्यादियुक्ते "तत्पुरुष ! कर्म धारय येन यस्यां सदा बहुव्रीहिः" उद्भटः । व्याकरणोक्ते प्रायेण अन्यपदार्थप्रधाने २समासभेदे पु० । तल्लक्षणादिकं शब्दशक्तिप्रकाशिकायामुक्तं यथा बहुव्रीहिं लक्षयति । "बहुव्रीहिः स्वगर्भार्थसम्बन्धित्वेन बोधकः । निरूढया लक्षणया स्वांशज्ञापकशब्दवान्" समास इति प्रकृतं तथा च स्वांशस्य निरूढलक्षणया ज्ञापकेन शब्देन घटितः स्वगर्भस्य यादृशार्थस्य सम्बन्धित्वप्रकारेणान्वयबोधं प्रति समर्थः समासः स्वगर्भतादृशार्थसम्बन्धिबोधेन बहुव्रीहिरित्यर्थः । आरूढवानरोवृक्ष इत्यत्रारूढोवानरो यमिति व्युत्पत्त्या स्वकर्मकारोहणकर्तृवानरसम्बन्धित्वेन वृक्षं, पीतपयस्कं पात्रमित्यत्र पीतं पयोयेन इति रीत्या स्वकरणकपानकर्मजलसम्बन्धित्वेन पात्रम्, पक्वतण्डुलश्चैत्र इत्यत्र पक्वास्तण्डुला येनेति दिशा स्वकर्तृकपाककर्मतण्डुलसम्बन्धित्वेन चैत्रं, दत्तदक्षिणोद्विज इत्यत्र दत्ता दक्षिणा यस्मै इति क्रमेण स्वसम्प्रदानकदानकर्मदक्षिणासम्बन्धित्वेन द्विजं, पतितपत्रस्तरुरित्यत्र पतितं पत्रं यस्मादिति विग्रहेण स्वापादानकपतनाश्रयपत्रसम्बन्धित्वेन तरुं, चित्रगुरित्यत्र चित्रा गौर्यस्येति वाक्यानुसारेण चित्राभिन्नस्वगोसम्बन्धित्वेन चैत्रम्" रक्तपटः काय इत्यत्र रक्तः पटो यत्रेति व्युत्पत्त्या रक्ताभिन्नस्ववृत्तिपटसम्बन्धित्वेन कायम्" एवं वाणच्छिन्नकरोनर इत्यादावपि । वाणेन छिन्नः करो येन यस्य वा इत्यादि विग्रहे वाणकरणकस्वकर्तृकच्छिदाकर्मकरसम्बन्धित्वादिना नरादिकं बहुव्रीहिर्बोधयतीति सर्वत्र स्वगर्भतत्तदर्थसम्बन्धित्वेन धर्म्मिणामवगमः । दक्षिणपूर्वा पूर्वोत्तरेत्यादिविदिग्बहुव्रीहिस्थले दक्षिणया पूर्वा यस्या इत्यादिविग्रहेण स्वपार्श्वस्थदक्षिणवर्त्तिपूर्वदिक्सम्बन्धित्वादिना आग्नेयीप्रभृतीनां विदिशां बोधः । अस्तिक्षीरा गौरीत्यादावप्यस्ति क्षीरं यस्या इत्यादिविग्रहेणास्तित्ववत्स्वक्षीरसम्बन्धित्वादिप्रकारेण गवादेरवगतिः । इयांस्तु विशेषो यत्तत्रैकेषाम्मतेऽस्तीत्यादिकं तिङन्तमन्येषां मते तत्प्रतिरूपकाव्ययमिति । उप समीपे दश येषामिति समीपगणितत्वार्थकषष्ठ्या विग्रहादुपदशाः शकुनय इत्यादौ स्वसमीपगणितदशसम्बन्धित्वेन नवानामेकादशानाञ्च पक्षिणामवगमस्तत्र दशशब्दस्य दशत्वलक्षणया स्वपर्य्याप्तसंख्यासमीपगणितदशत्वसम्बन्धित्वेनैव नवादेर्बोध इति दुर्गप्रभृतयः । अधिका दश येषामित्यादिविग्रहे अधिकदशाः पुरुषा इत्यादावपि स्वपर्य्याप्तसंख्याधिकदशवृत्तिसंख्या-

पर्य्याप्त्यधिकरणाद्यसम्बन्धित्वेन नञादिपुंसां प्रत्ययः। द्वौ त्रयो वा येषां इत्यन्यतरार्थकवाशब्देन विग्रहे द्वित्राः इत्यादौ। द्वित्वान्यतरपर्य्याप्तस्वपर्य्याप्तपवित्वाः संख्यासम्बन्धित्वेन द्वयोस्त्रयाणां वा पवित्वाणां बोधः। पटे घटे वा घटत्वमित्याद्यनुरोधेन वाकारस्यान्यतरार्थकताया व्युत्पाद्यत्वात् तस्य च वृत्तौ गतार्थत्वादनुक्तिः पञ्च षड् वा येषामित्यादिविग्रहात् पञ्चषाः पुरुषाः इत्यादावप्युक्तरीत्यैवान्वयो द्रष्टव्यः। परे तु द्वौ वा त्रयो वा येषामित्यादिविग्रहे वाशब्दस्य संशयकोट्यर्थकतया द्वित्रा इत्यादि बहुव्रीहेः स्वधर्मिकसंशयकोटितापन्नद्वित्वसम्बन्धित्वेन द्विप्रभृतिबोधकत्वमित्याहुः”। वैयाकरणास्तु बहुव्रीहिप्रकरणपठितत्वमेव तत्त्वमित्याहुः तेन उन्मत्तगङ्गाद्यव्ययीभावे नातिव्याप्तिः। तद्भेदौ च तद्गुणातद्गुणसंविज्ञानौ तद्गुणसंविज्ञानशब्दे ६२१७ पृ० उक्तौ तत्र समानाधिकरणपदघटितस्यैव प्रायेण साधुत्वम्।

बहुशल्य पु० ६ब०। १चटके शब्दच०। २अनेकशल्ययुते त्रि०। “बहुशल्यः पटोले स्यात्” ति० त०। [युक्ते त्रि०।

ब(व)हुशल्य पु० ६ब०। १रक्तखदिरे राजनि०। २अनेककील-

ब(व)हुशस् अव्य० ब(व)हु+शस्। अनेकवारानित्यर्थे ‘गुणवत्यो ब(व)हुशो नियोजिता’ इति कुमारः।

ब(व)हुशाल पु० ब(व)हुभिः शाल्यते शाल-संज्ञायां कर्त्तरि घञ्। १स्नुहीवृक्षे राजनि०। [२अनेकशिखायुक्ते त्रि०

ब(व)हुशिखा स्त्री० ६ब०। १जलपिप्पल्याम्। राजनि०।

बहुशिरस् पु० ६ब०। विष्णौ “रुद्रो बहुशिरा बभ्रुः” विष्णुस०।

बहुशृङ्ग पु० ६ब०। विष्णौ हेमचन्द्रः “चत्वारि शृङ्गा” “त्रयो अस्य पादाः” इत्यादिश्रुत्या तस्य तथात्वम्।

बहुश्रुत त्रि० श्रु-भावे क्त ६ब०। अनेकशास्त्रश्रुतियुक्ते मनुः ४।१५५। [अनेकश्रेयसीयुक्ते।

बहुश्रेयसी त्रि०। ६ब० ईयसन्तत्वात् न कप् न वा ह्रस्वः।

बहुसन्तति पु० बहुः सन्ततिर्विस्तारोऽस्य (वेड़ुँआ) १वंशभेदे शब्दच०। २अनेकसन्तानयुक्ते त्रि०।

बहुसम्पुट पु० ६ब०। विष्णुकन्दे राजनि०।

ब(व)हुसार पु०६ब०। १खदिरे राजनि० २अनेकसारवति त्रि०

ब(व)हुसुता स्त्री० ब(व)हवः सुता इव मूलान्यस्याः। १शतमूल्याम् अमरः। २अनेकपुत्रयुते त्रि०।

बहुसू स्त्री बहून् सूते सू-क्विप्। १शूकर्य्यां शब्दर०। २अनेकप्रसवकर्त्र्यां स्त्रियाञ्च।

ब(व)हुसूति स्त्री० ६ब०। १अनेकप्रसववत्यां २गवि अमरः। २ब(व)हुप्रसवयुते स्त्रीमात्रे च।

ब(व)हुस्रवा स्त्री० ब(व)हु यथा तथा स्रवति स्रु-अच्। १शल्लकीवृक्षे शब्दच०। २अनेकधा क्षरणवति त्रि०।

बहूदक न० बहूनि उदकानि शौचाङ्गतया यस्य। सन्न्यासिभेदे कुटीचकशब्दे दृश्यम्। [बात्मजयुते त्रि०।

बह्वपत्य पु० ६ब०। १शूकरे २मूषिके च राजनि०। ३अने-

बह्वादि विभाषया स्त्रियां ङीप्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा० ग० उक्तो यथा “बहु पद्धति अञ्चति अङ्कति अंहति शकटि शक्ति (शस्त्रे) शारि वारि राति राधि अहि कपि यष्टि मुनि (इतः प्राण्यङ्गात्) चण्ड अराल कृपण कमल विकट विशाल विशङ्कट भरुज ध्वज चन्द्रभाग (अनद्याम्) कल्याण उदार पुराण अहन् क्रोड नख खुर शिखा बाल शफ गुद” आकृतिगणोऽयम् “तेन भग गल राग इत्यादि सङ्ग्रहम्”।

बह्वाशिन् त्रि० बहु अश्नाति अश-णिनि। १बहुभोजनशीले स्त्रियां ङीप्। “बह्वाशी स्वल्पसन्तुष्टः सुनिद्रः शीघ्रचेतनः। प्रभुभक्तश्च शूरश्च ज्ञातव्याः षट् शुनो गुणाः” चाणक्यः। २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० भा० आ० ६७ अ०।

ब(व)ह्वृच् (च) त्रि०६ब०ऋग्भ्यो तथ्यैव अच्समा०नाम्यत्र।१ऋग्वेदे २सूक्ते न०। ३तदध्येतरि पु०। ४तत्पत्न्यां स्त्री।

बा(वा)ड़ ऋ स्नावने सक०स्नाने अक०भ्वा०आ०सेट्। बा(वा)डते अबा(वा)डिष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः अबबाडत् न।

बाड़व न० बड़वानां समूहः अण्। १घोटकीसमुदाये। बाड़ घञ् बल-घञ् लस्य डो वा बाडो हविः तं वाति वा-क वा। २ब्राह्मणे पु०। बड़वायां जातः अण्। ३घोटके ४समुद्रस्थे काष्ठाग्निभेदे पु०हेमच०। बाड़वाग्नयादयोऽप्यत्र पु०। [शब्दमा०।

बाड़वेय पु०द्विव०बड़वायाः अपत्यम्-ढक्। अश्विनीकुमारयोः

बाड़व्य न० बाड़व+समूहे-यत्। विप्रसमुदाये। [रत्नमा०।

बाडिङ्गन पु० बाडे इङ्गते इङ्ग-ल्यु। वार्त्ताकौ

बा(वा)ण पु०वण-शब्दे वण-गतौ वा संज्ञायां कर्त्तरि घञ्। १शरे, २गोस्तने, (बांट) ३विरोचनसुते ४दैत्यभेदे, ५केवले च ६शरयुक्ते ७नीलझिण्ट्याम् पु०स्त्री० अमरः इत्यमूक्तौ मेदि०। मेदिन्यां इकोऽन्त्यादित्वेन पठितः रायमुकुटादयस्तु बैण शब्दे इति धातमतमितत्वमङ्गरतोऽस्योष्ठ्यविधादित्वम्। वण-भावे घञ्। ८शब्दे १०कदधिशब्देऽस्यां परस्मात् स्त्री उपचारात् ११काण्डे अमरः।

बाणगङ्गा स्त्री रावणबाणनिर्भेदेन प्रवृत्तायां नद्याम् "सो-मेशाद्दक्षिणे भागे बाणेनाभिविभिद्य वै। रावणेन प्रकटिता जलधारातिपुण्यदा। बाणगङ्गेतिविख्याता या स्नानादघहारिणी" वराहपु०। [२तूणे हेमच०।

बाणधि पु० बाणाधीयन्तेऽस्मिन् धा—आधारे कि। १इषुधौ

बाणपुङ्खा स्त्री बाणस्य पुङ्खोऽस्त्याः ५व०। शरपुङ्खायां राजनि०

बाणपुर न० ६त०। बाणासुरनगरे शोणितपुरे त्रिका०।

बाणमुद्रा स्त्री "यथा हस्तगता बाणास्तथा हस्ताङ्कुरं प्रिये!। बाणमुद्रा समाख्याता रिपुवर्गनिकृन्तनी" तन्त्रसा० उक्ते मुद्राभेदे।

बाणयुद्ध न० ६त०। कृष्णेन सह शिवसाहाय्यकस्य बाणस्य युद्धे तच्च युद्धं भाग० १०।६१ अध्यायादौ दृश्यम्।

बा(व)णलिङ्ग बाणदैत्येन संपूज्य अविसृज्य नर्मदायां निक्षिप्ते शिवलिङ्गभेदे। नर्मदासम्भवशब्दे ३८८७ पृ० विवृतिः।

बाणवार न० बाणं वारयति वारि—अण् उप०स०। १कञ्चुके सन्नाहे हारा०।

बाणिज्य न०बणिजो भावः, कर्म वा ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्। क्रयविक्रयादौ "बाणिज्येन गतस्य मे स्वहृपतेर्वार्त्तापि न श्रूयते" सा०२ परि०।

तत्र विहितनिषिद्धानि मिता० उक्तानि यथा "मानेन तुलया वापि योऽंशमष्टमकं हरेत्। दण्डं स दाप्यो द्विशतं वृद्धौ हानौ च कल्पितम्"। यः पुनर्वणिक् व्रीहिकार्पासादेः पण्यद्रव्यस्याष्टमांशं कूटमानेन कूटतुलया वाऽन्यथापहरत्यसौ पणानां द्विशतं दण्डनीयः। अपहृतस्य पुनर्द्रव्यस्य वृद्धौ हानौ च दण्डस्यापि वृद्धिहानी कल्प्ये। "भेषजस्नेहलवणगन्धधान्यगुडादिषु। पण्येषु प्रक्षिपन् हीनं पणान् दाप्यस्तु षोडश" याज्ञ०। भेषजमौषधद्रव्यं स्नेहो घृतादिः। गन्धद्रव्यमुशीरादि आदिशब्दाद्धिङ्गुमरिचादि। एतेष्वसारद्रव्यं विक्रयार्थं मिश्रयतः षोडशपणो दण्डः। किञ्च। "मृच्चर्ममणिसूत्रायःकाष्ठवल्कलवाससाम्। अजातौ जातिकरणे विक्रेयाष्टगुणोदमः" याज्ञ०। "न विद्यते बहुमूल्या जातिर्यस्मिन् मृच्चर्मादिके तदजाति तस्मिन् जातिकरणे विक्रयार्थं गन्धवर्णरसान्तरसञ्चारणेन बहुमूल्यजातीयसादृश्यसम्पादने यथा मल्लिकामोदसञ्चारणेन मृत्तिकायां सुगन्धामलकमिति। मार्जारचर्मणि वर्णोत्कर्षोत्पादनेन व्याघ्रचर्मेति स्फटिकमणौ वर्णान्तरकरणेन पद्मराग इति कार्पासिके सूत्रे गुणोत्कर्षाधानेन पट्टसूत्रमिति कार्ष्णायसे वर्णोत्कर्षाधानेन रजतमिति बिल्वकाष्ठे चन्दनामोदसञ्चारणेन चन्दनमिति कक्कोले त्वगाख्यं लवङ्गमिति कार्पासिके वाससि गुणोत्कर्षाधानेन कौशेयमिति विक्रेयस्यापादितस्य द्रव्यस्य मृच्चर्मादेः पण्यस्याष्टगुणो दण्डो वेदितव्यः। "समुद्गपरिवर्त्तञ्च सारभाण्डञ्च कृत्रिमम्। आधानं विक्रयं वापि नयतो दण्डकल्पना। भिन्ने पणे तु पञ्चाशत्पणे तु शतमुच्यते। द्विपणे द्विशतो दण्डो मूल्यवृद्धौ च वृद्धिमान्" याज्ञ०। मुद्गं पिधानं मुद्गेन सह वर्त्तत इति समुद्गं करण्डकम्। परिवर्त्तनं व्यत्यासः। योऽन्यदेवमुक्तानां पूर्णं करण्डकं दर्शयित्वा हस्तलाघवेनान्यदेव स्फाटिकानां पूर्णकरण्डकं समर्पयति यश्च सारं भाण्डं कस्तूरिकादिकं कृत्रिमं कृत्वा विक्रयमाधिं वा नयति तस्य दण्डकल्पना वक्ष्यमाणा वेदितव्या। कृत्रिमकस्तूरिकादेर्मूल्यभूते पणे भिन्ने न्यूने न्यूनपणमूल्यमिति"।

"लोकेऽस्मिन् द्विविधं पण्यं जङ्गमं स्थावरं तथा। षड्विधस्तस्य तु बुधैर्दानादानविधिः स्मृतः। गणिमन्तु तुलितं मेयं क्रियया रूपतः श्रियेति" गणितं क्रमुकफलादि तुलितं कुङ्कुमादि मेयं शाल्यादि क्रियया वाहदोहादि रूपयोपलक्षितमश्वमहिष्यादि। रूपतः पण्याङ्गनादि श्रिया दीप्त्या मरकतपद्मरागादि। इत्येतत् षट्प्रकारमपि पण्यम्" मिता०। तत्र विप्रैरापदि स्वयं कार्य्यत्वं विदधे वृहस्पतिः "कुसीदकृषिबाणिज्यं प्रकुर्वीतास्वयं कृतम्। आपत्काले स्वयं कुर्वन् नैनसा लिप्यते द्विजः। लब्धलाभः पितॄन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव पूजयेत्। ते तुष्टास्तस्य तं दोषं शमयन्ति न संशयः। बणिक् कुसीदी दद्यात्तु वस्त्रगोकाञ्चनादिकम्। कृषीवलोऽन्नपानादि यानशय्यासनानि च। पण्येभ्यो विंशकं दत्त्वा पशुस्वर्णादिकं मतम्। बणिक् कुसीददोषः स्यात् ब्राह्मणानाञ्च पूजनात्। राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागं देवतानाञ्च विंशकम्" आ०त०। अधिकं कृषिशब्दे २२०५ पृ०दृश्यम्।

बाणिनी स्त्री बण—णिनि ङीप्। १विदग्धायां स्त्रियां २नर्त्तक्याम् ३मत्तस्त्रियाञ्च शब्दरत्ना०।

बा(वा)दर पु० ब(व)दर+स्वार्थेऽण्। १कार्पासवृक्षे, मेदि०। ब(व)दरस्येदं तस्य विकारो वा अण्। २कार्पाससूत्रे न०। ३तद्वस्त्रादौ त्रि०अमरः। ४कार्पासवृक्षे स्त्री अकन्तत्वेऽपि अजादेराकृतिगणत्वात् टाप् शब्दच०। [बा(वा)दरिरप्यत्र।

बा(वा)दरायण पु० ब(व)दर्य्याः भवः फक्। वेदव्यासे। इति।

वादरिक त्रि० बदराण्युञ्छति बदर–ठक्। बदरफलस्य भूमौ पतितस्यैकैकश्याहिणि।

वाध विहतौ भ्वादि०आत्म०सक० सेट्। बाधते अबाधिष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः अबबाधत् त।

वाध पु० बाध भावे-घञ्। १प्रतिरोधे। २प्रतिबन्धे, पीड़ने, ३उपद्रवे च। न्यायमते ४साध्याभाववत्पदार्थे यथा बह्न्यनुमितौ बह्न्यभाववान् ह्रदो बाधः। "साध्याभाववत्त्वप्रमाविषयपक्षत्वम्" तल्लक्षणम्। ५हेतुदोषभेदे अनुचिन्ता० बाध-कर्त्तरि अच्। ६प्रतिबन्धके त्रि०।

बाधक त्रि० बाध–ण्वुल्। १प्रतिबन्धके। २स्त्रीणामृतुकाले प्रजाजननशक्तिप्रतिरोधके रोगभेदे पु०।

स च रोगश्चतुर्विधस्तल्लक्षणं वैद्यके उक्तं यथा "व्यथा कट्यां तथा नाभेरधः पार्श्वे स्तनेऽपि च। रक्तमाद्रीप्रदोषेण जायते फलहीनता। मासमेकं द्वयं वापि ऋतुयोगो भवेद्यदि। रक्तमाद्री१प्रदोषेण फलहीना तदा भवेत्। नेत्रे हस्ते भवेज्ज्वाला योनौ चैव विशेषतः। लालासंयुक्तरक्तञ्च षष्ठी बाधकयोगतः। मासैकेन भवेद् यस्य ऋतुस्नानद्वयं तथा। मलिना रक्तयोनिः स्यात् षष्ठीबाधकयोगतः। उद्वेगो गुरुतादेहे रक्तस्रावो भवेद्बहुः। नाभेरधो भवेत् शूलं चाङ्कुरः३ स तु बाधकः। ऋतुहीना चतुर्मासं त्रिमासं वा भवेद्यदि। कृशाङ्गी करपादे च ज्वाला चाङ्कुरयोगतः। सशूला च सगर्भा च शुष्कदेहाल्परक्तिका। जलकुमारस्य४ दोषेण जायते फलहीनता। या कृशाङ्गी भवेत् स्थूला बहुकालसृतस्तथा। गुरुस्तनी स्वल्परक्ता जलकुमारस्य दूषणात्" वैद्यकम्। [बन्धे च।

बाधन न० बाध–भावे ल्युट्। १पीड़ायां शब्दर०। २प्रति-

बाधा स्त्री बाध–भावे १अपीड़ायां २निषेधे ३प्रतिबन्धे च।

बाधित त्रि०बाध–कर्मणि क्त।१प्रतिबद्धे।२बाधज्ञानविषये च

बाधिर्य्य न० बधिरस्य भावः ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्। श्रवणशक्तिराहित्ये रोगभेदे बधिरशब्दे दृश्यम्।

बान्धकिनेय पु०स्त्री०बन्धक्याः अपत्यं ढक् इनङ् च। असत्या अपत्ये अमरः।

बान्धव पु० बन्धु+स्वार्थे, इदमर्थे वाऽण्। १बन्धुशब्दार्थे, २पितृमातृसम्बन्धिनि ३भ्रातरि ४मातुलादौ च। "बान्धवास्तद्वाप्नुयुः" कात्या० स्मृतिः। [सुते हेमच०

बार्बटीर पु० १रङ्गे धातौ २आम्रास्थ्नि ३अङ्कुरे ४गणिका-

बार्हत न० बृहत्याः फलम् लवा० अण्। १बृहतीफले बृहतिभवः उत्सा० अञ्। २बृहतिभवे त्रि०।

बार्हद्रथ पुं०स्त्री० बृहद्रथेरपत्यम् कण्वा० अण्। बृहद्रथिनामकर्षेर्गोत्रापत्ये। [त्यपत्ये २तत्सम्बन्धिनि त्रि०।

बार्हद्रथ पुं०स्त्री० बृहद्रथस्यापत्यम् शैकिकोऽण्। १बृहद्रथ-

बार्हस्पत पु० बृहस्पतेरिदम् सदेवताऽस्य इ–अण्। गुरुसम्बन्धिनि १वत्सरे २चर्वादौ च। पत्यन्तत्वात् पुरोहिता०यक्। बार्हस्पत्य तत्रार्थे त्रि०। "बार्हस्पत्येन षष्ट्यब्दं ज्ञेयं नान्यैस्तु नित्यशः" ज्यो०सि०।

बार्हिण त्रि० बर्हिणो विकारः ताला० अण्। बर्हिविकारे।

बाल पु०न० बालाख्ये १गन्धद्रव्यभेदे। २मूर्खे ३शिशौ मेदि० "बाल आषोड़शात् वर्षात्" स्मृतिपरिभाषित ४षोड़शवर्षावधिकवयस्के च त्रि०। ५कीशे पु० अमरः। अर्श आदित्वादस्त्यर्थे अच्। ६अश्वशिशौ अमरः ७अश्वबालधौ ८हस्तिबालधौ ९नारिकेले मेदि० १०पशुपुच्छे च पु० हेमच०। मत्स्यभेदे शब्दच०। "पञ्चवर्षो भवेद् बालः" हेम० उक्ते पञ्चवयस्कापदे।

"बालाचतुष्टयं शीतं मधुरं बलकारिकम्। स्निग्धं याहि समीरास्त्रपित्तात्ययनाशनम्"। "बलामूलत्वचश्चूर्णं पीतं सक्षीरशर्करम्। मूत्रातिसारं हरति दृष्टमेतन्न संशयः। हरेन्महाबला कृच्छ्रं भवेद्वातानुलोमनी। हन्यात्तिति बलामोहं पयसा सितया सह" भावप्र०।

बालादेरवधिमाह सुश्रुतः "वयस्तु त्रिविधं बाल्यं मध्यमं वार्द्धकं तथा। ऊनषोड़शवर्षस्तु नरो बालो निगद्यते। त्रिविधः सोऽपि दुग्धाशी दुग्धान्नाशी तथान्नभुक्। दुग्धाशी वर्षपर्यन्तं दुग्धान्नाशी शरद्द्वयम्। तदुत्तरं स्यादन्नाशी एवं बालस्त्रिधामतः"।

"यथोक्त विधिना बालं मासि षष्ठेऽष्टमेऽपि च। अन्नं सम्प्राशयेत्किञ्चित् ततस्तद्वर्द्धयन् क्रमात्" अथ बालस्य परिचर्य्याविधिः। "बालमङ्कं सुसन्दध्या नचैनन्तर्जयेत् क्वचित्। सहसा बोधयेन्नैव मायोग्यं समुपेशयेत्" अयोग्यं उपवेशनासमर्थम्। "नाकस्मात् स्थापयेत् क्रोड़े न क्षिप्रं शयने क्षिपेत्। रोदयेन्न क्वचित् कार्य्ये विधिमावश्यकं विना" आवश्यको विधिः भेषज दान तैलाभ्यङ्गोद्वर्त्तनादिः। "तच्चित्तमनुवर्त्तेत तं सदैवानुमोदयेत्। निम्नोच्चस्थानतश्चापि रक्षेद् बालं प्रयत्नतः" बालस्य समावर्हितान्याह। "अभ्यङ्गोद्वर्त्तनं स्नानं नेत्रयोरञ्जनन्तथा। वसनं मृदु यत् तच्च तथा मृदुनुलेपनम्। जन्मप्रभृतिपथ्यानि बालस्यैतानि सर्वथा"

आलस्य कवलादिः समयमाह । "कवलः पञ्चमाद्वर्षादष्टमान्तस्य कर्म च । विरेकः षोडशाद्वर्षाद्विंशतेश्चैव मैथुनम्" । ततः पृथ्वा० इमनिच् वालिमन् बालभावे पु० पक्षे ष्यञ् बाल्य तदर्थे न० ।

बालक पु० बाल+स्वार्थे क। १शिशौ (बाला) २गन्धद्रव्ये न० राजनि०। ३ह्रीवेरे ४अङ्गुरीयके ५पारिहार्य्ये न०विश्वः। ६अश्वकरिपुच्छयोः ७अज्ञे मेदि० ८केशे च पु० विश्वः ।

बालकप्रिया स्त्री बालकं प्रीणाति प्री–क । १इन्द्रवारुण्यां (राखालशशा) २कदल्याञ्च राजनि० ३शिशुप्रियमात्रे त्रि०।

बालकृमि पु० ६त० । केशकीटे (उकुन) जटा० ।

बालक्रीडनक पु० बालः क्रीड्यनेन क्रीड–करणे ल्युट् । स्वार्थे क । कपर्दके (कड़ि) राजनि० २तत्क्रीडासाधनमात्रे त्रि० ।

बाल(लि)खिल्य पु० ब० अङ्गुष्ठपर्वमितेषु षष्टिसहस्रसंख्येषु "क्रतोश्च सन्ततिर्भार्य्या बालखिल्यानसूयत । षष्टियानि सहस्राणि ऋषीणामूर्ध्वरेतसाम्" मार्कपु०उक्तेषु १मुनिभेदेषु । तेषां परिमाणञ्च अङ्गुष्ठमात्रं यथोक्तं भा० स० ३१ अ० । "अथापश्यद्दषीन् ह्रस्वान् अङ्गुष्ठोदरवर्ष्मणः । पलाशवृन्तिकामेकां सहितान् वहतः पथि । प्रलीनान् स्वेष्विवाङ्गेषु निराहारांस्तपोधनान् । क्लिश्यमानान् मन्दबलान् गोष्पदे सम्प्लुतोदके" । "प्राणा वै बालखिल्याः" चरणव्यूहभाष्योक्तेषु २प्राणेषु च । [अमरः ।

बालगर्भिणी स्त्री बालैव गर्भिणी । प्रथमगर्भवत्यां गवि

बालगोपाल पु० कर्म० । श्रीकृष्णमूर्त्तिभेदे शिशुरूपे गोपाले नारदपञ्चरात्रे दृश्यम् ।

बालग्रह पु०६त०। बालानां पीडके उपग्रहभेदे 'बालग्रहाभिभूतानां बालानां शान्तिकारकमिति' चक्रधरी । कुमारभृत्याशब्दे २१०८ पृ० दृश्यम् । [२शिशुचर्य्यायां स्त्री

बालचर्य्य पु० बालस्येव चर्य्याऽस्य । १कार्त्तिकेये त्रिका० ६त०।

बालतनय पु० बालास्तनया इव पत्राण्यस्य ।१खदिरे अमरः २शिशुसुतके पु०स्त्री० ।

बालतन्त्र न० बालार्थं तद्रक्षार्थं तन्त्रमुपायः ।

गर्भिणीचर्य्यायाम् कुमारभृत्यायां त्रिका०२१०८पृ०दृश्यम्

बालतृण न० कर्म० । नवतृणे शष्पे अमरः ।

बालदलक पु०बाल इव स्वल्पं दलमस्य कप् । खदिरे भरतः

बालधि पु० बाला धीयन्तेऽत्र धा–आधारे कि । केशयुक्तलाङ्गूले अमरः ।

बालपत्र पु० बाल इव क्षुद्रं पत्रमस्य । १यवासे राजनि० । २खदिरवृक्षे भरतः। ३नवपत्रयुते त्रि० कर्म० । ४नवीने पत्रे न० वा कप् । बालपत्रक खदिरे त्रिका० ।

बालपाश्या स्त्री बालस्य केशस्य समीपस्था पाश्या । सीमन्तान्तिकस्थस्वर्णादिरचितपङ्क्तिकारूपे भूषाभेदे (सिँती) अमरः-

बालपुष्पी स्त्री० बालानि क्षुद्राणि पुष्पाण्यस्याः ङीप् । यूथिकायाम् राजनि०। कप् बालपुष्पिका तत्रार्थे जटाधरः ।

बालभद्रक पु० बालेऽपि भद्र इव कायति कै–क । विषभेदे शब्दच०। [षभे च ।

बालभैषज्य न० ६त० । १रसाञ्जने राजनि० २शिशूनामौ-

बालभोज्य पु० ६त०।१चणके राजनि० २बालकभक्षणीये त्रि०

बालमूषिका स्त्री० कर्म० । क्षुद्रमूषिकायां गिरिकायाम् अमरः ।

बालयज्ञोपवीतक न०बालस्य यज्ञोपवीतमिव कायति कै–क । उरस्कटे (बुकवाक्काडि) त्रिका० । [शब्दर० ।

बालराज न०बालः स्वल्पोऽपि राजते राज–अच् । वैदूर्य्यमणौ

बालरोग पु० भावप्र० उक्ते बालस्य रोगभेदे तन्निदानादि तत्रोक्तं यथा

"अथ बालरोगाणां निदानानि लक्षणानि चाह । "धात्र्यास्तु गुरुभिर्भोज्यैर्विषमैर्दोषलैस्तथा । दोषा देहे प्रकुप्यन्ति ततः स्तन्यं प्रदुष्यति । मिथ्याहारविहारिण्या दुष्टा वातादयस्त्रयः । दूषयन्ति पयस्तेन जायन्ते व्याधयः शिशोः । ह्रीवेरं शर्करा क्षौद्रं लीढं तृष्णाहरं परम् ।" इति तृष्णायाम् । "वातदुष्टं शिशुः स्तन्यं पिबन् वातगदातुरः । क्षामस्वरः कृशाङ्गः स्याद्बद्धविण्मूत्रमारुतः । खिन्नो भिन्नमलो बालः कामलापित्तरोगवान् । तृष्णालुरुष्णसर्वाङ्गः पित्तदुष्टं पयः पिबन् । श्लेष्मदुष्टं पिबन् क्षीरं लालायुक् श्लेष्मरोगवान् । निद्रार्द्दितो जडः शूनो वक्त्राक्ष्यच्छर्दनः शिशुः । ज्वराद्याः व्याधयः सर्वे वक्ष्यन्ते महतान्तु ये । बालानामपि ते तद्वद्बोद्धव्या भिषगुत्तमैः । बालानामेव ये रोगा भवन्ति महतां न च । तालुकण्टकमुख्यांस्तानवधारय यत्नतः ।" तत्रादौ तालुकण्टकमाह । "तालुमांसे कफः क्रुद्धः कुरुते तालुकण्टकम् । तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते । तालुपातात् स्तनद्वेषः कृच्छ्रात् पानं शकृद्द्रवम् । तृड्वक्त्राक्षिगलरुजा ग्रीवादुर्धरता वमिः ।" पानं स्तनस्य, शकृद्द्रवं द्रवरूपम् । महापद्ममाह । "वीसर्पस्तु शिशोः प्राणनाशनः शीर्षवस्तिजः । पद्मवर्णो महापद्मरोगोऽयं दोषत्रयोद्भवः । शङ्खाभ्यां

हृदयं याति हृदयाच्च गुदं व्रजेत् ।" पञ्चवर्षः लोहित बर्णः तत्र शीर्षजो बीसर्पः । मस्तकाच्च हृदयं याति हृदयाच्च गुदं व्रजेत् एवं वस्तिजो गुदं याति गुदतः हृदयं हृदयाच्छिरो याति इति बोद्धव्यम् । कुकूणकमाह 'कुकूणकः क्षीरदोषाच्छिशूनामेव वर्त्मनि । जायते सरुजं नेत्रं कण्डूरं प्रस्रवेद्बहु । शिशुः कुर्याल्ललाटाक्षिकूटनासाप्रघर्षणम् । शक्तो नार्कप्रभां द्रष्टुं न चाक्ष्युन्मीलनक्षमः ।" कुकूणकं (कोथु) इति लोके । अथ शुष्करेवतीगुदपाकमाह । "वातेनाध्मापिता नाभिः सरुजा तुण्डिरुच्यते । बालस्य गुदपाकाख्यो व्याधिः पित्तेन जायते ।" अहिपूतनमाह । शकृन्मूत्रसमायुक्ते धौते याने शिशोर्भवेत् । खिन्ने वा स्नाप्यमानस्य कण्डूरक्तकफोद्भवा । कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते । एकीभूतं व्रणं घोरं तं विद्यादहिपूतनम् ।" खिन्ने स्वेदिते । अजगल्लीमाह । स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभा । कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिका । ग्रथिता गुम्फितेव मुद्गसन्निभा मुद्गाकृतिः । परिगर्भिकमाह माता । कुमारो गर्भिण्याः स्तन्यं प्रायः पिबन्नपि । कासाग्निसादवमथुतन्द्राकार्श्यारुचिभ्रमैः । युज्यते कोष्ठवृद्ध्या च तमाहुः परिगर्भिकम् । रोगं परिभवाख्यञ्च तत्र युञ्जीत दीपनम् । पिबन्नपीत्यपिशब्दादपिबन्नपि परिगर्भिकः (बच्छोडोति) लोके । परिभवाख्यं परिभवेति नामान्तरम् । अथ दन्तोद्भेदकान् रोगानाह "दन्तोद्भेदः शिशोः सर्वं रोगाणां कारणं स्मृतम् । विशेषात् ज्वरविड्भेदकासच्छर्दिशिरोरुजाम् । अभिष्यन्दस्य पोथक्याः बीसर्पस्य च जायते" कारणमित्यन्वयः पोथक्या वर्त्मरोगविशेषस्य ।"

बालव पु० तिथ्यर्द्धात्मकेषु करणेषु द्वितीये करणे ज्यो० त० ।

बालवायज न० वैदूर्य्यमणौ त्रिका० ।

बालवाह्य पु० बालो वाह्यो यस्य । इक्कटे वनच्छागे हारा० ।

बालव्यजन न० बाला एव व्यजनम् । चामरे हेमच० । 'कुर्वन्ति बालव्यजनैश्चमर्य्यः' इति कुमारः । [हेमच० ।

बालसन्ध्याभ पु० बाल सन्ध्याया इवाभा यस्य । आरक्तवर्णे

बालसूर्य्य न० बालः सूर्य्य इव वर्णोऽस्य । १वैदूर्य्यमणौ त्रिका० कर्म० । २अचिरोदिते सूर्य्ये पु० । [शब्दर० ।

बालसूर्य्यक न० बालसूर्य्य इव कायति कै–क । वैदूर्य्यमणौ

बालहस्त पु० बालाः केशा हस्त इव यत्र । १पशूनां लाङ्गूले अमरः । बाल+संघे हस्तादि० । २केशसंघे च पु० ।

बाला स्त्री० बालाः केशाकाराः पदार्थाः सन्त्यस्य अच् । १नारिकेले २हरिद्रायां ३मल्लिकाभेदे, ४वलये, ५मेध्ये च ६त्रुटौ स्त्री मेदि० ७हृतकुमार्य्यां (बाला) इत्यख्यद्रव्यभेदे, शब्दच० । ८अश्वगन्धायां १०नीलझिण्टाम् स्त्री राजनि० ११षोडशवर्षीयायां स्त्रियां १२कन्यायाञ्च 'वर्त्तमाना भवेद् बाला' प्रा० त० रुद्रयामलोक्तवर्षीयायां १३गणि स्त्री १४देवी मूर्त्तिभेदे तन्त्रसारः । ... बालिका तत्रैव । बालुकायां, पत्रकारुणायां मेदि० कर्णभूषणे (कानबाला) मेदि० एलायां शब्द० ।

बालाकि पु० बलाकाया अपत्यम् वा० इञ् । "दृप्तबालाकि र्हानूचानो गार्ग्य आस" इत्युक्ते गार्ग्ये ऋषिभेदे ।

बालाची स्त्री बालः केश इवाञ्चति वक्रं पुष्पमस्याः शब्दच० स्त्रियां ङीप् । केशपुष्पोऽश्वे शब्दच० ।

बालायनि पुंस्त्री० बालाया अपत्यं तिका० फिञ् । बालाया अपत्ये स्त्रियां ङीप् । [चाणक्य ।

बालार्क पु० कर्म० । प्रातःकालीनसूर्य्ये "बालार्कवाचनं इति"

बालि पु० बाले केशे जातः इञ् । केशे इन्द्रस्य शुक्रजाते वानरभेदे । बालः बालुपत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्य इनि । बालिन् तत्रार्थे त्रिका० ।

तदुत्पत्तिकथा रामा० उत्तरा० ३७ स० यथा

"ततस्तु तस्मात् स सुरादुत्थितः प्लवगः पुनः । तस्मिन्नेव क्षणे राम ! स्त्रीत्वं प्राप स वानरः । तद्रूपमद्भुतं दृष्ट्वा त्यजितो धैर्य्यमात्मनः । तत्काल्य सुरेन्द्रेण स्कन्धं शिरसि पातितम् । अमराद्रौ तां नारीं वीर्य्यसमभवत् । ततः सा वानरपतिं जज्ञे वानरमीश्वरम् । बालेषु पतितं बीजं बाली नाम बभूव ह । भास्करेणापि तस्यां वै कन्दर्पवशवर्त्तिना । बीजं निषिक्तं ग्रीवायां विधानमनुवर्त्तता । ग्रीवायां पतितं बीजं सुग्रीवः समजायत" ।

बालिश त्रि० बाड-इन् बाडिं इडिं स्यति शो–क उस्य लः । १मूर्खे, २शिशौ च मेदि० 'बालिशसाक्षि ! यदानम्' भट्टिः । बालाः सन्त्यस्य इनि बालो मूर्द्धा वेतेऽत्र शी–बा० आधारे ड । ३उपधाने न० शब्दमा० ।

बालीश पु० मूत्रकृच्छ्ररोगे शब्दर० ।

बालिहन् पु० बालिं बालिनं वा हन्ति हन–क्विप् । रामे बालिहन्तादयोऽप्यत्र पु० । तत्कथा रामा० किष्किन्धाकाण्डे दृश्या ।

बालु पु० बल-उण् । १एलबालुकनामगन्धद्रव्ये शब्दादि० ।

बालुक न॰बालु+स्वार्थे क । १तत्रैव अमरः । चु॰ बाल–उक । २पानीयामलके पु॰ राजनि॰। ३सिकतासु स्त्री । ४कर्कट्यां जटा॰ ५कर्पूरे ६यन्त्रभेदे शब्दच॰।

बालुकायन्त्र न॰ ६त॰ । १औषधपाकार्थे यन्त्रभेदे । “भाण्डे वितस्तिगम्भीरे मध्ये निहितकूपिके । कूपिका कण्ठपर्य्यन्तं बालुकाभिश्च पूरिते । भेषजं कूपिकासंस्थं वह्निना यत्र पच्यते । बालुकायन्त्रमेतद्धि यन्त्रतन्त्रबुधैः स्मृतम्” भावप्र॰। २कालज्ञापने रघुना॰ प्रदर्शिते यन्त्रभेदे “सूत्रकरेणुगर्भेण सम्यक् कालं प्रसाधयेत्” ज्यो॰सि॰ व्याख्यायां “सूत्राकारेण रेणवः सिकताभागगर्भे उदरे यस्यैतादृशं यन्त्रं बालुकायन्त्रं प्रसिद्धम्” रघुनाथः ।

बालुकास्वेद पु॰ ३त॰ । भावप्र॰ उक्ते तप्तबालुकाभिः स्वेदने । “वातश्लेष्मकृते स्वेदान् कारयेद्रूक्षनिर्मितान् । स्निग्धः स्वेदो निषिद्धोऽत्र विना केवलवातजान् । खर्परभ्रष्टपटस्थितकाञ्जिकसंसिक्तबालुकास्वेदः । शमयति वातकफामयमस्तकशूलाङ्गभङ्गादीन् । स्रोतसां मार्द्दवं कृत्वा नीत्वा पावकमाश्रयम् । हत्वा वातकफस्तम्भं स्वेदो ज्वरमपोहति”। [पृषो॰नुक् । बालुङ्कीत्यप्यत्र त्रिका॰

बालुकी स्त्री॰ चु॰बल-उक गौरा॰ङीष् । कर्कटीभेदे राजनि॰

बालूक पु॰ चु॰ बाल–ऊक । विषभेदे हेमच॰ ।

बालेय पु॰बलेरपत्यं, बलये हितं वा ढक् । १रासभे, अमरः २दैत्यभेदे, धरणिः ३अङ्गारवल्लर्य्यां विश्वः । ४चाणक्यमूलके पु॰ ५बालहिते च त्रि॰मेदि॰ । [अमरः ।

बालेयशाक पु॰बलये हितं ढक् कर्म॰(वामनहाटि) शाकभेदे

बालेष्ट पु॰ बालानामिष्टः १ब(व)दरे राजनि॰ । २बालकानामभीष्टे त्रि॰ ।

बालोपवीत न॰६त॰ चरकादौ बालयज्ञोपवीतशब्दार्थे हारा॰

बाल्वजभारिक त्रि॰ बल्वजानां भारं वहति वंशा॰ ठक् । उलपतृणभारवाहके ।

बाल्य न॰ बालस्य भावः, कर्म वा वयोवचनत्वात् ष्यञ् । ‘आषोडशाद्भवेद्बाल’ इत्युक्ते अवस्थाभेदे ।

बाल्हक न॰ बल्हिदेशे भवः धा॰ वुञ् । कुङ्कुमे अमरः पाठान्तरम् । [ह्लिकुनि न॰ ।

बाल्हायन त्रि॰ बल्हौ जातम् फक् । १बल्हिदेशोद्भवे

बाल्हि(ह्री)क पु॰ बल्हि+स्वार्थे ठञ् । ईक वा १कुङ्कुमे ह्लिकुनि च न॰ मेदि॰२देशभेदे ४तद्देशीये च पु॰मेदि॰। ५तद्देशस्थे हरिवं॰६अ॰। दीर्घमध्यः गन्धर्वभेदे पु॰शब्दर॰

बाष्कल पु॰ ऋषिभेदे आश्व॰गृ॰ ३।४।४ ।

बाष्प(ष्प) पु॰बाध-पृषो॰सत्वं षत्वं वा । १नेत्रजले, २ऊष्मणि च अमरः लौहे च मेदि॰ तत्र अवमन्त्यस्थवादितयोक्तः ।

बास्कल पु॰ दैत्यभेदे हरिवं॰ ४अ॰ ।

बा(वा)ह प्रयत्ने भ्वादि॰ आत्म॰ अक॰ सेट् । बा(वा)हते अबा(वा)हिष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः अबबाहत् त ।

बाह पुंस्त्री बाहु+पृषो॰ । बाहुशब्दार्थे रमानाथः ।

बाहा(हू)बाहवि अव्य॰ बाहुभ्यां बाहुभ्यां प्रहृत्य प्रवृत्तम् युद्धम् इच्समा॰ पूर्वपदे आद् दीर्घौ वा । बाहुभ्यां बाहुभ्यां प्रहृत्य प्रवृत्ते युद्धे । [अमरः ।

बाहु पु॰ बाध-कु धस्य हः । भुजे कक्षावध्यङ्गुलिपर्य्यन्ते अवयवे

बाहुक पु॰ ऋतुपर्णन्दपस्य अश्वपालत्वादिरूपेण स्थिते नलनृपे तत्कथा भा॰व॰६७अ॰ादयश्च । २नागभेदे भा॰आ॰ ५७ अ॰ ।

बाहुकुण्ठ त्रि॰ ३त॰ । कुण्ठितबाहुके (लोपा) जटा॰ ।

बाहुकुन्थ पु॰ बाहुरिव कुन्थति कुन्थ–अच् । विहगानां बाहुस्थानीये पक्षे शब्दच॰ । [जाते ।

बाहुकुलेयक त्रि॰ बहुकुले जातादि ढकञ् । बहुकुल॰

बाहुज पु॰बाहुभ्यां ब्र(ब्र)ह्मणाबाहुभ्यां जायते जन-ड १क्षत्रिये अमरः । ‘बाहू राजन्यःकृत’ इति श्रुतिः । २कीरे ३स्वयं जाततिले च मेदि॰ ४बाहुजातमात्रे त्रि॰ ।

बाहुत्र पु॰न॰बाहुं त्रायते त्रै क । खड्गाघातवारणार्थं हस्तबद्धे लौहचर्मादौ हेमच॰ ।

बाहुत्राण न॰बाहुः त्रायते अनेन त्रै–करणे ल्युट् । शस्त्राघात वारणार्थं बाहुवद्धचर्म्मणि हेमच॰ ।

बाहुदन्तक पु॰ बहवश्चत्वारो दन्ता अस्य कप् ऐरावतः उपचारात् इन्द्रः तेन प्रोक्तम् अण् । पुरन्दरप्रोक्ते पञ्चसहस्राध्यायके नीतिशास्त्रभेदे भा॰शा॰५८अ॰ । [इन्द्रे हेमच॰ ।

बाहुदन्तेय पु॰ बहुदन्तसुतेन ऐरावतेनाभ्यर्चित शा॰ ढ ।

बाहुदा स्त्री स्वनामख्याते १नदीभेदे । सा च प्रसेनजिद्भार्य्या गौरी नाम, भर्त्रा शप्ता नदीरूपा जाता हरिवं॰१२अ॰। सा हि शङ्खस्य भ्रातुः फलहरणे सुद्युम्ननृपदण्डेन छिन्नं लिखितस्य पुनः हस्तम् अवगाहनात् पुनर्ददाविति कथा भा॰शा॰ २३ अ॰ यथा “स गत्वा बाहुदां शीघ्रं तर्पयस्व यथाविधि । देवानृषीन् पितॄंश्चैव मा चाधर्मे मनः कृथाः । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शङ्खस्य लिखितस्तदा । अवगाह्यापगां पुण्यामुदकार्थं प्रचक्रमे । प्रादुरास्तां ततस्तस्य करौ जलजसन्निभौ । ततः स विस्मितो भ्रातुर्दर्शयामास तौ करौ” ।

२परीक्षिन्नाम्नोर्भेदे भा० आदिपर्व्वणि ९५ अध्याये ।

बाहुबल न० ६त० । युद्धोपयोगिनि बाहुविक्रमे ।

बाहुभूषा स्त्री ६त० । केयूरे हेमच० ।

बाहुमात्र त्रि० बाहुः प्रमाणमस्य बाहु+मात्रच् । बाहुपरिमाणे स्त्रियां ङीप् "बाहुमात्र्यः स्रुचः" कात्या० श्रौ० १।३।३७ ।

बाहुमूल न० ६त० । कक्षे (काँक) (वगल) ख्याते अमरः ।

बाहुयुद्ध न० ३त० । नियुद्धे अमरः ।

तत्प्रकारः भा० वि० १३ अ० यथा "कृतप्रतिकृतैश्चित्रैर्बाहुभिश्च सुसङ्कटैः । सन्निपातावधूतैश्च प्रमाथोन्मथनैस्तथा । क्षेपणैर्मुष्टिभिश्चैव वराहोद्धूतनिःस्वनैः । तलैर्वज्रनिपातैश्च प्रसृष्टाभिस्तथैव च । शलाकानखपातैश्च पादोद्धूतैश्च दारुणैः । जानुभिश्चाश्मनिर्घोषैः शिरोभिश्चावघट्टनैः । तद्युद्धमभवद्घोरमशस्त्रं बाहुतेजसा । बलप्राणेन शूराणां समाजोत्सवसन्निधौ । अरज्यत जनः सर्वः सोत्कृष्टनिनदोत्थितः । बलिनोः संयुगे राजन् ! वृत्रवासवयोरिव । प्रकर्षणाकर्षणयोरभ्याकर्षविकर्षणैः । आकर्षतुरथान्योन्यं जानुभिश्चापि जघ्नतुः" । मू० "कृतं कचिद्देशे निपीडनं प्रतिकृतं तस्य मोचनम् । सुसङ्कटैः मुष्टिग्रहणेन कृशीकृतैः सकङ्कटैरिति पाठे सकवचैः सकिणैर्वा "कङ्कटो वाहुवरणे कवचे कठिने किणे" इति विश्वः सन्निपातोऽङ्गसंघट्टनम् अवधूतं तेनैव दूरीकरणं प्रमाथादय उक्ता मल्लशास्त्रे "निपात्य पेषणं भूमौ प्रमाथ इति कथ्यते । यन्नृत्थाप्योन्मथनं तदुन्मथनमुच्यते । क्षेपणं कथ्यते यत्तु स्थानात् प्रच्यावनं हठात् । उभयोर्भुजयोर्मुष्टिरुरोमध्ये निपात्यते । मुष्टिरिच्यते तज्ज्ञैर्मल्लविद्याविशारदैः । असाङ्गुष्ठं स्कन्धगतं भ्रामयित्वा तथैव यः । क्षिप्तस्य शब्दः स भवेद्वराहोद्धूतनिःस्वनः । तलैर्वज्रनिपातैर्वज्रवद्दृढप्रमातैश्चपेटैः । "प्रसृताः प्रसृतास्तास्तु प्रसृष्टा या उदीरिताः । ऋज्वी दृढा कृशा क्षिप्रघातका साङ्गुली स्मृता" । शलाकानखपातैः पादोद्धूतैः पादप्रसारणेनाक्षेपैः जानुभिः शिरोभिश्च कृतैरवघट्टनैराघातनैः अश्मनिर्घोषैरल्पभयविशेषणम् । अशस्त्रं निन्द्यं यथोक्तं तत्रैव "बाहुयुद्धं हि मल्लानामशस्त्रमृषिभिः स्मृतम् । स्मृतस्य तत्र न स्वर्गो यशोलेशोऽपि विद्यते" इति । बलप्राणेन बलेन शारीरबलेन प्राणेन मानसबलेन च । सोत्कृष्टनिनदः क्ष्वेडीसिंहनादोच्चारणेन यज्जितस्य सङ्ख्यापनम् । उत्कृष्टितः । "आकृष्य क्रोडीकरणं प्रकर्षणमुदाहृतम् । आकर्षणं लीलयैव सम्मुखीकरणं स्मृतम् । पुरः पश्चात् पार्श्वयोश्चाभ्याकर्षो भ्रमणं तथा । पश्चात् प्रपातनं वेगादिकर्षणमुदाहृतम्" नीलक० ।

बाहुल पु० बहुलानां कृत्तिकानामयं स्वामी अण् । १वह्नौ शब्दच० । बहुलाभिर्युक्ता पौर्णमासी अण् । २कार्त्तिकपौर्णमास्यां स्त्री ङीप् । सा यत्र मासे पुनः अण् । ३चान्द्रकार्त्तिकमासे पु० अमरः । ४बाहुत्राणे हेमच० । बहुलेन निर्वृत्तम् सङ्कला० अण् । ५अनेकसाध्ये त्रि० । पृथ्वा० इमनिचोऽभावे भावे अण् । ६बाहुल्ये न० ।

बाहुलक न० बहुलेन बहुलग्रहणेन निर्वृत्तं सङ्कला० अण् संज्ञायां कन् । व्याकरणोक्तसूत्रादिविहिते विधानादौ यत्र यद्विधीयते तत्र क्वचिन्न स्यात् क्वचिद्वा स्यात् क्वचित्ततोऽन्यत्रापि स्यादित्येवं परे विधाननिषेधादौ । मनोज्ञा० भावे वुञ् । २बाहुलिका बहुलभावे स्त्री ।

बाहुलेय पु० बहुलानामपत्यं ढक् । कार्त्तिकेये अमरः

बाहुशालिन् त्रि० बाहुभ्यां शालते तद्विक्रमाधिक्येन श्लाघते शाल–णिनि । बाहुवीर्य्याधिक्ययुते स्त्रियां ङीप् ।

बाहुसम्भव पु० बाहू प्रभवावस्य सम्भवोऽस्य । १बाहुजे क्षत्रिये हेमच० । २बाहुजातमात्रे त्रि० ।

बाहुसहस्रभृत् पु० बाहुसहस्रं बिभर्त्ति भृ–क्विप् तुक् च । कार्त्तवीर्य्ये त्रिका० कार्त्तवीर्य्यशब्दे दृश्यम् ।

बाह्य त्रि० बहिर्भवः ष्यञ् टिलोपः । बहिर्भवे

बाह्यकर्ण पु० नागभेदे भा० आ० ३५अ० ।

बाह्यकुण्ड पु० नागभेदे भा० उ० १०३ अ० ।

बाह्वादि पु० इञ् प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा० ग० सूत्रा यथा "बाहु उपबाहु उपवाकु निवाकु शिवाकु वटाकु उपबिन्दु वृषली वृकला चूड़ा बलाका मूषिका कुशला छगला ध्रुवका ध्रुवका सुमित्रा दुर्मित्रा पुष्करसद् अनुहरत् देवशर्म्मन् अग्निशर्म्मन् भद्रशर्म्मन् सुशर्म्मन् कुनामन् सुनामन् पञ्चन् सप्तन् अष्टन् अमितौजसः (सलोपश्च) सुधावत् उदञ्चु शिरस् माष शराविन् मरीची क्षेमवृद्धिन् शृङ्खलतोदिन् खरनादिन् नगरमर्दिन् प्राकारमर्दिन् लोमन् अजीगर्त्त कृष्ण युधिष्ठिर अर्जुन साम्ब गद प्रद्युम्न राम उदङ्क उदकः (संज्ञायाम्) सम्भूयोऽम्भसोः (सलोपश्च) बाह्वादिः । बाहविः कार्त्तिः ।

बि(बि)ट आक्रोशे भ्वा० पर० सक० सेट् । बेटति अबे(बे)टीत्

बिटक पु० पिटक+पृषो० । पिटके अमरे शब्दान्तरम् ।

बि(वि)ठ न॰ विट–क पृषो॰ अन्तरीक्षे निरुक्तकारः ६।२०।

विद् अवयवे भ्वा॰पर॰सक॰ सेट् इदित् । बिन्दति अबिन्दीत्

बिदल न॰विदि–कलच् नि॰नलोपः ।१विदले अमरः २अंशे च

बिन्दवि पु॰ विदि–अवयवे बा॰ अवि । बिन्दौ अंशे । ततः गहा॰छ । बिन्दवीय तत्सम्बन्धिनि ।

बिन्दु पु॰विदि-उ। १जलादेर्लेशे अमरः । २राजभेदे ततोऽपत्ये विदा॰ अञ् । बैन्दव तदपत्ये पुंस्त्री॰ । ३रेखागणित प्रसिद्धे स्थूलत्वदीर्घत्वहीने लक्षयितुं शक्ये २पदार्थे क्षेत्रशब्दे २२८८ पृ॰ दृश्यम् ।

सा॰द॰ उक्ते ३अर्थप्रकृतिभेदे “बीजं बिन्दुः पताका च प्रकरी कार्य्यमेव च। अर्थप्रकृतयः पञ्च” उद्दिश्य “अवा- न्तरार्थविच्छेदे बिन्दुरच्छेदकारणम्” लक्षितम् । ४अनु स्वारसूचके रेखाभेदे। “बन्धुद्विबिन्दुमात्रौ” सुग्धबो॰ शा॰ति॰ उक्ते ५नादजन्ये क्रियाप्राधान्यलक्षणे चिच्छक्ते- रवस्थाभेदे यथा “सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमे- श्वरात् । आसीच्छक्तिस्ततो नादो नादात् बिन्दुसमु- द्भवः” । तद्व्याख्यायां राघवभट्टधृतम् “सा तत्त्वसंज्ञा चिन्मात्रज्योतिषः सन्निधेस्तदा । विचिकीर्षुर्घनीभूता क्वचिदभ्येति बिन्दुताम्” “अभिव्यक्ता परा शक्तिरविना भावलक्षणा । अखण्डपरचिच्छक्तिर्जाता चिद्रूपिणी विभुः । समस्ततत्त्वभावेन विवर्त्तेच्छासमन्विता । प्रयाति बिन्दुभावञ्च क्रियाप्राधान्यलक्षणम्” । तस्मादेव रौद्री- रुद्रयोराविर्भावः यथोक्तं शा॰ ति॰ “रौद्री बिन्दोस्ततो नादात् ज्येष्ठा बीजादजायत। सभेताभ्यः समुत्पन्ना रुद्रब्रह्मरमाधिपाः”। ६बीजभेदे “बिन्दुः शिवात्मको बीज शक्तिर्नादस्तयोर्मिथः । समवायः समाख्यातः सर्वागम- विशारदैः” शा॰ ति॰ ।

बिन्दुचित्रक पु॰ बिन्दुरूपं चित्रमस्य कप् । मृगभेदे शब्दर॰

बिन्दुजाल न॰ ६त॰ । १बिन्दुसमूहे २हस्तिशुण्डोपरिस्थ बिन्दुसमूहे हेमच॰ । संज्ञायां कन् । बिन्दुजालक गज- सम्मुखादिस्थे तत्समूहे पद्मके अमरः । [३पाशके हारा॰

बिन्दुतन्त्र पु॰ । १शारीफलके २चतुरङ्गक्रीड़ने च मेदि॰ ।

बिन्दुदेव पु॰ ६त॰ । बिन्दुर्वर्णस्येश्वरे शिवे मेदि॰ ।

बिन्दुपत्र पु॰ बिन्दुचिह्नितं पत्रमस्य । भूर्जपत्रवृक्षे रत्नमा॰ ।

बिन्दुमाधव पु॰ काशीस्थे वेणीमाधवे काशीख॰ ।

बिन्दुरेखक पु॰ बिन्दुरूपा रेखा सूचिकाऽस्य कप् । १अनु- स्वारे वर्णे २पक्षिभेदे शब्दच॰ ।

बिन्दुसरस् न॰ बिन्दुजातं सरः शा॰त॰ । सरोवरभेदे यत्र गङ्गावतारणार्थं भगीरथेन तपस्तेपे तत्कथा “अथो- त्तरेण कैलासात् मैनाकं पर्वतं प्रति । हिरण्यशृङ्गः सुमहान् महामणिमयो गिरिः । रम्यं बिन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः । द्रष्टुं भागीरथीं गङ्गा- मुवास बहुलाः समाः” भा॰ स॰ ३अ॰। मात्स्ये १०१ अ॰ तदुत्पत्तिकथा उक्ता यथा “तत्र त्रिपथगा देवी प्रथमन्तु प्रतिष्ठिता । सोमपादात् प्रसूता सा सप्तधा प्रविभज्यते । यूपा मणिमयास्तत्र चितयश्च हिरण्मयाः । तत्रेष्ट्वा क्रतुभिः सिद्धः शक्रः सुरगणैः सह । दिव्यच्छायापथस्तत्र नक्षत्राणान्तु म- ण्डलम् । दृश्यते भास्वरा रात्रौ देवी त्रिपथगा तु सा । अन्तरीक्षं दिवञ्चैव भावयित्वा भुवङ्गता । भवोत्तमाङ्गे पतिता संरुद्धा योगमायया । तस्या ये बिन्दवः केचित् क्रुद्धायाः पतिता भुवि । कृतन्तु तैर्बिन्दुसरस्ततो बिन्दु- सरः स्मृतम्” । बिन्दुह्रदोऽप्यत्र पु॰ ।

बिल भेदने वा चुरा॰उभ॰पक्षे तु॰पर॰सक॰ सेट् । बेलयति ते बिलति । अबीबिलत् त अबेलीत् ।

बिल न॰तु॰बिल+क । रन्ध्रे १छिद्रे अमरः ।२गुहायाम् ३उच्चैः श्रवसि पु॰ मेदि॰। ४वेतसे शब्दच॰ ५गर्त्ते च । ततः तृणा॰ चतुरर्थ्यां स । बिलस तददूरदेशादौ त्रि॰ ।

बिलकारिन् त्रि॰ बिलं करोति कृ–णिनि । १गर्त्तकारके स्त्रियां ङीप् । २मूषके पुंस्त्री॰ राजनि॰ ।

बिलवास पु॰ बिले वासोऽस्य । जाहकजन्तौ राजनि॰ ।

बिलवासिन् पु॰ बिले वसति वस–णिनि । १सर्पे शब्दरत्ना॰। २गर्त्तवासिनि त्रि॰ स्त्रियां ङीप् । अलुक्स॰ बिले- वासिन् तत्रार्थे । [स्त्रियां योपधत्वात् टाप् ।

बिलशय पुंस्त्री॰ बिले शेते शी–अच् । सर्पे शब्दरत्ना॰ ।

बिलेशय पुंस्त्री॰ बिले शेते शी–अच् अलुक्स॰। १सर्पे अमरः २मूषिके जटा॰ ३गोधायां ४शशे ५शल्लक्यां च भावप्र॰ । “गोधाशशभुजङ्गाखु शल्लक्याद्या बिलेशयाः । बिलेशया वातहरा मधुरा रसपाकयोः । बृंहणा बद्धविण्मूत्रा वीर्य्योष्णा अपि कीर्त्तिताः” तत्र तन्मांसगुणा उक्ताः ।

बिल्म न॰ तु॰बिल–बा॰मन् । भासने निरु॰ १।२०। ऋ॰२।३५ १२। २शिरस्त्राणे यजु॰१६।३५। तदस्यास्ति इनि । बिल्- मिन् तद्वति त्रि॰रुद्रभेदे पु॰यजु॰तन्मन्त्रे दृश्यम् ।

बिल्ल न॰ बिलं क्षिप्तं लाति ला–क । १आलवाले त्रिका॰। २हिङ्गुनि शब्दच॰ ।

बिल्लमूला स्त्री बिल्लमिव मूलमस्याः । वाराहीकन्दे शब्दच॰

बिलसू स्त्री "बिलसूर्दशपुत्रा स्यादिति" शब्दर० उक्तायां प्रसूतदशपुत्रायां स्त्रियाम् ।

बिल्व पु० बिल-उल्व बा०नि० । १स्वनामख्याते वृक्षे अमरः "श्रीफलः प्रवरस्तिक्तो ग्राही रूक्षोऽग्निपित्तकृत् । वातश्लेष्महरो बल्यो लघुरुष्णश्च पाचनः" भावप्र० । "बिल्वं बालं कषायोष्णं पाचनं वह्निदीपनम् । संग्राहि तिक्तकटुकं तीक्ष्णं वातकफापहम् । पक्वं सुगन्धि मधुरं दुर्जरं ग्राहि दोषलम् । फलेषु परिपक्वेषु यो गुणः समुदाहृतः । बिल्वादन्यत्र सर्वयो बिल्वमामं गुणोत्तरम् । कफवातामपित्तघ्नी ग्राहिणी बिल्वपेशिका" राजवल्लभः । "काञ्जिके संस्थितं बिल्वमग्निसन्दीपनं परम्" इति वैद्यकम् । २तत्फले न० मेदि० । ३पलपरिमाणे न० शब्दमाला । तद्वृक्षोत्पत्त्यादिर्यथा "स्वर्गोर्लक्ष्मीश्च या धेनुर्गोरूपा सा गता महीम् । तद्गोमयभवो बिल्वः श्रीश्च तस्मादजायत । "बिल्ववृक्षः प्रियः शम्भोस्तव योनिर्भविष्यति । सर्वपुण्योत्तमः श्रेष्ठो देवाहारो मनोरमः । अच्छेद्यः सर्वलोकानां छेदाद्घागः सदा क्षणाम् । ये च पापा दुराचाराः श्रीतरोश्छेदकारिणः । ते त्वघोरादिनरके पात्यन्ते ब्रह्मणो दिनम् । सुदुःखिता भविष्यन्ति नरा दुष्कृतिनः सदा । तत्र देशे भयं नित्यं चिरं राजा न जीवति । न च द्रव्यपतिः कश्चिद् बिल्ववृक्षस्य छेदकः । क्रियते यत्र विच्छेदः सपुष्पफलिनस्तरोः । अनावृष्टिभयं घोरं तस्मिन् देशे प्रजायते" । स्कन्दपु० । वृहद्धर्मपुराणे १०अ० वृक्षोत्पत्तिरन्यथोक्ता "लक्ष्म्या शिवाराधनार्थं स्वैकस्तनस्योत्पाटने कृते तुष्टेन शिवेन लक्ष्मीं प्रत्युक्तं यथा "मातः समुद्रतनये ! मा मा छिन्धि स्तनं परम् । यस्ते छिन्नः स्तनो वामो जायतां पुनरेव सः । ज्ञाता ते परमा भक्तिः पूर्णस्तेन मनोरथः । यश्च छिन्नः स्तनो भक्त्या मल्लिङ्गोपरि ते शुभे । सोऽस्तु वृक्षः क्षितौ पुण्यो नाम्ना श्रीफल इत्यतः । मूर्त्तिर्मांसस्य वै भक्तिर्दृश्यः श्रीफलनामकः । त्वत्कीर्त्तये स्थितावास्तां यावच्चन्द्रदिवाकरौ । स तरुर्मम वै लक्ष्मि ! परमः सुप्रियो भवेत् । तत्पत्रैश्चैव मे पूजा भविष्यति न चान्यथा । स्वर्णपद्मसहस्रादि पुष्पाण्यन्यानि च प्रभुम् । श्रीफलच्छदलेशस्य कलां नार्हन्ति कोटिकाम् । यथा मे श्रीफलतरुर्यथा जाह्नवजलं मम । तथा प्रियतमं लक्ष्मि ! त्रिपत्रः श्रीफलच्छदः" तत्रैव ११अ० । "अतः स्तनस्त्वाद्य भवात् लक्ष्म्याप्तं तीर्थमुच्यते । यथा भूमेस्तथा तीर्थमतीर्थमयं शिखि ! । ऊर्द्ध्वपत्रं हरो दक्षः पत्रं वामं विधिः स्वयम् । अहं दक्षिणपत्रस्य त्रिपत्रदलमिन्दुना । अस्य छायाञ्च पत्रस्य लङ्घयेन्न पदा स्पृशेत् । हरते लक्ष्मीमायुः सदा स्पर्शात् श्रियं हरेत्" । इत्यादिना तन्माहात्म्यमुक्त्वा तत्पत्रहरणविधानादि तत्रोक्तं यथा "पक्षान्तद्वादशीसायमध्याह्ननिशाकालतः । शाखाभङ्गो न कर्त्तव्यो नैवारोहेत्तथा तरुम् । वरमाहृत्य शिवयाद्य शाखाभञ्जनं क्वचित् । अखण्डितैश्च शिवः पूज्यः पत्रैरन्यैश्च खण्डितैः । मध्याह्नानन्तरं बिल्वपत्रं पर्युषितं भवेत् । पूज्या एतेन वै देवाः स्वर्यलम्बोदरौ विना । बिल्ववृक्षवनं यत्र सा तु वाराणसी पुरी । पञ्च बिल्वद्रुमा यत्र तत्र तिष्ठेत् स्वयं हरिः । सप्त बिल्वद्रुमा यत्र तत्र दुर्गासुतो हरः । एको बिल्वतरुर्यत्र तत्र शम्भुः श्रिया सह । बिल्ववृक्षा यत्र दश तत्र शम्भुर्गणैः सह । एतान्युक्तानि तीर्थानि देवाः सर्वे मरुद्गणैः । यत्र वाप्यां स्वकस्यस्य कोणे ईशाननामके । जायते श्रीफलतरुर्न तत्र विपदः क्वचित् । पूर्वस्यां सुखदः स्यात् दक्षिणे यमभीतिदः । पश्चिमे च प्रजादायी वृक्षो बिल्व उदाहृतः । श्मशाने च नदीतीरे प्रान्तरे वा वनान्तरे । बिल्ववृक्षतलं प्रोक्तं सिद्धपीठस्थलं समम् । न मध्यप्राङ्गणे वृक्षं स्थापयेत् श्रीफलाख्यकम् । दैवाद्दु यदि प्रजायेत तदा शिववदर्चयेत् । चैत्रादिचतुरो मासान् शम्भवे परमात्मने । दत्तं स्याद् बिल्वपत्रैकं ममाधेनुसमं सुराः । मध्याह्नकाले ये मर्त्या बिल्वं कुर्युः प्रदक्षिणम् । तैः सुमेरुगिरिवरः कृतएव प्रदक्षिणम् । न छिन्द्यात् श्रीफलतरुं न दहेत् काष्ठमेव च । विना आत्मव्ययस्यार्थं पतितो बिल्वविक्रयी । पक्वबिल्वफलं तु यो धत्ते मूर्ध्नि मानवः । यमाधिकारो नास्य स्यात् कृतः पापोपपातकैः । बिल्वपत्रं फलं बीजं भूमौ पतितमीश्वरः । स्वयं गृह्णाति शिरसा वैवर्ण्यभयवर्जितः । चैत्रादिचतुरो मासान् शिवे द्रुबिल्वतरुं कृती । यथा शिवो भवेत्तुष्टस्तथा तत्पितरोऽपि च । चैत्रादिचतुरो मासान् सदा भ्रमति शङ्करः । नवीनबिल्वपत्रार्थी भुक्तिमुक्तिप्रदायकः । हरिद्वारनगरे यत्र वैद्यनाथो महेश्वरः । तत्राश्रयो बिल्ववृक्षः स्वर्गेऽस्य उदाहृतः । कामरूपे कामतरुः काञ्चीसङ्गमादिषु । काञ्चीपुरे पुरः प्रोक्तः श्रीफलोऽक्षयपुण्यदः । तेऽपि तीर्थविशेषाः स्युस्तीर्थेष्वपि सदाऽक्षयाः ।" वृहद्धर्मपु० ११अ० । "तत्फलैस्तत्पत्रैर्

यो तत्पत्रैर्यः प्रपूजयेत् । तत्काष्ठचन्दनैर्वापि स मे भक्तः स मे प्रियः । तत्काष्ठचन्दनं भाले यो धारयति मस्तके भात् । तत्तत् शिवबुद्ध्या वा नमेद्देवी सदान्विता । अतस्तच्चन्दनं देवि ! न धारयति कश्चन । तत्पत्रं तत् प्रसूनं वा कदापि धारयेन्न हि । तस्य मूले महेशानि ! प्राणांस्त्यजति यो नरः । रुद्रदेहो भवेत् सत्यं पाप कोटियुतोऽपि सन्" योगिनीतन्त्रे पटले ।

"बिल्ववृक्षं तथा देवि ! भगवान् शङ्करः स्वयम् । बिल्ववृक्षतले स्थित्वा यदि प्राणांस्त्यजेत् सुधीः । तत्क्षणान्मोक्षमाप्नोति किन्तस्य तीर्थकोटिभिः । यत्र ब्रह्मादयो देवास्तिष्ठन्ति सिद्धिहेतवे । बिल्ववृक्षतले स्थानं यदि विष्ठादिपूरितम् । तदेव शाङ्करं क्षेत्रं सर्वतीर्थमयं सदा । सर्वपीठमयं तत्तु सर्वदेवमयं सदा । न त्यजेत् शाङ्करं क्षेत्रं न च गङ्गां त्यजेत् प्रिये ! । समीपे स च पार्वति ! बिल्ववृक्षो यदि प्रिये ! । काशीपुरसमं तत्तु तत्र प्राणान् त्यजेद्द् यदि । किन्तस्य कोटितीर्थेन काशीवासेन किं प्रिये ! । मुण्डमालातन्त्रोक्तावी ३० पटले । तद्दानविधिर्यथा "पत्रं वा यदि वा पुष्पं फलं नेष्टमधोमुखम् । यथोत्पन्नं तथा देयं बिल्वपत्रमधोमुखम् ।" मातृकातन्त्रे ५५ पटले । "शिव उवाच । शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि रहस्यं त्रिजटात्मकम् । पत्रं ब्रह्ममयं देवि ! अद्भुतं वर वर्णिनि ! । श्रीशैलशिखरे जातः श्रीफलः श्रीनिकेतनः । विष्णुप्रीतिकरश्चैव मम प्रीतिकरः सदा । ब्रह्मविष्णुशिवाः पत्रे तन्तु शक्तिस्वरूपकम् । वृन्तमूले तु वज्रं स्यात् पत्रे ब्रह्मपदं प्रिये ! । त्रिजटापत्रकैकेन हरं वा हरिमर्चयेत् । कैवल्यं तस्य तेनैव शक्तिपूजा विशेषतः । पत्रं पुष्पं फलं तोयं नैवेद्यं धूपदीपकम् । दत्त्वा यद्यत् फलं प्राप्तं तस्मात् कोटिगुणं भवेत् । सर्वैरर्चनतो देवि ! त्रिजटामात्रमर्पणम् । कैवल्यदो हरिश्चैव दासोऽहं त्वत्स्वरूपताम् । त्वयि कैवल्यदं स्थानं धर्मकामार्थदं प्रिये ! । वज्रहीनमिदं देवि ! प्राप्नुयाद्वाञ्छितं फलम् । सवज्रे म्रियते न्यूनं वज्राघातेन पार्वति ! । तस्माच्च साधकेन्द्रेण वज्रहीनं प्रदीयते" । 'प्राणं गृहीत्वा यो गच्छेत् सर्वसिद्धिमवाप्नुयात् । ऊर्द्ध्वं सुदर्शनं रक्षेदधः पशुपतिस्तथा । पुरो माहेश्वरी रक्षेत् पृष्ठे च शूलधारिणी । दक्षपार्श्वे च श्रीनाथो वामपार्श्वे प्रजापतिः । चन्द्रसूर्यौ स्थितौ तत्र सर्वाह्लादकरौ सदा" । ज्ञानभैरवतन्त्रे ६ पटले । बिल्वशब्दस्य वर्गीयबोपधत्वेऽपि छन्दो-

वशे तादृशवर्णाभावात् अन्तस्थबोपधत्वं मूर्द्धितं सर्वत्र तस्याशुद्धत्वं बोध्यम् । [भा० ३५ अ० ।

बिल्वक न० १तीर्थभेदे भा०अनु० २५ अ०। २नागभेदे भा०

बिल्वकादि पु० "बिल्वादिभ्यश्छस्य लुक्" पा०उ क्तो छप्रत्यय लुगनिमित्ते शब्दगणे स च पा० ग० उक्तो यथा "बिल्व वेणु वेत्र वेतस तृण काष्ठ कपोत तथा कुञ्चा (क्षुद्रस्य) । तक्षन् (नलोपश्च)" बैल्वकीयायां भूमौ भवाः बैल्वकाः तस्य लुक् न कुको निवृत्तिः ।

बिल्वकीय त्रि० बिल्वाः सन्ति यस्यां नडा० छ कुक् च । बिल्वयुक्तभूमौ ततो बहुत्वे बिल्वका० छमात्रस्य लुक् ।

बिल्वज त्रि०बिल्वात् जायते जन—ड । मालूरजाते । बिल्वस्य विषयः राजन्या० वुञ् । बैल्वजक तद्विषये ।

बिल्वतेजस् पु० नागभेदे भा० आ० ५७ अ० ।

बिल्वपत्र पु०१नागभेदे भा०भी० १०२ । ६त०२मालूरस्य पत्रे न० "बिल्वपत्रकृता पीडे" दुर्गोत्सवपद्धतिः ।

बिल्वपाण्डर पु० नागभेदे भा०आ० ३५ अ० ।

बिल्वपेषिका स्त्री बिल्वस्य पेषः साधनत्वेन अस्त्यस्याः ठन् । (बेलशुँठ) शुष्कबिल्वखण्डे राजनि० ।

बिल्ववन न० ६त० । मालूरसमुदाये तस्य विषयः राजन्या० वुञ् । बैल्ववनक तद्विषये ।

बिल्वा स्त्री० बिल—भेदने उल्वा०नि०। हिङ्गुपत्र्यां राजनि ।

बिल्वोदकेश्वर पु० । शिवमूर्त्तिभेदे तस्याविर्भावकथा हरिवं० १२६ अ० । [अवेक्षेत् बिसेष ।

बिस क्षेपे दि० पर०सक०सेट् । बिस्यति । इरित् अबिसत्-

बिस न० बिस—क । मृणाले अमरः । [अमरः ।

बिसकण्ठिका स्त्री बिसमिव कण्ठोऽस्याः कप् । बलाकायाम्

बिसकण्ठिन् पु०बिसमिव कण्ठोऽस्त्यस्य इनि । बके राजनि०

बिसकुसुम न० बिसस्थितं कुसुमम् शा०त०। कमले राजनि०। बिसप्रसून तत्रार्थे अमरः । [खननकर्त्तरि ।

बिसखा त्रि० बिसं मृणालं खनति खन—विट् डा । मृणाल

बिसग्रन्थि पु० ६त० । मृणालग्रन्थौ । तस्य जलकालुष्यनिवारकता सुश्रुते उक्ता यथा "सप्त कलुषस्य प्रसादनानि भवन्ति । तद्यथा कतकगोमेदकबिसग्रन्थिशैवालमूलवस्त्राणि मुक्तामणिश्चेति" ।

बिसनाभि स्त्री बिसं नाभिरिवास्याः । पद्मिन्यां त्रिका०

बिसनालिका स्त्री बिसस्य नालिकेव । मृणाले शब्दार्थकल्प० । तस्य सच्छिद्रकनालत्वात् तथात्वम् ।

बिसल न०बिस—कलच् । किसलये त्रिका०।

बिसवत् त्रि० बिस+चतुरर्थ्यां मतुप् मस्य वः । मृणाल-युक्तादौ स्त्रियां ङीप् ।

बिसवर्त्मन् पु०न० बिसाख्ये नेत्रवर्त्मगतरोगभेदे सुश्रुतः । "शून्यं यद्वर्त्म बहुभिः सूक्ष्मैश्छिद्रैः समन्वितम् । बिसमन्तर्जल इव बिसवर्त्मेति तन्मतम्" ।

बिसिनी स्त्री बिस+पुष्करा० इनि । १पद्मिन्याम् अमरः । २मृणालादियुक्ते देशे ३तत्समुदये च । [पादौ ।

बिसिल त्रि० बिस+चतुरर्थ्याम् काश्या० इल । मृणालसमी-

बीभत्स त्रि०बध-निन्दायां स्वार्थे सन् कर्मणि घञ् । १पापिनि २जुगुप्सिते, ३घृणाविषये च ४तद्वति त्रि० मेदि० । ५नाट्यादौ प्रसिद्धे जुगुप्सास्थायिभावके रसभेदे, पु०अमरः तद्रसविषये ६विकृतमांसादौ त्रि० । "शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः । बीभत्सोऽद्भुत इत्यष्टौ रसाः शान्तस्तथा मतः" रसानुद्दिश्य सा०द०लक्षितो यथा "जुगुप्सास्थायिभावस्तु बीभत्सः कथ्यते रसः । नीलवर्णो महाकालदैवतोऽयमुदाहृतः । दुर्गन्धमांसपिशितमेदांस्यालम्बनं मतम् । तत्रैव कृमिपाताद्यमुद्दीपनमुदाहृतम् । निष्ठीवनास्यवलननेत्रसङ्कोचनादयः । अनुभावास्तत्र मतास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः । मोहापस्मारादिरोग । व्याधिश्च मरणादयः" तन्निरुक्तिः । ७अर्जुने पु० मेदि० ।

बीभत्सु पु० बध-निन्दने स्वार्थे सन् उ । १अर्जुने । भा० वि० ४४अ० अस्य निरुक्तिः अन्यथोक्ता यथा "न कुर्य्यां कर्म बीभत्सं युध्यमानः कथञ्चन । तेन देवमनुष्येषु बीभत्सुरिति विश्रुतः" । बीभत्सुरिति यदि कल्याणे सुखे चेत्यस्य सनि रूपम्" नीलक० । तत्र पृषो० इटोऽभावो नलोपश्च । अन्ये तु बीभत्सकर्मरहितत्वात् विरोधिलक्षणया तन्निन्दनकारित्वाद्वा तथात्वमित्याहुः ।

बुक्क त्रि०बुक्क-अच् पृषो०उपधालोपः । भषणशब्दकारके ततः प्रेक्षा० चतुरर्थ्याम् इनि । बुक्किन् भषणशब्दकारकसमीपादौ त्रि० ।

बुक्क कुक्कुरादिशब्दे कथने च वा चु०उभ०पक्षे भ्वा० पर०सक० सेट् । बुक्कयति ते बुक्कति अबुबुक्कत् त इरित् अबुक्कत् अबुक्कीत् । "कथने चुरा०कुक्कुरादिशब्दे तु भ्वा०" रमानाथः ।

बूक्क न० बुक्क-अच् । १हृदयस्थे मांसपिण्डे २अग्रमांसे ३हृदये च अमरः अस्य स्त्रीत्वमपि स्त्रीत्वे टाप् गौ०ङीष् वा । "बुक्काघातैर्युवतिनिकटे प्रौढ़राक्येन राधा" उद्भटः । ४छागे पु०(बोका) त्रिका० ५समये च पु० ६शोणिते भरत स्त्री टाप् । पृषो० बूक्कनुक्के अपि हृदये ।

बुक्कन न० बुक्क-भावे ल्युट् । भषणे कुक्कुरादिशब्दे

बुक्कन् पु० बुक्क-कनिन् । बुक्कशब्दार्थे भरतः ।

बुक्काम पु० स्त्री०बुक्क+पृषोदरादि । चणकाले हेमचन्द्र । [मुकुटः ।

बुक्काग्रमांस न०६त० । हृदयस्थे मांसपिण्डाकारे अग्रमांसे राय-

बुक्कार पु० बुक्क भषणशब्दमिति कृ-अण् । सिंहध्वनौ हारा०

बुट हिंसायां चुरा०उभ० पक्षे भ्वा०पर०सक०सेट् । बोटयति ते । बोटति । अबुबुटत्-त । अबोटीत् । [बबोड़

बुड त्यागे संवरणे च तु०कुटा०सक० सेट् । बुडति अबुडीत्

बुड़िल पु०तुदा०बुड-इलच् । अश्वतराश्वापत्ये राजभेदे शत० ब्रा० ५।१०।१। [अबुदत्-अबोदीत् अबोदिष्ट । उदित् क्त्वा वेट् ।

बुद निशामने (आलोचने) भ्वा०उ०सक०सेट् । बोदति ते । इरित्

बुद्ध पु०बुध क्त । १भगवतोऽवतारभेदे येन वेदतत्कर्मणोर्निन्दा कृता ।२जागरिते,३ज्ञातवति च त्रि०। ४पण्डिते पु०मेदि०। बुद्धश्च विष्णोः चतुर्विंशत्यवतारमध्ये एकविंशोऽवतारो यथोक्तं "ततः कलौ संप्रवृत्ते सम्मोहाय सुरद्विषाम् । बुद्धो नाम्नाञ्जनसुतः कीकटेषु भविष्यति" भाग० १स्क० । बुद्धेन प्रोक्तम् अण् तद्वेत्ति अण् । बौद्धप्रोक्तशास्त्रे तद्भिज्ञे च त्रि० । तद्दर्शनभेदतन्मतादिकं सर्वद०सं०दर्शितं यथा "अत्र बौद्धैरभिधीयते यदभ्यधायि अविनाभावो दुर्बोध इति तदसाधीयः तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामविनाभावस्य सुज्ञानत्वात् । तदुक्तम् "कार्य्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् । अविनाभावनियमो दर्शनान्तरदर्शनादिति" अन्वयव्यतिरेकावविनाभावनिश्चायकाविति । ननु पक्षे साध्यसाधनयोरव्यभिचारो दुरवधारणो भवेत्, भविष्यति, भूते अनुपलभ्यमाने च व्यभिचारशङ्काया अनिवारणात् । ननु तथाविधस्थले तावकेऽपि मते व्यभिचारशङ्का दुष्परिहरेति चेत् मैवं वोचः विनापि कारणं कार्य्यमुत्पद्यतामित्येवंविधायाः शङ्कायाः व्याघातावधिकतया निवृत्तत्वात् । तदेव ह्याशङ्क्येत यस्मिन्नाशङ्क्यमाने व्याघातादयो नावतरेयुः तदुक्तम् । "व्याघातावधिराशङ्केति" तस्मात् तदुत्पत्तिनिश्चयेन अविनाभावो निश्चीयते तदुत्पत्तिनिश्चयश्च कार्य्यहेत्वोः प्रत्यक्षोपलम्भानुपलम्भपञ्चकनिबन्धनः । कार्य्यस्योत्पत्तेः प्रागनुपलम्भः १कारणोपलम्भे २सत्युपलम्भः ३उपलब्धस्य पश्चात् कारणानुपलम्भात् ४अनुपलम्भः इति पञ्चकारण्या धूमधूमध्वजयोः कार्य्यकारणभावो निश्चीयते । तथा तादात्म्यनिश्चयेनाप्यविनाभावो निश्चीयते यदि शिंशपा वृक्षत्वमतिपतेत् स्वात्मानमेव जह्यादिति विपक्षे बाधकप्रवृत्तेः । अप्रवृत्ते

स्य बाधके भूयःसहभावोपलम्भेऽपि व्यभिचारशङ्कायाः को निवारयिता। शिंशपावृक्षयोश्च तादात्म्यनिश्चये वृक्षोऽयं शिंशपेति सामानाधिकरण्यबलादुपपद्यते। न ह्यत्यन्ताभेदे तत् सम्भवति पर्य्यायत्वेन युगपदप्रयोगायोगात् नाप्यत्यन्तभेदे गवाश्वयोरिवानुपलम्भात्। तस्मात् कार्य्यात्मानौ कारणमात्मानमनुमापयत इति सिद्धम्। यदि कश्चित् प्रामाण्यमनुमानस्य नाङ्गीकुर्य्यात् तं प्रति ब्रूयात् अनुमानं न भवतीत्येतावन्मात्रं प्रमाणं तत्र न किञ्चन साधनमुपन्यस्यते उपन्यस्यते वा। न प्रथमः एकाकिनी प्रतिज्ञा हि प्रतिज्ञातं न साधयेदिति न्यायात्। नापि चरमः अनुमानं प्रमाणं न भवतीति ब्रुवाणेन त्वया अभिरक्तवचनस्योपन्यासे मम माता वन्ध्येतिवद् व्याघातापातात्। किञ्च प्रमाणतदाभासव्यवस्थापनं तत्समानजातीयत्वादिति वदता भवतैव स्वीकृतं स्वभावानुमानम्। परगता विप्रतिपत्तिश्च वचनलिङ्गेनेति ब्रुवता कार्य्यलिङ्गकमनुमानम्। अनुपलब्ध्या कञ्चिदर्थं प्रतिषेधयतानुपलब्धिलिङ्गकमनुमानम्। तथाचोक्तं तथागतैः "प्रमाणान्तरसामान्यस्थितेरन्यधियो गतेः। प्रमाणान्तरसद्भावः प्रतिषेधाच्च कस्यचिदिति" पराक्रान्तञ्चात्र सूरिभिरिति ग्रन्थभूयस्त्वभयादुपरम्यते। ते च बौद्धाश्चतुर्विधया भावनया परमपुरुषार्थं कथयन्ति। ते च माध्यमिकयोगाचारसौत्रान्तिकवैभाषिकसंज्ञाभिः प्रसिद्धा बौद्धा यथाक्रमं सर्वशून्यत्व-बाह्यशून्यत्वबाह्यार्थानुमेयत्वबाह्यार्थप्रत्यक्षत्ववादानातिष्ठन्ते। यद्यपि भगवान् बुद्ध एक एव बोधयिता तथापि बोद्धव्यानां बुद्धिभेदाच्चातुर्विध्यं यथा गतोऽस्तमर्क इत्युक्ते जारचौरानूचानादयः स्वेष्टानुसारेणाभिसरणपरस्वहरणसदाचरणादिसमयं बुध्यन्ते। सर्वं क्षणिकं क्षणिकम्, दुःखं दुःखं, स्वलक्षणं स्वलक्षणं, शून्यं शून्यमिति भावनाचतुष्टयमुपदिष्टं द्रष्टव्यम्। तत्र क्षणिकत्वं नीलादिक्षणानां सत्त्वेनानुमातव्यं यत् सत् तत् क्षणिकं यथा जलधरपटलं सन्तश्चामी भावा इति। न चायमसिद्धो हेतुः अर्थक्रियाकारित्वलक्षणस्य सत्त्वस्य नीलादिक्षणानां प्रत्यक्षसिद्धत्वात् व्यापकव्यावृत्त्या व्याप्यव्यावृत्तिन्यायेन व्यापकक्रमाक्रमव्यावृत्तावक्षणिकात् सत्त्वव्यावृत्तेः सिद्धत्वाच्च। तच्चार्थक्रियाकारित्वं क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्तं न च क्रमाक्रमाभ्यामन्यः प्रकारः समस्ति "परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः। नैकतापि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधतः" इति न्यायेन व्याघातस्योद्भटत्वात्। तौ च क्रमाक्रमौ स्थायिनः सकाशाद् व्यावर्त्तमानौ अर्थक्रियामपि व्यावर्त्तयन्तौ क्षणिकत्वपक्ष एव सत्त्वं व्यवस्थापयत इति सिद्धम्। नन्वक्षणिकस्यार्थक्रियाकारित्वं किं न स्यादिति चेत् तदयुक्तं विकल्पासहत्वात् तथा हि वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकाले अतीतानागतयोः किमर्थक्रिययोः स्थायिनः सामर्थ्यमस्ति? नो वा? आद्ये तयोरनिराकरणप्रसङ्गः समर्थस्य क्षेपायोगात् यत् यदा यत्करणसमर्थं तत् तदा तत्करोत्येव यथा सामग्री स्वकार्य्यं समर्थश्चायं भावः इति प्रसङ्गानुमानाच्च। द्वितीयेऽपि कदापि न कुर्य्यात् सामर्थ्यमात्रानुबन्धित्वादर्थक्रियाकारित्वस्य यत् यदा यन्न करोति तत् तदा तत्रासमर्थं यथा हि शिलाशकलमङ्कुरे, न चैष वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकाले वृत्तवर्त्तिष्यमाणे अर्थक्रिये करोतीति तद्विपर्य्ययाच्च। ननु क्रमवत्सहकारिणः स्थायिनः अतीतानागतयोः क्रमेण करणमुपपद्यते इति चेत् तत्रेदं भवान् पृष्टो व्याचष्टां सहकारिणः किं भावस्योपकुर्वन्ति? न वा? न चेत् नापेक्षणीयास्ते अकिञ्चित्कुर्वतां तेषां तादर्थ्यायोगात्। उपकारकत्वपक्षे सोऽयमुपकारः किं भावाद्भिद्यते? न वा? भेदपक्षे आगन्तुकस्यैव तस्य कारणत्वं स्यात् न भावस्याक्षणिकस्य, आगन्तुकातिशयान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् कार्य्यस्य। तदुक्तम् 'वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नश्चर्मण्यस्ति तयोः फलम्?। चर्मोपमश्चेत् सोऽनित्यः खतुल्यश्चेदसत्फल इति"। अथ भावस्तैः सहकारिभिः सहैव कार्य्यं करोतीति स्वभाव इति चेत् अङ्ग तर्हि सहकारिणो न जह्यात् प्रत्युत पलायमानानपि पाशेन बद्ध्वा कृत्यं कार्य्यं कुर्य्यात् स्वभावस्यानपायात्। किञ्च सहकारिजन्योऽतिशयः किमतिशयान्तरमारभते न वा उभयथापि प्रागुक्तदूषणपाषाणवर्षणप्रसङ्गः। अतिशयान्तरारम्भपक्षे बहुमुखानवस्थादौस्थ्यमपि स्यात् अतिशये जनयितव्ये सहकार्य्यन्तरापेक्षायां तत्परम्परापात इत्येकानवस्थाऽऽस्थेया, तथाहि सहकारिभिः सलिलपवनादिभिः पदार्थसार्थैराधीयमाने बीजस्यातिशये बीजमुत्पादकमभ्युपेयम् अपरथा तदभावेऽप्यतिशयः प्रादुर्भवेत् बीजञ्चातिशयमादधानं सहकारिसापेक्षमेवाधत्ते अन्यथा सर्वदोपकारापत्तौ अङ्कुरस्यापि सदोदयः प्रसज्येत। तस्मादतिशयार्थमपेक्षमाणैः सहकारिभिरति-

शयान्तरमाधेयं बीजे, तस्मिन्नप्युपकारे पूर्वन्यायेन सहकारिसापेक्षस्य बीजस्य जनकत्वे सहकारिसम्पाद्यबीजगतातिशयानवस्था प्रथमा व्यवस्थिता। अथोपकारः कार्यार्थमपेक्ष्यमाणोऽपि बीजादिनिरपेक्षं कार्यं जनयति तत्सापेक्षो वा। प्रथमे बीजादेरहेतुत्वमापतेत्। द्वितीये अपेक्ष्यमाणेन बीजादिना उपकारे अतिशय आधेयः एवं तत्र तत्रापीति बीजादिजन्यातिशयनिष्ठातिशयपरम्परापात इति द्वितीयानवस्था स्थिरा भवेत्। एवमपेक्ष्यमाणेनोपकारेण बीजादौ धर्मिण्युपकारान्तरमाधेयमित्युपकाराधेयबीजातिशयाश्रयातिशयपरम्परापात इति तृतीयानवस्था दुरवस्था स्यात्। अथ भावादभिन्नोऽतिशयः सहकारिभिराधीयत इत्यभ्युपगम्यते तर्हि प्राचीनो भावोऽनतिशयात्मा निवृत्तः अन्यश्चातिशयात्मा कुर्वद्रूपादिपदवेदनीयो जायत इति फलितं ममापि मनोरथद्रुमेण। तस्मादक्षणिकस्यार्थक्रिया दुर्घटा। नाप्यक्रमेण घटते विकल्पासहत्वात्। तथा हि युगपत्सकलकार्यकरणसमर्थः स भावस्तदुत्तरकालमनुवर्त्तते न वा। प्रथमे तत्कालवत् कालान्तरेऽपि तावत्कार्यकरणमापतेत्। द्वितीये स्थायित्वस्याशा मूषिकभक्षितबीजादावङ्कुरादिजननप्रार्थनामनुहरेत्। यत् विरुद्धधर्माध्यस्तं तन्नाना यथा शीतोष्णे। विरुद्धधर्माध्यस्तश्चायमिति जलधरे प्रतिबन्धसिद्धिः। न चायमसिद्धो हेतुः, स्थायिनि कालभेदेन सामर्थ्यासामर्थ्ययोः प्रसङ्गतद्विपर्ययसिद्धत्वात्। तत्रासामर्थ्यसाधकौ प्रसङ्गतद्विपर्ययौ प्रागुक्तौ सामर्थ्यसाधकावभिधीयेते यद्यदा यज्जननासमर्थं तत् तदा तन्न करोति यथा शिलाशकलमङ्कुरम् असमर्थश्चायं वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकाले अतीतानागतयोरर्थक्रिययोरिति प्रसङ्गः यद्यदा यत् करोति तत् तदा तत्र समर्थं यथा सामग्री स्वकार्य्ये इति, करोति चायमतीतानागतकाले तत्कालवर्त्तिन्यावर्थक्रिये भाव इति प्रसङ्गव्यत्ययः विपर्य्ययः। तस्माद् विपक्षे क्रमयौगपद्यव्यावृत्त्या व्यापकानुपलम्भेनाधिगतव्यतिरेकव्याप्तिकं प्रसङ्गतद्विपर्य्ययबलात् सत्त्वोत्तोलितान्वयव्याप्तिकं सत्त्वं क्षणिकत्वपक्ष एव अवस्थास्यतीति सिद्धम्। तदुक्तं ज्ञानश्रिया “यत् सत्तत् क्षणिकं यथा जलधरः सन्तश्च भावा अमी सत्ताशक्तिरिहार्थकर्मणि मितेः सिद्धेषु सिद्धा न सा। नाप्येकैव विधाऽन्यथा परकृतेनापि क्रियादिर्भवेत् द्वैधापि क्षणभङ्गसङ्गतिरतः साध्ये च विश्राम्यतीति”। न च कणभक्षाक्षचरणादिपक्षकक्षीकारेण सत्तासामान्ययोगित्वमेव सत्त्वमिति मन्तव्यं सामान्यविशेषसमवायानामसत्त्वप्रसङ्गात्। न च तत्र स्वरूपसत्तानिबन्धनः सद्व्यवहारः प्रयोजकगौरवापत्तेः अनुगतत्वाननुगतत्वविकल्पपराहतेश्च, सर्वपक्षीधरादिषु विलक्षणेषु क्षणेष्वनुगतस्याकारस्य मणिषु सूत्रवदभूतगणेषु गुणवस्यामतिभासनाच्च। किञ्च सामान्यं सर्वगतं स्वाश्रयसर्वगतं वा प्रथमे सर्ववस्तुसङ्करप्रसङ्गः अपसिद्धान्तापत्तिश्च यतः प्रोक्तं प्रशस्तपादेन “स्वविषयसर्वगतमिति। किञ्च विद्यमाने घटे वर्त्तमानं सामान्यमन्यत्र जायमानेन संबध्यमानं तस्मादागच्छत् संबध्यते अनागच्छद्वा आद्ये द्रव्यत्वापत्तिः द्वितीये सम्बन्धानुपपत्तिः। किञ्च विनष्टे घटे सामान्यमवतिष्ठते, विनश्यति, स्थानान्तरं गच्छति वा प्रथमे निराधारत्वापत्तिः, द्वितीये नित्यत्ववाचोयुक्त्ययुक्तिः, तृतीये द्रव्यत्वापत्तिः इत्यादि दूषणग्रहग्रस्तत्वात् सामान्यमप्रामाणिकम्। “अन्यत्र वर्त्तमानस्य ततोऽन्यस्थानजन्मनि। तस्मादचलतः स्थानाद् वृत्तिरित्यतियुक्तता। यत्रासौ वर्त्तते भावस्तेन संबध्यते न तु। तद्देशिनञ्च व्याप्नोति किमप्येतन्महाद्भुतम्। न याति न च तत्रासीदस्ति पश्चान्न चांशवत्। जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनसन्ततिरिति” अनुवृत्तप्रत्ययः किमालम्बन इति चेत् अङ्ग अन्यापोहालम्बन एवेति सन्तोष्टव्यमायुष्मतेति अलमतिप्रसङ्गेन। सर्वस्य संसारस्य दुःखात्मकत्वं सर्वतीर्थकरसम्मतम् अन्यथा तन्निविवर्त्तयिषूणां तेषां तन्निवृत्त्युपाये प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। तस्मात् सर्वं दुःखं दुःखमिति भावनीयम्। ननु किंवदिति पृष्टे दृष्टान्तः कथनीय इति चेन्मैवं स्वलक्षणानां क्षणानां क्षणिकतया साधर्म्याभावात् नैतेन सदृशमपरमिति वक्तुमशक्यत्वात्। ततः स्वलक्षणं स्वलक्षणमिति भावनीयम्। एवं शून्यं शून्यमपि भावनीयं स्वप्ने जागरणे च न मया दृष्टमिदं रजतादीति विशिष्टनिषेधस्योपलम्भात्। यदि दृष्टं सत् तदा तद्विशिष्टस्य दर्शनस्येदन्तया अधिष्ठानस्य च तत्सम्बन्धस्य रजतत्वादेस्तत्सम्बन्धस्य च समवायादेः सत्त्वं स्यात् न चैतदिष्टं कस्यचिद् वादिनः। न चार्द्धजरतीयमुचितं न हि कुक्कुट्या एको भागः पाकाय अपरो भागः प्रस-

नाय कल्प्यतामिति कल्प्यते । तस्मादध्यस्ताधिष्ठानतत्सम्बन्धदर्शनद्रष्टृणां मध्ये एकस्यानेकस्य वा अभावे निषेधविषयत्वेन सर्वस्याभावं बलादापतेदिति ।

(माध्यमिकाः) भगवतोपदिष्टे माध्यमिकास्तावदुत्तमप्रज्ञा इत्थमचीकथन् भिक्षुपादप्रसारणन्यायेन क्षणभङ्गाद्यभिधानमुखेन स्थायित्वानुकूलवेदनीयत्वानुगतसर्वसत्यत्वभ्रमव्यावर्त्तनेन सर्वशून्यतायामेव पर्य्यवसानम् । अतस्तत्त्वं सदसदुभयानुभयात्मकचतुष्कोटिविनिर्मुक्तं शून्यमेव । तथा हि यदि घटादेः सत्त्वं स्वभावस्तर्हि कारकव्यापारवैयर्थ्यम् । असत्त्वं स्वभाव इति पक्षे प्राचीन एव दोषः प्रादुःष्यात् । यथोक्तम् "न सतः कारणापेक्षा व्योमादेरिव युज्यते । कार्य्यस्यासम्भवो हेतुः खपुष्पादेरिवासतः" इति विरोधादितरौ पक्षावनुपपन्नौ तदुक्तं भगवता लङ्कावतारे "बुद्ध्या विविच्यमानानां स्वभावो नावधार्य्यते । अतो निरभिलप्यास्ते निःस्वभावाश्च दर्शिताः" इति । "इदं वस्तु बलायातं यद्वदन्ति विपश्चितः । यथा यथार्थाश्चिन्त्यन्ते विशीर्य्यन्ते तथा तथेति" च । न क्वचिदपि पक्षे व्यवतिष्ठत इत्यर्थः । इष्टार्थव्यवहारश्च न स्वप्नव्यवहारवत् संवृत्या सङ्गच्छते । अतएवोक्तम् "परिव्राट्कामुकशुनामेकस्यां प्रमदातनौ । कुणपः कामिनी भक्ष्य इति तिस्रो विकल्पना इति ।" तदेवं भावनाचतुष्टयवशान्निखिलवासनानिवृत्तौ निर्वाणं शून्यरूपं सेत्स्यतीति वयं कृतार्थाः नास्माकमुपदेश्यं किञ्चिदस्तीति । शिष्यैस्तावद्योगश्चाचारश्चेति द्वयं करणीयम् । तत्राप्राप्तस्यार्थस्य प्राप्तये पर्य्यनुयोगो योगः गुरूक्तस्यार्थस्याङ्गीकरणमाचारः गुरूक्तस्याङ्गीकरणादुत्तमाः पर्य्यनुयोगस्याकरणादधमाश्च अतस्तेषां माध्यमिका इति प्रसिद्धिः ।

(योगाचाराः) गुरूक्तभावनाचतुष्टयं बाह्यार्थस्य शून्यत्वं चाङ्गीकृत्याऽऽन्तरस्य शून्यत्वस्याङ्गीकृतं कथमिति ? पर्य्यनुयोगस्य करणात् केषाञ्चिद् योगाचारप्रथा एषा हि तेषां परिभाषा स्वसंवेदनं तावदङ्गीकार्य्यम् अन्यथा जगदान्ध्यं प्रसज्येत । तत्कीर्त्तितं धर्मकीर्त्तिना "अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यतीति ।" बाह्यं ग्राह्यं नोपपद्यत एव विकल्पानुपपत्तेः । अर्थो ज्ञानग्राह्यो भावादुत्पन्नो भवति अनुत्पन्नो वा, न पूर्वः उत्पन्नस्य स्थित्यभावात् नापरः अनुत्पन्नस्यासत्त्वात् । अथ मन्येथाः अतीत एवार्थो ज्ञानग्राह्यः तज्जनकत्वादिति तदपि बालभाषितं वर्त्तमानत्वावभासविरोधात् इन्द्रियादेरपि ग्राह्यत्वप्रसङ्गाच्च । किञ्च ग्राह्यः किं परमाणुरूपोऽर्थः अवयविरूपो वा । न चरमः कृत्स्नैकदेशविकल्पादिना तन्निराकरणात् । न प्रथमः अतीन्द्रियत्वात् षट्केन युगपद्योगस्य बाधकत्वाच्च । यथोक्तम् "षट्केन युगपद् योगात् परमाणोः षडंशता । तेषामप्येकदेशत्वे पिण्डः स्यादणुमात्रकः" इति । तस्मात् स्वव्यतिरिक्तग्राह्यविरहात्तदात्मिका बुद्धिः स्वयमेव स्वात्मरूपप्रकाशिका प्रकाशवदिति सिद्धम् । तदुक्तम् "नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभवोऽपरः । ग्राह्यग्राहकवैधुर्य्यात् स्वयं सैव प्रकाशते इति ।" ग्राह्यग्राहकयोरभेदश्चानुमातव्यः यद्वेद्यते येन वेदनेन तत्ततो न भिद्यते यथा ज्ञानेनात्मा, वेद्यन्ते तैश्च नीलादयः । भेदे हि सत्यधुना अनेनार्थस्य सम्बन्धित्वं न स्यात् तादात्म्यस्य नियमहेतोरभावात् तदुत्पत्तेरनियामकत्वात् यश्चायं ग्राह्यग्राहकसंवित्तीनां पृथगवभासः स एकस्मिंश्चन्द्रमसि द्वित्वावभास इव भ्रमः अत्राप्यनादिरविच्छिन्नप्रवाहा भेदवासनैव निमित्तम् । यथोक्तम् "सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः । भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्दाविवाद्वये" इति । "अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्य्यासितदर्शनैः । ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते" इति च । न च रसवीर्य्यविपाकादिसमानमाशामोदकोपार्जितमोदकानां स्यादिति वेदितव्यं वस्तुतो वेद्यवेदकाकारविधुराया अपि बुद्धेर्व्यवहर्त्तृपरिज्ञानानुरोधेन विभिन्नग्राह्यग्राहकाकाररूपवत्तया तिमिराद्युपहताक्षाणां केशोण्ड्रनाडीज्ञानभेदवदनाद्युपप्लववासनासामर्थ्याद् व्यवस्थोपपत्तेः पर्य्यनुयोगायोगात् । यथोक्तम् "अवेद्यवेदकाकारा यथा भ्रान्तैर्निरीक्ष्यते । विभक्तलक्षणग्राह्यग्राहकाकारविप्लवा । तथा कृतव्यवस्थेयं केशादिज्ञानभेदवत् । यदा तदा न सञ्चोद्या ग्राह्यग्राहकलक्षणेति" तस्माद् बुद्धिरेवानादिवासनावशादनेकाकारावभासत इति सिद्धम् । ततश्च प्रागुक्तभावनाप्रचयबलान्निखिलवासनोच्छेदविगलितविविधविषयाकारोपप्लवविशुद्धविज्ञानोदयो महोदय इति ।

(सौत्रान्तिकाः) अन्ये तु मन्यन्ते यदुक्तं बाह्यं वस्तुजातं नास्तीति तदयुक्तं प्रमाणाभावात् । न च सहोपलम्भनियमः प्रमाणमिति वक्तव्यं वेद्यवेदकयोरभेदसाधकत्वेनाभिमतस्य तस्याप्रयोजकत्वेन सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वात् । ननु भेदे सहोपलम्भनियमात्मकं

बाधनं न स्यादिति चेन्न ज्ञानस्यान्तर्मुखतया च भेदेन प्रतिभासमानतया एकदेशत्वैककालत्वलक्षणसहत्वनियमासम्भवाच्च नीलार्थस्य ज्ञानाकारत्वे अहमिति प्रतिभासः स्यात् नत्विदमिति प्रतिपत्तिः प्रत्ययाव्यतिरेकात्। अथोच्यते ज्ञानस्वरूपोऽपि नीलाकारो भ्रान्त्या बहिर्वद्भेदेन प्रतिभासत इति न च तत्राहमुल्लेख इति यथोक्तम् "परिच्छेदान्तराद् योऽयं भागो बहिरिव स्थितः। ज्ञानस्याभेदिनो भेदप्रतिभासोऽप्युपप्लवः" इति। "यदन्तर्ज्ञेयतत्त्वं तद् बहिर्वदवभासत इति च" तदयुक्तं बाह्यार्थाभावे तदुत्पत्तिरहिततया बहिर्वदित्युपमानोक्तेरयुक्तेः न हि वसुमित्रो वन्ध्यापुत्रवदवभासत इति प्रेक्षावानाचक्षीत। भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वे अभेदप्रतिभासस्य प्रामाण्यं, तत्प्रामाण्ये च भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वमिति परस्पराश्रयप्रसङ्गाच्च। अविसंवादान्नीलतादिकमेव संविदाना बाह्यमेवोपाददते जहत्युपेक्षन्ते चान्तरमिति व्यवस्थादर्शनाच्च। एवञ्चायमभेदसाधको हेतुर्गोमयपायसीयन्यायवदाभासतां भजेत् अतो बहिर्वदिति वदता बाह्यं ग्राह्यमेवेति भावनीयमिति भवदीय एव बाणो भवन्तं प्रहरेत्। ननु ज्ञानाभिन्नकालस्यार्थस्य ग्राह्यत्वमनुपपन्नमिति चेत् तदनुपपन्नम् इन्द्रियसन्निकृष्टस्य विषयस्योत्पाद्ये ज्ञाने स्वाकारसमर्पकतया समर्पितेन चाकारेण तस्यार्थस्यानुमेयतोपपत्तेः अतएव पर्यनुयोगपरिहारौ समग्राहिषाताम्। "भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेद् ग्राह्यतां विदुः। हेतुत्वमेव च युक्तिज्ञा ज्ञानाकारार्पणक्षममिति" तथा च यथा पुष्ट्या भोजनमनुमीयते यथा च भाषया देशः यथा वा सम्भ्रमेण स्नेहः तथा ज्ञानाकारेण ज्ञेयमनुमेयम्। तदुक्तम् "अर्थेन घटयत्येनां न हि मुक्त्वाऽर्थरूपताम्। तस्मात् प्रमेयाधिगतेः प्रमाणं मेयरूपतेति" न हि वित्तिसत्तैव तद्वेदना युक्ता तस्याः सर्वत्राविशेषात् तान्तु सारूप्यमाविशत् सरूपयितुं घटयेदिति च। तथा च बाह्यार्थसद्भावे प्रयोगः ये यस्मिन् सत्यपि कादाचित्काः ते सर्वे तदतिरिक्तसापेक्षाः यथा अविवक्षति, अजिगमिषति मयि वचनगमनप्रतिभासा विवक्षुजिगमिषुपुरुषान्तरसन्तानसापेक्षाः तथा च विवादाध्यासिताः प्रवृत्तिप्रत्ययाः सत्यप्यालयविज्ञाने कदाचिदेव नीलाद्युल्लेखना इति। तत्रालयविज्ञानं नामाहमास्पदं विज्ञानं, नीलाद्युल्लेखि च प्रवृत्तिविज्ञानम्। यथोक्तम् "तत् स्यादालयविज्ञानं यद्भवेदहमास्पदम्। तत् स्यात् प्रवृत्तिविज्ञानं यन्नीलादिकमुल्लिखेदिति" तस्मादालयविज्ञानसन्तानातिरिक्तः कादाचित्कः प्रवृत्तिविज्ञानहेतुर्बाह्योऽर्थो ग्राह्य एव न वासनापरिपाकप्रत्ययः कादाचित्कत्वात् कदाचिदुत्पाद इति वेदितव्यम्। विज्ञानवादिनये हि वासनानामेकसन्तानवर्त्तिनामालयविज्ञानानां तत्तत्प्रवृत्तिजननशक्तिः तस्याश्च स्वकार्य्योत्पादं प्रत्याभिमुख्यं परिपाकः तस्य च प्रत्ययः कारणं स्वसन्तानवर्त्ति पूर्वक्षणः कक्षीक्रियते सन्तानान्तरनिबन्धनत्वानङ्गीकारात्। ततश्च प्रवृत्तिज्ञानजननालयविज्ञानवर्त्तिवासनापरिपाकं प्रति सर्वेऽप्यालयविज्ञानवर्त्तिनः क्षणाः समर्था एवेति वक्तव्यम्। न चेदेव कोऽपि न समर्थः स्यादालयविज्ञानसन्तानवर्त्तित्वाविशेषात्। सर्वे समर्था इति पक्षे कार्य्याक्षेपानुपपत्तिः ततश्च कादाचित्कत्वनिर्वाहाय शब्दस्पर्शरूपरसगन्धविषयाः सुखादिविषयाः षडपि प्रत्ययाश्चतुरः प्रत्ययान् प्रतीत्योत्पद्यन्त इति चतुरेषानिच्छताप्यच्छमतिना स्वानुभवमनाच्छाद्य परिच्छेत्तव्यम्। ते चत्वारः प्रत्ययाः आलम्बनसमनन्तरसहकार्य्यधिपतिरूपाः तत्र ज्ञानपदवेदनीयस्य चित्तस्य नीलालम्बनप्रत्ययात् नीलाकारता भवति, समनन्तरप्रत्ययात् प्राचीनज्ञानाद् बोधरूपता, सहकारिप्रत्ययादालोकात्, चक्षुषोऽधिपतिप्रत्ययाद्विषयग्रहणप्रतिनियमः विदितस्य ज्ञानस्य रसादिसाधारण्ये प्राप्ते नियामकं चक्षुरधिपतिर्भवितुमर्हति लोके नियामकस्याधिपतित्वोपलम्भात्। एवं चित्तचैत्तात्मकानां सुखादीनां चत्वारि कारणानि द्रष्टव्यानि। एवं चित्तचैत्तात्मकस्कन्धः पञ्चविधः रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकः। तत्र रूप्यन्ते एभिर्विषया इति च व्युत्पत्त्या सविषयाणीन्द्रियाणि रूपस्कन्धः। आलयविज्ञानप्रवृत्तिविज्ञानप्रवाहो विज्ञानस्कन्धः। प्रागुक्तस्कन्धद्वयसम्बन्धजन्यः सुखदुःखादिप्रत्ययप्रवाहो वेदनास्कन्धः। गौरित्यादिशब्दोल्लेखिसविज्ञानप्रवाहः संज्ञास्कन्धः। वेदनास्कन्धनिबन्धना रागद्वेषादयः क्लेशा उपक्लेशाश्च मदमानादयो धर्माधर्मौ च संस्कारस्कन्धः। तदिदं सर्वं दुःखं दुःखायतनं दुःखसाधनञ्चेति भावयित्वा तन्निरोधोपायं तत्त्वज्ञानं सम्पादयेत्। अत एवोक्तं "दुःखसमुदायनिरोधमार्गाश्चत्वारः बुद्धाभिमतानि तत्त्वानि"। तत्र दुःखं प्रसिद्धं, समुदायो दुःखकारणं,

तद्द्विविधं प्रत्ययोपनिबन्धनो हेतूपनिबन्धनश्च। तत्र प्रत्ययोपनिबन्धनस्य संग्राहकं सूत्रम् "इदं कार्यं ये अन्ये हेतवः प्रत्ययन्ति" गच्छति तेषामयमानानां हेतूनां भावः प्रत्ययत्वं, कारणसमवायः तस्मात्तस्य फलं, न चेतनस्य कस्यचिदिति सूत्रार्थः। यथा बीजहेतुरङ्कुरो धातूनां षण्णां समवायाज्जायते। तत्र पृथिवीधातुरङ्कुरस्य काठिन्यं गन्धञ्च जनयति, अब्धातुः स्नेहं रसञ्च जनयति, तेजोधातुः रूपमौष्ण्यञ्च, वायुधातुः स्पर्शनं चलनञ्च, आकाशधातुरवकाशं शब्दञ्च ऋतुधातुर्यथायोगं पृथिव्यादिकम्। हेतूपनिबन्धनस्य च संग्राहकं सूत्रम् "उत्पादाद्वा तथागतानामनुत्पादाद्वा स्थितैवैषां धर्माणां धर्मता धर्मस्थितिता धर्मनियामकता च प्रतीत्य समुत्पादानुलोमतेति"। तथागतानां बुद्धानां मते धर्माणां कार्य्यकारणरूपाणां या धर्मता कार्य्यकारणभावरूपा एषोत्पादादनुत्पादाद्वा स्थिता, यस्मिन् सति यदुत्पद्यते तत् तस्य कारणस्य कार्य्यमिति धर्मतेत्यस्य विवरणं, धर्मस्य कार्य्यस्य कारणानतिक्रमेण स्थितिः स्वार्थिकस्तल्प्रत्ययः। धर्मस्य कारणस्य कार्य्यं प्रति नियामकता। नन्वयं कार्य्यकारणभावश्चेतनमन्तरेण न सम्भवतीति अत उक्तं कारणे सति तत्प्रतीत्य प्राप्य समुत्पादे अनुलोमता अनुसारिता या सैव धर्मता उत्पादादनुत्पादाद्वा धर्माणां स्थिता। न चात्र कश्चिच्चेतनोऽधिष्ठातोपलभ्यत इति सूत्रार्थः। यथा प्रतीत्य समुत्पादस्य हेतूपनिबन्धः बीजादङ्कुरोऽङ्कुरात् काण्डं काण्डान्नालो नालाद्गर्भस्ततः शूकं ततः पुष्पं ततः फलम्। न चात्र बाह्ये समुदाये कारणं बीजादि कार्य्यमङ्कुरादि चेतायते अहमङ्कुरं निर्वर्त्तयामि अहं बीजेन निर्वर्त्तित इति। एवमाध्यात्मिकेष्वपि कारणद्वयमवगन्तव्यम्। पुरःस्थिते प्रमेयाब्धौ ग्रन्थविस्तरभियोपरम्यते। तदुभयनिरोधः तदनन्तरं विमलज्ञानोदयो वा मुक्तिः तन्निरोधोपायो मार्गः स च तत्त्वज्ञानं तच्च प्राचीनभावनाबलाद् भवतीति परमं रहस्यम्। सूत्रान्तं पृच्छतां कथितं भवन्तश्च सूत्रस्यान्तं पृष्टवन्तः सौत्रान्तिका भवन्त्विति भगवताभिहिततया सौत्रान्तिकसंज्ञाः सञ्जाताः।

(वैभाषिकाः) केचन बौद्धा बाह्येषु रूपादिषु आन्तरेषु सुखादिषु स्कन्धेषु सत्स्वपि तत्रानास्थामुत्पादयितुं सर्वं शून्यमिति, प्राथमिकान् विनेयानचीकथद् भगवान्, द्वितीयांस्तु विज्ञानमात्रग्रहाविष्टान् विज्ञानमेवैकं सदिति, तृतीयानुभयं सत्यमित्यास्थितान् विज्ञेयमनुमेयमिति, सेयं विरुद्धा भाषेति वर्णयन्तो वैभाषिकाख्यया ख्याताः। एषा हि तेषां परिभाषा समुन्मिषति। विज्ञेयानुमेयत्ववादे प्रात्यक्षिकस्य कस्यचिदप्यर्थस्याऽभावेन व्याप्तिसंवेदनस्थानाभावेनानुमानप्रवृत्त्यनुपपत्तिः सकललोकानुभवविरोधश्च। ततश्चार्थो द्विविधः ग्राह्योऽध्यवसेयश्च तत्र ग्रहणं निर्विकल्पकरूपं प्रमाणं कल्पनापोढत्वात्, अध्यवसायः सविकल्पकरूपोऽप्रमाणं कल्पनाज्ञानत्वात्। तदुक्तम् "कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम्। विकल्पो वस्तुनिर्भासादसंवादादुपप्लवः" इति। "ग्राह्यं वस्तु प्रमाणं हि ग्रहणं यदितोऽन्यथा। न तद्वस्तु न तन्मानं शब्दलिङ्गेन्द्रियादिजमिति च" ननु सविकल्पकस्याप्रामाण्ये कथं ततः प्रवृत्तस्यार्थप्राप्तिः संवादश्चोपपद्येयातामिति चेन्न तद्दृढं मणिप्रभाविषयमणिविकल्पन्यायेन पारम्पर्य्येणार्थप्रतिलम्भसम्भवेन तदुपपत्तेः। अवशिष्टं सौत्रान्तिकप्रस्तावे प्रपञ्चितमिति नेह प्रतन्यते। न च विनेयाशयानुरोधेनोपदेशभेदः साम्प्रदायिको न भवतीति भणितव्यं यतो भणितं बोधचित्तविवरणे "देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयवशानुगाः। भिद्यन्ते बहुधा लोके उपायैर्बहुभिः किल। गम्भीरोत्तानभेदेन क्वचिच्चोभयलक्षणाः। भिन्ना हि देशनाऽभिन्ना शून्यताऽद्वयलक्षणेति।

द्वादशायतनपूजा श्रेयस्करीति बौद्धनये प्रसिद्धम्। "अर्थानुपार्ज्य बहुशो द्वादशायतनानि वै। परितः पूजनीयानि किमन्यैरिह पूजितैः। ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव तथा कर्मेन्द्रियाणि च। मनोबुद्धिरिति प्रोक्तं द्वादशायतनं बुधैरिति"। विवेकविलासे बौद्धमतमित्थमभ्यधायि। "बौद्धानां सुगतो देवो विश्वञ्च क्षणभङ्गुरम्। आर्य्यसत्त्वाख्यया तत्त्वचतुष्टयमिदं क्रमात्। दुःखमायतनञ्चैव ततः समुदयो मतः। मार्गश्चेत्यस्य च व्याख्या क्रमेण श्रूयतामतः। दुःखं संसारिणः स्कन्धास्ते च पञ्च प्रकीर्त्तिताः। विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्कारो रूपमेव च। पञ्चेन्द्रियाणि शब्दाद्या विषयाः पञ्च मानसम्। धर्मायतनमेतानि द्वादशायतनानि तु। रागादीनां गणोऽयं स्यात् समुदेति नृणां हृदि। आत्मात्मीयस्वभावाख्यः स स्यात् समुदयः पुनः। क्षणिकाः

सर्वसंस्कारा इति या वासना स्थिरा । स मार्ग इति विज्ञेयः स च मोक्षोऽभिधीयते । प्रत्यक्षमनुमानञ्च प्रमाणद्वितयं तथा । चतुःप्रस्थानिका बौद्धाः ख्याता वैभाषिकादयः । अर्थो ज्ञानान्वितो वैभाषिकेण बहु मन्यते । सौत्रान्तिकेन प्रत्यक्षग्राह्योऽर्थो न बहिर्मतः । आकारसहिता बुद्धिर्योगाचारस्य सम्मता । केवलां संविदं स्वस्थां मन्यन्ते मध्यमाः पुनः । रागादिज्ञानसन्तानवासनाच्छेदसम्भवा । चतुर्णामपि बौद्धानां मुक्तिरेषा प्रकीर्त्तिता । कृत्तिः कमण्डलुर्मौण्ड्यं चीरं पूर्वाह्णभोजनम् । सङ्घो रक्ताम्बरत्वञ्च शिश्रिये बौद्धभिक्षुभिरिति” ।

बुद्धगया स्त्री (बुधगया) प्रसिद्धे कीकटस्थे बुद्धानां गयाभेदे ।

बुद्धद्रव्य न० स्तौपिके स्तूपीकृते द्रव्ये त्रिका० ।

बुद्धधर्म्म पु० ६त० । बुद्धानामहिंसादौ धर्मे ।

बुद्धपुराण न० बुद्धस्याविर्भावादिज्ञापके पुराणभेदे ।

बुद्धान्त पु० बुध–भावे क्त तस्यान्तः परिच्छेदः । जीवस्यावस्थाभेदे जाग्रदवस्थायाम् शत० ब्रा० १४ । ७ । १ । १८ ।

बुद्धि स्त्री० बुध-क्तिन् । १ज्ञाने, २सांख्योक्ते सुखदुःखाद्यष्टविधधर्मयुते प्रकृतिपरिणामभेदे “महत्तत्त्वमिति प्रोक्तं बुद्धितत्त्वं तदुच्यते” सां० प्र० भा० धृतवाक्यम् । वेदान्तोक्ते निश्चयात्मकवृत्तियुते ३अन्तःकरणे च । “मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरम् । संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया अमी” वेदान्तप० ४धर्मपत्नीभेदे भा० आ० ६६ अ० । कणा० सूत्रोपस्कारवृत्तौ सांख्यमतसिद्धमहत्तत्त्वरूपबुद्धितत्त्वनिराकरणेन बुद्धेर्ज्ञानपर्य्यायता तद्भेदाश्चोक्ता यथा “द्रव्येषु ज्ञानं व्याख्यातम्” सू० “विषयेण विषयिणं तृतीयाध्यायस्थमुपलक्षयति । “इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्योऽर्थान्तरस्य हेतुः” “आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्यन्निष्पद्यते तदन्यत्” इत्येताभ्यां सूत्राभ्यां ज्ञानं व्याख्यातमित्यर्थः” । तत्र “बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानं प्रत्यय इति पर्य्यायाः” गौ० सू० समानतन्त्रे बुद्धिलक्षणे साङ्ख्यमतनिरासार्थं पर्य्यायाभिधानम् । साङ्ख्या हि बुद्ध्यादिशब्दानामर्थभेदमाचक्षते तथा हि सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः, सा चैकैव पुरुषास्तु परं भिद्यन्ते ते च कूटस्था नित्या अपरिणामिनो नित्यचैतन्यस्वभावाः ते च पङ्गवोऽपरिणामित्वात् प्रकृतिस्त्वन्धा जड़त्वात् यदा विषयभोगेच्छा प्रकृतिपुरुषभेददिदृक्षा च प्रकृतेर्भवति तदा सा पुरुषोपरागवशात् परिणमेत् तस्याश्चाद्यः परिणामो बुद्धिरन्तःकरणविशेषः बुद्धिरेव महत्तत्त्वं तदुक्तम् “प्रकृतेर्महान्” इति सां० सू० । सा च बुद्धिस्त्रिगुणविकारा तस्याश्च बहिरिन्द्रियप्रणाडिकया विषयाकारो यः परिणतिभेदो घट इति पट इत्याद्याकारस्तज्ज्ञानं वृत्तिरिति चाख्यायते स्वच्छायां बुद्धौ वर्त्तमानेन ज्ञानेन चैतन्यस्य पुरुषस्य भेदाग्रहादहं जानामीति योऽभिमानविशेषः सैवोपलब्धिः । स्रक्चन्दनादिविषयसन्निकर्षादिन्द्रियप्रणाडिकयैव सुखदुःखाद्याकारो बुद्धेरेव यः परिणामविशेषः स प्रत्ययः । अतएव ज्ञानसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नसंस्कारधर्म्माऽधर्माः सर्व एव बुद्धेः परिणामविशेषाः सूक्ष्मात्मना प्रकृतावेव वर्त्तमाना अवस्थाभेदादाविर्भवन्ति तिरोभवन्ति च । पुरुषस्तु पुष्करपलाशवन्निर्लेपः प्रतिबिम्बते परं बुद्धाविति यन्मन्यन्ते । तदनेन पर्य्यायाभिधानसूचितप्रमाणेन निराक्रियते तथा हि बुद्धिशब्दो यदि बुध्यतेऽनयेति करणव्युत्पन्नस्तदा मन एव तत्पर्य्यवस्यति नच मनः प्रत्यक्षम् बुद्धिस्त्वहं बुध्ये इति प्रत्यक्षवेद्यैव । नचान्तःकरणस्य ज्ञानाद्याधर्माः कर्त्तृधर्मत्वेनैव तेषां सिद्धेः भवति हि अहं जाने अहं प्रत्येमि अहमुपलभे इत्यहङ्कारसामानाधिकरण्येन प्रतिभासः । अभिमानोऽसाविति चेत् तात्त्विकत्वे बाधकाभावात् । पुरुषस्यागन्तुकधर्माधारत्वं कूटस्थत्वं तदेव बाधकमिति चेन्नागन्तुकधर्माधारत्वेऽपि नित्यत्वसम्भवात् न हि धर्मी धर्मश्चेत्येकं तत्त्वं येन धर्मोत्पादविनाशाभ्यां धर्म्युत्पादविनाशौ स्यातां तथा च स एव चेतयते स एव बुध्यते जानात्युपलभ्यते प्रत्येति चेति नार्थान्तरकल्पना युक्तेति दिक् । तच्च ज्ञानं द्विविधं विद्या चाविद्या च विद्या चतुर्विधा प्रत्यक्षलैङ्गिकस्मृत्यार्षलक्षणा । अविद्याऽपि चतुर्विधा संशयविपर्य्ययस्वप्नानध्यवसायलक्षणा । तत्र यल्लैङ्गिकं तदनिन्द्रियजम् कुतस्तदित्याह” उप० वृ० । “तत्रात्मा मनश्चाप्रत्यक्षे” कणा० सू० । “आत्माऽत्र परात्मा स्वात्मा वा स्वात्मनि मानसस्य कादाचित्कत्वादयमस्त्वहं गौरः कृशः महाबाहुरित्यादिप्रत्ययतिरस्कृतत्वात् स्वात्मनोऽप्यप्रत्यक्षतोक्ता । चकारादाकाशकालदिशां वायोः परमाणूनाञ्च द्रव्याणामुपग्रहः । इन्द्रियजमपि द्विविधं सर्वज्ञीयमसर्वज्ञीयञ्च सर्वज्ञीयं योगजधर्मलक्षणया प्रत्यासत्त्या तत्तत्पदार्थसार्थज्ञानं तथा हि परमाणवः प्रत्यक्षप्रमेयाः प्रमेयत्वादभिधेयत्वात् सत्त्वात् । सामग्रीविरहात् कथमेवं महत्त्वस्यापि प्रत्यक्षं प्रति कारणत्वात् न च परमाणवो महान्तः रूपवत्त्वस्यापि चाक्षुषप्रत्यक्षकारणत्वात् न च दिगादयो रूपवन्तः

इति चेन्न योगजधर्मसहकारिणा मनसैव तत्सम्भवात् तदुपनीतचक्षुरादिना वा। अचिन्त्यप्रभावोहि योगजो धर्मो न सहकार्य्यन्तरमपेक्षते। विवादाध्यासितः पुरुषो न सर्वज्ञः पुरुषत्वादहमिवेत्यादि तु प्राभाकरो न मीमांसाभिज्ञः पुरुषत्वादहमिवेत्यादिवदिपक्षबाधकतर्काभावेन्य-त्वादप्रयोजकत्वात्। अपरैस्तीयत्तु प्रत्यक्षं द्विविधं सविकल्पकं निर्विकल्पकञ्च सविकल्पकं ज्ञानं न प्रमाणमिति कीर्त्तिदिङ्नागादयः तथा हि अभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासं हि तत् तत्राभिलापेन नाम्ना सम्बन्धस्यार्थस्य सम्बन्धो येन घट इति पट इति वा नामानुरञ्जितः प्रत्ययः स्यात् नच जात्यादि परमार्थसत् येन तद्वैशिष्ट्यं विषयेषु इन्द्रियगोचरः तस्मादिन्द्रियेणालोचनं जन्यते आलोचनजन्यान्तु सविकल्पकज्ञानं तत्रार्थे प्रवर्त्तयत् प्रत्यक्षमिति प्रोच्यते इति। ननु तदनुपपन्नमभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासञ्च भवेत् प्रमाणञ्चेन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं स्यादिति इन्द्रियव्यतिरेकित्वं नामवैशिष्ट्यञ्च चाक्षुषज्ञाने यथाव-स्थैव सुरभि चन्दनमितिवदुपनीतभानसम्भवात्। यद्वा संज्ञावैशिष्ट्यं प्रत्यक्षज्ञाने न भासते संज्ञायाः स्मरणमात्रत्वात् तत्रैव सार्थव्यावर्त्तिका अभावज्ञाने प्रतियोगिस्मरणवत् जात्यादिकञ्च वस्तुभूतं साधितमेवातः सविकल्पकमपीन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वात् प्रत्यक्षम् प्रमाणम्। ननु निर्विकल्पकं न व्यवहारप्रवर्त्तकं न वा व्यवहारविषय इति कित्वत् प्रमाणमिति चेत् सविकल्पकमेव तद्धि विशिष्टज्ञानम् न च विशेषणज्ञानमन्तरेण तदुत्पद्यते विशिष्टज्ञाने हि विशेषणज्ञानविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षतदुभयासंसर्गाग्रहस्य कारणत्वावधारणात्" चपक्षादहत्तिः।

"सा च सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्रिविधा। तत्र सात्त्विकी यथा"प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च कार्य्याकार्य्ये भयाभये। बन्धं मोक्षञ्च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ! सात्त्विकी"। राजसी यथा "यया धर्ममधर्मञ्च कार्य्यञ्चाकार्य्यमेव च। अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ! राजसी"। तामसी यथा "अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता। सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ! तामसी" गीता० तस्याः षड्गुणा यथा। "इष्टाऽनिष्टविपत्तिश्च व्यवसायः समाधिता। संशयप्रतिपत्तिश्च बुद्धेः षड् गुणान् विदुः" महाभारते मोक्षधर्मः "इष्टानिष्टविपत्तिः इष्टानिष्टानां इत्तिविशेषाणां विपत्तिर्नाशः निद्राद्यपा इत्तिरित्यर्थः। व्यवसायः उत्साहः। समाधिता चित्तस्थैर्य्यं चित्तवृत्तिनिरोध इत्यर्थः संशयः द्वयस्पृक् ज्ञानम्। प्रतिपत्तिः प्रत्यक्षादिप्रमाणवृत्तिः" तट्टीका। तस्याः अष्ट गुणा यथा। "शुश्रूषा श्रवणञ्चैव ग्रहणं धारणन्तथा। ऊहापोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणाः" हेमच०। तस्या वृत्तिः पञ्चधा यथा। "प्रमाणविपर्य्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः" पात०सू० तल्लक्षणं च तत्तच्छब्दे दृश्यम्।

बुद्धिक्षयकरा यथा "शोकः क्रोधश्च लोभश्च कामो मोहः पराहुता। ईर्ष्या मानो विचिकित्सा हिंसाऽसूया जुगुप्सता। द्वादशैते बुद्धिनाशहेतवो मानसा मलाः"। कालिकापु० १८अ०। "बुद्धिक्षयकरा एते नाणकाहार-स्वचिकाः"। बुद्धिवृद्धिकरा यथा "निम्बाटरूपमन्त्रास्तु बुद्धिवृद्धिकरा मताः। बुद्धिक्षयकराच्चित्यं त्यजेद्राजा च भोजने। भोजयेदन्वहं बुद्धिवृद्धिहेतं नृपोत्तमः। कालिकापु० ८९ अ०।

बुद्धिकामा स्त्री कुमारानुचरमातृभेदे भा० श० ४७ अ०।

बुद्धिजीविन् त्रि० बुद्ध्या जीवति जीव-णिनि। बुद्धिरूपोपायेन जीविनि। "भूतानां प्राणिनां श्रेष्ठा प्राणिनां बुद्धिजीविनः" मनुः।

बुद्धिसहाय पु० ७त०। धीसचिवे अमात्यभेदे हारा०।

बुद्धीन्द्रिय न०६०त०। "मनः कर्णौ तथा नेत्रे रसना त्वक् च नासिके। बुद्धीन्द्रियमिति प्रोक्तम्" इत्युक्तेषु इन्द्रियेषु उभयोः ज्ञानकर्मेन्द्रिययोरुपकारकत्वात् मनसो ज्ञानमात्रसहकारित्वविवक्षया बाह्यान्तरज्ञानकरणतया च तथात्वम् "चक्षुः श्रोत्रे स्पर्शनञ्च रसनं घ्राणमेव च। बुद्धीन्द्रियाणि जानीयात्" इत्यत्र बाह्यापेक्षया पञ्चकत्वमुक्तम्।

बुद्बुद न०बुद्-क पृषो०द्वित्वम्। जलस्य गोलाकारे विकारभेदे अमरः। "पञ्चरात्रेण कललं बुद्बुदाकारतां व्रजेत्" सुश्रुतो० उक्ते गर्भावस्थाभेदे च।

बुध ज्ञापने भ्वा०प०सक०अनिट्। बोधति अबौत्सीत् शिष्यं गुरुः। बोद्धा बुद्धः।

बुध ज्ञाने भ्वा०उभ०सक०सेट्। बोधति ते। इरित् अबुधत् अबोधीत् अबोधि अबोधिष्ट। अस्मा० वा घ पक्षे क। बोधः बुधः।

बुध ज्ञाने दि० आ०सक० अनिट्। बुध्यते अबोधि अबोधिष्ट। बुबुधे। उद्+बुध—जागरणे विषयस्फुरणाभिमुखीभावरूपे संस्कारनिष्ठे व्यापारभेदे उद्बुद्धसंस्कारादेव स्मृतिर्भवतीति शास्त्रे स्थितम्।

बुध पु० बुध-क । १पण्डिते, बृहस्पतिभार्य्यायां तारायां चन्द्रेण जनिते २पुत्रे तस्य रोहिण्या प्रतिपालनात् रौहिणेयत्वम् । ३ग्रहभेदे । तस्योत्पत्तिकथा शिववरेण तस्य ग्रहत्वप्राप्तिकथा च काशीख० १५ अ० । "बृहस्पतेः स वै भार्य्यामैश्वर्य्यमदमोहितः । पुरोहितस्यापि गुरोर्भ्रातुराङ्गिरसस्य वै । जहार तरसा ताराम्" इत्युपक्रमे । "ददावाङ्गिरसे तारां स्वयमेव पितामहः । अथान्तर्गर्भमालोक्य तारां प्राह बृहस्पतिः । मदीयायां न ते योनौ गर्भो धार्य्यः कथञ्चन । इषिकास्तम्बमासाद्य सा गर्भं चोत्ससर्ज ह । जातमात्रः स भगवान् देवानामाक्षिपद्वपुः । ततः संशयमापन्नास्तारामूचुः सुरोत्तमाः । सत्यं ब्रूहि सुतः कस्य सोमस्याथ बृहस्पतेः । पृच्छ्यमाना यदा देवैर्नाह तारा ऽतिसत्रपा । तदा तां शप्तुमारब्धः कुमारः सोऽतितेजसा । तन्निवार्य्य तदा ब्रह्मा तारां पप्रच्छ संशयम् । प्रोवाच प्राञ्जलिः सा तं सोमस्येति पितामहम् । तदा स मूर्द्ध्न्युपाघ्राय तारागर्भं प्रजापतिः । बुध इत्यकरोन्नाम तस्य बालस्य धीमतः । ततः स सर्वदेवेभ्यस्तेजोरूपबलाधिकः । बुधः सोमं समापृच्छ्य तपसे कृतनिश्चयः । जगाम काशीं निर्वाणराशिं विश्वेशपालिताम् । तत्र लिङ्गं प्रतिष्ठाप्य स्वनाम्ना तु बुधेश्वरम् । तपश्चचार चात्युग्रतपं संशीलयन् हृदि" । इति तत्तप उक्तं तत्तपसा च तुष्टेन शिवेनोक्तं यथा "रौहिणेय ! महाभाग ! सौम्य ! सौम्यवचोनिधे ! । नक्षत्रलोकादुपरि तव लोको भविष्यति । मध्ये सर्वग्रहाणाञ्च सपर्य्यां लप्स्यसे पराम्" । बुधग्रहस्य कक्षाभगणादिकं खगोलशब्दे दृश्यम् ।

बुधचक्र न० बुधस्य राश्यन्तरसञ्चारकाले स्वनक्षत्रात् सुखादिस्थानस्थितिभेदेन शुभाशुभसूचके चक्रभेदे "भोगोत्सुखैकमथ मूर्ध्नि चतुष्टु रोगः षट् पाणिभेऽसुखहतं सुखदं स्तनेऽत्र । तुल्यं पदाक्षि सुखगो हृदि सप्त राज्यं नाभीन्दुभे द्विभ गले निधनं बुधस्य" इति समयामृतम् ।

बुधचार पु० ६त० । वृ०सं० ७अ० उक्ते बुधग्रहस्य शुभाशुभसूचके सञ्चारे यथा "नोत्पातपरित्यक्तः कदाचिदपि चन्द्रजो व्रजत्युदयम् । जलदहनपवनभयकृद्धान्यार्घक्षयविवृद्धये वा । विचरन् श्रवणधनिष्ठाप्राजापत्येन्दु४।५विश्वदैवानि२१ । मृद्गन् हिमकरतनयः करोत्यवृष्टिं सरोगभयाम् । रौद्रा६दीनि मघान्तान्युपाश्रिते चन्द्रजे प्रजापीडा । शस्त्रनिपातक्षुद्भयरोगानावृष्टिसन्तापैः । हस्तादीनि विचरन् षड्भान्युपपीडयन् गवामशुभः । स्नेहार्घवृद्धिं करोति चोर्वीं प्रभूतान्नाम् । आर्यम्णं१२ हौतभुजं३ भद्रपदामुत्तरां यमेशं२ च । चन्द्रस्य सुतो निघ्नन् प्राणभृतां धातुसङ्क्षयकृत् । आश्विनवारुण२४मूलान्युपमृद्नन् रेवतीं च चन्द्रसुतः । पण्यभिषग्नौजीविकसलिलजतुरगोपघातकरः । पूर्वात्रय११।२०।२६मितयादेकमपीन्दोः सुतोऽभिमृद्नीयात् । क्षुच्छस्त्रतस्करामयभयप्रदायी चरन् जगतः" । इतःपरं तस्य गतिविशेषास्तत्राभिहितास्तत्फलञ्च तत्र दर्शितं तच्च गतिशब्दे २५१५ पृ० दर्शितम् । अध्यायशेषे च ।
"पौषाषाढश्रावणवैशाखेष्विन्दुजः समाघेषु । दृष्टो भयाय जगतः शुभफलकृत् प्रोषितस्तेषु । कार्त्तिकेऽश्वयुजि वा यदि मासे दृश्यते तनुभवः शिशिरांशोः । शस्त्रचौरहुतभुग्गदतोयक्षुद्भयानि च तदा विदधाति । रुद्धानि सौम्येऽस्तमिते पुराणि यान्युद्गते तान्युपयान्ति मोक्षम् । अन्ये तु पश्चादुदिते वदन्ति लाभः पुराणां भवतीति तज्ज्ञाः । हेमकान्तिरथ वा शुकवर्णः सस्यकेन मणिना सदृशो वा । स्निग्धमूर्तिरलघुश्च हिताय व्यत्यये न शुभकृच्छशिपुत्रः" । [सुतादयोऽप्यत्र ।

बुधतनय पु० ६त० । पुरूरवसि इलाशब्दे दृश्यम् बुध-

बुधतात पु० ६त० । चन्द्रे शब्दच० ।

बुधरत्न न० बुधप्रियं रत्नं शाक०त० । मरकतमणौ गारुत्मते राजनि० । ग्रहयज्ञे २७६२ पृ० दृश्यम् ।

बुधवार पु० ६त० बुधपतिकदिवसे दिनपशब्दे ३५८२ पृ० दृश्यम् ।

बुधसानु पु० बुध-आनुक् सुक् च । यज्ञपुरुषे पर्णे च संक्षिप्तसा० ।

बुधा स्त्री बोधयति ज्ञापयति रोगिणं सेवनात् बुध-ज्ञापने क । जटामांस्यां शब्दच० ।

बुधादित्य पु० बुधसहित आदित्यः । जन्मकाले एकस्मिन् राशौ बुधादित्ययोर्योगे स च तयोरन्यतरस्थ एव भवतीति सम्प्रदायः ।

बुधान पु० बुध-आनच् कित् । १आचार्य्ये गुरौ २विज्ञे मेदि० ३कवौ जटा० । ४ब्रह्मवादिनि ५प्रियवादिनि सि० उणादिकोषः ।

बुधाष्टमी स्त्री० बुधवारयुताष्टमी शाक०त० । चैत्रपौषहरिशयनादोतरत्र शुद्धकाले बुधवारयुतायां १शुक्लपक्षाष्टम्यां, २तत्कर्त्तव्ये व्रते च । तस्याः पूर्व्ववृत्तेः हेमा० व्र० भविष्योत्तरे उक्तो यथा
"पुरा कृतयुगस्यादौ इलो राजा बभूव ह । ब्रह्मण्यः-

श्रुती मित्रमन्त्रिभिः परिवारितः। जगाम हिमवत्पार्श्वं महादेवाभिशापतः। योऽसौ प्रविशते भूमौ स स्त्री भवति निश्चितम्। स राजा मृगयासङ्गेन प्राविशत्तदुमावने। एकाकी तुरगोपेतः क्षणात् स्त्रीत्वं जगाम ह। सा बभ्राम वने शून्ये पीनोन्नतपयोधरा। का त्वं कस्य कुतः प्राप्ता अनुरोधोऽस्ति कश्चन। तां ददर्श बुधस्तन्वीं रूपौदार्य्यगुणान्विताम्। अष्टम्यां बुधवारेण तस्यां तुष्टो बुधो ग्रहः। ददौ स्वहान्नमन्नञ्चामानीयत प्रतोषिताम्। पुत्रमुत्पादयामास योऽसौ ख्यातः पुरूरवाः। चन्द्रवंशकरो राजा आद्यः सर्वमहीक्षिताम्। ततः प्रभृति पूज्येयमष्टमी बुधसंयुता"। सा च सम्पूर्णा ग्राह्या न भिन्ना यथोक्तं तत्रैव "बुधाष्टमी शुभा पूर्णा यथोक्तफलदायिनी" तच्च व्रतमष्टवर्षं कार्य्यं तत्र भक्ष्यभेदादिकं च तत्रैवोक्तं यथा

"अष्टम्यष्टविधानेन विचित्राद्यैः पृथक् पृथक्। प्रथमा मोदकैर्भक्ष्यैः द्वितीया धानकैस्तथा। तृतीया घृतपूरैश्च चतुर्थी वटकैर्नृप!। पञ्चमी शुभ्रकासारैः षष्ठी सोहालकैः शुभैः। अशोकवर्त्तिभिः शुभ्रैः सप्तमीं चातिवाहयेत्। अष्टमी फाणितैः पूर्णैः खण्डवेष्टैर्युधिष्ठिर!।" तत्र विहितनिषेधकालादि राजमार्त्तण्डे उक्तं यथा "पतङ्गे मकरे जाते देवे जाग्रति माधवे। बुधाष्टमीं प्रकुर्वीत वर्जयित्वा तु चैत्रकम्। प्रसुप्ते च जगन्नाथे सन्ध्याकाले मधौ तथा। बुधाष्टमीं न कुर्वीत कृता हन्ति पुराकृतमिति"। एतद्व्रतमारब्धमपि चैत्रादौ न कर्त्तव्यं यथाह स्मृतिः "मीने धनुषि देवेशे सुप्तेऽप्यशुद्धदिने तथा। बुधाष्टमीं न कुर्वीत पूर्वं विद्धामपि क्वचित्" अशुद्धदिने समवाप्तियुक्तदिने।

बुधित त्रि० ज्ञा° बुध–क्त इट्। ज्ञाते अमरः।

बुधिल त्रि० बुध–किलच्। विदुषि उणादि०।

बुध्न पु० बन्ध–नक् बुधादेशः। १मूले अमरः २शिवे भरतः ३अन्तरीक्षे ऋ० ४।१९।४ भाष्यम्। "पृथुबुध्नोदराकृतिः" वेदान्तप०। "अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्द्ध्वबुध्नः" शा°भा° धृता श्रुतिः। निरुक्ते तु बद्धा अस्मिन् धृता आप इति अन्तरिक्षं बुध्नम्" तस्य निरुक्तिरुक्ता।

बुध्न्य पु० बुध्ने मूले भवः यत्। १गार्हपत्येऽग्नौ "अहिरसि बुध्न्यः" ताण्ड्यब्रा०१।४।११ "अहिरसि हन्ता रक्षःप्रभृतीनां बुध्न्यः बुध्ने मूले आदौ आधानकाले प्रथमं जातोऽसि" २अहिर्बुध्न्ये ३रुद्रभेदे च। "बुध्ने निवसति बुध्न्यः योऽहिः सः अग्निः बुध्न्यः बुध्नमन्तरीक्षं अन्तरिक्षे च तन्निवासाद्वा" निरु०। "मानोऽहिर्बुध्न्योरिषे" तद्धृता श्रुतिः।

बुन्द निशामने भ्वा० उभ० सक० सेट्। बुन्दति ते इरित् अबुदत् अबुन्दीत्। अबुन्दिष्ट। उदित् क्त्वा वेट्। निशामनमालोचनम् प्रणिधानमिति यावत्।

बुन्ध निशामने भ्वा० उभ० सक० सेट्। बुन्धति ते इरित् अबुधत्–अबुन्धीत् अबुन्धिष्ट। निशामनमालोचनम्। उदित् क्त्वा वेट्।

बुन्ध बन्धे चु° उभ° सक° सेट्। बुन्धयति ते अबुबुन्धत् त।

बुबुर न० उदके निघण्टौ बर्बुरमित्यत्र पाठान्तरम्।

बुभुक्षा स्त्री० भुज–सन्–भावे अ। भोजनेच्छायां क्षुधायाम्। सा च प्राणधर्मः यथोक्तं शा°ति° "बुभुक्षा च पिपासा च प्राणस्य" ऊर्मिशब्दे दृश्यम्। अन्नेऽजीर्णे च सा न भवति अथ भवति चेत् अनिष्टदा यथोक्तं सुश्रुते "उद्गारशुद्धावपि भक्तकाङ्क्षा न जायते हृद्गुरुता च यस्य" "रसं यदा दोषविदग्धमामं क्षीणं न तेजः पथमाप्नोति। भवत्यजीर्णेऽपि तदा बुभुक्षा सा मन्दबुद्धिं विषवन्निहन्ति"। छत्रादि°शीलार्थे अण्। बौभुक्ष तच्छीले त्रि०।

बुभुक्षित त्रि० बुभुक्षा+तार° इतच्। क्षुधायुक्ते "बुभुक्षितः किं द्विकरेण भुङ्क्ते" इत्युद्भटः।

बुल मज्जने चु° उभ° अक° सेट्। बोलयति ते अबूबुलत्। बोलयति प्लवः पयसि मज्जतीत्यर्थः।

बुलि स्त्री तुदा° बुड–इन् किच्च डस्य लः। भये हेमच°।

बुल्व त्रि० बुल–व उणा° नि°। तिरश्चीने शत°ब्रा° ११।५।४।१४।

बुष(स) न० बुस्यते उत्सृज्यते बुस–उत्सर्गे क पृषो° वा षत्वम्। (आगडा) १तुच्छधान्ये फलरहितधान्ये अमरः। अयं वोपधः २उदके वेदनिघण्टुः ततः कृशा° चतुरर्थ्यां स। बुसस तत्समीपादौ त्रि०। पृषो° दीर्घः। बूसमप्यत्र।

बुस उत्सर्गे दि°पर°सक°सेट्। बुस्यति। इरित् अबुसत् [अबोसीत् अबोस

बुस्त आदरे अनादरे च चु°उभ°सक°सेट्। बुस्तयति ते अबुबुस्तत् त।

बुस्त न० बुस्त्यते नाद्रियते आद्रियते वा बुस्त–घञ्। १पक्वमांसादिफलस्य त्याज्ये अंशे (भुषि) २मांसपिष्टकभेदे च अमरभरतौ।

बूक्क न० बुक्क+पृषो° दीर्घः। बुक्कशब्दार्थे रमानाथः।

बृबदुक्थ न० पदे निघण्टुः।

बृषी स्त्री व्रुवन्तोऽस्यां सीदन्ति पृषो० बृषी वृ इट-ङ गौरा० ङीषवञ्च । व्रतीयासने अमरः ।

बृ(ह)ह वृद्धौ भ्वादि० पर० सक० सेट् ब(ब)र्हति अब(ब)-र्हीत् । इरित् इत्त्वे तेन अवृ(ब)हदित्यपि । कवि० कल्पद्रुमे बृहधातुमात्रस्य अन्त्यस्थादित्वमुक्तम्" मेदि० "प्रोचित निह्नते छिन्ने बृहती वसनान्तरे । छन्दोभित् क्षुद्रवार्त्ताकीवारिधानीषु वाचि च । कण्टकारीमह-त्योश्च" "अभ्युतप्रतपोवेदे न द्वयोः पुंसि वेधसि" । ऋत्विग्योगभिदोर्विप्रे बल्वनं वधबन्धयोः" । इह्प्रकृति-बृहती अन्नयवद्वयोः कोष्ठ्रादितयोक्तत्वादस्य उभया-दित्वम् ।

बृ(ह)हक पु० बृ(ह)ह-क्वुन् । देवगन्धर्वभेदे भा०आ०१२३अ०

बृ(ह)हच्चञ्चु पु० ६ब०। महाचञ्चुशाके राजनि० ।

बृ(ह)हच्छित पु० ७ब० । फलपूरे बीजपूरे शब्दच० ।

बृ(ह)हच्छल्क पु० ६ब० । चिङ्गटमत्स्ये जटा० ।

बृ(ह)हच्छ्रवस् त्रि० ६ब० । महायशस्के भाग० १।४।१ ।

बृ(ह)हज्जातक न०कर्म०। वराहमिहिरकृते जातकग्रन्थभेदे ।

बृ(ह)हज्जाबाल पु० कर्म०। उपनिषद्भेदे उपनिषच्छब्दे दृश्यम् ।

बृ(ह)हज्जीवन्ती स्त्री कर्म० । महाजीवन्त्याम् राजनि० ।

बृ(ह)हड्ढक्का स्त्री कर्म० । १भेरीवाद्ये जटा० ।

बृ(ह)हत् त्रि० बृह-अति महद्वत् कार्य्यम् । १महति स्त्रियां ङीप् । सा च २उत्तरीयभेदे नवाक्षरपादके ३छन्दोभेदे ४क्षुद्रवार्त्ताक्यां ५वारिधान्यां ६वाचि ७कण्टकार्य्याञ्च स्त्री मेदि० । दविष्णौ पु० । "अथाबृ(ह)हन् तमः स्थूलः" विष्णुस०। आच्छादनपरत्वे बन् । बृहतिका उत्तरीयवस्त्रे अमरः । स्वार्थे क । बृहतीशब्दे च स्त्री ।

बृ(ह)हतीपति पु० बृ(ह)हत्या वाचः पतिः । पारस्करा० "तद्बृहत्योः करपत्योश्चौरदेवयोः" वार्त्ति० देवतायामेव सुट् तलोपश्च अन्यत्र वाक्पतौ हेमच० ।

बृ(ह)हत्क त्रि० बृहत्प्रकारः कन् । बृहत्प्रकारे

बृ(ह)हत्कथा स्त्री वररुचिप्रणीते कथाभेदे ।

बृ(ह)हत्कन्द पु० ६ब०। १गृञ्जने रत्नमाला । २विष्णुकन्दे राजनि० । [पु० हरिवं० ३१अ०

बृ(ह)हत्कर्म्मन् त्रि० ६त० । १महाकर्मयुते २बृहद्रथपुत्रभेदे

बृ(ह)हत्काय पु० आजमीढवंश्ये नृपभेदे भाग० ९।२१।१७ । ६ब० । २महादेहे त्रि० । [शाकभेदे त्रिका० ।

बृ(ह)हत्कालशाक पु० नित्यक०। महति (कालकासुन्दिया)

बृ(ह)हत्कास पु० नित्यक०। कासमर्दे वृक्षभेदे शब्दरा० ।

बृ(ह)हत्कीर्त्ति त्रि० ६ब०। १महाकीर्त्तियुक्ते २आङ्गिरसा-ग्निपुत्रभेदे पु० भा०व०२१७अ०।३असुरभेदे पु० हरिवं०४२अ०

बृ(ह)हत्कुक्षि त्रि० ६ब० । तुन्दिले अमरः । [भा०६स्क०।

बृ(ह)हत्केतु त्रि० ६ब०।१महाध्वजयुते ।२राजभेदे पु० भा०

बृ(ह)हत्क्षत्र पु० आजमीढवंश्ये नृपभेदे भाग० ९।२१।६ ।

बृ(ह)हत्ताल पु० नित्यक० । हिन्तालवृक्षे राजनि० ।

बृ(ह)हत्तिक्ता स्त्री बृहत् तिक्तो रसोऽस्याः । पाठायाम् राजनि० ।

बृ(ह)हत्तृण पु० ६ब० । वंशे शब्दच० ।

बृ(ह)हत्त्वच् पु० ६ब० । (छातिम) वृक्षभेदे रत्नमा० ।

बृ(ह)हत्पत्र त्रि० ६ब० । १महापत्रयुक्ते द्रव्ये २हस्तिकन्दे राजनि० । ३तिलपर्णिकायां स्त्री राजनि० ।

बृ(ह)हत्पाटलि पु० नित्यक० । धुस्तूरे त्रिका० । [शब्दच०

बृ(ह)हत्पाद त्रि० ६ब०।१महाचरणयुक्ते द्रव्ये २वटवृक्षे पु०

बृ(ह)हत्पारेवत न० कर्म० । महापारेवते राजनि० ।

बृ(ह)हत्पालिन् पु० बृ(ह)हन्तं पालयति पालि-णिनि । वनजीरके राजनि० ।

बृ(ह)हत्पीलु पु० नित्यकर्म० । महापीलौ राजनि० ।

बृ(ह)हत्पुष्पी स्त्री ६ब० ङीप् । १घण्टारवलतायां जटा० । २महापुष्पयुतद्रव्यमात्रे त्रि० स्त्रियां टाप् ।

बृ(ह)हत्फल त्रि० ६ब० । १महाफलयुते । २कटुतुम्ब्यां ३माहेन्द्रवारुण्यां ४कुष्माण्ड्यां ५महाजम्बूवृक्षे च स्त्री टाप् राजनि० । [भेदे ।

बृ(ह)हत्संहिता स्त्री वराहमिहिरप्रणीते ज्योतिषग्रन्थ-

बृ(ह)हत्सामन् न० नित्यक० । सामभेदे तच्च साम "त्वा-मिद्धि हवामहे" इत्यस्यामृचि गेयं तच्च छन्दआर्चिक-प्रकरणस्थानिः १६।८२ पृ० दर्शितम् । "वामदेव्यं बृ(ह)हत्साम ज्येष्ठसाम रथन्तरम्" सामगद्वारमाक-पाठतया विधानपारि० उक्तम् । "बृ(ह)हत्साम तथा साम्नाम्" गीता० । तच्च साम मोक्षप्रतिपादकमिति तद्भाष्यकारेणोक्तं समर्थितञ्चानन्दगिरिणा "इन्द्रः सर्वे-श्वरत्वेनानेन स्तूयते इति तस्य च ज्यैष्ठ्यमिति" ।

बृ(ह)हत्सेन त्रि० ६ब० । १महासेनायुक्ते । २बार्हद्रथ-वंश्ये भाविनि नृपभेदे पु० भाग० ९।२२।१। ३नागज-देशीये नृपभेदे भा० आ० ६७अ० । कर्म० । ४महत्यां सेनायां स्त्री ।

बृ(ह)हद्ग्नि पु० ६ब० । १नानाविधाग्नियुते तत्र होता-

पत्ये नमो॰ यञ् । बार्हद्गन्य तदपत्ये तस्य छात्राः कण्वा॰ अण् यञोपः । बार्हद्गन तस्य छात्रेषु ब॰ व॰ सि॰कौ॰ । [स्त्रियां जात्यत्वात् ङीष् ।

बृ(वृ)हदङ्ग पुंस्त्री ६ब॰ । १गजे शब्दच॰ २महाकाये त्रि॰ ।

बृ(वृ)हदम्बालिका स्त्री कुमारानुचरमातृभेदे भा॰श॰४७अ॰

बृ(वृ)हदम्ल पु॰ बृहन् अम्लो रसोऽस्य । (कामराङ्गा) कामरङ्गे शब्दच॰ । [नृपभेदे हरिवं॰११अ॰ ।

बृ(वृ)हदश्व पु॰ १ऋषिभेदे भा॰व॰५२अ॰ । २श्रावस्तस्य पुत्रे

बृहदारण्यक न॰ । उपनिषद्भेदे ।

बृहदिषु पु॰ आजमीढपुत्रे १नृपभेदे हरिवं॰२०अ॰ । सूर्य्यवंश्ये २नृपभेदे च ६२ अ॰ ।

बृ(वृ)हदुक्थ न॰ कर्म॰ । १महति उक्थे २अग्निवंश्ये तपसः पुत्रे २अग्निभेदे पु॰ भा॰ व॰ २१९ अ॰ । "बृ(वृ)हदुक्थोह वै वामदेव्यः" शत॰ ब्रा॰ १३।२।२।१४ । तदुक्थेन साध्ये २यज्ञे अश्वमेधे पु॰ । [वेददीपे दृश्यम् ।

बृ(वृ)हदुक्ष पु॰ १जगत्सृष्टिकारके २प्रजापतौ च यजु॰८।८।

बृ(वृ)हदुत्तरतापनी स्त्री कर्म॰ । उपनिषद्भेदे ।

बृ(वृ)हदेला स्त्री कर्म॰ । स्थूलैलायां राजनि॰ ।

बृ(वृ)हद्गर्भ पु॰शिविनृपपुत्रे यो हि ब्राह्मणभोजनार्थं पक्वाप्य संस्कृतः पुनरपि जीवितः तत्कथा भा॰ व॰ ११७ अ॰ ।

बृ(वृ)हद्गु पु॰ राजभेदे भा॰ आ॰ १अ॰ ।

बृ(वृ)हद्(गु)गृह पु॰ कारूषदेशे हेमच॰ स च देशः विन्ध्यपर्वतस्य पश्चात्सनावमदेशसमीपे स्थितः (बृहद्गुह) इति त्रिकाण्डशेषः । [शब्दच॰ ।

बृ(वृ)हद्गोल न॰ नित्यक॰ । (तरमुज) फलप्रधानवृक्षे

बृ(वृ)हद्दर्भ पु॰ कक्षेयुवंश्ये नृपभेदे हरिवं॰ ३२अ॰ ।

बृ(वृ)हद्दल पु॰६ब॰ । १हिन्ताले २पट्टिकालोध्रे च राजनि॰ ।

बृ(वृ)हद्द्युम्न पु॰नृपभेदे भा॰व॰१३८अ॰ [महाधनयुते त्रि॰

बृ(वृ)हद्धनुस् पु॰ आजमीढवंश्ये नृपभेदे हरिवं॰२०अ॰ ।

बृ(वृ)हद्धर्म्मन् पु॰ आजमीढवंश्ये नृपभेदे । हरिवं॰२०अ॰ ।

बृ(वृ)हद्धर्म्मपुराण न॰ उपपुराणभेदे ।

बृ(वृ)हद्धन त्रि॰ बृहद्धनमस्य । १महाधने २इक्ष्वाकुवंश्ये नृपभेदे पु॰ हरिवं॰१५अ॰ ।

बृ(वृ)हद्बल न॰ कर्म॰ । महाबाकुचे त्रिका॰ ।

बृ(वृ)हद्ब्रह्मन् पु॰आङ्गिरसे ऋषिभेदे । "ब्रह्मणो यत् तोषय पुनः कुरुकुलोद्वह ! । तस्यामवत् सुता भार्य्या प्रजातासां च मे शृणु । बृहत्कीर्त्तिर्बृहज्ज्योतिर्बृहद्ब्रह्मा बृहन्मनाः । बृहन्मन्त्रो बृहद्भासस्तथा राजन् ! बृहस्पतिः" भा॰आ॰ २१७ अ॰ । बृहज्ज्योतिरादयस्तत्पुत्रे

बृ(वृ)हद्भट्टारिका स्त्री॰ कर्म॰ । दुर्गायां शब्दमाला ।

बृह(वृ)द्भय पु॰ सावर्णिमनोः पुत्रभेदे मार्कण्डेयपु॰९१अ॰ ।

बृ(वृ)हद्भानु पु॰ ६ब॰ । १अग्नौ २चित्रकवृक्षे च अमरः । ३आङ्गिरसे वह्निभेदे भा॰व॰ २२० । इन्द्रसावर्णिमन्वन्तरे ४हरेरवतारभेदे भाग॰ ८।१३ अ

बृ(वृ)हद्रण पु॰इक्ष्वाकुवंश्ये भाविनि नृपभेदे भाग॰९।१२।६।

बृ(वृ)हद्रथ पु॰ मौर्य्ये १नृपभेदे भाग॰१२।१। २आङ्गिरसे वह्नेः पुत्रभेदे भा॰२१९ ३मागधराजभेदे जरासन्धताते हरिवं॰१अ॰ । ४चेदिराजवसोःपुत्रभेदे हरिवं॰ ११७अ॰ ।

बृ(वृ)हद्रथन्तर न॰ सामभेदे १आङ्गिरसवंश्ये वह्निभेदे भा॰व॰२१९अ॰ ।

बृ(वृ)हद्राज पु॰ इक्ष्वाकुवंश्ये भाविनि नृपभेदे भाग॰ ९।१।२

बृ(वृ)हद्राविन् पु॰ बृहत् यथा तथा रौति रु-णिनि । क्षुद्रोलूके राजनि॰ ।

बृ(वृ)हद्रूप पु॰ मरुद्गणभेदे हरिवं॰ २०४ अ॰ ।

बृ(वृ)हद्वत् पु॰ बृहत् बृहत्साम तदस्यास्ति स्तोत्रतया मतुप् मस्य वः । बृहत्सामस्तोत्रस्तुत्ये इन्द्रे यजु॰७।२२ २तत्साध्ये यज्ञे च ३नदीभेदे स्त्री ङीप् भा॰भी॰९अ॰ ।

बृ(वृ)हद्वल्क पु॰ ६ब॰ । पट्टिकालोध्रे राजनि॰ ।

बृ(वृ)हद्वात पु॰७ब॰ । जूर्णाह्वे धान्यभेदे (देधान) रत्नमा॰

बृ(वृ)हद्वारुणी स्त्री कर्म॰ । महेन्द्रवारुण्याम् राजनि॰ ।

बृ(वृ)हद्वीज ६ब॰ । महापिण्डीते आम्रातवृक्षे शब्दच॰ ।

बृ(वृ)हन्नल पु॰ बृहन्नलेति आख्यात्येन अस्त्यस्य अच् । अर्जुने हेमच॰ "आदाय प्रययौ वीरः स बृहन्नलसारथिः" भा॰ वि॰३७अ॰ । "अर्जुन उवाच । प्रतिज्ञां षण्डकोऽस्मीति करिष्यामि महीपते ! । ज्याघातौ हि महान्तौ मे संवर्त्तुं नृप ! दुष्करौ । वलयैश्छादयिष्यामि बाहू किणकृताविमौ । कर्णयोः प्रतिमुच्याहं कुण्डले ज्वलनप्रभे । पिनद्धकम्बुः पाणिभ्यां तृतीयां प्रकृतिं गतः । वेणीकृतशिरा राजन् ! नाम्ना चैव बृहन्नला" इति तस्य च अज्ञातवासकाले तथात्वम् भा॰वि॰ १२अ॰ उक्तम् ।

बृहन्नारदीय न॰ उपपुराणभेदे ।

बृहन्नारायणोपनिषद् स्त्री॰उपनिषद्भेदे । [शब्दे दृश्यम् ।

बृहन्नौका स्त्री॰ चतुरङ्गशब्दोक्ते क्रीडनभेदे । चतुरङ्ग-

बृहस्पति पु॰ बृहत्या वाचः पतिः पारस्करा॰सुडादिष्टमनीपतिशब्दे दृश्यम् । आङ्गिरसे १ऋषिभेदे बृहद्ब्रह्मनशब्दे दृश्यम् । २देवपुरोहिते ३ग्रहभेदे च । तस्य गतिमग-

बादिकं खगोलशब्दे दर्शितम् । तच्चारश्च गुरुवर्षशब्दे २६२१ पृ० तस्य महत्वप्राप्तिकथा गुरुशब्दे दृश्या ।

बृहस्पतिचक्र न० बृहस्पतेः सञ्चारकाले नराकारचक्रस्य मूर्द्धादिषु स्वनक्षत्रस्य पातेन शुभाशुभसूचके चक्रभेदे तच्च ज्यो०त० उक्तं यथा “शीर्षे चत्वारि राज्यं जलधिरपि करे दक्षिणे चापि सौख्यं चैकं कण्ठे विभूतिं मदनशरमितं वक्षसि प्रीतिवृद्धिम् । पादस्थाः षट् च पीड़ां पुनरपि जलधिर्वामहस्ते च मृत्युं नेत्रे त्रीणि प्रदद्युः सुखमथ निजभे वाक्पतेः संक्रमणात्” ।

बृहस्पतिपुरोहित पु० ६ब० १इन्द्रे २देवमात्रे च यजु० २।११

बृहस्पतिवार पु० ६त० । जीवाधिपत्ययुक्ते दिने तदानयनादिकं दिनपशब्दे दृश्यम् ।

बृहस्पतिसव पु० यज्ञभेदे “वाजपेयेनेष्ट्वा राजा राजसूयेन यजेत ब्राह्मणो बृहस्पतिसवेन” आश्व० श्रौ० ९ । ९ ।

बृ(ब्र)हस्पतिस्तोम पु० यज्ञभेदे ताण्ड्य० २५।१।१ ।

बृ त्यां स्तौ च क्र्या०प्रा०पर०सक०सेट् । बृ(बॄ)णाति अबारीत् बबार बरि(री)ता बिबरी(रि)षति बुबूर्षति बूर्णः ।

बेकनाट पु० वे इत्यपभ्रंशः द्वित्वबोधकः एकं गुणं द्रव्यमृणिकाय दत्त्वा द्विगुणं मह्यं देयमिति स्वत्वेन नाटयति व्यवहरति नाटि-अच् वे एकशब्दयोः पृषो० वेकभावः । कुसीदिनि ऋ० ८।६६।१० भाष्ये दृश्यम् ।

बेकुरा स्त्री वाचि निघण्टुः ।

बे(वे)ह प्रयत्ने भ्वा० आत्म० सक० सेट् । बे(वे)हते अबे(वे)हिष्ट बे(वे)हे । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

बोकड़ी स्त्री वन्दाल्यां राजनि० ।

बोध पु० बुध-भावे घञ् । १ज्ञाने त्रिका० । २जागरे च ३देशभेदे भा०भी०९अ० ।

बोधक त्रि० बुध-णिच् ण्वुल् । १ज्ञानजनके बोधकारे सू- [चके वैतालिके शब्दमा० ।

बोधकर त्रि० बोधं ज्ञानं जागरणं वा करोति कृ-ट । १ज्ञानकारके निशान्ते जागरणकारके २वैतालिके च अमरः

बोधन न० बुध-णिच्-ल्युट् । १विज्ञापने कालवशात् गन्धादेरुद्वतायां २तदुद्दीपने ३जागरणे च । “शयनं बोधनं हरेः” इति पुराणम् । “सायाह्ने बोधनं कुर्यात्” इति स्मृतिः । देवीबोधनकालादिः ति०त० प्रदर्शितो यथा लिङ्गपुराणम् “कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वार्द्रभे दिवा । नवम्यां बोधयेद्देवीं महाविभवविस्तरैः” “इषे मासि सिते पक्षे नवम्यामार्द्रयोगतः । श्रीवृक्षे बोधयामि त्वां यावत् पूजां करोम्यहम् । ऐं रावणस्य बधार्थाय रामस्यानुग्रहाय च । अकाले ब्रह्मणा बोधो देव्यास्त्वयि कृतः पुरा” इति मन्त्रलिङ्गाच्च । अकाल इति तु रात्रित्वेन दक्षिणायनस्य तथा च श्रुतिः “तपस्तपस्यौ शिशिरावृतुः । मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतुः । शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृतुः । अथैतदुत्तरायणं देवानां दिनं, नभाश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतुः इषश्च ऊर्जश्च शारदावृतुः । सहाश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृतुः । अथैतद्दक्षिणायनं देवानां रात्रिः” इति एतच्च “रात्रावेव महामाया ब्रह्मणा बोधिता पुरा । तथैव च नराः कुर्युः प्रतिसंवत्सरं नृप !” इति व्याख्ये तद्विषयत्वम् । अतएव लिङ्गपुराणे दिवेत्युक्तम् । एतच्च कालिकापुराणेऽपि बोधने रात्राविति पदं देवतारात्रिपरम् । ततश्च पूर्वाह्णे नवम्यामार्द्रानक्षत्रयुक्तायां बोधनं पूर्वाह्णेतरकाले आर्द्रालाभे नवम्यामार्द्रभे दिवेत्यत्र दिवापदात् तत्रापि बोधनम्, अन्यथा दिवापदं व्यर्थं स्यादिति । ज्योतिषार्णवे व्यक्तमुक्तं वराहेण “कन्यादित्रीनपर्यन्तं यत्र संप्राप्यते शिवः । तत्र बोधः प्रकर्तव्यो देव्या राज्ञः शुभप्रदः” । शिव आर्द्रा । एवञ्चोभय दिने पूर्वाह्णे नवमीलाभे परत्रार्द्रालाभे परत्र बोधनं न कुर्यात् पूर्वत्र, युग्मबाधकपूर्वाह्णस्य बाधकत्वबलानुरोधात् दिवानक्षत्रालाभे तु पूर्वाह्ण एव नवम्याम् उभयत्र पूर्वाह्णलाभे तु पूर्वदिन एव कुर्यात् । अत्र केवलनवम्यां बोधनविधेर्नक्षत्रस्यापि गुणफलत्वाच्च । “माघे वा फाल्गुने वापि भवेद् वै माघसप्तमी । भास्करीति च यत् प्रोक्तं तत् प्रायो दृष्टिदर्शनात्” इति सौरागमाद्भास्करीतिवत् आर्द्रायोगतः इत्यस्य प्रायिकत्वेनाभिधानं प्रतीयते । ततश्चार्द्रारहितबोधने मन्त्रान्तरानुपदेशात् तद्युक्तमन्त्रः प्रणवयुक्तत्वेन प्रयुज्यते । “यन्न्यूनञ्चातिरिक्तञ्च यच्छिद्रं यदयज्ञियम् । यदमेध्यमशुद्धञ्च यातयामञ्च यद् भवेत् । तदोङ्कारप्रयुक्तेन सर्वञ्चाविकलं भवेत्” इति योगियाज्ञवल्क्यवचनात् । षष्ठी बोधनेऽप्येवं नवम्यां बोधनासामर्थ्ये तु षष्ठ्यां सायं बोधनं यथाह भविष्ये “षष्ठ्यां बिल्वतरौ बोधं सायं सन्ध्यासु कारयेत्” । सन्ध्योक्ता वराहमिहिरेण “अर्द्धास्तमयात् सन्ध्या व्यक्तीभूता न तारका यावत्” । षष्ठ्यां बोधने तु प्रागुक्तः “ओं रावणस्य बधार्थाय” इति “अहमप्याश्विने षष्ठ्यां सायाह्ने बोधयाम्यतः” इति च पठेत् । अत्र बोधनामन्त्रणयोः पृथक्त्वं नतु-

प्रकाशकमन्त्रभेदात् अत्र बोधनमन्त्रावुक्तावेव आमन्त्रणमन्त्रौ तु "मेरुमन्दरकैलासहिमवच्छिखरे गिरौ"। इत्यादौ प्रागुक्तदेवीपुराणे नवमीषष्ठ्योर्बोधनामन्त्रणयोः पृथक्त्वाभिधानाच्च। ततश्च षष्ठ्यामुभयकरणेऽपि पत्रीप्रवेशपूर्वदिने सायंषष्ठीलाभे एकदैवोभयकरणम्। यदा तु पूर्वदिने सायंषष्ठीलाभः न परदिने सायंषष्ठीलाभः तदा पूर्वेद्युर्बोधनं परदिने सायमामन्त्रणम्। यदा तूभयदिने सायंषष्ठ्यलाभस्तदा परदिने पूर्वाह्णे षष्ठ्यां बोधनं "बोधयेद् बिल्वशाखायां षष्ठ्यां देवीं फलेषु च। सप्तम्यां बिल्वशाखां तामाहृत्य प्रतिपूजयेत्"।

बोधनी स्त्री बोध्यतेऽनया अत्र वा बुध–णिच्–करणे आधारे वा ल्युट्। १पिप्पल्यां तया हि मूर्च्छितो बोध्यते। २कार्त्तिकशुक्लैकादश्यां तत्र हि हरेर्बोधनम्। "शयनीबोधनीमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत्। सैवोपोष्या गृहस्थैर्न नान्या कृष्णा कदाचन" इति तिथ्यादित०। "तावद्गर्जन्ति तीर्थानि वाजिमेधादयो मखाः। मथुरायां प्रिया विष्णोर्यावन्न नायाति बोधनी" हरिभक्तिविलासे पद्मपु०वचनम्।

बोधवासर पु० ६त०। १हरिबोधनदिने कार्त्तिकशुक्लैकादश्याम् २तत्कर्त्तव्ये व्रते च। "जन्मप्रभृति यत् पुण्यं नरेणोपार्जितं भुवि। वृथा भवति तत् सर्वं न कृत्वा बोधवासरम्" हरिभक्तिविलासधृतस्कान्दपु०।

बोधान त्रि० बुध–आनच्। १विज्ञे २गीष्पतौ शब्दर०।

बोधि पु० बुध–इन्। १समाधिभेदे २पिप्पलवृक्षे ३बुद्धभेदे मेदि० ४बोधे त्रिका०। ५ज्ञातरि त्रि०। [ऽप्यत्र पु०

बोधितरु पु० कर्म०। अश्वत्थवृक्षे हेमच०। बोधिद्रुमादयो-

बोधिसत्त्व न० बोधि बोधयुतं सत्त्वम्। बुद्धभेदे हेमच०।

बौद्ध न० बुद्धेन प्रोक्तमण्। १बुद्धशास्त्रभेदे तच्च शास्त्रं प्रथमं बृहस्पतिना प्रयुक्तं तच्च बुद्धावतारे प्रपञ्चितम्। यथोक्तं मत्स्यपु० २४ अ०।

"आयुषो नहुषः पुत्रो वृद्धशर्मा तथैव च। रजिर्दम्भो विपाप्मा च वीराः पञ्च महारथाः। रजेः पुत्रशतं जज्ञे राजेयमिति विश्रुतम्" इत्युपक्रमे "रजिपुत्रैस्तदाच्छिन्नं बलादिन्द्रस्य वैभवम्। यज्ञभागश्च राज्यञ्च तपोबलगुणान्वितैः। राज्याद् भ्रष्टस्तदा शक्रो रजिपुत्रैर्निपीड़ितः। प्राह वाचस्पतिं दीनः पीड़ितोऽस्मि रजेः सुतैः। न यज्ञभागो राज्यं मे निर्जितस्य बृहस्पते!। राज्यलाभाय मे यत्नं विधत्स्व धिषणाधिप!। ततो बृहस्पतिः शक्रमकरोद्बलदर्पितम्। ग्रहशान्तिविधानेन पौष्टिकेन च कर्मणा। गत्वाथ मोहयामास रजिपुत्रान् बृहस्पतिः। जिनधर्मं समास्थाय वेदबाह्यं स वेदवित्। वेदत्रयीपरिभ्रष्टांश्चकार धिषणाधिपः। वेदबाह्यान् परिज्ञाय हेतुवादसमन्वितान्। जघान शक्रो वज्रेण सर्वान् धर्मबहिष्कृतान्"। तदधीते वेत्ति वा पुनः अण्। २तच्छास्त्राध्यायिनि ३तद्वेत्तरि च त्रि०। बुद्धशब्दे तन्मतं दर्शितम्।

बौध पु० बुधस्यायम् शैषिकोऽण्। बुधात्मजे पुरूरवसि हेम०।

बौधायन पु० बोधस्य गोत्रापत्यम् आङ्गिरसभिन्नम् इञ्। ततो यूनि इञन्तत्वात् फक्। यूनि बोधगोत्रापत्ये ऋषिभेदे तेन च कल्पसूत्रसूपस्थितिश्च कृता।

बौधि पु० बोधस्य गोत्रापत्यमाङ्गिरसभिन्नम् इञ्। बोधस्य गोत्रापत्ये आङ्गिरसभिन्ने आङ्गिरसे तु यञ्। बौध्य इत्येव

बौध्य पु० बोधस्य गोत्रापत्यमाङ्गिरसः यञ्। आङ्गिरसे बोधगोत्रापत्ये तद्गीता च भा० शा० १७८अ० दर्शिता यथा "बौध्य उवाच। "उपदेशेन वर्त्तामि नानुशास्मीह कञ्चन। लक्षणं तस्य वक्ष्येऽहं तत्स्वयं परिमृश्यताम्। पिङ्गला कुररः सर्पः सारङ्गान्वेषणं वने। इषुकारः कुमारी च षडेते गुरवो मम"। भीष्म उवाच "आशाबलवती राजन्नैराश्यं परमं सुखम्। आशां निराशां कृत्वा तु सुखं स्वपिति पिङ्गला१। सामिषं कुररं दृष्ट्वा बध्यमानं निरामिषैः। आमिषस्य परित्यागात् कुररः२ सुखमेधते। गृहारम्भो हि दुःखाय न सुखाय कदाचन। सर्पः३ परकृतं वेश्म प्रविश्य सुखमेधते। सुखं जीवन्ति मुनयो भैक्ष्यवृत्तिं समाश्रिताः। अद्रोहेणैव भूतानां सारङ्गा४ इव पक्षिणः। इषुकारो५ नरः कश्चिदिषावासक्तमानसः। समीपेनापि गच्छन्तं राजानं नावबुद्धवान्। बहूनां कलहो नित्यं द्वयोः सङ्कथनं ध्रुवम्। एकाकी विचरिष्यामि कुमारीशङ्खको६ यथा"। बोधो देशभेदोऽभिजनोऽस्य शण्डिकाद्य० ञ्य। पित्रादिक्रमेण २तद्देशवासिनि त्रि०।

ब्य(व्य)ध ताड़ने दिवा० पर० सक० अनिट्। वि(वि)ध्यति अव्या(व्या)त्सीत् वि(वि)व्या(व्या)ध वस्यादित्वे अभिविध्यतृमति। [अबुब्धत् त।

बर्(व)ष स्तुत्यं विभागे च चु०उभ०सक० सेट्। अबर्षयति–ते

ब्र(व्र)ण शब्दे भ्वा०पर०अक०सेट्। (व)रणति। अब्र(व्र)-णीत्-अ(व)ब्राणीत्। कविकल्पद्रुमेऽयमन्त्यस्थादिः।

ब्रध्न पु० बन्ध–नक् ब्रधादेशः। १सूर्ये २अर्कवृक्षे अमरः। ३शिवे हेमच०। ४दिने ५मूले निघण्टुः ६अश्वभेदे

तस्य गोत्रापत्यम् कुञ्जा० च्फञ् । ब्राह्मायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० । ७भौत्यमनोः पुत्रभेदे मार्कपु० १००अ० । ८रोगभेदे "अभ्यभिष्यन्दिगुर्वामसेवनाच्चिचयं गतः । करोति ग्रन्थिवच्छोथं दोषो वङ्क्षणसन्धिषु । ज्वरशूलाङ्गसादाढ्यं तं ब्रध्नमिति निर्दिशेत्" माधवनि०

ब्रध्नस्व पु० नृपभेदे भा०व० ९८अ० ।

ब्रह्मकन्यका स्त्री ६त० । १सरस्वत्यां त्रिका० (वामनहाटी) २ब्राह्म्यां राजनि० । [उ०२९अ० । २ईश्वरार्पितकर्मफलेत्रि०

ब्रह्मकर्मन् न० ब्रह्मविहित कर्म० । १वेदविहिते कर्मणि भा०

ब्र(व्र)ह्मकर्मसमाधि पु० ब्रह्मणि कर्मणां समाधिः "ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यम् ब्रह्मकर्मसमाधिना" गीतोक्ते सर्वकर्मणां कर्त्रादेश्च जातस्य ब्रह्मरूपेण चिन्तने ।

ब्र(व्र)ह्मकुण्ड न० ब्रह्मनिर्मितं कुण्डम् शा० त० । सरोवरभेदे तदाविर्भावकथा ।

"पाण्डुनाथस्योत्तरस्यां ब्रह्मकुण्डाह्वयं सरः । ब्रह्मणा निर्मितं पूर्वं स्नानाय स्वर्गवासिनाम् । आयामेन शतव्यामं विस्तीर्णेन तदर्द्धकम् । सर्वपापहरं पुण्यं देवलोकात् समागतम्" तत्र स्नानमन्त्रः । "कमण्डलु समुद्भूतः ब्रह्मकुण्डाख्यतत्त्व ! । हर मे सर्वपापानि पुण्यं स्वर्गञ्च साधय । इत्यनेन तु मन्त्रेण स्नायात् तस्मिन् सरोजले । पाण्डुनाथञ्च संपूज्य विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् । ब्रह्मकुण्डजले स्नात्वा पूजयित्वा उमापतिम् । ब्रह्मकूटं समारुह्य मुक्तिमेवाप्नुयान्नरः" कालिकापु०८१ अ० ।

ब्र(व्र)ह्मकूट पु० पर्वतभेदे ब्रह्मकुण्डशब्दे दृश्यम् ।

ब्र(व्र)ह्मकूर्च न० "अहोरात्रोषितो भूत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः । पञ्चगव्यं पिबेत् प्रातः ब्र(व्र)ह्मकूर्चमिति स्मृतम्" इत्युक्ते १पञ्चगव्यपानरूपे व्रतभेदे । २कुशोदकसहित पञ्चगव्ये च नारसिंहपु० "पञ्चगव्येन देवेशं यः स्नापयति भक्तितः । ब्रह्मकूर्चविधानेन विष्णुलोके महीयते" "ब्र(व्र)ह्मकूर्चविधानेन कुशोदकयुतेन" देव० प्र०त०रघु० प्रायश्चित्ताङ्ग ब्र(व्र)ह्मकूर्चप्रमाणादि शुद्धादानादिपद्धतौ २२६।१पृ० अस्माभिर्दर्शितम् ।

ब्र(व्र)ह्मकृत् त्रि० ब्र(व्र)ह्म तपः करोति कृ-क्विप् । १तपःकर्त्तरि २विष्णौ पु० "ब्र(व्र)ह्मण्यो ब्र(व्र)ह्मकृत् ब्रह्मा" विष्णुस०

ब्र(व्र)ह्मकृत त्रि० ३त० । ब्रह्मणा कृते । ततः शुभ्रा०अपत्ये ढक् । ब्राह्मकृतेय तदपत्ये पुंस्त्री० । [राजनि० ।

ब्र(व्र)ह्मकोशी पु० ब्र(व्र)ह्मणः कोशीव । अजमोदायाम्

ब्र(व्र)ह्मगर्भा स्त्री ब्र(व्र)ह्मेव गर्भोऽस्य । आदित्यभक्तायाँ राजनि० ।

ब्र(व्र)ह्मगार्ग्य पु० ऋषिभेदे हरिवं० १५९ अ० ।

ब्र(व्र)ह्मगिरि पु० कामाख्यानिलयपूर्वस्यां स्थिते गिरिभेदे "ततस्तु नीलकूटाख्यं कामाख्यानिलयं परम् । तत्पूर्वभागे वसति ब्रह्मा ब्रह्मगिरिः पुनः" कालिकापु० ८१अ०

ब्र(व्र)ह्मगीता स्त्री ६त० । भा० आनु० ३५ अ० दर्शितायां ब्रह्मणा कथितायां अनुशासनरूपगाथायाम् ।

"अत्र गाथाः पुरा गीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः । सृष्ट्वा द्विजातीन् धाता हि यथापूर्वं समादधत् । न चान्यदिह कर्त्तव्यं किञ्चिदूर्द्ध्वं यथाविधि । गुप्तो गोपायते ब्रह्म श्रेयो वस्तेन शोभनम् । स्वमेव कुर्वतां कर्म श्रीर्वो ब्राह्मी भविष्यति । प्रमाणं सर्वभूतानां प्रग्रहाश्च भविष्यथ । न शौद्रं कर्म कर्त्तव्यं ब्राह्मणेन विपश्चिता । शौद्रं हि कुर्वतः कर्म धर्मः समुपरुध्यते । श्रीश्च बुद्धिश्च तेजश्च विभूतिश्च प्रतापिनी । स्वाध्यायं चैव माहात्म्यं विपुलं प्रतिपत्स्यथ । हुत्वा चाहवनीयस्थं महाभाग्ये प्रतिष्ठिताः । अग्रभोक्तारः प्रसूतानां श्रिया ब्राह्म्याऽनुकल्पिताः । श्रद्धया परया युक्ता ह्यनभिद्रोहलब्धया । दमस्वाध्यायनिरताः सर्वान् कामानवाप्स्यथ । यच्चैव मानुषे लोके यच्च देवेषु किञ्चन । सर्वं तु तपसा साध्यं ज्ञानेन नियमेन च । इत्येवं ब्रह्मगीतास्ते समाख्याता मयाऽनघ" ।

ब्र(व्र)ह्मग्रन्थि पु० यज्ञोपवीतस्य ग्रन्थिभेदे

ब्र(व्र)ह्मघातक पु० ब्रह्माणं विप्रं हन्ति हन-ण्वुल् । १ब्रह्महत्याकारके "पङ्क्तिभेदी वृथा पाकी नित्यं ब्राह्मणनिन्दकः । आदेशी वेदविक्रेता पञ्चैते ब्रह्मघातकाः" । व्यासोक्ते पारिभाषिके २पापभेदयुक्ते त्रि० । ब्रह्मघातोऽस्त्यस्याः "अत इनि ठनौ" । ठन् । ह्रादश्यां अज्ञाने ब्रह्महत्यापापयुतायां पूतिकायां "पूतिका ब्रह्मघातिका" त्रि०त० ।

ब्र(व्र)ह्मघोष पु० ६त० । वेदध्वनौ ।

ब्र(व्र)ह्मघ्न त्रि० ब्रह्माणं ब्राह्मणं हन्ति हन-क । ब्रह्महत्याकारके "ब्रह्मघ्नमपि चण्डालं कं पतन्तं पुनीमहे" म० त० । स्त्रियां ङीप् ।

ब्र(व्र)ह्मचक्र न० ब्रह्मनिर्मितं चक्रम् । १कार्य्यकरणात्मके संसाररूपे चक्रे । "सर्वाजीवे सर्वसंस्थे वृहन्ते अस्मिन् हंसो भ्राम्यते ब्रह्मचक्रे" श्वेताश्वतरोप० । तद्रूपात्मकोऽस्मिन् २देवोपयोगिचक्रभेदे च ।

ब(ब्र)ह्मचर्य्य न० ब्रह्मणे वेदग्रहणार्थं चर्य्यम्। द्विजानां वेदग्रहणार्थव्रतभेदे। "प्रतिवेदं ब्रह्मचर्य्यं द्वादशाब्दानि पञ्च वा। ग्रहणान्तिकमित्येके" गरुडपु० ९४अ०। तत्प्रकारो मनुनोक्तो यथा

"कृतोपनयनस्यास्य व्रतादेशनमिष्यते। ब्रह्मणो ग्रहणञ्चैव क्रमेण विधिपूर्वकम्। यद् यस्य विहितञ्चर्म यत् सूत्रं या च मेखला। यो दण्डो यच्च वसनन्तत्तदस्य व्रतेष्वपि। सेवेतेमांस्तु नियमान् ब्रह्मचारी गुरौ वसन्। सन्नियम्येन्द्रियग्रामन्तपोवृद्ध्यर्थमात्मनः। नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्य्याद्देवर्षिपितृतर्पणम्। देवताभ्यर्चनञ्चैव समिदाधानमेव च। वर्जयेन्मधुमांसञ्च गन्धं माल्यं रसान् स्त्रियः। शुक्तानि यानि सर्वाणि प्राणिनाञ्चैव हिंसनम्। अभ्यङ्गमञ्जनञ्चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणम्। कामं क्रोधञ्च लोभञ्च नर्त्तनं गीतवादनम्। द्यूतञ्च जनवादञ्च परिवादन्तथाऽनृतम्। स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणालम्भमुपघातम्परस्य च। एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत् क्वचित्। कामाद्धि स्कन्दयन् रेतो हिनस्ति व्रतमात्मनः। स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः। स्नात्वार्कमर्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेत्। उदकुम्भं सुमनसो गोशकृन्मृत्तिकाकुशान्। आहरेद्यावदर्थानि भैक्ष्यञ्चाहरहश्चरेत्। वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु। ब्रह्मचार्य्याहरेद्भैक्ष्यं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम्। गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु। अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत्। सर्वं वापि चरेद् ग्रामं पूर्वोक्तानामसम्भवे। नियम्य प्रयतो वाचमभिशस्तांस्तु वर्जयेत्। दूरादाहृत्य समिधः संनिदध्याद्विहायसि। सायंप्रातश्च जुहुयात्ताभिरग्निमतन्द्रितः। अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम्। अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत्। भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेद् व्रती। भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता। व्रतवद्देवदैवत्ये पित्र्ये कर्मण्यथर्षिवत्। काममभ्यर्थितोऽश्नीयाद् व्रतमस्य न लुप्यते। ब्राह्मणस्यैव कर्मैतदुपदिष्टं मनीषिभिः। राजन्यवैश्ययोस्त्वेवं नैतत् कर्म विधीयते"। ततः गुरुवृत्तिरुक्ता सा च गुरुशब्दे [illegible] पृ० दर्शिता। २योगाङ्गयमभेदे च "अहिंसासत्यास्तेयब(ब्र)ह्मचर्य्याऽपरिग्रहा यमाः" पात०। तत्र ब्रह्मचर्य्यं व्याकृतं भाष्यविवरणाभ्यां यथा "ब(ब्र)ह्मचर्य्यं गुप्तेन्द्रियस्योपस्थस्य संयमः" भा०। "संयतोपस्थोऽपि हि स्त्रीप्रेक्षणतदालापकन्दर्पायतनतदङ्गस्पर्शनसक्तो न ब(ब्र)ह्मचर्य्यवान् तन्निरासायोक्तं गुप्तेन्द्रियस्येति इन्द्रियान्तराण्यपि तत्र लोलुपानि रक्षणीयानि" विव०। तत्र अष्टाङ्गमैथुनशब्दे ५२४ पृ० दर्शितवाक्येन मैथुनस्य स्मरणाद्यष्टाङ्गतया तदुपयोगीन्द्रियाणि संयम्यानीत्यर्थः। तत्फलञ्च तत्रोक्तं यथा "ब(ब्र)ह्मचर्य्यप्रतिष्ठायां वीर्य्यलाभः" पात०। "यस्य लाभादप्रतिघान् गुणानुत्कर्षयति सिद्धश्च विनेयेषु ज्ञानमाधातुं समर्थो भवति" भा०। "वीर्य्यं सामर्थ्यं यस्य लाभादप्रतिघान् गुणानणिमादीन् विनेयेषु शिष्येषु ज्ञानं योगतदङ्गविषयमाधातुं समर्थो भवति" विव०। तथाच अष्टाङ्गमैथुनवर्जनमेव ब(ब्र)चर्य्यं तच्च स्त्रीपुंसयोः साधारणं पुंसः स्त्रीस्मरणाद्यष्टाङ्गराहित्यस्येव स्त्रीणां पुंस्मरणादिशून्यत्वस्यापि तथात्वम् "अतएव ब(ब्र)ह्मचर्य्यं तदन्वारोहणं वा" विष्णुसू०। विधवानामपि ब(ब्र)ह्मचर्य्यं विहितम् "मृते भर्त्तरि साध्वी स्त्री ब(ब्र)चर्य्यव्यवस्थिता। स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब(ब्र)ह्मचारिणः" मनुव्याख्यायां ब(ब्र)चर्य्ये व्यवस्थिता अकृतपुरुषान्तरमैथुना" कुल्लू०उक्तम्। भावे क्यप् ब्रह्मचर्य्या तत्रार्थे स्त्री।

ब(ब्र)ह्मचारिन् पु० ब(ब्र)ह्म वेदस्तद्ग्रहणार्थं चरति व्रतभेदम् चर+णिनि। १उपनयनानन्तराद्याश्रमयुते द्विजातौ उपचारात् २तदाश्रमे च। तस्य कर्त्तव्यादिकं मनूक्तं ब(ब्र)चर्य्यशब्दे दर्शितम्।

ब(ब्र)ह्मचारिणी स्त्री "वेदेषु चरते यस्मात् तेन सा ब्रह्मचारिणी" देवीपु०४५अ० निरुक्तियुक्तायां वेदमातृगम्यायां चिच्छक्तिरूपायां १दुर्गायां २ब्रह्मचर्य्ययुतायां स्त्रियाञ्च "आसीतामरणात् क्षान्ता नियता ब(ब्र)ह्मचारिणी" मनुः। ३करुणीवृक्षे राजनि०।४ब्राह्मीशाके रत्नमाला।

ब(ब्र)ह्मज पु० ब्रह्मणो जायते जन–ड। १हिरण्यगर्भे "यो वै ब(ब्र)ह्माणं विदधाति पूर्वं यस्मात् प्रहिणोति वेदम्" श्रुतेः "सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः" इत्युपक्रमे "तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम्। तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः" इति मनूक्तेश्च तस्य तथात्वम्। २ब्रह्मजातमात्रे पञ्चभूतादौ च "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्युपक्रमे "तद् विजिज्ञासस्व ब्रह्मेति" श्रुतौ ब्रह्मतः सर्वभूतोत्पत्तिश्रवणात्।

ब्र(ब्र)ह्मज्ञ त्रि० ब्रह्म जानाति ज्ञा–क । १ब्रह्मवेत्तरि २विष्णौ पु० "ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणप्रियः" विष्णुस०। [राजनि०

ब्र(ब्र)ह्मजटा स्त्री ब्रह्मणो जटेव संहतत्वात् । दमनकवृक्षे

ब्र(ब्र)ह्मजा(या)मल न० यामलभेदे तन्त्रे ।

ब्र(ब्र)ह्मजिज्ञासा स्त्री ६त० । ब्रह्मावगतिफलके विचारे । शारीरकभाष्ये १सूत्रे तत्राधिकार्य्यादिकं दृश्यम् ।

ब्र(ब्र)ह्मजीविन् पु० ब्रह्म वेदस्तद्विहितेन श्रौतकर्मणा जीवति जीव–णिनि । वृत्त्यर्थं परकीयश्रौतादिकर्मकारके

ब्र(ब्र)ह्मज्ञान न० ब्रह्मणो ज्ञानं तेन सह आत्माभेदज्ञानम् । ब्रह्मविद्यायां तच्च अहं ब्रह्मास्मीत्येवंरूपम् "आत्मानं चेद् विजानीयादयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन् कस्य कामाय किमर्थमनुसंज्वरेत्" श्रुत्या तदभेदज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वमुक्तं "वेदान्तसाङ्ख्यसिद्धान्तब्रह्मज्ञानं वदाम्यहम् । अहंब्रह्म परं ज्योतिः विष्णुरित्येव चिन्तयेत् । सूर्य्ये हृद्व्योम्नि वह्नौ च ज्योतिरेकं त्रिधा स्थितम् । यथा अग्निः शरीरस्थं नरां न कुरुते बलम् । निर्गतं कर्मसंयुक्तं दत्ते तासां महाबलम् । तथा विष्णुः शरीरस्थो न करोति हितं नृणाम् । विनाऽऽराधनया देवः सर्वगः परमेश्वरः । आरुरुक्षुयतीनाञ्च कर्मज्ञानमुदाहृतम् । आरूढयोगवृक्षाणां ज्ञानं योगः परं मतम्" गरुडपु० २४० अ० । न्यायादिमते तत्त्वारोपज्ञानं वेदान्तिमते प्रमारूपम् । तत्त्वमसि अहंब्रह्मास्मीत्यादिवाक्यजन्यमपि तज्ज्ञानं मननिदिध्यासनादिना पश्चात् प्रत्यक्षत्वमयते । तज्ज्ञानाभिलापादिकं विवेकचू० दर्शितं यथा "अव्यक्तादिस्थूलपर्य्यन्तमेतद्विश्वं यत्राभासमात्रं प्रतीतम् । व्योमप्रख्यं सूक्ष्ममाद्यन्तहीनं ब्रह्माद्वैतं यत्तदेवाहमस्मि । सर्वाधारं सर्ववस्तुप्रकाशं सर्वाकारं सर्वगं सर्वशून्यम् । नित्यं शुद्धं निश्चलं निर्विकल्पं ब्रह्माद्वैतं यत् तदेवाहमस्मि । यन्निर्दिष्टाशेषमायाविशेषं प्रत्यग्रूपं प्रत्ययागम्यमानम् । सत्यज्ञानानन्दमानन्दरूपं ब्रह्माद्वैतं यत् तदेवाहमस्मि । निष्क्रियोऽस्म्यविकारोऽस्मि निष्कलोऽस्मि निराकृतिः । निर्विकल्पोऽस्मि नित्योऽस्मि निरालम्बोऽस्मि निर्द्वयः । सर्वात्मकोऽहं सर्वोऽहं सर्वातीतोऽहमद्वयः । केवलाखण्डबोधोऽहमानन्दोऽहं निरन्तरम्" ।

ब्र(ब्र)ह्मणस्पति पु० ६त० अलुक्स० निघण्टौ तस्य वेदरूपत्वात्तैः एकपदत्वम् । १ब्राह्मणजातिस्वामिनि यजु० १५,२८ । २मन्त्राणां स्वामिनि च "पवित्रं विततं ब्रह्मणस्पते ! ।" ताण्ड्य० १।२।८ । "हे ब्रह्मणस्पते ! मन्त्रस्वामिन्" भा०

ब्र(ब्र)ह्मण्य पु० ब्रह्मणे हितः । १विष्णौ "ब्रह्मण्यो देवकीपुत्रः" विष्णुसं० । २ब्राह्मणहितमात्रे त्रि० ३ब्रह्मदारुवृक्षे पु० अमरः । ४मुञ्जतृणे ५तालवृक्षे राजनि० । ६शनैश्चरे ७ब्रह्मणि तपसि साधौ त्रि० मेदि० ।

ब्र(ब्र)ह्मतीर्थ ६त० । १पुष्करमूले राजनि० २पुष्करतीर्थे च । ३तीर्थभेदे यत्र स्नाने "तत्र वर्णावरः स्नात्वा ब्राह्मण्यं लभते नरः । ब्राह्मणश्च विशुद्धात्मा गच्छेत परमां गतिम्" भा० व० ८३अ० । फलश्रुतम् ।

ब्र(ब्र)ह्मत्व न० ब्रह्मणो भावः त्व । १ऋत्विग्विशेषस्य ब्रह्मणो धर्मे २शुद्धतुरीयब्रह्मभावे च ।

ब्र(ब्र)ह्मतुङ्ग पु० कालपर्वतभेदे । "स्निग्धाञ्जनचयाकारं संप्राप्तः कालपर्वतम् । ब्रह्मतुङ्गं नदीश्चान्यास्तथा जनपदानपि" भा० द्रो० ८अ० ।

ब्र(ब्र)ह्मद पु० ब्रह्म वेदं ददाति । उपनीय वेददातरि आचार्य्ये "उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता" मनुः दा–तृच ब्रह्मदातृ तत्रार्थे पु० ।

ब्र(ब्र)ह्मदण्ड पु० ब्रह्मणो दण्डः । १ब्राह्मणदण्डे २अभिशापरूपे दण्डे "ब्रह्मदण्डहता ये च विद्युदग्निहताश्च ये" ति० त० षोडशीश्राद्धमन्त्रः । ३वसिष्ठब्रह्मयष्टिरूपे दण्डे च । "धिग्बलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजो बलं परम् । एकेन ब्रह्मदण्डेन बहवो नाशिता मम" रामा० अयो० विश्वामित्रवाक्यम् । ४ब्राह्मणयष्टिकायां शब्दच० । ५विप्रस्य यष्टौ च । ६केतुभेदे वृ०सं० ११अ० । केतुशब्दे दृश्यम् ।

ब्र(ब्र)ह्मदण्डी स्त्री क्षुद्रो दण्डः ङीप् ब्रह्मोपपदनाम्नि दण्डी । क्षुद्रक्षुपभेदे कण्टकपत्रफलायामजगन्धायां राजनि० ।

ब्र(ब्र)ह्मदत्त इक्ष्वाकुवंश्ये नृपभेदे ३त० । २हिरण्यगर्भेण दत्ते त्रि० ४त० । ३विप्राय दत्ते त्रि० । ४शुकदेवस्य कन्यायां कृत्वीसमाख्यायां अणुहस्य पुत्रभेदे पु० तत्कथा हरिवं० ११ अ० दृश्या । [याम् अमरः ।

ब्र(ब्र)ह्मदर्भा स्त्री ब्रह्मणो दर्भो गन्धयस्याः । यमानिका-

ब्र(ब्र)ह्मदाय पु० ब्र(ब्र)ह्म वे(वे)दो वा वेदाध्ययनसमाप्तौ विप्राय वा राज्ञा दीयते दा–कर्मणि घञ् । समावृत्तविप्राय देये धने "ब्र(ब्र)ह्मदायागतां भूमिं हरेद्ब्रह्मयोस्ततः" दायभागधृतस्मृतिः । [वृक्षभेदे अमरः ।

ब्र(ब्र)ह्मदारु पु० ब्रह्मणो विप्रस्य हितः दारुः । अश्वत्थाकारे

ब्र(ब्र)ह्मद्विष् त्रि० ब्रह्मणे वेदाय विप्राय द्वेष्टि द्विष–क्विप् । १वेदविप्रयोर्द्वेष्टरि २वेदनिन्दके च मनुः ३।१५ ।

बृ(ब्र)ह्मन् न० बृंह-मनिन् "बृंहेर्नोऽच्चेति" उणा० नकारस्याकारे ऋतो रत्वम्। १वेदे "तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमन्नञ्च जायते स्मृतिः"। "तेन ब्रह्म हृदा" भाग० १।१।१। २तपसि, ३सत्ये ४तत्त्वे यथार्थे अमरः। सर्वगुणातीते विशुद्धे तुरीये ५चित्स्वरूपे च। ६हिरण्यगर्भे ७विप्रे ८ऋत्विग्विशेषे च पुं० अमरः। विष्कम्भादिषु पञ्चविंशे ९योगे मेदि०। उज्ज्वलदत्तेन दन्त्योष्ठ्यादित्वेन साधितम् मेदिनीकरेण ओष्ठ्यादित्वेन कीर्त्तनात्तथापि। ब्रह्म च सच्चिदानन्दात्मकम्। तत्र तस्य स्वरूपलक्षणम्। विवरणानुसारिणस्तु "आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वञ्चेति सन्ति धर्मा अपृथक्त्वेऽपि पृथगिवावभासन्ते" इति तत्रोक्तौ मिथ्याभावः सत्यत्वम् अज्ञानभावश्चित्त्वम्। दुःखाभाव आनन्द इत्याहुः। तेषामभावानाञ्च ब्रह्मरूपाधिकरणे स्थितत्वात् अभावस्याधिकरणस्वरूपतया ब्रह्मरूपत्वमिति। तस्य तटस्थलक्षणञ्च जगज्जन्मस्थितिप्रलयानां प्रत्येकमुपादानप्रत्यक्षचिकीर्षाकृतिमत्त्वं तेन नवलक्षणवत्त्वम्" वेदान्तप०। अतएवोक्तं श्रीधरेण "विश्वसर्गविसर्गादिनवलक्षणलक्षितमिति"। तच्च ब्रह्म द्विविधं निर्गुणं सगुणञ्च। सच्चिदानन्दात्मकस्यैव निर्गुणत्वं जगज्जन्मादिकर्तृ च सगुणत्वम्। जाग्रदाद्यवस्थात्रयसाक्षिणश्च सगुणत्वं अवस्थात्रयातीतस्य चतुरीयसंज्ञा "शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते" इति श्रुतेस्तुरीयत्वम्। तत्र तस्य तटस्थलक्षणाभिप्रायेण "जन्माद्यस्य यतः" शा०सू० "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व ब्रह्मेति" श्रुतिश्च प्रवृत्ते तस्य स्वरूपलक्षणाभिप्रायेण "निर्गुणं निष्कलं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्" इत्याद्याः श्रुतयः प्रवृत्ताः। आत्मबोधे तु तस्य ब्रह्मणोऽखिलवस्त्वपेक्षया श्रेष्ठत्वाद्ब्रह्मत्वमुक्तं यथा "यल्लाभान्नापरो लाभो यत्सुखान्नापरं सुखम्। यज्ज्ञानान्नापरं ज्ञानं तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत्। यद् दृष्ट्वा नापरं दृश्यं यद्भूत्वा न पुनर्भवः। यज्ज्ञात्वा नापरं ज्ञेयं तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत्। तिर्य्यगूर्द्ध्वमधः पूर्णं सच्चिदानन्दमद्वयम्। अनन्तं नित्यमेकं यत्तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत्। अतद्व्यावृत्तिरूपेण वेदान्तैर्लक्ष्यतेऽद्वयम्। अखण्डानन्दमेकं यत् तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत्। दृश्यते श्रूयते यद्यद्ब्रह्मणोऽन्यन्न तद्भवेत्। तत्त्वज्ञानाच्च तद्ब्रह्म सच्चिदानन्दमद्वयम्। सर्वगं सच्चिदात्मानं ज्ञानचक्षुर्निरीक्षते। अज्ञानचक्षुर्नेक्षेत भास्वन्तं भानुमन्धवत्"। तच्च निर्गुणमपि गुणभेदेन नानारूपं यथोक्तम् "ब्रह्मैकं मूर्त्तिभेदस्तु गुणभेदेन सन्ततम्। तद्ब्रह्म द्विविधं वस्तु सगुणं निर्गुणं शिव!। मायाश्रितो यः सगुणो मायातीतश्च निर्गुणः। स्वेच्छामयश्च भगवानिच्छया विकरोति च। इच्छाशक्तिश्च प्रकृतिः सर्वशक्तिप्रसूः सदा। केचिदेकं वदन्त्येवं ब्रह्म ज्योतिः सनातनम्। केचिद्वदन्ति द्विविधं ब्रह्मप्रकृतिपूर्वकम्। शृणु ये च वदन्त्येकं प्रकृतिपुरुषयोः परम्। तस्माद्भवति तौ द्वौ च तद्ब्रह्म सर्वकारणम्"। अथवैकं परं ब्रह्म द्विविधं भवतीच्छया। इच्छाशक्तिश्च प्रकृतिः सर्वशक्तिप्रसूः सदा" ब्रह्मवैवर्त्ते जन्मख० ४२ अ०। तस्य नवधा रूपं यथा "योगिनो यं वदन्त्येवं ज्योतीरूपं सनातनम्१। ज्योतिरभ्यन्तरे नित्यरूपं२ भक्ता वदन्ति यम्। वेदा वदन्ति सत्यं३ यं नित्यमाद्यं४ विचक्षणाः। यं वदन्ति सुराः सर्वे परं स्वेच्छामयं प्रभुम्५। सिद्धेन्द्रा मुनयः सर्वे सर्वरूपं६ वदन्ति यम्। यमनिर्वचनीयञ्च योगीन्द्रः शङ्करो वदेत्७। स्वयं धाता च प्रवदेत् कारणानाञ्च कारणम्८। शेषो वदेदनन्तं९ यं नवधारूपमीश्वरम्। तर्काणामेव सङ्ख्यां यं षड्विधं रूपमीश्वरम्। वैष्णवानामेकरूपं वेदानामेकमेव च। पुराणानामेकरूपं तस्मान्नवविधं स्मृतम्। न्यायोऽनिर्वचनीयञ्च यन्मतं शङ्करोऽब्रवीत्। नित्यं वैशेषिकास्त्वन्यं वदन्ति च विचक्षणाः। सांख्यो वदति तं देवं ज्योतीरूपं सनातनम्। मीमांसा सर्वरूपञ्च वेदान्तः सर्वकारणम्। पातञ्जलोऽप्यनन्तञ्च वेदाः सत्यस्वरूपकम्। स्वेच्छामयं पुराणञ्च भक्ताश्च नित्यविग्रहम्" इति तत्रैव १२८अ०। अन्यथाऽपि सत्त्वादिगुणभेदेन तस्य चतुर्धारूपं यथा "चतुर्विभागः संसृष्टौ चतुर्धा संस्थितः स्थितौ। प्रलयञ्च करोत्यन्ते चतुर्भेदो जनार्दनः। एकेनांशेन ब्रह्माऽसौ भवत्यव्यक्तमूर्त्तिमान्। मरीचिमिश्राः पतयः प्रजानामन्यभागतः। कालस्तृतीयस्तस्यांशः सर्वभूतानि चापरः। इत्थं चतुर्धा संसृष्टौ वर्त्ततेऽसौ रजोगुणः। एकांशेन स्थितो विष्णुः करोति परिपालनम्। मन्वादिरूपी चान्येन कालरूपी परेण च। सर्वभूतेषु चान्येन संस्थितिं कुरुते स्थितः। सत्त्वं गुणमुपाश्रित्य जगतः पुरुषोत्तमः। आश्रित्य तमसो वृत्तिमन्तकाले तथा प्रभुः। रुद्रस्वरूपी भगवानेकांशेन भवत्यजः। अग्न्यन्तकादिरूपेण भागेनान्येन वर्त्तते।

कालस्वरूपो भागोऽन्यः सर्व्वभूतानि चापरः। विनाशं कुर्व्वतस्तस्य चतुर्द्धैवं महात्मनः” विष्णुपु० १अंशे २१अ०। वेधाश्च रजोगुणप्रधानोपाधिकः कार्य्यब्रह्मा। ऋत्विग्भेदश्च अच्छावाकशब्दे ८५ पृ० दर्शितेषु प्रधानेषु चतुर्षु ऋत्विक्षु मध्ये एकतमः।“त्रयाणामपराधे तु ब्रह्मा परिहरेत् सदा” सामा० भाष्यधृतकारिका। “त्रयाणामध्वर्य्यूद्गातृहोतॄणां वेदत्रयविदां मध्ये ऋत्विगेको ब्रह्मनामको वेदत्रयमन्त्रतद्विहितकर्म्मविषये अपराधो न्यूनभावो यदि जायते तस्यापराधस्य परिहारं प्रतीकारं कुर्य्यात्” इति तदर्थः। “वरस्य हैष भिषक् ब्रह्मेति” भाष्यधृतस्मृत्यन्तरम्। अतएवास्य कृताकृतावेक्षणार्थं वरणमन्यत्रोक्तम्। १०इन्द्रस्तौ च ब्रह्मपुरोहितशब्दे दृश्यम्।

ब्(व्र)ह्मनाल न० ब्रह्मणो नालमिव। काश्यां मणिकर्णिकासमीपस्थे तीर्थभेदे। “पितामहेश्वरं लिङ्गं ब्रह्मनालोपरि स्थितम्। पूजयित्वा नरो भक्त्या ब्रह्मलोकमवाप्नुयात्। ब्रह्मस्रोतःसमीपे तु कृतं कर्म शुभाशुभम्। परामक्षयतामेति शुभमेव ततश्चरेत्। अनल्पमपि यत् कर्म कृतमत्र शुभाशुभम्। प्रलयेऽपि न तस्यास्ति प्रलयो मुनिसत्तम!। नाभीतीर्थमिदं प्रोक्तं नाभीभूतं यतः क्षितेः। अपि ब्रह्माण्डगोलस्य नाभिरेषा शुभोदया। सा मणिकर्णिकेयीयं नाभिगाम्भीर्य्यभूमिका। ब्रह्माण्डगोलकं सर्वं यस्यामेति लये लयम्। ब्रह्मनालं परं तीर्थं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम्। तत्सङ्गमे नरः स्नातः कोटिजन्ममलं हरेत्। ब्रह्मनाले पतेद्धुयेषामपि कीकसमात्रकम्। ब्रह्माण्डमण्डपान्तस्ते न विशन्ति कदाचन” काशीख० ६१अ०।

ब्(व्र)ह्मनिर्वाण न० ब्(व्र)ह्मणि निर्वाणं निर्वृतिः। ब्(व्र)ह्मभावलाभे सकलानर्थनिवृत्तिरूपे परमानन्दे “एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ! नैनां प्राप्य विमुह्यति। स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति” गीता।

ब्(व्र)ह्मपत्र न० ब्रह्मणः तन्नामकवृक्षस्य पत्रम्। पलाशपत्रे। “भोजनं ब्रह्मपत्रेषु कथया लोचनं हरेः। दर्शनं वैष्णवानाञ्च महापातकनाशनम्” पाद्मोत्तरख० ११८अ०।

ब्(व्र)ह्मपर्णी स्त्री ब्(व्र)ह्मेव विस्तीर्णानि मूलादारभ्य स्थितानि पर्णान्यस्याः ङीप्। पृश्निपर्ण्याम् राजनि०।

ब्(व्र)ह्मपवित्र पु० ब्(व्र)ह्मेव वेदोक्तकर्मणि वा पवित्रः। कुशे राजनि०।

ब्(व्र)ह्मपादप पु० ब्(व्र)ह्मणः प्रियः वैदिककर्म्मयोग्यत्वात् विप्रब्(व्र)ह्मचारिधार्य्यदण्डार्थत्वाद्वा ब्रह्मनामकत्वात् वा पादपः। पलाशवृक्षे हेमच०। “पलाशो वै ब्रह्म” शत०ब्रा० पलाशवृक्षशब्दे दृश्यम्।

ब्(व्र)ह्मपुत्र पु० ब्(व्र)ह्मणः पुत्र इव कपिलवर्णत्वात्। १विषभेदे अमरः। तद्विषस्य लक्षणं भावप्र० उक्तं यथा “वर्णतः कपिलो यः स्यात्तथा भवति सारकः। ब्रह्मपुत्रः स विज्ञेयो जायते मलयाचले”। २उत्तरदेशप्रसिद्धे ३नदभेदे ४क्षेत्रभेदे च। ५सरस्वत्यां नद्यां स्त्री। तस्याः पितामहजातत्वं ब्रह्माणीशब्दे दृश्यम्। तस्य नदस्योत्पत्तिकथा “हरिवंशे महावंशे शान्तनुर्नाम नामतः। मुनिरासीन्महाभागो ज्ञानवान् सुतपोधनः। तस्य भार्य्या महाभागा अमोघाख्या महासती। हिरण्यगर्भस्य मुनेः पत्न्यात्मसमुद्भवा। तया सार्द्धं स कैलासमर्य्यादापर्वतेऽवसत्। लौहित्याख्यस्य सरसस्तीरे वै गन्धमादने। एकदा स तपोनिष्ठो निजपुण्यादिगोचरे। जगाम वनमध्यन्तु चिन्वन् वस्त्रफलानि च। तस्मिन्नवसरे ब्रह्मा सर्व्वलोकपितामहः। तत्राजगाम यत्रास्ते अमोघा शान्तनोः प्रिया। तां दृष्ट्वा देवगर्भाभां युवतीमतिसुन्दरीम्। मोहितो मदनेनाशु तथाऽभूत् क्षुभितेन्द्रियः। उदीरितेन्द्रियो भूत्वा जिघृक्षुस्तां महासतीम्। अथाधावत्तदा ब्रह्मा सम्मुखो मदनार्दितः। धावमानं विधातारं दृष्ट्वाऽमोघा महासती। नैवं नैवमिति प्रोच्य पर्णशालां व्यलीयत। इदञ्चोवाच धातारममोघा कुपिता तदा। पर्णशालान्तरगता द्वारमाहृत्य तत्क्षणात्। अकार्य्यं न मया कार्य्यं मुनिपत्न्या विगर्हितम्। बलात् प्रमथ्या चाहं चेन्त्वया त्वाञ्च शपाम्यहम्। अमोघया चैवमुक्ते विधातुश्च तदा नृप!। रेतश्चस्कन्द च तदैवाश्रमे शान्तनोर्मुनेः। च्युते रेतसि धातापि हंसयानं समाश्रितः। लज्जयातिपरीतात्मा द्रुतं वै स्वाश्रमं ययौ। गते वेधसि शान्तनुर्निजमाश्रममागतः। आगत्य दृष्ट्वा हंसानां पदक्षोभं तथा भुवि। तेजश्च पतितं भूमौ विचार्य्य च वनोपमम्। अमोघां परिपप्रच्छ पर्णशालान्तरस्थिताम्। किमेतदत्र सुभगे! प्रहृत्तं इहासीत् तु यत्। पक्षिणाञ्च पदक्षोभस्तेजश्चेदञ्च कीदृशम्। सा तस्य वचनं श्रुत्वा शान्तनुं मुनिसत्तमम्। धर्षितेव न्यगदद्रात्रुका विकलानना। हंसयुक्तस्यन्दनेन कोऽप्यागत्य चतुर्मुखः।

कमण्डलुकरो भोक्तुं रतिं मां समयाचत । ततो मया भर्त्सितः स कुटजान्तरलीनया । प्रच्याव्य तेजः स गतो मम शापभयार्दितः । कुरु तत्र प्रतीकारं यदि शक्नोषि शान्तनो ! । न हि तां धर्षणां सोढुं कश्चित् शक्नोति जीवन्त्वत् । स तस्या वचनं श्रुत्वा स्वयं ब्रह्मा समागतः । इति निश्चित्य मनसा तत्र ध्यानपरोऽभवत् । दिव्यज्ञानेन स ज्ञात्वा देवकार्य्यमुपस्थितम् । तीर्थावतारणञ्चापि हिताय जगतां मुनिः । ज्ञात्वोदर्कं चिन्तयित्वा स्वभार्य्यामिदमब्रवीत् । इदं तेजो ब्रह्मणस्त्वं पिबामोघे ! ममाज्ञया । हिताय सर्वजगतां देवकार्य्यार्थसिद्धये । भवत्या निकटे ब्रह्मा स्वयमेव समागतः । त्वामप्राप्य स महात्मा ह्यावयोः स समर्प्य च । गतो निजास्पदं तच्च कर्त्तुमर्हसि मद्वचः । तत् श्रुत्वा शान्तनोर्वाक्यममोघातीव लज्जिता । सान्त्वयन्तीव तं प्राह पतिं नत्वा महासती । नान्यस्य तेजो धास्यामि न चेच्चे विमनस्कता । अवश्यं यदि कर्त्तव्यं पीत्वा त्वं मयि चोत्सृज । ततस्तस्या वचः श्रुत्वा युक्तं तथ्यञ्च शान्तनुः । स्वयं पीत्वा च तत्तेजस्तस्या गर्भेऽभ्यषेचयत् । संक्रामितैः शान्तनुना तेजोभिर्ब्रह्मणः सती । गर्भं दधारामोघाख्या हिताय जगतां ततः । तस्यां काले तु संप्राप्ते संजातोजलसञ्चयः । तन्मध्ये तनयश्चापि नीलवासाः किरीटधृक् । रत्नमालासमायुक्तो रक्तगौरश्च ब्रह्मवत् । चतुर्भुजः पद्मविद्यावरशक्तिधरस्तथा । शिशुमारशिरस्यश्च तुल्यकायो जलोत्करैः । तं जातञ्च तथाभूतं शान्तनुर्लोकशान्तनुः । चतुर्णां पर्वतानाञ्च मध्यदेशे न्यवेशयत् । कैलासस्योत्तरे पार्श्वे दक्षिणे गन्धमादनः । जारुधिः पश्चिमे शैलः पूर्वे संवर्त्तकाह्वयः । तेषां मध्ये स्वयं कुण्डं पर्वतानां विधेः सुतः । स त्वाऽतिवद्धृधे नित्यं शरदीव निशाकरः । तं तोयमध्यगं पुत्रमासाद्य द्रुहिणः स्वयम् । क्रमतस्तस्य संस्कारानकरोद्देहशुद्धये । अथ काले बहुतिथे व्यतीते ब्रह्मणः सुतः । तोयराशिस्वरूपेण ववृधे पञ्च योजनान् । तस्मिन् देवाः पपुः सस्नुर्दिवीय इव सागरे । शीतामलजले ह्रदे देवसाप्सरसां गणैः । तस्मिन्नवसरे रामो जामदग्न्यः प्रतापवान् । चक्रे मातृवधं घोरमत्युग्रं पितुराज्ञया । तस्य पापस्य मोचाय स्वपितुस्तोपदेशतः । स जगाम महाकुण्डं ब्राह्माख्यं स्नातुमिच्छया । तत्र स्नात्वा च पीत्वा च मातृहत्यां व्यपानयत् । शीर्घं परशुना कृत्वा तञ्च ब्राह्ममवातारयत्" तदुत्तरत्र "ब्रह्मकुण्डात् स्रुतः सोऽथ कासारे लोहिताह्वये । कैलासोपत्यकायान्तु न्यपतद् ब्रह्मणः सुतः । तस्यापि सरसस्तीरं समुत्पाद्य महाबलः । कुठारेण दिशं पूर्वामनयद् ब्रह्मणः सुतम् । ततोऽपरत्रापि गिरिं हेमशृङ्गं विभिद्य च । कामरूपान्तरं पीठमवाहयदसं हरिः । तस्य नाम विधिश्चक्रे स्वयंलोहितगङ्गकम् । लौहित्यात् सरसो जातो लौहित्याख्यस्ततोऽभवत् । स कामरूपमखिलं पीठमाप्लाव्य वारिणा । गोपयन् सर्वतीर्थानि दक्षिणं याति सागरम् । प्रागेव दिव्ययमुनां संत्यज्य ब्रह्मणः सुतः । पुनः पतति लौहित्ये गत्वा द्वादशयोजनम् । चैत्रे मासि सिताष्टम्यां यो नरो नियतेन्द्रियः । स्नाति लौहित्यतोयेषु स याति ब्रह्मणः पदम् । चैत्रन्तु सकलं मासं शुचिः प्रयतमानसः । लौहित्यतोये यः स्नाति स कैवल्यमवाप्नुयात्" कालिकापु० ८४.८५ अ० "मीने मधौ शुक्लपक्षे अशोकाख्यां तथाष्टमीम् । पिबेच्छोककलिकाः स्नायाल्लौहित्यवारिणि । पुनर्वसौ बुधे लग्ने चैत्रे मासि सिताष्टमीम् । लौहित्ये विरजे स्नायात् सर्वपापैः प्रमुच्यते" ति० त० ।

ब(ब्र)ह्मपुर न० ६त० । १ब्रह्मण उपासनार्थे हृदयस्थाने "अथ यदिदं ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकम्" छा० उ० । दहरशब्दे ३५१० पृ० दृश्यम् । "यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्यैष महिमा भुवि । दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्न्यात्मा प्रतिष्ठितः" मुण्डकोप० । "ब्रह्मणोऽत्र चैतन्यस्वरूपेण नित्याभिव्यक्तत्वाद्ब्रह्मणः पुरं हृदयपुण्डरीकं तस्मिन्" भा । २विधातृनगर्य्यां ३काश्याञ्च वा स्त्री ङीप् तत्रार्थे । वृ०सं०१४अ०उक्ते ऐशानदिक्स्थे ४देशभेदे पु० (बरमा) देशे स्वार्थे क । तत्रार्थे मार्कपु० पूर्वोत्तरकूर्मभागस्थदेशोक्तौ ।

ब(ब्र)ह्मपुराण न० वेदव्यासप्रणीते महापुराणभेदे तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च वृहन्नारदीये ४पा० ९२अ० उक्ता यथा "ब्राह्मं पुराणं तत्रादौ सर्वलोकहिताय वै । व्यासेन वेदविदुषा समाख्यातं महात्मना । तद्वै सर्वपुराणाग्र्यं धर्मकामार्थमोक्षदम् । नानाख्यानेतिहासाढ्यं दशसाहस्रमुच्यते" तत्पूर्वभागे "देवानामसुराणाञ्च यत्रोत्पत्तिः प्रकीर्त्तिता । प्रजापतीनाञ्च तथा दक्षादीनां मुनीश्वर ! । ततो लोकेश्वरस्यात्र सूर्य्यस्य परमात्मनः । वंशानुकीर्त्तनं पुण्यं महापातकनाशनम् । तत्रावतारः कथितः परमानन्दरूपिणः । श्रीमतो रामचन्द्रस्य चतुर्व्यूहाव-

तारिणः। ततश्च सोमवंशस्य कीर्त्तनं यत्र वर्णितम्। कृष्णस्य जगदीशस्य चरितं कल्मषापहम्। द्वीपानाञ्चैव सिन्धूनां वर्षाणां चाप्यशेषतः। वर्णनं यत्र पातालस्वर्गाणाञ्च प्रदृश्यते। नरकाणां समाख्यानं सूर्य्यस्तुतिकथानकम्। पार्वत्याश्च तथा जन्म विवाहश्च निगद्यते। दक्षाख्यानं ततः प्रोक्तमेकाम्रक्षेत्रवर्णनम्। पूर्वभागोऽयमुदितः पुराणस्यास्य मानद!"। तदुत्तरभागे। "अस्योत्तरे विभागे तु पुरुषोत्तमवर्णनम्। विस्तरेण समाख्यातं तीर्थयात्राविधानतः। अत्रैव कृष्णचरितं विस्तरात् समुदीरितम्। वर्णनं यमलोकस्य पितृश्राद्धविधिस्तथा। वर्णाश्रमाणां धर्माश्च कीर्त्तिता यत्र विस्तरात्। विष्णुधर्मयुगाख्यानं प्रलयस्य च वर्णनम्। योगानाञ्च समाख्यानं साङ्ख्यानां चापि वर्णनम्। ब्रह्मवादसमुद्देशः पुराणस्य च शंसनम्। एतद्ब्रह्मपुराणन्तु भागद्वयसमाचितम्। वर्णितं सर्वपापघ्नं सर्वसौख्यप्रदायकम्" तत्फलस्तुतिः। "सूतशौनकसंवादं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम्। लिखित्वैतत् पुराणं यो वैशाख्यां हेमसंयुतम्। जलधेनुयुतञ्चापि भक्त्या दद्याद्द्विजातये। पौराणिकाय सम्पूज्य वस्त्रभोज्यविभूषणैः। स वसेद् ब्रह्मणो लोके यावच्चन्द्रार्कतारकम्। यः पठेच्छृणुयाद्वापि ब्रह्मानुक्रमणीं द्विज!। सोऽपि सर्वपुराणस्य श्रोतुर्वक्तुः फलं लभेत्। शृणोति यः पुराणन्तु ब्राह्मं सर्वं जितेन्द्रियः। हविष्याशी च नियमात् स लभेद् ब्रह्मणः पदम्। किमत्र बहुनोक्तेन यद्यदिच्छति मानवः। तत् सर्वं लभते वत्स! पुराणस्यास्य कीर्त्तनात्"

ब्र(ब्र)ह्मपुरुष पु० ब्रह्मणः पुरुष इव। ब्रह्मप्रापकेषु द्वारपालरूपेषु चक्षुः वाङ्मनःप्राणेषु। चक्षुरादीन् प्रक्रम्य "ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपालाः" छा० उ०। देवगुप्तिशब्दे २७४५।२७४६ पृ० एतद्भाष्यञ्च दृश्यम्।

ब्र(ब्र)ह्मपुरोहित पु० ब्रह्म बृहस्पतिः पुरोहितो यस्य देवे। "तस्मिन् यद्धि देवाः ब्रह्मपुरोहिता इति ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मपुरोहिताः" शत० ब्रा० १२।८।३।२९।

ब्र(ब्र)ह्मप्रसूत त्रि० ३त०। १ब्रह्मजाते जगति २ब्राह्मणारब्धे कर्मणि न०। "यत् क्षत्रियोऽब्राह्मणो भवति स यत्र किं च कर्म कुरुतेऽप्रसूतं ब्रह्मणा मित्रेण न हैवास्मै तत् समृध्यते तस्मादु क्षत्रियेण कर्म करिष्यमाणेनोपसर्तव्य एव ब्राह्मणः सं हैवास्मै तद्ब्रह्मप्रसूतं कर्मर्ध्यते" शत० ब्रा० ४।१।४।६।

ब्र(ब्र)ह्मबन्धु पु० ब्रह्मा विप्रो बन्धुरुत्पादको यस्य ब्रह्मणो विप्रस्य बन्धुरिव या। १विप्राचाररहिते निन्द्यकर्मकारिणि जात्या विप्रे २विप्रतुल्ये भट्टादौ च। "अस्माकुलीनोऽननूच्य ब्रह्मबन्धुरिव भवति" छा० उ०। "हे सौम्याऽननूच्यानधीत्य ब्रह्मबन्धुरिव भवतीति ब्राह्मणान् बन्धून् व्यपदिशति न स्वयं ब्राह्मणवृत्तः" इति भा०। विप्रवंश्यापकृष्टब्राह्मणस्यापि दैहिकदण्डनिषेधो यथा "वपनं द्रविणादानं स्थानान्निर्वासनन्तथा। एष हि ब्रह्मबन्धूनां वधो नान्योऽस्ति दैहिकः" भाग० १स्क०

ब्र(ब्र)ह्मबिन्दु पु० ब्रह्मणि वेदाध्ययनकाले बिन्दुः। वेदाध्ययनकाले मुखनिःसरल्लालालेशे।

ब्र(ब्र)ह्मबध्या स्त्री बध–भावे क्यप् ६त०। ब्रह्महत्यायाम्।

ब्र(ब्र)ह्मब्रुवाण पु० आत्मानं ब्रह्माणं ब्रूते ब्रू–शानच्। विप्रतया आत्मनः कथके। यथा कर्णः आत्मानं विप्रं कथयित्वा परशुरामादस्त्रशास्त्रमधीतवान्" भा० उद्योग० ६१अ०। ब्राह्मणब्रुवि २अपकृष्टब्राह्मणे च। [मेदिनी०।

ब्र(ब्र)ह्मभद्रा स्त्री ७त०। विप्रहितायां त्रायमाणौषधौ

ब्र(ब्र)ह्मभाग पु० ६त०। ब्रह्मरूपर्त्विजे हरणीये यज्ञद्रव्यस्य भागभेदे "अथास्मै ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति। ब्रह्मा वै यज्ञस्य दक्षिणत आस्तेऽभिगोप्ता स एतं भागं प्रतिविद्वान आस्ते यत् प्राशित्रं तदस्मै पर्याहार्षुस्तत् प्राशीदथ यमस्य ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति तेन भागी समदत अद्रसमं स्थितं यज्ञस्य तदभिगोपायति तस्माद्वाऽस्मै ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति" शत० ब्रा० १।७।४।१८।

ब्र(ब्र)ह्मभूति स्त्री ब्रह्मणो भूतिरस्याः। १सन्ध्यायां शब्दच०। २ब्रह्मजातमात्रे त्रि०। [राजनि०।

ब्र(ब्र)ह्मभूमिजा स्त्री ब्रह्मभूमितो जायते जन–ड। सिंहल्यां

ब्र(ब्र)ह्मभूय न० भू–भावे क्यप् ६त०। ब्रह्मभावे शुद्धचैतन्यस्वरूपप्राप्तौ अमरः। [२५।७।१७ संग्रहव्याख्या।

ब्र(ब्र)ह्ममण्डूकी स्त्री मध्यपदलोपि ओषधीभेदे कात्या०श्रौ०

ब्र(ब्र)ह्ममय त्रि० ब्रह्मात्मके ब्रह्मन्+मयट्। ब्रह्मात्मके "दर्शनं तस्य लाभः स्यात् त्वं हि ब्रह्ममयो निधिः" भा० शा० ४६अ०। स्त्रियां ङीप्। काशी ब्रह्ममयीत्यादि। २ब्रह्मास्त्रे च भा० व० ६१अ०।

ब्र(ब्र)ह्ममह पु० ६त०। विप्रानुद्दिश्य उत्सवे। भा० आ० १६४अ०

ब्र(ब्र)ह्ममित्र पु० ब्रह्म मित्रमस्य। मुनिभेदे मार्कण्डे० ६२अ०।

ब्र(ब्र)ह्ममीमांसा स्त्री ६त०। ब्रह्मज्ञानार्थं वेदान्तवाक्यविचारात्मके व्यासप्रणीते ग्रन्थभेदे तत्प्रतिपाद्यविषयादि

वैयासिकन्यायमालायामुक्तं यथा "शास्त्रं ब्रह्मविचाराख्यमध्यायाः स्युश्चतुर्विधाः। समन्वयाविरोधौ २द्वौ साधनं३च फलं४ तथा। समन्वये स्पष्टलिङ्ग१मस्पष्टत्वे२ऽप्युपास्यगम्३। ज्ञेयगं४ पदमात्रञ्च चिन्त्यं पादेष्वनुक्रमात्। द्वितीये स्मृतितर्काभ्यामविरोधो१ऽन्यदुष्टता२। भूतभोक्तृश्रुतेर्३लिङ्गश्रुते४रप्यविरुद्धता। तृतीये विरति१स्तत्त्वम्पदार्थपरिशोधनम्२। गुणोपसंहृति३र्ज्ञाने बहिरङ्गादिसाधनम्४। चतुर्थे जीवतो मुक्ति१रुत्क्रान्ति२र्गतिरुत्तरा३। ब्रह्मप्राप्तिब्रह्मलोकाविति ४पादार्थसंग्रहः। तेन तत्र प्रत्येकं चतुष्टयपादयुताः चत्वारोऽध्यायाः। तच्च शास्त्रं बहुभिः स्वस्वमतानुसारेण व्याख्यातम् तत्र गौड़पादाचार्य्यशङ्कराचार्य्यादिभिरद्वैतपरतया व्याख्यातं रामानुजादिभिश्च विशिष्टाद्वैतपरतया, वल्लभाचार्य्यादिभिश्च विशुद्धाद्वैतपरतया माध्वाचार्य्यादिभिः द्वैतपरतया व्याख्यातं तत्तन्मतञ्च प्रायेण तत्तच्छब्दे दृश्यम्।

ब्र(ब्र)ह्मयज्ञ पु० ब्रह्मनिमित्तकस्तदध्ययनतदध्यापनानिमित्तको यज्ञः। वेदाध्ययनाध्यापनादौ अमरः। "अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः" मनुः। "स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः" विष्णुसू०। तेन वेदाध्ययनाध्यापनयोर्ब्रह्मयज्ञता।

ब्र(ब्र)ह्मयष्टि स्त्री ब्रह्मणो यष्टिरिवालम्बनत्वात्। (वामनहाटि) ख्याते शब्दरत्ना०।

ब्र(ब्र)ह्मयुग न० ब्रह्मा विप्रस्तदुपलक्षितं युगम्। हिरण्यगर्भस्य विप्रसृष्टिप्रधाने कालभेदे। तच्च हरिवं०२०८।२०९ अध्याये ततः क्षत्रादिसृष्ट्युपलक्षितं तद्युगं २१०अ०उक्तम्

ब्र(ब्र)ह्मयोग पु० ब्रह्मणस्तत्साक्षात्कारस्य योगः समाधिः। ब्रह्मसाक्षात्कारसाधने १समाधिभेदे हरिवं०२१० अ० "एष ब्रह्ममयो यज्ञो योगः सांख्यश्च तत्त्वतः। विज्ञानञ्च स्वभावश्च क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च। एकत्वञ्च पृथक्त्वञ्च सम्भवं निधनं तथा। कालः कालत्रयश्चैव ज्ञेयो विज्ञानमेव" च विष्कम्भादिषु पञ्चविंशे२ योगे च।

ब्र(ब्र)ह्मयोनि पु० ब्रह्मणो योनिरुत्पत्तिरत्र। १ब्रह्मगिरौ शब्दर०। २ब्रह्मप्राप्त्युपायज्ञाननिष्ठायाञ्च "ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्थाः" मनुः ३ब्रह्मोत्पन्ने त्रि०। ४सरस्वत्यां स्त्री ङीप्। "सरस्वत्यास्तु तीरे यः संत्यजेदात्मनस्तनुम्। पृथूदके जप्यपरो नैनं श्वोमरणं स्पृशेत्। तत्रैव ब्रह्मयोन्यस्ति ब्रह्मणा यत्र निर्मिता। पृथूदकं समाश्रित्य सरस्वत्यास्तटे स्थितः। चतुर्वर्णस्य सृष्ट्यर्थमात्मज्ञानपरोऽभवत्। तस्याभिध्यायतः सृष्टिं ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः। मुखतो ब्राह्मणा जाता बाहुभ्यां क्षत्रियास्तथा। ऊरुभ्यां वैश्यजातीयाः पद्भ्यां शूद्रास्ततोऽभवन्। चातुर्वर्ण्यं ततो दृष्ट्वा आश्रमस्थान् सुतांस्ततः। एवं प्रतिष्ठितं तीर्थं ब्रह्मयोनीति संज्ञितम्। तत्र स्नात्वा मुक्तिकामः पुनर्योनिं न पश्यति" वामनपु० ३९अ० उक्ते तीर्थभेदे स्त्री वा ङीप्।

ब्र(ब्र)ह्मरन्ध्र न० उत्तमाङ्गस्य रन्ध्रभेदे। "तयोर्द्ध्वमायन्नमृतत्वमेति" श्रुत्या तद्रन्ध्रेण प्राणोत्क्रमणे ब्रह्मलोकप्राप्तिहेतुत्वात् तथात्वम्।

ब्रह्मराक्षस पु० ब्र(ब्र)ह्मा विप्रोऽपि कुकर्मभिः राक्षसः। कुकर्मणा विप्रयोनितो राक्षसरूपतां प्राप्ते भूतभेदे "संयोगं पतितैर्गत्वा परस्य योषितं तथा। अपहृत्य च विप्रस्वं भवति ब्रह्मराक्षसः" इति मनुः। पतितप्रतिग्रहेऽपि तद्योनिप्राप्तिः भा० आनु० ११अ० दर्शिता। तच्च वाक्यं अधर्मशब्दे १२१ पृ० दर्शितं तच्च न हरिवंशवाक्यं किन्तु अनुशासनपर्वीयमिति बोध्यम्। पारिभाषिकब्रह्मराक्षसा यथा "मूर्खः स्त्री कच्छपश्चैव वाजी बधिर एव च। गृहीतार्थं न मुञ्चन्ति पञ्चैते ब्रह्मराक्षसाः" व्यवहारप्रदीपः। २शिवानुचरभेदे भाग० १०।६३अ०।

ब्र(ब्र)ह्मरात न० ब्रह्म तज्ज्ञानं रातं यस्मै। १शुकदेवे "ब्रह्मरातो भृशं प्रीतो विष्णुरातेन संसदि" भाग०२।८।२७। २याज्ञवल्क्ये मुनौ हेमच०ब्रह्मरातिरिति वा पाठः। तेन हि जनकाय ब्रह्मविद्यायाःदानात् तथात्वम् बृहदारण्यकोपनिषदि तत्कथा दृश्या।

ब्र(ब्र)ह्मरात्र पु० रात्रेरयम् अच् ६त०। ब्रह्मस्वामिके रात्रिशेषभागे मुहूर्ते "उपावृत्ते ब्रह्मरात्रे" भा० १०।२३।२९। व्याख्यायां श्रीधरः।

ब्र(ब्र)ह्मरीति ब्रह्मवर्णा रीतिः। पित्तलभेदे हेमच०।

ब्र(ब्र)ह्मर्षि पु० ब्र(ब्र)ह्मा विप्रः सन्नृषिः तत्तुल्यो वा ऋषिः वेदस्य वा ऋषिः स्रष्टा। ब्रह्मतुल्येषु वशिष्ठादिषु १वेदकर्तृषु २ऋषिषु हेमच०।

ब्र(ब्र)ह्मर्षिदेश ६त०। "कुरुक्षेत्रञ्च मत्स्याश्च पाञ्चालाः शूरसेनकाः। एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्तादनन्तरम्" मनूक्ते कुरुक्षेत्रादिदेशचतुष्टये। [ब्रह्मन्शब्दे दृश्यम्।

ब्र(ब्र)ह्मलक्षण न० ६त०। ब्रह्मणः स्वरूपतटस्थलक्षणे

ब्र(ब्र)ह्मलोक पु० ६त०। १ब्रह्माधिष्ठाने भुवने सत्यलोके "सत्यस्तु सप्तमो लोको ह्यपुनर्भववासिनाम्।

ब्रह्मलोकः समाख्यातो ह्यप्रतीघातलक्षणः” देवीपु० । “षड्गुणेन तपोलोकात् सत्यलोको विराजते । अपुनर्मारका यत्र ब्रह्मलोको हि स स्मृतः” । ब्रह्मणो लोकः । २तुरीयब्रह्मस्वरूपे च ब्रह्मानन्दशब्दे दृश्यम् ।

ब्र(ब्र)ह्मवर्चस न० ब्रह्मणा वेदाध्ययनेन वर्चः अच् समा० । वेदाध्ययनजनिते तेजसि “तपःस्वाध्यायजं यत्तु तेजस्तु ब्रह्मवर्चसम्” जटा० । “ब्रह्मवर्चसकामः स्तुवीत” ताण्ड्य० ब्रा० २।५।२ “ब्रह्मवर्चसकामस्य कुर्य्यात् विप्रस्य पञ्चमे” मनुः तदस्यास्ति इनि । ब्रह्मवर्चसिन् तद्युते त्रि० “ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति” छा० उ० । “तपःस्वाध्यायजं तेजः ब्रह्मवर्चसम्” शाङ्करभाष्यम् ।

ब्र(ब्र)ह्मवर्चस्विन् पु० ६त० । ब्रह्मणवोर्चः समासान्तविधेरनित्यत्वात् न अच्समा० ततोऽस्त्यर्थे विनि । ब्रह्मवर्चसिनि । “ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसम्मताः” मनुः ।

ब्र(ब्र)ह्मवर्त्त पु० ब्रह्मणो वर्त्तो वर्त्तनं यत्र । ब्रह्मावर्त्ते देशे शब्दर० । [तान्ते हेमच० ।

ब्र(ब्र)ह्मवर्द्धन न० ब्रह्म वेधो रूपमिव वर्द्धते वृध—ल्यु ।

ब्र(ब्र)ह्मवाटीय पु० मुनिभेदे हरिवं० १४१ ।

ब्र(ब्र)ह्मवाद पु० ६त० । १वेदपाठे हारा० । २ब्रह्माधिकारेण तत्त्वनिर्णयार्थे वादे कथाभेदे च ।

ब्र(ब्र)ह्मवादिन् पु० ब्रह्म वेदं वदति पठति वद—णिनि । १वेदपाठके । ब्रह्म शुद्धं चैतन्यं सर्वात्मकतया वदति वद—णिनि । २वेदान्तप्रतिपाद्यसर्वात्मकब्रह्मनिर्णयार्थकथाभेदरूपवादयुते । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति” छा० उ० । शुद्धचैतन्यं वदति बोधयति । ४ब्रह्मबोधके शास्त्रे जटा० । ५गायत्र्यां स्त्री ङीप् । सा च निर्गुणब्रह्मप्रतिपादिकेति तस्यास्तथात्वम् । “आयाहि वरदे ! देवि ! त्र्यक्षरे ! ब्रह्मवादिनि !” गायत्र्यावाहनमन्त्रः ।

ब्र(ब्र)ह्मवालुक न० तीर्थभेदे भा० व० ८२अ० ।

ब्रह्मवास पु० ६त० । ब्रह्मलोके हरिवं० २१२ अ० ।

ब्रह्मवाहस् त्रि० ब्रह्मणा मन्त्ररूपवेदेन उह्यते वह—कर्मणि बा० असिच् णिच्च । मन्त्रेण प्राप्यमाणे ऋ० १।१०।१८ ।

ब्र(ब्र)ह्मविद् ब्रह्मस्वरूपतया वेत्ति आत्मानम् विद—क्विप् । आत्मात्मैक्यवेत्तरि “ब्रह्मविद् ब्रह्म भवति” श्रुतिः । २विष्णौ पु० “ब्रह्मविद् ब्राह्मणो ब्रह्मी” विष्णुस० । वेदं वेदार्थं यथावद् वेत्तीति ब्रह्मविद्” भा० ३वेदार्थज्ञातरि त्रि० । [भेदेन ज्ञाने ।

ब्र(ब्र)ह्मविद्या स्त्री ६त० । शुद्धचैतन्यात्मकस्य ब्रह्मण आत्मा-

ब्र(ब्र)ह्मविवर्द्धन पु० ६त० । १तपोवर्द्धके विष्णौ “सत्यब्रह्मविवर्द्धनम्” विष्णुस० । वृध—णिच् भावे ल्युट् । २तपआदीनां विशेषेण वर्द्धने न० ।

ब्र(ब्र)ह्मवृक्ष पु० । पलाशवृक्षे हलायुधः । “ब्रह्म वै पलाशः” शत०ब्रा० १२।८।४।१ तपःसाधने २उडुम्बरवृक्षे रत्नमाला ।

ब्र(ब्र)ह्मवृत्ति स्त्री ६त० । १ब्राह्मणस्य जीवनोपाये “स्वदत्तां परदत्तां वा ब्रह्मवृत्तिं हरेत्तु यः । षष्टिवर्षसहस्राणि विष्ठायां जायते कृमिः” भाग० । २ब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तौ च । [वेदान्ते च ।

ब्र(ब्र)ह्मवेद पु० ६त० । १ब्रह्मज्ञाने २ब्रह्मप्रतिपादके वेदभागे

ब्र(ब्र)ह्मवेदि स्त्री ब्रह्मणो वेदिरिव । “ब्रह्मवेदिः कुरुक्षेत्रे पञ्चरामहृदान्तरम्” इत्युक्ते देशे हेमच० ।

ब्र(ब्र)ह्मवेदिन् त्रि० ब्रह्म वेत्ति आत्माभेदेन विद—णिनि । ब्रह्मात्मैक्याभिज्ञे “ब्राह्मणेषु तु विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः । कृतबुद्धिषु कर्त्तारः कर्तृषु ब्रह्मवेदिनः” मनुः ।

ब्रह्मवैवर्त्त न० अष्टादशमहापुराणमध्ये अष्टादशसहस्रसंख्यके १महापुराणभेदे तत्प्रतिपाद्यविषयादिकं वृहन्नारदीये ४ पादे १०१अ० उक्तं यथा

“ब्रह्मा उवाच । शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि पुराणं दशमं तव । ब्रह्मवैवर्त्तकं नाम वेदमार्गानुदर्शकम् । सावर्णिर्यत्र भगवान् साक्षाद्देवर्षयेऽर्थितः । नारदाय पुराणार्थं प्राह सर्वमलौकिकम् । धर्मार्थकाममोक्षाणां सारः प्रीतिर्हरौ हरे । तयोरभेदसिद्ध्यर्थं ब्रह्मवैवर्त्तमुत्तमम् । रथन्तरस्य कल्पस्य वृत्तान्तं यन्मयोदितम् । शतकोटिपुराणं तत् संक्षिप्य प्राह वेदवित् । व्यासश्चतुर्द्धा संव्यस्य ब्रह्मवैवर्त्तसंज्ञितम् । अष्टादशसहस्रन्तत् पुराणं परिकीर्त्तितम् । ब्रह्म१प्रकृति२विघ्नेश३कृष्णखण्ड४समाचितम् । तत्र सूतर्षिसंवादः पुराणोपक्रमो मतः” । तत्र प्रथमे ब्रह्मखण्डे । “सृष्टिप्रकरणं त्वाद्यं ततो नारदवेधसोः । विवादः सुमहान् यत्र द्वयोरासीत् पराभवः । शिवलोकगतिः पश्चाज्ज्ञानलाभः शिवान्मुनेः । शिववाक्येन तत् पश्चात् मरीचेर्नारदस्य । तु गमनञ्चैव सावर्णिर्मुनिनार्थे सिद्धसेविते । आश्रमे सुमहापुण्ये त्रैलोक्याश्चर्य्यकारिणि । एतद्धि ब्रह्मखण्डं हि श्रुतं पापविनाशनम्” । द्वितीये प्रकृतिखण्डे “ततः सावर्णिसंवादो नारदस्य समीरितः । कृष्णमाहात्म्यसंयुक्तो नानाख्यानकथोत्तरः । प्रकृतेरंशभूतानां कलानाञ्चापि

वर्णितम्। माहात्म्यं, पूजनाद्यस्य विस्तरेण यथास्थितम्। एतत् प्रकृतिखण्डं हि श्रुतं भूतिविधायकम्। तृतीये गणेशखण्डे। "गणेशजन्मसंप्रश्नः सपुण्यकमहाव्रतम्। पार्वत्याः कार्त्तिकेयेन सह विघ्नेशसम्भवः। चरितं कार्त्तवीर्य्यस्य जामदग्न्यस्य चाद्भुतम्। विवादः सुमहान् पश्चाज्जामदग्न्यगणेशयोः। एतद्विघ्नेशखण्डं हि सर्वविघ्नविनाशनम्" चतुर्थे श्रीकृष्णजन्मखण्डे "श्रीकृष्णजन्मसम्प्रश्नो जन्माख्यानं ततोऽद्भुतम्। गोकुले गमनं पश्चात् पूतनादिवधोऽद्भुतः। बाल्यकौमारजा लीला विविधास्तत्र वर्णिताः। रासक्रीड़ा च गोपीभिः शारदी समुदाहृता। रहस्ये राधया क्रीड़ा वर्णिता बहुविस्तरा। सहाक्रूरेण तत्पश्चान्मथुरागमनं हरेः। कंसादीनां वधे वृत्ते सदस्यद्विजसंस्कृतिः। काश्यसान्दीपनेः पश्चाद्विद्योपादानमद्भुतम्। यवनस्य वधः पश्चाद्द्वारकागमनं हरेः। नरकादिवधस्तत्र कृष्णेन विहितोऽद्भुतः। कृष्णखण्डमिदं विप्र! नृणां संसारखण्डनम्" तत्फलश्रुतिः "पठितञ्च श्रुतं ध्यातं पूजितं चाभिवन्दितम्। इत्येतद्ब्रह्मवैवर्त्तं पुराणं चातिलौकिकम्। व्यासोक्तं चादिसम्भूतं पठन् शृण्वन् विमुच्यते। विज्ञानज्ञानशमनात् घोरात् संसारसागरात्। लिखित्वेदञ्च यो दद्यान्माघ्यां धेनुसमान्वितम्। ब्रह्मलोकमवाप्नोति स मुक्तोऽज्ञानबन्धनात्। यश्चानुक्रमणीं वापि पठेद्वा शृणुयादपि। सोऽपि कृष्णप्रसादेन लभते वाञ्छितं फलम्"। विवर्त्त उपादानविषमसत्ताकं कार्य्यं स्वार्थे अण् इत०। २ब्रह्मणोऽतुल्यसत्ताके कार्य्ये च। [भेदे भा० स० ११अ०।

ब्र(ब्र)ह्मव्रत न० सहस्रवर्षसाध्ये ब्रह्मलोकदर्शनफलके व्रत-

ब्र(ब्र)ह्मशल्य पु० ब्रह्मेव शुभ्रं शल्यं कण्टकाग्रं यस्य। (बावला) वृक्षभेदे रत्नमाला। [शालायाञ्च।

ब्र(ब्र)ह्मशाला स्त्री १तीर्थभेदे भा० व० ८७अ०। २वेदपाठार्थं

ब्र(ब्र)ह्मशासन न० ६त०। तत्तत्कार्य्येषु ब्रह्मकर्त्तृके १नियोजने। तेन च यथा यस्य शासनं कृतं यथा पृथिव्या धारणाय वायोर्वहनाय सूर्य्यादीनां प्रकाशनाय इत्यादि तत्तथैव तैः शासनमनुपाल्यते एवं वर्णाश्रमादिकर्मानुशासनमपि तेनैव अनुशिष्टम् "श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे यस्ते उल्लङ्घ्य वर्त्तते। आज्ञाच्छेदी मम द्वेषी नरकं प्रतिपद्यते" भगवदुक्तेः। ब्रह्मणो वेदस्यानुशासने २कर्त्तव्यतोपदेशे च। अधिकरणे ल्युट्। ३ब्रह्मविचारार्थे शब्दरत्ना०।

ब्र(ब्र)ह्मशिरस् न० अस्त्रभेदे तच्चास्त्रं द्रोणेन सन्तुताय अश्वत्थाम्ने अर्जुनाय चाध्यापितं तदस्त्रप्रयोगसंहारादिकथा भा० सौ० १२अ०। [कृते ऋ० ६।७५।१६

ब्र(ब्र)ह्मसंशित त्रि० ३त०। ब्राह्मणा मन्त्रेण संशिते तीक्ष्णी-

ब्र(ब्र)ह्मसंहिता स्त्री वैष्णवाचारसिद्धान्ते अध्यायशतात्मके ग्रन्थभेदे। [निघण्टुः।

ब्र(ब्र)ह्मसती स्त्री ब्रह्मरूपा ब्रह्मणो वा जाता सती। सरस्वत्यां

ब्र(ब्र)ह्मसत्ता स्त्री० ६त०। ब्रह्मरूपजगदधिष्ठानसत्तायाम्। शुक्तिसत्तया रजतसत्तावत् तत्सत्तयैव जगतःसत्त्व वेदान्तमतम्।

ब्र(ब्र)ह्मसत्र न० ब्रह्म वेदस्तत्पाठरूपं सत्रम्। ब्रह्मयज्ञशब्दार्थे "नैत्यिके नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसत्रं हि तत्स्मृतम्" मनुः।

ब्र(ब्र)ह्मसदन न० सीदत्यस्मिन् सद–आधारे ल्युट् ६त०। ब्रह्माख्य ऋत्विग्भेदस्य वारुणीदक्षादिजाते कुशास्तृते प्राग्ग्रे १आसने कात्या० श्रौ० २।१।२ सूत्रादौ दृश्यम्। २हिरण्यगर्भसदने च।

ब्र(ब्र)ह्मसरस् न० तीर्थभेदे तत्कथा भा०व० ८१अ० दृश्या।

ब्र(ब्र)ह्मसर्प पु० ब्रह्मेव वृहन् सर्पः। सर्पभेदे त्रिका०।

ब्र(ब्र)ह्मसात् अव्य० ब्रह्माधीनं करोति साति। ब्रह्माधीने कृभ्वादियोगे चास्य प्रयोगः ब्रह्मसात्-करोति भवति सम्पद्यते वा

ब्र(ब्र)ह्मसामन् न० सामभेदे तच्च साम ताण्ड्यब्रा० ४।४।१ दर्शितं यथा "अथास्मिन्नेवाहनि माध्यन्दिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः पृष्ठस्तोत्रनिवर्त्तकमेकं साम विधत्ते भा० "अभीवर्त्तो ब्रह्मसाम भवति" ताण्ड्यब्रा० "तत्रोदस्य तीसहमित्यस्यां योनावुत्पन्नं साम अभीवर्त्ताख्यम् एतत् साम ब्राह्मणाच्छंसी पृष्ठस्तोत्रमनुशंसति, तच्च वक्ष्यमाणासु ऋक्षु कर्त्तव्यम् अथैतन्नामनिर्वचनेन प्रशंसति भा०। "अभीवर्त्तेन वै देवाः स्वर्गं लोकमभ्यवर्त्तन्त यदभीवर्त्तो ब्रह्मसाम भवति स्वर्गस्य लोकस्याभिजित्यै" ब्रा०। "अभीवर्त्ताख्येन साम्ना देवाः स्वर्गं लोकमभ्यवर्त्तन्त अगच्छन् अतएवास्याभिजित्साधनत्वादस्य साम्नोऽभीवर्त्त इति संज्ञा निष्पन्ना। अतएव शाट्यायनकं "यदभ्यवर्त्तन्त तदभीवर्त्तस्याभीवर्त्तत्वमिति"। अभिपूर्वाद्वृत वर्त्तने इत्यस्मात् करणे घञ्। उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलमिति पूर्वपदस्य दीर्घः। एवं सति अस्मिन्नहनि अभीवर्त्तो ब्रह्मणः पृष्ठसाम भवतीति यत् तत् स्वर्गस्य लोकस्याभिजित्यै अभिवर्त्तनायाभिगमनाय सत्रिणां

भवति” भा०। तस्य साम अङ्गगाने। ६प्र०१४क०दर्शितम्।

ब्र(व्र)ह्मसायुज्य न० सह युनक्ति युज–क्विप् तस्य भावः सायुज्यं ६त०। ब्र(व्र)ह्मभावे।

ब्र(व्र)ह्मसार्ष्टिता स्त्री ६त०। ब्रह्मतुल्यगतित्वे मनुः ४।२३२।

ब्र(व्र)ह्मसावर्णि पु० दशमे मनुभेदे “दशमो ब्रह्मसावर्णि रुपश्लोकसुतो महान्। तत्सुता भूरिषेणाद्या हविष्मत्प्रमुखा द्विजाः। हविष्मान् सुकृतः सत्यो जयो मूर्त्तिस्तदा द्विजाः। सुवासनविरुद्धाद्या देवाः शम्भुः सुरेश्वरः। विष्वक्सेनो विषूच्यान्तु शम्भोः सख्यं करिष्यति। जातः स्वांशेन भगवान् गृहे विश्वसृजो प्रभुः” भाग० [वशिष्ठादौ च। ८।१३।१०

ब्र(व्र)ह्मसम्भव पु० ६त०। १जैनभेदे हेम० २ब्रह्मणो जाते

ब्र(व्र)ह्मसिद्धान्त ६त०। पैतामहे ज्योतिषसिद्धान्तभेदे “पौलिशरोम(लोम)कवाशिष्ठसौरपैतामहेषु पञ्चस्वेतेषु सिद्धान्तेषु” वृ०स०१अ०। [दृश्यम्। २मरीच्यादौ च

ब्र(व्र)ह्मसुत पु० ६त०। १केतुभेदे वृ०स० ११ अ० केतुशब्दे

ब्र(व्र)ह्मसुवर्चला स्त्री ओषधिभेदे तत्स्थानलक्षणादिकमुक्तं सुश्रुते “देवसुन्दे ह्रदवरे तथा सिन्धौ महानदे। दृश्यन्ते च जलान्तेषु मध्ये ब्रह्मसुवर्चला”। “कनकाभा जलान्तेषु सर्वतः परिसर्पति। सक्षीरा पद्मिनीप्रख्या देवी ब्रह्मसुवर्चला”। तत्क्वथिते २जले च “पिबेत् ब्रह्मसुवर्चलाम्” मनुः।

ब्र(व्र)ह्मसू पु० ब्रह्माणं सूतवान् सू–क्विप्। चतुर्व्यूहात्मकस्य विष्णोर्मूर्त्तिभेदे अनिरुद्धे तस्यावतारभेदे २उषापतौ च अमरः। “अनिरुद्धात्ततो ब्रह्मा तन्नाभिकमलोद्भवः” ब्रह्मपु०। ब्रह्माणि तपांसि सुवति प्रेरयति सू–प्रेरणे क्विप्। तपःप्रवर्त्तके ३कामे च कामेनैव सर्वतपस्सु प्रेरणात्तस्य तथात्वम्। तदभिमानिदेवे ४कन्दर्पे च अमरः।

ब्र(व्र)ह्मसूत्र न० ब्रह्मणि वेदपठनकाले उचितं सूत्रम्। १यज्ञोपवीते त्रिका०। २ब्रह्मप्रतिपादके शारीरकसूत्रे च। “ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितम्” गीता।

ब्र(व्र)ह्मसूनु पु० ६त०। इक्ष्वाकुवंशोद्भवे १राजभेदे ब्रह्मदत्ते हेमच० २वशिष्ठादौ च।

ब्र(व्र)ह्मस्तेय ६त०। स्वार्थमधीयानात् ततोऽनुज्ञामप्राप्य तदाक्यश्रवणेन वेदाध्येतरि। “ब्रह्म यस्त्वननुज्ञातमधीयानादवाप्नुयात्। स ब्रह्मस्तेयसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते” मनुः

ब्र(व्र)ह्मस्थान न० ६त०। तीर्थभेदे भा० व० ८१ अ०।

ब्र(व्र)ह्मस्व ६त०। ब्रह्मस्वामिके धने। “ब्रह्मस्वं वा सुरस्वं वा देवस्वं वापि यो हरेत्। स कृतघ्न इति ज्ञेयो महापापी च भारत!। अवटोदे वसेत् सोऽपि यावदिन्द्राः शतं शतम्। ततो भवेत् सुरापीति ततः शूद्रस्ततः शुचिः”। ब्रह्मवै० प्रकृ० ४८अ०।

ब्र(व्र)ह्महत्या स्त्री० हन–क्यप् ६त०। विप्रहनने। तस्य महापातकत्वमुक्तं मनुना “ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः। महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह” तदधिष्ठातृस्वरूपमुक्तं ब्रह्मवै० पु० जन्म० ४७ अ० यथा “रक्तवस्त्रपरीधाना वृद्धा स्त्रीवेशधारिणी। सप्ततालप्रमाणा सा शुष्ककण्ठौष्ठतालुका। दीर्घाग्रभागदशना महाभीतस्य कातरम्। धावन्तं परिधावन्ती वञ्चिताङ्गतचेतनम्। खड्गहस्ता हतास्यं तं दयाहीना च मूर्च्छितम्। इन्द्रो दृष्ट्वा च तां घोरां स्मारं स्मारं गुरोः पदम्। विवेश मानससरो मृणालस्थलखण्डतः। तत्र गन्तुं न शक्ता सा ब्रह्मणः शापकारणात्”। इन्द्रस्य वृत्रवधनिमित्तकब्रह्महत्यापनोदनार्थं शक्रेणाश्वमेधे कृते तस्या विभज्य स्थानविशेषे संक्रामणकथा भा० उ० उ० १२अ० यथा “तताश्वमेधः सुमहान् महेन्द्रस्य महात्मनः। वहते पावनार्थं वै ब्रह्महत्यापहो नृप!। विभज्य ब्रह्महत्यां तु वृक्षेषु च नदीषु च। पर्वतेषु पृथिव्याञ्च स्त्रीषु चैव युधिष्ठिर!” आतिदेशिकब्रह्महत्याः कतिचित् ब्रह्मवै०प्रकृ०२७अ० उक्ता यथा

“श्रीकृष्णे च तदर्च्चायां तन्मय्यां प्रकृतौ तथा। शिवे च शिवलिङ्गे वा सूर्य्ये सूर्य्यतनौ तथा। गणेशे वा तदर्च्चायामेवं सर्वत्र सुन्दरि!। यः करोति भेदबुद्धिं ब्रह्महत्यां लभेत् तु सः। स्वगुरौ स्वेष्टदेवेषु जन्मदातरि मातरि। करोति भेदबुद्धिं यो ब्रह्महत्यां लभेत् तु सः। वैष्णवेष्वन्यभक्तेषु, ब्राह्मणेष्वितरेषु च। करोति समतां यो हि ब्रह्महत्यां लभेत् तु सः। हरेः पादोदकैश्चान्यदेवपादोदके तथा। करोति समतां यो हि ब्रह्महत्यां लभेत् तु सः। विमूढो विष्णुनैवेद्ये चान्यनैवेद्यके तथा। करोति समतां यो हि ब्रह्महत्यां लभेत् तु सः। सर्वेश्वरेश्वरे कृष्णे सर्वकारणकारणे। सर्वाद्ये सर्वदेवानां सेव्ये सर्वात्मनात्मनि। मायया चैकरूपे वाप्येकत्वेन हि निर्गुणे। करोत्यनेन समतां ब्रह्महत्यां लभेत् तु सः। पितृदेवार्च्चनं पौर्वापर्यं वेदविनिर्मितम्। यः करोति तन्निषेधं ब्रह्महत्यां स विन्दति। ये निन्दन्ति हृषीकेशं तन्मन्त्रोपासकं तथा।

पवित्राणां पवित्रञ्च ब्रह्महत्यां लभन्ति ते। ये निन्दन्ति विष्णुमायां विष्णुभक्तिप्रदां सतीम्। सर्वशक्तिस्वरूपाञ्च प्रकृतिं सर्वमातरम्। सर्वदेवस्वरूपाञ्च सर्वाद्यां सर्ववन्दिताम्। सर्वकारणरूपाञ्च ब्रह्महत्यां लभन्ति ते। कृष्णजन्माष्टमीं रामनवमीं पुण्यदां पराम्। शिवरात्रिं तथा चैकादशीं वारं रवेस्तथा। पञ्च पर्वाणि पुण्यानि ये न कुर्वन्ति मानवाः। लभन्ते ब्रह्महत्यां ते चाण्डालाधिकपापिनः। अम्बुवाच्यां भूखननं जले शौचादिकञ्च ये। कुर्वन्ति भारते वर्षे ब्रह्महत्यां लभन्ति ते। गुरुञ्च मातरं तातं साध्वीं भार्य्यां सुतं सुताम्। अनाथां यो न पुष्णाति ब्रह्महत्यां लभेत् स सः। विवाहो यस्य न भवेत् न पश्यति सुतन्तु यः। हरिभक्तिविहीनो यो ब्रह्महत्यां लभेत् स सः। हरेरनैवेद्यभोजी नित्यं विष्णुं न पूजयेत्। पुण्यं पार्थिवलिङ्गं वा ब्रह्महत्यां लभेत् स सः"। आतिदेशिक्यास्तस्या विनाशनं हरिस्मरण गङ्गास्नानादि।

ब(व्र)ह्महत्यासम न० "अन्तञ्च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम्। गुरोरलीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया" मनूक्ते अनुपातकभेदरूपे मिथ्याभेदकथनादौ।

ब(व्र)ह्महन् त्रि० ब(व्र)ह्माणं हतवान् हन-क्विप्। १विप्रहत्याकारिणि। "ब(व्र)ह्महा न भवत्यन्यो ब(व्र)ह्महा वृषलीपतिः। यस्तस्यामाहितोगर्भः स तेन ब्रा(व्रा)ह्मणो हतः" इत्युक्ते २वृषलीतौ च। "घृतोत्पतनजिह्वासु जीवोत्तिष्ठाङ्कुलिध्वनिः। गुरोरपि च कर्त्तव्यमन्यथा ब्रह्महा भवेत्" ३इत्यादिस्मृत्युक्तातिदेशिकब्(व्र)ह्महत्यापापयुक्ते च। तत्प्रायश्चित्तं मनुनोक्तं यथा

"ब्रह्महा द्वादश समाः कुटीं कृत्वा वने वसेत्। भैक्षाश्यात्मविशुद्ध्यर्थं कृत्वा शवशिरोध्वजम्१। लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयात्मनः२। प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः३। यजेत वाश्वमेधेन४ स्वर्जिता५ गोसवेन वा६। अभिजिद्विश्वजिद्भ्यां७ वा त्रिवृताग्निष्टुतापि८ वा। जपन् वान्यतमं९ वेदं योजनानां शतं व्रजेत्११। ब्रह्महत्यापनोदाय मितभुङ् नियतेन्द्रियः। सर्वस्वं वेदविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत्१२। धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम्१३। हविष्यभुग्वाऽनुसरेत् प्रतिस्रोतः सरस्वतीम्१४। जपेद्वा नियताहारस्त्रिर्वै वेदस्य संहिताम्१५। कृतवापनो निवसेद् ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा। आश्रमे वृक्षमूले वा गोब्राह्मणहिते रतः। ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः प्राणान् परित्यजन्१६। मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य च। त्र्यवरं प्रतिरोद्धा वा१७ सर्वस्वमवजित्य वा। विप्रस्य तन्निमित्ते वा प्राणालाभे विमुच्यते"।

ब(व्र)ह्माङ्गभू पु० ब्रह्मणोऽङ्गात् भवति भू-क्विप्। घोटके हारा०। ब्रह्मात्मभूशब्दे दृश्यम्।

ब(व्र)ह्माञ्जलि पु० ब(व्र)ह्मणे वेदपाठाय अञ्जलिः गुरौ कृतोविनयाञ्जलिः, स्वरविशेषज्ञापनार्थं वा कृतोञ्जलिः संकुचितपाणिः। वेदपाठार्थं गुरुनिकटे कार्य्ये १विनयाञ्जलौ स्वरविशेषार्थज्ञापनाय कृतसङ्कोचे२पाणिद्वये च अमरः।

ब(व्र)ह्माणी पु० ब्(व्र)ह्माणम् आनयति जीवयति अन-णिच्-अण् पूर्व०णत्वम्। ब्रह्मशक्तौ "हंसयुक्तविमानस्था साक्षसूत्रकमण्डलुः। आयाता ब्रह्मणः शक्तिः ब्रह्माणी साऽभिधीयते" इति देवीमा०। "ब्रह्माणी ब्रह्मजननात्" देवीपु०। ब्रह्मशब्दात् ङीष् आनुक् चेति त्वपाणिनीयम्। २रेणुकानामगन्धद्रव्ये रत्नमा०। ३राजरीतौ राजनि०। ४ब्रह्मणोऽर्द्धशरीरादुत्पन्नायां शतरूपायाम्। "ततः संजपतस्तस्य भित्त्वा देहमकल्मषम्। स्त्रीरूपमर्द्धमकरोदर्द्धं पुरुषरूपवत्। शतरूपा च सा ख्याता सावित्री च निगद्यते। सरस्वत्यथ गायत्री ब्रह्माणीत्युच्यते च सा" मत्स्यपु० ३अ०।

ब(व्र)ह्माण्ड न० ६त०। "तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम्। तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः" इति मनूक्ते ब्रह्मण उत्पादके अण्डाकारे १भुवनकोषे "ब्रह्माण्डभाण्डोदरभ्रान्त्यत्निपिण्डितचण्डिमेति" वीरचरितम्।

ब्रह्माण्डसंस्था स्क०सि० दर्शिता यथा

"वासुदेवः परं ब्रह्म तन्मूर्त्तिः पुरुषः परः। अव्यक्तो निर्गुणः शान्तः पञ्चविंशात् परोऽव्ययः। प्रकृत्यन्तर्गतो देवो बहिरन्तश्च सर्वगः। सङ्कर्षणोऽपः सृष्ट्वादौ तासु वीजमवासृजत्। तदण्डमभवद्धैमं सर्वत्र तमसावृतम्। तत्रानिरुद्धः प्रथमं व्यक्तीभूतः सनातनः। हिरण्यगर्भो भगवानेष छन्दसि पठ्यते। आदित्यो ह्यादिभूतत्वात् प्रसूत्या सूर्य उच्यते। परं ज्योतिस्तमःपारे सूर्य्योऽयं सवितेति च। पर्य्येति भुवनान्येष भावयन् भूतभावनः" इत्युपक्रमे "गुणकर्मविभागेन सृष्ट्वा प्राग्वदनुक्रमात्। विभागं कल्पयामास यथास्वं वेददर्शनात्। ग्रहनक्षत्रताराणां भूमेर्विश्वस्य वा विभुः। देवा-

सुरमनुष्याणां सिद्धानां च यथाक्रमम्। ब्रह्माण्डमेतत् सुषिरं तत्रेदं भूर्भुवादिकम्। कटाहद्वितयस्यैव सम्पुटं गोलकाकृति(१)। ब्रह्माण्डमध्ये परिधिर्व्योमकक्षाऽभिधीयते। तन्मध्ये भ्रमणं भानामधोऽधः क्रमशस्तथा। मन्दामरेज्यभूपुत्रसूर्यशुक्रेन्दुजेन्दवः। परिभ्रमन्त्यधोऽधस्थाः सिद्धविद्याधरा घनाः। उपरिष्टात् स्थितास्तस्य सेन्द्रा देवा महर्षयः। अधस्तादसुरास्तद्वद्द्विषन्तोऽन्योन्यमाश्रिताः। ततः समन्तात् परिधिः क्रमेणायं महार्णवः। मेखलेव स्थितो धात्र्या देवासुरविभागकृत्। समन्तान्मेरुमध्यात्तु तुल्यभागेषु तोयधेः। द्वीपेषु दिक्षु पूर्वादिनगर्य्यो देवनिर्मिताः। भूवृत्तपादे पूर्व्वस्यां यमकोटीति विश्रुता। भद्राश्ववर्षे नगरी स्वर्णप्राकारतोरणा। याम्यायां भारते वर्षे लङ्का तद्वन्महापुरी। पश्चिमे केतुमालाख्ये रोमकाख्या प्रकीर्त्तिता। उदक् सिद्धपुरी नाम कुरुवर्षे प्रकीर्त्तिता। तस्यां सिद्धा महात्मानो निवसन्ति गतव्यथाः” सू० सि०।

(१) “एतत् प्रागुक्तं ब्रह्मणाधिष्ठितं सुवर्णाण्डं सुषिरमवकाशात्मकं तत्रावकाशे इदं जगत् भूर्भुवादिकं भूर्भुवःस्वर्गोलकमवस्थितं न बहिः। नन्वण्डस्य गोलाकारत्वेनान्तरवकाशात्मकत्वमसम्भवतीत्यत आह कटाहद्वितयस्येति। कटाहोऽर्द्धगोलाकारं सावकाशं पात्रं तस्य द्वितयं द्वयं समं तस्य। एवकारो न्यूनाधिकव्यवच्छेदकार्थः। सम्पुटमाभिमुख्येन मिलितं गोलकाकृतिर्गोलाकारः स्यात्। तथाच न क्षतिः” रङ्गना०।

“भूभूधरत्रिदशदानवमानवाद्या येऽयाश्च धिष्ण्यगगनेचरचक्रकक्षाः। लोकव्यवस्थितिरुपर्युपरि प्रदिष्टा ब्रह्माण्डभाण्डजठरे तदिदं समस्तम्” सि० शि०। इदानीमन्योदितं ब्रह्माण्डमानं पूर्वं कथितमपि प्रसङ्गादनुवदति स्म” प्रमिता०। “कोटिघ्नैर्नखनन्दषट्कनखभूभृद्भुजङ्गेन्दुभिः १८७१२०६९२०००००००० ज्योतिःशास्त्रविदो वदन्ति नभसः कक्षामिमां योजनैः। तद्ब्रह्माण्डकटाहसंपुटतटे केचिज्जगुर्वेष्टनं केचित् प्रोचुरदृश्यदृश्यकगिरिं पौराणिकाः सूरयः। करतलकलितामलकवदमलं सकलं विदन्ति ये गोलम् दिनकरकरनिकरनिहततमसो नभसः स परिधिरुदितस्तैः। ब्रह्माण्डमेतन्मितमस्तु नो वा कल्पे ग्रहः क्रामति योजनानि। यावन्ति पूर्वैरिह तत्प्रमाणं प्रोक्तं खकक्षाख्यमिदं मतं नः”। प्रमाणशून्यत्वात् प्रयोजनाभावाच्चास्माभिर्ब्रह्माण्डमानं न कथितमित्यर्थः” प्रमि०।

दानार्थं कल्पिते महादानान्तर्गते ब्रह्माण्डात्मकस्वर्णादिघटिते २ पदार्थे तत्स्वरूपादि हेमा० दा० ख० मत्स्यपु० उक्तं यथा “अथातः संप्रवक्ष्यामि ब्रह्माण्डं विधिपूर्वकम्। यच्छ्रेष्ठं सर्वभूतानां महापातकनाशनम्। पुण्यं दिनमथासाद्य तुलापुरुषदानवत्। ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम्। लोकेशावाहनं तद्वदधिवासनकं तथा” तुलापुरुषदानवदिति, कालदेशशुद्धिश्राद्धशिवादिपूजाब्राह्मणवाचनगुरुऋत्विग्वरणमधुपर्कदानकुण्डमण्डपवेदिकासम्भारलोकेशावाहनाधिवासनादि सर्वं मत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुषदानविहितं वेदितव्यमित्यर्थः। “कुर्य्याद्विंशत्पलादूर्द्ध्वमासहस्राच्च शक्तितः। शकलद्वयसंयुक्तं ब्रह्माण्डं काञ्चनं बुधः”। शकलद्वयं, खण्डद्वयम्। तल्लक्षणन्तु ब्रह्माण्डपुराणे “कुम्भच्छाया भवेद्यादृक् प्रतीच्यां दिशि चन्द्रमाः। उदितः शुक्लपक्षादौ वपुरण्डस्य तादृशमिति” कुम्भच्छाया इति, कुम्भच्छाया ग्रीवाहीनकुम्भादिजेत्यवसेयम्। “दिग्गजाष्टकसंयुक्तं षड्वेदाङ्गसमन्वितम्। लोकपालाष्टकोपेतं मध्यस्थितचतुर्मुखम्। शिवाच्युतार्कशिखरमुमालक्ष्मीसमन्वितम्। वस्वादित्यमरुद्गर्भं महारत्नसमन्वितम्”। अथैतेषां दिग्गजप्रभृतीनां क्रमेण लक्षणान्युच्यन्ते आदित्यपुराणे “शुभ्राभश्च चतुर्दंष्ट्रः श्रीमानैरावतो गजः। पुष्पदन्तो उद्धृतमात्रः षड्दन्तः पुष्पदन्तवान्। सामान्यगजरूपेण शेषा दिक्करिणः स्मृताः”। तन्नामानि शास्त्रान्तरे “ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः। पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः”। वेदाङ्गानि स्कन्दपुराणे “शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां स्थितिः। छन्दश्चेति षडेतानि वेदाङ्गानि प्रचक्षते। मूर्त्तानि ब्रह्मणो लोके वाग्रूपाणि तानि तु। द्विजातिभिः शुभास्यानि वामे दधति कुण्डिकाम्”। तानि च पश्चिमदिशि वेदसन्निधौ निवेशनीयानि दिग्विशेषानाम्नानात् प्रधानं नीयमानं हि तदङ्गान्यपकर्षतीतिन्यायात्, वक्ष्यते च, “पश्चिमे चतुरो वेदानिति”। लोकपालरूपाण्याह विश्वकर्मा “चतुर्दन्तो गजारूढो वज्रपाणिः पुरन्दरः। प्राचीपतिः प्रकर्त्तव्यो नानाभरणभूषितः। पिङ्गभ्रूश्मश्रुकेशाक्षः पीनाङ्गजठरोऽरुणः। छागस्थः साक्षसूत्रश्च सप्तार्चिः शक्तिधारकः। दंष्ट्रपीनो यमः कार्य्यो दण्डहस्तो विजानता। रक्तदृक् पाशभृत् क्रुद्धो निर्ऋतिर्विकृताननः। पुंस्थितः

खड्गहस्तश्च भूतवान् राक्षसाहृतः। वरुणः पाशभृत् सौम्यः प्रतीच्यां मकराश्रयः। धावद्धरिणपृष्ठस्थो ध्वजधारी समीरणः। दक्षान्वरयगः सोमो गदापाणिर्वरप्रदः"। "शशकवाहनः" इत्यागमान्तरम्। "पूर्वोत्तरे त्रिनेत्रश्च वृषभस्थस्त्रिशूलधृक्। कपालपाणिश्चन्द्रार्द्धभूषणः परमेश्वरः"। चतुर्मुखरूपन्तु विष्णुधर्मोत्तरात् "पद्मपत्रासनस्थश्च ब्रह्मा कार्य्यश्चतुर्मुखः। अक्षमालास्रुवं बिभ्रत् पुस्तकञ्च कमण्डलुम्। वासः कृष्णाजिनं तस्य पार्श्वे हंसस्तथैव च"। शिवलक्षणमुक्तं वायुपुराणे "पञ्चवक्त्रो वृषारूढः प्रतिवक्त्रं त्रिलोचनः। कपालशूलखट्वाङ्गी चन्द्रमौलिः सदाशिवः"। विष्णुलक्षणमुक्तं तुलापुरुषदाने। सूर्य्यलक्षणमुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे "रविः कार्य्यः शुभश्मश्रुः सिन्दूरारुणसुप्रभः। पद्मासनः पद्मकरो भूषितो रशनाधरः"। उमालक्ष्मीसमन्वितमित्यत्र, शिवाच्युतयोः सन्निहिते उमालक्ष्म्यौ विधेयौ। उमालक्षणमुक्तं देवीपुराणे "गौरीं शङ्खेन्दुवर्णाभां सर्वदोषविवर्जिताम्। वृत्तपद्मासनासीनां साक्षसूत्रकमण्डलुम्। वरदोद्यतहस्ताब्जां सर्वमाल्यफलप्रियाम्"। वरदोद्यतहस्ताब्जां, वरदाभयपाणिकामित्यर्थः। लक्ष्मीलक्षणमुक्तं पञ्चरात्रे "पद्मासनस्थां कुर्वीत श्रियं त्रैलोक्यमातरम्। गौरवर्णां सुरूपाञ्च सर्वालङ्कारभूषिताम्। रौक्मपद्मकरव्यग्रां वरदां दक्षिणेन तु"। वस्वादित्यरूपाणि, नारदीये, "प्रसन्नवदनाः सौम्या वरदाः शक्तिपाणयः। पद्मासनस्था द्विभुजाः कर्त्तव्या वसवः सदा। पद्मासनस्था द्विभुजाः पद्मगर्भान्तकान्तयः। करादिस्कन्धपर्य्यन्तनालपङ्कजधारिणः। अधःसंस्थितमेषादिराशयः प्राहुतार्द्धिकाः। इन्द्राद्या द्वादशादित्यास्तेजोमण्डलमध्यगाः" तथा। वायुतुल्येन रूपेण मरुतो नाम देवताः"। कर्त्तव्या इति शेषः, वस्वादिनामानि, तुलापुरुषोक्तानि वेदितव्यानि। महारत्नसमन्वितमिति, महारत्नानि परिभाषायामुक्तानि, अनन्तमिथुनान्वितमिति क्वचित्पाठः। "फणासप्तान्वितोऽनन्तः पृथ्वी स्त्रीरूपधारिणीत्यनन्तमिथुनम्। अथ प्रकृतमुच्यते "वितस्ते रङ्गुलशतं यावदायामविस्तरम्। कौशेयवस्त्रसंवीतं तिलद्रोणोपरि न्यसेत्। तथाष्टादश धान्यानि समन्तात्परिकल्पयेत्"। वितस्ते रङ्गुलशतमिति, द्वादशाङ्गुलमारभ्याङ्गुलशतं यावच्छक्त्यनुसारेण कार्य्यमित्यर्थः। द्रोणमानमष्टादश धान्यानि च परिभाषायां द्रष्टव्यानि। स च तिलद्रोणो वेदिकायां लिखितचक्रस्योपरि स्थापनीयः। "पूर्वेणानन्तशयनं प्रद्युम्नं पूर्वदक्षिणे। प्रकृतिर्दक्षिणे देशे संकर्षणमतः परम्। पश्चिमे चतुरो वेदाननिरुद्धमतः परम्। अग्निमुत्तरतो हैमं वासुदेवमतः परम्। समन्ताद्गुणपीठस्थानर्चयेत् काञ्चनान् बुधः। स्थापयेद्वस्त्रसंवीतान् पूर्णकुम्भान् दशैव तु"। पूर्वेणेत्यादि, ब्रह्माण्डात् पूर्वदेशे अनन्तशयनं शेषशायिनं गुण(सत्त्वादि)पीठे स्थापयेत्, तन्मूर्त्तिलक्षणं विष्णुधर्मोत्तरात् "देवदेवश्च कर्त्तव्यः शेषसुप्तश्चतुर्भुजः। एकपादोऽस्य कर्त्तव्यो लक्ष्म्युत्सङ्गगतः प्रभोः। तथाऽपरश्च कर्त्तव्यः शेषभोगाङ्कसंस्थितः। एको भुजोऽस्य कर्त्तव्यस्तत्र जानौ प्रसारितः। कर्त्तव्यो नाभिदेशस्थस्तथा तस्यापरः करः। तथैवान्यः करः कार्य्यो देवस्य तु शिरोधरः। सन्तानमञ्जरीधारी तथा चास्य करः परः। नाभिसम्भूतकमले सुखासीनः पितामहः। नालंलग्नौ तु कर्त्तव्यौ पद्मस्थौ मधुकैटभौ। शङ्खचक्रगदादीनि मूर्त्तीनि परितो न्यसेदिति"। प्रद्युम्नलक्षणं पञ्चरात्रादिषु "दक्षिणोर्द्धकरे पद्मं दद्याच्छङ्खमधः करे। चक्रमूर्द्धे ततो वामे गदां दद्यात् तथा द्विज!। चापेषुभृत्वा प्रद्युम्नो रूपवान् विश्वमोहनः" इति। अत्र यद्यपि प्रकृतेरव्यक्तरूपतया विधानमशक्यं तथापि लक्ष्म्यादिशब्दव्यपदेश्यं सुकरमस्ति तद्रूपमित्यतस्तदन्यतमरूपनिर्माणमेव न्याय्यम्। तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे "सर्वस्याद्या महालक्ष्मीस्त्रिगुणा परमेश्वरी। मातुलुङ्गं गदां खेटं पानपात्रञ्च बिभ्रती। नागं योनिञ्च लिङ्गञ्च बिभ्रती नृप! मूर्द्धनीति"। संकर्षणरूपम् विष्णुधर्मोत्तरे "वासुदेवस्य रूपेण कार्य्यः संकर्षणः प्रभुः। स तु शुक्लवपुः कार्य्यो नीलवासा यदूत्तम!। गदास्थाने च मुसलञ्चक्रस्थाने च लाङ्गलमिति"। वेदमूर्त्तयो भूतघटे वक्ष्यन्ते। अनिरुद्धरूपं नारदीये। "कृष्णं चतुर्भुजं दक्षे शरं खड्गं तदुत्तरे। धनुःखेटधरं वीरमनिरुद्धं प्रचक्षते"। अग्निलक्षणमुक्तम्। वासुदेवरूपमपि नारदीये "वासुदेवः शिवः शान्तः सिताभश्च चतुर्भुजः। योगमूर्त्तिश्च शङ्खञ्च हृद्देशार्पितहस्तकः। धारयेदुत्तरे चक्रं करे वै दक्षिणे गदामिति"। एते च देवताविशेषाः, ब्रह्माण्डनिर्माणकप्रसुवर्णात् पृथक् सुवर्णेनैव घटनीयाः ब्रह्माण्डस्य किल, विंशतिपलात्प्रभृति पलसहस्रावधिरिह नियमः, पुराणेषु दृश्यते ततोऽवकृष्य-

माणकाञ्चने तस्मिन् न्यूनसंख्यत्वादयथावद्विहितत्वमापद्यते । न च दिग्गजाष्टकसंयुक्तं लोकपालोपेतमित्यादिना एक एव तावद्भिरङ्गैरङ्गी निष्पाद्यत इति ब्रह्माण्डवत्कल्पतरुवर्णनेव दिग्गजादिप्रतिमानिर्मितौ न कश्चिद्बाध इति वाच्यं, "काञ्चनान् कारयेदिति" पुनः काञ्चनोपदेशानार्थक्यापत्तेः । अत्र यमाणपरिमाणानां प्रतिमानामङ्गुष्ठपर्वप्रभृतिवितस्तिपर्य्यन्तं यथाशक्ति परिमाणं कल्पनीयम् । "पूर्णकुम्भान् स्थापयेदित्यत्र समन्तादिति योज्यम् । "दशैव धेनवो देया सहेमाम्बरदोहनाः । पादुकोपानहच्छत्रचामरासनदर्पणैः । भक्ष्यभोज्यान्नदीपेक्षुफलमाल्यानुलेपनैः । होमाधिवासनान्ते च स्नापितो वेदपुङ्गवैः । इत्थमुच्चारयेन्मन्त्रं त्रिःकृत्वाथ प्रदक्षिणम्" । सहेमाम्बरदोहना इति, हेमश्रृङ्गाः ताम्रदोहनाः सवस्त्राः पार्श्वतो दक्षिणार्थमुपकल्पनीयाः । तत्राचार्य्याय द्वे, ऋत्विग्भ्योऽष्टौ संप्रदेया, जापकादीनां अन्यैव यथाशक्ति दक्षिणेति, । भविष्योत्तरे तु "द्येयं निष्कशतं पार्घेत्यादिना सुवर्णमेव दक्षिणार्थमुपकल्पनीयमित्युक्तं, आद्याधिवासनदिनादन्ये द्युरग्निकुण्डेषु ऋत्विगुपवेशनादिकर्मशेषसमाप्तौ तुलापुरुषदानवद्विहितायां, पूर्ववदेव स्नापितः शुक्लमाल्याम्बरधरो गृहीतकुसुमाञ्जलिर्यजमानो ब्रह्माण्डं त्रिःप्रदक्षिणीकृत्य मन्त्रमुच्चारयेत् । मन्त्रः । "नमोऽस्तु विश्वेश्वर! विश्वधामन्! जगत्सवित्रे भगवन्नमस्ते । सप्ताधिलोकामरभूतलेन गर्भेण सार्द्धं वितराभिरक्षाम् । ये दुःखितास्ते सुखिनो भवन्तु प्रयान्तु पापानि चराचराणाम् । त्वद्दानशस्त्राहतपातकानां ब्रह्माण्डदोषाः प्रलयं व्रजन्तु । एवं प्रणम्यामरविश्वगर्भं दद्याद् द्विजेभ्यो दशधा विभज्य । भागद्वयं तत्र गुरोः प्रकल्प्य समम्भजेच्छेषमतः क्रमेण" । दानवाक्यं तुलापुरुषवद्वेदितव्यं तच्च दशधा विभज्य गुरोर्भागद्वयं प्रकल्प्य अवशिष्टाष्टभागानामेकैकं भागं त्रिधा विभज्य चतुर्विंशतिसंख्येभ्य ऋत्विगादिभ्यः समं दद्यात्, तदनुज्ञयान्येभ्योऽपि ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । "स्वल्पं होमं गुरुरेक एव कुर्य्यादथैकाग्निविधानयुक्त्या । स एव संपूज्यतमोऽल्पवित्तैर्यथोक्तवस्त्राभरणादिकेन" । विंशतिपलादारभ्य पलसहस्रावधिद्रव्ये ब्रह्माण्डे सहस्रतदर्द्धादित्युत्तममध्यमादित्रैविध्यकल्पनायां कनीयोभागस्याल्पत्वमवधेयं, विंशतिपलनिर्मितस्यैवाल्पत्वमित्येके उक्तविंशतिपलादर्वाक् यथाशक्तिविधाने स्वल्पत्वमवगन्तव्यमिति केचित् । एकाग्निविधानम्

एकस्मिन्नेव कुण्डे होमकरणम् कुण्डमपि वरुणदिग्भागस्थितं हस्ताकारञ्च कार्य्यं तदेतत्परिभाषायामुपपादितम् । अथ पुण्याहवाचने कृते देवतावेदीसमीपं गत्वा पूर्ववद्यजमानेन देवतापूजायां विहितायामाचार्य्यो विसर्जनं विदध्यात् । "इत्थं य एतदखिलं पुरुषोऽत्र कुर्य्याद्ब्रह्माण्डदानमधिगम्य महद्विमानम् । निर्धूतकल्मषविशुद्धतनुर्मुरारेरानन्दकृत् पदमुपैति सहाप्सरोभिः । सन्तारयेत् पितृपितामहपुत्रपौत्रबन्धुप्रियातिथिकलत्रशताष्टकं सः । ब्रह्माण्डदानशकलीकृतपातकौघमानन्दयेच्च जननीकुलमप्यशेषम् । इति पठति शृणोति वा य एतत् सुरभवनेषु गृहेषु धार्मिकाणाम् । मतिमपि च ददाति मोदते सोऽमरपतिभवने सहाप्सरोभिः" । "राजोवाच विधिं ब्रह्माण्डदानस्य कृत्वा यं मोक्षभाग्भवेत् । कालं देशं द्विजं तीर्थं सर्वमेतद्वदस्व मे । कृतेन येन सर्वस्य फलभागी भवाम्यहम् । कुत्सितस्यास्य भावस्य मोक्षः स्यादचिराच्च मे । वशिष्ठ उवाच "एवं श्रुत्वा ततो राजन्! पुरोधास्तस्य तं द्विजः । ब्रह्माण्डं कारयामास सौवर्णं सर्वधातुभिः । पीठं निष्कसहस्रेण पद्मं तत्र प्रकल्पयेत् । तत्र ब्रह्मा तस्य मध्ये पद्मरागैरलङ्कृतः । सावित्र्या चैव गायत्र्या ऋषिभिर्मुनिभिः सह । नारदाद्यैः स्तुतैः सर्वैरिन्द्राद्यैश्च सुरैस्तथा । सौवर्णविग्रहाः सर्वे ब्रह्मणस्तु पुरःसराः । वाराहरूपो भगवान् लक्ष्म्या सह सनातनः । नीलान्मरकतांश्चैव भूषायांस्तस्य कारयेत् । रजतस्य विशुद्धस्य देहं रुद्रस्य कारयेत् । गोमेदकैस्तस्य शोभाङ्कारयेदत्र बुद्धिमान् । मौक्तिकैश्चापि सोमस्य शोभां वत्रकैर्दिवाकरैः" । सावित्रीगायत्र्यौ तु, ब्रह्मणः पार्श्वभागे स्थापनीयौ । तदाह नारदः "सावित्री दक्षिणे पार्श्वे गायत्री नाम वामतः । विलोकयन्त्यौ ब्रह्माणं साक्षसूत्रकमण्डलुम्" । ऋषयः सप्त गोतमाद्याः तदुक्तमादित्यपुराणे "गोतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रश्च काश्यपः । जमदग्निर्वशिष्ठोऽत्रिः सप्त वैवस्वतेऽन्तरे" । सप्तर्षिलक्षणमाह यमः "सप्तर्षयस्तु जटिलाः कमण्डल्वक्षसूत्रिणः । ध्याननिष्ठा वशिष्ठस्तु कार्य्यो भार्य्यासमन्वितः" । मुनयो वानप्रस्थाः, नारदाद्यैरिति तेषां विशेषणम्" । तानाह मनुः "अहं प्रजाः सिसृक्षुस्तु तपस्तप्त्वा सुदुश्चरम् । पतीन् प्रजानामसृजं महर्षीनादितो दश । मरीचिमत्र्यङ्गिरसं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् । प्रचेतसं वशिष्ठञ्च

भृगुन्नारदमेव च”। तल्लक्षणमाह विश्वकर्म्मा “जटिलाः श्मश्रुलाः शान्ता दण्डाऽऽश्रमनिषण्णकाः। कुशकमण्डलुधराः कार्य्या मुनयो द्विभुजाः सदा। तेषु सव्यभुजामूलश्लिष्टचीरस्तु नारदः। कर्पूरगौरदेहस्य वामहस्तकमण्डलुः”। इत्यादिरूपाण्यपि प्रागभिहितानि। वाराहरूपं विष्णुधर्म्मोत्तरे “वाराहरूपः कार्यस्तु शेषोपरिगतः प्रभुः। शेषश्चतुर्भुजः कार्य्यश्चारुरत्नफणान्वितः। कर्त्तव्यौ सीरमुसलौ करयोस्तस्य यादव!। सर्परूपस्य कर्त्तव्यस्तथैव रचिताञ्जलिः। आलीढस्थानसंस्थानस्तत्पृष्ठे भगवान् भवेत्। वामारत्निगता तस्य योषिद्रूपा वसुन्धरा। नमस्कारपरा तस्य कर्त्तव्या द्विभुजा शुभा। यस्मिन् भुजे धरा देवी तत्र शङ्खः करे भवेत्। अन्ये तस्य कराः कार्य्याः पद्मचक्रगदाधराः। पद्मासनस्थां कुर्वीत श्रियं त्रैलोक्यमातरम्। गौरवर्णां सुरूपाञ्च सर्व्वालङ्कारभूषिताम्। रौक्मपद्मकरव्यग्रां वरदां दक्षिणेन तु”। रुद्ररूपं प्रागभितं ग्रहलक्षणानि तद्वर्णाश्च नवग्रहदाने वक्ष्यन्ते। सर्व्ववर्णानि ग्रहसमानवर्णानि, रत्नानि भूषणार्थं दापयेदित्यर्थः। सर्व्वधातुभिः ब्रह्माण्डं कर्त्तव्यमित्युक्तं, तत्र सुवर्णस्य पीठनिर्म्माणादिविनियोगमभिधायेदानीं धात्वन्तरैः कर्त्तव्यं तदुच्यते “पीठात् सप्तगुणं रौप्यं रौप्यात्ताम्रं तथाविधम्। ताम्रात् सप्तगुणं कार्य्यं कांस्यमत्र नराधिप!। त्रपुणः परतः सीसं तावल्लौहं च कारयेत्। सप्तद्वीपाः समुद्राश्च सप्तैव कुलपर्व्वताः। अनया संख्यया ज्ञात्वा निपुणैः शिल्पिभिः कृताः”। तथाविधं सप्तगुणमित्यर्थः सप्तद्वीपा इत्यादि एतेषामेकैकधातुना एकैकं द्वीपं समुद्रं कुलाचलञ्च रचयेदित्यर्थः। “यादसानि च भूतानि राजतान्येव कारयेत्। आरण्यानि च सत्त्वानि सौवर्णानि च कारयेत्। वृक्षान् वनस्पतींश्चात्र तृणवल्लीः सवीरुधः”। यादसानि, जलसम्भवानि, पुष्पफलवन्तो वृक्षाः अपुष्पाः फलिनो वनस्पतयः, वीरुधो गुच्छगुल्मादयः। “सर्वं प्रकल्प्य विधिवत्तीर्थे देयं विचक्षणैः। कुरुक्षेत्रे गयायां च प्रयागेऽमरकण्टके। द्वारवत्यां प्रभासे च गङ्गाद्वारे च पुष्करे। तीर्थेष्वेतेषु वै देयं ग्रहणे सोमसूर्य्ययोः। दिनच्छेदेषु सर्व्वेषु अयने दक्षिणोत्तरे। व्यतीपाते बहुगुणं विषुवे च विशेषतः। दातव्यमेतद्राजेन्द्र! विचारं नैव कारयेत्। कालाग्निहोत्रिणं विप्रं सुरूपञ्च गुणान्वितम्। सपत्नीकं च संपूज्य भूषयित्वा विभूषणैः। पुरोहितं मुख्यतमं कृत्वान्यांश्च तथर्त्विजः। चतुर्विंशत्तु गुणोपेतान् सपत्नीकान्निमन्त्रितान्। अहताम्बरसञ्छन्नान् स्रग्विणः सुविभूषितान्। अङ्गुलीयककङ्कणानि कर्णवेष्टांश्च दापयेत्। एवंविधांश्च संपूज्य तेषामग्रे स्वयं स्थितः। अष्टाङ्गप्रणिपातेन प्रणम्य च पुनः पुनः। पुरोहिताय पुरतः कृत्वा वै करसंपुटम्। यूयं वै ब्रह्मणा धात्रा, मैत्रत्वेनानुगृह्यताम्। सौहृद्येनेह भवताम्भवेत् पूतो नरः स्वयम्। भवतां प्रीतियोगेन स्वयं प्रीतः पितामहः। ब्रह्माण्डेन तु दत्तेन तेषां प्रीतो जनार्द्दनः। पिनाकपाणिर्भगवान् शक्रश्च त्रिदशेश्वरः। एते वै तोषमायान्ति अनुध्याता द्विजोत्तमैः। एवं स्तुत्वा ततो राजा ब्राह्मणान् वेदपारगान्। ब्रह्माण्डं गुरवे प्रादात् सविधानं पुनः पुनः। सर्व्वकामैस्ततस्तृप्तो ययौ स्वर्गं नराधिपः। तेनापि गुरुणा तत्र विभक्तं ब्राह्मणैः सह। दत्तस्तैरपि चान्येभ्यो ब्रह्माण्डांशो नराधिप!। ब्रह्माण्डं भूमिदानं च ग्राह्यं नैकेन तद्भवेत्। स्वल्पेऽप्येनमवाप्नोति ब्रह्महत्यां न संशयः। सर्व्वेषाञ्चैव प्रत्यक्षं दातव्यं तन्नराधिप!। दीयमानञ्च पश्यन्ति तेऽपि पूता भवन्ति हि। दर्शनादेव ते पूता भवेयुर्नात्र संशयः”। पद्मपुराणोक्तस्तद्विधिर्यथा

“शृणु वत्स! प्रवक्ष्यामि ब्रह्माण्डाख्यं पुरातनम्। तच्च द्वादशसाहस्रं भाविकल्पकथायुतम्। प्रक्रियाख्यो१ऽनुषङ्गाख्य२ उपोद्घातस्तृतीयकः। चतुर्थ उपसंहारः४ पादाश्चत्वार एव हि। पूर्व्वपादद्वयं पूर्व्वो भागोऽत्र समुदाहृतः। तृतीयो मध्यमो भागश्चतुर्थस्तूत्तरो मतः। तत्र पूर्व्वभागे प्रक्रियापादे “आदौ कृत्यसमुद्देशो नैमिषाख्यानकं ततः। हिरण्यगर्भोत्पत्तिश्च लोककल्पनमेव च। एष वै प्रथमः पादो द्वितीयं शृणु मानद”। पूर्व्वभागे अनुषङ्गपादे “कल्पमन्वन्तराख्यानं लोकज्ञानं ततः परम्। मानसस्टष्टिकथनं रुद्रप्रसववर्णनम्। महादेवविभूतिश्च ऋषिसर्गस्ततःपरम्। अग्नीनां विचयश्चाथ कालसद्भाववर्णनम्। प्रियव्रतान्वयोद्देशः पृथिव्यायामविस्तरः। वर्णनं भारतस्यास्य ततोऽन्येषां निरूपणम्। जम्ब्वादिसप्तद्वीपाख्या ततोऽधोलोकवर्णनम्। ऊर्द्ध्वलोकानुकथनं ग्रहचारस्ततःपरम्। आदित्यव्यूहकथनं देवग्रहानुकीर्त्तनम्। नीलकण्ठाह्वयाख्यानं महादेवस्य वैभवम्। अमावास्यानुकथनं युगतत्त्वनिरूपणम्। यज्ञप्रवर्त्तनं चाथ युगयोरन्त्ययोः कृतिः। युगप्रजालक्षणञ्च ऋषि-

प्रवरवर्णनम्। वेदानां व्यसनाख्यानं स्वायम्भुवनिरूपणम्। शेषमन्वन्तराख्यानं पृथिवीदोहनन्ततः। चाक्षुषेऽद्यतने सर्गो द्वितीयोऽङ्घ्रिः पुरोदले”। मध्यभागे उपोद्घातपादे “अथोपोद्घातपादे तु सप्तर्षिपरिकीर्त्तनम्। प्राजापत्यचयस्तस्माद्देवादीनां समुद्भवः। ततो जयाभिव्याहारो मरुदुत्पत्तिकीर्त्तनम्। काश्यपेयानुकथनम् ऋषिवंशनिरूपणम्। पितृकल्पानुकथनं श्राद्धकल्पस्ततःपरम्। वैवस्वतसमुत्पत्तिः सृष्टिस्तस्य ततः परम्। मनुपुत्रान्वयश्चातो गान्धर्वस्य निरूपणम्। इक्ष्वाकुवंशकथनं वंशोऽत्रेः सुमहात्मनः। अमावसोरान्वयश्च रजेश्चरितमद्भुतम्। ययातिचरितञ्चाथ यदुवंशनिरूपणम्। कार्त्तवीर्य्यस्य चरितं जामदग्न्यं ततः परम्। वृष्णिवंशानुकथनं सगरस्याथ सम्भवः। भार्गवस्यानुचरितं तथार्व्यकवधाश्रयम्। सगरस्याथ चरितं भार्गवस्य कथा पुनः। देवासुराहवकथा कृष्णाविर्भाववर्णनम्। इनस्य च स्तवः पुण्यः शुक्रेण परिकीर्त्तितः। विष्णुमाहात्म्यकथनं बलिवंशनिरूपणम्। भविष्यराजचरितं सम्प्राप्तेऽथ कलौ युगे। एवमुद्घातपादोऽयं तृतीयो मध्यमे दले”। उत्तरभागे उपसंहारपादे “चतुर्थमुपसंहारं वक्ष्ये खण्डे तथोत्तरे। वैवस्वतान्तराख्यानं विस्तरेण यथातथम्। पूर्वमेव समुद्दिष्टं संक्षेपादिह कथ्यते। भविष्याणां मनूनाञ्च चरितं हि ततः परम्। कल्पप्रलयनिर्देशः कालमानं ततः परम्। लोकाश्चतुर्दश ततः कथिता मानलक्षणैः। वर्णनं नरकाणाञ्च विकर्माचरणैस्ततः। मनोमयपुराख्यानं लयः प्राकृतिकस्ततः। शैवस्याथ पुरस्यापि वर्णनञ्च ततः परम्। त्रिविधाद्गुणसम्बन्धाज्जन्तूनां कीर्त्तिता गतिः। अनिर्देश्याप्रतर्क्यस्य ब्रह्मणः परमात्मनः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वर्णनं हि ततः परम्। इत्येष उपसंहारः पादो वृत्तः स चोत्तरः। चतुष्पादं पुराणं ते ब्रह्माण्डं समुदाहृतम्। अष्टादशमनौपम्यं सारात् सारतरं द्विज!। ब्रह्माण्डञ्च चतुर्लक्षं पुराणत्वेन पठ्यते। तदेव व्यस्य गदितमत्राष्टादशधा पृथक्। पाराशर्य्येण मुनिना सर्वेषामपि मानद!। वस्तुदृष्ट्वाथ तेनैव मुनीनां भावितात्मनाम्। मत्तः श्रुत्वा पुराणानि लोकेभ्यः प्रचकाशिरे। मुनयो धर्मशीलास्ते दीनानुग्रहकारिणः। मया चेदं पुराणन्तु वशिष्ठाय पुरोदितम्। तेन शक्तिसुतायोक्तं जातूकर्णाय तेन च। व्यासो लब्ध्वा ततश्चैतत् प्रभञ्जनमुखोद्गतम्। प्रमाणीकृत्य लोकेऽस्मिन् प्रावर्त्तयदनुत्तमम्”। तत्फलश्रुतिः “य इदं कीर्त्तयेद्वत्स! शृणोति च समाहितः। स विधूयेह पापानि याति लोकमनामयम्। लिखित्वैतत् पुराणन्तु स्वर्णसिंहासनस्थितम्। पात्रेणाच्छादितं यस्तु ब्राह्मणाय प्रयच्छति। स याति ब्रह्मणो लोकं नात्र कार्य्या विचारणा। मरीचे! ऽष्टादशैतानि मया प्रोक्तानि यानि ते। पुराणानि तु संक्षेपाच्छ्रोतव्यानि च विस्तरात्। अष्टादश पुराणानि यः शृणोति नरोत्तमः। कथयेद्वा विधानेन नेह भूयः स जायते। सूत्रमेतत् पुराणानां यन्मयोक्तं तवाधुना। तन्नित्यं शीलनीयं हि पुराणफलमिच्छता। न दाम्भिकाय पापाय देवगुर्व्वनुसूयवे। देयं कदापि साधूनां द्वेषिणे न शठाय च। शान्ताय शमचित्ताय शुश्रूषाभिरताय च। निर्मत्सराय शुचये देयं सद्वैष्णवाय च” नारदीयपु० ४पा० १०९अ०।

ब्र(ब्र)ह्मात्मभू पु० ब्रह्मण आत्मनः देहात् भवति भू–क्विप्। अश्वे शब्दमाला तस्य ब्रह्मदेहजातत्वं छ०उ०उक्तं यथा “प्राणा वै यशोवीर्य्यं तत् प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरं श्वयितुमध्रियत तस्य शरीर एव मन आसीत्। सोऽकामयत मेध्यं म इदं स्यादात्मन्व्यनेन स्यामिति। ततोऽश्वः समभवद्यदश्वत्तन्मेध्यमभूदिति तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वम्” सू०। “तदेव यशोवीर्य्यमेतेषु प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरान्निष्क्रान्तेषु तच्छरीरम्प्रजापतेः श्वयितुमुच्छूनभावङ्गन्तुमध्रियतामेध्यञ्चाभवत्। तस्य प्रजापतेः शरीरान्निर्गतस्यापि तस्मिन्नेव शरीरे मन आसीत्। यथा कस्यचित् प्रिये विषये दूरङ्गतस्यापि मनो भवति तद्वत्। स तस्मिन्नेव शरीरे गतमनाः सन् किमकरोदिति। उच्यते सोऽकामयत कथं मेध्यं मेधार्हं यज्ञियं मे ममेदं शरीरं स्यात्। किञ्चात्मन्वी आत्मवांश्चानेन शरीरेण शरीरवान् स्यामिति प्रविवेश। यस्मात्तच्छरीरं मद्वियोगात् गतयशोवीर्य्यं सदश्वयत् ततस्तस्मादश्वः समभवत्। ततोऽश्वनामा प्रजापतिरेव साक्षादत्र स्तूयते। यस्माच्च पुनस्तत् प्रवेशाद्गतयशोवीर्य्यत्वादमेध्यं सन्मेध्यमभूत्तदेव तस्मादेवाश्वमेधस्याश्वमेधनाम्नः क्रतोरश्वमेधत्वमश्वमेधनामलाभः” भा०भा०

ब्र(ब्र)ह्मादनी स्त्री ब्रह्मा ब्रह्मवाहनं हंस तस्यादनं पाद्यं यस्याः गौरा० ङीष्। हंसपद्यां राजनि०।

ब्र(ब्र)ह्माभिजाता स्त्री गोदावर्य्यां राजनि०।

ब्र(ब्र)ह्मानन्द पु० ब्रह्मस्वरूपानन्दे तस्य सत्यादी०

नामानन्देभ्यः श्रेष्ठत्वम् शत० ब्रा० १४।७।१।२१ वाक्यादौ उक्तं यथा

"एषोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परम आनन्द एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति । स यो मनुष्याणां राद्धः समृद्धो भवति । अन्येषामधिपतिः सर्वैर्मानुष्यकैः कामैः सम्पन्नतमः स मनुष्याणां परम आनन्दः । अथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः । स एकः पितॄणां जितलोकानामानन्दः । अथ ये शतं पितॄणां जितलोकानामानन्दाः । स एकः कर्मदेवानामानन्दो ये कर्मणा देवत्वमभिसम्पद्यन्ते । अथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः । स एक आजानदेवानामानन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः । अथ ये शतमाजानदेवानामानन्दाः । स एको देवलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः । अथ ये शतं लोक आनन्दाः । स एको गन्धर्वलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः । अथ ये शतं गन्धर्वलोक आनन्दाः । स एकः प्रजापतिलोक आनन्दः अथ ये शतं प्रजापतिलोक आनन्दाः स एको ब्रह्मलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति" मू० । "परमो मोक्षलक्षणो लोकः स्वयंज्योतिःस्वभावो लोकशब्दस्य मुख्यवृत्तिविषयः स्वाभाविकः । परमः स्वरूपानुभवलक्षणो मुख्यो निरतिशय आनन्दः पूर्णानन्दः । किं च वस्तुतो नास्त्येवात्मसुखातिरिक्तं वैषयिकमपि सुखमित्याह एतस्यैव ब्रह्मानन्दस्य मात्रां कलाम् अन्यानि अविद्यया ब्रह्मणोऽन्यत्वेन परिकल्पितानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि भूतान्युपजीवन्ति उपभुञ्जते तावन्मात्रयैवानन्दीनि भवन्तीत्यर्थः । मानुषानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दपर्यन्तमुत्तरोत्तरशतगुणितातिशयशालिनं परब्रह्मानन्दावयवानां प्रतिपादनद्वारेणावयविनं निवृत्तगणितभेदमनतिशयं ब्रह्मानन्दं दर्शयितुमुत्तरा श्रुतिः प्रवर्त्तते" भा० ।

ब्र(व्र)ह्मापेत पु० सूर्यमण्डलस्थराक्षसभेदे "त्वष्टा च यमदग्निश्च कम्बलोऽथ तिलोत्तमा । ब्रह्मापेतोऽथ ऋतजिद्धृतराष्ट्रश्च सप्तमः । माघमासे वसन्त्येते सप्त मैत्रेय भास्करे" विष्णुपु० २अंशे १०अ० ।

ब्र(व्र)ह्मारण्य न० ब्रह्मणोऽरण्यमिव । वेदपाठभूमौ त्रिका० ।

ब्र(व्र)ह्मार्पण न० १सर्वकर्मकर्त्तृत्वाद्यात्मकतया ब्रह्मचिन्तने ब्रह्मणि परमात्मनि ईश्वरे २सर्वकर्मफलानां सन्न्यासे च तत्प्रकारः कूर्मपु०४अ० उक्तो यथा "ब्रह्मणा दीयते देयं ब्रह्मणे संप्रदीयते । ब्रह्मैव दीयते चेति ब्रह्मार्पणमिदं परम् । नाहं कर्त्ता सर्वमेतद्ब्रह्मैव कुरुते तथा । एतद् ब्रह्मार्पणं प्रोक्तं ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः । प्रीणातु भगवानीशः कर्मणाऽनेन शाश्वतः । करोति सततं बुद्ध्या ब्रह्मार्पणमिदं परम् । यद्वा फलानां सन्न्यासं प्रकुर्यात् परमेश्वरे । कर्मणामेतदप्याहुर्ब्रह्मार्पणमनुत्तमम्" ।

ब्र(व्र)ह्मावर्त्त पु० "सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् । तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते" मनूक्ते १देशभेदे २तत्रस्थे तीर्थभेदे च भा०व० ८३अ० ।

ब्र(व्र)ह्मासन न० ६त० । ब्रह्मण ऋत्विग्भेदस्य १आसने ब्रह्मास्तरणादयोऽप्यत्र । ब्रह्मणस्तदुपासनाङ्गमासनम् । २पद्मस्वस्तिकादौ आसने । "ब्रह्मासनं तदाचक्ष्ये यत् कृत्वा ब्राह्मणो भवेत् । एकपादमूरौ दत्त्वा तिष्ठेद्दण्डाकृतिर्भवेत्" रुद्रया० उक्ते देवपूजाङ्गे ३आसनभेदे च ।

ब्र(व्र)ह्मास्त्र न० ६त० । अस्त्रभेदे भा० आ० १६६ अ० ।

ब्र(व्र)ह्माहुति न० ब्रह्मैवाहुतिः । वेदाध्ययने "ब्रह्माहुतिहुतं पुण्यमनध्यायवषट्कृतम्" मनुः ।

ब्र(व्र)ह्मिन् पु० ब्रह्म वेदस्तपो वाऽस्त्यस्य शेषतया ब्रीह्या० इनि टिलोपः । वेदतपसोः शेषीभूते १परमेश्वरे । तदाराधनार्थमेव तयोरनुष्ठानात् तस्य तच्छेषित्वम् । "ब्रह्मविद् ब्राह्मणो ब्रह्मी" विष्णुस० । ब्रह्म वेदो वेद्यतयास्त्यस्य इनि । २वेदतदर्थविज्ञे ।

ब्र(व्र)ह्मिष्ठ त्रि० अतिशयेन ब्रह्मी इष्ठन् टिलोपः । अतिशयेन ब्रह्मज्ञे । "ब्राह्मणा भगवन्तो यो ब्रह्मिष्ठः स एता (गाः) उदजताम्" छ०उ० "ब्राह्मणाः श्रुताध्ययननिष्ठास्तदर्थनिष्ठाः सर्वे यूयं ब्रह्मणोऽतिशयेन अभिज्ञाः" भा० । "ब्रह्मिष्ठमाधाय निजेऽधिकारे ब्रह्मिष्ठमेव स्वतनुप्रसूतम्" रघुः । २दुर्गायां स्त्री "ब्रह्मिष्ठा वेदमातृत्वात् गायत्री चरणान्मता । वेदेषु चरते यस्मात्तेन सा ब्रह्मचारिणी" देवीपु० ४५अ० ।

ब्र(व्र)ह्मी स्त्री ब्रह्मणे हिता मेधाजनकतया अण् टिलोपः सा० न वृद्धिः ङीप् । (वामनहाटि) स्वनामख्याते लताभेदे त्रिका० ।

ब्र(व्र)ह्मीघृत न० सारस्वतघृतमिति ख्याते औषधविशेषे यथा "समूलपत्रामुत्पाट्य ब्राह्मीं प्रक्षाल्य वारिणा । उदूखले क्षोदयित्वा रसं वस्त्रेण गालयेत् । रसे चतुर्गुणे तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् । हरिद्रा

मालतीकुष्ठं बृहती च हरीतकी। एतेषां पाक्षिकैर्भागैः शेषास्तु कार्षिकाः स्मृताः। पिप्पल्योऽथ विडङ्गानि सैन्धवं शर्करा वचा। सर्वमेतत् समालोड्य शनैर्मृद्वग्निना पचेत्। एतत् प्राशितमात्रेण वाग्विशुद्धिः प्रजायते। सप्तरात्रप्रयोगेण किन्नरैः सह गीयते। अर्द्धरात्रप्रयोगेण स्वरो भवति कोकिलः। मासमेकं प्रयोगेण भवेत् श्रुतिधरो नरः। पञ्च गुल्मान् प्रमेहांश्च कासं पञ्चविधं जयेत्। बन्ध्यानाञ्चैव नारीणां नराणामल्परेतसाम्। घृतं सारस्वतं नाम बलवर्णवपुःप्रदम्” चिकित्सासारसंग्रहः।

ब्र(ब्र)ह्मशय ब्रह्मणि तपसि शेते शी—अच् पृषो०। १कार्त्तिकेये भा०व० २३१ अ०। २विष्णौ च भा०शा०३४० अ०।

ब्र(ब्र)ह्मोज्झ पु० ब्रह्म वेदमुज्झति उज्झ—त्यागे अण् उप० स०। वेदत्यागिनि “ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः। गर्हितान्नाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट्” मनुना तत्त्यागस्यानुपातकत्वमुक्तम्।

ब्र(ब्र)ह्मोडु(दु)म्बर न० तीर्थभेदे भा० व० ८२ अ०।

ब्र(ब्र)ह्मोत्तर त्रि० ब्रह्मा ब्राह्मणः उत्तरोऽधिकारी यस्य। ब्रह्मस्वामिके भूम्यादौ। २ब्रह्मप्रधाने च।

ब्र(ब्र)ह्मोद्य न० वद—भावे क्यप् ६त०। ब्रह्मप्रतिपादकवाक्ये कात्या० श्रौ० १२।४।२०। २ब्रह्मकथने च “ब्राह्मणा भगवन्तो हन्ताहमिमं (याज्ञ्यम्) द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि तौ चेन्मे वक्ष्यति न वै जातु युष्माकमिमं कश्चित् ब्रह्मोद्यम् जेतेति” बृ० उ०।

ब्र(ब्र)ह्मोपनेतृ पु० ब्रह्माणं विप्रमुपनयते तद्धेतुरक्षहेतुत्वात् उप—नी—तृच्। पलाशवृक्षे “विप्रस्य पालाशो दण्ड” स्मृतिः।

ब्र(ब्र)ह्मोपनिषद् स्त्री उपनिषद्भेदे उपनिषच्छब्दे दृश्यम्।

ब्र(ब्र)ह्मौदन पुंन० ब्रह्मार्थमोदनम्। यज्ञे ऋत्विग्भेदार्थे चरौ। “ब्रह्मौदनं पचति चतुर्णां पात्राणामञ्जलिप्रसृतानाञ्च” कात्या०श्रौ० २०।१।४। “चतुर्णां पात्राणां चतुर्णामञ्जलीनां चतुर्णां प्रसृतानां च प्रसृतस्यैकाञ्जलिबोधः। “अन्नैनमाद्यत्विग्भ्यः प्रयच्छति” ५ सू०। “एनमोदनम्” कर्कः।

ब्रा(ब्रा)ह्म न० ब्रह्मण इदम्, तेन प्रोक्तम् वा अण् टिलोपः। १अङ्गुष्ठमूले तीर्थे, तेन हि तीर्थेन द्विजाचमनं विहितमिति तस्य तत्सम्बन्धित्वम् “प्राग्वा ब्रा(ब्रा)ह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत्” इति मनुः। “अङ्गुष्ठोत्तरतो रेखा या पाणेर्दक्षिणस्य च। एतद्ब्राह्ममिति ख्यातं तीर्थमाचमनाय वै” स्मृतिः। २नारदे पु० जटा०। ब्र(ब्र)ह्मणोक्ते अष्टादशपुराणान्तर्गते ३महापुराणभेदे न०। ४विवाहभेदे ५पारदे च पु०। ६सरस्वत्यां तदधिष्ठातृकायां ७वाचि ८सोमलतायां ९ब्रह्मीशाके (वामनहाटि) शाकभेदे च स्त्री। “आहृत्तानां गुरुकुलात् विप्राणां पूजको भवेत्। नृपाणामक्षयो ह्येष ब्राह्मो धर्मो विधीयते” इति मनूक्ते राज्ञां १०धर्मभेदे पु०। ११मातृभेदे स्त्री ङीप्। “ब्राह्मी नारायणी तथेति” कालकवचम्। “हृदस्याः शरीरं यदप्रमेयं प्रमाणतः। हृद्वि० स्तीर्णमित्युक्तं ब्राह्मी देवी ततः स्मृता देवीपु० उक्त० निर्वचनायां १२देव्याञ्च स्त्री १३ब्रह्मसम्बन्धिमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप् “एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ!” गीता। सरस्वत्या ब्रह्मजातत्वं च ब्रह्माणीशब्दे दर्शितं तत्र दृश्यम्। “ब्राह्मी हिमा सरा तिक्ता लघुर्मेध्या च शीतला। कषाया मधुरा स्वादुपाकायुष्या रसायनी। स्वर्य्या स्मृतिप्रदा कुष्ठपाण्डुमेहास्रकासजित्। विषशोथज्वरहरी तद्वन्मण्डूकपर्ण्यपि” भावप्र० ब्राह्मीशाकस्य गुणा उक्ताः। १४वाराहीकन्दे १५हिलमोचिकायां स्त्री राजनि०। १६रोहिण्यां स्त्री १७नक्षत्रे न० तयोर्ब्रह्माधिष्ठातृदेवताकत्वात् तथात्वं “रात्रेश्च पश्चिमे भागे मुहूर्त्तो ब्राह्म उच्यते” पितामहोक्ते रात्रिशेषयामार्द्धस्थिते अरुणोदयकालात् प्रागवस्थदण्डद्वयात्मके १८ काले पु० १९ब्रह्मसम्बन्धिदिने २०तन्माने च अहन्शब्दे दृश्यम्।

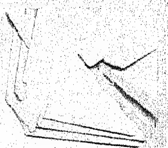
ब्रा(ब्रा)ह्मक त्रि० ब्रह्मणा कृतं कुलालादि० वुञ्। विप्रेण कृते।

ब्रा(ब्रा)ह्मगुप्त पु० आयुधजीविवर्गभेदे त्रिगर्त्तषष्ठशब्दे दृश्यम् स वर्गो येषां त्रिगर्त्ता० स्वार्थे छ। ब्राह्मगुप्तीय तदर्थे।

ब्रा(ब्रा)ह्मण पुंस्त्री० ब्रह्म वेदं शुद्धं चैतन्यं वा वेत्त्यधीते वा अण् “ब्रह्मणो जाताविति” पा० न टिलोपः ब्रह्मणो मुखजातत्वात् ब्रह्मणोऽपत्यम् वा अण्। १विप्रे जातिभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २पृक्कायां स्त्री ङीप्। “ब्रह्म जानाति ब्राह्मणः” इत्युक्ते ३परब्रह्मज्ञे त्रि०। ब्राह्मणत्वञ्च ब्राह्मणाज्जातदेहे तत्सङ्कल्पजातदेहे च ब्राह्मणत्वजातिः स्वीक्रियते यथा गोमयवृश्चिकोभयजातदेहस्य वृश्चिकत्वं तद्वत्। तत्र सङ्कल्पजाते देहे ब्राह्मणत्वं यथा नारदद्रोणादौ। इदानीन्तु ब्राह्मणस्य सत्यसंकल्पत्वाभावान्न तथात्वम्। किन्तु कलौ असवर्णाविवाहनिषेधादपि न तथात्वम्।

"ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स्यान्न संशयः। क्षत्रियायां तथैव स्याद्वैश्यायामपि चैव हि" भा०दानधर्म-वाक्यस्यापि संकल्पभेदादेव तथात्वेन युगान्तरविषयत्वम्। तस्य लक्षणं यथा "जात्या कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन च। एभिर्युक्तो हि यस्तिष्ठेन्नित्यं स द्विज उच्यते" वह्निपु०। "न क्रुध्येन्न प्रहृष्येच्च मानितोऽमानितश्च यः। सर्वभूतेष्वभयदस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः। अहेरिव गणाद्भीतः सौहित्यान्नरकादिव। कुणपादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः। येन केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदाशितः। यत्र क्व चन शायी च तं देवा ब्राह्मणं विदुः। विमुक्तं सर्वसङ्गेभ्यो मुनिमाकाशवत् स्थितम्। अस्वमेकचरं शान्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः। जीवितं यस्य धर्मार्थं धर्मो रत्यर्थमेव च। अहोरात्रश्च पुण्यार्थस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः। निराशिषमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिम्। अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः" भा० मोक्षध०। "विशाखयूप उवाच। विप्रस्य लक्षणं ब्रूहि त्वद्भक्तिः का च तत्कृता। यतस्त्वामनुपश्येद्वा वागबाधाः ब्राह्मणाः कृताः"। कल्किरुवाच "वेदास्मामीश्वरं प्राहुरव्यक्तं व्यक्तिमत् परम्। ते वेदा ब्राह्मणमुखे नानाधर्माः प्रकाशिताः। यो धर्मो ब्राह्मणानां हि सा भक्तिर्मम पुष्कला। तयाहं तोषितः श्रीशः संभवामि युगे युगे। ऊर्द्ध्वन्तु त्रिवृतं सूत्रं सधवानिर्मितं शनैः। तन्तुत्रयमधोवृत्तं यज्ञसूत्रं विदुर्बुधाः। त्रिगुणं तद्ग्रन्थियुक्तं वेदप्रवरसम्मितम्। शिरोधरान्नाभिमध्यात् पृष्ठार्द्धपरिमाणकम्। यजुर्विदां नाभिमितं सामगानामयं विधिः। वामस्कन्धेन विधृतं यज्ञसूत्रं बलप्रदम्। मृद्भस्मचन्दनाद्यैस्तु धारयेत्तिलकं द्विजः। भाले त्रिपुण्ड्रं कर्माङ्गं केशपर्यन्तमुज्ज्वलम्। पुण्ड्रमङ्गुलिमानन्तु त्रिपुण्ड्रं तत्त्रिधा कृतम्। ब्रह्मविष्णुशिवावासं दर्शनात् पापनाशनम्। ब्राह्मणानां मुखे स्वर्गो वाचि वेदाः करे हरिः। गात्रे तीर्थानि यागाश्च नाडीषु प्रकृतिस्त्रिवृत्। सावित्री कण्ठकुहरा हृदयं ब्रह्मसञ्ज्ञितम्। तेषां स्तनान्तरे धर्मः पृष्ठेऽधर्मः प्रकीर्त्तितः। भूदेवा ब्राह्मणा राजन्! पूज्या वन्द्याः सदुक्तिभिः। चातुराश्रम्यकुशला मम धर्मप्रवर्त्तकाः। बालाश्चापि ज्ञानवृद्धास्तपोवृद्धा मम प्रियाः। तेषां वचः पालयितुमवतारा: कृता मया। माहाभाग्यं ब्राह्मणानां सर्वपापप्रणाशनम्। कलिदोषहरं श्रुत्वामुच्यते सर्वतोभयात्" कल्किपु० ४अ०। "कर्मणा ब्राह्मणो जातः करोति ब्रह्मभावनाम्। स्वधर्मनिरतः शुद्धस्तस्माद्ब्राह्मण उच्यते" ब्रह्मवै० गणेशख० ३५अ०।

"जातकर्मादिभिर्यस्तु संस्कारैः संस्कृतः शुचिः। वेदाध्ययनसम्पन्नः षट्सु कर्मस्ववस्थितः। शौचाचारपरो नित्यं विघसाशी गुरुप्रियः। नित्यव्रती सत्यरतः स वै ब्राह्मण उच्यते। सत्यं दानमथाऽद्रोह आनृशंस्यं त्रपा घृणा। तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः"। तस्य धर्मो यथा "ब्राह्मणस्य तु यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि केवलम्। दममेव महाराज! धर्ममाहुः पुरातनम्। स्वाध्यायाभ्यसनञ्चैव तत्र कर्म समाप्यते। तञ्चेद्वित्तमुपागच्छेद्वर्त्तमानं स्वकर्मणि। अकुर्वाणं विकर्माणि शान्तं प्रज्ञानतर्पितम्। कुर्वीतापेत्य सन्तानमथ दद्याद्यजेत च। संविभज्यापि भोक्तव्यं धनं सद्भिरितीष्यते। परिनिष्ठितकार्य्यस्तु स्वाध्यायेनैव ब्राह्मणः। कुर्य्यादन्यन्न वा कुर्य्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते" पाद्मे स्वर्गख० २६ अ०। तस्य माहात्म्यादि यथा। "सर्वेषामेव वर्णानां ब्राह्मणः परमो गुरुः। तस्मै दानानि देयानि भक्तिश्रद्धासमन्वितैः। सर्वदेवाग्रजो विप्रः प्रत्यक्षत्रिदशो भुवि। स तारयति दातारं दुस्तरे विश्वसागरे। हरिशर्मोवाच। सर्ववर्णगुरुर्विप्रस्त्वया प्रोक्तः सुरोत्तम!। तेषां मध्ये च कः श्रेष्ठः कस्मै दानं प्रदीयते। ब्रह्मोवाच। सर्वेऽपि ब्राह्मणाः श्रेष्ठाः पूजनीयाः सदैव हि। अविद्या वा सविद्या वा नात्र कार्य्या विचारणा। स्तेयादिदोषलिप्ता ये ब्राह्मणा ब्राह्मणोत्तम!। आत्मभ्यो द्वेषिणस्तेऽपि परेभ्यो न कदाचन। अनाचारा द्विजाः पूज्या न च शूद्रा जितेन्द्रियाः। अभक्ष्यभक्षका गावः कोलाः सुमतयो न च। माहात्म्यं भूमिदेवानां विशेषादुच्यते मया। तव स्नेहाद्द्विजश्रेष्ठ! निशामय समाहितः। क्षत्रियाणाञ्च वैश्यानां शूद्राणां गुरवो द्विजाः। अन्योऽन्यं गुरवो ज्ञेयाः पूजनीयाश्च भूसुर!। ब्राह्मणं प्रणमेद्यस्तु विष्णुबुद्ध्या नरोत्तमः। आयुः पुत्राश्च कीर्त्तिश्च सम्पत्तिस्तस्य वर्द्धते। न च नौति द्विजं यस्तु मूढधीर्मानवो भुवि। सुदर्शनेन तच्छीर्षं हन्तुमिच्छति केशवः"। पुष्पादिहस्तस्य विप्रस्य प्रणामनिषेधो यथा। "पुष्पहस्तं पयोहस्तं तैलहस्तञ्च भूसुर!। न नमेद्ब्राह्मणं मातस्तैलाभ्यक्तविग्रहम्। जलस्थं देवसेवास्थं ध्यान-

सञ्जितचेतसम् । देवपूजाञ्च कुर्व्वन्तं न नमेद् ब्राह्मणं बुधः । वह्निकार्य्यं प्रकुर्व्वन्तं भुञ्जानञ्च द्विजोत्तम ! । तथा सामानि गायन्तं न नमेद्ब्राह्मणं बुधः । ब्राह्मणा यत्र तिष्ठन्ति बहवो द्विजसत्तम । प्रत्येकन्तु नमस्कारस्तत्र कार्य्यो न धीमता । कृताभिवादनं विप्रं भक्त्या यो नाभिवादयेत् । स चाण्डालसमो ज्ञेयो नाभिवाद्यः कदापि च । कृतप्रणामं तनयं नमेतां पितरौ न च । कृतप्रणामाः सर्व्वेऽपि नमस्कार्य्या द्विजैर्द्विजाः । कृतदोषान् द्विजान् गाश्च न क्षिपन्ति विचक्षणाः । क्षिपन्ति वापि मोहेन तेषां रुष्टः सदा हरिः । याचकान् ब्राह्मणान् यस्तु कोपदृष्ट्या प्रपश्यति । सूचीप्रक्षेपणं तस्य नेत्रयोः कुरुते यमः । विप्रनिर्भर्त्सनं मूढा येन वक्त्रेण कुर्व्वते । तस्मिन् वक्त्रे यमस्तप्तं लौहपिण्डं ददाति वै । ब्राह्मणा यद्गृहे भुङ्क्ते तद्गृहे केशवः स्वयम् । देवताः सकला एव पितरश्च सुरर्षयः" । तस्य पादोदकादिमाहात्म्यं यथा "विप्रपादोदकं यस्तु कणमात्रं वहेद्बुधः । देहस्थं पातकं तस्य सर्व्वमेवाशु नश्यति । कोटिब्रह्माण्डमध्येषु सन्ति तीर्थानि यानि च । तानि सर्व्वाणि तीर्थानि वसन्ति द्विजपादयोः । विप्रपादोदकैर्नित्यं सिक्तं स्याद् यस्य मस्तकम् । स स्नातः सर्व्वतीर्थेषु सर्व्वयज्ञेषु दीक्षितः । सर्व्वपापानि घोराणि विप्रहत्यादिकानि च । सद्य एव विनश्यन्ति विप्रपादाम्बुधारणात् । क्षयाद्या व्याधयः सर्व्वे परमक्लेशदायकाः । गच्छन्ति विलयं सद्यो विप्रपादाम्बुभक्षणात् । पित्रर्थं यानि तोयानि दीयन्ते विप्रपादयोः । तैस्तृप्ताः पितरः स्वर्गे तिष्ठन्त्याचन्द्रतारकम् । प्रक्षाल्य विप्रचरणौ दूर्व्वाभिर्योऽर्च्चयेद्बुधः । तेनार्च्चितो जगत्स्वामी विष्णुः सर्व्वसुरोत्तमः । विप्राणां पादनिर्म्माल्यं यो मर्त्यः शिरसा वहेत् । सत्यं सत्यमहं वच्मि तस्य शुद्धिर्हि शाश्वती" । तस्य प्रदक्षिणफलम् "विप्रं प्रदक्षिणीकृत्य वन्दते यो नरोत्तमः । प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा" । तस्य पादसेवनफलम् "यो दद्यात् फलताम्बूलं विप्राणां पादसेवने । इह लोके सुखं तस्य परलोके ततोऽधिकम् । पुत्त्रार्थी लभते पुत्त्रं धनार्थी लभते धनम् । मोक्षार्थी लभते मोक्षं विप्रपादस्य सेवनात् । रोगी रोगात् प्रमुच्येत पापी मुच्येत पातकात् । मुच्येत बन्धनाद्बद्धो विप्राणां पादसेवनात् । अनपत्याश्च या नार्य्यो मृताऽपत्याश्च याः स्त्रियः । बहुपत्या जीवत्सुताः स्युर्विप्रपादसेवनात्" पाद्मे क्रियायोगसारे २अ० । तस्य सन्ध्यावन्दनाकरणे दोषो यथा "नोपतिष्ठति यः पूर्व्वां नोपास्ते यस्तु पश्चिमाम् । स शूद्रवद्बहिः कार्य्यः सर्व्वस्माद् द्विजकर्म्मणः" मनुः । अन्यत्र च "न स्पृशन्ति सुरास्तेषां पितरः पिण्डतर्पणम् । स्वेच्छया च द्विजातेश्च त्रिसन्ध्यरहितस्य च" । तस्य सन्ध्यावन्दनफलं यथा "यावज्जीवनपर्य्यन्तं यस्त्रिसन्ध्यं करोति हि । स च सूर्य्यसमो विप्रस्तेजसा तपसा सदा । तत्पादपद्मरजसा सद्यः पूता वसुन्धरा । जीवन्मुक्तः स तेजस्वी सन्ध्यापूतो हि यो द्विजः । तीर्थानि च पवित्राणि तस्य संस्पर्शमात्रतः । ततः पापानि यान्त्येव वैनतेयादिवोरगाः" । तस्य निन्द्यकर्म्माणि यथा "विष्णुमन्त्रविहीनश्च त्रिसन्ध्यरहितो द्विजः । एकादशीविहीनश्च विषहीनो यथोरगः । हरेर्नैवेद्यभोगी न धावको वृषवाहकः । शूद्रान्नभोजी विप्रश्च विषहीनो यथोरगः । शवदाही च शूद्राणां यो विप्रो वृषलीपतिः । शूद्राणां सूपकारो च शूद्रयाजी च यो द्विजः । असिजीवी मसीजीवी विषहीनो यथोरगः । यो विप्रोऽवीरान्नभोजी ऋतुस्नातान्नभोजकः । भगजीवी वार्द्धुषिको विषहीनो यथोरगः । यः कन्याविक्रयी विप्रो यो हरेर्नामविक्रयी । यो विद्याविक्रयी विप्रो विषहीनो यथोरगः । सूर्य्योदये च द्विर्भोजी मत्स्यभोजी च यो द्विजः । शिवपूजादिरहितो विषहीनो यथोरगः" । ब्रह्मवै०प्र०२१ अ० । अन्यत्र च "यदि शूद्रां व्रजेद्विप्रो वृषलीपतिरेव सः । स भ्रष्टो विप्रजातेश्च चाण्डालात् सोऽधमः स्मृतः । विष्ठासमश्च तत्पिण्डो मूत्रं तस्य च तर्पणम् । तत्पितॄणां सुराणाञ्च पूजने तत् समं सति ! । कोटिजन्मार्ज्जितं पुण्यं सन्ध्यार्च्चातपसार्ज्जितम् । द्विजस्य वृषलीभोगान्नश्यत्येव न संशयः । ब्राह्मणश्च सुरापीतः विड्भोजी वृषलीपतिः । हरिवासरभोजी च कुम्भीपाकं व्रजेद्ध्रुवम्" । "करोति शुद्धां सन्ध्याञ्च सन्ध्यां वा न करोति यः । त्रिसन्ध्यं वर्जयेद् यो वा सन्ध्याहीनश्च स द्विजः" । नारायणक्षेत्रादितीर्थे तस्य प्रतिग्रहदोषो यथा "तत्र नारायणक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे हरेः पदे । वाराणस्यां वदर्य्याञ्च गङ्गासागरसङ्गमे । पुष्करे भास्करक्षेत्रे प्रभासे रासमण्डले । हरिद्वारे च केदारे सोमे बदरपाचने । सरस्वतीनदीतीरे पुण्ये वृन्दावने वने । गोदावर्य्याञ्च कौशिक्यां त्रिवेण्याञ्च हिमा-

क्षये । एतेष्वन्येषु यो दानं प्रतिगृह्णाति कामतः । स च तीर्थप्रतिग्राही कुम्भीपाकं प्रयाति च" । प्रातिभाषिकमहापातकिब्राह्मणा यथा "अग्रो[illegible]याजी ग्रामयाजीति कीर्त्तितः । देवोपजीवजीवी च देवलश्च प्रकीर्त्तितः । सूदपाकोपजीवी यः सूपकारः प्रकीर्त्तितः । सन्ध्यापूजाविहीनश्च प्रमत्तः पतितः स्मृतः । एते महापातकिनः कुम्भीपाकं प्रयान्ति ते" ब्रह्मवै०जन्मख०१७अ० । "ब्राह्मणस्य स्वधर्मश्च त्रिसन्ध्यमर्चनं हरेः । तत्पादोदकनैवेद्यभक्षणञ्च सुधाधिकम् । अन्नं विष्ठा जलं मूत्रमनिवेद्यं हरेर्नृप । भवन्ति शूकराः सर्वे ब्राह्मणा यदि भुञ्जते । स्वाश्रीयं भुञ्जते विप्रा एकादश्यां न भुञ्जते । कृष्णजन्मदिने चैव शिवरात्रौ सुनिश्चितम् । तथा रामनवम्याञ्च व्रततः पुण्यवासरे । ब्राह्मणानां स्वधर्मश्च कथितो वेधसा नृप !" ५८ अ० । गृहस्थब्राह्मणनियमा यथा "वेदं वेदौ तथा वेदानधीत्य तु समाहितः । तदर्थमभिज्ञस्य च ततः स्नायाद् द्विजोत्तमः । गुरवे तु धनं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया । चीर्णव्रतोऽथ युक्तात्मा स शक्तः स्नातुमर्हति । वैणवीं धारयेद्यष्टिमन्तर्वासस्तथोत्तरम् । यज्ञोपवीतद्वितयं सोदकञ्च कमण्डलुम् । छत्रञ्चोष्णीषममलं पादुके चाप्युपानहौ । रौक्मे च कुण्डले धार्य्ये कृत्तकेशनखः शुचिः । स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्बहिर्माल्यं न धारयेत् । अन्यत्र काञ्चनाद्विप्रो न रक्तां बिभृयात् स्रजम् । शुक्लाम्बरधरो नित्यं सुगन्धः प्रियदर्शनः । न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति । न रक्तमुल्वणञ्चान्यधृतं वासो न कुण्डिकाम् । नोपानहौ स्रजं चाथ पादुके च प्रयोजयेत् । उपवीतमलङ्कारं कुशान् कृष्णाजिनानि च । नापसव्यं परीदध्याद्वासो न विकृतं वसेत् । आहरेद्विधिवद्धीमान् सदृशानात्मनः शुभान् । रूपलक्षणसंयुक्तां योनिदोषविवर्जिताम् । असमानगोत्रप्रभवामसमानार्षगोत्रजाम् । आहरेद्ब्राह्मणो भार्य्यां शीलशौचसमन्विताम् । ऋतुकालाभिगामी स्याद् यावत् पुत्रोऽभिजायते । वर्जयेत् प्रतिषिद्धानि प्रयत्नेन दिनानि तु । षष्ठ्यष्टमी पञ्चदशी द्वादशी च चतुर्दशी । ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं तद्वज्जन्मत्रयाहनि । आदधीतावसथ्याग्निं जुहुयाज्जातवेदसम् । व्रतानि स्नातको नित्यं पावनानि च पालयेत् । वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्य्यादतन्द्रितः । अकुर्व्वाणः पतत्याशु नरकानतिभीषणान् । अभ्यसेत् प्रयतो नित्यं वेदं यज्ञान्न हापयेत् । कुर्य्याद् गृह्याणि कर्माणि सन्ध्योपासनमेव च । सख्यं समाधिकैः कुर्य्यादुपेयादीश्वरं सदा । दैवतान्यपि गच्छेत् तु कुर्य्याद्भार्य्याभिपोषणम् । न धर्मं ख्यापयेद्विद्वान् न पापं गूहयेदपि । कुर्व्वीतात्महितं नित्यं सर्व्वभूतानुकम्पकः । वयसः कर्म्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च । वेशवाग्बुद्धिसारूप्यमाचरन् विचरेत् सदा । श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यक् साधुभिर्यश्च सेवितः । तमाचारं निषेवेत नेहेतान्यत्र कर्हिचित् । येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः । तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन्न रिष्यति । नित्यं स्वाध्यायशीलः स्यान्नित्यं यज्ञोपवीतवान् । सत्यवादी जितक्रोधो ब्रह्मभूयाय कल्पते । सन्ध्यास्नानरतो नित्यं ब्रह्मयज्ञपरायणः । अनसूयुर्मृदुर्दान्तो गृहस्थः प्रत्ययान्विता । वीतरागभयक्रोधो लोभमोहविवर्जितः । सावित्रीजापनिरतः श्रद्धावान् मुच्यते गृही । मातापित्रोर्हिते युक्तो गोब्राह्मणहिते रतः । दाता यज्वा देवभक्तो ब्रह्मलोके महीयते । त्रिवर्गसेवी सततं देवतानाञ्च पूजनम् । कुर्य्यादहरहर्नित्यं नमस्येत् प्रयतः सुरान् । विभागशीलः सततं क्षमायुक्तो दयालुकः । गृहस्थस्तपसा युक्तो न गृहेऽपि गृही भवेत् । क्षमा दया च विज्ञानं सत्यञ्चैव दमः शमः । अध्यात्मनित्यता ज्ञानमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् । एतस्मान्न प्रमाद्येत विशेषेण द्विजोत्तमः । यथाशक्ति चरन् कर्म निन्दितानि विवर्जयेत् । विधूय मोहकलिलं लब्ध्वा योगमनुत्तमम् । गृहस्थो मुच्यते बन्धान्नात्र कार्य्या विचारणा । विगर्हातिक्रमाक्षेपहिंसाबन्धवधात्मनाम् । अन्यमन्युसमुत्थानां दोषाणां वर्जनं क्षमा । स्वदुःखेष्विव कारुण्यं परदुःखेषु सौहृदात् । दयेति मुनयः प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य साधनम् । चतुर्दशानां विद्यानां धारणं हि यथार्थतः । विज्ञानमेतद्विद्याद्येन धर्मो विवर्द्धते । अधीत्य विधिवद्विद्यामर्थञ्चैवोपलभ्य तु । धर्मकार्य्यान्निवृत्तश्चेन्न तद्विज्ञानमिष्यते । सत्येन लोकं जयति सत्यन्तत् परमं पदम् । यथाभूतप्रवादन्तु सत्यमाहुर्मनीषिणः । दमः शरीरोपरतिः शमः प्रज्ञाप्रसादजः । अध्यात्ममक्षरं विद्याद्यत्र गत्वा न शोचति । यया स देवो भगवान् विद्यया शिव ! वेद्यते । साक्षाद्देव महादेव ! तज्ज्ञानमिति कीर्त्तितम् । तन्निष्ठस्तत्परो विद्वान्नित्यमक्रोधनः शुचिः । महायज्ञपरो

विप्रो लभते तदनुत्तमम् । धर्मस्यायतनं यत्नाच्छरीरं परिपालयेत् । न हि देहं विना रुद्र ! पुरुषैर्विद्यते परः । नित्यं धर्मार्थकामेषु युञ्जीत नियतो द्विजः । न धर्मवर्जितं काममर्थं वा मनसा स्मरेत् । सीदन्नपि स्वधर्मेण न त्वधर्मं समाचरेत् । धर्मो हि भगवान् देवो गतिः सर्वेषु जन्तुषु । भूतानां प्रियकारी स्यात् परद्रोहकर्मधीः । न वेददेवतानिन्दां कुर्य्यात्तैश्च न संवदेत् । यस्त्विमं नियतो विप्रो धर्माध्यायं पठेत् शुचिः । अध्यापयेच्छ्रावयेद्वा ब्रह्मलोके महीयते" । कूर्म्मपु० १४अ० । "सूत उवाच । आनृशंस्यं क्षमा सत्यमहिंसा दममार्जवम् । ध्यानं प्रसादो माधुर्य्यं मार्दवं शौचमेव च । इज्या दानं तपः सत्यं स्वाध्यायोह्यात्मनिग्रहः । व्रतोपवासौ मौनञ्च स्नानं पैशुन्यवर्जनम् । एभिर्युक्तो मुनिश्रेष्ठा ! यः सदा वर्त्तते द्विजः । हुत्वा तु पावकं पूर्वं परं ब्रह्माधिगच्छति । अविद्यो वा सविद्यो वा निरग्निः साग्निकोऽपि वा । यो विप्रस्तपसा युक्तः स परं स्वर्गमाप्नुयात् । सर्वेषामुत्तमं श्रेष्ठं विमुक्तिफलदायकम् । ब्राह्मणस्य तपो वक्ष्ये तन्मे निगदतः शृणु । सायं प्रातश्च यः सन्ध्यामुपास्तेऽखिन्नमानसः । जपन् हि पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम् । तपसा भावितो देव्या ब्राह्मणः पूतकिल्विषः । न सीदेत् प्रतिगृह्णन् स त्वपि पृथ्वीं ससागराम् । द्वे सन्ध्ये ह्युपतिष्ठेत गायत्रीं प्रयतः शुचिः । यस्तस्य दुष्कृतं नास्ति पूर्वतः परतोऽपि वा । यज्ञदानरतो विद्वान् साङ्गवेदस्य पाठकः । गायत्रीध्यानपूतस्य कलां नार्हति षोडशीम् । एवं किल्विषयुक्तस्तु विनिर्दहति पातकम् । उभे सन्ध्ये ह्युपासीत तस्मान्नित्यं द्विजोत्तमः" । तत्र देहापवित्रताहेतुः यथा "यथा देहापवित्रत्वं विप्रादीनां यतो भवेत् । देवर्षे ! शृणु तत् सर्वं नराणामानुपूर्व्विशः । जातके मृतकेऽस्नाते जलौकाभिः क्षते तथा । अपवित्रो द्विजादीनां देहः सन्ध्यादिकर्म्मसु । अपूततनुरुत्सर्गे नरो मूत्रपुरीषयोः । अस्पृश्यस्पर्शने चैव ब्रह्मयज्ञजपादिषु । रक्तपाते नखश्मश्रुच्छेदनखड्गादिभिः क्षते । विप्रादेरशुचिः कायः शस्त्राद्यैः कण्टकादिभिः । भुक्तवस्त्राननोच्छिष्टेऽपवित्रः क्षतमैथुने । शयने ब्राह्मणादीनां शरीरं शुभकर्म्मणि । ज्वरादिभिश्चतुःषष्टिरोगैर्युक्ते द्विजन्मनाम् । वपुरप्रयतं पूजादानहोमजपादिषु । धूमोद्गारे वमौ चापपतितान्नादिभोजने । तथा च रेतस्खलने मत्या, देहापवित्रता । अपवित्रं द्विजातीनां वपुः स्याद्राहुदर्शने । गर्हितदानग्रहणे पतिते पातकादिभिः । अशौचान्तेन शुद्धिः स्याज्जातके मृतके द्विज ! । सर्ववर्णाश्रमादीनां तनोः सन्ध्यादिकर्म्मसु" पाद्मोत्तरखण्डे १०८अ० । २ मन्त्रेतरवेदभागे न० । ऋ० भाष्योपोद्घाते आशङ्कापूर्वकं तल्लक्षणमुक्तं यथा "तत्र ब्राह्मणस्य लक्षणं नास्ति । कुतः ? वेदभागानामियत्तानवधारणेन ब्राह्मणभागेष्वन्यभागेषु च लक्षणस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्योः शोधयितुमशक्यत्वात् । पूर्वोक्तमन्त्रभाग एकः । भागान्तराणि च कानिचित् पूर्वैरुदाहृत्य संगृहीतानि "हेतुर्निर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः । परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पनेति" । "तेन ह्यन्नं क्रियत" इति हेतुः१ । "तदद्भो दधित्वमिति" निर्वचनम्२ । "अमेध्या वै माषाः" इति निन्दा३ । "वायुर्वै क्षेपिष्ठेति" प्रशंसा४ । "तद्व्यचिकित्सा जुहवानीश मा हौषा३मिति" संशयः५ । "यजमानेन सम्मितौदुम्बरी भवतीति" विधिः६ । "माषानेव मह्यं पचन्तीति" परकृतिः७ । "पुरा ब्राह्मणा अभैषुः" इति पुराकल्पः८ । "यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदिति" विशेषावधारणकल्पना९ । एवमन्यदप्युदाहार्य्यम् । न च हेत्वादीनामन्यतमं ब्राह्मणमिति लक्षणम् । मन्त्रेष्वपि हेत्वादिसद्भावात् । "इन्द्रवो वा वशन्ति हीति" हेतुः । "उदानिषुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यत इति" निर्वचनम् । "मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः" इति निन्दा । "अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुदिति" प्रशंसा । "अधः स्विदासी३दुपरि स्विदासी३दिति" संशयः । "वसन्ताय कपिञ्जलानालभेत" इति विधिः । "सहस्रमयुतं ददाविति" परकृतिः । "यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः" इति पुराकल्पः । इतिकरणबहुलं ब्राह्मणमिति चेत् न "इत्यददा इत्ययजथा इत्यपच इति ब्राह्मणो गायेत्" इत्यस्मिन् ब्राह्मणेन गातव्ये मन्त्रेऽतिव्याप्तेः । इत्याहेत्यनेन वाक्येनोपनिबद्धं ब्राह्मणमिति चेत् न "राजा चिद्यं भगं भक्षीत्याह यो मायातुं यातुधानेत्याह यो वा रक्षः । शुचिरस्मीत्याहे" अनयोर्मन्त्रयोरतिव्याप्तेः । आख्यायिकारूपं ब्राह्मणमिति चेत् न यमयमीसंवादसूक्तादावतिव्याप्तेः । तस्मान्नास्ति ब्राह्मणलक्षणमिति प्राप्ते ब्रूमः मन्त्रब्राह्मणरूपौ द्वावेव वेदभागावित्यङ्गीकारात् मन्त्रलक्षणस्य पूर्वमभिहितत्वादवशिष्टो वेदभागो ब्राह्मणमित्येतल्लक्षणं भविष्यति" ।

ब्रा(व्रा)ह्मणक पु॰कुत्सितार्थे कन्। कुत्सितब्राह्मणे। ब्राह्मणकर्मशून्ये ब्रा॰ "एवमुक्तो ब्राह्मणः स्यादन्यो ब्राह्मणको भवेत्" भा॰शा॰२७१अ॰उक्तेः। ब्राह्मणेन जातिमात्रेण कायति कै-क। २ब्राह्मणकृत्यरहिते विप्रवंशज्ञे। संज्ञायाम् कन्। आयुधजीविब्राह्मणप्रधाने ३देशे सि॰ कौ॰ ततः कोपधत्वात् छ। ब्राह्मणकीय तत्सम्बन्धिनि त्रि॰।

ब्रा(व्रा)ह्मणकाम्या स्त्री ६त॰। १विप्रेच्छायाम् उपचारात् २तद्विषये च "अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः। हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम्" प्रा॰त॰।

ब्रा(व्रा)ह्मणचक्षुस् न॰ ब्राह्मणस्य सर्वार्थप्रकाशकत्वात् चक्षुरिव। "श्रुतिस्मृती च विप्राणां चक्षुषी देवनिर्मिते। काणस्तत्रैकया हीनो द्वाभ्यामन्धः प्रकीर्त्तितः" हारीतोक्ते सर्वार्थप्रकाशकत्वेन विप्रस्य चक्षुस्तुल्ये वेदस्मृतिरूपे पदार्थे।

ब्रा(व्रा)ह्मणचाण्डाल पु॰ ब्राह्मणश्चाण्डाल इव। शास्त्रनिषिद्धकर्मकारिणि अपकृष्टब्राह्मणे मनुः ९।८७।

ब्रा(व्रा)ह्मणजातीय पु॰ ब्राह्मणजाति+स्वार्थे बन्धुनि जातत्वात् छ प्रकृतिलिङ्गस्यातिक्रमः। ब्राह्मजातियुक्ते

ब्रा(व्रा)ह्मणजीविका स्त्री ६त॰। याजनाध्यापनप्रतिग्रहरूपायां ब्राह्मणवृत्तौ "ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ये स्वकर्मण्यवस्थिताः। ते सम्यगुपजीवेयुः षट् कर्माणि यथाक्रमम्। अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनन्तथा। दानं प्रतिग्रहश्चैव षट्कर्माण्यग्रजन्मनः। षण्णान्तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका। याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः" मनुः। ब्राह्मणवृत्तिरप्यत्र स्त्री।

ब्राह्मणत्रा अव्य॰ब्राह्मणाय देयम् त्राच्। विप्राय देयमित्यर्थे

ब्रा(व्रा)ह्मणप्रिय ६त॰। १विष्णौ "ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणप्रियः" विष्णुस॰। २विप्रहिते त्रि॰।

ब्रा(व्रा)ह्मणब्रुव पु॰ ब्राह्मणं विप्रजातिमात्रतया आत्मानं ब्रवीति ब्रू-क ब्रा॰न वच्यादेशः। वेदतत्कर्महीने जातिमात्रोपजीविनि विप्रे "गर्भाधानादिभिर्मन्त्रैर्वेदोपनयनेन च। नाध्यापयति नाधीते स भवेद्ब्राह्मणब्रुवः" व्यासस॰। "जातिमात्रोपजीवी च कामं स्याद् ब्राह्मणब्रुवः। धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथञ्चन" मनुः। "सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे" मनुः।

ब्रा(व्रा)ह्मणयज्ञ पु॰ब्राह्मणमात्रकर्त्तृको यज्ञः शा॰त॰। विप्रमात्रकर्त्तव्ये सौत्रामणीयज्ञे "ब्राह्मणयज्ञः सौत्रामण्यृद्धिकामस्य" कात्या॰श्रौ॰ १९।१।१ "ब्राह्मणग्रहणं क्षत्रियवैश्ययोर्निवृत्त्यर्थम् ऋद्धिकामस्य ब्राह्मणस्य नेतरयोर्वर्णयोरिति सौत्रामणीति कर्मनामधेयम्" कर्कः। "तस्मादेष ब्राह्मणयज्ञो यत् सौत्रामणी" शत॰ब्रा॰ १२।८।१।१।

ब्रा(व्रा)ह्मणयष्टि स्त्री ६त॰वा ङीप्। (वामनहाटी) १वृक्षभेदे २विप्रदण्डे च स्वार्थे क। अत्रैव अमरः।

ब्रा(व्रा)ह्मणलक्षण न॰६त॰। विप्रस्यासाधारणे धर्मभेदे तच्च वसिष्ठेनोक्तं यथा "योगस्तपो दमो दानं सत्यं शौचं दया श्रुतम्। विद्या विज्ञानमास्तिक्यमेतद्ब्राह्मणलक्षणम्। सर्वत्र दान्ताः श्रुतपूर्णकर्णा जितेन्द्रियाः प्राणिवधे निवृत्ताः। प्रतिग्रहे सङ्कुचिताग्रहस्तास्ते ब्राह्मणास्तारयितुं समर्थाः"।

ब्रा(व्रा)ह्मणशस्त्र न॰ ब्राह्मणस्य शस्त्रमिव तत्कार्यकारित्वात्। अभिचारादिमन्त्रोच्चारणात्मके विप्रवाक्ये "वाक् शस्त्रं वै ब्राह्मणस्य तेन हन्यादरीन् द्विजः" मनुः। "यस्मादभिचारमन्त्रोच्चारणात्मिका ब्राह्मणस्य वागेव शस्त्रं शस्त्रसाध्यकार्यकारि" कुल्लू॰।

ब्रा(व्रा)ह्मणसम पु॰ ६त॰। "ब्रह्मबीजसमुत्पन्नो मन्त्रसंस्कारवर्जितः। जातिमात्रोपजीवी च स भवेद् ब्राह्मणः समः" व्यासोक्ते क्रियारहिते विप्रे

ब्रा(व्रा)ह्मणाच्छंसिन् पु॰ब्राह्मणे मन्त्रेतरवेदभागे विहितानि शस्त्राणि उपचारात् ब्राह्मणानि तानि शंसति द्वितीयायार्थे षष्ठ्या उपसंख्यानम् तस्याः "ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानम्" वार्त्ति॰ अलुक्। ब्रह्मरूपस्य ऋत्विजः सहकारिणि ऋत्विग्भेदे अच्छावाकशब्दे दृश्यम्। अत्र कश्चिद्विशेषोऽभिधीयते। षोडशर्त्विजां मध्ये प्रधानभूतान् चतुर उक्ता कात्या॰श्रौ॰७।१।८।९।१०। उक्तं यथा "तत्पुरुषा इतरे यथावेदम्" सू॰। "इतरे द्वादशर्त्विजो तेषामाद्यानां ब्रह्मादीनां चतुर्णां पुरुषाः आदेशकारिणोऽनुचराः सेवकाः यथावेदमिति ये यद्वेदविहितस्य कर्मणः कर्त्तारस्ते तत्पुरुषाः यथावेदमिति ये ब्रह्मपुरुषा न ज्ञायन्त इति तान् स्वयमेवाह" कर्कः "ब्राह्मणाच्छंस्यग्नीत्पोतारो ब्रह्मणः" सू॰। प्रधानपुरुषवरणेन तदनुवर्त्तित्वात्तेऽपि वृता एव भवन्ति प्रधानपुरुषे कार्यान्तरासक्तेऽन्यत्र गते वा तदीयं कर्म तत्पुरुषैरेव कर्त्तव्यम् नान्यपुरुषैरिति पुरुषाणामपि पूर्वपूर्वेण करणसम्भवे नोत्तरेण"। तस्य भावः कर्म वा "होत्राभ्यश्छः" पा॰ छ। ब्राह्मणाच्छंसीय तद्भावादौ

ब्रा(व्रा)ह्मणादि पु॰ भावे कर्मणि चार्थे ष्यञ्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः "ब्राह्मण वाडव माणव (अर्हतोनुम्

च) चोर धूर्त्त आराधय विराधय अपराधय उपराधय एकभाव द्विभाव त्रिभाव अन्यभाव अक्षेत्रज्ञ संवादिन् संवेशिन् संभाषिन् बहुभाषिन् शीर्षघातिन् विघातिन् समस्थ विषमस्थ परमस्थ मध्यमस्थ अनीश्वर कुशल चपल निपुण पिशुन कुतूहल क्षेत्रज्ञ मिश्र बालिश अलस दुःपुरुष कापुरुष राजन् गणपति अधिपति गडुल दायाद विशस्ति विषम विपात निपात (सर्व्ववेदादिभ्यः स्वार्थे) (चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च) शौटीर" पा॰ग॰सू॰। ब्राह्मणादिराकृतिगणः। तेन औचित्यादि।

ब्रा(ब्रा)ह्मणायन पुंस्त्री॰ ब्राह्मणापत्यं नडा॰ फक्। विप्रगोत्रापत्ये शुद्धवंशजाते विप्रे त्रिका॰।

ब्रा(ब्रा)ह्मणिक त्रि॰ ब्राह्मणस्य मन्त्रेतरवेदभागस्य व्याख्यानो ग्रन्थः ठक्। मन्त्रेतरवेदभागव्याख्याने ग्रन्थे।

ब्रा(ब्रा)ह्मण्य न॰ ब्राह्मणानां समूहः भावो वा ष्यञ्। १विप्रसमूहे। २ब्राह्मणधर्मे ३विप्रत्वे च।

जात्यन्तरगतस्य कारणविशेषाभावे ब्राह्मण्यप्राप्तिर्नास्तीति ब्राह्मण्यस्य दुष्प्रापत्वम् भा॰ २८ अ॰ मतङ्गोपाख्याने विस्तरेण उक्तं यथा "तिर्य्यग्योनिगतः सर्वो मानुष्यं यदि गच्छति। स जायते पुक्कशो वा चाण्डालो वाऽप्य संशयम्। पुक्कशः पापयोनिर्वा यः कश्चिदिह लक्ष्यते। स तस्यामेव सुचिरं मतङ्ग! परिवर्त्तते। ततो दशशते काले लभते शूद्रतामिति। शूद्रयोनावपि ततो बहुशः परिवर्त्तते। ततस्त्रिंशद्गुणे काले लभते वैश्यतामपि। वैश्यतायां चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते। ततः षष्टिगुणे काले राजन्यो नाम जायते। ततः षष्टिगुणे काले लभते ब्रह्मबन्धुताम्। ब्रह्मबन्धुश्चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते। ततस्तु द्विशते काले लभते काण्डपृष्ठताम्। काण्डपृष्ठश्चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते। ततस्तु त्रिशते काले लभते विप्रतामपि। ताञ्च प्राप्य चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते। ततश्चतुःशते काले श्रोत्रियो नाम जायते"। एतच्च जात्यभिप्रायं संस्कारादिना तु विशिष्टब्राह्मण्यलाभः यथोक्तमङ्गिरसा "चित्रं कर्म यथाऽनेकैरङ्गैरुन्मील्यते शनैः। ब्राह्मण्यमपि तद्वत् स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्वकैः"। २अनिग्रहे पु॰शब्दमाला। तादृशब्राह्मण्यहानिस्तु कर्मभेदात् यथा "शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मण्यादेव हीयते" इत्यादि।

ब्रा(ब्रा)ह्मणी स्त्री ब्राह्मणस्य पत्नी ङीष्। १ब्राह्मणस्य पत्न्यां ब्राह्मणस्येयम् अण् ङीप्। २ब्रह्मसम्बन्धिन्यां स्त्रियाम्। २बुद्धौ च। "मनो मे ब्राह्मणं विद्धि बुद्धिं मे विद्धि ब्राह्मणीम्"। "अरणीं ब्राह्मणीं विद्धि गुरुमस्योत्तरारणिम्। तपःश्रुते अभिमथ्नीतो ज्ञानाग्निर्जायते ततः" भा॰आश्व॰३४अ॰।

ब्रा(ब्रा)ह्मीकन्द पु॰ ब्राह्म्या इव कन्दोऽस्य। १वाराहीकन्दे राजनि॰। २ब्रह्मयष्टिकायां विश्वः।

ब्रा(ब्रा)ह्म त्रि॰ ब्रह्मण इदं ष्यञ्। १ब्रह्मसम्बन्धिनि स्त्रियां ङीप्। २विवाहे ३हस्ये च धरणिः।

ब्रा(ब्रा)ह्ममुहूर्त्त पु॰ ब्रह्मा देवताऽस्य व्यक् टिलोपः कर्म॰। अरुणोदयात् प्राग्वर्त्तिनि "रात्रेश्च पश्चिमे यामे मुहूर्त्तो ब्राह्म उच्यते" "रात्रेश्च पश्चिमे यामे मुहूर्त्तो यस्तृतीयकः। स ब्राह्म इति विख्यातो विहितः संप्रबोधने" आ॰त॰ हुमन्तुना उक्ते दण्डद्वयात्मके काले

ब्रू कथने अदा॰उभ॰द्विक॰सेट्। ब्रवीति आह ब्रूते। अवोचत् अवोचत। उवाच ऊचतुः। अस्यार्द्धधातुके वच्यादेशोऽनित्यः तेन "विब्रूतिः कटको हता"। ब्राह्मणब्रुव इत्यादि सिद्धम्। अनु+पश्चात् कथने अनुवादे। वि+विरुद्धतया कथने विवादे च।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्य-
सङ्कलिते वाचस्पत्याभिधाने वकारादि
शब्दार्थसङ्कलनम्।

भ

भकारः पवर्गीयचतुर्थवर्णो व्यञ्जनवर्णभेदः। तस्योच्चारणस्थानमोष्ठौ। अस्योच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्नः ओष्ठाभ्यां सह जिह्वाग्रस्य स्पर्शः अतस्तस्य स्पर्शवर्णता। बाह्यप्रयत्नाश्च संवारनादघोषाः महाप्राणश्च। तस्य ध्येयरूपं यथा "भकारं शृणु चार्वङ्गि! स्वयंपरमकुण्डली। महामोक्षप्रदं वर्णं तरुणादित्यसंप्रभम्। पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा" कामधेनुतन्त्रम्। अस्य अधिष्ठातृदेवताध्यानं यथा "तडित्प्रभां महादेवीं नागकङ्कणशोभिताम्। षड्भुजां वरदां भीमां रक्तपङ्कजलोचनाम्। रक्तवस्त्रपरीधानां रक्तपुष्पोपशोभिताम्। चतु-

वर्गप्रदां देवीं साधकाभीष्टसिद्धिदाम्। एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्"। अस्य वाचकशब्दाः यथा "भः क्लिन्ना भ्रमरो भीमो विश्वमूर्त्तिर्निशा-भवम्। द्विरण्डो भूषणो मूलं यज्ञसूत्रप्रवाचकः। नक्षत्रं भ्रमणा दीप्तिर्वयोभूमिः पयो नभः। नाभिर्भद्रं महाबाहुर्विश्वमूर्त्तिर्विताण्डवः। प्राणात्मा तापिनी वज्रा विश्वरूपी च चन्द्रिका। भीमसेनः सुधासेनः सुखी मायापुरं हरः"। वर्णाभिधानम्। मातृकान्यासेऽस्य नाभौ न्यास्यता काव्यादावस्य प्रयोगे "सुखभयमरणक्लेश-दुःखं पवर्गः" वृ०टी० उक्तेः क्लेशः फलम्।

भ न० भाति भा—क। १नक्षत्रे अमरः। २ग्रहे शब्दरत्ना०। ३राशौ ज्यो०त०। ४शुक्राचार्य्ये पु० मेदि०। तेषां दीप्तिमत्त्वात् तथात्वम्। ५भूधरे एकाक्षरकोषः। ६भ्रान्तौ पु० शब्दरत्ना०। वृ०र०उक्ते ७आदिगुरुके अन्त्य-लघुद्वये वर्णत्रये। तस्य काव्यादौ प्रयोगे फलं यशः देवताचन्द्रः यथोक्तं वृ०र० टीकायाम् "भश्चन्द्रो यश उज्ज्वलम्"। [पायौ ऋ० १०।१६२।

भंसस् पु० भसत् कटिदेशः पृषो०। उपचारात् तत्सम्बन्धिनि

भकार पु० भ+स्वरूपे कार। भस्वरूपे वर्णे।

भकक्षा स्त्री ६त०। नक्षत्रकक्षायाम्।

"भवेत् भकक्षा तिग्मांशोर्भ्रमणं षष्टिताडितम्। सर्वो-परिष्टाद्भ्रमति योजनैस्तैर्भमण्डलम्" सू० सि०। "सूर्य्यस्य भ्रमणं कक्षापरिधिमानं योजनात्मकम्" "खखार्थैकसुरार्णवाः" ४२२ १२०० इति वक्ष्यमाणं षष्ट्यागुणितं सत् नक्षत्राणां कक्षा नक्षत्राधिष्ठितगोलस्य मध्यवृत्तं स्यात्। तैर्नक्षत्रकक्षामितैर्योजनैर्भमण्डलं नक्ष-त्राधिष्ठितगोलमध्यवृत्तं सर्वोपरिष्टाच्चन्द्रादिसप्तग्रहेभ्य उपरि दूरं भ्रमति भूगोलादभितः परिभ्रमति" रङ्गना०।

भकूट न० ६त०। विवाहे दम्पत्योः शुभाशुभसूचके राशिसमूहे तस्य शुभाशुभत्वं च उपयमशब्दे १२५१ पृ० दर्शितम्। "खेटारित्वं नाशयेत् सत् भकूटम्"। "प्रोक्ते दुष्टभकूटके परिणयः" मुहू० तत्रैव दृश्या। [शब्दार्थकल्पतरुः।

भक्किका स्त्री फड़िङ्गा+पृषो०। (फड़िङ) ख्याते कीटभेदे

भक्त पुंन० भज—क्त। १अन्ने ओदने अमरः। २भक्तियुक्ते ३तदात्मके तत्परे ४विभक्ते कृतभागे च त्रि० "भक्तो हरः शुध्यति यद्गुणः स्यात्" लीला०। अन्नपाकप्रकारस्त-ण्डुलस्य भावप्र० उक्तो यथा

"सुधौतांस्तण्डुलान् स्फीतांस्तोये पञ्चगुणे पचेत्। तद्भक्तं प्रसृतञ्चोष्णं विशदं गुणवन्मतम्। भक्तं वह्नि-करं पथ्यं तर्पणं रोचनं लघु। अधौतमसृतं शीतं गुर्वरुच्यं कफप्रदम्"।

भक्तियुक्तलक्षणादिकं तद्भेदश्च मुक्ताफले उक्तं यथा "सकृन्मनः कृष्णपदारविन्दयोर्निवेशितं तद्गुणरागि यै-रिह" "ते भक्ताः इति लक्षणं स च नवधा हासादिनववि-धरसास्वादमूलकत्वेन नवविधत्वात्"। रसभेदे भक्तविशेषाः मुक्ताफले दर्शिताः यथा "तस्य तत् खेलनं दृष्ट्वा गोप्यः प्रेमपरिप्लुताः। व्रीडिताः प्रेक्ष्य चान्योऽन्यं जातहासा न निर्ययुः" भाग०१०।१२अ० तथाच हासे गोप्यः सम्भोगशृ-ङ्गारे गोप्यादयस्तत्र दर्शिताः। विप्रलम्भशृङ्गारेऽपि गोप्य-स्तत्र दर्शिताः। "अन्तर्गृहगताः काश्चिद्गोप्योऽलब्धविनि-र्गमाः। इत्यादितद्भावनायुक्ता दध्युर्मीलितलोचनाः। दुः-सहप्रेष्ठविरहतीव्रतापधुताशुभाः। ध्यानप्राप्ताच्युताश्लेष-निर्वृत्या क्षीणमङ्गलाः। तमेव परमात्मानं जार-बुद्ध्याऽपि सङ्गताः। जहुर्गुणमयं देहं सद्यः प्रक्षीण-बन्धनाः। अन्यानि रासपञ्चाध्यायीवाक्यानि तत्रोदा-हृतानि दृश्यानि। करुणरसेऽर्जुनादयः। वाक्यानि तत्र दृष्टानि। रौद्ररसे हिरण्यकशिपुशिशुपालादयः। भयानकरसे कंसादयः। बीभत्सरसे पुरूरवाःपिङ्गला-दयश्च। शान्तरसे नारदादयः। अद्भुतरसे श्रीदाम-ब्रह्मादयः। वीररसे बलिप्रभृतयः। तत्र दानवीरे बलिः धर्मवीररसे कविप्रभृतयः। युद्धवीरे शिशुपालादयः। ए-तेषां मूलवाक्यानि तत्र दृष्टानि। अधिकं भक्तिशब्दे दृश्यम् "भक्तानां लक्षणं लक्ष्मि! गूढं श्रुतिपुराणयोः। पुण्य-स्वरूपं पापघ्नं सुखदं भक्तिमुक्तिदम्। सारभूतं गोप-नीयं न वक्तव्यं खलेषु च। गुरुवक्त्राद्विष्णुमन्त्रो यस्य कर्णे विशत्यलम्। वेदवेदाङ्गवेदान्तास्तं पवित्रं वदन्ति हि। पुरुषाणां शतं पूर्वं पूतं तज्जन्ममात्रतः। स्वर्गस्थं नरकस्थं वा मुक्तिमाप्नोति तत्क्षणात्। यैः कैश्चिद्वा यत्र वा जन्म लब्धं येषु च जन्तुषु च। जीवन्मुक्तास्ते च पूता यान्ति काले हरेः पदम्। मद्भक्तियुक्तो मत्पूजा-नियुक्तो मद्गुणान्वितः। मद्गुणश्लाघनीयश्च सन्निविष्टश्च सन्ततम्। सगद्गदः साश्रुनेत्रः स्वात्मविस्मृत एव च। न वाञ्छति सुखं मुक्तिं सालोक्यादिचतुष्टयम्। ब्रह्म-त्वममरत्वं वा तद्वाञ्छा मम सेवने। इन्द्रत्वञ्च मनुत्वञ्च देवत्वञ्च सुदुर्लभम्। स्वर्गराज्यादिभोगांश्च स्वप्ने च न हि वाञ्छति। ब्रह्माण्डानि विनश्यन्ति देवा ब्रह्मादयस्तथा।

कल्याणभक्तियुक्तस्य मद्भक्तो न प्रणश्यति। भ्रमन्ति भारते भक्ता लब्ध्वा जन्म सुदुर्लभम्। तेऽपि यान्ति महीं पूत्वा परं तीर्थं ममालयम्" ब्रह्मवै० प्र० ५अ०। "रतिः कृष्णकथायाञ्च यस्यास्तु पुलकोद्गमः। मनो निमग्नं यस्यैव स भक्तः कथितो बुधैः। पुत्रदारादिकं सर्वं जानाति श्रीहरेरपि। आत्मना मनसा वाचा स भक्तः कथितो बुधैः। दयास्ति सर्वभूतेषु सर्वं कृष्णमयं जगत्। यो जानाति महाज्ञानी स भक्तो वैष्णवोत्तमः" ब्रह्मवै०जन्म० ३अ०। त्रिविधभक्तलक्षणं यथा "भक्तानां त्रिविधानाञ्च लक्षणं श्रूयतामिति। हरणश्यारतो भक्तो मन्नामगुणकीर्त्तिषु। मनो निवेशयेत् त्यक्त्वा संसारसुखकारणम्। दास्यं विना नहीच्छेत्तु सालोक्यादिचतुष्टयम्। नैव निर्वाणमुक्तिञ्च सुधापानमभीप्सितम्। ध्यायते मत्पदाब्जञ्च पूजयेद्भक्तिभावतः। कौतुकात्तस्य देवा सङ्कल्परहितस्य च। सर्वसिद्धिं न वाञ्छन्ति तेऽणिमादिकमीप्सितम्। ब्रह्मत्वममरत्वञ्च सुरत्वं दुःखकारणम्। वाञ्छन्ति निश्चलां भक्तिं मदीयामतुलामपि। स्त्रीपुंविभेदो नास्त्येव सर्वजीवेषु भिन्नता। तेषां सिद्धेश्वराणाञ्च प्रवराणां व्रजेश्वर!। क्षुत्पिपासादिकं निद्रां लोभमोहादिकं रिपुम्। त्यक्त्वा दिवानिशं साध्व ध्यायते च दिगम्बरः। स मद्भक्तोत्तमो नन्द! श्रूयतां मध्यमादिकम्। नासक्तः कर्मसु स्वेहो पूर्वप्राक्तनतः शुचिः। करोति सततञ्चैव पूर्वकर्मनिकृन्तनम्। न करोत्यपरं यस्मात् सङ्कल्परहितस्य सः। सर्वं कृष्णस्य यत्किञ्चिन्नाहं कर्त्ता च कर्मणः। कर्मणा मनसा वाचा सततं चिन्तयेदिति। न्यूनभक्तस्य तन्न्यूनः स च प्राकृतिकः स्मृतः। यमं वा यमदूतं वा स्वप्नेन च न पश्यति। पुरुषाणां सहस्रञ्च पूर्वं भक्तः समुद्धरेत्। पुंसां शतं मध्यमश्च तच्छतार्धञ्च प्राकृतः। भक्तश्च त्रिविधस्तात! कथितश्च तवाग्रतः" इति तत्रैव ८४अ०। भावे क्त। ५भजने न०।

भक्तकंस पुंन०भक्तार्थः कंसः। भक्ताहरणार्थे पात्रे "भक्ताख्यास्तदर्थेषु" पा० आद्युदात्ततास्य।

भक्तकर पु० भक्तं भजनं करोति कृ–ट। धूपे कृत्रिमधूपे शब्दच०। [सूपकारे हेमच०।

भक्तकार त्रि० भक्तं करोति कृ–अण् उप०स०। पाचके

भक्ततूर्य्य न० भक्ते तद्भोजनकाले वादनीयं तूर्य्यम् शा०त०। भोजनकाले वादनीये वाद्यभेदे त्रिका०।

भक्तदास पु० भक्तेन अन्नमात्रलाभेन दासः कृतोऽन्नदासभावः। पञ्चदशदासान्तर्गते दासभेदे। "भक्तदासश्च विज्ञेयः" इति स्मृतिः। दासशब्दे दृश्यम्।

भक्तपुलाक पु० भक्तस्य पुलाक इव। सिक्थे अन्नमण्डे (माँड़) त्रिका०।

भक्तमण्ड पु० ६त०। भक्तस्य निस्रावे (माँड़)। हेमच०।

भक्तवत्सल त्रि० ६त०। १भक्तेषु स्निग्धे २विष्णौ पु०। "माधवो भक्तवत्सलः" विष्णुस०।

भक्तसिक्थ पु० ६त०। भक्तमण्डे अमरः।

भक्ति स्त्री भज–क्तिन्। १सेवायाम् आराधनायां, २तदेकताने चित्तवृत्तिभेदे ३विभागे ४गौण्यां वृत्तौ ५उपचारे ६अवयवे ७भङ्ग्याम् ८श्रद्धायाम् ९रचनायाञ्च "भवति विरलभक्तिः" रघुः। भक्तिलक्षणमुक्तं शाण्डिल्यसूत्रटीकयो यथा "सा परानुरक्तिरीश्वरे" सू० "अत्र सा परेति लक्ष्यनिर्देशः। शेषं लक्षणम्। परेति गौणीं व्यावर्त्तयति। ईश्वर इति प्रकृताभिप्रायम्। आराध्यविषयकरागत्वमेव भक्तित्वम्। इह तु परमेश्वरविषयकान्तःकरणवृत्तिविशेष एव भक्तिस्तद्वैशेष्यं च लौकिकानुरागादौ सुगमम्। यथोक्तं परमभक्तिमता प्रह्लादेन। (विष्णुपु०। अंशे१।अ०२०। श्लो० १७)। "या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी। त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्मापसर्पतु"। अत्र प्रीतिपदेन सुखनियतो राग एव लक्षितः। अन्यथा प्रीतेः सुखरूपाया निर्विषयत्वेन विषयसप्तमी न स्यात् तस्याः सुखज्ञानरूपत्वेऽपि तज्ज्ञानस्य सुखविषयत्वाद्विषयविषयत्वासम्भवात्। तस्मादनुरक्तिरेव सविषयिणी लक्षिता। न च विषयजन्यप्रीतिरर्थः जनकसप्तम्या अननुशासनात्। किञ्च "अचञ्चलास्तु सदा त्वयि" इत्यत्र भक्तेरीश्वरविषयतासिद्धौ प्रीतिपदेनापि तदेकवाक्यतया सैवोच्यते। पूर्वं प्रतिजन्म भक्तिप्रार्थनमिह तु विषयरागदृष्टान्तेन तस्या एव सर्वथान्यपरिहार्यत्वप्रार्थनमिति विशेषः। विषयजन्यप्रीतिरपि रागं विना न सम्भवतीति रागाव्यापकत्वम्। तथा च पातञ्जलसूत्रम्। (पा०२।सू०७पृ०७६) "सुखानुशयी रागः" इति। तस्यैव वक्ष्यमाणलिङ्गेषु व्यापनाद्भावनाच्च भक्तित्वम्। न तु क्वचित् स्मरणस्य, क्वचिच्च कीर्त्तनादेः अननुगमात्। न च तज्ज्ञानस्य तत्त्वं द्वेषादिमत्स्वपि तत्प्रसङ्गात्। नाप्याराध्यत्वेन ज्ञानं वा पूजानमस्काराद्याराधनास्वननुगमात्। अपि च बलाद्भयाद्वा नमस्कार्यत्वादिज्ञानवत्स्वपि भक्तोऽयमनुरक्तोऽयमिति व्यवहारापत्तेः। अनु-

रागादिव्यवहिताराध्यत्वज्ञानमिति चेत् अनुराग एवास्तु अतएव गी०।अ०१०। श्लो०९) । "मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम्। कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च। तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम्। ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते" इत्यादौ मद्गतचित्तप्राणादीनां भजनमुक्तं माराध्यत्वेन ज्ञानवताम् । अतएव च कृष्णस्य कमनीयाकृतिदर्शनेनानुरक्तानां गोपतरुणीनामपि भक्तिफलं मुक्तिः श्रूयते । अनुस्तु न लक्षणान्तर्गतः किन्तु भगवन्महिमादिज्ञानादनुपश्चाज्जायमानत्वादनुरक्तिरित्युक्तम्। ननु पित्रादिगोचरानुरागस्यापि प्रकृतभक्तित्वं प्रसज्येत जगत एव परमेश्वरात्मकत्वात् । अथ विकाराविशिष्ट एव तथात्वं वाच्यं तथापि गोपीप्रभृतीनां प्रादुर्भावावच्छिन्नेश्वरमक्तावव्यापकम् । उच्यते जीवोपाध्यनवच्छिन्नचेतनविषयिणी अनुरक्तिरेव सेति। एवञ्च प्रादुर्भावावच्छिन्ने परिपूर्णे च भक्तिः संगृहीता भवति" टीका। "तत्संस्थस्यामृतत्वोपदेशात्" ३सू० "तस्मिन्नीश्वरे संस्था भक्तिर्यस्य स तथोक्तः । तस्यामृतत्वं फलमुपदिश्यते (छा०|पृ० १२७) "ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति"। तस्मान्निष्फलत्वगौणफलत्वनिबन्धना तदजिज्ञासा परिहृता भवतीति" टी० । "ज्ञानमिति चेन्न द्विषतोऽपि ज्ञानस्य तदसंस्थितेः" ४सू० "ननु ब्रह्मसंस्थाशब्देन ब्रह्मज्ञानमेवोच्यते न तु तद्भक्तिः । तथाचामृतत्वफलं तस्यैवेति चेद्ब्रूषे। नैष दोषः। संस्था भक्तिरेव न ज्ञानं द्विषतस्तज्ज्ञानवतोऽपि तत्संस्थत्वव्यवहाराभावात् । राजाद्यनुरक्ताः खल्वमात्यमित्रादयस्तत्संस्था इति व्यपदिश्यन्ते न पुनः प्रतिपक्षभूपालाः । शब्दार्थनिर्णयो हि लोकवदेव वेदेऽपीति । अतएव चिरकारिकोपाख्याने "विस्मृते न कालेन पत्नीसंस्था व्यतिक्रमः। सोऽब्रवीच्च भृशं तप्तो दुःखेनाश्रूणि वर्त्तयन्" । (महाभा० शा० अ० २६७ श्लो० ९५२६) इत्यनेन पतिभक्त्यतिक्रम उक्तः । तस्मात् संस्था भक्तिरिति एवञ्च (ब्रह्मसू०।अ०१|पृ०७) "तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशादिति" बादरायणीयसूत्रस्याप्ययमेवार्थोऽध्यवसेयः" टी० "तयोपक्षयाच्च" ५सू०। "तया भक्त्या मुक्तिं प्रति ज्ञानमुपक्षीणं यस्मात्चकार उक्तयुक्तिसमुच्चयार्थः (गी०।अ०७।श्लो० १२)। "यदा ते निश्चलं चेतो मयि भक्तिसमन्वितम्। तदा त्वं मत्प्रसादेन निर्वाणमपि यास्यसि" इति स्थितम्। ननु (श्वे०।पृ०।७२) "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इत्यत्र वेदनफलं मुक्तिः श्रुता तद्विरोधेन स्मृतीनामन्यार्थत्वं स्यादिति चेन्न अत्रापि तथैवोपक्षयात् । तथा हि अतिमृत्युपदं न मुक्तौ रूढं किन्तु यस्यां सत्यां मृत्योरतिक्रम इति व्युत्पत्त्या तदपेक्षया यतो भक्तेर्मृत्यतिक्रम इति व्युत्पाद्य भक्तिमेवातिमृत्युपदेनाभिधत्ताम् उपपदविभक्त्यर्थापेक्षया कारकविभक्त्यर्थस्य बलवत्त्वात् । (गी०।अ०१२पृ०७)। "तेषामहं समुद्धर्त्ता मृत्युसंसारसागरात् । भवामि न चिरात् पार्थ ! मय्यावेशितचेतसाम्" । इत्यादिना भक्तितो मृत्योरतिक्रमोक्तेः । मन्त्रश्च भवति (तैत्तिरीयमन्त्रभागे) "त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम्। उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतादिति" । अत्र यजनं भक्तिः तथैव तत्कल्पव्याख्यानात् नचास्यां श्रुतौ भक्तेरसन्निधानं मुक्तावपि तुल्यत्वात् । तस्मादनयापि श्रुत्या ज्ञानस्योपक्षय एव प्रतीयत इति । ननु तथापि भक्ते रागरूपत्वे किं कारणमित्यपेक्षायामाह" टी०। "द्वेषप्रतिपक्षभावाद्रसशब्दाच्च रागः" सू०। "भक्तिः खलु राग एव भवितुमर्हति कुतः द्वेषविरोधित्वात् । लोके हि द्वेष्टायं भक्तोऽयमिति मिथोविरुद्धधर्मवति व्यवह्रियते तत्र द्वेषविरोधी च राग एव प्रसिद्धो न ज्ञानादिः । एवञ्च भगवति शिशुपालस्य द्वेषानुबन्धमभिधाय विष्णुपु० अ० ४ १५ गद्येन १० "अयं हि भगवान् कीर्त्तितः संस्मृतश्च द्वेषानुबन्धेनापि अखिलसुरासुरदुर्लभं फलं प्रयच्छति किमुत सम्यगभक्तिमताम्" इत्युक्तम् । तथा चान्यस्मृतौ "विद्वेषादपि गोविन्दं दमघोषात्मजः स्मरन् । शिशुपालो गतः स्वर्गं किं पुनस्तत्परायणः" इति अत्रापि द्वेषविरोधित्वेन भक्तेरभिधानात् । तथा च गीतासु (गी०अ०१६ । श्लो०१८)। "मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः । तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् । क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु । आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि । मामप्राप्यैव कौन्तेय ! ततो यान्त्यधमां गतिम् । इति । तद्विरोधिनी च भक्तिरीश्वरविषयैवानुरक्तिरिति युज्यते । किञ्च (तैत्ति० । पृ०१००) "रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दीभवतीतिशब्दाद् ब्रह्मानन्दाविर्भावहेतुत्वं ब्रह्मगोचरस्य रसस्य हेतुतावगम्यते । रसश्च रागः (गी० । अ० २ । श्लो० ५९) । "रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्त्तते" इत्यादौ प्रसिद्धः । अत्र

रक्तो विषयरागः । अत एव च (विष्णुपु० अ० ४ । अ० ४ गद्यम्) रामलक्ष्मणादीनां स्वर्लोकारोहणमुक्त्वा "येऽपि तेषु भगवदंशेष्वनुरागिणः कोशलनगरजानपदास्तेऽपि तन्मनसस्तत्सलोकतामापुरिति" साक्षादेव भक्तावनुरागशब्दः प्रयुक्त इति । तस्मादपि न ज्ञानं किन्त्वनुरागरूपैव भक्तिर्निःश्रेयसफलेति । ननु द्वेषविरोधित्वं न रागत्वे लिङ्गम् उदासीनत्वेनानैकान्त्यादिति चेत् उच्यते द्वेषकार्य्यं हि निवृत्तिस्तद्विरोधिनी प्रवृत्तिरिति । भवति च भक्तानां भजनीयानुवर्त्तनादौ प्रवृत्तिस्तद्विरोधिनां तदनुवर्त्तनादौ निवृत्तिः । एवञ्च कार्य्यमुखेन विरोधमभिप्रेत्य द्वेषप्रतिपक्षत्वमुक्तम् । तथा च प्रयोक्तव्यं भक्तिर्भजनीयगोचररागरूपा तदनुवर्त्तनादिहेतुर्हितसाधनताधीभिन्नात्मविशेषगुणत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा द्वेषः । रागोत्कर्षेण तदनुवर्त्तनाद्युत्कर्षस्य दृष्टत्वाच्च । किञ्च यो यस्मिन् भक्तस्तत्र तस्यौदासीन्याभावेऽवगते भक्तिस्तादृशानुवर्त्तनाद्यनुकूलद्वेषविरोधिगुणरूपा अनुवर्त्तनहेत्वात्मविशेषगुणत्वाद्धितसाधनताधीवदिति हितसाधनताधीत्वबाधसहकारेण परिशेषाद्रागत्वसिद्धिः । किमुत भक्तिमतामिमित्येतत् कैमुतिकन्यायो विरोधिन्येव द्रष्टव्यः । (गी० । अ० ९ । श्लो० ३२) । "मां हि पार्थ ! व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः" । "किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः" इत्यादौ च । एवं (गी० । अ० १६ । श्लो० १८) "मामात्मपरदेहेष्वित्यनेन द्वेषस्य संहारहेतुत्वात् तद्विरोधिगुणो जीवोपाधिपरिहारेण परात्मगोचरो राग एव भक्तिरूपः संसारनाशहेतुः । एतदेवोक्तं मामप्राप्यैवेति । चकारात् पुलकादिरागलिङ्गेनापि रागत्वम् । प्रसिद्धं हि "पुलकाञ्चितेन कथयति मय्यनुरागं कपोलेन" इत्यादौ । भक्तेर्गुणान्तरत्वे तु पृथग्लिङ्गताकल्पने गौरवात् । स च रागः केषाञ्चिदिष्टसाधनताज्ञानजन्योऽपि यागादिवदिच्छारूप एव । अस्माकं तु प्रीणाम्यनुरज्यामि नेच्छामीत्यादिप्रतीतेरागः पृथगेव द्वेषवत् । इच्छाया असिद्धमात्रविषयत्वाद्रागस्य सिद्धासिद्धविषयत्वाच्च । प्रत्युत तस्येच्छात्वादिव्याप्यत्वकल्पनागौरवाच्चेति दिक् । तस्मात्तल्लक्षणासिद्धिरिति । ननु भक्तिः क्रियात्मिका सा च निःश्रेयसाय न भवते (तैत्ति० । आरण्य० । [illegible] सूक्त २१) "न कर्म्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकेऽमृतत्वमानशुः" इत्यादिश्रुतिविरोध इत्याशङ्क्य परिहरन्नाह टी० । "न क्रिया कृत्यनपेक्षणाज्ज्ञानवत्" ७सू० । सा भक्तिर्न क्रियात्मिका भवितुमर्हति प्रयत्नानुविधानाभावात् । यच्च प्रयत्नानुविधायि तच्च क्रियात्मकं यथा ज्ञानम् । तद्धि प्रमाणवस्त्वधीनं न पुरुषेण स्वेच्छया कर्त्तुमकर्त्तुमन्यथा कर्त्तुं शक्यते । तथा भक्तिरपि न हि रागिस्त्रीमदात्पुत्रादिविषयिणी पुंव्यापारेण तथा भवति भक्तिः किन्तु पूर्व्वसुकृतगौणभक्त्यादिसाधनाधीनेति" टी० । "अतएव फलानन्त्यम्" ८सू० । "यतः सा न क्रियात्मिका अतएव तत्फलस्य निःश्रेयसस्यानन्त्यमुपपद्यते । अन्यथा (छा० । ८०५।२८) "तद्यथेह कर्म्मजितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते" इत्यनेनामृतत्वस्यापि क्षयित्वं प्रसज्येतेति" टी० । "तद्वतः प्रपत्तिशब्दाच्च न ज्ञानमितरप्रपत्तिवत्" ९सू० । "भवति हि भगवद्वाक्यं (गी० । अ० ७ । श्लो० १९) "बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते । वासुदेवः सर्व्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः" इति । ज्ञानवतः प्रपत्तिरुक्ता भक्तेर्ज्ञानहेतुत्वे नेदमुपपद्यते इतरप्रपत्तिवदिति । यथा तदनन्तरं (गी० । अ० ७ । श्लो० २०) । "कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः" । इत्यनेन देवतान्तरप्रपत्तिनिन्दामुखेनैव प्रपत्तिः स्तूयते । तत्र देवताभक्तेरेव प्रपत्तिशब्देन वाचनं न तज्ज्ञानस्य । तस्या एव प्रपत्तेरुभयत्र प्रत्यभिज्ञानात् इति । चकाराच्च ज्ञानानन्तर्य्यश्रवणमपि ज्ञानत्वाभावे निदानम् । यथा (गी० । अ० १५ । श्लो० १९) । "यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् । स सर्व्वविद्भजति मां सर्व्वभावेन भारत !" इति । तथा (गी० । अ० ९ । श्लो० १३) । "भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् । इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः" । इति च । तस्मान्न ज्ञानात्मिका । यद्यपि रागत्वेनैव ज्ञानभेदः सिद्धस्तथापि भक्तिशब्दो ब्रह्मज्ञाने गौण इति शङ्कानिरासार्थमेतत् । इदन्तु चिन्त्यते भगवद्गीतावाक्यानि न शब्दविधया वेदवत् प्रमाणम् । किन्तु भारतस्मृतित्वेन तथा च कथं शब्दादिति निर्द्देशः । अत्र केऽनुमितशब्दादिति व्याचक्षते । अत्रोच्यते अदृष्टार्थकभगवद्वाक्यत्वमेव वेदत्वं तच्च गीतास्वप्यविशिष्टम् । अतएव भगवद्गीतासूपनिषत्स्विति दृश्यते, केवलं त एव श्लोका व्यासेन निबद्धाः तथा च पुराणान्तरम् । "गीता सुगीता कर्त्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः । या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्मा-

ह्विनिःसृता"। न च शूद्राणामश्रवणप्रसङ्गः भारतश्रवणा-ध्ययनस्थानेनैव तदुपपत्तेः प्रणवादिस्तुत्यादिवत्। तद्वि-च्छायेति चेन्न लक्षणाऽपरिपूर्त्तेः। तथाचोक्तमाचार्यैः। "तानेव वैदिकान् मन्त्रान् भारतादिनिवेदितान्। स्वाध्यायनियमं हित्वा लोकबुद्ध्या प्रयुञ्जते"टी०। १आ०। "एवमस्तुतस्य प्रत्यनन्यथासिद्धायां भक्तौ लक्षितायां ज्ञान-योगभक्तीनामङ्गप्रधानभावविवेकाय द्वितीयाह्निकस्यारम्भः। "सा मुख्येतरापेक्षितत्वात्"१०सू०। आह्निकसमाप्तावुक्तस्य पुनः स्मरणाय सेति निर्देशः। सा परा भक्तिर्मुख्या प्रधा-नम् इतरैरात्मज्ञानयोगादिभिः स्वोपकार्य्यतयापेक्षित-त्वादित्यर्थः। छान्दोग्ये (प्र०६।१६) "यो भूमा तत्सुखम्" इत्याद्युपक्रम्य श्रूयते "आत्मैवेदं सर्वमिति स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरा-त्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स स्वराड् भवतीति" तत्रात्मरतिरूपायाः परभक्तेः पश्यन्निति दर्शनमप्रिय-त्वादिमननिरासमुखेनाङ्गं भवति। यथा "दण्डी प्रैष-मन्वाह प्राचीनावीती दोहयति अभिजानन् जुहोति धनवान् सुखवानित्यादौ दण्डाद्यङ्गं तथा "दर्शनमपि रतेरङ्गं मननविज्ञानयोरुक्तप्रियदर्शनार्थतया न्याय-प्राप्तयोरनुवादः। एवमात्मक्रीडादेरतिनैयत्यादर्थप्राप्तो-ऽनुवाद एव। अन्यथा रत्युद्देशेन दर्शनादिविधौ दर्शनाद्युद्देशेन वा रत्यादिविधौ वाक्यानि भिद्येरन्। तस्मात् (पूर्वमीमांसायाम्। अ० ३। पा०१। सू० २) "शेषः परार्थत्वादिति" न्यायाद्दर्शनमङ्गमिति। अतएव भगवान् मनुरपि। (महाभार०। शान्ति०।अ०१८४। श्लो० ७१११।७११२)। "अस्यक्त्वा प्राकृतं कर्म नित्यमात्मरतिर्मुनिः। सर्वभूतात्मभूतात्मा स्याद्वै परमां गतिः"। इत्यनेनात्मरतेः प्राधान्यमाहेति" टी०। "प्रकरणाच्च"११सू०। "प्रकरणं रतेरेव फलवत्त्वात् तस्मात्त-त्प्रकरणस्थं दर्शनमङ्गं भवितुमर्हतीति"टी०। "दर्शनफल-मिति चेन्न तेन व्यवधानात्"१२सू०। "अथ दर्शनस्यैव फलं स्वाराज्यलक्षणमस्तुतस्य तथा च तस्यैव प्रकरणमिति वैप-रीत्यमिति चेन्न तेन तच्छब्देन व्यवधानात् (छां०। प्र०५।१६।१७) स स्वराड् भवतीत्यत्र तच्छब्देन सन्निकृष्टा-त्मरतिमात्रमेवोपस्थाप्यते न विप्रकृष्टः पश्यन्निति व्यव-हितोपस्थितौ कारणाभावात्। प्रकरणमेव कारणमिति चेन्न अन्योन्याश्रयात्"टी०। "दृष्टत्वाच्च"१३सू०। "दृष्टं हि लोके सौन्दर्यादिज्ञानस्य तद्गुणरागरूपे रतिहेतुत्वं न तु रतेर्ज्ञानहेतुत्वमिति दृष्टोपकारत्वादप्यङ्गत्वमवसीयते। दृष्टं च प्राकृतनिष्काम्यत्वात्मरहितत्वाप्रियत्वादिज्ञानं मनोमालिन्यकारणं भूतेषु करुणावत्सलत्वाद्याहतैश्वर्याति-शयितरूपाश्रय आत्मेति ज्ञानम्मालिन्यनिवृत्तिस्ततः परा भक्तिरिति। अतएव गीयते (गी०।अ०५। श्लो० १७)। "तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः। गच्छन्त्यपु-नरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः। इति। तथा आयु-र्वेदेऽपि (अष्टाङ्गहृदये। अ० १। श्लो० २२)। धी-धैर्य्यात्मादिविज्ञानं मनोदोषौषधं परम्" टी०। "अत-एव तदभावाद्वल्लवीनाम्"१४सू०। "यतो ज्ञानं दृष्टोपकार-कमङ्गमत एव दृष्टोपकारं निरस्य मनोमालिन्यादिबाधात् प्रधानभगवदनुरागमात्रेण वल्लवीनां मुक्तिः स्मर्य्यते। (विष्णुपुराणे। अंशे ५। अ० १३। श्लो० १४। १५। "तच्चिन्ताविपुलानन्दक्षीणपुण्यचया सती। तदप्राप्ति-महादुःखविलीनाशेषपातका। चिन्तयन्ती जगत्सूतिं परब्रह्मस्वरूपिणम्। निरुच्छ्वासतया मुक्तिं गतान्याः गोपकन्यका" इति। अत्र सुखदुःखलिङ्गेनानुरागोऽनु-मीयते न मुक्तिरिति वाक्यार्थः। दारबाधादनवहत-कृष्णत्वेनापि कर्मणा फलसिद्धिरिव तासां रागान्मुक्ति-रप्यवगम्यते ज्ञानमङ्गमेव प्रधानत्वे तु तदभावे फलं न स्यात् चिन्ता च न ब्रह्मात्मैक्यज्ञानं तत्कारण-श्रवणमननाद्यसम्भवात्। किन्त्वनुरागनियतानुस्मृति-रेव। नचायमर्थवादः अपूर्वार्थत्वाभावात् सन्निधौ विध्य-भावाच्चेति"टी०। "भक्त्या जानातीति चेन्नाभिज्ञप्त्या साहाय्यात्"१५सू०। "इदानीं श्रुतिविरोधेन प्रकरणस्थान-लिङ्गबाधनाच्छिद्य समाधीयते। यथा श्रुतं (गी०। अ० १८। श्लो० ५५। "भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः। ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्"। इति। तत्र (तैत्तिरीयसं०। अ०१। प्र०५। अनुवाक०८) "ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते" इति-वत् कारकश्रुत्या बलीयस्या भक्तेर्ज्ञानहेतुत्वमवसीयते। यद्यपि दृष्टत्वादित्यनेन दृष्टोपकारे प्रत्यक्षगम्ये न श्रुते-रवकाशः तथापि ब्रह्मविषयिण्या रतेर्ब्रह्मविषयज्ञानोप-कार्य्यत्वं न प्रत्यक्षगम्यम्। किन्तु तदनुमाने रतौ तथा दर्शनेन ब्रह्मगोचरायामप्यनुमातव्यम्। तथाच लिङ्गत्वे पर्य्यवसानादिति चेन्न दोषः। तथाहि यदि केवलं जानातीति वदेत्तदेवम्। किन्त्वभिजानातीति। अभिज्ञा पूर्वज्ञातज्ञानमुच्यते। तथा च भक्त्युपकारिपूर्व-

ज्ञानं तत्फलरूपभक्तिप्रवर्त्तकम् । अनन्तरं यावत् तद्द्वार्यं भक्त्यैवाभिव्यक्तिभावेनापेक्ष्यते व्रीह्यवहननेनावघातवदिति । कार्य्यसाहाय्यार्थमुक्तं ततो ज्ञानदार्ढ्येन भक्तिदार्ढ्यं सति भवत इति । तस्मान्नेयं स्तुतिः किन्तु न्यायप्राप्तानुवाद इति । एतमेवार्थं स्फुटीकरोति टी० । "प्रागुक्तं च" १६ सू० ।"भक्त्या मामित्यस्य पूर्वं ब्रह्मभूयाय कल्पत इत्यभिधाय (गी० । अ० १८ । श्लो० ५४) । "ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्" इत्युक्तम् । तस्य तु ज्ञातब्रह्मणो ज्ञानप्रयोजनाभावादयुक्तमनुवादत्वमिति" टी० "एतेन विकल्पोऽपि प्रत्युक्तः" १७ सू० । "एतेन ज्ञानस्याङ्गत्वनिर्णयेन ज्ञानभक्त्योरत्र विकल्पपक्षोऽपि प्रत्युक्तः निराकृत इति मन्तव्यम् । नह्यङ्गाङ्गिनोरेकत्र विकल्पो भवतीति । अपिशब्दात् समुच्चयोऽपीति" टी० । "देवभक्तिरितरस्मिन् साहचर्य्यात्" १८ सू० । "क्वचिदेवं श्रूयते (श्वेताश्व० पृ० ।११७) "यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः" इति । अत्र देवभक्तिरीश्वरेतरस्मिन् देवे मन्तव्या कुतः गुरुभक्तिसाहचर्य्यात् । साहचर्य्यं हि नान्तफलायां भक्तौ घटते । इन्द्रादिदेवतास्त्वाराधिताः शुभवज्ज्ञानफलाय भवन्तीति साहचर्य्यमपि निर्णायकम् । साहचर्य्यादुलूकशब्दवदुपयुक्तोपष्टम्भकमेतत्" ११टी० । "योगस्तूभयार्थमपेक्षणात् प्रयाजवत्" १९ सू० । "योगः पुनर्ज्ञानार्थं भक्त्यर्थं च भवति । समाहितमनस्कताया उभाभ्यामपेक्षणात् । ननु (पूर्वमीमांसायाम् । अ० २ । पा० १ । सू० २१) "गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यादिति" न्यायात् प्रधानाङ्गं योगः कथमङ्गाङ्गमित्यत आह प्रयाजवदिति यथा प्रयाजो वाजपेयाद्यङ्गं तदीयदीक्षणीयादेरप्यङ्गं तद्वत् । तदङ्गताबोधकप्रमाणाविशेषात् । केवलं ज्ञानार्थं योगानुष्ठानप्रसङ्गेन भक्तिमुपकरोतीति । एवं विषयवैराग्यमपि उभयार्थं मन्तव्यम् । ननु योगे पातञ्जलदर्शने २३पृ०) "ईश्वरप्रणिधानादिति" पतञ्जलिकारणं "दुरपह्नवं तत्र प्रणिधानाभिधेयस्य भगवद्भजनस्य समाधिसिद्ध्यर्थत्वमिति कथं भक्तेः प्राधान्यमित्यत आह" टी० । "गौण्या तु समाधिसिद्धिः" २० सू० । तत्र प्रणिधानं गौणभक्तिरेव न प्रधानं तया समाधिसिद्धिरिति न स्मृतिविरोधोऽपीति । भवति च वाक्यशेषस्तथैव (पा० द० ४। ४१पृ०) "तस्य वाचकः प्रणवः" "तज्जपस्तदर्थभावनमिति" टी० । "हेया रागत्वादिति चेन्नोत्तमास्पदत्वात् सङ्गवत्" २१ सू० । "योगशास्त्रप्रस्तावादिदं सूत्रम् । योगशास्त्रोक्तरागत्वाविशेषाद्भक्तिरपि मुमुक्षुणा हेयैव । तथा च सूत्रं पा० द० ७२पृ०) "हेयाः रागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः" इति । एवञ्चेदुच्यते । नैवं वाच्यम् उत्तमास्पदत्वाद्भक्तेः परमेश्वरविषयत्वादिति यावत् । न हि रागत्वमात्रेण हेयत्वं किन्तु संसारानुबन्धिरागत्वेनैव । यथा सङ्गत्वमात्रेण न त्याज्यता किन्तु असत्सङ्गत्वेन तद्वत् । तथा चेश्वरभक्तिर्हेया रागत्वादित्यत्र संसारानुबन्धित्वं मोक्षाननुगुणत्वं चोपाधिः । नच सात्त्विकी सा (गी० । अ० १७ । श्लो० ४) "यजन्ते सात्त्विका देवान्" इत्यादिना सात्त्विकत्वकीर्त्तनादिति" टी० । "तदेव कर्म्मिज्ञानियोगिभ्य आधिक्यशब्दात्" २२ सू० "तदेव भजनं मुख्यं तस्या भक्तेर्वा मुख्यत्वम् । एतत् सर्व्वथैव निश्चितं यस्मादेवं शब्द्यते (गी० । अ० ६ । श्लो० ४६ । ४७) । "तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः । कर्म्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद् योगी भवार्ज्जुन । योगिनामपि सर्व्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना । श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः" इति । अत्र विशेषणानां तपआदीनामाधिक्यनिबन्धनं विशेष्याणामाधिक्यं क्रमादिति मन्तव्यम् । न खल्वङ्गस्य मुख्यादाधिक्यमुपपद्यते । तस्माद्भक्तिः प्रधानमिति । स्तुत्यर्थेनापि तदुत्पत्तिपरिहारार्थं पठति" टी० । "प्रश्ननिरूपणाभ्यामाधिक्यसिद्धेः" २३ सू० । अत्र कृत्स्नोऽपि द्वादशाध्याय उदाहरणम् (गी० । अ० १२ । भक्तियोगशब्दे स च अध्यायो द्रष्टव्यः ।

तल्लिङ्गानि च तत्रैवोक्तानि यथा

"तत्परिशुद्धिश्च गम्या लोकवल्लिङ्गेभ्यः" ४२ सू० । "यद्यपि जानामीच्छामीत्यादिवदहं भजे अनुरज्ये इत्येवं मानादिना प्रत्यक्षगम्यैव भक्तिस्तथापि तस्या दृढतरसंस्कारवैशिष्ट्यलक्षणा परिशुद्धिर्न प्रत्यक्षतो निर्णेतुं शक्यते ज्ञानप्रामाण्यवत् । तस्मात् तन्निर्णयो लोकवज्ज्ञातलिङ्गेभ्य एव । यथा लोकेऽनुरागतारतम्यं तत्कथादावश्रुपुलकादिविकारैरनुमीयते तद्वदिति । न केवलं लोकवल्लिङ्गानि भवन्ति महर्षीणां स्मृतिभ्योऽपि तानि लिङ्गानि बाहुल्येन लभ्यन्त इत्याह" टीका । "सम्मानबहुमानप्रीतिविरहेतरविचिकित्सामहिमख्यातितदर्थप्राणस्थानतदीयतासर्व्वतद्भावाप्रातिकूल्यादीनि च

गुरन्येभ्यो बाहुल्यात्" ४४सू०। "यथार्जुनस्य सम्मानः। "प्रत्युत्थानं तु कृष्णस्य सर्वावस्थो धनञ्जयः। न लङ्घयति धर्मात्मा भक्त्या प्रेम्णा च सर्वदा"। बहुमानः यथा इक्ष्वाकोः (नृसिंहपु० अ० २५ श्लो० २२) "पक्षपातेन तन्नाम्नि मृगे पद्मे च तादृशि। बभार मेघे तद्वर्णे बहुमानमतिं नृपः"। प्रीतिर्यथा विदुरस्य। (महाभारते। उद्यो० अ० ८८ श्लो० २११४)। "या प्रीतिः पुण्डरीकाक्ष! तवागमनकारणात्। सा किमाख्यायते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम्"। विरहो यथा गोपीनाम् (विष्णुपु०। अंशे ५। अ० १८। श्लो० १७) "गुरूणामग्रतो वक्तुं किं ब्रवीमि न नः क्षमम्। गुरवः किं करिष्यन्ति दग्धानां विरहाग्निना"। इतरविचिकित्सा यथा श्वेतद्वीपनिवासिनाम्। नारददर्शनेऽपि विप्लवबुद्धिः यथा चोपमन्योः (महाभारते। अनुशा० अ० १४। श्लो० ७०७७)। "अपि कीटपतङ्गो वा भवेयं शङ्कराज्ञया। न तु शक्र! त्वया दत्तं त्रैलोक्यमपि कामये"। महिमख्यातौ यथा यमस्य। (नृसिंहपुरा० अ० ८ श्लोक० २१) "नरके पच्यमानस्तु यमेन परिभाषितः। किं त्वया नार्चितो देवः केशवः क्लेशनाशनः"। (विष्णुपु०। अंशे ३ अ० ७। श्लो० १०)। "स्वपुरुषमभिवीक्ष्य पाशहस्तम्। वदति यमः किल तस्य कर्णमूले। परिहर मधुसूदनप्रपन्नान् प्रभुरहमन्यनृणां न वैष्णवानाम्" तदर्थप्राणस्थितिर्यथा हनूमतः। तेनैवोक्तम् (वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे। स० १०७ श्लो० २१२१)। "यावत् तव कथा लोके विचरिष्यति पावनी। तावत् स्थास्यामि मेदिन्यां तवाज्ञामनुपालयन्"। अथ वा कृतकृत्यानामपि नारदादीनां तदेकाराधनार्थं प्राणधारणम्। अतएव श्रुतिः। (नृसिंहतापिनी। खं० ६) "यं सर्वे देवा नमन्ति मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्चेति"। तदीयताभावस्तु वसोरुपरिचरस्य (महाभारते। शा०। अ० ३२७। श्लो० १२७१८) "आत्मराज्यं धनं चैव कलत्रं वाहनं तथा। एतद्भगवतः सर्वमिति तत् प्रथते सदा" इति। सर्वभूतेषु तद्भावो यथा प्रह्लादस्य प्रसिद्धः। उक्तञ्च तेनैव। (विष्णुपु०। अंशे १। अ० १९। श्लो० ५) "एवं सर्वेषु भूतेषु भक्तिरव्यभिचारिणी। कर्त्तव्या पण्डितैर्ज्ञात्वा सर्वभूतमयं हरिम्"। तदप्रातिकूल्यं यथा हन्तुमागतेऽपि भगवति भीष्मस्य। तेनैवोक्तम्। (महाभारते भीष्मप०। अ० ५८ श्लो० २६४) "एह्येहि देवेश! जगन्निवास! नमोऽस्तु ते शार्ङ्गगदासिपाणे!। प्रसह्य मां पातय लोकनाथ। रथादुपस्थात्तु यथोर्ध्वं संख्ये"। आदिशब्दात् उद्धवाक्रूरादिचेष्टितान्यपि द्रष्टव्यानि। यद्यपि द्वेषविपक्षभावादित्यनेनोक्तं तथापि तत्र रागलिङ्गत्वेनात्र च बहुभक्तिपरिशुद्धिलिङ्गतयेति विशेष इति। ननु स्वामिन्यनुरागिणां तदनुपहतारतम्यवत्सु द्वेषेर्ष्यादयो भवन्ति तेऽपि किं लिङ्गानि नेत्याह" टी०। "द्वेषादयस्तु नैवम्" ४५सू०। "तदसम्भादेव। यथोक्तं भगवता द्वैपायनेन महाभारते अनुशा०। अ० १४९। पृ० १४६। श्लो० ७६९) "न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः। भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमे" इति। शिशुपालस्य तु द्वेषात् स्मरणं ततः परा भक्तिस्ततो मुक्तिरित्येव क्रमः इति" टी०।

अत्रेदमवधेयम् शाण्डिल्यसूत्रादौ "भक्त्या ज्ञानाङ्गकत्वं यदुक्तं तद् भक्तेः प्रशंसार्थं तत्त्वज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ अज्ञानकार्यानुरागविशेषान्तःकरणवृत्तिरूपाया भक्तेः कृतकरां सम्भवोऽतो ज्ञानस्यैव भक्तिरङ्गम्। अतएव पात०सू० ईश्वरप्रणिधानात् योगसिद्धिरुक्ता "तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगाः" क्रियायोगरूपस्येश्वरप्रणिधानस्य योगाङ्गत्वमुक्तम् अतएव भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते इति मुक्ताफलकर्त्ता वोपदेव उदाजहार। इयांस्तु भक्तौ रसास्वादयुक्तौ सुखस्वरूपतेति।

तेन च मुक्ताफलग्रन्थे भक्तिलक्षणं तद्भेदाश्चान्यथोक्ता यथा "तत्र विष्णुभक्तिलक्षणं भेदाश्च। "तस्मात् केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशयेत्" मू० "यस्मात् कृष्ण एव कैवल्यप्रदः यद्वा तस्मात् उपायविशेषस्याविवक्षितत्वात्। केनापि विहितेन अविहितेन वा उपायेन साध्यसिद्ध्यवच्छूतसामर्थ्येन, न तु उन्मादादिना कृष्णे सत्त्वोपाधौ ब्रह्मणि निवेशयेत् स्थिरीकुर्य्यात् लिङ्निर्देशस्याविवक्षितत्वात् उपायपूर्वं भगवति मनःस्थिरीकरणं भक्तिरिति लक्षणार्थः। न तावदस्यासम्भवः प्रह्लादादौ सुप्रसिद्धत्वात्। न च कर्मक्षयार्थविधिसिद्धयोः भक्त्योरव्याप्तिः तयोरप्यन्तःकरणशुद्धिहेतुत्वेन मनोनिवेशहेतुत्वात्। नाप्युन्मादादावभक्तिभूतेऽतिव्याप्तिः तस्यानुपायत्वेन निरस्तत्वात्। नापि शुद्धायां भक्तौ उपायानिर्देशादुपायेनेति लक्षणेऽनन्तर्भूतमिति शङ्क्यम्। श्रौताभावेऽप्यानुमानिकस्य सम्भवात्। सा द्वेधा विहिता अविहिता च। तत्र विहिता "देवानां गुणलिङ्गानामानुश्रविककर्मणाम्। सत्त्व एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या।

९१५७

ऽनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी। जरयत्याशु या कोशं निगीर्णमनलो यथा"। सा द्वेधा मिश्रा शुद्धा च। मिश्रा त्रेधा। कर्ममिश्रा कर्मज्ञानमिश्रा ज्ञानमिश्रा च। कर्ममिश्रापि त्रेधा। तामसी राजसी सात्त्विकी च तामसी च त्रेधा। हिंसार्थी दम्भार्थी मात्सर्य्यार्थी च। "अभिसन्धाय यद्धिंसां दम्भं मात्सर्य्यमेव वा। संरम्भी भिन्नदृग्भावमपि कुर्य्यात स तामसः। राजसी त्रेधा। विषयार्थी यशोऽर्थी ऐश्वर्य्यार्थी च। "विषयानभिसन्धाय यश ऐश्वर्य्यमेव वा। अर्चायामर्चयेद् यो मां पृथग्भावः स राजसः। सात्त्विकी त्रेधा कर्मक्षयार्थी विष्णुप्रीत्यर्थी विधिसिद्ध्यर्थी च। "कर्मनिर्हारमुद्दिश्य परस्मिन् वा तदर्पणम्। यजेत यष्टव्यमिति वा पृथग्भावः स सात्त्विकः"। कर्मज्ञानमिश्रा त्रेधा उत्तमा मध्यमाऽधमा च सत्त्वतारतम्यात्। तत्रोत्तमा "सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः। भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः। मध्यमा "ईश्वरे तदधीनेषु बालिशेषु द्विषत्सु च। प्रेममैत्रीकृपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः"। अधमा "अर्चायामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेहते। न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः"। ज्ञानमिश्रा "मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्वगुहाशये। मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाम्भसोऽम्बुधौ। लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतम्। अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे। सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत। दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः। स एव भक्तियोगाख्य आत्यन्तिक उदाहृतः। येनातिव्रज्य त्रिगुणान् मद्भावायोपपद्यते"। अविहिता चतुर्द्धा, कामजा द्वेषजा भयजा स्नेहजा च। "कामाद् द्वेषाद् भयात् स्नेहाद् यथा भक्त्येश्वरे मनः। आवेश्य तदघं हित्वा बहवस्तद्गतिं गताः"। भक्तिष्वधिकारिणश्च तत्रोक्ता यथा "गोप्यः कामाद्भयात् कंसो द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः। सम्बन्धाद् वृष्णयः स्नेहात् यूयं भक्त्या वयं विभोः"। सम्बन्धात् स्नेहाद् पाण्डवा यूयं चैत्यकम्। भक्त्या विहितया वयमित्यत्र विभागः। "निर्विण्णानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्मसु। तेष्वनिर्विण्णचित्तानां कर्मयोगस्तु कामिनाम्। यदृच्छया मत्कथादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान्। न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः। य एतान् मे पथो हित्वा भक्तिज्ञानक्रियात्मकान्। क्षुद्रान् कामान् चलैः प्राणैर्जुषन्तः संसरन्ति ते। स्वे

स्वेऽधिकारे या निष्ठा स गुणः स प्रकीर्त्तितः"। एवं शुद्धिः कर्ममिश्रा नव गृहस्थानाम्। कर्मज्ञानमिश्रास्तिस्रो वनस्थानाम्। ज्ञानमिश्रैका भिक्षूणाम्। शुद्धैका सर्वेषां उत्पन्नेऽनुरागे। उत्पाद्ये तु यथा संमिश्रा। अविहितास्तस्रो गोप्यादीनाम् एवमष्टादश भेदाः। "यावन्न जायेत परावरेऽस्मिन् विश्वेश्वरे द्रष्टरि भक्तियोगः। तावत् स्थवीयः पुरुषस्य रूपं क्रियावसाने प्रयतः स्मरेत। नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितम् न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनम्। कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे न चार्पितं कर्म यदप्यकारणम्"। विष्णुभक्त्यङ्गवर्गलक्षणं भेदाश्च तत्रोक्ता यथा "कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वानुसृतः स्वभावात्। करोति यद् यत् सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयेत्तत्" इत्युपक्रमे स एकोनविंशतिधा। षड्‌त्रिंशद्वर्गः१। त्रिंशद्वर्गः२। षड्‌विंशतिवर्गः३। पञ्चविंशतिवर्गः४। चतुर्विंशतिवर्गः५। विंशतिवर्गः६। एकोनविंशतिवर्गः७। अष्टादशवर्गः८। पञ्चदशवर्गः९। त्रयोदशवर्गः१०। द्वादशवर्गः११। एकादशवर्गः१२। दशवर्गः१३। नववर्गः१४। सप्तवर्गः१५। षड्‌वर्गः१६। पञ्चवर्गः१७। चतुर्वर्गः१८। त्रिवर्गः१९। एते च यथोत्तरमन्तरङ्गवर्गाः।

तत्र षड्‌त्रिंशद्वर्गः "तस्माद्गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमम्। शाब्दे परे च निष्णातो ब्रह्मण्युपशमाश्रयम्१। तत्र भागवतान् धर्मान् शिक्षेद्गुर्वात्मदैवतः। अमाययानुवृत्त्या च यैस्तुष्येदात्मदो हरिः। सर्वतो मनसोऽसङ्गमादौ सङ्गञ्च साधुषु। दयां मैत्रीं प्रश्रयञ्च भूतेष्वद्धा यथोचितम्। शौचं तपस्तितिक्षां च मौनं स्वाध्यायमार्जवम्। ब्रह्मचर्य्यमहिंसां च समत्वं द्वन्द्वसंज्ञयोः। सर्वत्रात्मेश्वरान्वीक्षां कैवल्यमनिकेतताम्। विविक्तं चीरवसनं सन्तोषं येन केनचित्। श्रद्धां भागवते शास्त्रे निन्दामन्यत्र चापि हि। मनोवाक्कायदण्डञ्च सत्यं शमदमावपि। श्रवणं कीर्त्तनं ध्यानं हरेरद्भुतकर्म्मणः। जन्मकर्मगुणानाञ्च तदर्थेऽखिलचेष्टितम्। इष्टं दत्तं तपो जप्तं वृत्तं यच्चात्मनः प्रियम्। दारान् सुतान् गृहान् प्राणान् यत् परस्मै निवेदनम्। एवं कृष्णात्मनाथेषु मनुष्येषु च सौहृदम्। परिचर्य्यां चोभयत्र महत्सु नृषु साधुषु। परस्परानुकथनं पावनं भगवद्यशः। मिथोरतिर्मिथस्तुष्टिः निवृत्तिर्मिथ आत्मनः। स्मरन्तः स्मारयन्तश्च मिथोऽघौघहरं

हरिम् । भक्त्या संजातया भक्त्या बिभ्रत्युत्पुलकां तनुम् । क्वचिद्रुदन्त्यच्युतचिन्तया क्वचिद्धसन्ति नन्दन्ति वदन्त्यलौकिकाः । नृत्यन्ति गायन्त्यनुशीलयन्त्यजं भवन्ति तूष्णीं परमेत्य निर्वृताः । इति भागवतान् धर्म्मान् शिक्षन् भक्त्या तदुत्थया । नारायणपरो मायामञ्जस्तरति दुस्तराम्” भाग० ११।३अ० ।

त्रिंशद्वर्गः “सत्यं दया तपः शौचं तितिक्षेक्षा शमो दमः । अहिंसा ब्रह्मचर्य्यञ्च त्यागः स्वाध्याय आर्जवम् । सन्तोषः समदृक्सेवा ग्राम्येहोपरमः शनैः । नृणां विपर्य्ययेहेक्षा मौनमात्मविमर्शनम् । अन्नाद्यादेः संविभागो भूतेभ्यश्च यथार्हतः । तेष्वात्मदेवताबुद्धिः सुतरां नृषु पाण्डव ! । श्रवणं कीर्त्तनं चास्य स्मरणं महतां गतेः । सेवेज्याऽवनतिर्दास्यं सख्यमात्मसमर्पणम् । नृणामयं परो धर्म्मः सर्व्वेषां समुदाहृतः । त्रिंशल्लक्षणवान् साक्षात् सर्व्वात्मा येन तुष्यति” भाग० ७।११अ० ।

षड्विंशतिवर्गः । “हरौ गुरौ मयि भक्त्यानुवृत्त्या वितृष्णया द्वन्द्वतितिक्षया च । सर्व्वत्र जन्तोर्व्यसनावगत्या जिज्ञासया तपसेहानिवृत्त्या । मत्कर्म्मभिर्मत्कथया च नित्यं मद्देवसङ्गाद्गुणकीर्त्तनान्मे । निर्व्वैरसाम्योपशमेन पुत्त्रा ! जिहासया देहगेहात्मबुद्धेः । अध्यात्मयोगेन विविक्तसेवया प्राणेन्द्रियात्माभिजयेन सध्र्यक् । सच्छ्रद्धया ब्रह्मचर्य्येण शश्वदसंप्रमादेन यमेन वाचाम् । सर्व्वत्र मद्भावविचक्षणेन ज्ञानेन विज्ञानविराजितेन । योगेन धृत्युद्यमसत्त्वयुक्तो लिङ्गं व्यपोहेत् कुशलोऽहमाख्यम्” भाग० ५।५अ० ।

पञ्चविंशतिवर्गः “स्वधर्म्माचरणं शक्त्या विधर्म्माच्च निवर्त्तनम् । दैवलब्धेन सन्तोष आत्मविच्चरणार्च्चनम् । ग्राम्यधर्म्मनिवृत्तिश्च मोक्षधर्म्मरतिस्तथा । मितमेध्यादनं शश्वत् विविक्तक्षेमसेवनम् । अहिंसा सत्यमस्तेयं यावदर्थपरिग्रहः । ब्रह्मचर्य्यं यमः शौचं स्वाध्यायः पुरुषार्च्चनम् । मौनं सदासनजयः स्थैर्य्यं प्राणजयः शनैः । प्रत्याहारश्चेन्द्रियाणां विषयान्मनसो हृदि । स्वधिष्ण्यानामेकदेशे च मनसः प्राणधारणा । वैकुण्ठलीलाभिध्यानं समाधानं तथात्मनः । एतैरन्यैश्च पथिभिर्म्मनो दुष्टमसत्पथे । बुद्ध्या युञ्जीत शनकैर्जितप्राणो ह्यतन्द्रितः” भाग० ३।२८अ० ।

चतुर्विंशतिवर्गः “मल्लिङ्गमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्च्चनम् । परिचर्य्या स्तुतिः प्रह्वगुणकर्म्मानुकीर्त्तनम् । मत्कथाश्रवणे श्रद्धा मदनुध्यानमुद्धव ! । सर्व्वलाभोपहरणं दास्येनात्मनिवेदनम् । मज्जन्मकर्म्मकथनं मम पर्व्वानुमोदनम् । गीतताण्डववादित्रगोष्ठीभिर्म्मद्गृहोत्सवः । यात्राबलिविधानं च सर्व्ववार्षिकपर्व्वसु । वैदिकी तान्त्रिकी दीक्षा मदीयव्रतधारणम् । ममार्च्चास्थापने श्रद्धा स्वतः संहत्य चोद्यमः । उद्यानोपवनाक्रीडपुरमन्दिरकर्म्मणि । संमार्ज्जनोपलेपाभ्यां सेकमण्डलवर्त्तनैः । गृहशुश्रूषणं मह्यं दासवद्यदमायया । अमानित्वमदम्भित्वं कृतस्यापरिकीर्त्तनम् । अपि दीपावलोकं मे नोपयुञ्ज्यान्निवेदितम् । यद्यदिष्टतमं लोके यच्चातिप्रियमात्मनः । तत्तन्निवेदयेन्मह्यं तदानन्त्याय कल्पते । मदर्च्चां संप्रतिष्ठाप्य मन्दिरं कारयेद्दृढम् । पुष्पोद्यानानि रम्याणि पूजायात्रोत्सवाश्रितान् । पूजादीनां प्रवाहार्थं सदा पर्व्वस्वथान्वहम् । क्षेत्रापणपुरग्रामान् दत्त्वा मत्सार्ष्टितामियात् । प्रतिष्ठया सार्व्वभौमं सद्मना भुवनत्रयम् । पूजादिना ब्रह्मलोकं त्रिभिर्मत्साम्यतामियात्” भाग० ११।२७अ० ।

विंशतिवर्गः “सेवितेनानिमित्तेन स्वधर्म्मेण महीयसा । क्रियायोगेन शस्तेन नातिहिंस्रेण नित्यशः । मद्धिष्ण्यदर्शनस्पर्शपूजास्तुत्यभिवन्दनैः । भूतेषु मद्भावनया सत्त्वेनासङ्गमेन च । महतां बहुमानेन दीनानामनुकम्पया । मैत्र्या चैवात्मतुल्येषु यमेन नियमेन च । आध्यात्मिकानुश्रवणान्नामसंकीर्त्तनाच्च मे । आर्ज्जवेनार्य्यसङ्गेन निरहङ्क्रियया तथा । मद्धर्म्माचरणैरेतैः परिसंशुद्ध आशयः । पुरुषस्याञ्जसाभ्येति श्रुतमात्रगुणं हि माम्” भाग० ३।२९अ० ।

एकोनविंशतिवर्गः “सच्छ्रद्धया भगवद्धर्म्मचर्य्यया जिज्ञासयाऽऽध्यात्मिकयोगनिष्ठया । योगेश्वरोपासनया च नित्यं पुण्यश्रवःकथया पुण्यया च । अर्थेन्द्रियारामसगोष्ठ्यतृष्णया तत्सम्मतानामपरिग्रहेण । विविक्तरुच्या परितोष आत्मन् विना हरेर्गुणपीयूषपानात् । अहिंसया पारमहंस्यचर्य्यया स्मृत्या मुकुन्दाचरिताग्र्यसीधुना । यमैरकामैर्नियमैरनिन्दया निरीहया द्वन्द्वतितिक्षया च । हरेर्मुहुस्तत्परकर्णपूरगुणाभिधानेन विजृम्भमाणया । भक्त्या ह्यसङ्गः सदसत्यनात्मनि स्यान्निर्गुणे ब्रह्मणि चाञ्जसा रतिः” भाग० ४।२२अ० ।

अष्टादशवर्गः “मयि भावेन सत्येन मत्कथाश्रवणेन च । सर्व्वभूतसमत्वेन निर्व्वैरेणाप्रसङ्गतः । ब्रह्मचर्य्येण मौ-

नेन स्वधर्मेण महीयसा । यदृच्छयोपस्थितेन सन्तुष्टो मितभुक् मुनिः । विविक्तशरणः शान्तो मैत्रः करुण आत्मवान् । सानुबन्धे च देहेऽस्मिन् कुर्वन्नसदाग्रहम् । ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन प्रकृतेः पुरुषस्य च । निवृत्तबुद्ध्यवस्थानो दूरीभूतान्यदर्शनः । उपलभ्यात्मनात्मानं चक्षुषेवार्कमात्मदृक् । मुक्तलिङ्गं सदाभासमसति प्रतिपद्यते । सतो बन्धुमसच्चक्षुः सर्वानुस्यूतमद्वयम्" भाग०३ २७अ० ।

पञ्चदशवर्गः "श्रद्धामृतकथायां मे शश्वन्मदनुकीर्त्तनम् । परिनिष्ठा च पूजायां स्तुतिभिः स्तवनं मम । आदरः परिचर्य्यायां सर्वाङ्गैरभिवन्दनम् । मद्भक्तपूजाभ्यधिका सर्वभूतेषु मन्मतिः । मदर्थेष्वङ्गचेष्टा च वचसा मद्गुणेरणम् । मय्यर्पणञ्च मनसः सर्वकामविवर्जनम् । मदर्थेऽर्थपरित्यागो भोगस्य च सुखस्य च । इष्टं दत्तं हुतं जप्तं मदर्थे यद्व्रतं तपः । एवं धर्म्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदनम् । मयि सञ्जायते भक्तिः कोऽन्योऽर्थोऽस्यावशिष्यते" भाग० ११।१९अ० ।

त्रयोदशवर्गः "कुर्य्यात् सर्वाणि कर्माणि मदर्थं शनकैः स्मरन् । मय्यर्पितमनश्चित्तो मद्धर्मात्ममनोरतिः । देशान् पुण्यानाश्रयेत मद्भक्तैः साधुभिः श्रितान् । देवासुरमनुष्येषु मद्भक्ताचरितानि च । पृथक्सत्रेण वा मह्यं पर्वयात्रामहोत्सवान् । कारयेद्गीतनृत्याद्यैर्महाराजविभूतिभिः । मामेव सर्वभूतेषु बहिरन्तरपावृतम् । ईक्षेतात्मनि चात्मानं यथाखममलाशयः । इति सर्वाणि भूतानि मद्भावेन महाद्युते ! । सभाजयन् मन्यमानो ज्ञानं केवलमाश्रितः । ब्राह्मणे पुक्कसे स्तेने ब्रह्मण्येऽर्के स्फुलिङ्गके । अक्रूरे क्रूरके चैव समदृक् पण्डितो मतः । विसृज्य स्मयमन्यां स्वां दृशं व्रीडां च दैहिकीम् । प्रणमेद्दण्डवद्भूमावाश्वचाण्डालगोखरम् । यावत् सर्वेषु भूतेषु मद्भावो नोपजायते । तावदेवमुपासीत वाङ्मनःकायवृत्तिभिः । नरेष्वभीक्ष्णं मद्भावं पुंसो भावयतोऽचिरात् । स्पर्द्धासूयातिरस्काराः साहङ्कारा वियन्ति हि" भाग० ११।२९अ० ।

द्वादशवर्गः "गुरुशुश्रूषया भक्त्या सर्वलाभार्पणेन च । सङ्गेन साधुभक्तानामीश्वराराधनेन च । श्रद्धया तत्कथायाञ्च कीर्त्तनैर्गुणकर्मणाम् । तत्पादाम्बुरुहध्यानात् तल्लिङ्गेक्षार्हणादिभिः । हरिः सर्वेषु भूतेषु भगवानास्त ईश्वरः । इति भूतानि मनसा कामैस्तैः साधु मानयेत् । एवं निर्जितषड्वर्गैः क्रियते भक्तिरीश्वरे । वासुदेवे भगवति यथा संलभते रतिम् । निशम्य कर्माणि गुणानतुल्यान् वीर्य्याणि लीलातनुभिः कृतानि । यदातिहर्षोत्पुलकाश्रुगद्गदं प्रोत्कण्ठ उद्गायति रौति नृत्यति । यदा ग्रहग्रस्त इव क्वचिद्धसत्याक्रन्दते ध्यायति वन्दते जनम् । मुहुः श्वसन् वक्ति हरे ! जगत्पते ! नारायणेत्यात्ममतिर्गतत्रपः । तदा पुमान् मुक्तसमस्तबन्धनस्तद्भावभावानुकृताशयाकृतिः । निर्दग्धबीजानुशयो महीयान् भक्तिप्रयोगेण समेत्यधोक्षजम्" भाग० ७ ७ ।

एकादशवर्गः "स वै मनः कृष्णपदारविन्दयोर्वचांसि वैकुण्ठगुणानुकीर्त्तने । करौ हरेर्मन्दिरमार्जनादिषु श्रुतिं चकाराच्युतसत्कथोदये । मुकुन्दलिङ्गालयदर्शने दृशौ तद्भृत्यगात्रस्पर्शेऽङ्गसङ्गमम् । घ्राणं च तत्पादसरोजसौरभे श्रीमत्तुलस्या रसना तदर्पिते । पादौ हरेः क्षेत्रपदानुसर्पणे शिरो हृषीकेशपदाभिवन्दने । कामं च दास्ये न तु कामकाम्यया यथोत्तमश्लोकजनाश्रया रतिः" भाग०९।४ ।

दशवर्गः "आयुर्हरति वै पुंसामुद्यन्नस्तञ्च यन्नसौ । तस्य तैर्यत् क्षणो नीत उत्तमश्लोकवार्त्तया । तरवः किं न जीवन्ति भस्त्राः किं न श्वसन्त्युत । न खादन्ति न मेहन्ति किं ग्रामपशवोऽपरे । श्वविड्वराहोष्ट्रखरैः संस्तुतः पुरुषः पशुः । न यत्कर्णपथोपेतो जातु नाम गदाग्रजः । बिले बतोरुक्रमविक्रमान् ये न शृण्वतः कर्णपुटे नरस्य । जिह्वाऽसती दार्दुरिकेव सूत ! न चोपगायत्युरुगायगाथाः । भारः परं पट्टकिरीटजुष्टमप्युत्तमाङ्गं न नमेन्मुकुन्दम् । शावौ करौ नो कुरुतः सपर्य्यां हरेर्लसत्काञ्चनकङ्कणौ वा । बर्हायिते ते नयने नराणां लिङ्गानि विष्णोर्न निरीक्षतो ये । पादौ नृणां तौ द्रुमजन्मभाजौ क्षेत्राणि नानुव्रजतो हरेर्यौ । जीवन् शवो भागवताङ्घ्रिरेणुं न जातु मर्त्त्योऽभिलभेत यस्तु । श्रीविष्णुपद्या मनुजस्तुलस्याः श्वसन् शवो यस्तु न वेद गन्धम् । तदश्मसारं हृदयं बतेदं यद्गृह्यमाणैर्हरिनामधेयैः । न विक्रियेताथ यदा विकारो नेत्रे जलं गात्ररुहेषु हर्षः" भाग०२।३अ० ।

नववर्गः "श्रवणं कीर्त्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् । अर्च्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् । इति पुंसार्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा । क्रियते भगवत्यद्धा तन्मन्येऽधीतमुत्तमम्" भाग०७।५अ० ।

सप्तवर्गः "अनिमित्तनिमित्तेन स्वधर्मेणामलात्मना। तीव्रया मयि भक्त्या च श्रुतसम्भृतया चिरम्। ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन वैराग्येण बलीयसा। तपोयुक्तेन योगेन तीव्रेणात्मसमाधिना। प्रकृतिः पुरुषस्येह दह्यमाना त्वहर्निशम्। तिरोभवित्री शनकैरग्नेर्योनिरिवारणिः" भाग०३।२७अ०।

षड्वर्गः "वाणी गुणानुकथने, श्रवणौ कथायां, हस्तौ च कर्मसु, मनस्तव पादयोर्नः। स्मृत्यां, शिरस्तव निवासजगत्प्रणामे, दृष्टिः सतां दर्शनेऽस्तु भवत्तनूनाम्" भाग० १०।११ अ०।

पञ्चवर्गः "शृण्वतां गदतां शश्वदर्चतां त्वाभिवन्दताम्। नृणां संवदतामन्तर्हृदि भास्यमलात्मनाम्" भाग०१०।८६अ०।

चतुर्वर्गः "तस्मादेकेन मनसा भगवान् सात्वताम्पतिः। श्रोतव्यः कीर्त्तितव्यश्च ध्येयः पूज्यश्च नित्यदाः" भाग० १।२ अ०।

त्रिवर्गः "तस्माद्भारत! सर्वात्मा भगवान् हरिरीश्वरः। श्रोतव्यः कीर्त्तितव्यश्च स्मर्त्तव्यश्चेच्छताऽभयम्" भाग०२।१अ० "तस्मात् सर्वात्मना राजन्! हरिः सर्वत्र सर्वदा। श्रोतव्यः कीर्त्तितव्यश्च स्मर्त्तव्यो भगवान्नृणाम्" भाग०२।२अ० पुनर्वचनं त्रिवर्गस्यान्तरङ्गतमत्वख्यापनार्थम्"।

"भज इत्येष वै धातुः सेवायां परिकीर्त्तितः। तस्मात् सेवा बुधैः प्रोक्ता भक्तिः साधनभूयसी" गारुड़े २३१अ०।

अथ विशेषलक्षणानि। गौतमीयतन्त्रे "देवतायाञ्च मन्त्रे च तथा मन्त्रप्रदे गुरौ। भक्तिरष्टविधा यस्य तस्य कृष्णः प्रसीदति। तद्भक्तजनवात्सल्यं१ पूजायाञ्चानुमोदनम्२। सुमना अर्चयेन्नित्यं३ तदर्थे दम्भवर्जनम्४। तत्कथाश्रवणे रागः५ तदर्थे चाङ्गविक्रिया६। तदनुस्मरणं७ नित्यं यस्तन्नाम्नोपजीवति८। भक्तिरष्टविधा ह्येषा यस्मिन् म्लेच्छेऽपि वर्त्तते। स मुनिः सत्यवादी च कीर्त्तिमान् स भवेन्नरः"। पाद्मे कार्त्तिकमाहात्म्ये यमधूम्रकेशसंवादे। "श्रवणं कीर्त्तनं पूजा सर्वकर्मार्पणं स्तुतिः। परिचर्या नमस्कारः प्रेम स्वात्मार्पणं हरौ"। तत्रैवोत्तरे शिवपार्वतीसंवादे "आद्यन्तु वैष्णवं प्रोक्तं शङ्खचक्राङ्कनं हरेः। धारणञ्चोर्द्ध्वपुण्ड्राणां तन्मन्त्राणां परिग्रहः। अर्चनञ्च जपो ध्यानं तन्नामस्मरणं तथा। कीर्त्तनं श्रवणञ्चैव वन्दनं पादसेवनम्। तत्पादोदकसेवा च तन्निवेदितभोजनम्। तदीयानाञ्च संसेवा द्वादशीव्रतनिष्ठता। तुलसीरोपणं विष्णोर्देवदेवस्य शार्ङ्गिणः। भक्तिः षोड़शधा प्रोक्ता भवबन्धविमुक्तये"। किञ्च। "दर्शनं भगवन्मूर्त्तेः स्पर्शनं क्षेत्रसेवनम्। आघ्राणं धूपशेषादेर्निर्माल्यस्य च धारणम्। नृत्यं भगवदग्रे च तथा वीणादिवादनम्। कृष्णलीलाद्यभिनयः श्रीभागवतसेवनम्। पञ्चाङ्गपालादिष्टतिरेकादश्यादिजागरः। प्रासादरचनाद्यन्यज्ज्ञेयं शास्त्रानुसारतः। लिखिता भगवद्धर्मा भक्तानां लक्षणानि च। तानि ज्ञेयानि सर्वाणि भक्तेर्वै लक्षणानि हि। तेषु ज्ञेयानि गौणानि मुख्यानि च विवेकिभिः। बहिरङ्गान्तरङ्गाणि प्रेमसिद्धौ च तानि यत्। भेदास्तु विविधा भक्तेर्भक्तभावादिभेदतः। मुक्ताफलादिग्रन्थेभ्यो ज्ञेयास्तल्लिखनैरलम्" "प्रेमभक्तौ च सिद्धायां सर्वेऽर्थाः सेवकाः स्वयम्। भगवांश्चातिवश्यः स्याल्लिख्यतेऽस्याः सुलक्षणम्। अथ प्रेमभक्तिलक्षणम्। नारदपञ्चरात्रे "अनन्यममता विष्णौ ममता प्रेमसङ्गता। भक्तिरित्युच्यते भीष्मप्रह्लादोद्धवनारदैः। प्रेमभक्तेश्च माहात्म्यं भक्तेर्माहात्म्यकं परम्। सिद्धमेव यतो भक्तेः फलं प्रेमैव निश्चितम्। चिह्नानि प्रेमसम्पत्तेर्बाह्यान्याभ्यन्तराणि च। अथ प्रेमसम्पत्तिचिह्नानि ७स्कन्धे प्रह्लादस्य बालानुशासने। "निशम्य कर्माणि गुणानतुल्यान् वीर्याणि लीलातनुभिः कृतानि" इत्यादि ४६२६ पृ० दर्शितम्।

एकादशे च कवियोगेश्वरोक्तौ "शृण्वन् सुभद्राणि रथाङ्गपाणेर्जन्मानि कर्माणि च यानि लोके। गीतानि नामानि तदर्थकानि गायन् विलज्जो विचरेदसङ्गः। एवंव्रतः स्वप्रियनामकीर्त्त्या जातानुरागो द्रुतचित्त उच्चैः। हसत्यथो रोदिति रौति गायत्युन्मादवन्नृत्यति लोकबाह्यः"। श्रीभगवदुद्धवसंवादे च "कथं विना रोमहर्षं द्रवता चेतसा विना। विनानन्दाश्रुकलया शुध्येद्भक्त्या विनाऽऽशयः। वाग्गद्गदा द्रवते यस्य चित्तं रोदित्यभीक्ष्णं हसति क्वचिच्च। विलज्ज उद्गायति नृत्यते च मद्भक्तियुक्तो भुवनं पुनाति। यथोक्तभक्त्यशक्तौ तु भगवच्चरणाम्बुजम्। शरणागतभावेन सत्क्षमीतिमाश्रयेत्" हरिभक्तिविलासे ११विलासः। उत्तमभक्तेर्लक्षणं यथा "अन्याभिलाषिताशून्यं ज्ञानकर्माद्यनावृतम्। आनुकूल्येन कृष्णानुशीलनं भक्तिरुत्तमा"। तथा नारदपञ्चरात्रे। "सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं तत्परत्वेन निर्मलम्। हृषीकेण हृषीकेशसेवनं भक्तिरुच्यते" भाग० ३स्क० च। सा उत्तमा भक्तिः षड्विधा यथा "क्लेशघ्नी

शुभदा मोक्षलघुताकृत् सुदुर्लभा। सान्द्रानन्दविशेषात्मा श्रीकृष्णाकर्षिणी च सा"। तत्राद्याः क्लेशघ्नत्वम् "क्लेशास्तु पापं तद्बीजमविद्या चेति ते त्रिधा"। शुभदत्वं यथा "शुभानि प्रीणनं सर्वजगतामनुरक्तता। सद्गुणाः सुखमित्यादीन्याख्यातानि मनीषिभिः" मोक्षलघुताकृत् यथा "मनागेव प्ररूढायां हृदये भगवद्रतौ। पुरुषार्थास्तु चत्वारस्तृणायन्ते समन्ततः"। सुदुर्लभा यथा "साधनौघैरनासङ्गैरलभ्या सुचिरादपि। हरिणा चाशुदेयेति द्विधा सा स्यात् सुदुर्लभा"। सान्द्रानन्दविशेषात्मा यथा "ब्रह्मानन्दो भवेदेष चेत्परार्द्धगुणीकृतः। नैति भक्तिसुखाम्भोधेः परमाणुतुलामपि"। श्रीकृष्णाकर्षिणी यथा "कृत्वा हरिं प्रेमभाजं प्रियवर्गसमन्वितम्। भक्तिर्वशीकरोतीति श्रीकृष्णाकर्षिणी च सा"। सा उत्तमा भक्तिस्त्रिधा यथा "सा भक्तिः साधनं भावः प्रेमा चेति त्रिधोदिता"। साधनभक्तिर्यथा। "कृतिसाध्या भवेत् साध्यभावा सा साधनाभिधा। नित्यसिद्धस्य भावस्य प्राकट्यं हृदि साध्यता"। भावभक्तिर्यथा "शुद्धसत्त्वविशेषात्मा प्रेमसूर्य्यांशुसाम्यभाक्। रुचिभिश्चित्तमासृण्यकृदसौ भाव उच्यते"। प्रेमभक्तिर्यथा "सम्यङ्मसृणितस्वान्तो ममतातिशयाङ्कितः। भावः स एव सान्द्रात्मा बुधैः प्रेमा निगद्यते" भक्तिरसामृतसिन्धौ पूर्वविभागः।

भक्तियोग पु० भक्तिरूपो योगश्चित्तैकाग्रतासाधनम् उपायभेदः। भक्तिरूपे योगे भक्तियोगस्य ज्ञानात् श्रैष्ठ्यम् स्वल्पायाससाध्यत्वात् गीतायाम् उक्तं यथा

"एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्य्युपासते। ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः" मू०। "द्वितीयप्रभृतिष्वध्यायेषु विभूत्यन्तेषु परमात्मनो ब्रह्मणोऽक्षरस्य विध्वस्तसर्वविशेषणस्योपासनमुक्तं सर्वयोगैश्वर्य्यसर्वज्ञानशक्तिमत्सत्त्वोपाधेरीश्वरस्य तव चोपासनम्। तत्र तत्रोक्तं विश्वरूपाध्याये तु समस्तजगदात्मरूपं विश्वरूपं त्वदीयं दर्शितमुपासनार्थमेव त्वया तच्च दर्शयित्वोक्तवानसि मत्कर्मकृदित्यादिना अहमनयोरुभयोः पक्षयोर्विशिष्टतरबुभुत्सया त्वां पृच्छामीति अर्जुन उवाच। एवमिति। एवं सततयुक्ता नैरन्तर्य्येण भगवत्कर्मादौ यथोक्तेऽर्थे समाहिताः सन्तः प्रवृत्ता इत्यर्थः ये भक्ताः अनन्यशरणाः सन्तस्त्वां यथादर्शितं विश्वरूपं पर्य्युपासते ध्यायन्ति ये चाप्यक्षरमिति ये चापि त्यक्तसर्वैषणाः सन्न्यस्तसर्वकर्माणो यथाविशेषितं ब्रह्माक्षरं निरस्तसर्वोपाधित्वादव्यक्तमकरणगोचरं यद्धि लोके करणगोचरस्तद्व्यक्तमुच्यते अञ्जेर्धातोस्तत्कर्मकत्वादिदं त्वक्षरं तद्विपरीतं शिष्टैश्चोच्यमानैर्विशेषणैर्विशिष्टं तद्ये चापि पर्य्युपासते तेषामुभयेषां मध्ये के योगवित्तमाः के अतिशयेन योगविद इत्यर्थः" भा०।

"श्रीभगवानुवाच। मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते। श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः" मू०। "ये त्वक्षरोपासकाः सम्यग्दर्शिनो निवृत्तैषणास्ते तावत्तिष्ठन्तु तान् प्रति यद्वक्तव्यं तदुपरिष्टाद्वक्ष्यामः ये त्वितरे मयीति। मयि विश्वरूपे परमेश्वरे आवेश्य समाधाय मनः, ये भक्ताः सन्तो मां सर्वयोगेश्वराणामधीश्वरं सर्वज्ञं विमुक्तरागादिक्लेशतिमिरदृष्टिं नित्ययुक्ता अतीतानन्तराध्यायान्तोक्तश्लोकार्थन्यायेन सततयुक्ताः सन्त उपासते श्रद्धया परया प्रकृष्टया उपेताः ते मे मम मताः अभिप्रेता युक्ततमा इति नैरन्तर्य्येण हि ते मच्चित्ततयाहोरात्रमतिवाहयन्ति अतो युक्तं तान् प्रति युक्ततमा इति वक्तुम्" भा०। "ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्य्युपासते। सर्वत्रगमचिन्त्यञ्च कूटस्थमचलं ध्रुवम्"। "किमितरे युक्ततमा न भवन्ति न, किन्तु तान् प्रति यद्वक्तव्यं तत् शृणु ये तु अक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तमव्यक्तत्वादशब्दगोचरमिति न निर्देष्टुं शक्यते अतोऽनिर्देश्यमव्यक्तं न केनापि प्रमाणेन व्यज्यत इत्यव्यक्तं पर्य्युपासते परिसमन्तादुपासते उपासनं नाम यथाशास्त्रमुपास्यस्य विषयीकरणेन सामीप्यमुपगम्य तैलधारावत् समानप्रत्ययप्रवाहेण दीर्घकालं यदासनं तदुपासनमाचक्षते। अक्षरस्य विशेषणमाह सर्वत्रगं व्योमवद्व्यापि अचिन्त्यं चाव्यक्तत्वादचिन्त्यं यद्धि करणगोचरं तन्मनसापि चिन्त्यं तद्विपरीतत्वादचिन्त्यमक्षरं कूटस्थं दृश्यमानगुणमन्तर्दोषं वस्तु कूटरूपं कूटसाक्ष्यमित्यादौ कूटशब्दः प्रसिद्धो लोके तथा चाविद्याद्यनेकसंसारबीजमन्तर्दोषं मायाव्याकृतादिशब्दवाच्यतया "मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम्" "मम माया दुरत्यया" इत्यादौ प्रसिद्धं यत्तत् कूटं तस्मिन् कूटे स्थितं तदध्यक्षतया। अथ वा राशिरिव स्थितं कूटस्थमत एवाचलं यस्मादचलं तस्माद् ध्रुवं नित्यमित्यर्थः" भा०।

"संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्व्वत्र समबुद्धयः। ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्व्वभूतहिते रताः" मू०। "संनियम्येति। संनियम्य सम्यक् नियम्य संहृत्य इन्द्रियग्रामं इन्द्रियसमुदायं सर्व्वत्र सर्व्वस्मिन् काले समबुद्धयः समा तुल्या बुद्धिर्येषामिष्टानिष्टप्राप्तौ ते समबुद्धयः ते समबुद्धयः ते ये एवंविधाः ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्व्वभूतहिते रताः न तेषां वक्तव्यं किञ्चित् मां ते प्राप्नुवन्ति इति ज्ञानित्वादात्मैव मे मतमित्युक्तत्वात् न हि भगवत्स्वरूपाणां सतां युक्ततमत्वमयुक्ततमत्वं वा वाच्यम्" भा०।

"क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्। अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते" मू०। "किन्तु क्लेशोऽधिकतरो यद्यपि मत्कर्म्मादिपराणां क्लेशोऽधिकस्तथापि अधिकतरस्त्वक्षरात्मनाम्। परमार्थदर्शिनां देहाभिमानपरित्यागनिमित्तः अव्यक्तासक्तचेतसामव्यक्ते आसक्तं चित्तं येषां ते अव्यक्तासक्तचेतसाम् अव्यक्ता हि यस्माद्या गतिरक्षरात्मिका दुःखं देहवद्भिर्देहाभिमानवद्भिरवाप्यते अतः क्लेशोऽधिकतरः" भा०। "ये तु सर्व्वाणि कर्म्माणि मयि संन्यस्य मत्परः। अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते" मू०। "अक्षरोपासकानां यद्वर्त्तनं तदुपरिष्टाद्वक्ष्यामः ये त्विति। ये तु सर्व्वाणि कर्म्माणि मयीश्वरे संन्यस्य मत्परा अहं परो येषां ते मत्पराः सन्तः अनन्येनैव अविद्यमानमन्यदालम्बनं विश्वरूपं देवमात्मानं मुक्त्वा यस्य सोऽनन्यस्तेनानन्येनैव केवलेन योगेन समाधिना मां ध्यायन्तश्चिन्तयन्त उपासते" भा०।

"तेषामहं समुद्धर्त्ता मृत्युसंसारसागरात्। भवामि न चिरात् पार्थ! मय्यावेशितचेतसाम्"। "तेषां किमित्याह तेषामिति। तेषां मदुपासनैकपराणाम् अहमीश्वरः समुद्धर्त्ता कुत इत्याह मृत्युसंसारसागरात् मृत्युयुक्तः संसारो मृत्युसंसारः स एव सागरवत् सागरो दुस्तरत्वात् तस्मान्मृत्युसंसारसागरादहं तेषां समुद्धर्त्ता भवामि न चिरात् किं तर्हि क्षिप्रमेव हे पार्थ! मय्यावेशितचेतसां मयि विश्वरूपे आवेशितं समाहितं चेतो येषां ते मय्यावेशितचेतसस्तेषाम्" भा०।

"मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय। निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्द्ध्वं न संशयः। अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम्। अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय!। अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्म्मपरमो भव। मदर्थमपि कर्म्माणि कुर्व्वन् सिद्धिमवाप्स्यसि। अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्त्तुं मद्योगमाश्रितः। सर्व्वकर्म्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान्। श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते। ध्यानात् कर्म्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम्। अद्वेष्टा सर्व्वभूतानां मैत्रः करुण एव च। निर्म्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी। सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः। मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः। यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः। हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः। अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः। सर्व्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः। यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति। शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः। समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः। शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः। तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी सन्तुष्टो येन केनचित्। अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियो नरः। ये तु धर्म्मामृतमिदं यथोक्तं पर्य्युपासते। श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः" मू० गीता० १२ अ०।

भक्तिरस पु० भक्तिः ईश्वरविषया रतिरेव रसः। तत्स्थायिभावके रसभेदे "विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः। स्वाद्यत्वं हृदि भक्तानामानीता श्रवणादिभिः। एषः कृष्णरतिस्थायिभावो भक्तिरसो भवेत्" इति भक्तिरसामृतसिन्धुः। मुक्ताफले तट्टीकायाञ्च भक्तेरसत्वम् व्यवस्थापितं यथा "भक्तिरसस्यैव हास्यशृङ्गारकरुणरौद्रभयानकबीभत्सशान्ताद्भुतवीररूपेणानुभवात् व्यासादिभिः वर्णितस्य विष्णोर्विष्णुभक्तानां वा चरितस्य नवरसात्मकस्य श्रवणादिना जनितश्चमत्कारो हि भक्तिरसः" मुक्ता०। "भक्तिर्विहिताऽविहिता च सैव परां प्रकर्षरेखामापन्ना रसः। यदाहुः। "भावा एवातिसम्पन्नाः प्रयान्ति रसतामभी" इति। भक्तिरसानुभावाश्च भक्तः यथा अत्रानुभवात् अत्र इत्युच्यते सचानुभवो नवधा हास्यादिभक्तिभेदेन हास्यादय एव हि भगवति प्रयुज्यमानाः "तस्मात् केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशयेदिति" भक्तिलक्षणाक्रान्तत्वात् भक्तिरसपदवीमासादयन्तीति भावः। हास्यादिलक्षणं तु वक्ष्यते। ते चामी नवापि सुखदुःखमोहात्मकत्वैर्गुणव्यतिकरोद्भवाः तथा हि। प्रथमे त्रयो रजोमूलाः, मध्यास्तु तमोमूलाः, चरमे सत्त्वमूलाः। रतिहासादयो हि रजःप्रकृतीनां विकारा इत्युक्तमेकादशस्य पञ्चविंशाध्याये। तत्रापि प्रथमेषु त्रिषु-

क्रमात् सत्त्वसंमिश्रं तमःसंमिश्रं सत्त्वतमःसंमिश्रं च रजोमूलम्। मध्येषु रजोमिश्रं सत्त्वमिश्रं रजःसत्त्वमिश्रञ्च तमः। चरमेषु तमोमिश्रं रजोमिश्रं रजस्तमोमिश्रं च सत्त्वम् हेयाभिधानक्रमेण चैष क्रमः”। आक्षेपपूर्वकं तस्या रसरूपत्वं तत्र व्यवस्थापितं यथा “तस्माद्विभावादिरससामग्रीविरहान्न भक्तौ रसत्वम् अत एवायमन्यैः “एवं भक्तावपि वाच्यमिति” वद्भिः स्त्यादिष्टः। अत उत्तरं पठति। व्यासादिभिरिति। वर्णितस्य चरितस्य विष्णुभक्ताः गोप्यादयः श्रवणादिनेत्यादिशब्दात् दर्शनकीर्त्तनस्मरणाभिनयात् चमत्कारः सामाजिकानां हि यस्मादेवं सामग्रीको भक्तिरसस्तस्मादनपह्नवनीय इत्यर्थः। तत्रैषा सामग्री केनाप्युपायेन मनोनिवेशः स्थायी चरित्रश्रवणादय उद्दीपनविभावा विष्णुविष्णुभक्ताद्यालम्बनम् अनुभावास्तु स्तम्भादयो वक्ष्यमाणा यथायोग्यं धृत्यादिका व्यभिचारिणश्च। उपायस्तु रतिहासादिः। कविभिर्वर्णितस्येत्यनेन महाकविप्रबन्धस्थत्वप्रमाणेनैव रसव्यवहारो नान्यत्रेत्युक्तम्। एवमेवैतत् अनुकार्य्येषु हि जानकीरामभट्टादिषु रत्यादिमात्रं चमत्कारश्च यद्यपि शृङ्गारादौ क्वचिदस्ति। तथापि तस्य भयानकादावनुपलम्भान्न तत्र रसव्यवहारः। अतएव च “तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः” इत्यादीनि विशेषणानि। अभिनयैरुपदर्श्यमानादपि सन्दर्भैः समर्प्यमाणो रसोऽतिस्वदते अतएवोक्तं “कविवाग्भिनेयश्च तदुपायो द्विधेष्यते। वस्तुशक्तिमहिम्ना तु प्रथमोऽत्र विशिष्यते” इति। यच्च भिनवगुप्तहेमचन्द्राभ्याम् “एवं भक्तावपि वाच्यम्” इत्युक्तं तदसत् रसत्वस्य दर्शितत्वात्। सामग्रीसद्भावेऽपि प्रत्याख्यानमरोचकतामात्रशरणम्। न च संगच्छमानोप्ययमसर्वविषयत्वात् रसत्वात्च्यवतामिति चोद्यं तथा सति सर्वरसोच्छेदापातात्। तथा हि श्रोत्रियजरन्मीमांसकादयो हि नाट्यमण्डपान्तःप्रविष्टा अपि चमत्काराभावात् कीशप्राया एव। एवं प्रशान्तब्रह्मचारिप्रभृतयः शृङ्गाररसास्वादे बालानां गाढ़रागाणाञ्च शान्तरसचर्वणानभिज्ञत्वम्। अननुभूतशोकसर्गानां च करुणरसास्वादावसरे पाषाणप्रख्यत्वम् तस्मात् सवासनस्यैव रसचर्वणेति भक्तिरसदर्शनम्”।

भक्तिल पु० भक्तिं भङ्गीं लाति ला–क। साधुहये शब्दच०

भक्तिसूत्र न० “अथातो भक्तिजिज्ञासेत्यादिके शाण्डिल्यप्रणीते सूत्रात्मकग्रन्थे।

भक्ष अदने चु०उभ०सक०सेट्। भक्षयति–ते अबभक्षत्–त तस्य ण्यादित्वमपीत्येके भक्षति अभक्षीत्। उभयपदित्वमस्येत्यन्ये भक्षते अभक्षिष्ट।

भक्ष पु० भक्ष–भावे कर्मणि वा घञ्। १अशने २भक्ष्ये च। “वषट् कर्त्तुः प्रथमभक्षः” श्रुतिः उञ्छा० अन्तोदात्तताऽस्य “गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्षाः” सि०कौ० धृतश्रुतिः।

भक्षक त्रि० भक्ष–ण्वुल् भक्षणकारके अमरः।

भक्षिका स्त्री भक्ष अर्हादौ भक्ष्ये भावे ण्वुच्। भक्षणार्हादौ “भवानिक्षुभक्षिकामर्हति अहमे इक्षुभक्षिकां मे धारयति” सि०कौ०।

भक्ष(क्ष्य)कार पु० भ(क्ष)क्ष्यं वा करोति कृ–अण्। भक्ष्यपिष्टकादिविक्रयोपजीविनि आपूपिके भरतः।

भक्षटक पु० भक्ष–बा०अटन् संज्ञायां कन्। गोक्षुरे राजनि०

भक्षण न० भक्ष–भावे ल्युट्। कठिनद्रव्यस्य गलाधःकरणव्यापारे भक्षणप्रकारः सुश्रुतोक्तः आहारशब्दे ८८७ पृष्ठादौ दृश्यः। [राजनि०।

भक्ष(क्ष्य)पत्रा स्त्री भक्ष्यं पत्रमस्याः। ताम्बूलीलतायाम्

भक्षालि पु० भक्षाणामालिर्यत्र। देशभेदे ततो भवार्थे वुञ्। भाक्षालिक तद्देशभवे त्रि०।

भक्षिवस् त्रि० भक्ष–क्वसु वेदे न द्वित्वम्। भक्षणे अथर्व० ६।१८। लोके तु बिभक्षिवस् इत्येव त्रि० स्त्रियां ङीप् बिभक्षुषी।

भक्ष्य त्रि० भक्ष–कर्मणि ण्यत्। १अदनीये “कठिनं विशदमभ्यवहार्य्यं भक्ष्यम्” महाभाष्योक्ते विविक्तावयवे कठिने २खाद्ये च “भक्ष्येण मिश्रीकरणम्” पा० मिश्रीकरणद्वारा सामर्थ्यम् श०। गुड़धानाः।

भक्ष्यालाबू स्त्री कर्म०। राजालाबूलतायां राजनि०।

भग पु०न० भज+घ। १सूर्य्ये २अणिमाद्यष्टविधैश्वर्य्ये ३वीर्य्ये ४यशसि ५श्रियां ६ज्ञाने ७वैराग्ये ८योनौ ९इच्छायाम् १०माहात्म्ये ११यत्ने मेदि० १२धर्मे १३मोक्षे १४सौभाग्ये १५कान्तौ १६चन्द्रे च। ज्योतिषोक्ते योनिनक्षत्रदैवते १७पूर्वफल्गुनीनक्षत्रे १८गुह्यमुष्कयोर्मध्यस्थाने च पु०। आद्युदात्तताऽस्य।१९धने २०पदे च न०निघण्टुः। भगवच्छब्दे दृश्यम्। स्त्रीचिह्नस्य लक्षणभेदादिकं यथा “विस्तीर्णश्च गभीरश्च द्विविधं भगलक्षणम्” “कूर्म्मपृष्ठं गजस्कन्धं पद्मगन्धं सुकोमलम्। अकोमलं सुविस्तीर्णं पञ्चैते च भगोत्तमाः। शीतलं निम्नमत्युष्णं गोजिह्वासदृशं परम्” रतिमञ्जरी।

भगघ्न पु॰ भगं तन्नेत्रं हन्ति हन–टक्। १महादेवे "नमस्ते त्रिपुरघ्नाय भगघ्नाय नमो नमः" भा॰द्रो॰२०२अ॰ तस्य दक्षयज्ञकाले तन्नेत्रहारित्वात् तथात्वम्।

भगण पु॰ ६त॰। १द्वादशराशीनां समूहे २तद्भोगकाले च। यथोक्तं सू॰ सि॰ "पश्चाद्व्रजन्तोऽतिजवान्नक्षत्रैः सततं ग्रहाः। जीयमानास्तु लम्बन्ते तुल्यमेव स्वमार्गगाः। प्राग्गतित्वमतस्तेषां भगणैः प्रत्यहं गतिः। परिणाह-वशाद्भिन्ना तद्वशाद्भानि भुञ्जते। शीघ्रगस्तान्यथाल्पेन कालेन महताल्पगः। तेषां तु परिवर्त्तेन पौष्णान्ते भगणः स्मृतः। विकलानां कला षष्ट्या तत् षष्ट्या भाग उच्यते। तत्त्रिंशता भवेद्राशिर्भगणो द्वादशैव ते" सू॰सि॰।
"शीघ्रगतिर्ग्रहस्तानि भान्यल्पेन कालेन भुनक्त्यल्पगति-र्ग्रहो बहुकालेन भुनक्ति, तुल्यराश्यादिभोगो मन्दशीघ्र-गतिग्रहयोस्तुल्यकालेन न भवतीति विशेषार्थः। तेषां राशीनां परिवर्त्तेन भ्रमणेन। तुकारात् ग्रहादिगति-भोगजनितेन भगणः प्रागुक्तः। क्रान्तिवृत्ते द्वादश-राशीनां सत्त्वात् तद्भोगेन चक्रभोगसमाप्तेर्यत् स्थान-मारभ्य चलितो ग्रहः पुनस्तत् स्थानमायाति स चक्र-भोगः परिवर्त्तसञ्ज्ञोऽपि द्वादशराशिभोगाद्भगण इत्यर्थः। ननु क्रान्तिवृत्ते सर्वप्रदेशेष्वः परिवर्त्तसम्भवा-दत्र कः परिवर्त्तादिभूतः प्रदेश इत्यत आह पौष्णान्त इति। सृष्ट्यादौ ब्रह्मणा क्रान्तिवृत्ते रेवतीयोगतारा-सन्नप्रदेशे सर्वग्रहाणां निवेशितत्वात् तदवधितो ग्रह-चलनाच्च पौष्णस्य रेवतीयोगतारायाः अन्ते निकटे प्रदेशे तथा च रेवतीयोगताराबद्धाश्विन्यास्थानमेवाद्यन्तावधिभूत-मिति भावः" रङ्गनाथः। [२८ अ॰।

भगदत्त पु॰ प्राग्ज्योतिषपुराधीशे नरकासुरपुत्रभेदे कालिकापु॰

भगदा स्त्री स्कन्दानुचरमातृभेदे भा॰श॰४७अ॰। [४२अ॰।

भगदेव पु॰ भगेन दीव्यति दिव–अच्। कामुके भा॰ आश्व॰

भगदैवत न॰ भगो योनिः दैवतं यस्य। पूर्वफल्गुनीनक्षत्रे तस्या योनिदेवताकत्वात् तथात्वम्। अगु भाशब्दे दृश्यम्। तत्र इष्टस्वातिजन्मनक्षत्रं यथोक्तं ज्यो॰त॰ "विशाखा-नल३तोयानि२४ वैष्णवं२२ भगदैवतम्११। पुष्या पौष्णो२७ यमः२ सार्पे॰ जन्मभान्यर्कतः क्रमात्"। [इत्युक्तम्।

भगनन्दन पु॰ ३त॰। ऐश्वर्येणानन्दयुक्ते विष्णौ भगवच्छब्दे

भगनन्दा स्त्री कुमारानुचरमातृभेदे भा॰ श॰ ४७ अ॰।

भगनेत्रघ्न पु॰ भगनेत्रं हन्ति दक्षयज्ञकाले हन–ठक्। महादेवे भा॰ अनु॰ १४२अ॰। भगनेत्रापहादयोऽप्यत्र।

भगन्दर पु॰ भगं गुह्यमुष्कमध्यस्थानं दारयति दृ–णिच्–खच् मुम् खचि ह्रस्वः। स्वनामख्याते रोगभेदे। भावप्र॰ तन्नि-दाननिरुक्त्यादिकमुक्तं यथा
"अथ भगन्दरस्य पूर्वरूपसहितं स्वरूपमाह। "कटीक-पालयोस्तोददाहकण्डूरुजादयः। भवन्ति पूर्वरूपाणि भविष्यति भगन्दरे। गुदस्य द्व्यङ्गुले क्षेत्रे पार्श्वतः पीडकार्त्तिकृत्। भिन्नो भगन्दरो ज्ञेयः स च पञ्च-विधो भवेत्"। आर्त्तिकृत् पीडाकृत्। पञ्चविधः वाति-कपैत्तिकश्लैष्मिकसान्निपातिकशल्यजभेदैः। अथ गन्दर-शब्दस्य निरुक्तिमाह भोजः "भगन्दरः समन्ताच्च गुदं वस्तिं तथैव च। भगवद्दारयेद्यस्मात् तस्मादेष भग-न्दरः"। भजन्त्यनेनेति भगो मेहनम्। भजन्त्यस्मिन्निति भगं योनिः। अत्र भगशब्देन द्वयमपि कथ्यते। भगवत् योनिवत्। अथ वातिकं शतपोनकसंज्ञं भग-न्दरमाह। "कषायरूक्षैरतिकोपितोऽनिलस्त्वपानदेशे पि-डकां करोति याम्। उपेक्षणात्तस्य भवेत्तु दारुणं रुजा च भिन्नारुणफेनवाहिनीम्। तत्रागमो मूत्रपुरीष-रेतसां व्रणैरनेकैः शतपोनकं वदेत्"। दारुणम् अति-दारुणरुक्। व्रणैरनेकैः सूक्ष्ममुखैः। शतपोनकं शत-पोनकश्चालनी तत्तुल्यम्। अथ पैत्तिकमुष्ट्रग्रीवसंज्ञमाह "प्रकोपणैः पित्तमतिप्रकोपितं करोति रक्तां पिडकां गुदे गताम्। तदाशुपाकां हिमपूतिवाहिनीं भगन्दरं चोष्ट्रशिरोधरं वदेत्"। आशुपाकां हिमपूतिवाहिनीं शीघ्रपाकामुष्णदुर्गन्धवाहिनीं च। तदा भगन्दरमुष्ट्र-शिरोधरं वदेत्। उष्ट्रग्रीवसंज्ञा च पिडकागतेन वक्रतयोष्ट्रग्रीवाकारत्वेन। अथ श्लैष्मिकं परिस्राविसंज्ञ-माह। "कण्डूयनो घनस्रावी कठिनो मन्दवेदनः। श्वेतावभासः कफजः परिस्रावी भगन्दरः"। कठिनः पिडकावस्थायाम्। परिस्रावी निरन्तरस्रावशीलः। अथ सान्निपातिकं शम्बूकावर्त्तसंज्ञमाह। "बहुवर्णरुजा-स्रावा पिडका गोस्तनोपमा। शम्बूकावर्त्तगतिकः शम्बू-कावर्त्तको मतः" बहुवर्णरुजास्रावा बहुशब्दो वर्णा-दिभिः प्रत्येकं संबध्यते गतिः स्रावमार्गः। अथ शल्यज-मुन्मार्गसंज्ञमाह। "क्षताद्गतिः पायुगता विवर्द्धते ह्युपेक्षणात् स्युः क्रमयो विदार्य्य ते। प्रकुर्वते मार्गमने-कधा मुखैर्यैस्तमुन्मार्गभगन्दरं वदेत्"। क्षतात् कण्ट-कादिना नखेन कण्डूयनादिना वाऽभिघातात्। गतिः स्रावः उन्मार्गभन्दरम् एतस्य तिर्य्यक्कृतमार्गैः पुरी-

इदानीं क्रान्तिं विक्षेपं चाह। "नाड़िकामण्डलात् तिर्यग्गत्वापमः क्रान्तिवृत्तावधिः क्रान्तिवृत्ताच्छरः। क्षेपवृत्तावधिस्तिर्यगेव स्फुटो नाड़िकावृत्तखेटान्तरालेऽपमः"। इदानीं क्रान्तिपातानां विषुवत्क्रान्तिवलययोः सम्पातः क्रान्तिपातः स्यात्। तद्भगणाः सौरोक्ता व्यस्ता अयुतत्रयं कल्पे। अयनचलनं यदुक्तं मुञ्जालाद्यैः स एवायम्। तत्पक्षे तद्भगणाः कल्पे गोऽङ्गर्तुनन्दगोचन्द्राः। तत् संजातं पातं क्षिप्त्वा खेटेऽपमः साध्यः। क्रान्तिवशाच्चरसुदयासवदलज्ञ्यापमे ततः ज्ञेयः"। इदानीं विक्षेपपातानाह। "एवं क्रान्तिविमण्डलसंपाताः क्षेपपाताः स्युः। चन्द्रादीनां व्यस्ताः क्षेपानयने तु ते योज्याः। मन्दस्फुटो द्राक् प्रतिमण्डले हि ग्रहो भ्रमत्यत्र च तस्य पातः। पातेन युक्ताद्गणितागतेन मन्दस्फुटात् खेचरतः शरोऽस्मात्। पातेऽथ वा शीघ्रफलं विलोमं कृत्वा स्फुटात् तेन युताच्छरोऽतः। चन्द्रस्य कक्षावलये हि पातः स्फुटाद्विधोर्मध्यमपातयुक्तात्"। इदानीं ज्ञशुक्रयोर्विशेषमाह "ये चात्र पातभगणाः पठिताज्ज्ञभृग्वोस्ते शीघ्रकेन्द्रभगणैरधिका यतः स्युः। स्वल्पाः सुखार्थमुदिताश्चलकेन्द्रयुक्तौ पातौ तयोः पठितचक्रभवौ विधेयौ। कक्षाद्विशोध्यः किल केन्द्रबिम्बे सपातद्युचरस्तु योज्यः। अतस्तथात् पातयुताज्ज्ञभृग्वोः सुधीभिराद्यैः शरसिद्धिरुक्ता। स्फुटो न शीघ्रोच्चयुतौ स्फुटौ तयोः पातौ भगोले स्फुट एव पातः"। इदानीं ग्रहगोले विशेषमाह। "ग्रहस्य गोले कथितापमण्डलं प्रकल्प्य कक्षावलयं यथोदितम्। निबध्य शीघ्रप्रतिवृत्तमस्मिन् विमण्डलं तत्पठितैः शरांशैः। मध्येऽत्र पातोद्युसदां ज्ञभृग्वोः स्वशीघ्रकेन्द्रेण युतस्तु देयः"। इदानीमहोरात्रवृत्तमाह। "दृष्टिमितक्रान्तितुल्येऽन्तरे सर्वतो नाड़िकावृत्ताद्होरात्रवृत्ताह्वयम्। तत्र बद्धा घटीनां च षष्ट्याङ्कवेद्युवृत्तस्य विष्कम्भखण्डं द्युजीवा मता। इदानीमन्यदाह। "अथ कल्प्रामेषाद्या अनुलोमं क्रान्तिपातात्। एषां मेषादीनां द्युरात्रवृत्तानि बध्नीयात्। नाड़ीवृत्तोभयतस्त्रीणि त्रीणि क्रमोत्क्रमात् तानि"। इदानीमस्योपसंहारमाह "एष भगोलः कथितः खेचरगोलोऽयमेव विज्ञेयः। अत्रापमण्डले वा द्युत्ताधारैरधश्च तथैव। ग्रन्यादीनां कक्षा बध्नीयाद्गणनामलालाभाः। बद्धा भगोलमेवं द्रष्टुं यदि खगोलनिकाजः। प्रविश्य भ्रमयेत् तं यष्ट्याधारं स्थिरौ खड्गगोलौ" सि० शि०।

भग्न त्रि० भञ्ज–क्त। १क्षतावयवभेदे २रोगभेदे हेमच०। तन्निदानभेदादिकं सुश्रुते उक्तं यथा

"अथातो भग्नानां निदानं व्याख्यास्यामः। पतनपीड़नप्रहाराक्षेपणव्यालमृगदशनप्रभृतिभिरभिघातविशेषैरनेकविधमस्थ्नां भङ्गमुपदिशन्ति तत् तु भङ्गजातमनुपाय्यमानं द्विविधमेवोत्पद्यते सन्धिमुक्तं काण्डभग्नञ्च। तत्र सन्धिमुक्तमुत्पिष्टं विश्लिष्टं विवर्त्तितमवक्षिप्तमतिक्षिप्तं तिर्य्यक्क्षिप्तमिति षड्विधम्। तत्र प्रसारणाकुञ्चनविवर्त्तनाक्षेपणाऽशक्तिरुग्ररुजत्वं स्पर्शासहत्वं चेति सामान्यं सन्धिमुक्तलक्षणमुक्तम्। विशेषेणोत्पिष्टे सन्धावुभयतः शोफो वेदनाप्रादुर्भावो विशेषतश्च नानाप्रकारा वेदना रात्रौ प्रादुर्भवन्ति। विश्लिष्टेऽल्पशोफो वेदनासातत्यं सन्धिविक्रिया च। विवर्त्तिते तु सन्धिपार्श्वापगमनाद्विषमाङ्गता वेदना च। अवक्षिप्ते सन्धिविश्लेषस्तीव्ररुजत्वञ्च। अतिक्षिप्ते द्वयोः सन्ध्यस्थ्नोरतिक्रान्तता वेदना च। तिर्य्यक्क्षिप्ते त्वेकास्थिपार्श्वापगमनमत्यर्थं वेदना चेति। काण्डभग्नमत ऊर्द्ध्वं वक्ष्यामः कर्कटकमश्वकर्णं चूर्णितं पिच्चितमस्थिच्छल्लितं काण्डभग्नं मज्जानुगतमतिपातितं वक्रं छिन्नं पाटितं स्फुटितमिति द्वादशविधम्। श्वयथुबाहुल्यं स्पन्दनविवर्त्तनस्पर्शासहिष्णुत्वमवपीड्यमाने शब्दः स्रस्ताङ्गता विविधवेदनाप्रादुर्भावः सर्वास्ववस्थासु न शर्म्मलाभ इति समासेन काण्डभग्नलक्षणमुक्तम्। विशेषतस्तु संमूढमुभयतोऽस्थिमध्यभग्नं ग्रन्थिरिवोन्नतं कर्कटकम्। चूर्णितमस्थि तत् तु शब्दस्पर्शाभ्यां बोद्धव्यम्। पिच्चितं पृथुताङ्गतमनल्पशोफम्। पार्श्वयोरस्थिदीर्घोन्नतमस्थिच्छल्लितम्। वेल्लितं प्रकम्पमानं काण्डभग्नत्वम्। अस्थ्यवयवोऽस्थिमध्यमनुप्रविश्य मज्जानमुपहन्तीति मज्जानुगतम्। अस्थि निःशेषतश्छिन्नमतिपतितम्। आभुग्नमविमुक्तास्थि वक्रम्। अन्यतरपार्श्वावशिष्टं छिन्नम्। पाटितमणु बहुविदारितं वेदनावच्च। शूकपूर्णमिवाध्मातं विपुलं विस्फुटीकृतं स्फुटितमिति। तेषु चूर्णितच्छिन्नातिपातितमज्जानुगतानि कृच्छ्रसाध्यानि कृशवृद्धबालानां क्षतक्षीणकुष्ठश्वासिनां सन्ध्युपगतञ्चेति। भवन्ति चात्र "भिन्नं कपालं कट्यान्तु सन्धिमुक्तं तथा च्युतम्। जघनं प्रतिपिष्टञ्च वर्जयेत् तच्चिकित्सकः। असंश्लिष्टं कपालन्तु ललाटे चूर्णितञ्च यत्। भग्नं

मादिनिर्गमाद्भगन्दरम्” । कष्टसाध्यमसाध्यञ्चाह “घोराः साधयितुं दुःखाः सर्व एव भगन्दराः । तेष्वसाध्यस्त्रिदोषोत्थः क्षतजश्च विशेषतः । वातमूत्रपुरीषाणि कृमयः शुक्रमेव च । भगन्दरात् स्रवन्तस्तु नाशयन्ति तमातुरम्” ।

भगभक्त त्रि० भगे धने भक्तः । धनरते ऋ० १।२४।५ ।

भगभक्षक पु० भगेन तद्व्यापारोपपादनेन भक्षति भक्ष-ण्वुल् । (कोटना) ख्याते नायकयोर्मेलके ।

भगल त्रि० भगं तद्व्यापारं लाति-ला-क । भगव्यापार साधके ततः अरीहणा० चतुरर्थ्यां वुञ् । भागलक तन्निर्वृत्तादौ त्रि० ।

भगशास्त्र न० भगव्यापारबोधकं शास्त्रम् शा०त० । कामशास्त्रे

भगवत् पु० भगम् “ऐश्वर्य्यस्य समग्रस्य वीर्य्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीङ्गनेत्युक्तम्” अस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १ऐश्वर्य्यादियुक्ते परमेश्वरे २बुद्धे अमरः तस्य षड्भिज्ञत्वात् भगवत्पैश्वर्य्यादियोगाच्च तथात्वम् । अस्य संबोधने भगोः इत्येव अजादौ तस्य विसर्गस्य लोपः । ३दुर्गायां स्त्री ङीप् । “सेव्यते या सुरैः सर्वैस्ताश्चैव भजते यतः । धातुर्भजेति सेवायां भगवत्येव सा स्मृता” देवीपु० ४५ अ० ।

भगवद्गीता स्त्री ३त० । भीष्मपर्वान्तर्गते अष्टादशाध्यायात्मके कर्म्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगसूचके ग्रन्थे ।

भगवद्दृश्य त्रि० भगवानिव दृश्यते दृश-कर्म्मणि क्यप् । भगवत्तुल्ये । “श्रुतं मे भगवद्दृश्येभ्यस्तरति शोकमात्मवित्” छा० उ० । [विष्णौ “भगहा भगनन्दनः” विष्णुस० ।

भगहन् पु० भगमैश्वर्य्यं संहारकाले हन्ति-हन-क्विप् ।

भगाङ्कुर पु० भगे गुह्यस्थानेऽङ्कुर इव । अर्शोरोगे शब्दार्थक० ।

भगाधान न० ६त० । १माहात्म्याधाने २सौभाग्ये च हरिवं० १२४ अ० ।

भगाल न० भज-कालन् न्यङ्क्वा० कुत्वम् । १नरमस्तके २नरकपाले उज्ज्वलः । ततः अस्त्यर्थे इनि । भगालिन् कपालधारके शिवे त्रिका० भगालशब्दे परे द्विगौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः पञ्चभगालः । द्विगुभिन्ने तत्पुरुषे प्रकृतिस्वरत्वेन अन्तोदात्तता च ।

भगिनी स्त्री भगं यत्नः पित्रादीनां द्रव्यादानेऽस्त्यस्याः इनि ङीप् । १सोदरायाम् स्वसरि अमरः । “भगिनीशुल्कं सोदर्य्याणाम्” दायभागः । २स्त्रीमात्रे च शब्दच० १भाग्यान्वितस्त्रीमात्रेऽपि तेन सर्वस्त्रीणां तत्पदेन संबोधनं विहितम् । “परपत्नी तु या स्त्री स्यादसम्बन्धा च योनितः । तां ब्रूयाद्भवतीत्येवं सुभगे भगिनीति च” मनुः ।

भगीरथ पु० सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे “असमञ्जसस्तु तनयो ह्यंशुमानाम विश्रुतः । तस्य पुत्रो दिलीपस्तु दिलीपात्तु भगीरथः । येन भागीरथी गङ्गा तपः कृत्वाऽवतारिता” मत्स्यपु० १२ अ० । [श्वेता० उ० ।

भगेश पु० ६त० । ऐश्वर्य्यादेरीश्वरे “धर्म्मावहं पापनुदं भगेशम्”

भगोल पु० भानां नक्षत्राणां गोलाकारः पदार्थः । राशिचक्रे तस्य भ्रमणभेदादिकं सू० सि० उक्तं यथा

“सव्यं भ्रमति देवानामपसव्यं सुरद्विषाम् । उपरिष्टाद् भगोलोऽयं व्यक्षे पश्चान्मुखः सदा” सू०सि० । “अयं प्रत्यक्षो भगोलो नक्षत्राधिष्ठितमूर्त्तगोलो देवानां मेरोरुत्तराग्रवर्त्तिनां सव्यम् पूर्वादिक्रममार्गेणेत्यर्थः । भ्रमति भ्रमं परिवर्तं करोतीत्यर्थः । दैत्यानां मेरोर्दक्षिणाग्रवर्त्तिनामपसव्यं पूर्वादिदिग्व्युत्क्रममार्गेण । पूर्वोत्तरपश्चिमदक्षिणक्रमेणेत्यर्थः । नक्षत्राधिष्ठितगोलो भ्रमति । व्यक्षे निरक्षदेशेषु जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । उपरिष्टान्मस्तकोर्द्ध्वमध्यभागो भगोलः पश्चान्मुखः पश्चिमदिगभिमुखः सदा नित्यं परिभ्रमति भगोलस्य ध्रुवमध्यस्थत्वेन भ्रमणात् तयोस्तत्र क्षितिजस्थत्वाच्च” रङ्ग० । तस्य प्रत्यक्षदर्शनार्थं सि० शि० भगोलबन्धप्रकारमाह यथा

“इदानीं भगोलबन्धमाह । “याम्योत्तरक्षितिजवत् सुदृढं विदध्यादाधारवृत्तयुगलं ध्रुवयष्टिबद्धम् । षष्ट्यङ्कमात्र-समवृत्तवत् तृतीयं नाड्याह्वयं च विषुवद्वलयं तदेव” सू० । इदानीं क्रान्तिवृत्तमाह । “क्रान्त्यवृत्तं विधेयं षड्भाङ्कमत्यत्र भानुश्च भार्धं कुभा भानुतः । क्रान्तिपातः प्रतीपं तथा प्रस्फुटाः क्षेपपाताश्च तत्स्थानकान्यङ्कयेत्” । इदानीं क्रान्तिवृत्तस्य निवेशनमाह । “क्रान्तिपाते च पाताङ्कषट्कान्तरे नाडिकावृत्तलग्नम् विदध्यादिदम् । पाततः प्राक्त्रिभे त्रिघ्नभागैरुदग् दक्षिणे तैश्च भागैस्त्रिभागेऽपरे” । इदानीं विमण्डलमाह । “नाडिकामण्डले क्रान्तिवृत्तं तथा क्षेपवृत्तं न्यसेत् । क्षेपवृत्तं तु राश्यङ्कितं तत्र च क्षेपपातेषु चिह्नानि कृत्वोक्तवत् । क्रान्तिवृत्तस्य विक्षेपवृत्तस्य च क्षेपपाते सम्भेदं च कृत्वा युतिम् । क्षेपपातात्पतः पृष्ठतश्च त्रिभे क्षेपभागैः स्फुटैः सौम्ययाम्ये न्यसेत् । शीघ्रकर्णेन भक्ताः त्रिभज्यागुणाः स्युः परक्षेपभागा ग्रहाणां स्फुटाः । क्षेपवृत्तानि षण्णां विदध्यात् पृथक् स्वस्ववृत्ते भ्रमन्तीन्दुपूर्वा ग्रहाः” ।

स्थानान्तरे शङ्खे पृष्ठे मूर्ध्नि च वर्जयेत्। आदितो यच्च दुर्ज्जातमस्थिसन्धिरथापि वा। सम्यक् संहितमप्यस्थि दुर्न्यासाद् दुर्निबन्धनात्। सङ्क्षोभाद्वापि यद्गच्छेद्विक्रियां तत् तु वर्जयेत्। मध्यस्य वयसोऽवस्थास्तिस्रो याः परिकीर्त्तिताः। तत्र स्थिरो भवेज्जन्तुरुपक्रान्तो विजानता। तरुणास्थीनि नम्यन्ते भज्यन्ते नलकानि तु। कपालानि विभिद्यन्ते स्फुटन्ति रुचकानि च"।

भग्नपाद् न॰ ज्यो॰त॰ उक्ते कृत्तिकादिनक्षत्रे यस्य नक्षत्रस्य तृतीयपादस्य आद्यपादस्य वा राश्यन्तरघटकता तादृशे नक्षत्रे। "पुनर्वसूत्तराषाढ़ाकृत्तिकोत्तरफल्गुनी। पूर्वभद्रा विशाखा च षड़ेते पुष्कराः स्मृताः भग्नपादत्त्वसंयोगात्"।

भग्नपृष्ठ त्रि॰ भग्नं पृष्ठं यस्य। १त्रुटितपृष्ठके २सम्मुखे च त्रिका॰।

भग्नप्रक्रम पु॰ भग्नः प्रक्रमो यत्र। काव्यगते वाक्यदोषभेदे ४७६३।६४ पृ॰ दोषशब्दे दृश्यम्। तदुदाहरणं सा॰द॰ "एवमुक्तो मन्त्रिमुख्यैः रावणः प्रत्यभाषत" अत्र वचधातुना प्रक्रान्तं प्रतिवचनमपि तेनैव वक्तुमुचितं तेन "रावणः प्रत्यवोचतेति" पाठो युक्तः। एवञ्च सति न कथितपदत्वदोषः तस्योद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तविषयत्वात् इह हि वचनप्रतिवचनयोरुद्देश्यप्रतिर्देश्यत्वम्। यथा "उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च" इत्यत्र। यदि पदान्तरेण स एवार्थः प्रतिपाद्यते तदान्योऽर्थ इव प्रतिभासमानः प्रतीतिं स्थगयति। यथा वा। "ते हिमालयमामन्त्र्य पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम्। सिद्धञ्चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः खमुद्ययुः"। अत्र "अस्मा इति" इदमा प्रक्रान्तस्य तेनैव तत्समानार्थाभ्यामेतददःशब्दाभ्यां वा परामर्शो युक्तो न तच्छब्देन। यथा वा। "उदन्वच्छिन्ना भूः स च पतिरपां योजनशतम्"। अत्र "मिता भूः पत्यापां स च पतिरपामिति" युक्तः पाठः। एवं "यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा मनुष्यसंख्यामतिवर्त्तितुं वा। निरुत्सुकानामभियोगभाजां समुत्सुकेवाङ्कमुपैति सिद्धिः" अत्र सुखमीहितुमित्युचितम्। अत्राद्ययोः प्रकृतिविषयः प्रक्रमभेदः। तृतीये पर्य्यायविषयः चतुर्थे प्रत्ययविषयः"।

भग्नसन्धि पु॰ भग्नः सन्धिरत्र। रोगभेदे गरुड़पु॰१५७अ॰

भग्नसन्धिक न॰ भग्नः सन्धिः सन्धानमवयवयोजनमत्र कप्। तक्रे (घोल) शब्दच॰।

भग्नात्मन् पु॰ ६त॰। चन्द्रे शब्दचन्द्रिका। तस्य कृष्णप्रतिपदादिक्रमेण एकैककलाविच्छेदेन भग्नदेहत्वात् तथात्वम्

भग्नाश त्रि॰ ६त॰। १हताशे इष्टविषयाया इच्छायाः प्रतिघातयुक्ते।

भग्नी स्त्री भगिनी+पृषो॰। भगिन्यां द्विरूपकोषः।

भङ्कारी स्त्री भमित्यव्यक्तशब्दं करोति कृ—अण् गौरा॰ङीष्। मशकराजिकायां दंशे त्रिका॰।

भङ्ग पु॰ भन्ज—भावादौ घञ्। १तरङ्गे अमरः २पराजये। ३खण्डे ४रोगभेदे मेदि॰५कौटिल्ये ६भये ७पत्ररचनाभेदे हेम॰। ८गमने ९जलनिर्गमे च अजयपालः १०मातुलावास्, अमरः। ११भागाख्ये १२शब्दे त्रिवृतायां (तेउड़ी) १३विजयायाञ्च (भाङ्) स्त्री। १४रोगमात्रे पु॰राजनि॰।

भङ्गकार पु॰ अविक्षितो नृपस्य १पुत्रभेदे भा॰ आ॰ ९४अ॰। २सत्राजित्पुत्रभेदे हरिवं ३८ अ॰।

भङ्गवासा स्त्री भङ्गे सति वासः सौरभं यस्याः। हरिद्रायां शब्दरत्ना॰ तस्याः पेषणे एव वासनाधर्म्मात्तथात्वम्।

भङ्गसार्थ त्रि॰भङ्गस्तद्युतः सार्थः मायायुतत्वात् समवोजनः। कुटिले हारा॰। [रजसि

भङ्गाकट न॰ भङ्गाया रजः भङ्गा+रजसि कटच्। भङ्गारेणौ।

भङ्गान पुंस्त्री भङ्गेन तरङ्गेण अनिति अन—अच्। (भाङ्गन) मत्स्यभेदे शब्दमा॰ स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

भङ्गारी स्त्री भमित्यव्यक्तं गिरति गृ—अण् गौरा॰ ङीष्। दंशे त्रिकाण्डे पाठान्तरम्।

भङ्गासन पु॰ नृपभेदे तत्कथा भा॰ अनु॰ १२अ॰।

भङ्गि(ङ्गी) स्त्री भन्ज—इन् न्यङ्क्वा॰ कुत्वम् वा ङीष्। १विच्छेदे २कौटिल्ये ३विन्यासे ४कल्लोले ५भेदे ६व्याजे च।

भङ्गिमन् पु॰ भङ्ग+वा॰ स्वार्थे इमनिच्। भङ्गयाम्।

भङ्गुर त्रि॰भन्ज—घुरच्। १स्वयं भञ्जनशीले जटा॰। २कुटिले ३नदीनां वक्रे च शब्दमा॰ ४प्रियङ्गौ ५अतिविषायाम् च (आतइच्) स्त्री राजनि॰।

भङ्ग्य न॰ भङ्गानां भवनं क्षेत्रं तदर्हति वा यत्। भङ्गाभवनयोग्ये क्षेत्रे २भङ्गार्हे त्रि॰।

भचक्र न॰ भानां नक्षत्राणां राशीनां वा चक्रम्। १राशिचक्रे २नक्षत्रचक्रे च "भ्रमावर्तो भचक्रेऽस्मिन् ध्रुवा नाभौ व्यवस्थितः। ताराचक्रे त्विन्दुभौमौ शुक्रजीवशनैश्चराः। राहुः केतुरगस्त्यश्च नक्षत्राण्यथ राशयः। यदा दिनं च खटाश्च मेरोर्भूगोलकोद्भवा। छाया भवेत्तदा रात्रिः स्याच्च तद्विरहाद्दिनम्। सूर्य्येन्द्वोरुपरागस्तु गोलकच्छायया भवेत्। अन्योन्ययोस्तयोरेव छाययोरेव तार-

स्यात्। ग्रासमोक्षौ तु जायेते तस्मात् पूर्वपश्चिमौ। तत्र पुण्यफलाङ्गागः कृतो राहोस्तु विष्णुना" वह्निपु०। अधिकं खगोलशब्दे दृश्यम्।

भज भागे पृथक्करणे सेवायाञ्च भ्वा० उभ० सक० अनिट्। भजति-ते अभाक्षीत् अभक्त बभाज भेजतुः भेजे। [त

भर्ज पाके दाने च चु० उ० सक० सेट्। भाजयति-ते अबीभजत्

भजि दीप्तौ चु० उभ० सक० सेट् इदित्। भञ्जयति-ते अबभञ्जत्-त

भजमान त्रि० भज-शानच्। १न्यायागतद्रव्यादौ २विभाजके ३सेवके च। सात्त्वतो नृपस्य कौशल्यागर्भजाते ४पुत्रभेदे पु० हरिवं० ३८अ०।

भजि पु० भज-धातुनिर्देशे इन्। १भजधातौ। इन्। सत्वतो नृपस्य २पुत्रभेदे भाग० ९।२४।४श्लो०। हरिवं० ३८ अ०। भजिन् इति पाठान्तरम् तत्रार्थे

भजेन्य त्रि० भज-बा० कर्मणि एन्य। भजनीये भाग० ५।१७।२०

भजेरथ पु० राजभेदे ऋ० १।१६०२।

भञ्जनक पु० मुखरोगभेदे "वक्त्रं वक्रं भवेद्यस्य दन्तभङ्गश्च जायते। कफवातकृतो व्याधिः स भञ्जनकसंज्ञितः" माधवकरः।

भञ्जनागिरि पु० ह्रस्व०। किंशुलुका० दीर्घः। पर्वतभेदे

भञ्जरु पु० भनज-बा० अरु। देवकुलोद्भवे द्रुमे त्रिका०।

भञ्जा स्त्री अन्नपूर्णायाम् रुद्रयामले॥

भट भृतौ कर्मसूल्यग्रहणे भ्वा० पर० सक० सेट् भटति। अभाटीत्-अभटीत्। यो भाटयित्वा शकटं नीत्वा चान्यत्र गच्छति। भाटं न दद्यात् दाप्योऽसाववरूढस्यापि भाटकम्" इति मनुः।

भट भाषणे भ्वा० पर० सक० सेट्। भटति अभा(भ)टीत्।

भट पु० भट-अच्। १योद्धरि अमरः "तद्भटचातुरीतुरी" नैष०। २म्लेच्छभेदे हेम० ३वीरे ४नीचभेदे ५राक्षसे च मेदि० ६इन्द्रवारुणयाम् (राखालशशा) स्त्री रत्न०।

भटित्र न० भट-इत्र। शूलपक्वे मांसादौ (काबाब) अमरः।

भट्ट पु० भट-तन्। स्तुतिपाठवृत्तियुते (भाट) १जातिभेदे "वैश्यायां शूद्रवीर्य्येण पुमानेको बभूव ह। स भट्टो वावदूकश्च सर्वेषां स्तुतिपाठकः" ब्रह्मवै० ब्रह्मख० ७अ० "क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां भट्टो जातोऽनुवाचकः"। तेन द्विविधा जातिः। २स्वामिनि, ३वेदाभिज्ञे ४पण्डिते च। भट्टश्च तुतातभिधः मीमांसकभेदः तन्मतं च १०१ पृ० दर्शितम्। दिग्मात्रं लौगाक्षिभास्करेण दर्शितं यथा "स च यागादिर्यजेत स्वर्गकाम इत्यादि वाक्येन स्वर्गमुद्दिश्य पुरुषं प्रति विधीयते। तथाहि यजेतेत्यत्रांशद्वयं यजिधातुः प्रत्ययश्च। प्रत्ययेऽप्यंशद्वयमाख्यातत्वं लिङ्त्वञ्च। तत्राख्यातत्वं दशलकारसाधारणं, लिङ्त्वं पुनर्लिङ्मात्रे। उभाभ्यामप्यंशाभ्यां भावनैवोच्यते। भावना नाम भवितुर्भवनानुकूलो व्यापारविशेषः। सा द्विधा—शाब्दी आर्थी चेति। तत्र पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलो भावयितृव्यापारविशेषः शाब्दी भावना। सा च लिङंशेनोच्यते लिङ्श्रवणेऽयं मां प्रवर्त्तयति मत्प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवानिति नियमेन प्रतीतेः। यद्यस्माच्छब्दान्नियतं प्रतीयते तत् तस्य वाच्यं गामानयेत्यस्मिन् वाक्ये यथा गोशब्दस्य गोत्वम्। स च व्यापारविशेषो लौकिकवाक्ये पुरुषाभिप्रायविशेषः वैदिकवाक्येषु पुरुषाभावात् लिङादिशब्दनिष्ठ एव। अतएव शाब्दी भावनेति व्यवह्रियते। सा च भावनांशत्रयमपेक्षते—साध्यं साधनमितिकर्त्तव्यताञ्च। किं भावयेत्? केन भावयेत्? कथं भावयेत्?—इति तत्र साध्याकाङ्क्षायां वक्ष्यमाणांशत्रयोपेता आर्थी भावना साध्यत्वेनान्वेति, एकप्रत्ययगम्यत्वेन समानाभिधानश्रुतेः सङ्ख्यादीनामेकप्रत्ययगम्यत्वेऽप्ययोग्यत्वान्न साध्यत्वेनान्वयः। साधनाकाङ्क्षायां लिङादिज्ञानं करणत्वेनान्वेति, तस्य च करणत्वं न भावनोत्पादकत्वेन तत्पूर्वमपि तस्याः शब्दे सत्त्वात् किन्तु भावनाज्ञापकत्वेन शब्दभावनाभाव्यनिर्वर्त्तकत्वेन वा। इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायामर्थवादज्ञाप्यप्राशस्त्यमितिकर्त्तव्यत्वेनान्वेति। प्रयोजनेच्छाजनितक्रियाविषयव्यापार आर्थी भावना। सा चाख्यातवाच्या, आख्यातसामान्यस्य व्यापारवाचित्वात्। साप्यंशत्रयमपेक्षते साध्यं साधनमितिकर्त्तव्यताञ्च। किं भावयेत्? केन भावयेत्? कथं भावयेत्? इति। तत्र साध्याकाङ्क्षायां स्वर्गादिफलं साध्यत्वेनान्वेति। साधनाकाङ्क्षायां यागादिः करणत्वेनान्वेति, इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायां प्रयाजाद्यङ्गजातमितिकर्त्तव्यत्वेनान्वेति"।

भट्टाचार्य्य पु० भट्टस्तुतातभट्टश्च आचार्य्य उदयनाचार्य्यश्च तौ तुल्यतया तन्मताभिज्ञतया वाऽस्त्यस्य। तुतातभट्टेन उदयनाचार्य्येण च १तुल्ये २तयोर्मताभिज्ञे च। द्वन्द्वः। ३तयोः द्वि० व०। "नास्तिकानां निग्रहाय भट्टाचार्य्यौ भविष्यतः"।

भट्टार त्रि० भट्टं स्वामित्वमृच्छति ऋ अण्। १पूज्ये

त्रिका० मूर्खे पु० स्वार्थे क। मूर्खे त्रि० जटा०। नाट्योक्तौ नृपे संज्ञायां कन्। २वेदे तपोधने पु० मेदि० अमरः। "सखे! स्नायुनिर्मिताः पाशास्तदद्य भट्टारकवारे कथमेतान् दन्तैः स्पृशामि" हितो०।

भट्टि पु० १द्वाविंशतिसर्गात्मके महाकाव्यभेदे तच्च जयमङ्गलेन श्रीधरस्वामिसूनो महाब्राह्मणस्य महावैयाकरणस्य भट्टेः कृतिरित्युक्तं भरतमल्लिकेन भर्तृहरिणा कृतमित्युक्तं तच्चिन्त्यं "काव्यमिदं विहितं मया वलभ्यां श्रीधरसेननरेन्द्रपालितायाम्" तत्र द्वाविंशसर्गश्लोके उक्तेः न भर्तृहरिकृतत्वम् भर्तृहरेरुज्जयिनीवास्तव्यत्वेन तन्नृपतित्वेन च नृपान्तरराजधानीवास्तव्यत्वोक्तेरनुचितत्वात्।

भट्टिनी स्त्री भर्तृ स्वामित्वमस्त्यस्य इनि ङीप्। नाट्योक्तौ १अकृताभिषेकायां राज्ञः स्त्रियाम् अमरः। २विप्रभार्य्यायाम् मेदि०।

भट्टोजि पु० सिद्धान्तकौमुदीशब्दकौस्तुभादिग्रन्थकारके दीक्षितोपनामके वैयाकरणभेदे। [कमलजे।

भड परिभाषणे भ्वा०आ०सक०सेट् इदित्। भण्डते अभण्डिष्ट

भड कल्याणभाषणे चु० उ०सक० सेट् इदित्। भण्डयति–ते अबभण्डत्–त। प्रतारणे च भण्डयति प्रतारको मुग्धं धनदानाङ्गीकारेण, सनिन्दोपलम्भे परिहासे च उणा० स्तु० भडिभण्ड्योः पृथगनिर्देशात् अयमिदिदुभिन्नोऽपि।

भड पु० भडि–अच्। वर्णसङ्करभेदे "लेटस्तीवरकन्यायां जनयामास भड नरान्। मालं मल्लं मातरं च भड़ं कोलं च कन्दरम्" ब्रह्मवै०ब्रह्मख०२०अ०।

भडिल पु० भड–इलच्। १वीरे २सेवके उज्ज्वलः। ३ऋषिभेदे ततः गर्गा० अपत्ये यञ्। भाडिल्य तदपत्ये अश्वा० फञ्। भाडिल्यायन तदपत्ये बहुत्वे तस्य लुक्।

भण कथने भ्वा०पर०द्विक०सेट्। भणति। अभाणीत्–अभणीत्। णिचि वा ह्रस्वः। अबीभणत्–त अबभाणत्–त। कथनमिह व्यक्तवाक्यम्।

भणिति स्त्री भण–क्तिन् यहादित्वादिट्। कथने। गौडोर्वीशकुलप्रशस्तिभणितेः" नैष०। [२उक्त्यां रत्नमाला।

भण्टाकी स्त्री भटि–आकन् ङीप्। १वार्त्ताक्याम्, अमरः।

भण्टु(ण्टू)क पु०भटि–उक ऊक वा। श्योनाकवृक्षे रत्नमा०

भण्ड पु० भडि–अच्। अश्लीलवाक्यभाषके (भाँड़) "त्रयो वेदस्य कर्त्तारो भण्डधूर्त्तपिशाचकाः" सर्व०सं०चार्वाकदर्शनम्

भण्डक पुंस्त्री० भण्ड+संज्ञायां कन्। खञ्जनखगे जटा०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

भण्डन न० भडि–भावाधारादौ ल्युट् १खलीकारे (प्रतारणे) २कवचे मेदि०। [३युद्धे च ४ सेनायां शब्दर०।

भण्डहासिनी स्त्री भण्डेन सह हसति णिनि ङीप्। [वेश्यायां शब्दर०।

भण्डि स्त्री भडि–इन्। १वीचौ हारा०। वा ङीप् ङीबन्तः २शिरीषवृक्षे राजनि०। [शब्दर०

भण्डिका स्त्री भण्ड–ण्वुल् कापि अत इत्वम्। मञ्जिष्ठायां

भण्डित पु०भडि–क्त। १ऋषिभेदे ततः गर्गा० यञ्। भाण्डित्य तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री अश्वा०फञ्। भाण्डित्यायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री०। तस्य बहुत्वे वा लुक्।

भण्डिर(ल) पु०भण्ड–इरच् पृषो०रस्य वा लः। १शिरीषवृक्षे अमरः। रान्तः वाचस्पतिः। लान्तः शुभे दूते त्रि० उणादिको०।

भण्डीतकी स्त्री भण्डी सती तकति तक–स्थाने अच् गौरा० ङीष्। मञ्जिष्ठायां भावप्र०।

भण्डीर पु० भडि बा०ईर। १समष्ठिलक्षुपे २तण्डुलीयशाके ३शिरीषवृक्षे च राजनि०हरिवं०६५ अ०। तद्वनवर्णनम्

भण्डीरलतिका स्त्री भण्डीर इव लतते लत–अच् स्वार्थे क कापि अत इत्वम्। मञ्जिष्ठायां राजनि०।

भण्डीरी स्त्री भडि। बा० ईर गौरा० ङीष्। मञ्जिष्ठायाम् अमरः। रस्य लः। तत्रार्थे पु० शब्दच०।

भण्डु पु० भडि–उण्। देशभेदे ततः सुवास्त्वा० चतुरर्थ्यां अण्। भाण्डव तद्दूरदेशादौ त्रि०।

भण्डु(ण्डू)क पु० भडि–उक ऊक वा। (भाङ्गन) मत्स्यभेदे रत्नमाला। दीर्घमध्यः २श्योनाकवृक्षे रत्नमाला।

भद शुभकथने प्रीतौ च भ्वा० आ० अक० सेट् इदित्। भन्दते अभन्दिष्ट। [भन्दत्–त।

भद कल्याणकरणे चु०उ०अक०सेट् इदित्। भन्दयति–ते अब॰

भदन्त पु० भदि–झच् नलोपः। १बौद्धभेदे। २पूजिते त्रि० उणादि० ३प्रव्रजिते उज्ज्वल०।

भदाक न०भदि कल्याणे आकन् नलोपः। कल्याणे उज्ज्वल०

भद्र न० भदि-रक् नि० नलोपः। १मङ्गले उणा०२सुवर्णे ३स्वर्णे च मेदि०। ज्योतिषोक्ते बवादितः सप्तमे करणे स्त्री न०। ४महादेवे ५वृषे ६खञ्जने ७कदम्बे ८हस्तिजातिभेदे ९बलदेवे १०रामचरभेदे पु० मेदि०। ११सुमेरुशैले पु० हेमच० १२मुस्तीवृक्षे च पु० राजनि०। ज्योतिषोक्तासु १३द्वितीयासप्तमीद्वादशीतिथिषु च स्त्री। १४साधौ १५श्रेष्ठे च त्रि० मेदि०। १६देवदारुवृक्षे पु०। १७कृष्णभगिन्यां स्त्री "रामं मां भद्रया सह" ति० त०।

१८मध्यदेशभेदे पु० वृ० स० १४ अ० कूर्म्मविभागे दर्शनम्। १९वसुदेवपुत्रभेदे पु० भाग० ९।२४।२५ श्लो०। २०तुषितदेवगणभेदे भाग० ४।१।८। २१वैश्रवणपत्न्यां स्त्री० भा० १९८ अ०। २२सोमस्य दुहितरि उतथ्यपत्न्यां स्त्री भा० अ० १५४ अ०। २३रौद्राश्वस्य कन्याभेदे हरिवं० २६ अ०। २४नटभेदे पु० हरिवं० १५० अ०। २५भारतवर्षस्थे नदीभेदे स्त्री मार्कं पु० ५८ अ०। विष्टिभद्रायाः सर्वकार्य्यवर्ज्जनप्रतिप्रसवादिकं मु० चि० पी० धा० दर्शितं यथा "अयोगे सुयोगोऽपि चेत् स्यात् तदानीमयोगं निहत्यैष सिद्धिं तनोति। परे लग्नशुद्ध्या कुयोगादिनाशं दिनार्द्धोत्तरं विष्टिपूर्वं च शस्तम्(१)। शुक्ले पूर्व्वार्द्धेऽष्टमीपञ्चदश्योर्भद्रैकादश्यां चतुर्थ्यां परार्द्धे। कृष्णेऽन्त्यार्द्धे स्यात् तृतीयादशम्योः पूर्वे भागे सप्तमीशम्भुतिथ्योः(२)। पञ्चद्व्यद्रिकृताष्टरामरसभूयामादिघट्यः शरा विष्टेरास्यमसद्गजेन्दुरसरामाद्यश्विबाणाब्धिषु। यामेष्वन्त्यघटीत्रयं शुभकरं पुच्छं तथा वासरे विष्टिस्तिथ्यपरार्द्धजा शुभकरी रात्रौ तु पूर्वार्द्धजा(३)। कुम्भकर्कद्वये मर्त्ये स्वर्गेऽब्जेऽजात्रयेऽलिगे। स्त्रीधनुर्जूकनक्रे धो भद्रा तत्रैव तत्फलम्(४)" मू०।

"अथावश्यकशुभकृत्ये कालान्तरप्रतीक्षाऽयोग्यतायां परिहारमाह विष्टिपूर्वं विष्टिर्भद्रा तत्पूर्वं तदादि व्यतीपातादिकं दिनार्द्धोत्तरं मध्याह्नादनन्तरं शस्तं प्राह्णः अर्थात् मध्याह्नं यावत्कालो निषिद्धः "विष्टिरङ्गारकश्चैव व्यतीपातश्च वैधृतिः। प्रत्यरं जन्मनक्षत्रं मध्याह्नात् परतः शुभम्" इति तेनैवोक्तत्वात्(१)। अथ भद्रा निषिद्धेति पूर्वमुक्तं तदधुना प्रस्तावात् तन्निषिद्धकालं शालिनीच्छन्दसाह शुक्ले इति। शुक्लपक्षे अष्टम्यां पूर्णिमायाञ्च पूर्वार्द्धे भद्रा भवति एकादश्यां चतुर्थ्यां चोत्तरार्द्धे भद्रा। अथ कृष्णे कृष्णपक्षे तृतीयायां दशम्यां चान्त्यार्द्धे उत्तरार्द्धे भद्रा स्यात् सप्तम्यां शम्भुतिथौ चतुर्दश्याञ्च पूर्वे भागे पूर्वार्द्धे भद्रा स्यात् पूर्वे इति पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वेति स्मिनभावपक्षे रूपम्। अष्टम्यादीनां तिथीनां गतभोग्यघटिकायोगार्द्धं भद्राप्रमाणमिति यावत् "तिथेर्गतैष्यैक्यदलं तन्मानं करणं भवेत्" वोपदेवोक्तेः "तिथ्यर्द्धभागं सर्वेषां करणानां प्रकल्पयेत्" इति सूर्य्यसिद्धान्तोक्तेश्च। उक्तञ्च दीपिकायाम् "तृतीयादशमीशेषे तद्युग्मान्योस्तु पूर्वतः। कृष्णे विष्टिः सिते तद्वत्तासां परतिथिष्वपि" बृहस्पतिना तु सप्तदृक्तम्। "सिते चतुर्थ्यामन्त्यार्धमष्टम्याद्यार्द्धमेव च। एकादश्यां परार्द्धे तु पूर्वार्द्धे पूर्णशीतगौ। कृष्णे तृतीयान्त्यार्द्धे हि सप्तम्याद्यार्द्धमेव च। दशम्यास्तूत्तरार्द्धे तु चतुर्दश्यर्द्धमादितः। विख्यातोऽयं महादोषः कथितोऽत्र समस्तगः। तदानीं कृतं तत्कर्म कर्त्रा सह विनश्यति" इति। पूर्णशीतगौ पूर्णिमायाम्। रत्नकोषे प्रत्येकं भद्रानामानि "हंसी नन्दिन्यपि च त्रिशिराः सुमुखी करालिकाचैव वैकृतिरौद्रमुखी च चतुर्मुखी विष्टयः क्रमशः"। चतुर्थ्यादितिथिसम्बन्धि भद्रानामानाभिधानं नामसाहश्येन फलतारतम्यसूचनार्थम्। भद्रास्वरूपं रत्नमालायाम् "उद्वद्धोद्भटतरपीडिताऽतिकृष्णा दंष्ट्रोग्रा पृथुहनुगण्डदीर्घनासा। कार्य्यप्रोद्गतबहुबद्धलं सदुद्गिरन्ती विश्रान्तः पतति समन्ततोऽत्र विष्टिरिति"(२)। अथ चतुर्थ्यादितिथिषु भद्रायास्तत्पुच्छविभागादिकं शार्दूलविक्रीडितेनाह। पञ्चेति चतुर्थ्यादितिथीनां क्रमशः पञ्चादिप्रहरेषु शराः पञ्च नाड्यः आदिमा विष्टेर्भद्राया आस्यं मुखं यथा चतुर्थ्याः पञ्चमप्रहरे, आदिभूताः पञ्च घट्यो भद्रामुखम् एवमष्टम्या द्वितीयप्रहरे, एकादश्याः सप्तमप्रहरे, पौर्णमास्याश्चतुर्थप्रहरे, तृतीयाया अष्टमप्रहरे, सप्तम्यास्तृतीयप्रहरे, भद्रामुखमित्यर्थः तच्च भद्रायामुखमसदशुभमित्यर्थः अथ पुनश्चतुर्थ्यादितिथीनां क्रमेण गजादिप्रहरेषु अन्त्यम् अन्ते भवमन्त्यं दिगादिभ्यो यदिति यत् घटीत्रयं पुच्छं पुच्छसंज्ञं तच्छुभकरं समस्तकार्य्येष्वित्यर्थः। यथा चतुर्थ्यां अष्टमप्रहरस्यान्त्यं घटीत्रयं भद्रापुच्छम् एवमष्टम्याः प्रथमप्रहरस्य, एकादश्याः षष्ठप्रहरस्य, पूर्णिमायास्तृतीयप्रहरस्य, तृतीयायाः सप्तमप्रहरस्य, सप्तम्या द्वितीयप्रहरस्य, दशम्याः पञ्चमप्रहरस्य, चतुर्दश्याश्चतुर्थप्रहरस्यान्त्यं घटीत्रयं भद्रापुच्छमित्यर्थः। यदाह गुरुः "भूतदस्रस्वराम्भोधिवसुवक्त्राङ्करूपकाः। यामेष्वेषु क्रमादास्यं भवेत् तिथ्यर्द्धविष्टिष्विति"। व्यवहारसमुच्चये "दशम्यामष्टम्यां प्रथमघटिकापञ्चकपरं हरिस्तुः सप्तम्यां विदश १२घटिकान्ते त्रिघटिकम्। तृतीयाराकायां खयम २०घटिकाभ्यः परभवं शुभं विष्टेः पुच्छं शिवतिथिचतुर्थ्योस्तु विरमे" इति। हरिस्तुरेकादशी राका पूर्णिमा। ननु भद्रा देवतेत्यभिधीयते तस्याः पुच्छकथनात्तु पशुत्वसिद्धिर्दृश्यते देवता च कथं पशुर्भवितुमर्हति। सत्यं दैत्येन्द्रैर्देवेषु पराजितेषु रुद्रस्य ज्वालामालाकुलनेत्रावीक्षितदेहात् देवी भद्रासंज्ञा मुखपुच्छादिमत्येव

समुत्पन्ना दैत्यान् जघान यदुक्तं श्रीपतिना दैत्येन्द्रैः समरेऽमरेषु विजितेष्वीशः क्रुधा दृष्टवान् स्वं कायं किल निर्गता खरमुखी लाङ्गूलिनी च त्रिपात्। विष्टिः सप्तभुजा मृगेन्द्रगलका क्षामोदरी प्रेतगा दैत्यघ्नी मुदितैः सुरैस्तु करणप्रान्ते नियुक्ता सदेति"। भद्राकृत्यमाह वशिष्ठः "बधबन्धविषाग्न्यस्त्रच्छेदनोच्चाटनादि यत्। तुरङ्गमहिषोष्ट्रादि कर्म विष्ट्यान्तु सिध्यति। न कुर्य्यात् मङ्गलं विष्ट्यां जीवितार्थी कदाचन। कुर्व्वन्नज्ञस्तदा क्षिप्रं तत् सर्व्वं नाशतां व्रजेत्"। तस्या अङ्गविभागः कश्यपसंहितायाम् "मुखे पञ्च गले त्वेका वक्षस्येकादश स्मृताः। नाभौ चतस्रः षट् कट्यां तिस्रः पुच्छे तु नाड़िकाः। कार्य्यहानिर्मुखे मृत्युर्गले वक्षसि निःस्वता। कट्यामुन्मत्तता नाभौ च्युतिः पुच्छे ध्रुवो जयः"। अयञ्च भद्राङ्गविभागो नाड़ीनां त्रिंशतोन्यूनाधिकत्वे तु त्रैराशिकेन मुखादीनामङ्गानां विभागज्ञानं यथा यदि नाडी त्रिंशता इष्टमुखाद्यङ्गपरिमाणं इष्टपरिमाणेन किमिति त्रैराशिकम् एवं सति उक्ताङ्गपरिमाणं भद्राभोगमितघटीभिः सङ्गुण्य त्रिंशता भाज्यं लब्धसमोऽङ्गविभागः। तत्र सुधादिकाया रत्नमालायाम् "जलधिशिखिशशिरसाः सर्व्वकीनाशवायुत्रिदशपतिककुप्सु प्रोक्तमास्यं हि विष्टेः। नियतबहुभिराशासंख्यया प्रक्रमेण स्फुटमिह परिहार्य्यं मङ्गलेष्वेतदेव"। जलं चतुरः कीनाशो यमः शुक्लचतुर्थ्यां उत्तरार्द्धे पश्चिमदिशि भद्रामुखं तच्चाशासंख्यक्रमेण पञ्चमे प्रहरे भवति अर्थाद्दिव भद्रायाः प्रहरचतुष्टयाधिकस्थितभावादन्त्ये एव घटिकात्रयं पुच्छं ततोऽष्टम्यां द्वितीयप्रहरेऽनेन प्रकारेण आग्नेय्यां दिशि मुखं मुखाच्च प्राक् पुच्छमिति प्रथमप्रहरान्त एव पुच्छघटिका इत्येवं सर्व्वास्वपि भद्रातिथिष्ववगन्तव्यं प्रयोजनमपि तत्रैव "मनुवसुशनितिथियुगदशशिवगुणसंख्यासु तिथिषु पूर्व्वस्याः। यायाति विष्टिरेषा पृष्ठे शुभदा पुरस्त्वशुभेति" तदेतदात्ययिककार्य्यसम्भवे सति मुखदिक्‌संमुखयात्रानिषेधकमथ धेयम्। ग्रन्थान्तरे अन्यदप्युक्तम्। "सविते सर्पिणी ज्ञेया सिते विष्टिस्तु वृश्चिकी। सर्पिण्यास्तु मुखं त्याज्यं वृश्चिक्याः पुच्छमेव च"। अथ परिहारमाह. तथेति विष्टिस्तिथ्यपरार्द्धजा तिथ्युत्तरार्द्धे संभूता प्रागरे दिवसे यदि स्याद् भद्रा तदा शुभकरी तत्रैव प्रकारेण तिथिपूर्व्वार्द्धजा भद्रा रात्रौ चेत् स्यात् तदा शुभा शुभकरी स्यात्। उक्तञ्च "रात्रिभद्रा यदाह्नि स्याद् दिवा भद्रा यदा निशि। न तत्र भद्रादोषः स्यात् सा भद्रा भद्रदायिनी" इति। रात्रिभद्रा तिथ्युत्तरार्द्धोद्भवा दिवाभद्रा तिथिपूर्व्वार्द्धोद्भवा अत्तुमर्थं स्पष्टमाह गुरुः। "निशि पूर्व्वार्द्धजा विष्टिर्दिवा चापरतः शुभा। क्रमागता तु या विष्टिः सैव हालाहलोपमा" इति। लल्लोऽपि "दिवा परार्द्धजा विष्टिः पूर्व्वार्द्धोत्था यदा निशि। तदा विष्टिः शुभायेति कमलासनभाषितम्"। ब्रह्मसिद्धान्तेऽपि "दिवा परार्द्धजा विष्टिर्विष्टिरेव दिवानिशोः। सा त्याज्या त्वन्यथा विष्टिः सर्व्वकर्म्मशुभप्रदा"। ननु यत् तु नारदकश्यपादिभिरुक्तम्। "करणानि ववादीनि शुभसंज्ञानि षट् क्रमात्। क्रमायाता क्रमायाता विष्टिर्नेष्टा तु मङ्गले"। अत्र क्रमायाता दिवारात्रिक्रमायाता दिवाभद्रा रात्रौ रात्रिभद्रा च दिवेत्यर्थः। एवं सति द्विविधाया अपि भद्राया दोषवत्त्वोक्तेः पूर्व्वोक्तपरिहाराभिधानमयुक्तम् उच्यते इदमेव क्रमायातेति वचनं ज्ञापकमुत्तार्थस्य अन्यथा सामान्यतो भद्राद्वये इत्युक्ते द्विविधभद्राया दोषवत्त्वसिद्धेरनर्थकमिदं स्यात्तस्मात् शुभकार्य्याणां भद्रारूपदुष्टदिनव्यतिरिक्तकालप्रतीक्षाऽयोग्यत्वे तदैव कार्य्यं न दुष्टदिने कथञ्चनोपपत्तौ बाधो न न्याय्य इति न्यायात् वचनस्य निषेध एव तात्पर्य्यात्। अवश्यकर्त्तव्यस्य तु शुभकर्म्मणः कालान्तरप्रतीक्षासहमानत्वेनमादिपरिहारमाश्रित्य दुष्टदिने क्रतिरुचितैव विष्टिरङ्गारकश्चेत्यपि परिहार एतत्पर एवेत्यलं पल्लवितेन। अथ भद्रानिवासं तत्फलञ्चानुष्टुभाह (२)। कुम्भेति अजे चन्द्रमसि कुम्भद्वये कुम्भमीनस्थे कर्कद्वये कर्कसिंहराशिस्थिते सति भद्रा मर्त्ये मनुष्यलोके तिष्ठति। अथाजात्त्रये मेषवृषमिथुनस्थितेऽलिगे वृश्चिकस्थिते चन्द्रे स्वर्गे भद्रा तिष्ठति। कन्याधनुस्तुलामकरराशिस्थितेऽधः पाताललोके भद्रा तिष्ठति। अथ भद्रा तत्रैव मर्त्यस्वर्गपातालेषु फलं ददातीत्यथवादद्वारा प्रयोजनमुक्तं भवति। उक्तञ्च "मेषोक्षकौर्प्यमिथुने घटसिंहमीनकर्केषु चापमृगतोलिकुलासु चन्द्रे। स्वर्मर्त्यनागनगरीः क्रमशः प्रयाति विष्टिः फलान्यपि ददाति हि तत्र देशे" इति। भूपालवल्लभे "कन्यातुलामकरधन्विषु नागलोके मेषालिवैषिक कर्कषु सुरालये स्यात्। पाठीनसिंहघटकर्कटकेषु मर्त्ये चन्द्रे वदन्ति मुनयस्त्रिविधां द्विविष्टिम्" (४)पी॰धा॰

भद्रशब्दात् परिवापणे (मुण्डने)ऽर्थे गम्ये डाच्। तस्योऽ-नुप्रयोगः सत्यादा०स०। भद्राकरोति माङ्गल्यं मुण्डनेन संस्करोतीत्यर्थः सि०कौ०। एवं मद्रशब्देऽपि बोध्यम्।

भद्रक त्रि०भद्र-स्वार्थे संज्ञायां वा कन्। १मनोहरे त्रिका०। २भद्रमुस्तके न० शब्दमाला। ३देवदारुवृक्षे शब्दर०। "भ्रौ नरनारनावथ गुरुर्दिगर्कविरमं हि भद्रकमिदम्"। वृ०र०उक्ते द्वाविंशत्यक्षरपादके ४छन्दोभेदे।

भद्रकण्ट पु० भद्रः कण्टोऽस्य। गोक्षुरक्षुपे राजनि०।

भद्रकर्ण पु० भद्रस्य हृषस्य कर्णो यत्र। गोकर्णरूपे तीर्थभेदे।

भद्रकर्णेश्वर पु०६त०। गोकर्णस्थे शिवलिङ्गभेदे भा०व०८१अ०।

भद्रकार त्रि० भद्रं करोति कृ-अण् उप०स०। १मङ्गलकारके २देशभेदे पु० भा० स० १२ अ०।

भद्रकाय पु०। १नाग्नजित्यां जाते श्रीकृष्णस्य पुत्रभेदे हरिवं० १६२ अ०। ६व०। २मङ्गलदेहके त्रि०।

भद्रकाली स्त्री १दुर्गाशक्तिभेदे "जयन्ती मङ्गला काली भद्र-काली कपालिनी" दुर्गापूजामन्त्रः। तदाविर्भावकथा च कालिपु० ५०अ० दृश्या। तन्मन्त्रादिकं तन्त्रसारे दृश्यम्। २कुमारानुचरभेदे भा० श० ४७ अ०।

भद्रकाशी स्त्री भद्राय काशते काश-अच् गौरा० ङीष्। भद्रमुस्तायाम् राजनि०।

भद्रकाष्ठ न० ६व०। देवदारुवृक्षे सुश्रुतः। [अमरः।

भद्रकुम्भ पु० भद्रकारकः कुम्भः शा०त०। पूर्णकुम्भे जलपूर्णघटे

भद्रगन्धिका पु० भद्रो गन्धोऽस्त्यस्या बाहुल्येन ठन्। मुस्तके रत्नमाला।

भद्रगौर पु० देशभेदे स च पूर्वदिग्वर्त्ती मार्कं०५८ अ०।

भद्रङ्कर त्रि०भद्रं करोति कृ-खच् मुम्। मङ्गलकारके।

भद्रङ्करण न०भद्रं क्रियतेऽनेन कृ-ल्युट् मुम्। मङ्गलसाधने।

भद्रचारु पु०रुक्मिण्यां जाते वासुदेवस्य पुत्रभेदे हरिवं११८अ०

भद्रचूड़ पु० भद्रा चूड़ा यस्य। (लङ्काशिज) वृक्षभेदे शब्दच०।

भद्रज पु० भद्राय जायते जन-ड। इन्द्रयवे राजनि०।

भद्रतरुणी स्त्री भद्रः तरुणीव। कुब्जकवृक्षे राजनि०।

भद्रतुङ्ग पु० तीर्थभेदे भा०व० ८२अ०॥

भद्रतुरग न० भद्रास्तुरगा यत्र। जम्बुद्वीपस्य नववर्षमध्ये वर्षभेदे। "माल्यवज्जलधिमध्यवर्त्ति यत्तत् भद्रतुरगं जगुर्बुधाः" सि० शि० जम्बुद्वीपशब्दे भद्राश्वशब्दे च विवरणं दृश्यम्।

भद्रदन्तिका स्त्री कर्म० स्वार्थे कन्। दन्तीवृक्षभेदे।

भद्रदारु पुंन०। कर्म०। देवदारुवृक्षभेदे अमरः।

भद्रद्वीप पु० कुरुवर्षान्तर्गते उपद्वीपभेदे मार्कपु० ५९ अ०।

भद्रनामन् पु०६व०। (काटठोकरा) खगभेदे त्रिका०।

भद्रनामिका स्त्री भद्रं मङ्गलं नामयति प्रापयति नम-णिच्-ण्वुल्। त्रायन्तीलतायां रत्नमा०।

भद्रनिधि पु० दानार्थकल्पिते ताम्रादिघटितघटे तद्दानविधिश्च हेमा० दा० वामनपु० उक्तो यथा "पुण्यान्तिथिं प्राप्य तु पौर्णमास्यां तथोपरागे शशि-सूर्ययोर्वा। चतुर्युगादिष्वयनद्वये वा प्रबोधने प्रस्व-पनेऽथ विष्णोः। कुर्यादथोदुम्बरमेव कुम्भं हिरण्य-भारेण यथात्मशक्त्या। तथाविधानञ्च सुराजतं स्या-द्धिरण्यभारेण तु पूरयेत् तम्। तदर्द्धतोऽर्द्धेन तद-र्द्धतो वा स्वशक्तितः स्वर्णपलैः शतेन। तदर्द्धमर्द्धेन तु वित्तशक्त्या पलत्रयादूर्द्धमपि प्रकुर्यात्। तत्ताम्र-भाण्डे कनकं निधाय सवज्रनीलोत्पलपद्मरागम्। सकु-न्तवैदूर्यसविद्रुमञ्च तद्राजतं पात्रमधोमुखं स्यात्। एवन्तु तं भद्रनिधिं सुविद्वान् कृत्वासने प्रावरणोप-युक्ते। कुशोत्तरे दर्पणचामराद्ये सपादुकोपानहच्छत्र-युक्तम्। सतुच्चैर्नवक्षौमयुग्मयुक्तं संपूजयेन्मन्त्रवरै-रथैतैः" "आदौ तु पञ्चामृतकेन विष्णुं संस्नाप्य संसा-रहरं समर्च्य। तथेश्वरं पावकमेव हुत्वा आमन्त्र-येद्भद्रनिधिं ततस्तम्। श्रीखण्डकर्पूरसकुङ्कुमेन पद्मा-चरं नाम श्रियः प्रलिख्य। नमस्तथोङ्कारयुतं च पात्रे तद्राजतेऽर्घ्येवमथार्चयेत। त्वया समस्तामर-सिद्धयक्षविद्याधरेन्द्रोरगकिंनरेन्द्रैः। गन्धर्वविद्याधर-दानवेन्द्रैर्युतं कृतं विश्वमिदं नमस्ते। समस्तसंसार-करी त्वमेव विभोः सदानन्दमयी च माया। समस्त-कल्याणनिधिः सदाधिः। हरिप्रिये! भद्रनिधिर्नमस्ते। एवं प्रपूज्य विधानेन ततो विप्रमथार्चयेत्। किरीटा-ङ्गदनिष्काग्र्यकुण्डलाङ्गुलिभूषणैः। अलङ्कृत्य हरिं तद्वत् पीताम्बरधरं ततः। पूजयेदच्युतं ध्यात्वा कन्येषा-नेन भक्तिमान्। भूदेवोऽसीत्यतो नित्यं नित्यानन्दमयो हरे!। हर मे दुष्कृतं कृष्ण! कृपाकर! नमस्तु ते। भूदेव! भगवन्नर्क! भवभङ्गकरेश्वर!। भवभूतिकरो जिष्णो! प्रभविष्णुर्नमोऽस्तु ते। एवं पूज्य द्विजं ध्यात्वा तं द्विजं विष्णुरूपिणम्। ततो भद्रनिधिं दद्यान्मन्त्रेणानेन मानवः। स्वगोत्रोच्चारणेनादौ वपुर्नाम तथात्मनः। यवदर्भतिलैः सार्द्धमुदकं संपरित्यजेत्। पितृसन्तार-णार्थाय नित्यानन्दविवृद्धये। सर्वाघौघविनाशाय विष्णो-

दीनं मया कृतम्। तदनेन सरत्नेन धातुत्रययुतेन च। सक्षौमाम्बरयुक्तेन सादर्शपादुकेन च। आसनेन सच्छत्रेण चामरोपानहेन च। सदानन्दविधानेन प्रीयतां विष्णुरीश्वरः। एवमुच्चार्य्य तन्दद्याद् द्विजाय हरि-रूपिणे। गोप्येन विधिना दद्यादेमसंख्यां न कीर्त्त-येत्। अकीर्त्तिते कोटिगुणायुतं फलं प्रगोपिते कल्प-गुणैर्न संशयः। इतीदमन्यस्य न कीर्त्तयेत् सुधीः निधानमध्ये निहितस्य यद्वत्। एवं कृते स्यान्मनुजः कृतात्मा तपेत्त्वया स्यान्मरणं कदाचित्। प्रयाति विष्णोः पदमव्ययं तत् शिवात्मकानन्दमयं स्वसंस्थम्"।

भद्रपदा स्त्री ब॰व॰ भद्रस्य वृषस्येव पदं यासाम्। पूर्वोत्तर-भाद्रपदासु रायमु॰। तत्र जातः अण् उत्तरपदवृद्धिः। भद्रपाद तज्जाते त्रि॰।

भद्रपर्णी स्त्री भद्रं पर्णमस्याः अजादि॰ टाप्। १कट्फला-वृक्षे शब्दमाला। २प्रसारिण्याम् अमरः। ३गाम्भार्य्याञ्च जटाध॰। ङीप्। [पीठभेदे भद्रासनशब्दे दृश्यम्।

भद्रपीठ पुंन॰ भद्रार्थं पीठः। नृपदेवादीनामभिषेकार्थे

भद्रबलन पु॰ भद्रं बलनं बलमस्य। बलरामे शब्दमा॰।

भद्रब(व)ला स्त्री भद्राय बलति चलति ब(व)ल–अच्। (गन्धभादाल) १लताभेदे २गन्धिकायां, ३माधवीलतायाञ्च अमरः। बलायां राजनि॰। [न्याभेदे भा॰आ॰६६अ॰

भद्रभीमा स्त्री कश्यपपत्न्यां दक्षसुतायां क्रोधायां जाते क-

भद्रमल्लिका स्त्री कर्म॰। मल्लिकाभेदे नवमल्लिकायाम् शब्दमाला।

भद्रमुख त्रि॰भद्रं सुखं तद्व्यापारोऽस्य कप्। सुवक्तरि "ततो भद्रमुखात्ताहं स्याखे स्थाणुरिवाचलः" मार्कपु॰ ३५अ॰।

भद्रमुञ्ज पु॰ कर्म॰। शरभेदे भावप्र॰।

भद्रमुस्तक पु॰ कर्म॰। नागरमुस्तके। अमरः।

भद्रमुस्ता स्त्री कर्म॰। भद्रमुस्तके "भद्रमुस्ता च गुन्द्रा च तथा नागरमुस्तकः। मुस्तं कटु हिमं ग्राहि तिक्तं दी-पनपाचनम्। कषायं कफपित्तास्रतृड्ज्वरारुचिजन्तु-हृत्। अनूपदेशे यज्जातं मुस्तकं तत् प्रशस्यते। तत्रापि मुनिभिः प्रोक्तं वरं नागरमुस्तकम्" भावप्र॰।

भद्रयव पु॰ भद्रो यव इव। इन्द्रयवे अमरः।

भद्ररथ पु॰ कश्येयुवंश्ये हर्य्यङ्गनृपस्य पुत्रे हरिवं॰ ३१अ॰।

भद्ररेणु हृव॰। ऐरावते गजे त्रिका॰।

भद्ररोहिणी स्त्री भद्रार्थं रोहति रुह–णिनि ङीप्। कटु-रोहिण्यां (कटकी) सुश्रुतः तस्याः भद्रदायकत्वात् तथात्वम्। "दार्वी त्वक् पिप्पली शुण्ठी लाक्षाशक्रयवै-र्युतम्। संयुक्तं भद्ररोहिण्या पक्वं मेदादिमिश्रितम्"।

भद्रवट पु॰७त॰। १आश्रमभेदे भा॰व॰२१०अ॰, २तीर्थभेदे च।

भद्रवत् न॰ भद्र+मतुप् मस्य वः। देवदारुवृक्षे राजनि॰।

भद्रवती स्त्री भद्राणि पर्णानि सन्त्यस्या मतुप् मस्य वः ङीप्। १काश्मार्य्याम्। माद्रवतीजातायां भरत-कन्यायां स्त्री हरिवं॰ १६१ अ॰।

भद्रवर्मन् पु॰भद्रं वृणाति वृ–मनिन्। नवमल्लिकायाम् शब्दच॰

भद्रवल्लिका स्त्री नित्यक॰। संज्ञायां कन् ह्रस्वः अत इत्वम् कर्म॰। (अनन्तमूलख्याते) लताभेदे रत्नमा॰।

भद्रवल्ली स्त्री नित्यक॰। (अनन्तमूल) गोपवल्ल्याम् राजनि॰।

भद्रविराज् "ओजे तपरौ जरौ गुरुश्चेन् समे सगौ भद्रविराड् भवेदनोजे" वृ॰ उक्ते अर्द्धसमे वृत्तभेदे।

भद्रशर्मन् पु॰भद्रं शर्म सुखं यस्य। शुभाद्यानन्दयुते। ततो बाह्वा॰अपत्ये इञ् भाद्रशर्मि तदपत्ये पुंस्त्री। [२२७अ॰

भद्रशाख पु॰भद्राः शाखाः वक्त्रायाः यस्य। कार्त्तिकेये भा॰व॰

भद्रश्रय न॰भद्राय श्रीयते श्री–कर्मणि अच्। चन्दनवृक्षे रत्न॰

भद्रश्रवस् पु॰ धर्मस्य पुत्रभेदे भाग॰ ५।१८।१।

भद्रश्री पु॰ भद्रा श्रीर्यस्य। चन्दनवृक्षे अमरः।

भद्रश्रेण्य पु॰ दिवोदासात् पूर्वं वाराणस्यधीशे नृपभेदे हरिवं॰ २९ अ॰।

भद्रसरस् न॰ नित्यक॰। सुपार्श्वाचलस्थे सरोभेदे धान्या॰ चलशब्दे दृश्यम्। [७अ॰।

भद्रसालवन न॰ ६त॰। भद्राश्ववर्षस्थे वनभेदे भा॰ भी॰

भद्रसेन पु॰ देवक्यां जाते वसुदेवस्य १पुत्रभेदे भाग॰९।२४।२५ २कुन्तिनृपपुत्रभेदे च भाग॰ ९।२२।

भद्रसोमा स्त्री भद्रः सोम इव द्रवोऽस्याः। १गङ्गायां शब्दमा॰ २कुरुवर्षस्थे नदीभेदे मार्कपु॰ ५९अ॰। [दृश्यम्।

भद्रा स्त्री भद्राश्ववर्षस्थे १नदीभेदे २विष्टिभद्रादौ भद्रशब्दे

भद्राकरण न॰भद्र+डाच् कृ–ल्युट् शाब्दा॰स॰। मुण्डने हे म॰

भद्राङ्ग पु॰ भद्रमङ्गमस्य। बलरामे हेमच॰।

भद्रात्मज पु॰ खड्गे त्रिका॰।

भद्रारक पु॰ अष्टादशद्वीपान्तर्गते द्वीपभेदे शब्दमाला।

भद्रालपत्रिका स्त्री भद्रायालति पर्य्याप्नोति अल–अच् तादृशं पत्रं यस्याः कप् अत इत्वम्। गन्धाल्याम् (गान्धाल) शब्दमा॰।

भद्राली स्त्री भद्रायालति पर्य्याप्नोति अच् गौरा॰ ङीष्। १गन्धाल्याम् (गान्धाल) शब्दमा॰। ६त॰। २मङ्गलश्रेणौ च।

भद्रावती स्त्री भद्र—अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः संज्ञायां पूर्वपद-दीर्घः । कट्फलवृक्षे राजनि० ।

भद्राश्रय पु० ६त० । चन्दनवृक्षे ।

भद्राश्व न० भद्रा अश्वा यत्र । १जम्बुद्वीपस्य नववर्षान्तर्गते वर्ष-भेदे । २तद्वर्षस्थे जनपदे पु०ब०व० । तद्वर्षविवरणञ्च "माल्य-वतः पूर्वपार्श्वे पूर्वगण्डिका एकत्रिंशद् योजनसहस्राणि आनन्तत्र च भद्राश्वा नाम जनपदाः भद्रसालवनञ्च तत्र व्यवस्थितं, कालाम्रवृक्षाः, पुरुषाः श्वेताः, पद्मवर्णिनः, स्त्रियः कुमुदवर्णाः दशवर्षसहस्राणि च तेषामायुस्तत्र च पञ्च कुलपर्वताः तद्यथा शैलवर्णः मालाख्यकोऽवरज-श्चः त्रिपर्णो नीलश्चेति तद्विनिर्गता नद्यस्तदन्तःस्थितानां देशानां तान्येव नामानि ते च देशाः एताः नदीः पि-बन्ति तद्यथा सीता सुवाहिनी हंसवती कावेरी सुरसा शाखावती इन्द्रनदी अङ्गारवाहिनी हरितोया सोमा-वर्त्ता शतह्रदा वनमाला वसुमती हंसा पर्णा पञ्चगङ्गा धनुष्मती मणिवप्रा सुब्रह्मभागा विलासिनी कृष्णतोया पुण्योदा नागवती शिवा शैवालिनी मणितटा क्षीरोदा वरुणावती विष्णुपदी महानदी हिरण्यस्कन्धवाहा सुरावती वामोदा पताका चेत्येता महानद्यः एताश्च गङ्गासमाः कीर्त्तिताः आजन्मान्तं पापं विनाशयन्ति क्षुद्रनद्यश्च कोटिशताश्च नदीर्यै पिबन्ति ते दशवर्षसह-स्रायुषः रुद्रोमाभक्ता इति" वराहपु० गद्यम् । अधिकं जम्बुद्वीपशब्दे ३०४५ पृ० दृश्यम् ।

भद्रासन न० भद्राय लोकक्षेमायास्यतेऽत्र आस-आधारे ल्युट् । नृपासने अमरः । तल्लक्षणादि वृ०सं० ४८अ० उक्तं यथा "आद्यावनडुहश्चर्म जरया संहृतायुषः । प्रशस्तलक्षण-स्यतः प्राचीनग्रीवमास्तरेत् । ततो वृषस्य योधस्य चर्म रोहितमस्ततम् । सिंहस्याथ तृतीयं स्याद्व्याघ्रस्य च ततः परम् । चत्वार्येतानि चर्माणि तस्यां वेद्यामुपा-स्तरेत् । शुभे मुहूर्त्ते संप्राप्ते पुष्ययुक्ते निशाकरे । भद्रासनमेकतमेन कारितं कनकरजतताम्राणाम् । क्षीरतरुनिर्मितं वा विन्यस्तं चर्मणामुपरि । त्रिविध-स्तस्योच्छ्रायो हस्तः पादाधिकोऽर्द्धयुक्तश्च । माण्डलिका नन्तरजित् समस्तराज्यार्थिनां शुभदः । अन्तर्धाय हि-रण्यं तत्रोपविशेन्नरेश्वरः सुमनाः" ।

भद्रिका स्त्री भद्रा+स्वार्थे क । १पक्षयोः द्वितीयासप्तमी-द्वादशीषु तिथिषु । २योगिनीदशान्तर्गतायां पञ्चम्यां दशायाम् "मङ्गला पिङ्गला धान्या भ्रामरी भद्रिका तथा" दशाशब्दे दृश्यम् । "भद्रिका भवति रो नरौ" वृ० र० उक्ते नवाक्षरपादके ३छन्दोभेदे "ननरलगुरुभिश्च भद्रिका" वृ०र० उक्ते ४एकादशाक्षरपादके छन्दोभेदे च ।

भद्रेश्वर पु० १शिवलिङ्गभेदे । २कल्पग्रामस्थे शिवलिङ्गभेदे च वामनपु० ४६ अ० ।

भद्रैला स्त्री स्थूलैलायाम् राजनि० ।

भद्रोदनी स्त्री भद्रमुदनित्यनया उद्+अन-बा० घञर्थे क गौरा० ङीष् । बलायां राजनि० । [अमान ।

भन अर्चने भ्वा०प०सक०सेट् निघण्टुः । भनति अभा(भ)नीत

भन्द अर्चने दीप्तौ च भ्वा० आ० सक० सेट् निघण्टुः । भन्दते अभन्दिष्ट बभदे बभन्दे । कर्मणि भद्यते ।

भन्दिल त्रि०भदि—इलच् ।१शुभे २कम्पे ३दूते च संक्षिप्तसा०

भन्दुक पु० वक्रेश्वरसमीपस्थे देशभेदे स्कान्दपु० ।

भपञ्जर न० भानां पञ्जरमिव । नक्षत्रचक्रे त्रिं०शि० ।

भपति पु० ६त० । १नक्षत्रेशे चन्द्रे हेमच० भनाथादयोऽ-प्यत्र । २राशीश्वरे मङ्गलादौ च ।

भमण्डल न० ६त० । राशिचक्रे सू०सि० ।

भम्भ पु० भमित्यव्यक्तशब्देन भाति भा—क । मक्षिकाभेदे दंशे हारा० । २तत्तुल्यगतिके धूमे हेमच० ।

भम्भराली स्त्री भमित्यव्यक्तशब्दस्य भरमालाति स्वल्हाति आ+ला—क गौ० ङीष् । (डाँश) मक्षिकायाम् । स्वार्थे क अत इत्त्वम् । भम्भरालिका तत्रैवार्थे त्रिका० ।

भम्भासार पु० मगधदेशनृपभेदे हेमच० ।

भय न०बिभेत्यस्मात् भी—अपादाने अच् ।१भयहेतौ । भावेऽच् । २दैन्यात्मके परतः स्वानिष्टसम्भावनाजन्ये वा चित्तवृत्तिभेदे ३नाटकप्रसिद्धे भयस्थायिभावके रसभेदे च । भयञ्च "रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैकल्यजं भयम्" सा० द० लक्षितम् । भयानकशब्दे दृश्यम् । ४निर्ऋतिपुत्रभेदे पु० भा० आ० ६६अ० । [क० १५५२ श्लो० ।

भयकर त्रि० भयं करोति कृ—अच् ६त० । भयकारके भा०

भयकृत् त्रि०भयं करोति कृ—क्विप् ।१भयकारके भयं कृन्तति कृत—छेदने क्विप् । २परमेश्वरे । "भयकृद् भयनाशनः" विष्णुस० ।

भयङ्कर पु०भयं करोति कृ—खच् मुम् च । १भयजनके २रस-भेदे ३डुण्डुलविहगे च पुस्त्री० स्त्रियां ङीष् । भा०स० ३५अ०उदा०४विश्वदेवगणभेदे पु० भा० अनु० ९१ अ० । ५कुमारानुचरमातृभेदे स्त्री ङीप् भा० श० ४७ अ० ।

भयडिण्डिम पु० भयजनको डिण्डिमः । रणवाद्ये

भयद्रुत त्रि० भयेन द्रुतः ३त० । भयेन पलायिते अमरः ।

भयनाशन त्रि० भयं नाशयति नाशि–ल्यु । १भयनिवारके २विष्णौ पु० "भयकृत् भयनाशनः" विष्णुस० ।

भयनाशिनी स्त्री भयं रोगभयं नाशयति नश–णिच–णिनि । त्रायमाणालतायाम् राजनि० । [त्वनः स्वापके ।

भयब्राह्मण पु० भयेन ब्राह्मणः सम्पद्यते । भीत्या विप्रत्वेना·

भयभ्रष्ट त्रि० द्रुत० । भयेन पलायिते जटाधरः ।

भयव्यूह पु० भये सति व्यूहः । पार्श्वादितो भयभेदेन राज्ञा कर्त्तव्ये व्यूहभेदे भयभेदेन तत्प्रकारः काम० नी० उक्तो यथा "यायाद्व्यूहेन महता मकरेण पुरोभये । श्येनेनोभयपक्षेण सूच्या वाधीरचक्रया । पश्चाद्भये तु शकटं पार्श्वयोर्वज्रसञ्ज्ञितम् । सर्वतः सर्वतोभद्रं भयव्यूहं प्रकल्पयेत्" ।

भयानक पु० बिभेत्यस्मात् भी–आनक । १व्याघ्रे २राहौ ३रसभेदे च मेदि० । ४भयङ्करे त्रि० । ५भीतेः अपादाने अमरः । तद्रसलक्षणादि सा०द० उक्तं यथा "भयानको भयस्थायिभावः कालाधिदैवतः । स्त्रीनीचप्रकृतिः कृष्णो मतस्तत्त्वविशारदैः । यस्मादुत्पद्यते भीतिस्तदत्रालम्बनं मतम् । चेष्टा घोरतरास्तस्य भवेदुद्दीपनं पुनः । अनुभावोऽत्र वैवर्ण्यं गद्गदस्वरभाषणम् । प्रलयस्वेदरोमाञ्चकम्पदिक्प्रेक्षणादयः । जुगुप्सावेगसंमोहसंत्रासग्लानिदीनताः । शङ्कापस्मारसंभ्रान्तिमृत्याद्या व्यभिचारिणः" ।

भयापह त्रि० भयमपहन्ति अप+हन–ड । १भयनाशके २नृपे पु० त्रिका० ३विष्णौ पु० "जितमन्युर्भयापहः" विष्णुस० ।

भयावह त्रि० भयमावहति आ+वह–अच् द्रुत० । भयकारके हेमच० ।

भय्य न० भी–भावे यत् वेदे नि० । भये पञ्चभी० १०।५।६ । लोके तु भेयमित्येव । [त्रि० अमरः ।

भर पु० भृ–अप् । १अतिशये । कर्त्तरि अच् । २भरणकर्त्तरि

भरग त्रि० भरमतिशयं गच्छति गम–ड । १अतिशयगन्तरि भरगेति वर्णत्रयद्योत्ये २भर्गशब्दार्थे परब्रह्मणि यथोक्तं आह्नि०त० योगियाज्ञवल्क्येन "भेति भासयते यस्मात् रेति रञ्जयति प्रजाः । गेति च गच्छतेऽजस्रं भरगात् भर्ग उच्यते" । तत्र भासि–ड भः रञ्जि ड–रः । गम–ड गः तेषां समाहारः भरगम् । तद्वर्णत्रययोगात् भर्ग इत्युच्यते इष्टो० ।

भरट पु० भृ–अटन् । १कुम्भकारे तेन हरति भस्त्रा०ष्ठन् भरटिक तेन हर्त्तरि त्रि० स्त्रियां षित्त्वात् ङीष् भरटिकी ।

भरण न० भृ–भावकरणादौ ल्युट् । १वेतने २पोषणे ३धारणे च । अश्विन्यवधिके द्वितीये ४नक्षत्रे शब्दर० ५घोषकलतायाञ्च स्त्री ङीप् । नक्षत्रभेदे पु० मेदि० । तस्यायोगतारादिकम् अश्लेषाशब्दे उक्तम् सा च राशिचक्रस्य४०अंशोत्तरं १३।२० कलाविकलात्मिका । उग्रगणान्तर्गता अधोमुखान्तर्गता च । भरणेन हरति भस्त्रादि०ष्ठन् भरणिक वेतनेन हारिणि त्रि० स्त्रियां ङीष् ।

भरणीभू पु० भरण्यां भवति भू–क्विप् । राहुग्रहे हेमच० भगदैवतशब्दे दृश्यम् ।

भरण्ड पु० भृ–अण्डन् । १स्वामिनि २नृपे च उणादिको० ।

भरण्य कण्ड्वा० नामधातुः भुरण्येत्यत्र पाठान्तरम् धारणे पोषणे पर० सक० सेट् भरण्यति भुरण्यति वा ।

भरण्यभुज् त्रि० भरण्यं वेतनं भुङ्क्ते भुज–क्विप् । वैतनिके कर्मकरे अमरः । [इवे (रामदूती) शब्दच० ।

भरण्याह्वा स्त्री भरण्या आह्वा आह्वा यस्याः । पर्वपुष्पी-

भ(भु)रण्यु पु० कण्ड्वा० भ(भु)रण्य उन् । १शरण्ये २मित्रे च शब्दमाला । ३अग्नौ ४चन्द्रे ५स्वामिनि च सं-क्षिप्तसा० । भुरण्युरिति पाठान्तरम् ।

भरत पु० भरं तनोति तन–ड । (जड़भरत) इति ख्याते १मुनिभेदे जड़भरतकथा च २०१५पृ० दृश्या नाट्यशास्त्रस्य अलङ्कारशास्त्रस्य च २कर्त्तरि मुनिभेदे ३शबरे ४तन्तुवाये ५नटे ६कैकयीसुते रामानुजे च । भरतेन प्रोक्तम् भारतं नाट्यशास्त्रमधीयते अण् तस्य लुक् । ७तच्छास्त्राध्येतृषु ब०व० । ८दुष्मन्तेन शकुन्तलायामुत्पादिते पुत्रभेदे पु० तस्यापत्यानि इञ् तस्य बहुषु लुक् । ९भरतवंश्ये नृपे पु०ब०व० । दौष्मन्तिभरतकथा भाग०९।१०अ० दृश्या १०ऋषभदेवपुत्रभेदे भाग०५।४अ० । ११वह्निपुत्रभेदे "पावनो लौकिको ह्यग्निः प्रथमो ब्रह्मणः सुतः । ब्रह्मौदनाग्निस्तत्पुत्रो भरतो नाम विश्रुतः" भार०व० ४८ अ० । रामानुजभरतस्य जन्म यथा "भरतो नाम कैकय्यां जज्ञे सत्यपराक्रमः । साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागः सर्वैः समुदितो गुणैः" । १२भौत्यमनुपुत्रभेदे मार्क०पु०१००अ० । १३आयुधजीविसंघभेदे पु० ततः यौधेया० स्वार्थे अण् । भारत तदर्थे ब०व० । १४क्षत्रियेषु ब० व० निघण्टुः ।

भरतखण्ड कुमारिकाखण्डे "कुमारिकेति विख्याता यस्या नाम्ना प्रकथ्यते । इदं कुमारिकाखण्डं चतुर्वर्गफलप्रदम् । यथा कृतावनीयस्य कानापामादिकल्पना ।

इदं भरतखण्डस्य मया सम्यक् प्रकाशितम्” स्कन्दपु० ।

भरतद्वादशाह पु० भरतकृते द्वादशाहसाध्ये यज्ञभेदे “सर्वाग्निष्टोमो भरतद्वादशाहः” कात्या०श्रौ०२४।७।१२। “तत्र यज्ञे सर्वाग्निष्टोमा भवन्ति प्रायणीयोदनीयवर्जम्। तेन दशरात्रस्य स्थाने दशाप्यग्निष्टोमाः भवन्ति आद्यन्तयोः प्रायणीयोदनीययोरतिरात्रावेव” संग्रहव्याख्या आश्व० श्रौ० १०।५।८ सूत्रादौ तु अन्यथोक्तं यथा “अथ भरतद्वादशाहः” सू० “अथशब्दोऽहीनकैवल्यबुद्धिविच्छेदार्थः। अत्राहीनसाधारणाश्चत्वारो द्वादशाहा उक्ताः। तत्र एकोऽहीन उक्तः। उत्तमश्च साधारण एवअतस्तद्विच्छेदार्थमथशब्दः प्रयुक्तः” नारा०। “इममेवैकाहं पृथक् संस्थाभिरुपेयुः” सू० “भरतद्वादशाहस्याहःक्लृप्तिः। इममेव प्रकृतैकाहं पृथग्भूताभिः संस्थाभिर्युक्तं द्वादशकृत्वः कुर्युः। विकृतिषु प्रकृतेः संनिहितत्वादिदमुच्यते। उत्तरत्र संस्थाविधानादेव संस्थासम्बन्धे सिद्धे पृथक्संस्थाभिरितिवचनं वचनादेव स्थाननियमो नातिदेशादिति ज्ञापनार्थम्” नारा०। “अतिरात्रमध्येऽग्निष्टोमसप्तकम् उकथ्यानयाग्निष्टोमप्रयातिरात्रम्” सू० “द्वादशाहसामान्येन प्राप्तानां संस्थानां विधीयमानो भरतद्वादशाहे अयमपवादः” नारा०।

भरतपुत्रक पु० भरतस्य नाट्यशास्त्रकर्त्तुः पुत्र इव कायति कै–क। नटे हेम०। [२ऋषभदेवपत्न्यां च।

भरतप्रसू स्त्री ६त०। १कैकय्यां शब्दर०। २शकुन्तलायाम्

भरतवर्ष न० ६त०। भारते वर्षे।

भरताग्रज पु० ६त०। दाशरथौ श्रीरामे।

भरद्वाज पु० ज्येष्ठस्य भ्रातुरुतथ्यस्य पत्न्यां ममतायां वृहस्पतिना जनिते मुनिभेदे। तदुत्पत्तिकथा विष्णु पु० ४अं० १९अ०। भाग०९।२०अ०। द्वाजशब्दे २७६१पृ०तन्निरुक्तिरुक्ता। भा०अनु०९३अ०अन्यथा निर्वचनमुक्तं यथा “भरेऽसुतान् भरेऽशिष्यान् भरे देवान् भरे द्विजान्। भरे भार्य्यां भरद्वाजं भरद्वाजोऽस्मि शोभने!”। “प्रजा वै वाजस्ता एष बिभर्त्ति यद्बिभर्त्ति तस्माद्भरद्वाज इति श्रुत्यनुसारेण स्वनामाह “भरे इति अशिष्यान् शाचितमयोग्यानपि राक्षसान् शनूंश्च वशीकृत्य करुणया पालयामि तथा असुतान् अपुत्रानुदासीनानपि दीनानदीनान् पालयामि भार्य्यां भार्य्येति पुत्रध्यादेरुपलक्षणम् ईदृविधोऽन्योऽपि वाजं वेगं शत्रूणां साहसमन्नं वा अरेवस्य पूर्णिवीवत् सर्वं सहोऽन्नदश्च भवतीति तस्माद्द्वन्द्वमपि तथास्तीत्यर्थः। भरे द्वाजमिति च्छेदे तु द्वाभ्यां जातं सङ्करजमित्यर्थः ननु “माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः” इति स्मृतेश्चर्मकोशतुल्या मातेत्यतः सर्वोऽप्येकज एवेति नास्ति कश्चिद् द्वाजः न हि द्वाभ्यां रेतःसेकाभ्यामेको जायत इति सम्भवति सत्यम् आण्डवबीयादीनामपि संस्कारवतां सर्वेषां द्विविधं जन्म योनितः संस्कारतश्च तत्र सङ्करोऽन्यस्माज्जातोऽन्येन स्वपुत्र इति बुद्ध्या संस्कृत इति स एव द्वाजः द्विर्जायत इति द्विजोऽन्यः द्वाभ्यां स्त्रीपुरुषाभ्यां जायत इत्यर्थः द्वाजादयो निपात्यन्ते तत्र एव द्वाजा अपि सन्तीति “वशी वशं नयसि एकजात! त्वमिति” मन्त्रे मन्योः संकल्पस्य एकजेति विशेषणं द्वाजे तु वीजसंस्कार सङ्कराद्वश्यं संकल्पयोर्वाङ्मनसयोर्वा पौर्वापर्य्यविरोधो भवतीति विश्वासघातकादयो द्वाजा इति ज्ञेयं तदयं संग्रहः “कौशिके कौशतपसी राधेये शौर्य्यभीरुते। स्वर्वाक्चित्तवैमत्ये वीजसंस्कारसङ्करादिति” नीलक०। २मनोरूपे सचेतने ऋषिभेदे तन्निरुक्तिर्यथा “भरद्वाज ऋषिरिति। मनो वै भरद्वाज ऋषिरन्नं वाजो यो वै मनो बिभर्त्ति सोऽन्नं वाजं भरति तस्मान्मनो भरद्वाज ऋषिः” शत० ब्रा० ८।१।१।९। अस्यार्थः “भरद्वाज ऋषिः विभर्त्तीति भरन् वाजमन्नं यः स भरद्वाजोऽन्नवती मनः मनसि सत्ये अन्नादनेच्छोत्पत्तेः ऋषिः सचेतनो मनोरूपः” यजु० १३।५५ वेददी०। (भारुइ) ३खगभेदे पुंस्त्री० अमरः। ४देशभेदे भा० भी० ९अ०। भरद्वाज ऋषिश्च गोत्रप्रवर्त्तकः तच्छब्दे २७८६ पृ० दृश्यम्।

भरम त्रि० भृ–बा० अमच्। भरणकर्त्तरि। ततः शुभ्रादि० अपत्ये ढक्। भारमेय तदपत्ये पुंस्त्री०।

भरस् पु० भृ–असुन्। भरणे। ऋ०५।१५।४।

भरित त्रि० भरो जातोऽस्य तारका० इतच्। १जातभरणे हरित+पृषो०हस्य भः। २हरितवर्णे ३तद्वति त्रि० स्त्रियां ङीप् तस्य नः। भरिणी तद्वर्णयुक्तायां स्त्रियाम्।

भरित्र न० हि०व० भृ–इत्र। बाह्वोः निघण्टुः।

भरिमन् पु० भृ–कर्मणि इमनिच्। १कुटुम्बे उज्ज्वल०। भावे इमनिच्। २भरणे उणादिको० कर्त्तरि इमनिच् ३विष्णौ सि० कौ०।

भरु पु०भृ–उन्। १स्वामिनि उज्ज्वल०। २स्वर्णे ३शिवे मेदि०।

भरुक पु० दक्षिणदेशभेदे कू०म० १४अ०।

भरुज पुंस्त्री० भेतिशब्देन रुजति रुज–क । शृगाले ततः जातित्वेऽपि स्त्रियां बह्वा० वा ङीष् । भरुजा भरुजी । ततः इवार्थे अङ्गुल्या० ठक् । भारुजिक तदर्थे ।

भरुटक न० भृ–उट संज्ञायां कन् । भृष्टामिषे हेमच० ।

भरे अव्य० भृ–बा० ए । संग्रामे निघण्टुः ।

भर्ग पु० भ्रस्ज–घञ् भर्जादेशे कुत्वम् । १शिवे २ज्योतिःपदार्थे ३आदित्यान्तर्गते ऐश्वरे तेजसि, "आदित्यान्तर्गतं वर्चो भर्गाख्यं तन्मुमुक्षुभिः । जन्ममृत्युविनाशाय दुःखस्य त्रितयस्य च । ध्यानेन पुरुषैर्यच्च द्रष्टव्यं सूर्यमण्डले" योगियाज्ञ० । तस्य तेजस ऐश्वरत्वञ्च "यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्" इति गीतायामुक्तम् । भावे घञ् । ४भर्जने च ।५धृष्टकेतुवंश्ये नृपभेदे हरिवं० २९अ० । ६देशभेदे । तत्र भवः तस्य राजा वा अण् । भार्ग । तद्देशरूपे तत्र भवे च स्त्रियां न लुक् भार्गी ।

भर्गस् पु० भ्रज–असुन् न्यङ्क्वा० । तेजसि ऋ० १।१४१।१ ।

भर्गादि पु० तद्राजार्थे प्रत्ययस्य स्त्रियां लुगनिमित्ते शब्दगणे स च गणः "भर्ग करूष केकय कश्मीर साल्व सुस्थाल उरस् कौरव्य" ।

भर्गायण पु० प्रवरर्षिभेदे प्रवराध्यायः ।

भर्ग्य पु० भ्रस्ज–ण्यत् भर्जादेशे कुत्वम् । शिवे रायमु० ।

भर्जन न० भ्रस्ज–भावे ल्युट् भर्जादेशः (भाजा) तण्डुलादेः पाकभेदे शब्दमा० ।

भर्णस् त्रि० भृ–असुन् नुगागमः । भरणकारके ऋ० ८।६०।२

भर्तृ पु० भृ–तृच् ।१स्वामिनि २अधिपतौ अमरः । ३राजनि ४पोषके ५धातरि च त्रि० मेदि० याजका० षष्ठी समासः । ६विष्णौ पु० "भवनो भावनो भर्त्ता" विष्णुस० तस्य सत्त्वगुणेन पालनात् तथात्वम् ।

भर्तृघ्नी स्त्री भर्त्तारं हन्ति हन–टक् ङीप् । पतिघातिन्यां पाणिरेखायां "पाषण्डग्रानाश्रितास्तेनाभर्तृघ्न्यः कामगादिकाः" याज्ञ० । आर्षत्वात् मनुष्यकर्तृकत्वेऽपीह टक् ।

भर्तृदारक पु० भर्त्तुरधिपस्य राज्ञः दारकः पुत्रः । नाट्योक्तौ १राजकुमारे । २तत्कन्यायां स्त्री । भर्तृदारिका० अमरः ।

भर्तृस्थान न० तीर्थभेदे भा०व० ८४ अ० ।

भर्तृहरि पु० भर्त्ता हरिरिव । वाक्यपदीयादि ग्रन्थकर्त्तरि विक्रमादित्यस्य ज्येष्ठे भ्रातरि राजभेदे । [भर्त्सवत् त ।

भर्त्स अधिक्षेपे चुरा०उभ०सक०सेट् । भर्त्सयति ते अब-

भर्त्सन न० भर्त्स–ल्युट् । अपकारवचने अधिक्षेपे तिरस्कारायापकारार्थकवाक्योक्तौ । युच् । भर्त्सनाप्यत्र स्त्री

भर्त्स्यपत्रिका स्त्री भर्त्स्यं भर्त्सनीयं पत्रमस्याः कप् कापि अत इत्वम् । महानीलीवृक्षे राजनि० ।

भर्भ हिंसायां भ्वा०पर०सक०सेट् । भर्भति अभर्भीत् ।

भर्म(न्) न० भृ–मन् मनिन् वा । १स्वर्णे अमरः । २भृतौ ३नाभौ ४धुस्तूरे च हेमच० । नान्तः अदन्तश्च द्विरूपकोषः

भर्मण्या स्त्री भर्मणि साधु यत् । भृतौ हेमच० ।

भर्माश्व पु० भरतवंश्ये नृपभेदे भाग० ९।२१।२४ ।

भर्व हिंसायां भ्वा०पर०सक०सेट् । भर्वति अभर्वीत् । भोजने निघण्टुः । [विष्ट बभले ।

भल वधे दाने निरूपणे च भ्वा०आ०सक०सेट् । भलते अभ-

भल निरूपणे चु०आ०सक०सेट् । भालयते अबीभलत ।

भलता स्त्री भाति–भा–क कर्म० । राजवल्लालतायाम् शब्दर०

भलन्दन पु० १दिष्टवंश्ये नृपभेदे भाग०९।२।१६ । २कान्यकुब्जदेशीये नृपभेदे ब्रह्मवै० प्रकृ०ख० १७ अ० ।

भलानस् त्रि० भद्रमुखे ऋ० ७।१८।७ । [लीत् ।

भल्ल दाने वधे निरूपणे च भ्वा०प०सक०सेट् । भल्लति अभ-

भल्ल पु० भल्ल–अच् । १भल्लूके । २अस्त्रभेदे पुंन० । स्वार्थे क भल्लूके पुंस्त्री०वा गौरा०ङीष् पक्षे टाप् । भल्लकाप्यत्र । ततः चतुरर्थ्यां निर्वृत्ताद्यर्थे अण् । भाल्ल भल्लकृते त्रि० चतुरर्थ्यां सख्या० ठञ् । भाल्लिक तस्यादूरदेशादौ त्रि० । द०स०१४ उक्ते रैवान्यां स्थिते ३देशभेदे पु० ।४तद्देशभवे च ब०व० । स्वार्थे क । भल्लक तत्रार्थे ततः स्वार्थे छ । भल्लकीय तदर्थे तस्यापत्यं छ । भल्लकीय तदपत्यादौ त्रि० ।

भल्लपाल पु० भल्लं पालयति पालि–अण् उप०स० । भल्लपालके ततः सख्या०चतुरर्थ्याम् ठञ् । भाल्लपालिक तेन निर्वृत्तादौ । [तण्डुला) क्षुपभेदे शब्दच० ।

भल्लपुच्छी स्त्री भल्लस्य पुच्छमिव पुष्पमस्याः ङीप् । (गोरक्ष-

भल्लवि पु० ऋषिभेदे तस्यापत्यमिञ् । भाल्लवि तदपत्ये तस्यापत्यं ढकञ् । भाल्लवेय तदपत्ये पुंस्त्री० । इन्द्रद्युम्ने ऋषिभेदे पु० का०छ० । [का०छ० ।

भल्लाक्ष पु०भल्लस्येवाक्षि यस्य षच्समा० । मन्ददृष्टौ हंसभेदे

भल्लाट पु० १अग्निध्वजराजपुत्रे कल्किपु० २२अ० । २भद्रदत्तवंश्ये ३नृपभेदे हरिवं०२०अ० ।

भल्लात पु०न० भल्लं भल्लास्त्रमिवातति स्पर्शेनम् अत–अच् । (भेला) वृक्षभेदे स्वार्थे क । तत्रैव पुंस्त्री०गौ०ङीष् । भल्लातक्यप्यत्र रत्नमा० । भल्लातकं त्रिषु मोक्षसक्ष्मोऽरुष्कारो-

ऽग्निकः। तथैवाग्नीमुखी भल्ली वीरवृक्षश्च शोफहृत्। भल्लातकफलं पक्वं स्वादुपाकरसं लघु। कषायं पाचनं स्निग्धं तीक्ष्णोष्णं छेदि भेदनम्। मेध्यं वह्निकरं हन्ति कफवातव्रणोदरम्। कुष्ठार्शोग्रहणीगुल्मशोफनाहज्वरक्रिमीन्। तन्मज्जा मधुरो वृष्यो बृंहणो वातपित्तहा। वृन्तमायुष्करं स्वादु पित्तघ्नं केश्यमग्निकृत्। भल्लातकः कषायोष्णः शुक्रलो मधुरो लघुः। वातश्लेष्मोदरानाहकुष्ठार्शोग्रहणीगदान्। हन्ति गुल्मज्वरं श्वित्रवह्निमान्द्यक्रिमिव्रणान्" भावप्र०। गुड़भल्लातकशब्दे भल्लातकीगुड़पाकविधिर्दृश्यः।

भल्लातकतैल सुश्रुतोक्ते भल्लातकफलच्यवनजाते तैलभेदे "दुरूढत्वात् तु शुक्लानां कृष्णकर्म हितं भवेत्। भल्लातकान्वासयेत् तु क्षीरे प्राङ्मूत्रभावितान्। ततो द्विधा छेदयित्वा लौहे कुम्भे निधापयेत्। कुम्भेऽन्यस्मिन्निखाते तु तं कुम्भमथ योजयेत्। मुखं मुखेन सन्धाय गोमयैर्दाहयेत् ततः। यः स्नेहस्रवते तस्मात् तमादद्यात् शनैर्भिषक्। ग्राम्यानूपशफान्दग्ध्वान् त्वङ्मांसचूर्णानि कारयेत्। तैलेनानेन संसृष्टं शुक्लमालेपयेत् व्रणम्। भल्लातकविधानेन सारस्नेहांस्तु कारयेत्। ये च केचित्फलस्नेहा विधानं तेषु कीर्त्तितम्। दुरूढत्वात्तु कृष्णानां पाण्डुकर्म हितं भवेत्। सप्तरात्रं स्थितं क्षीरे छागले रोहिणीफलम्। तेनैव पिष्टं सुश्लक्ष्णं सवर्णकरणं हितम्"। [औषधभेदे

भल्लातकलौह न० चक्रदत्तोक्ते भल्लातकादिपक्वे लौहरूपे "चित्रकं त्रिफला मुस्तं ग्रन्थिकं चविकाऽमृता। हस्तिपिप्पल्यपामार्गदण्डोत्पलकुठेरकाः। एषां चतुष्पलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत्। भल्लातकसहस्रे द्वे छित्त्वा तत्रैव दापयेत्। तेन पादावशेषेण लौहपात्रे पचेद्भिषक्। तुलार्द्धं तीक्ष्णलौहस्य घृतस्य कुडवद्वयम्। त्र्यूषणं त्रिफलावह्निसैन्धवं विड़सौद्भिदम्। सौवर्चलविडङ्गानि पलिकांशानि कल्पयेत्। कुडवं वृद्धदारस्य तालमूल्यास्तथैव च। शूरणस्य पलान्यष्टौ चूर्णं कृत्वा विनिःक्षिपेत्। सिद्धे शीते प्रदातव्यं मधुनः कुडवद्वयम्। अर्शांसि प्रातर्भोजनकाले च ततः खादेद् यथाबलम्। अर्शांसि ग्रहणीदोषं पाण्डुरोगमरोचकम्। क्रिमिगुल्माश्मरीमेहान् शूलञ्चाशु व्यपोहति। करोति शुक्रोपचयं वलीपलितनाशनम्। रसायनमिदं श्रेष्ठं सर्वरोगहरं परम्"।

भल्लातकविधान सुश्रुतोक्ते सहस्रतत्फलसेवनप्रकारभेदे "अत ऊर्द्ध्वं भल्लातकविधानमुपदेक्ष्यामः। भल्लातकानि परिपक्वान्यनुपहतान्याहृत्यैकमादाय द्विधा त्रिधा चतुर्द्धा वा छेदयित्वा कषायकल्पेन विपाच्य कषायस्य शुक्तिमनुष्णां घृताभ्यक्ततालुजिह्वौष्ठः प्रातः प्रातरुपसेवेत ततोऽपराह्णे क्षीरं सर्पिरोदन इत्याहार एवमेकैकं वर्द्धयेत् तावद्यावत्पञ्चेति ततः पञ्च पञ्चाभिवर्द्धयेद्यावत् सप्ततिरिति प्राप्य च सप्ततिमपकर्षयेद्भूयः पञ्च पञ्च यावत्पञ्चेति पञ्चभ्यश्चैकैकं यावदेकमिति। एवं भल्लातकसहस्रमुपयुज्य सर्वकुष्ठार्शोभिर्विमुक्तो बलवानरोगः शतायुर्भवति। द्वितीयोक्तेन विधानेन भल्लातकनिस्रुतिं स्नेहमादाय प्रातः प्रातः शुक्तिमात्रमुपयुञ्जीत जीर्णे पूर्ववदाहारः फलप्रकर्षश्च। भल्लातकमज्जभ्यो वा स्नेहमादायापकृष्टदोषः प्रतिसंसृष्टभक्तो निवातमागारं प्रविश्य यथाबलं प्रसृतिं प्रकुञ्चं चोपयुञ्जीत। तस्मिन् जीर्णे क्षीरं सर्पिरोदन इत्याहारः"।

भल्ली स्त्री भल्ल हिंसे अच् गौरा० ङीष्। भल्लातके शब्दरत्ना० तत्फलस्य स्पर्शिनां व्रणकारितया हिंसकत्वात्तस्यास्तथात्वम्। स्वार्थे क भल्लिका तत्रार्थे शब्दच०।

भल्लु(ल्लू)क पु०स्त्री भल्ल–उ(ऊ) क। (भालुक) १जन्तुभेदे अमरः स्त्रियां ङीष्। २श्योनाकभेदे राजनि०। स च वीरभल्लादिगणे सुश्रुते उक्तः। द्रव्यगणशब्दे दृश्यम्। ३कोषस्थे जलजन्तुभेदे "शङ्खशङ्खनखशुक्तिशम्बूकभल्लूकप्रभृतयः कोषस्थाः" सुश्रुतः।

भव पु० भवत्यस्मात् भू–अपादाने अप्। १महादेवे तस्य तन्नामनिरुक्तिः शत० ब्रा० ६।१।३।१५। "तमब्रवीद्भवोऽसीति। तद्यदस्य तन्नामाकरोत् पर्जन्यस्तद्रूपमभवत् पर्जन्यो वै भवः पर्जन्याद्धीदं सर्वं भवति सोऽब्रवीज्ज्यायान् वाऽतोऽस्मि धेह्येव मे नामेति" जलस्य पर्जन्यहेतुकत्वात् तस्य जलमूर्त्तित्वम्। अतएवाष्टमूर्त्तिमध्ये जलरूपेण भवनाम्ना तस्यार्चा। भावे अप्। २जन्मनि ३उत्पत्तौ ४प्राप्तौ ५संसारे मेदि०। कर्त्तरि अच् (चालता) ६फले न० राजनि०।

भवक त्रि० भू–वुन्। १उत्पन्ने २आशीर्वादके संक्षिप्तसा०।

भवकेतु पु० केतुभेदे वृ० स० ११अ० केतुशब्दे दृश्यम्।

भवघस्मर पु० ६त०। दावानले शब्दमा०।

भवत् त्रि० भा–डवतु। १युष्मदर्थे, सर्वनामता चास्य। भवत्याः पुत्रः भवत्पुत्रः। भू–शतृ। २वर्त्तमानकालार्थे

३भवनकर्त्तरि च। भवन् स्त्रियामुभयत्र ङीप् शवन्तस्य नुम्। ङीवन्तः ४विशालनाम्ये शब्दरत्ना०।

भवदा स्त्री स्कन्दानुचरमातृभेदे भा० श० ४७ अ०।

भवदादि पञ्चमीप्रभृतितरविभक्त्यन्तादपि "इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते" पा०तसिलादिप्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे तत्र "दृशि-ग्रहणात् भवदादियोग एव" वार्त्ति०। स च गणः "भवान् दीर्घायुः देवानांप्रियः आयुष्मान्"। तेन स भवान् ततो भवान् तत्रभवान् तत्रभवन्तम् इत्यादि एवम् सदीर्घायुः ततो दीर्घायुरित्यादि।

भवदारु पुंन० भवप्रियं दारु। देवदारुवृक्षे राजनि०।

भवदीय त्रि० भवतोऽयम् छस् सित्त्वात् पदत्वे तस्य दः। त्वत्सम्बन्धिनि।

[१जन्मनि ४सत्तायाञ्च मेदि०।

भवन न०भू-आधारे ल्युट्।१गृहे अमरः भावे ल्युट्। २भावे

भवनपति पु० ६त०। १गृहस्वामिनि २राशिधीशे च भवन-नाथादयोऽप्यत्र।

भवन्त पु० भू-झच्। काले उज्ज्वल० संक्षिप्तसा०।

भवन्ति पु०भू-झिच् अस्य स्त्रीत्वमपि। वर्त्तमानकाले अन्मादौ स्त्रीत्वे ङीप्। "भवन्तर्भवन्तीपरः प्रयोक्तव्यः"महाभाष्यम्।

भवभूत न० भवरूपे अविततस्वरूपे परमेश्वरे "विश्वरूपं भव-भूतमीड्यम्" श्वेता०उ०।

भवभूति पु० ६त०। १महादेवविभूतौ। महावीरचरितो-त्तररामचरितमालतीमाधवादिनाटककर्त्तरि २विद्वद्भेदे।

भवरुत् पु० भवे जन्मान्ते रोदित्यनेन रुद-करणे क्विप्। प्रेतपटहे त्रिका०।

भवाचल पु० ६त०। मन्दरस्य पूर्ववर्त्तिनि शैलभेदे कैलासे। "शीतार्त्तश्चक्रमुञ्जश्च कुलीरोऽथ सुकङ्कवान्। मणिशैलो-ऽथ वृषवान् महानीलो भवाचलः। सबिन्दुर्मन्दरो वेणुस्तामसो निषधस्तथा। देवशैलश्च पूर्वेण मन्दरस्य महाचलाः" मार्कण्डे०५५अ०।

[स्त्री शब्दमा०

भवात्मज पु० ६त०। १कार्त्तिकेये २गणेशे च ३मनसादेव्यां

भवादृक्ष(श)श् त्रि० भवत इवेव दर्शनमस्य भवत्+दृश-क्विप् टक् क्स क्विप् वा सर्वनामत्वात् आत्। भवत्तुल्ये जने। टकि क्विपि च ङीप् भवादृशी।

भवानी स्त्री भवस्य पत्नी भव+ङीष् आनुक् च। शिव-भार्य्यायाम् दुर्गायाम् अमरः।

[गुरुत्वात् तथात्वम्।

भवानीगुरु पु० ६त०। हिमाचले तस्य तदुत्पादकत्वेन तद्-

भवानीपति पु०६त०।महादेवे तत्पदस्य काव्ये प्रयोगे भवा-न्याः पत्यन्तरप्रतीतिकारित्वाद्विरुद्धार्थद्योतकत्वं काव्यदोषः।

भवान्तकृत् पु० ६त०। १वेधसि तस्य स्वल्पकाले सर्वभूतानां जन्मविनाशकत्वात् तथात्वम्। "यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं प्रलीयते" मनुः। २संसारनाशके ज्ञाने च।

भवाभीष्ट पु० भवस्य महादेवस्याभीष्टः। १गुग्गुलौ राजनि० ७त०। २भवेऽभीप्सिते त्रि०।

भवायनी स्त्री भवे महादेवशिरसि अयनं स्थानमस्याः गौरा०ङीष्।१गङ्गायाम् शब्दर०२शिवतत्परे शैवे त्रि०।

भविक न० भवो भूतिस्तत्पाद्यत्वेनास्त्यस्य ठन्। १कुशले कुश-लस्य भूतिहेतुत्वात्तथात्वम्। अर्श० अच् २तद्वति त्रि० अमरः।

[पत्तिके जटा०।

भवित त्रि० भवो जातोऽस्य तार० इतच्। भूते अतीते।

भवितव्य न० भू-भविष्यति कर्त्तरि च नि० तव्यत्। अवश्य भव्ये "भवितव्यं भवत्येव यद्विधेर्मनसि स्थितम्"।

भवितव्यता स्त्री भवितव्यस्य भावः तल्। १अवश्यम्भावे। २भाग्ये च जटाधरः।

[त्रिका०

भविन त्रि० भू-चिन्तायाम् वा० इन। काव्यस्य कर्त्तरि

भविल पु०भू-भविष्यति इलच्। १भव्ये भविष्यति उज्ज्वल० २जारे पु० त्रिका०।

भविष्णु त्रि० भू-इष्णुच्। भवनशीले अमरः।

भविष्य(त्) पु० भू-"लृटः सदेति" शतृ-स्यट् च पृषो० वा तलोपः। भाविनि १काले २तत्कालवर्त्तिनि पदार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् नुम् च "अव्याक्षेपो भविष्यन्त्याः" रघुः। तलोपपक्षे क्लीवता। उत्तर-पदस्थः त्रि०। "यज्ञविघ्नो विनश्यति" पञ्चत० ३भवि-ष्यमधिकृत्य कृते पुराणभेदे न०। तच्च महापुराणान्त-र्गतं पुराणं तत्प्रतिपाद्यविषयादिकं नारदीयपु० ४पा० १००अ० उक्तं यथा

"अथ ते संप्रवक्ष्यामि पुराणं सर्वसिद्धिदम्। भविष्यं भवतः सर्वलोकाभीष्टप्रदायकम्। तत्राहं सर्वदेवाना-मादिकर्त्ता समुद्यतः। सृष्ट्यर्थं तत्र सञ्जातो मनुः स्वायम्भुवः पुरा। स मां प्रणम्य पप्रच्छ धर्मं सर्वार्थ-साधकम्। अहं तस्मै तदा प्रीतः प्रावोचं धर्मसंहि-ताम्। पुराणानां यदा व्यासो व्यासञ्चक्रे महामतिः। तदा तां संहितां सर्वां पञ्चधा व्यभजन्मुनिः। अघो-रकल्पवृत्तान्तनानाश्चर्यकथाचिताम्"। तत्र प्रथम-पर्वणि। "तत्रादिमं स्मृतं पर्व ब्राह्मं यत्राप्युप-क्रमः। सूतशौनकसंवादे पुराणप्रश्नसंक्रमः। आदित्य-चरितः प्रायः सर्वाख्यानसमाचितः। सृष्ट्यादिलक्षणो-

शैतः शास्त्रसर्वस्वरूपकः । पुस्तलेखकलेखानां लक्षणञ्च ततः परम् । संस्काराणाञ्च सर्वेषां लक्षणञ्चात्र कीर्त्तितम् । पक्षत्यादितिथीनाञ्च कल्पाः सप्त च कीर्त्तिताः । अष्टमाद्याः शेषकल्पाः वैष्णवे पर्वणि स्मृताः । शैवे च कामतो भिन्नाः सौरे चान्त्यकथाचयः । प्रतिसर्गाह्वयं पश्चान्नानाख्यानसमाचितम् । पुराणस्योपसंहारसहितं पर्व पञ्चमम् । एषु पञ्चसु पूर्वस्मिन् ब्रह्मणो महिमाधिकः" । द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमपर्वसु "धर्मे कामे च मोक्षे तु विष्णोश्चापि शिवस्य च । द्वितीये च तृतीये च सौरो वर्गचतुष्टये । । प्रतिसर्गाह्वयं त्वान्त्यं प्रोक्तं सर्वकथाचितम् । एतत् भविष्यं निर्दिष्टं पर्व व्यासेन धीमता । चतुर्दशसहस्रन्तु पुराणं परिकीर्त्तितम् । भविष्यं सर्वदेवानां साम्यं यत्र प्रकीर्त्तितम् । गुणानां तारतम्येन समं ब्रह्मेति हि श्रुतिः" । तद्दानफलश्रुतिः । "तल्लिखित्वा तु यो दद्यात् पौष्यां विद्वान् विमत्सरः । गुडधेनुयुतं हेमवस्त्रमाल्यविभूषणैः । वाचकं पुस्तकञ्चापि पूजयित्वा विधानतः । गन्धाद्यैर्भोज्यभक्ष्यैश्च कृत्वा नीराजनादिकम् । यो वै जितेन्द्रियो भूत्वा सोपवासः समाहितः । अथ वा यो नरो भक्त्या कीर्त्तयेच्छृणुयादपि । स मुक्तः पातकैर्घोरैः प्रयाति ब्रह्मणः पदम् । योऽप्यनुक्रमणीमेतां भविष्यस्य निरूपिताम् । पठेद्वा शृणुयाच्चैतौ भुक्तिमुक्तिञ्च विन्दतः" । ४(चालता) फलभेदे राजनि० । तान्तं ५जले निघण्टुः । भविष्यत्त्वञ्च वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वमिति नैयायिकाः पदार्थस्य अनागतावस्थाभेद इति सांख्यादयः । ४हरिवंशपर्वभेदे न० ।

भविष्यदाक्षेप पु० "सत्यं ब्रवीषि न त्वं मां द्रष्टुं वल्लभ ! लप्स्यसे । अन्यचुम्बनसंक्रान्तलाक्षारक्तेन चक्षुषा । सोऽयं भविष्यदाक्षेपः प्रागेवातिमनस्विनी । कदाचिदपराधोऽस्य भावीत्येवमरक्ष्य यत्" । काव्यादर्शोक्ते अर्थालङ्कारभेदे ।

भवीयस् त्रि० अतिशयेन बहुः बहु+ईयसुन् "बहोर्लोपो भू च बहोः" पा० भूरादेशः वेदे न ईलोपः । बहुतरे ऋ० १।८३।१ लोके तु ईयसुन ईकारलोपः भूय इत्येव ।

भव्य त्रि० भू-कर्त्तरि नि० यत् । १भाविनि "अवश्यभव्येष्वनवग्रहाग्रहेति" नैषधम् । (चालता) २फलभेदे राजनि० "भव्यं स्वादु कषायाम्लं हृद्यमास्यस्य शोधनम् । तदेव पक्वं दीपनं गुरु ग्राहि विषापहम्" राजव० । ३अस्थि मेदि० ४शुभे ५सत्ये ६योग्ये च न० । ७तद्वति त्रि० । ८कर्मरङ्गे पु० ९गजपिप्पल्यां १०अतस्यां च स्त्री मेदि० । ११रसभेदे शब्दर० ।

भष कुक्कुरशब्दे भ्वा० पर० सक० सेट् । भषति अभषीत्-अभाषीत्

भष पुंस्त्री० भष-अच् । १कुक्कुरे शब्दरत्ना० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २स्वर्णक्षीर्य्यां स्त्री रत्नमा० टाप् ।

भषक पु० स्त्री० भष-क्वुन् । कुक्कुरे अमरः । स्त्रियां ङीष् ।

भषण न० भष-भावे ल्युट् । कुक्कुरशब्दे हेमच० ।

भस दीप्तौ अक० भर्त्सने सक० जु० पर० सेट् । बभस्ति । अभासीत् अभसीत् बभास । वैदिकोऽयम् । [बभास ।

भस भक्षणे प० सक० सेट् निघण्टुः । भसति अभा(भ)सीत्

भसद् न० भस-अदि । १जघने उज्ज्वल० । २भास्करे ३मांसे च ४जघने स्त्री मेदि० ५कारण्डवखगे ६प्लवे पु० उणादिको० ७काले पु० त्रिका० । [पाठः ।

भसन्त पु० भस-बा० झच् । काले त्रिका० तत्र भवन्त इत्येव

भसन्धि पु० ६त० । नक्षत्रभेदानां सन्ध्यात्मके कालभेदे यथोक्तम् "सार्पैन्द्रपौष्ण्यधिष्ण्यानामन्त्याः पादाः भसन्धयः । तदग्रभेष्वाद्यपादो गण्डान्तं नाम कीर्त्यते" सू० सि० । "अश्लेषाज्येष्ठारेवतीनक्षत्राणामन्त्याश्चतुर्थचरणाः नक्षत्रसन्धयो भवन्ति । तदग्रभेषु तेषामश्लेषाज्येष्ठारेवतीनक्षत्राणामुत्तरेषु मघामूलाश्विनीनक्षत्रेष्वित्यर्थः प्रथमचरणो गण्डान्तं नाम प्रसिद्धमुच्यते । यद्यप्यश्लेषाज्येष्ठारेवतीनक्षत्राणामन्तिमं घटिकाद्वयं मघामूलाश्विनीनक्षत्राणामादिमं घटिकाद्वयमिति चतस्रोऽन्तरघटिका गण्डान्तम् । एतदतिरिक्तो नक्षत्रसन्धिः पूर्वनक्षत्रान्तघटिकोत्तरनक्षत्रादिमघटिकेत्यन्तरालघटिकाद्वयं चन्द्रमण्डलसम्बन्धेन घटिकाः सार्द्धद्वयमिति संहिताविरुद्धं तथापि सूर्य्योक्तस्य स्वतः प्रामाण्यान्न क्षतिः । अथवैकवाक्यतार्थं पादशब्दः करनेत्रादिवत् द्विसङ्ख्यावाचकः । घटिका इत्यध्याहारश्च । तथा च द्विसङ्ख्यामिता अन्त्यघटिका नक्षत्रसन्धिः" रङ्ग० । २नक्षत्रयोः सन्धिकाले च तद्दानफलं सि० शि० दर्शितं तच्च तिथिसन्धिशब्दे ३२०० पृ० दर्शितम् ।

भसित न० भस-क्त । भस्मनि हेम० । [दैवज्ञे शब्दर० ।

भसूचक पु० भानि नक्षत्राणि सूचयति सूचि-ण्वुल् ।

भस्त्रा स्त्री भस-ष्ट्रन् । १चर्मप्रसेविकायाम् अग्निसन्धुक्षणे चर्मनिर्मिते यन्त्रभेदे । (याँता) अमरः । षित्त्वात् ङीष् । अत्रैव शब्दरत्ना० स्वार्थे क टाप् न इत्त्वम् । भस्त्राकाप्यत्रैव । ततः उत्करा० चतुरर्थ्यां छ । भस्त्रीय तद्दूरदेशादौ त्रि० ।

भस्मफला स्त्री भस्मेव फलमस्याः ङीप् । (टेपारि) क्षुपभेदे

भस्मक न० भस्म करोति कृ–ड । (भस्मकीट) बहुभोजनकारके १रोगभेदे । “कट्वादिरूक्षान्नभुजां नराणां क्षीणे कफे मारुतपित्तवृद्धौ । अतिप्रवृद्धः पवनान्वितोऽग्निर्भुक्तं क्षणाद्भस्म करोति यस्मात् । तस्मादसौ भस्मकसंज्ञकोऽभूदुपेक्षितोऽयं पचते च धातून्” । भस्मकस्य सोपद्रवमरिष्टमाह “तट्स्वेददाहमूर्च्छादीन् कृत्वैवात्यग्निसम्भवान् । पक्वान्नमाशु धात्वादीन् स क्षिप्रं नाशयेद्ध्रुवम्” भावप्र० । भस्मेव इवार्थे कन् । २कलधौते रूप्ये ३विडङ्गे च मेदि० ।

भस्मकूट पु० भस्मरूपे पर्वतभेदे कालि० ८१।९० ।

भस्मगन्धा स्त्री भस्मन इव गन्धोऽस्याः । रेणुकाख्यगन्धद्रव्ये भावप्र० । स्वार्थे क अत इत्त्वम् । तत्रैव जटा० ।

भस्मगन्धिनी स्त्री भस्मन इव गन्धोऽस्त्यस्याः बाहुल्येन इनि ङीप् । रेणुकाख्ये गन्धद्रव्ये अमरः ।

भस्मगर्भ पु० भस्म गर्भे यस्य । १तिनिशवृक्षे राजनि० २कपिलशिंशपायाम् अमरः । ३रेणुकाख्यगन्धद्रव्ये स्त्री जटाधरः टाप् ।

भस्मजाबाल पु० उपनिषद्भेदे उपनिषच्छब्दे दृश्यम् ।

भस्मतूल न० भस्म तूलयति तूल–उत्क्षेपे क । १ग्रामकूटे २पांशुवर्षणे ३हिमे च मेदि० ।

भस्मन् न० भस–मनिन् । (छाइ) दग्धगोमयादिविकारे अमरः अस्य शिवदेहलेपने कारणं कालिकापु० ४१ अ० उक्तं यथा “महादेवोऽथ तद्भस्म मनोभवशरीरजम् । आदाय सर्वगात्रेषु भूतिलेपं तदाकरोत् । लेपशेषाणि भस्मानि समादाय तदा हरः । सगणोऽन्तर्दधे काशीं विहाय विधिसम्मतः” । तद्धारणविधिर्यथा “भस्मोपरि चन्दनादिकं न धार्यं तदुक्तं कौर्मे “वैदिकैर्मन्त्रै रहितं चन्दनागुरुकुङ्कुमम् । तिर्यक्पुण्ड्रात्मना धार्यं कान्तिसौख्याभिलाषिभिः । पुण्ड्रोद्धृतचन्दनाद्यैरपि भस्म न संत्यजेत् । इच्छेत भस्मसंत्यागी सतीशक्रोधवञ्चितः । चन्दनाद्युपरि प्राज्ञो धारयेद्भस्म वैदिकम् । लौकिकं चन्दनाद्यं तु भस्मोपरि न धारयेत् । भस्मचन्दनादीनां त्यागेनार्थो न विद्यते । चन्दनादीन्यतो लौकिकान्येवात्र न संशयः । उपरिष्टाच्चन्दनाद्यैस्तैस्त्वेते चितभस्मानि । चन्दनाद्युत्थभूषाया फलाप्तेः को निवारकः” । त्रिपुण्ड्रधारणं मन्त्ररहितं तूष्णीं न कार्यम्” तदुक्तं विद्येश्वरसंहितायां “जाबालोक्तादिकैर्मन्त्रैर्धार्यं भस्मत्रिपुण्ड्रकम् । अन्यथा श्वे॰ ब्जलं यावद्गजस्तत्परकं व्रजेदिति” । शिवधर्मे “येन भस्मोक्तमार्गेण न कृतं मुनिपुङ्गव ! । तस्य धिक्धिक् मुने ! जन्म निःफलं सूकरो यथा” । मन्त्रसारसुधानिधौ” त्रिपुण्ड्रकं सदा कुर्यात् मन्त्रपूतेन भस्मना । मन्त्रेण हीनं यः कुर्यात् परभागी भवेन्नरः” । शिवपूजा तद्धारणं न सिध्यति “विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया । महादेवोऽर्चितो येन न च तस्य फलप्रदः” लिङ्गपु० ।

भस्मरोहा स्त्री भस्मनि रोहते रुह–अच् । दग्धिकायाम् राजनि० ।

भस्मवेधक पु० भस्मन इव वेधो वेधनं यस्य कप् । कर्पूरे शब्द०

भस्मसा अव्य० डाजन्तः । चर्वणजन्यशब्दानुकारे यजु०११।८० वेददी० । [साति । शाकल्येन भस्मरूपताकरणे ।

भस्मसात् अव्य० भस्म कार्त्स्न्येन सम्पद्यं करोति भस्मन्+

भस्माचल पु० कामरूपस्थे गिरिभेदे कालिकापु० ८१ अ० ।

भस्मासुर पु० असुरभेदे । इति ख्याते वृकासुरे शिववरेण स यस्य शीर्षे करेण स्पृशति स भस्म भवतीति कथा भाग० १०।८८ अ० । [वा० च । कर्पूरे त्रिका० ।

भस्माह्वय पु० भस्म आह्वयते स्पर्द्धते शाक्ल्येण आ+ह्वे–

भा दीप्तौ अदा०पर०अक०अनिट् । भाति अभासीत् बभौ । प्रति+बुद्धिप्रकाशे । वि+अति+मिथोभावने-आ०दीप्तिश्च तैजसपदार्थावयवभेदः प्रकाशश्च । स च ज्ञाने विषयतया प्रकाशः भित् । भावे अङ् । भा

भा स्त्री भा–अङ् टाप् । दीप्तौ अमरः । [१।४४।२भा० ।

भाऋजीक पु० भाव ऋजीकः । भासः प्रार्जके पवित्रे ऋ०

भाकुट पु० भया दीप्त्या कुटति कुट–क । (भेटकी) मत्स्यभेदे राजव० । [भा०६।४ १।८ भा० ।

भाकुवि पु० भां कुर्वति कुर्व–कि उणा० । दीप्तिकारके शत०

भाकूट पु० । १पर्वतभेदे २मत्स्यभेदे च (भेटकी) मेदि० ।

भाकोष पु० भानां दीप्तीनां कोष इव । सूर्ये त्रिका० ।

भाक्त त्रि० भक्तेः गौणलक्षणावृत्तेरागतः अण् । १औपचारिके गौण्या वृत्त्या बोधितेऽर्थे । भक्तस्यावच्छेदम् अण् । २भक्तसम्बन्धिनि त्रि० । भक्तमन्नमस्मै नियतं दीयते वा अण् । ३नियतभक्तदानसम्प्रदाने त्रि० । भक्ताय हितम् अण् । ४भक्तसम्पादनसाधने तण्डुले । [सम्प्रदाये ।

भाक्तिक त्रि० भक्तमस्मै नियतं दीयते ठक् । नियतभक्तदान

भाक्ष त्रि० भक्षा शीलमस्य छत्रा० अण् । भक्षणशीले ।

भाग पु० भज–भावे घञ् । भजने कर्मणि घञ् । २अंशे अमरः

इष्टवस्तुनोऽङ्के ३एकदेशे ४भाग्ये “त्रिंशांशकस्तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते” इति ज्योतिषोक्ते राशेः ५त्रिंशांशके च शब्दर० । भगो देवताऽस्य अण् । ६पूर्वफल्गुनीनक्षत्रे तत्सूचनसंख्यायाम् ७एकादशसंख्यायां ८भागहारे केनचित् अङ्केन कस्यचित् भजनरूपे अङ्कशास्त्रोक्ते व्यापारभेदे ।

भागजाति स्त्री । भागस्य विभजनस्य प्रकारभेदे सा च चतुर्विधा भागजातिः प्रभागजातिः भागानुबन्धो भागापवाहश्च तत्र अंशानां समच्छेदकरणं भागजातिः इत्युच्यते । यथा “अन्योऽन्यहाराभिहतौ हरांशौ राश्योः समच्छेदविधानमेवम् । मिथो हराभ्यामपवर्त्तिताभ्यां यद्वा हरांशौ सुधियात्र गुण्यौ” लीला० । भागस्य भागः प्रभागो यथा “लवा लवघ्नाश्च हरा हरघ्नाः भागप्रभागेषु सवर्णनं स्यात्” । लीला० । भागस्यानुबन्धो योजनं भागानुबन्धो भागापवाहश्च तद्वियोजनम् यथा । “छेदघ्नरूपेषु लवा धनर्णमेकस्य भागा अधिकोनकाश्चेत् । स्वांशाधिकोनाः खलु यत्र तत्र भागानुबन्धे च लवापवाहे । तलस्थहारेण हरं निहन्यात् स्वांशाधिकोनेन तु तेन भागान्” लीला० ।

भागधेय न० भाग+स्वार्थे धेय अभिधानात् नपुंसकत्वम् । १भाग्ये । भागेन धीयतेऽसौ धा-कर्मणि यत् । २राजदेये करे पु० अमरः । भागो धीयतेऽस्मै धा-सम्प्रदाने यत् । ३दायादे सपिण्डे अजयपालः ।

भागलक्षणा स्त्री भागे लक्षणा । शक्यार्थांशभेदपरित्यागेन इतरांशबोधकलक्षणाभेदे जहदजहत्स्वार्थलक्षणायाम् । जहजहल्लक्षणाशब्दे ३०८१ पृ० दृश्यम् ।

भागवत त्रि० भगवतः भगवत्या वा इदम् सोऽस्य देवता वा अण् । भगवतः भगवत्या वा १भक्ते, २तयोः सम्बन्धिनि च “भक्ताः सर्वे भागवता भवन्ति” उद्भटः । तयोः सम्बन्धिगुणवर्णने ३महापुराणे ४उपपुराणे च न० “येन स्रुतं भागवतं पुराणम्” भाग० । भागवतस्य महापुराणभेदः उपपुराणभेदो वा उपपुराणशब्दे विस्तरेण दर्शितः । नारदीयपु० महापुराणप्रतिपाद्यविषयोक्तौ ये विषया उक्तास्ते नान्यत्रेति विष्णुभागवतस्यैव महापुराणत्वमित्येके उपपुराणशब्दे अन्यमतं दृश्यम् ।

विष्णुभागवतप्रतिपाद्यविषयाश्च नार०पु०४अ०९६उक्ता यथा “मरीचे! शृणु वक्ष्यामि वेदव्यासेन यत् कृतम् । श्रीमद्भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मितम् । तदष्टादशसाहस्रं कीर्त्तितं पापनाशनम् । सुरपादपरूपोऽयं स्कन्धैर्द्वादशभिर्युतः । भगवानेव विप्रेन्द्र! विश्वरूपी समीरितः” तत्र प्रथमस्कन्धे । “तत्र तु प्रथमे स्कन्धे सूतर्षीणां समागमः । व्यासस्य चरितं पुण्यं पाण्डवानां तथैव च । पारीक्षितमुपाख्यानमितीदं समुदाहृतम्” । द्वितीयस्कन्धे “परीक्षिच्छुकसंवादे सृतिद्वयनिरूपणम् । ब्रह्मनारदसंवादेऽवतारचरिताम्रुतम् । पुराणलक्षणञ्चैव सृष्टिकारणसम्भवः । द्वितीयोऽयं समुदितः स्कन्धो व्यासेन धीमता” । तृतीयस्कन्धे “चरितं विदुरस्याथ मैत्रेयेणास्य सङ्गमः । सृष्टिप्रकरणं पश्चाद् ब्रह्मणः परमात्मनः । कापिलं साङ्ख्यमप्यत्र तृतीयोऽयमुदाहृतः” । चतुर्थस्कन्धे “सत्याश्चरितमादौ तु ध्रुवस्य चरितं ततः । पृथोः पुण्यमथाख्यानं ततः प्राचीनबर्हिषः । इत्येष तुर्यो गदितो विसर्गे स्कन्ध उत्तमः” । पञ्चमस्कन्धे “प्रियव्रतस्य चरितं तद्वंश्यानाञ्च पुण्यदम् । ब्रह्माण्डान्तर्गतानाञ्च लोकानां वर्णनन्ततः । नरकस्थितिरित्येष संस्थाने पञ्चमो मतः” । षष्ठस्कन्धे “अजामिलस्य चरितं दक्षसृष्टिनिरूपणम् । वृत्राख्यानं ततः पश्चान्मरुतां जन्म पुण्यदम् । षष्ठोऽयमुदितः स्कन्धो व्यासेन परिपोषणे” सप्तमस्कन्धे “प्रह्लादचरितं पुण्यं वर्णाश्रमनिरूपणम् । सप्तमो गदितो वत्स! वासनाकर्मकीर्त्तने” । अष्टमस्कन्धे । “गजेन्द्रमोक्षणाख्यानं मन्वन्तरनिरूपणम् । समुद्रमथनञ्चैव बलिवैभवबन्धनम् । मत्स्यावतारचरितमष्टमोऽयं प्रकीर्त्तितः” । नवमस्कन्धे “सूर्यवंशसमाख्यानं सोमवंशनिरूपणम् । वंश्यानुचरिते प्रोक्तो नवमोऽयं महामते!” । दशमस्कन्धे “कृष्णस्य बालचरितं कौमारञ्च व्रजस्थितिः । कैशोरं मथुरास्थानं यौवनं द्वारकास्थितिः । भूभारहरणञ्चात्र निरोधे दशमः स्मृतः” । एकादशस्कन्धे “नारदेन तु संवादो वसुदेवस्य कीर्त्तितः । यदोश्च दत्तात्रेयेण श्रीकृष्णेनोद्धवस्य च । यादवानां मिथोऽन्तश्च मुक्तावेकादशः स्मृतः । द्वादशस्कन्धे “भविष्यत्कलिनिर्देशो मोक्षो राज्ञः परीक्षितः । वेदशाखाप्रणयनं मार्कण्डेयतपः स्मृतम् । सौरी विभूतिरुदिता सात्त्वती च ततः परम् । पुराणसंख्याकथनमाश्रये द्वादशो ह्ययम् । इत्येवं कथितं वत्स! श्रीमद्भागवतं तव” । तत्फलश्रुतिः “वक्तुः श्रोतुश्चोपदेष्टुरनुमोदितरेव च । माहात्म्यकर्तुर्गदितं भक्तिभुक्तिविमुक्तिदम् । प्रोष्ठपद्यां पूर्णिमायां हेमसिंहसमन्वितम् । देयं भागवतायेदं द्विजाय

प्रीतिपूर्वकम् । संपूज्य वस्त्रहेमाद्यैर्भगवद्भक्तिमिच्छता । योऽप्यनुक्रमणीमेतां श्रावयेच्छृणुयात्तथा । स पुराणश्रवणजं प्राप्नोति फलमुत्तमम्” । विस्तरस्तु भाग० १२ उपसंहाराध्याये दृश्यः ।

भगवद्भक्तरूपभागवतलक्षणं यथा भाग० ११ स्क० । “सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः । भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः । न यस्य स्वपर इति वित्तेष्वात्मनि वा भिदा । सर्वभूतसमः शान्तः स वै भागवतोत्तमः” । हरियोगेश्वरोक्तौ “गृहीत्वापीन्द्रियैरर्थान् यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति । विष्णोर्मायामिदं पश्यन् स वै भागवतोत्तमः” । वृहन्नारदीये “शिवे च परमेशाने विष्णौ च परमात्मनि । समबुद्ध्या प्रवर्त्तन्ते ते वै भागवतोत्तमाः” । स्कान्दे “येषां भागवतं शास्त्रं सदा तिष्ठति सन्निधौ । पूजयन्ति च ये नित्यं ते सु भागवता नराः । येषां भागवतं शास्त्रं जीविताद्धिकं भवेत् । महाभागवताः श्रेष्ठा विष्णुना कथिता नराः” । लैङ्गे “भोजनाच्छादनं सर्वं यथा शक्त्या ददाति यः । विष्णुभक्तस्य सततं स वै भागवतः स्मृतः” । गारुडे “येन सर्वात्मना विष्णुभक्त्या भावो निवेशितः । वैष्णवेषु कृतात्मत्वान् महाभागवतो हि सः” । वृहन्नारदीये “तुलसीकाननं दृष्ट्वा ये नमस्कुर्वते नराः । तत्काष्ठाङ्कितकर्णा ये ते वै भागवतोत्तमाः । तुलसीगन्धमाघ्राय सन्तोषं कुर्वते तु ये । तन्मूलमृद्धृता यैश्च ते वै भागवतोत्तमाः” । स्कान्दे “मत्कथां कुरुते यस्तु मत्कथाश्च शृणोति च । हृष्यते मत्कथायाञ्च स वै भागवतोत्तमः” । वृहन्नारदीये “सन्मानसाश्च सद्भक्ता सद्भक्तजनलोलुपाः । सद्भावभावभावितास्ते वै भागवतोत्तमाः । येऽभिनन्दन्ति नामानि हरेः शृण्वन्ति हर्षिताः । रोमाञ्चितशरीराश्च ते वै भागवतोत्तमाः । अन्येषामुदयं दृष्ट्वा येऽभिनन्दन्ति मानवाः । हरिनामपरा ये च ते वै भागवतोत्तमाः” । स्कान्दे “येऽर्चयन्ति सदा विष्णुं यज्ञेशं वरदं हरिम् । देहिनः पुण्यकर्माणः सदा भागवता हि ते” । लैङ्गे “विष्णुक्षेत्रे शुभान्येव करोति स्नेहसंयुतः । प्रतिमाञ्च हरेर्नित्यं पूजयेत् प्रयतात्मवान् । विष्णुभक्तः स विज्ञेयः कर्मणा मनसा गिरा । नारायणपरा नित्यं भूप ! भागवतो हि सः” पद्मोत्तरखण्डे “तापादिपञ्चसंस्कारी नवेज्याकर्मकारकः । अर्थपञ्चकविद्विप्र ! महाभागवतो हि सः । एकान्तेन सदा विष्णौ यस्मादेवे परायणाः । तस्मादेकान्तिनः प्रोक्तास्तद्भागवतचेतसः” भाग० ११ स्कान्दे “ज्ञात्वा ज्ञात्वाथ ये वै मां यावान् यश्चास्मि यादृशः । भजन्त्यनन्यभावेन ते वै भागवता मताः । न कामकर्मबीजानां यस्य चेतसि सम्भवः । वासुदेवैकनिलयः स वै भागवतोत्तमः” । स्कान्दे “यस्य कृच्छ्रगतस्यापि केशवे रमते मनः । न विच्युता च भक्तिर्वै स वै भागवतो नरः । आपद्गतस्य यस्येह भक्तिरव्यभिचारिणी । नान्यत्र रमते चित्तं स वै भागवतो नरः” । हरियोगेश्वरे “विसृजति हृदयं न यस्य साक्षाद्धरिरवशाभिहितोऽप्यघौघनाशः । प्रणयरसनया धृताङ्घ्रिपद्मः स भवति भागवतप्रधान उक्तः” हरिभक्तिविलासे १० वि० ।

भागवित्ति पु० चूडनामके ऋषिभेदे “एतद्ध स्मैव चूडो भागवित्तिः” शत० ब्रा० १४।९।३।१८ ततः कुत्सायां यून्यपत्ये वा ठक् । भागवित्तिक तदीये कुत्सिते यून्यपत्ये पक्षे फक् । भागवित्तायन तत्रार्थे

भागवृत्ति स्त्री उणादिवृत्तिभेदे ।

भागहार पु० भागस्य हारो हरणम् । लीलावत्युक्ते अङ्कपरिकर्माष्टकमध्ये भागहरणरूपे व्यापारभेदे “भागहारे करणसूत्रं वृत्तम् । भाज्याद्धरः शुध्यति यद्गुणः स्यादन्त्यात् फलं तत् खलु भागहारे । समेन केनाप्यपवर्त्य हारभाज्यौ भजेद्वा सति सम्भवे तु” । अत्र पूर्वोदाहरणे गुणिताङ्कानां स्वगुणच्छेदानां भागहारार्थं न्यासः भाज्यः । १६२० । भाजकः १२ । भजनाल्लब्धो गुणः १३५ । अथवा भाज्यहारौ त्रिभिरपवर्त्तितौ ५४० चतुर्भिर्वा ४०५ स्वस्वहारेण हृते फलं तदेव १३५ ।

भागासिद्धि स्त्री हेत्वाभासभेदे “पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्याभावः । यथा पृथिवी गन्धवती घटत्वादित्यादौ पृथिवीत्वसामानाधिकरण्येन पटादौ घटत्वाद्यभावः । बाधे गदा० । यथा वा पृथिव्यादयश्चत्वारः परमाणवो नित्या गन्धवत्त्वादित्यत्र जलादौ गन्धाभावः ।

भागिन् त्रि० भज-घिनुण् । अंशविशिष्टे । स्त्रियां ङीप् ।

भागिनेय पुंस्त्री० भगिन्या अपत्यम् ढक् । स्वस्रुपुत्रे । तत्कन्यायां स्त्री ङीप् ।

भागीयस् त्रि० अतिशयेन भागी ईयसुन् इनोलोपः । अतिशयभागयुते हरिवं० १२१ अ० अ० ।

भागीरथी स्त्री भगीरथेन आनीता तेन भागीरथी स्मृता” ब्रह्मवै० प्र० ख० उक्ते गङ्गाख्ये नदीभेदे ।

भागुरि पु० स्मृतिव्याकरणादिकर्त्तरि मुनिभेदे। "वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः" सि० कौ०।

भाग्य न० भज-ण्यत् कुत्वम्। १शुभाशुभसूचके कर्मजन्येऽदृष्टे अमरः। भागः प्रयोजनमस्य यत्। २भागार्थे त्रि०। भागमर्हति यत्। ३भागार्हे त्रि०।

भाङ्गीन न० भङ्गायाः विजयायाः भवनं क्षेत्रं खञ्। (भाङ) भङ्गाभवनयोग्ये क्षेत्रे। खञ्। भाङ्ग्यमप्यत्र। हेमच। [स्वभाजत् त।

भाज पृथक्करणे, अद० चु० उभ० सक० सेट्। भाजयति ते

भाजक त्रि० भज-ण्वुल्। भागकारके अङ्कभेदे विभाजके

भाजन न०भज्यतेऽनेन भाज-ल्युट्। १पात्रे अमरः। २आधारे ३योग्ये च मेदि०। ४आढ़कपरिमाणभेदे वैद्यकम्।

भाजिन् त्रि० भज-सेवायां णिनि। सेवके कामन्दकीय०।

भाजित त्रि० भाजि-कर्मणि क्त। १पृथक्कृते। २भक्ते च।

भाजी स्त्री० भाज-कर्मणि घञ् नि० ङीप्। व्यञ्जनभेदे। अन्यत्र भाजा। सि० कौ०।

भाज्य त्रि० भज्यते विभज्यते भज-कर्मणि ण्यत्। विभजनीये "भाज्यो हरः शुध्यति यद्गुणः स्यादि"ति लीलावती।

भाटक पु०न० भट-पोषणे ण्वुल्। परगृहयानादेरुपभोगार्थं तत्स्वामिने दीयमाने धने। (भाडा) हला०।

"परभूमौ गृहं कृत्वा भाटयित्वा वसेत्तु यः। स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेत्तृणकाष्ठेष्टकादिकम्। शोभं विना वसित्वा तु परभूमावनिच्छतः। निर्गच्छंस्तृणकाष्ठानि न गृह्णीयात् कथञ्चन" कात्यायनः। "गृहवाप्यापणादीनि गृहीत्वा भाटकेन यः। स्वामिनेनार्पयेद्यावत्तावद्दाप्यः स भाटकम्। वापी परकृता अप्रतिष्ठितेति विवक्षितम्। "हस्त्यश्वगोखरोष्ट्रादीन् गृहीत्वा भाटकेन यः। स्वामिनेनार्पयेद्यावत्तावद्दाप्यः स भाटकम्"। वृहन्मनुः "यो भाटयित्वा शकटं नीत्वा नान्यत्र गच्छति। भाटं न दद्याद्दाप्योऽसावनूढस्यापि भाटकम्"। शकटं यानौकादेरप्युपलक्षणम्। अनूढस्यावाहितस्यापि शकटादेः" इति विवादचिन्तामणिः।

भाण पु० सा० द० उक्तलक्षणे दशरूपकान्तर्गते दृश्यकाव्यभेदे तल्लक्षणं यथा

"भाणः स्याद्धूर्त्तचरितो नानावस्थान्तरात्मकः। एकाङ्क एक एवात्र निपुणः पण्डितो विटः। रङ्गे प्रकाशयेत् स्वेनानुभूतमितरेण वा। सम्बोधनोक्तिप्रत्युक्ती कुर्यादाकाशभाषितैः। सूचयेद्वीरशृङ्गारौ शौर्यसौभाग्यवर्णनैः। तत्रेतिवृत्तमुत्पाद्यं वृत्तिः प्रायेण भारती। मुखनिर्वहणे सन्धी लास्याङ्गानि दशापि च"। आकाशभाषितरूपं परवचनमपि स्वयमेवानुवदन्नुत्तरप्रत्युत्तरे कुर्यात्। शृङ्गारवीररसौ च सौभाग्यशौर्यवर्णनेन सूचयेत्। प्रायग्रहणात् कौशिक्यपि वृत्तिर्भवति। उदाहरणं लीलामधुकरः" सा० द०।

भाण्ड न० भाण्ड-अच् भण-ड-स्वार्थे अण् वा। पात्रे १तैलाद्याधारे २भाजने (भाँड) "स्वराजदैविकं नष्टं भाण्डं दाप्यस्तु वाहकः" नारदः। ३गृहभेदे (भाँड़ार) "भ्रमाण्डभाण्डोदरेत्यादि" वीरचरितम्। ४वणिजां मूलधने ५अश्वभूषायां मेदि०। ६नदीकूलद्वयमध्ये पात्रे च हेमच०। ७गर्दभाण्डे वृक्षे पु० शब्दच०। भण्डस्य भावः अण्। ८भण्डचरित्रे न० (भाँड़ामि) अजयः।

भाण्डपुट पु० नापिते जटाधरः।

भाण्डपुष्प पु० सर्पभेदे त्रिका०।

भाण्डल त्रि०भाण्डं लाति ला-क। भाण्डग्राहके स्त्रियां गौरा० ङीष्। [सभीपादौ।

भाण्डव त्रि० भण्डोरदूरादि सुवास्त्वा० अण्। भण्ड-

भाण्डागार कर्म०। (भाँड़ार) गृहभेदे हेमच०। तत्र नियुक्तः ठन्। भाण्डगारिक तत्र नियुक्ते त्रि०।

भाण्डार न० भाण्डं तदाकारमृच्छति ऋ-अण् उप०स०। गृहभेदे (भाँड़ार)।

भाण्डारिन् पु० भाण्डमृच्छति ऋ-णिनि। धनादिद्रव्यगृहेषु कृताधिकारे। "क्षुधितस्तृषितः कामी विद्यार्थी कृषिकारकः। भाण्डारी च प्रवासी च सप्त सुप्तान् प्रबोधयेत्" इति व्यवहारप्रदीपः। [(भाँड़ि)

भाण्डि स्त्री भण्डखेदम्। नापितस्य क्षुराद्याधारपात्रभेदे

भाण्डिवाह पु०भाण्डिं क्षुराद्याधारं (भाँडि) वहति वह-अण् उप०स० नापिते भाण्डि+अस्त्यर्थे लच्। भाण्डिल तत्रार्थे शब्दमा०।

भाण्डीर पु० भण्ड-ईरच् पृषो०। १वटवृक्षे २वृन्दावनस्थे ३वटवनभेदे च जटा०। "प्ररूढो नाम भूत्वाथो वटं भाण्डीरमाश्रितः" हरिवं० ५५अ०।

भाति स्त्री भा-क्तिन्। शोभायाम् राजनि०।

भातु पु०भा-तुन्। १सूर्ये त्रिका०। २दीप्ते त्रि०संक्षिप्त०।

भाद्र पु० भद्राभियुक्ता पौर्णमासी भाद्री सा यस्मिन् मासे अण्। चैत्रादितः षष्ठे चान्द्रे १मासे अमरः। २तस्मा-

प्रौष्ठपौर्णमास्यां स्त्री ङीप् । भद्रैव स्वार्थे अण् । ३पूर्वोत्तरभाद्रपदाख्यनक्षत्रे न० । "भाद्रद्वये जागरे" ज्योतिषम् । ४भाद्र्या पौर्णमास्या युक्ते पक्षे तथाविधे ५गुरुवर्षे च कार्त्तिकशब्दे दृश्यम् ।

भाद्रपदा स्त्री ब०व० । भद्रस्येदं अण् भाद्रमिव पदमासाम् । अश्विन्यवधिके पञ्चविंशषड्विंशयोर्नक्षत्रयोः । १तद्युक्ता पौर्णमासी अण् ङीप् । २भाद्रमासस्य पौर्णमास्याम् साऽस्ति मासि अण् । ३चान्द्रे भाद्रे मासि पु० । तादृशे ४पक्षे ५गुरुवर्षभेदे च कार्त्तिकशब्दे दृश्यम् ।

भाद्रमातुर पु० भद्रायाः सत्याः मातुः अपत्यम् अण् मातुरुत् । सतीपुत्रे हेमच० ।

भान न०भा-भावे ल्युट् । १प्रकाशे २दीप्तौ ३ज्ञाने प्रकाशे च ।

भानु पु० भा-नु । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे ३किरणे ४राजनि च अमरः ५प्रभौ धरणिः । ६भूतजैनभेदे हेमच० । उत्तममन्वन्तरे ७देवे ब०व० हरिवं०८अ० । ८धर्मपत्नीभेदे स्त्री हरिवं० ३अ० । १०गन्धर्वभेदे पु० भा०आ०६५अ० । ११यदुवंश्यक्षत्रियभेदे भानुमत्याः पितरि पु० हरिवं० १४८अ० । १२विष्णौ पु० "अन्नताम्बुद्भवो भानुः" विष्णुस० "तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्" श्रुतेस्तस्य तथात्वम् ।

भानुफला स्त्री भानुरिव दीप्तिमत् फलं प्रसवो यस्याः । कदल्याम् जटाधरः । तस्याः मोचकस्य सूर्य्यतुल्यवर्णत्वात्तथात्वम् । [१४८ अ० ।

भानुमती स्त्री भानोर्यादवनृपभेदस्य कन्यायां हरिवं०

भानुमत् स्त्री भानुः किरणोऽस्त्यस्य मतुप् । १सूर्य्ये शब्दरत्ना० २अर्कवृक्षे च । भानुमानीत्यप्यत्र । ३नृपभेदे पु० भा०भी० ५४अ० । अङ्गजातिनृपस्य भार्य्यायां जाते कृतवीर्य्यस्य ४दुहितृभेदे स्त्री भा० आ० ९५अ० ।

भानुसेन पु० कर्णपुत्रभेदे भा० क० ४८ अ० ।

भानेमि पु० भानोः नेमिरिव ।१सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च त्रिका० ।

भान्त पु० भायाः दीप्तेः पञ्चदशाहमध्ये अन्तो यस्य । शुक्लकृष्णपक्षयोः पञ्चदशाहमध्ये कान्तेरपचयापचययुक्ते चन्द्रे "भान्तः पञ्चदशी" यजु० १४।२३ वेददी० हृत० । २नक्षत्रराश्योरन्ते च ।

भाम क्रोधे भ्वा०आत्म०अक०सेट् । भामते अभामिष्ट बभामे ।

भाम पु०भाम-घञ् ।१क्रोधे निघण्टुः ।भा-भावे म ।२दीप्तौ च । कर्त्तरि म । ३सूर्य्ये मेदि० । ४अर्कवृक्षे च । ५भगिनीपतौ पु०शब्दरत्ना ६कोपनायां स्त्रियां स्त्री मेदि० ।

भामनी पु० भामं नयति नी-क्विप् । परमेश्वरे "एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति सर्वेषु लोकेषु भाति य एवं वेद" छा०उ० । "एष उ भामनीरेष हि यस्मात् सर्वेषु लोकेष्वादित्यचन्द्राग्न्यादिरूपैर्भाति दीप्यते । "तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति" श्रुतेरतो भामानि नयतीति भामनीः भा० । [नायां स्त्रियाम् स्त्री ङीप् अमरः ।

भामिन् त्रि०भाम-णिनि । क्रोधयुक्ते स्त्रियां ङीप् । कोप-

भार पु० भृ-घञ् ।१गुरुत्वपरिमाणे २तद्वति द्रव्ये ३विंशतितुलापरिमाणे (अष्टसहस्रतोलकपरिमाणे) च पु०।३वीवधे ४विष्णौ च मेदि० ।

भारङ्गी स्त्री भृ-बा० अङ्गच् । पौष्कराख्यां स्त्रियां ततः काश्या० ठञ् । भारङ्गिक तत्र भवे त्रि० ।

भारण्ड पु० उत्तरदेशजे खगभेदे "एकोदराः पृथग्ग्रीवा अन्योऽन्यफलभक्षिणः । असंहता विनश्यन्ति भारण्डा इव पक्षिणः" पञ्चत० ।

भारत न० भरतान् भरतवंश्यानधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् । भारं वेदादिशास्त्रेभ्योऽपि सारांशं तनोति तन-ड वा । १वेदव्यासप्रणीते लक्षश्लोकात्मके ग्रन्थभेदे । भरतेन चिह्नितं तस्येदं वा अण् । "हिमाह्वं दक्षिणं वर्षं भरताय ददौ पिता । तस्मात्तु भारतं वर्षम्" इत्युक्ते जम्बुद्वीपान्तर्गते २वर्षभेदे । भरतस्य गोत्रापत्यम् अण् । भरतस्यापत्य ३वंश्ये । भरतेन मुनिना प्रोक्तमण् ।४भरतमुनिकृते नाटकशास्त्रादौ न०। तदधीयते पुनरण् ।५नटे ब०व० ६यज्ञाग्निभेदे च ग्रन्थरूपभारतशब्दस्य निरुक्तिः भा०आ०१अ०दर्शिता यथा "एकतश्चतुरो वेदान् भारतञ्चैतदेकतः । पुरा किल सुरैः सर्वैः समेत्य तुलया धृतम् । चतुर्भ्यः सरहस्येभ्यो वेदेभ्यो ह्यधिकं यदा । तदाप्रभृति लोकेऽस्मिन् महाभारतमुच्यते । महत्त्वे च गुरुत्वे च ध्रियमाणं यतोऽधिकम् । महत्त्वाद्भारवत्त्वाच्च महाभारतमुच्यते । निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते" ।

तच्च वेदव्यासेन कृतं तदादिष्टः तच्छिष्यः वैशम्पायनः जनमेजयं श्रावयामास यथोक्तं भा० आ० १अ० । "जनमेजयेन पृष्टः सन् ब्राह्मणैश्च सहस्रशः । शशास शिष्यमासीनं वैशम्पायनमन्तिके । स सदस्यैः सहासीनः श्रावयामास भारतम् । कर्मान्तरेषु यज्ञस्य चोद्यमानः पुनःपुनः । विस्तरं कुरुवंशस्य गान्धार्य्या धर्मशीलताम् । क्षत्तुः प्रज्ञां,धृतिं कुन्त्याः सम्यग्द्वैपायनोऽब्रवीत् । वासुदेवस्य माहात्म्यं पाण्डवानाञ्च सत्यताम् । दुर्वृत्तं धार्त्तराष्ट्राणामुक्तवान् भगवानृषिः" ।

तत्तु नानाविधं नानासंख्यान्वितं च कृतं लोके तु शतसाहस्रसंख्यातं यथोक्तं तत्रैवाध्याये
"चतुर्विंशतिसाहस्रीं चक्रे भारतसंहिताम् । उपाख्यानैर्विना तावद्भारतं प्रोच्यते बुधैः । ततोऽध्यर्द्धशतं भूयः संक्षेपं कृतवानृषिः । अनुक्रमणिकाध्यायं वृत्तान्तानां सपर्व्वणाम् । इदं द्वैपायनः पूर्व्वं पुत्त्रमध्यापयच्छुकम् । ततोऽन्येभ्योऽनुरूपेभ्यः शिष्येभ्यः प्रददौ विभुः । षष्टिं शतसहस्राणि चकारान्यां स संहिताम् । त्रिंशच्छतसहस्रञ्च देवलोके प्रतिष्ठितम् । पित्र्ये पञ्चदश प्रोक्तं गन्धर्व्वेषु चतुर्द्दश । एकं शतसहस्रन्तु मानुषेषु प्रतिष्ठितम् । नारदोऽश्रावयद्देवानसितो देवलः पितॄन् । गन्धर्व्वयक्षरक्षांसि श्रावयामास वै शुकः । अस्मिंस्तु मानुषे लोके वैशम्पायन उक्तवान् । शिष्यो व्यासस्य धर्म्मात्मा सर्व्ववेदविदांवरः । एकं शतसहस्रन्तु मयोक्तं वै निबोधत" । तच्चाष्टादशमहापर्व्वयुतं तदवान्तरपर्व्वशतकं तद्विभागस्तत्र वर्णनीयपदार्थानां संग्रहश्च आ॰ आ॰ २अ॰ दर्शितो यथा
"भारतस्येतिहासस्य श्रूयतां पर्व्वसंग्रहः" । आदिपर्व्वणि "१पर्व्वानुक्रमणी पूर्व्वं द्वितीयः२ पर्व्वसंग्रहः ।३पौष्यं ४पौलोममास्तीकं५मादिरं(वं)शावतारणम्६। ततः सम्भव७पर्व्वोक्तमद्भुतं रोमहर्षणम् । दाहो जतुगृहस्यात्र हैडिम्बं ९ पर्व्व चोच्यते । ततो वकवधः१० पर्व्व पर्व्व चैत्ररथं११ ततः । ततः स्वयम्बरो१२ देव्याः पाञ्चाल्याः पर्व्व चोच्यते । क्षात्रधर्म्मेण निर्जित्य ततो वैवाहिकं१३ स्मृतम् । विदुरागमनं पर्व्व राज्यलाभस्तथैव१४ च । अर्ज्जुनस्य वने वासः१५ सुभद्राहरणं१६ ततः । सुभद्राहरणादूर्द्ध्वं ज्ञेयं हरणकारिका १७ । ततः खाण्डवदाहाख्यं१८ तत्रैव मयदर्शनम् ।(२)सभापर्व्व तत१९प्रोक्तं मन्त्रपर्व्व२० ततः परम् । जरासन्धवधः२१ पर्व्व पर्व्व दिग्विजय२२स्तथा । पर्व्व दिग्विजयादूर्द्ध्वं राजसूयिक२३मुच्यते । ततश्चार्घाभिहरणं२४ शिशुपालवध२५स्ततः । द्यूतपर्व्व२६ ततः प्रोक्तमनुद्यूत२७मतः परम् । तत (३)आरण्यकं पर्व्व किर्म्मीरवधः२८ एव च । अर्ज्जुनस्याभिगमनं२९ पर्व्व ज्ञेयमतः परम् । ईश्वरार्ज्जुनयोर्युद्धं पर्व्व कैरात३०संज्ञितम् । इन्द्रलोकाभिगमनं ३१ पर्व्व ज्ञेयमतः परम् । नलोपाख्यान३२मपि च धार्म्मिकं करुणोदयम् । तीर्थयात्रा३३ ततः पर्व्व कुरुराजस्य धीमतः । जटासुरवधः३४ पर्व्व यक्षयुद्ध३५मतः परम् । निवातकवचैर्युद्धं ३६ पर्व्व चाजगर३७न्ततः । मार्कण्डेयसमास्या३८ च पर्व्वानन्तरमुच्यते । संवादश्च ततः पर्व्व द्रौपदीसत्यभामयोः३९ । घोषयात्रा४० ततः पर्व्व मृगस्वप्नोद्भव४१स्ततः । व्रीहिद्रौणिक४२माख्यानमैन्द्रद्युम्नं (सभाख्यानगतं) तथैव च । द्रौपदीहरणं४३ पर्व्व जयद्रथविमोक्षणम्४४ । पतिव्रताया माहात्म्यं सावित्र्याश्चैवमद्भुतम्४५ । रामोपाख्यान४६मत्रैव पर्व्व ज्ञेयमतः परम् । कुण्डलाहरणं४७ पर्व्व ततः परमिहोच्यते । आरणेय४८न्ततः पर्व्व (४)वैराटन्तदनन्तरम् । पाण्डवानां प्रवेशश्च४९ समयस्य च पालनम् । कीचकानां वधः५० पर्व्व पर्व्व गोग्रहणं५१न्ततः । अभिमन्योश्च वैराट्या पर्व्व वैवाहिकं ५२ स्मृतम् । (५)उद्योगपर्व्व विज्ञेयमत ऊर्द्ध्वं महाद्भुतम् । ततः सञ्जययानाख्यं५३ पर्व्व ज्ञेयमतः परम् । प्रजागरस्ततः५४ पर्व्व धृतराष्ट्रस्य चिन्तया । पर्व्व सनत्सुजातं ५५ वै गुह्यमध्यात्मदर्शनम् । यानसन्धि५६स्ततः पर्व्व भगवद्यान५७मेव च । मातलीयमुपाख्यानं चरितं गालवस्य च । सभाप्रवेशः कृष्णस्य विदुरापुत्त्रशासनम् । ज्ञेयं विवादपर्व्वा५८त्र कर्णस्यापि महात्मनः । निर्याणञ्च५९ ततः पर्व्व कुरुपाण्डवसेनयोः । रथातिरथसंख्या६० च पर्व्वोक्तं तदनन्तरम् । उलूकदूतागमनं ६१ पर्व्वामर्षविवर्द्धनम् । अम्बोपाख्यान६२मत्रैव पर्व्व ज्ञेयमतः परम् । भीष्माभिषेचनं(६) पर्व्व ततश्चाद्भुतमुच्यते । जम्बूखण्डविनिर्म्माणं६३ पर्व्वोक्तं तदनन्तरम् । भूमिपर्व्व६४ ततः प्रोक्तं द्वीपविस्तारकीर्त्तनम् । पर्व्वोक्तं भगवद्गीता६५ पर्व्व भीष्मवध६६स्ततः । द्रोणाभिषे(७)कनं पर्व्व संशप्तकवधः६७स्ततः । अभिमन्युवधः६८ पर्व्व प्रतिज्ञा६९ पर्व्व चोच्यते । जयद्रथवधः७० पर्व्व घटोत्कचवध७१स्ततः । ततो द्रोणवधः७२ पर्व्व विज्ञेयं लोमहर्षणम् । मोक्षो७३ नारायणास्त्रस्य पर्व्वानन्तरमुच्यते । कर्णपर्व्व(८) ततो ज्ञेयं शल्यपर्व्व(९) ततः परम् । ह्रदप्रवेशनं७४ पर्व्व गदायुद्धमतः७५ परम् । सारस्वतं७६ ततः पर्व्व तीर्थवंशानुकीर्त्तनम् । अत ऊर्द्ध्वं सुबीभत्सं पर्व्व सौप्तिक(१०)मुच्यते । ऐषीकं७७ पर्व्व चोद्दिष्टमत ऊर्द्ध्वं सुदारुणम् । जलप्रदानिकं७८ पर्व्व स्त्रीविलाप(११)स्ततः परम् । श्राद्धपर्व्व७९ ततो ज्ञेयं कुरूणामौर्द्ध्वदेहिकम् । चार्व्वाकस्य वधः८० पर्व्व रक्षसो ब्रह्मरूपिणः । आभिषेचनिकं८१

पर्व धर्मराजस्य धीमतः। प्रतिभागोऽ८२ ग्टहाणाञ्च पर्वोक्तं तदनन्तरम्। शान्तिपर्व(१२) ततो यत्र राजधर्मानुशासनम्८३। आपद्धर्मश्च८४ पर्वोक्तं मोक्षधर्म-८५स्ततः परम्। शुकप्रश्नाभिगमनं ब्रह्मप्रश्नानुशासनम्। प्रादुर्भावश्च दुर्वासःसंवादश्चैव मायया। ततः पर्व परिज्ञेयमानुशासनिकम्(१३) परम्। स्वर्गारोहणिकञ्चैव ततो भीष्मस्य धीमतः। ततोऽश्वमेधिकं(१४) पर्व सर्वपापप्रणाशनम्। अनुगीता८६ ततः पर्व ज्ञेयमध्यात्मवाचकम्। पर्व चाश्रमवासा(१५)ख्यं पुत्रदर्शनमेव च। नारदागमनं८७ पर्व ततः परमिहोच्यते। मौसलं(१६) पर्व चोद्दिष्टं ततो घोरं सुदारुणम्। महाप्रस्थानिकं(१७) पर्व स्वर्गारोहणिकं(१८) ततः। हरिवंशस्ततः पर्व८८ पुराणं खिलसंज्ञितम्। विष्णुपर्व८९ शिशोश्चर्या विष्णोः कंसवधस्तथा। भविष्यं पर्व९० चाप्युक्तं खिलेष्वेवाद्भुतं महत्। एतत् पर्वशतं पूर्णं व्यासेनोक्तं महात्मना। (महापर्वसहितं किञ्चिदधिकशतपर्वात्मकमिति बोध्यम्)। यथावत् सूतपुत्रेण लौमहर्षणिना ततः। उक्तानि नैमिषारण्ये पर्वाण्यष्टादशैव तु। समासो भारतस्यायमत्रोक्तः पर्वसंग्रहः। पौष्यं पौलोममास्तीकमादिरं(वं)शावतारणम्। सम्भवो जतुवेश्माख्यं हिड़िम्बवकयोर्बधः। तथा चैत्ररथं देव्याः पाञ्चाल्याश्च स्वयंवरः। क्षात्रधर्मेण निर्जित्य ततो वैवाहिकं स्मृतम्। विदुरागमनञ्चैव राज्यलम्भस्तथैव च। वनवासोऽर्जुनस्यापि सुभद्राहरणं ततः। हरणाहरणञ्चैव दहनं खाण्डवस्य च। मयस्य दर्शनञ्चैव आदिपर्वणि कथ्यते। पौष्ये पर्वणि माहात्म्यमुत्तङ्कस्योपवर्णितम्। पौलोमे भृगुवंशस्य विस्तारः परिकीर्त्तितः। आस्तीके सर्वनागानां गरुड़स्य च सम्भवः। क्षीरोदमथनञ्चैव जन्मोच्चैःश्रवसस्तथा। यजतः सर्पसत्रेण राज्ञः पारीक्षितस्य च। कथेयमभिनिर्वृत्ता भारतानां महात्मनाम्। विविधाः सम्भवा राज्ञामुक्ताः सम्भवपर्वणि। अन्येषाञ्चैव शूराणामृषेर्द्वैपायनस्य च। अंशावतरणञ्चात्र देवानां परिकीर्त्तितम्। दैत्यानां दानवानाञ्च यक्षाणाञ्च महौजसाम्। नागानामथ सर्पाणां गन्धर्वाणां पतत्रिणाम्। अन्येषाञ्चैव भूतानां विविधानां समुद्भवः। महर्षेराश्रमपदे कण्वस्य च तपस्विनः। शकुन्तलायां दुष्मन्ताद्भरतश्चापि जज्ञिवान्। यस्य लोकेषु नाम्नेदं प्रथितं भारतं कुलम्। वसूनां पुनरुत्पत्तिर्भागीरथ्यां महात्मनाम्। शान्तनोर्वेश्मनि पुनस्तेषाञ्चारोहणं दिवि। तेजोऽंशानाञ्च सम्पातो भीष्मस्याप्यत्र सम्भवः। राज्यान्निवर्त्तनं तस्य ब्रह्मचर्य्यव्रते स्थितिः। प्रतिज्ञापालनञ्चैव रक्षा चित्राङ्गदस्य च। हते चित्राङ्गदे चैव रक्षा भ्रातुर्यवीयसः। विचित्रवीर्य्यस्य तथा राज्ये सम्प्रतिपादनम्। धर्मस्य नृषु सम्भूतिरणीमाण्डव्यशापजा। कृष्णद्वैपायनाच्चैव प्रसूतिर्वरदानजा। धृतराष्ट्रस्य पाण्डोश्च पाण्डवानाञ्च सम्भवः। वारणावतयात्रायां मन्त्रो दुर्य्योधनस्य च। कूटस्य धार्त्तराष्ट्रेण प्रेषणं पाण्डवान् प्रति। हितोपदेशश्च पथि धर्मराजस्य धीमतः। विदुरेण ततो यत्र हितार्थं म्लेच्छभाषया। विदुरस्य च वाक्येन सुरङ्गोपक्रमक्रिया। निषाद्याः पञ्चपुत्रायाः सुप्ताया जतुवेश्मनि। पुरोचनस्य चात्रैव दहनं सम्प्रकीर्त्तितम्। पाण्डवानां वने घोरे हिड़िम्बायाश्च दर्शनम्। तत्रैव च हिड़िम्बस्य बधो भीमान्महाबलात्। घटोत्कचस्य चोत्पत्तिरत्रैव परिकीर्त्तिता। महर्षेर्दर्शनञ्चैव व्यासस्यामिततेजसः। तदाज्ञयैकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने। अज्ञातचर्य्यया वासो यत्र तेषां प्रकीर्त्तितः। वकस्य निधने चैव नागराणाञ्च विस्मयः। सम्भवश्चैव कृष्णाया धृष्टद्युम्नस्य चैव हि। ब्राह्मणात् समुपश्रुत्य व्यासवाक्यप्रचोदिताः। द्रौपदीं प्रार्थयन्तस्ते स्वयंवरदिदृक्षया। पाञ्चालानभितो जग्मुर्यत्र कौतूहलान्विताः। अङ्गारपर्णं निर्जित्य गङ्गाकूलेऽर्जुनस्तदा। सख्यं कृत्वा ततस्तेन तस्मादेव च शुश्रुवे। तापत्यमथ वाशिष्ठमौर्व्वञ्चाख्यानमुत्तमम्। भ्रातृभिः सहितः सर्वैः पाञ्चालानभितो ययौ। पाञ्चालनगरे चापि लक्ष्यं भित्त्वा धनञ्जयः। द्रौपदीं लब्धवानत्र मध्ये सर्वमहीक्षिताम्। भीमसेनार्ज्जुनौ यत्र संरब्धान् पृथिवीपतीन्। शल्यकर्णौ च तरसा जितवन्तौ महाहवे। दृष्ट्वा तयोश्च तद्वीर्य्यमप्रमेयममानुषम्। शङ्कमानौ पाण्डवांस्तान् रामकृष्णौ महामती। जग्मतुस्तैः समागन्तुं शालाम्भार्गववेश्मनि। पञ्चानामेकपत्नीत्वे विमर्शो द्रुपदस्य च। पञ्चेन्द्राणामुपाख्यानमत्रैवाद्भुतमुच्यते। द्रौपद्या देवविहितो विवाहश्चाप्यमानुषः। क्षत्तुश्च धृतराष्ट्रेण प्रेषणं पाण्डवान् प्रति। विदुरस्य च सम्प्राप्तिर्दर्शनं केशवस्य च। खाण्डवप्रस्थवासश्च तथा राज्यार्द्धशासनम्। नारदस्याज्ञया

चैव द्रौपद्याः समयक्रिया । सुन्दोपसुन्दयोस्तद्वदाख्यानं परिकीर्त्तितम् । अनन्तरञ्च द्रौपद्या सहासीनं युधिष्ठिरम् । अनुप्रविश्य विप्रार्थं फाल्गुनो गृह्य चायुधम् । मोक्षयित्वा गृहं गत्वा विप्रार्थं कृतनिश्चयः । समयं पालयन् वीरो वनं यत्र जगाम ह । पार्थस्य वनवासे च उलूप्या पथि सङ्गमः । पुण्यतीर्थानुसंयानं बभ्रुवाहनजन्म च । तत्रैव मोक्षयामास पञ्च सोऽप्सरसः शुभाः । शापाद्ग्राहत्वमापन्ना ब्राह्मणस्य तपस्विनः । प्रभासतीर्थे पार्थेन कृष्णस्य च समागमः । द्वारकायां सुभद्रा च कामयानेन कामिनी । वासुदेवस्यानुमते प्राप्ता चैव किरीटिना । गृहीत्वा हरणं प्राप्ते कृष्णे देवकिनन्दने । अभिमन्योः सुभद्रायां जन्म चोत्तमतेजसः । द्रौपद्यास्तनयानाञ्च सम्भवोऽनुप्रकीर्त्तितः । विहारार्थञ्च गतयोः कृष्णयोर्यमुनामनु । सम्प्राप्तिश्चक्रधनुषोः खाण्डवस्य च दाहनम् । मयस्य मोक्षो ज्वलनाद्भुजङ्गस्य च मोक्षणम् । महर्षेर्मन्दपालस्य शार्ङ्ग्यां तनयसम्भवः । इत्येतदादिपर्व्वोक्तं प्रथमं बहुविस्तरम् । अध्यायानां शते द्वे तु संख्याते परमर्षिणा । सप्तविंशतिरध्याया व्यासेनोत्तमतेजसा । अष्टौ श्लोकसहस्राणि अष्टौ श्लोकशतानि च । श्लोकाश्चतुरशीतिश्च मुनिनोक्ता महात्मना (१) ।

द्वितीयन्तु सभापर्व्व बहुवृत्तान्तमुच्यते । सभाक्रिया पाण्डवानां किङ्कराणाञ्च दर्शनम् । लोकपालसभाख्यानं नारदाद्देवदर्शिनः । राजसूयस्य चारम्भो जरासन्धवधस्तथा । गिरिव्रजे निरुद्धानां राज्ञां कृष्णेन मोक्षणम् । तथा दिग्विजयोऽत्रैव पाण्डवानां प्रकीर्त्तितः । राज्ञामागमनञ्चैव सार्हणानां महाक्रतौ । राजसूयेऽर्घ्यसंवादे शिशुपालवधस्तथा : यज्ञे विभूतिं तां दृष्ट्वा दुःखामर्षान्वितस्य च । दुर्य्योधनस्यावहासो भीमेन च सभातले । यत्रास्य मन्युरुद्भूतो येन द्यूतमकारयत् । यत्र धर्म्मसुतं द्यूते शकुनिः कितवोऽजयत् । यत्र द्यूतार्णवे मग्नां द्रौपदीं नावमर्णववात् । धृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः स्नुषां परमदुःखिताम् । तारयामास तां तीर्णां ज्ञात्वा दुर्य्योधनो नृपः । पुनरेव ततो द्यूते समाह्वयत पाण्डवान् । जित्वा स वनवासाय प्रेषयामास तांस्ततः । एतत् सर्व्वं सभापर्व्व समाख्यातं महात्मना । अध्यायाः सप्ततिर्ज्ञेयास्तथा चाष्टौ प्रसंख्यया । श्लोकानां द्वे सहस्रे तु पञ्च श्लोकशतानि च । श्लोकाश्चैकादश ज्ञेयाः पर्व्वण्यस्मिन् द्विजोत्तमाः” (२) । (द्वितीयसभापर्व्वे)

“अतःपरं तृतीयन्तु ज्ञेयमारण्यकं महत् । वनवासं प्रयातेषु पाण्डवेषु महात्मसु । पौरानुगमनञ्चैव धर्म्मपुत्त्रस्य धीमतः । अन्नौषधीनाञ्च कृते पाण्डवेन महात्मना । द्विजानां भरणार्थञ्च कृतमाराधनं रवेः । धौम्योपदेशात्तिग्मांशुप्रसादादन्नसम्भवः । हितन्तु ब्रुवतः क्षत्तुः परित्यागोऽम्बिकासुतात् । त्यक्तस्य पाण्डुपुत्त्राणां समीपगमनन्तथा । पुनरागमनञ्चैव धृतराष्ट्रस्य शासनात् । कर्णप्रोत्साहनाच्चैव धार्त्तराष्ट्रस्य दुर्म्मतेः । वनस्थान् पाण्डवान् हन्तुं मन्त्रो दुर्य्योधनस्य च । तं दुष्टभावं विज्ञाय व्यासस्यागमनं द्रुतम् । निर्य्याणप्रतिषेधश्च सुरभ्याख्यानमेव च । मैत्रेयागमनञ्चात्र राज्ञश्चैवानुशासनम् । शापोत्सर्गश्च तेनैव राज्ञो दुर्य्योधनस्य च । किर्म्मीरस्य वधश्चात्र भीमसेनेन संयुगे । वृष्णीनामागमश्चात्र पाञ्चालानाञ्च सर्व्वशः । श्रुत्वा शकुनिना द्यूते निकृत्या निर्ज्जितांश्च तान् । क्रुद्धस्यानुप्रशमनं हरेश्चैव किरीटिना । परिदेवनञ्च पाञ्चाल्या वासुदेवस्य सन्निधौ । आश्वासनञ्च कृष्णेन दुःखार्त्तायाः प्रकीर्त्तितम् । तथा सौभवधाख्यानमत्रैवोक्तं महर्षिणा । सुभद्रायाः सपुत्त्रायाः कृष्णेन द्वारकां पुरीम् । नयनं द्रौपदेयानां धृष्टद्युम्नेन चैव हि । प्रवेशः पाण्डवेयानां रम्ये द्वैतवने ततः । धर्म्मराजस्य चात्रैव संवादः कृष्णया सह । संवादश्च तथा राज्ञा भीमस्यापि प्रकीर्त्तितः । समीपं पाण्डुपुत्त्राणां व्यासस्यागमनं तथा । प्रतिस्मृत्याश्च विद्याया दानं राज्ञो महर्षिणा । गमनं काम्यके चापि व्यासे प्रतिगते ततः । अस्त्रहेतोर्व्विवासश्च पार्थस्यामिततेजसः । महादेवेन युद्धञ्च किरातवपुषा सह । दर्शनं लोकपालानामस्त्रप्राप्तिस्तथैव च । महेन्द्रलोकगमनमस्त्रार्थे च किरीटिनः । यत्र चिन्ता समुत्पन्ना धृतराष्ट्रस्य भूयसी । दर्शनं बृहदश्वस्य महर्षेर्भावितात्मनः । युधिष्ठिरस्य चार्त्तस्य व्यसने परिदेवनम् । नलोपाख्यानमत्रैव धर्म्मिष्ठं करुणोदयम् । दमयन्त्याः स्थितिर्यत्र नलस्य चरितं यथा । तथाक्षहृदयप्राप्तिस्तस्मादेव महर्षितः । लोमशस्यागमस्तत्र स्वर्गात् पाण्डुसुतान् प्रति । वनवासगतानाञ्च पाण्डवानां महात्मनाम् । स्वर्गे प्रवृत्तिराख्याता लोमशेनार्ज्जुनस्य वै । सन्देशादर्ज्जुनस्यात्र तीर्थाभिगमनक्रिया । तीर्थानाञ्च फलप्राप्तिः पुण्यत्व-

श्चापि कीर्त्तितम्। पुलस्त्यतीर्थयात्रा च नारदेन महर्षिणा। तीर्थयात्रा च तत्रैव पाण्डवानां महात्मनाम्। कर्णस्य परिमोक्षोऽत्र कुण्डलाभ्यां पुरन्दरात्। तथा यज्ञविभूतिश्च गयस्यात्र प्रकीर्त्तितः। आगस्त्यमपि चाख्यानं यत्र वातापिभक्षणम्। लोपामुद्राभिगमनमपत्यार्थमृषेस्तथा। ऋष्यशृङ्गस्य चरितं कौमारब्रह्मचारिणः। जामदग्न्यस्य रामस्य चरितं भूरितेजसः। कार्त्तवीर्य्यवधो यत्र हैहयानाञ्च वर्ण्यते। प्रभासतीर्थे पाण्डूनां वृष्णिभिश्च समागमः। सौकन्यमपि चाख्यानं च्यवनो यत्र भार्गवः। शर्य्यातियज्ञे नासत्यौ कृतवान् सोमपीथिनौ। ताभ्याञ्च यत्र स मुनिर्यौवनं प्रतिपादितः। मान्धातुश्चाप्युपाख्यानं राज्ञोऽत्रैव प्रकीर्त्तितम्। जन्तूपाख्यानमत्रैव यत्र पुत्रेण सोमकः। पुत्रार्थमयजद्राजा लेभे पुत्रशतञ्च सः। ततः श्येनकपोतीयमुपाख्यानमनुत्तमम्। इन्द्राग्नी यत्र धर्म्मश्चाप्यजिज्ञासञ्छिबिं नृपम्। अष्टावक्रीयमत्रैव विवादो यत्र वन्दिना। अष्टावक्रस्य विप्रर्षेर्जनकस्याध्वरेऽभवत्। नैयायिकानां मुख्येन वरुणस्यात्मजेन च। पराजितो यत्र वन्दी विवादेन महात्मना। विजित्य सागरं प्राप्तं पितरं लब्धवानृषिः। यवक्रीतस्य चाख्यानं रैभ्यस्य च महात्मनः। गन्धमादनयात्रा च वासो नारायणाश्रमे। नियुक्तो भीमसेनश्च द्रौपद्या गन्धमादने। व्रजन् पथि महाबाहुर्दृष्टवान् पवनात्मजम्। कदलीषण्डमध्यस्थं हनूमन्तं महाबलम्। यत्र सौगन्धिकार्थेऽसौ नलिनीं तामधर्षयत्। यत्रास्य युद्धमभवत् सुमहद्राक्षसैः सह। यक्षैश्चैव महावीर्य्यैर्मणिमत्प्रमुखैस्तथा। जटासुरस्य च वधो राक्षसस्य वृकोदरात्। वृषपर्व्वणो राजर्षेस्ततोऽभिगमनं स्मृतम्। आर्ष्टिषेणाश्रमे चैषां गमनं वास एव च। प्रोत्साहनञ्च पाञ्चाल्या भीमस्यात्र महात्मनः। कैलासारोहणं प्रोक्तं यत्र यक्षैर्बलोत्कटैः। युद्धमासीन्महाघोरं मणिमत्प्रमुखैः सह। समागमश्च पाण्डूनां यत्र वैश्रवणेन च। समागमश्चार्ज्जुनस्य तत्रैव भ्रातृभिः सह। अवाप्य दिव्यान्यस्त्राणि गुर्व्वर्थं सव्यसाचिना। निवातकवचैर्युद्धं हिरण्यपुरवासिभिः। निवातकवचैर्घोरैर्दानवैः सुरशत्रुभिः। पौलोमैः कालकेयैश्च यत्र युद्धं किरीटिनः। वधश्चैषां समाख्यातो राज्ञस्तेनैव धीमता। अस्त्रसन्दर्शनारम्भो धर्म्मराजस्य सन्निधौ। पार्थस्य प्रतिषेधश्च नारदेन सुरर्षिणा। अवरोहः पुनश्चैव पाण्डूनां गन्धमादनात्। भीमस्य ग्रहणञ्चात्र पर्व्वताभोगवर्ष्मणा। भुजगेन्द्रेण बलिना तस्मिन् सुगहने वने। अमोक्षयद्यत्र चैनं प्रश्नानुक्त्वा युधिष्ठिरः। काम्यकागमनञ्चैव पुनस्तेषां महात्मनाम्। तत्रस्थांश्च पुनर्द्रष्टुं पाण्डवान् पुरुषर्षभान्। वासुदेवस्यागमनमत्रैव परिकीर्त्तितम्। मार्कण्डेयस्य च तथा देवर्षेर्नारदस्य च। मार्कण्डेयसमास्यायामुपाख्यानानि सर्व्वशः। पृथोर्वैण्यस्य यत्रोक्तमाख्यानं परमर्षिणा। संवादश्च सरस्वत्यास्तार्क्ष्यर्षेः सुमहात्मनः। मत्स्योपाख्यानमत्रैव प्रोच्यते तदनन्तरम्। मार्कण्डेयसमस्या च पुराणं परिकीर्त्तितम्। ऐन्द्रद्युम्नमुपाख्यानं धौन्धुमारं तथैव च। पतिव्रतायाश्चाख्यानं तथैवाङ्गिरसं स्मृतम्। द्रौपद्याः कीर्त्तितश्चात्र संवादः सत्यभामया। पुनर्द्वैतवनञ्चैव पाण्डवाः समुपागताः। घोषयात्रा च गन्धर्वैर्यत्र बद्धः सुयोधनः। ह्रियमाणस्तु मन्दात्मा मोक्षितोऽसौ किरीटिना। धर्म्मराजस्य चात्रैव मृगस्वप्ननिदर्शनम्। काम्यके काननश्रेष्ठे पुनर्गमनमुच्यते। व्रीहिद्रौणिकमाख्यानमत्रैव बहुविस्तरम्। दुर्व्वाससोऽप्युपाख्यानमत्रैव परिकीर्त्तितम्। जयद्रथेनापहारो द्रौपद्याश्चाश्रमान्तरात्। यत्रैनमन्वयाद्भीमो वायुवेगसमो जवे। चक्रे चैनं पञ्चशिखं यत्र भीमो महाबलः। रामायणमुपाख्यानमत्रैव बहुविस्तरम्। यत्र रामेण विक्रम्य निहतो रावणो युधि। सावित्र्याश्चाप्युपाख्यानमत्रैव परिकीर्त्तितम्। कर्णस्य परिमोक्षोऽत्र कुण्डलाभ्यां पुरन्दरात्। यत्रास्य शक्तिं तुष्टोऽदादेकवीरवधाय च। आरणेयमुपाख्यानं यत्र धर्म्मोऽन्वशात् सुतम्। जग्मुर्लब्धवरा यत्र पाण्डवाः पश्चिमां दिशम्। एतदारण्यकं पर्व्व तृतीयं परिकीर्त्तितम्। अत्राध्यायशते द्वे तु संख्यया परिकीर्त्तिते। एकोनसप्ततिश्चैव तथाध्यायाः प्रकीर्त्तिताः। एकादश सहस्राणि श्लोकानां षट्शतानि च। चतुःषष्टिस्तथा श्लोकाः पर्व्वण्यस्मिन् प्रकीर्त्तिताः"३। (वनपर्व)

"अतःपरं निबोधेदं वैराटं पर्व्व विस्तरम्। विराटनगरं गत्वा श्मशाने विपुलां शमीम्। दृष्ट्वा सन्निदधुस्तत्र पाण्डवा आयुधान्युत। यत्र प्रविश्य नगरं छद्मना न्यवसन्त ते। पाञ्चालीं प्रार्थयानस्य कामोपहतचेतसः। दुष्टात्मनो वधो यत्र कीचकस्य वृकोदरात्। पाण्डवान्वेषणा-

ईर्षु राज्ञो दुर्य्योधनस्य च। चराः प्रस्थापिताश्चात्र निपुणाः सर्व्वतो दिशम्। न च प्रवृत्तिस्तैर्लब्धा पाण्डवानां महात्मनाम्। गोग्रहश्च विराटस्य त्रिगर्त्तैः प्रथमं कृतः। यत्रास्य युद्धं सुमहत् तैरासील्लोमहर्षणम्। ह्रियमाणश्च यत्रासौ भीमसेनेन मोक्षितः। गोधनञ्च विराटस्य मोक्षितं यत्र पाण्डवैः। अनन्तरञ्च कुरुभिस्तस्य गोग्रहणं कृतम्। समस्ता यत्र पार्थेन निर्जिताः कुरवो युधि। प्रत्याहृतं गोधनञ्च विक्रमेण किरीटिना। विराटेनोत्तरा दत्ता स्नुषा यत्र किरीटिनः। अभिमन्युं समुद्दिश्य सौभद्रमरिघातिनम्। चतुर्थमेतद्विपुलं वैराटं पर्व्व वर्णितम्। अत्रापि परिसंख्याता अध्यायाः परमर्षिणा। सप्तषष्टिरथो पूर्णाः श्लोकानामपि मे शृणु। श्लोकानां द्वे सहस्रे तु श्लोकाः पञ्चाशदेव तु। उक्तानि वेदविदुषा पर्व्वण्यस्मिन् महर्षिणा ४। (विराटपर्व्व)

“उद्योगपर्व्व विज्ञेयं पञ्चमं शृण्वतः परम्। उपप्लव्ये निविष्टेषु पाण्डवेषु जिगीषया। दुर्य्योधनोऽर्जुनश्चैव वासुदेवमुपस्थितौ। साहाय्यमस्मिन् समरे भवान्नौ कर्त्तुमर्हति। इत्युक्ते वचने कृष्णो यत्रोवाच महामतिः। अयुध्यमानमात्मानं मन्त्रिणं पुरुषर्षभौ। अक्षौहिणीं वा सैन्यस्य कस्य किं वा ददाम्यहम्। वव्रे दुर्य्योधनः सैन्यं मन्दात्मा यत्र दुर्म्मतिः। अयुध्यमानं सचिवं वव्रे कृष्णं धनञ्जयः। मद्रराजञ्च राजानमायान्तं पाण्डवान् प्रति। उपहारैर्वञ्चयित्वा वर्त्मन्येव सुयोधनः। वरदं तं वरं वव्रे साहाय्यं क्रियतां मम। शल्यस्तस्मै प्रतिश्रुत्य जगामोद्दिश्य पाण्डवान्। शान्तिपूर्व्वञ्चाकथयद्यत्रेन्द्रविजयं नृपः। पुरोहितप्रेषणञ्च पाण्डवैः कौरवान् प्रति। वैचित्रवीर्य्यस्य वचः समादाय पुरोधसः। तथेन्द्रविजयञ्चापि यानञ्चैव पुरोधसः। सञ्जयं प्रेषयामास शमार्थी पाण्डवान् प्रति। यत्र दूतं महाराजो धृतराष्ट्रः प्रतापवान्। श्रुत्वा च पाण्डवान् यत्र वासुदेवपुरोगमान्। प्रजागरः संप्रजज्ञे धृतराष्ट्रस्य चिन्तया। विदुरो यत्र वाक्यानि विचित्राणि हितानि च। श्रावयामास राजानं धृतराष्ट्रं मनीषिणम्। तथा सनत्सुजातेन यत्राध्यात्ममनुत्तमम्। मनस्तापान्वितो राजा श्रावितः शोकलालसः। प्रभाते राजसमितौ सञ्जयो यत्र वा विभोः। ऐकात्म्यं वासुदेवस्य प्रोक्तवानर्जुनस्य च। यत्र कृष्णो दयापन्नः सन्धिमिच्छन्महामतिः। स्वयमागाच्छमं कर्त्तुं नगरं नागसाह्वयम्। प्रत्याख्यानञ्च कृष्णस्य राज्ञा दुर्य्योधनेन वै। शमार्थं याचमानस्य पक्षयोरुभयोर्हितम्। दम्भोद्भवस्य चाख्यानमत्रैव परिकीर्त्तितम्। वरान्वेषणमत्रैव मातलेश्च महात्मनः। महर्षेश्चापि चरितं कथितं गालवस्य वै। विदुलायाश्च पुत्रस्य प्रोक्तञ्चाप्यनुशासनम्। कर्णदुर्य्योधनादीनां दुष्टं विज्ञाय मन्त्रितम्। योगेश्वरत्वं कृष्णेन यत्र राज्ञां प्रदर्शितम्। रथमारोप्य कृष्णेन यत्र कर्णोऽनुमन्त्रितः। उपायपूर्व्वं शौटीर्य्यात् प्रत्याख्यातश्च तेन सः। आगम्य हास्तिनपुरादुपप्लव्यमरिन्दम!। पाण्डवानां यथावृत्तं सर्व्वमाख्यातवान् हरिः। ते तस्य वचनं श्रुत्वा मन्त्रयित्वा च यद्धितम्। सांग्रामिकं ततः सर्व्वं सज्जञ्चक्रुः परन्तपाः। ततो युद्धाय निर्य्याता नराश्वरथदन्तिनः। नगराद्धास्तिनपुराद्बलसंख्यानमेव च। यत्र राज्ञा ह्युलूकस्य प्रेषणं पाण्डवान् प्रति। श्वो भाविनि महायुद्धे दौत्येन कृतवान् प्रभुः। रथातिरथसंख्यानमम्बोपाख्यानमेव च। एतत् सुबहुवृत्तान्तं पञ्चमं पर्व्व भारते। उद्योगपर्व्व निर्दिष्टं सन्धिविग्रहमिश्रितम्। अध्यायानां शतं प्रोक्तं षडशीतिर्महर्षिणा। श्लोकानां षट् सहस्राणि तावन्त्येव शतानि च। श्लोकाश्च नवतिः प्रोक्तास्तथैवाष्टौ महात्मना। व्यासेनोदारमतिना पर्व्वण्यस्मिंस्तपोधनाः! (५)। (उद्योगपर्व्व)

“अतःपरं विचित्रार्थं भीष्मपर्व्व प्रचक्षते। जम्बूखण्डविनिर्म्माणं यत्रोक्तं सञ्जयेन ह। यत्र यौधिष्ठिरं सैन्यं विषादमगमत् परम्। यत्र युद्धमभूद्घोरं दशाहानि सुदारुणम्। कश्मलं यत्र पार्थस्य वासुदेवो महामतिः। मोहजं नाशयामास हेतुभिर्मोक्षदर्शिभिः। समीक्ष्याधोक्षजः क्षिप्रं युधिष्ठिरहिते रतः। रथादाप्लुत्य वेगेन स्वयं कृष्ण उदारधीः। प्रतोदपाणिराधावद्भीष्मं हन्तुं व्यपेतभीः। वाक्यप्रतोदाभिहतो यत्र कृष्णेन पाण्डवः। गाण्डीवधन्वा समरे सर्व्वशस्त्रभृतां वरः। शिखण्डिनं पुरस्कृत्य यत्र पार्थो महाधनुः। विनिघ्नन्निशितैर्बाणै रथाद्भीष्ममपातयत्। शरतल्पगतश्चैव भीष्मो यत्र बभूव ह। षष्ठमेतत् समाख्यातं भारते पर्व्व विस्तृतम्। अध्यायानां शतं प्रोक्तं तथा सप्तदशापरे। पञ्च श्लोकसहस्राणि संख्ययाष्टौ शतानि च। श्लोकाश्च चतुरशीतिरस्मिन् पर्व्वणि की-

र्त्तिताः। व्यासेन वेदविदुषा संख्याता भीष्मपर्व्वणि (६)। द्रोणपर्व्व ततश्चित्रं बहुवृत्तान्तमुच्यते। सैनापत्येऽभिषिक्तोऽथ यत्राचार्य्यः प्रतापवान्। दुर्य्योधनस्य प्रीत्यर्थं प्रतिजज्ञे महास्त्रवित्। ग्रहणं धर्म्मराजस्य पाण्डुपुत्रस्य धीमतः। यत्र संशप्तकाः पार्थमपनिन्यू रणाजिरात्। भगदत्तो महाराजो यत्र शक्रसमो युधि। सुप्रतीकेन नागेन स हि शान्तः किरीटिना। यत्राभिमन्युं बहवो जघ्नुरेकं महारथाः। जयद्रथमुखा बालं शूरमप्राप्तयौवनम्। हतेऽभिमन्यौ क्रुद्धेन यत्र पार्थेन संयुगे। अक्षौहिणीः सप्त हत्वा हतो राजा जयद्रथः। यत्र भीमो महाबाहुः सात्यकिश्च महारथः। अन्वेषणार्थं पार्थस्य युधिष्ठिरनृपाज्ञया। प्रविष्टौ भारतीं सेनामप्रधृष्यां सुरैरपि। संशप्तकावशेषञ्च कृतं निःशेषमाहवे। अलम्बुषः श्रुतायुश्च जलसन्धश्च वीर्य्यवान्। सौमदत्तिर्व्विराटश्च द्रुपदश्च महारथः। घटोत्कचादयश्चान्ये निहता द्रोणपर्व्वणि। अश्वत्थामापि चात्रैव द्रोणे युधि निपातिते। अस्त्रं प्रादुश्चकारोग्रं नारायणममर्षितः। आग्नेयं कीर्त्त्यते यत्र रुद्रमाहात्म्यमुत्तमम्। व्यासस्य चाप्यागमनं माहात्म्यं कृष्णपार्थयोः। सप्तमं भारते पर्व्व महदेतदुदाहृतम्। यत्र ते पृथिवीपालाः प्रायशो निधनं गताः। द्रोणपर्व्वणि ये शूरा निर्द्दिष्टाः पुरुषर्षभाः। अत्राध्यायशतं प्रोक्तं तथाध्यायाश्च सप्ततिः। अष्टौ श्लोकसहस्राणि तथा नव शतानि च। श्लोका नव तथैवात्र संख्यातास्तत्त्वदर्शिना। पाराशर्य्येण मुनिना संचिन्त्य द्रोणपर्व्वणि (७)।

अतःपरं कर्णपर्व्व प्रोच्यते परमाद्भुतम्। सारथ्ये विनियोगश्च मद्रराजस्य धीमतः। आख्यातं यत्र पौराणं त्रिपुरस्य निपातनम्। प्रयाणे परुषश्चात्र संवादः कर्णशल्ययोः। हंसकाकीयमाख्यानं तत्रैवाक्षेपसंहितम्। वधः पाण्ड्यस्य च तथा अश्वत्थाम्ना महात्मना। दण्डसेनस्य च ततो दण्डस्य च वधस्तथा। द्वैरथे यत्र कर्णेन धर्म्मराजो युधिष्ठिरः। संशयं गमितो युद्धे मिषतां सर्व्वधन्विनाम्। अन्योन्यं प्रति च क्रोधो युधिष्ठिरकिरीटिनोः। यत्रैवानुनयः प्रोक्तो माधवेनार्ज्जुनस्य हि। प्रतिज्ञापूर्व्वकञ्चापि वक्षो दुःशासनस्य च। भित्त्वा वृकोदरो रक्तं पीतवान् यत्र संयुगे। द्वैरथे यत्र पार्थेन हतः कर्णो महारथः। अष्टमं पर्व्व निर्द्दिष्टमेतद्भारतचिन्तकैः। एकोनसप्ततिः प्रोक्ता अध्यायाः कर्णपर्व्वणि। चत्वार्य्येव सहस्राणि नव श्लोकशतानि च। चतुःषष्टिस्तथा श्लोकाः पर्व्वण्यस्मिन् प्रकीर्त्तिताः (८)। (कर्णपर्व्व)

"अतःपरं विचित्रार्थं शल्यपर्व्व प्रकीर्त्तितम्। हतप्रवीरे सैन्ये तु नेता मद्रेश्वरोऽभवत्। यत्र कौमारकाख्यानमभिषेचनकर्म्म च। वृत्तानि रथयुद्धानि कीर्त्त्यन्ते यत्र भागशः। विनाशः कुरुमुख्यानां शल्यपर्व्वणि कीर्त्त्यते। शल्यस्य निधनञ्चात्र धर्म्मराजान्महात्मनः। शकुनेश्च वधोऽत्रैव सहदेवेन संयुगे। सैन्ये च हतभूयिष्ठे किञ्चिच्छिष्टे सुयोधनः। ह्रदं प्रविश्य यत्रासौ संस्तभ्यापो व्यवस्थितः। प्रवृत्तिस्तत्र चाख्याता यत्र भीमस्य लुब्धकैः। क्षेपयुक्तैर्व्वचोभिश्च धर्म्मराजस्य धीमतः। ह्रदात् समुत्थितो यत्र धार्त्तराष्ट्रोऽत्यमर्षणः। भीमेन गदया युद्धं यत्रासौ कृतवान् सह। समवाये च युद्धस्य रामस्यागमनं स्मृतम्। सरस्वत्याश्च तीर्थानां पुण्यता परिकीर्त्तिता। गदायुद्धञ्च तुमुलमत्रैव परिकीर्त्तितम्। दुर्य्योधनस्य राज्ञोऽथ यत्र भीमेन संयुगे। ऊरू भग्नौ प्रसह्याजौ गदया भीमवेगया। नवमं पर्व्व निर्द्दिष्टमेतदद्भुतमर्थवत्। एकोनषष्टिरध्यायाः पर्व्वण्यत्र प्रकीर्त्तिताः। संख्याता बहुवृत्तान्ताः श्लोकसंख्यात्र कथ्यते। त्रीणि श्लोकसहस्राणि द्वे शते विंशतिस्तथा। मुनिना सम्प्रणीतानि कौरवाणां यशोभृता (९)। (शल्यपर्व्व)

"अतःपरं प्रवक्ष्यामि सौप्तिकं पर्व्व दारुणम्। भग्नोरुं यत्र राजानं दुर्य्योधनममर्षणम्। अपयातेषु पार्थेषु त्रयस्तेऽभ्याययू रथाः। कृतवर्म्मा कृपो द्रौणिः सायाह्ने रुधिरोक्षितम्। समेत्य ददृशुर्भूमौ पतितं रणमूर्द्धनि। प्रतिजज्ञे दृढक्रोधो द्रौणिर्यत्र महारथः। अहत्वा सर्व्वपाञ्चालान् धृष्टद्युम्नपुरोगमान्। पाण्डवांश्च सहामात्यान्न विमोक्ष्यामि दंशनम्। यत्रैवमुक्त्वा राजानमपक्रम्य त्रयो रथाः। सूर्य्यास्तमनवेलायामासेदुस्ते महद्वनम्। न्यग्रोधस्याथ महतो यत्राधस्ताद्व्यवस्थिताः। ततः काकान् बहून् रात्रौ दृष्ट्वोलूकेन हिंसितान्। द्रौणिः क्रोधसमाविष्टः पितुर्व्वधमनुस्मरन्। पाञ्चालानां प्रसुप्तानां वधं प्रति मनो दधे। गत्वा च शिविरद्वारि दुर्द्दर्शन्तत्र राक्षसम्। घोररूपमपश्यत् स दिवमावृत्य धिष्ठितम्। तेन व्याघातमस्त्राणां क्रियमाणमवेक्ष्य च। द्रौणिर्यत्र विरूपाक्षं रुद्रमाराध्य सत्वरः। प्रसुप्तांश्च निशि विश्वस्तान् धृष्टद्युम्नपुरोगमान्। पाञ्चालान् सपरीवारान् द्रौपदेयांश्च सर्व्वशः। कृतवर्म्मणा च सहितः कृपेण च

निजग्मिवान्। यत्रामुच्यन्त ते पार्थाः पञ्च कृष्णबलाश्रयात्। सात्यकिश्च महेष्वासः शेषाश्च निधनं गताः। पाञ्चालानां प्रसुप्तानां यत्र द्रोणसुताद्वधः। धृष्टद्युम्नस्य सूतेन पाण्डवेषु निवेदितः। द्रौपदी पुत्रशोकार्त्ता पितृभ्रातृवधार्द्दिता। कृतानशनसंकल्पा यत्र भर्त्तॄनुपाविशत्। द्रौपदीवचनाद्यत्र भीमो भीमपराक्रमः। प्रियं तस्याश्चिकीर्षन् वै गदामादाय वीर्य्यवान्। अन्वधावत् सुसंक्रुद्धो भारद्वाजं गुरोः सुतम्। भीमसेनभयाद्यत्र दैवेनाभिप्रचोदितः। अपाण्डवायेति रुषा द्रौणिरस्त्रमवासृजत्। नैवमित्यब्रवीत् कृष्णः शमयंस्तस्य तद्वचः। यत्रास्त्रमस्त्रेण च तच्छमयामास फाल्गुनः। द्रौणेश्च द्रोहबुद्धित्वं वीक्ष्य पापात्मनस्तदा। द्रौणिद्वैपायनादीनां शापाश्चान्योन्यकारिताः। मणिं तथा समादाय द्रोणपुत्रान्महारथात्। पाण्डवाः प्रददुर्हृष्टा द्रौपद्यै जितकाशिनः। एतद्वै दशमं पर्व्व सौप्तिकं समुदाहृतम्। अष्टादशास्मिन्नध्यायाः पर्व्वण्युक्ता महात्मना। श्लोकानां कथितान्यत्र शतान्यष्टौ प्रसंख्यया। श्लोकाश्च सप्ततिः प्रोक्ता मुनिना ब्रह्मवादिना। सौप्तिकैषीकसम्बद्धे पर्व्वण्युत्तमतेजसा (१०)। (सौप्तिकपर्व्व)

"अत ऊर्द्ध्वमिदं प्राहुः स्त्रीपर्व्व करुणोदयम्। पुत्रशोकाभिसन्तप्तः प्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः। कृष्णोपनीतां यत्रासावायसीं प्रतिमां दृढाम्। भीमसेनद्रोहबुद्धिर्धृतराष्ट्रो बभञ्ज च। तथा शोकाभितप्तस्य धृतराष्ट्रस्य धीमतः। संसारगहनं बुद्ध्या हेतुभिर्मोक्षदर्शनैः। विदुरेण च यत्रास्य राज्ञ आश्वासनं कृतम्। धृतराष्ट्रस्य चात्रैव कौरवायोधनन्तथा। सान्तःपुरस्य गमनं शोकार्त्तस्य प्रकीर्त्तितम्। विलापो वीरपत्नीनां यत्रातिकरुणः स्मृतः। क्रोधावेशः प्रमोहश्च गान्धारीधृतराष्ट्रयोः। यत्र तान् क्षत्रियान् शूरान् संग्रामेष्वनिवर्त्तिनः। पुत्रान् भ्रातॄन् पितॄंश्चैव ददृशुर्निहतान् रणे। पुत्रपौत्रवधार्त्तायास्तथात्रैव प्रकीर्त्तिता। गान्धार्य्याश्चापि कृष्णेन क्रोधोपशमनक्रिया। यत्र राजा महाप्राज्ञः सर्व्वधर्म्मभृतांवरः। राज्ञां तानि शरीराणि दाहयामास शास्त्रतः। तोयकर्म्मणि चारब्धे राज्ञामुदकदानिके। गूढोत्पन्नस्य चाख्यानं कर्णस्य पृथयात्मनः। सुतस्यैतदिह प्रोक्तं व्यासेन परमर्षिणा। एतदेकादशं पर्व्व शोकवैक्लव्यकारकम्। प्रणीतं सज्जनमनोवैक्लव्याश्रुप्रवर्त्तकम्। सप्तविंशतिरध्यायाः पर्व्वण्यस्मिन् प्रकीर्त्तिताः। श्लोकसप्तशती चापि पञ्चसप्ततिसंयुता। संख्यया भारताख्यानमुक्तं व्यासेन धीमता (११) (स्त्रीपर्व्व)

"अतःपरं शान्तिपर्व्व द्वादशं बुद्धिवर्द्धनम्। यत्र निर्व्वेदमापन्नो धर्म्मराजो युधिष्ठिरः। घातयित्वा पितॄन् भ्रातॄन् पुत्रान् सम्बन्धिमातुलान्। शान्तिपर्व्वणि धर्म्माश्च व्याख्याताः शारतल्पिकाः। राजभिर्व्वेदितव्यास्ते सम्यग्ज्ञानबुभुत्सुभिः। आपद्धर्म्माश्च तत्रैव कालहेतुप्रदर्शिनः। यान् बुद्ध्वा पुरुषः सम्यक् सर्व्वज्ञत्वमवाप्नुयात्। मोक्षधर्म्माश्च कथिता विचित्रा बहुविस्तराः। द्वादशं पर्व्व निर्द्दिष्टमेतत् प्राज्ञजनप्रियम्। अत्र पर्व्वणि विज्ञेयमध्यायानां शतत्रयम्। त्रिंशच्चैव तथाध्याया नव चैव तपोधनाः। चतुर्द्दशसहस्राणि तथा सप्त शतानि च। सप्त श्लोकास्तथैवात्र पञ्चविंशतिसंख्यया (१२)। (शान्तिपर्व्व)

"अत ऊर्द्ध्वञ्च विज्ञेयमनुशासनमुत्तमम्। यत्र प्रकृतिमापन्नः श्रुत्वा धर्म्मविनिश्चयम्। भीष्माद्भागीरथीपुत्रात् कुरुराजो युधिष्ठिरः। व्यवहारोऽत्र कार्त्स्न्येन धर्म्मार्थीयः प्रकीर्त्तितः। विविधानाञ्च दानानां फलयोगाः प्रकीर्त्तिताः। तथा पात्रविशेषाश्च दानानाञ्च परो विधिः। आचारविधियोगश्च सत्यस्य च परा गतिः। माहाभाग्यं गवाञ्चैव ब्राह्मणानां तथैव च। रहस्यञ्चैव धर्म्माणां देशकालोपसंहितम्। एतत् सुबहुवृत्तान्तमुत्तमञ्चानुशासनम्। भीष्मस्यात्रैव सम्प्राप्तिः स्वर्गस्य परिकीर्त्तिता। एतत्त्रयोदशं पर्व्व धर्म्मनिश्चयकारकम्। अध्यायानां शतं त्वत्र षट्चत्वारिंशदेव तु। श्लोकानान्तु सहस्राणि प्रोक्तान्यष्टौ प्रसंख्यया (१३)। (अनुशासनपर्व्व)

"ततोऽश्वमेधिकं नाम पर्व्व प्रोक्तं चतुर्द्दशम्। तत् संवर्त्तमरुत्तीयं यत्राख्यानमनुत्तमम्। सुवर्णकोषसम्प्राप्तिर्जन्म चोक्तं परीक्षितः। दग्धस्यास्त्राग्निना पूर्व्वं कृष्णात् सञ्जीवनं पुनः। चर्य्यायां हयमुत्सृष्टं पाण्डवस्यानुगच्छतः। तत्र तत्र च युद्धानि राजपुत्त्रैरमर्षणैः। चित्राङ्गदायाः पुत्त्रेण पुत्त्रिकाया धनञ्जयः। संग्रामे बभ्रुवाहेण संशयञ्चात्र लक्ष्मितः। अश्वमेधे महायज्ञे नकुलाख्यानमेव च। अनुगीता तथा प्रोक्ता स्वयं भगवता पुनः। कथितः शाश्वतो धर्म्मः कृष्णेनार्ज्जुनसन्निधौ। तथा ब्राह्मणगीता च संवादो गुरुशिष्ययोः। इत्याश्वमेधिकं पर्व्व प्रोक्तमेतन्महाद्भुतम्। अध्यायानां शतञ्चैव त्रयोऽध्यायाश्च कीर्त्तिताः। त्रीणि श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च। विंशतिश्च तथा

श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना" (१४ आश्वमेधिकपर्व्व)।

"ततस्त्वाश्रमवासाख्यं पर्व पञ्चदशं स्मृतम्। यत्र राज्यं समुत्सृज्य गान्धार्य्या सहितो नृपः। धृतराष्ट्राश्रमपदं विदुरश्च जगाम ह। यं दृष्ट्वा प्रस्थितं साध्वी पृथाप्यनुययौ तदा। पुत्त्रराज्यं परित्यज्य गुरुशुश्रूषणे रता। यत्र राजा हतान् पुत्त्रान् पौत्त्रानन्यांश्च पार्थिवान्। लोकान्तरगतान् वीरानपश्यत् पुनरागतान्। ऋषेः प्रसादात् कृष्णस्य दृष्ट्वाश्चर्य्यमनुत्तमम्। त्यक्त्वा शोकं सदारश्च सिद्धिं परमिकां गतः। यत्र धर्मं समाश्रित्य विदुरः सुगतिं गतः। सञ्जयश्च महामात्यो विद्वान् गावल्गणिर्वशी। ददर्श नारदं यत्र धर्मराजो युधिष्ठिरः। नारदाच्चैव शुश्राव वृष्णीनां कदनं महत्। एतदाश्रमवासाख्यं पर्वोक्तं सुमहाद्भुतम्। द्विचत्वारिंशदध्यायाः पर्वैतदभिसंख्यया। सहस्रमेकं श्लोकानां पञ्च श्लोकशतानि च। षडेव च तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना" (१५ आश्रमवासपर्व्व)

"अतःपरं निबोधेदं मौषलं पर्व दारुणम्। यत्र ते पुरुषव्याघ्राः शस्त्रस्पर्शहता युधि। ब्रह्मदण्डविनिष्पिष्टाः समीपे लवणाम्भसः। आपाने पानकलिता दैवेनाभिप्रचोदिताः। एरकारूपिभिर्वज्रैर्निजघ्नुरितरेतरम्। यत्र सर्वक्षयं कृत्वा तावुभौ रामकेशवौ। नातिचक्रमतुः कालं प्राप्तं सर्वहरं महत्। यत्रार्जुनो द्वारवतीमेत्य वृष्णिविनाकृताम्। दृष्ट्वा विषादमगमत् परां चार्त्तिं नरर्षभः। स संस्कृत्य नरश्रेष्ठं मातुलं शौरिमात्मनः। ददर्श यदुवीराणामापाने वैशसं महत्। शरीरं वासुदेवस्य रामस्य च महात्मनः। संस्कारं लम्भयामास वृष्णीनाञ्च प्रधानतः। स वृद्धबालमादाय द्वारवत्यास्ततो जनम्। ददर्शापदि कष्टायां गाण्डीवस्य पराभवम्। सर्वेषाञ्चैव दिव्यानामस्त्राणामप्रसन्नताम्। नाशं वृष्णिकलत्राणां प्रभावाणामनित्यताम्। दृष्ट्वा निर्वेदमापन्नो व्यासवाक्यप्रचोदितः। धर्मराजं समासाद्य सन्न्यासं समरोचयत्। इत्येतन्मौषलं पर्व षोडशं परिकीर्त्तितम्। अध्यायाष्टौ समाख्याताः श्लोकानाञ्च शतत्रयम्। श्लोकानां विंशतिश्चैव संख्यातास्तत्त्वदर्शिना" (१६ मौषलपर्व्व)।

"महाप्रस्थानिकं तस्मादूर्द्ध्वं सप्तदशं स्मृतम्। यत्र राज्यं परित्यज्य पाण्डवाः पुरुषर्षभाः। द्रौपद्या सहिता देव्या महाप्रस्थानमास्थिताः। यत्र तेऽग्निं ददृशिरे लौहित्यं प्राप्य सागरम्। यत्राग्निना चोदितश्च पार्थस्तस्मै महात्मने। ददौ सम्पूज्य तद्दिव्यं गाण्डीवं धनुरुत्तमम्। यत्र भ्रातॄन् निपतितान्द्रौपदीञ्च युधिष्ठिरः। दृष्ट्वा हित्वा जगामैव सर्वाननवलोकयन्। एतत् सप्तदशं पर्व महाप्रस्थानिकं स्मृतम्। यत्राध्यायास्त्रयः श्लोकाः श्लोकानाञ्च शतत्रयम्। विंशतिश्च तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना"। (१७ महाप्रस्थानिकपर्व्व)।

"स्वर्गपर्व ततो ज्ञेयं दिव्यं यदमानुषम्। प्राप्तं दैवरथं स्वर्गान्नेष्टवान् यत्र धर्मराट्। आरोढुं सुमहाप्राज्ञ आनृशंस्याच्छुना विना। तामस्यापि चलां ज्ञात्वा स्थितिं धर्मे महात्मनः। स्वरूपं यत्र तत्त्यक्त्वा धर्मेणासौ समन्वितः। स्वर्गं प्राप्तः स च तथा यातनां विपुलां भृशम्। देवदूतेन नरकं यत्र व्याजेन दर्शितम्। शुश्राव यत्र धर्मात्मा भ्रातॄणां करुणा गिरः। निदेशे वर्त्तमानानां देशे तत्रैव वर्त्तिनाम्। अनुदर्शितश्च धर्मेण देवराज्ञा च पाण्डवः। आप्लुत्याकाशगङ्गायां देहं त्यक्त्वा स मानुषम्। स्वधर्मनिर्जितं स्थानं स्वर्गे प्राप्य स धर्मराट्। मुमुदे पूजितः सर्वैः सेन्द्रैः सुरगणैः सह। कर्णस्य नरकप्राप्तिः प्रसोत्तस्यात्र कीर्त्यते। समागमश्च वीराणां स्वर्गलोके महात्मना। कीर्त्त्यते यत्र विधिवत् स्वर्गसंवाद एव च। स्थानि स्थानानि च प्राप्ता यत्र ते पुरुषर्षभाः। एतदष्टादशं पर्व प्रोक्तं व्यासेन धीमता। अध्यायाः पञ्च संख्याताः पर्वण्यस्मिन्महात्मना। श्लोकानां द्वे शते चैव प्रसंख्याते तपोधनाः। नव श्लोकास्तथैवान्ये संख्याताः परमर्षिणा। (१८ स्वर्गारोहणिकपर्व्व)।

अष्टादशैवमेतानि पर्वाण्युक्तान्यशेषतः। खिलेषु हरिवंशश्च भविष्यञ्च प्रकीर्त्तितम्। विष्णुपर्व शिशोश्चर्य्या विष्णोः कंसवधस्तथा। भविष्यं पर्व चाप्युक्तं खिलेष्वेवाद्भुतं महत्। दश श्लोकसहस्राणि विंशत् श्लोकशतानि च खिलेषु हरिवंशे च संख्यातानि महर्षिणा"।

"भारतं शृणुयान्नित्यं भारतं परिकीर्त्तयेत्। भारतं भवने यस्य तस्य हस्तगतो जयः" भा॰ आ॰ १अ॰। भरतस्य अपत्यादि शुभ्रा॰ ढक्। भारतेय तदपत्यादौ पुंस्त्री॰।

भारतवर्ष पुंन॰ जम्बुद्वीपान्तर्गते वर्षभेदे जम्बुद्वीपशब्दे २०४६ पृ॰ दृश्यम्।

भारती स्त्री भृ–अतच्। स्वार्थे प्रज्ञाद्यण्। १वाक्ये तदधिदेवतायां २सरस्वत्यां ३पक्षिभेदे "भारती संस्कृतप्रायो वाग्व्यापारो नराश्रय" इति सा॰ द॰ उक्तलक्षणे

४द्युत्तिभेदे च ५सन्न्यासिनामुपाधिभेदे च स्त्री ।

भारद्वाज पु० भरद्वाजस्य गोत्रापत्यम् अण् । गोत्रप्रवर्त्तके १मुनिभेदे २द्रोणाचार्य्ये मेदि० ३अगस्त्यमुनौ शब्दर० ४व्याघ्राटविहगे ५बृहस्पतिपुत्रे च हेमच० ६वनकार्पास्यां स्त्री ङीप् । पृषो० । भाद्वाजीत्यप्यत्र । विदा० अञ् ततः अश्वा० फक् । भारद्वाजायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० । स्त्रियां ङीप् । भारद्वाजी इत० । भारद्वाजीपुत्र तत्पुत्रे स च यजुर्वेदस्य वंशस्थः ऋषिभेदः शत०ब्रा०१४।९।४।२।

भारभृत् त्रि० भारं बिभर्त्ति भृ–क्विप् । १भारधारके । २विष्णौ पु० "भारभृत् कथितो योगी" विष्णु स० ।

भारमेय त्रि० भारमस्येदम् शुभ्रा० ढक् । भरमसम्बन्धिनि स्त्रियां ङीप् ।

भारय पु०भारा रयो वेगो यस्य ।(भारुइ) खगभेदे शब्दच० ।

भारयष्टि स्त्री भारस्य वहनार्थं यष्टिः शाक०त० । भारवहनदण्डे (बाँक) अमरः ।

भारव न० भारं वाति वा–क । धनुर्गुणे त्रिका० ।

भारवाह(क्) त्रि० भारं वहति अण् ण्वि वा । भारवाहिनि ण्वुल् । भारवाहकोऽप्यत्र । अमरः स्त्रियां ङीप् ण्विप्रत्ययान्तस्य मत्स्यादावजादौ ङीपि च ऊठ् । भारौहः भारौही ।

भारवि पु० किरातार्जुनीयकाव्यकारके १कविभेदे । "तावद्भा भारवेर्भाति यावन्माघस्य नोदयः । उदिते च पुनर्माघे भारवेर्भा रवेरिव" उद्भटः । तत्कृते २काव्ये च "उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम्" उद्भटः ।

भारवृक्ष पु० भारीभूतो वृक्षः । काचीनामगन्धद्रव्ये शब्दच०

भार(ह)हार त्रि० भारं हरति हृ–अच् अण् वा । भारवाहके तत्रानुद्यमने अच् । उद्यमने तु अण् इतिभेदः ।

भाराक्रान्त त्रि० ३त० । १भारेणाक्रान्ते "भाराक्रान्ता नमनरसना गुरुः श्रुतिरसहयैः" छन्दोम०उक्ते २सप्तदशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे स्त्री ।

भारि पु० इभस्यारिः पृषो० । सिंहे हेमच० ।

भारिक त्रि० भारं वहति भार+ठञ् । भारवाहके अमरः

भारिट पु० भारा रेटति रिट–क । ग्रामचटके खगभेदे राजनि० ।

भारिन् त्रि० भारोऽस्त्यस्य वाह्यत्वेन इनि । भारवाहके एतत्परस्य मालाशब्दस्य ह्रस्वः । मालभारी । "मल्लिकामालभारिण्यः" काव्याद० ।

भारुण्ड पु० उत्तरकुरुवर्षस्थे १खगभेदे तदुपक्रमे "भारुण्डा नाम शकुनास्तीक्ष्णतुण्डा भयानकाः । ताम्निर्हरन्तीह मृतान् दरीषु प्रक्षिपन्ति च" भा०मो० ७अ० । २सामभेदे तत्र भारुण्डेति पाठभेदः । तत्सामद्रष्टरि ३ऋषिभेदे "भारुण्डसामगीताभिरथर्वशिरसोद्गतैः" भा०आ०६७ अ० । तच्च सामार्च्चिके १।२।२ "इमं स्तोमर्हते" इत्यादिमन्त्रे गेयं साम, मत्कृत तुलादानादिपद्धतौ १०२ पृ०दृश्यम् । "आज्यदोहानि सामानि शान्तिकं भारुण्डानि च । पश्चिमे द्वारपालौ तु पठेताम् सामगौ तथा" विधानपा० ।

भारूप न० भारूपमस्य । चिदात्मके १ब्रह्मणि २आत्मनि पु० ।

भार्ग पु० भर्गस्य देशभेदस्य राजा अण् । १भर्गदेशनृपे तत्र तद्राजस्य भार्गी० स्त्रियां न लुक् । भार्गी । २प्रतर्दनस्य पुत्रभेदे पु० हरिवं० २९ अ० ।

भार्गभूमि पु० आङ्गिरसे भार्गवपुत्रभेदे हरिवं० ३अ० ।

भार्गव पुंस्त्री० भृगोरपत्यम् तद्गोत्रापत्यं वा अण् ।।१भृगुवंश्ये बहुत्वे तु यस्कादिभ्यश्चेत्यादिना अणो लुक् । भृगवः तद्गोत्रापत्येषु । २शुक्राचार्य्ये ३धन्विनि ४गजे च पु० मेदि० । तेन प्रोक्ता तेनाधीता ज्ञाता वा अण् । ५वेदप्रसिद्धे विद्याभेदे ६पार्वत्यां ७लक्ष्म्यां ८दूर्वायां च स्त्री मेदि० ङीप् । प्राच्ये ९देशभेदे पु० । "ब्रह्मोत्तराः प्रविजया भार्गवाश्चेयमल्लकाः" मार्कपु० । १०द्रुपदनगरस्थे कुम्भकारभेदे पु० भा०आ०१९०अ० । ११महादेवे पु० भा० द्रो० २०२अ० ।

भार्गवन न० द्वारकास्थे वनभेदे हरिवं० ११७ अ० ।

भार्गवप्रिय पु० ६त० । हीरके तस्य शुक्रग्रहप्रियत्वात् तथात्वम् ।

[भर्गगोत्रापत्ये ।

भार्गायण पुंस्त्री०भर्गस्य गोत्रापत्यं त्रैगर्त्त: फञ् । त्रैगर्त्ते

भार्गी स्त्री भार्गस्येदम् अण् । (वामनहाटि)वृक्षभेदे राजनि० ।

भार्ग्य पु० भर्गस्य गोत्रापत्यं गर्गा०यञ् । शुक्लगोत्रे नृपभेदे भाग० ९।२१।२४ ।

भार्य्या स्त्री भृ–ण्यत् । १विधिनोढायां स्त्रियाम् २स्त्रीमात्रे ३भरणीयमात्रे त्रि० । भार्य्याशब्दश्च यूपाहवनीयादिवत् अलौकिकसंस्कारसहितस्त्रीबोधकः । तस्याः गुणदोषा यथा "सा भार्य्या या गृहे दक्षा सा भार्य्या या प्रियंवदा । सा भार्य्या या पतिप्राणा सा भार्य्या या पतिव्रता । नित्यस्नाता सुगन्धा च नित्यञ्च प्रियवादिनी । अल्पभुक् अल्पभाषी च सततं मङ्गलैर्युता । सततं धर्मबहुला सततञ्च पतिप्रिया । सततं प्रियवक्त्री च सततं भर्त्तृकामिनी । पितृदेवक्रियायुक्ता सर्वसौभाग्यवर्द्धिनी ।

यस्य देवी भवेद्भार्य्या देवेन्द्रो न च मानुषः"। "यस्य भार्य्या विरूपाक्षी कश्मला कलहप्रिया। उत्तरोत्तरवादा स्यात् सा जरा न जरा जरा। यस्य भार्य्या श्रिताऽन्यत्र परवेश्माभिकाङ्क्षिणी। कुक्रिया त्यक्तलज्जा च सा जरा न जरा जरा। यस्य भार्य्या गुणज्ञा च भर्त्तारमनुगामिनी। अल्पाल्पेन तु सन्तुष्टा सा प्रिया न प्रिया प्रिया। दुष्टा भार्य्या शठो मित्रं भृत्याश्चोत्तरदायकाः। ससर्पे च गृहे वासो मृत्युरेव न संशयः। आपत्सु मित्रं जानीयात् युद्धे शूरं धने शुचिम्। भार्य्याञ्च विभवे क्षीणे दुर्भिक्षे च प्रियातिथिम्"। गारुडे १०८।१०९ अ०। "वृहस्पतिरुवाच "यस्य नास्ति सती भार्य्या गृहेषु प्रियवादिनी। अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम्। सुशीला सुन्दरी शान्ता गता यस्य गृहोदरात्। अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम्। भावानुरक्ता वनिता मृता यस्य च सत्नुषा। अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम्। दैवेनापहृता यस्य पतिसाध्वी पतिव्रता। अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम्। यस्य माता गृहे नास्ति भार्य्या चाप्रियवादिनी। अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम्। प्रियाशून्यं गृहं यस्य पूर्णं स्त्रीधन बन्धुभिः। अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम्। भार्य्याशून्या वनसमाः सभार्य्याश्च गृहा गृहाः। गृहिणी च गृहं प्रोक्तं न गृहं गृहमुच्यते। अशुचिः स्त्रीविहीनश्च दैवे पैत्रे च कर्म्मणि। यदह्ना कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत्। दाहकशक्तिहीनश्च यथा वह्नी हुताशनः। प्रभाहीनो यथा सूर्य्यः शोभाहीनो यथा शशी। शक्तिहीनो यथा जीवो यथात्मा च तनुं विना। विनाधारं यथाधेयो यथेशः प्रकृतिं विना। न च यज्ञो यथा यज्ञः फलदां दक्षिणां विना। कर्मिणे च फलं दातुं सामर्थ्यमेव च। विना स्वर्णं स्वर्णकारो यथाऽशक्तः स्वकर्म्मणि। यथाऽशक्तः कुलालश्च मृत्तिकाञ्च विना द्विजाः!। तथा गृही न शक्तश्च सततं सर्वकर्म्मणि। भार्य्यामूलाश्च पुत्राश्च भार्य्यामूला गृहाश्रमा। भार्य्यामूलं सुखं यस्य गृहस्थानां गृहे सदा। भार्य्यामूलो सदा हर्षः भार्य्यामूलञ्च मङ्गलम्। भार्य्यामूलश्च संसारो भार्य्यामूलञ्च सौरतम्। यथा रथश्च रथिनां गृहिणाञ्च तथा गृहम्। सारथिश्च यथा तेषां गृहस्थानां तथा प्रिया। सर्वरत्नप्रधाना च स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि। सा गृहीता गृहस्थेन भवेत्याह कमलोद्भवः। यथा जलं विना पद्मं पद्मं शोभां विना यथा। तथैव च गृहं यस्य गृहिणीं गृहिणीं विना"। ब्रह्मवै॰पु॰ प्र॰ ख॰ ५६ अ॰। "तोषयेत् सततं भार्य्यां विधिवत् पाणिपीडिताः। ताशं दृष्ट्वा तु कल्याणमकल्याणमतोऽन्यथा। सन्तुष्टो भार्य्यया भर्त्ता भर्त्रा भार्य्या तथैव च। यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम्। यथा विरुद्ध्यते स्वामी सौभाग्यमदेहतया। असतीसङ्गमं कर्त्तुं सा स्यादेष्या भवान्तरे। दृष्ट्वापि लोकेऽवाच्यत्वमधर्मञ्चापि विन्दति। न च पितृकुलं स्वामिकुलं तस्याः प्रमोदते। विरुध्यमाने पत्यौ तत सपत्न्या वा प्रवर्त्तते। अतीव दुःखं भवति तदकल्याण कृतयोः" कालिकापु॰ २० अ॰।

भार्य्याट पु॰ भार्य्यां तद्गानमटति अट कर्म॰ उप॰ स॰। अन्यस्मै स्वभार्य्यादानार्थं गन्तरि त्रिका॰।

भार्य्याटिक पु॰ भार्य्यया आटो गतिः प्रयोजनमस्य ठक्। १स्त्रीजिते २हरिणभेदे च मेदि॰।

भार्य्यारु पु॰ भार्य्यं धार्य्यमृच्छति ऋ उण्। १शैलभेदे २हरिणभेदे। भार्य्यां परभार्य्यामृच्छति ऋ—उण्। ३अनियोगेन परभार्य्यागामिनि च मेदि॰।

भार्य्यावृक्ष पु॰ भार्य्येव प्रियत्वात् वृक्षो यस्य। रक्तके राजनि॰। [रूढभार्य्ये के

भार्य्योढ़ पु॰ ऊढा भार्य्या येन आहिता॰ वा परनिपातः।

भाल न॰ भा—लच्। १ललाटे भ्रुवोरूर्ध्वभागे २तमसि मेदि॰।

भालकृत् पु॰ गोत्रप्रवर्षिभेदे प्रवराध्यायः।

भालचन्द्र पु॰ भाले चन्द्रोऽस्य। १शिवे २गणेशे ३दुर्गायां स्त्री

भालदर्शन न॰भाले दृश्यते कर्म्मणि ल्युट्। १सिन्दूरे गन्धद्र॰ भाले दर्शनं नेत्रमस्य। २कपाललोचने महादेवे।

भालदृश् पु॰ भाले दृगस्य। त्रिनयने महादेवे शब्दच॰।

भालनेत्र पु॰भाले नेत्रमस्य।१शिवे। भालस्थलोचनादयोऽप्यत्र। २त्रिनयनायां दुर्गायां स्त्री।

भालाङ्क पु॰भालचेवाङ्को यस्य भाले अङ्को यस्य वा। १शाकभेदे २करपत्रे(करात्) ३रोहितमत्स्ये महालक्षणविशेष ललाटचिह्नयुक्ते ४पुरुषभेदे ५शिवे ६कच्छपे च मेदि॰। [कच्छप॰।

भालु पु॰भ्रमणाति रोगान् भ उदयने अच् रक् वा। आदित्ये

भालु(लू)क पुंस्त्री॰पु॰ भल-अपरोधे ऊक स्वार्थे वा। भल्ला-

मख्याते पशुभेदे अमरः पाठान्तरम्। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

भाल्लवि पु० १सामशाखाभेदे २तदध्येतरि च। “तामेतां भाल्लवय उपासते” शाण्डि० सू० २।२।४ “तामेतां परिवर्त्तिनीं विष्टुतिम् भाल्लविशाखाध्यायिन उपासते” भा०।

भाल्ल(ल्लु)क पुंस्त्री० भल्लूक+स्वार्थे अण् वा पृषो० ह्रस्वः। जन्तुभेदे भल्लूके स्त्रियां ङीष्।

भाव पु० भावयति चिन्तयति पदार्थान् चु०भू–अच्। माध्योक्ते नानापदार्थचिन्तके १पण्डिते। भावयति ज्ञापयति हृदयगतम् भू–णिच्–अच्। २हृद्गतावस्थावेदके मानसविकारे स्वेदकम्पादौ व्यभिचारिभावे। ३रत्यादिभावे मेदि० भू-भावे घञ्। साध्यरूपे सिद्धरूपे वा ४क्रियारूपे धातोरर्थे। ४राले ५आशये च ६सत्तायां ७चेष्टायाम् ८जन्मनि च अमरः ९विभूतौ। कर्त्तरि घ। १०आत्मनि ११बुधे १२जन्तौ करणे घञ्। १४गौरविते १५अभिनयभेदे त्रिका०। १६योनौ १७उपदेशे धरणिः। संसारे भवशब्दार्थे च। ज्यो० उक्ते १९लग्नादितः तन्वादिद्वादशभावे तत्कल्पे १८०२ पृ० तदानयनञ्च दृश्यम्। २०स्त्रीणां यौवनकाले सत्त्वभवाष्टाविंशत्यलङ्कारान्तर्गतेऽङ्गजे प्रथमालङ्कारे। यथा “यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः। अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः। तत्र भावः “निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया”। जन्मतः प्रकृतिनिर्विकारे मनसि उद्बुद्धमात्रो विकारो भावः। यथा “स एव सुरभिः कालः स एव मलयानिलः। सैवेयमबला किन्तु मनोऽन्यदिव दृश्यते” सा० द०। भावस्य लक्षणान्तरं यथा “शरीरेन्द्रियवर्गस्य विकाराणां विधायकाः। भावा विभावजनिताश्चित्तवृत्तय ईरिताः पुराणे नाट्यशास्त्रे च द्वयोस्तु रतिभावयोः। समानार्थतया चात्र द्वयमैक्येन लक्ष्यते”। २१ग्रहाणां द्वादशविधचेष्टाभेदे तदानयनं फलं च ज्यो० त० उक्तं यथा

“शयनञ्चोपवेशञ्च नेत्रपाणिः प्रकाशनम्। गमनं गमनेच्छा च सभायां वसतिस्तथा। आगमनं भोजनञ्च नृत्यलिप्सा च कौतुकम्। निद्रा ग्रहाणां भावाश्च द्वादशैते प्रकीर्त्तिताः”। भावानयनक्रमो यथा “यस्मिन् ऋक्षे स्थितः खेटस्तेन तं परिपूरयेत्। पुनरंशेन संपूर्य स्वर्क्षं तत्र नियोजयेत्। जातदण्डं तथा लग्नमेकीकृत्य सदा बुधैः। रविणा भागहारेण शेषं कार्य्यं नियोजयेत्”। अंशेन स्ववर्गसंख्यया। ऋक्षं ग्रहाणां जन्मनक्षत्रम्। तद्यथा। “विशाखानलतोयानि वैष्णवं भगदैवतं पुष्या पौष्णोयमः सर्पी जन्मभान्यर्कतः क्रमात्। अथ राशिः। यदा मेषे ग्रहस्तदा १एकपूरितग्रहसंख्याङ्कः। यदा वृषे ग्रहस्तदा २द्विपूरितो ग्रहसंख्याङ्कः कार्य्यः। जायासुतमृत्युतनुलग्नद्वित्रिकोणस्थानस्थितपापग्रहाणां निद्राशयनभावयोः फलम् “निद्रायाञ्च यदा पापो जायास्थाने शुभं वदेत्। यदि पापः शुभैर्दृष्टो नाशुभैश्च कदाचन। यदि वा शत्रुगेही स्याच्छयने यदि वेक्षितः। तदा नारीवधं तस्य नाशो भवति निश्चितम्। शुभाशुभैर्यदा दृष्टः शुभग्रहसमन्वितः। नारी च म्रियते तस्य प्रथमा च विशेषतः। सुतस्थाने स्थितः पापो निद्रायां शयनेऽपि वा। तदा शुभं भवेत्तस्य नात्र कार्य्या विचारणा। लग्नस्थाने लग्नद्वे वा त्रिकोणे वा यदा भवेत्। अपत्यस्य तदा नाशो जायते नात्र संशयः। शुभग्रहो यदा तत्र क्रूरो वा यदि वेक्षितः। तदा प्रथमापत्यस्य नाशो भवति निश्चितम्। मृत्युस्थाने स्थितः पापो निद्रायां शयनेऽपि वा। तदात्मनोऽपमृत्युः स्याद्राजतोऽपरतोऽपि वा। शुभग्रहो यदा तत्र मृत्युस्थानेऽपि संस्थितः। तदा च मरणं तस्य मृत्युस्थाने विशेषतः। पापग्रहैर्यदा दृष्टः शुभो वा शत्रुवीक्षितः। तदा तस्य शिरश्छेदो मुनिना परिकीर्त्तितः। एवं क्रमेण बोद्धव्यं ग्रहभावे सुबुद्धिना। बलाबलविचारेण जायते च शुभाशुभम्। ज्योतिर्विद्भ्यश्च सर्वेषु परिहारः कृतो मया। शयनादिकभावेषु ज्ञातव्यश्चोपदेशतः। एकादशे वा दशमालये वा धनालये वा यदि वा विलग्ने। पापेन युक्तो न शुभग्रहश्चेत्तथापि सिद्धिं महतीं वदन्ति”। ग्रहभेदेन दशाभेदे फलं यथा

“मन्दाग्निः पित्तशूली च जायते शयने नरः१। उपवेशे भवेच्छूली श्यामवर्णस्तथा नरः२। नेत्रपाणौ भवेत् क्रूरो जलदोषी भवेन्नरः३। पुण्यवान् धार्मिकश्चैव धनवांश्च प्रकाशने४। गमने च रवेर्जातः कृपणो धनसंयुतः। बहुभाषी क्षमी क्रोधी लुब्धचित्तः सदा भवेत् ५। अल्पभोक्ता शीघ्रगामी दीर्घायुर्नृपवल्लभः। शूरः श्रीमान् सुशीलश्च गमनेच्छाभवो नरः६। सभायाश्च रवेर्जातः स्वजो दाता क्षमी भवेत्। दयालुः पण्डितो धीमान् गुणवान् पण्डितप्रियः७। आगमने भवेन्मूर्खः कुरूपो धनवान् स-

वेत्८ । भोजने भक्षको मांसलुब्धो महावपुर्बली९ । नृत्यलिप्सौ सुन्दरो वाग्मी पण्डितश्च महाधिपः१० । उत्साही च महाभोगी कौतुके च दिवाकरे११ । दाता भोक्ता प्रियः पुत्रकलत्राणां न संशयः । लिङ्गे देहे करे चैव गुदे रोगी तथैव च । निद्रायाञ्च भवेद्भानोः क्रोधनो रक्तनेत्रकः"१२ । इति रवेः ।

"शयने च विधौ क्रोधी दरिद्रो बहुलम्पटः१ । उपवेशे महारोगी धनवांश्च भवेन्नरः२ । नेत्रपाणौ नेत्ररोगी श्लीपदी बहुभाषकः । क्रूरः खलोऽतिशूरश्च जायते च विधौ तदा३ । प्रकाशने निशानाथे धनवांश्च भवेन्नरः । दक्षो बुद्धिमान् दाता च परदारेषु लम्पटः ४ । करोगी वित्तहा चैव क्रूरकर्मा धनान्वितः । शिरोरोगी दन्तशूली जायते गमने विधौ५ । नानामतिर्महाक्रोधी सम्पद्युक्तो भवेन्नरः । गमनेच्छुविधौ जातो धनहीनो भवेत् तदा६ । दाता च धार्म्मिकश्चैव राजपालो भवेत् सदा । सभायाञ्च विधौ नित्यं जायते पुरुषोत्तमः७ । नित्यक्रोधी महादुःखी भवेदागमने विधौ८ । भोजने च भवेल्लुब्धो भक्षकश्च महानरः९ । यो जातो नृत्यलिप्सायां गुणवान् धार्म्मिको भवेत् । बहुपुत्रो धनी दाता जायते नात्र संशयः१० । कौतुके च भवेद्भोगी नानाविद्यासु तत्परः । उत्साही च महाक्रोधी जायते च सुनिश्चितम्११ । निद्रायां दद्रुरोगी स्यात् क्लेशपापरुजान्वितः । पुत्रशोकमहादुःखी नित्यं भ्रमति मेदिनीम्"१२ । इति चन्द्रस्य ।

"शयने च कुजे जातो बल्लीवद्बहिरङ्गकः । क्षयक्रोधी महादक्षः कृपणो जायते नरः१ । उपवेशे यदा भौमे जायते च नराधमः । धनवान् क्रूरकर्मा च निष्ठुरो जातिवर्जितः२ । नेत्रपाणौ च यो जातोऽक्षिरोगी भवेन्नरः । पुत्रदारधनैर्युक्तो दारिद्र्येणैव दह्यते३ । प्रकाशने कुजे जातो धनवान् पण्डितः सुधीः । नारी च म्रियते तस्य प्रथमा च विशेषतः४ । गमने च यदा जातः प्रवासी नित्यदुःखितः । शरीरे च भवेद्रोगी कण्ड्वादिकुष्ठदद्रुकः५ । प्रवासी गमनेच्छायां गुदरोगी भवेच्च सः । धनहीनः कुकर्मा च जायते क्षितिजस्य च६ । सभायाञ्च यदा जातो धार्म्मिको बहुसम्पदा । गुणवांश्च महादाता शिरोरोगी भवेद् ध्रुवम्"७ । कुजस्यागमने नित्यं [illegible] भवति नान्यथा । कर्णरोगी पित्तशूली जायते च नराधमः८ । भोजने भूमिजस्यापि यो जातो मांसलुब्धकः । हृष्टकायो महाक्रोधी मिथ्योत्साही धनान्वितः९ । कुजस्य नृत्यलिप्सायां यो जातो धनवान् भवेत् । दाता भोक्ता सदा मानी राजपालो भवेच्च सः१० । कौतुके क्षितिजस्यापि जातो भवति पण्डितः । नानाधनेन संयुक्तो बहुपुत्रो द्विभार्य्यकः११ । निद्रायां भूमिपुत्रस्य यो जातो मूर्खशठः सः । कलही बान्धवैः सार्द्धं शोकक्लेशरुजान्वितः१२" इति मङ्गलस्य ।

"बुधस्य शयने जातो धनवान् सुखितः सदा । [illegible] भवेद्वापि खञ्जो भवति नान्यथा१ । उपवेशे च यो जातः प्रवासी जायते ध्रुवम् । कवितागुणधीयुक्तो गौरवर्णो महाशयः२ । नेत्रपाणौ च यो जातः श्लीपदादिरुजान्वितः । चक्षूरोगी विशेषः स्यात् पुत्रनाशी भवेद्ध्रुवम्३ । प्रकाशने भवेज्जातो राजपालो धनान्वितः । नानाधनेन संयुक्तो जायते वेदपारगः४ । गमने यो नरो जातः प्रवासी नित्यदुःखितः । शरीरे क्षतमाप्नोति नित्यक्षयी भवेच्च सः५ । यो जातो गमनेच्छायां लम्पटो दुष्टचित्तकः । जीवघ्नो दुष्टभार्य्यश्च स नरो बहुभाषकः६ । सभायाञ्च बुधे जातो मूर्खो भवति पण्डितः । धनवान् धार्म्मिकश्चैव चिररोगी भवेच्च सः७ । क्रूरः खलो हतो मूर्खः पापशीलो भवेन्नरः । बुधस्यागमने नित्यं जायते च नराधमः८ । भोजने च भवेत् शोच्यं धनहीनो भवेन्नरः । परद्वेषी प्रवासी च शोधनात्मव्ययान्वितः९ । यो जातो नृत्यलिप्सायां धनवान् पण्डितः कविः । उत्साही च महाहृष्टो भुनक्ति सुखमद्भुतम्१० । कौतुके च यदा जातो भवेत् सर्व्वजनप्रियः । अर्शोरोगी दद्रुयुक्तो धनवानलसश्च सः११ । निद्रायाञ्च यदा जातः सर्व्वदासैकपात्रताम् । नानाक्लेशमवाप्नोति रोगशोकसमन्वयम्"१२ । इति बुधस्य ।

"धनवान् लम्पटः श्यामः स्थूलवक्षरुजान्वितः । जीवस्य शयने जातो मानवो नात्र संशयः१ । उपवेशे गुरोर्जातो बहुभाषी च रोगवान् । पशुघाती महाशिल्पी श्लीपदीरोगसंयुतः२ । नेत्रपाणौ गुरोर्जातः कामरोगी धनी भवेत् । वृत्तादिवरश्च नित्यं जायते नात्र संशयः३ । गुरोः प्रकाशे धनवान् विद्यायुक्तो रुजान्वितः । दक्षो लम्पटपापी च श्यामवर्णो रुजान्वितः४ । धर्म्मभीतो गूढकर्मा साहसी गमने गुरौ । परवित्तेन धनवान् गुणवान् भवति

वाक्पतौ५ । गुरोश्च गमनेच्छायां जातो भवति मानवः । शूली धनी प्रवासी च सेवाकर्म्मणि तत्परः६ । वक्ता दाता च धनवान् राजसेवान्वितो नरः । शूलरोगी भवेन्नित्यं सभायां वाक्पतौ स्थिते७ । धार्म्मिकस्तीर्थकामी धनी चागमने गुरोः । परदारेषु संलुब्धो जायते नात्र संशयः । भोजने बहुसौख्याढ्यो मांसलुब्धो महाशूरः । कामुकः प्रियवाक्यश्च जायते नात्र संशयः८ । नृत्यलिप्सोः शठो वाग्मी धनवान् सात्त्विकस्तथा । महदैश्वर्य्यसंयुक्तो जीवस्य च भवेन्नरः१० । कौतुके च गुरोर्जातो धनवान् धार्म्मिकः सदा । नृत्योत्साही महत्सङ्गी भुनक्ति सुखमद्भुतम्११ निद्रायाञ्चैव यो जातश्चक्षूरोगी भवेच्च सः । कृपणो बहुभाषी च दुःखितो भ्रमते महीम्"१२ । इति गुरोः ।

"शुक्रस्य शयने जातो लम्पटो बहुभाषकः । दन्तरोगी महाक्रोधी नीचो भवति निश्चयः१ । उपवेशे तथा जातो बलवान् दाम्भिकः सदा । नित्यप्रवासी रोगी च जायते नीचसंस्थिते२ । नेत्रपाणौ भृगोर्दुःखी रोगशोकसमन्वितः । धनहीनो महारोगी मानवः स्यान्न संशयः३ । भृगोः प्रकाशने जातो विद्याधनसमन्वितः । दाता च धार्म्मिकश्चैव कीर्त्तिमान् जायते नरः४ । शुक्रस्य गमने जातः पादमूले रुजान्वितः । नित्योत्साही महाशिल्पी भवेत्तीर्थगतो रतः५ । गमनेच्छो यदा जातो भ्रातृनाशो भवेद्ध्रुवम् । माता च म्रियते तस्य शैशवे व्याधिसंयुतः६ । सभायाञ्च भृगोर्जातो राजपात्रो महाधनी । कुलशीलो महादक्षः केवलं शूलरोगवान्७ । भृगोरागमने जातो दुःखितो बहुलम्पटः । दद्रुरोगी पुत्रशोकी जायते च नराधमः । शुक्रस्य भोजने जातो बलवान् दाम्भिकः सदा । महाधनी भवेन्नित्यं वाणिज्येन विशेषतः९ । यो जातो नृत्यलिप्सायां स वाग्मी जायते ध्रुवम् । पाण्डित्यं कविता चैव वर्द्धते च दिने दिने । यदि चैव भवेन्नीचे मूर्खो भवति निश्चयः । तुङ्गस्थाने विशेषेण राजपात्रो महाधनी । कौतुको बहुकान्तश्च परयोषित्प्रियः सदा । महाहृष्टो महावक्ता कौतुकी च भवेत् सदा । बहुपुत्रकलत्रश्च नानासुखसमन्वितः । नीचे तद्विपरीतः स्यात् दुःखशोकसमन्वितः११ । निद्रायाञ्च भृगोर्जातो भवेद्रोगी स निश्चितम् । नित्यक्रोधी महादुःखी जायते नात्र संशयः । जायायाश्च सुतस्थाने यदि निद्रा भृगोर्भवेत् । तदा सर्व्वविनाशः स्याद्विष्णुना परिकीर्त्तितम्" १२ । शुक्रस्य ।

"शयने च शनेर्जातो लम्पटो बहुभाषकः । गुह्यस्थाने भवेद्रोगी कोपदृष्टिश्च जायते । लग्नात् सप्तमे चैव शयनस्थः शनैश्चरः । तदा नित्यप्रवासी स्यात्खलुदयी भवेच्च सः१ । उपवेशे यदा जातः श्लीपदीदद्रुसंयुतः । धनहीनो भवेत् तस्य पीड़ा भवति नित्यशः२ । नेत्रपाणौ यदा जातो मूर्खो भवति पण्डितः । धनवान् धार्म्मिकश्चैव द्विभार्य्यो बहुभाषकः३ । प्रकाशने च यो जातो राजपात्रो भवेच्च सः । नानागुणेन गुणवान् धार्म्मिकः पण्डितः शुचिः" "मतान्तरे 'जायास्थाने च लग्ने च प्रकाशने यदा शनिः । तदा सर्व्वविनाशः स्याज्जातिध्वंसो भवेद्ध्रुवम्४ । गमने च यदा जातः पादमूले रुजान्वितः । तीर्थे च गतिमान्नित्यं पुत्रदारैर्विवर्ज्जितः५ । यो जातो गमनेच्छायां श्लीपदीरोगसंयुतः । हन्ताघाती महाक्रोधी कृपणः परनिन्दकः६ । सभायाञ्च शनौ जातः पुत्रदारधनैर्युतः । सर्व्वत्र लभते वित्तं नानारत्नसमन्वितम्७ । आगमने यदा जातो महाक्रोधी रुजान्वितः । सर्पादिभिश्च संदष्टो भ्रातृनाशो भवेद्ध्रुवम्८ । भोजने चैव यो जातो मन्दाग्निश्च महानपि । अर्शोरोगी तथा शूली चक्षूरोगी भवेच्च सः । यो जातो नृत्यलिप्सायां नर्त्तको बहुभाषकः । जीवने दुःखितश्चैव प्रवासी परदेशगः१० । कौतुके च शनेर्जातो राजपात्रो महाशयः । दाता भोक्ता महादक्षो धार्म्मिकः पण्डितः शुचिः११ । निद्रायाञ्च शनेर्जातो धनवान् पण्डितः शुचिः । चक्षूरोगी पित्तशूली द्विभार्य्यो बहुपुत्रकः । विशेषतश्च धर्म्मज्ञे कर्म्मज्ञे च कदाचन । यदि दैवाद्भवेन्निद्रा नाशो भवति निश्चितम् । कर्म्मनाशो धर्म्मनाशः क्षुधार्त्तः दुःखितः सदा । नित्यप्रवासी रोगी च कार्य्यनाशः पदे पदे । अमित्रगेहे षष्ठे वा केन्द्रे वा अष्टमे पुनः । तदा सर्व्वं विचार्य्यञ्च वैपरीत्येन चिन्तनम् । जायायाञ्च सुतस्थाने यदि निद्रा भवेत् पुनः । तदा सर्व्वं शुभं विद्याद्विष्णुना परिकीर्त्तितम्"१२ । शनेः ।

"शयने च यदा राहोर्जन्म यस्य भवेत् पुनः । तस्य क्लेशो महादुःखं जायते च न संशयः१ । उपवेशे च यो जातः श्लीपदीरोगसंयुतः । बहुहानिर्नरेन्द्रस्य पीड़ा भवति नित्यशः२ । नेत्रपाणौ यदा जातश्चक्षूरोगी भवेद्ध्रुवम् । सर्पघाती महाभीतिर्द्विभार्य्यो बहुभाषकः३ । प्रकाशने च यो जातो धनवान् धा-

र्म्मिकः पुनः। नित्यप्रवासी चोत्साही सात्त्विको धार्म्मिकः शुचिः४। गमने चैव यो जातो नानारोगैर्धनक्षयः। दन्तघाती महाक्रोधी पिशुनः परनिन्दकः५। यो जातो गमनेच्छायां बहुपुत्रो महाधनः। पण्डितो गुणवान् दाता जायते च नरोत्तमः६। सभायाञ्च यदा जातः कृपणो धनसंयुतः। नानागुणेन गुणवान् धार्म्मिकः पण्डितः शुचिः७। आगमने च यो जातो लम्पटो बहुभाषकः। सुहृद्बन्धुविनाशः स्यात् ज्ञानाकोशश्च जायते८। भोजने च महादुष्टो मन्दाग्निश्च रुजान्वितः। कृपणः कटुवाक्यश्च दुःखितो नित्यसेवकः९। यो जातो न्त्यलिप्सायां खड्गी भवति नान्यथा। पुत्रनाशो भवेत् तस्य जायानाशो भवेद् ध्रुवम्१०। कौतुके च यदा जातो गुणैः सर्वैः समन्वितः। नानाधनेन धनवान् राजसेवासु तत्परः। यदि दैवाद् भवेत् तस्मी खण्टकी वा कदाचन। तदा सर्वं वैपरीत्यं जायते च न संशयः११। यो जातो राहुनिद्रायां दुःखितः सर्वतः सदा। नानास्थाने गतो वापि धनपुत्रविवर्जितः। जायायाश्च मृतस्थाने यातो निद्रां विधुन्तुदः। तदा सर्वं वैपरीत्यं मृतजायासमन्वितः१२। राहोः एवं वेदनाम्।

२२वैशेषिकोक्तेषु द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायात्मकेषु षट्सु पदार्थेषु "द्रव्यादयः पञ्च भावा अनेके समवायिनः" भाषा० "तथा हि पदार्थो द्विविधः भावोऽभावश्च। तत्र भावाः षट् सप्तमस्याभावत्वकीर्त्तनात्" सि० मु०। अभाव एक इति पदार्थाः सप्त। तत्र द्रव्यादिपञ्चकस्य अनेकत्वविशिष्टं भावत्वं लक्षणं समवायस्य भावत्वेऽपि एकत्वात् न तत्र प्रसङ्गः। तत्र च द्रव्यादिषट्कान्यतमत्वम् भावत्वमिति सि०मु०। सत्तासम्बन्धित्वमिति दिनकरप्रभृतयः। सम्बन्धित्वं समवायसम्बन्धेन तादात्म्येन एकार्थसमवायेन वा बोध्यम्। तेन द्रव्यादित्रिके समवायेन, सत्तायां तादात्म्येन विशेषेषु एकार्थसमवायेन, समवाये स्वात्मकसमवायेन स्वरूपसम्बन्धविशेषेण सत्तासम्बन्धसत्त्वान्नाप्रसङ्गः"। भावो यथा 'तथाऽभावः कार्य्यमत्कारणं मतः' कुसुमा०।

भू-चिन्तायाम् करणे घञ्। २३अन्तःकरणे "भावदुष्टो न शुध्यति" आ० त०। २४तन्त्रोक्ते पश्चाचारादित्रये "भावस्तु त्रिविधो देवि! दिव्यवीरपशुक्रमात्। दिव्यवीरौ महाभावौ अधमः पशुभावकः। वैष्णवः पशुभावेन पूजयेत् परमेश्वरम्। शक्तिमन्त्रे वरारोहे! पशुभावो भयानकः। दिव्ये वीरे महेशानि! जायते सिद्धिरुत्तमा"।

यास्केन साध्यरूपायाः क्रियाया भावत्वमुक्तं यथा "तद् यत्रोभे भावप्रधाने भवतः पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे व्रजति पचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्य्यन्तं, मूर्त्तं सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिर्व्रज्या पक्तिरित्यादिभिः सत्त्वानामुपदेशो गौरश्वः पुरुषो हस्तीति भवतीति भावस्य, आस्ते शेते व्रजति तिष्ठतीति"। आलङ्कारिकोक्तभावस्य द्विविधता सञ्चारिव्यभिचारिभेदात् तत्तच्छब्दे दृश्यम्। २५सङ्गीतसङ्केतपदार्थद्योतकहस्तादिचेष्टाभेदे च। "यस्य च क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते स भावः" इति व्याकरणपरिभाषिते २५पदार्थे च तत्र च सप्तमीत्याकरे स्थितम्। भवतीति भू-कर्त्तरि ण। २७उत्पत्तियुते षड्विकारयुते च पदार्थे भावविकारशब्दे दृश्यम्। २८सांख्यमतसिद्धेषु धर्माधर्मादिषु बुद्धिधर्मेषु "संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम्" सां०का०। "भावैरधिवासितं धर्माधर्मज्ञानाज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्य्यानैश्वर्य्याणि भावास्तदन्विता बुद्धिः तदन्वितञ्च सूक्ष्मशरीरमिति तदपि भावैरधिवासितं यथा सुरभिचम्पककुसुमसम्पर्कात् वस्त्रं तदामोदवासितं भवति तस्माद्भावैरेवाधिवासितत्वात् संसरति" तत्त्वकौ०। तेषां करणाश्रितत्वं कार्य्याश्रितत्वञ्च दर्शितं यथा "सांसिद्धिकाश्च भावाः प्राकृतिका वैकृतिकाश्च धर्माद्याः। दृष्टाः करणाश्रयिणः कार्य्याश्रयिणश्च कललाद्याः" सां० का० "वैकृतिका नैमित्तिकाः प्राकृतिकाः, स्वाभाविकाः सांसिद्धिकाः भावाः यथा सर्गादावादिविद्वान् भगवान् कपिलो महात्मा धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्य्यसम्पन्नः प्रादुर्बभूवेति स्मरन्ति। वैकृतिकाश्च भावाः असांसिद्धिकाः उपायानुष्ठानोत्पन्नाः यथा प्राचेतसप्रभृतीनां महर्षीणाम्। एवमधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्य्याण्यपि। कार्य्यं शरीरं तदाश्रयिणस्तस्यावस्थाः कललबुद्बुदमांसपेशीकरण्डाङ्गप्रत्यङ्गव्यूहाः गर्भस्थस्य, ततो निर्गतस्य बालस्य बाल्यकौमारयौवनवार्द्धकानीति" त० कौ०। २९तत्तत्पदार्थासाधारणधर्मे च "भावे त्वतलौ" पा०। भावशब्देनासाधारणधर्म उच्यते। स च तदितरावृत्तित्वे सति तावद्वृत्तिधर्मः यथा गोत्वमित्यादौ भावार्थकत्वप्रत्ययेन गवेतरावृत्तित्वे सति सकलगोव्यक्तिवृत्तिधर्मो बोध्यते।

भावक पु० भाव+स्वार्थे क। १भावशब्दार्थे मनोविकारे हला०। भू-भावि-वा ण्वुल्। २सत्ताश्रये उत्पादके च त्रि०।

भावत त्रि० भू-शतृ भवत् तस्येदम् अण्। उत्पाद्योत्पादकसम्बन्धिनि स्त्रियां ङीप्।

भावत्क त्रि० युष्मदर्थकात् भवच्छब्दात् इदमर्थे पक्षे ठक् । भवत्सम्बन्धिनि पक्षे छस् । सित्त्वात् पदत्वम् । भवदीय तत्रार्थे त्रि० ।

भावन न० भू–णिच्–ल्यु । (चालता) १फलभेदे २विष्णौ पु० । भावे ल्युट् । ३अधिवासने ४चिन्तायाम् ५ध्याने ६पर्य्यालोचनायां वैद्यकोक्ते ७औषधसंस्कारभेदे । भावि–युच् । “व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया” उक्ते ८भवितुर्भवनानुकूलव्यापारभेदे स्त्री भट्टशब्दे दृश्यम् । अनुभवजन्ये स्मृतिहेतौ ९संस्कारभेदे स्त्री । “संस्कारभेदो वेगोऽथ स्थितिस्थापकभावने” “अतीन्द्रियोऽसौ विज्ञेयः क्वचित् स्पन्देऽपि कारणम् । भावनाख्यस्तु संस्कारो जीववृत्तिरतीन्द्रियः । उपेक्षानात्मकस्तस्य निश्चयः कारणं भवेत् । स्मरणे प्रत्यभिज्ञायामप्यसौ हेतुरुच्यते” भाषाप० । “भावनाख्य इति । तस्य संस्कारस्य, उपेक्षात्मकज्ञानात् संस्कारानुत्पत्तेरुपेक्षानात्मकनिश्चय इत्युक्तम् । तेनोपेक्षान्यनिश्चयत्वेन संस्कारं प्रति हेतुतेति भावः । ननु स्मरणं प्रत्युपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुत्वं तेनोपेक्षादिस्थले न स्मरणम् इत्यस्य संस्कारं प्रति ज्ञानत्वेनैव हेतुतास्त्विति चेन्न विनिगमनाविरहेणापि संस्कारं प्रति उपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुतायाः सिद्धत्वात् । किञ्च उपेक्षास्थले संस्कारकल्पनाया गुरुत्वात् संस्कारं प्रति चोपेक्षान्यत्वेन हेतुतायाः सिद्धत्वात् । तत्र प्रमाणं दर्शयति । स्मरणे इति । असौ संस्कारः स्मरणं प्रत्यभिज्ञानञ्च जनयति । अतः संस्कारः कल्प्यते । विना व्यापारं पूर्वानुभवस्य स्मरणादिजननासामर्थ्यं स्वस्वव्यापारान्यतराभावे कारणत्वासम्भवात् । न च प्रत्यभिज्ञां प्रति तत्तत्संस्कारस्य हेतुत्वेन प्रत्यभिज्ञायाः संस्कारजन्यत्वेन स्मृतित्वापत्तिरिति वाच्यम् । अप्रयोजकत्वात् । परे तु अनुद्बुद्धसंस्कारात् प्रत्यभिज्ञानुदयादुद्बुद्धसंस्कारस्य हेतुत्वापेक्षया तत्तत्स्मरणस्यैव प्रत्यभिज्ञां प्रति हेतुत्वं कल्प्यत इत्याहुः” सि० मु० । भू–चिन्तायां युच् । १०चिन्तायां स्त्री । चिन्ता च मानसवृत्तिभेदः सा च त्रिविधा यथोक्तं विष्णुपु० ६ अं० ७ अ० । “त्रिविधा भावना विप्र! विश्वमेतन्निबोधत । ब्रह्माख्या कर्मसंज्ञा च तथा चैवोभयात्मिका । ब्रह्मभावात्मिका ह्येका कर्मभावात्मिका परा । उभयात्मिका तथैवान्या त्रिविधा भावभावना । सनन्दनादयो ब्रह्मभावभावनया युताः । कर्मभावनया चान्ये देवाद्याः स्थावरास्वराः । हिरण्यगर्भादिषु च ब्रह्मकर्मात्मिका द्विधा । बोधाधिकारयुक्तेषु विद्यते भावभावना” । बुद्धशब्दे दर्शितं बौद्धमतसिद्धभावनाचतुष्टयञ्च दृश्यम् । पु० भू–मिश्रणे भावे युच् । ११निर्यासादिना चूर्णद्रव्यस्य मिश्रीकरणे चूर्णद्रव्यस्य निर्यासादिना संस्कारभेदो भावना तत्प्रमाणमुक्तं भावप्र० यथा “द्रवेण यावन्मानेन चूर्णं सर्वं प्लुतं भवेत् । भावनायाः प्रमाणन्तु चूर्णे प्रोक्तं भिषग्वरैः” ।

भावबोधक पु० भावस्य रत्यादेर्बोधकः अनुभावकः । रत्याद्यनुभावके १भ्रूभङ्गादिदेहचेष्टाविशेषे २मुखरागादौ च अमरः ।

भावयु त्रि० भावमिच्छति क्यच् उन् वेदे नि० । भावेच्छौ । ऋ० १०।८६।१५ । [ङीप् ।

भाववत् त्रि० भाव+अस्त्यर्थे० मतुप् मस्य वः । भावयुते स्त्रियां

भावविकार पु० ६त० । यास्कोक्तेषु उत्पत्तियुतपदार्थस्य जन्मादिषु षट्सु धर्मेषु “षड्भावविकारा भवन्तीति वार्ष्यायणिः, जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति, जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे नापरभावमाचष्टे न प्रतिषेधति अस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणं विपरिणमत, इत्यप्रच्यवमानस्य तत्त्वाद्विकारं, वर्धत इति स्वाङ्गाभ्युच्चयं, सांयोगिकानां वार्थानां, वर्धते विजयेनेति वा वर्धते शरीरेणेति वा, अपक्षीयत इत्येतेनैव व्याख्यातः प्रतिलोमं, विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे न पूर्वभावमाचष्टे न प्रतिषेधति” ।

भाववृत्त पु० भावे वृत्तः प्रवृत्तः भावो वृत्तो जातो यस्माद्वा । सृष्टिकर्त्तरि ब्रह्मणि “अनुष्टुप् च भवेच्छन्दो भाववृत्तस्तु दैवतम्” स्मृतिः ।

भावाट पु० भावं भावेन वा अटति अट–अण् अच् वा । १भावके २साधौ ३कामुके ४नटे ५निवेशे च मेदि० । भावे घञ् ६त० । ६भावप्राप्तौ ।

भावानुगा स्त्री भावं पदार्थमाश्रयं वानुगच्छति गम–ड । १छायायाम् २अभिप्रायानुगन्तरि त्रि० राजनि० ।

भावालीना स्त्री भावे पदार्थे आलीना । छायायां राजनि० ।

भाविक त्रि० भावेन निर्वृत्तम् ठक् । १भावसाध्ये पदार्थे २अर्थालङ्कारभेदे ४०१ पृ० दृश्यम् ।

भावित त्रि० चु० भू–शुद्धौ चिन्तायां मिश्रणे वा कर्मणि क्त । १वासिते २प्राप्ते मेदि० । ३शुद्धे ४चिन्तिते ५मिश्रिते वैद्यकोक्तनिर्यासादिना मिश्रिते ६चूर्णादौ च । बीजग० उक्ते अव्यक्तानेकवर्णसमीकरणेन ७व्यक्तीकरणे ।

भावित्र त्रि॰ भू–सत्तायां णित्रन्। त्रैलोक्ये उज्ज्वल॰।

भाविन् त्रि॰ भू–गत्या॰ भविष्यति णिनि। १भविष्यत्पदार्थे "भाविनि भूतवदुपचारः" न्यायः। स्त्रियां ङीप्। भावो रत्यादिभावः सात्त्विकभावो वाऽस्त्यस्य एकाचरत्वादन्तत्वेऽपि बाहुल्यार्थे इनि ङीप्। २वेशभावान्वितायां स्त्रियाम् भरतः ३स्त्रीमात्रे राजनि॰। ४गन्धर्वकन्याभेदे स्त्री मार्कपु॰१२८ तत्र भामिनीति पाठान्तरम्।

भावुक न॰ भू–उकञ्। १मङ्गले २तद्वति त्रि॰ अमरः। ३भावनायुते त्रि॰ हेमच॰। "मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः" इति भाग॰१।१।३।

भाव्य न॰ भू–आवश्यके भावे ण्यत्। १अवश्यभवितव्ये। भू–कर्त्तरि यत् भव्य स्वार्थे अण्। २भव्यशब्दार्थे "भावीत्यवश्यं यत् भाव्यं तत्र मेधा न बाधकः" कालि॰पु॰२८अ॰

भाष वचने भ्वा॰ आत्म॰ द्विक॰ सेट्। भाषते अभाषिष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। उपसर्गपूर्वकस्तु तत्तदुपसर्गद्योतार्थयुक्तकथने। परि+शब्दकारमञ्जु ते।

भाषण न॰ भाष–भावे ल्युट्। कथने अमरः। सा॰द॰ उक्ते निर्वहणाङ्गभेदे "सन्धिर्विरोधो ग्रथनम्" इत्युपक्रमे "भाषणं पूर्ववाक्यस्य" इत्यादिनोद्दिश्य लक्षितं यथा "सामदानादि भाषणम्"।

भाषा स्त्री भाष–अ। १वाक्ये २संस्कृतादिवाक्ये च "अष्टादशभाषावारविलासिनीभुजङ्गः" इति सा॰द॰। भाषाभेदाश्च प्राकृतशब्दे ४५४९पृ॰ दर्शिताः। व्यवहारे ३प्रतिज्ञासूचकवाक्ये "यदावेदयते राज्ञे तद्भाषेत्यभिधीयते" इति स्मृतिः। पूर्वपक्षशब्दे ४४०६ पृ॰ दृश्यम्। ४रागिणीभेदे हला॰।

भाषासम न॰ शब्दालङ्कारभेदे यथोक्तं सा॰द॰ १०परि॰। "शब्दैरेकविधैरेव भाषासु विविधास्वपि। साम्यं यत्र भवेत् सोऽयं भाषासम इतीष्यते" यथा "मञ्जुलमणिमञ्जीरे कलगम्भीरे विहारसरसीतीरे। विरसासि केलिकीरे किमालि! धीरे च गन्धसारसमीरे" एष श्लोकः संस्कृतप्राकृतशौरसेनीप्राच्यावन्तीनागरापभ्रंशेष्वेकविध एव"।

भाषापाद पु॰कर्म॰। चतुष्पाद्व्यवहारे प्रतिज्ञासूचके वाक्यरूपे प्रथमेऽंशे पूर्वपक्षशब्दे ४४०६ पृ॰ दृश्यम्।

भाषिक त्रि॰भाषया निर्वृत्तः ठञ्। वेदादिपरिभाषानिर्वृत्ते निरु॰२।१२। [कात्या॰श्रौ॰१।१।१८।१० भाष्ये दृश्यम्।

भाषिकस्वर पु॰ कर्म॰। मन्त्रेतरवेदभागरूपब्राह्मणे पठितस्वरे

भाषित न॰भाष–भावे–क्त। १कथने कर्मणि–क्त। २कथिते त्रि॰। "भाषितपुंस्कात्" पा॰। भाषित उक्तः पुमान् येन क्व

भाष्य न॰ "सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदैः सूत्रानुसारिभिः। स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो जनाः" इत्युक्ते लक्षणे १सूत्रव्याख्याग्रन्थभेदे "फणिभाषितभाष्यफक्किका" नैष॰। २कथनीये त्रि॰।

भाष्यकार पु॰ भाष्यं करोति कृ–अण् उप॰स॰। पाणिन्यादिसूत्रभाष्यकारके पतञ्जलिप्रभृतौ भाष्यकाराश्च सूत्रभेदे विभिन्ना यथा पाणिनिसूत्रस्य पतञ्जलिः ब्रह्मसूत्रस्य शङ्कररामानुजादयः। योगसूत्रस्य वेदव्यासः, सांख्यसूत्रस्य विज्ञानभिक्षुः, गौतमसूत्रस्य वात्स्यायनः, कणादसूत्रस्य प्रशस्तपादः। मीमांसासूत्रस्य शबरस्वामी इत्यादयः। "अहस्य भाष्यकारस्य कृपाप्रीयधियाहुभौ। नैव शब्दाम्बुधेः पारं किमन्ये जडबुद्धयः" दुर्गसिंहः नैव न इव गतवन्ताविन्त्यर्थः। क्विप् ह्रत॰। भाष्यकर्तरि च।

भास दीप्तौ भ्वा॰आत्म॰सक॰सेट्। भासते अभासिष्ट। चङि वा ह्रस्वः। अबीभसत् त अबभासत् त। ज्ञानविषयत्वे च "प्रकारीभूय भासते"। [मेदि॰ ३इच्छायां धर्षणे।

भास् स्त्री भास–सम्प॰भावे क्विप्। १प्रभायाम् अमरः २मयूखे

भास पु॰ भास–भावे घञ्। १दीप्तौ विश्वः आधारे घञ् २गोष्ठे। कर्त्तरि अच्। ३कुक्कुटे ४गृध्रे च ५शकुन्तव्यभ्रपगे हेमच॰ "यस्तार्थमददत् वस्तु भासः काकोऽथवा भवेत्" स्मृतिः। ६कविभेदे "भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः" प्रसन्नरा॰।

भासद् न॰जसदः कटिदेशस्थे दस अण्। नितम्बे यजु॰१०।१६ भाष्यम्। यजु॰२५।३ वेददीपे तु भासेते भास–बा॰अदि। भासदु दान्तः तदर्थे इत्युक्तम्।

भासन्त पु॰ भास–झच्। १सूर्य्ये २चन्द्रे उणा॰ ४नक्षत्रे हेमच॰। ५सुन्दराकारे त्रि॰ ६भासपक्षिणि पुंस्त्री॰ मेदि॰। ७तारायां स्त्री गौरा॰ ङीष्।

भासस् न॰ भास–भावे असुन्। दीप्तौ द्विरूपकोषः।

भासाकेतु पु॰ भास–भावे अ। भासा दीप्तिः केतुः इव॰, दीप्तिकारके वह्नौ ऋ॰ १०।२०।३।

भासापुर न॰ पुरभेदे इ॰स॰ १६अ॰।

भासु पु॰ भास–उण्। सूर्य्ये त्रिका॰।

भासुर त्रि॰भास–घुरच्। १दीप्तिशीले २स्फटिके च त्रिका॰ ३वीरे पु॰ धरणिः ४कुष्ठौषधे न॰ शब्दार्थ॰। [(विषादि) राजनि॰।

भासुरपुष्पी स्त्री॰ भासुराणि पुष्पाण्यस्याः। वृश्चिकाली

भास्कर पु॰ भासं करोति भास्+कृ–टच् कस्का॰। १सूर्य्ये

२अग्नौ मेदि०३वीरे धरणिः। ४अर्कवृक्षे ५सिद्धान्तशिरोमणिग्रन्थकर्तृपण्डिते। ६स्वर्णे न० राजनि०। ७महादेवे पु० भा० आनु० ८अ०। ८भास्करेण कृते पक्वलवणभेदे न० चक्रदत्तः। भास्करलवणशब्दे दृश्यम्।

भास्करद्युति पु० भास्करे द्युतिरस्य। १विष्णौ पु० "चन्द्रांशुर्भास्करद्युतिः" विष्णुस०। "यदादित्यगतं तेज" इत्युक्तेस्तस्य तथात्वम्। ६त०। २सूर्य्यस्य द्युतौ स्त्री।

भास्करप्रिय पु० ६त०। पद्मरागमणौ (चुनि)।

भास्करलवण न० भास्करनिर्मिते लवणभेदे "पिप्पली पिप्पलीमूलं धन्याककृष्णजीरकम्। सैन्धवञ्च विडञ्चैव पत्रं तालीशकेशरम्। एषां द्विपलिकान् भागान् पञ्चसौवर्चलस्य च। मरिचाजाजिशुण्ठीनामेकैकस्य पलं पलम्। त्वगेले चार्द्धभागे च सामुद्रात् कुडवद्वयम्। दाड़िमात् कुड़वञ्चैव द्वे पले चाम्लवेतसात्। एतच्चूर्णीकृतं सूक्ष्मं गन्धाढ्यममृतोपमम्। लवणं भास्करं नाम भास्करेण विनिर्मितम्। जगतस्तु हितार्थाय वातश्लेष्मामयापहम्। वातगुल्मं निहन्त्येतद्वातशूलानि यानि च। तक्रमस्तुसुरासीधुशुक्तकाञ्जिकयोजितम्। जाङ्गलानान्तु मांसेन रसेषु विविधेषु च। मन्दाग्नेरश्नतः शक्तो भवेदाश्वेव पावकः। अर्शांसि ग्रहणीदोषकुष्ठामयभगन्दरान्। हृद्रोगमामदोषांश्च विविधानुदरस्थितान्। प्लीहानमश्मरीञ्चैव श्वासकासोदरक्रिमीन्। विशेषतः शर्करादीन् रोगान्नानाविधांस्तथा। पाण्डुरोगांश्च विविधान् शमयत्यशनिर्यथा" चक्रद०।

भास्करावर्त्त पु० सुश्रुतोक्ते शिरोरोगभेदे "सूर्य्योदयं या प्रतिमन्दमन्दमक्षिभ्रुवं रुक् समुपैति गाढ़म्। विवर्द्धते चांशुमता सहैव सूर्य्यापवृत्तौ विनिवर्त्तते च। शीतेन शान्तिं लभते कदाचिदुष्णेन जन्तुः सुखमाप्नुयाच्च। तं भास्करावर्त्तमुदाहरन्ति सर्वात्मकं कष्टतमं विकारम्"। [२मुनिभेदे भा० शा० ४७ अ०।

भास्करि पु० भास्करस्यापत्यम् इञ्। १वैवस्वते मनौ २कर्णे च।

भास्करेष्टा स्त्री ६त०। आदित्यभक्तालतायां राजनि०।

भास्मन त्रि० भस्मनो विकारः अण् अनन्तत्वात् न टिलोपः। भस्मविकारे।

भास्मायन पु० भस्मनो गोत्रापत्यम् फञ्। भस्मर्षिगोत्रापत्ये ततः स्वार्थे अण् स्त्रियां ञ्र भास्मायन्या तस्यार्थे स्त्री

भास्वत् पु० भास्+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः। १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे ३वीरे मेदि० ४दीप्ते त्रि० हेमच०। स्त्रियां ङीप् सा च ५नद्यां श०र० ६उषसि च स्त्री निघण्टुः। ७ज्योतिषनिबन्धभेदे स्त्री यत्र सूर्य्यग्रहचारादिनिरूपणमस्ति।

भास्वर त्रि० भास-वरच्। १दीप्तियुक्ते २सूर्य्ये ३अग्नौ मेदि० ४दिने ५अर्कवृक्षे च पु०। ६कुष्ठौषधे (कुड़) न० राजनि० ७स्कन्दानुचरभेदे पु० भा० श० ४६ अ०।

भिक्ष लाभे लाभाभावोक्तौ सक० याचने द्विक० क्लेशे अक० भ्वा० आत्म० सेट्। भिक्षते अभिक्षिष्ट बिभिक्षे।

भिक्षा स्त्री भिक्ष-अ। १याच्ञायाम् अमरः। २सेवायां ३भृतौ च मेदि०। उपचारात् ४भिक्षिते वस्तुनि। तत्र ब्रह्मचारिभिक्षाप्रकारः ब्रह्मचर्य्यशब्दे ४५८६ पृ० उक्तः। तस्या दानावश्यकत्वम् प्रमाणं च आ०त० मार्कपु० उक्तं यथा "भोजनं हन्तकारं वा अग्रं भिक्षामथापि वा। अदत्त्वा नैव भोक्तव्यं यथाविभवमात्मनः। ग्रासप्रमाणा भिक्षा स्यात् अग्रं ग्रासचतुष्टयम्। अग्राच्चतुर्गुणं प्राहुर्हन्तकारं द्विजोत्तमाः"। ग्रासं पलमात्रमिति नव्यवर्द्धमानः। भिक्षाया दानपात्राणि उक्तानि विष्णुपु० "दद्याच्च भिक्षात्रितयं परिव्राड्ब्रह्मचारिणाम्। इच्छया तु नरो दद्यात् विभवे सत्यवारितम्। इत्येतेऽतिथयः प्रोक्ताः संप्राप्ता भिक्षुकाश्च ये। चतुरः पूजयन्नेतान् नृयज्ञऋणात् प्रमुच्यते"। चकारः पूर्वोक्तातिथिभोजनेन समुच्चयार्थः। सन्यासिभिक्षादाने तु "यतिहस्ते जलं दद्यात् भैक्ष्यं दद्यात् पुनर्जलम्। तद्भैक्ष्यं मेरुणा तुल्यं तज्जलं सागरोपमम्"। विष्णुधर्मोत्तरे "चाण्डालो वाथ पापो वा शत्रुर्वा पितृघातकः। देशकालात्ययगतो भरणीयो मतो मम" विष्णुपु०। "व्याधितस्यान्नहीनस्य कुटुम्बात् प्रच्युतस्य च। अध्वानं वा प्रपन्नस्य भिक्षाचर्य्यं विधीयते"। अत्र भिक्षाप्रदाने भोजननिषेधात् मनुष्ययज्ञस्य नित्यत्वाच्च अतिथिप्राप्तेरनित्यत्वात् यज्ञसिद्धये ब्राह्मणमात्राय भिक्षादिदानमावश्यकम्। अतएव बौधायनः "अहरहर्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं दद्यात् आमूलफलशाकेभ्यः अथैवं मनुष्ययज्ञसमाप्नोति"। विष्णुः "भिक्षुकाभावे चाग्रं गोभ्यो दद्यात् अग्नौ वा क्षिपेत्"।

भिक्षाटन न० भिक्षार्थमटनम्। भिक्षार्थे गमने तस्य सायं प्रातश्च निषेधो यथा "सायं प्रातर्गृहद्वारं भिक्षार्थं नावघट्टयेत्" कूर्मपु० १५ अ०।

भिक्षादि पु० "समूहार्थे भिक्षादिभ्योऽण्" पा० उक्ते अण्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणो यथा "भिक्षा गर्भिणी

येन करीव श्लक्षार धर्मंनु सहस्र युवति पदादि पद्धति अधर्मनु दक्षिणा मत विषय श्रोत” पा॰ग॰ ।

भिक्षापात्र न॰ भिक्षाहरणार्थं पात्रम् शा॰त॰ । १भिक्षाया आहरणार्थे पात्रे भिक्षुशब्दे दृश्यम् । २भिक्षादानसंप्रदाने ब्रह्मचार्य्यादौ भिक्षाशब्दे दृश्यम् । [२पैशुन्ये हारा॰।

भिक्षाशित्व न॰ भिक्षाशिनो भावः त्व । १भिक्षाशिनोभावे

भिक्षाशिन् त्रि॰ भिक्षालब्धमन्नमश्नाति अश–णिनि । भिक्षालब्धोपजीविनि । “भिक्षाशी विचरेत् ग्रामम्” स्मृतिः ।

भिक्षु त्रि॰ भिक्ष–उन् । १भिक्षाकारके २चतुर्थाश्रमे पु॰ ३तद्वति च । तदाश्रमे अधिकारिणश्च आश्रमशब्दे उक्ताः । तद्धर्माः नि॰ सि॰ उक्ता यथा

“अथ यतिधर्माः प्रातरुत्थाय ब्रह्मणस्पते इति जपित्वा दण्डादीनि स्वदक्षे निधाय मूत्रपुरीषयोर्गृहस्थचतुर्गुणं शौचं कृत्वाचम्य पर्वद्वादशीवर्जं प्रणवेन दन्तधावनं कृत्वा तेनैव मृदा बहिःकटिं प्रक्षाल्य जलतर्पणवर्जं स्नात्वा पुनर्जङ्घे प्रक्षाल्य वस्त्रादीनि गृहीत्वा मार्जनान्तं कृत्वा केशवादिनमोऽन्तनामभिस्तर्पयित्वा ओं भूस्तर्पयामीत्यादि व्यस्तसमस्तव्याहृतिभिर्म्महर्जनस्तर्पयामीति तर्पयेत् । “ओं भूः स्वाहेति स्वाहाशब्दान्तैः स्वधाशब्दान्तैर्वाभिरेव पुनस्तर्पयेदिति केचित् । तत आचम्याञ्जलिना प्रणवेन जलमादाय व्याहृतिभिरुक्त्या गायत्र्या त्रिः क्षिप्त्वा गायत्रीं जपेत् । उदिते सूर्य्ये प्रणवेन व्याहृतिभिर्वार्घ्यं त्रिर्दत्त्वा मित्रस्य चर्षणीत्याद्यैः पूर्वोक्तसौरीभिरिदं विष्णुस्त्रिर्देवो ब्रह्मजज्ञानमिति चोपस्थाय सर्वभूतेभ्यो नम इति प्रदक्षिणमावर्त्तते ततो नत्वा “आदित्याय विद्महे सहस्राक्षाय धीमहि । तन्नः सूर्य्यः प्रचोदयादिति” त्रिर्जपेत् । एवं त्रिकालं विष्णुपूजां ब्रह्मयज्ञञ्च कुर्य्यात् । अथ भिक्षा । विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने । काले पराह्णभूयिष्ठे नित्यं भिक्षां यतिश्चरेत्” इत्युक्ते काले उद्वयमिति चतसृभिरादित्यमुपस्थाय तेनैक्यं ध्यात्वा आकृष्णेनेति प्रदक्षिणं कृत्वा ये ते पन्थान इति जप्त्वा “योऽसौ विष्णवाख्य आदित्ये पुरुषोऽन्तर्हृदि स्थितः । सोऽहं नारायणो देव इति ध्यात्वा प्रणम्य तम्” । त्रिदण्डं दक्षिणे स्कन्धे ततः सन्न्याय बाहुना । पात्रं वामकरे क्षिप्त्वा श्लेषयद्दक्षिणेन त्विति” बौधायनोक्तदिशा त्रीन् पञ्च सप्त वा गृहान् गत्वा भवत्पूर्वं भिक्षां याचित्वा “पूर्णमसि पूर्णं मे भूया” इत्यादिमन्त्रैरुपस्थापिरिच भोज्य ओं भूः स्वधा नम इत्यादिव्यस्तसमस्तव्याहृतिभिः सूर्य्यादिदेवेभ्यो भूतेभ्यश्च भूमौ क्षिप्त्वा भुक्त्वा प्रणवेन षोडश प्राणायामान् कुर्य्यादिति संक्षेपः । गौतमव्याख्यायां भृगुः । “यतिहस्ते जलं दत्त्वा भैक्ष्यं दद्यात् पुनर्जलम् । भैक्ष्यं पर्वतमात्रं स्यात् तज्जलं सागरोपमम्” । अत्र सर्वत्र मूलं माधवापरार्कमदनरत्नस्मृत्यर्थसारादौ ज्ञेयम् । कण्वः “एकरात्रं वसेद्ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् । वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांस्तु चतुरो वसेत्” । जाबालश्रुतौ “शून्यागारे देवगृहतृणकुटीवल्मीकवृक्षमूलकुलालशालाग्निहोत्रगृहनदीपुलिनगिरिकुहरनिर्झरस्थण्डिलेष्वनिकेतनः” इति । मात्स्ये “अष्टौ मासान् विहारः स्याद् यतीनां संयतात्मनाम् । एकत्र चतुरोमासान् वार्षिकान्निवसेत् पुनः । अविमुक्तप्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते” । अत्रिः “भिक्षाटनं जपं स्नानं ध्यानं शौचं सुरार्च्चनम् । कर्त्तव्यानि षडेतानि सर्वथा नृपदण्डवत् । मञ्चकं शुक्लवस्त्रञ्च स्त्रीकथां लौल्यमेव च । दिवास्वापञ्च यानञ्च यतीनां पतनानि षट् । आसनं पात्रलोभश्च सञ्चयः शिष्यसंग्रहः । दिवास्वापो वृथाजल्पो यतेर्बन्धकराणि षट्” । दक्षः “नाध्येतव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कथञ्चन । यतिपात्राणि मृद्वेणुदार्वलाबुमयानि च” । मदनरत्ने अत्रिः “पित्रर्थं कल्पितं पूर्वमन्नं देशादिकारणात् । वर्जयेत् तादृशीं भिक्षां परबाधाकरीं तथा” । बृहस्पतिः “न तीर्थवासी नित्यं स्यान्नोपवासपरो यतिः । न चाध्ययनशीलः स्यान्न व्याख्यानपरो भवेत्” । एतदेतदर्थभिन्नपरम् । अत्रिः “स्नानं सुरार्चनं ध्यानं प्राणायामो बलिस्तुतिः भिक्षाटनं जपः सन्ध्या त्यागः कर्मफलस्य च” । एते धर्मा मिता॰ प्रायेणोक्तास्तदाक्यञ्चाश्रमशब्दे दृश्यम् । ४बुद्धभेदे जटा॰ ५श्रावणीक्षुपे राजनि॰ । ६कोकिलाक्षे भावप्र॰ ७उपनिषद्भेदे च ।

भिक्षुक पु॰ भिक्ष–उक । भिक्षोपजीविनि । “ब्रह्मचारी यतिश्चैव विद्यार्थी गुरुपोषकः । अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च षडेते भिक्षुकाः स्मृताः” अत्रिणा पारिभाषिकादर्शिताः । ततः समूहे खण्डिका॰ ठञ् । भैक्षुक तत्समुदाये न॰ । कडारा॰ कर्म॰ वा परनिपातः । विप्रभिक्षुकः भिक्षुकविप्र इत्यादि । [उप॰स॰ । चीवरे हेमच॰

भिक्षुसंघाटी स्त्री भिक्षुं संघटते प्राप्नोति सम्+घट–अच्

भिक्षुसूत्र न॰ भिक्षोः सदाचरविहितधर्मस्य ज्ञापकं सूत्रम् शा॰त॰ । व्यासकृते ब्रह्मसूत्रे शारीरकसूत्रे ।

भिण्ड पुंस्त्री० भण–ड पृषो०। कराङ्गतिरक्तवर्णपर्णे वर्त्तुलाकारबीजे क्षुपभेदे। स्त्रीत्वे टाप् राजनि० गौरा० ङीष् तत्रार्थे [भिण्डीक्षुपे राजनि०।

भिण्डीतक पु० भिण्डी सती तकते तक–हासे अच्।

भित्त न० भिद–क्त नि० तस्य न नः। खण्डे अमरः।

भित्ति स्त्री भिद–क्तिन्। १गृहादेः कुड्ये (देयाल) २प्रभेदे शब्दरत्ना०। ३अवकाशे ४संविभागे विश्वः। स्वार्थे क। तत्रार्थे संज्ञायां कन्। पल्ल्यां हेमच०।

भित्तिचोर पु० भित्त्या कुड्यादिभेदनेन चोरयति चुर-अच्। (सिँधेल) सन्धिभेदकचौरे।

भित्तिपातन पुंस्त्री० भित्तिं कुड्यं पातयति भेदनेन पाति–ल्यु। महामूषिकभेदे राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

भिद द्विधाकरणे विशेषकरणे च रुधा०उभ० सक० अनिट्। भिनत्ति भिन्ते इरित् अभिदत् अभैत्सीत् अभित्त। बिभेद बिभिदे। भिन्नः। भेत्ता।

भिद क्लेदकरणे भ्वा०पर०सक०सेट् इदित्। भिन्दति अभिन्दीत्

भिद् स्त्री भिद्–सम्प० भावे क्विप्। १भेदे २विशेषकरणे च। कर्त्तरि क्विप्। ३भेत्तरि त्रि०।

भिदक न०भिद–कुन्। वज्रे १हीरके। २खड्गे उणा०को०

भिदा स्त्री भिद–भावे अङ्। १विदारणे द्वैधीकरणे २विशेषकरणे च।

भिदादि स्त्री अङ्प्रत्ययनिर्द्दिष्टे शब्दगणे स च गणः पा० ग० उक्तो यथा "भिदा छिदा विदा क्षिपा गुहा श्रद्धा मेधा गोधा आरा हारा कारा (बन्धनस्थाने) क्षिपा तारा (ज्योतिषि) धारा रे(ले)खा चूड़ा पीड़ा वपा वसा मृजा कृपा। अत्र छिदा द्वैधीकरण एवान्यत्र छित्तिः। आरा शस्त्र्यामन्यत्र आर्त्तिः। धारा जलप्रवाहेऽन्यत्र धृतिः। गुहा गिर्य्योषध्योः अन्यत्र गूढ़िरिति बोध्यम्"।

भिदि पु० भिद–कि। वज्रे द्विरूपको०।

भिदिर न० भिद–किरच्। वज्रे त्रिका०।

भिदु न० भिद–कु। वज्रे त्रिका०।

भिदुर न० भिद–कुरच्।१स्वयंभेदनशीले अमरः। २प्लक्षवृक्षे राजनि०।तस्य शौधभेदकाङ्कुरवत्त्वात् तथात्वम्।

भिदेलिम त्रि० भिद–कर्मकर्त्तरि केलिम। स्वयं भिद्यमाने।

भिद्य पु० भिद–कर्त्तरि क्यप् नदे नि०। नदे हेमच०।

भिद्र न० भिद–रक्। वज्रे त्रिका०।

भिन्दिपाल पु० भिदि·विदारणे इन् भिन्दिं भेदनं पालयति पालि-अण्। १हस्तक्षेप्ये नालिकास्त्रे, अमरटीकायां भरतः। हस्तप्रमाणे अस्त्रभेदे क्षीरस्वामी। हेमा० प० तल्लक्षणमन्ययोक्तं यथा "भिन्दिपालस्य लक्षणं प्रोच्यते तस्य य आयामो यत्प्रमाणं दण्डस्य च यः परिणाहो यत्संस्थानं दूर्व्यादिप्रमाणं यच्छणमोक्षौ दुष्टादुष्टाश्च गतयस्तत्सर्वं यथोक्तं वक्ष्यामि वत्स! निबोध। तत्र भिन्दिपालस्य दण्डः फलाचितः सप्तहस्तो ज्येष्ठो भवति द्वादशाङ्गुलहीनो मध्यमो वितस्तिहीनस्तु कनिष्ठो मानतः स्याद्दण्डस्य सप्ताङ्गुलपरिणाहः श्रेष्ठो भवति मध्यमो द्व्यङ्गुलहीनस्त्र्यङ्गुलहीनश्च कनिष्ठो भवति मूले परीणाहो ग्राह्यः स च गोपुच्छवत् वेदितव्यो दण्डार्थं पुनः कूटजहत्त्वजं वैणवं भद्रसिंहकं कदम्बकं वा दारुमयं वा कारयेत् तन्मया हि दण्डा दृढ़ाः ऋजुः कालाकुलोल्लासकारिणः कलमषा विवर्द्धयन्ति चतुस्त्रिंशद्वका अवनोदकारकानमोक्षनष्टा पूर्वभारपरीक्षमाश्च भवन्ति ते नित्यं दण्डेषु कुशलैः शुभलक्षणा विज्ञेया दण्डस्योपरि पत्रं कर्णिकासंस्थानं प्रयोजयेत् कर्णिका च द्व्यङ्गुलोत्सेधा षड़ङ्गुला च लेख्या स्यात् यथा दण्डपरीणाहं वलित्यां कारयेत् सौवर्णं रजतमयं वा कांस्यं वा ताम्रं वा लौहमयं शाङ्गं जातमस्थिजं योजयेत् तदालाभे तु वैणवं दृढं वा विदध्यात् भिन्दिपालफलन्तु विंशत्यङ्गुलप्रमाणं भवति निस्त्रिंशसदृशम् पीतं सुनिशितधारमुत्तमं कुर्वीत अष्टादशाङ्गुलप्रमाणं मध्यं षोड़शाङ्गुलप्रमाणं नीचं निर्दिष्टं तत्र यावत्यः फलपत्रपुष्पाणां योनयो दृश्यन्ते तावत्यो भिन्दिपालफलकाः, कर्त्तव्या तथा विस्तारे त्र्यङ्गुलमूले वोच्छ्रायमहदङ्गोर्द्धमष्टाङ्गुलं दण्डमूलं यावद्वेष्टयेत् पूर्वभागे मध्यान्तादिपातैरित्युत्तमाधममध्यमानां भवेत् दण्डस्य प्रमाणद्विगुणं फलं तस्य गौरवात् भवति तत्राष्टदशाङ्गुलं भिन्दिपालफलाग्रम् ऋजु कार्य्यं पञ्चभिः पञ्चभिः पलैर्वर्द्धितया यावच्छतपलं श्रेष्ठं पलाधिक्येन शतिकः उत्तमः कर्त्तव्यः अशीतिपलोमध्यमः षष्टिपालो नीचः"।

भिन्न त्रि० भिद–क्त। १विदारिते अमरः २सङ्गते ३अन्यार्थे ४प्रस्फुटिते च मेदि०। ५रोगभेदे न०। "शक्तिकुन्तेषुखड्गाग्रविषाणैराशयो हतः। यत्किञ्चित् प्रस्रवेत्तद्धि भिन्नमित्यभिधीयते" भावप्र०। आशयः कोष्ठः।

भिन्नक पु० भिन्नं कं यस्य। बौद्धे त्रिका०। तन्मते विश्वस्य क्षणभङ्गुरत्वेन स्थायिसुखराहित्यात्तस्य तथात्वम्।

भिन्नकूट न० कामन्द० उक्ते बलव्यसनभेदे। तत्र च बल-

व्यसनं नानाविधमुक्तं यथा "उपरुद्धं परिच्छिन्नं विमानितमसमानितम्। असतं व्यथितं श्रान्तं दूरायातं नवागतम्। परिक्षीणापरहितं प्रहतामजवं तथा। आशानिर्वेदभूयिष्ठमन्ततप्राप्तमेव च। कलत्रगर्भं निक्षिप्तमन्तःशल्यं तथैव च। भिन्नगर्भं त्वपसृतमभियुक्तं तथैव च। क्षुद्रमौलाविनिस्रस्तं विशिष्टस्यापि विद्विषा। दूष्ययुक्तं स्वविच्छिन्नं भिन्नविच्छिन्नमेव च। विच्छिन्नविविधासारं शून्यमूलं तथैव च। अस्वामिसङ्घातस्यापि भिन्नकूटं तथैव च। दुष्पार्ष्णिग्राहमन्यच्च बलव्यसनमुच्यते"। भिन्नगर्भमप्यत्र।

भिन्नक्रम पु० भिन्नः क्रमो यत्र। वाक्यगते उपक्रमराहित्यरूपे भग्नप्रक्रमाख्ये काव्यदोषभेदे। [कर्कटग्राम् राजनि०

भिन्नगात्रिका स्त्री भिन्नं विदारितं गात्रमवयवो यस्याः।

भिन्नगुणन न० लीला० उक्ते पूरणभेदे "अंशाहतिश्छेदवधेन भक्ता लब्धं विभिन्ने गुणने फलं स्यात्" उदा०। तत्र दृश्यम्।

भिन्नपरिकर्म्मन् न० लीला० उक्ते छेदस्य सङ्कलनव्यवकलनादिरूपाङ्कसंस्काराष्टके परिकर्म्मनृशब्दे दृश्यम्।

भिन्नभिन्नात्मन् पु० भिन्नप्रकारः प्रकारे द्वित्वम् तादृश आत्मा यस्य। चणके (छोला) शब्दच०।

भिन्नयोजनी स्त्री भिन्नं युज्यतेऽनया युज–करणे ल्युट् ङीप्। पाषाणभेदके वृक्षे राजनि०। [मल्लके सुश्रुतः।

भिन्नवर्चस्(स्क) त्रि० भिन्नं वर्चो यस्य वा कप्। द्रवीभूत-

भिन्नविट्का स्त्री० भिन्ना विट् मलं यया। १वल्लाख्यलतायां सुश्रुतः। द्रव०। २द्रवीभूतमलके त्रि०। [अमरः।

भिन्नार्थ त्रि० भिन्नोऽर्थो वाच्यो यस्य कप्। अन्यपदार्थे

भियस् न० भी–बा० असुन्। भये ऋ० १।५२।८। उदा०

भिरिण्टिका स्त्री श्वेतगुञ्जायाम् राजनि०।

भिल भेदने वा चु० उ०पक्षे तु०पर०सक०सेट्। भेलयति-ते भिलति अबीभिलत् त अभेलीत्।

भिल्ल पु० भिल–लक्। म्लेच्छजातिभेदे। (भिल) स च ब्राह्मणकन्यायां तीवराज्जातः। "पुलिन्दमेदभिल्लाश्च" इत्युपक्रमे "एते वै तीवराज्जाताः कन्यायां ब्राह्मणस्य च" पराशरपद्धतिः। [स्त्रियां राजनि०।

भिल्लगवी स्त्री भिल्लानां गौरिव अच् समा० ङीष्। गवयजाति

भिल्लतरु पु० भिल्लप्रियः तदुपजीव्यत्वात् तरुः। लोध्रे राजनि०

भिल्लभूषणा न० भिल्लं भूषयति भूषि–ल्यु। गुञ्जावृक्षे राजनि० तत्फलस्य तेषां भूषकत्वात् तस्य तथात्वम्।

भिल्लोट पु० भिल्लप्रियमटम् पत्रं यस्य। लोध्रवृक्षे सुश्रुतः।

भिल्ली स्त्री भिल–लक् गौ० ङीष्। लोध्रे राजनि०।

भिष रोगप्रतीकारे सौ०पर०सक०सेट्। भेषति अभेषीत्।

भिषक्प्रिया स्त्री ६त०। गुडूच्याम् राजनि०।

भिषग्जित न० ३त०। औषधे त्रि०।

भिषग्भद्रा स्त्री ७त०। भद्रदन्तिकायाम् राजनि०।

भिषग्मातृ स्त्री भिषजां मातेव। वासकवृक्षे राजनि०।

भिषज् चिकित्सायां कण्ड्वा०प०सक०सेट्। भिषज्यति अभिषजी(ज्यी)त्।

भिषज् पु० बिभेत्यस्मात् रोगः "भियः षुक् ह्रस्वश्च" उणा० कर्म्मणि कण्ड्वा० भिषज–क्विप् वा। १चिकित्सके। २विष्णौ पु०। तस्य संसाररोगहारित्वात् "भीषास्माद्वातः पवते" इत्यादिश्रुत्या सर्वेषां भीतिजनकत्वाद्वा तथात्वम्। ततः अपत्ये गर्गा० यञ् भैषज्य वैद्यपुत्रे स्त्रियां ङीप् यलोपः भैषजी। भिषजो भावः अण् "भेकजात्र" पा० निर्द्देशात् षुणः न वृद्धिः। भेषज चिकित्सायाम् न०। ततः स्वार्थे ष्यञ्। भैषज्य न० तत्रार्थे।

भिष्णज् उप० सेवायां कण्ड्वा० प०सक०सेट्। भिष्णज्यति अभिष्णजी(ज्यी)त्।

भिस्सटा स्त्री भिस्सामन्नं टीकते टीक–ड पृषो०। दग्धान्ने अमरः। पृषो०। भिस्सटा भिस्सिटा भिस्सिकाप्यत्र पाठान्तराणि।

भिस्सा स्त्री भिदु–क्विप् सो–क पृषो० दस्य सः। अन्ने अमरः

भी भये जु०पर० अक०अनिट्। बिभेति अभैषीत् बिभयाञ्चकार बिभयाम्बभूव बिभयामास चकार बिभाय। भीरुः भीतः। एतद्योगे भीत्रार्थानां भयहेतुः" पा० भयहेतोरपादानता। व्याघ्रात् भीतः।

भी भये अक० भरणे सक० क्र्यादि० वा प० पर० अनिट् भीनाति भिनाति। अभैषीत्।

भी स्त्री भी–सम्प० क्विप्। भये अमरः।

भीणी स्त्री कुमारानुचरमातृभेदे भा०श० ४७अ०।

भीत न० भी–भावे कर्त्तरि वा क्त। १भये २तद्युते त्रि०। ३मन्त्रभेदे पु० "शिवो वा शक्तिरथ वा भीताख्यः स प्रकीर्त्तितः" तन्त्रसारः

भीति स्त्री भी–क्तिन्। १भये अमरः। २कम्पे च त्रिका०।

भीम त्रि० बिभेत्यस्मात् भी–अपादाने मक्। १भयहेतौ २भयानकरसे अमरः। ३महादेवे ४भीमसेने ५अम्लवेतसे च पु० मेदि०। ६परमेश्वरे पु० तस्य "भीषास्माद्वातः पवते" इत्यादिश्रुतेः सर्वेषां भयहेतुत्वात् तथात्वम्। महादेवस्याष्टमूर्त्ति मध्ये आकाशरूपे मूर्त्तिभेदे

८देवगन्धर्वभेदे भा० आ० ६५ अ० । आङ्गिरसे वह्नि-भेदे भा० व० २१९ अ० । १०दानवभेदे भा० श० २२७ अ० । ११अमावसुवंश्ये नृपभेदे हरिवं० २७ अ० । सात्वतवंश्ये १२नृपभेदे हरिवं० ९५अ० । १३विदर्भाधीशे नृपभेदे दमयन्तीपितरि तत्कथा भा० व०५१अ० । १४अष्टादशाक्षरमन्त्रभेदे “आदौ मध्ये तथा चान्ते चतुरक्षयुतो मनुः । ज्ञातव्यो भीम इत्येष यः स्यादष्टादशाक्षरः” तन्त्रसा० ।

भीमक पु० पार्वत्यारोषजाते गणभेदे हरिवं० १६८अ० ।

भीमजानु पु० यवनभाख्ये नृपभेदे भा० स० ८अ० ।

भीमतिथि स्त्री भीमोपासिता तिथिः शा०त० । भीमैकादश्याम् माघशुक्लैकादश्याम् ।

भीमद्वादशी स्त्री भीमोपासिता द्वादशी १माघशुक्लद्वादश्याम् तत्र भीमसेनकृते २व्रतभेदे च हेमा० व्र० पद्मपु० ।

भीमनाद पु०६व० । १सिंहे शब्दच० । कर्म० । २भयानकशब्दे पु०

भीमपराक्रम त्रि० भीमः पराक्रमोऽस्य । १भयानकपराक्रमे २विष्णौ पु० “भीमो भीमपराक्रमः” विष्णुस० ।

भीमपुर न० ६त० । विदर्भराजस्य नगरे कुण्डिनपुरे भीमनगरादयोऽप्यत्र ।

भीमबल त्रि० ६व० । १भयानकवीर्ये २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० भा० आ० १७ अ० । ३वह्निभेदे पु० भा० व० २१९ अ० ।

भीमयु स्त्री आत्मनो भीमं इच्छति क्यच् वेदे नि० उन् । आत्मनो हमभेच्छौ स्त्रीगव्याम् ऋ० ५।५६।३।

भीमरथ पु० १असुरभेदे गरुड़पु० ८६अ० । २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे भा० आ० ६७ अ० । ३धन्वन्तरिवंश्ये नृपभेदे हरिवं० २९ अ० । ४दशार्हवंश्ये नृपभेदे हरिवं २७ अ० । सत्यभामायां जाते वासुदेवस्य ५पुत्रभेदे हरिवं १६२अ० ।

भीमरथी स्त्री “सप्तसप्ततिमे वर्षे सप्तमे मासि सप्तमी । रात्रिर्भीमरथी नाम नराणामतिदुस्तरा” इत्युक्तायां १रात्रौ । “तामतीत्य नरो योऽसौ दिनानि यानि जीवति । क्रतुभिस्तानि तुल्यानि सुवर्णशतदक्षिणैः । शतिः प्रदक्षिणं विष्णोर्जल्पनं मन्त्रभाषणम् । ध्यानं निद्रा क्षुधा चान्नं भीमरथ्याः फलश्रुतिः” वैद्यके । २नदीभेदे भा०व०८८अ० ।

भीमरिका स्त्री सत्यभामागर्भजातायां श्रीकृष्णस्य कन्यायां हरिवं० १६२ अ० ।

भीमल त्रि०भियोमलः सम्बन्धो यत्र । भयङ्करे यजु०२०।६ ।

भीमविक्रम पु० १धृतराष्ट्रपुत्रभेदे भा०अ० २७ अ० । ६व० । २भयानकविक्रमे त्रि० ।

भीमविक्रान्त पुंस्त्री ६व० । १सिंहे त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । ६व० । २भयानकविक्रमयुते त्रि० ।

भीमवेग त्रि० ६व० । १भयानकवेगयुते २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० भा०अ० ५७ अ० । ३दानवभेदे पु०हरिवं २४ अ० ।

भीमवेगवत् पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे भा० आ० १८६ अ० ।

भीमशर पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे भा० आ० ६७ अ० ।

भीमशासन पु०भीमं शासनमस्य । १यमे शब्दार्थच० भयानकशासनकर्त्तरि २नृपादौ च ।

भीमसेन पु० युधिष्ठिरानुजे १मध्यमपाण्डवे २कर्पूरभेदे च शब्दरत्ना० । ३जनमेजयस्य भ्रातृभेदे भा० आ० ३अ० । ४पौरवप्राचीनजनमेजयस्य पुत्रभेदे भा०आ० ९४ अ० ।

भीमहास पु० इन्द्रतूले (बुड़िरसुता) शब्दरत्ना० ।

भीमा स्त्री १भीमाख्यायाम् दुर्गायाम् २रोचनाख्यगन्धद्रव्ये शब्दरत्ना० ३कशायां शब्दमाला ४नदीभेदे भा०व०२२२अ०

भीमादेवी स्त्री भीमाख्या देवी । दुर्गामूर्त्तिभेदे “पुनश्चाहं यदा भीमं रूपं कृत्वा हिमाचले । रक्षांसि क्षपयिष्यामि मुनीनां त्राणकारणात् । तदा मां मुनयः सर्वे स्तोष्यन्त्यानम्रमूर्त्तयः । भीमादेवीति विख्यातं तन्मे नाम भविष्यति” देवीमा० ।

भीमादि पु० “भीमादयोऽपादाने” पा० अपादाने निपातनसाध्ये शब्दगणे स च गणः पा० ग० उक्तो यथा “भीम भीष्म भयानक वाह चरु प्रस्कन्दन प्रपात समुद्र स्रुव स्रुक् दृष्टि रक्षः शङ्कु सुक मूर्ख खलति” ।

भीमैकादशी स्त्री भीमेनोपास्या एकादशी शाक० त० । माघशुक्लैकादश्याम् । तत्कर्त्तव्यव्रतादिकं मत्स्यपु०६५अ० उक्तम् ।

भीरु त्रि०भी-क्रु । १भयशीले अमरः । २शतावर्य्यां स्त्री धरणिः । ३कण्टकार्य्यां ४शतपादिकायां शब्दर० । ५छायायां ६योषिति ७अजायां स्त्री मेदि० । ८शृगाले पु०शब्दमा० । ९व्याघ्रे राजनि० १०इक्षुभेदे रत्नमा० ।

भीरुक पु० भी-क्रु कन् । १शृगाले २व्याघ्रे ३इक्षुभेदे च । “वातपित्तप्रशमनो मधुरो रसपाकयोः । सुशीतो हृंहणो बल्यः पौण्ड्रको भीरुकस्तथा” भावप्र० । ४भययुक्ते त्रि० ।

भीरुकच्छ पु० देशभेदे मार्कपु० ५७ अ० । [अमरः

भीरुपत्री स्त्री भीरूणि पत्राणि यस्याः ङीप् । शतमूल्याम्

भीरुस्थान न० ६त० अस्वाम्येति मत्वम् । भीरूणां स्थाने ।

भीरुहृदय पु० ६व० । १मृगे त्रिका० २भयशीलहृदये त्रि० ।

भीरू स्त्री भीरु+स्त्रियामूङ् । भयशीलायां नार्य्यां भरतः ।

भीलु(क)(लूक) त्रि०भी-क्रु । भयशीले । क्रु कन् । तत्र भल्लूके पु०

शब्दरत्ना० पृषो० भीलूक तत्रार्थे भल्लूके शब्दमा० ।

भीषक त्रि० भीषयते भी-णिच्-षुक् ण्वुल् । भयकारके हेमच० ।

भीषण पु० भीषयते भी-णिच्-षुक् ल्यु १भयानकरसे २कुन्दुरुके ३हिन्ताले राजनि० ४शल्लक्यां ५महादेवे शब्दरत्ना० ६कपोते च पु० ७गाढे ८दारुणे च त्रि० मेदि० ।

भीषा स्त्री भी-णिच्-षुक् भावे अङ् । १भयप्रदर्शने "लोभं वा भीषया हरन्" मनुः । स्वार्थे णिच् । २भये च "भीषास्माद्वातः पवते" श्रुतिः । तृतीयास्थाने वेदे आच् ।

भीष्म न० भी-णिच्-षुक् अपादाने मक् । १भयानकरसे अमरः । २भयानके त्रि० ३रुद्रे ४राक्षसे पु० हेमच० ५गङ्गागर्भजाते शान्तनुपुत्रभेदे पु० गङ्गाजशब्दे दृश्यम् ।

भीष्मक पु० रुक्मिण्याः पितरि नृपभेदे हरिवं० ८१ अ० ।

भीष्मकेशव पु० काशीस्थे केशवमूर्त्तिभेदे काशी० ३३अ० ।

भीष्मजननी स्त्री ६त० । गङ्गायाम् राजनि० । गङ्गाजशब्दे २४८१ पृ० दृश्यम् ।

भीष्मपञ्चक न० भीष्मेण प्राप्तमुपदिष्टं वा पञ्चकम् । कार्त्तिकशुक्लैकादश्यादिषु १पञ्चसु तिथिषु तत्कर्त्तव्ये २व्रतभेदे च । तन्निरुक्तिर्यथा "भीष्मेणैतद् पुरा प्राप्तं व्रतं पञ्चदिनात्मकम् । सकाशात् वासुदेवस्य तेनोक्तं भीष्मपञ्चकम्" हेमा०ध्रु० नारदपु० । पश्चात् तेन च पाण्डवायोपदिष्टं यथोक्तं तत्रैव "इदं भीष्मेण धर्मस्य भरतश्रवणेन च । तदेवात्र समाख्यातं दुष्करं भीष्मपञ्चकम्" । तत्कालश्च तत्रोक्तो यथा "कार्त्तिकस्य शुभे पक्षे स्नात्वा सम्यग्यतव्रतः । एकादश्यान्तु गृह्णीयात् व्रतं पञ्चदिनात्मकम्" । तत्रैव तद्विधानं दृश्यम् ।

भीष्मरत्न हिमालयोत्तरदेशजातशुक्लवर्णप्रस्तरविशेषे । तस्योत्पत्त्यादि यथा "सूत उवाच । "हिमवदुत्तरे देशे वीर्य्यं पतितं सुरद्विषस्तस्य । सम्प्राप्तमुत्तमानामाकरतां भीष्मरत्नानाम् । शुक्लाः शङ्खाब्जनिभाः श्योनाकसन्निभाः प्रभावन्तः । प्रभवन्ति ततस्तस्मात् वज्रनिभा भीष्मपाषाणाः । हिमाद्रिप्रतिबद्धं शुद्धमपि श्रद्धया विधत्ते यः । भीष्ममणिं ग्रीवादिषु स सम्पदं सर्वदा लभते । गुणयुक्तस्य तस्यैव धारणान्नृपपुङ्गव ! । विषाणि तानि नश्यन्ति सर्वाण्येव महीतले । विषमा न बाधन्ते ये तमरण्यनिवासिनः समीपेऽपि । द्वीपितरक्षुशरभकुञ्जरसिंहव्याघ्रादयो हिंस्राः । तस्योत्कवलित कवलिता भान्ति भयं न चापि समुपस्थितम् । भीष्ममणिर्युक्तः सम्यक् संग्रामाकुलितविनयः । पितृतर्पणे पितॄणां तृप्तिर्बहुवार्षिकी भवति । शाम्यन्त्युग्रतान्यपि सर्पोन्दुजाखुवृश्चिकविषाणि । सलिलाग्निवैरितस्करभयानि भीमानि नश्यन्ति । शैवलवलाहकाभं परुषं पीतप्रभं प्रभाहीनम् । मलिनद्युति विवर्णं दूरात् परिवर्जयेत् प्राज्ञः । मूल्यं प्रकल्पयेदेषां विबुधवरैर्देशकालविज्ञानात् । दूरे भूतानां बहु किञ्चिन्निकटप्रसूतानाम्" गारुडे ७६अ० । भीष्ममणय इत्यप्यत्र ।

भीष्मसू स्त्री भीष्मं सूते सू-क्विप् । गङ्गायाम् अमरः ।

भीष्माष्टमी स्त्री ६त० । भीष्मस्य देहत्यागदिवसे माघस्य शुक्लाष्टम्याम् । अतस्तस्मिन् दिने सर्ववर्णैस्तस्य तर्पणं कार्य्यम् यथोक्तं ति० त० भविष्योत्तरे "शुक्लाष्टम्यान्तु माघस्य दद्याद् भीष्माय यो जलम् । संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति" । अवलम्बिता स्मृतिः "अष्टम्यान्तु सिते पक्षे भीष्माय सतिलोदकम् । अक्षतञ्च विधिवद्दद्युः सर्वे वर्णा द्विजातयः" । सर्वे इत्युपादानात् ब्राह्मणशूद्रयोरप्यधिकारः । द्विजातय इति सम्बोधनम् "ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णो वा यः करोत्यौर्द्धदेहिकम् । तद्वर्णत्वमसौ याति इह लोके परत्र च" इति मरीचिवचनन्तु भीष्मकृत्येतरपरम् । तथा च स्मृतिः । "ब्राह्मणाद्यास्तु ये वर्णा दद्युर्भीष्माय नो जलम् । संवत्सरकृतं तेषां पुण्यं नश्यति सत्तम !" । अवर्णजलदाननिषेधस्तु प्रकरणादपि ब्राह्मणादिविषय इति श्रीदत्तः । "आभिरद्भिरवाप्नोतु पुत्रपौत्रोचितां क्रियाम्" इत्यादिसामर्थ्यं पुत्रपौत्रोचितामित्यभिधानात् पितृकर्मरीत्या तच्च कर्त्तव्यम् । ब्राह्मणः पितृतर्पणानन्तरं चान्यादिकस्तु तत् पूर्वं तर्पयेत् इति संवत्सरप्रदीपादयः । अत्र बीजं वर्णत्यशब्दे दृश्यम्" रघु० ।

भुक्त त्रि० भुज-कर्मणि क्त । १भक्षिते २कृतभोगे च भुक्तं भोग्यं रवेस्त्यजेत्" नील०ता० । भावे-क्त । ३भक्षणे न० ।

भुक्तभोग त्रि० भुक्तः कृतो भोगो येन । कृतभोगे "अन्याल्येनां भुक्तभोगामशोऽन्यः" श्वेता० उ० ।

भुक्तसमुज्झित त्रि० पूर्वं भुक्तं पश्चात् समुज्झितं त्यक्तम् । भोजनोत्तरं त्यक्ते अन्नादौ ।

भुक्ति स्त्री भुज-क्तिन् । १भोजने २रव्यादिग्रहाणां राश्यंशादिषु गमने ३भोगे च "आगमो लिखितं यत्र भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो" इति स्मृतिः । भुक्तिप्रमाणनिर्णयादिकम् आगमशब्दे ६१४ पृ० दृश्यम् । अत्र

कश्चिद्विशेषो वीरमित्रोदयग्रन्थे दर्शितो यथा "नारदः "आगमेन विशुद्धेन भोगो याति प्रमाणताम्। अविशुद्धागमो भोगः प्रामाण्यं नैव गच्छति। आगमस्याविशुद्धत्वं विरोधात् क्रन्दनं भवेत्"। व्यासः "सागमो दीर्घकालश्च विच्छेदोपरवोज्झितः। प्रत्यर्थिसन्निधानश्च परिभोगोऽपि पञ्चधा"। विच्छेदोऽन्तराय उपरव आक्रोशस्ताभ्यामुज्झितो रहितः। यद्वा विच्छेदो व्यवधानमन्तर्हितमभवान् विच्छेदो निरन्तर इति यावत्। अपरवो वर्जनविषयोरवः। मदीयं क्षेत्रादि त्वया किमिति भुज्यते इति प्रतिषेधः अपशब्दस्य वर्जनार्थत्वात् तेनोज्झितः। नारदः "सम्भोगं केवलं यस्तु कीर्त्तयेन्नागमं क्वचित्। भोगच्छलापदेशेन विज्ञेयः स तु तस्करः।। विद्यमानेऽपि लिखिते जीवत्स्वपि हि साक्षिषु। विशेषतः स्थावराणां यन्न भुक्तं न तत् स्थिरम्"। दानविक्रयादेरुपभोगसापेक्षस्यैव स्वत्वोत्पादकत्वात् कियान् भोगलवोऽप्यवश्यं तत्रापेक्ष्यते इत्याशङ्कायामुपपत्तिरुक्ता विज्ञानेश्वराचार्य्यैः। "दानादिः परस्वत्वापादने परकर्त्तृकस्वीकारापेक्षाऽवश्यम्भावनीया। स्वीकारश्च त्रिविधो मानसो वाचिकः कायिकश्च। ममेदमित्यध्यवसायो मानसः। ममेदमित्याद्यभिलापो वाचिकः। उपादानाभिमर्शनादिरूपेणानेकप्रकारकः कायिकः। तत्र मानसं विना स्वत्वासम्भवात् स त्वावश्यक एव। दानविशेषपुरस्कारेण शब्दप्रयोगविशेषनियमहस्तादिदर्शनादिचेष्टाविशेषनियमाच्च वाचिककायिकावप्यावश्यकावित्यवसीयते। तत्र हिरण्यवस्त्रादौ दातृकर्त्तृकजलत्यागादनन्तरमेव प्रतिग्रहीतुरुपादानादिसम्भवात् त्रिविधोऽपि व्यापारः सम्पद्यते। क्षेत्रादौ तु फलोपभोगं विना कायिकस्वीकारासम्भवाद् स्वल्पेनाप्युपभोगेनावश्यम्भवितव्यमन्यथा दानविक्रयादेः सम्पूर्णता न भवत्युत्तरकालीनाङ्गीकाराभावात्। तेन तद्रहितादागमादन्तरादिकस्य आगमो दुर्बलो भवति। एतच्च द्वयोरागमयोः पूर्वापरभावानवगमे तदवगमे तु स्वल्पभोगविकलोऽपि प्राक्तन एवागमो बलवान्। पूर्वेण दानादिना स्वत्वागमे दानाद्यन्तरासम्भवात्। न चैवन्तस्य क्षेत्रादेर्मध्यस्वत्वापत्तिः पूर्वस्वाम्यपगमादुत्तरस्वाम्यानुत्पत्तेश्चेति वाच्यम्। प्रतिश्रुतन्यायेनापेक्षणीयस्वत्वस्य सत्त्वात् पूर्वस्वाम्यसत्त्वेऽपि राज्ञैव प्रतिग्रहीत्रादेः कायिकस्वीकारस्यानिःप्रतिपन्नस्य सम्पादनीयत्वात्"

भुक्तिप्रद पु॰ भुक्तिं भोगं भोजनं वा प्रददाति स्वल्पायासभक्ष्यत्वात्। मुद्गे राजनि॰ लघुपाकत्वात्तस्य तथात्वम्। [भोगे

भुक्तिसुहित त्रि॰ सुहितस्य भुक्तिः मयूर॰परनि॰। सुतृप्त-

भुग्न त्रि॰ भुज-मोटने क्त। रोगादिना कुटिलीकृते।

भुज मोटने तु॰प॰सक॰अनिट्। भुजति अभौक्षीत्। क्त ओदित् भुग्नः।

भुज भक्षणे भोगे च आ॰ पालने पर॰ सक॰ रुधा॰ अनिट्। भुङ्क्तेऽन्नम्। अभौक्षीत्। भूमिं भुनक्ति पालयति। "दिवं मरुत्वानिव भोक्ष्यते महीम्" रघुः। भुक्तः। उपसर्गपूर्वस्तु तत्तदुपसर्गद्योत्ययुक्तभोगादौ। भोगश्च सुखदुःखाद्यनुभवः सुखं दुःखं वा भुङ्क्ते सुखादिकमनुभवतीत्यर्थः।

भुज त्रि॰ भुज+क। १भोगकर्त्तरि २कुटिलीभूते च।

भुज पुंस्त्री॰ भुज्यतेऽनेन भुज-घञर्थे करणे क। १बाहौ २करे मेदि॰। लीलावत्यादौ त्रिकोणचतुष्कोणादिक्षेत्रप्रसिद्धे क्षेत्रांशभेदे "तथायते तद्भुजकोटिघातः" इति लीलावती। क्षेत्रशब्दे दृश्यम्।

भुजकोटर पु॰ भुजस्य कोटर इव। कक्षदेशे (काँक) हेमच॰

भुजग पुंस्त्री॰ भुज-वक्रणे क भुजः कुटिलीभवन् सन् गच्छति गम-ड। १सर्पे अमरः स्त्रियां ङीष्। २अश्लेषानक्षत्रे ज्यो॰त॰। तस्य तद्देवताकत्वात् तथात्वम्। अश्लेषाशब्दे दृश्यम्।

भुजगदारण पु॰ भुजगं दारयति दारि-ल्यु। गरुडे त्रिका॰

भुजगनिसृता स्त्री "भुजगनिसृता नरौमः" वृ॰र॰ उक्ते नवाक्षरपादके छन्दोभेदे। [राजनि॰

भुजगान्तक पु॰ ६त॰। गरुडे। भुजगनाशनादयोऽप्यत्र।

भुजगभोजिन् पु॰भुजगं भुङ्क्ते भुज-णिनि। मयूरे राजनि॰ स्त्रियां ङीप्। [त्रिका॰ भुजगभक्षकादयोऽप्यत्र।

भुजगाशन पु॰ भुजगान् अश्नाति अश-ल्यु। गरुडे

भुजङ्ग पुंस्त्री॰भुजः सन् गच्छति गम-खच् मुम् डिच्च। १सर्पे स्त्रियां ङीष् २जारे च पु॰अमरः। ३अश्लेषानक्षत्रे पु॰ज्यो॰त॰

भुजङ्गघातिनी स्त्री ६त॰। भुजङ्गं तद्विषं हन्ति-हन णिनि ङीप्। सर्पाक्षीलतायाम् राजनि॰।

भुजङ्गजिह्वा स्त्री ६त॰। १सर्पजिह्वायां ६त॰। २तदाकारयुतायां महासमङ्गायाम् राजनि॰।

भुजङ्गदमनी स्त्री भुजङ्गो दम्यतेऽनया दम-करणे ल्युट् गौरा॰ङीष्। नकुलेष्टायाम् नैघण्टु प्र॰

भुजङ्गपर्णिनी भुजङ्गस्तदाकार इव पर्णानि सन्ति यस्याः

इनि ङीप्। नागदमन्यां नैघण्टुप्रकाशिकायाम्।

भुजङ्गपुष्प पु० भुजङ्ग इव पुष्पमस्य। क्षुपभेदे सुश्रुतः।

भुजङ्गप्रयात न० "भुजङ्गप्रयातं भवेद्यैश्चतुर्भिः" छ०र० उक्ते द्वादशाक्षरपादके छन्दोभेदे।

भुजङ्गभुज् पु० भुजङ्गं भुङ्क्ते भुज–क्विप् ६त०। १गरुडे शब्दर०। २मयूरे अमरः।

भुजङ्गभोजिन् पु० भुजङ्गं भुङ्क्ते भुज–णिनि ६त०। राजसर्पे हेमच०। २गरुडे ३मयूरे च।

भुजङ्गम पुंस्त्री० भुजः कुटिलीभवन् सन् गच्छति गम–खच् मुम्। १सर्पे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २सीसके न० राजनि०। ३अश्लेषानक्षत्रे पु०। [ताम्बूल्यां राजनि०।

भुजङ्गलता स्त्री भुजङ्ग इव कुटिला तल्लोकस्या वा लता।

भुजङ्गविजृम्भित न० "वस्वीशाश्वच्छेदोपेतं ममतनयुगनरसलगैर्भुजङ्गविजृम्भितम्" छ०र० उक्ते षड्विंशत्यक्षरपादके १छन्दोभेदे। ६त०। २सर्पचेष्टिते च।

भुजङ्गहन् पु० भुजङ्गं हन्ति हन–क्विप्। गरुडे त्रिका०।

भुजङ्गाक्षी स्त्री भुजङ्गस्येवाक्षि पुष्पं यस्याः षच् समा० ङीष्। रास्नायाम् अमरः। [शब्दमा०

भुजङ्गाख्य पु० भुजङ्गतुल्या आख्या यस्य। नागकेसरे।

भुजङ्गेश पु० ६त०। १वासुकौ २शेषे तदवतारे ३पिङ्गलमुनौ ४पतञ्जलिमुनौ च भुजङ्गमेशादयोऽप्यत्र।

भुजज्या स्त्री सू०सि०उक्तायाम् त्रिकोणक्षेत्रस्य भुजजीवायाम् "ग्रहं संशोध्य मन्दोच्चात् तथा शीघ्राद्विशोध्य च। शेषं केन्द्रपदं तस्माद् भुजज्या कोटिरेव च" सू०सि०। "ग्रहं राश्यादिकं मन्दोच्चात् मागानीतस्वकीयराश्यादिकमन्दोच्चभोगात् संशोध्योनीकृत्य शीघ्रात् मागानीतराश्यादिशीघ्रोच्चात्। चः समुच्चये। ऊनीकृत्य शेषं राश्यादिकं तयोच्चयक्रमेण केन्द्रं मन्दोच्चहीनो ग्रहो मन्दकेन्द्रम्। शीघ्रोच्चहीनो ग्रहः शीघ्रकेन्द्रं भवतीत्यर्थः। तस्मात् केन्द्रात् पदं राशित्रयात्मकं विषमं समं च पदं ज्ञेयम्। त्रिराश्यन्तर्गतं चेत् प्रथमं विषमं पदम्। ततः षड्राश्यन्तर्गतं चेत् न्यूनं केन्द्रं द्वितीयं समं पदम्। ततो नवराश्यन्तर्गतं चेत् षड्गूनं तृतीयं विषमं पदम्। ततो नवोनं चतुर्थं पदं समामित्यर्थः। तस्मात् पदाद् भुजज्या कोटिः कोटिज्या च" रङ्ग०। तदानयनं यथा "गताद् भुजज्या विषमे गम्यात् कोटिः पदे भवेत्। युग्मे तु गम्याद्बाहुज्या कोटिज्या तु गताद्भवेत्" सू०सि०। "विषमे पदे गताद्भुजस्य पदादितो भुक्तं राशिविभागात्मकं प्रागुक्तं तस्मादित्यर्थः। भुजज्या स्यात्। गम्यादूनोनं त्रिभं षड्भात् पादान्ताद्भवेदित्यर्थः। तस्मात् कोटिः कोटिज्या स्यात्। युग्मे समे तुकारात् पदे गम्याद्भुजज्या गतात् कोटिज्या स्यात्। तुकारो विशेषद्योतकः। एकत्रादेवोक्तरीत्या द्वयं साधितम्" रङ्ग०।

भुजफल न० "खेनाहते परिधिना भुजकोटिजीवे भांशै १६० र्हृते च भुजकोटिफलाह्वये स्तः" सि०शि० उक्ते भुजेनानीते फलभेदे

भुजमध्य न० ६त०। भुजान्तरे क्रोडे हला०।

भुजशिखर पु० ६त०। स्कन्धे हेम०।

भुजशिरस् न० ६त०। स्कन्धदेशे अमरः।

भुजाग्र पु० ६त०। करे हला०।

भुजादल पु० भुजाया बाहोर्दल इव। करे हस्ते त्रिका०।

भुजान्तर न० ६त०। भुजयोरन्तरं मध्यम्। क्रोडे अमरः। हस्तक्षेत्रजबाहुकोटिविशेषरूपे गणितागते पदार्थे यथोक्तं सि०शि० "भानोः फलं गुणितमर्कयुतस्य राशेर्दोर्ज्यैन खखनागमही १८०० विभक्तम्। गत्या ग्रहस्य गुणितं द्युनिशा विभक्तं स्वर्णं ग्रहेऽर्कवदिदं तु भुजान्तराख्यम्"।

भुजि पु० भुज–धातुनिर्देशे इक्। १भुजधातौ भुज–इन् किच्च। २वह्नौ उज्ज्वला० तस्य सर्वभक्षकत्वात् तथात्वम्।

भुजिङ्ग पु० देशभेदे भा० भी० ६अ०।

भुजिष्य पु० भुज–किष्यन्। १दासे २रोगे ३स्वतन्त्रे ४हस्तसूत्रे च। ५दास्यां ६वेश्यायाञ्च स्त्री मेदि०।

भुज्यु पु० भुज–युच् न अनादेशः। १भाजने उज्ज्वल०। २भोजने उणा०। ३अग्नौ संक्षिप्त० ४यज्ञे यजु० १८।४२ वेददी० "यज्ञो हि सर्वाणि भूतानि पालयतीति" श्रुतेः सर्वलोकपालकत्वात्तस्य तथात्वम्।

भुड भरणे करणे च भ्वा० आ० सक० सेट् इदित्। भुण्डते अभुण्डिष्ट बुभुण्डे कर्मणि भुण्ड्यते।

भुरिक पु० गोलावयवभेदे तस्यापत्यम् ततः इञ्। भौरिकि तदपत्ये पुंस्त्री० स्त्रियां ष्यङ्। भौरिक्या तद्गोत्रावयवास्त्रियाम् सि० कौ०।

भुमन्यु पु० १पौरवे भरतपुत्रे नृपभेदे भा० आ० ९४अ०। २तद्वंश्ये प्राचीनधृतराष्ट्रपुत्रभेदे भा० आ० ९४अ०।

भुरज भाष्ये भ्वा० आ० सक० सेट्। भुरजते "भुरजन्त पक्वाः" ऋ० ४।४२।५। अयं धातुः धातुपाठादौ न दृश्यते।

भुरण धारणपोषणयोः कण्ड्वा० यक् आ० सक० सेट्। भुरण्यति अभुरण्यी(यी)त् अयं गतौ निघण्टुः।

भुरण्यु न० भृ-भृतौ कन्यु । १भरणे यजु० १८।५२ १२।४२ वेददीपे काण्डु०भुरण-उन् इत्युक्तम् । २चिप्रे निघण्टुः ३तद्वति त्रि० ।

भुरिज् स्त्री "भ्रज उच्च" उणा० भ्र-इजि किच्च धातोरुकारादेशः । वसुन्धरायाम् उज्ज्वल० । २बाह्वोः द्वि०व० निघण्टुः । [व० १७ अ० ।

भुरुण्ड पु० १प्रवरर्षिभेदे प्रवराध्यायः भारुण्डशब्दे भा०

भुर्व अदने भ्वा०सक०सेट् । भूर्वति अभूर्वीत् "भुर्वतिरत्तिकर्मा" इति यास्कोक्तेः अयं तदर्थे धातुर्बोध्यः ।

भुर्वणि पु० भुर्व-अनि न दीर्घः । १कर्त्तरि । ऋ० १।५६।१।

भुव पु० भवन्तीति भू-क । अग्नौ यजु० १२।५४ । वेददी० २भुवोलोके च "तदिदं भूर्भुवादिकम्" शब्द०सि० ।

भुवद्वत् पु० भू-शतृ गणव्यत्यासे तुदा० । भुवन् धारयन् अस्त्यस्य मतुप् मस्य वः तान्तत्वेऽपि "भुवद्वद्भ्यो धारयद्भ्यः पदसंज्ञा वक्तव्या" वार्ति० उक्तेः पदत्वम् । धारकवति आदित्ये छा०उ० ४।२।५

भुवन न०भवत्यत्र भू-आधारादौ क्युन् । १जगति २जने ३आकाशे ४चतुर्दशसंख्यायाम् । ५जले च मेदि० । भुवनानि च चतुर्दश यथा "चतुर्दशविधं ह्येतद्भूतवृन्दं प्रकीर्त्तितम् । भूर्भुवःस्वर्महश्चैव जनश्च तप एव च । सत्यलोकश्च सप्तैते लोकास्तु परिकीर्त्तिताः" "अतलं सुतलञ्चैव वितलञ्च गभस्तिमत् । महातलं रसातलं पातालं सप्तमं स्मृतम् । कृष्णभौमं शिलाभौमं पातालं नीलमृत्तिकम् । रक्तपीतश्वेतकृष्णभौमानि च भवन्त्यपि । पातालानाञ्च सप्तानां लोकानाञ्च यदन्तरम् । शुषिरं तानि कथ्यन्ते भुवनानि चतुर्दश" वह्निपु० ।

भुवनकोष पु० भुवनस्य कोष इव । १भूगोले २ज्योतिषग्रन्थभेदे च । पुराणसर्वस्वे विष्णुपु० तद्वर्णनं यथा "रविचन्द्रमसोर्यावन्मयूखैरवभास्यते । ससमुद्रसरिच्छैला तावती पृथिवी स्मृता । यावत्प्रमाणा पृथिवी विस्तारपरिमण्डला । नभस्तावत्प्रमाणं वै विस्तारपरिमण्डलम् । भूमेर्योजनलक्षे तु सौरं मैत्रेय ! मण्डलम् । लक्षे दिवाकरस्यापि मण्डलं शशिनः स्थितम् । पूर्णे शतसहस्रे तु योजनानां निशाकरात् । नक्षत्रमण्डलं कृत्स्नमुपरिष्टात् प्रकाशते । द्विलक्षे चोत्तरे ब्रह्मन् ! बुधो नक्षत्रमण्डलात् । तावत्प्रमाणभागे तु बुधस्याप्युशना स्थितः । अङ्गारकोऽपि शुक्रस्य तत्प्रमाणे व्यवस्थितः । लक्षद्वयेन भौमस्य स्थितो देवपुरोहितः । सौरिर्वृहस्पतेश्चोर्द्ध्वं द्विलक्षे समवस्थितः । सप्तर्षिमण्डलं तस्माल्लक्षमेकं द्विजोत्तम ! । ऋषिभ्यस्तु सहस्राणां शतादूर्द्ध्वं व्यवस्थितः । मेधीभूतः समस्तस्य ज्योतिश्चक्रस्य वै ध्रुवः । त्रैलोक्यमेतत् कथितमुत्सेधेन महामुने ! । इज्याफलस्य भूरेषा इज्या चात्र प्रतिष्ठिता । ध्रुवादूर्द्ध्वं महर्लोको यत्र ते कल्पवासिनः । एका योजनकोटी तु महर्लोको विधीयते । द्वे कोट्यौ तु जनो लोको यत्र ते ब्रह्मणः सुताः । सनन्दनाद्याः कथिता मैत्रेयामलचेतसः । चतुर्गुणोत्तरे चोर्द्ध्वं जनलोकात्तपः स्मृतः । वैराजा यत्र ते देवाः स्थिता दाहविवर्जिताः । षड्गुणेन तपोलोकात् सत्यलोको विराजते । अपुनर्मारकायत्र ब्रह्मलोको हि स स्मृतः । पादगम्यन्तु यत् किञ्चिद्वस्त्वस्ति पृथिवीमयम् । स भूर्लोकः समाख्यातो विस्तारोऽस्य मयोदितः । भूमिसूर्य्यान्तरं यच्च सिद्धादिमुनिसेवितम् । भुवर्लोकस्तु सोऽप्युक्तो द्वितीयो मुनिसत्तम ! । ध्रुवसूर्य्यान्तरं यत् तु नियुतानि चतुर्दश । स्वर्लोकः सोऽपि कथितो लोकसंस्थानचिन्तकैः । त्रैलोक्यमेतत् कृतकं मैत्रेय ! परिपठ्यते । जनस्तपस्तथा सत्यमिति चाकृतकं त्रयम् । कृतकाकृतकोर्मध्ये महर्लोक इति स्मृतिः । शून्यो भवति कल्पान्ते योऽत्यन्तं न विनश्यति । एते सप्त मया लोका मैत्रेय ! कथितास्तव । पातालानि च सप्तैव ब्रह्माण्डस्यैव विस्तरः । एतदण्डकटाहेन तिर्य्यक् चोर्द्ध्वमधस्तथा । कपित्थस्य यथा वीजं सर्वतो वै समावृतम् । दशोत्तरेण पयसा मैत्रेयाण्डञ्च तद्वृतम् । सर्वोऽम्बुपरिवारोऽसौ वह्निना वेष्टितो वहिः । वह्निश्च वायुना, वायुर्मैत्रेय ! नभसावृतः । भूतादिना नभः सोऽपि महता परिवारितः । दशोत्तराण्यशेषाणि मैत्रेयैतानि सप्त वै । महान्तञ्च समावृत्य प्रधानं समवस्थितम् । अनन्तस्य न तस्यान्तः संख्यानं वापि विद्यते" । भाग० ५।१६।१८ अ० विस्तरो दृश्यः ।

भुवनेश्वरी स्त्री ६त० । महाविद्यामध्ये देवीमूर्त्तिभेदे तन्मन्त्रध्यानादिकं तन्त्रसा० दृश्यम् ।

भुवन्ति पु० भुवं तनोति तन बा० डि खिच्च मुम् । रुद्रभेदे यजु० १६।१८ । [२वह्नौ ३चन्द्रे च मेदि० ।

भुवन्यु पु० भू-कन्युच् । १स्वामिनि २सूर्य्ये च उज्ज्वल० ।

भुवपति पु० ६त० । भुवोलोकपतौ यजु० २।२ । भुवमन्त्राणां दर्शोऽयमत्र ।

भुवर् अव्य० भू-अर-किच्च । आकाशात्मके १द्वितीये लोके भुवनकोषशब्दे विष्णुपु०वाक्यं दृश्यम् । २व्याहृतिभेदे च

भुवर्लोक पु० कर्म० । द्वितीये लोके ।

भुवस् अव्य० भू-असुन् किच्च । १आकाशात्मके द्वितीये लोके २व्याहृतिभेदे भुवः स्वाहा ।

भुवस्पति पु० कर्म०। भुवो लोकस्वामिनि अथर्व० १० ५

भुविष्ठ त्रि०भुवि तिष्ठति स्था-क अलुक्स० षत्वम् । भूमिस्थिते भाग० १।५।१७ ।

भुविस् पु० भू-इसिन् किच्च । समुद्रे उज्ज्वल० ।

भुशुण्डी स्त्री पाषाणक्षेपणार्थे चर्ममययन्त्ररूपे अस्त्रभेदे "भुशुण्डुद्यतबाहवः" भा० आ० २२७ अ० नीलकण्ठः

भू प्राप्तौ चु० आ० सक० सेट् । भावयते अबीभवत ।

भू प्राप्तौ भ्वा०उ०सक०सेट् । भवति-ते अभूत् अभविष्ट ।

भू शुद्धौ अक० चिन्तने मिश्रणे च सक० चुरा० उभ० सेट् । भावयति-ते अबीभवत्-त ।

भू सत्तायां भ्वा०पर०अक०सेट्। भवति अभूत् बभूव । "भवतं दुरितक्षयं यथोक्तैः क्रतुभिर्भावयते च नागलोकम्। भवति त्रिदशैश्च पूजितो यस्तु षवद्भावयति द्विषश्च सर्वान्" कविर०

अधि-आधिक्येन भवने ऐश्वर्ये ।

अनु-अनुभवे ज्ञानभेदे सक० अनुभवशब्दे दृश्यम् ।

अन्तर्+तिरोभावे अक० ।

अभि+तिरस्कारे सक० । अभिभवति शत्रून् ।

आविस्+प्रादुस्+प्रथमप्रकाशे ।

उद्-उत्पत्तौ अक० ।

तिरस् अन्तर्धाने स्थितस्य वस्तुनः कारणात्मनाऽवस्थाने अक०

परा+असहने पराभवः ।

परि+तिरस्कारे परिभवति अतिक्रम्य भवने ।

प्रति+तुल्यरूपभवने अक० प्रतिभूः ।

वि+व्याप्तौ विभुः । [वोपदेवः

वि+अति-परस्परभवने आत्म० सक० व्यतिभवतेऽर्कमिन्दुः ।

सम्+योग्यत्वे अक० । सम्भावयति सम्+भू-णिच् सम्भावना-रूपज्ञानविषयत्वे सम्भाव्यते ।

भू स्त्री भू-आधारे कर्त्तरि अपादाने वा यथायथम् क्विप् । १भूमौ अमरः २स्थानमात्रे मेदि० ३यज्ञाग्नौ पु० जटा० ४उत्पद्यमाने त्रि० ५परमेश्वरे पु० "अनिर्विण्णः स्थविष्ठो भूः" विष्णुस० ।

भूक न० भू-कक् । १छिद्रे २काले मेदि० ।

भूकदम्ब पु० भुवि कदम्ब इव । (कोकसिमा) १अलम्बुषवृक्षे रत्नमा० २गोरक्षतण्डुलां स्त्री नैघण्टुप्र०। संज्ञायां कन् । भूकदम्बक । यवान्यां राजनि० । [राजनि०

भूकन्द पु० भुवः कन्द इव । (सुलकाड़ि) महाश्रावणिकाख्ये

भूकम्प पु० ६त० । लोकानामनिष्टादिसूचके अद्भुतरूपे पृथिव्याः स्वयंचलने । तस्य शुभाशुभसूचकता अद्भुतसागरे उक्ता यथा "मेषे वृश्चिकभे गजः प्रचलति व्याघ्रादिभिः कथ्यते चापे मीनकुलीरभे च वृषभे सत्यं चलेत् कच्छपः । यूके कुम्भधरे खगेन्द्रमिथुने कन्यामृगे पन्नगस्त्वेषामेकतमो यदि प्रचलति क्षौणी तदा कम्पते । कच्छपे मरणं ज्ञेयं मरणञ्चापि पन्नगे । सर्वत्र सुखदश्चैव पृथिव्यां चलिते गजे । प्रथितनरेश्वर मरणं व्यसनान्याग्नेयमारुतयोः । क्षुद्भयमतिवृष्टि-भिरुपपीड्यन्ते जनाश्चापि । त्रिचतुर्थपञ्चदिने मासि पक्षे त्रिपक्षके । भवति यदा भूकम्पः प्रधानन्पनाशनं कुरुते" । स च भूमिजोत्पातविशेषः यथा "चर-स्थिरभवं भौमं भूकम्पनपि भूमिजम् । जलाशयानां वैकृत्यं भौमन्तदपि कीर्त्तयेत् । भौमं चाल्पं फलं ज्ञेयं चिरेण परिपच्यते" ज्यो०त० ।

भूकर्बुदारक पु० भूशेलौ राजनि० ।

भूकल पुंस्त्री० दुर्विनीताश्वे राजनि० ।

भूकश्यप पु० भूमिजातः कश्यपस्तदवतार । वसुदेवे त्रिका० कश्यपस्य वसुदेवरूपेणावतारकथा च हरिवं० ५६ अ० । "तदस्य कश्यपस्यांशस्तेजसा कश्यपोपमः । वसुदेव इति ख्यातो गोषु तिष्ठति भूतले" ।

भूकाक पु० भुवि ख्यातः काकः । १क्षुद्रकाके २क्रौञ्चे ३नीलकपोते च राजनि० ।

भूकुम्भी स्त्री भुवि कुम्भीव । भूमिपाटल्यां राजनि० ।

भूकुष्माण्डी स्त्री भुवि कुष्माण्डीव । वदर्याम् राजनि०

भूकेश पु० भुवः पृथिव्याः केश इव । १वटे २शैवले च मेदि० ३राक्षस्यां स्त्री शब्दरत्ना० ङीप् ।

भूक्षित् पु० भुवं क्षिणोति क्षिद्-क्विप् । शूकरे त्रिका० ।

भूखर्जूरी स्त्री भुवि लग्ना खर्जूरी शाक०त०। क्षुद्रखर्जूर्याम् राजनि० । भूमिखर्जूर्यादयोऽप्यत्र ।

भूगर न०१विषे राजनि० २भवभूतिकवौ पु० त्रिका०। [विष्णुस०

भूगर्भ पु०भूर्गर्भेऽस्य । विष्णौ पु० "हिरण्यगर्भो भूगर्भः"

भूगृह न० भूमध्यस्थं गृहम् । १भूमध्यस्थे गृहे धरणी-सदनादयोऽप्यत्र । २तन्त्रोक्ते यन्त्रबहिःस्थे रेखात्म-यविशेषात्मके पदार्थे "धरणीसदनत्रयम्" शीतन्त्रोद्धारः ।

भूगोल पु० भुवो गोल इव। गोलाकारे भूखण्डे "मध्ये समन्तादण्डस्य भूगोलो व्योम्नि तिष्ठति। बिभ्राणः परमां शक्तिं ब्रह्मणो धारणात्मिकाम्" सू० सि०।

तत्स्थानभेदसंस्थानादिकं च सि० शि० उक्तं यथा "भूमेः पिण्डः शशाङ्कज्ञकविरविकुजेज्यार्किनक्षत्रकक्षा-वृत्तैर्वृत्तो वृतः सन् मृदनिलसलिलव्योमतेजोमयोऽयम्। नान्याधारः स्वशक्त्यैव वियति नियतं तिष्ठतीहास्य पृष्ठे निष्ठं विश्वं च शश्वत् सदनुजमनुजादित्यदैत्यं समन्तात्। सर्वतः पर्वतारामग्रामचैत्यचयैश्चितः। कदम्बकुसुमग्रन्थिः केसरप्रसरैरिव। मूर्त्तो धर्त्ता चेद्धरित्र्यास्ततोऽन्यस्तस्याप्यन्योऽस्यैवमत्रानवस्था। अन्त्ये कल्प्या चेत् स्वशक्तिः किमाद्ये किं नो भूमेः साष्टमूर्त्तेश्च मूर्त्तिः?। यथोष्णताऽर्कानलयोश्च, शीतता विधौ, द्रुतिः के, कठिनत्वमश्मनि। मरुच्चलो भूरचला स्वभावतो यतो विचित्रा बत वस्तुशक्तयः। आकृष्टिशक्तिश्च मही तया यत् खस्थं गुरु स्वाभिमुखं स्वशक्त्या। आकृष्यते तत् पततीव भाति समे समन्तात् क्व पतत्वियं खे। अपश्चरस्य भ्रमणावलोकादाधारशून्या कुरिति प्रतीतिः। खस्थं न दृष्टं च गुरु क्षमातः खेऽधः प्रयातीति वदन्ति बौद्धाः। द्वौ द्वौ रवीन्दू भगणौ च तद्वदेकान्तरौ तावुदयं व्रजेताम्। यदब्रुवन्नेवमनम्बराद्या ब्रवीम्यतस्तान् प्रति युक्तयुक्तिम्। भूः खेऽधः खलु यातीति बुद्धिर्बौद्ध मुधा कथम्। यातायातं तु दृष्ट्वापि खे यत् क्षिप्तं गुरु क्षितिम्। किं गण्यं तव वैगुण्यं द्वैगुण्यं यद् वृथा कथा। भार्केन्दूनां विलोक्याङ्क्ष्ण ध्रुवमत्स्यपरिभ्रमम्। यदि समा मुकुरोदरसन्निभा भगवती धरणी तरणिः क्षितेः। उपरि दूरगतोऽपि परिभ्रमन् किमु नरैरमरैरिव नेक्ष्यते। यदि निशाजनकः कनकाचलः किमु तदन्तरगः स न दृश्यते। उदगयं ननु मेरुरथांशुमान् कथमुदेति च दक्षिणभागके। समो यतः स्यात् परिधेः शतांशः पृथ्वी च पृथ्वी, नितरां तनीयान्। नरश्च, तत्पृष्ठगतस्य कृत्स्ना समेव तस्य प्रतिभात्यतः सा। पुरान्तरं चेदिदमुत्तरं स्यात् तदक्षविश्लेषलवैस्तदा किम्। चक्रांशकैरित्यनुपातयुक्त्या युक्तं निरुक्तं परिधेः प्रमाणम्। निरक्षदेशात् क्षितिषोडशांशे भवेदवन्ती गणितेन यस्मात्। तदन्तरं षोडशसंगुणं स्याद् भूमानमस्माद् बहु किं तदुक्तम्। लङ्कोन्नतिग्रहयुतिग्रहणोदयास्ता-यादिकं परिधिना घटतेऽमुना हि। नान्येन तेन जगुरुक्तमहीप्रमाणप्रामाण्यमन्वययुजा व्यतिरेकतोऽपि। लङ्का कुमध्ये यमकोटिरस्याः प्राक्, पश्चिमे रोमकपत्तनं च। अधस्ततः सिद्धपुरं सुमेरुः सौम्येऽथ याम्ये बडवानलश्च। कुवृत्तपादान्तरितानि तानि स्थानानि षड् गोलविदो वदन्ति। वसन्ति मेरौ सुरसिद्धसङ्घा और्वे च सर्वे नरकाः सदैत्याः। यो यत्र तिष्ठत्यवनीं तलस्थामात्मानमस्या उपरिस्थितं च। स मन्यतेऽतः कुचतुर्थसंस्था मिथश्च ते तिर्य्यगिवामनन्ति। अधःशिरस्काः कुदलान्तरस्थाश्छायामनुष्या इव नीरतीरे। अनाकुलास्तिर्य्यगधःस्थिताश्च तिष्ठन्ति ते तत्र वयं यथात्र। भूमेरर्धं क्षारसिन्धोरुदक्स्थं जम्बूद्वीपं प्राहुराचार्य्यवर्याः। अर्धेऽन्यस्मिन् द्वीपषट्कस्य याम्ये क्षारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेशः। लवणजलधिरादौ दुग्धसिन्धुश्च तस्मादमृतममृतरश्मिः श्रीश्च यस्माद्बभूव। महितचरणपद्मः पद्मजन्मादिदेवैर्वसति सकलवासो वासुदेवश्च यत्र। दध्नो घृतस्येक्षुरसस्य तस्मान्मद्यस्य च स्वादुजलस्य चान्त्यः। स्वादूदकान्तर्बडवानलोऽसौ पातालोकाः पृथिवीपुटानि। अत्युत्फणामणिगणांशुकृतप्रकाशा एतेषु असुरगणाः फणिनो वसन्ति। दिव्यानि दिव्यरमणीरमणीयदेहैः सिद्धाश्च तत्र च लसत्कनकावभासैः। शाकं ततः शाल्मलमत्र कौशं क्रौञ्चं च गोमेदकपुष्करे च। द्वयोर्द्वयोरन्तरमेकमेकं समुद्रयोर्द्वीपमुदाहरन्ति। लङ्कादेशाद्धिमगिरिरुदग्घेमकूटोऽथ तस्मात् तस्माच्चान्यो निषध इति ते सिन्धुपर्य्यन्तदैर्घ्याः। एवं सिद्धादुदगपि पुराच्छृङ्गवच्छुक्लनीला वर्षाण्येषां जगुरिह बुधा अन्तरे द्रोणिदेशान्। भारतवर्षमिदं ह्युदगस्मात् किन्नरवर्षमतो हरिवर्षम्। सिद्धपुराच्च तथा कुरु तस्मात् विद्धि हिरण्मयरम्यकवर्षे। माल्यवांश्च यमकोटिपत्तनाद्रोमकाच्च किल गन्धमादनः। नीलशैलनिषधावधी च तावन्तरालमनयोरिलावृतम्। माल्यवज्जलधिमध्यवर्त्ति यत् तत्तु भद्रतुरगं जगुर्बुधाः। गन्धशैलजलराशिमध्यगं केतुमालकमिलाकलाविदः। निषधनीलसुगन्धसुमाल्यकैरलमिलावृतमावृतमाबभौ। अमरकेलिकुलायसमाकुलं रुचिरकाञ्चनचित्रमहीतलम्। इह हि मेरुगिरिः किल मध्यगः कनकरत्नमयस्त्रिदशालयः। द्रुहिणजन्मकुपङ्कजकर्णिकेति च पुराणविदोऽसमवर्णयन्। विष्कम्भशैलाः खलु मन्दरोऽस्य

सुगन्धशैलो विपुलः सुपार्श्वः। तेषु क्रमात् सन्ति च केतुवृक्षाः कदम्बजम्बूवटपिप्पलाख्याः। जम्बूफलामलगलद्रसतः प्रवृत्ता जम्बूनदी रसयुता स्वदभूत् सुवर्णम्। जाम्बूनदं हि तदतः सुरसिद्धसङ्घाः शश्वत् पिबन्त्यमृतपानपराङ्मुखास्तम्। वनं तथा चैत्ररथं विचित्रं तेष्वपरौनन्दननन्दनं च। धृत्याह्वयं यद्धृतिकृत् सुराणां भ्राजिष्णु वैभ्राजमिति प्रसिद्धम्। सरांस्यथैतेष्वरुणं च मानसं महाह्रदं श्वेतजलं यथाक्रमम्। सरःसु रामारमणप्रमालसाः सुरा रमन्ते जलकेलिलालसाः। सद्रत्नकाञ्चनमयं शिखरत्रयं च मेरौ मुरारिकपुरारिपुराणि तेषु। तेषामधः शतमखज्वलनान्तकानां रक्षोऽम्बुपानिलशशीशपुराणि चाष्टौ। विष्णुपदी विष्णुपदात् पतिता मेरौ चतुर्धाऽस्मात्। विष्कम्भाचलमस्तकसरःसङ्गता गता वियता। सीताख्या भद्राश्वं, सालकनन्दा च भारतं वर्षम्। वङ्क्षुश्च केतुमालं, भद्राख्या चोत्तरान् कुरून् याता। याऽऽकर्णिताभिलषिता दृष्टा स्पृष्टावगाहिता पीता। नुता स्तुता स्मृता वा पुनाति बहुधा पापिनः पुरुषान्। यां चलितो दलिताखिलबन्धो गच्छति खलु गति तत् पितृसङ्घः। प्राप्ततटे विजितान्तकदूतो याति नरो निरयात् सुरलोकम्। ऐन्द्रं कशेरुशकलं किल ताम्रपर्णमन्यद्गभस्तिमदतश्च कुमारिकाख्यम्। नागं च सौम्यमिह वारुणमन्त्यखण्डं गान्धर्वसंज्ञमिति भारतवर्षमध्ये। वर्णव्यवस्थितिरिहैव कुमारिकाख्ये शेषेषु चान्त्यजजना निवसन्ति सर्वे। माहेन्द्रशुक्तिमलयर्क्षकपारियात्राः सह्यः सविन्ध्य इह सप्त कुलाचलाख्याः। भूलोकाख्यो दक्षिणे व्यक्षदेशात् तस्मात् सौम्योऽयं भुवः, स्वश्च मेरुः। लभ्यः पुण्यैः खे महः स्याज्जनोऽतोऽनल्पानल्पैः स्वैस्तपः सत्यमन्त्यः। लङ्कापुरेऽर्कस्य यदोदयः स्यात् तदा दिनार्धं यमकोटिपुर्याम्। अधस्तदा सिद्धपुरेऽस्तकालः स्याद्रोमके रात्रिदलं तदैव। यत्रोदितोऽर्कः किल तत्र पूर्वा, तत्रापरा यत्र गतः प्रतिष्ठाम्। तन्मत्स्यतोऽन्ये च ततोऽखिलानामुदक्स्थितो मेरुरिति प्रसिद्धम्। यथोज्जयिन्याः कुचतुर्थभागे प्राच्यां दिशि स्याद्यमकोटिरेव। ततश्च पश्चान्न भवेदवन्ती लङ्कैव तस्याः ककुभि प्रतीच्याम्। तथैव सर्वत्र यतो हि यत् स्यात् प्राच्यां ततस्तन्न भवेत् प्रतीच्याम्। निरक्षदेशादितरत्र तस्मात् प्राचीप्रतीच्यौ च विचित्रसंस्थे।

निरक्षदेशे क्षितिमण्डलोपगौ ध्रुवौ नरः पश्यति दक्षिणोत्तरौ। तदाश्रितं खे जलयन्त्रवत् तथा भ्रमद्भचक्रं निजमस्तकोपरि। उदग्दिशं याति यथा यथा नरस्तथा तथा स्यान्नतमृक्षमण्डलम्। उदग्ध्रुवं पश्यति चोन्नतं क्षितेस्तदन्तरे योजनजाः पलांशकाः। योजनसंख्याभांशैर्गुणिता स्वपरिधिहृता भवन्त्यंशाः। भूमौ कक्षायां वांशेभ्यो योजनानि च व्यस्तम्। सौम्यं ध्रुवं मेरुगताः खमध्ये याम्यं च दैत्या निजमस्तकोर्ध्वे। सव्यापसव्यं भ्रमदृक्षचक्रं विलोकयन्ति क्षितिजप्रसक्तम्। प्रोक्तो योजनसंख्यया कुपरिधिः सप्ताङ्गनन्दाब्धय४९६७ स्तद्व्यासः कुभुजङ्गसायकभुवः१५८१ सिद्धांशकेनाधिकः१-२४ पृष्ठं क्षेत्रफलं तथा युगगुणत्रिंशच्छराष्टाद्रयो ७८५३० ३४ भूमेः कन्दुकजालवत् कुपरिधिव्यासाहतेः प्रस्फुटम्। दृष्टं कन्दुकपृष्ठजालवदिदं गोले फलं कल्पितं लक्षेनाप्य शतांशकोऽपि न भवेद्यस्मात् फलं वास्तवम्। तत् प्रत्यक्षविरुद्धमुद्धतमिदं नैवास्तु वा हास्तु वा हे प्रौढा! गणका विचारयत तन्मध्यस्थबुद्ध्या स्वयम्। यत् परिध्यर्धविष्कम्भहतं कृतं किलांशुकम्। तेनार्धव्याहृते गोलः किञ्चिदङ्गेऽवशिष्यते। गोलक्षेत्रफलात् तस्मादल्पक्षेत्रफलं यतः। सार्धद्विगुणितावञ्च तावदेवापरे द्वये। एवं षड्गुणयात् क्षेत्रफलात् पृष्ठफलं खलु। नाधिकं जायते तेन परिधिघ्नं कृतं हतम्। हतव्यासफलं यस्मात् परिधिघ्नं न युक्तिमत्। दृष्टत्वाद् गणितज्ञस्य दृष्टं भूपृष्ठजं फलम्। गोलस्य परिधिः कल्प्यो वेदघ्नव्यासितैर्मितः। सूक्ष्मवृत्तरेखाभिर्यद्वदामलके स्थिताः। इयन्ति वप्रकाण्डवत् प्रागुक्तपरिधेर्मितान्। ऊर्ध्वाधःक्षतरेखाभिर्गोले यमान् प्रकल्पयेत्। तत्रैकवप्रकक्षेत्रफलं खण्डैः प्रसाध्यते। सर्वेष्वैक्यं त्रिभज्यार्धहीनं त्रिज्यार्धभाजितम्। एवं वप्रफलं तत् स्याद् गोलव्याससमं यतः। परिधिव्याससघातोऽतो गोलपृष्ठफलं स्मृतम्। इत्यत्र ते परिधिगुणित व्यासपादः फलं तत् क्षुण्णं वेदैरुपरि परितः कन्दुकस्येव जालम्। गोलस्यैवं तदपि च फलं पृष्ठजं व्यासनिघ्नम् षड्भिर्भक्तं भवति नियतं गोलगर्भे घनाख्यम्"। पुराणसर्वस्वे विष्णुपु० वाक्योक्तं यथा

"जम्बूप्लक्षाह्वयौ द्वीपौ शाल्मलिश्चापरो द्विज!। कुशः क्रौञ्चस्तथा शाकः पुष्करश्चैव सप्तमः। एते द्वीपाः समुद्रैस्तु सप्त सप्तभिरावृताः। लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधि-

दुग्धजलैः समः । जम्बूद्वीपः समस्तानामेतेषां मध्यमे स्थितः । तस्यापि मेरुर्मैत्रेय ! मध्ये कनकपर्वतः । चतुरशीतिसाहस्रो योजनैरस्य चोच्छ्रयः । प्रविष्टः षोड़शाधस्तात् द्वात्रिंशन्मूर्ध्नि विस्तृतः । मूले षोड़शसाहस्रो विस्तारस्तस्य भूभृतः । भूपद्मस्यास्य शैलोऽसौ कर्णिकासंस्थितिः स्थितः । हिमवान् हेमकूटश्च निषधश्चास्य दक्षिणे । नीलः श्वेतश्च शृङ्गी च उत्तरे वर्षपर्वताः । लक्षप्रमाणौ द्वौ मध्यौ दशहीनास्तथा परे । सहस्रद्वितयोच्छ्रायास्तावद्विस्तारिणश्च ते । भारतं प्रथमं वर्षं ततः किंपुरुषं स्मृतम् । हरिवर्षं तथैवान्यं मेरोर्दक्षिणतो द्विज । रम्यकञ्चोत्तरं वर्षं तथैवानु हिरण्मयम् । उत्तराः कुरवश्चैव यथा वै भारतं तथा । नवसाहस्रमेकैकमेतेषां द्विजसत्तम ! । इलावृतञ्च तन्मध्ये सौवर्णो मेरुरुच्छ्रितः । मेरोश्चतुर्दिशं तत्र नवसाहस्रविस्तृतम् । इलावृतं महाभाग ! चत्वारश्चात्र पर्वताः । विष्कम्भा रचिता मेरोर्योजनायुतमुच्छ्रिताः । पूर्वेण मन्दरो नाम दक्षिणे गन्धमादनः । विपुलः पश्चिमे भागे सुपार्श्वश्चोत्तरे स्मृतः । कदम्बस्तेषु जम्बूश्च पिप्पलो वट एव च । एकादशशतायामाः पादपा गिरिकेतवः । जम्बूद्वीपस्य सा जम्बूर्नामहेतुर्महामुने ! । महागजप्रमाणानि जम्ब्वास्तस्याः फलानि वै । पतन्ति भूभृतः पृष्ठे शीर्यमाणानि सर्वतः । रसेन तेषां प्रख्याता तत्र जम्बूनदीति वै । सरित् प्रवर्त्तते सा च पीयते तन्निवासिभिः । न स्वेदो न च दौर्गन्ध्यं न जरा नेन्द्रियक्षयः । तत्पानस्वस्थमनसां जनानां तत्र जायते । तीरमृत्तत्र संप्राप्य सुखवायुविशोषिता । जाम्बूनदाख्यं भवति सुवर्णं सिद्धभूषणम् । भद्राश्वं पूर्वतो मेरोः केतुमालञ्च पश्चिमे । वर्षे द्वे तु मुनिश्रेष्ठ ! तयोर्मध्यमिलावृतम् । वनं चैत्ररथं पूर्वं दक्षिणे गन्धमादने । वैभ्राजं पश्चिमे तद्वदुत्तरे नन्दनं स्मृतम् । अरुणोदं महाभद्रं असितोदं समानसम् । सरांस्येतानि चत्वारि देवभोग्यानि सर्वदा । सीतान्तश्चैव मुञ्जश्च कुररी माल्यवांस्तथा । वैकङ्कप्रमुखा मेरोः पूर्वतः केसराचलाः । त्रिकूटः शिशिरश्चैव पतङ्गो रुचकस्तथा । निषधाद्यो दक्षिणतस्तस्य केसरपर्वताः । शिखिवासः सवैदूर्य्यः कपिलो गन्धमादनः । जारुधिप्रमुखास्तद्वत् पश्चिमे केसराचलाः । मेरोरनन्तराङ्गेषु जठरादिष्ववस्थिताः । शङ्खकूटोऽथ ऋषभो हंसो नागस्तथा परः । कालञ्जराद्याश्च तथा उत्तरे केसराचलाः । चतुर्दशसहस्राणि योजनानां महापुरी । मेरोरुपरि मैत्रेय ! ब्रह्मणः प्रथिता पुरी । तस्यां समन्ततश्चाष्टौ दिशासु विदिशासु च । इन्द्रादिलोकपालानां प्रख्याताः प्रवराः पुरः । विष्णुपादविनिष्क्रान्ता प्लावयित्वेन्दुमण्डलम् । समन्तात् ब्रह्मणः पूर्य्यां गङ्गा पतति वै दिवः । सा तत्र पतिता दिक्षु चतुर्द्धा प्रत्यपद्यत । सीता चालकनन्दा च वङ्क्षुर्भद्रा च वै क्रमात् । पूर्वेण शैलात् सीता तु शैलं यात्यन्तरीक्षगा । ततश्च पूर्ववर्षेण भद्राश्वेनैति सार्णवम् । भद्रा तथोत्तरगिरीनुत्तरांश्च तथा कुरून् । अतीत्योत्तरमम्भोधिं समभ्येति महामुने ! । वङ्क्षुश्च पश्चिमगिरीनतीत्य सकलांस्ततः । पश्चिमं केतुमालाख्यं वर्षमभ्येति सार्णवम् । तथा चालकनन्दापि दक्षिणेनेत्य भारतम् । प्रयाति सागरं भूत्वा सप्तभेदा महामुने ! । आनीलनिषधायामौ माल्यवद्गन्धमादनौ । तयोर्मध्यगतो मेरुः कर्णिकाकारसंस्थितः । भारताः केतुमालाश्च भद्राश्वाः कुरवस्तथा । पत्राणि लोकपद्मस्य मर्य्यादाश्चैव बाह्यतः । जठरो देवकूटश्च मर्य्यादापर्वतावुभौ । तौ दक्षिणोत्तरायामावानीलनिषधायतौ । मेरोः पश्चिमदिग्भागे यथा पूर्वौ तथा स्थितौ । त्रिशृङ्गो जारुधिश्चैव उत्तरे वर्षपर्वतौ । पूर्वपश्चायतावेतावर्णवान्तर्व्यवस्थितौ । इत्येते मुनिवर्य्योक्तामर्य्यादापर्वतास्तव । जठराद्याः स्थिता मेरोर्येषां द्वौ द्वौ चतुर्दिशम् । मेरोश्चतुर्दिशं ये तु प्रोक्ताः केसरपर्वताः । शीतान्ताद्या मुने ! तेषामतीव सुमनोरमाः । शैलानामन्तरे द्रोण्यः सिद्धचारणसेविताः । सुरम्याणि तथा तेषु काननानि पुराणि च । लक्ष्मीविष्ण्वग्निसूर्य्यादिदेवानां मुनिसत्तम ! । तान्यायतनवर्य्याणि जुष्टानि वरकिन्नरैः । गन्धर्वयक्षरक्षांसि तथा दैतेयदानवाः । क्रीड़न्ति तासु रम्यासु शैलद्रोणीष्वहर्निशम् । भौमाह्येते स्मृताः स्वर्गा धर्म्मिणामालया मुने ! । नैतेषु पापकर्म्माणो यान्ति जन्मशतैरपि । भद्राश्वे भगवान् विष्णुरास्ते हयशिरा द्विज ! । वराहः केतुमाले तु भारते कूर्म्मरूपधृक् । मत्स्यरूपश्च गोविन्दः कुरुष्वास्ते सनातनः । विश्वरूपेण सर्वत्र सर्वः सर्वेश्वरो हरिः । सर्वस्याधारभूतोऽसौ मैत्रेयास्तेऽखिलात्मकः । यानि किंपुरुषाद्यानि वर्षाण्यष्टौ महामुने ! । न तेषु शोको नायासो नोद्वेगः क्षुद्भयादिकम् । स्वस्था

प्रजा निरातङ्काः सर्व्वदुःखविवर्जिताः । दशद्वादशवर्षाणां सहस्राणि स्थिरायुषः । न तेषु वर्षवर्य्येषु भौमान्यम्भांसि तेषु वै । कृतत्रेतादिका नैव तेषु स्थानेषु कल्पना । सर्व्वेष्वेतेषु वर्षेषु सप्त सप्त कुलाचलाः । नद्यश्च शतशस्तेभ्यः प्रसूता या द्विजोत्तम !”। “पराशर उवाच । उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् । वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः । नवयोजनसाहस्रो विस्तारोऽस्य महामुने ! । कर्म्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गञ्च गच्छताम् । महेन्द्रो मलयः सह्यः शक्तिमानृक्षपर्व्वतः । विन्ध्यश्च पारि(या)पात्रश्च सप्तात्र कुलपर्व्वताः । अतः संप्राप्यते स्वर्गो मुक्तिमस्मात् प्रयान्ति च । तिर्य्यक्त्वं नरकत्वञ्च यान्त्यतः पुरुषा मुने ! । इतः स्वर्गश्च मोक्षश्च मध्यश्चान्तश्च गम्यते । न खल्वन्यत्र मर्त्त्यानां कर्म्म भूमौ विधीयते । भारतस्यास्य वर्षस्य नवभेदान्निशामय । इन्द्रद्वीपः कशेरुमांस्ताम्रवर्णो गभस्तिमान् । नागद्वीपस्तथा सौम्यो गन्धर्व्वस्त्वथ वारुणः । अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंवृतः । योजनानां सहस्रन्तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात् । पूर्व्वे किराता यस्यापि पश्चिमे जवनाः स्थिताः । ब्राह्मणाः क्षत्त्रिया वैश्या मध्ये शूद्राश्च भागशः । इज्यायुद्धवणिज्याद्यैर्व्वर्त्तयन्तो व्यवस्थिताः । वेदस्मृतिमुखास्चान्याः पारि(या)पात्रोद्भवा मुने ! । नर्म्मदा सुरसाद्याश्च नद्यो विन्ध्यविनिर्गताः । तापीपयोष्णीनिर्व्विन्ध्याकावेरीप्रमुखा नदी । गोदावरीभीमरथीकृष्णवेण्वादिकास्तथा । सह्यपादोद्भवा नद्यः स्मृताः पापभयापहाः । कृतमालाताम्रपर्णीप्रमुखा मलयोद्भवाः । त्रिसामा ऋषिकुल्याद्या महेन्द्रप्रभवाः स्मृताः । ऋषिकुल्याकुमाराद्याः शुक्तिमत्पादसम्भवाः । शतद्रूचन्द्रभागाद्या हिमवत्पादनिःसृताः । आसां नद्युपनद्यश्च सन्त्यन्याश्च सहस्रशः । तास्विमे कुरुपाञ्चालमध्यदेशादयो जनाः । पूर्व्वदेशादिकाश्चैव कामरूपनिवासिनः । ओड्राः कलिङ्गामगधा दाक्षिणात्याश्च सर्व्वशः । तथापरान्ताः सौराष्ट्राः शूद्राभीरास्तथार्व्वुदाः । मारुकामालवाश्चैव पारि(या)पात्रनिवासिनः । सौवीराः सैन्धवा हूणाः शाल्वाः शाकलवासिनः । मद्रारामास्तथाम्बष्ठाः पारसीकादयस्तथा । आसां पिबन्तः सलिलं वसन्ति सरितां सदा । चत्वारि भारते वर्षे युगान्यत्र महामुने ! । कृतं त्रेता द्वापरञ्च कलिश्चान्यत्र न क्वचित् । तपस्तप्यन्ति मुनयो जुह्वते चात्र यज्विनः । दानानि चात्र दीयन्ते परलोकार्थमादरात् । पुरुषैर्यज्ञ-

पुरुषो जम्बूद्वीपे सदेज्यते । तत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बूद्वीपे महामुने ! । यतो हि कर्म्मभूरेषा ततोऽन्या भोगभूमयः । अत्र जन्मसहस्राणां सहस्रैरपि सत्तम ! । कदाचिल्लभते जन्तुर्मानुष्यं पुण्यसञ्चयम् । गायन्ति देवाः किल गीतकानि धन्यास्तु ये भारतभूमिभागे । स्वर्गापवर्गास्पदहेतुभूते भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् । कर्म्माण्यसंकल्पिततत्फलानि संन्यस्य विष्णौ परमात्मरूपे । अवाप्य तां कर्म्ममहीमनन्ते तस्मिंल्लयं ये त्वमलाः प्रयान्ति । जानीम नैतत् क्व वयं विलीने स्वर्गप्रदे कर्म्मणि देहबन्धम् । प्राप्स्याम धन्याः खलु ते मनुष्या ये भारते नेन्द्रियविप्रहीनाः । नववर्षन्तु मैत्रेय ! जम्बूद्वीपमिदं मया । लक्षयोजनविस्तारं संक्षेपात् कथितं तव । जम्बूद्वीपं समावृत्य लक्षयोजनविस्तृतः । मैत्रेय ! वलयाकारः स्थितः क्षारोदधिर्ब्बहिः ।“पराशर उवाच । क्षारोदेन यथाद्वीपो जम्बुसंज्ञोऽभिवेष्टितः । संवेष्ट्य क्षारमुदधिं प्लक्षद्वीपस्तथा स्थितः । जम्बूद्वीपस्य विस्तारः शतसाहस्रसम्मितः । स एव द्विगुणो ब्रह्मन् ! प्लक्षद्वीपोऽप्युदाहृतः । सप्त मेधातिथेः पुत्राः प्लक्षद्वीपेश्वरस्य वै । ज्येष्ठः शान्तभयो नाम शिशिरस्तदनन्तरः । सुखोदयस्तथानन्दः शिवः क्षेमक एव च । ध्रुवश्च सप्तमस्तेषां प्लक्षद्वीपेश्वरा इमे । पूर्व्वं शान्तभयं वर्षं शिशिरं सुखदं तथा । आनन्दञ्च शिवञ्चैव क्षेमकं ध्रुवमेव च । मर्य्यादाकारकास्तेषां तथान्ये वर्षपर्व्वताः । सप्तैव तेषां नामानि शृणुष्व मुनिसत्तम ! । गोमेदश्चैव चन्द्रश्च नारदो दुन्दुभिस्तथा । सोमकः सुमनाः शैलो वैभ्राजश्चैव सप्तमः । वर्षाचलेषु रम्येषु सर्व्वेष्वेतेषु चानघाः । वसन्ति देवगन्धर्व्वसहिताः सततं प्रजाः । तेषु पुण्या जनपदाश्चिराच्च म्रियते जनः । नाधयो व्याधयो वापि सर्व्वकालसुखं हि तत् । तेषां नद्यश्च सप्तैव वर्षाणान्तु समुद्रगाः । नामतस्ताः प्रवक्ष्यामि श्रुताः पापं हरन्ति याः । अनुतप्ता शिखा चैव विपाशा त्रिदिवा क्रमुः । अमृता सुकृता चैव सप्तैतास्तत्र निम्नगाः । एते शैलास्तथा नद्यः प्रधानाः कथितास्तव । क्षुद्रनद्यस्तथा शैलास्तत्र सन्ति सहस्रशः । ताः पिबन्ति सदा हृष्टा नदीर्जनपदास्तु ते । अपसर्पिणी न तेषां वै न चैवोत्सर्पिणी प्रजा । नाप्येवास्ति युगावस्था तेषु स्थानेषु सप्तसु । त्रेतायुगसमः कालः सर्व्वदैव महामुने ! । प्लक्षद्वीपादिषु ब्रह्मन् ! शाकद्वीपान्तिकेषु वै । पञ्चवर्षसहस्राणि जना जीवन्त्यना-

मयाः। धर्माः पञ्चस्वथैतेषु वर्णाश्रमविभागजाः। वर्णाश्च तत्र चत्वारस्तान्निबोध वदामि ते। आर्यकाः कुरराश्चैव विविंशा भाविनश्च ते। विप्रक्षत्रियवैश्यास्ते शूद्राश्च द्विजसत्तम!। जम्बूवृक्षप्रमाणस्तु तन्मध्ये सुमहातरुः। प्लक्षस्तन्नामसंज्ञोऽयं प्लक्षद्वीपो द्विजोत्तम!। इज्यते भगवांस्तत्र तैर्वर्णैरार्य्यकादिभिः। सोमरूपी जगत्स्रष्टा सर्वः सर्वेश्वरो हरिः। प्लक्षद्वीपप्रमाणेन प्लक्षद्वीपः समावृतः। तथैवेक्षुरसोदेन परिवेषानुकारिणा। इत्येतत्तव मैत्रेय! प्लक्षद्वीपमुदाहृतम्। संक्षेपेण मया भूयः शाल्मलं मे निशामय। शाल्मलस्येश्वरो वीरो वपुष्मांस्तत्सुतान् शृणु। तेषान्तु नामसंज्ञानि सप्त वर्षाणि तानि वै। श्वेतोऽत्र हरितश्चैव जीमूतो हरितस्तथा। वैद्युतो मानसश्चैव सुप्रभश्च महामुने!। शाल्मलेन समुद्रोऽसौ द्वीपेनेक्षुरसोदकः। विस्ताराद्द्विगुणेनाथ सर्वतः संवृतः स्थितः। तत्रापि पर्वताः सप्त विज्ञेया रत्नयोनयः। वर्षाभिव्यञ्जकास्ते तु तथा सप्तैव निम्नगाः। कुमुदश्चोन्नतश्चैव तृतीयश्च बलाहकः। द्रोणो यत्र महौषध्यः स चतुर्थो महीधरः। कङ्कस्तु पञ्चमः षष्ठो महिषः सप्तमस्तथा। ककुद्मान् पर्वतवरः सरिन्नामानि मे शृणु। योनितोया वितृष्णा च चन्द्रा शुक्ला विमोचनी। निवृत्तिः सप्तमी तासां स्मृतास्ताः पापशान्तिदाः। श्वेतञ्च लोहितञ्चैव जीमूतं हरितं तथा। वैद्युतं मानसञ्चैव सुप्रभं नाम सप्तमम्। सप्तैतानि तु वर्षाणि चातुर्वर्ण्ययुतानि वै। शाल्मलेऽपि च ये वर्णा वसन्त्येते महामुने!। कपिलाश्चारुणाः पीताः कृष्णाश्चैव पृथक् पृथक्। ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव यजन्ति तम्। भगवन्तं समस्तस्य विष्णुमात्मानमव्ययम्। वायुभूतं मखश्रेष्ठैर्यज्विनोऽत्र सुसंस्थितम्। देवानामत्र सान्निध्यमतीव सुमनोरमे। शाल्मलिश्च महावृक्षो नाम निर्वृतिकारकः। एष द्वीपः समुद्रेण सुरोदेन समावृतः। विस्तारः शाल्मलस्यैव समेन तु समन्ततः। सुरोदकः परिवृतः कुशद्वीपेन सर्वतः। शाल्मलस्य तु विस्ताराद्द्विगुणेन समन्ततः। ज्योतिष्मतः कुशद्वीपे सप्त पुत्राः शृणुष्व तान्। उद्भिदो वेणुमांश्चैव सुरथो लम्बनो धृतिः। प्रभाकरोऽथ कपिलस्तन्नाम्ना वर्ष उच्यते। तस्मिन् वसन्ति मनुजाः सह दैतेयदानवैः। तथैव देवगन्धर्वयक्षकिंपुरुषादिभिः। वर्णास्तत्रापि चत्वारो निजानुष्ठानतत्पराः।

दमिनः शुष्मिणः स्नेहा मन्देहाश्च महामुने!। ब्राह्मणाः क्षत्रियाः वैश्याः शूद्राश्चानुक्रमोदिताः। यथोक्तकर्मकर्तृत्वात् स्वाधिकारक्षयाय ते। तत्र यत्तत् कुशद्वीपे ब्रह्मरूपं जनार्दनम्। यजन्तः क्षपयन्त्युग्रमधिकारफलप्रदम्। विद्रुमो हेमशैलश्च द्युतिमान् पुष्पवांस्तथा। कुशेशयो हरिश्चैव सप्तमो मन्दराचलः। वर्षाचलास्तु सप्तैव तत्र द्वीपे महामुने!। नद्योऽपि सप्त तासान्तु शृणु नामान्यनुक्रमात्। धूतपापा शिवा चैव पवित्रा सम्मतिस्तथा। विद्युदम्भा मही चैव सर्वपापहरास्त्विमाः। अन्याः सहस्रशस्तत्र क्षुद्रनद्यस्तथाऽचलाः। कुशद्वीपे कुशस्तम्बः संज्ञया तस्य तत् स्मृतम्। तत्प्रमाणेन स द्वीपो घृतोदेन समावृतः। घृतोदश्च समुद्रो वै क्रौञ्चद्वीपेन संवृतः। क्रौञ्चद्वीपो महाभाग! श्रूयतां चापरो महान्। कुशद्वीपस्य विस्ताराद्द्विगुणो यस्य विस्तरः। क्रौञ्चद्वीपे द्युतिमतः पुत्राः सप्त महात्मनः। तन्नामानि च वर्षाणि तेषाञ्चक्रे महीपतिः। कुशलो मन्दगश्चोष्णः पीवरोऽथान्धकारकः। मुनिश्च दुन्दुभिश्चैव सप्तैते तत्सुता मुने!। तत्रापि देवगन्धर्वसेविताः सुमनोरमाः। वर्षाचला महाबुद्धे! तेषां नामानि मे शृणु। क्रौञ्चश्च वामनश्चैव तृतीयश्चान्धकारकः। चतुर्थो रत्नशैलश्च स्वभाभिर्भासयत्प्रभः। देवावृत् पञ्चमश्चैव तथा चः पुण्डरीकवान्। दुन्दुभिश्च महाशैलो द्विगुणास्ते परस्परम्। द्वीपद्वीपेषु ये शैला यथा द्वीपानि ते तथा। वर्षेष्वेतेषु रम्येषु वर्षशैलवरेषु च। निवसन्ति निरातङ्काः सह देवगणैः प्रजाः। पुष्कराः पुष्कलाधन्याख्याताश्च महामुने!। ब्राह्मणाः क्षत्रियावैश्याः शूद्राश्चानुक्रमोदिताः। ते तत्र नद्यो मैत्रेय! याः पिबन्ति शृणुष्व ताः। सप्त प्रधानाः परतस्तत्रान्याः क्षुद्रनिम्नगाः। गौरी कुमुद्वती चैव सन्ध्या रात्रिर्मनोजवा। ख्यातिश्च पुण्डरीका च सप्तैता वर्षनिम्नगाः। तत्रापि वर्णैर्भगवान् पुष्कराद्यैर्जनार्दनः। योगिरुद्रस्वरूपस्तु इज्यते यज्ञसन्निधौ। क्रौञ्चद्वीपः समुद्रेण दधिमण्डोदकेन च। आवृतः सर्वतः क्रौञ्चद्वीपतुल्येन मानतः। दधिमण्डोदकश्चापि शाकद्वीपेन संवृतः। क्रौञ्चद्वीपस्य विस्ताराद् द्विगुणेन महामते!। शाकद्वीपेश्वरस्यापि भव्यस्य सुमहात्मनः। सप्तैव तनयास्तेषां ददौ वर्षाणि सप्त च। जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मणीरकः। कुसुमोदः समौदाकिः सप्तमश्च महाद्रुमः। तत्संज्ञान्यपि-

तान्येव सप्त वर्षाण्यनुक्रमात् । तत्रापि पर्वताः सप्त वर्ष-विच्छेदकारिणः । पूर्वस्तत्रोदयगिरिर्जलाधारस्तथा परः । तथा रैवतकः श्यामस्तथैवास्तगिरिर्द्विज ! । आम्बिकेयस्तथा रम्यः केशरी पर्वतोत्तमः । शाकस्तत्र महावृक्षः सिद्धगन्धर्वसेवितः । यत्पत्रवातसंसर्गाद्ध्लादो जायते परः । तत्र पुण्या जनपदाश्चातुर्वर्ण्यसमन्विताः । नद्यश्चात्र महापुण्याः सर्वपापभयापहाः । सुकुमारी कुमारी च नलिनी रेणुका तथा । इक्षुश्च धेनुका चैव गभस्ती सप्तमी तथा । अन्याश्च शतशस्तत्र क्षुद्रनद्यो महामुने ! । महीधरास्तथा चात्र शतशोऽथ सहस्रशः । ताः पिबन्ति सदा युक्ता जलदादिषु ये स्थिताः । वर्षेष्वेते जनपदाः स्वर्गादभ्येत्य मेदिनीम् । धर्महानिर्न तेष्वस्ति न संहर्षः परस्परम् । मर्य्यादाव्युत्क्रमो नापि तेषु देशेषु सप्तसु । मागाश्च मागधाश्चैव मानसा मन्दगास्तथा । मागा ब्राह्मणभूयिष्ठा मागधा क्षत्रियास्तथा । वैश्यास्तु मानसास्तेषां शूद्रास्तेषां तु मन्दगाः । शाकद्वीपे तु तैर्विष्णुः सूर्य्यरूपधरो मुने ! । यथोक्तैरिज्यते सम्यक्कर्मभिर्नियतात्मभिः । शाकद्वीपस्तु मैत्रेय ! क्षीरोदेन समन्ततः । शाकद्वीपप्रमाणेन वलयेनेव वेष्टितः । क्षीराब्धिः सर्वतो ब्रह्मन् ! पुष्कराख्येन वेष्टितः । द्वीपेन शाकद्वीपात्तु द्विगुणेन समन्ततः । पुष्कराख्यद्वीपपतेर्महावीतोऽभवत् सुतः । धातकिश्च तयोस्तत्र द्वे वर्षे नामचिह्निते । महावीतं तथैवान्यत् धातकीखण्ड-संज्ञितम् । एकश्चात्र महाभाग ! प्रख्यातो वर्षपर्वतः । मानसोत्तरसंज्ञो वै मध्यतो वलयाकृतिः । योजनानां सहस्राणि ऊर्द्ध्वं पञ्चाशदुच्छ्रितः । तावदेव च विस्तीर्णः सर्वतः परिमण्डलः । पुष्करद्वीपवलयं मध्ये संविभजन्निव । स्थितोऽसौ सुमहान् शैलो व्याप्य तद्वर्षकद्वयम् । वलयाकारमेकैकं तयोर्वर्षं तथा गिरिः । दशवर्षसहस्राणि यत्र जीवन्ति मानवाः । निरामया विशोकाश्च रागद्वेषविवर्जिताः । अधमोत्तमौ न तेष्वास्तां न बध्यबधकौ द्विज ! । नेर्ष्यासूयाभयं रोषो दोषो लोभादिको न च । महावीतं महावर्षं धातकीखण्डमन्ततः । मानसोत्तरशैलस्य देवदैत्यादिसेवितम् । सत्यानृते न तत्रास्तां द्वीपे पुष्करसंज्ञिते । न तत्र शैलनद्यो वा द्वीपे वर्षद्वयान्विते । तुल्यवेशास्तु मनुजा देवैस्तत्रैकरूपिणः । वर्णाश्रमाचारहीनं धर्माहरणवर्जितम् । त्रयीवार्त्तादण्डनीतिशुश्रूषारहितञ्च तत् । वर्षद्वयन्तु मैत्रेय ! भौमः स्वर्गोऽयमुत्तमः । सर्वस्य सुखदः कालो जरारोगादिवर्जितः । पुष्करे धातकीखण्डे महावीते च वै मुने ! । न्यग्रोधः पुष्करद्वीपे ब्रह्मणः स्थानमुत्तमम् । तस्मिन्निवसति ब्रह्मा पूज्यमानः सुरासुरैः । स्वादूदकेनोदधिना पुष्करः परिवेष्टितः । समेन पुष्करस्यैव विस्तारान्मण्डलात्तथा । एवं द्वीपाः समुद्रैस्तु सप्त सप्तभिरावृताः । द्वीपश्चैव समुद्रश्च समानौ द्विगुणौ परौ । पयांसि सर्वदा सर्वसमुद्रेषु समानि वै । न्यूनातिरिक्तता तेषां कदाचिन्नैव जायते । स्थालीस्थमग्निसंयोगादुद्रेकि सलिलं यथा । तथेन्दुवृद्धौ सलिलमम्भोधौ मुनिसत्तम ! । अन्यूनानतिरिक्ताश्च वर्द्धन्त्यापो ह्रसन्ति च । उदयास्तमनेष्विन्दोः पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः । दशोत्तराणि पञ्चैव ह्यङ्गुलानां शतानि वै । अपां वृद्धिक्षयौ दृष्टौ सामुद्रीणां महामुने ! । भोजनं पुष्करद्वीपे तत्र स्वयमुपस्थितम् । षड्रसं भुञ्जते विप्र ! प्रजाः सर्वाः सदैव हि । स्वादूदकस्य पुरतो दृश्यते लोकसंस्थितिः । द्विगुणा काञ्चनी भूमिः सर्वजन्तुविवर्जिता । लोकालोकस्ततः शैलो योजनायुतविस्तरः । उच्छ्रायेणापि तावन्ति सहस्राण्यचलो हि सः । ततस्तमः समावृत्य तं शैलं सर्वतः स्थितम् । तमश्चाण्डकटाहेन समन्तात् परिवेष्टितम् । पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णा सेयमुर्वी महामुने ! । सहैवाण्डकटाहेन सद्वीपाब्धिमहीधरा । सेयं धात्री विधात्री च सर्वभूतगुणाधिका । आधारभूता सर्वेषां मैत्रेय ! जगतामिति ।

भूगोलस्य स्थिरत्वे युक्तिः खगोलग्रन्थे उक्ता अधिकमत्र किञ्चिदुच्यते इंलण्डीयज्योतिर्विदां मते भूगोलस्यैव दक्षिणोत्तरगतिभ्यां सूर्य्यस्य उत्तरदक्षिणगतित्वं कल्प्यते स्थिरस्य सूर्य्यस्य उत्तरदक्षिणायनयोरसम्भवादिति । तदेतन्मतमतीवासमञ्जसं भूगोलस्य दक्षिणोत्तरगतिस्वीकारे सूर्य्यस्येव कृत्तिकारोहिणीशकटव्याधादीनामपि उत्तरदक्षिणयोर्गतिः प्रसज्येत न च तथा दृश्यते तेषाञ्च यथा विक्षेपनामशरसंज्ञा ज्योतिषे पठिता तादृशान्तर एव प्रत्यहं दर्शनं न मनागपि उत्तरदक्षिणायनमिति विविच्य भूगोलस्य स्थिरत्वमनुसन्धातव्यम् ।

भूच्छाया, स्त्री, भुवश्छाया । सूर्य्यकिरणासम्पर्कात् जायमाने राहुपदाभिधाने तमसि अन्धकारे च [illegible] ।

भूजन्तुः, पुं, भूरिव जन्तुः । नागे हस्तिनि राजनि० ।

भूजम्बूः, स्त्री, भुवो जम्बूरिव स्वादुत्वात् । गोधूमे [illegible] विकङ्क-

तफले च (वइँचि) मेदि० भूमिस्थीना जम्बूः शाक०त० १क्षुद्रजम्बाम् । भूमिजम्ब्वादयोऽप्यत्र स्त्री

भूत न० भू-क्त । १न्याय्ये उचिते पृथिवीजलतेजोवायुगगनरूपेषु गन्धादिविशेषगुणवत्सु २द्रव्येषु, ४सत्ये, यथार्थे वास्तविके 'भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः" इति स्मृतिः । ५तत्त्वानुसन्धाने च "कृतं निरस्य भूतेन" स्मृतिः । ६पिशाचादौ पु०७कुमारे ८योगीन्द्रे ९कृष्णपक्षे १०प्राणिनि च न० । ११अतीते वृत्ते १२सदृशे १३प्राप्ते १४सत्यार्थे त्रि० । १५कृष्णचतुर्दश्यां स्त्री टाप् । भूतत्वं च सामान्यत्वे सति विशेषगुणवत्त्वम् न तु जातिः मूर्त्तत्वेन साङ्कर्य्यात् तथाहि भूतत्वाभाववति मनसि मूर्त्तत्वस्य सत्त्वात् मूर्त्तत्वाभाववति गगने भूतत्वस्य सत्त्वात् उभयोः परस्परभावसामानाधिकरण्यम् पृथिव्यादिषु चतुर्षु च भूतत्वमूर्त्तत्वयोरुभयोः सत्त्वात् परस्परसामानाधिकरण्यमिति साङ्कर्य्यात् जातिव्याघकता ।

भूतकला स्त्री ६त० । शा० ति० उक्ते धरादिभूतानामुत्पादके निवृत्त्यादौ शक्तिभेदे "धरादिपञ्चभूतानां निवृत्त्याद्याः कलाः स्मृताः । निवृत्तिः सुप्रतिष्ठा स्यात् विद्या शान्तिरनन्तरम् । शान्त्यतीतेति ता ज्ञेया नाददेहसमुद्भवाः" शा० ति० "शक्तिः प्रथमसम्भूता शान्त्यतीतापदोत्तरा शान्त्यतीतापदाच्छक्तेस्ततः शान्तिपदं क्रमात् । ततो विद्यापदं तस्मात् प्रतिष्ठापदसंग्रहः । निवृत्तिपदमुत्पन्नं प्रतिष्ठापदतः परम् । एवमुक्ता समासेन सृष्टिरीश्वरनोदिता । आनुलोम्यादथैतेषां प्रातिलोम्येन संहृतिः । अस्मात् पञ्चपदोद्दिष्टाच्च सृष्ट्यन्तरमिष्यते । कलाभिः पञ्चभिर्व्याप्तं यस्माद्विश्वमिदं जगत्" राघवभट्टधृतवायवीयसंहिता ।

भूतकेश पु० भूतानां केश इव । (भूतकेश) नामके १तृणभेदे स्त्रीत्वमपि ङीष् । सा च तत्र, २शेफालिकायां च टाप् । ३नीलसिन्धुवारे स्त्री ङीष् ।

भूतकान्ति स्त्री ६त० । पिशाचावेशे राजनि० ।

भूतगन्धा स्त्री० भूतः प्रभूतः गन्धो यस्याः । मुरानामगन्धद्रव्ये जटाध० ।

भूतगुण पु० ६त० । आकाशादीनां शब्दस्पर्शादिषु विशेषगुणेषु "शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा भूतगुणाः स्मृताः" शा०ति० "भूतगुणा भूतविशेषगुणा इत्यर्थः राघवः" । तत्रैव भूतानामेकैकविशेषगुणा उक्ता यथा, "आकाशस्य गुणः शब्दो वायोः स्पर्शः तेजसो रूपं जलस्य रसः भूमेर्गन्धः इति नैयायिकादयः । सांख्यादयस्तु अन्यथाङ्गीचक्रुर्यथोक्तमीशानसंहितायाम् "शब्दैकगुण आकाशः शब्दस्पर्शगुणो मरुत् । शब्दस्पर्शरूपगुणैस्त्रिगुणं तेज इष्यते । शब्दस्पर्शरूपरसैरापो ज्ञेयाश्चतुर्गुणाः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धैः पञ्चगुणा मही" ।

भूतघ्न पु० भूतं हन्ति हन-टक् । १भूर्जपत्रे राजनि० तद्धारणे हि बालग्रहभूतादिनिवारणं शास्त्रे प्रसिद्धम् । भूतं प्रकृतं गन्धं हन्ति अधःकरोति । २लशुने ३उष्ट्रे च राजनि० । ३भूतनाशके त्रि० हेमच० । ४तुलस्यां स्त्री राजनि० ङीप् ।

भूतचतुर्दशी स्त्री० भूतप्रिया चतुर्दशी तदुद्देशेन तस्यां दीपदानात् । आश्विनकृष्णपक्षचतुर्दश्यां दीपान्वितामावास्यापूर्वतिथौ यमचतुर्दश्याम् ।

भूतजटा स्त्री भूतस्य पिशाचस्य जटेव । १जटामांस्याम् शब्दमा० । २गन्धमांस्यां राजनि० ।

भूतद्राविन् पु० भूतान् पिशाचान् द्रावयत्यपसारयति द्रु-णिच्-णिनि । १रक्तकरवीरवृक्षे २भूताङ्कुशवृक्षे च राजनि० ।

भूतद्रुम पु० भूतस्य द्रुमः । श्लेष्मातकवृक्षे । भूतवृक्षादयोऽप्यत्र । भूतप्रियः द्रुमः शाक०त० । २शाखोटकवृक्षे ।

भूतधात्री स्त्री० भूतानि जन्तून् धारयति धा-तृच् ङीप् । पृथिव्याम् त्रिका० ।

भूतनाथ पु० ६त० । १शिवे २वटुकभैरवे च । "भैरवो भूतनाथश्च" इति वटुकस्तोत्रम् । भूतेशभूतपत्यादयोऽप्यत्र ।

भूतनाशन न० भूतान् नाशयति नश-णिच्-ल्यु । १रुद्राक्षे राजनि० २सर्षपे पु० ३भल्लातके च रत्नमा० ।

भूतपक्ष पु० भूतप्रियः पक्षः अन्धकारवत्त्वात् । कृष्णपक्षे ।

भूतपत्री स्त्री भूतस्य कृष्णं पत्रं यस्याः ङीष् । कृष्णतुलस्याम् राजनि० । [रत्नमा० ।

भूतपुष्प पु० भूत इव पुष्पं कृष्णत्वात् यस्य । श्योनाकवृक्षे

भूतपूर्णिमा स्त्री आश्विनपूर्णिमायाम् शब्दर० ।

भूतभावन पु० भूतानि पृथिव्यादीनि भावयति जनयति भू-णिच्-ल्यु, भूता सत्या यथार्था भावना यस्य वा । १विष्णौ, २वटुकभैरवे च "भूतात्मा भूतभावनः" इति । तयोः स्तोत्रे ।

भूतमण्डल न० ६त० । शा०ति० उक्ते पृथिव्यादीनां मण्डलभेदे तत्स्वरूपं तत्रोक्तं यथा 'वृत्तं दिक्स्थ षड्बिन्दुलाञ्छितं मातरिश्वनः । त्रिकोणं स्वस्तिकोपेतं वह्नेरर्द्धेन्दुसंयुतम् । अम्भोजमम्भसो भूमेश्चतुरस्रं सवज्रकम् । तत्तद्भूतसमानानि मण्डलानि विदुर्बुधाः । वर्णैः

श्वेरञ्जितान्याहुः खञ्जनाभाद्दतान्यपि"। "वर्णैः श्वेतादिभिर्भूतवर्णैरजोभिरञ्जितानीति पदार्थादर्शः। तत्रैतद्व्याख्या विस्तरेण द्रष्टव्या। मन्त्रमहोदधौ तेषां स्पष्टं स्वरूपं कर्मविशेषे विनियोगश्चोक्तो यथा "अर्द्धचन्द्रनिभं पार्श्वद्वये पद्मद्वयाङ्कितम्। जलस्य मण्डलं प्रोक्तं प्रशस्तं शान्तिकर्मणि। त्रिकोणं स्वस्तिकोपेतं वह्नेस्तु मण्डलम्। चतुरस्रं वज्रयुक्तं स्वर्णं भूमेस्तु मण्डलम्। वृत्तं दिवस्तु विद्वेषे विन्दुषट्काङ्कितं तु तत्। वायुमण्डलमुच्चाटे मारणे वह्निमण्डलम्"।

भूतमारिन् पु० भूतान् पिशाचान् मारयति अपसारयति मृ-णिच्-णिनि। चिड़ानामगन्धद्रव्ये राजनि०।

भूतयज्ञ पु० भूतानि प्राणिनो वायसादीन् उद्दिश्य यज्ञो बलिः। नित्यं गृहस्थकर्त्तव्यपञ्चयज्ञान्तर्गते बलिवैश्वदेवकर्मणि "भूतेभ्यो बलिहरणं भूतयज्ञः" हारीतस्मृतिः।

भूतयोनि स्त्री ६त०। भूतानामाकाशादीनां कारणे परमेश्वरे वेदान्तोप०। [भूमेरधोभागे।

भूतल न० भूरेव तलम्। १पृथिव्याम्। ६त०। २पाताले

भूतलिका स्त्री भूतलं पातालं मूलत्वेनास्त्यस्याः ठन्। पृक्कायाम् (पिड़िङ्शाक) राजनि० बहुदूरगमूलत्वात्तस्यास्तथात्वम्।

भूतलिपि स्त्री ६त०। भूतदैवत्ये वर्णभेदे "वाय्वग्निभूजलाकाशाः पञ्चाशल्लिपयः क्रमात्। पञ्च ह्रस्वाः पञ्च दीर्घाः बिन्द्वन्ताः सन्धिसम्भवाः। पञ्चशः कादयः पञ्चयवहान्ताः प्रकीर्त्तिताः" शा० ति०। कुलाकुलचक्रशब्दे २१२४पृ० दृश्यम्।

भूतलोन्माद पु० दानवभेदे हरिवं० २४अ०।

भूतवर्ण पु० ६त०। ध्येये भूतानां श्वेतादिवर्णे यथोक्तं शा०ति० "स्वच्छं वियन्मरुत्कृष्णो रक्तोऽग्निर्विशदं पयः। पीता भूमिः पञ्चभूतान्येकैकाधारतो विदुः"। "स्वच्छं श्वेतं तत्र वैशद्यस्वच्छपिङ्गलानां वर्णकथनमुपादानार्थं स्वच्छस्वानुरोधेन" राघवः। भूतदैवते ह्रस्वदीर्घबिन्द्वन्ते वर्णादिवर्णे च। भूतलिपिशब्दे कुलाकुलचक्रशब्दे च दृश्यम्।

भूतवास पु० ७त०। (बयड़ा) विभीतकवृक्षे। भूतावासादयोऽप्यत्र [यत्र। अपस्माररोगे राजनि०

भूतविक्रिया स्त्री भूतानां तदाविशिष्टानामिव विक्रिया

भूतविद्या स्त्री भूतादिनिवारणार्था विद्या। सुश्रुतोक्ते देवाद्युपसर्गोपशमार्थं बलिहरणादौ "भूतविद्या नाम देवासुरगन्धर्वयक्षरक्षःपितृपिशाचनागग्रहाद्युपसृष्टचेतसां शान्तिकर्मबलिहरणादि ग्रहोपशमनार्थम्" सा च तत्र उत्तरतन्त्रे दर्शिता "ब्रह्मविद्या क्षत्रविद्या नक्षत्रविद्या भूतविद्या सर्पविद्या" छा० उ०। [पिशाचिकायाम् अमरः।

भूतवेशी स्त्री भूतानामिव वेशोऽस्याः गौरा० ङीष्। श्वेत-

भूतब्रह्मन् पु० भूतः पिशाच इव ब्रह्मा। देवले ब्राह्मणे।

भूतशुद्धि स्त्री० भूतानां देहारम्भकपृथिव्यादीनां शुद्धिर्भावनाविशेषात् शोधनम्। तन्त्रादौ प्रसिद्धे देहारम्भकचतुर्विंशतितत्त्वानां भावनाविशेषेण संस्कारेण देवरूपतासम्पादने। भूतशुद्धिप्रकारस्तन्त्रसारे उक्तो यथा गौतमीये "सुषुम्नावर्त्मना सोऽहमिति मन्त्रेण योजयेत्। ब्रह्मरन्ध्रे शिवे स्थाने परमात्मनि देशिकः। धूम्रवर्णं ततो वायुबीजं(यं) षड्बिन्दुलाञ्छितम्। पूरयेदिड़या वायुं सुधीः षोडशमात्रया। मात्रया तु चतुःषष्ट्या कुम्भयेत् सुषुम्नया। द्वात्रिंशन्मात्रया मन्त्री रेचयेत् पिङ्गलाख्यया। पूरयेदनया चैव संचिन्त्य नीलमारुतम्। रक्तवर्णं वह्निबीजं (रं) त्रिकोणं स्वस्तिकान्वितम्। तेन पूरकयोगेन मात्रया षोड़शाख्यया। चतुःषष्ट्या मात्रया च निर्दहेत् कुम्भकेन च। वामपार्श्वस्थितं पापपुरुषं कज्जलप्रभम्। ब्रह्महत्याशिरस्कञ्च स्वर्णस्तेयभुजद्वयम्। सुरापानहृदा युक्तं गुरुतल्पकटिद्वयम्। तत्संसर्गिपदद्वन्द्वमङ्गप्रत्यङ्गपातकम्। उपपातकरोमाणं रक्तश्मश्रुविलोचनम्। खड्गचर्मधरं क्रुद्धमेवं कुक्षौ विचिन्तयेत्। मूलाधारोत्थितेनैव वह्निना निर्दहेत्तु तम्। एवं सन्दह्य परितो द्वात्रिंशन्मात्रया ततः। भस्मना सहितं मन्त्री रेचयेदिड़या पुनः। शशिनाड्यां चन्द्रबीजं (ठं) कुन्देन्दुधवलप्रभम्। भालेन्दुबीजे संयोज्य ततः षोडशमात्रया। सुषुम्नया चतुःषष्टिमात्रया तोयबीजकम् (वं)। ध्यात्वाऽमृतमयीं वृष्टिं पञ्चाशद्वर्णरूपिणीम्। तया देहं विरचय्यैवं मनसा पिङ्गलाध्वना। द्वात्रिंशन्मात्रया मन्त्री लंबीजेन दृढं नयेत्। स्वस्थाने हंसमन्त्रेण पुनश्चैव वर्त्मना। जीवं तत्त्वानि चानीय स्वस्थाने स्थापयेत् ततः। इति कृत्वा भूतशुद्धिं प्राणस्थापनमाचरेत्"। ततो हंस इति बीजं हृदयमानीय कुण्डलिनीं पृथिव्यादीनि च यथास्थाने स्थापयेत्। विशेषतस्तु शक्तिविषये। हंस इति जीवादिकं परशिवे संयोज्य सोऽहमिति मन्त्रेण स्थाने नयेत्। तन्त्रान्तरे "सोऽहमेवं

समानाय्य जीवं हृदि समानयेत्”। शूद्रे तु विशेषो वाराहीतन्त्रे “हंसाख्यं न चरेत् शूद्रो भूतशुद्धौ कदाचन। चरणात्तरकं याति दीक्षा च विफला भवेत्”। शारदायाम् “जीवं तेजोमयं ध्यात्वा नमो मन्त्रेण योजयेत्”। भूतशुद्धिपदव्युत्पत्तिमाह विशुद्धेश्वरे “शरीराकारभूतानां भूतानां यद्विशोधनम्। अव्ययब्रह्मसंयोगात् भूतशुद्धिरियं मता” वाराहीये “मूलाधारात्ततो वीजं ब्रह्ममार्गेण देशिकः। हंसेन पुष्करस्थाने परमात्मनि योजयेत्”। ब्रह्ममार्गः सुषुम्णा। त्रिपुरासारसमुच्चये “संयोज्य वीजमथ दुर्गमसध्यनाडी-मार्गेण पुष्करनिविष्टशिवे सुसूक्ष्मे”। ज्ञानार्णवे “प्राणप्रतिष्ठया पश्चात् जीवं देहे निधापयेत्। सुखहत्त्व समुच्चार्य्य हंसस्तु विपरीतकः। उच्चरेत् परमेशानि! विद्येयं खेचरी मता। प्राणप्रतिष्ठामन्त्रोऽयं सर्वकर्माणि साधयेत्। तेनैव विधिना देवि! स्थिरीकुर्य्याच्चिरं ततम्”। तारादौ विशेषस्तत्रैव दृश्यः।

भूतसञ्चार पु० ६त०। भूतावेशे राजनि०।

भूतसञ्चारिन् पु० भूत इव सञ्चरति सम्+चर–णिनि। दावानले शब्दमा०। [हि भाषते”।

भूतसंप्लव पु० ६त०। प्रलये “आभूतसंप्लवस्थानममृतत्वं

भूतसर्ग पु० ६त०। भूतसृष्टौ स च चतुर्दशविधः यथोक्तं वह्निपु० “ब्राह्मं प्राजापत्यं सौम्यमैन्द्रन्तथैव च। गान्धर्वमथ कौवेरं रक्षःपैशाचमानुषम्। स्थावरं पार्थवं नागं सार्पं शाकुनिकन्तथा। चतुर्दशविधं ह्येतद्भूतसर्गं प्रकीर्त्तितम्” क्लीवत्वमार्षम्।

भूतसाधनी स्त्री भूतानि प्राणिनः साधयति अत्र आधारे ल्युट् ङीप्। भूमौ। भूमिं विना जन्तुमात्राणामुत्पत्तेरभावात् तस्यास्तथात्वम् यजु०२६।१ वेददीपः। [राजनि०

भूतसार पु० भूत इव कृष्णत्वात् सारोऽस्य। श्योनाकवृक्षे

भूतहन्त्री स्त्री भूतान् तद्भयं हन्ति हन-तृच् ङीप्। १वन्ध्याकर्कोट्यां, २श्वेतदूर्वायाञ्च तद्धारणे हि स्त्रीणां प्रजोत्पत्तिरोधकभूतभयनाशः। [राजनि०

भूतहर पु० भूतान् हरति अपसारयति हृ-अच्। गुग्गुलौ

भूतहारिन् पु० भूतान् हरति स्थानान्तरं नयति हृ-णिनि। देवदारुवृक्षे राजनि०।

भूतांश पु० १ऋषिभेदे ऋ० १०।१०६।११ २काश्यपर्षौ निरु० १२।४०। ६त० ३भूतानामंशे च। [जनामख्याते वृक्षे।

भूताङ्कुश पु० भूतानां पिशाचानामङ्कुश इवापसारकत्वात्।

भूतात्मन् पु० भूतानि पृथिव्यादीनि पञ्च द्रव्याणि आत्मा स्वरूपं यस्य। १देहे भूतानि पञ्च द्रव्याणि भूताः प्राणिनश्च आत्मा स्वरूपं यस्य। २परब्रह्मणि “सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति” श्रुतिः। ३सर्वभूतात्मके हिरण्यगर्भे ४विष्णौ ५बटुकभैरवे च ‘भूतात्मा भूतभावनः’ इति तयोः स्तोत्रे।

भूतादि पु० ६त०। “परमेश्वरे भूतादिर्निधिरव्ययः” विष्णुस० सांख्यमतसिद्धे २अहङ्कारतत्त्वे “अहङ्कारात् पञ्चतन्मात्राणि” सां०सू०। स्वार्थे क तत्रार्थे।

भूतारि पु० ६त०। हिङ्गौ राजनि० तद्गन्धेन हि भूतापसरणमिति तस्य तथात्वम्।

भूतार्त्त त्रि० ३त०। पिशाचाविष्टे हेमच०।

भूतार्थ पु० भूतः सत्यभूतोऽर्थो यस्य। यथार्थे

भूताली स्त्री० भूतानीव अलति पर्य्याप्नोति अल-अच् गौरा० ङीष्। १भूमिपाटल्यां, २भूतत्याञ्च राजनि०।

भूतावास पु० भूतानां प्राणिनामावासः अधिष्ठानत्वात्। १विष्णौ, “भूतावासो वासुदेवः” विष्णुस०। “वसन्ति त्वयि भूतानि भूतावासस्ततो हरिः” हरिवं० ६त०। २विभीतकवृक्षे राजनि०।

भूताविष्ट त्रि० भूतेनाविष्टः। पिशाचग्रस्ते “भूताविष्टेषु पञ्चाशत् स्वतापस्थासु वै शतम्” ज्यो०त०।

भूतावेश पु० ६त०। पिशाचप्रवेशे (भूते पाओया) त्रिका०।

भूति स्त्री भू-क्तिन्। १भवने २अणिमाद्यष्टविधैश्वर्य्ये ३शिवाङ्गस्थभस्मनि ४गजवेशे च मेदि० ५भूतृणे ६सम्पत्तौ ७आर्य्यविश्वः ८वृद्धिनामौषधे च राजनि०।

भूतिक न०भूत्या सम्पत्त्या कायति कै-क। १भूनिम्बे २कत्तृणे च अमरः। ३यमान्याम् ४चन्दने ५कट्फले हेमच०। पु० वा दीर्घः। भूतीकोप्यत्र त्रिलके भावप्र०। [शब्दमा०।

भूतिकील पु० भूतेः सम्पत्तेः कील इव। (खाना) भूमिखाते

भूतितीर्था स्त्री कुमारानुचरमातृभेदे भा० श० ४७अ०।

भूतियुवक पु०कूर्म्मचक्रस्य वामकुक्षिस्थे देशभेदे मार्कपु०५८अ०

भूतिलय पु० तीर्थभेदे भा०व० १२९अ०।

भूतृण न० भुव इव तृणं गन्धवत्त्वात् (गन्धवेन) १तृणभेदे रत्नमा० २रोहिषतृणे पु० राजनि०।

भूतेश ६त०। १प्रथमाधीशे २परमेश्वरे च भूतेश्वरादयोऽप्यत्र।

भूतेष्टा स्त्री ६त०। आश्विनकृष्णचतुर्दश्याम्।

भूतोड्डामर न० तन्त्रभेदे।

भूतोन्माद पु० भूतकृत उन्मादः। पिशाचकृते उन्मादे।

भूत्तम न० भुवि उत्तमम्। सुवर्णे हेमच०।

भूदरीभवा स्त्री० भूदर्य्यां भूमिविले भवति भू-अच्। आखु-कर्ण्याम् (उन्दुरकानि) भावप्र०।

भूदार पुंस्त्री० भुवं दृणाति खनति दन्तादावर्त्तम् दृ-अण्। शूकरे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

भूदेव पु० भुवि देव इव। विप्रे अमरः। भूसुरादयोऽप्यत्र

भूधन पु० भूरेव धनमस्य। नृपे हेमच०।

भूधर पु० भुवं धरति धृ-अच्। पर्वते अमरः।

भूध्र पु० भुवं धरति धृ–क। महीध्रे पर्वते हेमच०।

भूधात्री स्त्री भुवि जन्या धात्री आमलकी शाक०त०। भूम्या-मलक्याम् राजनि०।

भूनाग पु० भुवि नाग इव। उपरसभेदे राजनि०। [राजनि०

भूनिम्ब पु० भुवि जन्यः निम्बः शाक०त०। (चिराता) क्षुपभेदे

भूनिम्बाद्य न० चक्रदत्तोक्ते औषधभेदे "भूनिम्बकटुका-व्योषमुस्तकेन्द्रयवान् समान्। द्वौ चित्रकात् वत्सक-त्वग्भागान् षोडश चूर्णयेत्। गुडशीताम्बुना पीतं ग्रहणीदोषगुल्मनुत्। कामलाज्वरपाण्डुत्वमेहारु-च्यतिसारनुत्। गुडयोगाद् गुडाम्बु स्याद् गुडवर्षं रसान्वितम्"।

भूनीप पु० भुवि जन्यो नीपः शाक०त०। भूमिकदम्बे राजनि०

भूप पु०भुवं पाति पा क। भूमिपाले अमरः भूमिपादयोऽप्यत्र।

भूपति पु० ६त०। नृपे भूमिपत्यादयोऽप्यत्र।

भूपद पु० भुवि पदं मूलं यस्य। १वृक्षमात्रे शब्दच०। २मल्लि-कायां स्त्री० ङीप् अमरः।

भूपरिधि पु० ६त०। भूमेः परिधौ तन्मानं सू०सि० उक्तं यथा "योजनानि शतान्यष्टौ भूकर्णो द्विगुणानि तु। तद्वर्गतो दशगुणात् पदं भूपरिधिर्भवेत्" "लम्बज्यान्नस्त्रिजीवाप्तः स्फुटो भूपरिधिः स्वकः"। सि०शि०स्तु प्रकारान्तरेणोक्तं यथा "प्रोक्तो योजनसंख्यया कुपरिधिः सप्ताङ्ग-नागाब्धय ४९६७ स्तद्व्यासः कुभुजङ्गसायकभुवः सिद्धां-शकेनाधिकः १५८१।१/२४। पृष्ठक्षेत्रफलं तथा युग-गुणं त्रिंशच्छरापाहृया ७८५१२•२४ भूमेः कन्दुकजालवत् कुपरिधिव्यासाहतेः प्रस्फुटम्"। [रत्नमा०

भूपलाश पु० भुवि पलाशं यस्य। विषघ्नकारके क्षुपभेदे

भूपाटलि भुवि ख्याता पाटलिः। भूतालोऽख्ये राजनि०।

भूपाल पु०भुवं पालयति पाल-अण् उप०स०। भूपतौ शब्दमा०

भूपुत्र पु० ६त०। १मङ्गले २नरकासुरे च। ३सीतायां स्त्री शब्दर० गौ० ङीष्।

भूपुर न०भूरिव पुरम्। यन्त्रबहिःस्थे रेखाविशेषविरचयुते भूम्याकारे स्थाने।

भूपेष्ट पु० भूपस्येष्टः। राजादनीवृक्षे (पियाशाल) राजनि० तद्वीजस्य चिरञ्जि इति ख्यातस्य राजप्रियत्वात्तथात्वम्।

भूबदरी स्त्री भुवि ख्याता बदरी। क्षुद्रकोल्यां राजनि०।

भूबल न० नरपतिजयचर्य्योक्ते जयसाधनोपाये बलभेदे "स्वरोदयैश्च चक्रैश्च यत्नुयत्न बलोऽधिकः। तत्र युद्धे बलं ज्ञेयं भूबलानां जयार्थिनाम्। तेषां नामानि वक्ष्ये-ऽहं ख्यातानि अष्टयामले। चतुरशीतिसंख्यानां चतु-र्बलेन जयी रणे। उड्डी कालञ्जरी पूर्णा काम्या कोट्टी कवीरिका। पिबोत्था च महाभारो क्षेत्रपालो च संयता। रुद्रकालानलं प्रोक्तं कालरेखा निरा-नया। जयन्त्योर्मेढ्राकर्ज्जोलया त्रिविधभैरवी। बाला योगेश्वरी चण्डी व्यामाव्यभूकरेश्वरी। चामुण्डी सिंहली लक्ष्मी महामाया महेश्वरी। देवकोटी शिवा प्रत्यक्षरा माला वराटिका। त्रिकूटा मतुबरी धर्मा ख्याता हृष्टाख्याऽप्यया। दुर्गती शबरा गौरी काली नरहरी ख्याता। खेचरी भूचरी गुह्या द्राद्वी त्रिटि-कोपला। त्रैलोक्यविजया काली कराला भद्रा परा। रौद्री च त्रिपुमातङ्गी अभेद्या हवनी शिवा। कङ्काला वर्गभूमिश्च कापाली स्पनिरवानना। चन्द्रार्कविम्बभूमी च पद्मभूराधिलग्नगा। राङ्कलावानली भूमिः स्मर-भूमिर्द्विधा मता। रुद्रलिकालिकाद्यैव राङ्कवाटविष-साधा। चन्द्रः सप्तविधः सूर्य्यश्चतुर्धा योगिनी त्रिधा। कालवेला त्रिभेदा च तिथिनक्षत्रवारगा। इमानि भूबलान्यत्र ज्ञात्वा यः प्रविशेत् रणे। शरयत्नक्ष नश्यन्ति मेघा वातहता यथा। समनाम्नाधिके नास्ति स्वरैश्चक्रैश्च भूबलैः। स्थानसैन्याधिके यत्नो बलविज्ञान-संयुते"। एतद्व्याख्यानि तत्र दृश्यानि।

भूभर्त्तृ पु० धारका०। ६त०। भूमिपतौ भूमिभर्त्त्रादयोऽप्यत्र।

भूभुज् पु० भुवं भुङ्क्ते भुनक्ति पालयति वा भुज-क्विप्। भूपाले जटा०। [१पर्वते, २भूपाले च मेदि०।

भूभृत् पु० भुवं बिभर्त्ति धारयति, पालयति वा भृ क्विप्।

भूमण्डल न० ६त०। मण्डलाकारे भूमिभागे।

भूमन् पु० बहोर्भावः बहु+इमनिच् "बहोर्लोपो भू च बहोः" इत्यादेशः। १बहुत्वे अतिशये स्वार्थे इमनिच् मात्वत् २अतिशयबहुत्वयुते च। "यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासि-

तथ्यः । भूमानं भगवो विजिज्ञासे" छा॰ उ॰ । "यो वै भूमा महत् निरतिशयम् बहुरितिपर्य्यायास्तत् सुखं ततोऽर्वाक् सातिशयत्वादल्पम् । अतस्तस्मिन्नल्पे सुखं नास्ति अल्पानां तृष्णाहेतुत्वात् तृष्णा च दुःखबीजम् । न हि दुःखबीजं ज्वरादि सुखं दृष्टं लोके । तस्माद्युक्तं नाल्पे सुखमस्तीति । अतो भूमैव सुखम् तृष्णादिदुःखबीजत्वासम्भवाद्भूम्नः" भाष्यम् तस्मिन् प्रपाठके च यस्मात् यो भूमा तन्निरूपितं द्रष्टव्यम् ।

भूमय त्रि॰ भू+मयट् । १मृदात्मके २छायायां स्त्रिका॰ स्त्री ङीप् ।

भूमि(मी) स्त्री भवन्त्यस्मिन् भूतानि भू—मि किच्च वा ङीप् । १पृथिव्याम् २स्थानमात्रे मेदि॰ ३जिह्वायां शब्दच॰ उणा॰ योगशास्त्रोक्ते ४योगिनां चित्तस्यावस्थाभेदे, ५एकसंख्यायाञ्च । पाण्डुसंख्यादितोऽच् समा॰ बहु॰ । द्विभूमः प्रासादः पाण्डुभूमो देशः । योगोक्तभूमयश्च "तस्य भूमिषु विनियोगः" पा॰ सू॰ उक्ताः । "तस्य संयमस्य जितभूमेर्याऽनन्तरा भूमिस्तत्र विनियोगः । नह्यजिताधरभूमिरनन्तरभूमिं विलङ्घ्य प्रान्तभूमिषु संयमं लभते तदभावाच्च कुतः तस्य प्रज्ञालोकः, ईश्वरप्रसादाज्जितोत्तरभूमिकस्य च नाधरभूमिषु परचित्तज्ञानादिषु संयमो युक्तः कस्मात् तदर्थस्यान्यत एवावगतत्वात् भूमेरस्या इयमनन्तरा भूमिः" भा॰ । सा च भूमिः सप्तप्रकारा यथोक्तं तत्रैव "तस्य सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा" पात॰ सू॰ । "तस्येति प्रत्युदितख्यातेः प्रत्याम्नायः सप्तधेति अशुद्ध्यावरणमलापगमाच्चित्तस्य प्रत्ययान्तरानुत्पादे सति सप्तप्रकारैव प्रज्ञा विवेकिनो भवति । तद्यथा परिज्ञातं हेयं नास्य पुनः परिज्ञेयमस्ति क्षीणा हेयहेतवो न पुनरेतेषां क्षेतव्यमस्ति साक्षात्कृतं निरोधसमाधिना हानम् । भावितो विवेकख्यातिरूपो हानोपाय इत्येषा चतुष्टयी कार्य्या विमुक्तिः प्रज्ञायाः । चित्तविमुक्तिस्तु त्रयी चरिताधिकारा बुद्धिगुणा गिरिशिखरकूटच्युता इव ग्रावाणो निरवस्थानाः स्वकारणे प्रलयाभिमुखाः सह तेनास्तं गच्छन्ति । न चैषां विप्रलीनानां पुनरस्त्युत्पादः प्रयोजनाभावादिति एतस्यामवस्थायां गुणसम्बन्धातीतः स्वरूपमात्रज्योतिरमलः केवली पुरुष इत्येतां सप्तविधां प्रान्तभूमिप्रज्ञामनुपश्यन् पुरुषः कुशल इत्याख्यायते प्रतिप्रसवेऽपि चित्तस्य मुक्तः कुशल इत्येव भवति गुणातीतत्वादिति सिद्धा भवति विवेकख्यातिर्हानोपायः इति" भा॰ । "प्रत्युदितख्यातेः वर्त्तमानख्यातेः योगिनः प्रत्याम्नायः परामर्शः अशुद्धिरेवावरणं चित्तसत्त्वस्य तदेव मलं तस्यापगमात् चित्तस्य प्रत्ययान्तरानुत्पादे तामसराजसव्युत्थानप्रत्ययानुत्पादे निर्विप्लवविवेकख्यातिनिष्ठामापन्नस्य सप्तप्रकारैव प्रज्ञा विवेकिनो भवति विषयभेदात् प्रज्ञाभेदः प्रकृष्टोऽन्तो यासां भूमीनामवस्थानां तास्तथोक्ता यतः परं नास्ति संप्रकर्षः प्रान्ता भूमयः यस्याः प्रज्ञाया विवेकख्यातेः सा तथोक्ता ता एव सप्तप्रकाराः प्रज्ञाः भूमीः उदाहरति । तद्यथेति तत्र पुरुषप्रयत्ननिष्पाद्यासु चतसृषु भूमिषु प्रथमामुदाहरति परिज्ञातं हेयं यावत् किञ्च प्राधानिकं तत् सर्वं परिणामतापसंस्कारैर्गुणवृत्तिविरोधात् दुःखमेवेति हेयं तत् परिज्ञातम् । प्रान्ततां दर्शयति नास्य पुनः किञ्चित् परिज्ञातं परिज्ञेयमस्ति । द्वितीयामाह क्षीणा इति । प्रान्ततामाह न पुनरिति । तृतीयामाह साक्षात्कृतं प्रत्यक्षेण निश्चितं यथा संप्रज्ञातावस्थायामेव निरोधसमाधिसाध्यं हानं न पुनरस्मात् परं निश्चेतव्यमस्तीति शेषः । चतुर्थीमाह भावितो निष्पादितः विवेकख्यातिरूपो हानोपायो नास्याः परं भावनीयमस्ति इति शेषः । एषा चतुष्टयी कार्य्यविमुक्तिरिति कार्य्यान्तरेण विमुक्तिः प्रज्ञाया इत्यर्थः प्रयत्ननिष्पाद्याश्चतस्रोऽनिष्पादनीयामप्रयत्नसाध्यां चित्तविमुक्तिमाह चित्तविमुक्तिस्तु त्रयी । तत्र प्रथमामाह चरिताधिकारा बुद्धिकृतभोगापवर्गकार्य्येत्यर्थः । द्वितीयामाह गुणा इति प्रान्ततामाह न चैषामिति । तृतीयामाह एतस्यामवस्थायामिति तस्यामवस्थायां जीवन्नेव पुरुषः कुशलो मुक्त इत्युच्यते चरमदेहत्वादित्याह एतामिति । अनौपचारिकं मुक्तमाह प्रतिप्रसवे प्रधानलयेऽपि चित्तस्य मुक्तः कुशल इत्येव भवति गुणातीतत्वादिति" विवरणम् ।

पृथिवीरूपभूमिगुणाश्च भा॰ मो॰ उक्ता यथा "भूमेः स्थैर्य्यं गुरुत्वञ्च काठिन्यं प्रसवार्थता । गन्धो गुरुत्वं शक्तिश्च संघातः स्थापना धृतिः" । प्रथमगुरुत्वं पतनविरोधी गुणः द्वितीयगुरुत्वम् पिण्डपुष्टिरतो न पौनरुक्त्यम् । शक्तिः धारणादिसामर्थ्यम् संघातः संश्लिष्टावयवत्वम् । स्थापना मनुष्यादिधारणानुकूलव्यापारः । धृतिर्धारणा इत्यर्थः ।

भूमिकदम्ब पु॰ भूमिजातः कदम्बः शा॰ त॰ । कदम्बभेदे "भूमिकदम्बाः कटूष्णाश्च हृद्या दोषहरा हिमाः । कषाय

तिक्ताः पिच्छला वीर्यवृद्धिकरा पराः" राजनि० ।

भूमिकन्दली स्त्री भूजाता कन्दली शा०त० । कन्दली-भेदे माघः ६।२०। मल्लि० ।

भूमिकम्प पु० ६त० । क्षितिचलने तत्कारणादिकं च फलविशेषं वृ०स० ३२अ० उक्तं यथा

"क्षितिकम्पमाहुरेके वृहदन्तर्जलनिवासिसत्त्वकृतम् । भूभारखिन्नदिग्गजविश्रामसमुद्भवं चान्ये । अनिलोऽनिलेन निहतः क्षितौ पतन् सस्वनं करोत्यन्ये । केचित्त्वदृष्टकारितमिदमन्ये प्राहुराचार्याः । गिरिभिः पुरा सपक्षैर्वसुधा प्रपतद्भिरुत्पतद्भिश्च । आकम्पिता पितामहमाहामरसदसि सव्रीडम् । भगवन्नाम ममैतत् त्वया कृतं यदचलेति तन्न तथा । क्रियतेऽचलैश्चलद्भिः शक्ताहं नास्य खेदस्य । तस्याः सगद्गदगिरं किञ्चित् स्फुरिताधरं विनतमीषत् । साश्रुविलोचनमवलोक्य पितामहः प्राह । मन्युं हरेन्द्र ! धात्र्याः क्षिप कुलिशं शैलपक्षभङ्गाय । शक्रः कृतमित्युक्त्वा मा भैरिति वसुमतीमाह । किन्त्वनिलदहनसुरपतिवरुणाः सदसत्फलावबोधार्थम् । प्रागर्द्धनिशाभागेषु दिननिशोः कम्पयिष्यन्ति । चत्वार्यार्यम्णाद्यान्यादित्यं मृगशिरोऽश्वयुक् चेति । मण्डलमेतद्वायव्यमस्य रूपाणि सप्ताहात् । धूमाकुलीकृताशे नभसि नभस्वान् रजः क्षिपन् भौमम् । विरुजन् द्रुमांश्च विचरति रविरपटुकरावभासी च । वायव्ये भूकम्पे सस्याम्बुवनौषधीक्षयोऽभिहितः । श्वयथुश्वासोन्मादज्वरकासभवा वणिक्पीडा । रूपायुधभृद्वैद्याः स्त्रीकविगान्धर्वपण्यशिल्पिजनाः । पीड्यन्ते सौराष्ट्रककुरुमगधदशार्णमत्स्याश्च । पुष्याग्नेयविशाखाभरणीपित्र्याजभाग्यसंज्ञानि । वर्गो हुतभुजोऽयं करोति रूपाण्यथैतानि । तारोल्कापाताहतमादीप्तमिवाम्बरं सदिग्दाहम् । विचरति मरुत्सहायः सप्तार्चिः सप्तदिवसान्तः । आग्नेयेऽम्बुदनाशः सलिलाशयसङ्क्षयो नृपतिवैरम् । दद्रूविचर्चिकाज्वरविसर्पिकाः पाण्डुरोगश्च । दीप्तौजसः प्रचण्डाः पीड्यन्ते चाश्मकाङ्गबाह्लीकाः । तङ्गणकलिङ्गवङ्गद्रविडाः शबराश्च नैकविधाः । अभिजिच्छ्रवणधनिष्ठाप्राजापत्यैन्द्रवैश्वमैत्राणि । सुरपतिमण्डलमेतद्भवन्ति चास्य स्वरूपाणि । चलिताचलवर्ष्माणो गम्भीरविराविणस्तडित्वन्तः । गवलालिकुलाहिनिभा विसृजन्ति पयः पयोवाहाः । ऐन्द्रं श्रुतिकुलजातिख्यातावनिपालगणपविध्वंसि । अतिसारगलग्रहवदनरोगकृच्छर्दिकोपाय । काशियुगन्धरपौरवकिरातकीराभिसारहलमद्राः । अर्बुदसुराष्ट्रमालवपीडाकरमिष्टवृष्टिकरम् । पौष्णाप्याद्रश्लेषामूलाहिर्बुध्न्यवरुणदेवानि । मण्डलमेतद्वारुणमस्यापि भवन्ति रूपाणि । नीलोत्पलालिभिन्नाञ्जनत्विषो मधुरराविणो बहुलाः । तडिदुद्भासितदेहा धाराङ्कुरवर्षिणो जलदाः । वारुणमर्णवसरिदाश्रितघ्नमतिवृष्टिदं विगतवैरम् । गोनर्दचेदिकुकुरान् किरातवैदेहकान् हन्ति । षड्भिर्मासैः कम्पो द्वाभ्यां पाकश्च याति निर्घातः । अन्यानप्युत्पातान् जगुरन्ये मण्डलैरेतैः । उल्का हरिश्चन्द्रपुरं रजश्च निर्घातभूकम्पककुप्प्रदाहाः । वातोऽतिचण्डो ग्रहणं रवीन्द्वोर्नक्षत्रताराग्रहवैकृतानि । व्यभ्रे वृष्टिर्वैकृतं वातवृष्टिर्धूमोऽनग्नौ विस्फुलिङ्गार्चिषो वा । वन्यं सत्त्वं ग्राममध्ये विशेद्वा रात्रावैन्द्रं कार्मुकं दृश्यते वा । सन्ध्याविकाराः परिवेषखण्डा नद्यः प्रतीपा दिवि तूर्यनादाः । अन्यच्च यत् स्यात् प्रकृतेः प्रतीपं तन्मण्डलैरेव फलं निगाद्यम् । ऐन्द्रो वायव्यं वायुश्चाप्यैन्द्रमेवमन्योऽन्यम् । वारुणहौतभुजावपि वेलानक्षत्रजाः कम्पाः । प्रथितनरेश्वरमरणव्यसनान्याग्नेयवायुमण्डलयोः । क्षुद्भयमरकावृष्टिभिरुपताप्यन्ते जनाश्चापि । वारुणपौरन्दरयोः सुभिक्षशिववृष्टिहार्दयो लोके । गावोऽतिभूरिपयसो निवृत्तवैराश्च भूपालाः । पक्षैश्चतुर्भिरनिलस्त्रिभिरग्निर्देवराट् च सप्ताहात् । सद्यः फलति च वरुणो येषु न कालोऽभिनिर्दिष्टः । चलयति पवनः शतद्वयं शतमनलो दशयोजनान्वितम् । सलिलपतिरशीतिसंयुतं कुलिशधरोऽभ्यधिकं च षष्टिकम् । त्रिचतुर्थसप्तमदिने मासे पक्षे तथा त्रिपक्षे च । यदि भवति भूमिकम्पः प्रधाननृपनाशनो भवति ।"

भूमिचलनादयोऽप्यत्र । "निर्घाते भूमिचलने" मनु० ।

भूमिका स्त्री भूमिरिव कायति कै—क । १रचनायां "वस्त्र-रूपैर्यदन्यस्य प्रवेशस्तत्र भूमिका" इत्युक्ते नाट्ये अभिनेयपात्रादिवेशान्तरस्वरूपे २ग्रन्थे ३वक्तव्यकथोद्घाते ४अवस्थायाञ्च "नैयायिकादिभिरात्मा प्रथमभूमिकायामवतारितः" इति सांख्यप्रवचनभाष्यम् ।

भूमिकुष्माण्ड पु० भूमिजातः कुष्माण्डः शा०त० (भुँइ-कुमड़ा) ख्याते लताभेदे रत्नमा० ।

भूमिखर्जूरिका स्त्री भूमिजाता खर्जूरिका शा०त० । खर्जूरिकाभेदे "भूमिखर्जूरिका स्वाद्वी दुरारोहा मृदु-

रुदा । अथ स्वल्पफला काककर्कटी स्वादुमस्तका । पिण्डखर्जूरिका त्वन्या सा देशे पश्चिमे भवेत् । खर्जूरी गोस्तनाकारा परद्वीपादिहागता । जायते पश्चिमे देशे सा छोहारेति कीर्त्तिता । खर्जूरीत्रितयं शीतं मधुरं रसपाकयोः । स्निग्धं रुचिकरं हृद्यं क्षतक्षयहरं गुरु । तर्पणं रक्तपित्तघ्नं पुष्टिविष्टम्भशुक्रदम् । कोष्ठमारुतकृद्बल्यं वान्तिवातकफापहम् । ज्वराभिघातक्षुत्तृष्णाकासश्वासनिवारणम् । मदमूर्च्छामरुत्पित्तमद्योद्भूतगदान्तकृत् । महतीभ्यां गुणैरल्पा स्वल्पखर्जूरिका स्मृता । खर्जूरीतरुतोयन्तु मदपित्तकरं भवेत् । वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं बलशुक्रकृत्" भावप्र० ।

भूमिचम्पक पु० भूमिलग्नः चम्पकः शाक०त०(भूइँचांपा) वृक्षभेदे शब्दच० ।

भूमिज पु० भूमेर्जायते जन-ड । १मङ्गलग्रहे २नरकासुरे मेदि० ३भूमिकदम्बे ४मनुष्ये च राजनि० । ५भूमिजातमात्रे त्रि० । ६सीतायां स्त्री ।

भूमिजगुग्गुलु पु० कर्म० । आशापुरजाते गुग्गुलौ राजनि०

भूमिजम्बु स्त्री ७त० । क्षुद्रजम्ब्वां रत्नमा० वा कप् । तत्रार्थे राजनि० । स्वार्थे क । तत्रार्थे स्त्री अमरः ।

भूमिजीविन् पु० भूमिं तत्कर्षणं जीवति जीव-णिनि । वैश्ये शब्दरत्ना० ।

भूमिञ्जय पु० विराटनृपस्य पुत्रभेदे भा० वि० ३५ अ० ।

भूमिधर पु० भूमिं धरति धृ-अच् । १कुलपर्वते उपचारात् २पर्वतमात्रे । [दयोऽप्यत्र ।

भूमिप पु० भूमिं पाति पा-क । नृपे जटा० । भूमिपाला-

भूमिपक्ष पु० भूमिः पक्ष इवास्य । वाताश्वे हारा० ।

भूमिपति पु० ६त० । भूपतौ भूमिनाथादयोऽप्यत्र ।

भूमिपिशाच पु० भूमौ पिशाच इव । तालवृक्षे जटा० ।

भूमिपुत्र पु० ६त० । १मङ्गलग्रहे २नरकासुरे च भूमिपुत्रादयोऽप्यत्र । ३जानक्यां स्त्री गौरा० ङीष् ।

भूमिप्रविभाग पु० सुश्रुतोक्ते औषधार्थभूमिविभागे "अथातो भूमिप्रविभागविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । श्वभ्रशर्कराश्मविषमवल्मीकश्मशानाघातनदेवतायतनसिकताभिरनुपहतामनूषरामभङ्गुरामदूरोदकां स्निग्धां प्ररोहवतीं मृद्वीं स्थिरां समां कृष्णां गौरीं लोहितां वा भूमिमौषधार्थं परीक्षेत तस्यां जातमपि कृमिविषशस्त्रातपपवनदहनतोयसम्बाधमार्गैरनुपहतमेकरसं पुष्टं पृथ्ववगाढमूलमुदीच्यां चौषधमाददीतेत्यौषधभूमिपरीक्षाविशेषः सामान्यः । विशेषतस्तु । तत्राश्मवती स्थिरा गुर्वी श्यामा कृष्णा वा स्थूलवृक्षशस्यप्राया स्वगुणभूयिष्ठा । स्निग्धा शीतलाऽऽसन्नोदका स्निग्धशस्यतृणकोमलवृक्षप्राया शुक्लाऽम्बुगुणभूयिष्ठा । नानावर्णा लघ्वश्मवती प्रविरलाल्पपाण्डुवृक्षप्ररोहाऽग्निगुणभूयिष्ठा । रूक्षा भस्मरासभवर्णा तनुवृक्षाल्पकोटरवृक्षप्रायाऽनिलगुणभूयिष्ठा । मृद्वी समा श्वभ्रवत्यव्यक्तरसजला सर्वतोऽसारवृक्षा महापर्वतवृक्षप्राया श्यामा चाकाशगुणभूयिष्ठा । तत्र केचिदाहुराचार्य्याः प्रावृड्वर्षाशरद्धेमन्तवसन्तग्रीष्मेषु यथासंख्यं मूलपत्रत्वक्क्षीरसारफलान्याददीतेति तत्तु न सम्यक् कस्मात् सौम्याग्नेयत्वाज्जगतः । सौम्यान्यौषधानि सौम्येष्वृतुष्वाददीताग्नेयान्याग्नेयेष्वेवमव्यापन्नगुणानि भवन्ति । सौम्यान्यौषधानि सौम्येष्वृतुषु गृहीतानि सोमगुणभूयिष्ठायां भूमौ जातान्यतिमधुरस्निग्धशीतानि जायन्ते । एतेन शेषं व्याख्यातम् । तत्र पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठायां भूमौ जातानि विरेचनद्रव्याण्याददीताग्न्याकाशमारुतगुणभूयिष्ठायां वमनद्रव्याणि । उभयगुणभूयिष्ठायामुभयतोभागानि । आकाशगुणभूयिष्ठायां संशमनान्येवं बलवत्तराणि भवन्ति । सर्वाण्येव चाभिनवान्यन्यत्र मधुघृतगुडपिप्पलीविडङ्गेभ्यः । सर्वाण्येव सक्षीराणि वीर्य्यवन्ति तेषामसम्पत्तावनतिक्रान्तसंवत्सराण्याददीतेति । भवन्ति चात्र । गोपालास्तापसा व्याधा ये चान्ये वनचारिणः । मूलाहाराश्च ये तेभ्यो भेषजव्यक्तिरिष्यते । सर्वावयवसाध्येषु पलाशलवणादिषु । व्यवस्थितो न कालोऽस्ति तत्र सर्वो विधीयते । गन्धवर्णरसोपेता षड्विधा भूमिरिष्यते । तस्माद्भूमिस्वभावेन बीजिनः षड्रसैर्युताः । अव्यक्तः किल तोयस्य रसो निश्चयनिश्चितः । रसः स एव चाव्यक्तो भूमेरेव रसाद्भवेत् । सर्वलक्षणसम्पन्ना भूमिः साधारणी स्मृता । द्रव्याणि यत्र तत्रैव तद्गुणानि विशेषतः । 'विगन्धेनापरामृष्टमविपन्नं रसादिभिः । नवं द्रव्यं पुराणं वा ग्राह्यमेव विनिर्दिशेत् । विडङ्गं पिप्पली क्षौद्रं सर्पिश्चाप्यनवं हितम् । शेषमन्यत्त्वभिनवं गृह्णीयाद्दोषवर्जितम् । जङ्गमानां वयःस्थानां रक्तरोमनखादिकम् । क्षीरमूत्रपुरीषाणि जीर्णाहारेषु संहरेत् । प्लोतमृद्भाण्डफलकशङ्कुविन्यस्तभेषजम् । प्रशस्तायां दिशि शुचौ भेषजागारमिष्यते ।"

भूमिमण्ड पु० भूमिं मण्डयति मण्ड–अण् । (छापरमालि) लताभेदे रत्नमा० । [ल्यु । माधवीलतायाम् राजनि० ।

भूमिमण्डपभूषणा स्त्री भूमिमण्डप इव तं भूषयति भूषि–

भूमि(मी)रुह पु० भूम्यां भूमौ वा रोहति रुह–क । वृक्षे मही्रुहादयोऽप्यत्र । [त्रिका० ।

भूमिलाभ पु० भूमिर्लभ्यतेऽत्र लभ-आधारे घञ् । मृत्यौ

भूमिलेपन न० भूमिर्लिप्यतेऽनेन लिप–करणे ल्युट् । द्दत० । गोमये हेमच० ।

भूमिवर्द्धन पु० भूमिं वर्द्धयति स्वदेहस्य पार्थिवांशोपचयेन वृध-णिच्-ल्यु । शवे मृते हेमच० क्षितिवर्द्धनादयोऽप्यत्र

भूमिशय पु० भूमौ शेते शी–अच् । १बालके २भूमौ शयाने त्रि०

भूमिष्ठ पु० भूमौ तिष्ठति स्था–क अलु० षत्वम् । भूपृष्ठस्थे ।

भूमिसत्त्र न० भूमिदानरूपं सत्त्रं शा०त० । भूमिदानरूपे याग-भेदात्मके सत्त्रे "इक्षुभिः संहितां भूमिं यवगोधूमशालि-नीम् । गोऽश्ववाहनपूर्णां वा बाहुवीर्य्यादुपार्जिताम् । निधिगर्त्तां ददद्भूमिं सर्वरत्नपरिच्छदाम् । अक्षयान् लभते लोकान् भूमिसत्त्रं हि तस्य तत्" भा०अनु० ६२ अ० ।

भूमिसम्भवा स्त्री भूमिः सम्भवोऽस्याः । १सीतायां जटा० । २मङ्गलग्रहे ३नरकासुरे पु० । ४भूमिजातमात्रे त्रि० ।

भूमिसेन पु० दशममनोःपुत्रभेदे मार्क०पु० ९४अ० ।

भूमिस्तोम पु० एकाहसाध्ये यज्ञभेदे आश्व० ९.५.२ ।

भूमिस्पृश् पु० भूमिं स्पृशति स्पृश–क्विन् । १वैश्ये २मनुष्ये ३चौरभेदे मेदि० । ४खञ्जे ५अन्धे च शब्दरत्ना० ।

भूमी स्त्री भू-मि किच्च ङीप् । १कण्ठ्यस्पृष्टिकायां विषापहनन-हेतुतया सात्र सुश्रुते उक्ता "भूमी कुष्टवकस्यैव गण एकसरः स्मृतः । एकशो द्विस्त्रिशो वापि प्रयोक्तव्यो विषापहः" ।

भूमीच्छा स्त्री भूमौ तत्पतने इच्छा । भूमिपतनेच्छायाम् ।

भूमीन्द्र पु० भूमौ इन्द्र इव । नृपे शब्दर० ।

भूमीसह पु० भूमीं सहते सह–अच् । (भुरवर) वृक्षभेदे "भूमीसहस्तु शिशिरः रक्तपित्तप्रसादनः" भावप्र० ।

भूम्यनन्तर पु० भूमेरनन्तरः । स्वविषयसन्निष्टदेशस्थे नृपाणां शत्रौ कामन्द० ८५८ ।

भूम्य त्रि० भूमिमर्हति यत् । धराहें ऋ० ५।४।११० ।

भूम्यामलकी स्त्री भूमिलग्ना आमलकी शाक०त० । स्वनाम-ख्याते क्षुपे राजनि० । "स्यात् भूम्यामलकी तिक्ता कषाया मधुरा हिमा । पिपासाकासपित्तास्रकफकण्डूक्षतव्रण-प्रणुत्" भावप्र० ।

भूम्यामली स्त्री भूम्या सह आमलति सम्बध्नाति आ+मल अच् गौ० ङीष् । भूम्यामलक्याम् राजनि० ।

भूम्याहुल्य न० क्षुपभेदे (भूजातखड्) राजनि० । शब्दरत्ना०

भूयस् अव्य० भुवे भावाय यस्यति यस–भावे क्विप् । पुनरर्थे

भूयस् त्रि० अतिशयेन बहुः ईयसुन् । "बहोर्लोपो भू च बहोः" ईलोपः भूरादेशश्च । बहुतरे मेदि० स्त्रियां ङीप् ।

भूयशस् अव्य० भूयस्+वीप्सार्थे शस् सलोपः । बहुश इत्यर्थे

भूयिष्ठ त्रि० अतिशयेन बहुः इष्ठन् भ्वादेशो युक् च । १बहु-तरे २प्रचुरे च ।

भूयुक्ता स्त्री भुवा युक्ता संबद्धा । भूमिखर्जूर्य्याम् राजनि०

भूर् अव्य० भू–रुक् । अन्तरीक्षलोकादधःस्थे चरणसञ्चार-योग्यस्थाने लोके भूः स्वाहा इदं भूः व्याहृती देवतोद्देशः ।

भूरि त्रि० भू-क्रिन् । १विष्णौ २शिवे ३इन्द्रे च मेदि० । ४स्वर्णे न०शब्दरत्ना०बहु-रि आदेशः ५प्रचुरे त्रि०अमरः ६सोमदत्तपुत्रभेदे पु० भा० आ० १८६ अ० । शिवा० अत्यर्थे अण् । भौर भूरेरपत्ये पुंस्त्री० । [द्रव्ये राजनि० ।

भूरिगन्धा स्त्री भूरिः प्रचुरो गन्धो यस्याः । मुरानामगन्ध-

भूरिगम पु० भूरि भारयुक्तत्वेऽपि बहु गच्छति गम-अच् । गर्दभे राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

भूरिज् स्त्री भू-इजि किच्च रपरः । पृथिव्यां त्रिका० ।

भूरिदक्षिण त्रि० भूरिर्दक्षिणा यस्य । १बहुतरदक्षिणा-दानयुक्ते २विष्णौ पु० "कपीन्द्रो भूरिदक्षिणः" विष्णु स० ।

भूरिदुग्धा स्त्री भूरीणि दुग्धानि निर्यासा यस्याः । वृश्चि-काल्यां राजनि० ।

भूरिद्युम्न पु० भूरि द्युम्नं यस्य । नवममनोः पुत्रभेदे हरिवं० ७अ० । मार्क०पु० । भूर्युरिमूथ इति पाठः प्रथमादिकः तदेववाक्यतया भूरिद्युम्न इत्येव तत्र पाठस्यौचित्यात् ।

भूरिधामन् पु० नवममनोःपुत्रभेदे हरिवं० ७अ० ।

भूरिपत्र पु० भूरीणि पत्राण्यस्य । उमर्कखड्गाख्ये राजनि० ।

भूरिपलितदा स्त्री भूरि पलितमिव दापति दै–क । पाण्डुरकद्रवीवृक्षे राजनि० ।

भूरिपुष्पा स्त्री भूरीणि पुष्पाण्यस्याः । शतपुष्पायाम् राजनि०

भूरिप्रेमन् पु० भूरिः प्रचुरः प्रेमास्य । चक्रवाके राजनि० ।

भूरिफेना स्त्री भूरीणि फेनान्यस्याः । (चामकषा) सप्तला-ख्ये अमरः ।

भूरिबला स्त्री भूरीणि बलानि यस्याः १अति०२अतिबलायाम्

राजनि०।२प्रचुरबले त्रि०।३इन्द्रतराङ्गुलमेदे पु०भा०प्र०२७अ०

भूरिमल्ली स्त्री भूरि बहु यथा स्यात् तथा मलति मल-अच् गौरा० ङीष्। अम्बष्ठायाम राजनि०।

भूरिमाय पुंस्त्री० भूरयः माया यस्य। १शृगाले अमरः स्त्रियां योपधत्वात् टाप्। २प्रभूतमायायुते त्रि०

भूरिमूलिका स्त्री भूरीणि मूलानि यस्याः कप् टापि अत इत्त्वम्। अम्बष्ठायाम् नैघण्टुप्र०।

भूरिशस् अव्य० भूरि-शस्। बहुश इत्यर्थे।

भूरिश्रवस् पु० ६ब०। चन्द्रवंश्ये १सोमदत्तसुते नृपभेदे। भा० आ० १८७ अ०। २प्रचुरयशस्के त्रि०।

भूरिश्रेष्ठिक पु० भूरयः श्रेष्ठिनो यत्र। (भुरशुट्) गौड़देशस्थे पुरभेदे "गौड़े राष्ट्रमनुत्तमं निरुपमा तत्रापि राढ़ा पुरी भूरिश्रेष्ठिकनाम धाम परमं तत्रोत्तमोनः पिता" प्रबोधच०।

भूरिहन् त्रि० भूरीन् हन्ति हन-क्विप्। १बहुतरनाशके २असुरभेदे पु० भा०आ० २२७ अ०।

भूरुण्डी स्त्री भुवं रुण्डति आच्छादयति रुडि-आच्छतौ (माधववृत्तौ पठितः) अच् उप०स०। (हातिशुँड़ा) वृक्षभेदे अमरः। [शब्दमा०

भूरुह पु० भुवि रोहति रुह-क ७त०। महीरुहे वृक्षे

भूर्ज पु० ऊर्ज-अच् ७त०। स्वनामख्याते वल्कप्रधाने वृक्षे। "भूर्जत्वचः स्पर्शवतीर्दधानाः" कुमा०। "भूर्जः कटुः कषायोष्णः भूतरक्षाकरः परः। त्रिदोषशमनः पथ्यः दुष्टकौटिल्यनाशनः" राजनि०। "कर्णरोगपित्तकफमेदोविषहरश्च सः" भावप्र०।

भूर्जकण्टक पुंस्त्री० "व्रात्यात्तु जायते विप्रात् पापात्मा भूर्जकण्टकः" मनूक्ते जातिभेदे स्त्रियां ङीष्।

भूर्जपत्र पु० भुवि-ऊर्जं पत्रं यस्य। स्वनामख्याते वृक्षे। भूर्जत्वगादयोऽप्यत्र रत्नमा०।

भूर्णि स्त्री भृ-नि नि० अत उत्वं रपरः। पृथिव्यां त्रि० कौ०।

भूर्लोक पु० कर्म०। पादवन्नारयोर्मध्यस्थानरूपे लोके।

भूलग्ना स्त्री भुवि लग्ना ७त०। शङ्खपुष्प्याम् राजनि०।

भूलता स्त्री भुवि लतेव। महीलतायां (केँचो) सरीसृपभेदे हेम०।

भूलिङ्गशकुनि पु० भूलिङ्गः शकुनिः कर्म०। विश्वयाविनि पक्षिभेदे "प्रकृतिं यान्ति भूतानि भूलिङ्गशकुनिर्यथा" भा० स० ४१अ०। तद्वृत्तिर्यथा "अत चैषा न ते बुद्धिः प्रकृतिं याति भारत!। यथैव कथितं पूर्वं भूलिङ्गशकुनिर्यथा। भूलिङ्गशकुनिर्नाम पार्श्वे हिमवतः परे। भीष्म! तस्याः सदा वाचः श्रूयन्तेऽर्थविगर्हिताः। मा साहसमितीदं सा सततं वाशते किल। साहसं चात्मनातीव चरन्ती नावबुध्यते। सा हि मांसार्गलं भीष्म! मुखात् सिंहस्य खादतः। दन्तान्तरविलग्नं यत्तदादत्तेऽल्पचेतना। इच्छतः सा हि सिंहस्य भीष्म! जीवत्यसंशयम्। तद्वत्त्वमप्यधर्मिष्ठ! सदा वाचः प्रभाषसे भा०स०४४अ०। "भूलिङ्गशकुनिर्यथान्यद्वदत्यन्यत् करोति तद्वत्ते शुद्धं कामयन्ते शकलं वदन्तीत्यर्थः भुवं लिङ्गतीति भूलिङ्गो विलशायी पक्षिविशेषः एवेति पाठे यथा त्वदीया बुद्धिस्त्वदीया त्वद्वत्ते इति योज्यं तदा स्वस्यैव शकुन्युपमत्वम् अर्थविगर्हिताः उक्तिविपरीतक्रियया अर्थो विगर्हितो यासां ताः। वाशते शब्दं करोति। मांसार्गलं दंष्ट्रान्तरलग्नस्य मांसस्य बहिर्निर्गतभागमुल्लोलम् इच्छति इति। सा हि पक्षिणी मृत्युमुखे प्रविष्टापि तदुपेक्षया जीवन्ती यथा लोकानुपदिशति मा साहसमिति तथा त्वमुपदेशकारित्वात् मृत्युमुखे पतितोऽपि मृत्युना उपेक्षितो जीवन्नन्यांश्चोपदिशसि मृत्युमुखे न पतितव्यमिति" नील०।

भूवलय न० भुवो वलयमिव। भूमिपरिधौ। [निघण्टुः

भूशमी स्त्री भूलग्ना शमी शाक०त०। लघुशम्यां मदनपाल-

भूशय पु० भुवि शेते शी-अच् ७त०। १बिलशये नकुलादौ। २विष्णौ च "भूशयो भूषणो भूतिः" विष्णुस०। स हि रामावतारे समुद्रलङ्घनाय सागरोपान्तभूमौ शयित इति तस्य तथात्वम्। [नैघण्टुप्र०

भूशर्करा स्त्री भुवि ख्याता शर्करा शा०त०। कन्दभेदे

भूशेलु पु० भुवि ख्याता शेलुः शा० त०। भूकर्बुदारके राजनि०।

भूष मण्डने वा चु०उभ०पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट्। भूषयति ते भूषति अबुभूषत्-त अभूषीत्।

भूषण न० भूष्यतेऽनेन भूष-करणे ल्युट्। १अलङ्कारे किरीटादौ। भावे ल्युट्। २भूषायाम्। अलङ्कारभेदाः तत्साधनद्रव्याणि च यथा "किरीटञ्च शिरोरत्नं कुण्डलञ्च ललाटिका। तालपत्रञ्च हारश्च ग्रैवेयकमथोर्मिका। प्रालम्बिका रत्नसूत्रमुत्तरीयं स्वर्णमालिका। पार्श्वद्योतो नखद्योतोऽङ्गुलीत्राणक तथा। कटिबन्धं शाखकश्च मूर्द्धतारा ललन्तिका। पत्रदी

बाहुवलयः शिखाभूषणमिङ्गिका। मणङ्कवन्तं तत्पार्श्वं नाभिपूरोऽथ नासिका। वप्रकी स्कन्धवस्त्रैव दक्षपत्रस्य वर्णकः। जङ्घवस्त्र नीवी च कुञ्चितञ्च प्रकीर्णकम्। पादाङ्गदं कङ्कणञ्च नूपुरं क्षुद्रघण्टिका। कुक्षपट्टमिति प्रोक्ता अलङ्काराः सुशोभनाः। चत्वारिंशद्गणी प्रोक्ता लोके वेदे च सौख्यदाः। अलङ्काराः प्रदानेन चतुर्वर्गप्रदायकाः। एतेषां पूजनं कृत्वा प्रदद्यादिष्टसिद्धये। तेषां दैवतमन्त्राद्यैः पूजयेत्तु विचक्षणः। शिरोगतानि चादद्यात् सौवर्णानि तु सर्वदा। चूडारत्नादिकानीह भूषणानि तु भैरव!। ग्रैवेयकादिहंसान्तं सौवर्णं राजतञ्च वा। निवेदयेत् तु देवेभ्यो नान्यतैजसपत्रकम्। रीतिवङ्गादिसंजातं पात्रोपकारणादिकम्। दद्यादाद्यसवर्णन्तु भूषणं न कदाचन। घण्टाचामरकुम्भादिपात्रोपकरणादिकम्। तद्भूषणान्तरे दद्यात् यस्मात्तु तदुपभूषणम्। सर्वं ताम्रमयं दद्यात् यत् किञ्चिद्भूषणादिकम्। सर्वत्र स्वर्णपात्रमर्घ्यं पात्रं ततोऽधिकम्। पूजार्घ्यं पात्रं नैवेद्याधारपात्रञ्च पानकम्। कौतुकञ्च सदा विष्णोः प्रीतिदं तोषदं तदा। ताम्रे देवाः प्रमोदन्ते ताम्रे देवाः सदा स्थिताः। सर्वप्रीतिकरं ताम्रं तस्मात्ताम्रं प्रयोजयेत्। स्वोपयोगे नरः कुर्य्याद्दैवानामपि भैरव!। शीतोष्णदेशे रौप्यन्तु न कदाचिच्च भूषणम्। प्राचारः पानपात्रञ्च गेण्डुकं गेण्डमेव च। पर्य्यङ्कादि यदन्यच्च सर्वं तदुपभूषणम्। अयोमयन्तु ते कांस्यन्तु ते यद्भूषणं भवेत्। स्वर्णरौप्यस्य चाभावे स्वधाकार्ये नियोजयेत्। एतेषां भूषणादीनां यद्द्वारं गच्छते नरैः। तत्तद्दद्यात् यत्नेन तु सर्वमेव प्रदापयेत्। चतुर्वर्गप्रदं नित्यं भूषणं सर्वसौख्यदम्। तुष्टिपुष्टिप्रीतिकरं यथाशक्त्याऽर्थये सृजेत्। इदं ते भूषणं प्रोक्तं सर्वदैवत तुष्टिदम्" कालि०पु०६८अ०। तद्धारणदिनमुच्यते "रेवत्यश्विधनिष्ठासु हस्तादिष्वपि पञ्चसु। गुरुशुक्रबुधस्याह्नि वस्त्रालङ्कारधारणम्। अनिष्टेष्वपि निर्दिष्टं वस्त्रालङ्कारधारणम्। उद्वाहे राजसम्माने ब्राह्मणानाञ्च सम्मते। शिरस्कं मुकुटं हारः कुण्डलञ्चाङ्गदन्तथा। कङ्कणं वालकञ्चैव मेखलाष्टाविति क्रमात्। प्रधानभूषणाख्येषु यथास्वं याति निश्चयः। पद्मरागश्च वज्रश्च विद्रुमो गोमेदस्तथा। मुक्तावैदूर्य्यनीलञ्च तथा मरकतं क्रमात्। आदित्यादिदशाजानां सर्वसम्पत्तिदायकाः। शुभनैर्य्यापि घटना सर्वं प्राक्प्रयुज्यते। प्रधानभूषणेष्वेवमप्रधाने न निर्णयः। प्रधानभूषणं प्रायः शिरसो ह्यभिधीयते। तस्य प्रधानभूतत्वादित्याह भृगुनन्दनः। शुभदा प्रणयः शुभ्रा दुःखदाः दोषशालिनः।" इति मुहूर्त्तकल्पतरुः।

भूषा स्त्री भूष-भावे अ। अलङ्करणक्रियायाम् अमरः।

भूषित त्रि० भूष-क्त। अलङ्कृते।

भूष्णु त्रि० भू-ग्स्नु। भवनशीले।

भूसंस्कार पु०६त०। यज्ञादौ भूमिभागस्य परिसमूहनोपलेपनरेखाकरणपांशूद्धरणजलकरणकाभ्युक्षणरूपेषु पञ्चसु संस्कारेषु तत्प्रकारश्च कात्या० श्रौ० २।१।२४ सूत्रपद्धतौ दर्शितो यथा "तत्र पूर्वमाहवनीयस्थले पञ्च भूसंस्काराः कर्त्तव्याः तद्यथा दर्भैः स्थलं प्राक्संस्थमुदक्संस्थं वा त्रिः परिसमुह्य १गोमयेन त्रिरुपलिप्य २स्फ्येन प्रागायता उदक्संस्था उदगायताः प्राक्संस्था वा तिस्रो लेखाः स्थलप्रमाणाः कृत्वा ३अनामिकाङ्गुष्ठेन ताभ्यो रेखाभ्यः पांशूनुद्धृत्य ४अद्भिरभ्युक्षेत् ५। परिसमूहनं (तृणानामपकर्षणम्) कात्या०श्रौ० ४।१३।१० कर्कः।

भूसुत पु० ६त०। १मङ्गलग्रहे शब्दमा० २नरकासुरे च १सीतायां स्त्री।

भूस्तृण न० भुवस्तृणम् पृषो०सुट्। भूतृणे रत्नाके अमरः "गुह्यबीजञ्च भूतीकं सुगन्धं गोमयप्रियम्। भूस्तृणन्तु भवेच्छत्रा माला तृणकमित्यपि। भूस्तृणं कटुकं तिक्तं तीक्ष्णोष्णं रोचनं लघु। विदाहि दीपनं रूक्षं मनेत्रं मुखशोधनम्। अवृष्यं वक्त्रविट्कृत पित्तरक्तप्रदूषणम्" भावप्र०।

भूस्पृश् पु० भूमिं स्पृशति स्पृश-क्विन्। मनुष्ये हेमच०।

भूस्वर्ग पु० भूमिस्थितः स्वर्गः शा० त०। सुमेरुपर्वते जटा० तस्यामरधारत्वेन स्वर्गत्वात् तथात्वम्। [भर्म्मे।

भृ भरणे भ्वा०उभ०सक०अनिट्। भरति-ते अभार्षीत् बभार

भृ धारणे पोषणे च जु०उभ०सक०अनिट्। बिभर्त्ति बिभृते अभार्षीत्-अभृत। बिभरामास-बभार। बिभृ। बभृ भरथुः। बभृव। त्ति-षप् च। अबिभरुः।

भृकुंस(श) पु० भ्रुवा कुंसा(शा) इङ्गितप्रकाशनं यस्य नि० भ्रुवः वा संप्रसारणम्। स्त्रीवेषधारिणि नटे अमरः।

भृकुटि(टी) स्त्री भ्रुवः कुटिः भङ्गिः वा संप्रसारणं वा ङीप्। भृकुटि "रचितभ्रुकुटिबन्धं नन्दिना द्वारिबद्धेण हरविलासः।

भृगु पु०। भ्रस्जति क्विप् भृज आदेशः तथा सम्प्रसारणः।

१ब्रह्मणःपुत्रे ऋषिभेदे “भृगित्येव भृगुः पूर्वमङ्गारेभ्योऽङ्गिराऽभवत् । अङ्गारसंश्रयाच्चैव कविरित्यपरोऽभवत् । सह ज्वालाभिरुत्पन्नो भृगुस्तस्मात् भृगुः स्मृतः” भा० अनु० ८५ अ० । “भृगोः ख्यात्यां समुत्पन्ना श्रीः पूर्वमुदधेः पुनः । तथा धाता विधाता च तस्यां जातौ भृगोः सुतौ । आयतिर्नियतिश्चैव मेरुकन्ये महाप्रभो ! । धातुर्विधातुस्ते भार्य्ये तयोर्जातौ सुतावुभौ । प्राणश्चैव मृकण्डुश्च मार्कण्डेयो मृकण्डुतः । ततो वेदशिरा जज्ञे प्राणस्य द्युतिमान् सुतः । ततो वंशो मुनिश्रेष्ठ ! विस्तरं भार्गवो गतः” वह्निपु० । २महादेवे ३शुक्रग्रहे मेदि० । ४गिरिसानौ ५जमदग्नौ हेम० । ६निरवलम्बने पर्वताद्युच्चस्थाने यतः पातेऽवलम्बनं न भवति तस्मिन् अतटस्थाने अमरः । भृगोर्गोत्रापत्यानि अण् बहुषु तस्य लुक् । ७भृगोरपत्येषु ब०व० । ८वरुणापत्ये ऋषिभेदे “भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं पितरमुपससार” तैत्ति०उ० ।

भृगुक पु० कूर्म्मचक्रस्य दक्षिणपार्श्वस्थे देशभेदे मार्कपु०५८अ० ।

भृगुकर्ण पु० तीर्थभेदे काशी० ६अ० । [३३अ० ।

भृगुकेशव पु० काशीस्थे भृगुस्थापितकेशवमूर्त्तिभेदे काशी०

भृगुज पु० भृगोर्जायते जन–ड । भार्गवे शुक्राचार्य्ये ।

भृगुतनय पु० ६त० शुक्राचार्य्ये भृगुनन्दनभृगुसुतादयोऽप्यत्र

भृगुतुङ्ग न० तीर्थभेदे भा० आ० २१५ अ० । भा०व० ८४अ० ।

भृगुपति पु० भृगूणां भार्गववंशस्य पतिः । परशुरामे शब्दमा० तेषां हैहयपातितो हि तेन रक्षा कृता इति तस्य तथात्वम्

भृगुभूमि पु० भार्गवपुत्रभेदे हरिवं० ३अ० ।

भृगुवल्ली स्त्री भृगुणाऽधीता वल्ली । “भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं पितरमुपससार” इत्यादिकायां तैत्तिरीयोपनिषदः तृतीयवल्ल्याम् ।

भृगूणांपति पु० ६त० अलुक्स० । परशुरामे शब्दर० ।

भृङ्ग पु० भृ–गन् कित् नुट् च । १भ्रमरे २कलिङ्गविहगे (भिङ्गा) अमरः । ३भृङ्गराजे ४जारे मेदि० ५भृङ्गारे ६भृङ्गराजे च कीटभेदे (भीमरुल) शब्दरत्ना० ।

भृङ्गक पु० भृङ्ग इव कायति कै–क । राजखञ्जनखगे शब्दच०

भृङ्गजा स्त्री भृङ्ग इव जायते जन–ड । १भार्ग्याम् । २अगुरुचन्दने न० राजनि० ३अभ्रके ४गुडत्वचि न० रत्नमा० ।

भृङ्गपर्णी स्त्री भृङ्ग इव कृष्णत्वात् पर्णं यस्याः ङीप् । सूक्ष्मैलायाम् । स्वार्थे क । भृङ्गपर्णिका तत्रार्थे शब्दच०

भृङ्गप्रिया स्त्री ६त० । माधवीलतायां प्रचुरमधुमत्त्वात् तस्यास्तत्प्रियत्वम् राजनि० ।

भृङ्गमूलिका स्त्री भृङ्गस्य भृङ्गराजस्येव मूलमस्याः कप् कापि अत इत्वम् । भ्रमरच्छल्याम् राजनि० ।

भृङ्गरज पु० भृङ्गान् रञ्जयति अन्तर्भूतण्यर्थे रन्ज–अच् पृषो० नलोपः । भृङ्गराजे (केशुरिया) । भरतः ।

भृङ्गरजस् पु० भृङ्गान् रञ्जयति अन्तर्भूतण्यर्थे रन्ज–असुन् नलोपः । भृङ्गराजे अमरटीकायां भरतः ।

भृङ्गराज पु० भृङ्गान् रञ्जयति रन्ज–णिच्–अण् नि० ६त० । (केशुरिया) । १क्षुपभेदे । “भृङ्गराजः कटुस्तिक्तो रूक्षोष्णः कफवातनुत् । केश्यस्त्वच्यः कृमिश्वासकासशोथामयापहृत् । दन्त्यो रसायनो बल्यः कुष्ठनेत्रशिरोर्त्तिजित्” भावप्र० २पक्षिभेदे ६त० टच् । ३भ्रमरश्रेष्ठे मेदि० ४यन्त्रभेदे च धरणिः ।

भृङ्गराजाद्य न० ‘भृङ्गराजरसप्रस्थे यष्टीमधुपलेन च । तैलस्य कुडवं पक्वं सद्यो दृष्टिं प्रसादयेत् । तत् स्याद् वलीपलितघ्नं मासेनैतन्न संशयः” चक्रदत्तोक्ते तैलभेदे ।

भृङ्गरिट(टि) पु० भृङ्ग इव रटति अच् इन् वा पृषो० अत इत्वम् । शिवपार्श्वचरभेदे । [कीटभेदे त्रिका० ।

भृङ्गरोल पु० भृङ्ग इव रौति रु-लच् । (भीमरुल) ख्याते

भृङ्गवल्लभ पु० ६त० । १धाराकदम्बे २भूमिकदम्बे च । भृङ्गैः लभ्यते लभ-क । ३भूमिजम्ब्वाम् स्त्री राजनि० । [त्रिका०

भृङ्गसोदर पु० भृङ्गस्य सोदर इव । (केशुरिया) केशराजे

भृङ्गानन्दा स्त्री आनन्दयति आ+नन्द+णिच्-अच् ६त० । यूथिकायाम् (युइ) राजनि० ।

भृङ्गाभीष्ट पु० अभि+इष-क्त ६त० । आम्रवृक्षे राजनि० ।

भृङ्गार पु० बिभर्त्ति जलं भृ–आरक् नि० । १स्वर्णमयजलपात्रभेदे अमरः २जलपात्रभेदे च (झारी) । भृङ्ग इव ऋच्छति ऋ-अच् । ३भृङ्गराजे जटा० । ४लवङ्गे ५सुवर्णे च न० राजनि० । ६झिल्लीनामकीटे स्त्री अमरः गौरा० ङीष् । स्वार्थे क । भृङ्गारिका तत्रैव । तत्र भृङ्गारपात्ररचनादिकं युक्तिकल्पतरावुक्तं यथा

“राज्ञोऽभिषेकपात्रं यद्भृङ्गार इति तन्मतम् । तदष्टधा तस्य मानं प्रकारश्चापि चाष्टधा । सौवर्णं राजतं भौमं ताम्रं स्फाटिकमेव च । चान्दनं लौहजं शार्ङ्गमेतदष्टविधं मतम् । मानु १दिङ्२नवमप्राष्टदश११लोक१२रुद्रोन्मिताः१३ । अष्टावेते समाख्याता आयामपरिणाहयोः । द्विचतुःपञ्चवेदाक्षिषट्सप्ताष्टकल्पिता । यथाक्रमं समुद्दिष्टमादित्यादङ्गुलाम् । पद्मरागस्तथा वज्रं वैदूर्य्यं मौक्तिकं तथा । नीलं मारकतञ्चैव रत्ना

च सप्त कीर्त्तिताः। भृङ्गारसप्तके व्याख्या न भौमो मणिमर्हति। कानकं स्वर्णमयं वापि सर्वेषामुपयुज्यते।" "कानकन्तु क्षितीशानां स्वर्णमयं सार्वभौतिकम्। शङ्खपद्मेन्दुकह्लारं प्रत्यक्षं विन्यसेत् क्रमात्। चतुर्विधानां भृङ्गाणां चान्द्रः (रौप्यः) सर्वत्र शस्यते। श्वेतं रक्तं तथा पीतं कृष्णं चन्दनमुच्यते। एतेषां सलिलैः सेकश्चतुर्णां क्षाम्भयीभुजाम्। सक्ती पद्मश्च नीलश्च तथा कृष्णापराजिता। एषां पुष्पाणि वेशेषु चतुर्जातिमहीभुजाम्। हीरकं पद्मरागश्च वैदूर्यं नीलमेव च। चत्वारो मणयो धेयाश्चतुर्णां सेचनाम्बुषु। इत्थं निश्चित्य यः कुर्य्यान्नृपतिः सेकमात्मनः। स चिरायुर्भवेद्भोगी इतोऽन्यस्त्वन्यथाचरन्"।

भृङ्गारि स्त्री भृङ्गस्य वर्णमृच्छति ऋ-इन्। १केरिकापुष्पे २भ्रमरच्छल्यां राजनि०।

भृङ्गाह्व पु० भृङ्गमाह्वयते स्पर्द्धते आ+ह्वे-क। १जीरके २भृङ्गराजे च ३भ्रमरच्छल्यां स्त्री राजनि०।

भृङ्गि पु० भृ-गिक् नुट् च। शिवपार्श्वचरभेदे। "प्राप्य गणाधिपत्यं त्वं नाम्ना भृङ्गिरिति स्मृतः" वामनपु०।

भृङ्गिन् पु० भृङ्गस्येव कृष्णत्वादस्त्यस्य इनि। १वटवृक्षे राजनि० २शिवानुचरभेदे। तस्य शिवतेजो जातत्वेऽपि कृष्णत्वात् तन्नामता यथोक्तं कालिकापु० ४५ अ० यथा "अग्नावुत्सृज्यमानस्य तेजसः शम्भुना ततः। अणुद्वयमतिस्वल्पं शिरिप्रस्थे पपात ह। तयोः कारणयोः सद्यः सम्भूतौ शङ्करात्मजौ। एको भृङ्गसमः कृष्णो भिन्नाञ्जननिभोऽपरः। भृङ्गी तस्य तदा ब्रह्मा नाम भृङ्गीति चाकरोत्। महाकृष्णैकरूपस्य महाकालेति लोकतः"। वामनपु० तु अन्धकासुरस्यैव शिववरेण भृङ्गिरूपत्वं गणाधिपत्यञ्च जातमित्युक्तम्।

भृङ्गी स्त्री भृ-गन् किन् नुट् च गौरा० ङीष्। अतिविषायाम् राजनि०। [तके राजनि०।

भृङ्गीफल पु० भृङ्ग्या अतिविषाया इव फलमस्य। आम्रा-

भृङ्गीश पु० ६त०। महादेवे शब्दरत्ना०। [तिका०।

भृङ्गिरिटि पु० भृङ्गिरिटि+पृषो०। भृङ्गिणि शिवपार्श्वचरे

भृङ्गेष्टा स्त्री ६त०। १घृतकुमार्य्यां २भार्ग्यां ३तरुण्यां ४काकजङ्घायाम् राजनि०।

भृज भर्जने (भाजा) पाकभेदे भ्वा० आत्म० सक० सेट्। भर्जते अभर्जिष्ट। ईदित्त्वात् निष्ठायां नेट् भृक्तः। [(खोला) वाच०

भृज्जन पु० भ्रस्ज-करणे ल्युट् सम्प्र०। अम्बरीषे (भाजना-

भृणीय क्रोधे ना० धा० आत्म० सक० सेट् [illegible]। भृणीयते। अभृणीयिष्ट।

भृरिटिका स्त्री भिरिण्टिका पृषो०। श्वेतगुञ्जायाम् राजनि०।

भृरिड स्त्री वीणायां शब्दा०।

भृत त्रि० भृ-क्त। १पुष्टे वेतनादिना प्रतिपालिते २दासभेदे च। "उत्तमस्त्वायुधीयो यो मध्यमस्तु कृषीवलः। अधमो भारवाही स्यादित्येवं त्रिविधो भृतः" मित०। भावे-क्त। ४भरणे न०।

भृतक त्रि० भृतं भरणं वेतनमुपजीवति कन्। वेतनोपजीविनि अमरः "भृतकाध्यापको यस्तु भृतकाध्यापितस्तथा" मनुः। भृतकभेदाः शुक्रनीतिसारे ४अ० उक्ता यथा "दश प्रोक्ताः पुरोधाद्या ब्राह्मणाः सर्व एव ते। अभावे क्षत्रिया योज्यास्तदभावे तथोरुजाः। नैव शूद्रास्तु संयोज्या गुणवन्तोऽपि पार्थिवैः। भागग्राही क्षत्रियस्तु साहसाधिपतिश्च सः। ग्रामपो ब्राह्मणो योज्यः कायस्थो लेखकस्तथा। शुल्कग्राही तु वैश्यो हि प्रतिहारश्च पादजः। सेनाधिपः क्षत्रियस्तु ब्राह्मणस्तदभावतः। न वैश्यो न च वै शूद्रः कातरश्च कदाचन। सेनापतिः शूर एव योज्यः सर्वासु जातिषु। वर्णसङ्करचतुर्थधर्मोऽयं नैव पावनः। यस्य सर्वस्य सो राजा स सर्वः सुखमेधते। नोपकारं मन्यते च न तत्प्रति च सेवते। कर्म्मान्तरे न स्मरति प्रकृते मतयऽत्यपि। तुष्यतनोति समीक्ष्य तं भृत्यं भूतकस्त्यजेत्"

भृति स्त्री भृ-क्तिन्। १भरणे २पोषणे च करणे क्तिन्। ३वेतने अमरः ४मूल्ये च मेदि०। भृत्यभेदाय भृतिदानप्रकारादिकं शुक्रनीतिसारे उक्तं यथा "कालमानं त्रिधा ज्ञेयं चान्द्रं सौरं च सावनम्। भृतिदाने सदा सौरं चान्द्रं कौसीदवृद्धिषु। कल्पयेत् सावनं नित्यं दिनभृत्येऽवधौ सदा। कार्य्यमाना कालमाना कार्य्यकालमितिस्त्रिधा। भृतिरुक्ता तु तद्विज्ञैः सा देया भाषिता यथा। अयं भारस्त्वया तत्र स्थाप्यस्त्वेतावतीं भृतिम्। दास्यामि कार्य्यमाना सा कीर्त्तिता तद्विदेशकैः। वत्सरे वत्सरे वापि मासि मासि दिने दिने। एतावतीं भृतं तेऽहं दास्यामीति च कालिकी। एतावता कार्य्यमिदं कालेनापि त्वया कृतम्। भृतिमेतावतीं दास्ये कार्य्यकालमिता च सा। न कुर्य्याद् भृतिलोपं तु तथा भृतिविलम्बनम्। अवश्यपोषभरणा भृतिर्मध्या प्रकीर्त्तिता। परिपोष्या भृतिः श्रेष्ठा समा-

वास्त्राच्छादनार्थिका। भवेदेकस्य भरणं यया सा हीनसंज्ञिका। यथा यथा तु गुणवान् भृतकस्तद्भृतिस्तथा। संयोज्या तु प्रयत्नेन नृपेणात्महिताय वै। अवश्यपोष्यवर्गस्य भरणं भृतकाद्भवेत्। तथा भृतिस्तु संयोज्या तद्योग्या भृतकाय वै। ये भृत्या हीनभृतिकाः शत्रवस्ते स्वयं कृताः। परस्य साधकास्ते तु छिद्रे कोशप्रजाहराः। अन्नाच्छादनमात्रा हि भृतिः शूद्रादिषु स्मृता। तत्पापभागन्यथा स्यात् पोषको मांसभोजिषु। यद्ब्राह्मणेनापहृतं धनं तत् परलोकदम्। शूद्राय दत्तमपि यन्नरकायैव केवलम्। मन्दो मध्यस्तथा शीघ्रस्त्रिविधो भृत्य उच्यते। समा मध्या च श्रेष्ठा च भृतिस्तेषां क्रमात् स्मृता। भृत्यानां गृहकृत्यार्थं दिवायामं समुत्सृजेत्। निशि यामत्रयं नित्यं दिनभृत्येऽर्द्धयामकम्। तेभ्यः कार्य्यं कारयीत ह्युत्सवाद्यैर्विना नृपः। अत्यावश्यं तूत्सवेऽपि हित्वा श्राद्धदिनं सदा। पादहीनां भृतिं त्वार्त्ते दद्यात् त्रैमासिकीं ततः। पञ्चवत्सरभृत्ये तु न्यूनाधिक्यं यथा तथा। षाण्मासिकीं तु दीर्घार्त्ते तदूर्ध्वं न च कल्पयेत्। नैव पक्षार्द्धमार्त्तस्य हातव्याल्पापि वै भृतिः। संवत्सरोषितस्यापि ग्राह्यः प्रतिनिधिस्ततः। सुमहद्गुणिनं त्वार्त्तं भृत्यर्द्धं कल्पयेत् सदा। सेवां विना नृपः पक्षं दद्याद् भृत्याय वत्सरे। चत्वारिंशत् समा नीताः सेवया येन वै नृपे। ततः सेवां विना तस्मै भृत्यर्द्धं कल्पयेत् सदा। यावज्जीवं तु तत्पुत्रेऽक्षमे बाले तदर्द्धकम्। भार्य्यायां वा सुशीलायां कन्यायां वा स्वश्रेयसे। अष्टमांशं पारितोष्यं दद्याद् भृत्याय वत्सरे। कार्य्याष्टमांशं वा दद्यात् कार्य्यं द्रागधिकं कृतम्। स्वामिकार्य्ये विनष्टो यस्तत्पुत्रे तद्भृतिं वहेत्। यावद्बालोऽन्यथा पुत्रगुणान् दृष्ट्वा भृतिं वहेत्। षष्ठांशं वा चतुर्थांशं भृतेर्भृत्यस्य पालयेत्। दद्यात् तदर्द्धं भृत्याय द्वित्रिवर्षेऽखिलं तु वा। वाक्पारुष्यान्न्यूनभृत्या स्वामी प्रबलदण्डतः। भृत्यं प्रशिक्षयेन्नित्यं शत्रुत्वं त्वपमानतः। भृतिदानेन सन्तुष्टा मानेन परिवर्द्धिताः। सान्त्विता मृदुवाचा ये न त्यजन्त्यधिपं हि ते। अधमा धनमिच्छन्ति धनमानौ तु मध्यमाः। उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि महतां धनम्। यथागुणान् स्वभृत्यांश्च प्रजाः संरञ्जयेन्नृपः। शाखाप्रदानतः कांश्चिदपरान् फलदानतः। अन्यान् सुचक्षुषा हास्यैस्तथा कोमलया गिरा। सुभोजनैः सुवसनैस्ताम्बूलैश्च धनैरपि। कांश्चित् कुशलप्रश्नैरधिकारप्रदानतः। वाहनानां प्रदानेन योग्याभरणदानतः। छत्रातपत्रचमरदीपिकानां प्रदानतः। क्षमया प्रणिपातेन मानेनाभिगमेन च। सत्कारेण च दानेन ह्यादरेण शमेन च। प्रेम्णा समीपवासेन स्वार्धासनप्रदानतः। सम्पूर्णासनदानेन स्तुत्योपकारकीर्त्तनात्। यत्कार्य्ये विनियुक्ता ये कार्य्याङ्कैरङ्कयेच्च तान्। लोहजैस्ताम्रजै रैतिभवैरजतसम्भवैः। सौवर्णै रत्नजैर्वापि यथायोग्यैः स्वलाञ्छनैः। प्रविज्ञानाय दूरात् तु वस्त्रैश्च मुकुटैरपि। वाद्यवाहनभेदैश्च भृत्यान् कुर्य्यात् पृथक् पृथक्। स्वविशिष्टं च यच्चिह्नं न दद्यात् कस्यचिन्नृपः"।

४अ० तत्र विशेष उक्तो यथा "कालं भृत्यवधिं देयं दत्तं भृत्यस्य लेखयेत्। कति दत्तं हि भृत्येभ्यो वेतनं पारितोषिकम्। तत्प्राप्तिपत्रं गृह्णीयाद्दद्याद्वेतनपत्रकम्। सैनिकाः शिक्षिता ये ये तेषु पूर्णा भृतिः स्मृता। व्यूहाभ्यासे नियुक्ता ये तेष्वर्द्धां भृतिमावहेत्" "स्वकार्य्यसाधका ये तु सुभृत्या पोषयेच्च तान्। लोभेनासेवनाच्छिन्नास्तेष्वर्द्धां भृतिमावहेत्। शत्रुत्यक्तान् सुगुणिनः सुभृत्या पालयेन्नृपः। परराष्ट्रे हृते दद्यात् भृतिं शिक्षावधिं तथा। दद्यादर्द्धं तस्य पुत्रे स्त्रियै पादमितां किल। हृतराज्यस्य पुत्रादौ सद्गुणे पादसम्मिताम्। दद्याद्वा तद्राज्यतस्तु द्वात्रिंशांशं प्रकल्पयेत्"

भृतिभुज् त्रि० भृतं वेतनं भुङ्क्ते भुज-क्विप्। वेतनोपजीविनि कर्मकरे अमरः।

भृत्य पुंस्त्री० भृ-क्यप् तुक् च। १दासे २भरणीये त्रि० अमरः। भावे क्यप् ३भरणे स्त्री टाप्। "कुमारभृत्याकुशलैः" रघुः। निन्द्यानिन्द्यभृत्यपरीक्षा शुक्रनीतिसारे २अ० उक्ता यथा "भृत्यं परीक्षयेन्नित्यं विश्वास्यं विश्वसेत् सदा। नैव जातिर्न च कुलं केवलं लक्षयेदपि। कर्मशीलगुणाः पूज्यास्तथा जातिकुले न हि। न जात्या न कुलेनैव श्रेष्ठत्वं प्रतिपद्यते। विवाहे भोजने नित्यं कुलजातिविवेचनम्। सत्यवाक् गुणसम्पन्नस्तथाभिजनवान् धनी। सुकुलश्च सुशीलश्च सुकर्मा च निरालसः। यथा करोत्यात्मकार्य्यं स्वामिकार्य्यं ततोऽधिकम्। चतुर्गुणेन यत्नेन कायवाङ्मानसेन च। भृत्यैव तुष्टो मृदुवाक् कार्य्यदक्षः शुचिर्दृढः। परोपकरणे दक्षो ह्यपकारपराङ्मुखः। स्वाम्यागस्कारिणं पुत्रं पितरं वापि दर्शकः।

अन्यायगामिनि पत्यावनद्रूपः सुबोधकः । नाचेष्टां तद्गिरं काञ्चित् नव्यूनव्याप्रकाशकः । अदीर्घसूत्रः सत्कार्य्ये ह्यसत्कार्य्ये चिरक्रियः । न तद्भार्य्यापुत्रमित्राच्छिद्रदर्शी कदाचन । तद्वद्बुद्धिस्तदीयेषु भार्य्यापुत्रादिकेष्वपि । न श्लाघते स्पर्द्धते न नाभ्यसूयति निन्दति । नेच्छत्यन्याधिकारं हि निस्पृहो मोदते सदा । तद्दत्तवस्त्रभूषादिधारकस्तत्पुरोऽनिशम् । अतिसुलक्षयी दान्तो दयालुः शूर एव हि । तत्कार्य्यस्य रहसि सूचको भृतको वरः । विपरीतगुणैरेभिर्भृतको निन्द्य उच्यते । ये भृत्या हीनभक्तिका ये दण्डेन प्रकम्पिताः । शठाश्च कातरा लुब्धाः समक्षं प्रियवादिनः । मत्ता व्यसनिनश्चार्त्ता उत्कोचेष्टाश्च देविनः । नास्तिका दाम्भिकाश्चैवासत्यवादोऽभ्यसूयकाः । ये चापमानिता येऽसद्वाक्यैर्मर्माणि भेदिताः । रिपोर्मित्रासेवकाश्च पूर्ववैरानुबन्धिनः । चपलाः साहसिका धर्महीना नैते सुसेवकाः । संक्षेपतस्तु कथितं सदसद्भृत्यलक्षणम्” ।

तत्परिशिष्टे सर्वभृत्यकृत्यमुक्तं यथा

“उत्थाय पश्चिमे यामे मुहूर्त्तं विचिन्त्य च । कृत्वोत्सर्गं तु विष्णुं हि स्मृत्वा स्नायादनन्तरम् । प्रातः कृत्यं तु निर्वर्त्य यावत् सार्द्धमुहूर्त्तकम् । गत्वा स्वकार्य्यशालायां कार्य्याकार्य्यं विचिन्त्य च । विशङ्कया विश्रान्तं तु द्वाःस्थः सम्यग् निरोधयेत् । निर्देशकाय विज्ञाप्य तेनाज्ञप्तः प्रवेशयेत् । दूरागतान् सभामध्ये राज्ञो दण्डधरः क्रमात् । निवेद्य तत्ततः पश्चात् तेषां स्थानानि सूचयेत् । ततो राजगृहं गत्वाऽऽसन्नो गच्छेच्च सन्निधिम् । नत्वा नृपं यथान्यायं विष्णुरूपमिवापरम् । प्रविश्य सानुरागस्य चित्तस्य समन्ततः । भर्त्तुरर्द्धासने दृष्टं कृत्वाऽन्यत्र विनिःक्षिपेत् । अग्निं दीप्तमिवासीदेद्राजानमुपशिक्षितः । आशीविषमिव क्रुद्धं प्रभुं प्राणधनेश्वरम् । यत्नेनोपचरेन्नित्यं नाहमस्मीति चिन्तयन् । समर्थयंश्च तत्पक्षं साधु भाषत भाषितम् । तन्नियोगेन वा ब्रूयादर्थं सुपरिनिश्चितम् । सुराप्रमत्तगोष्ठीषु विवादे वादिनां मतम् । विजानन्नपि नो ब्रूयाद् भर्त्तुः क्षिप्तोत्तरं वचः । सदाऽनुद्धतवेशः स्याद्भूपाहूतस्तु प्राञ्जलिः । तद्गां कृतनतिः श्रुत्वा पश्चात्त्वरितसम्मुखः । तदाज्ञां प्रार्थयित्वादौ स्वकार्य्याणि निवेदयेत् । नत्वाऽऽसीतासने प्रह्वस्तत्पार्श्वे सम्मुखाज्ञया । उच्चैःप्रहसनं कासं ष्ठीवनं कुत्सनं तथा । जृम्भणं गात्रभङ्गं वा पर्वास्फोटञ्च वर्जयेत् । राज्ञादिष्टं तु यत् स्थानं तत्र तिष्ठेन्मुदान्वितः । प्रवीणोऽचितमेधावी वर्जयेदभिमानिताम् । आपद्युन्मार्गगमने कार्य्यकालात्ययेषु च । अपृष्टोऽपि हितान्वेषी ब्रूयात् कल्याणभाषितम् । प्रियं तथ्यं च पथ्यञ्च वदेत् धर्मार्थकं वचः । समानशास्त्रा चापि तज्ज्ञं बोधयेत् सदा । कीर्त्तिमन्यनृपाणां च वदेन्नीतिफलं तथा । दाता त्वं धार्मिकः शूरो नीतिमानसि भूपते ।। अनीतिस्ते तु मनसि वर्त्तते न कदाचन । ये ये भृत्या अनीत्या तान् तदग्रे कीर्त्तयेत् सदा । नृपेभ्यो ह्यधिकोऽसीति सर्वेभ्योऽपि विशेषयेत् । परार्थं देशकालज्ञो देशे काले च साधयेत् । परार्थनाशनं न स्वात्तया ब्रूयात् सदैव हि । न कर्षयेत् प्रजाकार्य्यमुपेतस्य नृपं सदा । अपि स्वायुर्वदाकीत सुपश्यन् परिगतं यथा । ज्ञात्वेशानर्थसम्पन्नां वृत्तिं नेहेत पण्डितः । यत्कार्य्ये यो नियुक्तः स भूयात्तत्कार्य्यतत्परः । नान्याधिकारसम्बन्धे ह्यभ्यसूयेत् केनचित् । न न्यूनं वञ्चयेत् कस्य पूरयीत स्वशक्तितः । परोपकरणे भृत्यः स्वामिहितकरः सदा । करिष्यामीति ते कार्य्यं न कुर्य्यात् काललम्बनम् । द्रुतं कुर्य्यात् समर्थयेत् स्वांशं दीर्घं न रचयेत् । गुह्यं कर्म च मन्त्रं च न भर्त्तुः संप्रकाशयेत् । विद्वेषं च विनाशं च मनसापि न चिन्तयेत् । राजा परममित्रोऽस्ति न कालं विरचेदिति । स्त्रीभिस्तद्दूषिभिः पापैर्विभूतैर्निराकृतैः । एकार्थचर्य्यं साहित्यं संसर्गञ्च विवर्जयेत् । वेशभाषानुकरणं न कुर्य्यात् पृथिवीपतेः । सम्पन्नोऽपि च मेधावी न च स्पर्द्धेत तद्गुणैः । रागापरागौ जानीयाद्भर्त्तुः कुशलकर्मकृत् । इङ्गिताकारचेष्टाभ्यस्तदभिप्रायतां तथा । त्यजेत् विरक्तं नृपतिं रक्तं वृत्तिं तु कारयेत् । विरक्तः कारयेन्नाशं विपक्षाभ्युदयं तथा । आशावर्द्धनकं (कामच्छेदम्) कृत्वा फलनाशं करोति च । अकोपोऽपि सकोपाभः प्रसन्नोऽपि च निष्फलः । वाक्यञ्च समदं वक्ति वृत्तिच्छेदं करोति च । लभ्यते विरक्तस्यैव गुणसंकीर्त्तने कृते । दृष्टिं विपरीतयान्यत्र क्रियमाणे च कर्मणि । विरक्तलक्षणं ह्येतद्रक्तस्य लक्षणं ब्रुवे । दृष्ट्वा प्रसन्नो भवति वाक्यं गृह्णाति चादरात् । कुशलादि यदि पृच्छेत् प्रदापयति चासनम् । विविक्तदर्शने चास्य रह-

स्येनं न शङ्कते । जायेत हृष्टवदनः श्रुत्वा तद्गिरमन्तरा । अप्रियाख्यपि चान्यानि तद्युक्तान्यभिमन्यते । उपायनं च गृह्णाति स्तोकं सम्पादयेत्तथा । कथान्तरेषु स्मरति प्रहृष्टवदनस्तथा । इति रक्तस्य वै लक्ष्म कर्त्तव्यं तस्य सेवनम् । तद्दत्तवस्त्रभूषादि चिह्नं संधारयेत् सदा । न्यूनाधिके स्वाधिकारे नित्योद्युक्तो भवेत् सदा । तदर्थां तत्कृतां वार्त्तां शृणुयाच्चापि कीर्त्तयेत् । चारसूचकदोषेण हृन्यथा यदशे नृपः । शृणुयान्मौनमाश्रित्य तथ्यं यत्नेन बोदयेत् । आपद्गतं सुभर्त्तारं कदापि न परित्यजेत् । एकवारमथादिष्टं यत्स्थानं ह्यादरेण तत् । तदिष्टं चिन्तयेन्नित्यं पालकस्याज्ञया न किम् । अप्रधानः प्रधानः स्यात्, काले चात्यन्तसेवनात् । प्रधानोऽप्यप्रधानः स्यात् सेवालस्यादिना यतः । नित्यं संसेवनरतो भृत्यो राज्ञः प्रियो भवेत् । स्व स्वाधिकारकार्य्यं यत् द्राक् कुर्य्यात् सुमाना यतः । न कुर्य्यात् सहसा कार्य्यं नीचं राजापि नोदयेत् । तत् कार्य्यकारकाभावे राज्ञः कार्य्यं सदैव हि । काले यदुचितं कर्त्तुं नीचमप्युत्तमोऽर्हति । यस्मिन् प्रीतो भवेद्राजा तदनिष्टं न चिन्तयेत् । न दर्शयेत् स्वाधिकारगौरवं तु कदाचन । परस्परं नाभ्यसूयुर्न भेदं प्राप्नुयुस्तथा । राज्ञा चाधिकृताः सन्तः स्वस्वाधिकारगुप्तये । अधिकारिगणो राजा सदुक्तौ यत्र तिष्ठतः । उभौ, तत्र स्थिरा लक्ष्मीर्विपुला संमुखीभवेत् । अन्याधिकारवृत्तं तु न ब्रूयाच्छ्रुतमप्युत । राजा न शृणुयादन्यमुखतस्तु कदाचन । न बोधयन्ति च हितमहितं चाधिकारिणः । प्रच्छन्नवैरिणस्ते तु दासरूपमुपाश्रिताः । हिताहितं न शृणोति राजा मन्त्रिमुखाच्च यः । स दस्यू राजरूपेण प्रजानां धनहारकः । सुपुष्टव्यवहारा ये राजपुत्रैश्च मन्त्रिणः । विरुध्यन्ति च तैः सार्द्धं ते तु प्रच्छन्नतस्कराः । बाला अपि राजपुत्राः नावमान्यास्तु मन्त्रिभिः । सदा सुवल्गुवाक्यैस्तु संबोध्यास्ते प्रयत्नतः । असदाचरितं तेषां क्वचित् राज्ञे न दर्शयेत् । स्त्रीपुत्रमोहो बलवान् तयोर्निन्दा न श्रेयसे । राज्ञोऽवश्यन्तरं कार्य्यं प्राणसंशयितं च यत् । आज्ञापयाद्यतस्तावं करिष्ये तत्तु निश्चितम् । इति विज्ञाप्य तत् कर्त्तुं प्रयतेत स्वशक्तितः । प्राणानपि च संदद्यान्महाकार्य्ये नृपस्य च । भृत्यकुटुम्बपुष्ट्यर्थं नान्यथा तु कदाचन । भृत्या धनहराः सर्वे सुतरां प्राणहरो नृपः । युद्धादौ तु महाकार्य्ये भृत्यप्राणान् हरेन्नृपः । नान्यथा भृतिरूपेण भृत्यो राजधनं हरेत् । अन्यथा हरतस्तौ तु भवतश्च स्वनाशकौ । राजा च युवराजश्च मान्योऽमात्यादिकैः सदा । तन्न्यूनामात्येन च किं तन्न्यूनाधिकृतेन किम् । मन्त्रितुल्यश्च भृतको न्यूनः साहस्रिको मतः । न क्रीडयेद्राजसमं क्रीडिते तं विशेषयेत् । नावमान्या राजपत्नी कन्या ह्यपि च मन्त्रिभिः । राजसम्बन्धिनः पूज्याः सुहृदश्च यथार्हतः । नृपाङ्गतस्तुरं गच्छेत् त्यक्त्वा कार्य्यशतं महत् । मित्रायापि न वक्तव्यं राजकृत्यं सुमन्त्रितम् । भृतिं विना राजद्रव्यमदत्तं नाभिलाषयेत् । राजाज्ञया विना नेच्छेत् कार्य्ये माध्यस्थिकीं भृतिम् । न हि हन्यात् द्रव्यलोभात् न कार्य्यं यस्य कस्यचित् । स्वस्त्रीपुत्रधनप्राणैः काले संरक्षयेन्नृपम् । उत्कोचं नैव गृह्णीयात् नान्यथा बोधयेन्नृपम् । अन्यथादण्डकं भूपं नित्यं प्रबलदण्डकम् । निरुह्य बाधयेत् सम्यक् एकान्ते राज्यगुप्तये । हितं राज्ञश्चाहितं यल्लोकानां तन्न कारयेत् । नवीनकरशुल्काद्यैर्लोक उद्विजते ततः ।”

“भृत्यः कुर्य्यात् तु राजाज्ञां शिष्यवत् सच्छ्रियः पतेः । न क्षिपेत् वचनं राज्ञो ह्यनुकूलं प्रियं वदेत् । रहोगतस्य वक्तव्यमप्रियं यद्धितं भवेत् । न नियुक्तो हरेद् वित्तं नोपेक्षेत् तस्य मानकम् । राज्ञश्च न तथाकार्य्यं वेशभाषाविचेष्टितम् । अन्तःपुरचराध्यक्षो वैरभूतैर्निराकृतैः । संसर्गं न व्रजेद् भृत्यो राज्ञो गुह्यञ्च गोपयेत् । दर्शयेत् कौशलं किञ्चिद्राजानं च विशेषयेत् । राज्ञा यच्छ्रावितं गुह्यं न तल्लोके प्रकाशयेत् । आज्ञाप्यमाने वान्यस्मिन् किङ्करोमीति वा वदेत् । वस्त्रं रत्नमलङ्कारं राज्ञा दत्तं च धारयेत् । नानिर्दिष्टो द्वारि विशेन्नायोग्यभुवि राजदृक् । जृम्भां निष्ठीवनङ्कासं कोपं पर्य्यङ्किकाश्रयम् । भृकुटीं वातमुद्गारं तत्समीपे विवर्जयेत् । स्वगुणाख्यापने युक्त्या परात्मानं नियोजयेत् । शाठ्यं लौल्यं सपैशून्यं नास्तिक्यं क्षुद्रता तथा । चापल्यञ्च परित्याज्यं नित्यं राजानुजीविना । श्रुतेन विद्याशिल्पैश्च संयोज्यात्मानमात्मना । राजसेवां ततः कुर्य्याद् भूतये भूतिवर्द्धनः । नमस्कार्य्याः सदा चास्य पुत्रवल्लभमन्त्रिणः । सचिवैर्नास्य विश्वासो राजचित्तप्रियश्चरेत् । त्यजेद् विरक्तं रक्तात् तु वृत्तिमीहेत राजवित् । अपृष्टश्चास्य न ब्रूयात् कामं कुर्य्यात् तथा-

यदि । आसन्नो वाक्यसञ्चारी दृश्यो न च शङ्कते । कुशलादि परिप्रश्नं सम्प्रयच्छति चासनम् । तत्कथा-श्रवणाद्धृष्टो सुप्रियाण्यपि नन्दते । अल्पं दत्तं प्रभूतं स्यात् स्मरेत् तच्च कथान्तरे । रक्तस्य राज्ञः कर्त्तव्या सेवान्यस्य वर्जयेत्” कालिपु० २२१अ० ।

ते च दशधा तेषां प्राधान्याप्राधान्ये च तत्रैव उक्ते यथा “पुरोधाः प्रथमं श्रेष्ठः सर्वेभ्यो राजराड्भवेत् । तदनु स्यात् प्रतिनिधिः प्रधानस्तदनन्तरम् । सचिवस्तु ततः प्रोक्तो मन्त्री तदनु चोच्यते । प्राड्विवाकस्ततः प्रोक्तः पण्डितस्तदनन्तरम् । सुमन्त्रस्तु ततः ख्यातो ह्यमात्यस्तु ततःपरम् । दूतस्ततः क्रमादेते पूर्वश्रेष्ठा यथा गुणाः” ।

तत्करणमुहूर्त्तादि मु०चि० उक्तं यथा

“क्षिप्रे मैत्रे विदुषितार्केज्यवारे सौम्ये लग्नेऽर्के कुजे वा खलाभे । योनौ मैत्र्यां राशिपोश्चापि मैत्र्यां सेवा कार्य्या स्वामिनः सेवकेन” मु० चि० । “अथ सेवकस्य स्वामिसेवायां मुहूर्त्तं शालिन्याह । क्षिप्रे मैत्रे इति । क्षिप्रे मैत्रे अश्विनीपुष्यहस्तचित्रानुराधामृगरेवतीपुष्यनक्षत्रेषु, विदुषितार्केज्यवारे बुधशुक्रसूर्य्यगुरुवारे तथा सौम्यग्रहे लग्नसंस्थे सति अर्के वा अथ वा कुजे भौमे वा खलाभे दशमैकादशस्थे सति सेवकेन भृत्येन स्वामिनो राजादेः सेवा कार्य्या । राजादिदर्शनं प्रागुक्तं नैतत्प्रहणकार्य्योद्युक्तीकाद्रूपा सेवास्मिन् मुहूर्त्ते कार्य्या तत्रापि स्वामिसेवकयोर्योनिमैत्र्यां सत्यां पुनः राशिपोः स्वामिसेवकयोर्यौ जन्मराशी तयोर्यावधिपती तयोरपि मैत्र्यां प्रीतौ सत्यां कार्य्या उक्तञ्च श्रीपतिना“शुभे विलग्ने दशमायगे च रवौ कुजे वा स्ववशेन योनेः । विद्यायुधाभ्यासरतेन कार्य्यः समाश्रयः स्वामिनि सेवकेन” । कश्यपोऽपि “दशमैकादशे सूर्य्ये कुजे वा शुभलग्नके । विद्यायुधाभ्यासयुक्तसेवा, कर्मापि सिद्ध्यति” । राशिमैत्रीसाहित्यं तु “अश्व रग श्वेभाविमेन्द्रसिंहभौत्वाखुसंज्ञं प्लवगवानरञ्च गौव्याघ्रमन्योन्यरमाहिषञ्च वैरं द्वनार्योर्न प्रभवत्ययोश्चेति” वसिष्ठोक्तिमङ्गीकृत्य तत्सन्यायत्वादत्राप्युक्तं यत्तता योनिमैत्री राशिमैत्री च विवाहप्रकरणे अश्विन्यम्बुपयोरिति “मित्राणि द्युमणेरिति वक्ष्यते” पी० धा० । उपयमशब्दे १२५० पृ० दृश्यम् ।

भृतिम त्रि० भरणाज्जातः भृ-क्त्रि-मप् च । भरणाज्जाते ।
भृ(भ्र)मि पु० भ्रम-इन् पृषो० वा संप्रसारणम् । (घूर्णी) १वायुभेदे २भ्रमणे च । “किमु चक्रभ्रमिकारितागुणः” नैषधम् ।

भृम्यश्व पु० भृम्यः चलाश्वाः यस्य । ऋषिभेदे तस्य पुत्रः अण् । भार्म्यश्व तदपत्ये ऋषौ नि० ८।४ ।

भृश अधःपतने दि०पर०अक०सेट् । भृश्यति इरित् अभृशत् अभर्शीत् बभर्श । उदित्त्वात् क्त्वा वेट् ।

भृश न० भृश-क । १अतिशये २तद्वति त्रि० । ततो भृशादि० च्व्यर्थे भवतौ क्यङ् भृशायते । [शब्दरत्ना० ।

भृशम् अव्य०मान्तमव्ययम् भृश-बा० कमु । १अत्यर्थे २शोभने

भृशादि पु० च्व्यर्थे भवतौ क्यङन्त्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा० ग० उक्तो यथा

“भृश शीघ्र चपल मन्द पण्डित उत्सुक सुमनस् दुर्मनस् अभिमनस् उन्मनस् रहस् रोहत् रेहत् संश्चत् तृपत् शश्वत् भ्रमत् वेहत् शुचिस् शुचिवर्चस् अन्तर वर्चस् ओजस् सुरजस् अरजस् इति भृशादयः । आकृतिगणोऽयं तेन श्यामायते इत्यादि सि० कौ० । एवं घूर्णायते “घूर्णायमानेक्षणम्” घूर्णायमानशब्दे दर्शितम्

भृषद् स्त्री दृषद्+पृषो० । पाषाणे शब्दरत्ना० । तत्र दृषद् इत्येव पाठः भृषदित्यपपाठः ।

भृष्ट त्रि० भ्रस्ज-क्त । जलोपसेकं विना वालुकाग्निसंयोगाभ्यां पक्वे हेम० । “सुगन्धिः कफहा रुच्यः पित्तलो भृष्टतण्डुलः”राजनि० ।

भृष्टयव पु० कर्म० । धानाशब्दार्थे अमरः ।

भृष्टान्न न० कर्म० । जलासेकेन भृष्टे तण्डुले (हडि)शब्दच०

भृष्टि स्त्री भ्रस्ज-भावे क्तिन् ।१भर्जने २शून्यवाटिकायां मेदि०

भृ भर्जने भर्त्सने भरणे च क्र्यादि०प्वा०पर०सक०सेट् । भृणाति अभारीत् बभार बभरतुः ।

भेक पुंस्त्री०भी-कन् कस्य नेत्त्वम् । (व्याङ) १जन्तुभेदे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । “तेजःसत्त्वोबलकरः श्लेष्मदाहनिकृन्तन । व्यापकुष्ठार्दिनाशी भेकस्तु परिकीर्त्तितः” राजनि० ।२मेघे मेदि०३मण्डूकपर्ण्यां स्त्री ङीप् अमरः

भेकट पु० भेक इव टलति टल-ड । मत्स्यभेदे त्रिकाण्डशेषः ।

भेकलि(लि) पु० (भाकुन) मत्स्यभेदे राजव० ।

भेकपर्णी स्त्री भेक इव पर्णमस्याः ङीप् । मण्डूकपर्ण्याम्

भेकभुज पु० भेकं भुङ्क्ते भुज-क्विप् । सर्पे त्रिका० ।

भेकासन न०रुद्रयामलोक्ते पूजाङ्गे आसनभेदे तल्लक्षणं यथा “भेकनामासनं योगं निजवक्षसि स्वं सुखम् । निधाय पादयुगलं स्थाने वाह्वी पदोपरि । ध्यायेदिष्टपदं श्रीमान्

श्चासनस्थः सुखाय तत्। यदि सर्वाङ्गस्तोत्थ गगने खेचरासनम्। महाभेकासनं प्रोक्तं सर्वसिद्धिप्रदायकम्। महाविद्यामहामन्त्रं प्राप्नोति जपतीह यः”।

भेकुरि स्त्री अप्सरोरूपे नक्षत्रे “सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो भेकुरयो नाम” यजु०।१८।४० “तस्य चन्द्रमसः नक्षत्राणि नाम अप्सरसः कीदृश्यः भेकुरयः भां कान्तिं कुर्वन्तीति भेकुरयः पृषोदरादित्वात्साधुः “चन्द्रमाह गन्धर्वो नक्षत्रैरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोदक्राम भेकुरयो नामेति भेकुरयोह नामैते भां हि नक्षत्राणि कुर्वन्तीति” शत०ब्रा० ६।४।१।६। [स्त्रियां ङीष्।

भेड पुंस्त्री० भी-ड तस्य नेत्त्वम्। मेषे (भेड़ा) हेमच०

भेड्र पुंस्त्री० भेड+पृषो०। मेषे त्रिका०। स्त्रियां ङीष्।

भेद पु० भिद-घञ्। १पृथक्करणे २अन्यतो विशेषे ३साम्राह्पायभेदे विपक्षशासनार्थं ३तत्पक्षीयामात्यादिभेदने ४न्यायमतोक्ते अन्योऽन्याभावे च यथा घटात् पटस्य भेदः (तादात्म्येनाभावः) उपायभेदश्च भेदप्रकारो यथा “परस्परन्तु ये द्विष्टाः क्रुद्धभीतावमानिताः। तेषां भेदं प्रयुञ्जीत परमं दर्शयेद् भयम्। आत्मीयान् दर्शयेदाशां येन दोषेण बिभ्यति। पराश्चैव ते भेद्या रक्ष्यो वै ज्ञातिभेदकः। सामन्तकोपो बाह्यस्तु मन्त्र्यमात्यात्मजादिकः। अन्तःकोपञ्चोपशाम्य कुर्वन् शत्रोश्च तं जयेत्” अग्निपु०२२५ अ०। ५द्वैधे ६विदारणे मेदि०। ७विरेके वैद्यकम्।

भेदक त्रि० भिद-ण्वुल्। १रेचके २विदारके ३भेदकारके ४विशेषणे च। “क्षीरादादीर्घहिमेषत्र” याद्यैः प्रस्तुतं पदैः। गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्तस्य भेदकाः” अमरः

भेदन त्रि०भेदयति भिद-णिच्-ल्यु। १विरेचने २विशेषणे च ३हिङ्गौ न०४शूकरे ५अम्लवेतसे च पु० राजनि०। भिद-भावे ल्युट्। ६विदारणे ७द्वैधीकरणे न०।

भेदित त्रि० भिद-णिच्-क्त। १विदारिते भिन्ने च “आद्यं हृदये, शीर्षे वषट् वौषट् च मध्यमे। स एव भेदितो मन्त्रः सर्वशास्त्रविवर्जितः” तन्त्रसारोक्ते २मन्त्रभेदे पु०।

भेदिन् त्रि० भिद-णिनि। १भेदकारके स्त्रियां ङीप्। २अम्लवेतसे पु० राजनि०।

भेदुर न० भिदुर+पृषो०। वज्रे त्रिकाण्डशेषः।

भेद्य त्रि० भिद-ण्यत्। १शस्त्रादिना विदार्ये २विशेष्ये च। “त्रिष्वेषां भेद्यगामि यत्” अमरः। भेद्यरोगप्रतिषेधश्च सुश्रुते उक्तो यथा

“अथातो भेद्यरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। स्वेदयित्वा विसग्रन्थिं छित्त्वस्य निराश्रयम्। पक्वं भित्त्वा तु शस्त्रेण सैन्धवेनावचूर्णयेत्। काशीसमागधीपुष्पनेपाल्या आयुषेन तु। ततः क्षौद्रं घृतं दत्त्वा सम्यगेवहु प्रचारयेत्। रोचनाक्षारतुत्थानि पिप्पल्यः क्षौद्रमेव च। प्रतिसारणमेकैकं भिन्ने च गण्ड इष्यते। महत्यपि च युञ्जीत क्षाराग्निविधिकोविदः। छिन्नां भिन्नां विनिष्पीड्य भिषगञ्जननामिकाम्। सिन्धैलानतसिन्धूत्थैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत्। रसाञ्जनमधुभ्यां वा भिन्नां वा शस्त्रकर्मवित्। प्रतिसार्याञ्जनैर्युञ्ज्यादुष्णैर्दीपशिखोद्भवैः। सम्यक्छिन्ने क्रमिग्रन्थौ भिन्ने स्यात् प्रतिसारणम्। त्रिफलातुत्थकासीससैन्धवैस्तु रसक्रियाम्। भित्त्वोपनाहं कफजं पिप्पलीमधुसैन्धवैः। लेखयेन्मण्डलाग्रेण समन्तात् प्रोञ्छयेदपि। संश्लेष्म पक्ष्मभङ्गं च स्वेदयित्वा यथाक्रमम्। आपाकाद्विधिनोक्तेन पक्ष्म भेद्यानुपाचरेत्। सर्वेष्वेतेषु विहितं विधानं स्नेहपूर्वकम्। सम्यक् प्रयतो भूत्वा कुर्वीत व्रणरोपणम्”।

भेर पु० भी-रन्। पटहे संक्षिप्तसा०। उज्ज्वलदत्तेन गौरा० ङीष् भेरीत्येवसज्ञा भेरी दुन्दुभिरित्युक्तम्।

भेरि(री) स्त्री भी-क्रिन् वञ्जु्०। नि० वा ङीप्। १ढक्काढक्कायाम्। २पटहे “रवः प्रगल्भाहतभेरिसम्भवः” कुमारः उज्ज्वलदत्तः। “ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च” गीता।

भेरीस्वनमहास्वना स्त्री कुमारानुचरमातृभेदे भा०श०४७अ०।

भेरुण्ड न० १गर्भधारणे शब्दर० २भयानके त्रि० ३देवताभेदे कालिपु० “महाविश्वेश्वरी श्वेता भेरुण्डा कुलसुन्दरी” तन्त्रकृन्नाम। ४पक्षिणीभेदे स्त्री मेदि०

भेल त्रि० भी-र रस्य लः। १प्लवे २भीरुके ३निर्बुद्धौ ४मुनिभेदे विश्वः। ५चञ्चले शब्दर०। स्वार्थे क। भेलक प्लवे उडुपे (भेला) शब्दर०।

भेष भये भ्वा०उभ०सक०सेट्। भेषति ते अभेषीत् अभेषिष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। अबिभेषत् त।

भेषज न० भेष-घञ् भेषं रोगभयं जयति जि-ड। १औषधे। स्वार्थे ष्यञ्। भैषज्य तत्रार्थे भेषजसेवनकालादि भावप्र० उक्तं यथा

“अथ भेषजभक्षणसमयः “भैषज्यमभ्यवहरेत् प्रभाते प्रायशो बुधः। कषायांस्तु विशेषेण तत्र भेदस्तु दर्शितः। ज्ञेयः पञ्चविधः कालो भैषज्यग्रहणे नृणाम्। किञ्चित् सूर्योदये जाते तथा दिवसभोजने। सायन्तने

भोजने च मुहुश्चापि तथा निशि। तत्र प्रथमकालः "प्रायः पित्तकफोद्रेके विरेकवमनार्थयोः। लेखनार्थे च भैषज्यं प्रभातेऽनन्नमाहरेत्"। अथ द्वितीयकालः "भैषज्यं विगुणे पाने भोजनाग्रे प्रशस्यते। अरुचौ चित्रभोज्यैश्च मिश्रं रुचिरमाहरेत्। समानवाते विगुणे मन्देऽग्नावग्निदीपनम्। दद्याद्भोजनमध्ये च भैषज्यं कुशलो भिषक्। व्यानकोपे तु भैषज्यं भोजनान्ते समाहरेत्। हिक्काक्षेपककम्पेषु पूर्वमन्ते च भोजनात्"। अथ तृतीयकालः "उदाने कुपिते वाते स्वरभङ्गादिकारिणि। ग्रासग्रासान्तरे देयं भैषज्यं सान्ध्यभोजने। प्राणे प्रदुष्टे सान्ध्यस्य भुक्तस्यान्ते प्रदीयते। औषधं प्रायशो धीरैः कालोऽयं स्यात् तृतीयकः"। अथ चतुर्थकालः "मुहुर्मुहुश्च तृट्छर्दिहिक्काश्वासगरेषु च। सान्नञ्च भेषजं दद्यादिति कालश्चतुर्थकः"। अथ पञ्चमकालः "ऊर्ध्वजत्रुविकारेषु लेखने बृंहणे तथा। पाचने शमने देयमनन्नं भेषजं निशि" इति पञ्चमकालः। निरन्नस्य भेषजस्य गुणमाह "वीर्य्याधिकं भवति भेषजमन्नहीनं हन्यात्तदामयमसंशयमाशु चैव। तद्बालवृद्धयुवतीमृदवश्च पीतम् ग्लानिं परां नयति चाशु बलक्षयञ्च"। सान्नस्य भेषजस्य गुणमाह "शीघ्रं विपाकमुपयाति बलेन हिंस्यादन्नावृतन्न च मुहुर्वदनान्निरेति। एतद्धितं स्थविरबालकशाङ्गनाभ्यः प्राग्भोजनाद्यदशितं किल तच्च तद्वत्" तद्वत् अन्नावृतवत् भेषजमिति शेषः। "औषधशेषे भुक्तं भोजनशेषे यदौषधं पीतम्। न करोति गदोपशमं प्रकोपयत्यन्यरोगांश्च"। पीतमित्युपलक्षणं लीढ़ादिकञ्च। "अनुलोमोऽनिलः स्वास्थ्यं क्षुत् तृष्णा सुमनस्कता। लघुत्वमिन्द्रियोद्गारशुद्धिर्जीर्णौषधाकृतिः। क्लमो दाहोऽङ्गसदनं भ्रममूर्च्छा शिरोरुजः। अरतिर्बलहानिश्च सावशेषौषधाकृतिः"। अथ भेषजभक्षणविधिमाह चरकः "देवान् गुरूंस्तथा विप्रान् पूजयित्वा प्रणम्य च। आशिषश्च समादाय श्रद्धया भेषजं भजेत्। रसायनमिवर्षीणां देवानाममृतं यथा। सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते। ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानिलानलाः। देवाश्च सौषधिग्रामा भूमिदेवाश्च पान्तु वः। औषधं हेमरजतमृद्भाजनपरिस्थितम्। पिबेदामजनस्याग्रे प्रसन्नवदनेक्षणः। विश्रान्तस्तूपविश्याथ पीत्वा पात्रमधोमुखम्। निःक्षिप्याचम्य चलितताम्बूलाद्युपयोजयेत्।"

२जले ३मुखे च निघण्टुः। ४विष्णौ पु० "निर्दोषं भेषजं भिषक्" विष्णुस०। तद्भक्षणविहितनक्षत्रादिकं ज्यो० त० उक्तं यथा

"विष्णुधर्मोत्तरे। हरिं गोविप्रचन्द्रार्कसुराग्नीन् प्रतिपूज्य च। पठन्निमं मन्त्रमिमं पुण्यं विद्वान् भेषजमारभेत्। ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानिलानलाः। ऋषयश्चौषधिग्रामा भूतसङ्घाश्च पान्तु ते। रसायनमिवर्षीणां देवानाममृतं यथा। सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते। स्वयंभक्षणे तु ते इत्यत्र मे इति वदेत्। अविशेषेण स्वयंभक्षणेऽपि पठेत्। "लग्नोदये गुरुबुधेन्दुसितेषु तेषां वारे रवेश्च सुविधौ सुतिथौ सुयोगे। भेषूग्रपन्नगविशाखशिवेतरेषु जन्मर्क्षविद्धरहितेष्वगदः शुभाय"। "औषधकरणं चित्रायुगे विधियुगे मित्रयुगे लघुषु वारुणविष्णौ। वस्तिविरेचनवेधाः शुभदिनतिथिचन्द्रलग्नेषु"। वस्तिरुत्पुटं विरेचनं विरेकः। वेधोऽव्रणादिवेधः। "पौष्णाश्विनीद्रविणशक्रमसेन्द्रपुष्याहस्तादितीन्दुहरिमूलतामिलैः चित्रान्वितैर्भृगुबुधेन्दुरवीज्यवारे भैषज्यमाशु विरादपहन्ति रोगान्। रत्नमालायाम् च्यूनगम्भिथनव्ययशुद्धौ सद्ग्रहेषु निरतां वक्ववृत्त। आयुषम् हितकारिणि योगे कीर्त्तिता नियतमौषधसेवा। च्यूनादिषु पापयोगेक्षणशून्येषु। आयुष्मानित्यादिशुभयोगे। भीमपराक्रमे "भैषज्यपाने गुरुसोमशुक्राः शुभं विलग्नं दिवसो रवेश्च। तिथावरिक्ते करणे च शस्ते योगे च लग्ने द्विशरीरसंज्ञे"। तत्रैव "रोहिणी चानुराधा च शस्तमौषधभक्षणे" इति वचनाद्रोहिण्यामपि। "भैषज्यं सल्लघुक्षिप्रचरे मूलभे द्व्यङ्गलग्ने शुक्रेन्द्वीज्ये विदि च दिवसे चापि तेषां रवेश्च। शुद्धे रिष्फद्युनमृतिगृहे सत्तिथौ नोजनेभे" मु० चि०। "लघुमृदुचरे अश्विनीपुष्यहस्तचित्रामृगानुराधारेवतीश्रवणधनिष्ठाशततारकस्वातीपुनर्वसुभेषु मूले च भैषज्यम् औषधं प्रारब्धं भक्षितं वा सत् शुभफलदं भवतीत्यर्थः तथाचाह श्रीपतिः "पौष्णद्वये चादितिभद्वये च हस्तत्रये च श्रवणत्रये च। मैत्रे च मूले च मृगे च शस्तं भैषज्यकर्म प्रवदन्ति सन्तः"। वसिष्ठोऽपि "हस्तत्रये चाश्विनपौष्णभेषु मित्रेन्द्रमूलेषु च सूर्यवारे। भैषज्यमुक्तं शुभवासरेऽपि"। अथ द्व्यङ्गलग्ने द्विस्वभावराशिषु मिथुनकन्याधनुर्मीनेषु सत्सु शुक्रेन्द्वीज्ये विदि च

शुक्रचन्द्रबृहस्पतिबुधेषु द्विस्वभावलग्नस्थेषु सत्सु च पुनस्तेषां शुक्रेन्दुजीवबुधानां रवेश्च दिवसे वारे सत्तिथौ रिक्तावाररहिते दिने भैषज्यं सत्। उक्तञ्च दीपिकायाम् "द्व्यङ्गोदये गुरुबुधेन्दुसितेषु तेषां वारे रवेश्च सुविधौ सुतिथौ सुयोगे"। अथ रिःफद्युनतिग्महे लग्नात् द्वादशसप्ताष्टमगृहेषु शुद्धेषु शुभपापरहितेषु सत्सु भैषज्यं सत् तत्र वर्षफलप्रश्नादिना सत्यायुर्द्दाययोगे औषधसेवनं हितमित्ययं विशेषो ध्येयः। तदुक्तं श्रीपतिना "द्यूनमृत्युनिधनव्ययशुद्धौ षड्गृहेषु नितरां बलवत्सु। आयुषश्च हितकारिणि योगे कीर्त्तिता नियतमौषधसेवा"। कश्यपोऽपि "षट्सप्ताष्टान्त्यशुद्धौ च बलिनः शुभखेचराः। आयुर्दायकरे योगे कर्त्तव्या ह्यौषधक्रियेति"। अथ जनेभं जन्मनक्षत्रे नो भैषज्यं सत् तदुक्तं दीपिकायां "जन्मनक्षत्रगश्चन्द्रः प्रशस्तः सर्वकर्मसु। क्षौरभैषज्यवादाध्वकर्त्तनेषु च वर्जयेत्।" पी॰ धा॰।

भेषजाङ्ग न॰ ६त॰। औषधस्य अनुपेये वस्तुनि शब्दच॰।

भैक्ष न॰ भिक्षैव तत्समूहो वा अण्। १भिक्षायां २भिक्षासमूहे च। भिक्षायां भवः तत्प्रतिपाद्यग्रन्थव्याख्या वा ऋगयना॰ अण्। ३भिक्षाभवे त्रि॰ स्त्रियां ङीप्। ४तत्प्रतिपादकग्रन्थव्याख्याने च। "भिक्षाशनमनुद्योगात् प्राक् केनाप्यनिमन्त्रितम्। अयाचितं तु तद्भैक्षं भोक्तव्यं मनुरब्रवीत्" उशनाः। [२।१०८

भैक्षचर्य्या स्त्री चर-भावे क्यप् ६त॰। भिक्षाचरणे मनुः

भैक्षजीविका स्त्री ३त॰। भिक्षया जीवने त्रि॰।

भैक्षव न॰ भिक्षूणां समूहः खण्डिका॰ अञ्। भिक्षुसमूहे। [चातुर्वर्ण्या॰ ष्यञ्। २भिक्षायाम्।

भैक्ष्य न॰ भिक्षाणां समूहः ष्यञ्। १भिक्षासमूहे। भिक्षैव

भैदिक त्रि॰ भेदं नित्यमर्हति छेदा॰ ठञ्। नित्यभेदनार्हे

भैम त्रि॰ भीमस्य नृपस्येदम् अण्। १भीमनृपसम्बन्धिनि स्त्रियां ङीप्। सा च २नलपत्न्यां दमयन्त्याम्। भीमेनोपासिता अण् ङीप्। ३माघशुक्लैकादश्याम्। एका॰ त॰ विष्णुधर्मोत्तरे "मृगशीर्षे शशधरे माघे मासि प्रजायते। एकादश्यां सिते पक्षे सोपवासो जितेन्द्रियः। द्वादश्यां षट्तिलाचारं कृत्वा पापात् प्रमुच्यते। तिलस्नायी तिलोद्वर्त्ती तिलहोमी तिलोदकी। तिलस्य दाता भोक्ता च षट्तिली नावसीदति"। मत्स्यपुराणे "यद्यष्टम्यां चतुर्दश्यां द्वादश्यामथ भारत!। अन्येष्वपि दिनर्क्षेषु न शक्तस्त्वमुपोषितुम्। ततः पुण्यामिमां भीमतिथिं पापप्रणाशिनीम्। उपोष्य विधिनानेन गच्छेद्विष्णोः परं पदम्। भीमतिथिं भैमीत्वेन ख्यातामेकादशीम्" रघु॰

भैमगव पु॰ गोत्रभेदे "हरितकुत्सपिङ्गशङ्खदर्भभैमगवानामाङ्गिरसाम्बरीषयौवनाश्वेति" आश्व॰ श्रौ॰ १२।१२।२

भैमरथ पु॰ भीमरथमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः। भीमरथाधिकारेण कृते ग्रन्थे

भैमसेन्य पु॰ भीमसेनस्यापत्यम् कुरुत्वात् अणि प्राप्ते वार्त्ति॰ ञ्य। भीमसेनापत्ये बा॰ इञ्। भैमसेनि तत्रार्थे

भैमायन पुंस्त्री॰ भीमस्यापत्यं युवा इञन्तात् फक्। भीमस्य यून्यपत्ये।

भैरव पु॰ भीरोरिदम् अण्। १भये २तद्वति त्रि॰ अमरः। नाट्यादिप्रसिद्धे ३भयानके रसे। ४भयसाधने त्रि॰ मेदि॰ स्त्रियां ङीप्। ५शङ्करे ६तदवतारतद्गणभेदे शब्दर॰ ७नदभेदे च पु॰ हेमच॰। ८शिवपत्न्यां स्त्री ङीप्। भैरवभेदानामुत्पत्तिर्वामनपु॰ २७ अ॰ यथा "दैत्याधिपः समुत्पत्य हरोरसि गदां क्षिपत्। संस्थितस्तु महायोगी सर्वाधारः प्रजापतिः। गदापातक्षताङ्गूरि चतुर्धाऽसृगथापतत्। पूर्वधारासमुद्भूतो भैरवोऽग्निसमप्रभः। विद्याराजेति विख्यातः पद्ममालाविभूषितः। तथा दक्षिणधारोत्थो भैरवः प्रेतमास्थितः। कामराजेति विख्यातः कृष्णाञ्जनसमप्रभः। नागराजेति विख्यातस्स्रक्मालाविभूषितः। क्षतजाद्रुधिराज्जातो भैरवः शूलभूषितः। स्वच्छन्दराजेति ख्यात इन्द्रायुधसमप्रभः। भूयिष्ठाद्रुधिराज्जातो भैरवः फलभूषितः। ख्यातो लम्बितराजेति शोभाञ्जनसमप्रभः। ततो भूद्वेवराजेति भैरवः क्षतजादय। उग्रराजो बभूवाथ क्षतजाद्भैरवोऽपरः। एवं हि सप्तरूपोऽसौ कथ्यते भैरवोत्तमे!। विघ्नराजोऽष्टमः प्रोक्तो भैरवाष्टकमुच्यते।" शारदीयदुर्गापूजायां तस्याष्टौ भैरवा यथोक्तं ब्रह्मवै॰ प्र॰ख॰ ६१अ॰। "आदौ महाभैरवञ्च संहारभैरवं तथा। असिताङ्गभैरवञ्च रुरुभैरवमेव च। ततः कालभैरवञ्च क्रोधभैरवमेव च। ताम्रचूडं चन्द्रचूडम् अन्ते च भैरवद्वयम्। एतान् संपूज्य मध्ये च नव शक्तीश्च पूजयेत्।" कालीपूजादौ पूजनीया भैरवाश्च तन्त्रसारोक्ता यथा "असिताङ्गो रुरुश्चण्डः क्रोध उन्मत्तसंज्ञकः। कपाली भीषणश्चैव संहारश्चाष्टमः स्मृतः"। ९शिवगणाधिपभेदे कालि॰पु॰ ४४ अ॰ यथा "नन्दी भृङ्गी

भोजने च मुहुश्चापि तथा निशि। तत्र प्रथमकालः "प्रायः पित्तकफोद्रेके विरेकवमनार्थयोः। लेखनार्थे च भैषज्यं प्रभातेऽनन्नमाहरेत्"। अथ द्वितीयकालः "भैषज्यं विगुणे पाने भोजनाग्रे प्रशस्यते। अरुचौ चित्रभोज्यैश्च मिश्रं रुचिरमाहरेत्। समानवाते विगुणे मन्देऽग्नावग्निदीपनम्। दद्याद्भोजनमध्ये च भैषज्यं कुशलो भिषक्। व्यानकोपे तु भैषज्यं भोजनान्ते समाहरेत्। हिक्काक्षेपककम्पेषु पूर्वमन्ते च भोजनात्"। अथ तृतीयकालः "उदाने कुपिते वाते स्वरभङ्गादिकारिणि। ग्रासग्रासान्तरे देयं भैषज्यं सान्ध्यभोजने। प्राणे प्रदुष्टे सान्ध्यस्य भुक्तस्यान्ते प्रदीयते। औषधं प्रायशो धीरैः कालोऽयं स्यात् तृतीयकः"। अथ चतुर्थकालः "मुहुर्मुहुश्च तृट्छर्दिहिक्काश्वासगरेषु च। सान्नञ्च भेषजं दद्यादिति कालश्चतुर्थकः"। अथ पञ्चमकालः "ऊर्ध्वजत्रुविकारेषु लेखने बृंहणे तथा। पाचने शमने देयमनन्नं भेषजं निशि" इति पञ्चमकालः। निरन्नस्य भेषजस्य गुणमाह "वीर्य्याधिकं भवति भेषजमन्नहीनं हन्यात्तदामयमसंशयमाशु चैव। तद्बालवृद्धयुवतीमृदवश्च पीतम् ग्लानिं परां नयति चाशु बलक्षयञ्च"। सान्नस्य भेषजस्य गुणमाह "शीघ्रं विपाकमुपयाति बलेन हिंस्यादन्नावृतञ्च न मुहुर्वदनान्निरेति। एतद्धितं स्थविरबालकयाङ्गनाभ्यः प्राग्भोजनाद्यदशितं किल तच्च तद्वत्" तद्वत् अन्नावृतवत् भेषजमिति शेषः। "औषधशेषे भुक्तं भोजनशेषे यदौषधं पीतम्। न करोति गदोपशमं प्रकोपयत्यन्यरोगांश्च"। पीतमित्युपलक्षणं लीढ़ादिकञ्च। "अनुलोमोऽनिलः स्वास्थ्यं क्षुत्तृष्णा सुमनस्कताः। लघुत्वमिन्द्रियोद्गारशुद्धिर्जीर्णौषधाकृतिः। क्लमो दाहोऽङ्गसदनं भ्रमो मूर्च्छा शिरोरुजः। अरतिर्बलहानिश्च सावशेषौषधाकृतिः"। अथ भेषजभक्षणविधिमाह चरकः "देवान् गुरूंस्तथा विप्रान् पूजयित्वा प्रणम्य च। आशिषश्च समादाय श्रद्धया भेषजं भजेत्। रसायनमिवर्षीणां देवानाममृतं यथा। सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते। ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानिलानलाः। देवाश्च सौषधिग्रामा भूमिदेवाश्च पान्तु वः। औषधं हेमरजतमृद्भाजनपरिस्थितम्। पिबेदाप्तजनस्याग्रे प्रसन्नवदनेक्षणः। विश्रान्तस्तूपविश्याथ पीत्वा पात्रमधोमुखम्। निःक्षिप्याचम्य सलिलताम्बूलाद्युपयोजयेत्।"

२जले ३सुखे च निघण्टुः। ४विष्णौ पु० "निर्वाणं भेषजं भिषक्" विष्णुस०। तद्भक्षणविहितनक्षत्रादिकं ज्यो० त० उक्तं यथा

"विष्णुधर्मोत्तरे। हरिं गोद्विजचन्द्रार्कसुराग्नीन् प्रतिपूज्य च। पठन् मन्त्रमिमं पुण्यं विद्वान् भेषजमारभेत्। ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेन्द्राभूचन्द्रार्कानिलानलाः। ऋषयश्चौषधिग्रामाभूतसङ्घाश्च पान्तु ते। रसायनमिवर्षीणां देवानाममृतं यथा। सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते। स्वयंभक्षणे तु ते इत्यत्र मे इति वदेत्। अविशेषेण स्वयंभक्षणेऽपि पठेत्। "द्व्यङ्गोदये गुरुबुधेन्दुसितेषु तेषां वारे रवेश्च सुविधौ सुतिथौ सुयोगे। भेषूग्रपन्नगविशाखशिवेतरेषु जन्मर्क्षविष्टिरहितेष्वगदः शुभाय"। "औषधकरणं चित्रायुगे विधियुगे मित्रयुगे लघुषु वारुणविष्णौ। वस्तिविरेचनवेधाः शुभदिनतिथिचन्द्रलग्नेषु"। वस्तिश्चर्मपुटं विरेचनं विरेकः। वेधोव्रणादिवेधः। "पौष्णाश्विनीद्रविणशक्रवसेन्द्रपुष्याहस्तादितीन्दुहरिमूलहुताशमित्रैः, चित्रान्वितैर्भे गुबुधेन्दुरवीज्यवारे भैषज्यपानमचिरादपहन्ति रोगान्। रत्नमालायाम् द्यूनगतनिधनव्ययशुद्धौ सद्गुरुहोषु निरतं बलवत्सु। आयुषश्च हितकारिणि योगे कीर्त्तिता नियतमौषधसेवा। द्यूनादिषु पापयोगेक्षणशून्येषु। आयुष्मानित्यादिशुभयोगे। भीमपराक्रमे "भैषज्यपाने गुरुसोमशुक्राः शुभं विलग्नं दिवसोरवेश्च। तिथावरिक्ते करणे च शस्ते योगे च लग्ने द्विशरीरसंज्ञे"। तत्रैव "रोहिणी चानुराधा च शस्तमौषधभक्षणे" इति वचनाद्रोहिण्यामपि। "भैषज्यं लघुषु मृदुचरे मूलभे द्व्यङ्गलग्ने शुक्रेन्द्वीज्ये विदि च दिवसे चापि तेषां रवेश्च। शुद्धे रिष्फद्युनस्तनिधने सत्तिथौ नोजनेभे" मु० चि०। "लघुमृदुचरे अश्विनीपुष्यहस्तचित्रामृगानुराधारेवतीश्रवणधनिष्ठाशततारकास्वातीपुनर्वसुभेषु मूले च भैषज्यम् औषधं प्रारब्धं भक्षितं वा सत् शुभफलदं भवतीत्यर्थः तथाचाह श्रीपतिः "पौष्णद्वये चादितिभद्वये च हस्तत्रये च श्रवणत्रये च। मैत्रे च मूले च मृगे च शस्तं भैषज्यकर्म प्रवदन्ति सन्तः"। वसिष्ठोऽपि "हस्तत्रये चाश्विनपौष्णभेषु मित्रेन्दुमूलेषु च सूर्य्यवारे। भैषज्यमुक्तं शुभवासरेऽपि"। अथ द्व्यङ्गलग्ने द्विस्वभावराशिषु मिथुनकन्याधनुर्मीनेषु सत्सु शुक्रेन्द्वीज्ये विदि च

शुक्रचन्द्रवृहस्पतिबुधेषु द्विस्वभावलग्नस्थेषु सत्सु च पुनस्तेषां शुक्रेन्दुजीव्यबुधानां रवेश्च दिवसे वारे सत्तिथौ रिक्तावाररहिते दिने भैषज्यं सत्। उक्तञ्च दीपिकायाम् "चराङ्गोदये शुक्रबुधेन्दुसितेषु तेषां वारे रवेश्च सुविधौ सुतिथौ सुयोगे"। अथ रिष्फव्युत-स्तितिवर्ज्जे लग्नात् द्वादशसप्ताष्टमव्टहेषु शुद्धेषु शुभपाप-रहितेषु सत्सु भैषज्यं सत् तत्र वर्षफलप्रश्नादिना सत्यायुर्हीययोगे औषधसेवनं हितमित्ययं विशेषो ध्येयः। तदुक्तं श्रीपतिना "द्यूनशत्रु निधनव्ययशुद्धौ षट्ग्रहेषु नितरां बलवत्सु। आयुषश्च हितकारिणि योगे कीर्त्तिता नियतमौषधसेवा"। कश्यपोऽपि "षट्सप्ताष्टान्त्यशुद्धौ च बलिनः शुभखेचराः। आयुर्दीय करे योगे कर्त्तव्या त्वौषधक्रियेति"। अथ जनेभं जन्म नक्षत्रं नो भैषज्यं सत् तदुक्तं दीपिकायां "जन्मनक्षत्र-गश्चन्द्रः प्रशस्तः सर्वकर्मसु। क्षौरभैषज्यपादाध्वकर्त्त-नेषु च वर्जयेत्।" पी० धा०।

भेषजाङ्ग न० ६त०। औषधस्य अनुपेये वस्तुनि शब्दच०।

भैक्ष न० भिक्षैव तत्समूहो वा अण्।१भिक्षायां २भिक्षासमूहे च। भिक्षायां भवः तत्प्रतिपाद्यग्रन्थव्याख्या वा ऋगयना० अण्। ३भिक्षाभवे त्रि० स्त्रियां ङीप्। ४तत्प्रतिपादक-ग्रन्थव्याख्याने च। "भिक्षाशनमनुद्योगात् प्राक् केनाप्य निमन्त्रितम्। अयाचितं तु तद्भैक्षं भोक्तव्यं मनुरब्र-वीत्" उशनाः। [२।१०८

भैक्षचर्य्या स्त्री चर-भावे क्यप् ६त०। भिक्षाचरणे मनुः

भैक्षजीविका स्त्री ३त०। भिक्षया जीवने त्रि०।

भैक्षव न० भिक्षूणां समूहः खण्डिका० अञ्। भिक्षु-समूहे। [चातुर्वर्ण्या० ष्यञ्। २भिक्षायाम्।

भैक्ष्य न० भिक्षाणां समूहः ष्यञ्। १भिक्षासमूहे। भिक्षैव

भैदिक त्रि० भेदं नित्यमर्हति छेदा० ठञ्। नित्यभेदनार्हे

भैम त्रि०भीमस्य न्टपस्येदम् अण्।१भीमन्टपसम्बन्धिनि स्त्रियां ङीप्। सा च २नलपत्न्यां दमयन्त्याम्। भीमेनोपासिता अण् ङीप्।३माघशुक्लैकादश्याम्। एका०त०विष्णुधर्मोत्तरे "स्मगशीर्षे शशधरे माघे मासि प्रजायते। एकादश्यां सिते पक्षे सोपवासो जितेन्द्रियः। द्वादश्यां षट्तिला-चारं कृत्वा पापात् प्रमुच्यते। तिलस्नायी तिलोद्वर्त्ती तिलहोमी तिलोदकी। तिलस्य दाता भोक्ता च षट्-तिली नावसीदति"। मत्स्यपुराणे "यद्यष्टम्यां चतु-र्दश्यां द्वादशत्रामथ भारत!। अन्येष्वपि दिनर्क्षेषु न शक्तस्त्वमुपोषितुम्। ततः पुण्यामिमां भीमतिथिं पापप्रणाशिनीम्। उपोष्य विधिनानेन गच्छेद्विष्णोः परं पदम्। भीमतिथिं भैमीत्वेन ख्यातामेकादशीम्"रघु०

भैमगव पु० गोत्रभेदे "हरितकुत्सपिङ्गलशकुन्दर्भमैत्रगवानामा-ङ्गिरसाम्बरीषयौवनाश्वेति" आश्व० श्रौ० १२।१२।२

भैमरथ पु० भीमरथमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः। भीमरथाधि-कारेण कृते ग्रन्थे

भैमसेन्य पु० भीमसेनस्यापत्यम् कुरुत्वात् अपि प्राप्ते वार्त्ति० ञ्य। भीमसेनापत्ये बा० इञ्। भैमसेनि तत्रार्थे

भैमायन पुंस्त्री० भीमस्यापत्यं युवा इञन्तात् फक्। भीमस्य यून्यपत्ये।

भैरव पु० भीरोरिदम् अण्। १भये २तद्वति त्रि० अमरः। नाट्यादिप्रसिद्धे ३भयानके रसे। ४भयसाधने त्रि० मेदि० स्त्रियां ङीप्। ५शङ्करे ६तदवतारतद्गणभेदे शब्दर० ७नदभेदे च पु० हेमच०। ८शिवपत्न्यां स्त्री ङीप्। भैरवभेदानामुत्पत्तिर्वामनपु० २७ अ० यथा "दैत्याधिपः समुत्पत्य हरोरसि गदां क्षिपत्। संहि-तस्तु महायोगी सर्वाधारः प्रजापतिः। गदापातक्षता-द्भूरि चतुर्धाऽस्तगयापतत्। पूर्वधारासमद्भूतो भैरवो-ऽग्निसमप्रभः। विद्याराजेति विख्यातः पद्ममालावि-भूषितः। तथा दक्षिणधारोत्थो भैरवः प्रेतमाश्रितः। कामराजेति विख्यातः कृष्णाञ्जनसमप्रभः। नागराजेति विख्यातश्चक्रमालाविभूषितः। क्षतजाद्रुधिराज्जातो भैरवः शूलभूषितः। स्वच्छन्दराजेति ख्यात इन्द्रा-युधसमप्रभः। मूर्धजाद्रुधिराज्जातो भैरवः फलभूषितः। ख्यातो लम्बितराजेति शोभाञ्जनसमप्रभः। ततो भूद्वेवराजेति भैरवः क्षतजादय। उग्रराजो बभूवाथ क्षतजाद्भैरवोऽपरः। एवं हि सप्तरूपोऽसौ कथ्यते भैरवोत्तमे!। विघ्नराजोऽष्टमः प्रोक्तो भैरवाष्टकमुच्यते।" शारदीयदुर्गापूजायां तत्राष्टौ भैरवा यथोक्तं ब्रह्मवै० प्र०ख०६१अ०। "आदौ महाभैरवञ्च संहारभैरवन्तथा। असिताङ्गभैरवञ्च रुरुभैरवमेव च। ततः कालभैरवञ्च क्रोधभैरवमेव च। ताम्रचूडं चन्द्रचूडम् अन्ते च भैरवद्वयम्। एतान् संपूज्य मध्ये च नव शक्तीश्च पूज-येत्।" कालीपूजादौ पूजनीया भैरवाश्च तन्त्रसारोक्ता यथा "असिताङ्गो रुरुश्चण्डः क्रोध उन्मत्तसंज्ञकः। कपाली भीषणश्चैव संहारश्चाष्टमः स्मृतः"। ९शिवगणा-धिपभेदे कालि०पु० ४४ अ० यथा "नन्दी भृङ्गी

महाकालो वेतालो भैरवस्तथा। अङ्गं भूत्वा महेशस्य वीतभीतास्तपोधनाः। येनानुषशरीरेण प्रापिरे तपसो बलात्। गणानामाधिपत्यन्तु ते जानन्ति हरं परम्।" शिवांशकरवीरभूपचन्द्रशेखरस्य पार्वत्यंश तारावतीगर्भजाते १०वेतालसोदरे च यथोक्तं कालिपु०४५अ०। "प्रविवेश ततो देवी स्वयं तारावतीतनौ। महादेवोऽपि तस्यान्तु कामार्थं समुपस्थितः। कालावसाने तस्यान्तु सद्योजातं सुतद्वयम्। अभवन्नृपशार्दूल! तथा शाखामृगाननम्। ततस्तयोर्नाम चक्रे नारदवचनान्नृपः। ज्येष्ठो भैरवनामाभूत् भीरोः पुत्रो भयङ्करः। वेतालसदृशः कृष्णो वेतालोऽभूत्तथाऽपरः"। अपि च "योऽसौ भृङ्गी हरसुतो महाकालोऽपि भूगतः। तावेव गौरीशापेन सम्भूय नरयोनिजौ। वेतालभैरवौ जातौ पृथिव्यां रूपवेश्मनि। यथा भृङ्गिमहाकालावुत्पन्नौ प्राक् तथा शृणु। योऽसौ महाभैरवाख्यः सकायः सारभो हरः। भैरवः पृथगेवायं गणाध्यक्षो हरात्मजः।" देवीभेदेषु शिवरूपभैरवभेदाश्च तोडलतन्त्रे १पटले उक्ता यथा "शिव उवाच। शृणु चार्वङ्गि! शुभगे! कालिकायाश्च भैरवम्। महाकालं दक्षिणाया दक्षभागे प्रपूजयेत्। महाकालेन वै सार्द्धं दक्षिणा रमते सदा। ताराया दक्षिणे भागे अक्षोभ्यं परिपूजयेत्। समुद्रमथने देवि! कालकूटं समुत्थितम्। सर्वे देवाः सदाराश्च महाक्षोभमवाप्नुयुः। क्षोभादिरहितं यस्मात् पीतं हालाहलं विषम्। अतएव महेशानि! अक्षोभ्यः परिकीर्त्तितः। तेन सार्द्धं महामाया तारिणी रमते सदा। महात्रिपुरसुन्दर्य्यां दक्षिणे पूजयेत् शिवम्। पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रञ्च प्रतिवक्त्रं सुरेश्वरि!। तेन सार्द्धं महादेवी सदा कामकुतूहला। अतएव महेशानि! पञ्चमीति प्रकीर्त्तिता। श्रीमद्भुवनसुन्दर्य्यां दक्षिणे त्र्यम्बकं यजेत्। स्वर्गे मर्त्त्ये च पाताले या चाद्या भुवनेश्वरी। एतया रमते तेन त्र्यम्बकस्तेन कथ्यते। सशक्तिश्च समाख्यातः सर्वतन्त्रे प्रपूजितः। भैरव्या दक्षिणे भागे दक्षिणामूर्त्तिसंज्ञकम्। पूजयेत् परयत्नेन पञ्चवक्त्रं तमेव हि। छिन्नमस्तादक्षिणांशे कबन्धं पूजयेत् शिवम्। कबन्धपूजनाद्देवि! सर्वसिद्धीश्वरो भवेत्। धूमावती महाविद्या विधवारूपधारिणी। बगलाया दक्षभागे एकवक्त्रं प्रपूजयेत्। महारुद्रेति विख्यातं जगत्संहारकारकम्। मातङ्गीदक्षिणांशे च मतङ्गं पूजयेत् शिवम्। तमेव दक्षिणामूर्त्तिं जगदानन्दकारकम्। कमलाया दक्षिणांशे विष्णुरूपं सदाशिवम्। पूजयेत् परमेशानि! स सिद्धो नात्र संशयः। पूजयेदन्नपूर्णाया दक्षिणांशे च रूपकम्। महामोक्षप्रदं देवं दशवक्त्रं महेश्वरम्। दुर्गाया दक्षिणे देशे नारदं परिपूजयेत्। नकारः सृष्टिकर्त्ता च दकारः पालकः सदा। रेफसंहाररूपत्वान्नारदः परिकीर्त्तितः। अन्यासु सर्वविद्यासु ऋषिर्यः परिकीर्त्तितः। स एव तस्या भर्त्ता च दक्षभागे तु पूज्यते"। ११रागभेदे स च महादेवस्वरूपः। धैवतनिषादषड्जगान्धारमध्यमरूपपञ्चस्वरमिलितैर्गेयः। अस्य स्थानं धैवतस्वरः शरदृतौ प्रातर्गेयता। मतान्तरे अस्य रागिण्यः पञ्च। भैरवी वैराटी मधुमाधवी सिन्धवी बङ्गाली चेति" कल्लानाथमते भैरवी गुर्जरी भाषा विलावली कर्णाटी वतंसा वड्हंसी चेति षट्। भरतमते मधुमाधवी ललिता वरारी बहाकुली भैरवी चेति अन्यविधा पञ्च सङ्गी० दा० दशग्रा। १२महाविद्यामूर्त्तिभेदे स्त्री ङीप्। सा च पञ्चदशविधा तन्त्रसारे उक्ता यथा

१त्रिपुरभैरवी २सम्पत्प्रदा भैरवी ३कौलेशभैरवी ४भयविध्वंसिनी भैरवी ५सकलसिद्धिदा भैरवी ६चैतन्यभैरवी ७कामेश्वरी भैरवी ८षट्कूटा भैरवी ९नित्या भैरवी १०रुद्रभैरवी ११भुवनेश्वरी भैरवी १२सकलेश्वरी भैरवी १३त्रिपुरबालाभैरवी १४नवकूटा बालाभैरवी १५अन्नपूर्णेश्वरीभैरवी च एतासां मन्त्रध्यानादिकं क्रमेण तत्र दृश्यम्। १३तारिणीशक्तियोगिनीभेदे च "महाकाल्यथ रुद्राणी उग्रा भीमा तथैव च। घोराख्या भ्रामरी चैव महारात्रिश्च सप्तमी। अष्टमी भैरवी प्रोक्ता योगिनीस्ताः प्रपूजयेत्"तन्त्रसा०। तत्र शिवस्य पत्न्यां "कालीतन्त्रादौ "भैरव्युवाच "कालीपूजा श्रुता नाथ" कालीकवचम् १४भैरवरागस्य पत्नीरूपरागिणीभेदे स्त्री "भैरवी कौशिकी चैव भाषा वेलावली तथा। बङ्गाली चेति रागिण्यो भैरवस्यैव वल्लभाः"संगीतसा०। मतान्तरे १५मालवरागस्य पत्नीभेदे "धानसी मानसी चैव रामकीरी च विश्रुता। आशावरी भैरवी च मालवस्य प्रिया इमाः"। तस्या गानकालः पूर्वाह्नः। "विभाषा ललिता चैव कामोदा पटमञ्जरी। रामकीरी रामकेली वेला मारी च गुर्जरी। देशकारी च सुभगा पञ्चमी च गडागड़ी। भैरवी चाथ

कौमारी रागिण्यो दश पञ्च च। एताः पूर्वाह्णकाले तु गीयन्ते गायनोत्तमैः” सङ्गीतदा०। १५नागभेदे पु० भा० आ० ५७ अ०।

भैरवीचक्र न० भैरव्याः पूजनार्थं चक्रम्। देवीपूजार्थं कुलाचारवतां चक्राकारसमूहे तद्विधिर्यथा उत्पत्तितन्त्रे “नित्यं नैमित्तिकं काम्यं प्रकुर्य्याच्च दिने दिने। कुलवारे कुलर्क्षे च तिथौ चन्द्रनके तथा। भैरव्याः कल्पितं चक्रं संस्थाप्य पूर्ववत् प्रिये। सुरायां शोधनं कुर्य्याद् यथावत् परमेश्वरि!। प्रवृत्ते भैरवीचक्रे सर्वे वर्णा द्विजोत्तमाः। निवृत्ते भैरवीचक्रे सर्वे वर्णाः पृथक् पृथक्”।

भैषज न० भेषजमेव स्वार्थे अण्।१औषधे २लावकखगे जटा० भिषजो गोत्रापत्यं गर्गा० यञ्। भैषज्य तस्य छात्राः कण्वा०अण् यलोपः। ३भिषजो गोत्रापत्यच्छात्रेषु ब०व०

भैषज्य न०भिषजः कर्म भेषज-स्वार्थे वा ष्यञ्। १औषधे भिषजोऽपत्यं गर्गा० यञ्। २भिषजोऽपत्ये पुंस्त्री०।

भैष्णज पु० ब०व० भिष्णजो गोत्रापत्यं गर्गा०यञ् तस्य छात्राः कण्वा० अण् यलोपः। भिष्णगगोत्रापत्यच्छात्रेषु।

भैष्णज्य पुंस्त्री०भिष्णजो गोत्रापत्यं गर्गा०यञ्। तद्गोत्रापत्ये

भैष्मकी स्त्री भीष्मकस्य अपत्यम् इञ् ङीप्। भीष्मकनृपकन्यायां रुक्मिण्याम् हरिवं० १२० अ०।

भोक्तृ त्रि० भुज-भोजने अवने च तृच्। १भोजनकर्त्तरि २भोगकर्त्तरि च ३पालनकर्त्तरि हेमच०। स्त्रियां ङीप्। ४विष्णौ पु० “भ्राजिष्णुर्भोजनं भोक्ता” विष्णुस०।

भोग स्त्री भुज-भावकर्मादौ घञ्। १सुखे २दुःखे ३सुखदुःखाद्यनुभवे ४स्त्र्यादीनां भाटके ५भाटकमात्रे च ६सर्पदेहे ७तत्फणायाञ्च अमरः। ८धने ९पालने १०भोजने च मेदि० ११देहे १२सर्पे १३माने च शब्दरत्ना० १४रव्यादीनां राशिगतिकाले “अतीतानागतो भोगो नाड्यः पञ्चदश स्मृताः” तिथित०। १५भूम्यादीनां फलभुक्तौ भुक्तिशब्दे दृश्यम्। १६विभवभेदे “कर्त्ता च देही भोक्ता च आत्मा भोजयिता सदा। भोगो विभवभेदश्च निष्कृतिर्मुक्तिरेव च” ब्रह्मवै० प्र० ख० २३अ०।

भोगक त्रि० भोग+संज्ञायां कन्। भोगकाजीने ततः विदा० अपत्ये घञ्। भौगक तदपत्ये पुंस्त्री०।

भोगगृह न० भोगार्थं गृहम्। वासगृहे हेमच०।

भोगदेह पु० भुज्यते सुखदुःखादिकमत्र भुज-आधारे घञ् कर्म०। पुण्यपापफलभोगार्थे देहे “प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते” शु० त०। २भोगसाधने देहे स च लिङ्गशरीरात्मकः तस्यैव भोगसाधनत्वात् “पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम्। अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम्” वेदान्तिनः। सांख्यमते पञ्चप्राणस्थले पञ्चभूतमात्रा इति भेदः। स्थूलदेहस्य भोगावच्छेदकत्वात् उपचारात् तथात्वमिति बोध्यम्। तद्वृत्तिर्यथा “शृणु देहविवरणं कथयामि यथागमम्। पृथिवी वायुराकाशस्तेजस्तोयमिति स्फुटम्। देहिनां देहबीजञ्च स्रष्टुः सृष्टिविधौ परम्। पृथिव्यादिपञ्चभूतैर्यो देहो निर्म्मितो भवेत्। स कृत्रिमो नश्वरश्च भस्मसाच्च भवेदिह। वृद्धाङ्गुष्ठप्रमाणञ्च यो जीवः पुरुषः कृतः। बिभर्त्ति सूक्ष्मदेहन्तं तद्रूपं भोगहेतवे। स देहो न भवेद्भस्म ज्वलदग्नौ यमालये। जले न नष्टो देहो वा प्रहारे सुचिरे कृते। न शस्त्रे च न चास्त्रे च न तीक्ष्णकण्टके तथा। तप्तद्रवे तप्तलोहे तप्तपाषाण एव च। प्रतप्तप्रतिमाश्लेषेऽप्यत्यूर्ध्वपतनेऽपि च। न च दग्धो न भग्नश्च भुङ्क्ते सन्तापमेव सः” ब्रह्मवै०प्र०२९अ०।

भोगपाल पु० भोगं भोगसाधनमश्वं पालयति पालि-अण् उप०स०। अश्वरक्षके शब्दमा०।

भोगपिशाचिका स्त्री भोगे पिशाचिकेव। क्षुधायाम् हारा०

भोगप्रस्थ पु० उत्तरस्थदेशभेदे वृ०सं० १४अ० दृश्यम्।

भोगभूमि स्त्री भोगार्थैव भूमिः न कर्मार्था। भारतवर्षातिरिक्ते वर्षे “तत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बुद्वीपे महामुने!। यतो हि कर्मभूरेषा ततोऽन्या भोगभूमयः” विष्णुपु० २अंशे ३अ०।

भोगवती स्त्री भोगः सर्पशरीरं भूम्नाऽस्त्यस्याम् मतुप् मस्य वः ङीप्।१पातालगङ्गायाम् “भोगवती च पाताले स्वर्गे मन्दाकिनी तथा” इति पुराणम्। २कुमारानुचरमातृभेदे भा० श० ४७ अ०। ३नदीभेदे भा० व० १२अ०। ४भोगयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्।

भोगवर्द्धन पु० देशभेदे मार्क०पु० ५७ अ० ४८ श्लो०।

भोगसद्मन् न० भोगार्थं सद्म। वासगृहे शब्दरत्ना०।

भोगायतन न० ६त०। स्थूलदेहे “भोक्तुरधिष्ठानात् भोगायतननिर्माणमन्यथा पूतिभावः” सा०सू०।

भोगार्ह न० भोगमर्हति अर्ह-अण् उप०स०। १धान्ये राजनि० भोग्ये २वस्तुमात्रे च त्रि०।

भोगावली स्त्री ६त०। १भोगश्रेणौ। २स्तुतौ उपचारात् ३स्तुतिपाठके जटा० ४नागपुर्य्यां हेमच०।

भोगावास पु० भोगार्थं आवासः। वासगृहे हारा०।

भोगिक पु० भोगः अश्वभोगः अस्त्यस्य कर्मत्वेन ठन्। अश्वरक्षके शब्दमा०।

भोगिकान्त पु० ६त०। वायौ त्रिका०। सर्पाणामनिलाहारत्वात् तस्य तत्कान्तत्वम्।

भोगिगन्धिका स्त्री भोगिनः सर्पस्येव गन्धो यस्याः कप् कापि अत इत्त्वम्। लघुनकुलाख्ये वृक्षे नैघण्टुप्र०।

भोगिन् पु० भोगः फणाऽस्त्यस्य इनि। १सर्पे अमरः तद्देवताके। २अश्लेषानक्षत्रे च ३ग्रामपाले ४नृपे मेदि०तस्य प्रशस्तभोगवत्त्वात्तथात्वम्। ५नापिते विश्वः। ६व्याहृत्तिकरे हेमच० ७भोगयुते त्रि० स्त्रियां ङीप् सा च दर्महिषीभिन्नराजभार्य्यायाम् अमरः भक्तिनीत्यत्र पाठान्तरम्।

भोगिभुज् पु० भोगिनं सर्पं भुङ्क्ते भुज–क्विप्। मयूरे नैघण्टुप्र०।

भोगिवल्लभ न० ६त०। चन्दने राजनि०।

भोगीन्द्र(श) पु० भोगी इन्द्र इव ६त० वा। १अनन्तदेवे शब्दरत्ना० २वासुकौ च।

भोग्य न०भुज–ण्यत् कुत्वम्। १धने २धान्ये च। भोगमर्हति यत्। ३भोगार्हे त्रि०। भोगार्हस्त्रियां ४वेश्यायाञ्च स्त्री राजनि०।५आधिभेदे पु०यथाह नारदः“विश्वासहेतु द्वावत्र प्रतिभूराधिरेव च। अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः। क्रतकालोपनेयश्च यावद्देयोद्यतस्तथा। स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव च”।

भोज पु० भुज–अच्। १स्वनामख्याते देशभेदे स च देशः (भोजपुर) इति ख्यातः। २धारापुरस्य नृपभेदे भोजप्रबन्ध भोजचरितादौ तद्वृत्तान्तो दृश्यः। “धन्यः श्रीभोजराजस्त्रिभुवनविजयी”उद्भटः। वसुदेवस्य शान्तिदेवागर्भजाते ३पुत्रभेदे पु० हरिवं० ६६अ०। ४द्रुह्युनृपपुत्रभेदे भा० आ० ८२ अ०।

भोजक त्रि० भोजयति भुज–णिच्-ण्वुल्। १भोजनसम्पादके याज्ञ०२।२२५श्लो०भुज-ण्वुल्।२भोजनकर्त्तरि त्रि०

भोजकट पु०भोजः कट इव। भोजाख्ये देशे भा०स०३५अ०। भोजकटे भवः “एङ्प्राचां देशे” पा० वृद्धसंज्ञायाम् “वृद्धाच्छः” पा० छ। भोजकटीय तद्देशभवे त्रि०।

भोजदेव पु० भोजो देव इव। भोजराजे तेन च पातञ्जलवृत्तिप्रभृतिग्रन्थाः कृताः।

भोजन न० भुज–ल्युट्। १कठिनद्रव्यस्य गलबिलाधःसंयोजने। करणे ल्युट्। २धने निघण्टुः ३विष्णौ पु०।“भ्राजिष्णुर्भोजनं भोक्ता”विष्णुस०। “भोज्यरूपा च प्रकृतिर्यया भोजनमुच्यते”मायाया भोज्यरूपेण परिणामात् विष्णोस्तदधिष्ठानत्वात् तथात्वमिति भाष्यादौ दृश्यम्। भोजनगुणादि भावप्र० उक्तम् आहारशब्दे ८९७पृ० दृश्यम्। तत्र विशेष आह्निकतत्त्वोक्तोऽत्राभिधीयते “विष्णुपु० “मन्त्राभिमन्त्रितं शस्तं न च पर्युषितं नृप!। अन्यत्र फलमांसेभ्यः शुष्कशाकादिकात् तथा। तद्वदौदरिकेभ्यश्च गुडपक्वेभ्य एव च। भुञ्जीतोद्धृतसाराणि न कदाचिन्नरेश्वर!। नाशेषं पुरुषोऽश्नीयादन्यत्र जगतीपते!। मध्वम्बुदधिसर्पिर्भ्यः सक्तुभ्यश्च विवेकवान्। अश्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वन्तु मधुरं रसम्। लवणाम्लौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकांस्तथा। प्राग्द्रवं पुरुषोऽश्नन् वै मध्ये च कठिनाशनः। पुनरन्ते द्रवाशी तु बलारोग्ये न मुञ्चति। अनिन्द्यं भक्षयेदित्थं वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन्। पञ्च ग्रासान् महामौनं प्राणाद्याप्यायनाय तत्”। मन्त्राभिमन्त्रितमिति मन्त्रानादेशे गायत्रीति वचनात् गायत्र्याभिमन्त्रितम्। गारुडे “शाकं मूलञ्च भूयिष्ठम् अत्यम्लञ्च निवर्जयेत्। न चैकरससेवायां प्रसज्येत कदाचन।” “मुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम्। अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामान्तः” छन्दोगप०।विष्णुः “न तृतीयमथाश्नीयाद्रात्रावपि कदाचन”। भगवद्गीतासु “आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाः। रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः। कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः। आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः। यातयामं गतरसं पूति पर्युषितञ्च यत्। उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम्”। महाभारते “इन्दुव्रतसहस्रन्तु यश्चरेत् कायशोधनम्। पिबेद् यश्चापि गङ्गाम्भस्तस्य साम्यं न यात्यसौ”। गङ्गामधिकृत्य मत्स्यपुराणम् “अवगाह्य च पीत्वा च पुनात्यासप्तमं कुलम्”। देवीपुराणम् “ये चैव नृत्तिका स्वकात्तीर्थादाहृत्य भुञ्जते। ते सर्वपापनिर्मुक्ताः प्रभवन्ति गतामयाः”। मनुः “आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः। श्रियः प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते ह्युदङ्मुखः”। नियमे त्वेवम्। अनियमे तु नोदङ्मुखः। हारीतः “नोदङ्मुखोऽश्नीयात्”इति “निष्कामस्य तु प्राङ्मुखेनैव भोजनम्। यथाह देवलः“प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत शुचिः पीठमधि-

ष्ठितः। विशुद्धवदनः प्रीतो भुञ्जीत न विदिङ्मुखः” जीवन्मातृकस्य दक्षिणामुखत्वनिषेधमाह आपस्तम्बः “दक्षिणामुखो न भुञ्जीत एवंविधभोजनमनायुष्यं मातुरुपदिशति” केचित्तु “क्षुरकर्म्म गयाश्राद्धं तिलैस्तर्पणमेव च। न जीवत्पितृकः कुर्य्याद्दक्षिणामुखभोजनम्” इत्याचारेन्दुधृतवाक्याज्जीवत्पितृकस्यापि निषेध इत्याहुः। व्यासः “पञ्चार्द्रो भोजनं कुर्य्यात् प्राङ्मुखो मौनमास्थितः। हस्तौ पादौ तथैवास्यमेषु पञ्चार्द्रता मता।” गोभिलः “भुञ्जानेषु तु विप्रेषु यस्तु पात्रं परित्यजेत्। भोजने विघ्नकर्त्तासौ ब्रह्महापि तथोच्यते”। आपस्तम्बः “दिवा पुनर्न भुञ्जीतान्यत्र फलमूलेभ्यः”। मनुः “नातिप्रगे नातिसायं न सायं प्रातराशितः”। अतिप्रगेऽचिरोदितसूर्य्ये अतिसायं सूर्य्यास्तमितिसमय एवं प्रातराशितः दिनभोजनेनातितृप्तः न सायं न रात्रौ भुञ्जीतेत्यर्थः। आपस्तम्बः “यस्तु भोजनशालायां भोक्तुकाम उपस्पृशेत्। आसनस्थो न चान्यत्र स विप्रः पङ्क्तिदूषकः” भोजनशालायां भोक्तुकामः सन् आसनस्थो वान्यत्र स्थितो वा न चोपस्पृशेत्। बौधायनः “उपलिप्ते समे स्थाने शुचौ श्लक्ष्णासनान्विते। चतुरस्रं त्रिकोणञ्च वर्त्तुलञ्चार्द्धचन्द्रकम्। कर्त्तव्यमानुपूर्व्वेण ब्राह्मणादिषु मण्डलम्। अकृत्वा मण्डलं ये तु भुञ्जतेऽधमयोनयः। तेषान्तु यक्षरक्षांसि हरन्त्यन्नानि तद्बलात्”। आपस्तम्बः “भिन्नकांस्ये तु यो विप्रो यदि भुङ्क्ते तु कामतः। उपवासेन चैकेन पञ्चगव्येन शुद्ध्यति”। तथा शूद्रादिभोजनेनापरिष्कृतपात्रेऽपि। वृद्धमनुः “ताम्रपात्रे न भुञ्जीत भिन्नकांस्ये मलाविले। पलाशपद्मपत्रे वा गृही भुक्त्वैन्दवं चरेत्”। नव्यवर्द्धमानधृताग्निपुराणम् “अर्कपत्रे तथा पृष्ठे आयसे ताम्रभाजने। करे कर्पटके चैव भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्” पृष्ठे कदलीपत्रादिपृष्ठे। पैठीनसिः “ताम्ररजतसुवर्णाश्मशङ्खशुक्तिस्फटिकानां भिन्नमभिन्नम् इति न दोषः”। अत्र पाषाणपात्रं भाजने विहितम् “तैजसानां मणीनाञ्च सर्व्वस्याश्ममयस्य च। भस्मनाद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः” इति मनुना पाषाणपात्रस्य शुद्धिविधानाच्च। प्रचेताः “ताम्बूलाभ्यञ्जने चैव कांस्यपात्रे च भोजनम्। यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत्”। अत्रिः “आसने पादमारोप्य यो भुङ्क्ते ब्राह्मणः क्वचित्। मुखेन चान्नमश्नाति तुल्यं गोमांसभक्षणैः”। मुखेन हस्तोत्तोलनं विना शवादिवदित्यर्थः। आश्वमेधिके “आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत प्राङ्मुखश्चासने शुचौ। पादाभ्यां धरणीं स्पृष्ट्वा पादेनैकेन वा पुनः”। बौधायनः “भोजनं हवनं दानमुपहारः परिग्रहः। बहिर्जानु न कार्य्याणि तद्वदाचमनं स्मृतम्”। हारीतः “मार्ज्जनाञ्च बलिकर्म भोजनानि दैवतीर्थेन कुर्य्यात्”। पराशरभाष्ये वृद्धमनुः “न पिबेन्न च भुञ्जीत द्विजः सव्येन पाणिना। नैकहस्तेन च जलं शूद्रेणावर्जितं पिबेत्”। मार्कण्डेयपुराणम् “पादप्रसारणं कृत्वा न च वेष्टितमस्तकः”। मनुः “पूजयेदशनं नित्यं चाद्याच्चैव मकुत्सयन्। दृष्ट्वा हृष्येत् प्रसीदेच्च प्रणमेच्चैव सर्व्वदा। अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः प्रार्थयेत्ततः। अस्माकं नित्यमस्त्वेतदिति भक्त्याथ वन्दयेत्”। विष्णुपु० “नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनञ्जयः। बहिःस्था वायवः पञ्च तेषां भूमौ प्रदीयते। अदत्त्वा बाह्यवायुभ्यः प्राणादिभ्यो न होमयेत्”। इति शिष्टपठितवचनान्नागादिभ्यो बलिदानमिति प्राचीनाचारः। तस्मात् देवेभ्योदत्त्वा भोक्तव्यं तथा च भगवद्गीतायाम् “इष्टान् भोगान् हि वो देवादास्यन्ति यज्ञभाविताः। तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः”। यज्ञैः संवर्द्धिता देवा वो युष्मभ्यं भोगानन्नादीनि वृष्ट्यादिद्वारा दास्यन्ति। अतो देवैर्दत्तान् अन्नादीन् तेभ्योऽदत्त्वा यो भुङ्क्ते स चौर एव। स्मृतिः “निवेद्य प्राशनात् पूर्व्वं देवपादोदकाहुतिः। होतव्या जठरे वह्नौ स्वेन पाणितलेन तु”। तेन पादोदकेनापोशानं कृत्वा प्राणाहुतिर्नैवेद्येन कार्य्या” आ० त० रघु०।

भोजनगर न० भोजदेशस्थे नगरे धारापुरे भा० उ० ११७ अ० भोजपुरादयोऽप्यत्र। [१०।४७ अ० भोजनाथादयोऽप्यत्र

भोजपति पु० ६त०। १भोजदेशाधिपे २कंसराजे च भाग०

भोजिन् त्रि० भुज-णिनि। भोजनकर्त्तरि स्त्रियां ङीप्।

भोज्य त्रि० भोज-ण्यत् भक्षणार्थत्वान्न कुत्वम्। १भक्षणीयद्रव्यमात्रे २भक्ष्यभेदे आहारशब्दे दृश्यम्। श्राद्धकल्पे पितॄणां तृप्त्यर्थं देये ३अन्नादौ च।

भोज्यसम्भव पु० सम्भवत्यस्मात् सम्+भू-अपादाने अप् ६त०। भोज्यजाते देहस्थे रसधातौ शब्दच०।

भोट पु० (भोटान) देशभेदे शब्दरत्ना०।

भोटाङ्ग पु० (भोटान) देशभेदे शब्दर०।

भोलि पु० भा-उलि। उष्ट्रे त्रिका०।

भोस् अव्य०भा-डोसि । १सम्बोधने अमरः २प्रश्नविधाने शब्दर०

भौजीय त्रि० भोजे देशभेदे भवः गहा०छ । भोजदेशभवे ।

भौत पु०भूतानि प्राणिनोऽधिकृत्य प्रवृत्तः तानि देवता वा अस्य अण् । १देवले ब्राह्मणे शब्दमा०। बलिकर्मरूपे गृहस्थ-कर्त्तव्ये पञ्चयज्ञान्तर्गते २महायज्ञभेदे । "होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्" मनुः । २रात्रौ स्त्री ङीप् हेमच० । भूतप्रियत्वात्तस्यास्तथात्वम् ।

भौतिक त्रि० भूतानि पृथिव्यादीनि पिशाचान् वा अधिकृत्य जातानि ठक् । १भूताधिकारेण जाते "आहङ्कारिकत्व-श्रुतेर्न भौतिकानि" सा० सू० । २उपद्रवे व्याध्यादौ । ३मुक्तायां राजनि० । ४महादेवे पु० त्रिका० ।

भौत्य पु० भूतेरपत्यं वा० यक् । चतुर्दशमनौ हरिवं ७अ०। "बभूवाङ्गिरसःपुत्रो भूतिर्नामातिकोपनः" इत्युपक्रमे मार्कपु० १०० तदुत्पत्त्यादिकमुक्तम् ।

भौम पु० भूमेरपत्यं तस्या इदं वा अण् । १नरकासुरे "त्वयि भौमं गते जेतुम्" माघः । २मङ्गलग्रहे च । ३भूमिभवे त्रि० मेदि०। भौमजलगुणादिकम् अम्बुशब्दे ३३०पृ० दृश्यम् । ४भूमिव्यापके अम्बरे धरणिः। ५रक्तपुनर्नवायां राजनि०

भौमन पु० भूम्नोऽपत्यम् अण् अन्नन्तत्वात् न टिलोपः । विश्वकर्मणि भा० आ० ३२अ० ।

भौमिक त्रि० भूमौ तिष्ठति अधिकरोति वा ठक् । भूम्यधि-कारिणि २भूमिस्थिते च मनुः ५।१४२ । [अमरः ।

भौरिक त्रि० भूरि स्वर्णमधिकरोति ठक् । कनकाध्यक्षे

भौरिकि पुंस्त्री० भूरिकस्यर्षेरपत्यमिञ् । भूरिकर्षेरपत्ये स्त्रियां क्रौड्या० ष्यङ् । भौरिक्या तदपत्ये स्त्रियां चित्त्वात् ङीष् च भौरिकीत्यपि तत्रार्थे । ततः अपत्ये तिका० फिञ् । भौरिक्यायणि भौरिकेरपत्ये पुंस्त्री० । भौरिक्या० विषये द्यें विधल् । भौरिकिविध तद्विषये देशे

भौरिक्यादि पु० देशे विषये विधल्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा०ग० उक्तो यथा "भौरिकि भौलिकि चौपयत चैटयत काणेय वाणिजक वालिकाज्य सैकयत वैकयत" । [भौरिकिशब्दवत् सर्वम् ।

भौलिकि पुंस्त्री० भौरिकि+वा रस्य लः । भौरिकिशब्दार्थे

भौलिङ्गि पुंस्त्री०भूलिङ्गस्य खगभेदस्यापत्यम् अण् । भूलिङ्ग-खगापत्ये स्त्रियां गौरा०ङीष् । ततः युवप्रत्ययस्य लुक्

भौवादिक पु० भ्वादौ गणे पठितः ठक् वात्पूर्वम् ऐच् । भ्वादिगणपठिते धातौ । एवम् आदादिकजौहोत्यादि-कदैवादिकादयोऽपि अदाद्यादिगणपठिते धातौ ।

भ्यस भये भ्वा० आ० अक० सेट् । भ्यसते अभ्यसिष्ट ।

भ्यसते अव्य०। उत्तरार्दिश निघण्टुः ।

भ्रंश पु० भ्रन्श-भावे घञ् । व्यंसने अमरः । अधःपाते च

भ्रंशकला अव्य०ज्यो०। हिंसायाम् गणरत्न० टी० । भ्रंश-कलाकृत्य हिंसित्वे त्यर्थः ।

भ्र(भ्रु)(भ्रू)कुंश पु० भ्रुवा कुंशा इङ्गितज्ञापनं यस्य । "रुभ्रूकुंशादीनाम्" वार्त्ति० अ पक्षे वा ह्रस्वः इति रूपत्रयम् स्त्रीवेशधारिणि नटे अमरः ।

भ्र(भ्रु)(भ्रू)कुटि पुंस्त्री० भ्रुवः कुटिः कौटिल्यम् । भ्रुकुं-शवत् रूपत्रयम् । भ्रुवः कौटिल्ये अमरः ।

भ्र(भ्रु)क्ष अदने भ्वा० उ०सक० सेट् वा रस्य लः धातुपाठः । भ्र(भ्रु)क्षति ते अभ्र(भ्रु)क्षीत् । बभ्र(भ्रु)क्ष ।

भ्रजस् पु० भ्राजते भ्राज-असुन् पृषो० ह्रस्वः । १अग्नौ छन्दसि यजु०१५।५। "अग्निर्वै भ्रजश्छन्दः" शत० ब्रा० ८।५।२।५ । २आदित्यरूपे क्षुरे च "क्षुरो भ्रजश्छन्द इत्यसौ वा आदित्यः क्षुरो भ्रजश्छन्दः" तत्रैव ।

भ्रण शब्दे भ्वा०पर०सक०सेट् । भ्रणति अभ्राणीत् अभ्रणीत् बभ्राण । [अभ्रंशीत् भ्रश्यते ।

भ्रन्श अधःपतने दिवा०अक०सेट् । भ्रश्यति इरित् अभ्रशत्

भ्रन्श अधःपाते अक० सेट् । भ्रंशति इरित् अभ्रशत् । ऋदित् । भ्रंशित्वा भ्रष्ट्वा । भ्रष्टः । [भ्रुवो भङ्गे ।

भ्र(भ्रु)(भ्रू)भङ्ग पु० ६त० । भ्रुकुंशवत् वा अकारह्रस्वौ

भ्रम चलने भ्वा०पर०अक०सेट् । भ्रमति कौटिल्ये इरित् । अभ्रमत् अभ्रमीत् । बभ्राम फणा० भ्रेमतुः बभ्रमतुः ।

भ्रम चलने दिवा०पर०सक०सेट् शमा०। भ्राम्यति अभ्रमीत् ।

भ्रम भ्वा०पर०अक०सेट् । भ्रमति अभ्रमीत् फणा० भ्रेमतुः बभ्रमतुः चङि न ह्रस्वः । ज्वला० अण भ्रमः भ्रामः ।

भ्रम पु० भ्रम-घञ् । १मिथ्याज्ञाने (अन्यथाभूतस्य वस्तुनो-ऽन्यथारूपेण ज्ञाने) २जलनिर्गमस्थाने ३कुन्दे (कुंद) ४भ्रमणे च मेदि० । भ्रमश्च तद्वति तत्प्रकारकज्ञानम् । व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नविषयताशालिज्ञानम् । यत्प्रका-रिका या विषयता तत्प्रकारव्यधिकरणविषयताकज्ञानम् । स्वप्रकारव्यधिकरणविषयताकज्ञानम् । स्वव्यधिकरणप्र-कारावच्छिन्नविषयताप्रतियोगिज्ञानम्" (चि०) तदभाव-वन्निरूपिततन्निष्ठविषयताप्रतियोगिताकतदभाववति तत्-सम्बन्धेन तद्धर्मविशिष्टनिरूपितवैशिष्ट्यविषयताशालि ज्ञानम् । विशेष्यतासम्बन्धेन तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियो-गिताकतदभाववदवच्छिन्ना या तद्व्यक्तिप्रकारिता त-

ख्यातिज्ञानम् ।(मु॰मा॰) "मिथ्याज्ञानापरपर्य्यायोऽयं निश्चयः" (गौ॰सू॰) अतस्मिंस्तद्ग्रहः (भा॰प॰)। तद्‌भाववति तत्प्रकारकं ज्ञानम् यथा शुक्तौ इदं रजतम् इति ज्ञानम्। (त॰प्र॰) भ्रमो द्विविधः। विपर्य्यासः संशयश्च। तद्धेतवश्च दोषा दोषशब्दे ३७६२ पृ॰ दृश्याः

भ्रमण न॰ भ्रम–ल्युट्। गतिभेदे पर्य्यटने कर्म्मन्शब्दे दृश्यम्

भ्रमणी स्त्री भ्रम–करणे ल्युट् ङीप्। १क्रीडार्थपर्य्यटने तत्साधने २क्रीडिकायाञ्च मेदि॰। [त्रिका॰

भ्रमत्कुटी स्त्री भ्रमन्ती कुटीव। तृणादिनिर्म्मिते छत्रे

भ्रमर पुंस्त्री॰ भ्रम-करन्। १मधुकरे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २कामुके मेदि॰।३भ्रमरच्छल्लीलताभेदे स्त्री राजनि॰ टाप्।

भ्रमरक पु॰ भ्रमर इव कायति कै-क। ललाटलम्बिते भ्रमरतुल्ये चूर्णकुन्तले अमरः। स्वार्थे क। भ्रमरक भ्रमरे बालमूषिकायाञ्च मेदि॰। (लरमीन) वेधनयन्त्रभेदे दशकुमा॰। जलभ्रमणे विश्वः।

भ्रमरकीट पु॰ भ्रमर इव कीटः। (कुमेरपोका) कीटभेदे

भ्रमरच्छल्ली स्त्री लताभेदे राजनि॰। भृङ्गच्छल्ल्यादयोऽप्यत्र "भृङ्गच्छल्ली च कटुका तिक्ता दीपनरोचनी" राजनि॰।

भ्रमरपदक न॰ "भ्रमरपदकमिदमभिहितम्" द्वादशाक्षरपादके वृ॰ र॰ टी॰ उक्ते छन्दोभेदे।

भ्रमरप्रिय पु॰ ६त॰। धाराकदम्बे रत्नमा॰।

भ्रमरमारी स्त्री भ्रमरं मारयति मारि अण् उप॰स॰गौरा॰ ङीष्। भृङ्गारिलतायाम् राजनि॰। भृङ्गार्य्यादयोऽप्यत्र "भ्रमरारिश्च तिक्ता स्यात् पित्तश्लेष्मकफापहा। त्रिदोषकुष्ठकण्डूतिशोफव्रणविनाशिनी" राजनि॰।

भ्रमरविलसिता स्त्री "मोगौ नौगौ भ्रमरविलसिता" छन्दोम॰ उक्ते एकादशाक्षरपादके छन्दोभेदे अस्य क्लीवत्वमेके वदन्ति।

भ्रमरातिथि पु॰ भ्रमरः अतिथिर्यस्य। चम्पके राजनि॰।

भ्रमरानन्द पु॰ भ्रमरान् आनन्दयति आ+नन्द–णिच्–अण् उप॰स॰।१बकुले २अतिमुक्तके रक्ताम्लाने च राजनि॰

भ्रमरालक पु॰ भ्रमर इव अलति पर्य्याप्नोति अल–ण्वुल्। ललाटस्थे चूर्णकुन्तले हेमच॰।

भ्रमरी स्त्री भ्रमर+ङीष्। १षट्पद्यां अस्त्यर्थे अच् गौरा॰ ङीष्। तदाकारवत्यां २जतुकायां ३पुत्रदात्र्याञ्च राजनि॰

भ्रमरेष्ट पु॰ ६त॰। १श्योनाकवृक्षे २भार्ग्यां ३भूमिजम्ब्वाञ्च स्त्री राजनि॰।

भ्रमरोत्सवा स्त्री भ्रमराणामुत्सवो मोदो यत्र। माधवीलतायाम् राजनि॰। [निशानावक्ते शब्दमार्जके हेमच॰।

भ्रमासक्त त्रि॰ भ्रमे निशानार्थचक्रभ्रमणे आसक्तः। शस्त्र-

भ्रंश अधःपतने दि॰पर॰सक॰सेट्। भ्रश्यति अभ्रंशीत् अभ्रशीत्। उदित् क्त्वा वेट्। भ्रंशित्वा भ्रष्ट्वा। भ्रष्टः।

भ्रशिमन् पु॰भृशस्य भावः अतिशये वा इमनिच् ऋतोरः। १भृशत्वे २अतिशयभृशे च। अतिशये इष्ठन् भ्रशिष्ठ ईयसुन् भ्रशीयस् अतिशयभृशे त्रि॰ईयसुनि स्त्रियां ङीप्।

भ्रष्ट त्रि॰ भ्रंश–क्त। च्युते गलिते स्वार्थे क। तत्रार्थे स च उपका॰।

भ्रस्ज पाके तु॰ उ॰सक॰ अनिट्। भृज्जति आर्द्धधातुके वा भर्जादेशः स च सेट् अभ्राक्षीत् अभर्जीत्। अभ्रष्ट अभर्जिष्ट। बभर्ज बभ्रज्ज।

भ्राज दीप्तौ भ्वा॰आत्म॰अक॰सेट्। भ्राजते अभ्राजिष्ट फणा॰ भ्रेजे बभ्राजे। चङि वा ह्रस्वः। क्विप् अथ भ्राजथुः।

भ्राज न॰ वर्षसाध्ये गवामयनसत्त्रे विषुवन्नामके प्रधानदिने गेये दिवाकीर्त्त्ये सामभेदे "दिवाकीर्त्त्यं साम भवति" इत्युपक्रमे तस्य दिवाकीर्त्त्यत्वं समर्थ्य "भ्राजाभ्राजे पवमानमुखे भवतो मुखत एवाभ्यां ताभ्यां तमोऽपघ्नन्ति" ता॰ब्रा॰४।६।१४। "यद्यप्यत्र पवमानमुख इति सामान्यसम्बन्ध एव दृश्यते ये गायत्रे ते गायत्रीपूत्तरयोः पवमानयोरिति विशेषावगतेरेवं व्याख्यातं सम्प्रदायात्। अनेन भ्राजाभ्राजयोः साम्नोः स्थाननियमोऽर्थादुक्तो भवति" भा॰ तच्च साम "परिस्वानो गिरिष्ठ" इत्यस्मिन् गेयम् तच्च ऊहगाने ३प्र॰१२।

भ्राजक त्रि॰ भ्राज–ण्वुल्। १दीप्तिशीले २पित्तभेदे न॰ शब्दरत्ना॰ पित्तशब्दे ४२२५ पृ॰ भावप्र॰ वाक्यं दृश्यम्।

भ्राजिर पु॰ भौत्यमन्वन्तरे देवभेदे मार्कपु॰ १००अ॰।

भ्राजिष्णु त्रि॰ भ्राज–इष्णुच्। १दीप्तिशीले २विष्णौ पु॰। "भ्राजिष्णुर्भोजनं भोक्ता" विष्णुस॰।

भ्रातुष्पुत्र पु॰ ६त॰ अलुक्स॰ कस्का॰। भ्रातुः पुत्रे।

भ्रातृ पु॰ भ्राज–तृच् पृषो॰। एकपितृजाते (भाइ) इति ख्याते पदार्थे तस्य स्वसा सहोक्तौ एक॰। २भ्रातृभगिन्योः द्वि॰व॰।

भ्रातृक त्रि॰ भ्रातुरिदम् ठञ्। भ्रातृसम्बन्धिनि।

भ्रातृज पुंस्त्री॰ भ्रातुर्जायते जन–ड ५त॰। १भ्रातुःपुत्रे २तत्कन्यायां स्त्री।

भ्रातृजाया स्त्री ६त॰। भ्रातृपत्न्यां सवौ नियोगेनापि तद्‌-

गमननिषेधो यथा "भ्रातृजायां कमण्डलुम्" कलिशब्दे १८७२पृ० दृश्यम् । अनियोगेन तद्गमने दोषो यथा "भ्रातृजायापहारी च मातृगामी भवेन्नरः" ब्रह्मवै०प्र० ५६ अ० । भ्रातृपत्न्य.दयोऽप्यत्र ।

भ्रातृद्वितीया स्त्री भ्रातृभोजनार्थां द्वितीया । कार्त्तिकशुक्लपक्षस्य द्वितीयायाम् यमद्वितीयायां तद्विधिः निर्णयसि० भविष्ये "कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां युधिष्ठिर ! । यमो यमुनया पूर्वं भोजितः स्वगृहेऽर्च्चितः। अतो यमद्वितीयेयं त्रिषु लोकेषु विश्रुता । अस्यां निजगृहे विद्वन् ! न भोक्तव्यं ततो नरैः । स्नेहेन भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम् । दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्योऽपि विधानतः। स्वर्णालङ्कारवस्त्रान्नपूजासत्कारभोजनैः । सर्वा भगिन्यः संपूज्या अभावे प्रतिपन्नकाः" प्रतिपन्नाः मातृभगिन्य इति हेमाद्रिः ।"पितृव्यभगिनीहस्तात् प्रथमायां युधिष्ठिर ! । मातुलस्य सुताहस्ताद्द्वितीयायां तथा नृप ! । पितुर्मातुः स्वसुः कन्ये तृतीयायां तयोः करात् । भोक्तव्यं सहजायाश्च भगिन्या हस्ततः परम् । सर्वासु भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं बलवर्द्धनम् । यस्यां तिथौ यमुनया यमराजदेवः सम्भोजितः प्रतिजगत् स्वसृसौहृदेन । तस्यां स्वसुः करतलादिह यो भुनक्ति प्राप्नोति रत्नधनधान्यमनुत्तमं सः। गौडास्तु "यमं च चित्रगुप्तं च यमदूतांश्च पूजयेत् । अर्घ्यश्चात्र प्रदातव्यं यमाय सहजद्वयैः मन्त्रः "एह्येहि मार्त्तण्डज ! पाशहस्त ! यमान्तकालोकधरामरेश !। भ्रातृद्वितीयाकृतदेवपूजां गृहाण चार्घ्यं भगवन्नमस्ते ! भ्रातस्तवानुजाताहं भुङ्क्ष्व भक्तमिदं शुभम् । प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विशेषतः" ज्येष्ठाऽग्रजातेति वदेदिति आर्त्ताः । इत्यन्नदानमित्यप्याहुः । ब्रह्माण्डपुराणेऽपि "या तु भोजयते नारी भ्रातरं युग्मके तिथौ । अर्च्चयेच्चापि ताम्बूलैर्न सा वैधव्यमाप्नुयात् । भ्रातुरायुःक्षयो राजन् न भवेत् तत्र कर्हिचित्" ।

भ्रातृवधू स्त्री ६त०। (भाद्दरबौ) कनिष्ठभ्रातृजायायां हला०

भ्रातृभगिनी स्त्री द्वि०व०। वा एकशेषः । भ्रात्रासहित भगिन्याम् ।

भ्रातृवत् त्रि० भ्राताऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । भ्रातृयुक्ते ।

भ्रातृव्य पु० भ्रातुः पुत्रः भ्रातृ+व्यत् ।१भ्रातृपुत्रे २शत्रौ च हेमच० "अतिपाप्मानं भ्रातृव्यं नयति य एतया स्तुते"ता०ब्रा०२.७।२। [ज्येष्ठभ्रातरि (भासुर) शब्दरत्ना०।

भ्रातृश्वशुर पु० भ्राता पतिभ्राता श्वशुर इव पूज्यत्वात् । पति-

भ्रात्र न० भ्रातुरिदम् शिवा० अण् । भ्रातृसम्बन्धिनि ।

भ्रात्रीय पुंस्त्री० भ्रातुरपत्यम् छ । भ्रातृपुत्रे अमरः ।

भ्रान्त न० भ्रम-भावे क्त ।१भ्रमणे "जनस्थाने भ्रान्तम्" नाट० कर्त्तरि क्त । २मिथ्याज्ञानयुक्ते ३भ्रमणयुक्ते च त्रि०। ४धुस्तूरे ५मत्तगजे च पु० राजनि० ।

भ्रान्ति स्त्री भ्रम–क्तिन् । १भ्रमणे २अयथार्थज्ञाने च । "षाण्मासिके तु संप्राप्ते भ्रान्तिः संजायते नृणाम् । धात्वाक्षराणि दृष्टानि पत्राद्गृह्णान्यतः पुरा" ज्यो० त० । भ्रान्तिज्ञानञ्च चित्तविक्षेपः योगान्तरायः पात०सू० उक्तः चित्तविक्षेपशब्दे २९४१ पृ० दृश्यम् ।

भ्रान्तिमत् त्रि० भ्रान्तिरस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १भ्रमज्ञानयुते स्त्रियां ङीप् । २अर्थालङ्कारभेदे पु० अलङ्कारशब्दे दृश्यम् । [२भ्रमनाशके त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

भ्रान्तिहर पु० भ्रान्तिं हरति हृ-ट । १मन्त्रिणि शब्दरत्ना०

भ्राम त्रि० भ्रम-ज्वला० कर्त्तरि ण । भ्रमयुक्ते ।

भ्रामक त्रि० भ्रामयति भ्रम–णिच्-ण्वुल् ।१भ्रमजनके २शृगाले पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप् । ३धूर्त्ते त्रि० । ४सूर्य्यावर्त्ते मणौ ५अयस्कान्ते (चुम्बकपातर) मेदि० तस्य लौहचालकत्वात् तथात्वम् ।

भ्रामर न० भ्रमरेण संभृतं सम्पादितम् अस्येदं वा अण् । १मधुनि ।२भ्रमरसम्बन्धिनि त्रि० ३अयस्कान्ते पु०मेदि० । "तदाहं भ्रामरं रूपं कृत्वाऽसंख्येयषट्पदम्" इत्युपक्रम्य "भ्रामरीति च मां लोकाः" इति देवीमा० उक्ते ४चण्डीमूर्त्तिभेदे स्त्री। भ्रामरमधुगुणादि "किञ्चित् सूक्ष्मैः प्रसिद्धेभ्यः पुष्पेभ्योऽभिभिचितम् । निर्मलं स्फटिकाभं यत्तन्मधु भ्रामरं स्मृतम् । भ्रामरं रक्तपित्तघ्नं मूत्रजाड्यकरं गुरु । स्वादुपाकमभिष्यन्दि विशेषात् पिच्छिलं हिमम्" भावप्र० उक्तम् । ५अपस्माररोगे शब्दमाला ।

भ्रामरिन् त्रि० भ्रामरं भ्रमरस्येव घूर्णनमस्त्यस्य इनि । अपस्माररोगयुते "भ्रामरी गण्डमाली च" मनुः ३।१६१। टीकायां कुल्लू० ।

भ्राश भासे भ्वा०आ०अक०सेट् । भ्राशते भ्राश्यते अभ्राशिष्ट । फणा० भ्रेशे बभ्राशे । ऌदित् चङि न ह्रस्वः । द्विद् भ्राट् भ्राशौ ।

भ्राष्ट्र पु० भ्रस्ज-करणे ष्ट्रन् । १अम्बरीषे (भाजनाखोला) अमरः । भ्राष्ट्रे संस्कृतः अण् । २अम्बरीषसंस्कृते भृष्टतण्डुलादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

भ्राष्ट्रकि पु० गोत्रर्षिप्रवरभेदे प्रवरा० ।

भ्राष्ट्रवतिन् पु० गोत्रप्रवरर्षिभेदे हेमा० व्र० प्रवराध्यायः ।

भ्रास दीप्तौ दिवा०आ०अक०सेट् । भ्रास्यते अभ्रासिष्ट ।

भ्रास दीप्तौ भ्वा०आ०अक०सेट् । भ्रासते अभ्रासिष्ट फणा० भ्रेसे बभ्रासे द्वित् । भ्रासथुः ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

भ्री भये अक० भरणे सक० क्र्या० वा प्वा० पर० अनिट् । भ्रीणाति भ्रिणाति अभ्रैषीत् ।

भ्रुड संवरणे सक० संघाते अक० तु० कु० पर० सेट् । भ्रुडति अभ्रुडीत् बुभ्रोड ।

भ्रू स्त्री भ्रम–डू । नेत्रयोरूर्ध्वस्थायां रोमराजौ अमरः । तच्छुभाशुभलक्षणं गरु०६६अ० उक्तं यथा "विशालोन्नता सुखिनो दरिद्रा विषमभ्रुवः । धनी दीर्घासंसक्तभ्रूर्बाले-न्दूत्रतसुभ्रुवः । आढ्यो निस्वश्च खण्डभ्रूर्मध्यास्त्र वि-नतभ्रुवः" । भ्रुवो मूलम् जाहच् । भ्रूजाह भ्रूमूले न० ।

भ्रूक्षेप पु० ६त० । १भ्रूभङ्गे २सङ्केतज्ञापनाय भ्रुवोस्तिर्य्यक्-चालने "भ्रूक्षेपमात्रानुमितप्रवेशाम्" कुमारः ।

भ्रूण आशायां विशङ्कायाञ्च चु०आत्म०सक०सेट् । भ्रूणयते अबुभ्रुणत ।

भ्रूण पु० भ्रूण–घञ् । स्त्रीणां १गर्भे २बालके च अमरः ।

भ्रूणघ्न त्रि० भ्रूणं गर्भं हन्ति हन-क । भ्रूणहत्याकारके क्विप् भ्रूणहाप्यत्र । "अपि भ्रूणहनं मासात्" मनुः । तत्प्रायश्चित्तं प्रा० वि० उक्तं यथा "तत्र पुंस्त्वेन ज्ञाते पुरुषवधप्रायश्चित्तं स्त्रीत्वेन ज्ञाते स्त्री-वधप्रायश्चित्तम् । अविज्ञाते तु पुंवधप्रायश्चित्तमाह मनुः "हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतञ्चरेत् । राजन्यवैश्यौ चेज्यानावात्रेयी(रजस्वलां)मेव च स्त्रियम्" एतदेवेति । ब्रह्मवधप्रायश्चित्तमित्यर्थः । ब्राह्मणीगर्भवधविषयमिदं तस्यैव प्रकृतत्वात् । क्षत्रियादिगर्भवधे तु यद्वर्णो गर्भस्त-द्वर्णवधप्रायश्चित्तं कार्य्यं यथा याज्ञवल्क्यः "यागस्थ-क्षत्रविड्घाते चरेद्ब्रह्महणो व्रतम् । गर्भहा च यथा-वर्णं तथात्रेयीनिषूदनः" व्रतपदोपादानात् ज्ञानत इदम् अज्ञानतस्तदर्द्धं तेन ज्ञानकृते ब्राह्मणगर्भवधे द्वा-दशवार्षिकम् । क्षत्रियगर्भवधे षड्वार्षिकं वैश्यगर्भवधे सार्द्धवार्षिकं शूद्रगर्भवधे नवमासिकं, धेनुसङ्कलनमप्यूह-नीयम्" ।

भ्रूभङ्ग पु० ६त० । क्रोधादिज्ञापनार्थं भ्रुवस्तिर्य्यक्चालने "भ्रूभङ्गदुष्प्रेक्ष्यमुखस्य तस्य" इति कुमारः ।

भ्रेज भासे भ्वा०आत्म०अक०सेट् । भ्रेजते अभ्रेजिष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः । अबिभ्रेजत् त ।

भ्रे(भ्ल)ष पतने चलने च अक०भ्वा०उभ० सेट् । भ्रे(भ्ले)षति ते अभ्रे(भ्ले)षीत् अभ्र(भ्ले)षिष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः । अबिभ्रे(भ्ले)षत् त । तत्र पतने आ० भये चलने उभ० अक० इति भेदः ।

भ्रेष पु० भ्रेष–घञ् । उचितस्थानात् पतने अमरः । "कारणभ्रेषे कार्य्यभ्रेषो मा भूदिति" वृ०उ० भा० ।

भ्रौवेय त्रि० भ्रुव इदम् "भ्रुवो वुक् च" पा० ढक् वुक् च । भ्रूसम्बन्धिनि च ।

भ्लक्ष भक्षणे भ्वा०उभ०सक०सेट् । भ्लक्षति ते अभ्लक्षीत् अभ्लक्षिष्ट । दुर्गमते भ्लक्षधातुरयम् ।

भ्लाश दीप्तौ वा दिवा० पक्षे भ्वा० आ० अक० सेट् । भ्लाश्यते भ्लाशते अभ्लाशिष्ट फणा० भ्लेशे बभ्लाशे । द्वित् (अथु) भ्लाशथुः । वोपदेवमते भ्राशधातुरयम् ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्यसङ्कलिते वाचस्पत्ये भकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

म

मकारः पवर्गस्य पञ्चमवर्णः । अस्योच्चारणस्थानमोष्ठौ नासिका च जिह्वाग्रेण ओष्ठयोः स्पर्शेनोच्चारणम् आभ्यन्तरः प्रयत्नः अतएवास्य स्पर्शवर्णता अनुनासिकता च । बाह्य-प्रयत्नाश्च संवारनादघोषाः अल्पप्राणश्च । अस्य ध्येय-स्वरूपमुक्तं कामधेनुत० "मकारं शृणु चार्वङ्गि ! स्वयं परमकुण्डली । तरुणादित्यसङ्काशं चतुर्वर्गप्रदायकम् । पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा" ।

वर्णाभिधानेऽस्य पर्य्याया उक्ता यथा "मः कालो कीलितः कालो महाकालो महान्तकः । वैकुण्ठो वसुधा चन्द्री रविः पुरुषराजकः । कालभद्रो जया मेधा विश्वदा दीप्तसंज्ञकः । जठरश्च श्रमो मानं लक्ष्मीर्मातोग्रबन्धनी । विषं शिवो महावीरः शशिप्रभा जनेश्वरः । प्रमत्तः प्रियस्य रुद्रः सर्वाङ्गो वह्निमण्डलम् । मातङ्गमालिनी विन्दुः श्रवणा भरणो वियत्" । तदधिष्ठातृदेवताध्यानं यथा "कृष्णां दशभुजां भीमां पीतलोहितलोचनाम् ।

कृपाम्बरधरां नित्यां धर्मकामार्थमोक्षदाम्। एवं ध्यात्वा मकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्”। मातृकान्यासेऽस्य जठरे न्यास्यता। काव्यादौ प्रथमं प्रयोगे दुःखं फलं “सुखमवमरणं क्लेशदुःखं पवर्गः” वृ॰र॰टी॰उक्तेः।

म पु॰ मा—क। १शिवे २चन्द्रे ३चतुर्मुखे ब्रह्मणि एकाक्ष॰। ४यमे ५समये ६विषे ७विष्णौ च मेदि॰। छन्दःशास्त्रोक्ते ८त्रिगुरुके गणे “मो भूमिस्त्रिगुरुः श्रियं दिशति यः” वृ॰र॰टी॰। तस्य देवता भूमिः काव्यादौ प्रथमप्रयोगे श्रीलाभः फलम्। [क्लिष्ट ममङ्क।

मक भूषणे गतौ च भ्वा॰आ॰सक॰सेट् इदित्। मङ्कते अम-

मक पुंन॰ म इव कायति कै—क अर्द्धर्चादि। शिवादितुल्ये।

मकर पुंस्त्री॰ मं विषं किरति कॄ—अच्। १जलजन्तुभेदे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। स च गङ्गावाहनं कामस्य ध्वजश्च। मकराकारत्वात् २मेषादितो दशमे राशौ। तद्राशिश्च उत्तराषाढाशेषपादत्रयश्रवणधनिष्ठार्द्धमिति नवपादात्मकः। तद्राशिस्वरूपादिकं नी॰ता॰ उक्तं यथा “मृगचरः क्ष्माऽङ्गरवो यमाशास्त्री पिङ्गरूपः शुभभूमिशीतः। स्वल्पप्रजाबल्कनीरदालिरादौ चतुष्पात् विषमोदयो विट्”। मकि—अच् पृषो॰ मकं भूषणं राति ददाति रा—क। ३निधिभेदे निधिशब्दे ४६८ पृ॰ दृश्यम्। [कारे कर्णभूषणे।

मकरकुण्डल पु॰मकराकृति कुण्डलं कर्णभूषणम्। मकरा॰

मकरकेतन पु॰ मकरः मकरचिह्नितं केतनं ध्वजो यस्य। कन्दर्पे हेमच॰ मकरकेत्वादयोऽप्यत्र।

मकरध्वज पु॰ मकरो ध्वजोऽस्य। कामदेवे अमरः।

मकरन्द पु॰ मकरमपि द्यति कामजनकत्वात् दो-अवखण्डने क पृषो॰सुम्। १पुष्परसे अमरः। २कुन्दवृक्षे च ३किञ्जल्के न॰ राजनि॰।

मकरन्दवती स्त्री मकरन्द+बाहुल्ये मतुप् मस्य वः ङीप्। १पाटलायाम् शब्दच॰ २मधुविशिष्टे त्रि॰।

मकरन्दिका स्त्री “रसैः षड्भिर्लोकैर्मनसजजा गुरुर्मकरन्दिका” वृ॰ र॰ टीकोक्ते ऊनविंशत्यक्षरपादके छन्दोभेदे। [भेदे मा॰ भी॰ ६८ अ॰।

मकरव्यूह पु॰ मकर इव व्यूहः। मकराकारे सैन्यनिवेशन-

मकरसंक्रान्ति स्त्री ७त॰। मकरे राशौ रवेः १संक्रमणे २तदुपलक्षितपुण्यकालोपलक्षिते च दिने।

मकराकर पु॰ ६त॰। समुद्रे हेमच॰। [करञ्जभेदे शब्दच॰।

मकराकार पु॰ मकरस्येवाकारः फले यस्य। (काँटाकरमचा)

मकराक्ष पु॰ रावणपक्षस्थे राक्षसभेदे रामा॰ लङ्का॰१७अ॰।

मकराङ्क पु॰मकरोऽङ्को यस्य। १कामदेवे २मनुभेदे अजयपालः

मकरालय पु॰ ६त॰। समुद्रे मकरावासादयोऽप्यत्र।

मकरासन न॰ रुद्रयामलोक्ते पूजाङ्गे आसनभेदे “मकरासनमावक्ष्ये वायूनां स्तम्भकारणात् पृष्ठे पादद्वयं बद्ध्वा हस्ताभ्यां पृष्ठबन्धनम्”।

मकरीप्रस्थ पु॰ मकर्य्या उपलक्षितः प्रस्थः। यदा कदाचित् मकरीसम्बद्धे प्रस्थे सानौ काश्यां॰ अस्य नाद्युदात्तता।

मकष्टु पु॰ऋषिभेदे तस्यापत्यं शुभ्रा॰ ढक्। माकष्टवेय तदपत्ये पुंस्त्री॰।

मकार पु॰ म+स्वरूपे कार। मस्वरूपे वर्णे। मकारादिर्वर्ण आद्यक्षरेऽस्त्यस्य अच्। मद्यमत्स्यमांसमैथुनमुद्रारूपे मकारादिवर्णयुक्ते तन्त्रोक्ते पदार्थपञ्चके। [रूपको॰।

मकुट न॰ मकि—भूषणे उट पृषो॰। शिरोभूषणे मुकुटे त्रि-

मकुति स्त्री मकि—उति पृषो॰। शूद्रशासने त्रिका॰।

मकुर पु॰ मकि-उरच् पृषो॰। १दर्पणे २बकुलवृक्षे ३कुलालदण्डे ४कलिकायाञ्च हेमच॰।

मकुल पु॰ मकि-उलच् पृषो॰। १मुकुले २बकुलवृक्षे शब्दरत्ना॰।

मकुष्टक पु॰मकि-भूषायां उ-पृषो॰मकुं भूषां स्तकति प्रतिहन्ति स्तक-अच् सुषामा॰षत्वम्। वनमुद्गे (मुगानि)राजनि॰।

मकुष्ठ पु॰ मीयते मा—उ कुत्सितं तिष्ठति स्था—क अम्बष्ठा॰ षत्वम् कर्म॰।१व्रीहिभेदे “मकुष्ठो वातलो ग्राही कफपित्तहरो लघुः। वान्तिकृन्मधुरः पाके क्रिमिकृज्ज्वरनाशनः” भावप्र॰। २मन्दगामिनि त्रि॰। स्वार्थे क। ३वनमुद्गे

मकूलक पु॰ मकि—ऊलच् पृषो॰ संज्ञायां कन्। १दन्तीवृक्षे अमरः। २मुकुले रमानाथः।

मक्क गतौ भ्वा॰आ॰सक॰सेट्। मक्कते अमक्किष्ट ममक्के।

मक्कल्ल पु॰ शूलरोगभेदे “प्रजातायाश्च नार्य्या रूक्षशरीराया-स्तीक्ष्णैरविशोधितं रक्तं वायुना तद्देशगेनातिसंरुद्धं नाभेरधःपार्श्वयोर्वस्तौ वस्तिशिरसि वा ग्रन्थिं करोति। ततश्च नाभिवस्त्युदरशूलानि भवन्ति सूचीभिरिव निस्तुद्यते भिद्यते दीर्य्यत इव च पक्वाशयः। समन्तादाध्मानमुदरे मूत्रसङ्गश्च भवतीति मक्कल्ललक्षणम्” सुश्रुतः।

मक्कूल न॰ मकक—ऊलच्। शिलाजतुनि शब्दर॰।

मक्कोल पु॰ मकक्—बा॰ ओल। खटिकायां त्रिका॰।

मक्ष रोषे संघाते च भ्वा॰पर॰अक॰सेट्। मक्षति अमक्षीत्।

मक्षवीर्य्य पु॰मक्षं संहतं वीर्य्यं यस्मात्। ५ब॰ पियालवृक्षे राजनि॰।

मक्षिका स्त्री मश-सिकन् । कीटभेदे वंभराजीकीटे (मौ-माछि) उज्ज्वल० । पृषो० दीर्घः तत्रार्थे राजनि० ।

मक्षिकामल न० ६त० । सिक्थके (मोम) राजनि० ।

मक्षिकासन न० ६त० । (मौचाक) सिक्थकाधारे राजनि० पाठान्तरम् । [ऋ०८।२६।६

मक्षु न० मश—उन् । १शीघ्रे निघण्टुः २शीघ्रगतियुते त्रि०

मख सर्पणे भ्वा०पर०सक०सेट् । मखति अमाखीत् अमखीत् ममाख मेखतुः । [मङ्ख्यते ।

मख सर्पणे भ्वा०पर०सक०सेट् इदित् । मङ्खति अमङ्खीत्

मख पु० मख—संज्ञायां घ । यज्ञे अमरः ।

मखत्रातृ पु०मखं विश्वामित्रर्षिमखं त्रायते त्रै–तृच् । श्रीरामे शब्दर० । [त्रि० ।

मखद्विष् पु०मखाय द्वेष्टि द्विष-क्विप् । १राक्षसे २यज्ञद्वेषिणि

मखाग्नि पु० ६त० । यज्ञे संस्कृताग्नौ जटा० । मखानलादयोऽप्यत्र ।

मखान्न न० मखे तत्काले भोज्यमन्नं सुन्यन्नत्वात् शा०त० । (माखना) १जलजाते सूक्ष्मे फलभेदे "मखान्नं पद्मबीजस्य गुणैस्तुल्यं विनिर्दिशेत्" भावप्र० । ६त० । २यज्ञान्ने च ।

मखासुहृत् पु० ६त० । दक्षयज्ञस्य नाशके महादेवे हेमच०

मग सर्पणे भ्वा०पर०सक०सेट् इदित् । मङ्गति अमङ्गीत् ।

मगध पु० मङ्ग्यते अधोगम्यतेऽनेन मगि-क पृषो० मगं दोषं पापं वा दधाति धा-क । १देशभेदे २तद्देशस्थे जने ब०व० । स च कीकटेतिसंज्ञः अङ्गदेशस्यास्य । कीकटेषु गया पुण्या नदी पुण्या पुनःपुना" इत्युक्तेः गयादीनामेव पुण्यत्वम् । अन्येषामपुण्यत्वं प्रत्युत पापजनकत्वम् "अङ्गवङ्गकलिङ्गान्ध्रान् गत्वा संस्कारमर्हति" मिता० देवलोक्तेः । "तीर्थयात्रां व्यतिरेकेणैतान् गत्वा तत्रैव चिरमुषित्वा गङ्गागमनं प्रायश्चित्तम् । तदशक्तौ पुनरुपनयनं अतिचिरवासे तु पुनरुपनयनं कृत्वा चान्द्रायणं कर्त्तव्यम्" प्रा० वि० । अतस्तस्य पापजनकत्वात् तथात्वम् । ततः भवार्थे गहा० छ । मगधीय तत्र भवे त्रि०

मगधा स्त्री मगध उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्या अच् । पिप्पल्यां रत्नमा० । [याते च ।

मगधेश्वर पु० ६त० । १जरासन्धनृपे हेम० । २तद्देशपति-

मगधोद्भवा स्त्री मगधदेशे बाहुल्येनोद्भवति अच् । पिप्पल्याम् राजनि० । तद्देशे तस्याः प्रचुरभवत्वात्तथात्वम् ।

मगध्य परिवेष्टने कण्ड्वा० प० सक०सेट् । मगध्यति अमगध्यो(धी)त् ।

मगन्द पु०मगं पापं ददाति दा ड पृषो०मुम् च । कुसीदिनि निरु० ६।२२ ।

मगण पु० छन्दःशास्त्रोक्ते सर्वगुरुके वर्णत्रये ।

मगल पु० गोत्रप्रवरर्षिभेदे प्रवरा० ।

मग्न त्रि० मस्ज—क्त । (डोबा) जलादौ कृतमज्जने ।

मघ कैतवे द्यूतक्रीडादौ अक० गतौ निन्दायां आरम्भे च सक०भ्वा०आ०सेट् इदित् । मङ्घते अमङ्घिष्ट । [मङ्घ्यते

मघ भूषणे भ्वा०पर०सक०सेट् इदित् । मङ्घति अमङ्घीत् ।

मघ पु० मघि-अच् पृषो० । १द्वीपभेदे मेदि० । (मग)नामके २म्लेच्छदेशभेदे । ३पुष्पभेदे न० शब्दरत्ना० ।

मघवन्(त्) पु० मह-कनिन् नि०हस्य घः "मघवा बहुलम्" पा०वा तृ च । १इन्द्रे अमरः २तन्नामनामके पेचके च । तृचि मघवान् अतृचि मघवा । एवं मघवानौ मघवन्तावित्यादिरूपद्वयम् । भत्वे अतन्तस्य सम्प्र० । मघोनः तृजन्तस्य न मघवतः इत्यादि ङीपि मघोनी मघवतीत्यादि तद्धिते न सम्प्र० । माघवनम् इत्यादि भाष्ये तु मघशब्दात् मतुपिरूपं साधयित्वा शब्दान्तरमित्युक्ता न तृजित्युक्तम् ।

मघा स्त्री मह-घ हस्य घत्वम् । अश्विन्यवधिके दशमे नक्षत्रे तस्याश्च पञ्चताराकत्वात् बहुत्वमपि "पितरः स्पृहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च" स्मृतिः । "मघां मूलञ्च वर्जयेदिति "मघायां पिण्डदानञ्चेति" स्मृतिस्तु समुदायस्यैकत्वाभिप्रायेण । अस्या योगतारादिकमस्त्रं शब्दे ४६७ पृ० उक्तम् । २औषधभेदे धरणिः ।

मघात्रयोदशी स्त्री मघानक्षत्रेण युक्ता त्रयोदशी शा०त० । भाद्रकृष्णत्रयोदश्यां तत्रैव मघानक्षत्रसंयोगसम्भवात् । तत्र श्राद्धमावश्यकं यथोक्तं ति० त०

"प्रौष्ठपद्यूर्ध्वं कृष्णत्रयोदश्यां मघायुक्तायामनियम्य यत्किञ्चिद्द्रव्येण श्राद्धमावश्यकं शङ्खादिविधिवाक्ये नक्षत्रविशिष्टतिथेः श्रुतेः । ततश्च केवलत्रयोदशीकेवलमघाश्राद्धार्थवादा अपि कृष्णविशिष्टविधिप्रापककर्मणो नित्यत्वबोधकाः न तु केवलविध्यन्तरकल्पना गौरवात् । तथाच शङ्खः "प्रौष्ठपद्यामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशीम् । प्राप्य श्राद्धं हि कर्त्तव्यं मधुना पायसेन च" मनुः "यत्किञ्चित् मधुना मिश्रं प्रदद्यात्तु त्रयोदशीम् । तदप्यक्षयमेव स्यात् वर्षासु च मघासु च" । विष्णुधर्मोत्तरम् "प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णा त्रयोदशी । एतांस्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः" । शाता०

तपः "पितरः स्पृहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च । तस्मात् दद्यात् सदोद्युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च" । अत्राष्टकात्वश्रुतेः मनुवचने यत्किञ्चिदिति श्रुतेश्च मध्वोत्तपायसः फलातिशयार्थः । "गुणविशेषे फलविशेषः स्यात्" इति न्यायात् । व्यक्तं विष्णुधर्मोत्तरे "मघायुक्ता च तत्रापि शस्ता राजंस्त्रयोदशी । तत्राक्षयं भवेच्छ्राद्धं मधुना पायसेन च" । तत्राप्ययुक्तकृष्णपक्षे । अत्र यत् श्राद्धं तन्मधुयोगेन पायसयोगेन वाऽक्षयं भवेत् । एवं मनुवचने यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रम् इत्यनेन मधुमात्रयुक्तत्वमुक्तम् । अतोऽत्र सुतरां शूद्रस्याप्यधिकारः । अत्र गजच्छायायोगे फलातिशयः । तथाच तत्त्वचिन्तामणौ स्मृतिः "कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां मघास्विन्दुः करे रविः । यदा तदा गजच्छाया श्राद्धे पुण्यैरवाप्यते । करे हस्तानक्षत्रे कन्यादशमांशोपरि सपादत्रयोविंशांश यावत् । अविभक्तानामप्यत्र पृथक् श्राद्धमावश्यकम्" । यथा श्राद्धचिन्तामणौ स्मृतिः "विभक्ता अविभक्ता वा कुर्युः श्राद्धमदैविकम् । मघासु च तथान्यत्र नाधिकारः पृथग्विना" । अदैविकं मत्स्याह्निकैकोद्दिष्टम् अन्यत्र कृष्णपक्षादौ नाधिकारः न नित्याधिकारः । "सपिण्डीकरणान्तानि यानि श्राद्धानि षोडश । पृथक् नैव सुताः कुर्युः पृथग्द्रव्या अपि क्वचित्" इत्यत्रापि नासपिण्डीनामपृथग्द्रव्याणां पुंसां सपिण्डीकरणान्तानीति विशेषणात् तदुत्तरं श्राद्धानां पृथक्करणमपि प्रतीयते । मघात्रयोदशीनिमित्तकश्राद्धे पुत्रवता पिण्डा न देयाः । "भौजङ्गीं तिथिमासाद्य यावच्चन्द्रार्कसङ्गमम् । तत्रापि महती पूजा कर्त्तव्या पितृदैवते । कृष्णे पिण्डप्रदानन्तु ज्येष्ठपुत्री विवर्जयेत्" इति देवीपुराणात् भौजङ्गीं पञ्चमीं चन्द्रार्कसङ्गमम् अमावास्यां पितृदैवते कृष्णे मघायाम । शातातपः "पिण्डनिर्वापरहितं यत्तु श्राद्धं विधीयते । स्वधावाचनलोपोऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते । अक्षय्यदक्षिणा स्वस्ति सौमनस्यं तथास्त्विति" रघु० ।

मघाभू पु० मघाश्चित्तिकष्टे नक्षत्रे भवति भू–क्विप् । पूर्वफल्गुनी जाते शुक्रग्रहे त्रिका० । भगदैवतशब्दे ४६२१पृ० दृश्यम्

मघी पु० मघानक्षत्रस्तृपत्तिकालत्वेनास्त्यस्य अच् गौरा० ङीष् । मघानक्षत्रस्थरविभुज्यमानयुक्ते काले पौरमाद्मासे जायमाने (आउस) धान्यभेदे मेदि० ।

मङ्कलक पु० १ऋषिभेदे मा० व० ८३अ० । २यक्षभेदे तत्रैव ।

मङ्खि पु० मकि–इन् । धनेच्छुवणग्भेदे भा०शा० १७७अ० ।

मङ्कु पु० मकि–उन् । सञ्चलद्गतिके शत०ब्रा० ५।५।४।११ ।

मङ्कुर पु० मकि–उरच् । दर्पणे भरतः ।

मङ्क्षण मक्ष–ल्युट् । जङ्घात्राणे हारा० ।

मङ्क्षु(क्षू) अव्य० मखि–उन् । १शैघ्र्ये २स्वार्थे च । पृषो० खस्य क्षत्वमपि ।

मङ्ग पु० मगि–घञ् । नौकाशिरसि हेम० ।

मङ्गल पु० मगि–अलच् । १भूमिसुते ग्रहभेदे २प्रशस्ते ३अभीष्टार्थसिद्धौ च । ४तद्वति त्रि० अमरः । स्त्रियां ङीप् "सुमङ्गलीरियं वधूः" सि०कौ० । ५दुर्गायां ६हरिद्रायां ७दूर्वायां ८पतिव्रतायाञ्च स्त्री शब्दरत्ना० ९करञ्जभेदे स्त्री शब्दच० । १०इक्ष्वाकुन्माल्मभेदे स्त्री हेम० ११योगिनीदशाभेदे "मङ्गला पिङ्गलेति" दशाशब्दे दृश्यम् । अभिप्रेतसिद्धिर्मङ्गलं तद्धेतुत्वात् गोरोचनादेरपि तथात्वम् । मङ्गलद्रव्याणि च मत्स्यसूक्ते ४२प०उक्तानि यथा "लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः । हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः । एतानि सततं पश्येन्नमस्येदर्चयेत्ततः । प्रदक्षिणन्तु कुर्वीत तथा चायुर्न हीयते । दूर्वां दधि सर्पिरथोदकुम्भं धेनुं सवत्सां वृषभं सुवर्णम् । मृद्गोमयं स्वस्तिकमक्षतानि लाजा मधु ब्राह्मणकन्यकाश्च । श्वेतानि पुष्पाणि तथा शमीञ्च हुताशनं चन्दनमर्कबिम्बम् । अश्वत्थवृक्षञ्च समालभेत ततश्च कुर्यान्निजजातिधर्मम्" इत्यधिमित्यार्षम् । १२विष्णौ न० "पवित्रं मङ्गलं परम्" विष्णुस० । कुजशब्दे २०६६पृ० मङ्गलग्रहकथादि दृश्यम् । "प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविवर्जनम् । एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तमृषिभिर्मन्त्रदर्शिभिः" अत्रि० उक्ते १३प्रशस्ताचरणे निन्द्यवर्जने ।

मङ्गलचण्डी स्त्री मङ्गले चण्डी दक्षा । १देवीभेदे स्वार्थे क । मङ्गलचण्डिकाप्यत्र तन्नामनिरुक्तिः ब्रह्मवै० प्र० ४१ अ० उक्ता यथा "दक्षायां वर्त्तते चण्डी कल्याणेषु च मङ्गलम् । मङ्गलेषु च या दक्षा सा च मङ्गलचण्डिका । पूज्यायां वर्त्तते चण्डी मङ्गलेऽपि महीसुतः । मङ्गलाभीष्टदेवी या सा वा मङ्गलचण्डिका । मङ्गलो मनुवंशश्च सप्तद्वीपधरापतिः । तस्य पूज्याभीष्टदेवी तेन मङ्गलचण्डिका" । [राजनि० ।

मङ्गलच्छाय पु० मङ्गला प्रशस्ता छाया यस्य । वटवृक्षे

मङ्गलपाठक पु० मङ्गलार्थं स्तुतीः पठति पठ–ण्वुल् । स्तुतिपाठके हेमच० । "का वृथामङ्गलपाठक !" वेणी० ।

मङ्गलागुरु न० नित्यक० । अगुरुभेदे राजनि० ।

मङ्गल्य न॰ मङ्गलाय हितं यत्। १चन्दने २मङ्गल्यागुरुणि ३स्वर्णे ४सिन्दूरे राजनि॰५दध्नि च। ६रुचिरे त्रि॰हेम॰ ७मङ्गलकारे त्रि॰ मेदि॰। "सर्वमङ्गलमङ्गल्ये" इति देवीमा॰। ८अश्वत्थे ९बिल्वे १०जीरके ११मसूरके च पु॰ मेदि॰ १२नारिकेले १३कपित्थे १४रीठाकरञ्जे च पु॰ राजनि॰। १५त्रायमाणौषधौ पु॰ शब्दच॰।

मङ्गल्यक पु॰ मङ्गलमष्टस्य प्रियः तद्दोषनिवारणार्थं दीयमानत्वेन शास्त्रविधानात्। मसूरे अमरः। [भावप्र॰।

मङ्गलकुसुमा स्त्री मङ्गल्यं कुसुमं यस्याः। शतपुष्प्याम्

मङ्गल्यनामधेया स्त्री ६ब॰। जीवन्त्यामोषधौ जटा॰।

मङ्गल्या स्त्री मङ्गलाय हिता यत्। १मल्लिकागन्धयुक्तागुरुणि अमरः २रोचनायाम् ३अधःपुष्प्याम् ४शम्यां ५शुक्लवचायां मेदि॰ ६प्रियङ्गौ ७माषपर्ण्यां हेमच॰ ८शतपुष्प्याम् ९जीवन्त्याम् १०ऋद्धिनामौषधौ ११हरिद्रायां १२दूर्वायां राजनि॰ १३दुर्गायाञ्च स्त्री रत्नमा॰। "मङ्गल्याऽगुरुशिशिरा गन्धाढ्या दोषनाशिका" राजनि॰

मङ्गिनी स्त्री मङ्गो नौकाशिरः अस्त्यस्या इनि ङीप्। नौकायां हेमच॰। [पत्ये पुंस्त्री

मङ्गुष पु॰ ऋषिभेदे तस्यापत्यं कुर्वा॰ ण्य। माङ्गुष्य तद-

मच दम्भे शाठ्ये च अक॰भ्वा॰आ॰सेट्। मचते अमचिष्ट मेचे।

मच उन्नताकरणे धारणे पूजायां च सक॰ दीप्तौ अक॰ भ्वा॰ आत्म॰ सेट् इदित्। मञ्चते अमञ्चिष्ट। मञ्चयते।

मचक्रुक न॰ कुरुक्षेत्रान्तर्गते तीर्थभेदे। कुरुक्षेत्रशब्दे दृश्यम्

मचर्चिका स्त्री चर्च-धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् मस्य शस्तोरिव चर्चिका ध्यानम्। प्रशस्ते अमरः अव्युत्पन्नोऽयमित्येके "मतल्लिकादयो नियतलिङ्गा न तु विशेष्यनिघ्नाः" सि॰ कौ॰"प्रशंसावचनैश्च"पा॰अस्य विशेषणत्वेऽपि परनिपातः गोमचर्चिका गोतल्लिका इत्यादि।

मच्छ पुंस्त्री॰ माद्यति मद-क्विप् तथा सन् शेते शी-ड। मत्स्ये शब्दर॰। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

मजिर पु॰ ऋषिभेदे तस्यापत्यं शिवा॰ अण्। माजिर तदपत्ये पुंस्त्री॰।

मज्जकृत् न॰ मज्जानं करोति कृ-क्विप्। १देहस्थे अस्थिरूपे पदार्थे हेमच॰ अन्नादिषु भुक्तेषु रसादिपरिपाकेन क्रमेणशोणितमांसत्वगस्थिमज्जाणामुत्पत्तेः अस्थ्नः मज्जाकृत्त्वम्।

मज्जन् पु॰ मस्ज-कनिन्।१अस्थिजाते अस्थिमध्यस्थे स्नेहाकारे पदार्थे २वृक्षादेः सारांशे च अमरः। फलमज्जगुणाः "यस्य यस्य फलस्येह वीर्य्यं भवति यादृशम्। तस्य तस्यैव वीर्य्येण मज्जानमपि निर्दिशेत्" राजवल्लभः "अस्थि यत्स्वाग्निना पक्वं तस्य सारो द्रवो घनः। यः स्वेदवत् पृथग्भूतः स मज्जेत्यभिधीयते"। मज्जस्थानमाह "स्थूलादिषु विशेषेण मज्जा त्वभ्यन्तरे स्थितः" भावप्र॰।

मज्जन न॰ मस्ज-भावे ल्युट्। १स्नाने (डोवा) जटाध॰। कर्त्तरि ल्यु। २मज्जायां शब्दर॰। अस्थिमध्यमज्जनात्तस्यास्तथात्वम्। ३कुमारानुचरगणभेदे भा॰श॰४६अ॰।

मज्जसमुद्भव न॰ मज्ज्ञः समुद्भवति सम्+उद्+भू-अच् ५त॰। शुक्रे तस्य मज्जजातत्वम् मज्जकृच्छब्दे द्रष्टव्यम्।

मज्जा स्त्री मस्ज-अच् टाप्। १अस्थिसारे २वृक्षादेः सारांशे च हेम॰। "भल्लातकी मूलकशिग्रुसिक्थैः प्रियालमज्जासहितैः"सुश्रुतः। [राजनि॰ २शुक्रधातौ न॰

मज्जाज न॰ मज्जातो जायते जन-ड। १भूमिजे गुग्गुलौ

मज्जारस मज्जायाः रसः परिपाकः। शुक्रे राजनि॰। तस्य मज्जासम्भवत्वं मज्जकृच्छब्दे उक्तम्।

मज्जासार न॰ मज्जायां सारोऽस्य। जातीफले राजनि॰।

मज्जूषा स्त्री मस्ज-ऊषन्। मञ्जूषायां रायमुकुटः।

मज्मन् न॰ मस्ज-मनिन् पृषो॰। बले निघण्टुः।

मञ्च पु॰ मचि-उच्छ्राये घञ्। १खट्वायाम् अमरः (माँचा) वंशनिर्मिते २उच्चासने ३उच्चमण्डपभेदे हारा॰ "मञ्चस्थं रघुनन्दनम्"पुराणम्। स्वार्थे क। तत्रैव "इक्षोऽन्यः पतिरेष मञ्चकगतः" इति सा॰ द॰।

मञ्चकाश्रय पु॰ ६त॰। मत्कुणे (छारपोका) राजनि॰।

मञ्चमण्डप पु॰ मञ्च इव मण्डपः। शस्यरक्षार्थे उच्चे पर्णादिकुटीरे (टङ्) हारा॰। [शब्दरत्ना॰।

मञ्जर न॰मञ्ज-अरच्। १तिलकवृक्षे २मुक्तायाञ्च ३वल्लर्याञ्च

मञ्जरि(री) स्त्री मञ्जु ऋच्छति ऋ-इन् शक॰ पररूपं वा ङीप्। अभिनवोद्गतायां सुकुमारायां पल्लवाङ्कुररूपायां १वल्लर्याम् अमरः ङीबन्तस्तु तत्र २मुक्तायां ३तिलकलतायां शब्दरत्ना॰। ४तुलस्याम् राजनि॰ ततः तारका॰ इतच्। मञ्जरित जातमञ्जरीके त्रि॰। ङीबन्तः "सजसा यलौगिति शरयुरैर्मञ्जरी" इ॰ र॰ टी॰ उक्ते चतुर्दशाक्षरपादके छन्दोभेदे। [राज न॰।

मञ्जरीनम्र पु॰ मञ्जर्यां तदवस्थायामपि नम्रः। वेतसे।

मञ्जा स्त्री मजि-अच्। १छाग्यां त्रिका॰।२मञ्जर्यां हेमच॰।

मञ्जि(ञ्जी) स्त्री मञ्ज-इन् वा ङीप्। मञ्जर्याम् त्रिका॰।

मञ्जिका स्त्री मजि–ण्वुल् टाप् अत इत्त्वम्। वेश्यायां हारा०।

मञ्जिफला स्त्री मञ्जिः मञ्जरी फले यस्याः। कदल्याम् त्रिका०

मञ्जिष्ठा स्त्री अतिशयेन मञ्जीमती इष्ठन् मतुपो लोपः। स्वनामख्यातायां लतायाम् अमरः। “मञ्जिष्ठा मधुरा तिक्ता कषाया स्वर्यवर्णकृत्। गुरूष्णा विषश्लेष्मघ्नी शोथयोन्यक्षिकर्णरुक्। रक्तातीसारकुष्ठास्रविसर्पव्रण-मेहनुत्” भावप्र०। मञ्जिष्ठया रक्तम् अण्। माञ्जिष्ठ तत्क्वाथेन रक्ते त्रि०।

मञ्जिष्ठामेह पु० सुश्रुतोक्ते मेहभेदे तल्लक्षणं तत्रोक्तं यथा मेहतीत्यनुषङ्गे “मञ्जिष्ठोदकप्रकाशं मञ्जिष्ठामेही”।

मञ्जिष्ठाराग पु० मञ्जिष्ठेव रागः। “मञ्जिष्ठारागमाहुस्तं यन्नापैत्यतिशोभते” सा०द० उक्ते पूर्वानुरागभेदे।

मञ्जीर न० मनुज–ध्वनौ ईरन्। १नुपूरे अमरः। “मञ्जुमणिमञ्जीरे कलगम्भीरे” इति सा०१०प०। २दधिमन्थन-दण्डबन्धस्तम्भे पु० हेमच०।

मञ्जीरक पु० मञ्जीर इव कायति शब्दायते कै–क। नुपूर-ध्वनितुल्यध्वनियुते ततः शिवा० अपत्ये अण्। माञ्जीर तदपत्ये पुंस्त्री०। [मञ्जुल तद्वति त्रि०।

मञ्जु त्रि० मनुज–उन्। मनोहरे अमरः। सिध्मा०लच्।

मञ्जुकेशिन् पु० कर्म० प्राशस्त्ये इनि। १श्रीकृष्णे हला० २सुन्दरकेशयुते त्रि० स्त्रियां ङीप्। [त्रि०।

मञ्जुगमना स्त्री इव०। १हंस्यां राजनि० २सुन्दरगतियुते

मञ्जुघोष पु०। तन्त्रोक्ते १उपास्यदेवभेदे तन्त्रसारे दृश्यम्। २पूर्वजिनभेदे त्रिका०। कर्म०। ३मनोहरशब्दे पु०।

मञ्जुपाठक पुंस्त्री० मञ्जु पठति पठ–ण्वुल्। १शुकखगे राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २मनोहरपाठके त्रि०

मञ्जुप्राण पु० इव०। चतुर्मुखे ब्रह्मणि जटा० सर्वव्यापित्वेन विधात्प्राणस्य महाप्राणत्वात् तस्य तथात्वम्।

मञ्जुभद्र पु० जिनभेदे त्रिका०।

मञ्जुभाषिन् त्रि० मञ्जु भाषते भाष–णिनि। १सुन्दरभाषके स्त्रियां ङीप् सा च “सजसाजगौ भवति मञ्जुभाषिणी” इ०र० उक्ते २त्रयोदशाक्षरपादके छन्दोभेदे।

मञ्जुल त्रि० मनुज–सिध्मा० लच् मजि–उलच् वा। १मनोहरे २निकुञ्जे मेदि० ३जले न० विश्वः। ४जलरङ्कुखगे पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष्। [२सुन्दरश्रीके त्रि०।

मञ्जुश्री पु० इव०। १मञ्जुघोषे २पूर्वजिनभेदे त्रिका०।

मञ्जुहासिनी स्त्री “ननौ सजौ गो भवति मञ्जुहासिनी” इ०र०टी०उक्ते १त्रयोदशाक्षरपादके २छन्दोभेदे। २सुन्दरहासयुते त्रि०।

मञ्जूषा स्त्री मनुज ऊषन् (पेटरा) १पेटिकायाम् अमरः। २मञ्जिष्ठायाञ्च राजनि० ३पाषाणे उणा० को०।

मट वारे भ्वा०प०सक०सेट्। मटति अमटीत् अमाटीत् मेटतुः

मटची स्त्री मट–बा० अचि ङीप्। १पाषाणवृष्टौ “मटचीहतेषु कुरुषु” छन्दोग्यश्रुतिः। २रक्तवर्णक्षुद्रखगभेदे गोविन्दः।

मटस्फटि पु० दर्पारम्भे जटा०। [अमाठीत् मेठतुः।

मठ वासे अक०मर्दने सक० भ्वा० पर० सेट्। मठति अमठीत्-

मठ आध्याने भ्वा०सक०सेट् इदित्। मण्ठते अमण्ठिष्ट।

मठ पुंन० अर्द्धर्चा० मठत्यत्र मठ–घञर्थे क। १छात्राद्याश्रमे २देवागारे अमरः। मठप्रतिष्ठातत्त्वे तत्प्रतिष्ठाविधिर्दृश्यः। देवलदृशब्दे चास्य दृश्यम्। ३गन्त्रीरथे हारा०।

मठर पु० मठ–अरन्। १मुनिभेदे २शौण्डे त्रि० उज्ज्वल०। राजद०परनिपातः राजमठरः। गर्गा० यञ्। माठर्य्य तन्मुनेरपत्ये पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप् यलोपः। शौण्डार्थकस्यापत्ये विदा० अञ्। माठर तदपत्ये पुंस्त्री०।

मड मोदे चु०उभ०अक०सेट् इदित्। मण्डयति–ते अमम-ण्डत् त। विभागे भ्वा० आत्म०। मण्डते।

मड भूषणे चुरा०उभ०पक्षे भ्वा०पर०सक०सेट् इदित्। मण्डयति ते मण्डति अममण्डत्-त अमण्डीत्। [जटा०।

मडक पु० मडि–क्वुन् पृषो० नलोपः। धान्यभेदे (मेडुया)

मडर पु० मडि–बा० अरन् पृषो० नलोपः। पिप्पिभेदे कन्याशब्दे परे अस्याद्युदात्तता।

मडार पु० मडि–बा० आरन् पृषो०। भूकके ततः चतुरर्थ्यां प्रगद्या०ञ्य। माडार्य्य तेन निर्वृत्तादौ त्रि०।

मड्डु पु० मज्जन्ति अन्ये शब्दा अत्र मस्ज्+उन् पृषो०। वाद्यभेदे अमरः स्वार्थे क मड्डुक तत्रार्थे। मड्डुकवादनं शिल्पमस्य वा ठक् पक्षे अण्। माड्डुकिक माड्डुक तद्वादनशिल्पयुते त्रि०। [मणीत् मेणतुः।

मण अव्यक्तशब्दे भ्वा०प०अक०सेट्। मणति अमाणीत् अ-

मणि(णी) पुंस्त्री० मण–इन् स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप्। १मुक्तादौ रत्ने “मणिरत्नं सरं शीतं कषायं स्वादु लेखनम्। चक्षुष्यं धारणात्तच्च पापालक्ष्मीविनाशनम्” राजवल्लभः। “मणिहारावलिरामणीयकमिति” “स्नपनीकमणीमटइत्विनेति च” नैषधम्। २स्नपयपात्रभेदे अलिञ्जरे (जाला) ३लिङ्गाग्रे ४नागभेदे जटा० ५मणिबन्धे हेमच० स्वार्थे क संज्ञायां कन् वा। मणिक अलिञ्जरे न० अमरः।

अज्ञागलस्तने मेदि० योन्यर्थे शब्दरत्ना० [दृश्यम् ।

मणिकर्ण पु० १कामरूपस्थे २शिवलिङ्गभेदे मणिकूटशब्दे

मणिकर्णिका स्त्री मणिकर्णः मणिमयकर्णभूषणमस्त्यस्यां ठन् । विष्णुतपस्यादर्शनात् विस्मयेन शिवस्य मणिमयकुण्डलपतनस्थाने काशीस्थे १तीर्थभेदे ।

तन्नामनिरुक्तिः काशी० २६अ० यथा

विष्णुं प्रति शिववाक्यम् "त्वदीयस्यास्य तपसो महोग्रस्य च दर्शनात् । यन्मयान्दोलितो मौलिरहिन्द्रवणभूषणः । तदान्दोलनतः कर्णात् पपात मणिकर्णिका । मणिभिः खचिता रम्या ततोऽस्तु मणिकर्णिका । चक्रपुष्करिणीतीर्थं पुराख्यातमिदं शुभम् । त्वया चक्रेण खननाच्छङ्खचक्रगदाधर ! । मम कर्णात् पपातेयं यदा च मणिकर्णिका । तदा प्रभृति लोकेऽत्र ख्यातास्तु मणिकर्णिका" मणिकर्णीत्यप्यत्र । २मणिमयकर्णभूषणे च ।

मणिकर्णीश्वर न० काशीस्थे शिवलिङ्गभेदे काशीख०१००अ०

मणिकर्णेश्वर न०कामरूपस्थे शिवलिङ्गभेदे कालिपु०८१अ०।

मणिकानन न० मणिकमिवाननं यत्र । कण्ठे शब्दर० ।

मणिकार पु० मणिमयं भूषणं करोति कृ-अण् । (जहरि) १मणिमयभूषणकारके २प्रत्यक्षादिचतुःखण्डात्मकतत्त्वचिन्तामणिनामकग्रन्थकारे गङ्गेशोपाध्याये च । कृ-क्विप् हृत० । मणिकृदादयोऽप्यत्र ।

मणिकुट्टिका स्त्री कुमारानुचरमातृभेदे भा०श०४७अ० ।

मणिकूट पु०मणिमयः कूटोऽस्य। कामरूपस्थे पर्वतभेदे यथोक्तम् "भस्मकूटस्य चैशान्यां मणिकूटो महागिरिः । मणिकर्णो नाम हरस्तत्र तिष्ठति लिङ्गकः" कालिकापु०८१अ०।

मणिकेतु पु० केतुभेदे बृ०स० ११अ० केतुशब्दे दृश्यम् ।

मणिगणनिकर पु० "वसुहयर्यातरिह मणिगणनिकरः" वृ०र० उक्ते पञ्चदशाक्षरपादके छन्दोभेदे द्विगुणहय लघुरित्यस्यात्रानुवृत्तिः ।

मणिग्रीव पु० कुवेरपुत्रभेदे शब्दर० ।

मणिच्छिद्रा स्त्री मणिरिव छिद्रमस्याम् । १मेदानामौषधौ २ऋषभानामौषधौ च मेदि० । [११अ० ।

मणिजला स्त्री मणिप्रचुरं जलमस्याम् । नदीभेदे भा० व०

मणित न० मण-क्त । रतिकाले स्त्रीणामव्यक्तशब्दभेदे हेम०

मणितारक पुंस्त्री० मणिरिव तारकास्य । सारसखगे राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

मणिद्वीप पु० मणिमयः मणिप्रचुरो वा द्वीपः । क्षीरसमुद्रमध्यस्थे श्रीविद्यापीठरूपे द्वीपभेदे "सुधासिन्धोर्मध्ये सुरविटपिवाटीपरिवृते मणिद्वीपे नीलोपवनवति चिन्तामणिगृहे" आनन्दल० ।

मणिनाग पु० नागभेदे भा० आ० ३५ अ० । [१५८अ०।

मणिपर्वत पु० मणिप्रचुरः पर्वतः शा०त०। पर्वतभेदे हरिवं०

मणिपालि त्रि० मणिं पालयति पालि-इनि । मणिपालके तस्य धर्म्यं महिष्या०अण् । मणिपाल तस्य धर्म्ये त्रि० । तस्यापत्यम् रेवत्या०ठक् । माणिपालिक तदपत्ये पुंस्त्री०

मणिपुच्छी स्त्री मणिरिव पुच्छं यस्याः नित्यं ङीष् । मणितुल्यपुच्छयुतायां स्त्रियाम् ।

मणिपुष्पक पु० सहदेवस्य शङ्खे गीता १।१६ ।

मणिपुर न० पौरस्त्ये देशभेदे ।

मणिपूर न० सुषुम्णान्तर्गते षट्चक्रमध्ये नाभिस्थे पद्मभेदे "तदूर्ध्वे नाभिदेशे तु मणिपूरं महाप्रभम् । मेघाभं विद्युदाभञ्च बहुतेजोमयं ततः । मणिवद्भिन्नं तत्पद्मं मणिपूरं तथोच्यते । दशभिश्च दलैर्युक्तं डादिफान्ताक्षरान्वितम् । शिवेनाधिष्ठितं पद्मं विश्वालोकनकारणम्"

मणिबन्ध पु० मणिर्बध्यतेऽत्र बन्ध-आधारे घञ् । प्रकोष्ठपाण्योर्मध्यस्थे १करग्रन्थौ तस्य शुभाशुभलक्षणं गरु०पु० ६६अ० उक्तं यथा "मणिबन्धैर्निगूढैश्च सुश्लिष्टैः शुभसन्धिभिः । नृपा हीनैः करच्छेदस्सबद्धैर्धनवर्जिताः" २सैन्धवलवणाकारे पर्वतभेदे च । [राजनि० ।

मणिबी(वी)ज पु० मणिरिव बी(वी)जमस्य । दाडिमवृक्षे

मणिभद्र पु० यक्षभेदे भा० स० १०अ० ।

मणिभूमि स्त्री ६त० । मणीनामाकरे ।

मणिमञ्जरी स्त्री "द्विनाश्वैः स्यात् यभनयजजगाः कीर्त्तिता मणिमञ्जरी" वृ० र० टीकोक्ते ऊनविंशत्यक्षरपादके छन्दोभेदे ।

मणिमण्डप पु० मणिमयः मणिप्रचुरो वा मण्डपः । १मणिखचिते मण्डपे २देवतापीठस्थानभेदे तन्त्रसारः ।

मणिमत् त्रि० मणिरस्त्यस्य मतुप् । १मणियुते त्रि० स्त्रियां ङीप् । २यक्षभेदे पु० भा० व० १अ० । ३जलासुरांशजाते द्वापरयुगीये नृपभेदे पु० भा० आ० ६७अ० । ४नागभेदे भा० स० ९अ० । ५राक्षसभेदे भा०व०१६०अ० । ६दैत्यभेदे हरिवं०३अ०। ७पश्चिमस्थे देशभेदे बृ०स०११अ० ।

मणिमध्य न० "स्यान्मणिमध्यं चेद्भमसाः" छन्दोम० उक्ते नवाक्षरपादके छन्दोभेदे । [लवणे अमरः ।

मणिमन्थ न०मणिरिव मथ्यते मन्थ-कर्मणि घञ् । सैन्धव-

मणिमाला स्त्री ६त० । "त्यौ त्यौ मणिमाला छिन्ना गुह-

वृत्तैः" छन्दो०उक्ते द्वादशाक्षरपादके १छन्दोभेदे । २हारे ३दन्तक्षतभेदे मेदि०। ४लक्ष्म्यां शब्दर०।५दीप्तौ शब्दमा०

मणिराग न० मणेरिव रागो वर्णोऽस्य । १हिङ्गुले राजनि० ६त०। २मणिवर्णे पु० ।

मणिल त्रि० मणि+सिध्मा० अस्त्यर्थे लच् । मणियुते ।

मणिव पु० मणि—अस्त्यर्थे व । नागभेदे सि०कौ० ।

मणिवाल पु० मणिरिव शुक्लत्वात् वालः लोमोऽस्य । अश्वि-दैवत्ये पशुभेदे यजु० २२४।२ ।

मणिवाहन पु० नृपभेदे भा० आ० ६३अ० ।

मणिशैल पु० मन्दराचलस्य पूर्वस्थे पर्वतभेदे मार्कपु० ५५ ।

मणिसर पु० मणीन् सरति कारणत्वेन गच्छति सृ—अच् ६त०। मणिखचिते हारभेदे ।

मणिस्कन्ध पु० नागभेदे भा० आ० ५७अ० ।

मणीचक न० मणेः ईं शोभां चकते प्रतिहन्ति चक—अच् ६त०। १चन्द्रकान्तमणौ त्रिका०। २मत्स्यरङ्कखगे पुंस्त्री० हारा० स्त्रियां ङीष् ।

मणीवक न० मणीव कायति कै—क । पुष्पे हारा० ।

मणीवती स्त्री मणि+अस्त्यर्थे मतुप् नि० मस्य वः शरा० दीर्घः । मणियुक्तनदीभेदे । [क्याम् राजनि० ।

मण्टपी स्त्री मण्टं पाति पा-क गौरा० ङीष् । क्षुद्रोपद-

मण्टि पु० गोत्रप्रवरर्षिभेदे प्रवराध्यायः ।

मण्ड(ठ) पु०मठ-अच् पृषो०वा । (माठ) कृतान्नभेदे राजनि०। "समितां मर्द्दयेदाज्यैर्जलेनापि च सञ्चयेत् । अस्यास्तु वटकं कृत्वा पचेत् सर्पिषि नीरसम् । एलालवङ्गकर्पूर-मरिचाद्यैरलङ्कृते । मज्जयित्वा सितापाके ततस्तञ्च समुद्धरेत् । अयं प्रकारः संसिद्धो मण्ड इत्यभिधीयते" । अस्य गुणाः "मण्ठस्तु बृंहणो वृष्यो बल्यः सुमधुरो गुरुः । पित्तानिलहरो रुच्यो दीप्ताग्नीनां सुपूजितः" भावप्र०मठ इति पठितम् कृतान्नशब्दे २१८२ पृ० दृश्यम्

मण्ड पुंन० मन—ड तस्य नेत्त्वम् ।१सर्वान्नानामग्ररसे (माड) २सारे ३पिच्छे च । ४आमलक्यां ५सुरायाञ्च स्त्री । ६दधिमण्डे (मात्) न० मेदि० । ७एरण्डवृक्षे ८शाकभेदे भूषायां च पुंन० हेमच० अर्द्धर्चादि

भावप्र० तद्विधानं यथा

"तण्डुलानां सुसिद्धानां चतुर्द्दशगुणे जले । रसः सिक्थैर्विरहितो मण्ड इत्यभिधीयते । शुण्ठीसैन्धव-संयुक्तो दीपनः पाचनश्च सः । भक्तस्य सम्यक्सिद्धस्य प्रेया मण्डस्य विज्ञता । पेया यूषयवागूनां विलेपी भक्तयोरपि" । तस्य गुणाः "मण्डो ग्राही लघुः शीतो दीपनो धातुसाम्यकृत् । जरन्नस्तर्पणो बल्यः पित्त-श्लेष्मश्रमापहः"। "क्षुद्बोधनो वस्तिविशोधनश्च प्राणप्रदः शोणितवर्द्धनश्च । ज्वरापहारी कफपित्तहन्ता वायुं जयेदष्टगुणो हि मण्डः । लाजमण्डोऽग्निजननो दाह-तृष्णानिवारणः । ज्वरातीसारशमनोऽशेषदोषामपाचनः । वाट्यमण्डोऽग्निजननः मूत्रानाहविनाशनः । पाचनो दीपनो हृद्यः पित्तश्लेष्मानिलापहः" राजवल्लभः । वाट्यमण्डो भृष्टयवमण्डः ।

मण्डक पु० भाव० उक्ते पिष्टकभेदे कृतान्नशब्दे २१८१ पृ० दृश्यम् सङ्गीतदामो० उक्ते गीताङ्गभेदे यथा

"जयप्रियः कलापश्च कमलः सुन्दरस्तथा । मङ्गलो वल्लभ-श्चेति मण्डकाः षट् प्रकीर्त्तिताः । जयप्रियो हंसताले लघुमध्ये यदा गुरुः । ऊनविंशाक्षरैर्युक्तो रसे वीरे स वर्त्तते । लघुर्गुरुर्लघुर्यत्र हंसतालः स उच्यते १। कलापो रङ्गतालेन युक्तो रौद्ररसे हि सः । द्वाविंशत्यक्षरैर्युक्तो लघुरादौ गुरुद्वयम् । लघुरादौ गुरुद्वन्द्वं रङ्गताल इतीरितः २। लघुद्वन्द्वं गुरुश्चैकोऽनिलोऽत्र सगणा-त्मकः । पञ्चविंशत्यक्षरैः स्यात् कमलः शान्तहास्ययोः ३। गुरुरेको लघुद्वन्द्वं त्रिपुटे भगणात्मके । अष्टाविंशत्यक्ष-रैस्तु शृङ्गारे सुन्दरे मतः ४। आदौ गुरुर्लघुर्मध्ये प्लुतोऽन्ते झम्पतालके । एकत्रिंशत्यक्षरैस्तु वीरे मङ्गल-मण्डकः ५। षट्पितापुत्रके ताले गलसागलगात्मके । चतुस्त्रिंशदक्षरोऽयं वल्लभो रौद्रके रसे ६।"

मण्डन पु० मण्डयति मडि-ल्यु ।१अलङ्कारके २प्रसिद्धमीमां-सकभेदे पु० "शिष्यप्रशिष्यैरुपगीयमानमवेहि तत् मण्डन-मिश्रधाम" । शङ्करदिग्विजयः तेन सह शङ्कराचार्य्यस्य विचारकथा तत्र दृश्या । भावे ल्युट् । ३भूषायाम् न०

मण्डप पुंन० मडि—घञ् मण्डं भूषां पाति रक्षति पा—क मडि—कपन् वा । १जनविश्रामस्थाने २देवादिगृहे च अमरः । यथा चण्डीमण्डप विष्णुमण्डप इत्यादि । ३मण्डपानकर्त्तरि त्रि० शब्दरत्ना० । ४निष्पाव्यां (शूक-शिम्बीभेदे) स्त्री राजनि०। [षिति स्त्री त्रिका०ङीप् ।

मण्डयन्त त्रि० मडि—झच् । १अलङ्कारके सि०कौ०। २यो-

मण्डर त्रि० मडि—अरन् । १भूषणे ततः कुर्व्वा० स्वार्थे ठक् । माण्डरिक तत्रार्थे ।२घुघुंर्यां स्त्री हारा०ङीप् ।

मण्डल न० मडि-कलच् । १चक्राकारेण वेष्टने अमरः यथा सूर्यमण्डलं भूमण्डलम् । उभयतोविंशतियोजनमिते

२देशभेदे ३सूर्यचन्द्रयोः परिवेशे ४द्वादशराजचक्रे ५कोठरोगे च मेदि० ६जाले अनेकतीर्थको० ७समूहे हेम० “अर्थमण्डलमण्डलम्” इति वोपदेवः। ८चक्रे त्रिका०। “मण्डलाकारपादाख्यं मण्डलं स्थानमीरितम्” इत्युक्ते ९धन्विनां स्थानभेदे शब्दर०। “मण्डलं सर्वतो वृत्तिः” इत्युक्ते १०सैन्यव्यूहभेदे कामन्द०। चित्ररेखासन्निवेशेन रचिते ११पदार्थे च यथा ग्रहमण्डलं सर्वतोभद्रमण्डलमित्यादि। १२बिम्बे त्रि० अमरः स्त्रियां गौरा० ङीष्। सा च १३दूर्वायाम् हारा० १४कुक्कुरे पुं० मेदि० १५सर्पभेदे पु० विश्वः १६व्याघ्रनखाख्यगन्धद्रव्ये शब्दच०। ततः स्वार्थे क। बिम्बे कुष्ठभेदे आदर्शे च।

चित्रमण्डलविधानमुक्तं देवीपु० यथा

“षड्हस्तं समारभ्य यावद्धस्तशतं भवेत्। मण्डलं तत्र कर्त्तव्यमत ऊर्ध्वं न कारयेत्। विमलं१ विजयं२ भद्रं३ विमानं४ शुभदं५ शिवम्६। वर्द्धमानञ्च७ दैवञ्च८ स्वताख्यं१० कामदायकम्। रुचकं११ स्वस्तिकाख्यञ्च१२ द्विदशमिति मण्डलम्। सितादिहरितान्ताश्च रागाः कार्य्याः सुशोभनाः। शालिपिष्टककौसुम्भरजनीहरिपत्रजाः। मणिविद्रुमरागाश्च भस्मना अभिमन्त्रिताः। सितसर्षपधूपाढ्यं रजः कृत्वा तु पातयेत्। अस्त्रबीजं न्यसेन्मन्त्री सम्भवेति पदं च वा। समोत्थानं शुभं कृत्वा गोमयेनोपलेपितम्। चन्दनागुरुकर्पूरचोदधूपाधिवासितम्। भूभागं सुमितं स्निग्धं पूर्वपश्चिमकोत्तरम्। याम्यं स्वस्तिकमत्स्याद्यैः स्वर्णैर्वीणाख्यपत्रजैः। पद्मपत्राष्टकं मध्ये द्विगुणं त्रिगुणञ्च वा। द्वाराणि समस्तानि कर्णिकाकेसरोज्ज्वलम्। पद्मं तथावशेषाणि स्वस्तिकान्युत्पलानि च। सव्यावलम्बहस्तस्तु रजःपातं समाचरेत्। मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरुपरिष्टाद्यथेप्सया। अधोमुखाङ्गुलिं कृत्वा पातयेत्तु विचक्षणः। समा रेखा तु कर्त्तव्याऽविच्छिन्ना पुष्टिवर्जिता। अङ्गुष्ठपर्ववैपुल्या समा कार्य्या विजानता। संसक्तं विषमं स्थूलं विच्छिन्नं कृशरावृतम्। पर्य्यन्तमपितं सुखमालिखेन्न कदाचन। संसक्ते कलहं विद्याद्वज्ररेखे तु विग्रहम्। अतिस्थाने भवेद्व्याधिर्नित्यं पीड़ा विमिश्रिते। दुन्दुभेर्भयमाप्नोति शत्रुपक्षान्न संशयः। कृशायाञ्चार्थहानिः स्यात् विच्छिन्ने मरणं ध्रुवम्। वियोगात्तु भवेत्तस्य इष्टद्रव्यसुतस्य वा। अविदित्वा लिखेद्यस्तु मण्डलन्तु यथेप्सया। सर्वदोषानवाप्नोति ये दोषाः पूर्वभाषितः”। भोजनमण्डलं यथा “यातुधानाः पिशाचाश्च असुरा राक्षसास्तथा। घ्नन्ति केवलमन्नस्य मण्डलस्य विवर्जनात्। आदित्यावसवो रुद्रा ब्रह्मा चैव पितामहः। मण्डलान्युपजीवन्ति तस्मात् कुर्वन्ति मण्डलम्। चतुःकोणं द्विजाग्र्यस्य त्रिकोणं क्षत्रियस्य तु। त्रिकोणाकृति वैश्यस्य शूद्रस्य वर्त्तुलं सदा” वह्नि पु०। भोजनशब्दे आह्निकत० वाक्यं दृश्यम्।

व्यूहभेदलक्षणं कामन्दकीये उक्तं यथा “मण्डलोऽसंहतो भोगो दण्डश्चेति मनीषिभिः। कथिताः प्रकृतिव्यूहा भेदास्तेषां प्रकीर्त्तिताः। सततं व्यूह्य मतिमान् काले स्थाने प्रकल्पयेत्। तिर्य्यग्वृत्तिश्च दण्डः स्याद्भोगः स्याद्वृत्तिरेव च। प्रदरो दृढकोऽसह्यश्चापो वै तद्विपर्य्ययः। प्रतिष्ठः सुप्रतिष्ठश्च श्येनौ विजयसञ्जयौ। विशालविजयः सूची स्थूणाकर्णश्च भूमुखः। सुखाख्यो वलयश्चैव दण्डभेदाः सुदुर्जयाः। अतिक्रान्तः प्रतिक्रान्तः कक्षाभ्याञ्चैकपक्षतः। अतिक्रान्तश्च पक्षाभ्यां ततोऽन्यस्तु विपर्य्ययः। स्थूणापक्षो धनुःपक्षो द्विस्थूणो दण्ड ऊर्ध्वगः। द्विगुणान्तस्त्वतिक्रान्तपक्षोऽन्योऽस्य विपर्य्ययः। द्विचतुर्दण्ड इत्येवं ज्ञेयो लक्षणतः क्रमात्। गोमूत्रिकाऽहिसञ्चारी शकटो मकरस्तथा। भोगभेदाः समाख्यातास्तथा परिपतन्तकः। दण्डपक्षो युगोरस्यः शकटस्तद्विपर्य्ययः। मकरो व्यत्कीर्णश्च शेषः कुञ्जरराजिभिः। मण्डलव्यूहभेदौ च सर्वतो भद्रदुर्जयौ। गजानीको द्वितीयस्तु प्रथमः सर्वतोमुखः। अर्द्धचन्द्रक उद्धारो वज्रभेदास्त्वसंहताः। तथा कुक्कुटशृङ्गी च काकपादी च गोधिका। त्रिचतुःपञ्चसैन्यानां ज्ञेया आकारभेदतः। इति व्यूहाः समाख्याता व्यूहभेदप्रयोक्तृभिः। एते सप्तदश प्रोक्ता दण्डव्यूहाश्च पञ्चधा। तथा व्यूहद्वयञ्चैव मण्डलस्य प्रयोक्तृभिः। असंहतास्तु षड्व्यूहा भोगव्यूहाश्च पञ्चधा। व्यूहा एते प्रयोज्याः स्युर्युद्धकाल उपस्थिते।” [भ्रमणरूपे नृत्ये शब्दमाला।

मण्डलनृत्य न० मण्डलाकारेण नृत्यम्। चक्राकारेण परि-

मण्डलपत्रिका स्त्री मण्डलाकारं पत्त्रमस्याः। रक्तपुनर्णवायाम् राजनि०।

मण्डलपुच्छक पु० कीटभेदे सुश्रुतः कीटशब्दे दृश्यम्।

मण्डलब्राह्मण न० शत०ब्रा०१०अध्याये पठिते “यदेतन्मण्डलं तपतीत्यादिके” ब्राह्मणे मण्डलाध्यायोऽप्यत्र।

मण्डलाग्र पु० मण्डल इवाग्रमस्य । खड्गभेदे अमरः ।

मण्डलाधिप पु० ६त० । मण्डलेश्वरे नृपभेदे चतुर्योजनपर्य्यन्तो यस्याधिकारो नृपस्य च । यो राजा तच्छतगुणः स एव मण्डलेश्वरः” ब्रह्मवै०ज०ख०८६ अ० । मण्डलाधीशमण्डलेश्वरादयोऽप्यत्र । [शब्दर० ।

मण्डलाकृत त्रि० मण्डल+अण्ड् कर्त्तरि-क्त । वर्त्तुलाकारे

मण्डलिन् पु० मण्डलं कुण्डलनमस्त्यस्य इनि । १सर्पे २विडाले शब्दमाला । ३जाहके (खट्टाश) हेमच० । ४वटवृक्षे त्रिका० ५गोनससर्पे च राजनि० ।

मण्डहारक पु०मण्डं हरति हृ-ण्वुल् । शौण्डिके अमरः

मण्डा स्त्री मण्डःकारणत्वेनास्त्यस्या अच् । सुरायां हारा० मडि-अच् टाप् । २आमलक्यां मेदि० ।

मण्डित त्रि० मडि-क्त । १भूषिते २बौद्धभेदे पु० हेमच० ।

मण्डु पु० ऋषिभेदे तस्यापत्यं गर्गा० यञ् । माण्डव्य तदपत्ये ऋषिभेदे ।

मण्डूक पुंस्त्री० मण्डयति वर्षासमयम् मडि-ऊक । १भेके अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २शोणके ३मुनिभेदे च पु०मेदि० ४बन्धभेदे विश्वः । ५गाढ़तेजस्के त्रि०शब्दर० ।

मण्डूकपर्णी पु० मण्डूक इव पर्णमस्य । १श्योनाके अमरः २शोणके मेदि० । ३मञ्जिष्ठायां स्त्री टाप् ङीप् वा । ४ब्राह्म्यां (वामनहाटि)५ओषधिभेदे(थुलकुड़ी) रत्नमा० स्त्री ङीप् मेदि०।६आदित्यभक्तायां स्त्री ङीप् राजनि०। स्वार्थे क । मण्डूकपर्णिका तत्रार्थे “मण्डूकपर्णिका लघ्वी स्वादुपाका सरा हिमा” । “मण्डूकपर्णिका लघ्वी कृत्या वातविबन्धनुत्” राजवल्लभः ।

मण्डूकमातृ स्त्री मण्डूकस्य मातेव पोषकत्वात् । ब्राह्म्यां (वामनहाटी) राजनि० । [सरोवरभेदे अमरः ।

मण्डूकसरस न० मण्डूकप्रचुरं सरः जातौ अच्समा० ।

मण्डूर न० मडि-ऊरच् । लौहमले अमरः ।

मण्डूरवज्र पु० चक्रदत्तोक्ते वज्रकभेदे

“पञ्चकोलं समरिचं देवदारु फलत्रिकम् । विडङ्गमुस्तयुक्ताश्च भागास्त्रिपलसम्मिताः । यावन्त्येतानि चूर्णानि मण्डूरं द्विगुणं ततः । पक्त्वा चाष्टगुणे मूत्रे घनीभूते तदुद्धरेत् । ततोऽक्षमात्रान् गुड़कान् पिबेत् तक्रेण तक्रभुक् । पाण्डुरोगं जयत्येष मन्दाग्नित्वमरोचकम् । अर्शांसि ग्रहणीदोषमुरुस्तम्भमथापि वा । क्रिमिं प्लीहानमुदरं गररोगञ्च नाशयेत् । मण्डूरवज्रनामायं रोगानीकविनाशनः ।”

मण्डूरवटक पु० चक्रदत्तोक्ते मण्डूरादिघटिते वटकभेदे

“त्र्यूषणं त्रिफलामुस्तं विडङ्गचव्यचित्रकौ । दार्वी त्वगमाक्षिको धातुर्ग्रन्थिकं देवदारु च । एषां द्विपलिकान् भागांश्चूर्णं कृत्वा पृथक् पृथक् । मण्डूरं द्विगुणं चूर्णं शुद्धमञ्जनसन्निभम् । मूत्रे चाष्टगुणे पक्त्वा तस्मिंस्तु प्रक्षिपेत् ततः । उडुम्बरसमान् कुर्य्याद्वटकांस्तान् यथाग्नितः । उपयुञ्जीत तक्रेण सात्म्यं जीर्णे च भोजनम् । मण्डूरवटका ह्येते प्राणदाः पाण्डुरोगिणाम् । कुष्ठान्यजरकं शोथमुरुस्तम्भकफामयान् । अर्शांसि कामलां मेहान् प्लीहानं शमयन्ति ते । शाहयन्त्यष्टगुणितं मूत्रं मण्डूरचूर्णतः ।”

मण्डोदक न० मण्ड इवोदकं यत्र । १आतर्पणे (आलिपोना) २चित्तरागे ३चित्रवर्णे मेदि० । सुश्रुतोक्ते सुराकल्पान्तर्गतकाथभेदे “वैरेचनिकमूलानां क्वाथे माषान् सुभावितान् । सुधौतांस्तत्कषायेण शालीनाञ्चापि तण्डुलान् । अवक्षुद्यैकतः पिण्डान् कृत्वा शुष्कान् सुचूर्णितान् । शालितण्डुलचूर्णञ्च तत्कषायोष्णसाधितम् । तस्य पिष्टस्य भागांस्त्रीन् किण्वभागविमिश्रितान् । मण्डोदकार्थं क्वाथञ्च दद्यात्तत् सर्वमेकतः । निदध्यात् कलसे तान्तु सुरां जातरसां पिबेत् । एष एव सुराकल्पो वमनेष्वपि कीर्त्तितः ।”

मत त्रि० मन-क्त । १सम्मते २अभिप्रेते ३ज्ञाते ४अर्च्चिते च । भावे क्त । ५सम्मतौ ६अभिप्राये ७ज्ञाने ८अर्चायाञ्च न० । ९समीकृते त्रि० मत्यशब्दे दृश्यम् । ततः अस्त्या० चतुरर्थ्यां क । मतक तत्समीपादौ त्रि० । स्वार्थे क । मतशब्दार्थे ।

मतङ्ग पु० माद्यति अनेन मद-अङ्गच् दस्य तः । १मेघे उणादिकोषः । २मुनिभेदे भा० व० ८अ० । ३दानवभेदे हरिवं० २४२ अ० । ४राजर्षिभेदे भा० ७१ अ० । ब्राह्मण्यां नापितेन जाते ५चण्डालभेदे च तत्कथा भा० आनु० २८ अ० ।

मतङ्गज पुंस्त्री० मतङ्गः मेघ इव जायते जन-ड । १गजे अमरः तस्य मेघाकृतित्वात् तथात्वम् । स्त्रियां ङीष् । ग्रीष्मे गजानामूष्मणा कुष्ठादिरोगो भवति यथोक्तं कामन्द० “ऋते त्वम्भो ग्रीष्मकृतात् प्रतापाद्भवन्ति कुष्ठानि मतङ्गजानाम् । स्वस्थक्रियायामपि कुञ्जराणामूष्मा शरीरेष्वभिजायतेऽस्ति । व्यायामयोगेन हि सम्प्रवृद्धः प्रसह्य हन्ति द्विरदान् प्रतापः । सर्वाणि सत्त्वानि

स्वकूप्रकाले विनाम्बुना यान्ति परामवस्थाम्। अन्वत्व-सुप्तप्रवितप्तकायाः प्रयान्ति सद्यः करिणोऽपिवन्तः।"

मतङ्गवापी स्त्री तीर्थभेदे भा० अनु० २० अ०।

मतङ्ग पु० पार्श्वस्थे आम्रफलाकृतिवृक्षे ऋ०१०।१६३।३भा०

मतल्लिका स्त्री मतं मतिमल्लति भूषयति ण्वुल् पृषो०। प्रशस्ते अमरः। अव्युत्पन्नोऽयमित्येके नियतलिङ्गोऽयम् सि०कौ०।

मतानुज्ञा स्त्री निग्रहस्थानभेदे गौ०सू० तल्लक्षणमुक्तं यथा "स्वपक्षदोषाभ्युपगमात् परपक्षदोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा" "यः परेण चोदितं दोषं स्वपक्षेऽभ्युपगम्यानुद्धृत्य वदति भवत्पक्षे समानो दोष इति स स्वपक्षे दोषाभ्युपगमात् परपक्षे दोषं प्रसञ्जयन् परमतमनुजानातीति मतानुज्ञां नाम निग्रहस्थानमापद्यते" भा०।

मति स्त्री मन-भावे क्तिन्। १ज्ञाने अमरः। २इच्छायां ३स्मृतौ च। कर्त्तरि क्तिच्। ४आर्य्ये मेदि० ५शाकभेदे अजयपालः। ६मेधाविनि निघण्टुः। ७मतिकरौषधे गरु० १९८अ० उक्तं यथा "पाठा द्वे जीरके कुष्ठमश्वगन्धाजमोदकम्। वचात्रि-कटुकञ्चैव लवणं चूर्णमुत्तमम्। ब्राह्मीरसे भावितञ्च सर्पिर्मधुसमन्वितम्। सप्ताहभक्षितं कुर्य्यान्मदैश्वर्य्यं मतिं पराम्।"

मतिदा स्त्री मतिं द्यति दो-क। १ज्योतिष्मतीलतायाम् (शिमड़ी) राजनि०। दा-क। २बुद्धिदातरि त्रि०।

मतिनार पु० नृपभेदे भा० आ० ९४अ०।

मतिभ्रम पु०मतेर्भ्रमः अयथार्थविषयत्वेन भ्रमणम्। १बुद्धि-भ्रंशे भ्रान्तौ अमरः। भ्रम-भावे क्तिन्। मतिभ्रान्ति-रप्यत्र स्त्री। [मतिभ्रंशादयोऽप्यत्र।

मतिविभ्रम पु० मतेर्विभ्रमोऽत्र। उन्मादरोगे राजनि०।

मतुथ त्रि० १मतगायके ऋ०८।७१।५। २मेधाविनि निघ०।

मत्क पु० मद-क्विप् स्वार्थे क। १मत्कुणे (छारपोका) ममेदम् कन् मदादेशः। २मत्सम्बन्धिनि "नैतन्मतं मत्कमिति ब्रुवाणः" भट्टिः।

मत्कुण पु० मद-क्विप् कुणति कुण-अच् कर्म०। १कीटभेदे (छारपोका) राजनि०। २निर्दन्तगजे ३श्मश्रुशून्यपुरुषे ४नारिकेले मेदि० ५जङ्घात्राणे हेम०। ६अजातलोम-भगायां स्त्रियां स्त्री शब्दर०।

मत्कुणारि पु० ६त०। (सिद्धि) भङ्गायां शब्दमाला। तत्-सम्पर्केण हि तस्य नाशः।

मत्कुणिका स्त्री कुमारानुचरमातृभेदे भा० श० १७अ०।

मत्त पु० मद-क्त। १दुर्मदे गजे अमरः। २क्षीबे ३मदयुक्ते ४हृष्टे च त्रि०। ५धुस्तूरे ६कोकिले ७महिषे पु० राजनि० मत्तं मदोऽस्त्यस्याम् अच्। ८मदिरायां स्त्री राजनि०। "ज्ञेया मत्ता मभनगयुता" छ० र० उक्ते ९दशाक्षरपादके छन्दोभेदे स्त्री।

मत्तकाशि(सि)नी स्त्री मत्तेव क्षीवेव काशते कसति गच्छति वा णिनि पृषो० ह्रस्वः। उत्तमयोषिति अमरः।

मत्तकीश पु० मत्तः कीश इव। गजे शब्दमा० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

मत्तमयूर पु० मत्तो मयूरो यस्मात्। १मेघे "वेदैरन्ध्रैर्म्तौ यसगा मत्तमयूरम्" छ० र० उक्ते त्रयोदशाक्षरपादके २छन्दोभेदे च।

मत्तवारण पु०कर्म०। १मत्तहस्तिनि। मत्तं वारयति वृ-णिच् ल्यु। २प्रासादवरण्डे न० (वारेण्डा) हेमच०। ३पूगचूर्णे शब्दमा०।

मत्ताक्रीड़ा स्त्री "मत्ताक्रीड़ा मौ त्नौ नौ नलुगिति भवति वसुशरदशयतियुता" छ० र० उक्ते त्रयोविंशत्यक्षरपादके छन्दोभेदे। |(वारेण्डा) प्रासादवरण्डे हेमच०।

मत्तालम्ब पु० मत्तैरालम्ब्यते आ+लवि-कर्मणि घञ्।

मत्तेभविक्रीडित न०"समरा न्मौ यलगास्त्रयोदशयतिर्मत्तेभ-विक्रीडितम्" छ० र० टी० उक्ते एकविंशत्यक्षरपादके १छन्दोभेदे। ६त०। २मत्तगजक्रीड़ायाञ्च।

मत्य न० मते समीकरणे साधु यत्। कृष्टक्षेत्रस्य समीकरण-साधने १फलकभेदे (मइ) "सप्ताश्वितेन मत्येन मतीकरोति" ताण्ड्य०ब्रा०२।९।२। "यथा लोके सप्ता-श्वितेन सप्तभिरनडुद्भिः सप्तभिस्तीक्ष्णभागैः शङ्कुभिर्वा अधिष्ठितेन मत्येन मत्यनाम कण्टकं क्षेत्रस्य समीकरणा-दिसाधनं फलकम्। तेन मतीकरोति समीकरणार्थं कर्षकः प्रव्रजति क्षेत्रम्" भा० २तालादिमुष्टौ हेम० [मन्त्रत।

मत्र गुप्तभाषणे चु० आ० सक० सेट् इदित्। मन्त्रयते अम-

मत्स पुंस्त्री० मद-स। मत्स्ये उणा०।

मत्सगण्ड पु० मत्सेन गण्डो लेपोऽत्र (माछेरघण्ट) व्य-ञ्जनभेदे शब्दच०।

मत्सर पु० मद-सरन्। १अन्यशुभद्वेषे परसम्पत्त्यसहने २क्रोधे च ३तद्वति ४कृपणे च त्रि० अमरः। ५कीटभेदे मक्षिकायां स्त्री विश्वः। मत्सरश्च "निन्दन्ति मां सदा लोका धिगस्तु मम जीवनम्। इत्यात्मनि भवेद्यस्तु धिक्कारः स च मत्सरः" क्रिया-

योगसारोक्तः ।"स्वप्रयोजनप्रतिसन्धानं विना पराभिमतनिवारणेच्छा ।" गौ० सू० उक्तश्च बोध्यः ।

मत्स्य पु० मद–स्यन् । (माछ) १मीने २जलचरभेदे स्त्रियां ङीष् यलोपः मत्सी । तद्भेदगुणादि भावप्र० उक्तं यथा तत्र मत्स्येषु रोहितस्य "रक्तोदरो रक्तमुखो रक्ताक्षो रक्तपक्षतिः । क्षणपुच्छो भवश्रेष्ठो रोहितः कथितो बुधैः । रोहितः सर्वमत्स्यानां वरो वृष्योऽर्दितार्त्तिजित् । कषायानुरसः स्वादुर्वातघ्नो नातिपित्तकृत् । ऊर्ध्वजत्रुगतान् रोगान् हन्याद्रोहितमुण्डकम् ।" (सिलन्धा) "सिलन्धः श्लेष्मलो बल्यो विपाके मधुरो गुरुः । वातपित्तहरो हृद्य आमवातकरश्च सः ।" (अथ भांगन) "भङ्गुरो मधुरः शीतो वृष्यः श्लेष्मकरो गुरुः । विष्टम्भजनकश्चापि रक्तपित्तहरः स्मृतः ।" (मोसाचिका) "मोचिका वातहृद्बल्या बृंहणी मधुरा गुरुः । पित्तहृत् कफकृद्रुच्या वृष्या दीप्ताग्नये हिता ।" (वोदाल) "पाठीनः श्लेष्मलो बल्यो निद्रालुः पिशिताशनः । दूषयेद्रुधिरं पित्तकुष्ठरोगं करोति च ।" (अथ सोङ्गी) "शृङ्गी तु वातशमनी स्निग्धा श्लेष्मप्रकोपनी । रसे तिक्ता कषाया च लघ्वी रुच्या स्मृता बुधैः ।" (अथ हीलसा) "इल्लिसो मधुरः स्निग्धो रोचनो वह्निवर्द्धनः । पित्तहृत्कफकृत्किञ्चिल्लघुर्बल्योऽनिलापहः ।" (अथ सौल) "शल्कुली ग्राहिणी हृद्या मधुरा तु वरा स्मृता ।" अथ (गर्गरा) "गर्गरः पित्तलः किञ्चिद्वातजित् कफकोपनः ।" अथ (कवइ) "कविका मधुरा स्निग्धा कफघ्नी रुचिकारिणी । किञ्चित्पित्तकरी वातनाशिनी वह्निवर्द्धिनी ।" अथ-(वर्मी) "वर्मिमत्स्यो हरेद्वातं पित्तं रुचिकरो लघुः ।" अथ (दण्डारी) "दण्डमत्स्यो रसे तिक्तः पित्तरक्तं कफं हरेत् । वातसाधारणः प्रोक्तः शुक्रलो बलवर्द्धनः ।" (अथ साङि) "शरङ्गो मधुरः स्निग्धो विष्टम्भी शीतलो लघुः ।" (अथ पावता) "महाशफरसंज्ञस्तु तिक्तः पित्तकफापहः । शिशिरो मधुरो रुच्यो वातसाधारणः स्मृतः ।" अथ (गड्ड) "गरघ्नी मधुरा तिक्ता तुवरा वातपित्तहृत् । कफघ्नी रुचिकृल्लघ्वी दीपनी बलवीर्य्यकृत् ।" अथ (मागुर) "मद्गुरो वातहृद्बल्यो वृष्यः कफकरो लघुः ।" अथ टेङ्करा "सपादमत्स्यो मेधाकृत् श्लेष्मचयकरश्च सः । वातपित्तकरश्चापि रुचिकृत् परमो मतः ।" अथ शफरी (पोठी) "प्रोष्ठी तिक्ता कटुः स्वादुः शुक्रघ्नी कफवातजित् । स्निग्धास्य कण्ठरोगघ्नी रोचनी च लघुः स्मृतः ।" अथ क्षुद्रमत्स्याः "क्षुद्रा मत्स्याः स्वादुरसाः दोषत्रयविनाशनाः । लघुपाका रुचिकरा बलदास्ते हिता मताः ।" अथातिक्षुद्रमत्स्याः "अतिसूक्ष्माः पुंस्त्वहरा रुच्याः कासानिलापहाः ।" अथ मत्स्याण्डः "मत्स्यगर्भो भृशं वृष्यः स्निग्धः पुष्टिकरो लघुः । कफमेहप्रदो बल्यो ग्लानिकृन्मेहनाशनः ।" अथ (शुकटी) "शुष्कमत्स्याः नवा बल्याः दुर्जराः विड्विबन्धिनः ।" अथ दग्धमत्स्याः "दग्धमत्स्यो गुणैः श्रेष्ठः पुष्टिकृद्बलवर्द्धनः ।" अथ कूपजादिमत्स्यगुणाः "कौपमत्स्याः शूक्रमूत्रकृच्छ्रश्लेष्मविवर्द्धनाः । सरोजा मधुराः स्निग्धा बल्या वातविनाशनाः । नादेया बृंहणा मत्स्या गुरवोऽनिलनाशनाः । रक्तपित्तकरा वृष्याः स्निग्धोष्णाः स्वल्पवर्चसः । चौण्ड्याः पित्तकराः स्निग्धा मधुरा लघवो हिमाः । ताडागा गुरवो वृष्याः शीतलाः बलमूत्रदाः । ताडागावच्छिन्नजाताः बलायुर्मतिदक्कराः ।" अथर्त्तुविशेषे मत्स्यविशेषगुणाः "हेमन्ते कूपजा मत्स्याः शिशिरे सारसा हिताः । वसन्ते ते तु नादेया ग्रीष्मे चौण्ड्यसमुद्भवाः । तडागजाता वर्षासु ताम्रपथ्या नदीभवाः । नैर्झराः शरदि श्रेष्ठा विशेषोऽयमुदाहृतः ।"

तद्भक्षणनिषेधादिकम्

"यो यस्य मांसमश्नाति स तन्मांसाद उच्यते । मत्स्यादः सर्वमांसादस्तस्मान्मत्स्यान् विवर्जयेत्" मनुः ।

"जलस्थलचरा ये च प्राणिनस्तान् हतानपि । न भक्षेत् मानवो ज्ञानी हत्वा तेषां भवेन्नहि । हत्वा हत्वा तु मत्स्याशी सर्वेषां यो विशेषतः । मांसादः प्राणिनां सोऽपि तस्मात् मत्स्यं परित्यजेत्" । पाद्मोत्तरखण्डे १०५ अ० । वर्जनीया मत्स्या यथा । "शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि मांसभेदान् निबोध मे । नादेयं तिक्तकमठं पद्मं शृङ्गिणमेव च । गोमीनं चक्रशकुलं वड़ालं रायवं तथा । वामीनं चलकर्णञ्च सचक्रं चेङ्गमेव च । भूविलञ्चानिलञ्चैव गाङ्गेयानि विवर्जयेत्" मत्स्यसूक्तमहातन्त्रम् । रविवारे मत्स्यभक्षणे निषेधो यथा "आमिषं रक्तशाकञ्च यो भुङ्क्ते च रवेर्दिने । सप्तजन्म भवेत् कुष्ठी दरिद्रश्चोपजायते" भविष्यपु० । "माषमामिषमांसञ्च मसूरं निम्बपत्रकम् । भक्षयेद् यो रवेर्वारे सप्तजन्मान्यपुत्रकः" ति०त० । "कार्त्तिके मत्स्यभक्षणनिषेधो यथा "न मत्स्यं भक्षयेन्मांसं न कौर्म्यं

नान्यथैव हि। चण्डालो जायते राजन्! कार्त्तिके मांसभक्षणात्” नारदीयपु०। माघवैशाखयोर्हविष्य ब्रह्मचर्य्यविधानात् मत्स्यभक्षणं नितरां निषिद्धमिति तत्त्वम्। “नाभक्ष्यं नैवेद्यार्थे भक्ष्येष्वजामहिषी-क्षीरं वर्जयेत् पञ्चनखमत्स्यवराहमांसानि च”आह्नि०त० विष्णुसूत्रम्। जन्मतिथौ मत्स्यभक्षणनिषेधो यथा “आमिषं कलहं हिंसां वर्षवृद्धौ विवर्जयेत्”। “भुङ्क्ते यस्तु निरामिषं स हि भवेज्जन्मान्तरे पण्डितः”ति०त०। शैवस्य मत्स्यभक्षणनिषेधो यथा
“क्व मद्यं क्व शिवे भक्तिः क्व मांसं क्व शिवार्च्चनम्। मत्स्यमांसरतानां वै दूरे तिष्ठति शङ्करः” काशीख०। विन्ध्यपर्वतस्य पश्चिमे मत्स्यभक्षणनिषेधो यथा
“विन्ध्यस्य पश्चिमे भागे मत्स्यभुक् पतितो नरः” पुराणम्। कामतो मत्स्यभक्षणप्रायश्चित्तं यथा “मत्स्यांस्तु कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्र्यहं वसेत्” अज्ञा-नतस्तदर्द्धम्”प्रा०वि०। मत्स्यभक्षणनिषेधे प्रतिप्रसवो यथा “मत्स्यान् सशल्कान् भुञ्जीत मांसं रौरवमेव च। निवेद्य देवताभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च नान्यथा। शफरं सिंह-तुण्डञ्च तथा पाठीनरोहितौ। मत्स्यास्त्वेते समुद्दिष्टा भक्षणाय तपोधनैः। प्रोक्षितं भक्षयेदेषां मांसञ्च द्विज-काम्यया। यथाविधि नियुक्तश्च प्राणानामपि चात्यये” कौर्म्मे पु० १६अ०। “पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः। राजीवान् सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्चैव सर्व्वशः” मनुः। “अनिवेद्य न भोक्तव्यं मत्स्यं मांसञ्च यद्भवेत्। अन्नं विष्ठा पयो मूत्रं यद्विष्णोरनिवेदितम्” आ०त०। प्रेतश्राद्धे मत्स्यदानविधिर्यथा
“सपिण्डीकरणं यावत् प्रेतश्राद्धानि षोडश। एकान्नेनैव कर्त्तव्यं सामिषेण द्विजातिभिः” श्राद्ध०त०।
२विराटदेशे पु० सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण्। मात्स्य पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि तस्य नृपे च बहुषु अणो लुक्। ३तद्देशवासिषु ब० व०। ४मेषादितोद्वादशराशौ मीनराशौ।५भगवतः प्रथमावतारे तत्कथा मत्स्यपु०२अ०। भा० व० १८७ अ० च। मत्स्यं भगवदवतारभेदमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण्। मात्स्य महा-पुराणभेदे तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च तत्रैव २९०अ० उक्ता यथा “सूत उवाच। एतद्वः कथितं सर्व्वं यदुक्तं विश्वरू-पिणा। मात्स्यं पुराणमखिलं धर्म्मकामार्थसाधनम्। कल्पादौ मनुसंवादो ब्रह्माण्डकथनन्तथा। साङ्ख्यं शारीरकं प्रोक्तं चतुर्मुखमुखोद्भवम्। देवासुराणा-मुत्पत्तिर्मारुतोत्पत्तिरेव च। मदनद्वादशी तद्वल्लोक-पालाभिपूजनम्। मन्वन्तराणामुद्देशो वैन्यराज्याभि-वर्णनम्। सूर्य्यवैवस्वतोत्पत्तिर्बुधस्यागमनं तथा। पितृवंशानुकथनं श्राद्धकालस्तथैव च। पितृतीर्थप्रवा-सश्च सोमोत्पत्तिस्तथैव च। कीर्त्तनं सोमवंशस्य ययाति-चरितं तथा। कार्त्तवीर्य्यस्य माहात्म्यं वृष्णिवंशानु-कीर्त्तनम्। भृगुशापस्तथा विष्णोर्दैत्यशापस्तथैव च। कीर्त्तनं पुरुवंशस्य वंशो हौताशनस्तथा। पुराण-कीर्त्तनं तद्वत् क्रियायोगस्तथैव च। व्रतं नक्षत्रसंख्याकं मार्त्तण्डशयनं तथा। कृष्णाष्टमीव्रतं तद्वद्रोहिणी-चन्द्रसंज्ञितम्। तडागविधिमाहात्म्यं पादपोत्सर्ग एव च। सौभाग्यशयनं तद्वदगस्त्यव्रतमेव च। तथा-नन्ततृतीया तु रसकल्याणिनी तथा। आर्द्रानन्द-करी तद्वद् व्रतं सारस्वतं पुनः। उपरागाभिषेकश्च सप्तमीस्नपनं पुनः। भीमाख्या द्वादशी तद्वदनङ्ग-शयनं तथा। अशून्यशयनं तद्वत्तथैवाङ्गारकव्रतम्। सप्तमीसप्तकं तद्वद्विशोकद्वादशी तथा। मेरुप्रदानं दशधा ग्रहशान्तिस्तथैव च। ग्रहस्वरूपकथनं तथा शिवचतुर्द्दशी। तथा सर्व्वफलत्यागः सूर्य्यवारव्रतं तथा। संक्रान्तिस्नपनं तद्वद्विभूतिद्वादशीव्रतम्। षष्टिव्रतानां माहात्म्यं तथा स्नानविधिक्रमः। प्रयागस्य तु माहात्म्यं सर्व्वतीर्थानुकीर्त्तनम्। पैलाश्रमफलं तद्वद्द्वीपलोकानुकीर्त्तनम्। तथान्तरिक्षचारश्च ध्रुव-माहात्म्यमेव च। भवनानि सुरेन्द्राणां त्रिपुरायोधनं तथा। पितृपिण्डदमाहात्म्यं मन्वन्तरविनिर्णयः। वज्रा-ङ्गस्य तु संभूतिः तारकोत्पत्तिरेव च। तारकासुरमा-हात्म्यं ब्रह्मदेवानुकीर्त्तनम्। पार्व्वतीसम्भवस्तद्वत् तथा शिवतपोवनम्। अनङ्गदेहदाहस्तु रतिशोकस्तथैव च। गौरीतपोवनं तद्वद्विश्वनाथप्रसादनम्। पार्व्वत ऋषि-संवादस्तथैवोद्वाहमङ्गलम्। कुमारसम्भवस्तद्वत् कुमार-विजयस्तथा। तारकस्य वधो घोरो नरसिंहोपवर्णा-नम्। पद्मोद्भवविसर्गस्तु तथैवान्धकघातनम्। वारा-णस्यास्तु माहात्म्यं नर्म्मदायास्तथैव च। प्रवरानुक्रम-स्तद्वत् पितृगाथानुकीर्त्तनम्। तथोभयमुखीदानं दानं कृष्णाजिनस्य च। तथा सावित्र्युपाख्यानं राजधर्म्मा-स्तथैव च। यात्रानिमित्तकथनं स्वप्नमाङ्गल्यकीर्त्त-नम्। वामनस्य तु माहात्म्यं तथैवादिवराहकम्॥

क्षीरोदमथनं तद्वत् कालकूटाभिशासनम् । प्रासाद-लक्षणं तद्वन्मण्डपानान्तु लक्षणम् । पुरुवंशे तु संप्रोक्तं भविष्यद्राजवर्णनम् । तुलादानादि बहुशो महादानानुकीर्त्तनम् । कल्पानुकीर्त्तनं तद्वद् ग्रन्थानुक्रमणी तथा । एतत्पवित्रमायुष्यमेतत् कीर्त्तिविवर्द्धनम् । एतत् पवित्रं कल्याणं महापापहरं शुभम् । अस्मात् पुराणादपि पादमेकं पठेत्तु यः सोऽपि विमुक्तपापः । नारायणाख्यं पदमेति नूनमनङ्गवद्दिव्यसुखानि भुङ्क्ते ।"

तद्दानविधिः मत्स्यपु॰ "श्रुतीनां यत्र कल्पादौ प्रवृत्त्यर्थं जनार्दनः । मत्स्यरूपी च मनवे नरसिंहोपवर्णनम् । अधिकृत्याब्रवीत् सप्तकल्पवृत्तं मुनिव्रताः ! । तन्मात्स्यमिति जानीध्वं सहस्राणि चतुर्दश । विषुवे हेममत्स्येन धेन्वा चैव समन्वितम् । यो दद्यात् पृथिवी तेन दत्ता भवति चाखिला" ।

मत्स्यकरण्डिका स्त्री मत्स्यानां करण्डिकेवाधारः । (खालुइ) मत्स्यरक्षणाधारे पात्रभेदे जटा॰ ।

मत्स्यगन्धा स्त्री मत्स्यस्येव गन्धोऽस्याः । १व्यासमातरि सत्यवत्याम् भा॰ आ॰ ६३अ॰ । २जलपिप्पल्याञ्च जटा॰

मत्स्यघण्ट पु॰ स्वनामख्याते व्यञ्जनभेदे शब्दच॰ ।

मत्स्यजाल न॰ मत्स्यधारणं जालम् शा॰त॰ । मत्स्यधारणार्थे जालभेदे हेमच॰ ।

मत्स्यजीविन् पु॰ मत्स्येन तद्धारणविक्रयादिना जीवति जीव-णिनि । निषादे "मत्स्यघातो निषादानाम्" मनुना तस्य तज्जीविकोक्तेस्तस्य तथात्वम् ।

मत्स्यण्डी स्त्री (राब) ख्याते गुडविकारभेदे भावप्र॰ "इक्षो रसो यः संपक्वो घनः किञ्चिद्द्रवान्वितः । मन्दवत् स्यन्दते यस्मान्मत्स्यण्डीति निगद्यते" । अस्या गुणाः "मत्स्यण्डी भेदिनी बल्या लघ्वी पित्तानिलापहा । मधुरा बृंहणी वृष्या रक्तदोषापहा स्मृता" ।

मत्स्यद्वीप पु॰ मत्स्यप्रधानो द्वीपः शा॰त॰ । द्वीपभेदे विष्णुपु॰

मत्स्यधानी स्त्री मत्स्या धीयन्तेऽस्यां धा-आधारे ल्युट् ङीप् । मत्स्यरक्षणाधारे (खालुइ) पात्रभेदे अमरः ।

मत्स्यनाशन पुंस्त्री॰ मत्स्यान् नाशयति ल्यु । १कुररखगे हेमच॰ । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ण्वुल् । मत्स्यनाशकोऽपि तत्रार्थे उभावपि २मीनघातके त्रि॰ ।

मत्स्यपित्ता स्त्री मत्स्यस्य पित्तमिव रसोऽस्त्यस्याः अच् । कटुरोहिण्याम् (कट्की) अमरः ।

मत्स्यबन्धक त्रि॰ मत्स्यान् बध्नाति बन्ध-ण्वुल् । १मीनधारके "न्यायायामेव तस्यैव जातो मत्स्यबन्धकः" उशनसोक्ते सङ्कीर्णजातिभेदे २धीवरे पुंस्त्री॰ । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । णिनि । मत्स्यबन्धिन् तत्रार्थे मत्स्यधान्यां स्त्री ङीप् हला॰ ।

मत्स्यमुद्रा पूजाङ्गे मुद्राभेदे

"दक्षपाणिपृष्ठदेशे वामपाणितलं न्यसेत् । अङ्गुष्ठौ चालयेत् सम्यक् मुद्रेयं मत्स्यरूपिणी । मत्स्यमुद्रा च कूर्म्माख्या लेलिहा मुण्डसंज्ञिका । महायोनिरिति ख्याता सर्वसिद्धिसमृद्धिदा" तन्त्रसारः ।

"श्यामादौ मुण्डमुद्रिका । मत्स्यकूर्मलेलिहाख्या मुद्रा साधारणी मता" तत्रोक्तम् ।

मत्स्यरङ्ग पुंस्त्री॰ मत्स्ये रजति रन्ज-कर्त्तरि संज्ञायां घञ् । (माछराङ्गा) पक्षिभेदे हारा॰ "त्रिभुवनविदितो हा मत्स्यरङ्गे कलङ्कः" उद्भटः । स्त्रियां ङीष् ।

मत्स्यराज पु॰ ६त॰ । १रोहितमत्स्ये त्रिका॰ । २विराटनृपे "नगरं मत्स्यराजस्य" भा॰ व॰ ७२ अ॰ । तस्य मत्स्यदेशाधिपत्वात् तथात्वम् ।

मत्स्यविन्ना स्त्री विद-लाभे क्त मत्स्यो मत्स्यरसो विन्नो यया तत्सतिक्तत्वात् । कटुक्याम् वैद्यकम् ।

मत्स्यवेधन न॰ मत्स्यो विध्यतेऽनेन विध-करणे ल्युट् । १बडिशे अमरः स्त्रीत्वमपि जटा॰ ङीप् । कर्त्तरि ल्यु । २मद्गुपक्षिणि (पानकौडि) स्त्री जटा॰ ।

मत्स्यसन्तानिक पु॰ व्यञ्जनभेदे "दग्धोऽङ्गारे लवणो वेसवारैरुपस्कृतः । सार्द्रकः कटुतैलेन मत्स्यसन्तानिको भवेत्" शब्दच॰ ।

मत्स्याक्षी स्त्री मत्स्यस्याक्षीवाकारोऽस्याः अच्समा॰ ङीष् । १गण्डदूर्वायां राजनि॰ २सोमलतायाम् ३हिलमोचिकायाम् ४ब्राह्मीशाके रत्नमाला ।

मत्स्याङ्गी स्त्री मत्स्यः तत्पित्तमिवाङ्गं तिक्तत्वात् यस्याः ङीष् । हिलमोचिकायाम् त्रिका॰ ।

मत्स्यादनी स्त्री मत्स्य इवाद्यते आस्वाद्यते अद-कर्मणि ल्युट् । जलपिप्पल्याम् राजनि॰ ।

मत्स्याशन पुंस्त्री॰ मत्स्यमश्नाति अश-ल्यु । (माछराङ्गा) खगे त्रिका॰ स्त्रियां ङीष् ।

मत्स्यासन न॰ रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे "अथ मत्स्यासनं पृष्ठे हस्तोपरिकराङ्गुलि । पादयुगलमानेन वृद्धाङ्गुष्ठस्य योजनम्" ।

मत्स्योदरी स्त्री मत्स्यगन्धयुक्तमुदरमस्याः। १व्यासमातरि मत्स्यगन्धायां २काशीस्थे तीर्थभेदे च काशी० ६८ अ० "दुर्गाणि तैः कृतानीह सप्त स्वर्गसमानि च। सद्द्वाराणि प्रयन्त्राणि कवाटविकटानि च। कोटिकोटिभटाढ्यानि सर्वर्द्धिसहितान्यपि। ततः शैलमहादुर्गैस्तैः काशीं परितः कृतम्। परिखा च कृतालिन्दा मत्स्योदर्या जलाविला। मत्स्योदरी द्विधा जाता बहिरन्तश्चरा पुनः। तस्य तीर्थं महत् ख्यातं मिलितं गाङ्गवारिणा। यदा संहारमार्गेण गङ्गाम्भः प्रसरेदिह। तदा मत्स्योदरीतीर्थं लभ्यते पुण्यगौरवात्। सूर्य्याचन्द्रमसोः पर्व तदा कोटिगुणं मतम्। सर्वपर्वाणि तत्रैव सर्वतीर्थानि तत्र वै। तत्रैव सर्वलिङ्गानि गङ्गामत्स्योदरी यतः। मत्स्योदर्य्यान्तु ये स्नाता यत्र कुत्रापि मानवाः। कृतपिण्डप्रदानास्ते न मातुरुदरेशयाः। अविमुक्तमिदं क्षेत्रं मत्स्याकारत्वमाप्नुयात्। परितः स्वर्धुनीवारिसंहारे परितोऽद्रते। मत्स्योदर्य्यां कृतस्नाना ये नरास्ते नरोत्तमाः। कृत्वापि बहुपापानि नेक्षन्ते भास्करेः पुरीम्। किं स्नात्वा बहुतीर्थेषु किं तप्त्वा दुष्करं तपः। यदि मत्स्योदरीस्नाताः कुतो गर्भभयं ततः। यत्र यत्र हि लिङ्गानि न्देवर्षि-कृतान्यपि। तत्र मत्स्योदरीं प्राप्य सुस्नातो मोक्षभाजनम्। सन्ति तीर्थान्यनेकानि भूर्भुवःस्वर्गतान्यपि। न समानि परं तानि कोट्यंशेनापि निश्चितम्। इत्थं तीर्थं कृतं तेन विभो! कैलासवासिना। गणाधिपेन सुमहत् सुमहोदारकर्मणा।"

मथ विलोडने भ्वा०पर०सक०सेट्। मथति एदित् अमथीत् ज्वला० वा णः। मथः माथः। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

मथ वधे सक०क्लेशे अक०भ्वा०पर०सेट् इदित्। मन्थति अमन्थीत् मन्थ्यते।

मथन न०मथ-ल्युट्। १वधे २क्लेशे ३विलोडने च। "क्षीरोदमथनोद्भूतः" चन्द्रस्तवः। ४गणिकारिकावृक्षे पु०रत्नमा०।

मथित न० मथ-क्त। १निर्जलतक्रे २पीड़िते ३हते च त्रि०।

मथु(थू)रा स्त्री मथ-उ(ऊ)रच्। स्वनामख्यातायां नगर्य्याम्। "अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका। पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः" काशी०ख०। तन्माहात्म्यं विष्णुपु० ६अंशे ८अ०। वराहपु०२७अ०। ततः चतुरर्थ्यां वरणा० अण्। माथुर तत्पुर्य्यदूरभवे त्रि०। मथूराप्यत्र द्विरूपको०।

मथुरेश पु० ६त०। श्रीकृष्णे शब्दर०। मथुरानाथादयोऽप्यत्र

मद हर्षे दिवा०पर०अक० सेट् शमा०। माद्यति इरित् अमदत् अमादीत् अमदीत्। ईदित् निष्ठायामनिट् पुषादिरयं तेन अमददित्येवेति पाणिनीयाः। घटा० मदयति जीवृ मत्तोऽस्मि। प्र+अनवधाने। [दीत् घटा० मदयति।

मद गर्वे दैन्ये च भ्वा०पर०अक०सेट्। मदति अमादीत्-अम-

मद तर्पणे चु०आ०सक०सेट्। मादयते। अमीमदत।

मद जाड्ये स्वप्ने मदे आमोदे स्तुतौ दीप्तौ च यथायथं अक० सक० च भ्वा० आत्म० इदित्। मन्दते अमन्दिष्ट। तत्र स्तुतौ "मन्दमानः सुमन्मभिः" ताण्ड्य०ब्रा०१,७।६। "मन्दमानः स्तूयमानः मदि-स्तुतौ कर्मणि यकि प्राप्ते व्यत्ययेन शप्" भा०।

मद पु० मद अच्। १हस्तिगण्डादिस्रुतजले दानजले अमरः २गर्वे हर्षे ३रेतसि ४कस्तूरिकामदे मेदि०५मत्ततायाम् हेमच०। ४नदे ५कल्याणकरे वस्तुनि च धरणिः।

मदकट पु० मदेन कटति कट-अच् षण्डे (षांड़) हेमच०।

मदकल त्रि० मदेन कलते कल-अच्। १मत्तहस्तिनि मदोत्कटे अमरः। २अव्यक्तशब्दकारिणि त्रि० शब्दरत्ना०। मदेन कलो यस्य। ३मदाव्यक्तभाषिणि त्रि० मेदि०।

मदगन्ध पु० मदस्य हस्तिदानस्येव गन्धोऽस्य। १सप्तच्छदवृक्षे २मदिरायां स्त्री टाप्। ३अतस्याञ्च राजनि०।

मदघ्नी स्त्री मदं मदिरामत्ततां हन्ति हन-ट ङीप्। पूतिकायाम् जटा०।

मदधार पु० मदप्रधाना धारा यत्र। पर्वतभेदे भा०स०२८अ०।

मदन पु० माद्यत्यनेन मद करणे ल्युट्। १कामदेवे अमरः। २सुरायां हेमच०। ३वसन्ते काले ४सिक्थके ५धुस्तूरे च पु० मेदि०। (मयना) ६वृक्षभेदे रत्नमाला। ७भ्रमरे जटा० माघे ८कषायभेदे हेमच०। ९खदिरवृक्षे शब्दच० १०कर्कोटकवृक्षे ११बकुलवृक्षे (मयनफल) १२वृक्षभेदे च राजनि०। १३आलिङ्गनभेदे कामशास्त्रम्।

मदनक पु० मदयति मद-णिच्-ल्युट् स्वार्थे क। दमनकवृक्षे राजनि०। [२रोमाञ्चे त्रिका०।

मदनकण्टक पु० मदननिमित्तः कण्टक इव। १साप्विके

मदनकाकुरव पुंस्त्री० मदनेन हेतुना काकुरवोऽस्य। पारावते स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

मदनगृह न० ६त०। १स्त्रीचिह्नभेदे स्मरगृहादयोऽप्यत्र। २लग्नावधिके सप्तमस्थाने ज्यो०।

मदनगोपाल पु० मदन इव गोपालः। श्रीकृष्णे।

मदनचतुर्दशी स्त्री मदनपूजार्थां चतुर्दशी शा०त० । चैत्रशुक्लचतुर्दश्याम् तत्र दमनकेन मदनपूजाविहितेति तस्यास्तथात्वम् । ति०त० दृश्यम् ।

मदनत्रयोदशी स्त्री मदनपूजार्थां त्रयोदशी । चैत्रशुक्लत्रयोदश्याम् ति०त०दृश्यम् । [मत्स्यपु०७अ०

मदनद्वादशी स्त्री मदनपूजार्थां द्वादशी । चैत्रशुक्लद्वादश्याम्

मदनपक्षिन् पु० माद्यति मद-ल्यु कर्म०। खञ्जनखगे शब्दच०

मदनपाठक पु० मदनोद्दीपनार्थं पठति पठ-ण्वुल् । स्मरोद्दीपनशब्दकारके कोकिले राजनि० ।

मदनमोहन पु० मदनमपि मोहयति सौन्दर्य्येण मुह-णिच् ल्यु । श्रीकृष्णे ।

मदनललिता स्त्री "वेदाङ्गाऽङ्कैर्मदनललिता मो भो नम नगाः" वृ०र० टीकोक्ते षोडशाक्षरपादके छन्दोभेदे ।

मदनलेख पु० मदनज्ञापनार्थं लेखः । स्वकीयानुरागज्ञापनार्थं नायकयोः परस्परं प्रति प्रेष्ये लेखे पत्रभेदे । यथा शकुन्तलायाम् "तुज्झ ण आणे हिअअम्" इत्यादि ।

मदनवीज न० तन्त्रोक्ते (क्लीम्) इति वीजे

मदनशलाका स्त्री मदनोद्दीपिका शलाका तथाभूत शलाकेव वा । १स्मरोद्दीपकौषधे २सारसखगे मेदि०३कोकिले शब्दर० ।

मदनसदन न० ६त० । १स्त्रीचिह्नभेदे । ज्योतिषोक्ते लग्नावधिके २सप्तमे स्थाने च ।

मदनसारिका स्त्री मदनोद्दीपिका सारिका शा०त० । (सालिक) पक्षिभेदे जटा० । [धान्यभेदे राजनि० ।

मदनाग्रक पु० मदनं मादकमग्रमस्य कप् । कोद्रवे (कोद्रो)

मदनाङ्कुश पु० मदनस्याङ्कुश इव । १पुरुषचिह्ने लिङ्गे त्रिका० २मैथुनकाले नखाघाते च ।

मदनायुध न० ६त० । स्त्रीचिह्ने शब्दच० । [राजनि० ।

मदनायुष पु० मदनस्यायुर्यत्र अच्समा० । हृल्लिकरक्षुपभेदे

मदनालय पु० ६त० । २स्त्रीचिह्ने ज्योतिषोक्ते लग्नावधिके सप्तमस्थाने मदनभवनादयोऽप्यत्र ।

मदनावस्था स्त्री मदनकृतावस्था शा०त० । कामिनां स्मरकृते उन्मादादौ दशाभेदे दशाशब्दे दृश्यम् ।

मदनी स्त्री माद्यत्यनया मद-ल्युट् ङीप् । १सुरायाम् हारा० २मृगनाभौ ३अतिमुक्तके च राजनि० ।

मदनेच्छाफल पु० मदनेच्छां फलति फल-अच् ६त० । नृपाम्रे राजनि० ।

मदनोत्सव पु० मदननिमित्त उत्सवः । १होलाकोत्सवे उज्ज्व० । २स्वर्वेश्यायाम् स्त्री शब्दर० ।

मदप्रयोग पु० ६त० । गजानां मदोद्गमे त्रिका० । [शब्दच०

मदभञ्जिनी स्त्री मदं भनक्ति भन्ज-णिनि । शतमूल्याम्

मदयन्ती स्त्री मद-णिच्-शतृ गौरा० ङीष् । वनमल्लिकायाम् (काठमल्लिका) राजनि० । स्वार्थे क ह्रस्वः । मदयन्तिका तत्रैवार्थे शब्दरत्ना० ।

मदयित्नु पु० मद-णिच्-इत्नुच् । १कामदेवे २मेघे ३शौण्डिके च मेदि० । ४मद्ये न० शब्दर० । ५मादके त्रि० त्रिका० ।

मदलेखा स्त्री "मसौ गः स्यात् मदलेखा" वृ०र०उक्ते सप्ताक्षरपादके १छन्दोभेदे ६त० । २गजानां दानवारिपङ्क्तौ

मदविक्षिप्त पु० ३त० १मत्तगजे शब्दच० । २मदेन क्षिप्ते त्रि० ।

मदशाक पु० मदार्थं शाकमस्य । उपोदक्यां शब्दच० ।

मदसार पु० मदं सारयति जनयति सृ णिच्-अण् उप०स० । तूलवृक्षे राजनि० ।

मदस्थल पु० ६त० । १सुरापाने शब्दरत्ना० । मदस्थानादयोऽप्यत्र । ज्योतिषोक्ते लग्नावधिके २सप्तमस्थाने च ।

मदहस्तिनी स्त्री मदेन हस्तिनीव । महाकरञ्जवृक्षे राजनि० ।

मदहेतु पु० ६त० । १मत्तताहेतौ २धातक्यां वैद्यकम् ।

मदाग्र पु० ऋषिभेदे ततः । उपका० गोत्रप्रत्ययस्य द्वन्द्वे च बहुत्वे च लुक् ।

मदाढ्य पु० मदेन मदकारसेन (ताडि) रसेनाढ्यः । १तालवृक्षे राजनि० । २रक्तम्लिण्ट्याम् स्त्री शब्दच० । ३मदयुक्ते त्रि० ।

मदातङ्क पु० ६त० । मदजरोगभेदे राजनि० ।

मदात्यय पु० ६त० । मदनिमित्ते रोगभेदे तस्य निदानादि गरु०पु० १६० अ० उक्तं दृश्यम् । भावप्र० उक्तन्तु यथा "विषस्य ये गुणा दृष्टाः सन्निपातप्रकोपनाः । त एव मद्ये दृश्यन्ते विषे तु बलवत्तराः । तस्मादविधिपीतेन तथा मात्राधिकेन च । युक्तेन चाहितैरन्नैरकाले सेवितेन च । मद्येन खलु जायन्ते मदात्ययमुखा गदाः" । अविधिप्रयुक्तं मद्यं विकारान्तरमप्युत्पादयतीत्याह । "निर्भक्तमेकान्तत एव मद्यं निषेव्यमाणं मनुजेन नित्यम् । उत्पादयेत् कष्टतमान् विकारानुत्पादयेच्चापि शरीरभेदम्" । एकान्ततो नैरन्तर्य्येण, विकारान् मदात्ययादीन् । शरीरस्य भेदं नाशम् । मदात्ययादीनां हेत्वन्तरमप्याह "क्रुद्धेन भीतेन पिपासितेन शोकाभितप्तेन बुभुक्षितेन । व्यायामभाराध्वपरिक्षतेन वेगावरोधाभिहतेन वापि । अत्यम्लभक्ष्यावततोदरेण सा-

जीर्णभुक्तेन तथाऽबलेन। उष्णाभितप्तेन च सेव्यमानं करोति मद्यं विविधान् विकारान्"। तानेव विकारान् विवृणोति। "पानात्ययं परमदं पानाजीर्णमथापि वा"। पानविकारान् विवृणोति। "पानविभ्रममुग्रञ्च तेषां वक्ष्यामि लक्षणम्। तत्र मदात्ययस्य सामान्यलक्षणमाह "शरीरदुःखं बलवत्प्रमोहो हृदयव्यथा। अरुचिः प्रततं तृष्णा ज्वरः शीतोष्णलक्षणः। शिरःपार्श्वास्थिसन्धीनां वेदना विद्युते तथा। जायतेऽतिबलात् जृम्भा स्फुरणं वेपनं श्रमः। उरोविबन्धः कासश्च श्वासो हिक्का प्रजागरः। शरीरकम्पः कर्णाक्षिमुखरोगास्त्रिकग्रहः। छर्दिर्विड्भेद उत्क्लेशो वातपित्तकफात्मकः। भ्रमः प्रलापो रूपाणामसताञ्चैव दर्शनम्। तृणभस्मलतापर्णपांशुभिश्चावपूरितम्। प्रधर्षणं विहङ्गैश्च भ्रान्तचेताः स मन्यते। व्याकुलानामशस्तानां स्वप्नानां दर्शनानि च। मदात्ययस्य रूपाणि सर्वाण्येतानि लक्षयेत्"। अथ मदात्ययस्य वातिकस्य निदानमाह "स्त्रीशोकभयभाराध्वकर्मभिर्योऽतिकर्षितः। रूक्षाल्पप्रमिताशी च यः पिबत्यतिमात्रया। रूक्षं परिणतं मद्यं निशि निद्रां निहन्ति च। करोति तस्य तच्छीघ्रं वातप्रायं मदात्ययम्"। तत् मद्यम्। अथ तस्य लक्षणमाह। "हिक्काश्वासशिराकम्पपार्श्वशूलप्रजागरैः। विद्याद्बहुप्रलापस्य वातप्रायं मदात्ययम्"। अथ पैत्तिकस्य निदानमाह "तीक्ष्णोष्णं मद्यमम्लञ्च योऽतिमात्रं निषेवते। अम्लोष्णतीक्ष्णभोजी च क्रोधनोऽग्न्यातपप्रियः। तस्योपजायते तीव्रः पित्तप्रायो मदात्ययः"। अथ तस्य लक्षणमाह "तृष्णादाहज्वरस्वेदमोहातीसारविभ्रमैः। विद्याद्धरितवर्णस्य पित्तप्रायं मदात्ययम्"। अथ श्लैष्मिकस्य मदात्ययस्य निदानमाह "मधुरस्निग्धगुर्वाशी यः पिबत्यतिमात्रया। अव्यायामदिवास्वप्नशय्यासनसुखे रतः। मदात्ययं कफप्रायं स नरो लभते ध्रुवम्"। अथ तस्य लक्षणमाह "छर्द्यरोचकहृल्लासतन्द्रास्तैमित्यगौरवैः। विद्याच्छीतपरीतस्य कफप्रायं मदात्ययम्"। अथ सान्निपातिकस्य मदात्ययस्य निदानं लक्षणञ्चाह "त्रिदोषहेतुभिः सर्वैः सर्वैर्लिङ्गैर्मदात्ययः"। अथ परमदलक्षणमाह "श्लेष्मोच्छ्रयोऽङ्गगुरुता विरसास्यता च विण्मूत्रसक्तिरथ तन्द्रिररोचकश्च। लिङ्गं परस्य तु मदस्य वदन्ति तज्ज्ञा तृष्णा रुजा शिरसि सन्धिषु चापि भेदः"। तन्द्रिः तन्द्रा। पानाजीर्णमाह "आध्मानमुग्रमथ चोद्गिरणं विदाहः पाने त्वजीर्णमुपगच्छति लक्षणानि"। उद्गिरणं वान्तिः उद्गारो वा। पीयत इति पानं मद्यम्। पानविभ्रममाह "हृद्गात्रतोदकफसंस्रवकण्ठधूममूर्च्छावमीज्वरशिरोरुजनप्रदेहाः। द्वेषः सुरान्नविकृतेषु च तेषु तेषु तं पानविभ्रममुशन्त्यखिलेषु धीराः। कण्ठधूमः निर्गम इव। प्रदेहः कफेन लिप्तास्यता। द्वेषः सुरान्नविकृतेषु सुराविकारेषु अन्नविकारेषु च द्वेषः। असाध्यानां मदात्ययादीनां लक्षणमाह। "दीनोत्तरोष्ठमतिशीतममन्ददाहम् तैलप्रभास्यमतिपानहतं त्यजेच्च। जिह्वौष्ठदन्तमसितं त्वथ वापि नीलम् पीते च यस्य नयने रुधिरप्रभे च। हिक्काज्वरौ वमथुवेपथुपार्श्वशूलाः कासभ्रमावपि च पानहतं त्यजेत्तम्"।

मदाम्नात पु० मदस्यातिक्रमे आम्नातः। गजपृष्ठस्थे ढक्कावाद्ये हारा०।

मदाम्बर पु० मदो दानमम्बरमिवास्य। मत्तगजे त्रिका०।

मदार पुंस्त्री० मद-आरन्। १वराहे उज्ज्वल०। स्त्रियां ङीष्। २धूर्त्ते ३मत्तगजे विश्वः। ४कामुके ५गन्धभेदे उणादिको०। [त्रिका०।

मदार्म्मद पु० मदजन्यमर्म्मं ददाति दा-क। फलकमत्स्ये

मदालस त्रि० मदेनालसः। १मदेनालसे २गन्धर्वराजविश्वकेतुकन्यायां स्त्री। [शब्दमाला

मदालापिन् पु० मदेनालपति आ+लप-णिनि। कोकिले

मदाह्व पु० मदः मृगमद आह्वा यस्य। मृगमदे कस्तूर्य्यां त्रिका०।

मदि स्त्री मद्यन्ति लष्टेन लोष्ट्रम् मद-इन् पृषो०। (मइ) ख्याते कृषिसाधने कृषकयन्त्रभेदे स्वार्थे क। तत्रार्थे कृषिशब्दे २१९९ पृ०मदिकादानविधिर्दृश्यः। तल्लक्षणन्तु २११८ पृ० तत्र शब्दे दृश्यम्।

मदिन् त्रि० मदयतीति मदि–णिनि। तर्पके यजु० ६।२७।

मदिन्तम त्रि० अतिशयेन मदी तमप् वेदे नुमागमः। अतिशयतर्पके यजु० ६।२७।

मदिरा स्त्री मद-करणे किरच्। "माध्वीकं पानसं द्राक्षं खार्जूरं तालमैक्षवम्। मैरेयं माक्षिकं टाङ्कं मधूकं नारिकेलजम्। मुख्यमन्नविकारोत्थं मद्यानि द्वादशैव तु" इत्युक्ते १मद्यसामान्ये २मत्तखञ्जने शब्दरत्ना०। ३रक्तखदिरे पु० शब्दच०। कालभेदे तद्भेदपाद्यता यथा

"गौड़ी तु शिशिरे पेया पैष्टी हेमन्तवर्षयोः। शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु माध्वी ग्राह्या न चान्यथा। कादम्बरी शर्करजादिमद्यं सुशीतलं हृद्यकरं मदाढ्यम्। माध्वीसमं स्यात् तदिक्षुजातं मद्यं सुशीतं गुरु तर्पणञ्च। अन्यथा कुरुते पानं मद्यं सन्तापशोषदम्। अल्पदोषमदात्ययकारकं मूर्छनञ्च तत्"। "पर्य्युषितमत्यम्लमेलनमल्पं वा पिच्छिलं विरसं वा। दोषावहमविशेषात् मद्यं हृद्यं विवर्जयेत् सर्वम्। मद्यप्रयोगं कुर्वन्ति शूद्रादिषु महार्त्तिषु। द्विजैस्त्वाभिस्तु न पाह्यं यद्यप्युज्जीवयेन्मृतम्" राजनि०। अधिकं मद्यशब्दे दृश्यम्। ४वसुदेवस्य पत्न्यां हरिवं० २६अ०। ५दुर्गायां १७८ अ०। "सप्तभकारकृतावसितौ च गुरुः कविभिः कथिता मदिरा" वृ० र० टी० उक्ते द्वाविंशत्यक्षरपादके ६छन्दोभेदे स्त्री।

मदिराक्ष पुं० १विराटस्य भ्रातरि भा०वि०३१अ०। मदिरामत्तखञ्जनाक्षीवाक्षिणी यस्य बहुव्री०। खञ्जनतुल्यनेत्रे त्रि० स्त्रियां ङीष्। [गञ्जाख्ये मद्यसन्धानार्थे गृहे अमरः

मदिरागृह न० मदिरसन्धानार्थं गृहम् शाक० त०।

मदिराश्व पुं० १विराटसेनापतिभेदे भा० आश्र० २अ०। हिरण्यहस्तस्य श्वशुरे २प्राचीने नृपभेदे भा०अनु०१३७अ०

मदिरासख पुं० ६त० टच्समा०। आम्रवृक्षे जटा०। तस्य मदिरातुल्यास्वादत्वात् तथात्वम्। [मदिरायां हेमच०।

मदिष्ठा स्त्री अतिशयेन मदिनी मदयित्री इष्ठन् टिलोपः।

मदेमहि पुं० प्रार्थनायाम् निघण्टुः।

मदेव पुं० मद-बा० एव। मत्ते ऋ०१०।१०६।६।

मदोत्कट पुं० मदेन दानवारिणा उत्कटः उद्धतः। १मत्तगजे अमरः २मदिरायां स्त्री राजनि०। ३मदोद्धते त्रि०।

मदोदग्र पुं० मदेन हर्षेण दर्पेण वा उदग्रः उग्रः। १मत्ते "मदोदग्राः ककुद्मन्तः" रघुः। २नार्य्यां स्त्री शब्दमा०।

मदोद्धत त्रि० मदेन उद्धतः। मत्ते जटा०।

मदोन्मत्त पुं० "मन्त्रो वाप्यथ वा विद्या सप्ताधिकदशाक्षरः। फट्कारपञ्चकादिर्वौ मदोन्मत्त उदाहृतः" तन्त्रसारोक्ते १मन्त्रभेदे २मदेनोन्मत्ते त्रि०।

मद्गु पुं०मस्ज-उ न्यङ्क्वा०। (पानिकौडि) १पक्षिभेदे अमरः। "मद्गुः स्निग्धो वातनाशी भेदकः शुक्रकारकः। रक्तपित्तविनाशी च शीतलः परिकीर्त्तितः" राजव०। २मद्गुरमीने नीलकण्ठः।

मद्गुर पुंस्त्री०मद-उरच न्यङ्क्वा०। (मागुर)१मत्स्यभेदे। स्वार्थे क। तत्रैव अमरः स्त्रियां ङीष्। मद्गुरगुणाः मत्स्यशब्दे भावप्र०उक्ताः। "निषादो मद्गुरं सूते" भा० अनु० ४८ उक्ते २सङ्कीर्णजातिभेदे (डुवुरि) पुंस्त्री०। "मद्गुरून् मीनभेदान् व्याति वा-क तस्य रः" नीलकण्ठः। जलमज्जनेन मीनहारित्वात् तस्य तथात्वम्। "तस्मादेते जले मग्नाः मद्गुरा नाम विश्रुताः। ये हरन्ति सदाऽसंख्यान् समुद्रोदरचारिणः" हरिवं० ९५अ०।

मद्गुरप्रिया स्त्री मद्गुरस्य प्रियेव। शृङ्गीमत्स्ये हेमच० "मद्गुरस्य प्रिया शृङ्गी" अमरः।

मद्गुरसी स्त्री मद्गोः मद्गुरस्येव रस—आस्वादोऽस्याः गौरा० ङीष्। शृङ्गीमत्स्ये शब्दर०।

मद्य न० माद्यत्यनेन करणे यत्। मदिराशब्दे उक्ते माध्वीकादिद्वादशविधे मादकद्रव्ये अमरः। मद्यभेदा वर्णभेदेन तत्पाननिषेधादिकं प्रा० वि० उक्तं यथा

"पुलस्त्यः 'पानसं द्राक्षमाधूकं खार्ज्जूरं तालमैक्षवम्। माध्वीकं टाङ्कमाध्वीकं मैरेयं नारिकेलजम्। समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु। द्वादशन्तु सुरामद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम्"। अनेनैकादशानां सुरात्वं निषेधयति मद्यशब्दस्तु मदहेतुद्रवद्रव्यमात्रवचनः तस्मादेव वचनात् तु मद्यमात्रं सुराशब्दार्थः। तथा च बृहस्पतिः "गौड़ीं माध्वीं सुरां पैष्टीं पीत्वा विप्रः समाचरेत्। तप्तकृच्छ्रं पराकञ्च चान्द्रायणमनुक्रमात्"। तथापि सुरात्वे क्रमेण प्रायश्चित्तं न स्यात्। यथा भविष्ये "सुरा तु पैष्टी मुख्योक्ता न तस्यास्त्वितरे समे"। पैष्टीति तण्डुलविकारमात्रोपलक्षणम्। इतरे गौड़ीमाध्व्यौ अतोऽन्नविकार एव सुराशब्दस्य मुख्यत्वात् त्रिविधा सुरेति गौड़ीमाध्व्योर्गौणसुरात्वज्ञापनार्थम्। तेनैतत्पानेऽपि महापातकत्वमतिदिशति "यथैवैका तथा सर्वेति" पैष्ट्यां पूर्वप्रसिद्धिं दर्शयति यथा पैष्टी सुरा तथा सर्वा गौड़ी माध्वी च पूर्ववचनोक्ता पैष्टीदृष्टान्तत्वेनात्र दर्शिता न पातव्या द्विजोत्तमैर्ब्राह्मणैरित्यर्थः। त्रैवर्णिकपरत्वे उत्तमपदानर्थक्यात्। न च बहुवचनानर्थक्यपरिहारार्थम् उत्तमप्रतिपदिकानर्थक्यं युक्तं बहुवचनस्य स्वजातीयोपस्थापके चरितार्थत्वात्। अतो ब्राह्मणस्य त्रिविधसुरापानं महापातकं क्षत्रियवैश्ययोस्तु "सुरा वै मलमन्नानामिति" वचनेन पैष्ट्येवेति स्थितम्। गोविन्दराजविश्वरूपधारेश्वराणामनुमतोऽयमर्थः। अतएव "एव माध्वी च गौड़ी च पैष्टी च त्रिविधा सुरा। द्विजातिभिर्न पातव्या कदाचिदपि कर्हिचिदिति" यमवचनेऽपि द्विजा-

तिपदं ब्राह्मणपरमेव। अतएव द्विविधसुरापाने क्षत्रियादीनां महापातकं दूरे तावदस्तु दोषाभावमेवाह हद्धयाज्ञवल्क्यः "कामादपि हि राजन्यो वैश्यश्चापि कथञ्चन। मद्यमेवासुरां पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते"। तदेवं पैष्टीनिषेधस्त्रैवर्णिकानां गौड़ीमाध्वीनिषेधस्तु ब्राह्मणानामेव। ननु ब्राह्मणराजन्याविति विशेषणात् पुंलिङ्गमत्र विवक्षितम्। अतः कथं ब्राह्मण्याः सुरापानं महापातकम्। उच्यते निषिध्यमानक्रियाया विधेयत्वेन तत्कर्त्तुरनुपादेयत्वात्तद्विशेषणं लिङ्गमविवक्षितं हविरुभयत्ववत् अतस्तज्जातीयस्त्रीणामपि पाननिषेधः। यथा भविष्ये "तस्मान्न पेयं विप्रेण सुरामद्यं कथञ्चन। ब्राह्मण्यापि न पेया वै सुरा पापभयावहा"। "या ब्राह्मणी सुरापी स्यात् न तां देवाः पतिलोकं नयन्ति"इति स्मृतेः।"पत्युरर्द्धशरीरेण भार्य्या यस्य सुरां पिबेत्। पतितार्द्धशरीरस्य निष्कृतिर्नोपपद्यते"। न चैवं क्षत्रियवैश्यस्त्रीणामनिषेधः, ब्राह्मणीपदस्य निषिद्धसुरापानकर्त्तृभार्य्योपलक्षकत्वात् भार्य्या यस्य सुरां पिबेदिति सामान्यश्रवणात्। पानञ्च द्रवीभूतस्याभ्यवहारः स च कण्ठदेशादधोनयनं न तु वक्त्रमात्रप्रवेशः। निष्ठीवनाद्यर्थं कपोलधारणे पानशब्दाप्रयोगात् यथोक्तं "जिघन्नपि सुरां कश्चित् पिबतीत्यभिधीयते। पायञ्च क्रियते वक्त्रे गण्डूषस्य प्रवेशनम्"। तत्र गण्डूषपरिमाणमविवक्षितं गण्डूषार्द्धपानेऽपि लोके पानशब्दप्रयोगात् अतएव मुखप्रवेशनमात्राविवक्षितं किन्तु येन मुखप्रवेशेन कण्ठादधोनयनं भवति अतस्तदेवोपलक्षयति अतएवोष्ठमात्रलेपे न पाननिष्पत्तिः अतस्तत्रोत्तमाङ्गस्पर्शप्रायश्चित्तम्। एतेन केवलौष्ठसंयोगे तप्तकृच्छ्रसंस्काराविति शातातपस्य व्याख्यानमसङ्गतं पानानिष्पत्तेरिति।"

मद्यभेदगुणादिकं भावप्र० उक्तं यथा

"मद्यन्तु सीधुमैरेयमिरा च मदिरा सुरा। कादम्बरी वारुणी च हालापि बलवल्लभा। पेयं यन्मादकं लोकैस्तन्मद्यमभिधीयते। यथारिष्टं सुरा सीधुरासवाद्यमनेकधा। मद्यं सर्वं भवेदुष्णं पित्तकृद्वातनाशनम्। भेदनं शीघ्रपाकञ्च रूक्षं कफहरं परम्। अम्लञ्च दीपनं रुच्यं पाचनं चाशुकारि च। तीक्ष्णं सूक्ष्मञ्च विशदं व्यवायि च विकाशि च"। अथारिष्टस्य लक्षणं गुणाश्च "पक्कौषधाम्बुसिद्धं यन्मद्यं तत्स्यादरिष्टकम्"। अरिष्टं मद्यमिति लोके। यथा द्राक्षारिष्टम्। दशमूलारिष्टम्। बब्बूलारिष्टमिति। "अरिष्टं लघुपाकेन सर्वतश्च गुणाधिकम्। अरिष्टस्य गुणा ज्ञेया बीजद्रव्यगुणैः समाः"। अथ सुरालक्षणं गुणाश्च "शालिषष्टिकपिष्टादिकृतं मद्यं सुरा स्मृता। सुरा-गुर्वी बलस्तन्यपुष्टिमेदःकफप्रदा। शोथहृत् ग्राहि गुल्मार्शोग्रहणीमूत्रकृच्छ्रनुत्"। अथ सुराभेदो वारुणी तस्या लक्षणं गुणाश्च "पुनर्नवाशिलापिष्टैर्विहिता वारुणी स्मृता। संहितैस्तालखर्जूररसैर्या सापि वारुणी। सुरावद्वारुणी लघ्वी पीनसाध्मानशूलनुत्"। सुरातो भेदार्थं लघ्वीति। अथ सीधुद्वयस्य लक्षणं गुणाश्च "इक्षोः पक्वैः रसैः सिद्धः सीधुः पक्वरसश्च सः। आमैस्तैरेव यः सीधुः स च शीतरसः स्मृतः। सीधुः पक्वरसः श्रेष्ठः स्वराग्निबलवर्णकृत्। वातपित्तकरः सद्यः स्नेहनो रोचनो हरेत्। विबन्धमेदःशोफार्शःशोथोदरकफामयान्। तस्मादल्पगुणः शीतरसः संलेखनः स्मृतः।" अथासवस्य लक्षणं गुणाश्च "यदपक्वौषधाम्बुभ्यां सिद्धं मद्यं स आसवः। यथा लोध्रासवादिः। "आसवस्य गुणा ज्ञेया बीजद्रव्यगुणैः समाः।" अथ नवपुराणमद्यगुणाः। "मद्यं नवमभिष्यन्दि त्रिदोषजनकं सरम्। अहृद्यं बृंहणन्दाहि दुर्गन्धं विशदं गुरु। जीर्णन्तदेव रोचिष्णु क्रमिश्लेष्मानिलापहम्। हृद्यं सुगन्धिगुणवल्लघु स्रोतोविशोधनम्"। अथ सात्त्विकानां मद्यं पिबतां चेष्टाविशेषाः। "सात्त्विके गीतहास्यादि राजसे साहसादिकम्। तामसे निन्द्यकर्माणि निद्राञ्च मदिराचरेत्"। आचरेत् कुर्य्यात् "विधिना मात्रया काले हितैरन्नैर्यथाबलम्। प्रहृष्टो यः पिबेन्मद्यं तस्य स्यादमृतं यथा। किन्तु मद्यं स्वभावेन यथैवान्नं तथा स्मृतम्। अयुक्तियुक्तं रोगाय युक्तियुक्तं यथामृतम्"। अथ मद्यानां गन्धनाशनोपायः। "सुस्तैलवालमदजीरकधान्यकैला यश्चर्वयन् वदति वाचमभिव्यनक्ति। स्वाभाविकं सुखजसुजश्चति पूतिगन्धं गन्धस्य मद्यलशुनादिभवस्य नूनम्।" औषधार्थमपि विप्रैर्मद्यं न पेयम् मदिराशब्दे राजनि० वाक्यं दर्शितम्।

पुराणादौ ब्राह्मणस्य मद्यनिषेधो यथा

"अदेयञ्चाप्यपेयञ्च तथैवास्पृश्यमेव च। द्विजातीनामनालोच्यं नित्यं मद्यमिति स्थितम्। तस्मात् सर्व-

प्रयत्नेन मद्यं नित्यं विवर्जयेत् । पीत्वा पतति कर्मभ्यस्त्वसम्भाष्यो द्विजोत्तमः । भक्षयित्वाप्यभक्ष्याणि पीत्वापेयान्यपि द्विजः । नाधिकारी भवेत्तावद्यावत्तन्न जहात्यधः । तस्मात् परिहरेन्नित्यमभक्ष्याणि प्रयत्नतः । अपेयानि च विप्रो वै पीत्वा तद्याति रौरवम् । कूर्म्म पु० १६ अ० । "द्विजस्य पूजादौ मद्यदानविध्यनुकल्पनिषेधो यथा । "मदिरां पृष्ठतो दद्यात् अन्यत् पानन्तु वामतः । अवश्यं विहितं यत्र मद्यं तत्र द्विजः पुनः । नारिकेलजलं कांस्ये ताम्रे च विसृजेन्मधु । नापद्यपि द्विजो मद्यं कदाचित् विसृजेदपि । ऋते, पुष्पासवाद्रक्तात् व्यञ्जनाद्वा विशेषतः । राजपुत्रस्तथामात्यैः सचिवः सौप्तिकादयः । दद्युर्नरबलिं भूप सम्मान्या विभवाय च । भूपालानुमते मद्यं ददत् पापमवाप्नुयात्" कालिका पु० ६६ अ० । अथ ब्राह्मणस्य मद्यपाननिषेधकशुक्रशापो यथा "वैशम्पायन उवाच । सुरापानाद्वञ्चनां प्राप्य विद्वान् संज्ञानाशं प्राप्य चैवातिघोरम् । दृष्ट्वा कचञ्चापि तथाभिरूपं पीतं तथा सुरया मोहितेन । समन्युरुत्थाय महानुभावस्तदोशना विप्रहितं चिकीर्षुः । काव्यः स्वयं वाक्यमिदं जगाद सुरापानं प्रति वै जातशङ्कः । यो ब्राह्मणोऽद्यप्रभृतीह कश्चित् मोहात् सुरां पास्यति मन्दबुद्धिः । अपेतधर्मा ब्रह्महा चैव स स्यादस्मिँल्लोके गर्हितः स्यात् परे च । मया चेमां विप्रधर्मोक्तसीमां मर्य्यादां वै स्थापितां सर्वलोके । सन्तो विप्राः शुश्रुवांसो गुरूणां देवा लोकाश्चोपशृण्वन्तु सर्वे" भा० आ० ७६ अ० । "नारिकेलञ्च खार्ज्जूरं पानसञ्च तथैव च । ऐक्षवं माधुकं टाङ्कं तालञ्चैव च माक्षिकम् । द्राक्षन्तु दशमं ज्ञेयं गौडञ्चैकादशं स्मृतम् । पैष्टन्तु द्वादशं प्रोक्तं सर्वेषामधमं स्मृतम् । मध्यमं मधुजं गौडं श्रेष्ठञ्चोत्तममिष्यते । एतत् द्वादशकं मद्यं न पातव्यं द्विजैः क्वचित् । क्षत्रियादिः पिबेत् सर्वं पैष्टीमेकन्तु वर्जयेत् । सुरां पीत्वा द्विजो मोहात् कामात् तक्रादिमिश्रिताम् । त्रैवार्षिकं व्रतं कुर्य्यादीषन्मिश्रे तु वार्षिकम् । तक्रादिमिश्रितां किञ्चित् सुरां पीत्वा ह्यकामतः । कृच्छ्राब्दपादचर्य्यं पुनः संस्कारमर्हति । मुखप्रवेशमात्रे तु प्रायश्चित्तार्द्धमाचरेत् । अनुपनीतो देवेशि ! व्रतं त्रैवार्षिकं चरेत् । चतुर्थकालाहारी स्याद् ब्रह्मचर्य्यमथापि वा । आपद्यर्द्धं तदर्द्धं वा ज्ञानादर्द्धं विनिर्दिशेत् । शूद्रस्य च विशेषेण अतिकृच्छ्रद्वयं चरेत् । अज्ञानतश्चाधिते तस्मिन् तदर्द्धं व्रतमाचरेत् । पैष्टीपाने ब्राह्मणस्य मरणान्तिकमुच्यते । माध्वीगौडीसुरापाने द्वादशाब्दं विधीयते । इतरेषान्तु पानेन शुद्धिश्चान्द्रायणेन तु । राजन्यवैश्ययोश्चापि गौडी माध्वी न शस्यते । मोहात् क्षत्रस्य वैश्यस्य पीत्वा कृच्छ्रद्वयं चरेत् । शूद्रोऽपि गौडीं पैष्टीञ्च न पिबेद्दीनसंस्कृताम् । कामात् पीत्वा सुरां विप्रो मरणान्तिकमाचरेत् । चरेच्चान्द्रायणं ज्ञानात् क्षत्रियो वैश्य एव च । पैष्टीपाने तु शूद्रस्य प्राजापत्यं विनिर्दिशेत् । ज्ञानादभ्यासयोगे तु चान्द्रायणत्रयं स्मृतम् । नारिकेलं तथा ज्ञानाद्द्विपश्चान्द्रायणेन तु । क्षत्रियश्चैव वैश्यश्च प्राणायामेन शुध्यति । अपक्वं पानसञ्चैव आम्रञ्च बदरं तथा । स्थापयित्वा घटे नित्यं दद्यादाम्रपयः पलम् । त्रैलोक्यविजयाञ्चैव मातुलुङ्गं तथैव च । समेऽहनि ततो दद्यात् सन्धानात् सत्त्वमीरितम् । दधि मधु घृतञ्चापि माञ्जिष्ठं तिक्तकं तथा । अनुपाने तु देवेशि ! द्राक्षमद्यं सुनिश्चितम् । विडङ्गं शालया मूलं समभागेन योजितम् । मधुना सह संस्थाप्य शेषपाकं समाचरेत् । पिप्पलीलवणं दत्त्वा मधुना मद्यमीरितम् । पानसं पक्वखर्ज्जूरमार्द्रं कोमलतालकम् । एकीकृत्याग्निसन्धानात् खार्ज्जूरं मद्यमीरितम् । पक्वतालं दन्तिशाकं ककुभञ्च तथैव च । एतैरेव सुसन्धानात् तालमद्यं प्रकीर्त्तितम् । इक्षुदण्डं मरीचञ्च बदरञ्च तथा दधि । शेषे तु लवणं दत्त्वा इक्षुमद्यं प्रकीर्त्तितम् । नवं मधु तथा बिल्वं पक्वं शर्करया सह । सन्धानाज्जायते मद्यं माध्वीकं शरतो रसम् । शतावरी टङ्कमूलं लवणं पद्ममेव च । मधुना सह सन्धानात् टङ्कमाध्वीकमीरितम् । मालूरमूलं पटरी शर्करा च तथैव च । एषामेकत्र सन्धानात् मैरेयं मद्यमीरितम् । इन्द्रजिह्वा पक्वधात्री नारिकेलजलन्तथा । कदलीफलसन्धानन्मद्यं तन्नारिकेलजम् । दधि त्रैलोक्यविजया तथैव च करीकणा । गुडेन सह सन्धानात् गौडीमद्यं प्रकीर्त्तितम् । शस्कुलीमर्द्दसिद्धान्नमुष्णोदकसमन्वितम् । वह्नौ सन्तापयेत् किञ्चित् स्थापयित्वा दिनद्वयम् । शेषेऽहनि तु संप्राप्ते जीवनं तत्र निःक्षिपेत् । शृङ्गवेरं मरीचञ्च मातुलुङ्गं तथैव च । एतेषामेव सन्धानात् पैष्टीमद्यं प्रकीर्त्तितम्" मत्स्यसूक्ते १६ पटले । "सिद्धमन्त्रो भवेद्वीरो न वीरो मद्यपानतः । कलौ तु भारते वर्षे लोका

भारतवासिनः। गृहे गृहे सुरां पीत्वा वर्णभ्रष्टा भवन्ति हि" उत्पत्तितन्त्रे ६४ पटले। "दीव्यवीरमयो भावः कलौ नास्ति कदाचन। केवलं पशुभावेन मन्त्रसिद्धिर्भवेन्नृणाम्" महानिर्वाणतन्त्रम्। "न दद्याद् ब्राह्मणो मद्यं महादेव्यै कथञ्चन। वामकामो ब्राह्मणो हि मद्यं मांसं न भक्षयेत्" तन्त्रम्। भैरवतन्त्रे "नारिकेलोदकं कांस्ये ताम्रे गव्यं तथा मधु। राजन्यवैश्ययोर्देयं न द्विजस्य कदाचन। एवं प्रदानमात्रेण हीनायुर्ब्राह्मणो भवेत्"। कलौ मद्यपानादिनिषेधो यथा याज्ञवल्क्यदीपकलिकायां ब्रह्मपु० "नराश्वमेधौ मद्यञ्च कलौ वर्ज्यौ द्विजातिभिः" निषेधविषयं स्पष्टयति उशना "मद्यमदेयमपेयमनिर्ग्राह्यम्"। अनिर्ग्राह्यमस्वीकार्यमिति कल्पतरुः। कालिकापु०। "स्वगात्ररुधिरं दत्त्वा आत्महत्यामवाप्नुयात्। मद्यं दत्त्वा ब्राह्मणस्तु ब्राह्मण्यादेव हीयते"। स्मृतिः "ताम्रे चेक्षुरसो मद्यं पयसा यवचूर्णकम्। गव्यञ्च ताम्रपात्रस्थं मद्यतुल्यं घृतं विना"। अतो मद्यप्रतिनिधिदानमपि न युक्तम्" ति०त० रघु०। मद्यतुल्यं यथा "नारिकेलोदकं कांस्ये ताम्रपात्रे स्थितं मधु। गव्यञ्च ताम्रपात्रस्थं मद्यतुल्यं घृतं विना" कर्मलोचनम्।

मद्यकीट पु० मद्यजातः कीटः। सुराजाते कीटभेदे हेम०।

मद्यद्रुम पु० मद्यहेतुर्द्रुमः शा०त०। माडवृक्षे राजनि०।

मद्यप त्रि० मद्यं पिबति पा—क। १मद्यपायिनि २दानवभेदे पु० हरिवं २४० अ०।

मद्यपङ्क पु० मद्यस्य पङ्क इव। सुराकल्के (मेओया) हेम०।

मद्यपाशन न० मद्यपैरश्यते अश—कर्मणि ल्युट्। मद्यपानरोचके अवदंशे भक्ष्ये (चाटनी) हेम०।

मद्यपीत त्रि० पीतं मद्यं येन आहि० परनि०। सुरापानकर्त्तरि स्त्रियां ङीप्।

मद्यपुष्पा स्त्री मद्यं मदसाधनं पुष्पं यस्याः शा०त०। धातक्यां (धाइफुल) राजनि०। [जाते हेमच०।

मद्यबीज न० ६त०। किण्वादौ (वाखर) मद्यकारणे पदार्थ-

मद्यवासिनी स्त्री मद्यस्येव वासो गन्धो विद्यते बाहुल्येनास्याः इनि। धातकीवृक्षे (धाइफुल) राजनि०।

मद्यसन्धान न० मद्यस्य मद्योत्पादनार्थं सन्धानम् अभिषवः। मद्योत्पादनव्यापारे हेमच०। [राजनि०

मद्यामोद पु० मद्यस्येव आमोदः गन्धोऽस्य। बकुलवृक्षे

मद्र पु० मद—रक्। "विराटपाण्ड्ययोर्मध्ये पूर्वदक्षिणतस्तथा। मद्रदेशः समाख्यातः" इत्युक्ते १देशे २हर्षे ३मङ्गले च। उ०सं० १४अ०।

मधु न मन-उ नस्य धः। १मद्ये "गर्ज गर्ज क्षणं मूढ! मधु यावत् पिबाम्यहम्" देवीमा०। २क्षौद्रे "मधु वाता ऋतायते" इति मधुसूक्तम्। ३पुष्परसे शब्दर०। "मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे" कुमारः। ४जले च विश्वः ५मधुररसे च। "मधुक्षरन्ति सिन्धवः" इति मधुसूक्तम्। ६मधुरे त्रि० ७विष्णुकर्णमलजाते दैत्यभेदे पु०। "विष्णुकर्णमलोद्भूतौ असुरौ मधुकैटभाविति" देवीमा० कुम्भीनस्याभर्त्तरि ८दैत्यभेदे पु०रामा० ९वसन्तर्तौ १०चैत्रेमासि (चैत्र) ११वृक्षभेदे च मेदि० १२अशोकवृक्षे हेम० १३यष्टिमधौ पु० शब्दर० १४प्राणिनां शुभाशुभकर्मणि न०विष्णुस०भा०। १५जीवन्त्यां स्त्री अमरः। १६वन्दिभेदे १७खगभेदे च पु० विश्वः।

मधुकण्ठ पुंस्त्री० मधुः मधुरः कण्ठोऽस्य। कोकिले त्रिका०। स्त्रियां ङीष्।

मधुकर पुंस्त्री०मधूनि करोति सञ्चित्य निष्पादयति कृ अच्। १भ्रमरे अमरः २तद्योषिति स्त्री ङीप्। ३कामिजने धरणिः।४भृङ्गराजे च पु०रत्नमा०मधुमृट्‌प्रभृतयोऽपि भ्रमरे।

मधुकर्कटी स्त्री मधुः मधुरा कर्कटी। १जम्बीरभेदे २मिष्टखर्जूरिकायाञ्च राजनि०। स्वार्थे क ह्रस्वः टाप्। मधुकर्कटिका बीजपूरे। [च मेदि०।

मधुका स्त्री मधिव इवार्थे कन्। १यष्टिमधौ, २मधुपर्णीवृक्षे

मधुकोष पु० मध्वर्थं कृतः कोषः। (मौचाक) मक्षिकाकृते कोषाकारे पदार्थे शब्दच०। [क तत्रैव।

मधुक्षीर पु० मधु मधुरं क्षीरमस्य। खर्जूरवृक्षे। स्वार्थे

मधुखर्जूरी स्त्री मधुर्मधुरा खर्जूरी। अतिमिष्टखर्जूरीभेदे राजनि०।

मधुच्छदा स्त्री मधुर्मधुरः छदोऽस्याः। मधुरशिखायाम् भावप्र०

मधुज न० मधुनो जायते जन ड।१सिक्थके (मोम) राजनि० मधुदैत्यमेदोजातायां २भूमौ स्त्री शब्दच०।

मधुजम्बीर पु० मधुर्मधुरः जम्बीरः। अतिमिष्टजम्बीरे। (कमलालेबु) राजनि०।

मधुजित् पु० मधुमसुरभेदं जितवान् जि भूते क्विप्। विष्णौ शब्दरत्ना० मधुशत्रु मधुरिपुप्रभृतयोऽप्यत्र।

मधुतृण न०कर्म०। इक्षौ त्रिका०। पुंस्त्वं राजनि०।

मधुत्रय न० मधूनां मधुराणाम् त्रयम्। मधुघृतसितानां त्रये राजनि०। मधुत्रिकमप्यत्र न०।

मधुदूत पु॰ मधोर्वसन्तस्य दूत इवाग्रसरत्वात्। १आम्रवृक्षे त्रिका॰ २पाटलायां स्त्री ङीप् भावप्र॰।

मधुद्रव पु॰ मधुरो द्रवोऽस्य। रक्तशिग्रौ शब्दर॰।

मधुद्रुम पु॰ मध्वर्थं मद्यार्थं द्रुमः। (मौल) वृक्षभेदे अमरः। तत्पुष्पेण हि मौलमधुसम्भवः।

मधुधूलि पु॰ मधुमधुरो धूलिरिव। खण्डे (खांड) गुडविकारादौ हेमच॰। [धेनुशब्दे ३९०८ पृ॰ दृश्यम्।

मधुधेनु स्त्री॰ दानार्थं कल्पितायां मधुप्रभृतिद्रव्यकृतधेनौ।

मधुप पु॰ मधु पिबति पा-क। १भ्रमरे अमरः २मधुपायिनि त्रि॰। "प्रारब्धो मधुपैरकारणमहो" इत्युद्भटः।

मधुपर्क न॰ पृच-घञ् मधुनः पर्को योगो यत्र। मधुयुते कांस्यपात्रस्थे कांस्यपात्रान्तरेणावृते "दधि सर्पिर्जलं क्षौद्रं सिता चैतैश्च पञ्चभिः। प्रोच्यते मधुपर्कस्तु" इत्युक्ते दध्यादिद्रव्यपञ्चके।

मधुपर्णी स्त्री मधु इव हितकरं पर्णं यस्याः। १गुडूच्याम् अमरः। २गाम्भार्यां ३नीलीवृक्षे मेदि॰ ४वराङ्गकान्तायाम् ५मधुबीजपूरे च राजनि॰। [र्याम् शब्दमा॰।

मधुपालिका स्त्री मधूनि पालयति पाल-ण्वुल्। गाम्भा-

मधुपीलु पु॰ कर्म॰। मधुरपीलौ राजनि॰।

मधुपुरी स्त्री मधोर्दैत्यस्य पुरी। मथुरायाम् शब्दरत्ना॰।

मधुपुष्प पु॰ मधुप्रचुरं पुष्पं यस्य १मधुद्रुमे (मौल) रत्नमा॰ २शिरीषवृक्षे, ३अशोकवृक्षे ४बकुलवृक्षे च ५दन्तीवृक्षे ६नागदन्तीवृक्षे च स्त्री टाप् राजनि॰।

मधुप्रिय पु॰ मधु मद्यं प्रियं यस्य। १बलरामे त्रिका॰ मधु इव प्रियः। २भूमिजम्ब्वां जटाधरः।

मधुफल पु॰ मधु मद्यं फलं यस्य। १मधुनारिकेले २मधुखर्जूरिकायां स्त्री राजनि॰ टाप्।

मधुबहुला स्त्री मधु बहुलं यत्र। माधवीलतायाम् राजनि॰

मधुमक्षिका स्त्री मधुसम्पादिका मक्षिका शाक॰त॰ (मौमाछि) सरघायाम् अमरः। [राजनि॰।

मधुमज्जन् पु॰ मधुरः मज्जा सारोऽस्य। आक्षोटवृक्षे

मधुमत् त्रि॰ मधुर्मधुररसोऽस्त्यस्य मतुप्। १माधुर्यवति "मधुमत् पार्थिवं रजः" इति मधुसूक्तम्। २काश्मरीवृक्षे ३नदीभेदे राजनि॰ ४योगशास्त्रप्रसिद्धे योगिनां चित्तवृत्तिभेदे ५वैदिकमन्त्रभेदे "मधु वाता" इत्यादौ ऋक्त्रये तन्त्रोक्ते ६देवीनायिकाभेदे च स्त्री ङीप्।

मधुमर्कटी स्त्री मधुजाता मर्कटी शाक॰त॰। (मिताखण्ड) मधुजाते खण्डे।

मधुमल्लि(ल्ली) स्त्री मल्ल-इन् वा ङीप् मधुप्रधाना मल्लिः (ल्ली) मालत्यां शब्दमाला।

मधुमस्तक न॰ "मधुतैलघृतैर्मध्ये वेष्टिताः समिताश्च याः। मधुमस्तकमुद्दिष्टम्" शब्दच॰ उक्ते पिष्टकभेदे।

मधुमूल न॰ मधु मधुरं मूलम्। (मौआलु) आलुभेदे शब्दच॰

मधुयष्टि स्त्री मधुरा यष्टिः शाकद्रुमम्। १इक्षौ २यष्टिमधौ शब्द॰ स्त्री वा ङीप्। [मधौ अमरः।

मधुयष्टिका स्त्री मधुः मधुरा यष्टिरिव इवार्थे कन्। यष्टि-

मधुर पु॰ मधु माधुर्यं राति रा-क, अस्त्यर्थे र वा। १गुडादिस्थे मिष्टरसे माधुर्यरसवति इत्यादौ च मेदि॰ "मधुरया मधुबोधितमाधवी" माघः। ३प्रिये ४स्वादौ च त्रि॰ मेदि॰ ५रक्तशिग्रौ ६राजाम्रे ७रक्तेक्षौ ८गुडे ९शालौ, १०जीरके च पु॰ राजनि॰ ११विषे १२वित्ते च न॰ मेदि॰ १३शतपुष्पायां १४यष्टिमधौ १५मधुकर्कटिकायां १६मधूल्यां १७मेदायां १८मधुरानगर्यां च स्त्री मेदि॰ १९काकोल्यां २०शतावर्यां २१इक्षुवल्लीवल्ल्यां २२पालङ्कशाके २३मिश्रेयाञ्च (मौरी) स्त्री। स्वार्थे क। अत इत्वम्। मिश्रेयाम् स्त्री अमरः।

मधुरजम्बीर पु॰ कर्म॰। (कमलालेबु) जम्बीरभेदे राजनि॰।

मधुरत्वच पु॰ मधुरा त्वचा यस्य। धवद्रुमे त्रिका॰।

मधुरफल पु॰ मधुरं फलमस्य। राजवदरे राजनि॰।

मधुरवल्ली स्त्री कर्म॰। मधुबीजपूरे जम्बीरभेदे राजनि॰।

मधुरस पु॰ मधुन इव रसो यस्य। १इक्षौ भावप्र॰। २ताले राजनि॰। ३मूर्वायाम् स्त्री अमरः। ४द्राक्षायां ५दुग्धिकायां स्त्री मेदि॰। ६गाम्भार्याञ्च भावप्र॰। [राजनि॰।

मधुरस्रवा स्त्री मधुरं स्रवति स्रु-अच्। पिण्डखर्जूर्याम्

मधुराम्लक पु॰ कर्म॰। आम्रातके शब्दच॰।

मधु(धू)लग्न पु॰ मधुर्मधुररसो लग्नो यत्र पृषो॰ वा दीर्घः। रक्तशोभाञ्जने रत्नमाला।

मधु(धू)लिका स्त्री मधु माधुर्यं लाति ला-क पृषो॰ वा दीर्घः संज्ञायां कन् अत इत्वम् राजिकायां (राइसर्षे) राजनि॰। [अमरः त्रिनि। मधुश्रेणीत्यमरः।

मधुलिह् पु॰ मधु लेढ़ि आस्वादयति लिह् क्विप्। भ्रमरे

मधुवन न॰ मधुदैत्याधिष्ठितं वनम् शा॰त॰। १मथुरासन्निकृष्टे वनभेदे किष्किन्ध्यास्थे मधुप्रचुरे २वनभेदे च।

मधुवर्ग पु॰ ६त॰। नानाविधमधुगणे भावप्र॰ दृश्यम्।

मधुवल्ली स्त्री मधुप्रधाना वल्ली। यष्टिमधौ राजनि॰। [अमरः

मधुवार पु॰मधुनो मद्यस्य वारः क्रमः। पुनःपुनःमद्यपानक्रमे

मधु(बी)वीज पु॰ मधु मधुरं वी(बी)जं यस्य । दाडिमे राजनि॰

मधु(बी)वीजपूर पु॰ कर्म॰। मधुकर्कटिकायाम् राजनि॰ ।

मधुव्रत पुंस्त्री॰ मधु तत्सञ्चयो व्रतं सततानुशीलनं यस्य । भ्रमरे अमरः स्त्रियां ङीष् ।

मधुशर्करा स्त्री मधुजाता शर्करा शा॰त॰ । (सिताखण्ड) मधुजातशर्करायां राजनि॰ ।

मधुशाख पु॰ मधुर्मधुरा शाखाऽस्य (मौल) वृक्षे शब्दच॰ ।

मधुशिग्रु पु॰ मधुः मधुरः शिग्रुः । रक्तशोभाञ्जने अमरः

मधुशेष पु॰ न॰ मधुनः शेषः उच्छिष्टम् । सिक्थके (मोम) । राजनि॰ ।

मधुश्रेणी स्त्री मधुनः श्रेणीव । मूर्वायाम् अमरः ।

मधुश्वासा स्त्री मधुन इव श्वसित्यस्मात् श्वस-अपादाने घञ् । जीवन्तीवृक्षे राजनि॰ । [वृक्षे अमरः ।

मधुष्ठील पु॰ मधु अष्ठीले गर्भेऽस्य पृषो॰ । (मौल) गुड़पुष्प-

मधुसख पु॰ मधोर्वसन्तस्य सखा सहचरः टच्समा॰ । कामदेवे मधुसारथ्यादयोऽप्यत्र ।

मधुसूदन पु॰ मधुं तन्नामासुरं सूदयति, मधु, जीवानां शुभाशुभकर्म, ज्ञानदानेन सूदयति वा सूद-ल्यु । १श्रीकृष्णे । "भक्तानां कर्मणाञ्चैव सूदनात् मधुसूदनः" तन्नामनिरुक्तेः । मधु माध्वीकं सूदयति भक्षयति । २भ्रमरे जटा॰ पुंस्त्री॰ स्त्रियां ङीष् । मधु इव सूद्यते भक्ष्यते ल्युट् ङीप् । ३पालङ्कीशाके स्त्री हेमच॰।

मधुस्रव पु॰ मधूनि मद्यानि स्रवन्त्यस्मात् स्रु-अप् । (मौल) १वृक्षे २मोरटलतायां राजनि॰ । ३मधुयष्टिकायां स्त्री जटा॰ ४जीवन्त्यां स्त्री शब्दच॰ । ५मूर्वायां स्त्री राजनि॰ । [जटाधरः ।

मधुस्रवस् पु॰ मधु स्रवति स्रु-असुन् । (मौल) वृक्षे

मधुस्वर पुंस्त्री॰ मधुर्मधुरः स्वरोऽस्य । १कोकिले शब्दर॰ स्त्रियां ङीष् । २मधुरस्वरवति त्रि॰ स्त्रियां टाप् ।

मधुहन् पु॰ मधुं तन्नामासुरं कर्मफलं वा ज्ञानद्वारा हन्ति हन् क्विप् । विष्णौ ।

मधूक न॰ मह-ऊक हस्य धः । १यष्टिमधौ अमरः । (मौल)२वृक्षे पु॰राजनि॰। [अमरः । मधूच्छिष्टमप्यत्र ।

मधूच्छिष्ट न॰ मधुन उच्छिष्टमवशिष्टम् । (मोम) सिक्थके

मधूपघ्न पु॰ मधुदैत्यस्योपघ्न आश्रयः । मथुरानगरे जटा॰ ।

मधूल पु॰ मधु लाति ला-क पृषो॰ । जलजगिरिजमधूकवृक्षयोः जटा॰ । २मधुकर्कट्याम् ३आम्रे ४क्षीतनके च स्त्री गौरा॰ ङीष् राजनि॰ । स्वार्थे क अत इत्त्वम् टाप् । मधूलिका मूर्वायाम् अमरः ।

मध्य पुंन॰ मन-यत् नस्य धः । १देहस्यावयवभेदे । (माजा) "मध्येन सा वेदिविलग्नमध्या" कुमारः । नृत्यादौ-मन्दत्वशीघ्रत्वभिन्ने २व्यापारभेदे न॰अमरः । ३पूर्वापरसीमयोरन्तराले ४परार्द्ध्यसंख्यातोऽर्वाचीनायां ५संख्यायां न॰६तत्संख्याते च ।"अन्त्यं मध्यं परार्द्धम्" लीला॰। ज्योतिषोक्ते ग्रहाणां ७गतिभेदे स्त्री तद्वति ८ग्रहे पु॰ । ९न्याय्ये १०अन्तर्वर्त्तिनि च त्रि॰ शब्दर॰।११अष्टाक्षरपादके छन्दोमात्रे वृ॰र॰ ।

मध्यगन्ध पु॰मध्ये फलमध्ये गन्धो यस्य । आम्रवृक्षे शब्दच॰

मध्यतस् अव्य॰ मध्य+तसिल् । प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थवृत्ते-र्मध्यशब्दस्यार्थे ।

मध्यदेश पु कर्म॰ । 'हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत् प्राग्विनशना-दपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्त्तित' मनूक्ते देशभेदे ।

मध्यदिन न॰ मध्यं दिनस्य एकदेशिस॰ । १मध्याह्ने । अलुक्स॰ । मध्यन्दिनमप्यत्र । तत्र भवे तत्र पुष्प्यति २बन्धूकवृक्षे राजनि॰ ।

मध्यपञ्चमूलक न॰ । "बलापुनर्नवैरण्डसूर्पपर्णीद्वयेन तु । एकत्र योजितेनैव स्यान्मध्यं पञ्चमूलकम्" राजनि॰ उक्ते पदार्थपञ्चके ।

मध्यपदलोपिन् पु॰ मध्यपदस्य लोपोऽस्त्यस्य इनि । व्याकरणप्रसिद्धे शाकपार्थिवादिके मध्यपदलोपयुते समासभेदे ।

मध्यम त्रि॰ मध्ये भवः म । १मध्यभवे । २सप्तस्वरमध्ये क्रौञ्चस्वरतुल्ये ३पञ्चमे स्वरे पु॰ अमरः ।

मध्यमपाण्डव पु॰ कर्म॰। अर्जुने तस्य पूर्वापरयोर्द्वयोर्द्वयो-र्मध्यवर्त्तित्वात् तथात्वम् । [मध्यमे दासे कर्षीबलादौ ।

मध्यमभृतक पु॰ कर्म॰ । 'मध्यमस्तु कृषीवल' इत्युक्ते

मध्यमलोक पु॰ कर्म॰ । पृथिव्याम् तस्याः पातालस्वर्ग-लोकयोर्मध्यवर्त्तित्वात् तथात्वम् । "मध्यमलोकपालः" इति रघुः मध्यलोकोऽप्यत्र ।

मध्यमसंग्रह पु॰ कर्म॰ । "प्रेषणं गन्धमाल्यानां धूपभूषण-वाससाम् । प्रलोभनञ्चान्नपानैर्मध्यमः संग्रहो मतः" व्यासोक्ते मध्यमे स्त्रीसंग्रहरूपे विवादभेदे ।

मध्यमसाहस न॰ कर्म॰ । "वासःपशुन्नपानानां गृहोपकरणस्य च । एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम्" इत्युक्ते परकीयवस्त्रादेर्भङ्गाक्षेपादिरूपे साहसभेदे "पणानां द्वे शते सार्द्धे प्रथमः साहसः स्मृतः । मध्यमः

पश्च विज्ञेयः" मनूक्ते पञ्चपणात्मके २दण्डभेदे पु० ।

मध्यमा स्त्री मध्य+म । १दष्टरजस्कायां नार्य्याम् २तर्जन्यनामयोरन्तःस्थायामङ्गुलौ, ३पद्मादीनां कर्णिकायाम् मेदि० घरादिषु मध्ये ४कृदयोलम्बगल्भेदे पशप्रलीशब्दे ४२८४पृ० दृश्यम् ५नायिकाभेदे च ।

मध्यमेश्वर पु० काशीस्थे शिवलिङ्गभेदे । [गणनाभेदे ।

मध्यमाहरण न० वीजगणितप्रसिद्धे अव्यक्तमानज्ञापके

मध्यरात्र पु० मध्यं रात्रेः एकदेशिस० अच्समा० । रात्रान्तत्वात् पुंस्त्वम् । निशीथे अर्द्धरात्रे हला० ।

मध्यवर्त्तिन् त्रि० मध्ये वर्त्तते वृत-णिनि । वादिप्रतिवादिनोरन्ययोर्वा पक्षप्रतिपक्षयोर्वाक्यादिविषयविमर्षपूर्वकं १तत्त्वनिर्णायके स्वार्थाविरोधेन परार्थसम्पादके, कार्य्यसम्पादके च २मध्यस्थे ।

मध्यस्थ पु० मध्ये तिष्ठति स्था-क । १मध्यवर्त्तिनि २उदासीने च । 'माध्यस्थ्यमिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे' इति कुमारः ।

मध्याह्न पु० मध्यमह्नः एक० स० टच्समा० अह्नादेशः । अह्नान्तत्वात् पुंस्त्वम् । त्रिधा विभक्तदिनस्य १द्वितीये भागे "प्रातःकालो मुहूर्त्तांस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु । मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तं स्यात्" दक्षोक्ते पञ्चधा विभक्तदिनस्य २तृतीये भागे च ।

मध्यालु(क) पु० मधुरमधुर आलुः । (मौ आलु) मूलभेदे । स्वार्थे क । तत्रैव । [मिथुद्रुमजाते मद्ये अमरः ।

मध्वासव पु० मधुना पुष्परसेन कृत आसवः शा०त० । (मौल)

मन पूजायां सक० गर्वे अक० भ्वा० पर० सेट् । मनति अमानीत्-अमनीत् मेनतुः ।

मन गर्वे अक० चु० आ० सेट् । मानयते अमीमनत ।

मन बोधे तना० आ० सक० सेट् । मनुते अमनिष्ट मेने ।

मन बोधे दि० आ० सक० अनिट् । मन्यते । अमंस्त मेने ।

मन धृतौ अद०चु०उ०सक०सेट् । मनयति ते अममनत् त ।

मन पु० मन-अच् । जटामांस्याम् शब्दच० । [त्रिका० ।

मनआप त्रि० मन आप्नोति आप-अण् उप०स० । मनोज्ञे

मन(ण)ङ्ग पु० नीड० ता० उक्ते वर्षकालीने ग्रहयोगभेदे "वक्रःशनिर्वा यदि भौमकेदात् पश्चात् पुरस्तिष्ठति तूर्य्यदृष्ट्या । एकर्क्षसमर्क्षभुवा दृशा वा पश्चत्वपंशैरधिकोनकर्षेत् । तेजो हरेत् कार्य्यपरेत्यशाली स्थितोऽपि नाशो मन(ण)ङ्गः शुभो न" ।

मनःशिला स्त्री मनःशब्दवाच्या शिला । (मनछल) रक्तवर्णे उपधातुभेदे "मनःशिलाविच्छुरिता निषेदुः" कुमारः । पृष० वा ह्रस्वे पुंस्त्वमपि । "टङ्कैर्मनःशिलगुहैरविदार्य्यमाणे"ति भरतधृतवाक्यम् ।

मनन न० मन-ल्युट् । १अनुमाने २युक्त्या पदार्थनिर्णये च

मनस् न० मन्यतेऽनेन मन-करणे असुन् । सर्वेन्द्रियप्रवर्त्तके अन्तरिन्द्रिये न्यायमतम् वेदान्तमते २सङ्कल्पविकल्पात्मकवृत्तिमदन्तःकरणे । तच्च सुखदुःखाद्याधारः "कामः संकल्पोविचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भी रित्येतत् सर्वं मन एव"श्रुतेः । न्यायमते तज्ज्ञानादिसाधनमिति भेदः । ३मनःशिलायाञ्च शब्दच० ।

मनसा स्त्री मनं मननं स्यति सो-क । आस्तीकस्य मुनेर्मातरि वासुकिभगिन्याम् जरत्कारुपत्न्यां नाम्ना जरत्कारौ जटा० ।

मनसादेवी स्त्री मनसा दीव्यति दिवः करणस्य कर्मत्वात् कर्मोपपदत्वेन अण् ङीप् अलुक्स० । मनसाशब्दार्थे जटा० ।

मनसिज पु० मनसि जायते जन-ड सप्तम्या वा अलुक् । १कामदेवे अमरः । लुकि । मनोजोऽप्यत्र । एवं चित्तजादयोऽप्यत्र ।

मनसिशय पु०मनसि शेते अच् अलुक्स० । कामदेवे हला० ।

मनस्कार पु० कृ घञ् मनसःकारोव्यापारभेदः । चित्तस्य सुखतत्परत्वे अमरः ।

मनस्ताप पु० मनसस्तापः । १अनुतापे २मनःपीडायाञ्च ।

मनस्विन् त्रि० प्रशस्तं मनोऽस्त्यस्य विनि । १प्रशस्तमनस्के । स्त्रियां ङीप् । "मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरीदृशी" कुमारः २शरभे पु० राजनि० ।

मनाक् अव्य० मन-आकि ।१ईषदर्थे अमरः "कुठहलाक्रान्तमना मनागभूत्" नैषधम् । २मन्दे च मेदि० ।

मनाका स्त्री मन आक । हस्तिन्याम् उणादिको० ।

मनाकर न० मनाक् करोति कृ-अच् । १मल्लिकागन्धयुक्ते अगुरुभेदे शब्दच० । २ईषत्करे त्रि० ।

मनावी(यी) स्त्री मनोः पत्नी वा ङीप् औङ् च । मनोः पत्न्याम् । जटाधरमते ऐङ् । मनायीत्येव तत्रार्थे ।

मनित त्रि० भ्वा० मन-कर्मणि क्त । ज्ञाते ।

मनीक न० मन-ईक । अञ्जने उणादिको० ।

मनीषा स्त्री ईष-अङ् ईषा मनस ईषा शक० । बुद्धौ अमरः ।

मनीषिन् पु० मनीषा अस्त्यस्य इनि । १पण्डिते अमरः २बुद्धियुक्ते त्रि० ।

मनु स्त्री मन उ । १पृक्कायाम् (पिडिङ्गशाक) राजनि० । २मनुपत्न्याञ्च ३प्रजापतिभेदे, धर्मशास्त्रकर्त्तरि स्वाय०

स्मृत्यादौ मुनिभेदे च पु०। मनवश्च चतुर्दश ते च हरिवं० ७अ० उक्ता दृश्याः। [स्त्रियां जातौ ङीष्।

मनुज पु० मनोः स्वायम्भुवात् जायते जन-ड। मनुष्ये अमरः

मनुष्य पु० मनोरपत्यं यत् सुक् च। मानवे जातिभेदे। स्त्रियां जातौ टाप्। [कुवेरे अमरः।

मनुष्यधर्मन् पु० मनुष्यस्येव धर्मो यस्य अनिच् समा०।

मनोगुप्ता स्त्री मनसा मनःशब्देन तच्छब्दवाच्यत्वात् गुप्ता। मनःशिलायाम् अमरः।

मनोजव त्रि० जु-अच् मनोजवं वेगवत् गमनाय यस्मिन्। १पितृतुल्ये अमरः। मनस इव जवो यस्य। २अति-वेगवति त्रि० ३विष्णौ पु०। ४अग्निजिह्वाभेदे स्त्री जटा०। "काली कराली च मनोजवा च" श्रा० ति०। ५दुर्गाशक्तिभेदे। [कामवृद्धिकरवृक्षे राजनि०।

मनोजवृद्धि पु० मनोजस्य कामस्य वृद्धिर्यस्मात् ५ब०।

मनोज्ञ त्रि० मनो जानाति ज्ञापयति बोधनाय प्रवणी-करोति अन्तर्भूतण्यर्थे ज्ञा-क। १मनोहरे अमरः। २मनःशिलायां रत्नमा०। ३वन्ध्याककोट्यां, ४कटभ्यां, ५जीरके ६मदिरायाञ्च स्त्री राजनि०। ७राजपुत्र्यां जटा० ८सरलकाष्ठे न० रत्नमा०। [तयोऽप्यत्र।

मनोभव पु० मनसि भवति भू-अच्। कामदेवे मनोभूरप्य-

मनोरथ पु० मनएव रथोऽत्र, मनसो रथइव वा इष्य-माणप्रापकत्वात्। इच्छायाम् अमरः।

मनोरम त्रि० मनोरमयति रम-णिच् अण् उप०स०। १मनो-हरे अमरः। २गोरोचनायां स्त्री राजनि०। ३रुचि-मनुभार्य्यायां स्त्री मार्कपु०। [वद्धे च।

मनोहत त्रि० मनो हतं यस्य। १प्रतिहते अमरः २प्रति-

मनोहर त्रि० मनो हरति स्वदर्शनाय हृ-अच्। १रुचिरे २कुन्दवृक्षे पु० शब्दर०। ३जात्यां ४स्वर्णयूथ्यां च स्त्री। ५स्वर्णे न० राजनि०। णिनि। मनोहारिन् मनोहरे त्रि० स्त्रियां ङीप्। [शिलायाम् अमरः।

मनोह्वा स्त्री० मनःशब्देनाह्वयते ह्वे-बञर्थे क। मनः-

मन्ज मार्जने सक० ध्वनौ अक० भ्वा० पर० सेट्। मञ्जति अमञ्जीत् ममजतुः। [मेदि०।

मन्तु पु० मन-तुन् तुट् च। १अपराधे २मनुष्ये ३प्रजापतौ च

मन्त्र पु० मत्रि-अच्। १गुप्तभाषणे, रहसि कर्त्तव्याव-धारणार्थदुक्तौ २देवादीनां साधनार्थं तन्त्राद्युक्ते शब्द-भेदे, ३वेदविभागभेदे च। वैदिकतान्त्रिकमन्त्रलक्षणादि तद्भेदभाष्योक्तं वह्निपु० २८अ० उक्तञ्च दृश्यम्।

मन्त्रकृत् त्रि० मन्त्रं तदुच्चारणं वा कृतवान् कृ-भूते क्विप्। १मन्त्रणाकारके २वेदमन्त्राणां स्मरणकर्त्तरि ३ऋषिभेदे पु० परिशिष्टखण्डे दृश्यम्।

मन्त्रजिह्व पु० मन्त्र एव जिह्वा आस्वादनसाधनं यस्य। अग्नौ हेमच०। मन्त्रेण दत्तहविरास्वादकत्वात्तस्य तथात्वम्।

मन्त्रणा स्त्री मन्त्रि-युच्। गुप्तभाषणे ल्युट्। तत्रार्थे न०।

मन्त्रदातृ पु० दा-तृच् ६त०। गुरौ।

मन्त्रिन् पु० मन्त्रयते णिनि। धीसचिवे येन सह रहसि कर्त्तव्यमवधीयते तस्मिन् अमात्ये अमरः।

मन्थ क्षोभे अक० विलोडने सक० भ्वा० पर० सेट्। मन्थति अमन्थीत्। मथ्यते। [मथ्यते।

मन्थ विलोडे क्र्या० पर० द्विक० सेट्। मथ्नाति अमन्थीत्।

मन्थ पु० मन्थ-करणे घञ्। १मन्थानदण्डे। "सक्तुभिः सर्पिषाभ्यक्तैः शीतवारिपरिप्लुतैः। नात्यच्छो नाति-सान्द्रश्च मन्थ इत्यभिधीयते" इत्युक्ते २पेयभेदे, "चूर्णं चतुष्पले शीते जलद्रव्यं पलं क्षिपेत्। मृत्पात्रे मन्थयेत् सम्यक् तस्माच्च द्विपलं पिबेत्" भावप्र० उक्ते पेयभेदे च। ३नेत्रमले धरणिः ४किरणे च शब्दच०। भावे घञ्। ५आलोडनादौ। [रत्नमा०।

मन्थज न० मन्थात् दधिमन्थनात् जायते जन-ड। नवनीते

मन्थन पु० मथ्यतेऽनेन करणे ल्युट्। १मन्थानदण्डे शब्दर०। भावे ल्युट्। २विलोडनादौ न०।

मन्थर न० मन्थ-अरच्। १कुसुम्भग्राम्। २कोषे ३फले, वाधे मन्थानदण्डे च पु० ५वक्रे ६दृष्टौ ७मन्दे च त्रि० मेदि० "मदर्थसन्देशमृणालमन्थरः" नैष०। ८जडे शब्दर०। ९नीचे हेम०। १०सूचके विश्वः ११कैकेय्याः दास्यां स्त्री।

मन्थशैल पु० ६त०। समुद्रमन्थनाय मन्थनदण्डरूपेण कल्पिते मन्दरपर्वते। [वधवृक्षे राजनि०।

मन्थान पु० मन्थ-आनच्। १मन्थनदण्डे अमरः। २आरग्-

मन्द त्रि० मदि-अच्। १मूर्खे २स्वैरे ३अभाग्ये ४रोगिणि ५अल्पे ६स्वतन्त्रे ७खले च हेम०। ८मदरते ९शनिग्रहे १०हस्तिभेदे च पु० मेदि०। ११यमे त्रिका०। १२प्रलये च पु० अजय०। १३ज्योतिषोक्ते रविसंक्रान्तिभेदे १४ग्रह-गतिभेदे च स्त्री।

मन्दग त्रि० मन्दं गच्छति गम ड। १मन्दगामिनि २शनि-ग्रहे पु० शनि, शनिपुरुष, वृष, हंस, गज, वरस्त्रियः इत्येते स्वभावान्मन्दगतयः। णिनि। मन्दगामिन् तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

मन्दट पु० मन्दं टीकते टीक-ड । पारिभद्रवृक्षे शब्दरत्ना०।

मन्दता स्त्री मन्दस्य भावः तल् । १आलस्ये २जाड्ये च "उच्चैरस्यति मन्दतामरसतामिति" चन्द्रालोकः ।

मन्दर पु० मदि-अरन् । समुद्रमन्थाने १पर्वतभेदे २मन्दारवृक्षे मेदि० ३स्वर्गे ४हारभेदे हेम० ५दर्पणे च शब्दर०। ६बहुले ७मन्दे च त्रि० मेदि० ।

मन्दाकिनी स्त्री मन्दमकति अक-णिनि । १स्वर्गगङ्गायां "स्वर्गे मन्दाकिनी तथा" पुराणम् । २संक्रान्तिभेदे च ।

मन्दाक्रान्ता स्त्री "मन्दाक्रान्ता जलधिषड्गैर्म्भौ नतौ तो गुरू चेत्" छ०र०उक्ते सप्तदशाक्षरपादके छन्दोभेदे ।

मन्दाक्ष न० मन्दं सङ्कुचितमक्षि यस्मात् अच् समा० । १लज्जायाम् अमरः। ६ब०। २सङ्कुचितनेत्रे स्त्रियां ङीप् ।

मन्दाग्नि पु० मन्दः पचने अल्पशक्तिकः अग्निः अनलः, स यस्माद्वा । १देहस्थे अपचनशक्तिकेऽनले २तज्जाते रोगभेदे च । तन्निदानादि यथा "मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः । कफपित्तानिलाधिक्यात् तत्साम्याज्जाठरोऽनलः । विषमो वातजान् रोगान् तीक्ष्णः पित्तसमुद्भवान् । करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान् । समा समाग्नेरशिता मात्रा सम्यग् विपच्यते । स्वल्पापि नैव मन्दाग्नेर्विषमाग्नेस्तु देहिनः" भावप्र० ।

मन्दार पु० मदि-आरक् ।१स्वर्गस्थे देववृक्षभेदे २पारिभद्रवृक्षे च अमरः ३हस्ते ४धूर्त्ते ५तीर्थभेदे ६अर्कवृक्षे च मेदि०।

मन्दिर न० मन्द्यतेऽत्र मदि-किरच् । १गृहे २पुरे च अमरः तस्य द्विलिङ्गत्वमित्येके । ३समुद्रे मेदि० ४जानुपश्चाद्भागे च पु० हेमच० । [नौयकटे च (मादुर) मेदि० ।

मन्दुरा स्त्री मदि-उरच् । १अश्वशालायाम् अमरः । २शय-

मन्दोदरी स्त्री मयदानवकन्यायां रावणमहिष्याम् । [अमरः

मन्दोष्ण न० मन्दमीषदुष्णम् । १ईषदुष्णस्पर्शे २तद्वति त्रि०

मन्द्र पु० मदि-रक् । १वाद्यभेदे शब्दर०। २गम्भीरध्वनौ च । अर्श आद्यच् ३तद्वति त्रि० अमरः ।

मन्मथ पु० मननं मत् मन-क्विप् मथति अच् ६त० । १कन्दर्पे २कपित्थवृक्षे च अमरः ३कामचिन्तायां मेदि० ।

मन्मथालय पु० ६त०।१आम्रवृक्षे राजनि० २स्त्रीचिह्नभेदे च ।

मन्या स्त्री सेट्-मन-क्यप् । ग्रीवायाः पश्चाद्भागस्थायां शिरायाम् अमरः ।

मन्यु पु० मन-युच् न अनादेशः । १शोके २दैन्ये ३क्रतौ ४क्रोधे च अमरः ५अहङ्कारे च शब्दर० ।

मन्वन्तर न० मनूनामन्तरमवकाशस्तदुपलक्षितकालो वा । १स्वायम्भुवादिमनूनामधिकारे २तदुपलक्षिते काले च सत्ययुगमितवर्षाधिका एकसप्ततिचतुर्युगमिता (३११४४८००००) वर्षास्तदवकाश इति पुराणम् ।

मभ्र गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् । मभ्रति अमभ्रीत् ।

मम अव्य०मा-वा०डम । षष्ठ्यर्थवृत्तेः अस्मच्छब्दार्थे तेन ममत्वमिति ममतेति च सिध्यति ।

ममता स्त्री मम भावः तल् । १दर्पे २अहङ्कारे हेम०। ३ममत्वबन्धे च । एवं ममत्वमप्यत्र । "तथापि ममतावर्त्ते" इति "ममत्वं मम राज्यस्य" इति च देवीमा०। [विषये सि०कौ०

ममापताल पु० मम आलन् धातोर्वस्य मः अपतुगागमश्च ।

मय गतौ भ्वा०आ०सक०सेट् । मयते अमयिष्ट ।

मय पुंस्त्री० मय-अच् । १उष्ट्रे २अश्वतरे स्त्रियां टाप् ३दानवभेदे च मेदि० ।

मयष्टक पु० मि+अच् मयं प्रक्षेपं स्तकते प्रतिबध्नाति स्तक-अच् पृषो० सत्वम् । वनमुद्गे अमरः । पृषो० मपष्टक तत्रार्थे पु० ।

मयु पु० मि-उ । १किन्नरे अमरः २मृगे मेदि० ।

मयुष्टक पु० मिनोति मि-उ मयुः स्तक-अच् कर्म० पृषो० षत्वम् । वनमुद्गे पृषो० । मकुष्टकोऽप्यत्र ।

मयूख पु० माङ्-ऊख मयादेशः । १त्विषि २किरणे ३शिखायाम् अमरः ४शोभायां मेदि० ५कीले अजय० ।

मयूर पुंस्त्री० मी-ऊरन् । स्वनामख्याते १खगभेदे स्त्रियां ङीष् । २मयूरशिखावृक्षे पु० अमरः । इवार्थे कन् ३अपामार्गे अमरः । ४तुत्थाञ्जने (तुँते) न० मेदि० ।

मयूरग्रीवक न० मयूरग्रीवेव कन् । तुत्थे (तुँते) राजनि०।

मयूरजङ्घ पु० मयूरस्य जङ्घेव मूलमस्य । श्योनाकवृक्षे राजनि० । [राजनि०।

मयूरतुल्य न० मयूर इव तद्वर्णं तुत्थम् । तुत्थे (तुँते)

मयूरविदला स्त्री मयूरैर्विदल्यते मयूर इव विशिष्टदलमस्या वा । अम्बष्ठायाम् (आमरुल) वैद्यकम् ।

मयूरशिखा स्त्री मयूरस्येव शिखाऽस्याः । स्वनामख्याते क्षुपभेदे मयूरचूडादयोऽप्यत्र । "नीलकण्ठशिखा लघ्वी पित्तश्लेष्मातिसारजित्" भावप्र० ।

मयूरिका स्त्री मयूरस्तदाकारो विद्यतेऽस्याः तच्चन्द्रकतुल्यदलत्वात् ठन् । अम्बष्ठायाम् राजनि० (आमरुल) ।

मरक पु० मृ-वुन् । १दैविकभौतिकोपद्रवजन्ये प्राणिनाम् आत्ममरणे (मड़क) २मारिभये हेमच० ।

मरकत न॰ मरकं मारिभयं तरत्यनेन तॄ-ड । हरिद्वर्णमणिभेदे (पान्ना) अमरः । तल्लक्षणादि परिशिष्टे दृश्यम्

मरकतपत्त्री स्त्री मरकतमिव हरिद्वर्णं पत्त्रमस्याः ङीप् । पाच्याम् राजनि॰ ।

मरण न॰ म्रियतेऽनेन मृ-करणे ल्युट् । वत्सनाभाख्ये १विषे राजनि॰ । भावे ल्युट् । देहात्मनोर्विच्छेदरूपे, प्राणवायोरुत्क्रमणरूपे वा २व्यापारभेदे ।

मरत पु॰ मृ-अतच् । मरणे उणा॰ ।

मरन्द पु॰ मरं मरणं द्यति भ्रमराणां जीवनहेतुत्वात् दो-क पृषो॰ मुम् । मकरन्दे शब्दर॰ ।

मराकाली स्त्री मरो मरणकालिकं दुःखमिवाकति यात्यनेन मराको वृश्चिकः स इवालति पर्य्याप्नोति दुःखदानाय अल-अच् गौरा॰ ङीष् । वृश्चिकाली (बिछाति) रत्नमाला ।

मराल पु॰ मृ-आलच् । १राजहंसे जटा॰ "तत्रामरालयमरालमरालकेशी" नैषधम् । २कज्जले ३कारण्डवे ४अश्वे ५मेघे ६दाडिमीवने च सारस्वतः । ७चिक्कणे त्रि॰ त्रिका॰ ।

मरि(री)च पु॰ मृ-इच पृ॰ वा दीर्घः । १स्वनामख्याते वृक्षे अमरः । २कक्कोलके राजनि॰ । [राजनि॰।

मरि(री)चपत्त्रक पु॰ मरिचस्येव पत्त्रमस्य कप् । सरलवृक्षे

मरीचि पु॰ मृ-ईचि । सप्तर्षिमध्ये ब्रह्मणो मानसे ज्येष्ठे पुत्रे १मुनिभेदे २कृपणे च हेमच॰ । ३किरणे पुंस्त्री॰ अमरः ।

मरीचिका स्त्री मरीचौ सूर्य्यकिरणे कमिव यत्र भ्रान्तौ । सूर्य्यकिरणे जलभ्रान्तौ, मृगतृष्णायाम् अमरः ।

मरु पु॰ मृ-उ । १पर्वते २निर्जलदेशे च अमरः ३कुरुवकवृक्षे भावप्र॰ ४देशभेदे च (माड़वार) हेमच॰ ।

मरुज पु॰ मरुदेशे जायते जन-ड । १नखीनामगन्धद्रव्ये शब्दच॰ । २निर्जलदेशजाते त्रि॰ । ३मृगकर्कोट्याम् स्त्री राजनि॰ ।

मरुत् पु॰ मृ-उति । १वायौ अमरः २मरुवके भावप्र॰ ३देवे ४ग्रन्थिपर्णे न॰ मेदि॰ । ५पृक्कायां स्त्री शब्दर॰ । स्वार्थे प्रज्ञाद्यण् । मारुतोऽप्यत्र । पृषो॰ मुखः । मरुतोऽपि देवे च वायौ च व्याडिः । [शब्दच॰।

मरुत्कर पु॰ मरुतमपानवायुं करोति कृ-अच् । राजमाषे

मरुत्त पु॰ चन्द्रवंश्ये १नृपभेदे ।

मरुत्तक पु॰ मरदिव तकति तक-हासे अच् । मरुवके भावप्र.

मरुत्पथ पु॰ ६त॰ । आकाशे । मरुद्वर्त्मादयोऽप्यत्र ।

मरुत्पाल पु॰ । मरुतो देवान् पालयति पाल-अण् । इन्द्रे

मरुत्वत् पु॰ मरुत् पाल्यत्वेन हेतुत्वेन वाऽस्त्यस्य न पदत्वम् मस्य वः । १इन्द्रे अमरः । २हनूमति शब्दर॰ ।

मरुत्सख पु॰ मरुतो वायोः सखा-टच्समा॰ । १इन्द्रे धरणिः । २वह्नौ ३चित्रकवृक्षे च । [शब्दमाला ।

मरुदान्दोल न॰ मरुतमान्दोलयत्यनेन करणे घञ् । व्यजने

मरुद्दिष्ट पु॰ मरुतां देवानामिष्टः । गुग्गुलौ राजनि॰ ।

मरुद्भवा स्त्री मरुतो वायोर्भवति वर्द्धते भू-अच् ५त॰ । ताम्रमूलीक्षुपे (खिराट) रत्नमा॰ । [खदिरे रत्नमा॰

मरुद्रुम पु॰ मरोर्निर्जलदेशस्य द्रुमस्तत्रजातत्वात् । विट्-

मरुद्वाह पु॰ मरुत् वाह इव यस्य । १धूमे त्रिका॰ २वह्नौ शब्दमा॰ ३चित्रकवृक्षे च । [अमरः ।

मरुन्माला स्त्री मरुतो मालेव । (पिड़िङशाक) पृक्कायाम्

मरुभू पु॰ मरुभूमिर्यत्र (माड़वार) १देशभेदे त्रिका॰ । कर्म॰ । २निर्जलभुवि स्त्री । [भावप्र॰ ।

मरुभूरुह पु॰ मरुभुवि निर्जलभूमौ रोहति रुह-क । करवीरे

मरुव पु॰ मरुं निर्जलदेशं वाति कारणत्वेन वा-क । (नागदाना) (मरुआ) वृक्षभेदे । स्वार्थे क । तत्र वृक्षभेदे (मयना) खरपत्रतुलस्याम् अमरः । जम्बीरभेदे भरतः पुष्पप्रधाने (मरुयाफुल) वृक्षभेदे रत्नमा॰ व्याघ्रे, राहौ भयानके च जटा॰ ।

मरुसम्भवा स्त्री मरौ सम्भवति सम्+भू-अच् ७त॰ । क्षुद्रदुरालभायाम् राजनि॰ मरुस्थादयोऽप्यत्र ।

मरूद्भवा स्त्री मरौ उद्भवति उद्+भू-अच् ७त॰ । १कार्पास्यां २क्षुद्रखदिरे ३यवासे च राजनि॰ ।

मर्क गतौ भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् । मर्कति अमर्कीत् ममर्क ।

मर्कट पुंस्त्री॰ मर्क-अटन् । १वानरे अमरः । स्त्रियां ङीष् २ऊर्णनाभे (माकड़सा) ३स्थावरविषभेदे हेमच॰ (छाड़गिला) ४पक्षिभेदे च पुंस्त्री॰ त्रिका॰ स्त्रियां ङीष् । स्वार्थे क । मर्कटक तत्रैव संज्ञायां कन् । मत्स्यभेदे दैत्यभेदे च शब्दर॰ । [भावप्र॰ ।

मर्कटतिन्दुक पु॰ मर्कटप्रियस्तिन्दुकः शाक॰त॰ । कुपीलौ

मर्कटपिप्पली स्त्री॰ मर्कटप्रिया पिप्पली शाक॰त॰ । अपामार्गे राजनि॰ ।

मर्कटप्रिय पु॰ ६त॰ । क्षीरवृक्षे (खिरुर) शब्दमा॰ ।

मर्कटवासस् पु॰ ६त॰ । (माकड़सारजाल) लूतातन्तौ शब्दर॰

मर्कटशीर्ष न॰ मर्कटस्य वानरस्य शीर्षमिव । हिङ्गुले रत्नमा॰

मर्कटास्य मर्कटस्य वानरस्यास्यमिव रक्तत्वात्। १ताम्रवर्णे हेम० २तद्वति त्रि०।

मर्कटी स्त्री मर्कटोऽस्त्यस्याः स्निग्धत्वेन अच् गौ० ङीष्। १अपामार्गे २अजमोदायाम् राजनि० ३करञ्जभेदे (माकड़करमचा) अमरः। ४मर्कटीजाले पिङ्गलः।

मर्कटीजाल न० छन्दोग्रन्थोक्ते मात्रावर्णप्रस्तावे लघुगुरुस्थानविशेषज्ञानाय चक्रभेदे छ०र० ग्रन्थटीकायां दृश्यम्।

मर्कर पु० मर्क-अरच्। १भृङ्गराजे (केशुरिया) २भाण्डे च ३दरङ्गायां ४वन्ध्यायां स्त्रियाञ्च स्त्री विश्वः टाप्।

मर्च ग्रहणे चु० उभ० सक० सेट्। मर्चयति-ते अममर्चत्-त

मर्जु पु० मृज-उन्। १रजके २पीठमर्द्दे च हेमच०। ३शुद्धौ स्त्री मेदि०।

मर्त्त पु० मृ-तन्। १मनुष्ये २भूलोके च। तत्र भवः यत्। मर्त्त्य मनुष्ये। [२चूर्णने च।

मर्द्दन न० मृद-ल्युट्। १गात्रपादादिसंवाहने अमरः

मर्द्दल पु० मृद-घञ् मर्द्दं लाति ला-क। वाद्यभेदे (माँदल)। अमरः।

मर्द्दित त्रि० चु० मृद-क्त। १चूर्णिते २मन्थिते च भरतः।

मर्ब गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। मर्बति अमर्बीत् ममर्ब।

मर्म्मज्ञ पु० मर्म जानाति ज्ञा-क। तत्त्वज्ञे। मर्म्मविदादयोऽप्यत्र।

मर्म्मन् न० मृ-मनिन्। १जीवनस्थाने राजनि०। २सन्धिस्थाने ३तात्पर्य्ये च "अपि धर्म्मागममर्म्मपारगैरि"ति नैषधम्। "सन्निपातः सिरास्नायुसन्धिमांसास्थिसम्भवः। मर्म्माणि तेषु तिष्ठन्ति प्राणाः खलु विशेषतः" भावप्र०।

मर्म्मर पु० मृ-अरन् उट् च। १वस्त्रपर्णानां शब्दे (मड़मड़) इत्यव्यक्तशब्दे अमरः। २पीतदारुणि ३हरिद्रायाञ्च स्त्री मेदि० गौरा० ङीष्।

मर्म्मस्पृश् त्रि० मर्म्म प्राणस्थानं स्पृशति स्पृश-क्विन्। अरुन्तुदे मर्म्मपीड़के अमरः। [दीर्घश्च। मर्म्मपीड़के।

मर्म्माविध् त्रि० मर्म्म सन्धिस्थानं विध्यति विध-क्विप् पूर्व

मर्य्या अव्य० म्रियतेऽवधिष्यतेऽत्र मृ-यत्। १सीमायाम् स्त्र्यपि राय०। कर्त्तरि यत्। २मनुष्ये पु०। "प्रेषो मर्य्या अपयसे" इति वेदमन्त्रः। "मर्य्यामनुष्या" इति भाष्यम्।

मर्य्यादा स्त्री मर्य्यायां सीमायां दीयते दा-घञर्थे क पर्य्यादीयते वा परि+आ-दा-अङ् पृषो० पस्य मः। १न्याय्यपथस्थितौ अमरः। २सीमायाम् जटा० ३कूले च हेमच०॥

मर्व पूर्त्तौ भ्वा०पर०सक०सेट्। मर्वति अमर्वीत् ममर्व।

मल धृतौ भ्वा०आ०सक०सेट्। मलते अमलिष्ट।

मल पु० मृज्यते शोध्यते मृज-कल-टिलोपः। १पापे २पुरीषे लौहादीनां ३किट्टे अमरः। किट्टं कलङ्को मण्डूरादिर्देहजातस्वेदश्लेष्मादिश्च। "वसा शुक्रमसृङ्मज्जामूत्रं विट्कर्णविण्नखाः। श्लेष्माश्रु दूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः" स्मृतिः। ४कर्पूरे शब्दच० ५वातपित्तकफेषु च माधवः। ५दुष्टे ६वस्त्रे च।

मलघ्न पु० मलं विष्ठां हन्ति रेचयति हन-क। १शाल्मलीकन्दे २नागदमन्यां स्त्री ङीप् राजनि०। ३मलनाशके त्रि०। क्विप्। मलहन् तत्रार्थे त्रि०।

मलदूषित त्रि० ३त०। मलिने अमरः।

मलद्राविन् पु० मलं द्रावयति रेचयति द्रु-णिच्-अण्। जयपाले राजनि०। तत्फलस्य रेचकत्वात् तथात्वम्।

मलपू स्त्री मलं मलस्थानं पुनाति पू-क्विप्। काकोडुम्बरिकायाम् अमरः।

मलभेदिनी स्त्री मलं भेदयति रेचयति भिद्-णिच्-णिनि। कटुकायाम्। (कट्की) राजनि०।

मलमास पु० मलो दुष्टो मासः। "अमावस्याद्वयं यत्र रविसंक्रान्तिवर्जितम्। मलमासः स विज्ञेयः" इत्युक्ते रविसंक्रान्तिशून्ये शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तरूपे चान्द्रे मासे। अधिमासशब्दे १२१पृ० दृश्यम्।

मलय पु० मल-कयन्। दक्षिणस्थे १पर्वतभेदे हेम०। यत्र चन्दनजन्म तत्पर्वतान्तिकस्थे २देशभेदे ३उपवने ४शैलाङ्गे च मेदि०। ५नन्दनवने धरणिः। अष्टादशसु द्वीपेषु ६द्वीपभेदे शब्दमा० ७ऋषभदेवस्य पुत्रभेदे भाग०५।४।

मलयज पुं न० मलये पर्वते जायते जन-ड। १चन्दने अमरः २मलयदेशजाते वायौ पु०। ३तद्देशजाते त्रि०।

मलया स्त्री मलयो देशोऽस्त्यस्याः कारणत्वेन अच्। त्रिवृतायां (तेओड़ि) मेदि०।

मलविनाशिनी स्त्री मलं तद्दोषं विनाशयति वि+नश-णिच्-णिनि। शङ्खपुष्प्याम् राजनि०।

मलाकर्षिन् पु० मलमाकर्षति आ+कृष-णिनि। हड्डिके (मेतर) शब्दमा०। [न्याञ्च संक्षिप्तसा०।

मलाका स्त्री मल-आक। १कामिन्यां २दूत्यां ३हस्ति-

मलारि पु०मलस्य कलङ्ककिट्टादेररिः। सर्व्वक्षारद्रव्ये राजनि०

मलिन त्रि०मल+अस्त्यर्थे इनन्। १मलयुक्ते अमरः। २दूषिते ३कृष्णे च मेदि०। ४घोले न० शब्दच०। ५दोषे हेम०

६टङ्कणे न० राजनि० (सोहागा)। इनि। मलीव्यपत्र

मलिनमुख पु० मलिनं मुखं यस्य। १वह्नौ तस्यादौ धूमाय मानत्वेन कृष्णत्वात् २चित्रकवृक्षे च। ३वानरे पुंस्त्री० मेदि०स्त्रियां ङीष् ४क्रूरे ५खले च त्रि०मेदि०६प्रेते हेम०।

मलिम्लुच पु० मली वैदिककर्महीनत्वेन दुष्टः सन् म्लोचति गच्छति म्लुच–क।१मलमासे २वायौ ३अग्नौ ४चौरे च मेदि०। ५चित्रकवृक्षे। [कासीसे च मेदि०।

मलीमस त्रि०मल–ईमसच्।१मलिने अमरः। २लौहे ३पुष्प-

मल्ल धृतौ भ्वा०आ०अक०सेट्। मल्लते अमल्लिष्ट ममल्ले।

मल्ल पु० मल्ल–अच्। १बाहुयुद्धकारके नियोद्धरि २पात्रे ३बलीयसि ४मत्स्यभेदे ५कपोले च मेदि० ६व्रात्यक्षत्रियात् सवर्णायां जाते जातिभेदे (माल) ७सङ्कीर्ण-जातिभेदे लेटात् धीवरकन्यायां जाते सङ्कीर्णवर्णे (माला)ब्रह्मवै०पु० ६तन्त्रवाय्यां कुन्दकाराज्जाते सङ्कीर्ण-जातिभेदे च पुंस्त्री०स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।८देशभेदे स्वार्थे क मल्लक तत्रार्थे। संज्ञायां कन्। इत्नो हेम०।

मल्लक पु० मल्ल्यते ध्रियतेऽत्र मल्ल–वुन्। १दीपाधारे पात्रे २नारिकेलफलजाते पात्रे च (माला) अमरः। ५प्रदीपे मधुरेशः ६स्वनामपुष्पे स्त्री अमरः टाप् अत इत्त्वम्।

मल्लज न० मल्ले देशे जायते जन–ड। मरिचे जटा०।

मल्लभू स्त्री मल्लक्रीडनस्य बाहुयुद्धस्य योग्या भूः स्थानम्। देशभेदे। मल्लभूम्यादयोऽप्यत्र।

मल्लयुद्ध ६त०। बाहुयुद्धे तत्प्रकारः भा० वि० १२अ०।

मल्लार पु०मल्ल इव ऋच्छति ऋ–अच्। १रागभेदे २वसन्त रागस्य रागिणीभेदे स्त्री ङीप् सङ्गीतदामो०।

मल्लि(ल्ली) स्त्री मल्ल–इन् वा ङीप्।१मल्लिकायाम् शब्दमा० संज्ञायां कन्। मल्लिका कृष्णवर्णदेहे आलोहितचञ्चु-चरणे २हंसभेदे पुंस्त्री० मल्लिकाक्षोऽप्यत्र।

मल्लिकापुष्प पु० मल्लिकाया इव पुष्पमस्य। १कुटजवृक्षे राजनि०। २कर्कटवृक्षे च हेमच०। ६त०। ३मल्लि-कायाः कुसुमे।

मल्लिपत्र न० मल्लिरिव पत्त्रमस्य। छत्राके त्रिका०।

मव बन्धे भ्वा०पर०सक०सेट्। मवति अमवीत् अमावीत्।

मव्य बन्धे भ्वा०पर०सक०सेट्। मव्यति अमव्यीत्।

मश ध्वनौ अक० कोपे सक० भ्वा० पर० सेट्। मशति अमशीत्-अमाशीत् मेशतुः।

मशक पु० मश–वुन्। १कीटभेदे (मशा) राजनि०। २चर्म-मयजलपात्रभेदे ३रोगभेदे शब्दर०। तद्रोगलक्षणं यथा "अवेदनं स्थिरं चैव यस्तु गात्रे प्रदृश्यते। माषवत् कृष्णमुत्पन्नं मलिनं मशकं दिशेत्" गरु० पु० १७५अ०।

मशकिन् पु० मशकोऽस्त्यस्य इनि। उदुम्बरवृक्षे हेम०।

मशहरी स्त्री मशं मशकं हरति हृ–ट। मशकनिवारणार्थे वस्त्रनिर्मिते पदार्थे चतुष्क्याम् जटा०।

मशि(षी) स्त्री मश(ष) इन् वा ङीप्। (कालो) १पत्र-लेखनद्रव्ये त्रिका०। २नीलशेफालिकावृक्षे च शब्दर०।

मष वधे भ्वा०पर०सक०सेट्। मषति अमषीत् अमाषीत्।

मस परिणामे अक० परिमाणे सक०दि०पर०सेट्। मस्यति इरित् अमसत् अमसीत् अमासीत्। पुषादिरयं तेन अमसदित्येवेति पाणिनीयाः।

मसन न० मस–ल्यु। सोमराजीवृक्षे शब्दच०।

मसरा स्त्री मस–अरच्। मसूरे जटा०।

मसिका स्त्री मसीव इवार्थे कन्। नीलशेफालिकायाम् शब्दर०। [त्रिका०

मसि(सी)जल न०मसिमिश्रितं जलम्। (कालो) लेखनद्रव्ये

मसिधान न० मसिर्धीयतेऽत्राधारे धा–ल्युट्। मस्याधारे (दोयात) स्त्रीत्वमपि तत्र ङीप्।

मसिपण्य पु० मसिस्तदुपलक्षितमक्षरमेव पण्यं विक्रेयं यस्य। लेखनोपजीविनि त्रिका०।

मसिप्रसू स्त्री मस्याः प्रसूरिव। १मस्याधारे। मसिः प्रसूरिव यस्याः। २लेखन्याम् हारा०।

मसीना स्त्री मस–ईनन्। अतस्याम् (तिसि) शब्दच०।

मसु(सू)र पुंस्त्री०मस–उरच् ऊरच् वा। १कलायभेदे त्रिका० स्त्रियां गौरा० ङीष्। २वेश्यायां, ३व्रीहिभेदे च स्त्री टाप् मेदि०।

मसूरविदला स्त्री मसूरस्येव विदलं यस्याः। १कृष्णत्रिवृति (कालतेओटी) अमरः। २श्यामलतायां रत्नमा०।

मसूरिका स्त्री मसूरेव इवार्थे कन्। १वसन्तरोगे २कुट्टि-न्याञ्च शब्दमा० "कट्वम्ललवणक्षारविरुद्धाध्यशनाशनैः। दुष्टनिष्पावशाकाद्यैः प्रदुष्टपवनोदकैः। क्रूरग्रहेक्षणा-च्चापि देशे दोषाः समुद्धताः। जनयन्ति शरीरेऽस्मिन् दुष्टरक्ते समुद्धताः। मसूराकृतिसंस्थानाः पिडकाः स्युर्मसूरिकाः" भावप्र०।

मसूरी स्त्री मस–ऊरच् गौरा० ङीष्। १वसन्तरोगे मेदि० २त्रिवृति, ३रक्तत्रिवृति च राजनि०।

मसृण त्रि० मस–क्स्न, मसृ+क्सण–क पृषो० वा। १स्निग्धे २अकर्कशे च। ३अतस्यां स्त्री मेदि०।

मस्क गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । मस्कति अमस्कीत् ।

मस्कर पु० मस्क-अरच् । १वंशे अमरः । २रन्ध्रयुक्तवंशे च राजनि० । भावे अरच् । ३गतौ ४ज्ञाने च ।

मस्करिन् पु० मस्करो ज्ञानं गतिर्वास्त्यस्य इनि, मा कर्त्तुं कर्म्म निषेद्धुं शीलमस्य मा+कृ-इनि "मस्करमस्करिणौ-वेणुपरिव्राजकयोः" निपा० । १परिव्राजके विधानेन स्वकर्मपरित्याजके भिक्षौ अमरः । "धारयन् मस्करिव्रतम्" भट्टिः २चन्द्रे च शब्दच० ।

मस्ज स्नाने तु० पर० अक० अनिट् । मज्जति अमाङ्क्षीत् । ओदित् क्त मग्नः । ट्वित् अथुच् मज्जथुः ।

मस्त(क) न०मस्यति परिमात्यनेन मस-करणे त ।१उच्चे त्रि०। २शिरसि च स्वार्थे क । ३उत्तमाङ्गे पुंन०। [हेमच० ।

मस्तकस्नेह पु० ६त० । शिरःस्थितमज्जायाम् मस्तिष्के

मस्तदारु न०मस्यति परिमात्यनेन मस्तस्य दारु कर्म०। देवदारुणि भावप्र० । [याम् ग्रीवायाम् शब्दच०।

मस्तमूलक न० मस्तस्य मूलमिव इवार्थे कन् । शिरोधरा-

मस्तिष्क न० मस-क्तिन् मस्तिं परिणतिभेदं तुष्कति तुष्क गतौ अच् पृषो०। मस्तकस्थे स्नेहाकारे पदार्थे (मगज) अमरः । मांसमस्तिष्कपङ्क प्राग्भारे" प्रबोधचन्द्रोदयम् ।

मह पूजायां भ्वा०पर०सक०सेट् । महति अमहीत् मेहतुः ।

मह वृद्धौ भ्वा० आ० अक० सेट् इदित् । मंहते अमंहिष्ट ।

मह पूजने अद० चु० उभ० सक० सेट् । महयति-ते अममहत्-त ।

मह पु० मह-घञर्थे क । १उत्सवे सततानन्दजनकव्यापारे अमरः । २तेजसि मेदि० । ३यज्ञे पु०४महिषे च पुंस्त्री० हेमच० ।

महत् त्रि० मह-अति । १विपुले २वृद्धे च स्त्रियां ङीप् महती ३राज्ये न० मेदि० । ४सांख्योक्ते महत्तत्त्वे पु० "प्रकृतेर्महानिति" स्मृतिः । "मनो महान् मतिर्ब्रह्मा" इत्युक्ते ५हिरण्यगर्भलिङ्गदेहे शा० भा० सर्वनामस्थाने उपधादीर्घः महान् महान्तौ एकार्थशब्दे परे समासे तत्स्थाने आ । महाधनम्

महती स्त्री मह-अत्+गौरा० ङीष् । १वीणाभेदे अमरः २नारदवीणायाम् भरतः ।"अवेक्षमाणं महतीं मुहुर्मुहुः" माघः । ३वृहत्यां ४वार्त्ताक्यां ५विपुलायां स्त्रियाञ्च राजनि० । समासे तत्स्थाने आ । महत्या घासः महाघासः इत्यादि ।

महत्तत्त्व न० कर्म० । सांख्योक्तप्रकृत्यादिचतुर्विंशतितत्त्वमध्ये प्रकृतिकार्य्ये अहङ्कारादिकारणे निश्चयात्मकवृत्तिविशिष्टे तत्त्वभेदे । [भेदे च ।

महर् अव्य० मह-अर । १ऊर्द्ध्वस्थे चतुर्थे लोके २व्याहृति-

महर्लोक पु० कर्म० । भूरादिषु ऊर्द्ध्वस्थे सप्तलोकान्तर्गते चतुर्थे लोके

महर्षि पु० कर्म० । परमर्षिशब्दार्थे वेदव्यासादौ त्रिका० । "ऋषिर्हिंसागतौ धातुर्विद्यासत्यतपःश्रुतैः । एष सन्निचयो यस्माद् ब्रह्मणस्तु ततस्त्वृषिः । निवृत्तिसमकालन्तु बुद्ध्या व्यक्तस्त्वृषिस्त्वयम् । ऋषते परमं यस्मात् परमर्षिस्ततः स्मृतः । गत्यर्थादृषतेर्धातोर्नाम निर्वृत्तिकारणम् । यस्मादेष स्वयम्भूतस्तस्माच्च ऋषिता मता । तेनेश्वराः स्वयम्भूता ब्रह्मणो मानसाः सुताः । निवर्त्तमानैस्तैर्बुद्धा महान् परिगतः परम् । यस्मादृषिः परत्वेन महांस्तस्मात् महर्षयः"मत्स्यपु०१२०अ० तन्निरुक्तिः

महल्लिक पु० "सुव्क्तमुन्योऽनुपस्थो यः स्त्रीस्वभावो महल्लिकः शब्दमालोक्त अन्तःपुररक्षकभेदे (खोजा) ।

महस् न० मह-असुन् । १तेजसि २उत्सवे च मेदि० ३यज्ञे शब्दर०। [शब्दच०। २स्तोगव्यां शब्दर०।

महा स्त्री मह-अच् । (गोरक्षचाकलिया) १गोपयस्त्राम्

महाकरटकिनी स्त्री महत् कण्टकमस्त्यस्य भूम्ना इनि ङीप (फणिमनसा) वृक्षभेदे शब्दच० । [२मूलके च शब्दर०

महाकन्द पु० कर्म० । १लशुने अमरः । २राजपलाण्डौ

महाकपित्थ पु० कर्म० । १बिल्ववृक्षे त्रिका० । २रक्तलशुने ४चाणक्यमूलके राजनि० ।

महाकरञ्ज पु० कर्म० । करञ्जभेदे (काँटाकरमचा) राजनि०

महाकर्णिकार पु० कर्म० । आरग्वधे (सोँदाल) राजनि०

महाकाय पु० ६व० । १शिवानुचरभेदे नन्दिनि त्रिका० २हस्तिनि पुंस्त्री० स्त्रियां टाप् । ३विपुलदेहयुते त्रि० । कर्म० । ४स्थूलदेहे पु० ।

महाकार्त्तिकी स्त्री कार्त्तिकीमधिकृत्य "प्राजापत्यं यदा ऋक्षं तथैतस्यां नराधिप! । सा महाकार्त्तिकी प्रोक्ता" उक्तायां रोहिणीनक्षत्रयुक्तायां कार्त्तिकपौर्णमास्याम् ।

महाकाल पु० कर्म० । १अनवच्छिन्ने काले, २शिवे च "महाकालेन च समम्" कालिकाध्यानम् । (माकाल) ३लताभेदे रत्नमा० । ४भैरवभेदे च "महाकालं यजेद्देव्या दक्षिणे धूम्रवर्णकम्" इति कालीतन्त्रम् ।

महाकाव्य न०कवेः कर्म काव्यं कर्म० । सर्गबन्धरूपे अष्टाधिकसर्गके ग्रन्थभेदे तल्लक्षणं साहित्यदर्पणे ६प० यथा

महाकुम्भी स्त्री महती कुम्भीव (पाना) कट्फले राजनि॰।

महाकुल न॰ कर्म॰। "दशपुरुषविख्यातं श्रोत्रियाणां महाकुलम्" इति मनूक्ते दशपुरुषावधिवेदाध्यायिवंशे।

महाकुलीन त्रि॰ महाकुले भवः खच्। महाकुलोद्भवे।

महाकोशफला स्त्री कर्म॰। देवदालीलतायाम् राजनि॰।

महाकोषातकी स्त्री कर्म॰। हस्तिघोषायाम् राजनि॰।

महागन्ध न॰ महान् गन्धोऽस्य। १हरिचन्दने २वोले च राजनि॰। ३जलवेतसे हक्षे पु॰ शब्दच॰। ४नागबलायां ५कविकायां च स्त्री राजनि॰। ६चामुण्डायां स्त्री हेम॰

महागुरु पु॰ कर्म॰। "त्रयः पुरुषस्यातिगुरवो भवन्ति पिता माता चाचार्य्यश्च" स्मृत्युक्ते पुरुषस्य १पित्रादौ "पतिरेकोगुरुः स्त्रीणा" मित्युक्ते दत्तकन्याया २भर्त्तरि अदत्तकन्यायाः पितरि, मातरि च। "महागुरुनिपाते च काम्यं किञ्चिन्नचाचरेत्" स्मृतिः।

महागुल्मा स्त्री महान् गुल्मोऽस्याः। सोमवल्लराम् राजनि॰

महागुहा स्त्री महती गुहेव मूलमस्याः। पृश्निपर्ण्याम् राजनि॰। [ङीप्। २दीर्घग्रीवायुक्ते त्रि॰स्त्रियां टाप्।

महाग्रीव पुंस्त्री॰महान् ग्रीवाऽस्य। १उष्ट्रे राजनि॰ स्त्रियां

महाघोषा स्त्री घुषक्ते कर्मणि घञ् कर्म॰। १कर्कटशृङ्ग्याम्। (काकड़ाशिङे) मेदि॰। २कुन्दुरुक्यां शब्दच॰। महान् घोषोऽस्य अत्र वा। ३विपुलशब्दवति त्रि॰। ४हट्टे न॰ मेदि॰।

महाङ्ग पुंस्त्री॰ महदङ्गमस्य। १उष्ट्रे स्त्रियां ङीष्। २गोक्षुरके ३रक्तचित्रके च राजनि॰। ४विपुलावयवयुते त्रि॰। कर्म॰। ५विपुलाङ्गे न॰।

महाच्छद पु॰ महान् छदोऽस्य। देवताड़वृक्षे रत्नमा॰।

महाच्छाय पु॰ महती छाया यस्य। १वटवृक्षे राजनि॰। २विपुलच्छायायुक्ते त्रि॰। [राजनि॰

महाच्छिद्रा स्त्री महत् छिद्रमस्याः। महामेदायाम्

महाजटा स्त्री महती जटा यस्याः। १रुद्रजटावृक्षे राजनि॰। २विपुलजटायुते त्रि॰। कर्म॰। ३वृहत्यां, जटायाम् स्त्री।

महाजन पु॰ कर्म॰। वेदवाक्येषु श्रद्धावति जने। "महाजनो येन गतः स पन्थाः" भा॰ व॰ यक्षप्रश्नः।

महाज(म्बु)म्बू स्त्री कर्म॰। राजजम्ब्वाम् रत्नमा॰। दीर्घान्तः भावप्र॰ "राजजम्बूफलं स्वादु विष्टम्भि गुरु रोचनम्"।

महाजाली स्त्री कर्म॰। १पीतवर्णघोषायाम् अमरः। २राजकोषातक्यां राजनि॰।

महाज्यैष्ठी स्त्री "ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा। पूर्णिमा रविवारेण महाज्यैष्ठी प्रकीर्त्तिता" उक्तलक्षणायां ज्यैष्ठपौर्णमास्याम्। "महाज्यैष्ठ्यां तु यः पश्येत् पुरुषः पुरुषोत्तमम्" प्रा॰त॰लक्षणान्तरं दृश्यम्

महाज्योतिष्मती स्त्री कर्म॰। (बड़मालकाङ्गनी) लताभेदे राजनि॰। [२महति प्रभौ त्रि॰।

महाढ्य पु॰ महेन उत्सवेनाढ्यः। १कदम्बे राजनि॰। कर्म॰।

महातरु पु॰ कर्म॰। १स्नुहीवृक्षे हेमच॰। २विपुलवृक्षे च।

महातल न॰ कर्म॰। अधःस्थेषु पातालेषु मध्ये पञ्चमे पाताले शब्दमा॰। [देव्यां हेमच॰।

महातारा स्त्री कर्म॰। तन्त्रोक्ते १तारिणीभेदे २जिन-

महाताली स्त्री कर्म॰। विपुलतालीभेदे राजताल्याम् राजनि॰

महातिक्त पु॰ कर्म॰। १निम्बवृक्षे राजनि॰। २अतिशयतिक्तरसयुते त्रि॰। ३यवतिक्तायां स्त्री राजनि॰। ४पाठायां शब्दमा॰। [२अतितीव्रे त्रि॰।

महातीक्ष्णा स्त्री कर्म॰। १भल्लातवृक्षे (भेला) राजनि॰

महातेजस् पु॰ महत् तेजोऽस्य। १पारदे राजनि॰। २अतितेजस्विनि त्रि॰। ३कार्त्तिकेये हला॰। ४वह्नौ पुं॰शब्दच॰। ५चित्रकवृक्षे च। [महाशये।

महात्मन् न॰ महान् आत्मा स्वभाव आशयो वा यस्य।

महादान न॰ कर्म॰। विनायकादिस्नानजपाङ्गके तुलापुरुषादिषोड़शदाने "अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानस्य लक्षणम्" इत्युपक्रम्य "आद्यन्तु सर्वदानानां तुलापुरुषसंज्ञकम्" इत्यादिना षोड़शदानान्यभिधाय "विनायकादिग्रहलोकपालवस्वष्टकादित्यमरुद्गणानाम्। ब्रह्माच्युतेशार्कवनस्पतीनां स्वमन्त्रतो होमचतुष्टयं स्यात्। जप्यानि सूक्तानि तथैव चैषामनुक्रमेणापि यथास्वरूपमित्युक्तं मात्स्ये। विस्तरस्तु मत्कृततुलादानादिपद्धतौ ज्ञेयः।

महादारु न॰ कर्म॰। देवदारुणि जटा॰।

महादेव पु॰ कर्म॰। "ब्रह्मादीनां सुराणाञ्च मुनीनां ब्रह्मवादिनाम्। तेषां महत्त्वात् देवोऽयं महादेवः प्रकीर्त्तितः" इत्युक्ते "महती पूजिता विश्वे मूलप्रकृतिरीश्वरी। तस्याः देवः पूजितश्च महादेवस्ततः स्मृतः" इत्युक्ते च शिवे। [महत्त्वम्। २वृहद्वृक्षे च।

महाद्रुम पु॰ कर्म॰। १अश्वत्थवृक्षे शब्दच॰। तस्य विष्णुरूपत्वात्

महाधन न॰ महत् मूल्यरूपं धनमस्य। १बहुमूल्ये अमरः। २सुवर्णे ३सिह्लके च मेदि॰। ४मनोज्ञवस्त्रे हेमच॰

६क्षणौ पु० शब्दरत्नावली । ६अतिशयधनयुते त्रि० ।

महाधातु पु० कर्म० । स्वर्णे शब्दच० । [नद्याञ्च ।

महानदी स्त्री । १ओड्रदेशस्थे नदीभेदे २समुद्रगामिन्यां

महानन्द पु० महान् अतिशयित् १आनन्दो यत्र । १मोक्षे
हला०कर्म० । २अतिशयानन्दे पु० "माघमासस्य या शुक्ला
नवमी लोकपूजिता । महानन्देति सा प्रोक्तेत्युक्तायां
३माघशुक्लनवम्यां ४सुरायां राजनि० ५नदीभेदे च स्त्री ।

महानन्दि पु० कलौ चन्द्रान्तकस्य महापद्मनन्दभेदस्य
पितरि ।

महानवमी स्त्री कर्म० । आश्विनशुक्लमधिकृत्य "ततोऽस्तु
नवमी यस्मात् सा महानवमी स्मृता" इत्युक्तायाम्
आश्विनशुक्लनवम्याम् ।

महानस न० महदनः संज्ञायाम् अच् । पाकस्थाने अमरः ।

महानाटक न० दृश्यकाव्यनाटकभेदे "एतदेव यदा सर्वैः
पताकास्थानकैर्युतम् । अङ्कैश्च दशभिर्धीरा महाना-
टकमूचिरे" । सा० द० प० । २हनुमन्नाटके च ।

महानाद पुंस्त्री० महान् नादोऽस्य । १गजे स्त्रियां ङीष् ।
२गर्जन्मेघे मेदि० ३सिंहे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष् ४कर्णे च
हेमच० । ५उष्ट्रे पुंस्त्री० राजनि० स्त्रियां ङीष् ।
६कलशवाद्ये पु० हारा० । कर्म० । ७महति शब्दे च ।

महानिद्रा कर्म० । मरणे जटा० तत्र पुनः प्रत्युत्थाना-
भावात्तथात्वम् ।

महानिम्ब पु० कर्म० । (घोडानिम) वृक्षभेदे रत्नमा० ।

महानिशा स्त्री "महानिशा तु विज्ञेया मध्यमप्रहरद्वयम्"
इत्युक्ते रात्रेर्मध्यमप्रहरद्वये ।

महानील पु० कर्म० । १भृङ्गराजे २मणिभेदे "यत्तु वर्णस्य
भूयस्त्वात् क्षीरे शतगुणे स्थितः । नीलतां तद्गुणात् सर्वं
महानीलः स उच्यते" गरुडपु० ७२अ० । ३नागभेदे
मेदि० ४महाजम्ब्वां राजनि० ५तन्त्रभेदे न० । ६नीला-
पराजितायां स्त्री राजनि० गौरा० ङीष् । [शब्दर० ।

महानुभाव पु० महाननुभाव आशयो यस्य । महाशये

महापञ्चमूलक न० वृहत्पञ्चमूले । "बिल्वोऽग्निमन्थः श्योना-
नाकः काश्मर्यः पाटला तथा । सर्वैस्तु मिलितैरेतैः
स्यान्महापञ्चमूलकम्" राजनि० ।

महापञ्चविष "शृङ्गी च कालकूटश्च मुस्तको वत्सनाभकः ।
शङ्खकर्णीति योगोऽयं महापञ्चविषाभिधः" इत्युक्ते
पञ्चविधे विषे ।

महापद्मा स्त्री महत्व पञ्चमस्याः । महाजम्ब्वां रत्नमा० ।

महापथ पु० कर्म० । १राजमार्गे हेमच० । २हिमालयोत्तरस्थे
३स्वर्गारोहणपथे च ।

महापद्म पु० कर्म० । १अष्टनागमध्ये नागभेदे हेमच० २कुबेरस्य
निधिभेदे जटा० "अर्बुदमब्जं खर्वनिखर्वमहापद्मेति"
लीलावत्युक्तायाम् ३अयुतकोटिसंख्यायां ४तत्संख्यान्विते
न० ५नन्दभेदे महानन्दिसुते च ६शुक्लपद्मे रत्नमा० ।

महापातक न० "ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।
महान्ति पातकान्याहुस्तत्संसर्गश्च पञ्चमः" इत्युक्तेषु पञ्चसु
पातकेषु महापापमध्यत्र ।

महापिण्डीतक पु० कर्म० । कृष्णवर्णे विपुलमदनवृक्षे राजनि०

महापीलु पु० कर्म० । मधुपीलौ राजनि० अतिमधुरत्वात्तस्य
हि महत्त्वम् ।

महापुराण न० न० "सृष्टिश्चापि विसृष्टिश्च स्थितिस्तेषाञ्च
पालनम् । कर्मणां वासना वार्त्ता मनूनाञ्च क्रमेण च ।
वर्णनं प्रलयानाञ्च मोक्षस्य च निरूपणम् । उत्कीर्त्तनं
हरेरेव देवानाञ्च पृथक् पृथक् । महापुराणं विज्ञेय-
मेकादशकलक्षणम्" ब्रह्मवै० ज० १३३अ० इत्युक्तलक्षणे
व्यासप्रणीते पुराणभेदे ।

महापुरुष पु० कर्म० । १श्रेष्ठे नरे २नारायणे च । "वन्दे
महापुरुष ! ते चरणारविन्दमि"ति भागवतम् ।

महापुरुषदन्ता पु० महापुरुषस्य विष्णोः दन्ता इव मह-
त्त्वात् मूलान्यस्य । शतमूल्याम् रत्नमा० ।

महापुष्पा स्त्री महत् यन्त्रपुष्पत्वेन प्रशस्तं पत्र पेचया
वृहत् वा पुष्पं यस्याः । अपराजितायाम् शब्दच० ।

महाप्रलय पु० कर्म० । ब्रह्मणो दिनावसाने जायमानः
सर्वभूतक्षयः प्रलयः तस्यैव स्वमानेन शतवर्षावसाने जाय-
मानस्तु महान् प्रलयः १तस्मिन् २तदुपलक्षिते जन्य-
द्रव्यानधिकरणीभूते काले च । ३जन्यभावानधिकरणी-
भूते काले इत्यन्ये । तत्प्रमाणाभाव इति नव्यनैयायिकाः

महाप्रसाद पु० "पादोदकञ्च निर्माल्यं नैवेद्यञ्च विशेषतः ।
महाप्रसाद इत्युक्त्वा ग्राह्यं विष्णोः प्रयत्नतः" इत्युक्ते
१देवनैवेद्यादौ २विपुलप्रसन्नतायाञ्च ।

महाप्राण पुंस्त्री० महान् बहुकालस्थायित्वात् श्रेष्ठः प्राणो
यस्य । १द्रोणकाके राजनि० स्त्रियां ङीष् कर्म० । २व-
र्णोच्चारणस्य बाह्यप्रयत्नभेदे स च वर्गद्वितीयचतुर्थवर्णानां
शषसहानाञ्चोच्चारणप्रयत्नः तेषाञ्चोच्चारणे हि प्राणवायो
र्भूयान् प्रयास इति तेषामपि महाप्राणत्वमुपचारात् ।

महाफल पु० महत् पत्र पेचाया वृहत् फलमस्य । १बिल्व-

क्षे रत्नमा०। २इन्द्रवारुण्यां (राखालशशा) स्त्री जटा०।

महाबल पु० महत् बलं यस्य। १वायौ २दशबले बुद्धे च त्रिका० ३महाबलयुते त्रि०। महत् बलं यस्मात् ५ब०। ४सीसके न० हेमच०। ५पीतवाट्यालके स्त्री रत्नमा०।

महाभारत पु० न० "चत्वारश्चैकतो वेदा भारतञ्चैवमेकतः। पुरा किल सुरैः सर्वैः समस्य तुलया धृतम्। चतुर्भ्यः सरहस्येभ्यो वेदेभ्योऽभ्यधिकं यदा। तदा प्रभृति लोकेऽस्मिन् महाभारतमुच्यते। महत्त्वात् भारतत्वाच्च महाभारतमुच्यते" इत्युक्तलक्षणे व्यासप्रणीते लक्षश्लोकात्मके ग्रन्थभेदे भारतशब्दे दृश्यम्।

महाभीता स्त्री कर्म०।१लज्जालुलतायाम् शब्दच०स्पर्शमात्रेण हि सङ्कोचेन तस्या अतिभीतत्वम्। २अतिभीते त्रि०।

महाभूत न० कर्म०। सर्वेषां पञ्चात्मकतामाप्त्या स्थूलतापन्नेषु इहत्सु पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशेषु १पञ्चसु भूतेषु। "तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना" रघुः। २परमेश्वरे पु०"तस्यैतस्य महाभूतस्य निःश्वसितमेतत् यदृग्वेदः" इत्यादि श्रुतिः। [मत्स्यपु०।

महाभूतघट पु० षोडशमहादानान्तर्गते षोडशे महादाने

महाभृङ्ग पु० कर्म०। २नीलभृङ्गराजे राजनि०। [हेमच०।

महामनस् त्रि० महदुदारं मनस्तद्व्यापारोऽस्य। महाशये।

महामात्र पु० "मन्त्रे कर्मणि भूषायाम् वित्ते माने परिच्छदे मात्रा च महती येषां महामात्रास्तु ते स्मृताः" इत्युक्ते प्रधानामात्ये।

महामाया स्त्री कर्म०। अन्यस्मिन् अन्यधर्मावभासो हि माया सर्वजगन्मूलत्वात्तस्या महत्त्वम्। १जगत्कारणभूतायाम् अविद्यायां २तदधिष्ठात्र्यां दुर्गायाञ्च "महामाया हरेश्चैषा यया संमोह्यते जगत्" देवीमा०।

महामाष पु० कर्म०। राजमाषे (बरबटी) शब्दच० माषापेक्षया तस्य हि महत्त्वात्तथात्वम्।

महामूल पु० महत् वीर्यकारित्वात् श्रेष्ठं मूलमस्य। राजपलाण्डौ राजनि०।

महामृग पुं स्त्री०महान् मृगः पशुः।१गजे हेमच०शरभे च राजनि०तयोर्हि पशुषु महत्त्वात् तथात्वम्। स्त्रियां ङीष्

महामेद पु० स्त्री ह्रव०। वैद्यकप्रसिद्धाष्टवर्गोक्ते ओषधिभेदे रत्नमाला। तत्रार्थे स्त्री राजनि०। "महामेदाभिधः कन्दो मोरङ्गादौ प्रजायते। शुक्लार्द्रकनिभः कन्दो लताजातः सपाण्डुरः। महामेदाभिधो ज्ञेयः" भावप्र०।

महामोह पु० महान् मोहः भ्रान्तिहेतुको वस्तुतोऽनिष्टेष्वपि रागः। १संसारतद्विषयकारणरूपेऽज्ञानभेदे"तमोऽविवेको मोहः स्यादन्तःकरणविभ्रमः। महामोहस्तु विज्ञेयो ग्राम्यभोगसुखैषणा"इत्युक्ते २मैथुनादिसुखभोगेच्छारूपे अन्तःकरणवृत्तिभेदे च। वैषयिकसुखस्य वस्तुतोऽनिष्टत्वात् तथात्वम्। "दशविधो महामोहः" सा० का०। शब्दादिषु पञ्चसु दिव्यादिव्यतया दशविधेषु विषयेषु रञ्जनीयेषु राग आसक्तिः" त० कौ० उक्ते ३दशविधविषयरागे च। [३तद्वहत्वे पु०।

महाम्ल न० कर्म०। १अत्यम्ले २तिन्तिडीफले च जटा०।

महायज्ञ पु० कर्म०। नित्यं गृहस्थकर्त्तव्ये वेदाध्ययनाग्निहोत्रपितृतर्पणभूतबलिकर्मातिथिपूजनरूपेषु पञ्चसु कर्मसु।

महारजत न० कर्म०। १काञ्चने २धुस्तूरे च अमरः। तस्य हि रञ्जकत्वात् महत्त्वम्, कर्म०।३महद्रौप्ये च।

महारजन न० रज्यतेऽनेन ल्युट् कर्म०। १कुसुम्भपुष्पे अमरः २स्वर्णे च मेदि०।

महारथ पु० "एकादश सहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम्। शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च विज्ञेयः स महारथः"इत्युक्ते योधभेदे

महारस पु० ६ब०। १खर्जूरे २कशेरुणि ३कोषकारे मेदि० ४इक्षौ पु०काञ्जिके न०जटा०। कर्म० ५पारदे पु० राजनि०। "दरदः पारदं शस्तो वैक्रान्तं कान्तमभ्रकम्। माक्षिकं विमलश्चेति स्युरेतेऽष्टौ महारसाः" राजनि० उक्तेषु ४दरदादिषु पु०।

महाराज(जि)क पु० महान् सन् राजते वुन् पृषो० ह्रस्वं वा। विंशत्यधिकशतद्वयसंख्याते गणदेवभेदे।

महाराजद्रुम पु० कर्म०। आरग्वधे (सोन्दाल) राजनि०।

महारात्रि स्त्री "ब्रह्मणश्च निपाते च महाकल्पो भवेन्नृप! प्रकीर्त्तिता महारात्रिः"इत्युक्ते महाकल्पात्मके १महाप्रलये "अर्द्धरात्रात् परं यत्तु मुहूर्त्तद्वयमुच्यते। सा महारात्रिरुद्दिष्टा" तन्त्रोक्ते अर्द्धरात्रोपरि मुहूर्त्तद्वयात्मके २रात्रिकाले।

महाराष्ट्र पु० कर्म०। (महाराट्टा) १देशभेदे। तद्देशः कारणत्वेन अस्त्यस्या अच् गौरा०ङीष्। २जलपिप्पल्याम् ३शाकभेदे च स्त्री राजनि०। [शुभे न०।

महारिष्ट पु० कर्म०। १गिरिजाते निम्बभेदे राजनि०। २अत्य-

महारोग पु० कर्म०। "उन्मादो राजयक्ष्मा च श्वासस्त्वग्दोष एव च। मधुमेहश्चाश्मरी च तथोदरभगन्दरौ। इत्येतेऽष्टौ महारोगा महापातकसम्भवाः" इत्युक्तेषु महापातकजन्येषु उन्मादादिषु रोगेषु। (शय्यानः शय्यावदन्तः)

महारौरव पु० कर्म०। "महारौरवसंज्ञस्तु अध्वाधस्ताम्र-संपुटे। धम्यते खदिराङ्गारैः पच्यते कालमव्ययम्" इत्युक्ते नरकभेदे वह्निपु०।

महार्घ त्रि० महानर्घो मूल्यं यस्य। बहुमूल्ये विश्वः।

महार्णव पु० कर्म०। महासमुद्रे।

महार्द्रक न० कर्म०। वनार्द्रके राजनि०।

महालय पु० महान् आत्यन्तिको लयो यत्र। १परमात्मनि २तीर्थस्थाने ३विहारे ४कन्यास्थरविकमासकृष्णपक्षे न०। "तस्यां दद्यात् न चेद्दत्तं पितृणां वै महालये" इति भविष्यपु०। कर्म०। ५वृहदालये।

महालक्ष्मी स्त्री कर्म०। चण्ड्याद्वितीयचरितदेवतारूपे "सेवे सैरिभमर्दिनीमिह महालक्ष्मीं सरोजस्थिताम्" इत्युक्त-लक्षणे अष्टादशभुजान्विते १दुर्गाशक्तिभेदे तन्त्रोक्ते २लक्ष्मीभेदे च।

महानीलसरस्वती स्त्री तारिणीभेदे तन्त्रसा०।

महालोध्र पु० कर्म०। लोध्रभेदे (पाठिया लोध) रत्नमा०।

महावरा पु० वृणोति विस्तृणाति वृ-अच् कर्म०। दूर्वायाम् शब्दर०। [तारभेदे।

महावराह पु० कर्म०। वृहद्वराहरूपधारिणि भगवदव-

महावरोह पु० महान् अवरोहोऽस्य। वटवृक्षे राजनि०।

महावल्ली स्त्री कर्म०। माधवीलतायाम् शब्दच०।

महावाक्य न० कर्म०। परस्परसंबद्धार्थके १वाक्यसमुदायरूपे एकवाक्ये "वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहृत्य जायते" मीमांसकाः। वेदान्तोक्ते २ब्रह्मविद्याप्रतिपादके तत्त्व-मस्याद्युपनिषद्वाक्ये ३दानादौ अभिलापवाक्ये च।

महाविद्या स्त्री कर्म०। "काली तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी। भैरवी छिन्नमस्ता च विद्या धूमावती तथा। वगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका। एताः दश-महाविद्याः" इत्युक्तासु काल्यादिषु दशसु देवीषु।

महाविष पु० ६ब०। द्विमुखसर्पे जटा०।

महाविषुव न०। रवेर्मेषसंक्रमणे। तत्संक्रमणञ्च स्वरूपतः संक्रमणं प्रभापुञ्जस्य संक्रमणं वा। तत्र प्रभापुञ्जसंक्र-मणमयनांशानुसारेण अष्टमासाधिकषट्षष्टिवत्सरैरेकै-कांशं परित्यज्य ततः पश्चात्पश्चात्तरादौ स्थाने भवति इदानीं च पश्चादयनं पूर्वायने तु पूर्वपूर्वतरादौ स्थाने भविष्यति। इत्यतस्तच्चलमनियतस्थानत्वात् स्वरूपसंक्रमस्तु स्थिरः सर्वदैकस्थाने जायमानत्वात्। अयनसंक्रान्तिशब्दे दृश्यम्।

महावीचि पु० नास्ति वीचिः सुखं यत्र स अवीचिः कर्म०। १सुखरहिते, "यत्र कल्लोलेन नीयते" इत्युक्ते २नरकभेदे च।

महा(वी)वीर पु० कर्म०। १गरुडे २हनुमति ३सिंहे ४यज्ञाग्नौ ५वज्रे ६श्वेततरङ्गे ७सङ्ग्रामखगे च मेदि०। ८शेषजिने च ९कोकिले हेम०। १०धनुर्द्धरे ११एकवीरवृक्षे राजनि० १२महाम्बूरे पु० १३क्षीरकाकोलीवृक्षे स्त्री रत्नमा०। १४यज्ञसाधने मृण्मये पात्रभेदे तन्निर्माणविधिः कात्या०श्रौ०२६।१ सूत्रादौ दृश्यः।

महा(वी)वीर्य्य पु० ६ब०। १वाराहीकन्दे राजनि०। २परमा-त्मनि च शब्दर०। ३अतिबलयुते त्रि०। ४वनकार्पास्यां स्त्री राजनि०। ५संज्ञायां सूर्य्यपत्न्याञ्च स्त्री त्रिका०।

महावृहती स्त्री कर्म०। वार्त्ताक्याम् त्रिका०।

महावृक्ष पु० कर्म०। १स्नुहीवृक्षे हला०। २वृहत्तरौ च।

महाव्याधि पु० कर्म०। महारोगे कुष्ठादौ रोगे।

महाव्याहृति स्त्री कर्म०। वैदिके भूर्भुवःस्वरात्मके मन्त्रत्रये

महाव्रण न० कर्म०। (नालिघा) दुष्टव्रणे।

महाव्रत न० कर्म०। १अतिशयव्रते शारदीयदुर्गापूजादौ "महाव्रतं महापुण्यं शङ्कराद्यैरनुष्ठितम्" देवीपु०। २द्वादशवार्षिके प्रायश्चित्तात्मके व्रतभेदे च।

महाशङ्ख पु० कर्म०। तन्त्रे वीराचारप्रसिद्धे नृकपाला-स्थिजाते "नृललाटास्थिखण्डेन रचिता जपमालिका। महाशङ्खमयी माला ताराविद्याजपे प्रिया" इत्युक्ते १शालभेदे २वृहच्छङ्खे च। "पौण्ड्रं दध्मौ महाश-ङ्खम्" गीता। [त्रि०।

महाशठ पु० कर्म०। १राजधत्तूरे राजनि०। २अतिधूर्त्ते

महाशणपुष्पी स्त्री शणस्येव पुष्पमस्य ङीप् कर्म०। वृह-च्छणपुष्प्याम् राजनि०। स्वार्थे क। तत्रैव।

महाशता स्त्री शतं मूलानि सन्त्यस्य अच् कर्म०। वृह-च्छतावर्य्याम् राजनि०।

महाशतावरी स्त्री कर्म०। वृहच्छतावर्य्याम् राजनि०।

महाशय त्रि० महान् उदार आशयो यस्य। महानुभावे अमरः। [राजनि०।

महाशाखा स्त्री महती शाखाऽस्याः। नागबलायाम्

महाशालि पु० कर्म०। स्थूलशालौ हेमच०।

महाशीता स्त्री महती शीता शीतलवीर्य्या। १शतमूल्याम् शब्दच०। २अतिशीतले त्रि०।

महाशुक्ति स्त्री महती शुक्ताकरत्वेन प्राशस्त्यात् शुक्तिः।

श्वताश्वेतौ शुक्लौ राजनि० । [स्त्री ङीप् ।
महाशूद्र पु० कर्म० । १आभीरे (आहीर) जातिभेदे २तत्स्त्रियां
महाश्मशान न० कर्म० । काश्याम् समूलकर्मसहितसर्वजीवानां पुनरनुत्पादनाय नाशाधारत्वात् तस्यास्तथात्वम् ।
महाश्यामा स्त्री कर्म० । १श्यामालतायां रत्नमा० । २शिंशपाभेदे राजनि० ।
महाश्रावणिका स्त्री कर्म० । (गुलकुड़ी) क्षुपभेदे राजनि०
महाश्वेता स्त्री कर्म० । १सरस्वत्याम् त्रिका० २कृष्णभूमिकुष्माण्डे च अमरः ।
महाष्टमी स्त्री कर्म० । "आश्विने शुक्लपक्षस्य भवेद् या तिथिरष्टमी । महाष्टमीति सा प्रोक्ता" इत्युक्तायामाश्विनशुक्लाष्टम्याम् । [राजनि० ।
महासर्ज पु० कर्म० । १असनवृक्षे २पनसवृक्षे च (काटाल)
महासह पु० कर्म० ।१पुष्पप्रधाने कुब्जकवृक्षे राजनि०।२माषपर्ण्याम् स्त्री ३अम्लानवृक्षे च स्त्री अमरः ।४अतिक्षमे त्रि०
महासान्तपन न० । कर्म० । सप्ताहसाध्ये स्मृत्युक्ते व्रतभेदे ।
महासार पु० महान् सारोऽस्य । दुष्खदिरे राजनि० ।
महासिंह पु० नित्यक० । १शरभे राजनि० २वृहत्सिंहे च
महासुगन्धा स्त्री बृह् गन्धोऽहिर्हिंसा वाऽस्याः कर्म० । १गन्धनाकुल्याम् राजनि० २अतिसुगन्धयुक्ते त्रि० ।
महासेन पु० महती सेनाऽस्य । १कार्त्तिकेये अमरः । २वृहत्सेनाधिपतौ च ।
महास्कन्धा स्त्री महान् स्कन्धोऽस्याः । जम्बूवृक्षे राजनि० ।
महाहास पु० कर्म० । अट्टहासे उच्चैर्हासे शब्दर० ।
महाहिगन्धा पु० अहेर्गन्धो हिंसा यस्मात् अहिगन्धो नकुलः तमतिक्रान्तवत्यस्य अच् कर्म० । गन्धनाकुल्याम् राजनि० । [२अतिखर्वे त्रि०
महाह्रस्वा स्त्री कर्म० । कपिकच्छाम् (आलकुषी) शब्दमा०
महि(ही) स्त्री मह-इन् वा ङीप् ।१पृथिव्याम् । ङीबन्तस्तु मालवदेशस्थे २नदीभेदेऽपि ।
महिका स्त्री महते मह-क्वुन् । हिमे अमरः ।
महिमन् पु० महतो भावः इमनिच् डित्त्वेन टिलोपः । १महत्त्वे २ऐश्वर्यभेदे हेमच० । [२अर्कवृक्षे च ।
म(मि)हिर पु० मह-(मिह-)वा किरच् ।१सूर्ये त्रिका० ।
महिला स्त्री मह-इलच् ।१योषिति अमरः ।२प्रियङ्गुलतायां ३रेणुकागन्धद्रव्ये राजनि० ४मत्तायां स्त्रियाञ्च शब्दर० । एलच् । महेलापि योषिति शब्दर० ।
महिष पुंस्त्री० मह-टिषच् । १स्वनामख्याते पशुभेदे, स्त्रियां ङीप् । २महिषासुरे च ।३कृताभिषेकायां राज्ञः स्त्रियां ४सैरिन्ध्र्याम् ५ओषधिभेदे च स्त्री मेदि० ङीप् । ६व्यभिचारिण्यां स्त्रियां माहिषिकशब्दे दृश्यम् ।
महिषध्वज पु० महिषो ध्वजः चिह्नं वाहनत्वेनास्य । १यमे २जिनभेदे च हेमच० महिषवाहनादयोऽप्यत्र ।
महिषमर्दिनी स्त्री महिषं महिषासुरं मृद्नाति मृद-णिनि ङीप् इत० । दुर्गाभेदे । [क तत्रैव ।
महिषाक्ष पु० महिषस्याक्षीव पक्षमस्य० । गुग्गुलुभेदे । स्वार्थे
महिषासुर पु० रम्भासुरेण महिष्यामुत्पादिते असुरभेदे ।
महिषासुरसम्भव पु० महिषासुरात्तन्नामकात् सम्भवति सम्+भू-अच् । भूमिजगुग्गुलौ राजनि० । [न्द्रे अमरः ।
महीक्षित् पु० महीं क्षयते ईष्टे क्षि-ऐश्वर्ये क्विप् तुक् च ।
महीज न० मह्या जायते जन-ड । १आर्द्रके राजनि० । २मङ्गलग्रहे ३नरकासुरे च पु०४सीतायां स्त्री । [धरोऽप्यत्र ।
महीध्र पु०महीं धारयति धृ-क । पर्वते अमरः । अच् । मही०
महीप्राचीर न० मह्याः प्राचीरमिवावरकत्वात् । समुद्रे त्रिका० । [क्विप् । १पर्वते २भूमिपाले च ।
महीभृत् पु० महीं बिभर्त्ति धारयति पालयति वा भृ-
महीयस् त्रि० अतिशयेन महान् महत्+ईयसुन् टिलोपः । अतिमहति "महतो महीयान्" श्रुतिः ।
महीयमान त्रि० महीयते मही+क्यङ्० यक-शानच् । १पूज्ये २श्रेष्ठे च"महीयमाना भवताऽतिमात्रम्"भट्टिः ।
महीरुह पु० मह्यां रोहति रुह-क ।१वृक्षे अमरः २शाकवृक्षे राजनि० ।
महीलता स्त्री मह्या लतेव । (केँचो) किञ्चुलुके अमरः ।
महेच्छ त्रि० महती इच्छा यस्य । महाशये अमरः ।
महेन्द्र पु० महान् इन्द्रः इन्द्रस्यापि नियन्तृत्वात् । १परमेश्वरे २महैश्वर्यवति इन्द्रे ३जम्बुद्वीपस्थपर्वतभेदे च मेदि०
महेन्द्रकदली स्त्री महेन्द्रप्रिया तद्यथा वा कदली । कदलीभेदे राजनि० । [द्योऽप्यत्र राजनि० ।
महेन्द्रपुरी स्त्री इत० । अमरावत्याम् । महेन्द्रनगर्या-
महेन्द्रवारुणी स्त्री महेन्द्रश्च वरुणश्च तयोरियं प्रियत्वात् अण् देवताद्वन्द्वे उत्तरपदवृद्धिः कर्म० । (बड़माकाल) लताभेदे राजनि० । [अमरः ।
महेरणा स्त्री महं गजोत्सवमीरयति ल्यु । शल्लकीवृक्षे
महेश पु० कर्म० । शिवे । महेश्वरोऽप्यत्र "महेश्वरस्त्र्यम्बक एव नापरः" इति रघुः ।
महेशबन्धु पु० इत० । बिल्ववृक्षे शब्दच० ।

महैला स्त्री॰ कर्म॰। स्थूलैलायाम् (बड़एलाची) राजनि॰।

महोक्ष पु॰ महान् उक्षा अच् समा॰। वृहद्वृषे अमरः। "महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियाय प्रकल्पयेत्" मनुः।

महोटी स्त्री महान्ति फलापेक्षया स्थूलानि उटानि पर्णा न्यस्याः ङीप्] वृहत्यां क्षुपभेदे भावप्र॰।

महोत्पल पु॰ कर्म॰। १पद्मे, २सारसपक्षिणि च अमरः।

महोत्सव पु॰ कर्म॰। अत्यन्तसुखसम्पादकव्यापारे।

महोत्साह त्रि॰ महान् उत्साहो यस्य। अत्यन्तोद्यमयुक्ते महोद्यमोऽप्यत्र।

महोदधि पु॰ कर्म॰। समुद्रे।

महोदय पु॰ महान् उदयो वृद्धिराधिपत्यं वा यस्य। १कान्यकुब्जदेशे।२तद्देशस्थे पुरभेदे न॰। ३मोक्षे पु॰मेदि॰ ४स्वामिनि पु॰हेमच॰। "अमार्कपाते श्रवणम्" इत्यादि वचनात् सूत्युक्तार्द्धोदययोगात् "किञ्चिदूने महोदयः" इत्युक्ते किञ्चिदूने ५योगभेदे पु॰। ६नागबलायां स्त्री राजनि॰।

महोदरी स्त्री॰ महदुदरं यस्याः। १शतमूल्याम् भावप्र॰। २वृहदुदरयुक्ते त्रि॰। [त्रि॰।

महोन्नत पु॰ कर्म॰।१तालवृक्षे भावप्र॰। २अत्यन्तोन्नतियुक्ते

महोरग पु॰ कर्म॰। वृहत्सर्पभेदे महोरगाकारोऽस्त्यस्य अच्। २तगरमूले न॰ रत्नमा॰।

महोल्का स्त्री कर्म॰। वृहदुल्कायाम्।

महौषध न॰ कर्म॰। १शुण्ठ्याम् २लशुने ३वाराहीकन्दे वत्सनाभे ४विषे, ५भूम्याहुल्यके राजनि॰ ६पिप्पल्याम् शब्दच॰ ७अतिविषायाम् अमरः दवीर्य्यवदौषधमात्रे च।

महौषधि स्त्री कर्म॰। १दूर्वायां २लज्जालुक्षुपे शब्दच॰। "सहदेवी तथा व्याघ्री बला चातिबला त्वच शङ्खपुष्पी तथा सिंही अष्टमी च सुवर्चला। महौषध्यष्टकं प्रोक्तम्" इत्युक्ते ३देवादीनां स्नानीयद्रव्यभेदे। वा ङीप्। ४श्वेत-कण्टकार्य्यां ५ब्राह्म्यां ६कटुकायाम् ७अतिविषायाञ्च राजनि॰ दक्षिणमोचिकायाम् त्रिका॰।

महौषधिगण पु॰ "पृश्निपर्णी श्यामलता भृङ्गराजः शता-शतावरी। गुडूची सहदेवी च महौषधिगणः स्मृतः" शब्दच॰उक्ते पृश्निपर्ण्यादौ ओषधिगणे। [ञमित सभे।

मा शब्दे अक॰ माने सक॰ जु॰ आ॰ अनिट्। मिमीते

मा माने अदा॰ प॰ सक॰ अनिट्। माति अमासीत्।

मा माने दि॰ ङित् आ॰ सक॰ अनिट्। मायते अमास्त।

मा अव्य॰ ङिदनुबन्धात् दैवादिकात् आदादिकाद्वा माधातोः क्विप्। १वारणे। धातोर्ङित्त्वेन शब्दे ङित्त्वव्यवहा-रात् "न माङ्योगे" पा॰ ङिदनुबन्धधातुनिष्पन्नयोगे न अडागमः तद्भिन्नयोगे तु स्यादेव"मा निषाद। प्रतिष्ठां त्वमगमः" इति रामायणम्। मा-क-टाप्। २ल-क्ष्म्याम् मेदि॰३मातरि च स्त्री। मा-सम्प॰भावे क्विप्। ४माने स्त्री शब्दर॰।

मांस न॰ मन-स दीर्घश्च। "मांस भक्षयिताऽमुत्र यस्य मांस-मिहाद्म्यहम्। इति मांसस्य मांसत्वम्"मनूक्ते प्राणि-देहस्थशोणितपरिपाकजे धातुभेदे भावप्रकाशे मांसवर्गे तद्गुणाः उक्ता दृश्याः। पाकपचनशब्दे परे समासेऽस्या-न्त्यलोपः "मांस्पचन्या उखायाः"महाभाष्यम्।

मांसच्छदा स्त्री मांसं छादयति छद-णिच्-अच् ह्रस्वः। मांसरोहिण्यां लतायाम् राजनि॰।

मांसज न॰ मांसाज्जायते जन-ड। देहस्थे मांसजन्ये मेदसि हेमच॰। अस्थिकरशब्दे दृश्यम्।

मांसदलन पु॰ मांसं लोहात्मकं मांसं दलयति दल-णिच्-ल्यु। लोहमातकवृक्षे शब्दच॰। [राजनि॰।

मांसद्राविन् पु॰ मांसं द्रावयति णिच्-णिनि। अम्लवेतसे

मांसपेशि स्त्री ६त॰। गर्भस्थावयवभेदे। वा ङीप् तत्रैव भावप्र॰। [राजनि॰।

मांसफला स्त्री मांसमिव कोमलं फलं यस्याः। वार्त्ताक्याम्

मांसमासा स्त्री मस-परिणामे घञ् मांसस्य परिणामो यस्याः ५ ब॰। माषपर्ण्याम् राजनि॰।

मांसरोहिणी स्त्री मांसं रोपयति रुह-णिच् णिनि वा न पुक्। सुगन्धिद्रव्यभेदे (चामकषा)। राजनि॰।

मांसल त्रि॰ मांस+बलवत्यर्थे लच्। १बलवति अमरः। २स्थूले ३पुष्टे च। [राजनि॰।

मांसलफला स्त्री मांसलं पुष्टं फलमस्याः। वार्त्ताक्याम्

मांससार पु॰ ६त॰। मेदसि राजनि॰। मांसस्नेहादयोऽप्यत्र

मांसहासा स्त्री मांसेन हस्यते कर्मणि घञ्। देहस्थचर्मणि शब्दर॰। [(कषाइ) अमरः।

मांसिक त्रि॰ मांसं पण्यमस्य ठक्। मांसविक्रयोपजीविनि।

मांसिनी स्त्री मांसस्तदाकारस्तद्वत्त्वं वाऽस्त्यस्याः इनि। जटामांस्याम् राजनि॰।

मांसी स्त्री मांसमस्त्यस्य अच् गौ॰ ङीष्। १जटामांस्याम् २काकोल्याञ्च मेदि॰ ३मांसच्छदायां राजनि॰।

मांसेष्टा स्त्री मांसमिष्टं यस्याः वल्गुलायां खगभेदे राजनि॰

माकन्द पु॰ माति मा-क्विप् माः परिमितः कन्दोऽस्य।

३स्वार्थे । २आमलक्यां स्त्री राजनि०,३भ्रमरभेदे च स्त्री मेदि० गौरा० ङीष् । ४पीतचन्दने शब्दच० ।

माकरी स्त्री मकरस्य तत्स्थरविकक्षालस्य इयम् अण् । मकरस्थितरविककाले तदारब्धमाघमासस्य शुक्लसप्तम्यां "तस्मै रोगस्य शोकस्य माकरी हन्तु सप्तमी" ति० त० ।

माक्ष स्पृहायां भ्वा०पर०सक०सेट् इदित् । माक्षति अमाक्षीत् ।

माक्षि(क्षी)क न० मक्षिकाभिः सम्भृत्य कृतम् अण् पृषो० वा दीर्घः । १मधुनि अमरः । तत्तुल्यगुणे उपधातुभेदे २स्वर्णमाक्षिके ३रौप्यमाक्षिके च राजनि० । [राजनि०।

माक्षिकज न० माक्षिकाज्जायते जन-ड । सिक्थके (मोम)

माक्षिकफल पु० माक्षिकमिव मधुरं फलमस्य । मधुनारिकेले राजनि० ।

माक्षि(क्षी)कशर्करा स्त्री ६त० मधुजाते खण्डभेदे राजनि०

मागध पु० मगधदेशे भवः अण् ।१श्वेतजीरके मेदि० २स्तुतिपाठके अमरः क्षत्रियायां वैश्याज्जाते ३वर्णसङ्करभेदे (भाट) च । ४यूथिकायां ५पिप्पल्यां स्त्री मेदि० ङीप् । ६सूक्ष्मैलायां ७शर्करायां शब्दच० ८भाषाविशेषे च स्त्री हेमच०।८मगधदेशजाते त्रि० ।

मागधखारिका स्त्री लीलावत्युक्ते खारिकाभेदे ।

माघ पु० मघानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी अण् ङीप् माघी सास्मिन् मासे पुनरण् । चैत्रावधिके १एकादशे चान्द्रे मासे । २तत्पौर्णमास्यां स्त्री ङीप् । ३शिशुपालवधकाव्ये ४तत्कर्त्तरि च पु० । "तावद्भा भारवेर्भाति यावन्माघस्य नोदयः" इत्युद्भटः ।

माघ्य न० माघे भवं यत् । कुन्दपुष्पे अमरः ।

माङ्गल्य न० मङ्गलमेव, मङ्गलाय हितं वा ष्यञ् । १मङ्गले २मङ्गलसाधने च । [लतायाम् राजनि० ।

माङ्गल्यार्हा स्त्री माङ्गल्यमर्हति अर्ह-अच् । त्रायमाणा-

माचिका स्त्री मच-ण्वुल् ।१अम्बष्टायां राजनि० । २मक्षिकायाञ्च त्रिका० ।

माञ्जिष्ठ न० मञ्जिष्ठया रक्तमण् । १रक्तवर्णे २तद्वति त्रि०

माठर पु०मठ-अरन् टान्तादेशः ततः स्वार्थे अण्, सूर्यस्य परिपार्श्वे मठति मठ-अरण् वा । सूर्यस्य १पारिपार्श्विकेगणभेदे अमरः । २व्यासे मेदि०। ३विप्रे हेमच० । ४शौण्डिके त्रि० कौ० ।

माण(न)क न० मा-अकच् णुट् नुट् वा । स्वनामख्याते कन्दभेदे "हरिद्रा माण(न)कं कटुः" नवपत्रिकोक्तौ ।

माणव पु० मनोरपत्यं अण् अल्पार्थे णत्वम् । १अल्पवयस्के मनुष्ये शब्दच०। स्वार्थे क । तत्रार्थे हारभेदे च हेम०।

माणवीन त्रि० माणवस्येदम् खञ् । बालकसम्बन्धिनि ।

माणव्य न० माणवानां समूहः यत् । बालकसमूहे ।

माणिक्य न०मणिरिव कायति कै-क स्वार्थे ष्यञ् । (माणिक) १रक्तवर्णे रत्नभेदे, २गृहगोधिकायां स्त्री हेमच० ।

माणिबन्ध(मन्थ) न० मणिबन्ध(मन्थ) पर्वते भवः अण् । सैन्धवलवणे अमरः ।

मातङ्ग पुं स्त्री० मतङ्गस्य मुनेरयम् अण् । १गजे अमरः । २किरातजातिभेदे स्त्रियां ङीप् ।३जैनभेदे पु०हेमच० । ४दशमहाविद्याभेदे स्त्री ङीप् ।

मातङ्गमकर पु० मातङ्ग इव मकरो जलजन्तुः । महामत्स्यभेदे राजनि० ।

मातरपितृ स्त्री द्वि० व० माता च पिता च द्वन्द्वे मातुर्वा मातरादेशः । मातापित्रोः । षष्ठ्यां मातुरानङ् । मातापितृ तयोरर्थयोः द्वि० व० ।

मातरिश्वन् पु० मातरि आकाशे श्वयति वर्द्धते श्वि-कनिन् डिच्च अलुक्स०। वायौ अमरः । [इन्द्रसारथौ अमरः ।

मातलि पु० मतं लाति ला-क मतलस्तस्यापत्यम् इञ् ।

माता स्त्री मा-अतच् । जनन्याम् । "विश्वेश्वरीं विश्वमाताम्" इति दुर्गास्तवः । [२तत्पत्न्यां स्त्री गौरा०ङीष् ।

मातामह पु० मातुः पिता मातृ+डामह । १मातुः पितरि

मातुल पु० मातुर्भ्राता मातृ-डुलच् । १मातृभ्रातरि अमरः २तत्पत्न्यां वा ङीष् वा आनुक् च । मातुलानी मातुली मातुला च । मद-णिच्-उलच् पृषो० दस्य तः । ३धुस्तूरे ४व्रीहिभेदे ५मदनवृक्षे च मेदि०।६सर्पभेदे हेम०।

मातुलपुत्रक न० मातुलस्य धुस्तूरस्य पुत्र इव कायति कै-क । १धुस्तूरे अमरः। ६त० स्वार्थे क । २मातुलसुते ।

मातुलाहि पु० मातुल इवाहिः। मालुधाने सर्पे अमरः ।

मातुलुङ्ग पु० मातुलं गच्छति गम-खच् डिच्च पृषो०। १बीजपूरे भरतः। २मधुकर्कट्याम् स्त्री रत्नमा० । स्वार्थे क । ३बीजपूरे अमरः ।

मातृ त्रि० मा-तृच् । १प्रमाणकर्त्तरि २परिमाणकर्त्तरि ३जीवे ४आकाशे च मातरिश्वा । मातारौ मातारः । मा-तृ । "ब्राह्मी माहेश्वरी चण्डी वाराही वैष्णवी तथा । कौमारी चैव चामुण्डा चर्चिकेत्यष्ट मातरः" इत्युक्ते ५शिवसहचरीभेदे ।६जनन्याम् ७भूमौ ८विभूतौ शब्दर० ।८लक्ष्म्याम् हेमच० १०रेवत्याम् अमरः ११स्त्री-

गव्यां मेदि० १२आखुकर्ण्याम् १३इन्द्रवारुण्याम् (राखालशशा) १४जटामांस्यां राजनि०। चण्डीमर्दिकास्तु १५देवीशक्तिषु च। "मातः कोपमयाविष्टः" देवीमा०। आतिदेशिकमातरश्च ब्रह्मवै०पु०गण०ख०१५अ०उक्ता यथा "स्तन्यदात्री गर्भधात्री भक्ष्यदात्री गुरुप्रिया। अभीष्टदेवपत्नी च पितुः पत्नी च कन्यका। सगर्भजा या भगिनी पुत्रपत्नी प्रियाप्रसूः। मातुर्माता पितुर्माता सोदरस्य प्रिया तथा। मातुः पितुश्च भगिनी मातुलानी तथैव च। जनानां वेदविहिता मातरः षोडश स्मृताः"।

ब्रह्मवै० पु० जन्मख० ५६ अ० अन्यविधा उक्ता यथा "गुरुपत्नी राजपत्नी देवपत्नी तथा वधूः। पित्रोः स्वसा शिष्यपत्नी भृत्यपत्नी च मातुली। पितृपत्नी भ्रातृपत्नी श्वश्रूश्च भगिनीसुता। गर्भधात्रीष्टदेवी च पुंसः षोडश मातरः"। तत्रैव २५ अ० "गुरोःपत्नी राजपत्नी विप्रपत्नी च या सती। पत्नी च भ्रातृसुतयोर्मित्रपत्नी च तत्प्रसूः। प्रसूः पित्रोस्तयोर्भ्रातुःपत्नी श्वश्रूः स्वकन्यका। जननी तत्सपत्नी च भगिनी सुरभी तथा। स्वाभीष्टसुरपत्नी च धात्री कान्ता प्रदायिका। गर्भधात्री स्वनाम्नी च भयात्रातुश्च कामिनी। एता वेदप्रणीताश्च सर्वेषां मातरः स्मृतः"। अस्य रूपं मातरौ मातरः। इत्यादौ पूज्यासु गौर्य्यादिषु १६देवीशक्तिभेदेषु "गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया। देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः। शान्तिः पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह" शु०त०ब्रह्मपु०।

मातृका स्त्री मातेव कायति कै-क। १उपमातरि २ब्रह्माण्यादिषु चण्डीप्रसिद्धदेवीमूर्त्तिषु ३सर्वशब्दोत्पादकेषु अकारादिकोनपञ्चाशद्वर्णेषु ४मातरि च मेदि०। मातृ+स्वार्थे क। मातृशब्दार्थे।

मातृबन्धु पु० ६त०। "मातुः पितुःष्वसुः पुत्रा मातुर्मातुःष्वसुः सुताः। मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबन्धवः" इत्युक्तेषु मातुः पितृष्वस्रीयादिषु। मातृबान्धवोऽप्यत्र।

मातृष्वसृ स्त्री ६त०। मातुर्भगिन्याम् अलुक्स० उभयत्र षत्वम्। मातुःष्वसाप्यत्र।

मातृष्वस्रेय पु० मातृष्वसुरपत्यम् ढक्। १मातुर्भगिनीपुत्रे २तत्कन्यायां स्त्री ङीप्। छण्। मातृष्वस्रीयोऽप्यत्र।

मातृसिंही स्त्री मातुः प्रमातुः सिंहीव। वासकवृक्षे शब्दर०

मात्र न० मा-त्रन्। १साकल्ये २अवधारणे च अमरः। ३परिच्छदे ४अल्पे ५परिमाणे स्त्री अमरः। ६कर्णभूषायाम् ७वित्ते ८वर्णावयवभेदे च स्त्री मेदि०, "कालेन यावता पाणिः पर्य्येति जानुमण्डलम्। सा मात्रा कविभिः प्रोक्ता" इत्युक्ते ९ह्रस्ववर्णोच्चारणकाले च स्त्री। "एकमात्रो भवेद् ह्रस्वः"। मीयन्तेऽनया विषयाः मा-करणे त्रन्। १०इन्द्रियवृत्तौ। "मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय!" गीता।

मात्रापताका स्त्री छन्दोग्रन्थोक्ते मात्रावृत्तस्य लघुगुरुस्थानाज्ञापके पताकाकारे चक्रे।

मात्रामर्कटी स्त्री छन्दोग्रन्थोक्ते मात्रावृत्तस्य लघुगुरुस्थानाज्ञापके मर्कटीजालचक्रभेदे। [मेरुचक्रे।

मात्रामेरु पु० छन्दोग्रन्थोक्ते मात्रावृत्तस्य लघुगुरुस्थानाज्ञापके

मात्रावृत्त न० मात्रया कृतं वृत्तम्। आर्य्यादौ छन्दोभेदे।

मात्सर्य्य न० मत्सरस्य भावः ष्यञ्। परगुणद्वेषे "मात्सर्य्यमुत्सार्य्य विचार्य्य धूर्य्याः" सा०द०। [अमान्यीत्।

माथ बधे सक० क्लेशे अक० भ्वा० प० सेट् इदित्। मान्थति

माथ पु० मथ-घञ्। १पथि त्रिका०। २मन्थने शब्दर०।

माथुर त्रि० मथुरायां भवो मथुराया आगतो वा अण्। १मथुरानगरीभवे, २तत आगते च।

माद पु० मद-घञ्। १दर्पे २हर्षे च भरतः।

मादक त्रि० मदयति मद-णिच्-ण्वुल्। १मत्ततकारके द्रव्ये। माद्यति कर्त्तरि ण्वुल्। २दात्यूहे पुंस्त्री० शब्दमा० स्त्रियां ङीष्।

मादन न० मादयति मद-णिच्-ल्यु। १लवङ्गे शब्दच०। २कामदेवे ३मदनवृक्षे च पु०। ४विजयायां राजनि० ५माकन्द्याञ्च स्त्री भावप्र०गौरा०ङीष्। ६हर्षकारके त्रि०।

मादृ(च्)(श)श् त्रि० अहमिव दर्शनमस्य दृश्-कञ् ट क्विप् वा। मम तुल्यदर्शने मत्सदृशे। [७अतिविषायाञ्च राजनि०।

माद्री स्त्री मद्रे भवा अण्। १पाण्डुराजस्य द्वितीयपत्न्याम्

माधव पु० मायाः धवः। १नारायणे। मधु+स्वार्थे अण्। २वसन्ते विश्वः "स माधवेनाभिमतेन सख्या" कुमार०। मधुने पुष्परसाय मद्याय वा हितः अण्।३वैशाखे मासि तस्य बहुपुष्पवत्त्वात् तद्धितत्वम्। ४मधूकवृक्षे तत्पुष्पेण हि मद्यसम्भवः। ५कृष्णमुद्गे च राजनि०। मधुबाहुल्येनास्त्यस्याः अण्। ६वासन्तीलतायाम् स्त्री ङीप्।

माधवीलता स्त्री कर्म०। स्वनामख्यातायां लतायाम् अमरः

माधवेष्टा स्त्री माधवे वैशाखे माधवस्य कृष्णस्य वा इष्टा। वाराहीकन्दे राजनि०। [२माधवप्रिये त्रि०।

माधवोचित न० माधवे उचितः। १कक्कोलके राजनि०

माधवोद्भव पु० माधवे वैशाखे उद्भवति फलवत्त्वेन उद्+भू-अच्। (पियाल) राजादन्याम् राजनि०।

माधुर न० मधु-राति अमरेभ्यो ददाति रा—क-स्वार्थे, मधुरस्येदं वा अण्। १मल्लिकापुष्पे त्रिका०। २मधुरसम्बन्धे त्रि०।

माधुरी स्त्री मधुरस्य भावः ष्यञ् माधुर्य्यं षित्त्वात् स्त्रीत्व पक्षे ङीष् यलोपः। १माधुर्य्ये मधुरत्वे, "मद्यस्यन्दमाधुरी धारा" इत्युद्भटः। मधुरा+स्वार्थे अण्। २मदिरायाम्

माधुर्य्य न० मधुरस्य भावः ष्यञ्। १मधुरत्वे "चित्तद्रवीभावमयो ह्लादो माधुर्य्यमुच्यते" सा०द० उक्ते २काव्यगुणभेदे च। तद्व्यञ्जकवर्णाश्च तत्रोक्ता यथा "मूर्ध्नि वर्गान्त्यवर्णेन युक्ताः टठडढान् विना। रणौ लघु च तद्व्यक्तौ वर्णाः कारणतां गताः। अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा मधुरा रचना मता"। तच्च सम्भोगशृङ्गारादावनुगुणं यथोक्तं तत्रैव "सम्भोगे करुणे विप्रलम्भे शान्तेऽधिकं क्रमात्" ३लावण्ये हेम०। "रूपं किमप्यनिर्वाच्यं तनोर्माधुर्य्यमुच्यते" उज्ज्वलमणौ तल्लक्षणमुक्तम्।

माध्यन्दिन न० मध्यन्दिनमेव-अण्। मध्यमदिने तत्र गाद्यः अण्। शुक्लयजुर्वेदीयशाखाभेदे।

माध्वीक क्ली मधुना मधूकपुष्पेण निर्वृत्तम् ईकक्। १मधूकपुष्पजाते मद्ये अमरः। मधु एव अण् स्वार्थे ईकक्। २द्राक्षाफले "माध्वी माध्वीक! चिन्ता विजहत्विति जयदेवः। [नारिकेले राजनि०।

माध्वीकफल पु० माध्वीकमिव मधुरं फलमस्य। मधु-

माध्वीमधुरा पु० माध्वीकमिव मधुरा पृषो० कलोपः। मधुरखर्जूरिकायाम् राजनि०।

मान विचारे भ्वा० सक० सेट् स्वार्थे सन् नेट्। मीमांसते अमीमांसिष्ट अर्थाया च तत्र न स्वार्थे सन्।

मान अर्च्चे वा चु० उ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट्। मानयति ते मानति अमीमनत्-त अमानीत्।

मान न० मा-ल्युट्। १परिमाणे हस्ततुलाप्रस्थाद्यैर्द्रव्यपरिच्छेदे भावप्र० मानपरिभाषा कर्षशब्दे दृश्या। २प्रमाणे "मानाधीनामेयसिद्धिः" मीमांसकाः। गानाङ्गे कालक्रियायां तालविरामोपलक्षिते ३कालव्यापारे च मेदि०। मन-घञ्। आत्मनि उत्कर्षाभिमानात्मिकायां ४चित्तसमुन्नतौ पु० अमरः। "स्वाभीष्टाप्तेर्मनोच्चादिविरोधी मान उच्यते" इत्युक्ते ५अनुरक्तदम्पत्योः ६अवस्थाभेदे पु०। "सुभ्रु मयि मानमनिदानम्" जयदेवः। ७सम्माने च।

मानग्रन्थि पु० मानस्य ग्रन्थिर्बन्धनं यस्मात्। अपराधे हारा०

मानरन्ध्रा स्त्री मानाय कालप्रमाणज्ञानाय रन्ध्रं यस्याः। ताम्रनिर्म्मिते सच्छिद्रे कालज्ञानहेतौ घटीयन्त्रभेदे त्रिका०।

मानव पु० मनोरपत्यम् अण्। १मनुष्ये अमरः। स्त्रियां जातौ ङीष्। सा च २स्वायम्भुवकन्यायाम् भारतम्। ३शासनदेवताभेदे हेमच०। ४बाले पु० शब्दर०।

मानस न० मन एव अण्। १मनसि अमरः। कैलासान्तिकस्थे ब्रह्मणा मनसा कृते २सरोवरभेदे च। मनस इदम् अण्। ३चित्तसम्बन्धिनि त्रि०।

मानसव्रत न० मनसा कृतं मानसं कर्म०। "अहिंसासत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्य्यमलुब्धता। एतानि मानसानि स्युर्व्रतानि" इत्युक्तेषु अहिंसादिषु। [सालयादयोऽप्यत्र।

मानसौकस् पु० मानसमोको यस्य। हंसे अमरः मान-

मानिनी स्त्री मान-इनि ङीप्। १फलीवृक्षे मेदि०। २मानवत्यां स्त्रियां च। ३मानयुते त्रि० ४सिंहे पु० राजनि०।

मानुष पु० मनोरयम् अण् षुक् च। मानवे, ततोजातौ स्त्रियां ङीप् मानुषी। मानुषस्येदम् अण्। २मनुष्यसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप्। सा च ३चिकित्साभेदे शब्दर०।

मानुष्य न० मानुषस्य भावः यत्। मनुष्यत्वे।

मानोज्ञक न० मनोज्ञस्य भावः मनोज्ञा० वुञ्। मनोहरत्वे

मान्द्य न० मन्दस्य भावः ष्यञ्। १रोगे हेम०२मन्दतायाञ्च।

मान्धातृ पु० मामिन्द्रं धयति धे-तृच्। "मामयं धास्यतीत्यस्मात् मान्धाताऽसौ प्रकीर्त्तितः" इति निरुक्ते युवनाश्वराजपुत्रे नृपभेदे। [२सप्तलामायां स्त्री शब्दमा०।

मान्य पु० मान-अर्च्चायां कर्मणि यत्। १पूज्ये जटा०।

मामक त्रि० मम-इदम् अस्मद्+वुञ् ममादेशः। मत्सम्बन्धिनि अञ्। मामकीनोऽप्यत्र।

माया स्त्री मा-यत् वा०ऐत्त्वम्। १छद्मनि कापट्ये अमरः। २इन्द्रजालादौ ३मिथ्याबुद्धिहेत्वज्ञानभेदे, ४कृपायां ५दम्भे ६लक्ष्म्यां च मेदि०। ७बुद्धमातरि स्त्री अमरः। ८ईश्वरस्योपाधौ, अघटनघटनसाधिकायां शक्तौ वेदान्त०। ९पीताम्बरे १०असुरभेदे पु०मेदि०। [(बाजीकर) शब्दर०।

मायाकृत् पु० मायामिन्द्रजालं करोति कृ-क्विप्। मायाकरे

मायादेवीसुत पु० ६त०। बुद्धे अमरः।

मायावत् त्रि० माया+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः। १मायाविशिष्टे २कंसराजे पु० शब्दर०। ३कामपत्न्यां स्त्री ङीप् जटा०।

मायाविन् त्रि० माया+अस्त्यर्थे विनि । १मायाकरे स्त्रियां ङीप् २विडाले पु० राजनि० । [मायीप्यत्र ।

मायिक त्रि० मायाऽस्त्यस्य ठन् । मायाकरे जटा० । इनि

मायु पु० मा-युण् नाऽनादेशः । देहस्थे पित्ते धातौ अमरः ।

मायूर न० मयूराणां समूहः तस्येदं वा अण् ।१मयूरसङ्घे । २मयूरसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् । [याम् राजनि०।

मायूरी स्त्री मयूरस्येदं प्रियत्वात् अण् ङीप् । अजमोदा-

मार पु० मृ-घञ् । १मरणे । मारयति मृ-णिच्-अच् । २कामदेवे ३विघ्ने मेदि० । ४धुस्तूरे च शब्दच० ।

मारक पु० मृ-णिच्-ण्वुल् मृ-णिच् घञ् स्वार्थे क वा । १मरके मारिभये त्रिका० । (बाज) २पक्षिभेदे च । ३नाशके त्रि० । जन्मलग्नावधिकाष्टमस्थानपतौ ४ग्रहभेदे पु० "भाग्यव्ययाधिपत्येन रन्ध्रेशोमारकः स्मृतः" पराशरः । ५द्वितीयसप्तमाधीशे च मारकस्थानशब्दे दृश्यम् ।

मारकस्थान न० मारणकारणे स्थाने । "अष्टमं चायुषः स्थानमष्टमादष्टमञ्च यत् । तयोरपि व्ययस्थानं मारकस्थानमुच्यते, इत्युक्ते जन्मलग्नात् सप्तमे द्वितीये च स्थाने । [देवे अमरः ।

मारजित् पु० मारं कामं जितवान् जि-भूते क्विप् । १जिन-

मारण न० मृ-णिच्-भावे ल्युट् ।१बधे अमरः । करणे ल्युट् । वैरिबधसाधने तन्त्रोक्ते अभिचारकर्मभेदे च ।

मारि(री) स्त्री मृ-णिच्-इन् ।१मारणे । वा ङीप् । "मारीभये राजभये" इति बटुकस्तवः । ङीबन्तः २दुर्गाशक्तिभेदे मेदि०।

मारिष पु० रिष-हिंसायाम् क निषेधार्थकमाशब्देन स० । नाट्योक्तौ १आर्य्ये हिंसानिवारकतया तस्य तथात्वम् । २तण्डुलीयशाके च अमरः ।३दक्षमातरि स्त्री मेदि०टाप्

मारीच पु० तारकाराक्षसीपुत्रे रावणानुचरे १राक्षसविशेषे २कक्कोलके ३याजकब्राह्मणे मेदि० । ४राजगजे पुंस्त्री० जटा० स्त्रियां ङीष् ।

मारुतव्रत न० "प्रविश्य सर्वभूतानि यथा चरति मारुतः । तथाचरैः प्रवेष्टव्यं व्रतमेतद्धि मारुतम्" मनूक्ते राज्ञां धर्मभेदे । [मारुतिरप्यत्र ।

मारुतात्मज पु० ६त० । १हनुमति २भीमे च इञ् ।

मारुतापह पु० मारुतं वायुदोषमपहन्ति अप+हन-ड । १वरुणवृक्षे राजनि० । २वायुदोषनाशके त्रि० ।

मार्कण्ड पु० मृकण्डोरपत्यम् अण् पृषो० । १मुनिभेदे नक्षत्रे २लताभेदे (भुँखखसा) स्त्री भावप्र० स्वार्थे क । तत्रार्थे ।

मार्कण्डेय पु० मृकण्डोरपत्यं शुभ्रा० ढक् पृषो० । १मृकण्डुमुनिपुत्रभेदे तेन प्रोक्तम् अण् । व्यासप्रणीते पक्षिमार्कण्डेयसंवादरूपे २महापुराणभेदे न० । तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च नारदपु० पूर्वभागे ९७अ० उक्ता यथा । "यत्राधिकृत्य शकुनीन् सर्वधर्मनिरूपणम् । मार्कण्डेयेन मुनिना जैमिनेः प्राक् समीरितम् । पक्षिणां धर्मसंज्ञानां ततो जन्मनिरूपणम् । पूर्वजन्मकथा चैषां विक्रिया च दिवस्पतेः । तीर्थयात्रा बलस्यातो द्रौपदेयकथानकम् । हरिश्चन्द्रकथा पुण्या युद्धमाजीवकाभिधम् । पितापुत्रसमाख्यानं दत्तात्रेयकथा ततः । हैहयस्याथ चरितं महाख्यानसमाचितम् । मदालसाकथा प्रोक्ता ह्यलर्कचरिताचिता । सृष्टिसंकीर्त्तनं पुण्यं नवधा परिकीर्त्तितम् । कल्पान्तकालनिर्देशो यक्ष्मसृष्टिनिरूपणम् । रुद्रादिसृष्टिरप्युक्ता द्वीपवर्षानुकीर्त्तनम् । मनूनाञ्च कथा नाना कीर्त्तिताः पापहारिकाः । तासु दुर्गाकथात्यन्तं पुण्यदा चाष्टमेऽन्तरे । तत्पश्चात् प्रणवोत्पत्तिस्त्रयीतेजःसमुद्भवः । मार्त्तण्डस्य च जन्माख्या तन्माहात्म्यसमाचिता । वैवस्वतान्वयश्चापि वत्सप्रश्चरितं ततः । खनित्रस्य ततः प्रोक्ता कथा पुण्या महात्मनः । अविक्षिच्चरितं चैव किमिच्छव्रतकीर्त्तनम् । नरिष्यन्तस्य चरितं इक्ष्वाकुचरितं ततः । तुलस्याश्चरितं पश्चाद्रामचन्द्रस्य सत्कथा । कुशवंशसमाख्यानं सोमवंशानुकीर्त्तनम् । पुरूरवःकथा पुण्या नहुषस्य कथाद्भुता । ययातिचरितं पुण्यं यदुवंशानुकीर्त्तनम् । श्रीकृष्णबालचरितं माथुरं चरितं ततः । द्वारकाचरितञ्चाथ कथा सर्वावतारजा । ततः साङ्ख्यसमुद्देशः प्रपञ्चासत्त्वकीर्त्तनम् । मार्कण्डेयस्य चरितं पुराणश्रवणे फलम्" । यः शृणोति नरो भक्त्या पुराणमिदमादरात् । मार्कण्डेयाभिधं वत्स ! स लभेत् परमां गतिम् । यस्तु व्याकुरुते चैतच्छैवं स लभते पदम् । तत्प्रयच्छेल्लिखित्वा यः सौवर्णकरिसंयुतम् । कार्त्तिक्यां द्विजवर्याय स लभेद्ब्रह्मणः पदम् । शृणोति श्रावयेद्वापि यश्चानुक्रमणीमिमाम् । मार्कण्डेयपुराणस्य स लभेद् वाञ्छितं फलम्" ।

मार्कव पु० मारयति क्विप् मारि केशक्लेशं कूयते कू-अच् । भृङ्गराजे (केशरिया) अमरः । [अपमार्गेत त ।

मार्ग संस्कारे सर्पणे च चुरा० उभ० सक० सेट् । मार्गयति

मार्ग अन्वेषणे वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० प०सक० सेट् । मार्ग-

यति-ते मार्गति । अममार्गत् त । अममार्गीत् ।

मार्ग पु॰ मृज-शुद्धौ-मार्ग-अन्वेषणे वा घञ् । १पथि अमरः । तद्भेदा यथा "त्रिंशद्धनूंषि विस्तीर्णो देशमार्गस्तु तैः कृतः । विंशद्धनुर्ग्राममार्गः सीमामार्गो दशैव तु । धनूंषि दश विस्तीर्णः श्रीमान् राजपथः स्मृतः । नृवाजिरथनागानामसम्बाधः सुसञ्चरः । धनूंषि चैव चत्वारि शाखारथ्यास्तु निर्म्मिताः । त्रिकराश्चोपरथ्यास्तु द्विकराश्चोपरथ्यकाः । जङ्घापथस्तु चत्वारस्त्रिपादश्च गृहान्तरम् । वृतिपादस्त्वर्द्धपादः प्राग्वंशः पादकः स्मृतः । अवकरः परिवारः पादमात्रः समन्ततः । प्राड्ट्काले तु प्रावृत्ती कर्त्तव्या अन्यथा नहि" देवीपु॰ ।

मार्गण न॰ मार्ग-ल्युट् । १अन्वेषणे अमरः । २याचने ३प्रणये च मेदि॰ । कर्त्तरि ल्यु । ४याचके त्रि॰ ५शरे पु॰ अमरः ।

मार्गशिर पु॰ मृगशिरया युक्ता पौर्णमासी अण् सा अत्र मासे पुनरण् । चान्द्रे १अग्रहायणे मासि २तत्पौर्णमास्यां स्त्री ङीप् शब्दर॰ ।

मार्गशीर्ष पु॰ साधनं मार्गशिरवत् । १अग्रहायणे मासि । अमरः । २तत्पौर्णमास्यां स्त्री ङीप् ।

मार्गित त्रि॰ मार्ग-क्त । अन्वेषिते ।

मार्ज्ज मार्जने सक॰ ध्वनौ अक॰ चुरा॰ उभ॰ सेट् । मार्जयति-ते अममार्जत्-त ।

मार्ज्जन न॰ मृज-ल्युट् । प्रोञ्छनादिना निर्म्मलीकरणे । युच् । तत्रैवार्थे स्त्री । सा च २सुरजध्वनौ हेमच॰ । करणे ल्युट् । सम्मार्जन्याम् (झाँटा) । स्त्री ङीप् अमरः ।

मार्ज्जार(ल) पुंस्त्री॰ मृज-आरन् वा रस्य लः । १विड़ाले अमरः स्त्रियां ङीप् । २रक्तचित्रके पु॰ राजनि॰ । ३खट्टाशे च हेमच॰ । ततः संज्ञायां कन् । मयूरे ।

मार्ज्जारगन्धा स्त्री मार्ज्जारस्येव गन्धो यस्याः । मुद्गपर्णीभेदे रत्नमा॰ । स्वार्थे क अत इत्त्वम् । तत्रैव ।

मार्ज्जारी स्त्री मृज-आरक् गौरा॰ ङीष् । १कस्तूर्याम् २खट्टाशजन्तौ ३मार्जारयोषिति च मेदि॰ ।

मार्ज्जारी(ली)य पुंस्त्री॰ मार्ज्जार+(ल) स्वार्थे छ, मृज-आरीयक् रस्य लत्वम् वा । १विड़ाले २शूद्रे च स्त्रियां टाप् ३कायशोधने पु॰ मेदि॰ ।

मार्जित पु॰ मार्ज-क्त । २शोधिते । दधि-खण्डमधुसर्पिर्मरिचादिकृते कर्पूरादिवासिते भक्ष्यभेदे स्त्री (रसा) । भरतः

मार्त्तण्ड पु॰ मृते अण्डे भवः अण् शक॰ । १सूर्ये । तस्य मृताण्डजन्म च "मारितञ्च यतः प्रोक्तमेतदण्डं त्वयोदित । तस्मान्मुने ! सुतस्तेऽयं मार्त्तण्डाख्यो भविष्यतति" मार्क॰ पु॰ । २अर्कवृक्षे अमरः । ३शूकरे पुंस्त्री॰ मेदि॰ स्त्रियां ङीष् ।

मार्त्तिक न॰ मृत्तिकया निर्मितम् अण् । १शरावे (शरा) शब्दर॰ । २मृण्मये त्रि॰ । [नादके अमरः ।

मार्द्दङ्गिक त्रि॰ मृदङ्गः तद्वादनं शिल्पमस्य ठक् । मृदङ्ग-

मार्द्दव न॰ मृदोर्भावः अण् । १मृदुत्वे २परदुःखासहिष्णुतायाम् ३द्रवीभावे च "अभितप्तमयोऽपि मार्द्दवं भजते कैव कथा शरीरिणाम्" रघुः । ४सङ्कीर्णजातिभेदे पुंस्त्री॰ जटा॰ । स्त्रियां ङीष् । [२नाघ्योक्तौ श्वेते हेमच॰ ।

मार्ष पु॰ मृष-क ततः स्वार्थे अण् । १तण्डुलीयशाके भरतः

मार्ष्टि स्त्री मृज-क्तिन् । शोधने ।

माल पु॰ मल-संज्ञायां कर्त्तरि घञ् । "माला भिल्लाः किरातास्च सर्वेऽपि म्लेच्छजातयः" हेमच॰ उक्ते १म्लेच्छभेदे २विष्णौ पु॰ भरतः । ३देशभेदे ४क्षेत्रे मेदि॰ ५कपटे ६वने हेमच॰ ।

मालक न॰ मल ण्वुल् । १स्थलपद्मे जटा॰ । २नारिकेलपात्रभेदे पु॰ (माला) । ३निम्बवृक्षे पु॰ अमरः ।

मालकोश पु॰ रागभेदे तस्य गानसमयः शरद्वतौ रात्रिशेषः ।

मालती स्त्री मां लक्ष्मीं शोभां वा लतति वेष्टते लत-अच् गौ॰ ङीप् । १जातीलतायां २युवत्यां अमरः । ३काकमाच्यां ४नदीभेदे ५विशल्यायां ज्योत्स्नायां ७निशायाञ्च हेमच॰ ।

मालतीतीरज पु॰ मालत्या नदीभेदस्य तीरे जायते जनड । टङ्कणे (सोहागा) हेम॰ । मालतीतीरभवादयोऽप्यत्र

मालतीपत्री स्त्री मालत्याख्यनामकजात्याइव पत्रमस्याः । जातीपत्राम् (जैयत्री) राजनि॰ । [जातीफले राजनि॰ ।

मालतीफल न॰ मालत्याख्यनामकजात्याः फलम् । (जायफल)

मालभारिक त्रि॰ मालानां भारोऽस्त्यस्य ठन् पूर्वपदह्रस्वः । मालानां भारवति । [सङ्गीतदा॰ ।

मालव पु॰ । १अवन्तिदेशे (मालओयार देश) २रागभेदे च

मालविका स्त्री मालवे भवा ठक् । त्रिवृति (तेओड़ि) राजनि॰ ।

मालसी स्त्री मालं मलनं जटादिना दुष्टत्वं स्यति सो-क गौरा॰ ङीष् । १केशपुष्टिकारके द्रव्ये शब्दच॰ । २रागिणीभेदे च सङ्गीतदा॰ ।

माला स्त्री मल-संज्ञायां कर्त्तरि घञ् । १श्रेण्यां हेमच॰ ।

जपसंख्यार्थे रुद्राक्षादिवीजसंघात्मके २माल्यभेदे च ।

मालाकण्ट पु० मालाकारः कण्टः कण्टको यस्य । अपामार्गे राजनि० ।

मालाकन्द पु० मालाकारः कन्दो यस्य । मूलभेदे राजनि० ।

मालाकार पुंस्त्री० मालां करोति कृ-अण् । (माली) १वर्ण-सङ्करभेदे स्त्रियां ङीष् । २माल्यकारके त्रि० ।

मालाग्रन्थि पु०मालया ग्रन्थिरत्र । मालादूर्वायाम् राजनि०

मालातृण न० मालाकारं तृणम् । भूस्तृणे अमरः । स्वार्थे क । तत्रैव ।

मालादीपक न० अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे दृश्यम् ।

मालादूर्वा स्त्री मालाकारा दूर्वा । (गाठिदूर्वा) दूर्वाभेदे राजनि० । [राजनि०

मालारिष्टा स्त्री मालाभूतमरिष्टं यस्याः ५ ब० । पाठ्याम्

मालाली स्त्री मालामलति भूषयति अल-अण् ङीप् । पृक्कायां (पिडिङ्गशाक) राजनि० स्वार्थे क । तत्रैव ।

मालिक पुंस्त्री० माला तन्निर्माणं शिल्पमस्य ठन् । १माला-कारे जातिभेदे अमरः २पक्षिभेदे पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष् । ३रञ्जके शब्दर० । ४माल्यकारके त्रि० ।

मालिका स्त्री मालैव कन् अत इत्त्वम् । १वनमल्लिकायां २ग्रीवालङ्करणे ३नदीभेदे ४पुष्पमाल्ये ५पुत्र्याञ्च मेदि० ६सुरायां हारा० । ७अतस्याम् शब्दच० "पाशाक्षमालि-काम्भोज" इति लक्ष्मीध्यानम् ।

मालिन् पु० माला शिल्पमस्त्यस्य इनि । १मालाकारे २माल्यवति त्रि० ३मालाकारपत्न्यां ४पञ्चदशाक्षरपादके, "ननमययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः" छ० र० उक्ते ५छन्दोभेदे । ६गौर्याम् ७चम्पानगर्यां ८मन्दाकिन्यां कण्वाश्रमान्तिकस्थे ९नदीभेदे १०मातृकाभेदे च स्त्री मेदि० ङीप् । ११अग्निशिखाख्ये दुरालभायां स्त्री शब्दच० ङीप् ।

मालु स्त्री मल-उण् ।१पत्रलतायां (पातलता)२नार्याञ्च मेदि०

मालुधान पु० मालुरिव पत्रलतेव धीयतेऽसौ धा-कर्मणि ल्युट् । (मालुयावाप) १सर्पभेदे अमरः । २लताभेदे स्त्री ङीप् मेदि० । [२कपित्थे च राजनि० ।

मालूर पु० मां लक्ष्मीं परेषां लुनाति लू-रक् ।१विल्वे अमरः

मालेय त्रि० मालायां साधुः ढक् । १मालारचनानिपुणे २स्थूलैलायां स्त्री रत्नमा० ।

माल्य न० मालायै हितं यत् । १पुष्पे । स्वार्थे ष्यञ् । २पुष्पमालायाम् ।३मूर्द्धिस्थायां पुष्पमालायाञ्च अमरः ।

माल्यपुष्प पु० मालायै हितं माल्यं पुष्पमस्य । १शणवृक्षे २शणपुष्प्याम् स्त्री राजनि० ङीप् । कप् । माल्य-पुष्पिका तत्रैवार्थे ।

माल्यवत् त्रि० माल्यमस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १माल्ययुक्ते केतुमालेलावृतवर्षयोः सीमाभूते २पर्वतभेदे ३सुकेशराक्षस पुत्रे रावणमन्त्रिणि राक्षसभेदे च । [धके त्रिका० ।

माशब्दिक त्रि० मेति शब्दं निषेधाय करोति ठक् । निषे-

माष पु०मष-संज्ञायां कर्त्तरि घञ् । (माषकलाइ) व्रीहिभेदे "दशार्द्धगुञ्जं प्रवदन्ति माषम्" इत्युक्ते "गुञ्जाभिर्दशभिर्माष" इत्युक्ते च २परिमाणभेदे । स्वार्थे क । तत्रार्थे ।

माषकलाय पु० माषाख्यः कलायः । स्वनामख्याते व्रीहौ

माषपर्णी स्त्री माषस्येव पर्णान्यस्याः ङीप् । वनमाषे अमरः

माषभक्तबलि पु० माषमिश्रितं भक्तमेव बलिः पूजोपहार द्रव्यम् । माषमिश्रिते भक्तरूपे पूजोपहारे ।

माषवर्द्धक पु० माषं माषपरिमितं स्वर्णं वर्द्धयति आच्छि-नत्ति अपहरति वृध-छेदने ण्वुल् । स्वर्णकारे शब्दमा० ।

माषीण न० माषाणां भवनं क्षेत्रं खञ् । माषव्रीहिभवन योग्ये क्षेत्रे । यत् । माष्यमप्यत्र ।

मास् पु० माति परिच्छिनत्ति स्वगत्या कालम् मा-असुन् । १चन्द्रे २त्रिंशद्दिनात्मककालरूपे मासे च ।

मास पु० मास्+अण् ।१चन्द्रे त्रिंशद्दिनात्मके २काले च । स च सौरसावनचान्द्रनाक्षत्रभेदाच्चतुर्विधः । मासचन्द्र० स्वार्थे अण् ।२चान्द्रे मासे तु तुल्यः । मस्यते परिमी-यतेऽनेन मस परिमाणे करणे घञ् । परिमाणपञ्चगुञ्जा-त्मके भरतः । स्वार्थे क । मासक तत्रैवार्थे ।

मासन न०मासं नयति नी-ड । सोमराजीलतायाम् शब्दच० ।

मासप्रमित पु० मासं प्रमातुमारब्धः प्र+मा-क्त ।"कालाः परिमाणे" पा० सू० । प्रतिपच्चन्द्रे ।

मासर पु०मस-परिणामे घञ् मासं परिणामं राति रा-क । भक्तमण्डे अमरः । [मासावसाने संक्रान्त्यादौ ।

मासान्त पु० मासस्य सौरस्य चान्द्रस्य वाऽन्तः अवसानम् ।

मासिक त्रि० मासे भवः कालाट्ठञ् । १मासभवे प्रेतो-द्देशेन कृतसजातीयतिथौ, प्रतिमासम् अमावस्यायां च कर्त्तव्ये २श्राद्धे न० ।"मासि मासि स्वकीये तु" स्मृतिः । "पितॄणां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्य्यं विदुर्बुधा" स्मृतिः ।

मास्म अव्य० मस णिच्-बा० मप् । निवारणे ।

माह माने भ्वा० उभ० सक० सेट् । माहति ते अमाहीत् अमाहिष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

माहाकुल त्रि० महाकुले भवः अण् । महाकुलोद्भवे । खञ् माहाकुलीनोऽप्यत्र त्रि० ।

माहात्म्य न० महात्मनो भावः ष्यञ् । महिमनि महत्त्वे ।

माहिष न० महिष्या इदम् अण् ।१महिषीदुग्धादौ महिष-स्येदम् अण् । २तच्छृङ्गादौ त्रि० ।

माहिषिक पु० "महिषीत्युच्यते नारी या च स्याद् व्यभि-चारिणी । तां दुष्टां कामयति यः स वै माहिषिकः स्मृतः" काशीपु० उक्ते १व्यभिचारिणीपतौ "महिषी-त्युच्यते नार्या भगेनोपार्जितं धनम् । उपजीवति यस्तस्याः स वै माहिषिकः स्मृतः" विष्णुपु० व्याख्यायां श्रीधरधृतवाक्योक्ते व्यभिचारिस्त्रिया २भगोपार्जितद्रव्यो जीविनि च । [पादिते सङ्करजातिभेदे अमरः ।

माहिष्य पु० महिष्यां भवः ष्यञ् । क्षत्रेण वैश्यायामुत्-

माहेन्द्र पु० महेन्द्रस्यायम् अण् । ज्योतिषोक्ते महेन्द्रसम्ब-न्धिनि १दण्डभेदे । २पूर्वस्यां दिशि ३इन्द्रपत्न्यां ४गवि च स्त्री राजनि० ङीप् । [स्त्रीगव्यां स्त्री अमरः ङीप् ।

माहेय पु० मह्या अपत्यम् मही+ढक् । १मङ्गले २नरकासुरे च

माहेश्वर त्रि० महेश्वरादधिगतम् ततः आगत अण् ।१महे-श्वरतः प्राप्ते सि०कौ०।२यवतिक्तायां स्त्री राजनि० ङीप् तस्येदम् अण् "माहेश्वरी वृषारूढा" इत्युक्ते ३मातृभेदे ४दुर्गामातृ स्त्री ङीप् ।

मि क्षेपे स्वा० उभ० सक० अनिट् । मिनोति मिनुते अमा-सीत् अमास्त । ञित् क्तिः मप् च मितिमम् ।

अनु+व्याप्तिहेतुके परामर्शाधीनज्ञाने ।

उप+सादृश्यहेतुके ज्ञानभेदे ।

प्र+यथार्थज्ञाने ।

मिच्छ बाधे तुदा० पर० सक० सेट् । मिच्छति अमिच्छीत् ।

मित त्रि० मि मा-वा-क्त । १परिमिते, २प्रक्षिप्ते ३चिप्ते च ।

मितङ्गम पुंस्त्री० मितं परिमितं स्तोकं गच्छति गम-खच् मुम् च । १गजे सि०कौ० स्त्रियां ङीप् । २परिमितगा-मिनि त्रि० स्त्रियां टाप् ।

मितद्रु पु० मितं द्रवति द्रवति वा द्रु कु नि० । समुद्रे हेमच० ।

मितम्पच पु० मितं पचति पच-खच् मुम् च । १कृपणे अमरः । २परिमितपाचके त्रि० ।

मिति स्त्री मा-मि-वा क्तिन् । १ज्ञाने, २माने, ३अवच्छेदे, ४विक्षेपे च । ज्ञानमात्रस्य मितिमात्रविषयकत्वमिति गुरवः ।

मि(त्र)त न०मिद्यति स्निह्यति मिद्-क्त । १स्ने हान्विते सुहृदि, राज्ञां विषयानन्तरितत्वप्रादितरस्मिन् २राजनि तयो-र्द्वयोरपि मध्यस्थत्वपक्ष राज्यहरणरूपैककार्यकरत्वात् मित्त्रत्वम् । मि-त्र । एकतकारः ३सूर्ये पु० अमरः ४अर्कवृक्षे ।

मित्त्रयु पु० मित्त्रं याति या-कु । मित्त्रवत्सले हेमच० ।

मिथ वधे मेधायाञ्च सक० भ्वा० उभ० सेट् । मेथति-ते अमेथीत् अमेथिष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः । [अमरः ।

मिथस् अव्य० मिथ-असुन् । १रहसि, २अन्योन्यमित्यर्थे

मिथि पु० निमिराजपुत्रे विष्णुपु० ।

मिथिला स्त्री मिथि+अस्त्यर्थे लच् । स्वनामख्यातायां मिथि-राजधान्याम् । [दितसृतीये राशौ च ।

मिथुन न० मिथ-उनन् किच्च । १स्त्रीपुंसयोर्युग्मे २मेषा-

मिथ्या अव्य० मिथ-क्यप् । अयथार्थे असत्ये ।

मिथ्यादृष्टि स्त्री मिथ्या सफलस्यापि अफलत्वेन दृष्टिः । नास्तिकतायां सफलस्यापि वैदिककर्मणो निष्फलत्वज्ञाने अमरः । [क्षेपे करणे ल्युट् । यपणे भरतः ।

मिथ्यानिरसन न० मिथ्या निरस्यतेऽनेन निर्+अस-

मिथ्याभियोग पु० मिथ्याभूतेनासत्येनाभियोगः राज्ञोऽन्तिके वेदनम् अभि-युज-घञ् । यतं मे धारयतीत्यसत्यस्याः राज्ञोऽन्तिके अभियोगे अमरः ।

मिथ्याभिशंसन न० मिथ्याभूतेनासत्येनाभिशंसनम् अप-वादः "त्वया स्वर्णमपहृतम्" इत्यपवादकथने ।

मिथ्याभिशाप पु० मिथ्याभूतेनासत्येनाभिशापोऽपवादः । मिथ्यापवादे । [अतद्वति तदत्त्वेन ज्ञाने ।

मिथ्यामति स्त्री मिथ्याभूतस्य मतिः मन-क्तिन् । भ्रान्तौ

मिथ्योत्तर न० कर्म० । व्यवहारे "मिथ्यैतत् नाभिजानामि तदा तत्र न सन्निधिः । अजातश्चास्मि तत्काले इति मिथ्या चतुर्विधम्" इत्युक्तप्रकारे, उत्तरभेदे, ("मिथ्यो-त्तरे पूर्ववादे")इति स्मृतिः । [ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

मिद वधे मेधायाञ्च भ्वा० उभ०सक०सेट् । मेदति-ते अमेदीत्

मिद स्नेहे भ्वा० आ० लुङि प० अक० सेट् । मेदते इरित् अमिदत् आदित् भावादौ क्ते मिन्नं मेदितम् ।

मिद स्नेहे वा चु० उभ०पक्षे भ्वा०अक०सेट् इदित् । मिन्द-यति अमिमिन्दत्-त । पक्षे मिन्दति अमिन्दीत् ।

मिद स्नेहे दि० पर० सक० सेट् । मेद्यति-ते इरित् अमिदत् अमेदीत् । आदित् क्त मेदितं मिन्नम् ।

मिद स्नेहे चु० उभ० सक० सेट् । मेदयति-ते अमीमिदत्-त

मिन्मिन त्रि० सानुनासिकशब्दकारके १रोगभेदे २तद्युते

त्रि०। "आहत्य वायुः सकफो धमनीः शब्दवाहिनीः। नरान् करोत्यक्रियकान् मूकमिन्मिनगद्गदान्" भाव-नाम् ईषदर्थे नञ्। तत्र वायोर्वाक्सङ्गे मूकत्वम् मध्यमत्वे सानुनासिकवक्कारकता अल्पत्वे गद्गदकरत्वमिति भेदः।

मिल श्लेषे तु०उभ० सक० सेट्। मिलति अमेलीत् अमेलिष्ट कुटादिरयमित्येके तेन अमिलीत् ल्युटि मिलनम्।

मिव सेके भ्वा० पर० सक० सेट् इदित। मिन्वति अमिन्वीत्।

मिश ध्वनौ अक० कोपे सक० भ्वा० पर० सेट्। मेशति अमेशीत्।

मिशि(शी) स्त्री मिश-इन् वा ङीप्। १मधुरिकायां (मौरी) २शतपुष्पायां, (सुलफा) भरतः ३जटामांस्याञ्च शब्दर०। अत्र पृषो०मिषि मिषी मिसि-मिसी इत्यादयः उक्तार्थेषु। तत्र पाठान्तरम्। [यति-ते अमिमिश्र(च)त् न।

मिश्र (च) योजने अद० चु० उभ० सक० सेट्। मिश्र(च)

मिश्र त्रि० मिश्र अच्।१संयुते उत्तरपदस्थः २श्रेष्ठार्थे। यथा आर्यमिश्राः। ३गजजातिभेदे पु० हेमच०। ४ज्योति-षोक्ते कृत्तिकाविशाखानक्षत्रयोः च पु०। संज्ञायां कन्। ५इन्द्रवने जटा० ६क्षौमरसवणे राजनि०।

मिश्रकावण न० मिश्रकनामकं वनं पूर्वदीर्घो णत्वञ्च। १इन्द्रोद्याने। [कायाम् राजनि०।

मिश्रपुष्पा स्त्री मिश्रं पुष्पं यस्याः अजा० टाप्। मेथि-

मिश्रवर्ण म० मिश्रचित्रो वर्णो यस्य। १कृष्णागुरुणि राजनि० २मिश्रितवर्णमात्रे त्रि०। [वार्त्ताक्यां राजनि०

मिश्रवर्णफला स्त्री मिश्रवर्णं चित्ररूपान्वितं फलं यस्याः।

मिश्रव्यवहार पु० लीलावत्युक्ते गणनाभेदे।

मिश्रिता स्त्री "विमिश्रा चैव विज्ञेया मिश्रितर्क्षैस्तु संक्रमः" इत्युक्ते १कृत्तिकाविशाखानक्षत्रकाले रविसंक्रमणे। २गौरचिते न० जटा० ३मिश्रिते त्रि०।

मिश्रेया स्त्री मिश्र-अच् मिश्रा ईयते ई-गतौ यत् एवा कर्म-धा०। १मधुरिकायां (मौरी) अमरः। २शतपुष्पायाञ्च (सुलफा) राजनि०। [त्वा सेट्।

मिष सेचने भ्वा० पर० सक० सेट्। मेषति अमेषीत्। उदित्

मिष पराभिभवेच्छायाम् तु० पर० सक० सेट्। मिषति अमेषीत् मिमेष।

मिष न० मिष-क। १छले २स्पर्द्धने पु० मेदि०।

मिषिका स्त्री० मिषी+स्वार्थे क। जटामांस्याम् शब्दरत्ना०।

मिष्ट त्रि० मिष-क्त। १सिक्ते २स्पर्द्धिते च। ३मधुररसे पु० ४तद्वति त्रि० भावप्र०।

मिह सेचने भ्वा० पर० सक० अनिट्। मेहति अमिक्षत्।

मिहिका स्त्री मिह-क्वुन् अत इत्त्वम्। नीहारे शब्दर०।

मिहिर पु० मिह-किरच्। १सूर्ये २अर्कवृक्षे ३वृद्धे मेदि० ४मेघे हेमच० ५वायौ, ६चन्द्रे, विक्रमादित्यसभास्थे नवरत्नमध्यस्थे पण्डितभेदे च शब्दच०। तच्चिन्त्यम्। "धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु वेतालभट्टघटकर्परकालि-दासः। ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नवविक्रमस्य" ज्योतिर्विदाभरणवाक्ये वराहः मिहिर इत्येव तत्र समासे वराहमिहिर इत्येकः "वराहमिहिरात्मजेन पृथुयशसा" तत्पुत्रकृतषट्पञ्चा-शिकायामुक्तेः किन्तु वररुचिना सह दशसंख्यापत्तेश्च।

मी बधे दि० आ० सक० अनिट्। मीयते अमेष्ट।

मी वधे क्र्या० उ० सक० सेट्। मीनाति मीनीते अमासीत् अमास्त। ओदित् क्त मीनः।

मी गत्यां भ्वाद्य वा चु० उभ०पक्षे भ्वा०पर० सक० अनिट्। मायत्रति ते मयति अमीमत्-त अमेषीत्।

मीढ त्रि० मिह-क्त। मूत्रिते।

मीढुष्टम पु० मीढुस्+अतिशये तमप् नि०। शिवे।

मीढुस् पु० मिह-क्वसु नि०। शिवे।

मीन पुंस्त्री० मी-नक्।१मत्स्ये अमरः स्त्रियां ङीष्। मेषा-दितोद्वादशे २राशौ ३भगवदवतारभेदे च पु०।

मीनकेतन पु० मीनः केतनं यस्य। कन्दर्पे अमरः। मीनध्वजादयोऽप्यत्र। [राजनि० मीनाक्षीत्यादयोऽप्यत्र।

मीननेत्रा स्त्री मीनस्य नेत्रमिव पत्त्रिरस्याः। गण्डदूर्वायां

मीनाण्डा स्त्री मीनस्याण्डमिव तदाकारा रेणुकाऽस्त्यस्य अच् गौ० ङीष्। शर्करायाम् राजनि०।

मीम शब्दे अक० गतौ सक० भ्वा० पर० सेट्। मीमति अमीमीत्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

मीमांसक पु० मीमांसां वेत्त्यधीते वा वुन्। १मीमांसा-शास्त्रज्ञे २तदध्येतरि च। मान-विचारे स्वार्थे सन् ण्वुल्। ३सिद्धान्तकारके।

मीमांसा स्त्री मान-विचारे स्वार्थे सन् अ। १विचारपूर्वक-तत्त्वनिर्णये २तत्प्रतिपादकग्रन्थभेदे च स च ग्रन्थः कर्म-ब्रह्मविषयभेदेन द्विविधस्तत्र कर्मकाण्डविषयसंशयनिवारको ग्रन्थो जैमिनिप्रणीतः स च पूर्वमीमांसात्वेन प्रसिद्धः ब्रह्मविषयसंशयनिवारकसूत्रसः स वेदान्तत्वेन प्रसिद्धः।

मील निमेषे भ्वा० पर० अक० सेट्। मीलति अमीलीत्। ऋदित् चङि वा ह्रस्वः।

मीलन न० मील ल्युट् । १मुद्रणे २सङ्कोचने च ।

मीलित त्रि० मील-क्त । १अप्रफुल्ले २सङ्कुचिते च 'मीलितं यदभिरामताधिके" इति काव्यप्रकाशः ।

मीव स्थूलीभवने भ्वा० पर०अक०सेट् । मीवति अमीवीत् ।

मु पु० मोचयति जीवान् णिच्-अर्थे मुच डु । १महेशे हट्टच० २बन्धने एका० । [पलाण्डौ भरतः ।

मुकन्दक पु०मुदः मुदे कन्दो यस्य कप् पृषो० मुदो दलोपः ।

मुकु पु० मुच-कु पृषो० चस्य कः ।१मोक्षे हट्टच०२उत्सर्गे च

मुकुट पु० मकि-उट पृषो०।१शिरोभूषणे अमरः । २अङ्गुली-मोटने स्त्री शब्दर० ङीप् ।

मुकुन्द पु० मुकुं ददाति दा-क पृषो० मुम् ।"मुकुमव्ययमाख्यातं निर्वाणमोक्षवाचकम् । तद्ददाति च यो देवः मुकुन्दस्तेन कीर्तितः" "मुकुम् भक्तिरसप्रेमवचनं वेदसम्मतम् । यस्तद् ददाति भक्तेभ्यो मुकुन्दस्तेन कीर्त्तितः" ब्रह्मवै० जन्मख०११०अ० इति वा निरुक्तो विष्णौ ।

मुकुम् अव्य०मकि उमुच् पृषो० । १निर्वाणमोक्षे २भक्तिप्रेम-रसे च मुकुन्दशब्दे दृश्यम् ।

मुकुर पु०मकि—उरच् पृषो० । १दर्पणे, २बकुलवृक्षे ३कुलाल-दण्डे, मेदि० ४मल्लिकावृक्षे, विश्वः ५कोलीवृक्षे, शब्दर०। ६कोरके च हेमच० ।

मुकुल पु० न० मकि—उलच् पृषो० । १ईषद्विकाशितकलि-कायाम् अमरः २देहे, ३आत्मनि च धरणिः ।

मुकुष्टक पु० मुकुर्गलोत्सर्गस्तं स्तकति स्तक-अच् पृ० षत्वम् । वनमुद्गे अमरः पृषो० मुकुष्ठक तत्रार्थे ।

मुकूलक पु० मकि—ऊलच् संज्ञायां कन् । दन्तिवृक्षे । राजाम्नूलः । [च शब्दर० ।

मुक्त त्रि० मुच क्त । १त्यक्ते, २प्राप्तमोक्षे मेदि० । ३आनन्दिते

मुक्तरसा स्त्री मुक्तो रसो यस्याः । रास्नायाम् रत्नमा० ।

मुक्तसङ्ग त्रि० मुक्तः सङ्गोविषयासक्तिर्येन । १त्यक्तसर्वविष-यासङ्गे २परिव्राजके पु०। [हस्तो येन । दानशूरे ।

मुक्तहस्त त्रि० मुक्तः दानाय प्रसारितः न बद्ध इति यावत्

मुक्ता स्त्री मुच-क्त । १रास्नायाम् रत्नमा० २शुक्तिजे (मति) रत्नभेदे च ।

मुक्तापुष्प पु० मुक्तेव शुभ्रं पुष्पमस्य । कुन्दवृक्षे राजनि० ।

मुक्ताप्रसू स्त्री मुक्तां प्रसूते प्र+सू-क्विप् ६त० । शुक्तौ राजनि० । [मुक्ताहारे हेमच०।

मुक्ताप्रालम्ब पु० मुक्तया मुक्ताविशिष्टतया प्रालम्बते अच् ।

मुक्ताफल न० मुक्ता फलमिव । १मौक्तिके, २लवलीफले, (नोयाड़) ३कर्पूरे च मेदि० । ४वोपदेवकृते भक्तिप्रधाने ग्रन्थभेदे च "चतुरेण चतुर्वर्गचिन्तामणिवणिज्यया । हेमाद्रिर्वोपदेवेन मुक्ताफलमचीकरत्" तद्ग्रन्थस्य पद्यम् ।

मुक्तालता स्त्री मुक्तया लतेव । मुक्ताहारे हेमच० ।

मुक्तावली स्त्री मुक्तया आवली हारभेदः । १मुक्ताहारे अमरः । ६त० । २मुक्ताश्रेणौ भाषापरिच्छेदग्रन्थ-टीकायां ३सिद्धान्तमुक्तावल्यां च । [शुक्तौ अमरः ।

मुक्तास्फोट पु० स्फुट्यते विदीर्य्यते स्फोटः मुक्तायै स्फोटः ।

मुक्ति स्त्री मुच-क्तिन् । १मोचने २संसारबन्धनराहित्ये मत-भेदेन ३आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तौ, ४ब्रह्मस्वरूपावाप्तौ च देहेन्द्रियाभ्यामात्मनो ५बन्धशून्यत्वे च ।

मुक्तिमण्डप पु० मुक्तिप्रदो मण्डपः शाक०त० । १काशीस्थे २जगन्नाथक्षेत्रस्थे च मण्डपभेदे तीर्थे । [रत्नमा०।

मुक्तिमुक्त पु० मुक्तिर्मोचनं तया मुक्तोरहितः । सिह्लके

मुख न० खन-अच् डित् धातोः पूर्वं मुट् च । "प्रजाकृजा यतः खातं तस्मादाहुर्मुखं बुधाः" इत्युक्ते देहावयवभेदे । "ओष्ठौ च दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा च तालु च । गलो गलादि सकलं सप्ताङ्गं मुखमुच्यते" इत्युक्ते गलादि-सप्तात्मकावयववति २वदने भावप्र० । ३गृहस्य निःसरण-वर्त्मनि,अमरः । ४हस्तपादादेः प्रवेशनिर्गमे,५आरम्भे, ६उपाये, ७नाटकादौ सन्धिभेदे मेदि० ८नाटकादि-शब्दभेदे, ९आद्ये, १०प्रधाने, ११शब्दे, १२वेदे, च शब्दर०। १३वकुषवृक्षे पु०(डेओ) शब्दच०। [राजनि०

मुखगन्धक पु० मुखस्य गन्धो यस्य सेवनात् कप् । पलाण्डौ

मुखचपला स्त्री आर्य्यावान्तरभेदे मात्राभेदे वृ०र० ।

मुखज पु० ब्रह्मणो मुखाज्जायते जन-ड । १विप्रे "ब्राह्म-णोऽस्य मुखमासीदि"ति श्रुतिः २वदनजातमात्रे त्रि० ।

मुखदूषण पु० मुखं दूषयति सेवनात् दुर्गन्धेन दूष-णिच् ल्यु । पलाण्डौ राजनि० ।

मुखधौता स्त्री धौतं मुखं यया धाव-क्त ऊठ् पररनि० । ब्राह्मणयष्टौ (वामनहाटि) शब्दच० ।

मुखनिरीक्षक त्रि० मुखमितरस्य निरीक्षते निर्+ईक्ष ण्वुल् । १अलसे शब्दर० । स हि अन्योयदि स्वकार्यं कुर्यात् तदानाहं करोमीत्याशयेन इतरमुखं निरीक्ष-माणः स्वकार्य्ये न प्रवर्त्तते । इति तस्य तथात्वम् ।

मुखपूरण न० मुखं पूरयति पूर-ल्यु । गण्डूषस्थितजलादौ ।

मुखप्रिय न०मुखं प्रीणाति प्री-क-उप०स०। १लवङ्गे भावप्र० २मुखरोचकमात्रे त्रि० ।

मुखभूषण न० मुखं भूषयति भूष-ल्यु । १ताम्बूले । २मुखमण्डने च ।

मुखमण्डनक पु० मुखस्य मण्डनमिव इवार्थे कन् । १तिलकवृक्षे राजनि० । ६त० । स्वार्थे क । २मुखभूषणे न० । मण्डयति—ल्यु स्वार्थे क ६त० । ३मुखभूषके त्रि० ।

मुखमोद पु० मुखं मोदयति मुद-णिच्—अण् उप०स० । शोभाञ्जने राजनि० ।

मुखर त्रि० मुखं मुखव्यापारं कथनं राति दत्ते करोतीति यावत् रा-क । १अप्रियवादिनि अमरः । २अग्रेवादिनि च "मुखरस्तत्र हन्यते" इति हितोपदेशः । ३काके पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष् । ४शङ्खे पु० राजनि० । [माने

मुखरित त्रि० मुखर इवाचरितः । मुखर+क्विप्-क्त । शब्दाय-

मुखरोग पु० सप्ताङ्गस्य मुखस्य रोगः । सप्ताङ्गमुखस्य रोगभेदे तन्निदानादि यथा

"ओष्ठौ च दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा च तालु च । गलो गलादि सकलं सप्ताङ्गं मुखमुच्यते" । अथ मुखरोगाणां संख्यामाह "स्युरष्टावोष्ठयोर्दन्तमूले तु दश षट् तथा । दन्तेष्वष्टौ रसनायां पञ्च स्युर्नव तालुनि । कण्ठे त्वष्टादश प्रोक्तास्त्रयः सर्वसराः स्मृताः । एवं मुखामयाः सर्वे सप्तषष्टिर्मता बुधैः" मुखरोगाणां निदानान्याह "आनूपपिशितक्षीरदधिमाषादिसेवनात् । मुखमध्ये गदान् कुर्युः क्रुद्धा दोषाः कफोत्तराः" भावप्र० ।

मुखलाङ्गल पुंस्त्री० मुखं लाङ्गलमिव भूमिविदारकं यस्य । शूकरे शब्दा० स्त्रियां ङीष् ।

मुखवल्लभ पु० ६त० । १दाडिमवृक्षे शब्दमा० तत्फलस्य मुखप्रियत्वात् तस्य तथात्वम् । २मुखप्रिये त्रि० ।

मुखवाचिका स्त्री मुखं वाचयति व्यक्तीकरोति सेवनात् वच-णिच्-ण्वुल् । अम्बष्ठायाम् राजनि० ।

मुखवास पु० मुखं वासयति सुरभीकरोति वासि-अण् उप०स० । १गन्धतृणे राजनि० । २कर्पूरादौ च ।

मुखवासन पु० मुखं वासयति वासि ल्यु । १मुखसौरभकारके गन्धे । २तद्वति त्रि० अमरः ।

मुखविष्ठा स्त्री मुखं विष्ठेव दुर्गन्धं यस्याः । तैलपायिकायां हेमच० तन्मुखस्पर्शमात्रे हि द्रव्यान्तरे दुर्गन्धो भवति ।

मुखव्यादान न० वि+आ+दा-ल्युट् ६त० । मुखप्रसारणे ।

मुखशोधन न० मुखं शोधयति शुध-णिच्-ल्यु । १त्वचे (दारचिनि) राजनि० । २कटुरसे पु० हेमच० । [राजनि० ।

मुखशोधिन् पु० मुखं शोधयति शुध-णिच्-णिनि । जम्बीरे

मुखस्राव पु० स्रवति स्रु-ण ५त० । लालाख्ये मुखस्यन्दिजले राजनि० ।

मुखाग्नि पु० मुखमेवाग्नितुल्यं शापदानेन दाहकत्वात् यस्य । १विप्रे कर्म० वडवामुखजे २दावानले च शब्दमा० ।

मुखाम्ल पु० मुखमेवाम्लं यस्य । कर्कटे त्रिका० । [च ।

मुख्य त्रि० मुखे आदौ भवः यत् । १प्रथमकल्पे अमरः २श्रेष्ठे

मुग्ध त्रि० मुह-क्त । १मूढे । मोहयति अन्तर्भूतण्यर्थे मुहकर्त्तरि क्त । २सुन्दरे विश्वः । ३नायिकाभेदे स्त्री सा०द०३प०

मुच दम्भे शाठ्ये भ्वा० आत्म० सक० सेट् । मोचते अमोचिष्ट इदित्ययम् तत्रार्थे । मुञ्चते ।

मुच त्यागे चुरा० उ० सक० सेट् । मोचयति ते अमूमुचत्-त

मुच त्यागे तु० मुचादि० उभ० सक० अनिट् । मुञ्चति-ते ऌदित् अमुचत् अमुक्त । कर्मकर्त्तरि अकर्मकः "मुच्यते सर्वपापेभ्यः" इति पुराणम् ।

मुचकुन्द पु० मुच-क्त मुचः कुन्द इव । १स्वनामख्याते पुष्पवृक्षे भावप्र० मान्धातृनृपपुत्रे २नृपभेदे च ।

मुज ध्वनौ अक० मार्ज्जने सक० वा चुरा० पक्षे भ्वा० पर० सेट् । माजयति ते मोजति अमूमुजत् त अमोजीत् । इदित्यतार्थे । मुञ्जयति ते मुञ्जति अमुमुञ्जत् त अमुञ्जीत् ।

मुञ्ज पु० मुजि-अच् । (मुज) रज्जुसाधने तृणभेदे राजनि० । "मुञ्जद्वयन्तु मधुरं तुवरं शिशिरं तथा । दाहतृष्णाविसर्पास्रमूत्रवस्त्यक्षिरोगजित् । दोषत्रयहरं वृष्यं मेखलासूपयुज्यते" भावप्र० । [हेमच० ।

मुञ्जकेशिन् पु० मुञ्ज इव केशः अस्त्यस्य इनि । विष्णौ

मुञ्जर न० मुजि-अरन् । शालूके शब्दमा० । [मुण्टयते ।

मुट मर्दने भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । मुण्टति अमुण्टीत् ।

मुट चोदे वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् । मोटयति ते मोटति अमूमुटत् त अमोटीत् ।

मुट चोदने आक्षेपे च तु० कु० पर० सक० सेट् । मुटति अमुटीत् मुमोट । [अमुण्ठिष्ट ।

मुठ पलायने भ्वा० आ० अक० सेट् इदित् । मुण्ठते

मुड केशादिच्छेदे मर्दने च भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । मुण्डति अमुण्डीत् । [मिण्डिष्ट ।

मुड मज्जने भ्वा० आ० अक० सेट् इदित् । मुण्डते अमु-

मुण प्रतिज्ञाने तु० पर० सक० सेट् । मुणति अमोणीत् ।

मुण्ड न० मुडि-कर्मणि घञ् । १मस्तके अमरः । २बोले ३मुण्डायसे च राजनि० ४दैत्यभेदे, ५राहुग्रहे पु० मेदि० ।

६नापिते जटा० ७स्थाणुवृक्षे च पु० । ८मुण्डिते त्रि० । ९महाश्रावणिकायां १०मुण्डीरिकायाञ्च स्त्री टाप् मेदि० ११उपनिषद्भेदे "मुण्डमाण्डूक्यतित्तिरिः" ।

मुण्डक पु० मुण्डयति मुडि-णिच्-ण्वुल् ।१नापिते हेमच०।

मुण्डचणक पु० मुण्डश्चणकइव । कलाये राजनि० ।

मुण्डन न० मुडि-भावे ल्युट् । केशच्छेदे वपने हेमच० ।

मुण्डफल पु० मुण्डं शिरइव फलमस्य । नारिकेले शब्दर०।

मुण्डशालि पु० मुण्डः शूकशून्यः शालिः । निःशूके शालि भेदे राजनि० ।

मुण्डायस न० मुण्डमयः अच् समा० । लौहभेदे राजनि०।

मुण्डितिका स्त्री मुडि-इत स्वार्थे क अत इत्त्वम् टाप् । (मुण्डीरी) वृक्षभेदे रत्नमा० ।

मुण्डिन् पु० मुण्डयति मुडि-णिच्-णिनि । नापिते अमरः ।

मुण्डीरी स्त्री मुडि-ईरच् गौरा० ङीष् । स्वनामख्याते वृक्षभेदे जटाधरः ।

मुथशील पु० ८२५ पृ० दर्शिते नी० ता० उक्ते इत्थशालयोगे

मुद संमार्ज्जने चु०उ० सक० सेट् । मोदयति ते अमूमुदत् त

मुद हर्षे भ्वा० आ०अक० सेट् । मोदते अमोदिष्ट । मुमुदे ।

मुद्(दा) स्त्री मुद-सम्प०भावे क्विप् वा टाप् ।१हर्षे अमरः । २वृद्धिनामौषधौ राजनि० ।

मुदिर पु० मुद-किरच् । १मेघे अमरः २भेके च संक्षिप्तसा० ३कामुके त्रि० मेदि० । [४जलकाके च हेमच० ।

मुद्ग पु० मुद-गक् नेट् ।१कलायभेदे(मुग) पु०मेदि० २पक्षिभेदे

मुद्गपर्णी स्त्री मुद्गस्येव पर्णमस्याः ।(मुगानी)वनमुद्गे अमरः।

मुद्गर न० मुदं गिरति गृ-अच् । १मल्लिकाभेदे २लोष्टभेदने (मुगुर) मेदि० । ३पुष्पप्रधानवृक्षभेदे ४कर्मारवृक्षे (कामराङ्गा) च पु० राजनि० । स्वार्थे क । तत्रैव ।

मुद्गल न० मुदं गिलति गल-अच् रस्य लः । १रोहिषतृणे राजनि० । २गोत्रप्रवरर्षौ मुनिभेदे, ३नृपभेदे पु० ।

मुद्गष्ट पु० मुद्गं स्तकति प्रतिबध्नाति स्तक-ड पृषो० षत्वम् । वनमुद्गे अमरः । अच् मुद्गष्टकोऽप्यत्र ।

मुद्रा स्त्री मुद-रक् । १प्रत्ययकारिण्याम् (मोहर) त्रिका० २अङ्गुलिस्थे मुद्राङ्कनयुक्ताङ्गुलीयके शब्दर० ३स्वर्णरौप्यादितङ्कायाम् ४अप्रकाशे । "मुद्रालिपिः शिल्पलिपिर्लिपिर्लेखनिसम्भवा । गुण्डिकाघुणसम्भूता लिपयः पञ्चधा मताः" इत्युक्तलिपिमध्ये ५लिपिभेदे वाराहीतन्त्रम् । "लेखन्या लिखितं विप्रैर्मुद्राभिरङ्कितञ्च यत् । शिलादिनिर्मितं यच्च पाठ्यं धार्य्यञ्च सर्वदा" मुण्डमालात० । ६तन्त्रप्रसिद्धे वीराचरणेव्ये "पृथुकास्तण्डुला भृष्टा गोधूमचणकादयः । तस्य नाम भवेन्मुद्रा" इत्युक्ते पञ्चमकारान्तर्गतद्रव्यभेदे ७देवविशेषाराधनायाङ्गुल्यादिसन्निवेशविशेषे तन्त्रसारः "मोदनात् सर्वदेवानां द्रावणात् पापसंहतेः । तस्मात् मुद्रेति सा ख्याता सर्वकामार्थसाधनी "मुद्रामन्त्रगुणमि"ति तन्त्रम् ८सङ्कोचे च ।

मुद्रालिपि स्त्री मुद्रया लिपिः । पञ्चधाविभक्तलिपिमध्ये लिपिभेदे (छापार अक्षर)

मुद्रिका स्त्री मुद्रैव क्षुद्रा वा मुद्रा कन् । स्वर्णरौप्यादि निर्मिते अङ्गुलिस्थे अङ्कनसाधनयोग्ये पदार्थे ।

मुद्रित त्रि०मुद्रा जाताऽस्य इतच् । १अप्रकाशिते २अङ्किते च

मुधा अव्य० मुह-का पृषो० हस्य ध. । मिथ्याशब्दार्थे अमरः

मुनि पु० मन-इन् पृषो० उत्वम् ।"दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधः स्थिरधीर्मुनिरुच्यते" गीतोक्तलक्षणे स्थिरचित्ते वीतरागादौ जने । ते च मन्वत्रिविष्णुहारीतादय । २सप्तसंख्यायाञ्च । ३वकसेनतरौ ४जिने मेदि०।५पियालवृक्षे ६पराशरवृक्षे हेमच० ७दमनकवृक्षे राजनि० । "मननान्मुनिरुच्यते" इत्युक्ते ८मननयुते त्रि० । [राजनि० ।

मुनिखर्ज्जूरी स्त्री मुनिप्रिया खर्जूरी । खर्ज्जूरीभेदे

मुनिच्छद पु० मुनिसंख्याताः सप्तसंख्याताः छदाः प्रतिपर्णं यस्य । सप्तच्छदे (छातिम) राजनि० ।

मुनितरु पु० मुनिरगस्त्यनामकस्तरुः । वकवृक्षे रत्नमा० ।

मुनिद्रुम पु० मुनीनां प्रियो मुनिनामको वा द्रुमः । १श्योनाकवृक्षे रत्नमा० २वकवृक्षे च राजनि०।

मुनिपुत्रक पु० मुनेः पुत्रः संज्ञायां कन् ।१दमनवृक्षे भावप्र० २खञ्जने च त्रिका० । ६त० । ३ऋषिसुते । [वकपुष्पे ।

मुनिपुष्प न०मुनिद्रुमस्य पुष्पं शौको भीमसेनवदुत्तरपदलोपः ।

मुनिभेषज न० मुनीनां भेषजमिव । १हरीतक्यां २अगस्त्ये, मुनौ, ३भोजनाभावे च मेदि० । [श्रेष्ठे ।

मुनीन्द्र पु० मुनिः इन्द्र इव ।१बुद्धे अमरः । ७त०। २ऋषि-

मुन्थ गत्यां भ्वा० पर० सक० सेट् क्त्वा वेट् । मुन्थति अमुन्थीत्

मुन्था स्त्री नी०क०ताजकप्रसिद्धे इन्थिहाशब्दार्थे । इन्थिहाशब्दे ९२९पृ० दृश्यम् ।

मुन्यन्न न० मुनियोग्यमन्नम् । नीवारकन्दादौ ।

मुमुक्षु त्रि० मोक्तुमिच्छुः मुच-सन्-उ । मोक्षेच्छावति । १संसारबन्धनाभावेच्छावति । २यतौ पु० ।

मुमूचान पु० मुच कान पृषो० दीर्घः । १मेघे २मुक्तवति त्रि०।

"ह्रुपदादिश्च मुमूचानः" इति सन्ध्याङ्गपाठ्यमन्त्रः।

मुमूर्षु त्रि॰ मर्त्तुमिच्छुः मृ-सन्-उ। आसन्नमरणे।

मुर वेष्टने तु॰ पर॰ सक॰ सेट्। मुरति अमोरीत्।

मुर पु॰ मुर-क। १दैत्यभेदे "पार्थेनाथ द्विषन् मुरम्" माघः २वेष्टने। ३स्वनामख्याते गन्धद्रव्ये स्त्री अमरः टाप्।

मुरज पु॰ मुरात् वेष्टनात् जायते जन-ड। मृदङ्गे वाद्यभेदे अमरः। स इव बन्धः। मुरजबन्धः। चित्रालङ्कारभेदे।

मुरजफल पु॰ मुरज इव फलं यस्य। पनसवृक्षे त्रिका॰। मृदङ्गफलादयोऽप्यत्र।

मुररिपु पु॰ ६ त॰। विष्णौ। मुरारिमुरमथनादयोऽप्यत्र।

मुरला स्त्री मुरं लाति ला-क। १नर्मदायाम्। "मुरला-मारुतोद्धूतम्" रघुः। २वंशीनाम्नि वाद्ये गौरा॰ङीष्।

मुरलीधर पु॰ मुरलीं धरति धृ अच्। श्रीकृष्णे मुरलीवाद-नादयोऽप्यत्र।

मुर्च्छ मोहे वृद्धौ च भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। मूर्च्छति अमूर्च्छीत्। आदित् भावे क्त। मूर्त्तम् मूर्च्छितम्।

मुर्मुर पु॰ मुर-क पृषो॰ द्वित्वम्। १तुषाग्नौ २कन्दर्पे सूर्य्याश्वे च मेदि॰। [यामनिट् मूर्णः।

मुर्व बन्धे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। मूर्वति अमूर्वीत् निष्ठा-

मुल रोपणे चु॰ उभ॰सक॰सेट्। मोलयति ते अमूमुलत् त।

मुशटी स्त्री मुश-अटच् गौरा॰ ङीष् पृषो॰। चितकर्ण्यां हेमच॰।

मुश(स)ली स्त्री मुश मुस वा कलच् पृषो॰ तस्य शः गौरा॰ ङीष्। १तालमूल्याम् २गृहगोधिकायाम् राजनि॰ संज्ञायां कन्। वल्लयाम् स्वार्था॰।

मुष वधे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। मोषति अमोषीत्।

मुष छेदने दिवा॰ पर॰ सक॰ सेट्। मुष्यति इरित् अमुषत्-अमोषीत् पुषादिरयमित्यन्ये।

मुष लुण्ठने क्र्या॰ पर॰ द्विक॰ सेट्। मुष्णाति अमोषीत्।

मुष(स)(श)ल पु॰ मुष-कलन् पृषो॰। अयोग्रे स्वनामख्याते धान्यादिकण्डनसाधने पदार्थे अमरः। [रायमु॰।

मुषा स्त्री॰ मुष-क-टाप्। धातुद्रावणे पात्रभेदे (मुची)

मुषित त्रि॰ मुष-क्त। अपहृतद्रव्ये जने अमरः।

मुष्क पु॰ मुष-कक्। १पुरुषचिह्नभेदे अण्डकोषे (षण्डा-पाल) २मोक्षकवृक्षे ३संहते च मेदि॰ ४तस्करे, ५मांसले च हेमच॰। स्वार्थे क। तत्रैव। [हेमच॰।

मुष्कशून्य पु॰ ३त॰। वृषणरहिते राज्ञामन्तःपुररक्षके (खोजा

मुष्टि पुंस्त्री॰ मुष-क्तिच। १बद्धपाणौ अमरः २पलपरिमाणे पु॰ हेमच॰ ३कुड्मलदृष्टभागे च। क्तिन्। ४मोषणे स्त्री।

मुष्टिक पु॰ मुष्ट्या कायति कै-क। १कंसराजमल्लभेदे। मुष्टि मोषणं प्रयोजनमस्य कन्। २स्वर्णकारे हेमच॰।

मुष्टिकान्तक पु॰ ६त॰। बलदेवे शब्दर॰ तस्य मुष्टिकासुर-हननात्तथात्वम्।

मुष्टिद्यूत न॰। ३त॰। कपर्दकमुष्ट्याक्रीडने (पुरमुट्) शब्दमा॰

मुष्टिन्धय पु॰मुष्टिं धयति धे-खच् मुम् च। बालके त्रिका॰।

मुष्टिबन्ध पु॰मुष्टेर्बन्धो यत्र। १संग्रहे अमरः। ६त॰।२मुष्टि-बन्धने। [आमोषीत् पुषादिरयमित्यन्ये।

मुस खण्डने दि॰ पर॰ सक॰ सेट्। मुस्यति इरित् अमुसत्

मुस(ष)(श)लिन् मुस(ष)(श)ल+अस्त्यर्थे इनि। बलदेवे अमरः। [वेध्ये अमरः।

मुस(ष)(श)ल्य त्रि॰ मुस(ष)(श)लेन वेध्यः यत्। मुषल-

मुसल्लह पु॰ नी॰ ता॰ उक्ते नवांशे "मुसल्लहे पञ्च लवाः प्रदिष्टाः" नी॰ ता॰।

मुस्त संहतौ चु॰उभ॰सक॰सेट्। मुस्तयति ते अमुमुस्तत् त।

मुस्त पु॰ मुस्त-अच् स्त्रीत्वे टाप्। मुस्तके (मुथा) हारा॰ तत्रार्थे स्त्री अमरः स्वार्थे क। अत्रैव अस्त्री॰अमरः। स्थावरविषभेदे पु॰ हेमच॰। [भेदे अमरः।

मुस्ताभ न॰ मुस्तेव भाति भा-क। (नागरमुथा) मुस्तक-

मुह मोहे वैचित्त्ये दि॰ उभ॰ अक॰ सेट् मुह्यति इरित् अमुहत् अदित् मोहिता, मोग्धा, मोढा औत्। मूढोऽस्मि।

मुहिर पु॰ मुह किरच्। १कामे, २मूर्खे च मेदि॰।

मुहुस् अव्य॰ मुह-उसिक्। पौनःपुन्ये अमरः।

मुहूर्त्त स्त्री॰ हुर्च्छ क्त धातोः पूर्वं मुट् च। १द्वादशक्षणमिते काले, पञ्चदशधाविभक्तस्य दिनस्य पञ्चदशभागे, किञ्चिन्-न्यूनाधिकघटिकाद्वयरूपे २काले च।

मू बन्धे भ्वा॰ आ॰ सक॰ सेट्। मवते अमविष्ट मुमुवे।

मूक पु॰ मू-कक्। १मत्स्ये त्रिका॰ २दैत्यभेदे मेदि॰ ३दीने हेम॰वाक्शक्तिरहिते च त्रि॰अमरः। [४जडे हेमच॰।

मूढ त्रि॰ मुह-क्त। १मूर्खे अमरः। २बाले ३तन्द्रिते मेदि॰

मूत त्रि॰ मू+बन्धे क्त। १बद्धे २संयते च अमरः। [मूत्रत् त

मूत्र स्रावे अद॰ चु॰ उभ॰ अक॰ सेट्। मूत्रयति ते अमु-

मूत्र न॰ मुत्र-अच्। प्रस्रावे उपस्थात् क्षरितजले अमरः।

मूत्रकृच्छ्र न॰। रोगभेदे "व्यायामतीक्ष्णौषधरूक्षमद्य-प्रसङ्गनृत्यद्रुतपृष्ठयानात्। आनूपमत्स्याध्यशनादजीर्णात् स्युर्मूत्रकृच्छ्राणि नृणां तथाष्टौ" भावप्र॰।

मूत्रदोष पु० मूत्रस्य दोषो यस्मात् दुष-घञ् ६त०। प्रमेहरोगे राजनि० ।

मूत्रनिरोध पु० मूत्रं निरुणद्धि नि+रुध-अण् । मूत्रप्रतिबन्धकरोगे । [२कर्कोट्याञ्च राजनि० ।

मूत्रफला स्त्री० मूत्रमेव फलं यस्याः । १त्रपुष्याम् (शशा)

मूत्राघात पु० मूत्रमाहन्ति आ+हन-अण् । मूत्रहननकारिणि रोगभेदे । "प्रायो मूत्रविघातादैर्वातकुण्डलिकादयः । जायन्ते कुपितैर्दोषै मूत्राघातास्त्रयोदश" भावप्र० ।

मूत्राशय पु० ६त० । नाभेरधोदेशे वस्तिनामकस्थाने भावप्र०।

मूर्ख त्रि० मुह ख मुरादेशः। १मूढे २गायत्रीरहिते ३सार्थगायत्रीरहिते च। "क्रियाहीनस्य मूर्खस्ये"ति स्मृतिव्याख्यायां निबन्धकारैस्तथार्थकतया व्याख्यानात् ।

मूर्च्छना स्त्री मुर्च्छ-युच्। "स्वरः संमूर्च्छितो यत्र रागतां प्रतिपद्यते। मूर्च्छनामिति तां प्राहुः कवयो ग्रामसम्भवाम्" इत्युक्ते गानाङ्गभेदे "स्फुटीभवद्ग्रामविशेषमूर्च्छनाम्" माघः ।

मूर्च्छा स्त्री मुर्च्छ-भावे अङ्। १मोहे अमरः । २अनिद्रायामपि बाह्येन्द्रिय व्यापारशून्यावस्थायां "क्षीणस्य बहुदोषस्य विरुद्धाहारसेविनः। वेगाघातादभिघातात् हीनसत्त्वस्य वा पुनः। करणायतनेषूग्रा बाह्येष्वाभ्यन्तरेषु च। निविशन्ते यदा दोषास्तदा मूर्च्छन्ति मानवाः" भावप्र० ॥ ३वृद्धौ च ।

मूर्च्छाल त्रि०मूर्च्छा+अस्त्यर्थे लच्। मूर्च्छाविशिष्टे अमरः ।

मूर्च्छित त्रि० मूर्च्छा जातास्य तार० इतच्। १मूर्च्छायुक्ते २वृद्धे ३उच्छ्रिते च मेदि०

मूर्त्त त्रि० मुर्च्छ-क्त । १मूर्च्छान्विते अमरः । २मूढे ३कठिने च मेदि०। मूर्त्तिरस्त्यस्य अच्। ४मूर्त्तिमति न्यायोक्तेषु अवच्छिन्नपरिमाणवत्सु। क्षितिजलपावकपवनमनःसु च ।

मूर्त्ति स्त्री मुर्च्छ-क्तिन् । १देहे २काठिन्ये, अमरः । ३प्रतिमायाञ्च हेम० ।

मूर्त्तिमत् पु० मूर्त्तिरस्त्यस्य मतुप् । १देहे । २आकारयुक्ते ३काठिन्यवति च त्रि० स्त्रियां ङीप् । [जातमात्रे त्रि०।

मूर्द्धज पु० मूर्द्ध्नि जायते जन-ड । १केशे जटा०। २मस्तक-

मूर्द्धन्य त्रि० मूर्द्ध्नि भवः यत् ।१मस्तकजाते ।२शिक्षाग्रन्थोक्तेषु ऋकारटवर्गरषवर्णेषु पु० ।

मूर्द्धन् पु० मुर कनिन् धुट्, च । मस्तके अमरः ।

मूर्द्धपुष्प पु०मूर्द्ध्नि पत्त्रशिरसि पुष्पं यस्य। शिरीषवृक्षे शब्दमा०

मूर्वा स्त्री मुर्व-अच्। स्वनामख्याते धनुर्गुणोपयुक्ते लताभेदे गौरा० ङीष् । मूर्व्वीत्यप्यत्र भरतः । [अमूलिष्ट ।

मूल प्रतिष्ठायां भ्वा० उभ० अक० सेट् । मूलति ते अमूलीत्

मूल रोपणे चुरा०उभ०सक०सेट् । मूलयति ते अमूमुलत् त ।

मूल न० मूल-क । १शिफायाम् (जड़) (शिकड़) अमरः २आद्ये ३निकुञ्जे ४नक्षत्रभेदे ५अन्तिके विश्वः ६वाणिज्याद्युपयोगिनि ७मूलधने, मेदि० । ८निजे अजयः । ९चरणे १०शूरणे शब्दमा० ११पिप्पलीमूले १२पुष्करमूले राजनि०। १३टीकादिना व्याख्येयग्रन्थे च अश्विन्यवधिके ऊनविंशे नक्षत्रे अस्त्री० ति०त० शब्दर० स्त्रीत्वमुक्तम् ।

मूलक न०मूल+संज्ञायां कन् । १कन्दभेदे (मूला) वर्ज्जनीयं सदा विप्रैर्मूलकं मदिरासमम्" इति ब्रह्मपु०। २विषभेदे पु० हेमच०। [भूमे रत्नमा० ।

मूलकपर्णी स्त्री मूलकच्छदस्येव पर्णान्यस्याः ङीप् । शोभा-

मूलकर्मन् न० मूलेन मन्त्रौषधादिना कर्म्मवशीकरणादि । औषधादिना वशीकरणकर्मणि ।

मूलकृच्छ्र पु० मूलेन कथितदलमूलेन कृच्छ्रः । "मूलकृच्छ्रः स्मृतो मूलैरिति" स्मृत्युक्ते १व्रतभेदे । तद्व्रत्यस्य । २तद्वति त्रि० ।

मूलज न० मूलाज्जायते जन-ड । १आर्द्रके राजनि० । २उत्पलादौ पु० हेमच० । ३मूलनक्षत्रजातमात्रे त्रि०।

मूलत्रिकोण न० "सिंहो वृषश्च मेषश्च कन्या धन्वी घटो घटः। "अर्कादीनां त्रिकोणानि मूलानि राशयः क्रमात्" रव्यादीनां क्रमेण सिंहादिषु राशिषु । तदंशाश्च "रविशीतगुजीवभार्गवशनैश्चराणां त्रिकोणभागाः स्युः। नख-रविदिक्तिथिनखरामेन्दो दिग्भागकाः स्वस्मात्" ज्यो०त०॥

मूलद्रव्य न० कर्म० । मूलधने यद्वलम्ब्य वाणिज्यादिकं क्रियते तस्मिन् (पुँजि) मूलधनादयोऽप्यत्र ।

मूलपर्णी स्त्री मूलमारभ्य पर्णान्यस्याः ङीप् । मण्डूकपर्ण्याम् रत्नमा० । [राजनि०।

मूलपुष्कर न० पुष्करस्य मूलं राज० पर० । पुष्करमूले

मूलपोती स्त्री पू-तच् गौ० ङीष् मूलं प्रधाना पोती । पूतिकायाम् राजनि० ।

मूलप्रकृति स्त्री मूलीभूता सर्वाद्या प्रकृतिः । सांख्यमतोक्ते सर्वेषां कारणीभूते साम्यावस्थापन्ने सत्त्वरजस्तमोरूपे त्रिगुणात्मके १प्रधाने "मूलप्रकृतिरविकृतिः" सांख्यकारिका । २दुर्गायाञ्च ब्रह्मवै०पु०४०अ० । [राजनि०।

मूलफलद पु० मूलेऽपि फलं ददाति प्रसूते दा-क । पनसवृक्षे

मूलरस पु० मूले रसो यस्य । मोरटालतायाम् रत्नमाला ।

मूलशाकट न० मूलानां क्षेत्रं मूल+शाकट । मूलभवनयोग्ये क्षेत्रे शाकिन । मूलशाकिनोऽप्यत्र पु०। [राजनि०

मूला स्त्री मूलानि बाहुल्येन सन्त्यस्याः अच् । शतमूल्याम्

मूलाधार पु० ६त० । १नाभिलिङ्गयोर्मध्ये तस्य हि शरीरस्य सकलनाडीनां मूलस्थानत्वात्तथात्वम् "मूलाधारे त्रिकोणाख्ये इच्छाज्ञानक्रियात्मके । मध्ये स्वयम्भूलिङ्गन्तु कोटिसूर्य्यसमप्रभम्" इत्युक्तलक्षणे त्रिकोणाकारे तन्त्रोक्ते २सुषुम्णानाडीस्थे चक्रभेदे च । [कोऽप्यत्र ।

मूलिन् पु० मूलमस्त्यस्य इनि । वृक्षे शब्दच०। ठन् । मूलि-

मूल्य न० मूलाय पटादिकारणतन्त्वाद्यादानाय इदम् यत् । तन्त्वाद्यादानाय दीयमाने १धने अमरः । मूल—यत् । वपनयोग्ये त्रि० ।

मूष लुण्ठने भ्वा० पर० सक० सेट् । मूषति अमूषीत् । मुमूष

मूष पुंस्त्री० मूष-क । १मूषिके रत्ना० स्त्रियां ङीष् । २तैजसद्रव्यद्रावणपात्रे (मुचि) अमरः ।३गवाक्षे "एकद्वित्र्यादि मूषावहने"ति लीला०४देवताडवृक्षे च स्त्री शब्दच०

मूषक पुंस्त्री० मूष-ण्वुल् स्त्रीत्वे टाप् अत इत्वम् । उन्दुरौ शब्दच० ।

मूषकपर्णी स्त्री मूषकस्तत्कर्णं इव पर्णान्यस्याः ।(उन्दुरकानी) आखुकर्ण्याम् मूषिककर्ण्यादयोऽप्यत्र ।

मूषरिफ पु० नील०ता० उक्ते इशराफाख्ये योगभेदे "शीघ्रो यदा मन्दगतेरथैकमप्यंशमत्येति तदेशराफः । कार्य्यक्षयो मूषरिफे खलोक्ये शौर्य्ये न हिल्लाजमतेन चिन्त्यम्" ।

मूषिक पुंस्त्री० मूष-इन् । १उन्दुरौ अमरः स्त्रीत्वे टाप् । २मूषिकपर्ण्यां स्त्री शब्दर०३मूषायां भरतः । [शब्दर०।

मूषिकपर्णी स्त्री मूषिककर्णं इव पर्णान्यस्याः जलजतृणभेदे

मूषी स्त्री मूष+इन् गौ०ङीष् ।१स्वर्णादिद्रावणपात्रे (मुचो) २महामूषिके राजनि०।

मृ मृतौ तु० सार्वधातुके लुङि आशीर्लिङि च आ० अन्यत्र पर० अक० अनिट् म्रियते । अमृत । ममार मर्त्तासि मृषीष्ट ।

मृकण्ड(ण्डु) पु० मुनिभेदे शब्दच० ।

मृच संघाते भ्वा० प० अक० सेट् । मृचति अमृचीत् ।

मृग अन्वेषणे याचने च अद० चु० आ० सक० सेट् मृगयते अममृगत ।

मृग अन्वेषणे दिवा० पर० सक० सेट् । मृग्यति अमर्गीत् ।

मृग पु० मृग-क । १पशुमात्रे, २गजभेदे, ३अश्विन्यवधिके पञ्चमे नक्षत्रे पु०। अ०-चु०-मृग भावे अच् । ४अन्वेषणे पु० ५याचने च मेदि० ६यज्ञभेदे ७मार्गशीर्षे मासि अजयः अच् । ८मृगमदे, भरतः ९मकरराशौ च पु० ज्यो०त० । १०हरिणे अमरः सर्वतः जातौ स्त्रियां ङीष् ११नरभेदे "मृगे तुष्टा च चित्रिणी" रतिमञ्जरी ।

मृगगामिनी स्त्री मृग इव गच्छति गम णिनि ङीप् । १विडङ्गायाम् राजनि० । २मृगतुल्यगमनवति त्रि० स्त्रियां ङीप् । [व्याधे शब्दच० ।

मृगजीवन पु० मृगैस्तन्मांसादिविक्रयाभिर्जीवति जीव-ल्यु ।

मृगणा स्त्री मृग युच् टाप् । नष्टद्रव्यस्यान्वेषणे अमरः ।

मृगतृष्णा स्त्री मृगाणां तृष्णेव तृष्णाहेतुत्वात् । सूर्य्यकिरणे जलभ्रान्तौ अमरः । निर्जलदेशस्थं सूर्य्यकिरणं दूरतो वीक्ष्य मृगैर्जलभ्रान्त्या तृष्णार्त्तैः सद्भिः अभ्यस्यते न च लभ्यते इति ग्रीष्मे मरुदेशे सिकतादौ पतितरविकिरणेषु जलभ्रान्तिरिति च लोकप्रसिद्धम् । स्वार्थे क । तत्रैव ।

मृगदंशक पुंस्त्री० मृगं दंशति दन्श ण्वुल् । कुक्कुरे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । [स्त्रियां ङीष् ।

मृगधूर्त्तक पुंस्त्री० मृगेषु मध्ये धूर्त्तकः । शृगाले अमरः

मृगनाभि पु० मृगस्य नाभिः जन्महेतुर्यस्य । कस्तूर्य्याम् मृगमदे अमरः ।

मृगनेत्रा स्त्री मृगो मृगशिरो नक्षत्रं नेता प्रापकः सर्वरात्रिप्रकाशकत्वात् यत्र अच्समा०। सौरमार्गस्य किञ्चिदधिकत्रयोविंशद्दिनावधिशेषपर्य्यन्तरात्रिषु ।

मृगनाभिजा स्त्री मृगस्य नाभेर्जायते जन-ड । कस्तूर्य्याम् हेमच०। [हेमच०मृगेन्द्रादयोऽप्यत्र २सिंहराशौ च ।

मृगपति पु० ६त०। मृगाणां पशूनां पतिः स्वामी । १सिंहे

मृगप्रिय न० ६त० । पर्वततृणे राजनि० ।

मृगबधाजीव पु० मृगबधेनाजीवति आ+जीव-अच् । व्याधे अमरः मृगाजीवोऽप्यत्र ।

मृगबन्धनी स्त्री मृगो बध्यतेऽनया बन्ध—करणे ल्युट् ङीप् । मृगबन्धनार्थं जाले अमरः । करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां णिनि ङीप् । मृगबन्धिनीत्यप्यत्र अमरे पाठान्तरम् ।

मृगभक्ष्या स्त्री मृगैर्भक्ष्यते भक्ष-कर्मणि ण्यत् । जटामांस्याम् राजनि० ।

मृगमद पु० मृगस्य मदो गर्वो यस्मात् । कस्तूर्य्याम् अमरः ।

मृगमदवासा स्त्री मृगमदस्येव वासः सौरभमस्याः । कस्तूरीमल्लिकायां राजनि० ।

मृगया स्त्री मृगं यात्यनया या—घञर्थे क । (शीकार)

पशुवधफलके व्यापारभेदे आखेटके अमरकोषः।

मृगयु पु० मृग-अस्त्यर्थे यु। १ब्रह्मणि २शृगाले ३व्याधे च मेदि० "मृगयुमिव मृगोऽथ दक्षिणेर्मा" भट्टिः।

मृगरस पु० मृगो मृगमांसं तस्येव रसोऽस्याः। सहदेवीलतायाम् राजनि०।

मृगराज पु० मृगाणां पशूनां राजा टच्समा०। १सिंहे शब्दर०। मृगेण गजेन राजते अच्। २चन्द्रे। ३सिंहराशौ च। उपचारात् ४मृगशिरानक्षत्रे च।

मृगराटिका स्त्री मृगं रटति जीव्यत्वेन रट-अण् गौ० ङीष् स्वार्थे क। जीवन्त्यामोषधौ राजनि०। [राशौ च।

मृगरिपु पु० ६त०। १सिंहे मृगशत्रुप्रसृतयोऽप्यत्र। २सिंह-

मृगलाञ्छन पु०मृगो लाञ्छनं यस्य।१चन्द्रे शब्दर०। मृगाङ्कादयोऽप्यत्र उपचारात् २मृगशिरानक्षत्रे च।

मृगवल्लभ न० ६त०। कुन्दरतृणे राजनि०।

मृगवाहन पु० मृगो वाहनं यस्य।१वायौ "धावन् हरिणपृष्ठस्थः" इति वायुध्यानम्।२स्वातिनक्षत्रे च।

मृगव्य न० मृगान् व्यधतेऽत्र व्यध-ड। मृगयायाम् अमरः।

मृगशिरस् न० पु०। मृगस्येव शिरोऽस्य। अश्विन्यवधिके पञ्चमे नक्षत्रे मृगशिराप्यत्र स्त्री टाप् शब्दर०। मृगशीर्षन्, न० रायमु० मृगशीर्ष पु० एतावप्यत्र भरतः।

मृगा स्त्री मृगो मृगमांसतुल्यरसोऽस्त्यस्य अच्। सहदेवीलतायाम् राजनि०।

मृगाक्षी स्त्री मृगस्येवाक्षि तत्तुल्यं पुष्पं वा यस्याः षच्समा० ङीष्। १विशालायां २मृगतुल्यनयनवत्यां स्त्रियां च मेदि०। [जायते जन-ड। कस्तूर्याम् राजनि०।

मृगाण्डजा स्त्री मृगस्याण्डाकारात् नाभिस्थितमांसपिण्डात्

मृगादन पुंस्त्री०मृगान् अत्ति अद-ल्यु। क्षुद्रव्याघ्रे अमरः। स्त्रियां ङीष्। मृगान्तकोऽप्यत्र।

मृगादनी स्त्री मृग इवाद्यते अद-कर्मणि ल्युट्। १सहदेव्याम् २इन्द्रवारुणग्राम् (राखालशशा) ३कर्कटीभेदे च राजनि०। [३सिंहराशौ च।

मृगाराति पुं० ६त०।१कुक्कुरे शब्दमा०।मृगशत्रौ २सिंहे च।

मृगारि पु० ६त०। १कुक्कुरे २सिंहे ३व्याघ्रे ४रक्तशोभाञ्जने च राजनि० तस्येवन्दे हि तस्य नाशः।५सिंहराशौ च।

मृगाविध् पु० मृगं विध्यति व्यध+क्विप् पूर्वदीर्घः। व्याधे जटाधरः।

मृगित त्रि० मृग-क्त। १अन्वेषिते अमरः २याचिते च।

मृगेन्द्र पुंस्त्री०मृगः इन्द्र इव। सिंहे अमरः स्त्रियां ङीष्।

मृगेन्द्रचटक पु० मृगेन्द्र इव हिंस्रचटकः पक्षी। श्येनपक्षिणि जटा०।

मृगेन्द्राणी स्त्री मृगेन्द्रेण सिंहेनाश्यते भक्ष्यते अश-कर्मणि घञर्थे क गौरा०ङीष्। वासके राजनि०।

मृगेर्वारु स्त्री मृगप्रिया इर्वारुः कर्कटी। श्वेतायामिन्द्रवारुण्याम् (सादा राखालशशा) राजनि०।

मृगेष्ट पु० ६त०। मुद्गरके राजनि०।

मृगेक्षणा स्त्री मृगस्य ईक्षणमिवेक्षणं पुष्पं वा यस्याः। १मृगेर्वारौ राजनि० २मृगतुल्यनेत्रायां स्त्रियां च।

मृज शोधने भूषणे च वा चु० उभ० पक्षे अदा० सक० वेट्। मार्जयति-ते मार्ष्टि अमीमृजत्-त अममार्जत्-त अमार्क्षीत् अमार्जीत् अमृक्षत् मित् मृजा। [वता" भट्टिः

मृजा स्त्री मृज-अङ्। मार्जने अमरः "शिरसा च मृजा-

मृड तोषणे क्र्या० तु० च पर० सक० सेट्। मृड्णाति मृडति अमडीत् ममर्ड। [आहुक् च मृडानी।

मृड पु० मृड-क। १शिवे अमरः २तत्पत्न्याम् स्त्री ङीष्

मृण हिंसे तु० प० सक० सेट्। मृणति अमणीत्।

मृणाल पुंन० मृण-कालन्। १पद्मादेर्नालस्थे मूले अमरः २वीरणमूले न० मेदि० गौरा० ङीष्। मृणालीत्यपि ३बिसतन्तौ स्त्री राजनि०।

मृणालिन् स्त्री मृणालं विद्यतेऽस्य अच् मृणालं पद्मं ततः समूहे तद्युक्तदेशे वा इनि। १पद्मसमूहे २पद्मयुक्तदेशे ३तद्युक्तलतायाञ्च जटा०।

मृत न० मृ-भावे क्त। १मरणे। २तत्तुल्यदुःखजनके याचितके वृत्तौ च अमरः। कर्त्तरि क्त। ३गतप्राणे त्रि०।

मृतक न० मृतेन मरणेन कायति कै-क। मरणाशौचे "मृतके मृतकेऽथ वा" इति स्मृतिः।

मृतकल्प त्रि० ईषदसमाप्तो मृतः मृत+कल्पप्। मृतप्राये।

मृतकान्तक पुंस्त्री० मृतः शवदेहः कान्तोऽभिमतो यस्य कप्। शृगाले हारा० स्त्रियां ङीष्।

मृतजीव पु० मृतः नष्टः सन् पुनर्जीवति जीव-अच्। तिलकवृक्षे राजनि०।

मृतवत्सा स्त्री मृतोवत्सो यस्याः। मृतापत्यायां १स्त्रियां २स्त्रीगव्याञ्च "मृतवत्सा च या नारीति" तन्त्रम्।

मृतसञ्जीवनी स्त्री मृतान् संजीवयति सम्+जीव-णिच्-ल्यु गौरा० ङीष्। १गोरक्षदुग्धायामोषधौ राजनि० तन्त्रोक्ते २विद्याभेदे च। [मरणनिमित्तं कृतस्नाने अमरः

मृतस्नात त्रि० मृतं मरणं तन्निमित्तं स्नातः स्ना-क्त।

मृत्तालक न० मृतमालयति भूषयति अल–णिच् ण्वुल्। आढक्याम् अमरः। मृत् मृत्तिका तालः प्रतिष्ठा यस्य वा कप्। मृत्तालकमप्यत्र शब्दर०। सौराष्ट्रमृदि राजनि०

मृत्तिका स्त्री मृद्+तिकन् टाप्। १मृदि (माटि) सा चेतत्वेनाऽस्त्यस्य अच् टाप्। २आढक्याम् राजनि०।

मृत्फली स्त्री मृदि फलमस्याः ङीष्। कुष्ठौषधौ। (कुड़) हारा०।

मृत्यु पु० मृ–त्युक्। १यमे हेम० देहादिभ्यः २प्राणवियोगे विजातीयात्ममनःसंयोगनाशे वा ३मरणे च अमरः। "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति" श्रुतिः भयात् मायायां जाते ४पुत्रभेदे पु० भयाजज्ञेऽथ वै माया मृत्युं भूतापहारिणम्। निकृतिस्तु तथा कन्या मृत्योर्भार्याऽभवत्तुने॥ अलक्ष्मीर्नाम तस्यां च मृत्योः पुत्राश्चतुर्दश" मार्क०पु०।

मृत्युञ्जय पु० मृत्युं जयति जि–अच्। १महादेवे अमरः "कतिधा मृत्युकन्यानां ब्रह्मणां कोटिशोलये। काले न लीनः शम्भुश्च सत्त्वरूपी च निर्गुणः। मृत्युकन्या जिता शश्वत् शिवेन गुरुणा मम। न मृत्युना जितः शम्भुः कल्पे कल्पे श्रुतौ श्रुतम्" ब्रह्मवै०प्र० ५१अ०।

मृत्युनाशक पु० मृत्युं नाशयति नाशि–ण्वुल्। १पारदे राजनि० तस्य हि रसायनक्रियादिना शोधयित्वा सेवने मृत्युनाशकत्वम्। २मृत्युनाशकमात्रे त्रि०।

मृत्युपुष्प पु० मृत्यवे स्वामिमरणाय पुष्पं यस्य। इक्षौ रत्नमा० तस्मिन् पुष्पिते हि तत्स्वामिनो नाशः।

मृत्युफला स्त्री मृत्यवे स्वनाशाय फलं यस्याः। कदल्यां मेदि० फलपाके हि तस्या नाशो लोकसिद्धः। [त्रिका०।

मृत्युबीज पु० मृत्युस्तद्धेतुदाह एव बीजं कारणमस्य। वंशे

मृत्युसूति स्त्री मृत्यवे सूतिः प्रसवोऽस्याः। कर्कटकयोषिति प्रसवेन हि तस्या नाशः "यथा कर्कटकी गर्भमादत्ते मृत्यवे निजम्" इति पुराणम्।

मृत्(त्स)स्ना स्त्री मृद्+प्रशस्तार्थे स्न स्न वा। १प्रशस्तमृत्तिकायाम् अमरः। अर्शआद्यच् म्नान्तः। २आढक्याम् अमरः।

मृद चोदे क्र्या० प० सक० सेट्। मृद्नाति अमर्दीत् ममर्द।

मृद्(दा) स्त्री मृद्यते मृद–कर्मणि क्विप्। मृत्तिकायाम् (माटी) अमरः हलन्तत्वात् वा टाप्। मृदाप्यत्र।

मृदङ्ग पु० मृद–अङ्गच् किच्च। १वाद्यभेदे अमरः। २कोषातक्यां स्त्री रत्नमा० गौरा० ङीष्।

मृदङ्गफल पु० मृदङ्ग इव फलमस्य। पनसवृक्षे शब्दर०।

मृदङ्गफलिनी स्त्री मृदङ्ग इव फलमस्त्यस्या इनि ङीप्। कोषातक्याम् राजनि०। तत्फलं वाद्यादस्त्यस्य अच्। मृदङ्गतुल्यफले पनसवृक्षे पु० शब्दर०।

मृदु त्रि० मृद–कु। १कोमले अमरः। स्त्रियां वा ङीप् मृद्वी मृदुः। सा च २स्टहकन्यायाम्। ३चित्रानुराधामृगरेवतीनक्षत्ररूपे नक्षत्रगणभेदे च त्रि०ज्यो०त०।

मृदुचर्मिन् पु० मृदु कोमलं चर्म त्वचास्त्यस्य ब्रीह्या०इनि। भूर्जवृक्षे राजनि०।

मृदुच्छद पु० छाद्यतेऽनेन छदः त्वक् ६ब०। १भूर्जवृक्षे २पर्वतजपीलुवृक्षे जटा० ३कुकुरद्रुवृक्षे ४शीतालवृक्षे च राजनि०।

मृदुताल स्त्री कर्म०। शीतालवृक्षे (तेडेत) राजनि०।

मृदुत्वच्(च) पु० मृदुः त्वक् त्वचा वा यस्य। भूर्जत्वग्वृक्षे अमरः।

मृदुपत्त्र पु० मृदूनि पत्त्राण्यस्य। १नले राजनि०। कर्म०। २कोमलपर्णे न० ६ब०। ३तद्वति त्रि०। ४चिल्लीशाके स्त्री राजनि० गौरा० ङीष्। [२मृदुपन्थियुक्ते त्रि०।

मृदुपर्वक पु० मृदूनि पर्वाण्यस्य कप्। १वेत्रे राजनि०।

मृदुपुष्प पु० मृदूनि पुष्पाण्यस्य। १शिरीषवृक्षे रत्नमा०। ६ब०। २मृदुकुसुमयुते त्रि०। कर्म० ३कोमलपुष्पे न०।

मृदुफल न० मृदूनि फलान्यस्य। १विकङ्कते (वइचि) २मधुनारिकेले च राजनि०। ३कोमलफलयुते त्रि०। कर्म०। ४कोमलफले न०। [त्रि० अमरः।

मृदुल न० मृद–कुलच्। १जले शब्दच० २कोमलमात्रे

मृदुलोमक पु० ६ब०। १शशके हेमच०। २कोमललोमयुक्ते त्रि०। कर्म०। ३कोमललोम्नि न०।

मृदूत्पल न० कर्म०। १नीलोत्पले शब्दर०। २नीलपद्मे च।

मृद्वीका स्त्री मृदु+ईकन्। १द्राक्षायाम् अमरः २कपिलद्राक्षायाम् राजनि०।

मृध न० मृध्यतेऽत्र घञर्थे आधारे क। युद्धे अमरः।

मृध आर्द्रीभावे भ्वा० उभ० सक० सेट् इदित् क्त्वा वेट्। मर्धति–ते अमर्धीत् अमर्धिष्ट ममर्ध ममृधे।

मृश स्पर्शने प्रणिधाने च तु० पर० सक० अनिट्। मृशति अम्राक्षीत् अमार्क्षीत् अमृक्षत् ममर्श।

मृष क्षमायाम् अद०चु०उभ०सक० सेट्। मृषयति ते अमीमृषत् त। [अमर्षिष्ट।

मृष क्षान्तौ अद०भ्वा०उभ० सक० सेट्। मर्षति ते अमर्षीत्

मृष सेचने भ्वा०पर०सक०सेट्। मर्षति अमर्षीत् उदित् क्त्वा वेट्।

मृष क्षमायां चु०उभ०सक०सेट् । मर्षयति ते अमीमृषत् त अममर्षत् त । [अस्ट्विष्ट उदित् क्त्वा वेट् ।

मृष क्षमायां भ्वा० उभ० सक० सेट् । मर्षति ते अमर्षीत्

मृष क्षमायां चु०पक्षे दिवा०च उभ०सक०सेट् । मृष्यति ते । मर्षयति ते । मर्षितः मर्षित्वा ।

मृषा अव्य०मृष-क्रा । मिथ्याशब्दार्थे अमरः ।

मृषार्थक न० मृषा अत्यन्तासम्भूतोऽर्थो यस्य । "कूर्मलोम-तनुत्राणः शशशृङ्गधनुर्द्धरः" इत्यादि मिथ्यार्थकवाक्ये ।

मृषालक पु० मृषालक इव मज्जर्यामस्यस्य अच् । आम्रवृक्षे शब्दर० । [हृदो वह्निमानित्यादिवाक्यम् ।

मृषावाद पु० मृषा+वद-घञ् । मिथ्यावाक्ये जटा० यथा

मृषोद्य न० मृषा+वद-भावे क्यप् । १मिथ्याकथने तद्विद्यतेऽस्य अच् । २मिथ्यावादिनि त्रि०शब्दमा०। [त्रि०अमरः

मृष्ट न०मृज(श)-क्त । १मरिचे राजनि०; २शुद्धे ३शोधिते च

मॄ वधे क्र्या० प्वा० प० सक० सेट् । मृणाति अमारीत् ।

मे प्रतीदाने भ्वा० आत्म० सक० अनिट् । मयते अमास्त ।

मेक(ख)ल पु० मि-कलच् खलच् वा नात्त्वम् । १अद्रिभेदे मे इति कलो यस्य क मध्यः । २छागे पुंस्त्री० राजनि० स्त्रियां ङीष् ।

मेक(ख)लकन्यका स्त्री ६त० । नर्मदानद्याम् अमरः ।

मेक(ख)लाद्रिजा स्त्री मेक(ख)लाद्रेर्जायते जन-ड । नर्मदानद्याम् हेमच० ।

मेक्षण न० "इध्मजातीमिध्मार्द्धप्रमाणं मेक्षणं भवेत् । वृत्तं चाङ्गुष्ठपर्वाग्रमवदानक्रियाक्षमम्" छन्दोगप०उक्ते यज्ञ-पात्रभेदे । इध्मप्रमाणं प्रादेशद्वयम् ।

मेखला स्त्री मि-खलच् । "मेखला खड्गयष्टिका" उक्ते १स्त्री-कट्याभूषणभेदे अमरः । उपनयनकाले ब्रह्मचारिधार्य्ये मौञ्ज्यादौ २कटीसूत्रे "मौञ्जी त्रिवृत् समा श्लक्ष्णा कार्य्या विप्रस्य मेखला । क्षत्रियस्य च मौर्वीज्या वैश्यस्य शण-तान्तवी" मनुः । ३खड्गादिमुष्टिधारणार्थे ४उपर्य्यधो-भागेन बन्धे ५शैलनितम्बे मेदि० ६नर्मदायां शब्दर० ७प्रश्निपर्ण्याम् राजनि० । होमकुण्डोपरिस्थे वृत्ताते दवेष्टनभेदे च ।

मेघ पु० मिह-घञ् कुत्वम् । धूमज्योतिःपवनसलिलसंघात-जन्ये १जलधरे २मुस्तके च अमरः ।३राक्षसभेदे शब्दच० ४रागभेदे च सं०गी०। [स्त्रियां ङीष् ।

मेघजीवन पुंस्त्री० मेघो जीवनं यस्य । चातकखगे राजनि०

मेघज्योतिस् न०मेघजन्यं ज्योतिः शा०त०। वज्राग्नौ अमरः

मेघनाद पु० मेघस्येव नादोऽस्य । १वरुणे २रावणस्य पुत्रे इन्द्रजिति । ६त० । ३मेघशब्दे च मेदि० ।

मेघनादानुलासक पुंस्त्री० मेघस्य नादेनानुलसति अनु+लस ण्वुल् । मयूरे राजनि० स्त्रियां ङीष् । णिनि । मेघनादानुलासिन् मयूरे अमरः ।

मेघनामन् पु० मेघस्य नामेव नाम यस्य । मेघवाचक-शब्दवाच्ये मुस्तके अमरः ।

मेघपुष्पक न० मेघस्य पुष्पमिव । जले अमरः ।

मेघयोनि स्त्री० ६त० । धूमे शब्दरत्ना० ।

मेघवर्णा स्त्री मेघस्येव वर्णोऽस्याः । नीलीवृक्षे शब्दच० ।

मेघवर्त्मन् न०६त०। आकाशे त्रिका०। मेघवीथ्यादयोऽप्यत्र।

मेघवह्नि पु० मेघजन्यो वह्निस्तद्घर्षणजातोऽग्निः । वज्राग्नौ हेमच० । एवं मेघानलादयोऽप्यत्र ।

मेघवाहन पु० मेघो वाहनमिव यस्य, मेघान् वाहयति चालयति वह-णिच् ल्यु वा । इन्द्रे अमरः ।

मेघसार पु० मेघस्य कर्पूरस्य सारः । चीनकर्पूरे राजनि० ।

मेघस्तनितोद्भव पु० मेघस्तनितादुद्भवति उद्+भू-अच् । विकण्टकवृक्षे राजनि० ।

मेघागम पु० मेघानामागमो यत्र । वर्षाकाले वर्षर्त्तौ शब्दर०

मेघानन्दिन् पु० मेघेन तद्ध्वनिना आनन्दति आ+नन्द-णिनि । मयूरे अथ मेघानन्दा । वलाकायां राजनि० ।

मेघान्त पु० मेघानामन्तो यत्र । शरत्काले राजनि० मेघा-त्ययादयोऽप्यत्र । [त्रिका० ।

मेघास्थि न० मेघानामस्थीव संहतकठिनत्वात् । करकायाम्

मेचक न० मच-वुन् पृषो० । १अन्धकारे २स्रोतोऽञ्जने च मेदि० ३नीलाञ्जने राजनि० । ४मयूरचन्द्रके ५कृष्णवर्णे मेदि० । ६धूमे ७मेघे दर्शोभाञ्जने शब्दर० ८कृष्णवर्ण-युते त्रि० अमरः ।

मेट (ड) उन्मादे भ्वा० पर० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः । मेट(ड)ति अमेटी(डी)त् ।

मेटुला स्त्री मेट-उलच् । आमलक्याम् शब्दच० ।

मेढ्र पुंस्त्री० मिह-ष्ट्रन् । १मेषे स्त्रियां ङीष् २पुंसोऽसाधा-रणचिह्ने च पु० अमरः । (गाडरशिङा) रत्नमा० ।

मेढ्रशृङ्गी स्त्री मेढ्रस्येव शृङ्गं यस्याः ङीष् । मेषशृङ्ग्याम्

मेथ वधे मेधायाञ्च वधे० सके अक० भ्वा० उभ० सेट् । मेथति ते अमेथीत् अमेथिष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

मेथि(धि) पु० मेथ (ध)-इन् । धान्यमर्द्दनार्थं पशुबन्धन-काष्ठे (मेइकाठ) हेमच० ।

मेथिका स्त्री मेथ-ण्वुल्। (मेथि) शाकभेदे राजनि०। णिनि मेथिनी। अत्रैव स्त्री ङीप्। अच् गौरा०ङीष्। मेथी अत्रैवार्थे राजनि०।

मेद वधे मेधायाञ्च सक० भ्वा० उभ० सेट्। मेदति ते अमेदीत् अमेदिष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

मेदःसारा स्त्री मेदस इव सारोऽस्याः। अष्टवर्गप्रसिद्धौषधि भेदे मेदायां राजनि०।

मेदक पु० मेद-ण्वुल्। जगले (मेकोया) अमरः।

मेदज पु० मेदात् महिषासुरमेदसो जायते जन-ड। भूमिज गुग्गुलौ राजनि०। मेदोजातमात्रे त्रि०।

मेदस् न० मेद-असुन्। मांसजन्ये धातुभेदे (वसा) अच्। मेद अत्रैव पु०। [मांसे हेमच०।

मेदस्कृत् न० मेदः करोति स्वपरिपाकेण जनयति कृ-क्विप्।

मेदा स्त्री मेदः कारणत्वेनास्त्यस्याः अच्। अष्टवर्गप्रसिद्धौषधिभेदे भावप्र०।

मेदिनी स्त्री मेदः मधुकैटभमेदोऽस्त्यस्याः कारणत्वेन इनि। १वसुन्धरायाम् "मधुकैटभयोरासीन्मेदसैव परिप्लुता। तेनेयं मेदिनी देवी प्रोच्यते" इति पुराणम्। २मेदायाञ्च।

मेदुर त्रि० मिद-घुरच्। १अतिशयस्निग्धे। "मेघैर्मेदुरमम्बरम्" जयदेवः। २काकोल्यां स्त्री राजनि० टाप्।

मेदोज न० मेदसो वसातो जायते जन-ड। देहस्थे मज्जाहेतौ अस्थिनामके धातौ। [षधिभेदे राजनि०

मेदोद्भवा स्त्री मेदादुद्भवति उद्+भू-अच्। अष्टवर्गप्रसिद्धौ-

मेध मेधवत् सर्वम्। मेधति ते अमेधीत् अमेधिष्ट।

मेधस् पु० मेध-असुन्। स्वायम्भुवस्य मनोः पुत्रभेदे।

मेधा स्त्री मेध-अङ्। १धारणावत्यां बुद्धौ यया बुद्ध्या ज्ञातस्य न विस्मरणं तत्र। नञ्दुःसुशब्देभ्यः बहु० असिच्समा०। अमेधाः दुर्मेधाः सुमेधाः इत्यादि। आधारे घञ्। २यागे पु०। [वति त्रि० मेदि० स्त्रियां ङीप्।

मेधाविन् पु० मेधा+अस्त्यर्थे विनि। १शुकखगे। २मेधा-

मेधिर त्रि०मेधा+अस्त्यर्थे इरच्। मेधावति त्रिका०।

मेधिष्ठ त्रि०अतिशयेन मेधावान् इष्ठन् मतोर्लुक्। अतिशयमेधावति जने। ईयसुन् मेधीयस् तत्रार्थे स्त्रियां ङीप्

मेध्य त्रि० मेध-यत्। १पवित्रे अमरः २शुचौ च मेदि० मेधाय यज्ञाय हितः यत्। ३छागे ४खदिरे ५यवे च पु० मेदि०। ६केतक्यां ७शङ्खपुष्प्यां ८रक्तवचायाम् ९रोचनायां, १०शम्याम्, ११मण्डूक्यां १२ज्योतिष्मतीलतायाम् स्त्री राजनि०।

मेनका स्त्री मि-नक। १स्वर्वेश्याभेदे शब्दर०। मेनैव स्वार्थे क। २हिमालयपत्न्याम्। [ऽपत्य।

मेनकात्मजा स्त्री ६त०। हैमवत्यां दुर्गायाम् मेनासुतादयो-

मेना स्त्री मि-न। हिमालयपत्न्याम् पितॄणां मानस्यां कन्यायाम्। "मेनां मुनीनामपि माननीयाम्" कुमा०।

मेनाद पुंस्त्री० मे इति नादो यस्य। १विडाले २छागे ३मयूरे च मेदि० स्त्रियां ङीष्।

मेन्धी स्त्री मा लक्ष्मीः इध्यते यया इन्ध-घञ् गौरा०ङीष्। (मेहदी) वृक्षे तत्पत्रमर्दने हि लक्ष्मीतुल्यरक्तहस्तता।

मेप गतौ भ्वा० आ० सक० सेट्। मेपते अमेपिष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। [नामेयं बुद्धिः"।

मेय त्रि० मा-मि-वा यत्। १परिच्छेद्ये २ज्ञेये च "मानाधी-

मेरु पु० मि-रु। सर्ववर्षेभ्य उत्तरस्थे १पर्वतभेदे जपमालोपरिस्थे २फलबीजादिके ३करस्थजपमालायामङ्गुलिपर्वभेदे च

मेरुक पु० मेरुरिव पीतवर्णत्वात् इवार्थे कन्। यक्षधूपे (धुना) शब्दच०।

मेरुसावर्णि पु०। चतुर्दशसु मनुषु एकादशे मनौ।

मेलक त्रि० मेलयति मिल-णिच-ण्वुल्। १विवाहे योटकभेदे मिल-भावे घञ् स्वार्थे क। २सङ्गे अमरः।

मेला स्त्री मिल-णिच्-अच् टाप्। १नीलीवृक्षे राजनि०। २मस्याम् ३अञ्जने ४मेलने च मेदि०। [जटा०।

मेलाम्बु पु० मेलाया मस्या अम्बुरिव। मस्याधारे (दोयात)

मेलापकाख्या स्त्री नी० ता० उक्ते षड्दृष्टिभेदे षड्दृष्टिशब्दे २७५१ पृ० दृश्यम्। [चङि न ह्रस्वः।

मेव सेवने भ्वा० आ० सक० सेट्। मेवते अमेविष्ट। ऋदित्

मेष पुंस्त्री० मिष-अच्। (भेड़ा) १पशुभेदे अमरः स्त्रियां ङीष्। २चक्रमर्दवृक्षे मेदि०। ज्योतिषचक्रस्य द्वादशांशे अश्विनीभरणीकृत्तिकानक्षत्राद्यपादात्मके ३राशिभेदे।

मेषकम्बल पु० मेषस्य तल्लोम्ना निर्मितः कम्बलः। मेषलोमजाते वस्त्राकारे पदार्थे अमरः।

मेषलोचन पु० मेषस्य लोचनमिव पुष्पमस्य। १चक्रमर्दे भावप्र०। २मेषतुल्यनेत्रे त्रि० मेषनेत्रादयोऽप्यत्र।

मेषवल्ली स्त्री मेषस्य शृङ्गाकारफलयुता वल्ली शाक०त०। (गाडरशिङ्गा) लताभेदे भावप्र०।

मेषविषाणी स्त्री मेषस्य विषाणं शृङ्गमिव फलं यस्याः गौरा०ङीष् (गाडरशिङ्गा) लताभेदे रत्नमा०। स्वार्थे क अत इत्त्वम्। मेषविषाणिका तत्रैवार्थे।

मेषशृङ्ग पु० मेषशृङ्गमिवाकारोऽस्त्यस्य अच्। १स्थावरविष·

भेदे हेमच०। २अजशृङ्ग्यां (गाडरशिङ्गा) स्त्री गौरा० ङीष् रत्नमा०। [शब्दच०।

मेषा स्त्री मिष–कर्मणि घञ्। सूक्ष्मैलायाम् (गुजराटी)

मेषाक्षिकुसुम पु० मेषाक्षीव कुसुमं यस्य। चक्रमर्दे रत्नमा० मेषपुष्पादयोऽप्यत्र।

मेषाण्ड पु० मेषस्याण्ड एवाण्डोऽस्य। इन्द्रे तस्य हि दक्षयज्ञेऽण्डनाशे मेषाण्डेन तत्करणमिति पुराणप्रसिद्धम्।

मेषालु पु० मेषाणामालुरिव प्रियः। बर्बरीवृक्षे शब्दच०।

मेषी स्त्री मिष–अच् गौ० ङीष्। १जटामांस्यां २तिनिशवृक्षे च राजनि०। जातौ ङीष्। ३मेषजातिस्त्रियाम्।

मेषूरण न० लग्नावधिदशमस्थाने ज्यो० त०।

मेह पु मिह–घञ्। १प्रस्रावे हेमच० २प्रमेहरोगभेदे च अमरः। प्रमेहशब्दे दृश्यम्। अच्। ३मेषे शब्दच०।

मेहघ्नी स्त्री मेहं हन्ति हन-टक् ङीप्। हरिद्रायाम् रत्नमा० आर्द्रतन्मूलरससेवनाद्धि मेहनाश इति वैद्यकप्रसिद्धिः।

मेहन न० मिह्यतेऽनेन मिह-करणे ल्युट्। १शिश्ने अमरः। कर्मणि ल्युट्। २मूत्रे मेदि०। भावे ल्युट्। ३मूत्रोत्सर्गे।

मैत्र(त्र) न० मित्रो देवताऽस्य अण् मैत्रं पायुस्तच्छेदं पुनरण्। १विष्ठोत्सर्गे "मैत्रं कर्म समाचरेत्" इति स्मृतिः। मित्रो देवताऽस्य, मित्रात आगतं तस्येदं वा अण्। २अनुराधानक्षत्रे न०। तस्य हि मित्रो देवता। ३मित्रतः प्राप्ते "मैत्रमौद्वाहिकञ्चैव" स्मृतिः। ४सुहृत्सम्बन्धिनि च त्रि०। मित्रमेव स्वार्थे प्रज्ञाद्यण्। ५मित्रे ६ब्राह्मणे च पु० त्रिका०।

मैत्रावरुण पु० मित्रस्य वरुणस्य देवताद्वन्द्वे आनङ् मित्रावरुणयोरपत्यम् अण्। अगस्त्ये। इञ्। मैत्रावरुणिरप्यत्र कल्पभेदे हि तस्य तयोः पुत्रत्वं पुराणप्रसिद्धम्।

मैत्री न०मित्रस्य भावः अण् वा ष्यञ् पक्षे ङीप् यलोपः। सौहार्दे मैत्र्यमप्यत्र न०। [त्रिका०।

मैत्रेय पु० मित्रायाः अपत्यम् ढक्। १मुनिभेदे २बुद्धदेवे

मैथिली स्त्री मिथिलायां भवा अण् ङीप्। १सीतायाम्। मिथिलाया राजा अण्। २मिथिलादेशाधिपे पु०।

मैथुन न० मिथुनेन स्त्रीपुंसाभ्यां निर्वृत्तम् अण्। १अग्न्याधानादौ, कर्मणि "सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने" इति स्मृतिः। अग्न्याधाने हि सपत्नीकस्यैवाधिकार इति तस्य तत्साध्यत्वम्। २स्त्रीपुंससङ्गमरूपे ग्राम्यधर्मे च अमरः। [जटा०।

मैनाक पु० मेनकायां भवः अण्। हिमालयसुते पर्वतभेदे

मैरेय न० मिरायां देशभेदे ओषधिभेदे वा भवं ढक्। मिरा देशजाते १आसवे "मैरेयं धातकीपुष्पगुडधानाम्लसन्धितम्" माधवोक्ते २मद्यभेदे च न०।

मोक्ष क्षेपे वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट्। मोक्षयति ते मोक्षति अमुमोक्षत् त अमोक्षीत्।

मोक्ष पु० मोक्ष–घञ्। १अपवर्गे २मोचने "नीविमोक्षो हि मोक्षः" सा०द०। ३पाटलिवृक्षे मेदि०। ४मरणे हेमच०।

मोघ त्रि० मुह–घ अच् वा कुत्वम्। १निरर्थके अमरः २हीने ३पाटलावृक्षे मेदि० ४विडङ्गे च स्त्री हेम० ५प्राचीरे पु० शब्दमा०। [राजनि०।

मोघपुष्पा स्त्री मोघं पुष्पमार्त्तवं यस्याः। बन्ध्यायां स्त्रियाम्

मोच न० मुच–अच्। १कदलीफले २शोभाञ्जने पु० अमरः। ३कदल्यां ४शाल्मलिवृक्षे ५नीलीवृक्षे, च स्त्री मेदि० टाप्।

मोचक पु० मुच–ण्वुल्। १मोचे २कदल्यां ३शोभाञ्जने च ४वैराग्यवति त्रि० हेमच० ५मुष्ककवृक्षे राजनि०।

मोचन न० मुच–णिच्–वा भावे ल्युट्। १मुक्तौ २मोचने दक्षे ४ग्राह्ये च। मुच्यते रोगात् अनया मुच-करणे ल्युट्। ५कण्टकार्य्याम् स्त्री जटा० ङीप्। [राजनि०।

मोचरस पु० ६त०। शाल्मलिनिर्यासे स्वनामख्याते पदार्थे

मोचाट पु० मुच–णिच्–अच् मोचाय रोगमोचनाय अटति अट-अच्। १कृष्णजीरके २रम्भास्थ्नि ३मलयोद्भवे च मेदि०

मोटक न० मुट–ण्वुल्। श्राद्धे पितृदानार्थे १त्रिकुशपत्रद्वये २रागिणीभेदे स्त्री हला० ङीप्।

मोटा स्त्री मुट–अच्। बलायाम् राजनि०।

मोट्टायित न० "कान्तस्मरणवार्त्तादौ हृदि तद्भावभावतः। प्राकट्यमभिलाषस्य मोट्टायितमुदीर्य्यते" उज्ज्वलमण्युक्ते स्त्रीणामभिलाषभेदे।

मोद पु० मुद–घञ्। हर्षे शब्दर०।

मोदक पु० मोदयति मुद-णिच्-ण्वुल्। १खाद्यभेदे (मोया) अमरः। शूद्रायां क्षत्रियाज्जाते २वर्णसङ्करजातिभेदे (मयरा) स्मृतिः। [राजनि०।

मोदमोदिनी स्त्री मोद इव मोदयति मुद-णिनि। जम्ब्वाम्

मोदयन्ती स्त्री मुद–णिच्-शतृ ङीप्। वनमल्लिकायाम् (काठमल्लिका) शब्दर०। [राजनि०।

मोदा स्त्री मोदयति अजान् मुद-णिच्-अच्। अजमोदायाम्

मोदाढ्या स्त्री मोदः अजमोदकेनाढ्या। १अजमोदायाम् २हर्षयुक्ते त्रि० राजनि०।

मोदिनी स्त्री मोदयति मुद-णिच्-णिनि । १अजमोदायाम् २मल्लिकायाम् ३यूथिकायां ४कस्तूर्यां ५मदिरायाञ्च राजनि० ।

मोरट न० मुर-अटन् । १इक्षुमूले, २अङ्कोटपुष्पे ३सप्तरात्रोषितक्षीरे च मेदि० । ४मूर्वालतायां स्त्री अमरः । ५क्षीरमोरटायां पु० राजनि० ।

मोषक पु० मुष्णाति मुष-ण्वुल् । तस्करे चौरे अमरः ।

मोषण न० मुष-ल्युट् । १लुण्ठने २छेदने, ३वधे च ।

मोह पु० मुह-घञ् । १मूर्च्छायाम् भ्रान्तिसाधने २अज्ञाने मेदि० ३वेदान्तोक्ते अविद्यावृत्तिभेदे ४दुःखे शब्दर० ४देहादिष्वात्माभिमाने च ।

मोहन पु० मोहयति मुह-णिच्-ल्यु । १धुस्तूरे राजनि० कन्दर्पस्य २शरभेदे च त्रिका० । ३मोहकारके त्रि० स्त्रियां टाप् । सा च ४त्रिपुरमालीपुष्पे रत्नमा० । ५करुन्मायां शब्दमा० । ६उपोदक्यां स्त्री राजनि० । ७वटपत्र्यां भावप्र० उभयत्र गौरा० ङीष् ।

मोहरात्रि स्त्री ब्रह्मणो निजपरिमाणेन पञ्चाशद्वर्षे गते प्रलयभेदे "कालरात्रिर्महारात्रिर्मोहरात्रिश्च" चण्डी

मोहिनी स्त्री मुह-णिनि । १अप्सरोभेदे तस्याः शापात् ब्रह्मणोऽपूज्यत्वं तत्कथा ब्रह्मवै० ज० ख० ३३अ० । अमृतमन्थनकाले दैत्यानां मोहनाय स्त्रीरूपिणि भगवदवतारभेदे च ।

मौक्तिक न० मुक्तैव स्वार्थे ठक् । मुक्तायाम् अमरः ।

मौक्तिकप्रसवा स्त्री मौक्तिकं प्रसूते प्र+सू-अच् । मुक्तास्फोटे शुक्तौ राजनि० ।

मौक्तिकशुक्ति स्त्री ६त० । मुक्तास्फोटे शुक्तौ राजनि० ।

मौञ्जी स्त्री मुञ्जस्येयम् अण् । कटिसूत्रे त्रिराट्टत्तमुञ्जकृतायां मेखलायाम् मनुः । [राजनि० ।

मौञ्जीपत्त्री स्त्री मौञ्ज्या इव पत्त्रमस्याः । वल्वजायाम्

मौञ्जीबन्ध पु० मौञ्ज्या मेखलाया बन्धोऽत्र । १उपनयनसंस्कारे "मौञ्जीबन्धः शुभः प्रोक्तश्चैत्रे मीनगते रवा-वि"ति ज्यो० । ल्युट् मौञ्जीबन्धन तत्रार्थे न० । "द्वितीयं मौञ्जीबन्धनम्"मनुः । ६त० । २तद्बन्धने च ।

मौढ्य न० मूढस्य भावः ष्यञ् । १मोहे हेम० २बाल्ये च ।

मौद्गल्य पु० मुद्गलस्य मुनेर्गोत्रापत्यं गर्गा० यञ् । मुद्गलगोत्रापत्ये मुनिभेदे । [चीले अमरः ।

मौद्गीन न० मुद्गानां भवनं क्षेत्रं खञ् । मुद्गभवनयोग्ये

मौन न० मुनेर्भावः । वाग्व्यापाररहित्ये "उच्चारे मैथुने चैव प्रस्रावे दन्तधावने । स्नाने भोजनकाले च षट्सु मौनं समाचरेत्" इति स्मृतिः ।

मौनिन् त्रि० मौनमस्त्यस्य इनि । १वाग्व्यापाररहिते । २मुनौ पु० जटा० । [राजनि० ।

मौनेय पु० मुनेः कश्यपपत्नीभेदस्यापत्यम् ढक् । गन्धर्वभेदे

मौरजिक त्रि० मुरजस्तद्वादनं शिल्पमस्य ठक् । मृदङ्गवादनशीले अमरः ।

मौर्ख्य न० मूर्खस्य भावः ष्यञ् । १जाड्ये हेमच० २मूर्खतायाञ्च

मौर्वी स्त्री मूर्वा लता तत्तन्तुना निर्वृत्ता अण् । १धनुर्गुणे अमरः । २अजशृङ्ग्याञ्च रत्नमा० ।

मौल त्रि० मूलं वेत्ति मूलादागतो वा अण् । भूम्यादेरागमादिमूलज्ञे, "यं परम्परया मौलाः सामन्ताः स्वामिनं विदु"रिति स्मृतिः २मूलादागते च ।

मौलि पुंस्त्री० मूलस्यादूरभवः इञ् । १चूडायां २किरीटे ३संयतकेशेषु अमरः ४मस्तके हेमच० । ५अशोकवृक्षे पु० । ६भूमौ स्त्री मेदि० वा ङीप् ।

मौषल न० मुषलस्येदम् तत्सदृशं वा अण् । १मुषलसम्बन्धिनि २मुषलतुल्यनिश्चेष्टे "गङ्गायां मौषलं स्नानं महापातकनाशनम्" इति पुराणम् । मुषलमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् । महाभारतान्तर्गते "मुषलं कुलनाशनम्" इत्यादिप्रतिपादके षोडशे पर्वणि ।

मौहूर्त्त पु० मुहूर्त्तं तत्प्रतिपादकं शास्त्रं वेत्त्यधीते वा अण् । ज्योतिःशास्त्रज्ञे । ठञ् । मौहूर्त्तिक तत्रैव अमरः ।

म्ना अभ्यासे भ्वा० पर० सक० सेट् । मनति अम्नासीत् मम्नौ ।

म्रक्ष संयोजने म्लेच्छने च चु० उभ० सक० सेट् । म्रक्षयति ते अमम्रक्षत् त । [अम्रक्षीत् ।

म्रक्ष संघाते अक० संयोजने सक० भ्वा० पर० सेट् । म्रक्षति

म्रक्षण न० म्रक्ष-भावे ल्युट् । १संयोजने २राशीकरणे, ३तैले हेमच० ।

म्रद चोदे भ्वा० आ० सक० सेट् । म्रदते अम्रदिष्ट । घटा० म्रदयति । भित् अङ् म्रदा । [मृदुत्वे ।

म्रदिमन् पु० मृदोर्भावः मृदु+इमनिच् ऋत् रः ऋतोरः ।

म्रदिष्ठ त्रि० अतिशयेन मृदुः इष्ठन् ऋत् रः ऋतोरः । अतिमृदुत्ववति । ईयसुन् । म्रदीयस् तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

म्रुच गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । म्रोचति इरित् अम्रुचत् अम्रोचीत् मुम्रोच । उदित् क्त्वा वेट् ।

म्रुन्च गतौ सर्वं म्रुचवत् । म्रुञ्चति अम्रुचत् अम्रुञ्चीत् ।

म्रेट(ड) उन्मादे भ्वा० पर० सक० सेट्। म्रेट(ड)ति अमिम्रेटी(डी)त्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

म्लक्ष चु० मृक्षवत् सर्वम्। म्लक्षयति ते। अमम्लक्षत् त।

म्लान त्रि० म्लै कान्तिक्षये-क्त तस्य नः। १मलिने हेमच० २म्लानियुक्ते च।

म्लानि स्त्री म्लै-क्तिन्। कान्तिक्षये। [३म्लाने च त्रि०मेदि०

म्लिष्ट न० म्लेच्छ-क्त नि०। १अविस्पष्टवाक्ये २तद्वाक्ययुक्ते

म्लुच गतौ भ्वा०पर०सक०सेट्। म्लोचति। इरित् अम्लुचत् अम्लोचीत्। उदित् क्त्वा वेट्।

म्लुन्च गतौ म्लुचवत् सर्वम्। म्लुञ्चति अम्लुचत् अम्लुञ्चीत्

म्लेच्छ अपशब्दे वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० अक० सेट्। म्लेच्छयति ते म्लेच्छति अमम्लेच्छत् त अम्लेच्छीत्

म्लेच्छ पु० म्लेच्छ-घञ्। १अपशब्दे "म्लेच्छो ह वा नाम यदपशब्द" इति श्रुतिः। कर्त्तरि अच्। २पामरजातौ, ३नीचजातौ च पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष् "गोमांसखादको यस्तु विरुद्धं बहु भाषते। सर्वाचारविहीनश्च म्लेच्छ इत्यभिधीयते" बौधायनः। ४पापरते त्रि० मेदि०। ५हिङ्गुले न० राजनि०।

म्लेच्छकन्द पु० म्लेच्छप्रियः कन्दः शा०त०। लशुने राजनि०

म्लेच्छजाति स्त्री म्लेच्छाभिधा जातिः। गोमांसादिभक्षके किरातादिजातिभेदे अमरः।

म्लेच्छदेश पु० म्लेच्छाधारो देशः। चातुर्वर्ण्याचाररहिते देशे अमरः। "चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन् देशे न विद्यते। म्लेच्छदेशः स विज्ञेय आर्य्यावर्त्तस्ततःपरम्"।

म्लेच्छभोजन न० म्लेच्छैर्भुज्यते भुज-कर्मणि ल्युट्। १यावके अन्नभेदे शब्दर०। २गोधूमे पु० त्रिका०।

म्लेच्छमण्डल न० ६त०। म्लेच्छदेशे हेमच०।

म्लेच्छमुख न०म्लेच्छानां मुखमिव रक्तत्वात्। ताम्रे अमरः। म्लेच्छास्यमप्यत्र हारा०।

म्लेच्छित न० म्लेच्छ-क्त। अपशब्दे असंस्कृतशब्दे हारा०।

म्लेट(ड) उन्मादे भ्वा० पर० सक० सेट्। म्लेट(ड)ति अम्लेटी(डी)त्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

म्लेव सेवने भ्वा० आ० सक० सेट्। म्लेवते अम्लेविष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। [मम्लौ म्लानः म्लानिः।

म्लै कान्तिक्षये भ्वा० पर० सक० अनिट्। म्लायति म्लासीत्

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्यसङ्कलिते वाचस्पत्ये मकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

य

यकारः व्यञ्जनवर्णभेदः स्पर्शवर्णोष्मवर्णयोर्मध्यस्थत्वात् अन्तःस्थवर्णभेदः तस्योच्चारणस्थानं तालु जिह्वाग्रेण तालुन ईषत्स्पर्शेनोच्चारणादस्योच्चारणे ईषत्स्पर्श आभ्यन्तरप्रयत्नः "अचोऽस्पृष्टायणस्त्वीषत्" शिक्षोक्तः। बाह्यप्रयत्नाः संवारनादघोषा अल्पप्राणश्च। वर्णाभिधानेऽस्य वाचकशब्दा उक्ता यथा "यो वायो वसुधा वायुर्विकृतिः पुरुषोत्तमः। युगान्तः श्वसनः शीघ्रो धूमार्च्चिः प्राणिसेवकः। शङ्खा भ्रमो जटी लोला वायुवेगी यशस्करी। सङ्कर्षणः चपा बालो हृदयं कपिला प्रभा। आग्नेयो व्यापकस्त्यागो मोहोद्याता प्रभा सुखम्। चण्डः सर्वेश्वरी धूम्रा चामुण्डा सुमुखेश्वरी। त्वगात्मा मलयो माला हंसिनी भृङ्गिनायकः। ॐ नमः शोषको मीनोधनिष्ठानन्दवेदिनी। शिष्टः सोमः पङ्क्तिनामा पापहा प्राणसंज्ञकः"। अस्याधिष्ठातृदेवताध्यानं यथा "धूम्रवर्णां महारौद्रीं चतुर्भुजां रक्तलोचनाम्। रक्ताम्बरपरीधानां नानालङ्कारभूषिताम्। महामोक्षप्रदां नित्यामष्टसिद्धिप्रदायिनीम्। एवं ध्यात्वा यकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्"। अस्य ध्येयस्वरूपं यथा "यकारं शृणु चार्वङ्गि! चतुष्कोणमयं सदा। पुलालधूमसङ्काशं स्वयं परमकुण्डलीम्। पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा। त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं तथा। प्रणमामि सदा वर्णं मूर्त्तिमन्मोक्षमव्ययम्" कामधेनुतन्त्रम्। मातृकान्यासे अस्य हृदयन्यास्यता। काव्यादौ अस्य प्रथमप्रयोगे लक्ष्मीलाभः फलम् "यो लक्ष्मीं रसु दाहम्" वृ०र०टी०।

य पु० या-ड। १वायौ २यशसि ३योगे, ४गतौ च ५यातरि त्रि० शब्दरत्ना०। यम-ड। ६संयमे। ७आदिलघुगोमयुक्ते जलदैवते लक्ष्मीफलके यगणे च।

यकार पु० य+स्वरूपे कार। यस्वरूपे वर्णे।

यकृत् न० यं संयमं करोति कृ-क्विप् तुक् च।१कुक्षौ दक्षिणभागस्थे मांसपिण्डे अमरः। २तद्वृद्धौ रोगभेदे च "अधो दक्षिणतश्चापि हृदयात् यकृतः स्थितिः। तत्तु रञ्जकपित्तस्य स्थानं शोणितजं मतम्" भावप्र०। तद्रोगनिदानादि तत्रोक्तं यथा "प्लीहामयस्य हेत्वादि समस्तं यकृदामये। किन्तु स्थितिस्तयोर्ज्ञेया वामदक्षिणपार्श्वयोः"। अस्य समादौ भत्वे च यकन्नादेशः।

यक्षदास्मिका स्त्री यक्षतद्दास्मा स्वरूपं यस्याः कप्। तैल-पायिकायाम् (तेलापोका) शब्दच०। [इति शब्दच०।

यक्षवैरिन् पु० यक्षतो रोगभेदस्य वैरी हन्तृत्वात्। रोहितक-

यक्ष पूजायां चु० आ० सक० सेट्। यक्षयते अययक्षत।

यक्ष पु० यक्ष्यते यक्ष–कर्म्मणि घञ्। १देवयोनिभेदे २तदीश्वरे कुवेरे मेदि०३इन्द्रगृहे सारस्वतः। भावे घञ् ४पूजने च।

यक्षकर्द्दम पु०यक्षप्रियः कर्द्दम इव। "कुङ्कुमागुरुकस्तूरी कर्पूरं चन्दनं तथा। महासुगन्धमित्युक्तं नामतो यक्षकर्द्दम" इत्युक्ते समभागेन मिश्रिते कुङ्कुमादौ धन्वन्तरिः। कुङ्कुमस्थाने कक्कोलकमत्र। [यक्षकर्द्दमादयोऽप्यत्र।

यक्षतरु पु० यक्षाणां वासयोग्यस्तरुः। वटवृक्षे राजनि०

यक्षधूप पु०यक्षे पूजने योग्यो धूपः।(धुना) सर्ज्जरसे अमरः

यक्षराज पु० यक्षाणां राजा टच् समा०। कुवेरे। यक्षेषु राजते राज-क्विप्। यक्षराड्प्यत्र पु०।

यक्षरात्रि स्त्री० यक्षप्रिया रात्रिः शा०त०। कार्त्तिकपूर्णिमा-रात्रौ त्रिका०। [शब्दमा०।

यक्षामलक न० यक्षाणामामलकमिव। पिण्डखर्ज्जूरफले

यक्षावास पु० ६त०। यक्षाणामावासः। वटवृक्षे राजनि०।

यक्षोडुम्बुरक न० यक्षाणामुडुम्बरमिव इवार्थे कन्। अश्वत्थफले त्रिका०। [शब्दमा०।

यक्ष्मघ्नी स्त्री० यक्ष्माणं हन्ति हन–टक् ङीप्। द्राक्षायाम्

यक्ष्मन् पु०यक्ष–मनिन्। रोगभेदे अमरः। तन्निदानादि यथा "वेगरोधात् क्षयाच्चैव साहसाद्विषमाशनात्। त्रिदोषो जायते यक्ष्मा गदो हेतुचतुष्टयात्"। वेगोऽत्र वातमूत्रपुरीषाणां। "वातमूत्रपुरीषाणि निरुणद्धि यदा नरः" इति चरकवचनात्। क्षयात् क्षीयतेऽनेनेति क्षयः तेनातिव्यवायानशनेर्ष्यादयो धातुक्षयहेतवः क्षय शब्देनोच्यन्ते। साहसात् बलवता समं मल्लयुद्धादितः। विषमाशनात् "बहु स्तोकमकाले वा तज्ज्ञेयं विषमाशनम्" तस्मात्। त्रिदोषः सान्निपातिकः। हेतुचतुष्टयात् अन्येऽपि हेतवः हेतुचतुष्टय एवान्तर्भवन्ति। यक्ष्मणः पर्य्यायाः राजयक्ष्मक्षयशोषाः। यक्ष्मादीनां शब्दानां निरुक्तिमाह "वैद्यो व्याधिमतां यस्मात् व्याधेर्यत्नेन यक्ष्यते। स यक्ष्मा प्रोच्यते लोके शब्दशास्त्रविशारदैः"। यक्ष्यते पूज्यते। "राज्ञश्चन्द्रमसो यस्मादभूदेष किलामयः। तस्मात्तं राजयक्ष्मेति केचिदाहुर्मनीषिणः। क्रियाक्षयकरत्वात्तु क्षय इत्युच्यते बुधैः। संशोषणाद्रसादीनां शोष इत्यभिधीयते"। संप्राप्तिमाह "कफप्रधानैर्दोषैस्तु रुद्धेषु रसवर्त्मसु। अतिव्यवायिनो वापि क्षीणे रेतस्यनन्तराः। क्षीयन्ते धातवः सर्वे ततः शुष्यति मानवः"। कफप्रधानैर्दोषैः रसवर्त्मसु रुद्धेसु अनन्तराः सर्वे धातवः क्षीयन्ते ततो मानवः शुष्यति। कारणभूतस्य रसस्य क्षये कार्य्याणां रक्तादीनामनुक्रमेण क्षीयमाणत्वात्" भावप्र०।

यज देवपूजने, दाने, सङ्गतौ च भ्वा० उभ० यजादि० अनिट्। यजति ते अयाक्षीत् अयष्ट इयाज ईजतुः।

यजति पु० यज–अतिच्। यागभेदे। "यजतिषु ये यजामहे नानुयाजेषु" श्रुतिः। तल्लक्षणमुक्तं कात्या० श्रौ० १।२।६ "तिष्ठद्धोमा वषट्कारप्रदाना याज्यापुरोऽनुवाक्यावन्तो यजतयः" सू०। "उच्यन्त इति शेषः। तिष्ठता होमो येषु ते तिष्ठद्धोमाः वषट्कारेण प्रदानं येषु ते वषट्कारप्रदानाः तथा याज्यावन्तः पुरोऽनुवाक्यावन्तश्च ये ते यजतयः उच्यन्ते" कर्कः।

यजत्र न० यज-अत्र। १अग्निहोत्रे उणादि० २तद्वति त्रि०।

यजन न० यज–ल्युट् होत्रादिना पशुक्षीराज्यादिभिः मन्त्रपूर्वकं वह्नौ प्रक्षेपरूपे यागे।

यजनञ्च भा० वि० देवलोक्तं यथा "पशुक्षीराज्यपुरोडाशसोमौषधिचरुप्रभृतिहर्विभिः खदिरपलाशाश्वत्थन्यग्रोधोडुम्बरप्रभृतिभिः समिद्भिः स्रुक्स्रुवोदूखलमूषलकुठारखनित्रयूपदारुदर्भचर्म्मग्रावपवित्रभाजनादिभिर्द्रव्योपकरणैरुद्गातृहोत्रध्वर्युब्रह्मादिभिः ऋत्विग्भिः काम्यनैमित्तिकानां पश्वादिपूर्वकाणां यथोक्तदक्षिणानां समापनं यजनम्"। ल्यु। उत्तरपदस्थः समभिव्याहृतदेवादेर्यष्टरि त्रि०आधारे ल्युट्। ३यागाधिकरणे न०। यथा देवयजनम्। [कर्म्मकलयुते। ४महादेवमूर्त्तिभेदे च।

यजमान पु० यज-शानच्। होत्रादेर्नियोक्तरि प्रधान-

यजि पु० यज–इन्। १यष्टरि उणा०। २यागे ३यजधातौ च।

यजुर्वेद पु० यजुषां ऋक्सामभिन्नानां मन्त्राणां प्रतिपादको वेदः। वेदभेदे स च शुक्लकृष्णभेदेन द्विधा तद्विवरणं चरणव्यूहे भाग० १२।६ अध्याये च दृश्यम्।

यजुस् न० यज-उसि। ऋक्सामभिन्ने पदच्छेदरहिते मन्त्रभेदे अमरः। तल्लक्षणम् "वृत्तगीतिवर्जितत्वेन प्रश्लिष्टपठिता मन्त्रा यजूंषि" सा० भा० उक्तम्।

यज्ञ पु० यज–भावे न। यागे अमरः। स त्रिविधः "अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते। यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः। अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थ-

ऽपि चैव यत्। इज्यते भरतश्रेष्ठ! तं यज्ञं विद्धि राजसम् २। विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम्। श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते” गीता १७अ०। स च नानाविधः। “द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे। स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः” गीता ४अ०। पञ्चगृहस्थकर्त्तव्या यज्ञा यथा “अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम्। होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्” गारुड़े ११५अ०। २विष्णौ च

यज्ञपति पु० ६त०। विष्णौ “यज्ञो यज्ञपतिर्यज्वा” विष्णुस०।

यज्ञपशु पु० इज्यते हविर्दीयतेऽत्र यागार्थकयज्ञे भावे आधारे वा न यज्ञः यज्ञार्थः पशुः। १अश्वे २छागादौ च।

यज्ञपात्र न० ६त०। यागसाधने पात्रे तच्चेदमरूपादि कात्या०श्रौ०उक्तं पात्रशब्दे ४२०० पृ० दर्शितम्।

यज्ञपुरुष पु० यज्ञरूपः पुरुषः। वराहरूपे विष्णौ हेमच०। क्रतुपुरुषशब्दे २२८४पृ० दृश्यम्। [राजनि०।

यज्ञभूषण पु० यज्ञम् भूषयति भूष-णिच्-ल्यु। श्वेतदर्भे

यज्ञयोग्य पु० यज्ञे योग्यः। १उडुम्बरवृक्षे राजनि०। तत्समिदादिभिर्हि यज्ञः साध्यते। २यागार्हे विप्रादौ च।

यज्ञवल्ली स्त्री० यज्ञार्था वल्ली। सोमवल्ल्याम् राजनि०।

यज्ञवराह पु० यज्ञरूपो वराहः। आदिवराहे भगवदवतारभेदे। क्रतुपुरुषशब्दे २२८४पृ० दृश्यम्। वराहदेहस्य शिवेन विदारणेन यज्ञभेदरूपत्वं सम्पादितं यथोक्तं कालिकापु० ३० अ० “विदारिते वराहस्य काये भर्गेण तत्क्षणात्। ब्रह्मविष्णुशिवा देवाः सर्वैश्च प्रमथैः सह। निन्युर्जलात् समुद्धृत्य तत् शरीरं नभः प्रति। तद्बिभेजुः शरीरन्तु विष्णोश्चक्रेण खण्डशः। तस्याङ्गसन्धितो यज्ञाजातास्ते वै पृथक् पृथक्। यस्माद् यस्माच्च ये यज्ञास्तत् शृणवन्तु महर्षयः। भ्रूनासासन्धिना जातो ज्योतिष्टोमो महाध्वरः। हनुश्रवणसन्ध्योस्तु वह्निष्टोमो व्यजायत। चक्षुर्भ्रुवोः सन्धिना तु व्रात्यस्तोमो व्यजायत। वायुः पौनर्भवस्तोमस्तस्य पोत्रोष्ठसन्धिना। वृषस्तोम बृहत्स्तोमौ जिह्वामूलादजायत। अतिरात्रं सवैराजमधोजिह्वान्तरादभूत्। अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम्। होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्। स्नानं तर्पणपर्य्यन्तं नित्ययज्ञाश्च सर्वशः। कण्ठसन्धेः समुत्पन्ना, जिह्वातो विषयस्तथा। वाजिमेधो महामेधो नरमेधस्तथैव च। प्राणिहिंसाकरा येऽन्ये ते जाताः पादसन्धितः। राजसूयोऽथ कारीरी वाजपेयस्तथैव च। पृष्ठसन्धौ समुत्पन्ना ग्रहयज्ञास्तथैव च। प्रतिष्ठोत्सर्गयज्ञाश्च दानश्राद्धादयस्तथा। हृत्सन्धितः समुत्पन्ना सावित्रीयज्ञ एव च। सर्वेषां साधका यज्ञाः प्रायश्चित्तकराश्च ये। ते मेढ्रसन्धितो जाता यज्ञास्तस्य महात्मनः। रक्षःसत्रं सर्पसत्रं सर्वञ्चैवाभिचारिकम्। गोमेधो वृषजापश्च खुरेभ्यो ह्यभवन्निमे। मायेष्टिः परमेष्टिश्च गोष्पतिर्भोगसम्भवः। लाङ्गूलसन्धौ संजाता अग्निष्टोमस्तथैव च। नैमित्तिकाश्च ये यज्ञाः संक्रान्त्यादौ प्रकीर्त्तिताः। लाङ्गूलसन्धौ ते जातास्तथा द्वादशवार्षिकम्। तीर्थप्रयोगसामीपः यजुः सङ्कर्षणस्तथा। आर्कमाथर्वणञ्चैव नाभिसन्धेः समुद्गताः। बलोत्कर्षः क्षेत्रयज्ञः पद्ममार्गोऽतियोजनः। लिङ्गसंस्थानचैत्ययज्ञा जाताश्च जानुनि। एवमष्टाधिकं जातं सहस्रं द्विजसत्तमाः!। यज्ञानां सततं लोकार्थैर्भाव्यन्तेऽधुनापि च। भृङ्गस्य पोत्रात् संजाता नासिकायाः स्रुवोऽभवत्। अन्ये स्रुक्स्रुवभेदा ये ते जाताः पोत्रनासयोः। ग्रीवाभागेन तस्याभून् प्राग्वंशो मुनिसत्तमाः!। इष्टापूर्त्तं यजुर्धर्मा जाताः श्रवणरन्ध्रतः। दंष्ट्राभ्योऽह्यभवन् यूपाः कुशा रोमाणि चाभवन्। उद्गाता च तथाध्वर्युर्होता शमिश एव च। अग्रदक्षिणयामाङ्ग पश्चात्पादेषु सङ्गताः। पुरोडाशाः सचरवो जाता मस्तिष्कसञ्चयात्। कर्णनेत्रयुगाज्जाता यज्ञकेतुकाया खुरात्। मध्यभागोऽभवद्वेदी मेढ्रात् कुण्डमजायत। रेतोभागात्तथैवाज्यं स्वरान्मन्त्राः समुद्गताः। यज्ञालयः पृष्ठभागात् हृत्पद्मात् यज्ञ एव च। तदात्मा यज्ञपुरुषो मुक्ताः कचात् समुद्गताः। एवं यावन्ति यज्ञानां भाण्डानि च हवींषि च। तानि यज्ञवराहस्य शरीरादेव चाभवन्। एवं यज्ञवराहस्य शरीरं यज्ञतामगात्। यज्ञरूपेण सकलमाप्यायितमिदं जगत्।”

यज्ञवाट पु० ६त०। यज्ञस्थाने हेमच०।

यज्ञवृक्ष पु० यज्ञार्थः वृक्षः। वटवृक्षे राजनि०। [राजनि०।

यज्ञश्रेष्ठा स्त्री यज्ञेषु तत्साधनेषु श्रेष्ठा। सोमवल्ल्याम्

यज्ञसार पु० यज्ञेषु यज्ञसाधनेषु सारः श्रेष्ठः। यज्ञोडुम्बरवृक्षे राजनि०।

यज्ञसूत्र न० यज्ञार्थं योग्यं संस्कृतं वा सूत्रं शाक०त०। यज्ञोपवीते जटा०। तत्स्वरूपादि यथा “ऊर्द्धन्तु त्रिवृतं सूत्रं सधवानिर्मितं शनैः। तन्तुत्रय-

मधोवृत्तं यज्ञसूत्रं विदुर्बुधाः। त्रिगुणं तद्ग्रन्थियुक्तं वेदप्रवरसम्मितम्। शिरोधरान्नाभिमध्यात् पृष्ठार्द्धपरिमाणकम्। यजुर्विदां नाभिमितं सामगानामयं विधिः। वामस्कन्धेन विधृतं यज्ञसूत्रं बलप्रदम्” कालिकापु० ४अ०। “उपवीतमाह गोभिलः “यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्रं वस्त्रं वा अपि वा कुशरज्जुमेव”। यज्ञोपवीतं विशिष्टविन्यासधारणकर्मतया कुरुते। किं तत्सूत्रं विशेषयति छन्दोगपरिशिष्टम् “ऊर्द्धन्तु त्रिवृतं कार्य्यं तन्तुत्रयमधोवृतम्। त्रिवृतञ्चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते”। वामावर्त्तवलितं तन्तुत्रयं त्रिगुणं कृत्वा दक्षिणावर्त्तवलितं कार्य्यम् एवं त्रिवृतं त्रिवृतम् उपवीतं स्यात् एको ग्रन्थिरिति नानात्वनिषेधार्थम्। तथा च बौधायनः “कौषं सूत्रं त्रिस्त्रिवृतं यज्ञोपवीमानाभेः”। कौषं कमलनालोद्भवं पट्टसूत्रादिमयमित्यर्थः। सौत्रं कार्पासोद्भवम्। तथाच मनुः “कार्पासमुपवीतं स्यात् विप्रस्योर्द्धवृतं त्रिवृत्। शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम्”। त्रिस्त्रिवृतमित्युक्तत्वात् मनुवचनेऽपि त्रिवृन्मात्रं त्रिरावृत्तत्वेन विशेष्यम्। यत्तु पैठीनसिवचनम् “कार्पासमुपवीतं षट्तन्तु त्रिवृतं ब्राह्मणस्य। क्षौमं राजन्यस्य आविकं वैश्यस्य”। तन्नवतन्त्वसम्भवे षट्तन्तुविधायकम्। नवतन्तुत्वं व्यक्तमाह देवलः “यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्राणि नवतन्तुभिः। एकेन ग्रन्थिना तन्तुर्द्विगुण स्त्रिगुणोऽथवा”। एकेन ग्रन्थिना युक्त इति शेषः। द्विगुणस्त्रिगुणोऽथ वेति तन्तुबलेन द्विसवो त्रिसवो वा कर्त्तव्यः। द्विसवत्वं त्रिसवत्वासम्भवे। गोभिले वाशब्दो विकल्पार्थः। अपिशब्दो वस्त्रकुशरज्ज्वोः सूत्रानुकल्पत्वप्रदर्शनार्थः। एवकारोऽत्रिसवत्वव्यवच्छेदार्थः। द्वितीयो वाशब्दोऽनुक्तगोऽश्ववालादिसमुच्चयार्थः। तथा च निगमपरिशिष्टम् “वाससा यज्ञोपवीतानि कुरुते तदभावे त्रिवृता सूत्रेण कुशकुशवालप्रतिसवरज्जुभिर्वा। वालोऽत्र गोवालः यथाह देवलः “कार्पासक्षौमगोवाल वररज्जुतृणोद्भवम्। सदा सम्भवतो धार्य्यमुपवीतं द्विजातिभिः”। तदभाव इतिकरणाद्वस्त्राभावे कुशरज्जुभिरिति बोद्धव्यम्”। आ०वि०।

यज्ञाङ्ग पु० यज्ञस्याङ्गं साधनत्वेनास्त्यस्य अच्। १यज्ञोडुम्बरे अमरः। २खदिरे राजनि०। ३ब्रह्मयष्टिकायाञ्च शब्दच०। ते हि समित्पत्रादिना यज्ञं सम्पादयन्ति। ४सोमवल्क्यां स्त्री राजनि० टाप्। ६त०। ५यागाङ्गमात्रे न०।

यज्ञान्त पु० ६त०। १अवभृथे यज्ञसमाप्तौ स्नानादिक्रियाभेदे २यज्ञशेषे च हेम०।

यज्ञायज्ञीय न०यज्ञायज्ञा इत्यनेन शब्देन युक्तायामृचि गेयम् छ। १अग्निष्टोमे गेये सामभेदे ताण्ड्य० ब्रा० ४।२।२० ज्योतिष्टोमे गेये २साम्भेदे च सा०सं०भा०उपोद्घाते।

यज्ञिक पु० यज्ञः यज्ञाङ्गं साध्यत्वेनास्त्यस्य ठन्। पलाशे जटा०। तत्समिदादिभिर्हि यज्ञो निष्पाद्यते।

यज्ञिय त्रि० यज्ञाय हितः घ। १यज्ञकर्म्मयोग्ये अमरः। २द्वापरयुगे पु० त्रिका०।

यज्ञियदेश पु० कर्म०। यज्ञकर्मयोग्यदेशे “कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः। स ज्ञेयो यज्ञियोदेशः” मनूक्ते देशे। [राजनि०, २यागसम्बन्धिनि त्रि०।

यज्ञीय पु० यज्ञाय हितः तस्येदं वा छ। १यज्ञोडुम्बरे

यज्ञीयब्रह्मपादप पु० कर्म०। विकङ्कतवृक्षे (बइँचि) राजनि०। “वैकङ्कतीं स्रुवमादत्ते” इति श्रुतौ तदीयस्रुवविधानात् तस्य तथात्वम्।

यज्ञेश्वर पु०यज्ञस्य प्रवर्त्तयिता ईश्वरः। विष्णौ। [यज्ञकी त्रि०

यज्ञेष्ट न० ७त०। १दीर्घरोहितवृणे राजनि०। ६त०। २यज्ञ-

यज्ञोडुम्बर पु० यज्ञार्थं उडुम्बरः। स्वनामख्याते वृक्षे शब्दच०

यज्ञोपवीत न० यज्ञेन संस्कृतमुपवीतम्। यज्ञसूत्रे उपनयनसंस्कारेण पवित्रीकृते त्रिवृति ऊर्द्धवृते वामस्कन्धात् दक्षिणकुक्षितो लम्बमानतया धृते सूत्रभेदे। यज्ञसूत्रशब्दे दृश्यम्। [२विष्णौ च यज्ञपतिशब्दे दृश्यम्।

यज्वन् पु० यज-भूते क्वनिप्। विधानेन १कृतयागे अमरः।

यत ताड़ने उपस्कारे च चु० उ० सेट्। यातयति। अयीयतत् त। निर्+परीवर्त्ते प्रतीकृपशोधने च।

यत यत्ने भ्वा० आत्म० अक० सेट्। यतते अयतिष्ट ईदित् निष्ठायामनिट् यत्तः।

यतम त्रि० एषां मध्ये यः यद्+डतमच्। एषां मध्ये यदित्यर्थे। [यदित्यर्थे।

यतर त्रि०। अनयोर्मध्ये यः यद्+डतरच्। अनयोर्मध्ये

यतस् अव्य० यद्+तसिल्। यस्मादित्यर्थे।

यति पु०यतते मोक्षाय यत-इन्। १परिव्राजके संन्यासिनि अमरः। यम्यते जिह्वा यत्र यम-क्तिन्। २छन्दोग्रन्थविख्याते जिह्वाया २विश्रामस्थाने उच्चारणकालविच्छेदे स्त्री। सा च “क्वचित् छन्दःसास्ते यतिरभिहिता पूर्वकृतिभिः पदान्ते सा शोभां व्रजति पदमध्ये त्यजति च” इत्याद्युक्त्या सुप्तिङन्तपदान्त एव छन्दोग्रन्थानुसारेण जिह्वायाः

विश्रामरूपोच्चारणाभावरूपा। ३विधवायां ४रागे ५सन्धौ च शब्दच० ६पाठविच्छेदे मेदि०। ७निकारे ८विष्णौ हेमच०। ९वाद्याङ्गप्रबन्धभेदे सङ्गीतदा०। यद्+परिमाणे-डति। १०यत्परिमाणे त्रि० ब०व०।

यतिचान्द्रायण न० यतिनेव कर्त्तव्यं चान्द्रायणं व्रतभेदः। "अष्टावष्टौ समश्नीयात् पिण्डान् मध्यन्दिने गते। नियतात्मा हविष्याशी यतिचान्द्रायणं चरन्" मनूक्ते व्रतभेदे।

यतिन् पु० यम-भावे क्त यतं यमनं यतमनेन इनि। १संन्यासिनि परिव्राजके अमरः। २विधवायां स्त्री ङीप् शब्दरत्ना०। [शब्दर०।

यतु(तू)का स्त्री यत-उक ऊक वा। जिनपत्रिकावृक्षे

यत्न पु०यत-भावे नङ्। १आयासे २उद्योगे वैशेषिकोक्ते प्रवृत्ति-निवृत्तिजीवनयोनिरूपत्रैविध्यापन्ने ३गुणभेदे च। स च आत्मगुणः इति नैयायिकादयः चित्तगुण इति सांख्यवेदान्तिकाः।

यत्र अव्य० यद्+त्रल्। यस्मिन्नित्यर्थे।

यत्र सङ्कोचने वा चु०उभ०पक्षे भ्वा०पर०सक० सेट् इदित्। यन्त्रयति ते यन्त्रति अययन्त्रत् त अयन्त्रीत्।

यथा अव्य०यद्+प्रकारे थाल्। १येन प्रकारेणेत्यर्थे २सादृश्ये ३योग्यतायाम् ४आनुरूप्ये ५पदार्थानतिवृत्तौ च सि०कौ०।

यथाकाम अव्य० काममनतिक्रम्य अव्ययी०। १स्वाच्छन्द्ये २यथेष्टतायाञ्च। [स्वेच्छाचारिणि जने स्त्रियां ङीप्।

यथाकामिन् त्रि० यथाकामं स्वाच्छन्द्यमस्त्यस्य इनि।

यथाक्रम अव्य० क्रमस्य आनुरूप्यं तस्यानतिक्रमो वा अव्ययी०। १क्रमानुरूप्ये २क्रमानतिक्रमे च।

यथाजात त्रि० जातं समयविशेषमनतिक्रम्य यथाजातं तदस्त्यस्य अच्। १मूर्खे अमरः। २नीचे जटा०।

यथातथ अव्य० तथानतिक्रम्य अनतिवृत्तौ अव्ययी०। याथार्थ्ये यस्य वस्तुनो यद्रूपं भवितुमुचितं तथारूपभावे हारा० यथायथमप्यत्रार्थे।

यथार्थ अव्य० अर्थमनतिक्रम्य अव्ययी०। १सत्यतायाम् अर्थस्याव्यभिचारे सत्यस्वरूपे। अर्श आद्यच्। २सत्ये त्रि०।

यथार्ह अव्य० अर्हं योग्यतामनतिक्रम्य अव्ययी०। १यथायोग्यत्वे ततः अर्श आद्यच्। २सत्यभूते पदार्थे त्रि०।

यथार्हवर्ण पु० यथार्हं यथायोग्यं वर्णयति वर्ण-अण्। चरे अमरः। [२शक्त्यनुसारे।

यथाशक्ति अव्य० शक्तेरानुरूप्यम् अव्ययी०। १शक्तेरानुरूप्ये

यथाशास्त्र अव्य० शास्त्रस्यानुरूप्यम् अनतिक्रमो वा अव्ययी०। १शास्त्रानुसारे २शास्त्रानतिक्रमे च।

यथास्थित अव्य०यथा येन रूपेण स्यात् योग्यं तथास्थितम् योग्यतायाम् अव्ययी०।१सत्यतायाम् हेमच०अर्श आद्यच्। २सत्ये त्रि०। [आद्यच्। २यथार्थे त्रि०अमरः।

यथास्व अव्य० स्वस्यानतिक्रमः अव्ययी०।१याथार्थ्ये। अर्श

यथेप्सित अव्य० ईप्सितस्यानतिक्रमः अव्ययी०। १स्वाच्छन्द्ये अमरः। अर्श आद्यच्। २यथाभीष्टे त्रि० यथेष्टमप्यत्र।

यथोचित अव्य० उचितस्यानतिक्रमः अव्ययी०। १औचित्ये अमरः। अर्श आद्यच्। २उचिते त्रि०।

यद् त्रि०यज्-अदि डिच्च। (ये)१इत्येवं बुद्धिविशेषविषये। अस्य उक्तार्थे सर्वनामता। अयञ्च शब्दः तच्छब्दार्थनित्यापेक्षी उत्तरवाक्यस्थस्तु न तदपेक्षी इति काव्यप्र०। यत्तच्छब्दयोरन्वये च न समानविभक्त्यन्वतेत्याकरे स्थितम्। २यस्मादित्यर्थे अव्य०। ३गर्हायाम् ४अवक्षुतौ च मेदि०।

यदा अव्य० यद्+काले दाच्। यस्मिन् काले इत्यर्थे।

यदि अव्य० यद्+णिच्-इन् णिलोपः। १पक्षान्तरे अमरः। २सम्भावनायाम् ३गर्हायां ४विकल्पे च मेदि०।

यदु पु० ययातिन्पतेः १ज्येष्ठपुत्रे यस्य वंशे श्रीकृष्णावतारः। तस्य गोत्रापत्यमण् बहुषु तस्य लुक्। २यदुवंश्ये ३दशार्हदेशे च ब०व० हेमच०। [यदुपत्यादयोऽप्यत्र।

यदुनाथ पु० यदूनां नाथो रक्षकत्वात्। श्रीकृष्णे हेमच०।

यदृच्छा स्त्री यद्+ऋच्छ-अ-टाप्। १स्वातन्त्र्ये, २स्वैरतायाम् अमरः। "यदृच्छालाभसन्तुष्टः" इति गीता।

यदृच्छाशब्द पु० जात्याद्यवाचके डित्थादिसंज्ञाशब्दे "अथस्यादयतः कश्चिदर्थं जातिक्रियागुणैः। यदृच्छाशब्दवत् पुंसःसंज्ञायै जन्म केवलम्" माघः।

यद्युवा अव्य० यदि च उ च वा च द्व०। यद्यर्थे पक्षान्तरद्योतने "यद्युवाव्यतरस्मादस्तर्हि प्रयुनैव" इति "यद्युवाउभयं चिकीर्षेदिति" च गोभिलः।

यद्वा अव्य० यत् च वा च द्व०। १पक्षान्तरे "यद्वाभ्युदययोग्यता" भर्तृहरिः २कुत्रौ संक्षिप्तसा०। [३संयमयुक्ते त्रि०हेमच०

यन्तृ पु० यम-तृच्। १सारथौ २हस्तिपके च अमरः।

यन्त्र न० यन्त्रि-अच्। १संयमने तन्त्रोक्ते देवाद्यधिष्ठाने २चक्रभेदे ३औषधपाकार्थपात्रभेदे, ज्योतिश्चक्राद्यवेक्षणसाधने ४पदार्थभेदे, ५स्वर्णधारादेर्दौर्बल्यवेधकादौ (तुरपिन्) (भ्रमर) पदार्थे। ६अग्न्यादेः क्षेपणसाधने पदार्थे आग्नेयन्त्रम् (कामान बन्दुक)।

औषधपाकपात्रं च नानाविधं भावप्र० दर्शितं यथा

वालुकायन्त्रम् "भाण्डे वितस्तिगम्भीरे मध्ये निहितकूपिके । कूपिकाकण्ठपर्य्यन्तं वालुकाभिश्च पूरिते । भेषजं कूपिकासंस्थं वह्निना यत्र पच्यते । वालुकायन्त्रमेतद्धि यन्त्रतन्त्रबुधैः स्मृतम्" ।

दोलायन्त्रम् "निबद्धमौषधं सूत्रं भूर्ज्जे तत्त्रिगुणान्तरे । रसपोटलिकां काष्ठे दृढं बद्ध्वा गुणेन हि । सन्धानपूर्णे कुम्भान्तः स्यादवलम्बनसंस्थितम् । अधस्ताज्ज्वालयेदग्निं तत्तदुक्तक्रमेण हि । दोलायन्त्रमिदं प्रोक्तं स्वेदनाख्यं तदेव हि" । सन्धानं काञ्जिकादि ।

विद्याधरयन्त्रम् "स्थाल्युखालीमुखे बद्धे वस्त्रे स्वेद्यं निधाय च । पिधाय पच्यते यत्र तद्यन्त्रं स्वेदनं परम् । अधःस्थाल्यां रसं क्षिप्त्वा संनिदध्यात्तथोपरि । स्थालीमूर्द्ध्वमुखीं सम्यक् निरुध्य मृदुमृत्स्नया । ऊर्द्ध्वस्थाल्यां जलं क्षिप्त्वा चुल्ल्यामारोप्य यत्नतः । अधस्तात् ज्वालयेदग्निं यावत् प्रहरपञ्चकम् । स्वाङ्गशीतं ततो यन्त्रात् गृह्णीयाद्रसमुत्तमम् । विद्याधराभिधं यन्त्रमेतत्तज्ज्ञैरुदाहृतम्" ।

भूधरयन्त्रम् "वालुकासु समस्ताङ्गं गर्त्ते मूषाः रसान्विताः । दीप्तोपलैः संवृणुयाद्यन्त्रं भूधरनामकम्" ।

डमरुयन्त्रम् "यन्त्रं डमरुसंज्ञं स्यात्तत्स्थाल्योर्मुद्रिते मुखे" कालज्ञानार्थं सू० सि० उक्तो हि पदार्थभेदे यथोक्तं "कालसंसाधनार्थाय तथा यन्त्राणि साधयेत् । एकाकी योजयेद्बीजं यन्त्रे विस्मयकारिणि । शङ्कुयष्टिधनुश्चक्रैश्छायायन्त्रैरनेकधा । गुरूपदेशाद्विज्ञेयं कालज्ञानमतन्द्रितैः" सू० । "शङ्कुयष्टिधनुश्चक्रैः प्रसिद्धैश्छायायन्त्रैश्छायासाधकयन्त्रैरनेकधा नानाविधगणितप्रकारैर्गुरूपदेशात् स्वाध्यापकस्य निर्व्यालिकयत्नादतन्द्रितैरश्रमैः पुरुषैः कालज्ञानं दिनगतादिज्ञानं विज्ञेयं सूक्ष्मत्वेनावगम्यम् । एतत् सर्वं सिद्धान्तशिरोमणौ भास्कराचार्य्यैः स्फुटीकृतम् शङ्कुयन्त्रं "समतलमस्तकपरिधिर्भ्रमसिद्धो दन्तिदन्तजः शङ्कुः । तच्छायातः प्रोक्तं ज्ञानं दिग्देशकालानाम्" ।

यष्टियन्त्रम् "त्रिज्याविष्कम्भार्द्धं वृत्तं कृत्वा दिगङ्कितं तत्र । दत्त्वाऽग्रां प्राक्पश्चात् त्रिज्याहृत्तं च तन्मध्ये । तत्परिधौ षष्ट्यङ्कं यष्टिर्नष्टद्युतिस्ततः केन्द्रे । त्रिज्याङ्गुला निधेया यष्ट्यग्राग्रान्तरं यावत् । यावत्या मौर्व्या यद्द्वितीयवृत्ते धनुर्भवेत् तत्र । दिनगतशेषा नाड्यः प्राक् पश्चात् स्युः क्रमेणैवम्" ।

चक्रयन्त्रम् "चक्रं चक्रांशाङ्कं परिधौ सधरशृङ्खलादिकाधारम् । धात्री आधारात् कलया भार्द्धेऽत्र खार्द्धं च । तन्मध्ये सूक्ष्माक्षं क्षिप्त्वाकीभिमुखनेमिकं धार्य्यम् । भूमेरुन्नतभागास्तत्राक्षच्छायया भुक्ताः । तत्खार्द्धान्तर्नता वा उन्नतजवसङ्गुणं द्युदलम् । द्युदलोन्नतांशभक्तं नाड्यः स्थूलाः परैः प्रोक्ताः" ।

धनुर्यन्त्रम् "दलीकृतं चक्रमुशन्ति चापम्" इति ।

अथ ग्रन्थविस्तरभयादेतेषां निरूपणविस्तरो गणितादिविचारस्थोपेक्षित इति मन्तव्यम् । अथ घटीयन्त्रादिभिश्चमत्कारियन्त्रैर्वा सर्वोपजीव्यं कालं सूक्ष्मं साधयेदिति कालसाधनमुपसंहरति" रङ्ग० । "तोययन्त्रकपालाद्यैर्मयूरनरवानरैः । ससूत्ररेणुगर्भैश्च सम्यक् कालं प्रसाधयेत्" सू० । "तोययन्त्रं च तत् कपालं च कपालाख्यं जलयन्त्रं वक्ष्यमाणं तदाद्यं प्रथमं येषां तैर्यन्त्रैर्वालुकायन्त्रप्रभृतिभिः सापेक्षघटीयन्त्रैर्मयूरनरवानरैः । मयूराख्यं स्वयंवहयन्त्रं निरपेक्षं नरयन्त्रं शङ्क्वाख्यं छायायन्त्रं पूर्वोद्दिष्टं वानरयन्त्रं स्वयंवहं निरपेक्षमेतैः ससूत्ररेणुगर्भैः सूत्रसहिता रेणवो धूलयो गर्भे मध्ये येषां तैः सूत्रप्रोताः षष्टिसङ्ख्याका क्षुद्रघटिका मयूरोदरस्था मुखाद् घटिकान्तरेण स्वत एव निःसरन्तीति लोकप्रसिद्ध्या तादृशैर्यन्त्रैरित्यर्थः । यद्वा सूत्राकारेण रेणवः सिकतांशा गर्भे उदरे यस्य तादृशं यन्त्रं वालुकायन्त्रं प्रसिद्धम् । तेन सहितैर्मयूरादियन्त्रैर्मयूराद्युक्तयन्त्रैर्वालुकायन्त्रेण चेति सिद्धोऽर्थः । चकारस्तोययन्त्रकपालाद्यैरित्यनेन समुच्चयार्थकः । कालं दिनगतादिरूपं सम्यक् सूक्ष्मं प्रसाधयेत् । प्रकर्षेण सूक्ष्मत्वेनातिसूक्ष्मत्वेनेत्यर्थः । जानीयादित्यर्थः । ननु मयूरादिस्वयंवहयन्त्राणि कथं साध्यानीत्यतस्तत्साधनप्रकारा बहवो दुर्गमाश्च सन्तीत्याह रङ्ग० ।

"पारदाराम्बुसूत्राणि शुल्वतैलजलानि च । बीजानि पांसवस्तेषु प्रयोगास्तेऽपि दुर्लभाः" सू० । "तेषु मयूरादियन्त्रेषु स्वयंवहार्थमेते प्रयोगाः प्रकर्षेण योज्याः । प्रकर्षस्तु यावदनतसिद्धेः । ते के इत्यत आह । पारदाराम्बुसूत्राणीति । पारदयुक्ता आराः । तथाच सिद्धान्तशिरोमणौ "लघुकाष्ठजसमचक्रे समसुषिराराः समान्तरा नेम्याम् । किञ्चिद्वक्रा योज्याः सुषिरस्यार्द्धे पृथक् तासाम् । रसपूर्णं तच्चक्रं ह्याधाराक्षस्थितं स्वयं भ्रमति" । अम्बु जलस्य प्रयोगः । सूत्राणि सूत्रसाधनप्रयोगः ।

शुल्वं शिल्पनैपुण्यम्। तैलजलानि तैलयुक्तजलस्य प्रयोगः। चकारात् तयोः पृथक् प्रयोगोऽपि। तथाच सिद्धान्तशिरोमणौ "उत्कीर्णनेमिमथ वा परितो यदनेन संलग्नम्। तदुपरि तालदलाद्यं कृत्वा सुषिरे रसं क्षिपेत् तावत्। यावद्रसैकपार्श्वे क्षिप्तजलं नान्यतो याति। पिहितच्छिद्रं तदतश्चक्रं भ्रमति स्वयं जलाकृष्टम्। ताम्रादिमयस्याङ्कुशरूपनलस्याम्बुपूर्णस्य। एकं कुण्डजलान्तर्द्वितीयमग्रं त्वधोमुखं च बहिः। युगपन्मुक्तं चेत् कं नलेन कुण्डाद्बहिः पतति। नेम्यां बद्ध्वा घटिकाश्चक्रं जलयन्त्रवत् तथा धार्यम्। नलकप्रच्युतसलिलं पतितं यथा तद्घटीमध्ये भ्रमति। ततस्तत् सततं पूर्णघटीभिः समाकृष्टम्। चक्रच्युतं स्वयमुदकं कुण्डे याति प्रणालिकया"। इति। बीजानि केवलं तद्बीजप्रयोगः। पौरुषो धूलिप्रयोगास्तैर्युक्ताः प्रयोगाः। अपिशब्दात् प्रयोगेषु सुगमतरा इत्यर्थः। दुर्लभाः असाधारणत्वेन मनुष्यैः कर्तुमशक्या इत्यर्थः। अन्यथा प्रतिष्ठहं स्वयंवहानां प्राचुर्यापत्तेः। इयं स्वयंवहविद्या समुद्रान्तर्निवासिजनैः फिरङ्ग्याख्यैः सम्यगभ्यस्तेति। कुहकविद्यात्वादत्र विस्तारानुद्योग इति संक्षेपः" रङ्ग०।

अथ कपालाख्यं जलयन्त्रम्

"ताम्रपात्रमधश्छिद्रं न्यस्तं कुण्डेऽमलाम्भसि। षष्टिर्मज्जत्यहोरात्रे स्फुटं यन्त्रं कपालकम्" सू० "तत् ताम्रघटितं पात्रमधश्छिद्रमधोभागे छिद्रं यस्य तत्। अमलाम्भसि निर्मलं जलं विद्यते यस्मिन् तादृशे कुण्डे इहन्नाण्डे न्यस्तं धारितं सदहोरात्रे नाक्षत्राहोरात्रे षष्टिः षष्टिवारमेव न न्यूनाधिकं मज्जति। अधश्छिद्रमार्गेण जलागमनेन जलपूर्णतया निमग्नं भवति। तत् कपालकं घटखण्डानां कपालपदवाच्यत्वात् घटाधस्तनार्धाकारं यन्त्रं घटीयन्त्रं स्फुटं सूक्ष्मम् तद्घटनं तु "शुल्वस्य दिग्भिर्विहितं पलैर्यत् षडङ्गुलोच्चं द्विगुणायतास्यम्। तदम्भसा षष्टिपलैः प्रपूर्यं पात्रं घटार्धप्रतिमं घटी स्यात्। सत्र्यंशमाषत्रयनिर्मिता या हेम्नः शलाका चतुरङ्गुला स्यात्। विद्धं तया प्राक्तनमत्र पात्रं प्रपूर्यते नाडिकयाम्बुभिस्तत्" सू०। इति व्यक्तम्। भगवता तु सूक्ष्ममुक्तम्। अथ शङ्कुयन्त्रं दिवैव कालज्ञानार्थं नान्यदेत्याह रङ्ग०। "नरयन्त्रं तथा साधु दिवा च विमले रवौ। छायासंसाधनैः प्रोक्तं कालसाधनमुत्तमम्" सू०।

देवताभेदे पूजाधारयन्त्राणि धारणयन्त्राणि च तन्त्रशास्त्रोक्तानि दृश्यानि। तल्लेखनद्रव्याणि तन्त्रोक्तानि यथा "काश्मीररोचनालाक्षाकस्तूरीमदचन्दनैः। विलिखेद्धेमलेखन्या यन्त्राण्येतानि देशिकः। सौवर्णे राजते पत्रे भूर्जे वा सम्यगालिखेत्। अथ वा ताम्रपत्रे वा गुटिकीकृत्य धारयेत्। यावज्जीवं सुवर्णे स्यात् रौप्ये विंशतिवार्षिकम्। भूर्जे द्वादशवर्षाणि तदर्द्धं ताम्रपट्टके"। द्रव्यभेदस्पर्शे तत्र तस्याधार्य्यतोक्ता यथा "भूमिस्पृष्टं शवस्पृष्टं यन्त्रं निर्माल्यसङ्गतम्। विदीर्णं लङ्घितं मन्त्री यन्त्रं नैव च धारयेत्"।

यन्त्रक न० यन्त्रमिव इवार्थे कन्। (कुंद) दारुभ्रामकयन्त्रभेदे

यन्त्रगृह न० ६त०। तैलिकयन्त्रालये (घानिघर) हेमच०।

यन्त्रगोल पु० यन्त्रमिव ज्योतिश्चक्राकृतिगोलयन्त्रमिव गोलःवर्त्तुलः। कलायभेदे (मटर) शब्दच०।

यन्त्रण न० यत्रि-ल्युट्। १नियमने २रक्षणे ३बन्धने च मेदि० युच्। ४पीडायाम् स्त्री टाप्।

यन्त्रपेषणी स्त्री यन्त्रेणेव पिष्यतेऽनया पिष-करणे ल्युट् ङीप्। (याँता) पेषणयन्त्रे जटा०।

यभ मैथुने भ्वा०पर०सक० अनिट्। यभति अया(य)प्सीत्।

यम उपरतौ भ्वा० पर० सक० अनिट् यच्छति अयंसीत् उदित् क्त्वा वेट्। यमित्वा यत्वा यतः।

आ+दीर्घीकरणे आत्म०। उप+विवाहे आत्म०।

यम परिवेषणे चु० उ० सक० सेट् वा घटा०। यमयति यामयति अयीयमत् त अययामत् त।

यम पु० यम-घञ्। "अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्य्यमकल्कता। अस्तेयमिति पञ्चैते यमाख्यानि व्रतानि च" इत्युक्ते १अहिंसादौ तच्च देहमात्रसाध्यम् आवश्यकमवश्यकार्य्यं नित्यं कार्य्यमिति अमरः इन्द्रियादीनां २संयमने च। यमयति अच्। प्राणिनां शुभाशुभकर्मानुसारेण दण्डविधायके ईश्वरनियुक्ते दक्षिणस्य ३देवभेदे पु० अमरः। तत्स्वामिकत्वात् ४काके च। आहत्वेन यमसम्बन्धिनि ५शनौ ६एकगर्भजायमाने यमजे त्रि० मेदि०। ७द्वित्वसंख्यायां ८यमदेवताके भरणीनक्षत्रे ज्यो०।

दिक्पालयमभेदाः चतुर्दश भविष्यपु० उक्ता यथा "यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च। वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च। औडुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने। वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः"। योगाङ्गयमाश्च पात० सू० भा० उक्ता यथा

"यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि" सू०। "यथाक्रमं एतेषाम् अनुष्ठानं स्वरूपञ्च वक्ष्यामः" भा०। तत्र "अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्य्यापरिग्रहा यमाः" सू०। "तत्राहिंसा सर्वथा सर्वदा सर्वभूतानामनभिद्रोहः। उत्तरे च यमनियमास्तन्मूलास्तत्सिद्धिपरतया तत्प्रतिपादनाय प्रतिपाद्यन्ते तदवदातकरणायैवोपादीयन्ते। तथाचोक्तं "स खल्वयं ब्राह्मणो यथा यथा व्रतानि बहूनि समादित्सते तथा तथा प्रमादकृतेभ्यो हिंसानिदानेभ्यो निवर्त्तमानस्तामेवावदातरूपामहिंसां करोति"। सत्यं यथार्थे वाङ्मनसे यथादृष्टं यथानुमितं यथाश्रुतं तथा वाङ्मनश्चेति परत्र स्वबोधसंक्रान्तये वागुक्ता सा यदि न वञ्चिता भ्रान्ता वा प्रतिपत्तिवन्ध्या वा भवेत् इत्येषा सर्वभूतोपकारार्थं प्रवृत्ता न भूतोपघाताय यदि चैवमप्यभिधीयमाना भूतोपघातपरैव स्यान्न सत्यं भवेत् पापमेव भवेत् तेन पुण्याभासेन पुण्यप्रतिरूपकेण कष्टं तमः प्राप्नुयात् तस्मात् परीक्ष्य सर्वभूतहितं सत्यं ब्रूयात्। स्तेयमशास्त्रपूर्वकं द्रव्याणां परतः स्वीकरणं तत्प्रतिषेधः पुनरस्पृहारूपमस्तेयमिति। ब्रह्मचर्य्यं गुप्तेन्द्रियस्योपस्थस्य संयमः। विषयाणामर्जनरक्षणक्षयसङ्गहिंसादोषदर्शनादस्वीकरणमपरिग्रह इत्येते यमाः" भा०।

गारुडे तु तस्य दशविधत्वमुक्तं यथा "ब्रह्मचर्य्यं दयाक्षान्तिर्ध्यानं सत्यमकल्कता। अहिंसाऽस्तेय माधुर्य्ये दमश्चेते यमाः स्मृताः" १०५ अ०।

यमक न० शब्दालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ३८८ पृ० दृश्यम्।

यमकोटि पुंस्त्री० भूगोलस्य चतुर्थपादान्तरिते लङ्कातः पूर्वस्यां स्थितायां देवनिर्मितायां पुर्य्याम् "लङ्का कुमध्ये यमकोटिरस्याः प्रागि"ति सिद्धान्तशिरोमणिः।

यमघण्ट पु० योगविशेषे। "द्वे मघापूर्वफल्गुन्यौ पुष्याश्लेषार्कचन्द्रयोः। ज्येष्ठानुराधा भरणी चाश्विनी कुजवासरे। हस्तार्द्रे चन्द्रजे मूला पूर्वाषाढा च रेवती। जीवे धनिष्ठोत्तरभाद्रपच्च शुक्राहे स्वातिरोहिणी। शनिवारे शतभिषा श्रवणा यमघण्टकः" सारसंग्रहः।

यमदग्नि पु० जमदग्नौ मुनिभेदे।

यमज त्रि० द्वि० व०। यमौ एकदा एकत्र गर्भे सहचरौ सन्तौ जायेते जन-ड। एकदा एकगर्भजातयोः मेदि०।

यमदंष्ट्र पु० ब०व०। यमस्य दंष्ट्रा इव चर्वणसाधनत्वेन हिंसकत्वात्। "कार्त्तिकस्य दिनान्यष्टौ चाष्टावग्रहायणस्य च। यमस्य दंष्ट्रा एते अल्पाहारी स जीवति" वैद्यकोक्ते शीर्दिनषोडशके। यमदन्तशब्दोऽप्युक्ते अर्थे।

यमदूतिका स्त्री यमस्य दूतीव इवार्थे कन्। १तिन्तिडीवृक्षे अमरः। यमस्य दूत इव कायति कै-क। यमदूतक २काके पुंस्त्री० शब्दरत्ना०। स्त्रियां ङीष्।

यमद्रुम पु० यमस्य द्रुमः इव। यमद्वारस्थद्रुमतुल्ये शाल्मलिवृक्षे तत्तुल्यलौहमयकीलाकीर्णवृक्षेण हि नारकिपीडनात्तस्य यमद्रुमत्वम्।

यमद्वितीया स्त्री ६त०। कार्त्तिकशुक्लद्वितीयायाम् "तथा यमद्वितीयायां यात्रायां मरणम्" ति०त०।

यमधार पु० यमसंख्याका धाराऽस्य। उभयपार्श्वे धारायुक्ते अस्त्रे (किरीच)। [यति त्रयु। २यमे पु० मेदि०।

यमन न० यम-ल्युट्। १बन्धने २उपरमे च मेदि०। यम-

यमप्रिय पु० ६त०। वटवृक्षे शब्दर०।

यमराज पु० यमानां चतुर्दशानां राजा यमनियामको राजा वा टच्समा०। प्रेतानां राजनि धर्मराजे हेमच०। यमेषु राजते राज-क्विप्। यमराडप्यत्र अमरः।

यमल न० यमं योगं लाति ला-क। १युग्मे अमरः इन्द्रावनस्यां २वृक्षभेदे च। "तस्य लताःपदा बभञ्ज" हरिवं०।

यमलपत्र पु० यमलानि युग्मानि पत्राणि यस्य। १अश्मन्तकवृक्षे २कोविदारवृक्षे राजनि०।

यमवाहन पु० यमं वाहयति स्थानात् स्थानान्तरं नयति वह-स्वार्थे णिच्-ल्यु। महिषे हेमच०।

यमानी स्त्री यच्छति अग्निमान्द्यमनया यम-करणे ल्युट् पृषो० आनुक्। १अजमोदायाम् शब्दमा० स्वार्थे क। यमानिका तत्रैव स्त्री।

यमुना स्त्री यम-उनन्। १कालिन्द्यां नद्यां २यमभगिन्याम् सूर्य्यसुतायाम् अमरः। ३दुर्गायाञ्च देवीपु०।

यमुनाभ्राता पु० ६त०। यमे अमरः।

ययाति पु० यस्य वायोरिव यातिः सर्वत्र रथगतिरस्य। नहुषात्मजे राजभेदे। [मेदि०।

ययु पु० या-कु द्वित्वञ्च। १अश्वमेधीयेऽश्वे २अश्वमात्रे च

यव पु० यु-अच्। १स्वनामख्याते शूकधान्यभेदे अमरः। "वसन्ते सर्वशस्यानां जायते पत्रशातनम्। मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः" इति मीमांसा। अङ्गुलिस्थे यवाकारे २रेखाभेदे सामुद्रकम् तत्फलमुक्तं तत्रैव "तर्जनीमूलसंस्पृष्टौ यवौ तुलार्यदा क्रमात्। मध्यमायां यवस्यैवाङ्गुष्ठेऽपूर्वधनप्रदः। मध्यमायां यदि यवो दृश्यते च सुशोभनः। तदान्यसञ्चितं द्रव्यं प्राप्नोत्यङ्गुष्ठके

यवे। यस्यापि चक्रमङ्गुष्ठे यवपूर्णञ्च दृश्यते। तदा पितामहादीनामर्जितं लभते धनम्” इति सामुद्रकम्। ३षट्सर्षपात्मके परिमाणभेदे शब्दच०। [क्षेत्रे अमरः।

यवक्य न० यवानां भवनं क्षेत्रं यत् कुक् च। यवभवने

यवक्षार पु० यवजातः क्षारः। यवजातक्षारे लवणभेदे शब्दर०

यवज पु० यवात् जायते जन–ड। १यवक्षारे रत्नमा० २यवान्याञ्च राजनि०। [राजनि०।

यवतिक्ता स्त्री यवाकारं तिक्तं फलं यस्याः। शङ्खिन्यां

यवन पु० यु–यु। १देशभेदे सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण् बहुषु तस्य लुक्। २तद्देशस्थेषु जनेषु ३तन्नृपेषु व०व०। ४वेगे ५अधिवेगयुताश्वे मेदि० ६गोधूमे ७गर्जरतृणे ८तुरष्कजातौ राजनि० ययातिशप्तस्य तत्पुत्रस्य तुर्वसोर्वंश्ये जातिभेदे च पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष्। १०वेगवति त्रि०।

यवनद्विष्ट पु० यवनैर्द्विष्टः द्विष–क्त। गुग्गुलौ राजनि०

यवनप्रिय न० ६त०। मरिचे हेमच०।

यवनाचार्य्य पु० ताजकादिज्योतिःशास्त्रकारके पण्डितभेदे

यवनानी स्त्री यवनानां लिपिः ङीप् आनुक् च। यवनानां लिप्याम् सि० कौ०।

यवनारि स्त्री यवनस्यारिः। श्रीकृष्णे त्रिका०।

यवनाल पु० यवस्येव नाला (नाडा) यस्य। (देधान) धान्यभेदे हेमच०। [यवक्षारे हेमच०।

यवनालज पु० यवस्य नालात् काण्डात् जायते जन–ड।

यवनिका स्त्री युवन्त्यस्यां यु–ल्युट् ङीप् स्वार्थे क अत इत्त्वम्। (कानात) जवनिकायाम् अमरः।

यवनी स्त्री यु–ल्युट् ङीप्। १यवानीनामकौषधौ मेदि०। ङीष्। २यवनभार्य्यायाञ्च। “यवनीमुखपद्मानाम्”रघुः।

यवनेष्ट न० ६त०। १सीसके हेमच०। २मरिचे ३पलाण्डौ ४लशुने ५राजपलाण्डौ ६निम्बे च पु०। खर्जूर्य्यां स्त्री राजनि० टाप्।

यवफल पु० यव इव फलमस्य। १वंशे अमरः २कुटजे यस्य फलमिन्द्रयवः। ३जटामांस्याञ्च मेदि० ४लशुने शब्दर०।

यवमध्य न० यव इव मध्यं यस्य। चान्द्रायणभेदे प्रथमदिनादापञ्चदशदिनमेकैकग्रासवृद्ध्या, तदुत्तरं च आपञ्चदशदिनं क्रमेणैकैकग्रासह्रास्या साध्ये व्रते तस्य मध्यदिवसानां हि बहुग्रासवत्त्वेन यवमध्यतुल्यत्वम्।

यवलास पु० यवेन लसते संज्ञायां कर्त्तरि घञ्। यवक्षारे शब्दच०।

यवशूक पु० यवानां शूकः कारणत्वेनास्त्यस्य अच्। यवक्षारे त्रिका० यवशूकजादयोऽप्यत्र राजनि०।

यवस न० यु–असच्। १घासे २तृणे च अमरः।

यवागू स्त्री यूयते मिश्र्यते यु–आगू। षड्गुणजलपक्वे द्रवभेदे (याउ) अमरः। “मण्डश्चतुर्दशगुणे यवागूः षड्गुणेऽम्भसि” वैद्यकपरिभाषा।

यवाग्रज पु० यवस्याग्रात् शूकात् जायते जन–ड। १यवक्षारे अमरः। २यवान्याञ्च राजनि०।

यवानी स्त्री दुष्टो यवः ङीप् आनुक् च। (जोयानि)पदार्थे राजनि०। “यवानी पाचनी रुच्या तीक्ष्णोष्णा कटुका लघुः। दीपनी च तथा तिक्ता पित्तला शुक्रशूलहृत्। वातश्लेष्मोदरानाहगुल्मप्लीहकृमिप्रणुत्” भावप्र०।

यवापत्य न०यवस्यापत्यमिव तज्जातत्वात्। यवक्षारे राजनि०

यवाम्लज न० यवजातादम्लाज्जायते जन–ड। सौवीरके काञ्जिकभेदे राजनि०।

यवास पु० यु–आस। १दुरालभायाम् अमरः। २खदिरभेदे च शब्दमा० ३सुगन्धाख्ये तृणे स्त्री राजनि० टाप्। स्वार्थे क। यवासक तत्रैव। [तरुणे।

यविष्ठ त्रि० अतिशयेन युवा युवन्–इष्ठन् यवादेशः। अति-

यवीयस् त्रि० अतिशयेन युवा युवन्+ईयसुन् यवादेशः। १अतितरुणे २कनिष्ठे च “अंशमंशं यवीयांसः”स्मृतिः। स्त्रियां ङीप्।

यवोत्थ न० यवादुत्तिष्ठति उद्+स्था–क। सौवीरके राजनि०।

यव्य न० यवानां भवनं क्षेत्रं यत्। यवभवनयोग्ये क्षेत्रे अमरः। युतचन्द्राकाविव यत्। २चान्द्रे मासे पु०। “यव्यद्वयं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः” मा०त०।

यशःपटह पु० यशःख्यापकः पटहः शा० त०। ढक्कायाम् वाद्यभेदे अमरः। [शेषादयोऽप्यत्र।

यशःशेष त्रि० यश एव शेषोऽस्य। मृते हेमच०। कीर्त्ति-

यशद न० येन वायुना शीयते शद–अच्। (दस्ता) ख्याते धातुभेदे “यशदं रङ्गसदृशं रीतिहेतुश्च तन्मतम्। यशदं तुवरं तिक्तं शीतलं कफपित्तहृत्। चक्षुष्यं परमं मेहान् पाण्डुं श्वासञ्च नाशयेत्” भावप्र०।

यशस् न० अश–असुन् धातोः युट् च। शौर्य्यादिभूते ख्यात्यपरपर्य्याये पदार्थे अमरः।

यशस्या स्त्री यशसे हिता यशस्+यत्। १जीवन्त्याम् २ऋद्धिनामौषधौ च राजनि०। ३यशःसाधने त्रि०। “धन्यं यशस्यमायुष्यम्”।

यशस्वत् त्रि० यशस्+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । यशोविशिष्टे

यशस्विन् त्रि० यशस्+अस्त्यर्थे विनि । १यशोयुते स्त्रियां ङीप् । सा च २ज्योतिष्मतीलतायां ३यवतिक्तायां राजनि० ४वनकार्पास्याञ्च शब्दर० ।

यशोद पु० यशो ददाति दा—क । १पारदे राजनि० २यशोदातरि त्रि०।३नन्दगोपपत्न्यां स्त्री ।"नन्दगोपगृहे जाता यशोदागर्भसम्भवा" देवीमा० ।

यष्टृ पु० यज—तृच् । यागशीले ।

यष्टि पु० यज—क्तिन् नि० न सम्प्रसारणम् । १ध्वजादिदण्डे २भुजाद्यवलम्बने दण्डे च मेदि० क्तिच् । ३तन्त्रौ शब्दमा०। ४हारलतायां ५भार्ग्यां ६मधूकायां (यष्टिमधु) स्त्री वा ङीप् । ७शस्त्रभेदे च मेदि० ।

यष्टिमधु न०यष्टौ मधु यस्य । स्वनामख्याते लताभेदे हला०। कप् तत्रार्थे स्त्री अमरः ।

यष्टीक न०यष्ट्या कायति कै-क । यष्टीमधौ लताभेदे भावप्र०

यष्टीपुष्प पु० यष्टीव पुष्पमस्य । पुत्रजीववृक्षे भावप्र० ।

यष्टीमधु पु० यष्ट्यां मधु यस्य । (यष्टिमधु) स्वनामख्याते लताभेदे राजनि० ।

यस यत्ने दिवा० पक्षे भ्वा० वा श्यन् पर०अक०सेट् । यस्यति यसति संयस्यति संयसति अनुयस्यति । इरित् अयसत् अयासीत् अयसीत् । अयं पुषादिरित्यन्ये उदित् क्त्वा वेट् । यसित्वा यस्त्वा यस्तः ।

यस्क पु० यस—क नेत्त्वम् । मुनिभेदे तस्य गोत्रापत्यं शिवा० अण् । यास्क तदपत्ये पुंस्त्री० निरुक्तकारके मुनिभेदे पु० । बहुषु अणो लुक् । यस्काः ।

या गतौ अदा० पर० सक० अनिट् । याति अयासीत् ययौ

याग पु०यज—घञ् । मन्त्रकरणके वह्न्याद्यधिकरणे देवोद्देशेन हविस्त्यागरूपे यज्ञे अमरः । तद्भेदाः कात्यायनादिश्रौतसूत्रादौ दृश्याः ।

याच याचने भ्वा०उभ०द्विक०सेट् । याचति ते अयाचीत् अयाचिष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः । क्त्वि् अयु याचथुः । क्त्वि् याचितम् । गौणेऽस्य कर्मणि लकारादयः ।

याचक त्रि० याच—ण्वुल् । याच्ञाकारके अमरः ।

याचन न० याच—ल्युट् । याच्ञायाम् । युच् । याचना तत्रार्थे स्त्री ।

याचनक त्रि० याच—ल्यु स्वार्थे क । याचके अमरः ।

याचित न० याच—भावे क्त । याचनवृत्तौ अमरः । २याच्याच । कर्मणि क्त । ३प्रार्थिते त्रि० ।

याचितक न० याचितेनाधिगतम् कन् । याच्ञया धनस्वामिनो गृहीते (चाओया) द्रव्ये अमरः ।

याच्ञा स्त्री याच—नङ् । प्रार्थनायाम् अमरः ।

याजक पु० याजयति यज-णिच्-ण्वुल् । धनादिलाभाय परार्थं यज्ञकर्तरि ऋत्विगादौ ।

याजन न० यज—णिच्—ल्युट् । दक्षिणार्थमन्यस्य यागसम्पादने "यजनं याजनं तथा" मनुः ।

याज्ञवल्क्य पु० १धर्मशास्त्रकर्त्तरि तत्संहिता आचारव्यवहारप्रायश्चित्तात्मकाध्यायत्रयान्विता ।२शुक्लयजुःप्रवर्त्तके मुनिभेदे तत्कथा भाग० १२ स्क० ।

याज्ञसेनी स्त्री यज्ञसेनस्य द्रुपदराजस्यापत्यं स्त्री अत इञ् ङीप् । द्रौपद्यां पाण्डवभार्य्यायाम् हेमच० ।

याज्ञिक पु० यज्ञाय हितः यज्ञः प्रयोजनमस्य वा ठक् । १दर्भभेदे शब्दर०।२याजके ऋत्विगादौ ३खदिरे ४पलाशे ५अश्वत्थे राजनि० । ६यजमाने च ।

याज्य न० इज्यतेऽत्र यज—बा ण्यत् ।१यागस्थाने २देवप्रतिमायाञ्च "याज्यं सालङ्कारम्" इति स्मृतिव्याख्यायां दायभागे "याज्यं यागस्थानं देवताप्रतिमा वेत्युक्तम् । ३याजनीये त्रि० । करणे ण्यत् । ४ऋग्विशेषे स्त्री । तदुच्चारणविशेषः आश्व०श्रौ० १।४५ सू० उक्तः ।

यातना स्त्री पु० यत—युच् । तीव्रवेदनायाम् अमरः ।

यातयाम त्रि० यातो गतो याम उचितसमयो यस्य ।१जीर्णे २परिभुक्ते च अमरः ।३पर्युषिते "यातयामं गतरसम्" इति गीता । ३उच्छिष्टे मेदि० । ४पुनःपुनःप्रयुज्यमाने च "संवत्सरसाध्ये गवामयने प्रत्यहं वृहद्रथन्तरसाम्नोः पुनः पुनः प्रयोगात् तस्य तथात्वम् ता० ब्रा० ४।२।१२ भाष्ये दृश्यम् । [१यातौ २गन्तव्ये त्रि० ।

यातव्य पु० यायतेऽसौ या—तव्य । नृपाणां युद्धार्थमभिगम्ये

यातायात न० यातस्यायातस्य या—भावे क्त । आ+या-भावे क्त समाहार द्व० । गमनागमनयोः ।

यातु न० या-तु । १राक्षसे अमरः । २गन्तरि त्रि० उणा०। ३काले पु० ४अध्वगे त्रि० सि० कौ० ५वायौ संक्षिप्तसा० यत—णिच्—उण । ६यातयितरि प्रवर्त्तयितरि च "यातुयर्येति" ताण्ड्य०ब्रा० "यातुयातयिता प्रवर्त्तयितेति" भा० । [राजनि० ।

यातुघ्न पु०यातुं राक्षसं गन्धेन हन्ति हन—टक् । १गुग्गुलौ

यातुधान पुंस्त्री० यातु इति धीयतेऽभिधीयते धा-ल्युट् । राक्षसे अमरः स्त्रियां जातौ ङीष् ।

यातृ स्त्री या-तृच्। १देवरपत्न्याम् (जा) अमरः। यातरौ यातरः। तृन्। २गन्तरि त्रि०। यातारौ यातारः।

यात्रा स्त्री या-ष्ट्रन्। १जिगीषया राज्ञां गमने अमरः २गमनमात्रे ३देवोद्देशेनोत्सवभेदे रथयात्रादौ ४या-पने च मेदि०। ५उपाये विश्वः यात्रादिनादिकं मु०चि० यात्राप्रकरणे दृश्यम्। [हिते नक्षत्रादौ च।

यात्रिक त्रि० यात्रायै हितम्। १उत्सवे २उपाये ३गमन-

याथातथ्य न० तथा तद्रूपस्यौचित्यम् अव्ययी० तस्य भावः ष्यञ्। यद्वस्तु यथा भवितुं युक्तं तस्य तथाभावे।

याथार्थ्य न०यथार्थस्य भावः। सत्यत्वे वास्तविकत्वे। [अमरः

यादःपति पु० यादसां जलजन्तूनां पतिः। १वरुणे २समुद्रे

यादव पु० यदोर्गोत्रापत्यमण्। १यदुवंश्ये स्त्रियां ङीप्। २तत्प्रधाने श्रीकृष्णे पु० शब्दर०। यदूनामिदमृ अण् ३गोमहिषादिके धने न०अम०।४दुर्गायां स्त्री त्रिका०ङीप्

यादस् न० या-असुन् दुक् च। जलजन्तुमात्रे अमरः।

यादसांनाथ पु० ६त० अलुक्समा०। १वरुणे हला० २समुद्रे च अमरः। यादसांपत्यादयोऽप्यत्र।

यादृश(क्ष)(श्) त्रि० यस्येव दर्शनमस्य यद्+दृश-कञ् (ट) क्विप् वा। यत्सदृशे यथाविधे। टान्तात्तु स्त्रियां ङीप्।

यादृच्छिक त्रि० यदृच्छया आगतः ठक्। यथेच्छया प्राप्ते।

यान न० या-भावे ल्युट्। १गमने उपचितशक्तेः राज्ञः मूल-राष्ट्रादिरक्षां कृत्वा रिपोराक्रन्दनाय २गमने च अमरः। करणे ल्युट्। ३गमनसाधने रथादौ अमरः।

यापन न० या-णिच्-ल्युट्। १कालादेः क्षेपणे हेमच०। २निरसने च मेदि०।

याप्य त्रि० या-णिच्-ण्यत्। १निन्द्ये २अधमे अमरः। ३क्षेपणीये मेदि०। निःशेषमप्रतिकार्य्ये उपशमनीये ४रोगभेदे च भावप्र० तत्र तल्लक्षणादिकमुक्तं यथा "यापनीयन्तु तं विद्यात् क्रियां धारयते हि यः। क्रियायान्तु निवृत्तायां सद्यो यश्च विनश्यति। प्राप्ता क्रिया धारयति रुग्णं याप्यमातुरम्। प्रपतिष्यद् दिवागारं स्तम्भो यत्नेन योजितः। साध्या याप्यत्व-मायान्ति याप्याश्चासाध्यतां तथा। घ्नन्ति प्राणानसा-ध्यास्तु नराणामक्रियावताम्"।

याप्ययान पु० याप्यं क्षेप्यं कुत्सितं वा पदशून्यत्वात् इतर-वाह्यत्वाद्वा यानम्। (नहापाला) शिविकायाम् अमरः।

याम पु० यम-घञ्। १समये मेदि० २प्रहरे च अमरः। "यामो यातस्तथापि नायातः" इति सा० द०।

यामघोष पुंस्त्री०यामे घोषोऽस्य। १कुक्कुटे शब्दच० स्त्रियां ङीष्। २घटिकायन्त्रभेदे स्त्री त्रिका०।

यामल न० यमल+स्वार्थे अण्। १युगले हेमच०। २तन्त्र-शास्त्रभेदे च। "सृष्टिश्च ज्योतिषाख्यानं नित्यकृत्य-प्रदीपनम्। क्रमसूत्रं वर्णभेदो जातिभेदस्तथैव च। युगधर्मश्च संख्यातो यामलस्याष्टलक्षणम्"। तत्तु षड्विधम् "आदियामलं१ ब्रह्मयामलं२ विष्णुयामलं३ रुद्रयामलं४ गणेशयामलम्५ आदित्ययामलम्६ च इति वाराहीतन्त्रम्। अस्य वर्ण्यादित्वमपि तत्रार्थे।

यामवती स्त्री यामाः बहवः त्रित्वसंख्यायुताः सन्त्यस्यां भूम्नि मतुप् मस्य वः ङीप्। १रात्रौ राजनि० २हरिद्रायाञ्च

यामातृ पु०जायां माति तृच् पृषो०। जामातृशब्दार्थे शब्दर०

यामि स्त्री यम-इन्। १कुलस्त्रियां २भगिन्यां अन्तःस्था-यादौ रभसः। "या(जा)मयोयानि गेहानीति" मनुः। ३रात्रौ शब्दर०। ४यमपत्नीभेदे वह्निपु० "अरुन्धती वसु-र्यामिर्लम्बा भानुर्मरुत्वती। सङ्कल्पा च मुहूर्त्ता च साध्या विश्वा च नामतः। धर्मपत्न्यो दश त्वेतास्तासपत्यानि मे शृणु"।

यामित्र न० ज्योतिषोक्ते लग्नराशिभ्यां सप्तमे स्थाने।

यामित्रवेध: पु०यामित्रे सप्तमस्थाने वेधः पापग्रहसंयोगः। विवाहादौ वर्ज्ये "पापात् सप्तमगः शशी" इत्याद्युक्ते योगभेदे उपयमशब्दे १२६७ पृ० दृश्यम्।

यामिनी स्त्री यामाः त्रिसंख्याताः सन्त्यस्य बाहुल्ये इनि। १रात्रौ २हरिद्रायाञ्च अमरः। [रजनीशादयोऽप्यत्र।

यामिनीपति पु० ६त०। १चन्द्रे शब्दर० २कर्पूरे च।

यामी स्त्री यमस्येयम् यमो देवतास्या वा तस्येयं वा अण् ङीप् १दक्षिणस्यां दिशि २यमसम्बन्धिन्यां यातनायां ३भ-रणीतारायां च। यामि+वा ङीप् ।४यामिशब्दार्थे च।

यामुनेष्टक न० यमुनायां भवं यामुनं तदिवेष्टकम्। सीसके जटा० तस्य कृष्णत्वात् यामुनजलतुल्यत्वात्तथात्वम्।

याम्य पु० यामी दिक् निवासोऽस्य यत्। १अगस्त्ये २चन्दन-वृक्षे च मेदि०। यमोदेवतास्य तस्येदं वा यत्। ३यम-सम्बन्धिनि त्रि० ४भरणीनक्षत्रे च ज्यो० ५दक्षिण-देशस्थे त्रि०।

याम्यायन न० याम्यायाम् अयनं सूर्य्यस्य गतिः। सूर्य्यस्य दक्षिणायने तदाधारेषु रवेः कर्कसंक्रान्तितः परेषु षट्सु मासेषु च। [राजनि०।

याम्योद्भूत पु० याम्ये दक्षिणदेशे उद्भूतः। श्रीतालवृक्षे

यायजूक पु० यज–यङ्–ऊक। पुनःपुनर्यागशीले अमरः।

यायावर पु० देशाद्देशान्तरं याति या यङ्-वरच्। १अश्वमेधीयाश्वे जटा० तस्य नानादेशगमनत्वात्तथात्वम् २जरत्कारुमुनौ च त्रिका०। ३अन्यवक्रगमनशीले त्रि०।

याव पु० यु-अप् स्वार्थे अण्। १अलक्ते अमरः स्वार्थे क। यावक तत्र। याव इव कन् (कुलतीकलाइ) २व्रीहिधान्यभेदे अमरः।

यावत् त्रि० यत् परिमाणमस्य मतुप्। १यत्परिमाणे स्त्रियां ङीप्। या–वति। २साकल्ये ३अवधौ ४व्याप्तौ ५माने ६अवधारणे च अव्य०अमरः। एतच्छब्दयोगे द्वितीया।

यावत्तावत् अव्य० यावच्च तावच्च द्व०। बीजगणितप्रसिद्धे अव्यक्तमानानयनाय कल्प्ये प्रथमे राशौ।

यावतिथ त्रि० यावतां पूरणः यावत्+डट् इथुक् च। यावत् परिमाणपूरणे।

यावन पु० यु-णिच्-ल्यु। सिह्लाख्यगन्धद्रव्ये अमरः।

यावनाल पु० यवनाल एव स्वार्थे अण्। धान्यभेदे (जनार) राजनि०।

यावनालशर पु० यवनाल इव शरः। शरभेदे राजनि०।

यावनाली स्त्री यवनालस्य विकारः अण् ङीप्। यवनालभवायां शर्करायाम् राजनि०।

यावशूक पु० यवशूकस्य विकारः अण्। यवक्षारे रत्नमा०।

याष्टीक पु० यष्टिः प्रहरणमस्य ईकक्। यष्ट्या योद्धरि अमरः। [भावे घञ्। २प्रयासे।

यास पु० यस-कर्त्तरि संज्ञायां घञ्। १दुरालभायाम् अमरः

यु मिश्रणे अमिश्रणे च अदा०पर०सक०सेट्। यौति अयावीत्।

यु बन्धे क्र्या०उभ०सक०अनिट्। युनाति युनीते अयौषीत् अयोष्ट।

यु निन्दने चु० आत्म० सक० सेट्। यावयते अयीयवत्।

युक्त त्रि० युज-क्त। १मिलिते मेदि०। २अभ्यासवशात् सदा सर्वविषयकज्ञानयुते योगिनि पु० भाषा०। ३उचिते ४न्यायागतद्रव्यादौ च न० अमरः। ५(एलानी) वृक्षभेदे स्त्री रत्नमा०। [क्की) अमरः।

युक्तरसा स्त्री युक्तो रसो यस्याः। रास्नायां (कादा आम-

युक्ति स्त्री युज क्तिन्। १न्याये मेदि०। २व्यवहारे ३अनुमाने ४तत्साधकलिङ्गज्ञानादौ स्वपक्षसाधकविपक्षबाधकप्रमाणोपन्यासे तर्कप्र० व्यवहारे कानि चित् दैवाच्चिह्नानि नारदेनोक्तानि यथा "उल्काहस्तोऽग्निदो ज्ञेयः शस्त्रपाणिस्तु घातकः। केशाकेशिग्रहीतश्च युगपत् पारदारिकः। कुद्दालपाणिर्विज्ञेयः सेतुभेत्ता समीपगः। तथा कुठारहस्तश्च वनच्छेत्ता प्रकीर्त्तितः। प्रत्यक्षचिह्नैर्विज्ञेयो दण्डपारुष्यकृन्नरः। असाक्षिप्रत्यया ह्येते पारुष्ये तु परीक्षणम्"। "युक्तिरर्थावधारणम्" सा०द० उक्ते ६नाटकाङ्गविशेषे च। तत्र न्याये "युक्तोविरोधे न्यायस्तु बलवानर्थनिर्णये। युक्तिहीनविचारे तु धर्महानिः प्रजायते" मीमांसकाः।

युङ्ग वर्जने भ्वा०पर०सक०सेट् इदित्। युङ्गति अयुङ्गीत्।

युग न० युजि अच् पृषो० नलोपः। १युग्मे द्वित्वसंख्यान्विते सत्यत्रेताद्वापरकलिरूपे २कालविशेषे ३वृद्धिनामौषधे ४हस्तचतुष्कपरिमाणे ५रथहलादेरङ्गभेदे पु० (जोयाल) मेदि०। [काष्ठखण्डभेदे अमरः।

युगकीलक पु० ६त०। रथाद्यङ्गयुगधारणार्थे कीलकाकारे

युगन्धर पु० युगं रथस्य युगकाष्ठं धरति धृ खच्। रथस्य युगकाष्ठबन्धने कूबराख्ये, १काष्ठभेदे अमरः। २पर्वतभेदे च शब्दर०। [अमरः।

युगपद् अव्य० युगमिव पद्यते पद-क्विप्। एककाले इत्यर्थे

युगपत्त्र पु०युगमिव संहतं पत्त्रमस्य। कोविदारवृक्षे हेमच० वा कप्। तत्रैव। शिंशपावृक्षे स्त्री त्रिका० टाप् अत इत्त्वम्।

युगपार्श्वग पु० युगपार्श्वे गच्छति गम-ड। दम्यत्वार्थं लाङ्गलपार्श्वे बद्धे वृषे अमरः। [न्विते अमरः।

युगल न० युगं द्वित्वं लाति ला–क। युग्मे द्वित्वसंख्या-

युगलाख्य पु० युगलेन वरात्मकेन व्यञ्जनवर्णद्वयेनाख्यायते आ+ख्या-क। १बर्वरवृक्षे राजनि०। २युगलनामके त्रि०।

युगान्त पु० युगानां सत्यादीनामन्तस्तदुपलक्षितो वा कालः। १प्रलये २तत्काले च हला०।

युग्म न० युज–मक् पृषो० जस्य गः। १द्वित्वसंख्यान्विते (जोड़ा) युगले। "युग्माग्निकृतभूतानि षण्मुन्योर्वसुरन्ध्रयोः। रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्याथ पूर्णिमा। प्रतिपदाप्यमावस्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम्" इत्युक्ते २तिथिविशेषयोगे ३समराशिषु च ४मिथुनराशौ च ज्यो०।

युग्मपत्त्र पु० युग्मानि पत्त्राण्यस्य। १रक्तकाञ्चनवृक्षे रत्नमा० युग्मपर्णादयोऽप्यत्र। संज्ञायां कन्। २शिंशपावृक्षे स्त्री शब्दर० टाप् अत इत्त्वम्। [२वृश्चिकाल्यौ च राजनि०।

युग्मफला स्त्री युग्मानि फलानि यस्याः। १इन्द्रचिर्भट्याम्

युग्य न० युगमर्हति युग+यत्। १वाहने याने। युगं वहति यत्। २युगवाहकेऽश्वादौ त्रि० अमरः।

युच्छ प्रमादे भ्वा० पर० सक० सेट् । युच्छति अयुच्छीत् ।
युज युतौ रु० उ० सक० अनिट् । युनक्ति युङ्क्ते इरित् अयुजत् अयौक्षीत् अयुक्त युयोज युयुजे ।
अजन्तोपसर्गात् उदश्च परस्मात् आत्म० ।
अनु+प्रश्ने सक० आ० । अनुयुङ्क्ते अनुयोगः ।
अभि+व्यवहारेणाक्रन्दने (नालिशकरा) सक० आत्म०अभियुङ्क्ते अभियोगः ।
उद्+आयोजने सक० उद्यमे अक० उद्युङ्क्ते उद्योगः ।
उप+भोजने सक० सम्बन्धभेदे अक० आत्म० उपयुङ्क्ते उपयोगः ।
नि+प्रेरणे सक०आत्म०नियुङ्क्ते । नियोगः । [पर्य्यनुयोगः ।
परि+अनु+दूषणाय प्रश्ने आत्म० सक० । पर्य्यनुयुङ्क्ते
प्र+उच्चारणे व्यवहारभेदे च सक० आत्म० प्रयुङ्क्ते प्रयोगः
प्रति+प्रतिरूपे योगे सक० आ० प्रतियुङ्क्ते प्रतियोगः ।
सम्+संयोगे सक० प० संयुनक्ति संयोगः ।
युज निन्दायां चु० आ० सक० सेट् । योजयते अयूयुजत ।
युज समाधौ दि० आत्म० अनिट् । युज्यते । युयुजे ।
युज बन्धने युतौ च वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर०सक०सेट् । योजयति ते योजति । अयूयुजत् त । अयोजीत् ।
युज् त्रि० दि०युज क्विप् ।१समाधिमति । युक् युजौ । रु० युज क्विप् ।२संयोगवति त्रि०युङ् युञ्जौ युञ्जः इति भेदः चु० युज-निन्दे भावे क्विप् । ३निन्दायाम् अव्य० ।
युञ्जान पु० युज-शानच् ।१योगविशेषवति भावनासहकारेण सर्वपदार्थज्ञातरि भाषा०। २रथसारथौ ३विप्रे च मेदि०।
युत दीप्तौ भ्वा०आ०अक०सेट् । योतते । अयोतिष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः । [४हस्तचतुष्टयमाने न०मेदि०।
युत त्रि० यु-क्त । १संयुक्ते २मिलिते ३अमिलिते च ।
युतक न० यु-क्त युत-क वा ततः स्वार्थे क । १संशये २युगे ३स्त्रीवसनाञ्चले ४चरणाग्रे ५यौतके धने मेदि० । ६मैत्रीकरणे शब्दर०।७संश्रवे दम्पूर्णाग्रे च नानार्थमा०। ८स्त्रीवस्त्रभेदे हेम० । १०संयुक्ते त्रि० ।
युतवेध पु० विवाहादौ वर्ज्ये चन्द्रेण सह पापग्रहयोगे उपयमशब्दे १२६७पृ० लल्लवाक्ये दृश्यम् ।
युद्ध न० युध-भावादौ क्त । १परस्पराभिघातार्थं शस्त्रादिक्षेपणव्यापारे योधने २तदाधारे संग्रामे अमरः । ज्योतिषोक्ते ग्रहाणां गतिभेदकृते योधनरूपे ३परस्परमिलनविशेषे च । ग्रहयुद्धशब्दे २७६६ पृ० दृश्यम् ।
युध युद्धे दिवा० आ० सक० अनिट् । युध्यते अयुद्ध युयुधे ।

युध्(धा) स्त्री युध-सम्प० क्विप् वा टाप् । १युद्धे योधने २संग्रामे च अमरः । [२५अ०।
युधाजित् पु० क्रोष्टुन्टपपुत्रे माद्रीगर्भजाते न्टपभेदे हरिवं०
युधान पु० युध-उणा०कान । १क्षत्रिये उणादिको० ।
युधिष्ठिर पु० युधि युद्धे स्थिरः "गवियुधिभ्यां स्थिरः" पा० षत्वम् । पाण्डवश्रेष्ठे । [अयोपीत् ।
युप विमोहे दिवा०पर०अक० सेट् । युप्यति इरित् अयुपत्
युयुधान पु० युध-कानच् द्वित्वम् । १इन्द्रे सात्यकिनामनि यादवे क्षत्रियभेदे त्रिका० ।२क्षत्रियमात्रे च संक्षिप्तसा०।
युवखलति स्त्री युवतिरेव खलतिः पुंवत् । (टाक्) रोगवत्याम् युवत्याम् । [शब्दर० ।
युवगण्ड पु० ६त० । यूनो गण्डस्थव्रणभेदे । (वयस्फोड़ा)
युव(ति)ती स्त्री युवन्+ति ङीप् वा । १यौवनवत्यां स्त्रियाम् शब्दर० । युवन्-ङीप् । यूनीत्यपत्न । २स्त्रीमात्रे भागुरिः ३हरिद्रायां शब्दच० ।
युवतीष्टा स्त्री युवतीनामिष्टा । स्वर्णयूथिकायाम् राजनि०।
युवन् त्रि० यु-कनिन् । १श्रेष्ठे २निसर्गबलवति मेदि० । "आषोड़शाद्भवेद् बालस्तरुणस्तत उच्यते" इत्युक्तवयस्के ३तरुणे च । "जीवति तु वंश्ये युवा" पा० उक्तैरुक्ते पौत्रादेरपत्ये ४चतुर्थादौ बालादिस्वरेषु ५स्वरभेदे ।
युवनाश्व पु० सूर्य्यवंश्ये मान्धातृपितरि न्टपभेदे ।
युवराज पु० युवैव राजा टच्समा० । राजयोग्यक्रियत्कार्य्यकरे १राजपुत्रे अमरः ।२बुद्धभेदे त्रिका० । [युष्मद्
युष भजने सौ०पर०सक०सेट् । योषयति अयोषीत् । योषा
युष्मद् त्रि० सौ० युष-मदिक् । संबोध्यचेतने भवच्छब्दार्थे । उक्तार्थेऽस्य सर्वनामता त्रिषु लिङ्गेषु समरूपता च ।
यूक पुंस्त्री० यू-क्विप् क । मत्कुणे (उकुण) स्त्रीत्वे टाप् ।
यूति स्त्री यु-क्तिन् नि० दीर्घः । मिश्रीकरणे ।
यूथ न० यु-थक् पृषो० दीर्घः । सजातीयसमुदाये अमरः ।
यूथनाथ पु० ६त० । वन्यगजादीनां प्रधाने अमरः । यूथपादयोऽप्यत्र ।
यूथिका स्त्री यु-थक् पृषो० दीर्घः स्वार्थे क अत इत्त्वम् टाप् । १अम्लानके मेदि० २पाठायां राजनि० । ३यूथ्याञ्च (युइ) अमरः । [अमरः ।
यूथी स्त्री यु-थक् पृषो० दीर्घः ङीप् । (युइ) पुष्पप्रधाने वृक्षे
यूप पुंन० यु-पक् पृषो० दीर्घः । १यज्ञीयपशुबन्धनकाष्ठभेदे तल्लक्षणं यज्ञपार्श्वे दृश्यम् । यागसमाप्तिचिह्नार्थे २स्तम्भे च अमरः ३जयस्तम्भे पु० उणादिको० ।

यूपकटक पु० ६त० । यज्ञसमाप्तिसूचककाष्ठस्य शिरःस्थे वलयाकारे काष्ठमये पदार्थे चषाले अमरः ।

यूपद्रु पु० यूपाय द्रुः प्रकृतिविकृतिभावात् ४त० । खदिरवृक्षे यूपद्रुमादयोऽप्यत्र त्रिका० ।

यूष वधे भ्वा० पर० सक० सेट् । यूषति अयूषीत् युयूष ।

यूष पुंन० यूष-क । १मुद्गादिक्वाथे अमरः ।
"अष्टादशगुणे नीरे शमीधान्यशृतोरसः । विरलोऽतिघनः किञ्चित् पेयातो यूष उच्यते । उक्तः स एव निर्यूहो क्वचित्तज्ज्ञ विशेषतः" । यूषस्य प्रकारान्तरमाह कल्कद्रव्यपलं शुण्ठीं पिप्पलीञ्चार्द्धकार्षिकीं । वारिप्रस्थेन विपचेत्तद्भवो यूष उच्यते" ।
"यूषो बल्यो लघुः पाके रुच्यः कण्ठ्यः कफापहः" । अथ मुद्गयूषविधिः "मुद्गानां द्विपलं तोये शृतमष्टांढकोन्मिते । पादस्थं मर्दितं पूतं दाड़िमस्य पलेन तत् । युक्तं सैन्धवविश्वाह्वधान्यकैः पादकार्षिकैः । कणाजीरकयोश्चूर्णाच्छाणकेनावचूर्णितम् । संस्कृतो मुद्गयूषोऽयं पित्तश्लेष्महरो मतः" । अथ तस्य गुणाः "मुद्गानामुत्तमो यूषो दीपनः शीतलो लघुः । व्रणोर्ध्वजत्रुरुग्दाहकफपित्तज्वरास्रहृत्" । अथ मुद्गामलकयूषगुणाः "मुद्गामलकयूषस्तु भेदी पित्तानिलापहः । तृड्दाहशमनः शीतो मूर्च्छाश्रममदापहः" भावप्र० । २मल्लदारुवृक्षे पु० शब्दर० । [चञ्चि न लुक्षः ।

येष यत्ने भ्वा० आ० अक० सेट् । येषते अयेषिष्ट । ऋदित्

योक्त्र न० युज्यतेऽनेन यज-ष्ट्रन् । ईशादण्डादौ युगबन्धनार्थे दामनि (योत) अमरः ।

योग पु० युज-भावादौ घञ् । संयोगे १मेलने २उपाये ३वर्म्मादिधारणे ४ध्याने ५युक्तौ च अमरः । "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः" इति पातञ्जलोक्ते ६सर्वविषयेभ्योऽन्तःकरणवृत्तेर्निरोधे "संयोगं योगमित्याहुर्जीवात्मपरमात्मनोः" इत्युक्ते ७जीवात्मपरमात्मनोरैक्ये । ८अलब्धार्थलाभचिन्तायाम् ९देहस्थैर्य्ये १०शब्दादीनां प्रयोगे ११भेषजे १२विश्वासघातके १३द्रव्ये कार्मणे च मेदि० । १४समुदायशब्दस्यावयवार्थसम्बन्धे "योगबलं समाख्या" इति मीमांसकाः । "योगः कर्मसु कौशलम्" इत्युक्ते १५यथास्थितवस्तुनोऽन्यथारूपप्रतिपादने यथा संसारबन्धहेतोरपि कर्मणोऽबन्धमोक्षहेतुत्वम् । १६ज्योतिषोक्तेषु रविचन्द्रयोगाधीनेषु विष्कुम्भादिषु सप्तविंशतौ पदार्थेषु । तिथिवारनक्षत्राणाम् अन्यतरान्यतमानां १७सम्बन्धविशेषेषु सिद्धियोगः अमृतयोगः अर्द्धोदययोग इत्यादि । १८कुले च "योगाधमनविक्रीतमिति" स्मृतिः । १९नैयायिके २०धने हेमच० २१चारे २४सूत्रे त्रिका० । चित्तवृत्तिनिरोधरूपयोगश्च द्विविधः । राजयोगो हठयोगश्च । तत्र राजयोगः पतञ्जलिनोक्तः । हठयोगस्तु तन्त्रशास्त्रोक्तः । तस्य प्रकारान्तरेण त्रैविध्यम् भाग० ११।२० अ० उक्तं यथा "श्रीभगवानुवाच "योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयो विधित्सया । ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कुत्रचित् । निर्विण्णानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्मसु । तेष्वनिर्विण्णचित्तानां कर्मयोगस्तु कामिनाम् । यदृच्छया मत्कथादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान् । न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः । तावत् कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता । मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते । स्वधर्मस्थो यजन् यज्ञैरनाशीःकाम उद्धव ! । न याति स्वर्गनरकौ यद्यन्यन्न समाचरेत् । अस्मिंल्लोके वर्त्तमानः स्वधर्मस्थोऽनघः शुचिः । ज्ञानं विशुद्धमाप्नोति मद्भक्तिञ्च यदृच्छया" । २२ज्योतिषोक्ते लग्नादिग्रहविशेषे ग्रहभेदयोगे यथा राजयोगः नाभसयोग इत्यादि । यात्रायां यात्रालग्नात् केन्द्रत्रिकोणस्थिते बुधजीवशुक्राणामेकस्मिन् यथोक्तं मु० चि० "एकोऽङ्गे ज्ञसितेषु पञ्चमतपःकेन्द्रेषु योगस्तथा द्वौ चेत्तेष्वधियोग एषु सकला योगाधियोगः स्मृतः" । योगे क्षेमयाधियोगमभने "क्षेमं रिपूणां बधः"

योगक्षेम न० योगस्य क्षेमस्य समाहारः द्व० । अलब्धलाभचिन्तासहिते लब्धपरिरक्षणे "योगक्षेमं वहाम्यहम्"

योगज न० योगात् जायते जन-ड । १अगुरुचन्दने भावप्र० । २योगजातमात्रे त्रि० । ३न्यायोक्ते प्रत्यक्षसाधने अलौकिकसन्निकर्षभेदे पु० ।

योगदान न० योगेन छलेन उपधिना वा दानम् । "योगदानप्रतिग्रहम्" इति स्मृत्युक्ते सौपधिके दाने ।

योगनिद्रा स्त्री योगरूपा निद्रा । प्रलये परमेश्वरस्य सर्वजीवसंहारेच्छया योगरूपे १व्यापारे "योगनिद्रामुपेयुषः" देवीमा० २तदधिष्ठात्र्यां दुर्गायाञ्च ।

योगपट्ट न० योगाभ्यासार्थं पट्टम् । योगिधार्य्ये पट्टवस्त्रभेदे योगपट्टकमप्यत्र । "त्रिविधं योगपट्टकमाद्यं व्याघ्राजिनोद्भवम् । द्वितीयं मृगचर्माढ्यं तृतीयं तन्तुनिर्मितम् । चतुर्मात्रप्रविस्तारं दैर्घ्येण यज्ञसूत्रवत्" सिद्धान्तशेखरः । चतुर्मात्रं चतुरङ्गुलमात्रम् वीरमि० ।

योगपीठ पुंन॰ योगयोग्यं पीठमासनम् । देवादीनामासनभेदे

योगमाया स्त्री योग एव माया । भगवतो जगत्सर्जनार्थायां शक्तौ "योगमायामुपाश्रितः" इति भाग॰१०स्क॰ रासारम्भे तदधिष्ठात्र्यां २दुर्गायाञ्च ।

योगरङ्ग पु॰ योगेन रङ्गोऽत्र । (नारङ्ग) जम्बीरभेदे राजनि॰

योगरूढ़ पु॰ योगोऽवयवशक्तिः रूढ़िः समुदायशक्तिः एते स्तोऽस्य अच् । अवयवशक्त्या समुदायशक्त्या च अर्थबोधके पङ्कजशब्दादौ । तत्र हि उभयशक्त्या पङ्कजन्मकर्तृत्वरूपावयवार्थविशिष्टपद्मत्वविशिष्टस्य बोधः । उभयार्थबोधनाच्च पङ्कजाते कुमुदादौ स्थलजाते पद्मे च न तत्पदप्रयोगप्रसङ्गः ।

योगरूढ़ि स्त्री योगेन सहिता रूढ़िः । शब्दस्य वृत्तिभेदे यया पङ्कजनिकर्तृत्वविशिष्टपद्मस्य बोधः । [च हेमच॰।

योगवाहिन् पु॰योगेन वहति वह-णिनि ।१पारदे २क्षारभेदे

योगाचार पु॰ बौद्धभेदे तन्मतञ्च बुद्धशब्दे ४५८१ पृ॰दृश्यम्

योगाधमन न॰ योगेन छलेनोपधिना वाऽऽधमनम् । सोपधिके छलहेतुके च बन्धकदाने । "योगाधमनविक्रीतम्" इति स्मृतिः ।

योगारूढ़ पु॰ योगमारूढ़ः आ+रुह–क्त । "यदा तु नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते । सर्वसंकल्पसन्न्यासी योगारूढ़स्तदोच्यते" इत्युक्ते योगिभेदे "योगारूढ़स्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते" इति गीता ।

योगासन न॰ योगार्थमासनम् । १योगशास्त्रोक्ते स्वस्तिकादौ आसनभेदे हेमच॰ । "अथ योगासनं वक्ष्ये यत् कृत्वा योगिवद्भवेत् । ऊर्वोः पादतलद्वन्द्वं स्थाङ्के बद्धा करद्वयम्" इति रुद्रजा॰ उक्ते २आसनभेदे च ।

योगिन् त्रि॰ युज–घिनुण् । "आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुनः । सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः" गीताद्युक्तयोगयुक्ते २संयोगवति च त्रि॰ स्त्रियां ङीप् । सा च तत्र ३दुर्गायां ४तच्छक्तिभेदेषु ब्राह्म्यादिषु चतुःषष्टिप्रकारेषु देवताप्रतिमाशब्दे ३९९५ पृ॰ दृश्यम् । "प्रतिपन्नवमी पूर्वे रामरुद्रौ च पावके । शरस्त्रयोदशी याम्ये वेदमासौ च नैरृते । षष्ठी चतुर्दशी पश्चात् वायव्यां मुनिपूर्णिमे । द्वितीया दशमी चन्द्रे ऐशान्यां चाष्टमी कुहूः" इत्युक्तेषु पूर्वादिदिग्भेदात् ५तिथिभेदेषु तत्फलं वामे शुभकरी प्रोक्ता पृष्ठे सर्वार्थसाधिनी" ज्यो॰त॰ । आवश्यकत्वे यामार्द्धभेदे तस्याः शुभत्वं समयामृते उक्तं यथा "यस्यां दिशम्रुदयं याति ततो यामार्द्धभुक्तिका । भ्रमन्ती तेन मार्गेण भवेत्तत्कालयोगिनी । तेन "प्राचीधनेश्वरहुताशनकोणमैत्र्यवायव्यवारुणयमाधिपशङ्करेषु । एषु क्रमाच्चिवसति प्रतिपन्नवम्योः पृष्ठे स्थिता शुभकरी गिरिराजपुत्री" । ६मङ्गलापिङ्गलादिदशाभेदे च दशाशब्दे २४८४ पृ॰ दृश्यम् । [३दुर्गायां स्त्री ङीप् ।

योगीश्वर पु॰ ६त॰।१याज्ञवल्क्यमुनौ २योगिनां श्रेष्ठे च ।

योगेश्वर पु॰ ६त॰ । १श्रीकृष्णे "योगेश्वर ! ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम्" गीता । २दुर्गायां च ३वन्ध्याकर्कोट्यां स्त्री भावप्र॰ ङीप् ।

योगेष्ट न॰ योगाय योजनार्थमिष्टम् । सीसके अमरः ।

योग्य त्रि॰ योगमर्हति यत् युज–ण्यत् वा । १योगार्हे २उचिते ३निपुणे ४शक्ते च । ५पुष्यनक्षत्रे पु॰ मेदि॰ । ६ऋद्धिनामौषधे न॰ अमरः ।

योग्यता स्त्री योग्यस्य भावः तल् । १सामर्थ्ये २शाब्दबोधसाधने "पदार्थे तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्त्तिता" भाषा॰ उक्ते ३तत्पदार्थे तत्पदार्थवत्त्वारूपे ४परस्परान्वये बाधाभावरूपे वार्थे च ।

योग्या स्त्री योगमर्हति यत् युज–ण्यत् वा कृत्यम् ।१अभ्यासे सूर्यस्त्रियाञ्च मेदि॰ ३शास्त्राभ्यासे हेमच॰ ।

योग्यानुपलब्धि स्त्री योग्यस्य प्रत्यक्षादिना उपलब्धुमर्हस्यानुपलब्धिरग्रहणम् । न्यायाद्युक्ते अभावग्राहके साधनभेदे । तथाहि घटादिसत्त्वे तत्र घटाभावो नानुपलभ्यते तस्य प्रतियोगिनो घटादेः सत्त्वेन तत्प्रत्यक्षकारणसामग्र्यसत्त्वेन तत्प्रत्यक्षस्याभावात् किन्तु घटाद्यभावो गृह्यते पिशाचाद्यभावस्य तु न प्रत्यक्षता तत्प्रतियोगिपिशाचादेर्दर्शनायोग्यत्वात् । वेदान्तिमते इदं प्रमाणान्तरम् वेदान्तप॰ ६प॰।

योजन न॰ युज–भावादौ ल्युट् । १संयोगे णिच्–ल्युट् । २संयोगकरणे । ३चतुर्षु क्रोशेषु । "स्याद् योजनं क्रोशचतुष्टयेन" "प्रथममगमदङ्का योजने योजनेशः" इति च लीला॰ । ४परमात्मनि च मेदि॰ । ५अङ्गुलौ निघ॰ । युज–णिच्–युच् । शब्दार्थस्य सत्रान्वयः तद्वाचकशब्दस्य तद्वाचकशब्देन ६आसत्तिसम्पादने स्त्री ।

योजनगन्धा स्त्री योजनं व्याप्य गन्धो यस्याः । १कस्तूर्याम् २सीतायां ३व्यासमातरि सत्यवत्याञ्च मेदि॰। स्वार्थे क अत इत्वम् तत्रैवार्थे । [त्वात् । मञ्जिष्ठायाम् रत्नमा॰ ।

योजनपर्णी स्त्री योजनं व्याप्य पर्णान्यस्याः विस्तीर्णपर्ण-

योजनवल्ली स्त्री योजनं व्याप्य वल्लीव । मञ्जिष्ठायाम् अमरः स्वार्थे क ह्रस्वः टाप् । तत्रैव राजनि० ।

योटक त्रि० युट–ण्वुल् । १मेलके विवाहमेलकस्य उपयमशब्दे १२४८ पृ० दृश्यः ।

योत्र न० यु-ष्ट्रन् । योक्त्रे (योत) अमरः ।

योद्धृ पु० युध–तृच् । युद्धकर्त्तरि अमरः । [२युद्धे ।

योध पु० युध–अच् । १युद्धकारके अमरः । भावे घञ् ।

योधन न० युध–भावे ल्युट् ।१युद्धे । करणे ल्युट् ।२अस्त्राद्यायुधे । कर्त्तरि ल्यु । ३युद्धकर्त्तरि पु० ।

योधनसंराव पु० योधनस्य युद्धाय संरावः आह्वानम् ४अर्थे ६त०। योधानां युद्धार्थं परस्पराह्वाने अमरः ।

योनल पु० यवस्य नल इव काण्डोऽस्य पृषो० उत्वम् । (देधान) शस्यभेदे हेमच० ।

योनि पुंस्त्री० यु–नि । १मण्यादीनामुत्पत्तिस्थाने आकरे मेदि०। २कारणे ३जले हेम०। ४स्त्रीणामसाधारणचिह्ने अमरः । ५तद्देवताके पूर्वफल्गुनीनक्षत्रे ज्यो० । स्त्रीत्वे वा ङीप् । ६उत्पत्तिस्थानमात्रे त्रिका० ।

योनिज न० योनिस्थानात् जायते जन–ड । देहभेदे १जरायुजे २अण्डजे च देहे ।

योनिमुद्रा स्त्री योन्याकारा मुद्रा । तन्त्रोक्ते देवताविशेषपूजाङ्गे प्रदर्शनीये अङ्गुलीसन्निवेशविशेषे तल्लक्षणन्तु "मिथः कनिष्ठिके बद्ध्वा तर्जनीभ्यामनामिके । अनामिकोर्द्ध्वसंश्लिष्टे दीर्घमध्यमयोरधः । अङ्गुष्ठाग्रद्वयं न्यस्य योनिमुद्रेयमीरिता" तन्त्रसा० । २मूलबन्धरूपे योनेर्बन्धभेदे तल्लक्षणमुक्तं पदार्थादर्शे "पार्ष्णिभागान् सुसंपीड्य योनिमार्गं तथा गुदम् । अपानमूर्द्ध्वमाकर्षेत् मूलबन्धो निगद्यते । गुदमेढ्रान्तरं योनिस्तामाकुञ्च्य प्रबन्धयेत् । युवा भवति वृद्धोऽपि सततं मूलबन्धनात्" । (योनिस्थानमुद्रणात् योनिमुद्रात्वमस्याः) "सेयं मयोक्ता खलु योनिमुद्रा बन्धस्त्र देवैरपि दुर्लभोऽस्य । अनेन बन्धेन न साध्यते यत्नास्त्येव तत्साधकपुङ्गवस्य" ।

योनिरोग पु० ६त० । षोडशविधे भगरोगभेदे "उदावर्त्ता१तथा वन्ध्या२विप्लुता३च परिप्लुता४। वातला५ योनिजो रोगो वातदोषेण पञ्चधा । पञ्चधा पित्तदोषेण तत्रादौ लोहिताक्षरा१। प्रस्रंसिनी२ वामनी३च पुत्रघ्नी४ पित्तला५तथा । अत्यानन्दा१ कर्णिनी२ च चरणा३नन्दपूर्विका४। अतिपूर्वापि५सा ज्ञेया श्लेष्मला५च कफादिमाः। षण्ढ्य१ण्डिनी।२ च विवृता३ सूचीवक्त्रा४ त्रिदोषिणी५। पञ्चैता योनयः प्रोक्ताः सर्वदोषप्रकोपतः" । अथ तासां लक्षणान्याह "सफेनिलमुदावर्त्ता१ रजः कृच्छ्रेण मुञ्चति। वन्ध्या२ निरार्त्तवा ज्ञेया विप्लुता३ नित्यवेदना । परिप्लुतायां४ भवति ग्राम्यधर्मे त्वरा भृशम् । वातला५ कर्कशास्तब्धाशूलनिस्तोदपीड़िता । चतसृष्वपि चाद्यासु भवन्त्यनिलवेदनाः" । अनिलवेदनास्तोदादयः वातलायां त्वति वातवेदना बोद्धव्या वातलेत्यन्वयात् । "सदाहं क्षरते रक्तं यस्याः सा लोहिताक्षरा१। प्रस्रंसिनी२ संस्रते च क्षोभिता दुष्प्रजायिनी" । "क्षोभिता विमर्दिता स्रंसते स्वस्थानाच्च्यवते दुष्प्रजायिनी दुष्प्रजननशीला । स्थितं शुक्रिरेहीर्य्यं वामनी३ रजसा युतम् । स्थितं हि पातयेद्गर्भं पुत्रघ्नी४ रक्तसंस्रवात्"। पुत्रशब्दोऽत्रापत्योपलक्षकः। "अत्यर्थं पित्तला५योनिर्दाहपाकज्वरान्विता । चतसृष्वपि चाद्यासु पित्तलिङ्गोच्छ्रयो भवेत्"। अत्यानन्दा१न सन्तोषं ग्राम्यधर्मेण विन्दति । कर्णिन्यां२कर्णिका योनौ श्लेष्मासृग्भ्यां प्रजायते" । कर्णिका मांसस्य कर्णिकाकारोपान्यः ।"मैथुने चरणा३पूर्वं पुरुषादतिरिच्यते । अतिरिच्यते रजोमुञ्चतीत्यर्थः । बहुशश्चातिचरणा४ तयोर्वीर्य्यं न तिष्ठति"। बहुशः वारंवारमतिरिच्यते तयोः चरणातिचरणयोः ।"श्लेष्मला५ पिच्छला योनिः कण्डूयुक्तातिशीतला । चतसृष्वपि चाद्यासु श्लेष्मलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् । अनार्त्तवाऽस्तनी षण्ढी१ खरस्पर्शा च मैथुने"। अस्तनी ईषत्स्तनी यस्याः सा अत्र लभ्या षण्ढी । महामेढ्रगृहीताया बालाया अण्डिनी२ भवेत् । महामेढ्रः पुरुषस्तेन गृहीतायाः बालायाः सूक्ष्मयोनिच्छिद्रायाः । अण्डिनी२ अण्डवल्लम्बमाना योनिर्भवति"। विवृतां सूचीवक्त्राञ्चाह "विवृता३ च महायोनिः सूचीवक्त्रातिसंवृता४। त्रिदोषजामाह सर्वलिङ्गसमुत्थानं सर्वदोषप्रकोपजम् । चतसृष्वपि चाद्यासु सर्वलिङ्गनिदर्शनम्" । अथासाध्यां योनिमाह ।"पञ्चासाध्या भवन्तीह योनयः सर्वदोषजाः । पञ्च षण्ढीप्रभृतयः' अथ योनिकन्दस्य निदानमाह । "दिवास्वप्नादतिक्रोधात् व्यायामादतिमैथुनात् । क्षताच्च नखदन्ताद्यै र्वाताद्याः कुपिता यथा" । यथास्वनिदानं कुपिता वातादयः । रूपमाह "पूयशोणितसङ्काशं लकुचाकृतिसन्निभम् । जनयन्ति यदा योनौ नाम्ना कन्दः स योनिजः" । लकुचाकृतिसन्निभं लकुचाकारं गुडकमल विशेष्यं बोध्यम्" । वातजादिभेदेन रूपमाह । "रूक्षं विवर्णं स्फुटितं वातिकं तं विनिर्दिशेत् । दाहराग-

ज्वरयुतं विद्यात् पित्तात्मकं तु तम्। तिलपुष्पप्रतीकाशं कण्डूमन्तं कफात्मकम्। सर्वलिङ्गसमायुक्तं सन्निपातात्मकं वदेत्"।

योषा स्त्री युष-अच् टाप्। स्त्रियाम् नार्य्याम् अमरः।

योषित् स्त्री युष-इति। नार्य्याम् अमरः। हलन्तत्वाद्वा टाप्। योषिताप्यत्र शब्दर०। [प्रियमात्रे त्रि०।

योषित्प्रिया स्त्री ६त०। १हरिद्रायां भावप्र०। २नारी-

यौक्तिक त्रि० युक्तित आगतः ठक्। १युक्तिसिद्धे २योग्ये च। युक्तौ अधिकृतः ठक्। ३नर्मसचिवे पु० शब्दर०।

यौगिक त्रि० योगात् प्रकृतिप्रत्ययार्थसम्बन्धात् आगतः ठक्। प्रकृतिप्रत्ययलभ्यार्थवाचके शब्दे यथा पाचकादिशब्दः पाककर्तृवाचकः। योगाय प्रभवति ठक्। २योगयोग्ये

यौट संबन्धे भ्वा० पर० सक० सेट्। यौटति अयौटीत्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

यौड़ यौटवत् सर्वम्। यौड़ति अयौड़ीत् ऋदित्।

यौतक न० युते विवाहकालेऽधिगतम् वुण्। विवाहकाले लब्धे धने हला०। इति दायभागानुसारिणः। वीरमि० तु "यु मिश्रणे इति धात्वनुसारात् विवाहकाले एकासनोपविष्टयोर्वधूवरयोर्यद् बन्धुभिर्दीयते तत्युतयोरिदं यौतकमिति व्युत्पत्त्या यौतकमित्युच्यते" इत्युक्तम् अत एव निघण्टौ युतयोर्यौतकमित्युक्तम्। अन्ये तु विवाहे स्त्रीपुंसावेकशरीरतया मिश्रितौ भवत इति "अस्थिभिरस्थीनि मांसैर्मांसानि" इत्यादिश्रुत्या तयोक्तैः विवाहेन युतयोरिदम्" इत्याहुः। वस्तुतः विवाहकालोत्तरमेकासनोपविष्टयोरेव दत्तं धनं यौतकं लोकप्रसिद्धं वीरमि०उक्तं साधीयः। "मातुस्तु यौतकं यत् स्यात् कुमारी भाग एव सः" मनुः।

यौतव न० यु-तु योतुः तस्य भावः अण्। १परिमाणे अमरः।

यौतुक न० योतुर्योगकालस्तत्र लब्धं अण्। विवाहकाले लब्धे धने यौतकशब्दे दृश्यम्।

यौधाजय न० ऊहगाने १प्र० दर्शिते सामभेदे "रौरवयौधाजये वार्हते भवतः" श्रुतिः।

यौधेय पु० योध एव आयुधजीविसंघत्वात् स्वार्थे ढक्। १योद्धरि। २उत्तरस्थदेशभेदे पु० वृ० स० १४ अ०। युधायाः अपत्यम् "द्व्यचः" पा०ढक्। ३युधाया अपत्ये। ततःस्वार्थे अञ् शार्ङ्गर०। स्त्रियां ङीप्। यौधेयी।

यौन त्रि०योनितः योनिसम्बन्धात् आगतम् अण्। १योनितः प्राप्ते। योनेरयमण्। २वैवाहिकसम्बन्धे पु०। प्रा० वि० बौधायनः "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्। याजनाध्यापनाद् यौनात् सद्यो हि शयनाशनात्"। सुमन्तुः "यश्चैतैर्यौनमौखस्रौवादीनां सम्बन्धानामन्यतमेन सह सम्पर्कमियात् तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तं विदध्यादिति"।

यौवत न० युवतीनां समूहः अण्। युवतिसमुदाये अमरः।

यौवन न० यूनो भावः अण्। १तारुण्ये "आ षोडशाद् भवेद् बालस्तरुणस्तत उच्यते। वृद्धः स्यात् सप्ततेरूर्ध्वम्" इत्युक्ते २अवस्थाभेदे। [फोडा) व्रणभेदे शब्दमा०

यौवनकण्टक पुंन० यौवनस्य कण्टक इव चिह्नम्। (वयस्

यौवनदशा स्त्री कर्म०। तारुण्ये अवस्थाभेदे।

यौवनलक्षण न० ६त०। १स्तने २लावण्ये च मेदि०।

यौष्माक त्रि० युष्माकमिदम् युष्मद्+अण् युष्माकादेशः। युष्मत्सम्बन्धिनि। खञ्। यौष्माकीनोऽप्यत्र त्रि०।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्य सङ्कलिते वाचस्पत्ये यकारादि-शब्दार्थसङ्कलनम्।

र

रकारः व्यञ्जनवर्णभेदः स्पर्शवर्णोष्मवर्णयोर्मध्यस्थत्वात् अन्तःस्थवर्णः। अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा। जिह्वाग्रेण मूर्द्धस्थानस्येषत्स्पर्शेनोच्चारणादस्य आभ्यन्तरप्रयत्न ईषत्स्पृष्टम्। बाह्यप्रयत्नाश्च संवारनादघोषा अल्पप्राणश्च। वर्णाभिधाने अस्य वाचकशब्दा उक्ता यथा

"रो रक्तः क्रोधिनी रेफः पावकस्तैजसो मतः। प्रकाशी दर्शनो दीपो रततृष्णा परं बली। भुजङ्गेशो मतिः सूर्य्यो धातु रक्तप्रकाशकः। व्यापको रेवती दानं दक्षांशो वह्निमण्डलम्। उग्ररेगा स्थूलदण्डो वेदकर्णोपलाम्बरा। प्रकृतिः सुगलो ब्रह्मशब्दश्च गायको घनः। श्रीकण्ठ अग्ना हृदयं सुखदो त्रिपुरसुन्दरी। सबिन्दुर्योनिजो ज्वाला श्रीशैलो विश्वतोमुखी"। अस्य ध्येयरूपं यथा "रेफञ्च चञ्चलापाङ्गि! कुण्डलीद्वयसंयुतम्। रक्तविद्युल्लताकारं पञ्चदेवात्मकं सदा। पञ्चप्राणमयं वर्णं

त्रिविन्दुसहितं सदा” कामधेनुत० । “अस्याधिष्ठातृदेवतारूपं यथा “ललज्जिह्वां महारौद्रीं रक्तास्यां रक्तलोचनाम् । रक्तवर्णामष्टभुजां रक्तपुष्पोपशोभिताम् । रक्तमाल्याम्बरधरां रक्तालङ्कारभूषिताम् । महामोक्षप्रदां नित्यामष्टसिद्धिप्रदायिकाम् । एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्”। मातृकान्यासेऽस्य दक्षांसे न्यासता । काव्यादौ प्रयोगे “रस्तु दाहम्” वृ० र० टीकोक्तेः दाहः फलम् ।

र पु० रा—ड ।१वह्नौ २उष्णे मेदि०। ३कामानले च शब्दर०। ४छन्दःशास्त्रप्रसिद्धे लघुमध्ये आद्यन्तगुरुयुते रगणे काव्यादौ तस्य प्रथमप्रयोगे मरणं फलम् अस्य देवताऽग्निः।

रंह गतौ अद० चु० उभ० सक० सेट्। रंहयति ते अररंहत् त ।

रंहस् न० रंह—असुन् । वेगे अमरः । [अटीरकत् त

रक स्वादे प्राप्तौ च चु० उभ० सक० सेट् । राकयति-ते

रक्त न० रन्ज-करणे क्त । १कुङ्कुमे २ताम्रे ३प्राचीनामलके मेदि०। ४सिन्दूरे ५हिङ्गुले ६पद्मके राजनि० । ७शरीरस्थे रसपाकजन्ये मांसहेतौ रुधिराख्ये धातुभेदे अमरः । ८कुसुम्भे ९हिज्जले १०रोहितवर्णे च पु० ११तद्वति त्रि० अमरः । १२परागे कर्त्तरि क्त । १३अनुरक्ते मेदि० १४क्रीडारते च शब्दचि०। कर्मणि क्त । १५नील्यादिभीरञ्जिते त्रि० । करणे क्त । १६मञ्जिष्ठायां १७लाक्षायां १८गुञ्जायाञ्च स्त्री राजनि० टाप् । भावे क्त। २०रागे न०। धातुभेदरक्तस्वरूपादिकं भावप्र० उक्तं यथा “यदा रसो यकृद्याति तत्र रञ्जकपित्ततः । रागं पाकं च संप्राप्य स भवेद्रक्तसंज्ञकः । रक्तं सर्वशरीरस्थं जीवस्याधारमुत्तमम् । स्निग्धं गुरु चलं स्वादु विदग्धं पित्तवद्भवेत्” । जीवस्याधारमुत्तममिति, यत आह । “जीवो वसति सर्वस्मिन्देहे तत्र विशेषतः । वीर्ये रक्ते मले यस्मिन् क्षीणे याति क्षयं क्षयादिति” । वीर्ये रक्ते मले च शरीरारम्भके वाग्भटोक्तपरिभाषाभिते युक्ते जीवो वसति न तु दुष्टे मलके रक्तस्यावलोपदेशस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । पित्तवद्भवेत् अम्लवद्भवेदित्यर्थः । अथ रक्तस्य स्थानमाह “यकृत् प्लीहा च रक्तस्य मुख्यस्थानतयोः स्थितम् । अन्यत्र संस्थितवतां रक्तानां पोषकं भवेत्” । शब्दकल्पद्रुमे ५५८ पृ० दृश्यम् ।

रक्तक पु० रक्तं रुधिरमिव कायति कै—क स्वार्थे कन् वा । १बन्धूकवृक्षे २बन्धूकवृक्षे मेदि० । ३रक्तशोभाञ्जने ४रक्तैरण्डे च राजनि० । ५रुधिरे ६रक्तवस्त्रे च न० । ७अनुरागिणि मेदि० ८विनोदिनि च त्रि० ।

रक्तकन्द पु० रक्तवर्णः कन्दोऽस्य । १विद्रुमे प्रवाले हेमच० २रक्तालौ ३रक्तपलाण्डौ च राजनि० ।

रक्तकमल न० रक्तं कमलमिव । रक्तवर्णोत्पले राजनि० । इत्यो० । रक्तकम्बलमप्यत्र न० । [स्वार्थे क तत्रार्थे ।

रक्तकरवीर पु० कर्म० । रक्तवर्णपुष्पककरवीरवृक्षे राजनि०

रक्तकाञ्चन पु० कर्म० । रक्तवर्णपुष्पककाञ्चनवृक्षे शब्दच० ।

रक्तकाण्डा स्त्री रक्तः काण्डोऽस्याः । रक्तपुनर्नवायाम् राजनि० । [कैरवरक्तकोकनदे अत्यत्र न० जटा० ।

रक्तकुमुद न० कर्म० । १रक्तवर्णपुष्पककैरवे जटा० । २रक्त-

रक्तकुसुम पु० रक्तानि कुसुमान्यस्य । पारिभद्रे (पालदामादार) राजनि० । [२पुन्नागवृक्षे च रत्नमा० ।

रक्तकेसर पु० रक्ताः केसरा अस्य । १पारिभद्रे राजनि० ।

रक्तखदिर पु० भारतो रक्तवर्णः खदिरः । रक्तवर्णसारके खदिरवृक्षे राजनि० ।

रक्तगन्धक न० रक्तेन गन्धकमिव । बोले (गन्धरस) राजनि०

रक्तघ्न पु० रक्तं हन्ति हन-टक् । १रोहितकवृक्षे जटा० । २दूर्वायां स्त्री शब्दच० ।

रक्तचन्दन न० कर्म० । स्वनामख्याते चन्दनभेदे अमरः । “रक्तं (चन्दनम्) शीतं गुरु स्वादु छर्दितृष्णास्रपित्तजित् । पित्तनेत्रहितं वृष्यं ज्वरव्रणविषापहम्” भावप्र०

रक्तचित्रक न० कर्म० । (लालचिता) क्षुपभेदे राजनि० ।

रक्तचूर्ण न० कर्म० । १सिन्दूरे हारा० २रक्तवर्णचूर्णमात्रे च

रक्तझिण्टी स्त्री कर्म० । (लालझाटि) पुष्पप्रधानक्षुपभेदे अमरः ।

रक्ततुण्ड पु० रक्तं तुण्डमस्य । १शुकपक्षिणि राजनि० । २रक्तमुखके त्रि० कप् । रक्ततुण्डक सूनागे राजनि० ।

रक्ततृणा स्त्री रक्तं तृणं यस्याः । गोमूत्रिकायाम् राजनि०

रक्तत्रिवृत् (ता) स्त्री कर्म०।(लालतेओडि) दृक्षभेदे राजनि०

रक्तदन्तिका स्त्री रक्ता दन्ता यस्याः कप् अत इत्वम् । दाडिमीरूपे दुर्गाशक्तिभेदे “भक्षयन्त्याश्च तानुग्रान् वैप्रचित्तान् महासुरान् । रक्ता दन्ता भविष्यन्तीति”उपक्रमे” ततो मां देवताः सर्वे मर्त्यलोके च मानवाः । स्तुवन्तो व्याहरिष्यन्ति सततं रक्तदन्तिकाम्” देवीमा० । इति तन्नामनिरुक्तिः । [राजनि० ।

रक्तदला स्त्री रक्तानि दलान्यस्याः । नालिकायाम् (नालते)

रक्तदृश् पु० रक्ता दृक् नेत्रमस्य । कपोते । रक्तनेत्रादयोऽप्यत्र

रक्तधातु पुं० कर्म्म० । गैरिके त्रिका० । २ताम्रे च राजनि० देहस्थे रुधिररूपे रसधातुजाते मांसधातुहेतौ ३धातुभेदे च अलङ्कारशब्दे ५५८ पृ० द्रष्टव्यम् ।

रक्तनाल पुं० रक्तो नालोऽस्य । जीवशाके राजनि० ।

रक्तप पुंस्त्री० रक्तं पिबति पा-क । १राक्षसे मेदि० । स्त्रियां ङीष् । २रक्तपानकर्त्तरि त्रि० । ३जलौकायां ४डाकिन्याञ्च स्त्री मेदि० टाप् ।

रक्तपत्त्रिका स्त्री रक्तानि पत्त्राण्यस्याः कप् अत इत्त्वम् । १नाकुल्यां २रक्तपुनर्नवायाञ्च राजनि० ।

रक्तपल्लव पुं० ६व० । १अशोकवृक्षे राजनि० । कर्म्म० । २रक्तवर्णपल्लवे अस्त्री० । [राजनि० ।

रक्तपाकी स्त्री रक्तः पाकः फलं यस्याः ङीप् । वृहत्याम्

रक्तपाद पुं० ६त० । १शुकपक्षिणि हेमच० । २लज्जालौ लतायां ३हंसपद्याञ्च स्त्री राजनि० ङीष् पद्भावश्च ।

रक्तपायिनी स्त्री रक्तं पातुं शीलमस्याः पा+णिनि ङीप् । जलौकायाम् (जोँक) राजनि० ।

रक्तपारद न० कर्म्म० । हिङ्गुले हारा० । तत्रार्थे पुं० जटा० ।

रक्तपित्त न० रोगभेदे । तल्लक्षणादिकं भावप्र० उक्तं यथा "घर्म्मव्यायामशोकाध्वव्यवायैरतिसेवितैः । तीक्ष्णोष्णक्षारलवणैरम्लैः कटुभिरेव च । पित्तं विदग्धं स्वगुणैर्विदहत्याशु शोणितम्" । तीक्ष्णं मरिचादि । उष्णमग्नितापादि । क्षारो यवक्षारादिः । विदग्धं स्वगुणैः स्वकारणैः गुणैस्तीक्ष्णादिभिः । गुणैरिति बहुत्वेन तीक्ष्णलवणकटूष्णधर्म्मादयो गृह्यन्ते विदहति दूषयति । अथ रक्तपित्तस्य सामान्यं लक्षणमाह "ततः प्रवर्त्तते रक्तमूर्द्ध्वञ्चाधो द्विधाऽपि वा" । अत्र रक्तमित्युपलक्षणम् । तेन संसृष्टं पित्तञ्च । अतएव रक्तञ्च पित्तञ्च रक्तपित्तमिति द्वन्द्व इति सुश्रुतः । रक्तञ्च तत् पित्तं चेति रक्तपित्तं रागप्राप्तं पित्तं रक्तमित्युच्यते रक्तं पित्तं कर्म्मधारयश्च इति चरकः । उभयत्रापि न दोषः कारणत्रयात् । कारणत्रयमाह "संयोगात् दूषणात् तत्तु सामान्यात् गन्धवर्णयोः । रक्तस्य पित्तमाख्यातं रक्तपित्तं मनीषिभिः" । मार्गावाह "ऊर्द्ध्वं नासाक्षिकर्णास्यैर्मेढ्रयोनिगुदैरधः । कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत्प्रवर्त्तते" । कुपितं पित्तम् । पूर्व्वरूपमाह "सदनं शीतकामित्वं कण्ठधूमायनं वमिः । लोहगन्धिश्च निश्वासो भवत्यस्मिन् भविष्यति" । "विशिष्टरूपमाह "सान्द्रं सपाण्डु सस्नेहं पिच्छिलं च कफान्वितम्" । वातिकमाह "श्यावारुणं सफेनञ्च तनु रूक्षञ्च वातिकम्" । पैत्तिकमाह "रक्तपित्तं कषायाभं कृष्णं गोमूत्रसन्निभम् । मेचकागारधूमाभमञ्जनाभञ्च पैत्तिकम्" । मेचकम् चिक्कणं कृष्णवर्णम् । अञ्जनं स्रोतोऽञ्जनं तदाभम् । संसर्गविशेषेण मार्गभेदमाह" "संसृष्टं लिङ्गसंसर्गात् त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् । ऊर्द्ध्वगं कफसंसृष्टमधोगं मारुतानुगम् । द्विमार्गं कफवाताभ्यामुभाभ्यां तत् प्रवर्त्तते" । उपद्रवानाह "दौर्ब्बल्यं श्वासकासज्वरवमथुमदाः पाण्डुतादाहमूर्च्छा भुक्ते घोरो विदाहस्त्वधृतिरपि सदा हृद्यतुल्या च पीड़ा । तृष्णा कोष्ठस्य भेदः शिरसि च तपनं पूयनिष्ठीवनञ्च द्वेषो भक्तेऽविपाको विकृतिरपि भवेद्रक्तपित्तोपसर्गाः" । विकृतिः मांसप्रक्षालनाभतादिः । साध्यादिकमाह "एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषात् याप्यमुच्यते । "यत्त्रिदोषमसाध्यं स्यान्मन्दाग्नेरतिवेगवत् । ऊर्द्ध्वं साध्यमधो याप्यमसाध्यं युगपद्गतम् । व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्याऽनश्नतस्तु यत्" । अथ साध्यमाह 'एकमार्गं बलवतो नातिवेगं नवोत्थितम् । रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं स्यान्निरुपद्रवम्" । सुखे काले हिमशिशिरयोः । असाध्यमाह" "मांसप्रक्षालनाभं क्वथितमिव च यत्कर्द्दमाम्भोनिभं वा मेदःपूयास्रकल्पं यकृदिव यदि वा पक्वजम्बूफलाभम् । यत् कृष्णं यच्च नीलं भृशमपि कुणपं यत्र चोक्ता विकारास्तद्वर्ज्यं रक्तपित्तं सुरपतिधनुषा यच्च तुल्यं विभाति" । उक्ता विकारा दौर्ब्बल्यादयः । सुरपतिधनुषा तुल्यं नानावर्णम् । "येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः । पश्येद्दृश्यं वियच्चापि तदसाध्यमसंशयम्" । येन रक्तपित्तेनोपहतः मनुष्यः दृश्यं घटपटादिकं रक्तं पश्यति स नश्यति वियच्चापि अदृश्यमपीत्यर्थः । अथारिष्टमाह । "लोहितं छर्द्दयेद्यस्तु बहुशो लोहितेक्षणः । लोहितोद्गारदर्शी च म्रियते रक्तपैत्तिकः" । लोहितोद्गारदर्शी व्याधिमहिम्नोद्गारमपि लोहितं पश्यतीत्यर्थः" ।

रक्तपुष्प न० कर्म्म० । १रक्ते कुसुमे रक्तं पुष्पमस्य । २करवीरे जटा० ३रोहितकवृक्षे ४रक्तकाञ्चनवृक्षे ५दाड़िमवृक्षे ६रक्तवकवृक्षे रत्नमा० ७बन्धूकवृक्षे ८पुन्नागवृक्षे च राजनि० ९शाल्मलीवृक्षे स्त्री जटा० टाप् । रक्तपुष्पक पलाशवृक्षे रोहितकवृक्षे च जटा० । पर्पटे शाल्मलिवृक्षे च राजनि०

रक्तपुष्पिका स्त्री रक्तानि पुष्पाणि यस्याः कप् अत इत्त्वम् । १लज्जालुलतायाम् शब्दच० २रक्तपुन-

नवायाम् ३भूमिपाटल्यां च राजनिघण्टुः ।

रक्तपुष्पी स्त्री रक्तानि पुष्पाण्यस्याः ङीप् । १पाटलिवृक्षे (पारुल) २जवायाम् ३आवर्त्तकीलतायाम् ४नागदम-न्याम् ५करुणीवृक्षे ६वन्दाकायां च राजनि० ।

रक्तपूरक न० रक्तं रुधिरं पूरयति सेवनात् पूर-ण्वुल् । वृक्षाम्ले राजनि० । [म्लाने च राजनि० ।

रक्तप्रसव पु० रक्तवर्णः प्रसवः पुष्पमस्य । १करवीरे २रक्ता

रक्तफल पु० रक्तानि फलान्यस्य । १वटवृक्षे जटा० । २विम्बि-कायां (तेलाकुचा) स्त्री अमरः टाप् ।

रक्तबालुक न० कर्म० । सिन्दूरे हारा० रक्तबालुकाप्यत्र स्त्री

रक्तमञ्जर पु० रक्तवर्णा मञ्जरी अस्यस्य अच् । निचुल-वृक्षे त्रिका० । [राजनि० ।

रक्तमूला स्त्री ६त० लज्जालुलतायाम् । कप् । देवसर्षपे पु०

रक्तमेह पु० कर्म० । प्रमेहरोगभेदे "विस्रमुष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहतः" भावप्र० ।

रक्तमोक्षण न० ६त० । रुधिरस्रावणे ।

"वेदनोपशमार्थाय तथाऽपाकशमाय च । अचिरोत् पतिते शोथे शोणितस्रावणञ्चरेत्" । चरेत् कुर्य्यात् । "एकतस्तु क्रियाः सर्वा रक्तमोक्षणमेकतः । रक्तं हि वेदनामूलं तच्चेन्नास्ति नचापि रुक् । विवर्णे कठिने श्यावे व्रणे चात्यन्तवेदने । सविशेषे विशेषेण जलौकोभिः पदैरपि" । शोणितस्रावणञ्चरेदित्यनेनान्वयः" भावप्र०

रक्तयष्टि स्त्री रक्तवर्णा यष्टिरस्याः । मञ्जिष्ठायाम् जटा० । कप् । रक्तयष्टिका तत्रैव ।

रक्तरेणु पु० रक्ता रेणवोऽस्य । १पलाशकलिकायाम् २सि-न्दूरे च मेदि० ३पुन्नागे राजनि० ।

रक्तलशुन न० कर्म० । (लालरशुन) मूलभेदे राजनि० ।

रक्तला स्त्री रक्तं रुधिरं हेतुत्वेनास्त्यस्याः लच् तत् लाति सेवनात् ला-क वा । काकतुण्ड्याम् राजनि० ।

रक्तवटी स्त्री रक्तवर्णा वटीव । मसूरिकायाम् त्रिका० ।

रक्तवर्ग पु० रक्तानां वर्गः समुदायः । दाडिमकिंशुकलाक्षा-बन्धूकहरिद्राद्वयजवाकुसुम्भपुष्पमञ्जिष्ठालक्तकद्रुमे समूहे राजनि० । [कर्म० । २रोहितद्रुमे पु० ३तद्वति त्रि० ।

रक्तवर्ण पु० रक्तो वर्णोऽस्य । १इन्द्रगोपकीटभेदे राजनि० ।

रक्तवर्द्धन पु० रक्तं रुधिरं वर्द्धयति भोजनात् वृध-णिच्-ल्यु । वार्त्ताकौ शब्दच० । [याम् राजनि० ।

रक्तवर्षाभू पु० वर्षायां भवति भू-क्विप् कर्म० । रक्तपुनर्नवा-

रक्त(बी)वीज पु० रक्तवर्णानि बी(वी)जान्यस्य । १दाडिमे राजनि० रक्तं रुधिरमेव बी(वी)जमुत्पत्तिः कारणं यस्य । "रक्तविन्दुर्यदा भूमौ पतत्यस्य शरीरतः । समु-त्पतति मेदिन्यास्तत्प्रमाणस्तदाऽसुरः" देवीमा० उक्ते असुरभेदे [शब्दच०

रक्तवृन्ता स्त्री रक्तं वृन्तं यस्याः । शेफालिकायाम्

रक्तवृष्टि स्त्री ६त० । दैवकृतोपद्रवभेदे रुधिरवर्षणे "कृत्याचिन्तामणौ "रक्ते शस्त्रोद्योगो मांसास्थिवसादि-भिर्मरकः । धान्यहिरण्यत्वक्फलकुसुमाद्ये वर्षिते भयं विद्यात्" ज्यो० त० । [शब्दे २८७६ पृ० दृश्यम् ।

रक्तशालि पु० कर्म० । (लालधान) धान्यभेदे भावप्र० । धान्य-

रक्तशिग्रु पु० कर्म० । (लालसजना) वृक्षभेदे राजनि० ।

रक्तशीर्षक पु० रक्तं शीर्षमस्य कप् । १सरलद्रुमे रत्नमा० । २रक्तमस्तके त्रि० ।

रक्तशृङ्गिक न० रक्तं शृङ्गमिवास्त्यस्य ठन् । विषभेदे राजनि०

रक्तसन्ध्यक न० रक्ता सन्ध्येव कन् । रक्तवर्णे कह्लारे अमरः

रक्तसरोरुह न० कर्म० । रक्तपद्मे अमरः ।

रक्तसर्षप पु० कर्म० । (राइसर्षा) राजिकायाम् राजनि० ।

रक्तसहा स्त्री रक्तं सहते सह-अच् । रक्तम्लाने राजनि०

रक्तसार न० रक्तः सारोऽस्य । १रक्तचन्दने २अम्लवेतसे पु० राजनि० ।

रक्तसौगन्धिक न० कर्म० । (नालसुदि) रक्तवर्णकह्लारे जटा०

रक्ताकार पु० रक्तवर्ण आकारो मूर्त्तिर्यस्य । १प्रवाले राजनि० २रक्तमूर्त्तिके त्रि० ।

रक्ताक्ष पु० रक्ते अक्षिणी यस्य षच् समा० । १पारावते २म-हिषे ३चकोरे राजनि० ४रक्तनेत्रवति क्रूरे जने च त्रि० ५सारसे च मेदि० । स्त्रियां जातौ सर्वत्र ङीष् ।

रक्ताङ्ग न० रक्तमङ्गं यस्य यस्माद्वा । १कुङ्कुमे २मङ्गलग्रहे ३कम्पिल्ले (वहरकरमचा) च पु० ४प्रवाले पुंन० मेदि० । ५जीवन्त्याम् ६मञ्जिष्ठायाञ्च स्त्री भावप्र० ङीप् ।

रक्तति(ती)सार पु० रक्तमिश्रितोऽति(ती)सारः । वैद्यक-प्रसिद्धे रोगभेदे । "पित्तकृत्तु यदात्यर्थं द्रव्यमश्नाति पैत्तिके । तद्दोषाज्जायते शीघ्रं रक्तातीसार उल्बणः" भावप्र० । अति(ती)सारशब्दे १०६ पृ० दृश्यम् ।

रक्ताधार पु० ६त० । देहावरके चर्मणि राजनि० ।

रक्तापह न० रक्तं रुधिरमपहन्ति अप+हन-ड । मस्तरसे बोले राजनि० ।

रक्तापामार्ग पु० कर्म० । (लाल आपाङ) क्षुपभेदे राजनि०

रक्ताम्र पु० नित्यक० । कोषाम्रे राजनि० ।

रक्ताम्लान पु० कर्म०। रक्तमहासहालतायाम् राजनि०।

रक्तार्बुद पु० रोगविशेषे। तल्लक्षणं भावप्र० उक्तं यथा "दोषःप्रदुष्टो रुधिरं सिरास्तु संकुच्य संपीड्य ततस्त्वपाकम्। सास्रावमुन्नह्यति मांसपिण्डं मांसाङ्कुरैराचितमाशुवृद्धिम्। स्रवत्यजस्रं रुधिरं प्रदुष्टमसाध्यमेतद्रुधिरात्मकन्तु। रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात् पाण्डुर्भवेदर्बुदपीडितश्च"। दोषोऽत्र पित्तं, रुधिरं सिरास्तु सङ्कोच्य संपीड्य संहतीकृत्य मांसासृजोः सर्वेष्वर्बुदेषु दुष्यत्वं, रक्तजे तु विशेषतो रक्तदुष्टिः एवं मांसार्बुदे विशेषतो मांसदुष्टिर्बोद्धव्या। ततो मांसपिण्डमुन्नह्यति उद्गतं करोति। अपाकं ईषत्पाकं यथा स्यादेवमिति क्रियाविशेषणम्। ईषत्पाकस्त्वेकदेशपाकेन। रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात् रक्तक्षयोपद्रवाः सुश्रुतेनोक्ताः। तैः पीडितत्वात् अर्बुदपीडितः"। शातातपीयकर्मविपाके "रक्तार्बुदविसर्पाद्या उपपापोद्भवा गदाः" इत्युक्तम्।

रक्तार्शस् न० अर्शोरोगभेदे। तल्लक्षणं भावप्र० उक्तं यथा "रक्तोल्वणा गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः। वटप्ररोहसदृशा गुञ्जाविद्रुमसन्निभाः। तेऽत्यर्थं दुष्टमुष्णञ्च गाढविड्भिः प्रपीडिताः। स्रवन्ति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः। भेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितक्षयसम्भवैः। हीनवर्णबलोत्साहो हतौजाः कलुषेन्द्रियः। विट् श्यावं कठिनं रूक्षमधो वायुर्न वर्त्तते। तनु चारुणवर्णञ्च फेनिलञ्चासृगर्शसाम्। कट्यूरुगुदशूलञ्च दौर्बल्यं यदि वाऽधिकम्। तत्रानुबन्धो वातस्य हेतुर्यदि च रूक्षणम्। शिथिलं श्वेतपीतञ्च विट् स्निग्धं गुरु शीतलम्। यद्यर्शसां घनञ्चासृक् तन्तुमत् पाण्डु पिच्छिलम्। गुदं सपिच्छं स्तिमितं गुरु स्निग्धञ्च कारणम्। श्लेष्मानुबन्धो विज्ञेयस्तत्र रक्तार्शसां बुधैः। गुदे कीला अर्शांसि पित्ताकृतिसदृशाः। दुःखैः रोगैः त्वक्पारुष्याङ्गशीतप्रार्थनादिभिः। कलुषेन्द्रियः व्याकुलसर्वेन्द्रियः। रक्तजस्यापि वातोल्वणस्य लक्षणमाह। तत्र रक्तार्शसि अनुबन्धः उल्वणत्वम्। रूक्षणं रूक्षयतीति रूक्षणं रूक्षं द्रव्यम्। पित्तोल्वणस्य लक्षणम् "रक्तोल्वणा गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः" इत्यादिनैवोक्तम् रक्तपित्तयोः समानलिङ्गत्वात्। कफोल्वणस्य लक्षणमाह। सपिच्छं पिच्छिलात् स्तिमितमार्द्रचर्मावगुण्ठितमिव"।

रक्तालु पु० कर्म०। (शकरकन्द) आलुभेदे राजनि०।

रक्तिका स्त्री रक्तैव कन् अत इत्त्वम्। १गुञ्जायां २राजिकायां राजनि० ३परिमाणभेदे रक्तिकापरिमाणे च।

रक्तेक्षु पु० कर्म०। (काजला) इक्षुभेदे राजनि०।

रक्तैरण्ड पु० कर्म०। (लालभेरण्डा) वृक्षभेदे राजनि०।

रक्तोत्पल न० कर्म०। कोकनदे लोहितवर्णे पद्मे अमरः। रक्तोत्पलमिव पुष्पमस्त्यस्य अच्। २शाल्मलिवृक्षे (शिमुल) पु० राजनि०। रक्तमुत्पलमिव। ३गैरिके न० हारा०

रक्तोत्पलाभ पु० रक्तोत्पलस्य कोकनदस्येवाभा यस्य। १रक्तरूपे जटा० २तद्वति त्रि०।

रक्ष पालने भ्वा० पर० सक० सेट्। रक्षति अरक्षीत् ररक्ष। जीत् रक्षितो वर्त्तते। [समूहे अमरः।

रक्षःसभ न० रक्षसां राक्षसानां सभा क्लीवत्वम्। राक्षस-

रक्षक त्रि० रक्ष-ण्वुल्। रक्षाकर्त्तरि स्त्रियां टाप् अत इत्त्वम्

रक्षणि(णी) स्त्री रक्ष-अनि वा ङीप्। त्रायमाणालतायाम् राजनि०। [अमरः।

रक्षस् न० रक्ष्यते हविरस्मात् रक्ष-अपादाने असुन्। राक्षसे

रक्षा स्त्री रक्ष-भावे अ टाप्। १रक्षणे २तदर्थे रक्षासूत्रे च "रक्षे०! मा चल मा चल" रक्षाबन्धमन्त्रः। रक्षति रक्ष अच् टाप्। ३जतुनि मेदि०। ४भस्मनि च स्त्री शब्दर०। ५रक्षके त्रि०।

रक्षापत्र पु० रक्षार्थं पत्त्रमस्य। भूर्जपत्रवृक्षे राजनि०।

रक्षित त्रि० रक्ष्यतेऽस्म रक्ष-क्त। १त्राणे। २वैद्यभेदे पु०।

रक्षिवर्ग पु० रक्षिणां वर्गः। रक्षकसैन्यादिगणे (पहरिगण)

रक्षोघ्न न० रक्षो हन्ति हन-टक्। १काञ्जिके हेमच०। २हिङ्गुनि राजनि०। तद्गन्धस्य घ्राणसम्बन्धात् रक्षसामपसरणम्। ३भल्लातकवृक्षे पु० त्रिका०। ४श्वेतसर्षपे पु० रत्नमा०। ऋग्वेदप्रसिद्धे "कृणुष्वपाज" इत्यादिके ऋ० ४।४।१०। ५सूक्तभेदे न०। ६वचायां स्त्री। ७राक्षसघातकमात्रे त्रि० ङीप्।

रक्षोहन् पु० रक्षो हन्ति हन+क्विप्। १गुग्गुलौ राजनि० तद्गन्धघ्राणात् रक्षसामपसरणम्। २श्वेतसर्षपे पु०। ३राक्षसहन्तरि त्रि०। "रक्षोहणं बलगहनम्" यजु० ५।२३

रक्ष्ण पु० रक्ष-नङ्। त्राणे अमरः। [रक्ष्यते।

रख सर्पणे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित्। रङ्खति अरङ्खीत्

रख सर्पणे भ्वा० पर० सक० सेट्। रखति अरखीत् अराखीत्। [घटा० रगयति।

रग शङ्कायाम् भ्वा० प० सक० सेट्। रगति इदित् अरगीत्

रग गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् इदित्। रङ्गति अरङ्गीत्।

रग स्वादे आप्तौ च चु० उभ० सक० सेट्। रागयति अरीरगत् त। [अररङ्घत् त।

रघ दीप्तौ चु० उभ० सक० सेट् इदित्। रङ्घयति ते

रघ गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् इदित्। रङ्घते अरङ्घिष्ट।

रघु पु० लघ-उ लस्य रत्वम्। सूर्य्यवंश्ये दिलीपसूनौ १नृपतिभेदे रघोरपत्यमण् बहुषु लुक्। रघुवंश्येषु अज-प्रभृतिषु २क्षत्त्रियेषु ब०व०। तान् अधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् आख्यायिकायां तस्य लुक्। कालिदासप्रणीते ऊनविंशतिसर्गात्मके महाकाव्यभेदे पु०।

रघुनन्दन पु० रघून् नन्दयति नन्द-णिच्-ल्यु। दशरथस्य ज्येष्ठपुत्रे १श्रीरामे त्रिका० २भरतादौ च।

रघुनाथ पु० रघूणां नाथः रक्षकत्वात् श्रेष्ठत्वाद्वा। श्रीरामे शब्दर०। रघुपत्यादयोऽप्यत्र।

रघुवंश पु० ६त०। रघुकुले। तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः आख्यायिकायां तस्य लुक्। कालिदासप्रणीते ऊन-विंशतिसर्गात्मके महाकाव्यभेदे पु०। [पुत्रे श्रीरामे।

रघुवंशतिलक पु० रघुवंशे तिलक इव। दशरथनृपस्य ज्येष्ठ-

रघुवर पु० रघुषु वरः श्रेष्ठः। श्रीरामे।

रघूद्वह पु० रघुषु उद्वहः रक्षादिभारधारकः उद्+वह-अच्। दशरथनृपस्य ज्येष्ठपुत्रे श्रीरामे शब्दर०।

रङ्क त्रि० रकि-अच्। १कृपणे २मन्दे च मेदि०। [राजनि०

रङ्कु पु० रकि-उ। १मृगविशेषे अमरः। २शबलपृष्ठे मृगे

रङ्ग पुंन० रगि-अच्।१धातुभेदे (राङ) राजनि०। रन्ज-भावे घञ्। २रागे। आधारे घञ्। ३रणभूमौ ४नाट्यस्थाने च अमरः। करणे घञ्। ५नृत्ये मेदि०। ६टङ्कणे (सो-हागा) ७खादिरसारे च राजनि०। रङ्गधातोः शो-धनप्रकारो भावप्र० उक्तो यथा "र(व)ङ्गनागौ प्रतप्तौ च गलितौ तौ निषेचयेत्। त्रिधा त्रिधा विशुद्धिः स्यादृवि दुग्धेऽपि च त्रिधा"। तैलतक्रकाञ्जिकगोमूत्रकुलत्थक्वाथेषु प्रत्येकं त्रिधा त्रिधा। अथ रङ्गस्य मारणविधिः। "मृत्पात्रे द्राविते र(व)ङ्गे चिञ्चाश्वत्थत्वचोरजः। क्षिप्त्वा र(व)ङ्गचतुर्थांशमयोदर्व्या प्रचालयेत्"। चिञ्चा(अमिली)। रजश्चूर्णम्। अयोदर्वी (करछुली)। "ततो वियाममात्रेण र(व)ङ्गं भस्म प्रजायते। अथ भस्मसमं तालं क्षिप्त्वाम्लेन विमर्द्दयेत्। ततो गजपुटे पक्त्वा पुनरम्लेन मर्दयेत्। तालेन दशमांशेन याममेकं ततः पुटेत्। एवं दशपुटैः पक्वं र(व)ङ्गं भवति मारितम्। एवं मारितस्य र(व)ङ्ग-स्य गुणाः। "रङ्गं लघु सरं रूक्षं कुष्ठमेहकफक्रिमीन्। निहन्ति पाण्डुं सश्वासं नेत्र्यमीषत्तु पित्तलम्। सिंहो गजौघन्तु यथा निहन्ति तथैव र(व)ङ्गोऽखिल-मेहवर्गम्। देहस्य सौख्यं प्रबलेन्द्रियत्वं नरस्य पुष्टिं विदधाति नूनम्"। तस्याशुद्धस्य दोषमाह "रङ्गो विधत्ते खलु शुद्धिहीनस्तथा ह्यपक्वश्च किलासगुल्मौ। कुष्ठानि-शूलं किल वातशोथं पाण्डुं प्रमेहञ्च भगन्दरञ्च। विषोपमं रक्तविकारवृन्दं वमञ्च तन्द्राणि कफज्वरञ्च। मेहाश्मरीविद्रधिमुख्यरोगान्नागोऽपि कुर्य्यात् कथितान् विकारान्" तद्भेदो यथा। "श्वेतं मृदु लघु स्वच्छं स्निग्धमुष्णसहं हिमम्। खुरपत्त्रकरं कान्तं त्रपु श्रेष्ठमुदाहृतम्। खुरकं मिश्रकञ्चापि द्विविधं र(व)ङ्ग-मुच्यते। उत्तमं खुरकं तत्र मिश्रकं त्वहितं मतम्"। राजनि०।

रङ्गज न० रङ्गात् रङ्गधातोर्जायते जन-ड। सिन्दूरे रत्नमा०

रङ्गजीवक पु० रङ्गेण रञ्जनेन जीवति जीव-ण्वुल्। (रङ्गरेज) १शिल्पिभेदे चित्रकरे शब्दर०। २नाट्यजीविनि च

रङ्गद पु० रङ्गं रञ्जनं रागं ददाति दा-क। १टङ्कणे २ख-दिरसारे च ३स्फटर्य्यां स्त्री राजनि०।

रङ्गदायक पु० रङ्गं ददाति दा-ण्वुल्। १कङ्कुष्ठे (काङ्कनी) २धान्यभेदे राजनि०।

रङ्गपत्त्री स्त्री रङ्गाय पत्त्रमस्याः ङीप्। नीलीवृक्षे राजनि० तत्पत्त्ररसादिना हि नीलरागसम्भवः। [वृक्षे राजनि०।

रङ्गपुष्पी स्त्री रङ्गं पुष्पत्यति पुष्प अण् गौरा० ङीष्। नीली-

रङ्गभूमि स्त्री रज्यतेऽत्र रन्ज-आधारे घञ् कर्म०। १नाट्यभूमौ शब्दर०। "रङ्गभूमिं समासाद्य" इति सा० द०। २मल्लभूमौ च।

रङ्गमाता स्त्री रङ्गस्य रागस्य मातेवोत्पादिका। १लाक्षायाम् २कुट्टिन्याञ्च मेदि०। सा हि नायकयोर्वार्त्ताहरणादिद्वारा रागं वर्द्धयति।

रङ्गलासिनी स्त्री रङ्गं रागं लासयत्युल्लासयति स्वरसेन लस-णिच्-णिनि। शेफालिकायाम् शब्दच०।

रङ्ग(बी)वीज न० रङ्गं बी(वी)जमुत्पत्तिसाधनं यस्य। रजते शब्दर०। कृत्रिमरूप्यस्य पारदयोगात् रङ्गजम् रजतशब्दे दृश्यम्।

रङ्गशाला स्त्री ६त०। (नाचघर) नाट्यगृहे शब्दर०।

रङ्गाजीव पु० रङ्गं रञ्जनं नाट्यस्थानं वा आजीवति आ+जीव-अण्। (रङ्रेज) १शिल्पिभेदे चित्रकरे अमरः। २नटे च हेमच०।

रङ्गारि पु॰ रङ्गस्यारिरिव जारकत्वात् । करवीरे रत्नमा॰ । तद्रसस्यम्बन्धाद्धि रङ्गस्य जीर्णता वैद्यकप्रसिद्धा ।

रङ्गावतारक पु॰ रङ्गे नाट्यस्थानेऽवतरति वेशान्तरपरिग्रहेण अव+तृ–ण्वुल् । १नटे शैलूषे जटा॰। णिनि । उक्तार्थे हेमच॰ । तदन्नभोजननिषेधो मनुनोक्तो यथा “कर्मारस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च । सुवर्णकर्त्तुर्वेणस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा । त एतेऽन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्त्तिताः । तेषान्त्वगस्थिरोमाणि वदन्त्यन्नं मनीषिणः । भुक्त्वातोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्र्यहम् । मत्या भुक्त्वा चरेत् कृच्छ्रं रेतोविण्मूत्रमेव च” ।

रङ्गिणी स्त्री रङ्गमिव शुभ्राणि मूलानि सन्त्यस्याः इनि । १शतमूल्याम् जटा॰। २कैवर्त्तिमुस्तके च राजनि॰ । ३रङ्गयुक्ते त्रि॰ ।

रङ्हस् न॰ रघि–असुन् । वेगे अमरे पाठान्तरम् । [त ।

रच रचनायां अद॰चु॰उभ॰सक॰सेट् । रचयति ते अररचत्

रचना स्त्री रच–युच् । रचने १पुष्पपत्रादेर्विन्यासे अमरः । भावे ल्युट् । तत्रैवार्थे न॰ ।

रज न॰ रन्ज–क । १स्त्रीकुसुमे शब्दर॰ । २परागे ३रेणौ ४गुणभेदे च पु॰ जान्ते शब्दच॰ ।

रजक पुंस्त्री॰ रजति रन्ज–ण्वुल् नलोपः । वस्त्रादेः रागकारके जातिभेदे (धोपा) अमरः । स च तीवरकन्यायां धीवराज्जातः ब्रह्मवै॰ । स्त्रियां ङीष् । सा च कुलनायिका “रजकी नापिताङ्गना” तन्त्रम् ।

रजत रन्ज–अतच् नलोपः । १रूप्ये अमरः । २गजे ३दन्ते ४रुधिरे ५हारे ६शैले ७स्वर्णे ८धवले च हेमच॰ । ९शुक्लगुणवति त्रि॰ ।

रूप्यधातोरुत्पत्त्यादि भावप्र॰ उक्तं यथा “त्रिपुरस्य वधार्थाय निर्निमिषैर्विलोचनैः । निरीक्षयामास शिवः क्रोधेन परिपूरितः । अग्निस्तत्कालसम्पतत्तस्यैकस्माद्विलोचनात् । ततोरुद्रः समभवद्वैश्वानर इव ज्वलन् । द्वितीयादपतन्नेत्रादश्रुबिन्दुस्तु वामकात् । तस्माद्रजतमुत्पन्नमुक्तकर्मसु योजयेत् । कृत्रिमञ्च भवेत्तद्धि वङ्गादिरसयोगतः । रूप्यन्तु रजतं तारश्चन्द्रकान्तिसितप्रभम् । गुरु स्निग्धं मृदु श्वेतं दाहे छेदे घनं क्षमम् । वर्णाढ्यं चन्द्रवत् स्वच्छं रूप्यं नवगुणं शुभम् । कठिनं कृत्रिमं रूक्षं रक्तं पीतदलं लघु । दाहच्छेदघनैर्नष्टं रूप्यं दुष्टं प्रकीर्त्तितम् । तारं शरीरस्य करोति तापं शुक्लं घनं यच्छति शुक्रनाशम् । वीर्य्यं बलं हन्ति तनोश्च पुष्टिं महागदान् पोषयति ह्यशुद्धम्” ।

स्थानान्तरे तत्रैव

तस्य शोधनविधिः “पत्रलीकृतपत्राणि तारस्याग्नौ प्रतापयेत् । निषिञ्चेत्तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके । गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा । एवं रजतपत्राणां विशुद्धिः सम्प्रजायते”। अथाशुद्धस्य रूप्यस्य दोषमाह “रूप्यं त्वशुद्धं प्रकरोति तापं विबन्धकं वीर्य्यबलक्षयञ्च । देहस्य पुष्टिं हरते तनोति रोगांस्ततः शोधनमस्य कुर्य्यात्” । अथ रूप्यमारणविधिः “भागैकं तालकं मर्द्यं याममम्लेन केनचित् । तेन भागत्रयं तारपत्राणि परिलेपयेत् । धृत्वा मूषापुटे रुद्ध्वा पुटेत् त्रिंशद्वनोपलैः । समुद्धृत्य पुनस्तालं दत्त्वा रुद्ध्वा पुटे पचेत् । एवं चतुर्दशपुटैस्तारम्भस्म प्रजायते” । अथान्य प्रकारः “स्नुहीक्षीरेण संपिष्टं माक्षिकं तेन लेपयेत् । तालकस्य प्रकारेण तारपत्रस्य बुद्धिमान् । पुटेच्चतुर्दश पुटैस्तारम्भस्म प्रजायते” । एवं मारितस्य रूप्यस्य गुणाः “रौप्यं शीतं कषायञ्च स्वादु पाकरसं सरम् । वयसः स्थापनं स्निग्धं लेखनं वातपित्तजित् । प्रमेहादिकरोगांश्च नाशयत्यचिराद् ध्रुवम् ।”

रजताचल पु॰ रजतकल्पितोऽचलः । दानार्थं कल्पिते रजतमये पर्वते मत्स्यपु॰ ७७अ॰ तद्विधिर्दृश्यः । रजतमिव शुभ्रोऽचलः ।२कैलासपर्वते रजतगिर्य्यादयोऽप्यत्र पु॰

रजन न॰ रन्ज–क्युन् । १रागे सि॰कौ॰ । २कुसुम्भे ३हरिद्रायां ४रात्रौ च स्त्री उज्ज्वलः गौरा॰ ङीष् ।

रजनि(नी) स्त्री रज्यतेऽत्र रन्ज–कनि वा ङीप् । १रात्रौ २हरिद्रायां ३जतुकायाञ्च अमरः ।

रजनीकर पु॰रजनीं करोति कृ–ट रजन्यां करः किरणोऽस्य वा । १चन्द्रे शब्दर॰ २कर्पूरे च । [पुष्पप्रधाने वृक्षे ।

रजनीगन्धा स्त्री रजन्यां गन्धो यस्याः । स्वनामख्याते

रजनीचर पुंस्त्री॰रजन्यां चरति चर–ट । १राक्षसे शब्दर॰ स्त्रियां ङीष् । २चौरे ३यामिकभेदे च ।

रजनीजल न॰ रजन्या जलमिव । नीहारे हारा॰ ।

रजनीपुष्प पु॰ रजन्या हरिद्राया इव पुष्पमस्य । (पूतिकरमचा) करञ्जभेदे राजनि॰ ।

रजनीमुख न॰ ६त॰ । प्रदोषे सूर्य्यास्तकालात् चतुर्दण्डात्मके मुहूर्त्तात्मके वा काले अमरः । प्रदोषशब्दे दृश्यम् ।

रजनीहासा स्त्री रजन्यां हासो विकाशो यस्याः । शेफालिकायाम् शब्दर॰ ।

रजस् न॰ रन्ज असुन् नलोपः ।१कुङ्कुमे अमरः। २पुष्परेणौ ३परागे ४धूलौ मेदि॰ वाह्यालोके चलनादियुते ५प्रकृति गुणभेदे च "सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलञ्च रजः" सा॰ का॰। "सत्त्वतमसी स्वयमक्रियतया स्वस्वकार्य्यप्रवृत्तिं प्रत्यवसीदन्ती रजसोपष्टभ्येते अवसादात् प्रच्याव्य स्वकार्य्ये ते उत्साहं प्रयत्नं कार्य्येते तदिदमुक्तमुपष्टम्भकं रज इति। कस्मादित्यत उक्तं चलमिति। तदनेन रजसः प्रवृत्त्यर्थत्वं दर्शितम्" त॰कौ॰। ६पृथिव्यां स्त्री ङीप् निघण्टुः।

रजस्वल त्रि॰ रजोऽस्त्यस्य वलच्। १रजोयुक्ते २महिषे पुंस्त्री॰ मेदि॰ स्त्रियां ङीष्। आर्त्तववत्यां स्त्रियां स्त्री टाप् अमरः।

रजोरस न॰ रजस इव रसोऽनुभवोऽस्य। अन्धकारे त्रि॰।

रजोबल न॰ रज इव बलति। बल-अच्। अन्धकारे त्रिका॰

रज्जु स्त्री सृज-उ नि॰. १बन्धनसाधने दामनि अमरः (दड़ि) २वेण्याञ्च मेदि॰।

रञ्जक न॰ रञ्जयति रन्ज-णिच्-ण्वुल्। १हिङ्गुले राजनि॰ २प्रीतिकारके त्रि॰। ३काम्पिल्लवृक्षे पु॰ (कवरकरमचा) राजनि॰।

रञ्जन न॰ रज्यतेऽनेन रन्ज-करणे ल्युट्। १रक्तचन्दने २हिङ्गुले ३रक्ततृणे राजनि॰ ४मञ्जिष्ठायां ५नील्यां ६गुग्गुलरोचनिकायां (कमलागुड़ि) स्त्री मेदि॰ ङीप्। ६शेफालिकायां शब्दच॰। ७हरिद्रायां दर्पटञ्च स्त्री राजनि॰ ङीप्। भावे ल्युट्। ८रागे। णिच् कर्त्तरि ल्यु। १०रागजनके त्रि॰। संज्ञायां कन्। ११कटफले पु॰राजनि॰

रट भाषणे भ्वा॰ पर॰ सक॰सेट्। रटति अराटीत् अरटीत् रेटतुः "माघे मासि रटन्त्यापः" मल॰त॰।

रटन्ती स्त्री रट-वा॰झच् ङीप्।"माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्द्दशी। तस्यां प्रदोषसमये पूजयेत् मुण्डमालिनीम्" इत्युक्तायां माघकृष्णचतुर्दश्याम्। [रेठतुः।

रठ भाषणे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। रठति अराठीत् अरठीत्

रण गतौ भ्वा॰ पर॰ सक॰सेट्। रणति अराणीत् अरणीत् रेणतुः। घटादि॰। रणयति। [रेणतुः।

रण रवे भ्वा॰ पर॰ अक॰ सेट्। रणति अराणीत् अरणीत्

रण पुं न॰ अर्द्धर्चा॰ रण "क्वणिरणयोः" वार्त्ति॰ अप्। १युद्धे अमरः। भावे अप्। २शब्दे ३क्वणे पु॰ मेदि॰ ४गतौ च पु॰ शब्दर॰।

रणरणक पु॰ रणः शब्दस्तत्प्रकारः प्रकारे द्वित्वम् ततः संज्ञायां कन्। १उद्वेगे हेमच॰ २अतिशये च।

रणसङ्कुल न॰ रणमेव सङ्कुलम्। तुमुलयुद्धे अमरः।

रण्ड पु॰ रम-ड तस्य नेत्त्वम्। १धूर्त्ते २विफले अङ्गाङ्गिश्लिष्टतया ३छिन्नावयवे त्रि॰संक्षिप्तसारः। ४मूषिकपर्ण्यां स्त्री अमरः। ५विधवायाञ्च स्त्री। स्वार्थे क। अफलवृक्षादौ शब्दच॰।

रण्डाश्रमिन् पु॰ रण्डः विफलः प्रजाहीनत्वात् आश्रमः अस्त्यस्य इनि। "चत्वारिंशद्वत्सराणां साष्टानाञ्च परे यदि। स्त्रिया वियुज्यते कश्चित् स तु रण्डाश्रमी मतः" इत्युक्तवयसि स्त्रीवियुक्ते पुरुषे।

रत न॰ रम-भावे क्त। १रमणे स्त्रीपुंसयोः सङ्गमे मैथुने अमरः।२गुह्ये च मेदि॰। कर्त्तरि क्त। ३अनुरक्ते त्रि॰।

रतक्रिया स्त्री रतये रतिरूपा वा क्रिया व्यापारः। स्त्रीपुंसमङ्गमसाध्ये मैथुने।

रतगुरु पु॰ ७त॰। पत्यौ त्रिका॰। [कामदेवपत्न्यां च मेदि॰।

रति स्त्री रम-क्तिन्। १रागे २सुखे ३रमणे ४तदधिष्ठात्र्यां

रतिपति पु॰ ६त॰। कन्दर्पे अमरः। रतिकान्तादयोऽप्यत्र।

रतिप्रिय पु॰६त॰। १कामदेवे शब्दर॰। ६ब॰।२रमणप्रिये त्रि॰

रतिबन्ध पु॰ रतौ बन्धः। रतिमञ्जर्य्युक्ते षोड़शप्रकारे रमणबन्धभेदे "न भवन्ति यदा नार्य्यस्तुष्टा बाह्यरतैस्तदा। नानाविधैस्तदा बन्धै रन्तव्या कामिभिः स्त्रियः। पद्मासनो १ नागपाशो२ लतावेष्टोऽ३र्द्धसंपुटः ४। कुलिशं५ सुन्दरं६ श्चैव तथा केशर७ एव च। हिल्लोलो८ नरसिंहो९ऽपि विपरीत१०स्तथाऽपरः। ११क्षुब्धो वै धेनुक१२श्चैवस्तुत्कण्ठ१३स्तु ततः परम्। सिंहासनो१४ रतिनागो१५ विद्याधर१६स्तु षोड़शः" रतिमञ्जरी। तल्लक्षणं तत्र दृश्यम्। [चिह्ने च जटा॰।

रतिमन्दिर न॰ ६त॰। १रतिगृहे २स्त्रीणामसाधारण-

रतिरमण पु॰ रतिं रमयति रम-णिच्-ल्यु। कामदेवे।

रतिलक्ष न॰ रतेर्लक्षं पदम्। मैथुने हारा॰।

रतिसत्वरा स्त्री रतिं सत्वरयति सत्वरा+करोत्यर्थे णिच्-अण्। (पिड़िङ्ग) शाके शब्दच॰।

रत्न न॰ रमतेऽत्र रम-न तान्तादेशः। १माणिक्यादिप्रस्तरे अमरः। २स्वस्वजातिषु श्रेष्ठे मेदि॰ ३माणिक्ये ४हीरके च राजनि॰। तद्भेदादिकं ह॰स॰र॰अ॰ उक्तं यथा "रत्नेन शुभेन शुभं भवति नृपाणामनिष्टमशुभेन। यस्मादतः परीक्ष्यं दैवं रत्नाश्रितं तज्ज्ञैः। द्विपहयवनितादीनां स्वगुणविशेषेण रत्नशब्दोऽस्ति। इह तु

पुष्परत्नानामधिकारो वज्रपूर्वाणीम । रत्नानि बलाद्दै-त्याद् दधीचितोऽन्ये वदन्ति जातानि । केचिद्भुवः स्वभावाद् वैचित्र्यं प्राहुरुपलानाम् । वज्रेन्द्रनील-मरकतकर्केतनपद्मरागरुधिराख्याः । वैदूर्यपुलकवि-मलकराजमणिस्फटिकशशिकान्ताः । सौगन्धिकगोमेद-कशङ्खमहानीलपुष्परागाख्याः । ब्रह्ममणिज्योतीरसशस्य-कमुक्ता प्रवालानि" । [शब्दर० ।

रत्नकन्दल पु० रत्नेषु कन्दल इव रक्तत्वात् । प्रवाले

रत्नकूट पु० रत्नमयः कूटः शृङ्गमस्य । पर्वतभेदे शब्दर० ।

रत्नगर्भ पु० रत्नयुक्तं गर्भं मध्यं यस्य ग्रा० त० । १समुद्रे राजनि० २कुवेरे च त्रिका० । ३पृथिव्यां स्त्री हेमच० ४सत्पुत्रायां नार्य्याञ्च स्त्री ।

रत्नद्वीप पुंन० । रत्नमयो द्वीपः । तन्त्रोक्ते सुधासमुद्रमध्य-स्थिततया ध्येये रत्नमयेऽन्तरीपे ।

रत्नधेनु स्त्री रत्नकल्पिता धेनुः । महादानार्थं कल्पितायां रत्ननिर्मितायां धेन्वाम् । मत्स्यपु० २८७अ० दृश्यम् ।

रत्नपारायण न० रत्नानां पारायणं साकल्येन स्थानम् । सर्वरत्नाधारे "रत्नपारायणं नाम्ना लङ्का" भट्टिः ।

रत्नमुख्य न० रत्नेषु मुख्यम् । हीरके अमरः ।

रत्नवती स्त्री रत्नानि सन्त्यस्याः मतुप् मस्य वः । १पृथिव्याम् शब्दर० । २रत्नयुक्ते त्रि० ।

रत्नसानु पु० रत्नानि सानावस्य । सुमेरुपर्वते अमरः ।

रत्नसू स्त्री रत्नानि सूते सू-क्विप् । पृथिव्याम् हेमच० ।

रत्नाकर पु० ६त० । १समुद्रे अमरः । रत्नोत्पत्तिस्थाने २मणिखनौ च ।

रत्नाचल पु० रत्ननिर्मितः अचलः । दानार्थं कल्पिते रत्ननि-र्मिते पर्वते धान्यशैलशब्दे ३८८१पृ० दृश्यम् । [भूषणभेदे ।

रत्नाभरण न० रत्नघटितमाभरणम् शाक०त० । (जड़ाओ)

रत्नावली स्त्री ६त० । १रत्नसमूहे तद्घटितहारे ३वत्स-राजपत्नीभेदे च रत्नावलीमधिकृत्य कृतः ग्रन्थोऽण् आख्यायिकायां तस्य लुक् । श्रीहर्षकृते चतुरङ्कात्मके ४नाटिकाभेदे । [स्त्रीत्वे वा ङीप् ।

रत्नि पुंस्त्री० ऋ-क्त्निच् । बद्धमुष्टिहस्तपरिमाणे अमरः ।

रथ पु० रम्यतेऽनेन अत्र वा रम-कथन् । १स्वनामख्याते यानभेदे अमरः । २देहे च "आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च" इति गीता । अत्र रूपकमित्यन्ये ३पादे ४वेतसवृक्षे विश्वः ५तिनिशवृक्षे राजनि० । यानरूपरथभेदादिकं हेमच० उक्तं यथा

"युद्धार्थे चक्रवद्याने शताङ्गः स्यन्दनो रथः । संक्री-डार्थः पुष्परथो देवार्थस्तु, मरुद्रथः । योग्यारथो वैन-यिकोऽध्वरथः पारियानिकः । कर्णीरथः प्रवहणं डयनं रथगर्भकः । अनस्तु शकटोऽथ स्यादुगन्त्री कम्बलि वाह्यकम् । अथ काम्बलवास्त्राद्यास्तैस्तैः परिवृते रथे । स पाण्डुकम्बली यः स्यात् संवीतः पाण्डु-कम्बलैः । स तु द्वैपो वैयाघ्रश्च वृतो यो द्वीपिचर्मणा । ज्योतिर्विदाभरणे तत्करणकालादि उक्तं यथा "लोल-मैत्रलघुजिष्णुकभेषु स्यन्दनाखिलविधानमथाहुः । सेन-सद्गुरुषु बलान्वितपःस्थैः साधुराशिमति साधुभिरङ्के । रथचक्रभागमाह "उन्नाहपिण्डकरकर्णयुगांशाद्दैर्घ्यमत्रवलयं वलयस्य । सव्यभागनिचितभ्रममध्यादादिमध्यमनसो नव-भागम् । अपभे भवति सङ्कलितन्नः क्रूरतोडुनि जयोऽथ रथाङ्गे । सश्मिभेऽर्थहृतिरन्तरसन्थौ भीति-रिष्टमनसो ननु गर्भे । अथ रथकर्मसुहूर्त्तं "पुष्ये पुनर्वसुज्येष्ठानुराधारेवतीदये । श्रवणादित्रिभे हस्त-त्रितये रोहिणीस्वगे । सार्के सौम्यदिने सौम्यविलग्ने रथकर्म सत्" । [अमरः

रथकड्या स्त्री रथानां समूहः रथ+कड्यच् । रथसमूहे

रथक(का)र पु० रथं करोति कृ-अच्-अण् वा । १रथ-निर्माणकारके (सूत्रधार) २वर्णसङ्करभेदे करण्यां माहिष्याज्जाते पुंस्त्री० । [अमरः ।

रथकुटुम्बिन् पु० रथस्य कुटुम्बीव पालकत्वात् । सारथौ

रथगर्भक पु० रथस्य गर्भमिव इवार्थे कन् । १कर्णीरथे २स्कन्धवाह्ययाने (पालकी) हेमच० ।

रथगुप्ति स्त्री रथस्य गुप्तिः शस्त्रवारणार्थं रक्षा उपचारात् तत्स्थानम् । रथस्य शस्त्रवारणार्थे गुप्तस्थाने अमरः ।

रथचरण पु० रथस्य चरण इव गतिहेतुत्वात् । १रथचक्रे तन्नामनामके २चक्रवाकविहगे पुंस्त्री० शब्दर० स्त्रियां ङीष् । रथपादादयोऽप्यत्र । [इचे अमरः ।

रथद्रु पु० रथनिर्माणाय द्रुः रथनामको वा द्रुः । तिनिश-

रथन्तर त्रि० रथेन तरति तृ-खच् सुम् च । १रथनेतरि । "अभित्वा शूर" इत्यस्यामृचि गीते २सामभेदे न० । "स्वरादिविशेषानुपूर्वीमात्रस्वरूपे ऋगक्षरव्यतिरिक्तं यत् गानम् तद्रथन्तरम्" सामार्चिकभाष्यम् । "वामदेव्यं बृहत् साम ज्येष्ठसाम रथन्तरम्" इत्युपक्रमे "पश्चिमे द्वार-पालौ तु पठेतां सामगाविति" वि० पा० ।

रथयात्रा स्त्री रथेन यात्रा । आषाढ़शुक्लद्वितीयायां जग-

आयस्य रथेन २यात्रायां ३तत्र कर्त्तव्ये उत्सवभेदे च ।

रथाङ्ग न० अङ्ग्यते गम्यतेऽनेन अगि करणे घञ् इत० । १चक्रे । रथाङ्गशब्दः वाचकत्वेनास्त्यस्य अच् । २चक्रवाके पुंस्त्री० अमरः स्त्रियां ङीष् ।

रथाङ्गपाणि पु० रथाङ्गं चक्रं सुदर्शनं पाणौ यस्य । चक्रधरे विष्णौ हला० । [इत्ते शब्दर० ।

रथाभ्र पु० रथ इवाभ्रियतेऽसौ आ+भृ–मूल० क । वेतस-

रथाभ्रपुष्प पु० अभ्रमिव पुष्पमस्य रथनामकोऽभ्रपुष्पः कर्म० । वेतसवृक्षे भरतः । [२रथेन युद्धकारके च हेमच० ।

रथारोहिन् पु० रथमारोहति आ+रुह णिनि । १रथिनि

रथिक पु० रथो युद्धसाधनत्वेनास्त्यस्य ठन् । १रथिनि २तिनिशवृक्षे च राजनि० । इर । रथिर । इन । रथिन । इनि । रथिन् एतेऽप्यत्र । [उपाविशत्” गीता ।

रथोपस्थ न० रथस्य उपस्थ इव । रथमध्ये । “रथोपस्थ

रथ्य पुंस्त्री० रथं वहति यत् । १रथवाहके घोटके अमरः स्त्रियां ङीष् । रथस्येदं यत् । २रथसम्बन्धिनि चक्रादौ त्रि० हेमच० । द्राह्यायणः “यद्रथ्यं स्यादायोरिति चर्मणा प्रतिमुञ्चीयात्” “रथ्यं रथसम्बन्धि चर्मगतं लोहहिरण्यादिनिर्मितम्” ताण्ड्य०ब्रा०१।७।२भा० । रथस्य तद्गमनस्य योग्या शरणिः । ३प्रशस्तपथे अभ्यन्तरमार्गे स्त्री अमरः । रथानां समूहः यत् । ४रथसमूहे च स्त्री अमरः । ५आवर्त्तन्यां स्त्री मेदि० । ६मार्गमात्रे ७चत्वरे च स्त्री हेमच० । [रेदतः ।

रद उत्खाते भ्वा० प०सक०सेट् । रदति अरादीत् अरदीत् ।

रद पु० रदति उत्खनति रद-अच् । १दन्ते । भावे क्ता० अप् । २उत्खनने मेदि० ।

रदच्छद पु० द्वि०व० । रदान् छादयति छद-णिच्-घ ह्रस्वः । ओष्ठयोः हारा० । रदनादिच्छदादयोऽप्यत्र ।

रदन पु० रद-करणे ल्यु । १दन्ते अमरः । भावे ल्युट् । २विदारणे । [अत् उदित् वेट् रधिता रद्धा ।

रध हिंसने पाके च दि० पर० सक० । रध्यति लृदित् अर-

रन्ज रागे (वर्णान्तराधाने) सक० आसक्तौ अक० भ्वा० उभ० अनिट् । रजति ते अराङ्क्षीत् अरङ्क्त । घटा०रञ्जयति मृगरमणे तु रजयति ।

रन्ज रागे आसक्तौ दिवा० उभ० सक० अनिट् । रज्यति रज्यते अराङ्क्षीत् अरङ्क्त । घटा० रञ्जयति रजयति ।

रन्तिदेव पु०रम-संज्ञायां तिक् कर्म० । १विष्णौ मेदि० । २चन्द्रवंश्ये नृपभेदे ३कुक्कुरे च पुंस्त्री०शब्दर० । स्त्रियां ङीष् ।

रन्तु पु० रम-आधारे तुन् । १वर्त्मनि २नद्याञ्च मेदि० ।

रन्धन न० रध-पाके ल्युट् नुमागमः । “पाकौ शुरहर ! रन्धनसमये” इत्युद्भटः । “रन्धनाय स्थाली” सि०कौ० ।

रन्ध्र न० रम-क्विप् छृ-सू न० क कर्म० । १छिद्रे २दूषणे मेदि० ज्योतिषोक्ते ३लग्नतोऽष्टमस्थाने च । [इत्ते राजनि० ।

रन्ध्रकण्ट पु० रन्ध्रे रन्ध्रे कण्टः कण्टकोऽस्य । जालवर्बुरक-

रन्ध्रबभ्रु पु० रन्ध्रे गर्त्ते बभ्रुरिव । उन्दुरौ त्रिका० ।

रन्ध्रवंश पु० रन्ध्रबहुलो वंशः शाक०त० । (नलताँवास) वंशभेदे । “वंशौ त्वम्लौ कषायौ च किञ्चित्तिक्तौ च शीतलौ । मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शःपित्तदाहास्रनाशनौ । विशेषात् रन्ध्रवंशस्तु दीपनोऽजीर्णनाशकः । रुचिकृत् पाचनो हृद्यः शूलघ्नो गुल्मनाशनः” राजनि० । [रराप रेपतुः ।

रप व्यक्तवाक्ये भ्वा०प०सक०सेट् । रपति अरापीत् अरपीत्

रफ गतौ हिंसे च भ्वा०प०सक०सेट् । रफति । अरफीत्-अराफीत् । इदित्ययम् । रम्फति अरम्फीत् रम्फ्यते ।

रब गतौ सक० प० शब्दे अक० आ० भ्वा० सेट् इदित् । रम्बति ते अरम्बीत् अरम्बिष्ट ।

रभ औत्सुक्ये भ्वा०आ०अक० अनिट् । रभते अरब्ध रेभे आ+आरम्भे सक० । अलिट्यजादौ आर्द्धधातुके नुम् । आरम्भः आरम्भणम् । लिटि तु आरेभे ।

रभ शब्दे भ्वा० आ० अक०सेट् इदित् । रम्भते अरम्भिष्ट ।

रभस पु० रभ-असच् । १वेगे २हर्षे मेदि० ३औत्सुक्ये ४पौर्वापर्य्याविचारे च अमरः । अर्श आद्यच् । ५वेगादियुक्ते त्रि० ६कोषकारकभेदे पु० । ७महति त्रि० निघ० ।

रम क्रीडायां भ्वा० आ० अक० अनिट् । रमते विरमति उपरमति अरंस्त उपारंसीत् । क्त्वा वेट् । णिचि रमयति । ज्वला० ण रमः रामः ।

रम पु० रम-अच् । १कान्ते २अशोकवृक्षे ३कामदेवे च मेदि०

रमठ न०रम-अठन् । हिङ्गुनि स्वार्थे अण् । अत्रैव न०अमरः

रमठध्वनि पु० रमठ इतिशब्देन ध्वन्यते ध्वन-इन् । हिङ्गुनि शब्दच० ।

रमण पु० रमयति-रम-णिच् ल्यु । १कामदेवे २पत्यौ । “रमण ! त्वामनुयामि यद्यपि” कुमा० । ३गर्दभे पुंस्त्री० हेमच० स्त्रियां ङीष् । ४वृषणे शब्दच० ५महारिष्टे (निम)राजनि० । जम्बुद्वीपान्तर्गते ६रम्यकनाम्नि वर्षे च । रम-भावे ल्युट् । ७सुरते न० । करणे ल्युट् । ८पटोलमूले न० मेदि० । ९जघने न० हेमच० । रम्यतेऽनया ल्युट् ङीप् । १०नार्य्याम् ११उत्तमनार्य्याम् स्त्री

मेदि०। १२वालाख्यद्रव्ये च स्त्री शब्दचन्द्रिकाकोषः।
रमणीय त्रि० रम्यतेऽत्र रम–आधारे-अनीयर्। सुन्दरे। ततो भावे वुण्। रामणीयक तद्भावे न०।
रमति पु० रम-अतिच्। १नायके २स्वर्गे मेदि०। ३कामे शब्दर० ४काले ५कामदेवे सि०कौ०।
रमल न० ज्यौतिःशास्त्रभेदे यत्र पाशकक्षेपणेन लग्ननिर्णयद्वारा प्रश्नादिफलप्रतिपादनम्।
रमा स्त्री रमयति रम-अच्। १लक्ष्म्याम् मेदि० २कल्किभार्य्यायां कल्किपु०। ३शोभायां राजनि०।
रमापति पु० ६त०। नारायणे रमानाथतत्कान्तादयोऽप्यत्र
रमाप्रिय न० ६त०। १पद्मे शब्दच०। २विष्णौ पु०।
रम्भ पु० रभि-अच् नुम्। १वेणौ २असुरभेदे च मेदि०। स च महिषासुरजनकः कालिकापु०।४कदल्याम् ५अप्सरोभेदे स्त्री मेदि० ६वेश्यायां धरणिः। ७गवां ध्वनौ हेमच०। ८गौर्याञ्च स्त्री शब्दर०। ६उत्तरस्यां दिशि त्रिकाण्डः।
रम्भातृतीया स्त्री रम्भा गौरी ६त०।मार्गशीर्षशुक्लतृतीयायाम् उपचारात् तत्र कर्त्तव्ये गौरीपूजाङ्के २व्रतभेदे च।
रम्य त्रि० रम्यतेऽत्र यत्। १सुन्दरे मेदि०। २बलकरे जटा०। ३चम्पके पु० मेदि० ४बकवृक्षे पु० शब्दच०। ५पटोलमूले न० मेदि०। संज्ञायां कन्। ६प्रधानधातौ शुक्रे न० जटा०। जम्बुद्वीपस्थेषु नवसु वर्षेषु मध्ये "दक्षिणेन सुमेरोस्तु श्वेतस्य चोत्तरेण च वायव्यं रम्यकं नाम" इत्युक्ते ७वर्षभेदे।
रम्यपुष्प पु० रम्याणि पुष्पाण्यस्य। शाल्मलीवृक्षे राजनि०।
रम्या स्त्री रम्यतेऽत्र यत्। १स्थलपद्मिन्याम् राजनि०। २रात्रौ च मेदि०। [अरयिष्टम्।
रय गतौ भ्वा०आ०सक०सेट्। रयते अरयिष्ट। अरयिढ्म्
रय पु० रय-अच्। १वेगे अमरः। २प्रवाहे च।
रयि न० रय-इन्। १जले २धने च निघण्टुः। [५।२१
रराट न० ललाट+पृषो०। ललाटे "विष्णोरराटमसि" यजु०
रल्लक पु० रम-क्विप् मलोपे तुक् ला-क कर्म०। १मृगभेदे शकुटः। २कम्बले अमरः ३नेत्रलोम्नि च भूभृतिः।
रव गतौ भ्वा० आ० सक०सेट् इदित्। रवते अरविष्ट।
रव पु० रु-ध्वनौ अप्। शब्दे अमरः।
रवण पुंस्त्री० रु-युच्।१कोकिले सि०कौ० २उष्ट्रे च हेमच०स्त्रियां ङीप्। ३कांस्ये न० हेमच०। ४शब्दकारके ५तीक्ष्णे ६चञ्चले ७भण्डके च त्रि० शब्दर०।
रवि पु० अव–इन् रुट् च्। १सूर्ये शब्दर०। २अर्कवृक्षे च "अचिरात्तु प्रकाशेन अवनात् स रविः स्मृतः" मत्स्यपु० तन्नामनिरुक्तिः। ३द्वादशसंख्यायाम्।
रविज पु० रवेर्जायते जन–ड। १शनौ २सावर्णिमनौ ३वैवस्वते मनौ ४सुग्रीवे वानरे ५यमे च ६यमुनायां स्त्री रवितनयादयोऽप्यत्र। [च शब्दच०।
रविनाथ न० रविर्नाथः प्रकाशकत्वात् यस्य। १पद्मे २बन्धूके
रविनेत्र पु० रविर्नेत्रं यस्य। विष्णौ रविलोचनादयोऽप्यत्र। "चक्षुः सूर्य्यो अजायत" पुरुषसू० उक्तेस्तस्य तथात्वम्।
रविप्रिय न० ६त०। १रक्तकमले २ताम्रे च ३करवीरे पु० राजनि० ४आदित्यपत्रे ५लकुचे पु० शब्दच०।
रविरत्न न० रवेः प्रियं रत्नम् शा०त०। माणिक्ये राजनि०।
रविलौह न० रवेः प्रियं लौहं धातुः। ताम्रे राजनि०।
रश स्वने चौ० पर० अक० सेट्। रशति अराशीत् अरशीत्
रशना स्त्री अश–युच् रशादेशः। १काञ्च्याम् २जिह्वायाञ्च शब्दर०।३दामनि च "इमामगृभ्णन् रशनामृतस्य" श्रुतिः तत्रार्थे दन्त्यमध्य एवेत्यन्ये।
रश्मि पु० अश-मि धातोरुट् रश-मि वा। १किरणे २अश्वादिदामनि ३पक्ष्म न०मेदि०।

रवेः रश्मिभेदादिकार्य्यं मत्स्यपु० १०२ अ० उक्तं यथा "तेजोभिः सर्वलोकेभ्यो ह्यादत्ते रश्मिभिर्जलम्। समुद्राद्वायुसंयोगाद्वहन्त्यापो गभस्तयः। ततस्तु पयसां काले परिवर्त्तन् दिवाकरः। नियच्छत्यपो मेघेभ्यः शुक्लाशुक्लैस्तु रश्मिभिः"।

कूर्मपु० ४अ० विस्तरेणोक्तं यथा "एवमेव महादेवो देवदेवः पितामहः। करोति नियतं कालं कालात्मा ह्यैश्वरी तनुः। तस्य ये रश्मयो विप्राः सर्वलोकप्रदीपकाः। तेषां श्रेष्ठाः पुनः सप्तरश्मयो ग्रहयोनयः। सुषुम्णो हरिकेशश्च विश्वकर्मा तथैव च। विश्वव्यचाः पुनश्चान्यः सम्पद्वसुरतः परः। अर्वाग्वसुरिति ख्यातः स्वराडन्यः प्रकीर्त्तितः। सुषुम्णः सूर्य्यरश्मिस्तु पुष्णाति शिशिरद्युतिम्। तिर्य्यगूर्द्ध्वप्रचारोऽसौ सुषुम्णः परिगीयते। हरिकेशस्तु यः प्रोक्तो रश्मिर्नक्षत्रपोषकः। विश्वकर्मा तथा रश्मिर्बुधं पुष्णाति सर्वदा। विश्वव्यचास्तु यो रश्मिः शुक्रं पुष्णाति नित्यदा। सम्पद्वसुरिति ख्यातं स पुष्णाति च लोहितम्। वृहस्पतिं प्रपुष्णाति रश्मिरर्वाग्वसुः प्रभोः। शनैश्चरं प्रपुष्णाति सप्तमस्तु स्वराट् तथा। एवं सूर्य्यप्रभावेन सर्वा नक्षत्रतारकाः। वर्द्धन्ते वर्द्धिता

नित्यं नित्यमाप्याययन्ति च। दिव्यानां पार्थिवानाञ्च नैशानाञ्चैव सर्वशः। आदानान्नित्यमादित्यस्तेजसा तमसां प्रभुः। आदत्ते स तु नाड़ीनां सहस्रेण समन्ततः। नादेयांश्चैव सामुद्रान् कूपांश्चैव सहस्रकम्। स्थावरान् जङ्गमांश्चैव यच्च कुल्यादिकं पयः। तस्य रश्मिसहस्रन्तु शीतवर्षोष्णनिस्रवम्। तासां चतुःशतं नाड्यो वर्षन्ते चित्रमूर्त्तयः। कन्दनाश्चैव वाह्याश्च कोतनाश्चकणास्तथा। अमृता नामतः सर्वा रश्मयो वृष्टिसर्जनाः। हिमोद्वहाश्च तामस्यो रश्मयस्त्रिशतं पुनः। वन्द्यो मेध्यश्च पैष्यश्च ह्रादिन्यो हिमसर्जनाः। चन्द्रास्ता नामतः सर्वाः पीताभाः सुगभस्तयः। शुक्राश्च ककुभश्चैव गावो विश्वभृतस्तथा। शुक्रास्ता नामतः सर्वास्त्रिविधा घर्मसर्जनाः। समं बिभर्त्ति ताभिः स मनुष्यपितृदेवताः। मनुष्यानौषधेनेह स्वधया च पितॄनपि। अमृतेन सुरान् सर्वान् त्रिधा त्रीस्तर्पयत्यसौ। वसन्ते ग्रीष्मके चैव शतैः सन्तपति त्रिभिः। शरद्यपि च वर्षासु चतुर्भिः स प्रवर्षति। हेमन्ते शिशिरे चैव हिममुत्सृजति त्रिभिः। वरुणो१ माघमासे तु सूर्यः पूषा२ तु फाल्गुने। चैत्रे३ मासि भवेदीशो धाता४ वैशाखतापनः। ज्यैष्ठमासे भवेदिन्द्र५ आषाढ़े सविता६ रविः। विव७स्वान् श्रावणे मासि प्रौष्ठपद्यां भगः८ स्मृतः। पर्जन्यो९ऽश्वयुजि त्वष्टा१० कार्त्तिके मासि भास्करः। मार्गशीर्षे भवेन्मित्रः११ पौषे विष्णुः सनातनः। पञ्चरश्मिसहस्राणि वरुणस्यार्ककर्मणि। षड्भिः सहस्रैः पूषा तु देवेशः सप्तभिस्तथा। धाता ष्टभिः सहस्रैस्तु नवभिस्तु शतक्रतुः। विवस्वान् दशभिः पाति पात्येकादशभिर्भगः। सप्तभिस्तपते मित्रस्त्वष्टा चैवाष्टभिस्तपेत्। अर्य्यमा दशभिः पाति पर्जन्यो नवभिस्तपेत्। षड्भीरश्मिसहस्रैस्तु विष्णुस्तपति विश्वसृक्। वसन्ते कपिलः सूर्यो ग्रीष्मे काञ्चनसंप्रभः। श्वेतो वर्षासु वर्णेन पाण्डरः शरदि प्रभुः। हेमन्ते ताम्रवर्णः स्यात् शिशिरे लोहितो रविः। ओषधीषु बलं धत्ते स्वधामपि पितृष्वथ। सूर्योऽमरत्वममृतत्रयं त्रिषु नियच्छति। अन्ये चाष्टौ ग्रहाः ज्ञेयाः सूर्य्येणाधिष्ठिता द्विजाः!। चन्द्रमाः सोमपुत्रश्च शुक्रश्चैव बृहस्पतिः। भौमो भानुसुतो राहुः केतुमानपि चाष्टमः। सर्वे ध्रुवे निबद्धा वै ग्रहास्ते वातरश्मिभिः। भ्राम्यमाणा यथायोगं भ्रमन्त्यनुदिवाकरम्"।

रस स्वने भ्वा० प०अक०सेट्। रसति अरासीत् अरसीत्। ररास रेसतुः।

रस आस्वादे अ०चु० उ० सक० सेट्। रसयति ते अररसत् त

रस पु० रस्यते रस–अच्। आस्वादे रसनेन्द्रियग्राह्ये १मधुर्य्यादिगुणभेदे २देहस्थे भुक्तान्नादेः प्रथमपरिणामे ३सारे च "ओषधीनां रसः" इति ताण्ड्यब्रा० "रसः सारः" भा०। ४धातुभेदे पारदे ५माधुर्य्यादरसवति गुड़ादौ त्रि० ६पुष्पस्य मधुनि ७अलङ्कारोक्ते विभावानुभावसञ्चारिकाभावव्यङ्ग्ये रत्यादिस्थायिभावके शृङ्गारादौ। ८विषे ९वीर्य्ये १०रागे ११द्रवे अमरः १२जले च १३गन्धरसे पुंन० मेदि० १४अन्ने च निघण्टुः।

पारदशब्दे ४३११ पृष्ठादौ रसशोधनादि दृश्यम्।

देहस्थधातुहेतुरसस्वरूपादि भावप्र० उक्तं यथा "यस्मादयो रसधातुर्यस्ततोऽभवदपां रसः। सद्रवं सकलं देहं रसतीति रसः स्मृतः।" अथ रसस्य स्वरूपमाह "सम्यक् पक्वस्य भुक्तस्य सारो निगदितो रसः। स तु द्रवः सितः शीतः स्वादुः स्निग्धश्चलो भवेत्। सारो यथा गुड़मधूकपुष्पवब्बुलत्वग्बदरीमूलादिभवः सारो मदिरा। अथ रसस्य स्थानमाह "सर्वदेहचरस्यापि रसस्य हृदयं स्थलम्। समानमरुता पूर्वं यदयं हृदये धृतः।" अथ रसस्य कर्माण्याह "आरुह्य धमनीर्गत्वा धातून् सर्वानयं रसः। पुष्णाति तदनु स्वीयैर्व्याप्नोति च तनुं गुणैः।" गुणैः शीतस्निग्धपोषकत्वगुणैः शीतस्निग्धपोषकत्वैः "मन्दवह्निविदग्धस्तु कटुर्वाम्लो भवेद्रसः। स कुर्य्याद्बहुलान् रोगान् विषत्वं करोत्यपि।" अस्तुक्शब्दे दृश्यम्।

अलङ्कारशास्त्रोक्तो रसो नवविधः। "शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः। बीभत्सोऽद्भुत इत्यष्टौ रसा शान्तस्तथा मतः।" सा० द० तल्लक्षणं तत्रैव यथा "विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा। रसतामेति रत्यादिः स्थायी भावः सचेतसाम्"। "विभावादयो वक्ष्यन्ते। सात्त्विकाश्चानुभावरूपत्वात् न पृथगुक्ताः। व्यक्तो दध्यादिन्यायेन रूपान्तरपरिणतः व्यक्तीकृत एव रसो न तु दीपेन घट इव पूर्वसिद्धो व्यज्यते। तदुक्तं लोचनकारैः "रसाः प्रतीयन्त इति त्वोदनं पचतीतिवद्व्यवहार इति"। अत्र च रत्यादिपदोपादानादेव प्राप्ते स्थायित्वे पुनः स्थायिपदोपादानं रत्यादीनामपि रसान्तरेष्वस्थायित्वप्रतिपादनार्थम्। ततश्च हासक्रोधादयः

शृङ्गारवीरादौ व्यभिचारिण एव। तदुक्तम् "रसावस्थः परं भावः स्थायितां प्रतिपद्यते" इति। अस्य स्वरूपकथनगर्भं आस्वादप्रकारः कथ्यते। "सत्त्वोद्रेकादखण्डस्वप्रकाशानन्दचिन्मयः। वेद्यान्तरस्पर्शशून्यो ब्रह्मास्वादसहोदरः। लोकोत्तरचमत्कारप्राणः कैश्चित् प्रमातृभिः। स्वाकारवदभिन्नत्वेनायमास्वाद्यते रसः। रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्त्वमिहोच्यते" इत्युक्तप्रकारो बाह्यमेयविमुखतापादकः कश्चनान्तरो धर्मः सत्त्वं तस्योद्रेकः रजस्तमसी अभिभूयाविर्भावः। अत्र च हेतुस्तथाविधालौकिककाव्यार्थपरिशीलनम्। अखण्ड इत्येक एवायं विभावादिरत्यादिप्रकाशसुखचमत्कारात्मकः। अत्र हेतुं वक्ष्यामः। स्वप्रकाशत्वाद्यपि वक्ष्यमाणरीत्या। चिन्मय इति स्वरूपार्थे मयट्। चमत्कारश्चित्तविस्ताररूपो विस्मयापरपर्य्यायः। तत्प्राणत्वञ्चास्मद्वृद्धप्रपितामहसहृदयगोष्ठीगरिष्ठकविपण्डितमुख्यश्रीमन्नारायणपादैरुक्तं। तदाह धर्मदत्तः स्वग्रन्थे "रसे सारश्चमत्कारः सर्वत्राप्यनुभूयते। तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राप्यद्भुतो रसः। तस्मादद्भुतमेवाह कृती नारायणो रसमिति"। "कैश्चिदिति प्राक्तनपुण्यशालिभिः तदुक्तं "पुण्यवन्तः प्रमिण्वन्ति योगिवद्रससन्ततिमिति" यद्यपि "स्वादः काव्यार्थसम्भेदादात्मानन्दसमुद्भवः" इत्युक्तदिशा रसस्यास्वादानतिरिक्तत्वमुक्तं तथापि "रसः स्वाद्यते" इति काल्पनिकं भेदमुररीकृत्य कर्मकर्त्तरि वा प्रयोगः। तदुक्तम् "रस्यमानतामात्रसारत्वात् प्रकाशशरीरादनन्य एव हि रसः" इति। एवमन्यत्राप्येवंविधस्थलेषूपचारेण प्रयोगा ज्ञेयाः। नन्वेतावता रसस्याज्ञेयत्वमुक्तं भवतीति व्यञ्जनायाश्च ज्ञानविशेषत्वाद् द्वयोरैक्यमापतितम् ततश्च "स्वज्ञानेनान्यधीहेतुः सिद्धेऽर्थे व्यञ्जको मतः। यथा दीपोऽन्यथाभावे को विशेषोऽस्य कारकात्" इत्युक्तदिशा घटप्रदीपवद् व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः पार्थक्यमेवेति कथं रसस्य व्यङ्ग्यतेति चेत् सत्यमुक्तम् अत एवाहुः "विलक्षण एवायं कृतिज्ञप्तिभेदेभ्यः स्वादनाख्यः कश्चिद्व्यापारः। अत एव हि रसनास्वादनचमत्करणादयो विलक्षणा एव व्यपदेशा इति अभिधादिविलक्षणव्यापारमात्रप्रसाधनग्रहिलैरस्माभी रसादीनां व्यङ्ग्यत्वमुक्तं भवतीति। ननु तर्हि करुणादीनां रसानां दुःखमयत्वाद्रसत्वं न स्यादित्युच्यते" "करुणादावपि रसे जायते यत् परं सुखम्। सचेतसामनुभवः प्रमाणं तत्र केवलम्"। आदिशब्दाद् बीभत्सभयानकादयः। तथाप्यसहृदयानां मुखमुद्रणाय पक्षान्तरमुच्यते। "किञ्च तेषु यदा दुःखं न कोऽपि स्यात्तदुन्मुखः"। न हि कश्चित् सचेता आत्मनो दुःखाय प्रवर्त्तते करुणादिषु च सकलस्यापि साभिनिवेशप्रवृत्तिदर्शनात्। अनुपपत्त्यन्तरमाह। "तथा रामायणादीनां भविता दुःखहेतुता"। "करुणरसस्य दुःखहेतुत्वात् करुणरसप्रधानरामायणादिप्रबन्धानामपि दुःखहेतुत्वप्रसङ्गः स्यात्। ननु कथं दुःखकारणेभ्यः सुखोत्पत्तिरित्याह "हेतुत्वं शोकहर्षादेर्गतेभ्यो लोकसंश्रयात्। शोकहर्षादयो लोके जायन्तां नाम लौकिकाः। अलौकिकविभावत्वं प्राप्तेभ्यः काव्यसंश्रयात्। सुखं संजायते तेभ्यः सर्वेभ्योऽपीति का क्षतिः"। ये खलु रामवनवासादयो लोके दुःखकारणानि इत्युच्यन्ते त एव हि काव्यनाट्यसमर्पिता अलौकिकविभावनव्यापारवत्तया कारणशब्दवाच्यत्वं विहायालौकिकविभावशब्दवाच्यत्वं भजन्ते। तेभ्यश्च सुरते दन्तघातादिभ्य इव सुखमेव जायते। अतश्च लौकिकशोकहर्षादिकारणेभ्यो लौकिकशोकहर्षादयो जायन्ते इति लोक एव प्रतिनियमः। काव्ये पुनः सर्वेभ्योऽपि विभावादिभ्यः सुखमेव जायते इति नियमान्न कश्चिद्दोषः। कथं तर्हि हरिश्चन्द्रादिचरितस्य काव्यनाट्ययोरपि दर्शनश्रवणाभ्यामश्रुपातादयो जायन्त इत्युच्यते। "अश्रुपातादयस्तद्वद्द्रुतत्वाच्चेतसो मताः"। तर्हि कथं काव्यतः सर्वेषामीदृशी रसाभिव्यक्तिर्न जायत इत्याह "न जायते तदास्वादो विना रत्यादिवासनाम्"। वासना चेदानीन्तनी प्राक्तनी च रसास्वादहेतुः। तत्र यदि आद्या न स्यात् श्रोत्रियजरन्मीमांसकादीनामपि सा स्यात्। यदि द्वितीया न स्याद् यद्रागिणामपि केषाञ्चिद्रसोद्बोधो न दृश्यते तन्न स्यात्। उक्तञ्च धर्मदत्तेन "सवासनानां सभ्यानां रसस्यास्वादनं भवेत्। निर्वासनास्तु रङ्गान्तःकाष्ठकुड्याश्मसन्निभाः" इति। ननु कथं रामादिरत्याद्युद्बोधकारणैः सीतादिभिः सामाजिकरत्याद्युद्बोध इत्युच्यते "व्यापारोऽस्ति विभावादेर्नाम्ना साधारणीकृतिः। तत्प्रभावेन यस्यासन् पाथोधिप्लवनादयः। प्रमाता तदभेदेन स्वात्मानं प्रतिपद्यते"। "ननु कथं मनुष्यमात्रस्य समुद्रलङ्घनादावुत्साहोद्बोध इत्युच्यते "उत्साहादिसमुद्बोधः साधारण्याभिमानतः।

नद्यामपि समुद्रादिलङ्घनादौ न दुष्यति"। रत्यादयोऽपि साधारण्येन प्रतीयन्त इत्याह "साधारण्येन रत्यादिरपि तद्वत् प्रतीयते"। रत्यादेरपि आत्मगतत्वेन प्रतीतौ सभ्यानां व्रीडातङ्कादिर्भवेत् परगतत्वेन त्वरस्यतापातः विभावादयोऽपि प्रथमतः साधारण्येन प्रतीयन्ते इत्याह "परस्य न परस्येति ममेति न ममेति च। तदास्वादे विभावादेः परिच्छेदो न विद्यते"। ननु तथापि कथमेवमलौकिकत्वमेतेषां विभावादीनामित्युच्यते "विभावनादिव्यापारमलौकिकमुपेयुषाम्। अलौकिकत्वमेतेषां भूषणं न तु दूषणम्"। आदिशब्दादनुभावनसञ्चारणे। तत्र विभावनं रत्यादेर्विशेषेणास्वादाङ्कुरणयोग्यतानयनम्। अनुभावनमेवम्भूतस्य रत्यादेः समनन्तरमेव रसादिरूपतया भावनम्। सञ्चारणं तथाभूतस्यैव तस्य सम्यक्चारणम्। विभावादीनां यथासङ्ख्यं कारणकार्य्यसहकारित्वे कथं त्रयाणामपि रसोद्बोधे कारणत्वमित्युच्यते "कारणं कार्य्यसञ्चारिरूपा अपि हि लोकतः। रसोद्बोधे विभावाद्याः कारणान्येव ते मताः"। ननु तर्हि कथं रसास्वादे तेषामेकः प्रतिभास इत्युच्यते "प्रतीयमानः प्रथमं प्रत्येकं हेतुरुच्यते। ततः संवलितः सर्वो विभावादिः सचेतसाम्। प्रपानकरसन्यायाच्चर्व्यमाणो रसो भवेत्"। यथा खण्डमरिचादीनां सम्मेलनादपूर्व इव कश्चिदास्वादः प्रपानकरसे संजायते विभावादिसम्मेलनादिहापि तथेत्यर्थः। ननु यदि विभावानुभावव्यभिचारिभिर्मिलितैरेव रसस्तत् कथं एकस्य द्वयोर्वा सद्भावेऽपि स स्यादित्युच्यते "सद्भावश्चेद्विभावादेर्द्वयोरेकस्य वा भवेत्। झटित्यन्यसमाक्षेपे तदा दोषो न विद्यते"। अन्यसमाक्षेपश्च प्रकरणादिवशात्। यथा "दीर्घाक्षं शरदिन्दुकान्ति वदनं बाहू नतावंसयोः संक्षिप्तं निबिडोन्नतस्तनमुरः पार्श्वे प्रमृष्टे इव। मध्यः पाणिमितो नितम्बि जघनं पादावुदग्राङ्गुली छन्दो नर्त्तयितुर्यथैव मनसः सृष्टं तथास्या वपुः"। "अत्र मालविकामभिलषतोऽग्निमित्रस्य मालविकारूपविभावमात्रवर्णने सञ्चारिणामौत्सुक्यादीनामनुभावानाञ्च नयनविस्फारादीनामौचित्यादेवाक्षेपः। एवमन्याक्षेपेऽप्यूह्यम्"। "अनुकार्य्यगतो रसः" इति वदतः प्रत्याह "पारिमित्याल्लौकिकत्वात् सान्तरायतया तथा। अनुकार्य्यस्य रत्यादेरुद्बोधो न रसो भवेत्"। सीतादिदर्शनादिजो रामादिरत्याद्युद्बोधो हि परिमितो लौकिको, नाट्यकाव्यदर्शनादेः सान्तरायश्च। तस्मात् कथं रसरूपतामियात्। रसस्यैतद्धर्मत्रितयविलक्षणधर्मकत्वात्। अनुकर्त्तृगतत्वञ्चास्य निरस्यति "शिक्षाभ्यासादिमात्रेण राघवादेः स्वरूपताम्। दर्शयन् नर्त्तको नैव रसस्यास्वादको भवेत्"। किञ्च काव्यार्थभावने नायमपि सभ्यपदास्पदम्। यदि पुनर्नटोऽपि काव्यार्थभावनया रामादिरूपतामात्मनो दर्शयेत् तदा सोऽपि सभ्यमध्य एव गण्यते"।

द्रव्यगतमधुरादिरसकारणादिकं सुश्रुते उक्तं यथा "अथातो रसविशेषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। आकाशपवनदहनतोयभूमिषु यथासङ्ख्यमेकोत्तरपरिवृद्धाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः। तस्मादाप्यो रसः परस्परसंसर्गात् परस्परानुग्रहात् परस्परानुप्रवेशाच्च सर्वेषु सर्वेषां सान्निध्यमस्त्युत्कर्षापकर्षात्तु ग्रहणम्। स खल्वाप्यो रसः शेषभूतसंसर्गाद्विदग्धः षोढा विभज्यते। तद्यथा मधुरोऽम्लो लवणः कटुस्तिक्तः कषाय इति। ते च भूयः परस्परसंसर्गात् त्रिषष्टिधा भिद्यन्ते। तत्र भूम्यम्बुगुणबाहुल्यान्मधुरः१। भूम्यग्निगुणबाहुल्यादम्लः२। तोयाग्निगुणबाहुल्याल्लवणः३ वाय्वग्निगुणबाहुल्यात् कटुकः४। वाय्वाकाशगुणबाहुल्यात्तिक्तः५। पृथिव्यनिलगुणबाहुल्यात् कषायः६ इति। तत्र मधुराम्ललवणा वातघ्नाः। मधुरतिक्तकषायाः पित्तघ्नाः। कटुतिक्तकषायाः श्लेष्मघ्नाः तत्र वायुरात्मनैवात्मा पित्तमाग्नेयं श्लेष्मा सौम्य इति। त एव रसाः स्वयोनिवर्द्धना अन्ययोनिप्रशमनाश्च"।

रसकर्पूर न० रसेन कर्पूरमिव। (रसकपुर) कर्पूररसे तत्पाकादिगुणा भावप्र० उक्ताः कर्पूररसशब्दे १७४१पृ० दृश्याः। [हारा०।

रसकेसर न० रसेन केसरमिव नागकेसरसुगन्धित्वात्। कर्पूरे

रसगन्ध पुंन० रसे गन्धोऽस्य। १बोले गन्धरसे त्रिका०। कप् तत्रार्थे शब्दच० २गन्धके च राजनि०।

रसगर्भ न० रसो गर्भे यस्य। पित्तलधातुद्रवजे १रसाञ्जने अमरः। २हिङ्गुले च राजनि०। [राजनि०।

रसघ्न पु० रसं पारदं हन्ति हन–टक्। टङ्कणे (सोहागा)

रसज न० रसात् भुक्तान्नसारात् प्रथमधातोर्जायते जन–ड। १रुधिरे शब्दच० अलक्तकशब्दे दृश्यम्। रसात् इक्षुप्रकृतेः द्रवात् जायते जन–ड। २गुडे पु० राजनि०। ३मद्यकीटे च पु० हेमच०। ४रसभवादयोऽप्यत्र।

रसज्ञा स्त्री रसं जानाति अनया ज्ञा–करणे घञर्थे क।

१जिह्वायाम् रसज्ञानसाधने जिह्वाग्रस्थेन्द्रिये अमरः ज्ञा-क । रसज्ञातरि त्रि० ।

रसज्येष्ठ पु० रसेषु ज्येष्ठः श्रेष्ठः । १मधुररसे हेमच० २शृङ्गाररसे च । [हेमच० ।

रसतेजस् न० रसस्य भुक्तान्नसारस्य तेजः सारः । रुधिरे

रसदालिका स्त्री रसार्थं दल्यते दल-कर्मणि घञ् गौरा० ङीष् स्वार्थे क ह्रस्वः । पुण्ड्रेक्षौ (पुंडि आख) राजनि० ।

रसधातु पु० रसाख्यो द्रवरूपो वा धातुः । पारदे राजनि०

रसधेनु स्त्री दानार्थं कल्पितायाम् इक्षुरसनिर्मितायां धेनौ धेनुशब्दे ३८०८ पृ० दृश्यम् ।

रसन न०रस-ल्युट् ।१स्वादे २ध्वनौ च करणे ल्युट् । जिह्वायां च मेदि० "पित्तेन दूने रसने सितापि" नैषधम् ।

रसना स्त्री रस्यतेऽनया रस-करणे ल्युट् अजा० टाप् । १जिह्वायाम् अमरः । २रास्नायां मेदि० । ३काञ्च्यां हेमच० । ४रज्जौ च । [सितायाम् हेमच० ।

रसनेत्रिका स्त्री रसो नेत्रमिव अस्त्यस्याः ठन् । मनः-

रसपाकज पु० रसपाकेन जायते जन-ड । १गुडे राजनि० २रुधिरधातौ च असृक्शब्दे दृश्यम् ।

रसफल पु० रसो जलं फले यस्याः । नारिकेलवृक्षे शब्दर० ।

रसमाणिक्य न० रसेन पारदेन माणिक्यमिव तत् पाकजत्वात् । स्वनामख्याते पदार्थे ।

रसराज पु० रसेषु रसो वा राजेव श्रेष्ठत्वात् रसः इव इव राजते वा । १पारदे रसनाथादयोऽप्यत्र । २रसाञ्जने च राजनि० । [मस्य वः ङीप् । पाकस्थाने अमरः ।

रसवती स्त्री रस आस्वाद्यद्रव्यमन्नादि अस्त्यस्याम् मतुप्

रसशोधन न० रसं पारदं द्रवीभूतं द्रव्यं स्वर्णादि वा शोधयति शुध-णिच्-ल्यु । १टङ्कणे (सोहागा) हेमच० ह्रत० । २पारदशोधने च ।

रसस्थान न० रसस्य पारदस्य स्थानम् । हिङ्गुले शब्दच० ।

रससिन्दूर न० रसजातं सिन्दूरम् । पारदजाते सिन्दूरभेदे तत्पाकविधिः भावप्र० उक्तो यथा

"शुद्धसूतस्य स्वल्लीयात् मितभागचतुष्टयम् । शुद्धगन्धस्य भागैकं तावत् खल्लिगन्धकम् । अथ वा पारदाश्चार्द्धं शुद्धगन्धकमेव हि । तयोः कज्जलिकां कुर्य्याद्दिनमेकं विमर्दयेत् । मृत्तिकां वाससा सार्द्धं कुट्टयेदतियत्नतः । तया वारत्रयं सम्यक् काचकूपीं प्रलेपयेत् । मृत्तिकां शोषयित्वा तु कूप्यां कज्जलिकां क्षिपेत् । तां कूपीं वालुकायन्त्रे स्थापयित्वा रसं पचेत् । अग्निं निरन्तरं दद्यात् यावद्दिनचतुष्टयम् । स्वल्लीयादूर्ध्वसंलग्नं सिन्दूरसदृशं रसम्" ।

रसा स्त्री पाकजः रसो माधुर्य्यादिरूपोऽस्त्यस्याः अच् । पृथिव्याम् अमरः । [रसाञ्जने राजनि० ।

रसाग्रज न० रसस्य पित्तलधातुद्रवस्याग्रात् जायते जन-ड ।

रसाञ्जन न० रसजातं पित्तलधातुजमञ्जनम् । स्वनामख्याते "रीत्यान्तु ध्मायमानायां तत्किट्टन्तु रसाञ्जनम् । तदभावे तु कर्त्तव्यं दार्वीक्वाथसमुद्भवम्" इत्युक्ते १पदार्थे राजनि० तद्विधिश्च भावप्र० उक्तो यथा

"दार्वीक्वाथसमं क्षीरं पादं पक्त्वा यथा घनम् । तदा रसाञ्जनाख्यं तन्नेत्रयोः परमं हितम् । रसाञ्जनं कटु श्लेष्मविषनेत्रविकारनुत् । उष्णं रसायनं तिक्तं छेदनं व्रणदोषहृत्" ।

रसाढ्य पु० रसेन मधुररसेनाढ्यः । १आम्रातके राजनि० । २रसवति त्रि० । [भागे अमरः ।

रसातल न० रसायास्तलम् । पातालभेदे षष्ठे भूमेरधो-

रसाधिक पु० रसाय द्रवाय स्वर्णादिद्रावणाय अधिकः आदीयमानत्वात् । १टङ्कणे रसेनाधिका । २काकोडुम्बरिकायां स्त्री राजनि० । ३रसेनाधिके त्रि० । [रसे

रसान्तर न० अन्यो रसः मयूर० नि० । प्रकृतरसादन्यस्मिन्

रसाभास पु० रस इव आभासते आ+भास-अच् । "अनौचित्यप्रवृत्तत्वे आभासो रसभावयोः" सा० द० उक्ते पश्वादिपरनायकादिगतशृङ्गारादौ रसे ।

"अनौचित्यञ्चात्र रसानां भरतादिप्रणीतलक्षणानां सामग्रीरहितत्वे सत्येकदेशयोगित्वोपलक्षणपरं बोध्यं तच्च बालव्युत्पत्तये एकदेशतो दर्श्यते । "उपनायकसंस्थायां मुनिगुरुपत्नीगतायाञ्च । बहुनायकविषयायां रतौ तथाऽनुभयनिष्ठायाम् । प्रतिनायकनिष्ठत्वे तद्वदधमपात्रतिर्य्यगादिगते । शृङ्गारेऽनौचित्यं रौद्रे गुर्व्वादिगतकोपे शान्ते च हीननिष्ठे गुर्व्वाद्यालम्बने हास्ये । ब्रह्मवधाद्युत्साहेऽधमपात्रगते तथा वीरे । उत्तमपात्रगतत्वे भयानके ज्ञेयमेवमन्यत्र" । [(चुकपालङ्) ।

रसाम्ल न०रसेनाम्लम् ।१वृक्षाम्ले राजनि०।२चुक्रे च भावप्र०

रसायन न० रसस्यायनमिव । १तक्रे हेमच० २कट्याम् राजनि० ३विषभेदे वैद्यकप्रसिद्धे ४औषधभेदे च ५गरुडे ६विडङ्गे च पु० मेदि० । ह्रत० । ७रसस्थाने च । औषधभेदलक्षणादि भावप्र० उक्तं यथा

"यज्जराव्याधिविध्वंसि वयसः स्तम्भकं तथा । चाक्षुष्यं बृंहणं वृष्यं भेषजं तद्रसायनम्" । रसायनस्य फलमाह "दीर्घमायुः स्मृतिर्मेधामारोग्यं तरुणं वयः । देहेन्द्रियबलं कान्तिं नरो विन्देद्रसायनात्" । तद्विधिमाह "पूर्वे वयसि मध्ये वा मनुष्यस्य रसायनम् । प्रयुञ्जीत भिषक् प्राज्ञः स्निग्धशुद्धतनोः सदा । नाविशुद्धशरीरस्य युक्तो रसायनो विधिः । न भाति वाससि क्लिष्टे रङ्गयोग इवाहितः" । "शीतोदकं पयः क्षौद्रं घृतमेकैकशो द्विशः । त्रिशः समस्तमथ वा प्राक् पीतं स्थापयेद्वयः । मण्डूकपर्ण्याः स्वरसः प्रभाते प्रयोज्य यष्टीमधुकस्य चूर्णम् । रसो गुडूच्यास्तु समूलपुष्पः कल्कः प्रयोज्यः खलु शङ्खपुष्प्याः । आयुःप्रदान्यामयनाशनानि बलाग्निवर्णस्वरवर्द्धनानि । मेध्यानि चैतानि रसायनानि मेध्या विशेषेण च शङ्खपुष्पी" । मण्डूकपर्णी ब्राह्मी । (वरमी) इति लोके, तदभावे मञ्जिष्ठापि ग्राह्या तस्या अपि रसायनत्वात् । "नालिकेरेण तुगाक्षीर्य्या पिप्पल्या लवणेन च । त्रिफला सितया वापि युक्ता सिद्ध" रसायनम् । सिन्धूत्थं शर्करा शुण्ठी कणामधुगुडैः क्रमात् । वर्षादिष्वभया प्राश्या रसायनगुणैषिणा । पुनर्नवस्यार्द्धपलं नवस्य पिष्टं पिबेद् यः पयसार्द्धमासम् । मासद्वयं तत्त्रिगुणं समां वा जीर्णोऽपि भूयः स पुनर्नवः स्यात् । ये मासमेकं स्वरसं पिबन्ति दिने दिने भृङ्गरजः समुत्थम् । क्षीराशिनस्ते बलवीर्य्ययुक्ताः समाशतं जीवनमाप्नुवन्ति । शतावरी मुण्डितिका गुडूची सहस्तिकर्णी सह तालमूली । एतानि कृत्वा समभागयुक्तान्याज्येन किं वा मधुनाऽवलिह्यात् । जरारुजामृत्युविमुक्तदेही भवेन्नरो वीर्य्यबलादियुक्तः । विभाति देवप्रतिमः स नित्यं प्रभामयो भूरिविवृद्धबुद्धिः । पीताश्वगन्धा पयसार्द्धमासं घृतेन तैलेन सुखाम्बुना वा । वीर्य्यस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते बालस्य शस्यस्य यथाम्बुवृष्टिः । अयःपलं गुग्गुलुरत्र योज्यः पलत्रयं व्योषफलानि पञ्च । पलानि चाष्टौ त्रिफलारजस्य कर्षं लिहन् यात्यमरत्वमेव । न केवलं दीर्घमिहायुरश्नुते रसायनं यो विविधं निषेवते । गतिं स देवर्षिनिषेवितां शुभां प्रपद्यते ब्रह्म तथैव चाक्षयम्" ।

रसायनफला स्त्री रसायनमौषधविशेष इव फलं व्याधिघातकत्वादस्याः । हरितक्याम् त्रिका० ।

रसायनश्रेष्ठ पु० रसायनेषु औषधभेदेषु श्रेष्ठः । पारदे राजनि० ।

रसायनी स्त्री रसायनं रसस्थानमस्त्यस्या अच् गौ० ङीष् । १गुडूच्याम् २काकमाच्यां ३महाकरञ्जे ४गोरक्षदुग्धायाम् ५मांसच्छदायाञ्च राजनि० ।

रसाल न० रसमालाति आ+ला—क ६त० । १सिह्लके २गन्धरसे मेदि० । ३शिखरिण्याम् (पेयभेदे) तत्पाकविधिः शतान्नशब्दे २१८४ पृ० भावप्र० उक्तो दृश्यः । ४रसनायां ५दूर्वायां ६विदार्य्यां ७द्राक्षायाञ्च स्त्री मेदि० । ८आम्रे "रसालः सालः समदृश्यतामुना" नैषधम् । ९इक्षौ अमरः । १०पनसे शब्दर० । ११गोधूमे १२पुण्ड्रकेक्षौ च पु० राजनि० ।

रसालिहा स्त्री रसां भूमिं लेढि स्पृशति लिह—क (चाकुलिया) क्षुपभेदे शब्दच० । [आख) इक्षुभेदे राजनि० ।

रसाली स्त्री रसमालाति आ+ला—क गौरा० ङीष् । (पुण्डि-

रसाश्वासा स्त्री रसां भूमिमाश्वासयति दलैः आ+श्वस—णिच् अण् । पलाशीलतायाम् राजनि० ।

रसास्वादिन् पु० रसं पुष्परसमास्वदते आ+स्वद—णिनि । १भ्रमरे शब्दमा० । २मधुरशृङ्गारादिरसास्वादके त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

रसिक पुंस्त्री० रसं वेत्ति अनुभवति ठन् । १सारसपक्षिणि राजनि० २अश्वे ३गजे सारस्वतः । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । ४रसज्ञे त्रि० । रसोऽस्त्यस्य ठन् ५रसवति च त्रि० मेदि० । ६रसालायाम् ७इक्षुरसे च स्त्री मेदि० ८काञ्च्याम् ९रसनायां स्त्री विश्वः ।

रसित न० चु०रस—भावे क्त । १मेघादिशब्दे २विहगादिशब्दे च अमरः । कर्त्तरि क्त । ३शब्दवति कर्मणि-क्त ४आस्वादिते च त्रि० । [तत्रैव स्वार्थे क । तत्रार्थे ।

रसुन पु० रस—उनन् । लशुने शब्दच० । ओनन् रसोन

रसेन्द्र पु० रस इन्द्र इव । पारदे राजनि० ।

रसेश्वर पु० रसः पारद ईश्वर इव तद्देहरसजातत्वात् । १ईश्वरतुल्ये रसे । तत्त्वज्ञानार्थं देहस्थैर्य्यसम्पादनद्वारा मुक्तिहेतुत्वमस्य माहेश्वरभेदाः प्रतिपेदिरे तन्मतञ्च सर्वदर्शनसंग्रहे प्रदर्शितं यथा

"अपरे माहेश्वराः परमेश्वरतादात्म्यवादिनोऽपि पिण्डस्थैर्य्ये सर्वाभिमता जीवन्मुक्तिः सेत्स्यतीत्यास्थाय पिण्डस्थैर्य्योपायं पारदादिपदवेदनीयं रसमेव सङ्गिरन्ते रसस्य पारदत्वं संसारपरपारप्रापणहेतुत्वेन तदुक्तम्

इतःपरः ग्रन्थः पारदशब्दे ४११२ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

"प्रकारान्तरेणापि जीवन्मुक्तौ नेयं वाचोयुक्तिर्युक्तिमतीति चेन्न षट्स्वपि दर्शनेषु देहपातानन्तरं मुक्तेरुक्ततया तत्र विश्वासानुपपत्त्या निर्विचिकित्सप्रवृत्तेरनुपपत्तेः । तदप्युक्तं तत्रैव "षड्दर्शनेऽपि मुक्तिस्तु दर्शिता पिण्डपातने । करामलकवत्सापि प्रत्यक्षा नोपलभ्यते । तस्मात्तं रक्षयेत् पिण्डं रसैश्चैव रसायनैरिति" । गोविन्दभगवत्पादाचार्य्यैरपि "इति धनशरीरभोगान्मत्वाऽनित्यान् सदैव यतनीयम् । मुक्तौ सा च ज्ञानात् तच्चाभ्यासात् स च स्थिरे देहे" इत्युक्तम् । ननु विनश्वरतया दृश्यमानस्य देहस्य कथं नित्यत्वमवसीयते इति चेन्मैवं मंस्थाः, षाट्कौशिकस्य शरीरस्यानित्यत्वेऽपि रसाभ्रकपदाभिलप्यहरगौरीसृष्टिजातस्य नित्यत्वोपपत्तेः तथाच रसहृदये "ये चात्यक्तशरीरा हरगौरीसृष्टिजां तनुं प्राप्ताः । वन्द्यास्ते रससिद्धा मन्त्रगणः किङ्करो येषामिति" । तस्माज्जीवन्मुक्तिं समीहमानेन योगिना प्रथमं दिव्यतनुर्विधेया । हरगौरीसृष्टिसंयोगजनितत्वञ्च रसस्य हरजत्वेनाभ्रकस्य गौरीसम्भवत्वेन तत्तदात्मकत्वमुक्तम् "अभ्रकस्तव वीजन्तु मम वीजन्तु पारदः । अनयोर्मेलनं देवि ! मृत्युदारिद्र्यनाशनमिति" । अत्यल्पमिदमुच्यते देवदैत्यमुनिमानवादिषु बहवो रससामर्थ्याद्दिव्यं देहमाश्रित्य जीवन्मुक्तिमाश्रिताः श्रूयन्ते रसेश्वरसिद्धान्ते "देवाः केचिन्महेशाद्या दैत्याः काव्यपुरःसराः । मुनयो वालखिल्याद्या नृपाः सोमेश्वरादयः । गोविन्दभगवत्पादाचार्य्यो गोविन्दनायकः । चर्वटिः कपिलो व्याडिः कापालिः कन्दलायनः । एतेऽन्ये बहवः सिद्धा जीवन्मुक्ताश्चरन्ति हि । तनुं रसमयीं प्राप्य तदात्मककथाचणाः" इति । अयमेवाशयः परमेश्वरेण परमेश्वरीं प्रति प्रपञ्चितः" ।

इतःपरो ग्रन्थः पारदशब्दे ४११२ पृ० दर्शितः ।

तद्प्रपञ्चस्तु गोविन्दभगवत्पादाचार्य्यसर्वज्ञरामेश्वरभट्टारकप्रभृतिभिः प्राचीनैराचार्य्यैर्निरूपित इति ग्रन्थभूयस्त्वभयादुदास्यते । न च रसशास्त्रं धातुवादार्थमेवेति मन्तव्यं देहवेधद्वारा मुक्तेरेव परमप्रयोजनत्वात् तदुक्तं रसार्णवे "लोहवेधस्त्वया देव ! यद्दत्तं परमीश्वर ! । तं देहवेधमाचक्ष्व येन स्यात् खेचरी गतिः । यथा लोहे तथा देहे कर्त्तव्यः सूतकः सदा । समानं कुरुते देवि ! प्रत्ययं देहलोहयोः । पूर्वं लोहे परीक्षेत पश्चाद्देहे प्रयोजयेत्" इति । ननु सच्चिदानन्दात्मकपरतत्त्वस्फुरणादेव मुक्तिसिद्धौ किमनेन दिव्यदेहसम्पादनप्रयासेनेति चेत्तदेतद्वार्त्तं वार्त्तं शरीराभावे तद्वार्त्तायाः अयोगात् । तदुक्तं रसहृदये "गलितानल्पविकल्पः सर्वाध्वविवर्जितश्चिदानन्दः । स्फुरितोऽप्यस्फुरिततनोः करोति किं जन्तुवर्गस्येति । यं जरया जर्जरितं कासश्वासादिदुःखविशदञ्च । योग्यं तं न समाधौ प्रतिहतबुद्धीन्द्रियप्रसरम् । बालः षोड़शवर्षो विषयरसास्वादलम्पटः परतः । यातविवेको वृद्धो मर्त्यः कथमाप्नुयान्मुक्तिमिति" । ननु जीवत्वं नाम संसारित्वं तद्विपरीतत्वं मुक्तत्वं तथाच परस्परविरुद्धयोः कथमेकायतनत्वमुपपन्नं स्यादिति चेत्तदनुपपन्नं विकल्पानुपपत्तेः मुक्तिस्तावत् सर्वतीर्थकरसम्मता सा किं ज्ञेयपदे निविशते न वा चरमे शशविषाणकल्पा स्यात् प्रथमे न जीवनं वर्जनीयमजीवतो ज्ञातृत्वानुपपत्तेः । तदुक्तं रसेश्वरसिद्धान्ते "रसाङ्कमेयमार्गोक्तो जीवमोक्षोऽस्त्यघोत्तमाः । प्रमाणान्तरवादेषु युक्तिभेदावलम्बिषु । ज्ञानज्ञेयमिदं विद्धि सर्वतन्त्रेषु सम्मतम् । नाजीवन् ज्ञास्यति ज्ञेयं यदतोऽस्त्येव जीवनम्" इति । न चेदमदृष्टचरमिति मन्तव्यं विष्णुस्वामिमतानुसारिभिः नृपञ्चास्यशरीरस्य नित्यत्वोपपादनात् । तदुक्तम् साकारसिद्धौ "सच्चिन्नित्यनिजाचिन्त्यपूर्णानन्दैकविग्रहम् । नृपञ्चास्यमहं वन्दे श्रीविष्णुस्वामिसम्मतम्" इति । नन्वेतत् सावयवं रूपवद्भासमानं नृकण्ठीरववपुः सदिति न सङ्गच्छत इत्यादिनाक्षेपपुरःसरं सनकादिप्रत्यक्षेण "सहस्रशीर्षा पुरुषः" इत्यादिश्रुत्या "तमद्भुतं बालकमम्बुजेक्षणं चतुर्भुजं शङ्खगदाद्युदायुधम्" इत्यादिपुराणवचनेन प्रमाणत्रयेण सिद्धं नृपञ्चाननाङ्गं कथमसत् स्यादिति । सदादीनि विशेषणानि गर्भश्रीकान्तमिश्रैः विष्णुस्वामिचरणपरिणतान्तःकरणैः प्रतिपादितानि । तस्माद्रसादिदृष्टदेहनित्यत्वमत्यन्तादृष्टं न भवतीति पुरुषार्थकाङ्क्षिभिः पुरुषैरेष्टव्यम् । अत एवोक्तम् "आयतनं विद्यानां मूलं धर्मार्थकाममोक्षाणाम् । श्रेयः परं किमन्यच्छरीरमजरामरं विहायैकमिति" । अजरामरीकरणसमर्थश्च रसेन्द्र एव तदाह "एकोऽसौ रसराजः शरीरमजरामरं कुरुते" इति । किं वर्ण्यते रसस्य माहात्म्यं यस्य दर्शनस्पर्शनादिनापि महत् फलं भवति । तदुक्तं रसार्णवे "दर्शनात् स्पर्शनात्तस्य भक्षणात् स्मरणादपि । पूजना-

स्पर्शनाच्च दृश्यते षड्विधं फलम्। केदारादीनि लिङ्गानि पृथिव्यां यानि कानिचित्। तानि दृष्ट्वा तु यत् पुण्यं तत् पुण्यं रसदर्शनादित्यादिना"। अन्यत्रापि "काश्म्यादिसर्वलिङ्गेभ्यो रसलिङ्गार्चनं शिवम्। प्राप्यते येन तल्लिङ्गं भोगारोग्यामृतात्मकम्" इति। रसनिन्दायाः प्रत्यवायोऽपि दर्शितः "प्रमादाद्रसनिन्दायाः श्रुतावेनं स्मरेत् सुधीः। द्राक् त्यजेन्निन्दकं नित्यं निन्दया पूरिताशुभम्" इति। तस्मादस्मदुक्तया रीत्या दिव्यं देहं सम्पाद्य योगाभ्यासवशात् परतत्त्वे दृष्टे पुरुषार्थप्राप्तिर्भवति। तदा "भ्रूयुगमध्यगतं यत् शिखिविद्युत्सूर्य्यवज्जगद्भासि। केषाञ्चित् पुण्यदृशामुन्मीलति चिन्मयं ज्योतिः। परमानन्दैकरसं परमं ज्योतिःस्वभावमविकल्पम्। विगलितसकलक्लेशं ज्ञेयं शान्तं स्वसंवेद्यम्। तस्मिन्नाधाय मनः स्फुरदखिलं चिन्मयं जगत् पश्यन्। उत्पन्नकर्मबन्धो ब्रह्मत्वमिहैव चाप्नोतीति"। श्रुतिश्च "रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवतीति"। तदित्थं भवे नान्योदुःखभरतरणोपायो रस एवेति सिद्धम्। तथाच रसस्य परब्रह्मणा साम्यमिति प्रतिपादकः श्लोकः "यः स्यात् प्रावरणाविमोचनधियां साध्यः प्रयत्नात् पुनः सम्यक्तो वहते न दीप्यति परं वैश्वानरे जाग्रति। जातो यद्यपरं न वेदयति च स्वज्योतिः स्वयं द्योतते यो ब्रह्मेव स दैन्यसङ्कटभयात् पायादसौ पारदः" इति।

रसोत्तम पु० रस उत्तमो यस्य। मुद्गे राजनि०।

रसोद्भव न० रसः पारद उद्भवत्यस्मात् उद्+भू—अप् उद्भवो यस्य। १हिङ्गुले राजनि०। ५त०। २रसजाते त्रि०।

रसोपल न० रसः पारद इव उपलीयते शुभ्रत्वात् उप+ली—ड। मौक्तिके त्रिका०।

रस्न न० रस न। द्रव्ये उज्ज्वलद०।

रस्य न० रसाद्भुक्तान्नपरिणामादागतः यत्। १रुधिरे शब्दच०। रस्यते आस्वाद्यते रस—यत्। २आस्वाद्ये त्रि०। रस्याः, "स्निग्धाः स्थिरा हृद्याः" गीता। ३पाठायां ४रास्नायाञ्च स्त्री राजनि०।

रह गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् इदित्। रंहति अरंहीत् "तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः" शारीरकसूत्रम्

रह त्यागे भ्वा० प० सक० सेट्। रहति अरहीत्।

रह त्यागे अद० चु० उभ०सक०सेट्। रहयति ते अररहत्-त

रहस् न० रह—असुन्। १निर्जने अमरः। २गोप्ये ३याथार्थ्ये ४रमणे च मेदि०। ५निर्जने अव्य०अमरः। रमन्तेऽस्मिन् रम-असुन् मस्य हः। ६विश्वासयोग्यदेशे उज्ज्वलद०।

रहस्य त्रि० रहसि भवः यत्। १गोप्ये "रहस्यमस्याः स महद्दिति" नैषधम्। २निर्जनभवे च ३पाठायां ४रास्नायाञ्च स्त्री राजनि० टाप् ५नदीभेदे स्त्री मेदि०।

रहित त्रि० रह—त्यागे कर्मणि क्त। वर्जिते।

रा दाने ग्रहणे च अदा०पर०सक०अनिट्। राति अरासीत्।

रा स्त्री रा—सम्प० भावे क्विप्। १विभ्रमे २दाने एकाक्षरकोषः। कर्मणि क्विप्। ३स्वर्णे शब्दर०।

राका स्त्री रा—क नस्य नेत्वम्। १प्रतिपद्युक्तायां पूर्णमास्यां सम्पूर्णेन्दुतिथौ २नदीभेदे ३नवजातरजस्कायां नार्य्यां ४कच्छुरोगे च मेदि०। ५आङ्गिरसः कन्याभेदे कुहूशब्दे २१६२ पृ० दृश्यम्।

राक्षस पु० रक्ष एव स्वार्थे अण्। "क्वचित् स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते" इति भाष्योक्तेः पुंस्त्वम्। स्वनामख्याते निकषात्मजे १जातिभेदे अमरः जातौ ङीप्। २राक्षसजातिस्त्रियाम् स्त्री। रक्षस इदम् अण्। ३राक्षससम्बन्धिनि त्रि०स्त्रियां ङीप्। "राक्षसी रात्रिरन्यत्र" लिं०त०। ४दंष्ट्रायां हेमच० ५चण्डिकायां ६चोरनामगन्धद्रव्ये च स्त्री मेदि० ङीप्।

राक्षसेन्द्र पु०राक्षस इन्द्र इव श्रेष्ठत्वात्। विश्रवसः ज्येष्ठपुत्रे निकषात्मजे रावणे त्रिका०।

राक्षा स्त्री रज्यतेऽनया रञ्ज—कर्मणि—घञ् पृषो० हस्य क्षः। लाक्षायाम् अमरः।

राख शोषणे भूषणे निवारणे च सक० सामर्थ्ये अक० भ्वा० पर० सेट्। राखति अराखीत्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

राग पु० रञ्ज—भावे घञ् नि० नलोपकुत्वे। १रञ्जने २कुङ्कुमादिवर्णे ३प्रीतौ ४अनुरागे ५क्लेशे ६गानवादिनाम्भिः प्रसिद्धे निषादादिस्वरयोनिके स्वरभेदे मेदि० ७चन्द्रे ८नृपे च शब्दर०। करणे घञ्। ९लोहितवर्णे १०तद्वविशिष्टलाक्षादौ च "तेन रक्तं रागात्" पा०। अनुरागलक्षणम् उज्ज्वलमणिनोक्तं यथा "दुःखमप्यधिकं चित्ते सुखत्वेनैव रज्यते। यतस्तु प्रणयोत्कर्षात् स राग इति कथ्यते"। स्वरभेदनिरुक्तिर्यथा "येस्तु चेतांसि रज्यन्ते जगत्स्थितयवर्त्तिनाम्। ते रागा इति कथ्यन्ते मुनिभिर्भरतादिभिः"। तेषां भेदाः संगीतदा० मतभेदे नाना तत्र प्रसिद्धा षड् भेदा यथा

"आदौ मालवरागेन्द्रस्ततो मल्लारसंज्ञितः । श्रीरागश्च ततः पश्चात् वसन्तस्तदनन्तरम् । हिन्दोलश्चाथ कर्णाट एते रागाः षडेव तु" सङ्गीतदा० । भरतमते तु "भैरवः कौशिकश्चैव हिन्दोलो दीपकस्तथा । श्रीरागो मेघरागश्च रागाः षडिति कीर्त्तिताः" ।

रागचूर्ण पु० रागस्य रतेश्चूर्ण इव । १कामे । रागाय चूर्ण्यतेऽसौ चूर्ण–घञ् । २खदिरे च मेदि० । ३लाक्षायां राजनि० ४रागयुक्तचूर्णे पु० (फाग) शब्दच० ।

रागदालि पु० दल्यतेऽसौ दल–णिच्–इन् पृषो० ह्रस्वः रागेण रक्ततया युक्तो दालिः । मसूरे राजनि० ।

रागपुष्प पु० रागयुक्तं रक्तवर्णं पुष्पमस्य । १बन्धूके २रक्ताम्लाने च ३जवायां स्त्री राजनि० ङीप् ।

रागप्रसव पु० रागयुक्तो रक्तवर्णः प्रसवोऽस्य । १बन्धूके २रक्ताम्लाने च राजनि० ।

रागयुज् पु० रागेण रक्तवर्णेन युज्यते युज–कर्मणि क्विप् । १माणिक्ये राजनि० २रक्तवर्णयुक्ते त्रि० ।

रागसूत्र न० रागयुक्तं सूत्रम् । पट्टसूत्रे २तुलासूत्रे च मेदि० ।
[राजनि० ३त० । रागाद्याप्यल स्त्री ।

रागाङ्गी स्त्री रागयुक्तमङ्गं यस्याः ङीप् । मञ्जिष्ठायाम्

रागिणी स्त्री रागोऽस्त्यस्या इनि । १गीताङ्गे स्वरभेदे रागपत्न्यां सङ्गीतदा० । २विदग्धनार्य्यां जटा० । ३मेनकाकन्यायां रागवति ४अनुरक्ते ५कामुके त्रि० विश्वः रन्ज–घिनुन् । ६रतियुक्ते च त्रि० । ७स्वर्णधान्यभेदे मेदि० । एकैकरागे षट् रागिण्य इति षट्सु रागेषु रागिणीभेदाश्च षट्त्रिंशत् यथा

"षट्त्रिंशद्रागिणीभेदाः क्रमशः कथिता मया । धानषी१ मालसी२ चैव रामकीरी३ च सिन्धुड़ा४ । आशावरी५ भैरवी६ च मालवस्य (१) प्रिया इमाः । वेलावली१ पुरवी२ च कानडा३ माधवी४ तथा । कोडा५ केदारिका६ चापि मल्लार(२)दयिता इमाः । गान्धारी१ सुभगा२ चैव गौरी३ कौमारिका४ तथा । वेलोयारी५ च वैरागी६ श्रीरागस्य (३) प्रिया इमाः । तुडी१ च पञ्चमी२ चैव ललिता३ पठमञ्जरी४ । गुर्जरी५ च विभाषा६ च वसन्तस्य (४) प्रिया इमाः । मायूरी१ दीपिका२ चैव देशकारी३ च पाहिडी४ । वराडी५ मोरहाटी६ च हिन्दोलस्य(५) प्रिया इमाः । नाटिका चाथ भूपाली२ रामकेली३ गडा४ तथा । कामोदा५ चाथ कल्याणी६ कर्णाटस्य (६) प्रिया इमाः" ।

सङ्गीतदा० । तद्रागिणीनाञ्चभेदाः तत्पुत्रादयश्च तत्रैव दृष्टाः ।

राघ शक्तौ भ्वा० आ० अक० सेट् । राघते अराघिष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

राघव पु० रघोर्गोत्रापत्यम् अण् । १रघोर्वंश्ये २तत्प्रधाने श्रीरामे च ३महामत्स्यभेदे ४समुद्रे च मेदि० ।

राङ्कव न० रङ्कोरयं विकारो वा तल्लोमजातत्वात् अण् । मृगविशेषलोमजाते वस्त्रभेदे अमरः ।

राज दीप्तौ भ्वा० उभ० अक० सेट् । राजति ते-अराजीत् अराजिष्ट कर्णादि० रेजतुः रराजतुः । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

राजक न० राज्ञां समूहः कन् । १नृपसमुदाये अमरः । राजैव क । २नृपे पु० । राज–ण्वुल् । ३दीप्तिमति त्रि० ।
[भेदे जटा० ।

राजकदम्ब पु० कदम्बानां राजा राजद० परनि० । कदम्ब-

राजकल्प पु० ईषदसमाप्तो राजा राजन्+कल्पप् । राज-तुल्ये ।
[ख्याम् राजनि० ।

राजकर्कटी स्त्री राजते राज–अच् कर्म० । चीनाकर्क-

राजकशेरु पु० कशेरूणाम् राजा राजद० । भद्रमुस्तायाम् राजनि० ।
[र्य्यादौ ।

राजकीय त्रि० राज्ञ इदम् छ कुक् च । राजसम्बन्धिका-

राजकुमार पु० राज्ञः कुमारः । अप्राप्तवयस्के युवराजकार्य्यानारूढे राजपुत्रे ।
[क्याम् जटा० ।

राजकुष्माण्ड पु० राज्ञः कुष्माण्ड इव प्रियत्वात् । वार्त्ता-

राजकोषातकी स्त्री राजप्रिया कोषातकी । (घियाभिङ्गर) लताभेदे मदनविनोदः ।

राजक्षवक पु० क्षवत्यनेन क्षु-अप् राजते राज–अच् कर्म० स्वार्थे क । राजसर्षपे (राइसर्षी) राजनि० ।

राजखर्जूरी स्त्री राजप्रिया खर्जूरी । खर्जूरीभेदे (पिण्डखेजुर) राजनि० ।
[२शाकभेदे राजनि० ।

राजगिरि पु० राजाश्रयो गिरिः । १मगधस्थे पर्वतभेदे

राजघ त्रि० राजानं हन्ति हन–क नि० । १राजहन्तरि, २तीक्ष्णे च जटा० "रराज नीरजनया स राजघः" नैष०

राजजम्बू स्त्री राज्ञः जम्बूरिव । १पिण्डखर्जूरे मेदि० राजते अच् कर्म० । २महाजम्बाम् राजनि० ।

राजज(य)क्ष्मन् पु० राज्ञः चन्द्रस्य क्षयकारको ज(य)क्ष्मा । रोगभेदे यक्ष्मन्शब्दे दृश्यम् "राज(य)क्ष्मेव रोगाणाम्" माघः ।
[हृत्वे २आरग्वधे च राजनि० ।

राजतरु पु० तरूणां राजा राजद० परनि० । १कर्णिकार-

राजताल पु॰ राजप्रियः ताल इव प्रियः । १गुवाकवृक्षे शब्दर० । स्त्रीत्वमपि तत्र ङीप् । "राजतालीवनध्वनिः" रघुः ।

राजदन्त पु॰ दन्तानां राजा परनि० । ऊर्द्ध्वपङ्क्तिस्थे मध्यवर्त्तिदन्तद्वये हेमच० । [तुल्ये राजकल्पे ।

राजदेशीय पु॰ ईषदूनो राजा राजन्+देशीयर् । राज-

राजधुस्तूरक पु॰ धुस्तूराणां राजा राज० पर० स्वार्थे क । बृहद्धुस्तूरे राजधूस्तूरकोऽप्यत्र पु॰ राजनि० ।

राजधर्म्म पु॰ राज्ञो धर्म्मः । राज्ञामवश्यकर्त्तव्ये प्रजापालनादौ कर्म्मणि । तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् । भारतशान्तिपर्वान्तर्गते व्यासप्रणीते ग्रन्थभेदे । राजधर्माश्च तत्र मानवे ७ अ० च उक्ता दृश्याः ।

राजधानी स्त्री राजा धीयतेऽस्यां धा—आधारे ल्युट् ङीप् । राजावासे महानगर्य्याम् शब्दर० । [धान्ये राजनि० ।

राजधान्य न०धान्येषु राजा राज०पर० । (श्यामा) श्यामाक-

राजन् पु॰ राज-कनिन् रञ्जयति रञ्ज—कनिन् नि० वा । १नृपे, "राजा प्रकृतिरञ्जनात्" रघुः । २चन्द्रे, ३प्रभौ, ४क्षत्रिये, ५यक्षे ६इन्द्रे, च मेदि० । उत्तरपदस्थः पूर्वपदस्य समभिव्याहृतपदार्थश्रेष्ठवाचकः । यथा राजमाषः मुनिराज इत्यादि । ७पृथुनृपे च । "पित्रा न रञ्जितास्तस्य प्रजास्तेनानुरञ्जिताः । अनुरागात्ततस्तस्य नाम राजेत्यभाषत" विष्णुपु० ।

राजनीति स्त्री राज्ञां नीतिः । १राजकर्त्तव्ये सामाद्युपाये, २उपचारात् तत्प्रतिपादके शास्त्रे च । सा च कामन्दकीयनीतिशास्त्रादौ दृश्या ।

राजन्य पु॰ राज्ञोऽयम् यत्, जातौ नलोपः । राज—अन्य वा । १क्षत्रिये अमरः । २राजपुत्रे ३अग्नौ, उणादिको० ४क्षीरिकावृक्षे चजटा० । [समूहे अमरः ।

राजन्यक न०राजन्यानां क्षत्रियाणां समूहः कन् । क्षत्रिय-

राजन्वत् त्रि॰ प्रशस्तो राजाऽस्त्यस्य प्राशस्त्ये मतुप् मस्य वः न नलोपः । सुन्दरराजयुते देशे अमरः अन्यत्र राजवदू इत्येव । [२मधुरपटोल्यां राजनि० ।

राजपटोल पु॰ राजप्रियः पटोलः । १पटोले रत्नमा० ।

राजपट्ट पु॰ राज्ञः पट्ट इव । मणिभेदे त्रिका० ।

राजपथ पु॰ पथां राजा राजगमनयोग्यो वा पन्थाः अच् समा० । "धनूंषि दश विस्तारे श्रीमान् राजपथः स्मृतः । नृवाजिरथनागानामसंबाधः सुसञ्चरः" इत्युक्ते राजमार्गे देवीपु० । [वर्णपलाण्डौ राजनि० ।

राजपलाण्डु पु॰ पलाण्डूनां राजा श्रेष्ठत्वात् राजद० रक्त-

राजपीलु पु॰ राजप्रियः पीलुः । महापीलुवृक्षे राजनि० ।

राजपुत्र पु॰राज्ञश्चन्द्रस्य, नृपस्य वा पुत्रः । १बुधग्रहे शब्दर० २नृपकुमारे ३वर्णसङ्करभेदे (रजपुत) "वैश्याद्म्बष्ठकन्यायां राजपुत्रस्य सम्भवः" इति पराशरः । ४महाराजचूतवृक्षे राजनि० ।

राजपुत्री स्त्री राज्ञश्चन्द्रस्य पुत्रीव । १कटुतुम्ब्याम् २रेणुकायां ३नृपरीतौ, ४जातौ ५कुछुन्दर्य्यां च । ५मालत्याञ्च राजनि० । ६त० । ६नृपकन्यायाम् । संज्ञायां कन् । ७वराटिकायां जटा० ।

राजपुष्प पु॰ राजा चन्द्र इव शुभ्रत्वात् पुष्पमस्य । नागकेसरवृक्षे शब्दच० । २करुणीवृक्षे स्त्री राजनि० ङीप् ।

राजफणिज्झक पु॰राज-अच् कर्म० । नागरङ्गवृक्षे शब्दमा०

राजफल न॰ राजप्रियं फलमस्य । १पटोले त्रिका० । २राजप्रियं फलमस्याः । २जम्ब्वाम् स्त्री राजनि० टाप् ।

राजबदर न॰ राज्ञो बदरमिव प्रियत्वात् । १रक्तामलके २लवणे च मेदि० बदराणां राजा राजद० प० । ३उत्तमकोल्यां पु॰ राजनि० । [भादाल] लताभेदे अमरः ।

राजबला स्त्री राज—अच् राजं बलं यस्याः ५ब० । (गन्ध-

राजभद्रक पु॰ राज्ञो भद्रं यस्मात् कप् । १कुष्ठे (कुड़) २निम्बे च राजनि० ३पारिभद्रवृक्षे धातुपा० ।

राजभूय न॰ राज्ञो भावः राजन्+भू—क्यप् । राज्ञोऽसाधारणधर्मे राजत्वे ।

राजभोग्य न॰ राज्ञा भोक्तुं योग्यम् भुज—ण्यत् कुत्वम् । १जातीकोषे २पियालवृक्षे पु॰ शब्दच० । ३नृपतेर्भोग्यवस्तुमात्रे त्रि० ।

राजमार्ग पु॰ राजयोग्यः मार्गः । १राजपथे राजनि० ।

राजमाष पु॰ माषेषु कलायेषु राजा श्रेष्ठत्वात् राजद०पर० । १माषभेदे हेमच० । (बरबटी) २व्रीहिभेदे राजनि० ।

राजमुद्ग पु॰मुद्गेषु राजा राज०प०नि० । (हुगानि) मुद्गभेदे ।

राजरङ्ग न॰ राजयोग्यं रङ्गम् । रजते शब्दर० ।

राजराज पु॰ राज्ञामपि राजा प्रभूतधनत्वात् टच् समा० । १कुबेरे, अमरः । २सार्वभौमनृपे, ३चन्द्रे च मेदि० ।

राजर्षि पु॰ राजा ऋषिरिव श्रेष्ठत्वात् संयतत्वाच्च । १राजश्रेष्ठे, २यतात्मनि नृपे च । [भेदे पुंस्त्री० ।

राजवंश्य त्रि॰ राजवंशे भवः यत् । १राजवंशोद्भवे ।२जाति-

राजवर्त्मन् न॰ राजयोग्यं वर्त्म । १राजशब्दोक्तलक्षणे राजपथे हेमच० । ६त० । राज्ञः २कर्त्तव्यकर्म्मणि च ।

राजवल्लभ पु॰ ६त० । १प्रियाले २राजबदरे ३राजाम्रे

राजनि० द्रव्यगुणप्रतिपादके ग्रन्थे निघण्टुविशेषे ४पन्थभेदे च। ५राज्ञः पिवे त्रि०। [(उच्चा) ज्वराभेदे रत्नमा०।
राजवल्ली स्त्री राजते राज—अच् राजा वल्ली कर्म०।
राजवत् त्रि० राजा राजमात्रं विद्यतेऽस्य मतुप् मस्य वः। राजमात्रवति देशे अमरः।
राजबीजिन् त्रि० राजा बीजी कारणं यस्य। राजवंश्ये।
राजवृक्ष पु० वृक्षाणां राजा राजद० परनि०। १आरग्वधे (सोन्दाल) अमरः। राजप्रियो वृक्षस्तत्फलबीजजातलड्डुकस्य राजप्रियत्वात्। २प्रियाले मेदि०।३लङ्कास्थितवृक्षे (लङ्काशिज) शब्दच०। [शब्दमा०।
राजशण पु० राज—अच् राजः शणः कर्म०। पट्टे (पाट)
राजशाक पु० शाकानां राजा राज० परनि०। वास्तुकशाके राजनि०। [स्वार्थे त्रिका०।
राजशृङ्ग न० राज्ञां शृङ्गमिव ऊर्ध्वस्थितत्वात्। राजचिह्न-
राजस त्रि० रजसा निर्मितः अण्। रजोगुणात् जाते १कर्मेन्द्रियादौ "येनाक्रिम् कर्मणा लोके ख्यातिमाप्नोति पुष्कलाम्। न च शोचत्यसम्पत्तौ तद्विज्ञेयन्तु राजसम्" इत्युक्ते ख्यात्यै क्रियमाणे २कर्मणि च। रजःप्रधानतयास्त्यस्य अण्। ३रजःप्रधाने। सर्वेषां वस्तूनां त्रिगुणात्मकत्वेऽपि "भूयस्त्वात्तद्व्यपदेशः" इत्युक्तेः क्वचित् तत्प्रधानत्वेन व्यपदेशः। ४दुर्गायां स्त्री ङीप् शब्दमा०।
राजसभ न० राज्ञां नृपाणां सभा। नृपसमाजे अमरः।
राजसर्षप पु० सर्षपाणां राजा श्रेष्ठत्वात् राजद०। (राइसर्षा) १सर्षपभेदे हेमच०। "तेऽष्टौ लिक्षा तु तास्तिस्रो राजसर्षप उच्यते" उक्ते २परिमाणभेदे च विश्वः।
राजसारस पुंस्त्री० राज्ञः सारस इव। मयूरे शब्दमा० स्त्रियां ङीष्।
राजसूय पु० राज्ञा सूयते सू—कर्मणि क्यप्। राजमात्रकर्त्तव्ये यज्ञभेदे शब्दच०। "राजा राजसूयेन यजेत" श्रुतिः।
राजस्व न० राज्ञे देयं स्वं करद्रव्यम् धनम्। १राजदेये करे हेम०। २राजधने च। [डिड्डुकस्तूरे राजनि०।
राजस्वर्ण पु० स्वर्णानां धुस्तूराणां राजा०राजद० परनि०।
राजहंस पुंस्त्री० हंसानां राजा श्रेष्ठत्वात्राजद०परनि० रक्तवर्णचञ्चुचरणयुक्ते श्वेतपक्षके हंसभेदे अमरः।२कलहंसे च मेदि०। उभयार्थे स्त्रियां ङीष्। राजा हंस इव सारपक्षपातात्। ३नृपश्रेष्ठे। [तगरपुष्पे राजनि०।
राजहर्षण न० राज्ञः नृपान् हर्षयति हृष—णिच्—ल्यु।
राजातन पु० राजार्थमातनोति फलबीजम् आ+तन—अच्। (चीरञ्जीति) ख्यातबीजहेतुफलके पियाले शब्दमा०।
राजादन पु० राज्ञा अद्यते तत्फलबीजजातलड्डुकः अद—कर्मणि ल्युट्।१पियालवृक्षे अमरः। यस्य फलबीजं (चिरञ्जि) तेन हि लड्डुकं कृत्वा राज्ञा भुज्यते। २क्षीरिकायां (क्षीरइ) ३किंशुके च मेदि०। ४क्षीरिण्यां स्त्री ङीप् भरतः। [राजनि०।३त०। ५नृपखादनिकात्रे च
राजान्न न० अन्नानां राजा राजद०। १अन्नदेशजधान्यभेदे
राजाम्र पु० आम्राणां राजा श्रेष्ठत्वात् राजद०। १आम्रभेदे "राजाम्रं तरुणं स्वादु विशदं शीतलं गुरु। पाकि हृद्यं विबन्धाध्मानवातघ्नं कफपित्तहृत्" भावप्र०। [राजनि०।
राजाम्ल पु० अम्लानां राजा श्रेष्ठत्वात् राजद०। अम्लवेतसे
राजार्क पु० अर्काणां राजा श्रेष्ठत्वात् राजद०। श्वेतार्कवृक्षे (सादा आकन्द) राजनि०।
राजार्ह न० राजानमर्हति अर्ह—अण्।१अगुरुचन्दने २राजयोग्ये त्रि० राजनि० ३जम्ब्वां स्त्री मेदि०। [मदनवि०।
राजालावु स्त्री राजते राजा अलावुः कर्म०। मिष्टालाबुवाम्
राजावर्त्त पु० राजानमावर्त्तयति अनुकूलयति आ—वृत—णिच्—अण्। १उपरत्नभेदे राजनि०। २विराटदेशीयहीरके हेमच०।
राजाहि पु० तिलक०। दिव्यसर्पे शब्दर०।
राजि(जी) स्त्री राज—इन् वा ङीप्। १श्रेण्याम् पङ्क्तौ २रेखायां च मेदि०। स्वार्थे क। रेखायाम्। राजते राज—ण्वुल्। राजिका राजसर्षपे स्त्री मेदि०।
राजिकाफल पु० राजिकाया इव फलमस्य। श्वेतसर्षपे राजनि०।
राजि(जी)फला स्त्री राजिभूतानि श्रेणिभूतानि फलानि यस्याः। १चीनाककर्कट्याम् राजनि० २पटोले पु०राजनि०
राजिल पुंस्त्री० राज—इलच्। डुण्डुभसर्पे (ढोंड़ासाप) अमरः स्त्रियां ङीष्।
राजीव न० राजी दलराजी अस्त्यस्य व। १पद्मे अमरः। "राजीवराजीवशलोलेति" माघः। २हरिणभेदे ३मत्स्यभेदे च पुंस्त्री० मेदि० "राजीवक्षिंहशल्यकांश्च" मनुः। ४गजे त्रिका० ५सारसपक्षिणि च पुंस्त्री० अमरः सर्वत्र जातौ स्त्रियां ङीष्।
राजेन्द्र पु० राजा इन्द्र इव श्रेष्ठत्वात्। "चतुर्योजनपर्यन्तमधिकारी नृपो भवेत्। यो राजा तच्छतगुणः स मण्डलेश्वरः। तस्माद्दशगुणो राजा राजेन्द्रः" इत्युक्ताधिकारवति भूपतिभेदे ब्रह्मवै० ज०ख० ८५अ०।

राज्ञी स्त्री राज्ञः पत्नी ङीप् स्वयं वा राजते राज–कनिन् ङीप् वा। (राणी) १राजपत्न्याम् २स्वयं राजकर्मकर्त्र्याञ्च ३सूर्य्यपत्न्यां मेदि० ४कांस्ये हेमच०।

राज्य न० राज्ञो भावः कर्म्म वा राजन्+यत् नलोपः। १राजकर्म्मणि २राजभावे च ३जनपदे शब्दर०। "लक्षाधिपत्यं राज्यं स्यात् साम्राज्यं दशलक्षके। शतलक्षे महेशानि! महासाम्राज्यमुच्यते" वरदातन्त्रोक्ते ४लक्षप्रजाधिपत्ये च। [प्रजापालनादौ।

राज्यधुरा स्त्री ६त० अच्समा०। राज्यभारे राजकर्त्तव्य

राज्याङ्ग न० ६त०। स्वाम्यमात्यसुहृत्कोषराष्ट्रदुर्गबलप्रकृतिरूपेषु सप्तसु राज्यस्योपायेषु। "परस्परोपकारीदं सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते। अमात्यराष्ट्रे दुर्गाणि कोषो दण्डश्च पञ्चमः। एताः प्रकृतयस्तद्वत् विजिगीषोरुदाहृताः। एताः पञ्च तथा मित्रं सप्तमं पृथिवीपतिः। सप्तप्रकृतिकं राज्यमित्युवाच बृहस्पतिः। पौरश्रेणी तदङ्गं च ब्रुवते शब्दवेदिनः" शब्दर०।

राटि पु०रट–इण्। (शराल) १विहगे अमरः। २युद्धे स्त्री हेमच० वा ङीप्। पृषो० टस्य डत्वम्। राडिरप्युक्तार्थे

राढ़ पु० रह–घञ् पृषो० ढत्वम्। देशभेदे (राढ़) स्वार्थे क तत्रैव।

राढ़ा स्त्री रह–घञ् पृषो०ढत्वम्। पुरीभेदे "गौडं राष्ट्रमनुत्तमं निरुपमा तत्रापि राढा पुरीति" प्रबोधचन्द्रोदयः।

राढ़ीय त्रि० राढो निवासोऽस्य "वृद्धाच्छः" पा०छ। राढदेशोद्भवे।

रात्रि(त्री) स्त्री रा–त्रिप् वा ङीप्। १रजन्यां स्वस्वदेशापेक्षया सूर्य्यमण्डलस्य अदर्शनयोग्ये काले २हरिद्रायाञ्च अमरः। "मासेन च मनुष्याणां पितॄणां तदहर्निशम्। कृष्णपक्षे दिनं प्रोक्तं शुक्ले रात्रिः प्रकीर्त्तिताः" उक्ते पितॄणां ३शुक्लपक्षरूपे काले "उत्तरायणे दिनं प्रोक्तं रात्रिः स्यात् दक्षिणायने" इत्युक्ते देवानां दक्षिणायनरूपे ४काले च।

रात्रिकर पु० रात्रिं करोति कृ–अच् रात्रौ करः किरणोऽस्य वा। १चन्द्रे हेमच० २कर्पूरे च।

रात्रि(त्रं)चर पुंस्त्री० रात्रौ चरति चर–ट अच् टम् वा। राक्षसे अमरः। १तज्जातिस्त्रियां स्त्री ङीप्। २निशाचारिणि त्रि० टान्तस्य स्त्रियां ङीप्।

रात्रिजागर पुंस्त्री० रात्रौ जागर्त्ति अच्। १कुक्कुरे हेमच० स्त्रियां ङीप् २निशाजागरणकर्त्तरि त्रि०। ७त०। ३रात्रौ जागरणे पु०। [कीटभेदे राजनि०।

रात्रिजागरद पु० रात्रौ जागरं ददाति दा–क। मशके

रात्रिपुष्प न० रात्रौ पुष्प्यति पुष्प–अच् ७त०। उत्पले राजनि०। [हारा०। २कर्पूरे च।

रात्रिमणि पु० रात्रौ मणिरिव दीप्तिमत्त्वात्। १चन्द्रे

रात्रिवासस् न०रात्रेर्वास इवाच्छादकम्। १अन्धकारे शब्दमा० रात्रौ परिधेयं वासः शाक०। २रात्रौ परिधेये वस्त्रे च।

रात्रिविगम पु० ६त०। १रजन्यवसाने तदुपलक्षिते २प्रभातकाले च शब्दमाला।

रात्रिविश्लेषगामिन् पु० रात्रौ विश्लेषं विच्छेदं गच्छति गम–णिनि। चक्रवाके राजनि० तत्र स्त्रियां स्त्री ङीप्। [ऋष्य। कुक्कुटे शब्दच०स्त्रियां ङीष्।

रात्रिवेद पुंस्त्री०रात्रिं रात्रिशेषं वेदयति रवेण विद–णिच्

रात्रिसत्त्र न० रात्रिषु त्रयोदशादिदिनेषु विहितं सत्त्रम्। त्रयोदशाहादिषु विहिते यागभेदे तत्र चार्थवादिकं फलं प्रतिष्ठादिकम् न विश्वजिन्न्यायात् स्वर्गफलमिति जै० ४।३। १७।१८ सूत्रे समर्थितम्। "यद्यपि रात्रिशब्देन अथैष ज्योतिरथैष गौरित्यादिवाक्येन विहितानि सौत्राणि कर्माण्युच्यन्ते द्वादशाहादूर्ध्वं भाविनस्त्रयोदशरात्रचतुर्दशरात्रादयस्सत्त्रविशेषाः रात्रिसत्त्रपदवाच्यास्त्रयोदशसंख्यका रात्रयो यस्मिन् सत्त्रविशेषे स त्रयोदशरात्र इति व्युत्पत्तेः तथापि बहुवचनात्तरात्रिशब्देन रात्रिसत्त्रमुच्यते "एता विंशतिं रात्रीः इति श्रवणात्" त० बो०। "फलमात्रेयो निर्द्देशादश्रुतौ ह्यनुमानं स्यात्" जै० सू०। निर्द्देशादर्थवादेन फलस्य निर्द्देशात् फलमर्थवादोक्तम् आत्रेय आह अश्रुतौ सत्रार्थवादादिषु फलाश्रुतित्वानुमानं स्वर्गफलकल्पनम्" इ० "निर्द्देशात्तु प्रतिष्ठैव फलत्वेन विलप्यते" तथा च प्रतिष्ठाकाम आयुषा यजेत प्रतिष्ठाकामो ज्योतिषा यजेत" इत्यादिश्रुतिपदघटिता एव विधयः कल्प्यन्ते लाघवात् न तु स्वर्गकामादिपदघटिताः" तत्त्वबो०। रात्रिसत्त्रन्यायोऽपि आर्थवादिकफलान्वयार्थः।

रात्रिहास पु०रात्रेर्हास इव शुभ्रत्वात्। श्वेतोत्पले शब्दच०

रात्र्यन्ध त्रि० रात्रावन्धः दृष्टिक्षययुक्तः। १निशादृष्टिशून्ये काकादौ। २रात्रौ रोगकृतदृष्टिशून्ये (रातकाणा) च।

राद्ध त्रि०राध–कर्त्तरि कर्म्मणि वा क्त। १सिद्धे २पक्वे च हेम०

राद्धान्त पु० राद्धः सिद्धः अन्तो निर्णयो यस्मात् ५ब०। संशयविषये वादिदर्शितपक्षनिराकरणपूर्वकयथार्थपक्षप्रतिपादके २वाक्ये अमरः।

राध सिद्धौ अक० निष्पादने पाके च सक० स्वादि० दिवा० च पर० अनिट् । राध्नोति राध्यति अरात्सीत् अराद्ध रेधतुः रराधतुः । शुभाशुभालोचने च । तद्योगे शुभाशुभस्वामिनः सम्प्रदानता । "गर्गो राध्यति रामाय" वोपदेवः । अप+दोषकरणे "यन्महाममपराध्यति" स० घः ।

राध पु० राधा विशाखा तत्समीपस्था अनुराधा च तद्युक्ता पौर्णमासी अण् ङीप् राधी सा यत्र मासे पुनरण् । १चान्द्रे वैशाखे मासि । तादृशे २पक्षे ३शुक्लवर्णे च कार्त्तिकशब्दे दृश्यम् । ४तत्पूर्णिमायां स्त्री ङीप् ।

राधन न० राध-ल्युट् । १साधने २प्राप्तौ मेदि० । ३तोषे च हेम० । राध-णिच्-युच् । पूजने स्त्री टाप् ।

राधस् न० राध-असुन् । अन्ने निघण्टुः ।

राधा स्त्री राध-अच् । १विशाखानक्षत्रे रिरंसया रमणीदेहत्वेनाविर्भूते गोलोकस्थे परमेश्वराद्धाङ्गस्वरूपे २शक्तिभेदे तत्रैव श्रीदामशापात् वृन्दावने जातायां वृषभानुसुतायां ३प्रधानगोपिकायाम् ४कर्णस्य पालयितृमातरि च । ५वैशाखपौर्णमास्यां स्त्री ङीप् । [दयोऽप्यत्र

राधाकान्त पु० राधायाः कान्तः । श्रीकृष्णे राधावल्लभा-

राधातनय पु० राधायास्तनयः । कर्णे स हि कन्यावस्थायां कुन्त्यां कुन्तीगर्भजातस्तया च त्यक्तः राधया सूतपत्न्या पालित इति भारतप्रसिद्धम् । [पालितत्वात् ढक् । कर्णे

राधेय पु० राधाया अपत्यम् पुत्त्रत्वेन परिग्रहणेन तत्-

राम पु० रम-कर्त्तरि घञ् ण वा । १परशुरामे २दशरथज्येष्ठपुत्रे श्रीरामे ३बलरामे च "भार्गवो राघवो गोपस्त्रयो रामाः प्रकीर्त्तिताः" वह्निपु० । रामशब्दनिरुक्तिः "राशब्दो विश्ववचनो मश्चापीश्वरवाचकः । "विश्वानामीश्वरो यो हि तेन रामः प्रकीर्त्तितः" ब्रह्मवै० ज०ख० ११०अ० । ४मनोहरे ५सिते ६असिते च त्रि० मेदि० । ७वास्तूकशाके ८कुष्ठे (कुड़) न० मेदि० ९तमालपत्रे न० राजनि० ।

रामकर्पूरक पु० रामं मनोहरं कर्पूरमिव कन् । सौगन्धिके स्वनामख्याते तृणभेदे शब्दर० ।

रामगिरि पु० रामाश्रितः गिरिः । चित्रकूटपर्वते स हि रामेण वनवासगमनकाले प्रथममाश्रितः ।

रामचन्द्र पु० रामश्चन्द्र इवाह्लादकत्वात् । दशरथज्येष्ठपुत्रे श्रीरामे शब्दर० । [मदनवृक्षे (मयनागाछ) भावप्र० ।

रामच्छर्दनक पु० राममभिरामं छर्दयति छृद-णिच्-ण्वुल् ।

रामजननी स्त्री ६त० । १वसुदेवपत्न्यां रोहिण्यां २जमदग्निपत्न्यां रेणुकायां ३दशरथपत्न्यां कौशल्यायाञ्च ।

रामठ न० रमठ+स्वार्थे अण् । १हिङ्गुनि अमरः । तत्तुल्यगन्धके २अङ्कोटकवृक्षे रत्नमा० । नाडीहिङ्गुनि स्त्री राजनि० ङीप् ।

रामण न० रमयति रम-णिच् ल्यु पृषो० वृद्धिः । १गिरिनिम्बे २तिन्दुके च (तँद) राजनि० ।

रामणीयक न० रमणीयस्य भावः रमणीयमेव वा योपधत्वात् वुञ् । १रमणीयत्वे "नखिहारावलिरामणीयकम्" नैष० २रमणीये च ।

रामतरुणी स्त्री रामा अभिरामा तरुणीव । (सेओती) १पुष्पवृक्षे राजनि० ६त० । २सीतायां ३रेवत्याञ्च ।

रामदूत पु० रामस्य दूतः वार्त्ताहरः । हनूमति स हि रामवार्त्तां लङ्कातः सीताया आजहार ।

रामदूती स्त्री रामा अभिरामा दूतीव गन्धद्वारा प्रचारात् । तुलसीभेदे (रामतुलसी) शब्दच० ।

रामनवमी स्त्री रामस्य जन्माधारो नवमी । चैत्रशुक्लनवम्याम् । "चैत्रे मासि नवम्यान्तु जातो रामः स्वयं हरिः" अगस्त्यसंहिता । "प्राप्ते श्रीरामनवमीदिने मर्त्यो विमूढधीः । उपोषणं न कुरुते कुम्भीपाकेषु पच्यते" ति० त० ।

रामपूग पु० रामः अभिरामः पूगः । गुवाकभेदे त्रिका० ।

रामबाण पु० रसभेदे भावप्र० ।

"पारदामृतलवङ्गगन्धकं भागयुग्ममरिचेन मिश्रितम् । तत्र जातिफलमर्द्धभागिकं तिन्तिडीफलरसेन मर्द्दितम् । वह्निमान्द्यदशवक्त्रनाशनो रामबाण इति विश्रुतो रसः । संग्रहग्रहणिकुम्भकर्णकामवातखरदूषणं जयेत् । दीयते तु स्वबलानुमानतः सद्य एव जठराग्निदीपनः । रोचकः कफकुलान्तकारकः श्वासकासवमिजन्तुनाशनः" भावप्र० ।

रामभद्र पु० राम एव भद्रः मङ्गलदायकत्वात् । श्रीरामे "रामेति रामचन्द्रेति रामभद्रेति वा स्मरन्निति" पद्मपु० ।

रामलवण न० कर्म० । शाम्भरिलवणे रत्नमा० ।

रामवल्लभ न० रामस्य वल्लभं प्रियम् । १भूर्जपत्रे राजनि० तद्धि रामेण वनवासाश्रमे प्रियतया धृतम् । २तत्प्रिये त्रि० । [लाभहेतुत्वात् मनोहरः ।

रामशर पु० कर्म० । शरवृक्षभेदे राजनि० स हि काण्डद्वारा

रामसख पु० ६त० टच् । सुग्रीवे वानरराजे शब्दच० ।

रामा स्त्री रमतेऽनया रम-करणे घञ् । १गीतादिकलाभिज्ञायां नार्य्यां २नारीमात्रे भावप्र० ३नद्याम् ४हिङ्गुनि मेदि० ५हिङ्गुले पु० ६श्वेतकण्टकार्य्यां ७म्लेच्छकन्यायां ८अशोके

९गौरीचनायां १०लाक्षायां ११गैरिके च स्त्री शब्दच०।

रामायण न०। रामस्यायनं चरितमधिकृत्य कृतो ग्रन्थोऽण्। रामचरितप्रतिपादके वाल्मीकिकृते महाकाव्यभेदे तच्च सप्तकाण्डात्मकम् ब्रह्मलोके कोटिश्लोकात्मकं मनुष्यलोके च चतुर्विंशतिसाहस्रं पञ्चशतसर्गयुतम्।

तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च गरु०पु० १४८ अ० उक्ता यथा "मनोरिक्ष्वाकुवंश्योऽभूत् वंशे राजा रघुः स्मृतः। रघोरजस्ततो जातो राजा दशरथो बली। तस्य पुत्रास्तु चत्वारो महाबलपराक्रमाः। कौशल्यायामभूद्रामो भरतः कैकयीसुतः। सुतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रायां बभूवतुः। रामो भक्तः पितृमातृविश्वामित्रादवाप्तवान्। अस्त्रग्रामं यतो यक्षीं ताडकां प्रजघान ह। विश्वामित्रस्य यज्ञे तु सुबाहुं न्यवधीद्बली। जनकस्य क्रतुं गत्वा उपयेमेऽथ जानकीम्। ऊर्म्मिलां लक्ष्मणो वीरो भरतो माण्डवीं सुताम्। शत्रुघ्नो वै कीर्त्तिमतीं कुशध्वजसुते च ते। पित्रादिभिरयोध्यायां गत्वा रामादयः स्थिताः। युधाजितं मातुलञ्च शत्रुघ्नभरतौ गतौ। गतयोर्न्नृपवर्य्यश्च राज्यं दातुं समुद्यतम्। रामाय ज्येष्ठपुत्राय कैकेय्या प्रार्थितं तदा। चतुर्दश समावासो वने रामस्य वाञ्छितः। रामः पितृहितार्थन्तु लक्ष्मणेन च सीतया। राज्यं च तृणवत् त्यक्त्वा शृङ्गवेरपुरं गतः। रथं त्यक्त्वा प्रयागञ्च चित्रकूटं गिरिं गतः। रामस्य तु वियोगेन राजा स्वर्गं समाश्रितः। संस्कृत्य भरतश्चागात् रामं मातृगणान्वितः। अयोध्यान्तु समागत्य राज्यं कुरु महामते!। स नैच्छत् पादुके दत्त्वा राज्याय भरताय तु। विसर्ज्जितोऽथ भरतो रामराज्यमपालयत्। नन्दिग्रामे स्थितो भक्तो अयोध्यां नाविशद्व्रती। रामोऽपि चित्रकूटाच्च अत्रेराश्रममाययौ। नत्वा सुतीक्ष्णं चागस्त्यं दण्डकारण्यमागतः। तत्र शूर्पणखा नाम राक्षसी सहसागता। निकृत्य कर्णौ नासे च रामेणाथ पराहिता। तत्प्रेरितः खरश्चागाद्दूषणस्त्रिशिरास्तथा। चतुर्द्दशसहस्रेण रक्षसान्तु बलेन च। रामोऽपि प्रेषयामास बाणैर्यमपुरञ्च तान्। राक्षस्या प्रेरितोऽभ्यागात् रावणो हरणाय हि। मृगरूपं स मारीचं कृत्वाग्रेऽथ त्रिदण्डधृक्। सीतया प्रेरितो रामो मारीचं प्रजघान ह। म्रियमाणः स च प्राह हा सीते! लक्ष्मणेति च। सीतोक्तो लक्ष्मणोऽधावाद्रामपार्श्वं ददर्श तम्। [उवाच राक्षसी माया नूनं सीता हृतेति सा। रावणोऽन्तरमासाद्य लङ्के- नाहाय जानकीम्। जटायुषं विनिर्जित्य ययौ लङ्कां ततो बली। अशोकवृक्षच्छायायां रक्षितां तामधारयत्। आगत्य रामः शून्याञ्च पर्णशालां ददर्श ह। शोकं कृत्वाथ जानक्या मार्गणं कृतवान् प्रभुः। जटायुषञ्च संस्कृत्य तदुक्तो दक्षिणां दिशम्। गत्वा सख्यं ततश्चक्रे सुग्रीवेण च राघवः। सप्ततालान् विनिर्भिद्य किष्किन्ध्यायां हरीश्वरम्। सुग्रीवं कृतवान् राम ऋष्यमूके स्वयं स्थितः। सुग्रीवः प्रेषयामास वानरान् पर्वतोपमान्। सीताया मार्गणं कर्त्तुं पूर्वादौ सुमहाबलान्। प्रतीचीमुत्तरां प्राचीं दिशं गत्वा समागताः। दक्षिणान्तु दिशं ये च मार्गयन्तोऽथ जानकीम्। वनानि पर्वतान् द्वीपान् नदीनां पुलिनानि च। जानकीं ते ह्यपश्यन्तो मरणे कृतनिश्चयाः। सम्पातिवचनात् ज्ञात्वा हनूमान् कपिकुञ्जरः। शतयोजनविस्तीर्णं पुप्लुवे मकरालयम्। अपश्यज्जानकीं तत्र अशोकवनिकास्थिताम्। भर्त्सितां राक्षसीभिश्च रावणेन च रक्षसा। भव भार्य्येति वदता चिन्तयन्तीञ्च राघवम्। अङ्गुलीयं कपिर्दत्त्वा सीतां कौशल्यमब्रवीत्। रामस्य तस्य दूतोऽहं शोकं मा कुरु मैथिलि!। अभिज्ञानञ्च मे देहि येन रामः स्मरिष्यति। तत् श्रुत्वा प्रददौ सीता वेणीरत्नं हनूमते। यथा रामो नयेत् शीघ्रं तथा वाच्यं त्वया गते। तथेत्युक्त्वा तु हनुमान् वनं दिव्यं बभञ्ज तत्। हत्वाक्षं राक्षसांश्चान्यान् बन्धनं स्वयमागतः। बद्धैरिन्द्रजितो बाणैर्दृष्ट्वा रावणमब्रवीत्। रामदूतोऽस्मि हनुमान् देहि रामाय मैथिलीम्। एतत् श्रुत्वा प्रकुपितो दीपयामास पुच्छकम्। कपिर्ज्वलितलाङ्गूलो लङ्कां देहे महाबलः। दग्ध्वा लङ्कां समायातो रामपार्श्वं स वानरः। जग्ध्वा फलं मधुवने दृष्टा सीतेत्यवेदयत्। मणिरत्नञ्च रामाय रामो लङ्कां ययौ पुरीम्। ससुग्रीवः सहनुमानङ्गदाद्यैः सलक्ष्मणः। विभीषणोऽपि संप्राप्तः शरणं राघवं प्रति। लङ्कैश्वर्य्येऽभ्यषिञ्चद्रामस्तं रावणानुजम्। रामो नलेन सेतुञ्च कृत्वाब्धौ चोच्छ्रितायतम्। सुवेलावस्थितस्तत्र पुरीं लङ्कां ददर्श ह। अथ ते वानरा वीरा नीलाङ्गदनलादयः। धूम्रधूम्राक्षधूमेन्द्राजाम्बवत्प्रमुखास्तदा। मैन्दद्विविदमुख्यास्ते पुरीं लङ्कां बभञ्जिरे। राक्षसांश्च महाकायान् कालाञ्जनचयोपमान्। रामः सलक्ष्मणो हत्वा सकपिः सर्वराक्षसान्। विद्युज्जिह्वञ्च धूम्राक्षं देवा-

न्तकनरान्तकौ । महोदरमहापार्श्वौ अतिकायं महाबलम् । कुम्भं निकुम्भं मत्तञ्च मकराक्षं ह्यकम्पनम् । प्रहस्तं वीरमुन्मत्तं कुम्भकर्णं महाबलम् । रावणं ब्रह्मणश्छित्त्वा हस्त्वा दौ राघवो बली । निकृत्य बाहुपक्षाणि रावणन्तु व्यपातयत् । सीतां शुद्धां गृहीत्वाथ विमाने पुष्पके स्थितः । सवानरः समायातो ह्ययोध्यां प्रवरां पुरीम् । तत्र राज्यं चकाराथ पुत्रवत् पालयन् प्रजाः । दशाश्वमेधानाहृत्य गयाशिरसि पावनम् । पिण्डानां विधिवत् कृत्वा दत्त्वा दानानि राघवः । पुत्रौ कुशलवौ दृष्ट्वा तौ च राज्येऽभ्यषेचयत् । एकादशसहस्राणि रामो राज्यमकारयत् । शत्रुघ्नो लवणं हत्वा शैलूषं भरतः स्थितः । अगस्त्यादिमुनीनाञ्च सत्कृत्य श्रुत्वा रक्षसाम् । स्वर्गं गतो जनैः सार्द्धमयोध्यस्थैः कृतान्तकः" । अन्यदपि व्यासप्रणीते पद्मपु॰ अध्यात्मरामायणं वाल्मीकिकृतमद्भुतरामायणं चास्ति ।

रामालिङ्गनकाम पु॰ रामायाम् स्त्रीणामालिङ्गनस्य कामोऽत्र । रक्ताम्लाने राजनि॰ ।

रामोपाख्यान न॰ ६त॰ । १रामस्योपाख्याने । तदधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् ।२भारतवनपर्वान्तर्गते तदुपाख्यानप्रतिपादकेऽवान्तरपर्वणि च । [वंशभवे दण्डभेदे ।

राम्भ पु॰ रम्भो वेणुस्तस्य विकारोऽण् । व्रतभेदे धार्य्ये

राल पु॰ रा-कलच् । शालवृक्षनिर्य्यासे (धुना) भावप्र॰ । "रालो हिमो गुरुस्तिक्तः कषायो ग्राहको हरेत् । दोषास्रस्वेदवीसर्पज्वरव्रणविपादिकाः । ग्रहभग्नाग्निदग्धांश्च शूलातीसारनाशनः" भावप्र॰ ।

रालकार्य्य पु॰ रालः कार्य्यो यस्य । शालवृक्षे राजनि॰ ।

राव पु॰ रु-घञ् । शब्दे हारा॰ ।

रावण पु॰ रवणस्यापत्यम् शिवा॰ अण् रावयति शत्रून् णिच्-ल्यु वा । लङ्काधिपतौ विश्रवसः पुत्रे राक्षसे ।

रावणगङ्गा स्त्री रावणनिर्म्मिता गङ्गा नदी । सिंहलदेशस्थे नदीभेदे गरुड़पु॰ ७ अ॰ ।

रावणारि पु॰६त॰ । श्रीरामे जटा॰ रावणान्तकादयोऽप्यत्र ।

रावणि पु॰ रावणस्यापत्यम् इञ् । मेघनादाख्ये रावणज्येष्ठपुत्रे हेमच॰ । [चण्डि न ह्रस्वः ।

राश शब्दे भ्वा॰ आ॰ अक॰ सेट् । राशते अराशिष्ट ऋदित्

राशि पु॰ अश्नुते व्याप्नोति अश्-इन् धातोरुडागमश्च । धान्यादीनां १पुञ्जे अमरः । ज्योतिश्चक्रस्य द्वादशांशे २मेषादौ, "इष्टत्रे राशिप्रसिद्धये" इति लीलावतीप्रसिद्धे ३व्यक्ताव्यक्तगणभेदे यथा त्रैराशिकपञ्चराशिकादिशब्दे ।

राशिचक्र न॰ राशिघटितं चक्रं वृत्तम् । मेषादिद्वादशराशियुक्ते गोलाकारे वायुवशेन पूर्वतः पश्चात् अनिशं संभ्रम्यमाणे ज्योतिर्मये "सप्तविंशतिभिर्ज्योतिश्चक्रं स्तिमितवायुगम्" इत्युक्ते ज्योतिश्चक्रे खगोलशब्दे दृश्यम् मन्त्रशुद्ध्यङ्गराशिचक्रं तत्र चक्रशब्दे २८०पृष्ठे दृश्यम् ।

राशिभोग पु॰ राशीनां स्वस्वगत्या ग्रहैर्भोगः भुज-घञ् कुत्वम् । रव्यादीनां स्वस्वगत्यनुसारेण राशिषु गतिभेदे । खगोलशब्दे दृश्यम् ।

राशी(शि)कृत पु॰ अराशिः राशिः कृतः राशि+अभूततद्भावे च्वि तदर्थे समासो वा । (ढेरी) पुञ्जीकृते एकत्रस्थीकृते ।

राष्ट्र न॰ राज-ष्ट्रन् । जनपदे 'गौड़ं राष्ट्रमनुत्तमम्' इति प्रबोधचन्द्रोदयः । २उपद्रवे अमरः ।

राष्ट्रिका स्त्री राज-ष्ट्रन् षित्त्वात् ङीष् स्वार्थे क । कण्टकारिकायाम् अमरः ।

राष्ट्रिय पु॰ राष्ट्रे भवः घ । नाट्योक्तौ १राजश्याले । छ राष्ट्रीय तत्रार्थे । उभावपि २राष्ट्रभवे त्रि॰ ।

रास शब्दे भ्वा॰आ॰अक॰ सेट् । रासते अरासिष्ट ऋदित् चङि न ह्रस्वः । ररासे । अयं तालव्यान्त इत्यन्ये ।

रास पु॰ रस-घञ् रास-घञ् वा । १शब्दे, २ध्वनौ हल्लीशबन्धवत् द्वयोर्द्वयोर्मध्यस्थित्या ३क्रीड़ाभेदे, ४कोलाहले च मेदि॰ ।

रासक न॰दृश्यकाव्यभेदे "नाट्यं रासकमेकाङ्कं बहुताललयस्थिति । उदात्तनायकं तद्वत् पीठमर्द्दोपनायकम् । हास्योऽङ्गयत्र सशृङ्गारो नारी वासकसज्जिका । मुखनिर्वहणे सन्धी लास्याङ्गानि दशापि च । केचित् प्रतिमुखं सन्धिमिह नेच्छन्ति केवलम्" सा॰द॰ ।

रासभ पुंस्त्री॰ रास-अभच् । गर्द्दभे अमरः स्त्रियां ङीष् ।

रासभवन्दिनी स्त्री रासभस्य वन्दिनीव । मल्लिकायाम् शब्दच॰ ।

रासमण्डल न॰ रासार्थं हल्लीशबन्धवत् द्वयोर्द्वयोर्मध्यस्थित्या क्रीड़ाभेदार्थं मण्डलं मण्डलाकारेण भ्रमणं यत्र । १गोलोकस्थे रासक्रीड़ाधारस्थाने । तत्रत्य मण्डलप्रमाणञ्च ब्रह्मवै॰ जन्मख॰ ८४ अ॰ । श्रीकृष्णस्य तदुत्सवाङ्गे २मण्डपभेदे च ।

रासयात्रा स्त्री ६त॰ । कार्त्तिकपौर्णमास्यां भगवदुत्सवभेदे ब्रह्मवै॰ प्र॰ २५ अ॰ । भगवद्रासश्च भा॰ १०स्क॰ २८अ॰ आदौ दृश्यः ।

रासेवास पु० ६त० अलुक् स० । १गोष्ठ्यां, २राधे, ३शृङ्गारे ४रसविद्धौ, ५रसावासे, ६षष्ठीजागरे च मेदि० । ७उत्सवे शब्दच० दपरिहासे जटा० ।

रासेश्वरी स्त्री ६त० । राधिकायाम् ।

रास्ना स्त्री रस-ण्नु । १स्वनामख्यातायां लतायाम् (काँटा आमरूल) । तत्पर्य्यायगुणा भावप्र० उक्ता यथा "रास्ना युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा । एलापर्णी च सुरसा सुस्निग्धा श्रेयसी तथा । रास्नाऽऽमपाचनी तिक्ता गुरूष्णा कफवातजित् । शोथश्वाससमीरास्रवातशूलोदरापहा । कासज्वरविषाशीतिवातिकामयसिध्महृत्" भावप्र० । २नाकुल्यां भावप्र० तत्पर्य्यायगुणा उक्ता यथा "नाकुली सुरसा रास्ना सुगन्धा गन्धनाकुली । नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी सर्पाक्षी विषनाशिनी । नाकुली तुवरा तिक्ता कटुकोष्णा विनाशयेत् । भोगिलूताहवृश्चिकाखुविषज्वरकृमिव्रणान्" ।

राहु पु० रह-उण् । १त्यागे, २त्यक्तरि, ज्योतिश्चक्रस्थे सूर्य्यकिरणसम्पर्काभावेन जायमानपृथिवीच्छायारूपे ३तमसि तदधिष्ठातरि ४ग्रहभेदे, ५सिंहिकासुते दानवे च । तमःशब्दे दृश्यम् ।

राहुच्छत्त्र न० राहोर्ग्रहस्य छत्त्रमिव । आर्द्रके राजनि० ।

राहुदर्शन न० राहोर्दर्शनं यत्र । चन्द्रसूर्य्ययोरुपरागरूपे १ग्रहणे "स्नानं दानं तपः श्राद्धमनन्तं राहुदर्शने" इति ति०त० । तेन उपरोक्ते एव चन्द्रे सूर्य्ये च तस्य दृश्यता नान्यदा तस्य छायारूपत्वात् ।

राहुमूर्द्धभिद् पु० राहोः सिंहिकासुतस्य मूर्द्धानं भिनत्ति भिद-क्विप् । विष्णौ । अमृतपानकाले देवपङ्क्तौ देवरूपेण स्थित्वाऽमृतं पिबन्तं दृष्ट्वा विष्णुस्तस्य शिरश्चिच्छेदेति भाग० ८।९ अ० ।

राहुरत्न न० राहोः प्रियं रत्नम् । गोमेदमणौ राजनि० ।

राहुस्पर्श पु० राहोः स्पर्शः स्वाधिष्ठितभूच्छायाद्वारा यत्र । चन्द्रसूर्य्ययोः उपरागरूपे ग्रहणे हलायुधः ।

राहूच्छिष्ट पु० ६त० । लशुने त्रिका० ।

राहूत्सृष्ट पु० ६त० । लशुने हारा० ।

रि गतौ तु० पर० सक० अनिट् । रियति अरैषीत् रिराय ।

रिक्त न० रिच-क्त । १शून्ये २वने मेदि० । ३निरर्थके च त्रि० शब्दर० । स्वार्थे क । तत्रैव त्रि० ।

रिक्तभाण्ड न० रिक्तं भाण्डम् । तैलातिशून्ये भाण्डे ।

रिक्तहस्त त्रि० रिक्तो धनादिशून्यो हस्तो यस्य । १निर्धने, भूरिदानादिना २व्ययितधने च । [तिथिषु ज्यो०त० ।

रिक्ता स्त्री रिच-क्त । उभयपक्षयोश्चतुर्थीनवमीचतुर्दशी-

रिक्थ न० रिच-थक् । १धने अमरः । २पिताद्युक्ताप्रतिबन्धे दाये च "स्वामी रिक्थक्रयसंविभागेत्यादि" गौतमस्मृतिः ।

रिक्थग्राहिन् त्रि० रिक्थं दायं गृह्णाति । ग्रह-णिनि । दायहारिणि पुत्रादौ । अण् । रिक्थग्राहोऽप्यत्र ।

रिक्थिन् त्रि० रिक्थं ग्राह्यत्वेनास्त्यस्य इनि । दायहारिणि दायादे "उभयोरप्यसौ रिक्थी" इति मनुः ।

रिख सर्पणे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । रिङ्खति अरिङ्खीत् । अनिदित्पर्य्यायमित्येके रेखति अरेखीत् ।

रिग गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् इदित् । रिङ्गति अरिङ्गीत् ।

रिङ्गण न०रिगि-ल्युट् । स्खलने । रिखि ल्युट् । रिङ्खणमप्यत्र

रिच सम्पर्के वियोगे च वा चु०उभ० पक्षे भ्वा०पर०सक०सेट् । रेचयति ते रेचति । अरीरिचत् त अरेचीत् ।

रिच विरेके (अतिशय पुरीषोत्सर्गे) रुधा०उभ०सक०अनिट् । रिणक्ति रिङ्क्ते इरित् अरिचत् अरैक्षीत् अरिक्त । अति+अतिक्रम्य स्थिते आधिक्येन स्थितौ अक० । अतिरेकः वि+अति भेदे तदसत्त्वे तदसत्त्वरूपे पदार्थे च व्यतिरेकः ।

रिज भर्जने भ्वा० आ०सक० सेट् । रेजते अरेजिष्ट ।

रिपु पु० रप-उन् पृषो० । १शत्रौ अमरः । २चोरनामगन्धद्रव्ये राजनि० । ज्योतिषोक्ते लग्नापेक्षया ३षष्ठस्थाने च । देहिस्थेषु षट्सु ४कामक्रोधादिषु । "कामः क्रोधश्च मोहश्च मात्सर्य्यं मदलोभकौ । देहिस्था रिपवश्चेति" पुरा० ।

रिपुघातिनी स्त्री रिपुं हन्ति हन-णिनि । (कुँचुइ) लताभेदे शब्दच० । २शत्रुघातके त्रि० । [२नृपभेदे पु० ।

रिपुञ्जय त्रि० रिपुञ्जयति जि-खच् मुम् । १शत्रुजयिनि,

रिनृफ वधे तु० प० सक० सेट् । रिम्फति अरिम्फीत् रिम्फते

रिप्फ पु० रिनृफ-अच् पृषो० । लग्नापेक्षया द्वादशे स्थाने ज्यो०

रिफ कुत्सने चौ० पर० सक० सेट् । रेफति अरेफीत् ।

रिफ हिंसायां निन्दायां बोधने च सक० श्लाघायाम् अक० तु० पर० सेट् । रिफति अरेफीत् ।

रिव गत्यां भ्वा०पर०सक०सेट् इदित् । रिम्वति अरिम्वीत् ।

रिभ रवे भ्वा० पर० सक० सेट् । रेभति अरेभीत् ।

रिव गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् इदित् । रिण्वति अरिण्वीत ।

रिश हिंसायां तु०पर०सक०अनिट् । रिशति अरिक्षत् ।

रिश्य(ष्य) स्त्री रिश्य(ष्य)ते रिश(ष)-क्यप् । मृगभेदे त्रिका० स्त्रियां योपधत्वात् टाप् । ऋष्यस्त्वत्रार्थे शब्दर० ।

रिष वधे भ्वा०पर०सक०सेट्। रेषति अरेषीत्। रिरेष।

रिष्ट न० रिश-क्त। १मङ्गले २अशुभे ३पापे च अमरः। भावे क्त। ४नाशे, ५अशुभादिमति त्रि०। उपचारात्। ६खड्गे, ७रक्तामिष्यौ च पु० मेदि०। स्वार्थे क। तेषु।

रिष्टि स्त्री० रिष-रिश-वा क्तिन्। १अशुभे, २शस्त्रभेदे खड्गे पु०मेदि०। क्तिच्। ३रन्ध्रे पु०। सा च ह०जा०दस्याः

रिह वधे भ्वा० पर० सक० सेट्। रेहति अरेहीत्।

री क्षरणे दि० आ० अक० अनिट्। रीयते अरेष्ट ओदित् निष्ठातस्य नः। रीणः। [याति अरैषीत्।

री गतौ वधे च सक० रवे अक० क्र्या० प० अनिट्। रि-

रीठा स्त्री री-ठक् ठस्य नेत्वम्। रीठाकरञ्जे "रीठाकरञ्जस्तिक्तोष्णः कटुगन्धश्च वातहृत्। कण्डूतिकुष्ठविषहृत् कफविस्फोटनाशनः" राजनि०।

रीठाकरञ्ज पु० कर्म०। स्वनामख्याते वृक्षे राजनि०।

रीढा स्त्री रिह-क्त नि० इडभावः। अवज्ञायाम् अमरः।

रीण त्रि० री-क्त। क्षरिते स्रुते अमरः।

रीति स्त्री री क्तिच्।१पित्तले। क्तिन्।२प्रस्रावे,३क्षरणे अमरः ४लोहकिट्टे, मेदि०।५दग्धस्वर्णादिमले रमा०।६सीमायां, ७गतौ, ८स्वभावे, हेमच०। अलङ्कारोक्ते ९गौड्यादिरचनाभेदे च "गौडीपाञ्चालवैदर्भ्यो रीतयः परिकीर्त्तिताः" सा० द०। [तत्रार्थे स्त्री शब्दर०

रीतिक न०रीत्या पित्तलेन कायति कै-क। पुष्पाञ्जने राजनि०

रीतिपुष्प न० रीतेः पुष्पमिव। कुसुमाञ्जने अमरः।

रीव ग्रहणे, संवरणे च भ्वा०उभ० सक० सेट्। रीवति ते अरीवीत् अरीविष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

रु ध्वनौ अदा०पर०अक०सेट्। रौति-रवीति अरावीत्-अरौषीत्। लिटि नित्येट् रुरविथ। [रुरुविव।

रु वधे गतौ च भ्वा० आ० सक० अनिट्। रवते अरोष्ट।

रुक्प्रतिक्रिया स्त्री रुजः प्रतिक्रिया प्रतिकारः प्रति+कृ-भावे श ६त०। चिकित्सायाम् अमरः।

रुक्म न० रुच-मन् नि० कुत्वम्। १काञ्चने, २धत्तूरे, अमरः ३लोहे, मेदि० ४नागकेसरे च राजनि०।

रुक्मकारक पु० रुक्मं तन्निमित्तभूषणं करोति कृ० ण्वुल्। स्वर्णकारे अमरः।

रुक्मिन् त्रि० रुक्मं विद्यतेऽस्य इनि। १स्वर्णयुक्ते २भीष्मकराजज्येष्ठपुत्रे पु०राजभेदे भाग०१०।५२। ३रुक्मिराजकन्यायां श्रीकृष्णपत्न्यां स्त्री ङीप्।

रुक्ष त्रि०रुह-क्स।१अचिक्कणे २निःस्नेहे ३कठोरे च अमरः

रुग्ण त्रि०रुज-क्त। १रोगान्विते राजनि० २भुग्ने च अमरः

रुच प्रीतौ प्रकाशे च भ्वा० आ० अक० सेट्। रोचते लुङि उ० अरुचत् अरोचिष्ट। एतद्योगे प्रीयमाणस्य सम्प्रदानता "नारदाय रोचते कलहः" सि०कौ०।

रुचक न० रुच-क्वुन्। १सर्जिकाक्षारे, माङ्गल्ये २द्रव्ये, ३अश्वभूषणे, ४माल्ये ५सौवर्चले, ६उत्कटे त्रि० मेदि० ७आस्वाद्यरसे, शब्दच० ८रोचनायाम्, ९विडङ्गे न० हेमच० १०लवणे न० हारा०। ११बीजपूरे, १२दन्ते, १३निष्के पु० १४कपोते च पुंस्त्री०मेदि० स्त्रियां ङीष्। १५स्वर्णपात्रभेदे च।

रुच्(चा) स्त्री रुच सम्प० क्विप् वा टाप्। १दीप्तौ, २शोभायां, ३प्रकाशे, ४शारिकाखगवाचि च शब्दर०।

रुचि(ची) स्त्री रुच-कि वा ङीप्। १अनुरागे २आसक्तौ ३स्पृहायाम् ४अभिलाषे ५किरणे अमर०। ६शोभायां मेदि० ७बुभुक्षायां हेमच०। ८गोरोचनायां च राजनि०। ९प्रजापतिभेदे पुं०मार्क०पु०।१०आलिङ्गनभेदे कामशास्त्रम्।

रुचिर त्रि० रुचिं राति ददाति रा-क। १मनोहरे सुन्दरे १मधुरे च अमरः। २मूलके ३कुङ्कुमे ४लवङ्गे च न० ५गोरोचनायां स्त्री राजनि०।

रुचिराञ्जन पु० अज्यतेऽनेन अन्ज-करणे ल्युट् रुचिरः शोभायुक्तोऽञ्जनः। शोभाञ्जने (सजिना) राजनि०।

रुच्य त्रि०रुचये हितः यत्।१सुन्दरे २रुचिकारे च अमरः। २सौवर्चले न० राजनि०। ३पत्यौ पुं०हेमच०। ४कतकवृक्षे ५शालिधान्ये च पु० राजनि०।

रुच्यकन्द पु० रुच्यः रुचिकरः कन्दो मूलमस्य। सूरणे (ओल) राजनि०। [निष्ठातस्य नः। रुग्णः।

रुज भञ्जने तु०प०सक०अनिट्। रुजति अरौक्षीत् ओदित्

रुज हिंसायां चु० उभ०सक०सेट्। रोजयति ते अरूरुजत् त रोगकर्तृकस्यास्य योगे कर्मणि षष्ठी। रुजयति चौरस्य रोगः

रुज्(जा) स्त्री रुज-सम्प० क्विप् वा टाप् रुज-अङ् वा। १रोगे २भङ्गे मेदि० रुज-क। ३मेष्यां हेमच०। ४कुष्ठे च (कुड़) राजनि०। एतद्योगे कर्मषष्ठ्या न समासः।

रुजाकर न० रुजां रोगं करोति कृ-अच्। १कर्मरङ्गफले (कामराङ्गा) शब्दच० २रोगकारके त्रि०। ३व्याधौ पु० हेमच०।

रुट चौर्य्ये भ्वा० पर०सक०सेट् इदित्। रुण्टति अरुण्टीत्।

रुट रोधे सक० दीप्तौ अक० चु० उभ० सेट्। रोटयति ते अरूरुटत् त।

रुट दीप्तौ अक॰ प्रतिघाते सक॰ च भ्वा॰ आ॰ सेट् । रोटते ऌदित् लुङि उभ॰ अरुटत् अरोटिष्ट रुरुटे ।

रुठ उपघाते भ्वा॰पर॰सक॰सेट् । रोठति अरोठीत् ।

रुठ प्रतीघाते भ्वा॰ आ॰ सक॰ सेट् । रोठते ऌदित् लुङि उभ॰ अरुठत् अरोठिष्ट रुरुठे ।

रुठ गतौ चौर्य्ये सक॰ मन्दीभावे खञ्जीभावे च अक॰ भ्वा॰ पर॰सेट् इदित् । रुण्ठति अरुण्ठीत् । [कबन्धे जटा॰ ।

रुण्ड पु॰ रुटि–अच् पृषो॰ टस्य डः । १मूर्द्धशून्यदेहे

रुत न॰ रु–क्त । रवे पशुपक्षिप्रभृतीनां शब्दे अमरः ।

रुद रोदने अश्रुविमोचने अदा॰ पर॰ अक॰ सेट् रुदा॰सार्वधातुके हलादौ इट् रोदिति इरित् अरुदत् अरोदीत् ।

रुदादि पु॰ सार्वधातुके हलादौ इड्निमित्ते शब्दगणे स च गणः "रोदितिः स्वपितिश्चैव श्वसितिः प्राणितिस्तथा । जक्षितिश्चैव विज्ञेयो रुदादिः पञ्चको गणः" ।

रुदन्ति(न्ती)का स्त्री रुद–शतृ गौरा॰ङीष् । संज्ञायां कन् वा । क्षुद्रक्षुपभेदे राजनि॰ "चणपत्रसमं पत्रं क्षुपश्चैव तथाकृतिः । शिशिरे जलबिन्दूनां स्रवन्तीति रुदन्तिका । रुदन्ती वह्निकटुष्णा पित्तघ्नी च रसायनी" राजव॰ ।

रुदित न॰ रुद–भावे क्त । १क्रन्दने अमरः । कर्त्तरि क्त । २कृतरोदने त्रि॰ । [रोधे च ।

रुद्ध त्रि॰ रुध–क्त । आवरणादिना वेष्टिते अमरः २कृतगति-

रुद्र पु॰ रोदिति रुद–रक् । १शिवमूर्त्तिभेदे "सोऽरोदीत् यदरोदीत् तत् रुद्रस्य रुद्रत्वम्" श्रुत्युक्ते २वह्नौ च । "अजैकपादहिर्बुध्नो विरूपाक्षः सुरेश्वरः । जयन्तो बहुरूपश्च त्र्यम्बकोऽप्यपराजितः । वैवस्वतश्च सावित्रो हरो रुद्रा इति स्मृताः" इत्युक्तेषु एकादशसु शिवमूर्त्तिभेदेषु व॰व॰ ३यजु॰१६अ॰उक्तेषु "नमस्ते! रुद्र मन्यवे" इत्यादिषु ४रुद्रगणेषु च । ५एकादशसंख्यायाम् ६आर्द्रानक्षत्रे च ।

रुद्रचण्डी स्त्री रुद्रयामलोक्ते देवीमाहात्म्यप्रतिपादकग्रन्थे

रुद्रज पु॰ रुद्रात् जायते जन–ड । १शिववीर्य्यजाते पारदे राजनि॰ २कार्त्तिकादौ च ।

रुद्रजटा स्त्री रुद्रस्य जटेव पिङ्गत्वात् जटिलत्वाच्च । १स्वनामख्याते लताभेदे राजनि॰ "कटू रुद्रजटा श्वासकासहृद्रोगनाशिनी । भूतरक्षोनाशिनी च" रुद्रलताप्यत्र ।

रुद्रपत्नी स्त्री ६त॰ । १दुर्गायाम् २अतस्याञ्च (मसिना) रत्नमा॰ ।

रुद्रप्रिया स्त्री ६त॰ १हरीतक्याम् २दुर्गायाञ्च शब्दर॰ ।

रुद्रविंशति स्त्री रुद्रस्वामिका विंशतिः । प्रभवादिषु षष्टिवत्सरेषु अन्तिमेषु विंशतिवर्षेषु । प्रभवादिशब्दे ४४७२ पृ॰ दृश्यम् ।

रुद्रसावर्णि पु॰ चतुर्दशसु मनुषु द्वादशे मनौ मार्क॰ पु॰ ।

रुद्राक्रीड न॰ रुद्रस्याक्रीडा यत्र । श्मशाने त्रिका॰ ।

रुद्राक्ष पु॰ रुद्रस्याक्षि कारणत्वेनास्त्यस्य अच् । स्वनामख्याते वृक्षे तन्माहात्म्यादि नि॰सि॰ उक्तं यथा

लैङ्गे "विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया । पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः । तस्मान्मृदापि कर्त्तव्यं ललाटे वै त्रिपुण्ड्रकम्" रुद्राक्षविशेषाः शिवरहस्ये "एकवक्त्रः, शिवः साक्षात् ब्रह्महत्यां व्यपोहति । अवध्यत्वं प्रतिस्रोतो वह्निस्तम्भं करोति च । द्विवक्त्रो२ हरगौरी स्यात् गोवधाद्यघनाशकृत् । त्रिवक्त्रो३ ह्यग्निजन्माथ पापराशिं प्रणाशयेत् । चतुर्वक्त्रः४ स्वयं ब्रह्मा नरहत्यां व्यपोहति । पञ्चवक्त्र५स्तु कालाग्निरगम्याभक्ष्यपापनुत् । षड्वक्त्र६स्तु गुहो ज्ञेयो भ्रूणहत्यादि नाशयेत् । सप्तवक्त्र७स्त्वनन्तः स्यात् स्वर्णस्तेयादिपापहृत् । विनायकोऽष्टवक्त्रः८ स्यात् सर्वानृतविनाशकृत् । भैरवो नववक्त्र९स्तु शिवसायुज्यकारकः । दशवक्त्रः१० स्मृतो विष्णुर्भूतप्रेतभयापहः । एकादशमुखो ११रुद्रो नानायज्ञफलप्रदः । द्वादशास्य१२स्तथादित्यः सर्वरोगनिबर्हणः । त्रयोदशमुखः१३ कामः सर्वकामफलप्रदः । चतुर्दशास्यः१४ श्रीकण्ठो वंशोद्धारकरः परः" इति । तथा "विना मन्त्रेण यो धत्ते रुद्राक्षं भुवि मानवः । स याति नरकान् घोरान् यावदिन्द्राश्चतुर्दश । पञ्चामृतं पञ्चगव्यं स्नानकाले प्रयोजयेत् । रुद्राक्षस्य प्रतिष्ठायां मन्त्रं पञ्चाक्षरं तथा । त्र्यम्बकादिमन्त्रं च तथा तत्र प्रयोजयेत्" तथा "अष्टोत्तरशतं धार्य्यं चतुःपञ्चाशदेव वा । सप्तविंशतिमाला या ततो हीनाधमा स्मृता" । प्रजापतिः "मोक्षार्थी पञ्चविंशत्या धनार्थी त्रिंशता जपेत् । पुष्ट्यर्थी पञ्चत्रिंशत्या पञ्चदशाभिचारके । सप्तविंशतिरुद्राक्षमालया देहसंस्थया । यत् करोति नरः पुण्यं सर्वं कोटिगुणं भवेत् । यो ददाति द्विजेभ्यश्च रुद्राक्षं भुवि सन्दुलम् । तस्य प्रीतो भवेद्रुद्रः स्वपदं च प्रयच्छति" । पदार्थादर्शे वोपदेवः "रुद्राक्षान् कण्ठदेशे दशन३२परिमितान् मस्तके विंशती द्वे ४० षट् षट् कर्णप्रदेशे करयुगुलकृते द्वादश द्वादशैव । बाह्वोरिन्दोः१६ कलाभिर्नयनयुगकृते एकमेकं शिखायां वक्षस्यष्टाधिकं यः कलयति शतकं स स्वयं नीलकण्ठः" ।

रुद्राणी स्त्री रुद्रस्य पत्नी रुद्र+ङीष् आनुक् च । शिवपत्न्याम् दुर्गायाम् अमरः ।

रुद्रारि पु० रुद्रः अरिर्यस्य । कामदेवे । [च ।

रुद्रावास पु० ६त० । १कैलासे २काशयाम् काशीख०३श्मशाने

रुध कामे दि०आ०सक०अनिट् प्रायेणानुपूर्वः । अनुरुध्यते अन्वरुद्ध । [अरुधत् अरौत्सीत्

रुध आवरणे रु० उभ०द्वि० अनिट् । रुणद्धि रुन्धे इरित्

रुधिर न० रुध–किरच् । शरीरस्थे रसपाकजन्ये १धातुभेदे २कुङ्कुमे अमरः । ३मङ्गलग्रहे ४रक्तवर्णे च पु० मेदि० ५तद्वर्णवति त्रि० । ६मणिभेदे न० । तदुत्पत्त्यादि यथा "हुतभुग्रूपमादाय दानवस्य यथेप्सितम् । नर्मदायां निचिक्षेप किञ्चिद्दीनादि भूतले । तत्रेन्द्रगोपकलितं शुकरक्तवर्णं संस्थानतः प्रकटपीलुसमानमात्रम् । नानाप्रकारविहितं रुधिराख्यरत्नमुद्भूय तस्य खलु सर्वसमानमेव । मध्येन्दुपाण्डरमतीव विशुद्धवर्णं तच्चेन्द्रनीलसदृशं पटलं तले स्यात् । सैश्वर्यभृत्यजननं कथितं तदेव पक्वञ्च तत् किल भवेत् सुरवज्रवर्णम्" गरु०पु०७८अ० ।

रुप आकुलीकरणे दि०पर सक० सेट् । रुप्यति इरित् अरुपत् अरोपीत् ।

रुमण्वत् पु० लवण+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः आसन्दीवानित्यादिना नि० । लवणाकरे पर्वतभेदे सि०कौ० ।

रुमा स्त्री रु–मक् । १सुग्रीववानरभार्यायाम् २लवणस्थाने देशभेदे च मेदि० ।

रुरु पु० रु–क्रु । मृगभेदे अमरः ।

रुवु पु० रु–कु । १०रण्डवृक्षे रत्नमा० स्वार्थे क । रक्तैरण्डे पु० राजनि० रु–उकञ् । रुवुकोऽप्यत्र ।

रुश हिंसायां तु०पर०सक०अनिट् । रुशति अरुक्षत् ।

रुष वधे भ्वा०पर०सक०सेट् । रोषति अरोषीत् ।

रुष क्रोधे दि०पर०अक०सेट् । रुष्यति इरित् अरुषत् अरोषीत्

रुष क्रोधे चु०उभ०अक०सेट् । रोषयति ते अरूरुषत् त ।

रुष्(षा) स्त्री रुष–सम्प० क्विप् वा टाप् । क्रोधे हेमच० ।

रुषित त्रि० रुष–क्त वा इट् । क्रोधयुक्ते इडभावपक्षे रुष्टोऽप्यत्र । [रोहः रुहः ।

रुह उद्भवे भ्वा०पर०अक०अनिट् । रोहति अरुक्षत् । ज्वला०

रुह त्रि० रुह–क । १जाते २दूर्वायां स्त्री अमरः उत्तरपदस्थः तत्प्रादुर्भूते त्रि० यथा भूरुहः वारिरुहम् ।

रूक्ष पारुष्ये कठोरतायाम् निःस्नेहे च अद० चु०उभ०अक० सेट् । रूक्षयति ते अरुरूक्षत् त ।

रूक्ष त्रि० रूक्ष–अच् । १अचिक्कणे २स्नेहशून्ये च ३वृक्ष पु० हेमच० ४दन्तीवृक्षे स्त्री राजनि० ।

रूक्षगन्ध पु० रूक्षो गन्धो यस्य । गुग्गुलौ राजनि० ।

रूक्षदर्भ पु० नित्यकर्म० । हरिद्दर्भे कुशभेदे राजनि० ।

रूक्षपत्र पु० रूक्षं पत्रमस्य । शाखोटवृक्षे राजनि० ।

रूक्षप्रिय पु० रूक्षं प्रीणाति प्री–क । ऋषभौषधे राजनि० ।

रूढ त्रि० रुह–क्त । १जाते, २प्रसिद्धे च मेदि० । रूढिरस्त्यस्य अच् । प्रकृतिप्रत्ययार्थमनपेक्ष्य समुदायशक्त्यार्थबोधके ३शब्दे । यथा घटः गौरित्यादि । शब्दश० प्र०

रूढि स्त्री रुह–क्तिन् । १जन्मनि, २प्रसिद्धौ, प्रकृतिप्रत्ययार्थमनपेक्ष्य शब्देन समुदायशक्त्यार्थस्य ३बोधने ४शब्दशक्तिभेदे च "शब्दात्मिका सती रूढिर्भवेद्योगापहारिणी । कल्पनीया तु लभते नात्मानं योगबाधतः" कुमारभट्टः । लब्धात्मिका क्लृप्ता शक्तिर्योगबाधिका, कल्पनीया तु योगबाध्या" इत्यर्थः ।

रूप रूपान्वितकरणे चुरा० उभ० सक० सेट् । रूपयति ते अरुरूपत् त । नि+प्रमाणोपन्यासेन स्वरूपादिकथने ।

रूप न० रूप–क भावे अच् वा । १स्वभावे, २सौन्दर्ये, ३पशौ, ४नाम्नि, ५शब्दे, ६ग्रन्थावृत्तौ, ७दृश्यकाव्ये नाटकादौ ८श्लोके ९आकारे च मेदि० । शब्दधातूनां विभक्तियोगेन १०निष्पन्नशब्दे, ११शुक्लादिवर्णे च १२तद्वति त्रि० । उत्तरपदस्थः सदृशार्थे त्रि० यथा पितृरूपस्तनयः मातृरूपा कन्या । १३एकसंख्यान्विते न० "रूपं भजेत् स्यात् परिपूर्त्तिकालः" लीलावती । "एकाव्यक्तं शोधयेदन्यपक्षात् रूपाण्यन्यस्येतरस्माच्च पक्षादिति" वीजगणितोक्ते १४अव्यक्तराशिसहचरितव्यक्तसंख्यान्विते च । आकारवर्णरूपरूपस्य षोडश भेदाः तत्र परिमाणकृता रूपाकारस्य ह्रस्वदीर्घचतुरस्रवृत्तेति पञ्च भेदाः । वर्णस्य शुक्लकृष्णनीलारुणरक्तपीतेति पञ्च भेदाः स्पर्शकृता आकारभेदाः कठिनचिक्कणश्लक्ष्णपिच्छिलमृदुदारुणेति पञ्च भेदाः इति षोडशविधा भा० शा० उक्ताः । वैशेषिकनये "चक्षुर्ग्राह्यं तवेद्रूपं द्रव्यादेरुपलम्भकम् । चक्षुषः सहकारि स्यात् शुक्लादिकमनेकधा" भाषा० । तच्च उद्भूतानुद्भूतभेदेन द्विविधम् "उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरः" भाषोक्तेः उद्भूतरूपस्यैव प्रत्यक्षविषयता न परमाणुगतानुद्भूतस्य । तच्च पृथिव्यप्तेजसां गुणः "रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगि स्यात् प्रथमं त्रिकम्" भाषा०उक्तेः । सौन्दर्यं रूपलक्षणमुज्ज्वलमणिनोक्तं यथा "अङ्गान्यभूषितान्येव केनचिद् भूषणा-

दिना। येन भूषितवङ्गान्ति तद्रूपमिति कथ्यते"।

रूपक न० रूपयत्यत रूप-ण्वुल्। १अभिनयप्रदर्शके दृश्यकाव्यभेदे, "रूपारोपात्तु रूपकम्" तदृश्यं काव्यं नटैरामादिस्वरूपारोपात् रूपकमित्युच्यते" सा०द०। तच्च दशविधम् "ना[illegible]प्रकरणं भाणव्यायोगसमव-कारडिमाः। ईहामृगाङ्कवीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश" सा०द०। दशरूपकग्रन्थेऽस्य विवृतिः। रूपमस्त्यस्य कन्। २मूर्त्ते त्रि० मेदि० रूप+स्वार्थे क। ३शुक्लादि वर्णे, ४आकारे च ५अर्थालङ्कारभेदे, सा०द० अलङ्कार-शब्दे ४०२पृ० दृश्यम्। ६गुञ्जात्रयपरिमाणे "सगुञ्जो प्रोच्यते गुञ्जा तास्तिस्रो रूपकं भवेत्" युक्तिक०।

रूपतन्मात्र न० सांख्यमतादिप्रसिद्धे तेजःपदार्थारम्भके सूक्ष्मभूतभेदे तन्मात्रशब्दे ३२२८ पृ० दृश्यः।

रूपधारिन् त्रि० रूपं धारयति धारि णिनि। १रूपवति, २सौन्दर्यान्विते, ३वेशान्तरग्राहिणि नटे च।

रूपवत् त्रि० रूप+मतुप् मस्य वः। १शुभ्रादिरूपविशिष्टे, २सौन्दर्ययुक्ते ३आकारविशिष्टे च।

रूपाजीवा स्त्री रूपं सौन्दर्यमाजीवो जीविका यस्याः। वेश्यायाम् अमरः।

रूपिका स्त्री रूपमस्त्यस्य ठन्। श्वेतार्कवृक्षे रत्नमा०।

रूप्य न० रूपाय आहन्यते स्वर्णादि यत्। अलङ्कारादिनि-र्माणाय आहन्यमाने १स्वर्णे २रजते च अमरः। स्वार्थे यत्। ३रजतमात्रे रजतशब्दे ४७८९ पृ० दृश्यम्। ४सुन्दरे त्रि० मेदि०।

रूप्याध्यक्ष पु० रूप्येषु अध्यक्षः। कोषाध्यक्षे अमरः।

रूष धूल्यादिना मिश्रीकरणे अद०चु०उभ०सक० सेट्। रूष-यति ते अरुरूषत् त। [कारके त्रि०।

रूषक पु० रूष-ण्वुल्। १वासके वृक्षे जटा०। २मिश्री-

रूषित त्रि० रूष-क्त। १धूल्यादिभिर्मिश्रिते, २अविकृणी-कृते च अमरः।

रे अव्य० रा-के। नीचादेः सम्बोधने हेमच०।

रेक शङ्कायां भ्वा० आ० स० सेट्। रेकते अरेकिष्ट। ऋ-दित् चङि न ह्रस्वः।

रेक पु० रिच-घञ्। १विरेचने। रेक-अच्। २शङ्कायां, ३नीचे मेदि० ४भेके पुंस्त्री० जटा०। स्त्रियां ङीष्। रेक-भावे अ। ५सन्देहे स्त्री हेमच० टाप्।

रेक्णस् न० रिच-असुन् णिच्च तेन कुत्वं नुट्। स्वर्णे सि०कौ०

रेखा स्त्री लिख-अच् लस्य रः। १अल्पे, २छले, ३आभोगे, बिन्दुपुञ्जकृते दण्डाकारे ४चिह्नभेदे (दाड़ि) (कसा) विश्वः। ५सुमेरुलङ्कयोर्मध्यस्थस्थलगस्थलभेदे च।

रेखागणित न० रेखायाः गणितं प्रमाणस्वरूपादि यत्र। जगन्नाथपण्डितकृते गणितग्रन्थभेदे क्षेत्रशब्दे तत्परि-भाषादिकं २३८९ पृ० उक्तम्।

रेखापुर न० भुवो मध्यस्थलस्थः पुरम्। "राक्षसालयदेवौकः शैलयोर्मध्यसूत्रगाः। रोहितकमवन्ती च तथा सन्निहितं सरः" सू०सि० उक्ते पुरे। "राक्षसालयं लङ्का देवानां स्वरूपः पर्वतो मेरुस्तयोर्मध्ये ऋजुसूत्रं तत्र स्थिता देशा रैखाख्याः लङ्कादर्शनस्थलस्यानुपयुक्तास्तत्र मनुष्यागोचरत्वादिति नोक्ताः। ज्ञानार्थमुदाहरति। रोहीतकमिति। यथा रोहीतकं नगरमवन्त्युज्जयिनी-सन्निहितं सरः कुरुक्षेत्रम्। चकारस्तथेत्यव्ययपरः। तथान्यानि परस्परं सन्निहिततया ज्ञेयानि" रङ्ग०।

रेचक न० रेचयति रिच-णिच्-ण्वुल्। १कङ्कुष्ठे राजनि० २यवक्षारे, पु० त्रिका०। ३जयपाले, ४तिलकवृक्षे पु० राजनि०। ५पुरीषनिःसारके त्रि०। क्रीडार्थजलनिः-सारयन्त्रे न०(पिचकिरी) राजनि०। ६कोष्ठस्थ वायो-र्निःसारके व्यापारभेदे कुम्भकशब्दे २११४ पृ०दृश्यम्।

रेचन न० रिच्-ल्युट्। १मलभेदनेन तन्निःसारणे। २को-ष्ठात् वायोर्नासिकया निःसारणे च।

रेचनक पु० रिच्यतेऽनेन ल्युट् संज्ञायां कन्। १काम्पिल्ल-वृक्षे। कनभावे वा ङीप्। रेचनी तत्रार्थे शब्दर०। २दन्तीवृक्षे ३कालाञ्जन्यां राजनि०। ४श्वेतत्रिवृतायाम् स्त्री मेदि० टाप्। ५काम्पिल्लवृक्षे स्त्री शब्दर०।

रेची स्त्री रेचयति अच् गौ० ङीष्। १काम्पिल्लवृक्षे २अङ्कोठे च राजनि०। [दित् चङि न ह्रस्वः।

रेज दीप्तौ भ्वा० आत्म० अक० सेट्। रेजते अरेजिष्ट। ऋ-

रेजति स्त्री रज+अति। उत्तरस्यां दिशि निघण्टुः।

रेट याचने वाचि च द्वि० भ्वा० उभ० सेट्। रेटति ते अ-रेटीत् अरेटिष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

रेणु पुंस्त्री० री-णु। १परागे २धूलौ च अमरः। ३रेणुकायां स्त्री ४पर्पटे पु०। ५पांशौ च राजनि०।

रेणुका स्त्री रेणुना कायति कै-क। मरिचाकृतौ १सुगन्धि-द्रव्ये अमरः "रेणुका कटुका पाके तिक्तानुष्णा लघुः कटुः। पित्तला दीपनी मेध्या पाचनी गर्भपातिनी। बलासवातश्लेष्मघ्न तृट्कण्डू विषदाहनुत्" भावप्र०। २जमदग्निपत्न्यां ३परशुराममातरि च।

रेणुकासुत पु० ६त० । परशुरामे रेणुकात्मजादयोऽप्यत्र ।

रेणुरूषित स्त्री रेणुभिः रूषितः । १गर्द्दभे त्रिका० स्त्रियां ङीष् । २धूलिधूसरे त्रि० ।

रेणुसार पु० रेणुरिव सारोऽस्य । १कर्पूरे त्रिका० । कप् । तत्रैवार्थे । [भावप्र० ।

रेतजा स्त्री रेत इव जायते जन–ड पृषो० । वालुकायां

रेतस् न० री–असुन् तुट् च । पुंसो रक्तादिपरिपाकजन्ये देहस्थे मज्जहेतुके चरमधातौ १शुक्रे शिववीर्य्ये २पारदे च मेदि० । [मेदि० ।

रेत्र न० री–त्र । १रेतसि २पीयूषे ३पटवासे ४सूतके च

रेप शब्दे अक० गतौ सक० भ्वा० आत्म० सेट् । रेपते अरेपिष्ट ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

रेप त्रि० रेप–अच । १निन्दिते २क्रूरे ३कृपणे च मेदि० ।

रेफ पु० र+इफ । १रकारात्मके वर्णे । रिफ–अच् । २कुत्सिते त्रि० अमरः । [४कृपणे च शब्दर० ।

रेफस् त्रि० रेप–असुन् पस्य फः । १क्रूरे २अधमे, ३दुष्टे

रेब(व) गतौ सक० प्लुतौ अक० भ्वा० आ० सेट् । रेब(व)ते अरेबि(वि)ष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

रेभ शब्दे भ्वा०आत्म०अक०सेट् । रेभते अरेभिष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः । [२बलरामश्वशुरे राजभेदे हरिवं० ।

रेवत पु० रेव–अतच् । १जम्बीरे जटा० २आरग्वधे शब्दचि०

रेवती स्त्री रेवतस्यापत्यमण् रेवत्यादीति निर्द्देशात् न वृद्धिः । १रेवतराजकन्यायां बलदेवपत्न्याम् । रेव–अतच् गौ० ङीष् । अश्विन्यवधितः सप्तविंशतिसंख्याते २नक्षत्रे, ३तत्संख्यायां, ४मातृकाभेदे मेदि० । ५स्त्रीगव्याम् अजयपा० ६नदीभेदे, ७दुर्गायाञ्च देवीपु० । ८रेवतीपदघटितायां ऋचि च “एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयम्” श्रुतिः । ९पञ्चममनुपत्न्याम् । [४६२१पृ० दृश्यम् ।

रेवतीभव पु० ७त० । शनैश्चरे हेमच० । भगदैवतशब्दे

रेवतीरमण पु० रेवतीं रमयति रम–णिच्–ल्यु । बलरामे । ६त० । रेवतीशादयोऽप्यत्र । [स्तत्र दृश्यम् ।

रेवत्यादि पु० अपत्यार्थे ठक्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे । पा०ग०

रेवन्त पु०रेव–झच् ।१गुह्यकाधिपतौ २सूर्य्यपुत्रभेदे च वह्निपु० ।

रेवा स्त्री रेव–अच् ।१नर्मदाख्यनद्याम् अमरः । २कामपत्न्यां ३नीलीवृक्षे च मेदि० ४दुर्गायां देवीपु० ।

रेष हेषायां (घोटकशब्दे) भ्वा० आत्म० अक० सेट् । रेषते अरेषिष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

रै शब्दे भ्वा० पर० अक० अनिट् । रायति अरासीत् ।

रै पु० रा–डै । १धने २स्वर्णे अमरः । ३शब्दे शब्दर० अस्य हलादौ सुपि आत्त्वम् राभ्यामित्यादि । [शालादौ ।

रैत्य त्रि० रीतेः पित्तलस्य विकारः रीति+ष्यञ् । पित्तलमये

रैवत पु० रेवत्या नद्या अदूरो देशः अण् । द्वारिकासमीपस्थे १पर्वतभेदे २स्वर्णालुवृक्षे, ३शिवे मेदि० । ४दैत्यभेदे धरणिः । रेवत्यां भवः अण् । ५चतुर्दशसु मनुषु पञ्चमे मनुभेदे । ६शनैश्चरे च । [रैवतवृक्षे न० राजनि० ।

रैवतक पु० रैवतएव स्वार्थे क । १रैवतपर्वते हेमच० २पा-

रोक न० रुच–कन् तस्य नेत्त्वम् । १छिद्रे अमरः “तन्मे रोकं च शोकश्चेति” ति०त० । २नौकायाम् ३चले त्रि० मेदि० रुच–घञ् नि० कुत्वम् । क्रयकाले मूल्यदानेन क्रयात्मके ४क्रयभेदे ५दीप्तौ च पु० मेदि० ।

रोग पु० रुज–घञ् । १धातुवैषम्यजाते व्याधौ राजनि० २कुष्ठौषधे च (कुड़) मेदि० । [च ३रोगनाशके त्रि० ।

रोगघ्न न० रोगं हन्ति हन–टक् । १औषधे, २वैद्यकशास्त्रे

रोगराज पु० ६त० टच् समा० । राजयक्ष्मव्याधौ राजनि० ।

रोगलक्षण न०रोगो लक्ष्यते ज्ञायतेऽनेन लक्ष–करणे ल्युट् । रोगानुमापके धातुवैषम्यहेतुके चिह्नभेदे निदाने राजनि० “रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषसाम्यमरोगता । रोगा दुःखस्य दातारो ज्वरप्रभृतयो हि ते । ते च स्वाभाविकाः केचित् केचिदागन्तवः स्मृताः । मानसाः केचिदाख्याताः कथिताः केऽपि कायिकाः” । तत्र स्वाभाविकाः शरीरस्वभावादेव जाताः क्षुत्पिपासास्वप्नजरादिजरामृत्युप्रभृतयः अथ वा स्वस्वभावादुत्पत्तेर्जाता स्वाभाविकाः सहजा इति यावत् । ते च जन्मान्धत्वादयः । आगन्तवोऽभिघातादिजनिताः । अथ वा जन्मोत्तरभाविनः कामक्रोधलोभमोहभयाभिमानदैन्यपैशुन्यशोकविषादेर्ष्यासूयामात्सर्य्यप्रभृतयः । अथ वा उन्मादापस्मारमूर्च्छाभ्रममोहतमःसंन्यासप्रभृतयः । कायिकाः पाण्डुरोगप्रभृतयः “कर्म्मजाः कथिताः केचिद्दोषजाः सन्ति चापरे । कर्म्मदोषोद्भवास्त्वन्ये व्याधयस्त्रिविधाः स्मृताः” । तत्र कर्म्मजा व्याधयः यत्प्राक्तनदुष्कर्म्म प्रबलं केवलं भोगनाश्यम् प्रायश्चित्तनाश्यं वा ततो जाताः नतु दुष्टवातादिदोषेण जनितास्तथा । “यथाशास्त्रन्तु निर्णीतो यथाव्याधि चिकित्सितः । न शमं याति यो व्याधिः स ज्ञेयः कर्म्मजो बुधैः” । दोषजाः । मिथ्याहारविहारप्रकुपितवातपित्तकफजाः । नतु मिथ्याहारविहारिणामपि प्राक्तनसुकृतेन नैरुज्यं दृश्यत

एव । ततो दोषजेष्वपि प्राक्तनं दुष्कर्मैव कारणम् तत् कथं दोषजा इत्युच्यते । दोषजेष्वपि वस्तुतः आदि कारणं दुष्कर्म वर्त्तत एव किन्तु तत्र मिथ्याहारविहार दूषिता दोषा हेतवो दृश्यन्त इति दोषजा इत्युच्यन्ते इति समाधिः । कर्मदोषोद्भवाः "स्वल्पदोषा गरीयांसोऽधर्मास्ते कर्मदोषजाः" । अत्र कारणं दुष्कर्म प्रबलं यतो दोषाल्पत्वेऽपि व्याधेर्गरीयस्त्वन्तत्कर्मक्षयादेव क्षीणं भवति । दोषाः स्वल्पा अपि निदानत्वेनोक्ता दृश्यन्त एवेति दोषाणां कारणता मन्यन्त इति । "कर्मक्षयात् कर्मकृता दोषजाः स्वस्वभेषजैः । कर्मदोषोद्भवा यान्ति कर्मदोषक्षये क्षयम्" । दोषजाः स्वस्वभेषजैरिति दोषजेष्वादिकारणं दुष्कर्म तद्भेषजार्थं द्रव्यव्ययादिजनित दुःखभोगेन कटुतिक्तकषायाद्यहृद्यभक्षणादिजनितदुःखभोगेन च क्षयं यान्ति । शेषा दुष्टा हेतवो दोषास्ते स्वस्वभेषजैः क्षयं यान्तीत्यर्थः । "साध्या याप्या असाध्याश्च व्याधयस्त्रिविधाः स्मृताः । सुखसाध्यः कष्टसाध्यो द्विविधः साध्य उच्यते" । याप्यलक्षणमाह "यापनीयन्तु तं विद्यात् क्रिया धारयते सुखम् ... याप्यमातुरम् । प्रपतिष्यदिवागारं स्तम्भो यत्नेन योजितः । साध्या याप्यत्वमायान्ति याप्याश्चासाध्यतान्तथा । घ्नन्ति प्राणानसाध्यास्तु नराणामक्रियावताम्" । अक्रियावतां चिकित्सारहितानाम् । अथोपद्रवस्य लक्षणम् । "रोगारम्भकदोषस्य प्रकोपादुपजायते । योऽन्यो विकारः स बुधैरुपद्रव इहोदितः" ।

रोगशिला स्त्री रोगाय तन्निवृत्तये शिला । मनःशिलायाम् राजनि० । [क्विप् रोगहन् । रोगहन्तरि वैद्यादौ त्रि० ।

रोगहृ न० रोगं हन्ति हन-ड । १औषधे शब्दच० । हन-

रोगहर त्रि० रोगं हरति हृ-अच् । व्याधिनाशके द्रव्यादौ तच्च सुश्रुतादौ दृश्यम् ।

रोगहारिन् पु० रोगं हरति हृ-णिनि । १चिकित्सके वैद्ये अमरः । २रोगनाशके त्रि० ।

रोगितरु पु० रोगिप्रियस्तरुः शाक० । अशोकवृक्षे राजनि० ।

रोगिन् त्रि० रोग+अस्त्यर्थे इनि रुज-घिनुण् वा । व्याधियुक्ते राजनि० स्त्रियां ङीप् ।

रोचक त्रि० १रुचिकारके । २क्षुधायां हेमच० । ३कदल्यां शब्दर० ४राजपलाण्डौ ५अवटंगे (चाटनि) च राजनि० ६पर्ण्यपर्णभेदे विश्वः ।

रोचन पु० रुच-ल्यु रोचयति वा ल्यु । १कूटशाल्मलिवृक्षे २श्वेतशोभाञ्जने, ३पलाण्डौ ४दाडिमे च राजनि० । ५करञ्जे, ६अङ्कोठे, ७आरग्वधे च मेदि० । ८उत्तमायां नार्य्यां ९रक्तकह्लारे स्त्री मेदि० टाप् । ११रुचिकारके त्रि० ।

रोचनक पु० रोचनाय रुचिजननाय कायति कै-क । जम्बीरे राजनि० । [म्बीरभेदे २चिर्भट्यां स्त्री राजनि०

रोचनफल पु० रोचनं रुचिकरं फलमस्य । १बीजपूरके ज-

रोचनी स्त्री रोचयतीति कर्त्तरि ल्युट् गौरा० ङीष् । १मनःशिलायाम् हेमच० २गोरोचनायां ३श्यामलक्याम, राजनि० ४श्वेतत्रिवृति, ५गन्धद्रव्यभेदे च (गुड़ारोचना) अमरः । [२रुचियुक्ते त्रि० ।

रोचमान पु० रुच-शानच् । १अश्वग्रीवास्थरोमावर्त्ते त्रिका० ।

रोचिष्णु त्रि० रुच-इष्णुच् । १दीप्तिशीले २रुचिशीले च ।

रोचिस् न० रुच-इसुन् । प्रभायाम् अमरः ।

रोची स्त्री रोचयति रुच्-णिच्-अच् गौरा० ङीष् । हिलमोचिकायाम् शब्दर० ।

रोटिका स्त्री रुट-ण्वुल् । गोधूमादिचूर्णनिर्मिते पिष्टकभेदे (रुटी) भावप्र० कृतान्नशब्दे २१८१ पृ० दृश्यम् ।

रोड अनादरे भ्वा० पर० सक० सेट् । रोडति अरोडीत् ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

रोदन न० रुद-ल्युट् । १क्रन्दने २अश्रुणि मेदि० । करणे ल्युट् ङीप् । ३दुरालभायाम् अमरः । संज्ञायां कन् अत इत्त्वम् । रोदनिका ४यवासायाम् अमरः ।

रोदस् न० रुद-असुन् । १स्वर्गे २भूमौ च अमरः । गौरा० ङीष् रोदसीत्यप्यत्र । २द्यावाभूम्योः स्त्री द्वि० व० अमरः । ३पृथिव्यां निघण्टुः । [भरतः ।

रोध पु० रुध-घञ् । १रोधने २आवरणे च ३नदीतीरे

रोधन त्रि० रुणद्धि रुध-ल्यु । १रोधकर्त्तरि । भावे ल्युट् । २प्रतिबन्धे न० ।

रोधस् न० रुध-असुन् । नद्यादिकूले अमरः ।

रोधवक्रा स्त्री रोधेन तीरेण वक्रा । नद्यां निघण्टुः । रोधोवक्राऽप्यत्र त्रिका० ।

रोध्र न० रुध-रन् । १पापे २अपराधे ३लोध्रवृक्षे पु० मेदि० ।

रोध्रपुष्प पु० रोध्रस्य लोध्रस्येव पुष्पमस्य । मधूकवृक्षे (मौल) राजनि० । [धातकीवृक्षे (धाइफुल) राजनि० ।

रोध्रपुष्पिणी स्त्री रोध्र इव पुष्प्यति पुष्प विकासे णिनि ।

रोप पु० रुह-णिच्-हस्य पः कर्मणि अच् । १बाणे अमरः भावे अच् । २रोपणे धान्यादेर्जननाय ३उद्धुरारोपणे च मेदि० ४छिद्रे न० हेमच० ।

रोपण न॰ रुह–णिच्–हस्य पः ल्युट् । १जनने २अञ्जनभेदे रुप-ल्युट् । ३विमोहने ४अन्यथाभूतस्य वस्तुनोऽन्यथा ज्ञाने । अञ्जनभेदप्रकारादि भावप्र॰ उक्तं यथा "शिलायां रसकं पिष्ट्वा सम्यक् संप्लाव्य वारिणा । स्थाल्यां तज्जलं सर्वं त्यजेच्चूर्णमधोगतम् । शुष्कञ्च तज्जलं सर्वं पर्पटीसन्निभं भवेत् । विचूर्ण्य भावयेत् सम्यक् त्रिवेलं त्रिफलारसैः । कर्पूरस्य रसं तत्र दशमांशेन निक्षिपेत् । अञ्जयेन्नयने तेन नेत्राखिलगदच्छिदः" ।

रोपणीवर्त्ति स्त्री नेत्राञ्जनवटीभेदे भावप्र॰तत्प्रकार उक्तो यथा "अशीतिस्तिलपुष्पाणि षष्टिः पिप्पलितण्डुलाः । जातीपुष्पाणि पञ्चाशन्मरिचानि च षोडश । सूक्ष्मं पिष्टाम्बुना वर्त्तिः कृता कुसुमिकाभिधा । तिमिरार्जुनशुक्राणां नाशिनी मांसवृद्धिनुत् । एतस्या अञ्जने प्रोक्ता मात्रा वह्नहरेणुका" । (कुसुमिका वटी) ।

रोपित त्रि॰ रुह-णिच्-हस्य पः क्त । १वृक्षादेर्जननाय कृताङ्कुरारोपणे अन्यथास्थिते अन्यरूपेण निर्दिष्टे यथा मुखं चन्द्र इत्यादौ मुखस्य चन्द्ररूपेण निर्देशः ।

रोमक न॰ रोमेव निविडं कायति कै-क । (रुम) १नगरे सू॰सि॰ । २पांशुलवणे ३अयस्कान्ते च राजनि॰ ।

रोमकन्द पु॰ रोम्णा युक्तः कन्दो मूलमस्य । पिण्डालौ राजनि॰ ।

रोमकपत्तन न॰ कर्म॰ । (रुम) नगरभेदे सू॰सि॰ ।

रोमकूप पु॰ रोम्णां कूप इव । रोमाधारे विवरे "न रोमकूपौघमिषाज्जगत्कृता" नैषधम् ।

रोमकेसर न॰ रोमभिः केसरः सिंहसटेव । चामरे त्रिका॰

रोमगुच्छ न॰ रोमभिर्गुच्छं स्तवकमिव । रोमसमुदायात्मके चामरे स्वार्थे क । अत्रैवार्थे हेमच॰ ।

रोमन् न॰ रु-मनिन् । देहजाते अङ्कुराकारे केशतुल्ये पदार्थे (रोँया) अमरः ।

रोमन्थ पु॰ रोमं मथ्नाति मन्थ-अण् पृषो॰ मलोपः । भुक्तस्य घासादेः पशुभिरुद्गीर्य्य चर्वणे । रोमन्थमभ्यस्यति क्यङ् । रोमन्थायते ।

रोमभूमि स्त्री ६त॰ । चर्मणि राजनि॰ ।

रोमलता स्त्री रोमाणि लतेव । रोमराजौ हेमच॰ ।

रोमविकार पु॰ ६त॰ । रोमोद्गमे रोमाञ्चे हला॰ ।

रोमश त्रि॰ रोमाणि सन्त्यस्य श । १प्रचुररोमयुक्ते २मेषे पुंस्त्री॰ हेमच॰ स्त्रियां ङीष् । ३पिण्डालौ ४शूकरे पुंस्त्री स्त्रियां ङीष् । ५कुम्भट्याञ्च पु॰(पाना) राजनि॰ ।

रोमहर्ष पु॰ रोम्णः हर्ष इव तद्व्यञ्जकत्वात् । रोमाञ्चे हर्षोत्कम्पादिभिः रोमकूपे जायमाने कण्टकाकारे पदार्थे हारा॰ । ल्युट् । रोमहर्षणमप्यत्र अमरः ।

रोमहर्षण पु॰ रोमाणि हर्षयति हृष-णिच्-ल्यु । १विभीतकवृक्षे मेदि॰ २लोमहर्षणे मुनिभेदे च । [अमरः ।

रोमाञ्च पु॰ रोम्णामञ्चः उद्गमः अन्च-अच् । रोमहर्षे

रोमाञ्चित त्रि॰ रोमाञ्चः जातोऽस्य तार॰इतच् । जातपुलके त्रिका॰ । [वस्थायाञ्च शब्दमा॰ ।

रोमाली स्त्री ६त॰ । १रोमावलौ तदुद्गमकाधने तारुण्याव-

रोमालु पु॰ रोमयुक्त आलुः शाक॰ । १पिण्डालौ राजनि॰ रोम+आलुच् । २रोमवति त्रि॰ । [वृक्षे राजनि॰ ।

रोमालुविटपिन् स्त्री रोमालुः रोमयुक्तः विटपी । कुम्भी-

रोमावलि(ली) स्त्री ६त॰ ।१रोमश्रेणौ २नाभेरूर्ध्वस्थरोमपङ्क्तौ तदुपलक्षिते ३तारुण्यावस्थायाञ्च हेमच॰ ।

रोमोद्गम पु॰ रोम्णामुद्गमः उद्-गम-घञ् । रोमहर्षे हला॰ । रोमोद्भेदादयोऽप्यत्र ।

रोरुदा स्त्री रुद-यङ्-भावे अ टाप् । अतिशयरोदने ।

रोल पु॰ रु-लच । पानीयामलके शब्दच॰ ।

रोलम्ब पुंस्त्री रौति रु-विच् रोः सन् लम्बते गच्छति लम्ब-अच् कर्म॰,रोऊ अम्बच् उस्य लो वा । भ्रमरे त्रिका॰ स्त्रियां ङीष् ।

रोष पु॰ रुष-घञ् । क्रोधे अमरः ।

रोषण पु॰रुष-युच् । १पारदे, २निकषप्रस्तरे, मेदि॰। ३ऊषरभूमौ ४क्रोधशीले त्रि॰ हेमच॰ ।

रोह पु॰ रुह-अच् । १अङ्कुरे हेमच॰ २रोहणकर्त्तरि त्रि॰।

रोहण पु॰ रुह्यतेऽसौ रुह-ल्युट् । १पर्वतभेदे जटा॰ । भावे ल्युट् । २प्रादुर्भावे न॰। करणे ल्युट् ।३शुक्रे राजनि॰

रोहन्त पु॰ रुह-झच् । १वृक्षभेदे, २वृक्षमात्रे च । ३लताभेदे, ४लतायाञ्च स्त्री उणादि॰ गौरा॰ ङीष् ।

रोहि पु॰ रुह-इन् । १बीजे, २वृक्षे च उणादि॰ । ३धार्मिके त्रि॰ सि॰ कौ॰ ।

रोहिण न॰ रुह-इनन् । पञ्चदशधा विभक्तदिनस्य नवमे भागे "कुर्य्यादारोहिणं बुधः" इति स्मृतिः । रोहिणी देवताऽस्य अण् । रौहिणमप्यत्र । २वटवृक्षे, ३रोहितकवृक्षे ४भूतृणे च पु॰ राजनि॰ ।

रोहिणी स्त्री रुह-इनन् गौरा॰ङीष् । १स्त्रीगव्याम् अमरः अश्विन्यवधिके चतुर्थे २नक्षत्रे ज्यो॰ ३वसुदेवपत्न्यां-बलभद्रमातरि, ४विद्युति, ५कटुतुम्ब्यां, ६सोमवल्के

च मेदि० । रोहित+स्त्रियां ङीप् तस्य नत्वे णत्वम् । ७रक्तवर्णवत्यां स्त्रियाम् । सा च ८हरितश्याम, ९काश्म-र्याम्, १०मञ्जिष्ठायाञ्च राजनि० । ११सुरभिकन्यायां कालिकापु० "अष्टवर्षा भवेत् गौरी नववर्षा च रोहिणी" इत्युक्तायां नववर्षायां १२कन्यायां १३गलरोगभेदे भावप्र० "रोहिणीनामकगलरोगाणां नामानि संख्याञ्चाह "रो-हिणी पञ्चधा प्रोक्ता कण्ठशालूक एव च । अधिजि-ह्वश्च वलयोऽलाशनामैकवृन्दकः । ततो वृन्दः शतघ्नी च गिलायुः कण्ठविद्रधिः । गलौघः स्वरघ्नश्च मांसतानस्त-थैव च । विदारी कण्ठदेशे तु रोगा ह्यष्टाविति स्मृताः" । तत्र पञ्चानामपि रोहिणीनां सामान्यसंप्राप्तिमाह "गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ प्रदूष्य मांसञ्च तथैव शोणितम् । गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्कुरैर्निहन्त्य-सून् व्याधिरियं हि रोहिणी" । अनिलः मूर्च्छितः प्रवृद्धः कफपित्तौ च मूर्च्छितौ पित्तं वा मूर्च्छितं कफो वा मूर्च्छितः न तु त्रयोऽपि मूर्च्छिताः" पृथग्दोष-जाया अविवक्षणीयत्वात् । तत्रा वातजायालक्षणमाह "जिह्वासमन्तादृभृशवेदनास्तु मांसाङ्कुराः कण्ठविरोधनाः स्युः । सा रोहिणी वातकृता प्रदिष्टा वातात्मकोपद्रव-गाढयुक्ता" । जिह्वासमन्तात् जिह्वायाः सर्वतः । "वाता-त्मकोपद्रवगाढयुक्ता स्तम्भादिभिरतिशयेन युक्ता । पित्त-जामाह "क्षिप्रोद्गमा क्षिप्रविदाहपाका तीव्रज्वरा पित्त-निमित्तजाता" । श्लेष्मजामाह "स्रोतोनिरोधिन्यपि मन्दपाका गुर्वी स्थिरा सा कफसम्भवा तु । स्रोतोऽत्र कण्ठस्रोतः । सन्निपातजामाह "गम्भीरपाकिन्यनिवार्य-वीर्य्या त्रिदोषलिङ्गा त्रिभवा भवेत् सा" । रक्तजामाह "स्फोटैश्चिता पित्तसमानलिङ्गा साध्या प्रदिष्टा रुधिरा-त्मिका तु" । रक्तजेतरासंहारकत्वावधिमाह "सद्यस्त्रि-दोषजा हन्ति त्र्यहात् कफसमुद्भवा । पञ्चाहात् पित्त-सम्भूता सप्ताहात् पवनोत्थिता" । [नाशादयोऽप्यत्र ।

रोहिणीपति पु० ६त० । १चन्द्रे, २वसुदेवे च रोहिणी-

रोहिणीव्रत न० रोहिणीयुक्ताष्टम्यां व्रतम् । रोहिण्यु-पलक्षितायां भाद्रकृष्णाष्टम्यां कर्त्तव्ये उपवासरूपे व्रते । कृष्णाष्टमीशब्दे २२२०पृ०दृश्यम् । [२४२२ पृ०दृश्यम् ।

रोहिणीशकट न० ६त० । व्योमस्थे तारामेदे खमोलशब्दे

रोहित् पु० रुह-इति । १सूर्य्ये मेदि० २वर्षमेदे च ३मत्स्य-भेदे पु०उज्ज्वल० । ४लताभेदे ५मृग्याञ्च स्त्री ङीप् मेदि० ।

रोहित न० रुह इतन् । १रुधिरे २कुङ्कुमे ३ऋजौ इन्द्रचापे मेदि० । ४रोहितकवृक्षे पु० खनामख्याते ५मत्स्यभेदे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष् मेदि० । "रक्तोदरो रक्तमुखो रक्ताक्षो रक्तपक्षतिः । सशपक्षो भासनेत्रो रोहितः कथितो बुधैः । रोहितः सर्वमत्स्यानां वरो वृष्योऽर्द्दि-तार्त्तिजित् । कषायानुरसः स्वादुर्वातघ्नो नातिपित्त-कृत् । अर्द्धजत्रुगतान् रोगान् हन्याद्रोहितमुण्डकम्" भावप्र० । ६रक्तवर्णे पु० ७तद्वति त्रि० अमरः । स्त्रियां ङीप् तस्य नत्वे णत्वम् । ८अग्निवाहने मृगभेदे निघ-ण्टुः । स्वार्थे क । रोहितक उक्तार्थे ९वृक्षभेदे अमरः ।

रोहिताश्व पु० रोहितो मृगभेद अश्व इव गतिसाधनमस्य । वह्नौ निघण्टुक्तिर्दृश्या ।

रोहितेय पु० रोहित एव स्वार्थे ढ । रोहितकवृक्षे रत्नको०

रोहिन् पु० रोहति पुनःपुनश्छिन्नोऽपि प्रादुर्भवति रुह-णिनि । १रोहितकवृक्षे २वटवृक्षे ३अश्वत्थवृक्षे च । मेदि० । ४रोहणवति त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

रोहिष पु० रुह-इषन् । खनामख्याते कत्तृणे मेदि० ।

रौक्ष्य न० रूक्षस्य भावः ष्यञ् । १पारुष्ये २अचिक्कणतायाञ्च ।

रौचनिक त्रि० रोचनया रक्तः ठक् । रोचनया रक्ते ।

रौच्य पु० । त्रयोदशे मनुभेदे मत्स्यपु० ९ अ० ।

रौट(ड) अनादरे भ्वा० पर० सक० सेट् । रौट(ड)ति अरौ(डी)टीत् । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

रौद्र न० रुद्रो देवताऽस्य अण् । १सूर्य्यतापे, २उग्ररसे च । ३तद्वति मेदि० ४भीषणे च त्रि० ५रसभेदे अमरः । "रौद्रः क्रोधस्थायिभावो रक्तो रुद्राधिदैवतः । आल-म्बनमरिस्तत्र तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् । मुष्टिप्रहारपतन-विकृतच्छेदावदारणैश्चैव । संग्रामसम्भ्रमाद्यैरस्योद्दीप्ति-र्भवेत् प्रौढा । भ्रूविभङ्गोष्ठनिर्दंशबाहुस्फोटन-तर्जनाः । आत्मावदानकथनमायुधोत्क्षेपणानि च । अनुभावास्तथाक्षेपक्रूरसन्दर्शनादयः । उग्रतावेगरो-माञ्चस्वेदवेपथवो मदः । मोहामर्षादयस्तत्र भावाः स्युर्व्यभिचारिणः" सा० द० ।

६५दुर्गायां ७रुद्रजटावृक्षे च स्त्री ङीप् मेदि० ।

रौप्य न० रूप्यमेव अण् । रजते राजनि० ।

रौम न० रुमायां लवणखनिभेदे भवः अण् । सामु-द्रिलवणे । स्वार्थे क । तत्रैवार्थे अमरः ।

रौरव पु० रोरूयतेऽत्र रु-यङ् क्विप् तेन प्राप्यः तस्यायं वा अण् । १नरकभेदे अमरः । २चञ्चले, ३धूर्त्ते, ४घोरे च त्रि० शब्दर० । ५सामभेदे न० । तच्च साम अहगाने

श्प० दर्शितम्। "रौरवयौधाजये वाहूते ह्वे भवतः" ता०ब्रा०। रौरवनरकस्वरूपादिकमुक्तं मार्कपु० १०अ० "रौरवे कूटसाक्षी तु याति यश्चानृतो नरः। तस्य स्वरूपं गदतो रौरवस्य निशामय। योजनानां सहस्रे द्वे रौरवो हि प्रमाणतः। जानुमात्रप्रमाणश्च ततः श्वभ्रः सुदुस्तरः। तत्राङ्गारचयोपेतं कृतञ्च धरणीतलम्। जाज्वल्यमानस्तीव्रेण तापिताङ्गारभूमिगम्। तन्मध्ये पापकर्माणं विमुञ्चन्ति यमानुगाः। स दह्यमानस्तीव्रेण वह्निना तत्र धावति। पदे पदे च पादोऽस्य शीर्यते जीर्यते पुनः। अहोरात्रेणोद्धरणं पादन्यासं च गच्छति। एवं सहस्रं विस्तीर्णं योजनानां विमुच्यते"।

रौहिण पु० रुह-इनन् स्वार्थे अण्। १चन्दनवृक्षे त्रिका०। २रोहिणशब्दार्थे च।

रौहिणेय पु० रोहिण्यां भवः ढक्। १बुधग्रहे, २बलरामे, च अमरः। ३मरकतमणौ न० राजनि० ४गोवत्से पुंस्त्री मेदि० ५शनैश्चरे पु० भगदैवतशब्दे ४६२१ पृ०दृश्यम्।

रौहिष न० रुह-इषन् स्वार्थेऽण्। १कत्तृणे मेदि० २मृगभेदे पुंस्त्री०अमरः। ३रोहितमत्स्ये च अजयपा०। ४दूर्वायां, ४रोहितमृग्याञ्च स्त्री ङीप्।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्य सङ्कलिते वाचस्पत्ये रकारादि-शब्दार्थसङ्कलनम्।

ल

लकारो व्यञ्जनवर्णभेदः। तस्योच्चारणस्थानं दन्तमूलम्। स्पर्शोष्मवर्णयोर्मध्यस्थत्वादयमन्तःस्थवर्णः। अस्योच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्नः जिह्वाग्रेण दन्तमूलस्य ईषत्स्पर्शस्तेनास्य ईषत्स्पृष्टता। बाह्यप्रयत्नाश्च संवारनादघोषाः अल्पप्राणश्च। मातृकान्यासेऽस्य ककुदि न्यस्यता। काव्यादौ प्रथमप्रयोगे व्यसनं फलम्। "व्यसनमथ लवौ" इ०र०टी। तस्य स्वरूपं यथा "लकारं चञ्चलापाङ्गि! कुण्डलीत्रयसंयुतम्। पीतविद्युल्लताकारं सर्वरत्नप्रदायकम्। पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा। त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं सदा। आत्मादिसहितं वर्णं हृदि-भावय पार्वति" कामधेनुतन्त्रम्। तत्पर्य्याया वर्णाभिधाने उक्ता यथा "लश्चन्द्रः पूतना पृथ्वी माधवी शक्रवाचकः। बलानुजः पिनाकीशो व्यापको मांससंज्ञकः। परात्मा ककुद्धन्ता खड्गी नादोऽमृतं दिवि। लवणं वारुणी-पीतशिखा वाणी क्रियाऽजिता। ज्वालिनी वेगिनी-नादः प्रद्युम्नः श्रोणी हरिः। विश्वात्मन्द्रायणो चेतो मेरुगिरिः कलोरसः"। तस्याधिष्ठातृध्येयरूपं यथा "चतुर्भुजां पीतवस्त्रां रक्तपङ्कजलोचनाम्। सर्वदा वरदां भीमां सर्वालङ्कारभूषिताम्। योगीन्द्रसेवितां नित्यं योगिनीं योगरूपिणीम्। चतुर्वर्गप्रदां देवीं नागहारोपशोभिताम्। एवं ध्यात्वा लकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" वर्णोद्धारतन्त्रम्।

ल पु० ला-क। १इन्द्रे मेदि० तन्त्रोक्ते भूमिदैवताके २मन्त्रभेदे न० ३एकलघुके वर्णे। लडादिदशसु लकारादि तिङ्प्रत्ययेषु "लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः" पा०।

लक आस्वादे प्राप्तौ च चु० उभ०सक० सेट्। लाकयति ते अलीलकत् त।

लकच पु० लक-बा०अचन्। लिकुचवृक्षे (माँदार) शब्दर०।

लकुच पु० लक-उचन्। (माँदार) वृक्षभेदे अमरः। "लकुचः क्षुद्रपनसो लिकुचो डहुरित्यपि। आमं लकुचमुष्णञ्च गुरु विष्टम्भकृत्तथा। मधुरञ्च तथाम्लञ्च दोषत्रितयरक्तकृत्। शुक्राग्निनाशनञ्चापि नेत्रयोरहितं स्मृतम्। सुपक्वं तत्तु मधुरमम्लं चानिलपित्तकृत्। कफवह्निकरं रुच्यं हृद्यं विष्टम्भकञ्च तत्" भावप्र०। "लकुचं गुरु विष्टम्भि स्वाद्वम्लं रक्तपित्तकम्। श्लेष्मकारि समीरघ्नमुष्णं शुक्राग्निनाशनम्" वैद्यक०।

लक्तक पु० लक-क्त नि० संज्ञायां कन्। १अलक्तके (आलता) शब्दर०। २जीर्णवस्त्रखण्डे (नेकड़ा) अमरः। [शब्दच०

लक्तकर्म्मन् पु० लक्तं करोति कृ-मनिन्। रक्तवर्णलोध्रे

लक्तिका स्त्री गोधायां निघण्टुः। [अलक्षत् त।

लक्ष दर्शने अङ्कने च चु०उभ०सक०सेट्। लक्षयति ते अल-

लक्ष न० लक्ष-अच्। १पदे २चिह्ने ३व्याजे ४शरव्ये च। ५दशायुतसंख्यायां स्त्री०न० मेदि०।

लक्षक त्रि० लक्षयति लक्षणयार्थम् लक्ष-ण्वुल्। लक्षणयार्थबोधके शब्दे। तल्लक्षणं श० प्र० उक्तं यथा "याहशार्थस्य सम्बन्धवति शक्तन्तु यद्भवेत्। तत्र तल्लक्षकं नाम तच्छक्तिविधुरं यदि"। "याहशार्थसम्बन्धवति यन्नाम सङ्केतितं तदेव ताहशार्थे लक्षकं यदि ताहशार्थे

शक्तिशून्यं भवेत्। सैन्धवादयश्च शब्दास्तुरगादिसम्बन्धिनि लवणादाविव तुरगादावपि शक्ता एव। गङ्गादयस्तु तीरादावसङ्केतिताः तत्सम्बन्धिनीरादिशक्तत्वेन गृहीता एव तीराद्यन्वयं बोधयन्तीति तत्र लक्षका एव शक्तत्वे पूर्वपूर्वप्रयुक्तत्वापत्तेः तस्य तदुच्चार्य्यत्वात् कथञ्चित्तीरादिसम्बन्धित्वेन गृहीतादपि गङ्गादिपदात्तीरादेरन्वयबोधेन तीराद्यशक्तत्वे सति तत्सम्बन्धितामात्रन्तु न लक्षणा गङ्गागङ्गायां घोष इत्यादावपि गङ्गागङ्गेतिभागस्य निरूढलक्षणायाः सत्त्वेन वैयर्थ्याभावप्रसङ्गाच्च। एतेन तीराद्यशक्तत्वे सति तीरादिपरत्वं तीरादिसम्बन्ध्यनुभावकत्वं वा तल्लक्षकत्वमित्यपि प्रत्युक्तम् अपभ्रंशस्यापि लक्षकत्वापाताच्च नचेष्टापत्तिः शक्तिलक्षणान्यतरवृत्तिमत्त्वे तस्य साधुतापत्तेः पदसाधुतायां वृत्तिमत्त्वस्यैव तन्त्रत्वात्। किञ्चानुभावकत्वं तदा घोषादिपदसाकाङ्क्षस्य गङ्गादिपदस्य तीरलक्षकता न स्यात् तेन तीरसम्बन्धिनो नीरस्यानुभवानर्जनात् स्वरूपयोग्यत्वन्तु गङ्गायामिति वाक्यस्य दुर्वारं तस्याप्याधेयताधर्मिकनीरानुभवं प्रति नीरार्थकनामोत्तर सप्तमीत्वेन तथात्वात् नीराधेयत्वस्य च तीरसम्बन्धित्वानपायात्।" अधिकं लक्षणाशब्दे दृश्यम्।

लक्षण न॰ लक्ष्यतेऽनेन लक्ष-करणे ल्युट्। १इतरभेदानुमापके चिह्ने "लक्षयोऽपि पदार्थानां नान्तं यान्ति पृथक्त्वतः। लक्षणेन तु विज्ञानामन्तं यान्ति विपश्चितः"। यथा पृथिव्या गन्धो लक्षणं स हि पृथिवीं परस्मात् भिन्नतया अनुमापयति। तच्च द्विविधम् "स्वरूपं तटस्थं द्विधा लक्षणं स्यात् स्वरूपे प्रविष्टं स्वरूपाद्विभिन्नम्" इत्युक्तेः स्वरूपलक्षणं तटस्थलक्षणं च यथा आकाशो विभुः सच्चिदानन्दो ब्रह्मेति स्वरूपलक्षणम्। काकवत् गृहम् जगज्जन्मादिकर्तृ ब्रह्मेति तटस्थलक्षणम्। २स्वरूपे यथा घटलक्षणं वस्तु। ३नाम्नि व्यवहारोपयोगिनि ४चिह्ने च मेदि॰। कर्त्तरि ल्यु। ५स्वरूपप्रतिपादके "चोदनालक्षणार्थो धर्मः" इति जैमिनिसूत्रम् चोदना विधिवाक्यमेव लक्षणं स्वरूपज्ञापिका यस्य तादृशोऽर्थः धर्मः इति तदर्थः। ६शब्दसाधुताप्रतिपादके व्याकरणादिसूत्रे च न॰ "लक्षणं त्वनभिज्ञानाम्" अमरः। कर्मणि ल्युट्। ७प्रतिपाद्ये यथा "इत्थं द्वादशलक्षणेति" माधवीयन्यायमाला द्वादशानां लक्षणानां प्रतिपाद्यविषयाणां समाहारः इति तदर्थः। लक्ष-युच्। शब्दनिष्ठे शक्यार्थसंबद्धार्थबोधकताख्ये "मुख्यार्थबाधे तद्योगे ययान्योऽर्थः प्रतीयते। रूढेः प्रयोजनाद्वापि लक्षणा शक्तिरर्पिता" इत्युक्ते वृत्तिभेदे स्त्री। यथा गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीत्यादौ गङ्गाशब्दस्य जलप्रवाहरूपे स्वार्थेऽन्वयासम्भवात् तत्सम्बद्धतीरादिबोधकता। ८लक्ष्मणे रामानुजे पु॰ ९०सारसपक्षिणि पुंस्त्री॰ तत्र स्त्रियां राजनि॰ स्त्री टाप्। लक्षणाभेदादिकं शब्दशक्तिप्रकाशिकायामुक्तं यथा "जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थानिरूढाधुनिकादिकाः। लक्षणा विविधास्ताभिर्लक्षकं स्यादनेकधा"। काचिल्लक्षणा शक्यावृत्तिरूपेण बोधकतया जहत्स्वार्थेत्युच्यते यथा तीरत्वादिना गङ्गादिपदस्य। काचिच्छक्यलक्ष्योभयवृत्तिना शक्यवृत्तिनैव वा रूपेणानुभावकत्वादजहत्स्वार्था यथा द्रव्यत्वादिना नीलघटत्वादिना च घटपदस्य। काचिच्छक्यतावच्छेदकीभूततद्रूपेण पूर्वपूर्वप्रत्यायकत्वात् निरूढा यथा चारुत्वादिप्रकारेण तदाश्रयद्रव्यानुभावकत्वादरुणादिपदस्य। काचिच्च पूर्वपूर्वं तादृग्रूपेणाप्रत्यायकत्वादाधुनिकी यथा घटत्वादिना पटादिपदस्य। आदिना शक्यसदृशत्वप्रकारेण बोधकतया गौण्युच्यते यथा अग्निर्माणवक इत्यादावग्निसदृशत्वादिना अग्न्यादिपदस्य। तदेवं विविधलक्षणावत्त्वाल्लक्षकं नामापि जहत्स्वार्थादिभेदादनेकविधमित्यर्थः। स्यादेतत् यदि तीरादिलक्षकतया गङ्गादिपदस्य ज्ञानं तीराद्यनुभवे भवेद्धेतुर्भवेदप्युक्तक्रमेण लक्षकानां विभागः नत्वेतदस्ति तीराद्यन्वयबोधं प्रति तीरादिशक्तत्वेनैव पदज्ञानस्य लाघवेन हेतुतया लक्षकाणामननुभावकत्वात् गुरूणामन्तौ शैत्यं स्पृशेदित्यादौ शक्येन दहनादिनेव गङ्गायां घोष इत्यादौ लक्षितेन तीरादिना साक्षाद्गृहीतासंसर्गकस्यैव सप्तम्यर्थाधेयत्वादेरन्वयबोधप्रविष्टत्वादिति चेन्न प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव प्रत्ययार्थस्य धर्म्यन्तरेऽन्वयबुद्धेर्व्युत्पन्नतया तीराद्यविशेषितस्य सुवर्थाधेयत्वादेर्घोषादावन्वयबोधायोगात्। न च शक्तस्यैव पदस्य साकाङ्क्षपदान्तरोपस्थाप्यार्थान्वितस्वार्थधर्मिकान्वयबोधं प्रति हेतुत्वादन्वयबुद्धौ लक्ष्यार्थस्याप्रवेशः, कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादौ लक्ष्यस्य कुन्तधरादेरन्वयविशेष्यत्वानुपपत्तेः कुमतिः पशुरित्यादौ शक्यलक्ष्यार्थयोरन्वयबोधस्याप्यानुभविकत्वाच्च। तस्माच्छक्तेरिव भक्तेरपि ज्ञानमनुभावकं भवत्येव कार्य्यतावच्छेदकस्य सङ्कोचाच्च न व्यभिचारः"। सा च बहुधा विस्तरस्तु सा॰द॰२प॰दृश्यः।

लक्षित त्रि० लक्ष-कर्मणि क्त । १लक्षणया बोधितेऽर्थे, २ज्ञाते, ३अनुमिते च कर्त्तरि क्त । ४लक्षणान्विते लक्षक-शब्दे च ।

लक्षितलक्षणा स्त्री लक्षणाभेदे यथा द्विरेफपदेन बहु-व्रीहिलक्षणयोपस्थापिताद्रेफद्वययुक्तभ्रमरपदादभिधयैव भृङ्गोपस्थितिः । अत्र न रूढिरस्ति प्रकृते तु रूढिप्रयो-जनाभावान्नैयार्थत्वं इयमेव लक्षितलक्षणेति वाच्यम्” । यत्र लक्षिताच्छब्दादर्थाभिधानं तत्रैव लक्षितलक्षणायाः परिभाषितत्वात्”सा० द० टी० ।

लक्ष्मन् न० लक्ष-मनिन् । १चिह्ने २प्रधाने च अमरः । स्वार्थे अण् पृषो० न वृद्धिः । ३सारसपक्षिणि पुंस्त्री० हेमच० दशरथपत्न्याः सुमित्रायाः ४ज्येष्ठात्मजे च पु० । ५श्वेतकण्टकार्य्यां हेमच० स्त्री टाप् ६सारसपक्षिस्त्रियाम् ७औषधभेदे च स्त्री मेदि० टाप् ।

लक्ष्मी स्त्री लक्ष ई-मुट् च । १विष्णोःपत्न्याम् अमरः । २शोभायां, ३कान्तौ, ४सम्पत्तौ, ५ऋद्ध्यौषधे, ६वृद्धिना-मौषधे, ७फलिनीवृक्षे च मेदि०। ८स्थलपद्मिन्याम् ९हरि-द्रायां, १०शम्यां, ११मुक्तायां १२द्रव्ये च राजनि० १३पीडायां १४वारयोषिति च शब्दच० ।

लक्ष्मीपूजाकालादि स्कान्दपु० उक्तं यथा

“पौषे चैत्रे तथा भाद्रे पूजयेयुः स्त्रियः श्रियम् । सिंहे धनुषि मीने च स्थिते सप्ततुरङ्गमे । प्रत्यब्दं पूजये-ल्लक्ष्मीं शुक्लपक्षे गुरोर्दिने । नापराह्ले न रात्रौ च नासिते न त्र्यहस्पृशि । द्वादश्यां चैव नन्दायां रिक्ता-यां निरंशके । त्रयोदश्यां तथाष्टम्यां कमलां नैव पूजयेत् । न पूजयेत् शनौ भौमे न बुधे नैव भार्गवे । पूजयेत्तु गुरोर्वारे चाप्राप्ते रविसोमयोः । गुरुवारे हि पूर्णा च यत्नेन यदि लभ्यते । तत्र पूज्या तु कमला धनपुत्रविवर्द्धिनी । न कुर्य्यात् प्रथमे मासि नैव कुर्य्याद्विसर्जनम् । न घण्टां वादयेत्तत्र नैव झिण्टीं प्रदापयेत् । पौषे च दशमी शस्ता चैत्रके पञ्चमी तथा । नभस्ये पूर्णिमा ज्ञेया गुरुवारे विशेषतः । आढकं धान्यसंपूर्णं नानाभरणभूषितम् । सुगन्धिशुक्लपुष्पेण शुक्लपक्षे विशेषतः । पौषे तु पिष्टकं दद्यात् परमान्नञ्च चैत्रके । पिष्टकं परमान्नञ्च नभस्ये तु विशेषतः । गुरु-वारसमायुक्ता नभस्ये पूर्णिमा शुभा । कमलां पूजये-त्तत्र पुनर्जन्म न विद्यते । एकेन कमलेनैव कमलां पूजयेद्द यदि । इह लोके सुखं प्राप्य परत्र केशवं व्रजेत्” । लक्ष्मीचरित्रे तु “न कृष्णपक्षे रिक्तायां दशमी द्वादशीषु च । श्रवणादिचतुर्ऋक्षे लक्ष्मीपूजां न का-रयेत्” । दशमीनिषेधः पौषातिरिक्तपरः प्रागुक्तैक-वाक्यत्वात् । दीपान्वितामावस्यायां तत्पूजादिकं दीपान्वित-शब्दे ३६०७पृ० दृश्यम् । कोजागरलक्ष्मीपूजा कोजा-गरशब्दे २२६२ पृ० दृश्या । माघशुक्लपञ्चम्यां श्री-पूजनं “पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम्” ति० त० विहितम् । “पञ्चम्यां श्रियं पूजयेत्”कल्पसूत्रिरपि तत्परा । गरु०पु० ११४ अ० लक्ष्म्यास्त्यागकारणतोक्ता यथा

“कुचैलिनं दन्तमलोपधारिणं बह्वाशिनं निष्ठुरवाक्य-भाषिणम् । सूर्य्योदये चास्तमये च शायिनं विमुञ्चति श्रीरपि चक्रपाणिनम् । नित्यं छेदस्तृणानां धरणि-विलिखनं पादयोरल्पमार्ष्टिर्दन्तानामल्पशौचं वसनमलि-नता रूक्षता मूर्द्धजानाम् । द्वे सन्ध्ये चापि निद्रा विवसनशयनं ग्रासहासातिरेकः स्वाङ्गे पीठे च वाद्यं निधनमुपनयेत् केशवस्यापि लक्ष्मीः । तस्या भाजनहेतुता तत्रोक्ता यथा “शिरः सुधौतं चरणौ सुमार्जितौ वरा-ङ्गनासेवनमल्पभोजनम् । अनग्नशायित्वमपर्वमैथुनं चिरप्रनष्टां श्रियमानयन्ति षट् । यस्य कस्य तु पुष्पस्य पाण्डरस्य विशेषतः । शिरसा धार्य्यमाणस्य अलक्ष्मीः प्रतिहन्यते । दीपस्य पश्चिमाच्छाया छाया शय्यासनस्य च । रजकस्य तु यत्तीर्थमलक्ष्मीस्तत्र तिष्ठति” ।

लक्ष्मीकान्त पु० ६त० । १विष्णौ, २राजनि च लक्ष्मी-पत्यादयोऽप्यत्र । “विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्मकार्मुकम्” किरा० । लक्ष्मीपतिस्तु लवङ्गे पुगवृक्षे च विश्वः ।

लक्ष्मीजनार्द्दन न० शालग्रामभेदे । तस्य लक्षणं यथा“एक-द्वारे चतुश्चक्रं नवीननीरदोपमम् । लक्ष्मीजनार्द्दनं ज्ञेयं रहितं वनमालया” ब्रह्मवै० प्र० ।

लक्ष्मीनारायण पु० शालग्रामभेदे तस्य लक्षणं यथा “एक-द्वारे चतुश्चक्रं वनमालाविभूषितम् । नवीननीरदाकारं लक्ष्मीनारायणाभिधम्” ब्रह्मवै० प्र० ।

लक्ष्मीनृसिंह न० शालग्रामभेदे तस्य लक्षणं यथा “द्विचक्रं विस्तृतास्यञ्च वनमालासमन्वितम् । लक्ष्मीनृसिंहं वि-ज्ञेयं गृहिणाञ्च सुखप्रदम्” ब्रह्मवै० प्र० ।

लक्ष्मीपुत्र पु० ६त० । १कामदेवे, २अश्वे मेदि० ३कुशे लवे च शब्दच० । ५गन्धर्वभेदे ।

लक्ष्मीफल पु० लक्ष्म्यै फलमस्य । श्रीफले बिल्ववृक्षे राजनि०

लक्ष्मीवत् पु० लक्ष्मीः शोभास्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १पनसे

शब्दच० । २श्रीयुक्ते त्रि० अमरः स्त्रियां ङीप् । ३श्वेतरोहितकवृक्षे पु० राजनि० ।

लक्ष्मीसहज पु० लक्ष्म्या सह क्षीराब्धौ जायते जन-ड । १चन्द्रे, शब्दच० २उच्चैःश्रवसि ३कर्पूरे च ।

लक्ष्य न० लक्ष-यत् । १वेधार्थमुद्दिश्यमाने शरव्ये अमरः । २लक्षणाबोध्येऽर्थे, ३उद्देश्ये, ४ज्ञेये, ५अनुमेये च त्रि० ।

लक्ष्यासन न० रुद्रया० उक्ते आसनभेदे । "अथ लक्ष्यासनं वक्ष्ये त्रिकोणेऽङ्घ्रितलद्वयम् । गुह्यदेशे हस्तयुग्मं तला-भ्यामवलम्बयेत् भुवि" ।

लख गतौ भ्वा० पर०सक० सेट् । लखति । अलखीत्-अला-खीत् । इदिदयम् लङ्खति अलङ्खीत् ।

लग स्वङ्गीभावे अक०गतौ सक०भ्वा०प०सेट् । लङ्गति अलङ्गीत्

लग सङ्गे भ्वा० पर० सक० सेट् । लगति घटित् अलगीत् घटा० लगयति । "छायेव तस्या लगति स्म पश्चात्" नैष० ।

लग आस्वादे प्राप्तौ च सक०चु०उभ०सेट् । लागयति ते अली-लगत् त ।

लगित त्रि० लग-क्त । संसक्ते ।

लगुड(ल)(र) पु० लग-उलच् लस्य डरौ वा । दण्डाकारे काष्ठनिर्मिते पदार्थे (लाठी) अमरः ।

लग्न न० लस्ज-क्त तस्य नः । १मेषादिराशीनामुदये अमरः । २लज्जिते त्रि० । लग-क्त पृषो० । ३संसक्ते त्रि० । ४स्तुतिपाठके पु० त्रिका० । लग्न इव स्वार्थे कन् । ५प्रतिभुवि । (जामिन) "आदको वित्तहीनः स्यात् लग्नको वित्तवान् यदि" इति स्मृतिः । मेषादिराश्युदय-रूपलग्नपदार्थस्य देशभेदे कालमानं खगोलशब्दे २४५२ । ५३पृ०दर्शितम् । इष्टकाले लग्नसाधनञ्च २८०२पृ०दृश्यम् ।

लग्निका स्त्री लग्नेव कन् पृषो० । अष्टवर्षकन्यायां स्त्रियाम् अमरटीका ।

लघ अभोजने सीमातिक्रमे गतौ च भ्वा०आ०सक०सेट् इदित् । लङ्घते अलङ्घिष्ट । "कल्लोलिनीवल्लभमुल्ललङ्घे" महाना० ।

लघ शोषे भ्वा० पर० सक०सेट् इदित् । लङ्घति अलङ्घीत् ।

लघ प्रकाशे चु०उभ०स०सेट् इदित् । लङ्घयति ते अललङ्घत् त

लघ आस्वादने चु०उभ०सक०सेट् । लाघयति-ते अलीलघत्-त

लघट्(टि) पु० लघि-शोषे "लङ्घेर्नलोपश्च" उणा० अटिः इकार उच्चारणार्थः उज्ज्वल० पारायणे तु न तथा । वायौ ।

लघिमन् पु० लघोर्भावः इमनिच् डिच्च । १लघुत्वे लाघवे, येनोर्द्ध्वगतिसम्भवः । २ऐश्वर्यभेदे च ।

लघिष्ठ त्रि० अतिशयेन लघुः इष्ठन् डिच्च । अतिशय-लघुत्वयुक्ते । ईयसुन् । लघीयानप्यत्र स्त्रियां ङीप् ।

लघु न० लघि-कु नि०नलोपः । १शीघ्रे अमरः । २कृष्णागुरुणि मेदि० । ३वीरणमूले राजनि० । ४पृक्कानामौषधौ स्त्री मेदि० । ५निःसारे, ६लाघवगुणान्विते, ७ह्रस्वे, ८मनोहरे च त्रि० मेदि० । व्याकरणोक्ते ह्रस्वसंज्ञके ९अकारादौ वर्णे, ज्योतिषोक्तेषु "पुष्याश्विहस्ता लघुः" इत्युक्तेषु १०पुष्यादिनक्षत्रेषु च पु० । ११लघुतावत्यां स्त्रियां स्त्री वा ङीप् । तत्करोति णिच् लघयति ।

लघुकाय पुंस्त्री० लघुः कायो यस्य । १छागे त्रिका० स्त्रियां योपधत्वात् टाप् । कर्म० । २क्षुद्रशरीरे पुंन० ।

लघुकाश्मर्य्य पु० नित्यकर्म० । कट्फले वृक्षे राजनि० ।

लघुचिर्भिटा स्त्री नि०कर्म० । मृगेर्वारौ कर्कटीभेदे राजनि० ।

लघुदन्ती स्त्री कर्म० । क्षुद्रदन्तीवृक्षे ।

"दन्तीद्वयं सरं पाके रसे च कटु दीपनम् । गुदाङ्कुराश्म-शूलास्रकण्डूकुष्ठविदाहनुत् । तीक्ष्णोष्णं हन्ति पि-त्तास्रं कफशोथोदरक्रिमीन्" "क्षुद्रदन्तीफलन्तु स्यान्म-धुरं रसपाकयोः । शीतलं स्वष्टविण्मूत्रं गलशोथ-कफापहम्" भावप्र० ।

लघुद्राक्षा स्त्री कर्म० । काकलीद्राक्षायाम् राजनि० ।

लघुनामन् पु० लघुवर्णयुक्तं नाम वाचकशब्दो यस्य । अ-गुरुचन्दने शब्दच० ।

लघुपत्रक पु० लघूनि ह्रस्वानि पत्राण्यस्य कप् । (गुडारोचना) लताभेदे शब्दच० । कप् भावे ङीप् । लघुपत्री स्त्री २अश्वत्थवृक्षे राजनि० ।

लघुपुष्प पु० लघु पुष्पं यस्य । भूमिकदम्बे राजनि० । [ङीप् ।

लघुबदर पु० कर्म० । १क्षुद्रकोलौ । २भूबदर्याम् स्त्री राजनि०

लघुब्राह्मी स्त्री कर्म० । क्षुद्रब्राह्म्याम् राजनि० ।

लघुमन्थ पु० । अग्निमन्थः मन्थः पूर्वपदलोपः कर्म० । क्षुद्रा-ग्निमन्थे राजनि० ।

लघुलय न० लघु शीघ्रं लीयते ली-अच् । वीरणमूले अमरः

लघुसदाफला स्त्री सदा फलं यस्याः कर्म० । क्षुद्रोडुम्बरि-कायाम् (छोट डुमुर) राजनि० ।

लघुहेमदुग्धा स्त्री कर्म० । क्षुद्रोडुम्बरे (छोट डुमुर) राजनि० ।

लघूडुम्बरिका स्त्री कर्म० । क्षुद्रोडुम्बरभेदे राजनि० ।

लङ्का स्त्री लक-अच् मुम् च । स्वनामख्यातायां १पुर्य्याम् । सा च भूगोलस्य मध्ये भूवृत्तपादविवरे समुद्रमध्ये स्थिता" सि० शि० । २शारिवोषधौ ३वेश्यायां ४शाखा-याञ्च विश्वः ।

लङ्काधिप पु० ६त०। १रावणे लङ्कानाथादयोऽप्यत्र। २कुवेरे च। [पृक्कायां (पिड़िङ्) शाकभेदे शब्दच०।

लङ्का(यि)पिका स्त्री लङ्कामयते आप्नोति वा ण्वुल्।

लङ्कास्थायिन् पु० लङ्कायां तिष्ठति स्था णिनि। (लङ्कासिज) वृक्षभेदे शब्दच०। २लङ्कावासिनि त्रि०।

लङ्कोपिका स्त्री लङ्कायामुप्यते वप-ण्वुल् पृषो०। पृक्कायाम्। (पिड़िङ्शाक) शब्दर०।

लङ्घन न० लघि-ल्युट्। १अभोजने, २अतिक्रम्य गमने, ३क्रमणे, ४प्लवने च मेदि०। ५कर्षणे च भावप्र० लङ्घनस्य लक्षणस्वरूपगुणादिकमुक्तं यथा "ज्वरी लङ्घनं कुर्य्यादित्याह चरको वाग्भटश्च "आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधापयन्। विदधाति ज्वरं दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत्"। तथा "ज्वरादौ लङ्घनं प्रोक्तं ज्वरमध्ये तु पाचनम्। ज्वरान्ते भेषजं दद्याज्ज्वरमुक्ते विरेचनम्। त्रिविधं त्रिविधे दोषे तत्समीक्ष्य प्रयोजयेत्। दोषोऽपि लङ्घनं पथ्यं मध्ये लङ्घनपाचनम्। प्रभूते शोधनं तस्य मूलादुन्मूलयेन्मलात्"। चक्रदत्तश्च "तरुणं तु ज्वरं पूर्वं लङ्घनेन क्षयं नयेत्। आमदोषमलिङ्गाद्वा लङ्घयेत्तं यथाविधि। वातः पचति सप्ताहात् पित्तन्तु दशभिर्दिनैः। श्लेष्मा द्वादशभिर्घस्रैः पच्यते वदतांवर!। लङ्घनं लङ्घनीयन्तु कुर्य्याद्दोषानुरूपतः। त्रिरात्रमेकरात्रं वाऽहोरात्रमथ वा ज्वरे। निवातसेवनात् स्वेदाल्लङ्घनादुष्णवारिणः। पानादामज्वरे क्षीणे पश्चादौषधमाचरेत्"। आत्रेयेणोक्तम् "ज्वरादौ लङ्घनं प्रोक्तं ज्वरमध्ये तु पाचनम्। ज्वरान्ते भेषजं दद्याज्ज्वरमुक्ते विरेचनम्। दोषशेषस्य पाकार्थमग्नेः सन्धुक्षणाय च। लङ्घितस्याल्पदोषस्य तु यवागूपानमाचरेत्। शालिषष्टिकमुद्गानां यूषं वा भक्तमाचरेत्। पञ्चकोलेन संसिद्धां यवागूं भक्ष्यलङ्घने। अत्यर्थं लङ्घितं दृष्ट्वा तस्य सन्तर्पणं हितम्। द्राक्षादाडिमखर्जूरपियालैः सपरूषकैः। तर्पणार्हस्य कर्त्तव्यन्तर्पणं ज्वरशान्तये"। अत्र लङ्घनशब्देनानशनमुच्यते। यत आह सुश्रुतः "आनद्धक्लमितैर्दोषैर्यावन्तं कालमातुरः। तावत्त्वनशनं कुर्य्यात्ततः संसर्गमाचरेत्। आनद्धक्लमितैर्दोषैः सम्बद्धः। संसर्गम् औषधान्नादिप्रसङ्गम्"। यत आह चरकः "चतुःप्रकाराः संशुद्धिः पिपासा मारुतातपौ। पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम्। चतुःप्रकारा संशुद्धिर्वमनञ्च विरेचनम्"। निरूहवस्तिशिरोविरेचनानि नत्वनुवासनं तस्य बृंहणत्वात्। अत्र लङ्घनं कर्षणमित्यर्थः। सुश्रुतः "शरीरलाघवकरं यद्द्रव्यं कर्म वा पुनः। तं लङ्घनमिति ज्ञेयं बृंहणं तु पृथग्विधम्"। लङ्घनात्कर्षणादन्यत् शरीरपोषकमित्यर्थः"।

लछ चिह्नकरणे भ्वा० पर० सक० सेट्। लच्छति अलच्छीत्।

लज व्रीड़ायाम् भ्वा० आ० अक० सेट्। लजते अलजिष्ट।

लज तिरस्कारे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित्। लञ्जति अलञ्जीत्

लज अन्तर्द्धाने चुरा० उ० सक० सेट्। लाजयति-ते अलीलजत् त।

लज भाषणे हिंसायां दाने च सक० सामर्थ्ये वासे च अक० चुरा० उभ० सेट् इदित्। लञ्जयति-ते अललञ्जत् त।

लज भासने अद० चु० उभ० सक० सेट्। लजयति-ते अललजत्-त

लजकारिका स्त्री लजं लज्जां करोति कृ-ण्वुल् अत इत्त्वम्। लज्जालुलतायाम् हेमच०।

लज्जा स्त्री लस्ज-भावे अ। अकार्यप्रवृत्तौ परदर्शने दुष्टत्वधिया ततो निवृत्तिसाधने चित्तवृत्तिभेदे अमरः।

लज्जालु स्त्री लस्ज-आलुच्। १लताभेदे शब्दच०। २लज्जावति त्रि०। "लज्जालुः स्यात् शमीपत्रा समङ्गाञ्जलिकारिका। रक्तपादी नमस्कारी नाम्ना खदिरकेत्यपि। लज्जालुः शीतला तिक्ता कषाया कफपित्तजित्। रक्तपित्तमतीसारं योनिरोगं विनाशयेत्" भावप्र०। [विशिष्टे।

लज्जाशील त्रि० लज्जां शीलयति शील-अण्। लज्जा-

लज्जिरी स्त्री लज्जा+अस्त्यर्थे इरच् गौरा० ङीष्। लज्जालुलताभेदे राजनि०। [त।

लञ्ज भासने अद० चु० उभ० अक० सेट्। लञ्जयति ते अललञ्जत्

लञ्ज पु० लञ्ज-अच्। १पदे २कच्छौ च हेमच०। ३पुच्छे जटा० संज्ञायां कन् अत इत्त्वम्। लञ्जिका वेश्यायाम् हेमच०।

लट बालभावे अक० उक्तौ द्वि० भ्वा० पर० सेट्। लटति। अलाटीत् अलटीत्। [विश्वः।

लट पु० लट-बा० घञर्थे क। १प्रमादवचने २दोषे च

लटक पु० लट-वुन्। दुर्जने उणादिकोषः।

लटपर्ण न० लटं दुष्टं पर्णमस्य। त्वचे (दारचिनि) राजनि०

लटा स्त्री लट-अ। (नाटाकरमचा) १करञ्जभेदे, २वाद्यभेदे, ३श्यामचटके, मेदि० ४कुसुम्भे हेमच०। ५भ्रमरके च भरतः। ६लावे खगे पुंस्त्री० जातिभेदे पुंस्त्री० ७रागभेदे पु० उणा०।

लड विलासे भ्वा० पर० अक० सेट् । लडति अला(ड)डीत्

लड उत्पीड़ने सक० जिह्वाचालने अक० भ्वा० पर० सेट् । लडति अलाडीत्-अलडीत् घटा० । लडयति ।

लड अत्यन्तपालने चु० उभ० सक० सेट् । लाडयति-ते अलील-डत् त ।

लड व्याप्तौ चु० उभ० सक० सेट् । लाडयति-ते अलीलडत् त ।

लड भाषणे द्विक० वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सेट् इदित् । लण्डयति-ते लण्डति । अललण्डत्-त अलण्डीत् ।

लड उत्क्षेपणे वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । लण्डयति-ते लण्डति । अललण्डत्-त अलण्डीत् ।

लड क्षेपणे अद० चु० उभ० सक० सेट् । लडयति ते अललडत् त

लड्डुक पु० लड-डु तस्य नेत्त्वम् स्वार्थे क । तैलादिपक्वे गोधूमादिचूर्णनिर्मिते (लाड्डु) मिष्टान्नभेदे "पृथुलड्डुकलनीति" नैषधम् क्लीवत्वमप्यस्य ।

लण्ड्र पु० लडि रन् । (लण्डन) इति ख्याते देशभेदे ।

लत आघाते सौ० पर० सक० सेट् । लतति अलातीत् अलतीत् ।

लता स्त्री लत-अच् । शाखारहिते १गुडूच्यादौ अमरः । २शाखायां ३प्रियङ्गौ ४पृक्कायाम् ५असनपर्ण्यां च अमरः । ६ज्योतिष्मत्यां ७लताकस्तूरिकायां ८माधवीलतायां ९दूर्वायाञ्च मेदि० । १०कैवर्त्तिकायां ११सारिवौषधौ च राजनि० ।

लताकरञ्ज पु० लतारूपः करञ्जः । करञ्जभेदे राजनि० ।

लताकस्तूरिका स्त्री लतायां कस्तूरीव सुगन्धत्वात् इवार्थे कन् । कस्तूरीगन्धयुक्तपत्रयुतायां लतायाम् राजवल्ल० । "लताकस्तूरिका तिक्ता हृद्या शीताक्षरोगहृत्" ।

लताजिह्व पुंस्त्री० लतेव जिह्वा यस्य । सर्पे शब्दमा० स्त्रियां ङीष् ।

लतातरु पु० लतेव दीर्घस्तरुः । १तालवृक्षे २नागरङ्गवृक्षे च शब्दच० । ३शालवृक्षे राजवल्ल० । लताद्रुमादयोऽप्यत्र ।

लतापनस पु० लतायां पनसमिव स्थूलं फलमस्य । (तरमुज) लताभेदे त्रिका० । [शब्दच० ।

लतापृक्का स्त्री लतेव विस्तीर्णा पृक्का । (पिड़िङ्ग) शाकभेदे

लताफल न० लतायां फलमस्य । पटोले ।

लतामरुत् स्त्री लतायां मरुत् वायुर्यस्याः । पृक्कायां शब्दच० तल्लतासेवने हि वायुवृद्धिरिति वैद्यकप्रसिद्धम् ।

लतायष्टि स्त्री लतापि यष्टिरिव । मञ्जिष्ठायाम् शब्दमा० ।

लतायावक न० लताया यावकमिव । प्रवाले हारा० ।

लतार्क पु० लतयाऽर्क इव । हरितपलाण्डौ अमरः ।

लतावेष्ट पु० "बाहुभ्यां पादयुग्माभ्यां वेष्टयित्वा स्त्रियं रमेत् । लघुलिङ्गताड़नं योनौ लतावेष्टमुच्यते" रसम० उक्ते आलिङ्गनभेदे । [वेष्टितकं तथा" शब्दमा० ।

लतावेष्टितक न० आलिङ्गनभेदे । "उद्वृक्षपीड़ितं लता-

लप कथने भ्वा० पर० द्विक० सेट् । लपति । अलापीत्-अलपीत् । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

लपन न० लप्यते उच्यतेऽनेन लप-करणे ल्युट् । १मुखे अमरः । भावे ल्युट् । २कथने च । [न० अमरः ।

लपित त्रि० लप-कर्मणि क्त । १कथिते । भावे क्त । २कथने

लप्सिका स्त्री खाद्यभेदे कृतान्नशब्दे २१८१ पृ० दृश्यम् ।

लब आलम्बने सक० शब्दे अक० भ्वा० आत्म० सेट् इदित् । लम्बते अलम्बिष्ट ।

लब्ध त्रि० लभ-कर्मणि क्त । १प्राप्ते अमरः । २नायिकाभेदे स्त्री जटा० । भावे क्त । प्राप्तौ ३लाभे न० । "ब्राह्मणाधिकं लब्धम्" गौत० स्मृति ।

लब्धवर्ण पु० लब्धो वर्णो वर्णनं प्रशंसा ज्ञानवत्त्वेन येन । पण्डिते अमरः ।

लभ शब्दे अक० भ्वा० आत्म० सेट् इदित् । लम्भते अलम्भिष्ट ।

लभ प्राप्तौ सक० भ्वा० आत्म० अनिट् । लभते । अलब्ध । क्तिन् लब्धिः । षित् लभा । अचि अजादावार्द्धधातुके नुम् । आलम्भः उपालम्भः । अनुपसर्गात् घञि तु न लाभः । खलि च सर्वथा दुर्लभः ।

आ+स्पर्शे वधे च उप+ज्ञानभेदे उप+आ+तिरस्कारे ।

लभस न० लभ-असच् नि० नुम् । वाजिबन्धने उज्ज्वल० ।

लभ्य त्रि० लभ-कर्मणि यत् । १प्राप्तव्ये मेदि० २न्याय्ये अमरः

लमक पु० रम-वुन् रस्य लः । १प्रिये जारे त्रिका० ।

लम्पट पु० रप-अटन् नुक् च रस्य लः । परस्त्रीषु १लोलुपे, मेदि० । २आसक्ते च ।

लम्ब पु० लबि-अच् । १नर्त्तके २कान्ते ३अङ्गे च उणा० । ४उत्कोचे हेमच० अङ्कशास्त्रोक्ते त्रिभुजादिक्षेत्रे भुजकर्णयोर्मध्यस्थे लम्बमाने ५सूत्रे च "आबाधाभुजकत्यो-रन्तरमूलं प्रजायते लम्बः । लम्बगुणं भूम्यर्द्धं स्पष्टं त्रि-भुजे फलं भवति" लीला० । ७दीर्घे ८लम्बमाने च त्रि० ।

लम्बकर्ण पु० लम्बः कर्णो यस्य । १छागे मेदि० २अङ्कोट-वृक्षे पु० ३हस्तिनि ४राक्षसे च पुंस्त्री० शब्दच० ५श्येनपक्षिणि राजनि० । ६लम्बश्रोत्रयुते त्रि० । कर्म० । ७लम्ब-माने श्रोत्रे पु० । सर्वत्र स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

लम्बकेश त्रि० लम्बः दीर्घः केशो यस्य । दीर्घकेशयुक्ते कुशमये

विष्टरे। "ऊर्ध्वकेशो भवेद् ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः। दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः" सं० त०। "केशोऽलम्बम्" रघु०। २दीर्घकेशयुक्ते त्रि०। कर्म०। ३दीर्घे केशे च पु०।

लम्बदन्ता स्त्री लम्बोदीर्घः दन्त इव बीजकण्टको यस्याः। १सिंहलद्वीपभवपिप्पल्याम् राजनि०। २दीर्घदन्तयुक्ते त्रि० कर्म०। ३दीर्घे दन्ते पु०।

लम्बन न० लबि–ल्यु। नाभिदेशपर्य्यन्तं १लम्बमाने मा-ल्यादौ अमरः। भावे ल्युट्। २आलम्बने न०।

लम्बबीजा स्त्री लम्बं दीर्घं बीजं यस्याः। सिंहलदेशजात-पिप्पल्याम् राजनि०।

लम्बा स्त्री लम्बते लबि–अच्। १तिक्ततुम्ब्यां (तितलाउ) २लक्ष्म्यां ३गौर्य्यां च मेदि० ४दक्षकन्याभेदे ५हिमालय-कन्याभेदे च हरिवं०।

लम्बोदर पु० लम्बं दीर्घमुदरं यस्य। १गणेशे अमरः। २तारा-मात्रां देव्यां स्त्री तत्रत्वम् ङीप्। ३दीर्घोदरादौ त्रि०।

लम्बो(म्बौ)ष्ठ पुं स्त्री० लम्बौ ओष्ठौ यस्य। उष्ट्रे त्रिका० स्त्रियां ङीप्। [अलयिष्ट अलयिध्वम्।

लय गतौ भ्वा० आत्म० सक० सेट्। लयते अलयिष्ट।

लय पु० ली–अच्। १संश्लेषे २विनाशे ३नृत्यगीतवाद्याना-मेकतानतारूपे साम्ये च मेदि०। लीयतेऽत्र। सर्वभूत-संहारे ४प्रलयकाले शब्दर० ५ईश्वरे च। स च लयभेदाश्च "द्विपदी स्यादुल्लतिका भ्रमरिका छिन्नखण्डिका। वाम-अनुवर्त्तान्विता खड्गधारा फडक्ककः। जम्भाटिका-कलितकः खड्गकः खुरिकस्तथा। कथितश्चतुरश्चोऽर्द्धचतु-रश्चोऽथ नर्त्तकः। लयाः षण्णवत्संख्याकाः घटी-त्वपि। कारमध्यचर्चरी घट्टा मिश्रोऽर्द्धवलिता ततः। अतिचित्रः समपद वलितोऽर्द्धदलस्तथा। आविद्धस्तु टङ्ककस्तत्चित्रविचित्रकौ। भ्रान्ती विक्षतधारा च सङ्कुलोऽथ विलोलकः। रमणीयस्ततश्चैव करकण्टक-संज्ञकः। चत्वारिंशदिमे प्रोक्ता लया लयविशारदैः। लयेन वश्यो भगवान् लये लीनो जनार्दनः" सङ्गीतदा०।

लर्ब गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। लर्बति अलर्बीत्।

लल इच्छायां चु० उभ० सक० सेट्। लालयति-ते अलीललत् त

लल इच्छायां अद० चु० उभ० सक० सेट्। ललयति ते अल-ललत् त।

ललज्जिह्व पु० लडन्ती आस्वादायास्वादनाय चलन्ती जिह्वा यस्य डस्य लः। १कुक्कुरे, २उष्ट्रे, ३हिंस्रजन्तौ त्रि० मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। ४चलद्रसनायुक्ते त्रि०। स्त्रियां टाप्।

ललन न० लड–ल्युट् डस्य लः। १चालने। २केलौ हेमच० ३शाके ४शालवृक्षे ५पियालवृक्षे च पु० राजनि०। चु० लल-ल्यु। ६जिह्वायां ७नार्य्यां च स्त्री मेदि०।

ललनाप्रिय पु० कर्म०। १कदम्बे। २ह्रीवेरे न० राजनि०। ३जिह्वाप्रिये, ४रमणीवल्लभे च त्रि०।

ललन्तिका स्त्री लड–झच् स्वार्थे क अत इत्वम् डस्य लः। नाभिदेशपर्य्यन्तं लम्बमाने १माल्यादौ अमरः। २गोधायां शब्दच०।

ललाट न० लड-अच् डस्य लः ललमटति अट-अण्। अल-काधःस्थेऽङ्गभेदे (कपाल) अमरः।

ललाटन्तप पु० ललाटं तापयति तप–णिच् खच्–मुम् च। १सूर्य्ये त्रि०को०। २ललाटतापके त्रि० "लिपिर्ललाट-न्तपनिष्ठुराक्षरा" नैषधम्।

ललाटपट्ट पु० ललाटं पट्टमिव विस्तीर्णत्वात्। मयूर०। ललाटे ललाटफलकादयोऽप्यत्र।

ललाटिका स्त्री ललाटे आबध्यते ठन्। १ललाटभूषणे (टीका) अमरः २ललाटस्थे चिह्ने च।

ललाम न० लल–अच् तममति अम–अण्। १प्रधाने, २ध्वजे ३शृङ्गे ४वालधौ ५चिह्ने ६भूषायां ७रम्ये ८तिलके ९घोटके १०प्रभावे च मेदि०। नान्तत्वमप्यस्य रुद्रः।

ललामक न० ललाम तिलकमिव इवार्थे कन्। ललाट-पर्य्यन्तं सम्यगुल्लम्बिते माल्यभेदे अमरः।

ललित न० लल-क्त। १शृङ्गारानुगुणे चेष्टाभेदे "सुकुमार-तयाऽङ्गानां विन्यासो ललितं भवेत्" सा० द०। २सुन्दरे, ३ईप्सिते च त्रि० अमरः ४स्वरभेदे पु० सङ्गी०। लड क्त डस्य लः। ५चालने न० ६कस्तूर्य्यां ७नार्य्यां च स्त्री राजनि०। ८नदीभेदे सा च नदी कालिकापु० ८१ अ० उक्ता। ९दुर्गायाम् "या दुर्गा सैव ललिता" पद्मपु० पाता०। १०राधासखीभेदे च।

ललितासप्तमी स्त्री ललिताभिधा सप्तमी। ललितापूजाङ्गे १भाद्रशुक्लसप्तम्याम्, तद्दिनकर्त्तव्ये २व्रतभेदे च।

लव पु० लू–अप्। १लेशे २विनाशे ३छेदने ४श्रीरामपुत्रे मेदि० ५कालपरिमाणभेदे काष्ठाद्वये हेमच० ६गोलाङ्गूल-लोम्नि, ७वाले केशे च ८जातीफले न० शब्दच०। ९लवङ्गे १०रामज्जके ११हीवेरे राजनि०। १२लावखगे पुं स्त्री० राजनि०।

लवङ्ग न० लू-अङ्गच्। स्वनामख्याते द्रव्ये अमरः। "लवङ्गं कटुकं तिक्तं लघु नेत्रहितं हितम्। दीपनं पाचनं रुच्यं कफपित्तास्रनाशनम्। तृष्णां छर्दिं तथाध्मानशूलमाशु विनाशयेत्। कासं श्वासं च हिक्कां च क्षयं क्षिपति तद्ध्रुवम्" भावप्र०। स्वार्थे क तत्रैव शब्दर०।

लवङ्गकलिका स्त्री लवङ्गं कलिकेव। लवङ्गे राजनि०।

लवण पु० लू-ल्युट् पृषो० णत्वम्। १रसभेदे "लवणः शोधनो रुच्यः पाचनः कफपित्तदः। पुंस्त्ववातहरः कायशैथिल्यमृदुताकरः। चक्षुर्बालास्रबलदः कपोलगलदाहकृत्। सोऽतियुक्तोऽक्षिपाकास्रपित्तकोटक्षतादिकृत्। वलीपलितखालित्यं कुष्ठवीसर्पतृट्प्रदः" भावप्र०। तत्प्रधाने २सैन्धवसौवर्चलविडादिरूपे पदार्थे च न०। तदुत्पत्तिस्थाने ३विन्ध्यदेशे ४समुद्रे ५मधुदैत्यसुते असुरभेदे च पु०। ६लवणरसयुक्ते मेदि० ७लावण्यवति च त्रि० ८नदीभेदे ९दीप्तौ च स्त्री मेदि०।

लवणकिंशुका स्त्री लवणरसान्वितं किंशुकं पलाशं यस्याः। महाज्योतिष्मत्याम् राजनि०। [राजनि०

लवणक्षार पु० लवणमयः क्षारः। लवणसंयुते क्षारे

लवणखनि स्त्री ६त०। शाकम्भरिलवणोत्पत्तिस्थाने हेमच०।

लवणधेनु स्त्री दानार्थं कल्पितायां लवणनिर्मितायां धेनौ वराहपु०। [धान्यशैलशब्दे ३८८१पृ० दृश्यम्।

लवणाचल पु० दानार्थं कल्पिते अचलाकारे लवणस्तूपे।

लवणाब्धि पु० लवणमयोऽब्धिः। लवणप्रचुरसमुद्रे। लवणसमुद्रादयोऽप्यत्र। [(करकचलवण) राजनि०।

लवणाब्धिज न० लवणाब्धेर्जायते जन-ड। सामुद्रलवणे

लवणोत्तम न० लवणेषु उत्तमम्। सैन्धवलवणे रत्नमा०।

लवणोद पु० लवणमयमुदकं यस्य उदादेशः। लवणसमुद्रे अमरः।

लवन न० लू-भावे कर्मणि च ल्युट्। १छेदने अमरः (लोनाकाटा) २क्षेत्रे स्त्री शब्दच० ङीप्। [क्षेत्रे राजनि०।

लवली स्त्री० लवं लेशं लाति ला-क गौ० ङीष्। (नोयाड़)

लवित्र न० लूयतेऽनेन लू-इत्र। दात्रे अमरः।

लश(ष)(स) शिल्पयोगे चु०उभ०अक०सेट्। लाश(ष)(स)यति ते अलीलश(ष)(स)त् त।

लशु(सु)न न० अश-उनन् अरन् वा धातोरादेर्लश्च। (रसुन)। रसोने भावप्र०।

तस्योत्पत्तिगुणादि भावप्र० उक्तं यथा "यदामृतं वैनतेयो जहार सुरसत्तमात्। तदा ततोऽपतद्बिन्दुः स रसोनोऽभवद्भुवि। पञ्चभिश्च रसैर्युक्तो रसेनाम्लेन वर्जितः तस्माद्रसोन इत्युक्तो द्रव्याणां गुणवेदिभिः। कटुकश्चापि मूलेषु तिक्तः पत्रेषु संस्थितः। नाले कषाय उद्दिष्टो नालाग्रे लवणः स्मृतः। बीजे तु मधुरः प्रोक्तो रसस्तद्गुणवेदिभिः। रसोनो बृंहणो वृष्यः स्निग्धोष्णः पाचनः सरः। रसे पाके च कटुकस्तीक्ष्णो मधुरको मतः। भग्नसन्धानकृत् कण्ठ्यो गुरुपित्तास्रवृद्धिदः। बलवर्णकरो मेधाहितो नेत्र्यो रसायनः। हृद्रोगजीर्णज्वरकुक्षिशूल विबन्धगुल्मारुचिकासशोफान्। दुर्नामकुष्ठानलसादजन्तुसमीरणश्वासकफांश्च हन्ति। मद्यं मांसं तथाम्लश्च हितं लशुनसेविनाम्"। दीर्घनध्यः शब्दर०।

"लशुनस्तु रसोनः स्यादुग्रगन्धो महौषधम्। अरिष्टो म्लेच्छकन्दः स्यात् यवनेष्टो रसोनकः।

लष स्पृहायां दिवा० भ्वा०च उभ०सक०सेट्। लष्यति-ते लषति ते अलषीत् अलाषीत् अलषिष्ट ललाष लेषे।

लस श्लेषे क्रीडायां दीप्तौ च अक०भ्वा०पर०सेट्। लसति अलासीत् अलसीत्।

लसा स्त्री लसति लस-अच्। हरिद्रायाम् त्रिका०।

लसिका स्त्री लस अच् टाप् अत इत्वम्। लालायां शब्दच०।

लस्ज व्रीडायां भ्वा०आ०अक०सेट्। लज्जते अलज्जिष्ट। ईदित् निष्ठायामनिट् ओदित् निष्ठातस्य नः। लग्न।

लस्त त्रि० लस-क्त नि० इडभावः। १श्लिष्टे, क्रीडिते, २शिल्पयुक्ते च। संज्ञायां कन्। धनुर्मध्यभागे पु०अमरः

लहरि(री) स्त्री लेन इन्द्रेण ह्रियते अनुगमनाय हृ-कर्मणि इन् वा ङीप्। महातरङ्गे हेमच०।

ला आदाने अदा० पर० सक० अनिट्। लाति अलासीत्।

लाक्षणिक त्रि०लक्षणया बोधयति ठक्। १लक्षणया अर्थबोधके शब्दे। अस्त्यर्थे ठन् स्वार्थे अण्। २लक्षणयुक्ते च।

लाक्षण्य त्रि० लक्षणं वेत्ति ष्यञ्। १शुभाशुभलक्षणज्ञे। अस्त्यर्थे बा० ष्यञ्। २लक्षणयुक्ते।

लाक्षा स्त्री लक्ष्यतेऽनया लक्ष-अच् पृषो०वृद्धिः। (ला) ख्याते पदार्थे अमरः। २रञ्जनद्रव्ये।

लाक्षातरु पु० लाक्षायोनिस्तरुः। (ला) द्रव्यसाधने वृक्षे शब्दच०। लाक्षाद्रुमादयोऽप्यत्र।

लाक्षादितैल न०लाक्षादिभिः पक्वं तैलम् शा०त०। वैद्यकप्रसिद्धे तैलभेदे तच्च द्विविधं स्वल्पं बृहच्चेतिभेदात् तत्र स्वल्पं यथा "लाक्षा हरिद्रा मञ्जिष्ठाकल्कैस्तैलं विपाचितम्।

तद्गुणेनारनालेन दाहशीतज्वरापहम्"। वृहत् यथा "लाक्षारसाढके प्रस्थं तैलस्य विपचेत् भिषक्। मस्तु-ढकसमायुक्तं पिष्ट्वा चात्र समावपेत्। शतपुष्पां हरिद्राञ्च मूर्वां कुष्ठं हरेणुकाम्। कटुकां मधुकां रास्नामश्वगन्धाञ्च दारु च। मुस्तकं चन्दनं चैव पृथगक्ष-समानकैः। द्रव्यैरेतैश्च संसिद्धमभ्यङ्गात् मारुतापहम्। विषमाख्यान् ज्वरान् सर्वानाश्वेव प्रशमं नयेत्। कासं श्वासं प्रतिश्यायं कण्डूं दौर्गन्ध्यगौरवम्। त्रिकपृष्ठ-ग्रहं शूलं गात्राणां स्फुटनं तथा। पापालक्ष्मीप्रशमनं सर्वग्रहनिवारणम्। अश्विभ्यां निर्मितं सम्यक् तैलं लाक्षादिकं महत्" सुखबोधः।

लाक्षाप्रसाद पु० लाक्षायां प्रसादो यस्य। पट्टिकालोध्रे [राजनि०

लाक्षाप्रसाधन न० प्रसाध्यते भूष्यतेऽनेन ल्युट् लाक्षा तद्रूप एव प्रसाधनमस्य। १रक्तलोध्रे अमरः।

लाक्षारस पु० लाक्षानिःसृतो रसः द्रवः। अलक्तकरसे।

लाख शोषे भूषणे दाने वारणे च सक० सामर्थ्ये अक०भ्वा० पर०सेट्। लाखति अलाखीत् ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

लाघ सामर्थ्ये भ्वा० आ० अक०सेट्। लाघते अलाघिष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

लाघव न० लघोर्भावः अण्। १लघुत्वे आरोग्ये च राजनि०

लाङ्गल न० लगि-कलच् पृषो० वृद्धिः। स्वनामख्याते १भूमिकर्षके पदार्थे अमरः। २लिङ्गे त्रिका० ३पुष्पभेदे ४तालवृक्षे ५गृहदारुणि च मेदि०। [(ईष) अमरः।

लाङ्गलदण्ड पु० ६त०। लाङ्गलमध्यस्थे काष्ठमये दण्डे

लाङ्गलपद्धति स्त्री लाङ्गलखाता पद्धतिः रेखा। सीतायाम् लाङ्गलखातक्षेत्रस्थभूमिरेखायाम् अमरः।

लाङ्गलिकी स्त्री लाङ्गलमिवाकारोऽस्त्यस्याः ठन् गौ० ङीष्। (विषलाङ्गला) १वृक्षभेदे अमरः। तत्र भवः अण्। २विषभेदे पु० हेमच०।

लाङ्गलिन् पु० लाङ्गलं प्रहरणसाधनत्वेनास्त्यस्य इनि। १बल-रामे शब्दर०। लाङ्गलदण्ड इव दीर्घः आकारोऽस्त्यस्य इनि। २नारिकेलवृक्षे अमरः।

लाङ्गली स्त्री लाङ्गलाकारः पुष्पमस्त्यस्याः अच् गौरा०ङीष् (काँचड़ा) शाकभेदे अमरः।

लाङ्गूल न० लगि-ऊलच् पृषो०। पश्चूनां पाश्चात्त्ये रोम गुच्छे शब्दरत्नावली? २शेफे मेदि० ३कुम्भूले त्रिकां०।

लाङ्गूलिका स्त्री लाङ्गूलाकारोऽस्त्यस्याः ठन्। पृश्निपर्ण्याम् राजनि०। [तदाकारपुष्पयुते २क्षुपभौषधे च राजनि०।

लाङ्गूलिन् पु० लाङ्गूलमस्त्यस्य इनि। १वानरे शब्दच०

लाछ लक्षणे भ्वा०पर०सक०सेट् इदित्। लाञ्छति अला-ञ्छीत्। [इयप्ययम्। लाञ्छति ललाञ्छीत्।

लाज भर्त्सने भ्वा०पर०सक०सेट्। लाजति अलाजीत्। इदि-

लाज न० लाज-अच्। १उशीरे २आर्द्रतण्डुले पु० मेदि०। ३भृष्टधान्ये (खइ) पु०ब०व०अमरः। स्त्रीत्वमप्यत्र मेदि०।

लाञ्छन न० लाञ्छ्यते लाछि-कर्मणि ल्युट्। १चिह्ने २नामनि च मेदि० भावे ल्युट्। ३अङ्कने।

लाट पु० लट-संज्ञायां घञ्। १देशभेदे २वस्त्रे अमरः ३जीर्णालङ्कारे शब्दर०। ४विदग्धपुरुषे च शा०द०।

लाटानुप्रास पु० अलङ्कारोक्ते शब्दालङ्कारभेदे अनुप्रासशब्दे १७८पृ० अलङ्कारशब्दे च ३८९ पृ० दृश्यम्।

लाड क्षेपे अद०चु०उभ०सक०सेट्। लाडयति ते।

लाभ पु० लभ्यते लभ-कर्मणि घञ्। १मूलधनादितोऽधिके लभ्यमाने धने अमरः। भावे घञ्। २प्राप्तौ।

लामज्जक न० लायते ला-क्विप् लाः आदीयमानः मज्जा सारो यस्य कप्। वीरणमूले अमरः।

लालन न० चु०लल-ल्युट्। स्नेहपूर्वकपालने।

लालसा स्त्री लस-स्पृहायां यङ् लुक् भावे अ। १अतिश-येच्छायाम् अमरः। २गर्भिणीदोहदे हेमच०।३याच्ञायां औत्सुक्ये च मेदि०। कर्त्तरि अच्। ५लोले त्रि०हेमच०।

लाला स्त्री चु०लल-णिच् अच्-टाप्। मुखजजलवे अमरः

लालाटिक त्रि० ललाटं प्रभोर्भाव्यं पश्यति ठञ्। १प्रभु-भाव्यापजीविनि कार्य्यासमर्थे अमरः। ललाटात् ललाटस्थभाग्यात् आगतः तस्येदं वा ठक्। २भाग्या-धीने त्रि० "प्राप्तिस्तु लालाटिकी" इत्युद्भटः। ३ललाट-सम्बन्धिनि त्रि०।

लालाविष पु० लालायां विषमस्य। १लूतादौ कीटे हेमच० कीटशब्दे २०५९ पृ०दृश्यम्। [हेमच०।

लालास्राव लालां स्रावयति स्रु-णिच्-अण्। लूताकीटे

लालित्य न० ललितस्य भावः ष्यञ्। १सौन्दर्य्ये २मनो-हरत्वे "नैषधे पदलालित्यम्" इत्युद्भटः।

लाव पुंस्त्री० लू-कर्त्तरि संज्ञायां घञ्। १पक्षिभेदे अमरः। स्त्रियां ङीष्। स्वार्थे क। तत्रैव भावे घञ्। २छेदने।

लावण न० लवणे संस्कृतम् अण्। लवणसंस्कृते औषधादौ

लावणिक न० लवणे संस्कृतम् ठञ्। १लवणे संस्कृतौषधादौ हेमच०। लवणं पण्यमस्य ठक्। २लवणविक्रयोपजी-विनि वणिग्भेदे च।

लावण्य न० लवणस्य भावः ष्यञ्। लवणत्वे "मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवान्तरा। प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते" उज्ज्वलम०उक्ते देहसौन्दर्यभेदे च।

लासिका स्त्री लस-ण्वुल्। नर्त्तक्याम् अमरः। पृषो० लासकीत्यप्यत्र तट्टीका।

लास्य न० लस-ण्यत्। १नृत्ये अमरः। २वाद्यनृत्यगीतत्रिके मेदि०। "स्त्रीनृत्यं लास्यमुच्यते" इत्युक्ते ३स्त्रीनृत्ये च। स्वार्थे क। तत्रैव।

लिकुच पु० लकुच-पृषो० इत्त्वम्। (माँदार) वृक्षे अमरः।

लिक्षा(क्षा) स्त्री लिश-गतौ क्स षड्कषत्वानि पृषो० वा कस्य। १यूकाण्डे शब्दर०। "जालान्तरगते भानौ यच्चाणु दृश्यते रजः। तैश्चतुर्भिर्भवेल्लिक्षा" इत्युक्ते २परिमाणभेदे च।

लिख लेखने तुदा०पर०सक०सेट्। लिखति अलेखीत्। कुटादिरप्ययम् तेन लिखनमिति सिद्धम्।

लिखि गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् इदित्। लिङ्खति अलिङ्खीत्।

लिखन न० कु० लिख-भावादौ ल्युट्। १लेखने २लिपौ च।

लिखित न० लिख-भावे क्त। १लेखने। आधारे क्त। २लिपौ अमरः। विवादे अर्थसाधके ३पत्रे च "प्रमाणं लिखितं भुक्तिः" स्मृतिः। लेख्यशब्दे दृश्यम्। ४स्मृतिकारके शङ्खमुनिभ्रातरि मुनिभेदे पु०।

लिगि गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् इदित्। लिङ्गति अलिङ्गीत्।

लिगि चित्रीकरणे चुरा०उभ०सक०सेट् इदित्। लिङ्गयति ते अलिलिङ्गत् त।

लिङ्ग पु० लिगि-अच्। १चिह्ने २पुंसोऽसाधारणचिह्ने उपस्थेन्द्रिये अमरः। ३अनुमानसाधने हेतौ ४सांख्योक्ते प्रधाने तस्यात्मविवेकहेतुत्वात् तथात्वम् ५शिवमूर्त्तिभेदे मेदि० ६व्याप्ये ७व्यक्ते शब्दनिष्ठे पदसाधुताप्रयोजके ८धर्मभेदे त्रिका० ९अर्थप्रकाशनसामर्थ्ये च। "अमता च लिङ्गमिति" मीमांसकाः।

शब्दधर्मलिङ्गं चास्माभिः शब्दार्थरत्ने निरूपितं यथा "लिङ्गत्वञ्च प्राकृतगुणगतावस्थात्मको धर्म एव तद्विशेषश्च पुंनपुंसकत्वादिः। तथा हि सर्वेषां त्रिगुणप्रकृतिकार्यतया शब्दानामपि तथात्वेन गुणगतविशेषाश्रयत्वेषु लिङ्गविशेष इति कल्प्यते स च विशेषः शास्त्रे इत्थमभ्यधायि। "विकृतसत्त्वादीनां तुल्यरूपेणावस्थानात् नपुंसकत्वं सत्त्वस्याधिक्ये पुंस्त्वम् अन्यत्वे (रज आधिक्ये) स्त्रीत्वमिति"। एवञ्च लिङ्गस्य शब्दधर्मत्वेऽपि शब्देन सहार्थाभेदारोपात् असति बाधके अर्थेऽपि साक्षात् तत्पारतन्त्र्येण वा सर्वत्र तस्य विशेषणत्वम् शाब्दबोधे शब्दभानस्योत्सर्गात् शब्दस्य नामार्थतावत् तद्गतलिङ्गस्यापि नामार्थतौचित्यात् "न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते" इति हर्य्युक्तेः "शब्दोऽपि यदि भेदेन विवक्षा स्यात्तदा तथा। नो चेत् श्रोत्रादिभिः सिद्धोऽप्यसावर्थेऽवभासते" हर्य्युक्तेश्च शब्दानां नामार्थतावगतेः। तथा प्रातिपदिकार्थाभेदविवक्षायां तु श्रोत्रादिभिरेव सिद्धः सन् अर्थं प्रकारतया भासते इति तदर्थः। युक्तञ्चैतत् पुंलिङ्गः शब्द इति व्यवहारात् "स्वमोर्नपुंसकादिति" पा०सूत्रे शब्दस्यैव नपुंसकत्वव्यपदेशात् दारानित्यादौ पुंस्त्वान्वयबाधाच्च लिङ्गस्य शब्दधर्मत्वमन्यथैतेषु लिङ्गाद्यनन्वयापत्तेर्व्यवहारस्त्वनिर्देशासङ्गत्यापत्तेश्च। तथा अर्थभेदाच्छब्दभेदवत् लिङ्गभेदादपि शब्दभेद इति कल्प्यते प्रागुक्तधर्मविशेषरूपभेदकसद्भावात्। उक्तञ्च भाष्ये "एकार्थे शब्दान्यत्वाद् दृष्टं लिङ्गान्यत्वमिति"। एवञ्च तटादिशब्दानामनेकलिङ्गत्वव्यवहारः समानानुपूर्वीकत्वेनैव वस्तुतस्तेषां भिन्नानामेव भिन्नलिङ्गत्वमिति दिक्"।

अर्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गन्तु द्वितीयादिश्रवणे तत्तन्मन्त्रप्रकाश्यार्थे विनियोगसाधकं यथा "बर्हिर्देवसदनं दामीति" अत्र दामीति पदस्य दा लवने इत्यस्माद्धातोः सिद्धस्य छेदनप्रकाशनसामर्थ्यात् बर्हिरित्यस्य चाकृततदर्भप्रकाशनसामर्थ्यात् दर्भच्छेदने समुदायमन्त्रस्य विनियोगोऽवगम्यते" तत्त्वबोध०। प्रत्यक्षद्वितीयाश्रवणे तु लैङ्गिकविनियोगस्त्यज्यते "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्" जै० सू०। यथा "ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते" श्रुतिः ऐन्द्री च ऋक् "कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र! दाशुषे" अस्य मन्त्रस्य इन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यम् तदेतत् निरूपितं तत्त्वबोधन्याम् "तथा हि गार्हपत्यमिति द्वितीयारूपप्रत्यक्षश्रुत्या गार्हपत्याग्निगतं क्रियाजन्यप्रीतिफलाश्रयत्वरूपं कर्मत्वं साक्षाद्बोधितं तथा च तस्य देवतात्वं श्रुतिप्राप्तं क्रियाजन्यप्रीतिभागित्वेनोद्देश्यस्यैव देवतात्वादिति गार्हपत्याग्नेरुपस्थानस्य शेषितावगम्यते ऐन्द्र्येति तृतीयया ऋचः करणत्वबोधनादुपस्थानशेषत्वमवगम्यते मन्त्रलिङ्गेनेन्द्रस्यापि शेषत्वमित्युभयोरुपस्थानं देवतात्वञ्चावगम्यते। तथा च विरोधः न ह्यन्यप्रकाशकमन्त्रेणान्योपस्थानं

र्विहितमिति तदुपरीहाराय मन्त्रस्येन्द्रपदे विधिवाक्यस्थगार्हपत्यपदे वा एकत्र लक्षणावश्यकी। तत्र गार्हपत्यपदस्य इन्द्रे न लक्षणा गार्हपत्यदेवतात्वस्य लिङ्गानिरपेक्षश्रुतिप्राप्तत्वात् इन्द्रदेवतात्वन्तु लिङ्गेन विलम्बबोध्यम्। तथा हि इन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यान्यथानुपपत्त्या इन्द्रमुपतिष्ठते इति कल्प्यते इति इन्द्रस्य देवतात्वं विलम्बगम्यमिति शीघ्रबोधकत्वेन श्रुतिरेव बलवतीति लिङ्गं दुर्बलम्। अतएव न समुच्चयः न वा इन्द्रस्यैवेति नियमः लिङ्गस्य दुर्बलत्वेन इन्द्रोपस्थानस्याप्राप्तत्वात्। एवञ्च श्रुतितोऽग्नेरुपस्थाने सिद्धे कथमित्याकाङ्क्षायामैन्द्र्येति। ततश्च मन्त्रस्येन्द्रप्रकाशकत्वात् तेनाग्नेरुपस्थानानुपपत्तेः न ह्यन्योपस्थापकमन्त्रेणान्यस्योपस्थानं युक्तमित्यनुपपत्त्या मन्त्रस्थेन्द्रपदस्य इदि परमैश्वर्य्ये इति धात्वनुसारादैश्वर्य्यगुणयोगादग्नौ लक्षणा” “यावदेव हि मन्त्रार्थो मन्त्रेण प्रतिपाद्यते। मन्त्रार्थं मन्त्रतो बुद्ध्वा पश्चाच्छक्तिर्निरूप्यते। मन्त्राकाङ्क्षावशेऽन्येन्द्रशेषत्वश्रुतिकल्पना। श्रुत्या प्रत्यक्षया पूर्वं गार्हपत्यार्थतां गते। लिङ्गस्य हि प्रमाणत्वं मन्त्राकाङ्क्षानिबन्धनम्। ताञ्च श्रुतिर्विरुध्यन्ती ह्यविरोधेन गच्छति। विरोधे च श्रुतिर्लिङ्गं बलीयस्त्वेन बाधते”। लियं लयं गच्छति पृषो०। १०सांख्योक्ते महत्तत्त्वे देहशब्दे २७५४ पृ० दृश्यम्। ११सप्तदशावयवे लिङ्गदेहे। “सप्तदशैकं लिङ्गम्” सा० सू० “स्थूलशरीरस्याधाराधेयभावेन द्विविधं भवति तत्र सप्तदश मिलित्वा लिङ्गशरीरं तच्च सर्गादौ समष्टिरूपमेकमेव भवतीत्यर्थः। एकादशेन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राणि बुद्धिश्चेति सप्तदश। अहङ्कारस्य बुद्धावेवान्तर्भावः। चतुर्थसूत्रवक्ष्यमाणप्रमाणादेतान्येव सप्तदशलिङ्गं मन्तव्यम्। न तु सप्तदश एकं चेत्यष्टादशतया व्याख्येयम् उत्तरसूत्रेण व्यक्तिभेदस्योपपाद्यतयात्र लिङ्गैकत्वे एकशब्दस्य तात्पर्य्यावधारणाच्च। “कर्मात्मा पुरुषो योऽसौ बन्धमोक्षैः स युज्यते। स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते च सः” इति मोक्षधर्मादौ लिङ्गशरीरस्य सप्तदशत्वसिद्धेश्च सप्तदशावयवा अत्र सन्तीति सप्तदशको राशिरित्यर्थः। राशिशब्देन स्थूलदेहस्यावयवित्वं निराकृतम् अवयविरूपेण द्रव्यान्तरकल्पनायां गौरवात्। स्थूलदेहस्य चावयवित्वमेकतादिप्रत्ययानुरोधेन कल्प्यत इति। अत्र च लिङ्गदेहे बुद्धिरेव प्रधानेत्याशयेन लिङ्गदेहस्य भोगः प्रागुक्तः। प्राणश्चान्तःकरणस्यैव वृत्तिभेदः। अतो लिङ्गदेहे प्राणपञ्चकस्याप्यन्तर्भाव इत्यस्य सप्तदशावयवकस्य शरीरत्वं स्वयं वक्ष्यति“लिङ्गशरीरनिमित्तक इति सनन्दनाचार्य्यः”इति सूत्रेण। अतो भोगायतनत्वमेव मुख्यं शरीरलक्षणम्। तदाश्रयतया त्वन्यत्र शरीरत्वमिति पश्चाद्व्यक्तीभविष्यति। चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरमिति तु न्यायेऽपि तस्यैव लक्षणं कृतमिति” भा०।“तदधिष्ठानाश्रये देहे तद्वादात् तद्वादः” सा० सू०। “तस्य लिङ्गस्य तदधिष्ठानमाश्रयो वक्ष्यमाणभूतपञ्चकं तस्याश्रये षाट्कौशिकदेहे तद्वादो देहवादस्तद्वादात् तस्याधिष्ठानशब्दोक्तस्य देहस्य वादादित्यर्थः लिङ्गसम्बन्धादधिष्ठानस्य देहत्वमधिष्ठानाश्रयत्वाच्च स्थूलस्य देहत्वमिति पर्य्यवसितोऽर्थः”। अधिष्ठानशरीरं च सूक्ष्मं पञ्चभूतात्मकं वक्ष्यते तथा च शरीरत्रयं सिद्धम्” “वासना भूतसूक्ष्मं च कर्मविद्ये तथैव च। दशेन्द्रियं मनोबुद्धिरेतल्लिङ्गं विदुर्बुधाः” इति वाशिष्ठादिवाक्येभ्यः। अत्र लिङ्गशरीरप्रतिपादनेनैव पुर्य्यष्टकमपि व्याख्येयमित्याशयेन बुद्धिधर्माणामपि वासनाकर्मविद्यानां पृथगुपन्यासः। भूतसूक्ष्मं चात्र तन्मात्रा, दशेन्द्रियाणि च ज्ञानकर्मेन्द्रियभेदेन पुरद्वयमित्याशयः। यत् तु मायावादिनो लिङ्गशरीरे तन्मात्रस्थाने प्राणादिपञ्चकं प्रक्षिपन्ति पुर्य्यष्टकं चान्यथा कल्पयन्ति तदप्रामाणिकमिति” भा०। वेदान्तिनये “पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम्। अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम्” इत्युक्तं सप्तदशावयवं लिङ्गशरीरमिति भेदः।

लिङ्गक पु० लिङ्गेन कायति कै—क। कपित्थवृक्षे शब्दच०।

लिङ्गपुराण पु० व्यासप्रणीते महापुराणभेदे लिङ्गपुराणप्रतिपाद्यविषया यथा “ब्रह्मोवाच “शृणु पुत्र! प्रवक्ष्यामि पुराणं लिङ्गसंज्ञितम्। पठतां शृण्वताञ्चैव भुक्तिमुक्तिप्रदायकम्। यत्र लिङ्गाभिधं तिष्ठन् वह्निलिङ्गे हरोऽभ्यधात्। मह्यं धर्मादिसिद्ध्यर्थमग्निकल्पकथाश्रयम्। तदेव व्यासदेवेन भागद्वयसमाचितम्। पुराणं लिङ्गमुदितं बह्वाख्यानविचित्रितम्। तदेकादशसाहस्रं हरमाहात्म्यसूचकम्। परं सर्वपुराणानां सारभूतं जगत्त्रये। पुराणोपक्रमे प्रश्नः सृष्टिसंक्षेपतः पुरा”। तत्र पूर्वभागे “योगाख्यानं ततः प्रोक्तं कल्पाख्यानं ततः परम्। लिङ्गोद्भवस्तदर्चा च कीर्त्तिता हि ततःपरम्। सनत्कुमारशैलादिसंवादश्चाथ पावनः। ततो दधीचिचरितं युगधर्मनिरूपणम्। ततो भुवनकोशाख्या

सूर्य्यसोमाम्बयस्ततः। ततश्च विस्तरात् सर्गस्त्रिपुराख्या-नकं तथा। लिङ्गप्रतिष्ठा च ततः पशुपाशविमोचनम्। शिवव्रतानि च तथा सदाचारनिरूपणम्। प्रायश्चित्ता-न्यरिष्टानि काशीश्रीशैलवर्णनम्। अन्धकाख्यानकं पश्चा-द्वाराहचरितं पुनः। नृसिंहचरितं पश्चाज्जलन्धरवध-स्ततः। शैवं सहस्रनामाथ दक्षयज्ञविनाशनम्। कामस्य दहनं पश्चात् गिरिजायाः करग्रहः। ततो विनायका-ख्यानं नृत्याख्यानं शिवस्य च। उपमन्युकथा चापि पूर्वभाग इतीरितः”। उत्तरभागे“विष्णुमाहात्म्यकथनमम्ब-रीषकथा ततः। सनत्कुमारनन्दीशसंवादश्च पुनर्मुने!। शिवमाहात्म्यसंयुक्तस्नानयागादिकं ततः। सूर्य्यपूजाविधि-श्चैव शिवपूजा च मुक्तिदा। दानानि बहुधोक्तानि श्राद्धप्रकरणन्ततः। प्रतिष्ठा तत्र गदिता ततोऽघोरस्य कीर्त्तनम्। व्रजेश्वरी महाविद्या गायत्रीमहिमा ततः। त्र्यम्बकस्य च माहात्म्यं पुराणश्रवणस्य च। एतस्योप-रिभागस्ते लैङ्गस्य कथितो मया। व्यासेन हि निब-द्धस्य रुद्रमाहात्म्यसूचिनः। लिखित्वैतत् पुराणन्तु तिलधेनुसमन्वितम्। फाल्गुन्यां पूर्णिमायां यो दद्या-द्भक्त्या द्विजातये। यः पठेच्छृणुयाद्वापि लैङ्गं पापा-पहं नरः। स भुक्तभोगो लोकेऽस्मिन्नन्ते शिवपुरं व्रजेत्। लिङ्गानुक्रमणीमेतां पठेद्यः शृणुयात् तथा। तावुभौ शिवभक्तौ तु लोकद्वितयभोगिनौ। जायेतां गिरिजाभर्त्तुः प्रसादान्नात्र संशयः” नार०पु०१०२अ०।

लिङ्गवर्द्धिनी स्त्री लिङ्गं पुरुषचिह्नभेदं वर्द्धयति वृध-णिच्-णिनि। अपामार्गे शब्दच०।

लिङ्गवृत्ति पु० लिङ्गं संन्यासादिवेशधारणमेव वृत्तिः जी-विका यस्य। जीविकार्थसन्न्यासचिह्नादिधारिणि कपट-परिव्राजके अमरः।

लिङ्गिन् त्रि० लिङ्गमस्त्यस्य इनि। १चिह्नवति, २जीवि-कार्थसंन्यासादिचिह्नवति, ३प्रशस्तलिङ्गवति गजे च पु० शब्दा०। ४लिङ्गज्ञानाश्रये साध्ये ५पक्षे च। “तल्लिङ्गलिङ्गिज्ञानपूर्वम्” सा० का० व्याख्याने लिङ्गि-पदं पक्षपरत्वावर्त्तनीयं तेन लिङ्गमस्यास्तीति पक्षधर्मताज्ञान-मपि दर्शितम्” त० कौ०। [गुरिया) लताभेदे राजनि०।

लिङ्गिनी स्त्री लिङ्गमिवाकारोऽस्त्यस्याः इनि ङीप्। (पंच-

लिङ्गोपहित पु० लिङ्गेन हेतुना उपहितः विशिष्टः। सा-ध्यानुमानाङ्गहेतुयुक्ते पक्षे। आचार्य्यमते लिङ्गोप-हित एव पक्षे वैलिङ्ग्यस्य साध्यस्य भानम्। तथा हि वह्निव्याप्यो हि धूमो वह्नेर्लिङ्गं तद्वति पक्षे वह्नेर्भानम् वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति परामर्शोत्तरं जायमाना-नुमाने ज्ञानलक्षणया तादृशपक्षभानस्यावश्यकत्वात्। तथा च वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमान् इत्येव तत्रानुमानप्रकारः। [अलिपत् अलिपत अलिप्त।

लिप लेपने, तुदा० उभ० मुचा० सक० अनिट्। लिम्पति ते

लिपि(पी) स्त्री लिप-इक् वा ङीप्। १लिखिताक्षरके पत्रे, अमरः २लेखने च। [लेखके अमरटी०।

लिपिक(का)र पु० लिपिं करोति कृ-अच् अण् वा।

लिप्त त्रि० लिप-क्त। १भुक्ते, २कृतचन्दनादिलेपे अमरः ३मिलिते सि०कौ०। ४विषदिग्धे च मेदि०। ज्योतिषोक्ते राशेः षष्टिभागात्मके कलाख्ये ५भागे स्त्री। “लिप्तार्कहीनं यदि पूर्णनेतव्” इति नी० ताजकम्। स्वार्थे क अत इत्त्वम्। लिप्तिका तदर्थाक्तकाले।

लिप्तक पु० कुत्सितं लिप्तम् कन्। विषाक्तवाणे अमरः।

लिप्सा स्त्री लभ सन्-भावे अ। १लाभेच्छायाम् २इच्छायां अमरः। “लिप्साहते तृतीयवर्णेऽपि द्रव्यार्जननियमस्य क्रत्वर्थत्वमापादितं गुरुणा” मिता०। [२खरे च शब्दर०।

लिम्पाक पु० लिप-आकन् पृषो०। १जम्बीरभेदे (पातिलेबु)

लिवि(वी) लिप-इक् पृषो० पस्य वः वा ङीप्। लिपि-शब्दार्थे अमरः। लिविकरादयोऽपि लिपिकराद्यर्थे।

लिश क्लेशे अल्पीभावे च दि० अक० आत्म०अनिट्। लिश्यते अलिक्षत।

लिश गतौ तु० पर० सक० अनिट्। लिशति अलिक्षत्।

लिह आस्वादने अदा० उभ० सक० अनिट्। लेढि लीढे। अलिक्षत् त। [ओदित् निष्ठातस्य नः। लीनः।

ली श्लेषे दिवा० आ० अक० अनिट्। लीयते अलेष्ट।

ली श्लेषे क्र्या०प्वा० पर० अक० अनिट्। लिनाति अलैषीत्।

ली द्रावणे वा चुरा० उभ० सक० सेट् पक्षे भ्वा० पर० अ-निट्। लीनयति ते लाय(प)यति ते घृतम् लयति। अत्र द्रावणे लोहं विलाययतीत्येव। प्रलम्भने अभिभवे पूजायाञ्च सक०आत्म०। तत्र नित्यमात्त्वे पुक्। जटा-भिर्लापयते पूजामधिगच्छतीत्यर्थः। श्येनो वर्त्तिकामु-ल्लापयते अभिभवतीत्यर्थः। बालमुल्लापयते वञ्चयतीत्यर्थः। अलीलनत् त अलील(प)यत् त। अलैषीत्। अलासीत्।

लीढ त्रि० लिह-आस्वादे क्त। १आस्वादिते, २स्पृष्टे च।

लीला स्त्री ली-क्विप्, लियं लाति ला-क। १केलौ, २विलासे ३शृङ्गारादिजातचेष्टायाम् मेदि०। “अप्रागल्भ्यप्रगल्भा-

गमनायिकायाः, सख्याःपुरोऽत्र निजचित्तविनोदबुद्ध्या, आलापवेशगतिहास्यविलोकनाद्यैः प्राणेश्वरानुकृतिमाकलयन्ति लीलाम्” उज्ज्वलमण्युक्ते ४प्रियानुकरणे च ।

लीलावती स्त्री लीला+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । १विलासवत्यां स्त्रियां, भास्कराचार्यस्य २पुत्र्यां, तत्कृते ३अङ्कग्रन्थभेदे मध्यनाचार्यस्य ४भार्यायां तन्नामके न्यायग्रन्थप्रसिद्धे “नाद्यः स्वजतीत्यादिके” न्यायमतसिद्धपदार्थप्रतिपादके ५ग्रन्थभेदे, पुराणप्रसिद्धे ६वेश्याभेदे च ति० न० मतुब्रूपु० । [२देवयमे च त्रिका०।

लीलोद्यान न० लीलार्थमुद्यानम् । १क्रीड़नार्थे आरामे,

लुकायित त्रि० लुच्यते लुञ्च-अपनयने क्विप् लुक् कायो यस्य तादृश इवाचरति लुकाय+क्विप्-क्त । अन्तर्हितदेहे

लुज कथने अङ्कधातोरर्थे च चुरा० उभ०सक० सेट् इदित् । लुञ्जयति ते अलुलुञ्जत् त ।

लुञ्चित त्रि० लुञ्च–णिच्-क्त । अपसारिते दूरीकृते ।

लुट दीप्तौ अक० प्रतिघाते सक० भ्वा० आत्म० सेट् । लोटते ऌदित् लुङि उभ० अलुटत् अलोटिष्ट ।

लुट हरणे भ्वा०पर०सक०सेट् इदित् । लुण्टति अलुण्टीत् ।

लुट दीप्तौ चु०उभ०सक०सेट् । लोटयति ते अलूलुटत् त ।

लुट विलोड़ने, हरणे च दिवा० सक० पर०सेट् । लुट्यति अलुटत् । ऌदित् च्लि वा लुकः ।

लुट विलोड़ने सम्बन्धे च दिवा० सक०पर०सेट् । लुट्यति अलोटीत् । अस्मार्थे भ्वादिरपि । लोटति ।

लुट गतौ चौर्ये च सक० खञ्जीभावे आलस्ये च अक० भ्वा० पर० सेट् इदित् । लुण्टति अलुण्टीत् ।

लुठ प्रतिघाते भ्वा० आ० लुङि उभ० सक० सेट् । लोठते । अलुठत् अलोठिष्ट । ऌदित् च्लि न लुकः ।

लुठ उपघाते भ्वा० पर० सक० सेट् । लोठति अलोठीत् ।

लुठ लोठे तु० कु० प० अक० सेट् । लुठति अलुठीत् ।

लुठ चौर्ये चु० उभ०सक०सेट् । लोठयति ते अलूलुठत् त ।

लुठन न० कु० लुठ-ल्युट् । अश्वादेर्भूम्यादौ श्रमापनयनार्थं पुनः पुनरङ्गचालने (लोटा) त्रिका० ।

लुठित त्रि० लुठ-क्त । भूमौ कृतभूरिदेहपरावर्त्तने ।

लुड मन्थने भ्वा०पर०सक०सेट् । लोडति अलोडीत् ।

लुड संवृतौ सक० श्लेषे अक० तु० कु० पर० सेट् । लुडति अलुडीत् । लुडनम् ।

लुण्ट अवज्ञाय चौर्ये च वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् । लुण्टयति ते लुण्टति अलुलुण्टत् त अलुण्टीत् । कर्मणि लुण्ट्यते ।

लुण्टक पु० लुण्ट-ण्वुल् । (नटिया) शाकभेदे शब्दच० ।

लुण्टाक त्रि० लुठि-षाकन् । चौरे स्त्रियां ङीष् ।

लुण्ठक त्रि० लुठि-ण्वुल् । चौरे ।

लुण्ड चौर्ये चु०उ०सक०सेट् । लुण्डयति ते अलुलुण्डत् त

लुथ बधे सक० क्लेशे अक० भ्वा० पर० सेट् इदित् । लुन्थति अलुन्थीत् ।

लुन्च अपनयने भ्वा०पर०सक०सेट् । लुञ्चति अलुञ्चीत् ।

लुप छेदने विनाशने च तु०मुचा०उभ०सक० अनिट् । लुम्पति ते अलुपत् अलुप्त । ऌदित् च्लि वा लुकः । अलूलुपत् त अलुलोपत् त । [अलोपीत् नित्यमङ् इत्यन्ये ।

लुप आकुलीभावे दिवा० पर० अक० सेट् । लुप्यति अलुपत्

लुप्त न० लुप-क्त । १अपहृतधने । २छिन्ने ३नष्टे त्रि० ।

लुब अर्दने वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक०सेट् इदित् । लुम्बयति ते लुम्बति । अलुलुम्बत् त अलुम्बीत् ।

लुब्ध पु० लुभ-क्त । १व्याधे । २लम्पटे शब्दर० ३लोलुपे च मेदि० । स्वार्थे क । तत्रैव । लुब्ध इव कायति कै–क । लुब्धक व्याधाकारताराभेदे खगोलशब्दे २४२२पृ० दृश्यम् ।

लुभ विमोहने तु० पर० अक० सेट् । लुभति अलोभीत् ।

लुभ आकाङ्क्षायां दि० पर० सक० सेट् । लुभ्यति । इरित् अलुभत्-अलोभीत् ।

लुल विमर्दने चौ० पर० सक० सेट् । लोलति । अलोलीत् ।

लुलाप पुंस्त्री० लुल-वजयेथे क तमाप्नोति आप् । महिषे अमरः स्त्रियां ङीष् । [लुलितपतत्त्रिमालम्” भट्टिः ।

लुलित त्रि० लुल-क्त । १आन्दोलिते, २चालिते च “अथ

लुष चौर्ये भ्वा० पर० सक० सेट् । लोषति अलोषीत् ।

लुष हिंसायां चौ० पर० सक० सेट् । लोषति अलोषीत् ।

लुह आकाङ्क्षायां भ्वा० पर० सक० अनिट् । लोहति अलुक्षत् । [लावीत् ।

लू छेदने क्र्या०प्वा० उभ० सक० सेट् । लुनाति लुनीते अ-

लूता स्त्री लू-तक् । कीटभेदे (माकड़्सा) अमरः । स्वार्थे क अत इत्त्वम् । तत्रैव । २पिपीलिकायां ३रोगभेदे (नर्म्मव्रण) मेदि० ।

लून त्रि० लू-क्त निष्ठातस्य नः । छिन्ने अमरः ।

लूम न० लू-मक् । लाङ्गूले अमरः । [लुवत् ।

लूष बधे स्तेये च चु० उभ० सक० सेट् । लूषयति ते अलू-

लेख पु० लिख्यते पूजार्थं चित्रादिपटेऽसौ लिख-कर्मणि घञ् । १देवे अमरः । भावे घञ् २लेखने । कर्मणि घञ्

३लेख्ये त्रि० मेद० । आधारे घञ् । ४लेखनाधारे पत्रे "निद्रारितेऽर्थे लेखेन" इति माघः ।

लेखक पु० लिख-ण्वुल् । लिपिकरे अमरः । लेखकलक्षणादि मत्स्यपु० १८९ अ० उक्तं यथा "सर्वदेशाक्षराभिज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः । लेखकः कथितो राज्ञः सर्वाधिकरणेषु वै । शीर्षोपेतान् सुसम्पूर्णान् समश्रेणिगतान् समान् । अक्षरान् वै लिखेद् यस्तु लेखकः स वरः स्मृतः । उपायवाक्यकुशलः सर्वशास्त्रविशारदः । बह्वर्थवक्ता चाल्पेन लेखकः स्याद् नृपोत्तम ! । वाक्याभिप्रायतत्त्वज्ञो देशकालविभागवित् । अनाहार्य्यो नृपे भक्तो लेखकः स्याद् नृपगृह" । "सकृदुक्तगृहीतार्थो लघुहस्तो जिताक्षरः । सर्वशास्त्रसमालोकी प्रकृष्टो नाम लेखकः" चाणक्यः राजलेखकलक्षणं तु पत्रकौमुद्यामुक्तं यथा "ब्राह्मणो मन्त्रणाभिज्ञो राजनीतिविशारदः । नानालिपिज्ञो मेधावी नानाभाषासमन्वितः । मन्त्रणाचतुरो धीमान् नीतिशास्त्रार्थकोविदः । सन्धिविग्रहभेदज्ञो राजकार्य्ये विचक्षणः । सदा राज्ञो हितान्वेषी राजसन्निधिसंस्थितः । कार्य्याकार्य्यविचारज्ञः सत्यवादी जितेन्द्रियः । स्वल्पवादी शुद्धात्मा धर्मज्ञो राजधर्मवित् । एवमादिगुणैर्युक्तः स एव नृपलेखकः । नृपानुवर्त्ती सततं नृपविश्वासरक्षकः । नृपतेर्हितकान्वेषी स एव राजलेखकः" । "लेखकानपि कायस्थान् लेख्यकृत्ये विचक्षणान्" पराशरेणोक्तं कायस्थस्य लेखकत्वं विवादान्तर्गतविषयलेखने एव न पुस्तकादौ अब्राह्मणलिखितपुस्तकस्य पाठनिषेधात् ।

लेखन न० लिख-ल्युट् । १पत्रादौ वर्णादिविन्यासे, २छर्दने च । आधारे ल्युट् । ३भूर्जपत्रे मेदि० । लिख्यतेऽनया ल्युट् । ४काशे राजनि० ५लेखनसाधने (कलम) स्त्री ङीप् । "मस्याधारं लेखनीञ्च" इति ति०त० । ६रोगोत्सारणार्थशस्त्रभेदे स्त्री ७अञ्जनाङ्ग व्यापारभेदे ८चूर्णभेदे च न० । ९लेखनसाधनवर्त्तिभेदे स्त्री भावप्र० तत्र लक्षणक्रियां तत्साधनलेखनीप्रमाणाद्युक्तं यथा "लेखनं क्षारतिक्ताम्लरसैरञ्जनमुच्यते । नेत्रवर्त्मसिराजालकोत्रशृङ्गाटकस्थितम् । मुखलालाक्षिभिर्दोषस्रुतं स्रावयेच्च तत्" । तद्वर्त्तिमानं तत्रैव "परमाष्ठमात्रा लेखनी स्यात् प्रमाणतः । चूर्णं तु लेखनं वैद्यैर्द्विशलाकं प्रदीयते" । तस्य शलाकास्वरूपादि तत्रैव "सुखे कुसुमाकारा कलायपरिमण्डला । अष्टाङ्गुला शलाका स्यादश्मजा धातुजाऽथ वा" कलायपरिमण्डला अपि कलायवद् वर्त्तुला । "ताम्रलोहाश्मसंजाता शलाका लेखने मता" । चन्द्रोदयाख्या लेखनी वर्त्तिस्तु तत्रोक्ता यथा "शङ्खनाभिविभीतस्य मज्जा पथ्या मनःशिला । पिप्पली मरिचं कुष्ठं वचा चेति समांशकम् । छागक्षीरेण संपिष्य वर्त्तिं कुर्य्यात् यवोन्मिताम् । हरेणुमात्रां संपिष्य जलैः कुर्य्याद्यथाञ्जनम् । तिमिरं मांसवृद्धिञ्च काचं पटलमर्बुदम् । रात्र्यन्धं वार्षिकं पुष्पं वर्त्तिश्चन्द्रोदया हरेत्" । रसक्रिया लेखनी तत्रैवोक्ता यथा "तुत्यमाक्षिकसिन्धूत्थासिताशङ्खमनःशिला । गैरिकं सिन्धुफेनञ्च मरिचं चेति चूर्णयेत् । संयोज्य मधुना कुर्यादञ्जनार्थं रसक्रियाम् । वर्त्मरोगार्शतिमिरकाचशुक्रहरीं पराम्" । चूर्णलेखनञ्च तत्रोक्तं यथा "दक्षाण्डत्वक्शिलाकाचशङ्खचन्दनसैन्धवैः । अञ्जनं हरते नित्यं सर्वानक्षिगदान् बलात्" दक्षः कुक्कुटः" । अक्षरलेखनीप्रमाणादि योगिनीतन्त्रोक्तं यथा "वंशसूच्या लिखेद् यस्तु तस्य हानिर्भवेद् ध्रुवम् । ताम्रसूच्या तु विभवो भवेच्च तत्क्षयो भवेत् । महालक्ष्मीर्भवेन्नित्यं सुवर्णस्य शलाकया । हरिद्रलस्य सूच्या वै नातिवृद्धिः प्रजायते । तथा अग्निमयैर्देवि ! पुत्रपौत्रधनागमः । रैत्येन विपुला लक्ष्मीः कांस्येन मरणं भवेत् । अष्टाङ्गुलप्रमाणेन दशाङ्गुलेन चाथ वा । चतुरङ्गुलसूच्या वा यो लिखेत् पुस्तकं शुभे ! । तत्तदक्षरसंख्याते स्वस्वायुर्वीति वै दिने ।"

लेखनिक पु० लेखनं शिल्पमस्य ठन् । लिपिकरे मेदि० ।

लेखर्षभ पु० लेख ऋषभ इव श्रेष्ठत्वात् । इन्द्रे अमरः ।

लेखहार पु० लेखं हरति हृ-अण् । १पत्रवाहके । ण्वुल् । लेखहारकोऽप्यत्र ।

लेखा स्त्री लिख-अ टाप् । १रेखायां, २पङ्क्तौ च । आधारे संज्ञायां घञ् टाप् । ३लिपौ मेदि० ।

लेख्य त्रि० लिख-ण्यत् । १लेखनीये । २व्यवहारे स्वत्वाबेदके पत्रभेदे न० । तल्लक्षणादि वीरमि० उक्तं यथा "अथ लेख्यं निरूप्यते । तत्र वृहस्पतिः "षाण्मासिकेऽपि निर्दिष्टः संख्यालक्षणनिश्चयः । लिखितस्याधुना वच्मि विधानमनुपूर्वशः । षाण्मासिकेऽपि समये भ्रान्तिः सञ्जायते नृणाम् । धात्राक्षराणि सृष्टानि पत्रारूढान्यतः पुरा । राजलेख्यं स्थानकृतं स्वहस्तलिखितन्तथा । लेख्यन्तु त्रिविधञ्चोक्तं भिन्न-

सप्तधा पुनः। भागदानक्रयाधानसंविद्दासऋणादिभिः। सप्तधा लौकिकं लेख्यन्त्रिविधं राजशासनम्"। मरीचिरपि "स्थावरे विक्रयाधाने विभागे दान एव च। लिखितेनाप्नुयात् सिद्धिमविसंवादमेव च" विभागो दायभागः आधानमाधीकरणम् संवित्समयः आदिशब्देन विशुद्ध्यादिपरिग्रहणम्। भागपत्रादीनां लक्षणमाह बृहस्पतिः "भ्रातरः संविभक्ता ये स्वरुच्या तु परस्परम्। विभागपत्रं कुर्वन्ति १भागलेख्यन्तदुच्यते। भूमिन्दत्त्वा तु यत्पत्रं कुर्याच्चन्द्रार्ककालिकम्। अनाच्छेद्यमनाहार्य्यन्दानलेख्यन्तु२ तद्विदुः। गृहक्षेत्रादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम्। पत्रं कारयते यत्तु ३क्रयलेख्यन्तदुच्यते। जङ्गमं स्थावरम्बन्धं दत्त्वा लेख्यङ्करोति यः। गोप्यभोग्यक्रियायुक्तमाधिलेख्यं४न्तदुच्यते। ग्रामे देशे च यत्कुर्य्यात् सत्यलेख्यम्परस्परम्। राजाविरोधिधर्म्मार्थं संवित्पत्रं५ वदन्ति तत्। वस्त्रान्नहीनः कान्तारे लिखितं कुरुते तु यः। कर्म्माणि ते करिष्यामि दासपत्रं६न्तदुच्यते। धनं वृद्ध्या गृहीत्वा तु स्वयं कुर्य्याच्च कारयेत्। उद्धारपत्रन्तत्प्रोक्तमृणलेख्यं७ मनीषिभिरिति"। विशुद्धिपत्रञ्च कात्यायनेन "अभिशापे समुत्तीर्णे प्रायश्चित्ते कृते बुधैः। विशुद्धिपत्रकन्देयन्तेभ्यः साक्षिसमन्वितम्"। सन्धिपत्रमप्याह स एव "उत्तमेषु समस्तेषु अभिशापे समागते। वृत्तानुवादलेख्यं यत् तज्ज्ञेयं सन्धिपत्रकम्"। अन्याधिपत्रमाह प्रजापतिः "धनी धनेन तेनैव परमाधिं नयेद्यदि। कृत्वा तदाधिलिखितं पूर्वं वाऽस्य समर्पयेत्"। पूर्वमाधिपत्रम्। सीमापत्रमप्याह कात्यायनः "सीमाविवादे निर्णीते सीमापत्रं विधीयते" इति। ऋणशोधने कृते ऋणपत्रनाशादौ सति प्राप्तिपत्रमुत्तमर्णेनाधमर्णाय देयमित्याह याज्ञवल्क्यः "दत्त्वर्णं पाटयेल्लेख्यं शुद्ध्यै वान्यत्तु कारयेत्"। अत्र लौकिकं सप्तविधं लेख्यं स्वकृतान्यकृतभेदेन द्विविधं नारदेनोक्तम् "लेख्यन्तु द्विविधं प्रोक्तं स्वहस्तान्यकृतन्तथा"। स्वकृते साक्ष्यनियमोऽन्यकृते तन्नियम इत्याहोत्तरार्द्धेन स एव "असाक्षिमत्साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोरिति"। असाक्षिमदपीत्यर्थः। याज्ञवल्क्यः "विनापि साक्षिभिर्लेख्यं स्वहस्तलिखितञ्च यत्। तत्प्रमाणं स्मृतं सर्वं बलोपधिकृतादृते"। इत्यपिशब्दः प्रागुक्तबलोपधिकृतत्वपर्य्युदासः सर्वलेख्यविषयो न स्वकृतमात्रविषयः। तथा च मनुः "बलाद्भुक्तं बलाद्धृतं बलाद्यच्चापि लेखितम्। सर्वान् बलकृतानर्थानकृतान्मनुरब्रवीत्"। नारदोऽपि "मत्ताभियुक्तस्त्रीबालबलात्कारकृतञ्च यत्। तदप्रमाणं लिखितं भयोपधिकृतन्तथेति"। अन्यकृते विशेषान्तरमाह योगीश्वरः "यः कश्चिदर्थो निष्णातः स्वरुच्या तु परस्परम्। लेख्यन्तु साक्षिमत्कार्य्यं तस्मिन्धनिकपूर्वकम्। समामासतदर्द्धाहर्नामजातिस्वगोत्रकैः। सब्रह्मचारिकात्मीयपितृनामादिचिह्नितम्"। धनिकनामपूर्वकमित्यनेनोत्तमर्णनामोपरि लेख्यमधमर्णनाम तदध इत्यर्थः। एतदधमर्णपत्रादिविषयमन्यत्राऽसम्भवात्। समामासादि यथा सम्वत्सरमन्यमापि सब्रह्मचारिकम्बह्वृचादिशाखाप्रयुक्तगुणनाम बह्वृचः कठ इत्यादि। वशिष्ठोऽपि "कालं निवेश्य राजानं स्थानं निवसनन्तथा। दायकं ग्राहकञ्चैव पितृनाम्ना च संयुतम्। जातिञ्चैतस्य गोत्रञ्च शाखाञ्च द्रव्यमाधिं सवृद्धिकम्। वृद्धिं ग्राहकहस्तञ्च विदितार्थौ च साक्षिणौ"। स्थानं जनपदः। निवसनं पुरग्रामादिकं ग्राहकोऽधमर्णः। तन्निवेशनप्रकारमाह योगीश्वरः "समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत्। मतं मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितमिति"। साक्षिणावित्यनेन द्वयोरभ्यनुज्ञानात् अवरत्वनियमो नात्वेकसाक्षिकस्तु न भवत्येवेति। अत्र साक्षिलेखकाभ्यां स्वहस्तचिह्नं कार्य्यमित्याह स एव "साक्षिणश्च स्वहस्तेन पितृनामकपूर्वकम्। अत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः। उभयाभ्यर्थितेनैतन्मया ह्यमुकसूनुना। लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकोऽन्ते ततो लिखेत्"। समा इत्यनेन गुणशास्त्रं संख्यासाम्यञ्च वैषम्यानियमाय विवक्षितम्। अथवा इत्यकारप्रश्लेषस्तु वैषम्यस्य सामान्यत एव साक्षिषु प्राप्तेनोपादेयः। अलिपिज्ञसाक्षिणोः सर्वथा लिख्यनभिज्ञत्वे नारद आह "अलिपिज्ञ ऋणी यः स्यात् स्वमतं स तु लेखयेत्। साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्वसाक्षिसमीपतः" इति।

त्रिविधं राजशासनमित्युक्तम् त्रैविध्यं विविनक्ति बृहस्पतिः "दत्त्वा भूम्यादिकं राजा ताम्रपट्टे पटेऽथ वा। शासनं कारयेद्धर्म्यं स्थानवंशादिसंयुतम्। मातापित्रोरात्मनश्च पुण्यायामुकसूनवे। दत्तम्मयामुकायाद्य दानं सब्रह्मचारिणे। चन्द्रार्कसमकालीनं पुत्रपौत्रान्वयानुगम्। अनाच्छेद्यमनाहार्य्यं सर्वभागविवर्जितम्। दातुः पालयितुः स्वर्गं हर्त्तुर्नरकमेव च। षष्टिं

वर्षसहस्राणि दानाच्छेदफलं लिखेत्। ज्ञातं मयेति लिखितं सन्धिविग्रहलेखकैः। समुद्रं वर्षमासादिधनाध्यक्षाक्षरान्वितम्। एवंविधं राजकृतं शासनं समुदाहृतम्। देशादिकं यस्य राजा लिखितेन प्रयच्छति। सेवाशौर्य्यादिना तुष्टः प्रसादलिखितं तथा। पूर्वोत्तरक्रियावादनिर्णयान्ते यदा नृपः। प्रदद्याज्जयिने लेख्यं जयपत्रं तदुच्यते"। ब्रह्मचारिणे अमुकशाखाध्यायिने। सर्वभागविवर्जितम् सकलराजपुरुषादिदैशीयरहितम्। योगीश्वरः शासनपत्रमाह "भूमिं दत्त्वा निबन्धं वा कृत्वा लेख्यन्तु कारयेत्। आगामिभद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः। पटे वा ताम्रपट्टे वा स्वमुद्रोपरिचिह्नितम्। अभिलेख्यात्मनोऽवंश्यानात्मानञ्च महीपतिः। प्रतिग्रहपरीमाणं दानच्छेदोपवर्णनम्। स्वहस्तकालसम्पन्नं शासनं कारयेत् स्थिरमिति"। इयन्ति पर्णक्रमुकभारादावियन्ति पर्णक्रमुकादीन्यथ देयानीति राज्ञो नियतदानाय निबन्धं कारयेत् सन्धिविग्रहाद्यधिकारिद्वारेत्यर्थात्। तथा च व्यासः "राज्ञा तु स्वयमुद्दिष्टः सन्धिविग्रहलेखकः। ताम्रपट्टे पटे वापि प्रलिखेद्राजशासनमिति"। प्रतिगृह्यत इति प्रतिग्रहो भूम्यादिस्तत्परीमाणं प्रतिग्रहपरीमाणं उपसर्गस्य दीर्घो बाहुलकः। दीयत इति दानम् भूम्यादि तस्य च्छेदः क्षेत्रादेर्मर्य्यादा तदुपवर्णनं तन्निर्देशम्। आत्मवंश्यादीनभिलिख्येत्यन्वयः। इदञ्च साधुशब्दैरेव लेखनीयं न लौकिकवत्तदनियमः। तथा च संग्रहकारः "राजा स्वहस्तचिह्नेन राजादेशेन संयुतम्। युक्तं राजाभिधानेन मुद्रितं राजमुद्रया। अविप्लुतपदश्लोकं सम्पूर्णावयवाक्षरम्। शासनं राजदत्तं स्यात् सन्धिविग्रहलेखकैः"। अन्तिमपादोत्तरं लिखितमिति शेषः। तस्मिन्निव लौकिके देशभाषादिप्रतिषेधो नेत्याह नारदः "देशाचाराविरुद्धं यद्व्यक्ताधिविधिलक्षणम्। तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यमविलुप्तक्रमाक्षरमिति"। शासने राज्ञा स्वहस्तेनैव स्वसम्मतं लेख्यमित्यप्याह व्यासः "सन्निवेश्यं प्रमाणञ्च स्वहस्तेन लिखेत्स्वयम्। मतम्मेऽमुकपुत्रस्य अमुकस्य महीपतेः"। सन्निवेश्यं प्रमाणञ्चेत्यस्य पूर्ववाक्ये प्रलिखेदित्यनेनान्वयः तयोराजस्वहस्तलिखनानियमात्। इदञ्च राज्ञा प्रतिगृहीत्रे समर्पणीयमित्याह विष्णुः "पटे वा ताम्रपट्टे वा लिखितं स्वमुद्राङ्कमागामिनृपतिपरिज्ञानार्थं दद्यादिति"। अतएव दत्तापहारदोषप्रतिपादनमपि भाविनृपप्रत्यायनार्थं तत्रावश्यकमित्यप्याह व्यासः "षष्टिवर्षसहस्राणि दानच्छेदफलं तथा। आगामिनृपसामन्तबोधनायाभिलेखयेत्" इति। षष्टिवर्षसहस्राणीत्यादि पुराणवचनप्रसिद्धं दानाच्छेदयोः दानापहारयोः स्वर्गादिनरकादिफलं लेखयेद्राजेत्यर्थः।"

लेख्यपत्त्र पु० लिख्यतेऽत्र णयत् लेख्यं पत्रं यस्य। १तालवृक्षे भरतः। कर्म०। २लेख्ये पत्रे न०

[लेपते अलेपिष्ट।

लेप गमने भ्वा० आत्म० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

लेप पु० लिप लेप-वा घञ्। १भोजने, २लेपने च मेदि०। कर्म्मणि घञ्। ३सुधायाम् (कालिचुन) विश्वः। ४पितृदत्तपिण्डशेषे "लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः" स्मृतिः।

[पलगण्डे पु० अमरः।

लेपक त्रि० लिम्पति लिप-ण्वुल्। १लेपनकरे २जातिभेदे

लेपन न० लिप-ल्युट्। (लेपा) इति ख्याते १व्यापारे। कर्म्मणि ल्युट्। २तुरुष्कनामगन्धद्रव्ये राजनि०।

लेय पु० सिंहराशौ ज्यो० त०।

लेलिहा स्त्री सर्वदेवजीवन्यासाङ्गे मुद्राभेदे तल्लक्षणं यथा "तर्जनीमध्यमाऽनामाः समं कुर्य्यादधोमुखीः। अनामायां क्षिपेत् वृद्धामृज्वीं कृत्वा कनिष्ठिकाम्। लेलिहा नाम मुद्रेयं जीवन्यासे प्रकीर्त्तिता" तन्त्रसा०।

लेलिहान पु० लिह यङ् लुक् ताच्छील्ये चानश्। १शिवे शब्दर० २सर्पे पुंस्त्री० हेमच०। ३पुनःपुनर्लेहनकरे त्रि० तारादेवतापूजाङ्गे अङ्गुल्यादिसन्निवेशविशेषरूपे ४मुद्राभेदे स्त्री। तल्लक्षणं यथा "वक्त्रं विस्फारितं कृत्वाप्यधो जिह्वां च चालयेत्। पार्श्वस्थं मुष्टियुगलं लेलिहानेति कीर्त्तिता" तन्त्रसा०।

[२अल्पत्वे च।

लेश पु० लिश-अल्पीभावे घञ्। १अल्पे २लवे अमरः।

लेष्टु पु० लिश-तुन्। लोष्टे अमरः।

[लोष्टुभेदनोऽप्यत्र।

लेष्टुघ्न पु० लोष्टुं हन्ति हन-क। लेष्टुभेदके मुद्गरे शब्दच० ल्यु

लेह पु० लिह-घञ्। १आहारे २आस्वादे जिह्वया रसादानव्यापारभेदे (चाटा) च हेमच०। भावे ल्युट्। लेहनमप्यत्र न०।

लेहिन पु० लिह-इनन्। टङ्कणे (सोहागा) हेमच०।

लेह्य त्रि० लिह-ण्यत्। जिह्वया १आस्वाद्ये। २अमृते न० शब्दच०।

लैङ्ग न० लिङ्गमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण्। अष्टादशसु महापुराणेषु एकादशे १महापुराणे। लिङ्गं तदाकारः

अस्त्यस्याः फलेषु अण् ङीप्। २लिङ्गिनीवृक्षे स्त्री राजनि०तस्येदमण् ।२लिङ्गसम्बन्धे त्रि०स्त्रियां ङीप्।

लैङ्गिक त्रि० लिङ्गेनानुमापकचिह्नादिना आपादितज्ञानं आगतो वा ठण्। लिङ्गादिभिः १कल्पिते २अनुमिते साध्ये लिङ्गोपहितलैङ्गिकभानमित्याचार्य्याः। अर्थप्रकाशसामर्थ्यलिङ्गेन कल्पिते ३मन्त्रादीनां तत्तत्कर्म्मादिविनियोगे च।

लोक दीप्तौ चु०उभ०सक०सेट्। लोकयति ते अलुलुकत् त।

लोक दर्शने भ्वा०आ०सक०सेट्। लोकते अलोकिष्ट लुलोके। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। अलुलोकत् त।

लोक पु० लोक्यतेऽसौ लोक-घञ्। १भुवने भुवनशब्दे दृश्यम्। २जने च अमरः। भावे घञ्। ३दर्शने।

लोककान्ता स्त्री ६त०। १ऋद्धिऔषधे राजनि० २लोकस्वामिनि ३लोकप्रिये च त्रि०। [अमरः।

लोकजित् पु० लोकं लोकाचारं जितवान् जि-क्विप्। बुद्धे

लोकपाल पु० लोकान् पालयति पा-णिच् अण्। १लोकपालके नृपे, २इन्द्रादिदिक्पाले, ३विनायकादिषु पञ्चसु। ४लोकरक्षकमात्रे त्रि०। लोकनाथादयोऽप्यत्र।

लोकबान्धव पु० लोकानां बान्धवः सर्वकर्म्मप्रवर्त्तकत्वात्। सूर्य्ये जटा०। [लोकबहिर्भूते।

लोकबाह्य त्रि० बहिश्चरति बहिस्+ष्यञ् टिलोपश्च ५त०।

लोकमातृ स्त्री लोकानां मातेव रक्षित्री। १लक्ष्म्याम् अमरः ६त०। लोकानां मातरि त्रि०।

लोकलोचन पु०लोकैर्लोच्यतेऽनेन लुच ल्युट्।१सूर्य्ये शब्दर० लोकस्य लोचनमिव। सूर्य्ये न०। लोकनेत्रादयोऽप्यत्र न०

लोकायत न० लोकेषु आयतम् विस्तीर्णम् अनायाससाध्यत्वात्। चार्वाकमतसिद्धधर्म्मे शब्दच०।

लोकायतिक पु०लोकायतं तन्मतम् अस्त्यस्य ठन्। चार्वाके।

लोकालोक पु० लोक्यतेऽसौ लोकः न लोक्यतेऽसौ कर्म्म०। स्वनामख्याते सूर्य्यकिरणसम्पर्कसीमापर्वते। तस्य च पार्श्वयोरातपानातपसम्बन्धात्तथात्वम्।

लोकेश पु० ६त०। १ब्रह्मणि अमरः। २नृपतौ ३पारदे च राजनि०४बुद्धभेदे त्रिका०। [न ह्रस्वः। अलुलोचत् त।

लोच दीप्तौ चु०उभ०अक० सेट्। लोचयति ते ऋदित् चङि

लोच दर्शने भ्वा० आत्म० सक० सेट्। लोचते अलोचिष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

लोचक न० लोच-ण्वुल्। १मांसपिण्डे, २अक्षितारके ३कज्जले ४स्त्रीणां ललाटाभरणे, ५नीलवस्त्रे, ६कर्णपूरे, ७कदल्यां, ८मूर्वायां ९निर्बुद्धौ १०भ्रूलग्नचर्म्मणि मेदि० ११सर्पकञ्चुके शब्दर०।

लोचन न०लोच्यतेऽनेन लोच-करणे ल्युट्। १नेत्रे अमरः। भावे ल्युट्। २दर्शनक्रियायाम्। युच्। ३दर्शने ४आलोचने च स्त्री टाप् अमरः। ५महाप्राणिकीटे स्त्री राजनि० ङीप्।

लोचनहिता स्त्री ६त०। तुत्थाञ्जने (तुँते) राजनि०।

लोचमस्तक पु० लोचयते लोचं मस्तकं यस्य। मयूरशिखायाम् अमरः।

लोट(ड) उन्मादे भ्वा० पर० सक० सेट्। लोट(ड)ति। अलोटी(डी)त्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

लोणा स्त्री लवणमस्त्यस्याः भक्षणसमये अम्लत्वेन अच्। १चुक्राख्यलतायाम् राजनि०। लोणाम्लाप्यत्र स्त्री राजनि०

लोणार न० लवणस्य ऋच्छति कारणत्वेन ऋ-अण् उप०स०। पृषो० लवणजे क्षारभेदे राजनि०।

लोत न० लू-तन्। १चोरितधने, लोप्त्रे (वमाल) जटाधरः २चिह्ने मि० कौ०। ४नेत्राम्बुनि त्रिका० ५लवणे च

लोत्र न० लू-ष्ट्रन्। १चक्षुर्जले, २चोरितधने च संक्षिप्तसा०।

लोध पु० रुध-अच् रस्य लः। स्वनामख्याते वृक्षे रत्नमा०।

लोध्र पु० रुध-रन् रस्य लः। (लोध) ख्याते वृक्षे अमरः। "लोध्रो ग्राही लघुः शीतश्चक्षुष्यः कफपित्तनुत्। कषायो रक्तपित्तासृग्ज्वरातीसारशोथहृत्" भावप्र०।

लोप पु० लुप-भावे घञ्। १विनाशे २छेदने, ३आकुलीभावे, ४व्याकरणोक्ते अदर्शनरूपे नाशे च। लोपयति स्त्रीणां रूपगर्वम् अच्। २अगस्त्यमुनिपत्न्यां स्त्री जटा०।

लोपापक पुंस्त्री० लोपनदर्शनमाप्नोति द्रुतम् आप-ण्वुल्। शृगाले शब्दमा० स्त्रियाम् अजा० टाप् अत इत्वम्।

लोपामुद्रा स्त्री मुदं राति रा-क कर्म०। अगस्त्यमुनिपत्न्याम् अमरः।

लोप्त्र न०लुप-ष्ट्रन्। स्तेयधने स्त्रीत्वमपीच्छति तत्पक्षे ङीप्।

लोभ पु० लुभ-आकाङ्क्षायां भावे घञ्। परद्रव्येषु अतिशयिताभिलाषे "परवित्तादिकं दृष्ट्वा नेतुं यो हृदि जायते। अभिलाषो द्विजश्रेष्ठ! स लोभः परिकीर्त्तितः" पद्मपु०।

लोभिन् त्रि०लुभ-णिनि। परद्रव्येषु अतितृष्णावति जटा०।

लोभ्य पु० लुभ-कर्मणि यत्। १मुद्गे हेमच०। २लोभनीयपदार्थे त्रि०। [अमरः। तत्प्रधाने २लाङ्गूले न० जटा०।

लोम न० लू-मन्। देहजाते केशाकारे १रोमाख्ये द्रव्ये

लोमकर्ण पुंस्त्री लोमवत्सूक्ष्मः कर्णौ यस्य शाक०। शशके

हेमच० तत्कर्णस्य लोमशत्वात्तथात्वम् स्त्रियां ङीप् ।

लोमकूप पु० लोम्नां कूप इव । रोमाधारे १विन्द्वाकारे गर्त्ते

लोमघ्न न० लोमानि हन्ति हन-टक् । (टाक) रोगभेदे ।

लोमन् पु० लू-मनिन् । देहस्थे केशतुल्य (रोँया) पदार्थे अमरः । [न्दपभेदे रामा०

लोमपाद पु० लोमयुक्तौ पादावस्य शा०त० । अङ्गदेशस्थे

लोमश पु० लोमानि बाहुल्येन सन्त्यस्य श । १मुनिभेदे २मेषे ३लोमयुक्ते त्रि० मेदि०। ४काकजङ्घायां ५जटामांस्यां, ६वचायाम् ७शुकशिम्ब्याम् ८महामेदायां ९काशीसे १०शाकिनीभेदे च स्त्री मेदि० ११शणपुष्प्याम् १२अतिबलायां च स्त्री विश्वः । १३गन्धमांस्यां स्त्री राजनि० । [राजनि०

लोमशकाण्डा स्त्री लोमश इव काण्डोऽस्याः । कर्कट्याम्

लोमशपर्णिका स्त्री लोमशानीव पर्णानि यस्याः कप् अत इत्त्वम् । माषपर्ण्याम् शब्दच० । [राजनि०

लोमशपुष्पक पु० लोमशमिव पुष्पमस्य कप् । शिरीषवृक्षे

लोमशातन न० लोमानि शातयति शद-णिच् तान्तादेशः ल्यु । लोमपातने औषधभेदे गरु० पु० १८५ अ० तदौषधमुक्तं यथा “हरितालशङ्खचूर्णं कदलीदलभस्मना । एतदुद्वर्त्तनं चोद्वर्त्यं लोमशातनमुत्तमम् । लवणं हरितालञ्च तथा शुल्काञ्च फलानि च । लाक्षा रससमायुक्तं लोमशातनमुत्तमम् । सुधा च हरितालञ्च शङ्खचूर्णं मनःशिला । तैलेनैव सहैकत्र छागमूत्रेण पेषयेत् । तद्वर्णोद्वर्त्तनादेव लोमशातनमुत्तमम्” ।

लोमहर्षण न० लोम्नां हर्षणं हर्षजनकव्यापार इव उद्भेद इति यावत् । १रोमाञ्चे । लोमानि हर्षयति उत्तमश्लोककथया हृष-णिच-ल्यु । व्यासशिष्ये सूतवंश्ये स्वनामख्याते २पौराणिके पु० “प्रख्यातो व्यासशिष्योऽभूत् सूतो वै लोमहर्षणः । पुराणसंहितां तस्मै ददौ व्यासो महामुनिः” विष्णुपु० ।

लोमहृत् पु० लोमानि हरति हृ-क्विप् तुक् च । १हरिताले हेमच० । लोमशातनशब्दे तस्य तथात्वं दृश्यम् ।

लोल त्रि० लोड-अच् डस्य लः । १सतृष्णे २चञ्चले च अमरः च ३जिह्वायां ४लक्ष्म्याञ्च स्त्री मेदि० ।

लोलार्क पु० काशीस्थे अर्कमूर्त्तिभेदे काशीख० ४६अ० ।

लोलिका स्त्री लोडयति सेवने दन्तान् लोड-ण्वुल् डस्य लः । १चाङ्गेर्याम् (चुकोपालङ्ग) जटा० ।

लोलित त्रि० लुल-विमर्द्दे णिच् क्त । चालिते ।

लोलुप(भ) त्रि० लुभ-यङ्-अच् पृषो० भस्य वा पः । अतिलोभयुक्ते अमरः । [अलोष्टिष्ट ।

लोष्ट संहतौ राशीकरणे भ्वा० आ० सक० सेट् । लोष्टते

लोष्ट पुंन० लोष्ट-अच् । १मृत्पिण्डे (ढेला) अमरः । २लौहमले राजनि० ।

लोष्टघ्न पु० लोष्टं हन्ति मर्दयति हन-क । लोष्टभेदने मुद्गरादौ भरतः । [भेदनसाधके मुद्गरादौ भरतः ।

लोष्टभेदन पु० लोष्टं भिनत्ति विमर्दयति भिद-ल्यु । लोष्ट-

लोष्टु पु० लोष्ट-रुन् । लोष्टे हेमच० ।

लोह पुंन० लू-विच् लोषं जहाति हा-क । १धातुभेदे अमरः । २धातुमात्रे मेदि० ३रुधिरे राजनि० ४अगुरुचन्दने न० अमरः । धातुभेदस्वरूपादि भावप्र० उक्तं यथा “अथ लोहस्योत्पत्तिनामलक्षणगुणाः “पुरा लोमिलदैत्यानां निहतानां सुरैर्युधि । उत्पन्नानि शरीरेभ्यो लोहानि विविधानि च । लोहोऽश्मसारकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी । गुरुताऽदृढतोत्क्लेदकफदाहस्य कारिता । अशुद्धदोषः सुदुर्गन्धो दोषाः सप्तायसस्य तु । लोहं तिक्तरसं शीतं मधुरं तुवरं गुरु । रूक्षं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत् । कफं पित्तं गरं शूलं शोथार्शःप्लीहपाण्डुताः । मेदोमेहकृमीन् कुष्ठं तत्किट्टं तद्वदेव हि । पाण्डुत्वकुष्ठामयमृत्युदं भवेद् हृद्रोगशूलौ कुरुतेऽश्मरीञ्च । नानारुजाश्चापि तथा प्रकोपं करोति हृल्लासमशुद्धलोहम् । जीर्णहारि मदकारि चायसं चेदशुद्धिमदसंस्कृतं ध्रुवम् । पाटवं न तनुते शरीरके दारुणां हृदि रुजाञ्च यच्छति । कुष्माण्डं तिलतैलञ्च माषान्नं राजिकां तथा । मद्यमम्लरसञ्चापि त्यजेल्लोहस्य सेवकः” । तत्र सारलोहस्य लक्षणं गुणाश्च “समाभ्याञ्चशराकाराद्यङ्कान्यन्येन लेपयेत् । लोहे कुर्यात् सूक्ष्माणि तत्सारमभिधीयते । लोहसारो ह्ययं हन्यादुग्रहणीमतिसारकम् । अर्द्धसर्वाङ्गजं वातं शूलञ्च परिणामजम् । छर्दिञ्च पीनसं पित्तं श्वासं कासं व्यपोहति” । अथ कान्तलोहस्य लक्षणं गुणाश्च । “यत् पात्रेच प्रसरति जले तैलबिन्दुः प्रतप्ते हिङ्गुगन्धं त्यजति च निजं तिक्ततां निम्बकल्कः । तप्तं दुग्धं भवति शिखराकारकं नैति भूमिं कृष्णाङ्गः स्यात् सजलचणकः कान्तलोहं तदुक्तम् । गुल्मोदरार्शःशूलाममामवातं भगन्दरम् । कामलाशोथकुष्ठानि क्षयं कान्तमयो हरेत् । प्लीहान-

मस्तपित्तञ्च यक्ष्माणं शिरोरुजम्। सर्वान् रोगान् विजयते कान्तलोहं न संशयः। बलं वीर्य्यं वपुःपुष्टिं कुरुतेऽग्निं विवर्द्धयेत्"। अथ किट्टस्य "ध्मायमानस्य लोहस्य मलं मण्डूरमुच्यते। लोहसिंहानिका किट्टं सिंहानञ्च निगद्यते। यल्लोहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टमपि तद्गुणम्"। अथ लोहस्य दोषशान्तये शोधनमभिधीयते "पत्रीकृतपत्राणि लोहस्याग्नौ प्रतापयेत्। निषिञ्चेत् तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके। गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा। एवं लोहस्य पत्राणां विशुद्धिः संप्रजायते"। अथ लोहस्य मारणविधिः "शुद्धलोहभवं चूर्णं पातालगरुडीरसैः। मर्दयित्वा पुटेदग्नौ दद्यादेवं पुटद्वयम्। पुटत्रयं कुमार्य्याश्च कुठारच्छिन्नकारसैः। पुटषट्कं ततो दद्यादेवं तीक्ष्णमृतिर्भवेत्"। अन्यच्च। "क्षिपेद्द्वादशमांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णतः। मर्दयेत् कन्यकाद्रावैर्यामयुग्मं ततः पुटेत्। एवं सप्तपुटैर्मृत्युं लोहचूर्णमवाप्नुयात्। सत्याऽनुभूतो योगीन्द्रैः क्रमोऽन्यो लोहमारणे। कथ्यते रामराजेन कौतुकधियाऽधुना। सूतकाद्द्विगुणं गन्धं दत्त्वा कुर्य्याच्च कज्जलीम्। द्वयोः समं लोहचूर्णं मर्द्दयेत् कन्यकाद्रवैः। यामयुग्मं ततः पिण्डं कृत्वा ताम्रस्य पात्रके। घर्मे धृत्वा रुवुकस्य पत्रैराच्छादयेद्बुधः। यामद्वयाद्भवेदुष्णं धान्यराशौ न्यसेत्ततः। दत्त्वोपरि शरावञ्च त्रिदिनान्ते समुद्धरेत्। पिष्ट्वा च गालयेद्वस्त्रादेवं वारितरं भवेत्। दाडिमस्य दलं पिष्ट्वा तच्चतुर्गुणवारिणा। तद्रसेनायसश्चूर्णं सलीयात प्लावयेदपि। आतपे शोधयेत्तच्च पुटेदेवं पुनः पुनः। एकविंशतिवारैस्तन्म्रियते नात्र संशयः। एवं सर्वाणि लोहानि स्वर्णादीन्यपि मारयेत्"। एवं मारितलोहस्य गुणाः "लोहं तिक्तं सरं शीतं कषायं मधुरं गुरु। रूक्षं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत्। कफं पित्तं गरं शूलं शोफार्शःप्लीहपाण्डुताः। मेदोमेहकृमीन् कुष्ठं तत्किट्टं तद्वदेव हि। गुञ्जामेकां समारभ्य यावत् स्युर्नव रक्तिकाः। तावल्लोहं समश्नीयाद्यथादोषानलं नरः। कुष्माण्डं तिलतैलञ्च माषान्नं राजिकां तथा। मद्यमम्लरसञ्चैव वर्जयेल्लोहसेवकः" भावप्र०। "यदा तु आयसे पात्रे पक्वमश्नाति वै द्विजः। स पापिष्ठोऽपि भुङ्क्तेऽन्नं रौरवे परिपच्यते" मत्स्यपु०। "आयःपात्रे पयःपानं गव्यं सिद्धान्नमेव च। भ्रष्टादिकं मधु गुडं नारिकेलोदकं तथा। फलं मूलञ्च यत् किञ्चिदभक्ष्यं मनुरब्रवीत्" ब्रह्मवै०।

लोहकण्टक पु० लोहमिव कठिनः कण्टको यस्य। १मदनवृक्षे शब्दच०। २लोहमयकण्टके च।

लोहकार पु० लोहं तन्मयं शस्त्रादि करोति कृ-अण्। कर्मकारे। ण्वुल्। लोहकारकोऽप्यत्र। "गोपालात् तन्तुवाय्यां वै कर्मकारोऽभवत् सुतः" पराशरोक्ते जातिभेदे पुंस्त्री०।

लोहकिट्ट न० ६त०। लौहमले। (लोहार गु)। राजनि०

लोहचूर्ण न० ६त०। (लोहाचुर) ख्याते १पदार्थे २लोहमले राजनि०।

लोहज न० लोहात् लोहाभ्यां वा जायते जन-ड। १लोहमले राजनि० २धातुद्वयजे कांस्ये च हेमच०।

लोहद्राविन् पु० लोहानि धातुद्रव्याणि द्रावयति द्रु-णिच् णिनि। १टङ्कणे (सोहागा) राजनि०। २धातुद्रावके त्रि०। [अमरः स्त्रियां ङीप्।

लोहपृष्ठ पुंस्त्री० लोहमिव कठिनं पृष्ठमस्य। कङ्कपक्षिणि

लोहमारक पु० लोहं मारयति जारयति मृ-णिच्-ण्वुल्। शाल्मलिशाके त्रिका०। [२लोहमारके त्रि०।

लोहल पु० लोहमिव लाति ला-क। १अव्यक्तवचने अमरः

लोहवर न० लोहेषु सर्वधातुषु मध्ये वरम्। स्वर्णे मेदि०।

लोहश्लेषण न० लोहानि स्वर्णादीनि श्लेषयति योजयति श्लिष-णिच्-ल्यु। टङ्कणे (सोहागा) हेमच०।

लोहसङ्कर न० लोहानां धातुद्रव्याणां सङ्करो यत्र। मिश्रितधातौ १रीत्यादौ २वर्त्तलोहे च राजनि०।

लोहाभिसा(हा)र पु० लोहं तन्मयशस्त्रम् अभिसा(हा)र्य्यतेऽत्र अभि+सृ-(हृ)-वा आधारे घञ्। राज्ञां शुभयात्रादौ शस्त्रनीराजनाविधौ अमरः।

लोहार्गल पु० १तीर्थभेदे वराहपु०। २लोहकीले च।

लोहित न० रुह-इतन् रस्य लः। १कुङ्कुमे २रक्तचन्दने ३रक्तगोशीर्षकभेदे मेदि०। ४पद्मके ५हरिचन्दने शब्दच०। ६तपकुङ्कुमे ७रुधिरे च राजनि० ८युद्धे हेमच०। ९नदभेदे १०मर्दने ११रक्तवर्णे च पु० मेदि०। १२रक्ततायुते त्रि०। १३नागभेदे १४रोहितमत्स्ये १५वर्षे १६देवभेदे भरतः। १७मङ्गले शब्दच० १८रक्तालौ १९रक्तशालौ राजनि०। २०वनभेदे २१सरोवरभेदे ब्रह्मपुत्रशब्दे दृश्यम्। सर्वत्र जातौ स्त्रियां ङीष्। वर्णे तु क्लीवे ङीप् तस्य नः। लोहिनी लोहितवर्णयुतस्त्रियाम्। रुह-इनन् रस्य लः। रोहणकर्त्तरि स्त्रियां टाप्।

लौहितक न० लोहितमिव कायति कै-क । १पित्तले राजनि० । लोहित+इवार्थे कन् । २पद्मरागमणौ पु० हेमच० । ३मङ्गलग्रहे पु० शब्दमाला ।

लौहितचन्दन न०कर्म०। १कुङ्कुमे अमरः २रक्तचन्दने च ।

लौहितपुष्पक पु० लोहितानि रक्तानि पुष्पाण्यस्य कप् । दाडिमवृक्षे भावप्र० । २रक्तवर्णपुष्पयुते त्रि० ।

लौहितमृत्तिका स्त्री कर्म०। १गैरिके (गेरिमाटी) रत्नमा० २रक्तमृदि च ।

लौहिता स्त्री रुह-इतच् रस्य लः । १वराहक्रान्तायां शब्दच० २रक्तपुनर्नवायां राजनि०। ३रक्तवर्णायां स्त्रियाञ्च ।

लौहिताक्ष पु०लोहिते अक्षिणी यस्य षच् समा० । १विष्णौ शब्दच० २कोकिले च पुंस्त्री० शब्दच० । ३रक्तनेत्रयुते त्रि० स्त्रियां ङीष् । [स्मिन्नृक्षे च राजनि० ।

लौहिताङ्ग पु०लोहितमङ्गमस्य । १मङ्गलग्रहे अमरः २का-

लौहितानन पुंस्त्री० लोहितमाननमस्य । १नकुले राजनि० स्त्रियां ङीष् । २रक्तमुखे त्रि० स्त्रियां टाप् । [त्रिका०।

लौहितायस् न० लोहितं वर्णमेति इण्-असुन् । ताम्रे

लौहितायस न० लोहितमयः अच् स० । १ताम्रे २रक्त-वर्णायोजातिभेदे च ।

लौहोत्तम न० लोहेषु धातुषूत्तमम् । स्वर्णे हेमच० ।

लौकायतिक न० लोकायतं चार्वाकशास्त्रं वेत्त्यधीते वा ठक् । चार्वाकमताभिज्ञे ।

लौकिक त्रि० लोके विदितः प्रसिद्धो हितो वा ठञ् । १लोकविदिते २लोकप्रसिद्धे । ३लोकहिते च ।

लौकिकाग्नि पु० कर्म० । विधानेन संस्कारशून्ये वह्नौ ।

लौड उन्मादे भ्वा० पर० सक० सेट् । लौडति अलौडीत् । ऋदित् चङि न ह्रस्वः । [२धातुमात्रे च ।

लौह पु०लोहमेव स्वार्थे अण् । (लोया) १धातुभेदे भरतः ।

लौहज न० लौहात् लोहाभ्यां जायते वा जन-ड।१मण्डूरे रत्ना० । धातुद्वयजे कांस्यपित्तलादौ च ।

लौहभाण्ड पु० लोहस्य विकारः अण् कर्म० । (हामान-दिस्ता) १लौहमये पात्रभेदे शब्दच०। २लौहमयपात्र-मात्रे न० ।

लौहमल न० लोहस्य दनण् कर्म० । लोहकिट्टे राजनि० ।

लौहित्य न०लोहितस्य भावः ष्यञ् स्वार्थे ष्यञ् वा । १रक्त-वर्णे २रक्तत्वे"लोहिताद् सरसो जातो लौहित्यस्तु ततो ऽभवत्" उक्ते ३नदविशेषनदभेदे ।"तीर्णलौहित्ये"रघुः।

ल्पी श्लेषे क्र्या० प्वा० पर० सक० अनिट् । ल्पिनाति अल्पैषीत् । [षीत् ।

ल्वी गतौ क्र्या० प्वा० पर० सक० अनिट् । ल्विनाति अल्वै-

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यसङ्कलिते वाचस्पत्ये लकारादिशब्दार्थ-सङ्कलनम् ।

व

वकारः व्यञ्जनवर्णभेदः । य च स्पर्शोष्मवर्णयोरन्तःस्थितत्वाद् अन्तःस्थवर्णभेदः अस्योच्चारणस्थानं दन्तोष्ठौ "दन्त्यौष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः" शिक्षोक्तेः । अस्योच्चारणे जिह्वाग्रेण दन्तौष्ठयोरीषत्स्पर्शात् ईषत्स्पृष्टता आभ्यन्तर-प्रयत्नः। बाह्यप्रयत्नाश्चास्य संवारनादघोषा अल्पप्राणश्च । अस्य दन्त्यौष्ठ्यत्वात् दन्त्यत्वं क्वचिच्च ओष्ठ्यत्वमाश्रित्य कार्यभेदस्तेन संवृवर्ततीत्यादौ ओष्ठ्यत्वमाश्रित्य उः अयापरः । दन्त्यत्वमाश्रित्य च अनुस्वारस्थाने अनुनासिको वो वा पक्षे अनुस्वारस्थितिः । अस्य मातृकान्यासे वामस्कन्धे न्यस्यता । काव्यादौ प्रयोगे "व्यसनमथ वनौ"वृ० र० टी० उक्तेः व्यसनं फलम् । वर्णाभिधाने अस्य वाचकशब्दा उक्ता यथा "वो वाणो वारुणो सूक्ष्मो वरुणो मेदसंज्ञकः । खड्गीशो ज्वालिनी वक्त्रं कलसो वारिवाचकः । उत्कारी शालिनी शान्ता वातः स्फिक् सागरः शुचिः । इन्द्रधारा च वामांसः करमूलं च नर्त्तकः । जगज्ज्ञानी वारिणी च देवोऽलिङ्गोऽनिरुद्धकः । गिरिराजो निष्टतात्मा व्यङ्क्या निन्दिनी करः" अस्य ध्येयस्वरूपं यथा "वकारं चञ्चलापाङ्गि ! कुण्डली मोक्षमव्ययम् । पञ्चप्राणमयं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा । त्रिबिन्दुसहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम् । पञ्चदेवमयं वर्णं पीतविद्युल्लतोपमम् । चतुर्वर्गप्रदं वर्णं सर्वसिद्धिप्रदायकम्"कामधेनुत०"अस्याधिष्ठातृध्येयरूपं यथा"कुन्दपुष्पप्रभां देवीं द्विभुजां पङ्कजेक्षणाम् । शुक्लमाल्याम्बरधरां रत्नहारोज्ज्वलां पराम् । साधकाभीष्टदां सिद्धां

सिन्दिरां सिन्दूरैर्वितताम् । एवं ध्यात्वा वकारं तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" वर्णोद्धारतन्त्रम् ।

व पु० वा–ड । १वायौ २वरुणे ३सान्त्वने ४मन्त्रणे मेदि० ५राहौ ६कल्याणे ७अजवति ८वसतौ ९समुद्रे च शब्द० च० १०व्याघ्रे ११वसने १२शालूके १३वन्दने च एकाक्षरको० । १४सादृश्ये अव्य० मेदि० "शालवं व यशः पपुः" रघुः । १५वरुणे न० मेदि० । १६वरुणबीजे मान्तमव्ययम् ।

वंश पु० वमति उद्गिरति वम–श तस्य नेत्त्वम् । १पुत्रपौत्राद्यपत्यवर्गे २तृणजातिभेदे (बाँश) अमरः ।

"वंशः सरो हिमः स्वादुः कषायो वस्तिशोधनः । छेदनः कफपित्तघ्नः कुष्ठास्रव्रणशोथजित् । तत्करीरः कटुः पाकरसे रूक्षो गुरुः सरः । कषायः कफकृत् स्वादुर्विदाही वातपित्तलः । तद्यवास्तु सरा रूक्षाः कषायाः कटुपाकिनः । वातपित्तकरा उष्णा बद्धमूत्राः कफापहाः" भावप्र० । ३पृष्ठावयवे ४वर्गे च मेदि० ५इक्षौ ६शालवृक्षे च राजनि० । ७वाद्यभेदे पुंस्त्री० धरणिः स्त्रीत्वे गौरा० ङीष् "वंशीकलेन वल्गितेन" इति वृन्दावनचम्पूः । तद्विवृतिर्यथा

"तालेन राजते गीतं तालो वादित्रसम्भवः । गरीयस्तेन वादित्रं तच्चतुर्विधमुच्यते । ततं शुषिरमानद्धं घनमित्यं चतुर्विधम् । ततं तन्त्रीगतं वाद्यं वंशाद्यं शुषिरं तथा । चर्मावनद्धमानद्धं घनं तालादिकं मतम्" । तत्र शुषिरं यथा "वंशोऽथ पारी मधुरी तित्तिरी शङ्खकाहला । तोड़ही मुरली बुक्का शृङ्गिका स्वरनाभयः । शृङ्गं कापालिकं वंशश्चर्मवंशस्तथा परः । एते शुषिरभेदास्तु कथिताः पूर्वसूरिभिः । वर्त्तुलः सरलश्चैव पर्वदोषविवर्जितः । वैणवः खादिरो वापि रक्तचन्दनजोऽथ वा । श्रीखण्डजोऽथ सौवर्णो दन्तिदन्तमयोऽपि वा । राजतस्ताम्रजो वापि लौहजः स्फाटिकोऽथ वा । कनिष्ठाङ्गुलितुल्येन गर्भरन्ध्रेण शोभितः । शिल्पविद्याप्रवीणेन वंशः कार्यो मनोहरः । वंशेनैव मतःप्रीतिः मतङ्गमुनिनोदितम् । ततोऽन्येऽपि तदाकारा वंशा एव प्रकीर्त्तिताः । तत्र त्यक्त्वा शिरोदेशादधोद्विमितमङ्गुलम् । फुत्काररन्ध्रं कुर्वीत मितमङ्गुलिपर्वणा । पञ्चाङ्गुलानि संत्यज्य ताररन्ध्राणि कारयेत् । कुर्यात्तथान्यरन्ध्राणि सप्तसंख्यानि कौशलात् । बदरीबीजतुल्यानि संत्यज्यार्द्धार्द्धमङ्गुलम् । प्रान्तयोर्बन्धनं कार्यं स्वराद्यैर्नादहेतवे । त्रिकपृष्ठेन कला देया तेन सुस्वरता भवेत् । पञ्चाङ्गुलोऽयं वंशः स्यादेकाङ्गुलिहङ्गितः । षडङ्गुलानि नाम्ना स्यात् यावदष्टादशाङ्गुलम् । फुत्कारताररन्ध्रस्य यावदङ्गुलिमन्तरम् । तदेव नाम वंशस्य वांशिकैः परिकीर्त्यते । एकाङ्गुलोद्व्यङ्गुलश्च त्र्यङ्गुलश्चतुरङ्गुलः । अतितारतरत्वेन वांशिकैः समुपेक्षितः । त्रयोदशाङ्गुलो वंशोऽपरः पञ्चदशाङ्गुलः । निन्दितो वंशतत्त्वज्ञैस्तथा सप्तदशाङ्गुलः । महानन्दस्तथानन्दो विजयोऽथ जयस्तथा । चत्वार उत्तमा वंशा मतङ्गमुनिसम्मताः । दशाङ्गुलो महानन्दोनन्द एकादशाङ्गुलः । द्वादशाङ्गुलमानस्तु विजयः परिकीर्त्तितः । चतुर्दशाङ्गुलमितो जय इत्यभिधीयते । ब्रह्मा रुद्रो रविर्विष्णुः क्रमादत्र व्यवस्थिताः । नैविड्यं प्रौढ़ताचापि सुस्वरत्वञ्च शीघ्रता । माधुर्यमिति पञ्चामी फुत्कृतेषु गुणाः स्मृताः । शीत्कारबहुलः स्तब्धो विस्वरः स्फुटितो लघुः । अमधुरश्च विज्ञेयाः षड्दोषाः फुत्कृते क्रमात् । दृशा प्रयोगबाहुल्यमनलता गीतवादने । एभिर्दोषैर्युतोऽतीव निन्दितो वांशिको मतः । स्थानकादिनयाभिज्ञो गमकाढ्यः स्फुटाक्षरः । शीघ्रहस्तः कलाभिज्ञो वांशिको दक्ष उच्यते । प्रमुक्तिर्बद्धमुक्तिश्च युक्तिश्चेत्यङ्गुले गुणाः । सुस्थानत्वं सुस्वरत्वमङ्गुलीसारणक्रिया । समस्तगमकज्ञानं रागरागाङ्गवेदिता । क्रियाभाषाविभाषासु दक्षता गीतवादने । स्वस्थाने चापि दुःस्थाने नादनिर्माणकौशलम् । गातॄणां स्थानदातृत्वं तद्दोषाच्छादनं तथा । वांशिकस्य गुणा एते मया संक्षिप्य दर्शिताः" सङ्गीतदा० ।

वंशक पु० वंश इव कायति कै–क । (कोमशाक) १इक्षुभेदे रत्नमा० २मत्स्यभेदे (राउत) शब्दमा० । ३अगुरुचन्दने न० हारा० । [वंशरोचनायाम् राजनि० ।

वंशकर्पूररोचना स्त्री कर्पूरमिव रोचते रुच–ल्यु इत० ।

वंशक्षीरी स्त्री वंशस्य क्षीरमिवास्त्यस्या अच् गौरा० ङीष् । वंशरोचनायाम् राजनि० ।

वंशज पु० वंशात् जायते जन–ड । १वंशवृक्षजाते यवाकारे वेणुयवे राजनि० २सत्कुलजाते त्रि० । ३वंशरोचनायां स्त्री टाप् शब्दर० । [राजनि० ।

वंशतण्डुल पु० इत० । वेणुजाते तण्डुलाकारे वेणुयवे

वंशधर त्रि० वंशं धरति । कुलाविच्छेदकारके सन्ताने । धृ–णिच् ल्यु । वंशवर्द्धनोऽप्यत्र ।

वंशनेत्र न० वंशस्येव नेत्रमस्य । इक्षुमूले राजनि० ।

वंशपत्र पु० वंशस्य पत्त्रमिव पत्त्रमस्य । १नलनामके तृणे राजनि०। कृत०। २वंशदले न० । कप् तत्रैव । ३नाडीहिङ्गौ स्त्री राजनि० गौरा० ङीष् ।

वंशपत्रपतित न० सप्तदशाक्षरपादके छन्दोभेदे । "दिङ्मुनि वंशपत्रपतितं भरनभनलगैः" छन्दो०।

वंशपीत पु० वंशस्य तृपत्त्रमिव पीतः । कणगुग्गुलौ राजनि०।

वंशपुष्पा स्त्री वंशस्य पुष्पमिव पुष्पमस्याः । सहदेवीलतायाम् राजनि० ।

वंशपूरक न० वंशस्येव पूरकं यस्य । इक्षुमूले राजनि० ।

वंशरो(लो)चना स्त्री वंशेषु रोचते रुच–ल्यु वा रस्य लः । वंशपर्व्वस्थिते श्वेतवर्णे कर्पूराकारे द्रव्ये । (वंशलोचन) । "वंशजा वृंहणी वृष्या बल्या स्वादी च शीतला । तृष्णाकासज्वरश्वासक्षयपित्तास्रकामला: । हरेत् कुष्ठं व्रणं पाण्डुं कषायवातकृच्छ्रजित्" भावप्र० ।

वंशशर्करा स्त्री वंशस्य शर्करेव । (वंशलोचन) पदार्थे राजनि० । [हेमच० ।

वंशशलाका स्त्री० वंशस्य शलाकेव कठिनत्वात् । वीरणमूले

वंशस्तनित न० । द्वादशाक्षरपादके वंशस्थविलापरपर्य्याये छन्दोभेदे शब्दा० । [वंशस्थविलं जतौ जरौ" छन्दो०

वंशस्थविल न० । द्वादशाक्षरपादके छन्दोभेदे । "वदन्ति

वंशाग्र न० वंशस्य अग्रं मूलम् । वंशाङ्कुरे (कोँड़)राजनि०

वंशाङ्कुर पु० कृत० । (कोँड़) इति ख्याते पदार्थे राजनि०

वंशिक न० वंशोऽस्त्यस्य ठन् वंश इव वा कन् । १अगुरुचन्दने अमरः २वंश्यां स्त्री शब्दच० टाप् ।

वंशीधर पु० वंशीं वंशजवाद्यभेदं धरति धृ–अच् । श्रीकृष्णे

वंश्य त्रि० वंशे सत्कुले जातः यत् । सत्कुलजाते ।

वक कौटिल्ये भ्वा० गतौ सक०आ०आ०सेट् इदित् । वङ्कते अवङ्किष्ट ।

वक पुंस्त्री० वकि–अच् पृषो० नलोपः । स्वनामख्याते विहगे अमरः स्त्रियां ङीष् । २स्वनामख्याते पुष्पवृक्षे "अगस्तिकुसुमं शीतं चातुर्थकनिवारकम् । नक्तान्ध्यनाशनं तिक्तं कषायं कटुपाकि च । पीनसश्लेष्मपित्तघ्नं वातघ्नं मुनिभिर्मतम्" भावप्र०। ३औषधादिपाचनयन्त्रभेदे "जलकच्छपपातालदोलाभूधरवालुकाः । वकाद्या यन्त्रभेदाः स्युर्वंशनाड्यादयाश्च मूषिकाः" शब्दच०। तस्य लक्षणं यथा "दीर्घकण्ठकाचकुप्या गिलयेत् सूतभावकम् । तिर्य्यक् कृत्वा पचेत् चुल्ल्यां वकयन्त्रमिति स्मृतम् ।" वैद्यकम् । ४कुवेरे ५राक्षसभेदे मेदि० यो भीमेन हतः भा०व० १४

अ० । श्रीकृष्णेन हते दैत्यभेदे च भाग०१०।११ अ० ।

वकजित् पु० वकं जितवान् जि–क्विप् कृत० । १श्रीकृष्णे २भीमसेने च वकान्तकादयोऽप्यत्र ।

वकधूप पु० वक इव शुभ्रो धूपः । कृकधूपे अमरः ।

वकपञ्चक न० । कार्त्तिकशुक्लपक्षस्यैकादश्यादितिथिपञ्चके । तत्र मत्स्यादकैरपि मत्स्यत्यागेन व्रताचरणात् तथात्वम्

वकपुष्प पु० वक इव कुटिलं पुष्पमस्य । स्वनामख्याते पुष्पवृक्षे शब्दच० ।

वकवृत्ति पु० वकस्येव स्वार्थपरा वृत्तिश्चेष्टा यस्य । "अधोगदृष्टिर्नैकृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः । शठो मिथ्याविनीतश्च वकवृत्तिरुदाहृतः" इत्युक्तलक्षणे परवञ्चके जने ।

वकव्रतधर पु० वक इव व्रतं धारयति धृ–अच् । "अधोदृष्टिर्नैकृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः । शठो मिथ्याविनीतश्च वकव्रतधरो द्विजः" इत्युक्ते स्वार्थसाधनतत्परे वञ्चके विप्रादौ । [व्रतधरे ।

वकव्रतिन्(क) पु० वकव्रत+अस्त्यर्थे इनि ठन् वा । वक-

वकुल पु० वकि–कुलच् नलोपः । १स्वनामख्याते पुष्पवृक्षे अमरः । २कटुकायां स्त्री राजनि० टाप् । काकोल्यां ङीप् पृषो० । वकूलोऽपि वकुले पु० । "वकुलो मधुगन्धश्च सिंहकेसरकस्तथा । वकुलस्तुवरोऽनुष्णः कटुः पाके रसे गुरुः । कफपित्तविषश्वित्र कृमिदन्तगदापहः" भावप्र० । अस्य ओष्ठ्यादित्वमित्यन्ये ।

वक्क गतौ भ्वा०आत्म०सक०सेट् । वक्कते अवक्किष्ट ।

वक्तव्य त्रि० वच–तव्य । १कुत्सिते २हीने ३दुष्टे च मेदि० "दिवा वक्तव्यता पात्रे" स्मृतिः । ४कथनीये च । भावे क्त । ५कथने ६दूषणे च न० ।

वक्तृ त्रि० उचितं वक्ति वच–तृच् । १उचितवक्त्रादिनि अमरः स्त्रियां ङीप् । २पण्डिते पु० मेदि० ।

वक्त्र न० वक्त्यनेन वच-करणे ष्ट्रन् । १मुखे अमरः । २तगरमूले शब्दर० । ३वसनभेदे मेदि०। वक्त्रं "नाद्यान्नसौ स्यातामब्धेर्योऽनुष्टुभि ख्यातम्" वृ० र० उक्ते ४छन्दोभेदे च ।

वक्त्रभेदिन् पु० वक्त्रं भिनत्ति भिद–णिनि । १तिक्तरसे हेमच० । २मुखविदारके त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

वक्त्रवास पु० वक्त्रं वासयति सुरभीकरोति वासि–अण् उप० स० । १नागरङ्गे हेमच०। कृत० २मुखगन्धे पु० ।

वक्त्रशोधिन् पु० वक्त्रं शोधयति शुध–णिच्–णिनि । १जम्बीरे २मुखशोधके ३ताम्बूलादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

वक्रासव पु० वक्राश्रासव इव । अघररसे त्रिका० ।

वक्त्र न० वकि—रन् पृषो० नलोपः । १नदीवङ्के अमरः २शनैश्चरे पु०मेदि० ३मङ्गलग्रहे पु०हेम० ४रुद्रे ५त्रिपुरासुरे पु० धरणिः ६पर्पटे कुटिलगतौ च क्ली० । एतद्वति त्रि० । ग्रहाणां वक्रगतिकारणं अगगतिशब्दे उक्तम् । सामान्यतः ज्यो० त० उक्तं यथा "वक्राः सूः पञ्च षष्ठेऽर्कें अतिवक्रा नगाष्टगे । नवमे दशमे चैव जायते वक्रगा गतिः । द्वादशैकादशे सूर्ये भजन्ते शीघ्रतां पुनः । रविस्थित्य शक्तिं यावधेः संख्याव कल्प्यते । न तु राश्यन्तरसर्गात् पञ्चमादिनिरूपणम् । राहुकेतू सदा वक्रौ" ।

वक्रकण्ट पु० वक्रः कुटिलः कण्टः कण्टकोऽस्य । बदरवृक्षे राजनि० । ततः संज्ञायां कन् । खदिरवृक्षे राजनि० ।

वक्रखड्ग पु० कर्म० । करवाले राजनि० ।

वक्रग्रीव पुंस्त्री० वक्रा ग्रीवा यस्य । १उष्ट्रे त्रिका० स्त्रियां ङीष् । २कुटिलग्रीवायुते त्रि० स्त्रियां टाप् ।

वक्रपुच्छ पुंस्त्री० वक्रं पुच्छं यस्य । १कुक्कुरे त्रिका० स्त्रियां ङीष् । वक्रलाङ्गूलादयोऽप्यत्र ।

वक्रपुष्प न० वक्राणि पुष्पाण्यस्य । १बकवृक्षे शब्दर० २पलाशवृक्षे च राजनि० । [वृक्षे राजनि० ।

वक्रशल्या स्त्री वक्रं शल्यमिव पत्रादि यस्याः । कुटुम्बिनी-

वक्राङ्ग पुंस्त्री० वक्राण्यङ्गान्यस्य । १हंसे स्त्रियां ङीष् । २कुटिलावयवयुते त्रि० स्त्रियां वा ङीप् । कर्म० ३कुटिले देहे न० ।

वक्रिमन् पु०वक्रस्य भावः इमनिच् । कौटिल्ये "वर्णितवक्रिमप्रेक्षितम्" मालतीमाधवम् । पृषो० । बट्नोऽप्यत्र ।

वक्रोक्ति स्त्री कर्म० । १कुटिलोक्तौ "अन्यस्यान्यार्थकं वाक्यमन्यथा योजयेद्यदि । अन्यः श्लेषेण काक्वा वा सा वक्रोक्तिस्ततो द्विधा" सा० द० उक्ते २अर्थालङ्कारभेदे ३काकुवचने च ।

वक्ष रोषे भ्वा० पर० सक० सेट् । वक्षति अवक्षीत् ।

वक्षस् न० वह—असुन् सुट् च । १हृदये २उरसि च अमरः ।

वक्षः(क्ष)स्थल न० वक्षःस्थलमिव वा विसर्गलोपः । प्रशस्तवक्षसि । [शा०द० ।

वक्षोज पु०वक्षसि जायते जन—ड । १स्तने "वक्षोजयोर्मन्दता"

वक्षोरुह पु० वक्षसि रोहति रुह-क । स्तने त्रिका० ।

वख गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । वङ्खति अवङ्खीत् अनिदित्त्वम् वखति अवखीत् अवाखीत् ।

वग खञ्जे भ्वा०पर०अक०सेट् इदित् । वङ्गति अवङ्गीत् ।

वगाह पु० अव+गाह—घञ् अवातो लोपः । अवगाहने ।

वघ गतौ निन्दायाम् आरम्भे च सक०जवे अक० भ्वा०आत्म० सेट् इदित् । वङ्घते अवङ्घिष्ट ।

वङ्क पु० वकि—घञ् । १नदीवक्रे भरतः । २पर्य्ययने (पालान) स्त्री त्रिका० टाप् ।

वङ्क्रि स्त्री वकि—क्रि । १पार्श्वास्थ्नि हेमच० । २वाद्यभेदे पुंन० उणादिको० । ३गृहदारुणि पुंन० सि०कौ० ।

वङ्ग न० वगि—अच् । धातुभेदे (राङ) रङ्गशब्दे दृश्यम् । "रत्नाकारं समारभ्य ब्रह्मपुत्रान्तगं प्रिये ! । वङ्गदेश इति प्रोक्तः" उक्ते देशभेदे पु०ब०व० । ३चन्द्रवंश्ये नृपभेदे पु० गरु०१४४० । ४वार्त्ताकौ ५कार्पासे च पु० मेदि० ।

वङ्गज न०वङ्गात् धातोः जायते जन—ड । १सिन्दूरे रत्नमा० २वङ्गदेशजाते त्रि० ।

वङ्गन पु० वगि—ल्यु । वार्त्ताकौ शब्दर० ।

वङ्गशुल्वज न० वङ्गशुल्वाभ्यां रङ्गताम्राभ्यां जायते जन—ड । रङ्गताम्रमिश्रितजाते कांस्ये धातौ हेमच० ।

वङ्गसेन पु० वङ्गमिव शुभ्रा सेना पुष्पमस्य । बकवृक्षे त्रिका०

वङ्गारि पु० ६त० । हरिताले हेमच० तस्य वङ्गधातुजारणात्तथात्वम् ।

वञ्चण पु० वञ्च-ल्युट् पृषो०त्वम् । अङ्कन्यौ (कुचकी) अमरः

वच सन्देशे सक०कथने द्विक० चुरा०उभ० सेट् । वाचयति ते

वच कथने अदा० द्विक० पर० अनिट् । वक्ति । "न हि वचिरन्तिपरः प्रयुज्यते" अभियुक्तोक्तेरस्य न अन्ति" अवोचत् त । उवाच अवचत् वक्ता उक्तः ।

अनु+उक्तस्य पुनःकथने अनुवादे ।

निर्+अवयवार्थकथने निरुक्तिः निर्वचनम् ।

प्र+प्रकर्षेण कथने व्याख्यानार्थमुक्तस्य कथने प्रवचनम् ।

वचन न० वच-ल्युट् । १कथने २वाक्ये अमरः ३शुण्ठ्याम् शब्दच० कर्त्तरि ल्यु । व्याकरणोक्ते संख्यार्थके सुप्तिङ्स्वरूपे प्रत्यये च । "सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु विभक्तिवचनेषु च" । [णिनि । वचने स्थिते वशीभूते अमरः ।

वचनग्राहिन् त्रि०वचनं गृह्णाति तदनुसारेणाचरति ग्रह—

वचनीय त्रि० वच—अनीयर् । १कथनीये २निन्दनीये लोकापवादे न० "वचनीयमिदं व्यवस्थितम्" कुमारः ।

वचनेस्थित त्रि० वचने वाक्ये तदुपदिष्टाचारे तिष्ठति स्था—क्त अलुक्स० । वाक्यप्रतिपालके वशीभूते अमरः । [मेदि०

वचर पुंस्त्री०वच—अरन् । १कुक्कुटे स्त्रियां ङीष् । २शठे त्रि०

वचस् न० वच–असुन् । वाक्ये वाक्पदार्थे अमरकोषः ।

वचसांपति पु० ६त० अलुक्स० । बृहस्पतौ दीपिका ।

वचस्कर त्रि० वचः करोति कृ–अच् कस्कादि० । वाक्यप्रतिपालके वश्ये ।

वचा स्त्री वच–अच् । (वच) इति ख्याते द्रव्ये । "वचोग्रगन्धा कटुका तिक्तोष्णा वान्तिवह्निकृत् । विबन्धाध्मानशूलघ्नी शकृन्मूत्रविशोधनी । अपस्मारकफोन्मादभूतजन्त्वनिलान् हरेत्" । (खुरासानी वचा)। "पारसीकवचा शुक्ला प्रोक्ता हैमवतीति सा । हैमवत्युदिता तद्वत् शूलं हन्ति विशेषतः ।" अथ (महाभरी) वचा। यस्या लोके (कुलीवच इति) नामान्तरम् । "सुगन्धाप्युग्रगन्धा च विशेषात् कफकासनुत् । सुस्वरत्वकरी रुच्या हृत्कण्ठमुखशोधिनी"। अपरा सुगन्धा स्थूलग्रन्थिर्यस्या लोके महाभरा इति नाम । "स्थूलग्रन्थिः सुगन्धान्या ततो हीनगुणा स्मृता"। (चोपचीनीति) लोके प्रसिद्धा । तस्या गुणाः "द्वीपान्तरवचा कट्वी तिक्तोष्णा वह्निदीप्तिकृत् । विबन्धाध्मानशूलघ्नी शकृन्मूत्रविशोधनी । वातव्याधीनपस्मारमुन्मादतनुवेदनाम् । व्यपोहति विशेषेण फिरङ्गामयनाशिनी" भावप्र० ।

वज गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । वजति । अवाजीत्–अवजीत् ववजतुः । [ति अवीवजत् त ।

वज शरसंस्कारे गतौ च चुरा० उभ० सक० सेट् । वाजयति

वज्र पुंन० वज–रन् । १हीरके २इन्द्रस्यास्त्रभेदे च । तच्च दधीचिमुन्यस्थितो जातम् भाग०५।१०अ० उक्तम् २बालके ३धात्र्याम् न० मेदि० ४काञ्जिके जटा० ५वज्रपुष्पे शब्दर०। ६स्नुहीभेदे ७अभ्रभेदे न० भावप्र० ज्योतिषोक्ते विष्कुम्भादिषु सप्तविंशतौ योगेषु मध्ये पञ्चदशे योगभेदे च न० । ८कोकिलाक्षवृक्षे १०श्वेतकुशे पु० राजनि०। ११श्रीकृष्णस्य प्रपौत्रे यदुवंश्ये नृपभेदे च पु० भाग०। १२सेहुण्डवृक्षे भावप्र० । हीरकवज्रलक्षणादि वृ० स० ८०अ० उक्तं यथा "रत्नानि बलाद्दैत्याद्दधीचितोऽन्ये वदन्ति जातानि । केचिद्भुवः स्वभावाद्वैचित्र्यं प्राहुरुपलानाम् । इत्युपक्रमे ।" "वेणातटे विशुद्धं शिरीषकुसुमोपमं च कौशलकम् । सौराष्ट्रकमाताम्रं कृष्णं सौर्पारकं वज्रम् । ईषत्ताम्रं हिमवति मतङ्गजं वल्लपुष्पसङ्काशम् । आपीतं च कलिङ्गे श्यामं पौण्ड्रेषु सम्भूतम् । ऐन्द्रं षडश्रि शुक्लं याम्यं सर्पास्यरूपमसितं च । कदलीकाण्डनिकाशं वैष्णवमिति सर्वसंस्थानम् । वारुणमबलागुह्योपमं भवेत् कर्णिकारपुष्पनिभम् । शृङ्गाटकसंस्थानं व्याघ्राक्षिनिभं च हौतभुजम् । वायव्यं च यवोपममशोककुसुमप्रभं समुद्दिष्टम् । स्रोतः खनिः प्रकीर्णकमित्याकरसम्भवस्त्रिविधः । रक्तं पीतं च शुभं राजन्यानां सितं द्विजातीनाम् । शैरीषं वैश्यानां शूद्राणां शस्यतेऽसिनिभम् । सितसर्षपाष्टकं तण्डुलो भवेत्तण्डुलैस्तु विंशत्या । द्वे लक्षे मूल्यं द्विगुणिते चैतत् । पादत्र्यंशार्धोनं त्रिभागपञ्चांशषोडशांशाश्च । भागश्च पञ्चविंशः शतिकः साहस्रिकश्चेति । सर्वद्रव्याभेद्यं लघ्वम्भसि तरति रश्मिवत् स्निग्धम् । तडिदनलशक्रचापोपमं च वज्रं हितायोक्तम् । काकपदमक्षिकाकेशधातुयुक्तानि शर्करावेद्धम् । द्विगुणाश्रि दग्धकलुषत्रस्तविशीर्णानि न शुभानि । यानि च बुद्बुददलिताग्रचिपिटवासीफलप्रदीर्घाणि । सर्वेषां चैतेषां मूल्याद्भागोऽष्टमो हानिः । वज्रं न किञ्चिदपि धारयितव्यमेके पुत्रार्थिनीभिरबलाभिरवन्ति तज्ज्ञाः । शृङ्गाटकत्रिपुटधान्यकवत्स्थितं यच्छ्रोणीनिभं च शुभदं तनयार्थिनीनाम् । स्वजनविभवजीवितक्षयं जनयति वज्रमनिष्टलक्षणम् । अशनिविषभयारिनाशनं शुभमुरुभोगकरं च भूभृताम् ।" हीरकोत्पत्त्यादि गारुडे ६८अ० उक्तं यथा

"तस्या(बलस्या)स्थिलेशो निपपात येषु भुवः प्रदेशेषु कथञ्चिदेव । वज्राणि वज्रायुधनिर्जिगीषोर्भवन्ति नानाकृतिमन्ति तेषु । हैमवातङ्गसौराष्ट्राः पौण्ड्रकालिङ्गकोशलाः । वेणातटाः ससौवीरा वज्रस्याष्टाविहाकराः । आताम्रा हिमशैलजाश्च शशिभा वेणातटीयाः स्मृताः सौवीरे तुषिताब्जमेघसदृशास्ताम्राश्च सौराष्ट्रजाः । कालिङ्गाः कनकावदातरुचिराः पीतप्रभाः कोशले श्यामाः पुण्ड्रभवा मतङ्गविषये नात्यन्तपीतप्रभाः । अत्यर्थं लघुवर्णतश्च गुणवत् पार्श्वेषु सम्यक् समं रेखाबिन्दुकलङ्ककाकपदकत्रासादिभिर्वर्जितम् । लोकेऽस्मिन् परमाणुमात्रमपि यत् वज्रं क्वचिद्दृश्यते तस्मिन् देव ! समाश्रयो वितथस्तीक्ष्णाग्रधारं यदि । वज्रेषु वर्णयुक्त्या देवानामपि परिग्रहः प्रोक्तः । वर्णेभ्यश्च विभागः कार्यो वर्णाश्रयादेव । हरित-पीतपिङ्गश्यामाताम्राः स्वभावतो रुचिराः । हरि-[illegible]पतिसदृशतां [illegible] । विप्रस्य

शङ्खकुमुदस्फटिकावदातः स्यात् क्षत्रियस्य शशबभ्रुविलोचनाभः । वैश्यस्य कान्तकदलीदलसन्निकाशः शूद्रस्य धौतकरवालसमानदीप्तिः । द्वौ वज्रवर्णौ पृथिवीपतीनां सद्भिः प्रदिष्टौ न तु सार्वजन्यौ । यः स्याज्जवाविद्रुमभङ्गशोणो यो वा हरिद्रारससन्निकाशः । ईशत्वात् सर्ववर्णानां गुणवत् सार्ववर्णिकम् । कामतो धारयेद्राजा नत्वन्योऽन्यत् कथञ्चन । अधरोत्तरवृत्त्या हि यादृक् स्याद्वर्णसङ्करः । ततः कष्टतरो वज्रो वर्णानां सङ्करो मतः । न च मार्गविभागमात्रवृत्त्या विदुषा वज्रपरिग्रहो विधेयः । गुणवद्गुणसम्पदां विभूतिर्विपरीतो व्यसनोदयस्य हेतुः । एकमपि यस्य शृङ्गं विदलितमवलोक्यते विशीर्णं वा । गुणवदपि तन्न धार्य्यं वज्रं श्रेयोऽर्थिभिर्भवने । स्फुटिताग्निविशीर्णशृङ्गदेशं मलवर्णैः पृषतैरुपेतमध्यम् । न हि वज्रभृतोऽपि वज्रमाशु श्रियमन्याश्रयलालसां न कुर्य्यात् । यस्यैकदेशः क्षतजावभासो यद्वा भवेल्लोहितवर्णचित्रम् । न तत्तु कुर्य्याद्धि यमागमाशु स्वच्छन्दमृत्योरपि जीवितान्तम् । कोट्यः पार्श्वानि धाराश्च षडष्टौ द्वादशेति च । उत्तुङ्गसमतीक्ष्णाग्रा वज्रस्याकरजा गुणाः । षट्कोटिशुद्धममलं स्फुटतीक्ष्णधारं वर्णान्वितं लघु सुपार्श्वमपेतदोषम् । इन्द्रायुधांशुविसृतिच्छुरितान्तरीक्षमेवंविधं भुवि भवेत् सुलभं न वज्रम् । तीक्ष्णाग्रं विमलमपेतसर्वदोषं धत्ते यः प्रयततनुः सदैव वज्रम् । वृद्धिस्तं प्रतिदिनमेति यावदायुः स्त्रीसम्पत्सुतधनधान्यगोपशूनाम् । व्यालवह्निविषव्याधितस्कराम्बुभयानि च । दूरात्तस्य निवर्त्तन्ते कर्माण्याथर्वणानि च । यदि वज्रमपेतसर्वदोषं बिभृयात्तण्डुलविंशतिं गुरुत्वे । मणिशास्त्रविदो वदन्ति तस्य द्विगुणं रूपकलक्षमग्र्यमूल्यम् । त्रिभागहीनार्द्धतदर्द्धशेषं त्रयोदशं त्रिंशदतोऽर्द्धभागाः । अशीतिभागोऽथ शतांशभागः सहस्रभागोऽल्पसमानयोगः । यत्तण्डुलैर्द्वादशभिः कृतस्य वज्रस्य मूल्यं प्रथमं प्रदिष्टम् । द्वाभ्यां क्रमाद्धानिमुपागतस्य त्वेकावसानस्य विनिश्चयोऽयम् । न चापि तण्डुलैरेव वज्राणां धारणक्रमः । अष्टाभिः सर्षपैर्गौरैस्तण्डुलं परिकल्पयेत् । यत्तु सर्वगुणैर्युक्तं वज्रं तरति वारिणि । रत्नवर्गसमस्तेऽपि तस्य धारणमिष्यते । अनेनापि हि दोषेण लक्ष्यालक्ष्येण दूषितम् । स्वमूल्यात् दशमं भागं वज्रं लभति मानवः । प्रकटानेकदोषस्य स्वल्पस्य महतोऽपि वा । स्वमूल्याच्छतशो भागो वज्रस्य न विधीयते । सुदृष्टदोषमलङ्कारे वज्रं यद्यपि दृश्यते । रत्नानां परिकर्मार्थं मूल्यं तस्य भवेल्लघु । प्रथमं गुणसम्पदाभ्युपेतं प्रतिबद्धं समुपैति तच्च दोषम् । स्वजनाभरणेन तस्य राज्ञो गुणहीनोऽपि मणिर्न भूषणाय । नार्य्या वज्रमधार्य्यं गुणवदपि सुतप्रसूतिमिच्छन्त्या । अन्यत्र दीर्घचिपिटस्त्र्यस्राद्गुणैर्विमुक्ताच्च । अयसा पुष्परागेण तथा गोमेदकेन च । वैदूर्य्यस्फटिकाभ्याञ्च काचैश्चापि पृथग्विधैः । प्रतिरूपाणि कुर्वन्ति वज्रस्य कुशला जनाः । परीक्षा तेषु कर्त्तव्या विद्वद्भिः सुपरीक्षकैः । क्षारोल्लेखनशाणाभिस्तेषां कार्य्यं परीक्षणम् । पृथिव्यां यानि रत्नानि ये चान्ये लोहधातवः । सर्वाणि विलिखेद्वज्रं तच्च तैर्न विलिख्यते । गुरुता सर्वरत्नानां गौरवाधारकारणम् । वज्रे तान्वैपरीत्येन सूरयः परिचक्षते । जातिभिरजातिं विलिखन्ति वज्रकुरुविन्दाः । वज्रैर्वज्रं विलिखति नान्येन लिख्यते वज्रम् । वज्राणि मुक्तामणयो याश्च काश्चन जातयः । न तेषां प्रतिबद्धानां भा भवत्यूर्द्ध्वगामिनी । तिर्य्यक्क्षतत्वात् केषाञ्चित् कथञ्चिद्यदि दृश्यते । तिर्य्यगालक्ष्यमाणानां वा पार्श्वेष्वपि हन्यते । यद्यपि विशीर्णकोटिः सविन्दुरेखान्वितो विवर्णो वा । तदपि धनधान्यपुत्रान् करोति सैन्द्रायुधो वज्रः । सौदामिनीविस्फुरिताभिरामं राजा यथोक्तं कुलिशं दधानः । पराक्रमाक्रान्तपरप्रतापः समस्तसामन्तभुवं भुनक्ति” । २ विद्युदग्नौ तन्निवारणहेतुर्यथा “प्रचण्डपवनाघाते मेघेषु स्तनितेषु यः । त्रिःपठेज्जैमिनीयोऽस्मि प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः । तस्य मा भूद्भयं घोरं विद्युतोऽवसीदति आ॰ त॰ धृतब्रह्मपुराणम् । “मुनेः कल्याणमित्रस्य जैमिनेश्चापिकीर्त्तनात् । विद्युदग्निभयं नास्ति पठिते च गृहोदरे” । “लिखिते च गृहोदरे” इति वा पाठः । जैमिनिश्च सुमन्तुश्च वैशम्पायन एव च । पुलस्त्यः पुलहश्चैव पञ्चैते वज्रवारकाः” पुराणम् ।

तत्पर्य्यायादि भावप्र॰ उक्तं यथा

“हीरकः पुंसि वज्रोऽस्त्री चन्द्रो मणिवरश्च सः । स तु श्वेतः स्मृतो विप्रो लोहितः क्षत्रियः स्मृतः । पीतो वैश्योऽसितः शूद्रश्चतुर्वर्णात्मकश्च सः । रसायने मतो विप्रः सर्वसिद्धिप्रदायकः । क्षत्रियो व्याधिविध्वंसी जरामृत्युहरः स्मृतः । वैश्यो धनप्रदः प्रोक्त

तथा देहस्य दार्ढ्यं भवेत् । सूक्ष्मं नाशयति व्याधीन् वयः स्तम्भं करोति च । पुंस्त्रीनपुंसकानीह लक्षणीयानि लक्षणैः । सुवृत्ताः फलसंपूर्णास्तेजोयुक्ता बृहत्तराः । पुरुषास्ते समाख्याता रेखाबिन्दुविवर्जिताः । रेखाबिन्दुसमायुक्ताः षड्स्रास्ते स्त्रियः स्मृताः ।” षड्स्राः षट्कोणाः । “त्रिकोणाश्च सुदीर्घास्ते विज्ञेयाश्च नपुंसकाः । तेषु स्युः पुरुषाः श्रेष्ठा रसबन्धनकारिणः । स्त्रियः कुर्वन्ति कायस्य कान्तिं स्त्रीणां सुखप्रदाः । नपुंसकास्त्ववीर्य्याः स्युरकामाः सत्त्ववर्जिताः । स्त्रियः स्त्रीभ्यः प्रदातव्याः क्लीवं क्लीवे प्रयोजयेत् । सर्व्वेभ्यः सर्व्वदा देयाः पुरुषाः वीर्य्यवर्द्धनाः । अशुद्धं कुरुते वज्रं कुष्ठं पार्श्वव्यथान्तथा । पाण्डुतां पङ्गुतां चैव तस्मात् संशोध्य मारयेत् ।” तच्छोधनविधिर्यथा

“कुलत्थकोद्रवक्वाथे दोलायन्त्रे विपाचयेत् । व्याघ्रीकन्दगतं वज्रं त्रिदिनं तद्विशुद्ध्यति” । व्याघ्री कण्टकारिका । अन्यः शोधनविधिः । “गृहीत्वाह्नि शुभे वज्रं व्याघ्रीकन्दोदरे क्षिपेत् । माहिषीविष्ठया लिप्ता कारीषाग्नौ विपाचयेत् । त्रियामायां चतुर्यामं यामिन्यन्तेऽम्लमूलके । सेचयेत्साचयेदेवं सप्तरात्रेण शुद्ध्यति ।” अथ वज्रस्य मारणविधिः “हिङ्गुसैन्धवसंयुक्ते क्षिपेत् क्वाथे कुलत्थजे । तप्तं तप्तं पुनर्वज्रं भवेद्भस्म त्रिसप्तधा” । अन्योऽस्य मारणप्रकारः “मेषशृङ्गं भुजङ्गास्थिकूर्म्मपृष्ठाम्लवेतसम् । शशदन्तं समन्त्वेषां वज्रीक्षीरेण भेलकम् । कृत्वा तन्मध्यगं वज्रं म्रियते ध्मातमेव हि ।” मारितस्य वज्रस्य गुणाः “आयुःपुष्टिं बलं वीर्य्यं वर्णं सौख्यं करोति च । सेवितं सर्वरोगघ्नं मृतं वज्रं न संशयः ।” अस्य भेदा तद्गुणाश्च भावप्र० उक्ता यथा

“पुरा बधाय वृत्रस्य वज्रिणा वज्रमुद्धृतम् । विस्फुलिङ्गास्ततस्तस्य गगने परिसर्पिताः । ते निपेतुर्घनध्वानाच्छिखरेषु महीभृताम् । तेभ्य एव समुत्पन्नं तत्तद्गिरिषु चाभ्रकम् । तदभ्रं वज्रजातत्वादभ्रमम्बरबोधनात् । गगनात् स्खलितं यस्माद्गगनञ्च ततो मतम् । विप्रक्षत्रियविट्शूद्रभेदात्तत् स्याच्चतुर्विधम् । क्रमेणैषां सितं रक्तं पीतं कृष्णञ्च वर्णतः । प्रशस्यते सितन्तारे रक्तं तत्तु रसायने । पीतं हेमनि, कृष्णन्तु गदेषु द्रुतयेऽपि च । पिनाकं दर्दुरं नागं वज्रञ्चेति चतुर्विधम् । मुञ्चत्यग्नौ विनिःक्षिप्तं पिनाकन्दलसञ्चयम् । अज्ञानाद्भक्षणं तस्य महाकुष्ठप्रदायकम् । दर्दुरं त्वग्निनिःक्षिप्तं कुरुते दर्दुरध्वनिम् । गोलकान् बहुशः कृत्वा स स्यान्मृत्युप्रदायकः । नागन्तु नागवद्वह्नौ फुत्कारं परिमुञ्चति । तद्भक्षितमवश्यन्तु विदधाति भगन्दरम् । वज्रन्तु वज्रवत्तिष्ठेत्तन्नाग्नौ विकृतिं व्रजेत् । सर्व्वाभ्रेषु वरं वज्रं व्याधिवार्द्धक्यमृत्युहृत् । अभ्रमुत्तरशैलोत्थं बहुसत्त्वं गुणाधिकम् । दक्षिणाद्रिभवं स्वल्पसत्त्वमल्पगुणप्रदम् । अभ्रं कषायं मधुरं सुशीतमायुष्करं धातुविवर्द्धनञ्च । हन्यात् त्रिदोषं व्रणमेहकुष्ठप्लीहोदरग्रन्थिविषक्रिमींश्च । रोगान् हन्ति दृढयति वपुर्वीर्य्यवृद्धिं विधत्ते तारुण्याढ्यं रमयति शतं योषितां नित्यमेव । दीर्घायुष्कान् जनयति सुतान् विक्रमैः सिंहतुल्यान् मृत्योर्भीतिं हरति सततं सेव्यमानं मृताभ्रम् ।”

वज्रकण्टक पु० वज्रमिव कठिनं कण्टकमस्य । १कुह्लीवृक्षे जटा० । २कोकिलाक्षे राजनि० । [राजनि०

वज्रचर्म्मन् वज्रमिव कठिनं चर्म यस्य । गण्डके खड्गिनि

वज्रतुण्ड पु० वज्राकारं तुण्डमस्य । १गणेशे २गरुडे त्रिका० ३मशके ४गृध्रे च राजनि० ।

वज्रदन्त पु० वज्रमिव कठिनो दन्तोऽस्य । १शूकरे २मूषिके च शब्दमा० वज्रदशनादयोऽप्यत्र ।

वज्रद्रु पु० वज्राकारो द्रुः । स्नुहीवृक्षे अमरः । वज्रद्रुमादयोऽप्यत्र । [वज्रवृक्षादयोऽप्यत्र ।

वज्रधर पु० वज्रं धरति धृ—अच् । १इन्द्रे हला० २पेचके च

वज्रनिर्घोष पु० ह्रत० । वज्रस्तनितशब्दादौ उणा० वज्रनिष्पेषोऽप्यत्र । [वज्रशब्दादयोऽप्यत्र ।

वज्रपाणि पु० वज्रं पाणौ यस्य । १इन्द्रे २पेचके च त्रिका०

वज्रपुट न० वज्रमिव कठिनं पुटमस्य । औषधपाचनपात्रभेदे

वज्रपुष्प न० वज्रमिव पुष्पम् । तिलपुष्पे अमरः ।

वज्रपुष्पा स्त्री वज्रमिव पुष्पं यस्याः । शतपुष्पायाम् राजनि०

वज्रमय त्रि० वज्रात्मकम् मयट् । अतिकठिने स्त्रियां ङीप् ।

वज्रमूली स्त्री वज्रमिव कठिनं मूलमस्याः ङीप् । माषपर्ण्याम् राजनि० । [वज्रारलतायाम् हारा० ।

वज्रवल्ली स्त्री वज्रमिव कठिना वल्ली । (हाड़जोड़ा) अस्थि-

वज्रबीजक पु० वज्रमिव कठिनं बीजमस्य कप् । लताकरञ्जे राजनि० । [राजनि० ।

वज्रवृक्ष पु० वज्रमिव कठिनो वृक्षः । सेहुण्डवृक्षे (सेओड़ा)

वज्रा स्त्री वज्र—टाप् । १गुडूच्याम् २स्नुह्याञ्च मेदि० ३दुर्गायां देवीपु० ४स्नुहीभेदे स्त्रीमन्तोऽपि मेदि० ।

वज्राकृति पु० वज्रस्येवाकृतिरस्य। जिह्वामूलीयस्वचके वर्णभेदे।

वज्राङ्गी स्त्री 'वज्रमिवाङ्गं' यस्याः। गवेधुकाधान्यभेदे (गड़-गड़े) शब्दच० २लताभेदे (हाड़जोड़ा) भावप्र०।

वज्रास्थिशृङ्खला स्त्री वज्रमिवास्थि, शृङ्खला बन्धनं यस्याः। कोकिलाक्षवृक्षे राजनि०। [२वज्रे मेदि०।

वज्रिन् पु० वज्रमस्त्यस्य इनि। १इन्द्रे अमरः २पेचके च।

वञ्चक पुंस्त्री० वन्च-णिच्-ण्वुल्। १शृगाले अमरः स्त्रियां ङीष् २गृहबभ्रौ च। ३खले ४प्रतारके च त्रि० मेदि०।

वञ्चन न० वन्च-ल्युट्। प्रतारणे अन्यथास्थितस्य वस्तुनोऽन्यथारूपेण कथनादिनाऽन्यमोहोत्पादने। युच्। वञ्चनाप्यत्र स्त्री।

वञ्चुक त्रि० वन्च-उकञ्। वञ्चनाशीले शब्दर०।

वञ्जुल पु० वन्च-उलच् पृषो० चस्य जः। १तिनिशवृक्षे २अशोकवृक्षे अमरः। ३वेतसवृक्षे मेदि० ४स्थलपद्मवृक्षे शब्दच०। ५पक्षिभेदे च हला०। ६बहुदुग्धायां गवि स्त्री हेमच०। ७वक्रे त्रि० वञ्जुलप्रियः।

वञ्जुलद्रुम पु० वञ्जुलाख्यः द्रुमः। अशोकवृक्षे राजनि०।

वञ्जुलप्रिय पु० वञ्जुलं वक्रं प्रीणाति प्री-क। वेतसे रत्नमा०

वट वेष्टने भागे च अद०चुरा०उभ०सक०सेट्। वटयति ते। अववटत् त। [ववटतुः।

वट वेष्टने भ्वा० पर० सक०सेट्। वटति। अवटीत् अवाटीत्

वट विभाजने वा चुरा०उभ०पक्षे भ्वा०पर०सक०सेट् इदित्। वण्टयति ते वण्टति। अववण्टत् त अवण्टीत्।

वट कथने भ्वा० पर० द्विक० सेट् घटा०। वटयति अवाटीत् अवटीत्। ववटतुः।

वट स्तेये सौ०पर०सक०सेट् इदित्। वण्टति अवण्टीत्।

वट पु० वट-अच्। १स्वनामख्याते वृक्षे अमरः २शण-निर्मिततन्तौ च त्रि०। (वैँटे) मेदि०।

वटवृक्षस्य रुद्ररूपत्वमश्वत्थशब्दे ५१७ पृ० उक्तम्।

"वटः शीतो गुरुर्ग्राही कफपित्तव्रणापहः। वर्ण्यो विसर्पदाहघ्नः कषायो योनिदोषहृत्" भावप्र०। ३साम्ये हेमच०। ४कपर्दे ५गोले ६भक्ष्यभेदे (वड़ा) मेदि०।

वटक पु० वट-क्वुन्। पिष्टकभेदे (वड़ा) भावप्र० लतानशब्दे २१८२पृ० दृश्यम्।

वटपत्र पु० वटस्येव पत्रमस्य। १श्वेतार्जकवृक्षे राजनि०। २पाषाणभेदीलतायां स्त्री ङीप् भावप्र०। "वटपत्री कषायोष्णा योनिमूत्रगदापहा"। ३त्रिपुरमालीवृक्षे रत्नमा० टाप्। [त्रि० शब्दर०।

वटर पुंस्त्री० १कुक्कुटे स्त्रियां ङीष्। २शठे ३चञ्चुले ४चौरे

वटी स्त्री वट-अच् गौरा०ङीष्। १रज्जौ अमरः गोलाकारे (वड़ी) पदार्थे भावप्र० स्वार्थे क ह्रस्वः। वटिकाप्यत्र "वटिका अथ कथ्यन्ते तन्नाम गुटिका वटी। मोदको वटिका पिण्डी गुडो वर्त्तिस्तथोच्यते। लेहवत् साध्यते वह्नौ गुडो वा शर्कराथ वा। गुग्गुलुर्वा क्षिपेत्तत्र चूर्णं तन्निर्मिता वटी।" तत्र वह्निसिद्धे गुड़ादौ। "कुर्यादवह्निसिद्धेन क्वचिद्गुग्गुलुना वटी"। द्रवेण मधुना वापि गुटिकां कारयेद्बुधः। सिता चतुर्गुणा देया वटीषु द्विगुणो गुडः। चूर्णे चूर्णसमः कार्य्यो गुग्गुलुर्मधु तत्समम्।" तत्समम् चूर्णसमम् "द्रवं तु द्विगुणं देयं मोदकेषु भिषग्वरैः"। द्रवं द्रवरूपद्रव्यम्। "कर्षप्रमाणं तन्मात्रा बलं दृष्ट्वा प्रयुज्यते"। बलमिति कालादेरप्युपलक्षणम्"। नदीवटाख्ये २वृक्षभेदे राजनि०।

वटु पु० वट-उ। १माणवके २ब्रह्मचारिणि च हेमच०।

वटुक पु० वट-उक। १बालके शब्दर० २भैरवभेदे च तन्त्रम्

वठ असहायकरणे भ्वा० आत्म० अक० सेट् इदित्। वण्ठते अवण्ठिष्ट। [ववण्ठे।

वठ सामर्थ्ये भ्वा०पर०अक०सेट्। वठति। अवाठीत् अवठीत्

वठर पु० वठ-अरन्। १मूर्खे उणादि० २अम्बष्ठे हेमच० ३शठे ४मन्दे च त्रिका०।

वड विभजने चुरा० उभ० सक० सेट् इदित्। वण्डयति ते अववण्डत् त। [अवण्डिष्ट।

वड वेष्टने विभागे च भ्वा० आ० सक० सेट् इदित्। वण्डते

वड आरोहणे सौ० पर० सक० सेट्। वडति अवाडीत् अवडीत्। ववडतुः।

वडभि(भी) स्त्री वड्यते आरुह्यतेऽत्र वड-अभि वा ङीप्। १गृहचूडायाम् (छद्नि) अमरः २प्रासादाग्रस्थगृहे च (चिलेघर) रत्नमा०।

वडा स्त्री वड-अच्। स्वनामख्याते पिष्टकभेदे शब्दच०।

वडिश न० वड-इन् वडिं श्यति शो-क। मत्स्यधारणार्थे वक्रलौहकण्टकयुक्ते पदार्थे अमरः। "वडिशेन अमोरिवाग्रान्" वृन्दावनचम्पूः।

वड्र त्रि० वल-रक् लस्य डः। बृहति (वड़) अमरः।

वण शब्दे भ्वा० पर० सक० सेट्। वणति अवाणीत् अवणीत्। क्वचित् षादि वा दृश्यः।

वण्ट विभाजने अद० चुरा० उभ० सक० सेट्। वण्टयति

ते अवनवाटन् त । [१अक्षतोद्वाहे च । (डेङ्गो) शब्दमा०

वण्ट पु० वण्ट-अच् । १भागे २दात्रादेः धारणस्थाने (बाँट)

वण्टक पु० वण्ट-घञ् स्वार्थे क । १भागे अमरः ण्वुल् । २विभाजके त्रि०। [१अक्षतोद्वाहे च मेदि०।

वण्ठ त्रि० वण-ठ तस्य नेत्त्वम् । १खर्वे (बेँटे) ।२कुन्तायुधे

वण्ठर पु० वठि-अरन् । १खङ्गिकारज्जौ २कुक्कुरलाङ्गूले ३करीरकोषे ४तालस्य पल्लवे ५पयोधरे च मेदि०। अय मौष्ठादिरपि तन्नार्थे ।

वण्ड त्रि०वडि-अच् ।१अक्षतोद्वाहे २हस्ताद्यङ्गविकले (बेँडे) ३अनावृतमेढ्रे हेमच० ४पांशुलायां स्त्रियां स्त्री मेदि० ।

वण्डाल पु० वडि-आलच् । १शूरयुद्धे २नौकायां खनित्रे च मेदि० । [सादृश्ये अव्य०राजवत् शूद्रवत् इत्यादि ।

वत् अव्य० वा-डति । सादृश्ये अमरः वतिप्रत्ययान्तोऽप्य-

वत अव्य० वन-क्त । १खेदे २अनुकम्पायाम् ३हर्षे ४विस्मये ५आमन्त्रणे च अमरः ।

वतंस पु० अव+तनस-घञ् अवाल्लोपः । १कर्णभूषणभेदे २शेखरे ३शिरोभूषणे मेदि० ४भूषणमात्रे च ।

वतण्ड पु० अव+तडि-अच् अवाल्लोपः । मुनिभेदे उणादि० ।

वतोका स्त्री अवगतं तोकं यस्याः प्रा०ब०अवाल्लोपः । अपत्यहीनायां स्त्रियाम् अमरः ।

वत्स न० वद-स । १वक्षःस्थले अमरः । २गवादिशिशौ त्रिष० । ३वत्सरे पु० अमरः । ४चन्द्रवंशे राजभेदे च पु० ।

वत्सक न० वत्स इव इवार्थे कन् । १पुष्पकासीसे राजनि० २कुटजे अमरः । ३इन्द्रयवे च राजनि० ।

वत्सकबीज न०वत्सकस्य कुटजस्य बीजम् । इन्द्रयवे राजनि०

वत्सतर पुंस्त्री० क्षुद्रः वत्सः अल्पत्वे तरप् । १क्षुद्रवत्से अप्राप्तदमनकाले गवादौ अमरः स्त्रियां ङीप् । वत्सतरी

वत्सनाभ पु० वत्सान् पशुशिशून् नभ्यति हिनस्ति नभ-अण् वत्सस्य नाभिरिवाकारोऽस्त्यस्य अच् वा । स्थावरे विषभेदे अमरः । तल्लक्षणादि भावप्र० उक्तं यथा "सिन्धुवारसदृक्पत्रो वत्सनाभ्याकृतिस्तथा । यत्पार्श्वे न तरोर्वृद्धिर्वत्सनाभः स भाषितः । तस्य सामान्यगुणा यथा । "विषं प्राणहरं प्रोक्तं व्यवायि च विकाशि च । आग्नेयं वातकफहृद्योगवाहि मदावहम्" । व्यवायि सकलकायव्यापनपूर्वकपाकगमनशीलम् । विकाशि ओजसःशोषणपूर्वकं सन्धिबन्धशिथिलीकरणशीलम् । आग्नेयम् अधिकाग्नेयं योगवाहि संवर्गगुणग्राहकम् मदावहं तमोगुणाधिक्येन बुद्धिविध्वंसकम् । "तदेव युक्तियुक्तं तु प्राणदायि रसायनम् । योगवाहि त्रिदोषघ्नं बृंहणं वीर्यवर्द्धनम् । ये दुर्गुणा विषेऽशुद्धे ते स्युर्हीना विशोधनात् । तस्माद्विषं प्रयोगेषु शोधयित्वा प्रयोजयेत्" भावप्र० ।

वत्सपत्तन न० वत्सस्य वत्सराजस्य पत्तनम् । उत्तरदेशस्थायां कौशाम्ब्यां नगर्य्याम् हेमच० ।

वत्सपाल पु० वत्सान् पालयति पाल-अण् । १श्रीकृष्णे २बलदेवे च । [दृश्यम् ।

वत्सर पु० वस-सरन् । द्वादशमासात्मके काले अब्दशब्दे

वत्सराज पु०चन्द्रवंश्ये नृपभेदे । "वत्सराजचरितम्" रत्ना०

वत्सरान्तक पु० वत्सरस्यान्तं करोति अन्त+णिच्-ण्वुल् । फाल्गुनमासे राजनि० वत्सरस्य चैत्रादिकत्वात् फाल्गुनस्य तदन्तकालत्वात्तथात्वम् ।

वत्सल त्रि० वत्सं लाति ला-क । १स्नेहयुक्ते २वात्सल्ये रसे पु० ३तद्वति त्रि० ४विष्णौ पु० विष्णुस० ।

वत्साक्षी स्त्री वत्सस्याक्षीवाक्षि अस्य षच्समा० । गोडुम्बायाम् (गोमक) जटा० ।

वत्सादनी स्त्री वत्सैरद्यते प्रियत्वेन अद-ल्युट् ङीप् । १गुडूच्याम् अमरः । वत्सः अदनमस्य । २वृके पुंस्त्री० राजनि० स्त्रियां ङीप् । [अवन्दिष्ट ।

वद् स्तुतौ अभिवादने सक० भ्वा० आ० सेट् इदित् । वन्दते

वद् वाक्ये सन्देशे च भ्वा० उभ० सक० सेट् । वदति ते अवादीत् अवदिष्ट । ज्ञानयत्नादावात्मनेपदीत्यन्ये ।

वद वाचि भ्वा० पर० सक० सेट् यजा० । वदति अवादीत् उवाद ऊदतुः उदितः ।

भासने उपसान्त्वने आत्म० शास्त्रे वदते भासमानो वदतीत्यर्थः भृत्यानुपवदते सान्त्वयतीत्यर्थः । ज्ञानाद्युपाधौ च आत्म०। तत्र ज्ञाने शास्त्रे वदते । यत्ने क्षेत्रे वदते । विमतौ क्षेत्रे विवदन्ते । उपच्छन्दने उपवदते प्रार्थयते इत्यर्थः सि०कौ० । व्यक्तवाचां समुच्चारणे आत्म० संवदन्ते विप्राः । अति+मर्य्यादातिक्रमेणोक्तौ प० अतिवदति । अनु+उक्तस्य पर्य्यायान्तरेण कथने अनुवादः अकर्मकात् व्यक्तवाचामनुवादे तु आत्म० अनुवदते कठः-कलापस्य" सि०कौ० अव्यक्तवाचि तु प० अनुवदति वीणा सकर्मकात्तु पर० उक्तमनुवदति । विरुद्धोक्तौ व्यक्तायां वाचि वा आत्म० विप्रवदन्ते न्ति वैद्याः । [विशेषविधिः

अप+निन्दायाम् । अपवादः । विशेषविधाने च अपवादः परि+निन्दायां मिथ्यादूषणे च पर०। परिवदति परिवादः ।

प्रति+विरुद्धतयोक्तौ पर० प्रतिवदति प्रतिवादः प्रतिवादी प्रत्युत्तरोक्तौ च ।

वि+विरुद्धोक्तौ पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहेणोक्तौ आत्म० विवदन्ते पण्डिताः वादिप्रतिवादिनश्च ।

वद वाचि सन्देशे च सक० चुरा० उभ० सेट् । वादयति ते अवीवदत् । अभि+प्रणामे ।

वद त्रि० वदति वद–अच् । वक्तरि अमरः ।

वदन न० उद्यतेऽनेन वद–करणे ल्युट् । १मुखे अमरः । २वचनेन्द्रिये भावे ल्युट् । ३कथने न० । [अमरः ।

वदा(द)न्य पु० वद–अन्य पृषो० वा दीर्घः । भूरिदानशीले

वदाम न० वद–आमन् । (वादाम) वातादे फलभेदे भावप्र० । "वातादो वातवैरी स्यान्नेत्रोपमफलस्तथा । वातादः उष्णः सुस्निग्धो वातघ्नः शुक्रकृद्गुरुः । वातादमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः । स्निग्धोष्णः कफहृत् श्रेष्ठो रक्तपित्तविकारिणाम्" भावप्र० ।

वदाल पुंस्त्री० वद–आल । पाठीनमत्स्ये (बोयाल) त्रिका० स्त्रियां ङीष् । स्वार्थे क तत्रार्थे । [अमरः ।

वदावद पु० अत्यन्तं वदति वद–अच् नि० । बहुवक्तरि

वधू स्त्री उह्यते पितृगेहात् पतिगृहं वह–ऊ धुकच् । १भार्य्यायाम् २नवोढायां ३पुत्रजायायाम् अमरः । ४शठ्याञ्च मेदि० । अस्य ओष्ठ्यादित्वमित्यन्ये

वधूजन पु० कर्म० । नारीजने त्रिका० ।

वधूटी स्त्री अल्पा वधूः टी । अल्पवयस्कायाम् नार्य्यां "गोपवधूटी दुकूलेति" भाषापरि० । [नीत् अवनीत् ववनतुः ।

वन सेवने सक० शब्दे अक० भ्वा० पर०सेट् । वनति अवा-

वन व्यापारे भ्वा० पर० सक० सेट् । वनति अवानीत् अवनीत् । ज्वला०वनः वानः । घटा०वनयति । [निष्ट ।

वन याचने द्विक० तना० आ० सेट् क्त्वा वेट् । वनुते अव०

वन उपकारे उपतापे च सक० शब्दे अक० वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सेट् । वानयति ते वनति । अवीवनत् त । अवनीत् अवानीत् ।

वन न० स्त्री वन–अच् । १वृक्षसमुदायात्मके अरण्ये अमरः स्त्रीत्वे ङीष् । "सुवनी सकलदत्पिकापि का" नैष० । २जले ३निवासे ४आलये च मेदि० । ५प्रस्तरणे हेमच० ।

वनकदली स्त्री ७त० । काष्ठकदल्याम् राजनि० ।

वनकन्द पु० वनजातः कन्दः । अरण्यजाते शूरणे राजनि०

वनकार्पासी स्त्री वनोद्भवा कार्पासी । (वनकापास) क्षुपभेदे रत्नमा० ।

वनकोलि पु० वनोद्भवः कोलिः । (वनकुल) वृक्षे ।

वनचन्दन न० वनजातं चन्दनम् शाक० । १अगुरुचन्दने २देवदारुणि च विश्वः ।

वनचन्द्रिका स्त्री वने चन्द्रिकेव । मल्लिकायाम् राजनि० ।

वनचम्पक पु० ७त० । (वनचाँपा) चम्पकभेदे राजनि० ।

वनच्छाग पु० वने जातश्छागः । (वनछागल) १छागभेदे राजनि० । वने छाग इव । २शूकरे पुंस्त्री० शब्दमा० स्त्रियां ङीष् ।

वनज न० वने जलेऽरण्ये वा जायते जन–ड । १पद्मे २मुस्तकभेदे ३वनशूरणे पु० राजनि० ४गजे विश्वः । ५अश्वगन्धायां ६गन्धपत्त्रायां ७वनकार्पास्यां ८वनोपोदक्याम् ९मिश्रेयायां १०ऐन्द्र्यां स्त्री राजनि० । ११मुद्गपर्ण्यां च स्त्री मेदि० । १२वनजातमात्रे त्रि० ।

वनतिक्त पु० वनेषु वनजातेषु मध्ये तिक्तः । १हरीतक्याम् शब्दमा० । २पाठायां (आकनादि) च स्त्री रत्नमा० स्वार्थे क तत्रैव अमरः ।

वनदीप पु० वनस्य दीप इव । वनचम्पके राजनि० ।

वनपल्लव पु०वनमिव निविडः पल्लवोऽस्य । शोभाञ्जने जटा० ।

वनपुष्पा स्त्री वनमिव बहुलं पुष्पं यस्याः । शतपुष्पायाम् राजनि० । [पूरकः । वनवीजपूरके राजनि० ।

वनपूरक पु० पूरकः वीजपूरकः पूर्वपदलोपः वनोद्भवः

वनप्रिय पुंस्त्री० वनं वनस्थं प्रीणाति प्री–क । १कोकिले स्त्री मेदि० स्त्रियां योपधत्वात् टाप् २अरण्यप्रियमात्रे त्रि० । ३त्वचे न० राजनि० ।

वनभुज पु० वनं भुङ्क्ते भुज–क्विप् । १वृषभे २तच्छागौघे शब्दच० । [अमरः ।

वनमक्षिका स्त्री वनोद्भवा मक्षिका । दंशे कीटभेदे (डाँश)

वनमल्ली स्त्री वनोद्भवा मल्ली । अरण्यमल्लिकायाम् शब्दर० ।

वनमाला स्त्री "आजानुलम्बिनी माला सर्वर्त्तुकुसुमोज्ज्वला । मध्ये स्थूलकदम्बाढ्या वनमालेति कीर्त्तिता" इत्युक्तायां मालायाम् ।

वनमालिन् पु० वनमालाऽस्त्यस्य इनि । १श्रीकृष्णे अमरः २वाराहीकन्दायाम् स्त्री मेदि० ङीप् ३द्वारकापुर्य्यां स्त्री त्रिका० । [४मुद्गपर्ण्यां स्त्री राजनि०गौरा० ङीष् ।

वनमुद्ग पु० वनोद्भवः मुद्गः । १मुद्गभेदे (मुगानि) अमरः ।

वनमूर्द्धजा स्त्री वनस्य मूर्द्धजं शृङ्गमिवास्त्यस्याः अच् । (काकड़ाशिङ्गा) कर्कटशृङ्ग्याम् राजनि० ।

वनमोचा स्त्री वनोद्भवा मोचा । काष्ठकदल्याम् राजनि० ।

वनलक्ष्मी स्त्री वनस्य लक्ष्मीरिव तदधिष्ठानत्वात् । कद- [राजनि०।
लयाम् राजनि० ।
वनवर्वर पु० वनोद्भवः वर्वरः । कृष्णार्जके । (वनवावुइ) इत्यो
वनवासिन् पु० वनं वासयति सुरभीकरोति वासि-णिनि ।
१मुष्ककच्छे २वाराहीकन्दे ३शाल्मलीकन्दे ४नील-
महिषकन्दे ५ऋषभनामौषधे च राजनि० । वने वसति
वस-णिनि । ६वनवासकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।
वनवीज पु० वीजो वीजपूरकः उत्तरपदलोपः ७त० । वन- [राजनि०।
वीजपूरे राजनि० ।
वनवृन्ताकी स्त्री वनस्य वृन्ताकी वार्त्ताकी । वृहत्याम्
वनव्रीहि पु० वनस्य व्रीहिः । नीवारे (उड़िधान) हेमच०।
वनशूकरी स्त्री वनस्य शूकरीव रोमशत्वात् । १कपिकच्छ्वाम्
राजनि०।७त०। २वनवराहे पु०२वनशूकरयोषिति स्त्री ।
वनशृङ्गाट पु० वनस्य शृङ्गाट इव कण्टकावृतत्वात् । गोक्षुरे
अमरः । स्वार्थे क । तत्रैवार्थे । [शब्दच०।
वनशोभन न० वनं जलं शोभयति शुभ-णिच् ल्यु । पद्मे
वनसङ्कट पु० सम्+कट-अच् ६त० । मसूरे शब्दच० ।
वनसरोजिनी स्त्री वनस्य सरोजिनी पद्मिनीव शोभाकर-
त्वात् । वनकार्पास्याम् शब्दर० ।
वनस्पति पु० वनस्य पतिः नि० सुट् । पुष्पं विना जाय-
मानफले १अश्वत्थादौ वृक्षे अमरः । २वृक्षमात्रे मेदि० ।
वनहास पु० वनस्य हास इव प्रकाशकत्वात् । काशतृणे
राजनि० ।
वनाखु पु० वने आखुरिव । शशके त्रिका० ।
वनाखुक पु० अव+नख-उकञ् अवाल्लोपः । मुद्गे त्रिका०।
वनाटु पु० वनमटति अट-उन् । १वर्वणायां नीलमक्षिका-
याञ्च शब्दच० । २अपानदेशे उज्ज्व० ।
वनामल पु० वनस्यामल आमलक इव । करमर्दे शब्दमा० ।
वनाम्र पु० वनस्य आम्र इव : कोशाम्रे राजनि० ।
वनायु पु० वन-आयुच् । प्रशस्तघोटकोद्भवदेशभेदे (आरव)
राजनि० । [(आरवि) शब्दर०।
वनायुज पु० वनायुदेशे जायते जन-ड । प्रशस्तघोटके
वनारिष्टा स्त्री वनस्य न रिष्टं यस्याः । वनहरिद्रायाम्
राजनि० । [गुडूचीलतायाम् हारा० ।
वनालिका स्त्री वनमलति भूषयति अल-ण्वुल् । हस्ति-
वनि पु० वन-इन् । १अग्नौ सि०कौ० २राशौ उज्ज्वल० ।
३याचने पु० ४याचके त्रि०। [रश्मायां स्त्रियाञ्च मेदि०।
वनिता स्त्री वन-याचने कर्मणि वा-क्त ।।योषिति २अनु-

वनिन् पु०वनम् आश्रयतयाऽस्त्यस्य इनि । वानप्रस्थाश्रमयुक्ते
वनिष्णु त्रि० वन-इष्णुच् । याचके ।
वनीपक वनीयक+पृषो० यस्य पः । याचके उज्ज्वल० ।
"कृपण इव नवनीपकोपसेवितपर्वतः स्वेषात्"प्रमध्यता च
वनीयक स्त्री वन-इन् आत्मनो वनिं याचनमिच्छति क्यच्
ण्वुल् । याचके अमरः पृषो० यलोपः । वनीकोऽप्यत्र
सारसुन्दरी ।
वनेक्षुद्रा स्त्री ७त० अलुक्स० । करञ्जे रत्नमा० ।
वनेचर त्रि० वने चरति चर-ट अलुक्स० । अरण्य-
चारिणि व्याधादौ स्त्रियां ङीप् ।
वनेसर्ज पु० सृजति-सृज-अच् ७त० अलुक्स० । असनवृक्षे
रत्नमा० । [कार्पास्याम् रत्नमा० २वनजाते त्रि० ।
वनोद्भवा स्त्री वन एव उद्भवति उद्+भू-अच् ७त०। १वन-
वनौकस् पु० वनमेव ओकः स्थानं यस्य । १वानरे अमरः ।
२वनवासिनि त्रि० ।
वन्च प्रतारणे भ्वा०पर०सक०सेट् क्त्वा वेट् । वञ्चति अवञ्चीत्
वन्दन न० वदि-ल्युट् । १स्तवने २प्रणामे च । युच् ।
वन्दनाप्यत्र स्त्री । ३वदने न० शब्दच० ।
वन्दनीय त्रि० वदि-अनीयर् । १नमनीये २स्तवनीये च
३पीतभृङ्गराजे पु०राजनि०।४गोरोचनायां स्त्री त्रिका०।
वन्दा स्त्री वदि-कर्मणि घञ् । (परगाछा) लताभेदे अमरः
२भिक्षुक्यां ३लताभेदे च मेदि० ।
वन्दाका स्त्री वदि-आकन् । वन्दायाम् हट्टच०। गौरा०
ङीप् तत्रार्थे स्त्री शब्दर०। तत्रार्थे पु० भावप्र०
"वन्दाकः स्यादिमस्तिक्तः कषायो मधुरे रसे । मङ्गल्यः
कफवातास्ररक्षोव्रणविषापहः" ।
वन्दारु त्रि० वदि-आरु । वन्दनशीले शब्दर० ।
वन्दि(न्दी) स्त्री वदि-इन् वा ङीप् । १कारावद्धमनुष्यादौ
(कएदी) शब्दर०२वन्दने ३स्तुतौ च ।४सोपानके उणा०।
वन्दिग्राह पु० वन्दिमिव-गृह्णाति ग्रह-ण । बलावष्टम्भेन
घातके (डाकाइत) मिता०। "वन्दिग्राहांस्तथा वाजि-
कुञ्जराणां च हारिणः" मनुः ।
वन्दिपाठ पु० ६त०। स्तुतिग्रन्थे त्रिका० ।
वन्दिन् पु० वन्दते स्तौति वदि-णिनि । राजादेः १स्तुति-
पाठके अमरः । [भावप्र० २वन्दायां शब्दच० ।
वन्द्य त्रि० वदि यत् । १वन्दनीये । २गोरोचनायाम् स्त्री
वन्द्र न० वन्द-रन् । कल्याणे सि०कौ०।२पूजके त्रि०उणादि०
वन्य न० वने भवः यत् । १त्वचे (दारचिनि) राजनि० ।

२वनमूरणे ३वाराहीकन्दे ४देवनले पु०राजनि०। ५वनजातमात्रे त्रि०। ६मुद्गपर्ण्यां ७गोपालकर्कट्यां ८मुञ्जायां ९मिश्रेयायां १०भद्रमुस्तायां ११गन्धपलाशायां स्त्री राजनि०। वनानामरण्यानां जलानां वा समूहः यत्। १३जलसमूहे १४वनसमूहे च स्त्री मेदि०।

वप वीजवपने तन्तुवयने मुण्डने च सक० भ्वा० उभ० अनिट् यजा०। वपति ते अवाप्सीत् अवप्त उवाप ऊपतुः। ऊप्त् उप्त्रिमः। पित्रादिपिण्डदाने "पिण्डनिर्वपनं चरेत्" स्मृतिः।

वपन न० वप-ल्युट्। १केशमुण्डने २वीजाधाने ३तन्त्वाधाने च मेदि०। "प्रयागे भास्करक्षेत्रे पितृमातृवियोगतः। आधाने सोमपाने च वपनं पञ्चसु स्मृतम्" प्रा० त०।

वपनी स्त्री उप्यतेऽनया अत्र वा वप-ल्युट् ङीप्। १नापितास्त्रे २तन्तुशालायां (तान्तघर) हेमच० ३तन्तुवयनयन्त्रभेदे (माकु) च।

वपा स्त्री वप-अच्। १मेदसि (चर्बि) "वपाया हविषः" इति श्रुतिः। २छिद्रे च अमरः।

वपुन पु० वप-उनन्। देवतायां शब्दर०।

वपुषा स्त्री वप-षा उषन्। हबुषायाम् भावप्र०।

वपुष्टमा स्त्री अतिशयेन वपुः प्रशस्ताकृतिः तमप् मत्वम्। १पद्मचारिण्याम् लतायाम् जटा०। २काशीपतिकन्यायां ३जनमेजयपत्न्यां च।

वपुस् न० उप्यन्ते देहान्तरभोगसाधनवीजीभूतानि कर्माण्यत्र वप-उसि। १शरीरे अमरः। २प्रशस्ताकारे च मेदि०।

वप्तृ पु० वप-तृच्। १जनके २कृषीवले च मेदि० ३वीजादिवापके त्रि०।

वप्र पुंन० उप्यतेऽत्र रन्। १दुर्गनगरादौ परिखाया उद्धृतमृत्तिकास्तूपे अमरः। २क्षेत्रे ३रेणौ ४तटे मेदि०। ५सीसके न० हेमच०। ६जनके ७प्राचीरे पु० विश्वः। ८प्रजापतौ च पु० संक्षिप्तसा०। ९मञ्जिष्ठायां स्त्री राजनि०। [१०उपकण्ठे च संक्षिप्तसा०।

वप्रि पु० वप-रि १क्षेत्रे केदारे सि० कौ०। २दुर्गतौ

वभ्र गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। वभ्रति अवभ्रीत्।

वम उद्गारे भ्वा०पर० सक० सेट्। वमति अवमीत्। क्वित् वमथुः। ज्वला० वमः वामः। वमयति वामयति उपसर्गस्य नित्यं ह्रस्वः। कथा० वेमतुः ववमतुः। उदित् क्त्वावेट्का वान्त्वा वान्तः।

वमथु पु० वम-अथुच्। वमने उद्गिरणे अमरकोषः।

वमन न० वम ल्युट्। १मर्दने २छर्दने मेदि० ३आहुतौ विश्वः ४निःसारणे च "स्वर्गाभिष्यन्दवमनम्" कुमारः। ५मदने पु०। ६जलौकायां स्त्री राजनि० गौरा० ङीष्।

वमि स्त्री वम-इन्। १छर्दौ छर्दिशब्दे २९८८० पृ० दृश्यम्। २अग्नौ पु० मेदि० ३धूर्त्ते त्रि० शब्दर०।

वमित पु० वम-णिच् क्त। कृतोद्गारे। [वि(ढ)ध्वम्।

वय गतौ भ्वा० आ० सक० सेट्। वयते अवयिष्ट। अव-

वयस् न० अज-असुन् वीभावः। १विहगे २वाल्याद्यवस्थायाम् अमरः "वयोऽतिपातोद्गतवातेति" नैष०। ३यौवने च विश्वः।

वय(यः)स्थ पुंस्त्री० वयसि यौवने तिष्ठति स्था-क खर्परे शरि वा विसर्गलोपः। १तरुणे २विभीतक्यां स्त्री अमरः। "वयस्था नागराद्धात्" वैद्यकम्। ३आमलक्यां ४हरीतक्यां ५सोमवल्ल्यां स्त्री अमरः। ६गुडूच्यां ७सूक्ष्मैलायां ८काकोल्याम् ९ब्राह्मौ स्त्री मेदि०। १०शाल्मल्यां स्त्री हेमच०। ११क्षीरकाकोल्याम् भावप्र० १२अत्यम्लपर्ण्यां १३मत्स्याक्ष्यां १४युवतौ च स्त्री राजनि०।

वयस्य पु० वयसा तुल्यः यत्। १समानवयस्के अमरः। २सख्यां स्त्री अमरः।

वयुन न० वय-उनन्। १ज्ञाने भाग० १०।८० श्रीधरः। २देवागारे त्रिका०। देवागारे पु० उणादि०।

वयोधस् पु० वयो यौवनं धत्ते धा-असुन्। तरुणे उणा०।

वयोरङ्ग न० वयसा रङ्गमिव। सीसके राजनि०।

वर ईप्से अद० चु०उभ०सक०सेट्। वरयति ते अववरत् त।

वर न० व्रियते वृ-कर्मणि अप्, वरि-अच् वा। १कुङ्कुमे २मनागभीष्टे अमरः "वरं प्राणान् परित्यक्ष्ये" इति तन्त्रम्। भावे अप् अच् वा। ३इच्छायाम् ४याचने ५आवरणे ६वेष्टने च। वृ-कर्मणि अप्। ७अभीष्टे ८श्रेष्ठे च त्रि० अमरः। ९जारे १०जामातरि शब्दर० ११गुग्गुलौ शब्दच० १२पत्यौ च पु० हेमच०। "तपोभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः स वरो मतः" इत्युक्ते १३पदार्थे।

वरक पु० वृ-वुन्। १वनमुद्गे हेमच० २पर्पटे ३क्षुद्रधान्यभेदे (चीना) च राजनि०। ४पोताच्छादनवस्त्रे न० हारा०।

वरचन्दन न० कर्म०। १कालीये २देवदारुणि च मेदि०।

वरट न० वृ-अटन्। १कुन्दपुष्पे शब्दर०। २कीटभेदे (वोलता) ३हंसे पुंस्त्री० मेदि०। स्त्रियाम् अजादि० टाप् अमरः।

ङीप् मेदि०। ४कुङ्कुमबीजे भावप्र०। सा च ५गन्धोल्यां मेदि०।

वरण न० वृ-ल्युट्। कन्यादिदानाय जामात्रादेरभ्यर्थनानुकूले १व्यापारभेदे २वेष्टने मेदि०। ३ऋत्विगादेः क्रियानुनियोगाय ४पूजनादौ ५उष्ट्रे पुंस्त्री० हारा०। ६प्राकारे ७वरुणवृक्षे च। (साँको) ख्याते ८पदार्थे च ९काशीस्थे नदीभेदे स्त्री शब्दर०। वरुणशब्दे दृश्यम्।

वरण्ड पु० वृ-अण्डच् (वयस्फोड़ा) १मुखरोगभेदे मातङ्गयुद्धार्थे २मध्यवेदौ च मेदि०।

वरण्डक पुंन० वृ-अण्डच् संज्ञायां क। १वरण्डशब्दार्थे २वर्तुले मेदि०। ३भित्तौ हेमच०। ४विशाले ५कृपणे ६भीते च त्रि० शब्दर०।

वरण्डालु पु० वरण्ड इवालुः। एरण्डवृक्षे त्रिका०।

वरतिक्त पु० वरः श्रेष्ठस्तिक्तो रसो यस्य। कुटजवृक्षे राजनि०। २पाठायाम् (आकनादि) स्त्री राजनि० स्वार्थे क तत्रैव।

वरत्रा स्त्री वृ-अत्रन्। हस्तिकक्ष्यारज्जौ अमरः।

वरत्वच पु० वरा त्वचा यस्य। १निम्बवृक्षे रत्नमा०। २श्रेष्ठत्वग्युते त्रि०।

वरद त्रि० वरं ददाति दा-क। १अभीष्टदातरि अमरः। २प्रसन्ने च मेदि० ३तन्त्रोक्ते हस्तादिविन्यासरूपे मुद्राभेदे न० "अभयं वरदञ्चैव" श्यामाध्यानम्। ४कन्यायाम् स्त्री मेदि०। ५अश्वगन्धायाम् स्त्री भावप्र० ६आदित्यभक्तायां स्त्री राजनि० ७दुर्गायाञ्च स्त्री।

वरदाचतुर्थी स्त्री माघशुक्लचतुर्थ्याम्। तामधिकृत्य "चतुर्थी वरदा नाम तस्यां गौरी सुपूजिता" ति०त० भविष्यपु०।

वरदातु पु० दा-तुन् ६त०। भूमीसहे वृक्षे राजनि०।

वरपर्ण पु० वराणि पर्णान्यस्य। क्षीरकञ्चुकीवृक्षे रत्नमा०।

वरप्रदा स्त्री वरं प्रददाति दा-क। लोपामुद्रायां हेमच०। २वरप्रदातरि त्रि०।

वरफल पु० वरं फलमस्य। १नारिकेले वृक्षे शब्दच०। कर्म०। २श्रेष्ठे फले न०। [द्रव्ये शब्दच०।

वरमुखी स्त्री वरं मुखं यस्याः ङीप्। रेणुकानामगन्ध-

वरम् अव्य० वृ-अमु। ईषदभीष्टे मेदि०।

वरम्वरा स्त्री वरं वृणोति वृ-खच् मुम्। (चाकुलिया) १चक्रपर्ण्याम् शब्दच०। २पतिम्वरायां कन्यायाञ्च।

वररुचि त्रि० वरा रुचिर्यस्य। १श्रेष्ठप्रीतियुते। २पाणिनिसूत्रवार्त्तिककारे कात्यायनमुनौ त्रिका०। ३विक्रमादित्यसभास्थे पण्डितभेदे च। नवरत्नशब्दे ३९९२पृ० दृश्यम्।

वरल पु० वृ-अलच्। १वरटे त्रिका० २कीटभेदे शब्दमा० स्त्रियां गौरा० ङीष् वरटायां स्त्री जटा० अजा० टाप्।

वरलब्ध पु० वरः उत्कर्षः पुष्पेषु लब्धो येन राजनि०। १चम्पके त्रिका० २प्राप्तवरे त्रि०।

वरवर्णिनी स्त्री वरः श्रेष्ठो वर्णः प्रशंसाऽस्त्यस्याः इनि। उत्तमस्त्रियाम् अमरः। २लाक्षायां ३हरिद्रायां ४रोचनायां ५फलिन्यां ६साध्व्यां स्त्रियां मेदि०। ७गौर्य्यां ८लक्ष्म्यां ९पार्वत्यां च शब्दर०।

वरवाह्लीक न० कर्म०। कुङ्कुमे अमरः।

वरा स्त्री वृ-अच्। हरितक्यामलकीवयस्थात्मके फलत्रिके मेदि०। २रेणुकानामगन्धद्रव्ये शब्दच०। ३गुडूच्याम् ४मेदायां ५ब्राह्म्याम् ६विडङ्गे ७पाठायाम् ८हरिद्रायाञ्च राजनि०।

वराक पु० वृ-षाकन्। १शिवे मेदि०। २युद्धे न० हेमच०। ३अवरे त्रि० शब्दर०। ४शोचनीये च त्रि० मेदि० स्त्रियां ङीष्।

वराङ्ग न० कर्म०। १मस्तके। व्रियते आव्रियते गुप्यते वृ-अप्। २गुह्ये अमरः। ३योनौ ४गुडत्वचि च त्रिका०। ६ब०। ५गजे पुंस्त्री० त्रिका० स्त्रियां ङीष् ६विष्णौ विष्णुस०। ७कामदेवे च पु०। ८श्रेष्ठावयवयुक्ते त्रि०। ९हरिद्रायाम् स्त्री राजनि०। गौरा० ङीष्। संज्ञायां कन्। गुडत्वचि (दारचिनि) न० अमरः।

वराङ्गिन् पु० वराङ्गमस्त्यस्य इनि। १अम्लवेतसे रत्नमा०। २श्रेष्ठाङ्गयुते त्रि० स्त्रियां ङीप्।

वराट पु० वरमल्पमटति अट-अण्। १कपर्दे राजनि०। २रज्जौ च पु० रत्नको०। स्वार्थे क। तत्रार्थे "वराटकानां दशकद्वयं यत्" लीला० अट-ण्वुल्। वराटक पद्मवीजाधारे कोषे पु० अमरः। [शब्दमा०।

वराटकरजस् पु० वराटक इव रजोऽस्य। नागकेशरे वृक्षे

वराण पु० वृ-आनन्। १इन्द्रे त्रिका०। २वरुणवृक्षे शब्दर०

वरादन न० वरैर्नृपैरद्यते अद-ल्युट्। राजादने (पियाशाल) शब्दच०।

वराम्र पु० वरः आम्र इव। करमर्दे रत्नमा०।

वरारोह पु० वर आरोहो मध्यं यस्य। १हस्तिनि विश्वः २प्रशस्तनितम्बवत्यां स्त्रियां स्त्री अमरः।

वरालिका स्त्री वरानामालिर्यस्याः कप्। दुर्गायां त्रिका०।

वराशि पु० वरमावरणमश्नुते अश-इन्। स्थूलवस्त्रे अमरः।

वरासन न॰ वराय वरणीयायास्यते क्षिप्यते अस–ल्युट् । १जवापुष्पे शब्दमा॰ । कर्म॰ । २उत्तमे आसने न॰ । वरं पतिमस्यति अस–ल्यु । ३पिङ्गे जारे पु॰ । वरान् श्रेष्ठानपि अस्यति दूरीकरोति ल्यु । ४द्वारपाले च पु॰ विश्वः । [२खड्गधरे च धरणिः ।

वरासि पु॰ वरायावरणायास्यते अस–इन् । १स्थूलवस्त्रे

वराह पुस्त्री॰ वराय अभीष्टाय मुस्तादिलाभाय आहन्ति खनति भूमिम् आ+हन–ड । १शूकरे अमरः स्त्रियां ङीप् । २यज्ञवराहाख्ये भगवतोऽवतारभेदे पु॰ ३पर्वतभेदे ४मुस्तके ५मानभेदे मेदि॰ । ६शिशुमारे ७वाराहीकन्दे पु॰ राजनि॰ ८अष्टादशद्वीपमध्ये द्वीपभेदे च ।

"गन्धर्वो वरुणः क्रौञ्चो वराहः कङ्क एव च । कुमुदश्च कसेरुश्च नागो भट्टारकस्तथा । चन्द्रेन्द्र मलयाः शङ्ख यवाङ्कुश गभस्तिमान् । ताम्राङ्कश्च कुमारी च तत्र द्वीपा दशाष्टभिः" शब्दमा॰ ।

वराहकन्द पु॰ वराहप्रियः कन्दः शा॰ त॰ । स्वनामख्याते कन्दभेदे राजनि॰ । [शब्दर॰ ।

वराहकान्ता स्त्री वराहाणां कान्ताऽभीष्टा । वराहकन्दे

वराहक्रान्ता स्त्री वराहेण क्रान्तेव । १लज्जालुलतायाम् शब्दच॰ २वाराह्यां (चामरालु) सुभूतिः ।

वराहिका स्त्री वराहो भक्षकत्वेनास्त्यस्याः ठन् । कपिकच्छ्वाम् राजनि॰ ।

वराही स्त्री वराहो भक्षकत्वेनास्त्यस्या अच् गौरा॰ ङीष् । १भद्रमुस्तायाम् २वराहकन्दे च राजनि॰ ।

वरिवस् न॰ वृ+असुन् वुट् च । १पूजने २धने च निघण्टुः ।

वरिवसि(सि)त त्रि॰ वरिवः पूजनं करोति क्यच्–क्त वा यलोपः । पूजिते अमरः । [२शुश्रूषायाम् अमरः ।

वरिवस्या स्त्री वरिवस्+तदर्थे क्यच्-भावे अ । १पूजने

वरिष्ठ त्रि॰ अतिशयेन उरुः इष्ठन् वरादेशः । १उरुतमे २तित्तिरिविहगे पुंस्त्री॰ स्त्रियां ङीष् ३नागरङ्गवृक्षे पु॰ राजनि॰ । ४ताम्रे न॰ अमरः । ५मरिचे न॰ मेदि॰ ६वृहत्वे अजयः । ७आदित्यभक्तायां स्त्री राजनि॰ ।

वरी स्त्री वरी शतावरी पूर्वपदलोपः । १शतावर्य्याम् अमरः २सूर्यपत्न्याञ्च त्रिका॰ ।

वरीयस् त्रि॰ अतिशयेन उरुः श्रेष्ठः ईयसुन् वरादेशः । १उरुतमे विष्कुम्भादिषु मध्ये २अष्टादशे योगभेदे पु॰ ज्यो॰ त॰ । [इषभे अमरः ।

वरी(ली)वर्द्द पु॰ इष–यङ्–लुक् अच् पृषो॰ रस्य वा लः ।

वरुट पुंस्त्री॰ म्लेच्छजातिविशेषे स्त्रियां ङीष् । "पुलिन्दा नाहला निष्ट्याः शवरा वरुटा भटाः । माला भिल्लाः किराताश्च सर्वेऽपि म्लेच्छजातयः" हेमच॰ ।

वरुड पु॰ वृ–उडन् । अन्त्यजजातिभेदे स्त्रियां ङीष् । "रजकश्चर्म्मकारश्च नटोवरुड एव च" मनुः ।

वरुण पु॰ वृ–उनन् । पश्चिमाशापतौ १जलेशे स्वनामख्याते देवभेदे अमरः । २जले मेदि॰ ३सूर्य्ये च विश्वः । ४द्वीपभेदे वराहशब्दे दृश्यम् । ५काशीस्थे नदीभेदे स्त्री । काशीस्थनदीभेदस्योत्पत्त्यादिकं वामनपु॰ ३अ॰ उक्तं यथा "प्रयागे वसते नित्यं योगशायी तु विश्रुतः । चरणाद्दक्षिणात्तस्य विनिर्याता सरिद्वरा । विश्रुता वरु(र)णेत्येवं सर्वपापहरा शुभा । सव्यात् पादात् द्वितीया च असिरित्येव विश्रुता । ते उभे च सरिच्छ्रेष्ठे लोकपूज्ये बभूवतुः । तयोर्मध्ये तु यो देशस्तत्क्षेत्रं योगशायिनः । त्रैलोक्यप्रभवं तीर्थं सर्वपापप्रमोचनम् । न तादृशोऽस्ति गगने न भूम्यां न रसातले । तत्रास्ति नगरी पुण्या ख्याता वाराणसी शुभा" ।

७स्वनामख्यातवृक्षभेदे पु॰ अमरः "वरुणः पित्तलो भेदी श्लेष्मकृच्छ्राश्ममारुतान् । निहन्ति गुल्मवातास्त्रक्रिमींश्चोष्णोऽग्निदीपनः । कषायो मधुरस्तिक्तः कटुको रूक्षको लघुः" भावप्र॰ ।

वरुणात्मजा स्त्री वरुणस्य जलस्यात्मजेव जन्यत्वात् । जलभवे मद्ये अमरः । [पत्न्याम् जटा॰ ।

वरुणानी स्त्री वरुणस्य पत्नी ङीष् आनुक् च । वरुण-

वरुल न॰ वृ–उल । उत्तरीयवस्त्रे त्रि॰ का॰

वरूथ न॰ वृ–ऊथन् । तनुत्राणे हेमच॰ २चर्म्मणि मेदि॰ । ३रथगुप्तिस्थाने परप्रहाररक्षार्थमावृते स्थाने पु॰ अमरः ।

वरूथिनी स्त्री वरूथोऽस्त्यस्याः इनि । सेनायाम् अमरः ।

वरेण्य न॰ वृ–एन्य । १कुङ्कुमे राजनि॰ २प्रधाने ३प्रार्थनीये च त्रि॰ अमरः । [वारेन्द्र विप्रभेदे ।

वरेन्द्री स्त्री गौड़देशे त्रिका॰ । तत्राभिजनोऽस्य अण् ।

वरोट न॰ वराण्युटानि दलान्यस्य । मरुवकपुष्पे अमरः ।

वरोल पुंस्त्री॰ वृ–ओल । वरटे कीटभेदे त्रिका॰ । स्त्रियां ङीष्

वर्कर पु॰ वृक-अरन् । १तरुणपशौ अमरः २मेषशावके भरतः । ३छागमात्रे पुंस्त्री॰ स्त्रियां ङीष् ४परिहासे मेदि॰

वर्ग पु॰ वृज–घञ् । १सजातीयसमूहे अमरः । यथा मनुष्यवर्गः पशुवर्गः । समानधर्मिभिः प्राण्यप्राणिभिः कृते २संघे च यथा कवर्गः चवर्गः । अत्र कत्वखत्वादिना

विजातीयत्वेऽपि स्थानसाम्यमस्ति । ३ग्रन्थपरिच्छेदे यथा स्वर्गवर्गः पातालवर्गः । ४अङ्कशास्त्रोक्ते समानाङ्कद्वयस्य परस्परगुणने यथा द्विकस्य चत्वारि, त्रिकस्य नव, चतुष्कस्य षोडश इत्यादि । "स्थाप्योऽन्त्यवर्गः" "वर्गं मूलं पदं कृतिम्" इति च लीला० । वृज–घञ् ।५त्यागे । ग्रन्थपरिच्छेदाश्च बहुविधाः यथा "सर्गोवर्गपरिच्छेदोद्घाताध्यायाङ्कसंग्रहाः । उच्छ्वासः परिवर्तश्च पटलः काण्डमस्त्रियाम् । स्थानं प्रकरणं पर्वाह्निकञ्च पत्त्रसन्धयः" त्रिका० ।

वर्गप्रकृति वीजगणितोक्ते गणनाप्रकारभेदे तत्र दृश्यम् ।

वर्गमूल न० वर्गस्य समद्विघातात्मककृतेः मूलम् । अङ्कशास्त्रप्रसिद्धे समाङ्कद्वयेन हताङ्कसङ्ख्यायाः यन्मूलं घातसाधनं तत्र । यथा षोडशानां चत्वारि नवानां त्रयः चतुर्णां द्वौ इत्यादि ।

वर्गोत्तम पु० वर्गेषु षट्सु क्षेत्रादिषु उत्तमः नवांशः । "चराणां प्रथमे चांशे स्थिराणां पञ्चमे तथा । द्व्यात्मकानाञ्च नवमे वर्गोत्तम इति स्मृतः" इति ज्योतिषोक्ते त्रिंशांशकालकरायेन(?) नवांशभेदे ।

वर्च दीप्तौ भ्वा० आत्म० अक० सेट् । वर्चते अवर्चिष्ट ।

वर्चस् न० वर्च–असुन् । १रूपे २शुक्रे ३तेजसि ४विष्ठायाञ्च मेदि० ५चन्द्रपुत्रे पु० "रोहिण्यामभवद्यो वर्चस्वो येन चन्द्रमा" वह्निपु० । स्वार्थे क । विष्ठायाम् अमरः ।

वर्चस्विन् त्रि० वर्चस्+अस्त्यर्थे विनि । तेजस्विनि स्त्रियां ङीप् ।

वर्जन न० वृज–ल्युट् । १त्यागे २हिंसायां च ३मारणे मेदि०

वर्ण स्तुतौ विस्तारे शुक्लादिवर्णकरणे उद्योगे दीपने च अदु० चु० उभ० सक० सेट् । वर्णयति ते अववर्णत् त ।

वर्ण वर्णने चु० उभ० सक०सेट् । वर्णयति ते अववर्णत् त ।

वर्ण न० वर्ण–अच् ।१कुङ्कुमे न०२स्वर्णे ३व्रते ४शुक्लादिरूपे ५अकाराद्यक्षरे ६भेदे ७गीतक्रमे ८चित्रे ९तालभेदे १०अङ्गरागे पु० हेमच० । ११गजचित्रकम्बले पु० अमरः १२यशसि १३गुणे १४स्तुतौ पु०मेदि० । भेदे रूपे अक्षरे पु० न० मेदि० । १५ब्राह्मणादिजातौ पु० अमरः । "चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टम्" गीता ।

तत्र विप्रादिवर्णानां सृष्टिः तद्धर्मश्च मनुना उक्ता यथा "लोकानान्तु विवृद्ध्यर्थं मुखबाहूरुपादतः । ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रञ्च निरवर्त्तयत्" । "मुखबाहूरुपज्जानां पृथक् कर्माण्यकल्पयत् । अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनन्तथा" "ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः । ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत" यजु० ३१।११ तेषां ब्राह्मणस्य श्रैष्ठ्ये कारणं मनुनोक्तं यथा "ऊर्द्ध्वं नाभेर्मेध्यतरः पुरुषः परिकीर्त्तितः । तस्मान्मेध्यतमं त्वस्य मुखमुक्तं स्वयम्भुवा । उत्तमाङ्गोद्भवात् ज्यैष्ठ्याद् ब्रह्मणश्चैव धारणात् । सर्वस्यैवास्य सर्गस्य धर्मतो ब्राह्मणः प्रभुः" वर्णधर्माश्च जातिधर्मशब्दे ३१०५ पृ० दृश्याः ।

तत्र अक्षररूपवर्णोत्पत्तिक्रमः तद्भेदाश्च शब्दार्थरत्नेऽस्माभिरुक्ता यथा

"अथ वर्णोत्पत्तिप्रकारस्तावदभिधीयते । चेतनेन ज्ञातार्थविवक्षया तद्बोधकशब्दनिष्पादनाय प्रेरितमन्तःकरणं मूलाधारस्थितमनलं चालयति तच्चालितश्चानलः तत्स्थलस्थानिलचालनाय प्रभवति तच्चालितेन चानिलेन तत्रैव सूक्ष्मरूपेणोत्पादितः शब्दः परा वागित्यभिधीयते । ततो नाभिदेशपर्य्यन्तं चलितेन तेन तद्देशसंयोगादुत्पादितः शब्दः पश्यन्तीति व्यपदिश्यते एतद्द्वयस्य सूक्ष्मसूक्ष्मतरतया ईश्वरयोगिमात्रगम्यता नास्मदीयश्रुतिगोचरता । ततस्तेनैव हृदयदेशं परिसरता हृदयसंयोगेन निष्पादितः शब्दो मध्यमेत्युच्यते सा च स्वकर्णपिधानेन ध्वन्यात्मकतया सूक्ष्मरूपेण कदाचिदस्माकमपि समधिगम्या । ततो मुखपर्य्यन्तमागच्छता तेन कण्ठदेशं प्राप्य आहत्य मूर्द्धानं तत्प्रतिघातेन परावृत्य च मुखविवरे कण्ठादिषु तत्तत्स्थानेषु स्वाभिघातेनोत्पादितः शब्दो वैखरीत्युच्यते । तदुक्तं शिक्षायाम् "आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया । मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् । सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः । वर्णान् जनयते तेषां विभागः पञ्चधा मतः । स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः" इति । संस्काररूपेण स्वगतानर्थान् बुद्ध्या बुद्धिवृत्त्या समेत्य विषयीकृत्येत्यर्थः । तथा । "प्राणापानान्तरे देवी वाग्वै नित्यं हि तिष्ठति । स्थानेषु विकृते वायौ कृतवर्णपरिग्रहा । वैखरी वाक् प्रयोक्तॄणां प्राणवृत्तिनिबन्धिनी । केवलं बुद्ध्युपादाना क्रमरूपानुपातिनी । प्राणवृत्तिमनुक्रम्य मध्यमा वाक् प्रवर्त्तते । अविभागा तु पश्यन्ती सर्वतः संहृतक्रमा । स्वरूपज्योतिरेवान्तः परा वागनपायिनीति" भारतेऽप्युक्तम् । अत्र प्राणापानान्तरे इत्यधिकरणनिर्दे-

शब्दाकाशस्थायिता नित्यमित्यभिधानात् यावत्प्रलय-
पर्य्यन्तस्थायिता प्राणापानादेरपि तथैव नित्यत्वाभ्युप-
गमात्। न तु क्षणिकता मध्ये उत्पत्तिविनाशकल्पने
गौरवात् शब्दार्थयोर्नित्यसम्बन्धस्वीकारादनित्येन शब्देन
नित्यार्थसम्बन्धस्वीकारेऽयुक्तत्वापत्तेश्च। नित्यत्वेऽपि तेषां
व्यञ्जकसद्भावाभावाभ्यां प्रत्ययाप्रत्ययावित्यन्यत्र विस्तरः।
स्थानेषु कण्ठताल्वाद्यष्टस्थानेषु वायौ मूलाधारस्थे
विकृते विवक्षाप्रेरितमनोनियुक्ताग्निसंक्षोभाज्ज्वलिते
इत्यर्थः। ततवर्णपरिग्रहा वर्णभावापन्ना, तत्र स्थाने-
ष्वित्ति व्यवहितेनान्वितम्। प्राणवृत्तिनिबन्धिनीत्यनेन
प्राणवृत्तेर्वायोस्तत्तद्देशपर्य्यन्तगमनमभिहितं, केवलमित्य-
नेन कण्ठताल्वादिस्थानानपेक्षाभिहिता। बुद्ध्युपा-
दानेत्यनेन हृदयस्थानगमनमुक्तं बुद्धेर्हृदयस्थत्वात्।
स्वैतः संहृतक्रमेत्यनेन हृदयस्थानगमनानपेक्षाभि-
हिता। अविभागेत्यनेन मध्यमाया विभागरूपविशे-
षस्य कर्णपिधानेन श्रवणात् पश्यन्त्यास्तु तद्व्युदासः।
अनपायिनी स्वस्थानादचलिता प्राणापानान्तरे मूला-
धारस्थितेति यावत्। अतो यथाप्रदर्शितं परादीनां
विभागं प्रतिपादयतीदं महाभारतीयमत्र विस्तरेण।"
"अभिघातस्थानानि चाष्टविधानि सामान्यतो वेदित-
व्यानि "अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा।
जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु चेति" शिक्षा
मुक्तेः। वर्णाश्च मतभेदेन त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा शिक्षा-
यामभिहिता वेदितव्याः। यथा "चतुःषष्टिस्त्रिष-
ष्टिर्वा वर्णाः सम्भवतो मताः। स्वरा विंशतिरेकश्च
स्पर्शानां पञ्चविंशतिः। यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वा-
रश्च यमाः स्मृताः। अनुस्वारो विसर्गश्च ≍क ≍पौ चापि
पराश्रितौ। दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो ऌकारः प्लुत एव
चेति"। अस्यार्थः अ इ उ ऋ इत्येषां ह्रस्वदीर्घप्लुताः
कालकृता द्वादश भेदाः ऌकारस्यैको भेदोऽस्य दीर्घाभावात्
प्लुतस्तूत्तरं प्रतिपादितः। एचां चतुर्णां ह्रस्वाभावात्
दीर्घप्लुतभेदेनाष्टौ भेदाः इत्येकविंशतिः स्वराः। स्पर्शाः
कादयो मावसानाः पञ्चविंशतिः। यादयो हान्ता
अष्टौ। यमाः वर्गेष्वाद्यानां चतुर्णां पञ्चमे परे मध्ये
पूर्वसदृशाः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धाश्चत्वारो वर्णाः। यथा
पलिक्ँक्नीः चख्ँखनतुः। अग्ँग्निः। पतिघ्ँघ्नी-
त्यादौ। अनुस्वारादयश्चत्वारः स्पष्टाः। ≍क ≍पौ
चापि पराश्रितावित्युक्तिश्च कखयोः परयोरेकविधः
पफयोः परयोरन्यविधः कण्ठ्योष्ठ्यत्वभेदादिति सायं-
नाय। दुःस्पृष्टः ईषत्स्पृष्टः ऌकारः। "अचोऽस्पृष्टा
यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः शलस्तथा" इत्यनेन प्रतिपादितस्य
यण्पदाभिधेयवर्णो धर्मस्य ईषत्स्पृष्टत्वस्य ऌकारे कथ-
नात् ऌकारस्य स्वरत्वयण्त्वोभयधर्मसमावेशात् द्विवि-
धता इति त्रिषष्टिर्भेदाः। ऌकारस्य प्लुतत्वे चतुः-
षष्टिर्भेदाः। एवं वर्णानां सामान्यतो भेदे बोधिते
एतेषामुत्पत्तिस्थानानि बाह्याभ्यन्तरप्रयत्नभेदाश्च प्रद-
र्श्यन्ते। तत्र स्थानानि "हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तः-
स्थाभिश्च संयुतम्। औरस्यन्तं विजानीयात् कण्ठ्य-
माहुरसंयुतम्। कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठ-
जावुपू। स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या ऌतुलसाः
स्मृताः। जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो
बुधैः। ए ऐ तु कण्ठ्यतालव्यावोऔ कण्ठ्योष्ठजौ
स्मृतौ। अर्द्धमात्रा तु कण्ठ्या स्यादेकारैकारयोर्भवेत्।
ओकारौकारयोस्तद्वदिति"। "अनुस्वारयमानाञ्च नासिका
स्थानमुच्यते। अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थान-
भागिन इति शिक्षोक्तानि वेदितव्यानि। यद्यपि
सर्वेषां वर्णानामुच्चारणे कण्ठव्यापार आवश्यकस्तथापि
चकाराद्युच्चारणे ताल्वादिव्यापारोऽप्यपेक्षित इति तन्मा-
त्रामात्रकृतत्वेन वर्णानां वैलक्षण्यम्। "जिह्वामूले तु
कुः प्रोक्तः" इति पाणिनिशिक्षाभिधानात् कवर्गस्य
कण्ठ्यत्वव्यवहारस्तु कण्ठशब्दस्य कण्ठमूलपरतया
भाक्त एव तवर्गस्य दन्तमूलीयत्वेन दन्त्यत्ववत् अन्यथा
भग्नदन्तस्य तदनुच्चारापत्तेः। जिह्वामूलीयस्य आश्र-
यस्थानभागित्वेन तदाश्रयस्य कोरपि जिह्वामूलस्थान-
त्वौचित्यात्। दन्त्योष्ठ्योव इत्यादावुभयोरेव प्रत्येकं
वकारस्थानत्वं न तु समुदितयोः तथा सति दन्तोष्ठ्य
इत्येव परिशिष्येत। अतस्तस्य दन्त्यौष्ठ्योभयकार्य्यनि-
मित्तता एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम्। यमानां प्रातिशाख्य-
प्रसिद्धानां कादिचतुष्टयानां पूर्वोदितानां यमसंज्ञा-
बोधितानाञ्च नासिकापि स्थानमधिकमुपदिश्यते। तत्र
च यमेत्युपलक्षणम्। "अमोऽनुनासिका नह्वौ" इत्युक्त्या
हकाररेफभिन्नानाममां नासिका स्थानत्वाभिधानात्
नासामनुगतः स्थानत्वेनेत्यनुनासिकशब्दव्युत्पत्त्या ना-
सिकास्थानत्वप्राप्तेश्च। तत्र नह्वाविति पुनः हकार-
रकारयोः पर्य्युदासः। "मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः"
इति पा० सूत्रे मुखपदस्य कण्ठादितत्तत्स्थानपरतया

समानात्तुभयस्थानत्वम्। अयोगवाहा विसर्गो जिह्वामूलीयोपध्मानीययोरपि विसर्गविशेषरूपत्वेनाश्रयस्थानभागित्वम्। आश्रयस्थानभागित्वञ्च यमाश्रित्यैते उच्चार्य्यन्ते तत्स्थानभागित्वमतः विसर्गस्य कखयोः परयोर्जिह्वामूलोच्चार्य्यमाणयोराश्रयत्वेन तत्स्थानभागित्वात् जिह्वामूलीयरूपान्वितनामता समुन्नेया। पफयोः परयोरोष्ठोच्चार्य्यमाणयोराश्रयत्वेनोपध्मानीयता। उप पश्च आध्मायेते अनेन स्थानेनेति व्युत्पत्तेः उपाध्मान शब्द ओष्ठवचनः। तत्स्थानयोग्यत्वादन्वितनामता अवधेया। अतएव "कौमुद्यां जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलमुपध्मानीयस्योष्ठावित्युक्तम्। यद्यपि सर्वेषां वर्णानामाकाशस्थानत्वं करणत्वञ्च कण्ठादीनां तदुत्पत्तौ युक्तं तथापि तेषां स्थानत्वव्यवहारो वर्णाभिव्यञ्जकताल्वादौ वर्णजनकवायुसंयोगाधारे वर्णाधारत्वारोपेण भाक्त एव। तत्तत्स्थानेषु जिह्वाग्रादिसम्बन्धेन वर्णोत्पत्त्या जिह्वाग्रादिस्थिते तत्सम्बन्धजनकप्रयत्नविशेषे आभ्यन्तरप्रयत्नवाच्ये स्पृष्टतादावेव करणत्वव्यवहारः समुचितः। वर्णाभिव्यक्त्यनन्तरभाविनस्तु आन्तरतम्यपरीक्षोपयुक्ताः कण्ठविवरविकाशादेरास्यवहिर्देशावच्छिन्नकार्य्यस्य जनका बाह्या यत्ना गुणशब्देनोच्यन्ते इत्यादिकं शेखरादौ स्पष्टम्। आभ्यन्तरप्रयत्नास्तु वर्णोत्पत्तेः प्राग्भाविनो बाह्यास्तु तदुत्पत्तेः पश्चाद्भाविन इति विवेकः। तथाहि नाभिदेशात् प्रयत्नप्रेरितः प्राणवायुरूर्द्ध्वमागच्छन् उरःप्रभृतीनि स्थानान्याहन्ति उत्पादयति च ततो वर्णान् तदभिव्यञ्जकध्वनींश्च तत्र वर्णोत्पत्तेः प्राक् जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानि तत्तद्वर्णोत्पत्तिस्थानं ताल्वादिकं यदा सम्यक् स्पृशन्ति तदा स्पृष्टता प्रयत्नो यदा ईषत् स्पृशन्ति तदा ईषत्स्पृष्टता समीपावस्थाने संवृतता दूरावस्थाने विवृतता इत्येवमाभ्यन्तरप्रयत्नभेदात् वर्णानां भेदाः। अतएव इचवर्गयशानां तालव्यत्वाविशेषेऽपि चवर्गोच्चारणे कर्त्तव्ये तालुस्थानेन सह जिह्वाग्रादीनां सम्यक् स्पर्शः, यकारोच्चारणे तु ईषत् स्पर्शः शकारेकारोच्चारणे दूरसमीपावस्थानमिति। एतेषां चाभ्यन्तरत्वं ओष्ठपुटप्रभृतिकाकलीजनककाकलस्थानपर्य्यन्तरूपास्यान्तर्गततत्तत्स्थानेषु जिह्वाग्रादीनां स्पर्शादिचतुष्टयरूपाभ्यन्तरकार्य्यकारित्वात् वर्णोत्पत्त्यव्यवहितप्राग्भावित्वाच्च बोध्यम्। विवारसंवारौ तु गलबिलस्य विकाशाविकाशात्मकौ बाह्यौ प्रयत्नौ विवृतसंवृताभ्यां भिन्नावेव तयोः समीपदूरावस्थानात्मकत्वादिति विवेक्तव्यम्। ते च आभ्यन्तराः प्रयत्नाः केषां वर्णानामित्येतत्तावदभिधीयते। कादिमावसानानां स्पृष्टता अतएव तेषां सम्यक्स्पर्शवत्त्वेन स्पर्शपदवाच्यता। यणः ईषत् स्पृष्टता। तेषाञ्च स्पृष्टविवृतयोर्मध्यस्थितत्वेन लौकिकव्यवहारेऽपि शषादीनां वर्णानाञ्च मध्यस्थितत्वेन चान्तःस्थवर्णत्वम् अन्तःस्थाभिश्च संयुतमित्युक्तेरन्तःस्थाशब्दः आदन्तः। शषसहानां अचाञ्च विवृतता। शषसहानाञ्च ऊष्मशब्दाभिधेयवायुप्रधानत्वात् ऊष्मशब्दवाच्यता। अचाञ्च स्वयं राजमानत्वात् उदात्तादिस्वरवत्त्वाच्च स्वराभिधेयता। "अचः स्वयं विराजन्ते" इत्युक्तेः "उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वराः त्रयः। ह्रस्वो दीर्घः प्लुतश्चेति कालतो नियमा अचि" इत्युक्तेश्च। तत्र ह्रस्वस्य संवृतता। "संवृतं त्वेकमात्रं स्यात् विवृतन्तु द्विमात्रकम्" इत्युक्तेः ह्रस्वस्यैकमात्रतया प्रयोगे संवृतता प्रक्रियायान्तु विवृततैव। तत्र मूलं "अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषत् नेमस्पृष्टाः शलस्तथा। शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता" इति शिक्षावाक्यमेव बोध्यम्। अत्राचः स्पर्शाभावरूपविवृतत्ववन्तः यणः यवरलास्त्वीषत्स्पृष्टा इत्यर्थः नेमइत्यर्द्धवाची। शलः शषसहा नेमस्पृष्टा अर्द्धस्पृष्टा कार्य्यार्द्धविवृताः। "स्वराणामूष्मणाञ्चैव विवृतं करणं स्मृतम्" इत्येकवाक्यत्वात्। एते च स्थानप्रयत्नाः सवर्णसंज्ञायामुपयुक्ताः बाह्यप्रयत्नास्तु आन्तरतम्यपरीक्षायामेवोपयोगिन इति "तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमिति" पा०सूत्रभाष्यादौ स्पष्टम्। तेन तकारस्थाने विवारश्वासाघोषाल्पप्राणरूपबाह्यप्रयत्नसाम्येन चकारटकारादेशः "स्थानेऽन्तरतमः" इति पा०सूत्रभाष्ययोः स्पष्टम्। बहुसमानधर्म्मत्वमेवान्तरतम्ये हेतुरिति बोध्यम्।"

"बाह्याः प्रयत्नाश्चाष्टविधाः काकलकाधःस्थलगलबिलसङ्कोचविकाशश्वासोत्पत्तिध्वनिविशेषघोषाल्पघोषप्राणाल्पत्वमहत्त्वरूपकार्य्यकरा यथाक्रमं विवारसंवारश्वासनादघोषाल्पघोषाल्पप्राणमहाप्राणनामानो मन्तव्याः। प्रयत्नप्रेरितो वायुर्वर्णानभिव्यञ्जन् यत्नविशेषेण गलबिलविकाशादीनपि सम्पादयति अतो गलबिलविकाशादिकरत्वादास्यवहिर्देशकार्य्यकरत्वात् चैते बाह्या इति। ते च "खयां यमाः खयः +क ँपौ विसर्गः शर एव च। एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते। कण्ठमन्ये तु घोषाः स्युः संवारा नादभागिनः। अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चा-

स्थानवः स्मृताः” इति सिद्धान्तकौमुदीतत्त्वबोधिन्याख्याः। स्वर्यां स्थाने जाता ये यमाः पूर्वोक्ताः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धाः। खयः, शरः यमयञ्चाः। एते श्वासानुप्रदाना अघोषाः कण्ठं विवृण्वते च। अन्ये एतद्भिन्नाः सर्वे वर्णा घोषसंवारनादवाह्यप्रयत्नवन्तः। वर्गीयप्रथमतृतीय-पञ्चमवर्णाः प्रथमतृतीयवर्गजातयमाश्च पूर्वोक्ताः यणश्च एते अल्पप्राणास्तद्भिन्नाः सर्वे महाप्राणा इति विवेकः।” “तथा उदात्तानुदात्तस्वरितरूपास्त्रिविधाः स्वरा ह्रस्वदीर्घप्लुतकालभेदाश्च स्वराणां विशेषाधाने हेतवो वेदितव्याः। तथा हि “विभागः पञ्चधा मतः” इत्युपक्रम्य “स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः” इति स्वरकालस्थानप्रयत्नानुप्रदानाभिधेयवाह्यप्रयत्नान् वर्णविभाजकान् पञ्च सामान्यतो निर्दिश्य शिक्षाकृता उदात्तश्चानुदात्तश्चेत्यादिना अच्येव स्वरकालयोर्विभा-जकताऽभिहिता। तत्र ताल्वादिषु स्थानेषूर्ध्वभागे निष्पन्नोऽजुदात्तः नीचैरुच्चार्यमाणोऽनुदात्तः प्रथमतर्ध-मुदात्तमयोच्चार्य उत्तरार्द्धमनुदात्ततयोच्चार्यमाणः स्व-रितः इति “उच्चैरुदात्तः नीचैरनुदात्तः समाहारः स्वरितः तस्य आदित उदात्तमर्द्धह्रस्वमिति” पाणिनि-सूत्रजातेभ्यः। तदेवं परस्परविभाजकस्थानवाह्या-भ्यन्तरप्रयत्नस्वरकालकृतविशेषात् वर्णानां परस्परविशेष-रूपता। सर्वे हि वर्णाः पुरस्कृत्यैव किञ्चिद्विशेषं विशेषताभाजो भवन्तीति।”

विवाहोपयोगिनि नक्षत्रविशेषकृते १६वर्णकूटे उपयम-शब्दे वर्णकूटोक्तौ १२४९ पृ० दृश्यम्।

वर्णक न०वर्णयति वर्ण–ण्वुल्। १हरिताले रत्नमा०।२अनु-लेपनयोग्ये अमरः ३पिष्टे ४इष्टे वा चन्दनादौ द्रव्ये च। ५हिङ्गुलादौ पुंस्त्री० भरतः ६मण्डने शब्दर०। एकस्यैव सूत्रादेः पचान्तरव्याख्यानरूपे ५ग्रन्थभेदे न० “लिपन्यासत्वे तृतीयवर्णके”मिता०। ८चारणे पु०मेदि०।

वर्णकूपिका स्त्री वर्णानामक्षराणां लेखनाय क्षुद्रः कूपः कूपी सेव कन्। मस्याधारे त्रिका०।

वर्णचारक पु० वर्णं शुक्लादिरूपं चारयति चर-णिच्-ण्वुल्। चित्रकरे शब्दमा०।

वर्णज्येष्ठ पु० वर्णेषु ज्येष्ठः प्रथमसुत्पन्नत्वात्। १अग्रजे विप्रे। स्वस्वापेक्षया २श्रेष्ठवर्णकूटयुते त्रि०। “वर्ण-ज्येष्ठा च या नारी” स्मृतिः।

वर्णतूलि(ली) स्त्री वर्णानां लेखनसाधनं तूलिः। लेख-न्याम् शब्दर०स्वार्थे क। अत्रैव [जटा०।२वर्णप्रदे त्रि०

वर्णद न० वर्णं ददाति दा–क। १कालीयके गन्धद्रव्ये।

वर्णदात्री स्त्री वर्णं रूपं ददाति दा–तृच् ङीप्। १हरि-द्रायाम् राजनि० २वर्णदातरि त्रि०।

वर्णदूत पु० वर्णा एव दूतो यत्र। लिपौ त्रिका०।

वर्णधर्म पुंन० ६त०। विप्रादीनामसाधारणे धर्मे यथा विप्रस्य याजनाध्यापनप्रतिग्रहादिः। क्षत्रियस्य प्रजा-पालनादिः पु० जातिधर्मशब्दे दृश्यम्।

वर्णमातृ स्त्री ६त०। वर्णानां मातेव। लेखन्यां हारा०।

वर्णमातृका स्त्री सरस्वत्यां शब्दच०।

वर्णमाला स्त्री ६त० १जातिमालायां २अक्षरश्रेण्यौ ३अन्तर्यागकर्मणि पञ्चाशद्वर्णात्मकमाल्यभेदे। अक्षमाला शब्दे ४२पृ० दृश्यम्।

वर्णरेखा स्त्री वर्णान् लिखत्यनया लिख-करणे घञ् रस्य लः। कठिन्यां (खड़ि) त्रिका०।

वर्णवती स्त्री वर्ण+मतुप् मस्य वः। १हरिद्रायां जटा०। २वर्णविशिष्टे त्रि०स्त्रियां ङीप्।

वर्णविलोडक पु० १श्लोकचौरे २सन्धिचौरे मेदि०

वर्णसङ्कर पु० सम्+कृ–अप् वर्णतः सङ्करः। विप्रादिभ्यो वर्णेभ्योऽनुलोमजाते प्रतिलोमजाते मूर्द्धावसिक्तादौ मागधादौ च जातिभेदे “जायते वर्णसङ्करः” गीता। जातिशब्दे ३०८२ सङ्करादिकं दृश्यम्।

वर्णसि पु० वर्ण–असिच्। जले उणादि०।

वर्णा स्त्री प्रशस्तवर्णोऽस्त्यस्याः फलपुष्पादौ अच्। आढ-क्याम् शब्दच०। [लेखन्याम् शब्दच०।

वर्णाङ्का स्त्री वर्णा अक्षराणि अङ्क्यन्तेऽनया अङ्कि–अच्।

वर्णात्मन् पु० वर्ण आत्मा स्वरूपं यस्य। ध्वन्यात्मकादि-लक्षणे अकाराद्यक्षरे शब्दभेदे जटा०।

वर्णार्ह पु० वर्णं स्तुतिमर्हति अर्ह–अण्। मुद्गे राजनि०।

वर्णिका स्त्री वर्णा अक्षराणि लेख्यत्वेन सन्त्यस्याः ठन्। १लेखन्याम् २कठिन्यां हारा० ३मस्यां त्रिका०।

वर्णित त्रि० वर्ण–क्त। १स्तुते अमरः २कृतवर्णने ३रूपा-न्तरमापादिते च।

वर्णिन् पु० वर्णोऽस्त्यस्य इनि। १चित्रकरे २लेखके ३ब्रह्म-चारिणि मेदि०। “अथाह वर्णी विदितो महेश्वरः” कुमारः। ४विप्रादिजातौ च “वर्णिनां हि वधो यत्र” स्मृतिः। [हरिद्रायाम् अमरः।

वर्णिनी स्त्री वर्णः अस्त्यस्याः प्राशस्त्ये इनि ङीप्।

वर्णु पु० वर्ण-उन् । १नदभेदे उणादि० २आदित्ये संक्षिप्त० ।

वर्त्तक पु० वृत-ण्वुल् । (भारुइ) १पक्षिभेदे वर्त्तकाप्यत्र । २अश्वस्य खुरे च अमरः । ३वर्त्तलोहे न० हेमच० ।

वर्त्तन न० वृत-ल्युट् । १वृत्तौ २स्थितौ अमरः । णिच्-भावे ल्युट् । २स्थापने णिच् करणे ल्युट् । ३जीवनोपाये स्त्री ङीप् । ४तक्रुपीठे न०मेदि० । ल्यु । ६वर्त्तिमति वर्त्तिष्णौ च त्रि० अमरः । ७वामने त्रि० मेदि० । ८आधारवर्त्तुले न० शब्दर० ।

वर्त्तनी स्त्री वर्त्त्यते पादाभ्याम् वृत-णिच् आधारे ल्युट् । १पथि २पेषणे शब्दर० । पृषो० ह्रस्वः पूर्वदेशे त्रिका० ।

वर्त्तमान पु० वृत-शानच् । कालभेदे शब्दप्रयोगाधारे आरब्धापरिसमाप्ते १काले २तत्कालवृत्तौ त्रि० ।

वर्त्तमानकालश्च चतुर्विधः । यथा "प्रवृत्तोपरत१श्चैव वृत्ताविरत२ एव च । नित्यः प्रवृत्तः३ सामीप्यो४ वर्त्तमानश्चतुर्विधः । क्रमेणोदाहरणानि । मांसं न खादति आदौ प्रवृत्तं मांसभोजनं निवर्त्तयतीत्यर्थः । इह कुमाराः क्रीडन्ति २तदानीन्तनक्रीडनाभावेऽपि पूर्वक्रीडानां बह्वीं वर्त्तमानत्वात् । पर्वतास्तिष्ठन्ति ३नित्यप्रवृत्तत्वात् । किन्तु पर्वतानां स्थितत्वेन वर्त्तमानत्वेऽपि भूतभविष्यत्कालाभ्यां सम्बन्धविवक्षया पर्वतास्तस्थुः स्थास्यन्ति इत्यपि स्यात् । सामीप्यो४ द्विविधः । भूतसामीप्यो भविष्यत्सामीप्यश्च यथा कदा आगतोऽसि इतिप्रश्ने अध्वखेदादेर्वर्त्तमानत्वात् एषोऽहमागच्छामि इति आगतोऽपि वदति । भविष्यत्सामीप्यो यथा । कदा गमिष्यसि इति प्रश्ने एषोऽहं गच्छामि इति गमने क्रियमाणोद्यमोऽपि वदति" दुर्गादासः ।

वर्त्तरूक पु० १नदीभेदे २काकखोभेदे ३जलावर्त्ते मेदि० । ४द्वारपाले त्रिका० । [आवर्त्तनयोग्ये लौहभेदे ।

वर्त्तलोह न० वर्त्त्यते वृत-णिच्-कर्मणि अच् कर्म० ।

वर्त्ति(र्त्ती) स्त्री वृत-इन् वा ङीप् । १लेखे २नयनाञ्जने ३गात्रानुलेपने ४दीपदशायां ५भिषजां निर्मितौषधभेदे (बाति) "कतकस्य फलं शङ्खः सैन्धवं त्र्यूषणं वचा । फेणो रसाञ्जनं क्षौद्रं विडङ्गानि मनःशिला । एषां वर्त्तिर्हन्ति काचं तिमिरं पटलं तथा" गरुड़पु०१८८अ० । ६दीपे च मेदि० ।

वर्त्तिक पुंस्त्री वृत-तिकन् । (वटेर) १विहगभेदे राजनि० स्त्रियां ङीप् । वर्त्मनि वर्त्तते वृत-अच् वर्त्तः वर्त्मसाधुः हितो वा ठन् । (भारुइ) २खगे अमरः । ३अजशृङ्ग्यां स्त्री० राजनि० ४दीपदशायां स्त्री सा च पञ्चविधा यथा "पद्मसूत्रभवा दर्भगर्भसूत्रभवाऽथ वा । शाणजा बादरी वापि फलकोषोद्भवाथ वा । वर्त्तिकादीपकार्येषु सदा पञ्चविधा स्मृता" कालिकापु०६८अ० ।

वर्त्तिन् त्रि० वृत-णिनि । वर्त्तनशीले ।

वर्त्तिष्णु त्रि० वृत-इष्णुच् । वर्त्तनशीले ।

वर्त्तिष्यमाण पु० वृत-शानच् लृटः सद्वेति लृट् । भविष्यत्काले । २तद्वृत्तौ त्रि० ।

वर्त्तुल त्रि० वृत-उलच् । १गोलाकारे पदार्थे अमरः । २गृञ्जने न० राजनि० । ३कलायभेदे पु० शब्दमा० । ४तर्कुपीठ्याम् स्त्री हारा०५गजपिप्पल्याम् स्त्री राजनि० ङीप् ।

वर्त्मन् न० वृत-मनिन् । १पथि अमरः २आचारे "आ मनोर्वर्त्मनः" रघुः३नेत्रच्छदे च मेदि० । अग्निपु० ४५ष्ठ० दृश्यम् । वर्त्मलक्षणं तद्गतरोगभेदाश्च सुश्रुते उक्ता यथा

"द्व्यङ्गुलं सर्वतः सार्द्धं भिषङ्नयनबुद्बुदम् । सुवृत्तं गोस्तनाकारं सर्वभूतगुणोद्भवम् । पलं भुवोऽग्नितो रक्तं वातात् कृष्णं सितं जलात् । आकाशादश्रुमार्गाश्च जायन्ते नेत्रबुद्बुदे । दृष्टिञ्चात्र तथा वक्ष्ये यथा ब्रूयाद्विशारदः । नेत्रायामत्रिभागन्तु कृष्णमण्डलमुच्यते । कृष्णात् सप्तममिच्छन्ति दृष्टिं दृष्टिविशारदाः । मण्डलानि च सन्धींश्च पटलानि च लोचने । यथाक्रमं विजानीयात् पञ्च षट् च षडेव च । पक्ष्मवर्त्मश्वेतकृष्णदृष्टीनां मण्डलानि तु । अनुपूर्वन्तु ते मध्याश्चत्वारोऽन्त्या यथोत्तरम् । पक्ष्मवर्त्मगतः सन्धिर्वर्त्मशुक्लगतोऽपरः । शुक्लकृष्णगतस्त्वन्यः कृष्णदृष्टिगतोऽपरः । ततः कनीनकगतः षष्ठश्चापाङ्गगः स्मृतः । द्वे वर्त्मपटले विद्याच्चत्वार्य्यन्यानि चाक्षिणि । जायन्ते तिमिरं येषु व्याधिः परमदारुणः ॥"

"पृथग्दोषाः समस्ताश्च यदा वर्त्मव्यपाश्रयाः । सिरा व्याप्यावतिष्ठन्ते वर्त्मस्वधिकमूर्च्छिताः । विवर्ध्य मांसं रक्तञ्च तदा वर्त्मव्यपाश्रयान् । विकाराञ्जनयन्त्याशु नामतस्तान्निबोधत । उत्सङ्गिन्यथ कुम्भीका पोथक्यो वर्त्मशर्करा । तथार्शोवर्त्म शुष्कार्शस्तथैवाञ्जननामिका । बहलं वर्त्म यच्चापि व्याधिर्वर्त्मावबन्धकः । क्लिष्टकर्दमवर्त्माख्यौ श्याववर्त्म तथैव च ॥ प्रक्लिन्नमपरिक्लिन्नं वर्त्म वातहतन्तु यत् । अर्बुदं निमिषञ्चापि शोणितार्शश्च यत् स्मृतम् । लगणो विसनामा च

पक्ष्मकोपस्तथैव च । एकविंशतिरित्येते विकारा वर्त्म-संश्रयाः । नामभिस्ते समुद्दिष्टा लक्षणैस्तान् प्रचक्ष्महे । पिडकाभ्यन्तरमुखी बाह्याधोवर्त्मसंश्रया । विज्ञेयोत्सङ्गिनी१ नाम तद्रूपपिडकान्विता । कुम्भीकवीजप्रतिमाः पिडकाः पक्ष्मवर्त्मनोः । आध्मायन्ते तु भिद्यन्ते कुम्भीकपिडकास्तु ताः । कण्डूस्रावान्विता गुर्व्यो रक्तसर्षपसन्निभाः । पिडकाश्च रुजावत्यः पोथक्य२ इति संज्ञिताः । पिडकाभिः सुसूक्ष्माभिर्घनाभिरभिसंवृता । पिडका या खरा स्थूला सा ज्ञेया वर्त्मशर्करा४ । सूक्ष्माः खराश्च वर्त्मस्थास्तदर्शोवर्त्म५ कीर्त्त्यते । दीर्घोऽङ्कुरः खरः स्तब्धो दारुणो वर्त्मसम्भवः । व्याधिरेष समाख्यातः शुष्कार्श६ इति संज्ञितः । दाहतोदवती ताम्रा पिडका वर्त्मसम्भवा । मृद्वी मन्दरुजा सूक्ष्मा ज्ञेया साऽञ्जननामिका७ । वर्त्मोपचीयते यस्य पिडकाभिः समन्ततः । सवर्णाभिः समाभिश्च विद्याद्बहलवर्त्म८ तत् । कण्डूमताल्पतोदेन वर्त्मशोफेन यो नरः । न समं छादयेदक्षि भवेदुद्वन्धः९ स वर्त्मनः । मृद्वल्पवेदनं ताम्रं यद्वर्त्म सममेव च । अकस्माच्च भवेद्रक्तं क्लिष्टवर्त्म१० तदादिशेत् । क्लिष्टं पुनः पित्तयुक्तं विदहेच्छोणितं यदा । तदा क्लिन्नत्वमापन्नमुच्यते वर्त्मकर्दमम्११ । यद्वर्त्म बाह्यतोऽन्तश्च श्यावं शूनं सवेदनम् । दाहकण्डूपरिक्लेदि श्याववर्त्मेति१२ तन्मतम् । अरुजं बाह्यतः शूनमन्तःक्लिन्नं स्रवत्यपि । कण्डूनिस्तोदभूयिष्ठं क्लिन्नवर्त्म१३ तदुच्यते । यस्य धौतानि धौतानि सम्बध्यन्ते पुनः पुनः । वर्त्मान्यपरिपक्वानि विद्यादक्लिन्नवर्त्म१४ तत् । विमुक्तसन्धि निश्चेष्टं वर्त्म यस्य निमील्यते । एतद्वातहतं१५ विद्यात् सरुजं यदि वाऽरुजम् । वर्त्मान्तरस्थं विषमं ग्रन्थिभूतमवेदनम् । विज्ञेयमर्बुदं१६ पुंसां सरक्तमवलम्बितम् । निमेषणीः सिरा वायुः प्रविष्टो वर्त्मसंश्रयाः । चालयेदतिवर्त्मानि निमेषः१७ स गदो मतः । छिन्नाश्छिन्ना विवर्द्धन्ते वर्त्मस्था मृदवोऽङ्कुराः । दाहकण्डूरुजोपेतास्तेऽर्शःशोणितसम्भवाः१८ । अपाकः कठिनः स्थूलो ग्रन्थिर्वर्त्मभवोऽरुजः । सकण्डूः पिच्छिलः कोलप्रमाणो लगण१९स्तु सः । शूनं यद्वर्त्म बहुभिः सूक्ष्मैश्छिद्रैः समन्वितम् । विसमन्तर्जलमिव विसवर्त्मेति२०तन्मतम् । पक्ष्माशयगता दोषास्तीक्ष्णाग्राणि खराणि च । निर्वर्त्तयन्ति पक्ष्माणि तैर्घृष्टञ्चाक्षि दूयते । उत्पाटितैः पुनः शान्तिः पक्ष्मभिश्चोपजायते । वातातपानलद्वेषी पक्ष्मकोपः२१ स उच्यते ।” तच्चिकित्सा तत्र दृश्या ।

वर्त्मनि स्त्री वृत-मनि सुट् च । पथि उणा० ।

वर्द्ध छेदने पूरणे च चु० उभ० सक० सेट् । वर्द्धयति ते अववर्द्धत् त । [भावे अच् । २पूरणे १छेदे च ।

वर्द्ध पु० वृध-अच् । १आम्राग्राम (वासनछादि) जटा० वर्द्ध-

वर्द्धक पु० वृध-ण्वुल् । १आम्रपयष्टौ (वासनछाटी) अमरः वृध-णि वर्द्ध-ण्वुल् । २पूरके ३छेदके ४वृद्धिकारके च त्रि० ।

वर्द्धकि पु० वर्द्ध-छेदने अच् कम-ड्वि कर्म० । त्वष्टरि (छुतार) अमरः । [जातिभेदे शब्दर० ।

वर्द्धकिन् पु० वर्द्धकः वर्द्धोऽस्त्यस्य इनि । त्वष्टरि (छुतार)

वर्द्धन न० वृध-वर्द्ध-भावे ल्युट् । १छेदने २पूरणे च मेदि० । वृध णिच्-ल्यु । ३वृद्धिकारके त्रि० । “करोमि ख्यातिवर्द्धनम्” भट्टिः । वृध-ल्यु । ४वृद्धियुक्ते त्रि० ।

वर्द्धनी स्त्री वर्द्ध्यतेऽनया वृध–णिच्–ल्युट् ङीप् । १संमार्जन्याम् २खर्य्यां मेदि० ३सनालपात्रभेदे च (वदना) जटा० ।

वर्द्धमान पु० वृध–शानच् । १एरण्डवृक्षे अमरः । २वृद्धिशीले त्रि० । ३शरावे स्तूपपात्रभेदे ४विष्णौ ५पशुभेदे च मेदि० । ६जिनभेदे हेमच० । ७धानिनां स्तवभेदे हला० । ८देशभेदे वृ० सं० १४अ० कूर्मविभागशब्दे दृश्यम् । ९नगरभेदे च । १०वृद्धियुक्ते त्रि० ।

वर्द्धापन न० वर्द्धं छेदं करोति वर्द्ध+णिच्–आप् च ततो भावे ल्युट् । नाडीच्छेदककर्माङ्गे संस्कारभेदे त्रि०का० रघु० ।

वर्द्धित न० वर्द्ध-क्त । १छेदिते २पूरिते ३प्रस्तुते च ।

वर्द्धिष्णु त्रि० वृध-इष्णुच् । वृद्धिशीले । [भरतः ङीष् ।

वर्ध्र न० वृध-ष्ट्रन् । १चर्म्मणि उणादिको० । २चर्मरज्जौ स्त्री

वर्पस् न० वृ-असुन् पुक् । रूपे निघण्टुः ।

वर्फ गतौ वधे च भ्वा० पर० सक० सेट् । वर्फति अवर्फीत् ।

वर्मकण्टक पु० वर्म इव कण्टकोऽस्य । पर्पटे राजनि० ।

वर्मकषा स्त्री वर्म-कषति अच् । (चामकषा) सप्तलायाम् शब्दर० ।

वर्मन् न० वृ-मनिन् । १कवचे सन्नाहे अमरः । २क्षत्रियोपाधौ पु० । “वर्म्मान्तं क्षत्रियस्य तु” शातातपः ।

वर्महर पु० वर्म हरति हृ-अच् । सन्नाहधारणयोग्यवयोभेदे तरुणे । “वर्म्महरः कुमारः” रघुः ।

वर्मि पु० वृ-बा० मिन् । (वानि) मत्स्यभेदे राजनि० ।

वर्मित त्रि० वर्म करोति णिच्-क्त । १कृतसन्नाहे २वर्मयुक्ते च

वर्य्य त्रि० वृ–यत् । १प्रधाने श्रेष्ठे च अमरः । [illegible]

३पतिम्बरायां कन्यायां अमरः । ४कन्यामात्रे च स्त्री ।

वर्वणा स्त्री वरिति वणति शब्दायते वण–अच । (भणभणे) मक्षिकाभेदे अमरः । अयमोष्ठ्यादिरित्यन्ये ।

वर्वर न॰ वृ–अरच् वुट् च । १हिङ्गुले २पीतचन्दने ३गन्धरसे च राजनि॰ । ४पामरे ५मूर्खे च त्रि॰ । "पात्रमिच्छन्ति वर्वरा" इत्युद्भटः । ६केशभेदे (वावरी) ७देशभेदे कृष्णार्जके (कालवावुइ) वृक्षे च पु॰राजनि॰ । ८मक्षिकाभेदे पुंस्त्री॰शब्दर॰(वावुइ) १०वृक्षे स्त्री टाप् ङीप् वा "वर्वरी कवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका । पर्णासस्तत्र कृष्णे तु कठिञ्जरकुठेरकौ । कालमारः करालश्च कालकः कृष्णमल्लिका । तत्र शुक्लोऽर्ज्जकः प्रोक्तो वटीपत्रस्ततोऽपरः । वर्वरीत्रितयं रूक्षं शीतं कटु विदाहि च । तीक्ष्णं रुचिकरं हृद्यं दीपनं लघुपाकि च । पित्तलं कफवातास्रदद्रुकृमिविषापहम्" भावप्र॰ । संज्ञायां कन् । वर्वरिका चन्दनभेदे पुष्पभेदे स्त्री मेदि॰ ।

वर्वरीक पु॰ वृ–ईकन् फर्फरीका॰ नि॰ । १आम्नायवृक्षे २कुटिलकेशे उणा॰ । ३अजगन्धिकायां (वावुइतुलसी) शब्दच॰ ४महाकाले हेमच॰ ।

वर्वा स्त्री वृ-व तस्य नेत्त्वम् । (वावुइ) वृक्षभेदे शब्दच॰ ।

वर्वुर पु॰ वृ-उरच् वुट् च । (वावला) वृक्षभेदे राजनि॰ । ओष्ठ्यादिरित्यन्ये ।

वर्ष पु॰ वृष–भावे घञ् कर्त्तरि अच् वा । १वृष्टौ २जम्बुद्वीपांशभेदे पुंन॰ अमरः ।
"लङ्कादेशाद्धिमगिरिरुदग्धेमकूटोऽथ तस्मात् तस्माच्चान्यो निषध इति ते सिन्धुपर्यन्तदैर्घ्याः । एवं सिद्धादुदगपि पुराच्छृङ्गवच्छुक्लनीला वर्षाण्येषां जगुरिह बुधा अन्तरे द्वीपदेशान् । भारतवर्षमिदं हि दृगस्मात् किन्नरवर्षमतो हरिवर्षम् । सिद्धपुराच्च तथा कुरु तस्माद्धुविदि हिरण्मयरम्यकवर्षे । माल्यवांश्च यमकोटिपत्तनाद्रोमकाच्च किल गन्धमादनः । नीलशैलनिषधावधी च तावन्तरालमनयोरिलावृतम् । माल्यवज्जलधिमध्यवर्ति यत् तत् तु भद्रतुरगं जगुर्बुधाः । गन्धशैलजलराशिमध्यगं केतुमालकमिलाकलाविदः । निषधनीलसुगन्धसुमाल्यकैरलमिलावृतमावृतमावभौ । अमरकेलिकुलायसमाकुलं रुचिरकाञ्चनचित्रमहीतलम्" सि॰शि॰ । "अत्र भूगोलस्यार्धमुत्तरं जम्बूद्वीपम् । तस्य क्षाराब्धेश्च सन्धिर्निरक्षदेशः । तत्र लङ्का रोमकं सिद्धपुरं यमकोटिरिति पुरचतुष्टयं भूपरिधिचतुर्थांशान्तरे किल कथितम् । तेभ्यः पुरेभ्यो यस्यां दिशि मेरुः सोत्तरा । अतो लङ्काया उत्तरतो हिमवान् नाम गिरिः पूर्वापरसिन्धुपर्यन्तदैर्घ्योऽस्ति । तस्योत्तरे हेमकूटः । सोऽपि समुद्रपर्यन्तदैर्घ्यः । तथा तदुत्तरे निषधः । तेषामन्तरे द्वौपदेशा वर्षसंज्ञाः । तत्रादौ भारतवर्षम् । तदुत्तरं किन्नरवर्षम् । ततो हरिवर्षमिति । एवं सिद्धपुरादुत्तरतः शृङ्गवान् नाम गिरिः । ततः श्वेतगिरिः । ततो नीलगिरिरिति । तेऽपि सिन्धुपर्यन्तदैर्घ्याः । तेषामन्तरे च वर्षाणि । तत्रादौ कुरुवर्षम् । तदुत्तरे हिरण्मयम् । ततो रम्यकमिति । अथ यमकोटेरुत्तरतो माल्यवान् नाम गिरिः । स तु निषधनीलपर्यन्तदैर्घ्यः । तस्य जलधेश्च मध्ये भद्राश्वं वर्षम् । एवं रोमकादुत्तरतो गन्धमादनः । तस्य जलधेश्च मध्ये केतुमालवर्षम् । एवं निषधनीलमाल्यवद्गन्धमादनैरावृतमिलावृतं नाम नवमं वर्षम् । सा स्वर्गभूमिः । अतस्तत्र देवक्रीडास्थानानि" । ३द्वादशमासात्मके काले ४जम्बुद्वीपे च पु॰मेदि॰ । कर्त्तरि अच् । ५मेघे पु॰ हेमच॰ ६मम्वादिषु पञ्चिवत्सरेषु पु॰ ।

वर्षकरी स्त्री वर्षं तदुत्पत्तिं करोति रवेण कृ-ट । झिल्लिकायां हेमच॰ । [१वर्षाचक्रे ।

वर्षकेतु पु॰वर्षस्य वृष्टेः केतुरिव । १रक्तपुनर्नवायाम् राजनि॰

वर्षकोष पु॰ वर्षस्य कोष इव । १दैवज्ञे शब्दर॰ । २मासे हेमच॰ । [४वर्षणे संक्षिप्तसा॰ ।

वर्षणि स्त्री वृष–अनि । १कृतौ २वर्त्तने उणा॰ । ३कर्तरि

वर्षपर्वत पु॰ वर्षाणां चिह्नभूतः सीमाभूतो वा पर्वतः । "हिमवान् हेमकूटश्च निषधो मेरुरेव च । चैत्रः कर्णी च शृङ्गी च सप्तैते वर्षपर्वताः" इत्युक्तेषु पर्वतेषु हारा॰ । द्वीपभेदेऽन्येऽपि वर्षपर्वता कुलपर्वतशब्दे २११२ पृ॰ दर्शिताः । सि॰शि॰ उक्ता जम्बूद्वीपपर्वता वर्षशब्दे दर्शिताः । तत्र नामसात्रे भेदः कल्पभेदात् ।

वर्षपाकिन् पु॰ वर्षेण पाकोऽस्त्यस्य इनि । आम्रातकवृक्षे हेमच॰ तस्य हि मुकुलोद्गमात् प्रायेण वत्सरानन्तरफलपाकः । [राजनि॰

वर्षपुष्पा स्त्री वर्षकाले पुष्पमस्याः । सहदेवीलतायाम्

वर्षप्रिय पुंस्त्री॰ वर्षः प्रियोऽस्य । चातकपक्षिणि त्रिका॰ स्त्रियां योपधत्वात् टाप् ।

वर्षवर पु॰ वर्षं रेतोवर्षणं वृणोति आवृणोति वृ–अच् । "ये त्वल्पसत्त्वाः प्रथममात्मीयाः स्त्रीस्वभाविनः । जात्या न दुष्टाः कार्येषु ते वै वर्षवराः स्मृताः" इत्युक्तलक्षणे

राज्ञामन्तःपुररक्षके षण्डे (खोजा) अमरः। "नष्टं वर्षवरैरिति" रत्नावली।

वर्षवृद्धि पु० वर्षस्य वृद्धिरधिकता यस्मिन्। १जन्मतिथौ २तद्दिनकर्त्तव्ये पूजादौ च। "युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वतीप्रिया। रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता" ति०त०। "तत्कृत्यं च मलमासे न कर्त्तव्यं चान्द्रमासीयत्वेन आवश्यकत्वात् न च सौरमासीयं तथात्वे तत्तिथेः कदाचिदप्राप्तौ तद्वर्षे तत्कृत्यलोपापत्तेः न चेष्टापत्तिः "प्रतिसंवत्सरं चैव कर्त्तव्यश्च महोत्सवः" ब्रह्मपु० प्रतिसंवत्सरं तद्विधानात् ति० त० रघु०। अधिकं जन्मतिथिशब्दे दृश्यम्।

वर्षा स्त्री ब०व०। वर्षन्ति मेघा अत्र। श्रावणभाद्रात्मके मासद्वये ऋतौ "नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू" यजुःश्रुतिः "वर्षासु च मघासु च" मनुः।

वर्षाङ्गी स्त्री वर्षासु अङ्गमस्याः। पुनर्नवायाम् शब्दर०।

वर्षापगम पु० वर्षाणामपगमो यत्र। १शरत्काले हेम०। २वर्षासमाप्तौ।

वर्षाभव पु० वर्षासु भवति भू-अच्। रक्तपुनर्नवायाम् राजनि०।

वर्षाभू पु० वर्षासु भवति भू-क्विप्। १भेके अमरः २इन्द्रगोपे राजनि० ३मच्छीलतायाम् मेदि० ४पुनर्नवायां ५भेक्याञ्च स्त्री मेदि० अमरे भेक्याम् गौरा० ङीष् वर्षाभ्वीत्येव ६वर्षाभवमात्रे त्रि०। [ङीष्।

वर्षामद पुंस्त्री० वर्षासु माद्यति मद-अच्। मयूरे स्त्रियां

वर्षिष्ठ त्रि० अतिशयेन वृद्धः इष्ठन् वर्षादेशः। अतिशयवृद्धे

वर्षीयस् त्रि० अतिशयेन वृद्धः वृद्ध+ईयसुन् वर्षादेशः। अतिवृद्धे अमरः स्त्रियां ङीप्।

वर्षुक त्रि० वृष-उकञ्। वर्षणशीले। [अमरः।

वर्षोपल पु० वर्षस्य वृष्टेरुपलः प्रस्तर इव। करकासु (शिल)

वर्ष्मन् न० वृष-मनिन्। १देहे २प्रमाणे च अमरः। ३अतिसुन्दरे त्रि०। [अववर्हत् त।

वर्ह बधे सक० दीप्तौ अक० चु० उभ० सेट्। वर्हयति-ते

वर्ह उत्कर्षे भ्वा० आ० सक० सेट्। वर्हते अववर्हिष्ट।

वर्ह न० वर्ह-अच्। मयूरपिच्छे अमरः अस्य पुंस्त्वमपि "कं हरदेव वर्हः" विक्रमो०प्रयोगात्। २ग्रन्थिपर्णे वृक्षे भरतः। ३पत्रे शब्दर०।

वर्हि(र्हिः)कुसुम न० वर्हिःवह्निरिव कुसुममस्य पृषो० वा सलोपः। ग्रन्थिपर्णे शब्दमा०।

वर्हिःपुष्प न० वर्हिः वह्निरिव पुष्पमस्य। ग्रन्थिपर्णे भरतः

वर्हिःशुष्मन् पु० वर्हिः कुशः शुष्म बलमस्य। १वह्नौ अमरः कुशेन हि वह्निरुद्दीप्यते।

वर्हि(र्हिः)ष्ठ न० वर्हिरिव तिष्ठति स्था-क वा विसर्गलोपः षत्वम्। ह्रीवेरे अमरः। [हूनि। वर्हीण्यस्य।

वर्हिण पुंस्त्री० वर्हमस्त्यस्य इन। १मयूरे अमरः स्त्रियां ङीष्

वर्हिर्ज्योतिस् पु० वर्हिषा कुशेन ज्योतिरस्य। वह्नौ हेम०

वर्हिर्मुख पु० वर्हिर्वह्निर्मुखं यस्य। देवे अमरः। तद्द्वारैव हि देवा हविरश्नन्ति।

वर्हिषद् पु० ब०व० वर्हिषि विप्रपाणिस्थेऽग्नौ सीदन्ति वर्हिस् सद-क्विप् पृषो०। पितृगणभेदे "अग्निष्वात्ता वर्हिषद उष्मपा आज्यपास्तथा" मनुः। [वह्नौ।

वर्हिष्केश पु० वर्ह-दीप्तौ इसुन् वर्हिः दीप्तिमान् केशो यस्य

वर्हिस् स्त्री वृहि-इसुन् नि० नलोपश्च। १वह्नौ मेदि० "वर्हिषि रजतं न देयम्" श्रुतिः। २ग्रन्थिपर्णे ३चित्रके च (चिते) अमरः। ३कुशे पु०न० "वर्हिर्देवसदनम्" श्रुतिः वर्ह-दीप्तौ इसुन्। ४दीप्तियुक्ते त्रि०। [वा वटा०।

वल संवरणे भ्वा०आत्म०सक०सेट्। वलते अवलिष्ट। ववलतुः

वल न०वल्यतेऽनेन वल-क। सैन्ये रायमु० बलशब्दार्थे च।

वलक्ष पु० वल-क्विप् अक्ष-अच् कर्म०। १धवले वर्णे २तद्वति त्रि० अमरः।

वलन न० वल-भावे ल्युट्। १सम्वरणे त्रि०सि० उक्ते दृक्कर्मादिसंस्काराङ्गे २कदम्बयाम्योत्तरयोरन्तरे तत्स्वरूपादिकं तत्रोक्तं प्रदर्श्यते

"तुलाजाद्योर्हि संपाते विषुवत्क्रान्तिवृत्तयोः। आशां याम्योत्तरे भिन्ने परक्रान्त्यन्तरे च ते। आयनं वलनं तत्र जिनांशज्यात्मकं ततः। एकैवायनसंधौ तु तयोः स्याद्दक्षिणोत्तरा। एकैव तद्वशात् प्राची तत्र नो वलनं ततः। तदन्तरेऽनुपातेन खेटकोटिक्रमज्यका। जिनज्याघ्नी द्युजीवाप्तायनदिग्वलनं भवेत्। एवमेव हि संपाते विषुवद्भ्रमवृत्तयोः। उन्मण्डलं भवेत् तत्र विषुवद्दक्षिणोत्तरा। क्षितिजं समवृत्तस्य पलज्या च तदन्तरम्। क्षितिजेऽक्षज्यया तुल्यमक्षजं वलनं ततः। तयोरेकैव याम्योदङ्न मध्ये वलनं ततः। नतक्रमज्यया साध्यमन्तरे त्वनुपाततः। नतं खाङ्काहतं भक्तं द्युदलेनाप्तभागकैः। क्रमज्याक्षज्यया क्षुण्णा द्युज्याभक्ताक्षजं भवेत्। प्राक् सौम्यं पश्चिमे याम्यं तज्ज्यापैक्यान्तरात् स्फुटम्। एवमेव च संपातो यः क्रान्तिसमवृत्तयोः। पदं तत्र तत्कालवलनैक्यान्तरं स्फुटम्।

अन्यतः पृष्ठतस्तस्मात् क्रान्तिवृत्ते त्रिभेऽन्तरे । तयोर्याम्योत्तरैकत्वात् तत्र नो वलनं स्फुटम् । न स्पष्टवलनाभावस्तत्र स्यादुत्क्रमज्यया । क्रमज्यया ततः कार्यं दार्ढ्यार्थं कथ्यते पुनः । सर्वतः क्रान्तिसूत्राणां ध्रुवे योगो भवेद्यतः । विषुवन्मण्डलप्राच्या ध्रुवे याम्या तथोत्तरा । सर्वतः क्षेपसूत्राणां ध्रुवाज्जिनलवान्तरे । योगः कदम्बसंज्ञोऽयं ज्ञेयो वलनबोधकृत् । तत्रापमण्डलप्राच्या याम्या सौम्या च दिक् सदा । कदम्बभ्रमवृत्तं च बध्नीयात् परितो ध्रुवात् । गोले तु जिनतुल्यांशैस्तत्र ज्या क्रान्तिशिञ्जिनी । सर्वतः समवृत्ताच्च याम्योदक्कुजसंगमे । तत्तिर्यग्गतसूत्राणां योगः स समसंज्ञकः । समध्रुवकदम्बानामुपरि द्युचराश्रयेत् । सूत्राणि वृत्तरूपाणि वलनानि तदन्तरे । आक्षजं वलनं मध्ये स्यात् समध्रुवसूत्रयोः । कदम्बध्रुवसूत्रान्तरायनं च त्रिभे ग्रहात् । कदम्बसमसूत्रान्तः स्फुटं सर्वदिशां च तत् । अथ वा परितः खेटात् स्वाङ्कभागान्तरे न्यसेत् । त्रिज्यावृत्तं ततस्तत्र विषुवत्समवृत्तयोः । मध्येऽक्षवलनं विद्याद्विषुवत्क्रान्तिवृत्तयोः । अन्तरं चायनं क्रान्तिसमवृत्तान्तरे स्फुटम् । तत्रापमण्डलं प्राची तस्मा याम्योत्तरः परः । वलनानयने क्षेपः क्षिप्तो यैस्ते कुबुद्धयः । नक्रादिस्थकदम्बस्य स्यातां याम्योत्तरे समम् । आयनं वलनं तस्मान्नायनादौ प्रजायते । ततो भ्रमति गोले स नक्रादिर्यथा यथा । तथा तथा भ्रमत्येष कदम्बो निजमण्डले । कुम्भादावथ मीनादौ याम्योदग्वलयस्थिते । जायते वलनं तद्वत् सौम्यसूत्रकदम्बयोः । अन्तरं शिञ्जिनीरूपं कदम्बभ्रममण्डले । आयनाङ्गतकालांशक्रमक्रान्तिज्यका हि सा । उत्क्रमज्या यतो बाणः शिञ्जिनी तु क्रमज्यका । सन्निभाकात् क्रमक्रान्तिज्यातो वलनमायनम् । यैरुक्तमुत्क्रमक्रान्त्या भ्रान्त्या तैर्नाशितं हि तत् । युक्त्यानयैव विज्ञेयमक्षजं च क्रमज्यया । परोक्तिरन्यथा ब्रूयाद्युयः परान् न प्रदूषयेत् । तस्यैव दूषणं तद्धि न दोषोऽतोऽन्यदूषणे । उत्क्रमज्यानिरासोऽयमन्यथा वाथ कथ्यते । जिनांशैर्जिनवृत्ताख्यं कदम्बात् परितो न्यसेत् । क्रान्तियाम्योत्तरं वृत्तं कदम्बद्वयकीलयोः । प्रोतं कृत्वा चलं न्यस्तं द्वन्द्वान्ते स्याद् ध्रुवोपरि । द्वन्द्वान्ताच्चाल्यतेऽंशैर्यैस्तैरेव चलति ध्रुवात् । जिनवृत्ते तदंशानां तत्र ज्या क्रान्तिशिञ्जिनी । आयनं तेन वलनं द्युज्याग्रे जायते ग्रहात् । ग्रहध्रुवान्तरे यस्माद्द्युज्या चापांशकाः सदा । त्रिज्यावृत्ते यतो देयं तस्मातः परिणाम्यते । एवमत्रांशकैर्वृत्तं समाख्यात् परितो न्यसेत् । समकीलकयोः प्रोतं तच्च याम्योत्तरं चलम् । तत्तत्खेटोपरि न्यस्तं यैरंशैः स्वाधितो नतम् । समवृत्तेऽक्षवृत्ते च तैरेव स्यान्नतं ध्रुवात् । समवृत्तनतांशज्याक्षज्यापरिणताक्षजम् । द्युज्याग्रे वलनं प्राग्वत् त्रिज्याग्रे परिणाम्यते । उपपत्त्यानया सम्यक् समवृत्तनतांशजम् । वलनं स्यात् तथा मध्ये स्वाहोरात्रनतादपि । अपमाक्षवलयोर्योगः समदिक्त्वेऽन्यथान्तरम् । तत्त्रिज्यावर्गविश्लेषपदं भक्तार्धशिञ्जिनी । नताहदोर्ज्यया क्षुण्णा वलनं पलजं स्फुटम् । नतं स्वाह्नाहतं भक्तं द्युदलेनाप्तभागकैः । क्रमज्यात्रिज्यया क्षुण्णा स्थूलं वा द्युज्यया हृता । द्युज्यावृत्तापवृत्तैक्ये न्यसेद्वा रविमण्डलम् । बिम्बाग्रे वलनं तद्वदन्तरं वृत्तयोस्तयोः । बिम्बान्तबिम्बमध्योत्थक्रान्तिसौम्योर्व्यास्तदनन्तरम् । अर्कदोर्भोग्यखण्डघ्नं बिम्बार्द्धं तत्पदाहृत् । जिनज्याघ्नं त्रिभज्याप्तमेवं स्यादन्तरं हि तत् । बिम्बार्धहृत् त्रिभज्याप्तमेतत् त्रिज्या नतं भवेत् । गुणहारकबिम्बार्धत्रिज्यानाशे कृते सति । भोग्यखण्डं जिनांशज्यागुणं तत्त्वाश्विभाजितम् । सन्निभाकात् क्रमक्रान्तेस्तत् तुल्यं जायतेऽथ वा । क्रमक्रान्तेरिदं वीक्ष्य भ्रान्तिं त्यजत बालिशाः! । नामितं तद्वद्बिम्बं तिर्यक् क्रान्तिस्तु सा समा । अत्र द्युज्यानुपातो यस्तिर्यक्करणाय सः" मू० । "अथ वलनेषु दृक्कर्मणि चोत्क्रमज्यानिराकरणाय मूलसूत्रेऽपि बहूक्तं तथापि किञ्चिदिहोच्यते । विषुवद्वृत्तं समवृत्तं प्रकल्प्य दक्षिणोत्तरवृत्तस्य मध्ये आयनवलनस्योपपत्तिप्रतीत्यर्थं पृथग्दर्शयेत् । अपमण्डलप्राच्यपराया एकः कदम्बो याम्या अन्यः सौम्या दिक् । एवं विषुवद्वृत्तप्राच्यपराया ध्रुवौ । यदा मकरादिर्याम्योत्तरवृत्ते तदैव कदम्बोऽपि । अतो विषुवत्क्रान्तिवृत्तयोरेकैव याम्योदक् । तथा दक्षिणोत्तरवृत्तस्य कुम्भादेश्च मध्ये स्वाहोरात्रवृत्ते पञ्चगुणाङ्कचन्द्रा १९३५ असवो वर्त्तन्ते । ते षष्ट्युद्धृताः कालांशाः स्युः ३२।१५ । अथ कुम्भादिर्यावद्याम्योत्तरवृत्तं नीयते तावत् कदम्बो निजमण्डले चक्रांशाङ्किते तावद्भिरेव कालांशैः ३२।१५ दक्षिणोत्तरवृत्तसम्पातात् प्रत्यगवलम्ब्यते । कदम्बयाम्योत्तरसूत्रयोरन्तरं वलनम् । सा च तेषामंशानां कदम्बवृत्ते ज्या । अतः क्रमज्या ।

उत्क्रमज्या तु बाणरूपा भवति। कदम्बवृत्ते या ज्या सा क्रान्तिज्या। अतस्तेषामंशानां क्रमक्रान्तिज्या वलनम्। अथ वैकराशेः क्रमक्रान्तिज्या त्रिज्यागुणा द्युज्याहृता तथापि सैव भवति। अथ वान्यप्रकारेणोत्क्रमज्यानिराकरणं द्युज्यानुपातस्य प्रतिपाद्यते। क्रान्तिवृत्तेऽर्कस्थानेऽर्कबिम्बं मुद्रिकाकारं विन्यस्य बिम्बपरिधौ यत्र स्वाहोरात्रवृत्तं लग्नं यत्र च क्रान्तिवृत्तं तयोरन्तरं यद्दक्षिणोत्तरं तत् तत्र बिम्बे प्राच्यपरयोर्वलनम्। तच्चार्कक्रान्तिबिम्बार्धकलायुतस्यार्कस्य क्रान्तेश्चान्तरम्। अतस्तस्यानयनम्। रविदोर्ज्यायां क्रियमाणायां यद्भोग्यखण्डं तेन मानार्धकला गुण्याः शरद्विदस्रैः २२५ भाज्याः। फलं दोर्ज्ययोरन्तरं स्यात्। तत्र तावत् स्फुटभोग्यखण्डज्ञानायानुपातः। यदि त्रिज्यातुल्यायां कोटौ प्रथमं ज्यार्धं शरद्विदस्रा भोग्यखण्डं तदाभिमतायामस्यां किमिति फलं स्फुटं भोग्यखण्डम्। तेन गुणितं बिम्बार्धं शरद्विदस्रैर्भाज्यम्। एवं स्थिते शरद्विदस्रमितयोर्गुणहारयोर्नाशे कृते बिम्बार्धस्य कोटिज्या गुणस्त्रिज्या हरः। फलं दोर्ज्ययोरन्तरम्। ततः क्रान्त्यर्थमनुपातः। यदि त्रिज्यया जिनज्या लभ्यते तदानेन दोर्ज्यान्तरेण किमिति। फलं क्रान्त्यन्तरम्। तद्बिम्बव्यासार्धवृत्ते वलनम्। अथान्योऽनुपातः। यदि बिम्बव्यासार्धवृत्ते एतावद्वलनं तदा त्रिज्याव्यासार्धवृत्ते किमिति। अत्र त्रिज्यातुल्ययोर्गुणहरयोस्तथा बिम्बार्धमितयोश्च तुल्यत्वान्नाशे कृते कोटिज्याया जिनांशज्या गुणस्त्रिज्या हरः। फलं कोटिक्रमक्रान्तिज्या। तत् त्रिज्यावृत्ते वलनम्। एवं विषुवद्वृत्तस्थित एव ग्रहे। यतो भूमध्यात् खस्वस्तिकस्थबिम्बमध्यं प्रति यत् सूत्रं नीयते तत् त्रिज्यासूत्रं दण्डवत्। तदुपरिस्थं बिम्बं छत्रवत् समन्तात् सममेव। यत् तत्परितस्त्रिज्यावृत्तं यत्र च वलनज्या देया तदपि भूसममेव स्थितम्। अतस्तत्र यथागतमेव वलनम्। यदा किल मेषान्ते ग्रहस्तदा तत्क्रान्त्या खस्वस्तिकादुत्तरे नतं बिम्बं स्यात्। त्रिज्यासूत्रं तदा कर्णरूपम्। बिम्बमध्याच्च लम्बसूत्रं ध्रुवयष्ट्यन्तं द्युज्या। सा तत्र कोटिः। क्रान्तिज्या भुजः। यथा किञ्चित् कर्णस्थित्या धृते दण्डे छत्रमपि तत्सधर्मिण्यां दिशि कर्णरूपं भवति। तत्र वलनज्ययापि कर्णरूपिण्या भवितव्यम्। यत् पूर्वमानीतं क्रान्त्यन्तरं लम्बसूत्रप्रतिस्पर्धि तत् कोटिरूपं जातम्। तस्य कर्णकरणायानुपातः। यदि द्युज्याकोट्या त्रिज्या कर्णस्तदाऽनया किमिति। पूर्वं कोटिज्याया जिनज्या गुणस्त्रिज्या हरः। इदानीं त्रिज्या गुणो द्युज्या हरः। अत्रापि त्रिज्यातुल्ययोर्गुणहरयोर्नाशे कृते कोटिज्या जिनज्यागुणा द्युज्यया भक्ता वलनं स्यादित्युपपन्नम्। युक्तत्रानयैव विज्ञेयमयनजं च क्रमज्ययेति। यथायनवलनज्ञानार्थं ध्रुवात् परितो जिनभागैः कदम्बभ्रमवृत्तं निबद्धं तथा याम्योत्तरक्षितिजयोर्यः संपातः स समसंज्ञकः। तस्मादप्यक्षांशैः परितोऽक्षवलनज्ञानार्थं वृत्तं बध्नीयात्। तत् किलाक्षवलयसंज्ञम्। तदपि भांशैरङ्कम्। तत्राक्षवलनोपपत्तिर्दर्शनीया। तद्यथा मध्याह्नेऽर्कात् समचिह्नं प्रति नीयमानं वृत्ताकारं सूत्रं ध्रुवचिह्नलग्नं याति। अतस्तत्र विषुवद्भ्रमवृत्तयोरेकैव याम्योत्तरा वलनाभाव इत्यर्थः। अथ यदि दिनार्धोन्नतं सूर्यं कृत्वा समचिह्नात् सूर्यं प्रति नीयमानं सूत्रं यत्र समभण्डले लगति तत्खस्वस्तिकयोर्मध्ये यावन्तोंऽशास्तावन्त एवाक्षवृत्ते समसूत्रध्रुवयोर्मध्ये भवन्ति। यतस्तत्समवृत्तानुकारं बद्धम्। तेषां भागानामक्षवलये यावती क्रमज्या तावदेव समसूत्रध्रुवयोरन्तरम्। अथ क्षितिजस्थेऽर्के क्षितिजमेव समसूत्रम्। तत्राक्षवृत्ते च नवतिर्नतांशाः। तेषां ज्याऽक्षवलयेऽक्षज्यातुल्या स्यात्। अतः समभण्डलगतैर्नतांशैर्वलनं साधयितुं युज्यते। ते तु महायासेन ज्ञायन्ते। न तु सुखेन। अतस्तज्ज्ञानार्थं स्थूलोऽनुपातः सुखार्थं कृतः। यदि दिनार्धतुल्येन स्वाहोरात्रनतेन नवतिः समभण्डलनतांशा लभ्यन्ते तदिष्टेन किमिति। लब्धनतांशानां या क्रमज्या साऽक्षज्यावृत्ते परिणाम्यते। यदि त्रिज्यावृत्ते एतावती ज्या तदाक्षज्यावृत्ते कियतीति। लब्धं किल वलनज्या स्यात्। परं सा द्युज्याग्रे, न त्रिज्याग्रे। यतः समसूत्रध्रुवयोरन्तरं तत्। ग्रहध्रुवयोर्मध्ये द्युज्याचापांशा एव वर्त्तन्ते। यदि द्युज्यावृत्त एतावती तदा त्रिज्यावृत्ते कियतीति। एवं सति पूर्वत्रैराशिके त्रिज्या हरः। इदानीं गुणः। तुल्यत्वात् तयोर्नाशे कृते नतांशज्याया अक्षज्या गुणो द्युज्या हरः। फलं स्थूला वलनज्या स्यात्। अथ सूक्ष्माप्युच्यते। मध्यकालोऽर्कस्य शङ्कुः शङ्कुतलमपि च साध्या। अग्राशङ्कुतलयोः समदिशोरैक्यमन्यथान्तरं स किल बाहुः पूर्वं प्रतिपादित एव।

याम्योत्तरसमवृत्तयोरन्तरं जग्राहृपं दक्षिणोत्तरं वाक्षवलनं स्यात्। यथा विषुवद्वृत्तादुत्तरतो दक्षिणतो वा क्रान्तिजग्रान्तरे द्युज्याहृत्तं तथा समवृत्तादपि वाक्ष-वशादुत्तरतो दक्षिणतो वा वाक्षतुल्येऽन्तरे उपवृत्तं कल्प्यम्। तदपि सांशैरक्षात्। वाक्षवर्गोनत्रिज्या-वर्गस्य पदं तस्मिन् वृत्ते द्युज्यावद्व्यासार्धम्। अथ द्युज्यावृत्तोपवृत्तयोर्यौ प्राक्पश्चात्संपातौ तयोर्जीवावद् यत् सूत्रं निबध्यते तस्यार्धमुपवृत्ते नतांशानां ज्या। सैवाहोरात्रवृत्तनतांशानां भुजज्या। अथ तदानय-नम्। नतासूनां या भुजजीवा सा द्युज्यावृत्ते परि-णाम्यते। यदि त्रिज्यावृत्ते एतावती तदा द्युज्यावृत्ते कियतीति। एवमुपवृत्तनतांशज्या भवति। ततो यद्युप-वृत्तव्यासार्धे एतावती तदाक्षज्याव्यासार्धे कियतीति। ततो द्युज्यार्धे एतावती वलनज्या तदा त्रिज्यार्धे कियतीति। अत्र प्रथमेऽनुपाते त्रिज्या हरो द्युज्या गुणः। तृतीयेऽनुपाते त्रिज्या गुणो द्युज्या हरोऽत-स्तुल्यत्वात् तयोर्नाशे कृते नतासूनां भुजज्याक्षजीवया गुणितोपवृत्तव्यासार्धेन भक्ता या स्पष्टा वलनज्या स्यात्। अत उक्तमपाान्तवयोर्योग इत्यादि। अथ दृष्टान्तः। यत्र किल दृष्टभान्तक्रान्तितुल्योऽक्षः २०। २८ तत्र दृष्टभान्तस्थोऽर्को दिनार्धे खस्वस्तिके भवति। तदा क्रान्तिवृत्तं दृङ्मण्डलाकारं स्यात्। खस्तिकस्थोऽर्कौ राशिपञ्चकं सिंहान्तः। स च तदा क्षितिजे वर्त्तते। तत् प्राक्परयोरन्तरं क्षितिज प्रत्यक्षं वलनं दृश्यते। सा च सिंहान्तस्यापा। तत् कथं खस्तिकस्थार्कोत्क्रम-क्रान्तिर्वलनम्। अतोऽसत्। अस्मदानयनं विना नेदृ-शमपाकृर्णं वलनमुत्पद्यत इत्यर्थः। अथान्यो महान् दृष्टान्तः। यत्र देशे षट्षष्टिभागाः ६६ अक्षः। तत्र मेषादौ क्षितिजस्थे सर्वेऽपि राशयः समकालमेव क्षितिजस्था भवन्ति। तदा क्रान्तिवृत्तमेव क्षितिजं भवतीत्यर्थः। तत्र मेषादौ दृषभादौ मिथुनादौ वा स्थिते रवौ परमं त्रिज्यातुल्यमेव स्फुटं वलनं स्यात्। यतः क्रान्तिवृत्तप्राचुर्यतरा जाता। तथा विक्षेपाभावे सति तदा रवेर्दक्षिणस्यां दिशि स्पर्शः। चन्द्रस्योत्तर-स्यामित्यर्थः। एतदुक्तं भवति। तत्र देशे तस्मिन् काले तस्य त्रिज्यातुल्यस्य वलनस्यान्यथानुपपत्त्यास्मदीयमेव वलनानयनं समीचीनम्। तत्र देशेऽक्षज्या ३१४०। मेषादिगे रवौ द्युज्या ३४३८। चरज्याखवः ०। क्षितिजस्थेऽर्कै नतघटिकाः १५। आयनवलनचापांशाः २४। आक्षवलनचापांशाः ६६। स्फुटवलनस्य चा-पांशाः ९०। दृषादिगे रवौ द्युज्या ३१६६। चरज्या-सवः १६७०। नतघटिकाः १९। २८। आयनवलन-चापांशाः २१। ४। अक्षजस्य ६८। ५६। स्फुटवल-नस्य चापांशाः ९०। मिथुनादिगे द्युज्या ३२१८। चरासवः २४६५। नतघटिकाः २४। ५७। आयन-वलनांशाः २१। ३२। अक्षजस्य ७७। २८। स्फुटस्य ९०। एवं सर्वत्र।"

वलभि(भी) स्त्री वल्यते आच्छाद्यते वल-अभि वा ङीप्। वडभीशब्दार्थे गोपालस्वामि अमरटी०।

वलय पुंन० वल-अयन्। १हस्तपादकटकादौ अमरः। उत्तरपदस्थः तदाकारवेष्टने यथा भूवलयम्। २वेष्टन-भूमौ ४गोले च। ५गलरोगभेदे भावप्र० "वलास एवा-यतमुन्नतञ्च शोथं करोत्यन्नगतिं निवार्य। तं सर्वथैवा-प्रतिकार्यवीर्यं विवर्जनीयं वलयं वदन्ति"। ६मेखलायां ७कङ्कणे जटा०। [अमरः।

वलयित त्रि० वलयमिव आचरितम् वलय+क्विप्-क्त। वेष्टिते

वला स्त्री वल-अच्। (वेडेला) ओषधिभेदे रायमुकुटः। २बलाशब्दार्थे च। [अजा० टाप्।

वलाक पुंस्त्री० वल-आकन्। वकपक्षिणि अमरः स्त्रियां

वलाहक पु०वारि वहति पृषो०। १मेघे २हस्तके च अमरः। ३पर्वते दैत्यभेदे ५नागभेदे मेदि० श्रीकृष्णस्य हयभेदे "सुन्दनस्तु सदानन्दः सारथिस्तस्य दारुकः। तुरङ्गाः शैव्यसुग्रीवमेघपुष्पवलाहकाः" त्रिका०।

वलि पु० वल-इन्। उपहारद्रव्ये कोषादिस्थत्रिमल्यन्दे।

वलिर त्रि० वल-बलार्थे व वल्लसंवरणमस्त्यस्य इरन्। केकरे अमरः।

वलिश न० वलिना उपहारद्रव्येण श्यति मत्स्यान् शो-क। वडिशशब्दार्थे। [पटवे जटा०।

वलीक न० वल्यते संव्रियतेऽनेन ईकन्। वनीकशब्दार्थे

वलूक न० वल-ऊक। १कह्लारे २पक्षिभेदे त्रिं०कौ०।

वल्क भाषणे चु०उभ०द्वि०सेट्। वल्कयति ते अववल्कत् त।

वल्क न० वल-संवरणे क वस्य नेत्त्वम्। १वृक्षादीनां त्वचि वल्कले २मत्स्यानां त्वचि शल्के (आंइस) मेदि०।२खण्डे च विश्वः। ४पक्षिशरीरे पु० राजनि०।

वल्कतरु पु० वल्कप्रधान तरुः शा०त०। पुवाकवृक्षे राजनि०।

वल्कद्रुम पु० वल्कप्रधानो द्रुमः। भूर्जपत्रवृक्षे राजनि०।

वल्कल न० वल-कलन् कस्य नेत्वम्। १त्वचे (दारचिनि) वृक्षे राजनि० २त्वचि (छाल) पुंन० अमरः। ३शिलावल्कायां स्त्री राजनि०।

वल्कलोध्र पु० वल्कप्रधानो लोध्रः। पट्टिकालोध्रे राजनि०।

वल्ग गतौ प्लुतगतौ च भ्वा० पर० सक० सेट्। वल्गति अवल्गीत्। [हेमच०

वल्गा स्त्री वल्ग-अच्। (लागाम) अश्वमुखस्थे रज्जुभेदे

वल्गित न० वल्ग-भावे क्त। १अश्वस्य गतिभेदे प्लुतगतौ अमरः। २गमने ३वहुभाषणे च।

वल्गु पु० वल-संवरणे उ-गुक् च। १छागे २मनोहरे त्रि० मेदि०। संज्ञायां कन्। वल्गुक चन्दने वने पणे च न०। चारुणि सुन्दरे च त्रि० अजयः। अश्वौष्ट्रादित्यभित्यन्ये।

वल्गुपत्त्र पु० वल्गूनि पत्त्राणि यस्य। वनमुद्गे शब्दर०।

वल्गुला स्त्री वल्ग-उल। १वागुच्यां सोमराज्यां २खगभेदे राजनि० संज्ञायां कन्। वल्गुलिका तैलपायिकायां हेमच०

वल्भ भक्षणे भ्वा० आत्म० सक० सेट्। वल्भते अवल्भिष्ट।

वल्मिकि पु० वल-इकि मुट् च। कीटविशेषकृते मृत्तिकास्तूपे (उयेर ढिपि) शब्दर०। वल-इक मुट् च। वल्मिक तत्रार्थे भरतः।

वल्मीक पुंन० वल-ईक मुट् च। क्षुद्रकीटकृतमृत्कूटे अमरः तन्मृदा शौचनिषेधो विष्णुपु० उक्तो यथा "वल्मीकमूषिकोत्खातां मृदमन्तर्जलां तथा। शौचावशिष्टां गेहाच्च नादद्यात् लेपसम्भवाम्"। देवप्रतिमायाः शिल्पिदोषशान्तये तन्मृदा प्रतिमाक्षालनं विहितं यथा "वल्मीकमृत्तिकाभिश्च गोमयेन सुभस्मना। क्षालयेत् शिल्पिसंस्पर्शदोषाणामुपशान्तये" देवप्र० त०। तेन देवमूर्त्तीनां स्नापनमपि देवप्र० त० विहितं यथा "स्नापयेत् प्रथमं देवं तोयैः पञ्चविधैरपि। पश्चात्तैः पञ्चगव्यैः पञ्चमृत्पिण्डकैरपि। मृत्तिका करिदन्तस्य पर्वताश्वखुरस्य च। कुशवल्मीकसम्भूता मृत्पञ्चकमुदीरितम्" देवप्र० त०। तत्राविर्भूते प्राचेतसे स्वनामख्याते रामायणकर्त्तरि २मुनिभेदे ३रोगभेदे च विश्वः। तद्रोगनिदानादि भावप्र० उक्तं यथा "ग्रीवांसकक्षाकरपाददेशे सन्धौ गले वा त्रिभिरेव दोषैः। ग्रन्थिः स वल्मीकवदक्रियाणां जातः क्रमेणैव गतप्रवृद्धिः। मुखैरनेकैः स्रुतितोदवद्भिः विसर्पवत् सर्पति चोन्नताग्रैः। वल्मीकमाहुर्भिषजो विकारम् निष्प्रत्यनीकं चिरजं विशेषात्"। वल्मीकवदित्यनेन प्रचुरच्छिद्रत्वमुन्नतत्वमवगाढमूलत्वञ्च सूच्यते निष्प्रत्यनीकमुपचारायोग्यम्"। ततः भवार्थे इञ्। वाल्मीकि वल्मीकभवे प्राचेतसे मुनौ शब्दरत्ना०।

वल्मीकशीर्ष न० वल्मीकस्य शीर्षमिव। स्रोतोऽञ्जने राजनि०

वल्मीकूट न० वल्मीकं कूटमिव पृषो०। वल्मीके हेमच०

वल्यु(ल्यू)ल छेदने पवित्रताकरणे च अद० चुरा० उभ० सक० सेट्। वल्यु(ल्यू)लयति ते अववल्यु(ल्यू)लत् त।

वल्ल संवरणे भ्वा० आत्म० अक० सेट्। वल्लते अवल्लिष्ट।

वल्ल पु० वल्ल-घञ्। १गुञ्जात्रयपरिमाणे "वल्लस्त्रिगुञ्ज" लीला० २गुञ्जाद्वये वैद्यकम्। ३सार्द्धगुञ्जामाने "गोधूमद्वितयोन्मिता तु कथिता गुञ्जा तया सार्द्धया वल्लः" राजनि०।

वल्लकी स्त्री वल्ल-क्वुन् गौरा० ङीष्। १वीणायाम् अमरः। २सल्लकीवृक्षे च राजनि०।

वल्लभ पु० वल्ल-अभच्। १दयिते २अध्यक्षे अमरः। ३उत्तमाश्वे च मेदि०। ४दयितायां स्त्री हेमच०।

वल्लभपाल पु० वल्लभं पालयति पाल-अण्। अश्वपाले

वल्लर न० वल्ल-अरन्। १कृष्णागुरुणि मेदि० २गहने ३कुञ्जे च राजनि०। ४मञ्जर्यां शब्दर०।

वल्लरि(री) स्त्री वल्ल-अरि वा ङीप्। १मञ्जर्याम् अमरः। २मेथिकायां ३चित्रमूले च राजनि०।

वल्लव पुंस्त्री० वल्लु-घञ् तं वाति वा-क। १गोपे अमरः स्त्रियां ङीष्। २पाचके अमरः ३भीमसेने मेदि०।

वल्लि(ल्ली) स्त्री वल्ल-इन् वा ङीप्। १लतायाम् अमरः। २पृथिव्याञ्च शब्दच० दीर्घान्तस्तु ३अजमोदायां मेदि० ४कैवर्त्तिकायाम् ५चव्ये च राजनि०।

वल्लीज न० वल्ल्यां जायते जन-ड। मरिचे राजनि०।

वल्लीदूर्वा स्त्री वल्लीरूपा दूर्वा। मालादूर्वायाम् राजनि०।

वल्लीबदरी स्त्री वल्लीरूपा बदरी। भूमिबदर्य्याम् राजनि०।

वल्लीमुद्ग पु० वल्लीप्रधानः मुद्गः। वनमुद्गे (मुगानि) राजनि०

वल्लीवृक्ष न० वल्लीव दीर्घो वृक्षः। सालवृक्षे राजनि०।

वल्लुर न० वल्ल-उरन्। १कुञ्जे २मञ्जर्यां ३क्षेत्रे ४निर्जनस्थाने ५शाद्वले हेमच०। ६गहने च मेदि० वल्ल-अरन्। वल्लर तत्रार्थे न० शब्दर०।

वल्लूर त्रि० वल्लु-ऊरन्। आतपादिना १शुष्कमांसे अमरः २शूकरमांसे मेदि० ३वनक्षेत्रे ४वाहने ५ऊषरभूमौ च हेमच०।

वल्वजा स्त्री वल्ल-यत्। धात्रीवृक्षे राजनि०।

वल्वज पु॰ वलते भुवं वेष्टयति वल-क्विप् तादृशः सन् व्रजति गच्छति व्रज-अच् । १उलपे तृणभेदे अमरः । (बाबुइ) २इक्षुभेदे स्त्री राजनि॰ ।

वल्ह दीप्तौ चु॰ उभ॰अक॰सेट् । वल्हयति अववल्हत् त

वल्ह उत्कर्षे भ्वा॰ आ॰ अक॰ सेट् । वल्हते अवल्हिष्ट ।

वव पु॰ वा-ड प्रकारे द्वित्वम् । ज्योतिषोक्ते तिथ्यर्द्धात्मके प्रथमे करणे । अस्य औष्ट्यादित्वमित्यन्ये ।

वश स्पृहायाम् अदा॰पर॰सक॰सेट् । वष्टि उष्टः उशन्ति । अवट् अवाशीत् अवशीत् उवाश ऊशतुः ।

वश पुंन॰ वश-भावे अप्, कर्त्तरि अच् वा । १आयत्तत्वे २प्रभुत्वे च आयत्ते त्रि॰ शब्दर॰ ।

वशंवद त्रि॰ वशं वशकरं मधुरं, वशोऽहमिति वा वदति वद-खच् मुम् च । १प्रियवाक्यवादिनि २मधुरवादिनि (तवाहं वशः) इति ३वादिनि च । [करणे ।

वशक्रिया स्त्री वशस्य क्रिया करणं कृ-भावे श । वशी-

वशग त्रि॰ वशं गच्छति गम-ड । वशीभूते ।

वशवर्त्तिन् त्रि॰ वशे वर्त्तते वृत-णिनि । वशीभूते ।

वशा स्त्री वश-अच् । १वन्ध्यायां २योषायां ३सुतायां ४करिण्यां स्त्रीगव्याञ्च मेदि॰ । अनेन जातेः समासे परनि॰ गोवशा । [चन्दने स्त्री ।

वशिक त्रि॰ वशोऽस्त्यस्य ठन् । १शून्ये अमरः २अगुरु-

वशित्व न॰वशिनो भावः त्व । १स्वातन्त्र्ये २ईश्वरस्य ऐश्वर्यभेदे च । तल् । वशिताप्यत्र स्त्री । [स्वतन्त्रे च ।

वशिन् त्रि॰ वशोऽस्त्यस्य इनि । १जितेन्द्रिये २स्वाधीने

वशिर न॰ वश-इरन् । १सामुद्रलवणे अमरः । २गजपिप्पल्याम् ३चव्ये च पु॰ राजनि॰ ।

वशिष्ठ अतिशयेन वशी इष्ठन् इनेर्लुक् । अतिशयजितेन्द्रियतायुक्ते मुनिभेदे ।

वशीकरण न॰ अवशः वशः क्रियतेऽनेन वश-च्वि-कृ-ल्युट् । तन्त्राद्युक्ते वशतासम्पादके मणिमन्त्रादौ ।

वशीर पु॰ वश-ईरन् । गजपिप्पल्याम् जटा॰ ।

वश्य न॰ वश-यत् । १लवङ्गे शब्दर॰। २आयत्ते त्रि॰ अमरः

वष वधे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् । वषति अवषीत् अवाषीत् । ववषतुः ।

वषट् अव्य॰ वह-डषटि । देवोद्देश्यकहविस्त्यागे अमरः ।

वषट्कार पु॰ वषट्+कृ-घञ् । १देवोद्देशकत्यागरूपे यज्ञे २वषडिति करणे यजतिशब्दे कात्या॰वाक्यं दृश्यम् ।

वषट्कृत त्रि॰ वषट् इति कृतम् कृ-क्त । हुते अमरः ।

वष्क गतौ भ्वा॰ आत्म॰ सक॰ सेट् । वष्कते अवष्किष्ट ।

वष्कय पु॰ वष्क-अयन् । एकहायने वत्से अमरः ।

वष्कयणी स्त्री वष्कयमेकहायनवत्सं नयति स्थानान्तरं नी-ड गौरा॰ ङीष् णत्वम् । चिरप्रसूतायां गवि अमरः । जात्या समासेऽस्य परनि॰ गोवष्कयणी ।

वष्कयिणी स्त्री वष्कय एकहायनो वत्सोऽस्त्यस्या इनि । चिरप्रसूतायां गवि अमरः वष्कयणीति वा पाठः । "वष्कयिण्याश्चिदोमस्ं तर्पणं वलकृत्पयः" भावप्र॰ ।

वस स्नेहे छेदने वधे च सक॰ चु॰ उभ॰ सेट् । वासयति ते अवीवसत् त । अधि+गन्धादिनासंस्कारे सक॰ ।

वस स्तम्भे दिवा॰पर॰सक॰सेट् । वस्यति इरित् अवसत् अवासीत् उदित् क्त्वा वेट् ।

वस निवासे भ्वा॰पर॰सक॰अनिट् यजा॰ । वसति अवात्सीत् उवास ऊषतुः उषितः उषित्वा । अधि+अनु+उप+आ+वा वसतेराधारस्य कर्मता अधिवसति वैकुण्ठं हरिः सि॰कौ॰ अनुवसति उपवसति आवसति । उप+ अभोजने तन्नाधारस्य कर्मता "एकादश्यामुपवसेत्" इत्यादि ।

वस आच्छादने अदा॰ आ॰ सक॰ सेट् । वस्ते अवसिष्ट ।

वस वासने सुरभीकरणे अद॰चु॰उभ॰सक॰सेट् । वसयति ते अववसत् त ।

वसति(ती) स्त्री वस-अति वा ङीप् । १वासे २यामिन्याम् "वसतीरुषित्वा" रघुः । ३निकेतने मेदि॰ ४स्थाने च ५शिविरे सि॰ कौ॰ ।

वसतिवरी स्त्री ब॰व॰ सोमग्रहणार्थासु अप्सु । "अग्नीषोमीयस्य वपामार्जनान्ते वसतीवरीग्रहणं स्यन्दमानानामनस्तमिते" कात्या॰ श्रौ॰ ८।९।७। "सोमार्था आपो वसतीवरीशब्देनोच्यन्ते" कर्क॰ । अथ सोमाभिषवोपयुक्तानां वसतीवरीसंज्ञानामपां ग्रहणमभिधीयते" वेददी॰ यजु॰ ६।२३ ।

वसन न॰ वस-आच्छादने कर्मणि ल्युट् । १वस्त्रे अमरः । भावे ल्युट् । २छादने मेदि॰ वस-वासे आधारे ल्युट् । ३निवासे ४स्त्रीकटीभूषणे च शब्दर॰ ।

वसन्त पु॰ वस-झ । मधुमाधवात्मके ऋतुभेदे "मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतुः" यजु श्रुतिः । २अतिसारे शब्दर॰। ३नाट्ये विदूषकोपाधौ । ४रागभेदे च । "आन्दोलिता च देशाख्या लोला प्रथममञ्जरी। मन्दारी चेति रागिण्यो वसन्तस्य सदानुगाः" इत्युक्ता अस्य षट् रागिण्यः षट् इत्यन्ये रागिणीशब्दे दृश्याः ।

अस्य गानकालः । "श्रीपञ्चमीं समारभ्य यावत् स्याच्छ-यनं हरेः । तावद्वसन्तरागस्य गानमुक्तं मनीषिभिः" सङ्गीतदा० । ४तालविशेषे । "जयमङ्गलगन्धर्वमकरन्द-त्रिभङ्गमाः । रतितालो वसन्तस्य जगणस्त्वोऽथ गारुविः" वसन्तताले कर्त्तव्यो नगणो मगणस्तथा ।" सङ्गीतदा० ।

वसन्तक पु० वसन्ते कायति कै–क । श्योनाकवृक्षे शब्दमा० ।

वसन्तकुसुम पु० वसन्ते कुसुमं यस्य । सेलुवृक्षे शब्दमा० ।

वसन्तकुसुमाकर पु० प्रमेहरोगनाशके औषधभेदे ।

"प्रवालरसमौक्तिकाभ्वरमिदं चतुर्भागभाक् पृथक् पृथ-गथ कृते रजतहेमतो द्व्यं शके । अयोभुजगरङ्गकं त्रि-स्वकं विमर्द्याखिलं शुभेऽहनि विभावयेत् भिषगिदं धिया सप्तधा । द्रवैर्वनिशेक्षुजैः कमलमालतीपुष्पजैः पयःकदलिकन्दजैर्मलयजैर्घनाभ्युद्भवैः । वसन्तकुसुमा-करोरसपतिर्दिवल्लोऽशितः समस्तगदहृद्भवेत् किल नि-जानुपानैरयम्" इत्युयोगतरङ्गिणी । [राजनि० ।

वसन्तजा स्त्री वसन्ते जायते जन–ड । माधवीलतायाम्

वसन्ततिलक न० "ज्ञेयं वसन्ततिलकं तभजा जगौ गः" छन्दो० उक्ते चतुर्दशाक्षरपादके छन्दोभेदे

वसन्तदूत पु० वसन्तस्य दूत इव । १कोकिले २आम्रवृक्षे ३पञ्चमरागे च विश्वः । ४माधवीलतायाम् ५पाटलीवृक्षे स्त्री मेदि० गौ० ङीष् ६गणिकारिकायां ७पिक्याञ्च स्त्री ङीष् राजनि० ।

वसन्तद्रु पु० वसन्तस्य द्रुः । आम्रवृक्षे शब्दर० तत्काले तस्य जायमानमुकुलत्वात् तथात्वम् वसन्तद्रुमादयोऽप्यत्र ।

वसन्तसख पु० वसन्तस्य सखा अस्य०न्ता० । कामदेवे हला० ।

वसा स्त्री वस–अच् । १मांसजाते देहस्थे धातुभेदे मेदसि अमरः । अस्थिकरशब्दे ५५८पृ० दृश्यम् । २मांसरोहिण्यां लतायाञ्च राजनि० । [त्रिका० ।

वसाढ्य पुंस्त्री० वसाभिः आढ्यः । प्रचुरमेदस्के शिशुमारे

वसि पु० वस–इन् । वसने उणा० । [धरणिः ।

वसिर न० वस–इरन् । १सामुद्रलवणे २गजपिप्पल्यां च

वसिष्ठ पु० वसिष्ठ+पृषो० । ब्रह्मणः मानसपुत्रेषु सप्तर्षिषु मुनिभेदे भा० अनु० अन्याऽपि तन्निरुक्तिर्यथा "वरि-ष्ठोऽस्मि वसिष्ठोऽस्मि वसे वासगृहेष्वपि । वरिष्ठत्वाच्च वासाच्च वसिष्ठ इति विद्धि माम्" ।

वसु न० वस–उ । १धने २रत्ने अमरः ३वृद्ध्यौषधे ४श्यामे मेदि० । ५स्वर्णे विश्वः ६जले च सि०कौ० । ७वकवृक्षे ८वृक्षे ९वह्नौ १०रश्मौ ११गणदेवताभेदे च पु० अमरः ।

"धरो ध्रुवश्च सोमश्च अहश्चैवानिलोऽनलः । प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टाविति स्मृताः" भा० आ० ६६अ० । १२अष्टसङ्ख्यायाञ्च १३मधुरे १४शुष्के च त्रि० हेमच० । १५दीप्तौ १६वृद्धौषधौ च स्त्री शब्दच० । १७वसुदेव-ताके धनिष्ठानक्षत्रे पु० ज्यो०त० । १८चेदिराजाख्ये देवभेदे

वसुक पु० वसुना सूर्यनाम्ना कायति कै–क । १अर्कवृक्षे अमरः । २वकवृक्षे च मेदि० ।

वसुकीट पु० वसूनि धने कीट इव । याचके हारा० ।

वसुच्छिद्रा स्त्री वसुसङ्ख्यानि पुष्पे छिद्राण्यस्याः । महा-मेदायाम् रत्नमा० । [दिवे क्षत्रियभेदे अमरः ।

वसुदेव पु० वसुना दीव्यति दिव–अच् । श्रीकृष्णजनके या-

वसुदेवभू पु० वसुदेवात् भवति भू–क्विप् । श्रीकृष्णे वसुदेव-सुतादयोऽप्यत्र । [दधाति धा–क वा । पृथिव्याम् अमरः

वसुधा स्त्री वसूनि धीयन्तेऽस्यां धा–बाहुलकात् आधारे क, वसूनि

वसुधारा स्त्री वसोश्चेदिराजस्य प्रियार्थं धारा घृतादिसन्त-न्ततिः । माङ्गल्येषु चेदिराजवसूद्देशेन दीयमानायां घृतादिधारायाम् ।

"कुड्यलग्नां वसोधारां सप्त वारान् घृतेन तु । कारयेत् पञ्च वारान् वा नातिनीचां न चोच्छ्रिताम् । आयुष्मा-निति शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः । षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेत्" छन्दोगप० ।

२जिनशक्तिभेदे हेमच० । ३कुवेरपुर्यां शब्दमा० ।

वसुन्धरा स्त्री वसूनि धारयति धृ–खच् मुम् ह्रस्वः । पृथि-व्याम् अमरः ।

वसुप्राण पु० वसूनि दीप्तयः प्राणा इव यस्य । अग्नौ शब्दर० ।

वसुमती स्त्री वसूनि सन्त्यस्यां मतुप् । पृथिव्याम् अमरः ।

वसुरोचिस् पु० वसुने धनाय रोचते रुच–इसुन् । यज्ञे सि०कौ० ।

वसुल पु० वसु दीप्तिं लाति ला–क । देवे त्रिका० ।

वसुहट्ट पु० वसूनां दीप्तीनां हट्ट इव । वकवृक्षे जटा० ।

वस्त वध गतौ च सक० याचने द्वि० चु० उभ० सेट् । वस्त-यति ते अववस्तत् त । [अमरः स्त्रियां ङीष् ।

वस्त पुंस्त्री वस्यते बध्यते यज्ञार्थं वस्त–कर्मणि घञ् । छागे

वस्तक न० वस्त इव कायति कै–क । कृत्रिमलवणे हेमच० ।

वस्तकर्ण पु० वस्तस्य कर्णः पत्राकारेऽस्त्यस्य अच् । शालवृक्षे राजनि० ।

वस्तगन्धा स्त्री वस्तस्येव गन्धोऽस्याः । अजगन्धायाम् राजनि० । [राजनि० ।

वस्तमोदा स्त्री वस्तस्येव मोदो यस्याः । अजमोदायाम्

वस्ति पु० वस्ते आच्छादयति मूत्रम् वस—तिच्। नाभेरधोभागे मूत्राधारे १स्थाने २वासे च ३वसनदशायां पुंस्त्री ब०व० अमरः (पिचकारी) औषधदानार्थे द्रव्यभेदे पु० तद्विधिः भावप्र०

"वस्तिर्द्विधानुवासाख्यो निरूहश्च ततः परम्। यः स्नेहो दीयते स स्यादनुवासननामकः। कषायक्षीरतैलैर्यो निरूहः स निगद्यते। वस्तिभिर्दीयते यस्मात्तस्माद्वस्तिरिति स्मृतः।" वस्तिभिः छागादीनां मूत्राशयैः "तत्रानुवासनाख्यो हि वस्तिर्यः सोऽत्र कथ्यते। अनुवासनभेदश्च मात्रावस्तिरुदीरितः। पलद्वयन्तस्य मात्रा तस्मादर्द्धोऽपि वा भवेत्। अनुवास्यस्तु रूक्षः स्यात्तीक्ष्णाग्निः केवलानिली। नानुवास्यस्तु कुष्ठी स्यान्मेही स्थूलस्तथोदरी। नास्थाप्या नानुवास्याश्च जीर्णोन्मादतृडर्दिताः। शोषमूर्च्छारुचिभयश्वासकासक्षयातुराः। नेत्रं कार्य्यं सुवर्णादिधातुभिर्वृक्षवेणुभिः। नलैर्दन्तैर्विषाणाग्रैर्मणिभिर्वा विधीयते।" नेत्रं नाडी तथा चोक्तं विश्वप्रकाशे "नेत्रं मन्थगुणे वस्त्रे तरुमूले विलोचने। नेतृवस्ते च नाड्याञ्च नेता नेतरि भेद्यवदिति"। "एकवर्षात्तु षड्वर्षाद्यावन्मानं षडङ्गुलम्। ततो द्वादशकं यावन्मानं स्यादष्टसम्मितम्। ततः परं द्वादशभिरङ्गुलैर्नेत्रदीर्घता। मुखच्छिद्रं कलायाभं छिद्रं कोलास्थिसन्निभम्। यथासङ्ख्यं भवेन्नेत्रं श्लक्ष्णं गोपुच्छसन्निभम्। गोपुच्छसन्निभं मूले तस्मात् क्रमात् क्रमात् कृशम्"। मुखच्छिद्रादिप्रमाणं नेत्रं क्रमेण षड्वर्षो यद्वा दशवर्षो यद्वा तदूर्द्धं वर्षाश्च ज्ञेयाः। "आतुराङ्गुष्ठमानेन मूले स्थूलं विधीयते। कनिष्ठिकापरीणाहमग्रे च गुटिकामुखम्।" परिणाहोऽत्र स्थौल्यम् "तन्मूले कर्णिके द्वे च कार्य्ये भागाच्चतुर्थकात्।" कर्णिका गवादिकर्णवत् "योजयेत्तत्र वस्तिञ्च बन्धद्वयविधानतः। मृगाजशूकरगवां महिषस्यापि वा भवेत्।" वस्तिरिति शेषः। "मूत्रकोषस्य वस्तिस्तु तदलाभे तु चर्म्मणः। कषायरक्तः सुमृदुर्वस्तिः स्निग्धो दृढो हितः। व्रणवस्तेस्तु नेत्रं स्यात् श्लक्ष्णमष्टाङ्गुलोन्मितम्। मुद्गच्छिद्रं गृध्रपक्षनालिकापरिणाहि च। शरीरोपचयं वर्णं बलमारोग्यमायुषः। कुरुते परिवृद्धिञ्च वस्तिः सम्यगुपासितः। दिवा शीते वसन्ते च स्नेहवस्तिः प्रदीयते। ग्रीष्मवर्षाशरत्काले रात्रौ स्यादनुवासनम्। न चातिस्निग्धमशनं भोजयित्वानुवासयेत्। मदं मूर्च्छाञ्च जनयेद्द्विधा स्नेहः प्रयोजितः।" द्विधा भोजने वस्तौ च। "रूक्षं भुक्तवतोऽत्यन्तं बलं वर्णञ्च हापयेत्। युक्तस्नेहमतो जन्तुं भोजयित्वानुवासयेत्"। युक्तस्नेहं यथोचितस्नेहं भोज्यं भोजयित्वेत्यर्थः। "हीनमात्रावुभौ वस्ती नातिकार्य्यकरौ स्मृतौ। अतिमात्रौ तथानाहक्लमातीसारकारकौ" उभौ वस्ती अनुवासननिरूहाख्यौ। "उत्तमा स्यात्पलैः षड्भिर्मध्यमा स्यात्पलैस्त्रिभिः। पलाद्यर्द्धेन हीना स्यादुक्ता मात्रानुवासने। शताह्वासैन्धवाभ्याञ्च देयं स्नेहे च चूर्णकम्। तन्मात्रोत्तममध्यान्त्या षट्चतुर्द्वयमाषकैः। विरेचनात्सप्तरात्रे गते जातबलाय च। कृतान्नायानुवास्याय वस्तिर्देयोऽनुवासनः। अथानुवास्यमभ्यक्तमुष्णाम्बुस्वेदितं शनैः। भोजयित्वा यथाशास्त्रं कृतचङ्क्रमणं ततः। उत्सृष्टानिलविण्मूत्रं योजयेत्स्नेहवस्तिना" उष्णाम्बुस्वेदितम् उष्णाम्बुना स्नापितम्। "सुप्तस्य वामपार्श्वेन वामजङ्घाप्रसारिणः। कुञ्चितापरजङ्घस्य नेत्रं स्निग्धे गुदे न्यसेत्। बद्ध्वा वस्तिमुखं सूत्रैर्वामहस्तेन धारयेत्। पीडयेद्दक्षिणेनैव मध्यवेगेन धीरधीः। जृम्भाकासक्षवादींश्च वस्तिकाले न कारयेत्। त्रिंशन्मात्रामितः कालः प्रोक्तो वस्तेस्तु पीडने। ततः प्रणिहिते स्नेहे उत्तानो वाग्यतो भवेत्। सजानुनः करावर्त्तं कुर्य्याच्छोटिकया पुनः। एषा मात्रा भवेदेका सर्व्वत्रैवेष निश्चयः। निमिषोन्मेषणं पुंसामङ्गुल्या च्छोटिकाथ वा। गुर्व्वक्षरोच्चारणं वा स्यान्मात्रेयं स्मृता बुधैः। प्रसारितैः सर्व्वगात्रैर्यथावीर्य्यं प्रसर्पति" यथावीर्य्यं स्नेहादि। "ताडयेत्तलयोरेनं त्रींस्त्रीन्वारान् शनैः शनैः। स्फिजोश्चैव तथा श्रोणीं शय्याञ्चैवोत्क्षिपेत्ततः। स्फिजोश्चैनं स्वपाणिभ्यां पूर्ववत्ताडयेद्बुधः। शय्याञ्च पदतस्तस्य त्रीन् वारानुत्क्षिपेत्ततः। जाते विधाने तु ततः कुर्य्यान्निद्रां यथासुखम्। सानिलः सपुरीषश्च स्नेहः प्रत्येति यस्य तु। उपद्रवं विना शीघ्रं स सम्यगनुवासितः। जीर्णान्नमथ सायाह्ने स्नेहे प्रत्यागते पुनः। लघ्वन्नं भोजयेत्कामं दीप्ताग्निस्तु नरो यदि। अनुवासिताय दातव्यमितरेऽह्नि सुखोदकम्। धान्यशुण्ठीकषायं वा स्नेहव्यापत्तिनाशनम्"। सुखोदकमुष्णोदकं व्यापत्तिर्व्याधिः। "अनेन विधिना षड्वा सप्त चाष्टौ नवापि वा। विधेया वस्तयस्तेषामन्ते चैव निरूहणम्। दत्तस्तु प्रथमो वस्तिः स्नेहयेद्वस्तिवङ्क्षणौ। सम्यग्दत्तो द्वितीयस्तु मू

द्वितीयमनिलं जयेत्। बलं वर्णञ्च स जयेत्तृतीयस्तु प्रयोजितः। चतुर्थपञ्चमौ दत्तौ स्नेहयेतां रसासृजी। षष्ठो मांसं स्नेहयति सप्तमो मेद एव च। अष्टमो नवमश्चापि मज्जानञ्च यथाक्रमम्"। यथाक्रममिति वचनादष्टमोऽस्थि स्नेहयेत्। "एवं शुक्रगतान् दोषान् द्विगुणः साधु साधयेत्।" अष्टादशदिवसावधिवस्तिफलम् "अष्टादशाष्टादशकान्दिनात् यो ना निषेवते। स कुञ्जरबलोऽश्वस्य जवतुल्योऽमरप्रभः। रूक्षाय बहुवाताय स्नेहवस्तिं दिने दिने। दद्याद्वैद्यस्तथान्येषामग्न्याबाधभयात् त्र्यहात्। स्नेहोऽल्पमात्रो रूक्षाणां दीर्घकालमनत्ययः।" अनत्ययः अबाधः। "तथा निरूहः स्निग्धानामल्पमात्रः प्रशस्यते। अथ वा यस्य तत्कालं स्नेहो निर्याति केवलः। तस्याप्यल्पतरो देयो न हि स्निग्धेऽवतिष्ठते।" अवतिष्ठते दत्तः स्नेह इति शेषः "अशुद्धस्य मलोन्मिश्रः स्नेहो नैति यदा पुनः। तदाङ्गसदनाध्माने शूलं श्वासश्च जायते। पक्वाशये गुरुत्वञ्च तत्र दद्यान्निरूहणम्। तीक्ष्णं तीक्ष्णौषधैर्युक्तं फलवर्त्तिमथापि वा। यथानुलोमनो वायुर्मलः स्नेहश्च जायते। तथा विरेचनं दद्यात्तीक्ष्णं नस्यञ्च शस्यते। यस्य नोपद्रवं कुर्य्यात् स्नेहवर्त्तिरनिःसृता। सर्वोऽल्पो वावृतो रौक्ष्यादुपेक्ष्यः स विजानता। अनायातन्त्वहोरात्रे स्नेहं संशोधनैर्हरेत्। स्नेहवस्तावनायाते नान्यः स्नेहो विधीयते। शुण्ठ्येरण्डपूतीकभार्गीदेवदारुरौहिषम्। शतावरीं सहचरं काकनासां पलोन्मिताम्। यवमाषातसीकोलकुलत्थान् प्रसृतोन्मितान्। चतुर्द्रोणेऽम्भसः पक्त्वा द्रोणशेषेण तेन च। पचेत्तैलाढकं सर्वैर्जीवनीयैः पलोन्मितैः। अनुवासनमेतद्धि सर्ववातविकारनुत्।" पूतीकः करञ्जः रौहिषं दीर्घवृन्तगन्धतृणविशेषः। काकनासा (काकाठोठी) प्रसृतम् पलद्वयम्। "शोफा यस्य व्यापदस्तु जायते वस्तिकर्मणः। दूषितान् सम्प्रदायेन तांश्चिकित्सेत्तु सुश्रुतात्। सम्प्रदायेन समुचितनेत्रादिदानप्रथा। "स्नानाहारविहाराश्च परिहाराश्च तद्वशः स्नेहपानसमाः कार्य्या नात्र कार्य्या विचारणा।"

वस्तिकर्माढ्य पु० वस्तिकर्मणा तच्छोधनव्यापारेणाढ्यः। अरिष्टकवे शब्दच०।

वस्तिमल न० ६त०। मूत्रे हेमच०।

वस्तु न० वस-तुन्। १द्रव्ये २पदार्थे त्रिका० ३सत्यपदार्थे च।

वस्तुक न० वस्तु+इवार्थे कन्। १वास्तुके शाकभेदे २श्वेतचिल्लीशाके च स्त्री राजनि०।

वस्त्य न० वस्तौ साधु यत्। गृहे अमरः।

वस्त्र न० वस-ष्ट्रन्। परिधानाद्युपयुक्ते कार्पासादौ वसने। वस्त्रधारणगुणाः यथा "स्नातस्यानन्तरं सम्यग्वस्त्रेण तनुमार्जनम्। कान्तिप्रदं शरीरस्य कण्डूत्वग्दोषनाशनम्। कौषेयं चित्रवस्त्रञ्च रक्तवस्त्रं तथैव च। वातश्लेष्महरं तत्तु शीतकाले विधारयेत्।" कौषेयं पट्टाम्बरं तसरवस्त्रञ्च। "मेध्यं सुशीतं पित्तघ्नं काषायं वस्त्रमुच्यते। तद्धारयेदुष्णकाले तच्चापि लघु शस्यते।" काषायं (कोकटी) इति लोके। कषायरागरक्तं वा। "शुक्लन्तु शुभदं वस्त्रं शीतातपनिवारणम्। नचोष्णं नच वा शीतं तत्तु वर्षासु धारयेत्। यशस्यं काम्यमायुष्यं श्रीमदानन्दवर्द्धनम्। त्वच्यं वशीकरं रुच्यं नवं निर्म्मलमम्बरम्।" काम्यं कामोद्दीपकम्। "कदापि न जनैः सम्परिधार्य्यं मलिनमम्बरम्। तत्तु कण्डूकृमिकरं ग्लान्यलक्ष्मीकरं परम्।" अलक्ष्मीरशोभा दारिद्र्यं वा।" भावप्र०

अस्य परिधानविधिर्यथा भृगुः "विकच्छोऽनुत्तरीयश्च नग्नश्चावस्त्र एव च। श्रौतं स्मार्त्तं तथा कर्म न नग्नश्चिन्तयेदपि। विकच्छः परीधानाद् गलितकच्छः। तथा च "परीधानाद्बहिः कच्छा निबद्धा ह्यासुरी भवेत्" स्मृतिः "वामे पृष्ठे तथा नाभौ कच्छत्रयमुदाहृतम्। एभिः कच्छैः परीधत्ते यो विप्रः स शुचिः स्मृतः"। बौधायनः "नाभौ धृतञ्च यद्वस्त्रमाच्छादयति जानुनी। अन्तरीयं प्रशस्तं तदच्छिन्नमुभयोस्तयोः।" प्रचेताः "दशां नाभौ प्रयोजयेत्" स्मृतिः "न स्यात् कर्म्मणि कञ्चुकीति"। उत्तरीयधारणं चोपवीतवत् "यथा यज्ञोपवीतञ्च धार्य्यते च द्विजोत्तमैः। तथा सन्धार्य्यते यत्नादुत्तराच्छादनं शुभम्" स्मृतेः। अत्र यथा द्विजोत्तमैः सव्यापसव्यत्वादिना उपवीतं धार्य्यते तथा उत्तराच्छादनमपि द्विजोत्तमैरिति प्रदर्शनमात्रम् प्रागुक्तभृगुवचनेन सर्वेषां द्विवस्त्रताप्रतीतेः" पारस्करः "एकवेहासो भवति तस्य उत्तरार्द्धेन प्रच्छादयतीति" आ० त० रघु०। वस्त्रपरीधाननक्षत्रादि "मूलानुराधवसुतिष्यविशाखहस्तचित्रोत्तराश्विपवनादितिरेवतीषु। जन्मर्क्षजीवबुधशुक्रदिनोडुपवारौ धार्य्यं नवं वसनमीश्वरदेवतर्क्षे।" ज्यो० त०। "हस्ते चाम्बरं,

क्षयः शशिदिने, क्लेशः सदा भूमिजे, वस्त्राणां बहुता बुधे, सुरगुरौ विद्यागमः सम्पदः। नानाभोगयुतप्रमोदशयनं विद्याङ्गना भार्गवे, शौरौ स्युः खलु रोगशोककलहा वस्त्रे धृते नूतने” कर्मलोचनम्। वस्त्र क्षारसंयोगनिषिद्धदिनानि यथा। “नन्दमङ्गलषष्ठीषु द्वादश्यां श्राद्धवासरे। वस्त्राणां क्षारसंयोगाद्दहत्यासप्तमं कुलम्।” स्मा०त०।

परकीयवस्त्रधारणनिषेधो यथा “आसनं वसनं शय्या जायापत्यं कमण्डलुः। आत्मनः शुचिरेतानि न परेषां कदाचन”। ईषद्धौतादिवस्त्रस्य पश्चिमाग्राद्प्रसारितवस्त्रस्य च अधौतत्वं यथा “ईषद्धौतं स्त्रिया धौतं यद्धौतं रजकस्य तु। अधौतं तद्विजानीह्याद्दक्षिणपश्चिमे।” कर्मलोचनम्। सत्यतपाः “प्रागग्रमुदग्रं वा धौतं वस्त्रं प्रसारयेत्। पश्चिमाग्रं दक्षिणाग्रं पुनः प्रक्षालनात् शुचि” अलाग्रं दशा इत्यर्थः। प्रचेताः “स्वयं धौतेन कर्त्तव्या क्रिया धर्म्या विपश्चिता। न च रजकधौतेन नाधौतेन भवेत् क्वचित्। पुत्रमित्रकलत्रेण स्वजातिबान्धवेन च। दासवर्गेण यद्धौतं तत् पवित्रमिति स्थितिः”। स्नानोत्तरं उष्णीषवस्त्रस्य धार्य्यत्वं यथा उष्णीषधारणं शिरोजलापनयनाय। तेन स्नानानन्तरं धार्य्यम्। तथा च महाभारतम् “आप्लुतस्याधिवासेन जलेन च सुगन्धिना। राजहंसनिभं प्राप्य उष्णीषं शिथिलार्पितम्। जलक्षयनिमित्तं वै वेष्टयामास मूर्द्धनि”। शिथिलार्पितम् अगाढ़बद्धम्। निषिद्धवस्त्राणि यथा भारते “न स्यूतेन न दग्धेन पारक्येण विशेषतः। मूषिकोत्कीर्णजीर्णेन कर्म कुर्य्याद्विचक्षणः।” नारसिंहे “न रक्तमुल्बणं वासो न नीलञ्च प्रशस्यते। मलाक्तञ्च दशाहीनं वर्जयेदम्बरं बुधः। उल्बणम् उत्कटरक्तविशेषम्। आचाररत्ने उशना “दशाहीनेन वस्त्रेण कुर्य्यात् कर्माण्यभावतः”। विष्णुधर्मोत्तरे “वस्त्रं नान्यधृतं धार्य्यं न रक्तं मलिनं तथा। जीर्णं वाऽपदशञ्चैव श्वेतं धार्य्यं प्रयत्नतः। उपानहौ नान्यधृतां ब्रह्मसूत्रञ्च धारयेत्। न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति।” योगियाज्ञवल्क्यः “स्नात्वैवं वाससी धौते अक्लिन्ने परिधाय च। प्रक्षाल्योरू मृदाद्भिश्च हस्तौ प्रक्षालयेत्ततः। अभावे धौतवस्त्राणां शाणक्षौमाविकानि च। कुतपो योगपट्टं वा द्विवासा येन वा भवेत्। अधौतेन च वस्त्रेण नित्यनैमित्तिकीं क्रियाम्। कुर्वन् फलं न चाप्नोति दत्तं भवति निष्फलम्”। कुतपो नेपालकम्बलः। तत्रापवादः “राङ्कवे पट्टसूत्रे च सूचीविद्धं न दुष्यति” विधानपा०। “नीलीरक्तं न दुष्यति” इति मिता०पाठः। तर्पणात् पूर्वं स्नानवस्त्रनिष्पीडने निषेधो यथा “निष्पीड़यति यः पूर्वं स्नानवस्त्रन्तु तर्पणात्। निराशास्तस्य गच्छन्ति देवाः पितृगणैः सह”। जावालिः “स्नानं कृत्वार्द्रवासास्तु विण्मूत्रं कुरुते यदि। प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनः स्नानेन शुध्यति। नार्द्रमेकञ्च वसनं परिदध्यात् कथञ्चन”। हारीतः “आर्द्रञ्च सप्तवाताहृतमपि शुद्धमिति”। संक्रान्त्यादौ वस्त्रनिष्पीड़ननिषेधो यथा षट्त्रिंशन्मतनिगमौ “संक्रान्त्यां पक्षदश्याञ्च द्वादश्यां श्राद्धवासरे। वस्त्रं न पीड़येत्तत्र नच क्षारेण योजयेत्” ति०त०।

वस्त्रकुट्टिम न० वस्त्रनिर्मितं कुट्टिमं यत्र। १वस्त्रगृहे (तांबु) २छत्रे त्रिका०। [निर्मिते गृहे त्रिका०।

वस्त्रगृह न० वस्त्रनिर्मितं गृहम् शाक०। (तांबु) वस्त्र-

वस्त्रग्रन्थि पु० ६त०। नीव्याम् त्रिका०।

वस्त्रपुत्रिका स्त्री वस्त्रनिर्मिता पुत्रिका। वस्त्रनिर्मितपुत्तलिकायाम् शब्दमा०। [२खाकरखण्डे च राजनि०।

वस्त्रभूषणा स्त्री वस्त्रस्य भूषणं यस्याः ५व०। १मञ्जिष्ठायाम्

वस्त्रयोनि स्त्री ६त०। त्वक्फलकृमिरोमादौ अमरः।

वस्त्ररञ्जन पु० वस्त्रं रञ्जयति रन्ज-णिच्-ल्यु। कुसुम्भे राजनि०।

वस्न न० वस-न। १वेतने २मूल्ये ३वस्त्रे ४द्रव्ये च विश्वः ५धने ६मृत्यौ च अमरटीकायां रमानाथः। मूल्ये पु० अमरः।

वस्नसा स्त्री वस्नं स्यति सो-क। स्नायौ अमरः।

वस्वौकसारा स्त्री वस्वनामोकस्य सारो यत्र। १इन्द्रनगर्य्याम् २इन्द्रनद्यां ३कुवेरपुर्य्यां ४कुवेरनद्याञ्च हेम०।

वह दीप्तौ चु० उभ० सक० सेट् इदित्। वंहयति ते अववंहत्।

वह प्रापणे भ्वा० उभ० द्विक० यजा० अनिट्। वहति ते अवाक्षीत् अवोढ़ उवाह ऊहे ऊढ़ः। अस्य प्रधानकर्मण्येव लकारादयः।

वह पु० उह्यतेऽनेन वह-अच्। १वृषस्कन्धदेशे अमरः। वह-कर्त्तरि अच्। २घोटके ३वायौ ४पथि त्रिका०। ५नद्यां स्त्री हेमच०।

वहत पु० वह-अतच्। १वृषे २पान्थे च उणादिकोषः

वहति पु० वह–अति । १वायौ उणा० । २गवि ३सचिवे च मेदि० । [४गमने च ।

वहन न० वह-भावे ल्युट् । १पुरभेदे त्रिका० २प्रापणे ।

वहन्त पु० वह–झ । वायौ त्रि०कौ० २बाले उणा० ।

वहल पु० वह–अलच् । १पोते हारा० २दृढे त्रि० हेम० ।

वहलगन्ध न० वहलो दृढो गन्धो यस्य । शम्बरचन्दने राजनि० ।

वहलचक्षुस् पु०वहलानि चक्षुषीव पुष्पाण्यस्य । मेषशृङ्ग्यां (गाड़रशिङ्गा) रत्नमा० । [राजनि० ।

वहलत्वच पु० वहला दृढा त्वचा यस्य । श्वेतलोध्रे

वहला स्त्री वहलानि पुष्पादीनि सन्त्यस्य अर्श आद्यच् । १शतपुष्पायां राजनि० । २स्थूलैलायां भावप्र० ।

वहित्र न० वह–इत्र । १पोते जलयाने त्रिका० । स्वार्थे क । अत्रैवार्थे ।

वहिरङ्ग न० वहिः प्रकृतेर्वाह्यमङ्गं यस्य । व्याकरणोक्ते प्रत्ययादिनिमित्तके प्रकृत्यवयवादिकार्य्ये । "असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे" व्या० परिभाषा ।

वहिरिन्द्रिय न० वहिर्देहाद्वाह्यस्य पदार्थस्य ग्राहक-मिन्द्रियम् । शब्दादिवाह्यविषयग्राहकेषु श्रोत्रादिषु ।

वहिर्द्वार न० वहिःस्थं द्वारम् । तोरणे अमरः ।

वहिर्मुख त्रि० वहिः बाह्यविषये मुखं प्रवणता यस्य । बाह्यविषयासक्तमनस्के विषयासक्ते १जने २विमुखे च ।

वहिस् अव्य० वह–इसुन् । बाह्ये अमरः ।

वहेड़क पु०वह–अच् वहः एड़क इव इहत् काण्डो यस्य । विभीतकवृक्षे (वहेड़ा) राजनि० ।

वह्नि पु० वह–नि । १अग्नौ २चित्रकवृक्षे अमरः ३भल्ला-तके ४निम्बूके राजनि० । तन्त्रोक्ते ५रकारे च । "वर्गाद्यं वह्निसंस्थम्" इति श्यामास्तोत्रम् । वह्निभेदादिकं यथा

"जृम्भको दीपकश्चैव विभ्रमभ्रमशोभनाः । आव-सथ्याहवनीयौ दक्षिणाग्निस्तथैव च । अन्वाहार्य्यो गार्हपत्य इत्येते दश वह्नयः" । अन्यैरन्यथोक्तानि यथा "भ्राजको रञ्जकश्चैव क्लेदकः स्नेहकस्तथा । धारको बन्धकश्चैव द्रावकाख्यश्च सप्तमः । व्यापकः पावकश्चैव श्लेष्मको दशमः स्मृतः" । शरीरस्थवह्नेः नामानि यथा "वह्नयो दोषदूष्येषु संलीना दश देहिनः" । दोष-दूष्याश्च यथा "वातपित्तकफा दोषाः दूष्याः स्युः सप्त-धातवः" शा० ति० । "स्मार्त्ताग्नयो यथा "गार्हपत्यो दक्षिणाग्निस्तथैवाहवनीयकः । एतेऽग्नयस्त्रयो मुख्याः शेषाश्चोपसदस्त्रयः" वह्नि०पु० । तत्र निषिद्धकर्माणि यथा "नाशुद्धोऽग्निं परिचरेत् न देवान् कीर्त्तयेदृषीन् । न चाग्निं लङ्घयेद्धीमान् नोपदध्यादधः क्वचित् । न चैनं पादतः कुर्य्यात् मुखेन न धमेद्बुधः । अग्नौ न निःक्षि-पेदग्निं नाद्भिः प्रशमयेत्तथा । न वह्निं मुखनिश्वासै-र्ज्वालयेन्नाशुचिर्बुधः । स्वमग्निं नैव हस्तेन स्पृशेन्नाप्सु चिरं वसेत् । नापक्षिपेन्नोपधमेत् न स्पर्शेण च पाणिना । मुखेनाग्निं समुद्धीतं मुखादग्निरजायत" कूर्मपु०१५ अ० । अग्निवैकृत्यं तस्य शान्तिश्च यथा "अनग्निर्दीप्यते यत्र राष्ट्रे यस्य निरिन्धनः । न दीप्यते चेन्धनवान् स राष्ट्रः पीड्यते नृपैः । प्रज्वलेदप्सु मांसं वा तथार्द्रञ्चापि किञ्चन । प्रासाद तोरणद्वारं नृपवेश्म सुरालयम् । एतानि यत्र दह्यन्ते तत्र राज-भयं भवेत् । विद्युता वा प्रदह्यन्ते तत्रापि नृपते-र्भयम् । धूमश्चानग्निजो यत्र तत्र विद्यान्महद्भयम् । विनाग्निं विस्फुलिङ्गाश्च दृश्यन्ते यत्र कुत्रचित् । त्रिरात्रोपोषितस्तत्र पुरोधाः सुसमाहितः । समिद्भिः क्षीरवृक्षाणां सर्षपैश्च घृतेन च । दद्यात् सुवर्णञ्च तथा द्विजेभ्यो गाश्चैव वस्त्राणि तथा भुवञ्च । एवं कृते पाप-मुपैति नाशं यदग्निवैकृत्यभवं द्विजेन्द्र" । वह्निपु०१७५ अ० । इतद्दैवताके कृत्तिकानक्षत्रे ज्योतिषम् ।

वह्निकरी स्त्री वह्निं देहस्थवह्निं करोति उद्दीपयति कृ–ट ङीप् । १धातकीवृक्षे (धाइफुल) शब्द० । २वह्न्युद्दीपके त्रि० । [दाहागुरुणि राजनि० ।

वह्निकाष्ठ न० वह्नेर्दीप्यदाहायानुकूलं काष्ठम् शा० त० ।

वह्निगन्ध पु० वह्नौ दाहकाले गन्धो यस्य । यक्षधूपे शब्दच०

वह्निगर्भ पु० वह्निर्गर्भे यस्य । १वंशे २शमीवृक्षे स्त्री शब्दर०

वह्निज्वाला स्त्री वह्नेर्ज्वालेव पीडाकारकत्वात् । १धातकी-वृक्षे राजनि० इत० । २वह्निशिखायाम् ।

वह्निदीपक पु० वह्निं देहस्थवह्निं सेवनाद्दीपयति दीप-णिच्-ण्वुल् वह्निरिव दीप्यति दीप–ण्वुल् वा । १कुसुम्भे शब्दर० । २अग्न्युद्दीपके त्रि० । ३अजमोदायाम् स्त्री राजनि० । [ङीप् । जटामांस्याम् रत्नमा० ।

वह्निनी स्त्री वह्निं तत्कान्तिं नयति नी–ड गौरा० ।

वह्निपुष्पी स्त्री वह्निरिव तापकं पुष्पं यस्याः ङीप् । धातकी-वृक्षे राजनि० ।

वह्निभोग्य न० इत० । घृते शब्दच० ।

वह्निमन्थ पु० वह्नये वह्निजननाय मथ्यतेऽसौ मन्थ–कर्मणि घञ्। १गणिकारीवृक्षे जटा०। ६त०। २वह्नेर्मन्थने (तत्रैव न०। राजनि०।

वह्निमित्र पु० वह्नेर्मित्रं यस्य। १वायौ शब्दच० ६त०।

वह्निरेतस् पु० वह्नौ निषिक्तं रेतो येन। १शिवे वह्नौ हि निषिक्तात् शिववीर्य्यात् गङ्गादिसंक्रमेण कार्त्तिकेयो-त्पत्तिः पुराणप्रसिद्धम्। ६त०।२काञ्चने च। [राजनि०।

वह्निलोहक न० वह्नेः प्रियं लोहं धातुः स्वार्थे क। कांस्ये

वह्निवधू स्त्री ६त०।१अग्निभार्य्यायां स्वाहायाम् २स्वाहा-न्तके मन्त्रे च। वह्निजायादयोऽप्यत्र।

वह्निवर्ण न०वह्नेरिव वर्णोऽस्य। रक्तोत्पले शब्दच०। [त्रिका०

वह्निवल्लभ पु० वह्नेर्वल्लभ उद्दीपकत्वात्। सर्जरसे (धुना)

वह्निवीज न० वह्नेर्देहस्थवह्नेर्वीजमिव उद्दीपकत्वात्। १जीरके ६त०। वह्निदेवताके तन्त्रोक्ते २रकारे च। ३निम्बूके राजनि० ४ हेमच०।

वह्निशिख न० वह्नेरिव रक्तत्वात् शिखाऽस्य। १कुङ्कुमे अमरः। २कलिकार्य्यां ३कलिकारीवृक्षे ४धातक्याञ्च स्त्री राजनि० ६त०। ५अग्निशिखायां स्त्री। [राजनि०।

वह्निसख पु० ६त०। १वायौ। देहस्थवह्नेरुद्दीपके २जीरके

वह्य न० वह–यत्। १शकटे २वाहनमात्रे च हेमच०। ३मुनिपत्न्यां स्त्री उणा०।

वा गन्धाने अक० गतौ सेवने च सक० चुरा० उभ० सेट्। वापयति ते अवीवपत् त। [वाति अवासीत्।

वा गमने हिंसने (सूचने) च अदा० पर० सक० अनिट्।

वा अव्य० वा–का। १विकल्पे २सादृश्ये ३अवधारणे ४समु-च्चये अमरः। एष्वर्थेषु यथाक्रमं उदाहृतं यथा (विकल्पे) यवैर्वा व्रीहिभिर्वा यजेत। (उपमाने) सिन्धौ बाधो मण्डलं गोवां रसः" हन्तो (अवधारणे) "मा वा भवन्तो-त्सादीया वा कूर्चि जंघनायी मम"न तृतीयेत्यर्थः। (समुच्चये) वायुर्वा दहनो वा।५वितर्के ६पादपूरणे च मेदि० [जटा०

वांशिक पु० वंशो तद्वादनं शिल्पमस्य ठक्। वंशीवादनशीले

वांशी स्त्री वंशे भवः अण् ङीप्। वंशरोचनायाम् राजनि०

वाक पु० वच–घञ्। १वचने "नमोवाकं प्रशास्महे" उत्तररामचरितम्। पृषो० सान्तत्वम्। ग्रन्थभेदे "वाकोवाक्येति-हासेत्यादि" छान्दोग्यम्। "वाकोवाक्यम् उक्तिप्रत्यु-क्तिरूपम्" भा०। बकस्येदम् तेषां समूहो वा अण्। ३बकसम्बन्धिनि त्रि०। ४बकसंघे न० अमरः।

वाकुची स्त्री वाति क्विप् वाः कुच–सङ्कोचे क गौरा० ङीष् कर्म०। (हाकुच) १सोमराजीभेदे २सोमराज्यां राजनि०।

वाक्कीर पु० वाचा कौतुकवाचा कीर इव प्रियत्वात्। श्यालके शब्दर०।

वाक्छल न० गौत० सूत्रोक्ते छलभेदे "अविशेषाभिहितेऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पनम् वाक्छलम्" गौ० सू०। "अनया एकार्थशक्त्यबोधतात्पर्य्यकशब्दस्य शक्त्याऽर्था-न्तरबोधतात्पर्य्यकत्वकल्पना वाक्छलम्" वृत्तिः। यथा नेपालादागतोऽयं नवकम्बलवत्त्वात् इत्युक्ते कुतोऽस्य नवसंख्यकाः कम्बला इत्युक्तिः।

वाक्पति पु० ६त०। १वृहस्पतौ अमरः २पुण्यजने च वाचः पतिरिव। ३निर्दोषोक्तवचनयुक्ते रायमुकुटः।

वाक्पथ पु० वाचः पन्थाः विषयः अच् स०। वाक्यविषये

वाक्पारुष्य न० वाचा कृतं पारुष्यम्। १वाक्यकृते पारुष्ये तद्विषये २विवादभेदे च। तद्विवृतिः वीरमि० उक्ता यथा "तस्य च स्वरूपमाह नारदः "देशजातिकुलादीनामा-क्रोशं न्यङ्गसंयुतम्। यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते" इति। आक्रोशः आक्षेपः भर्त्सनमिति यावत् कलहप्रियाः गौडा इति देशाक्रोशः। अत्यन्तलोलुपाः ब्राह्मणा इति जात्याक्रोशः। "क्रूरचरिता वैश्वामित्रा इति कुलाक्षेपः। न्यङ्गं निकृष्टाङ्गमवद्यञ्च तदुभययुक्तं यदुद्वेगजननार्थं वाक्यं तद्वाक्पारुष्यमित्यर्थः। तस्य त्रैविध्यमाह स एव "निष्ठुराश्लीलतीव्रत्वादपि तत् त्रिविधं स्मृतम्। गौरवानुक्रमात्तस्य दण्डोऽपि स्यात् क्रमाद्गुरु-रिति" निष्ठुरादीनां स्वरूपमाह स एव "साक्षेपं निष्ठुरं ज्ञेयमश्लीलं न्यङ्गसंयुतम्। पतनीयैरुपाक्रोशैस्तीव्रमाहु-र्मनीषिणः" इति। धिङ्मूर्ख! जाल्म! इत्यादि साक्षेपभाषणं निष्ठुरम्। न्यङ्गसंयुतं अवद्याभगिन्या-दिगमनसंयुतम् अश्लीलम्। पतनीयैः सुरापानादिभि-रुपाक्रोशैस्तीव्रं वाक्पारुष्यमित्यर्थः। कात्यायनोऽपि "यस्त्वसत्यं स्थितैरङ्गैः परमाक्षिपति क्वचित्। अभूतैर्वाथ भूतैर्वा निष्ठुरा वाक् स्मृता तु सा। न्यग्भावकरणं वाचा क्रोधात्तु कुरुते यदा। वृत्तदेशकुलानान्तु अश्लीला सा बुधैः स्मृता। महापातकयोक्त्री च राग-द्वेषकरी च या। जातिभ्रंशकरी वाच तीव्रा सा प्रथिता तु वाग्गिति।" कल्पतरौ न्यङ्गावमूरणमिति पठित्वा निकृष्टाङ्गप्रकाशनेन तिरस्करणमिति व्याख्या-तम्। न्यग्भावकरणमिति तु माधवादिसंमतः पाठः। प्रथममध्यमोत्तमभेदेन त्रैविध्यमाह वृहस्पतिः "देश

ग्रामकुलादीनां क्षेपः पापेन योजनम् । द्रव्यं विना तु प्रथमं वाक्पारुष्यं तदुच्यते । भगिनीमातृसम्बन्ध-मुपपातकशंसनम् । पारुष्यं मध्यमं प्रोक्तं वाचिकं शास्त्रवेदिभिः । अभक्ष्यापेयकथनं महापातकदूषणम् । पारुष्यमुत्तमं प्रोक्तं तीव्रं मर्माभिघट्टनमिति ।" द्रव्यं विनेत्यत्र द्रव्यशब्दोऽभिधेयपरः । तेनोच्यमानार्थव्यति-रेकेणैव विधमभिधानं वाक्पारुष्यमित्यर्थः इति कल्प-तरौ । द्रव्यं विना द्रव्यवैशिष्ट्यं विनेति मदनरत्ने । अभिघट्टनं उत्पाटनम् । निष्ठुराक्रोशे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः "सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैन्यू॑नाङ्गेन्द्रिय रोगिणाम् । क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः पणानर्द्धत्रयोदशा-निति । अन्यथास्तोत्रैर्निन्दास्तुतिः । न्यूनाङ्गाः करा-दिरहिताः । न्यूनेन्द्रियाः नेत्रादिरहिताः । रोगिणः कुष्ठ्यादयः अर्द्धत्रयोदशान् अर्द्धाधिकद्वादशपणानि-त्यर्थः । एतत् सवर्णविषयम् । अतएव बृहस्पतिः "समजातिगुणानान्तु वाक्पारुष्ये परस्परम् । विनयो-विहितः शास्त्रे पणा अर्द्धत्रयोदशाः" इति । "विष्णुरपि "समवर्णाक्रोशे द्वादश पणान्दण्ड्य इति"। परस्परमिति शेषः । मनुनारदावपि "समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यति-क्रमे । वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेदिति" । शङ्ख-लिखितावपि "समवर्णव्यतिक्रमे द्वादशपणा यथारूप-विशिष्टाक्षेपेषु विशिष्टस्य चतुर्विंशतिरविशिष्टव्यतिक्रमे च विशिष्टस्य ततोऽर्द्धमिति । अत्र द्वादशवार्द्धद्वादशयो-रुत्कृष्टानुत्कृष्टत्वेन व्यवस्था । कात्यायनोऽपि "यो गुणान् कीर्त्तयेत् क्रोधान्निर्गुणे वा गुणसृताम् । अन्य-सं ज्ञातियोजी च वाग्दुष्टं तन्नरं विदुरिति" "नारदोऽपि "दुष्टस्यैव तु यो दोषान् कीर्त्तयेत् क्रोधकारणात् । अन्यायदेशवादी च वाग्दुष्टं तन्नरं विदुरिति" "अत्र क्रोधकारणादित्यनेन दुष्टपरित्यागार्थं दोषकीर्त्तने न दोष इति सूचितम् । अतएवोक्तं कात्यायनेन "यत्र त्वात्परि-हारार्थं पतितस्तेन कीर्त्तितः । वचनात्तत्र न स्यात्तु दोषो यत्र विभावयेदिति" "वचनात् दोषकीर्त्तनात् । यत्रा-भियोगादौ पातित्यादिकं साधयेत्तत्रापि वचनाद्दोषो न स्यादिति यत्र विभावयेदित्यस्यार्थ उक्तः स्मृतिचन्द्रिका-याम् । अत्रापि दण्डपारुष्यन्यायेन युगपत्प्रवृत्तयो-र्दण्डतुल्यत्वं अयुगपत्प्रवृत्तयोः पूर्वप्रवृत्तस्य दण्डाधि-क्यमिति द्रष्टव्यम् । जातिगुणकृते विशेषे दण्डवैषम्य-माह बृहस्पतिः "समानयोः समो दण्डो न्यूनस्य द्विगु-णोदमः । "उत्तमस्याधिकः प्रोक्तो वाक्पारुष्ये परस्पर-मिति" । हीनस्योत्तमाक्षेपे द्विगुणः उत्तमस्य हीना-क्षेपेऽर्द्धपरिमितो दण्ड इत्यर्थः । याज्ञवल्क्योऽपि "अर्द्धोऽधमेषु द्विगुणः परस्त्रीषूत्तमेषु च । दण्डप्रण-यनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैरिति" "अर्द्धः सार्द्धद्वाद-शपणात्मक इत्यर्थः पूर्ववाक्ये "पञ्चविंशतिको दम" इति पञ्चविंशतेः प्रकृतत्वात् । वर्णा ब्राह्मणादयः । जातयो मूर्द्धावसिक्तादयः । ते च ते उत्तराधराश्च वर्णजात्यु-त्तराधरास्तैरन्योन्याक्षेपे क्रियमाणे दण्डस्य प्रणयनम् ऊहनीयं ज्ञातव्यम् । उत्तराधरभावमालोच्य दण्डः कल्पनीय इत्यर्थः । तमेव कल्पनीयं दण्डं प्रदर्शयति मनुः "शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्त्रियो दण्डमर्हति । वैश्योऽप्यर्द्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति । विप्रः पञ्चा-शतं दण्ड्यः क्षत्त्रियस्याभिशंसने । वैश्ये स्यादर्द्धपञ्चा-शच्छूद्रे द्वादशको दम इति ।" बृहस्पतिरपि क्षिपन् विप्रादिकं दद्यात् पञ्चाशत्पणिकं दममिति" । शङ्ख-लिखितावपि "आक्रोशे ब्राह्मणस्य क्षत्त्रियः पणशतं दण्ड्यः, शतार्द्धं वैश्यस्य पञ्चविंशतिं शूद्रस्येति"। बृह-स्पतिरपि ।"विप्रः शतार्द्धं दण्ड्यस्तु क्षत्त्रियस्याभिशंसने । विशस्तथार्द्धं पञ्चाशच्छूद्रस्यार्द्धत्रयोदश । शूद्रस्या-यमुदितो विनयोऽनपराधिनः । गुणहीनस्य पारुष्ये ब्राह्मणो नापराध्नुयात् । वैश्यस्तु क्षत्त्रिया-क्रोशे दण्डनीयः शतम्भवेत् । तदर्द्धं क्षत्त्रियो वैश्यं क्षिपन् विनयमर्हति । शूद्राक्रोशे क्षत्त्रियस्य पञ्चविंश-तिको दमः । वैश्यस्य चैतद्द्विगुणः शास्त्रविद्भिरुदा-हृतः । वैश्यमाक्षारयन् शूद्रोदाप्यः स्यात् प्रथमं दमम् । क्षत्त्रियं मध्यमञ्चैव विप्रमुत्तमसाहसमिति ।" जिह्वाच्छेदनरूपोऽप्युत्तमसाहसो द्रष्टव्यः । तथा च स एव "धर्मोपदेशकर्त्ता च वेदादाहरणान्वितः । आक्रोशकस्तु विप्राणां जिह्वाच्छेदेन दण्ड्यते" इति । शूद्र इत्यनुषङ्गः । आपस्तम्बोऽपि "जिह्वाच्छेदनं शूद्र-स्यार्यं धार्मिकमाक्रोशतः" इति । गौतमोऽपि "शूद्रो द्विजातीनभिसन्धायाभिहत्य च वाग्दण्डपारुष्याभ्याम-ङ्गमोच्यो येनोपहन्यादिति" । अभिसन्धाय बुद्धिपूर्वं वाचातिक्रम्य अभिहत्य उपेत्य दण्डेन ताडयित्वा अङ्ग-मोच्यो येनाङ्गेनाभिहन्यते तेन वियोजनीय इत्यर्थः । गुर्व्वाक्रोशे त्वाहतुः शङ्खलिखितौ "तथाऽधिकृतान् वि-प्रान् गुरूंश्च निर्भर्त्सयन् पतनं ताडनं वा गोमयानुलेपनं

शरीरोत्कर्षं दर्पहरणं वा दण्डो भेति । दण्डः कार्षापणशतरूपः । अतएव विष्णुः "गुरूनाक्षारयन् कार्षापणशतमिति" । पुत्रादिभिर्मात्रादीनामाक्रोशे दण्डमाह मनुः "मातरं पितरं जायां भ्रातरं श्वशुरं गुरुम् । आक्षारयन् शतन्दाप्यः पन्थानञ्चाददद्गुरोरिति" । भ्रातरं ज्येष्ठभ्रातरम् । एतच्च सापराधेषु मात्रादिषु निरपराधायां जायायामिति मिताक्षरायामभाणि । श्वश्र्वाद्यधिक्षेपे दण्डमाह वृहस्पतिः "क्षिपन् श्वश्र्वादिकं दद्यात् पञ्चाशत्पणिकं दममिति ।" वाह्वादिच्छेदन निष्ठुरभाषाभिभाषणे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः "बाहुग्रीवानेत्रसक्थिविनाशे वाचिके दमः । शत्यस्तदर्द्धिकः पादनासाकर्णकरादिष्विति ।" बाह्वादिविनाशे वाचिके करिष्यामीति वाचा प्रतिपादितं शत्यः शतपरिमितो दण्डः । पादादिभङ्गं करिष्यामीत्याक्षेपे पञ्चाशत्परिमितो दण्ड इत्यर्थः । एवंवादिनोऽशक्तस्य दमयथा दण्डनीया इत्याह स एव "अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान्दशेति ।" यः पुनः शक्तोऽशक्तस्य बाह्वादिभङ्गाक्षेपं करोति न केवलं स दण्ड्यः किन्तु अशक्तक्षेमार्थं प्रतिभुवमपि दापनीय इत्याह स एव "तथा शक्तः प्रतिभुवन्दाप्यः क्षेमाय तस्य त्विति" । अश्लीलभाषणे दण्डमाह स एव "अभिगन्तास्मि भगिनीं मातरं वा तवेति ह । शपन्तन्दापयेद्राजा पञ्चविंशतिकं दममिति ।" तीव्राक्रोशे दण्डमाह स एव "पतनीय कृते क्षेपे दण्डमध्यमसाहसम् । उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसमिति ।" पतनीयैः पातित्यहेतुभिर्ब्रह्महत्यादिभिः । उपपातकानि गोवधादीनि । मनुरपि "ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यान्तु दण्डः कार्य्यो विजानता । ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये त्वेव मध्यमः । विट्शूद्रयोस्त्वेवमेव स्वजातिं प्रति तत्त्वतः । छेदवर्ज्जं प्रणयनं दण्डस्येति विनिश्चयः । पापोपपातककारो महापातकशंसकाः । आद्यमध्योत्तमान्दण्डान्दद्युस्ते यथाक्रममिति ।" विष्णुरपि "परस्परपतनीये क्षेपे कृते तूत्तमसाहसं उपपातकयुक्तन्तु मध्यमम् त्रैविद्यवृद्धानां क्षेपे जातिपूगानाञ्च ग्रामदेशयोः प्रथममिति" । देशाद्याक्रोशे दण्डमाह वृहस्पतिः "देशादिकं क्षिपन्दाप्यः पणानर्द्धत्रयोदश । पापेन योजयन् दर्पाद्दाप्यः प्रथमसाहसम् । एष दण्डः समाख्यातः पुरुषापेक्षया मया । समन्यूनाधिकत्वेन कल्पनीयो मनीषिभिरिति ।" याज्ञवल्क्योऽपि "मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोरिति ।" राज्ञ आक्रोशे दण्डमाह नारदः "अवक्रुश्य च राजानं वर्त्मनि स्वे व्यवस्थितम् । जिह्वाच्छेदाद्भवेच्छुद्धिः सर्वस्वहरणेन वेति ।" याज्ञवल्क्योऽपि "राज्ञोऽनिष्टप्रवक्तारन्तस्यैवाक्रोशकन्तथा । तन्मन्त्रस्य च भेत्तारञ्छित्त्वा जिह्वाम्प्रवासयेदिति ।" सत्यदोषाभिधानेऽपि वाक्पारुष्यदण्डोऽस्त्येव तथा च नारदः "पतितं पतितेत्युक्त्वा तथा चौरेति वा पुनः । वचनात्तुल्यदोषः स्यान्मिथ्याद्विर्दोषतां व्रजेदिति ।" मनुनारदावपि "काणं वाप्यथ वा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् । तथ्येनापि ब्रुवन्दाप्यो दण्डङ्कार्षापणावरमिति ।" विष्णुरपि "काणखञ्जादीनान्तथ्यवाद्यपि कार्षापणद्वयमिति ।" एतच्च दुर्वृत्तविषयमिति माधवीये विद्यारण्यश्रीपादैरभ्यधायि । मिथ्यावदनशीलानां दण्डमाह कात्यायनः "अनृताख्यानशीलानाञ्जिह्वाच्छेदो विशोधनमिति ।" हारीतोऽपि "मिथ्याभाषिणां मेलकानाञ्च राजा जिह्वाच्छिन्द्यादुद्दण्डयेद्वेति" मेलको भण्डकः । कस्यचिदाक्पारुष्यकृतोऽर्द्धदण्डमाहोशनाः "मोहात् प्रमादात्संहर्षात् प्रीत्या वोक्तं मयेति यः । नाहमेवं पुनर्वक्ष्ये दण्डार्द्धन्तस्य कल्पयेदिति ।"

वाक्य न० वच–ण्यत् चस्य कः । "वाक्यं स्याद् योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः" इत्युक्ते १पदसंघे सा०द० । २स्वार्थबोधसमाप्ते पदसमुदाये वैयाकरणाः । [अवाङ्क्षीत् ।

वाङ्क्ष सृ,हायां भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । वाङ्क्षति

वागीश पु० वाचामीशः । १वृहस्पतौ "वागीशाद्याः सुमनस" इति न्यायमाला । २सरस्वत्यां स्त्री "वागीशा हृदये यस्य" इति भाग०टीकोपक्रमे श्रीधरः । ३पुष्पवर्षे च

वागीश्वर पु० ६त० । १वृहस्पतौ २गुरौ च ३तत्पत्न्यां स्त्री ङीप् "वागीश्वरीस्तत्पत्नां फुल्लेन्दीवरलोचनाम् । वागीश्वरेण संयुक्ताम्" इति तन्त्रम् । ४सरस्वत्यां स्त्री ङीप् ५मञ्जुघोषे पु० त्रिका० । [सोमराजप्राम् अमरः ।

वागुजी स्त्री वाचा गुज्यते व्यज्यते गुज–क गौरा० ङीप् ।

वागुरा स्त्री वा–हिंसने उरच् गतु च । मृगबन्धे मृगबन्धनपाशादौ अमरः । [वध्य । व्याधे ।

वागुरावृत्ति पु० वागुरा मृगबन्धनपाशादिरेव वृत्तिर्जीविका

वागुरिक पु० वागुरा प्रहरणं यस्य वागुरयाचरति वा ठक् । व्याधे अमरः ।

वाग्गुद पुं स्त्री० पक्षिभेदे त्रिका० गुडूहरणे तज्जातिमक्षि

मनुनोक्ता "गोधा गां वागगुदो गुडम्" इत्येति शेषः

वाग्गुलि पु० राज्ञां ताम्बूलदातरि रत्नमाला।

वागडम्बर पु० ६त०। १वाक्यस्तोमे २बहुलवाक्ये च।

वाग्दण्ड पु० वाचो वागिन्द्रियस्य दण्डः संयमनम्। १मित-२भाषणे २वाक्यसंयमे च।

वाग्दत्ता स्त्री वाचा दत्ता। विधिना वाक्यमात्रेण दातृकृतसङ्कल्पायां कन्यायाम् "वाचा दत्ता मनोदत्तेति" उद्वा०त०

वाग्दरिद्र त्रि० ६त०। मितभाषिणि शब्दमा०।

वाग्दान न० ६त०। कन्याया वाङ्मात्रेण दाने "ततो वाग्दानपर्य्यन्तं यावदेकाहमेव च" शु०त०।

वाग्दुष्ट त्रि० वाचा दुर्वचनेन दुष्टः। शुद्धेऽपि वस्तुन्यशुद्धरूपतया कथनेन दूषिते। "वाग्दुष्टं भावदुष्टं च वर्जयेदिति" स्मृतिः।

वाग्देवता स्त्री वाचां देवता। सरस्वत्यां "वाग्देवता चरितचित्रितचित्तसद्मा" जयदेवः। वाग्देव्यादयोऽप्यत्र।

वाग्मिन् त्रि० वाच्+अस्त्यर्थे ग्मिनि चस्य कः तस्य लोपः। १प्रशस्तवाक्यवक्तरि अमरः। २वृहस्पतौ पु० मेदि०। ४विष्णौ पु० विष्णुस०। [२निर्वेदे ३कल्ये अजयः।

वाग्य त्रि० वाचं यच्छति यम–ड। १वाग्दरिद्रे शब्दमा०

वाग्यत त्रि० वाक् वागिन्द्रियव्यापारो यता येन। मौनधारिणि मुनौ अमरः "वाग्यतस्त्रिषवनं चरेत्" स्मृतिः।

वाग्यम त्रि० वाचं तद्व्यापारं यच्छति यम–अच्। मुनौ अमरः।

वाग्मती स्त्री "हिमाद्रेस्तुङ्गशिखरात् प्रोद्भूता वाङ्मती नदी" इत्युक्ते नदीभेदे। सा च मिथिलादेशसन्निकृष्टतया वहति।

वाङ्मय त्रि० वाक्स्वरूपम् मयट् चस्य कः तस्य ङः। १वाक्यस्वरूपे शास्त्रे। २वाक्यजनिते पापभेदे च। "पारुष्यमनृतञ्चैव पैशुन्यञ्चापि सर्वशः। असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम्" मनुः। तथा "परुषवचनमपवादः पैशुन्यमनृतं वृथालापो निष्ठुरवचनम् वाङ्मयानि षट्। परेषां देशजातिकुलविद्याशिल्परूपवृत्ताचारपरिच्छदशरीरकर्मजीविनां प्रत्यक्षदोषवचनं परुषम्। "यस्मात् क्रोधसन्तापत्रासंजननं वचः। परुषं तच्च विज्ञेयं यस्मान्यच्च तथाविधम्। चक्षुष्मानिति लुप्ताक्षं चाण्डालं ब्राह्मणेति च। प्रशंसानिन्दनं द्वेषात् परुषाच्च विशिष्यते"। तेषामेव परुषवचनानामपरोक्षमुदाहरणम् अपवादः। गुरुतल्पपतितब्रह्मघ्नादिमित्रसकाशे कर्णोपघातार्थं दोषोपाख्यानं पैशुन्यम्। अनृतं द्विविधं असत्यमसंवादश्चेति "देशराष्ट्रप्रसङ्गाच्च परार्थपरिजल्पनात्। नर्महासप्रसङ्गाच्च भाषणं व्यर्थभाषणम्। गुह्याङ्गामेध्यसंज्ञानां भाषणं निष्ठुरं विदुः। यदन्यद्वा वचो नीचस्त्रीपुंसोर्मिथुनाश्रयम्। इत्येवं षड्विकल्पस्य दुष्टवाक्यस्य भाषणात्। इह चामुत्र च क्रूरमनर्थं प्रतिपद्यते"। प्रशंसयानिन्दनं प्रशंसानिन्दनम्। अत्र चतुर्विधषड्विधयोरविरोधः। असत्यासमत्वभेदानादरेण पारुष्यापवादयोरैक्यात् निष्ठुरस्य परुषान्तर्भावाच्च। असम्बद्धप्रलापव्यर्थभाषणयोः पर्य्यायत्वाच्चार्थान्तरम्" ति०त०।

वाङ्मुख न० ६त० उपन्यासे प्रथमवाक्योपक्रमे अमरः।

वाचंयम त्रि० वाचं यच्छति वाचा+यम-ख मुम् ह्रस्वश्च। १मितभाषिणि। २मौनावलम्बिनि मुनौ पु० अमरः।

वाच पुंस्त्री० वच–णिच्–अच्। (वाचा) इति ख्याते मत्स्यभेदे राजवल्लभः स्त्रियां ङीष्।

वाचक त्रि० वक्ति अभिधावृत्त्या बोधयति वच–ण्वुल्। "साक्षात् सङ्केतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः" इत्युक्ते १शब्दभेदे २कथके त्रि०। वाचयति वच-णिच्-ण्वुल्। ३पुराणादिपाठके पु० "वाचकः पूजितो येनेति" पुरा० "ब्राह्मणं वाचकं विद्यान्नान्यवर्णजमादरात्। श्रुत्वान्यवर्णजाद्राजन्! वाचकान्नरकं व्रजेत्"। तथा "देवार्चामग्रतः कृत्वा ब्राह्मणानां विशेषतः। पवित्रे शिथिलं कुर्य्याद्वाचकः कुरुनन्दन!। पुनर्बध्नीत तत्सूत्रं न मुक्तां धारयेत् क्वचित्। हिरण्यं रजतं गाश्च तथा कांस्योपदोहनाः। दत्त्वा तु वाचकायेह श्रुतस्याप्नोति तत् फलम्"। कांस्योपदोहनाः कांस्यक्रोडाः "वाचकः पूजितो येन प्रसन्नास्तस्य देवताः"। तथा "ज्ञात्वा पर्वसमाप्तिञ्च पूजयेद्वाचकं बुधः। आत्मानमपि विक्रीय य इच्छेत् सुफलं फलम्"। तथा "विस्पष्टमद्रुतं शान्तं स्पष्टाक्षरपदं तथा। कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम्। बुध्यमानः सदात्वर्थं ग्रन्थार्थं कृत्स्नशो नृप!। ब्राह्मणादिषु सर्वेषु ग्रन्थार्थं चार्पयेन्नृप!। य एवं वाचयेद् ब्रह्मन् स विप्रो व्यास उच्यते"। तथा "सप्तस्वरसमायुक्तं काले काले विशाम्पते!। प्रदर्शयन् रसान् सर्वान् वाचयेद् वाचको नृप" ति०त०।

वाचकलक्षणादि हेमा० दा० नन्दिपु० उक्तं यथा

"वाचको ब्राह्मणः प्राज्ञः श्रुतशास्त्रो महामनाः। अभ्यस्ताक्षरविन्यासो कृतशास्त्रविशारदः। शब्दार्थवित्

प्रगल्भश्च विनीतो मेधया युतः। नीतिज्ञो वाक्यशुद्धाढ्यः स्वरेणाखिलभाषकः" इत्युपक्रमे एवंविधानतो वाच्यं वाचकेन विपश्चिता। तपःशमात्मकं सर्वं स्वर्गादिफलसाधकम्। शनैर्विबोध्य वै वाच्यमध्यात्मादि च यद्भवेत्। क्रुद्धोक्तियुद्धसंक्षोभं धारावर्त्तेन (वेगेन) वाचयेत्। सरागं ललितैर्वाक्यैर्वाचयेत् हास्यकर्मे। नानावृत्तानुरूपेण लालित्येन च वाचयेत्। सर्गाध्याये समाप्ते च कथापर्य्यन्त एव वा। प्रशस्तशब्दसंयोगे कुर्य्याद्दिति विरामणम्। समाप्तौ वाचको भीष्म! ब्रूयादेवं विचक्षणः। अवधार्य जगच्छान्तिमन्ते शान्त्युदकं सृजेत्। सुश्रुतं सुश्रुतं ब्रूयादस्तु व्याख्यातमित्यदः। लोकः प्रवर्त्ततां धर्मे राजा चास्तु सदा जयी। धर्मवान् धनसम्पन्नो गुरुत्वात् निरामयः। इति प्रोच्य यथाऽऽसनं गन्तव्यं च विभावतः।

वाचन न०वच-णिच्-स्वार्थे वा णिच्-ल्युट्। १पठने २कथने च युच्। पठने स्त्री। [पापादौ।

वाचनिक त्रि० वचनेन निर्वृत्तम् ठक्। वाक्यनिष्पादिते

वाचस्पति पु० ६त०अलुक्समा०। १बृहस्पतौ। २पुष्यनक्षत्रे च

वाच(चा) स्त्री उच्यतेऽसौ अनया वा वच-क्विप् नि० वा टाप्। १वाक्ये अमरः २वागिन्द्रिये च।

वाचाट त्रि० वाक्+कुत्सायां वाच्शब्दोऽस्त्यर्थे आटच् भत्वात् न कः। कुत्सितबहुभाषिणि अमरः। आलच्। वाचालोऽप्यत्र।

वाचिक त्रि० वाचा कृतम् वाच्+ठक् भत्वात् न कः। १वाक्यनिष्पादिते पापादौ वाङ्मयशब्दे दृश्यम्। २वाक्यारम्भभेदे। "आलापश्च विलापश्च संलापश्च प्रलापकः। अनुलापोऽपलापश्च सन्देशश्चातिदेशकः। अपदेशोपदेशौ च निर्देशो व्यपदेशकः। कीर्त्तिता वचनारम्भा द्वादशामी मनीषिभिः" उज्ज्वलमणिः। [नैर्मल्ये च।

वाचोयुक्ति स्त्री ६त० अलुक्स०। १वाचादर्शितयुक्तौ २वाक्य-

वाच्य न० वच–भावे ण्यत् न कः। १दूषणे २प्रतिपादने धरणिः। ३कथने च। कर्मणि ण्यत्। ४दूष्ये ५प्रतिपाद्ये अभिधया बोध्यार्थे च सा० द०। "नचाल्पत्वबहुत्वाभ्यां प्रयोगाणां विशिष्यते। वाच्यवाचकभावोऽयमश्वपादादिशब्दवत्। विभीतकेऽप्यक्षशब्दो यद्यप्यल्पैः प्रयुज्यते। तथापि वाचकस्तस्य जायते शकटाक्षवत्" म०त०भट्टपा०। [भावे–अ। वाञ्छा।

वाञ्छ कांक्षे भ्वा०पर०सक०सेट् इदित्। वाञ्छति अवाञ्छीत्।

वाज न० वज–घञ्। १पक्षे २घृते ३जले ४यज्ञे च मेदि०। ५शरपक्षे अमरः ६वेगे पु० ७निस्वने ८पक्षे पु० मेदि० १०मुनौ पु०विश्वः। [कात्या०श्रौ०तत्प्रकारादि दृश्यम्।

वाजपेय पुंन० वाजमन्नं घृतं वा पेयमत्र। यागभेदे

वाजपेयिन् पु० वाजपेय+अस्त्यर्थे इनि। १वाजपेययागकर्त्तरि उपचारात् २तद्वंश्ये च।

वाजसन पु० वाजमन्नं सनोति ददाति सन–अच्। १विष्णौ विष्णुस०। २शिवे भा० आनु० १७अ०।

वाजसनि पु० वाजस्य अन्नस्य सनिर्दानं येन। सूर्य्ये "आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः" इत्युक्तेः तस्य वृष्टिद्वारा अन्नदातृत्वात् तथात्वम्।

वाजसनेय पु० वाजसनेः सूर्य्यस्य छात्रः ढक्। याज्ञवल्क्ये "आदित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते" बृहदारण्य० श्रुतिः। अस्यार्थः। आदित्यादधीतान्यादित्यानि शुक्लानि शुद्धानि। इयमत्र आख्यायिका। व्यासशिष्यो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यादिभ्यः स्वशिष्येभ्यो यजुर्वेदमध्यापयत्। तत्र दैवात् केनापि हेतुना क्रुद्धो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यं प्रत्युवाच मदधीतं त्यजेति। स योगसामर्थ्यात् मूर्त्तां विद्यां विधायोद्ववाम। वान्तानि यजूंषि गृह्णीतेति गुरुणा अन्ये वैशम्पायनशिष्यास्तित्तिरयो भूत्वा यजूंष्यभक्षन्। तानि यजूंषि बुद्धिमालिन्यात् कृष्णानि जातानि। ततो दुःखितो याज्ञवल्क्यः सूर्य्यमाराध्यान्यानि शुक्लानि यजूंषि प्राप्तवान्। तानि च जाबालगौधेयकाण्वमाध्यन्दिनादिभ्यः पञ्चदशशिष्येभ्यः पाठितवान्" वेददी०। "एवं स्तुतः स भगवान् वाजिरूपधरो रविः। यजूंष्ययातयामानि मुनयेऽदात् प्रसादतः। यजुर्भिरकरोच्छाखा दशपञ्चशतैर्विभुः। जगृहुर्वाजसन्यस्ताः। काण्वमाध्यन्दिनादयः" भाग० १२।६।६७ श्लो०।

वाजसनेयिन् पु० ब०व०। वाजसनेयेन प्रोक्तमधीयते इनि। यजुर्वेदशाखाभेदाध्यायिषु विप्रादिषु। २तदुक्तरीत्या कर्माहेषु शूद्रेषु च "शूद्रा वाजसनेयिनः" सं०मा०त०।

वाजिदन्त पु०वाजिनां दन्त इव पुष्पमस्य। १वासके रत्नमा०। कप्। वाजिदन्तक तत्रैव।

वाजिन् पु० वाजः वेगः पक्षो वा अस्त्यस्य इनि। १घोटके २वाणे ३वासके च शब्दर०। ४वेगवति त्रि० स्त्रियां ङीप्। सा च ५अश्वगन्धायाम् ६पाठक्याम् स्त्री

राजनि० । ७देवभेदे पु० । वाजिनशब्दे दृश्यम् ।

वाजिन पु० वाजिभ्यो देयम् अण् । आमिक्षानिःसृतजले "तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्" इति श्रुतिः ।

वाजिपृष्ठ पु० वाजिन इव पृष्ठमस्य । अम्लानवृक्षे शब्दच० ।

वाजिभक्ष पु० भक्ष्यते भक्ष-कर्मणि घञ् ६त० । चणके राजनि० । [मुद्गे राजनि० ।

वाजिभोजन पु० वाजिभिर्भुज्यते भुज-कर्मणि ल्युट् ।

वाजीकरण न० अवाजी वाजीव क्रियतेऽनेन वाजिन्+च्वि कृ-ल्युट् । "यद्द्रव्यं पुरुषं कुर्य्यात् वाजिवत् सुरतक्षमम् । तद्वाजीकरणं ख्यातम्" इत्युक्ते वीर्य्यवृद्धिकरणे औषधभेदे । सुश्रुते दृश्यम् ।

वाञ्छा स्त्री वाछि-अ । इच्छायाम् इष्टसाधनताधीजन्येऽभीष्टविषये चित्तवृत्तिभेदे अमरः ।

वाट पु० वट-घञ् । १पथि २वृतिस्थाने च मेदि०गौरा०ङीष् ४वास्तुभूमौ ५कुट्यां स्त्री मेदि० । ६वाट्यालके शब्दर० ।

वाटिका स्त्री वट-ण्वुल् । १वास्तुभूमौ (वेड़ियाला) २क्षुपे ३हिङ्गुपत्र्यां च शब्दच० । [क्षुपभेदे रत्नमा० ।

वाट्या स्त्री वाटौ हिता तत्र साधुर्वा यत् । (वेड़ियाला)

वाट्याल पु० वाटीमलति भूषयति अल-अण् । (वेड़ियाला) क्षुपभेदे शब्दर० गौरा० ङीष् तत्रैव स्त्री । ण्वुल् । वाट्यालक तत्रार्थे पु० शब्दर० । [अर्शाडिष्ट ।

वाड् आप्लावे भ्वा० आ० अक०सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः । वाडते

वाढ़ न० वह-क्त नि० । १अतिशये २तद्युक्ते त्रि० अमरः । इष्ठो० साधिष्ठः । वाढम् ३प्रतिज्ञायां ४स्वीकारे च अव्य० अमरः ।

वाण पु० वण-घञ् । १शरे अमरः २गवां स्तने ३दैत्यभेदे ४केवले मेदि० ५वह्नौ त्रिका० ६काण्डावयवे विश्वः ७भद्रमुञ्जे राजनि० कादम्बरीग्रन्थकारके दकविभेदे च "पञ्चवाणस्तु वाणः" इति प्रसन्नराघवम् ।८नीलझिण्ट्यां पु स्त्री० अमरः । अस्त्रोष्ट्रादित्वमित्यन्ये । [शब्दर० ।

वाणपुर न० ६त० । शोणितपुरे (कोट्टरी) पुराख्ये पुरभेदे

वाणवार पु० वाणं परक्षिप्तशरं वारयति वृ० वृ-अण् । योधादेश्चोलाकारे सन्नाहे कवचे शब्दच० ।

वाणहन् पु० वाणं तन्नामासुरं हतवान् हन-ताडने भूते क्विप् । श्रीकृष्णे वाणजिदादयोऽप्यत्र ।

वाणि स्त्री वण-इण् वा ङीप् । १वयने अमरः २वयनदण्डे ३वेतनि हेमच० । ५वाक्ये ६तद्देवतायाञ्च अमरः ङीप् ।

वाणिनी स्त्री वण-णिनि ङीप् । १नर्त्तक्यां २छेके ३मत्तस्त्रियाम् हेमच० । वाण+अस्त्यर्थे इनि । ४शरयुते त्रि० ।

वात गतौ सेवायां सुखीकरणे च सक० अद० चु०उभ०सेट् । वातयति ते अववातत् त ।

वात पु० वा-क्त । स्पर्शमात्रविशेषगुणके भूतभेदे १पवने अमरः । अनिलशब्दे १६४पृ० दृश्यम् । २देहस्थे धातुभेदे च । ३गन्तरि त्रि० । जारे ५दुष्टनायके च "प्रभातवाता हतीति" भट्टिः । ६वातजन्ये रोगभेदे भावप्र० यथा

"कषायकटुतिक्तकप्रमितरूक्षलघ्वन्नतः पुरःपवनजागरप्रतरणाभिघातश्रमैः । हिमादनशनात् तथा निधुवनाच्च धातुक्षयात् मलादिरयधारणात् मदनशोकचिन्ताभयैः । अतिस्रुतजमोक्षणात् गदकृतातिमांसक्षयादतीव वमनात् स्रुणामतिविरेचनादामतः । पयोदसमये दिनक्षणदयोस्तृतीयांशयोर्जरामतिगतेऽशिते शिशिरसंज्ञकालेऽपि च । देहे स्रोतांसि रिक्तानि पूरयित्वाऽनिलो बली । करोति विविधान् रोगान् सर्वाङ्गैकाङ्गसंश्रयान्" । प्रमितत्वात्र वैपरीत्ये प्रापसर्गस्तेन अपरिमितमित्यर्थः । प्रकर्षेण मितमत्यल्पं वा लघ्वन्नम् अतिपुराणं शाल्यादि । कतिचिदन्नानि नवान्यपि वातलानि यत आह गुणरत्नमालायाम् "नीवारस्त्रिपुटः सतीनचणकः श्यामाकमुद्गाढ़कीनिष्पावाश्च मकुष्टकश्च वरटामङ्गल्यकः कोद्रवः" । एते वातकरा इति शेषः । नीवारः प्रसाधिका (चीना) इति लोके । त्रिपुटः (खसारी) । सतीनः कलायः । निष्पावो राजमाषः । (वरवटी) इति लोके । मकुष्टकः (नाढा) इति लोके । वरटा वरटिका (वररै) इति लोके । मङ्गल्यकः (मसुरी) इति लोके । पुरःपवनः प्राग्वातः, आमतः आमेन मार्गावरणात् । यत उक्तम् वायोर्धातुक्षयात् कोपो मार्गस्यावरणेन चेति" । पयोदसमये वर्षासु । जरामतिगतेऽशिते भुक्तेऽजीर्णताकृते । देहे स्रोतांसीत्यादिना संप्राप्तिरुक्ता । कषायादिभिर्हेतुभिर्वर्षादौ समये हेतुभते बली अनिलः प्रवृद्धो वायुः करोति विविधान् रोगान् । ते रोगाः कथ्यन्ते "शिरोग्रहोऽलसेऽत्वं जृम्भात्यर्थं हनुग्रहः । जिह्वास्तम्भो गद्गदत्वं मिन्मिनत्वञ्च मूकता । वाचालता प्रलापश्च रसानामनभिज्ञता । बाधिर्य्यं "कर्णनादश्च श्रवणाक्षस्य" तथार्द्दितम् । मन्यास्तम्भोऽत्र मथितो बाहुशोषोपबाहुकः । अर्दिता चैव विश्वाची अङ्गंशात उदीरितः ।

आध्मानञ्च प्रत्याध्मानं वाताष्ठीला प्रत्यष्ठीला ।"तूणी च प्रतितूणी च वह्निवैषम्यमेव च । आटोपः पार्श्वशूलञ्च त्रिकशूलं तथैव च । मुहुश्च मूत्रलं मूत्रनिग्रहो मलगाढता । पुरीषस्याप्रवृत्तिश्च ष्टम्भसी च ततः परम् । कलायखञ्जता चापि खञ्जता पङ्गुता तथा । क्रोष्टुशीर्षक खल्ली च वातकण्टक एव च । पादहर्षो पाददाह आक्षेपो दण्डकाभिधः । वातपित्तकृताक्षेपस्तथा दण्डापतानकः । अभिघातकृताक्षेप आयामो द्विविधः स्मृतः । आन्तरश्च तथा बाह्यश्चो धनुर्वातश्च कुब्जकः । अपतन्त्रोपतानश्च पक्षाघातोऽखिलाङ्गकः । कम्पस्तम्भो व्यथातोदो भेदश्च स्फुरणं तथा । रौक्ष्यं कार्श्यञ्च कार्ष्ण्यञ्च शैत्यं लोम्नाञ्च हर्षणम् । अङ्गमर्दोऽङ्गविभ्रंशः शिरासङ्कोच एव च । अङ्गशोषश्च भीरुत्वं मोहश्चञ्चलचित्तता । निद्रानाशः स्वेदनाशो बलहानिस्तथैव च । शुक्रक्षयो रजोनाशो गर्भनाशः परिश्रमः । एत एवाशीतिसंख्यारोगा योगेन रूढितः । वातव्याधीतिनामानो सुनिभिः परिकीर्त्तिताः" । एत एव शिरोग्रहादय एव । योगेन वातेन वाताद्व्याधिर्वातव्याधिरिति निरुक्त्या तदा वातज्वरादिष्वपि प्रसङ्गः स्यादत आह रूढितः प्रसिद्धितः शिरोग्रहादयोऽशीतिरेव वातव्याधिसंज्ञाः प्रसिद्धा न तु वातज्वरादयः" । तल्लक्षणादिकं तत्र दृश्यम् ।

वातक पु॰ वात इव चञ्चलः इवार्थे कन् । १अशनपर्ण्याम् स्वार्थे क । २जारे च ।

वातकर्म्मन् न॰ वातानां कर्म । अपानेन मरुत्त्यागे पर्द्दने ।

वातकिन् त्रि॰ वातोऽस्यास्य इनि कुक् च । वातरोगयुक्ते अमरः स्त्रियां ङीप् ।

वातकेतु पु॰ वातस्य केतुरिव । धूलौ रजसि त्रिका॰ ।

वातगुल्म पु॰ वातेन गुल्म इव । १वात्यायां त्रिका॰ । २वातनिमित्ते गुल्मरोगभेदे गुल्मशब्दे २६२६ पृ॰ दृश्यम् ।

वातघ्नी स्त्री वातं रोगभेदं हन्ति-हन-टक् ङीप् । १शालपर्ण्याम् (शालपानि) २अश्वगन्धायां ३शिमुडीक्षुपे च राजनि॰ ।

वातचक्र न॰ वृ॰स॰ २७अ॰उक्ते पूर्वादिवातानां कालभेदेन शुभाशुभसूचके वातभेदे

"पूर्वः पूर्वसमुद्रवीचिशिखरप्रस्फालनाघूर्णितश्चन्द्रार्कांशुसटाभिघातकलितो वायुर्यदाकाशतः । नैकान्तस्थितनीलमेघपटलां शारद्यसंवर्द्धितां आसन्नोत्कटसस्यमण्डिततलां विद्यात्तदा मेदिनीम् । यदाग्नेयो वायुर्मलयशिखरास्फालनपटुः प्लवत्यस्मिन्योगे भगवति पतङ्गे प्रवसति । तदा नित्योद्दीप्ता ज्वलनशिखरालिङ्गिततला खगात्योष्णोच्छ्वासैर्वमति वसुधा भस्मनिकरम् । तालीपत्रलताविताननतरुभिः शाखामृगान्नर्तयन् योगेऽस्मिन् प्लवति ध्वननृत्युपरुषो वायुर्यदा दक्षिणः । सर्वोद्योगवशुन्नताश्च गजवत्तालाङ्कुशैर्घट्टिताः कीनाशा इव मन्दवारिकणिकान्मुञ्चन्ति मेघास्तदा । स्वच्छैलालवलीलवङ्गनिचयान् व्याघूर्णयन् सागरे भानोरस्तमये प्लवन्विरतो वायुर्यदा नैर्ऋतः । क्षुन्नृष्णान्तमानुषास्थिशकलप्रस्तारभारस्तदा मत्ता प्रेतवधूरिवोग्रचपला भूमिस्तदा लक्ष्यते । यदा रेणूत्पातैः प्रविकटसटाटोपचपलः प्रवातः पश्चार्धे दिनकरकरापातसमये । तदा सस्योपेता प्रवरन्द्ररावद्धसमरा धरा स्थाने स्थानेऽप्यविरतवसामांसरुधिरा । आषाढीपर्वकाले यदि किरणततेरस्तकालोपयातो वायव्यो वह्निवेगः प्लवति वनरिपुः पन्नगादानुकारी । आनीयाद्यारिधाराप्रमुदितमुदितां सुप्तमण्डूककान्तां सस्योत्ताधैकचिह्नां सुखवहुलतया भाव्यसेनामिवोर्वीम् । मेरुप्रस्तमरीचिमण्डलतले शीष्मावसाने रवौ वात्याम्भोदिकदम्बगन्धसुरभिर्वायुर्यदा चोत्तरः । विद्युद्भ्रान्तिसमस्तकान्तिकलनामत्तास्तदा तोयदा उन्मत्ता इव नष्टचन्द्रकिरणां गां पूरयन्त्यम्बुभिः । ऐशानो यदि शीतलोऽमरगणैः संसेव्यमानो भवेत् पुन्नागागुरुपारिजातसुरभिर्वायुः प्रचण्डध्वनिः । आपूर्णोदकयौवना वसुमती सम्पन्नसस्याकुला धर्मिष्ठाः प्रणतारयो नृपतयो रक्षन्ति वर्णांस्तदा" ।

वाततूल न॰ वातेन उड्डीयमानं तूलम् । (वुडिरसुता) आकाशे उड्डीयमाने सूत्रे हारा॰ । [२धूलौ ।

वातध्वज पु॰ वातो ध्वज इव यस्य १मेघे शब्दमा॰ । हेम॰ ।

वातपोथ पु॰ वातं रोगभेदं पुथ्यति छिनत्ति पुथ-अण् । पलाशवृक्षे अमरः । [मृगे (वाकोटा) अमरः ।

वातप्रमी पुंस्त्री॰ वातं प्रमिणोति प्र+मी-ई किच्च । १शीघ्रगे

वातमज पुंस्त्री॰ वातमनुलक्ष्य अजति अज-अच् स्वभावः । मृगभेदे जटा॰ स्त्रियां ङीष् । [जटा॰ स्त्रियां ङीष् ।

वातमृग पुंस्त्री॰ वातानुगो मृगः शाक॰ । शीघ्रगे मृगभेदे

वातरक्त न॰ वातजं दुष्टं रक्तम् रुधिरं यत्र । रोगभेदे

"लवणाम्लकटुक्षारस्निग्धोष्णाजीर्णभोजनैः । क्लिन्नशुष्काम्बुजानूपमांसपिण्याकमूलकैः । कुलत्थमाषनि-

शाकादिपललेक्षुभिः । दध्यारनालसौवीरशुक्ततक्रसुरासवैः । विरुद्धाध्यशनक्रोधदिवास्वप्नातिजागरैः । प्रायशः सुकुमाराणां मिथ्याहारविहारिणाम् । स्थूलानां सुखिनां चापि प्रकुप्येद्वातशोणितम् । हस्त्यश्वोष्ट्रैर्गच्छतश्चाश्नतश्च विदाह्यन्नं संविदाह्याशनस्य"। क्षारो यवक्षारादिः । अजीर्णभोजनैः अजीर्णाय भोजनैः अतिमात्रभोजनैरित्यर्थः । क्लिन्नादीनि मांसस्य विशेषणानि । क्लिन्नं शटितम् । शुष्कमातपे शोषितम् । अम्बुजं मत्स्यादिमांसम् । आनूपं गौड़ादिपूर्वदेशजं मांसम् । पिण्याकं तिलखलिः । मूलकं प्रसिद्धमेव । निष्पावः (बोड़ा) शाकम् । शाकं पत्रशाकम् । आदिशब्देन हन्ताकादीनि फलशाकानि गृह्यन्ते । पललं शटितत्वादिदोषरहितमपि मांसं वातशोणितं प्रकोपयेत् । शटितादि तु मांसं विशेषतो वातशोणितं प्रकोपयेत् । आरनालं सन्धानभेदः । शुक्तं सन्धानभेदः । सौवीरं सन्धानभेदः । तक्रं चतुर्थांशजलयुक्तं वस्त्रपूतं दधि । सुरा सन्धानभेदः । आसवः सन्धानभेदः । विरुद्धं क्षीरमत्स्यादि । अध्यशनम् । "अजीर्णे भुज्यते यत्तु तदध्यशनमुच्यते"। अतिजागरो निशि । प्रायशः बाहुल्येन । सुकुमाराणाम् अल्पतरकायव्यापाराणाम् । अथ वा । मिथ्याहारविहारिणाम् अयथाहारविहाराभ्यां स्थूलानां सुखिनाञ्च रक्तदुष्ट्या हस्त्यश्वोष्ट्रैर्गच्छतः यतो वायुर्विवर्द्धते रुधिरञ्चाधो गच्छति । हस्त्यादय उपलक्षणानि । यद्वानाद्यतिचलतः । अश्नतः विदाह्यन्नम् । विदाहि निष्पावकुलत्थसर्षपशाकादि । संविदाह्याशनस्य । संविदाहेऽशनं यस्य भुक्ते विदग्धे तदुपरि भुञ्जानस्येत्यर्थः । अध्यशनकृत्याध्येतद्वचनं विदग्धाजीर्णभोजनस्य विशेषतो हेतुत्वार्थम् । पश्चात् वातशोणितं प्रकुप्येदित्यनेनान्वयः । एतेषां कारणानां मध्ये केनचिद्वायुः केनचिदुभयमपि प्रकुप्येत् । संप्राप्तिमाह "कृत्स्नं रक्तं विदहत्याशु तच्च दुष्टं स्रुतं पादयोश्चीयते तु । तत् संपृक्तं वायुना दूषितेन तत् प्राबल्यादुच्यते वातरक्तम्" । पूर्वोक्तैर्हेतुभिः कृत्स्नं समस्तं रक्तं विदहति अत्र दहधातुरविवक्षितकर्मकः । तेन विदहति विदग्धं भवतीत्यर्थः । तच्च दुष्टरक्तम् । स्रुतम् अधोगतम् पादयोश्चीयते सञ्चितं भवति । तद्रुधिरं दूषितेन स्वहेतुना संपृक्तं मिलितं वातरक्तम् उच्यते । ननु चैतस्य संप्राप्तिरुक्ता सुश्रुतेन "शीघ्रं रक्तं दुष्टिमायाति तच्च वायोर्मार्गं संरुणद्ध्याशु यातः । क्रुद्धोऽत्यर्थं मार्गरोधात् स वायुरत्युद्रिक्तं दूषयेद्रक्तमाशु" । अत्र प्रथमं रक्तस्य दुष्टिरतो रक्तवातमिति व्यपदेष्टुमुचितं भवत्यत आह तत्प्राबल्यादिति । तस्य वातस्य दोषत्वेन प्राधान्याद्वातरक्तमिति व्यपदिश्यते । पूर्वरूपमाह "स्वेदोऽत्यर्थं न वा कार्ष्ण्यं स्पर्शाज्ञत्वं क्षतेऽतिरुक् । सन्धिशैथिल्यमालस्यं सदनं पिड़कोद्गमः । जानुजङ्घोरुकट्यंसहस्तपादाङ्गसन्धिषु । निस्तोदस्फुरणं भेदो गुरुत्वं सुप्तिरेव च । कण्डूः सन्धिषु रुग्दाहो भूत्वा नश्यति चासकृत् । वैवर्ण्यं मण्डलोत्पत्तिर्वातासृक्पूर्वलक्षणम्" । अथाधिकवातस्य रक्तस्य लक्षणमाह "वातेऽधिकेऽधिकं तत्र शूलस्फुरणतोदनम् । शोथस्य रौक्ष्यं कृष्णत्वं श्यावताहवृद्धिहानयः । धमन्यङ्गुलिसन्धीनां सङ्कोचोऽङ्गग्रहोऽतिरुक् । शीतद्वेषानुपशयौ स्तम्भवेपथुसुप्तयः" । तत्र पादयोः शूलादिकमधिकम् यत आह सुश्रुतः "स्पर्शोद्विग्नौ तोदभेदप्रशोषैः स्वापोपेतौ वातरक्तेन पादाविति" । अत्र सुप्तिः स्पर्शाज्ञता । अधिकरक्तं वातरक्तमाह "रक्ते शोथोऽतिरुक् तोदस्ताम्रश्चिमिचिमायते । स्निग्धरूक्षैः शमं नैति कण्डूक्लेदसमन्वितः" । अधिकपित्तं तदाह "पित्ते विदाहः संमोहः स्वेदो मूर्च्छा मदस्तृषा । स्पर्शासहत्वं रुग्दाहः शोथपाकौ भृशोष्णता" । विदाहश्च पादयोरेव बोद्धव्यः यत आह सुश्रुतः "पित्तासृग्भ्यामुग्रदाहौ भवेतामत्यर्थोष्णौ रक्तशोथौ मृदू च" । पादाविति शेषः । अधिककफं तदाह "कफाधिक्ये तु गुरुता सुप्तिः स्निग्धत्वशीतता" । गुरुतादयः पादयोरेव यत आह सुश्रुतः कण्डूमन्तौ श्वेतशीतौ सशोथौ पीनस्तब्धौ श्लेष्मदुष्टे तु रक्ते" । असाध्यवातरक्तस्य उपद्रवानाह "अस्वप्नारोचकश्वासमांसकोथशिरोग्रहाः । मूर्च्छा च मदरुक् तृष्णाज्वरमोहप्रकोपकाः । हिक्कापङ्गुल्यवीसर्पपाकतोदभ्रमक्लमाः । अङ्गुलीवक्रतास्फोटदाहमर्मग्रहार्बुदाः" मांसकोथो मांसगलनम् । असाध्यत्वादिकमाह "एतैरुपद्रवैर्वर्ज्यं मोहेनैकेन चापि यत् । अकृत्स्नोपद्रवं याप्यं साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् । एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम् । त्रिदोषजमसाध्यं स्याद्यस्य च स्युरुपद्रवाः" ।

वातरक्तघ्न पु० वातरक्तं रोगभेदं हन्ति हन–टक् । कुक्कुरवृक्षे (कुकुरसोङा) शब्दच० ।

वातरक्तारि पु० ६त० । (गुलुञ्च) ख्यातायां लतायाम् [शब्दच० ।

वातरङ्ग पु० वातस्येव सततं रङ्गश्चलनमस्य । चलदले अश्वत्थवृक्षे अमरः ।

वातरायण पु० वा–क्विप् ततस्तरप् वातरमयनं यस्य चलत्वम् । १उन्मत्ते २प्रयोजनशून्ये पुरुषे ३काण्डे ४करपात्रे ५कूटे ६परसंक्रमे मेदि० । ७सरलद्रुमे च शब्दर० ।

वातरूष पु० वातेन रूष्यते रूष–घञ् । १वातुले २उत्कोचे ३इन्द्रचापे च मेदि० ।

वातर्द्धि पु० वातस्य ऋद्धिर्यतः । १काष्ठलोहनिर्मितमात्रे त्रिका० ६त० । २वायुवृद्धौ स्त्री ।

वातल पु० वातं रोगभेदं लाति ला–क । १चणके शब्दच० । २वायुकारके द्रव्ये त्रि० ।

वातव्याधि पु० वातेन देहस्थधातुभेदेन जनितो व्याधिः शाक० । वातरोगे वातशब्दे दृश्यम् ।

वातशीर्ष न० वातस्य शीर्षमिव । वस्तौ राजनि० ।

वाताटः पु० वात इवाटति अट–अच् । १सूर्याश्वे त्रिका० २वातमृगे शब्दर० ।

वाताण्ड पु० मुष्करोगविशेषे तस्य लक्षणं यथा "वृषणौ दूषयेद्वायुः श्लेष्मणा यस्य संहतः । तस्य मुष्कस्थलत्येको रोगो वाताण्डसंज्ञकः" माधवकरः ।

वाताद पु० वाताय वातनिवृत्तयेऽद्यतेऽसौ अद–घञ् । (बादाम) फलप्रधानवृक्षे भावप्र० ।

वातापि पु० अगस्त्यनाशिते इल्वभ्रातरि असुरभेदे । "वातापिर्भक्षितो येनवातापिश्च महाबलः । समुद्रः शोषितो येन स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु" इति भोजनान्ते पाठ्यमन्त्रः ।

वातापिसूदन पु० वातापिं सूदयति हिनस्ति सूद–ल्यु । अगस्त्ये मुनौ त्रिका० भा० व० १८८ अ० तत्कथा दृश्या ।

वातामोदा स्त्री वातेनामोदो यस्याः । कस्तूर्याम् शब्दमा०

वातायन न० वातस्यायनं गतिर्येन । १गवाक्षे अमरः । वातस्येव शीघ्रमयनं गतिरस्य । २अश्वे पुंस्त्री० त्रिका० स्त्रियां ङीष् ।

वातायु पु० वातमयते अय–उण् । हरिणे अमरः

वातारि पु० वातस्य रोगभेदस्यारिः । १एरण्डवृक्षे २शतमूल्यां ३शेफालिकायां ४यवान्यां ५भार्ग्यां ६स्नुह्यां ७विडङ्गे ८सूरणे ९भल्लातके १०जतुकायां ११दुग्धालीवृक्षे च राजनि० ।

वाताश्व पु० वात इव शीघ्रगोऽश्वः । आजानेये अश्वभेदे हये त्रिका० ।

वाति पु० वा–क्तिच् । १वायौ २सूर्य्ये ३चन्द्रे च उणा० ।

वातिक पु० वातादागतः ठक् । देहस्थधातुजन्ये रोगभेदे राजनि० ।

वातिग पु० वातिं वायुं गच्छति गम–ड । १वार्त्ताकौ २धातुवादिनि त्रि० मेदि० । गम–अच् । वातिगमोऽप्यत्र शब्दर०

वातिङ्गण पु० वातिं देहस्थवातं सेवनात् गणयति गण–खच् मुम् च । वार्त्ताकौ त्रिका० ।

वातीय न० वाताय वातनिवृत्तये हितः छ । काञ्जिके शब्दच०

वातुल पु० वातानां समूहः उलच् । वातसमूहे भरतः ।

वातुलि पुंस्त्री० वा–उलि ठट् च । (वादुड़) ख्याते खगे हारा० ।

वातूल त्रि० वात+अस्त्यर्थे ऊलच् । १वातरोगयुक्ते उन्मत्ते अमरः । समूहार्थे ऊलच् । २वातसमूहे न० भरतः ।

वातोना स्त्री वातमूनयति ऊन–अण् । १गोजिह्वाक्षुपे राजनि० वातेनोनः । २वायुहीने त्रि० ।

वात्या स्त्री वातानां समूहः यत् १वातसमूहे अमरः "वितत्य वात्यामयचक्रचङ्क्रमान्" नैष० ।

वात्सक न० वत्सानां समूहः वुञ् । वत्ससंघे अमरः ।

वात्सल्य न० वत्सलस्य भावः ष्यञ् । पुत्रादिस्नेहानुगुणे रसभेदे उज्ज्वलमणिः "यशोदा वत्सले स्मृता" ।

वात्स्य पु० वत्सस्यापत्यं यञ् । गोत्रप्रवर्त्तके मुनिभेदे ।

वात्स्यायन पु० वत्सस्य गोत्रापत्यं युवा वत्स+यञ् ततो यूनि फक् । १यूनि वत्सगोत्रापत्ये । २न्यायसूत्रभाष्यकारके पक्षिलाख्ये मुनौ पुं त्रिका० ।

वाद पुं स्त्री वद–घञ् । १तत्त्वबुभुत्सया कथने "प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः" इति २गौतमोक्ते विचारात्मके वाक्यभेदे । "वादः प्रवदतामहम्" गीता ।

वादन न० वद–णिच्–कर्मणि ल्युट् । १मृदङ्गादिवाद्ये भावे ल्युट् । मृदङ्गादिताडनरूपे २व्यापारे ।

वादर न० वदरायाः कार्पास्याः विकारः अण् । कार्पाससूत्रनिर्मिते वस्त्रादौ । वदरशब्दस्य ज्योत्स्नादित्वमित्यन्ये ।

वादरङ्ग पु० वादरं वदरासम्बन्धिपत्रादिसादृश्यं गच्छति गम खच् डिच्च । अश्वत्थवृक्षे त्रिका० ।

वादरत त्रि० वादे विवादे रतः रम–क्त । बहुदिनविवादशीले ।

वादरा स्त्री वातं वायुं राति ददाति रा—क पृषो० तस्य दः [कार्पास्याम् शब्दर०।

वा(बा)दरायण पु० व(बा)दरीप्रधानं स्थानं वाबादरं तदयनं स्थानं यस्य। नित्यं व(ब)दरिकाश्रमवासिनि १वेदव्यासे। स्वार्थे इञ्। वा(बा)दरायणिरप्यत्र शब्दच०। अपत्ये इञ्। वा(बा)दरि व्यासपुत्रे शुकदेवे। [मधुयष्टौ शब्दच।

वादल न० वातं लाति गृह्णाति ला—क पृषो० तस्य दः।

वादाम न० वातमर्मति छिनत्ति अम—अण् पृषो० तस्य मः। स्वनामख्याते फलभेदे भावप्र०।

वादि त्रि० वद—इन्। विदुषि उणादिकोषः। [शब्दर०।

वादिर न० वद—णिच्—किरच्। व(ब)दरीवृक्षफले वृक्षे

वादित्र न० वद-णिच्—इत्र। मृदङ्गादिवाद्ये अमरः।

वादिन् त्रि० वदति वद—णिनि। १वक्तरि २अर्थिनि ३वादकथाकर्त्तरि ४विचारस्थले ५प्रथमपक्षप्रतिपादके च।

वाद्य न० वद-णिच्-यत्। वादनीये मृदङ्गादौ अमरः। वंशशब्दे ततादिभेद उक्तस्तत्र

ततं यथा "अलावनी ब्रह्मवीणा किन्नरी लघुकिन्नरी। विपञ्ची वल्लकी ज्येष्ठा चित्रा घोषवती जया। हस्तिका कुब्जिका कूर्म्मी शारङ्गी परिवादिनी। त्रिशवी शतचन्द्री च नकुलौष्ठी च ढंसवी। औडुम्बरी पिनाकी च निवन्धः शुष्कलस्तथा। गदावारणहस्तश्च रुद्रोऽथ स्वरमण्डलः। कपिलासी मधुस्यन्दी घोणेत्यादि ततं भवेत्"। अलावनी यथा "कनिष्ठिकापरिध्यर्द्धमध्यच्छिद्रेण संयुतः। दशयष्टिमितो दण्डः खादिरो-वैणवोऽथ वा। अधःकरभवानूर्द्धं स्त्वावल्याभिशोभितः। नवाङ्गुलादर्धमच्छिद्रोपरिचन्द्रार्द्धसन्निभाम्। निवेश्यात्र तुम्बिकां भद्रालावुखण्डं निवेशयेत्। द्वादशाङ्गुलविस्तारं दृढपक्वं मनोहरम्। तुम्बिकावेधमध्येन दण्डच्छिद्रे तु निर्म्मिताम्। अलावुमध्यगां डोरीं कृत्वा खल्लान्तु काष्ठिकाम्। तथा संवेष्ट्य तन्मध्ये काष्ठिकां भ्रामयेत्ततः। यथा स्यान्निश्चलालावुर्बन्धश्च करभोपरि। पञ्चाङ्गुलिषु संत्यज्यालावुं खल्लाञ्च बन्धयेत्। कौशान्तनिर्मिता पट्टमयी रुक्मलताथ वा। समा श्लक्ष्णा दृढा तत्र तन्त्री देया विचक्षणैः। एतल्लक्षणसंयोगिन्यलावनी प्रकीर्त्तिता। विन्दुना न समेतं तु तुम्बं निःक्षिप्य वक्षसि। अध्यमानामिकाभ्याञ्च वाद्या दक्षिणपाणिना। तारे मन्द्रे च घोषे च त्रिस्थाने विन्दुरिष्यते। तुम्बीमूलं समुत्पत्य वामाङ्गुष्ठेन धारयेत्। ततस्ताभिस्तु सर्वाभिः स्वरव्यक्तिर्विधीयते। निस्वरो दक्षिणः पार्श्ववीनस्तत्र चतुःस्वरः। अलावन्यां स्थिता ज्ञेयाः सप्त षड्जादयः स्वराः। रागव्यक्तिर्यथा रागे भवेत् षड्जादिभेदतः। अंशन्यासविभेदाच्च तथात्रापि विधीयते। इयमलावनी प्रोक्ता मनःश्रवणरञ्जनी। प्रत्यक्षा शारदा देवी वीणारूपेण संस्थिता"। शुषिरं वंशशब्दे उक्तम्। आनद्धं यथा

"आनद्धे मर्द्दलः श्रेयान् इत्युक्तं भरतादिभिः। मुरजपटहढक्काविश्वकोदर्पवाद्यं पणववनसवृक्षालावजाह्निवल्यः। करटकमठभेरी स्यात् कुडक्का हुडुक्का झनसमुरलिभल्लीढक्कलीदौण्डिमाना। डमरुटमुकिमड्डु कुण्डलीस्तुङ्गनामा रणभिघटवाद्यं दुन्दुभी च रजस्य। क्वचिदपि डुडुकी स्यात् दर्दुरं चाप्युपाङ्गं प्रकटितमनुबन्धं वाद्यमित्थं जगत्याम्। त्रिपुरमथनकर्तुस्ताण्डवे तत् प्रयाणे ततमथ शुषिरञ्चानद्धमित्थं घनञ्च। मर्द्दलः खादिरः श्रेष्ठो हीनः स्यादन्यदारुजः। रक्तचन्दनजो वाद्यो गम्भीरध्वनिरञ्जकैः। सार्द्धहस्तप्रमाणन्तु दैर्घ्यमस्य विधीयते। त्रयोदशाङ्गुलं वाममथ वा द्वादशाङ्गुलम्। दक्षिणञ्च भवेद्धीनमेकेनार्द्धाङ्गुलेन वा। करणानद्धवदनो मध्ये चैव पृथुर्भवेत्। सण्मासीयो भवेत् शस्तस्तच्चर्म करणं मतम्। मृत्तिकानिर्मितश्चैव मृदङ्गः परिकीर्त्तितः। पातयेत् खरलं वाद्ये वादनार्थञ्च मर्द्दले। विभूतिगैरिकं भक्तं केन्दुकेन च संमतम्। यद्वा चिपीटकं देयं जीवनीसत्त्वमिश्रितम्। सर्वमेकत्र पिण्डस्य लेपः खरलिरुच्यते। वामास्ये पूरिकां कृत्वा लेपं दद्याच्च दक्षिणे। एवं मर्द्दलकः प्रोक्तः सर्ववाद्योत्तमो मतः। अस्य संयोगमासाद्य सर्वं वाद्यञ्च शोभते। एतदङ्गे बीजकाष्ठे दलमर्द्धाङ्गुलं विदुः"। मर्द्दलः त्रयोदशाङ्गुलवाममुखो द्वादशाङ्गुलदक्षिणमुखः। मुरजस्त्वादशाङ्गुलवाममुखः सप्तदशाङ्गुलदक्षिणमुखः मर्द्दलमुरजयोरयं भेदः। घनं यथा। "अनुरक्तं विरक्तञ्च द्विविधं घनवाद्यकम्। गीतानुगमनुरक्तं विरक्तं तालसंश्रयम्। करतालः कांस्यतालो जयघण्टोऽथ शुक्तिका। कम्बिका पञ्च वाद्यञ्च पट्टतोयं च घर्घरम्। झञ्झातालश्च मञ्जीरकर्त्तर्युक्तुर इत्यपि। द्वादशैते मुनीन्द्रेण कथिता घनसंज्ञकाः। त्रयोदशाङ्गुलव्यासौ शुद्धकांस्यविनिर्मितौ। मध्यमुखौ स्तनाकारौ तन्मध्ये रज्जुगुम्फितौ।

पद्मिनीपत्रसदृशौ कराभ्यां रज्जुयन्त्रितौ। कर-तालावुभौ वाद्यौ पाटैर्भरतकैरिति। यद्वा त्रयोदशयव-व्यासं वक्त्रयवोन्मितम्। यवपञ्चकगम्भीरं मध्ये च यवसप्तकम्। निम्नतं वर्त्तुलं निम्नं यवत्रयमितं ततः। पृष्ठतो मध्यदेशे च श्रीवलिङ्गसमाकृति। ब-ल्यस्तपैश्चीनिर्दग्धशुद्धकांस्यविनिर्मितम्। संरक्ताङ्गुलि सुस्निग्धसुदीर्घमधुरध्वनिम्। घनानुसारि संरक्तं दृढं शुक्लं मनोहरम्। काश्मीरादिसमुद्भूतं ताल-माङ्गमनीषिणः। सुनादं दक्षिणं तालं ततो हीनञ्च वामकम्। कुर्वीत तद्द्वयं कार्य्यं तज्जन्यङ्गुष्ठयोर्गतम्। वामहस्तस्थतालस्य मध्यमं सन्निनादितम्। तिर्य्यगद्-क्षिणतालस्य परिध्वंशेन तालयेत्। तालादौ वाद-येच्चैव द्रुतदीर्घलघुद्रुतैः”। अन्येषां लक्षणं विस्तरभयान्नोक्तम्। “रुक्मिण्याः सत्यभामायाः कालि-न्दीमित्रविन्दयोः। जाम्बवत्या नाग्नजित्या ल-क्ष्मणाभद्रयोरपि। कृष्णस्याष्टमहिषीणां पुरोद्वाह-महोत्सवे। ततं सुषिरमानद्धं घनञ्च युगपज्जनाः। अवादयन्नसंख्यातमिति पौराणिकी श्रुतिः। ततं वाद्यन्तु देवानां गन्धर्वाणाञ्च शौषिरम्। आनद्धं राक्ष-सानान्तु किन्नराणां घनं विदुः” सङ्गीतदा०

वाद्यभाण्ड न० कर्म०। वादनीयपात्रे।

बा(वा)ध विघाते भ्वा०आत्म०सक०सेट्। बा(वा)धते अबा-(वा)धिष्ट। चङि न ह्रस्वः।

ब(वा)ध पु० बा(वा)ध-घञ्। १प्रतिरोधे २प्रतिबन्धे न्या-योक्ते साध्याभाववत्त्वेन ज्ञाने ४हेत्वाभासभेदे। भावे च। बा(वा)धाप्यत्र २पीडायाञ्च स्त्री अमरः ल्युट्। बा-(वा)धनमप्यत्रार्थे न० शब्दच०।

बाधूक्य न० वध्वां बाधु यत् कुक् च। विवाहे त्रिका०।

वार्ध्रीणस पु० वार्ध्री नस+पृषो०। वार्ध्रीनसे खड्गिनि च।

वान न० वन-घञ्। १शुष्कफले अमरः। २शुष्के त्रि०मेदि०। वनस्येदं तत्समूहो वा अण्। ३वनसम्बन्धिनि त्रि०। ४तत्-संघे न०। वे-भावकर्मादौ ल्युट्। ५सीवनकर्मणि ६कटे। वा-भावादौ ल्युट्। ७गतौ मेदि०। ८जल-स्रुतवातोर्मौ ९सुरङ्गायां १०सौरभे हेमच० ११गोच्चोरजे १२तवक्षीरे राजनि०। १३वर्त्तिकाखगे स्त्री जटा०।

वानप्रस्थ पु० वाने वनसमूहे प्रतिष्ठति स्था-क। १मधूकवृक्षे २पलाशवृक्षे। वनप्रस्थ एव स्वार्थे ष्यञ्। “गृहस्थस्तु यदा पश्येत् वलीपलितमात्मनः। पुत्रेषु दारान् नि-क्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा” इत्युक्ते ३आश्रमभेदे मेदि०। स च द्विविधः पचमानः अपचमानश्च। तत्र पचमानः अश्मकुट्टः। अपचमानस्तु दन्तोलूखलिकः।

तस्य धर्मो यथा “भूशय्या मूलफलाशित्वं स्वाध्यायस्तप एव च। संविभागो यथान्यायं धर्मोऽयं वनवासिनः। तपस्तप्यति योऽरण्ये यजेद्देवान् जुहोति च। स्वा-ध्याये चैव निरतो वनस्थस्तापसो मतः। तपसा कर्षितोऽत्यर्थं यस्तु ध्यानपरो भवेत्। सन्न्यासीह स विज्ञेयो वानप्रस्थाश्रमे स्थितः” गारुडे ४९अ०। याज्ञवल्क्य उवाच “वानप्रस्थाश्रमं वक्ष्ये तत् शृणुष्व महर्षयः। पुत्रेषु भार्य्यां निःक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा। वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सोपासनः क्षमी। अफालकृष्टेनाग्नींश्च पितृदेवातिथींस्तथा। भृत्यांस्तु तर्पयेत् श्मश्रुजटालोमभृदात्मवान्। दान्तः त्रिष-वणस्नायी निवृत्तश्च प्रतिग्रहात्। स्वाध्यायवान् ध्यान-शीलः सर्वभूतहिते रतः। अह्नो मासस्य वर्षस्य वा कुर्य्याद्वाऽन्नपरिग्रहम्। कृत्वा त्यजेदाश्वयुजे नयेत् कालं व्रतादिना। पक्षे गते तु वाश्नीयाद्दन्तोलूख-लिको भवेत्। चान्द्रायणी स्वपेद्भूमौ कर्म कुर्य्यात् फलादिना। ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यस्थो वर्षासु स्थण्डिले-शयः। आर्द्रवासास्तु हेमन्ते योगाभ्यासाद्दिनं नयेत्। १०२ अ०। “जटित्वमग्निहोत्रित्वं भूशय्याऽजिनधारणम्। वने वासः पयोमूलनीवारफलवृत्तिता। प्रतिग्रहा-न्निवृत्तिश्च त्रिस्नानं व्रतधारिता। देवतातिथिपूजा च धर्मोऽयं वनवासिनः। २१५ अ०। “एवं गृहाश्रमे स्थित्वा द्वितीयभागमायुषः। वानप्रस्थाश्रमं गच्छेत् सदारः साग्निरेव च। निःक्षिप्य भार्य्यां पुत्रेषु गच्छे-द्वनमथापि वा। दृष्ट्वाऽपत्यस्य चापत्यं जर्ज्जरीकृतविग्रहः। शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे प्रशस्ते चोत्तरायणे। गत्वाऽरण्यं नियमांस्तपः कुर्य्यात् समाहितः। फलमूलानि पू-तानि नित्यमाहारमाहरेत्। यताहारो भवेत्तेन पूजयेत् पितृदेवताः। पूजयेदतिथिं नित्यं स्नात्वा चाभ्यर्चयेत् सुरान्। ग्रामादानीय वाश्नीयादष्टौ ग्रासान् समाहितः। जटाश्च बिभृयान्नित्यं नखरो-माणि नो त्यजेत्। स्वाध्यायं सर्वदा कुर्य्यात् नियच्छे-द्वाचमन्यतः। अग्निहोत्रन्तु जुहुयात् पञ्च यज्ञान् समा-चरेत्। मुन्यन्नैर्विविधैर्मेध्यैः शाकमूलफलेन वा। ची-रवासा भवेन्नित्यं स्नायात् त्रिषवणं शुचिः। सर्व-

भूतानुकम्पी स्यात् प्रतिग्रहविवर्जितः। दर्शेन पौर्णमासेन यजेत नियतं द्विजाः!। पक्षेष्ट्या आग्रयणे चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत्। उत्तरायणञ्च क्रमशो दक्षस्यायनमेव च। वासन्तशारदैर्मेध्यैर्मुन्यन्नैः स्वयमाहृतैः। पुरोडाशं चरुं चैव द्विविधं निर्वपेत् पृथक्। देवताभ्यश्च तद्धुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः। शेषं समुपभुञ्जीत लवणञ्च स्वयंकृतम्। वर्जयेन्मधुमांसादि भौमानि कवकानि च। भूस्तृणं शिग्रुकञ्चैव श्लेष्मातकफलानि च। न फालकृष्टमश्नीयात् उत्सृष्टमपि केनचित्। न ग्रामजातान्यार्त्तो वा पुष्पाणि च फलानि च। श्रावणेनैव विधिना वह्निं परिचरेत् सदा। न द्रुह्येत् सर्वभूतानि निर्द्वन्द्वो निर्भयो भवेत्। न नक्तं किञ्चिदश्नीयात् रात्रौ ध्यानपरो भवेत्। जितेन्द्रियो जितक्रोधस्तत्त्वज्ञानविचिन्तकः। ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं न पत्नीमपि संश्रयेत्। यस्तु पत्न्या वनं गत्वा मैथुनं कामतश्चरेत्। तद्व्रतं तस्य लुप्येत प्रायश्चित्ती भवेत् द्विजः। तत्र यो जायते गर्भो न संस्पृश्यो द्विजातिभिः। न हि वेदाधिकारोऽस्य तद्वंशेऽप्येवमेव हि। अधः शयीत सततं सावित्रीजपतत्परः। शरण्यः सर्वभूतानां संविभागपरो भवेत्। परीवादं मृषावादं निद्रालस्ये च वर्जयेत्। एकाग्निरनिकेतः स्यात् प्रोक्षितां भूमिमाश्रयेत्। मृगैः सह चरेद्वासं तैः सहैव च संवसेत्। शिलायां शर्करायां वा शयीत सुसमाहितः। सद्यःप्रक्षालको वा स्यात् माससञ्चयिकोऽपि वा। षण्मासनिचयो वा स्यात् समानिचय एव वा। नक्तञ्चान्नं समश्नीयात् दिवा वाहृत्य शक्तितः। चतुर्थकालिको वा स्यात् स्याद्वा चाष्टमकालिकः। चान्द्रायणविधानैर्वा शुक्ले कृष्णे च वर्त्तयेत्। पक्षे पक्षे समश्नीयात् यवागूं क्वथितां तथा। पुष्पमूलफलैर्वापि केवलैर्वर्त्तयेत् सदा। स्वाभाविकैः स्वयंशीर्णैर्वैखानसमते स्थितः। भूमौ वा परिवर्त्तेत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनम्। स्थानासनाभ्यां विहरेत् न क्वचिद्धैर्यमुत्सृजेत्। ग्रीष्मे पञ्चतपाश्च स्यात् वर्षास्वभ्रावकाशिकः। आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो वर्द्धयंस्तपः। उपस्पृश्य त्रिषवणं पितॄन् देवांश्च तर्पयेत्। एकपादेन तिष्ठेत मरीचीन्वा पिबेत् सदा। पञ्चाग्निर्धूमपो वा स्यादूष्मपः सोमपोऽथ वा। पयः पिबेत् शुक्लपक्षे कृष्णपक्षे तु गोमयम्। शीर्णपर्णाशनो वा स्यात् कृच्छ्रैर्वा वर्त्तयेत् सदा। योगाभ्यासरतो वा स्याद्रुद्राध्यायी भवेत् सदा। अथर्वशिरसोऽध्येता वेदान्ताभ्यासतत्परः। यमान् सेवेत सततं नियमांश्चाप्यतन्द्रितः। कृष्णाजिनी सोत्तरीयः शुक्लयज्ञोपवीतवान्। अथ वाग्नीन् समारोप्य स्वात्मनि ध्यानतत्परः। अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्मोक्षपरो भवेत्। तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत्। गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु। ग्रामादाहृत्य वाश्नीयादष्टौ ग्रासान् वने वसन्। प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा। विविधाश्चोपनिषद आत्मसंसिद्धये जपेत्। विद्याविशेषान् सावित्रीं रुद्राध्यायं तथैव च। महाप्रास्थानिकञ्चासौ कुर्यादनशनन्तथा। अग्निप्रवेशमन्यद्वा ब्रह्मार्पणविधौ स्थितः। ये तु सम्यगिममाश्रमं शिवमाश्रयन्त्यशुभपुञ्जनाशनम्। ते विशन्ति परमैश्वरं परं यान्ति चैव जगतोऽस्य संस्थितिम्" कूर्मपु० २६ अ०

वानर पुंस्त्री० वानं वनसम्बन्धिफलादिकं राति गृह्णाति रा—क। स्वनामख्याते पशुभेदे अमरः स्त्रियां ङीष्।

वानरप्रिय पु० ६त०। क्षीरिवृक्षे रत्नमा०।

वानराघात पु० वानराणामाघातो यत्र। लोध्रवृक्षे शब्दच०

वानरी स्त्री वानरस्य प्रियम् भक्ष्यत्वात् अण् ङीप्। १शूकशिम्बग्राम् शब्दर०। वानर+स्त्रियां ङीष्। २वानरयोषिति। [२वानराधीशे वानरनाथादयोऽप्यत्र।

वानरेन्द्र पु० वानर इन्द्र इव। १सुग्रीवे शब्दर० ६त०।

वानल पु० वानं वनभावं निविडतां लाति ला—क। (वावुइ) तृणभेदे शब्दच०।

वानस्पत्य पु० वनस्पतेरयम् प्रतिरूपः पुष्पाज्जातफलत्वात्। पुष्पजातफलके आम्रादौ वृक्षे अमरः।

वानायु पु० वनायु+स्वार्थे अण्। देशभेदे (आरव) शब्दर०।

वानायुज पुंस्त्री० वानायुदेशे जायते जन—ड। घोटकभेदे च (आरवी) अमरः स्त्रियां ङीष्। [अमरः।

वानीर पु० वन—ईरन् स्वार्थे अण्। १वेतसे २वञ्जुलवृक्षे

वानीरक पु० वानीर इव इवार्थे कन्। मुञ्जतृणे राजनि०

वानेय न० वने जले भवः ढक्। कैवर्त्तीमुस्तके अमरः।

वान्त त्रि० वम—क्त। उद्गीर्णे "वान्ताशीत्युच्यते बुधैः" चण्डटः।

वान्तिहृत् पु० वान्तिं वमनरोगं हरति हृ—क्विप्। (मयना) ख्याते वृक्षे शब्दच०। [राजनि०

वान्तिदा स्त्री वान्तिं छर्दिं ददाति दा—क। कटभीवृक्षे

वाप पु० वप—घञ्। १तन्तुबीजादेः २वपने ३मुण्डने च।

वापदण्ड पु० उप्यतेऽनेन वप-करणे घञ् कर्म० । वेमनि तन्तुवपनदण्डे अमरः । [१धान्यभेदे न० राजनि० ।

वापित त्रि० वप-णिच् क्त । १बीजाकृते २मुण्डिते मेदि० ।

वापि(पी) स्त्री वप-इञ् वा ङीप् । "कूपात् दशगुणा वापी" इत्युक्तलक्षणे १जलाशयभेदे जलाशयशब्दे दृश्यम् २जलाशयमात्रे च "वापीं स्नातुमितो गतासि" इति काव्यप्र० । "यो वापीमथ वा कूपं देशे वारिविवर्जिते । खानयेत् स दिवं याति विन्दौ विन्दौ शतं समाः" कल्पतरौ वायुपु० तज्जलगुणाः "वाप्यं गुरु कटुक्षारं पित्तलं कफवातजित्" राजवल्लभः । "वापीकूपतडागं वा प्रासादं वा निकेतनम् । न कुर्याद्द्विकामस्तु अनलानिलनैरृते । आग्नेय्यां मनस्तापो नैरृते क्रूरकर्मकृत् । वायव्यां बलवित्तघ्नं पीयमाने जले प्रिये ! । स्थानस्य पापके भागे वापीकूपतडागकम् । अग्निदाहं सदा कुर्यात् सलानुबन्धदम्प्रदाम् । नैरृते पीयमानन्तु आत्मना दुःखितो भवेत् । कन्यापि तज्जलं पीत्वा पतिं त्यजति कामतः" देवीपु० ।

वापीह पुंस्त्री० वाप्यां तत्स्थजलं जहाति हा-क । चातके विहगे त्रिका० । स्त्रियां ङीष् ।

वाप्य न० वाप्यां भवः यत् । १कुष्ठौषधे अमरः । २वापीभवे वप-ण्यत् । ३वपनीये च त्रि० ।

वाम न० वा-मन् । १धने मेदि० २वास्तूके जटा० । ३मनोहरे ४प्रतिकूले ५सव्यभागस्थे त्रि० मेदि० । ६अधमे त्रि० सि०कौ० ७सव्यदेहे न० । ८कामदेवे ९महादेवे तन्त्रोक्ते वेदाचारविरुद्धे १०मद्यादिपानरूपाचारे च पु० कुलाचारशब्दे २१२४पृ० दृश्यम् ॥ ११स्त्रीमात्रे स्त्री अमरः १२दुर्गायां स्त्री । "वामं विरुद्धरूपन्तु विपरीतन्तु गीयते । वामेन सुखदा देवी वामा तेन मता बुधैः" देवीपु० ४५अ० । "वामान्तु वामदाक्षिण्यभावाभ्यामपि पूजयेत् । श्मशानभैरवीं देवीमुग्रतारां तथैव च । छिन्नभैरवीं चण्डीं तारां त्रिपुरभैरवीम् । एतास्तु वामभावेन यजेत् त्रिपुरभैरवीम् । सर्वत्र पितृदेवादौ यस्माद्भवति दक्षिणः । देवी च दक्षिणा यस्मात्तस्मात् दाक्षिण्यमुच्यते । या पुनः पूज्यमाना तु देवादीनां तु पूर्वतः । वामभागं स्वयं धत्ते सा वामा तु प्रकीर्त्तिता" कालिकापु० ७७अ० ।

वामदेव पु० कर्म० । महादेवमूर्त्तिभेदे अमरः ।

वामन त्रि० वम-णिच्-ल्युट्-ल्यु वा । १दक्षिणदिग्गजे अमरः । २अङ्कोटवृक्षे ४बलिबन्धनार्थं प्रादुर्भूते हरेरवतारभेदे मेदि० तत्कथा हरिवं० २६१ अ० दृश्या । पाणिनिसूत्रस्य काशिकावृत्तिकारके ५पर्वतभेदे च । ६ह्रस्वे त्रि० अमरः स्त्रियां ङीप् । "वामनीं मूर्त्तिमादरे" ।

वामलूर पु० वामं लुनाति लू-रक् । वल्मीके अमरः ।

वामलोचना स्त्री वामे सुन्दरे लोचने यस्याः । स्त्रीभेदे अमरः ।

वामवेध पु० वामः प्रतिकूलो वेधः । ज्योतिषोक्ते गोचरस्य ग्रहाणां स्वस्थानाद्गणितस्थानविशेषस्य प्रह्भेदज्ञाते योगभेदे "वामवेधविनिर्मुक्ता शुभाशुभा श्यमी" इति ज्योतिषम् गोचरशब्दे २६८८ पृ० दृश्यम् ।

वामाचार पु० वामः वेदादिविरुद्धः आचारः । तन्त्रोक्ते मद्यमांसादिसेवनरूपे आचरणे । कुलाचारशब्दे दृश्यम् ।

वामापीडन पु० वामं यथा तथा आपीड्यते भूपतेऽनेन आ+पीड-ल्युट् । पीलुवृक्षे शब्दच० ।

वामावर्त्त त्रि० वामेनावर्त्तते आ-वृत-अच् । १वाममार्गेणावृत्तिमति पदार्थे । भावे घञ् । २वाममार्गेणावृत्तौ पु० ।

वामिल त्रि० वाम+अस्त्यर्थे स्वार्थे वा इलच् । १दाम्भिके २वामे च मेदि० ।

वामी स्त्री वाम-गौरा० ङीष् । १अश्वाम् "अयोध्यावामीयुतवाहिताथैः" रघुः । २शृगाल्यां ३रासभ्यां ४करभ्याञ्च मेदि० । [स्तुतायां नार्य्याम् ।

वामोरू स्त्री वामौ सुन्दरौ ऊरू यस्याः ऊङ् । प्रशस्ता-

वाय पु० वे-घञ् । वयने (बोना) । [वापदण्डे द्विरूपकोषः ।

वायदण्ड पु० वायतेऽनेन वे-करणे घञ् कर्म० । वेमनि

वायवी स्त्री वायोरियं अण् स्त्रियां ङीप् यलोपः । १वायुसम्बन्धिन्यां स्त्रियां २तच्छक्तौ ३उत्तरपश्चिमायां दिशि च जटा० ।

वायव्य त्रि० वायुर्देवताऽस्य वायु+यत् । १वायुदेवताके पश्वादौ "वायव्यं श्वेतमालभेत" श्रुतिः । २वायुसम्बन्धिनि च

वायस त्रि० वय इव अण् । १काके वायं वपनं स्यति सो-क । २अगुरुवृक्षे ३श्रीवासे च मेदि० ।

वायसविद्यिक त्रि० वायसविद्यां वेत्ति ठक् । काकचेष्टाभेदेन शुभाशुभाभिज्ञे ।

वायसादनी स्त्री वायसैः काकैरद्यते अद-ल्युट् ङीप् । १काकतुण्ड्यां २महाज्योतिष्मत्याञ्च राजनि० ।

वायसाराति पु० ६त० । पेचके अमरः ।

वायसी स्त्री वायसस्येयमण् प्रियत्वात् । १काकोडुम्बरिका-

याम् २काकमाच्यां च मेदि० ३महाज्योतिष्मत्यां ४काक-नासायां ५काकतुण्ड्यां च राजनि० ।

वायसेक्षु पु० वायसानामिक्षुरिव प्रियः । काशतृणे राजनि०

वायसोली स्त्री वायसमोलति ओल-उत्क्षेपे अच् उस्य लः शक० गौरा० ङीष् । काकमाच्याम् शब्दर० । स्वार्थे क तत्रैव ।

वायु पु० वा-उण् । १स्पर्शगुणके पञ्चभूतमध्ये भूतभेदे उत्तरपश्चिमविदिशाधिपतौ २देवभेदे ३देहस्थधातुभेदे च अनिलशब्दे १६४ पृ० दृश्यम् ।

वायुगुल्म पु० वायुना गुल्म इव । जलभ्रमे त्रिका०

वायुदारु पु० वायुना दीर्य्यतेऽसौ दॄ-उण् । मेघे त्रिका० ।

वायुपुत्र पु० ६त० । १हनुमति २भीमे च वायुसुतादयोऽप्यत्र

वायुफल न० वायुना फलति प्रतिफलति फल-अच् । १इन्द्र-चापे २करकायां च मेदि० ।

वायुभक्ष पुंस्त्री० वायुं भक्षति भक्ष-अण् । १सर्पे राजनि० । स्त्रियां ङीष् । ल्युट् । वायुभक्षणोऽप्यत्र । वायुर्भक्ष्योऽस्य । वायुभक्ष्य तत्रार्थे पुंस्त्री० स्त्रियां टाप् । [शब्दर० ।

वायुवर्त्मन् न० । वायोर्वर्त्म सञ्चारमार्गो यत्र । आकाशे

वायुवाह पु० वायुना उह्यते वह-घञ् । धूमे हेमच० ।

वायुवाहिनी स्त्री वायुं देहस्थवायुं वाहयति सञ्चारयति वह-णिच्-णिनि । वायुसञ्चारिण्यां देहस्थशिरायाम्-कायशब्दे १८१६ पृ० दृश्यम् । [भरतः ।

वायुसख पु० वायोः सखा सहचरः अच्समा० । वह्नौ

वायुसखि पु० वायुः सखा यस्य । वह्नौ अमरः ।

वाय्वास्पद न० ६त० । वायुसञ्चारस्थाने आकाशे शब्दच० ।

वार् न० पु० वृ-क्विप् । अप्सु अमरः ।

वार पु० वृ-घञ् । १सङ्घे २अवसरे अमरः । ३क्षेप्यकाले (पाशकः) "वारोऽक्षराजस्य" भा० २प० । ४द्वारे ५शिवे ६कुब्जवृक्षे ७क्षणे मेदि० । वार+इदमर्थे अण् । तत्सम्बन्धे न० सूर्य्यादिग्रहाधिष्ठिते ८दिने पु० यथा रविवारः रवि-स्वामिकं दिनम् । तदानयनञ्च सू० सि०

"मन्दादधः क्रमेण स्युश्चतुर्था दिवसाधिपाः । वर्षाधिपतयस्तद्वत् तृतीयाश्च प्रकीर्त्तिताः । ऊर्द्ध्वक्रमेण शशिनो मासानामधिपाः स्मृताः । होरेशाः सूर्य्यतनयादधोऽधःक्रमशस्तथा ।" सू० "शनेः सकाशादधःकक्षा-क्रमेण चतुर्थसङ्ख्याका ग्रहा दिनाधिपतयो वारेश्वरा भवन्ति । यथा शनिरविचन्द्रभौमबुधगुरुशुक्रा इति । वर्षस्य षष्ट्यधिकशतत्रयदिनात्मकस्य स्वामिनस्तन्म-न्दादधः क्रमेण तृतीयसङ्ख्याका ग्रहा उक्ताः । चः समुच्चयार्थे । तत्क्रमश्च यथा शनिभौमशुक्रचन्द्रगुरु-सूर्य्यबुधा इति । चन्द्रात् सकाशादूर्द्ध्वकक्षाक्रमेण ग्रहा मासानां त्रिंशद्दिनात्मकानां स्वामिनः कथिताः । तत्क्रमश्च चन्द्रबुधशुक्ररविभौमगुरुशनय इति । शनेः सकाशादधोधः क्रमतः अधःक्रमेण होरेशाः "होरेति लग्नं भगणस्य चार्द्धम्" इत्युक्तलग्नार्द्धभागात्मकहो-राणां दिने द्वादश रात्रौ द्वादशेत्यहोरात्रे चतुर्विंशति-होरास्वामित्यर्थः । होरा सार्द्धद्विनाडिका । इति सार्द्धघटिकात्मकेऽहोरात्रे चतुर्विंशतिहोरास्वामि-त्वन्ये स्वामिनस्तथा मासेश्वरवदव्यवहिताः कथिताः । यथा तत्क्रमः शनिगुरुभौमरविशुक्रबुधचन्द्रा इति । अत्र शनेः सर्वोर्द्ध्वस्थत्वाच्चन्द्रस्य सर्वाधःस्थत्वात् ताभ्या-मध ऊर्द्ध्वक्रमः क्रमेणोक्तः अन्यथा ह्यवधित्वाभ्युप-गमे विनिगमनाविरहापत्तेः । न तु शनेरव-धित्वेन सृष्ट्यादौ दिनवर्षहोराणां स्वामित्वं न वा चन्द्रस्याद्यावधित्वेन सृष्ट्यादौ मासेशत्वं पूर्व-ग्रन्थोक्तानीतदोषैर्विरोधापत्तेः । अत्रोपपत्तिः । हो-राधिपत्वानां क्रान्तिवृत्तेऽधःक्रमेण मेषादीनां सम्भवा-दूर्द्ध्वकक्षातोऽधःक्रमेण होरेशत्वं युक्तम् । अत्र हो-रात्रे चतुर्विंशतिहोराः । सप्ततष्टावशेषा होरेशा गताः चतुर्थो होरेशो द्वितीयदिनप्रारम्भे स एव प्रथम-होरेशत्वाद् द्वितीयदिने होरेशः एवमुत्तरत्रापि । एव-मेतद्वारक्रमेण सावनवर्षे त्रयो वारा अधिका इति पूर्व-वर्षेशाद्द्वितीयवर्षेशोऽधःकक्षाक्रमेण तृतीय उत्तरोत्तरम् । एवं सावनमासे द्वौ वारौ वारक्रमेण मासेश्वरस्याधिका-विति कक्षोर्द्ध्वक्रमे वारक्रमेणैकान्तरितत्वात् कक्षो-र्द्ध्वक्रमेण मासेश्वर उत्तरोत्तरमित्युपपन्नं मन्दादि-त्यादि श्लोकद्वयम्" रङ्गनाथः ।

वारप्रवृत्तिश्च देशभेदात् भिन्नकालीना यथोक्तं सि० शि० "अर्कोदयादूर्द्ध्वमधश्च नाडीः प्राच्यां प्रतीच्यां दिशि तत्-प्रवृत्तिः । ऊर्द्ध्वं तथाऽधश्च चराभिराभी रेखापुदग्दक्षिण-गोलमाले" मू० । "प्राच्यां नाडीभिर्घटीभिर्दिनवारप्रवृत्ति-रर्कोदयादूर्द्ध्वम् भवति प्रतीच्यां तु तस्मादधः । यतो लङ्कोदये वारादि अतएव च वारादुत्तरगोलस्थे चरो-र्द्ध्वघटिकाभिरूर्द्ध्वम् अतस्तदा उन्मण्डलं क्षितिजा-दूर्द्ध्वम् । दक्षिणे त्वधः अतस्तत्रोदयादधः वारप्रवृत्तिः" प्रमिता० "जगति तमोभूतेऽस्मिन् सृष्ट्यादौ भास्करादिभिः

स्फुटैः। यत्र ह्निवनर्त्तादिनवारोऽर्कोदयात् तस्मात्”। श्रीपतिरपि “स्फुटे सुखे ध्वान्तमयेऽपि विश्वे ग्रहेषु स्फुटे ष्विनपूर्वकेषु। दिनप्रवृत्तिस्तदधीश्वरस्य वारस्य तस्मादुदयप्रवृत्तिः। लङ्कोदगयाम्यसूत्रात् प्रथममपरतः पूर्वदेशे च पश्चात् स्वच्छोत्थाभिर्घटीभिः सवितुरुदयतो वासरे वा प्रवृत्तिः। ज्ञेया सूर्य्योदयात् प्राक् चरणकलभवैश्चासुभिर्याम्यगोले पश्चात् तैः सौम्यगोले युतिवियुतिवशाच्चोभयोः स्पष्टकालः”। अन्योऽप्याह “केचिद्वारं सवितुरुदयात् प्राहुरन्ये दिनार्द्धात् भानोरर्द्धास्तमयसमयादूचिरे केचिदेवम्। वारस्यादिं यवनन्रपतिर्दिङ्मुहूर्त्ते निशाया लाटाचार्य्यः कथयति पुनश्चार्द्धरात्रे स्वतन्त्रे”। एवं मतभेदे व्यवस्था मलमा० उक्ता यथा “द्वौ तिथ्यन्तावेकवारे यत्र स स्यात् दिनक्षयः” कूर्म्मपु० “एकस्मिन् सावने त्वह्नि तिथीनां त्रितयं यदा। तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम्” वसिष्ठः। कौर्म्मपुराणवासिष्ठवचनैकवाक्यतया सावनदिनवत् वारप्रवृत्तिः सूर्य्योदयावधिरेव सूर्य्यसि० “स्फुटकालानां परिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा। मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिता”। अत्र दिनाधिपस्य रव्यादेर्भोग्यं दिनं वाररूपं सावनगणनयोक्तम् यत्तु “रेखापूर्वापरयोः इत्यादिना ज्योतिषे वारप्रवृत्तिरुक्ता तत् ज्योतिषशास्त्रोक्तकालहोराज्ञानार्थम्”। वाराणां कार्य्यविशेषविधानार्थं संज्ञाभेदा यथा “चरः सौम्यो गुरुः क्षिप्रो मृदुः शुक्रो रविर्ध्रुवः। शनिश्च दारुणो ज्ञेयो भौम उग्रः शशी समः। चरक्षिप्रैः प्रयातव्यं प्रवेष्टव्यं मृदुध्रुवैः। दारुणोग्रैश्च योद्धव्यं चन्द्रिवैर्युज्यते क्रियाभिः”। इति सामान्यतोऽभिधाय “स्नानाभिषेकोऽग्निकार्य्येषु सूर्य्यवारे प्रशस्यते। सोमे तु लेपयानं च कार्य्योश्चैव गृहादिकम्। सैनापत्यं शौर्य्ययुद्धं शस्त्राभ्यासः कुजे तथा। सिद्धिकार्य्येषु मन्त्रश्च यात्रां चैव बुधे तथा। पठनं देवपूजा च वस्त्राद्याभरणं गुरौ। कन्यादानं गजारोहः शुक्रे स्यात् सनयः स्त्रिया। स्थाप्यं गृहप्रवेशश्च गजबन्धः शनौ शुभः” गरुड़पु० ६२ अ०

वारक त्रि० वारयति वृ–णिच्–ण्वुल्। १प्रवृत्तिनिरोधके। २अश्वभेदे ३अश्वगतिविशेषे च पु० मेदि०। ४कष्टस्थाने ५ह्रीवेरे न० हेमच०।

वारकिन् पु० वारकः अस्त्यस्य इनि। १विलासे २पर्णाशीवनि (मारद) ३समुद्रे ४मल्ली च मेदि०।

वारकीर पु० वारे कीर इव। १श्यालके त्रिका० वारग्राहके २वाड़वे ४यूकायां ५वेणिवेणिमध्यां ६नीराजितहये च मेदि०।

वारङ्ग पु० चु० वृ–अङ्गच्। खड्गादिमुष्टौ (बंट) सि०कौ०।

वारट न० कु० वृ–अटच्। १क्षेत्रे त्रिका० २क्षेत्रसमूहे शब्दर० ३हंस्यां स्त्री हेमच० टाप्।

वारण न० चु०–वृ–ल्युट्। प्रवृत्तिप्रतिरोधे १निषेधे मेदि० २हस्त्यादिवारणे च जटा०। ३गजे पुंस्त्री० अमरः स्त्रियां ङीष्। ४बाणवारे कवचे पुंन० शब्दच०।

वारणबुषा स्त्री वारणं पुष्णाति पुष–क पृषो० पस्य बः। कदल्याम् अमरः।

वारणवल्लभा स्त्री ६त०। कदल्याम् त्रिका०।

वारमुख्या स्त्री वारे वेश्यावृन्दे मुख्या। बहुजनसम्भक्तायां वेश्यायाम् अमरः।

वारंवारम् अव्य० वृ–णमुल् द्वित्वम्। पौनःपुन्ये।

वारयितृ पु० चु० वृ–तृच्। १पत्यौ हला०। २वारणकर्त्तरि त्रि०।

वारयोषा स्त्री वारस्य जनसमूहस्य योषा साधारणत्वात्। वेश्यायाम्। ६त०। वारवध्वादयोऽप्यत्र हेमच०।

वारलीक पु० वार्जलम् अलीकं यत्र। (बाबुइ वलसो) तृणे शब्दर०।

[कवचे अमरः।

वारवाण पुंन० वार्य्यते वृ-घञ् वारो वार्य्यो वाणो यस्य।

वारवाणि स्त्री वारं समूहं वणते वण–इण् वा ङीप्। वेश्यायाम् त्रिका०।

[२कदल्यां शब्दर०।

वारवुषा स्त्री वारं जलसेकं वर्षत्यत्र वृष–क। १पान्त्यां

वारवेला स्त्री ६त०। सूर्य्यादिदिनविशेषे वर्ज्यं कालभेदे “कत४गुनि७यम२भर१मङ्गु८शा३भ३ज्व६गुरु ५भास्करादिवासरार्द्धे”। प्रवर्त्तन्ते हि वारवेला न शुभा शुभकार्य्यकरणाय” ज्यो०त०। [कि सलुक् समा०। समुद्रे शब्दर०।

वारांनिधि स्त्री वारां जलराशीनां निधिराधारः नि+धा-

वाराणसी स्त्री वरणा च असी च नाम्नोर्नदीस्ते तयोः स्त्रया पृषो० काशीपुर्याम् हेम०। पृषो० वाराणस्यप्यत्र। वरणाशब्दे ४८४६पृ० दृश्यम्। [राजनि० २वराहसम्बन्धिनि त्रि०।

वाराह पु० वराहस्येदं चिह्नत्वात् अण्। १वराहचिह्नितकवचे

वाराहकर्णी स्त्री वराहस्येव वाराह इव कर्णः पत्त्रमस्याः ङीप्। अश्वगन्धायाम् राजनि०।

वाराहपत्री स्त्री वाराहस्येव कर्ण इव पत्त्रमस्याः ङीप्। अश्वगन्धायाम् राजनि०।

वाराहाङ्गी स्त्री वाराहमिवाङ्गमस्याः ङीप् । दन्तीवृक्षे भावप्र० ।

वाराही स्त्री वराहस्येयमण् ङीप् । अष्टमातृकामध्ये १वराहशक्तौ "यज्ञवराहमतुलं रूपं या बिभ्रतो हरेः । शक्तिः साप्याययौ तत्र वाराहीं बिभ्रती तनुम्" देवीमा० "वाराही नारसिंही च" शब्दार्थकल्पतरुः । २योगिनीभेदे इहन्नन्दिकेश्वरपु० । ३वराहक्रान्तायाम् अमरः ४वराहयोषिति च ५गृष्टिभाख्यगे राजनि० ।

वाराहीकन्द पु०(चामरालु) ख्याते कन्दभेदे "वाराहीकन्द एवान्यैश्चर्मकारालुको मतः । अनूपे स भवेद्देशे वराह इव लोमवान्" भावप्र० ।

वारि न० वृ-इञ् । १जले अमरः २ह्रीवेरे च हेमच० । वार्य्यतेऽनया वृ-णिच्-इन् वा ङीप् । ३गजबन्धन्याम् अमरः । "वार्य्यर्गलाभङ्ग इव प्रवृत्तः" रघुः । ४वाचि ५सरस्वत्याम् च स्त्री ङीबन्तः ६कलस्यां धरणिः ७वन्दौ च मेदि० ।

वारिकण्टक पुं न० वारिणः कण्टक इव । शृङ्गाटके जटा०

वारिकर्णी स्त्री वारिणि कर्ण इव पत्त्रमस्याः ङीप् । १कुम्भिकायाम् (पाना) शब्दर० स्वार्थे क । तत्रैव ।

वारिकर्पूर पुंस्त्री वारिणि कर्पूर इव । इल्लिशमत्स्ये त्रिका० स्त्रियां ङीष् ।

वारिकुब्ज पु० वारिणि कुब्ज इव वक्राकृतित्वात् । शृङ्गाटके शब्दर० । स्वार्थे क । तत्रैव त्रिका० ।

वारिक्रिमि पु० ६त० । जलौकायां त्रिका० । [कायाम् त्रिका० ।

वारिचत्वर पु० वार्य्येव चत्वररूपमस्याधारत्वात् । कुम्भि-

वारिचर पुंस्त्री० वारिषु चरति चर-अच् । १मत्स्ये २जलचरजन्तुमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीष् । [शैवाले त्रिका०

वारिचामर न० वारिणश्चामरमिव शोभाहेतुप्रकाशकत्वात् ।

वारिज न० वारिणि जायते जन-ड । १पद्मे २लवङ्गे ३गौरसुवर्णे ४लवणभेदे च राजनि० । ५शङ्खे हेमच० ६शम्बूके पु० शब्दच० । ७जलजातमात्रे त्रि० ।

वारितस्कर पु० वारिणः तस्कर इवापहारकत्वात् । १सूर्य्ये २मेघे शब्दमा० । ३मुस्तके च ।

वारित्रा स्त्री वारिणस्त्रायते त्रै-क । छत्रे त्रिका० ।

वारिद न० वारि ददाति दा-क । १मेघे २मुस्तके च अमरः । ३जलदातरि त्रि० ४वात्यायां स्त्री शब्दच० ।

वारिधि पु० वारीणि धीयन्तेऽस्मिन् धा-आधारे कि । १समुद्रे शब्दर० वारिनिध्यादयोऽप्यत्र जलाधारे २घटादौ च

वारिपर्णी स्त्री वारिणि पर्णान्यस्याः ङीप् । कुम्भिकायाम् (पाना) अमरः ।

वारिपालिका स्त्री वारीणि पालयति आस्तरणेन पाल-ण्वुल् । कुम्भिकायाम् (पाना) शब्दमा० ।

वारिपृश्नी स्त्री वारिणि पृश्निः पर्णमस्याः ङीप् । कुम्भिकायाम् (पाना) शब्दमा० । [त्रिका० ।

वारिबदरा स्त्री वारिसमीपभवा बदरेव । प्राचीनामलके

वारिबालक न० वारिणो बालक इव । ह्रीवेरे जटा० ।

वारिभव न० वारिणो नेत्रजलाय वारिणि वा भवति प्रभवति वा भू-अच् । १स्रोतोऽञ्जने राजनि० । २जलभवमात्रे त्रि०

वारिमसि पु० वारि जलं मसीव नीलतापादकं यस्य । १मेघे त्रिका० २मुस्तके च । [(पाना) त्रिका० ।

वारिमूली स्त्री वारिणि मूलमस्याः ङीप् । कुम्भिकायाम्

वारिरथ पु० वारिणि रथ इव गमनसाधनत्वात् । भेलके त्रिका०

वारिराशि पु० वारीणां राशयोऽत्र । १समुद्रे त्रिका० । ६त० । २जलसमूहे च । [२जलजातमात्रे त्रि० ।

वारिरुह न० वारिणि रोहति रुह-क । १पद्मे राजनि०

वारिवदन न० वारियुक्तं वदनं यस्मात् । प्राचीनामलके तत्सेवने हि मुखे वारिनिस्रावः ।

वारिवर न० वारि वृणोति वृ-अच् । करमर्द्दके जटा० ।

वारिवल्लभा स्त्री वारि वल्लभमस्याः जनकत्वात् । विदार्य्याम् राजनि० । [च अमरः । णिच् । वारिवाहोऽप्यत्र मत्वे वार्य्यूहः ।

वारिवाह पु० वारीणि वहति वह-अण् । १मेघे २मुस्तके

वारिश पु० वारिणि समुद्रजले शेते शी-ड । विष्णौ त्रिका० ।

वारीश पु० ६त० । १समुद्रे २वरुणे च । वारिनाथादयोऽप्यत्र ।

वारु पु० वारयति रिपून् वारि-उण् । विजयकुञ्जरे जटा० ।

वारुण न० वरुणस्येदमण् । १जले २वरुणसम्बन्धिनि त्रि० । स देवताऽस्य अण् । ३वरुणदेवताके त्रि० । ४शततारके न० ।

वारुणि पु० वरुणस्यापत्यम् इञ् । अगस्त्यमुनौ त्रिका० ।

वारुणी स्त्री वरुणो देवताऽस्य वरुणस्येदं वा अण् ङीप् । १पश्चिमदिशि २मदिरायाम् हेमच० । ३शतभिषातारायां । ४गण्डदूर्वायाम् ५दूर्वायां मेदि० । ६इन्द्रवारुण्यां राजनि० ७वरुणस्त्रियां ८शतभिषानक्षत्रयुक्तचैत्रकृष्णत्रयोदश्यां च स्कान्दपुराणे । "वारुणेन समायुक्ता मधौ कृष्णा त्रयोदशी । गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्य्यग्रहशतैः समा" वारुणं शतभिषा । "शनिवारसमायुक्ता सा महावारुणी स्मृता । गङ्गायां यदि लभ्येत कोटि

सूर्यग्रहैः समा। शुभयोगसमायुक्ता शनौ शतभिषा यदि। महामहेति विख्याता त्रिकोटिकुलमुद्धरेत्" "अत्र संज्ञाविधेः सार्थकत्वाय निमित्तत्वेन मासपक्षतिथ्युल्लेखानन्तरं महावारुणीमहामहावारुण्यामुल्लेखनीये श्राद्धे पार्वणादिसंज्ञोल्लेखवत् पौर्णमास्यमावास्ययोः पञ्चाङ्गोल्लेखश्च ति०त०। अत्र वारघटितत्वात् सावनदिनमेव ग्राह्यम् "सूतकानां परिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा। मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तितः" सू०सि० उक्तेः। कौर्मपाद्मयोः "द्वौ तिथ्यन्तावेकवारे यत्र स्यात् स दिनक्षयः"। वशिष्ठः "एकस्मिन् सावने त्वह्नि तिथीनां त्रितयं यदा। तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम्" इत्येतयोर्वचनयोरेकवाक्यतयापि तथावगम्यते। रेखापूर्वपरयोरित्यादिकन्तु ज्योतिःशास्त्रोक्तं कालहोरादिज्ञानार्थमिति। अत्र "संक्रान्तिषु व्यतीपाते ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः। पुष्ये स्नात्वा च गङ्गायां कुलकोटीः समुद्धरेत्"। इति ब्रह्माण्डपुराणात् ग्रहणमात्रे त्रिकोटिकुलोद्धरणविधानात् ततोऽधिकेषु वारुण्यादिषूत्तरोत्तरगुरुषु महामहावारुण्यादिषु यत् त्रिकोटिकुलोद्धरणमुक्तं तदुद्धरणगततारतम्येनाविरुद्धम् "यं यं क्रतुमधीते च तस्य तस्याप्नुयात् फलम्" याज्ञवल्क्योक्ताध्ययनात् यथा तत्तद्यागकरणेऽधिकफलम् अतएव शिष्टानामादरोऽपि तथेति। नचात्र "स्नानं कुर्वन्ति या नार्यश्चन्द्रे शतभिषां गते। सप्तजन्म भवेयुस्ता दुर्भगा विधवाध्रुवम्"। "त्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्याञ्च विशेषतः। शूद्रविट्क्षत्रियाः स्नानं नाचरेयुः कथञ्चन" इति प्रचेतोजाबालिवचनाभ्यां स्त्रीणां शूद्रादीनाञ्च स्नाननिषेध इति वाच्यम् "भोगाय क्रियते यत्तु स्नानं यादृच्छिकं नरैः। तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्यनैमित्तिके न तु" इति हेमाद्रिधृतवचनेन रागप्राप्तस्नान एव निषेधात् नक्तेऽपि तथाकल्पनात्। अत्र त्रयोदश्यां पूर्णायां पूर्वाह्णेतरकाले नक्षत्रादिसत्त्वे परदिने पूर्वाह्णे तिथिनक्षत्रलाभेऽपि पूर्वदिन एव स्नानम्। तथा च कालमाधवीये नारदीयम् "आदित्योदयवेलाया आरभ्य षष्टिनाडिकाः। तिथिस्तु सा हि शुद्धा स्यात् सार्वतिथ्यो ह्ययं विधिः" अत्र पूर्वतिथेः शुद्धत्वाभिधानात् तत्परतिथेरशुद्धत्वाभिधानं प्रतीयते। रात्रावपि वारुण्यादिषु गङ्गायां स्नानम्। "दिवा रात्रौ च सन्ध्यायां गङ्गायाञ्च प्रसङ्गतः। स्नात्वाऽश्वमेधजं पुण्यं गृहेऽप्युद्धृतवज्जलैः"। गृहस्थरत्नाकरे देवलः "महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम्। तस्यां स्नानं न कर्त्तव्यं काम्यनैमित्तिकादृते"। अत्र महानिशायामपि काम्यनैमित्तिकं स्नानं प्रतीयते"। ति०त०रघु०।

वारेन्द्री स्त्री देशभेदे (वारेन्द्रभूमि) (राजशाही) वङ्गदेशप्रदेशभेदे।

वार्च्च त्रि० वारि चरति चर—ड। जलचरे हंसादौ।

वार्णिक पु० वर्णलेखनं शिल्पमस्य ठञ्। लेखके शब्दच०

वार्त्त न० वृत्ति+अण्। १आरोग्ये २असारे ३निरामये ४वृत्तिशीले च त्रि० अमरः। ५दुर्गायां "पश्वादिपालनाद्देवी कृषिकर्मान्तकारणात्। वर्त्तनाद्धारणाद्वापि वार्त्ता सैव प्रगीयते" देवीपु०। ६वृत्तौ कृषिकर्मणि ७जनश्रुतौ अमरः। ८वृत्तान्ते ९वातिङ्गणे मेदि०। १० कालकर्त्तृके भूतनाशने च स्त्री "अस्मिन् महामोहमये कटाहे सूर्याग्निना रात्रिदिनेन्धनेन। मासर्त्तुदर्वीपरिघट्टनेन भूतानि कालः पचतीति वार्त्ता" इति भा०व० यक्षप्रश्नः।

वार्त्ताक पु० वार्त्तमारोग्यमाकयति गमयति आक—णिच—अण्। वार्त्ताकौ त्रिका०। भावप्र० स्त्रीत्वमप्युक्तं ङीप्।

वार्त्ताकु स्त्री वार्त्तमारोग्यमाकयति गमयति आक—णिच—उण्। वृन्ताके (वेगुन) शब्दच०। "अग्निप्रदा१ मारुतनाशिनी२ च शुक्रप्रदा३ शोणितवर्द्धिनी४ च। हृल्लासकासारुचिनाशिनी च ५।६।७। वार्त्ताकुरेषा गुणसप्तयुक्ता। सा बाला कफपित्तघ्नी पक्वा सक्षारपित्तला। सदाफला त्रिदोषघ्नी रक्तपित्तप्रसादनी। अङ्गारपक्वा वार्त्ताकुः किञ्चित् पित्तकरी मता। कफमेदोऽनिलहरा परा लघुतरा परा" राजनि०। "वृन्ताकं स्वादु तीक्ष्णोष्णं कटुपाकमपित्तलम्। ज्वरवातबलासघ्नं दीपनं शुक्रलं लघु। तद्बालं कफपित्तघ्नं वृद्धं पित्तकरं गुरु। वृन्ताकं पित्तलं किञ्चिदङ्गारोपरिपाचितम्। कफमेदोऽनिलामघ्नमत्यन्तं लघु दीपनम्। तदेव हि गुरु स्निग्धं सतैलं लवणान्वितम्। अपरं श्वेतवृन्ताकं कुक्कुटाण्डसमं भवेत्। तद्गुणैस्तु विशेषेण हितं हीनञ्च पूर्वतः" भावप्र०। तत्रार्थे पु० त्रिका०।

वार्त्तायन पु० वार्त्ताया अयनं येन। प्रवृत्तिज्ञे चरे हेमच०

वार्त्तावह पु० वार्त्तामावहति आ+वह—अण्। १कृषिवाणिज्याजीविनि वणिग्भेदे अमरः २वृत्तान्तवाहके त्रि०

वार्त्तिक न० वृत्तिरूपेण कृतो ग्रन्थः ठक्। "उक्तानुक्त-

दुक्तार्थव्यक्तकारि तु वार्त्तिकम्” इत्युक्ते स्वत्रानुक्ता-द्यर्थाविष्कारके १ग्रन्थभेदे हेमच०। वार्त्तायां तद्वरणे नियुक्तः ठक्। २चरे त्रि०। वृत्तिः कृष्यादिः प्रयोजनमस्य ठञ्। ३वैश्ये ४वर्त्तिकाखगे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष्। राजनि० ५वार्त्ताकौ शब्दर०। ६खगभेदे (वटेर) स्त्री हारा०।

वार्द्दर न० वारि जलाय दीर्य्यते दृ–अप्। १दक्षिणावर्त्त-शङ्खे २काकचिञ्चायाम् ३कृष्णजीरके ४भारत्यां मेदि० ५कमिजे ६आम्रबीजे च। वारेव दरम्। ७जले च विश्वः।

वार्द्दल न० वार्द्दल्यतेऽत्र दल–आधारे क। १दुर्दिने २मस्याधारे पु० मेदि०।

वार्द्धक न० वृद्धानां समूहः तस्य भावः कर्म वा वुञ्। १वृद्धसमूहे वृद्धस्य २भावे ३कर्मणि च मेदि०।

वार्द्धक्य न० वृद्धस्य भावः कर्म वा ष्यञ् कुक् च। वृद्धत्वे अमरः। [त्रिका०।

वार्द्धि पु० वारि जलानि धीयन्तेऽत्र धा–कि उप०। समुद्रे

वार्द्धिभव न० वार्द्धौ समुद्रे भवति भू–अच्। १समुद्रलवणे राजनि०। २समुद्रभवमात्रे त्रि०।

वार्द्धुषि पु० वृद्ध्या जीवति इण् वृद्धेर्द्धुषिभावः। वृद्ध्याजीवे अमरः। स्वार्थे क तत्रैव। “समार्घं धान्यमादाय महार्घं यः प्रयच्छति। स वै वार्द्धुषिको नाम हव्यकव्यबहिष्कृतः” स्मृतिः। वृद्धिश्च वृद्धिशब्दे वक्ष्यते तत्रोक्तनियमातिक्रमेण अनापदि स्वयमन्यद्वारा वा स्वाच्छन्द्येन यो व्यवहरति तस्यैव प्रायश्चित्तम् आपदि तु स्वयं करणे नियमातिक्रमे च न दोषः” प्रा० वि०।

वार्द्धुषिन् त्रि० वृद्धि+अस्त्यर्थे इनि प्रकृतेः नि० वार्द्धुषिभावः। वृद्ध्याजीविनि भा० आ० ४८२६ श्लो०।

वार्द्धुष्य न० वार्द्धुषेर्भावः ष्यञ्। धान्यादेर्वर्द्धनोपाये (वाड़िदेया) त्रिका०।

वार्द्धीनस पुंस्त्री० वारि जलानि धयति धा–क्विप् वार्द्धीः नासा नासिका यस्य नसादेशः। १गण्डके त्रिका० स्त्रियां ङीष्। “त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम्। वार्द्धीनसः प्रोच्यतेऽसौ हव्ये कव्ये च सत्तमः” इत्युक्ते २छागभेदे “वार्द्धीनसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी” मनुः। ३पक्षिभेदे च “रक्तपादो रक्तशिरा रक्तचञ्चुर्विहङ्गमः। कृष्णो वर्णेन च तथा पक्षी वार्द्धीनसो मतः” मार्कं०पु०श्राद्धकल्पम्। वह्निदानाङ्गं कालिकापु० ६६अ० उक्तो यथा “नीलग्रीवो रक्तशीर्षः कृष्णपादः सितच्छदः। वार्द्धीनसः स्यात् पक्षीशो मम विष्णोरतिप्रियः”। पृषो० वार्ध्रीणसोऽप्यत्र।

वार्भट पुंस्त्री०वारि भट इव कुम्भीरे त्रिका० स्त्रियां ङीष्।

वार्मण न० वर्मणां समूहः अण् न टिलोपः। कवचसमूहे अमरः। [समूहे शब्दर०।

वार्मिण न० वर्मिणां समूहः अण् न टिलोपः। कवचि-

वार्मुच् पु० वारि जलानि मुञ्चति मुच–क्विप्। १मेघे शब्दर० २मुस्तके च।

वार्य्यिला स्त्री वार्जाता शिला शाक०। करकायां शब्दच०।

वार्षक न० पृथिवीभागभेदे। “दशधा विभजन् क्षेत्रमकरोत् पृथिवीमिमाम्। इक्ष्वाकुज्येष्ठदायादो मध्यदेशमवाप्तवान्। कोष्टवे वार्षकं क्षेत्रं रथाद्दृष्टिर्बभूव ह” अग्निपु०।

वार्षिक त्रि० वर्षे वर्षासु वा भवः ठञ्। १वत्सरभवे २वर्षाकालभवे च। ३त्रायमाणलतायां न० मेदि० तन्नार्थे स्त्री राजनि० स्त्रीत्वे ङीष्। ४वर्षे वर्षे कर्त्तव्यायां पूजायां स्त्री ङीप्। “शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी” देवीमा०। [अमरः।

वार्हत न० वृहत्याः फलम् अण् तस्य न लुप्। वृहतीफले

वार्हद्रथ(थि) पु० वृहद्रथस्यापत्यम् अण् इञ् वा। वृहद्रथ-राजपुत्रे जरासन्धे नृपे त्रिका० अणन्तः शब्दर०।

वार्हस्पत्य न० वृहस्पतिना प्रोक्तमधीते पत्यन्तत्वात् यक्। १चार्वाके रत्नमा०। तेन प्रोक्तं तस्येदं वा यक्। २नीतिशास्त्रे ३बौद्धागमे च। ४वृहस्पतिसम्बन्धिनि त्रि०। ५वर्षभेदे गुरुवर्षशब्दे २६१८पृ०दृश्यम्। स देवताऽस्य यक्। ६तद्देवताके त्रि० ७पुष्यनक्षत्रे न० शैषिकोऽण्। वार्हस्पत तत्सम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

वाल पु० वल–घञ् वालमचलनं याति गच्छति या–क। तिथ्यर्द्धात्मके द्वितीये करणे ज्यो०त०। [वृक्षल अप्यत्र न०

वाल्क न० वल्केन निर्वृत्तम् अण्। वल्कजातवस्त्रे। वा-

वाल्मिकि पु० वल्मीके भवः इञ् पृषो०। रामायणग्रन्थकर्त्तरि मुनिभेदे द्विरूपको०।

वाल्मीक(कि) पु० वल्मीके भवः अण् इञ् वा। भार्गवे प्राचेतसे मुनिभेदे जटा०। [अमरः।

वावदूक त्रि० वद–यङ् लुक्–ऊकञ्। बहुवदनशीले वक्तरि

वावय पु० वय–यङ्लुक्–अच्। (वावुइ) तुलसीभेदे शब्दच०

वावृत संभक्तौ दि० आत्म० सक० सेट् क्त्वा वेट्। वावृत्यते अवावर्त्तिष्ट। “ततो वावृत्यमाना सा” भट्टिः।

वावृत्त त्रि० वावृत–क्त। कृतवरणे।

वाश तिरश्चां शब्दे अक० आह्वाने सक० दि० आत्म० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः । वाश्यते अवावशिष्ट । "उद्वाश्यमानः पितरम्" भट्टिः ।

वाशा स्त्री वां कामगतिं श्यति शो-क । वासके शब्दर० स्वार्थे क ह्रस्वे अत इत्त्वम् । वाशिका तत्रार्थे शब्दच० ।

वाशित न० वाश-भावे क्त । १तिरश्चां शब्दे अमरः २आह्वाने च ।

वाशिता स्त्री वाश-क्त । १करिण्याम् २स्त्रीमात्रे च अमरः

वा(व)शिष्ठ न० वशि(सि)ष्ठस्येदम् अण् तेन प्रोक्तं वा अण् । वशिष्ठप्रणीते १उपपुराणभेदे २योगशास्त्रभेदे च । ३वशि(सि)ष्ठसम्बन्धिनि त्रि० । ४गोमत्यां नद्यां स्त्री हेमच० ङीप् । [मेदि० ।

वास्र न० वाश-रक् । १गृहे २चतुष्पथे च । ३दिवसे पु०

वाष्प(स्प) पु० वा-प न(तु)क् च । १ऊष्मणि २लौहे मेदि० ३चक्षुर्जले च अमरः । संज्ञायां कन् । ४मारिषशाके (नटिया) पुंस्त्री०शब्दर० वा गौ०ङीष् । वाष्पी+(स्पी)-स्वार्थे क । वाष्पि(स्पि)काप्यत्र अमरः ।

"मारिषो वाष्पको मार्षः श्वेतो रक्तश्च स स्मृतः । मारिषो मधुरः शीतो विष्टम्भी पित्तकृद् गुरुः । वातश्लेष्मकरो रक्तपित्तनुद् विषमाग्निजित् । रक्तमार्षो गुरुर्नातिसच्चारो मधुरः सरः । श्लेष्मलः कटुकः पाके स्वल्पदोष उदीरितः" भावप्र० । [अववासत् त ।

वास सुरभीकरणे अद० चु० उभ० सक० सेट् । वासयति ते

वास पु० वस-निवासे आच्छादने वा आधारकर्मादौ घञ् । १गृहे २वस्त्रे ३अवस्थाने हेमच० । वास-अच् । ४वासके शब्दर० । तत्रार्थे स्त्रीत्वमपि तत्र टाप् । ५सुगन्धे च । स्थानभेदेऽवस्थाननिषेधो यथा

"तस्मात् सङ्कीर्णदेशेषु वासो मम न रोचते । पुंसो ये नाभिनन्दन्ति वृत्तेनाभिजनेन च । न तेषु च वसेत् प्राज्ञः श्रेयोऽर्थी पापबुद्धिषु । ये त्वेनमभिजानन्ति वृत्तेनाभिजनेन च । तेषु साधुषु वस्तव्यं सवासः श्रेयसे मतः" मात्स्ये २८अ० । "धार्मिकैरावृते ग्रामे न व्याधिबहुले भृशम् । न शूद्रराज्ये निवसेन् न पाषण्डजनैर्वृते । हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं पूर्वपश्चिमयोः शुभम् । मुक्त्वा समुद्रयोर्देशं नान्यत्र निवसेत् द्विजः । अर्द्धक्रोशां नदीकूलं वर्जयित्वा द्विजोत्तमः । नान्यत्र निवसेत् पुण्यं नान्त्यजग्रामसन्निधौ । न संवसेच्च पतितैर्न चण्डालैर्न पुक्कशैः । न मूर्खैर्नावलिप्तैश्च नान्त्यैर्नान्त्यावसायिभिः" कूर्मपु० १५अ० । "धनिनः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यश्च पञ्चमः । पञ्च यत्र न विद्यन्ते तत्र वासं न कारयेत्" चाणक्यः

वासक पु० वास-ण्वुल् । स्वनामख्याते वृक्षे "येन तेन प्रकारेण वासकः कासनाशकः" इति वैद्यकम्

"वासकः कासहृत् स्वर्यः कफपित्तास्रनाशनः । तिक्तस्तुवरको हृद्यो लघुः शीतस्तृड्र्तिहृत । श्वासकासज्वरच्छर्दिमेहकुष्ठक्षयापहः" भावप्र० । २रागाङ्गविशेषे यथा "मनोहरोऽथ कन्दर्पश्चानन्दन एव च । चत्वारो वासकाः प्रोक्ताः शङ्करेण स्वयं पुरा" । केषाञ्चिन्मते नामान्तरम् । "विनोदो वरदश्चैव नन्दः कुमुद एव च । चत्वारो वासकाः प्रोक्ता गीतवाद्यविशारदैः" सङ्गीतदा० ।

वासकसज्जा स्त्री "कुरुते मण्डनं या तु सज्जिते वासवेश्मनि । सा तु वासकसज्जा स्यात्" इत्युक्तलक्षणे नायिकाभेदे वाससज्जाप्यत्र सा० द० ।

वासकर्णी स्त्री वासं देववासं कर्णयत्यत्र कर्ण-आधारे अच् गौरा० ङीष् । यज्ञशालायाम् शब्दर० ।

वासगृह न० वासयोग्यं गृहम् शाक० । मध्यगृहे अमरः ।

वासत पुंस्त्री० वास-अतच् । गर्दभे शब्दर० । स्त्रियां ङीष् ।

वासतेयी स्त्री वसतये हिता ढक् । १रात्रौ त्रि० । २वसतियोग्ये त्रि० "वनेषु वासतेयेषु" भट्टिः । स्त्रियां ङीप ।

वासन न० वास-ल्युट् । १सुरभीकरणे २धूपने ३वारिधान्याम् ४वस्त्रे मेदि० ५वासस्थाने शब्दर० ६ज्ञाने च धरणिः वस-णिच्-ल्युट् । ७निक्षेपाधारे निक्षेपार्थे मुद्राङ्किते पात्रे च । "वासनस्थमनाख्याय समुद्रं यन्निधीयते" नारदः । "वासनं निक्षेपाधारभूतं सम्पुटादिकं समुद्रमन्यग्रादियुक्तम्" व्य०त० रघु० । वस-णिच् भावे ल्युट् । ८क्षेपणे च ।

वासना स्त्री वासि-युच् । १प्रत्याशायां २ज्ञाने मेदि० ३स्मृतिहेतौ संस्कारे जटा० । ४सुरभीकरणे च । मिथ्याज्ञानजन्ये ५संस्कारभेदे दर्शनशब्दार्थे । ६आलयविज्ञानानामेकसन्तानवर्त्तिनां तत्तत्प्रवृत्तिविज्ञानजननशक्तौ बौद्धाः । ७गणितशास्त्रप्रसिद्धे पदस्फुटीकरणाद्युपयोगिनि संस्कारभेदे च ।

वासन्त पुंस्त्री० वसन्तस्येदम् वसन्ते भवः वा अण् । वसन्तप्रिये १उष्ट्रे मेदि० । २कोकिले च राजनि० स्त्रियां ङीष् । वसन्तभवे ३मलयवायौ ४मुद्गे त्रिका० । ५कृष्णमुद्गे हेमच० । ६मदनवृक्षे च शब्दर० । ७तत्कालभवे त्रि० ।

स्त्रियां ङीप् सा च दूर्व्वायां ९माधवीलतायां धरणिः। १०पाटलायां विश्वः ११नवमल्लिकायां भावप्र०। “वासन्ती शीतला लघ्वी तिक्ता दोषत्रयास्त्रजित्” भावप्र०। १०वसन्तकाले कर्त्तव्यदुर्गापूजायाम्। भविष्यपु० “मीनराशिस्थिते सूर्य्ये शुक्लपक्षे नराधिप!। सप्तमीं दशमीं यावत् पूजयेदम्बिकां सदा” भविष्योत्तरे “चैत्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यादिदिनत्रये। पूजयेद्विधिवद् दुर्गां दशम्याञ्च विसर्जयेत्” कालकौमुद्यां जाबालिः “चैत्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यादिदिनत्रये। पूजयेद्विविधैर्द्रव्यैर्नवकुङ्कुमैस्तथा। नानाविधैश्च बलिभिर्मेषाद्यैर्दोषवर्जितैः। विचित्राभरणैः पार्थ! पट्टवस्त्रादिभिस्तथा। एवं यः कुरुते पूजां वर्षे वर्षे विधानतः। ईप्सितान् लभते कामान् पुत्रपौत्रादिकान्नृप!” इति। अत्र निरुपपदमासशब्दसङ्केतात् भविष्यपुराणवचने मीनराशिस्थित इति मीनस्थरव्यारब्धचान्द्रमासीयतिथिपरम्। सौररव्यारब्धत्वे कदाचित् सप्तम्यादितिथित्रयालाभात् तद्वर्षे तत्कृत्यलोपः स्यात् न चेष्टापत्तिः भविष्यपुराणे सदापदोपादानात् जाबालिवचने वर्षे वर्षे इत्युपादानाच्च नित्यत्वम्। एतद्विहितं कालविवेके। एवं जाबालिशेषवचनपरार्द्धे पुत्रादिरूपफलश्रवणात् काम्यत्वञ्च। ततश्च काम्यतया पूजने कृते प्रसङ्गान्नित्यसिद्धिः। “सिताष्टम्यान्तु चैत्रस्य पुष्पैस्तत्कालसम्भवैः। अशोकैरपि यः कुर्य्यात् मन्त्रेणानेन पूजनम्। न तस्य जायते शोको रोगो वाप्यथ दुर्गतिः” इति कालिकापुराणवचनात् केवलाष्टमीकल्प उक्तः। चैत्रमासमधिकृत्य “नवम्यां पूजयेद्देवीं महिषासुरमर्द्दिनीम्। कुङ्कुमागुरुकस्तूरीधूपान्नध्वजतर्पणैः। दमनैश्चोरपत्रैश्च विजयाख्यपदं लभेत्” इत्यनेन केवलनवमीकल्प उक्तः। व्यवस्था तु शारदीयपूजाप्रकरणोक्ता ग्राह्या। विशेषस्तत्र बोधनप्रक्रिया नास्ति बोधितायाः बोधनासम्भवात् इति प्राग्विहितम्। होमादिकञ्च पूर्ववज्ज्ञेयमिति दिक्” दुर्गोत्सवविवेकः। तत्कालपूज्यत्वात् दुर्गापि वासन्तीत्युच्यते।

वासयोग पु० वासेन गन्धेन योगो यत्र (आविर) चूर्णभेदे अमरः। [पु०मेदि०।

वासर पुंन०। वस–अरण्। १दिवसे अमरः। २नागभेदे

वासव पु० वसुरेव स्वार्थेऽण् वसूनि सन्त्यस्य अण् वा। १इन्द्रे वसोरपत्यत्वं स्त्री अण् ङीप्। २व्यासमातरि मत्स्यगन्धायाम् स्त्री हेमच०। ३धनिष्ठानक्षत्रे न० ज्यो०

वासवदत्ता स्त्री वासवदत्तामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् आख्यायिकायां तस्य लुक्। १वासवदत्ताचरिताख्यापके ग्रन्थभेदे श०। २इन्द्रदत्ते त्रि०। [भेदे राजनि०।

वासस् न०वस-आच्छादने असि णिच्च। १वस्त्रे अमरः २पत्र-

वासाखण्ड न० चक्रदत्तोक्ते औषधभेदे

“तुलामादाय वासायाः पचेदष्टगुणे जले। तेन पादावशेषेण पाचयेदाढकं भिषक्। चूर्णानामभयानाञ्च खण्डाच्छुद्धं तथा शतम्। द्वे पले पिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते च माक्षिकात्। कुडवं पलमात्रन्तु चातुर्जातं सुचूर्णितम्। क्षिप्त्वा विलोडितं खादेद्रक्तपित्ती क्षतक्षयी। कासश्वासपरीतश्च यक्ष्मणा च प्रपीडितः”

वासाखण्डकुष्माण्डक न० चक्रदत्तोक्ते औषधभेदे

“पञ्चाशच्च पलं स्विन्नं कुष्माण्डात् प्रस्थमानतः। आज्यं पलशतं खण्डं वासाक्वाथाढके पचेत्। शुण्ठी-धात्री-शुभाभार्गी-त्रिसुगन्धैश्च कार्षिकैः। ऐलेयविश्वधन्याकमरिचैश्च पलांशिकैः। पिप्पलीकुडवञ्चैव मधुमानीं प्रदापयेत्। कासं श्वासं क्षयं हिक्कां रक्तपित्तं हलीमकम्। हृद्रोगमम्लपित्तञ्च पीनसञ्च व्यपोहति”

वासागार न० वासयोग्यमगारम् शाक०। वासयोग्ये गृहे गृहमध्ये त्रिका०।

वासाघृत न० चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे

“वासां सशाखां सपलाशमूलां कृत्वा कषायं कुसुमानि चास्याः। प्रदाय कल्कं विपचेद्घृतं तत् सक्षौद्रमाश्वेव निहन्ति रक्तम्”।

वासाद्यघृत न० चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे

“वासां गुडूचीं त्रिफलां त्रायमाणां यवासकम्। पक्त्वा तेन कषायेण पयसा द्विगुणेन च। पिप्पलीमूलमृद्वीकाचन्दनोत्पलनागरैः। कल्कीकृतैश्च विपचेत् घृतं जीर्णज्वरापहम्”। [उणादि०।

वासि(सी) स्त्री वस–इञ् वा ङीप्। १कुठारभेदे (वाइस)

वासित त्रि० वास-क्त। १सुरभीकृते अमरः। वाश–क्त शब्दे०। २ज्ञाने न०मेदि०, ३ज्ञानमात्रे हेमच०। ४खगशब्दे विश्वः ५करिण्यां हस्तिमात्रे स्त्री अमरे पाठान्तरम् वा गौरा० ङीप्। ७ख्याते वस्त्रवेष्टिते च त्रि०धरणिः।

वासिनी स्त्री वासोऽस्त्यस्याः इनि। शुक्लझिण्ट्याम् शब्दच०। [नक्षत्रे च उणादिको०।

वासु पु० वस–उण्। १विष्णौ त्रिका०। २विश्वरूपे ३पुनर्वसु-

वासुकि पु० वसुना शिरस्थरत्नेन कायति कै—क स एव स्वार्थे अण् । १सर्पराजे "भगिनी वासुकेस्तथा" मनसास्तोत्रम् ।

वासुदेव पु० वसुदेवस्यापत्यम् अण् । १विष्णौ अमरः । अस्यापि नाम्नः निरुक्तिः विष्णुपु० दर्शिता यथा "सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः । ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते" । विष्णुस० भाष्ये तु द्विधा पठितयोः वासुदेवशब्दयोर्द्विधा व्युत्पत्तिर्दर्शिता तत्र प्रथम वसुदेवापत्यरूपार्थिका द्वितीया यथा "वसति वासं गच्छति वा वासुः दीव्यति क्रीडति जिगीषते व्यवहरति द्योतते स्तूयते मुमुक्षुभिर्वा गच्छतीति वा देवः । वासुश्चासौ देवश्च वासुदेवः । "छादयामि जगद्विश्वं भूत्वा (मायया) सूर्य्य इवांशुभिः । सर्वभूताधिवासश्च वासुदेवस्ततः स्मृतः" "वसनात् सर्वभूतानां वासुत्वाद् देवयोनितः । वासुदेवस्ततो ज्ञेयो योगिभिस्तत्त्वदर्शिभिः" भा० उ० । स च चतुर्व्यूहस्य नारायणाख्यस्य परमात्मनः अंशभेदः इति वैष्णवाश्मन्यन्ते

"एकांशेन जगत् सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः । चतुर्द्धा संस्थितो व्यापी सगुणो निर्गुणोऽपि वा । एका भगवतोमूर्त्तिर्ज्ञानरूपा शिवाऽमला । वासुदेवाभिधाना सा गुणातीता सुनिष्कला । द्वितीया कालसंज्ञान्या तामसी शेषसंज्ञिता (सङ्कर्षणाख्य)। निहन्ति सकलांश्चान्ते वैष्णवी परमा तनुः । सत्त्वोद्रिक्ता तृतीयाऽन्या प्रद्युम्नेति च संज्ञिता । जगत् स्थापयते सर्वं सा विष्णुप्रकृतिर्ध्रुवा । चतुर्थी वासुदेवस्य मूर्त्तिर्ब्राह्मी सुसंज्ञिता । राजसी चानिरुद्धाख्या प्राद्युम्नी सृष्टिकारिका । यः स्वपित्यखिलं हत्वा प्रद्युम्नेन सह प्रभुः । नारायणाख्यो ब्रह्मासौ प्रजासर्गकरो हि सः । या सा नारायणतनुः प्रद्युम्नाख्या मुनीश्वराः ! । तया संमोहयेद्विश्वं सदेवासुरमानुषम् । सैव सर्वजगत् सूते प्रकृतिः परिकीर्त्तिता । वासुदेवो ह्यनन्तात्मा केवलो निर्गुणो हरिः । प्रधानं पुरुषः कालस्तत्त्वत्रयमनुत्तमम् । वासुदेवात्मकं नित्यमेतत् विज्ञानमच्यते" कूर्मपु० ४८ अ० ।

वासुदेवप्रियङ्करी स्त्री ६त० । १शतावर्य्याम्, राजनि०

वासुरा स्त्री वस-उरच । १स्त्रीमात्रे २करिण्यां ३रात्रौ ४भूमौ च हेमच० ।

वासू स्त्री वस–ऊ । नाट्योक्तौ बालायाम् स्त्रियाम् अमरः ।

वास्तव न० वस्त्वेव अण् । सत्यभूते पदार्थे । [पदार्थे ।

वास्तविक त्रि० वस्तुतो निर्वृत्तम् ठक् । स्वतःसिद्धे सत्यभूते

वास्तव्य त्रि० वसति वस-तव्य नि० । १वासकर्त्तरि, २वासयोग्ये स्थाने, ३वसतौ च न० ।

वास्तु पु०न० वस-तुण् । वासयोग्यभूमौ अमरः । गृहशब्दे २६२२पृ० दृश्यम् । स्वार्थे क । स्वनामख्याते शाके राजनि० । तत्रार्थे न० भावप्र० ।

वास्तूक न० वास्तु स्वार्थे क पृषो० दीर्घः । (वेतुया) १शाके भावप्र० २चिल्लीशाके स्त्री गौरा० ङीष् राजनि० ।

"वास्तूकं वास्तुकं च स्यात् क्षारपत्रञ्च शाकराट् । तदेव तु वृहत् पत्रं रक्तं स्याद् गौडवास्तुकम् । प्रायशो यवमध्ये स्यात् यवशाकमतः स्मृतम् । वास्तूकद्वितयं स्वादु क्षारं पाके कटूदितम् । दीपनं पाचनं रुच्यं लघु शुक्रबलप्रदम् । सरं प्लीहास्रपित्तार्शःकृमिदोषत्रयापहम्" भावप्र० । [स्थिति २वासयोग्ये च ।

वास्तेय त्रि० वस्तेरिदम् वस्तये हितं वा ढक् । १वस्तिसम्ब-

वास्तोष्पति पु०६त० अलुक् सका०। १इन्द्रे, अमरः २वास्तुभूमिपतौ च । [रथे अमरः ।

वास्त्र पु० वस्त्रेणावृतो रथः अण् । वस्त्रेण वस्त्रयाढ्यते

वास्त्रेय पु० वासाय हितं ढक् । नागकेशरे रत्ना० ।

वाह यत्ने भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः । वाहते अववाहत ।

वाह पुंस्त्री० उह्यतेऽनेन अश्वो वा मनादिना वा वह-घञ् । १अश्वे "वाहो भारचतुष्टयम्" इत्युक्ते २परिमाणभेदे च अमरः । ३भुजे ४वायौ पु० ५वृषे च पुंस्त्री० शब्दर० स्त्रियां जातित्वे ङीष् । अमरः वाहरिपादयोऽप्यत्र ।

वाहद्विषत् पु० वाहाय द्वेष्टि द्विष-शतृ ६त० । महिषे

वाहन न० वाहयति वह-णिच्-ल्यु । रथादौ याने । देवभेदे वाहनभेदो यथा "विष्णुब्रह्मशिवैर्देवैर्भ्रियते या जगन्मयी । सितप्रेतो महादेवो ब्रह्मा लोहितपङ्कजः । हरिर्हरिस्तु विज्ञेयो वाहनानि महौजसः । स्वमूर्त्त्या वाहनत्वन्तु तेषां यस्मान्न युज्यते । तस्मान्मूर्त्त्यन्तरं कृत्वा वाहनत्वं गतास्त्रयः । यस्मिन् यस्मिन् महामाया प्रीणाति सततं शिवा । तेन तेनैव रूपेण वाहनान्यभवन् त्रयः" कालिकापु० ५७अ० । देवदानवानां वाहनानि यथा । पुलस्त्य उवाच "शृणुष्व कथयिष्यामि सर्वेषामपि नारद ! । वाहनानि समासेन एकैकस्यानुपूर्वशः । रुद्रहस्ततलोत्पन्नं महाकायं महागजम् । श्वेतवर्णं महावीर्य्यं देवराजस्य वाहनम् । रौद्रोऽजःमस्मारं भीमं कृष्णवर्णं मनोजवम् । पौण्ड्रकं नाम माहिषं

धर्मराजस्य नारद ! । रुद्रूनानवसम्भूतं श्यामं जलधिसम्भवम् । शिशुमारं दिव्यगतिं वाहनं वरुणस्य च । रौद्रं शकटचक्राख्यं शैलाकारनरोत्तमम् । अम्बिकापादसम्भूतं वाहनं धनदस्य तु । एकादशानां रुद्राणां वाहनानि महामुने । गन्धर्वाश्च महावीर्या भुजगेन्द्राः सुदारुणाः । श्वेतानि सौरभेयाणि वृषाण्युग्रजवानि च । रथं चन्द्रमसश्चार्द्धसहस्रहंसवाहनम् । हयोढ़ रथवाहाश्च आदित्या मुनिसत्तम ! । कुञ्जरस्थाश्च वसवो यक्षाश्च नरवाहनाः । किन्नरा भुजगारूढा हयारूढौ तथाश्विनौ । सारङ्गाधिष्ठिता ब्रह्मन् ! मरुतो घोरदर्शनाः । शुकारूढाश्च कवयो गन्धर्वाश्च पदातिनः । आरुह्य वाहनान्येवं स्वानि स्वान्यमरोत्तमाः । सन्नह्य निर्ययुर्हृष्टा युद्धाय सुमहौजसः" वामनपु० ९अ० । नियताद्रौ देशभेदे वाहननामभेदा उक्तास्तत्र दृश्याः ।

वाहस पु० वाहं गतिं स्यति सो-क । १अजगरे अमरः । २मुनिषण्णके (सुषनि) शाके ३परिमाणे च मेदि० ।

वाहिक पु०वह-णिच्-इक । १ढक्कायां २गोवाहे (बलदे) ३शकटादौ धरणिः । ४भारवाहके त्रि० "गौर्वाहिकः" सा० द० । [पृषो० । गजकुम्भाग्रस्याधोभागे अमरः ।

वाहित्थ न० वहतीति णिनि वाही-तस्मिन् तिष्ठति स्था-क

वाहिनी स्त्री वाहोऽस्त्यस्याः इनि ङीप् । १सेनायां, २हस्त्यश्वादिसंख्याभेदान्विते सैन्यभेदे अनीकिनीशब्दे १६९पृ०दृश्यम् । वहति वह-णिनि । २नद्याम् अमरः । "वाहिन्यः पार्श्वमेता न जहति भवतः" काव्यप्रकाशः ।

वाहिनीपति पु० ६त० । १सेनापतौ अमरः । २समुद्रे च शब्दच० ।

वाहीक पु० वह ईकण् । १जर्त्तिके जातिभेदे (जाट) । २देशभेदे च हेमच० ।

"वाहीकदेशं मद्रांश्च कुत्सयन् वाक्यमब्रवीत् । पञ्चानां सिन्धुषष्ठानां नदीनां येऽन्तराश्रिताः । तान् धर्मबाह्यानशुचीन् वाहीकान् परिवर्जयेत् । शाकलं नाम नगरमापगा नाम निम्नगा । जर्त्तिका नाम वाहीकास्तेषां वृत्तं सुनिन्दितम्" भा० कर्ण० २०० अ० ।

वाह्य न० वाह्यं चालनमर्हति यत्, वह-ण्यद्वा । १अश्वादौ याने हेमच० । वहिर्भवः ष्यञ् टिलोपः । २वहिर्भवे त्रि० । ३एतत्परत्वे श्रोत्रादित्वभिन्नत्वे ।

वाह्येन्द्रिय न० वाह्यपदार्थानां शब्दादीनां ग्रहणयोग्यमिन्द्रियम् शाक० । शब्दादिग्राहके श्रोत्रादौ इन्द्रिये ।

वाह्लि(ह्ली)क पु० । वह्लि-इञ् स्वार्थे क । १देशभेदे भरतः । तद्देशजाते-कुङ्कुमे, २हिङ्गुनि न० मेदि० ।

वि अव्य० वा-कि । १नियोगे, २विशेषे, ३निश्चये, ४असहने, ५निग्रहे, ६हेतौ, ७अव्याप्तौ, ८ईषदर्थे, ९परिभवे, १०अवलम्बने, ११ज्ञाने मेदि० १२विशेषेण गतौ, १३आलस्ये, १४पालने च शब्दच० । १५विहगे पु० अमरः । गणरत्ने अस्यार्थभेदानुक्त्वा क्रमेणोदाहृतं यथा "वि नानावियोगातिशयश्चशमोहेशवाङ्कल्पशुन्याश्चरणभूभेषदर्थाभिमुख्यानवस्थाऽऽलस्यस्थैर्यदर्शनेषु" । विचित्रः१ वियुक्तः२ विकीर्णः३ वितटा नदी४ विमनस्कः५ । विभुः६ विवदति७ विगायति८ विस्मृतः९ विभूषितः१० विलोपितः११ विमुखः१२ विभ्रान्तः१३ विदृष्टः१४ विश्रान्तः विलोकयति१५" । [गतिसंख्यापूर्य्यते तस्मिन् ।

विंश त्रि०विंशतेः पूरणः विंशति+ड तिलोपः । येन विं-

विंशक न०विंशतेरवयवः ड्वुन् तिलोपः । विंशतिसंख्यायाम् । विंशतिरधिका दीयतेऽस्मिन् शते आयो लाभो इत्यिर्वा-ड्वुन् । प्रतिशतं विंशत्यधिकलाभादौ "वाससां विंशकं शतम्" इति याज्ञ० ।

विंशति स्त्री वे दशती नि० । १द्विदशकसंख्यायां, तत्संख्याते च नित्यैकव० । संख्याविशेषार्थं तु द्वि०व०व० । द्वे विंशती तिस्रो विंशतयः इति ।

विंशतिक त्रि० विंशतिमर्हति कन् । विंशतिसंख्यायोग्ये ।

विंशतितम त्रि० विंशतेः पूरणः तमप् । विंशशब्दार्थे स्त्रियां ङीप् । [संख्यायाम् ।

विंशिन् पु० विंशति+संख्यायां डिनु तिलोपः । विंशति-

विक न० विरुद्धं विगतं वा कं जलं सुखं वा यत्र । सद्यःप्रसूताया गोःक्षीरे पेयूषे शब्दच० । २विगतसुखे ३विगतजले च त्रि० । [इमकं पक्वं मधुरं सर्वदोषहृत्" भावप्र० ।

विकङ्कट पु०वि+कवि-अटन् । गोक्षुरे शब्दमाला० । "विकङ्क-

विकङ्कत पु० वि+कवि अतच् । (वंइची) १वृक्षे अमरः २अतिबलायां स्त्री राजनि० ।

विकच पु० विगतः कचो यस्य । १क्षपणे बुद्धसंन्यासिनि । विशिष्टः कचो यत्र । २ध्वजे केतौ मेदि० । वि+कच-अच् । ३विकसिते अमरः । ६त० । ४केशशून्ये त्रि०मेदि० । ५महाश्रावणिकायाम् स्त्री राजनि० ।

विकट पु० वि+कट-अच् । १विस्फोटके शब्दरत्ना० २वाकुचगुडूच्ये च राजनि० । वि+कटच् । ३विशाले त्रि०मेदि० । ४विकृते त्रि० त्रिका० ५सुन्दरे त्रि० विश्वः ६दन्तुरे त्रि०

धरणिकोषः ७मायादेव्यां स्त्री त्रिकाण्डशेषः ।

विकण्टक पु॰ विगतः कण्टकोऽस्य । १यवासे जटा॰ । २शत्रुहीने त्रि॰ । [कर्त्तरि युच् तत्कर्त्तरि त्रि॰]

विकत्थन न॰ वि+कत्थ-ल्युट् । आत्मश्लाघायाम् हेमच॰ ।

विकर्त्तन पु॰ वि+कृत-ल्यु । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च अमरः ।

विकर पु॰ वि+कृ-अच् । १रोगे शब्दच॰ । २खारस्ततदेशे हेमच॰

विकर्म्मस्थ पु॰ त्रि॰ विकर्म्मणि निन्दिताचारे तिष्ठति स्था-क । कुत्सिताचाररते विष्णु पु॰ ।

विकर्ष पु॰ वि+कृष-कर्म्मणि घञ् । शरे वाणे त्रिका॰ ।

विकल त्रि॰ विरुद्धा कला यस्य । १विह्वले, २स्वभावहीने त्रिका॰ । ३कलाहीने च । ४ऋतुमत्यां स्त्रियां स्त्री रत्नमा॰ वा ङीष् । विभक्ता कला यया शा॰ व॰ स॰ । ५कलाषष्टिभागे स्त्री "विकलानां कला षष्ट्या" ज्यो॰ त॰ । [धिकाङ्ग अमरः ।

विकलाङ्ग त्रि॰ स्वभावहीनमङ्गमस्य । स्वभावतो न्यूना-

विकल्प पु॰ विभिन्नः कल्पः । १भ्रान्तिज्ञाने २कल्पने मेदि॰ ३विविधकल्पने ४संशयारोपणे, ५पक्षतः प्राप्तौ च । विकल्पश्च द्विविधः व्यवस्थितः ऐच्छिकश्च । सोऽप्याकाङ्क्षाविरहे युक्तः तथा च भविष्ये "स्मृतिशास्त्रे विकल्पस्तु आकाङ्क्षापूरणे सति" । इच्छाविकल्पेऽष्टदोषाः यथा "प्रमाणत्वाप्रमाणत्वपरित्यागप्रकल्पना । प्रत्युज्जीवनहानिभ्यां प्रत्येकमष्टदोषता" । ब्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेत" इति श्रूयते । तत्र ब्रीहिप्रयोगे प्रतीतयवप्रामाण्यपरित्यागः । अप्रतीतयवाप्रमाण्यपरिकल्पनम् । इदन्तु पूर्वस्मात् पृथक् वाक्यम् अन्यथा समुच्चयेऽपि यागसिद्धिः स्यात् । अतएव विकल्पे न उभयम् शास्त्रार्थ इत्युक्तम् । प्रयोगान्तरे यवे उपादीयमाने परित्यक्तयवप्रामाण्योज्जीवनं स्वीकृतयवाप्रामाण्यहानिरिति चत्वारो दोषाः । एवं ब्रीहावपि चत्वारः इत्यष्टौ दोषा इच्छाविकल्पे । तथा चोक्तम् । "एवमेवाष्टदोषाश्च यद् ब्रीहियववाक्ययोः । विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते" इति । विविधं कल्प्यते इति विकल्पः । तस्मादष्टदोषभिया उपोष्ये द्वे तिथी इत्यत्र न इच्छाविकल्पः किन्तु व्यवस्थितविकल्पः" एता॰ त॰ रघु॰ । पातञ्जलोक्ते ६चित्तवृत्तिभेदे यथा "शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः" सू॰ । "स न प्रमाणोपारोही न विपर्य्ययोपारोही । वस्तुशून्यत्वेऽपि शब्दज्ञानमाहात्म्यनिबन्धनो व्यवहारो दृश्यते । तद् यथा चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमिति यदा चितिरेव पुरुषः तदा किमत्र केन व्यपदिश्यते भवति च व्यपदेशे वृत्तिः यथा चैत्रस्य गौरिति । तथा प्रतिषिद्धवस्तुधर्म्मा निष्क्रियः पुरुषः । तिष्ठति वाणः स्थास्यति स्थित इति गतिनिवृत्तौ धात्वर्थमात्रं गम्यते । तथानुत्पत्तिधर्म्मा पुरुष इति उत्पत्तिधर्म्मस्याभावमात्रमवगम्यते न पुरुषान्वयी धर्म्मः तस्माद्विकल्पितः स धर्म्मस्तेन चास्ति व्यवहार इति । भा॰ "ननु शब्दज्ञानानुपाती चेदागमप्रमाणान्तर्गतो विकल्पः प्रसज्येत निर्वस्तुकत्वे वा विपर्य्ययः स्यादित्यत" आह । स नेति । न प्रमाणविपर्य्ययान्तर्गतः कस्मात् यतो वस्तुशून्यत्वेपीति प्रमाणान्तर्गतिं निषेधयति । शब्द॰ ज्ञानमाहात्म्यनिबन्धन इति विपर्य्ययान्तर्गतिम्" । तदुक्तं भवति क्वचिदभेदे भेदमारोपयति क्वचित् पुनर्भिन्नानामभेदं ततो भेदस्याभेदस्य च वस्तुतोऽभावात् तदाभासो विकल्पो न प्रमाणं नापि विपर्य्ययो व्यवहाराविसंवादादिति । शास्त्रप्रसिद्धमुदाहरणमाह तद् यथेति । किं विशेष्यं केन व्यपदिश्यते विशेष्यते, नाभेदे विशेष्यविशेषणभावो न हि गवा गौर्विशेष्यते । किन्तु भिन्नेन चैत्रेण तदिदमाह । भवति च व्यपदेशे वृत्तिः । व्यापदेश्यव्यापदेशकयोर्भावो व्यपदेशो विशेषणविशेष्यभाव इति यावत् तस्मिन् वृत्तिर्वाक्यस्य, यथा चैत्रस्य गौरिति । शास्त्रीयमेवोदाहरणान्तरं समुच्चिनोति तथेति प्रतिषिद्धवस्तुनः पृथिव्यादेः धर्म्मः परिस्पन्दो यस्य स तथोक्तः कोऽसौ निष्क्रियः पुरुषः । न खलु साङ्ख्रीये राद्धान्तेऽभावो नाम कश्चिदस्ति वस्तुधर्म्मो येन पुरुषो विशेष्येतेत्यर्थः । क्वचित् पाठं प्रतिषिद्धवस्तुधर्म्मा इति तस्यार्थः प्रतिषेध्यास्तत्र प्रतिषिद्धाभावो न वस्तुधर्म्माणां तद्रूपता भावाभावयोरसम्बन्धादय च तथा प्रतीतिरिति । लौकिकमुदाहरणमाह तिष्ठति वाण इति । पचति भिन्नतौल्यस्य पूर्वापरीभूतया पाकादिक्रिययेव स्थानक्रियया वाणाद्भिन्नया वाणस्य व्यपदेश इति गतिनिवृत्तौ धात्वर्थमात्रं गम्यते । गतिनिवृत्तिरेव तावत् कल्पिता तस्या अभावरूपत्वम् । तत्रापि पूर्वापरीभाव इत्यहो कल्पनापरम्परेत्यर्थः । अभावः कल्पितो भाव इव चानुगत इव च सर्वपुरुषेषु गम्यते न पुरुषाद् व्यतिरिक्तो धर्म्मः कश्चिदित्युदाहरणान्तरमाह । तथानुत्पत्तिधर्म्मेति । प्रमाणविपर्य्ययाभ्यामन्या न विकल्प वृत्तिरितिवादिनो बहवः प्रतिपेदिरे तत्प्रतिबोधनायोदाहरणप्रपञ्च" विव॰ ।

७ज्ञाने प्रकारताख्यविषयताभेदे यथा सविकल्पकं सप्रकारताकं ज्ञानम् । निर्विकल्पकं निष्प्रकारताकं ज्ञानमित्यादि दर्शितम् तस्य कचित् सत्त्वं कचिदसत्त्वम् । यथा "साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पात्" गौ० सू० दृत्तौ दृश्यम् ।

विकल्पसम पु० गौ० उक्ते जात्युत्तरभेदे । स च कस्यचित् धर्मस्य कचिद्व्यभिचारदर्शनेन धर्मत्वाविशेषात् प्रकृतहेतोः प्रकृतसाध्यं प्रति व्यभिचारापादनरूपः यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यत्र कृतकत्वस्य गुरुत्वव्यभिचारदर्शनात् गुरुत्वस्यानित्यत्वव्यभिचारदर्शनात् अनित्यत्वस्य मूर्त्तत्वव्यभिचारदर्शनात् धर्मत्वाविशेषात् कृतकत्वमप्यनित्यत्वं व्यभिचरेदिति" वृत्तिः । वा०भाष्ये तु "साधनधर्मयुक्ते दृष्टान्ते धर्मान्तरविकल्पात् साध्यधर्मविकल्पं प्रसजतो विकल्पसमः । यथा क्रियाहेतुगुणयुक्तं किञ्चिद् गुरु यथा लोष्टः किञ्चिद् लघु यथा वायुः। एवं क्रियाहेतुगुणयुक्तं किञ्चित् क्रियावत् स्यात् यथा लोष्टः। किञ्चिदक्रियं यथात्मा । विशेषो वा वाच्यः" इत्युक्तम् ।

विकश्व(स्व)र त्रि० वि+कश(स)-वरच् । १प्रकाशशीले अमरः २रक्तपुनर्नवायाञ्च राजनि० ।

विकषा(सा) स्त्री विशेषेण कष्यतेऽसौ कष(सा) घञर्थे क । १मञ्जिष्ठायाम् अमरः । २मांसरोहिण्यां राजनि० ।

विक(श्वि)सित त्रि० वि+कश(स)-क्त । प्रकाशयुक्ते ।

विकार पु० वि+कृ-घञ् । प्रकृतेरन्यरूपे परिणामे ।

"विकारस्य यदात्मकं द्रव्यं मृदा सुवर्णं वा तस्यात्मनोऽन्वये पूर्वो व्यूहो निवर्त्तते व्यूहान्तरं चोपजायते । तं विकारमाचक्ष्महे" वा० भा० २।२।४६ सूत्रे उक्तः । स्वरूपत्यागेन रूपान्तरापत्तिरूपः । स्वरूपस्य विनाशे अविनाशे वा द्रव्यान्तरारम्भकत्वरूपः यथा दुग्धादेर्दध्यारम्भकत्वम् वीजादेश्चारम्भकत्वरूपो वा" गौ०सू०वृत्त्युक्तो वा । स्वरूपनाशोऽपि विकारो भावविकारशब्दे दृश्यः । काष्ठादेरवयवनाशेन तस्योत्पादनात् तस्यापि काष्ठविकार एव कर्मत्वशब्दे विकार्यनिरूपणे दृश्यम् ।

विकार्य्य त्रि० वि+कृ-ण्यत् । १विकारजन्ये द्रव्ये व्याकरणोक्ते कर्मभेदे कर्त्तृशब्दे १७२१ पृ० दृश्यम् ।

विकाल पु० विरुद्धः दैवपैत्रादिकर्मानर्हः कालः । १राक्षसी नामकवेलायाम् २दिवसान्त्यकाले त्रिका० ।

विकालिका स्त्री विज्ञातः कालोऽनया कप् अत-इत्त्वम् । कालज्ञापके घटीयन्त्रभेदे (तांवी) ताम्र्यां त्रिका० ।

विकाश न० विरुद्धः काशः । १रहसि २विशिष्टे काशे प्रकाशे च अमरः । [अमरः ।

विकाशिन् त्रि० वि+काश-णिनि । प्रकाशशीले विकस्वरे

विकिर पुंस्त्री० वि+कॄ-क । १विहगे अमरः स्त्रियां ङीष् । २वृक्षे त्रिका० । विकीर्य्यते घञर्थे क । ३विघ्नोपशान्तये उत्क्षिप्यमाणे तत्सम्पाद्ये "लाजचन्दनसिद्धार्थभस्मदूर्वाङ्कुराक्षताः । विकिरा इति सन्दिष्टा सर्वविघ्नौघनाशनाः" तन्त्रसा० । ४अग्निदग्धादीनां पितृनिर्वपने "असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोषिताम् । उच्छिष्टं भागधेयं स्यात् दर्भेषु विकिरश्च यः" श्रा० त० ।

"पिण्डनिर्वापरहितं यत्तु श्राद्धं विधीयते । स्वधावाचनलोपोऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते" श्रा०त०।

विकिरण न० वि+कॄ-ल्युट् नि० इत् रपरत्वम् । १क्षेपणे २हिंसने, ३ज्ञाने च । ४अर्कवृक्षे पु०अमरः । ६व०,५किरणशून्ये त्रि० ।

विकीर्ण त्रि० वि+कॄ-क्त । विक्षिप्ते ।

विकुर्वाण त्रि० वि+कृ शानच् । हर्षहेतुना जातरोमाञ्चादौ अमरः । २विकृतिप्राप्ते च । [११ अ० ।

विकुक्षि पु० सूर्य्यवंश्ये इक्ष्वाकुराजपुत्रे नृपभेदे हरिवं० ।

विकुस्र पु० वि+कुस-रक् । चन्द्रे उणादिकोषः ।

विकूणिका स्त्री वि+कू-रक्च् स्वार्थे क अत इत्त्वम् । नासायां हेमच० ।

विकृत त्रि० वि+कृ-क्त । १बीभत्से २मलिनीकृते, ३रोगयुक्ते ४विकारयुते ।

"होमान्तेष्वीदिमर्यत्र नोच्यते स्वं विवक्षितम् । व्यज्यते चेष्टयैवेदं विकृतं तद्विदुर्बुधाः" उज्ज्वलमण्युक्ते ५भावभेदे न० प्रभवादिषु ६चतुर्विंशवर्षे पु० प्रभवादिशब्दे ४४७४पृ० तदानयनं दृश्यम् । "सर्वाः प्रजाः प्रपीड्यन्ते व्याधिः शोकश्च जायते । शिरोवक्षोऽक्षिरोगाश्च पापाढ्या विकृते जनाः" ज्यो०त०। गुरुवर्षशब्दे २६२२ पृ० दृश्यम् । [क्तिच् नित्यं ङीप् । २रोगे, ३छिक्वे हेमच० ।

विकृति स्त्री वि+कृ क्तिन् वा । १विकारशब्दार्थे अमरः।

विकेशी स्त्री विगतः केशो यस्याः ङीष् । १केशशून्यायां स्त्रियां २पटवर्त्तौ च धरणिः । ३महीरूपस्य शिवस्य पत्न्याम् "सूर्यो जलं मही वह्निर्वायुराकाशमेव च । दीक्षितो ब्राह्मणः सोमः इत्येतास्तनवः क्रमात् । सुवर्चला तथैवोषा विकेशी चापरा शिवा । स्वाहा दिशस्तथा दीक्षा रोहिणी च यथाक्रमम् । सूर्यादीनामिमाः पत्न्यो रुद्राद्यैर्नामभिः सह" मार्क० पु० ।

विक्रीत पु० इक्षाकुवंश्यनृपभेदे वाल्मीकि० २१ अध्याये दृश्यम् ।

विक्ष पु० विक्षणति वि+क्षण-ड । करिशावके त्रिका० ।

विक्रम पु० विशेषेण क्रामति वि+क्रम-अच । १त्रि-विक्रमे, २विष्णौ, "मेधावी विक्रमः क्रमः" विष्णुस० । ३विक्रमादित्यनृपे "रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य" ज्योतिर्विदाभरणम् । भावे घञ् । ४क्रमणे मेदि० । करणे घञ् । ५चरणे, त्रिविक्रमः । ६शौर्यातिशये, ७सामर्थ्ये च राजनि० । षष्टिवर्षमध्ये "लवणं मधु गन्धस्य महार्घं विक्रमे प्रिये !" इत्युक्तलक्षणे १वत्सर-भेदे मेदि० । प्रभवादिशब्दे ४४७४ पृ० दृश्यम् ।

विक्रमादित्य पु० विक्रमेणादित्य इव । स्वनामख्याते नृपभेदे विक्रमार्कोऽप्यत्र "नो दुष्टः श्रुत एव वा क्षितितले श्रीविक्रमार्कोपमः" त्रिका० ।

विक्रमिन् पु० वि+क्रम-णिनि । १सिंहे, राजनि० २विष्णौ विष्णुपु० । ३विक्रमयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

विक्रय पु० वि+क्री-अच् । मूल्यग्रहणेन परस्वत्वापादके व्यापारे अमरः ।

विक्रये विहिताविहितनक्षत्राणि यथा "यमाहिशक्राग्निश्रुतामपूर्वा नेष्टाः क्रये विक्रयणे प्रशस्ताः । पौष्णाश्विचित्राशतविष्णुवाताः क्रये हिता विक्रयणे निषिद्धाः" । ज्योतिःसारः । क्रयविक्रयनिर्णयो यथा "मूल्यं दास्यामीति नियमं कृत्वा ग्रहणादपि क्रयसिद्धिः । तथाच विवादचिन्तामणौ कात्यायनः "पण्यं गृहीत्वा यो मूल्यमदत्त्वैव दिशं व्रजेत् । ऋतुत्रयस्योपरिष्टात् तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्" । अतएव वृहस्पतिः "गृहक्षेत्रादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम् । पत्रं कारयते यत्तु क्रयलेख्यं तदुच्यते" । क्रयविक्रये समयविशेषाभ्यन्तरे पश्चात्तापादसिद्धिः । यथाह मनुः "क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चित् यस्येहानुशयो भवेत् । सोऽन्तर्दशाहे तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत वा" । एतद्याज्ञवल्क्योक्तेतरपरम् । यथा याज्ञवल्क्यः "दशैकपञ्चसप्ताहमासत्र्यहार्द्धमासिकम् । वीजायोवाह्यरत्नस्त्रीदोह्यपुंसां परीक्षणं । अत्र वृहस्पतिः "अतोऽर्वाक् पण्यदोषस्तु यदि सञ्जायते क्वचित् । विक्रेतुः प्रतिदेयन्तत् क्रेता मूल्यमवाप्नुयात्" । अतस्तद्द्रव्यपरीक्षणकालात् । कात्यायनः "अविज्ञातन्तु यत् क्रीतं दुष्टं पश्चाद्विभावितम् । क्रेता तत् स्वामिने देयं पण्यं कालेऽन्यथा न तु" । काले प्रागुक्तपरीक्षाकालाभ्यन्तरे । परीक्षिते तु वृहस्पतिः "परीक्षेत स्वयं पण्यं अन्येषाञ्च प्रदर्शयेत् । परीक्षितं बहुमतं गृहीत्वा न पुनस्त्यजेत्" । अत्र विशेषयति नारदः "क्रीत्वा मूल्येन यो द्रव्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी । विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् तस्मिन्नेवाह्न्यविक्षतम् । द्वितीयेऽह्नि ददत् क्रेता मूल्यात्त्रिंशांशमाहरेत् । द्विगुणन्तु तृतीयेऽह्नि परतः क्रेतुरेव तत्" । आहरेत् दद्यात् विक्रेत्रे इति शेषः । द्विगुणं त्रिंशांशस्य । याज्ञवल्क्यः "राजदैवोपघातेन पण्ये दोषमुपागते । हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः" । नारदः "उपहन्येत वा पण्यं दह्येतापह्रियेत वा । विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयासंप्रयच्छतः । दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पण्यन्तु यः क्रयी । स एवास्य भवेद्दोषो विक्रेतुर्योऽप्रयच्छतः" प्राय० त० । "न्यासं कृत्वा परत्राधिं कृत्वा वाधिं करोति च । विक्रयं वा क्रिया तत्र पश्चिमा बलवत्तरा" । न्यासं कृत्वा आधिं करोति आधिं कृत्वा वा विक्रयं करोति । विक्रयपदं सत्त्वध्वंसकत्वात् दानं लक्षयति तत्र परा क्रिया सिद्धेत्यर्थः । एवञ्च विक्रेतृदात्रोर्मरणादिना आध्युद्धारे विक्रयदाने तत्कर्तृतुल्यस्वत्वजननात् तत्र तत्क्रेतृप्रतिग्रहीतृभ्यामाध्युद्धारः कार्यः इति । न च "स्थावरस्य समस्तस्य गोत्रसाधारणस्य च । नैकः कुर्यात् क्रयं दानं परस्परमतं विना । विभक्ता अविभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे समाः । एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये" इति व्यासवचनाभ्यामेकस्य दानबन्धकविक्रयानधिकारः इति वाच्यं यथेष्टविनियोगार्हत्वरूपस्य स्वत्वस्य द्रव्यान्तर इवात्राप्यविशेषात् वचनञ्च स्वामित्वेन दुर्वृत्तपुरुषकर्त्तृकापचयविक्रयादिना कुटुम्बविरोधादधर्मज्ञापनार्थं निषेधकं न तु विक्रयाद्यनिष्पत्त्यर्थमिति" दायभागः । एवञ्च "स्थावरे विक्रयो नास्ति कुर्य्यादाधिमनुज्ञया" इति स्थावरस्य केवलविक्रयप्रतिषेधात् एवं "भूमिं यः प्रतिगृह्णातीत्यादिवचने दानप्रशंसादर्शनाच्च विक्रयेऽपि कर्त्तव्ये सहिरण्यमुदकं दत्त्वा दानरूपेण स्थावरविक्रय इति" विज्ञानेश्वरः । वस्तुतस्तु स्थावरविक्रयनिषेधः अविभक्तस्थावरविषयः । तत्रापि यदि विक्रयं विना अवस्थितिर्न भवति तदा विक्रयः कर्त्तव्यः । पूर्वपुरुषार्जितनष्टोद्धारे विशेषयति मिताक्षरायाम् "स्थावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् । असम्भूय सुतान् सर्वान् न दानं न च विक्रयः" इ-

त्यादि। अस्यापवादमाह "एकोऽपि स्थावरे कुर्य्याद्दानाधमनविक्रयम्। आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्मार्थे च विशेषतः" दायतत्त्वे रघु०। द्रव्यविशेषविक्रयनिषेधो यथा स्मृतिः "विक्रीणन् मद्यमांसानि ह्यभक्ष्यस्य च भक्षणम्। कुर्वन्नगम्यागमनं शूद्रः पतति तत्क्षणात्। कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च। वेदाक्षरविचारेण शूद्रश्चाण्डालतां व्रजेत्" कालिकापु०। "विक्रयं सर्ववस्तूनां कुर्वन् शूद्रो न दोषभाक्। मधु चर्म सुरां लाक्षां त्यक्त्वा मांसञ्च पञ्चमम्" मनुः। "सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च। त्र्यहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात्। अशक्तौ भेषजस्यार्थे यज्ञहेतोस्तथैव च। यद्यवश्यन्तु विक्रेयास्तिला धान्येन तत्समाः" आह्नि० त०। "गवां विक्रयकारी च गवां गोष्ठे कृमिर्भवेत्" इति यमवचनम्। "गोवधोऽयाज्यसंयाज्यपारदार्य्यात्मविक्रयाः। तडागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः। व्रात्यता बान्धवत्यागो भृत्याध्यापनमेव च" इत्यारभ्य ... विक्रयः" मनुः।

विक्रयानुशय पु० विक्रयस्यानुशयः पश्चात्तापः। विक्रीतपदार्थस्य परावृत्तिफलके १अनुतापे तन्निमित्ते २विवादभेदे

विक्रयिक पु० विक्रयः अस्त्यस्य ठन्। विक्रेतरि अमरः।

विक्रयिन् त्रि० वि+क्री-ताच्छील्ये इनि। विक्रयशीले शब्दच०। स्त्रियां ङीप्। [भावे क्त। २विक्रमे।

विक्रान्त पु० वि+क्रम-क्त। १सिंहे राजनि० २शूरे च अमरः।

विक्रिया स्त्री वि+कृ-भावे श। १विकारे अन्यथास्थितस्य वस्तुनोऽन्यथा परिणामे।

विक्रीयासम्प्रदान न० विक्रीय न सम्प्रदानं क्रेत्रे यत्र। अष्टादशविवादान्तर्गते विवादविशेषे तत्स्वरूपादिकं वीरमि० उक्तं यथा

"अथ विक्रीयासम्प्रदानाख्यव्यवहारपदम्। तत्स्वरूपमाह नारदः "विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेतुर्यन्न प्रदीयते। विक्रीयासम्प्रदानं तद्विवादपदमुच्यते इति" तत्र विक्रेयद्रव्यस्य द्वैविध्यषड्विधत्वे क्रमेणाह स एव "लोकेऽस्मिन् द्विविधम्पण्यं जङ्गमं स्थावरं तथा। षड्विधस्तस्य च बुधैर्दानादानविधिः स्मृतः। गणितन्तुलिमं मेयं क्रियया रूपतः श्रियेति"। दानं विक्रयः आदानं क्रयः। गणयित्वा यस्य क्रयः तद्गणितम्। गणितं संख्येयं क्रमुकफलादिकम् एवं तुलिमादिकं तुलिमन्तुलाधृतं हेमचन्दनादिकम्। मेयं व्रीह्यादिकम् क्रियया वाहनदोहनादिरूपया युक्तमिति शेषः। रूपतः रूपेण युक्तं वस्तु पण्याङ्गनादि। श्रिया दीप्त्या युक्तं पद्मरागादिकम्। यदा विक्रेता मूल्यं गृहीत्वा याचमानाय क्रेत्रे विक्रीतं वस्तु न ददाति तदा यत्कर्त्तव्यं तदाह स एव "विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेतुर्यो न प्रयच्छति। स्थावरस्य क्षयं दाप्यो जङ्गमस्य क्रियाफलमिति" यो गृहीतमूल्यो विक्रेता अजातानुशयाय क्रेत्रे प्रार्थयमानाय नार्पयति तच्च पण्यं यदि स्थावरात्मकं तदा क्षयेण सहितमसौ दाप्यः। यदा तु जङ्गमात्मकं तदा क्रियाफलेन सहितम् इत्यर्थः। विक्रयानन्तरं जात उपभोगोऽत्र क्षयः क्रियाफलं दोहनादिक्रियाफलं क्षीरादिकम्। इदञ्च क्रयकालापेक्षया अर्पणकाले मूल्याधिक्ये वेदितव्यम्। मूल्यह्रासे त्वन्यथाभिधानात्। तथा च स एव "अर्घश्चेदपहीयेत सोदयम्पण्यमावहेदिति"। अर्वाक् चेदपहीयेतेति कल्पतरौ पाठः। अर्वाक् विक्रीतस्य क्रेत्रे समर्पणात् पूर्वं अपहीयेत हीनमूल्यं भवेत्सोदयम्पण्यमावहेत्। विक्रयकाले यावन्मूल्यं गृहीतं तावता मूल्येनार्पणसमये मूल्यह्रासवशाद्यावदुपचयसहितं लभ्यते तावद्दद्यादित्यर्थः। यदा तु मूल्यसाम्यं तदा पण्यारोपणस्य रूपस्यासम्भवात् "निक्षेपं वृद्धिशेषञ्च क्रयं विक्रयमेव च। याच्यमानमदत्तश्चेद्वर्द्धते पञ्चकं शतमिति" वचनोक्तवृद्धिसहितम्पण्यं दाप्यः। अतएव याज्ञवल्क्यः "गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव प्रयच्छति। सोदयं तस्य दाप्योऽसौ दिग्लाभं वा दिगागते" इति। गृहीतमूल्यम्पण्यं विक्रेता यदि प्रार्थयमानाय स्वदेशवणिजे क्रेत्रे न समर्पयति तच्च पण्यं यदि क्रयकाले बहुमूल्यं सत्कालान्तरे अल्पमूल्येनैव लभ्यते तदा सोदयं वृद्ध्या सहितं विक्रेता क्रेत्रे दापनीयः। यदा मूल्यह्रासकृतः पण्यस्योदयो नास्ति किन्तु क्रयकाले यावता मूल्येन लब्धं यावत्पण्यमिति प्रतिपन्नं तावदेव तदा तत्पण्यमादाय तस्मिन् देशे विक्रीतस्य यो लाभस्तेनोदयेन सहितं दापनीयः वचनद्वयस्यार्थः। चतुर्थस्य तु यो देशान्तरात् क्रयणार्थमागत्य क्रीणाति तस्मै देशान्तरे तत्पण्यविक्रये यो लाभस्तेन सहितं तत्पण्यं दापनीय इत्यर्थः। देशान्तरलाभसहितपण्यदानञ्च केवलकालांशवाम्य एव किन्तु मूल्यस्य वृद्धौ अपीत्याह नारदः "स्थानिनामेव नियमोदिग्लाभं दिग्विचारिणामिति"।

स्वामिनां विक्रेतृदेयस्वामिनाम् एष नियमः स्थावरस्य सयं दाप्य इत्यादिवचनोक्तो नियम इत्यर्थः। विष्णुर्विक्रेतुर्दण्डमप्याह "गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव दद्यात्तस्य सोदयं दाप्यो राज्ञा च पणशतं दण्ड्यः" इति। एतच्चानुशयरहितत्प्रविक्रेतृविषयमिति मदनरत्ने। यस्तु विक्रीयानुशयवशान्नार्पयति यश्च क्रीत्वाऽनुशयवशान्न गृह्णाति तौ प्रत्याह कात्यायनः "क्रीत्वा प्राप्तान्न गृह्णीयाद्यो न दद्याददूषितम्। स मूल्याद्दशभागन्तु दत्त्वा स्वद्रव्यमाप्नुयात्"। अप्राप्तेऽथ क्रियाकाले कृते नैव प्रदापयेत्। एष धर्मो दशाहात्तु परतोऽनुशयो नत्विति"। अदूषितं जलादिनेति शेषः। दोह्यवाह्यादिपण्यस्य दोहनवाहनादिरूपः कालोऽस्य क्रियाकालस्तस्मिन्नप्राप्ते सति अपहरणेऽदाने वा कृते सति न दशमभागं प्रदापयेत् किन्तु तमदत्त्वैव स्वीयं द्रव्यं प्राप्नुयादिति। एष धर्मो दशाहात्प्राग्वेदितव्यः तत ऊर्द्ध्वमनुशयो न कर्त्तव्यः। विक्रीयासम्प्रयच्छतो यद्विक्रीतं पण्यं विक्रेतुः पार्श्वे स्थितं तस्य यदि नाशः स्यात्तदा विक्रेतुरेव हानिरित्याह याज्ञवल्क्यः "राजदैवोपघातेन पण्ये दोषमुपागते। हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः" इति। अत्र याचितस्येति विशेषणोपादानात् याचनाभावे न विक्रेतुर्हानिरित्यर्थाद्गम्यते। नारदोऽपि "उपहन्येत वा पण्यं दह्येतापह्रियेत वा। विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयासम्प्रयच्छतः" इति। यथा याचितस्याप्रयच्छतो विक्रेतुर्हानिस्तथा दीयमानं पण्यमगृह्णतः क्रेतुरपीत्याह स एव "दीयमानन्न गृह्णाति क्रीतम्पण्यञ्च यः क्रयी। स एवास्य भवेद्दोषो विक्रेतुर्योऽप्रयच्छतः" इति। अप्रयच्छतः विक्रेतुर्यो दोषः स एवास्य भवेदित्यन्वयः। क्रेतुर्दोषाभिधानस्य फलं पण्यस्य मूल्यं क्रेत्रे विक्रेता न प्रत्यर्पणीयमिति। दीयमानञ्च गृह्णातीति वदता दीयमानग्रहणे न मूल्यहानिरिति दर्शितम्। क्रयानन्तरं क्रेत्रा न याचितं विक्रेत्रा च न समर्पितं जातचौराद्युपद्रवस्तत्र द्वयोः समा हानिः। क्रेतृविक्रेत्रोरुभयोरपि याचनानर्पणशैथिल्येन सापराधत्वादित्युक्तं देवनभट्टैः स्मृतिचन्द्रिकायाम्। याज्ञवल्क्योऽपि "हानिश्चेत् क्रेतृदोषेण क्रेतुरेव हि सा भवेदिति" क्रेतृदोषः दीयमानस्याग्रहणम्। यत्र पुनर्जातानुशयः क्रेता विक्रेता दीयमानञ्च गृह्णाति तत्राप्याह नारदः "दीयमानन्न गृह्णाति क्रीत्वा पण्यं च यः क्रयी। विक्रीणानस्तदन्यत्र विक्रेता नापराध्नुयादिति"। क्रयी जातानुशय इति शेषः। याज्ञवल्क्योऽपि "विक्रीतमपि विक्रेयं पूर्वक्रेतर्य्यगृह्णतीति"। यस्तदुष्टं पण्यं दर्शयित्वा सदोषं विक्रीणीते यश्चान्यहस्ते विक्रीतं तत्क्रेत्रनुशयाभाव एवान्यत्र विक्रीणीते तयोः समानो दण्ड इत्याह नारदः "निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति। स मूल्याद्द्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु। तथान्यहस्ते विक्रीय योऽन्यस्मै तत्प्रयच्छति। द्रव्यन्तद्द्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव त्विति"। याज्ञवल्क्योऽपि "अन्यहस्ते च विक्रीतं दुष्टं वाऽदुष्टवद्यदि। विक्रीणीते दमस्तस्य मूल्यात्तु द्विगुणो भवेदिति" बुद्धिपूर्वविषयमेतत्। "ज्ञात्वा सदोषं यः पण्यं विक्रीणीते विचक्षणः। तदेव द्विगुणं दाप्यस्तत्समं विनयं तथेति" बृहस्पतिनोक्तत्वात्। अबुद्धिपूर्वकविक्रये तु क्रयपरावर्त्तनमेव। अन्यत्रापि विषयविशेषे परावर्त्तनमाह बृहस्पतिः "मत्तोन्मत्तेन विक्रीतं हीनमूल्यं भयेन वा। अस्वतन्त्रेण मूढेन त्याज्यन्तस्य पुनर्भवेदिति"। एतत्सर्वं दत्तमूल्ये पण्ये द्रष्टव्यम्। अत एव नारदः। "दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेष प्रकीर्त्तितः" इति। यत्र पुनर्मूल्यं न दत्तं तत्रापि स एवाह "अदत्तेऽन्यत्र समयान्न विक्रेतुरविक्रयः" इति। अदत्तमूल्ये तु पण्ये वाङ्मात्रेण क्रये कृते न परावर्त्तनीयमित्येवमादिसमयाभावे सति प्रवृत्तौ निवृत्तौ न कश्चिद्दोष इत्यर्थः। यत्र पुनर्वाङ्मात्रक्रयपरिहारार्थं विक्रेतृहस्ते क्रेता किञ्चिद्द्रव्यं दत्तं तत्र क्रेतृदोषवशेन क्रयासिद्धौ त्वाह व्यासः "सत्यङ्कारं च यो दत्त्वा यथाकालं न दृश्यते। पण्यं भवेन्निसृष्टन्तद्दीयमानमगृह्णतः" इति। निसृष्टं भवेत् उत्सृष्टं भवेदित्यर्थः। अत्र पण्यद्रव्यस्योत्सर्गः सत्यङ्कारद्रव्योत्सर्गोऽभिमतः। अन्यथा वाङ्मात्रक्रयकर्तृतुल्यत्वेन विक्रेतुः सत्यङ्कारद्रव्यग्राहकत्वकृतमन्यत्र विक्रयणाद्यपराधनिमित्तकं सत्यङ्कारद्रव्यस्य द्वैगुण्येन प्रतिदानं न स्यात्। अत्रापि विक्रीतमविक्रेयमित्यनुसन्धेयम्। अस्मिन्नेव विषये विक्रेतृदोषवशेन क्रयासिद्धौ त्वाह याज्ञवल्क्यः "सत्यङ्कारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेदिति" सत्यङ्कारः सत्यापनं कृतस्य क्रयस्य सत्यताकरणमिति यावत्। "क्लीबे सत्यापनं सत्यङ्कारः सत्याकृतिः स्त्रियाम्" इत्यमरः।

कोषाभिधानात्। स्वलङ्कराय कृतं स्वर्पितं स्वलङ्कारकृतं वयं स्वयं कर्त्तुं यद्विक्रेतृभ्यो कृतमित्यर्थः"।

विक्रेय त्रि० वि+क्री-यत्। विक्रयणीये पदार्थे। [२व्याकुलत्वे

विक्लव त्रि० वि+क्लु-अच्। १व्याकुलीभूते अमरः। भावे अप्

विक्लित्ति स्त्री वि+क्लिद-क्तिन्। जलतेजःसंयोगव्याःमवयवशैथिल्ये पूर्व्वारम्भकसंयोगनाशानन्तरशिथिलसंयोगापत्तौ।

विक्लिन्न त्रि० वि+क्लिद-क्त। १आर्द्रे २शीर्णे ३जीर्णे च मेदि०। ४विक्लेदयुक्ते। [शब्दे च वैद्यकम्।

विक्षाव पु० वि+क्षु घञ्। १शब्दे अमरः। २कासादिरोगकृत-

विक्षिप्त त्रि० वि+क्षिप-क्त। १विशेषेण क्षिप्ते २योगशास्त्रोक्ते चित्तस्य भूमिभेदे न०। यथोक्तं पातञ्जलभाष्यविवरणयोः "क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमिति चित्तभूमयः। तत्र विक्षिप्ते चेतसि विक्षेपोपसर्ज्जनीभूतः समाधिर्न योगपक्षे वर्त्तते" भा०। "क्षिप्तं सदैव रजसा तेषु तेषु विषयेषु क्षिप्यमाणम् अत्यन्तमस्थिरं, मूढन्तु तमःसमुद्रेकान्निद्रावृत्तिमत्। विक्षिप्तं क्षिप्ताद्विशिष्टं विक्षिप्तं विशेषोऽस्य स्थेमबहुलस्य कादाचित्कः स्थेमा वा चाह्वाःस्थेमबहुलता सांसिद्धिकी वा व्याधिस्त्यानाद्यन्तरायजनिता वा" विव०।

विक्षीर पु० विशिष्टं विगतं वा क्षीरमस्य। १अर्कवृक्षे राजनि० २विगतक्षीरे त्रि०।

विक्षेप पु० वि+क्षिप-घञ्। १त्यागे २प्रेरणे ३दूरीकरणे च। "चित्तस्य विक्षेपा नवविधाः पात० सूत्रभाष्ययोर्दर्शितास्ते च चित्तविक्षेपशब्दे २९४१पृ० अन्तरायशब्दे च दृश्याः। वेदान्तसिद्धचित्तविक्षेपाः २०० पृ० उक्ताः। विमण्डले यत् ग्रहस्थानं तस्य क्रान्तिवृत्ताद् यत् तिर्य्यगन्तरं स विक्षेपः" सि०शि० उक्ते ४शरे च। "भूषाणामर्द्धरचना तथा विभ्रमवेक्षणम्। रहस्याख्यानमीषच्च विक्षेपो दयितान्तिके" सा० द० उक्ते स्त्रीणां ५सत्त्वजालङ्कारभेदे। ६कथाविच्छेदरूपे निग्रहस्थानभेदे "कार्य्यव्यासङ्गात् कथाविच्छेदो विक्षेपः" गौ०सू० "यत्र कर्त्तव्यं व्यासज्य कथां व्यवच्छिनत्ति। इदं मे करणीयं विद्यते तस्मिन्नवसिते कथयिष्यामि इति विक्षेपो नाम निग्रहस्थानम्। एकनिग्रहावसानायां कथायां स्वयमेव कथान्तरं प्रतिपद्यते इति" वा०भा०। "असम्भवत्कालान्तरकत्वेनारोपितं कार्य्यं व्यासङ्गस्तस्मात् कथाविच्छेदस्तथा" वृत्तिः।

विक्षेपशक्ति स्त्री विक्षेपस्य जनिका शक्तिः। वेदान्तोक्ते अविद्याशक्तिभेदे। "विक्षेपशक्तिस्तु यथा रज्ज्वज्ञानं स्वावृतरज्ज्वौ स्वशक्त्या सर्पादिकमुद्भावयति एवमज्ञानमपि स्वावृतात्मनि स्वशक्त्या आकाशादिप्रपञ्चमुद्भावयति तादृशं सामर्थ्यम्। तदुक्तम् "विक्षेपशक्तिर्लिङ्गादि ब्रह्माण्डान्तं जगत् सृजेदिति"। वेदान्तसा०।

विख त्रि० विगता नासिका यस्य खादेशः। गतनासिके अमरः। ख्यादेशः। विख्योऽप्यत्र त्रिका०।

विखुर पुंस्त्री० १राक्षसे त्रिका० स्त्रियां ङीष्। २चौरे संक्षिप्त०

विख्यात विशेषेण ख्यातः प्रसिद्धः वि+ख्या-क्त। प्रसिद्धे

विगणन न० विशेषेण गणनम् गण-ल्युट्। ऋणशोधनार्थे सङ्ख्यागणने।

विगत त्रि० वि+गम-क्त। १प्रभारहिते अमरः। २विशेषगते रुद्र० ३अपगते च हेमच०। ४खगगतौ न०। "विगतं विगतम्" भट्टिः। [स्कायां स्त्रियाम् शब्दरत्ना०।

विगतार्त्तवा स्त्री विगतमार्त्तवं रजो यस्याः। गतरज-

विगन्धक पु० विरुद्धः गन्धोऽस्य कप्। १इङ्गुदीवृक्षे राजनि०। २हपुषायां स्त्री० टापि अत इत्त्वम्।

विगम पु० वि+गम-घञ्। १नाशे, २अपाये च।

विगर्हण न० वि+गर्ह-ल्युट्। निन्दने।

विगर्हित त्रि० वि+गर्ह-क्त। १निन्दिते २निषिद्धे च। भावे-क्त। ३निन्दायाम् न०।

विगाढ त्रि० वि+गाह-क्त। १स्नाते, २कृतावगाहने च।

विगान न० वि+गै-ल्युट्। निन्दायाम् हेमच०।

विगीत त्रि० वि+गै-क्त। निन्दिते।

विगीति स्त्री वि+गै-क्तिन्। निन्दायाम्।

विगुण त्रि० विरुद्धो गुणोऽस्य। गुणरहिते।

विगूढ त्रि० वि+गुह-क्त। १गर्हिते, २गुप्ते च मेदि०।

विगृहीत त्रि० वि+ग्रह-क्त। १गृहीते, व्याकरणोक्ते विग्रहवाक्यस्थे २पदे च।

विग्र त्रि० विगता नासिकाऽस्य ग्रादेशः। विगतनासिके अमरः

विग्रह पु० वि+ग्रह-अच्। १देहे, २विस्तारे, ३युद्धे पुंन० अमरः। ४समासादिवृत्तिसमानार्थकवाक्यभेदे, ५विभजने च "अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः" हरि०।

विघटिका स्त्री विभक्ता घटिका यया प्रा०व०। घटिकाषष्टिभागे पलात्मके काले राजनि०। वि+घट-ण्वुल्। २वियोजके त्रि०

विघटित त्रि० वि+घट-क्त । १वियोजिते २विशेषेण रचिते च

विघट्टित त्रि० वि+घट्ट-क्त । १चालिते २वियोजिते च ।

विघस पु० वि+अद-घञ् । भोजनशेषे मेदि० २आहारे च शब्दच० । ३सिक्थके न० राजनि० । ४दैवपैत्रदत्तशेषे

विघसाशिन् त्रि० विघसं देवतादिदत्तावशेषमश्नाति अश–णिनि । दैवपैत्रकार्य्यानन्तरं तदवशिष्टभोजिनि ।

विघात पु० वि+हन-क्त । १व्याघाते २आघाते च ।

विघातिन् त्रि० वि+हन-णिनि । १निवारके । २नाशके, ३नाशप्रतियोगिनि च "नित्यस्यायं वस्तुनिमित्तो विघाती" इति व्याकरणका० । ण्वुल् । विघातकोऽप्यत्र ।

विघ्न पु० वि+हन-क । १व्याघातके अन्तराये अमरः । २क्षणपाकफलायां शब्दच० । [गणेशे शब्दर० ।

विघ्ननायक पु० विघ्नानामुत्पत्त्यनुत्पत्त्योः नायकः । विघ्नेशे

विघ्नकारिन् त्रि० विघ्नं करोति कृ–णिनि । १घोरदर्शने २विघातके च मेदि० । स्त्रियां ङीप् । [ऽप्यत्र ।

विघ्ननाशक पु० ६त० । गणेशे शब्दच० ल्यु । विघ्ननाशनादयो-

विघ्नराज पु० विघ्ने राजते राज–अच् । गणेशे अमरः । ६त० । विघ्नेशादयोऽप्यत्र ।

विघ्नहारिन् पु० विघ्नं हरति हृ–णिनि । गणेशे त्रिका० ।

विघ्नित त्रि० विघ्नो जातोऽस्य इतच् । जातविघ्ने ।

विघ्नेशानकान्ता स्त्री ६त० । श्वेतदूर्वायाम् राजनि० ।

विच पृथक्करणे रु० जु० वा उ० अक० अनिट् । विनक्ति विवेक्ति विङ्क्ते विविक्ते । इरित् अविचत् अवैक्षीत् ।

विचकिल पु० विच+क किल-क कर्म्म० । १मदनवृक्षे । २मल्लीभेदे मेदि० । [३नागदन्त्यां स्त्री राजनि० टाप् ।

विचक्षण पु० वि+चक्ष-ल्यु न ख्यादेशः । १पण्डिते अमरः

विचक्षुस् त्रि० वि+चक्ष–उसि न ख्यादेशः । १विमनस्के त्रिका० । विगतं चक्षुर्यस्य । २नेत्रशून्ये त्रि० । [चयने च ।

विचयन न० वि+चि-ल्युट् । १अन्वेषणे शब्दच० । २पुष्पादि-

विचर्चिका स्त्री वि+चर्च-ण्वुल् । पामनि रोगभेदे अमरः । सा च क्षुद्रकुष्ठविशेषः । "एकं कुष्ठं स्मृतं पूर्वं गजचर्म ततः स्मृतम् । ततश्चर्मदलं प्रोक्तं ततश्चापि विचर्चिका । विपादिकाभिधा चैव पामा कच्छुस्ततः परा । ततो दद्रुश्च विस्फोटः किटिमञ्च ततः परम् । ततश्चालसकं प्रोक्तं शतारुश्च ततः परम् । क्षुद्रकुष्ठानि चैतानि कथितानि भिषग्वरैः । सकण्डूः पिडका श्यावा बहुस्रावा विचर्चिका" पिडका क्षुद्रपिडका । "दाल्यते त्वक् खरा रूक्षा-सास्योर्वा विचर्चिका । पादे विपादिका ज्ञेया स्यान्मेदाद्विचर्चिका" । "केचिद्विचर्चिकातो विपादिकां भिन्नामाहुः" भावप्र० । कुष्ठशब्दे २१५४ पृ० दृश्यम् ।

विचार पु० वि+चर-घञ् । १तत्त्वनिर्णये सन्दिग्धे वस्तुनि प्रमाणेन तत्त्वपरीक्षायां २तदनुगुणे वाक्यस्तोमे च । "विपरीतोद्भावकपरविजिगीषया न्यायप्रयोग इति" केचित् प्राहुः । यथा पदार्थानुमानस्थले पर्वतो वह्निमान् धूमवत्त्वादित्यादि । अत्र च पर्वते वह्नौ साधनीये प्रतिवादिना च पर्वतो न वह्निमानित्यादि विपरीतवाक्ये प्रयुक्ते मध्यस्थस्य संशयो जन्यते । तन्निरस्त्यर्थं वादिना पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञादिघटितवाक्यप्रयोगरूपः विचारः क्रियते इति । ४विगतश्चारो यस्मात् प्रा०ब० । चारशून्ये च "विचारदृक्चारदृगप्यवर्त्तत" ।

विचारण न० वि+चर-णिच्-ल्युट् । १विचारे शब्दर० । युच् । तत्रैव स्त्री अमरः । २मीमांसाशास्त्रे हेमच०

विचारित त्रि० विचारो जातोऽस्य इतच् । कृतविचारे ।

विचाल त्रि० वि+चल–कर्त्तरि ण । १अभ्यन्तरे २अन्तराले-हेमच० । वि+चल–णिच् भावे अच् । २अन्यथास्थितस्य वस्तुनो विशेषरूपतापादने "अधिकरणविचाले च" पा० "द्रव्यस्य संख्यान्तरापादने संख्याया धा स्यात् । एकं राशिं पञ्चधा कुरु" सि०कौ० । [ङीप् ।

विचि(ची) पुंस्त्री विच-इक् । तरङ्गे भरतः । स्त्रीत्वपक्षे वा

विचिकित्सा स्त्री वि+कित-स्वार्थे सन् अ । सन्देहे अमरः ।

विचित्र न० विशेषेण चित्रम् । १कर्बुरवर्णे । २तद्वति त्रि० शब्दच० ३आश्चर्य्ये त्रि० । ४कृगेर्वारौ स्त्री राजनि० । ५अर्थालङ्कारभेदे न० अलङ्कारशब्दे ४०२ पृ० दृश्यम् । संज्ञायां कन् । भूर्जपत्रवृक्षे पु० राजनि० ।

विचित्रवीर्य्य पु० शान्तनुत्पादात्मजे नृपभेदे भा०आ०१०६ अ०

विचित्राङ्ग पुंस्त्री० विचित्रमङ्गं यस्य । (चिते) १व्याघ्रभेदे शब्दच० २मयूरे पुंस्त्री० शब्दर० उभयत्र स्त्रियां ङीष् ३आश्चर्य्यदेहे त्रि० ।

विचेतस् त्रि० विरुद्धं दुष्टं विशिष्टं वा चेतो यस्य । १दुष्टचित्ते २विशिष्टचित्ते च । ३दुर्मनस्के हेमच० ।

विचेष्टित त्रि० विगतं चेष्टितमस्य । १चेष्टाशून्ये, वि+चेष्ट-भावे क्त । २विशेषेण चेष्टायाम् न० ।

विच्छ दीप्तौ चु०उभ०सक०सेट् । विच्छयति ते अविविच्छत् त

विच्छ गतौ तु० पर० स्वार्थे आय, आयपक्षे उ०सक० सेट् । विच्छायति विच्छायते विच्छति । अविच्छायीत् अविच्छायिष्ट अविच्छीत् ।

विच्छन्दक पु॰ विशिष्टः छन्दो यत्र कप् । ईश्वरगृहे अमरः "उपर्य्युपरि यद्गेहं तद्विच्छन्दकसंज्ञितम्" ।

विच्छाय न॰ वीनां पक्षिणां छाया नपुंसकत्वम् । पक्षिसमूहच्छायायाम् अमरः । विगता छाया यस्य । २छायारहिते त्रि॰ मेदि॰ । ३विशिष्टकान्तियुते मणौ भरतः ।

विच्छित्ति स्त्री वि+छिद-क्तिन् । १अङ्गरागे २हारभेदे ३विच्छेदे मेदि॰ । ४छेदे ५विनाशे ६स्त्रीणां चेष्टाभेदे च । "स्तोकाप्याकल्परचना विच्छित्तिः कान्तिपोषकृत्" सा॰द॰

विच्छिन्न त्रि॰ वि+छिद-क्त । १विभक्ते २समालब्धे च मेदि॰ ३कुटिले हेमच॰ । भावे-क्त । ४छेदने न॰ ।

विच्छेद पु॰ वि+छिद-भावे घञ् । १वियोगे २अन्तराहित्ये ३विभागे च ।

विज पृथक्करणे जु॰ उभ॰ सक॰ अनिट् । वेवेक्ति वेविक्ते इरित् अविजत् अवैक्षीत् अविक्त ।

विज भये चाल्ये च रु॰ पर॰अक॰सेट् । विनक्ति अविजीत् । ईदित् ओदित्त्व विग्नः । [ईदित् ओदित्त्व क्त-विग्नः ।

विज भये चल्ये च तु॰आ॰अ॰अनिट् । विजते अविजिष्ट ।

विजन त्रि॰ विगतो जनो यस्मात् प्रा॰ब॰ । निर्जने अमरः ।

विजनन न॰ वि+जन-ल्युट् । १गर्भमोचने प्रसवे हेमच॰ २उद्भवे शब्दच॰ ।

विजपिल न॰ विज-क पिल-क कर्म॰ । पङ्के उज्ज्वलदत्तः ।

विजन्मन् त्रि॰ विरुद्धं जन्म यस्य । जारजे ।

विजय पु॰ वि+जि-कर्त्तरि अच् । १अर्ज्जुने मेदि॰ । "अभिप्रयामि संग्रामे यदहं युद्धदुर्म्मदान् । नाजित्वा विनिवर्त्तामि तेन मां विजयं विदुः" भा॰ वि॰ ४४अ॰ । २विमाने हेमच॰ ३यमे च । ४विष्णोरनुचरभेदे । जयशब्दे ३०५॰ पृ॰ दृश्यम् । तच्छन्दशब्दे दर्शिते ५छन्दोभेदे ६कल्किपुत्रभेदे कल्किपु॰ १२अ॰ । भावे अच् । जये ८परिभवपूर्वकपराभवे च ।

विजयकुञ्जर पु॰विजयाय कुञ्जरः । राजवाहनगजे त्रिका॰

विजया स्त्री १आश्विनशुक्लपक्षीयदशम्याम् २उमायाः सखीभेदे वामनपु॰ ४अ॰ "कथयतु विजया" इति मुद्राराक्षसम् । ३दुर्गायां हेमच॰ "विजित्य पद्मनाभानं दैत्यराजं महाबलम् । विजया तेन सा देवी लोके चैवापराजिता" देवीपु॰४५अ॰ । ४जयन्त्यां ५शेफालिकायां ६मञ्जिष्ठायां ७शमीभेदे, ८अग्निमन्थे राजनि॰। ९भङ्गायाम् (सिद्धि) हेमच॰ तत्पर्य्यायगुणादि भावप्र॰ उक्तं यथा "भङ्गा गञ्जा मातुलानी मादिनी विजया जया । भङ्गा कफहरी तिक्ता ग्राहिणी पाचनी लघुः । तीक्ष्णोष्णा पित्तला मोहमदवाग्वह्निवर्द्धिनी" भावप्र॰ । अष्टद्वादशीमध्ये "यदा तु शुक्लद्वादश्यां नक्षत्रं श्रवणं भवेत् । तदा सा तु महापुण्या द्वादशी विजया स्मृता" इत्युक्ते १०द्वादशीभेदे "शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां सूर्य्यवारो यदा भवेत् । सप्तमी विजया नाम" इत्युक्ते सप्तमीभेदे च । ११यमभार्य्यायां १२हरितक्यां जटा॰ । १३वचायां रत्नमा॰ । १४मन्त्रविद्याभेदे "विद्यामथैनं विजयां जयाञ्च" भट्टिः ।

विजल्प पु॰"व्यक्तयाऽसूयया गूढमानमुद्रान्तरालया । अघद्विषि कटाक्षोक्तिर्विजल्पो विदुषां मतः" उज्ज्वलमण्युक्ते वाक्यभेदे ।

विजात त्रि॰ विरुद्धं जातः । १जारजाते विशेषेण जाता । २जातापत्यायां स्त्रियां स्त्री हेमच॰ । [धर्म्मावलम्बिनि ।

विजातीय त्रि॰ विभिन्नां जातिं धर्ममर्हति छ । विभिन्न-

विजिगीषा स्त्री विजेतुमिच्छा वि+जि-सन् भावे अ । १लोदरपूरणेच्छया निन्दनीयकर्मादौ प्रवृत्तौ २तन्निन्दाऽगणने रमा॰ ३विजयेच्छायाञ्च । उ । विजिगीषु जयेच्छावति त्रि॰ शब्दच॰ ।

विजिगीषाविवर्जित त्रि हृत॰ । औदरिके अमरः ।

विजिन(ल) न॰ विज-इनच् इलच् किच्च । सरसव्यञ्जने "पाकदूरवासक्तं व्यञ्जने तु भवेत् त्रयम् । तैलपाकसुसंस्कारे प्रशस्तसुसंस्कृतम् । विजिनं लावणीकञ्च विजिलं पिच्छिलञ्च तत्" शब्दर॰ ।

विजुल पु॰ विज-उलच् किच्च । शाल्मलीकन्दे राजनि॰ ।

विजृम्भण न॰ वि जृभि-ल्युट् । १विकाशे २मुखविकाशहेतुभूते वायुव्यापारभेदे (हाइतोला) । अ विजृम्भा स्त्री ।

विजृम्भित त्रि॰ वि+जृभि-क्त । १विकाशिते मेदि॰ २जृम्भायुक्ते भावे क्त । ३प्रकाशे ४चेष्टायां ५जृम्भायां च मेदि॰।

विज्जन न॰ विद्-वेधनं जनयति जन-अच् । वाणे त्रिका॰

विज्जल न॰ व्यध-ताडे क्विप् विदा जडयति जडि-अच् डस्य लः । १वाणे त्रिका॰ । २विजिले हेमच॰ ।

विज्जुल न॰ विज-उलच् जुट् । त्वचे (दारचिनि) राजनि॰

विज्जुलिका स्त्री विज्जुल+संज्ञायां कन् कापि अत इत्त्वम् । जलुकायां राजनि॰ । [विज्जुले पु॰ राजनि॰ ।

विज्ञ त्रि॰विशेषेण जानाति वि+ज्ञा-क ।१प्रवीणे अमरः ।२प-

विज्ञात त्रि॰ वि+ज्ञा-क्त । १ख्याते अमरः । २ज्ञाते च ।

विज्ञान न॰ वि+ज्ञा-ल्युट् । १ज्ञाने २कर्मणि मेदि॰ ३शि॰

ल्यादिज्ञाने अमरः। ४वेदान्तोक्ते अविद्यावृत्तिभेदे च। ५बौद्धमतसिद्धे आलयरूपे ज्ञाने च। "चतुर्दशानां विद्यानां धारणं हि यथार्थतः। विज्ञानमितरत् विद्यात् येन धर्मो विवर्द्धते" कूर्मपु० १४अ० उक्ते ६चतुर्दशविद्याज्ञाने च।

विज्ञानमयकोष पु० विज्ञानात्मकः कोष इवावरकत्वात्। ज्ञानेन्द्रियसहिते बुद्धिपदार्थे।

विज्ञानस्कन्ध पु० बौद्धमतसिद्धेषु रूपविज्ञानवेदनासंज्ञा-संस्काररूपेषु स्कन्धेषु आलयविज्ञानप्रवृत्तिविज्ञानप्रवाहे।

विज्ञानिक त्रि० विज्ञानमस्त्यस्य ठन्। विज्ञानयुक्ते भरतः।

विज्झोली स्त्री विज-उल-पृषो०। पङ्क्तौ त्रिका०।

विट आक्रोशे सक० स्वने अक० भ्वा० पर० सेट्। वेटति अवेटीत्।

विट पु० विट क। १षिङ्गे जारे अमरः। २शृङ्गाररसनायकानुचरे "सम्भोगहीनसम्पद् विटस्तु धूर्त्तः कलैकदेशज्ञः। वेशोपचारकुशलो वाग्मी मधुरोऽथ बहुमतो गोष्ठ्याम्" सा०द०। ३धूर्त्ते, "विट! विटपमसुं ददस्व तस्यै" माघः ४पर्वतभेदे ५लवणभेदे ६खदिरभेदे ७मूषिके च मेदि०। ८नारङ्गवृक्षे शब्दमाला।

विटङ्क न० वि+टकि-अच्। कपोतपालिकायां प्रासादाद्यग्रस्थे काष्ठनिर्मिते कपोतावासस्थाने। (पायराखोप) अमरः।

विटप पुंन०। विटं विस्तारं वा पाति पिबति वा पा०क। १शाखायां, २पल्लवविस्तारे अमरः। ३स्तम्बे ४पल्लवे च शब्दर० ५विटपालके ६तद्पायिनि च मेदि० "पिबति च पाति च यासकौ रहस्त्वाद् विट! विटपमसुन्ददस्व तस्यै" माघः। ७आदित्यपत्रे पु० राजनि०। ८ऊरुवङ्क्षणान्तरस्थाने हेमच० ९विटाधिपे मेदि०। [वृक्षे राजनि०।

विटपिन् पु० विटप+अस्त्यर्थे इनि। १वृक्षे अमरः। २वट-

विटप्रिय पु० ६त०। मुद्गरवृक्षे राजनि०।

विटमाक्षिक पु० विटप्रियः माक्षिकः। धातुभेदे हेमच०।

विटि(टी) स्त्री विट-कि वा ङीप्। पीतचन्दने शब्दमाला।

विट्खदिर पु० विडिव दुर्गन्धः खदिरः। (गुयेबावला) वृक्षे अमरः। [अमरः स्त्रियां ङीप्।

विट्चर पुंस्त्री विषि-विष्ठायां चरति चर-अच्। ग्राम्यसूकरे

विट्पति पु० विशति विश-क्विप् विशः कन्यायाः पतिः। जामातरि जटाधरः। [पक्षिभेदे जटा०।

विट्सारिका स्त्री विडिव दुर्गन्धः सारिका। (गुयेशालिक)

विड आक्रोशे भ्वा० पर० सक० सेट्। वेडति अवेडीत्।

विड न० विड-क। लवणभेदे अमरः। "विडं सक्षारमूर्ध्वाधःकफवातानुलोमनम्" ऊर्ध्वं कफमधोवातं सञ्चारयतीत्यर्थः। "दीपनं लघु तीक्ष्णोष्णं रूक्षं रुच्यं व्यवायि च। विबन्धानाहविष्टम्भशूलगौरवशूलनुत्" भावप्र०।

विडङ्ग पुंन० विड-अङ्गच्। १स्वनामख्याते औषधभेदे अमरः। "विडङ्गं कटु तीक्ष्णोष्णं रूक्षं वह्निकरं लघु। शूलाध्मानोदरश्लेष्मक्रिमिवातविबन्धनुत्" भावप्र०। २अभिज्ञे त्रि० मेदि०।

विडम्बन न० वि-डवि+ल्युट्। १तिरस्करणे २अनुकरणे च। युच्। विडम्बनाप्यत्र स्त्री। "इयञ्च तेऽन्या पुरतो विडम्बनेति" कुमारः।

विडाल पुंस्त्री विड-कालन्। स्वनामख्याते १पशुभेदे अमरः स्त्रियां ङीष्। २नेत्रपिण्डे मेदि० ३नयनौषधभेदे च भावप्र० ४विदार्य्यां स्त्री राजनि० ङीष्। संज्ञायां कन्। हरिताले न०। स्वार्थे क। विडाले पशौ पु० स्त्री०। संज्ञायां कन्। नेत्रौषधभेदे तद्विधिः भावप्र० उक्तो यथा "विडालको बहिर्लेपो नेत्रे पक्ष्मविवर्जिते। तस्य मात्रा परिज्ञेया मुखालेपविधानवत्"। मुखालेपस्तु "अङ्गुलस्य चतुर्थांशो मुखालेपः कनिष्ठकः। मध्यमस्तु त्रिभागः स्यादुत्तमोऽर्द्धाङ्गुलो भवेत्"। स्थितिकालोऽपि तस्योक्तो यावत् कल्को न शुष्यति। तेनापि शुष्यहीनः स्यात्तया दूषयति त्वचम्"। स च "यष्टीगैरिकसिन्धूत्थदार्वीतार्क्ष्यैः समांशकैः। जलपिष्टैर्बहिर्लेपः सर्वनेत्रामयापहः"। तार्क्ष्यं रसाञ्जनम्। "रसाञ्जनेन वा लेपः पथ्याबिल्वदलैरपि। वचाहरिद्राविश्वैर्वा तथा नागरगैरिकैः"।

विडालपदक न० कर्षपरिमाणे भावप्र० कर्षशब्दे १७७४ पृ० दृश्यम्। [शब्दे २४१४ पृ० दृश्यम्।

विडीन न० वि+डी-क्त। पक्षिणां गतिभेदे जटा० खगगति-

विडुल पु० विड-कुलन्। वेतसवृक्षे हेमच०।

वि(डो)डौजस् पु० विष-क्विप् विट् व्यापकमोजो यस्य पृषो० वा ओत्। इन्द्रे अमरः।

विड्गन्ध न० विष इव गन्धोऽस्य। विड्लवणे रत्नमाला।

विड्लवण न० विडिव दुर्गन्धं लवणम्। स्वनामख्याते लवणभेदे रत्नमाला।

विड्वराह पुंस्त्री० विट्प्रियो वराहः शाक०। १ग्राम्यसूकरे जटा० स्त्रियां ङीष्। "हन्तुं विड्वराहक" इति क्रान्तः।

वितंस पु॰ वि+तन्स-घञ्। पक्षिणां बन्धनसाधने रज्ज्वादौ भरतः।

वितण्डा स्त्री वि+तडि-भावे अ। स्वपक्षस्थापनेन परपक्षमात्रनिराकरणे कथाभेदे अमरः। २कच्छीशाके ३शल्लकीवृक्षे ४करव्यां मेदि॰ ५दर्व्यां हारा॰।

वितण्डाकथालक्षणं गौ॰ सू॰ उक्तं यथा "स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा" सू॰ "स जल्पो वितण्डा भवति किंविशेषणः। प्रतिपक्षस्थापनया हीनः। यौ तौ समानाधिकरणौ विरुद्धौ धर्मौ पक्षप्रतिपक्षावित्युक्तौ तयोरेकतरं वैतण्डिको न स्थापयतीति परपक्षप्रतिषेधेनैव प्रवर्त्तत इति। अस्तु तर्हि प्रतिपक्षहीनो वितण्डा यद्वै खलु तत्परप्रतिषेधलक्षणं वाक्यं स वैतण्डिकस्य पक्षः न त्वसौ साध्यं कञ्चिदर्थं प्रतिज्ञाय स्थापयतीति तस्मात् यथान्यासमेवास्तु" वा॰भा॰।

वृत्तौ तु सूत्रमन्यथा व्याख्यातं यथा "क्रमप्राप्तां वितण्डां लक्षयति स इति। यद्यपि तच्छब्देन जल्पो न परामष्टुं शक्यते जल्पस्य स्थापनाद्वयवतः प्रतिपक्षस्थापनाहीनत्वस्य विरुद्धत्वात् तथापि स्थापनाद्वयवत्त्वं विहाय जल्पैकदेशः परामृश्यते प्रतिपक्षो द्वितीयपक्षः तथाच प्रतिपक्षस्थापनाहीना विजिगीषुकथा वितण्डेति। न च स्वस्य स्थापनीयाभावात् कथमियं कथा प्रवर्त्ततामिति वाच्यम् परपक्षखण्डनेन जयस्यैवोद्देश्यत्वात्। परे तु परपक्षखण्डनेनैव स्वपक्षस्थापनादेव सिद्धेस्तत्साधनाभावेऽपि न प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति वदन्ति"।

वितथ त्रि॰ वि+तन-कथन्। मिथ्याभूते पदार्थे अमरः। स्वार्थे यत्। वितथ्य तत्रैव। [उणादिको॰

वितद्रु स्त्री वि+तम-रु दान्तदेशः। पञ्चावदेशस्थे नदीभेदे

वितरण न॰ वि+तॄ-ल्युट्। दाने अमरः।

वितर्क पु॰ वि+तर्क-भावे अच्। १सन्देहे २ऊहे च मेदि॰। ३ज्ञानसूचके शब्दर॰। ४अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०२ पृ॰ दृश्यम्।

वितर्दि स्त्री वि+तृद-इन् वा ङीप्। वेदिकायाम् अमरः। पृषो॰ वितर्द्धिरप्यत्र स्त्री भरतः वा ङीप्।

वितल न॰ विशेषेण तलम्। पातालभेदे शब्दर॰। पातालशब्दे ४२९९ पृ॰ दृश्यम्। २तलशून्ये त्रि॰।

वितस्ति पुंस्त्री॰ वि+तस-क्तिच्। द्वादशाङ्गुलपरिमाणे विस्तृत सकनिष्ठाङ्गुष्ठान्तपरिमाणे अमरः।

वितान न॰ वि+तन-कर्मभावादौ घञ्। १वृत्तिभेदे मेदि॰ २अवसरे विश्वः। ३यज्ञे ४विस्तारे अमर। ५चन्द्रातपे पुंन॰ ६तुच्छे ७मन्दे च त्रि॰अमरः। ८शून्ये त्रि॰ धरणिः। स्वार्थे क। चन्द्रातपे। संज्ञायां कन्। काण्डहत्ते राजनि॰। ९आहवनीयाद्यग्नीनां विस्तारे। वितानेन निर्वृत्तः ठक्। वैतानिक वितानसाध्ये अग्न्याधेयप्रभृतौ त्रि॰ "अग्न्याधेयप्रभृतीन्याह वैतानिकानि" आश्व॰ श्रौ॰ २सू॰। "वितानेषु भवानि वैतानिकानि वितानसाध्यानीत्यर्थः। वितानशब्दोऽत्र सूत्रे भावनचनोऽग्नीनां विस्तारवचनः" नारा॰। वितायन्तेऽग्नयोऽस्मिन् वि+तन॰ आधारे घञ्। १०अग्निहोत्रादिकर्मणि। "अथैतस्य समाम्नायस्य वितानेयोगापत्तिं व्याख्यास्यामः" आ॰ श्र॰ १सू॰। "वितताः अग्नयो यस्मिन्निति श्रौतकर्मजातमग्निहोत्रादि वितानशब्देनोच्यते" नारा॰। तत्र साधु ठक्। वैतानिक अग्निहोत्रादिकर्मसाधने अग्नौ पु॰। "वैतानिकेऽग्नौ कुर्वीत" मनुः।

वितानमूलक न॰ वितानाय मूलमस्य कप्। उशीरे राजनि॰।

वितुन्न न॰ वि+तुद-क्त। १सुनिषण्णके अमरः संज्ञायां कन्। २धान्यके ३तुत्थे च न॰ अमरः। ४भूम्यामलक्यां स्त्री राजनि॰। संज्ञायां कन्। ५तामलक्यां पु॰ अमरः।

वित्त त्यागे अद॰ चु॰ उभ॰ सक॰ सेट्। वित्तयति ते अविवित्तत् त वित्तापयतीत्यपि।

वित्त न॰ वित्त्यते त्यज्यते वित्त-घञ्। १धने अमरः। विद-क्त वा दस्य न नः। २ख्याते, ३विचारिते ४ज्ञाते हेमच॰ ५लब्धे च त्रि॰।

वित्ति स्त्री विद-क्तिन्। १ज्ञाने २लाभे ३विचारे च मेदि॰।

वित्तेश पु॰ ६त॰। कुबेरे।

वित्सन पु॰ विद-लाभे क्विप् तां सनोति सन-दाने अच् वृषभे शब्दच॰। [अवेयिष्ट।

विथ याचने भ्वा॰ आ॰ द्विक॰ सेट् ऋदित् न ह्रस्वः। वेथते

विथुर पु॰ विथ-उरच् किच्च। १चौरे २राक्षसे च उणा॰।

विथ्या स्त्री विथ-यत्। गोजिह्वायाम् शब्दच॰।

विद सुखाद्यनुभवे आख्याने, वादे च सक॰ वासे अक॰ चु॰ उभ॰ सेट्। वेदयति ते अवीविदत् त।

विद लाभे तु॰ उभ॰ सक॰ अनिट् मुचादि। विन्दति ते। लृदित् अविदत् अवित्त। विवेद विविदे। वित्त्वा वित्तम्।

विद मीमांसे रुधा॰ आ॰ सक॰ अनिट्। विन्ते अवित्त।

विद भावे, दिवा॰ आ॰ अक॰ अनिट्। विद्यते अवित्त।

विद ज्ञाने अदा० पर० सक० सेट् । वेत्ति-वेद । अवेदीत् ।

विद् पु० विद्-क्विप् । १पण्डिते अमरः २बुधग्रहे च ज्यो० ।

विद पु० विद्-क । १पण्डिते अमरः २बुधग्रहे च ज्यो० ।

विदंश पु० विदश्यतेऽनेन वि+दन्श करणे घञ् । अवदंशे (चाटनि) राजनि० ।

विदग्ध त्रि०वि+दह-क्त । १नागरे त्रिका० २निपुणे राजनि० ३पण्डिते च शब्दच० । ४नायिकाभेदे स्त्री रसमञ्जरी । परकीयाशब्दे ४२२१ पृ० दृश्यम् । ५विशेषेण दग्धे त्रि० ।

विदथ पु० विद कथच् । १योगिनि, २कृतिनि च मेदि० ।

विदर न०वि+दॄ-अच् ।(फणिमनसा) वृक्षे शब्दर० । भावे अप् २विदलीकरणे पु० शब्दर० । प्रा०व० । ३विगतभये त्रि० ।

विदर्भ पुंस्त्री० विगताः दर्भाः कुशा यतः । देशभेदे कुण्डिन-नगरे (बड़नागपुर) ।

विदल त्रि० विशेषेण दल्यते दल-कर्मणि क । १द्विधाभूते २दाडिमकल्के ३वंशादिपात्रे ४स्वर्णादेरवयवे च न० । ५कलायादौ न० अमरभरतौ ६रक्तकाञ्चने ७पिष्टके न० शब्दच० । ८मिष्टान्ने (तेवोड़ि) स्त्री राजनि० । प्रा०व० । ९दलशून्ये त्रि० ।

विदा स्त्री विद-अङ् । १ज्ञाने २बुद्धौ च मेदि० ।

विदादि पु०अपत्यादौ "विदादिभ्योऽञ्" पा०अञ्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा० गणसूत्रे दृश्यः ।

विदार पु० वि+दॄ-णिच् भावादौ अच् । १विदारणे २जलो-च्छ्वासे च मेदि० । ३युद्धे हेमच० । ४द्विधाकरणे ।

विदारक पु०वि+दॄ-णिच्-ण्वुल् । १जलमध्यस्थतरुशिलादौ अमरः । २विदारणकर्त्तरि त्रि० ३शुष्कनद्यादेर्जलधारण-योग्ये गर्त्ते न० सर्वधरः । ४जलवल्कले शब्दर० ।

विदारण न०वि+दॄ णिच्-भावादौ ल्युट् ।१भेदने २विडम्बे च मेदि० । ३मारणे शब्दर० । ४युद्धे पुंस्त्री० मेदि० । ५कर्णिकारवृक्षे पु० शब्दच० ।

विदारिणी स्त्री वि+दॄ-णिनि ङीप् । काश्मर्याम् राजनि० ।

विदारी स्त्री वि+दारि+कर्मणि अच् गौ० ङीष् । १शाल-पर्ण्याम् । (शालपान) मेदि० ।२भूमिकुष्माण्डे च अमरः "विदारी वातपित्तघ्नी बल्या वृष्या रसायनी" राजव० । ३कण्ठरोगभेदे भावप्र० "सदाहतोदं श्वयथुं सुताम्र-मन्तर्गले पूतिविशीर्णमांसम् । पित्तेन विद्यात् वदने विदारीं पार्श्वे विशेषात् स तु येन शेते" स तु पुरुषो येन पार्श्वेन विशेषात् बाहुल्येन शेते तस्मिन् पार्श्वे सा विदारी भवतीत्यर्थः" ।

विदारीगन्धा स्त्री विदार्याः भूमिकुष्माण्डस्येव गन्धो यस्याः । शालपर्ण्याम् (शालपान) अमरः ।

विदाल पु० वि+दॄ-घञ् । १कङ्कपादे २कङ्कखासे हेमच० ।

विदाहिन् न० वि+दह-णिनि । दाहजनकद्रव्ये ।

विदित त्रि० विद्-क्त । १ज्ञाते अमरः २प्रार्थिते च मेदि० ३कवौ पु० जटा० । भावे-क्त । ४विख्यातौ ४उपगमे शब्दच० ५ज्ञाने च । तदस्यास्ति अच् । ६ज्ञातरि त्रि० । "विदितः समाययाविति" किरा० ।

विदिश् स्त्री विगता दिशौ । दिशोर्मध्ये अग्निनिरृति-वाय्वीशानकोणचतुष्टये अमरः ।

विदु पु० विद-कु । हस्तिकुम्भमध्यभागे अमरः ।

विदुर त्रि० विद-कुरच् । १नागरे २धीरे ३कौरवाणां अन्तिके दासीगर्भजाते धर्मावतारभेदे च मेदि० भा०आ० १०६अ० । ४ज्ञातरि च अमरः ।

विदुल पु० विद-कुलच् । १वेतसे २जलवेतसे मेदि० ३गन्ध-रसे च रत्नमा० । ४ऋषिभेदे भा० उ० १३२ अ० ।

विदूर न० विशिष्टं दूरम् । १अतिदूरे २तत्रस्थे पदार्थे त्रि० । "विदूरे केयूरे कुरु" इति सा०द० ३परि० । ३वैदूर्यमणि-सम्भवस्थाने पु० "विदूरभूमिर्नवमेघशब्दात्" कुमारः ।

विदूरज न० विदूरे देशभेदे जायते जन-ड । वैदूर्यमणौ ।

विदूरथ पु०१दादशमनोः पुत्रभेदे २पौरवे नृपभेदे विष्णुपु०२२अ० ।

विदूराद्रि पु० विदूरे देशेऽद्रिः पर्वतः । पर्वतभेदे । यत्र वैदूर्यमणिरुत्पद्यते ।

विदूषक पु० विदूषयति वि+दूष-णिच्-ण्वुल् । १शृङ्गाररस-सहायभेदे २परनिन्दके त्रि० मेदि० । "शृङ्गारस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्युः । भक्ता नर्मसु निपुणाः कुपितवधूमानभञ्जनाः शुद्धाः । कुसुम-वसन्ताद्यभिधः कर्मवपुर्वेशभाषाद्यैः । हास्यकरः, कलह-रतिर्विदूषकः स्यात् स्वकर्मज्ञः" सा० द० ३प० ।

विदेश पु० विभिन्नो देशः । देशान्तरे "को विदेशः सविद्या-नाम्" चाणक्यः ।

विदेह पु० विगतो देहः देहसम्बन्धो यस्य । १जनकाख्ये नृपे "असमाप्ते ततो यज्ञे वशिष्ठस्तागमद्द्विजः । तं दृष्ट्वा कु-पितः प्राह मत्याख्यातोऽसि पार्थिव! । यस्मात् तस्मात् शमेयं त्वां विदेहस्त्वं भविष्यसि" वह्निपु० । तदीये २जनपदे च स च देशः मिथिलादेश इति ख्यातः । कूर्मविभागे ह०स०१४ उक्तः । कूर्मविभागशब्दे दृश्यम् । ३तद्देशस्थे नृपे ब०व०च ३कैवल्यप्राप्तियुते ४देहसम्बन्धशून्ये

च त्रि॰ ३मिथिलायां स्त्री हेमच॰। ५देहशून्ये देवे पात॰ सूत्रभाष्यादौ देवस्य विदेहत्वं वर्णितं यथा "भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम्" सू॰।

"स खल्वयं द्विविध उपायप्रत्ययो भवप्रत्ययश्च तत्रोपायप्रत्ययो योगिनां भवति" भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम्" विदेहानां देवानां भवप्रत्ययः ते हि स्वसंस्कारमात्रोपयो(भो)गेन चित्तेन कैवल्यपदमनुभवन्तः स्वसंस्कारविपाकं तथाजातीयकमतिवाहयन्ति" भाष्यम्। "भवन्ति जायन्तेऽस्यां जन्तव इति भवोऽविद्या स खल्वयं भवः प्रत्ययः कारणं यस्य निरोधसमाधेः स भवप्रत्ययः। अत्र तयोर्मध्ये उपायप्रत्ययो योगिनां मोक्षमाणानां भवति विशेषविधानेन शेषस्य मुमुक्षुसम्बन्धं निषेधति। केषां तर्हि भवप्रत्ययः। इत्यत्र उक्तेत्तरम्। विदेहाश्च प्रकृतिलयाश्च तेषामित्यर्थः। तद् व्याचष्टे विदेहानां देवानां भवप्रत्ययः भूतेन्द्रियाणामन्यतमस्मात्मत्वेन प्रतिपन्नानामुपासनया तद्वासनावासितान्तःकरणाः पिण्डपातानन्तरमिन्द्रियेषु भूतेषु वा लीनाः संस्कारमात्रावशेषतया षाट्कौशिकशरीररहिताः विदेहाः ते हि संस्कारमात्रोपयोगेन चित्तेन कैवल्यपदमिवानुभवन्तः प्राप्नुवन्तः विदेहाः। अवृत्तिकत्वस्य कैवल्येन सादृश्यम्। स्वाधिकारसंस्कारशेषता च वैरूप्यम्। संस्कारमात्रोपभोगेनेति क्वचित् पाठः तत्रार्थः संस्कारमात्रमेवोपभोगो यस्य न तु चित्तवृत्तिरित्यर्थः। प्राप्तावधयः संस्कारविपाकं तथाजातीयकमतिवाहयन्ति अतिक्रामन्ति पुनरपि संसारे विशन्ति तथा च वायुप्रोक्तं "दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः। भौतिकास्तु शतं पूर्णम्" विवरणम्। तेषां देवानां मध्ये यस्य विवेकसाक्षात्कारस्तस्य कैवल्यप्राप्तिः "यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स विमुच्यते" इति श्रुतेः। मीमांसासिद्धे देहशून्ये ५अचेतने मन्त्रात्मके देवे च। अविपद्शब्दे ४५१ पृ॰ दृश्यम्।

विदेहकैवल्य न॰ कर्म॰। "न तस्य प्राणा ह्युत्क्रामन्ति इहैव समवलीयन्ते" श्रुत्युक्ते जीवन्मुक्तस्य देहपतनान्तरं निर्वाणमोक्षे।

विदेहकैवल्यनिष्पत्तिप्रकारादि शा॰ सू॰ भाष्ययोरुक्तं यथा "भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते" सू॰। अनारब्धकार्ययोः पुण्यपापयोर्विद्यासामर्थ्यात् क्षय उक्तः इतरे त्वारब्धकार्ये पुण्यपापे उपभोगेन क्षपयित्वा ब्रह्म सम्पद्यते "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये" इति। "ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति" इति चैवमादिश्रुतिभ्यः। ननु सत्यपि सम्यग्दर्शने यथा प्राग्देहपातात् भेददर्शनं द्विचन्द्रदर्शनन्यायेनानुवृत्तमेवं पश्चादप्यनुवर्त्तेत न, निमित्ताभावात् उपभोगशेषक्षपणं हि तत्रानुवृत्तिनिमित्तं न च तादृशमत्र किञ्चित् कारणम्। नन्वपरः कर्माशयोऽभिनवमुपभोगमारप्स्यते न, तस्य दग्धबीजत्वात्। मिथ्याज्ञानावष्टम्भं हि कर्मान्तरं देहपाते उपभोगान्तरमारभते तच्च मिथ्याज्ञानं सम्यग्दर्शनेन दग्धमिति साध्वेतत् आरब्धकार्यक्षये विदुषः कैवल्यम्" भा॰। तत्रैव ४पादे च सू॰भाष्ययोरुक्तं यथा "सम्पद्याविर्भावः स्वेनशब्दात्" सू॰ "एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" श्रुतिविषयवाक्यं तत्र पूर्वपक्षं दर्शयित्वा सिद्धान्तितं भाष्यकृता यथा "केवलेनैवात्मनाविर्भवति न धर्मान्तरेणेति कुतः? स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते इति स्वशब्दात्" भा॰। "मुक्तः प्रतिज्ञानात्" सू॰। "योऽत्राभिनिष्पद्यते इत्युक्तः स पूर्वबन्धविनिर्मुक्तः शुद्धेनैवात्मनावतिष्ठते" कुतः? प्रतिज्ञानात्। "एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि" इति प्रतिज्ञातस्य "अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः" इति चोपन्यस्य स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः" इति (श्रुतिः) भा॰। "अविभागेन दृष्टत्वात्" सू॰। "अविभक्त एव परेणात्मना मुक्तोऽभिनिष्पद्यते कुतः? दृष्टत्वात्" "यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति" एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम!" इत्येवमादीनि सु॰ स्वरूपनिरूपणपराणि वाक्यान्यविभागमेव दर्शयन्ति नदीसमुद्रादिनिदर्शनानि च" भा॰। विवेकचू॰ अप्युक्तं यथा "पाषाणवृक्षतृणधान्यकटाम्बराद्या दग्धा भवन्ति हि मृदेव यथा तथैव। देहेन्द्रियासुमनआदिसमस्तदृश्यम् ज्ञानाग्निदग्धमुपयाति परात्मभावम्। विलक्षणं यथा ध्वान्तं लीयते भानुतेजसि। तथैव सकलं दृश्यं ब्रह्मात्मनि विलीयते। घटे नष्टे यथा व्योम व्योमैव भवति स्फुटम्। तथैवोपाधिविलये ब्रह्मैव ब्रह्मवित् स्वयम्। क्षीरं क्षीरे यथा क्षिप्तं तैलं तैले जलं जले। संयुक्तमेकतां याति तथात्मन्यात्मविन्मुनिः। एवं विदेहकैवल्यं सन्मात्रत्वमखण्डितम्। ब्रह्मभावं प्रपद्यैव यतिर्नावर्त्तते पुनः। सदात्मकत्वविज्ञानदग्धाऽविद्यादिवर्ष्मणः। अमुष्य ब्रह्मभूतत्वात् ब्रह्मणः कुत उद्भवः"।

"विद्वांश्च विदुच्यते" न तस्य प्राणा ह्युत्क्रामन्ति इहैव समवलीयन्ते" इत्याद्या श्रुतयश्चात्र प्रमाणम् ।

विद्ध त्रि॰ व्यध-क्त । १छिद्रिते अमरः । २क्षिप्ते ३सदृशे ४बाधिते मेदि॰ ५ताड़िते च ।

विद्धकर्णी स्त्री॰ विद्धः कर्ण इव पत्रमस्य । पाठायाम् (आकनादि) हिक्कपकोषः । स्त्रीत्वमपि तत्रैव अमरः । ङीप् । स्वार्थे क । तत्रार्थे स्त्री शब्द र॰ । [पदार्थे त्रि॰ ।

विद्यमान पु॰ विद-शानच् । १वर्त्तमानकाले, २तद्वृत्तौ

विद्या स्त्री विद-क्यप् । १ज्ञाने । २तत्त्वसाक्षात्कारे "विद्यया ऽमृतमश्नुते" इति श्रुतिः । ३दुर्गायां शब्दच॰ ४गणिकारिकाद्ये शब्दच॰ तन्त्रोक्ते ५देवीमन्त्रे च । "शतलक्षप्रजप्तापि तस्य विद्या न सिध्यतीति" श्यामास्तवः । ६विद्याहेतौ शास्त्रे "अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्दश । आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः । अर्थशास्त्रं चतुर्थञ्च विद्या ह्यष्टादशैव ताः" प्रा॰ त॰ विष्णुपु॰ । विद्याभेदे देवताभेदाः हेमा॰ व्र॰ विष्णुधर्मोत्तरे उक्ता यथा "ऋग्वेदस्तु स्मृतो ब्रह्मा यजुर्वेदस्तु वासवः । सामवेदं तथा विष्णुः रुद्रस्त्वाथर्वणो भवेत् । शिक्षा प्रजापतिर्ज्ञेया कल्पो ब्रह्मा प्रकीर्त्तितः । सरस्वती व्याकरणं निरुक्तं वरुणः प्रभुः । छन्दो विष्णुस्तथैवाग्निर्ज्योतिषं भगवान् रविः । मीमांसा भगवान् सोमो न्यायमार्गः समीरणः । धर्मस्य धर्मशास्त्राणि पुराणञ्च तथा महः । इतिहासं प्रजाध्यक्षो धनुर्वेदः शतक्रतुः । आयुर्वेदस्तथा साक्षाद्देवो धन्वन्तरिः प्रभुः । कलावेदो महादेवी नृत्यशास्त्रं महेश्वरः । सङ्कर्षणः पञ्चरात्रं रुद्रः पाशुपतं तथा । पातञ्जलमनन्तश्च सांख्यञ्च कपिलो मुनिः । अर्थशास्त्राणि सर्वाणि धनाध्यक्षः प्रकीर्त्तितः । कलाशास्त्राणि सर्वाणि कामदेवो जगद्गुरुः । अन्यानि यानि शास्त्राणि यत्कर्माणि प्रचक्षते । स एव देवता तस्य शास्त्रं कर्म च दैववत्" । श्रुतौ तु विद्याभेदः द्विविधः पराऽपराभेदात् उक्तः । यथा ब्रह्मावगमः सा परा "यथाऽक्षरमधिगम्यते सा परेतिश्रुतेः" । ऋग्वेदादिलक्षणा अपरा सा च अध्ययनाध्यापनरूपा ।

विद्याचन(ण) त्रि॰ विद्यया ख्यातः । विद्या+चन(ण) विद्यया विख्याते । [ख्याते ।

विद्याचुञ्चु पु॰ विद्यया विख्यातः विद्या+चुञ्चु । विद्यया

विद्यादल पु॰ विद्यायै ज्ञानाय दल्यतेऽसौ । भूर्जवृक्षे शब्दच॰

विद्यादान न॰ ६त॰ । १अध्यापने २पुस्तकादिदाने च । "विद्यादानञ्च अध्यापनेन व्याख्यया विलिख्यार्पणेन च भवतीति ज्यो॰त॰रघु॰ । तत्राध्यापनविधिः श्रुतौ यथा "योऽधीत्यार्थिभ्यो विद्यां न प्रयच्छेत् स काको वान्धस्सन् स्यात् श्रेयसो द्वारमपावृणुयात् अनध्यापने दोषश्रवणात् तस्यावश्यकत्वं गम्यते । "अष्टवर्षं मानवकमुपनयीत तमध्यापयीत" इत्यादिस्मृतौ च अध्यापनाविधिलाभः । व्याख्यानादिविधिलाभस्तु "अज्ञानतिमिरोऽपेतान् सन्देहपटलान्वितान् । निरामयान् यः कुरुते शास्त्राञ्जनशलाकया । इह कीर्त्तिं राजपूजां लभते सद्गतिं च सः" ज्यो॰त॰ । तद्वत्पुस्तकादिदानस्यापि वक्ष्यमाणप्रमाणात् तत्र ज्ञानरूपविद्यादानप्रकारः हेमा॰दा॰वह्निपु॰उक्तो यथा "वाजपेयसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत् फलम् । तत्फलं समवाप्नोति विद्यादानान्न संशयः । तस्माद्देवालये नित्यं धर्मशास्त्रस्य वा स्मृतेः । पठनं कारयेत् राजन्! यदीच्छेत् धर्ममात्मनः । गोभूहिरण्यवासांसि शयनान्यासनानि च । प्रत्यहं तेन दत्तानि भवन्ति नृपसत्तम! । धर्माधर्मौ न जानाति लोकोऽयं विद्यया विना । तस्मात् सदैव धर्मात्मन्! विद्यादानरतो भवेत् । वेदशास्त्ररहस्यो यदि नैव नृपोत्तम! । ततोऽज्ञानतमोऽन्धस्य कावस्था जगतो भवेत् । ब्रह्मादयः सुराः सर्वे ऋषयो दग्धकिल्विषाः । मनुप्राः पितरश्चैव विद्यादाने प्रतिष्ठिताः । चतुर्युगानां राजेन्द्र! एकसप्ततिसंख्यया । वेदशास्त्रप्रदः स्वर्गे पूज्यते सुरसत्तमैः । इत्युपक्रमे "दानं विशेषफलदं जगतीह नान्यद्विद्यां विहाय वदनाजलतांधिवासाम् । गोभूहिरण्यगजवाजिरथादि सर्वं तां यच्छतां किमिति भूप! भवेन्न दत्तम्" । तत्रैव नन्दिपु॰ "अध्यापयेच्छुभान् शिष्यानभिजातान् सुमेधसः । एवं विद्याप्रदानं हि सर्वदानोत्तमोत्तमम् । सर्वदा सर्ववर्णानामयं च सुव उत्तमः । अनेन विधिना दत्त्वा विद्यां पुण्यपरो नरः" । स्वयंविद्यादानासामर्थ्ये आ॰ त॰ भविष्यपु॰ उक्तं यथा "अध्यापकस्य यो वृत्तिं दत्त्वाऽध्यापयति द्विजान् । किं न दत्तं भवेत्तेन धर्मकामार्थमिच्छता" । तद्वत्पुस्तकादिदानमपि विद्यादानं हेमा॰ दा॰ उक्तं यथा नन्दिपु॰ "विद्या च सर्वा दानानां सुकृतोऽस्य विधिं बुधः । श्रुत्वा विद्याञ्च विधिवत् श्रद्धया भावितात्मना । सत्पात्रेभ्यस्तां दद्यात् विशेषात् पुण्यशालिषु । उप-

योग्यञ्च यद् यस्य तत्तस्य प्रतिपादयेत्”। ततः पुस्तकलेखनप्रकारस्तद्दानविधिश्च विस्तरेणोक्तस्तत्र दृश्यः। विद्योपयोगिद्रव्यादिदानेऽपि विद्यादानं भवति यथोक्तं हेमा०दा० देवीपु० “आत्मवित्तानुसारेण विद्यादानं करोति यः। असाध्यं फलमाप्नोति आद्यतुल्यं न संशयः। स्त्री तथानेन विधिना विद्यादानफलं लभेत्। भर्त्रा चैवाननुज्ञाता विधवा च तदर्हयेत्”। विधानमाह “विद्यार्थिने सदा दद्याद् वस्त्राभ्यङ्गञ्च भोजनम्। वर्त्तिका सुदकं दीपं यस्मात्तैलं विना न सः। लेखनीघटितं तीक्ष्णं मसीपात्रन्तु लेखनीम्। दत्त्वा तु लभते वत्स! विद्यादानमनुत्तमम्। पुस्तकस्तरणं दत्त्वा सुप्रमाणं सुशोभनम्। विद्यादानमवाप्नोति सत्यवन्तश्च बुद्धिमान्। यन्त्रकं त्वासनञ्चैव दत्त्वासनमथापि वा। विद्यावाचनशीलाय दत्तं भवति राज्यदम्। अञ्जनं नेत्रपादानां दत्तं विद्यापरायणे। भूमिर्दत्ता च लेखस्य स्वर्गराज्यफलप्रदम्। यस्य भूम्यां स्थितो नित्यं विद्यादानं प्रवर्त्तयेत्। तस्यापि भवति स्वर्गस्तत्प्रभावान्न संशयः”। “येऽपि पत्रं मसीपात्रं लेखनीं सम्पुटादिकम्। दद्युः शास्त्राभियुक्ताय तेऽपि विद्याप्रदायिनाम्। यान्ति लोकान् शुभान् मर्त्याः पुण्यभाजो नराधिप!”। नान्दिपु० “विद्यादानमवाप्नोति प्रदानात् पुस्तकस्य च। शिल्पानि शिक्षयेद् यस्तु पौण्डरीकफलं लभेत्। शिल्पभाण्डप्रदानेऽपि तद्विद्यादानजं फलम्। आहितेषु प्रदत्तस्य तथा कृत्वा निवारणम्। विद्यादानफलं प्रोक्तं नात्र कार्य्या विचारणा। पापहस्तस्य च तथा दत्त्वा चैव परां गतिम्। विद्यादानफलं प्राप्य स्वर्गलोके महीयते। येन जीवति भाण्डेन तस्मै तद्भाण्डदायकः। सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते” विष्णुधर्मो०। तत्रैव स्कन्दपु० विद्यादानोपक्रमे “पुस्तकास्तरणं दत्त्वा बहलं तत्प्रमाणतः। तदासनं वितानं वा शिवलोके महीयते। यः शीर्णसमुद्धृतं निम्नखातं सुलक्षणम्। दद्यात् सम्पुटकं कृत्वा चर्मणा वापि निर्मितम्। शिवज्ञानाभियुक्ताय तदध्ययनहेतवे। सुश्लक्ष्णं फलकं वापि विद्यादानफलं लभेत्। यः सौवर्णं सुसम्पूर्णं सर्वरत्नोपशोभितम्। सपिधानं समञ्जूषं विद्याकोशसमाश्रयम्। कारयेद्वापि रौप्येण ताम्रेण चतुरस्रकम्। कांस्यारकूटं लौहं वा दारुवंशादिनिर्मितम्। सुश्लक्ष्णातिरक्तेन चर्म्माणाभिनवेन च। अन्तर्बहिश्च मण्डयेत् विद्यादाने नवं दृढम्। सुदृढं कटकोपेतं दृढस्थाननिवेशनम्। कुर्य्यात्तालकसंयुक्तं विद्यावर्त्तिकरण्डकम्। एवं वित्तानुसारेण कारयित्वा दृढं नृपः। विद्यासिंहासनं तत्र संपूज्य विधिवद्बुधः। तस्मिन् पुण्याहशब्देन विद्याकोशघटं न्यसेत्। एवं यः शिवविद्यायाः कुर्य्यादायतनं शुभम्। स मुक्तः पातकैः सर्वैर्विद्यादानफलं लभेत्। विद्यामण्डलकं कृत्वा विद्याव्याख्यानमण्डपे। तत्राभ्यर्च्य शिवां विद्यां तद्व्याख्यां शृणुयात्ततः। सोऽपि याति शिवस्थानं कार्य्यकालसमन्वितम्। अनेन विधिना ज्ञानं यः शृणोति प्रवर्त्तितः। स साम्राज्यश्रियं सौख्यं देहान्ते मुक्तिमाप्नुयात्”। तत्रैव देवीपु० “तस्मात् सर्वप्रयत्नेन विद्या देया सदा नरैः। इहैव कीर्त्तिमाप्नोति अन्तो याति परां गतिम्। यस्तु देव्या गृहे नित्यं विद्यादानं प्रवर्त्तयेत्। स भवेत् सर्वलोकानां पूज्यः पूज्यपदं व्रजेत्”। वराहपु० “लेखापयित्वा तच्छास्त्रं देयं गुणवते सदा। तपस्विने, धर्म्मरते प्रतिपालनतत्परे। वस्त्रयुग्मेन संवीतं पुस्तकं प्रतिपादयेत्। वाचकं पूजयेच्चापि वस्त्रालङ्कारभूषणैः। अनेनैव विधानेन विद्यादानफलं लभेत्”।

विद्याधन न० विद्यया लब्धं धनम्। विद्यया लब्धे “उपन्यस्ते तु यल्लब्धं विद्यया पणपूर्वकम्। विद्याधनन्तु तद्विद्यात्” इति, “शिष्यादार्त्विज्यतः प्राप्तं सन्दिग्धप्रश्ननिर्णयात्। स्वज्ञानशंसनाद्वादाल्लब्धं प्राध्ययनाच्च यत्। विद्याधनन्तु तत् प्राहुः” इति “शिल्पिष्वपि हि धर्म्मोऽयम्” इत्युपक्रम्य “परं निरस्य वादेन विद्यया द्यूतपूर्वकम्”। विद्याधनं तु तद्विद्यादित्युक्ते च धने।

विद्याधनविभागे विशेषः “विद्याधनं तु यद् यस्य तत्तस्यैव धनं भवेत्। कुटुम्बं बिभृयाद् भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः। भागो यवीयसां तत्र यदि विद्यानुपालिनः” दायभा०। दायतत्त्वे तु “भागं विद्याधनात्तस्मात् स लभेताश्रुतो यत्” इति पाठः। दायभा० नारदवाक्ये “देयं वैद्येन तद्धनम्” पाठः। “परभक्तोपयोगेन विद्या प्राप्ताऽन्यतस्तु या। तया लब्धं धनं यत्तु विद्यालब्धं तदुच्यते” दाय०त० कात्यायनः। “अन्यतः पितृमातृकुलव्यतिरिक्तात्” रघु०। “नाविद्यानां तु वैद्येन देयं विद्याधनात् क्वचित्। समविद्याधिकानां तु देयं वैद्येन तद्धनम्” “कुले विनीतविद्यानां भ्रातृणां

स्थितोऽपि वा। शौर्य्यप्रायं तु यद्दिनं तद्विभाज्यं बृहस्पतिः” दायत०।

विद्याधर पु० विद्यां मन्त्रादिकं धरति धृ-अच्। १देवयोनिभेदे अमरः। २विद्याधारके त्रि०।

विद्यारम्भ पु० ६त०। पञ्चमवर्षे शिशोः कर्त्तव्ये विद्याया आरम्भे तत्कालादि० ज्यो० त० उक्तं यथा
“संप्राप्ते पञ्चमे वर्षे अप्रसुप्ते जनार्दने। षष्ठीं प्रतिपदञ्चैव वर्ज्जयित्वा तथाष्टमीम्। रिक्तां पञ्चदशीं चैव सौरिभौमदिनं तथा। एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भं तु कारयेत्। पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवीञ्चापि सरस्वतीम्। स्वविद्यासूत्रकारांश्च स्वाञ्च विद्यां विशेषतः” विष्णुध०। “लघुचरश्रवमूलाधोमुखत्वष्ट्रपौष्णशशिषु च हरिबोधे शुक्रजीवार्कवारे। उदितवति च जीवे केन्द्रकोणेषु सौम्यैरपठनदिनवर्ज्जं पाठयेत् पञ्चमेऽब्दे” दीपिका। “विद्यारम्भे गुरुः श्रेष्ठो मध्यमौ भृगुभास्करौ। मरणं शनिभौमाभ्यामविद्या बुधसोमयोः” मदनपा०। “विद्यारम्भः सुरगुरुसितज्ञेष्वभीष्टार्थदायी कर्त्तुश्चायुश्चिरमपि करोत्यंशुमान् मध्यमोऽत्र। नीहारांशौ भवति जडता पञ्चता भूमिपुत्रे छायासूनावपि च मुनयः कीर्त्तयन्त्येवमाद्याः” रवेर्गुरोर्भे गोलक्ने तत्स्थेऽर्केऽपीन्दुदृष्टितः। गुर्वर्केन्दुभुवाँ च विद्यारम्भः प्रशस्यते”। “प्राङ्मुखो गुरुरासीनो वरुणाभिमुखं शिशुम्। अध्यापयेत्तु प्रथमं द्विजाशीर्भिः समन्वितम्। बृहस्पतिः। तद्विधिः कृत्यतत्त्वे दृश्यः। अविद्या बुधसोमयोरिति धनुर्विद्याविषयम् यथोक्तं दीपिकायाम् “अदितिहस्तयमार्कस्वातिचित्राश्विपैन्द्रध्रुवहरिवसुमूलाश्वीन्दुभाग्यान्त्यभेषु। विधुनिशाधिबुधाह्ने विष्णुबोधे त्रिपौषे शुभमवतिथियोगे चापविद्याप्रदानम्” तत्राक्षरग्रहणे विद्यारम्भे च जन्मशुद्धिरावश्यकीत्याह” पी० धा० वशिष्ठः “शुभाः पापाश्च रन्ध्रस्थाः सर्वे नेष्टाः सदा ग्रहाः। व्यायपष्ठावकर्मस्थाः पापाः सर्वे शुभावहाः। शुभाः केन्द्रत्रिकोणस्थाः धनव्यायगताः शुभाः। सर्वे लाभे प्रशस्ताः स्युरक्षरग्रहणे शिशोः”। अक्षरग्रहणं विद्योपलक्षणम्” उभयत्रापि उत्तरायणत्वेव ग्राह्यता। “उदग्गते भास्वति पञ्चमेऽब्दे” वशिष्ठोक्तेः।

विद्युत् स्त्री विद्योतते वि+द्युत-क्विप्। १तडिति अमरः २सन्ध्यायाञ्च विगताद्युत् यस्य प्रा०ब०। ३निष्प्रभे त्रि० मेदि०। विद्युतश्च चतुर्विधाः “अदितेर्दितेरपत्नीनामरत्नाजीह मीह। वन्ध्यपुत्रश्च विदुर्बहवस्ता विद्युतः स्मृताः”। ताश्च “वाताय कपिला१ विद्युदातपाय च लोहिता२। पीता३ वर्षाय विज्ञेया दुर्भिक्षायासिता४ भवेत्” ज्यो०। आन्तरिक्षोपद्रवविद्युत्कारणञ्च श्रीपतिनोक्तं यथा “निर्घातोल्काघनसुरधनुर्विद्युतश्च ग्रुवायोः संहत्यान्ते स्वनगरपरीवेषपूर्वाश्च याम्ये” “सुरसजलधिमध्ये वाडवोऽग्निः स्थितोऽस्मात् सलिलभरनिमग्नात् विद्युतस्तत्स्फुलिङ्गाः”। तदग्निपातरूपवज्राग्निपातसम्भवकारणं अकस्मादद्भुतं तेजः पार्थिवांशकमिश्रितम्। वात्यावद्गगनदाघाते प्रतिकूलानुकूलयोः। वाय्वोस्तत् पतति प्रायो ह्यकालमाप्यवर्षके। अतः प्राहृषि नैवैते पांसवः प्रसरन्ति हि। तत् त्रेधा पार्थिवं चाप्यं तैजसं तत्तदुत्थितम्। यतो निर्झरदाहैश्च भूमिस्थैरनुभूयते”।

विद्युत्प्रिय न० ६त०। विद्युदाकर्षके कांस्ये धातौ हेमच०।

विद्युन्माला स्त्री अष्टाक्षरपादके छन्दोभेदे। “मो मो गो गो विद्युन्माला” छन्दोम०। [प्रसिद्धे २राक्षसभेदे च।

विद्युन्मालिन् पु० राक्षसभेदे भाग०१।७ अ०। १रामायण-

विद्र न० व्यध-रक् दान्तादेशः। छिद्रे शब्दच०।

विद्रधि पु० वेत्त्यनेन विद् हृदयं रुणद्धि रुध-कि पृषो०। रोगभेदे। तल्लक्षणादि भावप्र० उक्तं यथा
“तत्र विद्रधेः सम्प्राप्तिपूर्वकं सामान्यं लक्षणमाह। “त्वग्रक्तमांसमेदांसि प्रदूष्यास्थिसमाश्रिताः। दोषाः शोथं शनैर्घोरं जनयन्त्युच्छ्रिता भृशम्। महामूलं रुजावन्तं वृत्तं वाप्यथ वायतम्। स विद्रधिरिति ख्यातो विज्ञेयः षड्विधश्च सः” अस्थिसमाश्रिता दोषा इति वक्ष्यमाणशोषाद् विद्रधेर्भेदार्थम्। यतो व्रणशोथे दोषाणामस्थिसमाश्रयनियमो नास्ति इति व्रणशोथात् दारुणम्। आयतन्दीर्घम्। षड्विधत्वं विवृणोति। “यथा दोषैः समस्तैश्च क्षतेनाप्यसृजा तथा। षण्णां तेषां तु लक्षणं सम्प्रचक्ष्यते” अथ विशिष्टानि लक्षणानि। तत्र वातिकस्य लक्षणमाह “कृष्णोऽरुणो वा विषमो भृशमत्यर्थवेदनः। चित्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिर्वातसम्भवः” विषमो भृशम् अत्यन्तः अयं महान्। चिरोत्थानप्रपाकः चिरादिलम्बादुत्थानमुद्गतिः प्रपाकश्च यस्य सः। अथ पैत्तिकमाह “पक्वोदुम्बरसङ्काशः श्यावो वा ज्वरदाहवान्। क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः पित्तसम्भवः”। अथ श्लैष्मिकमाह। “शरावसदृशः पाण्डुः शीतः स्निग्धोऽल्पवेदनः। चिरोत्थान-

प्रपाकश्च विद्रधिः कफसम्भवः। तनुपीतासिताश्चैषामास्रावाः क्रमशोमताः"। अथ सान्निपातिकमाह। "नानावर्णरुजास्रावो घाटालो विषमो महान्। विषमं पच्यते वापि विद्रधिः सान्निपातिकः"। नाना अनेकविधाः वर्णाः कृष्णरक्तपाण्डुरूपाः। रुजा तोददाहकण्ड्वादिरूपाः स्रावाः तनुपीतसिताः यस्य सः। घाटालः घाटाकोटिः साऽस्यास्तीति घाटालः अत्युच्छ्राय इत्यर्थः। विषमः निम्नोन्नतः। विषमं पच्यते चिराच्चिरगम्भीरोत्तानोद्गानुद्भेदेन विषमं यथा स्यात्तथा पच्यते। अथाभिघातजस्यागन्तोः विद्रधेः सम्प्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह। "तैस्तैर्भावैरभिहते क्षते वाऽपथ्यकारिणाम्। क्षतोष्मा वायुविक्षिप्तः सरक्तं पित्तमीरयेत्। ज्वरस्तृष्णा च दाहश्च जायते तस्य देहिनः। आगन्तुर्विद्रधिर्ज्ञेयः पित्तविद्रधिलक्षणः"। तैस्तैर्भावैः काष्ठलोष्ट्रपाषाणादिभिः अभिहते यदा रक्तस्रावो भवति। तथाभिहते क्षते क्षते वा अथ वा खड्गशस्त्रादिभिः क्षते यथा रक्तस्रावो भवति तथा क्षते क्षते क्षतोष्मा। अत्र क्षतशब्देन क्षतमात्र उच्यते तेनाभिहतक्षतयोरुभयोरप्यूष्मा वायुना विक्षिप्तः अभिघातात् क्षते रक्तक्षयात् कुपितेन वायुना प्रक्षिप्तः। ईरयेत् कोपयेत्। अथ रक्तजमाह "कृष्णस्फोटावृतः श्यावस्तीव्रदाहरुजाज्वरः। पित्तविद्रधिलिङ्गस्तु रक्तविद्रधिरुच्यते" अधिष्ठानविशेषेण लिङ्गविशेषं बोधयितुमाभ्यन्तरान् विद्रधीनाह "आभ्यन्तरानतस्तूर्द्ध्वं विद्रधीन् परिचक्षते। गुर्वसात्म्यविरुद्धान्नशुष्कशाकान्नभोजनाः। अतिव्यवायव्यायामवेगाघातात्युष्णविदाहिभिः। पृथक् सम्भूय वा दोषाः कुपिता गुल्मरूपिणम्। वल्मीकवत्समुन्नद्धमन्तः कुर्वन्ति विद्रधिम्। गुदे वस्तिमुखे नाभ्यां कुक्षौ वङ्क्षणयोस्तथा। वृक्कयोः प्लीह्नि यकृति हृदि वा क्लोम्नि चाप्यथ। एषां लिङ्गानि जानीयाद्बाह्यविद्रधिलक्षणैः" सम्भूय वा मिलित्वा वा। समुन्नद्धं समन्तादुन्नतम्। स्थानविशेषेण रूपविशेषमाह "गुदे वातनिरोधस्तु वस्तौ कृच्छ्राल्पमूत्रता। नाभ्यां हिक्का तथाटोपः कुक्षौ मारुतकोपनम्। कटिपृष्ठग्रहस्तीव्रो वङ्क्षणोत्थे तु विद्रधौ। वृक्कयोः पार्श्वसङ्कोचः प्लीह्न्युच्छ्वासावरोधनम्। सर्वाङ्गप्रग्रहस्तीव्रो हृदि कासश्च जायते। श्वासो यकृति हिक्का च क्लोम्नि पेपीयते पयः" स्रावमार्गमाह "नाभेरुपरिजाः पक्वा यान्त्यूर्द्ध्वमितरे त्वधः" कक्षादिजाताः यान्ति वमन्ति ऊर्द्ध्वमुखात्, इतरे वस्त्यादिजाः अधः गुदात्। नाभिजस्तूभाभ्यां मार्गाभ्याम्। तथा च हारीतः "ऊर्द्ध्वं प्रभिन्नेषु मुखाद्धारायां प्रवर्त्ततेऽसृक् सवलितो हि पूयः। अधः प्रभिन्नेषु तु पायुमार्गाद् द्वाभ्यां प्रवृत्तिस्त्विह नाभिजेषु" अथ साध्यत्वादिकमाह "अधःस्रुतेषु जीवेत्तु स्रुतेषूर्द्ध्वं न जीवति। हृन्नाभिवस्तिवर्जेषु तेषु भिन्नेषु वाह्यतः। जीवेत्कदाचित् पुरुषो नेतरेषु कदाचन"। हृन्नाभिवस्तिवर्जेषु प्लीहक्लोमादिजाः तेषु तथाभिन्नेषु न जीवेत् हृदादीनां मर्मत्वात्। अतएव भोजः "असाध्यो मर्मजो ज्ञेयः पक्वोऽपक्वश्च विद्रधिः। सन्निपातोत्थितोऽप्येवं पक्व एव हि वस्तिजः। त्वगजो नाभेरधोजश्च साध्यो यश्च समीपजः। अपक्वश्चैव पक्वश्च साध्यो नोपरि नाभितः। आध्मानं बद्धनिष्यन्दं छर्दिहिक्कातृषान्वितम्। रुजाश्वाससमायुक्तं विद्रधिर्नाशयेन्नरम्" अथ वाह्यविद्रधीनां साध्यासाध्यत्वमाह "साध्या विद्रधयः पञ्च विवर्ज्यः सान्निपातिकः। आमपक्वविदग्धत्वं तेषां ज्ञेयञ्च शोथवत्" शोथवत् वक्ष्यमाणव्रणशोथवत्।

विद्रधिनाशन पु० विद्रधिं नाशयति नश-णिच्-ल्यु। शोभाञ्जने त्रिका०। [२वरणे च शब्दमा०।

विद्र(द्रा)व पु० विद्रु-अप् घञ् वा। १पलायने अमरः

विद्रुत त्रि० वि+द्रु-क्त। १प्रद्रुते २पलायिते च अमरः।

विद्रुम पु० विशिष्टो द्रुमः। १प्रवालरत्ने २तद्वृक्षे मेदि०।

विद्रुमलता स्त्री विद्रुमस्य लतेव। नलीनामगन्धद्रव्ये मेदि०। स्वार्थे क अत इत्त्वम्। विद्रुमलतिका तत्रैव। [द्रुते विद्रुषि

विद्वत्कल्प त्रि० ईषदसमाप्तो विद्वान् विद्वस्+कल्पप्। ईष-

विद्वत्तम पु० अतिशयेन विद्वान् विद्वस्+तमप्। अतिपण्डिते तरप्। विद्वत्तरोऽप्यत्र। [विद्वत्कल्पे

विद्वद्देशीय त्रि० ईषदसमाप्तो विद्वान् विद्वस्+देशीयर्।

विद्वस् त्रि० विद-क्वसु। १प्राज्ञे स्त्रियां ङीप् सम्प्र० "विदुषी मूर्द्ध्नि या बिभर्त्ति यान्" नैष०। २पण्डिते पु० ३आत्मज्ञानयुक्ते। [क। विद्विकोऽप्यत्र।

विद्विष् पु० विशेषेण द्वेष्टि वि+द्विष-क्विप्। शत्रौ अमरः।

विद्वेष पु० वि+द्विष-घञ्। वैरिभावे शत्रुतायाम् अमरः।

विद्वेषण न० वि+द्विष-णिच्-ल्युट्। तन्त्रोक्ते अभिचारकर्मभेदे येन शत्रूणां परस्परविद्वेषो भवति तस्मिन् व्यापारे। वि+द्विष-ल्युट्। २विद्वेषे। [विध्यति। अवेधीत्

विध विधाने छिद्रकरणे छेदने च तु० पर० सक० सेट्।

विध पुंस्त्री विध-क अच् वा। १विधाने २गजभक्ष्ये ३प्रकारे

४वेधे ५छिद्रे रभसः । ६वेतने मेदि० ७कर्म्मणि च स्त्री हेमच० । तदर्थे वेधने च स्त्री त्रिका० ।

विधवा स्त्री विगतो धवो यस्याः । मृतपतिकायां स्त्रियाम् अमरः ।

विधवाधर्म्माश्च शु०त० उक्ता यथा विष्णुसं० "मृते भर्त्तरि ब्रह्मचर्य्यं तदन्वारोहणं वा" । ब्रह्मचर्य्यं मैथुनवर्ज्जनं ताम्बूलादिवर्ज्जनञ्च यथाह प्रचेताः "ताम्बूलाभ्यञ्जनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् । यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्ज्जयेत्" । अभ्यञ्जनमायुर्वेदोक्तम्" रघु० । काशीख० विस्तरेण ४अ० उक्ता यथा

"अनुयाति न भर्त्तारं यदि दैवात् कदाचन । तथापि शीलं संरक्ष्यं शीलभङ्गात् पतत्यधः । तद्वैगुण्यादपि स्वर्गात् पतिः पतति नान्यथा । तस्याः पिता च माता च भ्रातृवर्गस्तथैव च । पत्यौ मृते च या योषिद्वैधव्यं पालयेत् क्वचित् । सा पुनः प्राप्य भर्त्तारं स्वर्गभोगान् समश्नुते । विधवाकवरीबन्धो भर्त्तृबन्धाय जायते । शिरसो वपनं तस्मात् कार्य्यं विधवया सदा । एकाहारः सदा कार्य्यो न द्वितीयः कदाचन । त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा पक्षव्रतमथापि वा । मासोपवासं कुर्य्याद्वा चान्द्रायणमथापि वा । कृच्छ्रं पराकं वा कुर्य्यात् तप्तकृच्छ्रमथापि वा । यवान्नैर्वा फलाहारैः शाकाहारैः पयोव्रतैः । प्राणयात्रां प्रकुर्व्वीत यावत् प्राणः स्वयं व्रजेत् । पर्य्यङ्कशायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम् । तस्माद्भूशयनं कार्य्यं पतिसौख्यसमीहया । नैवाङ्गोद्वर्त्तनं कार्य्यं स्त्रिया विधवया क्वचित् । गन्धद्रव्यस्य सम्भोगो नैव कार्य्यस्तया पुनः । प्रत्यहं तर्पणं कार्य्यं भर्त्तुः कुशतिलोदकैः । तत्पितुस्तत्पितुश्चापि नामगोत्रादिपूर्व्वकम् । विष्णोस्तु पूजनं कार्य्यं पतिबुद्ध्या न चान्यथा । पतिमेव सदा ध्यायेद्विष्णुरूपधरं परम् । यद्यदिष्टतमं लोके यच्च पत्युः समीहितम् । तत्तद्गुणवते देयं पतिप्रीणनकाम्यया । वैशाखे कार्त्तिके माघे विशेषनियमाञ्चरेत् । स्नानं दानं तीर्थयात्रां विष्णोर्नामग्रहं मुहुः । वैशाखे जलकुम्भाश्च कार्त्तिके घृतदीपकाः । माघे तिलेन्धनोत्सर्गः स्वर्गलोके महीयते । प्रपा कार्य्या च वैशाखे देवे देया गलन्तिका । उशीरं व्यजनं चापि सूक्ष्मवासांसि चन्दनम् । सकर्पूरन्तु ताम्बूलं पुष्पदानं तथैव च । जलपात्राण्यनेकानि तथा पुष्पगृहाणि च । पानानि च विचित्राणि द्राक्षारम्भाफलानि च । देयानि द्विजमुख्येभ्यः पतिर्मे प्रीयतामिति । ऊर्ज्जे यवान्नमश्नीयादेकान्नमथ वा पुनः । वृन्ताकं शूरणञ्चैव शूकशिम्बीञ्च वर्ज्जयेत् । कार्त्तिके वर्ज्जयेत्तैलं कार्त्तिके वर्ज्जयेन्मधु । कार्त्तिके वर्ज्जयेत् कांस्यं कार्त्तिके चापि सन्धितम् । कार्त्तिके मौननियमे घण्टां चारु प्रदापयेत् । पत्रभोजी कांस्यपात्रं घृतं पूर्णं प्रयच्छति । भूमिशय्याव्रते देया शय्या श्लक्ष्णा सतूलिका । फलत्यागे फलं देयं रसत्यागे च तद्रसः । धान्यत्यागे च तद्धान्यमथ वा शालयः स्मृताः । धेनुं दद्यात् प्रयत्नेन सालङ्कारां सकाञ्चनाम् । एकतः सर्व्वदानानि दीपदानं तथैकतः । कार्त्तिके दीपदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् । किञ्चिदभ्युदिते सूर्य्ये माघस्नानं समाचरेत् । यथाशक्त्या च नियमान्माघे स्नानं समाचरेत् । पक्वान्नैर्भोजयेद्विप्रान् यतीनपि तपस्विनः । लड्डुकैः फाणितैश्चापि वटकैर्ण्डेरिकादिभिः । घृतपक्वैः समरिचैः शुचिकर्पूरवासितैः । गर्भे शर्करया पूर्णैर्नेत्रानन्दैः सुगन्धिभिः । शुष्केन्धनानां भारांश्च दद्याच्छीतापनुत्तये । कञ्चुकं तूलगर्भञ्च तूलिकां सोपवीतिकाम् । मञ्जिष्ठारक्तवासांसि तथा तूलवतीं पटीम् । ऊर्णामयानि वासांसि यतिभ्योऽपि प्रदापयेत् । जातीफललवङ्गैश्च ताम्बूलानि बहून्यपि । कम्बलानि च चित्राणि निर्वातानि गृहाणि च । मृदुलाः पादरक्षाश्च सुगन्ध्युद्वर्त्तनानि च । घृतकम्बलपूजाभिर्महास्नानपुरःसरम् । संस्नाप्य शाम्भवं लिङ्गं पूजयेद्दृढभक्तितः । कृष्णागुरुप्रभृतिभिर्गर्भागारे प्रधूपनैः । तूलवर्त्तिप्रदीपैश्च नैवेद्यैर्विविधैस्तथा । भर्त्तृरूपी भगवान् प्रीयतामिति चोच्चरेत् । एवंविधैश्च विधवा विविधैर्नियमैर्व्रतैः । वैशाखान् कार्त्तिकान् माघानेवमेवातिवाहयेत् । नाधिरोहेदनडुहं प्राणैः कण्ठगतैरपि । कञ्चुकं न परीदध्याद्वासो न विकृतं वसेत् । अपृष्ट्वा सुतान् किञ्चिन्न कुर्य्याद्भर्त्तृतत्परा । एवं धर्म्मपरा नित्यं विधवापि शुभा मता । इति धर्म्मसमायुक्ता विधवापि पतिव्रता । पतिलोकानवाप्नोति न भवेत् क्वापि दुःखिता" ।

ब्रह्मवै० ज० ख० ८३अ० कश्चिद्विशेष उक्तो यथा

"ब्राह्मणी पतिहीना या भवेद्धविष्याशिनी सदा । एकभक्ता दिनान्ते सा हविष्यान्नरता सदा । न धत्ते दिव्यवस्त्रञ्च गन्धद्रव्यं सुतैलकम् । स्रजञ्च चन्दनं चैव शङ्खसिन्दूरभूषणम् । त्यक्त्वा मलिनवस्त्रा स्यात् नित्यं नारा-

शवं चरेत्"। "पुत्रतुल्यञ्च पुरुषं सदा पश्यति धर्मतः। मिष्टान्नं न च भुङ्क्ते सा न कुर्य्याद्विभवे व्रजम्। एकादश्यां न भोक्तव्यं कृष्णजन्माष्टमीदिने। श्रीरामस्य नवम्याञ्च शिवरात्रौ पवित्रया। अघोरायाञ्च प्रेतायां चन्द्रसूर्य्योपरागयोः। दुष्टद्रव्यं परित्याज्य भुज्यते परमेव च। ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यतीनां ब्रह्मचारिणाम्। सन्न्यासिनां च गोमांससुरातुल्यं श्रुतौ श्रुतम्। रक्तशाकं मसूरञ्च जम्बीरं पर्णमेव च। अलाबूर्वर्तुलाकारा वर्जनीया यतेरपि। पर्य्यङ्कशायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम्। यानमारोहणं कृत्वा विधवा नरकं व्रजेत्। न कुर्य्यात् केशसंस्कारं गात्रसंस्कारमेव च। केशावली जटारूपा न क्षौरं तीर्थकं विना। तैलाभ्यङ्गं न कुर्वीत न हि पश्यति दर्पणम्। मुखञ्च परपुंसां च यात्रां नृत्यं महोत्सवम्। नर्त्तकं गायकञ्चैव सुवेशं पुरुषं शुभम्"।

विधातृ पु॰ वि+धा-तृच्। १प्रजापतौ ब्रह्मणि अमरः। २कामदेवे मेदि॰। ३मदिरायां राजनि॰। ४भृगुमुनिपुत्रभेदे भाग॰ ५विधानकर्त्तरि त्रि॰ स्त्रियां ङीप्। सा च ६पिप्पल्यां शब्दर॰। ७अधर्मे पु॰ "द्वौ धाता च विधाता च पौराणौ जगतां पती। द्वौ शास्तारौ त्रिलोकेऽस्मिन् धर्म्मार्थौ प्रकीर्त्तितौ" वह्निपु॰। [२मरीच्यादौ च।

विधातृभू पु॰ विधातुर्भवति भू-क्विप्। १नारदमुनौ त्रिका॰

विधातायुस् पु॰ विधातुरायुः प्रमाणं यस्मात्। सूर्य्ये शब्दच॰ सूर्य्यक्रियां विना वत्सरादिज्ञानासम्भवात् सूर्य्यस्य तथात्वम्। ६त॰। तस्य वयःकाले २महाकल्पे च। तदायुःकालश्च आयुश्शब्दे ७६२ पृ॰ दृश्यः।

विधान न॰ वि+धा-ल्युट्। १करणे २कर्म्मणि। ३विधौ, जटा॰ ४गजभक्ष्यान्ने च हारा॰ संज्ञायां कन्। अर्थायां न॰ शब्दर॰। [धे त्रि॰।

विधानज्ञ पु॰ विधानं जानाति ज्ञा-क। १पण्डिते। २विधि॰

विधायक त्रि॰ वि+धा-ण्वुल्। विधानकर्त्तरि।

विधि पु॰ वि+धा-कि। १जगत्स्रष्टरि ब्रह्मणि, २भाग्ये ३क्रमे अमरः "चिकीर्षाकृतिसाध्यत्वहेतुधीविषयो विधिः" शब्दश॰ उक्ते प्रवर्त्तनारूपे ४नियोगे तज्जनके ५वाक्ये हेमच॰। ६विष्णौ हलायु॰ ७कर्म्मणि त्रिका॰। ८गजभक्ष्यान्ने जटा॰। ९वैद्ये राजनि॰। १०अप्राप्तप्रापकरूपे वाक्यभेदे, व्याकरणोक्ते ११सूत्रभेदे। तत्र व्याकरणविधिर्निरूप्यते। "संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च। अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणमित्युक्तेः षट् विधिभेदाः तत्र "तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्" पा॰ सवर्णसंज्ञा परिभाषा तच्छब्दे ४२४६पृ॰ उक्ता। अप्राप्तप्रापको विधिः यथा "अकः सवर्णे दीर्घः" पा॰ इत्यादि। अत्र सवर्णे परे पूर्वस्य दीर्घस्याप्राप्तेस्तत्प्रापकत्वात् तथात्वम्। स च द्विविधः वर्णोत्पादकोऽभावरूपश्च। तत्र वर्णोत्पादक उक्तः अभावोऽपि द्विविधः लोपरूपो निषेधरूपश्च तत्र "लोपोऽभ्यासस्येति" पा॰ नाशरूपः। "नाभ्यस्ताच्छतुरित्यादौ" निषेधरूपः। सामान्यप्राप्तस्य विशेषावधारको नियमः यथा "रात्सस्यैव" पा॰ इत्यादि। अन्यधर्मस्यान्यत्रारोपणविधिरतिदेशविधिः यथा पुंवद्भावादिः। पूर्वसूत्रस्थपदादेरन्यत्रोपस्थितिरधिकारविधिः। स च त्रिविधः "सिंहावलोकितं चैव मण्डूकप्लुतमेव वा। गङ्गाप्रवाहवच्चापि अधिकारस्त्रिधा मतः"। अधिकारशब्दे १२७पृ॰ दृश्यम्। विधिश्च विनियोगरूपतया शब्दश॰ प्र॰ निरूपितो यथा

"नेह कृत्यात्मकं विधानम्। आख्यातमात्रस्य तद्बोधसमर्थत्वात् किन्तु प्रवर्त्तकचिकीर्षायां यत्प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वं स तथा, तादृशञ्च कृतिसाध्यत्वमिष्टसाधनत्वम् बलवदनिष्टाननुबन्धित्वञ्च प्रत्येकमेव, यागपाकादिधर्मिकतत्त्रितयादेव यागादिधर्मिकचिकीर्षोत्पत्त्या तत्र प्रवृत्तेः। एवञ्च यजेतेत्यादौ यागः कृतिसाध्यः इष्टसाधनं बलवदनिष्टाननुबन्धी चेत्याकारको बोधः" अधिकं तत्र दृश्यम्। मीमांसकमते विधिलक्षणभेदादिकं लौगाक्षिभास्करेण दर्शितं यथा

"तत्राज्ञातार्थज्ञापको वेदभागो विधिः। स च तादृक्प्रयोजनवदर्थविधानेनार्थवान् तादृशं चार्थं प्रमाणान्तरेणाप्राप्तं विधत्ते। यथाग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति विधिर्मानान्तरेणाप्राप्तस्वर्गप्रयोजनवद्धोमं विधत्ते। अग्निहोत्रहोमेन स्वर्गं भावयेदिति वाक्यार्थबोधः"। "यत्र कर्म मानान्तरेण प्राप्तं, तत्र तदुद्देशेन गुणमात्रं विधत्ते। यथा दध्ना जुहोतीत्यत्र होमस्याग्निहोत्रं जुहुयादित्यनेन प्राप्तत्वाद्धोमोद्देशेन दधिमात्रविधानं दध्ना होमं भावयेदिति। यत्र तूभयमप्राप्तं तत्र विशिष्टं विधत्ते; यथा सोमेन यजेतेत्यत्र सोमयागयोरप्राप्तत्वात् सोमविशिष्टविधानम्। सोमपदे मत्वर्थलक्षणया सोमवता यागेनेष्टं भावयेदिति वाक्यार्थबोधः। न चोभयविधाने वाक्यभेदः प्रत्ये-

वसुभयस्याविधानात्। न च ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति विधिप्राप्तोद्देशेन सोमरूपगुणविधानमेवास्तु सोमेन यागं भावयेदिति, किं मत्वर्थलक्षणयेति वाच्यम्। तस्याधिकारविधित्वेनोत्पत्तिविधित्वासम्भवात्। नन्वुद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्रेव ज्योतिष्टोमेनेत्यत्राप्युत्पत्त्यधिकारविधित्वमस्त्विति चेन्न, दृष्टान्ते उत्पत्तिवाक्यान्तराभावेनान्यथानुपपत्त्या तथात्वाश्रयणात्। किञ्च ज्योतिष्टोमेनेत्यस्योभयविधित्वे तेनैव यागस्य फलसम्बन्धोऽपि बोधनीय इति गुरुर्वाक्यभेदस्तद्वरं सोमपदे मत्वर्थलक्षणया विशिष्टविधानम्। स च विधिश्चतुर्विधः उत्पत्तिविधिर्विनियोगविधिः, अधिकारविधिः, प्रयोगविधिश्चेति। तत्र कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिरुत्पत्तिविधिः। यथाग्निहोत्रं जुहोतीति। अत्र च विधौ कर्मणः करणत्वेनान्वयः अग्निहोत्रहोमेनेष्टं भावयेदिति। ननु यागस्य द्वे रूपे द्रव्यं देवता च। तयोश्च रूपाश्रवणे अग्निहोत्रं जुहोतीति कथमुत्पत्तिविधिः अग्निहोत्रपदस्य तु तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयत्वादिति चेन्न, रूपाश्रवणेऽप्यस्योत्पत्तिविधित्वात्। अन्यथा रूपश्रवणाद्दध्ना जुहोतीति स्यैवोत्पत्तिविधिः स्यात्। तथा चाग्निहोत्रं जुहोतीति वाक्यमनर्थकं स्यात्। अङ्गप्रधानसम्बन्धबोधको विधिर्विनियोगविधिः। यथा दध्ना जुहोतीति। स हि तृतीयया प्रतिपन्नाङ्गभावं दध्ना होमसम्बन्धं विधत्ते दध्ना होमं भावयेदिति। गुणविधौ च धात्वर्थस्य साध्यत्वेनैवान्वयः। क्वचिदाश्रयत्वेनापि यथा दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यत्र दधिकरणत्वेनेन्द्रियं भावयेत् तच्च किंनिष्ठमित्याकाङ्क्षायां सन्निधिप्राप्तहोम आश्रयत्वेनान्वेति। एतस्य विधेः सहकारिभूतानि षट् प्रमाणानि श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यारूपाणि। एतत्सहकृतेनानेन विधिनाङ्गत्वं परोद्देशप्रवृत्तकृतिसाध्यत्वरूपं पारार्थ्यापरपर्य्यायं ज्ञाप्यते" ततः तत्सहकारीणि श्रुत्यादीनि निरूपितानि तत्र दृश्यानि "तदेवं निरूपितानि सङ्क्षेपतः श्रुत्यादीनि षट् प्रमाणानि। एतत् सहकृतेन विनियोगविधिना समिदादिभिरुपकृत्य "दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत" इत्येवं रूपेण यानि विनियुज्यन्ते तान्यङ्गानि द्विविधानि सिद्धरूपाणि, क्रियारूपाणि चेति। तत्र सिद्धानि जातिद्रव्यसङ्ख्यादीनि तानि च दृष्टार्थान्येव। क्रियारूपाणि च द्विविधानि। गुणकर्माणि प्रधानकर्माणि च तत्र एतान्येव सन्निपत्योपकारकाणि आरादुपकारकाणीति चोच्यते। कर्माङ्गद्रव्याद्युद्देशेन विधीयमानं कर्म सन्निपत्योपकारकम्। यथाऽवघातप्रोक्षणादि। तच्च दृष्टार्थमदृष्टार्थं दृष्टादृष्टार्थं चेति। दृष्टार्थमवघातादि अदृष्टार्थं प्रोक्षणादि। दृष्टादृष्टार्थं पशुपुरोडाशादि। तद्धि द्रव्यत्यागांशेनादृष्टं देवतोद्देशेन च देवतास्मरणं दृष्टं करोति। द्रव्याद्यनुद्दिश्य केवलं विधीयमानं कर्म आरादुपकारकम्। यथा प्रयाजादि। आरादुपकारकन्तु परमापूर्वोत्पत्तावेवोपयुज्यते। सन्निपत्योपकारकन्तु द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारा यागस्वरूपेऽप्युपयुज्यते। इदमेव चाश्रयिकर्मेत्युच्यते। तदेवं निरूपितः सङ्क्षेपतो विनियोगविधिः। प्रयोगप्राशुभावबोधको विधिः प्रयोगविधिः। स चाङ्गवाक्यैकतापन्नः प्रधानविधिरेव। स हि साङ्गं प्रधानमनुष्ठापयन्विलम्बे प्रमाणाभावादविलम्बापरपर्य्यायं प्रयोगप्राशुभावं विधत्ते। न च तदविलम्बेऽपि प्रमाणाभाव इति वाच्यं विलम्बे ह्यङ्गप्रधानविध्येकवाक्यतावगततत्साहित्यानुपपत्तिः विलम्बेन क्रियमाणयोः पदार्थयोः इदमनेन सहकृतमिति साहित्यव्यवहाराभावात्। स चाविलम्बो नियते क्रम आश्रीयमाणे भवति। अन्यथा हि किमेतदनन्तरमेतत् कर्त्तव्यमेतदनन्तरं वेति प्रयोगविक्षेपापत्तेः। अतः प्रयोगविधिरेव स्वविधेयप्रयोगप्राशुभावसिद्ध्यर्थं नियतं क्रममपि पदार्थविशेषणतया विधत्ते। अतएवाङ्गानां क्रमबोधको विधिः प्रयोगविधिरित्यपि लक्षणम्"।

"तदेवं संक्षेपतो निरूपितः षड्विध क्रमनिरूपणेन प्रयोगविधिः। कर्मजन्यफलस्वाम्यबोधको विधिरधिकारविधिः। कर्मजन्यफलस्वाम्यं च कर्मजन्यफलभोक्तृत्वम्। स च यजेत स्वर्गकाम इत्यादिरूपः, स्वर्गमुद्दिश्य यागं विदधतानेन स्वर्गकामस्य यागजन्यफलभोक्तृत्वं प्रतिपाद्यते "यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान्दहेत्सोऽग्नये क्षामवतेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत्" इत्यादिना दाहादौ निमित्ते कर्म विदधता निमित्तवतः कर्मजन्यपापक्षयरूपफलस्वाम्यं प्रतिपाद्यते। एवम् "अहरहः सन्ध्यामुपासीत" इत्यादिना शुचिविहितकालजीविनः सन्ध्योपासनाजन्यप्रत्यवायपरिहाररूपफलस्वाम्यं बोध्यते। तच्च फलस्वाम्यं तस्यैव योऽधिकारविशिष्टः। अधिकारश्च स एव यद्विधिवाक्ये पुरुषविशेषणत्वेन श्रूयते। यथा काम्ये कर्मणि फलकामना। नैमित्तिके कर्मणि निमित्तनिश्चयः।

नित्ये सन्ध्योपासनादौ शुचिविहितकालजीवित्वम् अत एव “राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामोयजेत” इत्यनेन विधिवाक्येन स्वाराज्यमुद्दिश्य राजसूयं विदधता न स्वराज्यकाममात्रस्य फलभोक्तृत्वं प्रतिपाद्यते किन्तु राज्ञः अतः स्वाराज्यकामस्यैव राजसूयस्यापि अधिकारिविशेषणत्वेन अवगमात्। किञ्चित् तु पुरुषविशेषणत्वेनाश्रुतमप्यधिकारिविशेषणं यथाध्ययनविधिविहिता विद्या क्रतुविधीनामर्थज्ञानापेक्षत्वे नाध्ययनविधिविहितार्थज्ञानवत्त्वं प्रत्येव प्रवृत्तेः। एवमग्निसाध्यकर्मसु आधानविहिताग्निमत्ता अग्निसाध्यकर्मणामग्न्यपेक्षत्वेन तद्विधीनामाधानविहिताग्निमत्त्वं प्रत्येव प्रवृत्तेः। एवं सामर्थ्यमपि आख्यातानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणीति न्यायात् समर्थं प्रत्येव विधिप्रवृत्तेः। तदेवं निरूपितो विधिः”। विधिरसायने च विधिभेदोऽन्यथा दर्शितो यथा “विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति। तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते” तत्तच्छब्दे विशेषो दृश्यः। १२अर्थालङ्कारभेदे च। अलङ्कारशब्दे ४०३पृ० दृश्यम्।

विधिज्ञ त्रि० विधिं क्रमं जानाति ज्ञा-क। विधानक्रमज्ञे।

विधित्सा स्त्री विधातुमिच्छा वि+धा-सन् भावे अ। विधानेच्छायाम्।

विधिदेशक पु० विधिं विधानं दिशति दिश+ण्वुल्। विधिदर्शिनि १सदस्ये अमरः २गुरौ च।

विधिवत् अव्य० विधिमर्हति विधि+वति। विध्यनुसारे

विधु पु० व्यध-कु। १चन्द्रे २कर्पूरे ३विष्णौ मेदि०। ४ब्रह्मणि शब्दर०। ५शङ्करे ६राक्षसे विश्वः। ७वायौ ८दधि च संक्षिप्तसा०।

विधुत त्रि० वि+धु-क्त १कम्पिते। २त्यक्ते च अमरः।

विधुनन न० वि+धु-णिच्-लुकच। चालने जटा०।

विधुन्तुद पु० विधुं तुदति तुद-खश् मुमच। राहौ अमरः

विधुपिञ्जर पु० विधोः पिञ्जर इव। १खड्गे शब्दर०।

विधुर त्रि० विगता धूः यस्य अचसमा०। १विश्लिष्टे अमरः। २विकले च मेदि०। विगता धूः। ३वैकल्ये ४विश्लेषे च न० त्रिका०। ५रसालायां स्त्री मेदि०।

विधुवन न० वि+धु-ल्युट्। कम्पने अमरः।

विधूत त्रि० वि+धू-क्त। १कम्पिते २त्यक्ते च हेमच०। “विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम्” स्मृतिः।

विधेय त्रि० वि+धा-यत्। १विधातुं योग्ये २वचनस्थे आयत्ते अमरः। ३विधिना बोध्ये च। ४उद्देश्यप्रकारतया शाब्दबोधे विलक्षणविषयतायुते पदार्थे यथा पर्वतो वह्निमानित्यादौ वह्निर्विधेयः। ‘पचतीत्यादौ पाककृतिः आख्यातार्थस्य विधेयतयैव बोधस्वीकारात्। विधेयता तु विलक्षणविषयता अनुवाद्याभिधानिष्ठा “अनुवाद्यमनुक्त्वा च न विधेयमुदीरयेत्” इति शाब्दिकनियमः। प्रत्ययादिप्रमितविशेष्यतावच्छेदकताभिन्ना विशेष्यतानिरूपिता च सेत्यन्ये।

विधेयाविमर्श पु० विधेयस्याविमर्शो यत्र। अविमृष्टविधेयांशरूपे काव्यदोषभेदे दोषशब्दे २७६३ पृ० तस्य स्वरूपादिकं दृश्यम्। [४०१ पृ० दृश्यम्।

विध्याभास पु० अर्थालङ्कारभेदे सा० द० अलङ्कारशब्दे

विध्वंस पु० वि+ध्वन्स-घञ्। नाशे।

विनत त्रि० वि+नम-क्त। १प्रणते २भुग्ने ३शिक्षिते च मेदि०। गरुड़मातरि ४कश्यपपत्नीभेदे ५पिटकाभेदे च स्त्री मेदि०। [नताश्वजादयोऽप्यत्र।

विनतासुनु पु० ६त०। १अरुणे २गरुड़े च जटा०। वि-

विनद पु० विशेषेण नदति नद-अच्। (छातिवान) इति शब्दच०। [राजनि०।

विनम्रक न० विशेषेण नम्रमिव इवार्थे कन्। तगरपुष्पे

विनय पु० वि+नी-भावे अच्। १शिक्षायां २प्रणामे ३अनुनये च मेदि०। वि+नी-कर्त्तरि अच्। ३विनययुक्ते, जने, विनयश्च शास्त्रज्ञानजन्यसंस्कारभेदः इन्द्रियसंयमो वा। ४निभृते, ५क्षिप्ते, ६जितेन्द्रिये च। ७वणिग्जने पु० अमरः। ८दण्डे अव्य० त०। ९शाखाभेदे स्त्री मेदि०।

विनयग्राहिन् त्रि० विनयं शिक्षां गृह्णाति ग्रह-णिनि। वचनस्थिते आयत्ते अमरः। स्त्रियां ङीप्।

विनयस्थ त्रि० विनये तिष्ठति स्था-क। वचनग्राहिणि आयत्ते हेमच०।

विनशन न० वि+नश-ल्युट्। १विनाशे। किमयं प्रति अदर्शनं गच्छति सरस्वत्यत्र वि-नश+आधारे ल्युट्। २कुरुक्षेत्रस्थे तीर्थभेदे त्रिका०। “हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत् प्राग् विनशनादपि” मनुः। स च सरस्वत्यन्तर्धानदेश एव प्रभासतीर्थसन्निकृष्टनिषादपुरसन्निकृष्टः यथोक्तं भा० व० १३०अ०। “एषा सरस्वती रम्या दिव्या चौघवती नदी। एतद्विनशनं नाम सरस्वत्या विशाम्पते!। द्वारं निषादराष्ट्रस्य येषां दोषात् सरस्वती। प्रविष्टा पृथिवीं वीर! मा निषादा हि

र्या विदुः" । "शुक्लपक्षसप्तम्यां दीक्षा सरस्वतीविनशने" कात्या॰श्रौ॰ २४।५।२० । "सरस्वतीविनशने सरस्वती समुद्रसङ्गमे प्रभासे सारस्वतसत्रार्थं दीक्षा भवति" कर्कः "यत्र सरस्वत्यन्तर्भवति तद्विनशनमुच्यते" इत्यग्निस्वामिनः । "सरस्वती नाम नदी प्रत्यक्स्रोता प्रवहति तस्याः प्रागपरभागौ सर्वलोकप्रत्यक्षौ मध्यमस्तु भागो भूम्यन्तर्निमग्नः प्रवहति नासौ केनचिद् दृश्यते तद्विनशनमुच्यते" इति लाट्या॰ १०।१५।१ माधवाचार्य्यः ।

विनष्ट त्रि॰ वि+नश–क्त । १विनाशप्रतियोगिनि २पतिते च "विनष्टे वाप्यशरणे पितर्युपरतस्पृहे" नारदः । "विनष्टे पतिते" दायभा॰ ।

विना अव्य॰ वि+ना । १वर्ज्जने २अन्तरेणेत्यर्थे च । तद्योगे २द्वितीया तृतीया पञ्चमी च । [२रहिते च त्रिका॰ ।

विनाकृत त्रि॰ विनेति कृतम् विना+कृ–क्त । १त्यक्ते

विनाडिका स्त्री विभक्ता नाडिका यया । "दश गुर्वक्षरः प्राणः षड्भिः प्राणैर्विनाडिका । तत्षष्ट्या तु भवेन्नाडी" सू॰ सि॰ उक्ते दण्डषष्टिभागात्मके पलरूपे काले ।

विनायक पु॰ वि+नी–ण्वुल् । १गणेशे २बुद्धे अमरः ३विघ्ने ४गुरौ च । हेम॰ । ५गरुडे मेदि॰ । ६गरुडपत्न्यां स्त्री शब्दमा॰ टाप् कापि अत इत्त्वम् ।

विनायकश्च कर्मविघ्नसिद्ध्यर्थमीश्वरेण नियुक्तः देवभेदः यथोक्तं याज्ञवल्क्येन "विनायकः कर्मविघ्नसिद्ध्यर्थं विनियोजितः । गणानामाधिपत्ये च रुद्रेण ब्रह्मणा तथा" "कर्मणां पुरुषार्थसाधनानां विघ्नसिद्ध्यर्थं स्वरूपफलसाधनत्वविघातसिद्ध्यर्थं नियोजितो नियुक्तः" मिता॰ । तेनोपसृष्टस्य लक्षणान्याह स एव "तेनोपसृष्टो यस्तस्य लक्षणानि निबोधत । स्वप्नेऽवगाहतेऽत्यर्थं जलं मुण्डांश्च पश्यति । काषायवाससश्चैव क्रव्यादांश्चाधिरोहति । अन्त्यजैर्गर्दभैरुष्ट्रैः सहैकत्रावतिष्ठति । व्रजन्नपि तथात्मानं मन्यतेऽनुगतं परैः" तस्य प्रत्यक्षलक्षणान्याह स एव "विमना विफलारम्भः संसीदत्यनिमित्ततः । तेनोपसृष्टो लभते न राज्यं राजनन्दनः । कुमारी न च भर्त्तारमपत्यं गर्भमङ्गना । आचार्य्यत्वं श्रोत्रियश्च न शिष्योऽध्ययनं तथा । वणिग्लाभं न चाप्नोति कृषिं चापि कृषीवलः" तन्निवारणविधिश्च तत्रोक्तो दृश्यः । "विनायका विघ्नकारा मङ्गोग्राः" रक्षामन्त्रः ।

विनारुहा स्त्री विना मूलं विना रोहति रुह–क । त्रिपर्णिकायां राजनि॰ ।

विनाश पु॰ वि+नश-घञ् । १ध्वंसे २अदर्शने च ।

विनाशोन्मुख त्रि॰ विनाशाय उन्मुख उद्यतः । १नष्टप्राये २पक्वे च अमरः । [पिधाने शब्दच॰ ।

वि(वी)नाह पु॰ वि+नह-घञ् वा उपसर्गदीर्घः । कूपमुख-

विनिद्र त्रि॰ विगता निद्रा यस्य । १प्रकाशिते शब्दमा॰ । २निद्राहीने च । तस्य भावः । त्व । विनिद्रत्व प्रबोधे न॰ हेमच॰ ।

विनिपात पु॰ वि+नि+पत–घञ् । १निपाते २दैवादिकृते व्यसने मेदि॰ ३अपमाने च हेमच॰ ।

विनिमय पु॰ वि+नि+मि-अच् । परिवर्त्ते १वस्तुद्रव्यदानेन द्रव्यान्तरग्रहणे शब्दच॰ । २बन्धके च शब्दमा॰ ।

विनियोग पु॰ वि+नि–युज–घञ् । क्रियासु प्रवर्त्तने "अनेनेदन्तु कर्त्तव्यं विनियोगः प्रकीर्त्तितः इत्युक्ते २अनुष्ठानक्रमविधाने च "आर्षं छन्दश्च दैवत्यं विनियोगस्तथैव चेति" योगियाज्ञ॰ । [देवगणभेदे पु॰ वह्निपु॰ ।

विनिर्भय त्रि॰ विनिर्गतं भयं यस्मात् । १भयशून्ये काव्य-

विनीत त्रि॰ वि+नी–क्त । १विनययुक्ते २कृतदण्डे ३शिष्टे अमरः ४अपनीते ५निभृते च । ६जितेन्द्रिये ७हृते च मेदि॰ । ८सुशिक्षिताश्वे अमरः । ९मदनवृक्षे च पु॰ १०शिक्षितवृषभादौ राजनि॰ ११वणिजि पु॰ मेदि॰ ।

विनीय पु॰ वि+नी–ल्यप् । १कल्के २पापे च । ल्यप् शिक्षयित्वेत्याद्यर्थे अव्य॰ ।

विनेतृ त्रि॰ वि+नी–तृच् । १शिक्षके २नृपे पु॰ मेदि॰ ।

विनेय त्रि॰ वि+नी–यत् । १शिक्षणीये २प्राप्ये च ।

विनोक्ति स्त्री अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०३पृ॰ दृश्यम् ।

विनोद पु॰ वि+नुद–घञ् । १कौतूहले उज्ज्वल॰ । २क्रीडायां ३अपनोदने च । ४छन्दोभेदे "दीर्घं त्रयोदशहस्ताः प्रसारतो द्वौ प्रथितौ । विनोद एष हाराख्यः लिङ्गत्कोष्ठद्वयं भवेत्" युक्तिक॰ ।

विन्ध्य पु॰ विध–यत् पृषो॰ नुम् च । १पर्वतभेदे अमरः । २व्याधे च । ३लवलीवृक्षे स्त्री मेदि॰ । ४कृष्णजायायां हेमच॰ । ५आवन्त्ये नृपभेदे पु॰ अनुविन्ध्यशब्दे १८४पृ॰ दृश्यम् ।

विन्ध्यवासिनी स्त्री विन्ध्येऽचले वसति वस–णिनि ङीप् । यशोदागर्भजातायां दुर्गायाम् । "महत्याश्चोऽपि तां (यशोदागर्भजकन्याम्) दृष्ट्वा विन्ध्यं वेगाज्जगाम ह । तत्र गत्वा तथोवाच तिष्ठस्वात्र महावने । पूज्यमाना सुरैर्नित्यं ख्याता त्वं विन्ध्यवासिनी" वामनपु॰ ५१अ॰ । "ततो नामभिधास्यामि विन्ध्याचलनिवासिनी" देवीमा॰ ।

२व्याडिमुनौ पु० हेमच० । विन्ध्यस्थोऽग्यस्य जटा० ।

विन्ध्याचल पु० कर्म० । विन्ध्यपर्वते ।

विन्ध्याटवी स्त्री विन्ध्यस्था अटवी । विन्ध्यपर्वतस्थे वनभेदे ।

विन्ध्यावली स्त्री वाणासुरमातरि त्रिका० ।

विन्न त्रि० विद–कर्मणि क्त । १विचारिते २प्राप्ते अमरः । ३ज्ञाते ४स्थिते च विश्वः । [शब्दच० ।

विन्याक पु० वि+नि+अक–घञ् । विकङ्कते (स्रातियान)

विन्यास पु० वि+नि+अस–घञ् । १स्थापने २रचने तन्त्रोक्ते मन्त्राद्युच्चारणपूर्वकं हृदयादिषु अङ्गुल्यादीनामर्पण-भेदे च ।

विप क्षेपे चु० उभ० सक० सेट् । वेपयति–ते अवीविपत् त ।

विपक्त्रिम त्रि० विपाकेन निर्वृत्तः वि+पच–क्त्रि मपच् । विपाकाधीनजाते "विपक्त्रिमज्ञानगतिर्मनस्वी" भट्टिः ।

विपक्ष त्रि०विरुद्धः पक्षो यस्य । १शत्रौ अमरः । २प्रतिकूल-पक्षावलम्बिनि च । विरुद्धः पक्षः प्रा० स० । ३प्रतिकूले पक्षे विवादे अर्थिसमुल्लिखितपक्षस्य विरुद्धे ४पक्षे च ।

विपञ्ची स्त्री वि+पचि–अच् गौरा० ङीष् । १वीणायाम् अमरः । २केलौ मेदि० । स्वार्थे क ह्रस्वः । विपञ्चिका तत्रैव ।

विपण पु० वि+पण–घञर्थे क । विक्रये अमरः ।

विपणि(णी) पुंस्त्री० वि+पण–इन् स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप् । १पण्यविक्रयशालायाम् (हाटचाला) २हट्टे च अमरः । ३क्रये मेदि० ।

विपणिन् पु० वि+पण–बा० इनि । विक्रेतरि वणिजि जटा०

विपत्ति स्त्री वि+पद–क्तिन् । आपदि अमरः । २नाशे ३यातनायाञ्च मेदि० । "यस्मिन् राशौ गते भानौ विपत्तिं यान्ति मानवाः" म० त० ।

विपथ पु० विरुद्धः पन्थाः अच्समा० । निन्दितमार्गे अमरः

विपद्(दा) स्त्री वि+पद–सम्प० क्विप् वा टाप् । १विपत्तौ ज्यो० उक्ते जन्मताराऽतः तृतीयद्वादशैकविंशतिसंख्याके नक्षत्रे च "विपत्तारे गुडं दद्यात्" ज्यो० त० ।

विपन्न त्रि० वि+पद–क्त । १विपद्युक्ते मेदि० २नष्टे च शब्दच० । ३सर्पे पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष् ।

विपरीत त्रि०वि+परि+इण–क्त । १प्रतिकूले जटा० । २व्युत्क्रमे च ३कामुक्यां स्त्री ४नारीणां पुरुषायितरतभेदे नं "स्वेच्छाकालेन च सकं विपरीतरतातुराम्" कर्पूरस्तवः । "पाद-मेकमुरौ कृत्वा द्वितीयं कटिसंस्थितम् । नारीषु रमते कामी विपरीतस्तु बन्धकः" रतिम० उक्ते ५रतिबन्धभेदे । संज्ञायां कन् । "पादमेकमुरौ कृत्वा द्वितीयं स्कन्धसंस्थितम् । कामिनीं कामयेत् कामी बन्धः स्याद् विपरीतकः" स्मरदीपिकोक्ते रतिबन्धभेदे ।

विपर्णक पु० विगतानि पर्णान्यस्य कप् । १पुष्पप्रधाने प-लाशवृक्षे शब्दच० । २अल्पपत्रके त्रि० ।

विपर्य्यय पु० वि+परि+इण–अच् । व्यतिक्रमे । २अतस्मिं-स्तद्बुद्धौ च । पात० उक्ते ३चित्तवृत्तिभेदे "विपर्य्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम्" पात० सू० । "संशयस्यापि विपर्य्ययत्वमतद्रूपप्रतिष्ठानत्वात् तस्य तद्धर्मिकभावाभावगोचरतया एकांशे अतद्रूपप्रतिष्ठत्वान पायात् । स कस्मात् न प्रमाणम् ? । यतः प्रमाणेन बा-ध्यते भूतार्थविषयत्वात् प्रमाणस्य, तत्र प्रमाणेन बाध-नमप्रमाणस्य दृष्टम् । तद्यथा द्विचन्द्रदर्शनं सद्विषयेणैक-चन्द्रदर्शनेन बाध्यते" भा० । "स च पञ्चविधः अविद्या-ऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः" पात० सू० । इति पञ्च विपर्य्ययाः । इत्यादि भा० । [क्षुब्धे च

विपर्य्यस्त त्रि०वि+परि+अस–क्षेपे क्त । १व्यतिक्रान्ते २परा-

विपर्य्यास पु० वि+परि+अस–घञ् । १वैपरीत्ये २व्यति-क्रमे ३उत्क्षेपे च । ४विपर्य्यये भ्रान्तौ च ।

विपल न०विभक्तं फलं येन प्रा०ब० । पलषष्टिभागे कालभेदे । "लग्नदण्डपलं छिन्नं तत्संख्यं क्रमतः फलम् । विपलं च रवेर्भोग्यमेवं कल्पनमस्तभे" ज्यो०त० । [पण्डिते अमरः ।

विपश्चित् पु० विप्रकृष्टं चेतति वि+प्र+चित–क्विप् पृषो० ।

विपाक पु० वि+पच–भावे घञ् । १पाके २स्वेदे च । कर्मणि घञ् । २कर्मफलपरिणामे जात्यायुर्भोगरूपे पदार्थे । "सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः" पात०सू० "सत्सु क्लेशेषु (अविद्यादिषु) कर्माशयो विपाकारम्भी भवति नो-च्छिन्नक्लेशमूलोऽपि । यथैव तुषावनद्धाः शालितण्डुलाः अदग्धबीजभावाः प्ररोहसमर्था भवन्ति नापनीततुषा-दग्धबीजभावा वा तथा क्लेशावनद्धः कर्माशयो विपाक-प्ररोही भवति नापनीतक्लेशो न प्रसंख्यानदग्धबीजभावो वेति । स च विपाकस्त्रिविधो जातिरायुर्भोग" इति भा० ।

विपाश्(शा) स्त्री विगतः पाशो वशिष्ठस्य यस्याः । स्वनामख्याते नदीभेदे अमरः । विपाशयति विलुप्तपाशं वशिष्ठं करोति विपाश+णिच्–क्विप् । तत्रार्थे अमरः । तत्क-थात्मकथा भा०आ०१७७अ० । "अथ पाशैस्तदात्मानं गाढं बद्ध्वा महामुनिः (वशिष्ठः) तस्या जले महानद्या निमज्ज्य सुदुःखितः । अथ छित्त्वा नदी पाशांस्तस्यारिबलसूदन !।

स्थलस्थं तदृषिं कृत्वा विपाशं समसृज्जत् । उत्ततार ततः पाशैर्विमुक्तः स महामुनिः । विपाशेति च नामास्या नद्याश्चक्रे महामुनिः” “शतद्रोर्विपाशायुजः सिन्धुनद्याः सुशीतं लघु स्वादु सर्वामयघ्नम् । जलं निर्मलं दीपनं पाचनञ्च प्रदत्ते बलं बुद्धिमेधायुषञ्च” राजनि० ।

विपिन न० वप-इनन् पृषो० । वने अमरः ।

विपुल त्रि० वि+पुल-विस्तारे क । १विस्तीर्णे अमरः । २अगाधे ३मेरुपश्चिमस्थे भूधरभेदे पु० मेदि० ४मेरौ ५हिमाचले च धरणिः । ६आर्य्याछन्दोभेदे स्त्री । “संलङ्घ्य गणत्रयमादिमं शकलयोर्द्वयोर्भवति पादः । यस्यास्तां पिङ्गलनागो विपुलामिति समाख्याति” छ०र० । विपुलाचलश्च मेरोर्विष्कम्भपर्वतभेदो यथोक्तम् विष्णुपु० “मेरोश्चतुर्दिशं तत्र नवसाहस्रविस्तृतम् । इलावृतं महाभाग ! चत्वार उपपर्वताः । विष्कम्भा रचिता मेरोर्योजनायुतसंस्थिताः । पूर्वेण मन्दरो नाम दक्षिणे गन्धमादनः । विपुलः पश्चिमे भागे सुपार्श्वश्च तथोत्तरे” तत्र चिह्नवृक्षादिकं तत्रोक्तं यथा “कदम्ब१स्तेषु जम्बू२श्च पिप्पलो३ वट४ एव च । एकादशशतायामाः पादपा गिरिकेतवः । वनं चैत्ररथं१ पूर्वे दक्षिणा गन्धमादनम्२ । वैभ्राजं३ पश्चिमे तद्वदुत्तरे नन्दनं४ स्मृतम् । अरुणोदं१ महाभद्रं२ शीतोदं३ च मानसम्४ । सरांस्येव च चत्वारि देवभोग्यानि सर्वदा” । धान्यशैलशब्दे दर्शिते दानार्थं कल्पिते तिलमये ७तन्नामकपर्वते हेमा०दा० ।

विपुलास्रव स्त्री विपुलं रसमास्रवति आ+स्रु-अच् । घृतकुमारीवृक्षे राजनि० ।

विपूय पु० वि+पू-करणे नि० क्यप् । मुञ्जे शब्दच० ।

विप्र पु० वप-रन् पृषो० अत इत्वम् वि+प्रा पूर्त्तौ-क वा । १ब्राह्मणे अमरः “जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते । विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते” प्रा०वि०वाक्यम् २अश्वत्थे राजनि० ३विशेषेण पूरके त्रि० ।

विप्रकार पु० वि+प्र+कृ-घञ् । १अपकारे अमरः । २तिरस्कारे हेमच० । [यस्य । ठकवृक्षे राजनि० ।

विप्रकाष्ठ न० विशेषेण प्राति प्रा-क विप्रं पूरकं काष्ठं

विप्रकर्ष पु० वि+प्र+कृष-घञ् । दूरत्वे हला० ।

विप्रकृत त्रि० वि+प्र+कृ-क्त । १उपद्रुते, २तिरस्कृते च “तस्मिन् विप्रकृताः काले” कुमारः । [तत्रैवार्थे अमरः ।

विप्रकृष्ट त्रि० वि+प्र+कृष-क्त । दूरस्थे हला० । स्वार्थे क ।

विप्रचित्ति पु० वि+प्र+चित-क्तिच् । दानवभेदे ।

विप्रतिपत्ति स्त्री वि+प्रति+पद-क्तिन् । १विरोधे “परस्परं मनुष्याणां स्वार्थे विप्रतिपत्तिषु” स्मृतिः । २संशयजनके वाक्ये “व्याहतमेकार्थकं विप्रतिपत्तिः” गौ० सू० व्याघातो विरोधोऽसहभाव इति । आत्माऽस्तीत्येकं दर्शनं नास्त्यात्मेत्यपरः” वा० भ० । ३विरुद्धकोटिद्वयोपस्थापके शब्दे च वादिना पर्वतो वह्निमान् प्रतिवादिना च पर्वतो वह्न्यभाववान् इति प्रतिज्ञाते मध्यस्थस्य पर्वतो वह्निमान् नवेति संशय उदेति अतस्तस्य संशयाधायकत्वात्तथात्वम् । स च विरुद्धार्थप्रतिपादकवाक्यद्वयात्मकः पर्वतो वह्निमान्नवेति संशयापादकः । “विपरीतायां निन्दितायां च ४प्रतिपत्तौ ५विकृतावनूहे च “शब्देऽविप्रतिपत्तिः” कात्या० श्रौ० अप्रतिपत्तिरनूहः” प्रतिनिधिशब्दे ४४४२पृ० दृश्यम् । [विरोधे च ।

विप्रतिपन्न त्रि० वि+प्रति+पद-क्त । १संदेहयुक्ते २कृत-

विप्रति(ती)सार पु०वि+प्रति+सृ-घञ् वा दीर्घः । १अनुतापे, अनुशये, २रोषे च मेदि० ।

विप्रयुक्त त्रि० विप्र+युज-क्त । १वियुक्ते, २विरहिणि च ।

विप्रयोग पु० वि+प्र+युज-घञ् । १विप्रलम्भे अमरः । २विरोधे ३विसंवादे ४वियोगे च । ५रागिणोर्विच्छेदे ।

विप्रलब्ध त्रि० वि+प्र+लभ-क्त । वञ्चिते, हेमच० “प्रियः कृत्वाऽपि सङ्केतं यस्या नायाति सन्निधिम् । विप्रलब्धेति सा ज्ञेया” सा० द० उक्तलक्षणे नायिकाभेदे स्त्री ।

विप्रलम्भ पु०वि+प्र+लभ-घञ् मुम् च । १विसंवादे, २वञ्चने, ३विरहे च अमरः । “यूनोरयुक्तयोर्भावो युक्तयोर्वाथ वा मिथः । अभीष्टालिङ्गनादीनामनवाप्तौ प्रहृष्यते । स विप्रलम्भो विज्ञेयः” उज्ज्वलमण्युक्ते ४शृङ्गारावस्थाभेदे ।

विप्रलाप पु० वि+प्र+लप-घञ् । १विरोधोक्तौ परस्परविरुद्धार्थकथने अमरः । २अनर्थकवाक्ये हेमच० ।

विप्रलोभिन् पु० विप्रलोभयति वि+प्र+लुभ+णिच्-णिनि । किंकिरातवृक्षे, अशोकवृक्षे । राजनि० ।

विप्रश्निका स्त्री विशेषेण प्रश्नोऽस्याः ५ब० कप् अत इत्वम् । दैवज्ञायां स्त्रियाम् अमरः । [धीनतायाम् ।

विप्रसात् अव्य०विप्रस्वाधीनं करोति विप्र+साति । विप्राधी-

विप्रस्व न० ६त० । विप्रस्वामिके धने ।

विप्रिय पु० विरुद्धं प्रियं वि+प्री-क वा । १अपराधे हेमच० । २अप्रिये च “कृतवानसि विप्रियं न मे” कुमारः प्रादि० ६ब० । विगतप्रिये त्रि० ।

विप्रुष् स्त्री० ब० व०वि+प्रुष-क्विप् । १बिन्दुषु २वेदपाठकाले मुखनिर्गतजलबिन्दुषु अमरः ।
"नासिका विप्रुषश्छाया गौरश्वः सूर्य्यरश्मयः । रजो भूर्वायुरग्निश्च सर्व्वमेध्यानि निर्द्दिशेत्" शु०त०। आचमनकाले मुखनिःसृतानां तासां नोच्छिष्टदोषजनकता यथाह "नोच्छिष्टं कुर्व्वते मुख्या विप्रुषोऽङ्गं नयन्ति याः । दन्तवत् दन्तलग्नेषु जिह्वास्पर्शेऽशुचिर्भवेत्" कूर्म०उ० १२अ० ।

विप्रोषित त्रि० वि+प्र+वस-क्त । गतप्रवासे ।

विप्लव पु० वि+प्लु-अप् । १परचक्रपतिराष्ट्रादितो भये ।२राष्ट्रोपद्रवे च अमरः । [प्लावे च ।

विप्लाव पु०वि+प्लु-घञ् । अश्वस्य १गतिभेदे २समन्तात् जल-

विप्लुत त्रि०वि+प्लु-क्त । १व्यसनयुक्ते हेमच० २उपद्रुते च "अविप्लुतब्रह्मचर्य्यः"स्मृतिः । [तक्यां स्त्री० राजनि०।

विफल त्रि०विगतं फलमस्य ।१निरर्थके २फलरहिते च ३के-

विबध पु० विगतो वधो हननं गतिर्यस्मात् । संहृतीतधान्यतस्खलादौ "निरुद्धविवधासारैरि"ति माघः पुंसो० । दीर्घः वीवध तत्रार्थे विश्वः । [कारके रोगभेदे अमरः ।

विबन्ध पु० विबध्नाति मलम् वि+बन्ध-अच् । मलबन्ध-

विबुध पु० वि+बुध-क । १पण्डिते मेदि० २देवे अमरः "विबुधसखः" भट्टिः । ३चन्द्रे च हेमच० ।

विभक्त त्रि० वि+भज-क्त । १पृथक्कृते २विभिन्ने कृतविभागे च ३भावे क्त । ३विभागे ४भेदे न० । "पञ्चमी विभक्ते" पा० यस्य विभागः कृतः ५ताहशे धने "अविभक्तं स्थावरं यत् सर्व्वेषामेव तत् भवेत् । विभक्तं स्थावरं ग्राह्यं नान्योदर्य्यैः कथञ्चन" यमवचनम् । तदस्यास्ति अच् । येन धनस्य विभागःकृतस्तस्मिन् ६जने तत्र । विभक्तधनादिकं दायभागादौ दर्शितं यथा
"भ्रातॄणां जीवतोः पित्रोः सहवासो विधीयते । तदभावे विभक्तानां धर्म्मस्तेषां विवर्द्धते" "विभक्तानां स्वमात्रधनेन वैदिककर्म्मानुष्ठानात्तन्मात्रधर्म्मत्वेन तद्वृद्धिः" दाय०त० रघु० । "दानग्रहणपश्वन्नगृहक्षेत्रपरिग्रहाः । विभक्तानां पृथग् ज्ञेयाः पाकधर्म्मागमव्ययाः । साक्षित्वं प्रातिभाव्यञ्च दानं ग्रहणमेव च । विभक्ता भ्रातरः कुर्य्युर्नाविभक्ताः परस्परम् । येषामेताः क्रिया लोके प्रवर्त्तन्ते स्वरिक्थतः । विभक्तानवगच्छेयुर्लेख्यमप्यन्तरेण तान्" नारदः "भ्रातॄणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि । प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्ते न तद् भवेत्" याज्ञ०।"बन्धूनामविभक्तानां भोगं नैव प्रदापयेत्" कात्या० "भ्रातॄणामविभक्तानामेको धर्म्मः प्रवर्त्तते । विभागे सति धर्म्मोऽपि भवेत् तेषां पृथक् पृथक्" कात्या० "अविभक्ता विभक्ता वा कुर्य्युः श्राद्धं दैविकम् । मघासु च तथान्यत्र नाधिकारः पृथग् विना" श्रा० त० धृतवचनम् । "बहवः स्युर्यदा पुत्राः पितुरेकत्रवासिनः । सर्व्वेषां तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत् कृतम् । द्रव्येण चाविभक्तेन सर्व्वैरेव कृतं भवेत्" शु० त० । "अविभक्ता विभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे समाः । एको ह्यनीशः सर्व्वत्र दानाधमनविक्रये" नारदः । "एतत् दुर्वृत्तपुरुषविक्रयविषयमिति" दाय०त० रघु० ।

विभक्ति स्त्री वि+भज-क्तिन् । १विभागे "संख्यात्वव्याप्यसामान्यं यच्छक्तिमान् प्रत्ययस्तु यः । सा विभक्तिर्द्विधा प्रोक्ता सुप् तिङ् चेति प्रभेदतः" श०श०प्र०उक्तलक्षणे २प्रत्ययभेदे च । "सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्व्वासु च विभक्तिषु" "विशेष्यस्यैव यल्लिङ्गं विभक्तिवचने च । ये तानि सर्व्वाणि योज्यानि विशेषणपदेष्वपि" व्या० का० ।

विभव पु० वि+भू-अच् । १धने २मोक्षे सर्वमूर्त्तसंयोगरूपे ३ऐश्वर्य्ये मेदि०। षष्टिसंवत्सरमध्ये "सुभिक्षं क्षेममारोग्यं सर्वे व्याधिविवर्जिताः । प्रशान्ता मानवास्तत्र बहुशस्या वसुन्धरा । हृष्टाः पुष्टाः जनाः सर्वे विभवेऽब्दे वरानने !" इत्युक्तफलके ४वर्षभेदे पु० ।

विभा स्त्री वि+भा-अच् । १किरणे हेमच० २शोभायां ३प्रकाशे च राजनि० ।

विभाकर पु० विभां प्रकाशं करोति कृ-अच । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च । ३चित्रकवृक्षे अमरः ४अग्नौ मेदि० ।

विभाग पु० वि+भज-भावे घञ् । १भागे पूर्व्वस्वामिस्वत्वनाशोत्तरं तत्तत्स्वत्वाधीनजातस्वत्वस्य २व्यञ्जके व्यापारभेदे दायभागादि । सामान्यधर्म्मयुतानां बहूनां परस्परविरुद्धतद्व्याप्यधर्म्मप्रकारेण ३प्रतिपादने प्रोक्तव्यः । वैशेषिकोक्ते ४गुणभेदे तल्लक्षणविभागादि कणा० सू० । इ० दर्शितं यथा
"एतेन विभागो व्याख्यातः" कणा० सू० । "विभागे संयोगोत्पत्तिप्रकारमतिदिशन्नाह संयोगवद्विभागोऽप्यन्यतरकर्म्मज १उभयकर्म्मजो २विभागजश्च ३। अन्यतरकर्म्माख्यातामुश्येनविभागः १संयुक्तयोर्मल्लयोर्मेषयोर्वा कर्म्मभ्यां तदुभयविभागः २सचायं कर्म्मोत्पत्त्यव्यवहितक्षणोत्पत्तिकः अपेक्षणीयान्तराभावात् तदुक्तं "संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्म्म इति विभागे जननीये आश्रयः" सं-

योगे च जननीये पूर्वसंयोगनाशस्यापेक्षणीय इति चेन्न कर्मोत्पत्त्यनन्तरोत्पत्तिकभावभूतानपेक्षत्वस्य कर्मणो निरपेक्षत्वात्। विभागजश्च विभागो द्विविधः कारणमात्रविभागजकारणाकारणविभाग१भेदात् कारणाकारणविभागजकार्य्याकार्य्यविभाग२भेदाच्च तत्र कारणमात्रविभागात् कारणाकारणविभागो यथा कपालद्वयविभागात् कपालाकाशविभागः १कारणाकारणविभागाच्च कार्य्याकार्य्यविभागो २यथाऽङ्गुलीतरुविभागाद्धस्ततरुविभागस्ततः शरीरतरुविभाग इति। ननु विभाग एव न प्रमाणं संयोगाभाव एव विभागव्यवहारादिति चेन्न संयोगाभावोऽत्यन्ताभावश्चेत् गुणकर्मणोरपि विभागव्यवहारप्रसङ्गात् द्रव्ययोर्वर्त्तमानः संयोगात्यन्ताभावो विभक्तप्रत्ययहेतुरिति चेन्नावयवावयविनोरपि प्रसङ्गात् अकार्य्यकारणभूतयोर्द्रव्ययोरिति चेत् विन्ध्यहिमवतोरपि स्यात् भवत्येव तत्रेति चेन्न आन्तस्य गुणकर्मणोरपि भावात् अन्तमधिकृत्य व्यवहारस्य चिन्त्यमानत्वात् संयोगविनाशो विभाग इति चेत् एकतरसंयोगिनाशेन नष्टे संयोगे तद्व्यवहारप्रसङ्गात् संयोगिनोर्विद्यमानयोरिति चेत् एकसंयोगनाशानन्तरं पुनः संयुक्तयोः कुवलामलकयोः संयोगदशायामपि विभक्तप्रत्ययप्रसङ्गात् यावत्संयोगनाशस्त्वयेति चेदेकसंयोगनाशे तदभावप्रसङ्गात् तत्र यावदर्थाभावात्। तस्मादस्ति विभागोऽर्थान्तरम् स च गुणः विरोधिगुणान्तरनाश्यः विरोधिनं समानाधिकरणं गुणमन्तरेण सत्याश्रये गुणनाशानुपपत्तेः कर्म्मैव संयोगनाशकं स्यादिति चेन्न विरोधिनो गुणस्य गुणनाशकत्वात्। किञ्च तत्राङ्गुलीहस्तभुजशरीराणां स्वस्वकर्म्मणा तरुसंयोगस्तत्राङ्गुलीमात्रे समुत्पन्नेन कर्म्मणाऽङ्गुलीतरुसंयोगनाशस्य भवेऽपि हस्ततरुभुजतरुशरीरतरुसंयोगानामनाशप्रसङ्गात् हस्तादीनामक्रियत्वात् अङ्गुलीकर्म्मणश्च व्यधिकरणत्वात् व्यधिकरणस्यापि कर्म्मणः संयोगनाशकत्वे कचिदप्युत्पन्नेन कर्म्मणा युगपदेव सर्वसंयोगनाशापत्तेः। तन्मते तत्र का गतिरिति चेत् अङ्गुलीतरुविभागेन जनितो हस्ततरुविभागो हस्ततरुसंयोगनाशक इत्यभ्युपगमात्। व्यधिकरणेनाङ्गुलीकर्म्मणैव हस्ततरुसंयोगनाशोऽस्तु न चातिप्रसङ्गः स्वाश्रयाश्रितपरम्परासंयोगस्यैव व्यधिकरणकर्म्मनाश्यत्वाभ्युपगमादिति सर्वज्ञेन यदुक्तं तदपि न युक्तं विरोधिनः समानाधिकरणस्यैव सर्वत्र नाशकत्वानुभवात् बाधकमन्तरेण

तत्परित्यागानुपपत्तेः। शब्दविभागौ च विभागकार्य्यौ तत्र विभागस्य शब्दासमवायिकारणत्वं न व्याहन्यते न हि वंशे पाट्यमाने दले च चरणावष्टब्धे दलान्तरे चोपरि नीयमाने यः शब्दो जायते तत्र दलाकाशविभागादन्यदसमवायिकारणं पश्यामः। न च दवदहनदह्यमानस्फुटद्वेणुचीत्कारे विभागातिरिक्तमसमवायिकारणं पश्यामः। कारणाकारणविभागाच्च कार्य्याकार्य्यविभागमनुमन्यामहे कथमन्यथा स्वस्वकर्म्मजनिताङ्गुलीतरुसंयोगभुजतरुसंयोगशरीरतरुसंयोगानामङ्गुलीमात्रोत्पन्नकर्म्मणाऽङ्गुलीतरुविभागे सति अङ्गुलीतरुसंयोगनाशे सत्यपि हस्ततरुसंयोगादीनां नाशः तत्र हि विभागजविभागपरम्परैव तत्तत्संयोगनाशिकेत्युक्तत्वात् कारणद्वयविभागपूर्वके तु कारणाकारणविभागे न संप्रत्ययः यतो वंशदले यदुत्पन्नं कर्म तेन दलान्तरविभागवदाकाशादिविभागस्यापि जननसम्भवात् यावद्भिः वंशं तद्दलं संयुक्तमासीत् तावद्भिस्तत्कर्म्मणा विभागस्य दर्शनात् नह्यङ्गुल्यामुत्पन्नेन कर्म्मणाऽङ्गुल्यन्तरविभागवदाकाशादिदेशेभ्योऽपि विभागा न जन्यन्ते। कमलदले चोत्पन्नेन कर्म्मणा दलान्तरविभागवदाकाशादिदेशेभ्यो वा न विभागा आरभ्यन्ते द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधिनः अतस्तेऽपि विभागानेकं कर्म्मारभताम्। यत्तु कर्म द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनं विभागमारभते न तत् द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधिनमपि यच्च द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधिनं तद् द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनमिति ब्रूमः। कुत एतदिति चेत् कार्य्यवैचित्र्यस्य कारणवैचित्र्यमात्रप्रयोजकत्वात्। ननु कर्मणि वैचित्र्यमात्रप्रयोजकं तथा चैकं कर्म द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनं विभागं जनयतु यथा विकसत्कमलकुड्मलादावपरञ्च द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनमविरोधिनञ्चोभयमिति नैवं कार्य्यविरोधो हि कारणवैचित्र्यकल्पनामूलं स च विरोधः एकस्य द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वित्वेन अपरस्य तु तदप्रतिद्वन्द्वित्वेनेति तथैव वैचित्र्यस्यापि कल्पनौचित्यात् तन्नेदं वंशदले वर्त्तमानं कर्म दलद्वयविभागमात्रं जनयति स च विभागोऽपरे आकाशादिदेशाद्विभागं द्रव्यारम्भकसंयोगाप्रतिद्वन्द्विनं विभागमारभते तस्य च निरपेक्षस्य विभागजनने कर्म्मत्वापत्तिरिति द्रव्यनाशविशिष्टं कालमपेक्षते। ननु तदानीमपि कर्म्मैव तज्जनयतु अतीतकालत्वात् विभागजनने कर्म्मणः स्वोत्पत्त्यनन्तर यत्र काले तस्यैवं विभागेन जनिते विभागान्तरे कर्म

प्रदेशान्तरसंयोगमपि न जनयेत्, न संयोगजननं प्रतिकर्मणोऽनतीतकालत्वात् अन्यथा कर्म न नश्येदेव तस्योत्तरसंयोगमात्रनाश्यत्वात् । सोऽयं विभाग उत्तरसंयोग नाश्यः क्षणत्रयस्थायी क्वचिदाश्रयनाशनाश्यः तद्यथा तन्तोरवयवेऽंशौ कर्म तदनन्तरमंशुद्वयविभागस्तदैव तन्त्वन्तरे कर्म ततोऽंशुद्वयविभागेन तन्त्वारम्भकसंयोगनाशस्तन्तुकर्मणा च विभागस्ततो द्रव्यारम्भकसंयोगनाशात्तन्तुकर्मणो नाशस्तन्नाशाच्च तन्त्वन्तरकर्मजन्यविभागनाशः । नन्वेवं तन्त्वन्तरोत्पन्नस्य कर्मणो न नाशः स्याद्विनाशकाभावात्, उत्तरसंयोगेन हि तन्नाश्यं त विभागे च नष्टे नोत्तरसंयोग इति चेन्न तन्तौ यत् कर्मोत्पन्नं तेन यथा विनश्यद्दवस्थतन्तोर्विभागो जनितस्तथा तदंशोरपि विभागो जननीयः सोऽप्यारम्भकसंयोगविरोध्येव तेनांशुतन्तुविभागेन तन्त्वाकाशविभागस्तेन चोत्तरसंयोगस्तेन ततः कर्मनाशः । यद्वा यत्र तन्तौ यदा कर्म तदांशावपि तदैव कर्म तच्च कर्मविनश्यद्दवस्थतन्तुतदवयवाकाशादिदेशाद्युगपदेव विभागानारभते सर्वेषां विभागानामारम्भकसंयोगविरोधित्वात् तथा च कारणांशुरकारणाकाशादि तद्विभागात् कार्य्यस्य तन्तोरकार्य्येणाकाशादिना यो विभाग उत्पन्नस्तदनन्तरोत्पत्तिकेन संयोगेन तन्तुसमवेतस्य कर्मणो विनाश इति । क्वचिद्द्वाभ्यां तद्यथा तन्तुवीरणयोः संयोगे सति तन्त्ववयवेऽंशौ कर्म वीरणे च कर्मैक्यकः कालः अंशुकर्मणाऽन्तरविभागस्तेन च संयोगस्य तन्त्वारम्भकस्य विनाशः वीरणकर्मणा च तन्तुवीरणविभागस्तन्तुवीरणसंयोगनाशश्च तन्त्वारम्भकसंयोगनाशानन्तरं तन्तुनाशस्तन्तुवीरणसंयोगनाशानन्तरं वीरणस्य प्रदेशान्तरसंयोगस्ताभ्यामाश्रयनाशसंयोगाभ्यां विभागनाशः” उप० वृत्तिः । कर्मणि घञ् । ५अंशे खण्डे च ।

विभाज्य त्रि० विभक्तुमर्हति वि+भज—अर्हार्थे ण्यत् । विभागयोग्ये विभजनीये धनादौ । “कुले विनीतविद्यानां भ्रातृणां पितृतोऽपि वा । शौर्य्यप्राप्तं तु यद्वित्तं विभाज्यं तद्बृहस्पतिः” ।

विभाण्डक पु० ऋष्यशृङ्गपितरि मुनिभेदे रामा० ।

विभाण्डी स्त्री० विभाण्ड+गौरा० ङीष् । आवर्त्तकीलतायां राजनि० ।

विभात न० वि+भा—क्त । प्रभाते शब्दरत्ना० ।

विभाव पु० वि+भू—घञ् । १परिचये अलङ्कारोक्ते रसोद्दीपके २आलम्बनादौ “रत्याद्युद्बोधका लोके विभावाः काव्यनाट्ययोः । आलम्बनोद्दीपनाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ” । ये हि लोके रामादिगतरतिहासादीनामुद्बोधकारणानि सीतादयस्त एव काव्ये नाट्ये च निवेशिताः सन्तः विभाव्यन्ते आस्वादाङ्कुरप्रादुर्भावयोग्याः क्रियन्ते सामाजिकरत्यादिभावा एभिरिति विभावा उच्यन्ते” सा० द० ३प० ।

“विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा” सा०३प० ।

विभावना स्त्री अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०४पृ०दृश्यम् ।

विभावरी स्त्री वि+भा—क्वनिप् ङीप् वनो र च । १रात्रौ अमरः । २हरिद्रायां ३कुट्टिन्याम् ४वक्रयोषिति ५विवादवल्लमुखरायां मेदि० । ६मुखरास्त्रियाम् शब्दर० । ७मेदावृक्षे च रत्नमा० ।

विभावसु विभायुक्ता वसवोऽस्य । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे ३वह्नौ ४चित्रकवृक्षे अमरः । ५चन्द्रे ६हारभेदे च हेमच० ।

विभाषा स्त्री विरुद्धा भाषा वि+भाष-अ वा । व्याकरणोक्ते पाक्षिकप्राप्तिफलके “नवेति विभाषा” इत्युक्तलक्षणे विकल्पविधाने । [भक्ते च ।

विभिन्न त्रि० वि+भिद—क्त । १प्रकाशिते २विदलिते ३वि-

विभीतक पु० विशेषेण भीत इव इवार्थे कन् । (वयड़ा) वृक्षे अमरः । “विभीतकं स्वादुपाकं कषायं कफपित्तनुत् । उष्णवीर्य्यं हिमस्पर्शं भेदनं कासनाशनम् । रूक्षं नेत्रहितं केश्यं कृमिवैस्वर्य्यनाशनम् । विभीतमज्जा तृट्छर्दिं कफवातहरो लघुः । कषायो मदकृच्चाथ धात्री मज्जापि तद्गुणः” भावप्र० । काभावे विभीतोऽप्यत्र ।

विभीषण पु० विशेषेण भीषयते शत्रून् भी—णिच्-षुक् च ल्यु । १रावणभ्रातरि राक्षसे रामा० । २नलतृणे राजनि० । ३भयकारके त्रि० । [ण्वुल् । भयप्रदर्शने

विभीषिका स्त्री वि+भी—णिच्—षुक् च धात्वर्थनिर्देशे

विभु पु० वि+भू—डु । सर्वमूर्त्तसंयुक्ते १कालादौ २अहादेशे ३ब्रह्मणि च मेदि० । ४भृत्ये त्रिका० । ५विष्णौ शब्दमा० ६व्यापके ७नित्ये दत्तर्हद्देवे हेमच० । ९दृढे त्रि० अजयः । १०परममहत्त्वयुते त्रि० शब्दा० ।

विभूति स्त्री वि+भू-क्तिन् । १भस्मनि “अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा । ईशित्वं च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता” इत्युक्ते २ऐश्वर्य्ये च । ऐश्वर्य्यशब्दे १५४९ पृ० दृश्यम् ।

विभूषा स्त्री वि+भूष—अ । १शोभायां हेमच० २भूषणे च ।

विभ्रम पु० वि+भ्रम—घञ् । १स्त्रीणां शृङ्गाराङ्गे चेष्टाभेदे "विभ्रमस्त्वरयाऽकाले भूषास्थानविपर्य्ययः" इत्युक्ते २त्वरया भूषास्थानवैपरीत्ये च "यत्रापसारो विभ्रमण्डनानाम्" कुमारः । विशेषेण ३भ्रान्तौ मेदि० ४शोभायां ५सन्देहे हेमच० । ७भ्रमणे शब्दरत्ना० । "चित्तवृत्त्यनवस्थानं शृङ्गाराद् विभ्रमो भवेत्" उक्ते ८शृङ्गाराच्चित्तवृत्त्यनवस्थाने । "क्रोधं स्मितञ्च कुसुमाभरणादि याच्ञा तद्वर्जनञ्च सहसैव विमण्डनञ्च । आक्षिप्य कान्तवचनं लपनं सखीभिर्निष्कारणोत्थितगतं यद् विभ्रमं तत्" इत्युक्ते स्त्रीणां ८चेष्टाभेदे च । अस्त्यर्थे अच् । १वार्द्धक्यावस्थायां स्त्री शब्दरत्ना० ।

विभ्राज् त्रि० वि+भ्राज—क्विप् । भूषणादिना दीप्ते अमरः

विमत त्रि० वि+मन—क्त । विरुद्धमतियुक्ते १विषमे २सन्दिग्धे च । [व्याकुलचित्ते अमरः ।

विमनस्(स्क) त्रि० विक्षिप्तं मनो यस्य वा कप् । चिन्तादिना

विमर्द पु० विमृद्यतेऽसौ वि+मृद—घञ् । (कालकासुन्दिया) १वृक्षे रत्नमा० । संज्ञायां कन् । चक्रमर्द्दके राजनि० । भावे घञ् । २मर्दने ३कुङ्कुमादिमर्दने च ।

विमर्शन न० वि+मृश—ल्युट् । १परामर्शे न्यायोक्ते साध्यव्याप्यहेतुमत्त्वेन पक्षनिश्चये २वितर्के च हेम० । घञ् विमर्श तत्रैवार्थे पु० ।

विमर्ष पु० वि+मृष—घञ् । १विचारे जटा० २नाटकाङ्गसन्धिभेदे च । स च "अन्तरैकार्थसम्बन्धः सन्धिरेकान्वये सति । मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्श उपसंहृतिः । इति पञ्चास्य भेदाः स्युः क्रमाल्लक्षणमुच्यते" इति विभज्य "यत्र मुख्यफलोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिकः । शापाद्यैः सान्तरायश्च स विमर्ष इति स्मृतः" इति सा० द० लक्षितः । तदङ्गानि च तत्रोक्तानि यथा "अपवादोऽथ सम्फोटो व्यवसायोद्रवो द्युतिः । शक्तिःप्रसङ्गखेदश्च प्रतिषेधो विरोधनम् । प्ररोचना प्रहर्षं स्यादादानं छादनं तथा" ।

विमल त्रि० विगतो मलो यस्मात् । १स्वच्छे निर्मले अमरः । विगतो मलो यस्याः ५व० । (चामकषा) २सप्तलायाम् अमरः । जगन्नाथक्षेत्रस्थे ३देवीभेदे स्त्री तन्त्रसा० । ४दुर्गामूर्त्तिभेदे देवीपु० । ५उपरसभेदे न० राजनि० । ६जिनदेवे पु० ७वारुणि त्रि० शब्दर० । "चेतसा सत्त्वयुक्तेन दानं यद् विमलं स्मृतम्" गरुडपु० उक्ते दशाख्यिके दानभेदे न० ।

विमातृ स्त्री विरुद्धा माता । मातृसपत्न्याम् । "मातुः पितुः कनीयांसं न नमेद्वयसाधिकः । नमस्कुर्य्यात् गुरोः पत्नीं भ्रातृजायां विमातरम्" म० त० स्मृतिः । तत्रैव स्मृत्यर्थसारे "स्त्रियो नमस्या वृद्धाश्च वयसा पत्युरेव ताः" । "यतः पत्युर्वयसा ताः स्त्रियो वृद्धाः अतः कनिष्ठा अपि अपि नमस्याः" म०त०रघु० । [अमरः ।

विमातृज पु० विमातुर्जायते जन—ड । सापत्ने भ्रातरि

विमान पुंन० वि+मन—घञ् वि+मा—ल्युट् वा । १देवयाने रथे अमरः । २सार्वभौमगृहभेदे च ३यानमात्रे ४अश्वे पु० मेदि० ५परिमाणे च न० ।

विमार्ग पु० विरुद्धो मार्गः । १कुपथे २निन्दिताचारे च ।

विमुख त्रि०विरुद्धमननुकूलं मुखमस्य ।१वहिर्मुखे २निवृत्ते च

विमुद्र त्रि० विगता मुद्रा मुकुलीभावो यस्य । १विकसिते हेमच० । २मुद्रारहिते च ।

विम्ब पुंन० । वी+वन्—मुम् ह्रस्वौ । १दर्पणादौ भासमानप्रतिविम्बाश्रये २कमण्डलौ च संक्षिप्तसा० । ३सूर्य्यादिमण्डले अमरः । ४कृकलासे पुंस्त्री०मेदि०स्त्रियां ङीष् । विम्बायाः फलम् अण् तस्य लुप् । ५विम्बिकाफले न० ।

विम्बजा स्त्री विम्बं फलं जायतेऽस्याः जन—ड १विम्बिकालतायां (तेलाकुचा) शब्दच० ।

विम्बट पु० विम्बमटति अट—अच् शक० । सर्षपे शब्दच० ।

विम्बा(म्बी) स्त्री विम्बमस्त्यस्याः अच् वा गौरा० ङीष् । (तेलाकुचा) १लताभेदे शब्दर० "विम्बीफलं स्वादु शीतं गुरु पित्तास्रवातजित् । स्तम्भनं लेखनं रुच्यं विबन्धाध्मानकारकम्" भावप्र० । स्वार्थे क कापि अत इत्त्वम् तत्रार्थे । सूर्य्यादिमण्डले पु०न० नात इत्त्वम् ।

वियत् न० वि+यम—क्विप् मलोपे तुक् । आकाशे अमरः ।

वियद्गङ्गा स्त्री वियत्स्था गङ्गा शाक० । स्वर्गगङ्गायां मन्दाकिन्याम अमरः ।

वियद्भूति स्त्री वियतो भूतिरिव । अन्धकारे त्रिका० ।

वियन्मणि पु० वियतो मणिरिव प्रकाशकत्वात् भूषकत्वाद्वा । द्युमणौ सूर्य्ये हारा० ।

वियम पु० वि+यम—अप् । १संयमे अमरः । २दुःखे चोरस्वामी । पक्षे वृद्धिः । वियाम तत्रार्थे ।

वियात त्रि० वि+या—क्त याति अच् वा । १धृष्टे २निर्लज्जे च अमरः । तस्य भावः ष्यञ् । वैयात्य निर्लज्जत्वे न० "वैयात्यमुरतेष्वपि" माघः ।

वियोग पु० वि+युज—घञ् । १विच्छेदे हेमच० ३त०

२पक्षियोगे च गणितप्रसिद्धे ३राश्योर्व्यवकलने च।

वियोगिन् पु० वि+युज–घिनुण्। १चक्रवाके पक्षिणि शब्दच०। २विच्छेदवति। ३पक्षियोगवति च त्रि०। स्त्रियां ङीप् "वियोगिनीमैक्षत दाडिमीमसौ" नैष०।

विरक्त त्रि० वि+रन्ज–क्त। १विच्छिन्ने २अनतुरक्ते ३दुर्भगायां स्त्रियां स्त्री त्रिका०।

विरङ्ग पु० वि+रन्ज–घञ्। कङ्कुष्ठे राजनि०।

विरचित त्रि० वि+रच–क्त।१कृते २निर्मिते च। [अमरः।

विरजस्तमस् त्रि० विगते रजस्तमसी यतः। सत्त्वगुणप्रधाने

विरजस्(स्का) स्त्री विगतं रजो यस्याः वा कप्। १गतार्त्त-वायां स्त्रियाम् जटा०। २रजोगुणहीने त्रि०।

विरजा स्त्री विशेषेण रज्यतेऽत्र रन्ज–घञर्थे क। १दूर्वायां हारा०गोलोकस्थे २राधासखीभेदे तच्छापाज्जायमाने ३नदीभेदे च ब्रह्मवै० ज० ख० ३५ अ०। ४कपित्था-नीहक्षे रत्नमा०। ५ययातिमातरि कूर्मपु० २०अ०। सा च नदी उत्कलदेशस्था जगन्नाथसन्निकृष्टा "उत्कले नाभिदेशश्च विरजाक्षेत्र उच्यते। विमलाऽत्र महादेवी जगन्नाथस्तु भैरवः" पीठनिर्णयः। तत्र मुण्डनोपवासौ न कार्यौ "मुण्डनं चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः। वर्जयित्वा गयां गङ्गां विशालां विरजां तथा" प्रा०त०।

विरञ्च(ञ्चि) पु० वि+रच–अच् इन् वा नुम् च। जगत्-स्रष्टरि ब्रह्मणि हेम०। [शब्दर०।

विरण न० विशिष्टो रणो मूलमस्य। उशीरे (वेणारमूल)

विरत त्रि० वि+रम–क्त। निवृत्ते। [पाराभावे च अमरः।

विरति स्त्री वि+रम–क्तिन्। १निवृत्तौ २विषयसेवासु व्या-

विरल त्रि० वि+रा–कलन्। १अवकाशे २विच्छिन्ने अमरः। ३अनिविड़े च। ४दध्नि न०राजनि०।

विरलजानुक त्रि० हृत०। वक्रजानुके हेमच०।

विरलद्रवा स्त्री हृव०। श्लक्ष्णायां यवाग्वां जटा०।

विरह पु० वि+चु० रह–अच्। १विच्छेदे २अभावे शृङ्गार-रसस्य विप्रलम्भाख्ये ३अवस्थाभेदे च हेमच०।

विरहित त्रि० वि+रह–क्त। १त्यक्ते २हीने च।

विरहिन् त्रि० वि+रह णिनि। १विरहयुते स्त्रियां ङीप्। सा च २भृतौ शब्दमा०।

विरहोत्कण्ठिता स्त्री "आगन्तुं कृतचित्तोऽपि दैवान्नायाति यत्प्रियः। तदनागमदुःखार्त्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा" सा०द०३प० लक्षिते नायिकाभेदे।

विराग पु० वि+रन्ज–घञ्। १रागाभावे। विगतो रागो यस्य। २रागशून्ये त्रि०। "विषयेष्वतिसंरागो मानसो मल उच्यते। तेष्वेव तु विरागो हि नैर्मल्यं समुदा-हृतम्" प्रा० त०। वैराग्यशब्दे दृश्यम्।

विराज् पु० विशेषेण राजते क्विप्। १क्षत्रिये ब्रह्माण्डा-त्मकस्थूलदेहाभिमानिनि २आदिपुरुषे ३छन्दोभेदे च। वेदे द्वाभ्यामक्षराभ्यां गायत्र्यादीनां समष्टावधिकत्वे विराट् छन्दो भवति छन्दःशब्दे २९७८ पृ० कात्यायनवाक्यं दृ-श्यम्। "समष्टिरूपस्थूलशरीराभिमानी चेतनः विराट्-संज्ञो वेदान्तादौ प्रसिद्धः। तस्योत्पत्तिः तद्रूपञ्च भागव-तादौ दृश्यम्। अच्। विराजोऽपि समष्टिस्थूलाभिमा-निनि चेतने। ४स्वायम्भुवमनौ च। "ततः कालेन महता तस्य पुत्रोऽभवन्मनुः। स्वायम्भुव इति ख्यातः स विराडिति नः श्रुतम्" मत्स्यपु०३अ०। "मानवे तु स्वाय-म्भुवस्य विराट्पुत्रत्वमभिहितम्। यथा "द्विधा कृत्वा-त्मनो देहमर्द्धेन पुरुषोऽभवत्। अर्द्धेन नारी तस्यां स विराजमसृजत् प्रभुः। तपस्तप्त्वाऽसृजद् यन्तु स स्वयं पुरुषो विराट्। तं मां वित्तास्य सर्वस्य स्रष्टारं द्विजसत्तमाः!"। [च। भा० विराटपर्वणि दृश्यम्।

विराट पु० विशेषो राटो यत्र। १देशभेदे, तद्देशाधिपे २नृपे

विराध पु० राक्षसभेदे। स च तुम्बुरुनामा गन्धर्वः कुबेर-शापात् राक्षसत्वमाप्तः रामेण मोचितः तत्कथा वह्निपु० "तुम्बुरुर्नाम गन्धर्वः प्रविष्टो राक्षसीं तनुम्। अभि-शापादहं घोरं प्राप्तो वैश्रवणेन वै"।

विराधन न० वि+राध–ल्युट्। पीड़ायाम्। शब्दर०।

विराम पु० वि+रम–घञ्। १अवसाने, २विरतौ, ३निवृत्तौ च जटा०। ४मध्ये त्रिका०। ५व्याकरणोक्ते परवर्णाभावे च।

विराल पु स्त्री० वि+डल–घञ् डस्य रः। विड़ाले पशुभेदे अमरः स्त्रियां ङीष्। [२विगतरवे त्रिका०।

विराव पु० वि+रु–घञ्। १शब्दे अमरः। पादि० हृव०।

विरिञ्च पु० वि+रिच–अच् नुम् च। १विष्णौ २जगत्स्रष्टरि वेधसि, ३शिवे च शब्दर०। इन् विरिञ्चि तत्रैवार्थे अमरः।

विरुद्ध त्रि० वि+रुध–क्त। विरोधयुक्ते २हेत्वाभासभेदे "अनैकान्तो विरुद्धश्चेत्यादिना विभज्य "यः साध्यवति नै-वास्ति स विरुद्ध उदाहृतः" भाषा०लक्षितः। "एवकारेण साध्यवत्त्वावच्छेदेन हेत्वभाव इति सूचितम् तथा च साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वं तदर्थः सि०मुक्ता०" गौतम १।४७ सू० अन्यथा लक्षितो यथा "सिद्धान्तमभ्युपेत्य

तद्विरोधी विरुद्धः" "तं (सिद्धान्तं) विरुणद्धीति तद्विरोधी अभ्युपगतं सिद्धान्तं व्याहन्तीति। यथा सोऽयं विकारो व्यक्तेरपैति नित्यत्वप्रतिषेधात् अपेतोऽप्यस्ति विनाशप्रतिषेधात् न नित्यो विकार उपपद्यते इत्येव हेतुर्व्यक्तेरपेतोऽपि विकारोऽस्तीत्यनेन स्वसिद्धान्तेन विरुध्यते। कथं? व्यक्तिरात्मलाभः अपायः प्रच्युतिः यद्यात्मलाभात् प्रच्युतो विकारोऽस्ति नित्यत्वप्रतिषेधो नोपपद्यते यत् व्यक्तेरपेतस्यापि विकारस्यास्तित्वं तत् खलु नित्यत्वमिति। नित्यत्वप्रतिषेधो नाम विकारस्यात्मलाभप्रच्युतेरुपपत्तिः। यद् आत्मलाभात् प्रच्यवते तदनित्यं दृष्टं यदस्ति न तदात्मलाभात् प्रच्यवते। अस्तित्वं चात्मलाभात् प्रच्युतिरिति तद्विरुद्धावेतौ न सह सम्भवतः। स चायं हेतुर्यत् सिद्धान्तमाश्रित्य प्रवर्त्तते तमेव व्याहन्तीति" वा० भा०।

वृत्तौ त्विदमन्यथा व्याख्यातं यथा "क्रमप्राप्तं विरुद्धं लक्षयति सिद्धान्तमिति अत्र च सिद्धान्तं साध्यं प्रतिज्ञायां हि सिद्धस्य पक्षस्यान्ते साध्यमभिधीयते तथा च साध्यमभ्युपेत्य उद्दिश्यत्र प्रयुक्तस्तद्विरोधी साध्याभावव्याप्त इति फलितार्थः। यथा वह्निमान् ह्रदत्वादिति। एतस्य साध्याभावानुमितिसामग्रीत्वेन साध्यानुमिति प्रतिबन्धो दूषकताबीजम्। न च सत्प्रतिपक्षाविशेषः तत्र हेत्वन्तरं साध्याभावसाधकम्। इह तु हेतुरेव साध्याभावसाधकः साध्यसाधकत्वेन त्वयोपन्यस्त इत्यधिकविशेषोन्नायकत्वेन विशेषात्"। इदञ्च नासङ्कीर्णविरुद्धोदाहरणम् व्यभिचारादेः सत्त्वात्। किन्तु उपाधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसङ्करादित्युक्तेरस्य दूषकताबीजसत्त्वाच्चोदाहरणत्वं बोध्यम्।

विरुद्धमतिकृत् पु० "विपरीतार्थधीर्यस्मात् विरुद्धमतिकृन्मतम्" उक्ते काव्यदोषभेदे २७६२८०पृ०दृश्यम्। [रिते च मेदि०।

विरूढ़ त्रि० विशेषेण रोहति वि+रुह—क्त। १जाते २अङ्कु-

विरूप त्रि० विकृतं रूपमस्य। १दुष्टरूपयुक्ते २निन्दिते च। ३पिप्पलीमूले न० राजनि०। ४अतिविषायां, ५दुरालभायाञ्च स्त्री० राजनि०।

विरूपाक्ष पु० विरूपे विकटे अक्षिणी यस्य षच् समा०। १महादेवे अमरः। २विकटनेत्रे त्रि०।

विरूपिन् त्रि० विकृतं रूपमस्यास्ति इनि। १कुरूपे त्रिका०। २जाहकजन्तौ पु० राजनि०। [द्गर०। २अतिरेके च।

विरेक पु० वि+रिच—घञ्। १मलादेरधोनिःसरणे, श-

विरेचन न० वि+रिच-णिच्-ल्युट्। १मलादेर्निःसारणे, तद्विधिः भावप्र० उक्तो यथा

"स्निग्धस्विन्नाय वान्ताय दद्यात्सम्यग्विरेचनम्। अवान्तस्य त्वधःस्रस्तो ग्रहणीं छादयेत्कफः। मन्दाग्निं गौरवं कुर्याज्जनयेद् वा प्रवाहिकाम्। अथ वा पाचनैरामं बलासं परिपाचयेत्। ऋतौ वसन्ते शरदि देहशुद्धौ विरेचयेत्। अन्यदात्ययिके कार्य्ये शोधनं शीलयेद् बुधः"। आत्ययिके प्राणसङ्कटे। "पित्ते विरेचनं युञ्ज्यादामोद्भूते गदे तथा। उदरे च तथाध्माने कोष्ठशुद्धौ विशेषतः। दोषाः कदाचित् कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः। शोधनैः शोधिता ये तु न तेषां पुनरुद्भवः। बालो वृद्धो भृशं स्निग्धः क्षतक्षीणो भयान्वितः। श्रान्तस्तृषार्त्तः स्थूलश्च गर्भिणी च नवज्वरी। नवप्रसूता नारी च मन्दाग्निश्च मदात्ययी। शल्यार्दितश्च रूक्षश्च न विरेच्या विजानता। जीर्णज्वरी गरव्याप्तो वातरोगी भगन्दरी। अर्शःपाण्डूदरग्रन्थिहृद्रोगारुचिपीड़िताः। योनिरोगप्रमेहार्त्तौ गुल्मप्लीहव्रणार्दितः। विद्रधिच्छर्दिविस्फोटविसूचीकुष्ठसंयुताः। कर्णनासाशिरोवक्त्रगुदमेढ्रामयान्विताः। प्लीहशोथाक्षिरोगार्त्ताः कृमिक्षारानिलार्दिताः। शूलिनो मूत्रघातार्त्ता विरेकार्हा नरा मताः। बहुपित्तो मृदुः प्रोक्तो बहुश्लेष्मा च मध्यमः। बहुवातः क्रूरकोष्ठो दुर्विरेच्यः स कथ्यते। मृद्वी मात्रा मृदौ कोष्ठे मध्यकोष्ठे च मध्यमा। क्रूरे तीक्ष्णा मता द्रव्यैर्मृदुमध्यमतीक्ष्णकैः। मृदुर्द्राक्षापयश्चञ्चुतैलैरपि विरिच्यते। मध्यमस्त्रिवृतातिक्ताराजवृक्षैर्विरिच्यते। क्रूरः स्नुक्पयसा हेमक्षीरीदन्तीफलादिभिः"। चञ्चुतैलम् एरण्डतैलम्। राजवृक्षः (बनबहेरा) हेमक्षीरी (चोक) दन्तीफलम् वृहद्दन्तीफलम् जयपालेति प्रसिद्धम् "मात्रोत्तमा विरेकस्य त्रिंशद्वेगैः कफान्तकः। वेगैर्विंशतिभिर्मध्या हीनोक्ता दशवेगिका। द्विपलं श्रेष्ठमाख्यातं मध्यमं च पलं भवेत्। पलार्द्धञ्च कषायाणां कनीयस्तु विरेचनम्। कल्कमोदकचूर्णानां कर्षमध्वाज्यलेहतः। कर्षद्वयं पलं वापि वयोरोगाद्यपेक्षया। पित्तोत्तरे त्रिवृच्चूर्णं द्राक्षाक्वाथादिभिः पिवेत्। त्रिफलाक्वाथगोमूत्रैः पिवेद्व्योषं कफार्दितः। त्रिवृत्सैन्धवशुण्ठीनां चूर्णमम्लैः पिवेन्नरः। वातार्दितो विरेकाय जाङ्गलानां रसेन वा। एरण्डतैलं त्रिफला-

काथेन द्विगुणेन वा। युक्तं पीतं पयोभिर्वा न चिरेण विरेच्यते”। शोघ्रमेव विरेच्यत इत्यर्थः “त्रिवृता कौटजं बीजं पिप्पलीविश्वभेषजम्। समृद्धीकारसं क्षौद्रं वर्षाकाले विरेचनम्। त्रिवृद्दुरालभामुस्तशर्करोदीच्यचन्दनम्। द्राक्षाम्बुना सयष्ट्याह्वशीतलञ्च घनात्यये”। उदीच्यम्बाला घनात्यये शरदि। “पिप्पलीं नागरं सिन्धुं श्यामां त्रिवृतया सह। लिह्यात् क्षौद्रेण शिशिरे वसन्ते च विरेचनम्”। श्यामा (कृष्णाशाबड) (त्रिवृता शर्करा तुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम्। अभयामरिचं शुण्ठीविडङ्गामलकानि च। पिप्पली पिप्पलीमूलं त्वक्पत्रं मुस्तमेव च। एतानि समभागानि दन्ती तु त्रिगुणा भवेत्। त्रिवृताष्टगुणा ज्ञेया षड्गुणा चात्र शर्करा। मधुना मोदकान् कृत्वा कर्षमात्रान् प्रमाणतः। एकैकं भक्षयेत्प्रातः शीतञ्चानु पिबेज्जलम्। तावद्विरेच्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सेवते। पानाहारविहारेषु भवेन्नियन्त्रणः सदा। विषमज्वरमन्दाग्निपाण्डुकासभगन्दरान्। पृष्ठपार्श्वोरुजघनजङ्घोदररुजं जयेत्। स्नेहाभ्यङ्गञ्च रोषं च दिनमेकं सुधीस्त्यजेत्। सततं शीलनादेव पलितानि प्रणाशयेत्। अभया मोदका ह्येते रसायनपराः स्मृताः”। इति अभयादिमोदकः “पीत्वा विरेचनं शीतजलैः संसिच्य चक्षुषी। सुगन्धि किञ्चिदाघ्राय ताम्बूलं शीलयेद् बुधः। निर्वातस्थो न वेगांश्च धारयेन्न शयीत च। शीताम्बु न स्पृशेत् क्वापि कोष्णनीरं पिबेन्मुहुः। बलासौषधपित्तानि वायुर्वान्ते यथा व्रजेत्। रेकात्तथा मलं पित्तं भेषजञ्च कफो व्रजेत्। दुर्विरिक्तस्य नाभेस्तु स्तब्धता कुक्षिशूलकृत्। पुरीषवातसङ्गश्च कण्डूमण्डलगौरवम्। विदाहोऽरुचिराध्मानं भ्रमश्छर्दिश्च जायते। तं पुनः पाचनैः स्नेहैः पक्त्वा स्निग्धन्तु रेचयेत्। तेनास्योपद्रवा यान्ति दीप्ताग्निर्लघुता भवेत्। विरेकस्यातियोगेन मूर्च्छा भ्रंशो गुदस्य च। शूलं कफातियोगः स्यान्मांसधावनसन्निभम्। मेदोनिभञ्जलाभासं रक्तञ्चापि विरेचयते। तस्य शीताम्बुभिः सिक्त्वा शरीरं तण्डुलाम्बुभिः। मधुमिश्रैस्तथा शीतैः कारयेद्वमनं मृदु। सहकारत्वचः कल्को दध्ना सौवीरकेण वा। पिष्ट्वा नाभिप्रलेपेन हन्त्यतीसारमुल्बणम्। सौवीरं तु यवैरामैः पक्वैर्वा निस्तुषैः कृतैः”। सौवीरं सन्धानम् “अजाक्षीरं रसञ्चापि वैष्किरं हारिणं तथा। शालिभिः षष्टिकैःसुश्रैर्मसूरैर्वापि भोजयेत्। वर्त्तिकालावविष्किरकपिञ्जलकतित्तिराः। चकोरक्रकराद्याश्च विष्किराः समुदाहृताः”। कपिञ्जल इति ख्यातो लोके कपिशतित्तिरः। क्रकरः। (कराट) इति लोके। हरिणस्ताम्रवर्णः मृगः। “शीतैः संग्राहिभिर्द्रव्यैः कुर्य्यात् संग्रहणं भिषक्। लाघवे मनसस्तुष्टावनुलोमङ्गतेऽनिले। सुविरिक्तं नरं ज्ञात्वा पाचनं पाययेन्निशि। इन्द्रियाणां बलं बुद्धेः प्रसादो वह्निदीप्तता। धातुस्थैर्य्यं वयस्थैर्य्यं भवेद्रेचनसेवनात्। प्रतापसेवां शीताम्बु स्नेहाभ्यङ्गमजीर्णताम्। व्यायामं मैथुनञ्चैव न सेवेत विरेचितः। शालिषष्टिकमुद्गाद्यैर्यवागूम्भोजयेत् कृताम्। जाङ्गलविष्किराणां वा रसैः शाल्योदनं हितम्। राजीवः पृषतश्चैव जाङ्गलाः शरभादयः”। विरेचयति वि+रिच-णिच्-ल्यु। २पीलुवृक्षे पु० राजनि०। ३भेदकमात्रे त्रि०। ण्वुल्। विरेचक तत्रार्थे त्रि०।

विरेफ पु० वि+रिफ-अच्। नदमात्रे धनञ्जयः। प्रादि०ब० २रकारवर्णशून्ये त्रि०। [२सूर्य्यकिरणे पु० हेमच०।

विरोक पु० न० वि+रुच-घञ् चस्य कः। १छिद्रे त्रिका०।

विरोचन पु० वि+रुच-युच्। १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे अमरः। ३बलिपितरि प्रह्लादतनयेऽसुरभेदे ४चन्द्रे ५वह्नौ च मेदि०। विरोचयति वि+रुच-णिच्-ल्यु। ६रोहितकवृक्षे ७श्योनाकवृक्षे ८हतकरञ्जे च पु० राजनि०। ९रुचिकारके त्रि०।

विरोध पु० वि+रुध-घञ्। १वैरे २विरुद्धतायाम् न्यायोक्ते साध्येनासामानाधिकरण्यरूपे ३हेतुदोषे यथा वह्निमान् जलादित्यत्र जलरूपहेतोर्वह्निना सामानाधिकरण्यं नास्ति अतस्तस्य दुष्टत्वम्। ४अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०४ पृ० दृश्यम्। ५विपरीतार्थकत्वे च। “विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्” जैमि० प्रभवादिषु “विभवस्य जगत् सर्वं विरोधे भयसंप्लवम्। विकारः सर्वतोऽपायः” इत्युक्तफलके ६वर्षभेदे।

विरोधन न० वि+रुध-ल्युट्। वैरे अमरः।

विरोधिन् पु० वि+रुध-णिनि। १रिपौ अमरः। षष्टिसंवत्सरमध्ये “जायते मानुषे कष्टं विरोधिनि न संशयः” इत्युक्तफलके २वत्सरभेदे च। ३विरोधकारके त्रि०।

विरोधाभास पु० विरोधः इवाभासते आ+भास-अच्। अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०४ पृ० दृश्यम्।

विरोधोक्ति स्त्री परवचनविरोधिवचने अमरः।

विल भृतौ तु० पर० सक० सेट् । विलति अवेलीत् ।

विलत्त पु० वि+लच-अच् । विस्मययुक्ते अमरः ।

विलक्षण त्रि० विशिष्टं लक्षणमस्य प्रा०ब०। १विभिन्ने जटा० २विशेषणयुक्ते च । ३निष्प्रयोजनस्थितौ च न० भागुरिः ४दानार्थं कल्पितकाञ्चनपुरुषमूर्त्तियुतशय्याभेदे स्त्री । "अशौचान्तात् द्वितीयेऽह्नि शय्यां दद्यात् विलक्षणाम् । काञ्चनं पुरुषं तद्वत् फलपुष्पसमन्वितम् । संपूज्य द्विजदाम्पत्यं नानालङ्करणभूषणैः" शु०त० मत्स्यपु० ।

विलग्न त्रि० विशेषेण लग्नं लस्ज–क्त तस्य नः जस्य गः । १संलग्ने मेदि०। "मध्येन सा वेदि विलग्नमध्या" कुमा० २मध्यभागे हेमच० । ३कटौ अमरः । ४उदितमेषादि राशौ च न० "गोचरे वा विलग्ने वा" इति ज्योतिषम् ।

विलम्ब पु० वि+लबि-घञ् । विलम्बने अशीघ्रत्वे प्रतीक्षणीय काले २प्रभवादिषु "तस्मैः पार्थिवैस्त्वैव अभिभूतमिदं जगत् । अर्थौ भवति सामान्यो विलम्बे तु भयं महत्" ज्यो० त० उक्तलक्षणे वर्षभेदे ।

विलम्बित त्रि० वि+लबि–क्त । १अशीघ्रे, २मन्दे च विलम्बन्ते कण्ठकरचरणादयः प्रत्येकं प्रदर्शनाय स्वरविशेषज्ञानाय वा यत्र आधारे क्त । मध्यकालेन परिच्छेद्ये ३नृत्ये ४गीते च ।५विलम्बयुते त्रि०। तत्र वेदपाठे कालभेदे त्रिलम्बवृत्तिः शास्त्रेनोक्ता यथा "द्रुतामभ्यसने वृत्तिं प्रयोगार्थे तु मध्यमाम् । शिष्याणामुपदेशार्थे विलम्बितां समाचरेत्" ।

विलम्भ पु० वि+लभ-घञ् मुम् । अतिदाने अमरः ।

विलय पु० वि+ली–अच् । १प्रलये शब्दर० २नाशे च ।

विलला स्त्री० वि+लल-अच् । श्वेतबलायाम् रत्नमा० ।

विलाप पु० वि+लप-घञ् । परिदेवनोक्तौ अमरः ।

विलास पु० वि+लस-घञ् । "तत्कालिको विशेषस्तु विलासोऽङ्गक्रियादिषु" इत्युक्ते १स्त्रीणां शृङ्गारचेष्टाविशेषे २दीप्तौ च । "गतिस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् । विशेषस्तु विलासः स्यादिष्टसन्दर्शनादिना" उक्ते स्त्रीणां ३सात्त्विकभावभेदे सा०द०। "यद्रूपं तदभेदेन स्वरूपेण विराजते । आकृत्यादिभिरन्यादृक् स तदेकात्मरूपकः । स विलासः स्वांश इति धत्ते भेदद्वयं पुनः । स्वरूपमन्याकारं यत्तस्य भाति विलासतः । प्रायेणात्मसमं शक्त्या स विलासो निगद्यते" ४भागवतामृतोक्ते पदार्थे

विलासिका स्त्री० उपरूपकरूपे नाटिकाभेदे "शृङ्गारबहुलैकाङ्का दशलास्याङ्गसंयुता । विदूषकविटाभ्यां च पीठमर्द्देन भूषिता । हीना गर्भविमर्शाभ्यां सन्धिभ्यां हीननायका । स्वल्पवृत्ता सुनेपथ्या विख्याता सा विलासिका" सा० द० ६प० ।

विलासिनी स्त्री० विलासोऽस्त्यस्याः भूम्ना इनि ङीप् । १नार्य्यां राजनि० । २वेश्यायां धरणिः । ३भोगवति त्रि०।४सर्पे ५कामे ६वह्नौ च पु० मेदि० ७चन्द्रे ८स्मरे, ९महादेवे पु० शब्दर० ।

विलीन त्रि० वि-ली-क्त । १प्राप्तद्रवीभावे घृतादौ, अमरः । २विश्लिष्टे ३नष्टे च ।

विलेपन न० विलिप्यतेऽनेन करणे ल्युट् । गात्रानुलेपनद्रव्ये १पिष्टे २घृष्टे वा चन्दनकुङ्कुमादौ । कर्मणि ल्युट् ङीप् । ३यवाग्वां ४सुवेशायां स्त्रियाञ्च स्त्री० मेदि० ।

विलेप्य पु० वि+लिप–यत् । १यवाग्वाम् शब्दर० । २विलेपनीये त्रि० ।

विलोचन न० वि+लुच–करणे ल्युट् । १नेत्रे जटा०। भावे ल्युट् । २दर्शने ।

विलोडित न० वि+लोड–क्त । १तक्रे राजनि०। २आलोडिते त्रि०।

विलोम त्रि० विगतं लोम यत्र अच्समा० । १विपरीते हेमच० २अरघट्टके न० ३सर्पे ४कुक्कुरे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष् ५वरुणे च पु० मेदि० । ६व्यस्तत्रैराशिकफलज्ञापके क्रियाभेदे "व्यस्तविधिर्विलोमे" लीला० । ७व्युत्क्रमान्विते यथा अकारादिहकारान्तवर्णानां व्युत्क्रमेण हकाराद्यकारान्ततया जपः । सप्तशतीप्रयोगभेदे मार्कण्डेय उवाचेत्यादिकस्य सावर्णिर्भविता मनुरित्यन्तस्य मालामन्त्रस्य व्युत्क्रमेण पाठः ।

विलोमकर्मन् कर्म० । विपरीतकर्मणि "छेदं गुणं गुणं छेदं वर्गं मूलं पदं कृतिम् । ऋणं स्वं स्वमृणं कुर्यात् दृश्ये राशिप्रसिद्धये" लीला० उक्ते व्यक्तराशेर्मानज्ञानार्थे क्रियाभेदे ।

विलोमजिह्व पुंस्त्री० विलोमा विपरीता जिह्वा यस्य । गजे त्रिका०स्त्रियां ङीष् । तस्य तथात्वकथा भा०आनु०८५अ० यथा "इत्युक्ता तांस्ततो देवाः पुनरेव महीमिमाम् । परीयुर्ज्वलनस्यार्थे न चाविन्दन् हुताशनम् । अथ तान् द्विरदः कश्चित् सुरेन्द्रद्विरदोपमः । अश्वत्थस्थोऽग्निरित्येवमाह देवान् भृगूद्वह ! । शशाप ज्वलनः सर्वान् द्विरदान् क्रोधमूर्च्छितः । प्रतीपा भवतां जिह्वा भवितेति भृगूद्वह !" ।

विलोमवर्ण पु० विलोमजः प्रत्यनुलोमतया व्युत्क्रमजो वर्णः । प्रतिलोमजाते उत्तमस्त्रियामधमवर्णेन जनिते

सङ्कीर्णे वर्णे। [गौरा० ङीष्। श्यामलश्यामे मेदि०।

विलोमी स्त्री विशिष्टं लोम केशो यस्याः ५ब० अच्समा०

विलोल त्रि० वि+लुल–अच्। १चञ्चले २विशेषसतृष्णे च।

विवर न० वि+वृ–अच्। १छिद्रे अमरः २दोषे च मेदि०।

विवरण न० वि+वृ–ल्युट्। १व्याख्याने हला० व्याख्यानग्रन्थव्याख्याने २ग्रन्थभेदे च। मा० भा० टीकापञ्चपादिकोपरि विवरणम्। पातञ्जलभाष्योपरि वाचस्पत्यविवरणम्। कैयटोपरि नागेशकृत विवरणमित्यादि।

विवरनालिका स्त्री विवरयुक्तं नालमस्त्यस्याः ठन्। वेणौ (बाँश) त्रिका०। [२मलिने च।

विवर्ण त्रि० विरुद्धो वर्णोऽस्य। १अधमे २नीचे च अमरः

विवर्त्त पु० वि+वृत–घञ्। १नृत्ये २समुदाये ३अपवर्त्तने वेदान्तोक्ते कारणात् विषमसत्ताकतया उत्पद्यमाने ४कार्ये च। यथा रज्जोः रजतम् ब्रह्मणो जगत्।

वेदान्तिभिः विवर्त्तवाद एवाश्रितः। न परिणामवादः।

विवश त्रि० विगतो वश आयत्तता यस्य। १अस्वतन्त्रे २व्याकुले ३अरिष्टबुद्धियुते मेदि०।

विवस्वत् पु० वि+वस+क्विप् अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः। १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे अमरः। ३अरुणे शब्दर०। ४देवे च मेदि०।

विवाक पु० वि+वच–संज्ञायां कर्त्तरि घञ्। विवेचके प्राड्विवाकशब्दे दृ० दृश्यम्।

विवाद पु० विरुद्धो वादः। "ऋणादिदायकलहे द्वयोर्बहुतरस्य वा। विवादो व्यवहारस्य" इत्युक्तलक्षणे व्यवहारे व्यवहारशब्दे दृश्यम्। २कलहे च।

विवाह पु० वि+वह–घञ्। दारपरिग्रहे तज्जनके व्यापारे च। उद्वाहशब्दे उपयमशब्दे च दृश्यम्।

"भार्य्यात्वसम्पादकग्रहणं विवाहः" इति उद्वा० रघु०। भार्य्यात्वस्योपलक्षणतया निवेशः। तेन नान्योन्याश्रयः "चरमसंस्कारो विजातीयसंस्कारो वा विवाहः" इत्यन्ये।

विवाहित पु० विवाहो जातोऽस्य तार० इतच्। जातविवाहे। [वाह्ये च।

विवाह्य त्रि० वि+वह–ण्यत्। १विवाहयोग्ये २विशेषेण

विविक्त त्रि० वि+विच–क्त। १निर्जने २पवित्रे अमरः ३असंयुक्ते च। ४कर्त्तरि–क्त। ४विवेकिनि त्रि० मेदि० ५दुर्भगायां स्त्रियां स्त्री त्रिका०।

विविध त्रि० विभिन्ना विधा यस्य। नानाप्रकारे।

विवीत पु० विशिष्टं वीतं गवादिप्रचारस्थानं यत्र। प्रचुरतृणकाष्ठादियुक्ते देशे। "पथि ग्रामविवीतान्ते क्षेत्रे दोषो न विद्यते" याज्ञवल्क्यस्मृतिव्याख्याने मिताक्षराकृत्।

विवृत त्रि० वि+वृ–क्त। १विस्तृते मेदि० २व्याख्याते च। ३क्षुद्ररोगभेदे स्त्री मेदि०।

विवृताक्ष पुंस्त्री० विवृते अक्षिणी यस्य षच्समा०। कुक्कुटे हेमच०। स्त्रियां जातित्वात् षित्त्वाद्वा ङीष्।

विवृति स्त्री वि+वृ–क्तिन्। १विस्तारे मेदि० २व्याख्याने च। "वाक्यस्य शेषादिवृतेर्वदन्ति" शक्तिग्राहकगानम्।

विवृत्त त्रि० वि+वृत क्त। १तिर्य्यक्चलिते २प्रकटिते ३क्षुद्ररोगभेदे स्त्री भावप्र०। "विवृत्तास्यां महादाहां पक्वोडुम्बरसन्निभाम्। विवृत्तामिति तां विद्यात् पित्तोत्थं परिमण्डलम्" परितः शोथवतामिति शेषः"।

विवेक पु० वि+विच–घञ्। १याथार्थ्येन वस्तुस्वरूपावधारणे २प्रकृतिपुरुषयोर्भेदज्ञाने च जटा०।

३अन्योन्यधर्मव्यावर्त्तनेन वस्तुस्वरूपावधारणे। विवेकचू० तत्प्रकारो दृश्यः। ४विचारे ५जलद्रोण्याम् मेदि०। संज्ञायां कर्त्तरि घञ्। ६विचारके च प्राड्विवेकः।

विवेकिन् त्रि० वि+विच–घिनुण्। विवेकशीले भैरववंश्ये देवसेनपुत्रभेदे पु० कालिपु० ८३अ०।

विवोढृ पु० वि+वह–तृच। १जामातरि २पत्यौ च हेमच०

विव्वोक पु० वि+वा–कु तस्य ओकः स्थानम्। "गर्वाभिमानादिष्टेऽपि विव्वोकोऽनादरक्रिया" इत्युक्तलक्षणे स्त्रीणां शृङ्गारचेष्टाभेदे।

विश प्रवेशे तु० पर० सक० अनिट्। विशति अविक्षत्।

अधि+उपवेशने।

अभि+नि+मनसः स्थितिहेतुसंयोगभेदे आत्म० एतदर्थे आधारस्य कर्मता धर्मसभिनिविशते अन्यत्रार्थे न कर्मता। "या या संज्ञा यस्मिन् यस्मिन्नभिनिविशते" भाष्यम्। "क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते" व्या० परिभाषा।

उप+आसनादौ स्थितिभेदे।

नि+स्थितिभेदे आत्म० "निविशते यदि शूकशिखा पदे" नैष०।

निर्+उपभोगे "क्रीडारसं निर्विशतीव बाल्ये" कुमा० 'निर्वेशो भृतिभोगयोः' अमरः "निर्विष्टविषयस्नेहः" रघु०।

प्र+अभ्यन्तरगमने।

विश् पु० विश–क्विप्। १मनुजे २वैश्ये च अमरः।

विश न० विश–क। १मृणाले रायमु०। २प्रवेशकर्त्तरि त्रि०।

विश(ष)(स)कण्ठा स्त्री विश(सं)(षं) मृणालमिव कण्ठोऽस्याः। बलाकायां राजनि० षमध्यः समध्योऽप्यत्र।

विशङ्कट त्रि० वि+शङ्कटच्। विशाले अमरः।

विशद पु० वि+शद-अच् । १शुभ्रवर्णे २तद्वति त्रि० अमरः । ३विमले हेम० । ४व्यक्ते च त्रि० मेदि० । [मीमांसा ।

विशय पु० वि+शी-अच् । संशये "विषयो विशयश्चैवेति"

विशर पु० वि+शॄ-अच् । १वधे अमरः । प्रादि०ब० । २विगतशरे त्रि० ।

विशल्यकृत् पु० विशल्यं तत्प्रहारवेदनानिवृत्तिं करोति कृ-क्विप् । (हापरमाली) १वृक्षे रत्नमा० । २विशल्यकारके त्रि० ।

विशल्यकरणी स्त्री विशल्यं क्रियतेऽनया कृ-ल्युट् ङीप् । ओषधिभेदे "पूर्वं तु कथिता याश्चौ वीर ! जाम्बवता तव । दक्षिणे शिखरे जातां महौषधिमिहानय । विशल्यकरणीं नाम्ना सावर्ण्यकरणीं तथा । संजीवकरणीं वीर ! सन्धानीञ्च महौषधिम्" रामा० लङ्का० १०२स० ।

विशल्या स्त्री विगतं शल्यं तत्प्रहारवेदना यस्याः ५ब० । १अग्निशिखवृक्षे २दन्तीवृक्षे ३गुडूच्याम् अमरः ४त्रिपुटायाम् ५अजमोदायाञ्च राजनि० ।

विशसन न० वि+शस-हिंसने ल्युट् । १मारणे अमरः । करणे ल्युट् । २खड्गे पु० त्रिका० "असिर्विशसनः खड्गः" खगडपूजामन्त्रः ।

विशस्त त्रि० वि+शस-अविनये न इट् अन्यत्र इट् । धृष्टे सि० कौ० । इटि विशसित । मारिते त्रि० ।

विशस्तृ पु० वि+शस-तृच् न इट् । चण्डाले संक्षिप्त० ।

विशाकर पु० विशाकः विगतशाकः सन् राजते राज-बा० ड । भद्रकुडे (वक्राविज) शब्दच० । तस्य शाकशून्यत्वात् तथात्वम् ।

विशाख पु० विशिष्टा शाखाऽस्य । १कार्त्तिकेये २धन्विनां वितस्त्यन्तरालपादावस्थाने अमरः । ३पुनर्नवायां राजनि० ४याचके च मेदि० । ५स्कन्दांशजाते देवभेदे तन्नामनिरुक्तिः भा०व०२२६अ० उक्ता यथा "वज्रप्रहारात् स्कन्दस्य संजातः पुरुषोऽपरः । युवा काञ्चनसन्नाहः शक्तिधृग् दिव्यकुण्डलः । यद्वज्रवेशनाज्जातो विशाखस्तेन कीर्त्तितः" । ६स्कन्दानुजभ्रातरि "अग्नेः पुत्रः कुमारस्तु श्रीमान् शरवनालयः । तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजः" भा० आ० ६६अ० । ७शिवे भा०आ० १७अ० ।

विशाखज पु० विशिष्टा शाखा यस्य तथा सन् जायते जन-ड । नारङ्गे शब्दच० [शब्दमालोक्ते धन्विनामवस्थानभेदे ।

विशाखल न० "विशाखान्तरविन्यस्ते पादयुग्मे विशाखलम्"

विशाखा स्त्री विशिष्टा शाखा प्रकारो यस्याः । १बहुलनक्षत्रात्मकेऽश्विन्यवधिके षोडशे नक्षत्रे अमरः । "विशाखयोर्मध्यगतः सम्पूर्ण इव चन्द्रमा" रामा० प्रयोगात् तस्य द्विवचनान्ततेत्यन्ये । "बहुपुत्रो विशिखासु" भा० आ० ९ उक्तेर्बहुत्वं बहुतारकत्वेनेति बोध्यम् । अस्य शब्दे ४९७ पृ०दृश्यम् । २कठिल्लके मेदि० ।

विशाय पु० वि+शी-पर्य्याये घञ् । प्रहरिणां पर्य्यायेण शयने अमरः ।

विशारण न० वि+शॄ-स्वार्थे णिच्-ल्युट् । मारणे हेमच० ।

विशारद पु० विशालं ददाति दा-क लस्य रः । १बकुलवृक्षे २वृद्धदारकभार्यायां स्त्री राजनि० । ३पण्डिते पु० ४प्रगल्भे त्रि० अमरः ५श्रेष्ठे च त्रि० अजयः ।

विशाल त्रि० वि+शालच् । १विस्तीर्णे २बृहति च अमरः । २मृगभेदे ३खगभेदे पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष् । ४नृपभेदे पु० ५वृक्षभेदे शब्दर० । ६इन्द्रवारुण्याम् स्त्री अमरः । ७माहेन्द्रवारुण्याम् ८उपोदक्यां च स्त्री राजनि० । ९उज्जयिनीनगर्य्यां स्त्री मेदि० । १०नदीभेदे च स्त्री "विशालां विरजां तथा" इत्युपक्रम्य... विरजाशब्दे दृश्यः । [२वृक्षे शब्दर०

विशालता स्त्री विशालस्य भावः तल् । १पार्श्वविस्तारे अमरः

विशालतैलगर्भ पु० विशालं विस्तीर्णं तैलं गर्भे फलमध्ये यस्य । अङ्कोटकवृक्षे राजनि० । [अमरः ।

विशालत्वच् पु० विशाला त्वक् यस्य । सप्तच्छदवृक्षे ।

विशालपत्र पु० विशालं पत्रमस्य । १कासालौ, २श्रीतालवृक्षे च राजनि० ।

विशालाक्ष पु० विशाले अक्षिणी यस्य षच्समा० । १महादेवे, २गरुडे, ३विष्णौ च ४वृहन्नेत्रे, त्रि० मेदि० । ५पार्वत्यां ६नागदन्त्यां च स्त्री राजनि० ङीष् । ७वरस्त्रियां स्त्री विश्वः । ८योगिनीभेदे स्त्री । [राजनि० ।

विशाली स्त्री० वि+शालच् गौरा० ङीष् । अजमोदायाम् ।

विशिख पु० विशिष्टा विगता वा शिखा यस्य प्रादि० ब० । १शरवृक्षे राजनि० । २बाणे अमरः । ३तोमरे च मेदि० । ४शिखारहिते त्रि० । ५खनित्र्यां ६नालिकायाम् ७रथ्यायाञ्च स्त्री० मेदि० ।

विशिप न० विश-इपक् । मन्दिरे उणादिको० [युक्ते च ।

विशिष्ट त्रि० वि+शिष-क्त । १युक्ते २विलक्षणे ३विशेषण-

विशिष्टबुद्धि स्त्री ६त० । विशेषणवतो विशेष्यस्य ज्ञाने यथा घट इत्यादिकं ज्ञानम् अत्र घटत्वस्य विशेषणतया भास-

ज्ञानस्य घटे विशिष्ये भानम् एतत्कारणञ्च विशेषण-ज्ञानं तदनुरोधेनैव अयं घट इत्यादिप्रत्यक्षसिद्ध्यर्थं तत्-कारणस्य घटत्वज्ञानस्य पूर्वं सम्पत्त्यर्थं घटघटत्वे इति निर्विकल्पकज्ञानमप्येभवतीत्यङ्गीकृतं नैयायिकैः।

विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञान इत०। विशेष्यविशिष्टे वैशिष्ट्यस्य संसर्गस्य ज्ञाने यथा रूपवान् घट इत्यादि ज्ञानं तत्र घटत्वविशिष्टे रूपादेः संसर्गस्य भानम्। तच्च द्विविधम् विशेषणोपलक्षितप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगाहि विशेषणवि-शिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगाहि च। आद्ये विशेषण-ज्ञानासंसर्गयोः कारणता द्वितीये तु विशेषणतावच्छेदक-प्रकारकविशेषणज्ञानस्य कारणता। यथाकारणं च तयो-र्बोधवैलक्षण्यम्। तत्र क्वचित् विशेष्ये यद्विशेषणं तत्रापि विशेषणान्तरमिति रीत्या ज्ञानं जायते यथा दण्डवान् पुरुष इति ज्ञानम् अत्र ज्ञाने पुरुषांशे दण्डो दण्डांशे दण्डत्वं विशेषणतया भासते। तत्र विशृङ्खलोपस्थितिः प्रयोजिका। क्वचिदेकत्र द्वयमिति रीत्या बोधः। यथा दण्डवान् पुरुष इति ज्ञानम् अत्र च ज्ञाने एकस्यां व्यक्तौ पुरुषे पुरुषत्वं दण्डश्चेत्युभयं विशेषणतया भासते नतु विशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावेन। क्वचित् विशिष्ट-वैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानं भवति यथा दण्डवान् पुरुष इति ज्ञानमत्र च ज्ञाने विशेषणतावच्छेदकप्रकारकं विशेषणज्ञानं कारणम्। तत्र दण्डरूपविशेषणावच्छिन्नप्रतियोगिक-वैशिष्ट्यरूपः संसर्गः पुरुषांशे संसर्गतया भासते। अतएव विशेषणविशिष्टसंसर्गावगाहि [illegible] उपलक्षितज्ञानात् विशेषः। क्वचिच्च विशिष्टज्ञानं यथा अयं दण्डीति ज्ञानम् अत्र च ज्ञाने इदमर्थे विशेष्ये दण्डात्मक-विशेषणप्रतियोगिकः संसर्गः संसर्गतया भासते उपलक्षणे तु न तत्प्रतियोगिकतया संसर्गस्य भानमिति भेदः। विशिष्टवैशिष्ट्यशाब्दबोधे त्वयं भेदः व्युत्पत्तिवैचित्र्येण उद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकयोः पारतन्त्र्येण परस्परं प्रयोज्यप्रयोजकभावेनान्वयः। यथा धनवान् सुखीत्यत्र धनप्रयोज्यत्वस्य सुखे, सुरापः पततीत्यत्र सुरापानस्य पतने प्रयोज्यत्वस्यान्वयः।

विशिष्टाद्वैत न० रामानुजाद्युक्ते प्रकृतिविशिष्टस्य ब्रह्मणो-ऽद्वयत्वे। रामानुजशब्दे दृश्यम्।

विशिष्टाभाव पु० इत०। विशेषणविशिष्टस्याभावे स च क्वचित् विशेषणाभावप्रयुक्तः क्वचिच्च विशिष्ट्याभावप्र-युक्तः क्वचिदुभयाभावप्रयुक्तः।

विशीर्ण त्रि० वि+शृ-क्त। १शुष्के, २जरावस्थापन्ने।

विशीर्णपर्ण पु० विशीर्णं पर्णमस्य। निम्बवृक्षे रा-जनि०।

विशुद्ध त्रि० वि+शुध-क्त। १दोषरहिते, २विशदे च। तन्त्रोक्ते कण्ठस्थे ३चक्रभेदे चक्रशब्दे २८०८पृ०दृश्यम्।

विशुद्धाद्वैत न० इत०। वल्लभाचार्य्यमतप्रसिद्धे दोषरहि-तस्य ब्रह्मणोऽद्वयत्वे।

विशुद्धि स्त्री० वि+शुध-क्तिन्। १शोधने २दोषराहित्ये च।

विशृङ्खल त्रि०विगता शृङ्खला पद्धतिर्यस्याः। परिपाटीशून्ये

विशेष पु० वि+शिष-घञ्। १प्रभेदे, २प्रकारे, जटा०। ३व्यक्तौ हेमच०। ४तिलके, हारा०। "अन्त्यो नित्यद्रव्यवृत्तिर्वि-शेषः परिकीर्त्तितः" इति भाषा०उक्ते ५पदार्थभेदे "अन्ते अवसाने तिष्ठतीति अन्त्यः यदपेक्षया विशेषो नास्तीत्यर्थः। घटपटादीनां द्व्यणुकपर्य्यन्तानां तत्त-दवयवभेदात् परस्परं भेदः। परमाणूनां भेदको वि-शेष एव स तु स्वत एव व्यावृत्तः तेन तत्र विशेषान्तरा-पेक्षा नास्तीति" सि०मुक्ता०। अयञ्च नित्यद्रव्ये समवायेन तिष्ठति "तेषु जातेश्च सम्बन्धः समवायः प्रकीर्त्तितः" भाषायां चकारेण नित्यद्रव्येषु विशेषसम्बन्धस्य समवायतायाः ग्रहणात्। "द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदा-र्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम्" कणा० सू० उद्दिश्य लक्षितं यथा "अन्त्यत्वान्त्येभ्यो विशेषेभ्यः" सू०। "अन्त्या विशेषा नित्यद्रव्यवृत्तयो येऽभि-हितास्तान् वर्जयित्वा सामान्यविशेषाभिधानमित्यर्थः। अन्ते अवसाने भवन्तीत्यन्त्याः यतो न व्यावर्त्तकान्तरमस्ती-त्याचार्य्याः उत्पादविनाशयोरन्तेऽवसाने भवन्तीत्यन्त्यानि नित्यद्रव्याणि तेषु भवन्तीत्यन्त्या विशेषाः इति वृत्तिकृतः ते हि विशेषा एव व्यावृत्तबुद्धिहेतवः न तु सामान्य-रूपा अपि" उप० वृ०। नित्यैकमात्रवृत्तय इति फलि-तार्थः। "अन्योन्याभावविरोधिसामान्यरहितः समवेतो विशेषः" सर्व०औ०माधवः। ६व्याप्यधर्मे। यथा नीलघटः इत्यादौ घटत्वव्याप्यधर्मः नीलत्वादिविशिष्टघटत्वादिः। ७अर्थालङ्कारभेदे च अलङ्कारशब्दे ४०५ पृ० दृश्यम्।

विशेषक पुंन० विशेषयति वि+शिष-णिच्-ण्वुल्। १ललाट-कृते तिलके अमरः। २विशेषकर्त्तरि त्रि० मेदि० "त्रिभि-र्ज्ञेयं विशेषकम्" इत्युक्ते एकवाक्यतापन्ने ३श्लोकत्रये न०। ४तिलवृक्षे राजनि०।

विशेषगुण [illegible] कर्म०। "बुद्ध्यादिषट्कं रूपादिचतुष्कं"

स्नेहभावने । स्वाभाविकद्रवत्वञ्च खहष्टे शब्द एव च" भाषा० उक्तेषु गुणभेदेषु ।

विशेषण न० विशिष्यतेऽनेन वि+शिष-ल्युट् । भेदकधर्मे गुणक्रियादौ यथा नीलम् उत्पलं चलो गौरित्यादौ गुणक्रियादिर्भेदकधर्मः ।

विशेषणञ्च त्रिविधं व्यावर्त्तकं विधेयं हेतुगर्भञ्च । तत्राद्यं नीलो घट इत्यादौ नीलः, द्वितीयं पर्वतो वह्निमान्" अत्र वह्निर्विधेयविशेषणम् । "न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयः" इत्यादौ न्यक्कारोविधेयः । तृतीयं यथा सुरापः पततीत्यादौ सुरापानं हेतुगर्भविशेषणम् । तस्य भावः तल् । विशेषणताप्रकारताख्यविषताभेदे स्वरूपसम्बन्धविशेषे च स्त्री । स च तत्पदजन्यबोधविषयत्वेन शक्तिविषयत्वरूपः । अभावप्रत्यक्षे सन्निकर्षभेदे च । यथा घटाभाववद् भूतलमित्यादि चाक्षुषप्रत्यक्षे भूतलांशे घटाभावस्य विशेषणता सन्निकर्षः । "विशेषणतया तद्वदभावानां ग्रहो भवेत्" भाषा० । सा च नानाविधा यथोक्तं

"यद्यपि विशेषणता नानाविधा तथाहि भूतलादौ घटाभावः संयुक्तविशेषणतया गृह्यते, संख्यादौ रूपत्वाद्यभावः संयुक्तसमवेतविशेषणतया, संख्यात्वादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतविशेषणतया, शब्दाभावः केवलश्रोत्रावच्छिन्नविशेषणतया । कत्वादौ खत्वाद्यभावः श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतविशेषणतया । एवं कत्वावच्छिन्नाभावे खत्वाभावादिकं विशेषणविशेषणतया । एवं घटाभावादौ पटाद्यभावः संयुक्तविशेषणविशेषणतया । एवमन्यदप्यूहं तथापि विशेषणतात्वरूपेणैकैव सा गण्यते । अन्यथा षोढा सन्निकर्ष इति प्राचां प्रवादो व्याहन्यतेति" सि० मुक्ता० । "प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत्" भाषा० उक्तः समवायप्रत्यक्षसन्निकर्षभेदे च ।

विशेषणासिद्ध पु० विशेषणेनासिद्धः । हेत्वाभासभेदे यो हेतुः विशेषणविशिष्टः सन् पक्षे न तिष्ठति तादृशे हेतौ यथा शब्दो नित्यः द्रव्यत्वे सत्यस्पार्शत्वात् इत्यादौ द्रव्यत्वरूपविशेषणस्य शब्दे बाधात् तथात्वम् ।

विशेषविधि पु० विशेषे विधिः । सामान्यविशेषयोर्मध्ये विशेषगोचरे विधाने यथा ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां कौण्डिन्याय तक्रमित्यत्र कौण्डिन्यस्य ब्राह्मणविशेषत्वेन तद्विषये दधिदानापवादेन तक्रदानविधिः । "अल्पः स्याद् विषयो यस्य स विशेषविधिर्मतः" व्या०का० । [कृते च ।

विशेषित त्रि० वि+शिष-णिच्-क्त । १भेदिते २विशेषणयुक्ते

विशेषोक्ति स्त्री अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०५ पृ० दृश्यम् ।

विशेष्य त्रि० विशिष्यते भेद्यते गुणादिभिरसौ वि+शिष-कर्मणि ण्यत् । गुणादिभिर्भेद्ये १व्यवच्छेद्ये पदार्थे २धर्मिणि च । तस्य भावः तल् । विशेष्यता विषयताविशेषे स च तज्ज्ञानीययत्किञ्चित्प्रकारतानिरूपितः संसर्गविषताभिन्नः विषयताविशेषः इति प्राञ्चः । तत्र समानाधिकरणा प्रकारता विशेष्यता च एकैवेति जगदीशः । तयोर्भिन्नत्वम् अवच्छेद्यावच्छेदकभावस्येति गदाधरः । यथा घटाभाववद् भूतलमित्यादौ घटनिष्ठप्रकारतानिरूपिता या अभावनिष्ठा विशेष्यता सैव तदवच्छेद्या वा या अभावनिष्ठा प्रकारता तन्निरूपिता भूतलनिष्ठविशेष्यतेति प्राञ्चः । स्वरूपसम्बन्धविशेष इत्यन्ये ।

विशेष्यासिद्ध पु० स्वरूपासिद्धे हेत्वाभासभेदे । यो हेतुः स्वघटकविशेष्यस्वरूपः पक्षे न तिष्ठति तादृशे हेतौ यथा-शब्दो नित्योऽस्पार्शत्वे सति द्रव्यत्वादित्यादौ अत्र अस्पार्शत्वविशिष्टं द्रव्यत्वं हेतुः तत्र विशेष्यं द्रव्यत्वं शब्देऽसिद्धमिति स्वरूपासिद्धो हेतुः ।

विशोक पु० विगतः शोकः यस्मात् यस्य वा । १अशोकवृक्षे राजनि० । २शोकरहिते त्रि० । योगशास्त्रोक्ते ३चित्तवृत्तिभेदे स्त्री । "विशोका वा ज्योतिष्मती" पातं०सू० । "विशोका विविधविषयतीति" विवरणम् ।

विशोधनी स्त्री विशुध्यतेऽनया शुध-ल्युट् ङीप् । १दन्तीवृक्षे राजनि० । भावे ल्युट् । २शोधने न० । वि+शुध-ल्यु । ३शोधनकारके त्रि० । "प्रायश्चित्तं विशोधनम्" स्मृतिः ।

विशोधिन् त्रि० वि+शुध-णिच्-णिनि । १शोधनकारके २नागदन्त्यां राजनि० स्त्री ङीप् ।

विश्न पु० विश-दीप्तौ भावे नङ् । दीप्तौ सि०कौ० । [अमरः

विश्र(श्रा)णन न० वि+श्रण-णिच्-ल्युट् वा वृद्धिः । दाने

विश्रब्ध त्रि० वि+स्रन्भ-क्त । विश्वस्ते "विस्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलका" सा०द० । २शान्ते ३अनुद्धते त्रि० हेमच० ४गाढे त्रि० मेदि० । [वृत्तव्यापारस्यावसाने च भरतः ।

विश्र(श्रा)म पु० वि+श्रम-घञ् वा वृद्धिः । १विरामे प्र०

विश्रम्भ पु० वि+स्रन्भ-घञ् । १विश्वासे अमरः । २प्रणये ३केलिकलहे मेदि० ४वधे च विश्वः ।

विश्राव पु० वि+स्रु-घञ् । १प्रसिद्धौ अमरः २स्रावे च ।

विश्रुत पु० वि+श्रु-क्त । १विख्याते अमरः । २विशेषेण श्रुते च

विश्लिष्ट त्रि॰ वि+श्लिष-क्त। १वियुक्ते २शिथिले च।

विश्लेष पु॰ वि+श्लिष-घञ्। १वियोगे २शैथिल्ये च मेदि॰।

विश्व न॰ विश-क्व। १जगति संसारे। २तदभिमानिनि जीवे पु॰। व्यस्तस्थूलदेहे प्रवेशात्तस्य तथात्वम् वेदान्तसारे उक्तम्। ३श्राद्धदेवविशेषे पु॰ ब॰ व॰। ४सकले त्रि॰ ३तदर्थेऽस्य सर्वनामता। श्राद्धदेवाश्च दशविधाः गणदेवताभेदाः यथोक्तम् "वसुसत्यौ क्रतुदक्षौ कालकामौ धुरिः कुरुः। पुरूरवा माद्रवाश्च विश्वे देवाः प्रकीर्त्तिताः" दैवशब्दे ३७५७ पृ॰ दृश्यम्। ५नागरे विश्वः ६दक्षकन्याभेदे विश्वदेवमातरि स्त्री मत्स्यपु॰ ५अ॰। ७अतिविषायां स्त्री अमरः। ८शतावर्य्यां स्त्री राजनि॰ ९विंशपलपरिमाणे स्त्री। "गुञ्जाः पञ्चयतिः स्तोका दशाक्ष तत्पलं भवेत्। विश्वा विंशत्पलं प्रोक्तं" ज्योतिष्मती। अयं परिमाणभेदः कांसवणिक्प्रसिद्धः। १०विष्णौ न॰ विष्णुस॰। ११देहे न॰चक्रशब्दे २८०८पृ॰दृश्यम्।

विश्वकद्रु पु॰ विश्वकं द्रवति द्रु-डु। १मृगयाकुशलकुक्कुरे अमरः। २शब्दे पु॰ ३खले त्रि॰ मेदि॰।

विश्वकर्म्मन् पु॰ विश्वेषु कर्म व्यापारो यस्य। १सूर्य्ये २देवशिल्पिनि अमरः। ३मुनिभेदे मेदि॰ ४परमेश्वरे च।

विश्वकृत् पु॰विश्वं करोति कृ-क्विप्।१विश्वकर्मणि २परमेश्वरे च

विश्वकेतु पु॰ विश्वे केतवोऽस्य। अनिरुद्धे अमरः।

विश्व(ष्व)क्सेन विशु(षु)ची सेना यस्य। १विष्णौ अमरः २प्रियङ्गुवृक्षे स्त्री ३विष्णोर्निर्माल्यधारके तदीयगणभेदे "निर्माल्यधारी विष्णोस्तु विश्व(ष्व)क्सेनचतुर्भुजः" कालिकापु॰ ८२अ॰। ४त्रयोदशमनौ मत्स्यपु॰ ९अ०। शमव्य एवेश्वर्येषु पा॰ सम्मतः भरतस्तु शमव्यतामाह तन्मूलं चिन्त्यम्। [च राजनि॰।

विश्वगन्ध न॰ विश्वतो गन्धोऽस्य। १बोले गन्धरसे २पलाण्डौ

विश्वगन्धा स्त्री विश्वे सकला गन्धा यस्याम्। पृथिव्याम् शब्दच॰। [राजनि॰।

विश्वग्रन्थि स्त्री विश्वतो ग्रन्थिर्यस्याः। हंसपदीलतायाम्

विश्व(ष्व)च् अव्य॰ विषु विश्वं वा अञ्चति क्विप् पृषो॰ विश्वस्य विशुः ततः शमव्यत्वादर्थे अस्ति तस्य लुक्।१सर्वत इत्यर्थे। असेरभावे। २सर्वत्रगामिनि त्रि॰ स्त्रियां विषूचो भत्वे विषू(शू)च इत्यादि। अदूद्रागमे विश्वद्र्यच् उक्तार्थे। भत्वे विष्वद्रीच इत्यादि। शमव्यतां भरत आह तन्मूलं मृग्यम्।

विश्वचक्र न॰ द्वादशे महादानभेदे मत्स्यपु॰ तद्विधिर्यथा "अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम्। विश्वचक्रमितिख्यातं सर्वपातकनाशनम्। तपनीयस्य शुद्धस्य विश्वचक्रन्तु कारयेत्। श्रेष्ठं पलसहस्रेण तदर्द्धेन तु मध्यमम्। तस्यार्द्धेन कनिष्ठं स्याद्विश्वचक्रमुदाहृतम्। अन्यद्विंशत्पलादूर्द्ध्वमशक्तोऽपि निवेदयेत्। षोड़शारं ततश्चक्रं भूमिनेम्यष्टकावृतम्। नाभिपद्मे स्थितं विष्णुं योगारूढं चतुर्भुजम्। शङ्खचक्रे च पार्श्वे तु देव्यष्टकसमावृतम्। द्वितीयावरणे तद्वत् पूर्वतो जलशायिनम्। अत्रिर्भृगुर्वशिष्ठश्च ब्रह्मा काश्यप एव च। मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः। रामो रामश्च रामश्च बुद्धः कल्की च ते दश। तृतीयावरणे गौरी मातृभिर्वसुभिर्युता। चतुर्थे द्वादशादित्या वेदाश्चत्वार एव च। पञ्चमे पञ्च भूतानि रुद्राश्चैकादशैव तु। लोकपालाष्टकं षष्ठे दिङ्मातङ्गास्तथैव च। सप्तमेऽस्त्राणि सर्वाणि मङ्गल्यानि च कारयेत्। अन्तरान्तरतो देवान् विन्यसेदष्टमे पुनः। तुलापुरुषवत् शेषं समन्तात् परिकल्पयेत्। ऋत्विङ्मण्डपसंभारभूषणाच्छादनादिकम्। विश्वचक्रं ततः कुर्य्यात् कृष्णाजिनतिलोपरि। तथाष्टादश धान्यानि रसाश्च लवणादयः। पूर्णकुम्भाष्टकञ्चैव वस्त्राणि विविधानि च। माल्येक्षुफलरत्नानि वितानं चापि कल्पयेत्। ततो मङ्गलशब्देन स्नातः शुक्लाम्बरो गृही। होमाधिवासनान्ते तु गृहीतकुसुमाञ्जलिः। इममुच्चारयेन्मन्त्रं त्रिः कृत्वा तु प्रदक्षिणम्। नमो विश्वमयायेति विश्वचक्रात्मने नमः। परमानन्दरूपी त्वं पाहि नः पापकर्दमात्। तेजोमयमिदं यस्मात् सदा पश्यन्ति योगिनः। हृदि तत्त्रिगुणातीतं विश्वचक्रं नमाम्यहम्। वासुदेवस्थितञ्चक्रं चक्रमध्ये च माधवम्। अन्योन्याधाररूपेण प्रणमामि स्थिताविह। विश्वचक्रमिदं यस्मात् सर्वपापहरं परम्। आयुधञ्चाधिवासञ्च भवादुद्धर मामितः"।

विश्वजित् पु॰ विश्वं जयति जि-क्विप्। १विष्णौ २सर्वस्वदक्षिणे यज्ञभेदे "विश्वजिता यजेत" श्रुतिः। ३तदधिकारेण अश्रुतफलत्वे स्वर्गफलकल्पकन्यायभेदे मीमां॰।

विश्वदेवा स्त्री विश्वतो दीव्यति दिव-अच्। १हस्वमञ्जुकायाम् (गोरक्षचाकुलिया) जटा॰। २नागबलायां ३रक्तपुष्पदण्डोत्पले च रत्नमाला। कर्म॰। ४विश्वाख्यदेवगणे पु॰

विश्वधारिणी स्त्री विश्वं धारयति धृ-णिनि। पृथिव्याम्

विश्वपर्णी स्त्री विश्वतः पर्णान्यस्याः। भूम्यामलक्यां राजनि॰

विश्वप्सन् पु॰विश्वं प्साति भक्षति प्सा-कनिन्। १सर्वभक्षके वह्नौ

२चन्द्रे हेमच०। ३देवे ४विश्वकर्मणि ५भूमौ संक्षिप्तसा० ६सूर्य्ये शब्दर०।

विश्वभेषज न० विश्वेषां भेषजम्। शुण्ठ्याम् अमरः।

विश्वमदा स्त्री विश्वस्य मदो यस्याः। अग्निजिह्वाभेदे शब्दमा०

विश्वम्भर पु० विश्वं बिभर्त्ति भृ-खच् मुम् च।१इन्द्रे अमरः २विष्णौ च। ३पृथिव्यां स्त्री।

विश्वरूपक न० विश्वं रूपमस्य कप्। कृष्णागुरुणि राजनि०

विश्वरेतस् पु० विश्वं रेतोरेतोजन्यं यस्य। चतुर्मुखे ब्रह्मणि हेमच०। [चषाके त्रिका०।

विश्वरोचन पु० विश्वान् रोचयति रुच-णिच्-ल्यु। नाड़ी-

विश्ववेदस् पु० विश्वं वेत्ति विद-असुन्। १इन्द्रादौ देवे २सर्वज्ञे च। [(फाणमनसः) २हंसे पुं० शब्दच०।

विश्वसार न० विश्वेषां सारम्। १तन्त्रभेदे। संज्ञायां कन्।

विश्वसृज् पु० विश्वं सृजति सृज-क्विन्। चतुर्मुखे ब्रह्मणि अमरः। कुत्वादौ कुः विश्वसृक् विश्वसृग्भ्यामित्यादि

विश्वस्त त्रि० वि+श्वस-क्त। १जातविश्वासे। २विधवायां स्त्रियां स्त्री अमरः। वा इट्। विश्वसित त्रि०जातविश्वासे

विश्वस्था स्त्री विश्वतः तिष्ठति स्था-क। शतावर्य्याम् राजनि०

विश्वाची स्त्री विश्वमञ्चति अन्च-क्विप्। १अप्सरोभेदे वह्निपु०। २बाहुरोगभेदे भावप्र० तल्लक्षणादि० तत्रोक्तं यथा "अथ विश्वाचीलक्षणमाह "तलं प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा बाहुपृष्ठतः। बाह्वोः कर्मक्षयकरी विश्वाची सा निगद्यते"। कण्डरा महास्नायुः तलं हस्तस्योपरिभागः तलशब्दोऽत्र उपरिवाचकः यथा भूमितलमिति। तेनायमर्थः बाहुपृष्ठतः बाह्वोः पृष्ठं बाहुपृष्ठमारभ्य तलं प्रतिहस्ततलं यावत्प्रत्यङ्गुलीनां काण्डरास्ताः सन्दूष्य बाह्वोः प्रसारणाकुञ्चनादिकर्मक्षयकरी भवति सा इह वातव्याधिषु विश्वाचीत्युच्यते बाह्वोरिति द्वित्वं सम्भवपरम्। एकस्मिन्नपि बाहौ विश्वाची भवति" भावप्र०।

विश्वात्मन् पु० विश्वमात्मा यस्य। विष्णौ विष्णुस०।

विश्वधामन् पु० विश्वं दधाति पालयति धा-असुन् णिच्च पूर्वदीर्घः। देवे त्रिंकौ०।

विश्वानर पु० अग्निजनके विप्रभेदे वैश्वानरशब्दे दृश्यम्।

विश्वामित्र पु० विश्वं मित्रमस्य पूर्वपददीर्घः। गाधिसुते नृपे महर्षिभेदे हरिवं०२८अ०।

विश्वामित्रप्रिय पु० ६त०। १नारिकेले शब्दर० २श्रीरामे च

विश्वा(श्व)राज् पु० विश्वेषु राजते राज-क्विप्। १विश्वेषां राजनि। २परमेश्वरे च अस्य झलादावेव पदान्तत्वम् विश्वराजावित्यादि। [भेदे २रात्रौ स्त्री मेदि०।

विश्वावसु पु० विश्वेषां वसु यस्मात् पृषो० दीर्घः। १गन्धर्व-

विश्वास पु० वि+श्वस-घञ्। इदमित्थमेवेत्याकारे १चित्तवृत्तिभेदे प्रत्यये अमरः। २भद्रावाच्च "नखिनाञ्च नदीनाञ्च शृङ्गिणां शस्त्रपाणिनाम्। विश्वासो नैव कर्त्तव्यः" चाणक्यः

विश्वेदेव पु० ब०व० कर्म० अलुक्स०। "क्रतुर्दक्षो वसुः सत्यः कामः कालस्तथा धुरिः। रोचनोमाद्रवाश्चैव तथा चान्यः पुरूरवाः। विश्वे देवा भवन्त्येते दश श्राद्धेषु पूजिता" इत्युक्ते श्राद्धदेवभेदे। २वह्नौ पु० संक्षिप्त०।

विश्वेश पु० ६त०। शिवे, विश्वेश्वरादयोऽप्यत्र।

विश्वौषध न० विश्वेषु रोगेषु औषधम्। शुण्ठ्याम्। राजनि०

विष व्याप्तौ जु० उभ० सक० अनिट्। वेवेष्टि वेविष्टे इरित् अविषत् अविक्षत् त। विष्णुः।

विष विप्रयोगे क्र्या० पर० अक० अनिट्। विष्णाति अविक्षत्

विष सेचने भ्वा०पर०सक०अनिट्। वेषति अविक्षत्। [र्णितः।

विष् स्त्री विष-क्विप्। १विष्ठायाम् अमरः २कन्यायां च विट्-

विष न० विष-क। १जले अमरः २पद्मकेशरे, रायमुकुटः ३गन्धरसे बोले ४वत्सनाभे-विषे च ५गरलमात्रे पुंन० राजनि०। ६क्ष्वेडे पु० अमरः। गरलरूपविषस्य नामलक्षणादिकं भावप्र०उक्तं यथा "विषं तु गरलः क्ष्वेडस्तस्य भेदानुदाहरे। वत्सनाभः सहारिद्रः सक्तुकस्च प्रदीपनः। सौराष्ट्रिकः शृङ्गिकश्च कालकूटस्तथैव च। हालाहलो ब्रह्मपुत्रो विषभेदा अमी नव"। तत्र वत्सनाभस्य स्वरूपनिरूपणम्। "सिन्दुवारसदृक्पत्रो वत्सनाभ्याकृतिस्तथा। यत्पार्श्वेन तरोर्वृद्धिर्वत्सनाभः स भाषितः"। अथ हारिद्रस्य स्वरूपनिरूपणम् "हरिद्रातुल्यमूलो यो हारिद्रः स उदाहृतः"। अथ सक्तुकस्य स्वरूपम् "यद्ग्रन्थिः सक्तुकेनेव पूर्णमध्यः स सक्तुकः"। अथ प्रदीपनस्य स्वरूपम् "वर्णतो लोहितो यः स्याद्दीप्तिमान् दहनप्रभः। महादाहकरः पूर्वैः कथितः स प्रदीपनः"। अथ सौराष्ट्रिकस्य स्वरूपम् "सुराष्ट्रविषये यः स्यात् स सौराष्ट्रिक उच्यते"। अथ शृङ्गकस्य स्वरूपम् "यस्मिन् गोशृङ्गके बद्धे दुग्धम्भवति लोहितम्। स शृङ्गिक इति प्रोक्तो द्रव्यतत्त्वविशारदैः"। अथ कालकूटस्य स्वरूपम् "देवासुररणे देवैर्हतस्य पृथुमालिनः। दैत्यस्य रुधिराज्जातस्तरुरश्वत्थसन्निभः। निर्यासः कालकूटोऽस्य मुनिभिः परिकी-

र्त्तितः । सोऽहिच्छत्रे शृङ्गवेरे कोङ्कणे मलये भवेत्" अथ हालाहलस्य स्वरूपम् "गोस्तनाभफलो गुच्छस्तालपत्रच्छदस्तथा । तेजसा यस्य दह्यन्ते समीपस्था द्रुमादयः । असौ हालाहलो ज्ञेयः किष्किन्धायां हिमालये । दक्षिणाब्धितटे देशे कोङ्कणेऽपि च जायते" । अथ ब्रह्मपुत्रस्य स्वरूपम् "वर्णतः कपिलो यः स्यात्तथा भवति सारतः । ब्रह्मपुत्रः स विज्ञेयो जायते मलयाचले । ब्राह्मणः पाण्डुरस्तेषु क्षत्रियो लोहितप्रभः । वैश्यः पीतोऽसितः शूद्रो विषश्चतुर्विधः । रसायने विषं विप्रं क्षत्रियं देहपुष्टये । वैश्यं कुष्ठविनाशाय शूद्रं दद्यात् वधाय हि" । (एते च स्थावरविषाः) तेषां शोधनविधिः तत्रैव स्थानान्तरे "गोमूत्रे त्रिदिनं स्थाप्यं विषं तेन विशुद्ध्यति । रक्तसर्षपतैलाक्तं तथा धार्य्यञ्च वाससि । ये गुणा गरले प्रोक्तास्ते स्युर्हीना विशोधनात् । तस्माद्विषं प्रयोगे तु शोधयित्वा प्रयोजयेत्" । अथ विषस्य गुणाः "विषं प्राणहरं प्रोक्तं व्यवायि च विकाशि च । आग्नेयं वातकफहृत् योगवाहि मदावहम्" । व्यवायि सकलकायगुणव्यापनपूर्व्वकपाकगमनशीलम् । विकाशि ओजःशोषणपूर्व्वकसन्धिबन्धशैथिल्यकरणशीलम् । आग्नेयम् अधिकाग्न्यंशम् । योगवाहि संसर्गिगुणग्राहकम् । मदावहं तमोगुणप्राधान्येन बुद्धिविध्वंसकम् । "तदेव युक्तियुक्तन्तु प्राणदायि रसायनम् । योगवाहि परं वातश्लेष्मजित् सन्निपातहृत्" । अथोपविषाणां निरूपणम् "अर्कक्षीरं स्नुहीक्षीरं लाङ्गली करवीरकः । गुञ्जाहिफेनो धत्तूरः सप्तोपविषजातयः" । एतेषां शोधनं चिन्त्यं गुणाश्चात्र तत्र द्रष्टव्याः" ।

तत्र विषस्य द्वैविध्यमाह "स्थावरं जङ्गमञ्चैव द्विविधं विषमुच्यते । दशाधिष्ठानमाद्यं तु द्वितीयं षोड़शाश्रयम्" । स्थावरविषस्य दशाश्रयानाह "मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक् क्षीरं सारमेव च । निर्य्यासो धातवः कन्दः स्थावरस्याश्रया दश" । तद्यथा मूलविषं करवीरादि । पत्रविषं विषपत्रिकादि, फलविषं कर्कोटकादि, पुष्पविषं वेत्रादि, त्वक्सारनिर्य्यासविषाणि करम्भादीनि क्षीरविषं स्नुह्यादि धातुविषं हरितालादि कन्दविषं वत्सनाभसक्तुकादि । जङ्गमविषस्य षोड़शाश्रयानाह "दृष्टिनिःश्वासदंष्ट्रा च नखमूत्रमलानि च । शुक्रं लालानखस्पर्शः सदंशं स्वावमर्दितम् । गुदास्थिपित्तशूकाणि दश षट् जङ्गमाश्रयाः" । तद्यथा दृष्टिनिःश्वासविषाः दिव्याः सर्पाः, दंष्ट्राविषाः भौमसर्पाः दंष्ट्रानखविषा व्याघ्रादयः, मूत्रपुरीषविषाः वृहगोधिकादयः शुक्रविषा मूषिकादयः, लालाविषाः उच्चिटिकादयः, लालास्पर्शमूत्रपुरीषार्त्तवशुक्रमुखसन्दंशदंष्ट्रास्पर्शावमर्दितगुदपुरीषविषाः चित्रशीर्षादयः, अस्थिविषाः सर्पादयः, पित्तविषाः शकुलमत्स्यादयः, शूकविषाः भ्रमरादयः । स्थावरविषाणां सामान्यानां कार्य्याण्याह । तत्र मूलविषस्य कार्य्यमाह "उद्वेष्टनं मूलविषैर्मोहः प्रलपनं तथा" । पत्रविषस्य कार्य्यमाह "जृम्भणं वेपनं श्वासो नृणां पत्रविषैर्भवेत्" । फलविषस्य कार्य्यमाह "मुष्कशोथः फलविषैर्दाहोद्वेगश्च भोजने" । पुष्पविषस्य कार्य्यमाह "भवेत् पुष्पविषैश्छर्द्दिराध्मानं मूर्च्छनं तथा" । त्वक्सारनिर्य्यासकार्य्याण्याह "त्वक्सारनिर्य्यासविषैरुपभुक्तैर्भवन्ति हि । आस्यदौर्गन्ध्यपारुष्यशिरोरुक्कफसंस्रवाः" । क्षीरविषकार्य्यमाह "फेनागमः क्षीरविषैर्विड्भेदो गुरुजिह्वता" । धातुविषकार्य्यमाह "हृत्पीड़नं धातुविषैर्मूर्च्छा दाहश्च तालुनि । प्रायेण कालघातीनि विषाण्येतानि निर्द्दिशेत्" । एतानि मूलविषाणि नव कालघातीनि कालान्तरे मारकाणि । कन्दविषस्य कार्य्यमाह । "कन्दजान्युग्रवीर्य्याणि यान्युक्तानि त्रयोदश । सर्व्वाण्येतानि कुशलैर्ज्ञेयानि दशभिर्गुणैः । स्थावरं जङ्गमं वापि कृत्रिमं चापि यद्विषम् । सद्यो निहन्ति तत् सर्व्वं गुणैस्तु दशभिर्युतम्" । तान् दशगुणानाह "रूक्षमुष्णं तथा तीक्ष्णं सूक्ष्ममाशु व्यवायि च । विकाशि विशदञ्चैव लघुपाकि च ते दश" तैर्गुणैर्विषस्य कार्य्यमाह "तद्रौक्ष्यात् कोपयेद्वायुमौष्ण्यात्पित्तं सशोणितम् । तैक्ष्ण्याद्भ्रान्तिं मोहयति मर्म्मबन्धान् छिनत्ति हि । शरीरावयवान् सौक्ष्म्यात् प्रविशेद्विकरोति च । आशुत्वादाशु तत् प्रोक्तं व्यवायात् प्रकृतिं हरेत् । विकाशित्वात् क्षपयति दोषान् धातून्मलानपि । अतिरिच्यते वैशद्यात् दुश्चिकित्स्यं च लाघवात् । दुर्जरं चाविपाकित्वात् तस्मात् क्लेशयते चिरम्" । विषलिप्तशस्त्रहतस्य लक्षणमाह "सद्यः पाकं याति यस्य क्षतं तत् स्रवेद्रक्तं पच्यते चाप्यभीक्ष्णम् । कृष्णीभूतं क्लिन्नमत्यर्थपूतिक्षतान्मांसं शीर्य्यते यस्य चापि । तृष्णातापौ दाहमूर्च्छे च यस्य दिग्धं विद्धं तं मनुष्यं व्यवस्येत् । लिङ्गान्येतान्येव कुर्य्याद‌मित्रैर्दत्तः क्ष्वेड़ो वा व्रणे यस्य चापि" । पच्यते चाप्यभीक्ष्णं पुनः पुनः

पाकमेति तापः वहिःस्थितः, दाहोऽभ्यन्तरे। यः कुर्यादित्यत्र चात कर्तृपदं बोद्धव्यम्। प्रायेण राजादीनामन्नादौ शत्रवो विषं ददति। तेषां ज्ञानार्थं लक्षणमाह "इङ्गितज्ञो मनुष्याणां वाक्चेष्टामुखवैकृतैः। जानीयाद्विषदातारमेभिर्लिङ्गैश्च बुद्धिमान्। न ददात्युत्तरं पृष्टो विवक्षुर्मोहमेति च। अपार्थं बहु सङ्कीर्णं भाषते चापि मूढवत्। अङ्गुलीः स्फोटयेदुर्वीं विलिखेत् प्रहसेदपि। वेपथुश्चास्य भवति त्रस्तश्चैकैकमीक्षते। विवर्णवक्त्रः श्यामश्च नखैः किञ्चिच्छिनत्ति च। आलभेतासकृद्दीनः करेण च शिरोरुहान्। निर्यियासुरपद्वारैः वीक्षते च पुनः पुनः। वर्त्तते विपरीतं च विषदाता विचेतनः"। इङ्गितमभिप्रायसूचकम् आकारं मुखवैकृतं मुखवैवर्ण्यादि एभिर्लिङ्गैर्वक्ष्यमाणैः न ददात्युत्तरं पृष्टः स्वीयासत्कर्मजनितव्यामोहात् सङ्कीर्णम् अस्फुटं भयजनितपर्वव्यथापनोदायाङ्गुलीः स्फोटयेत् प्रहसेत्। अहेतावपि श्यामः दग्धसमानवर्णः, आलभेत स्पृशेत् विपरीतं यथा स्यात्तथैव वर्त्तते। जङ्गमविषाणां सामान्यानां कार्य्यमाह "निद्रां तन्द्रां क्लमं दाहं सपाकं लोमहर्षणम्। शोथं चैवातिसारं च कुरुते जङ्गमं विषम्"। जङ्गमेषु तीक्ष्णतरेषु सर्पानाह "वातपित्तकफात्मानो भोगिमण्डलराजिलाः। यथाक्रमं समाख्याता द्व्यन्तरा द्वन्द्वरूपिणः। फणिनो भोगिनो ज्ञेया संख्यातास्तेऽत्र विंशतिः। मण्डलैर्विविधैश्चित्राः पृथवो मन्दगामिनः। षट् ते मण्डलिनो ज्ञेया ज्वलनार्कविषाः स्मृताः। स्निग्धा विविधवर्णाभिस्तिर्य्यगूर्द्ध्वं च राजिभिः। विचित्रा इव ये भान्ति राजिलास्ते हि तेऽपि षट्"। एते यथाक्रमं वातपित्तकफात्मानः द्व्यन्तराः द्वे अन्तरे भेदौ येषां ते द्व्यन्तराः यथा भोगिनो मण्डलिन्यां जाताः इत्यादि। भोगिप्रभृतिक्षतदंशदेशलक्षणमाह "दंशो भोगिकृतः कृष्णः सर्ववातविकारकृत्। पीतो मण्डलिनः शोथो मृदुः पित्तविकारवान्। राजिलोत्थो भवेद्दंशः स्थिरशोथश्च पिच्छिलः। पाण्डुः स्निग्धोऽतिसान्द्रासृक् सर्वश्लेष्मविकारवान्"। देशविशेषे कालविशेषे च दष्टस्यासाध्यत्वमाह "अश्वत्थदेवायतनश्मशानवल्मीकसन्ध्यासु चतुष्पथेषु। याम्ये च पित्र्ये परिवर्जनीया ऋक्षे नरा मर्मसु ये च दष्टाः"। याम्ये भरण्यां पित्र्ये मघायाम् "दर्वीकराणां विषमाशु हन्ति सर्वाणि चोष्णे द्विगुणीभवन्ति"।

उष्णे उष्णसंयोगे। दर्वीकरलक्षणमाह "रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्वस्तिकाङ्कुशधारिणः। ज्ञेया दर्वीकराः सर्पाः फणिनः शीघ्रगामिनः"। अपरेषु येषु विषमाशु मारकं भवति तानाह "अजीर्णपित्तातपपीडितेषु बालेषु वृद्धेषु बुभुक्षितेषु। क्षीणे क्षते मेहिनि कुष्ठजुष्टे रूक्षे बले गर्भवतीषु चापि। शस्त्रक्षते यस्य न रक्तमस्ति राज्यो लताभिश्च न सम्भवन्ति। शीताभिरद्भिश्च न रोमहर्षो विषाभिभूतं परिवर्जयेत्तम्। जिह्मं मुखं यस्य च केशशातो नासावसादश्च सकण्ठभङ्गः। कृष्णश्च रक्तः श्वयथुश्च दंशे हन्वोः स्थिरत्वञ्च विवर्जनीयम्"। केशशातः आकर्षणात्, नासावसादः नासायाः नतत्वं कण्ठभङ्गः ग्रीवाधारणाशक्तिः हन्वोः स्थिरत्वं हनुद्वयस्तम्भः। अपरञ्च "वर्त्तिर्घना यस्य निरेति वक्त्राद्रक्तं स्रवेदूर्द्ध्वमधश्च यस्य। दंष्ट्रानिपातांश्चतुरश्च पश्येद् यस्यापि वैद्यैः परिवर्जनीयः"। वान्तिः रुधिरस्य, यस्य च नासामुखलिङ्गगुदादिभ्यो रक्तं स्रवेत् "उन्मत्तमत्यर्थमुपद्रुतं वा हीनस्वरं वाप्यथ वा विवर्णम्। सारिष्टमत्यर्थमवेगिनञ्च जह्यान्नरं तत्र न कर्म कुर्य्यात्"। अत्यर्थमुपद्रुतं वा ज्वरातिसारादिभिरतिशयेनोपद्रुतं हीनस्वरं वक्तुमक्षमं विवर्णं कृष्णवर्णं सारिष्टं नासाभङ्गादियुक्तम्। अवेगिनं वेगो विषवेगः। (लहरि) इति लोके तद्रहितम्। स्थावरं जङ्गमं च विषमेव जीर्णत्वादिभिः कारणैः दूषीविषसंज्ञां लभते तदाह "जीर्णं विषघ्नौषधिदूषितं वा दावाग्निवातातपशोषितं वा। स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं विषं हि दूषीविषतामुपैति"। जीर्णम् अतिपुराणं विषघ्नौषधिदूषितं विषघ्नीभिरौषधीभिर्वीर्य्यहीनीकृतं स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं स्वभावादेव दशानां गुणानां मध्ये एकद्वित्र्यादिगुणहीनम्। दूषीविषस्य कार्य्यमाह "वीर्य्याल्पभावान्न निपातयेत् तत् कफान्वितं वर्षगणानुबन्धि। तेनार्दितो भिन्नपुरीषवर्णो विगन्धिवैरस्ययुतः पिपासी। मूर्च्छां भ्रमं गद्गदवाग्वमिञ्च विचेष्टमानोऽरतिमाप्नुयाद्वा"। न निपातयेत् न मारयति कफान्वितं कफेन मन्दीकृततैक्ष्ण्यादिगुणं वर्षगणानुबन्धि कफेनाग्निमान्द्यादीषत्पाकाच्चिरस्थायि तथा दूषीविषजदद्रुरोगवतां भिन्नपुरीषवर्णश्च भिन्नपुरीषोत्कृतमलः भिन्नवर्णो विवर्णः। विचेष्टमानः विरुद्धां चेष्टां कुर्वन् मूर्च्छादीन् व्याधीन् लभते। स्थानविशेषोत्थिते दूषीविषे लिङ्गविशेषमाह। "आमाशयस्थे कफवात-

रोगी पक्वाशयस्थेऽनिलपित्तरोगी। भवेत् समुद्ध्वस्तशिरोऽङ्गरुहको विलूनपक्षश्च यथा विहङ्गः"। समुद्ध्वस्तशिरोऽङ्गरुहकः समुद्गताः शिरोरुहाः केशाः अङ्गरुहः लोमानि यस्य सः एतदपि लिङ्गं पक्वाशयस्थे दूषीविषे बोद्धव्यम् "स्थितं रसादिष्वथ तद्यथोक्तान् करोति धातुप्रभवान् विकारान्"। तत् दूषीविषं यथोक्तान् सुश्रुते व्याधिसमुद्देशीयोक्तान्। दूषीविषस्य प्रकोपसमयमाह "कोपं तु शीतानिलदुर्दिनेषु यात्याशु पूर्वं शृणु तस्य रूपम्"। कुपितस्य दूषीविषस्य पूर्वरूपमाह "निद्रा गुरुत्वञ्च विजृम्भणञ्च विश्लेषहर्षावथ वाङ्गमर्दः"। विश्लेषः गात्रशैथिल्यं हर्षः रोमाञ्चः। रूपमाह "ततः करोत्यन्नमदाविपाकावरोचकं मण्डलकोठजन्म। मांसक्षयं पाणिपदाभिशोथं मूर्च्छां तथा छर्द्दिमथातिसारम्। दूषीविषं श्वासतृषौ ज्वरांश्च कुर्यात् प्रवृद्धिं जठरस्य चापि" अन्नमदः अन्ने भुक्ते पूगफलेनेव मदः। अविपाकः अजरस्य। दूषीविषभेदेन विकारानाह "उन्मादमन्यज्जनयेत्तथान्यदानाहमन्यत् क्षपयेच्च शुक्रम्। गाद्गद्यमन्यज्जनयेच्च कुष्ठं तांस्तान्विकारांश्च बहुप्रकारान्"। अन्यत् दूषीविषं तांस्तान् विकारान् विसर्पविस्फोटादीन्। दूषीविषस्य निरुक्तिमाह "दूषितं देशकालान्नदिवास्वप्नैरभीक्ष्णशः। यस्मात् सन्दूषयेद्धातून् तस्माद्दूषीविषं स्मृतम्"। देशः अनूपादिः कालः दुर्दिनादिः अन्नं कुलत्थतिलमद्यादि धातुदूषकत्वाद्दूषीविषम्। दूषीविषस्य साध्यत्वादिकमाह "साध्यमात्मवतः सद्यो याप्यं संवत्सरोत्थितम्। दूषीविषमसाध्यं स्यात् क्षीणस्याहितसेविनः"। कृत्रिमं विषं द्विविधम् एकं सविषं दूषीविषसंज्ञम् अपरमविषं तदेव गरसंज्ञं तथा च काश्यपसंहितायाम् "संयोगजञ्च द्विविधं द्वितीयं विषमुच्यते। दूषीविषं तु सविषमविषं गर उच्यते"। संयोगजं कृत्रिमं विषं द्वितीयं स्वाभाविकं तच्च द्विविधम्। तत्र दूषीविषमभिधाय गरं दर्शयितुमाह "सौभाग्यार्थं स्त्रियः स्वेदरजोनानाङ्गजान् मलान्। शत्रुप्रयुक्तांश्च गरान् प्रयच्छन्त्यन्नमिश्रितान्"। गरकार्य्यमाह "तैः स्यात् पाण्डुः कृशोऽल्पाग्निर्ज्वरश्चास्योपजायते। मर्म्मप्रधमनाध्मानं हस्तयोः शोथसम्भवः। जठरग्रहणीरोगा यक्ष्मागुल्मक्षयो ज्वरः"। तैः गरैः स्वेदरजःप्रभृतिभिः ज्वरश्चास्योपजायत इति चपाकात्। मर्म्मप्रधमनं मर्म्मव्यथा क्षयो धातुक्षयः। लूतानां जन्तुविशेषाणामुत्पत्तिं निरुक्तिं सङ्ख्याञ्चाह "यस्मात् लूनं तृणं प्राप्ता मुनेः प्रस्वेदबिन्दवः। तेभ्यो जातास्ततो लूता इति ख्यातास्तु षोडश"। अत्र सुश्रुतः "विश्वामित्रो नृपवरः कदाचिदृषिसत्तमम्। वशिष्ठं कोपयामास गत्वाऽऽश्रमपदं किल। कुपितस्य मुनेस्तस्य ललाटात् स्वेदबिन्दवः। अपतद्दर्शनादेव ह्यधस्तात्तोग्रवर्चसः। लूने तृणे महर्षेस्तु धेन्वर्थं सम्भृतेऽपि च। ततो जातास्त्विमे घोरा नानारूपा महाविषाः। तासामष्टौ कष्टसाध्या वर्ज्यास्तावत्य एव हि"। तत्र त्रिमण्डलप्रभृतयोऽष्टौ कष्टसाध्याः सौवर्णिकप्रभृतयोऽष्टावसाध्याः। तासां सामान्यानां दंशलक्षणमाह "ताभिर्दष्टे दंशकोथः प्रवृत्तिः क्षतजस्य च। ज्वरो दाहोऽतिसारश्च गदाः स्युश्च त्रिदोषजाः। पिडका विविधाकारा मण्डलानि महान्ति च। शोथा महान्तो मृदवो रक्ताः श्यावाश्चलास्तथा। सामान्यं सर्वलूतानामेतद्दंशस्य लक्षणम्"। दंशकोथः दंशमध्ये पूतिभावः। "दंशमध्ये तु यत्कृष्णं श्यावं वा जालकावृतम्। दग्धाकृति भृशात्यर्थं स्वेदशोथज्वरान्वितम्। दूषीविषाभिर्लूताभिस्तद्दष्टमिति निर्द्दिशेत्"। सौवर्णिकाद्योऽष्टावसाध्याः प्राणहरास्तासां लक्षणमाह "शोथः श्वेता सिता रक्ता पीता च पिडका ज्वरः। प्राणान्तिको भवेद्दाहः श्वासहिक्काशिरोग्रहः"। आखुदूषीविषलक्षणमाह "आदंशाच्छोणितं पाण्डुमण्डलानि रोऽरुचिः। लोमहर्षश्च दाहश्चाप्याखुदूषीविषार्दिते" प्राणहरमूषकविषकार्य्यमाह "मूर्च्छाङ्गशोथवैवर्ण्यं क्लेदशब्दाश्रुतिज्वराः। शिरोगुरुत्वं लालासृक्छर्द्दिश्चासाध्यमूषकात्। अङ्गशोषोऽत्र मूषकाकारो बोद्धव्य इति। तन्त्रान्तरे कृकलासदष्टस्य लक्षणमाह "शोषस्य कार्ष्ण्यमथ वा नानावर्णत्वमेव च। मोहोऽथ वर्चसो भेदो दष्टस्य कृकलासकैः"। वृश्चिकविषस्य लक्षणमाह "दहत्यग्निरिवादौ तु भिनत्तीवोर्द्ध्वमाशु च। वृश्चिकस्य विषं याति पश्चात् दंशेऽवतिष्ठते"। असाध्यस्य वृश्चिकदष्टस्य लक्षणमाह "दष्टोऽसाध्यैस्तु हृद्घ्राणरसनोपहतो नरः। मांसैः पतद्भिरत्यर्थं वेदनार्त्तो जहात्यसून्"। असाध्यैर्वृश्चिकैस्तेषामेवानुक्तेः हृदादिषु उपहतः हृदादिकार्य्यरहितो भवति अत्यर्थं वेदनार्त्त इत्यन्वयः। कणभदष्टस्य लक्षणमाह "विसर्पः श्वयथुः शूलं ज्वरश्छर्द्दिरथापि वा। लक्षणं कणभैर्दष्टे दंशश्चैवावशीर्य्यते"। कणभः कीटविशेषः। उच्चिटिङ्गदष्टस्य लक्षणमाह "हृष्टरोमोच्चिटिङ्गेन स्तब्धलिङ्गो-

अशार्त्तिमान्। दष्टः शीतोदकेनेव सिक्तान्यङ्गानि म-
न्यते"। कृष्णलोमा अधिकतरकृष्णरोमा उच्चिटिङ्ग
(चीटा) कीटविशेषः। सविषमण्डूकदष्टस्य लक्षणमाह
"एकदंष्ट्रार्दितः शूनः सरुजः पीतकः सतृट्। सनि-
द्रश्च दंशात् दष्टोमण्डूकैः सविषैर्भवेत्"। एकदंष्ट्रार्दितः
स्वभावादेकयैव दंष्ट्रया दष्टो भवति। मत्स्यविषस्य कार्य्य-
माह "मत्स्यास्तु सविषा कुर्य्युर्दाहं शोथं रुजं तथा"।
जलौकाविषकार्य्यमाह "कण्डूं शोथं ज्वरं मूर्च्छां स-
विषास्तु जलौकसः"। कुर्य्युरिति शेषः। गृहगोधिका
विषकार्य्यमाह "विदाहं श्वयथुं तोदं स्वेदं गृह-
गोधिकाः"। कुर्य्युरिति शेषः। शतपदीविषकार्य्यमाह
"दंशे स्वेदं रुजं दाहं कुर्य्याच्छतपदीविषं" शतपदी (गि-
जाई) इति लोके। मशकविषकार्य्यमाह "कण्डूमा-
न्मशकैरीषच्छोथः स्यान्मन्दवेदनः"। असाध्यमशकल-
क्षणमाह "असाध्यकीटसदृशमसाध्यं मशकक्षतम्"।
असाध्यकीटसदृशं असाध्यैः कीटैर्लूतादिभिः क्षतं यत्
क्षतं तत् सदृशवेदनम्। मक्षिकादंशलक्षणमाह "सद्यः
संस्राविणी श्यावा दाहमूर्च्छाज्वरान्विता। पिडका
मक्षिका दंशे तासान्तु स्थगिका हरेत्"। तासामित्यादि
तासां कृष्णलोमानां षण्णां मक्षिकाणां मध्ये स्थगिका-
नाम्नी शीघ्रं प्राणं हरतीत्यर्थः। व्याघ्रादिविषाणां
कार्य्यमाह "चतुष्पाद्भिर्द्विपाद्भिर्वा नखैर्दन्तैश्च यत् क्षतम्।
शूयते पच्यते तत्तु स्रवति ज्वरयत्यपि"। चतुष्पाद्भिः
व्याघ्रादिभिः द्विपाद्भिः वनमनुष्यादिभिः शूयते शूनो
भवति। विषोज्झितस्य लक्षणमाह "प्रसन्नदोषं प्रकृति-
स्थधातुमन्नाभिकामं समसूत्रविट्कम्। प्रसन्नवर्णेन्द्रिय
चित्तचेष्टं वैद्योऽवगच्छेदविषं मनुष्यम्"। प्रसन्नदोषं
प्रकृतिस्थदोषं शेषं सुगमम्"। [वन्ध्याकर्कोट्याम् राजनि०

विषकण्टकिनी स्त्री विषयुक्तं कण्टकमस्त्यस्याः इनि।

विषकण्ठ पु० विषं कण्ठे यस्य। शिवे। [शब्दच०।

विषघा स्त्री विषं हन्ति हन–ड नि० कुत्वञ्च। गुडूच्याम्

विषघातिन् पु० विषं हन्ति हन–णिनि। शिरीषवृक्षे
शब्दमाला। २विषनाशके त्रि०।

विषघ्न पु० विषं हन्ति हन–टक्। १शिरीषवृक्षे शब्दच०। २यवासे
३विभीतके राजनि०। ४चम्पकवृक्षे च जटा०। ५हिलमो-
चिकायां (हेलेञ्चा) स्त्री ङीप्। ६इन्द्रवारुण्याम् ७वनवर्व्व-
रायाम् ८भूम्यामलक्याम् ९रक्तपुनर्नवायाम् १०हरि-
द्रायाम् ११वृश्चिकाल्याम् १२महाकरञ्जे च १३भू-
जम्बूफलायां स्त्री राजनि० ङीप्। १४विषनाशके त्रि०।

विषजिह्व पु० विषयुक्ता जिह्वेव पत्रमस्याः। देवताडवृक्षे
रत्नमा०। [शब्दर०। स्त्रियां ङीष्।

विषज्वर पुंस्त्री० विषमिव प्राणहन्ता ज्वरो यस्य। १महिषे

विषण्ड न० विशेषेण षण्डम्। मृणाले शब्दर०।

विषतिन्दु पु० विषयुक्तस्तिन्दुः। १कुपीलौ भावप्र०। २कारस्कर-
वृक्षे राजनि०। [वर्णे पु०। ३तद्वति त्रि० अमरटीका।

विषद न० वि+षद–अच्। १पुष्पकासीसे राजनि०। २शुक्ल-

विषदंष्ट्रा स्त्री विषयुक्ता दंष्ट्रा। १सर्पदंष्ट्रायाम्। विषस्य
दंष्ट्रेव नाशकत्वात्। २सर्पकङ्कालीलतायां रत्नमा०।

विषदन्तक पुंस्त्री० विषं दन्ते यस्य कप्। १सर्पे शब्दच०
स्त्रियां ङीष्। [चकोरखगे हेमच० स्त्रियां ङीष्।

विषदर्शनमृत्युक पुंस्त्री० विषस्य दर्शनेन मृत्युरस्य कप्।

विषद्रुम पु० विषयुक्तो द्रुमः। कारस्करवृक्षे राजनि०।

विषधर पुंस्त्री० विषं धरति धृ–अच्। १सर्पे अमरः स्त्रियां
ङीष्। "विषधरविषमं वनं भविता" उद्भटः।

विषधर्म्मिन् पु० विषस्येव धर्मोऽस्य अनिच्समा०। (आलकुशी)
लतायाम् शब्दच०। [वृक्षे हारा०। २विषनाशके त्रि०।

विषनाशन पु० विषं नाशयति नश–णिच्–ल्यु। १शिरीष-

विषनाशिनी स्त्री विषं नाशयति नाशि–णिनि ङीप्।
सर्पकङ्कालीलतायां शब्दच०।

विषनुद् पु० विषं नुदति नुद–क्विप्। श्योनाकवृक्षे शब्दच०।

विषपुष्प न० विषमिव नीलं पुष्पमस्य। १नीलपद्मे श-
ब्दमा० २छर्दनवृक्षे (मनफल) रत्नमा० कप्। मदनवृक्षे
भावप्र०।

विषम त्रि० विगतो विरुद्धो वा समः। १असमे २अयुग्मे
(वियोड़) ३उन्नतानते ४दारुणे ५सङ्कटे च "भिन्नचिह्न-
चतुष्पादं विषमं परिकीर्त्तितम्" इत्युक्ते ६पद्यभेदे न०।
"ओजोऽथ युग्मं विषमः समश्च" ज्यो०त०उक्ते ७मेषमिथुना-
द्यसमराशौ पु०। ८तालभेदे पु० "चतुर्विधः परिज्ञेयस्तालः
कल्पनात्मकः। पूर्णः१ खण्डः२ समश्३चैव विषम४श्चैव
कथ्यते। नचतुष्कं गलौ पूर्णे१ खण्डे२ विन्दुद्वयं गुरुः।
यगणस्तु समे ज्ञेयस्तगणो विषमे भवेत्" सङ्गीत०।
विषमादागतः विषमय, रूप्यप्, विषमरूप्य छ, विषमीय
विषमादागते त्रि० सि०कौ०। [च्छदे (छातिम) अमरः।

विषमच्छद पु० विषमाणि अयुग्मानि सप्त छदाः यस्य। सप्त-

विषमज्वर पु० विषमश्चासौ ज्वरः। ज्वरभेदे। यथोक्तं भावप्र०
"तत्र विषमज्वरस्य निदानकथनपूर्व्विकां संप्राप्तिमाह

"दोषोऽल्पोऽहितसम्भूतो ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुनः। धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम्"। अयमर्थः ज्वरोत्सृष्टस्य ज्वरेण त्यक्तस्य। सन्निकृष्टहेतुमाह। दोषः अल्पः, ज्वरत्यक्तस्य अल्पोऽपि। विप्रकृष्टहेतुमाह। अहितमाहारविहारादि तेन सम्भूतः संपूर्णो जातः अन्यतमम् एकतमं रसरक्तादिकम् प्राप्य दूषयित्वा पुनर्विषमज्वरं करोति ज्वरोत्सृष्टस्य वेति वाशब्देनेति बोध्यते। प्रथमतो विषमज्वरो भवति यत उक्तम्। "आरम्भाद्विषमो यस्तु"इत्यादिकम् रसादिकमन्यतमं दूषयित्वा कं विषमज्वरं करोति इत्यपेक्षयामाह "सन्ततं रसरक्तस्थः सततं रक्तधातुगः। दोषः क्रुद्धो ज्वरं पुंसां सोऽन्येद्युः पिशिताश्रितः। मेदोगतस्तृतीयेऽह्नि अस्थिमज्जागतः पुनः। कुर्य्याच्चातुर्थिकं घोरमन्तकं रोगसङ्करम्"। अन्तकमिव मारकत्वात्। अथ विषमज्वरस्य सामान्यं लक्षणमाह "यः स्यादनियतात् कालात् शीतोष्णाभ्यां तथैव च। वेगतश्चापि विषमो ज्वरः स विषमः स्मृतः"। यः स्यादनियतात् कालादित्यस्यायमर्थः। यथा वातिकोज्वरः सप्त दिनानि, पैत्तिको दश दिनानि, श्लैष्मिको द्वादशदिनानि, दोषाणां प्राबल्ये वातिकश्चतुर्दशदिनानि, पैत्तिको विंशतिदिनानि, श्लैष्मिकश्चतुर्विंशतिदिनानि स्यात्। तथा विषमज्वरो नियतं कालं व्याप्य न स्यादित्यर्थः। शीतोष्णाभ्यां गुणाभ्यां स्यात्। "वेगतश्चापि विषमः कदाचिदतिवेगवान्"। कदाचिच्चाल्पवेगः। विषमज्वरस्य भेदानाह "सन्ततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ"। तत्र सन्ततस्य लक्षणमाह "सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा। सन्तत्या योऽविसर्गी स्यात् सन्ततः स निगद्यते"। विकल्पो वातिकादिभेदात्। सन्तत्या नैरन्तर्य्येण अविसर्गी अपरित्यागी। ननु सततानुबन्धित्वं विषमत्वमिति विषमलक्षणम् तदत्र न घटत इति कथमयं विषमेषु पठ्यते"। घटत एवेति न दोषः। यत उक्तं चरकेण "विसर्गं द्वादशे कृत्वा दिवसे अव्यक्तलक्षणम्। दुर्लभोपशमः कालं दीर्घमेवानुवर्त्तते" इति। यत्तु खरनादेनोक्तम् "ज्वराः पञ्च तु ये प्रोक्ताः पूर्वं सन्ततकादयः। चत्वारः सन्ततं हित्वा ज्ञेयास्ते विषमज्वराः"इति तच्चिरेण त्यागाभिप्रायेण। सततलक्षणमाह "अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्त्तते"। द्वौ कालौ अह्न्येककालं रात्रावेककालम्। अतो दोषाणामहोरात्रे प्रत्येकं द्वौ द्वौ प्रकोपकालौ। यत उक्तं वाग्भटेन "सयोऽहोरात्रिभुक्तानामन्तमध्यादिकाः क्रमादिति"। अन्येद्युष्कलक्षणमाह। "अन्येद्युष्कस्त्वहोरात्रादेककालं प्रवर्त्तते"। एककालं दोषापेक्षया एककालमपि न द्वितीयं, प्रथमकाले हृद्येव दोषस्थितेः। तृतीयकचतुर्थकयोर्लक्षणमाह। "तृतीयकस्तृतीयेऽह्नि चतुर्थेऽह्नि चतुर्थकः"। तृतीयेऽह्नि इत्यागमनदिनं गृहीत्वा यत उक्तम् "दिनमेकमतिक्रम्य यो भवेत् स तृतीयकः। दिनद्वयन्त्वतिक्रम्य यः स्यात् स हि चतुर्थकः" इति। अत्राह सुश्रुतः "कफस्थानविभागेन यथासङ्ख्यं करोति हि। सततान्येद्युष्कत्र्याख्यचतुर्थकप्रलेपकान्। अहोरात्रादहोरात्रात् स्थानात् स्थानं प्रपद्यते। दोष आमाशयं प्राप्य करोति विषमज्वरम्"। अयमर्थः आमाशयोरःकण्ठशिरःसन्धयः पञ्च कफस्थानानि एषु तिष्ठन् दोषो यथासङ्ख्यं सततादीन् करोति। तत्र आमाशये स्थितो दोषः सततं करोति द्वौ कालौ, अहोरात्रे कालद्वये दोषप्रकोपात्। हृदये स्थितो दोष आमाशयमागत्य अन्येद्युष्कं करोति एककालं नैकस्मादेकस्मिन्नेवाहोरात्रे दोष आमाशयमागत्य अन्येद्युष्कं करोति। तत्र द्वौ दोषप्रकोपकालौ एकस्मिन् काले हृदये तिष्ठत्यपरस्मिन्नामाशय इति। कण्ठे स्थितो दोषोऽहोरात्रात् हृदयमायाति। तृतीये दिने आमाशयमागत्य स्वप्रकोपकाले तृतीयकं ज्वरं करोति एककालं न तु द्वौ कालौ स्वभावात्। एवमेव शिरःस्थितो दोषः अहोरात्रात् कण्ठमायाति ततः पुनरहोरात्रात् हृदयमायाति चतुर्थे दिने आमाशयमागत्य स्वप्रकोपकाले चतुर्थकं ज्वरं करोति एककालमत्र द्वौ कालौ स्वभावादेव। ननु दोषस्यागमनक्रमेण निजस्थानगमनक्रमात् कथं तृतीयचतुर्थदिवसयोर्ज्वरागमनम्। उच्यते। दोषो हि प्रकोपसमये वेगवत्तया लाघवात् स्वस्थानन्तु वेगादिव एव याति। यत आह "दोषः प्रकोपकाले हि वेगवत्त्वेन लाघवात्। वेगवानेव एवायं स्वस्थानमधिगच्छति"। सन्धिषु स्थितः प्रलेपकं करोति। सन्धयश्चामाशयेऽपि सन्ति तेषु स्थितः प्रलेपकं सर्वदा करोति "निवृत्तः पुनरायाति विषमो नियते दिने। स्वभावः कारणं तत्र मन्यन्ते मुनिपुङ्गवाः"। स्वभावस्य कारणत्वे कफस्थानविभागनिरपेक्षा चतुर्थकादिविपर्य्यया अपि ज्वराः स्वस्वकाले प्रभवन्ति "कर्षिते यथा भूमिं बीजं काले

शरोरहति। अधिशेते तथा धातून् दोषः काले प्रकुप्यति"। सुश्रुतोऽप्याह "स चापि विषमं देहं न कदाचित् प्रमुञ्चति। ग्लानिगौरवकार्श्येभ्यः स यस्मान्न प्रमुच्यते। वेगे तु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति लक्ष्यते। धात्वन्तरेषु लीनत्वात् सौक्ष्म्याच्चैवोपलभ्यते"। द्विदोषोल्वणस्य तृतीयकस्य लक्षणमाह "कफपित्तात् त्रिकग्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः। वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात् तृतीयकः"। त्रिकग्राही वेदनया त्रिकं गृह्णातीत्यर्थः। ननु कफपित्तात् त्रिकग्राही वेदनया त्रिकव्यापी त्रिकं तु वातस्थानं तत्कथं तद्गृह्णीतः पित्तकफौ अन्यस्थानगत्वेन दुर्बलत्वात् दुर्बलौ च कथं वेगं कुरुतः, दोषाणां स्थाननियमः न तु कुपितानां तथा च सुश्रुतः "कुपितानां हि दोषाणां शरीरे परिधावति। यत्र सङ्गः स वैगुण्यात् व्याधिस्तत्रोपजायते"। एवमन्यस्थानगत्वेन चतुर्थको वाच्यः। वातकफात्मकः पृष्ठात् अथवा पृष्ठं व्याप्य भवतीत्यर्थः। "ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च" पा०सूत्रेण पञ्चमी। कफोल्वणस्य वातोल्वणस्य चतुर्थकस्य लक्षणमाह "चतुर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः। जङ्घाभ्यां श्लैष्मिकः पूर्वं शिरसोऽनिलसम्भवः। मध्यकायन्तु गृह्णाति पूर्वं यस्तु स पित्तजः। विषमज्वर एवान्यश्चतुर्थकविपर्ययः"। श्लैष्मिकः श्लेष्मोल्वणः। तथा अनिलसम्भवो वातोल्वणः सन्ततादीनां त्रिदोषजत्वम्। यत उक्तं चरके "प्रायशः सन्निपातेन पञ्च स्युर्विषमज्वराः" इति। प्रायशोग्रहणादेकदोषजा द्विदोषजा अपि भवन्तीति जैज्जटः। पूर्वं प्रथमं जङ्घाभ्याम् व्यथया जङ्घे व्याप्य पश्चात् सकलं शरीरं व्याप्नोति। एवमुल्वणवातजातः शिरसः पूर्वं व्यथया शिरो व्याप्य सकलं शरीरं व्याप्नोतीत्यर्थः। "विषमज्वर एवान्यश्चातुर्थकविपर्ययः। अस्थिमज्जगतो दोषश्चातुर्थकविपर्ययः। जायते भिषजा ज्ञेयो विषमज्वर एव सः"। अन्यः सन्ततादिपञ्चकादपरः चातुर्थकविपर्ययाख्यो ज्वरः सोऽपि विषमज्वर एव वैद्येन ज्ञातव्यः। स किं धातुस्थ इत्यपेक्षायामाह अस्थीत्यादि। तस्य चातुर्थकविपर्ययस्य लक्षणमाह "स मध्ये ज्वरयत्यह्नी आद्यन्ते च विमुञ्चति"। चतुर्थकविपर्ययः इत्युपलक्षणम् सन्ततादिविपर्ययोऽपि बोद्धव्यः। यथा अहोरात्रे द्वौ कालौ मुञ्चति शेषं सर्वमहोरात्रं तिष्ठतीति सततविपर्ययः। अहोरात्रे एककालं मुञ्चति शेषं सर्वमहोरात्रं तिष्ठति अन्येद्युष्कविपर्ययः मध्ये एकं दिनं ज्वरयति आद्यन्तौ च मुञ्चतीति तृतीयकविपर्ययः। एते विषमज्वरोपलक्षकाः अन्ये रात्रिज्वराद्योऽपि विषमज्वरा बोद्धव्याः यथा "समौ वातकफौ यस्य क्षीणपित्तस्य देहिनः। रात्रौ प्रायो ज्वरस्तस्य दिवा हीनकफस्य तु"। प्रायः बाहुल्येन। सन्ततादीनां शीतपूर्वत्वे दाहपूर्वत्वे च हेतुमाह "त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरम्। तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च"। शीतं शीतसहितम्। प्रशान्तयोः प्रशान्तवेगयोः अन्तः अभ्यन्तरे। "करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च। तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ कुरुतः शीतमन्ततः"। अन्ततः हस्तपादादितः। शीतादिदाहादिज्वरयोः त्रिदोषजत्वमाह "द्वावेतौ दाहशीतादिज्वरौ संसर्गजौ स्मृतौ। दाहपूर्वस्तयोः कष्टः सुखसाध्यतमोऽपरः"। संसर्गजौ सान्निपातिकौ। कष्टः कष्टसाध्यः। विषमज्वरविशेषमाह "विदग्धेऽन्नरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते। तेनार्द्धं शीतलं देहमर्द्धमुष्णं प्रजायते"। अन्नरसे विदग्धे आहारजे रसे दुष्टे, देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते दुष्टे स्थिते। तेन हेतुना शीतलं कफेन उष्णं पित्तेन, अर्द्धत्वं चार्द्धनारीश्वराकारेण नरसिंहाकारेण वा। "काये दुष्टं यदा पित्तं श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थितः। तेनोष्णत्वं शरीरस्य शीतत्वं हस्तपादयोः"। अन्ते हस्तपादादौ "काये श्लेष्मा यदा दुष्टः पित्तं चान्ते व्यवस्थितम्। शीतत्वं तेन गात्रे स्यादुष्णत्वं हस्तपादयोः"। विषमज्वरविशेषस्य प्रलेपकस्य लक्षणमाह "प्रलिम्पन्निव गात्राणि घर्मेण गौरवेण च। मन्दज्वरविलेपी च स शीतः स्यात् प्रलेपकः"। गौरवेण उपलक्षितः। मन्दज्वरविलेपी मन्दवेगस्य विलेपः सदा सम्बन्धोऽस्यास्तीति मन्दज्वरविलेपी। अयं विषमज्वरः। तथा च सुश्रुतः "प्रलेपकाख्यो विषमः प्रायशः क्षोशशोषिणाम्। ज्वराश्च विषमाः सर्वे प्रायः क्षीणाय शोषिणाम्"।

विषमनयन पु० विषमाणि अयुग्मानि त्रीणि नयनान्यस्य। त्रिनेत्रे शिवे। विषमनेत्रादयोऽप्यत्र।

विषमर्दनी स्त्री विषं मृद्यतेऽनया मृद-ल्युट् ङीप्। गन्धनाकुल्याम्। स्वार्थे क। विषमर्दनिका तत्रैव राजनि०।

विषमस्थ त्रि० विषमे उन्नतानते सङ्कटे वा तिष्ठति स्था-क। १उपद्रवप्राप्ते २सङ्कटस्थे ३उन्नतानतदेशस्थे च।

विषमशिष्ट न॰ विषमं शिष्टं शासनम् । अनुचितशासने ।

विषमायुध पु॰ विषमाणि अयुग्मानि पञ्च आयुधानि वाणा यस्य । पञ्चशरे कामे हला॰ विषमेष्वादयोऽप्यत्र । [राजनि॰

विषमुष्टि पु॰ विषं मुष्णाति मुष–क्तिच् । क्षुपभेदे (विषडोडि)

विषमृत्यु पु॰ विषात् विषदर्शनात् मृत्युरस्य । चकोरखगे जटा॰

विषय पु॰ विषिण्वन्ति स्वात्मकतया विषयिणं निरूपयन्ति संबध्नन्ति वा वि+षि–अच् । इन्द्रियगोचरे १शब्दादौ २देशे च अमरः । ३भोगसाधने "विषयो द्व्यणुकादिस्तु ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः" । "सिन्धुहिमादिर्विषयो मतः" । "प्राणादिस्तु महावायुपर्य्यन्तो विषयो मतः" भाषा॰ । "अत्र विषयः भोगसाधनं सर्वमेव हि कार्य्यमदृष्टाधीनं यत्र कार्य्यं यददृष्टाधीनं तत् तदुपभोगं साक्षात्परम्परया जनयत्येव न हि बीजप्रयोजनाभ्यां विना कस्यचिदुत्पत्तिरस्ति तेन द्व्यणुकादिब्रह्माण्डान्तं सर्वमेव विषयो भवतीत्यर्थः" सि॰ मुक्ता॰ । "विषिण्वन्ति विषयिणं बध्नन्ति स्वेन रूपेण निरूपणीयं कुर्वन्तीति विषयाः पृथिव्यादयः सुखादयश्च अस्मदादीनामविषयाश्च तन्मात्रलक्षणाः योगिनामूर्ध्वस्रोतसां च विषयाः" सांख्य॰त॰ कौ॰ । ४नित्यसेविते अमरः । ५अव्यक्ते ६शुक्रे च अजयपालः । ७कान्तादौ ८उपभोग्ये शब्दरत्ना॰ ९नियामके "विषब्दो हि निःशेषार्थःसिनोतिर्बन्धनार्थकः । विशेषेण सिनोतीति विषयो ऽतो नियामकः" भट्टका॰ । ९आरोपाश्रये "सारोपान्या तु यत्रोक्तौ विषयो विषयी तथा । विषय्यन्तःकृतेऽन्यस्मिन् सा स्यात् साध्यवसानिका" काव्यप्र॰ । १०विचारार्हवाक्ये अधिकरणावयवभेदे "विषयो विषयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । निर्णयश्चेति सिद्धान्तः शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्" मीमांसा॰ । [जनि॰ ।

विषयाज्ञान न॰ विषयाणां न ज्ञानं यत्र । तन्द्रायाम् रा-

विषयिन् न॰ विषयोऽस्त्यस्य इनि । १ज्ञाने "विषयी यस्य तस्यैव" भाषा॰ २इन्द्रिये च । ३विषयासक्ते त्रि॰मेदि॰ । ४राज्ञि ५कामदेवे पु॰ मेदि॰ । विषयिणो भावः तल् । विषयिता ज्ञाननिष्ठे विषयनिरूपिते पदार्थभेदे स्वरूपसम्बन्धभेदे च स्त्री । सा च त्रिविधा विशेष्यनिरूपिता विशेष्यिता, विशेषणनिरूपिता प्रकारिता, संसर्गनिरूपिता संसर्गिता इति गदाधरादयः । गदाधरमते विषयितैव प्रतिबन्धकतावच्छेदिका । जगदीशमते विषयतैवेति भेदः ।

विषरूपा स्त्री विषं मूषिकविषं रूपयति अतिक्रामति रूप–क । अतिविषायाम् (आतइच) राजनि॰ । [राजनि॰

विषलता स्त्री विष-व्याप्तौ अच् कर्म्म॰ । इन्द्रवारुण्याम् ।

विषविद्या स्त्री विषाय तन्निवृत्तये विद्या । विषघ्नमन्त्रज्ञाने

विषविधि पु॰ दिव्यभेदे दिव्यशब्दे ३५८९ पृ॰ दृश्यम् ।

विषवैद्य पु॰ विषे विषापहारे वैद्यश्चिकित्सकः । विषमन्त्रविद्यायुते अमरः । [राजनि॰ ।

विषशालूक पु॰ विषस्य मृणालस्य शालूकः । पद्मकन्दे

विषशृङ्गिन् पु॰ विषं शृङ्गमिवास्त्यस्य इनि । शृङ्गरोले हारा॰ । [हेमच॰ स्त्रियां ङीप् ।

विषसूचक पुं स्त्री॰ विषं सूचकं हिंसकमस्य । चकोरखगे

विषसृक्कन् पु॰ विषं सृक्केव यस्य । शृङ्गरोले त्रिका॰ ।

विषहन्त्री स्त्री विषं हन्ति हन-तृच् ङीप् । १अपराजितायाम् राजनि॰ । २विषहारके त्रि॰ ।

विषहरी स्त्री विषं हरति हृ–अच् गौरा॰ ङीष् । १मनसादेव्यां शब्दच॰ । २विद्याभेदे तन्त्रसा॰ [जनि॰ ।

विषहा स्त्री विषं हन्ति हन–ड । देवदालीलतायाम् रा-

विषा स्त्री विषं मूषिकविषं नाशयत्वेनास्त्यस्याः अच् । (आतइच) १अतिविषायाम् अमरः २बुद्धौ च उणादि॰

विषाण न॰ विष–वा॰ कानच् । १पशुशृङ्गे २हस्तिदन्ते ३कुष्ठौषधे मेदि॰ । ४वराहदन्ते हेमच॰ ५क्षीरकाकोल्याम् ६अजशृङ्ग्यां स्त्री मेदि॰ गौरा॰ ङीष् । सा च ७इन्द्रिस्वकालौ स्त्री राजनि॰ । ८तिन्तिड्यां स्त्री शब्दच॰ ।

विषाणिका स्त्री विषाणमस्त्यस्याः ठन् । १मेषशृङ्ग्याम् (भाड़रशिङ्गा) रत्नमा॰ । २कर्कटशृङ्ग्याम् ३आवर्त्तक्यां ४सातलायां राजनि॰ ।

विषाणिन् पु॰ विषाणमस्त्यस्य इनि । १शृङ्गिणि २हस्तिनि च अमरः । ३शृङ्गाटके ४ऋषभौषधे च पु॰ राजनि॰ ।

विषाद पु॰वि+षद–घञ् । १अवसादे हेमच॰ २जडतायाञ्च ।

विषादनी स्त्री विषाय तन्निवृत्तये अद्यतेऽसौ अद–ल्युट् । पलाशीलतायाम् राजनि॰ । [२विषहरे त्रि॰ ।

विषान्तक पु॰ विषस्यान्तक इव । १शिवे हेमच॰ ६त॰ ।

विषापहा स्त्री विषमपहन्ति अप+हन–ड । १शुक्लकण्टकार्य्यां राजनि॰ । २इन्द्रवारुण्यां ३निर्विषायां राजनि॰ । ४नागदमन्यां भावप्र॰ । ५अर्कमूलायाञ्च (ईश्वरमूल) ६सर्पकङ्कालिकायां रत्नमा॰ । [ङीष् ।

विषार पुं स्त्री॰ विषमृच्छति ऋ–अण् । सर्पे शब्दच॰ स्त्रियां

विषाराति पु॰ ६त॰ । १कृष्णधुस्तूरे राजनि॰ । २विषनाशके च ।

विषारि पु॰६त॰। १घृतकरञ्जे २महाचञ्चुशाके च राजनि॰

विषास्य पु॰ विषमास्ये यस्य। १सर्पे शब्दच॰ विषाननादयो॰ ऽप्यत्र। विषाननिवास्यमस्याः। २भल्लातके स्त्री शब्दच॰।

विषु अव्य॰ विष-कु। १साम्ये भरतः। २नानारूपे रामाश्रमः

विषुव न॰ विषु दिनरात्र्योः साम्यं वाति वा-क। १सम-रात्रिंदिनकाले अमरः। अयनांशक्रमणे २रवेः तुला-मेषराशिसंक्रान्तिभेदे च

"मृगकर्कटसंक्रान्ती द्वे उदग्दक्षिणायने। विषुवती तुलामेषे गोलमध्ये तथापरा" ज्यो॰त॰। "भचक्रनाभौ विषुवद्द्वितयं समसूत्रगम्। अयनद्वितयं चैव चतस्रः प्रथितास्तु ताः" सू॰ सि॰। "भचक्रनाभौ भगोलस्य ध्रुवद्वयाभ्यां तुल्यान्तरेण मध्यभागे विषुवद्द्वितयं समसूत्रगं परस्परं व्यासमूत्रान्तरितं ध्रुवमध्ये विषुवद्वृत्तस्थानात् तद्वृत्ते क्रान्तिवृत्तभागौ यौ लग्नौ तौ क्रमेण पूर्वापरौ विषुवत्संज्ञौ मेषतुल्याद्यौ चेत्यर्थः" रङ्ग॰ कालभेदे विषुवसंक्रमणारम्भांशभेदः अयनसंक्रान्तिशब्दे दर्शितः तत्कृत्यमुक्ता॰संक्षिप्य कालभेदे विषुवारम्भणाद्युक्तं यथा "मेषसंक्रमतः पूर्वं पश्चात्तद्रादिनान्तरे। प्राति-लोम्येन साम्येन विषुवारम्भणं भवेत्। त्रयोदशदिने सौरे चैत्रे नखतिथौ १५२०शके। विषुवारम्भणं तत्र समं मानं दिवानिशोः। ततः प्रतिदिनं वेला सपादत्रिपला-त्मिका। वर्द्धते मेषविंशांशपर्य्यन्तं स्थूलमार्गतः। तथाज्यैष्ठान्तपर्य्यन्तं पादोनत्रिपलात्मिका। तादृशा-षाढ़पर्य्यन्तं पलैकप्रमिता मता। ततः कर्कटविंशांश-पर्य्यन्तं प्रत्यङ्क्रमात्। सपादपलमानेन वेला त्रु-ट्यति निश्चितम्। तादृग्भाद्रान्तपर्य्यन्तं पादोनत्रि-पलात्मिका। दिवामानं दशकृष्ट्युक्ता रात्रेः प्रमा-णकम्। वैशाखादौ दिवामानं रात्रिमानं तुलादिषु। षट्षष्टिवत्सरानेवं ततः स्यात् द्वादशांशके। पुनस्तद्वत् सरांस्तद्वत् तत एकादशादिके"। [विषुवशब्दार्थे।

विषुवत् न॰विषु साम्यं दिवानिशोरत्रास्ति मतुप् मस्य वः।

विषौषधी स्त्री ६त॰। नागदन्त्याम् रत्नमा॰।

विष्क हिंसायां चु॰ आ॰सक॰ सेट्। विष्कयते अविविष्कत दर्शने उभ॰ सेट्। विष्कयति ते अविविष्कत् त।

विष्कम्भ पु॰ वि+स्कन्भ-अच्। सूर्य्यचन्द्रयोगजातयोग-मध्ये प्रथमे १योगे ज्यो॰त॰ २विस्तारे ३प्रतिबन्धे ४रूप-कनाटकाङ्गभेदे "अर्थोपक्षेपकाः पञ्च विष्कम्भकप्रवेशकौ। चूलिकाङ्कावतारोऽथ स्यादङ्कमुखमित्यपि। वृत्तवर्त्तिष्य-माणानां कथांशानां निदर्शकः। संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्कस्य दर्शितः। मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां सम्प्रयोजितः। शुद्धः स्यात् स तु सङ्कीर्णो नीचमध्यम-कल्पितः" सा॰द॰। ५योगिनां बन्धभेदे मेदि॰ ६वृक्षे अजयः ७अवष्टम्भके अमरः ८कीलकादौ च भरतः। ९पर्वतभेदे विपुलशब्दे दृश्यम्।

विष्काल पुंस्त्री॰ विषं विष्ठां कलयति कलि-अण् पृषो॰। ग्राम्यशूकरे राजनि॰ स्त्रियां ङीष्।

विष्किर पुंस्त्री॰ विकिरति वि+कॄ-क सुट् च। १विहगे अमरः स्त्रियां ङीष्। २विहगभेदे भावप्र॰ "वर्त्त-कालावविकिरकपिञ्जलकतित्तिराः। कुलिङ्गकुक्कुटा-द्याश्च विष्किराः समुदाहृताः। विकीर्य्य भक्षयन्त्येते यस्मात्तस्माद्धि विष्किराः। कपिञ्जल इति प्राच्यैः कथितो गौरतित्तिरः"। कुलिङ्गः (कपर) इति लोके। "वि-ष्किरा मधुराः शीताः कषायाः कटुपाकिनः। बल्या वृष्यास्त्रिदोषघ्नाः पथ्यास्ते लघवः स्मृताः"।

विष्टप न॰ विश-कपन् तुट् च। भुवने अमरः।

विष्टब्ध त्रि॰ वि+स्तन्भ-क्त। प्रतिरुद्धे अवरुद्धे

विष्टम्भ पु॰ वि+स्तन्भ-घञ्। १प्रतिबन्धे २आनाहे रोग-भेदे च आनाहशब्दे ७२८ पृ॰ दृश्यम्। [जनके च।

विष्टम्भिन् त्रि॰वि+स्तन्भ-णिनि। १प्रतिबन्धके २रोगविशेष-

विष्टर पु॰ वि+स्तॄ-अप् षत्वम्। "अर्द्धकेशो भवेद्ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः" इति "वामावर्त्तस्तु विष्टर" इति च स्मृत्युक्ते दर्भलते १आसनभेदे २आसनमात्रे ३वृक्षे ४कुशमुष्टौ च अमरः। [विष्णौ अमरः।

विष्टरश्रवस् पु॰ विष्टरः कुशमुष्टिरिव श्रवसी कर्णौ यस्य।

विष्टरुहा स्त्री विष्टा भूमौ प्रविष्टा सती रोहति रुह-क। स्वर्णकेतक्यां राजनि॰। [शब्दे २८१८ पृ॰ दृश्यम्।

विष्टार पु॰ वि+स्तॄ-घञ् षत्वम्। पङ्क्तिच्छन्दोभेदे छन्दः-

विष्टि स्त्री विष-क्तिन् क्तिच् वा। वेतनं विना भारादिव-हनजन्ये १क्लेशे अमरः। २वेतने ३कर्मणि ४वर्षणे ५तिथ्यर्द्धात्मककरणमध्ये सप्तमे करणे विश्वः। भद्राशब्दे ४६२७पृ॰ दृश्यम्। ६प्रेषणे हेमच॰। ७कर्मकरे स्त्री ८वेतनं विना कर्मकरे च त्रि॰ मेदि॰।

विष्ठल न॰विप्रकृष्टं स्थलम् प्रा॰स॰षत्वम्। दूरस्थस्थले त्रि॰कौ॰

विष्ठा स्त्री विविधं तिष्ठति स्था-क षत्वम्। १उदरे शब्दमाला २पुरीषे अमरः।

विष्णु स्त्री विष-व्यापने नुक्। १व्यापके परमेश्वरे अमरः

"यस्मात् विश्वमिदं सर्वं तस्य शक्त्या महात्मनः। तस्मादेवोच्यते विष्णुर्विशधातोः प्रवेशनात्" इत्युक्तेः विश-प्रवेशे नु प्रत्य॰ इत्यपि बोध्यम्। २वह्नौ ३शुक्रे ४वसुदेवतायां श्रवणे। ५धर्मशास्त्रकारके मुनिभेदे च "मन्वत्रिविष्णुहारीते"ति याज्ञ॰ ६तद्दैवते श्रवणनक्षत्रे ज्यो॰त॰।

विष्णुकन्द पु॰ विष्णुप्रियः कन्दः शा॰त॰। मूलभेदे राजनि॰

विष्णुक्रान्ता स्त्री ३त॰ विष्णुस्तद्वर्णः क्रान्तो वा यया। अपराजितायाम् अमरः तस्याः विष्णुतुल्यवर्णत्वात् विष्णुपरित्यक्तत्वाच्च तथात्वम्।

विष्णुगुप्त पु॰ १चाणक्ये मुनौ स्वयमेव मातृस्थापनत्वेन पक्षिलत्वेन प्रसिद्धः त्रिका॰। ३त॰। विष्णुना गुप्ते तुन्यादौ २देवादौ ३कन्दभेदे राजनि॰।

विष्णुतैल न॰ वैद्यकप्रसिद्धे तैलभेदे तच्च द्विविधं स्वल्पवृहद्भेदात् तत्तैलपाकप्रकारः भैषज्यरत्ना॰ उक्तो यथा तत्र स्वल्पविष्णुतैलम् "शालपर्णी पृश्निपर्णी बलागोरक्षतण्डुलाः। एरण्डस्य च मूलानि वृहत्योः पूतिकस्य च। शतावरी सहचरी पचेदेतैः पलोन्मितैः। तैलप्रस्थं पयोदत्वा गव्यं वाऽऽजं चतुर्गुणम्। अस्य तैलस्य पक्वस्य शृणु वीर्य्यमतः परम्। वातार्त्ता नरनागाश्च पीत्वा दृढतनुत्वचः। हृत्पार्श्वशूले वातास्रे गलगण्डेऽर्दिते क्षये। शर्कराश्मरिपाण्डुत्वकामलाङ्गविभेदके। क्षीणेन्द्रियेऽन्त्रवृद्धौ च जराजर्जरिते हितम्। स्त्रीणामश्वतरीणाञ्च गर्भस्थितिकरं परम्। एतदक्षरं तैलं विष्णुना परिकीर्त्तितम्"। तण्डुलः गोरक्षतण्डुलः। वृहत्योः वृहतीकण्टकार्य्योः। पूतिकं नाटाकरञ्जः। सहचरी झिण्टी। अत्र क्वाथान्तराभावात् क्षीरस्य चतुर्गुणं जलं कश्चिद्ददाति। "स्वरसक्षीरमाङ्गल्यैः पाको यत्रेरितः क्वचित्। जलं चतुर्गुणं तत्र वीर्य्याधानार्थमावपेत्" इति परिभाषाबलात्। क्वचिदिति पाठात् क्वाथान्तररहिते केवलक्षीरादिसहिततैलादिपाके ज्ञातव्यं न तु सर्वत्र। "एलाचन्दनकुङ्कुमागुरुमुराकक्कोलमांसी शटी श्रीवासच्छदग्रन्थिपर्णशटत्वक्चोचध्वजोशीरकम्। कस्तूरीनखपूतिशैलजजतुस्रुङ्मेथीलवङ्गादिकम्। गन्धद्रव्यमिदं प्रदेयमखिलं श्रीविष्णुतैलादिषु"। अथ वृहद्विष्णुतैलम् "जलधरमश्वगन्धा जीवकर्षभकौ शटी। काकोली क्षीरकाकोली जीवन्ती मधुयष्टिका। मधूरिका देवदारु पद्मकाष्ठञ्च सैन्धवम्। मांसी चैला त्वचं कुष्ठं रक्तचन्दनशैलजम्। मञ्जिष्ठा मृगनाभिश्च श्वेतचन्दनकुङ्कुमम्। पर्णी कुन्दुरु चोटिश्च ग्रन्थिकश्च नखी तथा। एतेषां पालिकैर्भागैस्तैलस्यापि तथाढकम्। शतावरीरसतश्च दुग्धञ्चापि समं भवेत्। विष्णुतैलवरं श्रेष्ठं सर्ववातविकारनुत्। ऊर्द्ध्ववाते त्वधोवाते कक्षविषय एव च। शिरोमध्यगता ये च मन्यास्तम्भे गलग्रहे। यस्य शुष्यति चैकाङ्गं गतिर्यस्य च विह्वला। ये वातप्रभवा रोगा ये च पित्तसमुद्भवाः। सर्वांस्तान्नाशयत्याशु सूर्य्यस्तम इवोदितः"।

विष्णुदेवत(त्य) त्रि॰ विष्णुर्दैवतं(त्यं) यस्य। विष्णुदेवताके द्रव्यादौ "शृण्वन्तु सर्वदैवत्यं यदनुक्तं द्विजोत्तमाः!। तज्ज्ञेयं विष्णुदैवत्यं सर्वं वा विष्णुदेवतम्" शु॰ त॰ विष्णु॰। २श्रवणनक्षत्रे च।

विष्णुधर्म्म पु॰ विष्णूपासनायोग्यो धर्मः शाक॰। विष्णूपासनोचिते १नियमभेदे उपचारात् तत्प्रतिपादके २ग्रन्थे च

विष्णुधर्मोत्तर न॰ विष्णुधर्म उत्तरः प्रधानः वर्ण्यत्वेन यस्य। संहिताभेदे।

विष्णुपद न॰ विष्णोः पदमिव व्यापकत्वात्। १व्योम्नि अमरः। हेम॰। २क्षीरार्णवे मेदि॰ ३पद्मे च हेमच॰ ४विष्णोश्चरणे कर्म॰। ५विष्णुरूपस्थाने च "तद्विष्णोः परमं पदम्" श्रु॰ विष्णुसूक्तम्।

विष्णुपदी स्त्री॰ विष्णुपदं कारणत्वेनास्त्यस्याः अच् गौरा॰ ङीष्। १गङ्गायाम् "निर्गता विष्णुपादाब्जात् तेन विष्णुपदी स्मृता" ब्रह्मवै॰ प्र॰८अ॰। २वृषसिंहवृश्चिककुम्भराशौ रवेः संक्रान्तौ च। "वृषवृश्चिककुम्भेषु सिंहे विष्णुपदी स्मृता" "पुण्यायां विष्णुपद्याञ्च प्राक्पश्चादपि षोडश" ज्यो॰त॰। "अयने कोटिगुणितं लक्षं विष्णुपदीषु च" ति॰त॰ "तदन्तरेषु संक्रान्तिद्वितयं द्वितयं पुनः। नैरन्तर्यात् तु संक्रान्तेर्ज्ञेयं विष्णुपदीद्वयम्" सू॰सि॰। "तदन्तरेषु विषुवायनान्तरालेषु। अन्तरालानां चतुःस्थाने सद्भावाद् बहुवचनम्। संक्रान्तिद्वितयं द्वितयं तुलाराश्यादिभागे षड्राशिमाक्रमणं वारद्वयं भवति तदन्तराले राश्यादिभागौ द्वौ भवत इत्यर्थः। तथा हि मेषाद्यविषुवकर्काद्यायनयोरन्तराले वृषमिथुनयोरादौ। कर्कतुलयोरन्तराले सिंहकन्ययोरादौ। तुलामकरयोरन्तराले वृश्चिकधनुषोरादौ। मकरमेषयोरन्तराले कुम्भमीनयोरादौ इति। एवं विषुवानन्तरं संक्रमणद्वयमनन्तरमयनं तदनन्तरं संक्रान्तिद्वयं तदनन्तरं विषुवमनन्तरं संक्रान्तिद्वयमनन्तरमयनमित्यादि पौनःपुन्येन

ज्ञेयमित्यर्थः। संक्रान्तिद्वयमध्ये प्रथमसंक्रान्तौ विशेषमाह। नैरन्तर्य्यादिति। निरन्तरतया सम्भूतायाः संक्रान्तेः सकाशाद्विष्णुपदीद्वयं तदन्तराल इत्यर्थः” रघु०

विष्णुपुराण न० व्यासप्रणीते महापुराणभेदे तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च वृहन्नारदीये ६४ अ० उक्ता यथा

“शृणु वत्स! प्रवक्ष्यामि पुराणं वैष्णवं महत्। त्रयोविंशतिसाहस्रं सर्वपातकनाशनम्। यत्रादिभागे निर्दिष्टाः षडंशाः शक्रजेन ह। मैत्रेयायादिमे तत्र पुराणस्यावतारिका। तत्र प्रथमभागस्य प्रथमांशे “आदिकारणसर्गश्च देवादीनाञ्च सम्भवः। समुद्रमथनाख्यानं दक्षादीनां कथाचयः। ध्रुवस्य चरितं चैव पृथोश्चरितमेव च। प्राचेतसं तथाख्यानं प्रह्लादस्य कथानकम्। पृथुराज्याधिकाराख्यः प्रथमोऽंश इतीरितः। पातालनरकाख्यानं सप्तसर्गनिरूपणम्। सूर्य्यादिचारकथनं पृथगलक्षणसंगतम्। चरितं भरतस्याथ मुक्तिमार्गनिदर्शनम्। निदाघऋतुसंवादो द्वितीयेऽंश उदाहृतः”। प्रथमभागस्य तृतीयांशे “मन्वन्तरसमाख्यानं वेदव्यासावतारकम्। नरकोद्धारकं कर्म गदितञ्च ततः परम्। सगरस्यौर्व्वसंवादे सर्वधर्मनिरूपणम्। श्राद्धकल्पं तथोद्दिष्टं वर्णाश्रमनिबन्धने। सदाचारश्च कथितो मायामोहकथा ततः। तृतीयोऽंशोऽयमुदितः सर्वपापप्रणाशनः”। प्रथमभागस्य चतुर्थांशे “सूर्य्यवंशकथा पुण्या सोमवंशानुकीर्त्तनम्। चतुर्थेऽंशे मुनिश्रेष्ठ! नानाराजकथाचितम्”। प्रथमभागस्य पञ्चमांशे “कृष्णावतारसंप्रश्नो गोकुलीया कथा ततः। पूतनादिवधो बाल्ये कौमारेऽघादिहिंसनम्। कैशोरे कंसहननं माथुरं चरितं तथा। ततस्तु यौवने प्रोक्ता लीला द्वारवतीभवा। सर्वदैत्यवधो यत्र विवाहाश्च पृथग्विधाः। यत्र स्थित्वा जगन्नाथः कृष्णो योगेश्वरेश्वरः। भूभारहरणं चक्रे परस्वहननादिभिः। अष्टावक्रीयमाख्यानं पञ्चमोऽंश इतीरितः”। प्रथमभागस्य षष्ठांशे “कलिजं चरितं प्रोक्तं चातुर्विध्यं लयस्य च। ब्रह्मज्ञानसमुद्देशः खाण्डिक्यस्य निरूपितः। केशिध्वजेन चेत्येषः षष्ठोऽंशः परिकीर्त्तितः”। तस्य द्वितीयभागे “अतःपरन्तु सूतेन शौनकादिभिरादरात्। पृष्टेन चोदिताः शश्वद्विष्णुधर्मोत्तराह्वयाः। नानाधर्मकथाः पुण्या व्रतानि नियमा यमाः। धर्मशास्त्रं चार्थशास्त्रं वेदान्तं ज्योतिषं तथा। वंशाख्यानं प्रकरणात् स्तोत्राणि मनवस्तथा। नानाविद्याश्रयाः प्रोक्ताः सर्वलोकोपकारकाः। एतद्विष्णुपुराणं वै सर्वशास्त्रार्थसंग्रहः”। तत्फलश्रुतिः “वाराहकल्पवृत्तान्तं व्यासेन कथितं त्विह। यो नरः पठते भक्त्या यः शृणोति च सादरम्। तावुभौ विष्णुलोकं हि व्रजेतां भुक्तभोगकौ। तल्लिखित्वा च यो दद्यादाषाढ्यां घृतधेनुना। सहितं विष्णुभक्ताय पुराणार्थविदे द्विज!। स याति वैष्णवं धाम विमानेनार्कवर्चसा। यश्च विष्णुपुराणस्य समनुक्रमणीं द्विज!। कथयेच्छृणुयाद्वापि स पुराणफलं लभेत्”।

विष्णुमाया स्त्री ६त०। विष्णोः परमेश्वरस्य माया। १अघटनघटनपटीयस्याम् ईश्वरस्याविद्याशक्तौ २तदधिष्ठात्र्यां दुर्गायाञ्च।

विष्णुयशस् पु० कल्किपितरि कल्किपु०।

विष्णुरथ पु० विष्णोः रथ इव गतिहेतुत्वात्। १गरुड़े अमरः। ६त०। २विष्णोः रथे च।

विष्णुरात पु० विष्णुना रातः विष्णुर्वा राता जीवनमस्य रा–क्त वा। परीक्षिदाख्ये नृपे स हि गर्भस्थ एव अश्वत्थाम्नस्त्रेण दग्धो मृतः सन् प्रसवानन्तरञ्च विष्णुना पुनर्जीवितः तत्कथा भा० आश्व० ७० अध्याये। तन्नामनिरुक्तिः भाग० १।१२ अ० यथा

“दैवेनाप्रतिघातेन शुक्ले (वंशे) संस्थामुपेयुषि। रातो वोऽनुग्रहार्थाय विष्णुना प्रभविष्णुना। तस्मान्नाम्ना विष्णुरातो लोके ख्यातिं गमिष्यति”।

विष्णुवल्लभा स्त्री ६त०। १तुलस्याम् राजनि०। २अग्निशिखावृक्षे च शब्दच०। ३लक्ष्म्याम्।

विष्णुवाहन पु० विष्णुं वाहयति स्थानान्तरं नयति वह–णिच्–ल्यु। गरुड़े हेमच०।

विष्णुवाह्य पु० विष्णुर्वाह्योऽस्य। गरुड़े शब्दच०।

विष्फार पु० वि+स्फुर–णिच्–अच् अच आत् षत्वम्। धनुर्ज्याकर्षणशब्दे टङ्कारे अमरः।

विष्य त्रि० विशेषेण वध्यः विष+यत्। विषेण वध्ये अमरः।

विष्वक्सेनप्रिया स्त्री ६त०। १लक्ष्म्याम् (चामर आलु) २वाराह्याम् अमरः।

विष्वणन न० वि+स्वन–ल्युट् षत्वणत्वे। भोजने जटा०।

विष्वाण पु० वि+स्वन–घञ् षत्वणत्वे। भोजने हेमच०।

विस न० वि+सो–क। मृणाले अमरः। वादित्वमित्यन्ये।

विस उत्सर्गे दि० पर० सक० सेट्। विस्यति अवेसीत्।

विसंवाद पु॰ वि+सम्+वद–घञ्। १विप्रलम्भे अमरः। २वचने अन्यथा स्थितस्य वस्तुनोऽन्यथा कथनादौ च।

विसकुसुम न॰ विसयुक्तं कुसुमम्। पद्मे राजनि॰।

विसङ्कट पु॰ विशिष्टः सङ्कटो यस्मात्। १सिंहे शब्दच॰ २इङ्गुदीवृक्षे च राजनि॰। [समूहे च त्रिका॰।

विसनाभि स्त्री विसं नाभिरिव यस्याः। १पद्मिन्याम् २पद्म॰

विसर पु॰ वि+सृ–अप्। १समूहे अमरः। २विस्तारे च मेदि॰

विसर्ग पु॰ वि+सृज–घञ्। १दाने २त्यागे ३मलत्यागे ४विसर्जनीयाख्ये ५वर्णभेदे ६सूर्य्यस्यायनभेदे ७मोक्षे हेमा॰। ८प्रलये ९विशेषसृष्टौ शब्दरत्ना॰ “विश्वसर्गविसर्गादिनवलक्षणलक्षितमिति” श्रीधरः।

विसर्जन न॰ वि+सृज–ल्युट्। १दाने अमरः २त्यागे च। वि+सृज–णिच् ल्युट्। ३प्रेरणे मेदि॰।

वि(वी)सर्प पु॰ वि+सृप–घञ् वा दीर्घः। रोगभेदे तल्लक्षणादि भावप्र॰ उक्तं यथा तत्र विसर्पविप्रकृष्टनिदानं संख्यां निरुक्तिञ्चाह “लवणाम्लकटूष्णादिसेवनाद्दोषकोपतः। विसर्पः सप्तधा ज्ञेयः सर्वतः परिसर्पणात्” आदिशब्दाच्चुक्रोत्तहरितशाकमद्यशाकीप्रभृतीनां ग्रहणम्। सप्तधात्वं विवृणोति “वातिकः पैत्तिकश्चैव कफजः सान्निपातिकः। चत्वार एते वीसर्पा वक्ष्यन्ते द्वन्द्वजास्त्रयः। आग्नेयो वातपित्ताभ्यां ग्रन्थ्याख्यः कफवातजः। यस्तु कर्दमको घोरः स पित्तकफसम्भवः”। विसर्पदोषदूष्याणि संग्रहणाह “रक्तं लसीकात्वङ्मांसं दूष्यं दोषास्त्रयो मलाः। विसर्पाणां समुत्पत्तौ हेतवः सप्त धातवः”। त्रयो मलाः वातपित्तकफाः दोषा दूषका इत्यर्थः। अन्यथा दोषास्त्रय इत्यत्र पुनरुक्तिदोषो ऽभिधप्रते। वातिकस्य लक्षणमाह “तत्र वातात्परीसर्पो वातज्वरसमव्यथः। शोथस्फुरणनिस्तोदभेदायामार्त्तिहर्षवान्”। परीसर्पो विसर्पः। वातज्वरसमव्यथः शिरोहृल्लासोदरशूलादियुक्तः। भेदः विदारणेनेव व्यथा। आयामः आकर्षणेन व्यथा। पैत्तिकमाह “पित्ताद्द्रुतगतिः पित्तज्वरलिङ्गोऽतिलोहितः”। द्रुतगतिः शीघ्रप्रसरणशीलः। अथ श्लैष्मिकमाह “कफात्कण्डूयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरुक्”। सान्निपातिकमाह “सन्निपातसमुत्थश्च सर्वरूपसमन्वितः”। वातपैत्तिकमाह “वातपित्ताज्ज्वरच्छर्दिमूर्च्छातीसारतृड्भ्रमैः। अस्थिभेदोऽग्निसदनतमकारोचकैर्युतः। करोति सर्वमङ्गञ्च दीप्ताङ्गारावकीर्णवत्। यं यं देशं विसर्पश्च विसर्पति भवेत् स सः। शान्ताङ्गारासितो नीलो रक्तो वा ऽऽशूपचीयते। अग्निदग्ध इव स्फोटैः शीघ्रगत्वाद्द्रुतञ्च सः। मर्मानुसारी वीसर्पः स्याद्वातोऽतिबलस्ततः। व्यथेताङ्गं हरेत् संज्ञां निद्राञ्च श्वासमीरयेत्। हिक्काञ्च स गतोऽवस्थामीदृशीं लभते नरः। क्वचिच्छर्माऽरतिग्रस्तो भूमिशय्यासनादिषु। चेष्टमानस्ततः क्लिष्टो मनोदेहश्रमोद्भवाम्। दुःप्रबोधोऽश्नुते निद्रां सोऽग्निवीसर्प उच्यते”। स्फोटैः शूपचीयत इत्यन्वयः। “मर्मानुसारी उदरहृदयानुसारी हरेत् विसर्पं इत्यन्वयः हिक्कां हिक्काम् ईरयेत् उपर्युपरि प्रेरयेत्। मनोदेहश्रमोद्भवां निद्रां मरणरूपाम्। अश्नुते प्राप्नोति। वातश्लैष्मिकं ग्रन्थिविसर्पमाह “कफेन रुद्धः पवनो भित्त्वा तं बहुधा कफम्। रक्तञ्च वृद्धरक्तस्य त्वक्शिरास्नायुमांसगम्। दूषयित्वा तु दीर्घाणुवृत्तस्थूलखरात्मनाम्। ग्रन्थीनां कुरुते मालां रक्तानां तीव्ररुग्ज्वराम्। श्वासकासातिसारास्यशोषहिक्कावमिभ्रमैः। मोहवैवर्ण्यमूर्च्छाङ्गभङ्गाग्निसदनैर्युतः। इत्ययं ग्रन्थिवीसर्पो वातश्लेष्मप्रकोपजः”। कफेन स्वहेतुदुष्टेन पवनोऽपि स्वहेतुदुष्टः। तेनायं वातश्लैष्मिकः। तं कफं बहुधा भित्त्वा रक्तं वा दूषयित्वेत्यन्वयः। त्वगादिकमिति रक्तस्य विशेषणम्। अथ पित्तश्लैष्मिकं कर्दमाख्यं विसर्पमाह “कफपित्तज्वरस्तम्भनिद्रातन्द्राशिरोरुजाः। अङ्गावसादविक्षेपप्रलापारोचकभ्रमाः। मूर्च्छाग्निहानिर्भेदोऽस्थ्नां पिपासेन्द्रियगौरवम्। आमोपवेशनं लेपः स्रोतसाञ्च विसर्पति। प्रायेणामाशयं गृह्णन्नेकदेशं न चातिरुक्। पीडकैरवकीर्णोऽतिपीतलोहितपाण्डुरैः। स्निग्धोऽसितो मेचकाभो मलिनः शोथवान् गुरुः। गम्भीरपाकः प्राज्योष्मा स्पृष्टः क्लिन्नोऽवदीर्य्यते। पङ्कवच्छीर्णमांसश्च स्पष्टस्नायुशिरागणः। शवगन्धी च वीसर्पः कर्दमाख्यमुशन्ति तम्”। स च सर्पति एकदेशमित्यन्वयः। पीडकैः पीडाकारिभिः। अवकीर्णः व्याप्तः। असितः कृष्णः। मेचकः कृष्णवर्णः। प्राज्योष्मा प्रचुरोष्मा। स्पृष्टः क्लिन्नोऽवदीर्य्यते। स्पृष्टः सन्नार्द्रो भवति विदीर्य्यते। पङ्कवत् कर्दमवर्णत्वक् यत्र सः। शीर्णमांसः गलितमांसः। अत एव स्पृष्टस्नायुशिरागणः। सान्निपातिकमाह “सन्निपातसमुत्थस्तु सर्वरूपसमन्वितः”। अथ क्षतजं विसर्पमाह “बाह्यहेतोः क्षतात् क्रुद्धः सरक्तं पित्तमीरयन्। विसर्पं मारुतः कुर्य्यात् कुलत्थसदृशैश्चितम्। स्फोटैः शोथज्वररुजादाहाढ्यं श्यावशोणितम्”।

नाद्यहेतोः शस्त्रप्रहारव्यालदन्तनखाद्यागन्तुहेतोः । श्याव-शोणितं कृष्णवर्णरक्तम् । उपद्रवानाह "ज्वरातिसारौ वमथुस्त्वङ्मांसदरणक्लमाः । अरोचकविपाकौ च विसर्पाणामुपद्रवाः" । साध्यत्वादिकमाह "सिध्यन्ति वातकफपित्तकृता विसर्पाः सर्वात्मकः क्षतकृतश्च न सिद्धिमेति । पित्तात्मकोऽञ्जनवपुश्च भवेदसाध्यः कृच्छ्राश्च मर्मसु भवन्ति हि सर्व एव" ।

विसर्पण न० वि+सृप-ल्युट् । प्रसारे अमरः ।

विसल न० विस-कलच् । पल्लवे त्रिका० । [नरः स्त्रियां ङीप् ।

विसार पुंस्त्री० विसरति सर्पति वि+सृ-ण । मत्स्ये अ-

विसारिन् त्रि० वि+सृ-णिनि । १प्रसरणशीले २मत्स्ये पु० ३माषपर्ण्यां स्त्री राजनि० ङीप् ।

बिसिनी स्त्री बिसानां समूहः तद्युक्तो देशो वा इनि । १पद्मसमूहे २पद्मलतायाञ्च ३स्थाले राजनि० ।

विसूचिका स्त्री विशिष्टा सूचीव इवार्थे कन् । रोगभेदे तस्य निरुक्तिर्यथा "सूचीभिरिव गात्राणि तुदन् सन्तिष्ठतेऽनिलः । यस्याजीर्णेन सा वैद्यैर्विसूचीति निगद्यते । तस्य निदानमाह "न तां परिमिताहारा लभन्ते विदितागमाः । मूढास्तामजितात्मानो लभन्तेऽशनलोलुपाः । विदितागमा ज्ञातायुर्वेदाः । तस्या लक्षणमाह "मूर्च्छातिसारो वमथुः पिपासा शूलं भ्रमोद्वेष्टनजृम्भदाहाः । वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः" । उद्वेष्टनं हस्तपादयोः, शिरसोभेदः शिरःशूलम् । तस्या उपद्रवानाह "निद्रानाशोऽरतिः कम्पो मूत्राघातो विसंज्ञता । अमी उपद्रवा घोरा विसूच्याः पञ्च दारुणाः । अमी उपद्रवा घोराः अमी निद्रानाशादय उपद्रवाः सर्वेषामेव रोगाणां घोराः भयङ्कराः । विसूच्याः पञ्च दारुणाः विसूच्यास्तु पञ्चापि यदि सुसदा दारुणाः प्राणभयङ्कराः । तस्या अरिष्टमाह "यः श्यावदन्तौष्ठनखोऽल्पसंज्ञश्छर्द्यर्दितोऽभ्यन्तरयातनेत्रः । क्षामस्वरः सर्वविमुक्तसन्धिर्यायान्नरः सोऽपुनरागमाय" । सर्वविमुक्तसन्धिः सर्वे विमुक्ताः शिथिलीभूताः सन्धयो यस्य सः" भावप्र० ।

विसृत त्रि० वि+सृ-क्त । विस्तीर्णे अमरः । [स्त्रियां ङीप् ।

विसृत्वर त्रि० वि+सृ-क्वरप् । प्रसरणशीले अमरः ।

विसृमर त्रि० वि+सृ-क्मरच् । विसरणशीले अमरः ।

विसृष्ट त्रि० वि+सृज-क्त । १प्रेरिते "रघवे विसृष्टः" इति रघुः । २विनिक्षिप्ते जटा० ३त्यक्ते च ।

विस्त पु०न० विस-उत्सर्गे क्त नि० न इट् । १सुवर्णकर्षे २अशीतिरक्तिकापरिमाणे च अमरः ।

विस्तर पु० वि+स्तॄ-अप् । १शब्दसमूहे अमरः । २वाक्यसङ्के ३विस्तारे ४प्रणये ५समूहे च । आधारे अप् । ६पीठे शब्दरत्ना० ।

विस्तार पु० वि+स्तॄ-संज्ञायां कर्त्तरि घञ् । १विटपे भावे घञ् । २विस्तीर्णतायाम् समासवाक्यस्ये ३पदसमूहे च अमरः । ४स्तम्बे मेदि० ।

विस्तीर्ण त्रि० वि+स्तॄ-क्त । १विपुले २विस्तारयुक्ते ३विशाले च जटा० । [शब्दच० ।

विस्तीर्णपर्ण न० विस्तीर्णानि पर्णान्यस्य । मानके कन्दभेदे

विस्तृत त्रि० वि+स्तृ-क्त । विस्तारयुक्ते ।

विस्फुलिङ्ग पु० विस्फुरति वि+स्फुर-ड तादृशं लिङ्गमस्य । १वह्निकणे २विषभेदे च हेमच० ।

विस्फोट पु० विस्फोटयति वि+स्फुट-णिच्-अच् । (विष-फोड़ा) व्रणभेदे स्वार्थे क । स्फोटकभेदे "विस्फोटकभयापहा" शीतलास्तोत्रम् । तद्रोगनिदानादि भावप्र० उक्तं यथा "तत्र विस्फोटस्य विप्रकृष्टं निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह "कट्वम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्षक्षारैरजीर्णाध्यशनातपैश्च । तथर्त्तुदोषेण विपर्ययेण कुप्यन्ति दोषाः पवनादयस्तु । त्वचमाश्रित्य ते रक्तं मांसास्थीनि प्रदूष्य च । घोरान् कुर्वन्ति विस्फोटान् सर्वान् ज्वरपुरःसरान्" । ऋतुदोषेण ऋतुहेतुकशीतोष्णादीनामतियोगेन । विपर्ययेण ऋतूचिताहारविहारवैपरीत्येन । त्वचमाश्रित्य त्वचि विस्फोटान् कुर्वन्तीत्यर्थः । ज्वरपुरःसरान् ज्वरपूर्वान् । पूर्वरूपमाह "अग्निदग्धा इव स्फोटाः सज्वरा रक्तपित्तजाः । क्वचित् सर्वत्र वा देहे विस्फोटा इति ते स्मृताः" । रक्तपित्तजाः एतेन सर्वेषु विस्फोटकेषु रक्तपित्तयोः प्रधानकारणत्वम् यथा शूलेषु वातस्य, तथा वातानुगतिरपि बोद्धव्या । तथा च भोजः "यदा रक्तञ्च पित्तञ्च वातेनानुगतं त्वचि । अग्निदग्धनिभान् स्फोटान् कुरुतः सर्वदेहगान्" । अथ वातिकमाह "शिरोरुक्शूलभूयिष्ठं ज्वरतृट्पर्ववेदनम् । सकृष्णवर्णता चेति वातविस्फोटलक्षणम्" । शूलं तोदरूपम् । अथ पैत्तिकमाह "ज्वरदाहरुजापाकस्रावतृष्णासमन्वितम् । पीतलोहितवर्णञ्च पित्तविस्फोटलक्षणम्" । श्लैष्मिकमाह "छर्द्यरोचकजाड्यानि कण्डूकाठिन्यपाण्डुताः । अवेदनश्चिरात् पाकः स विस्फोटः कफात्मकः" । जाड्यम् जडत्वमङ्गा-

नाम्। कफपैत्तिकमाह "कण्डूदाहो ज्वरश्छर्दिरेतैश्च कफपैत्तिकः"। अथ वातपित्तजमाह "वातपित्तकृतोयस्तु तत्र स्यात्तीव्रवेदना"। वातश्लैष्मिकमाह "कण्डूस्तैमित्यगुरुभिर्जानीयात् कफवातिकम्"। सान्निपातिकमाह "मध्ये निम्नोन्नतान्तश्च कठिनः स्वल्पपाकवान्। दाहरागतृषामोहच्छर्दिमूर्च्छारुजाज्वराः। प्रलापो वेपथुर्मूर्च्छा सोऽसाध्यश्च त्रिदोषजः"। मोहो विपरीतं ज्ञानम् मूर्च्छा सर्वथा ज्ञानशून्यता। रक्तजमाह "वेदितव्याश्च रक्तेन पैत्तिकेन च हेतुना। गुञ्जाफलसमा रक्ता रक्तस्रावा विदाहिनः। न ते सिद्धिं समायान्ति सिद्धैर्योगशतैरपि"। पैत्तिकेन हेतुना पित्तस्य हेतुना कट्वादिना रक्तपित्तस्य तुल्यत्वात् सिद्धैर्योगशतैरपि ते सिद्धिं न समायान्ति। विस्फोटकभेदानाह "एते चाष्टविधा बाह्या आन्तरोऽपि भवेदयम्। तस्मिन्नन्तर्गता तीव्रा ज्वरतृष्णाभिजायते। यस्मिन् बहिर्गते स्वास्थ्यं न वातस्य बहिर्गतिः। तत्र वातिकविस्फोटक्रिया कार्य्या विजानता" उपद्रवानाह "तृट्श्वासमांससङ्कोचदाहहिक्कामदज्वराः। विसर्पमर्मसंरोधास्तेषामुक्ता उपद्रवाः"। मांससङ्कोचः मांसस्य शटितम्। मर्मसंरोधो मर्मव्यथा। तेषां विस्फोटानां केचिदुपद्रवाणां लक्षणान्तरं पठन्ति "हिक्काश्वासोऽरुचिस्तृष्णा साङ्गमर्दो हृदिव्यथा। विसर्पज्वरहृल्लासाः विस्फोटानामुपद्रवाः"। साध्यत्वादिकमाह "एकदोषोत्थितः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः। सर्वरूपान्वितो घोरो ह्यसाध्यो भूर्य्युपद्रवः"। २कुष्ठभेदे "स्फोटाः श्यावारुणाभासा विस्फोटास्तु तनुत्वचः" भावप्र०।

विस्मय पु० वि+स्मि–अच्। १आश्चर्य्ये अमरः। २अद्भुतस्थायिभावके रसभेदे सा०द०। "विविधेषु पदार्थेषु लोकसीमातिवर्त्तिषु। विस्फारश्चेतसो यस्तु स विस्मय उदाहृतः" सा०द०। ३दर्पे मेदि० ४सन्देहे शब्दर० [अमरः।

विस्मयान्वित त्रि० ६त०। १विस्मययुक्ते २आश्चर्य्ययुक्ते च

विस्मापन पु० वि+स्मि–णिच्–अच–आत् वा पुक् च ल्यु। १कुहके २कामदेवे च। ३गन्धर्वपुरे न० मेदि०। भावे विस्मापनमप्यत्र।

विस्मित पु० वि+स्मि–क्त। विस्मययुक्ते।

विस्मृत त्रि० वि+स्मृ–क्त। स्मरणाविषये अमरः।

विस्मृति स्त्री वि+स्मृ–क्तिन्। स्मरणाभावे।

विस्र न० विस–रक्। आमगन्धौ १चिताधूमादौ २अपक्वमांसगन्धे भरतः। ३आमगन्धे च

विस्रंस पु० वि+स्रन्स–भावे–घञ्। १पतने २क्षरणे च।

विस्रगन्धा स्त्री विस्रो गन्धोऽस्याः। हपुषायाम् राजनि०।

विस्रगन्धि पु० विस्रस्येव गन्धोऽस्य दृतुसमा०। हरिताले हेमच०। [च अमरः।

विस्रम्भ पु० वि+स्रन्भ–घञ्। १विश्वासे २प्रणये ३परिचये

विस्रम्भिन् त्रि० वि+स्रन्भ–णिनि। १विश्वासयुक्ते २प्रणयिनि च।

विस्रसा स्त्री वि+स्रन्स–क। जरायाम् अमरः। [जनि०।

विस्रा स्त्री विस्रस्यामगन्धोऽस्त्यस्याः अच्। हपुषायाम् रा-

विहग पुंस्त्री० विहायसा गच्छति गम–ड नि०। १पक्षिणि अमरः स्त्रियां ङीष्। २बाणे ३सूर्य्ये ४चन्द्रे ५मेघे च पु० शब्दरत्ना०। ६सूर्य्यादिग्रहे पु० धरणिः।

विहङ्गम पुंस्त्री० विहायसा गच्छति गम–खच् नि०। पक्षिणि अमरः स्त्रियां ङीष्। २भारयष्टौ स्त्री (वाँक) शब्दच०।

विहङ्गराज पु० ६त० अच् समा०। गरुडे हला० "विहङ्गराजाङ्गरुहैरिवायतैः" माघः। [२हिंसायाञ्च मेदि०।

विहनन न० विहन्यते वि+हन–ल्युट्। १तूलपिञ्जने २विघ्ने

विहर पु० वि+हृ–अप्। विहारे ल्युट्। विहरण तत्रैव न०।

विहसित न० वि+हस–क्त। मध्यमहास्ये अमरः।

विहस्त त्रि० विगतो हस्तो हस्तावलम्बनं यस्य। १व्याकुले अमरः। २पण्डिते मेदि० ३षण्डे च पु० शब्दच०। प्रा० ६ब०। ४हस्तशून्ये त्रि०।

विहा अव्य० वि+हा–आ। स्वर्गे सि०कौ०।

विहापित न० वि+हा–णिच्–क्त। दाने अमरः।

विहायस् पु०न० वि+हय–असुन् नि० [illegible]। १आकाशे २पक्षिणि पु० अमरः। स्वार्थे अच्। विहायसमप्याकाशे न० खगे पु०। अदन्तमव्ययम् आकाशे हेमच०।

विहार पु० वि+हृ–घञ्। क्रीडार्थं पादाभ्यां १गमने अमरः २भ्रमणे ३स्कन्धे ४लीलायां ५बौद्धदेवालये मेदि० ६वैजन्ते च शब्दमा० ७विन्दुरेखकखगे पुंस्त्री० शब्दच०।

विहित त्रि० वि+धा–क्त। १कृते विधिना २बोधिते च।

विहीन त्रि० वि+हा–क्त। १त्यक्ते २वर्जिते च।

विहृत न० वि+हृ–भावे क्त। १विहारे २स्त्रीणां चेष्टाभेदे हेमचन्द्रे "लीलाविलासो विच्छित्तिर्विव्वोकः किलकिञ्चितम्। मोट्टायितं कुट्टमितं ललितं विहृतं तथा। विभ्रमश्चेत्यलङ्काराः स्त्रीणां स्वाभाविका दश" विहृतमित्येव पाठः" सा०द० स्त्रीणां सात्त्विकस्वाभाविकालङ्कारमध्ये विकृतमित्येव पठित्वा "वक्तव्यकालेऽप्य-

यथो त्रीडया विनतं मतमिति" उचितम् विनतशब्दे ४८८१पृ० दर्शितेन उज्ज्वलमणिवाक्येन लक्षितविनतस्य तुल्यार्थत्वात् अतस्तत्र विनतमित्येव पाठो युक्तः।

विहेठन न० वि+हेठ-भावे ल्युट्। १हिंसायां २मर्दने ३विडम्बने मेदि० ४विबाधायां त्रिका०। [२विलीने च हेमच०।

विह्वल त्रि० वि+ह्वल-अच्। १भयादिना व्याकुले अमरः।

वी कान्तौ जनने च अक० गतौ व्याप्तौ क्षेपे भोजने च सक० अदा० पर० अनिट्। वेति अवैषीत्।

वीक पु० अज-कक् व्यादेशः। १वायौ २खगे च उज्ज्वल०। ३मनसि संक्षिप्तसा०। [२प्रकाशे च अमरः।

वी(वि)काश पु० वि+काश-घञ् वा दीर्घः। १रहसि

वीक्षण न० वि+ईक्ष-करणे ल्युट्। १नेत्रे। भावे ल्युट्। २दर्शने।

वीक्षा स्त्री वि+ईक्ष-अच्। १सुकमिश्वरास। भावे अ। २गतिभेदे ३ज्ञाने ४अवगतिभेदे ५सञ्ज्ञौ च शब्दच०।

वीचि(ची) पुंस्त्री० वे-डीचि स्त्रीत्वे वा ङीप्। १तरङ्गे अमरः २अवकाशे ३सुखे मेदि०। ४अल्पे हेमच०। ५किरणे च जटाध०।

वीचितरङ्ग पु० वीचेरिव तरङ्गो यत्र। वीचितो यथा उत्तरोत्तरं तरङ्गजननमेवं स्वजन्यजन्यादिक्रमेण प्रसारिविषये न्यायभेदे न्यायशब्दे ४१६८पृ० दृश्यम्। [हेमच०।

वीचिमालिन् पु० वीचीनां मालाऽस्यास्ति इनि। समुद्रे

वीज व्यजने अद० चुरा० उभय० सक० सेट्। वीजयति ते अविवीजत्-त। "वीज्यते स हि संसुप्तः" इति कुमारः।

वीज न०वी-क्विप् जन-ड कर्म०। १कारणे २शुक्रे अमरः। ३अङ्कुरे ४तत्त्वावधाने मेदि०। ५मज्जनि राजनि०। ६अव्यक्तगणितभेदे "पूर्वं प्रोक्तं व्यक्तमव्यक्तवीजं प्रायः प्रश्ना नो विना व्यक्तयुक्त्या। ज्ञातुं शक्या मन्दधीभिर्नितान्तं यस्मात्तस्माद्‌ वच्मि वीजक्रियाञ्च। ७मन्त्रभेदे तन्त्रसा०। "वीजन्ते मातरेतत् त्रिपुरहरवधु! त्रिः कृतं ये जपन्ति" कर्पूरस्तवः। ८धान्यादेः फलादौ च।

वीजक पु० वीजेन कायति कै-क। १मातुलुङ्गे जटा० २पीतसारे (विजयासार) भावप्र०।

वीजकृत् न० वीजं शुक्रवृद्धिं करोति कृ-क्विप्। वाजीकरणे राजनि०। [वराटके अमरः।

वीजकोश पु० वीजानां कोश इवाधारः। पद्मबीजाधारे

वीजगर्भ पु० वीजानि गर्भे यस्य। पटोले राजनि०।

वीजगुप्ति स्त्री वीजानां गुप्तिर्यस्याम्। शिम्बाम् राजनि०।

वीजन न० वीज-भावे ल्युट्। १व्यजने। करणे ल्युट्। २चामरादौ ३वस्तुनि पु०४चक्रवाके ५जीवञ्जीवविहगे च पुंस्त्री० शारदातः। स्त्रियां ङीप्।

वीजपादप पु०वीजप्रधानः पादपः। १भल्लातकवृक्षे राजनि० वीजजातः पादपः शा०त०। २वीजजाते वीजप्ररोहिवृक्षे च। [मेदि०।

वीजपुष्प न० वीजात् पुष्पं यस्य। १मरुवके २मदनवृक्षे च

वीजपूर पु० पूर्यते पूर+घञ् ६त०। (टावा लेवु) जम्बीरभेदे वाजपूर्णोऽप्यत्र।

"वीजपूरफलं स्वादु रसेऽम्लं दीपनं लघु। रक्तपित्तहरं कण्ठजिह्वाहृदयशोधकम्। श्वासकासारुचिहरं हृद्यं तृष्णाहरं स्मृतम्"। तद्भेदमधुकर्कटी गुणा यथा "वीजपूरोऽपरः प्रोक्ता मधुरा मधुकर्कटी। मधुकर्कटिका स्वाद्वी रोचनी शीतला गुरुः। रक्तपित्तक्षयश्वासकासहिक्काभ्रमापहा" भावप्र०।

वीजपेशिका स्त्री वीजस्य पुंस्कस्य पेशिकेव। अण्डकोषे राजनि०। [राजनि०।

वीजफलक पु० वीजानि फले यस्य कप्। वीजपूरे जम्बीरे

वीजमातृका स्त्री वीजानां मातेव इवार्थे कन्। पद्मवीजे हारा०।

वीजरत्न न० वीजं रत्नमिवास्य। माषकलाये हेमच०।

वीजरुह पु० वीजेन रोहति रुह-क। वीजजातजाते धान्यादौ "कुरण्टाद्या अग्रवीजा मूलजास्तूत्पलादयः। पर्ववीनास्तु इक्ष्वाद्याः स्कन्धजाः शल्लकीमुखाः। शाल्यादयो वीजरुहाः संमूर्च्छजास्तृणादयः। स्युर्वनस्पतिकायस्य षडेते मूलजातयः" हेमच०।

वीजरेचन न० वीजं रेचयति रिच-णिच्-ल्यु। वीजेषु मध्ये रेचकः जयपालवीजे राजनि०।

वीजवपन न० वीजानि उप्यन्तेऽत्र वप-आधारे ल्युट्। १क्षेत्रे। भावे ल्युट्। २वीजस्य उत्पादनार्थं क्षेत्रे क्षेपणे च। तद्दिनादि दीपिकायामुक्तं यथा "पूर्वात्रियाम्यफणिपित्र्यविशान्त्यभेषु रिक्ताष्टमीविगतचन्द्रतिथिं विहाय। हन्त्राङ्गविमोदयहृदये विकुजार्किवारे शस्तेन्दुयोगकरणेषु हलप्रवाहः। हलप्रवाहवद्वीजवपनस्य विधिः स्मृतः। चित्रायाश्च शुभे केन्द्रे स्थिरसंज्ञलग्नोदये। हेमवारिविलिप्तस्य वीजस्योद्धवतः शुचिः। इन्द्रं चित्ते निधाय स्वयं चाञ्जलिं वपेत्। कृत्वा चान्योन्यमोतृवाक्ये नवमी स्वहमानवः। माङ्गल्यः कलशं दत्त्वा इदं मन्त्र

समुदीरयेत्। त्वं वै वसुन्धरे! सीते बहुपुष्पफलप्रदे। नमस्ते मे शुभं नित्यं कृषिं मेधां शुभे कुरु!। रोहन्तु सर्वसस्यानि काले देवः प्रवर्षतु। कर्षकास्तु भवन्त्वग्र्या धान्येन च धनेन च"। "हला बीजन्तु तत्रैव भोक्तव्यं बान्धवैः सह", पराशरः "वैशाखे वपनं श्रेष्ठं मध्यमं रोहिणीरवौ। अतः परन्तु यद्वपनं न जातु श्रावणे शुभम्"। कृषिसङ्ग्रहेऽधिकं द्रष्टव्यम्। ज्योतिषे "पूर्वभाद्रपदामूलं रोहिण्युत्तरफल्गुनी। विशाखा शतभिषा चाथ धान्यादिरोपणे वरा। यदोषा रजनी नीली पुत्रवित्तैर्वियुज्यते। स्वयंजाते पुनस्ते द्वे पालयन् नैव दुष्यति। आरामे गृहमध्ये वा मोहात् सर्पपलावयन्। पराभवं रिपुर्याति सर्वाधनधनक्षयम्। निशा नीली पलाशस्य शिम्बा श्वेतापराजिता। कोविदारश्च यत्नेन सर्वं निघ्नन्ति मङ्गलम्"। निशा हरिद्रा कोविदारको रक्तकाञ्चनः। "हेमाम्भसा हलबीजं स्नातो मन्त्रेण रोपयेत्। वसुधेति च शीतेति पुण्यदेति धरेति च। नमस्ते सुभगे! नित्यं द्रुमोऽयं वर्द्धतामिति" ज्यो०त०

"एतेषु श्रुतिवारुणादितिविशाखोडूनि भौमं विना बीजोप्तिर्गदिता शुभा त्वशुभतोऽष्टाब्जेन्दुरामेन्दवः। रामेन्द्वग्नियुगान्यसव्यभवरागत्वग्नौ फलेऽर्कोज्झिताङ्गाद्राष्टनवाष्टभानि मुनिभिः प्रोक्तान्यसत् सन्ति च" मु०चि०। "एतेष्विति। श्रुतिः श्रवणः वारुणं शततारका अदितिः पुनर्वसुः विशाखा प्रसिद्धा एतैरुडुभिर्नक्षत्रैर्विनैतेषु पूर्वोक्तनक्षत्रेषु मूलमघाध्रुवमृदुक्षिप्रधनिष्ठास्वातीषु पञ्चदशनक्षत्रेषु बीजोप्तिर्बीजवपनं शुभम्। उक्तञ्च रत्नमालायाम् "हस्ताश्विपुष्योत्तररोहिणीषु चित्रानुराधामृगरेवतीषु। स्वातौ धनिष्ठासु मघासु मूले बीजोप्तिरुत्कृष्टफलप्रदिष्टा"। वशिष्ठेनाप्येतान्येव नक्षत्राण्युक्तानि "धातृद्वये कौणपमैत्रपुष्ये हस्तत्रये स्युत्तरमैत्रभेषु। पौष्णे धनिष्ठाद्वयवाजिनीभे बीजोप्तिरुत्कृष्टफलप्रदा स्यादिति"। कौणपो मूलं नारदेनाप्युक्तानि "मृदुध्रुवक्षिप्रभेषु पितृवायुवसूडुषु। समूलभेषु बीजोप्तिरत्युत्कृष्टफलप्रदा"। काश्यपेनापि "वसुवायुमघैर्हस्त्यक्षिप्रध्रुवमृदूडुषु। बीजं स्वात्यां च बीजोप्तिरत्युत्कृष्टफलप्रदा"। अत्र मघा नोक्ता। अथ भौमो वर्ज्यवारो निषिद्धः अर्थात् सूर्यचन्द्रबुधगुरुशुक्रशनीनां वारेषु बीजोप्तिः शुभा। अत्र विनायोगे द्वितीया ह्यवेन्द्रश्रुतिवारुणेषु कुजे बीजोप्तिर्व्यवहारतत्त्व उक्तत्वात् नेष्टा कृषिरित्यतो नञ्कारोऽत्रानुवर्त्तते तेन बीजोप्तिर्नेष्टेत्यर्थः। अत्र कालविशेषनिषेधो राजमार्त्तण्डे "रवौ रौद्राद्यपादस्थे भूमिः संजायते रजः। तस्माद्दिनत्रयं तत्र बीजवापं परित्यजेत्" इति। अथ बीजोप्तौ फणिचक्रमुच्यते। अशुभतो न विद्यन्ते गावः किरणा यस्यासावगुः यस्य स्वरूपाभावः तस्य कुतस्तरां किरणाः ताडशोऽगू राहुस्तस्य भं नक्षत्रं तस्मादित्यर्थः। राह्वधिष्ठितनक्षत्रात् त्रीणि भानि असदशुभानि ततस्त्रीणि शुभानि तत एकमशुभं ततस्त्रीणि शुभानि ततोऽप्येकमशुभं ततस्त्रीणि शुभानि ततश्चत्वार्यशुभानि। एवं बीजोप्तौ सप्तविंशतिनक्षत्राणां शुभाशुभत्वमुक्तं उक्तञ्च नारदेन "भत्रितयं मूर्ध्नि धान्यनाशाय राहुभात्। गले त्रयं कज्जलाय वृद्ध्यै द्वादश चोदरे। निस्तण्डुलत्वं लाङ्गूले भचतुष्टयमीरितम्। नाभौ वह्निःपञ्चके स्याद्बीजोप्ताविति चिन्तयेदिति। राहुर्यस्मात् फणेऽस्ति तस्मात् भत्रयं मूर्ध्नि मस्तके स्थाप्यं धान्यनाशकरं भवति। ततस्त्रयं गले स्थाप्यं कज्जलाय श्यामिकासंपादकं स्यात्। ततो द्वादश भानि वह्निनक्षत्ररहितानि उदरे स्थाप्यानि तानि धान्यवृद्धये स्युः ततो नक्षत्रचतुष्टयं पुच्छे निस्तण्डुलत्वकरं स्यात् ततोऽवशिष्टं वह्निनक्षत्रपञ्चकं धान्यनाशकरं स्यात्। रत्नमालायामपि "मूर्ध्नि त्रीणि गले त्रयं च जठरे धिष्ण्यानि च द्वादश स्यात् पुच्छे च चतुष्टयं वह्निरतो भानां स्थितं पञ्चकम्। राह्वृक्षात् कज्जलमध्यवृद्धिरधिकानिस्तण्डुलत्वं क्रमात् स्यादीतिभयं भयं च फणिभाद्बीजोप्तिकाले स्फुटम्" इति। अत्र केचित् फणिभात् सूर्यनक्षत्रादिति व्याचक्षते तत्र युक्तिः "सूर्यभादुरगः स्थाप्यः" इति स्वरोदयवाक्यैकवाक्यभावात्। तत्र नारदवाक्ये साक्षाद्राहुभादित्युक्तत्वात् "राहुधिष्ण्यात् समारभ्य धिष्ण्येष्वष्टसु निष्फलमिति" काश्यपोक्तेश्च। "सूर्यभादुरगः स्थाप्यः" इति तु स्वरोदयवचनं देशभेदव्यवस्थितम्। बीजवापने लग्नशुद्धिमाह वशिष्ठः "भवरिपुसहजे पापैर्लग्नकोणकेन्द्रस्थितैश्च शुभैः। कथितेषु च धिष्ण्येष्वपि शुभलग्ने बीजवापनं कार्यमिति" पी०धा०।

बीजवृक्ष पु० बीजमात्राज्जातो वृक्षः। असनवृक्षे राजनि०।

बीजसञ्चय पु० बीजानां वपनयोग्यधान्यादीनां सञ्चयः संग्रहः सम्+चि—अच्। वपनयोग्यधान्यादिसंचये।

"हस्ताश्विनादितिस्वातिरेवत्यां श्रवणद्वये। स्थिरे लग्ने गुरौ शुक्रे वीजं धार्य्यं ज्ञवासरे। माघे वा फाल्गुने वापि सर्ववीजानि सञ्चयेत्। शोषयेत्तापयेद्रौद्रे रात्रौ चोपनिधापयेत्। ततश्च पुटिकां बद्ध्वा शोषयेच्च पुनःपुनः। स्थापयेच्च प्रयत्नेन यथा भूमिश्च न स्पृशेत्। दीपाग्निना च संस्पृष्टं दृष्ट्वा चोपहतञ्च यत्। वर्जनीयं तथा वीजं यत् स्यात् कीटसमन्वितम्" ज्यो॰ त॰।

वीजसू पु॰ वीजं सूते सू-क्विप्। पृथिव्याम् हेमच॰।

वीजस्थापन ६त॰। धान्यादिस्थापने तन्मुहूर्त्तादिकं ज्यो॰ त॰उक्तम् "याम्याग्निरुद्राहिविशाखपूर्वमाहेन्द्रपित्र्येतरभैः शुभाहे। धान्यादिसंस्थापनमेष शस्तं स्वर्गास्थिरद्व्यङ्गतनूदयेषु। सौम्यादितिमघाज्येष्ठानुत्तरेषु च कारयेत्। मीने लग्ने शुभे चन्द्रे निधने क्रूरवर्जिते। क्षेमव्यं कोष्ठके धान्यं गर्गो वदति सर्वदा"।

वीजाकृत त्रि॰ वीजेन सह कृष्टम् डाच्+कृ-क्त। वीजेन सह कृष्टे क्षेत्रे।

वीजाम्ल न॰ वीजेनाम्लमिव। वृक्षाम्ले राजनि॰।

वीजिन् पु॰ वीजमस्त्यस्य इनि। १उत्पादके पितरि हेमच॰ २वीजविशिष्टे त्रि॰ स्त्रियां ङीप्। [त्रिका॰।

वीजोदक न॰ वीजमिव कठिनत्वादुदकं यत्र। करकायां

वीज्य त्रि॰विशेषेण इज्यः वि+यज-क्यप् वा। कुलीने अमरः

वीटि(टी) स्त्री वि+इट-इन् वा ङीप्। (पानेर वीड़ा) सज्जितताम्बूले। स्वार्थे क। वीटिका तत्रैव। "कञ्चुलिकाग्रन्थौ च "तद्वीटिकासंस्पृशि" सा॰द॰।

वीणा स्त्री अज-नक् वीभावः पृषो॰ णत्वम्। स्वनामख्याते १वाद्यभेदे अमरः। वाद्यशब्दे दृश्यम्। २विद्युति मेदि॰

वीणादण्ड पु॰ ६त॰। वीणावाद्यस्थतालावूपरिस्थे काष्ठदण्डे अमरः। [वादके अमरः।

वीणावाद त्रि॰ वीणां वादयति वद-णिच्-अण्। वीणा-

वीत न॰ वि-इण्-क्त। १युद्धासमर्थे हस्त्यश्वादिसैन्ये अमरः २अङ्कुशकर्मणि मेदि॰। ३न्यायाद्युक्ते अनुमानभेदे च। अवीतशब्दे ४६५ पृ॰ दृश्यम्। ४शान्ते ५गते च त्रि॰ हेमच॰।

वीतंस पु॰ वि+तनस-घञ् दीर्घः। १मृगपक्षिणां बन्धनोपकरणे दामप्रभृतौ अमरः। २तेषां विश्वासहेतुप्रावरणे मेदि॰।

वीतन पु॰विशिष्टं तनोति तन-अच पृषो॰दीर्घः। कृकपार्श्वद्वये "कृकस्य अन्तरा मध्यं कृकपार्श्वौ तु वीतनौ" हेमच॰।

वीतशोक पु॰ पु॰ वीतः विगतः शोको यस्मात् यस्य वा। १अशोकवृक्षे शब्दच॰। २शोकहीने त्रि॰।

वीति स्त्री वी-क्तिन्। १गतौ २दीप्तौ ३भोजने ४प्रजनने ५धारणे च मेदि॰।

वीतिहोत्र पु॰ वीतये पुरोडाशादिभक्षणाय हूयन्ते देवा अत्र हु-आधारे त्रल्। १वह्नौ अमरः २सूर्य्ये मेदि॰।

वीथि(थी) स्त्री विथ-इन् वा ङीप्। १पङ्क्तौ २श्रेणौ ३गृहाङ्गे ४वर्त्मनि ५दृश्यकाव्यभेदे च मेदि॰।

तल्लक्षणादि सा॰द॰ ६प॰ उक्तं यथा "वीथ्यामेको भवेदङ्कः कश्चिदेकोऽत्र कल्प्यते। आकाशभाषितैरुक्तैश्चित्रां प्रत्युक्तिमाश्रितः। सूचयेद् भूरिशृङ्गारं किञ्चिदन्यान् रसानपि। मुखनिर्वहणे सन्धी अर्थप्रकृतयोऽखिलाः"। कश्चिदित्युत्तमो मध्यमोऽधमो वा। शृङ्गारबहुलत्वाच्चास्याः कैशिकीवृत्तिबहुलत्वम्। "अस्यास्त्रयोदशाङ्गानि निर्दिशन्ति मनीषिणः। उद्घात्यकावलगिते प्रपञ्चस्त्रिगतं छलम्। वाक्केल्यधिबले गण्डमवस्यन्दितनालिके। असत्प्रलापव्याहारमृदवानि च तानि तु"। तत्रोद्घात्यकावलगिते प्रस्तावनाप्रस्तावे सोदाहरणं लक्षिते "मिथो वाक्यमसद्भूतः प्रपञ्चो हास्यकृन्मतः"। यथा विक्रमोर्वश्याम्। वड़भीस्थविदूषकचेट्योरन्योन्यवचनम् "त्रिगतं स्यादनेकार्थयोजनं श्रुतिसाम्यतः"। यथा तत्रैव राजा "सर्वक्षितिभृतां नाथ! दृष्टा सर्वाङ्गसुन्दरी। रामा रम्ये वनान्तेऽस्मिन् मया विरहिता त्वया"। नेपथ्ये तत्रैव प्रतिशब्दः। राजा कथं दृष्टेत्याह। अत्र प्रश्नवाक्यमेवोत्तरत्वेन योजितम् "नटादित्रितयविषयमेवेदमिति" कश्चित् "प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्य छलनाच्छलम्" यथा वेण्यां "भीमार्जुनौ" "कर्त्ता द्यूतच्छलानां जतुमयशरणोद्दीपनः सोऽभिमानी राजा दुःशासनादेर्गुरुरनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रम्। कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः पाण्डवा यस्य दासाः क्वास्ते दुर्योधनोऽसौ कथयतु न रुषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्वः" "अन्ये त्वाहुश्छलं किञ्चित् कार्य्यमुद्दिश्य कस्यचित्। उदीर्य्यते यद्वचनं वञ्चना हास्यरोषकृत्"। "वाक्केलिर्हास्यसम्बन्धो द्वित्रिप्रत्युक्तितो भवेत्"। द्वित्र्युपलक्षणं यथा "भिक्षो! मांसनिषेवणं प्रकुरुषे किं तेन मद्यं विना मद्यञ्चापि तव प्रियं प्रियमहो वाराङ्गनाभिः सह। वेश्याप्यर्थरुचिः कुतस्तव धनं द्यूतेन चौर्य्येण वा चौर्य्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतो नष्टस्य

"कान्या गतिः"। "केचित् प्रक्रान्तवाक्यस्य साकाङ्क्षस्यैव निर्वृत्तिरीक्तिरित्याहुः"। अन्ये च "अनेकस्य प्रश्नस्यैकमुत्तरम्"। "अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः स्पर्द्धयाधिबलं मतम्"। यथा मम प्रभावत्यां वज्रनाभः "अस्य वक्षः क्षणेनैव निर्मथ्य गदयानया। लीलयोन्मूलयिष्यामि भुवनद्वयमद्य वः"। प्रद्युम्नः। अरेरे असुरापसद! अलममुना बहुप्रलापेन मम खलु "अद्य प्रचण्डभुजदण्डसमर्पितोरुकोदण्डनिर्गलितकाण्डसमूहपातैः। आस्तां समस्तदितिजक्षतजोक्षितेयं क्षोणिः क्षणेन पिशिताशनलोभनीया"। "गण्डं प्रस्तुतसम्बन्धिभिन्नार्थं सत्वरं वचः"। यथा वेण्यां "राजा" अध्यासितुं तव चिराज्जघनस्थलस्य पर्य्याप्तमेव करभोरु! ममोरुयुग्मम्"। अनन्तरं प्रविश्य कञ्चुकी। "देव भग्नं भग्नमित्यादि"। अत्र रथकेतनभङ्गार्थं वचनमूरुभङ्गार्थे सम्बन्धे सम्बद्धम्। "व्याख्यानं स्वरसोक्तस्यान्यथावस्यन्दितं भवेत्"। यथा छलितरामे सीता। जाद कल्लं क्खु अओज्झाए गन्तव्वं तहिं सो राआ विणएण पणमिदव्वो। लवः। अथ किमावाभ्यां राजोपजीविभ्यां भवितव्यं। सीता। जाद सो तुह्माणं पिदा। लवः। किमावयोः रघुपतिः पिता। सीता। साशङ्कं मा अण्णधा संकधं ण क्खु तुह्माणं सअलाए ज्जेव पुहवीए त्ति"। "प्रहेलिकैव हास्येन युक्ता भवति नालिका"। संवरणकार्य्युत्तरं प्रहेलिका। यथा रत्नावल्यां "सुसङ्गता "सहि जस्स कदे तुमं। सं चित्तफलअस्स"। अत्र त्वं राज्ञः कृते आगतेत्यर्थः संवृतः। "असत्प्रलापो यद्वाक्यमसम्बद्धं तथोत्तरम्। अगृह्णतोऽपि मूर्खस्य पुरो यच्च हितं वचः"। तत्राद्यं यथा मम प्रभावत्याम् प्रद्युम्नः सहकारवल्लीमवलोक्य सानन्दम् अहो सा कथमिहैव। "अलिकुलमञ्जुलकेशी परिमलबहुला रसावहा तन्वी। किसलयपेशलपाणिः कोकिलकलभाषिणी प्रियतमा मे"। एवमसम्बद्धोत्तरेऽपि। तृतीयं यथा वेण्यां दुर्य्योधनं प्रति गान्धारीवाक्यम्। "व्याहारो यत्परस्यार्थे हास्यलोभकरं वचः"। यथा मालविकाग्निमित्रे। लास्यप्रयोगावसाने मालविका निर्गन्तुमिच्छति। "विदूषकः। मा दाव उवदेससुद्धा गमिस्ससि इत्युपक्रमे गणदासः। विदूषकं प्रति आर्य्य! उच्यतां यस्त्वया क्रमभेदो लक्षितः। विदूषकः। पढमं बह्मणपूआ भोदि सा इमाए लङ्घिदा। मालविका "स्मयते" (तत्र इति पाठान्तरम्) इत्यादिना नायकस्य विशुद्धनायिकादर्शनप्रयुक्तेन हास्यलोभकारिणा वचसा व्याहारः। "दोषा गुणा गुणा दोषा यत्र स्युर्मृदवं हि तत्"। क्रमेण यथा "प्रियजीविततां क्रौर्य्यं निःस्नेहत्वं कृतघ्नता। भूयस्तद्दर्शनादेव ममैते गुणतां गता। तस्यास्तद्रूपसौन्दर्य्यं भूषितं यौवनश्रिया। सुखैकतायनं जातं दुःखायैव ममाधुना"। इति चाङ्गानि नाटकादिषु सम्भवन्त्यपि वीथ्यामवश्यं विधेयानि। विस्पष्टतया नाटकादिषु विनिविष्टान्यपीहोदाहृतानि नानारसानाञ्चात्र मालारूपतया स्थितत्वाद्वीथीयम्" सा०द० ६प०।

वीथ्यङ्ग पु० वीथ्या इवाङ्गमस्य। १दृश्यकाव्यभेदे। ६त०। २तदङ्गे वीथिशब्दे दृश्यम्। [संक्षिप्तसा०।

वीध्र त्रि० वि–इन्ध–रक्। १निर्मले २नभसि ३वायौ ४अग्नौ

वीनाह पु० वि–नह घञ् दीर्घः। कूपादिमुखबन्धनसाधने (पाट) ख्याते पदार्थे अमरः।

वीप्सा स्त्री वि+आप–सन्–अच्–ईत्–अ अभ्यासलोपश्च। व्याप्तौ

वीर शौर्य्ये अद०चु०आत्म० अक०सेट्। वीरयते अविवीरत।

वीभ शौर्य्यहेतुके उद्यमे विकत्थने च भ्वा०अक०सेट्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। वीभते अवीभिष्ट।

वीर न० वीर–अच्। १शृङ्गिणि २नडे मेदि० ३मरिचे ४पद्ममूले ५काञ्जिके ६उशीरे ७आरुके राजनि०। ८शौर्य्यविशिष्टे शूरे त्रि० अमरः। ९जिने १०नटे पु० हेमच०। ११विष्णौ पु० विष्णु स०। तन्त्रोक्ते १२कुलाचारयुते त्रि० कुलाचारशब्दे पृ० दृश्यम्। १३तण्डुलीये १४वराहकन्दे १५लताकरञ्जे १६वारवीरे १७अर्जुने पु० राजनि०। १८यज्ञाग्नौ भरतः वीरहा। १९उत्तरे २०सुभटे च मेदि०। २१श्रेष्ठे त्रि० हेमच०। २२पत्यौ २३पुत्रे च "अवीरा निष्पति सुता" अमरः। २४रसभेदे "उत्तमप्रकृतिर्वीर उत्साहस्थायिभावकः। महेन्द्रदैवतो हेमवर्णोऽयं समुदाहृतः। आलम्बनविभावास्तु विजेतव्यादयो मताः। विजेतव्यादिचेष्टाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः। अनुभावास्तु तत्र स्युः सहायान्वेषणादयः। सञ्चारिणस्तु धृतिमतिगर्वस्मृतितर्करोमाञ्चाः। स च दानधर्मयुद्धैर्दयया च समन्वितश्चतुर्द्धा स्यात्"। स च वीरः। दानवीरो धर्मवीरो दयावीरो युद्धवीरश्चेति चतुर्विधः" सा०द०३प०।

वीरक पु० वि+ईर–ण्वुल्। करवीरे राजनि०।

वीरण न० वि+ईर–ल्यु। उशीरे (वेणारमूल) शब्दच०।

वीरतर न॰ वि+ईर–अच् ततः, वीर+वा तरप्। १वीरणे अमरः। २शूरतरे च।

वीरतरु पु॰ वि+ईर–अच् कर्म॰। १अर्जुनवृक्षे अमरः। २कोकिलाक्षे ३भल्लातके (भेला) ४विल्वभेदे च राजनि॰ वीरवृक्षादयोऽप्यत्र।

वीरपत्नी स्त्री वीरः पतिर्यस्याः वा नुक् ङीप् च। वीरभार्य्यायाम् अमरः। पत्नौ वीरपति तत्रार्थे।

वीरपत्रा स्त्री वीरयति वीर–अच् तथाभूतं पत्रं यस्याः। विजयायाम् भङ्गे राजनि॰।

वीरपान(क) न॰ वीराणां पानं वा पानम्। युद्धाय युद्धखेदापनुत्तये वा सुरापानादौ अमरः।

वीरभद्र पु॰ वीरो भद्रोऽस्य। १अश्वमेधीयेऽश्वे २वीरेषु भद्रे ३वीरणे मेदि॰। ४शिवगणभेदे तदुत्पत्तिकथा काशीख॰ ८८अ॰। "अहावीरोऽपि रे भद्र! मम सर्वगणेष्विह। वीरभद्राख्यया हि त्वं प्रथितं परमां व्रज। कुरु मे त्वरं कर्म दक्षयज्ञक्षयं नय"। स्वार्थे क। वीरभद्रक वीरणे जटा॰।

वीरभार्य्या स्त्री ६त॰। वीरपत्न्याम् अमरः।

वीरमातृ स्त्री ६त॰। वीरस्य जनन्याम् अमरः।

वीररजस् न॰वीर इव रजः रक्तत्वात्। सिन्दूरे राजनि॰।

वीररेणु पु॰ वीरयति वीरो रेणुधूलिमर्दनं यस्य। भीमसेने त्रिका॰।

वीरवत् त्रि॰वीरोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। १वीरयुते स्त्रियां ङीप्। "वीरवती न भूमिः" भट्टिः। सा च २मांसरोहिण्यां भावप्र॰।

वीरवत्सा स्त्री वीरो वत्सो यस्याः। वीरमातरि जटा॰।

वीरवाहु पु॰ विष्णौ विष्णुस॰।

वीरविप्लावक पु॰ "वीरविप्लावको जुह्वन् धनैः शूद्रसमाहृतैः" हेमच॰ उक्ते शूद्रसङ्गृहीतधनेन होमकर्त्तरि।

वीरवृक्ष पु॰ नित्यकर्म॰। १भल्लातकवृक्षे अमरः। २अर्जुनवृक्षे हेमच॰ ३बिल्वभेदे। राजनि॰ (रेधान) ४धान्यभेदे रत्नमाला।

वीरसू स्त्री वीरं सूते सू+क्विप्। वीरमातरि अमरः।

वीरसेन पु॰ वीरा सेना यस्य। १नलराजजनके नृपभेदे भा॰ व॰ ५२ अ॰। २आरुकवृक्षे न॰ राजनि॰।

वीरहन् पु॰ वीरयति शौर्य्यान्वितं करोति वीर+णिच् अच्। वीरो यज्ञाग्निस्तं हतवान् हन–क्विप्। नष्टाग्नौ विप्रे अमरः। २विष्णौ विष्णुस॰।

वीरा स्त्री वि+ईर–अच्, वीर–अच् वा वीर+अस्त्यर्थे अच् वा। १सुरानामगन्धद्रव्ये २क्षीरकाकोल्याम् ३आमलक्याम्। ४एलवालुकायां ५पतिपुत्रवत्यां स्त्रियां ६रम्भायां ७विदार्य्याम् ८दुग्धिकायाम् ९क्षीरविदार्य्यां १०मद्यां मेदि॰। ११काकोल्यां १२महाशतावर्य्यां १३घृतकुमार्य्याम् १४ब्राह्म्याम् १५अतिविषायां १६मदिरायाञ्च राजनि॰। १७शिंशपावृक्षे (शिशु) रत्नमा॰।

वीराम्ल पु॰ वीरयति शौर्य्यान्वितं करोति वीर+णिच्-अच् कर्म॰। अम्लवेतसे राजनि॰। [भयङ्करे युद्धक्षेत्रे अमरः।

वीराशंसन न॰वीरैराशस्यतेऽत्र आ+शन्स–आधारे ल्युट्।

वीरासन न॰ वीरस्येवासनम्। "एकपादमथैकस्मिन् विन्यस्योरुसंस्थितम्। इतरस्मिन् तथा पश्चात् वीरासनमिति स्मृतम्" इत्युक्ते आसनभेदे तन्त्रम्। २भित्त्याद्यनवलम्बनेन स्थितौ "दिवा वीरासनं वसेत्" मनुव्या॰ कुल्लू॰।

वीरुध्(धा) स्त्री वि+रुध–क्विप् दीर्घः वा टाप्। विस्तृतायां लतायाम् अमरः।

वीरेश्वर त्रि॰ ६त॰। १वीरपतौ काशीस्थे २शिवलिङ्गभेदे पु॰ तदाविर्भावकथा काशीख॰ ८२ अ॰ दृश्या।

वीरोज्झ पु॰ वीरो यज्ञाग्निस्तमुज्झति यथाकालमनुष्ठानेन उज्झ–अण्। प्रातःसायं होमाकर्त्तरि हेमच॰।

वीरोपजीविक पु॰ वीरः यज्ञाग्निस्तत्साध्यमग्निहोत्रादि उपजीविका यस्य। दम्भार्थमग्निहोत्रानुष्ठायिनि हेमच॰।

वीर्य्य न॰ वीर–यत्, वीरस्य भावो यत् वा। १देहस्थे चरमधातौ शुक्रे २पराक्रमे ३बले ४प्रभावे अमरः। ५तेजसि मेदि॰ ६दीप्तौ ७द्रव्यनिष्ठे रसविपाकादि शक्तिरूपे प्रभावभेदे सुश्रुतः "वीर्य्यं प्रधानमिति कस्मात्तदशनौषधकर्मनिष्पत्तेः। इहौषधकर्म्माण्यूर्द्ध्वाधोभागोभयभागसंशोधनसंशमनसंग्राहकाग्निदीपनप्रपीडनलेखनबृंहणरसायनवाजीकरणश्वयथुकरविलयनदहनदारणमादनप्राणघ्नविषप्रशमनानि वीर्य्यप्राधान्यात् कुर्वन्ति। तच्च वीर्य्यं द्विविधमुष्णं शीतं चाग्नीषोमीयत्वाज्जगतः। केचिदष्टविधमाहुरुष्णं शीतं स्निग्धं रूक्षं विशदं पिच्छिलं मृदु तीक्ष्णं चेत्येतानि वीर्य्याणि स्वबलगुणोत्कर्षाद्रसमभिभूयात्मकर्म कुर्वन्ति यथा तावन्महत् पञ्चमूलं कषायं तिक्तानुरसं वातं शमयेदुष्णवीर्य्यत्वात् तथा कुलत्थः कषायकटुकत्वात्, पलाण्डुः स्नेहभावाच्च मधुरश्चेक्षुरसो वातं वर्द्धयति शीतवीर्य्यत्वात्। कटुका पिप्पली पित्तं शमयति मृदुशीतवीर्य्यत्वादम्लमाम॰

मलकं लवणं सैन्धवम् । तिक्ता काकमाची पित्तं वर्द्धय त्युष्णवीर्य्यत्वान्मधुरा मत्स्याश्च । कटुकं मूलकं श्लेष्माणं वर्द्धयति स्निग्धवीर्य्यत्वात् । रूक्षं कापित्थं श्लेष्माणं शमयति रूक्षवीर्य्यत्वान्मधुरं क्षौद्रञ्च । तदेतन्निदर्शनमात्रमुक्तम् । भवन्ति चात्र ये रसावातशमना भवन्ति यदि तेषु वै । रौक्ष्यलाघवशैत्यानि न ते हन्युः समीरणम् । ये रसाः पित्तशमना भवन्ति यदि तेषु वै । तैक्ष्ण्यौष्ण्यलघुताश्चैव न ते तत्कर्मकारिणः । ये रसाः श्लेष्मशमना भवन्ति यदि तेषु वै । स्नेहगौरवशैत्यानि बलासं वर्द्धयन्ति ते" । "तस्माद्वीर्य्यं प्रधानमिति" । द्रव्यगतवीर्य्यं रसाद्यनुगुणशक्तिविशेषरूपम् तच्च चिन्त्याचिन्त्यक्रियाहेतुत्वेन द्विविधम् । तत्र चिन्त्यक्रियाहेतुः प्रभावापरपर्य्यायो द्रव्याणां रसाद्यनुरूपकार्य्यकरणशक्तिः यथोक्तं "भूतप्रभावातिशयो द्रव्ये पाके रसे स्थितः । चिन्त्याचिन्त्यक्रियाहेतुर्वीर्य्यं धन्वन्तरेर्मतम्" शब्दक०। भावप्र० वीर्य्यप्रभावयोर्भेद उक्तो यथा "द्रव्ये रसो गुणो वीर्य्यं विपाकः शक्तिरेव च । पदार्थाः पञ्च तिष्ठन्ति स्वं स्वं कुर्वन्ति कर्म च" इति सामान्यतः द्रव्यगतान् पञ्च पदार्थानुक्त्वा रसगुणावुक्त्वा च "उष्णशीतगुणोत्कर्षात् बुधैर्वीर्य्यं द्विधा स्मृतम् । यत् सर्वमग्निषोमीयं दृश्यते भुवनत्रयम्" वाग्भटोक्त्वा च "विपाकञ्च दर्शयित्वा प्रभावो दर्शितो यथा "रसादिसाम्ये यत्कर्म विशिष्टं तत्प्रभावजम् । दन्ती रसाद्यैस्तुल्यापि चित्रकस्य विरेचनी । मधुकस्य च मृद्वीका घृतं क्षीरस्य दीपनम् । प्रभावस्तु यथा धात्री लकुचस्य रसादिभिः । समापि कुरुते दोषत्रितयस्य विनाशनम् । कचित्तु केवलं द्रव्यं कर्म कुर्य्यात् प्रभावतः । ज्वरं हन्ति शिरोबद्धा सहदेवीजटा यथा" । तथा नागौषधियोगे फलं प्रति प्रभाव एवाश्रयणीयो न तु तत्र रसादिहेतुविचारः कर्त्तव्यः यत आह सुश्रुतः "अमी सामान्यचिन्त्यानि प्रसिद्धानि स्वभावतः । आगमेनोपयोज्यानि भेषजानि विचक्षणैः । प्रत्यक्षलक्षणफलाः प्रसिद्धाश्च स्वभावतः । नौषधीर्हेतुभिर्विद्वान् परीक्षेत कदाचन । सिद्धगुणसंयोगे भूयसाल्पं हि जायते । रसं विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तान् व्यपोहति" इत्यन्तेन रसगुणवीर्य्यविपाकवीर्य्यप्रभावलक्षणान्युक्तानि । अनयोर्भेदो युक्तः ।

वीर्य्यवत् त्रि० वीर्य्यमस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १बलवति भरत० २वीर्य्ययुक्ते च "वीर्य्यवन्त्यौषधानीव" कुमारः ।

वीहार पु० विह्रियतेऽत्र वि+हृ-आधारे घञ् दीर्घः । १बुद्धमन्दिरे शब्दच० ।

वृग योगे भ्वा०पर०सक०सेट् इदित् । वृङ्गति अवृङ्गीत् ।

वृट त्यागे चुरा०उभ०सक०सेट् इदित् । वुण्टयति अवुवुण्टत् त

वृ आवरणे चु० उभ०सक० सेट् । वारयति ते अवीवरत् त ।

वृ सेवायां क्र्या०आ०सक०सेट् । वृणीते "वृणते हि विमृश्यकारिणम्" किरा० । अवरीष्ट-अवरिष्ट-अवृत ।

वृ वरणे भ्वा०उभ०सक०सेट् । वरति ते अवारीत् अवरि(री)ष्ट

वृ वरणे स्वादि० क्र्या० च उभ०सक० सेट् । वृणोति वृणुते वृणाति वृणीते अवारीत् अवरिष्ट अवरीष्ट अवृत।

वृंहित न० वृहि-क्त । करिगर्जने अमरः ।

वृक्क आदाने भ्वा०आत्म०सक० सेट् । वर्कते अवर्किष्ट ।

वृक पु० वृक-क । १कुक्कुराकारे छागादिघातके व्याघ्रभेदे । (नेकडे) २काके उणादि० । ३वकवृक्षे शब्दच० । ४शृगाले हारा० । ५क्षत्रिये पुंस्त्री० ६अनेकद्रव्यजन्ये धूपे ७सरलद्रुवे रत्नमा० ८उदरस्थे पर्वाङ्गभेदे वृकोदरः । ६अस्त्रभेदे स्त्री वा गौरा० ङीष् । स्त्रीत्व जातौ स्त्रियां ङीष् ।

वृकदंश पुंस्त्री० वृकं दशति दन्श-अच् । १कुक्कुरे हेमच० । स्त्रियां ङीष् ।

वृकधूप पु० वृक्यते वृक-घञर्थे क कर्म० । नानाद्रव्यमिश्रिते दशाङ्गादौ धूपे अमरः । २सरलद्रवे च(टारपिन्)अमरः

वृकधूर्त्त पुंस्त्री० वृक इव धूर्त्तः । शृगाले हारा० स्त्रियां ङीष् । [विकृति (नेकोड़ि) रत्नमा० ।

वृकाक्षी पु० वृकस्येवाक्षि पुष्पमस्य षच् समा० ङीष् ।

वृकाराति पु० ६त० । कुक्कुरे राजनि० वृकारिप्रादयोऽप्यत्र ।

वृकोदर पु० वृकनामाग्निरुदरे यस्य । "यस्य तीक्ष्णो वृको नाम जठरे हव्यवाहनः । मया दत्तः स धर्मात्मा तेन नाम्ना वृकोदरः" भारतपु० ६५अ० उक्ते भीमे "व्रजन्त्वसाधनं वृकोदरः" किरा० ।

वृक्ण त्रि० ओव्रश्च-क्त । छिन्ने अमरः ।

वृक्ष वरणे भ्वा०आत्म०सक०सेट् । वृक्षते अवृक्षिष्ट ।

वृक्ष पु०व्रश्च-क्स । अवनेऽपि जायमाने द्रुमे । ह्रस्वार्थे कन् । वृक्षक क्षुद्रवृक्षे । [स्त्रियां ङीष् ।

वृक्षचर पुंस्त्री० वृक्षे चरति चर-ट । वानरे धनञ्जयः

वृक्षच्छाय न० ६त०। बहूनां वृक्षाणां छायायाम् ।

वृक्षधूप पु० वृक्षोऽपि धूपस्तत्साधनम् । सरलद्रुमे राजनि०।

वृक्षनाथ पु० ६त० । वटवृक्षे शब्दर० । [शब्दच०।

वृक्षपाक पु० वृक्षस्य पाकः पितुरिव अदिकत्वात् । वटवृक्षे

वृक्षभवन न० ७त०। वृक्षस्य कोटरे शब्दरत्नावली।

वृक्षभक्ष्या स्त्री वृक्षो भक्ष्यो वेष्टकत्वात् भोजनीय इव यस्याः। वन्दायाम् (परगाछा) भावप्र०।

वृक्षभेदिन् पु० वृक्षं भिनत्ति भिद–णिनि। वृक्षभेदके १अस्त्रभेदे अमरः। २टङ्के हेमच०। [शब्दच०।

वृक्षहृद्भू पु० वृक्षस्य हृदि भूमौ भवति भू–क्विप्। जलवेतसे

वृक्षरुहा स्त्री वृक्षे रोहति रुह–क। १वन्दायाम् अमरः २अमृतस्रवायाञ्च राजनि०।

वृक्षवाटिका स्त्री वृक्षैर्वाटीव संवृतत्वात् इवार्थे कन्। अमात्यगणिकोपसेव्ये गृहसमीपस्थे उपवने अमरः।

वृक्षादन पु० वृक्षमत्ति भिनत्ति अद-ल्यु। १कुठारास्त्रे (नेहालि) अमरः। वृक्षान्तरमत्ति भिनत्ति। २अश्वत्थवृक्षे ३मधुच्छत्रे ४कुठारे च मेदि०। ५पियाले धरणिः। ६वृक्षविदारके त्रि० ७वन्दायां स्त्री गौरा० ङीष्।

वृक्षाम्ल न० वृक्षजातमम्लम्। (तेतुल) १वृक्षजाताऽम्लप्रधाने वृक्षे अमरः। २चुक्राम्ले च।
"वृक्षाम्लमाममम्लोष्णं वातघ्नं कफपित्तलम्। पक्वन्तु गुरु संग्राहि कटुकं तुवरं लघु। अम्लोष्णं रोचनं रूक्षं दीपनं कफवातनुत्। तृष्णार्शोग्रहणीगुल्मशूलहृद्रोगजन्तुजित्" भावप्र०।

वृक्षार्हा स्त्री० वृक्षेषु अर्हा पूज्या। महामेदायां राजनि०।

वृक्षाश्रयिन् पु० वृक्षमाश्रयति आ+श्रि–इनि। १खगे २क्षुद्रोलूके राजनि०।

वृक्षोत्पल पु० वृक्षे उत्पलमिव। कर्णिकारवृक्षे रत्नमा०।

वृच वृतौ रु०पर०सक-सेट्। वृणक्ति। अवर्चीत्। ईदित् निष्ठा अनिट् वृक्तः।

वृज त्यागे अदा०आत्म०सक०सेट् ईदित्। वृङ्क्ते अवर्जिष्ट नेदिदष्ययम्। वृक्ते अवर्जिष्ट ईदित् निष्ठा अनिट् वृक्तः।

वृज त्यागे वा चु० उभ० पक्षे भ्वा०पर०सक० सेट्। वर्जयति ते वर्जति। अववर्जत्-अवीवृजत्। अवर्जीत् ईदित्। वर्जितः भ्वा० निष्ठा अनिट्। वृक्तः।

वृज वृतौ, त्यागे च रु०पर०सक०सेट्। वृणक्ति। अवर्जीत्। ईदित् निष्ठा अनिट्। वृक्तः।

वृजन न० वृज्यतेऽत्र वृज-क्यु। १पापे उणादि० २आकाशे सि०कौ०। ३केशे पु० ४कुटिले त्रि० उणादि०।

वृजिन न० वृज-इनच् किच्च। १पापे अमरः। २भुग्ने त्रि० हेमच०। ३केशे पु० ४कुटिले त्रि० मेदि०।

वृण भक्षणे तना०उभ०सक० सेट्। वृणोति वर्णोति वृणुते अवर्णीत् अवर्णिष्ट। उदित् क्त्वा वेट्। [अववर्त्तत् त।

वृत दीप्तौ चु० उभ० सक० सेट्। वर्त्तयति ते अवीवृतत् त

वृत वर्त्तने भ्वा० आत्म० लुङि लृटि लृङि च उभ० अक० सेट्। वर्त्तते। अवृतत् अवर्त्तिष्ट लृटि लृङि च पर० नेट् वर्त्स्यति वर्त्तिष्यते। सनि च तथा विवर्त्तिषते, विवृत्सति। उदित् क्त्वा वेट्।

वृत संभक्तौ, वरणे च दि० आत्म० सक० सेट्। वृत्यते अवर्त्तिष्ट। उदित् क्त्वा वेट्। [धातुपाठः।

वृत् त्रि० वृत+भूते–क्विप्। वृत्ते अतीते "वृत् वृतादि" पा०

वृत त्रि० वृ-क्त। १प्रार्थिते २वर्त्तुले ३कर्मादौ प्रार्थनादिना कृतनियोगे ४स्वीकृते च अमरः। [राजनि०।

वृतपत्रा स्त्री वृतम् आवृतं पत्रं यस्याः। पुत्रदात्र्यां लतायां

वृति स्त्री वृ-क्तिन्। वेष्टने (वेड़ा) "वृतिञ्च तत्र कुर्वीत" याज्ञ०

वृतिङ्कर पु० वृतिङ्करोति कृ-खच्। विकङ्कते (वइचि) शब्दच०

वृत्त न० वृत-भावे क्त। "गुरुपूजा घृणा शौचं सत्यमिन्द्रियनिग्रहः। प्रवर्त्तनं हितानाञ्च तत्सर्वं वृत्तमुच्यते" इत्युक्ते १चरित्रभेदे २पद्यभेदे "पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा। वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत्। समसर्द्धसमं वृत्तं विषमञ्चेति तत्त्रिधा" छन्दो० ३वृत्तौ च। वृत-कर्त्तरि क्त। ४अतीते ५दृढे ६वर्त्तुले ७कृतावरणे च त्रि० भरतः। ८अधीते ९मृते मेदि० १०जाते च त्रि० ११कूर्मे पु० राजनि०। १२रेणुकायां १३प्रियङ्गौ १४रोहिण्यां १५त्रिपिष्टरिष्टलतायां स्त्री राजनि०। तत्र वर्त्तुलाकारवस्तु यथा "वृत्तानि बाहुनारङ्गकान्यभल्लिमलोदकाः। रथाङ्गतालकङ्कालकुम्भकुम्भाण्डकादयः। कर्णपाशभुजापाशाङ्गुष्ठचापघटाननम्। मुद्रिकापरिखायोगपट्टहाराङ्गदादयः" कविकल्प० १६गोलाकारे चैत्यभेदे न० वीरा० चैत्यशब्दे २४००पृ० दृश्यम्।

वृत्तगन्धि न० वृत्तस्य पद्यभेदस्य इव गन्धो लेशोऽत्र इत् समा०। "भवत्युत्कलिकाप्रायं समासाढ्यं दृढाक्षरम्। वृत्तैकदेशसम्बन्धात् वृत्तगन्धि पुनःस्मृतम्" इत्युक्ते गद्यभेदे

वृत्ततण्डुल पु० वृत्तो वर्त्तुलस्तण्डुलोऽस्य। यावनाले राजनि०

वृत्तनिष्पाविका स्त्री वृत्ता वर्त्तुला निष्पाविका। नखनिष्पाव्याम् राजनि०।

वृत्तपर्णी स्त्री वृत्तानि पर्णान्यस्याः ङीप्। १महाशणपुष्पिकायाम् २पाठायाञ्च (आकनादि) राजनि०।

वृत्तपुष्प पु० वृत्तानि वर्त्तुलानि पुष्पाण्यस्य। १शिरीषवृक्षे २कदम्बे ३वाणीरे ४कुब्जके ५मुद्गरे च राजनि०।

वृत्तफल न० वृत्तं फलमस्य । १मरीचे २दाडिमे ३बदरे च । ४वार्त्ताक्याम् ५आमलक्याञ्च स्त्री टाप् राजनि०।

वृत्तमल्लिका स्त्री वृत्ता मल्लिकेव । १श्वेतार्के २मोदिन्यां लतायां च राजनि०। [स्त्री राजनि० ।

वृत्तबीज पु० वृत्तानि बीजान्यस्य । १शिम्बायाम् २आढक्याम्

वृत्तस्थ त्रि० वृत्ते गुरुपूजादौ चरित्रे तिष्ठति स्था-क । वृत्तशब्दोक्तगुरुपूजादिचारित्ररते ।

वृत्तान्त पु० वृत्तो जातोऽन्तो निर्णयो यस्मात् । १संवादे २वाचिकसंदेशे च अमरः ।२प्रक्रियायां ३कात्स्न्ये ४प्रस्तावे च मेदि०। ५अवसरे ६भावे ७एकान्ते च विश्वः ।

वृत्ति स्त्री० वृत-क्तिन् । १वर्त्तने २स्थितौ ३विवरणे च मेदि० । करणे क्तिन् ४जीविकायाम् अमरः । ५कौशिकीसात्त्वतीभारत्यारभट्याख्ये नाटकरचनाभेदे "शृङ्गारे कौशिकी, वीरे सात्त्वत्यारभटी पुनः । रसे रौद्रे च बीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती । चतस्रो वृत्तयो ह्येताः सर्वनाट्यस्य मातृकाः" सा०द०। ६वेदान्तोक्ते अन्तःकरणादेः परिणामभेदे च । अन्तःकरणवृत्तिस्वरूपप्रयोजनादिकं वेदा०प०दर्शितं यथा तडागोदकं छिद्रान्निर्गत्य यथा कुल्यात्मना केदारान् प्रविश्य तद्वदेव चतुष्कोणाद्याकारं भवति तथा तैजसमप्यन्तःकरणं चक्षुरादि द्वारा घटादिविषयदेशं गत्वा घटादिविषयाकारेण परिणमते स एव परिणामो वृत्तिरित्युच्यते । अनुमित्यादिस्थले तु अन्तःकरणस्य न वह्न्यादिदेशगमनं वह्न्यादेश्चक्षुराद्यसन्निकर्षात्" १प०। इन्द्रियजन्यवृत्तिश्च आवरणभङ्गार्था सम्बन्धार्था इति मतद्वैधं यथोक्तं तत्रैव ७प० । "सा चान्तःकरणवृत्तिरावरणाभिभवार्थेत्येकं मतम् तथा हि अविद्योपहितचैतन्यस्य जीवत्वपक्षे घटाद्यधिष्ठानचैतन्यस्य जीवरूपतया जीवस्य सर्वदा घटभानप्रसक्तौ घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यावरकमज्ञानं मूलाविद्यापरतन्त्रमवस्थापदवाच्यमभ्युपगन्तव्यम् । एवं सति न सर्वदा घटादेर्भानप्रसङ्गः । अनावृतचैतन्यस्यैव भानप्रयोजकत्वात् तस्य चावरणस्य यदातनत्वे कदाचिदपि घटभानं न स्यादिति तद्भङ्गे वक्तव्ये तद्भङ्गजनकं न चैतन्यमात्रं तद्भासकस्य तदनिवर्त्तकत्वात् नापि वृत्त्युपहितचैतन्यं, परोक्षस्थलेऽपि तन्निवृत्त्यापत्तेरिति परोक्षव्यावृत्तवृत्तिविशेषस्य तदुपहितचैतन्यस्य वा आवरणभङ्गकत्वमित्यावरणाभिभवार्था वृत्तिरित्युच्यते । सम्बन्धार्था वृत्तिरित्यपरं मतम् । तत्राविद्योपाधिको जीवोऽपरिच्छिन्नः स च घटादिप्रदेशे विद्यमानोऽपि घटाद्यपरोक्षवृत्तिविरहदशायां न घटादिमवभासयति घटादिना समं तस्य सम्बन्धाभावात् तत्तदाकारवृत्तिदशायां तु भासयति तदा सम्बन्धसत्त्वात्" । अतएवोक्तं "बुद्धिवृत्तिचिदाभासौ द्वावेतौ व्याप्नुतो घटम् । तत्राज्ञानं धिया नश्येत् आभासात्तु घटः स्फुरेत्" इदञ्च प्रथममताभिप्रायम् अन्तःकरणवृत्तीनां भेदादिकं पातञ्जलादिदर्शितमन्तःकरणशब्दे १८५ पृ० दृश्यम् । "ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता" वे०सा०। ७विप्रस्य जीविकारूपवृत्तिहरणे दोषो यथा "स्वदत्तां परदत्तां वा ब्रह्मवृत्तिं हरेत्तु यः । स हतघ्न इति ज्ञेयः फलं तत् शृणु भूमिप ! । यावन्तो रेणवः सिक्ता विप्राणां नेत्रबिन्दुभिः । तावद्वर्षसहस्रञ्च हतपाके स तिष्ठति । तप्ताङ्गारञ्च तद्भक्ष्यं पानञ्च तप्तमूत्रकम् । तप्ताङ्गारे च शयनं ताड्यते यमकिङ्करैः । तदन्ते च महापापी विष्ठायां जायते कृमिः । षष्टिवर्षसहस्राणि देवमानेन भारते । ततो भूमिविहीनश्च प्रजाहीनश्च मानवः । दरिद्रः कृपणो रोगी शूद्रो निन्द्यस्ततः शुचिः" ब्रह्मवै० प्र० ४९अ० ।

वृत्तिकर्षित त्रि० वृत्त्या कर्षितः । १विषमस्थे २अल्पमात्रवृत्तिके च । [२शरटे पु० स्त्री राजनि० स्त्रियां ङीष् ।

वृत्तिस्थ त्रि० वृत्तौ तिष्ठति स्था-क । १स्वकर्मानुष्ठायिनि

वृत्र पु० वृत-रक् । १अन्धकारे २रिपौ त्वष्टृपुत्रे ३दानवभेदे ४मेघे ५पर्वतभेदे मेदि०। ६इन्द्रे विश्वः । ७शब्दे शि०को०

वृत्रद्विष् पु० वृत० । इन्द्रे हेमच० । वृत्ररिपुप्रभृतयोऽप्यत्र ।

वृत्रहन् पु० वृत्रं हतवान् हन-क्विप् । इन्द्रे अमरः ।

वृथा अव्य० वृ-थाल् किच्च । निरर्थके अमरः ।

वृथादान न० कर्म० । १निष्फलदाने स्मृतिप्रदर्शिते देवपित्राद्यर्थभिन्नेषु कार्य्येषु २दानभेदे च ।

"देवपितृविहीनं यदीश्वरेभ्यः स्वदोषतः । दत्त्वानुकीर्त्तनाञ्चैव वेदाग्निव्रतत्यागिने । अन्यायोपार्जितं दानं व्यर्थं ब्रह्महणे तथा । गुरवेऽनृतवक्त्राय स्तेनाय पतिताय च । कृतघ्नाय च यद्दत्तं सर्वदा ब्रह्मविद्विषे । याजकाय च सर्वस्य वृषल्याःपतये तथा । परिचारकाय भृत्याय सर्वत्र पिशुनाय च । इत्येतानि तु राजेन्द्र ! वृथादानानि षोडश" वह्निपु० । "न्यायमार्गेण यद्दत्तं तत्सर्वमविधमपि पुनर्नोपहर्त्तव्यं यत् पुनरन्यायेन दत्तं तदत्तं षोडशप्रकारमपि प्रत्याहर्त्तव्यमेव इत्यर्थादुक्तं भवति । नारदेन च "दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकम्" इति प्रतिपाद्य दत्तादत्तयोः स्वरूपं विवृतं यथा

"परस्मात्स्वं स्वतिस्तुष्ट्या स्नेहात् प्रत्युपकारतः । स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थञ्च दत्तं दानविदो विदुः । अदत्तन्तु भयक्रोधशोकवेगरुजान्वितैः । तथोत्कोचपरिहासव्यत्यासच्छलयोगतः । बालमूढास्वतन्त्रार्त्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम् । कर्त्ता ममेदं कर्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् । अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्य्ये वा धर्मसंहिते । यद्दत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत् स्मृतम्" मिता० अदत्तशब्दे दृश्यम् ।

वृथामांस न० वृथाभूतं मांसम् शाक० । देवाद्यनुद्देशेन हतपशूनां मांसे ।

वृद्ध न० वृध—क्त । १शैलजनामगन्धद्रव्ये अमरः । २वृद्धदारके वृक्षे पु० राजनि० । ३वृद्धियुक्ते त्रि० ४गतयौवने वृद्धावस्थायुक्ते । बाल्यादिवयःकालभेदश्च भावप्र० उक्तो यथा "बाल्यादेरवधिस्त्वाह सुश्रुतः "वयस्तु त्रिविधं बाल्यं मध्यमं वार्द्धकं तथा । ऊनषोडशवर्षस्तु नरो बालो निगद्यते । त्रिविधः सोऽपि दुग्धाशी दुग्धान्नाशी तथान्नभुक् । दुग्धाशी वर्षपर्य्यन्तं दुग्धान्नाशी शरद्द्वयम् । तदुत्तरं स्यादन्नाशी एवं बालस्त्रिधा मतः । मध्ये षोडशसप्तत्योर्मध्यमः कथितो बुधैः । चतुर्धा मध्यमं प्राहुर्युवा द्वात्रिंशतो मतः । चत्वारिंशत् समा यावत्तिष्ठेद्वीर्य्यादिपूरितः । ततः क्रमेण क्षीणः स्याद् यावद् भवति सप्ततिः" । वीर्य्यादीत्यादिशब्देन रसादिसर्वधात्विन्द्रियबलोत्साहा उच्यन्ते । क्षीणः सर्वधात्विन्द्रियबलोत्साहैर्हीनः "ततस्तु सप्ततेरूर्द्ध्वं क्षीणधात्वरसादिकः । क्षीयमाणेन्द्रियबलः क्षीणरेता दिने दिने । बलीपलितखालित्ययुक्तः कर्मसु चाक्षमः । कासश्वासादिभिः क्लिष्टो वृद्धो भवति मानवः । बाल्ये विवर्द्धते श्लेष्मा पित्तं स्यान्मध्यमेऽधिकम् । वार्द्धक्ये वर्द्धते वायुर्विचार्य्यैतदुपक्रमेत्" । उपक्रमेत् चिकित्सेत् । तन्त्रान्तरे तु "बलवृद्धिश्छविर्मेधा त्वग्दृष्टिः शुक्रविक्रमौ । बुद्धिः कर्मेन्द्रियं चेतो जीवितं दशतो ह्रसेत्" । ५पण्डिते पु० मेदि० ।

वृद्धकाक पु० कर्म० । द्रोणकाके हेमच० ।

वृद्धगङ्गा स्त्री कर्म० । नदीभेदे "अस्ति नाटकशैले तु सरो मानससन्निभम् । यत्र सार्द्धं शैलपुत्र्या जलक्रीडां सदा हरः । कुरुते नरशार्दूल ! स्वर्णपङ्कजशोभिते । तस्य पश्चान्मध्यपूर्वभागेभ्यश्च सरित्त्रयम् । अवतीर्णं प्रयात्येव दक्षिणं सागरं प्रति । तस्य पश्चिमभागे तु नदी दिक्करिकाह्वया । दिग्गजाः स्नेहसंजाताः तेन दिक्करिका स्मृता । मध्यभागात् स्रुता या तु शङ्करेणावतारिता । वृद्धगङ्गाह्वया सा तु गङ्गेव फलदायिनी । या निःसृता पूर्वभागात् तस्माद्गिरिवरात् नदी । स्वर्णप्रीवेति विख्याता सा गङ्गासदृशी फले" कालिकापु० ८२अ० ।

वृद्धदारक पु० वृद्धं दारयति दृ—णिच्-ण्वुल् । वीरताड़वृक्षे अण् । वृद्धदार तत्रार्थे राजवल्लभः । "रसायनो वृद्धदारः शोथवातामवातजित्" ।

वृद्धदारु न० वृद्धं दारयति दृ-णिच्-अण् । वृद्धदारकवृक्षे राजनि० "वृद्धदारुद्वयं गौल्यं पिच्छिलं कफवातनुत् । बल्यं कासाममेदोघ्नं द्वितीयं स्वल्पवीर्य्यदम्" राजनि० [अमरः ।

वृद्धनाभि त्रि० वृद्धा नाभिरस्य । (गोँड़) वृद्धनाभियुक्ते

वृद्धप्रपितामह पु० वृद्धः प्रपितामहात् राज० । प्रपितामहजनके । [महस्य पितरि ।

वृद्धप्रमातामह पु० वृद्धः प्रमातामहात् राज० । प्रमाता-

वृद्धबला स्त्री वृद्धं बलं यस्याः ५ब० । महासमङ्गायाम् राजनि० । तस्याबलवृद्धिकरत्वात्तथात्वम् ।

वृद्धविभीतक पु० वृद्धः विभीतक इव । आम्रातके शब्दमा०

वृद्धश्रवस् पु० वृद्धेभ्यः शृणोति श्रु—असुन्, वृद्धेषु श्रवो यशो यस्येति वा । इन्द्रे अमरः । [हारा०

वृद्धसूत्रक न० कर्म० संज्ञायां कन् । इन्द्रतूले (बुड़िरसूता)

वृद्धा स्त्री वृध—क्त । १गतयौवनायां स्त्रियाम् । २अङ्गुष्ठे शब्दच० । ३महाश्रावणिकायां राजनि० ।

स्त्रीणां वयःकालविभागो यथा

"आषोडशाद् भवेद्बाला तरुणी त्रिंशता मता । पञ्चपञ्चाशतः प्रौढ़ा वृद्धा भवति तत्परम्" इति कालिदासः । "बालेति गीयते नारी यावद्वर्षाणि षोडश । ततस्तु तरुणी ज्ञेया द्वात्रिंशद्वत्सरावधि । तदूर्द्धमधिरूढा स्यात् पञ्चाशद्वत्सरावधि । वृद्धा तत्परतो ज्ञेया सुरतोत्सववर्जिता" भावप्र० । तस्याः सम्भोगे दोषो यथा "बाला तु प्राणदा प्रोक्ता युवती प्राणहारिणी । प्रौढ़ा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणमादिशेत् । निदाघशरदोर्बाला प्रौढ़ा वर्षावसन्तयोः । हेमन्ते शिशिरे योग्या न वृद्धा क्वापि शस्यते । नार्वाक् तु षोडशाद्वर्षात् सप्तत्याः परतो न च । आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्त्तुमर्हति । पञ्चपञ्चाशतो नारी सप्तसप्ततिकः पुमान् । द्वावेतौ न प्रसूयेते प्रसूयेते विपर्य्ययात्" राजवल्लभः । "शुष्कं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि । प्रभाते

मैथुनं निद्रा मद्यः प्राणहराणि षट्" चाणक्यनीतिसारः

वृद्धि स्त्री वृध–क्तिन् । १सम्वृद्धौ २अभ्युदये मेदि० ३सम्पत्तौ ४समूहे च । वृध–कर्त्तरि क्तिच् । ५ओषधिविशेषे ऋद्धिशब्दे १४४७ पृ० तल्लक्षणादि दृश्यम् ।
(कोरन्द) ६रोगविशेषे तन्निदानादि भावप्र० उक्तं यथा "तत्र वृद्धेर्निदानं संख्याञ्चाह "दोषास्रमेदोमूत्रान्त्रैः संवृद्धिः सप्तधा गदः । मूत्रान्त्रजावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तु केवलः । वृद्धिं करोति कोषस्थः फलकोषाभिवाहिनीम् । सद्यः प्रकुपितो वायुर्धमनीः शुष्कगामिनीः" । तत्र वातिकमाह "वातपूर्णदृतिस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुरुक्" । अहेतुरुक् अत्र सदर्थे नञ् । तेन स्वल्पादपि विप्रकृष्टात् कारणात् रुक् पीड़ा यत्र सः । अथ पैत्तिकमाह "पक्वोदुम्बरसङ्काशः पित्ताद्दाहोष्मपावकात्" । दाहः अभ्यन्तरः ऊष्मा बहिस्तप्तता । अथ श्लैष्मिकमाह "कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कण्डूमान् कठिनोऽल्परुक्" । अथ रक्तजमाह "कृष्णस्फोटावृतः पित्तवृद्धिलिङ्गश्च रक्तजः" । कृष्णस्फोटावृत इति पैत्तिकोद्भवः । मेदोजमाह "कफवन्मेदसो वृद्धिर्मृदुस्तालफलोपमः" । नीलवर्त्तुलः । मूत्रजमाह "मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः । अम्भोभिः पूर्णदृतिवत् क्षोभं याति सरुङ्मृदुः । मूत्रकृच्छ्रमधः कुर्यात् चलनम् फलकोषयोः" । चलनम् फलकोषयोरधः मूत्रकृच्छ्रं मूत्रेण व्यथां कुर्यादित्यर्थः । अथान्त्रवृद्धिमाह "वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः । धारणेरणभाराध्वविषमाङ्गप्रवर्त्तनैः । क्षोभणैः क्षोभितोऽन्यैश्च क्षुद्रान्त्रावयवं यदा । पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् । कुर्याद्वङ्क्षणसन्धिस्थो ग्रन्थ्याभं श्वयथुं तदा" । धारणम् उपस्थितस्य वेगस्य । ईरणम् अनुपस्थितस्य वेगस्य प्रेरणम् । विषमाङ्गप्रवर्त्तनं वक्रत्वेनाङ्गमोटनम् । अन्यानि क्षोभणानि बलवद्विग्रहकठोरधनुराकर्षणादीनि तैः क्षोभितः सन्दुष्य सञ्चालितः पवनः यदा क्षुद्रान्त्रावयवं विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् । तदा वङ्क्षणसन्धिस्थः अन्त्रवृद्धिरोगः। तस्यावस्थामाह ।"उपेक्ष्यमाणस्य च मुष्कवृद्धिमाध्मानरुक् स्तम्भवतीं स कुर्यात् । प्रपीड़ितोऽन्तः स्वनवान् प्रयाति प्रध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तम्" । तत्राध्मानमुदरे रुक् वृद्ध्योर्मुष्कयोः स्तम्भो गात्रे तद्युक्तां कुर्यादित्यर्थः । भोजोऽप्याह "अन्त्रं विगुणमादाय वायो नयति वङ्क्षणम् । वङ्क्षणात् तद्गुणायुक्तं फलकोषं प्रपद्यते" इति । स मुष्कवृद्धिरोगः अन्तः उदरे प्रध्मापयन् आगमनमार्गं निरुद्धं कुर्वन् एति आयाति । अथासाध्यमाह स कीदृक् स्यादित्याकाङ्क्षायामाह "यस्यान्त्रावयवास्तेषो मुष्कयोर्वातसञ्चयात् । अन्त्रवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः" । वातवृद्धिसमाकृतिरिति योऽन्त्रवृद्धिरोगः सोऽसाध्या वातवृद्धिसमाकृतिः" । अन्त्रवृद्धिशब्दे २०८ पृ० सुश्रुतोक्तं दृश्यम् नीतिज्ञयादिविवर्गान्तर्गते ७वर्गषट्कपदार्थे "क्षयः स्थानञ्च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम्" अमरः । "कृषिर्वणिक् पथोदुर्गं सेतुःकुञ्जरबन्धनम् । खन्याकरवलादानं सैन्यानाञ्च निवेशनम्" एतेषामष्टानामन्यतमस्य क्षयं स्थानं वृद्धिश्चेत्यर्थः । ८कलान्तरे (सुद) वृद्धिस्वरूपभेदादिकं वीरमि० उक्तं यथा नारदः "वृद्धिश्चतुर्विधा प्रोक्ता पञ्चधाऽन्यैः प्रकीर्त्तिता । षड्विधाऽन्यैः समाख्याता तत्त्वतस्तां निबोधत" इति । षड्विधा मे इति क्वचित् पाठः तत्र मे मते । तान् प्रकारान् स एवाह "कायिका१ कालिका२ चैव चक्रवृद्धिरतोऽपरा३ । कारिता४ च शिखा५ वृद्धिर्भोगलाभ६स्तथैव चेति" । एतेषां स्वरूपमाह "कायिका कर्मसंयुक्ता मासग्राह्या तु कालिका । वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता ऋणिना कृता । प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखावृद्धिस्तु सा स्मृता । गृहात्क्षेत्रः फलं चैवाद्भोगलाभः प्रकीर्त्तितः" इति । कायिका कर्मसंयुक्ता यत्र बन्धकीकृतस्य गवाश्वादेर्दोहनवाहनादिकं कर्म वृद्धित्वेन परिकल्पितं तत्र सा कायिकेत्यर्थः । तथा च व्यासः "दोह्यवाह्यकर्मयुता कायिका समुदाहृतेति" । मदनरत्ने तु भोग्याश्रितया स्थापितस्य यो दोहनवाहनादिकर्मरूपैर्भोगस्तत्फलिका या वृद्धिः सा कायिकेत्युक्तम् । मासग्राह्या तु कालिका प्रतिमासं लभ्या या वृद्धिः सा कालिकेत्यर्थः । "प्रतिमासं स्रवन्ती या वृद्धिः सा कालिका मतेति" नारदवचनात् । वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः । वृद्धेरपि प्रतिमासं मूलभावेन पुनर्वृद्धिरित्यर्थः । "वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृतेति" नारदवचनात् । कारिता ऋणिना कृता । ऋणिनाऽधमर्णेन स्वेच्छया कृता वृद्धिः कारितेत्यर्थः । "वृद्धिः सा कारिता नाम यर्णिकेन स्वयं कृतेति" नारदवचनात् । अधमर्णकारितैव वृद्धिर्या नोत्तमर्णकारिता तथा च बृहस्पतिः "ऋणिकेन तु या वृद्धिरधिका सम्प्रकल्पिता । आपत्कालकृता नित्यं दातव्या सा तु का-

रिता। अन्यथा कारिता वृद्धिर्न दातव्या कथञ्चनेति"। उत्तमर्णप्रलोभनार्थम् आपत्काले शास्त्रोक्ताद‌धिका स्वयं कल्पिता कारिता या सा वृद्धिर्दातव्या न पुनरनेवंविधा धनिकेन कारिता दातव्येत्यर्थः। "प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखावृद्धिस्तु सा स्मृता"। प्रतिदिनलभ्यात्मशिखासादृश्याच्छिखावृद्धिरिति व्यपदिश्यत इत्यर्थः। किं पुनः शिखासादृश्यं वृद्धेरित्याकाङ्क्षायां वृहस्पतिरेवाह "शिखेव वर्द्धते नित्यं शिरश्छेदान्निवर्त्तते। मूले दत्ते तथैवैषा शिखावृद्धिस्तु सा स्मृतेति"। प्रत्यहं गृह्यत इति च धर्म्यप्रतिश्रुतदिनसंख्यया वृद्धिग्रहणकालोपलक्षणम्। तथा च कात्यायनः "प्रतिकालन्ददात्येव शिखावृद्धिस्तु सा स्मृतेति"। "गृहात्तोषः फलं चैवात् भोगलाभः प्रकीर्त्तितः"। बन्धकीकृताद् गृहान्निवासादिजनितः सन्तोषः। क्षेत्रात् शस्यादिफलञ्च भोगलाभाख्यो वृद्धिप्रकार इत्यर्थः। गृहक्षेत्रग्रहणं स्थावरात्मकभोग्याधेरुपलक्षणार्थम्। अतएव कात्यायनः "आधेर्भोगस्त्वशेषो यो वृद्धये परिकल्पितः। प्रयोगे यत्र चैवं स्यादाधिभोगः स उच्यते" इति। यस्मिन् ऋणादानप्रयोगे स्थावराधित्वेन परिकल्पिता या वृद्धिस्तत्र सा वृद्धिराधिभोग इत्युच्यते इत्यर्थः। अपरार्कादौ "गृहात् स्तोमः शदः क्षेत्रादिति पाठः"। स्तोमो भाटक इति कल्पतरौ। शदः शस्यादिफलम्। वृद्धेः परिमाणं दर्शयति मनुः "वसिष्ठविहितां वृद्धिं सृजेद्वित्तविवर्द्धिनीम्। अशीतिभागं गृह्णीयात् मासाद्वार्धुषिकः शते" इति। निष्कशते प्रयुक्ते मासस्य सपादनिष्कपरिमितां वृद्धिं वार्धुषिको वृद्ध्यर्थं गृह्णीयादित्यर्थः। एतत्सबन्धकविषयम्। अतएव याज्ञवल्क्यः "अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सबन्धके। वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथेति"। सबन्धके प्रयुक्तस्य द्रव्यस्याशीतितमो भागो वृद्धिः पणशते प्रयुक्ते सपादः पणः प्रतिमासं वर्द्धत इत्यर्थः। अन्यथा बन्धकराहित्ये वर्णक्रमात् ब्राह्मणादिवर्णक्रमेण द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतस्वम्यं भवति। द्वौ वा त्रयो वा चत्वारो वा इति द्वित्रिचतुःपञ्चा यस्मिन् शते वृद्धिर्दीयते इति द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतम्। "तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते" पा० कन्। तथा चायमर्थः। बन्धकरहिते पणशतं प्रति प्रतिमासं ब्राह्मणात् पणद्वयं क्षत्रियात् पणत्रयं वैश्यात् पणचतुष्टयं शूद्रात् पणपञ्चकं ग्राह्यम्। यत्तु मनुनोक्तम्। "द्विकं शतं वा गृह्णीयात् सतां धर्ममनुस्मरन्निति" तद्व्यवस्थितविकल्पविषयम्। अतएव व्यासः "सबन्धे भाग आशीतः षाष्टभागः सलग्नके। निराधाने द्विकशतं मासलाभ उदाहृतः" इति। सबन्धे आधिसहिते। आशीतः अशीतितमः। षाष्टः षष्टितमः। लग्नकः प्रतिभूः। निराधाने बन्धकरहिते। आधानग्रहणं प्रतिभुवोरप्युपलक्षणम्। कल्पतरौ षाष्टभाग इति पठित्वा सलग्नके अशीतितमो भागः स्वकीयाष्टसहितो मासवृद्धिरित्युक्तम् "द्विकन्त्रिकञ्चतुष्कञ्च पञ्चकञ्च शतं समम्। मासस्य वृद्धिं गृह्णीयाद् वर्णानामनुपूर्वशः" इति। द्विकं द्वौ वृद्धिर्दीयते यस्मिन्नृणधने तत् तथा। एवं त्रिकादावपि समसामं प्राप्य नाधिकम्। विष्णुरपि "अथोत्तमर्णोऽधमर्णाकाद्‌ययादत्तमर्थं गृह्णीयात्। द्विकन्त्रिकञ्चतुष्कं पञ्चकं शतं वर्णानुक्रमेण प्रतिमासमिति"। अधमर्णविशेषेऽप्याह याज्ञवल्क्यः "कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतमिति"। ऋणं गृहीत्वा कान्तारं महावनं गच्छन्तीति कान्तारगा दुर्गस्थलगन्तारो वस्त्रादिक्रयकारिणः पणशतस्य दशकं प्रतिमासं दशपणान् दद्युरित्युत्तरवाक्यस्याप्यनुषङ्गः। समुद्रं तरन्तीति सामुद्राः समुद्रगन्तारः प्रतिमासं विंशकं शतं दद्युरित्यर्थः। कारितायान्तु न नियम इत्याह स एव "दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिष्विति"। सर्वे च ऋणादयोऽधमर्णाः सबन्धकेऽबन्धके वा सर्वासु जातिषूत्तमर्णभूतासु स्वयमङ्गीकृतां वृद्धिं दद्युरित्यर्थः। द्रव्यविशेषे वृद्धिविशेषमाह स एव "सन्ततिस्तु पशुस्त्रीणां रसस्याष्टगुणा परा। वस्त्रधान्यहिरण्यानाञ्चतुस्त्रिद्विगुणा परेति"। पशुस्त्रीणां महिषीस्त्रीप्रभृतीनां वृद्ध्यर्थं प्रयुक्तानान्तदीया सन्ततिरेव वृद्धिः। रसस्य घृतादेरष्टगुणा। वस्त्राणाञ्चतुर्गुणा धान्यानान्त्रिगुणा। हिरण्यानां द्विगुणा परेति प्रत्येकं सम्बध्यते। परा परमा। अतःपरमधिका वृद्धिर्नास्तीत्यर्थः। न च गवादीनाम् ऋणत्वेन दानञ्च सम्भवतीति वाच्यम्। तत्पोषणाद्यशक्तस्य तत्पुष्टिसन्तत्याद्यर्थिनो दानसम्भवात्। ग्रहणन्तु क्षीरवाहनसेवार्थिनः। वृहस्पतिरपि "हिरण्ये द्विगुणा वृद्धिस्त्रिगुणा वस्त्रकुप्यके। धान्ये चतुर्गुणा प्रोक्ता शदवाह्यलवेषु च। उक्ता पञ्चगुणा शाके बीजेक्षौ षड्गुणा स्मृता। लवणस्नेहमद्येषु वृद्धिरष्टगुणा मता। गुडे मधुनि चैवोक्ता प्रयुक्ते चिरकालिके"

इति । कुप्यं त्रपुसीसकादिकम् । शदः क्षेत्रफलम् । तच्च गोबलीवर्दन्यायाद्धान्यव्यतिरिक्तं पुष्पमूलफलादिकम् । वाह्योऽश्वादिः । लवो मेषोर्णाचमरीकेशादिः । अत्र चिरकालशब्देन प्रतिश्रुतायाः अशीतिभागायाः वृद्धेर्यस्मिन् समये द्वैगुण्यादिव्यापकत्वं सम्भवति । ततोऽधिकः कालो गृह्यते । यत्तु "धान्ये शदे लवे वाह्ये इत्यादिमनुनोक्तं तत्प्रत्यर्पणसमये सन्दृष्टाधमर्णविषयम् । षाड्गुण्यनिषेधपरमिति मदनरत्ने । यत्तु वशिष्ठवचनम् "द्विगुणं हिरण्यं त्रिगुणं धान्यं धान्येनैव रसा व्याख्याताः । पुष्पमूलफलानि च तुलाधृतमष्टगुणमिति" तन्त्रिगुणमेव धान्यादिकं दातव्यमिति यत्र देशे स्थितिस्तद्विषयम् । दरिद्राधमर्णविषयं वा एवमन्यत्रापि न्यूनाधिकपरमवृद्धिप्रतिपादकानि वचनानि देशविशेषविषयतया दरिद्रादिविषयतया वा व्यवस्थापनीयानि । व्यासोऽपि "वदन्त्यष्टगुणान् काले स्नेहरसासवानिति" स्नेहस्तैलादिः । रसः क्षीरादिः । कात्यायनोऽपि "तैलानाञ्चैव सर्वेषां मद्यानां मधुसर्पिषाम् । वृद्धिरष्टगुणा ज्ञेया गुडस्य लवणस्य चेति" । विष्णुरपि "हिरण्यस्य द्विगुणा वृद्धिस्त्रिगुणा वस्त्रस्य धान्यस्य चतुर्गुणा रसस्याष्टगुणा सन्ततिः स्त्रीपशूनामिति" । व्यासोऽपि "शाकशाणबीजेक्षूणां षड्गुणा परिकीर्त्तिते"ति । वसिष्ठोऽपि "वज्रशुक्तिप्रवालानां हेम्नश्च रजतस्य च । द्विगुणा लिख्यते वृद्धिः कृतकालानुसारिणीति" । शुक्तिशब्देनात्र मुक्ताफलं लभ्यते वज्रसाहचर्यात् । अतएव कात्यायनः "मणिमुक्ताप्रवालानां सुवर्णरजतस्य च । तिष्ठतो द्विगुणा वृद्धिः फलकैटाविकस्य चेति" । कैटकीटोद्भवम् पट्टसूत्रादि । आविकं कम्बलादिकम् । वसिष्ठोऽपि "ताम्रायःकांस्यरीतीनां त्रपुणः सीसकस्य च । त्रिगुणा तिष्ठतो वृद्धिः कालाच्चिरकृतस्य तु" इति । रीतिरारकूटम् । देशभेदेन परां वृद्धिं दर्शयति नारदः "ऋणानां सार्वभौमोऽयं विधिर्वृद्धिकरः स्मृतः । देशाचारस्थितिस्त्वन्या यत्रर्णमवतिष्ठते । द्विगुणं त्रिगुणञ्चैव तथान्यस्मिंश्चतुर्गुणम् । तथाष्टगुणमन्यस्मिन् तत्तु देशेऽवतिष्ठते" इति । यत्र वृद्धिविशेषो न श्रूयते तत्र द्विगुणैव ग्राह्येत्याह विष्णुः "अनुक्तानां द्विगुणेति" अयञ्च द्वैगुण्यादिरूपो वृद्ध्युपरमः सकृत्प्रयोगे सकृदाहरणे वेदितव्यः तथा च मनुः "कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहितेति" । उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यं कुसीदं तस्य वृद्धिः कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति नातिक्रामति । यदि सकृदाहिता सकृत् प्रयुक्ता पुरुषान्तरसंक्रमणादिना प्रयोगान्तरकरणेन तस्मिन्नेव वा पुरुषे रेकसेकाभ्यां प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यमतिक्रम्य पूर्ववर्द्धत एवेत्यर्थः । द्वैगुण्यग्रहणं त्रैगुण्यादीनामुपलक्षणम् । सकृदाहृतेति पाठे यदि प्रतिमासं प्रतिवत्सरं वा न गृह्यते किन्तु सकृद् गृह्यते तदा द्वैगुण्यमातिक्रामतीत्यर्थः । गौतमोऽपि "चिरस्थाने द्वैगुण्यं प्रयोगस्येति" । प्रयोगस्येत्येकवचननिर्देशात् प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यातिक्रमः चिरस्थान इति निर्देशात् शनैः शनैर्वृद्धिग्रहणे द्वैगुण्यातिक्रमो भवतीति सूचितम् । उक्तस्य वृद्ध्युपरमस्य क्वचिद् द्रव्यविशेषेऽपवादमाह वृहस्पतिः "तृणकाष्ठेष्टकासूत्रकिण्वचर्मास्थिवर्मणाम् । हेतिपुष्पफलानाञ्च वृद्धिस्तु न निवर्त्तते" । किण्वं सुराद्रव्योपादानकारणभूतो मलविशेषः चर्म शरादिनिवारकफलकः वर्म कवचम् । हेतिरायुधम् । पुष्पफलयोर्वृद्धेरनिवृत्तिः प्रतिदानवेलायामत्यन्तसमर्थाधमर्णविषया देशविशेषविषया वा वेदितव्या । अन्यथा त्रिगुणवृद्धिप्रतिपादकव्यासवचनविरोधः स्यात् । विष्णुरपि "किण्वकार्पाससूत्रवर्मचर्मायुधेष्टकाङ्गाराणामक्षयेति" । कार्पासे तु षड्गुणवृद्धिविधायकव्यासवचनविरोधः पूर्ववत् परिहरणीयः । वसिष्ठोऽपि "दन्तचर्मास्थिशृङ्गाणां मृण्मयानान्तथैव च । अक्षया वृद्धिरेतेषां पुष्पमूलफलस्य च" इति । अक्षया मूलप्रतिपादनाभावे शतगुणापि वर्द्धत एवेत्यर्थः । शिखावृद्ध्यादीनामनुपरममाह वृहस्पतिः "शिखावृद्धिङ्कायिकाञ्च भोगलाभं तथैव च । धनी तावत् समादद्याद् यावन् मूलन्न शोधितम्" । न शोधितन्न प्रतिदत्तमृणिकेनेत्यर्थः क्वचिदनङ्गीकृतापि वृद्धिर्भवतीत्याह विष्णुः "यो गृहीत्वा ऋणं पूर्णं श्वो दास्यामीति सामकम् । न दद्याल्लोभतः पश्चात्तदहाद् वृद्धिमाप्नुयात्" इति । श्व इति प्रतिश्रुतस्य प्रतिदानकालावधेरुपलक्षणम् । सममेव सामकम् अवृद्धिकमिति यावत् । योऽमुकस्मिन् दिने सममेवाहं त्वदीयं धनं पूर्णं समयं दास्यामीति प्रतिज्ञाय ऋणं गृहीत्वा पश्चाल्लोभादितस्तं कुर्यात् सोऽवधिदिनमारभ्य वृद्धिं दद्यादित्यर्थः । कालावध्यनङ्गीकारेण गृहीतस्य धनस्य षण्मासादूर्द्ध्वं वृद्धिर्भवतीत्याह नारदः "न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता क्वचित् । अना-

कारितमप्यूर्द्ध्वं वत्सराद्वार्द्धिवर्द्धते" इति । अनाकारिता अनङ्गीकृता । प्रीतिदत्तानां प्रतियाचनप्रतिदानादिवानिर्द्दिष्टमूल्यानामिति शेषः । अनाकारितेत्यादेरयमर्थः । वृद्धिमकृत्वा गृहीतमपि षण्मासादूर्द्ध्वं प्रीतिदत्तं वृद्धिं प्राप्नोतीति । प्रतियाचितस्य प्रीतिदत्तस्याऽदाने वृद्धिविशेषमाह कात्यायनः "प्रीतिदत्तन्न वर्द्धेत यावन्न प्रतियाचितम् । याच्यमानमदत्तञ्चेद्वर्द्धते पञ्चकं शतम्" इति । पञ्चकं पञ्चाधिकम् प्रतियाचनदिनमारभ्य पणशतस्य पणपञ्चकं प्रतिमासं वर्द्धते इत्यर्थः । याचितकं गृहीत्वा अप्रतिदत्त्वैव देशान्तरगमने विशेषमाह कात्यायनः "यो याचितकमादाय तमदत्त्वा दिशं व्रजेत् । ऊर्द्ध्वं संवत्सरात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्" इति । एतच्चाप्रतियाचितविषयम् । प्रतियाचिते याचितकमदत्त्वा यदि देशान्तरङ्गच्छति तदा विशेषमाह स एव "कृतोद्धारमदत्त्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत् । ऊर्द्ध्वं मासत्रयात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्" इति । कृतोद्धारं याचितकं गृहीत्वा याचितोऽप्यदत्त्वेत्यन्वयः । देशान्तरगमनाभावे तु याचितकालमारभ्य याचितकस्य वृद्धिविशेषमाह स एव "स्वदेशेऽपि स्थितो यस्तु न दद्यात् याचितः क्वचित् । तं ततो कारितां वृद्धिमनिच्छन्तञ्च दापयेत्" इति । ततः प्रतियाचनकालादारभ्येत्यर्थः । एतत्कञ्चिदवधिमपरिकल्प्य याचञाप्राप्तं ज्ञेयम् । अवधिं स्वीकृत्य तदतिक्रमे त्वतिक्रमदिनमारभ्य तद्धनस्य वृद्धिर्ज्ञेया । "तदूर्द्ध्वं वृद्धिमाप्नुयादिति" न्यायसाम्यात् । गृहीतपण्यो मूल्यमदत्त्वा देशान्तरगमने वृद्धिविशेषमाह स एव "पण्यं गृहीत्वा यो मूल्यमदत्त्वैव दिशं व्रजेत् । ऋतुत्रयस्योपरिष्टात्तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्" इति । एतच्चाप्रतियाचितविषयम् । प्रतियाचने तु तस्य निःक्षिप्तवृद्धिशेषस्य तद्दिनमारभ्य प्रतिमासं शते पञ्चकं वर्द्धेत इत्यप्याह स एव "निःक्षिप्तं वृद्धिशेषञ्च क्रयविक्रय एव च । याच्यमानमदत्तञ्चेद्वर्द्धते पञ्चकं शतम्" इति । नन्वकृतायां वृद्धौ परिमाणविशेषस्यानुक्तेः किं परिमाणं ग्राह्यमिति चेत् । अशीतिभागो वृद्धिः स्यादित्यादि याज्ञवल्क्याद्युक्तपरिमाणं ग्राह्यमिति ब्रूमः । अतएव विष्णुः "वृद्धिं दद्युर्वत्सरातिक्रमे यथाभिहितामिति" । वत्सरातिक्रम इति यत्र यदतिक्रमे वृद्धिरुक्ता तस्योपलक्षणम् । यथाभिहितां धर्म्मशास्त्र इति शेषः । धर्म्मशास्त्रे यथोक्तां तथाविधामित्यर्थः । ननु यथाभिहितामित्यस्यार्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरेण मध्यस्थेन वाभिहितां दद्यादित्यर्थः कस्मान्न भवति अतिप्रसङ्गापत्तेः । "कृतानुसारादधिका व्यतिरिक्ता न सिद्ध्यति । कुसीदपथमाहुस्तं पञ्चकं शतमर्हतीति मनूक्तेश्च । अस्यार्थः । शास्त्रविधिनियमितशास्त्रकृतवृद्ध्यनुसारी यो वृद्धिग्रहणे लौकिकानां समाचारः तस्मादधिका वृद्धिरुत्तमर्णेरिकृतवृद्धौ न सिद्ध्यति यतः सा व्यतिरिक्ता धर्म्मशास्त्रवाह्या । अतएव कुसीदपथमाहुस्तम् धर्म्मपथमिति । पञ्चकं शतमर्हतीति प्रतियाचितविषयमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । पूर्व्वोक्ताच्छास्त्रानुसारादधिकाऽधमर्णेनाकृता वृद्धिर्न सिध्यति । यतः कुसीदपथमाहुस्तम् । यदा तु व्यवहारावष्टम्भादुत्तमर्णोऽधिकमधमर्णेनाकारितं लाभमिच्छति तदा स ऋणे पञ्चकं शतं गृहीतुमर्हति न ततोऽधिकमधमर्णाकारितमित्यर्थमाह रत्नाकरः । अकृतवृद्धेरपवादमाह नारदः "पण्यमूल्यं भृतिर्न्यासो दण्डो यश्च प्रकल्पितः । वृथादानाक्षिकपणा वर्द्धन्ते नाविवक्षिताः" इति । पण्यस्य वस्त्रादेर्मूल्यम् । भृतिर्वेतनम् । न्यासो निक्षेपः । वृथादानं वेश्यादिभ्यः प्रतिश्रुतम् । आक्षिकपणो द्यूतद्रव्यम् । अविवक्षिताः । अत्र पण्यमूल्यस्य वृद्धेरभावोक्तिः प्रवासप्रतियाचनयोरभावे वेदितव्या अन्यथा पूर्व्वोक्तकात्यायनवचनेन विरोधः स्यात् । न्यासस्य च वृद्ध्यभाववचनं प्रतियाचनाभावे "न वृद्धिः स्त्रीधने लाभे निःक्षिप्ते च यथास्थिते । सन्दिग्धे प्रातिभाव्ये च यदि न स्यात् स्वयं कृतम्" इति संवर्त्तवाक्ये यथास्थितमिति विशेषणोपादानाद् व्यत्ययान्यथाकरणाभावे च ज्ञातव्यम् । तथा च निक्षिप्तं वृद्धिशेषञ्चेत्यादि पूर्व्वोक्तकात्यायनवचनविरोधो न । कात्यायनोऽपि "वर्णशस्यासवद्यूते पण्यमूल्ये च सर्व्वदा । स्त्रीशुल्केषु न वृद्धिः स्यात् प्रातिभाव्यागतेषु च" इति । सर्व्वदेत्यनेन प्रतियाचनादेः परस्तादपि वृद्धिरकृता नास्तीत्युक्तम् । यद्यपि सर्व्वदेति सर्व्वशेषत्वात् पण्यमूल्येऽपि प्रतियाचनादेः परस्तादकृतवृद्ध्युपरमः प्रतिभाति । तथापि पूर्व्वोक्तकात्यायनवचनविरोधात् न तच्छेषता सर्व्वदेत्यस्य । एवञ्च पूर्व्वोक्त एव परिहारः । एवं वर्णशोऽपि वृद्ध्यभावोक्तिः प्रतियाचनाभावे तथा च न तच्छेषतापि । एवञ्च न पूर्व्वोक्ताच्छवृद्धिप्रतिपादकवसिष्ठादिवचनविरोधः । अन्यत्रापि वृद्ध्यभावं व्यास आह "प्रातिभाव्यम् तथान्यमन्ह्वी-

तस्य द्विगुणतः। न वर्धते प्रयत्नस्य दत्तः शुल्कं प्रतिश्रुतम्” इति। भुक्तवन्धमित्यनेन स्थापितस्य शुश्राधेनुवस्त्रालङ्कारादेरुपभोगे वृद्धिर्न भवतीत्युक्तम्। अतएव गौतमः “भुक्ताधिर्न वर्द्धते वस्त्रालङ्कारादिरिति” अभ्यर्थीतस्य द्विगुणतः प्रतिदातुमिच्छोरधमर्णादुत्तमर्णो वृद्धिलोभादिवशान्न यदा गृह्णाति तदा तस्य ततापि वृद्धिस्तद्दिनादारभ्य न देयेत्यर्थः। तथा च याज्ञवल्क्यः “दीयमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं यत् स्वकन्धनम्। मध्यस्थस्थापितं तत् स्याद् वर्द्धते न ततःपरम्” इति। मध्यस्थस्थापितमिति विशेषणेनाधमर्णो यदि स्वनिकटे स्थापयति तदा भवत्येव वृद्धिरिति”। ९शैलेयगन्धद्रव्ये पु०। १०धने च राजनि०।

वृद्धिका स्त्री वृद्धि+स्वार्थे क। वृद्धिनामकौषधे शब्दच०।

वृद्धिजीविका स्त्री वृद्धिस्तद्रूपा जीविका। ऋणदानादिषु प्रयुक्तधनेभ्यो लब्धोपजीविकायाम्।

वृद्धिश्राद्ध वृद्ध्यै अभ्युदयाय श्राद्धम्। पुत्रादीनां संस्काराङ्गे पार्वणविधिके नान्दीश्राद्धे नान्दीश्राद्धशब्दे दृश्यम्

वृद्धोक्ष पु० कर्म० अच् समा०। जरद्गवे अमरः।

वृद्ध्याजीव त्रि० वृद्धिम् अधमर्णतः प्रयुक्तद्रव्याधिकलाभमाजीवति आ+जीव–अण्। वार्द्धुषिके अमरः।

वृध दीप्तौ चु० उभ० अक० सेट्। वर्द्धयति ते अवीवृधत् त अववर्द्धत् त।

वृध वृद्धौ भ्वा० आत्म० लुङि लृटि लृङि च उभ० अक० सेट् वृता०। वर्द्धते अवर्द्धिष्ट वृतवत् वर्त्स्यति वर्द्धिष्यते। उदित् क्त्वा वेट्।

वृधसान पुंस्त्री० वृध–आन असुक् च। मनुष्ये सि०कौ०। स्त्रियां ङीष्। [उणादि०।

वृधसानु पु० वृध–आनु असुक् च। १पुरुषे २पत्रे ३क्रतौ च

वृन्त न० वृ–क्त नि० मुम् च। (वोंटा) फलपत्रादिबन्धने अमरः

वृन्ताक पुंस्त्री० वृन्तमकति अक–अण्। वार्त्ताकौ शब्दच०। स्त्री राजनि० स्त्रीत्वे गौरा० ङीष्।

वृन्तिता स्त्री वृन्तं जातमस्याः तार०इतच्। कटुकायां शब्दच०

वृन्द न० वृण्यते व्रियते वा–वृण–वृञ वा दन् नि०। १समूहे अमरः। २दशार्बुदसंख्यायां ज्योति० ३केदारकन्यायां ४तुलस्यां स्त्री शब्दच०। ५राधिकायां स्त्री वृन्दावनम्।

वृन्दार त्रि० वृन्दमृच्छति ऋ–अण्। मनोहरे शब्दच०।

वृन्दारक पु० वृन्देन कायति कै–क। १देवे अमरः। स्वार्थे क। २मुख्ये ३मनोहरे च त्रि० ४यूथपतौ पु०ज्याद्रिः।

वृन्दावन स्त्री वृन्दायाः तपस्थार्थं तत्क्रीडार्थं वा वनम् शा०त०। मथुरासन्निकृष्टे वैष्णवे १तीर्थभेदे गोलोकस्थे धामभेदे च “कमलांशा तस्य (केदारस्य) कन्या नाम्ना वृन्दा तपस्विनीत्युपक्रमे “वृन्दा यत्र तपस्तेपे तत्तु वृन्दावनं स्मृतम्। वृन्दया तत्र कृता क्रीडा तेन वा मुनिपुङ्गव !। राधाषोडशनाम्नां च वृन्दा नाम श्रुतौ श्रुतम्। तस्याः क्रीडा वनं रम्यं तेन वृन्दावनं स्मृतम्” ब्रह्मवै० जन्म० १७अ०। “नित्यं वृन्दावनं धाम ब्रह्माण्डोपरि संस्थितम्। पूर्णब्रह्मसुखैश्वर्यं नित्यमानन्दमव्ययम्। वैकुण्ठादि तदंशांशं स्वयं वृन्दावनं भुवि। गोलोकैश्वर्यं यत्किञ्चित् गोकुले तत् प्रकीर्त्तितम्। वैकुण्ठादिवैभवं यत् द्वारकायां प्रकाशयेत्। यद्ब्रह्म परमैश्वर्यं नित्यं वृन्दावनाश्रयम्। तस्मात् त्रैलोक्यमध्ये तु पृथ्वी धन्येति विश्रुता। यत् स्थाम्नाद्दुरकं धाम विष्णोरेकान्तवल्लभम्। स्थानमधिकं नाम धेयं माथुरमण्डलम्। निगूढं परमं स्थानं पुर्य्यभ्यन्तरसंस्थितम्। सहस्रपत्रकमलाकारं माथुरमण्डलम्। विष्णुचक्रं परिभ्रामधाम वैष्णवमद्भुतम्। कर्णिकापत्रविस्तारं रहस्यक्रममीरितम्। प्रधानं द्वादशारण्यं माहात्म्यं कथितं क्रमात्। भद्र१श्री२लौह३भाण्डीर४महा५ताल६खदीरकाः७। बकुलं८कुमुदं९ काम्यं१०मधु११वृन्दावनं१२तथा। द्वादशैता वने संख्याः कालिन्द्याः सप्त पश्चिमे। पूर्वे पञ्च वनं प्रोक्तं तत्रास्ति गुह्यमुत्तमम्। महावनं गोकुलाख्यं रम्यं मधुवनं तथा। पूर्वे तु पञ्च भद्राद्यास्तालाद्याः सप्त पश्चिमे। अन्यच्चोपवनं प्रोक्तं कृष्णक्रीडारसस्थलम्। कदम्बखण्डिकं नन्दवनं नन्दीश्वरं तथा। नन्दनानन्दखण्डञ्च पालाशाशोककेतकम्। सुगन्धिमादनं कैलमक्तं भोजनस्थलम्। सुखप्रसाधनं वत्सहरणं शेषशायनम्। श्यामपूर्व दधिग्रामं चक्रभानुपुरं तथा। सङ्केतं विपदञ्चैव बालक्रीडञ्च धूसरम्। कौमुदं खरोमीरमुत्सुकञ्चापि नन्दनम्। इत्येव वने संख्याश्चि-ञ्चोपवने स्मृता। पूर्वोक्तं द्वादशारण्यं प्रधानं वनमुत्तमम्। तस्योत्तरे चतुर्थञ्च वनञ्च समुदाहृतम्। नाना विधरसक्रीडानानालीलामयस्थलम्। दलविस्पष्टविस्ताररहस्यक्रममीरितम्। सहस्रपत्रकमलं गोकुलाख्यं महत् पदम्। तत्रोपरि स्वर्णपीठे माणिमण्डपमण्डितम्। तत्र तत्र क्रमाद्दिक्षु विदिक्षु दलमीरितम्। यद्दलं दक्षिणे प्रोक्तं परं गुह्योत्तमोत्तमम्। तस्मिन्

दले महापीठं निर्ममागमदुर्गमम्। योगीन्द्रैरपि दुष्प्राप्यं सर्वात्मा यत्र गोकुले। द्वितीयं दलमाग्नेयं तद्रहस्य द्विधा तथा। निकुञ्जककुटीवीरकुटीरौ तद्दले स्थितौ। पूर्वदलं तृतीयं यत् प्रधानं स्थानमुच्यते। गङ्गादिसर्वतीर्थानां स्पर्शाच्छतगुणं भवेत्। चतुर्थदलमैशान्यां सिद्धपीठं प्रेप्सितप्रदम्। कामयन्ती तत्र गोपी तत्र कृष्णरतिं लभेत्। वस्त्रालङ्कारहरणं तद्दले समुदाहृतम्। उत्तरे पञ्चमं प्रोक्तं दलं सर्वदलोत्तमम्। द्वादशादित्यमत्रैव दलञ्च कर्णिकासमम्। वायव्यन्तु दलं षष्ठं तत्र कालीह्रदः स्मृतः। दलोत्तमोत्तमञ्चैव प्रधानस्थानमुच्यते। सर्वोत्तमदलं श्रेष्ठं पश्चिमे सप्तमं दलम्। यज्ञपत्नीगणानाञ्च तदीप्सितवरप्रदम्। अघासुरस्य निर्वाणं चक्रे त्रिदशदर्शितम्। ब्रह्ममोहनमत्रैव दलं ब्रह्मह्रदावहम्। नैरृत्यान्तु दलं प्रोक्तमष्टमं व्योमघातनम्। शङ्खचूड़वधस्तत्र नानाकेलिरसस्थलम्। स्मृतमष्टदलं प्रोक्तं वृन्दारण्यान्तरस्थितम्। श्रीमद्वृन्दावनं धन्यं यमुनायाः प्रदक्षिणम्। शिवलिङ्गमधिष्ठाता द्रष्टो गोपीश्वराभिधः। तद्वाह्ये षोड़शदलं श्रिया पूर्णं तदीरितम्। सर्वासु दिक्षु यत् प्रोक्तं प्रादक्षिण्याद्यथाक्रमम्। महत् पदं महद्धाम प्रधानं षोड़शं दलम्। प्रथमैकदलं श्रेष्ठं माहात्म्यं कर्णिकासमम्। तस्मिन् मधुवनं प्रोक्तं तत्र प्रादुरभूत् स्वयम्। चतुर्भुजो महाविष्णुः सर्वकारणकारणम्। तत्राधिष्ठिततद्देवं मुनिश्रेष्ठ ! सनातनम्। दलं द्वितीयमाख्यातं किञ्चिल्लीलारसस्थलम्। खदिरारण्यमत्रैव दलञ्च समुदाहृतम्। सर्वश्रेष्ठदलं प्रोक्तं माहात्म्यं कर्णिकासमम्। तत्र गोवर्द्धने रम्ये नित्यानन्दरसाश्रये। कर्णिकायां महालीला तल्लीलारससागरे। यत्र कृष्णो नित्यवृन्दाकाननस्य पतिर्भवेत्। कृष्णो गोविन्दतां प्राप्तः किमन्यैर्बहुभाषितैः। दलं तृतीयमाख्यातं सर्वश्रेष्ठोत्तमोत्तमम्। चतुर्थदलमाख्यातं महाद्भुतरसस्थलम्। हरिर्यस्य पतिः साक्षाच्चित्यं गोवर्द्धनं स्वयम्। कदम्बखण्डी तत्रैव पूर्णानन्दरसाश्रयः। स्निग्धं हृद्यं प्रियं रम्यं दलञ्च समुदाहृतम्। नन्दीश्वरदलं रम्यं तत्र नन्दालयः स्मृतः। कर्णिकादलमाहात्म्यं पञ्चमं दलमुच्यते। अधिष्ठातात्र गोपालो धेनुपालस्ततः परम्। दलं षष्ठं यदाख्यातं तत्र नन्दवनं स्मृतम्। सप्तमं वकुलारण्यं दलं रम्यं प्रकीर्त्तितम्। दलाष्टमं तालवनं तत्र धेनुवधः स्मृतः। नवमं कुमुदारण्यं दलं रम्यं प्रकीर्त्तितम्। काम्यारण्यं दलं हृद्यं दशमं सर्वकारणम्। ब्रह्मप्रसादनं तत्र विष्णुवृन्दं प्रदर्शितम्। कृष्णक्रीड़ारसस्थानं प्रधानं दलमुच्यते। दलमेकादशं प्रोक्तं भक्तानुग्रहकारणम्। निर्वाणं सेतुबन्धस्य नानारसमयस्थलम्। भाण्डीरं द्वादशदलं वनं रम्यं मनोहरम्। कृष्णक्रीड़ारसस्तत्र श्रीदामादिभिरावृतः। त्रयोदशदलं श्रेष्ठं तत्र भद्रवनं स्मृतम्। चतुर्दशदलं प्रोक्तं सर्वसिद्धिप्रदं स्थलम्। श्रीवनं तत्र रुचिरं सर्वैश्वर्यस्य कारणम्। कृष्णलीलामयदलं श्रीकीर्त्तिकान्तिवर्द्धनम्। पञ्चदशं दलं श्रेष्ठं तत्र लोहवनं स्मृतम्। कथितं षोड़शदलं माहात्म्यं कर्णिकासमम्। महावनं तत्र गीतं तत्रास्ति गुह्यमुत्तमम्। बालक्रीड़ारसस्तत्र वत्सपालैः समावृतः। पूतनादिवधस्तत्र यमलार्ज्जुनभञ्जनम्। अधिष्ठाता तत्र बालगोपालः पञ्चमाब्दिकः। नाम्ना दामोदरः प्रोक्तः प्रेमानन्दरसार्णवः। दलं प्रसिद्धमाख्यातं सर्वश्रेष्ठदलोत्तमम्। कृष्णक्रीड़ा च किञ्जल्के विहारदलमुच्यते। सिद्धिप्रधानं किञ्जल्कं दलञ्च समुदाहृतम्" पद्मपु० पा०ख०।

वृन्दिष्ठ त्रि० अतिशयेन वृन्दारको मुख्यः इष्ठन् वृन्दादेशः। अतिशयमुख्ये "वृन्दिष्ठमाज्ञौ वसुधाधिपानाम्" इति भट्टिः। ईयसुन् वृन्दीयानप्यत्र त्रि० स्त्रियां ङीप्।

वृश वृतौ दिवा०पर०सक० सेट्। वृश्यति अवृशत् अवर्शीत् पुषादिरयमित्येके तेन अवृशदित्येव।

वृश पु० वृश-क। १वासकवृक्षे भरतः। २उन्दूरे पुंस्त्री० शब्दच० स्त्रियां ङीष्। ३ओषधिभेदे स्त्री उणादि०।

वृश्चिक पु० व्रश्च-किकन्। (बिछा) १कीटभेदे राजनि०। कीटशब्दे दृश्यम्। २शूककीटे (शुयापोका) अमरः। सेषादितः ३अष्टमे राशौ ज्यो० ४ओषधिभेदे मेदि०। ५मदनवृक्षे ६कर्कटे ७गोमयकीटे च भरतः। दनालिके संक्षिप्तसारः।

वृश्चिकराशिश्च २१६०० कलात्मकस्य राशिचक्रस्य १२६० कलोपरि १८०० कलात्मकः विशाखाशेषपादानुराधाज्येष्ठानक्षत्रात्मकः स च शीर्षोदयः श्वेतवर्णः जलराशिः उत्तरदिक्पतिः कफप्रकृतिः जलमयः बहुपुत्रः बहुस्त्रीसङ्गः चिक्कणवर्णः विप्रवर्णः सौम्यः, अङ्गनारूपः समराशिः स्थिरः पुष्करसंज्ञः सरीसृपजातिः मान्यः" बृहज्जातके दृश्यम्।

वृश्चिकप्रिया स्त्री वृश्चिकस्य शूककीटस्य प्रिया। पूतिकायाम् शब्दच०।

वृश्चिककर्णी स्त्री वृश्चिकस्य कर्ण इव पत्रं यस्याः। आखुकर्ण्याम् राजनि०। [भेदे राजनि०।

वृश्चिका स्त्री वृश्चिकः तद्विषमस्त्यस्या अच्। (बिछाती) क्षुप

वृश्चिकाली स्त्री वृश्चिक इवालति पर्य्याप्नोति स्पर्शने वेदनायै अच् गौरा० ङीष्। (बिछाती) क्षुपभेदे रत्नमा०।

वृश्चिपत्त्री स्त्री वृश्चिक इव पत्रं विषाक्तमस्य पृषो० कलोपः ङीप्। वृश्चिकाल्याम् रत्नमा०।

वृश्चीर पु० अश्च-कीरच्। श्वेतपुनर्नवायाम् रत्नमा०।

वृष सेचने सक० भ्वा० पर० प्रजननसामर्थ्ये ऐश्वर्य्ये अक० सेट्। वर्षति अवर्षीत्। उदित् क्त्वा वेट्।

वृष प्रजननसामर्थ्ये ऐश्वर्य्ये चुरा० आत्म० सक० सेट्। वर्षयते अवीवृषत-अववर्षत।

वृष पु० वृष-क। १वृषभे पुङ्गवे अमरः २मेषादितो द्वितीये राशौ ज्यो०त०। ३पुरुषभेदे ४एकादशमनुकालीने ५इन्द्रे ६धर्मे गरुडपु० ८१अ०। ७शृङ्गिमाले ८मूषिके ९शुक्रयुक्ते १०वास्तुस्थानभेदे ११वासकवृक्षे मेदि०। १२शत्रौ जटा०। १३कामे १४बलयुक्ते त्रि० विश्वः १५ऋषभनामौषधौ राजनि०। १६मयूरपिच्छे १७श्रीकृष्णे च त्रिका०। वृषराशिश्च २१६०० कलात्मकस्य राशिचक्रस्य १८००कलोपरि १८०० कलात्मकः। कृत्तिकाशेषत्रिपादरोहिणीमृगाद्यार्द्धात्मकः स च सौम्यः अङ्गना समः स्थिरः पुष्करसंज्ञः चतुष्पाद् निशाख्य याम्यः दिशारवः ह्रस्वः दक्षिणदिगीशः रात्रिसंज्ञः पृष्ठोदयः शीतस्वभावः वातप्रकृतिः सुन्दरभूस्वामी श्वेतवर्णः वैश्यजातिः महाशब्दकरः मध्यमस्त्रीसङ्गः मध्यमप्रजश्च" वृहज्जा० सूत्रं दृश्यम्। पुरुषविशेषलक्षणञ्च "बहुगुणबहुवक्षः शीघ्रकामो नताङ्गः सकलरुचिरदेहः सत्यवादी वृषो ना" रतिम० उक्तम्। १८अरिष्टासुरे स हि वृषाकारेण वृन्दावने गोहनने प्रवृत्तः कृष्णेन हतः। तत्कथा हरिवं० ७८अ०। वृषस्य शुभाशुभलक्षणं गोलक्षणशब्दे २७१८ पृष्ठादौ दर्शितम्। वृषादि०आद्युदात्तः।

वृषकर्णी स्त्री वृष इव सुदर्शनः कर्णोऽस्या ङीप्। (सुदर्शन गुलञ्च) ख्यातायां लतायाम् रत्नमा०।

वृषगन्धा स्त्री वृषस्य गन्धो लेशो यत्र। वस्तान्त्र्यां राजनि०।

वृषण पु० वृष-क्यु। १अण्डकोषे अमरः। २वीर्य्यान्विते त्रि० "स्थूललिङ्गो दरिद्रः स्यात् दुःखी कवृषणो भवेत्। विषमे स्त्रीचपलो वै नृपः स्यात् वृषणे समे। प्रलम्बवृषणोऽल्पायुर्निर्द्रव्यो मणिभिर्भवेत्" गरुडपु० ६२अ०।

वृषणश्व पु० कर्म० शक०। सामर्थ्ययुक्ते इन्द्राश्वे त्रिका०।

वृषण्वत् त्रि० वृषन्+मतुप् मस्य वः न नलोपः णत्वम्। वर्षणयुते स्त्रियां ङीप्। [प्रकरणे रथादौ जटा०।

वृषण्वसु त्रि० वृषा वसु यस्य न नलोपः णत्वम्। इन्द्रस्तो-

वृषदंशक पुंस्त्री० वृषान् मूषिकान् दशति दन्श-ण्वुल्। विड़ाले अमरः स्त्रियां ङीष्।

वृषध्वज पु० वृषो वृषभो मूषिको धर्मो वा ध्वजो यस्य। १शिवे अमरः वृषकेतनादयोऽप्यत्र। २हेरम्बे ३पुण्यकर्मयुते च विश्वः। [गौरा० ङीष्। नागरमुस्तायाम्।

वृषध्वाङ्क्षी स्त्री वृषो बलवान् ध्वाङ्क्षः काको यस्याः ५त०।

वृषन् पु० वृष-कनिन्। १इन्द्रे २कर्णे ३दुःखे ४वेदनाज्ञाने मेदि०। ५वृषे ६अश्वे च हेमच०।

वृषनाशन पु० वृषान् मूषिकान् नाशयति नश-णिच् ल्यु। १विडङ्गे शब्दमा०। २अरिष्टरूपवृषनाशके श्रीकृष्णे हरिवं० ७८अ०।

वृषपर्णी स्त्री वृषस्य मूषिकस्य कर्ण इव पर्णमस्याः। (उन्दूरकाणी) १आखुकर्ण्याम् रत्नमा०। २सुदर्शनीवृक्षे राजनि०।

वृषपर्वन् पु० वृषे पर्व उत्सवो यस्य। १शिवे २दैत्यभेदे च। वृषं बलकरं पर्व यस्य। ३भृङ्गराजवृक्षे ४कशेरौ च विश्वः।

वृषभ पु० वृष-अभच् किच्च। १वृषे २श्रेष्ठे ३वैदर्भीरीतिभेदे मेदि०। ४जिनभेदे हेमच०। ५कर्णच्छिद्रे ६ऋषभनामौषधे च उणादि०। [दयोऽप्यत्र।

वृषभगति पु० वृषभेण गतिरस्य। शिवे हारा० वृषभयाना-

वृषभध्वज पु० वृषभो ध्वजोऽस्य। शिवे वृषभकेतनादयोऽप्यत्र

वृषभाक्षी स्त्री वृषभस्य अक्षीव पुष्पमस्याः षच् समा० ङीष्। इन्द्रवारुण्याम् राजनि०।

वृषभानु(न) पु० राधिकायाः पितरि। ब्रह्मवै० ज० १७अ०।

वृषभानु(न)सुता स्त्री ६त०। राधिकायाम्। [त्रिका०।

वृषभासा स्त्री वृषा इन्द्रेण भासते भास-अच्। अमरावत्याम्

वृषल पु० वृष-कलच्। १शूद्रे २लशुने ३घोटके ४चन्द्रगुप्ते नृपे च मेदि०। ५अधार्मिके जटा०।

वृषली स्त्री "पितृगेहे च नारी रजः पश्यत्यसंस्कृता। भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता" इत्युक्तायां पितृगेहे दृष्टरजस्कायामनूढायां १कन्यायाम्। वृषल+भार्यायां जातौ वा ङीष्। २वृषलजातिस्त्रियां

३नङ्गाध्यायाञ्च । "मत्त्वा हा वृषलीपतिः" इति "वृषली-फेनपीतस्य" इति च मनुः ।

वृषलोचन पु० वृषस्येव लोचनं यस्य । १मूषिके । हेम० । २वृषनेत्रे न० । हेमच० । ३वृषतुल्यनेत्रे त्रि० ।

वृषवाहन पु० वृषो वाहनमस्य । शिवे वृषभवाहनादयोऽप्यत्र

वृषभत् पु० हेम० । श्रीकृष्णे त्रिका० वृषान्तकादयोऽप्यत्र ।

वृषस्यन्ती स्त्री वृषेण जननमिच्छति वृष+जाम्यार्थे क्यच् सुक् च शतृ-ङीप् । कामुक्याम् अमरः "कन्यायां सा वृषस्यन्ती" भट्टिः । [स्त्रियाम् अमरः । २कपिकच्छ्वां हेमच० ।

वृषा स्त्री वृषः मूषिकस्तदाकारः पर्णोऽस्याः अच् । १मूषिकप-

वृषाकपायी स्त्री वृषाकपेः पत्नी ङीष् ऐङ् च । १लक्ष्म्यां २गौर्य्याम् अमरः । ३स्वाहायां ४शच्यां ५जीवन्त्यां हृष-तावर्य्याञ्च मेदि० ।

वृषाकपि पु० वृषं धर्मं न कम्पयति न+कपि-इन् नलोपः । १महादेवे २विष्णौ ३वह्नौ मेदि० ४इन्द्रे क्षीरस्वामी ।

वृषाकार पु० वृषस्य सामर्थ्यस्याकरः । मासे राजनि० ।

वृषाङ्क पु० वृषः अङ्कोऽस्य । १शिवे २भल्लातके ३षण्डे च ४साधौ सुव्रतिनि च मेदि० ।

वृषाहार पुंस्त्री० वृषो मूषिक आहारो यस्य । विडाले हारा०

वृ(वृ)षि(षी) स्त्री वर्त्त्यादित्वे अनुवन्तोऽस्यां सीदन्ति सद-ट् नुक् वः वृ आदेशः ङीप् पृषो० अन्तःस्थादित्वे वृष-नि वा ङीप् । व्रतिनां कुशमयासनभेदे अमरः ।

वृषोत्सर्ग पु० उत्+सृज-घञ् ६त० । एकादशाहे येन तत्-पुत्रादिभिः क्रियमाणे विधानेन वृषस्य त्यागे तद्विधिर्यथा शु०त० "कालविवेके अग्निपु० "एकादशाहे प्रेतस्य यस्य चोत्सृज्यते वृषः । प्रेतलोकं परित्यज्य स्वर्गलोकं स गच्छति । आद्यश्राद्धे त्रिपक्षे वा षष्ठे मासि च वत्सरे । वृषोत्सर्गस्य कर्त्तव्यो यावत् स्यात् सपिण्डता । सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं कालोऽयः शास्त्रचोदितः" । यस्य प्रेतस्येति सामान्यश्रुतेः पितृभिन्नस्यापि वृषोत्सर्गः प्रतीयते । त्रिपक्षोऽत्र चान्द्रः श्राद्धे तथादर्शनात् श्राद्धप्रदीपे जात० "ऊर्द्ध्वं त्रिपक्षात् यत् श्राद्धं मृता-हन्येव तद्भवेत्" । अत्र पूर्वमृततिथिमादाय त्रिपक्षगणना आपिकानां मृतविधौ विधानात् त्रिपक्षश्राद्धमपि मृताहे कार्य्यम् । अत्र वत्सर इत्युपादानात् विष्णुधर्म्मोत्तरीये मृताह इति पदं पूर्णसंवत्सरमृततिथिपरम् । तद्यथा वृषोत्सर्गमधिकृत्य विष्णुः "विषुवद्द्वये चैव मृताहे बान्धवस्य च । मृताहो यस्य यस्मिन् वा तस्मिन्नहनि कारयेत्" । यस्य बान्धवस्य पित्रादेर्यस्मिन्नहनि मृताहः तत्तिथौ कर्त्तव्यमित्यर्थः । (तत्तिथिश्च प्रथमादिकला-व्यापकत्वान्यतरक्रियया सजातीयतिथित्वेन त्रिपक्षश्राद्धे पक्षान्तरस्येऽपि न क्षतिः) । छन्दोगप० "वृषोत्सर्गविधिं व्याख्यास्यामः "कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां रेवत्याश्वयुज्यां मृताहे गते संवत्सरेऽतीते वा" । अत्र मृततिथिमादाय वत्सरगणना दशाहवदित्यविरोधः । एकादशाह इति आद्यश्राद्ध इति च अशौचान्तद्वितीयदिनपरम् । अशौ-चान्तात् द्वितीयेऽह्नीत्युपक्रमे "वृषोत्सर्गश्च कर्त्तव्यो देया च कपिला शुभा" मत्स्यपु०एकवाक्यत्वात् । प्रेतवृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं न कार्य्यम् "नार्वाक् संवत्सरात् वृद्धिं प्रेतोत्सर्गे विधीयते । सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं वृद्धिश्राद्धं विधीयते" उशनोवचनात् । वृषलक्षणमाह कर्मप्र०कात्या० "अव्यङ्गो जीववत्सायाः पयस्विन्याः सुतो बली । एकवर्णो द्वि-वर्णो वा यो वा स्यादष्टकाहुतः । यूथादुन्नतरो यस्तु समो वा नीच एव वा । सप्तावरान् सप्त परानुद्धरेत्तारयेद्वृ-षः" । अष्टकाहुतः अष्टकातिथिषु जातः "वृष एव स मोक्तव्यो न सन्धार्य्यो गृहे वसन्" मत्स्यपु० । वत्सतरी-विशेषमाह कात्या० "अग्रतो लोहिता यस्या पार्श्वाभ्यां नीलपाण्डुरे । पृष्ठतश्च भवेत् कृष्णा वृषभस्य च मोचने । चतस्रो वत्सिका भद्रा द्वे वा अल्पतरोऽपि वा । वत्स सर्वाङ्गसंपूर्णा कन्या वा वत्सिका भवेत्" देवीपु०हे० । अत्र सप्तवत इत्युक्त्या एकयापि वत्सतर्या वृषोत्सर्गः सिध्यति । "अङ्कितोत्सृज्यते पूर्वं शास्त्रादङ्गुल्य सर्वतः । तस्मेन वामतश्चक्रं दक्षे शूलं समालिखेत् । धातुना हेमतारेण आयसेनाथवाऽङ्कयेत्" देवीपु० । प्रेतोद्देश्यकवृषोत्सर्गस्तु मलमासादावपि कर्त्तव्यः "अशौचान्तेऽपि कर्त्तव्यं वृषो-त्सर्गादिकं बुधैः । मलिम्लुचादिदोषस्तु न ग्राह्यस्तत्र कर्-हिचित्" शु०त० धृतवाक्यात् । कालमाधवीये कालादर्शे च मलमासे कर्त्तव्यतानिषेधमुपक्रम्य प्रहृत्तं यथा "आश्रम-स्वीकृतिः काम्यवृषोत्सर्गश्च निष्कृयः" । अत्र काम्येति विशेषणात् नित्यस्य न निषेधः "अशौचान्तात् द्वितीये-ऽह्नि यस्य नोत्सृज्यते वृषः । न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा दत्तैः श्राद्धशतैरपि" इत्युक्तौ तस्य नित्यत्वम् [illegible] द्रष्टव्यम् ।

वृष्टि स्त्री वृष-क्तिन् । १वर्षणे अमरः । कर्मणि क्तिन् । मेघादिभिः २सिच्यमाने जले । तत्कारणं यथा

"मुञ्चन्तु परमार्थस्य किमिन्द्राद्वृष्टिरेव च । [illegible]

जायते तोयं तोयात् शस्यानि शाखिनः। तेभ्योऽन्नानि फलान्येव तेभ्यो जीवन्ति जीविनः। सूर्य्यपश्च नीरञ्च काले तस्मात् सदुद्भवः। सूर्य्यो मेघादयः सर्वे विधात्रा ते नियोजिताः। यत्राब्दे यो जलधरो गजश्च सागरोऽभवत्। शस्याधिपो नृपो मन्त्री विधात्रा ते निरूपिताः। जलाढ़कानां शस्यानां तृणानाञ्च निरूपितम्। अब्देऽब्देऽस्त्येव तत् सर्वं कल्पे कल्पे युगे युगे। हस्ती समुद्रादादाय करेण जलमीप्सितम्। ददाति घनाय तद्वाताहतेन प्रेरितो घनः। स्थाने स्थाने पृथिव्याञ्च काले काले यथोचितम्। ईश्वरेच्छाविभूतं पूर्वं तत्प्रतिबन्धकम्। भूतं भव्यं भविष्यञ्च सन्ततं सुदृढ़ञ्च मध्यमम्। धात्रा निरूपितं कर्म केन तात! निवार्य्यते" ब्रह्मवै०जन्म०२१अ०। "अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिः वृष्टेरन्नं ततः प्रजा" गीता। आसन्नवृष्टिसूचकानि यथा "मयूराः स्तनयित्नूनां शब्देन हर्षिता दृढ़ः। केकायन्ति प्रतिवने सततं वृष्टिसूचकाः। मेघानुगानां मधुरस्वानकानां मनोहरः। श्रूयतामिनन्दानां वृष्टिसन्निधिसूचकः। गगने शक्रचापेन कृतं वाक्यतमास्पदम्। धारासारशरैस्तापं छेत्तुं प्रति समुद्गतः" कालिकापु० १५अ०।

वृष्टिघ्नी स्त्री वृष्टिं हन्ति कारणत्वेन जहाति हन–क ङीप्। क्षुद्रैलायाम् शब्दच०।

वृष्टिजीवन त्रि० वृष्टिः वृष्टिजलमेव जीवनं पालनोपायो यस्य। १वृष्टिजलमात्रोपजीविनि चातके। २देवमातृके देशे हेमच०। [चाता०। २वृष्टिभवे त्रि०।

वृष्टिभू पु० वृष्टौ तदुपलक्षिते काले भाति भू–क्विप्। १भेके

वृष्टिवैकृत न० ६त०। उपद्रवसूचके वृष्टिविकारे यथोक्तं वृ० सं० ४६अ०

"दुर्भिक्षमनावृष्ट्यामतिवृष्ट्यां क्षुद्भयं सपरचक्रम्। रोगो ह्यनृतुभवायां नृपवधोऽनभ्रजातायाम्। शीतोष्णविपर्य्यासे नो सम्यगृतुषु च समस्तेषु। षण्मासाद्राष्ट्रभयं रोगभयं दैवजनितं च। अन्यर्त्तौ सप्ताहं प्रकृतिवर्षं प्रधाननृपमरणम्। रक्ते शस्त्रोद्योगो मांसास्थिवसादिभिर्मरकः। धान्यहिरण्यत्वक्फलकुसुमाद्यैर्वर्षितैर्भयं विद्यात्। अङ्गारपांशुवर्षे विनाशमायाति तन्नगरम्। उपला विना जलधरैर्विकृता वा प्राणिनो यदा वृष्टाः। छिद्रं वाप्यतिवृष्टौ शस्यानामीतिसञ्जननम्। क्षीरघृतक्षौद्राणां दध्नो वा रुधिरोष्णोदकयोर्वा वर्षे। देशविनाशो ज्ञेयोऽसृग्वर्षे चापि नृपयुद्धम्। यद्यमलेऽर्के छाया न दृश्यते दृश्यते प्रतीपा वा। देशस्य तदा सुमहद्भयमायातं विनिर्देश्यम्। व्यभ्रे नभसीन्द्रधनुर्दिवा यदा दृश्यतेऽथ वा रात्रौ। प्राच्यामपरस्यां वा तदा भवेत् क्षुद्भयं सुमहत्। सूर्य्येन्दुपर्जन्यसमीरणानां योगः स्मृतो वृष्टिविकारकाले। धान्यान्नगोकाञ्चनदक्षिणाश्च देयास्ततः शान्तिमुपैति पापम्"।

वृष्णि पु० वृष–नि किच्च। १यादववंशे नृपभेदे शब्दच०। २श्रीकृष्णे ३मेषे अमरः। ४चण्डे ५पाषण्डे च त्रि० शब्दर०।

वृष्णिगर्भ पु० वृष्णिः यादवकुलं गर्भो यस्य। श्रीकृष्णे हारा०

वृष्य पु० वृषाय हितो यत् वृष–क्यप् वा। १माषे हेमच०। २शुक्रवृद्धिकारके त्रि० भावप्र०। ३वाजीकरणे न० ४आमलक्यां ५शतावर्य्यां ६ऋषभनामौषधौ च स्त्री राजनि०। ७ऋद्धिनामौषधौ रत्नमा०। [राजनि०।

वृष्यकन्दा स्त्री वृष्यः शुक्रवर्द्धकः कन्दो यस्याः। विदार्य्याम्

वृष्यगन्धिका स्त्री वृष्यः शुक्रवर्द्धको गन्धो यस्याः काप् अत इत्वम्। अतिबलायाम् राजनि०। कप्भावे वृष्यगन्धा वृद्धदारके स्त्री शब्दच०। [वृष्यवल्लिका तत्रैव स्त्री।

वृष्यवल्ली स्त्री कर्म०। १विदार्य्याम् राजनि०। स्वार्थे क ह्रस्वः।

वृह दीप्तौ वा चु० उभ०सक० पक्षे भ्वा० पर० इदित्। वृंहयति ते अववृंहत् त। वृंहति अवृंहीत्।

वृह वृद्धौ शब्दे च अक० भ्वा० पर० सक० सेट्। वर्हति अवर्हत् अवर्हीत्। [इदित्। वृंहति अवृंहीत्

वृह ध्वनौ हस्तिध्वनौ वृद्धौ च भ्वा०पर० पर०अक० सेट्।

वृह वृद्धौ भ्वा०पर०सक० सेट्। वर्हति अवर्हीत्।

वृह उद्यमे तु०पर०अक०सेट्। वृहति। अवर्हीत्-अवृक्षत्।

वृह वृद्धौ भ्वा०आत्म० सक० सेट् इदित्। वृंहते अवृंहिष्ट।

वृहच्चञ्चु पु० वृहती चञ्चुरिव मञ्जरी यस्य। महाचञ्चुशाके राजनि०। [१फलपूरे शब्दचि०। २उदारचित्तयुते त्रि०।

वृहच्चित्त पु० वृहत् उदारं चित्तं यस्मात् ५ब०। यस्य वा ६ब०।

वृहच्छल्क पु० वृहत् शल्कोऽस्य। चिङ्गटमत्स्ये जटा०।

वृहत् त्रि० वृ०वृह–अति। महति अमरः स्त्रियां गौरा० ङीष्।

वृहती स्त्री वृहत्+गौरा० ङीष्। १महत्यां स्त्रियां २क्षुद्रवार्त्ताक्याम् राजनि०। ३वारिधान्यां ४वाचि ५कण्टकारिकायाम् मेदि०। ६नवाक्षरपादके छन्दोभेदे वृ०र०। संज्ञायां कन् ह्रस्वः। उत्तरीयवस्त्रे स्त्री अमरः।

बृहतीपति पु॰ बृहतीनां वाचां पतिः । बृहस्पतौ हेमच॰।

बृहत्कन्द पु॰ बृहत् कन्दो यस्य । १गृञ्जने रत्नमा॰ । २विष्णुकन्दे च राजनि॰ ।

बृहत्काश पु॰ कर्म॰ । (खागड़ा) तृणभेदे हारा॰ ।

बृहत्कालशाक पु॰ कर्म॰ । (बड़ कालकासुन्दे) शाकभेदे त्रिका॰ ।

बृहत्कुक्षि पु॰ बृहत् कुक्षिर्यस्य । तुन्दिले (भुँडे) अमरः ।

बृहत्ताल पु॰ कर्म॰ । हिन्ताले राजनि॰ ।

बृहत्तिक्ता स्त्री कर्म॰ । पाठायाम् (आकनादि) राजनि॰ ।

बृहत्तृण पु॰ बृहत्तृणं यत्र । वंशे शब्दच॰ ।

बृहत्त्वच् पु॰ बृहती त्वक् यस्य । (छातियान) वृक्षे रत्नमा॰

बृहत्पत्र पु॰ बृहत् पत्त्रमस्य । १हस्तिकन्दे (हातिकान्दा) राजनि॰ । २त्रिपर्णिकायां स्त्री राजनि॰ ।

बृहत्पाटलि पु॰ चु॰ पट–अलि कर्म॰ । धुस्तूरवृक्षे त्रिका॰।

बृहत्पाद त्रि॰ बृहत् पादो मूलमस्य । वटवृक्षे शब्दच॰।

बृहत्पालिन् पु॰ बृहतः पालयति पाल–णिनि । वनजीरके राजनि॰ ।

बृहत्पीलु पु॰ कर्म॰ । महापीलौ राजनि॰ ।

बृहत्फला स्त्री बृहत् फलं यस्याः । १कटुतुम्ब्याम् २महेन्द्रवारुण्यां ३कुष्माण्ड्यां ४महाजम्ब्वां च राजनि॰ ।

बृहत्साम न॰ कर्म॰ । "त्वामिद्धि हवामहे" इत्यस्यामृचि गीयमाने साम्नि "बृहत्साम तथा साम्नाम्" गीता ।

बृहदङ्ग पुंस्त्री॰ बृहदङ्गमस्य । गजे शब्दच॰ स्त्रियां ङीष् ।

बृहदम्ल पु॰ कर्म॰ । (कामराङ्गा) वृक्षे शब्दच॰ ।

बृहदेला स्त्री कर्म॰ । स्थूलैलायाम् राजनि॰ ।

बृहद्गृह पु॰ कारूषदेशे त्रिका॰ । स च हिमालयस्य पश्चाद्दक्षिणस्यां मालवदेशसन्निकृष्टः ।

बृहद्गोल न॰ कर्म॰ । (तरमुज) लताफले शब्दच॰ ।

बृहद्दल व॰ बृहत् दलमस्य । १पट्टिकालोध्रे २हिन्ताले च राजनि॰ ।

बृहद्वल न॰ कर्म॰ । महालाङ्गूले त्रिका॰ । [च अमरः ।

बृहद्भानु पु॰ बृहद्भानुः किरणो यस्य । १वह्नौ २चित्रकवृक्षे

बृहद्रथ पु॰ बृहत् रथोऽस्य । १इन्द्रे २यज्ञपात्रभेदे ३सामभेदे च । [जनि॰ ।

बृहद्राविन् पु॰ बृहत् रौति–रु–णिनि । क्षुद्रोलूके रा-

बृहद्वल्क पु॰ बृहत् वल्कमस्य । पट्टिकालोध्रे राजवल्लभः ।

बृहद्वात पु॰ बृहत् वातो धातुभेदो यस्मात् ५ब॰ । (देधान) वृक्षे रत्नमाला ।

बृहद्वारुणी स्त्री कर्म॰ । महेन्द्रवारुण्याम् राजनि॰ ।

बृहद्बीज पु॰ बृहत् बीजमस्य । आम्रातके शब्दच॰ ।

बृहन्नल पु॰ बृहत् नलो यस्य । महापोटगले मेदि॰ ।

बृहन्नला(डा) पुंस्त्री॰ बृहत् नलो यस्य वा लस्य डः । अर्जुने हेमच॰ विराटपर्वणि तत्कथा दृश्या ।

बृहस्पति पु॰ बृहत्याः वाचः पतिः सुषो॰ नि॰ । १जीवे देवाचार्य्ये अमरः २ग्रहभेदे सू॰सि॰खगोलशब्दे तत्कक्षादिमानं तद्रूपादि च ग्रहयज्ञशब्दे दृश्यम् । बृहस्पतिना च बौद्धधर्मः प्रवर्त्तितो यथाक्तं मत्स्यपु॰२४अ॰ "ततो बृहस्पतिः शक्रमकरोदुपतर्पितम् । ग्रहशान्तिविधानेन पौष्टिकेन च कर्मणा । गत्वाथ मोहयामास रजिपुत्रान् बृहस्पतिः । जिनधर्मं समास्थाय वेदबाह्यं स वेदवित् । वेदत्रयी परिभ्रष्टांश्चकार धिषणाधिपः । वेदबाह्यान् परिज्ञाय हेतुवादसमन्वितान् । जघान शक्रो वज्रेण सर्वधर्मबहिष्कृतान्" । बृहस्पतिसवः यज्ञभेदः ।

वृ वरणे क्र्या॰ प॰ उभ॰ सक॰ सेट् । वृणाति वृणीते अवारीत् अवरिष्ट–अवरीष्ट अवृत । ववरतुः ।

वे स्यूतौ भ्वा॰उभ॰यजा॰सक॰ अनिट् । वयति ते अवासीत् अवास्त वा वयादेशः उवाय ऊयतुः ऊवतुः ।

वेग पु॰विज–घञ् । १प्रवाहे हेमच॰। २जवे अमरः ३महाकालफले मेदि॰ ४रेतसि हेमच॰ । ५मूत्रविष्ठादिनिःसारणयत्ने ६न्यायोक्ते संस्कारभेदे च "स्पर्शादयोऽष्टौ वेगाख्यः संस्कारो मरुतो गुणाः" । "क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनो मन एव च । परापरत्वमूर्तत्वक्रियावेगाश्रया अमी" भाषा॰ तस्य क्षित्यादिगुणतोक्ता । "स्वभावतः प्रवृत्तानां मलादीनां जिजीविषुः । न वेगं धारयेद्धीरः कामादीनाञ्च धारयेत्" राजनि॰ ।

वेगसर पुंस्त्री॰ वेगेन सरति सृ–ट । वेगगामिहये १अश्वतरे हेमच॰ । स्त्रियां ङीष् । २वेगगामिमात्रे त्रि॰ स्त्रियां ङीप् । [२वेगवति त्रि॰ अमरः स्त्रियां ङीप् ।

वेगिन् पु॰ वेग+अस्त्यर्थे इनि । १श्येनविहगे राजनि॰ ।

वेचा स्त्री विच–पृथक्त्वे अच् । वेतने हला॰ ।

वेजानी स्त्री विज–अच् तमानयति आ–नी–ड गौरा॰ ङीष् सोमराज्याम् शब्दच॰ ।

वेड न॰ विड–अच् । १सान्द्रनिष्पिष्टद्रवस्थे हेमच॰ २नौकायां स्त्री हेमच॰ ।

वेडमिका स्त्री रोटिकाभेदे भावप्र॰ कृतान्नशब्दे दृश्यम् ।

वेण निशामने वाद्यादाने गतौ ज्ञाने चिन्तायाञ्च भ्वा॰ उभ॰

सक० सेट् । वेणति ते । अवेणीत् अवेणिष्ट । अदित् चाङि न लुकः ।

वेण पु० वेण–अच् । १वर्णसङ्करजातिभेदे "वैदेहकेन त्व म्बष्ट्यामुत्पन्नो वेण उच्यते" मनुः । २पृथुराजपितरि नृपभेदे "सत्पुत्रेण तु जातेन वेणोऽपि ३नदीभेदे स्त्री । त्रिदिवं ययौ" विष्णु पु० । दन्त्यान्तत्वमप्येत्यन्ये ।

वेणि(णी) स्त्री वेण–इन् वा ङीप् । १केशरचनाभेदे अमरः २जलसमूहे जटा० । ३तत्प्रवाहे हेमच० । ४देवताड़वृक्षे अमरः । ५नदीभेदे तदुत्पत्तिकथा पद्मोत्तर० १५६ अ० । ६गङ्गायमुनासरस्वतीमेलनस्थाने च । प्रयागशब्दे दृश्यम् ।

वेणीर पु० वेण–ईरन् । अरिष्टवृक्षे (निम) शब्दच० ।

वेणु पु० वेण–उण् । १वंशे अमरः । २तद्विकारे वंशीवाद्ये च शब्दच० । "आ पूरय वेणुम्" इत्युद्भटः । ३नृपभेदे मेदि० ।

वेणुक न० वेणुरिव वेणोर्विकारो वा कन् । तोत्त्रे हेमच० । (पाचनबाड़ि) ।

वेणुकर्कर पु० वेणुरिव कर्करः । करवीरवृक्षे त्रिका० ।

वेणुज पु० वेणुतो जायते जन–ड । १वेणुजाते यवाकारे तण्डुले राजनि० । २वंशजाते दण्डादौ त्रि० ।

वेणुध्म पु० वेणुं वंशीं धमति ध्मा–क । वेणुवादके अमरः ।

वेणुन न० वेण–उनन् । मरिचे रत्नमा० ।

वेणुपत्री स्त्री वेणोरिव पत्त्रमस्याः । वंशपत्रीवृक्षे रत्नमा० ।

वेणुयव पु० वेणुजातो यव इव । १वंशजाते २तण्डुलाकारे पदार्थे राजनि० । [ज्ञेयः] । वेणुवादक तत्रैव त्रि० ।

वेणुवाद त्रि० वेणुं वादयति वद–णिच्–अण् । वेणुवादके

वेणुवीज न० ६त० । वेणुजाते यवाकारे पदार्थे राजनि० ।

वेतन न० अज–तनन् वीभावः । १कृतकर्मणोमूल्ये अमरः । भृतिशब्दे दृश्यम् । २जीवनोपाये हेमच० ।

वेतनानपाकर्मन् न० ६त० । व्यवहारभेदे तत्स्वरूपादिकं वीरमि० उक्तं यथा नारदः "भृतानां वेतनस्योक्तो दानादानविधिक्रमः । वेतनस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम्" । वेतनं कर्ममूल्यं तस्यानपाकर्म भृत्याय समर्पणं समर्पितस्य वा परावर्त्तनम् । तत्र समर्पणे विशेषमाह स एव "भृत्याय वेतनं दद्यात् कर्मस्वामी यथाक्रमम् । आदौ मध्येऽवसाने तु कर्मणो यद्विनिश्चितम्" । तुभ्यमेतावद्दं दास्यामीति यद्वेतनं परिमाणतो निश्चितं तत्त्रिधा विभज्य कर्मण आदिमध्यान्तेषु त्रिषु कालेष्वन्यतमकाले वा दद्यादित्यर्थः । एतावत्तावद्वेतनं दास्यामीति भाषायाः अभावे । अभावे त्वाह स एव "भृतावनिश्चितायां तु दशभागमवाप्नुयुः । लाभं गोवीर्य्यशस्यानां वणिग्गोपकृषीवलाः" इति । दशभागं दशमभागलाभोवीर्य्यं पाल्यमानगवादिभवक्षीरादि । यदि कर्मस्वामी भृत्याय दशमभागस्य प्रयच्छति तदाऽसौ राज्ञा दाप्य इत्याह याज्ञवल्क्यः "दाप्यस्तु दशमभागं वाणिज्यपशुशस्यतः । अनिश्चित्य भृतिं यस्तु कारयेत् स महीक्षिता" इति । यस्तु स्वामी वेतनपरिच्छेदमकृत्वैव भृत्यं कर्म कारयति स तस्मात् वाणिज्यपशुशस्यलक्षणात् कर्मणः सकाशात् यल्लब्धं तस्य दशमं भागं भृत्याय महीक्षिता राज्ञा दापनीय इत्यर्थः । यत् तु "त्रिभागं पञ्चभागं वा गृह्णीयात् सीरवाहकः" इति बृहस्पतिवचनं तदुपस्कारायासबाहुल्यात्कृष्टक्षेत्रविषयम् । व्यवस्थितविकल्पार्थम् । भक्ताच्छादनं व्यवसायाकाङ्क्षायामाह स एव "भक्ताच्छादभृतः सीरी भागं गृह्णीत पञ्चमम् । जातशस्यात्त्रिभागं तु प्रगृह्णीयादथाऽभृतः" इति । भक्ताच्छादनाभ्यां भृतः कृषीवलो लाङ्गलविकृष्टक्षेत्रजातशस्यात् पञ्चमभागं गृह्णीयात् । ताभ्यामभृतस्तु तृतीयं भागमित्यर्थः । यत्र वा यस्मै-तावद्दास्यामीति नास्ति परिभाषा तत्र बृहस्पतिनोक्तम् "समुद्रयानकुशला देशकालार्थदर्शिनः । नियच्छेयुर्भृतिं यान्तु सा स्यात् प्रागक्तता तदा" इति । एतावद्दास्यामीति परिभाषितेऽपि कश्चित्ततो न्यूनमपि स्वामिनात्मपरिकल्पितं देयं कश्चित्ततोऽधिकमपि देयमित्याह याज्ञवल्क्यः "देशं कालञ्च योऽतीयाल्लाभं कुर्य्याच्च योऽन्यथा । तत्र स्यात् स्वामिनश्छन्दोऽधिकं देयं कृतेऽधिके" इति । यो भृत्यः स्वाम्यनुज्ञां विना स्वातन्त्र्येण वाणिज्यादिकर्मणः फलसाधकत्वापादकं देशं कालं चातिक्रामति लाभं वा बहुतरं व्यत्ययेन स्वल्पं करोति तस्मै पूर्वपरिभाषितभृतिमध्ये स्वामी स्वेच्छानुसारेण किञ्चिद् दद्यात् । यस्तु स्वातन्त्र्येण बहुलाभं करोति तस्मै परिभाषितमूल्यादधिकं किञ्चिद्देयं स्वामिना पारितोषिकमित्यर्थः । अनेकभृत्यसाध्यकर्मणि वेतनार्पणप्रकारमाह स एव "यो यावत् कुरुते कर्म तावत् तस्य तु वेतनम् । उभयोरप्यसाध्यं चेत् साध्ये कुर्य्याद् यथाश्रुतम्" इति । उभयोरपीत्यपिना बहूनां ग्रहणम् अत्रिन् स्फादौ कृते भवतामेतावद्दास्यामीति परिभाषिते द्विवहुभिरारब्धं कर्म यदि व्याध्यादि-

श्चात्र समापितं तदा तेषु यो यावत् कर्म करोति तस्मै तत्कर्मानुसारेण मध्यस्थपरिकल्पितं वेतनं देयम् । न तु साम्येन दानन्न च परिसमाप्त्यभावाददानम् । यदि तैः समापितं तदा यथा परिभाषितं देयन्न तु प्रत्येकं कृत्स्नं दातव्यं नापि कर्मानुसारेण परिकल्प्य दातव्यमित्यर्थः । यस्तु वेतनं गृहीत्वा समर्थोऽपि न कर्म करोति तं प्रत्याह बृहस्पतिः "गृहीतवेतनः कर्म न करोति यदा भृतः । समर्थश्चेद्दमं दाप्यो द्विगुणं तच्च वेतनम्" इति । दमं शक्त्यनुसारेण राज्ञा दाप्यः । गृहीतञ्च वेतनं द्वैगुण्येन स्वामिने दद्यादित्यर्थः । नारदोऽपि "भृतिं गृहीत्वाऽकुर्वाणो द्विगुणां भृतिमावहेत्" इति । याज्ञवल्क्योऽपि "गृहीतवेतनः कर्म त्यजन् द्विगुणमावहेत्" इति । अस्मिन्नेव विषये यावता वेतनेन भृत्यत्वमङ्गीकृतं तावदेव स्वामिने देयन्न तु राज्ञे दण्डमित्यर्थः । यद्यङ्गीकृतां भृतिं दत्त्वा बलात्कारयितव्य इत्याह नारदः "कर्माकुर्वन् प्रतिश्रुत्य कार्यो दत्त्वा भृतिं बलात्" इति । प्रतिश्रुत्येति प्रारब्धस्याप्युपलक्षणार्थम् अतएव कात्यायनः "कर्मारभ्य तु यः कृत्वा विच्छिन्नैव तु कारयेत् । बलात्कारयितव्योऽसावकुर्वन् दण्डमर्हति" इति । कियद् द्रव्यं दण्ड्य इत्यपेक्षायामाह्व तु मनुबृहस्पती "प्रतिश्रुत्य न कुर्याद् यः स कार्यः स्याद् बलादपि । स चेन्न कुर्यात् तत्कर्म प्राप्नुयाद् द्विशतं दमम्" इति । द्विशतं कार्षापणद्विशतमित्यर्थः । यत् तु मनुवचनम् "भृतोऽनार्तो न कुर्याद् यो दर्पात् कर्म यथोदितम् । स दण्ड्यः कृष्णलान्यष्टौ न देयं तस्य वेतनम्" इति । तदल्पदण्डत्वाद्भागाधिकृतविषयमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । कर्षणादि न्यूनकर्मकरणविषयमिति मदनरत्ने । किञ्चिन्न्यूनकर्मकरणे त्वाह स एव "यथोक्तमार्तः सुस्थो वा यस्तत्कर्म न कारयेत् । न तस्य वेतनं देयमल्पोनस्यापि कर्मणः" इति । सुस्थो वा कर्म कारयेदिति वदता सुस्थोऽपि स्वयं कर्तृत्वनियमो नास्तीति दर्शयति । आर्तो यदि स्वास्थ्यप्राप्त्यनन्तरं स्वाङ्गीकृतं कर्म करोति तदार्तो दीर्घकालतया कालक्षेपेऽपि भृत्यदोषाभावाद्वेतनमसौ निर्विवादं लभत इत्याह स एव "आर्तस्तु कुर्यात् सुस्थः सन् यथाभाषितमादितः । सुदीर्घस्यापि कालस्य तल्लभेतैव वेतनम्" आदितः आदौ यथाभाषितं यथाभिप्रायं तथा कुर्यादित्यर्थः । सुदीर्घस्यापि कालस्य अल्पमेऽपीति शेषः ।

यस्तु कालविशेषावधिकं कर्म प्रतिज्ञाय तत्कालात् पूर्वमेव कर्म त्यजति तं प्रत्याह नारदः "कालेऽपूर्णे त्यजन् कर्म भृतेनाशमवाप्नुयात्" । अत्र दण्डमप्याह विष्णुः "भृतकश्चापूर्णे काले त्यजन् सकलमेव मूल्यं जह्यात् राज्ञे च पणशतं दद्यादिति" । मूल्यं वेतनम् । स्वामिदोषात्त्यागे तु यावति काले कर्म कृतं तत्कालानुसारेण कल्पितं वेतनं लभत इत्याह नारदः "स्वामिदोषादपक्रामन् यावत् कृतमवाप्नुयात्" इति । स्वामिदोषो विनापराधं निष्ठुरभाषणादिः । अत्र दण्डमप्याह विष्णुः "स्वामी चेद्भृतकमपूर्णे काले जह्यात् तस्य सर्वमेव मूल्यं दद्यात् पणशतञ्च राजन्यत्र भृतदोषादिति" । स्वामिद्रव्यस्य भृत्यदोषेण नाशे यत् कर्त्तव्यं तदाह स एव । "तद्दोषेण यद्विनश्येत्तत् स्वामिने देयमन्यत्र दैवोपघातादिति" । दैवोपघातो राजकृतस्याप्युपलक्षणम् । स्वामिने देयं मूल्यद्वारेणेति शेषः । अत्र दोषविशेषात् विशेषमाह बृहन्मनुः "प्रमादान्नाशितं दाप्यः समं द्विद्रोहनाशितम्" इति । प्रमादान्नाशितमनवधाननाशितं सममेव दद्यात् । द्रोहनाशितं चौर्य्यप्रयत्नादिना द्रोहेण नाशितं द्विदाप्यो द्विगुणं दाप्य इत्यर्थः । भृत्यदोषाभावे यदन्यत एव नष्टं तन्न देयमित्याह स एव "न तु दाप्यो हृतं चौरैर्दग्धमूढं जलेन वेति" । ऊढं नीतम् । यस्तु वाहको वाह्यं द्रव्यं प्रज्ञाहीनत्वादिना स्वदोषेण नाशयति तं प्रत्याह नारदः "भाण्डं व्यसनमागच्छेद्यदि वाहकदोषतः । दाप्यो यत्तत्र नश्येत्तु दैवराजकृताद्दृते" इति । भाण्डं वहनीयं द्रव्यं मन्त्वादि व्यसनं नाशम् । अत्र भाण्डवाहकयोर्न्द्रव्यं बलीवर्दकणीवलयोरुपलक्षणमिति मदनरत्ने । अत्रापि "प्रमादान्नाशितं दाप्यः समं द्विद्रोहनाशितमिति" बृहन्मनूक्तो विशेषोऽवगन्तव्यः । यस्तु वाहकः स्वदोषेण प्रस्थानविघ्नं करोति स द्विगुणां भृतिं दाप्य इत्याह कात्यायनः "विघ्नं यो वाहको दाप्यः प्रस्थाने द्विगुणां भृतिम्" इति । विघ्नं करोतीति शेषः । वाहकग्रहणं प्रदर्शनार्थं न तु विवक्षितन्तेनायुधीयादेर्विघ्नकारिणोऽप्येतदिति मन्तव्यम् । अतएव नारदः "द्विगुणां तु भृतिं दाप्यः प्रस्थाने विघ्नमाचरन्" इति सामान्येनोक्तवान् । याज्ञवल्क्योऽपि "प्रस्थानविघ्नकृच्चैव प्रदाप्यो द्विगुणां भृतिम्" इति । एतच्च भृत्यान्तरलाभादकालासम्भवविषयम् । अङ्गीकृतकर्मकरणस्यापि यदा सद्दा-

कालान्तरलाभेन प्रस्थानविघ्नोत्पादकत्वं तदा त्वाह स एव "प्रक्रान्ते सप्तमं भागं चतुर्थं पथि सन्त्यजन्। भृतिमर्द्धपथे सर्वां प्रदाप्यस्त्याजकोऽपि च" इति। प्रक्रान्ते कर्म्मणि स्वाङ्गीकृतं कर्म त्यजन् भृत्यो भृतेः सप्तमभागं दाप्यः। गमने प्रारब्धे पथि त्यजन् भृतेश्चतुर्थं भागम्। अर्द्धपथे त्यजन् सर्वां भृतिमित्यर्थः। त्याजकोऽपि चेत्यस्यायमर्थः गमनारम्भानन्तरं स्वामी यदि त्याजयति तदा पूर्वोक्तक्रमेण भृत्याय सप्तमभागादिकं दापनीय इति। एतच्चाव्याधितादिविषयम् व्याधितस्यापराधाभावात्। यत्तु स्वामिना त्याजने चतुर्थभागदापनमुक्तं तदविक्रीतभाण्डस्वामिविषयम्। विक्रीतभाण्डस्वामिना यत् कर्त्तव्यं तदाह बृहस्पतिः "पथि विक्रीय तद्भाण्डं वणिक् भृत्यं त्यजेद् यदि। अथ तस्यापि देयं स्याद् भृतेरर्द्धं क्रमेत यः" इति। पथि भाण्डस्य चौरादिभिः प्रतिरोधे राजादिभिरपहृते स्वामिनः कर्त्तव्यमाह कात्यायनः "यदा च पथि तद्भाण्डमाच्छिद्येत ह्रियेत वा। यावानध्वा गतस्तेन प्राप्नुयात् तावतो धनम्" इति। तेन भारवाहकस्वीकृतेन यानादिना। भाण्डनेतारं प्रत्याह नारदः "अनयन् भाटयित्वा तु भाण्डवान् यानवाहनम्। दाप्यो भृतिचतुर्भागं सर्वामर्द्धपथे त्यजन्" इति। यानं शकटादि वाहनम् अश्वादि। अयमर्थः यो यानादिना भाण्डनयनं कर्त्तुं परकीयं यानादिकं भाटयित्वा प्रस्थानादिकार्य्योपाधिकं परिक्रयं कृत्वा तन्न नयति स यानस्वामिने परिकल्पितस्य भाटकस्य चतुर्थांशं दाप्यः। यस्तु तन्नीत्वाऽर्द्धमार्गे त्यजति स सर्वां भृतिं दाप्य इति। यस्तु शकटादिकं भाटयित्वा तस्यैवोपकारमूल्यमादाय देशान्तरं गच्छति भाटकं च न प्रयच्छति तं प्रत्याह बृहस्पतिः "यो भाटयित्वा शकटं नीत्वा वाऽन्यत्र गच्छति। भाटं न दद्याद् दाप्यः स्यादनूढस्यापि भाटकम्" इति। अनूढस्यापि अकृतोपकारस्यापीत्यर्थः। यस्तु कृते काले समनन्तरं याचनादेः समर्पणं न करोति तस्य समर्पणपर्य्यन्तभाटकदानमाह कात्यायनः "हस्त्यश्वगोखरोष्ट्रादीन् गृहीत्वा भाटकेन यः। नार्पयेत् कृतकार्य्यः संस्थाप्यदाप्यः स भाटकम्। गृहवार्य्यापणादीनि गृहीत्वा भाटकेन यः। स्वामिने नार्पयेद् यावत्तावद्दाप्यः स भाटकम्" इति। वारिशब्देन तदाधारभूतं पात्रं लक्ष्यते। नार्पयेत् कृतकार्य्यः सन्नित्यनुषङ्गः। परभूमौ गृहनिर्माणाय भाटकदातारं प्रत्याह नारदः "परभूमौ गृहं कृत्वा स्तोमं दत्त्वा वसेत्तु यः। स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेत् तृणकाष्ठेष्टकादिकम्" इति। स्तोमम् भाटकं स्तोमाप्रदानेऽप्याह स एव "स्तोमाद्विना वसित्वा तु परभूमावनिश्चितम्। निर्गच्छंस्तृणकाष्ठानि न गृह्णीयात् कथञ्चन। यान्येव तृणकाष्ठानि निष्टका विनिवेशिताः। विनिर्गच्छंस्तु तत् सर्वं भूमिस्वामिनि वेदयेत्" इति। स्वामिने निवेदयेदित्यर्थः। अनिश्चितमिति वदता तृणकाष्ठादिग्रहणाग्रहणपरिभाषाविहीनविषयमेतदिति दर्शितम्। परिभाषाविषये तु यथा परिभाषितं कर्त्तव्यम्। भाटकेन गृहीतानां जलपात्रादीनां भङ्गे नाशे च विशेषमाह स एव "स्तोमवाहीनि भाण्डानि पूर्णकालान्युपानयेत्। गृहीतुराहरेद्भग्नं नष्टञ्चान्यत्र संप्लवात्" इति। स्तोमवाहीनि भाटकगृहीतानि पूर्वपरिभाषितभाटकानि तत्स्वामिने प्रापयेदिति पूर्वार्द्धार्थः। भग्नमेकदेशेन विकृतं, नष्टम् कार्त्स्न्येन विकृतम्। संप्लवः परस्परसङ्घर्षः तद्भिन्नप्रकारेण यद्भग्नं नष्टञ्च तद्भाटकगृहीतुर्भवति। संप्लवेन तु यद्भग्नं नष्टञ्च तद्भाटकदात्रा पूर्ववत् कृत्वा मूल्यदानेन वा देयमित्यर्थः। व्याधितस्य भृत्यस्य स्वामिना पथि त्यागे दण्डमाह कात्यायनः "त्यजेत् पथि सहायं यः श्रान्तं रोगार्त्तमेव वा। प्राप्नुयात् साहसं पूर्वं ग्रामे त्र्यहमपालयन्" इति। स्वाम्यनुज्ञातेन भृत्येनापराधे कृते योऽपराधः स्वामिन एवेत्याह बृहस्पतिः "प्रभुणा विनियुक्तः सन् भृतको विदधाति यत्। तदर्थमशुभं कर्म स्वामी तत्रापराध्नुयात्" इति। स्वामी कृतकर्म्मणे भृतकाय यदि न वेतनं ददाति तदाऽसौ राज्ञा दापनीयः इत्याह स एव "कृते कर्म्मणि यः स्वामी न दद्याद्वेतनं भृते। राज्ञा दापयितव्यः स्याद् वेतनस्यानुरूपतः" इति। वेश्यातदुपभोक्तृविषये नारद आह "शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत्। अनिच्छन् शुल्कदातापि शुल्कहानिमवाप्नुयात्" इति। एतदव्याधितादिविषयम्। व्याधितादिविषये त्वाह बृहस्पतिः "व्याधिता सम्भ्रमव्यग्रा राजकार्य्यपरायणा। आमन्त्रिता च नागच्छेदवाच्या वडवा स्मृता" इति। आमन्त्रिता आहूता। वडवा दासी तद्ग्रहणमत्र पण्यस्त्रीप्रदर्शनार्थम्। उपभोक्तारं प्रत्याह नारदः "अप्रयच्छंस्तथा शुल्कमनुभूय पुमान् स्त्रियम्। अक्रमेण तु सङ्घाते घातदन्तनखादिभिः। अयोनौ यः समाक्रा-

वेद् बहुभिरपि वाचयेत्। शुल्कं योऽष्टगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु” इति। वेश्यायाश्च पराधे दण्डादिकं मत्स्यपुराणे दर्शितम् “गृहीत्वा वेतनं वेश्या लोभादन्यत्र गच्छति। तां दण्डं दापयेद्द्व्यादितरस्यापि भाटकम्” इति। इतरस्य दत्तशुल्कस्य। तत्रैव विशेषान्तरमुक्तम् “अन्यमुद्दिश्य वेश्यां यो नयेदन्यस्य कारणात्। तस्य दण्डो भवेद्राज्ञः सुवर्णस्य च माषकम्। नीत्वा भोगस्य यो दद्याद् दाप्यो द्विगुणवेतनम्। राजश्च द्विगुणं दण्डं तथा धर्मो न हीयते। बहूनां व्रजतामेकां सर्वे तद् द्विगुणं धनम्। तस्यै दद्युः पृथक् राज्ञे दण्डञ्च द्विगुणस्मरम्” इति। अत्र निर्णेतॄनाह नारदः “वेश्याः प्रधाना यास्तत्र कामुकास्तद्गृहोषिताः। तत्समुत्थेषु कार्य्येषु निर्णयं संशये विदुः” इति।

वेतस पु० अज–असुन् तुक् च वीभावः। (वेत) वृक्षभेदे अमरः। स्त्रीत्वमपि शब्दच० तत्र गौरा० ङीष्।

वेतसाम्ल पु० वेतस इव अम्लः। अम्लवेतसे जटा०।

वेतस्वत् त्रि० वेतसाः सन्त्यत्र भूम्ना वेतस+ड्मतुप्। बहुवेतसयुक्ते देशे अमरः।

वेताल पु० अज–विच् वीभावः तल–घञ् कर्म०। १मन्त्रविशेषे २भूताधिष्ठितशवभेदे अमरः ३शिवानुचरे भैरवभेदे कालिकापु०। ४द्वारपाले च शब्दर०।

वेतालभट्ट पु० विक्रमादित्यसभास्थे नवरत्नान्तर्गते कविभेदे

वेत्तृ त्रि०विद–तृच्। १ज्ञातरि २वोढ़रि ३लब्धरि च राजनि०

वेत्र पु० अज–त्रल् वीभावः। (वेत) वेतसवृक्षे राजनि०।

वेत्रकीय त्रि०वेत्र+छ–कुक् च। १वेत्रसमूहे २तद्युक्तदेशादौ च त्रि० कौ०।

[यष्टिधारपाले त्रि०।

वेत्रधर पु० वेत्रं धरति धृ–अच्। १द्वारपाले हला० २वेत्र-

वेत्र(त्रा)वती स्त्री वेत्रा बाहुल्येन सन्त्यस्याः मतुप् मस्य वः वा दीर्घः। १मालवदेशस्थे नदीभेदे “शरावती वेत्रवती चन्द्रभागा सरस्वती”। २कुन्तीहरमातरि वराहपु०।

वेत्रासन न०वेत्रनिर्मितमासनम्। वेत्रनिर्मिते आसने (मोड़ा)

वेत्रासुर पु० सिन्धुद्वीपात्मजेऽसुरभेदे वराहपु०।

वेथ याचने भ्वा० आत्म० द्वि० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। वेथते अवेथिष्ट।

वेद पु० विद–अच् घञ् वा। १विष्णौ विष्णुसं०। २ज्ञाने ३धर्मज्ञाने तत्साधने धर्मब्रह्मप्रतिपादके मन्त्रब्राह्मणात्मके ग्रन्थभेदे ४यज्ञाङ्गे दर्भे च मेदि०। ५वृत्ताङ्के चतुर्संख्या०

कुशमुष्टिकृते यज्ञार्थभेदे “वेदं कृत्वा वेदिं कुर्य्यात्” श्रुतिः वेदयति विद–अच् णिच्–अच् विद-अच् वा। ७ज्ञापके ८ज्ञातरि च त्रि० “वेदोऽसि येन त्वं देव! वेद देवेभ्यो वेदोऽभवस्तेन मह्यं वेदो भूयाः” यजु० २।२१ “एतौ वेदं प्रदृश्यति वेदोऽसीति “हे कुशमुष्टिनिर्मितपदार्थ! त्वं वेदोऽसि ज्ञानादात्मकोऽसि यद्वा वेत्तीति वेदः ज्ञाताऽसि। देवेभ्यो देवानां वेदोऽभवः ज्ञापकोऽभूः” वर्क०। तल्लक्षणञ्च अपौरुषं वाक्यं वेद इति मीमांसकाः। पौरुषेयत्वे पूर्वपक्षं दूषयित्वाऽपौरुषेयत्वं माधवेनोपन्यस्य समर्थितं यथा “अपौरुषेयत्वे सत्यलौकिकपरोक्षार्थानुभवसाधनं वेद इति” वेदलक्षणस्य मन्वादिस्मृत्यादावतिव्याप्तिमाशङ्क्य “अपौरुषेयत्वे सतीति विशेषणाददोष इति चेत् वेदस्यापि परमेश्वरनिर्मितत्वेन पौरुषेयत्वात् शरीरधारिजीवनिर्मितत्वाभावादपौरुषेयत्वमिति चेत् “सहस्रशीर्षा पुरुषः” इत्यादिश्रुतिभिरीश्वरस्यापि शरीरित्वात्। कर्मफलरूपशरीरधारिजीवनिर्मितत्वाभावमात्रेणापौरुषेयत्वं विवक्षितमिति चेत् न जीवविशेषैरग्निवाय्वादित्यैर्वेदानामुत्पादितत्वात्। “ऋग्वेद एवाग्नेरजायत, यजुर्वेदो वायोः, सामवेद आदित्यादिति श्रुतेः” (ईश्वरस्याग्न्यादिप्रेरकत्वेन निर्मातृत्वं द्रष्टव्यम्)। ततः मन्त्रब्राह्मणात्मकत्वं वेदलक्षणमुक्त्वा “मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्” इत्यापस्तम्बवचनं प्रमाणतयोपन्यस्तं ततश्च मन्त्रलक्षणमुक्त्वा तदितरत् ब्राह्मणमित्युक्तम्। तत्रैवोत्तरत्र नन्वेवमपि वेदस्य पौरुषेयत्वेन विप्रलम्भकवाक्यवदप्रामाण्यं स्यात् पौरुषेयत्वं च १पादे पूर्वपक्षत्वेन जैमिनिरसूत्रयत् यथा “वेदांश्चैके सन्निकर्षं पुरुषाख्येति” सू० “एके वादिनो वेदान् प्रति सन्निकर्षं मन्यन्ते। यथा रघुवंशादयः कालिदासप्रणीता इदानीन्तनास्तथा वेदोऽपि न तु वेदा अनादयः अतएव वेदकर्तृत्वेन पुरुषा आख्यायन्ते वैयासिकं भारतं वाल्मीकीयं रामायणमित्यत्र यथा भारतादिकर्तृत्वेन व्यासादय आख्यायन्ते तथा काठकं कौथुमं तैत्तिरीयमित्येवं तत्तद्वेदशाखाकर्तृत्वेन कठादीनामाख्यातत्वात् वेदाः पौरुषेयाः। ननु नित्यानामेव सतां वेदानामुपाध्यायसम्प्रदायप्रवर्त्तकत्वेन कठादिसमाख्या स्यादित्याशङ्क्य युक्त्यन्तरं सूत्रयति “अनित्यदर्शनाच्चेति” सू० अनित्याजननमरणवन्तो बबरादयो वेदार्थाः श्रूयन्ते “बबरः प्रावाहणिरकामयत” कुसुरुबिन्दु

ध्यौद्दालकिरकामयतेति" तथा सति ववरादिभ्यः पूर्वमभावादनित्या वेदाः । तस्मात् वेदवाक्यं पौरुषेयं वाक्यत्वात् कालिदासादिवाक्यवत् इत्यनुमानसूचकसूत्रकारः" इति पूर्वपक्षं सिद्धान्तयति । "उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम्" सू० "तुशब्दो वेदानामनित्यत्वं वारयति । शब्दस्य वेदरूपस्य कठादिपुरुषेभ्यः पूर्वत्वमनादित्वम् प्राचीनैः सूत्रैरुक्तम् । "औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः" इत्यत्र औत्पत्तिकशब्देन सर्वेषां शब्दानां वेदानां तदर्थानां तदुभयसम्बन्धानाञ्च नित्यत्वं प्रतिज्ञाय उत्तराभ्यां शब्दाधिकरणवाक्याधिकरणाभ्यामुपपादितम् । का तर्हि काठकाद्याख्यायाः गतिरित्याशङ्क्य संप्रदायप्रवर्त्तनात् सेयमुपपद्यते" इत्युत्तरसूत्रयति "आख्याः प्रवचनादिति" सू० "अस्तियमाख्यायिकायागतिः (इयं प्रवचनरूपा संप्रदायप्रवर्त्तनेत्यर्थः") ववराद्यनित्यदर्शनं यदुक्तं तस्य किमित्युत्तरमित्याशङ्क्याह "परं तु श्रुतिसामान्यमात्रम्" सू० यत्परं ववरादिकं तत् तच्छब्दसामान्यमेव । न तु मनुष्यो ववरनामकोऽत्र विवक्षितः ववरध्वनियुक्तप्रवहणस्वभावस्य वायोरत्र वक्तुं शक्यत्वात् । पूर्वपक्षोक्तस्य वाक्यत्व हेतोः पराहतेः । तस्मान्नास्ति वेदस्य पौरुषेयत्वम् । अत्र संग्राहकश्लोकौ "पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात् पौरुषेयता । काठकादिसमाख्यानात् वाक्यत्वाच्चान्यवाक्यवत् । समाख्यानं प्रवचनात् वाक्यत्वं तु पराहतम् । तत्कर्त्रनुपलम्भेन स्यात्ततोऽपौरुषेयता" । ननु भगवता बादरायणेन वेदस्य ब्रह्मकार्य्यत्वं सूत्रितं "शास्त्रयोनित्वादिति" । ऋग्वेदादिशास्त्रकारणत्वात् ब्रह्म सर्वज्ञमिति सूत्रार्थः (तदेतस्य महाभूतस्य निःश्वसितं यदृग्वेदो यजुर्वेद इत्यादि" श्रुतिः "अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा" स्मृतिश्चात्र मूलम्) बाढं नैतावता पौरुषेयत्वं भवति मनुष्यनिर्मितत्वाभावात् । ईदृशमपौरुषेयत्वमभिप्रेत्य व्यवहारदशायामाकाशादिवन्नित्यत्वं बादरायणेनैव देवताधिकरणे सूत्रितम् "अतएव च नित्यत्वमिति" । वेदा०प० पौरुषेयत्वापौरुषेयत्वे अन्यथा निरुक्ते "यथा ननु क्षणिकत्वाभावेऽपि वियदादिवदादिमत्त्वेन परमेश्वरकर्त्तृकतया पौरुषेयत्वादपौरुषेयत्वं वेदानामिति तव सिद्धान्तो भज्येतेति चेन्न न तावत्पुरुषेणोच्चार्य्यमाणत्वं पौरुषेयत्वं गुरुमतेऽपि पौरुषेयत्वापत्तेः (पाठ्यमानवेदानामिति शेषः) नापि पुरुषाधीनोत्पत्तिमत्त्वं पौरुषेयत्वं नैयायिकाभिमतपौरुषेयत्वानुमानेऽस्मादादीनां सिद्धसाधनापत्तेः किन्तु सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणविषयत्वं तथा च सर्गाद्यकाले परमेश्वरः पूर्वसर्गसिद्धवेदसमानुपूर्वीकं वेदं विरचितवान् न तु तद्विजातीयं वेदमिति न सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणविषयत्वं पौरुषेयत्वं वेदस्य, भारतादीनान्तु सजातीयोच्चारणमनपेक्ष्यैवोच्चारणमिति तेषां पौरुषेयत्वम्" । शब्दचिन्तामणिकृता तु वेदलक्षणमन्यथा निरुच्य पौरुषेयत्वमीदृशमेव समर्थितं यथा "अथ वेदः पौरुषेयो वाक्यत्वात् भारतादिवत् इति चेत् कोवेदः अनुगतधर्माभावेन तस्य शाखासु नानार्थत्वात् तथा हि न सर्ववेदप्रयोगविषयो वेदः सुरत्वार्थकथनात् नापि शाखासमुदायः तस्य वेदनिरूप्यत्वात् समुदायस्याप्रतिपादकत्वेन वाक्यत्वासिद्धेः । नापि स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवाक्यं स्मृतिभारतादेरपि तथात्वात्" इत्यादिवेदलक्षणे पूर्वपक्षमुक्त्वा पौरुषेयत्वसाध्ये तत्राह "पौरुषेयत्वं न तदर्थधीजन्यत्वं तदुच्चारणधीप्रभवत्वं वा अध्यापकाध्येतृधीजन्यत्वेन सिद्धसाधनात् स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतजातीयत्वं यदि साध्यं तदाद्यभारते स्मृतौ च वाक्यत्वमनैकान्तिकम्" इत्यादिना । अतोत्तरमुक्तं यथा "शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणाजन्यप्रमित्यविषयार्थकत्वे सति शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानाजन्यप्रमाणशब्दत्वं वेदत्वम् । ईश्वरप्रमाया अजन्यत्वात् वेदार्थस्यानुमानविषयत्वेऽप्यनुमानादेर्वेदोपजीवकतया स्मृतीनां भारतादिभागस्य च वेदसमानार्थकत्वेऽपि शब्दजन्यधीजन्यत्वात् वेदादर्थं प्रतीत्यैव तत्प्रणयनात्" (अग्निर्हिमस्य भेषजमित्यादिवेदवाक्यसंग्रहाय अत्यन्तं लक्षणाप्रविष्टमत्यन्तं तु अदृष्टार्थकतावाक्यज्ञापनार्थमिति बोध्यम्) । मथुरानाथेनैतद्विवृतं तत्र दृश्यम् । साध्यं च पौरुषेयत्वं सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चरितजातीयत्वमिति निर्णीतमधिकं तत्र दृश्यम् ।

वेदाश्च चत्वारः तेषां शाखाविभागश्चरणव्यूहे उक्तः तत्र ऋग्वेदशाखाविभागः ऋग्वेदशब्दे १४११पृ० दर्शितः । "यजुर्वेदस्य षडशीतिर्भेदा भवन्ति । तत्र चरकाणां द्वादश भेदा भवन्ति । चरकाः१ आह्वरकाः२ कठाः३ प्राच्यकठाः४ कपिष्ठलकठाः५ औपमन्यवाः६ आष्टककठाः७ चारायणीयाः८ पारायणीयाः९ वार्त्तान्तवेयाः१० श्वेताश्वतराः११ (श्वेताश्वतरा इति वा पाठः) । मैत्रायणीयाः१२श्चेति । तत्र मैत्रायणीयानां सप्त भेदा भवन्ति । मानवाः१ दुन्दुभाः२ चैकेयाः३ वाराहाः४ हा-

द्वाराय शुक्रोरमिततेजसे । ऋग्यजुःसामभूताय त्रयीधामवते नमः" । श्रीपराशर उवाच "इत्येवमादिभिस्तेन स्तूयमानः स वै रविः । वाजिरूपधरः प्राह व्रियतामभिवाञ्छितम् । याज्ञवल्क्यस्ततः प्राह प्रणिपत्य दिवाकरम् । यजूंषि तानि मे देहि यानि सन्ति न मे गुरौ" श्रीपराशर उवाच "एवमुक्तो ददौ तस्मै यजूंषि भगवान् रविः । अयातयामसंज्ञानि यानि वेत्ति न तद्गुरुः । यजूंषि यैरधीतानि तानि विप्रैर्द्विजोत्तम ! । वाजिनस्ते समाख्याताः सूर्य्योऽश्वः सोऽभवद्यतः । शाखाभेदास्तु तेषां वै दश पञ्च च वाजिनाम् । काण्वाद्यास्तु महाभाग ! याज्ञवल्क्यप्रवर्त्तिताः" विष्णुपु० ३अंशे ५अ०। सामवेदस्य संहिता यथा "सामवेदतरोः शाखा व्यासशिष्यः स जैमिनिः । क्रमेण येन मैत्रेय ! बिभेद शृणु तन्मम । सुमन्तुस्तस्य पुत्रोऽभूत् सुकर्म्मास्य वै सुतः । अधीतवन्तावेकैकां संहितां तौ महामती । सहस्रं संहिताभेदं सुकर्म्मा तत्सुतस्ततः । चकार तञ्च तच्छिष्यौ जगृहाते महाव्रतौ । हिरण्यनाभः कौशल्यः पौष्यिञ्जिश्च द्विजोत्तमः । उदीच्याः सामगाः शिष्यास्तस्य पञ्चशताः स्मृताः । हिरण्यनाभात्तावत्यः संहिता यैर्द्विजोत्तम ! । गृहीतास्तेऽपि चोच्यन्ते पण्डितैः प्राच्यसामगाः । लोकाक्षिः कुथुमिश्चैव कुशीदिर्लाङ्गलिस्तथा । पौष्यिञ्जिशिष्यास्तद्भेदैः संहिता बहुलीकृताः । हिरण्यनाभशिष्यश्च चतुर्विंशतिसंहिताः । प्रोवाच कृतिनामासौ शिष्येभ्यः सुमहामतिः । तैश्चापि सामवेदोऽसौ शाखाभिर्बहुलीकृतः" । अथर्ववेदस्य संहिता यथा । "अथर्व्वाणमथो वक्ष्ये संहितानां समुच्चयम् । अथर्ववेदं स मुनिः सुमन्तुरमितद्युतिः । शिष्यमध्यापयामास कबन्धं सोऽपि तं द्विधा । कृत्वा तु वेददर्शाय तथा पथ्याय दत्तवान् । वेददर्शस्य शिष्यास्तु मोदो ब्रह्मबलिस्तथा । शौल्कायनिः पिप्पलादस्तथान्यो मुनिसत्तमः । पथ्यस्यापि त्रयः शिष्याः कृता यैर्द्विज संहिताः । जाजलिः कुमुदादिश्च तृतीयः शौनको द्विज । शौनकस्तु द्विधा कृत्वा ददावेकान्तु बभ्रवे । द्वितीयां संहितां प्रादात् सैन्धवायनसंज्ञिने । सैन्धवो मुञ्जकेशश्च भिन्दन् वेदं द्विधा पुनः । नक्षत्रकल्पो वेदानां संहितानां तथैव च । चतुर्थः स्यादाङ्गिरसः शान्तिकल्पश्च पञ्चमः । श्रेष्ठास्त्वाथर्व्वणामेते संहितानां विकल्पकाः"। विष्णुपु० ३अंशे ६अ० ।

हेमाद्रि दा०ख० देवीपु० ७अ० वेदविभागोऽप्युक्तो यथा "किं वेदरूपं भगवन् उपाङ्गसंख्याभेदतः । अङ्गानि चैव वेदानां तन्मे ब्रूहि सनातन !" । ब्रह्मोवाच "ओङ्कारप्रभवा वेदा गायत्री वेदसम्भवा । षडङ्गास्ते समाख्याता बह्वोपाङ्गास्तथैव च । छन्दोलक्षणसंयुक्ता मातृकागर्भजाः स्मृताः । एक एव भवेद्वेदस्तच्चतुर्वेदः पुनः कृतः । शाखार्थमल्पयुक्तानां ग्रहणायातिविस्तरात् । संविभक्ता मया वत्स ! ऋग्यजुःसामाथर्वकाः । तत्र भेदास्तु ऋग्वेदे दश चैव प्रकीर्त्तिताः । चर्च्चयाः शाङ्खचर्याश्च श्रावका चर्चकास्तथा । श्रवणीयाः क्रमपाराः षट्क्रमाःषड्तुक्रमाः । दण्डाश्चेति समासेन पुनरेकैव पारणा । शाखाश्च त्रिविधा भूप ! शाकला-बाष्क-माण्डुकाः । तेषामध्ययनं प्रोक्तं सहस्राणि च सप्ततिः । चर्च्चानां वरसङ्ख्या तु चतुर्विंशच्छतानि च । ऋचां दश सहस्राणि ऋचां पञ्च शतानि च । ऋचामशीतिः पादश्च एतत् पारणमुच्यते । ऋग्वेदे तु भवेत्संख्या यजुर्वेदस्य श्रूयताम् । षडशीतिर्विभेदेन मया शिष्याः शिवाश्रया । दशधा चरकास्तत्र कारकाह्वारिद्रवीयाः, कठाः प्राच्यकठश्चैव कपिष्ठलकठास्तथा । नारायणीयाः श्वेताश्च श्वेताश्वतरमैत्रायणाः । पुनः सप्त विभेदेन मैत्रायण्यः प्रकीर्त्तिताः । मानवा दुन्दुभा वाराहाः छागेया हारिद्रवीयाः, श्यामाः श्यामायनीयाश्च तेषामध्ययनमुच्यते । अष्टादश सहस्राणि पाठा वेदविदोऽविदन् । द्विगुणं पदपाठीयास्त्रिगुणं क्रमपारगाः । षडङ्गानि यदाधीते स षडङ्गविदुच्यते । शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दोज्योतिषम् । षडङ्गानि भवन्त्येतान् उपाङ्गानि शृणुष्व भोः । प्रतिपदमनुपदं छन्दो भाषाधर्म्मान्वितम् । मीमांसा-न्यायतर्कश्च उपाङ्गाः परिकीर्त्तिताः । परिशिष्टाश्च संख्याता अष्टादश शृणुष्व तान्" । यूपलक्षणं छागलक्षणं प्रतिज्ञानुवाकसङ्ख्या-चरणव्यूह-श्राद्ध-कल्पसूत्राणि पार्षदमृग्यजुर्मिष्टकापूरणं प्रवराध्यायोक्थशास्त्रं क्रतुसंख्या निगमा यज्ञपार्श्वं होतृकम् । प्रसवोत्थानकूर्म्मलक्षणसंयुतम् । कथिताः परिशिष्टास्तु ऊनविंशतिसंख्यया । कठानां पुनरप्यन्याश्चत्वारिंशच्च वर्त्तताम् । प्राच्योदीच्या निरुक्ताश्च वाजसनेयास्तु पञ्च च । दशभेदविभिन्नाश्च कृष्णा मुनिपुङ्गव ! । जाबाला-बौधेयाःकाण्वामाध्यन्दिनाश्च शापेयाः । उपास्थिनः कपालाख्याः पौण्ड्रवत्साः आवटिकाः । परमावटिकाः पाराशरा

ह्वेव बौधायनीयाः । अयोध्या अयोधेयाश्च तेषामध्ययनानि च । द्विसहस्रे शतन्यूने वेदे वाजसनेयके । ऋग्गणोयं प्रसंख्यातस्ततोऽन्यानि यजूंषि च"। एतत्प्रमाणं यजुषां हि केवलम् "सखिलं साक्षयं परिसंख्यातं ब्राह्मणम् । चतुर्गुणन्तु जानीयात्तैत्तिरीया द्विधा पुनः । ऋचेयाः खाण्डिकेयाश्च खाण्डिकाः पञ्चधा पुनः । कालेया बौधायनीया हिरण्यकेशास्तथैव च । भारद्वाजापस्तम्बाश्च तेषां भेदाः प्रकीर्त्तिताः । अध्ययनं सौत्रिकञ्चैव प्रवचनीयं तथापरम् । सामवेदस्तु विस्तीर्णः सहस्रभेदशः पुरा । अनध्यायेष्वधीयानाः तदा इन्द्रेण धीमता । वज्रेण निहताः शेषांस्तान्वक्ष्ये शृणु सत्तम ! । राणायनीयाः कौथुमास्तत्र भेदान् पुनः शृणु । राणायनीयाः सप्तैव कथ्याह्यास्तपतांवर । कालवेया महाकालवेयालाङ्गलबैदुताः । कौथुमानामपि सप्त असुरायणरायणाः । प्रजालावैनस्त्याश्च परियोग्याः परिकायणाः । अध्ययनमपि तेषान्तु यथावत् कथितं शृणु । अष्टौ सामसहस्राणि सामानि च चतुर्दश । अष्टौ शतानि नवतीः दश सवालखिल्यकाः । सहुपर्णाश्च सख्याश्च एतं सामगणं विदुः । अथो अथर्ववेदस्य नव भेदा भवन्ति हि । पिप्पलादा वत्सदाश्च भूतायनाः कातयस्तथा । जज्वला ब्रह्मवेदाश्च शौनकी कनखी तथा । वेदस्पर्शिसौरविद्या तेषामध्ययनं शृणु" । पञ्चकल्पा भवन्ति "नक्षत्रकल्पो वैतानः संहिताविधिः आङ्गिरसम् । शान्तिकल्पश्च अथर्वणो भवन्ति हि । ऋग्वेदस्यात्रेयं गोत्रं वासुदेवं विदुर्बुधाः । काश्यपञ्च यजुर्वेदं रुद्रदेवन्तु तं विदुः । सामवेदोऽपि गोत्रेण भारद्वाजः पुरन्दरम् । अधिदेवं विजानीयात् वैतानन्तु अथर्वणः" ।

वेदगर्भ पु० वेदोगर्भे यस्य । सर्ववेदस्य प्रथमं कर्त्तरि १हिरण्यगर्भे २विप्रे च हेमच०। ३विष्णौ विष्णुस० ।

वेदन न०विद-ल्युट् । १ज्ञाने २सुखदुःखाद्यनुभवे ३विवाहे च "वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने" इति मनुः । युच् । वेदनापि उक्तार्थेषु स्त्री । सा च वैद्धमते स्कन्धपञ्चकान्तर्गतस्कन्धभेदे बौद्धशब्दे दृश्यम् ।

वेदनिन्दक पु० ६त० । १नास्तिके जटा० २बौद्धे च ।

वेदपारग पु० वेदानां पारमन्तं सीमां गच्छति गम-ड । समस्तवेदाध्ययिनि । [वेदरत्नत्वात्तथात्वम् ।

वेदमातृ स्त्री ६त०। गायत्र्यां मन्त्रभेदे तस्याः समात्रपाठेन

वेदवत् पु० वेदोऽध्ययनत्वेनास्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १वेदाभ्यासरते द्विजे । २कुशध्वजराजकन्यायां सीतादिरूपेणाभिभूतायां स्त्री ।"कृते युगे वेदवती कुशध्वजसुता शुभा । त्रेतायां रामपत्नी सा सीतेति जनकात्मजा । तच्छाया द्रौपदी देवी द्वापरे द्रुपदात्मजा । त्रिहायणीति सा प्रोक्ता विद्यमाना युगत्रये" ब्रह्मवै०प्र०१२अ० ।

वेदवास पु० ६त० । ब्राह्मणे तस्य तत्पाठतदुक्ताचारानुष्ठानत्वात् तथात्वम् वेदावासादयोऽप्यत्र । [दक्षे त्रि० ।

वेदविद् पु० वेदं वेत्ति विद-क्विप् । १विष्णौ विष्णुस० २वे-

वेदव्यास पु० वेदान् व्यस्यति विभिन्नशाखत्वेन पृथक् करोति वि+अस-अण् । पराशरपुत्रे सत्यवतीगर्भजे १मुनिभेदे तथा भूतेषु अन्येषु २मुनिषु च ।

युगभेदे तद्भेदाश्च विष्णुपु० ३अं० ३अ० उक्ता यथा पराशर उवाच "यस्मिन् मन्वन्तरे व्यासा ये ये तांस्तान् निबोध मे । यथा च भेदः शाखानां व्यासेन क्रियते मुने ॥ अष्टाविंशतिकृत्वो वै वेदा व्यस्ता महर्षिभिः । वैवस्वतेऽन्तरे तस्मिन् द्वापरेषु पुनःपुनः । वेदव्यासा व्यतीता ये अष्टविंशतिसत्तमाः । चतुर्द्धा यैः कृतो वेदो द्वापरेषु पुनःपुनः । द्वापरे प्रथमे व्यस्ताः स्वयं वेदाः स्वयम्भुवा१॥ द्वितीये द्वापरे चैव वेदव्यासः प्रजापतिः२ । तृतीये चोशनाः३व्यासश्चतुर्थे तु बृहस्पतिः४ । सविता५ पञ्चमे व्यासो मृत्युः६ षष्ठे स्मृतः प्रभुः । सप्तमे च तथैवेन्द्रो७ वसिष्ठ८श्चाष्टमे स्मृतः । सारस्वत९श्च नवमे त्रिधामा१० दशमे स्मृतः । एकादशे च त्रिवृषो११ भरद्वाज१२स्ततःपरम् । त्रयोदशे चान्तरीक्षो१३ धर्मी१४ चापि चतुर्दशे । त्रय्यारुणः१५ पञ्चदशे षोडशे तु धनञ्जयः१६ । कृतञ्जयः१७ सप्तदशे ऋणज्यो१८ऽष्टादशे स्मृतः । ततो व्यासो भरद्वाजो१९ भरद्वाजात्तु गौतमः२० । गौतमादुत्तरं व्यासो हर्य्यात्मा२१ योऽभिधीयते । अथ हर्य्यात्मनो वेणः स्मृतो वाजश्रवास्तु२२ यः । सोमो मुख्यायनस्तस्मात् तृणबिन्दु२३रिति स्मृतः । ऋक्षोऽभूद्भार्गवस्तस्मात् बाल्मीकि२४र्योऽभिधीयते । तस्मादस्मत् पिता शक्तिः२५ व्यासस्तस्मादहं२६(पराशरः) मुने ! । जातूकर्णो२७ऽभवन्मत्तः (पराशरादनन्तरम्) कृष्णद्वैपायन२८स्ततः । (ततो जातूकर्णात्परम् अष्टाविंशतिमे युगे)"अष्टाविंशतिरित्येते वेदव्यासाः पुरातनाः । एकोवेदश्चतुर्द्धा तु तैः कृतो द्वापरादिषु । भविष्ये द्वापरे चैव द्रौणिर्व्यासो भविष्यति । व्यतीते मम पुत्रेऽस्मिन् कृष्णद्वैपायने मुने"।

वेदस् पु० विद-असुन् । वेत्तरि । जातवेदाः विश्ववेदाः ।

वेदाङ्ग न॰ वेदस्याङ्गमिव । "शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चयः । ज्योतिषामयनञ्चैव वेदाङ्गानि षडेव तु" इत्युक्तेषु शिक्षादिषु षट्सु शास्त्रेषु । तेषामङ्गविशेषरूपत्वं शिक्षायामुक्तं यथा
"छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते । ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते । शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् । तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते" ।

वेदादि पु॰ वेदस्यादिरिव तत्पाठे प्रथमोच्चार्य्यमाणत्वात् । प्रणवे

वेदाधिप पु॰ ६त॰ । "ऋग्वेदाधिपतिर्जीवो यजुर्वेदाधिपो भृगुः । सामवेदाधिपो भौमः शशिजोऽथर्ववेदपः" इत्युक्तेषु जीवादिषु २विष्णौ च शिब्द॰ स॰ ।

वेदान्त पु॰ ६त॰ । वेदशिरोभागे ब्रह्मप्रतिपादके उपनिषद्रूपे १ग्रन्थभेदे तदुपकारके २शारीरकसूत्रभाष्यादौ च उत्तरामीमांसाशब्दे १०६७पृ॰ दृश्यम् । शारीरकसूत्रञ्च बहुभिराचार्य्यैः स्वस्वमतानुसारेण व्याख्यातं तत्र रामानुजपूर्णप्रज्ञशब्दयोस्तत्तन्मतं प्रदर्शितं शाङ्करमतानुसारि मतस्य सिद्धान्तबिन्दुप्रदर्शितस्य सङ्क्षेपोऽत्र प्रदर्श्यते
"वेदान्तिमते सामान्यतः द्विविध एव पदार्थः दृग्दृश्यश्च तत्रैव सर्वपदार्थान्तर्भावात् । तत्र दृक्पदार्थ आत्मा । स च सर्वदैकरूपोऽप्यौपाधिकभेदात् त्रिविधः ईश्वरः जीवः साक्षी चेति । तत्र कारणीभूताज्ञानोपाधिरीश्वरः । अन्तःकरणतत्संस्कारावच्छिन्नाज्ञानोपहितो जीवः । जीवेश्वरानुगतसर्वानुसंधाट चैतन्यं साक्षी । तत्रेश्वरोऽपि त्रिविधः स्वोपाधिभूताविद्यागतसत्त्वादिगुणत्रयभेदेन विष्णुब्रह्मरुद्रभेदात् । तत्र कारणीभूतसत्त्वगुणावच्छिन्नो विष्णुः पालयिता । तथा रज उपहितो ब्रह्मा स्रष्टा । हिरण्यगर्भस्तु महाभूतकारणत्वाभावान्न ब्रह्मा । तथापि स्थूलभूतस्रष्टृत्वेन कश्चिद्ब्रह्मेत्युपचर्य्यते । तथा तम उपहितो रुद्रः संहर्त्ता । एवञ्चैकस्यैव तस्य चतुर्भुजचतुर्मुखाद्याः पुमाकाराः श्रीभारतीभवान्याद्याश्च स्त्र्याकारा मत्स्यकूर्मादयोऽप्यवतारा लीलयैवाविर्भवन्ति । तथा जीवोऽपि त्रिविधः स्वोपाधिजाग्रदाद्यवस्थात्रयभेदेन विश्वतैजसप्राज्ञभेदात् । तत्राविद्यान्तःकरणस्थूलशरीरावच्छिन्नो जाग्रदभिमानी विश्वः । स एव स्थूलशरीराभिमानरहित उपाधिद्वयोपहितः स्वप्नावस्थाभिमानी तैजसः । अयमेव शरीरद्वयान्तःकरणोपाधिरहितोऽन्तःकरणसंस्कारावच्छिन्नोऽविद्यामात्रोपहितः सुषुप्त्यवस्थाभिमानी प्राज्ञः । साक्षी तु सर्वानुसन्धाता सर्वानुगतस्तुरीयाख्य एकविध एव ।
अविद्यातत्कार्य्यात्मकप्रपञ्चो दृश्यपदार्थः तस्यापारमार्थिकत्वेऽपि व्यवहारिकत्वाभ्युपगमान्न स्वप्नादिवद्प्रातिभासिकत्वम् । दृश्योऽपि त्रिविधः अव्याकृतमूर्त्तामूर्त्तभेदात् । तत्र चिदाभाससहिताऽविद्या मूर्त्तामूर्त्तप्रपञ्चस्य मूलबीजशक्तिरनादिरव्याकृतमित्युच्यते । इयञ्चाव्याकृताख्याऽविद्येश्वरोपाधिः । सा च स्वयं जडाप्यजडेन चिदाभासेनोज्ज्वलिता पूर्वपूर्वसंस्कारजीवकर्मभ्यां प्रयुक्ता सती शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्रयाण्याकाशवायुतेजोजलपृथिव्यात्मकानि पञ्च सूक्ष्ममहाभूतानि जनयति । तत्र पूर्वपूर्वभूतभावापन्नाया एवाविद्याया उत्तरोत्तरभूतं प्रति कारणत्वात् पूर्वपूर्वभूतगुणानामुत्तरोत्तरभूतेष्वनुप्रवेशाद्भूतानामेकैकवृद्धीभूतगुणशालित्वं तथा चाकाशस्य शब्दो गुणः, वायोः शब्दस्पर्शौ, तेजसः शब्दस्पर्शरूपाणि, जलस्य तानि रसश्च, पृथिव्यास्तानि गन्धश्चेति । आकाशस्यैव दिग्व्यवहारजनकत्वेन दिशो न पृथक्पदार्थता । कालस्य चिज्जडसम्बन्धरूपतया तदाधाराविद्यात्मकतया च न पार्थक्यम् । तानि च सूक्ष्माणि पञ्च भूतानि अपञ्चीकृताख्यानि कारणभेदाच्च सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकानि सत्त्वरजोंऽशप्राधान्येन ज्ञानक्रियाशक्त्यात्मकमेकं स्वच्छद्रव्यं चित्स्वरूपमिव मिलित्वा जनयन्ति । तच्च समस्तं द्रव्यं ज्ञानशक्तिप्राधान्येऽन्तःकरणं तदपि द्विविधं मनोबुद्धिभेदात् चतुर्विधं मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तभेदादित्यन्ये । तदेव क्रियाशक्तिप्राधान्ये प्राणः । स च पञ्चधा प्राणादिभेदात् । एवमेकैकभूतेभ्यो ज्ञानक्रियाशक्तिभेदात् प्रत्येकं ज्ञानकर्मेन्द्रियद्वयं जायते । यथाकाशात् श्रोत्रवाचौ, वायोस्त्वक्पाणी, तेजसश्चक्षुःपादौ, अद्भ्यो रसनापायू, पृथिव्या घ्राणोपस्थौ चोत्पद्येते । तत्र शब्दस्पर्शरूपरसगन्धग्राहकाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुःरसनाघ्राणाख्यानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि वचनादानगतिविसर्गानन्दजनकानि वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । एतच्च सर्वं मिलित्वा सप्तदशकं लिङ्गशरीरम् । तच्च ज्ञानशक्तिप्राधान्येन समष्टौ हिरण्यगर्भ इति क्रियाशक्तिप्राधान्येन समष्टौ सूत्रमिति चोच्यते । अयं मूर्त्तपदार्थः कार्य्यत्वात् । समष्टिव्यष्टिजीवोपाधिसूक्ष्मभूतानि तु भोगायतनं शरीरं भोग्यविषयञ्चान्तरेण भोगं जनयितुमसमर्थानीति जीवकर्मप्रयुक्तानि तानि स्थौल्यार्थं पञ्चीकृतानि स-

वन्ति । तथा हि सर्वाणि भूतानि स्वस्वार्द्धं पे खेतरभूतानां चतुर्थांशैश्चतुर्भिर्योजनात् सर्वाण्येव पञ्चात्मकानि । स्वांशाधिक्याच्चाकाशादिव्यवहारः । तानि च पञ्चीकृतानि महाभूतानि मूर्त्तिस्थानि मिलित्वैकं कार्य्यमिन्द्रियाणामधिष्ठानं जनयन्ति । तदेव स्थूलशरीरमित्युच्यते । तत्र सत्त्वप्रधानं दैवं शरीरं रजःप्रधानं मानवं तमःप्रधानं तिर्य्यगादिस्थावरान्तानाम् । सर्वेषां देहानां पाञ्चभौतिकत्वेऽपि चित्ते रूपाणामिव भूतानां कश्चिन्न्यूनातिरेको न विरुध्यते । विषया अपि चतुर्दशभुवनाख्या घटादयश्च सत्त्वरजस्तमोऽंशतारतम्येन तेभ्य एव भूतेभ्यो जायन्ते । एतच्च सर्वं ब्रह्माण्डं विराडिति चोच्यते । सर्वं च सृष्टिप्रलयादिकं स्वप्नसृष्टिप्रलयवद्यास्तवमपि अनादित्वाज्ज्ञानादाढ्र्यात् व्यवहारक्षममिति मायिकत्वेऽपि न तुच्छत्वप्रसङ्गः" । अन्यदाकरे द्रष्टव्यम् । [भास्करे जटा० ।

वेदान्तिन् त्रि० वेदान्तो ज्ञेयत्वेनास्त्यस्य इनि । वेदान्त-

वेदाभ्यास पु० ६त० । "वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः । तद्दानञ्चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा" इत्युक्तेषु वेदपाठविचारानुशीलनतन्मन्त्रजपपाठनेषु ।

वेदि न० विद+इन् । १अभ्यटायाम् (आकनादि) २परिष्कृतायां भूमौ स्त्री अमरः वा ङीप् । "मध्येन सा वेदिविलग्नमध्या" कुमारः । ३पण्डिते पु० ४अङ्गुलिमुद्रायां स्त्री मेदि० । ५गृहस्थितपिण्डाकारमृत्तिकारूपे च "प्राग्द्वारवेदिविनिवेशितपूर्णकुम्भः" रघुः । ६भूमिस्थे देशभेदे यथा अन्तर्वेदि उत्तरवेदिः दक्षिणवेदिरित्यादि । वेदिश्च डमरुकाकारपरिच्छिन्नावती यज्ञपशुबन्धनार्थं होमीयद्रव्यासादनार्थं वा अलङ्कारा परिष्कृता चतुरस्रादिरूपा भूमिः । तत्सादानाद्युक्तमण्डपस्थवेदिलक्षणं हेमा० दा० उक्तं यथा "मध्यतोऽन्तयोर्वेदीं मण्डपस्य विभागतः । चतुर्दीर्घोच्छ्रितहस्ताक्तिमपद्मपि वा । गवैकादशहारा वा इष्टकाभिः प्रकल्पयेत्" । वैदिककर्माङ्गवेदिलक्षणादिकं कात्या०श्रौ०२।६।१सूत्रादौ उक्तं यथा "अपरेणाहवनीयं वेदिं खनति" कात्या०श्रौ० "त्र्यङ्गुलखाताम्" सू० "त्र्यङ्गुलं खातमस्याः" कर्क० । "व्याममात्रीं पश्चात्" सू० "अपरस्यां दिशि तिर्य्यक्प्रमाणेन चतुररत्निमात्रां कर्कः । "त्र्यरत्निं प्राचीम्" सू० "त्र्यरत्निं प्राचीम् पूर्वापरायतां दीर्घाम् । पुरस्तात् (पूर्वपार्श्वे) तिर्य्यक्प्रमाणं यद्यपि नोक्तम् । तथाप्यरत्नित्रयात्मकमेव दर्शनात्" कर्कः । "अपरिमितां वा" सू० "कस्मिंश्चित् सूत्रग्रन्थे द्वावेवापरिमितशब्दौ श्रुतिवाक्यानुसरणादपरिमाणवाचिनौ अपरिमिता वा अपरिमितेष्टका वेति च । अन्ये तु अपरिमितं प्रमाणाद्भूय इत्युक्तत्वात् पूर्व्वोक्तपरिमाणादनियमेनाधिकपरिमाणवाचक" कर्क० "प्राक्प्रवणामुदक्प्रवणां" सू० "प्रवन्तेऽस्मिन्नापोऽनेन वेति प्रवणं नीचम् प्रवर्त्तते वा वनमुदकमस्मिन्निति तदेव निम्नम्" कर्क० । "मध्यसंगृहीताम्" सू० "तत्साधनप्रकारश्च परिशिष्टे उक्तः "आनीय रज्जुं पूर्वार्द्धात् पश्चार्द्धं यावदेव तु । द्विगुणीकृत्य तां रज्जुं मन्ते तस्यास्तु शङ्कुकौ । आवयनेन मानेन तया रज्ज्वाष्टभागया । या पृथक्तत्तृतीयेन भागेनाभ्यस्यसंग्रहाविति" कश्चित् "वेदिश्रोण्यंसयोर्मध्ये तया रज्ज्वाष्टभागयेति पाठः" कर्क० "अग्निमभितोऽंसौ" सू० "अंसौ आग्नेयैशानकोणौ आहवनीयमुभयतो भवतः अंसयोर्मध्ये आहवनीयो भवतीत्यर्थः अतोऽत्रापि वेदेरेवावयवौ श्रोणिवत् खननकरणादयश्च वेदिसम्बद्धाः संस्कारास्तयोरपि प्रवर्त्तन्ते । षडरत्निं रज्जुं मित्वा द्वितीयारत्न्यन्ते लक्षणं श्रोण्यङ्कनार्थम् ततोऽरत्निचतुर्थे भागे लक्षणमाकर्षणार्थम् तृतीयारत्न्यन्ते प्राच्यन्ताङ्कनार्थम् ततश्चतुर्थभागोने(ऽरत्नौ) अंसाङ्कनार्थम् ततः षडरत्नौ पाश इति अयं च पाशोऽविपर्य्यासेन साधनोपायः विपर्य्यासपक्षे तु षडरत्निं रज्जुमुभयतः पाशौ कृत्वा प्रथमं सार्द्धारत्न्यन्ते अंसाङ्कनार्थम् ततोऽर्धारत्नौ श्रोण्यङ्कनार्थम् ततोऽरत्नेश्चतुर्थे भागे आकर्षणार्थम् अरत्निद्वये च प्राच्यन्ताङ्कनार्थमिति । अपरिमितपक्षाश्रयणे च प्राचीप्रमाणं पुरस्तात्तिर्य्यक्प्रमाणं च तुल्यम् पश्चात्तिर्य्यक्प्रमाणं प्राचीप्रमाणं तृतीयभागेनाधिकमिति युक्त्या कल्पनीयम् । तत्र च प्राचीप्रमाणां रज्जुं द्विगुणां कृत्वा रज्जोर्मूलात् पुरस्तात्तिर्य्यक्प्रमाणार्द्धं मूलरज्ज्वोरन्तिकषष्ठभागस्थादौ आकर्षणार्थं लक्षणमिति" । अथ खननप्रमाणे पक्षान्तरमाह "आमूलच्छेदनादोषधीनाम्" सू० "प्राक्प्रवणामुदक्प्रवणामित्यस्मात् त्र्यङ्गुलखातामित्यायेन यावच्छब्दोऽत्रानुवर्त्तते अध्याहृयते वा । अस्मिन् पक्ष एव विशेषमाह" कर्क० "ओषधीनां मूलान्युच्छेत्तवै ब्रूयात्" सू० "इमं मे यमध्वर्युरग्नीधं प्रति ब्रूयात् । मूलानि च भूमिमध्ये दूरमपि यावत् प्रचरन्ति तावत्पर्य्यन्तम्" कर्क० । "आहार्य्यपुरीषां पशुकामस्य" सू० "ग्रामतुमार्ज्जनादेः सकाशाद्वेदिपुरीषमप-

खात्वान्यत् पुरीषमानीय वेदिमध्ये प्रक्षेपणीयम् एतच्च पुरुषार्थम् प्रणयने कांस्यादिवत् अतश्च विकृतौ न भवति। निष्कासेनापि वेदिः पुरीषवत्येव कार्य्या वेदिपुरीषं तत्रैव तिष्ठति न ततो निष्कासयति वचनाभावात्। खाता वेदिः नाद्भिः प्रक्षालनीया किन्तु पांशुभिरेव कार्य्या कर्कः। “वेदिं परिगृह्य वितृतीयेऽग्नीदुत्करम् उत्करं करोति” सू० “अन्वाहार्य्याधिश्रयणानन्तरं प्रथमं वेदिमानमध्वर्युः करोति यथोक्तम् “ततोऽग्नीद्भिर्वेदिमध्यपतितं तृणपुरीषादिकमपसार्य्य वेदेरुत्तरतः परिसमूह्य नापसारितस्य तृणपुरीषादेरुत्करं राशिं करोति उत्कीर्य्यत इत्युत्करः। वितृतीयं च वेदेः प्रकृतत्वात्तदीयमेव गार्हपत्याहवनीयान्तरालं वितृतीयं च शुल्वकृतोक्तम् गार्हपत्याहवनीययोरन्तरं षोढा सप्तधा वाऽगन्तुकं त्रेधा विभज्यापरवितृतीयलक्षणेन दक्षिणायस्य तस्मिन्नग्निं विपर्य्यस्योत्तरत उत्कर इत्येकः प्रकारः। अपि वान्तरं त्रिभागोनया रज्ज्वा पूर्वार्द्धे समचतुरस्रं कृत्वा श्रोण्यामग्निं विपर्य्यस्योत्तरांसे उत्कर इति विपर्य्यासेनैवम् पूर्वतृतीयलक्षणेनोत्तरत आयच्छेति प्रथमे प्रकारे गार्हपत्याहवनीययोरन्तरत्रिभागोनया रज्ज्वाऽपरार्द्धे समचतुरस्रं कृत्वा तस्य चतुरस्रस्योत्तरांसे उत्कर इति द्वितीयप्रकारः। चात्वालोत्करावन्तरेण सञ्चरः संलग्नौ हि चात्वालोत्करः पूर्वं वितृतीये भवतीति” कर्क०। तत्करण-प्रकारस्तत्तत्पद्धतौ दृश्यः।

वेदिका स्त्री वेदिरिव इवार्थे कन्। मङ्गलकर्मार्थं गृहद्वारादौ चतुरस्रादिवर्त्तिकाकृत्याकारेण निर्मिते भूखण्डे वितर्द्दौ अमरः। [हेमच०।

वेदिजा स्त्री वेद्या होमवेदितो जायते जन–ड। द्रौपद्याम्

वेदितृ त्रि० विद्–तृच् इट् च। ज्ञातरि हेमच०।

वेदिन् पु० विद्–णिनि। १पण्डिते शब्दर०। २हिरण्यगर्भे च। ३ज्ञातरि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

वेध पु० विध–घञ्। (वें दा) १वेधने २खनने (खाड़ा) “परिधिनरसमानः शुक्रधान्येषु वेधः” इति लीला०। विवाहादौ वर्ज्ये नक्षत्रविशेषस्थितग्रहभेदकृतसंसर्गे च उपयमयन्त्रे ज्यो०त० च दृश्यम् “वेधं सर्वत्र वर्जयेत्”।

वेधक पु० विध–ण्वुल्। १कर्पूरे त्रिका०। २अम्लवेतसे ३धान्याके न० राजनि० ४वेधकर्त्तरि त्रि०।

वेधनी स्त्री विध्यतेऽनया विध–ल्युट् ङीप्। (भोमरी) १मणिरत्नादिवेधकारणे अस्त्रभेदे। अर्थे च। तदर्थे २मेथिकायां ३हस्तिकर्णवेधनास्त्रे त्रिकाण्डशेषः।

वेधमुख्य पु० ७त०। १कर्पूरे राजनि०। संज्ञायां क। २हरिद्राद्यके अमरः।

वेधस् पु० वि+धा–असुन् गुणः। १हिरण्यगर्भे ब्रह्मणि अष्टरि २विष्णौ अमरः। ३सूर्य्ये ४श्वेतार्कवृक्षे शब्दच०। ५पण्डिते विज्ञः इत्यर्थे यत्र ब्रह्मभेदे दक्षिपु०।

वेधित त्रि० वेधो जातोऽस्य तार० इतच्। १विद्धे २छिद्रिते अमरः। [२मेथिकायां राजनि०।

वेधिनी स्त्री विध–णिनि। १जलौकायाम् (जोंक) शब्दर०।

वेन्ना स्त्री वन–न उपधाया इत्त्वं। नदीभेदे “विनदीं पिङ्गलां वेणां(णाम्) तुङ्गवेणां(णां) महानदीम्” भा०भी०९अ०।

वेप कम्पने भ्वा०आत्म०अक०सेट्। वेपते अवेपिष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। क्विप्। वेपथुः।

वेपथु पु० वेप–अथुच्। कम्पे अमरः।

वेपन पु० वेप–ल्युट्। कम्पने शब्दच०।

वेपस् न० वेप–असुन्। अमवद्ये उणादिकोषः।

वेम पु० वे–मन् न आत्वम्। वायदण्डे शब्दच०। मनिन् न आत्। वेमन् अत्रैवार्थे पु०न० अमरः।

वेर न० अज–रन् वीभावः। १देहे २वार्त्ताकौ ३कुङ्कुमे च अमरः। संज्ञायां कन्। ४कर्पूरे भावप्र०।

वेल चालने भ्वा०पर०सक०सेट्। वेलति अवेलीत्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। [लत् न।

वेल कालोपदेशे अद० चु० उ०सक० सेट्। वेलयति ते अविवे-

वेल न०वेल–अच्। १उपवने हेमच०। २काले इत्यर्थे ३मर्य्यादायां ४समुद्रकूले च स्त्री “वेलामूले विभावरी परिणीया” भट्टिः। ५होरात्मके कालभेदे “चतुर्विंशति वेलाभिरहोरात्रं प्रचक्षते” अग्निपु०। ६समुद्रजलविकारे ७अक्लिष्टमरणे दराते ८ईश्वरभोजने च मेदि० अश्रोणपादित्वमित्यन्ये अत्रार्थे।

वेलाकूल न० ताम्रलिप्तदेशे त्रिका०। [अवेल्लीत्।

वेल्ल चालने भ्वा०पर०सक०सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। वेल्लति

वेल्ल पु०न०वेल्ल–अच्। १विडङ्गे अमरः। मञ्। २चलने पु०

वेल्लज पु० वेल्ल–अच्-तस्मान्मूलतः सन् जायते जन–ड। मरिचे अमरः।

वेल्लन न० वेल्ल–ल्युट्। १अश्वादेर्भूमौ लुण्ठने २काष्ठनिर्मिते पदार्थे (बेलुन) भावप्र० ३मालादूर्वायां स्त्री राजनि०।

वेल्लन्तर पु० वेल्लं तरति तॄ–अच्। वीरतरौ “वेल्लन्तरोऽथ गति वीरतरुः प्रसिद्धः श्वेतासिताद्यपरिशोभितपीत-

पुष्पः। स्वाद्वम्लतिक्तकटुकः शमितश्लेष्मपवनः स्वादुकटुकी च जलदेशज एष वृक्षः। वेतस्तरो रसे पाके तिक्तस्तु व्यवकफापहः। मूत्राघाताश्मरीजित् ग्राही योनिमूत्रानिलार्त्तिहृत्” भावप्र०। [जटा०।

वेल्लहल पु० वेल्लं ह्लालयति ह्लल–अच्–पृषो०। कोलिनागरे

वेल्लि स्त्री वेल्ल–इन्। लतायां शब्दर०।

वेल्लित न० वेल्ल–भावे क्त। १गमने मेदि०। कर्त्तरि क्त। २कम्पिते ३कुटिले च त्रि० अमरः।

वेल्लि(ल्ली) स्त्री वेल्ल–इन् वा ङीप्। लतायाम् शब्दच०। संज्ञायां कन् वेल्लिका। (वेलहुठ) वृक्षे शब्दच०।

वेवी कान्तौ गतौ व्याप्तौ क्षेपे भोजने च सक० प्रजनने अक० अदा०आत्म० सेट् जक्षादि० वैदिक एवायम्। वेवीते अवेविष्ट। अस्य क्वचिदपि गुणवृद्धी न स्तः।

वेश पु० विश–घञ्। अलङ्कारादिना कृतरूपान्तरे १नेपथ्ये च कर्म्मणि अमरः। २वेश्यागृहे ३गृहमात्रे मेदि०४प्रवेशे

वेशधारिन् पु० वेशं धारयति धृ–णिनि। छलेन रूपान्तरधारिणि १कृतपक्षिप्रभृतौ शब्दच०। २वेशकारके नटादौ च। शब्दादि०।

वेशन्त पु० विश–झच्। १क्षुद्रसरोवरे अमरः। २वह्नौ उ-

वेशर पु० वेशं राति रा–क। अश्वतरे त्रिका०।

वेश्मन् न० विश–मनिन्। गृहे अमरः।

वेश्मभू स्त्री ६त०। गृहकरणयोग्ये स्थाने अमरः।

वेश्य न०विश–ण्यत् वेशाय हितं वा यत्। १वेश्यालये मेदि० २पाठायाम् (आकनादि) ३वारयोषिति च स्त्री अमरः। “पतिव्रता चैकपत्नी द्वितीये कुलटा स्मृता। तृतीये वृषली ज्ञेया चतुर्थे पुंश्चली स्मृता। वेश्या च पञ्चमे षष्ठे युङ्गी च सप्तमेऽष्टमे। तत ऊर्द्ध्वं महावेश्या साऽस्पृश्या सर्व्वजातिषु। यो द्विजः कुलटां गच्छेद्वृषलीं पुंश्चलीमपि। युङ्गीं वेश्यां महावेश्यामवटोदं प्रयाति सः। शताब्दं कुलटागामी द्विष्टागामी चतुर्गुणम्। षड्गुणं पुंश्चलीगामी वेश्यागामी गुणाष्टकम्। युङ्गीगामी दशगुणं वसेत्तत्र न संशयः। महावेश्याकामुकश्च ततः शतगुणं वसेत्। तदेव सर्व्वगामी चेत्येवमाह पितामहः। तत्रैव यातनां भुङ्क्ते यमदूतेन ताड़ितः। तित्तिरिः कुलटागामी द्विष्टागामी च वायसः। कोकिलः पुंश्चलीगामी वेश्यागामी वृकस्तथा। युङ्गीगामी शूकरश्च सप्तजन्मसु भारते। महावेश्यागामुकश्च जायते शाल्मलिद्रुमः” ब्रह्मवै०प्र०ख०२८अ०।

वेष पु० विष–अच् घञ् वा। भूषणादिना १रूपान्तरकरणे २वेश्याजनालये च भरतः।

वेषण पु० विष–करणे ल्युट्। १कासमर्दे (कालकासुन्दे) हारा०। २धन्याकवृक्षे स्त्री रत्नमा०। [अवि(वे)वेष्टत् त।

वेष्ट वेष्टने भ्वा०आत्म०सक०सेट्। वेष्टते अवेविष्ट। चङि तु

वेष्ट पु० वेष्ट–घञ् अच् वा। १वेष्टने २श्रीवेष्टे राजनि० ३वृक्षनिर्यासे च (आटा) वैद्यकम्।

वेष्टक न०वेष्ट–ण्वुल्। (पागड़ी) १उष्णीषे शब्दर०। २कुष्माण्डे राजनि०। ३प्राचीरे पु०हेमच०। ४वेष्टनकारके त्रि०।

वेष्टन न० वेष्ट–करणे ल्युट्। १कर्णशष्कुल्याम् २उष्णीषे ३मुकुटे च ४गुग्गुलौ शब्दच०। भावे ल्युट्। ५वृतौ मेदि०।

वेष्टवंश पु० वेष्ट–अच् कर्म०। (वेड़वाँश) वंशभेदे शब्दच०।

वेष्टसार पु० वेष्टस्य सारः। श्रीवेष्टे राजनि०।

वेष्टित त्रि०वेष्ट–क्त। प्राचीरादिना १आवृते अमरः। २रुद्धे ४लालके ५करणान्तरे न० मेदि०। [अवेसीत्।

वेस गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। वेसति

वेसन न० वेस–ल्युट्। “दालयश्चणकानान्तु निस्तुषा यन्त्रपेषिताः। तच्चूर्णं वेसनं प्रोक्तम्” इत्युक्ते १चणकादिद्विदलचूर्णे २गमने च।

वेसर पु० वेस–अरन्। अश्वतरे हेमच०।

वेसवार पु० वेसं वारयति वृ–अच्। (वाटना) पिष्टधन्याकसर्षपादौ अमरः। “निरस्थि पिशितं पिष्टं सिद्धं गुड़घृतान्वितम्। कृष्णमरिचसंयुक्तं वेसवार इति स्मृतम्” इत्युक्ते २भक्ष्यभेदे अस्य गुणाः “वेसवारो गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्द्धनः” राजवल्लभः। अस्य शमध्यत्वं षमध्यत्वं वा रायमुकुट आह। [अवेहिष्ट।

वेह यत्ने भ्वा० आत्म० अक० सेट् चङि न ह्रस्वः। वेहते

वेहत् स्त्री वि+हन अति नलोपः। गर्भोपघातिन्यां स्त्रियाम् अमरः। जात्या समासे परनि०। गोवेहत् सि०कौ०

वेहार पु०वि+हृ–घञ् पृषो०। स्वनामख्याते देशभेदे [ह्रस्वः

वेल्ल गतौ भ्वा०पर०सक० सेट्। वेल्लति अवेल्लीत् चङि न

वै शोषे भ्वा०पर०सक० सेट् अनिट्। वायति अवासीत्। ओदित् निष्ठातस्य नः। वानः निर्वाणः।

वै अव्य० वा–डै। १पादपूरणे २अनुनये ३सम्बोधने अमरः।

वैकक्ष न० विशेषेण कक्षति व्याप्नोति अच्। तिर्य्यक्कक्षावलम्बिनि हारभेदे हेमच०। वुन्। वैकक्षक उरसि उपवीताकारेण धृते माल्यभेदे अमरः।

वैकङ्कत पु॰विकङ्कत+स्वार्थेऽण् । (वैँचि) १वृक्षभेदे । तस्येदमण् । २विकङ्कतसम्बन्धिनि त्रि॰ । [२पक्वभवे च ।

वैकल्पिक त्रि॰विकल्पेन प्राप्तः तत्र भवो वा ठक् । १पक्षप्राप्ते

वैकल्य न॰ विकलस्य भावः ष्यञ् । विकलत्वे ।

वैकुण्ठ पु॰ विकुण्ठायां भवः अण् विविधा कुण्ठा माया यस्य स्वार्थेऽण् वा । १विष्णौ २इन्द्रे मेदि॰ ३सितार्जके राजनि॰ "चाक्षुषस्यान्तरे देवो वैकुण्ठः पुरुषोत्तमः । विकुण्ठायामसौ जज्ञे दैवतैः सह" विष्णु पु॰"विविधा कुण्ठा गतेः प्रतिहतिस्तस्याः कर्त्ता इति वैकुण्ठः । जगदारम्भे विश्लिष्टानि भूतानि परस्परं संश्लेषयन् तेषां गतिं प्रत्यवरुन्धादिति वा वैकुण्ठः । "मया संश्लेषिताभूमिरद्भिर्व्योम्ना च वायुना । वायुश्च तेजसा सार्द्धं वैकुण्ठत्वं ततो मम" भा॰शान्तिप॰। विष्णु स॰ भा॰ । "कुण्ठं जडञ्च विश्लेषं विशिष्टञ्च करोति या । विकुण्ठां प्रकृतिं वेदाश्चत्वारश्च वदन्ति ताम् । गुणाश्रयेन भगवान् तस्यां जातः स्वसृष्टये । परिपूर्णतमं तेन वैकुण्ठञ्च विदुर्बुधाः" । ४विष्णुधामभेदे "उपरिष्टात् चितेरष्टौ कोटयः सत्यमीरितम् । सत्यादुपरि वैकुण्ठो योजनानां प्रमाणतः । भूर्लोकात् परिसंख्यातः कोटिरष्टादश प्रभो ! । यत्रास्ते श्रीपतिः साक्षात् सर्वेषामभयप्रदः" पद्मपु॰स्व॰ ६ ख॰।

वैकृत न॰ विकृतस्य भावः अण् । १विकारे २बीभत्सरसे तद्धि लम्बनमांसशोणितादौ विकृतित आगतः अण् । ३विकृतितो जाते त्रि॰ "वैकृतास्तु तथा देवाः" ।

वैक्रान्त न॰ स्वार्थे अण् । मणिभेदे विक्रान्तशब्दे दृश्यम् ।

वैखरी स्त्री विशेषेण खं राति रा—क स्वार्थे अण् । अर्थबोधके कण्ठादिस्थानोच्चार्य्यमाणे वर्णात्मके शब्दविशेषे । वर्णशब्दे ४८५॰ पृ॰ दृश्यम् ।

वैखानस पु॰ वि+खन—ड अन—असुन् कर्म॰ स्वार्थे अण् । वानप्रस्थे तापसभेदे "वैखानसेभ्यः श्रुतरामवार्त्तः" भट्टिः

वैगुण्य न॰ विगतो विरुद्धो वा गुणोऽस्य तस्य भावः ष्यञ् । यत्र यदुचितं तस्य १रूपान्तरतापादने २अन्यायत्वे ३अ-सम्पन्नत्वे च । [क्षयत्वे च ।

वैचित्र्य न॰ विचित्रस्य भावः ष्यञ् । १नानारूपत्वे २विल-

वैजयन्त पु॰ विजयते वि+जि—झ स्वार्थे अण् । १इन्द्रप्रासादे अमरः । २इन्द्रे मेदि॰। ३गृहे शब्दच॰। ४इन्द्रध्वजे मेदि॰। ५अग्निमन्थवृक्षे राजनि॰ ६पताकायाम् स्त्री अमरः । ७वैजन्तीवृक्षे च स्त्री मेदि॰ ।

वैजिक न॰ वीजेन निर्वृत्तं ठक् । १शिग्रु तैले मेदि॰। वीजाय हितम् स्वार्थे ठक् वा । २कारणे । ३आत्मनि शब्दमा॰ तस्येदं वीजादागतं वा ठञ् । ४सद्योजाताङ्कुरे मेदि॰ ५वीजसम्बन्धिनि त्रि॰ ।

वैज्ञानिक पु॰ विज्ञानाय साधु ठक् । १निपुणे अमरः । विज्ञानमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ठक् । २बौद्धागमे ३तदध्येतरि ४तत्सम्बन्धिनि च त्रि॰ ।

वैडालव्रत न॰विड़ालस्येदम् अण् तदिव व्रतम् "यस्य धर्म्मध्वजो नित्यं शक्रध्वज इवोच्छ्रितः । प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालं नाम तद्व्रतम्" इत्युक्ते प्रकारेण धर्म्माचरणेन गुप्तपापाचारे ।

वैडालव्रतिक पु॰ वैडालव्रतमस्त्यस्य ठन् । छलेन धर्म्मचारिणि छद्मतापसे त्रिका॰। इनि । वैड़ालव्रतिन् तत्रार्थे "छद्मना चरितं तच्च व्रतं रक्षांसि गच्छति । अलिङ्गी लिङ्गवेशेन यो लिङ्गमुपजीवति । स लिङ्गिनां हरेत् पापं तिर्य्यग्योनौ च जायते" । वैड़ालव्रतिनः पापाः सर्वधर्मविनाशकाः । सद्यः पतन्ति पापेषु कर्म्मणस्तस्य तत् फलम्" कूर्मपु॰ ५ अ॰ ।

वैणव न॰वेणूनां फलम् अण्,तस्य न लुप् तस्येदं वा अण् । १वेणु फले वेणुयवे अमरः । २वेणुसम्बन्धिनि त्रि॰स्त्रियां ङीप् ।

वैणविक त्रि॰ वेणोर्विकारः अण् वैणवं वेणुवाद्यं शिल्पमस्य ठक् । वंशीवादके अमरः । [अमरः ।

वैणिक त्रि॰ वीणा तद्वादनं शिल्पमस्य ठक् । वीणावादके

वैणुक न॰ वेणोर्विकारः ठक् । १गजचालनार्थे लौहमुखे वंशदण्डे अमरः । वेणुस्तद्वादनं शिल्पमस्य ठक् । २वेणुवादके त्रि॰ शब्दच॰ । [र्षिभेदे जटा॰ ।

वैण्य(न्य) पु॰ वेण(न)स्यापत्यम् यञ् । १वेणसुते पृथुनामके

वैतंसिक त्रि॰ वितंसेन मृगपक्ष्यादिबन्धनोपायेन चरति ठक् । मांसविक्रयोपजीवके व्याधे अमरः । [भृत्यादौ अमरः ।

वैतनिक त्रि॰ वेतनेन जीवति ठक् । वेतनोपजीवके कर्मकरे

वैतरणि(णी) स्त्री वितरणेन दानेन लङ्घ्यते अण् ङीप् वा पृषो॰ ह्रस्वः । यमद्वारस्थे नदीभेदे "नदी वैतरणी नाम दुर्गन्धा रुधिरावहा । उष्णतोया महावेगा अस्थिकेशतरङ्गिणी" प्रा॰वि॰ जमदग्निः । तस्या उत्पत्त्यादि कालिकापु॰ १८अ॰ उक्तं यथा

"शनैश्चरोऽपि भूतेशमासाद्यान्तर्हितस्तदा । वाभ्रव्यो दुराधर्षोमवजग्राह मायया । यदा स नाशकत् वाभ्रव्यात् सम्भारयितुमर्कजः । तदा महागिरौ छिन्न वाभ्रव्ये

जलधारके । लोकालोकस्य निकटे जलधाराह्वयो गिरिः । पुष्करद्वीपपृष्ठस्थस्तोयसागरपश्चिमे । स तु सर्वप्रमाणेन मेरुपर्वतसन्निभः । तस्मिन् विन्यस्तवान् वाष्पान् न धर्त्तुं क्षम ईशितुः । विदीर्णस्तैस्तु वाष्पौघैर्भग्नमध्योऽभवद्द्रुतम् । ते वाष्पाः पर्वतं भित्त्वा विविशुस्तोयसागरम् । सागरोऽपि महोतं तान् सोढुं शक्नोति न क्वचित् । ततस्तु सागरं मध्ये भित्त्वा वाष्पाः समागताः । तोयधेः प्राग्भवां वेलां स्वर्गमार्गादुबिभेद ताम् । विभिद्य वेलां ते वाष्पाः पुष्करद्वीपमध्यगाः । नदी वैतरणी भूत्वा पूर्वसागरगाऽभवत् । जलधारस्य वेगेन संसर्गात् सागरस्य च । अवाप्य सौम्यतां किञ्चित् वाष्पास्ते नाभिदन् क्षितिम् । महाघव्याकुला पृथ्वी विदीर्णा स्यात् चेत्क्षणैः । अवजग्राह तान् वाष्पान् सोऽपि क्रुष्णोऽभवद्धठात् । शनैःशरेण तं वोढुमसमर्थेन लोतकैः । छिन्नैर्विदारितः सोऽसौ जलधारो महागिरिः । विभिद्य पर्वतं शक्तीर्वाष्पास्ते सागरं ययुः । वैवस्वतपुरद्वारे योजनद्वयविस्तृता । अद्यापि तिष्ठत्यापगा क्रूरलोकसमाश्रया । भित्त्वा वेलां ततः पृथ्वीं विभिद्याशु तरङ्गिणीम् । चक्रुर्वैतरणीं नाम्ना पूर्वसागरगामिनीम् । नानायानविमानेन न द्रौण्या स्यन्दनेन च । तर्त्तुं शक्या सा तु नदी तप्ततोया विभीषणा । दुःखेन तां तु पृथिवी बिभर्त्ति महताधुना । सदा चोर्द्ध्वं गतैर्वाष्पैर्विक्षिपन्ति नभश्चरान् । तस्या उपरि नो यान्ति देवा अपि भयातुरात् । यमद्वारं समाहत्य योजनद्वयविस्तृता । निम्नं वहति संपूर्णा भीषयन्ती जगत्त्रयम्” २पितृकन्याभेदे “अयज्वानश्च यज्वानः पितरो ब्रह्मणः स्मृताः । अग्निष्वात्ता बर्हिषदो द्विधा तेषां व्यवस्थितिः । तेभ्यः स्वधा, स्वधा जज्ञे मेनां वैतरणीं तथा” कूर्म्मपु० १२अ० । वितरत्यनया तॄ-करणे ल्युट् ङीप् । ३आसन्नमृत्युकाले दातव्यायां गवि च “आसन्नमृत्युना देया गौः सवत्सा च पूर्ववत् । तदभावे च गौरेका नरकोद्धारणाय वै । तदा यदि न शक्नोति दातुं वैतरणीञ्च गाम् । शक्तोऽन्योऽरुक् तदा दत्त्वा श्रेयो दद्यान्मृतस्य च” । पूर्ववत् हेमशृङ्गादिना मृतस्य चेति चकारश्रवणात् एकादशाहेऽपि वैतरणीदानाचारः” शु०त०रघु० । “यमद्वारे महाघोरे तप्ता वैतरणी नदी । तां च तर्त्तुं ददाम्येनां कृष्णां वैतरणीञ्च गाम्” शु०त० ।

वैतस पु० वेतस एव स्वार्थे अण् । अम्लवेतसे जटा० ।

वैतानिक पु० वितानमर्हति ठक् । १श्रौताग्निविहिताऽग्निस्थापने २वितानसम्बन्धिनि च “दाहादूर्द्धमशौचं स्यात् यस्य वैतानिको विधिः” स्मृतिः । वितानशब्दे ४८८९पृष्ठम् ।

वैतालिक त्रि० विविधस्तालः मङ्गलगीतादिशब्दस्तेन व्यवहरति ठक् । मङ्गलस्तुत्यादिभिः राज्ञां प्रबोधकारके मागधादौ अमरः ।

वैतालीय पु० मात्रावृत्तभेदे । “षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरन्तराः । न समाऽत्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः” वृ०र० ।

वैदग्ध न०स्त्री विदग्धस्य चतुरस्य भावः अण् वा स्त्रीत्वं पक्षे ङीप् । १चातुर्य्ये २भङ्गौ च । ष्यञ् । वैदग्ध्यमप्यत्र न० ।

वैदर्भ पु० विदर्भाणां जनपदानां राजा अण् । १विदर्भदेशाधिपे २वाक्यस्य कौटिल्ये न० “माधुर्य्यव्यञ्जकैर्वर्णैः रचना ललितात्मिका । अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरुच्यते” इत्युक्ते ३काव्यरचनाभेदे स्त्री सा०द० ङीप् । विदर्भे भवा अण् । ४नलराजपत्न्यां दमयन्त्याम् स्त्री ङीप् । ५अगस्त्यपत्न्यां ६श्रीकृष्णमहिषीभेदे च स्त्री हरिवं० ।

वैदल न० विदलस्य विकारः अण् । १भिक्षुकस्य भिक्षापात्रभेदे अमरः । २पिष्टकभेदे पु० शब्दच० ।

वैदिक पु० वेदं वेत्त्यधीते वा ठञ् । १वेदज्ञे ब्राह्मणे वेदेषु विहितः ठक् । २वेदोक्ते कर्मणि त्रि० । स्त्रियां ङीप् “वैदिकी तान्त्रिकी सन्ध्या यथानुक्रमयोगतः” तन्त्रम् ।

वैदुष्य न० विदुषो भावः विद्वस्+ष्यञ् सम्प्र० । पाण्डित्ये ।

वैदूर्य्य न० विदूरे गिरौ भवः ष्यञ् । कृष्णपीतवर्णे विड़ालनेत्रतुल्य वर्णे मणिभेदे नीलरत्ने (लसुनिया) राजनि० । “मुक्ताविद्रुमवज्रेन्द्रवैदूर्य्यस्फटिकादिकम् । मणिरत्नं सरं शीतं कषायं स्वादु लेखनम् । चाक्षुष्यं धारणात्तच्च पापालक्ष्मीविनाशनम्” राजवल्लभः । तच्छायालक्षणं यथा “एकं वेणुपलाशकोमलरुचा मायूरकण्ठत्विषा मार्जारेक्षणपिङ्गलच्छविजुषा ज्ञेयं त्रिधा च्छायया । यद्गात्रं गुरुतां दधाति नितरां स्निग्धन्तु दोषोज्झितं वैदूर्य्यं विमलं वदन्ति सुधियः स्वच्छञ्च तच्छोभनम् । तस्य कुलक्षणं यथा “विच्छायं मृच्छिलागर्भं लघु रूक्षञ्च सक्षतम् । सत्रासं परुषं कृष्णं वैदूर्य्यं दूरतो नयेत्” । तत्परीक्षा यथा । “घृष्टं यदात्मना स्वच्छं स्वच्छायां निकषाश्मनि । स्फुटं प्रदर्शयेत्तद्वैदूर्य्यं जात्यमुच्यते” । राजनि० ‘वैदूर्य्यं पुष्परागाणां कर्कैतभीष्मके वदे । परीक्षां ब्रह्मणा प्रोक्तां व्यासेन कथितां द्विज ! । कल्पान्तकालक्षुभिताम्बुराशिनिर्ह्रादकल्पाद्दितिजस्य नादात् ।

वैदूर्य्यं समुत्पन्नमनेकवर्णं शोभाभिरामं द्युतिवर्णबीजम्। अविदूरे विदूरस्य गिरेरुत्तुङ्गरोधसः। कामभूतिकसीमानमनु तस्याकरोऽभवत्। तस्य नादसमुत्थत्वादाकरः सुमहागुणः। अभूदुत्तरितो लोके लोकत्रयविभूषणः। तस्यैव दानवपतेर्निनदानुरूपप्रावृट् पयोदरवदर्शितचारुरूपाः। वैदूर्य्यरत्नमणयो विविधावभासास्तस्मात् स्फुलिङ्गनिवहा इव संबभूवुः। पद्मरागमुपादाय मणिवर्णा हि ये स्थिताः। सर्वांस्तान् वर्णैः शोभाभिर्वैदूर्य्यमनुगच्छति। तेषां प्रधानं शिखिकण्ठनीलं यद्वा भवेद्वेणुदलप्रकाशम्। चाषाग्रपक्षप्रतिमश्रियो ये न ते प्रशस्ता मणिशास्त्रविद्भिः। गुणवान् वैदूर्य्यमणिर्योजयति स्वामिनं वरभाग्यैः। दोषैर्युक्तोदोषैस्तस्माद् यत्नात् परीक्षेत। गिरिकाचशिशुपालौ काचस्फटिकाश्च भूमिनिर्भिन्नाः। वैदूर्य्यमणेरेते विजातयः सन्निभाः सन्ति। लिखाभावात् काचं लघुभावाच्छैशुपालकं विद्यात्। गिरिकाचमदीप्तित्वात् स्फटिकं वर्णोज्ज्वलत्वेन। यदिन्द्रनीलस्य महागुणस्य सुवर्णसंख्याकलितस्य मूल्यम्। तदेव वैदूर्य्यमणेः प्रदिष्टं पलद्वयोन्मापितं गौरवस्य। जात्यस्य सर्वेऽपि मणेस्तु यादृक् विजातयः सन्ति समानवर्णाः। तथापि नानाकरणानुमेयभेदप्रकारः परमः प्रदिष्टः। सुखोपलक्ष्यस्य सदा विचार्य्यो ह्ययं प्रभेदो विदुषा नवेन। स्नेहप्रभेदो लघुता मृदुत्वं विजातिलिङ्गं खलु सार्वजन्यम्। कुशलाकुशलैः प्रयुज्यमानाः प्रतिवद्धाः प्रतिमत्क्रिया प्रयोगैः। गुणदोषसमुद्भवं लभन्ते मणयोऽर्घान्तरमूल्यमेव भिन्नाः। क्रमशः समतीतवर्त्तमानाः प्रतिवद्धा मणिबन्धकेन यस्मात्। यदि नाम भवन्ति दोषहीना मणयः षड्गुणमाप्नुवन्ति मूल्यम्। आकरान् समतीतानामुदधेस्तीरसन्निधौ। मूल्यमेतत् खनीनान्तु न सर्वत्र महीतले। सुवर्णो मनुना यस्तु प्रोक्तः षोडशमाषकः। तस्य सप्ततिमोभागः संज्ञारूपं करिष्यति। माणसमुन्मीयमानो माषकः पञ्चकृष्णलः। पलस्य दशमोभागो धरणः परिकीर्त्तितः। इति मानविधिः प्रोक्तो रत्नानां मूल्यनिश्चये”। गारुडे ७२ अ०। “सितञ्च धूम्रसङ्काशमीषत्कृष्णसितं भवेत्। वैदूर्य्यनाम तद्रत्नं रत्नविद्भिरुदाहृतम्। ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रजातिभेदाच्चतुर्विधाः। सितनीलो भवेद्विप्रः सितरक्तस्तु बाहुजः। पीतनीलस्तु वैश्यः स्यात् नील एव हि शूद्रकः”। अथ गुणाः “मार्ज्जारनयनप्रख्यं स्वोनप्रतिमं हि वा। कलिलं निर्म्मलं व्यङ्गं वैदूर्य्यं देवभूषणम्। सुतारं घनमत्यच्छं कलिलं व्यङ्गमेव च। वैदूर्य्याणां समाख्याता एते पञ्च महागुणाः”। “उद्गिरन्निव दीप्तिं योऽसौ सुतार इतीर्य्यते। प्रमाणतोऽल्पं गुरु यद् घनमित्यभिधीयते। कलङ्कादिविहीनं तदच्छमिति कीर्त्तितम्। ब्रह्मसूत्रकलाकारसूत्रं यत्र दृश्यते। कलिलं नाम तद्रत्नं सर्वसम्पत्तिकारकम्। विशिष्टाङ्गन्तु वैदूर्य्यं व्यङ्गमित्यभिधीयते। कर्करं कर्कशं त्रासः कलङ्को देह इत्यपि। एते पञ्च महादोषा वैदूर्य्याणामुदीरिताः। शर्करायुक्तमिव यत् प्रतिभाति च कर्करम्। स्पर्शेऽपि यत्तज्ज्ञेयं च कर्कशं बन्धुनाशनम्। भिन्नभ्रान्तिकरस्त्रासः स कुर्य्यात् कुलसंक्षयम्। विरुद्धवर्णो यस्याङ्गे कलङ्कः क्षयकारकः। मलदिग्ध इवाभाति देहो देहविनाशनः। जयति यदि सुवर्णत्यागहीनो यदा वा बहुविधमणिहारी भूपतिर्वा यतिर्वा। दधदपि हृतदोषं जातु वैदूर्य्यरत्नं प्रतिहतफलरूपः पातमेषत्यवश्यम्”। युक्तिकल्पतरुः।

वैदेह पु० विशेषेण देह उपचयो यस्य स्वार्थे प्रज्ञाद्यण् विदेहे भवः अण् वा। १वणिग्जने भरतः। शूद्रात् वैश्यजाते २जातिभेदे पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष्। ठक्। वैदेहिकोऽपि वणिजि। विदेहानां राजा अण्। ३विदेहराजे जनके नृपे।

वैदेही स्त्री विदेहेषु मिथिलादेशेषु भवा अण्। १सीतायाम् जनकात्मजायाम् २हरिद्रायाम् ३पिप्पल्यां ४वणिक्स्त्रियाञ्च मेदि०।

वैद्य पु० विद्याऽस्त्यस्य अण्। १पण्डिते “नाविद्यानान्तु वैद्येन देयं विद्याधनात् क्वचित्” दायभा०। २भिषजि अमरः। तदुपकारके ३वासकवृक्षे च शब्दच०। वैद्योत्पत्तिश्च “वैद्योऽश्विनीकुमारेण जातस्य विप्रयोषिति। वैद्यवीर्य्येण शूद्रायां बभूवुर्बहवो जनाः। ते च ग्रामगुणज्ञाश्च मन्त्रौषधिपरायणाः। तेभ्यश्च जाताः शूद्रायां ते व्यालग्राहिणो भुवि”। शौनक उवाच “कथं ब्राह्मणपत्न्यान्तु सूर्य्यपुत्रोऽश्विनीसुतः। अहो केन विपाकेन वीर्य्याधानं चकार सः”। सौतिरुवाच “गच्छन्तीं तीर्थयात्रायां ब्राह्मणीं रविनन्दनः। ददर्श कामुकीं कान्तः पुष्पोद्याने मनोहरे। तया निवारितो यत्नात् बलेन बलवान् सुरः। अतीव सुन्दरीं दृष्ट्वा वीर्य्याधानं चकार सः। द्रुतं तत्याज गर्भं सा पुष्पोद्याने मनोरमे

सत्यो बभूव पुत्रश्च तप्तकाञ्चनसन्निभः। सपुत्रा स्वामिनो गेहं जगाम व्रीडिता तदा। स्वामिनं कथयामास यस्माद्दैवादिसङ्कटम्। विप्रो रोषेण तत्याज तञ्च पुत्रं स्वकामिनीम्। सरिद्बभूव योगेन सा च गोदावरी स्मृता। पुत्रं चिकित्साशास्त्रञ्च पाठयामास यत्नतः। नानाशिल्पञ्च मन्त्रञ्च स्वयं स रविनन्दनः। विप्रश्च ज्योतिर्गणनात् वेतनाच्च निरन्तरम्। वेदधर्मपरित्यक्तो बभूव गणको भुवि"। ब्रह्मवै०पु० १० अ०। नरकभोगान्ते वैद्यजन्म यथा "यः करोत्यपहारञ्च देवब्राह्मणयोर्धनम्। पातयित्वा स्वपुरुषान् दश पूर्वान् दशापरान्। स्वयं याति च धूमान्धं धूमध्वान्तसमन्वितम्। धूमक्लिष्टो धूमभोगी वसेत्तत्र चतुर्युगम्। ततो मूषिकजातिश्च शतजन्मानि भारते। ततो नानाविधाः पक्षिजातयः क्रिमिजातयः। ततो नानाविधा वृक्षजातयश्च ततो नरः। भार्य्याहीनो वंशहीनः शवरो व्याधिसंयुतः। ततो भवेत् स्वर्णकारः स सुवर्णवणिक् ततः। ततो यवनसेवी च ब्राह्मणो गणकस्ततः। विप्रो दैवज्ञोपजीवी वैद्यजीवी चिकित्सकः"।

"लाक्षालौहादिव्यापारी रसादिविक्रयी च यः। स याति नागवेष्टञ्च सर्पैर्वेष्टित एव च। वसेत् स लोमसमानाब्दं तत्रैव नागदंशितः। ततो भवेत् स गणको वैद्यश्च सप्तजन्मसु। गोपश्च कर्मकारश्च रङ्गकारस्ततः शुचिः"। ब्रह्मवै०पु० २८अ०। राजवैद्यस्य लक्षणं यथा "परं पारङ्गतो यः स्यादष्टाङ्गे तु चिकित्सिते। अनाहार्य्यः स वैद्यः स्याद्धर्म्मात्मा च कुलोद्गतः। प्राणाचार्य्यः स विज्ञेयो वचनं तस्य भूभुजः। राजन्! राज्ञा सदा कार्य्यं यथाकार्य्यं पृथग्जनैः"। मात्स्ये १८९ अ०। "चिकित्सां कुरुते यस्तु स चिकित्सक उच्यते। स च यादृक् समीचीनस्तादृशोऽपि निगद्यते। तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्म्मा स्वयं कृती। लघुहस्तः शुचिः शूरः सज्जोपस्करभेषजः। प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान् व्यवसायी प्रियंवदः। सत्यधर्म्मपरो यश्च वैद्य ईदृक् प्रशस्यते"। दृष्टकर्म्मा दृष्टा परेण कृता चिकित्सा येन सः। स्वयं कृती स्वयं चिकित्साकुशलः। लघुहस्तः सिद्धिमद्धस्तः। निषिद्धवैद्यो यथा "कुचेलः कर्कशः स्तब्धः ग्रामीणः स्वयमागतः। पञ्च वैद्या न पूज्यन्ते धन्वन्तरिसमा अपि"। कर्कशः अप्रियवादी। स्तब्धः साभिमानः। ग्रामीणः अव्यवहारज्ञः। अथ वैद्यस्य कर्म्म चाह "व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः। एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः" भावप्र० "सत्यत्रेताद्वापरेषु युगेषु ब्राह्मणाः किल। ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रकन्यका उपयेमिरे। तत्र वैश्यसुतायां ये जज्ञिरे तनया अमी। सर्वे ते मुनयः ख्याता वेदवेदाङ्गपारगाः। तेषां मुख्योऽम्बष्ठताचार्य्यकस्याम्बष्ठाकुले हि यत्। अम्बष्ठ इत्यसावुक्तस्ततो जातिप्रवर्त्तनात्। परे सर्वेऽपि चाम्बष्ठा वैश्याब्राह्मणसम्भवाः। जननीतो जनुर्लब्धा यज्जाता वेदसंस्कृतैः। अम्बष्ठास्तेन ते सर्वे द्विजा वैद्याः प्रकीर्त्तिताः। अथ रुक्प्रतिकारित्वाद्भिषजस्ते प्रकीर्त्तिताः। सत्ये वैद्याः पितृतुल्यास्त्रेतायाञ्च तथा स्मृताः। द्वापरे भ्रातृवत् प्रोक्ताः कलौ वैश्योपमाः स्मृताः" कुलच०। आयुर्वेदशब्दे दृश्यम्।

वैद्यक न० वैद्यं चिकित्सकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः कन्। आयुर्वेदे "ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यान् दृष्ट्वा वेदान् प्रजापतिः। विचिन्त्य तेषामर्थञ्चैवायुर्वेदं चकार सः। कृत्वा तु पञ्चमं वेदं भास्कराय ददौ विभुः। स्वतन्त्रां संहितां तस्माद् भास्करश्च चकार सः। भास्करश्च स्वशिष्येभ्य आयुर्वेदं स्वसंहिताम्। प्रददौ पाठयामास ते चक्रुः संहितास्ततः। तेषां नामानि विदुषां तन्त्राणि तत्कृतानि च। व्याधिप्रणाशबीजानि साध्वि! मत्तो निशामय। धन्वन्तरिर्दिवोदासः काशीराजश्चाश्विनौ। नकुलः सहदेवार्कौ च्यवनो जनको बुधः। जाबालो जाजलिः पैलः कवथोऽगस्त्य एव च। एते वेदाङ्गवेदज्ञाः षोडश व्याधिनाशकाः। चिकित्सातत्त्वविज्ञानं नाम तन्त्रं मनोरमम्। धन्वन्तरिश्च भगवांश्चकार प्रथमे सति। चिकित्सादर्पणं नाम दिवोदासश्चकार सः। चिकित्साकौमुदीं दिव्यां काशीराजश्चकार सः। चिकित्सासारतन्त्रञ्च भ्रमघ्नं चाश्विनीसुतौ। तन्त्रं वैद्यकसर्वस्वं नकुलश्च चकार सः। चकार सहदेवश्च व्याधिसिन्धुविमर्दनम्। ज्ञानार्णवं महातन्त्रं यमराजश्चकार सः। च्यवनो जीवदानञ्च चकार भगवानृषिः। चकार जनको योगी वैद्यसन्देहभञ्जनम्। सर्वसारं चन्द्रसुतो जाबालस्तन्त्रसारकम्। वेदाङ्गसारं तन्त्रञ्च चकार जाजलिर्मुनिः। पैलो निदानं कवथस्तन्त्रं सर्वधरं परम्। द्वैधनिर्णयतन्त्रञ्च चकार कुम्भसम्भवः। चिकित्साशास्त्रबीजानि तन्त्राण्येतानि षोडश। व्याधिप्रणाशबीजानि बलाधानकराणि च। मथित्वा

ज्ञानमन्थानैरायुर्वेदपयोनिधिम्। ततश्चास्य उद्धरन् नवनीतानि कोविदाः। एतानि क्रमशो दृष्ट्वा दिव्यां भास्करसंहिताम्। आयुर्वेदसर्ववीजं सर्वं जानासि सुन्दरि!" ब्रह्मवै० पु० १६ अ०।

वैद्यनाथ पु० देवविशेषे "करवीरे महालक्ष्मीरुमा देवी विनायके। अरोगा वैद्यनाथे तु महाकाले महेश्वरी" मात्स्ये। "वैद्यनाथं समारभ्य भुवनेशान्तगं शिवे!। तावदङ्गाभिधो देशो यात्रायां न हि दुष्यति" शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७प०। २भैरवविशेषे "हार्दपीठं वैद्यनाथे वैद्यनाथस्तु भैरवः। देवता जयदुर्गाख्या नेपाले जानुनी मम" तन्त्रचूड़ा०। ३शिवलिङ्गभेदे "हरिद्रानगरे यत्र वैद्यनाथो महेश्वरः। तत्राश्रयो विल्वटञ्चः स्वर्णदश्चः उदाहृतः" हृहद्धर्मपु० ११ अ०। "झारखण्डे वैद्यनाथो वक्रेश्वरस्तथैव च। वीरभूमौ सिद्धिनाथो राढ़े च तारकेश्वरः" इति महालिङ्गेश्वरतन्त्रे।

वैद्यबन्धु पु० ६त०। आरग्वधवृक्षे शब्दर०।

वैद्यमातृ स्त्री वैद्यस्य मातेव। १वासके अमरः तस्य वैद्यजीविकाप्रयोजकरोगशान्तिकरत्वेन तत्पोषकत्वात् तन्मातृतुल्यत्वम्।

वैद्यसिंही स्त्री वैद्यस्य सिंहीव। वासकवृक्षे शब्दच०।

वैद्या स्त्री वैद्यः पाल्यत्वेनास्त्यस्याः अच्। काकोल्याम् शब्दच०।

वैध त्रि० विधित आगतः अण्। विधिप्रतिपाद्ये।

वैधहिंसा स्त्री कर्म०। वेदविहितहिंसायाम् "या वेदविहिता हिंसा नियताऽस्मिंश्चराचरे। अहिंसामेव तां विद्यात् वेदात् धर्मो हि निर्बभौ" मनुः। अत्र नियतेत्युपादानात् नित्ये पश्विष्ट्यादौ हिंसाया अहिंसात्वं न तु काम्येऽपीति सम्प्रदायविदः। पिष्टपशुमीमांसायाञ्च तथैवोक्तं "कुर्य्यात् घृतपशुं सङ्गे कुर्य्यात् पिष्टपशुं तथा" मनुना सङ्गे कामनायां पिष्टपशूनामेव विधानात्। विशेषतः कलौ "मांसदानं तथा श्राद्धे" "अश्वालम्भं गवालम्भम्" इति च कलिवर्ज्येषूक्तेः काम्यबलिदानादिनिषेधः। हिंसाया अनर्थसाधनत्वेऽपि वैधहिंसाया धर्मसाधनत्वम् वैद्यकोक्तसंस्कारभेदेन विषस्येवेति बोध्यम्। ति०त०मतभेदेन च वैधहिंसा उभयरूपत्वं निरूपितं यथा "मा हिंस्यात् सर्वाभूतानि" इत्यत्र सर्वशब्दस्य व्यापकार्थपरतया एतद्विधिमतलङ्घ्य "वायव्यं श्वेतमालभेत" इत्यादिविधेर्विषयाप्राप्तेरगत्या वैधातिरिक्तविषयत्वं सर्वं सर्वाणि छन्दांसि वेत्यनेन तत्प्रहृष्टं सिद्धम्। यदपि नानादर्शनटीकाकृद्भिर्वाचस्पतिमिश्रैस्तत्त्वकौमुद्यामभिहितं "न च मा हिंस्यात् सर्वा भूतानि" इति सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेण "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" इत्यनेन बाध्यते इति वाच्यं विरोधाभावात् विरोधे हि बलीयसा दुर्बलं बाध्यते। न चास्ति विरोधः भिन्नविषयत्वात्। तथा हि मा हिंस्यादिति निषेधेन हिंसाया अनर्थहेतुभावो ज्ञाप्यते न पुनरक्रत्वर्थत्वमपि। अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यनेन तु पशुहिंसायाः क्रत्वर्थत्वमुच्यते न त्वनर्थहेतुभावस्तथा सति वाक्यभेदप्रसङ्गात्। न चानर्थहेतुत्वक्रतूपकारकत्वयोः कश्चिदस्ति विरोधः। हिंसा हि पुरुषस्य दोषमावक्ष्यति क्रतोश्चोपकरिष्यतीत्यन्तेन, तदपि सांख्यनये। मीमांसकमते तु विरोध एव तथा हि गुरुनये न खलु सर्वभूतहिंसाभावविषयकं कार्य्यम् इति निषेधविध्यर्थस्य बाधं विना अग्नीषोमीयपश्वालम्भनविषयकं कार्य्यमिति भाव-विध्यर्थं उपपद्यते। भट्टनये तु अङ्गे यथा तथास्तु। न च मुख्यपशुयागे पुरुषार्थपशुहिंसनस्यार्थसाधनत्वमनर्थसाधनत्वञ्चोपपद्यते विरोधात्। वस्तुतस्तु अङ्गेऽपि विरोधोऽस्त्येव कुतो? विधेरेव स्वभावो यत् स्वविषयस्य साक्षात् परम्परया वा पुरुषार्थसाधनत्वमवगमयति अन्यथाऽङ्गानां प्रधानोपकारकत्वमपि नाङ्गीक्रियेत। अर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वम् अनर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टसाधनत्वं न चानयोरेकत्र समावेश इति। अतएवोक्तं "तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः" इति। नन्वेवं "श्येनेनाभिचरन् यजेत" इत्यत्र श्येनस्य अत्र यथारूपेष्टसाधनत्वमवगतम् "अभिचारो मूलकर्म च" इति मनुना उपपातकगणमध्ये पाठादनिष्टसाधनत्वमवगतम्। तदेतत् कथमुपपद्यतामिति चेन्नैवं "आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्" इत्येकवाक्यतया आततायिवधे इष्टसाधनत्वम् अनाततायिवधे तूपपातकत्वेन बलवदनिष्टसाधनत्वमित्यविरोध इति गुरुचरणाः"।

वैधात्र पु० विधातुरपत्यम् अण्। सनत्कुमारादौ १मुनिभेदे अमरः। २ब्राह्मी (वामनहाटि) स्त्री राजनि०।

वैधृति पु० विगता धृतिर्यस्मात् प्रज्ञा० स्वार्थे अण्। विष्कम्भादिषु मध्ये १अन्तिमे योगे। सूर्य्यचन्द्रयोः क्रान्तिसाम्ये नानीते अशुभसूचके २वाक्यभेदे तत्र वैधृतशब्दोऽपि यथोक्तं

ज्यो॰ति॰ "एकायनगतौ स्यातां सूर्य्याचन्द्रमसौ यदा। तद्युते मण्डले क्रान्त्योस्तुल्यत्वे वैधृताभिधः"। पातशब्दे ४३८८ पृ॰ विस्तरो दृश्यः। उपयमशब्दे १२६५ पृ॰ दृश्यम्। [मूर्खे अमरः।

वैधेय त्रि॰ विधीयतेऽसौ वि+धा-यत् ततः स्वार्थे अण्।

वैधर्म्य न॰विरुद्धो धर्मो यस्य तस्य भावः ष्यञ्। १विरुद्धधर्मत्वे २अन्यलक्षणे च। [मसह्यवेदनम्" इति कुमारः।

वैधव्य न॰ विधवाया भावः ष्यञ्। पतिविरहे "नववैधव्य-

वैनतेय पु॰ विनतायाः अपत्यं ढक्। १गरुडे अमरः २अरुणे च शब्दरत्ना॰। [हेमच॰।

वैनयिक त्रि॰ विनये रतः ठक्। शास्त्रज्ञानादिना विनयरते

वैनायिक पु॰ विनायं खण्डनमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ठक्। १बौद्धागमे त्रिका॰ उपचारात् २तदभिज्ञे त्रि॰।

वैनाशिक पु॰ विनाशमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ठक्। सर्वेषां क्षणभङ्गुरताप्रतिपादके १बौद्धागमे २तदभिज्ञे त्रि॰। विनाशाय हितम् ठक्। ज्योतिषोक्ते नक्षत्रचक्रस्थे जन्मनक्षत्रावधिकयोर्विंशे ३नक्षत्रे ४क्षणिके ५परतन्त्रे च त्रि॰ ६ऊर्णनाभे पु॰ मेदि॰।

वैनीतक पु॰न॰। विशेषेण नीतं नयनं तेन कायति कै-क स्वार्थे अण्। परम्परया वाहने शिबिकादौ अमरः।

वैपरीत्य न॰ विपरीतस्य भावः ष्यञ्। १विपर्य्यये हेमच॰। २लज्जालौ लतायां स्त्री राजनि॰।

वैभव न॰ विभोर्भावः अण्। १विभुत्वे २विभूतौ।

वैभ्राज न॰ विभ्राज इदम् अण्। देवोद्यानभेदे त्रिका॰। तच्च मेरोः पश्चिमदिक्स्थविपुलपर्वतस्थं विपुलशब्दे ४९१२ पृ॰ दृश्यम्। [२तथाभूतभगिन्यां स्त्री ङीप्।

वैमात्र पु॰ विमातुरपत्यम् अण्। १सापत्ने भ्रातरि अमरः

वैमात्रेय पु॰ विमातुरपत्यं ढक्। १सापत्ने भ्रातरि अमरः २तथाभूतभगिन्यां स्त्री ङीप्।

वैमुख्य न॰ विमुखस्य भावः ष्यञ्। विमुखत्वे।

वैमेय पु॰ वि+मि-यत् स्वार्थे अण्। विनिमये हेमच॰।

वैयधिकरण्य न॰ व्यधिकरणस्य भावः ष्यञ्। असमानाधिकरणत्वे। [भिन्ने।

वैयाकरण त्रि॰ व्याकरणं वेत्त्यधीते वा अण्। व्याकरणा-

वैयाघ्र पु॰ व्याघ्रचर्मणा परिवृतो रथः अण्। व्याघ्रचर्म-परिवृते रथे अमरः।

वैयाघ्रपद्य पु॰ व्याघ्रपदस्यापत्यं यञ्। गोत्रकारके मुनिभेदे "वैयाघ्रपद्यगोत्रायेति" भीष्मतर्पणमन्त्रः।

वैयात्य न॰ वियातस्य भावः ष्यञ्। निर्लज्जत्वे "वैयात्य सुरतेष्वपि" माघः। [शुकदेवे।

वैयासकि पु॰ व्यासस्यापत्यम् इञ् कुक् च। व्यासस्यापत्ये

वैयासिकी स्त्री व्यासेन प्रोक्ता ठञ् ङीप्। व्यासप्रणीतायां संहितायाम्।

वैर न॰ वीरस्य भावः अण्। विरोधे विद्वेषे अमरः। "वैरं पञ्चसमुत्थानं मुनिभिः परिकीर्त्तितम्। स्त्रीकृतं वास्तुजं वाग्जं ससापत्नापराधजम्"। तत्र स्त्रीकृतं कृष्णचेदिपयोः। वास्तुजं कुरुपाण्डवयोः। वाग्जं द्रोणद्रुपदयोः। सापत्नं नैसर्गिकमहिनकुलयोः। अपराधजं पूजनीब्रह्मदत्तयोः।

वैरकार त्रि॰ वैरं करोति कृ-ट। विरोधकारके।

वैरक्त्य न॰ विरक्तस्य भावः ष्यञ्। विरागे।

वैरङ्गिक त्रि॰ विरङ्गं विरागं नित्यमर्हति ठञ्। विरागार्हे हेमच॰। वैरागिक तत्रार्थे सि॰कौ॰।

वैरनिर्यातन न॰वैरस्य वैरकृतापकारस्य निर्यातनम् निर्+यत-णिच् ल्युट्। वैरकृतापकारप्रतीकारे अमरः।

वैरप्रतीकार पु॰ ६त॰। वैरकृतापकारस्य तुल्यरूपापकारकरणेन तस्य शोधने वैरप्रतिक्रियाप्यत्र स्त्री।

वैरशुद्धि स्त्री ६त॰। वैरप्रतीकारे अमरः।

वैराग्य न॰ विरागस्य भावः ष्यञ्। विषयवासनाराहित्ये ऐहिकामुष्मिकविषयरागराहित्ये च।

वैराग्यस्य मोक्षहेतुत्वादि विवेकचूडामणौ दर्शितं यथा "मोक्षस्य हेतुः प्रथमो निगद्यते वैराग्यमत्यन्तमनित्यवस्तुषु। ततः शमश्चापि दमस्तितिक्षा न्यासः प्रसक्ताखिलकर्मणां भृशम्। ततः श्रुतिस्तन्मननं सतत्त्वध्यानं चिरं नित्यनिरन्तरं मुनेः। ततो विकल्पं परमेत्य विद्वानिहैव निर्वाणसुखं समृच्छति। यद्बोद्धव्यं तवेदानीमात्मानात्मविवेचनम्। तदुच्यते मया सम्यक् श्रुत्वात्मन्यवधारय। मज्जास्थिमेदःपलरक्तचर्मत्वगाह्वयैर्धातुभिरेभिरन्वितम्। पादोरुवक्षोभुजपृष्ठमस्तकैरङ्गैरुपाङ्गैरुपयुक्तमेतत्। अहं ममेति प्रथितं शरीरं मोहास्पदं स्थूलमितीर्य्यते बुधैः। नभोनभस्वद्दहनाम्बुभूमयः सूक्ष्माणि भूतानि भवन्ति तानि। परस्परांशैर्मिलितानि भूत्वा स्थूलानि च स्थूलशरीरहेतवः। मात्रास्तदीया विषया भवन्ति शब्दादयः पञ्च सुखाय भोक्तुः। य एषु मूढा विषयेषु बद्धा रागोरुपाशेन सुदुर्दमेन। आयान्ति निर्य्यान्त्यध ऊर्द्ध्वमुच्चैः स्वकर्मदूतेन जवेन

लीनाः। शब्दादिभिः पञ्चभिरेव पञ्च पञ्चत्वमापुः स्वगुणेन बद्धाः। कुरङ्गमातङ्गपतङ्गमीनभृङ्गा, नरः पञ्चभिरञ्चितः किम्?। दोषेण तीव्रो विषयः कृष्णसर्पविषादपि। विषं निहन्ति भोक्तारं द्रष्टारं चक्षुषाप्ययम्। विषयाशा महापाशात् यो विमुक्तः सुदुस्त्यजात्। स एव कल्पते मुक्त्यै नान्यः षट्शास्त्रवेद्यपि। आपातवैराग्यवतो मुमुक्षून् भवाब्धिपारं प्रतियातुमुद्यतान्। आशाग्रहो मज्जयतेऽन्तराले निगृह्य कण्ठे विनिवर्त्त्य वेगात्। विषयाख्यग्रहो येन सुविरक्त्यसिना हतः। स गच्छति भवाम्भोधेः पारं प्रत्यूहवर्जितः। विषमविषयमार्गैर्गच्छतो नष्टबुद्धेः प्रतिपदमभियातो मृत्युरप्येष विद्धि। हितसुजनगुरूक्त्या गच्छतः स्वस्य युक्त्या प्रभवति फलसिद्धिः सत्यमित्येव विद्धि। मोक्षस्य काङ्क्षा यदि वै तवास्ति त्यजातिदूराद्विषयान् विषं यथा। पीयूषवत्तोषदयाक्षमार्जवप्रशान्तिदान्तीर्भज नित्यमादरात्"।

वैराट त्रि० विराटस्येदम् अण्। १विराटसम्बन्धिनि। वीर इव अटति अट-अच् स्वार्थे अण्। २इन्द्रगोपकीटे हेमच०।

वैरातङ्क पु० वीरस्य अर्जुनस्यातङ्काय शङ्कायै साधु-अण्। अर्जुनवृक्षे राजनि०। [तुल्यप्रकारके २वैरानुगते च।

वैरानुवन्धिन् त्रि० वैरं विद्वेषमनुबध्नाति णिनि। १विद्वेषा

वैरिन् त्रि० वैरमस्त्यस्य इनि। शत्रौ अमरः।

वैरूप्य न० विरूपस्य भावः ष्यञ्। १विरूपत्वे २अननुरूपत्वे ३कथयाभावे ४वस्तुनोविकारभेदे च।

वैरोच(न)नि पु० विरोचनस्यापत्यम् शिवाद्यण् इञ् वा। १अग्निपुत्रे २सूर्य्यपुत्रे ३वलिराजपुत्रे दानवभेदे च ४बुद्धभेदे ५सिद्धगणे शब्दर०।

वैलक्षण्य न०विलक्षणस्य भावः ष्यञ्। विलक्षणत्वे वैशिष्ट्ये

वैलक्ष्य न० विलक्षस्य भावः ष्यञ्। १लज्जायाम् अमरः २स्वभाववैलक्षण्ये च "वैलक्ष्यहेतोर्गतिमेतदीयाम्" नैष०।

वै(ब)वधिक त्रि० वी(ब)वधेन धान्यादिसंग्रहेण व्यवहरति ठक्। वार्त्तावहे नैयमे (दोकानि) अमरः।

वैवर्ण्य न० विवर्णस्य भावः ष्यञ्। विवर्णत्वे मालिन्ये।

वैवस्वत पु०विवस्वतोऽपत्यम् तस्येदं वा अण्। १यमे अमरः २अग्नौ ३रुद्रभेदे च जटा०। ४तत्सम्बन्धिनि त्रि० "वैवस्वतकरक्रिया" इत्युद्भटः। ५दक्षिणादिशि स्त्री ङीप्। ६सप्तमे मनुभेदे "मनुर्विवस्वतः पुत्रः श्राद्धदेव इति स्मृतः। सप्तमो वर्त्तमानोऽयस्तदपत्यानि मे शृणु!। इक्ष्वाकुर्नभगश्चैव धृष्टः शर्य्यातिरेव च। नरिष्यन्तोऽथ नाभागः सप्तमो दिष्ट उच्यते। करूषश्च पृषध्रश्च दशमो वसुमान् स्मृतः। मनोर्वैवस्वतस्यैते दश पुत्राः परन्तप!। आदित्या वसवो रुद्रा विश्वे देवा मरुद्गणाः। अश्विनी ऋभवो राजन्! इन्द्रस्तेषां पुरन्दरः। कश्यपोऽत्रिर्वशिष्ठश्च विश्वामित्रश्च गोतमः। यमदग्निर्भरद्वाज इति सप्तर्षयः स्मृताः। अत्रापि भगवज्जन्म कश्यपाददितेरभूत्। आदित्यानामवरजो विष्णुर्वामनरूपधृक्। संक्षेपतो मयोक्तानि सप्त मन्वन्तराणि ते" भाग० ८।१२अ०।

वैवाहिक त्रि० विवाहाय हितं साधु वा ठक्। १विवाहयोग्ये "वैवाहिकीं तिथिं पृष्टाः" इति कुमारः। २विवाहेन सम्बद्धे कन्यापुत्रयोः श्वशुरे ३विवाहसम्बन्धिनि च त्रि० "पञ्चमे सप्तमे वापि येषां वैवाहिकी क्रिया" स्मृतिः।

वैशम्पायन पु० व्यासशिष्ये भारतवक्तरि मुनिभेदे। स च व्यासादिष्टः जनमेजयाय भारतं श्रावितवान् यथोक्तं भा०आ०१अ० "जनमेजयेन पृष्टः सन् ब्राह्मणैश्च सहस्रशः। शशास शिष्यमासीनं वैशम्पायनमन्तिके। स सदस्यैः सहासीनः श्रावयामास भारतम्। कर्म्मान्तरेषु यज्ञस्य चोद्यमानः पुनःपुनः"। स च यजुर्वेदे तस्य शिष्यः यथाह "अथ शिष्यान् प्रजग्राह चतुरो वेदपारगान्। जैमिनिञ्च सुमन्तुञ्च वैशम्पायनमेव च। पैलं तेषां चतुर्थञ्च पञ्चमं मां महामुनिः। ऋग्वेदश्रावकं पैलं जग्राह स महामुने!। यजुर्वेदप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च" कौर्म्मपु० ४९ अ०। [सके च।

वैशस न०विशसस्य भावः स्वार्थे वा अण्। १हिंसने २हिं-

वैशाख पु० विशाखानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी वैशाखी सा यत्र मासे पुनः अण्। स्वनामख्याते चैत्रतो द्वितीये १चान्द्रमासे २गुडवर्णभेदे च कार्त्तिकशब्दे १९४९ पृ० दृश्यम्। चान्द्रवैशाखलक्षणं तु मेषस्थरव्यारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तत्रिंशत्तिथित्वम्। मेषस्थरविके ३सौरतन्मासे "तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नानं विधीयते। हविष्यं ब्रह्मचर्य्यञ्च महापातकनाशनम्"। तन्मासस्य ४पौर्णमास्यां स्त्री ङीप्। विशाखा प्रयोजनमस्य अण्। ५मन्थानदण्डे पु० ६धनुर्द्धराणामवस्थानभेदे न० अमरः। [वेश्याभिषक्ते नायकभेदे रसम०।

वैशिक पु०वेशे वेश्यालये उपचारात् वेश्यायां प्रसृतः ठक्।

वैशिष्ट्य न० विशिष्टस्य भावः ष्यञ्। विशेष्यविशेषण-

सम्बन्धिनि विशिष्टबुद्धिनियामके १सम्बन्धे २भेदे च ।

वैशेषिक न० विशेषं पदार्थभेदमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ठञ् । कणादप्रणीते १शास्त्रभेदे । तदधीते अण् । २काणादशास्त्राभिज्ञे त्रि० । तस्येदम् अण् । ३काणादशास्त्रसम्बन्धिनि त्रि० । [शेषग्राससहादः" शा०स्तू० ।

वैशेष्य न० विशेषस्य भावः ष्यञ् । १वैशिष्ट्ये २भेदे च "वै-

वैश्य पुंस्त्री विशति उपभुङ्क्ते विश–क्विप् स्वार्थे ष्यञ् । वर्णभेदे ब्रह्मण ऊरुजाते जातिभेदे अमरः स्त्रियां टाप् । "विशत्याशु पशुभ्यश्च कृष्यादानरुचिः शुचिः । वेदाध्ययनसम्पन्नः स वैश्य इति संज्ञितः" पद्मपु०स्व०२६अ० ।

वैश्यवृत्ति स्त्री ६त० । कृषिवाणिज्यादौ "वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वा दारपरिग्रहम् । वार्त्तायां नित्ययुक्तः स्यात् पशूनाञ्चैव रक्षणे । प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे पशून् । ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः । न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनिति । वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथञ्चन । मणिमुक्ताप्रवालानां लोहानां तान्तवस्य च । गन्धानाञ्च रसानाञ्च विद्यादर्घबलाबलम् । बीजानामुप्तिविच्च स्यात् क्षेत्रदोषगुणस्य च । मानयोगञ्च जानीयात् तुलायोगांश्च सर्वशः । सारासारञ्च भाण्डानां देशानाञ्च गुणागुणान् । लाभालाभञ्च पण्यानां पशूनां परिवर्द्धनम् । भृत्यानाञ्च भृतिं विद्याद् भाषाश्च विविधा नृणाम् । द्रव्याणां स्थानयोगांश्च क्रयविक्रयमेव च । धर्मेण च द्रव्यवृद्धावातिष्ठेद् यत्नमुत्तमम् । दद्याच्च सर्वभूतानामन्नमेव प्रयत्नतः" मनुः । "वैश्यस्य च प्रवक्ष्यामि यो धर्मो वेदसम्मतः । दानमध्ययनं शौचं यज्ञश्च धनसञ्चयः । पालयेच्च पशून् वैश्यः पितृवद्धर्ममर्जयन् । विकर्म तद्भवेदन्यत् कर्म यत् स समाचरेत् । रक्षया स हि तेषां वै महत् सुखमवाप्नुयात् । प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे प्रजाः । ब्राह्मणेभ्यश्च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः । तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम् । षण्णामेका पिबेद्धेनुं शताच्च मिथुनं भवेत् । लभ्याच्च सप्तमं भागं तथा शृङ्गे कल-खुरे । शस्यानां सर्ववीजानि एषा सांवत्सरी भृतिः" पाद्मस्व०२६अ० ।

वैश्रवण पु० विश्रवसोऽपत्यम् अण् विश्रवणादेशः । कुबेरे अमरः । [वैश्रवणावासादयोऽप्यत्र ।

वैश्रवणालय पु० ६त० । १वटवृक्षे हेमच० २कुबेरपुर्यां च ।

वैश्वदेव पु० विश्वेभ्यो देवेभ्यो देयो बलिः अण् । वैश्वदेवोद्देशेन दीयमाने बलौ ।

वैश्वानर पु० विश्वेषां नराणामयम् कुक्षिस्थत्वात् अण् पूर्वदीर्घः । १वह्नौ २चित्रकवृक्षे । ३चेतने च विश्वानरस्यापत्यम् अण् । अग्निलोकाधिपे ४वह्नौ काशीख०१०अ० तत्कथा दृश्या । सर्वदेहाभिमानिनि ५सर्वात्मयोनिनि परमेश्वरे तदुपासनप्रकारः छान्दो० ६प्र०दर्शितो यथा "एष वै रयिरात्मा वैश्वानरः" इत्युपक्रमे "तान् होवाचैते वै खलु यूयं पृथगिवेममात्मानं वैश्वानरं विद्वांसोऽन्नमत्थ यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति" "तान् यथोक्तवैश्वानरदर्शनवतो ह उवाच । एते यूयं वै खल्वित्यनर्थकौ यूयं पृथगिवापृथक् सन्तमिममेकं वैश्वानरं विद्वांसोऽन्नमत्थ परिच्छिन्नात्मबुद्ध्या एतद्धस्तदर्शन इव जात्यन्धाः । यस्त्वेतमेवं यथोक्तावयवैर्मूर्द्धादिभिर्विशिष्टमेवं प्रादेशमात्रं प्रादेशैर्मूर्द्धादिभिः पृथिवीपादान्तैरध्यात्मं मीयते ज्ञायत इति प्रादेशमात्रम् । मुखादिषु वा करणेषु कर्तृत्वेन मीयत इति प्रादेशमात्रः । द्युलोकादिपृथिव्यन्तप्रदेशपरिमाणो वा प्रादेशमात्रः । प्रकर्षेण शास्त्रेणादिश्यन्त इति प्रदेशा द्युलोकादय एव तत्परिमाणः प्रादेशमात्रः । शाखान्तरे तु "मूर्द्धादिश्चिबुकप्रतिष्ठः" इति प्रादेशमात्रं कल्पयन्ति । इह तु न तथाभिप्रेतः । "तस्य ह वा एतस्यात्मनः" इत्याद्युपसंहारात् । प्रत्यगात्मतयाऽभिविमीयतेऽहमिति ज्ञायत इत्यभिविमानस्तमेतमात्मानं वैश्वानरं विश्वान्नरान्नयति पुण्यपापानुरूपां गतिम् । सर्वात्मैष ईश्वरो वैश्वानरो विश्वो नर एव वा सर्वात्मत्वात् । विश्वैर्वा नरैः प्रत्यगात्मतया प्रविभज्य नीयत इति वैश्वानरः । तमेवमुपास्ते यः सोऽदन्नन्नादी सर्वेषु लोकेषु द्युलोकादिषु सर्वेषु भूतेषु चराचरेषु सर्वेष्वात्मसु शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिषु तेषु ह्यात्मकल्पनाव्यपदेशः प्राणिनामन्नमत्ति । वैश्वानरवित् सर्वात्मा सन्नन्नमत्ति । न यथाऽज्ञः पिण्डमात्राभिमानः सन्नित्यर्थः" ।

वैषम्य न० विषमस्य भावः ष्यञ् । विषमत्वे वैलक्षण्ये ।

वैषयिक त्रि० विषयेण निर्वृत्तः ठक् । विषयनिर्वृत्ते सुखादौ

वैष्टुत न० विष्टुत्या निर्वृत्तम् अण् । १होमभस्मनि हेमच० । २विष्टुतिसाध्ये यागादौ त्रि० । [४विष्णौ च संक्षिप्तसा० ।

वैष्ट्र न० विष–ष्ट्रन् णिच्च । १विष्टपे भुवनादि० २स्वर्गे ३वायौ

वैष्णव त्रि० विष्णुर्देवताऽस्य तस्येदं वा अण्। १विष्णूपासके २विष्णुसम्बन्धिनि च स्त्रियां ङीप्। ३वैष्णव्यां शक्तौ "वैष्णवी समरे चैनम्" देवीमा०। "गायत्री वैष्णवी ह्येषा" स्मृतिः। ४विष्णुधामनि न०। विष्णुमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण्। ५महापुराणभेदे न०विष्णुपुराणशब्दे ४८२६ पृ० दृश्यम्।

वैसारिण पुंस्त्री० विसरति वि+सृ-णिनि स्वार्थे अण्। मत्स्ये अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

वैहार्य्य त्रि० विहारं परिहासमर्हति ष्यञ्। परिहासार्हे श्यालकादौ "यथा बालेषु नारीषु वैहार्य्येषु तथैव च। सङ्करेषु निपातेषु तथापद्व्यसनेषु च। अन्ततं नोक्तपूर्वं मे" भा०उ० १२१अ०।

वैहासिक पु० विहासेऽभिरतस्तं करोति वा ठक्। नाटकादौ प्रसिद्धे शृङ्गाररसनायकसहचरे १विदूषके हेमच० (भाँड़) इति २ख्याते लोके च।

वोड्र पुंस्त्री० वा-बा० उड्र। १गोनससर्पे (वोडासाप) त्रिका०मेदि०। २मत्स्यभेदे मेदि०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्सा च ३पलचतुर्थांशे (वुडि) मेदि०। [भन्त्रः

वोढु पु० वह-तुन्। मुनिभेदे "वोढुः पञ्चशिकस्तथा" तर्पण

वोढृ त्रि० वह-तृच्। १वाहके २स्थानान्तरप्रापके "भागीरथी निर्भरशीकराणां वोढा" कुमारः। ३पाणिग्राहके पु० "पिण्डदा वोढुरेव ते" स्मृतिः। ४भारवाहके ५मूढे च त्रि० शब्दच०। ६वृषभे पु० राजनि०। ७सुते पु० मेदि०। [अवस्थातोलोपः। आर्द्रे त्रिका०।

वोद त्रि० अवस्थितमुदकं यत्र प्रा०ब० उदकस्योद देश

वोदाल पुंस्त्री०वोद आर्द्रः सन्नलति अल-अच्। मत्स्यभेदे (बोआल) शब्दर० स्त्रियां ङीष्।

वोरक पु०अवनतं लेखनकाले उरो यस्य प्रा०ब०कप् अवस्थातोलोपः पृषो० सलोपः। लेखके त्रिका०। [हले त्रिका०।

वोरट पु० वोरिति रटन्ति भृङ्गा अत्र रट-घञर्थे क। कुन्द-

वोरव पु० वा-उर वोरं वाति वा-क। (बोरो) धान्यभेदे "बोरवस्तु बुधैः प्रोक्तस्त्रिदोषस्य प्रकोपणः। मधुराम्लपाकश्च व्रीहिः पित्तकरो गुरुः" राजवल्लभ०।

वोल पु० वा-उलच्। गन्धरसे गन्धद्रव्यभेदे। "वोलस्तु कटुतिक्तोष्णः कषायो रक्तदोषनुत। कफपित्तामयान् हन्ति प्रदरादिरुजापहः" राजवल्लभः। स्वार्थे क। तत्रार्थे पु० अमरः।

वोसाह पुंस्त्री० श्वेतवर्णरक्ताङ्गयुते अश्वे हेमच०।

वौषि स्त्री उभयचरशब्दे १२६२पृ० दर्शिते जन्मकाले सूर्य्यात् द्वितीयस्थे विचन्द्रग्रहे। तदपेक्षया द्वादशस्थे तु वेशी।

वौषट् अव्य० वह-डौषट्। देवोद्देशेन हविस्त्यागे अमरः।

व्यंशक पु० विशिष्टोऽशोऽवयवोऽस्य। पर्वते त्रिका०।

व्यंसक पु० विगतोऽंसः स्कन्धो यस्य कप्। १धूर्त्ते हेमच० २स्कन्धशून्ये। "मयूरव्यंसकादयश्च" पाणिनिसूत्रम्।

व्यंसित त्रि० वि+अंस-क्त। १वञ्चिते २प्रतारिते त्रिका०।

व्यक्त त्रि०वि+अन्ज-क्त। १स्फुटे २प्रकाशिते मेदि०। ३प्राज्ञे अमरः। ४स्थूले "व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात्" सा० का०। ५विष्णौ पु० विष्णुस०। [साक्षिणि त्रिका०।

व्यक्तदृष्टार्थ पु० व्यक्तं स्फुटं दृष्टोऽर्थो येन। साक्षाद्द्रष्टरि

व्यक्तरूप पु०व्यक्तानि स्थूलानि भूतान्येव रूपं यस्य। विष्णौ विष्णुस०। तस्य विराड्रूपेण सर्वभूतात्मकत्वात्तथात्वम्।

व्यक्ति स्त्री वि+अन्ज-क्तिन्। १प्रकाशे क्तिच्। २जने हेम०। पृथगात्मतारूपे एकैकविशेषे च अमरः। अभिव्यक्तिशब्दे दृश्यम्। [विशिष्टमग्रं यस्य। ३विष्णौ पु० विष्णुस०।

व्यग्र त्रि०विगतमग्रं यस्य। १व्याकुले २व्यासक्ते च अमरः।

व्यङ्ग न०विगतं विकलं वाङ्गं प्रादिकर्म०। १विकलाङ्गे विगतमङ्गं यस्य २अङ्गहीने त्रि० ३भेके पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष्। ४मुखरोगभेदे तन्निदानादि माधवनिदाने उक्तं यथा "क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पित्तेन संयुतः। मुखमागम्य सहसा मण्डलं विसृजत्यतः। नीरुजं तनुकं श्याव मुखे व्यङ्गं तमादिशेत्"।

व्यङ्ग्य त्रि० वि+अन्ज-ण्यत्। १व्यञ्जनया वृत्त्या बोध्येऽर्थे "वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः। व्यङ्ग्यो व्यञ्जनया ताः स्युस्तिस्रः शब्दस्य शक्तयः" सा०द०। २प्रकाश्ये च। [विचीन् विव्याच विविचतुः व्यचाः।

व्यच व्याजे अक०सम्बन्धे सक०तु०कु०पर०सेट्। विचति अ-

व्यजन न० वि+अज-ल्युट् नव्यादेशः। तालवृन्ते अमरः। "मूर्च्छादाहतृषाघर्मश्रमनुत् व्यजनानिलः। तालव्यजनजो वायुस्त्रिदोषशमनो लघुः। वंशव्यजनजो वायुरूक्षोष्णो वातपित्तकृत्। वेत्रवस्त्रैकिकपुच्छव्यजनोत्थस्त्रिदोषहृत्। वालव्यजनजो वायुर्मक्षिकादिनिवारकः। तेजस्करोऽसौ विज्ञेयो विद्भिर्भिषजां वरैः" राजव०।

व्यञ्जक पु० वि+अन्ज-णिच्-ण्वुल्। १हृद्गतभावादिप्रकाशके अभिनये अमरः। २व्यञ्जनयार्थबोधके शब्दे च सा०द० व्यञ्जनशब्दे दृश्यम्। ३प्रकाशकमात्रे त्रि०।

व्यञ्जन न० विशेषेणाज्यते वि+अन्ज-ल्युट्। १सूपशाकादौ

ओदनभोजनोपकरणे राजनि०। "व्यञ्जनं शाकसूप-स्वाद्यं हृद्यं द्रव्यञ्च सुस्थिदम्। द्रव्येण येन येनेह व्यञ्जनं मनृत्यमंस्योः। तस्य तस्य तथास्वं तद्गुणदोषैर्विभावयेत्" राजव०। वि+अन्ज–णिच्–ल्युट्। २चिह्ने ३श्मश्रुणि ४अवयवे ५दिने मेदि०। ६उपस्थे ७अर्द्धमात्राकालेनोच्चार्य्ये हल्वर्णे च धरणिः "व्यञ्जनं चार्द्धमात्रकम्" शिक्षा०। ८अलङ्कारप्रसिद्धे शब्दस्य वृत्तिभेदे च युच्। ९उक्तार्थे स्त्री "विरतास्वभिधाद्यासु ययार्थो बोध्यतेऽपरः। सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च। अभिधालक्षणामूलाशब्दस्य व्यञ्जना द्विधा" सा० द०। तत्र अभिधामूला तच्छब्दे २९० पृ० दृश्या।

"लक्षणामूलामाह "लक्षणोपास्यते यस्य कृते तत्तु प्रयोजनम्। यया प्रत्याय्यते सा स्याद् व्यञ्जना लक्षणाश्रया"। (गङ्गायां घोषः) इत्यादौ जलमयाद्यर्थबोधनादभिधायां विरतायां तटाद्यर्थबोधनाच्च लक्षणायां विरतायां यया शीतत्वपावनत्वाद्यतिशयादिर्बोध्यते सा लक्षणामूला व्यञ्जना। एवं शाब्दीं व्यञ्जनामुक्त्वाऽऽर्थीं व्यञ्जनामाह "वक्तृबोद्धव्यवाक्यानामन्यसन्निधिवाच्ययोः। प्रस्तावदेशकालानां काकोश्चेष्टादिकस्य च। वैशिष्ट्यादन्यमर्थं या बोधयेत् साऽर्थसम्भवा"। व्यञ्जनेति सम्बध्यते। तत्र वक्तृवाक्ययोस्तावद्देशकालवैशिष्ट्ये यथा मम "कालो मधुः कुपित एष च पुष्पधन्वा धीरा वहन्ति रतिखेदहराः समीराः। केलीवनीयमपि वञ्जुलकुञ्जमञ्जुर्दूरे पतिः कथय किं करणीयमद्य"। अत्रैतं देशं प्रति शीघ्रं प्रच्छन्नकामुकस्त्वया प्रेष्यताम्" इति सखीं प्रति कयाचिद् द्योत्यते। बोद्धव्यवैशिष्ट्ये यथा "निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः। मिथ्यावादिनि! दूति! बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम्"। अत्र तदन्तिकमेव गतासीति विपरीतलक्षणया लक्ष्यम्। तच्च रन्तुमिति व्यङ्ग्यं प्रतिपाद्यदूतीवैशिष्ट्याद्बोध्यते। अन्यसन्निधिवैशिष्ट्ये यथा "उअ णिच्चल णिप्पन्दा भिसिणीपत्तम्मि रेहइ बलाआ। णिम्मलमरगअभाअणपरिट्ठिआ संखसुत्ति व्व"। अत्र बलाकाया निस्पन्दत्वेन विश्वस्तत्वं तेनास्य देशस्य विजनत्वमतः सङ्केतस्थानमेतदिति कयापि सन्निहितप्रच्छन्नकामुकं प्रत्युच्यते। अत्रैव स्थानविजनत्वरूपव्यङ्ग्यार्थवैशिष्ट्यं प्रयोजनम्। "भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयते"। इत्युक्तप्रकारायाः काकोर्भेदा आकरादिभ्यो ज्ञातव्याः। एतद्वैशिष्ट्ये यथा "गुरुपरतन्त्रतया वत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम्। अलिकुलकोकिलललिते नैष्यति सखि! सुरभिसमयेऽसौ"। अत्र नैष्यति अपि तु एष्यत्येवेति काका व्यज्यते। चेष्टावैशिष्ट्ये यथा "सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया। हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम्"। अत्र सन्ध्या सङ्केतकाल इति पद्मनिमीलनादिचेष्टया कयाचिद् द्योत्यते। एवं वक्त्रादीनां व्यस्तसमस्तानां वैशिष्ट्ये बोध्यम्। "त्रैविध्यादियमर्थानां प्रत्येकं त्रिविधा मता"। अर्थानां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यत्वेन त्रिरूपतया सर्वा अप्यनन्तरोक्ता व्यञ्जनास्त्रिविधाः। तत्र वाच्यार्थस्य व्यञ्जना यथा "कालो मधुः" इत्यादि। लक्ष्यार्थस्य यथा "निःशेषच्युतचन्दनम्" इत्यादि। व्यङ्ग्यार्थस्य यथा "उअ णिच्चलेत्यादि"। प्रकृतिप्रत्ययव्यञ्जनत्वन्तु प्रपञ्चयिष्यते "शब्दबोध्यो व्यनक्त्यर्थं शब्दोऽप्यर्थान्तराश्रयः। एकस्य व्यञ्जकत्वे तदन्यस्य सहकारिता"। यतः शब्दो व्यञ्जकत्वेऽर्थान्तरमपेक्षते अर्थोऽपि शब्दं, तदेकस्य व्यञ्जकत्वे अन्यस्य सहकारिताऽवश्यमङ्गीकार्य्या। "अभिधादित्रयोपाधिवैशिष्ट्यात्त्रिविधो मतः। शब्दोऽपि वाचकस्तद्वल्लक्षको व्यञ्जकस्तथा"। अभिधोपाधिको वाचकः। लक्षणोपाधिको लक्षकः। व्यञ्जनोपाधिको व्यञ्जकः" सा० द० २ प०।

व्यञ्जित त्रि० वि+अन्ज–णिच्–क्त। १प्रकाशिते "व्यञ्जितहर्षलक्षणः" कुमारः। २व्यञ्जनावृत्त्या बोधितेऽर्थे च।

व्यडम्बक पु० डवि–ण्वुल् विशेषेण न डम्बकः। एरण्डवृक्षे अमरः। [मेदि०।

व्यतिकर पु० वि+अति–कॄ–अप्। १व्यतिसम्बन्धे २व्यसने च

व्यतिक्रम पु० वि+अति+क्रम–घञ् न वृद्धिः। १विपर्य्यये "विवाहे च व्यतिक्रमः" उ०त०। २विशेषतोऽतिक्रमे च।

व्यतिरिक्त त्रि० वि+अति+रिच–क्त। भिन्ने "न वृत्तवृत्तिव्यतिरिक्तसाधनम्" इति कुमारः।

व्यतिरेक पु० वि+अति+रिच–घञ्। १विशेषेण अतिक्रमे ३अभावे ४विनेत्यर्थे ५अर्थालङ्कारभेदे च अलङ्कारशब्दे ४०४ पृ० दृश्यम्। न्यायोक्ते ६तदसत्त्वे तदसत्त्वरूपे कारणताग्राहके पदार्थभेदे ७साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपे व्याप्तिभेदे च।

व्यतिरेकिन् न० वि+अति+रिच–घिनुण्। न्यायोक्ते सा-

व्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्याप्तिहेतुके १अनुमानभेदे "तच्चानुमानं त्रिविधं केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिभेदात्" चिन्तामणिः। यथा पृथिवी इतरभिन्ना गन्धवत्त्वात् इत्यादि। व्यतिरेकिदृष्टान्तश्च यन्नैवं तन्नैवमित्यादि। २अतिक्रामके च स्त्रियां ङीप्।

व्यतिषक्त त्रि० वि+अति+सन्ज–क्त। १मिलिते २ग्रथिते च

व्यतिषङ्ग पु० वि+अति+सन्ज–घञ्। परस्परमेलने।

व्यति(ती)हार पु० वि+अति+हृ–घञ् वा दीर्घः। परीवर्त्ते हेमच०। २परस्परैकजातीयक्रियाकरणे।

व्यतीत त्रि० वि+अति+इण्-क्त। अतीते "व्यतीतकालस्त्वहमभ्युपेतः" इति रघुः।

व्यतीपात पु० वि+अति+पत-घञ् दीर्घः। १महोत्पातभेदे २अपमाने मेदि० विष्कम्भादिषु मध्ये ३योगभेदे ज्यो०त० "श्रवणाश्विधनिष्ठार्द्रानागदैवतमस्तके। यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते" इत्युक्तरूक्ते ४तिथ्यादियोगभेदे च यानशब्दे ४२९७पृ० दर्शिते सूर्य्यसि० उक्ते क्रान्तिसाम्यात्मके योगवियोगरूपे ५खर्बाङ्गभेदे

"व्यतीपातत्रयं घोरं गण्डान्तत्रितयं तथा। एतद् भसन्धित्रितयं सर्वकर्मसु वर्जयेत्" सू०सि० "व्यतीपातानां त्रयं योगवियोगात्मकौ क्रान्तिसाम्यरूपौ द्वौ व्यतीपातौ विषुवत्सन्निधौ क्रान्तिसाम्यान्तरेण व्यतीपातस्तयोरेव भेदः न पृथक्। पश्चाङ्गान्तर्गतयोगान्तर्गत व्यतीपातश्चेति त्रयम्" रङ्ग०। भविष्यपु० "चतुर्दश्यां यदा योगो व्यतीपातेन चार्क वा। तदा पुण्यतमः कालो देवानामपि दुर्लभः। तदा यः स्नाति गङ्गायां भक्त्या तत् फलमाप्नुयात्। यत्र तत्र विपन्नो हि गङ्गामरणजन्तु सः" प्रा०त० उक्ते ६तिथ्यादियोगभेदे। "त्रिरंशं दिवसं विष्टि व्यतीपातञ्च वैधृतिम्। केन्द्रं वापि शुभैर्हीनं पापाङ्कमपि वर्जयेत्। परिघस्य त्यजेदर्द्धं शुभकर्म ततःपरम्। गण्डव्याघातयोः षट् च नव हर्षणवज्रयोः। वैधृति व्यतीपातौ च समस्तं परिवर्जयेत्"। अस्य प्रतिप्रसवमाह भीमपराक्रमे "न विष्कम्भो न वा गण्डो न व्यतीपातवैधृती। चन्द्रताराबले प्राप्ते दोषा गच्छन्त्यसंख्याः। नवव्यञ्जारको विष्टिः शनैश्चरदिनं तथा। व्यतीपातो न दुष्टश्च यस्यार्को दक्षिणे स्थितः। यदि विष्टिव्यतीपातौ दिनं वाप्यशुभं भवेत्। हन्यतेऽस्तयोगेन भास्करेण तमो यथा" ज्यो० त०। [अमरः।

व्यत्यय पु० वि+अति+इण्-अच्। १अतिक्रमे २विपर्य्यये च

व्यत्यास पु० वि+अति+अस–घञ्। विपर्य्यये अमरः।

व्यथ भये चलने दुःखानुभवे च भ्वा०आत्म०अक०सेट्। व्यथते अव्यथिष्ट मित् घटा०। व्यथयति भित् अङ् व्यथा।

व्यथा स्त्री व्यथ-भावे अङ्। १पीडायाम् २दुःखे च अमरः।

व्यध ताड़ने दि०पर०सक०अनिट्। विध्यति अव्यात्सीत्। विव्याध विविधतुः। [२भेदने च।

व्यध पु० व्यध–अच्। १वेधे अमरः भावे अप्। २छिद्रीकरणे

व्यध्व पु० विरुद्धः अध्वा अच्समा०। कुपथे अमरः।

व्यप क्षये चुरा०उभ०सक०सेट्। व्यापयति-ते अविव्यपत्-त।

व्यपदेश पु०वि+अप+दिश-घञ्। १कथने २संज्ञायां त्रिका०। ३कापट्ये हेमच०। ४मुख्यव्यवहारे च।

व्यपदेशिन् त्रि० निमित्तसद्भावाद् विशिष्टोऽपदेशो मुख्यो व्यवहारोऽस्यास्ति इनि। मुख्यव्यवहारविषये पदार्थे "व्यपदेशिवदेकस्मिन्" व्या० प०। व्यपदेशेन तुल्यं वर्त्तते इति वति। कार्य्यं प्रति एकस्मिन्नसहायेऽपि तत् कार्य्यं कर्त्तव्यमिति तदर्थः। [०उत्पाटने।

व्यपरोपण न० वि+अप+रुह–णिच्-ल्युट् हस्य पः। १छेदने

व्यपरोपित त्रि० वि+अप+रुह-णिच्-क्त हस्य पः। १छिन्ने २उत्पाटिते च। [२अस्वीकारे ३निह्नवे च।

व्यपाकृति स्त्री वि+अप+आ+कृ–क्तिन्। १निराकरणे

व्यपाश्रय पु० वि+अप+आ+श्रि–अच्। आश्रये।

व्यपेक्षा स्त्री वि+अप+ईक्ष-अ। अपेक्षायां व्याकरणोक्ते अवयवार्थापेक्षणे च।

व्यभिचार पु० वि+अभि+चर–घञ्। १निन्दिताचारे २स्त्रियाः परपुरुषसंगे ३पुंसश्च परस्त्रीसङ्गमे न्यायादिप्रसिद्धे ४हेतुदोषभेदे च।

हेतुदोषभेदश्च अनैकान्तरूपः। "साधारणासाधारणानुपसंहारित्वान्यतमत्वं च अनैकान्तिकत्वम्" सि० मु० "आद्यः साधारणस्तु स्यादन्योऽसाधारणो मतः। तथैवानुपसंहारी त्रिधा नैकान्तिको भवेत्" भाषा०। "साधारणः साध्यवदन्यवृत्तिर्हेतुः। तेन च व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धः क्रियते। असाधारणः साध्यासमानाधिकरणो हेतुः। तेन साध्यसामानाधिकरण्यग्रहः प्रतिबध्यते। सत्प्रतिपक्षे तु प्रतिहेतुः साध्याभावसाधकः। अत्र तु हेतुरेवेति विशेषः। साध्याभावसाधक एव साध्यसाधकत्वेन उपन्यस्त इत्यधिकविशेषोपस्थापकत्वाच्च विशेषः। सत्प्रतिपक्षः साध्याभावव्याप्यवान् पक्षः। अगृहीताप्रामाण्यकस्य व्याप्यवत्त्वेनोप-

स्थितिकालीनसाध्याभावव्याप्यवत्त्वेनोपस्थितिविषयत्वं वा दूष्यत्वे। अत्र च परस्पराभावव्याप्यवत्ताज्ञानात् परस्परानुमितिप्रतिबन्धः फलम्" सि॰ मु॰। साधारणता तु साध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति साध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्यत्वम्" अनैकान्तिकत्वमिति लक्षितम्।

व्यभिचारिन् पु॰ वि+अभि+चर—णिनि। १अलङ्कारोक्ते रसप्रादुर्भावाङ्गे निर्वेदादौ त्रयस्त्रिंशद्भावे तल्लक्षणभेदादिकं सा॰ द॰ उक्तं यथा "विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः। स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नास्त्रयस्त्रिंशच्च तद्भिदाः। निर्वेदावेगदैन्यश्रममदजडता औग्र्यमोहौ विबोधः स्वप्नापस्मारगर्वा मरणमलसतामर्षनिद्रावहित्थाः। औत्सुक्योन्मादशङ्काः स्मृतिमतिसहिता व्याधिसन्त्रासलज्जा हर्षासूयाविषादाः सधृतिचपलता ग्लानिचिन्तावितर्काः" इति विभज्य लक्षिता यथा "तत्त्वज्ञानापदीर्ष्यादेर्निर्वेदः१ स्वावमाननम्। दैन्यचिन्ताश्रुनिःश्वासवैवर्ण्योच्छ्वसितादिकृत्। आवेगः२ सम्भ्रमस्तत्र हर्षजे पिण्डिताङ्गता। उत्पातजे स्रस्तताङ्गे धूमाद्याकुलताग्निजे। राजविद्रवादेस्तु शस्त्रनागादियोजनम्। गजादेः स्तम्भकम्पादिः पांश्वाद्याकुलतानिलात्। इष्टाद्धर्षाः शुचोऽनिष्टाज्ज्ञेयाश्चान्ये यथायथम्। दौर्गत्याद्यैरनौजस्यं दैन्यं३ मलिनतादिकृत्। खेदो रत्यध्वगत्यादेः श्वासनिद्रादिकृच्छ्रमः४। सम्मोहानन्दसम्भेदो मदो५ मद्योपयोगजः। अमुना चोत्तमः शेते मध्यो हसति गायति। अधमप्रकृतिश्चापि परुषं वक्ति रोदिति। अप्रतिपत्तिर्जडता६ स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः। अनिमिषनयननिरीक्षणतूष्णीम्भावादयस्तत्र। शौर्यापराधादिभवं भवेच्चण्डत्वमुग्रता७। तत्र स्वेदशिरःकम्पतर्जनाताडनादयः। मोहो८ विचित्तता भीतिदुःखावेगानुचिन्तनैः। मूर्च्छनाज्ञानपतनभ्रमणादर्शनादिकृत्। निद्रापगमहेतुभ्यो विबोध९श्चेतनागमः। जृम्भाङ्गभङ्गनयनमीलनाङ्गावलोककृत्। स्वप्नो१० निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः। कोपावेगभयग्लानिसुखदुःखादिकारकः। मनःक्षेपस्त्वपस्मारो११ ग्रहाद्यावेशनादिजः। भूपातकम्पप्रस्वेदफेनलालादिकारकः। गर्वो१२ मदः प्रभावश्रीविद्यासत्कुलतादिजः। अवज्ञासविलासाङ्गदर्शनाविनयादिकृत्। शराद्यैर्मरणं१३ जीवत्यागोऽङ्गपतनादिकृत्। आलस्यं१४ श्रमगर्भाद्यैर्जाड्यं जृम्भासितादिकृत्। निन्दाक्षेपापमानादेरमर्षो१५ऽभिनिविष्टता। नेत्ररागशिरःकम्पभ्रूभङ्गोत्तर्जनादिकृत्। चेतःसम्मीलनं निद्रा१६ श्रमक्लममदादिजम्। जृम्भाक्षिमीलनोच्छ्वासगात्रभङ्गादिकारकम्। भयगौरवलज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्था१७। व्यापारान्तरसक्त्यन्यथाभाषणविलोकनादिकरी। इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यं१८ कालक्षेपासहिष्णुता। चित्ततापत्वरास्वेददीर्घनिःश्वसितादिकृत्। चित्तसम्मोह उन्मादः१९ कामशोकभयादिभिः। अस्थानहासरुदितगीतप्रलपनादिकृत्। परक्रौर्यात्मदोषाद्यैः शङ्का२०ऽनर्थस्य तर्कणम्। वैवर्ण्यकम्पवैस्वर्य्यपार्श्वालोकास्यशोषकृत्। सदृशज्ञानचिन्तादैर्भ्रूसमुन्नयनादिकृत्। स्मृतिः२१ पूर्वानुभूतार्थविषयज्ञानमुच्यते। नीतिमार्गानुसृत्यादेरर्थनिर्धारणं मतिः२२। स्मेरता धृतिसन्तोषौ बहुमानश्च तद्भवाः। व्याधि२३र्ज्वरादिर्वाताद्यैर्भूमीच्छोत्कम्पनादिकृत्। निर्घातविद्युदुल्काद्यैस्त्रासः२४ कम्पादिकारकः। धार्ष्ट्याभावो व्रीडा२५ वदनानमनादिकृद् दुराचारात्। हर्ष२६स्त्विष्टावाप्तेर्मनःप्रसादोऽश्रुगद्गदादिकरः। असूया२७ऽन्यगुणर्द्धीनामौद्धत्यादसहिष्णुता। दोषोद्घोषभ्रूविभेदावज्ञाक्रोधेङ्गितादिकृत्। उपायाभावजन्मा तु विषादः२८ सत्त्वसंक्षयः। निःश्वासोच्छ्वासहृत्तापसहायान्वेषणादिकृत्। ज्ञानाभीष्टागमाद्यैस्तु सम्पूर्णस्पृहता धृतिः२९। सौहित्यवचनोल्लाससहासप्रतिभादिकृत्। मात्सर्य्यद्वेषरागादेश्चापल्यं३० त्वनवस्थितिः। तत्र भर्त्सनपारुष्यस्वच्छन्दाचरणादयः। रत्यायासमनस्तापक्षुत्पिपासादिसम्भवा। ग्लानि३१र्निष्प्राणताकम्पकार्श्यानुत्साहतादिकृत्। ध्यानं चिन्ता३२ हितानाप्तेः शून्यताश्वासतापकृत्। तर्को३३ विचारः सन्देहाद् भ्रूशिरोऽङ्गुलिनर्त्तकः। रत्यादयोऽप्यनियते रसे स्युर्व्यभिचारिणः। शृङ्गारवीरयोर्हासो वीरे क्रोधस्तथा मतः। शान्ते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः। इत्याद्यन्यत् समुन्नेयं स्वयम्भावितबुद्धिभिः"। न्यायोक्ते २व्यभिचाररूपदोषवति हेतुपदार्थे च। ३परपुरुषगामिन्यां स्त्रियां स्त्री ङीप्। "हृताधिकारां मलिनां पिण्डमात्रोपजीविनीम्। परिभूतामधःशय्यां वासयेद्व्यभिचारिणीम्"। "सोमः शौचं ददौ तासां गन्धर्वश्च शुभां गिरम्। पावकः सर्वभक्षत्वं मेध्या वै योषितो ह्यतः" इति तु स्तोकामान्यविषयम्। "व्यभिचारादृतौ शुद्धिर्गर्भे त्यागो विधीयते। गर्भभर्तृवधे तासां तथा महति पातके" गरुडे ९५अ॰। तस्याः परित्यागादि हेतुमाह हारीतः

"गर्भिणीमधोवर्णगां मिथ्यास्तुतगामिनीं पापव्यसनासक्तां धनधान्यक्षयकरीं वर्जयेत्"। यमः "स्वच्छन्दगा हि या नारी तस्यास्त्यागो विधीयते। न चैव स्त्रीवधः कार्य्यो न चैवाङ्गवियोजनम्"। वृहस्पतिः "हीनवर्णोपभुक्ता या त्याज्या वध्यापि वा भवेत्"। विशेषयति मिताक्षरायां स्मृतिः "ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्य्याः शूद्रेण सङ्गताः। अप्रजातास्ता विशुद्ध्यन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः"। एतत् बलात्कारविषयम् उद्वा० त०।

व्यय गतौ त्यागे कद्०चु०उभ०सक० सेट्। व्यययति ते अवव्ययत् त। [व्ययिष्ट अव्ययिष्ट (ध्वम)।

व्यय गतौ भ्वा० उभ० सक० सेट्। व्ययति ते अव्ययीत् अ-

व्यय नोदे चु० उभ०सक० सेट्। व्याययति ते अविव्ययत् त।

व्यय पु० वि+इण—अच्। १विगमे २धनादेस्त्यागे शब्दर०। ज्योतिषोक्ते लग्नात् ३द्वादशस्थाने च ज्यो०त०।

व्यर्थ त्रि०विगतोऽर्थः प्रयोजनं वाऽस्य। १निष्प्रयोजने २विफले जटा० ३अर्थशून्ये च।

व्यलीक न० वि+अल-ईकन्। १अकार्य्ये २वैलक्ष्ये मेदि० ३अपराधे हेमच० ४अप्रिये ५अन्टते च अमरः। ६तद्वति त्रि०। ७प्रतारणायां हला० ८गतिविपर्य्यये भरतः।

व्यवकलन न० वि+अव-कल-ल्युट्। १वियोजने हेमच० २विगमने ३हीनतासम्पादने च "व्यवकलनमार्गेऽसि कुशला" लीला०।

व्यवकलित त्रि० वि+अव+कल-क्त। वियोजिते। [त्रिका०।

व्यवच्छिन्न त्रि० वि+अव+छिद-क्त। १छिन्ने २विशेषिते च

व्यवच्छेद पु० वि+अव+छिद-घञ्। १पृथक्करणे २विशेषकरणे ३मोचने च ४बाणमुक्तौ हेमच०।

व्यवधा स्त्री वि+अव+धा—अ। व्यवधाने अमरः।

व्यवधान न० वि+अव+धा-ल्युट्। १तिरोधाने २द्रव्यान्तरेण द्रव्यान्तरस्याच्छादने च हेमच०। [२आच्छादके च

व्यवधायक त्रि० वि+अव+धा-ण्वुल्। १व्यवधानकर्त्तरि

व्यवधि पु० वि+अव+धा-कि। व्यवधाने शब्दच०।

व्यवसाय पु०वि+अव+सो-घञ्। १उद्यमे "मरणव्यवसायबुद्धिम्" कुमारः। २उपजीविकायाम् ३अनुष्ठाने ४अवधारणे च "व्यवसायात्मिका बुद्धिः" गीता। ५विष्णौ विष्णु स०।

व्यवस्था स्त्री वि+अव+स्था-अङ्। १शास्त्रविहितस्य विषयान्तरपरिहारेण विषयविशेषे स्थापने २शास्त्रमर्य्यादायाञ्च

व्यवस्थान न० वि+अव+स्था-ल्युट्। १व्यवस्थायाम्। कर्त्तरि ल्यु। २विष्णौ पु० विष्णु स०।

व्यवस्थित त्रि० वि+अव+स्था—क्त। विषयान्तरपरिहारेण विषयविशेषे अवस्थिते १शास्त्रविहिते पदार्थे २अवस्थितमात्रे च।

व्यवस्थितविभाषा स्त्री कर्म०। व्याकरणोक्ते विषयान्तरपरिहारेण विषयविशेषेऽवस्थितरूपे विकल्पे।

व्यवहर्त्तृ त्रि० वि+अव+हृ—तृच्। व्यवहारकर्त्तरि।

व्यवहार पु० वि+अव+हृ-घञ्। १अर्थविशेषबोधनाय शब्दविशेषप्रयोगे २ऋणादानादिष्वष्टादशसु विवादेषु ३सहासनभोजनादौ च

विवादरूपव्यवहारलक्षणं वीर० मि० उक्तं यथा

"अथ कोऽयं व्यवहारः प्रमाणतर्कप्रष्टव्यः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः इति चेन्न वादादेरपि तत्त्वापत्तेः। लिखितादिः प्रमाणविशेषः परिगृह्यत इति चेत् तत्रापि तत्प्रवृत्त्यविरोधात्। अनुमानाद्यबहिर्भावाच्च तेषामव्यावर्त्तकत्वात्। अतएवान्यविरोधेन स्वसम्बन्धितया कथनमित्यपि परास्तम्। प्रमाणान्तर्भावेण स्वरूपनिरूपणानौचित्याच्च कथनादेर्व्यवहारपदवाच्यत्वे "व्यवहारान् नृपः पश्येदित्याद्यनन्वयाच्च। उच्यते। ऋणादानादिलौकिकार्थविषया कथैव व्यवहारः। कथाव्यपदेशाभावस्तु शास्त्रीयपदार्थाविषयत्वात् अधिकरणादिव्यपदेशो यथा वैदिकार्थविषयककथायान्तथात्वव्यवहारव्यपदेशः। अतएव यथायथं हेत्वाभासनिग्रहस्थानादियोजनमपि युक्तम्। तच्च तत्र तत्र प्रदर्शयिष्यते। चतुष्पात्त्वमपि तस्य तदविरोध्येवोपपादयिष्यते। यत्तु गोपालेन तत्त्वनिर्णयेषु कथात्वाद्वादत्वमेवास्येति भिन्नमतत्वेनोपन्यस्य जयभङ्गफलकत्वात् स्थापनावत्त्वाच्च जल्प एवायमिति तन्निरस्तम्। तस्यैकविधत्वमयुक्तम्। शङ्कातत्त्वाभियोगभेदेन उभयरूपत्वस्यैव युक्तत्वात्। वैतण्डिकस्य व्यवहारायोग्यत्वादस्य वितण्डात्वम्प्यसम्भावि। अन्यविरोधेन स्वसम्बन्धितया कथनमिति विज्ञानयोगिवचोऽप्येवं सति नायुक्तम्। न च पश्येदित्यनन्वयः निर्णयार्थकथनतया सर्वनिबन्धृभिस्तद्व्याख्यानात्। "स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः। आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत्" याज्ञवल्क्यवचनं यद्यपि व्यवहारपदान्यृणादानादीनि सामान्येन लक्षयति तथापि व्यवहारसामान्यलक्षणमपि समानसम्बन्धिसंवेद्यतया ततः प्रतीयते। तस्यायमर्थः स्मृत्याचारादिधर्मप्रमाणातिक्रान्तरीत्याऽन्यैरभिभूतः पुरुषो-

राजादिभ्यो व्यवहारदर्शिभ्यो यद्यावेदयति तर्हि तदाऽऽवेद्यमानवस्तुत्वाद्व्यवहारस्य पदं विषयः। हीति प्रतिज्ञापादानादिलक्षणत्वेन मन्वाद्युक्तमुपपन्नमिति। एवञ्चाधर्षितस्यार्थित्वमाधर्षकस्य प्रत्यर्थित्वं तयोर्विवादश्च व्यवहार इति प्रतीयते। इदमेव च मिताक्षरायामन्यविरोधेनेत्यादिना निष्कृष्टमुक्तम्। अन्यविरोधेनेत्युक्ते प्रश्नोत्तरादिरूपेण स्वसम्बन्धिकथनमपि व्यवहारः स्यात्। स्वसम्बन्धितयेत्युक्ते एकसम्बन्धितया साक्षिणा कथनमन्यविरोधि भवत्येवेत्यस्याप्यर्थित्वापत्तेरतः स्वसम्बन्धितयेति। इदं चोत्तरचतुष्टयेऽप्यनुगतम्। न च सम्प्रतिपत्तावव्याप्तिः तत्रापि साध्यतया वादिना निर्दिष्टस्य सिद्धतया निर्देशे तद्विरोधपर्य्यवसानात् अन्यथोत्तरत्वभङ्गप्रसङ्गात्। यत्रापि द्वावपि भाषावादिनौ तत्रापि परस्परविरोधावश्यम्भावान्नाव्याप्तिः। इदं चाग्रे व्यक्तीभविष्यति। यत्तु कात्यायनेनोक्तम् "प्रयत्नसाध्ये विच्छिन्ने धर्माख्ये न्यायविस्तरे। साध्यमूलस्तु यो वादो व्यवहारः स उच्यते" इति एतच्च व्यवहारहेतुव्यवहारस्वरूपोक्तिपरतया, माधवीयपारिजातादिष्वेवं व्याख्यातम् "विहिताचरणनिषिद्धवर्जनादिप्रयत्नसाध्ये धर्माख्ये वस्तुनि विच्छिन्ने विप्लुते सतीति व्यवहारहेतुरुक्तः धर्माधर्मविप्लवस्यैव व्यवहारहेतुत्वात्। तथा च नारदः "मनुः प्रजापतिर्यस्मिन् काले राज्यमबूभुजत्। धर्मैकतानाः पुरुषास्तदासन् सत्यवादिनः। तदा न व्यवहारोऽभून्न द्वेषो नापि मत्सरः। नष्टे धर्मे मनुष्येषु व्यवहारः प्रवर्त्तते" इति। बृहस्पतिरपि "धर्मप्रधानाः पुरुषाः पूर्वमासन्नहिंसकाः। लोभद्वेषाभिभूतानां व्यवहारः प्रवर्त्तते" इति। न्यायेत्यादिना व्यवहारस्वरूपमुक्तम्। तत्र माधवीयव्याख्यानम्। न्यायः शिष्टसम्प्रतिपन्नं लौकिकमाचरणं तस्य विस्तरः इदं युक्तमिदमयुक्तमिति उपपत्तिपुरःसरो निर्णयः। तस्मिन् विषयभूते तत्प्रवर्त्तकोऽर्थिप्रत्यर्थिनोः साध्यमूलः साध्यस्य यथादानादिपदं तन्मूलस्तद्विषयको यो विवादः स व्यवहार इति। मदनरत्ने तु न्यायः प्रमाणं तस्य विस्तरः प्रवृत्तिर्यत्र तस्मिन् विषय इति। साध्यमूलेत्यादि तुल्यम्। मदनरत्नाकरस्मृतिचन्द्रिकाकल्पतरुकारैः सर्वमेवेदं वचनं व्यवहारस्वरूपपरतयापि व्याख्यातम्। प्रयत्नसाध्ये कष्टसाध्ये पराभिभवेन स्वेच्छया भोक्तुमशक्ये वस्तु-

क्षेत्रादौ सति न्यायः प्रमाणं विस्तार्य्यते प्रपञ्च्यते यस्मिन् तस्मिन् धर्माधिकरणे सदसि साध्यमूलेत्यादि पूर्ववत्। तेनापि प्रागुक्तमेव विवक्षितमतस्तल्लक्षणपदकृत्ये नातीव यतितव्यम्। वयन्तु सर्वं सप्तम्यन्तसामानाधिकरण्येन व्याचक्ष्महे। विहितानुष्ठानादिगोचरप्रयत्नसाध्ये धर्माख्ये न्यायविस्तरे नीयतेऽर्थोऽनेनेति न्यायः प्रमाणं श्रुतिस्मृत्यादि विस्तार्य्यते प्रवर्त्ततेऽस्मिन् श्रुत्यादिप्रमेय इत्यर्थः। विच्छिन्ने प्रमाणापरिज्ञानतात्पर्य्यानवधारणादिना लुप्ते सति। यद्वा। धर्म आख्यायतेऽनेनेति धर्माख्यो धर्मप्रतिपादक इति यावत्। न्यायविस्तरे प्रमाणसमूहे श्रुतिस्मृत्यादौ प्रमादादिना विच्छिन्ने लुप्तप्राये सति साध्यमूलेत्यादि गतार्थमिति। तृकर्म "स्वधर्मस्य यथा प्राप्तिः परधर्मस्य वर्जनम्। दिका क्रियते यत्तु व्यवहारः स उच्यते" इति। न्यायेन प्रमाणेन। एतस्यापि पूर्वोक्त एव तात्पर्य्यम्। तन्निरुक्तिर्भेदाश्च तत्र दर्शिता यथा "निरुक्तिमपि व्यवहारपदस्याऽमुमेवार्थमुपलक्षयति। सा च कात्यायनेनोक्ता "वि नानार्थेऽव सन्देहे हरणं हार उच्यते। नानासन्देहहरणाद्व्यवहार इति स्मृत" इति। अथ व्यवहारभेदानाह नारदः "सोत्तरोऽनुत्तरश्चेति स विज्ञेयो द्विलक्षणः। सोत्तरोऽभ्यधिको यत्र विलेखपूर्वकः पणः" इति। यदि पराजयेऽहं तदा पराजयदण्डाभ्यधिकमेतावद्दास्ये दास्यामीति यत्र लेखनपूर्वकं प्रतिज्ञायते स सोत्तर इत्यर्थः। तद्रहितोऽनुत्तर इत्यर्थादुक्तं भवति। स एव त्रयोदशप्रकारानवस्थानवान्तरभेदानुद्दिश्य विवृतवान् यथा "चतुष्पाच्च चतुःस्थानश्चतुःसाधन एव च। चतुर्हितश्चतुर्व्यापी चतुष्कारी च कीर्त्तितः। त्रियोनिर्द्व्यभियोगश्च द्विद्वारो द्विगतिस्तथा। अष्टाङ्गोऽष्टादशपदः शतशाखस्तथैव च। धर्मश्च व्यवहारश्च चरित्रं राजशासनम्। चतुष्पाद्व्यवहारोऽयमुत्तरः पूर्वसाधकः। तत्र सत्ये स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिषु। चरित्रं तु स्वीकरणे राजाज्ञायान्तु शासनम्। सामाद्युपायसाध्यत्वाच्चतुःसाधन उच्यते। चतुर्णामपि वर्णानां रक्षणाच्च चतुर्हितः। कर्त्तॄन् साक्षिणश्च सभ्यान् राजानमेव च। व्याप्नोति तादृशो यस्माच्चतुर्व्यापी ततः स्मृतः। धर्मस्यार्थस्य यशसो लोकपङ्क्तेस्तथैव च। चतुर्णाङ्करणादेव चतुःकारी प्रकीर्त्तितः। कामात् क्रोधाच्च लोभाच्च

त्रिभ्यो यस्मात् प्रवर्त्तते । त्रियोनिः कीर्त्त्यते तेन त्रयमेतद्विवादकृत् । द्व्यभियोगस्तु विज्ञेयः शङ्कातत्त्वाभियोगतः । शङ्काऽसतान्तु संसर्गात्तत्त्वं होढाभिदर्शनात् । पक्षद्वयाभिसम्बन्धात् द्विगतिः समुदाहृतः । पूर्ववादस्तयोः पक्षः प्रतिपक्षस्तदुत्तरः । भूतच्छलानुसारित्वात् द्विगतिः समुदाहृतः । भूतन्तत्त्वार्थसंयुक्तं प्रमादाभिहितं छलम् । राजा१ सपुरुषः सभ्याः२ शास्त्रं३ गणकलेखकौ४ ५ । हिरण्य६मग्नि७रुदकं८ष्टाङ्गः समुदाहृतः । ऋणादानं १ह्युपनिधिः२ सम्भूयोत्थानम्३एव च । दत्तस्य पुनरादानम्४अशुश्रूषाऽभ्युपेत्य५ च । वेतनस्यानपाकर्म६ तथैवास्वामिविक्रयः७ । विक्रीयासम्प्रदानं८ च क्रीत्वानुशय९एव च । समयस्यानपाकर्म१० विवादः क्षेत्रज११स्तथा । स्त्रीपुंसयोश्च सम्बन्धो१२ दायभागो१३ऽथ साहसः१४ । वाक्पारुष्यं१५ तथैवोक्तं दण्डपारुष्य१६मेव च । द्यूतं१७प्रकीर्णकं१८चैवे त्यष्टादशपदः स्मृतः । क्रियाभेदान्मनुष्याणां शतशाखो निगद्यते" इति ।

व्यवहारपद न० ६त० । व्यवहारविषये ।

व्यवहारमातृका स्त्री व्यवहारस्य विवादनिर्णयस्य मातेव पोषकत्वात् परिच्छेदकत्वाद्वा इवार्थे कन् । व्यवहारनिर्णयार्थं प्राड्विवाकादिकार्य्ये क्रियासमुदाये "व्यवहारान् नृपः पश्येत्" इत्युक्तो व्यवहारः सोऽयमित्थं चतुष्पाच्चतुरंशकल्पनया विवादेषु ऋणादानादिषूपदर्शितो वर्णितः "तत्र प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यम्" इति भाषापादः प्रथमः । "श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यम्" इत्युत्तरपादो द्वितीयः । "ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः" इति क्रियापादस्तृतीयः । "तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति" इति साध्यसिद्धिपादश्चतुर्थः । यथोक्तम् "परस्परं मनुष्याणां स्वार्थविप्रतिपत्तिषु । वाक्यान्न्यायाद्व्यवस्थानं व्यवहार उदाहृतः । भाषोत्तरक्रियासाध्यसिद्धिभिः क्रमवृत्तिभिः । आक्षिप्तचतुरंशस्तु चतुष्पादभिधीयत" इति । सम्प्रति प्रत्युत्तरे तु साधनानिर्देशाद्भावार्थस्यासाध्यत्वाच्च न साध्यसिद्धिलक्षणः पादोऽस्तीति द्विपात्त्वमेव । उत्तराभिधानानन्तरं सभ्यानामर्थिप्रत्यर्थिनोः कस्य क्रिया स्यादिति परामर्शलक्षणस्य प्रत्याकलितस्य योगीश्वरेण व्यवहारपादत्वेनानभिधानात् व्यवहर्तृसम्बन्धाभावाच्च न व्यवहारपादत्वमिति स्थितम् इति व्यवहारमातृका । एवं सर्वव्यवहारोपयोगिनीं व्यवहारमातृकामभिधायाधुना क्वचित् व्यवहारविशेषे कञ्चिद्विशेषं दर्शयितुमाह" मिता० ।

व्यवहारिक त्रि० व्यवहारः प्रयोजनतयाऽस्त्यस्य ठन् । १व्यवहारयोग्ये लोकप्रसिद्धे घटपटादौ स्त्रियां ङीप् । २रुद्रजटायां ३लोकयात्रायां ४सम्मार्ज्जन्यां स्त्री मेदि० ।

व्यवहारिकसत्ता स्त्री कर्म० । १व्यवहारोपयिके सत्त्वे वेदान्तकल्पिते ब्रह्मभिन्नपदार्थमात्रस्य वस्तुतोऽसत्त्वेऽपि व्यवहारयोग्ये सत्त्वे येन घटादि व्यवह्रियते । तत्कार्य्यकरणोपयोगित्वेन कल्पिते घटादेरर्थक्रियाकारित्वलक्षणे २सत्त्वे च ।

व्यवहार्य्य त्रि० वि+अव+हृ-ण्यत् । इदमित्थमेवेत्येवं रूपेण १व्यवहारविषये येन सह भोजनादिकमेकपङ्क्तौ क्रियते २तस्मिंश्च जने ।

व्यवहित त्रि० वि+अव+धा-क्त । व्यवधानवति पदार्थे ।

व्यवाय पु० वि+अव+इण-घञ् । १ग्राम्यधर्मे मैथुने अमरः । २अन्तर्द्धाने च ३तेजसि न० मेदि० । ४शुद्धौ पु० जटा० ।

व्यवायिन् त्रि० वि+अव+इण्-णिनि । ग्राम्यधर्मकारके स्त्रियां ङीप् ।

व्यसन न० वि+अस-ल्युट् । १विपत्तौ २भ्रंशे कामजाते कोपजाते च स्त्रीभोगमद्यपानादौ ३दोषे ४दैवादिकृते उपद्रवे च ५पापे ६निष्फलोद्यमे मेदि० ।
"व्यसनान्याह मनुः कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः । वियुज्यतेऽर्थधर्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनैव तु ॥ मृगया१क्षो२ दिवास्वप्नः३ परीवाद४स्त्रियो५ मदः६ । तौर्य्यत्रिकं७।८।९ वृथाट्या१० च कामजो दशको गणः ॥ पैशुन्यं१ साहसं२ द्रोह३ ईर्ष्या४ऽसूया५र्थदूषणम्६ । वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं७।८ क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः" ॥ तौर्य्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यानि त्रीणीति दश । पैशुन्यमविज्ञातपरदोषाविष्करणम् । साहसं साधोर्बन्धनादिना निग्रहः । द्रोहो जिघांसा । ईर्ष्या अन्यगुणासहिष्णुता । असूया परगुणेषु दोषाविष्करणम् । अर्थदूषणम् अर्थानामपहरणं देयानामदानञ्च" मल्लि०रघु० ।

व्यसनार्त्त त्रि० १व्यसनेनार्त्तः । २दैवाद्युपद्रवयुक्ते ।

व्यसनिन् त्रि० व्यसनमस्यास्ति इनि । १व्यसनयुक्ते कामजादिमद्यपानादिरूपदोषयुक्ते २दैवाद्युपद्रुते च हेमच० ।

व्यसु त्रि० विगताः असवो यस्य । १मृते "मेषे जातो भवेद्व्यसुः" ज्योतिषम् ।

व्यस्त त्रि० वि+अस-क्त । १व्याकुले २व्याप्ते मेदि० ३विभक्ते च "व्यस्तारविन्दस्य ते" कुमारः । ४विपरीते "एतद्व्यस्तं महाघोरम्" ति०त० । "व्यस्तविधिर्विलोमे" लीला०

५सहुदितपदार्थमध्ये एकैकस्मिन् ।"एते व्यस्ता समस्ता वा" विश्वामित्रः । ६समस्तभिन्ने च भावे क्त । ७व्यतिक्रमे त्रि०

व्याकरण पु० व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते अर्थवत्तया प्रतिपाद्यन्ते शब्दा येन वि+आ+कृ-करणे ल्युट् । वेदाङ्गे शब्दसाधुताबोधके १शास्त्रभेदे वेदान्तोक्ते नामरूपाभ्यां २जगतोविकाशने च

"अथ व्याकरणं वक्ष्ये कात्यायन ! समासतः । सिद्धशब्दविवेकाय बालव्युत्पत्तिहेतवे । सुप्तिङन्तं पदं ख्यातं सुपः सप्त विभक्तयः । स्वौजसः प्रथमा प्रोक्ता सा प्रातिपदिकार्थके । सम्बोधने च लिङ्गादावुक्ते कर्मणि-कर्त्तरि । अर्थवत् प्रातिपदिकं धातुप्रत्ययवर्ज्जितम् । अमौट्शसो द्वितीया स्यात् तत्कर्म क्रियते च यत् । द्वितीया कर्मणि प्रोक्ता उक्तानुक्ताविभेदतः । टाभ्यांभिसस्तृतीया स्यात् करणे कर्त्तरीरिता । येन क्रियते तत्करणं तत्कर्त्ता यः करोति सः । ङेभ्यांभ्यसश्चतुर्थी स्यात् सम्प्रदाने च कारके । यस्मै दित्सा धारयते रोचते सम्प्रदानकम् । पञ्चमी स्यात् ङसिभ्यांभ्योह्यपादाने च कारके । यतोऽपैति समादत्ते अपादानं भयं यतः । ङसोसामश्च षष्ठी स्यात् स्वामिसम्बन्ध उच्यते । ङ्योस् सुपश्च सप्तमी स्यात् सा चाधिकरणे भवेत् । आधारश्चाधिकरणं रक्षार्थानां प्रयोगतः । ईप्सितं चानीप्सितं यत्तदपादानकं स्मृतम् । पञ्चमी पर्य्युपाङ् योग इतरर्त्तेन्यदिङ्मुखे । एनब्योगे द्वितीया स्यात् कर्मप्रवचनीयकैः । लक्षणवीप्सेत्थंभूतेऽभिभागे च परिप्रती । अनुरेषु सहार्थे च हीनेऽनूपौ च कीर्त्तितौ । द्वितीया च चतुर्थी स्याच्चेष्टायां गतिकर्मणि । अप्राणे हि विभक्ती द्वे मन्यकर्मण्यनादरे । नमःस्वस्तिस्वधास्वाहालंवषट्योग ईरिता । चतुर्थी चैव तादर्थ्ये तुमर्थाद्भाववाचिनः । तृतीया सहयोगे स्यात् कुत्सितेऽङ्गे विशेषणे । काले भावे सप्तमी स्यादेतैर्योगे च षष्ठ्यपि । स्वामीश्वराधिपतिभिः साक्षिदायादसूतकैः । निर्द्धारणे द्वे विभक्ती षष्ठी हेतुप्रयोगके । स्मृत्यर्थकर्मणि तथा करोतेः प्रतियत्नके । हिंसार्थानां प्रयोगे च कृति कर्मणि कर्त्तरि । न कर्त्तृकर्मणोः षष्ठी निष्ठादौ प्रतिपादिता । द्विविधं प्रातिपदिकं प्रातिपदिकसञ्ज्ञकम् । भुवादिभ्यस्तिङो लः स्याल्लकारा दश वै स्मृताः । तिप्तस्झयः प्रथमो मध्यः सिप्थस्थाश्च उत्तमः । मिब्वस्मसः परस्मै तु पदानाञ्चात्मनेपदम् । तातांझतन्तां प्रथमो मध्यस्थासाथांध्वं तथा । उत्तम इड्वहिमहो ङितः कर्त्तरि धातुतः । नाम्नि प्रयुज्यमानेऽपि प्रथमः पुरुषो भवेत् । मध्यमो युष्मदि प्रोक्त उत्तमः पुरुषोऽस्मदि । भुवाद्या धातवः प्रोक्ताः सनाद्यन्तास्तु धातवः । लडीरितो वर्त्तमाने स्मेनातीते च धातुतः । भूतानद्यतने लिट् च लिङाशिषि च धातुतः । विध्यादावेवानुमतौ लिङ्विधिर्मन्त्रणे भवेत् । निमन्त्रणाधीष्ट संप्रश्न प्रार्थनेषु तथाऽऽशिषि । लिङतीते परोक्षे स्याल्लङ् लुङ्, लृट् लृङ् भविष्यति । स्यादद्यतने लुट् च भविष्यति च धातुतः । धातोर्लृङ् क्रियातिपत्तौ लिङर्थे लोट् प्रकीर्त्तितः । कृतास्त्वपि वर्त्तन्ते भावे कर्मणि कर्त्तरि । शतृ शानच् तव्यण्यत् यदनीयर् क्य तृचादयः" गारुड़े २०९अ० ।

व्याकुल त्रि० वि+आ+कुल-क । रोगादिना इतिकर्त्तव्यतानिश्चयविहीने अमरः । [प्रकटीकृते ।

व्याकृत त्रि० वि+आ+कृ-क्त । १प्रकाशिते २नामरूपाभ्यां

व्याकृति स्त्री वि+आ+कृ-क्तिन् । १भङ्गौ हला०२प्रकाशने । करणे क्तिन् । ३व्याकरणे च । श व्याक्रिया तत्रार्थे "व्याक्रियाव्यञ्जनीया वा जातिः कापीह साधुता" हरिका०

व्याकोश(ष) त्रि० वि+आ+कुश(ष) अच् व्यागतः कोशा-(षा)त् प्रा०स० वा । १प्रफुल्ले अमरः "व्याकोशे(षे)न्दीवराक्षी" इति तन्त्रम् । [हृद्रूपे १ग्रन्थभेदे २कथने च ।

व्याख्या स्त्री वि+आ+ख्या-अङ् । विवरणात्मके शब्दसमू-

व्याख्यात त्रि० वि+आ+ख्या-क्त । १कथिते २विवृते च ।

व्याघात त्रि० वि+आ+हन-घञ् । १अन्तराये २प्रहारे मेदि० ३अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०५पृ०दृश्यम् । ४प्रतिबन्धे "व्याघातावधिराशङ्का" कुसुमाञ्जलिः । विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगमध्ये ५त्रयोदशे योगे च ।

व्याघ्र पुंस्त्री० वि+आ+घ्रा-क । १जन्तुभेदे अमरः स्त्रियां ङीष् । २रक्तैरण्डे ३करञ्जे च पु०मेदि० । [त्वच० ।

व्याघ्रदल पु० व्याघ्रस्तत्पाद इव दलमस्य । एरण्डवृक्षे श-

व्याघ्रनख न० व्याघ्रस्य नखोऽस्त्यस्य आकारे अच् । १नखीनामगन्धद्रव्ये अमरः । व्याघ्रस्य नख इव दलान्यस्य । २स्नुहीवृक्षे शब्दच० । ३कन्दभेदे । ४नखक्षते च मेदि० हेम० । ५व्याघ्रस्य नखे ।

व्याघ्रनायक पुंस्त्री० व्याघ्रं नयति स्थानान्तरं प्रापयति पश्चात् क्रोशनेन नी-ण्वुल् । शृगाले (फेउ) राजनि० तस्य पश्चात्क्रोशनेन व्याघ्रस्य स्थानान्तरप्रापकत्वेन तथात्वं स्त्रियां ङीष् ।

व्याघ्रपाद(द्) पु० व्याघ्रस्य पाद इव मूलमस्य वा अन्त्यलोपः ।
१विकङ्कतवृक्षे अमरः । २मुनिभेदे च ३विकङ्कतवृक्षे
राजनि० । [अमरः । ६त० । २व्याघ्रपादाङ्कले च ।

व्याघ्रपुच्छ पु० व्याघ्रस्य पुच्छमिव दलमस्य । १एरण्डवृक्षे

व्याघ्राट पुंस्त्री० व्याघ्र इवाटति अट-अच् । भरद्वाजखगे
अमरः स्त्रियां ङीष् । [याम् अमरः ।

व्याघ्रादनी स्त्री व्याघ्रेणाद्यते अद-ल्युट् ङीप् । मिद्दता·

व्याघ्रास्य पुंस्त्री० व्याघ्रस्येवास्यं यस्य । विडाले शब्दच० ।
स्त्रियां टाप् ।

व्याघ्री स्त्री व्याघ्रस्येवाकारः कण्टकोऽस्त्यस्याः अच् गौरा०
ङीष् । १कण्टकारिकायाम् अमरः । जातौ ङीष् ।
२व्याघ्रयोषिति ।

व्याज पु० वि+अज+घञ् वीभावाभावः । १कपटे वञ्चना·
फले २असत्यव्यवहारे कारणान्तरेण ३प्रवृत्तस्य कारणा·
न्तरत्वेनोद्भावनरूपे अपदेशे च अमरः ।

व्याजनिन्दा स्त्री ३त० । १कपटनिन्दायाम् २अर्थालङ्कार-
भेदे च अलङ्कारशब्दे ४०४ पृ० दृश्यम् ।

व्याजस्तुति स्त्री० ३त० । १कपटस्तुतौ २अर्थालङ्कारभेदे च
अलङ्कारशब्दे दृश्यम् । [अलङ्कारशब्दे ४०४पृ०दृश्यम् ।

व्याजोक्ति स्त्री ३त० । १छलेनोक्तौ २अर्थालङ्कारभेदे च

व्याड पु० वि+आ+अड-अच् । १मांसभक्षके व्याघ्रादौ पशौ
२सर्पे अमरः । ३इन्द्रे शब्दच० । ४वञ्चके त्रि० रायमु० ।

व्याडायुध न० व्याडस्य व्याघ्रस्यायुधं नख इवास्त्यस्य अच् ।
व्याघ्रनखाख्ये गन्धद्रव्ये अमरः । [च २मुनिभेदे त्रिका०

व्याडि पु० व्याकरणस्य संग्रहाख्यग्रन्थकारके १कोषकारके

व्यात्युक्षी स्त्री वि+अति+उक्ष-भावे व्यतिहारे णच् स्वार्थे
अण् ङीप् । परस्परसेचनरूपे जलक्रीडाभेदे ।

व्यादिश पु० वि+आ+दिश-क । १विष्णौ विष्णुस० २विशे·
षेण आदेशके त्रि० ।

व्याध पुंस्त्री० व्यध-ण । मृगहिंसके क्षत्रियात् सर्वस्त्रिपत्न्यां
जाते १सङ्कीर्णजातिभेदे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष् । "ना-
पिताद् गोपकन्यायां सर्वस्त्री तस्य योषिति । क्षत्राद्
बभूव व्याधश्च बलवान् मृगहिंसकः" ब्रह्मवै०ब्र० १०अ० ।
२दुष्टे त्रि० मेदि० । भावे घञ् । ३वेधने ४पीडने च ।

व्याधभीत पुंस्त्री० व्याधाद्भीतः भी-क्त । मृगे शब्दच० ।
स्त्रियां ङीष् । [वज्रे हेमच० ।

व्याधाम पु० व्याधेन पीडनेन अमयति अम-णिच्-अच् ।

व्याधि पु० वि+आ+धा-कि । १रोगे व्याधिश्च योगान्तराय-
भेदः चित्तविक्षेपशब्दे २९४१ पृ० दृश्यम् । २कुष्ठरोगे
अमरः । ३कामकृते नायकयोरवस्थाभेदे सा०द० ।

व्याधिघात पु० व्याधिं हन्ति-हन-अण् । आरग्वधे
(सोन्दाल) अमरः । [अमरः ।

व्याधित त्रि० व्याधिर्जातोऽस्य तार० इतच् । व्याधियुक्ते

व्याधिहन्तृ पु० व्याधिं हन्ति हन-तृच् । १वाराहीकन्दे
राजनि० २रोगनाशके त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

व्याधु(धू)त त्रि० वि+आ+धु-(धू)-क्त । कम्पिते शब्दर० ।

व्यान पु० वि+अन-घञ् । देहस्थे सर्वशरीरव्यापके प्राणा-
दिमध्ये वायुभेदे "विष्वगननवान् वायुर्व्यान इत्यभिधी·
यते" वेदान्तमतम् "व्यानो व्यानयत्यन्नं सर्वव्याधिप्रको-
पनः । महारजतसुप्रख्यो हानोपादानकारणम् । स
चाक्षिकर्णयोर्मध्ये कट्यां वै गुल्फयोरपि । प्राणे गले·
स्फिगुद्देशे तिष्ठत्यत्र निरन्तरम् । आन्ययत्यधरं वक्त्रं
गात्रनेत्रे प्रकोपनः" पदार्थादर्शः ।

व्यापक त्रि० विशेषेणाप्नोति वि+आप-ण्वुल् । १अधिक-
देशवृत्तौ "व्यापकत्वात् परापि स्यात्" भाषा० । न्यायोक्ते
स्वाधिकरणवृत्त्यभावाप्रतियोगिनि च २पदार्थे ३तन्त्रोक्ते
सर्वाङ्गसम्बन्धिनि न्यासभेदे पु० "अङ्गुलिव्यापकन्यासौ"
तन्त्रसा० । ४आच्छादके त्रि० अमरः । [च अमरः ।

व्यापन्न त्रि०वि+आ+पद-क्त । १मृते हेमच० २विपद्युक्ते

व्यापाद पु० वि+आ+पद-घञ् । १द्रोहचिन्तने हेमच० ।

व्यापादन न०वि+आ+पद-णिच्-ल्युट् । १मारणे हेमच०
२परानिष्टचिन्तने अमरः ।

व्यापार पु० वि+आ+पृ-घञ् । "व्यापारो भावना सैवोत्पा-
दना सैव च क्रिया" इत्युक्तायां १भावयितुः उत्पादन·
क्रियायाम् । वाणिज्ये २व्यवसाये च ।
करणजन्ये करणजन्यक्रियाजनके ३पदार्थे यथा
दात्ररूपकरणजन्यः तज्जन्यच्छेदजनकः छेद्यसंयोगादिः
एवमिन्द्रियस्य व्यापारः विषयसंयोगः । "विषयेन्द्रिय-
संयोगो व्यापारः सोऽपि षड्विधः" भाषा० । एवं यागादेः
व्यापारः अदृष्टम् । व्यापारवत् कारणं करणमिति ।
"क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् । विवक्ष्यते
यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम्" हरिकारिका ।

व्यापारिन् त्रि० व्यापारोऽस्त्यस्य इनि । १व्यापारवति कर-
णादौ "न हि व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथा सिद्धि" ।
२व्यवसायवति वणिग्जने पु० । [२विष्णौ पु० विष्णुस० ।

व्यापिन् त्रि० वि+आप-णिनि । १व्यापके स्त्रियां ङीप् ।

व्याहृत त्रि० वि+आ+हृ–क्त । १व्यापारयुक्ते २कार्य्यचिव्ये हेमच० ।

व्याप्त त्रि० वि+आप+–क्त । १पूर्णे हेमच० । २समाक्रान्ते ३ख्याते च मेदि० । ४स्थापिते ५व्याप्तियुते च "समेन यदि नो व्याप्तः" उदयनाचार्य्यः ।

व्याप्ति स्त्री वि+आप–क्तिन् । १ऐश्वर्य्यभेदे न्यायमते तद्भाववति अविद्यमानत्वरूपे २पदार्थे यथा वह्नेरभाववति जलादौ धूमो नास्तीति धूमादौ वह्नेर्व्याप्तिः । "व्याप्तिः साध्यवदन्यस्मिन्नसम्बन्ध उदाहृतः । अथ वा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिना । साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते" भाषा०। प्रमेयत्वनिष्ठव्याप्तिसिद्धौ द्वितीयलक्षणमुक्तम् । प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति द्वितीयलक्षणार्थः । व्याप्तिश्च द्विविधा अन्वयव्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिश्च तत्रान्वयव्याप्तिः पूर्वोक्ता । "साध्याभावव्यापकत्वं हेत्वभावस्य यत् भवेत्" भाषा० उक्ता अपरा सा च साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगितारूपा । तत्रान्वयव्याप्तिज्ञाने व्यभिचारज्ञानाभावः सहचारज्ञानञ्च कारणम् । व्यतिरेकव्याप्तिज्ञाने च साध्याभावे हेत्वभावस्य सहचारज्ञानं व्यभिचारज्ञानभावस्य कारणम् । "व्यभिचारस्याग्रहोऽपि सहचारग्रहस्तथा । हेतुर्व्याप्तिग्रहे, तर्कः क्वचिच्छङ्कानिवर्त्तकः । द्वैविध्यन्तु भवेत् व्याप्तेरन्वयव्यतिरेकतः" भाषा० । धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात् तदा वह्निजन्यो न स्यादित्यादितर्केण व्यभिचारशङ्का निवर्त्त्यते इत्याकरे दृश्यम् । उपाधिस्तु व्यभिचारोन्नायकतया व्याप्तिज्ञानविघटकतया अनुमितिविरोधी उपाधिशब्दे १२४८ पृ० दृश्यम् ।

व्याप्य त्रि० वि+आप–ण्यत् । १व्याप्ते २अल्पदेशवृत्तौ "व्याप्यत्वादपरोऽपि च" भाषा० । ३अनुमितिसाधने लिङ्गे न० ४साधनमात्रे ५कुष्ठौषधौ च अमरः ।

व्याम पु० वि+अम–घञ् । तिर्य्यक्पार्श्वतो विस्तृतयोर्बाह्वोरन्तरालपरिमाणे हेमच० ।

व्यायत त्रि० वि+आ+यम–क्त । १दीर्घे २व्यापृते ३दृढे ४अतिशये च मेदि० । भावे–क्त । ५दैर्घ्ये ६आयामे च न० मेदि० ।

व्यायाम पु०वि+आ+यम–घञ् । १श्रमे २श्रमसाधने व्यापारे ३पौरुषे ४दुर्गसञ्चारे ५विषमे मेदि० ६मल्लानां श्रमकारके व्यापारे (कुस्ति) ७व्यामपरिमाणे च हेमच० ।

व्यायोग पु०वि+आ+युज–घञ् । दृश्यकाव्यभेदे सा०द० तल्लक्षणमुक्तं यथा "ख्यातेतिवृत्तो व्यायोगः स्वल्पस्त्रीजनसंयुतः । हीनो गर्भविमर्शाभ्यां नरैर्बहुभिराश्रितः । एकाङ्कश्च भवेदस्त्रीनिमित्तसमरोदयः । कौशिकीवृत्तिरहितः प्रख्यातस्तत्र नायकः । राजर्षिरथवा दिव्यो भवेद्धीरोद्धतश्च सः । हास्यशृङ्गारशान्तेभ्य इतरेऽत्राङ्गिनो रसाः" यथा सौगन्धिकाहरणधनञ्जयविजयादि ।

व्याल पुंस्त्री० वि+अड–घञ् डस्य लः । १सर्पे २हिंस्रकपशौ अमरः । स्त्रियां ङीष् । ३दुष्टगजे च मेदि० ४चित्रके व्याघ्रे पुंस्त्री० राजनि० स्त्रियां ङीष् । न्टपे पु० ५नृपे पु० ५मयूरेशः । ६शठे त्रि० अमरः ७क्रूरे त्रि० । [राजनि० ।

व्यालगन्धा स्त्री व्यालस्येव गन्धो लेशोऽस्याः । नाकुल्याम्

व्यालग्राह पु० व्यालान् सर्पान् गृह्णाति ग्रह–अण् । (सापुड़े) सर्पधारिणि भरतः । णिनि । अत्रैव शब्दर० । "व्यालग्राही यथा व्यालं बलादुद्धरते बिलात्" शु०त० काशीख० । [सम‍ङ्गायाम् राजनि० ।

व्यालजिह्वा स्त्री व्यालस्य सर्पस्य जिह्वेव पत्रमस्याः । महा

व्यालदंष्ट्र पु० व्यालस्य व्याघ्रस्य दंष्ट्रेव कण्टकमस्य । गोक्षुरे राजनि० । [वहुलोऽप्यत्र ।

व्यालनख पु० व्यालस्य व्याघ्रस्य नख इव । गन्धद्रव्यभेदे व्या०

व्यालपत्रा स्त्री व्यालस्य पाद इव पत्त्रमस्याः । एर्वारौ कर्कटीभेदे राजनि० ।

व्यालम्ब पु० विशेषेण आलम्बते वि+आ+लवि–अच् । १रक्तैरण्डे वैद्यकम् । विशेषेण २लम्बमाने त्रि० ।

व्यालायुध न०व्यालस्य व्याघ्रस्यायुधं नख इव । १नखीनामगन्धद्रव्ये मधुरेशः । २व्याघ्रनखाख्ये गन्धद्रव्ये पु०राजनि०

व्यावक्रोशी स्त्री वि+अव+क्रुश–णच् स्वार्थे अण् ङीप् । परस्पराक्रोशे । [भिक्षाटके शब्दर० ।

व्यावर्त्त पु० विशेषेण आवर्त्तते वि+आ+वृत–अच् । ना

व्यावहारी स्त्री वि+अव+हृ–णच् स्वार्थे अण् ङीप् । परस्परहरणे । [परहसने ।

व्यावहासी स्त्री वि+अव+हस–णच् स्वार्थेऽण् ङीप् । पर०

व्यावृत्त त्रि० वि+आ+वृत–क्त । १वृते हेमच० २निवृत्ते च "व्यावृत्तगतिरुद्याने" कुमारः ।

व्यावृत्ति स्त्री वि+आ+वृत–क्तिन् । निवारणे ।

व्यास पु० व्यस्यति वेदान् वि+अस–घञ् । १पराशरसुते मुनिभेदे व्यासस्य नारायणस्य पञ्चकलावतारभेदः यथोक्तं

ब्रह्मवै०पु० ४अ० "व्यासः पुराणसूत्रञ्च पप्रच्छ वाल्मिकं यदा। मौनीभूतः स शुश्राव त्वामेव जगदम्बिकाम्। तदा चकार सिद्धान्तं त्वद्वरेण मुनीश्वरः। संप्राप निर्मलं ज्ञानं भ्रमान्धध्वंसदीपकम्। पुराणसूत्रं श्रुत्वा स व्यासः पञ्चकलोद्भवः। त्वां सिषेवे प्रदध्यौ च शतवर्षञ्च पुष्करे। तदा त्वत्तोवरं प्राप्य स कवीन्द्रो बभूव ह। तदा वेदविभागञ्च पुराणञ्च चकार ह"। स च कन्याकाले सत्यवत्यां पराशराज्जातः कानीनशब्दे १८८२पृ० दृश्यम् वेदव्यासशब्दोक्तेषु मुनिभेदेषु च २समासादिसमानार्थके विग्रहवाक्ये ४विस्तारे अमरः ३वृत्तेत्यस्य मध्यस्थरेखायाम् "व्यासे भवन्त्यखिलहृते" लीला० क्षेत्रशब्दे २४०१ पृ० दृश्यम्। "यएवं वाचयेद्विप्रो स ब्रह्मन्! व्यास उच्यते" इत्युक्ते ५पुराणपाठके विप्रे च ६मानभेदे शब्दर०। [लम्बे च।

व्यासक्त त्रि० वि+आ+सन्ज–क्त। १आसक्ते तत्परे २सं-

व्यासङ्ग पु०वि+आ+सन्ज–घञ्। १कार्य्यान्तरत्यागेनैकपरत्वे २आसक्तौ च। [२निषिद्धे च।

व्यासिद्ध त्रि० वि+आ+सिध–क्त। १राजाज्ञयावरुद्धे मेदि०

व्याहत त्रि० वि+आ+हन–क्त। व्याघातयुक्ते।

व्याहार पु० वि+आ+हृ–घञ्। १वाक्ये २उक्तौ अमरः।

व्याहृति स्त्री वि+आ+हृ–क्तिन्। १उक्तौ २भूर्भुवःस्वरादिषु सप्तसु भूर्भुवःस्वरादिलोकसप्तात्मकेषु मन्त्रभेदेषु च सप्त लोकाः पुनरेताः सप्त व्याहृतय एवेति योगियाज्ञवल्क्येन प्रतिपादितम् यदाह "भूराद्याश्चैव सत्यान्ता सप्त व्याहृतयस्तथा। लोकास्ता एव सप्तैते उपर्य्युपरि संस्थिताः"। तथा"सप्त व्याहृतयः प्रोक्ताः पुरा वः स्तु स्वयम्भुवा। ता एव सप्त छन्दांसि लोकाः सप्त प्रकीर्त्तिताः" यया च वासनया सप्त व्याहृतयः सप्त लोकाः सा च वासना योगियाज्ञवल्क्येनैव निरुक्त्या विविच्य प्रतिपादिताः यदाह "भवन्ति चास्मिन् भूतानि स्थावराणि चराणि च। तस्माद्भूरिति विज्ञेया प्रथमा व्याहृतिः स्मृता। भवन्ति भूयो भूतानि उपभोगक्षये पुनः। कल्पान्ते उपभोगाय भुवस्तस्मात् प्रकीर्त्तिता। शीतोष्णवृष्टितेजांसि जायन्ते तानि वै सदा। आलयः सुकृतीनाञ्च स्वर्लोकः स उदाहृतः। अधरोत्तरलोकेभ्यो महांस्तु परिपालितः [illegible] हृदयं सर्वलोकानां महस्तेन निगद्यते। [illegible]कल्पप्रलीनास्तु प्राणिनस्तु पुनः पुनः। जायन्ते तु [illegible] जनस्तेन निगद्यते। सनकाद्यास्तपःसिद्धा ये चान्ये ब्रह्मणः सुताः। अधिकारनिवृत्ताश्च तिष्ठन्त्यस्मिंस्ततस्तपः। सत्यन्तु सप्तमो लोको ब्रह्मणस्तदनन्तरम्। सर्वेषाञ्चैव लोकानां मूर्ध्नि संतिष्ठते सदा। ज्ञानकर्म्मसु निष्ठानां तथा सत्यस्य भाषणात्। प्राप्यते चोपभोगार्थं प्राप्य न च्यवते पुनः। तत्सत्यं सप्तमो लोकस्तस्मादूर्द्ध्वं न विद्यते"। [च हेमच०।

व्युत्क्रम पु०वि+उद्+क्रम–घञ्। १क्रमवैपरीत्ये २अतिक्रमे

व्युत्थान न० वि+उद्+स्था–ल्युट्। १विरोधकरणे २स्वातन्त्र्यकरणे मेदि० ३प्रतिरोधने ४योगशास्त्रोक्ते समाध्यवस्थाप्रच्यवे हेमच० ५नृत्यभेदे शब्दच०। ६विशेषेण उत्थाने च। वि+उद्+स्था–क्तिन्। व्युत्थितिरप्यत्र स्त्री।

व्युत्पत्ति स्त्री वि+उद्+पद–क्तिन्। १विशेषेण उत्पत्तौ शास्त्रजन्ये शब्दार्थज्ञानादिसम्पाद्ये संस्कारभेदे २शब्दानामर्थविबोधकशक्तौ च।

व्युत्पन्न त्रि० वि+उद्+पद–क्त। १व्युत्पत्तियुक्ते शब्दे तत्संस्कारयुक्ते २पुरुषे च। ३विशेषेणोत्पन्ने च।

व्युदस्त त्रि० वि+उद्+अस–क्त। निराकृते।

व्युदास पु० वि+उद्+अस+घञ्। निराकरणे।

व्युष्ट त्रि० वि+उष–क्त वा० इडभावः। १दग्धे २पर्युषिते ३प्रभाते च ४फले ५दिवसे च न० हेमच०।

व्युष्टि स्त्री वि+उष–क्तिन्। १समृद्धौ २स्तुतौ ३फले च मेदि० व्युष्टिरात्रं यागभेदः युक्तरोहादि।

व्यूढ त्रि०वि+वह–क्त। १निवेशनविशेषेण स्थापिते व्यूहयुक्ते सैन्यादौ "व्यूढां द्रुपदपुत्रेण" गीता। २विन्यस्ते ३संहते अमरः "व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः" रघुः। ४पृथुले त्रि० मेदि० ५परिहिते ६विवाहिते च त्रि० "व्यूढा काचन कन्यका" प्रबोधचन्द्रोदयः। [कवचे अमरः।

व्यूढकङ्कट त्रि० व्यूढःपरिहितः कङ्कटः वर्म येन। सन्नद्ध-

व्यूत त्रि०वि+वे–क्त। तन्तुभिर्ग्रथिते। [पदार्थे अमरः।

व्यूति स्त्री वि+वे–क्तिन्। १वस्त्रादिवयनकर्म्मणि२तद्वेतने(वानि)

व्यूह पु० वि+ऊह–घञ्। १समूहे २निर्माणे च ३सम्यक्तर्के ४देहे ५सैन्ये ६युद्धार्थं सैन्यसन्निवेशनविशेषे अमरः। "समस्तस्य तु सैन्यस्य विन्यासः स्थानभेदतः। स व्यूह इति विख्यातो युद्धेषु पृथिवीभुजाम्। व्यूहभेदाश्च चत्वारो दण्डोभोगस्तु मण्डलम्। असंहतश्च निर्णीता नीतिसारादिसम्मताः। अन्येऽपि प्रकृतिव्यूहाः क्रौञ्चचक्रादयः क्वचित्। तिर्य्यग्वृत्तिश्च दण्डः स्याद् भोगोऽन्वावृत्तिरेव च। मण्डल सर्वतो वृत्तः पृथग्वृत्तिरसं-

हतः" शब्दर०। शुक्रनीतिसारे तद्भेदादिकमुक्तं यथा "नद्यद्रिवनदुर्गेषु यत्र यत्र भयं भवेत्। सेनापतिस्तत्र तत्र गच्छेद्व्यूहकृतैर्बलैः। यायाद्व्यूहेन महता मकरेण पुरोभये। श्येनेनोभयपक्षेण सूच्या वा धीरवक्त्रया। पश्चाद्भये तु शकटं पार्श्वयोर्वज्रसंज्ञकम्। सर्वतः सर्वतोभद्रं चक्रं व्यालमथापि वा। यथादेशं कल्पयेद्वा शत्रुसेनाविभेदकम्। व्यूहरचनसङ्केतान् वाद्यभाषासमीरितान्। स्वसैनिकैर्विना कोऽपि न जानीयात् तथाविधान्। नियोजयेच्च मतिमान् व्यूहान् नानाविधान् सदा। अश्वानाञ्च गजानाञ्च पदातीनां पृथक् पृथक्। उच्चैः संश्रावयेद्व्यूहसङ्केतान् सैनिकान् नृपः। वामदक्षिणसंस्थो वा मध्यस्थो वाऽग्रसंस्थितः। श्रुत्वा तान् सैनिकैः कार्य्यमनुशिष्टं यथा तथा। सम्मीलनं प्रसरणं परिभ्रमणमेव च। आकुञ्चनं तथा यानं प्रयाणमपयानकम्। पर्य्यायेण च साम्मुख्यं समुत्थानञ्च लुण्ठनम्। संस्थानं चाष्टदलवच्चक्रवद्गोलतुल्यकम्। सूचीतुल्यं शकटवदर्द्धचन्द्रसमन्तु वा। पृथग्भवनमल्पाल्पैः पर्य्यायैः पङ्क्तिवेशनम्। शस्त्रास्त्रयोर्धारणञ्च सन्धानं लक्ष्यभेदनम्। मोक्षणञ्च तथाऽस्त्राणां शस्त्राणां परिघातनम्। द्राक् सन्धानं पुनः पातो ग्रहो मोक्षः पुनः पुनः। स्वगूहनं प्रतीघातः शस्त्रास्त्रपदविक्रमैः। द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिर्वा पङ्क्तितो गमनं ततः। तथा प्राग्भवनं चापसरणं तूपसर्जनम्। अपसृत्यास्त्रसिद्ध्यर्थमुपसृत्य विमोक्षणम्। प्राग्भूत्वा मोचयेदस्त्रं व्यूहस्थः सैनिकः सदा। आसीनः स्याद्विमुक्तास्त्रः प्राग्वा चापसरेत् पुनः। प्रागासीनं तूपसृतो दृष्ट्वा स्वास्त्रं विमोचयेत्। एकैकशो द्विशो वापि सङ्घशो बोधितो यथा। क्रौञ्चानां खे गतिर्यादृक् पङ्क्तितः सम्प्रजायते। तादृक् सञ्चारयेत् क्रौञ्चव्यूहं देशबलं यथा। सूक्ष्मग्रीवं मध्यपुच्छं स्थूलपक्षन्तु पङ्क्तितः। बृहत्पक्षं मध्यगलपुच्छं श्येनं मुखे तनु। चतुष्पान्मकरो दीर्घस्थूलवक्त्रो द्विरोष्ठकः। सूची सूक्ष्ममुखो दीर्घसमदण्डान्तररन्ध्रयुक्। चक्रव्यूहश्चैकमार्गो ह्यष्टधा कुण्डलीकृतः। चतुर्दिक्ष्वष्टपरिधिः सर्वतोभद्रसंज्ञकः। अमार्गश्चाष्टवलयी गोलकः सर्वतोमुखः। शकटः शकटाकारो व्यालो व्यालाकृतिः सदा। सैन्यमल्पं बृहद्वापि दृष्ट्वा मार्गं रणस्थलम्। व्यूहैर्व्यूहेन व्यूहाभ्यां सङ्करेणापि कल्पयेत्"।

व्यूहपार्ष्णि पु० ६त०। युद्धार्थमवस्थानविशेषेण स्थितसैन्यानां पश्चाद्भागे अमरः।

व्यृद्धि स्त्री विरुद्धा ऋद्धिः। विरुद्धसम्पत्तौ तत्रार्थे अव्ययी०। दुर्य्यवनम् यवनानां विरुद्धसम्पत्तौ सि०कौ०।

व्ये स्यूतौ हृतौ च भ्वा० उभ०सक० अनिट् यजा०। व्ययति ते अव्यासीत् अव्यास्त विव्याय विव्यतुः। क्तान्तः।

व्यो अव्य० व्ये-डो। १लौहे व्योकारः २बीजे च।

व्योकार पु० व्यो+कृ-अण्। लौहकारके अमरः।

व्योमकेश पु० व्योमैव केशो यस्य। शिवे महादेवे अमरः।

व्योमकेशिन् पु० व्योमाकारः केशोऽस्त्यस्य इनि। महादेवे

व्योमचारिन् पु० व्योम्नि चरति चर-णिनि। १विहगे २देवे ३चिरजीवादौ च ४आकाशगामिनि त्रि० व्योमचारिपुरं शौभनगरम्।

व्योमधूम पु० व्योम्नः धूमइव नीलत्वात्। मेघे त्रिका०।

व्योमन् न० व्ये-मनिन् पृषो०। १आकाशे अमरः। २अभ्रके (आव) राजनि०। ३जले च ४सूर्य्याश्चमेधे मेदि०।

व्योममण्डल न० व्योम मण्डलमिव। मण्डलाकारे १आकाशे। व्योम्नो मण्डलमिव। २पताकायाम् शब्दच०।

व्योममुद्गर पु० व्योम्नोमुद्गर इव आघातहेतुत्वात्। गगनात् अकस्मादुत्थिते वायोर्निर्घाते हारा०। [अमरः।

व्योमयान न० ७त०। आकाशगमनयोग्ये वाहने विमाने

व्योष न० वि+उष-अच्। शुण्ठीमरीचपिप्पलीरूपे त्रिकटुनि अमरः।

व्रज गतौ भ्वा०पर०सक०सेट्। व्रजति अव्राजीत्। [जत्।

व्रज संस्कारे गतौ च चु०उ०सक०सेट्। व्राजयति ते अविव्र-

व्रज पु० व्रज-घञर्थे क। १समूहे अमरः। २गोष्ठे ३पथि मेदि० मथुरासमीपस्थे देशभेदे च

मात्स्ये "व्रजमण्डलभूगोलं शेषनागफणाम्बरम्। कुमादाख्यं महाश्रेष्ठं सर्वेषां मध्यसंस्थितम्। तस्योपरिस्थितं लोकं सर्वस्थानं महाफलम्। कृष्णलीलाविहारार्थमुच्चस्थानविराजितम्। चतुरष्टकद्८४क्रोशेन परिपूर्णविराजितम्। अस्य प्रदक्षिणां कुर्वन् धनधान्यसुखं लभेत्। दानाद्वीवासतो लोको विष्णुलोकमवाप्नुयात्। आवसन् म्रियते चेत्तु पुनर्जन्म न विद्यते। पुण्यं लक्षगुणं लब्ध्वा कृतेऽस्मिन् व्रजमण्डले। कृष्णेन निर्मितास्तीर्थाः सार्द्धद्वयसहस्रकाः"। तत्रादौ वनोपवनप्रतिवनाधिवनान्यष्टचत्वारिंशत् तानि चतुरष्टक्रोशपरिमाणस्थितानि चतुर्भागशोऽभ्यन्तरस्थितानि क्रमश आह।

यान्मे "वनानि द्वादशान्याहुर्यमुनोत्तरदक्षिणे । महावनं१ महाश्रेष्ठं वरं काम्यवनं२ शुभम् । कोकिलाख्यं तृतीयञ्च३ तुर्यं तालवनं४ तथा । पञ्चमं कुमुदाख्यञ्च५ षष्ठं भाण्डीरसंज्ञकम्६ । नाम्ना छत्रवनं७ श्रेष्ठं सप्तमं परिकीर्त्तितम् । अष्टमं खदिरं८ प्रोक्तं नवमं लोहजं वनम्९ । नाम्ना भद्रवनं१० श्रेष्ठं दशमं बहुपुण्यदम् । एकादशं समाख्यातं बहुलावनसंज्ञकम्११ । नाम्ना बिल्ववनं१२ श्रेष्ठं द्वादशं कामनाप्रदम् । इति द्वादशसंज्ञानि वनानि शुभदानि च" । द्वादशोपवनान्याह वाराहे "आदौ ब्रह्मवनं१ नाम द्वितीयं त्वप्सरोवनम्२ । तृतीयं विह्वलं३ नाम कदम्बाख्यं४ चतुर्थकम् । नाम्ना स्वर्णवनं५ श्रेष्ठं पञ्चमं परिकीर्त्तितम् । सुरभीवननामाऽपि६ षष्ठमाह्लादवर्द्धनम् । श्रेष्ठं प्रेमवनं७ नाम सप्तमं शुभदं नृणाम् । मयूरवननामाऽपि चाष्टमं परिकीर्त्तितम् । मानेङ्गितवनं८ श्रेष्ठं नवमं मानवर्द्धनम् । शेषशायिवनं१० श्रेष्ठं दशमं पापनाशनम् । एकादशं समाख्यातं नारदाख्यं११ शुभोदितम् । द्वादशं परमानन्दवनं१२ सर्वार्थदायकम् । इति द्वादशसंज्ञानि वनान्युपवनानि च" । द्वादशप्रतिवनानि भविष्ये "आदौ रङ्कवनं१ श्रेष्ठं सुरसंज्ञाविराजितम् । वार्त्तावनं२ द्वितीयञ्च३ करहाटं३ तृतीयकम् । चतुर्थं काम्यनामापि४ वनं कामप्रदं नृणाम् । वनमञ्जननामापि५ पञ्चमं स्त्रीशुभप्रदम् । नाम्ना कर्णवनं६ श्रेष्ठं षष्ठं स्वप्नवरप्रदम् । कृष्णाक्षिपलकं७ नाम वनं सप्तमकीरितम् । नन्दप्रेक्षणकृष्णाख्यं वनं नन्दनदमष्टमम् । वनमिन्द्रवनं९ नाम नवमं कृष्णपूजितम् । शिक्षावनं१० शुभं प्रोक्तं दशमं नन्दभाषितम् । चन्द्रावलीवनं११ श्रेष्ठमेकादशमुदाहृतम् । नाम्ना लोहवनं१२ श्रेष्ठं द्वादशं शुभदं नृणाम् । इति प्रतिवनान्याहुर्मार्गे वामे च दक्षिणे । इति द्वादशसंज्ञास्ते देवावासफलप्रदाः" । द्वादशाधिवनान्याह विष्णुपु० "मथुरा१ प्रथमं नाम राधाकुण्डं२ द्वितीयकम् । नन्दग्रामस्तृतीयश्च३ गूढ़स्थानं४ चतुर्थकम् । पञ्चमं ललिताग्रामं५ वृषभानुपुरं६ च षट् । सप्तमं गोकुलं स्थानं७मष्टमं बलदेवकम्८ । गोवर्द्धनवनं९ श्रेष्ठं नवमं कामनाप्रदम् । वनं जाववटं१० नाम दशमं परिकीर्त्तितम् । मुख्यं वृन्दावनं११ श्रेष्ठमेकादशं प्रकीर्त्तितम् । सङ्केतवटकं१२ स्थानं वनं द्वादशं कीर्त्तितम् । इति द्वादशसंज्ञानि वनान्यधिवनानि च । वनानामधिपाः प्रोक्ता व्रजमण्डलमध्यगाः । एषां नैव विलोकेन वनयात्रा च निष्फला । एषाञ्च दर्शनेनैव वनयात्रा शुभप्रदा । आदौ लीलां यदा पश्येद्वनयात्रां ततश्चरेत् । सर्वान् कामानवाप्नोति विष्णुलोकमवाप्नुयात् । सर्वत्र विजयी भूयाद्वनयात्राप्रभावतः" ।

व्रजनाथ पु०६त०। श्रीकृष्णे व्रजपालादयोऽप्यत्र । [श्रीकृष्णे

व्रजमोहन पु० व्रजान् व्रजस्थान् मोहयति मुह-णिच्-ल्यु ।

व्रजवर पु० व्रजानां तत्स्थानां वरः प्रार्थनीयः । श्रीकृष्णे ।

व्रजवल्लभ पु० ६त० । श्रीकृष्णे ।

व्रजाङ्गना स्त्री ६त० । व्रजस्य स्त्रियां गोप्याम् ।

व्रज्या स्त्री व्रज-क्यप् । १पर्य्यटने २गमने ३जिगीषोर्युद्धार्थं प्रयाणे च अमरः ।

व्रण शब्दे भ्वा०पर०सक०सेट् । व्रणति अव्राणीत् अव्रणीत् ।

व्रण अङ्गक्षतौ अद०चु०उ०सक०सेट् । व्रणयति ते अवव्रणत् त

व्रण पु०न० चु० व्रण-अच् । क्षते अमरः । तत्स्वरूपनिदानादि भावप्र० उक्तं यथा "व्रणो द्विधा परिज्ञेयो दोषजागन्तुभेदतः । दोषजो दुष्टदोषैः स्यादन्यः शस्त्रादिसम्भवः" । तत्र वातिकस्य लक्षणमाह "स्तब्धः कठिनसंस्पर्शो मन्दस्रावो महारुजः । तद्युतः स्फुटितश्यावो व्रणो मारुतसम्भवः" । स्तब्धः अचलः । पैत्तिकमाह "तृष्णामोहज्वरक्लेददाहदुःखावदारणैः । व्रणं पित्तकृतं विद्यात् स्रावैर्गन्धैश्च पूतिकैः" । क्लेद आर्द्रता । दुःखं व्यथारूपम् । अवदारणं व्रणे विदारणवत् पीडा । श्लैष्मिकमाह "बहुपिच्छो गुरुः स्निग्धः स्तिमितो मन्दवेदनः । पाण्डुवर्णोऽल्पसंक्लेदश्चिरपाकी कफव्रणः" । बहुपिच्छः बहुपिच्छिलः । अल्पसंक्लेद ईषदार्द्रः । रौधिरं द्वन्द्वजं सान्निपातिकमाह "रक्तो रक्तस्रुतोरक्ताद् द्वित्रिजः स्यात् तदन्वयः" । तदन्वयः द्वित्रिदोषलिङ्गसम्बन्धः । शुद्धव्रणलिङ्गमाह "जिह्वातलाभोऽतिमृदुः श्लक्ष्णः स्निग्धोऽल्पवेदनः । सुव्यवस्थो निरास्रावः शुद्धव्रण इति स्मृतः । जिह्वातलाभः तलशब्दोऽत्र स्वरूपार्थः तेन जिह्वावद्रक्तः । सुव्यवस्थः उच्चनतारहितः । दुष्टव्रणलिङ्गमाह "पूतिपूयादिदुष्टासृक्स्राव्युत्सङ्गी चिरस्थितिः । दुष्टव्रणोऽतिगन्धादिः शुद्धलिङ्गविपर्य्ययः" । उत्सङ्गी कोटरवान् । अतिगन्धादिः आदिशब्देन स्राववेदनाविवर्णतादयः संगृह्यन्ते । संरोहद्व्रणस्य लिङ्गमाह "कपोतवर्णप्रतिमा यस्यां तालोदवर्जिताः । स्थिराश्च पिड़का-

वन्तो रोहन्तीति तमादिशेत्"। कपोतवर्णप्रतिमः पाण्डुधूसरः। स्थिराः विदीर्णतारहिताः। पिडकावन्तः संरोहणार्थं ये मांसाङ्कुरास्तद्युक्ताः। संरूढ़लिङ्गमाह "रूढ़वर्त्मानमग्रन्थिमशूनमरुजं व्रणम्। त्वक्सवर्णं समतलं सम्यग्रूढं विनिर्दिशेत्"। रूढवर्त्मानं संरूढव्रणमार्गम्। समतलं अनिम्नम्। सुखसाध्यत्वादिकमाह "त्वङ्मांसजः सुखे देशे तरुणस्यानुपद्रवः। धीमतोऽभिनवः काले सुखे साध्यः सुखं व्रणः"। सुखे देशे मर्मरहिते। अनुपद्रवः ज्वरतृष्णाश्वासकासारोचकादिरहितः। धीमतः पथ्यसेविनः। सुखे काले हेमन्ते शिशिरे च। "गुणैरन्यतरैरेभिर्हीनः कृच्छ्रो व्रणः स्मृतः। सर्वैर्विहीनो विज्ञेयस्त्वसाध्यो निरुपक्रमः"। एभिस्त्वङ्मांसजत्वादिभिः। निरुपक्रमः अनुपक्रान्तः चिरमुपेक्षित इति यावत्। "वसामेदोऽस्थिमज्जानं मस्तुलिङ्गञ्च यः स्रवेत्। आगन्तुजो व्रणः सिध्येन्न सिध्येद्दोषसम्भवः"। मस्तुलिङ्गं मस्तकाभ्यन्तरस्नेहः "कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम्। व्रणाः कृच्छ्रेण सिध्यन्ति येषां चापि व्रणे व्रणः"। अरिष्टमाह "दह्यन्ते चान्तरत्यर्थं बहिःशीताश्च ये व्रणाः। दह्यन्ते बहिरत्यर्थं भवन्त्यन्तश्च शीतलाः। प्राणमांसक्षयश्वासकासारोचकपीड़िताः। प्रवृद्धपूयरुधिरा व्रणा ये चापि मर्मसु। क्रियाभिः सम्यगारब्धा न सिध्यन्ति च ये व्रणाः। चिकित्सेन्नैव तान् वैद्यः संरक्षन्नात्मनो यशः। मद्यागुर्वाज्यसुमनः पद्मचन्दनचम्पकैः। सगन्धा दिव्यगन्धाश्च मुमूर्षूणां व्रणाः स्मृताः"। मर्मसु पायुनाभिहृदयादिषु। सुमना जातिः। दिव्यगन्धाः पारिजातादिगन्धाः। अथागन्तुव्रणस्य निदानमाह "नानाधारामुखैः शस्त्रैर्नानास्थाननिपातितैः। भवन्ति नानाकृतयो व्रणास्तांस्तान्निबोध मे"। नाना धारा मुखानि येषां तैः शस्त्रैः अर्द्धचन्द्रखड्गभल्लकुन्तक्षुरशरादिभिः। नानाकृतयः बह्वाकृतयः। ता आकृतीराह "छिन्नं भिन्नं तथा विद्धं क्षतं पिच्चितमेव च। घृष्टमाकृतयः षट् तेषां वक्ष्यामि लक्षणम्"। तत्र छिन्नस्य लक्षणमाह "तिर्यक्छिन्न ऋजुर्वापि यो व्रणस्त्वायतो भवेत्। गात्रस्य पातनं चापि छिन्नमित्यभिधीयते"। यो व्रणः तिर्यक्छिन्नः वक्रगतिकृततिर्यक्छेदयुतः। ऋजुर्वापि अथवा खड्गादिकृतऋजुः व्रणः आयतः दीर्घः। आयत इति तिर्यक्छिन्नस्य ऋजोश्च विशेषणम्। गात्रस्य पातनं गात्रस्यैकदेशस्य छेदेन पृथक्करणं वा छिन्नमित्यभिधीयते। भिन्नमाह "शक्तिकुन्तेषुखड्गाग्रविषाणैराशयो हतः। यत् किञ्चित् प्रस्रवेत्तद्धि भिन्नमित्यभिधीयते"। आशयः कोष्ठः। कोष्ठभेदस्य लक्षणमाह "स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च। हृदुण्डुकः फुस्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते। तस्मिन् भिन्ने रक्तपूर्णे ज्वरो दाहश्च जायते। मूत्रमार्गगुदास्येभ्यो रक्तं घ्राणाच्च गच्छति। मूर्च्छा श्वासस्तृडाध्मानमभक्तच्छन्द एव च। विण्मूत्रवातसङ्गश्च स्वेदस्रावोऽक्षिरक्तता। लोहगन्धित्वमास्यस्य गात्रदौर्गन्ध्यमेव च। हृदि शूलं पार्श्वयोश्च विशेषेणाभिधीयते"। तस्मिन् कोष्ठे। भिन्ने शक्त्यादिभिः। रक्तपूर्णे कोष्ठे तस्मादङ्गाच्छिन्नात् स्रुतेन रक्तेन पूर्णे वा ज्वरादयो जायन्ते। आमाशये पक्वाशये च रक्तपूर्णे लक्षणभेदमाह "आमाशयस्थे रुधिरे रुधिरं छर्दयत्यपि। आध्मानमतिमात्रञ्च शूलञ्च भृशदारुणम्। पक्वाशयगते रक्ते रुजा गौरवमेव च। अधःकाये विशेषेण शीतता च भवेदिह"। रुजा शूलम्। गौरवं पक्वाशये। अधःकाये नाभेरधोदेशे विशेषेण गौरवमित्यन्वयः। शीतता च भवेदिह इह नाभेरधोदेशे शीतता च स्यात् सा च व्याधिस्वभावात्। विद्धमाह "सूक्ष्मास्यशल्याभिहतं यदङ्गं त्वाशयं विना। उत्तुण्डितं निर्गतं वा तद्विद्धमिति निर्दिशेत्"। आशयं विना कोष्ठं विना। उत्तुण्डितं सनिर्गतशल्यम्। निर्गतं वा निर्गतशल्यं वा। सशल्यस्य व्रणस्य लक्षणमाह। "श्यावं सशोथं पिडकायुतञ्च मुहुर्मुहुः शोणितवाहिनञ्च। मृदूद्गतं बुद्बुदतुल्यमांसं व्रणं सशल्यं सरुजं वदन्ति"। मुहुर्मुहुःशोणितवाहिनं यदा यदा शल्यं चलितं तदा तदा रुधिरं वहति। उद्गतं उत्थितमुखम्। कोष्ठस्थितस्य शल्यस्य लक्षणमाह "त्वचोऽतीत्य शिरादीनि भित्त्वा वा परिहृत्य वा। कोष्ठे प्रतिष्ठितं शल्यं कुर्यादुक्तानुपद्रवान्"। त्वचः समाप्य अतिक्रम्य उक्तानुपद्रवान् आटोपानाहौ व्रणमुखेनान्नपुरीषदर्शनञ्च। असाध्यस्य कोष्ठस्थरक्तस्य पुरीषस्य लक्षणमाह "कोष्ठान्तर्लोहितं पाण्डु शीतपादकराननम्। शीतोच्छ्वासं रक्तनेत्रमानद्धञ्च विवर्जयेत्"। आनद्धं आनाहवन्तम्। क्षतमाह "नातिच्छिन्नं नातिभिन्नमुभयोर्लक्षणान्वितम्। विषमं व्रणमङ्गे यत्तत् क्षतं परिकी-

क्षितम्"। नातिच्छिन्नं नातिदीर्घघातम्। नातिभिन्नं नातिगम्भीरघातम्। उभयोश्छिन्नभिन्नयोः विषमं व्रणमङ्गे यत् यद्व्रणमङ्गवैषम्यकरम्। पिच्चितमाह "प्रहारपीडनाभ्यान्तु यदङ्गं पृथुतां गतम्। सास्थि तत् पिच्चितं विद्यान्मज्जरक्तपरिप्लुतम्"। प्रहारो मुद्गरादिना। पीडनं कपाटादिना। पृथुतां चिपिटताम्। घृष्टमाह "घर्षणादपि घाताद्वा यदङ्गं विगतत्वचम्। उष्मस्रावान्वितं तत् तु घृष्टमित्यभिधीयते"। घर्षणात् कर्कशेष्टिकापाषाणादिभिः। मांसशिरास्नायुसन्ध्यस्थिमर्मसु क्षतेषु सामान्यलक्षणमाह "भ्रमः प्रलापः पतनं प्रमोहो विचेष्टनं ग्लानिरथोष्णता च। स्रस्ताङ्गता मूर्च्छनमूर्द्ध्ववातस्तीव्रा रुजो वातकृताश्च तास्ताः। मांसोदकाभं रुधिरञ्च गच्छेत् सर्वेन्द्रियार्थोपरमस्तथैव। दशार्द्धसंख्येष्वथ विक्षतेषु सामान्यतो मर्मसु लिङ्गमुक्तम्"। पतनं भूमौ। विचेष्टनं विरुद्धं चेष्टनं हस्तपादादिप्रक्षेपणादिकम्। मूर्च्छनं इन्द्रियमोहः। प्रमोहो मनोमात्रमोहः। तीव्रा रुजो वातकृताश्च तास्ताः दण्डापतानकादयः। रुधिरञ्च गच्छेत् मेहनभगगुदाद्यास्येभ्यः स्रवेत्। सर्वेन्द्रियार्थोपरमः इन्द्रियाणां कार्य्यनाशः। अथ मर्मशिरास्नायुसन्ध्यादीनां विद्धानां पृथग्लक्षणमाह "इन्द्रगोपप्रतिमं प्रभूतं रक्तं स्रवेत्तत्क्षयजश्च वायुः। करोति रोगान् विविधान् यथोक्तान् शिरासु विद्धास्वथ वा क्षतासु"। इन्द्रगोपो वार्षिकोत्थितकीटविशेषः। (वीरबहुटी) इति लोके प्रसिद्धः। प्रभूतं बहु। रोगान् शिरोभितापान्धतापक्षकादीन्। विद्धासु शरादिना। क्षतासु खड्गादिना। "कौब्ज्यं शरीरावयवावसादः क्रियास्वशक्तिस्तुमुला रुजा च। चिराद्व्रणो रोहति यस्य चापि तं स्नायुविद्धं पुरुषं वदन्ति। कौब्ज्यं विद्धस्याङ्गस्य वक्रता। तुमुला महती"। "शोथातिवृद्धिस्तुमुला रुजश्च बलक्षयः सर्व्वत एव शोथः। क्षतेषु सन्धिष्वचलाचलेषु स्यात् सन्धिकर्म्मोपरमश्च लिङ्गम्"। सर्व्वत एव शोथः सर्व्वसन्धीन् व्याप्य शोथः। उपरमः नाशः। "घोरा रुजो यस्य निशादिनेषु सर्व्वास्ववस्थासु न चैति शान्तिम्। भिषग्विपश्चिद्विदितार्थसूत्रस्तमस्थिविद्धं पुरुषं वदन्ति"। सर्व्वास्ववस्थासु शयनासनादिकासु। विदितार्थसूत्रः ज्ञातशल्यतन्त्रः। अथ मर्मशिरादिविद्धलिङ्गानि पृथगभिधाय मर्म्मशिरादीनां विद्धानां पृथक्लिङ्गान्यतिदेशेनाह "यथास्वमेतानि विभावयेच्च लिङ्गानि मर्मस्वपि ताडितेषु"। यथास्वं शिरादीनां विद्धानाम् एतानि लिङ्गानि पृथगुक्तानि लिङ्गानि चकारात् भ्रमप्रलापादीनि च। मर्मस्विव शिरादिषु ताडितेषु विद्धेषु विभावयेत् जानीयात्। सर्वव्रणानामुपद्रवानाह "विसर्पः पक्षघातश्च शिरास्तम्भोऽपतानकः। मोहोन्मादौ व्रणे पीडा ज्वरस्तृष्णा हनुग्रहः। कासश्छर्दिरतीसारो हिक्का श्वासः सवेपथुः। षोडशोपद्रवाः प्रोक्ता व्रणानां व्रणचिन्तकैः"। अथाग्निदग्धस्य निदानमाह "तत्राग्निर्द्विविधो ज्ञेयः स्नेहरूक्षप्रभेदतः। स्नेहस्तत्र तु तैलादि रूक्षं लौहादि कथ्यते"। अग्निदग्धं चतुर्विधमाह "अग्निदग्धं चतुर्द्धा स्यात् प्लुष्टं दुर्दग्धमेव च। सम्यग्दग्धं तथातीव दग्धञ्च परिकीर्त्तितम्"। तेषां लक्षणमाह "यद्विवर्णं भवेत् प्लुष्टं तत्प्लुष्टमभिधीयते। तीव्रदाहो व्यथावन्तो यत्र स्फोटा भवन्ति हि। चिरेण ते प्रशाम्यन्ति तद्दुर्दग्धमुदाहृतम्। ताल्वर्णमगम्भीरं दाहपीडासमन्वितम्। सुसंस्थितञ्च कथितं सम्यग्दग्धं भिषग्वरैः। त्वङ्मांसं यत्र दग्धं स्याद्विश्लेषो वपुषस्तथा। शिरास्नाय्वस्थिसन्धीनां तं वदन्त्यतिदग्धकम्। अत्यर्थं वेदनादाहो ज्वरस्तृण्मूर्च्छया सह। स्याद् व्रणस्तु चिराद्रोहेत् रूढो याति विवर्णताम्"। दुष्टव्रणनाडीव्रणशब्दयोस्तद्भेदौ दृश्यौ। व्रणशब्दनिरुक्तिः सुश्रुते उक्ता यथा "वृणोति यस्माद्रूढोऽपि व्रणवास्तु न नश्यति। आदेहधारणात्तस्मात् व्रण इत्युच्यते बुधैः"। सुश्रुतोक्ता विशेषाः द्विव्रणशब्दे व्रणास्रावशब्दे च दृश्याः।

व्रणकृत् पु० व्रणं करोति कृ—क्विप्। १भल्लातके रत्नमा०। २व्रणकारके त्रि०। [२व्रणघातके त्रि०।

व्रणद्विष् पु० व्रणं द्वेष्टि द्विष—क्विप्। १आम्लानयष्टिकायाम्

व्रणशोथ पु० ६त०। व्रणस्य स्फीततारूपे रोगभेदे तल्लक्षणादि भावप्र० उक्तं यथा

"पृथक् समस्तदोषोत्था रक्तजागन्तुजौ तथा। व्रणशोथाः षडेते स्युः संयुक्ताः शोथलक्षणैः" शोथलक्षणैः पूर्वोक्तैः। विशिष्टं रूपमाह "विषमं पच्यते वातात् पित्तोत्थश्चाचिराच्चिरम्। कफजः पित्तवच्छोथौ रक्तागन्तुसमुद्भवौ"। अपक्वस्य व्रणशोथस्य लक्षणमाह "मन्दोष्मताऽल्पशोथत्वं काठिन्यं त्वक्सवर्णता। मन्दवेदनया चाऽपि शोथस्यामस्य लक्षणम्"। तस्य पच्यमानस्य लक्षणमाह "द-

ष्यते दहनेनेव क्षारेणेव प्रपच्यते। पिपीलिकागणेनेव दश्यते छिद्यते तथा। भिद्यते चैव शस्त्रेण दण्डेनेव च ताड्यते। पीड्यते पाणिनेवान्तः सूचीभिरिव तुद्यते। सचोषो विवर्णः स्यादङ्गुल्येवावपीड्यते। आसने शयने स्थाने शान्तिं वृश्चिकविद्धवत्। न गच्छेदाततः शोथो भवेदाध्मातवस्तिवत्। ज्वरस्तृष्णाऽरुचिश्चैतत् पच्यमानस्य लक्षणम्"। छिद्यते द्विधा क्रियत इव। भिद्यते विदार्य्यत इव। ओषोदाहः। चोषः पार्श्वस्याग्निनेव सन्तापः ताभ्यां युक्तः आततः त्वक्सङ्कोचरहितः वस्तिश्चर्मनिर्मितमूत्राशयस्तत्पुटो वा। पक्वस्य लक्षणमाह "वेदनोपशमः शोथो लोहितोऽल्पो न चोन्नतः। प्रादुर्भावो वलीनाञ्च तोदः कण्डूर्मुहुर्मुहुः। उपद्रवाणां प्रशमो निम्नता स्फुटनन्त्वचाम्। वस्ताविवाम्बुसञ्चारः स्याच्छोथेऽङ्गुलिपीड़िते। पूयस्य पीड़येदेकमन्तमन्ते च पीड़िते। बुभुक्षा चान्नशोथस्य भवेत् पक्वस्य लक्षणम्"। वेदनोपशमः दाहादिदुःखोपशमः। अल्पलोहित इत्यन्वयः। न चोन्नतः पच्यमानापेक्षया। उपद्रवाणां ज्वरादीनाम्। निम्नता स्वरूपतोऽङ्गुलिपीड़नाद्वा अवनतत्वम्। स्फुटनम् किञ्चिद्विदारणम्। वस्ताविवेत्यादि शोथेऽङ्गुलीपीड़िते सति अङ्गुलिपीड़ितदेशादन्यदेशे अम्बुसञ्चारः किञ्चित्। वस्तौ चर्मपुटके। एवम् अन्यैकदेशे पीड़िते एकमन्तमपरमन्तमापूर्य्य पीड़यति। एकदोषारब्धेऽपि शोथे पाककाले सर्वदोषसम्बन्धमाह "कृतेऽनिलाद्वेदना विना न पित्तं पाकः कफञ्चापि विना न पूयः। तस्माद्धि सर्वं परिपाककाले पचन्ति शोथांस्त्रिभिरेव दोषैः"। पचन्ति पाकं प्रापयन्ति। एवशब्दोऽत्राप्यर्थः अव्ययानामनेकार्थत्वात्। पाके मतान्तरमाह "कालान्तरे नाभ्युदितन्तु पित्तं कृत्वा वशे वातकफौ प्रसह्य। पचत्यतः शोणितमेष पाको मतः परेषां विदुषां द्वितीयः"। वशे कृत्वा हीनीकृत्य शोणितं कर्म पूर्वत्र कफात् पूयोऽत्र शोणितात् पूय इति भेदः। गम्भीरपाके शोथे पाकज्ञानार्थं लक्षणान्तरमाह सुश्रुतः "कफजेषु च शोथेषु गम्भीरं पाकमेत्यसृक्। पक्वलिङ्गं ततः स्पष्टं यतः स्याच्छोथशीतता। त्वक्सावर्ण्यं रुजोऽल्पत्वं घनस्पर्शत्वमश्मवत्"। कफजेषु च शोथेषु गम्भीरमसृक् पाकमेति तत्र कथं पाकज्ञानमित्याह तत्र ततः कारणात् पक्वलिङ्गं स्पष्टम्। अतः पचनपूयानामश्याल्पगतरोगदाहव्यथावसानान्तरे शोथ-

शीतादयो भवन्ति। घनस्पर्शत्वं स्पर्शं व्यथायुक्तत्वम्। अनिर्हृतस्य पूयस्य दोषमाह "कक्षं समासाद्य यथैव वह्निर्वातेरितः सन्दहति प्रसह्य। तथैव पूयोऽप्यविनिःसृतस्तु मांसं सिराः स्नायुमपीह खादेत्"। कक्षं तृणवनम्। शोथस्यामपक्वलक्षणज्ञानाज्ञाने भिषजां गुणदोषावाह "आमं विदह्यमानञ्च सम्यक्पक्वन्तु यो भिषक्। जानीयात् स भवेद् वैद्यः शेषास्तस्करवृत्तयः"। विदह्यमानं विपच्यमानम्। तस्करवृत्तयः तेषां तस्कराणामिव द्रव्यलाभमात्रप्रयोजनं भवति। न तु धर्मयशोमैत्रीलाभः "यश्छिनत्त्याममज्ञानाद्यश्च पक्वमुपेक्षते। श्वपचाविव विज्ञेयौ तावनिश्चितकारिणौ"।

व्रणास्राव पु॰ ६त॰। सुश्रुतोक्ते व्रणस्य पूयादिक्षरणे। तद्विज्ञानं च तत्रोक्तं यथा

"अथातो व्रणास्रावविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। "त्वङ्मांससिरास्नाय्वस्थिसन्धिकोष्ठमर्माणीत्यष्टौ व्रणस्थानानि। अत्र सर्वव्रणसन्निवेशः। तत्राद्यैकवास्तुसन्निवेशो त्वग्भेदी व्रणः सुप्रचरः शेषाः स्वयमवदीर्य्यमाणा दुरुपचाराः। तत्रायतश्चतुरस्रो वृत्तस्त्रिपुटक इति व्रणाकृतिसमासः। शेषास्तु विकृताकृतयो दुरुपक्रमा भवन्ति। सर्व एव व्रणाः क्षिप्रं संरोहन्त्यात्मवतां सुभिषग्भिरुपक्रान्ताः। अनात्मनामज्ञैरुपक्रान्ताः प्रवृद्धत्वाद्दोषाणाम्। तत्रातिसंवृतोऽतिविवृतोऽतिकठिनोऽतिमृदुरुत्सन्नोऽवसन्नोऽतिशीतोऽत्युष्णः कृष्णरक्तपीतशुक्लादीनां वर्णानामन्यतमवर्णो भैरवः पूतिपूयमांससिरास्नायुप्रभृतिपूर्णः पूतिपूयस्राव्युन्मार्ग्युत्सङ्ग्यमनोज्ञदर्शनगन्धोऽत्यर्थं वेदनावान् दाहपाकरागकण्डूशोथपिडकोपद्रुतोऽत्यर्थं दुष्टशोणितस्रावी दीर्घकालानुबन्धी चेति दुष्टव्रणलिङ्गानि। तस्य दोषोच्छ्रायेण षट्त्वं विभज्य यथास्वं प्रतीकारे प्रयतेत। अत ऊर्द्ध्वं सर्वास्रावान् वक्ष्यामः। तत्र घृष्टासु छिन्नासु वा त्वक्षु स्फोटेषु भिन्नेषु विदारितेषु वा सलिलप्रकाशो भवत्यास्रावः किञ्चिद्विस्रः पीतावभासश्च। मांसगतः सर्पिःप्रकाशः सान्द्रः श्वेतः पिच्छिलश्च। सिरागतः सद्यश्छिन्नासु सिरासु रक्तातिप्रवृत्तिः पक्वासु च तोयनाडीभिरिव तोयागमनं पूयस्यास्रावस्तत्र तनुर्विच्छिन्नः पिच्छिलोऽवलम्बी श्यावोऽवश्यायप्रतिमश्च। स्नायुगतः स्निग्धो घनः सिङ्घाणकप्रतिमः सरक्तश्च। अस्थिगतेऽस्थन्यभिहते स्फुटिते भिन्ने दोषावदारिते वा दोषा-

च्छितत्वादस्थिनिःसारं शुक्तिधौतमिवाभाति। अस्थ्याव-स्थाश्च मज्जमिश्रः सरुधिरः स्निग्धश्च। सन्धिगतश्च पीड्यमानो न प्रवर्त्तते आकुञ्चनप्रसारणोन्नमनविनम-नप्रधावनोत्कासनप्रवाहणैश्च स्रवति। अस्थ्यावस्थाश्च पि-च्छिलोऽवलम्बी सफेनपूयरुधिरोन्मथितश्च। कोष्ठगतोऽ-सृङ्मूत्रपुरीषपूयोदकानि स्रवति। मर्मगतस्त्वगादिष्ववरु-द्धत्वान्नोच्यते। तत्र त्वगादिगतानामास्रावाणां यथाक्रमं पाण्डुश्यावावश्यायदधिमस्तुक्षारोदकमांसधावनपुलाकोद-कसन्निभत्वानि मारुताद्भवन्ति। पित्तात् गोमेदोगोमूत्रभस्म-शङ्खकषायोदकमाध्वीकतैलसन्निभत्वानि। पित्तवद्रक्ताद-तिविस्रत्वञ्च। कफान्नवनीतकासीसमज्जपिष्टतिलनारि-केलोदकवराहवसासन्निभत्वानि। सन्निपातान्नारि-केलोदकैर्वारुकरसकाञ्जिकवसादारुकोदकप्रियङ्गुफलयकृ-न्मुद्गयूषसवर्णत्वानीति। "श्लोकौ चात्र भवतः। पक्वा-शयादसाध्यस्तु पुलाकोदकसन्निभः। क्षारोदकनिभः स्रावो वर्ज्यो रक्ताशयात्स्रवन्। आमाशयात्कलायाम्भोनि-भश्च त्रिकसन्धिजः। स्रावानेतान् परीक्ष्यादौ ततः कर्माचरेद्भिषक्"। अत ऊर्द्ध्वं सर्वव्रणवेदना वक्ष्यामः। तोदनभेदनताडनच्छेदनायमनमन्थनविक्षेपचुमुचुमायन-निर्दहनावभञ्जनस्फोटनविदारणोत्पाटनकम्पनविविधसूच-विद्धोत्क्षेपणविकिरणपूरणस्तम्भनस्वप्नावकुञ्चनाङ्कुशिकाः स-म्भवन्ति। अनिमित्तविविधवेदनाप्रादुर्भावो वा मुहुर्मुहुश्च-र्यत्रागच्छन्ति वेदनाविशेषास्तं वातिकमिति विद्यात्। ओषचोषपरिदाहधूमायनानि यत्र गात्रमङ्गारावकीर्ण-मिव पच्यते यत्र चोष्माभिवृद्धिः क्षते क्षारावसिक्तवच्च वेदनाविशेषास्तं पैत्तिकमिति विद्यात्। पित्तवद्रक्तज-मुत्थं जानीयात्। कण्डूर्गुरुत्वं सुप्तत्वमुपदेहोऽल्प-वेदनत्वं स्तम्भः शैत्यञ्च यत्र तं श्लैष्मिकमिति विद्यात्। यत्र सर्वासां वेदनानां समुत्पत्तिस्तं साम्निपातिकमिति। अत ऊर्द्ध्वं व्रणवर्णान् वक्ष्यामः। भस्मकपोतास्थिवर्णः परुषोऽरुणः कृष्ण इति मारुतजस्य। नीलः पीतो हरितः श्यावः कृष्णो रक्तः कपिल इति रक्तपित्तसमु-त्थयोः। श्वेतः स्निग्धः पाण्डुरिति श्लेष्मजस्य। सर्ववर्णोपेतः साम्निपातिकस्य इति। भवति चात्र "न केवलं व्रणेषूक्तो वेदनावर्णसंग्रहः। सर्वशोथविकारेषु व्रणवल्लक्षयेद्भिषक्"।

व्रणहन् पु० व्रणं हन्ति हन–ड। १एरण्डवृक्षे २गुडूच्याम् स्त्री शब्दच०।

व्रणारि पु० व्रणमश्नाति अश–अण्। १बोले गन्धरसे २अग-स्त्यद्रुमे च राजनि०।

व्रत न० व्रज–घ जस्य तः। १भक्षणभेदे उणादि० २पुण्य-साधने ३उपवासादिनियमभेदे च

व्रतञ्च सम्यक्सङ्कल्पजनितानुष्ठेयक्रियाविशेषरूपं तच्च प्रवृत्तिनिवृत्त्युभयरूपं तत्र द्रव्यविशेषभोजनपूजादिकं प्र-वृत्तिरूपम् उपवासादिकञ्च निवृत्तिरूपं तच्च नित्यं नैमि-त्तिकं काम्यञ्च। नित्यमेकादश्यादिव्रतम् नैमित्तिकं चान्द्रायणादिव्रतं काम्यं तत्तत्तिथ्युपवासादिरूपं "सम्यक् ससाधनं कर्म कर्त्तव्यमधिकारिणा। निष्कामेण महा-वीर! काम्यं कामान्वितेन च" भविष्यपु०। सम्यक् प्रयत्न कल्पादिना संसाधनं यथाविहितं साधनं यस्य। अधि कारिणा अर्थिना समर्थेन विदुषा चेत्यर्थः। तत्र व्रता-रम्भकालः हेमा०व्र० दर्शितो यथा

अथ व्रतारम्भकालः। तत्र सत्यव्रतः "उदयस्था तिथिर्या हि न भवेद्दिनमध्यभाक्। सा खण्डा न व्रतानां स्यादारम्भे च समापने" इति। एतद्व्यतिरिक्तायाम-खण्डायां प्रारम्भमाह वृद्धवशिष्ठः "अखण्डव्यापि-मार्त्तण्डा यद्यखण्डा भवेत्तिथिः। व्रतप्रारम्भणन्तस्या-मनष्टगुरुशुक्रयुगिति"। तिथिर्यद्यनष्टगुरुशुक्रयुक् अन-स्तमितगुरुशुक्रयुक्ता तस्यां व्रतमारम्भणीयमित्यर्थः, इद-मुपलक्षणम्। गुरुशुक्रयोर्बाल्ये वार्द्धक्येऽपि व्रतमार-म्भणीयमित्यर्थः। तथा च वृहस्पतिः "अग्न्या-धानं प्रतिष्ठाञ्च यज्ञदानव्रतानि च। वेदव्रतवृषोत्सर्ग-चूडाकरणमेखलाः। माङ्गल्यमभिषेकञ्च मलमासे विव-र्जयेत्। बाले वा यदि वा वृद्धे शुक्रे वास्तङ्गते गुरौ। मलमास इवैतानि वर्जयेद्देवदर्शनम्" इति। गार्ग्यो-ऽपि "नामान्नप्राशनक्षौरं विवाहं मौञ्जिबन्धनम्। निष्-क्रमं जातकर्मापि काम्यं वृषविसर्जनम्। अस्तगे च गुरौ शुक्रे बाले वृद्धे मलिम्लुचे। उद्यापनमुपारम्भं व्रतानां नैव कारयेत्" इति। लल्लः "नीचस्थे वक्र-संस्थे व्यतिचरणगते बालवृद्धास्तगे वा संन्यासो देवयात्रा व्रतचरणविधिः कर्णवेधस्तु दीक्षा। मौञ्जीबन्धोऽथ चूडा परिणयनविधिर्वास्तुदेवप्रतिष्ठा वर्ज्याः सद्भिः प्रय-त्नात् त्रिदशपतिगुरौ सिंहराशिस्थिते च" इति। नी-चलक्षणन्तु ज्योतिःशास्त्रे "सूर्यादिमूलमजगोमकराः क्रमात् स्युः। स्त्रीकर्किमीनवणिजोत्तगमस्य नीचम्" इति। उच्चस्थानात् सप्तमं नीचमित्यर्थः। तथा च

नीचस्थे गुरौ मकरगते इत्यर्थः । शौनकः "पूर्त्तागारविवाहयानगमनं चौराद्यकर्णव्यधं विद्यादेवविलोकनोपनयनं दीक्षापरीक्षा व्रतम् । स्नानं तीर्थगमं रथं पुरमहादानप्रतिष्ठापनम् । सिंहस्थे विबुधार्चिते न शुभदं कर्त्तुं तथा स्वर्य्यगे" । अस्तलक्षणन्तु ब्रह्मसिद्धान्ते "रविणास्तमितस्त्वेषां ग्रहाणामस्त उच्यते । ततोऽर्वाक् वार्द्धकं विद्यादूर्द्ध्वं बाल्यं प्रकीर्त्तितम्" इति । एतयोरवधिः ज्योतिःशास्त्रेऽनेकविधो दर्शितः "बालः शुक्रो दिवसदशकं पञ्चकञ्चैव वृद्धः पश्चादस्तमितयमुदितः पञ्चमौढ्यः क्रमेण । जीवो वृद्धः शिशुरपि सदा पक्षमञ्चैः शिष्टौ तौ वृद्धौ प्रोक्तौ दिवसदशकञ्चापरैः सप्तरात्रम्" इति । एतेषां पक्षाणां व्यवस्था देशान्तरविषया आपद्विषया वा । तथा च गार्ग्यः "शुक्रो गुरुः प्राक्पराक् चैव बालो विन्ध्ये दशावन्तिषु सप्तरात्रम् । वङ्गेषु हूणेषु च षट् च पञ्च शेषे च देशे त्रिदिनं वदन्ति" इति । वराहमिहिरोऽपि "बहवो दर्शिताः काला ये बाल्ये वार्द्धकेऽपि च । पाञ्चाल्लाधिकाः शेषा देशभेदादुतापदि" इति ।

व्रतानां मानसादिभेदस्तत्र दर्शितो यथा

वराहपुराणे "अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्य्यमकल्मषम् । एतानि मानसान्याहुर्व्रतानि व्रतधारिणाम् । एकभक्तं तथा नक्तमुपवासादिकञ्च यत् । तत्सर्वं कायिकं पुंसां व्रतं भवति नान्यथा" । उपवासोऽत्राहोरात्राभोजनम्, आदित्यव्रताद्याचितादि । तथा "किञ्चिद् व्रतं वा क्रियते पूज्यते यत् त्रिलोचन ! । विप्रेभ्यो दीयते सर्वमेतज्जन्मान्तरोः फलम्" ।

व्रतभेदफलादिकं तत्रोक्तं यथा गरुडपुराणे

"तपोगतिर्हि भूतानां तप एव परायणम् । तपसा विजिता लोकास्तपसा निर्वृतिः सताम् । तपसा धूतपाप्मानो निर्वाणं परमङ्गताः । तपसा परमायुश्च शान्तिं वापि तथाप्नुयात् । तपसा विन्दते लोकानखिलानपि पुरुषः । तपसा परमश्नन्ति निर्वाणमपि शाश्वतम् । तपसा चैहिकीं सिद्धिं विपुलामपि विन्दति । समन्ते च सुतादींस्तु तपसा मर्त्त्यजातयः । अन्यच्च धनसम्पत्तिसम्पन्नाश्च नरा भुवि । व्रतोपवासनियमैः शरीरोत्तापनन्तपः । ऊर्द्ध्वस्थितस्तु दिवा तिष्ठेदुपविष्टस्तथा निशि । एतद्वीरासनं प्रोक्तं महापातकनाशनम् । एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च । उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्रः प्रकीर्त्तितः" । कूर्म्मपुराणे "व्रतोपवासनियमैर्होमैर्ब्राह्मणतर्पणैः । आराधय महायोगं योगिनां हृदि संस्थितम्" । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव द्विजोत्तम ! । अर्च्चयन्ति महादेवं यज्ञदानसमाधिभिः । व्रतोपवासनियमैर्होमैः स्वाध्यायतर्पणैः । तेषां वै रुद्रसायुज्यं सामीप्यञ्चातिदुर्लभम् । सलोकता च सारूप्यं जायते तत्प्रसादतः" । गरुडपुराणे "धुन्धुमारस्तु राजर्षिर्लेभे पुत्रशतं पुरा । दानेन नियमेनैव तपसा च व्रतेन च । सगरो नाम राजर्षिर्दिक्षु सर्वासु विश्रुतः । पुत्राणाञ्च शतं प्राप्तं तेन राज्ञा महात्मना । तथा दशरथो राजा व्रतेषु निरतः सदा । यज्ञदानतपोयोगैः सन्तुष्टः पुरुषोत्तमः । स्वयं पुत्रत्वमापेदे तस्य राज्ञो महात्मनः । जनको नाम राजर्षिस्तपोव्रतनिधिः स्वयम् । ऐश्वर्य्यमतुलं प्राप्य योगिनां गतिमाप्तवान् । एवमेव महाराज ! राजानो ब्राह्मणास्तथा । ऐश्वर्य्यलक्षणं प्रापुर्गतिं वै व्रतवैभवात् । अतः कुरुष्व सततं तपःसञ्चयमात्मवान् । व्रतोपवासनिरतस्तीर्थानि नृपसत्तम !" । तथा "विनिग्रहश्चेन्द्रियाणां कुर्वीत नियमात्मवान् । उपवासजप-ध्यानतीर्थस्नानादिकैरपि । व्रतैर्यज्ञेन दानेन तपसा तीर्थसेवया । अनेकजन्मसंसिद्धिमेनःक्षपयति द्विजः" । व्रतादीनां चातुर्वर्ण्यसाधारणत्वाभिधानात् द्विजपदञ्चात्र वर्णमात्रोपलक्षणार्थम् । न चैवं सति शूद्रस्य यज्ञेऽनधिकाराद्यज्ञशब्दविरोध इति वाच्यम् । यजेरनेकार्थत्वेन देवतापूजाद्यर्थसम्भवात् । "कायिकं मानसञ्चैव वाचिकञ्च त्रिधा मतम् । यज्ञो दानं तपश्चैव वदतस्तच्छृणुष्व मे । अहिंसा व्रतचर्य्या च तपः कायिकमुच्यते । वाचिकं सत्यवचनं भूतद्रोहविवर्जितम् । मानसं मनसः शान्तिः सर्ववैराग्यलक्षणम्" । आदित्यपुराणे "व्रतोपवासान् खलु यो विधत्ते दारिद्र्यपाशं स भिनत्ति चाशु । व्रतोपवासेषु रतस्य पुंसस्त्वेवापदः शान्तिमुशन्ति तज्ज्ञाः" ।

व्रतसामान्यधर्मास्तदधिकारिणश्च तत्र दर्शिता यथा

स्कन्दपुराणे "निजवर्णाश्रमाचारनिरतः शुद्धमानसः । व्रतेष्वधिकृतो राजन्नन्यथा विफलः श्रमः । अलुब्धः सत्यवादी च सर्वभूतहिते रतः । व्रतेष्वधिकृतो राजन्नन्यथा विफलः श्रमः । श्रद्धावान् पापभीरुश्च मददम्भविवर्जितः । व्रतेष्वधिकृतो राजन्नन्यथा विफलः श्रमः । शमः सर्वेषु भूतेषु शिवभक्तो जितेन्द्रियः । व्रतेष्वधिकृतो राजन्नन्यथा विफलः श्रमः । पूर्वं निश्चित्य शास्त्रार्थं

यथावत् कर्मकारकः । अवेदनिन्दको धीमानधिकारी व्रतादिषु” । महाभारते “आत्मकर्म तपश्चैव सत्यमक्रोध एव च । स्वेषु दारेषु सन्तोषः शौचं नित्यानसूयता । आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्मः साधारणो नृप !” देवलोऽपि “व्रतोपवासनियमैः शरीरोत्तापनैस्तथा । वर्णाः सर्वेऽपि मुच्यन्ते पातकेभ्यो न संशयः” इति । तदेवं वचनसन्दर्भेणोक्तनियमवतां चतुर्णामपि वर्णानां स्त्रापुंसाधारण्येन व्रतेष्वधिकार इति प्रतिपाद्यते । तथा च भारते(गीता) “मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य कौन्तेय ! येऽपि स्युः पापयोनयः । स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्” इति । तस्मायं परोविशेषो यत् स्त्रीणां भर्त्तुराज्ञां विना न स्वातन्त्र्येण व्रतादिष्वधिकार इति । तथा च मार्कण्डेयपुराणे “नास्ति स्त्रीणां पृथग् यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् । भर्तृशुश्रूषयैवैता लोकानिष्टान् व्रजन्ति हि । यद्देवेभ्यो यच्च पित्रादिकेभ्यः कुर्य्याद्भर्त्ताभ्यर्चनं सत्क्रियाञ्च । तस्यार्द्धं वै सा फलं नान्यचित्ता नारी भुङ्क्ते भर्तृशुश्रूषयैव । धर्मार्थकामसंसिद्धौ भवेद्भर्त्तुः सहायिनी” । आदित्यपुराणे “नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् । पतिं शुश्रूषते यत्तु तेन स्वर्गे महीयते । पत्युरभ्यधिकं नारी नोपवासव्रतञ्चरेत् । अनायुष्यं द्विजश्रेष्ठ ! प्रत्युतस्यास्तदुच्यते । देवताराधनं कुर्य्यात् कामं वा ब्राह्मणोत्तमः । नारी पतिव्रता नाम प्राप्यानुज्ञान्तु भर्त्तृतः । नारी खल्वननुज्ञाता पित्रा भर्त्रा सुतेन वा । विफलं तद्भवेत्तस्या यत्करोत्यौर्द्धदेहिकम्” । पित्रेति कन्यात्वे । भर्त्रेति सौभाग्यदशायाम् । सुतेनेति वैधव्यदशायाम् । और्द्धदेहिकं व्रतादि । “अथ वा सर्वमुत्सृज्य पतिपूजनतत्परा । केशवाराधनं कुर्य्यात् साध्वी स्त्री पुरुषर्षभ ! । तेनैव स्वर्गमाप्नोति यत् किञ्चिन्मनसेच्छति । अफलं सर्वमेव स्यात् भर्त्रनुज्ञां विना कृतम् । केशवाराधनं यत्तु तथापि सफलं स्त्रियः” । हरिवंशे “सतीत्वधर्मचरणं यस्या नित्यमखण्डितम् । पुण्यकानां विधिस्तस्याः पुराणे परिकीर्त्तितः । दानोपवासपुण्यानि सुकृतान्यप्यरुन्धति ! । निःफलान्यसतीनां हि पुण्यकानि तथा शुभे” । पुण्यकानि व्रतानि । “या नार्चयन्ति भर्त्तारं योनिदुष्टाश्च याः स्त्रियः । योनिदोषात् पुण्यफलं नाश्नन्ति निरयङ्गताः । साध्व्यो जगद्धारयन्ति सुशीलाः पतिदेवताः । अनन्यधर्मनिरतास्तु सतां पन्थानमाश्रिताः । अवाग्दुष्टाः शौचयुक्ताः धृतिमत्यः सुचिव्रताः । सततं साधुवादिन्यो धारयन्ति जगत् खलु । व्याधितः पतितो वापि निर्द्धनो वा कथञ्चन । न वक्तव्यः स्त्रिया भर्त्ता धर्म एष सनातनः । अकार्य्यकारिणं वापि निर्गुणं स्त्री पतिं तथा । तारयत्येव साध्वी सा तथात्मानं शुभानने ! । योनिदुष्टस्त्रियो नास्ति प्रायश्चित्तं हतैव सा । वाग्दुष्टे विहितं सद्भिः प्रायश्चित्तं पुरातनैः । भर्त्तुश्छन्देन कर्त्तव्यं व्रतकं सर्वदा स्त्रिया । उपवासोऽपि वा सत्ये ! काङ्क्षन्त्या तु शुभां गतिम् । कल्पान्तरसहस्रेषु न स्त्री सा लभते गतिम् । तिर्य्यग्योनिसहस्रेषु पच्यते योनिविभ्रमात् । यदि स्यान्नाम मानुष्यं स्त्री लभेदसती सती । चण्डालयोनौ दुर्मेधा जायते कुक्कुरानना । भर्त्ता देवः सदा स्त्रीणां स्त्रीभिर्दृष्टः सनातने । यस्या हि तुष्यते भर्त्ता सा सती धर्मचारिणी । कौतूहलहृतानान्तु स्त्रीणां लोको न शोभनः । भर्त्तर्य्येव मनो यासां सद्भावेन व्यवस्थितम् । कर्मणा मनसा वाचा पतिं नातिचरन्ति याः । तासां पुण्यफलं सौम्ये ! पुण्यकैः समुदाहृतम् । पुण्यकानां विधिं कृत्स्नं स्वर्लोकं प्रति शोभने ! । निबोध सहि सर्वो हि दृष्टोऽयं तपसा मया । स्नात्वा स्त्री प्रातरुत्थाय पतिं विज्ञापयेत् सती । उपवासार्थमथ वा व्रतकार्य्यं धृतव्रते ! । स्पृष्ट्वा कराभ्यां चरणौ सततं सत्तमस्य च । गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं सकुशं साक्षतं तथा । गोशृङ्गं दक्षिणासिच्य प्रतिगृह्णीत तज्जलम् । ततो भर्त्तुः सती दद्यात् स्नातस्य प्रयतस्य च । आत्मनोऽथ निषेक्तव्यं ततः शिरसि तज्जलम् । त्रैलोक्ये सर्वतीर्थेषु स्नानमेतदुदाहृतम् । उपवासेषु कर्त्तव्यमेतद्धि व्रतकेषु च । स्नानमेतद्धि सामान्यं स्त्रीणां पुंसाञ्च भामिनि ! । अरुन्धति ! मया दृष्टं तपसा हृतोषकम् । अमूल्यं विद्धि शयनमासनञ्च तथाविधम् । स्वयं प्रक्षालनं चापि पादयोरनुशब्दितम्” । अनुशब्दितं व्रतोपयोगितया कथितम् । “अश्रुप्रपातो रोषश्च कलहश्च क्षतिः सति ! । उपवासात् व्रताद्वापि सद्योभ्रंशयति स्त्रियम् । शुक्लमेव सदा वासः प्रशस्तं चन्द्रसम्भवे ! । अन्तर्वासोऽपरञ्चैव उपवासव्रते तथा । पादुकार्थस्तु यैः कार्य्यः सर्वदा व्रतके सति ! । उपवासेऽपि च विधिरेष एव प्रकीर्त्तितः । अञ्जनं रोचनञ्चापि गन्धान् सुमनसस्तथा । व्रतके चोपवासे च नित्यमेव विवर्जयेत्” । रोचनं कुङ्कुमादिना, मुखोज्ज्वलीकरणम् । “दन्तकाष्ठ

शिरःस्नानमुद्वर्त्तनमथापि वा । विवर्जितां मृदं सर्वां शौचार्थन्तु विधीयते । तिलामलकफलैर्नित्यं श्रीफलैश्च समाचरेत् । प्रक्षालनञ्च शिरसः सदा स्वर्णमिश्रितैर्जलैः । शिरसोऽभ्यञ्जनं सौम्ये ! नैवमेतत् प्रशस्यते । न पादयोर्न गात्रस्य स्नेहेनेति स्थितिः स्मृता । गोयानमुष्ट्रयानञ्च कथञ्चिदपि नाचरेत् । खरयानञ्च सततं व्रते चाप्युपवासके । नदीजलं प्रस्रवजं शस्तं वै सोमनन्दिनि ! । शुभे तड़ागे वाप्यादौ विस्तीर्णे जलजाप्लुते । गत्वा स्नानं प्रशस्तन्तु सदैव खलु सर्वथा । अलाभे त्वशक्ता स्त्री घटस्नानं समाचरेत् । नवैश्च कुम्भैः स्नातव्यं विधिरेष सनातनः । स्नानञ्च कार्य्यं शिरसा तपःफलमवाप्नुयात्" । भविष्यत्पुराणे "क्षमा सत्यं दया दानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । देवपूजाग्निहवनं सन्तोषः स्तेयवर्जनम् । सर्वव्रतेष्वयं धर्मः सामान्यो दशकः स्थितः" । अत्र क्षमादीनां स्वतन्त्रतया चतुर्वर्गसाधनत्वेन विहितानां व्रताङ्गतयाऽभिधानं खादिरं वीर्य्यकामस्येत्यादिवत् संयोगपृथक्त्वन्यायादुपपन्नम् । मत्स्यपुराणे "तस्मात् कृतोपवासेन स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम् । वर्जनीयं प्रयत्नेन रूपघ्नं तत्परं नृप !" । यत्तूक्तं गरुड़पुराणे "गन्धालङ्कारवस्त्राणि पुष्पमाल्यानुलेपनम् । उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम्" इति यच्च व्यासोक्तम् "दन्तधावनपुष्पाणि व्रतेऽपि स्युर्न दुष्यति" । तदेतत् सभर्तृकोपवासविषयम् । भविष्यत्पुराणे "कज्जलञ्च सताम्बूलं सिन्दूरं रक्तवाससी । बिभृयात्सोपवासापि अवैधव्यकरं परम् । विधवा यतिमार्गेण कुमारी वा यदृच्छया" पद्मपुराणे "गर्भिणी सूतिकादिश्च कुमारी वाथ रोगिणी । यदा शुद्धा तदान्येन कारयेत् प्रयता स्वयम्" । गर्भिण्यादिरुपवासे कर्त्तव्ये नक्तं कुर्य्यात् । सूतकादिभिरशुद्धा अन्येन व्रतं कारयेत् । प्रयता शुद्धा, स्वयं कुर्य्यात्, पुंसोऽप्येष विधिः लिङ्गस्याविवक्षितत्वात् तदेवं स्त्रीणां कन्यादशायां पित्रादेराज्ञया, विवाहानां भर्तुराज्ञया, विधवानां पुत्राद्याज्ञयैव व्रताधिकारो नान्यथेति सिद्धम्" । अग्निपुराणे "व्रीहिषष्टिकमुद्गाश्च कलायाः सलिलं पयः । श्यामाकाश्चैव नीवारा गोधूमाद्या व्रते हिताः । कूष्माण्डालाबुवार्त्ताकीपालङ्क्यं ज्योत्स्निकास्त्यजेत् । चरुभैक्ष्यं शक्तुकणाः शाकन्दधि घृतं मधु । श्यामाकाः शालिनीवारा शाकं मूलफलादिकम् । "हविष्यव्रतनक्तादावग्निकार्य्यादिके हितम् । मधु मांसं विहायान्यद्व्रते च हितमीरितम्" । व्र°ख° दयादीनामुपवासगुणतयातदङ्गत्वम् एका°त° दर्शितं यथा व्रते गुणानाह गोतमः "दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहा चेति" । दयादिलक्षणान्याह बृहस्पतिः "परे वा बन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्टरि वा सदा । आत्मवद्वर्त्तितव्यं हि दयैषा प्रकीर्त्तिता" । परे उदासीने । आपत्सु रक्षितव्यान्त्विति कल्पतरौ पाठः । आत्मवदितिव्यञ्जनमाह दक्षः "यथैवात्मा परस्तद्वद्द्रष्टव्यः सुखमिच्छता । सुखदुःखानि तुल्यानि यथात्मनि तथा परे" । बृहस्पतिः "बाह्ये चाध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते क्वचित् । न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्त्तिता । न गुणान् गुणिनो हन्ति स्तौति मन्दगुणानपि । नान्यदोषेषु रमते साऽनसूया प्रकीर्त्तिता । अभक्ष्यपरिहारस्तु संसर्गश्चाप्यनिन्दितैः । स्वधर्मे च व्यवस्थानं शौचमेतत् प्रकीर्त्तितम् । शरीरं पीड्यते येन सुशुभेनापि कर्मणा । अत्यन्तं तन्न कुर्वीत अनायासः स उच्यते । प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविवर्जनम् । एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः । स्तोकादपि च दातव्यमदीनेनैव चात्मना । अहन्यहनि यत् किञ्चिदकार्पण्यं हि तत् स्मृतम् । यथोत्पन्नेन सन्तोषः कर्त्तव्यो ह्यल्पवस्तुना । परस्य चिन्तयित्वार्थं साऽस्पृहा परिकीर्त्तिता" । देवीपुराणम् । "तज्ज्ञानं तज्जपः स्नानं तत्कथाश्रवणादिकम् । उपवासकृतो ह्येते गुणा प्रोक्ता मनीषिभिः" ।

व्रतकालविवेकेऽत्र विशेष उक्तो यथा "दीर्घकालानुपालनीयतत्तद्दितिकर्त्तव्यताकलापोपहितनियतसङ्कल्पविषयो व्रतमिति व्रतलक्षणम् । व्रतानां सङ्कल्पसम्भवत्वमाह मनुः "सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः । व्रता-(पुंस्त्वमार्षम्)नियमधर्माश्च सर्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः" । व्रतारम्भप्रतिष्ठाकालमाह ज्योतिषम् "गुरोर्भृगोरस्तबाल्ये वार्द्धक्ये सिंहगे गुरौ । गुर्वादित्ये दशाहे तु वक्रिजीवाष्टविंशके । दिने, प्राक्पाश्चनायातातिचारिगुरुवत्सरे । प्राप्याथिगन्तुजीवस्य चातिचारे त्रिपक्षके । कल्पाद्यन्तु समाहे नीचस्थे च मलिम्लुचे । भानुलङ्घितके चापि क्षये राहुयुते गुरौ । पौषादिकचतुर्मासे चरणाङ्कितवर्षणे । एकेनाङ्कं चैकदिने द्वितीयेन दिनत्रये । तृतीयेन तु सप्ताहे माङ्गल्यानि जिजीविषुः । विद्यारम्भं कर्णवेधौ चूड़ोपनयनोद्वहान् । दीर्घयानमनाद्यन्तं तथा

नादिसुरेज्यास्तम्। परीक्षारामयज्ञांश्च पुरश्चरणदीक्षणे। व्रतारम्भप्रतिष्ठे च गृहारम्भप्रवेशने। प्रतिष्ठारम्भणे देवकूपादेर्वर्जयन्ति च। हानिं यद्दिवसस्यास्ते जीवस्य भार्गवस्य च। हासप्रवृत्तिर्महत्यस्ते पादास्ते द्वादश क्रमात्। अस्तात् प्राक् परयोः पक्षं गुरोर्वार्द्धकबालते। पक्षं वृद्धो महास्ते तु भृगुर्बालो दशाहिकः। पादास्ते तु दशाहानि वृद्धो बालो दिनत्रयम्"। सिंहस्थ गुरौ विशेषस्तु ज्योतिःकौमुद्याम् "गङ्गाया उत्तरे तीरे गिरिराजस्य दक्षिणे। सिंहस्थं मकरस्थञ्च गुरुं यत्नेन वर्जयेत्" इति। अथ व्रतानुष्ठानं तत्र देवलः "अभुक्त्वा प्रातराहारं स्नात्वाचम्य समाहितः। सूर्य्यादिदेवताभ्यश्च निवेद्य व्रतमाचरेत्"। अत्र प्रातर्व्रतमाचरेदित्यन्वयः तत्प्राहारमभुक्त्वा इति पूर्वदिने एकभक्तं कृत्वा इत्यर्थकम् दिवारात्रिभोजनद्वयस्यैकतरनिवृत्त्यैकतरस्यावशीयमानत्वात्। गृहीतव्रताकरणे छागलेयः "यो गृहीत्वा व्रतं मोहात् नाचरेत् काममोहितः। जीवन् भवति चाण्डालो मृतः श्वा चैव जायते"। अत्र प्रायश्चित्तमाह शाम्बपुराणम् "लोभान्मोहात् प्रमादाद्वा व्रतभङ्गो भवेद्यदि। उपवासत्रयं कुर्य्यात् कुर्य्याद्वा केशमुण्डनम्। प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव व्रती भवेत्"। वाशब्दः समुच्चये तेन मुण्डनञ्च कुर्य्यादित्यर्थः। प्रमादात् सकृदकरणे प्रतिप्रसवमाह देवलः "सर्वभूतभयं व्याधिः प्रमादो गुरुशासनम्। अव्रतघ्नानि कथ्यन्ते सकृदेतानि शास्त्रतः"। आरम्भानन्तरमशौचं न प्रतिबन्धकम् "व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्च्चने जपे। आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम्" विष्णूक्तेः। व्रतारम्भः सङ्कल्प एव तत्रैवोक्तः। आरब्धव्रतस्य समापनं विना मरणे तत्फलप्राप्तिरपीत्याहाङ्गिराः "योयदर्थं चरेद्धर्म्ममसमाप्य मृतो यदि। स तत्पुण्यफलं प्रेत्य प्राप्नोति मनुरब्रवीत्"। प्रेत्य परलोके। अशक्तौ जलादिपाने दोषाभावमाह बौधायनः "अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः। हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम्"। गर्भिण्यादौ विशेषमाह शाम्बपुराणम् "गर्भिणी सूतिका नक्तं कुमारी च रजस्वला। यदा शुद्धा तदान्येन कारयेत् क्रियते तदा"। अशुद्धा पूजादिकं कारयेत् कायिकमुपवासादिकं सदा अशुद्धाशुद्धा वा स्वयं कुर्य्यात्। उपवासाशक्तौ नक्तं कुर्वीत। "उपवासेष्वशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते" इति वचनात्। व्रतदिने वर्ज्यान्याह हारीतः "पतितपाषण्डनास्तिकसम्भाषणानृताभिधानादिकमुपवासदिने वर्जयेत्"। तथा कूर्म्मपुराणम् "महिष्पीमान्त्यजं सूतिं पतितञ्च रजस्वलाम्। न स्पृशेन्नाभिभाषेत नेक्षेत हरिवासरे"। व्रतानुष्ठानकालश्च तत्तत्तिथिविहितपूजाप्रधानकालपूर्व्वाह्णे प्राप्ततिथ्यर्थाद्धा यथा नरसिंहपुराणम् "दैवकृत्यन्तु पूर्व्वाह्णे मनुष्याणाञ्च मध्यमे। अपराह्णे पितॄणाञ्च कार्य्याण्येतानि यत्नत" इति तथा श्रुतिरपि पूर्व्वाह्णो वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणामिति"। उभयदिने पूर्व्वाह्णलाभे विशेषवचनं विना युग्मादिवचनाद्व्यवस्था"। संक्रान्तिनिमित्तं तत्तत्संक्रान्तिपुण्यकाल एव कार्य्यम्। "त्रुटेः सहस्रभागो यः स कालो रविसंक्रमः" इत्युक्तेः संक्रान्तिकालस्यातिसूक्ष्मत्वेन कर्म्मानर्हतया संक्रान्तिपदस्य लक्षणया तत्परत्वात्। अत्र तु "वृश्चिकस्य तु संक्रान्त्यां पुत्रकामा व्रतं चरेत्" इति भविष्यपुराणीयेन कार्त्तिकेयव्रतस्य संक्रान्तिविहितत्वेऽपि "सायंकाले समारोप्य प्रातःकाले विसर्जयेत्" इति भविष्यपुराणीयेन पूजाया रात्रिमात्रकर्त्तव्यत्वाभिधानात् तदङ्गोपवासस्य चाहोरात्रसाध्यतया पुण्यकाले तदसम्भवात् तद्युक्ताहोरात्र एव कर्त्तव्यत्वम्। ततश्च संपूर्णार्द्धरात्रात् परं वृश्चिकसंक्रान्तौ परदिने पूर्व्वयामद्वयस्य पुण्यकालत्वेन तद्युक्ताहोरात्र एव कार्त्तिकेयव्रतं कर्त्तव्यम् दिवा तदङ्गस्नानादेः व्रतत्वेन प्रातरारम्भार्हत्वात् तदङ्गोपवासस्य प्रातरारम्भार्हत्वाच्च। उक्तान्यव्रतेषु युग्मवचनेन शुक्लपक्षकृष्णपक्षादिभेदेन वा तिथिविवेकोक्ता व्यवस्थाऽनुसरणीया।

व्रतप्रतिष्ठाकालश्च पूर्व्वोक्तेन "गुरोर्भृगोरस्तबाल्ये वार्द्धक्ये सिंहगे गुरौ" इत्यादिवचनेनोक्तगुरुशुक्रास्तमयादिभिन्नः शुद्धसमय एव कालः। तत्र "सर्व्वेषूक्तेषु कर्त्तव्या प्रतिष्ठा विधिना बुधैः। फलार्थिभिरप्रतिष्ठं यस्मान्निष्फलमुच्यते" इति हयशीर्षपञ्चरात्रीयवचनेऽकरणे निष्फलत्वश्रुतेः प्रतिष्ठा नित्या सा च न व्रताङ्गं किन्तु कर्म्मान्तरम्। "समाप्ते तु व्रते तत्र प्रतिष्ठा तदनन्तरम्" ब्रह्मपुराणात्। इत्यञ्च तद्दिनेऽशौचादौ यथा न व्रतानुष्ठानं तथा समयाशुद्धावपि नानुष्ठानम्। यत्तु "समाप्ते तु व्रते तत्र प्रतिष्ठा तदनन्तरम्। न कालनियमस्तत्र विप्रे परावृदिके" इति तत्सम्पूर्णदिवसे समयाशुद्धावपि प्रतिष्ठाविधायकं वचनं तत् कामधेनुकल्पतरुकारादिभिरलिखितत्वादनाकरम्। यदेव व्रत

मासवर्षादिकालविशेषनियन्त्रितं काम्यं तस्यैव प्रतिष्ठा यत् पुनर्नित्यं कालविशेषानियन्त्रितञ्च न तस्य प्रतिष्ठा पूर्वोक्त हयशीर्षीये काम्यफलार्थिभिरित्यनेन काम्यस्यैव प्रतिष्ठाविधानात् कालविशेषानियन्त्रिते तदसम्भवात्” ।

व्रतभेदाश्च नानापुराणोक्तास्तत्र हेमा० व्र० खण्डोक्ता अकारादिवर्णाद्यक्षरपूर्वकशब्दानुसारेणात्र कर्त्तव्यकालसहिताः प्रदर्श्यन्ते तेषामितिकर्त्तव्यता तु तत्र द्रष्टव्या

अक्षयतृतीयाव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । “वैशाखस्य सितामेकां तृतीयामक्षयां शृणु । तस्यां स्नानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् । दानञ्च क्रियते किञ्चित् तत् सर्वं स्यादिहाक्षयम् । आदिः कृतयुगस्येयं युगादिस्तेन कथ्यते । सर्वपापप्रशमनी सर्वसौख्यप्रदायिनी” ।

अक्षयफलावाप्तिफलकाख्यतृतीयाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् । “वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायामुपोषितः । अक्षयं फलमाप्नोति सर्वस्य सुकृतस्य तु । सा तथा कृत्तिकोपेता विशेषेण च पूजिता । तत्र दत्तञ्च जप्तञ्च सर्वमक्षयमुच्यते । अक्षया सा तिथिस्तस्मात्तस्यां सुकृतमक्षयम् । अक्षतैः पूजितो विष्णुस्तेन सा चाक्षया स्मृता । अक्षतैस्तु नरः स्नातो विष्णोर्दत्त्वा तथाऽक्षतान् । सक्तून् सुसंस्कृतांश्चैव हुत्वा चैव तथाक्षतान् । विप्रेषु दत्त्वा तानेव तथा सक्तून् सुसंस्कृतान् । पक्वान्नन्तु महाभाग ! फलमक्षयमश्नुते । एकामप्युक्तां कृत्वा च तृतीयां भृगुनन्दन ! । एतावत्तु तृतीयानां सर्वासान्तु फलं लभेत्” ।

अखण्डैकादशीव्रतं वामनपु० उक्तम् । “मासि चाश्वयुजे ब्रह्मन् ! यदा पद्मजसन्निधिः । नाभ्यां निर्याति जगतामीशितुश्चक्रधारिणः । तस्मिन् रम्ये शुभे काले या शुक्लैकादशी भवेत् । तस्यां सम्यग्यजेद्विष्णुं येन खण्डं प्रपूर्य्यते” । येन विष्णुप्रपूजनेन खण्डमसम्पूर्णं धर्मादिभिः परिपूर्णं भवतीत्यर्थः” ।

अग्निचतुर्थीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् । “इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्मूर्त्तिव्रतं तव । । चतुरात्मा हरिः प्रोक्तश्चत्वारश्च हुताशनाः । आहिताग्निर्द्विजो यस्य विद्यतेऽग्निचतुष्टयम् । सोपवासश्चतुर्थ्यान्तु शुक्लपक्षस्य फाल्गुने । अभ्यर्च्य चतुरात्मानं वासुदेवमतन्द्रितम् । तथा दद्याद् द्विजेन्द्राय तिलप्रस्थानि षोडश । सुवर्णञ्च सुवर्णञ्च तस्य हुतवतामपि” । सुवर्णं कर्षान्यूनम् “एवं संवत्सरं कृत्वा व्रतमेतदतन्द्रितः । सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते” ।

अघोराख्यचतुर्दशीव्रतं भविष्योत्तरे “भाद्रे मास्यसिते पक्षे अघोराख्या चतुर्दशी । तामुपोष्य नरो याति शिवलोकमयत्नतः” ति०त० ।

अङ्गारकचतुर्थीव्रतं मत्स्यपु० उक्तम् । “चतुर्थ्यङ्गारकदिने यदा भवति भारत ! । मृदा स्नानं तदा कुर्य्यात् पद्मरागविभूषितः । अग्निर्मूर्द्धा दिवो मन्त्रं जपंस्तिष्ठेदुदङ्मुखः । शूद्रस्तूष्णीं जपन् जोषमास्ते भोगविवर्जितः” ।

अचलासप्तमीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । “माघस्य सितसप्तम्यां सर्वकामफलप्रदम् । रूपसौभाग्यजननं स्नानं कुरु वरानने ! । कृत्वा षष्ठ्यामेकभक्तं सप्तम्यां निश्चलं जलम् । रात्र्यन्ते चालयेयास्त्वं दत्त्वा शिरसि दीपकम् । माघस्य सितसप्तम्यामचलश्चालितञ्च यत् । एकभक्तेन सन्तिष्ठेत् षष्ठ्यां सम्पूज्य भास्करम् । सप्तम्यां तु व्रजेत् प्रातः सुगम्भीरजलाशयम्” ।

अदारिद्र्यषष्ठीव्रतं स्कान्दपु०उक्तम् । “षष्ठी नाम तिथिर्याऽस्या मामान्या दैवतैरपि । एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च । उपवासेन दानेन तैलक्षारविवर्जितः । अयं हि भगवान् देवो भास्करश्च परद्युतिः । येन शीघ्रेण दृश्येत तद्गुह्यं कथयाम्यहम् । गोपनीयं व्रतं दिव्यमिह लोके फलप्रदम् । यस्मिन् कृते व्रते चेह दरिद्रो न भवेत् कुले । षष्ठीतिथिं समुद्दिश्य ब्राह्मणस्य च भोजनम् । शाल्योदनञ्च पयसि कृत्वा च शर्करायुतम् । बाहुल्यघृतसंयुक्तं वर्षमेकं प्रदापयेत् । कुले तस्यैव ये जाता ये भविष्यन्ति मानवाः । इह तस्यैव ये सन्ति तान् दारिद्र्यं न गच्छति” ।

अनघाष्टमीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । “कृष्णाष्टम्यां मार्गशीर्षे दाम्पत्यं दर्भनिर्मितम् । अनघं चानघीञ्चैव बहुपुत्रैः समन्वितम् । स्थापयित्वा शुभे देशे गोमयेनानुलेपिते । स्नात्वा समर्च्चयेत् पुष्पैः सुगन्धैश्चानुलेपनैः । ऋग्वेदोक्तमन्त्रैश्च दण्डकं मनसा स्मरन् । अनघं वासुदेवन्तु पत्नीं तस्यास्त्वसम्भवा । प्रद्युम्नादिपुत्रवर्गं हरिवंशे यथोदितम् । वर्षमेकं ततः कृत्वा इदं तदनघं स्मृतम्” ।

अनङ्गत्रयोदशीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । “अनङ्गो भगवान् शम्भुस्तेजोमूर्त्तिरगोचरः । स एव देवो येनाख्यां तेनानङ्गत्रयोदशी । प्रसिद्धा समनुप्राप्ता नित्या सर्वफलप्रदा । मार्गशीर्षेऽमले पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः । स्नानं नद्यां तडागे वा स्वच्छे वा कूपतोऽपि वा । कृत्वाभ्यर्च्य महादेवं विधानाच्छशिभूषणम् । लिङ्गं स्वायम्भुवं भूतममावे

यत्प्रतिष्ठितम्। तदनङ्गमिति प्रोक्तं पूजयेद्भक्तितो व्रती"। एतत् व्रतं तदवधि वर्षसाध्यम्।

अनङ्गत्रयोदशीव्रतं कालोत्तरोक्तम्। "चैत्रशुक्लत्रयोदश्यामनङ्गं तु पटे लिखेत्। नीलदूर्वाङ्कुरश्यामं हस्तमात्रं प्रमाणतः। रतिप्रीत्युभयोपेतं पौष्पसायकचापधृक्। पटेषु सुस्थितः कार्य्यः सर्वैश्चाप्सरसां गणैः"।

अनन्तचतुर्द्दशीव्रतं भविष्योक्तम् "अनन्तव्रतमप्यन्यत्तिथावस्यामनुत्तमम्। सर्वपापहरं नृणां स्त्रीणां चैव युधिष्ठिर!। शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे भवेत्। तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापाद्व्यपोहति"।

अनन्ततृतीयाव्रतं पद्मपु॰ उक्तम्। "शृणुष्वावहिता देवि! तथैवानन्तपुण्यकृत्। नराणामथ नारीणामाराधनमनुत्तमम्। नभस्ये वाथ वैशाखे मार्गशीर्षेऽथ वा पुनः। शुक्लपक्षे तृतीयायां स्नातः सन् गौरसर्षपैः। गोरोचनाऽथ गोमूत्रं मुस्तागोशकृतं दधि। चन्दनेन च संमिश्र्य ललाटे तिलकं न्यसेत्। सौभाग्यारोग्यकृद्यस्मात् सदा च ललिताप्रियम्। प्रतिपक्षतृतीयायां पुमान् वाथ सुवासिनी। धारयेद्रक्तवस्त्राणि कुसुमानि सितानि च"।

अनन्तद्वादशीव्रतं विष्णुरहस्योक्तम्। "द्वादश्यां शुक्लपक्षे च मासि भाद्रपदे नरः। नैवेद्यगन्धपुष्पाद्यैरर्चयेच्छेषशायिनम्। न चाऽऽलपेद्विकर्मस्थान् पाषण्डान् पतिताद्यरान्। स्नात्वा जपन्ननन्तेति शतमष्टोत्तरं बुधः। व्रजंस्तिष्ठन् स्वपन् भुञ्जन् बुध्यन् प्रस्खलिते च्युते। वेदनार्त्तः स्मरेन्नित्यमनन्तं मनसा गिरा। व्रतमेतद्विधानेन कुर्य्यात् संवत्सरं नरः"।

अनन्तपञ्चमीव्रतं स्कन्दप्रभासोक्तम्। "यो नरः पूजयेद् नागं पञ्चम्यां फाल्गुने सिते। पञ्चोपचारविधिना मिताहारो जितेन्द्रियः। न तं दशन्ति फणिनो दश वर्षाणि पञ्च च। विषं न क्रमते तस्य कुले मातृकुलेऽपि च। तस्मात् तं पूजयेद् यत्नात् पञ्चम्यान्तु विशेषतः"।

अनन्तफलसप्तमीव्रतं भविष्योक्तम्। "शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां मासि भाद्रपदेऽच्युत!। प्रणम्य शिरसा देवं पूजयेत् सप्तवाहनम्। पुष्पधूपादिभिर्वीरः कृतपानाश्च तर्पयेः"। कृतपानां, ब्राह्मणादीनाम्। "पाषण्डादिभिरालापमकुर्वन्नियतात्मवान्। विप्राय दक्षिणां दत्त्वा नक्तं भुञ्जीत वाग्यतः। तिष्ठन् व्रजन् प्रस्थितश्च क्षुतप्रस्खलितादिषु। आदित्यनामस्मरणं कुर्य्यादुच्चारणं तथा। अनेनैव विधानेन मासान् द्वादश वै क्रमात्। उपोष्य पारणे पूर्णे समभ्यर्च्य जगद्गुरुम्। पुण्येन श्रवणेनेह प्रणमेत् पुष्टिमाप्नुयात्। एवं यः पुरुषः कुर्य्यादादित्याराधनं शुचिः। नारी वा स्वर्गमभ्येत्य सानन्त्यं फलमश्नुते"।

अनोदनसप्तमीव्रतं भविष्योक्तम्। "शुक्लपक्षे तु वैशाखे षष्ठ्यां सम्यगुपोषितः। पूजयेद् भास्करं भक्त्या पुष्पधूपादिलेपनैः। येन तत् पूजयेद्देवं स विधिः कथ्यते तव। तदा वैश्रवणो येन विधिनाऽपूजयन्नृप। दन्तखाद्यं भवेद् यच्च तदोदनमिति स्मृतम्। भक्ष्यं चूष्यं तथा लेह्यमोदनन्त्विः प्रकीर्त्तितम्। तोयं चाऽनोदनं प्रोक्तं तस्मात् तत्परिवर्ज्जयेत्। तत् परिवर्जयेदिति तच्छब्देन ओदनः परामृशते तस्मादोदनमेव वर्जयेन्न तु पेयमपि तस्यानोदनत्वात्"। "इत्येषानोदना नाम सप्तमी भरतर्षभ!। यामुपोष्य नरो भक्त्या धनधान्यमवाप्नुयात्"।

अपराजितासप्तमीव्रतं भविष्यपु॰ "मासि भाद्रपदे शुक्ला सप्तमी या गणाधिप!। अपराजितेति विख्याता महापातकनाशिनी। चतुर्थ्यामेकभक्तन्तु पञ्चम्यां नक्तमादिशेत्। उपवासस्तथा षष्ठ्यां सप्तम्यां पारणं भवेत्। पारणान्यत्र चत्वारि कथितानि मनीषिभिः। पुष्पाणि करवीराणि तथा रक्तञ्च चन्दनम्। धूपक्रिया गुग्गुलुना नैवेद्यं गुडपूपकाः। नभस्यादिषु मासेषु विधिरेष प्रकीर्त्तितः"। इदं व्रतं वर्षसाध्यम्।

अमावस्याव्रतं कूर्मपु॰ उक्तम्। "अमावस्यामनुप्राप्य ब्राह्मणाय कुटुम्बिने। यत् किञ्चित् वेदविदुषे दद्यादुद्दिश्य शङ्करम्। प्रीयतामीश्वरः सोमो महादेवः सनातनः। सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति"।

अभीष्टसप्तमीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम्। सप्तम्याम् इत्युपक्रमे "पूजयित्वा समुद्रांश्च द्वीपांश्च तदा नरः। पातालांश्च महाभाग! भुवमाप्नोत्यभीप्सिताम्"।

अमुक्ताभरणसप्तमीव्रतं भविष्योक्तम्। "भद्रे! भाद्रपदे मासि सप्तम्यां सलिलाशये। स्नात्वा शिवं मण्डलके लेखयित्वा तथाम्बिकाम्। भक्त्या सम्पूज्य समयं कुर्य्याद्बद्ध्वा करे गुणम्। यावज्जीवं मयात्मा तु शिवस्य विनिवेदितः"।

अरुन्धतीव्रतं स्कन्दपु॰ उक्तम्। "अरुन्धतीव्रतं वक्ष्ये सदा सौभाग्यदायकम्। येन चीर्णेन वै सम्यक् नारी सौभाग्यभाजनम्। जायते रूपसम्पन्ना पुत्रपौत्रसमन्विता। वसन्तर्त्तुं समासाद्य तृतीयायां नरर्षभ!। स्नानं कृत्वा

स्तु विधिवच्चिरात्रोपोषिता सती । मिथुनानि च चत्वारि समाहूय यतव्रता । पूजयेत् पुष्पताम्बूलैश्चन्दनैश्च तथाक्षतैः" ।

अर्कव्रतं भविष्योक्तम् । "सप्तम्यां च तथा षष्ठ्यां पक्षयोरुभयोरपि । योऽब्दमेकं नक्तभोजी नियतात्मा जितेन्द्रियः । यत्पुण्यं परमं प्रोक्तं सततं सत्रयाजिनाम् । सत्यवादिषु यत् पुण्यं यत् पुण्यं स्वर्गगामिनाम् । तत्फलं सकलं प्राप्य मम लोकमुपैति सः" ।

अर्कसप्तमीव्रतं ब्रह्मपु० उक्तम् । "अर्कसंपुटसंयुक्तमुदकप्रसृतिं पिबेत् । क्रमाद्वृद्ध्या चतुर्विंशमेकैकं ह्रीयते पुनः । द्वाभ्यां संवत्सराभ्यां तु समाप्य नियमो भवेत् । सर्वकामप्रदा ह्येषा प्रसीदत्यर्कसप्तमी" ।

अर्कसम्पुटसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "फाल्गुनामलपक्षस्य षष्ठ्यां समुपोषितः । पूजयेद्भास्करं स्नात्वा पुष्पगन्धानुलेपनैः । अर्कपुष्पैर्महाबाहो ! गुग्गुलेन सुगन्धिना । सितेन भूषयन् देवं चन्दनेन दिवाकरम् । गुडोदनञ्च नैवेद्यं पलानां त्रितयं रवेः । एवं पूज्य दिवा भानुं रात्रौ तस्याग्रतः स्वपेत्" ।

अर्काष्टमीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । "यदाष्टम्यां शुक्लपक्षे रविवारोऽभिजायते । उपोष्या सा प्रयत्नेन तेनैव विधिना नृप ! । अर्चयेद्देवदेवेशं सह देव्या महेश्वरम् । विशेष एव एवात्र शिवस्य नयनस्थितम् । भानुं सम्पूजयेद्भक्त्या गन्धपुष्पाक्षतैः शुभैः । शिवञ्च सितपुष्पैस्तु रक्तपुष्पैस्तथाम्बिकाम् । रक्तैरक्तासितैर्दिव्यैर्भक्तिमानर्चयेद्विभुम् । कुङ्कुमेनालभेद्देवीं चन्दनेन महेश्वरम्" ।

अर्द्रश्रावणिकाव्रतं ब्रह्माण्डपु० उक्तम् । "प्राप्ते तु श्रावणे मासि शुक्लपक्षे मनोहरे । संस्थाप्य पार्वतीं देवीं पूजयेद्भक्तियुक्ततः । मासं यावन्नियमतः संस्मरन् पार्वतीं हृदि । श्वेतार्घ्यैः श्वेतकुसुमैः श्वेतचन्दनकेन च । गन्धैर्धूपैश्च नैवेद्यैर्यथाकालोद्भवैः फलैः । अर्घ्यं दद्यात् फलेनैव कुसुमाक्षतचन्दनैः । नमोऽर्द्रश्रावणि ! देवि ! सर्वपापक्षयङ्करि ! । गृहाणार्घ्यं हि देवेशि ! शङ्करेण समं मम" ।

अर्द्धोदयव्रतं स्कान्दपु० उक्तम् । "माघामायां व्यतीपात आदित्ये विष्णुदैवते । अर्द्धोदयं तमित्याहुः सहस्रार्कग्रहैः समम् । पुराकृतं वशिष्ठेन जामदग्न्येन सुव्रत ! । सनकाद्यैर्मुनिश्रेष्ठैर्बहुभिर्वालखिल्यैरमुतैः । अन्यैः शतसहस्रैश्च दृष्टं भवति [illegible] । दानानां सर्वतीर्थानां फलं येन कृतं भवेत् । माघमासे कृष्णपक्षे पञ्चदश्यां रवेर्दिने । वैष्णवेन च ऋक्षेण व्यतीपाते सुदुर्लभे" । वैष्णवर्क्षं श्रवणम् "पूर्वाह्णे सङ्गमे स्नात्वा शुचिर्भूत्वा समाहितः । सर्वपापविशुद्ध्यर्थं नियतस्थो भवेन्नरः । त्रिदैवत्यं व्रतं देवाः करिष्ये भुक्तिमुक्तिदम् । भवन्तु सन्निधौ मेऽद्य त्रयोदेवास्त्रयोऽग्नयः" ।

अलवणतृतीयाव्रतं भविष्योक्तम् । "एवंविधा प्रिययुक्ता शुचिस्तद्भोजना सती । सोपवासा तृतीयायां लवणं परिवर्जयेत्" । सोपवासेति व्रतारम्भे द्वितीयायां कृतोपवासा तृतीयायां लवणं परिवर्जयेत् "सा संगृह्णीत वै भक्त्या व्रतमामरणान्तिकम् । गौरी ददाति सन्तुष्टा रूपसौभाग्यमेव च । लावण्यलवणं हृद्यं श्लाघ्यं पुंसां मनोऽनुगम् । पतिं मनोरमं नारी भर्त्ता भार्य्यां मनोरमाम् । गौरीव्रतेन लभते राजन् ! लवणवर्जनात्" ।

अविघ्नविनायकचतुर्थीव्रतं वराहपु० "कथं विघ्नहरं राजन् ! कथयामि तवानघ ! । येन सम्यक् कृतेनेह न विघ्नमुपजायते । चतुर्थ्यां फाल्गुने मासि ग्रहीतव्यं व्रतान्त्विदम् । नक्ताहारेण राजेन्द्र ! तिलान्नं पारणं स्मृतम्" । पारणं नक्तभोजनम् "तदेव वह्नौ होतव्यं ब्राह्मणाय च तद्भवेत् । चतुर्मासव्रतञ्चैव कृत्वेत्थं पञ्चमे तथा । सौवर्णं राजतं वापि कृत्वा विप्राय दापयेत्" ।

अवियोगतृतीयाव्रतं कालिकापु० उक्तम् । "अवैधव्यप्रदं स्त्रीणामवियोगव्रतन्त्विदम् । मार्गशीर्षे सिते पक्षे स्नाता शुक्लाम्बरान्विता । दृष्ट्वा चन्द्रं द्वितीयायां नक्तं भुञ्जीत पायसम् । आचम्य च शुचिर्भूत्वा दन्तकाष्ठं समाचरेत् । मुदान्विता नमस्कृत्य विज्ञाप्य परमेश्वरम्" ।

अवियोगद्वादशीव्रतं भविष्यपु० "शुक्ले प्रौष्ठपदे मासि द्वादश्यां समुपोषितः । स्नात्वा जलाशये स्वच्छे शुक्लाम्बरधरः शुचिः । जलान्ते मण्डलं कृत्वा गोमयेनातिशोभनम् । गोधूमचूर्णैस्तन्मध्ये सलक्ष्मीकं जनार्दनम् । लेखयित्वा हरं गौरीं सावित्रीं ब्रह्मणा सह । रामा (चन्द्रेण) सह रविं राजंस्त्रैलोक्योद्योतकारकम् । गन्धपुष्पैस्तथा धूपैर्नैवेद्यैर्भक्तितोऽर्चयेत् । अवियोगव्रतं पार्थ ! कृत्वैतानेन तद्व्रतः । अवियोगाद्दम्पती शिरस्याधाय वीजकम्" ।

अव्यङ्गसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां मासि भाद्रपदेऽच्युत ! । प्रणम्य शिरसा देवं पूजयेत् सप्ताश्वनम् । धूपदीपादिभिर्वीर ! [illegible]"

पायसक्षौद्रादिभिराखापमकुर्वन्नियतात्मवान्। विप्राय दक्षिणां दत्त्वा नक्तं भुञ्जीत वाग्यतः। तिष्ठन् व्रजन् प्रस्खलितश्च क्षुतप्रस्खलितादिषु। आदित्यनामस्मरणं कुर्य्यादुच्चारणं तथा। अनेनैव विधानेन मासान् द्वादश वै क्रमात्। उपोष्य पारणे पूर्वं समभ्यर्च्य जगद्गुरुम्। पुण्येन श्रवणेनेह प्रणमेत् पुष्टिमाप्नुयात्। एवं यः पुरुषः कुर्य्यादादित्याराधनं शुचिः। नारी वा स्वर्गमभ्येत्य सानन्त्यं फलमश्नुते"। शुक्लपक्षे समभ्यर्च्य पुष्पधूपादिभिः शुचिः। श्रावणे मासि सप्तम्यां देवाग्रं सप्तवाहनम्। प्राप्येह विपुलं देवं धनानन्तरमव्ययम्। अमुत्र लोकमायाति दिव्यं खगपतेः शुभम्"। इत्यादि।

अशून्यशयनद्वितीयाव्रतं भविष्यपु° "चातुर्मास्ये भवेद्राजन्! वर्णानां व्रतमुत्तमम्। श्रावणस्य द्वितीयायां कृष्णपक्षे नराधिप!। श्रावणादिकार्त्तिकान्तं कुर्य्यात् तद् व्रतमुत्तमम्। पुष्पं धूपञ्च नैवेद्यं दीपमालां विशेषतः"। "ततो भाद्रपदे मासे यवदानं ददाति च। ततश्चाश्विद्वितीयायां शय्यादानं विशेषतः। न तस्य शून्यं शयनमपुत्रो न भवेन्नरः। ततश्च कार्त्तिके मासि द्वितीयायां नराधिप!। शर्कराखण्डखाद्यानि दधिक्षीरघृतानि च। उपहारं भगवते दद्यात् सर्वं प्रयत्नतः" इत्यादि।

अशोकत्रिरात्रव्रतं भविष्योत्तरोक्तम्। "तच्छृणु त्वमशोकाख्यं त्रिरात्रव्रतमुत्तमम्। मासि मार्गशिरे चैव ज्यैष्ठे भाद्रपदे तथा। शुक्लपक्षे पञ्चदश्यामेकभक्तन्तु कारयेत्। ततः प्रातः समुत्थाय स्नानं कुर्य्यात् ततो व्रती"।

अशोकपूर्णिमाव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम्। "अशोकपूर्णिमामेतां शृणुष्व गदतो मम। उपोष्यैतां नरः शोकं नाप्नोति स्त्री तथापि वा। फाल्गुनामलपक्षस्य पौर्णमास्यां नृपोत्तम!। मृज्जलेन नरः स्नात्वा दत्त्वा शिरसि वै मृदम्। मृत्प्राशनं ततः कृत्वा कृत्वा च स्थण्डिलं मृदा। पुष्पैर्गन्धैः समभ्यर्च्य भूधरं नाम नामतः। धरणीञ्च तथा देवीमशोकेति च कीर्त्तयेत्। यथा विशोका धरणिः कृतवत्या जनार्द्दनात्। तथा मां सर्वशोकेभ्यो मोचयाशेषधारिणि!"।

अशोकप्रतिपद्व्रतं भविष्योत्तरोक्तम् "अश्वयुक्शुक्लपक्षस्य प्रथमेऽह्नि दिनोदये। अशोकं पूजयेत् वृक्षं सद्रूढ़शुभपल्लवम्। प्ररूढ़ैः सप्तधान्यैश्च गुणकैर्मोदकैः शुभैः। फलैः कालोद्भवैर्दिव्यैर्नारिकेलैः सदाड़िमैः। धूपदीपादिना तत्र पूजयेत्तरुसत्तमम्। अशोकं पाण्डवश्रेष्ठ! शोकं नाप्नोति कुत्रचित्। पितृभ्रातृपतिश्वश्रूसुत जामातृणां तथा"।

अशोकाष्टमीव्रतं लिङ्गपुराणोक्तम् "अशोककलिकाश्चाष्टौ ये पिबन्ति पुनर्वसौ। चैत्रे मासि तथाष्टम्यां न ते शोकमवाप्नुयुः"। अत्र पुनर्वसुयोगः प्राशस्त्यार्थः। कूर्म्मपुराणेऽपि "अशोकस्याष्टकलिका मन्त्रेणोक्तेन भक्षयेत्। शोकं नैवाप्नुयान्मर्त्त्यो रूपवानपि जायते"। "शुक्लाष्टम्यां तु संप्राप्ते मासि भाद्रपदे तथा। दूर्व्वाप्रतानं सुश्वेतमुत्तराशाभिगामिनम्। पूजयेद्वृक्षमानीय गन्धमाल्यानुलेपनैः। फलमूलैस्तथा चैव दीपं धूपैर्व्विसर्ज्जयेत्। अग्निपक्वं तथा सर्वं निवेद्य च कथञ्चन। भोक्तव्यञ्च तथा ब्रह्मन्! वह्निपक्वविवर्ज्जितम्। दूर्व्वाङ्कुरस्त्वां सम्पूज्य विधिना यौवने प्रियम्। यौवनं स्थिरमाप्नोति यत्र यत्राभिजायते। अष्टमीषु च सर्व्वासु पूजनीयाप्यशोकिका। गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा। तस्मिन्नहनि या भुङ्क्ते नक्तमिन्दुविवर्ज्जिते। भवत्यशोका सा यत्र यत्राभिजायते। अष्टमीषु च सर्व्वासु गच्छङ्क्रोति वै मुने। प्रोष्ठपद्यामतीतायां या स्यात् कृष्णाष्टमी द्विज!। तस्यामवश्यं कर्त्तव्यं देवीं पूज्य यथाविधि"। इदं व्रतान्तरम्।

अहिंसाव्रतं पद्मपु° "वर्ज्जयित्वा मधुमांसमवद्यान्ते गोप्रदो भवेत्। तदन्ते मल्लगं दत्त्वा सोऽश्वमेधफलं लभेत्। अहिंसाव्रतमित्युक्तं कल्पान्ते भूपतिर्भवेत्"।

आग्नेयव्रतं भविष्योत्तरोक्तम्। "सप्तनवम्यां भक्तेन पूजयेद्विन्ध्यवासिनीम्। पुष्पैर्धूपैस्तथा दीपैर्नैवेद्यैर्विविधैरपि। पूजयित्वा ततो विद्यात् पञ्जरं शुकसंयुतम्। हेमं विप्राय दद्याद्यः स वाग्मी जायते नरः। सकृज्ज्ञातेन नक्तेन अग्निलोकप्रदायकम्"।

आशासंक्रान्तिव्रतं स्कन्दपु° "सङ्क्रान्तिदिवसे पुण्ये प्रारभेन्नियमं व्रते। पद्ममष्टदलं कृत्वा कुङ्कुमेन तु भास्करम्। पूजयेन्मन्त्रमुख्यार्घ्यं विधिवद्गुरुसन्निधौ। आशा तेजस्करी यत्र प्रभादीप्तिर्यशस्करी। आशां सर्व्वगतां देव! मम देहि नमोऽस्तु ते। पूज्यैवं कुङ्कुमेनाथ दद्याद्विप्राय भोजनम्। उद्यापने तु चक्रांशुं सौवर्णं रथं तथा। एकचक्रञ्च सप्ताश्वरूपेण समन्वितम्। यः कुर्य्याद्विधिनानेन आशासंक्रान्तिमुत्तमाम्। यथाशाऽस्खलिता लोके सूर्य्यं तस्य जायते"।

आदित्यव्रतं भविष्यपुराणोक्तम् "योऽब्दमेकं प्रकुर्वीत नक्तं

ऽह्नि महिने नरः । ब्रह्मचारी जितक्रोधो ममार्चन-परः खग ! । संवत्सरान्तमासाद्य भक्तांश्च द्विजोत्तमान् । भोजयित्वा व्रती ब्रूयात् प्रीयतां मे दिवाकरः । यश्च भक्तिसमायुक्तो मम लोकं स गच्छति । स च भानुकृतं लोकं ध्रुवं सम्प्राप्नुयान्नरः । ये त्वादित्यदिने प्राप्ते श्राद्धं कुर्वन्ति मानवाः । सप्तजन्मानि ते प्राप्ताः सम्भवन्ति विरोगताम् । वैराग्यमिह वै प्राप्य मम लोकं व्रजन्ति ते । उपवासन्तु कुर्वन्ति ये त्वादित्यव्रते सदा । जपन्ति तु महाश्वेतामीप्सितं लभते फलम् । विशेषादादित्यदिने जपमानो गणाधिपान् । षड्वरं महाश्वेतं जपन् वैरोचनं पदम्" ।

आदित्यशयनव्रतं आदित्यपु० "आदित्यशयनं नाम यथावच्छङ्कराचर्चनम् । येषु नक्षत्रयोगोऽत्र पुराणज्ञाः प्रचक्षते । यदा हस्तेन सप्तम्यामादित्यस्य दिनं भवेत् । सूर्य्यस्य वाथ संक्रान्तौ सा तिथिः सर्वकामिकी । उमामहेश्वरस्यार्चामर्चयेत् सूर्य्यनामभिः । सूर्य्यार्च्चां शिवलिङ्गञ्च उभयं पूजयेत्ततः । उमापते रवेर्वापि न भेदः क्वचिदिष्यते । यस्मात् तस्मात् पञ्चेश ! गृहे शम्भुं समर्च्चयेत्" इत्यादि ।

आदित्यनन्दादिव्रतं भविष्यपु० "द्वादश्यां हस्तभे वारे आदित्यस्य महात्मनः । नन्दो भद्रस्तथा सौम्यः कामदः पुत्रदस्तथा । जयो जयन्तो विजय आदित्यानामुपास्थितः । हृदयो रोगहा चैव महारोगविनाशनम् । मालतीकुसुमानीह श्वेतचन्दनमुत्तमम् । धूपं गुग्गुलुमन्येन नैवेद्यं पूपमेव तु । दत्त्वा पूपांस्तु विप्राय ततो भुञ्जीत वाग्यतः" ।

आनन्दव्रतं मत्स्यपु० "चैत्रादिचतुरो मासान् जलं कुर्य्यादयाचितम् । व्रतान्ते मणिकं दद्यादन्नवस्त्रसमन्वितम् । तिलपात्रं हिरण्यञ्च ब्रह्मलोके महीयते । कल्पान्ते भूपतिर्नाम्ना ह्यानन्दव्रतमुच्यते" ।

आनन्दपञ्चमीव्रतं भविष्यपु० "पञ्चमी दयिता राजन् ! नागानां नन्दवर्द्धिनी । पञ्चम्याः किल नागानां भवतीत्युत्सवो महान् । वासुकिस्तक्षकश्चैव कालियो मणिभद्रकः । धृतराष्ट्रश्चैरावतः कर्कोटकधनञ्जयौ । एते प्रयच्छन्त्यभयं प्राणिनां प्राणदाः सदा । पञ्चम्यां स्नापयन्तीह नागान् क्षीरेण ये नराः । तेषां कुले प्रयच्छन्ति अभयं प्राणदक्षिणाम्" ।

आनन्दानवमीव्रतं भविष्यपु० "आनन्दा नन्दिनी नन्दा महानन्दा महीपते ! । तथाद्या नवमी पुण्या पञ्चमी महती स्मृता । फाल्गुनामलपक्षस्य नवमी या महीपते ! । आनन्दा सा महापुण्या सर्वपापहरा शुभा । कृत्वैकभक्तं पञ्चम्यां षष्ठ्यां नक्तं तथा नृप ! । अयाचितन्तु सप्तम्यामुपवासः परेऽहनि । य एवं पूजयेद्भक्त्या नवम्यां विधिवन्नृप ! । सोपवासोऽर्चयेद् देवीं धूपं दद्यात् तथागुरुम् । मासैश्चतुर्भिराद्यीयं द्वितीयं पारणं स्मृतम्" । आदीयम् आद्यम् "भोजयेद् विप्रकन्याश्च नवम्यां ब्रह्मचारिणीः । मासि मासि महाबाहो ! यथा शक्त्या यथाविधि । आषाढ़े श्रावणे मासि मासि भाद्रपदे तथा । तथा चाश्वयुजे मासि पूज्या भगवती विभो ! । कृत्वैकभक्तं पञ्चम्यां षष्ठ्यां नक्तं तथा नृप ! । अयाचितं तु सप्तम्यामुपवासः परेऽहनि । सोपवासो नवम्यां तु पूजयेद्विधिवच्छिवाम् । सोऽश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोके महीयते" ।

आयुधव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् । "हृदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्मूर्त्तिव्रतं तव । शङ्खचक्रगदापद्मचतुरात्मा प्रकीर्त्तितः । वासुदेवः स्मृतः शङ्खः चक्रं सङ्कर्षणस्तथा । प्रद्युम्नश्च गदा पद्ममनिरुद्धो जगद्गुरुः । श्रावणादिषु मासेषु वह्निःस्नातस्तु नक्तभुक् । तेषान्तु पूजनं कुर्य्यात् प्रतिमासमनुक्रमात् । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । ततस्तु कार्त्तिकस्यान्ते समाप्ते तु तथा व्रते । ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या दद्याच्छक्त्या च दक्षिणाम् । कांस्यपात्रञ्च सघृतं ससुवर्णं तथैव च । कृत्वा व्रतं मासचतुष्टयञ्च प्राप्नोति लोकं त्रिदशेश्वरस्य । मानुष्यमासाद्य तथैव पश्चात् वसुन्धरेशो भवतीह वीरः" ।

आरोग्यव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् । "प्रोष्ठपद्यामतीतायां प्रतिपत्प्रभृति क्रमात् । यादवञ्च दिवाऽह्नीयामनिरुद्धं प्रपूजयेत् । पूर्वोक्तेन विधानेन यावदाश्वयुजी भवेत्" । पूर्वोक्तेन रूपावाप्तिव्रतोक्तेन "सारसैरर्चयेद् देवं जातीपुष्पैर्दिने दिने" । सारसैः कमलैः "घृतेन जुहुयाद् वह्निं घृतं दद्याद् द्विजातये । भोजनं गोरसप्रायं तथा विप्रांश्च भोजयेत् । त्रिरात्रोपोषितः सम्यगाश्वयुज्यान्ततो नरः" ।

अपरं वराहपु० "अथापरं महाराज व्रतमारोग्यसंज्ञितम् । कथयामि परं पुण्यं सर्वपापप्रणाशनम् । तथैव माघमासस्य सप्तम्यां समुपोषितः । पूजयेद्भास्करं देवं विश्वरूपं सनातनम् । आदित्य ! भास्कर ! रवे ! भानो ! सूर्य्य ! दिवाकर ! । प्रभाकरेति संपूज्यो देवः सर्वेश्वरो विभुः । षष्ठ्यां चैव कृताहारः सप्तम्यामुपवासकृत् । अष्टम्याञ्चैव भुञ्जीत एष एव विधिः क्रमः । अनेन प्रकारं

पूर्व्वं विधिना योऽर्च्चयेद्रविम् । तस्यारोग्यं धनं धान्यमिह जन्मनि जायते । परत्र च सुखं स्थानं यद्गत्वा न निवर्त्तते” ।

आरोग्यदशमीव्रतं गरुड़पु० “व्रतमेतन्महाबुद्धे ! कार्य्यमारोग्यमिच्छता । सर्व्वकार्य्यार्थमेतद्धि विपश्चिता जीवितं चिरम् । उपवासश्च कर्त्तव्यो नवम्यामिह सुव्रत ! । दशम्यां तु कृतस्नानो मङ्गलायतनं हरिम् । देवमिन्दिरया सार्द्धं ध्यात्वा च जगतां पतिम् । शङ्खचक्रगदापद्मशार्ङ्गासिवरमुत्तमम्” । इन्दिरया लक्ष्म्या “फलैर्धूपैश्च पुष्पैश्च पायसेन समर्च्चयेत्” ।

आयुर्व्रतं गरुडपु० “व्रतस्तच्छान्तिजननमायुःप्रदमनाकुलम् । सर्व्वसौख्यप्रदं भद्रं तादृशव्रतमिहोच्यते । चतुर्द्दश्यां शुचिः स्नात्वा दन्तधावनपूर्व्वकम् । पौर्णमास्यान्तथा कृत्वा देवपूजां समाचरेत् । मण्डलं चतुरस्रन्तु कारयेत् कुसुमाक्षतैः । तस्मिन् श्रीशं श्रियं देवीमर्च्चयेत् सुसमाहितः” ।

आयुःसंक्रान्तिव्रतं स्कन्दपु० “अथान्यां संप्रवक्ष्यामि आयुःसंक्रान्तिमुत्तमाम् । संक्रान्तिदिवसे पूज्य पूर्व्ववच्च दिवाकरम् । कांस्यं क्षीरघृतं दद्यात् सहिरण्यं स्वशक्तितः । मन्त्र एव पृथग्दाने पूजा सैव प्रकीर्त्तिता । सक्षीरं सुरभोजातं पीयूषसमरूपधृक् । आयुरारोग्यमैश्वर्य्यं मम देहि द्विजार्पितम् । अनेन विधिना सम्यक् सर्व्वं दद्यादतन्द्रितः” ।

आशादित्यव्रतं स्कन्दपु० “मासमाश्वयुजं प्राप्य यदादित्यदिनं भवेत् । तदा व्रतमिदं ग्राह्यं नरैः स्त्रीभिर्विशेषतः । यावत् संवत्सरं तावद्विधिनानेन पुत्रक ! । गोमयेन क्षितौ कुर्य्यात् मण्डलं वर्त्तुलं पुनः । रक्तपुष्पै रक्ततायैरर्घ्यं तत्र प्रदापयेत् । यथाशा विमलाः सर्व्वाः सूर्य्य ! भास्करभानुभिः । तथाशां सफलां मह्यं कुरु नित्यं मयार्च्चितः । एवं यः कुरुते सम्यक् व्रतमेतदनुत्तमम् । आशादित्येति विख्यातं तस्य पुण्यफलं महत्” । इत्यादि

आश्रमव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् । “इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्म्मूर्त्तिव्रतं तदा । चैत्रस्यामलपक्षे तु सोपवासो जितेन्द्रियः । चतुर्थ्यां वासुदेवस्य कृत्वा संपूजनं शुभम् । काञ्चनं दक्षिणां दद्यात् द्विजाय ब्रह्मचारिणे । तथा सङ्कर्षणं देवं पूजयित्वा जगद्गुरुम्” ।

आषाढ़व्रतानि महाभारते “आषाढ़मेकभक्तेन स्थित्वा मासमतन्द्रितः । बहुधान्यो बहुधनो बहुपुत्रश्च जायते । आषाढ़मेकभक्तेन पूजयेद्विष्णुतत्परः” ।

इन्द्रपौर्णमासीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । “त्रिंशत्सु संपूज्य दमन्युपवासी विभूषणैः । पौर्णमास्यामवाप्नोति मोक्षमिन्द्रव्रतादिह” ।

ईशानव्रतं कालिकापु० “यथोपोष्य चतुर्द्दश्यां गुरोर्द्दिने । पूजयेद्विधिनानेन लिङ्गं सार्वं निबोध मे । ब्रह्माणः पश्चिमे भागे वामे लिङ्गस्य वै हरिम् । खखोल्कं दक्षिणे रौद्रमीश्वरं प्राग्दिशि स्थितम्” । खखोल्कं सूर्य्यम् ।

ईश्वरव्रतं भविष्यपु० “ईश्वरस्य चतुर्द्दश्यां सर्व्वैश्वर्य्यसमन्वितः । बहुपुत्रो बहुधनस्तथा स्यान्नात्र संशयः । मूलमन्त्रस्वसंज्ञाभिरङ्गमन्त्राश्च कीर्त्तिताः । पूर्व्ववत्पद्मपत्रस्थः कर्त्तव्यश्च तिथीश्वरः । गन्धपुष्पोपहारैश्च यथाशक्ति विधीयते । पूजाऽशाठ्येन शाठ्येन कृतापि तु फलप्रदा । आज्यधाराभिरिद्धैश्च दधिक्षीरान्नमाक्षिकैः । पूर्व्वोक्तफलदो होमः कृतः शान्तेन चेतसा” । एतद्व्रतं वैश्वानरप्रतिपद्व्रतवद्व्याख्येयम्” ।

उदकसप्तमीव्रतं भविष्यपु० “उदकप्रसृतं पीत्वा क्रियते या तु सप्तमी । सा ज्ञेया सुखदा वीर ! सदैवोदकसप्तमी” ।

उभयद्वादशीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । “श्रेष्ठं व्रतानां सर्व्वेषामुभयद्वादशीव्रतम् । तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि समाहितमनाः शृणु ! । ततोऽपराह्णे सन्तर्प्य कृतसन्ध्याह्निकः शुचिः । प्राप्याज्ञां वेदविदुषः पुराणज्ञात् जितेन्द्रियात् । संपूज्य देवदेवेशन्दन्तधावनपूर्व्वकम् । कुर्य्याच्च नियमं पार्थ गुरुदेवाग्निसन्निधौ । एकादश्यां निराहारः स्थित्वाहमपरेऽहनि । भोक्ष्यामि पुण्डरीकाक्ष ! शरणं मे भवाच्युत ! । इत्युक्त्वाय गुरुं नत्वा पूजयित्वा जनार्द्दनम् । भूमौ स्वपेज्जितक्रोधः शब्दादिविषयोज्झितः । अनेन विधिना मासि तस्मिन् कृष्णामुपोषयेत् । द्वादशीं पुरुषव्याघ्र ! ध्यायन् सङ्कर्षणं विभुम् । प्राग्वत्सर्व्वं ततः कृत्वा ब्राह्मणाय निवेदयेत्” । इदञ्च व्रतं मार्गशीर्षादिकार्त्तिकान्तद्वादशमाससाध्यं तच्च उभयपक्षयोः कार्य्यम् ।

उभयनवमीव्रतं भविष्यपु० “योऽब्दमेकं प्रकुर्व्वीत नवम्यां नक्तमादरात् । इह भोगानवाप्याग्र्यान् परत्र च दिवं व्रजेत् । पौषे मासे च सम्प्राप्ते यः कुर्य्यान्नक्तभोजनम् । जितेन्द्रियः सत्यवादी कामक्रोधविवर्ज्जितः । पक्षयोर्नवमीं यत्नादुपवासेन पालयेत्” । इदं व्रतं वर्षसाध्यम् ।

उभयसप्तमीव्रतं भविष्यपु० “पौषे मासे च सप्तम्यां यः कुर्य्यान्नक्तभोजनम् । जितेन्द्रियः सत्यवादी स्नातो गोमूत्रगोरसैः । पक्षयोः सप्तमीं यत्नादुपवासेन यो नयेत् ।

निमन्त्रय न चर्च्चयेद्भानुं शाण्डिलेयस्य सुव्रत !”। तदवधिवर्षसाध्यम्। व्रतान्तरं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् “अनेनैव विधानेन प्रतिमासन्तु यो नरः। सप्तमीद्वितयं कुर्य्याद्यावत् संवत्सरं रवेः। सोऽश्वमेधमवाप्नोति सूर्य्यलोकं च गच्छति। कुलमुद्धरते राजन् ! सर्व्वान् कामानुपाश्नुते”।

उमामाहेश्वरतृतीयाव्रतं भविष्योत्तरोक्तम्। “लोके हितार्थं पार्व्वत्या उमामाहेश्वरव्रतम्। समाख्यातं पुरा पार्थ ! नाद्यापि प्रथितं भुवि। मार्गशीर्षे सिते पक्षे तृतीयायां समाहिता। कृतोपवासा राजेन्द्र ! सर्व्वभोगविवर्जिता। संवेष्ट्य श्वेतवस्त्रेण शिवं रक्तेन चाम्बिकाम्। पश्चाद्धूपं दहेन्नारी भक्तिभावेन भाविता। भोजयेच्छिवभक्तांश्च ब्राह्मणान् वेदपारगान्। भक्तेभ्यो दक्षिणां दद्याद्भक्त्या शाठ्यविनाकृताम्”। कृतोपवासा सङ्कल्पितोपवासा “हैमीमुमां रजतपिण्डमयं महेशम् रौप्ये सुकृष्णवृषभे समुपस्थितौ तौ। संपूज्य रक्तसितवस्त्रयुगोपगूढौ नारी भवत्यविधवा सुतसौख्ययुक्ता। पौर्णमास्याममावास्यां चतुर्द्दश्यष्टमीषु च। नक्तमब्दन्तु कुर्व्वीत हविष्यैर्ब्रह्मचारिणी। उमामहेशप्रतिमां हेम्ना कृत्वा सुशोभनाम्। राजतीं वापि वर्षान्ते स्नापयित्वा घृतादिभिः। गन्धपुष्पैरलङ्कृत्य वस्त्रयुग्मैश्च शोभनैः। भक्ष्यभोज्यैरशेषैश्च वितानध्वजचामरैः। भोजयेच्छिवभक्तांश्च दीनानाथान् प्रतर्पयेत्”। व्रतान्तरं शिवधर्म्मोत्तरोक्तम्। “अष्टम्याञ्च चतुर्द्दश्यां नियतब्रह्मचारिणी। वर्षमेकं न भुञ्जीत स्त्रीभोगजिगीषया। वर्षान्ते प्रतिमां कृत्वा पूर्व्ववद्विधिमाचरेत्। स्नानाद्यैस्तद्व्रतं प्राप्य पूर्व्वोक्तांस्तु गुणान् लभेत्”। अत्राप्युमामहेश्वर प्रतिमा कर्त्तव्या। पूर्व्ववदिति पूर्व्वव्रतोक्तवदित्यर्थः। देवीपु० व्रतान्तरं “यदीच्छसि सुभर्त्तारमिह जन्मन्यथापरे। कन्या कुर्य्यान्नृपश्रेष्ठ ! विष्णुना कथितं व्रतम्। सर्व्वपापहरं पुण्यं सर्व्वकामफलप्रदम्। उमामहेश्वरं नाम कर्त्तव्यं विधिना यथा। प्रोष्ठाश्विने तथा मासे मृगे भाग्ये १२ऽथ वा मुने !। मैत्रे १७ याम्ये १८ऽथ वा कार्य्यमष्टम्याञ्च शाङ्करे ६। व्रतान्तरं मत्स्यसंहितोक्तम्। “उमामाहेश्वरं नाम या च स्त्री कुरुते व्रतम्” इत्युपक्रमे “उमामाहेश्वरी कार्य्या प्रतिमा काञ्चनोद्भवा। निष्कमेकं तदर्द्धं वा कर्षञ्चापि मितञ्च च। वित्तशाठ्यं न कर्त्तव्यं सर्व्वथा फलकाम्यया। स्थापयेत् श्वेतवस्त्राढ्ये राजते वृषभे शुभे। व्याघ्राजिने कुशास्तीर्णे संस्थाप्याभ्यर्च्च्य यत्नतः। सोपवासा च कुर्य्यात्तु चतुर्द्दश्यां समाहिता। एवं साहस्रकं होमं गौर्य्यै होमञ्च यत्नतः। प्राप्ते प्रभातसमये स्नात्वा संपूज्य पूर्व्ववत्। आहूय वेदविद्वांसं ब्राह्मणं पूज्य भक्तितः !। अर्च्चयेत् प्रतिमां शम्भोः कर्म्मदोषापशान्तये। वाक्येन ब्राह्मणं तोष्य ततः पारणमाचरेत्”।

उल्कानवमीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम्। “उल्काख्या नवमी राजन् ! कथयामि निबोध ताम्। या काश्यपेन कथिता तारकस्यार्त्तिनाशिनी। आश्वयुक्शुक्लपक्षे या नवमी लोकविश्रुता। नद्यां स्नात्वा समभ्यर्च्च्य पितृदेवान् यथाविधि। पश्चात् संपूजयेद्देवीं चामुण्डां भैरवप्रियाम्। पुष्पैर्धूपैः सनैवेद्यैः मांसमत्स्यसुरासवैः। पूजयित्वा स्तवं कुर्य्यान्मन्त्रेणानेन मानवः”। गौरपु० “व्रतेन येन देवेन्द्र ! प्रसीदत्याशु पार्व्वती। तच्चोल्कानवमीसंज्ञं शृणु ! सर्व्वफलप्रदम्। तस्यां नवम्यां सर्व्वाणी महिषादीन् महासुरान्। जघान समरे शत्रून् तेन सा नवमी प्रिया। आश्वयुक्शुक्लस्य नवम्यां प्रयतात्मवान्। स्नात्वाभ्यर्च्च्य पितॄन् देवान् मनुष्यांश्च यथाक्रमम्। जपेत् पश्चान्महादेवीं महिषासुरघातिनीम्। पुष्पैर्धूपैः सनैवेद्यैः पयोदधिफलादिभिः। भक्त्या संपूजयित्वैवं देवीं सम्प्रार्थयेत्ततः”।

ऋतुव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम्। “अथातः संप्रवक्ष्यामि प्रत्यक्षमूर्त्तेरर्च्चनं परम्। वसन्ते पूजयेन्नित्यं द्वौ मासौ मुनिपुङ्गव !। फलैः पुष्पैः कषायैस्तु ग्रीष्मे पैष्टैश्च पूजयेत्। मधुरेण महाराज ! प्रावृट्काले घृतं यजेत्। अनेन पूजयेन्नित्यं शरदं लवणेन च। कटुकेन च हेमन्तं तिक्तेन शिशिरं तथा। नक्ताशनस्तथा तिष्ठेत् पञ्चकं वर्जयेद्रसम्। ब्राह्मणान् भोजयेच्चापि प्रभूतवसनादिभिः। संवत्सरमिदं कृत्वा व्रतं परमपावनम्। अश्वमेधमवाप्नोति राजसूयञ्च विन्दति। चैत्रे समारभ्य सिते तु षष्ठीं संपूजयेद्द्व्यस्तु तु षट्कमेवम्। कृतोपवासः स नरो यथोक्तं लभेत् फलं शाश्वतमेव शीघ्रम्”।

ऋषिपञ्चमीव्रतं ब्रह्माण्डपु० “शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि व्रतानामुत्तमं व्रतम्। ऋषिपञ्चमीति विख्यातं सर्व्वपापहरं परम्। नभस्ये शुक्लपक्षे तु यदा भवति पञ्चमी। नद्यादिषु तदा स्नानं कृत्वा नियममेव च। विधाय नित्यकर्म्मादि गत्वा द्वारवतीमृषीन्। स्थापयेद्विधिवद्भक्त्या पञ्चामृतरसैः शुभैः”। द्वारवतीं, अग्निहोत्रशालां धूमनिर्गमद्वारैर्बहुभिर्युक्तत्वात्। ऋषयोऽत्र सप्तर्षयः।

एकभक्तव्रतं विष्णुधर्म्मोक्तम् । "चैत्रं विष्णुपरो मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत् । सुवर्णमणिमुक्ताढ्यं गार्हस्थ्यं समवाप्नुयात् । अहिंसः सर्व्वभूतेषु वासुदेवपरायणः । नमोऽस्तु वासुदेवायेत्यहन्यष्टशतं जपेत् । अतिरात्रस्य यज्ञस्य ततः फलमवाप्नुयात् । यस्तु संवत्सरं पूर्णमेकभक्तो भवेन्नरः । अहिंसः सर्व्वभूतेषु वासुदेवपरायणः । नमोऽस्तु वासुदेवायेत्यहन्यष्टशतं जपेत् । पौण्डरीकस्य यज्ञस्य ततः फलमाप्नुयात् । दश वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते । तदूर्द्ध्वयादिह चागत्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते" ।

ऐश्वर्य्यतृतीयाव्रतं विष्णुधर्म्मोक्तम् । "तृतीयायां तथाभ्यर्च्च्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान् । पृथक् पृथक् नाममन्त्रैर्नैवेद्यादि निवेदयेत् । त्रीन् लोकांश्च तदा नाम सम्यक् संपूजयेन्नरः । ऐश्वर्य्यं महदाप्नोति गतिमप्र्याश्च विन्दति" ।

कदलीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । "शुक्ले पक्षे चतुर्द्दश्यां मासि भाद्रपदे नृप ! । देयमर्घ्यं वरस्त्रीभिः फलैर्नानाविधैस्तथा । विरूढैः सप्तधान्यैश्च दीपालक्तकचन्दनैः । दधिदूर्व्वाक्षतैर्वस्त्रैर्नैवेद्यैर्घृतपाचितैः । जातीफलैः पूगफलैर्लवङ्गकदलीफलैः । तस्मिन्नहनि दातव्यं स्त्रीभीरम्याभिरम्बलम् । मन्त्रेणानेन चैवार्घ्यं तच्छृणुष्व नराधिप ! । चित्तस्था कदली नित्यं कदली कामदायिनी । शरीरारोग्यलावण्यं देहि देवि ! नमोऽस्तु ते" ।

कन्दुचतुर्थीव्रतं देवीपु० "माघमासे तु सम्प्राप्ते चतुर्थी कन्दुसंज्ञिता । गोपोष्या तु सुरश्रेष्ठ ! ततो राज्यं भविष्यति । सर्व्वोपहारसम्पन्नं सर्व्वोपस्करमाहरेत् । कन्दुपक्वं फलं शाकं लवणं गुड़शर्करा । लवङ्गं कुस्तुम्बरी जीरं धान्यानि विविधानि च । दातव्यानि रघुश्रेष्ठ ! कन्यकानान्तु भक्तितः" ।

कपिलाषष्ठीव्रतं स्कन्दपु० "प्रौष्ठपदेऽसिते पक्षे षष्ठी भौमेन संयुता । व्यतीपातेन रोहिण्या सा षष्ठी कपिला स्मृता" । प्रोष्ठपदो, भाद्रपदश्च स चात्र दर्शान्तोग्राह्यः, रोहिणीयोगस्य तत्रैव सम्भवात्" ।

"द्वितीया (अन्या) तु महापुण्या दुर्ल्लभा व्रतिनः क्वचित् । षष्ठी संवत्सरस्यान्ते सा पुनस्तेन संयुता । चैत्रवैशाखयोर्मध्ये सिते पक्षे शुभोदया । वैशाखेऽपि च राजेन्द्र ! द्वारवत्यां परा स्मृता । यदि हस्ते सहस्रांशुस्तदा कार्य्यं व्रतं बुधैः । अस्यां चैव कृतं दत्तं यत्किञ्चित् प्रतिपादितम् । तस्य सर्व्वस्य पुण्यस्य संख्यां वक्तुं न शक्यते । यस्मिन् काले भवेदेतैर्गुणैः षष्ठी युता तदा । पञ्चम्यामेकभक्तन्तु कुर्य्यात्तत्र विचक्षणः । षष्ठ्यां प्रातः समुत्थाय कृत्वादौ दन्तधावनम्" इत्यादि ।

करणव्रतं ब्रह्माण्डपु० "शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि करणव्रतमुत्तमम् । ववाख्यं बालवञ्चैव कौलवन्तैतिलङ्गरम् । वणिजं विष्टिरित्याहुः करणानि पुराविदः । माघमासे तु सम्प्राप्ते शुक्लपक्षे यदा भवेत् । ववाभिधानकरणमुपवासस्तदा भवेत् । एवं सप्त विधेयानि ववाख्यान्यथ सप्तसे । ववे तु करणे प्राप्ते पूर्वं पूर्वं समाचरेत् । ब्राह्मणान् भोजयेत्तत्र सप्तसंख्यान् सदक्षिणम् । अथैवं बालवादीनि विष्ट्यन्तानि यथाक्रमम् । उषित्वा सप्त सप्तैव पूर्वोक्तविधिना नृप ! । समापयेद्व्रतं भूरिगोभूहेमादिदानतः । एवंकृते व्रते राजन् ! राजसूयाश्वमेधयोः । समस्तं फलमाप्नोति सुखं कीर्त्तिं महाश्रियम्" ।

कमलसप्तमीव्रतं पद्मपु० "अतःपरं प्रवक्ष्यामि व्रतं कमलसप्तमीम् । यस्य संकीर्त्तनादेव तुष्यतीह दिवाकरः । वसन्तामलसप्तम्यां स्नातः सन् गौरसर्षपैः । तिलपात्रे तु सौवर्णं निधाय कमले रविम् । वस्त्रोपवीताभरणगन्धपुष्पैरथार्च्चयेत्" ।

कल्किद्वादशीव्रतं धरणिव्रतोक्तम् "नभस्याद्रपदे मासि शुक्लपक्षे तु द्वादशीम् । सङ्कल्प्य विधिना देवमर्च्चयेत् परमेश्वरम् । नमोऽस्तु कल्किने पादौ हृषीकेशाय वै कटिम् । म्लेच्छप्रध्वंसनायोरू जगन्मूर्त्तिस्तथोदरम् । श्रीकण्ठायेति कण्ठन्तु खड्गपाणीति वै भुजौ । स्वनाम्ना शङ्खचक्रे तु विश्वमूर्त्तेस्तथा शिरः । एवमभ्यर्च्च्य मेधावी प्रागवत्तस्याग्रतो घटम् । विन्यस्य कल्किनं देवं सौवर्णं तत्र धारयेत्" ।

कल्पवृक्षव्रतं पद्मपु० "त्र्यहं पयोव्रते स्थित्वा काञ्चनं कल्पपादपम् । पलादूर्द्ध्वं यथाशक्त्या तण्डुलं शूर्पसंस्थितम्" । शूर्पं द्रोणद्वयम् "दत्त्वा ब्रह्मपदं याति कल्पवृक्षव्रतं स्मृतम्" ।

कल्याणसप्तमीव्रतं पद्मपु० "सौरधर्मं प्रवक्ष्यामि पार्थ ! कल्याणसप्तमीम् । तस्या विधानं वक्ष्यामि यथावदनुपूर्व्वशः । यदा तु शुक्लसप्तम्यामादित्यस्य दिनं भवेत् । सा तु कल्याणिनी नाम विजया च निगद्यते । प्रातर्गव्येन पयसा स्नानमस्यां समाचरेत् । शुक्लाम्बरधरः पद्ममक्षतैः परिकल्पयेत् । प्राङ्मुखोऽष्टदलं मध्ये तद्वद्वृत्तञ्च

सकर्णिकम् । सर्वेष्वपि दलेष्वीशं विन्यसेत् पूर्वतः क्रमात्” इत्यादि ।

काञ्चनपुरीव्रतं गरुडपु० “काञ्चनाख्या पुरी नाम व्रतं त्रैलोक्यपावनम् । शुक्लतृतीया कृष्णा च एकादश्यथ पूर्णिमा । संक्रान्तिर्वा महाभागे कुहूर्वा चाष्टमी तिथिः । पर्वस्वेतेषु दातव्या काञ्चनाख्या पुरी शुभा” ।

कामव्रतं भविष्यपु० “पुष्यादितस्त्रयोदश्यां कृत्वा नक्तं मधौ मधौ । अशोककाञ्चनं दद्यादिक्षुयुक्तं दशाङ्गुलम् । विप्राय वस्त्रसंयुक्तं प्रद्युम्नः प्रीयतामिति । कल्पं विष्णुपुरे स्थित्वा विशोकः स्यात् पुमान् नृप ! । एतत् कामव्रतं नाम सदा शोकविनाशनम्” ।

कामदासप्तमीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । “फाल्गुनामलपक्षस्य सप्तम्यां च घनाघन ! । उपोषितो नरो नारी समभ्यर्च्य तमोपहम् । सूर्य्यनाम जपन् भक्त्या भावयुक्तो जितेन्द्रियः । तिष्ठन् प्रविशंश्चैव सूर्य्यमेवानुकीर्त्तयेत् । ततोऽन्यदिवसे प्राप्ते अष्टम्यां नियतो रविम् । स्नात्वा सम्यक् समभ्यर्च्य दद्याद्विप्राय दक्षिणाम्” ।

कामदेवव्रतं विष्णुधर्मोत्तरम् । “शुक्लपक्षे महाराज ! त्रयोदश्यामुपोषितः । पूजयेत् कामदेवन्तु वैशाखात् प्रभृति प्रभो ! । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । दद्याद् व्रतान्ते विप्राय गन्धवस्त्रयुगं तथा” । “कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टमासाद्य नाकं सुचिरं मनुष्यः । मानुष्यमासाद्य भवत्यरोगः सुखान्वितोरूपसमन्वितश्च” ।

कामधेनुव्रतं वह्निपु० “कार्त्तिकः खलु मासो वै सर्वदेवमयो महान् । कृष्णपक्षे विशेषेण तत्र पञ्च दिनानि तु । पुण्यानि तेषु यद्दत्तमक्षयं सर्वकामिकम्” इत्युपक्रमे अमावस्यादिषु तत्र विशेषमुक्त्वा “नन्दा सुनन्दा सुरभी सुशीला सुमनास्तथा । निर्गता मथ्यमानाब्धौ अतः स्नानं शुभप्रदम्” । कामधेनोराविर्भावभावितत्वेनाह अतः प्रशस्तमित्यर्थः “तत्र स्नात्वा समभ्यर्च्य धेनुं पूज्य प्रयत्नतः । गोदानफलमाप्नोति नरो विगतकल्मषः । एकादश्यामुपोष्याथ नरो दिनचतुष्टयम् । घृतेन स्नापयेद्विष्णुं गव्येन पयसापि वा । नक्ताशी नीरवैर्द्रव्यैः पूजयेन्मधुसूदनम् । गन्धपुष्पैः सुनैवेद्यैर्वस्त्रालङ्कारभूषणैः । ततस्त्वमावस्यां च कामधेनुं ददाति यः सर्वाहिपत्र तु वैवचन्तु । विप्राय वै सर्वगुणाय यत्न कृत्वा व्रतं तत्फलतो भवेत्तु” ।

कामव्रतं मत्स्यपु० “कार्त्ते पुण्या त्रयोदश्यां शुक्लपक्षे जायते ध्रुवम् । दृष्टां रूपवतीं भार्यां लभेत् कामांश्च पुष्कलान् । मूलमन्त्राः स्वसंज्ञाभिरङ्गमन्त्राश्च कीर्त्तिताः” ।

कामषष्ठीव्रतं वराहपु० “कामव्रतं महाराज ! शृणु मे गदतोऽधुना । येन कामाः समृध्यन्ते मनसा चिन्तिता अपि । षष्ठ्यां फलाशनो यस्तु वर्षमेकं व्रतं चरेत् । माघमासे सिते पक्षे पञ्चम्यां नक्तभोजनः । षष्ठ्यान्तु प्राशयेद्धीमान् ! फलमेकन्तु पार्थिव ! । ततो भुञ्जीत यत्नेन वाग्यतः शुद्धमोदनम् । ब्राह्मणैः सह राजेन्द्र ! अथ वा केवलं फलम् । तमेकं दिवसं स्थित्वा सप्तम्यां पारणं नृप ! । अग्निकार्य्यं च कुर्वीत गुहरूपेण केशवम् । पूजयित्वा विधानेन वर्षमेकं व्रतं चरेत्” ।

कामावाप्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् । “कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां महाकालमथार्च्चयेत् । तस्मात् काममवाप्नोति यथेष्टं नात्र संशयः” ।

कार्त्तिकमासव्रतं नारदोक्तम् । “माहात्म्यमभिधास्यामि मासस्यास्य वरानने ! । येन ते जायते भक्तिर्भक्त्या येनार्च्यते हरिः । कार्त्तिके कृच्छ्रसेवी यः प्राजापत्यरतोऽपि वा । षड्द्वादशाहं पक्षं वा मासं वा वरवर्णिनि ! । क्षपयित्वा नरो याति तद्विष्णोः परमं पदम् । एकभक्तोऽथ वा नक्ते तथा सुभ्रु ! अयाचिते । कृते नरैर्द्वादशाग्निर्भवेद्धु वै दीपमालया । तस्मिन् हरिदिनं पुण्यं तथा वै भीष्मपञ्चकम् । प्रबोधनीं नरः कृत्वा जागरेण समन्विताम् । न मातुर्जठरे याति अपि पापान्वितो नरः” ।

कार्त्तिकेयषष्ठीव्रतं भविष्योत्तरम् “मार्गशीर्षे सिते पक्षे षष्ठी भरतसत्तम ! । पुण्या पापहरा ज्ञेया शिवगीता गुहप्रिया । निहत्य तारकं षष्ठ्यां गुहस्तारकराजवत् । रराज तेन दयिता कार्त्तिकेयस्य सा तिथिः । स्नानदानादिकं कर्म तस्यामक्षयमुच्यते । येऽस्यां पश्यन्ति गाङ्गेयं दक्षिणाशां समाश्रितम् । ब्रह्महत्यादिपापैस्ते मुच्यन्ते नात्र संशयः । तस्मादस्यां सोपवासः कुमारं पर्णसम्भवम् । राजतञ्च महाराज स्वर्णमयञ्चाथ दारुजम् । कारयित्वार्थसारेण कामामर्षविवर्जितः । अपराह्णे ततः स्नात्वा सम्यगाचम्य बुद्धिमान् । पद्मासनस्थं गाङ्गेयं ध्यायंस्तिष्ठेच्च यन्त्रितः” ।

कालरात्रिव्रतं कालिकापु० “साधु भक्तोऽसि भर्गस्य ! कालरात्रिव्रतं मम । शृणु ! वक्ष्याम्यहन्तेऽद्य कर्त्तव्यं विधिवद्यथा । आश्विने मास्यतुलेऽष्टम्यां शुक्लपक्षे जितेन्द्रियः । अन्वहं स्थिरचित्तात्मा नियमस्था

भवेत् सुधीः । कालीव्रतमिदं ख्यातं कर्त्तव्यं सत्कुलोद्भवैः” । कालरात्रि काली ।

कालाष्टमीव्रतं वामनपु० “नभस्ये मासि च तथा या स्यात् कृष्णाष्टमी शुभा । युक्ता मृगशिरेणैव सा तु कालाष्टमी स्मृता । तस्यां सर्वैकलिङ्गेषु तिथौ स्वपिति शङ्करः । वसन्तसन्निधाने तु तत्र पूजाऽक्षया स्मृता” । इदं व्रतं भाद्रादिवर्षसाध्यम् ।

कीर्त्तिव्रतं पद्मपु० “अश्वत्थं भास्करं गङ्गां प्रणम्यैकत्र वाग्यतः । एकभक्तं नरः कुर्य्यादष्टम्यां वै विमत्सरः । व्रतान्ते विप्रमिथुनं पूज्य धेनुत्रयान्वितम् । वृक्षं हिरण्मयं दद्यात् सोऽश्वमेधफलं लभेत् । दिवि देवविमानस्थो गीयतेऽप्सरसाङ्गणैः । एतत्कीर्त्तिव्रतं नाम भूमिकीर्त्तिप्रदायकम्” ।

कुक्कुटीव्रतं भविष्योक्तं २०६२ पृ० ति०त० द्रष्टव्यम् ।

कुबेरतृतीयाव्रतं भविष्यपु० “तृतीयायान्तु वित्तेशं वित्ताढ्यो जायते ध्रुवम्” । पूजयित्वेति शेषः “क्रयादिव्यवहारे च लाभो द्विगुणो भवेत्” ।

कुमारषष्ठीव्रतं कालोत्तरोक्तम् । “चैत्रशुक्लात् समारभ्य व्रतार्थमधुनोच्यते । उपोष्य विधिना षष्ठीं विशेषात् षण्मुखं यजेत्” ।

कुम्भीव्रतं स्कान्दपु० “एकादश्यां कार्त्तिकस्य शुक्लपक्षे तु कारयेत् । कुम्भ्यादिनरकेभ्यस्तु उद्धरेत् स्वमशेषतः । प्रयत्नात् कार्त्तिके मासि विष्णारम्भे तु जागरम् । सुशुक्लैकादशीं रात्रौ विशेषादर्च्चयन्ति च । चतुरस्रं चतुर्द्वारं गोमयेनोपलिप्य च । चतुर्भिः शालिगोधूमवर्णकैरुपशोभितम् । स्नात्वा नारायणं पूज्य स्थण्डिले प्रतिमासु च । कृत्वा दिशां बलिं दत्त्वा विधानमवधारयेत् । दीपमालान्वितं गन्धपुष्पाद्यैः पूजयेत्ततः । कुम्भीं देवमयीं ध्यात्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषैः” ।

कूर्म्मद्वादशीव्रतं धरणीव्रतोक्तम् “पौषमासस्य या पुण्या द्वादशी शुक्लपक्षतः । तस्यां प्रागिव सङ्कल्पं कुर्य्यात् स्नानादिकाः क्रियाः । निर्वर्त्याराधयेद्राजन्नेकादश्यां जनार्दनम् । पृथङ्मन्त्रैर्द्विजश्रेष्ठ ! देवदेवं जनार्दनम् । कूर्म्माय पादौ प्रथमन्तु पूज्य नारायणायेति कटिं हरेस्तु । सङ्कर्षणायेत्युदरं हरेस्तु उरो विशोकाय भवाय कण्ठम् । सुबाहवे चैव भुजौ शिरश्च नमो विशालाय रथाङ्गशङ्खौ । स्वनाममन्त्रैश्च सुधूपगन्धैर्नानानिवेद्यैर्विविधैः फलैश्च । अभ्यर्च्य देवं कलशं तदग्रे संस्थाप्य माल्याम्बरदामकण्ठम् । तं रत्नगर्भन्तु पुरेव कृत्वा स्वशक्तितो हेममयञ्च देवम् । समन्दरं कूर्म्मरूपेण कृत्वा संस्थापयेत्ताम्रपात्रे घृतस्य । पूर्णे घटे पर्य्यय सन्निवेश्याथो ब्राह्मणायैव सर्वं तु दद्यात्” । घृतस्य पूर्णे ताम्रपात्रे समन्दरं कूर्म्मरूपं निधाय घटोपरि निवेश्य प्रभाते दद्यादित्यर्थः” ।

कृच्छ्रव्रतानि विष्णुरहस्ये “सुपुण्ये कार्त्तिके मासि देवर्षिपितृसेविते । क्रियमाणे व्रते नृणां स्वल्पेऽपि स्यान्महाफलम् । क्रतूनां संवत्सरः पुण्यस्तस्माद्दर्शस्तु पूजितः । वर्षायाः कार्त्तिकः पुण्यः कार्त्तिकाद्भीष्मपञ्चकम् । नैवेद्यं पुष्पधूपञ्च अर्चनं सुविलेपनम् । दत्त्वैककार्त्तिके विष्णोः फलं सांवत्सरं लभेत् । अतः कार्त्तिकमासाद्य सदैव शुभकाङ्क्षिभिः । हरिमुद्दिश्य कर्त्तव्यं सुशक्त्या सुकरं व्रतम् । कार्त्तिकस्यासिते पक्षे वायुभक्षश्चतुर्दशीम् । समुपोष्य नरो भक्त्या पूजयेद्गरुड़ध्वजम् । उपवासस्तु कर्त्तव्यो वारिमध्ये स्थितेन च । जलकृच्छ्रमिदं कृत्वा विष्णुलोकं व्रजेन्नरः । दशम्यां पञ्चगव्याशी एकादश्यामुपोषितः । अर्चयेच्चाच्युतं देवं नियतश्च व्रतञ्चरेत् । कार्त्तिकस्यासिते कृत्वा नरो देवव्रतञ्चरेत् । दामोदरं समभ्यर्च्य देवो वैमानिको भवेत् । अपः क्षीरं दधि घृतं सप्तम्यादिचतुर्दिनम् । कार्त्तिकस्यासिते पीत्वा एकादश्यामुपोषितः । कृच्छ्रं पैतामहं नाम कुर्वन् संपूजयेद्धरिम् । प्राप्नोति परमं विष्णोः स्थानं त्रैलोक्यपूजितम् । त्रिरात्रं पयसः पानमुपवासपरस्य च । षष्ठ्यादौ कार्त्तिके शुक्ले कृच्छ्रो माहेन्द्र उच्यते” इत्यादि ।

कृच्छ्रचतुर्थीव्रतं स्कान्दपु० “मार्गशीर्षे शुभे मासि सिते पक्षे तु षण्मुखम् । चतुर्थ्यां नियमं कृत्वा विघ्नेशं पूज्य भक्तितः । पुष्पैर्गन्धैश्च नैवेद्यैः लड्डुकैश्च सुसंस्कृतैः । पक्वैस्तिलापूपैश्च तथा मोदकैः प्रभुम् । पूजयित्वा विधानेन प्रार्थयेत्तत्र मानवः” ।

कृत्तिकाव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । “कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यान्तु गृह्णीयात् कृत्तिकाव्रतम् । षट् मासांस्तु व्रतं यावदिदं सञ्चिन्त्य चेतसि । पारणे पारणे चापि पुराणज्ञे द्विजोत्तमे । उद्यापनं प्रयच्छेत यथा विभवसारतः । कृत्तिकासु स्वयं सोमः कृत्तिकासु बृहस्पतिः । यदा स्यात् सोमवारेण सा महाकार्त्तिकी स्मृता । ईदृशी बहुभिर्वर्षैर्बहुपुण्यैर्न लभ्यते । तस्यापि न तथा नेया सु-

दीक्षेक्षेय आत्मनः। अन्यापि कार्त्तिकी पार्थ! कृत्तुपोष्या विधानतः। तस्या विधानं राजेन्द्र! शृणुष्वैकाग्रमानसः। कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य पौर्णमास्यां दिनोदये। नक्तेन नियमं कुर्य्याद्दन्तधावनपूर्व्वकम्। उपवासेन वा शक्त्या ततः स्नात्वा जलाशये" इत्यादि।

कृष्णचतुर्द्दशीव्रतं भविष्यपु० "बालवृद्धातुराणाञ्च भोगिनां स्त्रीषु वालिशे। विधानन्तेषु वक्ष्यामि शृणुते ते यथा श्रुत!। भूतायां फाल्गुने कुर्य्यात् कृष्णपक्षेऽतिभक्तितः। दरिद्राणामनाथानामशक्तानां विशेषतः। सर्व्वकामप्रदं कृष्णचतुर्द्दश्यां शिवव्रतम्। रात्रौ विशेषपूजा तु महास्नपनसंयुता। महादीपद्वयं देयं शतमष्टोत्तरं पुनः। घृतं गुग्गुलं धूपं शिवं पशुपतिं यजेत्। खण्डखाद्यान्यनेकानि भक्ष्याणि विविधानि च। यथा समर्पयेत् भक्त्या वित्तशाठ्यं विना श्रुत!। रात्रौ जागरणं कार्य्यं शिवस्याग्रे शिवं जपेत्"। शिवधर्म्मोक्तम् "नारी चोपवसेदब्दं कृष्णामेकाञ्चतुर्द्दशीम्। वर्षान्ते प्रतिमां कृत्वा शालिपिष्टमयीं शुभाम्। गीतानुलेपनैर्माल्यैः पीतवस्त्रैस्तु पूजयेत्। पूर्व्वोक्तमखिलं कृत्वा शिवाय विनिवेदयेत्"।

कृष्णद्वादशीव्रतं वराहपु० "एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च। उपवासेन दानेन न निर्द्वादशिको भवेत्। मार्गशीर्षस्य मासस्य श्रुतं सर्व्वं त्वया बुध!। अश्नीयान्मासि मास्येवं कुर्य्यात्संवत्सरं व्रती। नामानि देवदेवस्य केशवस्य पृथक् पृथक्। कृष्णोऽनन्तोऽच्युतश्चक्री वैकुण्ठोऽथ जनार्द्दनः। उपेन्द्रो यज्ञपुरुषो वासुदेवस्तथा हरिः। योगेशः पुण्डरीकाक्षो मासनामान्यनुक्रमात्"। विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् "माघ्यान्तु समतीतायां द्वादशी या भवेन्नृप!। ततः प्रभृति कर्त्तव्यं व्रतमेतदुपोषिता। द्वादशीषु च कृष्णासु नाम कृष्णस्य कीर्त्तयेत्। तेनैव नाम्ना कर्त्तव्यौ जपहोमौ तथैव च। तिलैर्निवेदनं कार्य्यं होमः कार्य्यस्तथा तिलैः। पौष्यान्तु समतीतायां कृष्णा या द्वादशी भवेत्। तस्यां व्रतावसाने तु तिलान् दद्याद्द्विजातिषु। सुवर्णञ्च महीपाल! रक्तवस्त्रं तथैव च। संवत्सरमिदं कृत्वा व्रतं मनुजपुङ्गव!। तिर्य्यग्योनिं न चाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति। यावज्जीवं व्रतमिदं यः करोति समाहितः। न स दुःखमवाप्नोति नारकं मनुजोत्तम!। यत्र वैतरणी दुर्गा क्षुरधारा सपर्व्वता। पापानां यातना यत्र तत्रासौ न गमिष्यति"।

कृष्णव्रत पद्मपु० "एकादश्यां तु नक्ताशी मधुकं विनिवेदयेत्"। विप्रायेति शेषः "कृत्वा मत्स्यं च सौवर्णं स विष्णोः पदमाप्नुयात्। एतत् कृष्णव्रतं नाम कल्पान्ते सुखलाभकृत्"।

कृष्णषष्ठीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम्। "कृष्णषष्ठ्यां प्रयत्नेन कृत्वा नक्तं विधानतः। मासो मार्गशिरस्यादावंशुमानिति पूजयेत्। विधिवत् प्राश्य गोमूत्रमनाहारो निशि स्वपेत्। अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः"। इत्यादि तदवधिवर्षसाध्यमिदम्।

कृष्णाष्टमीव्रतं देवीपु० "कृष्णाष्टम्यां विधानं वै निखिलं क्रियते यथा। क्रमेण मे तथा ब्रूहि तत् कर्त्तव्यं सुरेश्वर"। ईश्वर उवाच "हेमन्ते त्वथ सम्प्राप्ते मासि मार्गशिरे तथा। नक्तं कृत्वा शुचिर्भूत्वा गोमूत्रं प्राशयेन्निशि"। नक्तं कृत्वा नक्तमनुकल्पम् "आहरेद्वाशन यत्र यथान्नञ्च तथाशयेत्। तेन नक्तं समुद्दिष्टं प्राशिता प्राशितेन च" इति। तेन नक्तं समुद्दिष्टं प्राशितेनचेति क्वचित्प्राशितेन क्वचिदप्राशितेनेत्यर्थः। "कृष्णाष्टम्यां विधानं वै शङ्करं पूज्य भक्तितः। अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलमष्टगुणं भवेत्। स्मरेच्च शाङ्करं नाम सायं रात्रौ दिवा यथा" इत्यादि। तदवधि वर्षसाध्यम् "कृष्णाष्टम्यां चैत्रमासे स्नातो नियतमानसः। कृष्णमभ्यर्च्य पूजाञ्च देवक्यां कुरुते तु यः। निराहारो जपन्नाम कृष्णस्य जगतः पतेः। उपविश्य जपन् स्नातः च्युतप्रस्खलितादिषु। पूजायाञ्चापि कृष्णस्य सप्तवारान् प्रकीर्त्तयेत्। पाषण्डिनो विकर्म्मस्थान् नालपेन्नैव नास्तिकान्। प्रभाते वाम्बुना स्नातो दद्याद्विप्राय दक्षिणाम्। भुञ्जीत कृतपूजश्च कृष्णस्यैव जगत्पतेः" इत्यादि। इदं तदवधि वर्षसाध्यम्। भविष्योत्तरोक्तम्। "कृष्णाष्टमीव्रतं पार्थ! शृणु पापहरं परम्। धर्म्मस्य जननं लोके रुद्रप्रीतिकरं परम्। मार्गशीर्षेऽथ वै मासि दन्तधावनपूर्व्वकम्। उपवासस्य नियमं कुर्व्वन्नक्तस्य च व्रती"। सपर्य्यासमर्थभेदेन व्यवस्थितो विकल्पः। इत्यादि तदवधि वर्षसाध्यमिदम्। व्रतान्तरं कृष्णाष्टमीशब्दे द्रष्टव्यम्।

कृष्णैकादशीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम्। "एकादशी तथा कृष्णा फाल्गुने मासि भार्गव!। चन्द्रोदेवस्य कर्त्तव्या पूजा धर्म्मभृतांवर। पूजनाच्चन्द्रदेवस्य येनायं गुणवर्जितम्। न प्राप्नोति तथा प्रीतिं गुणवन्तं न संशयम्"।

कौकिलाव्रतं भविष्योत्तरोक्तम्। "आषाढ़पौर्णमास्यान्तु सन्ध्याकाले ह्युपस्थिते। सङ्कल्पयेन्मासमेकं श्रावणी[illegible]

ह्यहम्। स्नानं करिष्ये नियता ब्रह्मचर्य्ये स्थिता सती। भोक्ष्यामि नक्तं भूशय्यां करिष्ये प्राणिनान्दयाम्। इति सङ्कल्प्य पुरुषो नारी वा ब्राह्मणान्तिके। प्राप्यानुज्ञान्ततः प्राज्ञो सर्व्वसामग्रिसंयुतः" इत्यादि।

कोटीश्वरीतृतीयाव्रतं स्कन्दपु० "शृणु भद्रे ! परं गुह्यं सर्व्वकामफलप्रदम्। दुर्भगाणाञ्च नारीणां सौभाग्यकरणं परम्। लक्षेश्वरीति विख्यातं ततः कोटीश्वरीव्रतम्। तृतीया शुक्लपक्षे तु मासि भाद्रपदे भवेत्। तस्यां व्रतन्तु संग्राह्यं यावद्वर्षचतुष्टयम्। उपवासेन कर्त्तव्यं वर्षे वर्षे तु सुन्दरि !। अक्षतानां तण्डुलानां तिलानां वा सुलोचने !। लक्षमेकं विरच्याथ क्षिपेत् पयसि शोभने। क्षीरसंमिश्रितैः कार्य्या देव्यामूर्त्तिः सुलोचना। कृत्वा तु पुष्पप्राकारं पुष्पमालाभिमण्डितम्। संस्थाप्य पार्व्वतीं देवीं पूजयेद्भक्तिभावितः" इत्यादि।

कौमुदीव्रतं विष्णुरहस्योक्तम्। "मासि चाश्वयुजे शुक्ल एकादश्यामुपोषितः। कुर्य्यात् तु व्रतं श्रेष्ठं कौमुदाख्यं महाफलम्। अहिंसकः शुचिर्भूत्वा धौतवासा जितेन्द्रियः। द्वादश्यामर्च्चयेत् स्नात्वा वासुदेवं जगद्गुरुम्"।

क्षेमव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम्। "यक्षाणां राक्षसानाञ्च चतुर्द्दश्याञ्च पूजनम्। कृत्वा क्षेममवाप्नोति क्रियासाफल्यमेव च"।

गणपतिचतुर्थीव्रतं भविष्यपु० "चतुर्थ्यान्तु महाराज ! निराहारो व्रतान्वितः। दत्त्वा तिलान्नं भुङ्क्ते यः स्वयं भुङ्क्ते तिलोदकम्"। दिवा निराहारो रात्रौ भुङ्क्ते इति विरोधपरिहारः। वर्षद्वये समासिद्धिर्व्रतस्य तु यदा भवेत्। विनायकस्तस्य तुष्टो ददाति फलमीप्सितम्"।

गन्धव्रतं शिवधर्म्मोक्तम् "पौर्णमास्यामुपवसेदब्दमेकं समन्वितः। वर्षान्ते सर्व्वगन्धाढ्यां प्रतिमां विनिवेदयेत्। सुविचित्रैर्महायानैर्दिव्यगन्धविभूषितैः। युगकोटिशतं साग्रं शिवलोके महीयते"।

गलन्तिकाव्रतं शिवरहस्योक्तम् "पवित्रतोययुक्तैर्यः कुम्भैः ग्रीष्मे शिवोपरि गालयेत्तु यः पयोधारां स ब्रह्मपदमश्नुते"।

गायत्रीव्रतं गरुड़पु० "अथोत्तमं परं ब्रह्मपरं शृणु ! भद्रदम्। चतुर्द्दश्यां महाभाग ! सर्व्वरोगार्त्तिशान्तये। ज्वरगुल्मप्लीहशूलकुष्ठातिसारसंयुतः। मर्त्त्यो नित्यमिदं कार्य्यं तदार्त्त्यपनुत्तये। स्नात्वा तु धृतवस्त्रः सर्व्वकामविवर्ज्जितः। आदित्यमुपतिष्ठेत गायत्रीञ्च जपन्नृजुः। उदयात् पूर्व्वमारभ्य यावदस्तं गतो रविः। निराहारो जितक्रोधो तावत्तिष्ठेत् समाहितः। रवावस्तङ्गते देवमर्च्चयेत् पुरुषोत्तमम्। उपोष्य विधिवत् स्नात्वा तथा पर्व्वणि सुव्रतः"। पर्व्वणि, पौर्णमास्याम्। एतच्च शुक्लचतुर्द्दशीव्रतं, पुराणे शुक्लपक्षस्य व्रतप्रकरणे पठितत्वात्।

गुड़तृतीयाव्रतं भविष्यपु० "गुड़पूपास्तु दातव्या मासि भाद्रपदे तु या। तृतीया पायसेनापि वामदेवस्य प्रीतये"।

गुणावाप्तिव्रतं विष्णुपु० "अतःपरं प्रवक्ष्यामि चतुर्म्मूर्त्तिव्रतं तव। द्विधा तु देवदेवस्य मूर्त्तिर्भवति यादव। घोरा सौम्या शिवा चान्या घोरा भवति पावकी। शिवा चाग्निपतिर्यस्मादग्नीषोमात्मकं जगत्। द्विधा घोरा विनिर्दिष्टा द्विधा सौम्या ततः पुनः। घोरा वह्निश्च सूर्य्यश्च सौम्या सोमजलाधिपौ। तेषां च पूजनं कार्य्यं प्रतिपत्प्रभृति क्रमात्। शुक्लपक्षात् तथारभ्य फाल्गुनस्य द्विजोत्तम !। आदित्यं पूजयेद्राजन् ! प्रथमेऽह्नि परः शुचिः। द्वितीयेऽह्नि तथा वह्निं तृतीयेऽह्नि जलाधिपम्। चतुर्थेऽह्नि शशाङ्कञ्च यथावन्मानवोत्तमः"।

गुरुव्रतं भविष्योक्तम् "अनुराधास्वथाचार्य्यं देवानां पूज्य भक्तितः। पूर्व्वोक्तक्रमयोगेन सप्त नक्तान्यथाचरेत्। हैमं हेममये पात्रे स्थापयेच्च बृहस्पतिम्। पीताम्बरयुगच्छन्नं पीतयज्ञोपवीतकम्। पादुकाच्छत्रसहितं सदण्डं सकमण्डलुम्। संपूज्य पुष्पनिकरैर्धूपैर्दीपाक्षतादिभिः। खण्डखाद्योपहारञ्च द्विजाय प्रतिपादयेत्"।

गुर्व्वष्टमीव्रतं भविष्यपु० "मासि भाद्रपदे राजन् ! शुक्लपक्षे यदाष्टमी। गुरुवारेण संयुक्ता सा तिथिर्द्धर्म्मवर्द्धिनी। सम्पूज्या सर्व्वपापघ्नी प्रेतयोनिविनाशनी। कुर्व्वीयान्नियमं सम्यक् दन्तधावनपूर्व्वकम्। एकभक्तेन राजेन्द्र ! तस्यां देवी बृहस्पतिः। स्नानं नद्यां तड़ागे वा गृहे वा नियमात्मना। सौवर्णं कारयेज्जीवं राजतं वा नरोत्तम ! तस्याभावे यथाशक्त्या श्रीखण्डेनापि कारयेत्"।

गुह्यकद्वादशीव्रतं भविष्योत्तरे "द्वादश्यां गुह्यकानर्च्च्य पञ्चामृतसंयुतैः। हैमं विप्राय वै दद्यादुपवासपरायणः। एतद्वै गुह्यकं प्रोक्तं व्रतं पापहरं शुभम्"।

गुहषष्ठीव्रतं भविष्योत्तरे "सर्व्वौषध्युदकस्नातः षष्ठ्यां पूज्य षडाननम्। सर्व्वोपचारदानैश्च यः करोति महात्मने। स्फाटिकोद्भवं रूपं शिखिनं स्थापयेत् षष्ठीम्"।

गृहाटः पेषयन्त्युदूखलं धान्यकण्डकम् । "उदकुम्भश्च पूर्णश्च एतेषामनुगश्च यत् । एतानि गृहिणां गेहे प्रख्याप्य पुरुषोत्तम ! । उपस्कारकृते नारी न शोचति कदाचन । एतद्गृहव्रतं नाम सर्वसौख्यप्रदायकम्" ।

गोपदत्रिरात्रव्रतं भविष्योक्तम् "पार्थ! भाद्रपदे मासि शुक्लपक्षे दिनोदये । तृतीयायां चतुर्थ्याञ्च श्रद्धया परिवत्सरम् । उपवासेन गृह्णीयात् व्रत नाम्ना तु गोपदम् । स्नात्वा नरोऽथ नारी वा पुष्पधूपविलेपनैः । दध्ना च घृतमिश्रेण पिष्टकैर्वनमालया । अभ्यङ्गयेद्गवां शृङ्गे सपुच्छे चैव भारत ! । दद्याद्गवाह्निकं भक्त्या वासः पूर्वापराह्णयोः । अनग्निपक्वं भुञ्जीयात् तैलक्षारविवर्जितम्" ।

गोपालनवमीव्रतं गरुड़पु० "तथा समुद्रगामिन्यां नवम्यां स्नानमाचरेत् । शुचौ तत्पुलिने तीरे सिकताभिरलङ्कृते । वसुदेवसुतं विष्णुं गोपीगणनिषेवितम् । वनमालाचितोरस्कं वन्यपुष्पैरलङ्कृतम् । बर्हिबर्हकृतापीडं पीतकौषेयवाससम् । समानवेषैरतुलैः क्रीड़द्भिरितरेतरम् । वृतं गोपकुमारैश्च नीलाकुञ्चितमूर्द्धजम् । ध्यात्वा देवं परं विष्णुं सर्वलोकेश्वरेश्वरम् । वन्यपुष्पैश्च गन्धाद्यैः शुचिभिश्च यथाविधि" ।

गोमयादिसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "यः क्षिपेद्गोमयाहारः द्वादश सप्तमीः क्रमात् । राजेन्द्र ! यावकाहारः शीर्णपर्णाशनोऽपि वा । क्षीराशी वैकभक्तो वा भिक्षाहारोऽथ वा पुनः । जलाहारोऽथवा भूत्वा पूजयित्वा दिवाकरम् । पुष्पापहारैर्विविधैः पद्मसौगन्धिकोत्पलैः । नानाप्रकारैर्गन्धैश्च धूपैर्गुग्गुलचन्दनैः । शर्करापायसाद्यैश्च विचित्रैश्च विभूषणैः । अर्च्चयित्वा नरश्रेष्ठ ! हिरण्याद्यादिभिर्नरः । यथोक्तफलमाप्नोति क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः । तदत्र प्राप्यते वीर ! सप्तम्यां केवलं रवेः" ।

गौरीचतुर्थीव्रतं पद्मपु० "उमाचतुर्थ्यां माघे तु शुक्लायां योगिनीगणैः । प्रागभ्यर्चयित्वा दृष्टा च भूयः स्वाङ्गात् स्वकैर्गुणैः । तस्मात् सा तत्र संपूज्या नरैः स्त्रीभिर्विशेषतः । कुन्दपुष्पैः प्रयत्नेन सम्यग्भक्त्या समाहितैः । कुङ्कुमालक्तकाभ्याञ्च रक्तसूत्रैः सकङ्कणैः । अन्यैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैर्बलिभिरेव च । गुड़ार्द्रकाभ्यां [illegible]भ्याञ्च पालकैः । पूज्याः स्त्रियश्च विधवा[illegible] विप्राश्च शोभनाः । सौभाग्यवृद्धये पश्चात् भोक्तव्यं बन्धुभिः सहेति" ।

गौरीव्रतं कालोत्तरोक्तम् "गौरीव्रतमथो वक्ष्ये स्त्रीणां सौभाग्यवर्द्धनम् । चैत्रशुक्लतृतीयायां गौरीव्रतं समाचरेत् । उपोष्य तु प्रयत्नेन विधानमिदमाचरेत्" ।

गोवत्सद्वादशीव्रतं भविष्योत्तरे "संप्राप्ते कार्त्तिके मासि शुक्लपक्षे नृपोत्तम ! । द्वादश्यां कृतसङ्कल्पः स्नात्वा शुद्धे जलाशये । नरो वा यदि वा नारी नक्तं सङ्कल्प्य चेतसि । ततो मध्याह्नसमये कृत्वा देवार्चनादिकम् । प्रतीक्षेतागमं भक्त्या गवां गोध्यानतत्परः । सवत्सां तुल्यवर्णाञ्च शीलिनीं गां पयस्विनीम् । चन्दनादिभिरालिप्य पुष्पमालाभिरर्चयेत्" ।

गोविन्दद्वादशीव्रतं विष्णुरहस्ये

"द्वादश्यां भोजयेद्विप्रान् तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् । प्रतिमासं तिथौ तस्यां गोभ्यो दद्याद्गवाह्निकम् । गवां क्षीरेण संयुक्तं दध्ना वाऽथ घृतेन वा । न तत्पात्रे च समश्नीयात्क्षारलवणं व्रती । संवत्सरमुपोष्यैव गोविन्दद्वादशीं नरः । पुनर्गोभ्यो यथा शक्त्या भूयो दद्याद्गवाह्निकम् । गोविन्दद्वादशीं या तु उपोष्य विधिवन्नरः । प्राप्नोति विधिवद्दत्त्वा गोसहस्रस्य यत् फलम्" ।

चण्डिकाव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् "अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यां पक्षयोरुभयोरपि । योऽन्नमेकं न भुञ्जीत चण्डिकाराधने रतः । स याति परमं स्थानं यत्र सा चण्डिका स्थिता" ।

चतुर्दशीजागरणव्रतं कालिकापु० "कार्त्तिके शुक्लभूतायां हरं स्नाप्य घृतादिभिः" । शुक्लभूतायां शुक्लचतुर्दश्याम् "समालभ्य न्यसेद्भूयः सौवर्णं वा प्रपञ्चकम् । सुरभिभिस्ततः पुष्पैरभ्यर्च्य गुग्गुलं दहेत् । नैवेद्यञ्च पुनर्दत्त्वा बलिं बाह्ये विनिःक्षिपेत् । वितानं दीपमादर्शं वस्त्रयुग्मं ध्वजांस्तथा । धूपोत्क्षेपञ्च घण्टाञ्च दत्त्वा देवाय शम्भवे । प्रदक्षिणं ततः कुर्य्याद्दण्डवच्चैरवश्य हि । ततस्तस्योपविष्टाञ्च जागरं परिकल्पयेत्" ।

चतुर्दशीव्रतं भविष्योत्तरे "चतुर्दश्यां निराहारः समभ्यर्च्य त्रिलोचनम् । पुष्पधूपादिनैवेद्यैः रात्रौ जागरणेन च । पञ्चगव्यं निशि प्राश्य स्वपेद्भूमौ विमत्सरः" ।

चतुर्दश्यष्टमीनक्तव्रतं भविष्योत्तरे "शृणु ! नक्तोपवासस्य विधानं पाण्डुनन्दन ! । येन विज्ञानमात्रेण नरो मोक्षमवाप्नुयात् । येषु केषु च मासेषु शुक्लपक्षे चतुर्दशीम् । ब्राह्मणं भोजयित्वा तु प्रारभेत् सुतितो व्रतम् । मासि मासि भवन्ति द्वे अष्टमी च चतुर्दशी । शिवार्च्चनरतो भूत्वा शिवध्यानैकमानसः । वसुधां भाजनं कृत्वा भुञ्जीयान्नक्तभोजनम् । उपवासात्परं भैक्ष्यं भैक्ष्या-

सुपरमयाचितम् । अयाचितात् परं नक्तं तस्मान्नक्तेन भोजयेत् । देवैश्च भुक्तं पूर्वाह्णे मध्याह्ने मुनिभिस्तथा । अपराह्णे च पितृभिः सन्ध्यायां गुह्यकादिभिः । सर्ववेलामतिक्रम्य नक्तभोजी सदा भवेत् । हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवम् । अग्निकार्य्यमधःशय्यां नक्तभोजी सदा भवेत्" ।

चतुर्मासी(चातुर्मास्य) व्रतं भविष्योत्तरे "शृणु पार्थ ! प्रवक्ष्यामि गोविन्दशयनव्रतम् । कटिदानं समुत्थानं चतुर्मासीव्रतक्रमम् । मिथुनस्थे सहस्रांशौ स्थापयेन्मधुसूदनम् । तुलां प्राप्ते महाराज ! पुनरुत्थापयेच्च तम् । अधिशयिते च दैवे एष एव विधिक्रमः । नान्यथा स्थापयेत् कृष्णं नान्यथोत्थापयेत्तथा । आषाढ़स्य सिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः । स्थापयेत् प्रतिमां विष्णोः शङ्खचक्रगदाधराम् । काञ्चनीं राजतीं ताम्रमयीं पित्तलजां तथा । पीताम्बरधरां सौम्यां पर्य्यङ्के चास्तृते शुभे । शुक्लवस्त्रपटच्छन्ने सोपधाने सुपूजिते । प्रभाते च ततो विष्णोः कृताञ्जलिपुटस्तथा । चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि । इमं करिष्ये नियमं निर्विघ्नं कुरु मेऽच्युत ! । स्त्री वा नरो वा मद्भक्तो धर्मार्थं सुदृढव्रतः । गृह्णीयान्नियमानेतान् दन्तधावनपूर्वकान् । तेषां फलानि वक्ष्यामि तत्कर्त्तॄणां पृथक् पृथक् । मधुस्वरो भवेद्राजा ! पुरुषो गुड़वर्ज्जनात् । तैलस्य वर्ज्जनादेव सुन्दराङ्गः प्रजायते । कटुतैलपरित्यागाच्छत्रुनाशमवाप्नुयात् । मधूकतैलत्यागेन सौभाग्यमतुलं लभेत् । योगाभ्यासी भवेद्यस्तु स ब्रह्मपदमाप्नुयात् । कटुकाम्लतिक्तमधुक्षारकषायरसम् । यो वर्जयेत् स वैरूप्यं दौर्गन्ध्यं नाप्नुयात् क्वचित् । ताम्बूलं वर्जयेत् भोगी रक्तकण्ठश्च जायते । घृतत्यागाच्च लावण्यं सर्वस्निग्धतनुर्भवेत् । फलत्यागाच्च मतिमान् बहुपुत्रश्च जायते । शाकपत्राशनाद्रोगी अपक्वाद्मलो भवेत् । पादाभ्यङ्गपरित्यागाच्छिरोऽभ्यङ्गं विवर्ज्जयेत् । दीप्तिमान् दीपकायेन सोऽपि स्योद्रपतिर्भवेत् । दधिदुग्धैकनियमी गोभक्तो गोपतिर्भवेत् । इन्द्रातिथित्वमाप्नोति स्थालीपाकस्य वर्ज्जनात् । लभते सन्ततिं दीर्घां तैलपक्वस्य वर्ज्जनात् । भूमौ प्रस्तरशायी च विप्रो मुनिवरो भवेत् । सदा मुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्ज्जनात् । निर्व्याधिर्नीरुगोजस्वी सुरामद्यं विवर्जयन् । एवमादिपरित्यागात् धर्मः स्यात् कुरुनन्दन ! । एकान्तरोपवासेन ब्रह्मलोके महीयते । धारणान्नखरोम्णाञ्च गङ्गास्नानफलं लभेत् । मौनव्रती भवेद्यस्तु तस्याज्ञाऽस्खलिता भवेत् । अयं चातुर्मास्यव्रतारम्भो गुर्वस्तमयादावपि कार्य्यः । यदाह वृद्धगर्गः "न शैशवञ्च मौढ्यञ्च शुक्रगुर्वोर्न बाधते" । "स्वगृहत्वं चिन्तयेन्नादौ चातुर्मास्यविधौ नरः । पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्लभेद्गोदानजं फलम् । भूमौ भुङ्क्ते सदा यस्तु स पृथिव्याः पतिर्भवेत् । नमो नारायणायेति जपन्यज्ञफलं लभेत् । विष्णुपादाब्जसंस्पर्शाद्दिनपापात् प्रमुच्यते । पादोदकाभिषेकाद्वै गङ्गास्नानं दिने दिने । पर्णेषु च नरो भुङ्क्ते कुरुक्षेत्रफलं लभेत् । नित्यं शास्त्रसमाख्यानाच्छ्लोकान् यस्तु प्रबोधयेत् । व्यासस्तुष्यति तस्याशु विष्णुलोकं स गच्छति । कृत्वा प्रदक्षिणकं विष्णोर्लोकमप्सरसां लभेत् । तीर्थाम्बुस्नापनाद्विष्णोर्निर्मलं देहमाप्नुयात् । पञ्चगव्याशनात् पार्थ ! चान्द्रायणफलं लभेत् । अयाचितेन प्राप्नोति पुत्रान् धर्म्यानशेषतः । षष्ठान्नकालभोक्ता यः कल्पस्थायी भवेद्दिवि" । षष्ठान्नकालभोक्ता उपवासद्वयान्तरितैकभक्तः "शिलोञ्छलेन भुञ्जानः प्रयागस्नानमाप्नुयात् । विष्णुदेवकुले कुर्य्याद्गुपलेपनमार्ज्जने । कल्पस्थायी भवेद्राजा स नरो नात्र संशयः । प्रदक्षिणशतं यस्तु करोति स्तुतिपाठकः । हंसयुक्तविमानेन स तु विष्णुपुरं व्रजेत् । गीतवाद्यकरो विष्णोर्गान्धर्वं लोकमाप्नुयात् । यामद्वयं जलत्यागान्न रोगैरभिभूयते । गुड़व्रती नरो दद्याद्गुड़ं ताम्रभाजनम् । सहिरण्यं नृपश्रेष्ठ ! लवणस्याप्ययं विधिः" ।

चतुर्मूर्त्तिचतुर्थीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् "इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्मूर्त्तिव्रतं तव । वासुदेवांशकात् जाताः सर्वे देवगणा नृप ! । अधिकेन तु तेजेन साध्या जातास्तथा सुराः । तत्रापि चाधिकांशेन चतुरात्मा हरिः स्मृतः । नरो नारायणश्चैव हरिः कृष्णश्च वीर्य्यवान् । चतुरात्मा हरिर्जातो गृहे धर्मस्य यादव ! । आदित्येषु तु यावुक्तौ मित्रावरुणसंज्ञकौ । तावेव नान्यौ जानीहि हरिकृष्णौ च यादव । आदित्येषु यावुक्तौ शक्रविष्णू सुरोत्तमौ । तावेव सिद्धसाध्येषु नरनारायणौ पुनः । चैत्रशुक्लचतुर्थ्यान्तु सोपवासस्तु पूजयेत् । देवेशं चतुरात्मानं वित्तशक्त्या नराधिप ! । व्रतमेतन्नरः कृत्वा पूर्वोक्तादशवत्सरम् । न दुर्गतिमवाप्नोति मोक्षोपायञ्च विन्दति" ।

चतुर्युगव्रतं विष्णुधर्मोक्तम् "इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्युगव्रतं तव । कृतादिकं चतुर्युगं पूजयेत् सुसमाहितः । प्रथमे

चैत्रशुक्लस्य दिने पूज्यं कृतं युगम्। श्वेतेन वस्त्रयुग्मेन गन्धमाल्यादिना तथा। चैत्रशुक्लसमारभ्य प्रथमेऽहनि पूजयेत्। कृतं शुक्लेन सर्वेण गन्धमाल्यादिना द्विज!। द्वितीयेऽहनि रक्तेन तथा त्रेतान्तु पूजयेत्। तृतीयेऽहनि पीतेन द्वापरं पूजयेद्बुधः। चतुर्थेऽहनि कृष्णेन तिष्यं संपूजयेद्युगम्। सिद्धार्थकैः कुङ्कुमेन तथैव च हरिद्रया। तथैवामलकैः स्नानमसौ दिवसक्रमात्। क्षीरेण प्राशयात्मान्तु कुर्य्यात् प्रत्यहमेव च। कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदेकं चतुर्युगं मोदति नाकपृष्ठे। संपूज्य देवं युगमूर्त्तिसंज्ञं चतुर्युगं शास्ति महीं समग्राम्”।

चन्द्रव्रतं वराहपु० “चन्द्रव्रतं पञ्चदश्यां शुक्लायां नक्तभोजनम्। दश पञ्च च वर्षाणि व्रतमेतत् समाचरेत्। अश्वमेधसहस्राणि राजसूयशतानि च। इष्टानि तेन राजेन्द्र! एतद्व्रतं समाचरेत्”। पद्मपु० “चान्द्रायणस्य यः कृत्वा हैमञ्चन्द्रं निवेदयेत्। चन्द्रव्रतमिदं प्रोक्तं चन्द्रलोकप्रदायकम्”।

चन्द्ररोहिणीशयनव्रतं पद्मपु० “रोहिणीचन्द्रशयनं सोमव्रतमिहोत्तमम्। तस्मिन्नारायणस्यार्च्चामर्च्चयेदिन्दुनामभिः। यदा सोमदिने शुक्ला भवेत्पञ्चदशी क्वचित्। अथ वा ब्रह्मनक्षत्रं पौर्णमास्यां प्रजायते। तदा स्नानं नरः कुर्य्यात् पञ्चगव्येन सर्षपैः”।

चन्द्रार्कव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् “अमावास्यान्तवेलायां सोपवासो नरोत्तम!। पद्मद्वये पूजयन्ति चन्द्रविकराग्निगौ। आदित्यमष्टदलके शशिनं षोडशारके। आदित्यं सर्व्वं रक्तेन चन्द्रं शुक्लेन यादव!। माल्यादिना महाभाग! होमयेत् तिलतण्डुलान्। घृतक्षीरयुतान् राजन्! तथार्च्चयेद्यथाविधि। व्रतान्ते ब्राह्मणेन्द्राय! कनकं प्रतिपादयेत्। रजतं वा महाभाग! यदृच्छेद्भूतिमात्मनः। कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टं दद्याच्च दीपान् विधिवत् प्रभूतान्। चान्द्रं पदं प्राप्य विवर्द्धते सदा धनान्वितः स्यात् त्रिदिवे इहैव”।

चम्पाषष्ठीव्रतं स्कान्दपु० “यदि लभ्येत जीवेऽह्नि दैवेन नृपसत्तम!। षष्ठी भाद्रपदे शुक्ला वैधृतेन समन्विता। विशाखा भौमयोगेन सा चम्पेतीह विश्रुता। देवासुरमनुष्याणां दुर्लभा चम्पिकायनी। कृते त्रेतायां पद्मायनी द्वापरे पुनः। चत्वारिंशत् कलौ त्रिंशच्छायनी दुर्लभा तदा”।

चान्द्रायणव्रतं कूर्म्मपु० “अथ शुक्लचतुर्दश्यां पौर्णमासे समाहितः। चान्द्रायणव्रतं मासं चाहयेत् सर्व्वपापजित्। पूर्णेन्दुपौर्णमास्यान्तु पूजयेत् प्रत्यहं जलैः”।

चित्रभानुसप्तमीव्रतं भविष्यपु० “सप्तम्यां पूज्य देवेशं चित्रभानुं दिवाकरम्। रक्तैश्च गन्धकुसुमैर्म्महदारोग्यमाप्नुयात्”।

चैत्रभद्रमाघतृतीयाव्रतं भविष्योत्तरे “चैत्रे मासि तृतीयायां दन्तधावनपूर्व्वकम्। उपवासस्य नियमान् स्त्रीयाङ्क्तिभावतः। अञ्जनं च सताम्बूलं सिन्दूरं रक्तवाससी। वर्जयेत् सोपवासापि सर्वैधव्यकरं परम्। विधवा गतिमार्गेण कुमारी च यदृच्छया। कुर्य्याद्दार्य्याचनविधिं श्रूयतामत्र च क्रमः। विधिभाद्रपदे ह्येष सर्व्वसौख्यप्रदायकः। सप्तधान्यविधानेन शूर्पस्थां पूजयेदुमाम्”

चैत्रशुक्लप्रतिपद्विहितं तिलकव्रतम् भविष्यपु० “वसन्ते किंशुकाशोकशोभिते प्रतिपत्तिथिः। शुक्ला तस्यां प्रकुर्वीत स्नानं नियममास्थितः। नारी नरो वा राजेन्द्र! संतर्प्य पितृदेवताः। नद्यास्तीरे तडागे वा गृहे वा तदलाभतः। पिष्टातकेन विलिखेद्वत्सरं पुरुषाकृतिम्। ततः प्रभृत्यनुदिनं तिलकालङ्कृतं मुखम्। धार्य्यं संवत्सरं यावच्छशिनेव नभस्तलम्। एवं नरो वा नारी वा व्रतमेतत् समाचरेत्। सदैव पुरुषव्याघ्र! भोगान् भुवि भुनक्त्यसौ”।

जयन्तीसप्तमीव्रतं भविष्यपु० “माघस्य शुक्लपक्षे तु सप्तमी या त्रिलोचना। जयन्ती नाम सा प्रोक्ता पुण्या पापहरा तथा। उपोष्या येन विधिना शृणु तं पार्वतीप्रिय! पारणानि तु चत्वारि कथितानि च पण्डितैः। पञ्चम्यामेकभक्तन्तु षष्ठ्यां नक्तं प्रकीर्त्तितम्। उपवासस्तु सप्तम्यामष्टम्यां पारणं भवेत्” इत्यादि इदं वर्षसाध्यम्।

जयपौर्णमासीव्रतं भविष्यपु० “पौर्णमासी महाराज! सोमस्य दयिता तिथिः। पूर्णमासो भवेद्यस्यां पूर्णमासी ततः स्मृता। तस्यां तु स्रोतसि स्नात्वा सन्तर्प्य पितृदेवताः। आलिख्य मण्डले सोमं नक्षत्रैः सहितं विभुम्। पूजयेत् कुसुमैर्धूपैर्नैवेद्यैर्घृतपाचितैः। शुक्लवस्त्रैर्दक्षिणाभिः पूजयित्वा समापयेत्। शाकाहारेण वन्यन्नैर्नक्तं भुञ्जीत वाग्यतः” इत्यादि।

जयाष्टमीव्रतं भविष्यपु० “माहात्म्यमपि वक्ष्यामि तदस्याश्च भारत!। जयेति या च विख्याता व्रतिनां जयदा-

यिनी । यस्माज्जया जयाशब्दं कुर्वन्ति व्रतिनो बुधाः । परिपूर्णं व्रतं यस्यां सा ज्ञेया जयपञ्चमी । जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी” जया, कार्त्तिक-शुक्लपञ्चमी” ।

जयावाप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् “आश्वयुज्यामतीतायां प्रतिपत्प्रभृतिक्रमात् । पूर्ववत् पूजयेद्देवं लोकनाथं त्रिविक्रमम्” । पूर्ववदिति रूपावाप्तिव्रतवत् “त्रिरात्रन्तु कार्त्तिक्यां यद्वाद्दु भक्षणमुत्तमम् । सर्व्वशस्य-धरं कृत्वा शक्त्या रत्नैरलङ्कृतम् । कृत्वा व्रतं मासमिदं यथोक्तं प्राप्नोति लोकं सुचिरं स्ववीर । ततोऽथ काले सुचिरं मनुष्यः प्राप्नोति सर्व्वत्र जयं त्रिलोक्याम्” ।

जयासप्तमीव्रतं भविष्यपु० “जया च विजया चैव जयन्ती चापराजिता । महाजया च नन्दा च भद्रा चासां प्रकीर्त्तिता । शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां नक्षत्रं पञ्चतारकम् । यदा भवेत् तदा ज्ञेया जयानामेति सप्तमी” । पञ्चतारक-मिति रोहिण्यश्लेषामघाहस्ताश्च । तस्यां दत्तं हुतं जप्तं तर्पणं देवपूजनम् । सर्व्वं शतगुणं प्रोक्तं पूजा-श्चापि दिवाकर । हंसे हस्तसमारूढे शुक्ला या स-प्तमी परा” । हंसः सूर्य्यः “वर्षमेकन्तु कर्त्तव्यं विधि-नानेन भास्करम् । सौवर्णं कारयेद्भक्त्या द्विभुजं पद्म-धारिणम् । पारणात्रितयं तस्यां क्रियते गोपतेः पुरः” ।

जातित्रिरात्रव्रतं भविष्योत्तरे “ज्यैष्ठे मासि च कर्त्तव्यं त्रयोदश्यान्तु पाण्डव ! । नियमश्च गृहीतव्य आचार्य्या-नुज्ञया ततः । कृत्वैकभक्तं द्वादश्यामुपवासत्रयञ्चरेत् । मण्डपं कारयेत् तत्र सपताकं मनोहरम् । तत्र जातिः प्रकर्त्तव्या स्वर्णाद्विभवसारतः । रौप्यपुष्पाणि कार्य्याणि वंशपात्रे निधापयेत् । तत्र देवास्त्रयः पूज्या ब्रह्मविष्णु-महेश्वराः । सपत्नीकाः शुभैः पुष्पैः फलैश्च विविधैस्तथा” ।

जामदग्न्यद्वादशीव्रतं धरणीव्रतोक्तम् “वैशाखस्यैवमेवन्तु संक-ल्पविधिना नरः । तद्वत् स्नानं मृदा कृत्वा ततो देवालयं व्रजेत् । तत्राराध्य हरिं भक्त्या एभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः । जामदग्न्याय पादौ तु उदरं सर्व्वधारिणे” इत्यादि ।

ज्ञानावाप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोक्तम् “भगवन् ! कर्म्मणा केन बु-द्धियुक्तो भवेन्नरः । एतदेव मनुष्याणां मनुष्यत्वमुदा-हृतम्” । मार्कण्डेय उवाच । “चैत्र्यान्तु समतीतायां यावन्मासं दिने दिने । पूर्ववत् पूजयेद्देवं नृसिंहमप-राजितम्” । पूर्ववदिति चैत्रमासोक्तरूपावाप्तिव्रतव-देकभक्तवह्निस्नानभूशय्यादिकं कर्त्तव्यमित्यर्थः । “होमञ्च प्रत्यहं कुर्य्यात् तथा सिद्धार्थकैर्न्नृप ! । ब्राह्मणान् भो-जयेच्चात्र तथा त्रिमधुरं नृप !” । त्रिमधुरं मधुघृत-शर्क्कराः “वैशाख्यां कनकन्दद्यात् त्रिरात्रोपोषितो नरः । ज्ञानावाप्तिप्रदन्त्वेतद्व्रतं बुद्धिविवर्द्धनम् । कृत्वा व्रतं मासमिदं यथोक्तमासाद्य नाकं सुचिरं मनुष्यः । मानु-ष्यमासाद्य तु बुद्धियुक्तो ज्ञानेन युक्तश्च तथा भवेच्च” ।

ज्येष्ठाव्रतं भविष्योत्तरे “मासि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे ज्येष्ठा यदा भवेत् । रात्रौ जागरणं कृत्वा गीतवादित्रनिः-स्वनैः । एवंविधविधानेन एभिर्मन्त्रैः सुपूजयेत् । ज्येष्ठे हि त्वं महाभागे ! सुरासुरनमस्कृते ! । ज्येष्ठे त्वं सर्व्वदे-वानां मत्समीपे सदा भव” ।

ज्यैष्ठव्रतानि महाभारते “ज्येष्ठामूलन्तु वै मासमेकभक्तस्तु यः क्षिपेत् । ऐश्वर्य्यमतुलं श्रेष्ठं पुमान् स्त्री वाभिजा-यते” । विष्णुधर्म्मे “कृष्णार्पितमना ज्यैष्ठमेकभक्तेन यः क्षिपेत् । अहिंस्रः सर्व्वभूतेषु वासुदेवपरायणः” ।

तपस्तरणसप्तमीव्रतं भविष्योत्तरे “शृणुष्वावहितो भूत्वा यु-धिष्ठिर ! तपोव्रतम् । मार्गशीर्षादिमासेषु कर्त्तव्यं भूति-मिच्छता । तस्मिन् स्थितो व्रते विप्रो बह्वृचो वेद-पारगः । ब्रह्मवित् कृष्णसप्तम्यां दद्यादर्घ्यं महीतले । ऋग्वेदवर्गत्रितयं पठित्वा सूर्य्यवल्लभम्” इत्यादि ।

तपोव्रतं पद्मपु० “माघे निशार्द्रवासाः स्यात् सप्तम्यां गो-प्रदो भवेत् । स्वर्गलोकमवाप्नोति तपोव्रतमिहोच्यते” ।

ताम्बूलसंक्रान्तिव्रतं स्कन्दपु० “अथान्यां सम्प्रवक्ष्यामि ताम्बू-लाख्यामनुत्तमाम् । विधानं पूर्ववत् कुर्य्याद्वान्यसंक्रान्तिवच्च तत् । ताम्बूलचन्दनाद्यञ्च प्रदद्यात्तां द्विजोत्तमात् । यावत् संवत्सरं पूर्णं रात्रौ रात्रौ ततः परम् । ता-म्बूलं भक्षयेद्विप्रान् कारयेच्चैव नान्तरम् । वत्सरा-न्ते तु कमलं कृत्वा चैव तु काञ्चनम् । पद्मकोशञ्च कुर्वीत तथा पूगीफलाव्ययम्” इत्यादि ।

तारकद्वादशीव्रतं भविष्योत्तरे “कथं तत् कृष्ण ! कर्त्तव्यं तारकद्वादशीव्रतम् । पापोऽपि सद्गतिं प्राप्तो यत्प्रभा-वात् खगध्वज !” । कृष्ण उवाच “मार्गशीर्षे सिते पक्षे गृहीत्वा द्वादशीव्रतम् । कृतान्तिमे जले स्नानमपराह्णे समाचरेत् । प्रणम्य भास्करं भक्त्या कृत्वा देवार्च्चनं तथा” ।

तिथिनक्षत्रवारव्रतानि कालोत्तरे “नक्षत्रतिथियोगेन ति-थीनां वारयोगतः । पुनरेव प्रवक्ष्यामि व्रतानि तु यथास्थितम् । रोहिण्याश्चाष्टमीयोगो यदा भवति सौम्यके । विशेषपूजा कर्त्तव्या पुत्रकामेन यत्नतः । पुष्ये

शुक्लचतुर्द्दश्यां गुरुयोगो यदा भवेत् । अथ वा सोमसंयोगो विशेषात् पूज्य शङ्करम् । पायसं घृतसंयुक्तं शिवाय विनिवेदयेत् । धूपदीपोपहाराद्यैः पूर्ववत् पूजयेच्छिवम् । प्राशनन्तु घृतं कार्य्यं सर्वकामप्रदं व्रतम् । आदित्यरेवतीयोगश्चतुर्द्दश्यां यदा भवेत् । अष्टम्यां वा मघायोगो शिवं संपूज्य पूर्ववत् । तिलास्तु प्राशने शस्ता आदित्यव्रतमीरितम् । आरोग्यं जायते तस्य पुत्रबन्धुगणैः सह । रोहिणीचन्द्रयोगश्च चतुर्द्दश्यां यदा भवेत् । अष्टम्यां सोमसंयोगात् तदा चन्द्रव्रतं चरेत् । प्रागुक्तेन विधानेन शिवं संपूज्य यत्नतः । दधि क्षीरन्तु नैवेद्यं प्राशनं क्षीरमेव च । कीर्त्तिमारोग्यमैश्वर्य्यं प्राप्नुयान्नानृतं वचः । अश्विनीभौमसंयोगश्चतुर्द्दश्यां यदा भवेत् । अष्टम्यां भरणीयोगस्तदा भौमव्रतं चरेत् । संपूज्य परया भक्त्या शिवं पञ्चोपचारतः । रक्तोत्पलप्राशनन्तु साम्राज्यं प्राप्नुयाच्छुभम् । रोहिणीबुधसंयोगश्चतुर्द्दश्यां यदा भवेत् । अष्टम्यां वा समासेन बुधव्रतं समाचरेत् । शिवा पूज्या विधानेन महास्नानपुरःसरम् । महावर्त्तिसमीपे तु प्राशनं पायसं स्मृतम् । पुत्रार्थदारास्य यशो वर्द्धते तस्य नान्यथा । रेवतीगुरुसंयोगश्चतुर्द्दश्यां यदा भवेत् । अष्टम्यां तिष्यसंयोगाद् गुरुव्रतं तदा चरेत् । प्राशनं कपिलाक्षीरन्तु शर्करासमन्वितम् । वागीशत्वमवाप्नोति व्रतस्यास्य प्रभावतः । श्रवणं भार्गवयुतं चतुर्द्दश्यां यदा भवेत् । शुक्रव्रतं तदा विद्धि पूर्वं अष्टमी यदा । संपूज्य परमेशानं यथाविभवविस्तरैः । प्राशनं मधु चैवात्र कर्त्तव्यं संयतात्मना । महाफलमवाप्नोति व्रतस्यास्य प्रभावतः । भरणीशनियोगस्तु चतुर्द्दश्यां यदा भवेत् । आर्द्रायोगस्तथाष्टम्यां तदा शनिव्रतं चरेत् । शिवं संपूज्य विधिवत् प्राशनं सस्यमेव च । शनिरेकादशस्थो हि फलं यच्छति शोभनम् । विरुद्धं नश्यते वत्स ! तदर्थं व्रतमाचरेत् । हेमकृष्यप्रवालञ्च कम्बलन्तु क्रमेण च । मञ्जु तीक्ष्णलौहस्य कृपाद् यत्नेन दापयेत् । यथा सम्भवतो वत्स ! आचार्य्याय प्रयत्नतः" ।

तिथियुग्मव्रतं यमस्मृतौ "द्वे अष्टम्यौ तु मासस्य चतुर्द्दश्यौ तु द्वे तथा । अमावस्यापौर्णमास्यौ सप्तम्यौ-द्वादशीद्वयम् । संवत्सरमभुञ्जानः सततञ्च जितेन्द्रियः । महत्तमं फलं यस्य यत्फलं सत्यवादिनाम् । [illegible] यद्वदाप्नोत्यभोजनात्"

तिन्दुकाष्टमीव्रतं भविष्यपु० "ज्यैष्ठे मासि द्विजश्रेष्ठ ! शुक्लाष्टम्यां त्रिलोचनम् । यः पूजयति देवेशमीशलोकं व्रजेन्नरः । ज्यैष्ठे मासि तथाषाढ़े श्रावणे च तथा परे । पूजयेच्चतुरो मासान् नीलोत्पलकदम्बकैः । त्रिपुरान्तकरं शम्भुं त्र्यम्बकाम्बकसूदनम् । गन्धानाञ्च कदम्बेन पूजयेत् गुग्गुलेन च । टेम्बुरुकफलं विप्र ! प्राशयेत् कायशोधनम्" टेम्बुरुकन्तिन्दुकफलम्" ।

तिलदाहीव्रतं स्कन्दपु० "विधिना केन कर्त्तव्यं तिलदाहीव्रतोत्तमम् । कस्मिन्मासे तिथौ चैव विधिना केन तद्भवेत्" श्रीभगवानुवाच "पौषमासे च या कृष्णा तिथिरेकादशी शुभा । तामुपोष्य तदा स्नानं कृत्वा नारायणं जपेत्" इत्यादि ।

तिलद्वादशीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरम् "माघमासे तु सम्प्राप्ते आषाढ़ं भवेद्यदि । मूलं वा कृष्णपक्षस्य द्वादश्यां नियतव्रतः । गृह्णीयात् पुण्यफलदं विधानं तस्य मे शृणु ! । देवदेवं समभ्यर्च्य सुस्नातः प्रयतः शुचिः । कृष्णनाम्ना तु सम्पूज्य एकादश्यां महामतिः । उपोषितो द्वितीयेऽह्नि पुनः सम्पूज्य केशवम् । संस्तूय नाम्ना तेनैव कृष्णाख्येन पुनः पुनः । दद्यात्तिलांस्तु विप्राय कृष्णो मे प्रीयतामिति । स्नानप्राशनयोः शस्तास्तथा कृष्णतिला मुने ! । विष्णुप्रीणनमन्त्रैश्च समाप्ते वर्षपारणे । कृष्णकुम्भास्तिलैः सार्द्धं पक्वान्नेन च संयुताः । छत्रोपानद्युगैः सार्द्धं संवीता रत्नगर्भिणः । ब्राह्मणानां प्रदेयास्ते यथावन्मासंख्यया" इत्यादि । विष्णुधर्मे व्रतान्तरम् "माघ्यान्तु समतीतायां श्रवणेन तु संयुता । द्वादशी या भवेत् कृष्णा प्रोक्ता सा तिलद्वादशी । तिलैः स्नानं तिलैर्होमं नैवेद्यं तिलमोदकैः । दीपश्च तिलतैलेन तथा देयं तिलोदकम् । तिलाश्च देया विप्रेषु तस्मिन्नहनि पार्थिव ! । उपवासदिने राजन् ! ज्ञातव्याश्च तथा तिलाः । उपोषितेनापरेऽह्नि होतव्यश्च विशेषतः । इन्धनञ्च प्रदातव्यं ब्राह्मणेषु तथानघ ! । तिलप्रस्थं तदा दत्त्वा सोपवासो जितेन्द्रियः । न दुर्गतिमवाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा" इत्यादि ।

तीव्रव्रतं सौरपु० "अथात्मचरणौ भित्त्वा शिवस्थले वसेन्नरः । देहान्ते शिवसायुज्यं लभते नात्र संशयः" ।

दमनसप्तमीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "चैत्रमासस्य सप्तम्यां शुक्लपक्षे नराधिप ! । गोमयेनोपलिप्ते तु सदा कुर्य्यात्तु मण्डलम् । तत्राष्टपत्रं कमलं कर्त्तव्यं वर्णकैः शुभैः ।

कृतोपवासस्तन्मध्ये भास्करं पूजयेन्नरः। व्रते समाप्ते दातव्यास्तुरगा ब्राह्मणाय तु। प्राप्याश्वमेधस्य फलं यथावल्लोकानवाप्याथ पुरन्दरस्य। उषोष्य राजन्! सुचिरञ्च कालं सायुज्यमायाति दिवाकरस्य”।

तुष्टिप्राप्तितृतीयाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे“तृतीया श्रावणे कृष्णा या च श्रवणसंयुता”। श्रावणोऽत्र पौर्णमास्यन्तोमासो ग्राह्यः अतः श्रवणकृष्णतृतीयायाः श्रवणयुक्तत्वं न दुर्घटम्। “तस्यां संपूज्य गोविन्दं तुष्टिमप्राप्नवाप्नुयात्”।

तेजःसंक्रान्तिव्रतं स्कान्दपु० “अथान्यां संप्रवक्ष्यामि तेजःसंक्रान्तिमुत्तमाम्। संक्रान्तिवासरं प्राप्य स्नानं कृत्वा विचक्षणः। शालितण्डुलसंयुक्तं कारणं कारयेच्छुभम्। तन्मध्ये दीपकं स्थाप्य प्रज्वलन्तं स्वतेजसा। तन्मुखे मोदकं स्थाप्य ब्राह्मणाय निवेदयेत्। अर्घ्यञ्च पूर्ववत् कार्य्यमेकभक्तन्तु पूर्ववत्। संवत्सरे तु सम्पूर्णे कुर्य्यादुद्यापनं बुधः” इत्यादि।

त्रयोदशद्रव्यत्यागसप्तमीव्रतं भविष्योत्तरे “भानोर्दिने सिते पक्षे अतीते चोत्तरायणे। सर्व्वोद्भिन्नत्वयवान् सह माषमुद्गगोधूमतिलमधुमैथुनकांस्यपात्रैः। अभ्यञ्जनाञ्जनशिलातलचूर्णितानि षष्ठीवती परिहरेद्दहनीष्टसिद्ध्यै। देवान् पितॄन् मुनिगणान् सजलाञ्जलीभिः सन्तर्प्य पूज्य गगनाङ्गनदत्तदीपम्। हुत्वानले तिलयवान् बहुशोघृताक्तान् भूमौ स्वपेत् हृदि निधाय दिनेशबिम्बम्। यानि त्रयोदशदिनैरिह वर्जितानि द्रव्याणि तानि परिहृत्य दिने च सप्तम्याम्। संप्राश्य शुद्धचणकानिह वर्षमेकं प्राप्नोति भारत! पुमान् मनसेप्सितानि”।

त्रिगतिसप्तमीव्रतं भविष्यपु० “सप्तम्यां शुक्लपक्षे तु फाल्गुन्यां या यजेन्नरः। जपेद्भवलीति नाम भक्त्या पुनः पुनः। देवार्चनं चाष्टशतं कृत्वैवं तु जपेच्छुचिः। स्नातः प्रस्थानकाले तु उत्थाने स्खलिते च्युते। पापवतान्! पतितांश्चैव तथैवान्त्यावसायिनः। नालापयेत् तथा भानुमर्चयेच्छ्रद्धयान्वितः। इदञ्चोच्चारयेन्मानोमनसा ध्यानतत्परः। हंस हंस कृपालो! त्वं अगतीनां गतिर्भव। संसारार्णवमग्नानां त्राता भव दिवाकर। एवं प्रत्याद्योपवासं कृत्वा नियतमानसः। पूर्वोक्त एव वान्येद्युः सकृत् प्राश्यार्जुनीयकम्” आर्जुनीयकं, गोमयकृष्णमयम्।

[त्रैविक्रमतृतीयाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “शुक्लपक्षे तृतीयायां सोपवासो जितेन्द्रियः। मण्डलत्रितयं कुर्य्यात् वर्णकेन पृथक् पृथक्। मण्डलं दक्षिणे भागे श्वेतं कुर्य्यात् ततो नरः। रक्तं मध्ये रवेः कुर्य्यात् तादृक्श्वेतं ध्रुवस्य तु। विष्णोः पदत्रयं तेषु पूज्यं स्यात् मण्डलेन तु। भूमौ तु प्रथमं पादं द्वितीयं सूर्य्यमण्डले। तृतीये तु ध्रुवे देवे पूजयेत् प्रयतः शुचिः”।

व्रतान्तरं विष्णुधर्मोत्तरे “द्वितीयञ्च प्रवक्ष्यामि शृणु! त्रैविक्रमं व्रतम्। भूमिस्तु प्रथमः पादः अन्तरिक्षं तथा परः। तृतीयो दिवि विज्ञेया देवदेवस्य चक्रिणः। भुवः पतिः स्मृता वह्निरन्तरिक्षस्य चानलः। दिशांपतिस्तथा सूर्य्यस्तस्य विष्णोः पदत्रयम्। ज्यैष्ठशुक्लतृतीयायां सोपवासो जितेन्द्रियः। कल्ये कूपजले स्नातो वह्निं संपूजयेन्नरः। एतत् संवत्सरं कृत्वा नरस्त्रैविक्रमं व्रतम्। सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते”।

व्रतान्तरं विष्णुधर्मोत्तरे “वक्ष्यामि ते महाभाग! तव त्रैविक्रमव्रतम्। तृतीयं नृपशार्दूल! तन्मे निगदतः शृणु!। ज्यैष्ठे शुक्लतृतीयायां नरः समुपोषितः। भुवः सम्पूजनं कुर्य्याद्गन्धमाल्यानुलेपनैः। दीपैः रत्नैश्च विविधैर्दद्यात् विप्रेषु दक्षिणाम्। बीजपूर्णानि पात्राणि सहिरण्यानि भक्तितः। पूजैवमन्तरिक्षस्य माघाषाढे विधीयते। दक्षिणा तत्र दातव्या तथा वासायुगं द्विजे। दिवः पूजा च कर्त्तव्या श्रावणे प्राग्वदेव तु। छत्रञ्चोपानहं युग्मं दक्षिणां तत्र दापयेत्। एवं मासत्रयेणेह पारणं प्रथमं भवेत्। मासत्रयेण चान्येन ततो मासत्रये पुनः। ततो मासत्रये चान्यः स्वमन्यच्च चान्यथा। विद्धि यमित्थं धर्मस्य पारणानां चतुष्टयम्” इत्यादि।

त्रिविक्रमत्रिरात्रशतव्रतं विष्णुरहस्ये “यस्त्रिरात्रशतं कुर्य्यात् समुद्दिश्य जनार्दनम्। कुलानां शतमादाय स याति भवनं हरेः। नवम्यादिसिते पक्षे नरोमार्गशिरस्य च। प्रारभेत त्रिरात्राणां शतं तु विधिवत् व्रती। श्रद्धधानो जितक्रोधो नित्यस्नायी क्षमान्वितः। अभ्यर्चयेत् सदा विष्णुं कर्मणा मनसा गिरा। अष्टोत्तरसहस्रन्तु शतं वासुदेवं जपेत्। अष्टम्यामेकभक्ताशी दिनत्रयमुपावसेत्। एकादश्यां शुचि स्नातो वासुदेवार्चने रतः। द्वादश्यां पूजयेद्देवं गन्धमाल्यविलेपनैः। नैवेद्यधूपदीपाद्यैर्गीतनृत्यैश्च केशवम्। अनेन विधिना कृत्वा त्रिरात्राणां शतं नरः। निर्वापयेत् ततो भक्त्या विप्रेभ-

धिना व्रतम्। संप्राप्ते कार्त्तिके मासि व्रतमेतदनुत्तमम्”। प्रतिमासं त्रिरात्रद्वयमिति पञ्चाशता मासैः शतं तच्चाधिमासद्वतयोगाच्चतुर्भिर्वर्षैरिति कार्त्तिके समाप्तिः।

त्रिविक्रमव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे “करोति केशवप्रीत्यै कार्त्तिकं माससमाप्नवान्। पूर्व्वे वयसि यत्तेन ज्ञानताऽज्ञानतापि वा। पापमाचरितं तस्मात् मुच्यते नात्र संशयः। अनेनैव विधानेन मार्गशीर्षेऽपि माधवम्। समभ्यर्च्यैकभक्तं वै वर्णिभ्यो यः प्रयच्छति” इत्युपक्रमे। “त्रैमासिकं व्रतमिदं यः करोति नरेश्वर!। स विष्णुप्रीणनात् पापैर्व्वुधैः परिमुच्यते। द्वितीये वत्सरे राजन्! मुच्यते चोपपातकैः। तद्वत् तृतीयेऽपि कृतं महापातकनाशनम्। व्रतमेतत्त्वरैः स्त्रीभिस्त्रिभिर्मासैरनुष्ठितम्। त्रिभिः संवत्सरैस्त्वेव प्रददाति फलं नृणाम्। त्रिभिर्मासैस्त्रयस्याभिस्त्रिविधात् पातकान्नृप!। त्रीणि नामानि देवस्य मोचयन्ति त्रिवार्षिकैः। यतस्ततो व्रतमिदं त्रिविक्रममुदाहृतम्। सर्व्वपापप्रशमनं केशवाराधनं परम्”।

सौरत्रिविक्रमव्रतं भविष्योत्तरे “समभ्यर्च्य जगन्नाथं देवमर्कमथापि वा। एककस्माति यो भक्तं द्वितीयं ब्राह्मणार्पणम्। करोति भास्करप्रीत्यै कार्त्तिकं माससमाप्नवान्। पूर्व्वे वयसि यत्तेन ज्ञानताऽज्ञानताऽपि वा। पापमाचरितं तस्मात् मुच्यते नात्र संशयः। व्रतमेतत्त्वरैस्त्रीभिस्त्रिभिर्मासैरनुष्ठितम्। त्रिभिः संवत्सरैस्त्वेव प्रददाति फलं नृणाम्। त्रिभिर्मासैस्त्रयस्यास्तु त्रिविधात् पातकान्नृप!। त्रीणि नामानि देवस्य मोचयन्ति त्रिवार्षिकात्। यतस्ततो व्रतमिदं त्रिविक्रममुदाहृतम्। सर्व्वभूतप्रशमनं भास्कराराधनं परम्”।

त्र्यम्बकव्रतं पद्मपु० “चतुर्दश्यान्तु नक्ताशी समान्ते गोयुगप्रदः। स शैवं पदमाप्नोति यजन्त्र्यम्बकं व्रतम्”।

दशादित्यव्रतं ब्रह्माण्डपुरा० “वच्ये सौरव्रतं पुण्यं दुःखशान्तकरं परं। दशाकरं हि भूतानां मनोरथकरं परं। भानुवारे सिते पक्षे दशम्यां चैव नारद!। प्रातः कालेऽथ मध्याह्ने स्नानं कुर्य्याद्यथाविधि” इत्यादि।

दशावतारव्रतं विष्णुपु० “एकादश्यां निराहारो द्वादश्यां पुरुषोत्तमम्। अर्च्चयेद् ब्राह्मणमुखे स गच्छेत्परमं पदम्। यथा तिथिर्व्वैष्णवी स्याद्द्वादशीशुक्लपक्षगा। तस्यामाराधयेद्देवं प्रयत्नेन जनार्द्दनम्”।

दामत्रयोदशीव्रतं भविष्यपु० “कार्त्तिके मासि विप्रेन्द्र! पुत्रकामो नरोत्तमे। अष्टम्यां कृष्णपक्षस्य पुत्रयेदाम्रवाहिन

उमाञ्च तां सतीं देवीं विधिवद्ब्राह्मणसत्तम!। य एतत् कुरुते भक्त्या उमामहेश्वरं व्रतम्। स एकमेव विप्रेन्द्र! स याति परमां गतिम्”। एकमेकं संवत्सरम् “चतुर्भिः पारणैरेवं समेकमेक कीर्त्तितं बुधैः। प्रथमन्तु त्रिभिर्मासैः पारणं कार्त्तिकादिभिः। कार्त्तिके मार्गशीर्षे तु पौषे मासि तथा परे। अन्नस्तकस्य पुष्पैस्तु फलैर्भक्ष्यैरनेकशः”।

दिवाकरव्रतं भविष्यपु० “आदित्यवारं हस्तेन युक्तं प्रगृह्णीत पाण्डव!। ततः प्रत्यादित्यदिनं सप्त वारान् प्रपूजयेत्। एकभक्तेन नक्ताशी ब्राह्मणान् पूजयेत् दिवा। दक्षिणां तु यथा शक्त्या दद्यात् विप्राय भक्तितः”

दीप्तिव्रतं पद्मपु० “सन्ध्यादीपप्रदो यस्तु समां तैलञ्च वर्जयेत्। समान्ते दीपकान् दद्याच्चक्रं शूलञ्च काञ्चनम्। वस्त्रयुग्मञ्च विप्राय स तेजस्वी भवेदिह। रुद्रलोकमवाप्नोति दीप्तिव्रतमिदं स्मृतम्”।

दुर्गन्धदौर्भाग्यनाशनत्रयोदशीव्रतं भविष्योत्तरे “ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे त्रयोदश्यां युधिष्ठिर!। स्नात्वा पुण्यनदीतोये पूजयेद्वृषभध्वजम्” इत्यादि।

दुर्गानवमीव्रतं भविष्यपु० “नवम्यां तु सिते पक्षे नियतः संयतेन्द्रियः। मासि चाश्वयुजे वीर! कार्त्तिके कार्त्तिकोत्तरे। पुष्पैश्च पूजयेद् दुर्गां जातिपुष्पैर्विधानतः। धूपार्थं गुग्गुलं दद्यान्नैवेद्यं गुड़पूपकान्। दुर्गेति नाम जप्तव्यं प्रयतोऽष्टशतं नृप!। माघे च फाल्गुने मासि चैत्रे चैत्रोत्तरे नृप!। शुक्लपक्षे तु अष्टम्यामुपवासपरायणः” इत्यादि वर्षसाध्यम्।

दुर्गाव्रतं देवीपु० “देवीव्रतं प्रवक्ष्यामि सर्व्वकामप्रसाधनम्। श्रावणे शुक्लपक्षे तु अष्टम्यां वायुभोजनः। स्नात्वा साञ्जपुटीभूत्वा जितक्रोधः क्रियान्वितः। देवीं सन्नाप्य तोयेन पुनः क्षीरेण वारिणा। ततो गुग्गुलधूपञ्च सह कुङ्कुमं दापयेत्” इत्यादि तदवधिवर्षसाध्यम्।

दूर्व्वागणपतिचतुर्थीव्रतं सौरपु० “चीर्णमेतद् व्रतं सर्वैः पुराकल्पे षडानन!। चतुर्थी या भवेच्छुक्ला नभोमासस्य पुण्यदा। तस्यां व्रतमिदं कुर्य्यात् कार्त्तिक्यां वा षडानन!। गजाननं चतुर्बाहुमेकदन्तं विपाटिनम्। तथा हैमीमयी दूर्व्वां तदाधारे व्यवस्थिताम्”। तदाधारे, विघ्नेशासने “संस्थाप्य विघ्नहन्तारं कलसे ताम्रभाजने। वेष्टितं रक्तवस्त्रेण सर्व्वतो भद्रमण्डले। पूजयेच्च कुसुमैः पत्रिकाभिश्च पञ्चभिः। बिल्वपत्रमपामार्गः शमी दूर्व्वा हरिप्रिया। शेफालिका तु हरश्रेष्ठ!

ततो राज्यं भविष्यति । सर्व्वोपहारसम्पन्नं सर्व्वोपस्कारमाहरेत् । कन्दपक्वं फलं शाकं लवणं गुडशर्करा । खण्डं कुस्तुम्बरी जीरं धान्यानि विविधानि च । दातव्यानि रघुश्रेष्ठ ! वन्यकाले तु भक्तितः" ।

दूर्व्वात्रिरात्रव्रतं पद्मपु० "शृणु ! दूर्व्वात्रिरात्रस्य विधिं कात्स्न्र्येन सुव्रत ! । मासि भाद्रपदे चैव शुक्लपक्षे त्रयोदशीम् । त्रिरात्रं समुपोष्यन्तु यावत् पूर्णा तिथिर्भवेत् । उमामहेश्वरं देवं सावित्रीं धर्म्ममेव च । दूर्व्वामूले तु संस्थाप्य मण्डपं कारयेत्ततः" इत्यादि ।

दूर्व्वाष्टमीव्रतं भविष्यपु० "ब्रह्मन् ! भाद्रपदे मासि शुक्लाष्टम्यां सुपोषितः । पूजयेच्छङ्करं भक्त्या यो नरः श्रद्धयान्वितः । स याति परमं स्थानं यत्र देवस्त्रिलोचनः । गणेशं पूजयेद्यस्तु दूर्व्वया यो हि तं मुने ! । कृत्वोपवासं सप्तम्यामष्टम्यां पूजयेच्छिवम् । दूर्व्वासमेतं विप्रेन्द्र ! दध्यक्षतफलैः शुभैः" । व्रतान्तरं दूर्व्वाष्टमीशब्दे द्रष्टव्यम् ।

देवमूर्त्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् "ईशानञ्च तथा वह्निं विरूपाक्षं समीरणम् । जानीहि यदुशार्दूल ! देवमूर्त्तिचतुष्टयम् । तेषान्तु रूपनिर्म्माणं कृत्वा तानर्च्चयेद् बुधः । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । चैत्रशुक्ले महाभाग ! प्रतिपत्प्रभृतिक्रमात् । कौप-नादेय-ताडागकासारैः स्नानमाचरेत् । दध्ना तिलैर्य्यवैर्होमो घृतेन च तथा भवेत् । कर्पूरं कुङ्कुमञ्चैव तथैवागुरुचन्दनम् । ब्राह्मणेषु प्रदातव्यं तथा राजन् ! दिनक्रमात् । दिनत्रयं तथाऽश्नीयात् सायं प्रातरथार्च्चितम् । दिनमेकन्तु नाश्नीयात् व्रतचारी नरोत्तमः । एतत् संवत्सरं कृत्वा व्रतं पुरुषसत्तम । सर्व्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते" ।

देवव्रतं स्कन्दपु० "नक्तमब्दञ्चरित्वा तु गवा सार्द्धं कुटुम्बिने । हैमचक्रं त्रिशूलञ्च दद्याद्विप्राय वाससी । प्रणम्य भक्त्या शक्रस्य प्रियतां शिवकेशवौ । एतद्देवव्रतं नाम महापातकनाशनम् । यस्तु संवत्सरं पूर्णमेकभक्तो भवेन्नरः । अहिंसः सर्व्वभूतेषु वासुदेवपरायणः । नमोऽस्तु वासुदेवायेत्यहन्यष्टशतं जपेत् । पौण्डरिकस्य यज्ञस्य ततः फलमवाप्नुयात् । दश वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते । ततश्च याति इह चागत्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते" । कालोत्तरे व्रतान्तरं "वृहस्पतिकथायोगसहदशम्यां यदा भवेत् । उपोष्य पूजयेत्तस्यां देवदेवं महेश्वरम् । महास्नानप्रकारेण महावर्त्ति पुरःसरम् । अङ्गरागसमूहेन शुक्लपुष्पैः प्रपूजयेत् । धूपस्तु शक्लो देयः मधुना चन्द्रसंयुतः । सितवस्त्राणि वस्त्रञ्च आचार्य्याय प्रदापयेत् । जातीफलैः प्राशनञ्च रात्रौ जागरणं हितम् । एतद्देवव्रतं नाम आयुःश्रीकीर्त्तिवर्द्धनम्" ।

देवीव्रतं पद्मपु० "पयोव्रतं पञ्चदश्यां व्रतान्ते गोयुगप्रदः । लक्ष्मीलोकमवाप्नोति देवीव्रतमुदाहृतम्" देवीपु० व्रतान्तरं "क्षीराशी कार्त्तिके यस्तु देव्या भक्तिरतो नरः । शाकयावकनक्ताशी प्रातःस्नायी शिवारतः । पूजयेत्तिलहोमस्तु मधुक्षीरघृतादिभिः । कार्य्यस्तु देवीमन्त्रेण शृणु पुण्यफलं हरे" इत्यादि ।

द्वादशसप्तमीव्रतं भविष्योत्तरे "माघमासात् समारभ्य शुक्लपक्षे युधिष्ठिर ! । सप्तम्यां कृतसङ्कल्पो वर्षमेकं व्रती भवेत्" मासभेदे नियमभेदास्तत्रोक्ता द्रष्टव्याः ।

द्वादशसाध्यतृतीयाव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "मनोऽनुमन्ता प्राणश्च नरयानश्च वीर्य्यवान् । विनिर्भयो नयश्चैव हंसो नारायणस्तथा । प्रभवो विष्णुर्विश्वश्च साध्या द्वादश जज्ञिरे । तृतीयायां महाभाग ! पूजयेत्तानुपोषितः" । प्रत्येकतृतीयायां यावद्वर्षं सोपवास इति शेषः ।

द्वादशादित्यव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "धाता मित्रोऽर्य्यमा पूषा शक्रोऽंशोवरुणोभगः । त्वष्टा विवस्वान् सविता विष्णुर्द्वादशकस्तथा । पूजयेद् द्वादशादित्यान् शुक्लपक्षे उपोषितः । मार्गशीर्षादथारभ्य द्वादश्यां नियतव्रतः" ।

द्वादशीव्रतं कूर्म्मपु० "एकादश्यां निराहारो द्वादश्यां पुरुषोत्तमम् । अर्च्चयेद् ब्राह्मणमुखे स गच्छेत्परमं पदम् । एषा तिथिर्वैष्णवी स्याद् द्वादशी शुक्लपक्षगा । तस्यामाराधयेद्देवं प्रयत्नेन जनार्द्दनम्" ।

द्वीपव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "अथातः संप्रवक्ष्यामि द्वीपव्रतमनुत्तमम् । चैत्रशुक्लात्तथारभ्य प्रत्यहं दिनसप्तकम् । जम्बूशाककुशक्रौञ्चशाल्मलिद्वीपसंज्ञितम् । गोमेदं पुष्करञ्चैव प्रत्यहं पूजयेत् क्रमात् । नित्यमेव सदा स्नानं वहिरेव समाचरेत् । अधःशायी भवेन्नित्यं तद्देव दिनसप्तकम्" इत्यादि ।

धनसंक्रान्तिव्रतं स्कान्दपु० "धनसंक्रान्तिमाहात्म्यं शृणु स्कन्द ! विधानतः । यत्कृत्वा सर्व्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः । संक्रान्तिवासरं प्राप्य शुचिर्भूत्वा समाहितः । कलसं निर्व्रणं दद्यात् वारिपूर्णं निधापयेत् । सुवर्णसुसम्पन्नं कृत्वा प्रतिमान्तु दापयेत् । विधिनानेन सर्व्वान्ते प्रीयतां मे दिवाकरः" ।

धनप्राप्तिव्रतं धर्म्मोत्तरोक्तम् "भगवन् ! कर्म्मणा केन धनवान्

पुत्रयो भवेत् । पुत्रवान् देवलोकेषु पूज्यो भवति मानवः"। इति प्रश्ने "श्रावण्यां समतीतायां प्रतिपत्प्रभृति क्रमात्। पूर्ववत् पूजयेद्विष्णुं देवं सङ्कर्षणं विभुम्" इत्यादि।

धन्यव्रतं वराहपु० "अथातः सम्प्रवक्ष्यामि धन्यव्रतमनुत्तमम् !। येन सद्यो भवेद्धन्यो ह्यधन्योऽपि हि यो भवेत् । मार्गशीर्षेऽमले पक्षे प्रतिपद् या तिथिर्भवेत् । तस्यां नक्तं प्रकुर्वीत रात्रौ विष्णुञ्च पूजयेत्" इत्यादि ।

धराव्रतं पद्मपु० "यो विंशतिपलादूर्द्ध्वं महीं कृत्वा तु काञ्चनीम् । दिनं पयोव्रतं दद्याद्रुद्रलोके महीयते । धराव्रतमिदं प्रोक्तं सप्तकल्पशतानुगम्" । दिनं देवानामुत्तरायणम्। पयोव्रतमित्यनन्तरं कृत्वेत्यनुषङ्गः। रुद्रो देवता धरादानं पारणम्" इत्यादि ।

धर्म्मव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "शुक्लपक्षे दशम्यां तु सोपवासस्तु मानवः । धर्म्मं सम्पूजयेद्देवं सर्व्वलोकसुखावहम्" ।

धान्यव्रतं स्कन्दपु० "अथातः संप्रवक्ष्यामि धान्यव्रतमनुत्तमम् । यत् कृत्वा हि नरो राजन् ! सर्व्वकामानवाप्नुयात् । अयने विषुवे चैव स्नानं कृत्वा विचक्षणः । व्रतस्य नियमं कुर्य्याद्ध्यात्वा देवं दिवाकरम् । रविं ध्यात्वा ततो दद्याद्धान्यप्रस्थं द्विजातये । प्रतिमासं पुनस्तद्वत् पूज्यो देवः सहस्रपात् । एवं सदा प्रदातव्यं धान्यप्रस्थं द्विजन्मने । एवं संवत्सरे पूर्णे कुर्य्यादुद्यापनक्रियाम्" ।

धान्यसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "संपूज्य सितसप्तम्यां भानुं धान्यानि सप्त च । ददाति नक्तभुक् गार्हं लवणेन समन्वितम्" । गार्हं गृहस्योपकरणम् "स तारयति सप्तान्यान् कुल्यानात्मानमेव च । सुत ! धान्यव्रतं नाम व्रतं धान्यसुखप्रदम्" ।

धामत्रिरात्रव्रतं पद्मपु० "त्रिरात्रोपोषितो दद्यात् फाल्गुन्यां भवनं शुभम् । आदित्यलोकमाप्नोति धामव्रतमिदं स्मृतम्" ।

धाराव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् "चैत्रारम्भात् पिबंस्तोयञ्जलधारां प्रपातयेत् । वर्षान्ते घृतसंपूर्णान्दद्याद्वर्द्धनिकां नवाम् । घृतधाराव्रतं नाम सर्व्वोद्वेगहरं परम् । कान्तिसौभाग्यजननं सपत्नीदर्पनाशनम्" ।

ध्वजनवमीव्रतं भविष्योत्तरे "पौषस्य शुक्लपक्षे तु नवमी मधुरी स्मृता । तस्यां स्नात्वा शुभैः पुष्पैरर्च्चनीया सुरैः सदा । कुमारी भगवान् देवी सिंहस्यन्दनगामिनी । ध्वजान् नानाविधान् कृत्वा पुरतस्तस्य पूजयेत् । मालतीकुसुमैर्दीपैर्गन्धधूपविलेपनैः । बलिभिः पशुभिर्मेध्यैः सुरामांससुगन्धिनैः । दधिचन्दनचूर्णैश्च फलैश्चानग्निपाचितैः । देवीं स्वर्णमयीं कृत्वा सिंहारूढ़ां चतुर्भुजाम् । खड्गशक्तिधरां शूलधरां नेत्रत्रयान्विताम्" । (पूजयेत्)

ध्वजव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् "चैत्रे तु प्रत्यहं मासि गरुड़ं पूजयेन्नरः । पीतेन गन्धनैवेद्यमाल्यवस्त्रादिना द्विज ! । वैशाखे च तथा मासि तालं संपूजयेत्सदा । नीलेन गन्धनैवेद्यमाल्यवस्त्रादिना द्विज ! । ज्यैष्ठे च प्रत्यहं मासि मकरं पूजयेत् सदा । श्वेतेन गन्धनैवेद्यमाल्यवस्त्रादिभिर्द्विज ! । ऋष्यं संपूजयेद्देवं मास्याषाढ़े यथाविधि । रक्तेन गन्धनैवेद्यमाल्यवस्त्रादिना द्विज ! । बहिः स्नानं तथा कुर्य्याद्वह्निसंपूजनं तथा । नित्यञ्च कुर्य्याद्धर्म्मज्ञ ! तथा ब्राह्मणभोजनम् । पारणार्थं तथा कुर्य्यान्नक्तं तैलविवर्जितम् । अधःशायी तथा च स्याद् ब्रह्मचारी सदा भवेत् । व्रतमेतन्नरः कुर्य्यात् सम्यङ्मासचतुष्टयम् । ब्राह्मणान् पूजयेच्छक्त्या आषाढ़े चरमेऽहनि । वस्त्राण्युक्तानि धर्म्मज्ञ ! दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम् । कृत्वैकं पारणं राजन् ! स्वर्गलोके महीयते । द्वितीयं पारणं कृत्वा शक्रलोके महीयते । तृतीयं पारणं कृत्वा ब्रह्मलोके महीयते । कृत्वा तुर्य्यं पारणन्तु रुद्रलोके महीयते । विष्णुलोकमवाप्नोति कृत्वा द्वादशपारणम् । ध्वजव्रतं द्वादश वत्सराणि कृत्वा नरो भार्गववंशमुख्य ! । सायुज्यमायाति जनार्दनस्य देवस्य विष्णोः परमेश्वरस्य"।

नक्तचतुर्थीव्रतं स्कन्दपु० "विनायकचतुर्थ्याख्यं व्रतं वक्ष्यामि तेऽनघ ! । धन्यं यशस्यमायुष्यं समीहितफलप्रदम् । विघ्नापशमनायालं सर्व्वसिद्धिप्रदायकम् । प्रियं गणपतेर्नित्यमृषिभिश्चाप्युपासितम् । मार्गशुक्लचतुर्थ्यान्तु ग्राह्यं व्रतमिदं महत् । नक्ताहारेण विप्रेन्द्र ! तिलान्नं पारणं स्मृतम् । तदेव वह्नौ होतव्यं ब्राह्मणाय ददेत् सदा । नद्यां नदे वा नैवेद्यं विघ्नराजाय संयमी । पूजयेत् गणपतिं रात्रौ गन्धैः पुष्पैर्यथाक्रमम्" ।

नक्षत्रपुरुषव्रतं मत्स्यपु० "नक्षत्रपुरुषं नाम परं नारायणार्च्चनम् । पादौ हि कुर्य्याद्विधिवद्विष्णुनामानि कीर्त्तयेत् । प्रतिमां वासुदेवस्य मूलर्क्षाद्यभिपूजयेत् । चैत्रमासं समासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् । मूले नमो विश्वधराय पादावनन्तदेवाय च रोहिणीषु । जङ्घे च पूज्ये वरदाय चैव द्वे जानुनी चाश्विकुमारकर्क्षे । पूर्व्वोत्तराषाढ़युगे च पादौ नमः शिवायेत्यभिपूजनीयौ" इत्यादि ।

नक्षत्राख्यव्रतं देवीपु० "अतःपरं प्रवक्ष्यामि रूपसौभाग्यकारकम्। नक्षत्रविधिना वत्स! यथा तुष्यति शङ्करी। मृगादारभ्य मूलेन पादौ जातिस्रजा पुरा। पूजयेत्सोपवासस्तु नक्षत्रान्ते तु पारणम्। यवान्नं हविषा मिश्रं ब्राह्मणे जङ्के प्रपूजयेत्" इत्यादि।

नदीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "चैत्रशुक्लाद्यथारभ्य प्रत्यहं दिनसप्तकम्। ह्रादिनीं ह्लादिनीञ्चैव पावनीं चैव पूजयेत्। सीतां चक्षुं तथा सिन्धुं तथा भागीरथीं क्रमात्। बहिःस्नानं तथा कुर्य्यान्नित्यं नक्ताशनो भवेत्। जले च जुहुयात् क्षीरं शान्तात्मा च दिने दिने। क्षीरपूर्णाश्च दातव्या वारिधान्यो द्विजातिषु। क्षीराशनश्च तिष्ठेत तत्तथा दिनसप्तकम्। एवं संवत्सरं कृत्वा पूर्णे संवत्सरे नरः। द्विजातिषु ततो दद्याद्व्रतस्य फलं शुभम्। फाल्गुनस्यासिते पक्षे सप्तम्यां दिवसे क्रमात्। तं लोकमवाप्नोति नरो यत्र पायसकर्दमाः" इत्यादि।

नन्दव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "शुक्लपक्षे महाराजं त्रयोदश्यामुपोषितः। फाल्गुनात्तु समारभ्य नित्यं संपूजयेन्नरः"। महाराजन्तु धनदम्। "गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा। सुवर्णं ब्राह्मणेन्द्राय व्रतान्ते प्रतिपादयेत्। कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टं पक्षेषु राजन्! सुचिरं ह्युपोष्य। मानुष्यमासाद्य धनान्वितः स्यात् सौभाग्ययुक्तश्च तथा विरोगः"।

नन्दादिव्रतं भविष्योत्तरे "यस्त्वादित्यपक्षेशस्य वारो देवस्य सुव्रतः। पूजयेत् स प्रियो नित्यं ख्यातो गोस्तुतिभूषणः (शिवः)। यस्तु संपूजयेन्नित्यं पतङ्गं पन्नगाधिपम्। गन्धपुष्पादिधूपैस्तु स्तोत्रैर्वा विविधैस्तथा। सोपवासो गणश्रेष्ठ! आदित्यग्रहणे शुचिः। जपमानो महाश्वेतां खगाख्योक्तपदाधिपम्। ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु ततो भुञ्जीत वाग्यतः। आदित्यग्रहयुक्तेऽस्मिन् वारे त्रिपुरसूदनः। तत्र कर्म कृतं पुण्यं तत्सर्वं शुभदं भवेत्"।

नन्दाव्रतं देवीपु० "मासे नभसि संप्राप्ते नक्ताहारो जितेन्द्रियः। प्रातःस्नायी सदाध्यायी अग्निकार्य्यपरायणः। देवीं संपूजयेद्वत्स! बिल्वपुन्नागचम्पकैः। धूपन्तु गुग्गुलं दद्यान्नैवेद्यं घृतपाचितम्। क्षीरान्नं दधिभक्तञ्च अथवा शक्तुयावकम्। जपञ्च कुर्य्यान्मन्त्रस्य सहस्रमथवा शतम्। देव्यास्तत्र समर्प्यैतत् यावत् पूर्णं व्रतम्भवेत्"।

नन्दसप्तमीव्रतं भविष्योत्तरे "या तु मार्गशिरे मासि शुक्लपक्षे तु सप्तमी। नन्दा सा कथिता वीर! सर्वानन्दकरी शुभा। पञ्चम्यामेकभक्तं तु षष्ठ्यां नक्तं प्रकीर्त्तितम्। सप्तम्यामुपवासञ्च कीर्त्तयन्ति मनीषिणः। मालतीकुसुमानीह सुगन्धं चन्दनं तथा। कर्पूरागुरुसंमिश्रं धूपञ्चात्र विनिर्दिशेत्। दध्योदनं सखण्डञ्च नैवेद्यं भास्करप्रियम्। तदेव दद्याद्विप्रेभ्यो ह्यश्नीयाच्च स्वयं यथा"।

नयनप्रदसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "यो मार्गशीर्षे सितसप्तमेऽह्नि हस्तर्क्षयोगे जगतः प्रसूतिम्। संपूज्य भानुं विधिनोपवासी स्रग्गन्धधूपान्नवनोपहारैः। गृहीतगव्यं प्रतियत्नपूजादानादियुक्तं व्रतमब्दमेकम्" इत्यादि।

नरकपूर्णिमाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् "प्रतिमासन्तु नामानि पञ्चदश्यां जगत्पतेः। कृतोपवासः सुस्नातः पूजयित्वा जगद्गुरुम्। उच्चारयन्नरो याति सुसुखेनैव गच्छति। यद्वा मासमतं नाम प्रीयतामिति कीर्त्तयेत्। केशवं मार्गशीर्षे तु पौषे नारायणं तथा। माधवं माघमासे तु गोविन्दमपि फाल्गुने। चैत्रे विष्णुञ्च वैशाखे कीर्त्तयेन्मधुसूदनम्। ज्यैष्ठे त्रिविक्रमं देवं तथाषाढे च वामनम्। श्रीधरं श्रावणे मासि हृषीकेशं ततःपरम्। नाम भाद्रपदे तद्वत् ज्ञायते पुण्यकाङ्क्षिभिः। तद्वदश्वयुजे मासि पद्मनाभेति कीर्त्तयेत्। दामोदरं कार्त्तिके च सर्वान्तरति दुर्गतिम्। एवं मासक्रमेणैव यदि दातुं न शक्यते। तदा संवत्सरस्यान्ते दद्यान्नैव समागतम्"।

नरसिंहचतुर्दशीव्रतं नरसिंहपु० "वैशाखशुक्लपक्षे तु चतुर्दश्यां समाचरेत्। मज्जन्मसम्भवं पुण्यं व्रतं पापप्रणाशनम्। वर्षे वर्षे तु कर्त्तव्यं मम सन्तुष्टिकारकम्। महागुह्यमिदं श्रेष्ठं मानुषैर्भवभीरुभिः। तेनैव क्रियमाणेन सहस्रद्वादशीफलम्। जायते मत्प्रसत्त्या वच्मि मानुषाणां महात्मनाम्। स्वातीनक्षत्रयोगे च शनिवारेण संयुते। सिद्धियोगस्य संयोगे वाणिजे करणे तथा। पुण्यसौभाग्ययोगेन लभ्यते दैवयोगतः। सर्वैरेतैस्तु संयुक्तं हत्याकोटिविनाशनम्। एतदन्यतरे योगे तद्दिनं पापनाशनम्। केवले तत् प्रकर्त्तव्यं मद्दिने व्रतमुत्तमम्। अन्यथा नरकं याति यावच्चन्द्रदिवाकरौ। यथा यथा प्रवृत्तिः स्यात् पातकस्य कलौ युगे। तथा तथा प्रणश्यन्ति तद्व्रतस्य प्रभावतः। मद्व्रतस्य प्रभावेन पतनं स्याद् दुरात्मनाम्। विचार्य्येत्थं प्रकर्त्तव्यं माधवे मासि मद्व्रतम्"।

नरसिंहत्रयोदशीव्रतं नरसिंहपु० "गुरुवारे त्रयोदश्यामपराह्णे जलप्लुतः । तर्पयित्वा देवपितॄन् ऋषींश्च तिलतण्डुलैः । नरसिंहं समभ्यर्च्य यः करोत्युपवासकम् । सर्व्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते" ।

नरसिंहव्रतं गरुडपु० "अथाष्टमीव्रतं ब्रह्मन् ! प्रोच्यमानमिदं शृणु ! । भवविध्वंसनं नृणां सर्व्वार्त्तिहरणं परम् । राजा वा राजपुत्रो वा यदि चेद्रिपुनाशनम् । तदाष्टम्यान्तु सुस्नातो यवाग्रञ्च प्रकारयेत् । कुर्य्यादष्टदलं पद्मं तण्डुलैर्वा प्रसूनकैः । कर्णिकायामयेशानं नरसिंहाकृतिं चरेत्" इत्यादि ।

नवम्याद्युपासव्रत मत्स्यपु० "नवमी चाष्टमी चैव पौर्णमासी चतुर्द्दशी । यो भुङ्क्ते देवि ! नैतेषु सुपर्व्वसु नरः स माम् । गाणपत्यं स लभते निःसपत्नमनिन्दितम्" ।

नवरात्रिव्रतं देवीपु० "सौभाग्यार्थं स्त्रिया कार्य्यमाद्यैश्च धनकाङ्क्षिभिः । महाव्रतं महापुण्यं शङ्कराद्यैरनुष्ठितम् । कर्त्तव्यं देवराजेन्द्र ! देवीभक्तिसमन्वितैः । कन्यासंस्थे रवौ शक्र ! शुक्लादारभ्य नन्दिकाम्" । नन्दिकाम् प्रतिपदम् "यवाशीत्यथवैकाशी नक्ताशीत्यथ वा पुनः । प्रातःस्नायी जितद्वन्द्वस्त्रिकालं शिवपूजकः । जपहोमसमायुक्तः कन्यका भोजयेत् सदा । अष्टम्यां नवगेहानि दारुजानि शुभानि च । एकं वा द्विविभागेन कारयेत् सुरसत्तम ! । तस्मिन् देवी प्रकर्त्तव्या हैमी वा राजती च वा । शूलकालक्षणोपेतखड्गम्बुलेन पूजयेत् । सर्व्वोपहारसम्पन्नवस्त्ररत्नफलादिभिः । कारयेद्रथदोलादिपूजाञ्च बलिदैविकीम्" इत्यादि ।

नागदष्टोद्धरणपञ्चमीव्रतं भविष्योत्तरे "उपोष्य पञ्चमीं सम्यक् नागानां बलवर्द्धनम् । अस्यैकमेकं यावच्च विधानं शृणु भारत ! । समेकं संवत्सरम् "मासि भाद्रपदे राजन् ! शुक्लपक्षे तु पञ्चमी । सापि पुण्यतमा प्रोक्ता याद्याशौ गतिकाम्यया । चतुर्थ्यामेकभक्तञ्च तस्यां नक्तं प्रकीर्त्तितम्" । तस्यां पञ्चम्यामुपोष्येति दिवा भोजनवर्ज्जनात् "कुर्य्याच्चान्द्रमसं नागमथ वा कलधौतजम् । अथ दारुमयं भव्यं मृण्मयं साध्यशक्तितः । चान्द्रमसं सौवर्णं कलधौतजं रूप्यमयम् । पञ्चम्यामर्च्चयेद्भक्त्या नागं पञ्चफणन्तथा । करवीरैस्तथा पद्मैः जातीपुष्पैः सुगन्धिभिः । गन्धैर्धूपैः सनैवेद्यैः स्नाप्य क्षीरादिभिर्नृप ! । ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चात् घृतपायससोदकैः । अनन्तं वासुकिं शङ्खं पद्मं कम्बलमेव च । तथा कर्कोटकं नागं नागमश्वतरं नृप ! । धृतराष्ट्रं शङ्खपालं कालियं तक्षकं तथा । पिङ्गलञ्च महानागं मासि मासि क्रमाद्यजेत्" ।

नागपञ्चमीव्रतं भविष्यपु० "नागाविद्धा तु पञ्चम्यां न विषैरभिभूयते । स्त्रियं च लभते पुत्रं परमां श्रियमाप्नुयात् । मूलमन्त्राः स्वसंज्ञाभिरङ्गमन्त्राश्च कीर्त्तिताः । पूर्व्ववत् पद्मपत्रस्थः कर्त्तव्यश्च तिथीश्वरः" । तिथीश्वरोऽत्र नागः "गन्धपुष्पोपहारश्च यथाशक्ति विधीयते । पूजाऽशाठ्येन शाठ्येन कृतापि तु फलप्रदा । आज्यधाराभिरिष्टैश्च दधिक्षीरान्नमाक्षिकैः । पूर्व्वोक्तफलदो होमो यतः शान्तेन चेतसा । एतद्व्रतं वैश्वानरप्रतिपद्व्रतवद्व्याख्येयम्" ।

नागव्रतं कूर्म्मपु० कार्त्तिकशुक्लपक्षमुपक्रम्य "तिथौ युगाह्वयायान्तु समुपोष्य यथाविधि । शङ्खपालादिनागानां शेषस्य च महात्मनः । पूजा कार्य्या पुष्पगन्धक्षीराप्यायनपूर्व्वकामिति" । युगाह्वयायाञ्चतुर्थ्यां प्रातर्मध्याह्नव्यापिन्याञ्च कर्त्तव्यम्" तथा च स्कन्दपुराणे "प्रातर्मध्यन्दिने तत्र तत्रोपोष्य फणीश्वरान् । क्षीरेणाप्याय्य पञ्चम्यां पारयेत् प्रयतो नरः । विषाणि तस्य नश्यन्ति न तं हिंसन्ति पन्नगाः" ।

नानाफलपूर्णिमाव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "प्राप्य पञ्चदशीं राम ! तथा शुक्लाञ्च कार्त्तिकीम् । आरामगृहभित्तिं वै उमेशौ च समालिखेत् । तस्य द्वारि गृहे चापि नानावर्णैस्तु वर्णिकम् । गृहोपकरणं शक्त्या तयोश्चैवाभितो लिखेत् । पीतं यद्वासवाच्छाद्य सकटीसूत्रनासिकम् । ततस्तौ पूजयेन्नारी स्नात्वा भर्त्तृपरा शुचिः" ।

नामतृतीयाव्रतं भविष्योत्तरे "उपवासस्य नियमं गृह्णीयाद् भक्तिभाविता । देवीं संवत्सरं यावत् तृतीयायामुपोषिता । प्रतिमासं करिष्यामि पारणञ्चापरेऽहनि । तदविघ्नेन मे यातु समाप्तिं व्रतमुत्तमम् । शरणं त्वां प्रपन्नास्मि दौर्भाग्याद्धर स्व माम् । एवं सङ्कल्प्य विधिवत् कौन्तेय ! कृतनिश्चया । भक्त्या नारी ध्यानपरा स्नानं कृत्वा जितेन्द्रिया । नद्यां तडागे वाप्यां वा गृहे वा नियतेन्द्रिया । पूजयेत् पार्व्वतीं नाम्ना रात्रौ प्राश्य कुशोदकम् । प्रभाते भोजयेत् विप्रान् शिवभक्तान् विशेषतः । पौषे मासि तृतीयायां गिरिजां नाम पूजयेत् । गोमूत्रं प्राशयेद्रात्रौ प्रभाते भोजयेद् द्विजान्" इत्यादि । भविष्यपु० मतान्तरम् "गौरी

काली२ उमा३ भद्रा४ दुर्गा५ कान्तिः६ सरस्वती७ । मङ्गला८ वैष्णवी९ लक्ष्मीः१० शिवा११ नारायणी१२ क्रमात् । मार्गतृतीयामारभ्य पूजयेत् स्वर्गभाक् भवेत्” । मार्गशीर्षतृतीयामारभ्य प्रतिमासमेकैकेन नाम्ना पूजयेदित्यर्थः “अर्द्धनारीश्वरं रुद्रमथ वा उमाशङ्करम् । पूजयेद्विधिवन्नारी अवियोगमवाप्नुयात्” ।

नामद्वादशीव्रतं विष्णुरहस्ये “मार्गशीर्षे शुभे मासि शुक्लपक्षे यतव्रतः । प्रथमस्यैव गृह्णीयात् द्वादशीं विधिवन्नरः । कारयेन्न हरेर्यस्माचार्य्योद्दैर्विधानतः । अर्चयित्वा हरिं तत्र लक्ष्मानुष्ठां द्विजन्मनः” इत्यादि ।

नामनवमीव्रतं भविष्यपु० “नवम्यां शुक्लपक्षे तु कृते नक्ते विशेषतः । मासि चाश्वयुजे वीर ! दुर्गादेवीति पूजयेत् । विल्वपत्रैस्तथाङ्गिस्य द्रोणपुष्पैस्तु सर्वशः । गुग्गुलेनाथ दुग्धेन भक्ष्यभोज्यैरनेकशः । परमान्नेन रत्नेन महिषाजैर्विघातितैः । सर्वोषनं तथा कुर्य्याद्देव्या वै भक्तिमाचरन् । भोजयित्वा नवम्यां तु ब्राह्मणानां तु कन्यकाः । ब्राह्मणानां स्त्रियश्च यथा भवति शक्तितः । पञ्चगव्यं ततः प्राश्य नक्तं भुञ्जीत वाग्यतः । य एवं पूजयेदत्र दुर्गां भक्त्या समन्वितः । सोऽश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्य दिवं व्रजेत् । कार्य्यमाश्विनवत् सर्वं कार्त्तिकेऽपि हि सत्तम ! । कृत्वोपवासमष्टम्यां मासि मार्गशिरे नृप ! । नवम्यां पूजयेद्दुर्गां भक्त्या भगवतीं बुधः” इत्यादि । वर्षसाध्यमिदम् ।

नामसप्तमीव्रतं भविष्योत्तरे “चैत्रात् प्रभृति कर्त्तव्या सर्वदा नामसप्तमी । धातेति मधुमासे तु पूजनीयो दिवाकरः । अर्य्यमेति च वैशाखे ज्यैष्ठे मित्रः प्रकीर्त्तितः । आषाढ़े वरुणो ज्ञेय इन्द्रो नभसि कथ्यते । विवस्वांश्च नभस्ये तु पर्जन्योऽश्वयुजि स्मृतः । पूषा कार्त्तिकमासे च मार्गशीर्षे तु कथ्यते । भगः, पौषे विवस्वांश्च त्वष्टा माघे तु कथ्यते । विष्णुस्तु, फाल्गुने मासि पूज्यो वन्द्यश्च भास्करः । सप्तम्यां चैव सप्तम्यां भोजयेद्भोजकान् बुधः” ।

निक्षुभार्कसप्तमीव्रतं प्रथमं भविष्यपु० “सूर्य्यभक्ता तु या नारी ध्रुवं सा पुरुषो भवेत् । स्त्री चैवाप्युत्तमं नाथं यत् कृत्वा लभते शृणु । निक्षुभार्कव्रतं भानोः सदा प्रीतिविवर्द्धनम् । अवियोगकरं वीर ! धर्मकामार्थसाधकम् । सप्तम्यामथ षष्ठ्यां वा संक्रान्तौ भानवे दिने । हविषा हविषा होमं सोपवासः समाचरेत् । निक्षुभार्कस्य चैवार्च्चां कृत्वा स्वर्णमयीं शुभाम् । राजतीं वाथ वार्क्षीं वा स्नापयेन्न घृतादिभिः” । निक्षुभा सूर्य्यपत्नी तया सहितोऽर्कः । द्वितीयम् “या नार्य्युपवसेदेवं कृष्णामेकान्तु सप्तमीम् । सा गच्छेत् परं स्थानं भानोरमिततेजसः । वर्षान्ते प्रतिमां कृत्वा शालिपिष्टमयीं शुभाम् । पीतानुलेपनैर्माल्यैः पीतवस्त्रैः प्रपूजयेत् । पूर्वोक्तं निखिलं कृत्वा भास्कराय निवेदयेत् । सार्व्वभौमो महीपालो भातुचामीकरप्रभः । वर्षकोटिसहस्राणि सूर्य्यलोके महीयते” । तृतीयम् “सप्तम्यां या निराहारा भवेद्वर्द्धनियन्त्रिता । गजं पिष्टमयं कृत्वा वर्षान्ते विनिवेदयेत् । विधाय राजतं पद्मं सुवर्णकृतकर्णिकम् । भक्त्या विन्यस्य तत्पृष्ठे सर्वं पूर्ववदाचरेत् । कामतोऽपि कृतं पापं भ्रूणहत्यादि यद्भवेत् । तत् सर्वं गजदानेन क्षीयते नात्र संशयः” । चतुर्थम् “कृष्णपक्षे तु माघस्य सप्तम्यां या दृढ़व्रता । वर्षैकमुपवासेन सर्वभोगविवर्जिता । वर्षान्ते सर्वगन्धोत्थं निक्षुभार्कं निवेदयेत्” ।

निर्जलैकादशीव्रतं भविष्योक्तम् “वृषस्थे मिथुनस्थेऽर्के शुक्ला ह्येकादशी भवेत् । ज्यैष्ठे मासि प्रयत्नेन सोपोष्या जलवर्जितैः । स्नाने चाचमने चैव वर्जयित्वोदकं बुधः । उपभुञ्जीत दैवाद्यद्व्रतभङ्गोऽन्यथा भवेत् । उदयादुदयं यावद्वर्जयित्वा जलं बुधः । अप्रयत्नादवाप्नोति द्वादश्यां द्वादशीपरः । ततः प्रभाते विमले द्वादश्यां स्नानमाचरेत् । जलं सुवर्णं दत्त्वा तु द्विजातिभ्यो यथाविधि । भुञ्जीत कृतकृत्यस्तु ब्राह्मणैः सहितो वशी । एवं कृते तु यत् पुण्यं भीमसेन ! शृणुष्व तत् । संवत्सरस्य या मध्ये एकादश्यो भवन्त्युत । तासां फलमवाप्नोति अत्र मे नास्ति संशयः” ।

नीराजनद्वादशीव्रतं भविष्योत्तरे “कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य द्वादश्यां रजनीमुखे । समुत्थिते विनिद्रे तु देवे दामोदरे तथा । दीपान्ते नरमालाभिरथ्ये स्त्री वा नरोऽन्तिके । जनयित्वा नवं विष्णुं स्तुत्वा मन्त्रैर्द्विजोत्तमैः । शार्ङ्गमानतपुष्पाभिर्दीपिकाभिर्द्धृतायनम् । कृत्वा महाजनाः सर्वे हरिं नीराजयेच्छनैः । पुष्पैरभ्यर्चितं देवं समालभ्य च चन्दनैः । बदरैः कर्वरैश्चैव मधुमैरिक्षुभिस्तथा । गन्धैः पुष्पैरलङ्कारैर्वस्त्रै रत्नैश्च पूजितैः । तस्यैवानुगतां लक्ष्मीं ब्रह्माणं चण्डिकां तथा । आदित्यं शङ्करं गौरीं यक्षं गणपतिं ग्रहान् । मातरः

पितरो गावः सर्वा नीराजयेत् क्रमात् । सर्वां नीराजनं कुर्य्यात् महिष्याद्येश्च मण्डलम् । भ्रामयेच्चाथ वेष्टव्यं घण्टावादनशब्दितैः" ।

पञ्चसिंहद्वादशीव्रतं धरणीव्रतोक्तम् "तद्वत् फाल्गुने मासि कृष्णपक्षे तु द्वादशी । उपोष्या प्रोक्तविधिना हरिमावाहयेद् बुधः । नरसिंहाय पादौ तु गोविन्दायोरू तथा । कटिं विश्वभुजे तद्वदनिरुद्धाय चोदरम् । कण्ठन्तु शितिकण्ठाय पिङ्गकेशाय वै शिरः । असुरध्वंसनायेति चक्रं तोयात्मने तथा । शङ्खमित्येव सम्पूज्य गन्धपुष्पफलैस्तथा । रत्नगर्भे घटे स्थाप्य तं संपूज्य विधानतः । द्वादश्यां वेदविदुषे ब्राह्मणाय निवेदयेत् । एवं कृते फलं प्राप्तं यत् पुरा पार्थिवेन च" इत्यादि ।

पञ्चवह्निव्रतं पद्मपु० "प्रतिपद्येकभक्ताशी समान्ते कपिलाप्रदः । वैश्वानरपुरं याति व्रतं वैश्वानरन्त्विदम् । पृथिव्यां भाजनं कृत्वा यो भुङ्क्ते पञ्चवह्निषु । अहोरात्रेण चैकेनातिरात्रफलमश्नुते" ।

पञ्चघटपूर्णिमाव्रतं भविष्योत्तरे "पञ्च पञ्चदशीः स्थित्वा एकभक्तेन मानवः । संपूज्य पूर्णिमां देवीं लिखितां चन्दनादिना" । पूर्णिमाप्रतिमा तु परिभाषायां द्रष्टव्या । "ततः पञ्च घटान् पूर्णान् पयोदधिघृतेन च । मधुना सितखण्डेन ब्राह्मणायोपपादयेत् । मनोरथान् पूरयस्व यथा त्वं पूर्णिमा ह्यसि । पञ्चकुम्भप्रदानेन भूतानां तुष्टिरस्तु मे । द्विजानेवं नमस्कृत्य सर्वान् कामानवाप्नुयात् । एतत् पञ्चघटं नाम व्रतं तुष्टिप्रदायकम्" ।

पञ्चपिण्डिकागौरीव्रतं स्कन्दपु० नागरख० "नभस्ये च सिते पक्षे तृतीयादिवसे स्थिते । प्रातरुत्थाय पश्चाच्च भक्षयेत् दन्तधावनम् । ततश्च नियमं कुर्य्यादुपवाससमुद्भवम् । गौरीनाम समुच्चार्य्य श्रद्धापूतेन चेतसा । ततो निशागमे प्राप्ते कृत्वा गौरीचतुष्टयम् । मृण्मयं यादृशञ्चैव तदिहैकमनाः शृणु ! । एका गौरी प्रकर्त्तव्या पञ्चपिण्डा यथाचिता । प्रहरे प्रहरे प्राप्ते तासु पूजां [illegible]रेत्" ।समाप्त

पञ्चमहापापनाशनद्वादशीव्रतं भविष्यपु० "यत् कृत्वा मुच्यते जन्तुर्महतः पञ्चपातकात् । पञ्चपातकिनः प्रेतान् पितॄंस्तारयते तथा । निष्पापदाप्यायनस्य पूर्णिमादेवता इमाः । अनन्तो महीधारो देवेन्द्रो देवकीसुतः । चतुर्भुजो गदापाणिः सुरश्रेष्ठः सुलोचनः । सर्व[illegible]पाणिः सुरसाध्यसुरान्तकः । [illegible] द्वादश इमा देवताः परिकीर्त्तिताः । स्वाहाकारान्वितैरेतैश्चतुर्थ्यन्तैश्च नामभिः । आवयोर्द्वौ देवतानां पूजां च कुरुते व्रती । आवयोर्देव कुर्वीत द्वादश्यां परिकीर्त्तिता । पूर्णिमायान्तु देवेभ्यः पायसञ्चैव यत्नतः । अमावास्यां देवतानां तिलचरुगुडोदकम् । पञ्च रत्नानि देयानि पञ्चपातकशान्तये । पञ्चमूर्त्तिं स्वर्णमयीं पञ्चवस्त्रसमन्विताम् । भोजयेद् ब्राह्मणान् राजन् ! पञ्चद्वादशसंख्यया" ।

पञ्चमहाभूतपञ्चमीव्रतं विष्णुधर्मोक्तम् "अतःपरं प्रवक्ष्यामि पञ्चमूर्त्तेस्तथार्च्चनम् । पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च । एता वै देवदेवस्य कथिताः पञ्च मूर्त्तयः । चैत्रे तु पञ्चमीं शुक्लां समासाद्य विचक्षणः । सोपवासो हरिं देवं पञ्चात्मानं समर्च्चयेत् । पञ्चमण्डलकाः कार्य्याः पञ्चभिर्वर्णकैः पृथक् । पार्थिवं मण्डलं कार्य्यं नीलवर्णं महीपते ! । वारुणञ्च तथा श्वेतं रक्तमाग्नेयमिष्यते । पीतं भवति वायव्यं कृष्णमाकाशदैवतम् । समानवर्णगन्धैश्च पुष्पैस्तानर्च्चयेत् पृथक् । शक्त्या च धूपदीपाद्यैर्यथाकाममरिन्दम ! । वर्णैर्नैवेद्यैश्चैव उपायनैश्च" ।तेन

पञ्चमूर्त्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "अथापरं प्रवक्ष्यामि पञ्चमूर्त्तिव्रतं तव । शङ्खचक्रगदापद्मं पृथिवीञ्च महाभुज ! । गन्धैर्मण्डलिकां कृत्वा पञ्च पञ्चसु पूजयेत् । चैत्रशुक्लादिमां प्राप्य पञ्चमीप्रभृति नरः । सोपवासो बहिःस्नातस्तथा शुक्लाम्बरः शुचिः । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । सर्वेषां पूजनं कृत्वा जुहुयाज्जातवेदसि । सर्वेषामेव देवानां नामभिस्तु तथा ततः । ब्राह्मणान् भोजयेत्तत्र तदा च सुरभोजनम् । संवत्सरमिदं कृत्वा व्रतान्ते वस्त्रपञ्चकम् । पञ्च वेदविदां दद्यात् पञ्चवर्णं नराधिप ! । व्रतेनानेन चीर्णेन राजसूयफलं लभेत्" ।

पञ्चाग्निसाधनरम्भातृतीयाव्रतं भविष्योत्तरे "भद्रे कुरुष्व यत्नेन रम्भाव्रतमनुत्तमम् । मनोऽभिलषितं कामं येन प्राप्नोति शङ्करम् । ज्यैष्ठशुक्लतृतीयायां स्नाता नियमतत्परा । कुरु ! पार्श्वेषु पञ्चाग्नीन् ज्वालामालाकुलाकृतीन् । गार्हपत्यं दक्षिणाग्निं सभ्यकाहवनीयकम् । पञ्चमं भास्करं तेज इत्येते पञ्च वह्नयः । तेषां मध्यमा भूत्वा तिष्ठ पूर्वमुखी सती । चतुर्भुजं ध्यायमानं पङ्कजापरिसंस्थितम् । मृगाजिनकृतप्रावां जटावल्कलधारिणीम् । सर्वाभरणसम्पन्नां देवीमभि[illegible] कुरु !" ।

पत्रव्रतं भविष्योत्तरे "ताम्बूलमत्स्यादौ वा गौरीपत्रं ददाति च"। गौरीपत्रं ताम्बूलपत्रम् "पूगचूर्णसमायुक्तं स्त्रियो वा पुरुषस्य वा। वर्षस्यान्ते तु सौवर्णं फलपत्रन्तु राजतम्। मुक्ताफलमयं चूर्णं सम्पूर्णं वा प्रयच्छति। न स प्राप्नोति दौर्भाग्यं न दौर्गन्ध्यं मुखस्य वा। एतत्पत्रव्रतं नाम गौरीलोकप्रदायकम्"।

पदार्थव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "शुक्लपक्षे दशम्यां तु सोपवासस्तथा नरः। मार्गशीर्षे तथारभ्य यावत् संवत्सरं भवेत्। गन्धमाल्यनमस्कारधूपदीपान्नसम्पदा। दिक्पालपूजनं कुर्य्यात् दिशां संपूजनं तथा। गां वत्सरान्ते दद्याच्च तथैव च पयस्विनीम्। ब्राह्मणाय महाभाग! तथा च मनुजोत्तम!। एतद्व्रतं नरः कृत्वा यत्र क्वचन गच्छति। तत्रेष्टं काममाप्नोति पुत्रेष्टिफलमश्नुते। वाणिज्यसक्तश्च नरः सुसिद्धिं यायात् तथान्यां विजीगीषवश्च। विद्यार्थिनो वा रिपुनाशनं वा हितं पदार्थव्रतमेतदिष्टम्"।

पद्मनाभद्वादशीव्रतं "तद्वदाश्वयुजे मासि द्वादशीं शुक्लपक्षगाम्। सङ्कल्प्याभ्यर्चयेद्देवं पद्मनाभं सनातनम्। पद्मनाभाय पादौ तु कटिं वै पद्मयोनये। उदरं सर्वदेवाय पुष्कराक्षाय वै उरः। अव्ययाय तथा बाहू प्राग्वदस्त्राणि पूजयेत्। प्रभवाय शिरः पूज्य प्राग्वदग्रे घटं न्यसेत्। तस्मिन् हेममयं देवं पद्मनाभं तु विन्यसेत्"। पद्मनाभस्तु दक्षिणाधोहस्तादारभ्य सव्येन च शङ्खपद्मगदाचक्रधारी कार्य्यः"।

पयोव्रतं पद्मपु० "वर्षमेकं भवेद्यस्तु पञ्चदश्यां पयोव्रतः"। पञ्चदश्यामित्यमावास्यायां पुराणान्तरसंवादात् "समान्ते श्राद्धकृद् दद्यात् यस्य पञ्च पयस्विनीः। वासांसि च पिशङ्गानि जलकुम्भयुतानि च। स याति वैष्णवं लोकं पितॄणां तारयेच्छतम्। जन्मान्तरे भवेद्राजा! पयोव्रतमिदं स्मृतम्"।

पर्वनक्तव्रतं भविष्यपु० "योऽब्दमेकं प्रकुर्वीत नक्तं पर्वसु पर्वसु"। पर्व पञ्चदशी "ब्रह्मचारी जितक्रोधः शिवार्चनरतः सदा। वत्सरान्ते च विप्रेन्द्र! शिवभक्तान् समाहितान्। भोजयित्वा ततो ब्रूयात् प्रीयतां भगवान् प्रभुः। एवंविधिसमायुक्तः शिवलोकञ्च गच्छति"

पर्णभाजनव्रतं पद्मपु० "पृथिवीभाजने भुङ्क्ते नित्यं पर्वसु यो नरः। अतिरात्रफलं देवि! अहोरात्रेण विन्दति"। पृथिवीभाजने भूमावन्नं निधायेत्यर्थः शिवोऽत्र देवता"।

पातालव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "चैत्रमासं समारभ्य कृष्णपक्षे दिने दिने। पातालपूजनं कुर्य्यात् प्रतिपत्प्रभृतिक्रमात्। रौद्रं भौमं स्निग्धभौमं पातालं नीलमृत्तिकम्। रक्तभौमं पीतभौमं श्वेतमृत्स्नादशावपि। सुवर्णगन्धमाल्यैश्च नैवेद्येन च भूरिणा। घृतदीपप्रदानेन वह्निसन्तर्पणेन च। एवं नक्ताशनः कृत्वा व्रतं संवत्सरं सदा। व्रतावसाने दद्यात् तु दीपकान् द्विजवेश्मसु"।

पात्रव्रतं नरसिंहपु० "उपपत्रैकादशीं शुक्लां माघमासेऽथ पूर्णिमाम्। कुर्य्याद्विधिवित् सम्यक् सदा तस्य व्रजेत् पदम्। तद्वदिक्ष्वाकुप्रदश्चैतद् व्रत सौभाग्यदायकम्। पुराऽयं वेङ्कटस्यैव विधिना चरितं त्विदम्। व्रतस्यास्य प्रकारं समयुक्तं गुणान्वितम्। पूजयेद्भूमिकामोऽथ पादुकाद्यैः सुभावितः। रुक्मनाज्ययुतश्चाथ पात्रं नीलाञ्च गामपि। अभावे च तथा हेम्नः कर्षार्द्धेन तु राजतम्। वस्त्रयुग्मं नवं सूक्ष्मं पुष्पप्रकरचित्रितम्। आस्थाप्य तत्र तत् पात्रं शुचौ देशे निवेशयेत्। ततो जागरणं कुर्य्यात् गीतवाद्यादिमङ्गलैः। प्रभाते तु नयेत् पात्रं हरेरायतनं महत्। स्नाप्य क्षीरादिभिर्देवं विष्णुं सम्पूज्य वै स्वयम्। निवेदयेत् तु तत् पात्रं प्रीयतामित्युदीरयेत्"।

पापनाशनीसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां यदा हस्ते करो भवेत्। तदा पुण्यतमा प्रोक्ता सप्तमी पापनाशिनी"। करो, हस्तः अयं हि योगो बहुले श्रावणे मासि सम्भवति। "तस्यां सम्पूज्य देवेशं चित्रभानुं जगद्गुरुम्। सप्तजन्मकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः। यश्चोपवासं कुरुते तस्यां नियतमानसः। सर्वपापनिर्मुक्तः सूर्य्यलोके महीयते। दानं यद्दीयते किञ्चित् समुद्दिश्य दिवाकरम्। होमो वा क्रियते तत्र तत् सर्वञ्चाक्षयं भवेत्। करर्क्षा सप्तमी कृष्णा तेनोक्ता पापनाशिनी। अस्यां समभ्यर्च्य रविं याति सौमनसं पुरम्"।

पापमोचनव्रतं सौरपु० "बिल्वहृच्च समाश्रित्य द्वादशाहं समोजनम्। यः कुर्य्याद् भ्रूणहा पापान्मुक्तो भवति नारद!"।

पापान्तकसंक्रान्तिव्रतं स्कन्दपु० "वक्ष्याम्यपापसंक्रान्तिं शृणु स्कन्द! विधानतः। संक्रान्त्यां नियतो भूत्वा तिलैः श्वेतैः समन्वितैः। कारकं वर्द्धमानञ्च प्रतिमासं निवे-

दयेत्” । वर्द्धमानः शरावः । “मन्त्रेणानेन तु स्नायाद्भक्तिभावसमन्वितः । तिलो मास्मात् पापेभ्यस्तव देव प्रसादतः । त्वञ्च मां रक्ष देवेश ! वाङ्मनःकायकर्म्मजात् । उद्यापने च देवस्य सौवर्णमाषकेण तु । द्विभुजा प्रतिमा कार्य्या रजतेनाथ कारयेत्” ।

पालीचतुर्द्दशीव्रतं भविष्योत्तरे “मासि भाद्रपदे पक्षे शुक्ले भूततिथौ नृप ! । तदा भक्त्या प्रदातव्यं वरुणायार्घ्यमुत्तमम् । ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैः स्त्रीभिस्तथैव च । फलपुष्पैस्तथा वस्त्रैर्दीपालक्तकचन्दनैः । विरूढैः सप्तधान्यैश्च दधिपिष्टाम्बुचन्दनैः । अनग्निपाकसिद्धैस्तैः क्षिततण्डुलमिश्रितैः । खर्जूरैर्नारिकेलैश्च बीजपूर्णात्रपैस्तथा”। आतपं (आता) फलविशेषः “द्राक्षादाडिमपूगैश्च पुष्पैश्चापि प्रपूजयेत् । संरुद्धशुद्धसलिलातिबलां विशालां पालीमुपेत्य बहुभिस्तनुभिः क्वतालीम्। ये पूजयन्ति वरुणं सहितं समुद्रे तेषां गृहे भवति भूतिरनर्घगाधा”।

पाशुपतव्रतं वह्निपु० “शिवं ये पूजयिष्यन्ति दानं दास्यन्ति सुव्रताः । सर्वपापविनिर्मुक्ता दिवमेष्यन्ति ते द्विजाः । यथा पशुपतिर्नित्यं कृत्वा सर्वमिदं जगत् । न लिप्यते पुनः सोऽपि यो नित्यं व्रतमाचरेत् । इह जन्म कृतं पापं पूर्वजन्म कृतञ्चयत् । व्रतं पाशुपतं नाम कृत्वा हन्ति द्विजोत्तम ! द्वादश्यामेकभक्ताशी त्रयोदश्यामयाचितम् । चतुर्द्दश्यां तथा नक्तं उपवासं परेऽहनि”। कालसंहितोक्तम् “रहस्यं यत् प्रवक्ष्यामि सर्वपापनिकृन्तनम् । व्रतं पाशुपतं श्रेष्ठं मया च शिरसि (वेदे) श्रुतम् । कालश्चैत्रपौर्णमासी देशः शिवपरिग्रहः ! क्षेत्रारामादिरन्यो वा प्रशस्तः शुभलक्षणः । तत्र पूर्वं त्रयोदश्यां सुस्नातस्तु कृताह्निकः । अनुज्ञार्थं समाचार्य्यं संपूज्य प्रणिपत्य च । पूजां स्वशाखिकीं कृत्वा शुक्लाम्बरधरः स्वयम् । शुक्लयज्ञोपवीती च शुक्लमाल्यानुलेपनम् । दर्भासने समासीनो दर्भमुष्टिं प्रगृह्य च । प्राणायामत्रयं कृत्वा प्राङ्मुखोवाऽप्युदङ्मुखः । ध्यात्वा देवञ्च देवीञ्च भूतविज्ञानवर्त्मना । व्रतमेतत् करोमीति भवेत्सङ्कल्प्य दीक्षितः । यावत् शरीरपातञ्च द्वादशाब्दमथापि वा । तदर्द्धं वा तदर्द्धं वा मासद्वादशकन्तु वा । तदर्द्धं वा तदर्द्धं वा मासमेकमथापि वा । दिनद्वादशकं वाथ व्रतसङ्कल्पनं विधिः”। व्रतान्तरं तल्लक्षपोक्तं लिङ्गपु० “कृत्वा कनीयसं लिङ्गं स्नाप्य चन्दनवारिणा । चैत्रमासादि विप्रेन्द्राः शिवलिङ्गव्रतं शुभम् । कृत्वा हैमं शुभं पद्मं कर्णिकाकेसरान्वितम् । नवरत्नैस्तु खचितमष्टपत्रं यथाविधि । कर्णिकायां न्यसेल्लिङ्गं स्फाटिकं पीठसंयुतम् । तत्र भक्त्या यथान्यायमर्चयेद्बिल्वपत्रकैः” ।

पितृव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “अतःपरं प्रवक्ष्यामि सप्तमूर्त्तिव्रतं तव । चैत्रमासादथारभ्य प्रतिपत्प्रभृति क्रमात् । सुभास्वरा बर्हिषदोऽप्यग्निष्वात्तास्तथैव च । क्रव्यादाश्चोपहूतास्तथैव आज्यपाश्च सुकालिनः । पूजयेत् प्रत्यहं राजन् ! गन्धमाल्यानुलेपनैः । नैवेद्यं कृशरं कुर्य्यात् तिलानग्नौ च होमयेत् । कृशरं भोजयेद्विप्रान् तिलान् दद्याच्च दक्षिणाम् । नक्ताशनस्तथा तिष्ठेद्धविष्याशी नराधिप ! संवत्सरमिदं कृत्वा व्रतं पुरुषसत्तम ! । व्रतावसाने दद्यात्तु रजतस्य फलं द्विजे । व्रतेनानेन चीर्णेन सप्तलोकगतिर्भवेत् । त्रिदशैः पूज्यमानस्तु कामचारी विहङ्गमः” । [कार्य्यम् ।

पिपीतकीद्वादशीव्रतं ति० त० उक्तं वैशाखशुक्लद्वादश्यां

पुण्डरीकप्राप्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “द्वादश्यां देवदेवेशं पूजयित्वा जलाधिपम् । पुण्डरीकमवाप्नोति वरुणं यादसाम्पतिम्” ।

पुत्रकामव्रतं पद्मपु० “नभस्यमासस्य तु पौर्णमास्याम् । भार्य्याद्वितीयः सहसा य एव पुत्रेप्सितादौ स्मृतेऽपि कृत्वा । गच्छेत्ततः सर्वसमृद्धियुक्तो होमैः सजाप्यैर्बलिना च रुद्रम् । शैलेन्द्रकन्यागजवक्त्रयुक्तम् सद्भावभक्त्याप्यथ वार्च्चयित्वा । संपूज्य विप्रानथ देवपूर्वान् कृतोपवासो जितरोषदोषः । ततः सहायानपि भोजयित्वा भार्य्याञ्च पश्चात् स्वयमत्र भुङ्क्ते । दृष्ट्वाञ्च भार्य्यामथ गोपयित्वा प्रदक्षिणीकृत्य गुहां सुगुह्याम् । गृहांस्तु गच्छेत्परिपूर्णकामो वृषः प्रहृष्टः कृतभोजनश्च । कथाश्च दिव्यास्त्वथ नन्दिनीञ्च भार्य्यां ततः श्रावणयोः प्रयुञ्ज्याम् । क्षीरोदनं त्रिदिनं भोजयेच्च वन्ध्याञ्च भार्य्यामपि पुत्रकामाम् । ततो गृहे सर्वसमृद्धिकामः सम्पर्य्य भार्य्यां प्रयतो विधाय । उमां शिवं नन्दिनं चार्च्चयित्वा ततो भवेत् पुत्रवती च वन्ध्या”। व्रतान्तरं वृश्चिकसंक्रान्त्यां कार्त्तिकपूजारूपम् ।

पुत्रप्राप्तिषष्ठीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “वैशाखमासादारभ्य षष्ठ्यां च उपोषितः । भवन्तं पूजयेत् षष्ठ्यां संवत्सरमतन्द्रितः । पुत्रार्थी प्राप्नुयात् पुत्रान् धनकामो धनी भवेत् । स्वर्गार्थी प्राप्नुयात् स्वर्गमपि तद्वो महात्मनः । स्त्रोत्रेण

च मद्दीयेन ये स्तोष्यन्ति नराः प्रभो !। लोकद्वयेऽपि ते कामान् प्राप्नुवन्ति मनःप्रियान्। कुमारश्च तथा स्कन्दो विशाखश्च गुहस्तथा। चतुरात्मा विनिर्दिष्टो भगवान् क्रौञ्चसूदनः। तमभ्यर्च्य नरः षष्ठ्यां पुत्त्रान् प्राप्नोत्यभीप्सितान्”।

पुत्त्रप्राप्तिव्रतं देवीपु॰ “अश्रुत्वा यो विधिः शक्र कथितो विजयावहः। जयेति पूर्णिमा तात ! श्रावणस्य शुभावहा”। शक्र उवाच “विजया या समाख्याता सर्वकामप्रसिद्धये। तामहं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः सुरसत्तम !”। ब्रह्मोवाच “पुत्त्रार्थं राज्यविद्यार्थं यशःसौभाग्यतोऽपि वा। विजयार्थं ग्रामकामो जयां कुर्वीत पूर्णिमाम्। हैमं वा राजतं वापि खड्गं वा अथ पादुके। प्रतिमां वापि कुर्वीत सर्वलक्षणसंयुताम्”। शाल्यां इति शेषः “तामादाय शुभे कक्षे शुक्लवस्त्रविभूषिताम्। यवशाल्यङ्कुरोपेतां पानपात्रविभूषिताम्। दीर्वीं सुशोभनां वस्त्रैः कल्पयेत्तत्र विन्यसेत्”।

पुत्त्रसप्तमीव्रतं वराहपु॰ “मासि भाद्रपदे प्राप्ते शुक्लपक्षे सुरेश्वरः !। सप्तम्यामुपवासेन पुत्त्रप्राप्तिप्रदं व्रतम्। षष्ठ्यां चैव सुसंकल्प्य सप्तम्यां पूजयेद्भूमिम्”।

पुत्त्रीयव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे “प्रौष्ठपद्यामतीतायां कृष्णपक्षाष्टमी तु या। सोपवासो नरोऽष्टम्यां योषिद्वा तनयार्थिनी। स्नाता सरसि धर्म्मज्ञ तोयेऽवाप्यथ सारसे। पूजनं वासुदेवस्य यथा कुर्य्यात्तथा शृणु !”।

पुत्त्रीयसप्तमीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे “मार्गशीर्षे शुभे मासि शुक्लपक्षे द्विजोत्तम !। पुत्त्रीयां सप्तमीं राम ! गृह्णीयात् प्रयतः शुचिः। अथ वा पुत्त्रकामस्य विधिना येन तत् शृणु”। पुत्त्रीयां पुत्त्रदाम्। “हविष्याशी शिरःस्नानं कृत्वा भास्करपूजनम्। अधःशायी द्वितीयेऽह्नि गोशृङ्गोदकेन तु। स्नात्वा संलिप्य च तथा शुभे देशे तु मण्डलम्। तत्राष्टपत्त्रकमलं विन्यसेत् वर्णकैः शुभैः। तस्यैव कर्णिकामध्ये भास्करं चन्दनेन तु। रक्तेन पूजयेद्देवं गन्धमाल्यानुलेपनैः”।

पुत्त्रोत्पत्तिव्रतं आदित्यपु॰ “कुरु संवत्सरं स्नानं श्रवणे श्रवणे मुने !। सोऽपि पुत्त्रानवाप्तौ चकार श्रद्धयान्वितः। पाराशर्य्यः सुतं लेभे व्रतस्यास्य प्रभावतः। एवमन्योऽपि राजेन्द्रस्तावत् सिद्धिमवाप्नुयात्। पुत्त्रान् पौत्त्रांश्च लभते सुखश्चात्यन्तमश्नुते”।

पुरश्चरणसप्तमीव्रतं स्कान्दपु॰ नागरखण्डे “माघमासे वरे पक्षे मकरस्थे दिवाकरे। सप्तम्यां सूर्य्यवारेण व्रतमेतत् समाचरेत्। पाषण्डैः पतितैः सार्द्धं तस्मिन्नहनि वर्ज्जयेत्। उपयत्वा नृपश्रेष्ठ ! प्रभाते दन्तधावनम्। मन्त्रेणानेन पानाच्च कर्त्तव्यो नियमो नृप !। पुरश्चरणकृत् पापात् सप्तम्यां दिवसाधिप !। उपवासं करिष्यामि अद्य त्वं शरणं मम। ततोऽपराह्णसमये स्नात्वा धौताम्बरः शुचिः। प्रतिमां पूजयेद्भक्त्या दिनाधिपसमुद्भवाम्। रक्तैः पुष्पैर्म्महावीरपाटौ सम्पूजयेत्ततः”।

पुष्पद्वितीयाव्रतं भविष्यपु॰ “कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु द्वितीयायां नराधिप !। पुष्पाहारो वर्षमेकं वसेत् सुनियतात्मवान्”। कार्त्तिकशुक्लपक्षद्वितीयायां व्रतमारभ्यान्यास्वपि शुक्लपक्षद्वितीयास्वेव वर्षपर्य्यन्तं पुष्पाहारव्रतं कुर्य्यादित्यर्थः। “कालप्राप्तानि यानि स्युर्हविष्यकुसुमानि तु। भुञ्जीत तानि दत्त्वा तु ब्राह्मणेभ्यो नराधिप !”। हविष्यकुसुमानि पूजार्हाणि भक्षणे चाविरुद्धानि अश्विनौ चात्र नाममन्त्रेण पूजनीयौ तयोः फलदातृत्वेन श्रवणात्। “सुवर्णस्य च पुष्पाणि गत्वा सह ददाति यः। व्रतान्ते तस्य सन्तुष्टौ देवौ त्रिभुवनेश्वरौ। दत्तः कामांस्तथा दिव्यान्विमानमपि तैजसम्। सुचिरं देवनारीभिर्लोकं रमयतोऽश्विनौ”।

पूर्णिमाव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे “या प्रेरयति कर्म्माणि लोकेषु द्विजसत्तम !। तस्याः संपूजनं कार्य्यं शुक्लपञ्चदशीं सदा। माल्यानुलेपनैः शुक्लैर्धूपेन च सुगन्धिना। रक्तवस्त्रप्रदानेन दीपदानेन चाथ वा। वैदलैश्च तथा भक्ष्यैरपूपैश्च तथैव च। पूजयित्वा च तां देवीं भोक्तव्यं निशि शार्य्यया। यदि पञ्चदशीं सर्वां न शक्नोति कथञ्चन। देव्याः संपूजनं कार्य्यं अवश्यमपि कार्त्तिके। उमान्तु पूजयेद् या तु सा तु नारी पतिव्रता। सदा धर्म्मरता नारी लोके भवति भार्गव !”। वह्निपु॰ व्रतान्तरम् “श्रावण्यां पौर्णमास्याञ्च सोपवासो जितेन्द्रियः। प्राणायामशतं कृत्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषैः”।

पृथिवीपञ्चमीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे “पञ्चम्यां पृथिवीं शुक्ले देवीं संपूजयेन्नरः। तामवाप्नोति यत्नेन नात्र कार्य्या विचारणा”।

पौरन्दरपञ्चमीव्रतं भविष्योत्तरे “तिलपिष्टमयं कृत्वा गजं हैमविभूषितम्। कक्षाङ्कुशयुतं तद्वदारोहकसमन्वितम्”। तद्वदिति अनन्तव्रतोक्तमत्र गजस्वरूपं गृह्यते। “नक्षत्रमालासहितं चामरापीडधारिणम्। दधनाप-

वद्वेनेत्रं रक्तवस्त्रयुगावृतम्। ताम्रपात्रस्थं कुण्डके वा कृतदन्तायसोदकम्। प्रदद्याद्द्विजदम्पत्योः पूज्य माल्यविभूषणैः। कर्णाभरणकं दद्यात् वस्त्रञ्च मलवर्जितम्। कान्तारतारकं ह्येतत् कथितं हि युधिष्ठिर!। कान्तारगिरिदुर्गेषु तारयत्यपि दुःखितान्। इह लोके परे चैतन्नात्र कार्य्या विचारणा। ये कुर्वन्ति दिने पुण्ये व्रतं पौरन्दराह्वयम्। तेषां पौरन्दरे लोके वासः स्यात् सुचिरं नृप!" दिने पुण्ये, पञ्चम्यां प्रकरणवशात्।

प्रकृतिपुरुषद्वितीयाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "पुरुषः प्रकृतिश्चोभौ जगत् सर्वं प्रकीर्त्तितम्। अग्नीषोमात्मकं सर्वं तथा तत्र प्रकीर्त्तितम्। वासुदेवश्च लक्ष्मीश्च तावेव परिकीर्त्तितौ। चैत्रशुक्लद्वितीयायां सोपवासो जितेन्द्रियः। पौरुषेण च सूक्तेन वह्निं संपूजयेन्नरः"। सोपवास इति प्रतिपदि कृतोपवासो द्वितीयायां वह्निं पूजयेदित्यर्थः उपरिष्टाच्च क्षीरघृतभोजनस्य विहितत्वात् "गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा। लक्ष्मीञ्च वरदं देवं पूजयेद्वरदं हरिम्। श्रीसूक्तेन च धर्मज्ञ! तथार्चेन्मनुजोत्तमम्"। हरिलोमौ वह्निं च प्रकृतिञ्च प्रतिष्ठाप्य पुरुषमग्निं वासुदेवञ्चैकोपरि पूजयेत्" इत्यादि।

प्रजापतिव्रतं "अथ वटोर्व्रतम् इत्युपक्रमे "नैचेतोद्यन्तमादित्यमित्यादिकमुक्तम्"।

प्रतिपद्क्षीरपाणव्रतं भविष्यपु० "कार्त्तिक्यामथ सप्तम्यां वैशाख्यां वा युगादिषु। नियमोपवासं प्रथमं ग्राहयेत विधानवित्"। कार्त्तिके वैशाखे वा मासि प्रतिपत्तिथौ व्रतस्यारम्भः। युगादितिथिव्रतस्य माघवैशाखभाद्रपद कार्त्तिकेष्वन्यतमे आरम्भः "या तिथिर्नियमं कर्त्तुं शक्या समनुगच्छति। तस्यां तिथौ विधानं यत्तन्निबोध जनाधिप!। नियमोपवासं प्रथमं ग्राहयेद्विधिवन्नरः। यदा वै प्रतिपद्यादौ गृह्णीयान्नियमं नृप!। चतुर्दश्यां कृताहारः सङ्कल्पं परिकल्पयेत्। अमावास्यां न भुञ्जीत त्रिकालं स्नानमाचरेत्। पवित्राणि जपेन्नित्यं गायत्रीं शिरसा सह। अर्च्चयित्वा विधानेन गन्धमाल्यैर्द्विजोत्तमान्। यज्ञात्मा क्षीरं प्रदद्यात्तु ब्रह्मा मे प्रीयतां विभुः। ततो भुञ्जीत गोक्षीरमनेन विधिना नृप!। एष एव विधिः प्रोक्तः सर्वासु तिथिषु नृप!"।

प्रतिमाव्रतं कालोत्तरे "अधुना तु प्रवक्ष्यामि प्रतिमाव्रतमुत्तमम्। महास्नानं महार्घ्यं दीपमालाश्च तथा। विलेपनं कुङ्कुमेन धूपं वै गुग्गुलेन तु। शतेनाष्टोत्तरेणैव नैवेद्यं पयसा घृतम्। तालमाला चतुर्विंशत् त्रिनेत्रा च चतुर्भुजा। शूलासियुगधनुर्याणा नानाभरणभूषिता। शालिपिष्टमयी कार्य्या वृषपृष्ठे च शोभना। चामरैर्वीज्यमानन्तु शिवं तत्र प्रकल्पयेत्। दर्पणञ्चैव ताम्बूलं व्यजनं पादुकासनम्। वैजयन्तीध्वजं यानमाचार्य्याय प्रयत्नतः। मासि मासि प्रकर्त्तव्यं चतुर्दश्यां दिने दिने। कार्त्तिकन्तु समारभ्य यावदाश्वयुजावधि। एतद्व्रतोत्तमं नाम प्रतिमाव्रतमीरितम्"।

प्रदोषव्रतं भविष्यपु० "त्रयोदश्यान्तथा रात्रौ सोपहारं त्रिलोचनम्। दृष्ट्वेशं प्रथमे यामे मुच्यते सर्वपातकैः"।

प्रभाव्रतं पद्मपु० "पक्षोपवासी यो दद्याद्विप्राय कपिलाद्वयम्। ब्रह्मलोकमवाप्नोति देवासुरसुपूजितः। तदन्ते राजराजः स्यात् प्रभाव्रतमिदं स्मृतम्"।

प्राजापत्यव्रतं पद्मपु० "कृच्छ्रान्ते गोयुगं दद्यात् भोजनं शक्तितः पदम्। विप्राणां शाङ्करं याति प्राजापत्यमिदं स्मृतम्" शाङ्करं पदं यातीत्यन्वयः। कृच्छ्रशब्दे दृश्यम्।

प्राप्तिव्रतं पद्मपु० "वत्सरं त्वेकभक्ताशी सभक्ष्यफलकुम्भदः। शिवलोके वसेत्कल्पं प्राप्तिव्रतमिदं स्मृतम्"।

फलव्रतं पद्मपु० "महाफलानि यस्त्यक्त्वा चतुर्मास्यां द्विजातये। हैमानि कार्त्तिके दद्याद्गोयुगेन समं नरः। सितवस्त्रयुगेनाथ सम्पृक्तं घृतेन च। एतत् फलव्रतं नाम सर्वकामफलप्रदम्"।

फलतृतीयाव्रतं पद्मपु० प्रभासख० "फलतृतीयां या नारी कुरुते तत्र भाविता। वर्षमेकं सिते पक्षे देवीं पूज्य विधानतः। फलानि ब्राह्मणे दद्यादभीष्टानि च यानि तु। फलानि वर्जयेत् नक्तमश्नाति सुरसुन्दरि!। निष्पावानाढकीं मुद्गान् माषांश्चैव कुलत्थिकान्। मसूरान् राजमाषांश्च गोधूमांस्त्रिपुटांस्तथा। चणकान् वर्त्तुलान् वापि सकुटान् शक्तितोऽस्ति यः। नरो वा यदि वा नारी यावद्गौरीव्रतं चरेत्। तस्याः पुण्यफलं वक्ष्ये कथ्यमानं शृणुष्व मे। धनं धान्यं गृहे तस्य न कदाचित् क्षयं व्रजेत्। दुःखिता दुर्भगा दीना सदा जन्मनि नो भवेत्। कथानकञ्च श्रोतव्यं देव्या माहात्म्यसंयुतम्। कृतपातकनाशाय सर्वकामसमृद्धये"।

फलषष्ठीव्रतं भविष्योत्तरे "अन्यामपि प्रवक्ष्यामि फलषष्ठीं शुभां तथा। यामुपोष्य नरः पापैर्विमुक्तः फलभाग् भवेत्। मार्गशीर्षे सिते पक्षे पञ्चम्यां नियमान्वितः।

कृत्वा दन्तधावनं तु स्वपेद्रात्रौ विमत्सरः । ततः प्रभाते विमले कारयित्वा तु काञ्चनम् । कमलञ्च फलन्त्वेकं स्वशक्त्या शाठ्यवर्जितः । ततस्तु सङ्गमे स्नातो मध्याह्ने कृतनित्यकः । आगत्य भवनं देवं पूजयित्वा जगद्गुरुम् । कृत्वा तु कमलं पात्रे सफलं शर्करान्वितम् । औडुम्बरे मृण्मये वा यथाशक्त्या नरोत्तम ! । पूजयेत् पुष्पधूपाद्यैर्नैवेद्यैर्विविधैः फलैः” इत्यादि ।

फलसंक्रान्तिव्रतं स्कान्दपु० “अथान्यामपि ते वच्मि फलसंक्रान्तिमुत्तमाम् । संक्रान्तिवासरं प्राप्य स्नानं कृत्वा तु पूर्ववत् । संपूज्य पूर्ववद्भानुं पुष्पधूपादिना तथा । शर्करासहितं पात्रं फलाष्टकसमन्वितम् । संक्रान्तिवासरं प्राप्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् । तदन्ते तु रविं कुर्य्यात् सुवर्णेन च नारद ! । कुम्भस्योपरि संस्थाप्य गन्धपुष्पैः प्रपूजयेत् । फलाष्टकं ततो दद्याद्भक्ष्यभोज्यसमन्वितम्”।

फलसप्तमीव्रतं भविष्यपु० “अथ भाद्रपदे मासि सिते पक्षे महीपते ! । कृत्वोपवासं सप्तम्यां विधिवत् पूजयेद्रविम् । माहेश्वरेण विधिना पूजयेदत्र भास्करम् । अष्टम्यां तु पुनः प्रातः पूजयित्वा दिवाकरम् । दद्यात् फलानि विप्रेभ्यो मार्त्तण्डः प्रीयतामिति । खर्जूरं नारिकेलञ्च मातुलुङ्गफलानि च । ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु फलाहारः स्वयं भवेत् । पूर्वमेकन्तु सम्प्राश्य तदूर्द्ध्वं फलमादरात् । मन्त्रेण भरतश्रेष्ठ ! ततः शेषाणि भक्षयेत्” । पद्मपु० “अन्यामपि प्रवक्ष्यामि नाम्ना तु फलसप्तमीम् । यामुपोष्य नरः पापैर्विमुक्तः स्वर्गभाग्भवेत् । मार्गशीर्षे शुभे मासि पञ्चम्यां नियतव्रतः । षष्ठ्यामुपोष्य कमलं कारयित्वा तु काञ्चनम् । शर्करासंयुतं दद्यात् ब्राह्मणाय कुटुम्बिने । रूपन्तु काञ्चनं कृत्वा फलस्यैकस्य धर्मवित् । दद्याद्विकालवेलायां भानुर्मे प्रीयतामिति । भक्त्या तु विप्रान् संपूज्य सप्तम्यां क्षीरभोजनम् । कृत्वा कुर्य्यात् फलत्यागं यावत् स्यात् कृष्णसप्तमी । तामुपोष्य विधिं कुर्य्यादनेनैव क्रमेण तु । तद्वद्धेमफलं दद्यात् सुवर्णकमलान्वितम् । शर्करापात्रसंयुक्तं वस्त्रमालाविभूषितम् । संवत्सरमनेनैव विधिनोभयसप्तमीम् । उपोष्य दद्यात् क्रमशः सूर्य्यमन्त्रमुदीरयेत्” इत्यादि ।

फाल्गुनव्रतं महाभारते ‘भगदैवन्तु यो मासमेकभक्तेन निक्षिपेत् । ऐश्वर्य्यमतुलं श्रेष्ठं पुमान् स्त्री वा प्रपद्यते । स्त्रियो वल्लभतां यान्ति तस्याश्चैव भवन्ति ते” । विष्णुधर्मे “स्नापयेदेकभक्तेन शुभ्रधूर्य्यस्य फाल्गुने” । शुश्रूषुः विप्रशुश्रूषापरः “सौभाग्यं स्वजनानाञ्च सर्वेषामेव सोन्नतिः । अहिंस्रः सर्वभूतेषु वासुदेवपरायणः । नमोऽस्तु वासुदेवायेत्यहश्चाष्टशतं जपेत् । अतिरात्रस्य यज्ञस्य ततः फलमवाप्नुयात्” ।

वाणिज्यलाभव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “काम्यं कर्म समाचक्ष्व वाणिज्यं येन सिध्यति । कृषिञ्च बहुलाञ्चैव कर्मणा केन चाश्नुते” । पुष्कर उवाच “मूलेषूपोषितः कुर्य्यादिदं कर्म पुरोहितः । उपोषितस्य धर्मज्ञ ! यजमानस्य नित्यशः । प्राप्तासु पूर्वाषाढासु प्राङ्मुखं स्नापयेन्नरम् । युग्मैर्वैतसमूलैश्च शङ्खमुक्ताफलैस्तथा । मणिभिश्च यथालाभं कनकेन तथैव च । अकालमूलैः कलशैश्चतुर्भिर्भृगुनन्दन ! । कृत्वैतत् सिद्धिमाप्नोति वाणिज्ये नात्र संशयः । समुद्रयाने च तथा कर्षणे च न सीदति । नीलानि सप्त वासांसि दक्षिणा चात्र शस्यते । शङ्खं सुवर्णं रूप्यञ्च तथा मुक्ताफलानि च । हलं कल्वं द्विजेभ्यस्तु सर्वमेतद्विधीयते” ।

बुद्धद्वादशीव्रत धरणीव्रते “एवमेव श्रावणे तु मासि संकल्प्य द्वादशीम् । अर्च्चयेत्परमेशानं गन्धपुष्पनिवेदनैः । बुद्धाय पादौ संपूज्य श्रीधरायेति वै कटिम्” । “एवमभ्यर्च्च मेधावी तस्याग्रे पूर्ववद्घटम् । स्थापयेत्तत्र सौवर्णं बुद्धं कृत्वा विचक्षणः” । बुद्धस्वरूपमुक्तं पुराणान्तरे “बुद्धस्तु द्विभुजः कार्य्यो ध्यानस्तिमितलोचनः” इति । “तमप्येवन्तु संपूज्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् । अनेन विधिना पूर्वं द्वादशी समुपोषिता । शुद्धोदनेन, बुद्धोऽभूत् स्वयं पुत्रो जनार्द्दनः । महतीञ्च श्रियं प्राप्तः पुत्रपौत्रसमन्वितः । भुक्त्वा राज्यश्रियं सोऽथ गतिं परमिकां गतः” ।

बुधव्रतं भविष्योत्तरे “विशाखासु बुधं प्राप्य सप्त नक्तानि चाचरेत् । बुधं हेममयं कृत्वा स्थापितं कांस्यभाजने । शुक्लमाल्याम्बरधरं शुक्लगन्धानुलेपनम् । गुड़ोदनोपहारन्तु ब्राह्मणाय निवेदयेत्” ।

बुधाष्टमीव्रतं भविष्योत्तरे “शृणु पाण्डव ! यत्नेन बुधाष्टम्यां विधिं शुभम् । यदा यदा सिताष्टम्यां बुधवारो भवेद्यदि । तदा तदैव सा ग्राह्या एकभक्ताशनैर्नृभिः । स्नात्वा नद्यां तु पूर्वाह्णे गृहीत्वा करकं नवम् । जलपूर्णं सहेमानं कृत्वा खाद्यैः समन्वितम् । दद्याद्द्विजाय तं गत्वा गृहं चैव क्रमेण तु । अष्टम्यष्टविधानेन विचित्राद्यैः पृथक् पृथक् । प्रथमा मोदकैर्भक्ष्यैः द्वितीया धामकैस्तथा । तृतीया घृतपूरैश्च चतुर्थी वटकैर्नृप ।

पञ्चमी शुभकंसारैः षष्ठी सोहालकैः शुभैः । अशोकवर्त्तिभिः शुभ्रैः सप्तमी चातिवाहयेत् । अष्टमी फाणितापूर्व्वैः खण्डवेष्टैर्युधिष्ठिर ! । एवं क्रमेण कर्त्तव्याः सुहृत्स्वजनबन्धवैः । सहैकत्र स्थितैर्भोज्यं भोक्तव्यं प्रीतिपूर्व्वकम् । उपाख्यानान्तमासाद्य भोजनं सहसा त्यजेत् । तावदेव हि भोक्तव्यं यावत् सा कथ्यते कथा । ततोभूत्वा बुधस्याग्रे आचम्य च समाहितः । विप्राय वेदविदुषे वाचकाय प्रदापयेत् । माषतं सहिरण्यं च जातरूपमयं शुभम् । अर्चितं चार्च्चितं गन्धैः पुष्पैर्धूपैः सुगन्धिभिः । पीतवस्त्रैः समाच्छन्नं बुधं सोमात्मजं तथा । माषकेण सुवर्णस्य तदर्द्धार्द्धेन वा कृतम्" इत्यादि

ब्रह्मव्रतं भविष्यपु० "ब्रह्माणञ्च द्वितीयायां संपूज्य ब्रह्मचारिणम् । भोजयित्वा तु विधिना सर्व्वासां पारगो भवेत् । मूलमन्त्राः स्वसंज्ञाभिरङ्गमन्त्राश्च कीर्त्तिताः । पूर्व्ववत्पद्मपत्रस्थः कर्त्तव्यश्च तिथीश्वरः" । तिथीश्वरो ब्रह्मा ।

ब्रह्मकूर्च्चव्रतं ब्रह्मपु० "उपोषितश्चतुर्द्दश्यां पञ्चदश्यामनन्तरम् । पञ्चगव्यं समश्नीयाद्धविष्याशी त्वनन्तरम् । ब्रह्मकूर्च्चमिदं कुर्य्यादुक्तप्रशमनाय वै । पक्षान्ते त्वथ वा कार्य्यं मासमध्येऽथ वा पुनः । ब्रह्मकूर्च्चं नरः कुर्य्यात् पौर्णमासीषु यः सदा । तस्य पापं क्षयं याति दुर्भुक्तादि न संशयः । मासेन द्विजरः कृत्वा ब्रह्मकूर्च्चं समाहितः । सर्व्वपापविनिर्मुक्तो यथेष्टाङ्गतिमाप्नुयात् । ब्रह्मभूतममावास्यां पौर्णमास्यां तथैव च । योगभूतं परिचरन् केशवं महदाप्नुयात्" ।

ब्रह्मण्यप्राप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्म्मूर्त्तिव्रतं तव । शक्रकोनाशवरुणधनाध्यक्षा यदूत्तम ! । चतुरात्मा विनिर्दिष्टो वासुदेवो जगत्पतिः । तेषान्तु रूपनिर्माणं कृत्वा तानर्च्चयेद्बुधः । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । आद्येऽह्नि चैत्रशुक्लस्य यजेत त्रिदशेश्वरम् । द्वितीयेऽह्नि यमं देवं तृतीये सलिलाधिपम् । चतुर्थेऽह्नि धनाध्यक्षं प्रत्यहं स्नानमाचरेत् । नदीप्रदेशमासाद्य देवादिक्प्रवहक्रमात् । यवैस्तिलैस्तथाज्येन होमः स्यात् तिलतण्डुलैः । रक्तं पीतं तथा कृष्णं श्वेतं वस्त्रं दिनक्रमात् । शुभमेतद्व्रतं कृत्वा पूर्णसंवत्सरं नरः । नाकलोकमवाप्नोति यावदाभूतसंप्लवम्" ।

ब्रह्मव्रतं पद्मपु० "ब्रह्माण्डं काञ्चनं कृत्वा तिलराशिसमन्वितम् । त्र्यहं तिलप्रदो भूत्वा वह्निं सन्तर्प्य च द्विजान् । संपूज्य विप्रदम्पत्यं माल्यवस्त्रविभूषितम् । शक्तितस्त्रिपलादूर्द्ध्वं विश्वात्मा प्रीयतामिति । पुण्येऽह्नि दद्यात् स परं ब्रह्म यात्यपुनर्भवम् । एतद्ब्रह्मव्रतं नाम निर्व्वाणफलदं नृणाम्" ।

ब्रह्मसावित्रीव्रत भविष्योत्तरे "श्रूयतां पाण्डवश्रेष्ठ ! सावित्रीव्रतमादरात् । कथयामि यथा चीर्णं तया सत्या युधिष्ठिर ! । इत्युपक्रमे "त्रयोदश्यां भाद्रपदे दन्तधावनपूर्व्वकम् । त्रिरात्रं नियमं कुर्य्यादुपवासस्य भक्तितः । अशक्ता च त्रयोदश्यां नक्तं कुर्य्याज्जितेन्द्रिया । अयाचितं चतुर्द्दश्यां पौर्णमास्यामुपोषणम् । नित्यं स्नात्वा महानद्यां तड़ागे निर्झरेऽपि वा । विशेषतः पूर्णमास्यां स्नानं सर्षपमृज्जलैः । गृहीत्वा वालुकां पात्रे प्रस्थमात्रां युधिष्ठिर ! । अथ वा धान्यमादाय यवशालितिलाढकम् । ततो वंशमये पात्रे वस्त्रयुग्मेन वेष्टिते । सावित्रीप्रतिमां कृत्वा ब्रह्मणश्चैव शोभनम् । सौवर्णीं मृण्मयीं वापि स्वशक्त्या रौप्यनिर्मिताम् । रक्तवस्त्रयुगं दद्यात् सावित्र्या, ब्रह्मणः सितम् । सावित्रीं ब्रह्मणा सार्द्धमेवं भक्त्या प्रपूजयेत्" इत्यादि ।

ब्राह्मण्यावाप्तिव्रतं प्रभासख० "ज्यैष्ठस्य पौर्णमास्यान्तु दम्पती यस्तु भोजयेत् । परिधाय यथा शक्त्या दौर्भाग्यैर्मुच्यते नरः । गन्धपुष्पोपहारैश्च पौर्णमास्यान्तु योऽर्च्चयेत् । ब्राह्मण्यं जायते तस्य सप्तजन्मनि सुन्दरि !" ।

भद्रप्राप्तिव्रतं भविष्यपु० "वसन्ते शुक्लपक्षस्य द्वादशी या भवेच्छुभा । तस्यामुपोष्य विधिवत् सश्रीकं हरिमर्च्चयेत् । पर्य्यङ्कास्तरणं कृत्वा नानास्तरणसंयुतम् । तत्र लक्ष्म्या युतं देवं रौप्यं कृत्वा निवेदयेत् । तस्योपरि ततः पुष्पैर्मण्डपं कारयेद्बुधः । नृत्यवादित्रगीतैश्च जागरं तत्र कारयेत् । एवं कृत्वा प्रभाते तु दापयेद्ब्राह्मणाय तम् । वेदवेदाङ्गयुक्ताय संपूर्णाङ्गाय धीमते । ब्राह्मणांश्च तथा भोज्य व्रतमेतत् समाप्यते । व्रतस्यान्ते ततो विष्णुर्भक्तो वै भवति ध्रुवम्" ।

भद्रकालीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "नवम्यां सोपवासस्तु भद्रकालीं प्रपूजयेत् । शुक्लपक्षे महाराज । कार्त्तिकात् प्रभृति क्रमात् । गन्धमाल्यनमस्कारधूपदीपान्नसम्पदा । संवत्सरान्ते संपूज्य व्रतान्ते ब्राह्मणाय तु । वस्त्रयुग्मं नरो दत्त्वा यथेष्टं काममाप्नुयात् । विधिना पूजयेत् कन्यां भद्रकालीं नराधिप ! । नवम्यामाश्विने मासि शुक्लपक्षे

नरोत्तम !" । पुष्कर उवाच "पूर्वोत्तरे तु दिग्भागे लिखेत् वास्तुमनोहरे । भद्रकालीं न्यपटेहं चित्रवस्त्रैरलङ्कृताम् । भद्रकालीं पटे कृत्वा तत्र सम्पूजयेद् द्विज !"।

भद्रचतुष्टयव्रतं भविष्यपु० "शृणु राजन्नवहितो भद्राणां विस्तरं परम् । कथयिष्ये न कथितं यन्मया कस्यचित् पुरा । शुक्ला मार्गशिरस्यादौ चतस्रस्तिथयो वराः । द्वितीया च तृतीया च चतुर्थी पञ्चमी तथा । एकभक्ताशनस्तिष्ठेत् प्रतिपदि जितेन्द्रियः । प्रभाते तु द्वितीयायां कृत्वा यत् करणीयकम् । प्रहरे वै समधिके गते स्नानं समाचरेत् । मृन्मयं तु संगृह्य मन्त्रैरेभिर्विचक्षणः" । "स्नात्वा चैव ततो नाम द्वितीयादौ चतुर्दिने । नमः कृष्णाच्युतानन्तहृषीकेशेति च क्रमात् । चतुर्दिने द्वितीयादिदेवमभ्यर्चयेद् व्रती । प्रथमेऽह्नि स्मृता पूजा पादयोश्चक्रपाणिनः । नाभिपूजा द्वितीयेऽह्नि कर्त्तव्या विधिवन्नरैः । पुनर्द्विजस्तृतीयेऽह्नि पूजां वक्षसि विन्यसेत् । चतुर्थेऽह्नि जगन्नाथः पूजां शिरसि विन्यसेत्" इत्यादि ।

भद्रातृतीयाव्रतं पद्मपु० "कार्त्तिकादि तृतीयायां प्राश्य गोमूत्रयावकम् । नक्तञ्चरेदब्दमेकं तदन्ते गोप्रदो भवेत् । गौरीलोके वसेत् कल्पं ततो राजा भवेदिह । एतद् भद्राव्रतं नाम सर्वकल्याणकारकम्" ।

भद्रसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां नक्षत्रं सवितुर्भवेत् । यदा प्राप्यमशेषेण तदा तां भद्रतां व्रजेत् । सविष्टनक्षत्रं हस्ता । "चतुर्थ्यामेकभक्तन्तु पञ्चम्यां नक्तमादिशेत् । षष्ठ्यामयाचितं प्रोक्तं उपवासस्ततः परम्" । "अनेन विधिना यस्तु कुर्य्याद्वै भद्रसप्तमीम् । भद्रा ददाति सप्तम्यां भद्रं तस्य व्रतं भवेत् । तस्य भद्राः सर्व एव गच्छन्ति ज्ञातयः सदा । तदशक्तः फलं तस्यां विधिना केन दीयते । व्योमभद्रमिति प्रोक्तं देवषिक्तं मनोरमम् । शालिपिष्टमयं प्रोक्तं चतुःकोणं मनोरमम् । गव्येन सर्पिषा युक्तं खण्डशर्करयान्वितम् । चतुर्जातकचूर्णेन द्राक्षामिश्र विशेषतः" ।

भवानीतृतीयाव्रतं स्कन्दपु० "आलेपनञ्च यः कुर्य्यात् तृतीयायां शिवालये । समान्ते धेनुदो याति भवानीव्रतमित्युत" ।

भवानीव्रतं लिङ्गपु० "पौर्णमास्याममावस्यां वर्षमेकमतन्द्रिता । उपवासरता नारी नरो वा द्विजसत्तमाः ! । वर्षान्ते सर्वगन्धाढ्यां प्रतिमाञ्च निवेदयेत् । सा भवान्यास्तु सायुज्यं सारूप्यं वाथ समता । लभते नात्र सन्देहः सत्यं सत्यं मुनीश्वराः !" ।

भाद्रपदव्रतं महाभारते "प्रौष्ठपादन्तु यो मासमेकाहारो भवेन्नरः । धनाढ्यस्फीतमतुलमैश्वर्य्यं प्रतिपद्यते । राजसूयस्य यज्ञस्य फलं दशगुणं लभेत्" ।

भानुव्रतं पद्मपु० "सप्तम्यां नक्तभुक् दद्यात्समान्ते गां सकाञ्चनाम् । सूर्य्यलोकमवाप्नोति भानुव्रतमिदं स्मृतम्" ।

भास्करव्रतं कालिकापु० "कृतोपवासः षष्ठ्यान्तु सप्तम्यां यस्तु मानवः । करोति विधितः श्राद्धं भास्करः प्रीयतामिति । सर्वरोगविनिर्मुक्तः स्वर्गलोकमवाप्नुयात्" ।

भीमद्वादशीव्रतं पद्मपु० "यद्यष्टम्यां चतुर्दश्यां द्वादशीष्वथ भारत ! । अन्येष्वपि दिनर्क्षेषु न शक्तस्त्वमुपोषितुम् । ततः पुण्यामिमां भैमीं सर्वपापप्रणाशनीम् । उपोष्य विधिनानेन गच्छ विष्णोः परं पदम् । माघमासस्य दशमी यदा शुक्ला भवेत्तदा । घृतेनाभ्यञ्जनं कृत्वा तिलैः स्नानं समाचरेत् । तथैव विष्णुमभ्यर्च्य नमो नारायणेति च" इत्यादि । "शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि व्रतानामुत्तमं व्रतम् । यामुपोष्य न दुःखानां भाजनं भजते जनः । माघमासे सिते पक्षे द्वादशी पावनी स्मृता । तस्यां जलार्द्रवसन उपोष्य सुखभाग् भवेत्" । "भीमाख्या द्वादशी चेति कृतकृत्या नरा यतः । एषा पुलस्त्यमुनिना कथिता कुरुनन्दन ! । यश्चैनां कथितां यत्नात् कुर्य्याद्वा भक्तिभावतः । सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते । दरिद्रेणापि वा पार्थ ! वित्तशाठ्यं विवर्जयेत् । विष्णुभक्तेन कर्त्तव्या संसारभयभीरुणा । भीमेन या किल पुरा समुपोषितत्वाद्गात्रैर्गलत्स्थिरसुशीतलवारिधारा । तां द्वादशीं त्रिदशवेद्यसुखां चरेद् यः सम्यक् समाचरति याति स विष्णुलोकम्" ।

भीमव्रतं पद्मपु० "मासोपवासी यो दद्याद्धेनुं विप्राय शोभनाम् । स ईश्वरपदं याति भीमव्रतमिदं स्मृतम्" ।

भीष्मपञ्चकव्रतं नारदपु० "प्रवक्ष्यामि महापुण्यं व्रतं व्रतवतां वर ! । भीष्मेणैतद्यतः प्राप्तं व्रतं पञ्चदिनात्मकम् । सकाशाद्वासुदेवस्य तेनोक्तं भीष्मपञ्चकम् । व्रतस्यास्य गुणान्वक्तुं कः शक्तः केशवादृते । व्रतञ्चैतन्महापुण्यं महापातकनाशनम् । अतो नरैः प्रयत्नेन कर्त्तव्यं भीष्मपञ्चकम् । कार्त्तिकस्यामले पक्षे स्नात्वा सम्यग्यतव्रतः । एकादश्यान्तु गृह्णीयाद् व्रतं पञ्चदिनात्मकम् । प्रातः स्नात्वा विधानेन मध्याह्ने च तथा व्रती । नद्यां निर्झरगर्त्ते वा समालभ्य च गोमयम् । यवव्रीहितिलैः सम्यक्

पितॄन् सन्तर्पयेत् क्रमात्। स्नात्वा मौनं ततः कृत्वा धौतवासा दृढव्रतः”। इत्यादि “अर्च्चयित्वा हृषीकेशमेकादश्यां समाहितः। त्रिःप्राश्य गोमयं सम्यक् एकादश्यामुपावसेत्। गोमूत्रं मन्त्रवद्भूयो द्वादश्यां पूजयेद् व्रती। क्षीरञ्चैव त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां तथा दधि। संप्राश्य कायशुद्ध्यर्थं लङ्घनीयञ्चतुर्द्दिनम्”। प्राशनं, होममन्त्रेण। “पञ्चमे तु दिने स्नात्वा विधिवत् पूज्य केशवम्। भोजयेद् ब्राह्मणान् भक्त्या तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम्। तथोपदेष्टारमपि पूजयेद् वस्त्रभूषणैः। ततो नक्तं समश्नीयात् पञ्चगव्यपुरःसरम्। एवं सम्यक् समाप्यं स्यात् यथोक्तं व्रतमुत्तमम्। सर्व्वपापहरं पुण्यं प्रख्यातं भीष्मपञ्चकम्। जन्मप्रभृति यन्मांसं त्यक्त्वा पुण्यमवाप्नुयात्। तत्फलं समवाप्नोति संत्यज्य भीष्मपञ्चके। मद्यपो यः पिबेन्मद्यं जन्मतोमरणान्तिकम्। तद्भीष्मपञ्चके त्यक्त्वा समाप्नोत्यधिकं फलम्”।

भूभाजनव्रतं पद्मपु० “संवत्सरन्तु यो भुङ्क्ते नित्यमेव ह्यतन्द्रितः। निवेद्य पितृदेवेभ्यः पृथिव्यामेकराड्भवेत्” यो भुङ्क्ते पृथिव्यामित्यन्वयः।

भूमिव्रतं कालोत्तरे “शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां यदा तिथ्यार्कसङ्क्रमः। पूजयेत् पूर्व्वविधिना उपवासेन शूलिनम्”। पूर्व्वविधिना लिङ्गव्रतोक्तेनेत्यर्थः। “कुङ्कुमेनाङ्कराग-न्तु गन्धपुष्पैः प्रपूजयेत्। पायसं घृतसंयुक्तं कुर्य्यात् प्रस्थप्रमाणतः। भूमिदानं प्रकर्त्तव्यं शिवभक्ताय यत्नतः। अनेन व्रतमुख्येन पृथ्वीपालत्वमाप्नुयात्। एतद्भूमिव्रतं नाम पृथ्वीपालस्तु कारयेत्”।

भोगसंक्रान्तिव्रतं स्कान्दपु० “वक्ष्येऽहं भोगसंक्रान्तिं सर्व्वलोकविवर्द्धनीम्। संक्रान्तिवासरं प्राप्य योषितस्तु समाह्वयेत्। कुङ्कुमं कज्जलञ्चैव सिन्दूरं कुसुमानि च। सुगन्धीनि च सर्व्वाणि ताम्बूलं शशिसंयुतम्”। शशिसंयुतं कर्पूरसंयुतम् “तण्डुलान् फलसंयुक्तान् प्रदद्याच्च विचक्षणः। अन्यान्यपि हि वस्तूनि भोगसाधनकानि च। दद्यात् प्रहृष्टमनसा मिथुनेभ्यः प्रयत्नतः। भोजयित्वा यथा शक्त्या वस्त्रयुग्मं प्रदापयेत्। एवं संवत्सरस्यान्ते रविं सम्पूज्य पूर्व्ववत्। स्वर्णपट्टीं रौप्यसूत्रां सर्व्वोपस्करसंयुताम्। धेनुं च दक्षिणां दद्यात् सपत्नीकद्विजातये। एवं यः कुरुते भक्त्या भोगसंक्रान्तिमादरात्। स्यात् सुखी सर्व्वकार्य्येषु भोगी जन्मनि जन्मनि”।

भोगावाप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे “ज्यैष्ठ्यान्तु समतीतायां प्रतिपत्प्रभृतिक्रमात्। पूर्व्ववत् पूजयेद्देवं विश्वरूपधरं हरिम्”। अत्रापि पूर्व्ववदिति रूपावाप्तिव्रतवदित्यर्थः “कृत्वा व्रतान्ते च तथा त्रिरात्रं दत्त्वा सुयुक्तं शयनं द्विजाय। स्वर्लोकमासाद्य चिरं नरेन्द्र! मानुष्यमासाद्य च भोगवान् स्यात्”।

भौमवारव्रतं स्कान्दपु० “भौमोऽयमैश्वरः पुत्रः पृथिव्यां जनितो महान्। रूपेणैव सदा रम्यो वरदानाद्दिवौकसाम्। अस्यैव दिवसे प्राप्ते ताम्रपात्रं सुशोभनम्। परिपूर्णं गुडेनैव वर्षमेकं प्रदापयेत्”।

भौमव्रतं भविष्योत्तरे “स्नात्वाङ्गारकं दृष्ट्वा क्षपयेन्नक्तभोजनः। सप्तमे त्वथ संप्राप्ते स्थापितं ताम्रभाजने। हैमं रक्ताम्बरच्छन्नं कुङ्कुमेनानुलेपनम्। नैवेद्यं गुडभक्तसारं पूज्य पुष्पाक्षतादिभिः। मन्त्रेणानेन तं दद्यात् ब्राह्मणाय कुटुम्बिने”। पद्मपु० “ग्रहाणामधिपं भौमं पूजयेद्भौमवासरे। मङ्गलो भूमिपुत्रश्च ऋणहर्त्ता धनप्रदः। स्थिरासनो महाकायः सर्व्वकामार्थसाधकः। लोहितो लोहिताक्षश्च सामगानां कृपाकरः। धरात्मजः कुजो भौमो भूतिदो भूमिनन्दनः। अङ्गारको यमश्चैव सर्व्वरोगापहारकः। वृष्टिकर्त्ता पहर्त्ता च सर्व्वकामफलप्रदः। एतानि कुजनामानि प्रातरुत्थाय यः पठेत्। ऋणं न जायते तस्य धनं प्राप्नोत्यसंशयम्। त्रिकोणञ्च सदा कार्य्यं मध्ये छिद्रं प्रकल्पयेत्। कुङ्कुमेन सदा लेख्यं रक्तचन्दनकेन च। कोणे कोणे प्रकल्प्यानि त्रीणि नामानि भूमिप!। आरं वक्रं भूमिजञ्च रक्तगन्धैश्च पूजयेत्”।

मङ्गलाव्रतं देवीपु० “आश्विने चाथ माघे वा चैत्रे वा श्रावणेऽपि च। कृष्णादारभ्य कर्त्तव्यं व्रतं शुक्लावधिं चरेत्”। शुक्लावधिं शुक्लपक्षावधिम्। एतच्चोक्तमासेष्वेव वक्ष्यमाणप्रकारेण कृष्णाष्टम्यामारभ्य शुक्लाष्टमीं यावत् कर्त्तव्यम् “अष्टमीमाश्विनीं कृष्णामेकभक्तेन कारयेत्। मङ्गलारूपिणीं देवीमथ वा रुरुघातिनीम्। पूजयेन्नवभेदेन गन्धमाल्यनिवेदनैः। नवभेदेन नवकृत्वो गन्धचर्पणेन। “कन्यका भोजयेद् वत्स! देवीभक्तांश्च मानवान्। अथ वा नवरात्रञ्च सप्तपञ्चत्रिकं हि वा। एकभक्तेन नक्तेनायाचितोपोषितैः क्रमात्”। नवरात्रिकमेकभक्तेन सप्त नक्तेन पञ्चायाचितेन त्रिरुपवासेनेति क्रमः। अष्टमीमन्ते कृत्वा नवादिगणन पूर्व-

त्वाससमर्थस्तैते पञ्चाः “स्थापयेताश्विने शक्र ! यावत्तृष्कृता तु अष्टमी । पूजयेन्मङ्गलां तत्र मण्डले विधिवत्कृते । सर्वसम्भारसम्पन्ने सर्वसिद्धिविधायके । सर्वकामानवाप्नुयात्” इत्यादि ।

मङ्गल्यसप्तमीव्रतं गरुडपु० “मङ्गल्यं परमिच्छन्ती मङ्गलायतनं हरिम् । अर्चयेद्विनता देवं सप्तम्यां समुपोषिता । माङ्गल्यं परमिच्छन्ती व्रतेनानेन चाप्नुयात् । पुमानपि यशः कीर्त्तिं बलमायुश्च विन्दति” ।

मत्स्यद्वादशीव्रतं धरणीव्रते “मार्गस्य शुक्लपक्षे तु दशम्यां नियतात्मवान् । स्नात्वा देवार्चनं कृत्वा अग्निकार्य्यं यथाविधि । शुचिवासाः प्रसन्नात्मा हव्यं चान्नं सुसंस्कृतम् । भुक्त्वा पञ्चपदं गत्वा पुनः शौचं तु पादयोः । कृत्वाऽष्टाङ्गुलमानन्तु क्षीरवृक्षसमुद्भवम् । भक्षयेद्दन्तकाष्ठं तु तत आचम्य यत्नतः । स्पृष्ट्वा खानि तथाद्भिश्च चिरं ध्यात्वा जनार्दनम्” । खानीन्द्रियाणि “शङ्खचक्रगदापाणिं पीतवस्त्रं किरीटिनम् । प्रसन्नवदनं देवं सर्वलक्षणलक्षितम् । ध्यात्वा जलं गृहीत्वा तु भानुरूपं जनार्दनम् । दृष्ट्वार्घ्यं दापयेत् पश्चात् करतोयेन मानवः । एवमुच्चारयेद्वाचं तस्मिन् काले महामुने ! । एकादश्यां निराहारो भूत्वाहमपरेऽहनि । भोक्ष्यामि पुण्डरीकाक्ष ! शरणं मे भवाच्युत ! । तेषां मध्ये शुभं पीठं स्थापयेद्वस्त्रसंयुतम् । तस्मिंश्च रौप्यं सौवर्णं ताम्रं वा दारवं तथा । अलाभतस्तोयपूर्णं कृत्वा पात्रं ततो न्यसेत्” । अलाभतः सौवर्णादीनामलाभे दारवमपि कुर्य्यादित्यर्थः “सौवर्णं मत्स्यरूपेण कृत्वा देवं जनार्दनम् । वेदवेदाङ्गसंयुक्तं श्रुतिस्मृतिविभूषणम्” । तोयपूर्णं पात्रं कृत्वा तत्र मत्स्यरूपं जनार्दनं न्यसेदित्यन्वयः “तत्रानेकविधैर्भक्ष्यैः फलैः पुष्पैश्च शोभितम् । गन्धैरन्नैश्च धूपैश्च अर्चयित्वा यथाविधि । रसातलगता वेदा यथा देव त्वयाऽऽहृताः । मत्स्यरूपेण तद्वन्मां भवादुद्धर केशव ! । एवमुच्चार्य्य तस्याग्रे जागरं तत्र कारयेत् । यथाविभवसारेण प्रभाते विमले तथा । चतुर्णां ब्राह्मणानां च चतुरो दापयेत् घटान्” ।

मदनद्वादशीव्रतं मत्स्यपु० “चैत्रे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां नियतव्रतः । स्थापयेदव्रणं कुम्भं सिततण्डुलपूरितम् । नानाफलयुतं तद्वदिक्षुदण्डसमन्वितम् । सितवस्त्रयुगच्छन्नं सितचन्दनचर्चितम् । नानाभक्ष्यरसोपेतं सहिरण्यं तु शक्तितः । ताम्रपात्रं गुडोपेतं तस्योपरि निवेशयेत् । तदभावे कृशां कुर्य्यात् कामकेशवयोर्नरः । कामनाम्ना हरेरर्चां स्नापयेद्गन्धवारिणा । शुक्लपुष्पाक्षततिलैरर्चयेदिति केशवम् । अनेन विधिना सर्वं मासि मासि समाचरेत् । उपवासी त्रयोदश्यामर्चयेद्विष्णुमव्ययम् । फलमेकञ्च सम्प्राश्य द्वादश्यां भूतले स्वपेत् । ततस्त्रयोदशे मासि घृतधेनुसमन्विताम् । शय्यां दद्याद्द्विजेन्द्राय सर्वोपस्करसंयुताम् । काञ्चनं कामदेवं च शुक्लां गाञ्च पयस्विनीम् । वासोभिर्द्विजदाम्पत्यं पूज्य शक्त्या विभूषणैः । सर्वगन्धादिकं दद्यात् प्रीयतामित्युदीरयेत्” ।

मधुकतृतीयाव्रतं भविष्योत्तरे “फाल्गुनस्य सिते पक्षे तृतीयायामुपोषिता । स्नाता स्थिता ब्रह्मचर्य्ये ततोऽन्यस्मिन् दिने पुनः । व्रजेन्मधुवनं, गौरीं पूजयेत् मधुमानसा । मन्त्रेणानेन ध्यायन्ती पार्वतीप्रतिमां शुभाम् । मृगाजिनावृतकुचां जटामुकुटशोभिताम् । गोधारथगतां देवीं रुद्रध्यानपरायणाम् । पूजयेत् गन्धकुसुमैर्दीपालक्तकचन्दनैः । पर्य्यङ्कुलमधुरस्वरालिकुलोपगीतं दत्त्वा फलाक्षतयुतं मधुपादपस्य । गौरीव कामसदृशा भवतीह नारी” इत्यादि ।

मनोरथद्वादशीव्रतं पद्मपु० “फाल्गुनामलपक्षस्य एकादश्यामुपोषितः । नरो वा यदि वा नारी समभ्यर्च्य जगत्पतिम् । हरेर्नाम जपन् भक्त्या सप्त वारान् जनेश्वर ! । उत्तिष्ठन् प्रस्खलंश्चैव हरिमेवाशु कीर्त्तयेत् । अतः प्रभाते विमले द्वादश्यां नियतो हरिम् । स्नात्वा सम्यक् समभ्यर्च्य दत्त्वा विप्राय दक्षिणाम् । हरिमुद्दिश्य चैवाग्नौ घृतहोमं समाचरेत् । फाल्गुनश्चैत्रवैशाखौ ज्यैष्ठमासश्च पार्थिव ! । चतुर्भिः पारणं मासैरेभिर्निष्पादितं भवेत् । रक्तपुष्पैश्च चतुरो मासान् कुर्वीत चार्चनम् । जातीपुष्पाणि धूपश्च शस्तः सर्जरसेन तु । प्राश्य दर्भोदकं चात्र शाल्यन्नं च निवेदयेत् । स्वयमेव तदश्नीयाच्छेषं पूर्ववदाचरेत् । कार्त्तिकादिषु मासेषु गोमूत्रं कायशोधनम् । सुगन्धं स्वेच्छया धूपं पूजां भृङ्गारकेण च” । भृङ्गारको माकन्दः “कसरं चात्र नैवेद्यं भुञ्जीयात्तच्च वै स्वयम् । प्रतिमासञ्च विप्राय दातव्या दक्षिणा तथा । प्रीणनं देवदेवस्य पारणे पारणे गते” वर्षसाध्यमिदम् ।

मनोरथपूर्णिमाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “कार्त्तिक्यान्तु तथारभ्य संपूर्णं शशलक्षणम् । पूजयेदुदये राजन् ! सदा नक्ता-

यनो भवेत्। लावणं मण्डलं कृत्वा चन्द्रेनानुलेपितम्। द्विद्विगन्धलवसहितं ततः सोमन्तु पूजयेत्"। लवणं सैन्धवलवणकृतम् "कृत्तिकारोहिणीयुक्तं कार्त्तिके मासि पूजयेत्। सौम्यार्द्रासहितं राजन्! मासि सौम्ये तथैव च। आदित्यपुष्यसहितं मासि पौषे च यादव!। मघासर्पयुतं माघे फाल्गुने शृणु पार्थिव!। आर्य्यम्णेनाऽथ सावित्र्याः सहितं पूजयेद्विभुम्। चित्रास्वातियुतमैत्रे वैशाखे शृणु पार्थिव!। विशाखया च मैत्रेण युतं संपूजयेत्तथा। ज्येष्ठामूलयुतं ज्यैष्ठे आषाढ़े सलिलोत्तरे। श्रावणे श्रवणोपेतं वारुणेन अविष्टया। तथा भाद्रपदे पौष्णा अजाहिव्रभसंयुतम्। अश्विनी भरणीयुक्तं तथाचाश्वयुजे विभुम्" इत्यादि।

मनोरथसंक्रान्तिव्रतं स्कन्दपु० "अतः परं प्रवक्ष्यामि संक्रान्तिषु मनोरथाम्। गुड़ेन पूर्णकुम्भश्च सवस्त्रश्च सभक्तितः। सङ्क्रान्तिवासरे दद्याद्ब्राह्मणाय कुटुम्बिने। एवं संवत्सरे पूर्णे समयक्तोद्यापनं शुभम्। गुड़ेन पर्वतं कार्य्यं वस्त्रस्तैश्च भूषितम्। अयने चोत्तरे दद्याद्वित्तशाठ्यं न कारयेत्। यं यं प्रार्थयते कामं तं तं प्राप्नोति पुष्कलम्। सर्वपापविनिर्मुक्तः सूर्य्यलोके महीयते"।

मन्दारषष्ठीव्रतं भविष्योत्तरे "शृणु पार्थ! प्रवक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशिनीम्। सर्वकामप्रदां पुण्यां षष्ठीं मन्दारसंज्ञिताम्। माघस्यामलपक्षे तु पञ्चम्यां लघुभुक् नरः। दन्तकाष्ठं ततः कृत्वा स्वपेद्रात्रौ जितेन्द्रियः। सर्वभोगविहीनस्तु षष्ठीमुपवसेन्नरः। प्राश्याह्ना द्विजश्रेष्ठात् मन्दारं पार्थयेन्निशि" इत्यादि।

मन्दारसप्तमीव्रतं मत्स्यपु० "अथातः सम्प्रवक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशिनीम्। सर्वकामप्रदां पुण्यां नाम्ना मन्दारसप्तमीम्। माघस्यामलपक्षे तु पञ्चम्यां लघुभुक् नरः। दन्तकाष्ठं ततः कृत्वा षष्ठीमुपवसेन्नरः। विप्रान् सम्पग् भोजयित्वा तु मन्दारं प्राशयेन्निशि। ततः प्रभाते चोत्थाय कुर्य्यात् स्नानं पुनर्द्विजान्। भोजयेच्छक्तितः कृत्वा मन्दारकुसुमाष्टकम्"। मन्दारोराजार्कः "सौवर्णं पुरतस्तद्वत् पद्महस्तं सुशोभनम्। पद्मं कृष्णतिलैः कृत्वा ताम्रपात्रेऽष्टपत्रकम्। हैमं मन्दारकुसुमं स्थाप्य मध्ये च पूजयेत्" इत्यादि वर्षसाध्यम्।

मरीचसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "तथा संपूज्य देवेशं भानुं कामप्रदं नृप!। भोजयित्वा यथाशक्ति ब्राह्मणांश्च विशेषतः। सप्तम्यां प्राशयेच्चापि मरीचं मनुजाधिप। गृहीत्वा मरीचशतमग्र्यं सुदृढं परम्। मरीचं प्राशयेद्राजन् मन्त्रेणानेन वा स्पृशन्" इत्यादि।

मरुत्सप्तमीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "चैत्रस्य शुक्लपक्षे तु स स्यात् षष्ठ्यामुपोषितः। सप्तम्यामर्चनं कुर्य्यान्मरुतां तत्र तत्र च। तत्र श्रेणीगतं सप्तमण्डलं नृप! कारयेत्। श्रेणी तथा कार्य्यसमा सप्तमण्डलकान्विता"। इत्यादि वर्षसाध्यम्।

मल्लद्वादशीव्रतं भविष्योत्तरे "मल्लैर्विशेषतः कार्य्यास्तथान्यैरपि भक्तितः। पूजयन्ति क्रमेणैव मासि मासि तनूजम्। मार्गशीर्षादिभिः पार्थ! पूजयेन्नामनामभिः। पारणे पारणे दद्यान्मल्लिकानि द्विजातये। गन्धैः पुष्पैस्तथा दीपैर्गीतवाद्यैर्मनोहरैः। मल्लयुद्धैश्च विविधैर्जागरं कारयेन्निशि। घृतदानैः क्षीरदानैर्दीपदानैः पृथक् पृथक्। सर्वत्र देवदेवेशः कृष्णो मे प्रीयतामिति। एवमेव विधिः प्रोक्तो मन्त्रदानसमन्वितः। द्वादशीयं मयाद्यापि क्रियते बलवृद्धये। मल्लानां जयदा यस्मान्मल्लद्वादशिसंज्ञिता। तस्मान्मल्लैः प्रकर्त्तव्या मल्लयुद्धजयार्थिभिः। अन्येषामपि कौन्तेय! सर्वार्थजयदायिनी। इमां चीर्त्वा पापसङ्घैर्मुच्यते नात्र संशयः। भाण्डीरपादपतले मिलितैर्मखल्लिमल्लैरनाकुलबालबल्लवनियुद्धैः। सम्पूजितः सपदि यत्र तिथौ ततस्तु सा द्वादशी भुवि गता बलवल्लसंज्ञा"।

महाजयासप्तमीव्रतं भविष्यपु० "शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां यदा संक्रमते रविः। महाजया तदा ख्याता वै सप्तमी भास्करप्रिया। स्नानं दानं जपो होमः पितृदेवाभिपूजनम्। सर्वं कोटिगुणं प्रोक्तं तपनेन महौजसा। यस्तस्यां मानवो भक्त्या घृतेन स्नापयेद्रविम्। सोऽश्वमेधफलं प्राप्य ततः सूर्य्यपदं व्रजेत्"।

महातपोव्रतं महाभारते "मासि मासि त्रिरात्राणि कृत्वा तु नियतेन्द्रियः। गणाधिपत्यं प्राप्नोति निःसपत्नमनाविलम्। यस्तु संवत्सरं पूर्णमेकाहारो भवेन्नरः। अतिरात्रस्य यज्ञस्य सवै फलमुपाश्नुते। दशवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते। तत्पश्चयादिह चागत्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते। यस्तु संवत्सरं पूर्णं चतुर्थं भक्तमश्नुते। अहिंसानिरतो नित्यं सत्यवाग्विजितेन्द्रियः। वाजपेयस्य यज्ञस्य स फलं समुपाश्नुते। त्रिंशद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके दिवि मोदते। षष्ठेन तु भक्तेन जीवेत् संवत्-

सरं नरः । गवां मेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः । हंससारसयुक्तेन विमानेन स गच्छति । पञ्चाशत्तु सहस्राणि वर्षाणि दिवि मोदते । पक्षे पक्षे गते राजन् ! योऽश्नीयादहर्मेव तु । षण्मासानशनन्तस्य भगवानङ्गिराब्रवीत् । षष्टिवर्षसहस्राणि दिवमावसते स च । अश्नीयाद्द्वितीये पक्षे यस्तु सर्व्वदिनेष्विति । वीणानां वल्लकीनाञ्च वेणूनाञ्च विशाम्पते ! । सुघोषैर्मधुरैः शब्दैः स सुप्तः प्रतिबुध्यते । संवत्सरमिहैकन्तु मासि मासि पिबेत् पयः । फलं विश्वजितस्तात ! प्राप्नोति स नरोत्तमः । सिंहव्याघ्रप्रयुक्तेन विमानेन स गच्छति । शतस्राष्टौ सुरकन्या रमयन्ति च तन्नरम् । सप्ततिञ्च सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते । मासादूर्द्ध्वं नरव्याघ्र ! नोपवासो विधीयते" ।

महाफलद्वादशीव्रतं विष्णुरहस्ये "पौषे कृष्णे विशाखासुयुक्ता चैकादशी भवेत् । तस्यां संपूजयेद्विष्णुमुपोष्य विधिवन्नरः । सुगन्धपुष्पनैवेद्यैर्वस्त्रभूषणसम्भवैः । मासानुमासमभ्यर्च्चयेत् विधिना जगतीपतिम् । प्राशनञ्चाय शुद्धार्थं कार्य्यं मासक्रमेण तु । गोमूत्रमुदकं सर्पिराचम्य कामतः परम् । ततोदूर्वां दधिव्रीहितिलांश्चैव यवांस्तथा । लवणमर्ककरैस्तम्भं दर्भांश्च क्षीरमेव च । द्वादश्यां भोजयेद्विप्रान् दधिक्षीरगुडौदनैः । मासक्रमेण विप्रेभ्यो दद्यात्सम्यक्कृते व्रते । घृतं तिलव्रीहियवसुवर्णसंयुतं घटम् । मोदकैश्च युतं कुम्भमातपत्रन्तु पायसम् । फाणितं चन्दनं माल्याः सुगन्धाश्चेति दक्षिणाः । व्रतमेतन्महापुण्यं दृष्टादृष्टफलप्रदम् । कर्त्तव्यं धर्म्मनिरतैर्विष्णुपूजनतत्परैः । व्रतमेतन्नरः कृत्वा विप्राणां प्रवरे कुले । सुजन्मा जायते धीमान् वेदवेदाङ्गपारगः" ।

महाफलव्रतं भविष्यपु॰ "शृणु कौरव ! कर्माणि तिथियुक्ताश्रितानि तु । श्रुत्वैव पापहानिः स्यात् कृत्वानन्तं फलं लभेत् । क्षीराशनः प्रतिपदि । पुष्पाहारो द्वितीयायाम् । लवणवर्जितं तृतीयायाम् । तिलान्नाशी चतुर्थ्याम् । क्षीराशनः पञ्चम्याम् । फलाशनः षष्ठ्याम् । शाकाशनः सप्तम्याम् । विल्वाहारोऽष्टम्याम् । पिष्टाशनो नवम्याम् । अनग्निपक्वाहारो दशम्याम् । एकादश्यामुपवासः । घृताशनो द्वादश्याम् । पायसाहारस्त्रयोदश्याम् । यावकाहारश्चतुर्दश्याम् । गोमूत्राहारः कुशोदकप्राशनः पौर्णमास्याम् एवं प्राशनविधिः । उक्तानि प्राशनान्येवं विधिपूर्व्वमुदाहृतम् । क्षीरं प्रतिपदायान्तु सर्व्वासु च विधीयते" ।

महत्तमव्रतं स्कान्दपु॰ "वैदिकेन विधानेन व्रतं पुण्यं महत्तमम् । कस्मिंस्तिथौ तु कर्त्तव्यं विधानं तद्वदस्व मे" । स्कन्द उवाच "मासि मासि भाद्रपदे शुक्ले च प्रतिपत्तिथौ । नैवेद्यन्तु पचेन्मौनी षोडशालिगुणानि च । फलानि पिष्टपक्वानि दद्याद्विप्राय षोडश । देवाय षोडशैतानि दातव्यानि प्रयत्नतः । भुङ्क्ते षोडश तथा व्रतस्य नियमाश्रयात् । सौवर्णं कारयेद्देवं यथा शक्त्या हिरण्मयम्" इत्यादि ।

महाराजव्रतं स्कान्दपु॰ "यदागच्छ ! चतुर्दश्यामार्द्रा भाद्रपदाय वा । सितायामसितायां वा न विशेषो यथा शशि । तदा लक्ष्मैकभुक्त्वा त्रयोदश्यां यथाविधि । सर्व्वव्रतं महाराजं तदा संकल्पयेन्नरः । चतुर्दश्यां ततः कुर्य्यात्तिलगोमूत्रगोमयैः । मृदाथ पञ्चगव्येन स्नानं शुद्धात्मना ततः । शिवसंकल्पमन्त्रस्य ततो दशशतं पठेत्" । शिवसंकल्पमन्त्रो यज्जाग्रतो दूरमित्यादिर्यजुःशाखाप्रसिद्धः "पञ्चाक्षरस्तु शूद्रस्य जन्मकोटिकृतैस्ततः । मुच्यते पातकैः सर्व्वैस्तत्कृत्वा नात्र संशयः" ।

महालक्ष्मीव्रतं स्कान्दपु॰ "महाराज ! निबोधेदं महालक्ष्मीव्रतं शुभम् । भद्र ! भाद्रपदे मासि शुक्लाष्टम्यां नरोत्तम ! । स्नात्वाभ्यर्च्य महालक्ष्मीमेकभक्तं प्रकल्प्य च । कुङ्कुमाक्तहतं सूत्रं षोडशग्रन्थिसंयुतम् । तन्तुभिस्तत्प्रमाणैश्च बध्नीयात्तु करे शुभम् । दूर्वाक्षतप्रवालानां षोडशैव तु षोडश । पुनरेवाश्विने मासि कृष्णाष्टम्यां दिने शुभे । उत्सवं कारयेद्देव्यास्तूर्य्यपणवनादितम्" ।

महाव्रतं कालिकापु॰ "महाव्रतमथो वक्ष्ये येनारोहति तत्पदम् । सुरासुरमुनीनाञ्च दुर्लभं विधिना शृणु । पर्व्वण्याश्वयुजस्यान्ते पायसञ्च घृतप्लुतम् । नक्तं भुञ्जीत शुद्धात्मा चन्दनञ्चैव चार्च्चितम्" । आश्वयुजस्यान्ते कार्त्तिके । पर्व्वणि अमावस्यायां कार्त्तिकयन्त इत्यर्थः । ऐषव इत्युरसः । लिङ्गपु॰ "अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यां पक्षयोरुभयोरपि । वर्षमेकं ततो भुक्त्वा नक्तं यः पूजयेच्छिवम् । सर्व्वयज्ञफलं प्राप्य स याति परमाङ्गतिम्" । विष्णुधर्म्मोत्तरे "योगभूतं हरिं देवं चातुर्मास्यमुपोषितम् । अर्च्चयेत् पौर्णमास्यान्तु सोऽश्वमेधफलं लभेत्" । योगभूतं सकलम् "ब्रह्मभूतममावास्यां पूजयेत्तामुपोषितः । राजसूयमवाप्नोति कुलमुद्धरति स्वकम्" ।

ब्रह्मभूतं निष्कलम् "ब्रह्मभूतममावास्यां पौर्णमास्यां तथैव च । योगभूतं परिचरन् केशवं महदाप्नुयात् । स्वत्यर्थं प्रीतिमाप्नोति मासपक्षांस्तयोः सदा । पूजितः सोपवासेन भक्त्या देववरो हरिः । महाव्रतमिदं ख्यातं सर्वकल्मषनाशनम् । संवत्सरमिदं कृत्वा नाकपृष्ठे महीयते" इत्यादि ।

महासप्तमीव्रतं भविष्यपु० "माघस्य शुक्लपक्षे तु पञ्चम्यान्तु कुरूद्वह ! । एकभक्तं समाख्यातं षष्ठ्यां नक्तमुदाहृतम् । सप्तम्यामुपवासञ्च केचिदिच्छन्ति सुव्रत ! । षष्ठ्यां केचिदुयन्तीह सप्तम्यां राधनं किल । कृतोपवासः षष्ठ्यान्तु पूजयेद्भास्करं बुधः । रक्तचन्दनमिश्रैस्तु करवीरैः समाहृतैः । गुग्गुलेन महाबाहो ! सुगन्धेन च सुव्रत ! । पूजयेद्देवदेवेशं महेशं शङ्करं रविम्" । शङ्करं सुखकरमित्यर्थः "एवं हि चतुरो मासान् माघादीन् पूजयेद्रविम् । आत्मनश्चापि शुद्ध्यर्थं प्राशनं गोमयस्य च । स्नानञ्च गोमयेनेह कर्त्तव्यञ्चात्मशुद्धये । ब्राह्मणान् दिव्यभौमांश्च भोजयेच्चापि शक्तितः" । दिवि देवकुले भवाः दिव्या इतरे भौमाः । "ज्यैष्ठादिष्वपि मासेषु श्वेतचन्दनमुच्यते । श्वेतानि चापि पुष्पाणि शुभगन्धान्वितानि वै । कृष्णागुरु तथा धूपं नैवेद्यं पायसं स्मृतम् । तेनैव ब्राह्मणान् साधून् भोजयेच्च महामते ! । प्राशयेत् पञ्चगव्यन्तु स्नानं तेनैव सुव्रत ! । कार्त्तिकादिषु मासेषु अगस्तिकुसुमैः स्मृतम् । पूजनं कुरुशार्दूल ! धूपश्चैवापराजितः । नैवेद्यं गुडपूपाश्च तथैवेक्षुरसः स्मृतः । तेनैव ब्राह्मणान् स्नातो भोजयेच्च स्वशक्तितः । कुशोदकं प्राशयेच्च स्नानञ्च कुरु शुद्धये । तृतीयपारणस्यान्ते माघे मासि महामते ! । भोजनं तत्र दानञ्च द्विगुणं समुदाहृतम् । देवदेवस्य पूजा च कर्त्तव्या शक्तितो बुधैः । रथस्य चापि दानन्तु रथयात्रा च सुव्रत ! । रथस्य प्राप्यतेतीवै कर्त्तव्या विभवे सति । दानं सूर्य्यरथस्येह यथोक्तं विभवे सति । इत्येषा कथिता पुत्र ! रथाङ्गसप्तमी शुभा । सप्तमीति महाख्याता महापुण्या महोदया । यामुपोष्य धनं पुत्रान् कीर्त्तिं विद्यां समश्नुते" ।

महेश्वरव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "शुक्लपक्षादथारभ्य फाल्गुनस्य नराधिप ! । पूजयेत्तु चतुर्द्दश्यां सोपवासो महेश्वरम् । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । व्रतान्ते गां तथा दत्त्वा वह्निष्टोमफलं लभेत् । एतदेव व्रतं कृत्वा शुक्लपक्षे तु वत्सरम् । पौण्डरीकमवाप्नोति कुलमुद्धरति स्वकम् । चतुर्दशीद्वयञ्चैतत् कृत्वा संवत्सरं नरः । मासि मासि यथाशक्त्या सर्वान् कामानवाप्नुते । आसाद्य कामांश्च महेश्वरस्य तत्रापि कालं सुचिरस्य राजन् ! । सायुज्यमायाति महेश्वरस्य सर्वेश्वरस्याप्रतिमस्य तस्य" ।

महेश्वराष्टमीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "शुक्लपक्षात्तथारभ्य सौम्याष्टम्यां नराधिप ! । पूजयेत् सोपवासस्तु देवदेवं त्रिलोचनम्" । सौम्याष्टम्यां मार्गशीर्षाष्टम्याम् "लिङ्गे वाप्यथ चार्च्चायां कमले यदि वा स्थले । घृतक्षीराभिषेकेण स्नातेन विविधेन वा । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । गीतेन नृत्यवाद्येन वह्निसन्तर्पणेन च । ब्राह्मणानाञ्च पूजाभिर्यथावन्मनुजोत्तम ! । व्रतावसाने दत्त्वा तु तथा धेनुं पयस्विनीम् । पौण्डरीकमवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति" ।

महोत्सवव्रतं स्कान्दपु० "शालिपिष्टमयैर्दीपैः पञ्चभिर्नवभिस्तथा । कुर्य्यादारात्रिकं शम्भोः स्वर्णपात्रैः समुज्ज्वलैः । विचित्रवस्त्रपूजा च कर्त्तव्या महती शिवे । पुष्पमण्डलिकां चित्रां सवितानोज्ज्वलां शुभाम् । महोत्सवेन विधिवत्कुर्य्यं तूर्य्यरवेण च । विविधैर्भक्ष्यभोज्यैश्च नैवेद्यञ्चोपकल्पयेत् । सम्यक् सम्पादनीया स्यात् रथयात्रा पिनाकिनः । प्रेक्षणीयैस्तथा नृत्यैर्वाद्यैर्यन्त्रैश्च शोभनैः । पूजयेच्छिवभक्तांश्च विप्रानन्यांश्च भक्तितः । प्रीयतां शिव इत्युक्त्वा नक्तं भुञ्जीत च स्वयम् । वर्षे वर्षे प्रकर्त्तव्यमेतच्चैवोत्सवं महत् । शिवभक्तैस्तथान्यैश्च कीर्त्तिश्रेयोविवृद्धये" ।

माघस्नानव्रतं भविष्योत्तरे "इत्यस्मात् कारणात् कृष्ण ! माघस्नानं विशिष्यते । अहन्यहनि दातव्यास्तिलाः शर्करयान्विताः । त्रिभागस्तु तिलानां हि चतुर्थः शर्करान्वितः । अनभ्यङ्गी वरारोहे सर्वं मासं नयेद्व्रती । सूर्यो मे प्रीयतां देवो विष्णुमूर्त्तिर्निरञ्जनः । माघावसाने सुभगे ! षड्रसं सम्प्रदापयेत् । दम्पत्योर्वाससी शुक्ले सप्तधान्यसमन्विते । त्रिंशत्तु मोदका देयाः कृतास्तिलमयाः शुभाः । मरिचैर्मिश्रिताः स्वच्छाः वस्त्राणि च दापयेत्" ।

मासक्षमीव्रतं भविष्योत्तरे "मासस्यैव संपूज्याः यथा शक्त्या प्रयत्नतः । तदर्थे शिवभक्तांस्तु [illegible] विशेषतः । एवं कृत्वा विधानेन सर्व्वम् आप्नुयात्" ।

इत्युपक्रमे मातृनामान्यभिधाय उक्तम् “नवम्यां पूजयेद्यस्तु मासि चाश्वयुजे सदा । अखण्डितप्रभावस्तु भवेन्नात्र संशयः” ।

मातृव्रतं वराहपु० “मातृणामष्टमी दत्ता ब्रह्मणा तिथिरुत्तमा । एताः समापयेद्भक्त्या निराहारो नरः सदा । तस्य ताः परितुष्टास्तु क्षेमारोग्यं ददत्यपि” ।

मार्गशीर्षव्रतं महाभारते “मार्गशीर्षन्तु यो मासमेकभक्तेन संक्षिपेत् । भोजयेच्च द्विजान् भक्त्या मुच्यते व्याधिकिल्बिषैः । सर्वकल्याणसम्पूर्णः सर्वदुःखविवर्जितः । उपोष्य व्याधिरोहितो वीर्य्यवानभिजायते । कृषिभागी बहुधनो बहुधान्यश्च जायते” ।

मार्त्तण्डसप्तमीव्रतं भविष्यपु० “मार्त्तण्डसप्तमीं कृष्ण ! व्याख्यां वच्मि तेऽनघ ! । पौषमासे सिते पक्षे सप्तम्यां समुपोषितः । सम्यक् संपूज्य मार्त्तण्डं मार्त्तण्ड इति वै जपन् । पूजयेत् कुतपं भक्त्या श्रद्धया परयान्वितः” । कुतपः सूर्य्यः “पुष्पधूपोपहाराद्यैरुपवासैः समाहितः । मार्त्तण्डेति जपन्नाम पुनस्तद्गतमानसः । विप्राय दक्षिणां दद्यात् यथाशक्त्या खगध्वज । द्वितीयेऽह्नि पुनः स्नात ! तत्रैवाभ्यर्च्चनं रवेः । तेनैव नाम्ना संबोध्य दत्त्वा विप्राय दक्षिणाम् । ततो भुञ्जीत गोदोहसमुद्भूतसमन्वितम् । एवमेवाखिलान् मासान् उपोष्य प्रयतः शुचिः । दद्याद्गवाह्निकं विद्वान् प्रतिमासञ्च शक्तितः । पारिते च पुनर्वर्षे यथापूर्वं गवाह्निकम् । दत्त्वा परगवे भूयः शृणु यत् फलमश्नुते । स्वर्णशृङ्ग्यः पञ्च गावः षड्वृषभश्चरः । प्रतिमासं द्विजातिभ्यो दत्त्वा यत् फलमश्नुते । तदाप्नोत्यखिलं सम्यग्व्रतमेतदुपोषितः । तस्य लोकमवाप्नोति मार्त्तण्डो यत्र तिष्ठति” ।

मासव्रतं देवीपु० “मार्गे रसोत्तमं दद्यात् घृतं पौषे महाफलम्” । रसोत्तमं लवणम् “तिलान्माघे मुनिश्रेष्ठ ! सप्त धान्यानि फाल्गुने । विचित्राणि च वस्त्राणि चैत्रे दद्याद्द्विजातये । वैशाखे द्विज ! गोधूमान् ज्यैष्ठे तोयस्रुतं घटम् । आषाढे चन्दनं देयं सकर्पूरं महाफलम् । नवनीतं नभोमासि छत्रं प्रौष्ठपदे मतम् । गुडशर्करखण्डाद्यान् लड्डुकानाश्विने मुने ! । दीपदानं महापुण्यं कार्त्तिके यः प्रयच्छति । सर्वकामानवाप्नोति क्रमेण तु उदाहृतम्” ।

मासोपवासव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “आश्विनस्यामले पक्षे एकादश्यामुपोषितः । व्रतमेतत्तु गृह्णीयाद्यावत् त्रिंशद्दिनानि तु । वासुदेवं समुद्दिश्य कार्त्तिकं सकलं नरः । मासमेकोपवसेद्यस्तु स मुक्तिफलभाग्भवेत् । अच्युतस्यालये भक्त्या त्रिकालं कुसुमैः शुभैः । मालतीन्दीवरैः पद्मैः कमलैः सुगन्धिभिः । कुङ्कुमोशीरकर्पूरैर्विलिप्य वरचन्दनैः । नैवेद्यधूपदीपाद्यैरर्चयेत जनार्दनम्” इत्यादि ।

मुक्तिद्वारसप्तमीव्रतं मत्स्यपु० “अश्वमेधादियज्ञानां लक्षकोट्यर्बुदैरपि । तत् फलं लभ्यते पुंसा मुक्तिद्वारव्रतेन यत् । योगमार्गमनभ्यस्य यथेष्टाचारवानपि । अत्र युक्तो हतश्चापि व्रतेनानेन मुच्यते । सप्तमीं प्राप्य हस्तेन दन्तधावनमाचरेत् । नमोऽर्कायेत्युदीर्य्याथ अर्ककाष्ठेन भक्तिमान् । अथ वा पुष्यनक्षत्रे जलेनाप्लावनं तथा । कृत्वा पवित्रं देवानां मन्त्रेणाकर्षितं स्थितम् । रक्तचन्दनपद्मन्तु लिखेद्गोमयवारिणा । प्राक्कृते षोडशदलं सगर्भदलकर्णिकम्” इत्यादि ।

मुखव्रतं पद्मपु० “मुखवासं परित्यज्य समान्ते गोप्रदो भवेत् । यक्षाधिपत्यमाप्नोति मुखव्रतमिहोच्यते” ।

मुनिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “सप्तम्यां मुनिशार्दूल ! दृष्टानभ्यर्च्चयेन्मुनीन् । स्वाध्यायफलमाप्नोति तद्धामफलमश्नुते” ।

मृगशीर्षव्रतं पद्मपु० “श्रावणे मासि कृष्णे च शङ्करः प्रथमेऽहनि । त्रिपर्वणा त्रिशल्येन त्रिमुखेन शरेण च । मुखानि त्रीणि चिच्छेद यज्ञस्य मृगरूपिणः । तैः शिरोभिस्तपस्तप्तं वरः प्राप्तोऽथ शङ्करात्” । त्रिशल्येन त्रिमुखेन शल्यरूपत्रिमुखेनेत्यर्थः । मृगरूपिणस्त्रिमुखमृगरूपिण इत्यर्थः “स्त्रीभिः पूज्यानि तानीति न मनुष्यैः कदाचन । मृगशीर्षं ततः कृत्वा त्रिशृङ्गाकारन्तु स्वर्णमयम् । क्षीरेण तपनीयं वै पूजनीयं यथाविधि । अर्घैः पुष्पैश्च धूपैश्च नैवेद्यैर्विविधैरपि । शाकैः सौवर्च्चलाभिश्च कृतैः पिष्टमयैः शुभैः” । सौवर्च्चलाभिः अतसीमिश्रपिष्टविकृतिभिः । “कांस्यभाजनवाद्यैश्च पश्चात् कार्य्यञ्च भोजनम्” ।

मेघपालीतृतीयाव्रतं भविष्यपु० “अश्वयुक्शुक्लपक्षे च तृतीयायां युधिष्ठिर ! । मेघपाली प्रदातव्या भक्त्या स्त्रीभिर्नृभिस्तथा । अर्घ्यैः विरूढैर्गोधूमैः सप्तधान्यसमन्वितैः । तिलतण्डुलमिश्रैश्च दातव्या धर्मलिप्सुभिः” । युधिष्ठिर उवाच “कीदृशी सा भवेद्वल्ली मेघपाली जनार्दन ! । लक्षणं कीदृशं तस्याः को मन्त्र इति मे वद” । श्रीकृष्ण उवाच “ताम्बूलसदृशैः पत्रैरक्ता वल्ली

सञ्जरी। वाटीषु वा च मार्गेषु प्रेक्षिता पर्वतेषु वा। यत्र वा दृश्यते राजन्! शुचौ देशे समुत्थिता। सेयपाली समभ्यर्च्या फलैः पुष्पैस्तथाक्षतैः। खर्जूरैर्नारिकेरैश्च नारङ्गैर्दाड़िमैस्तथा। वीजपूरैः कपित्थैश्च सप्तधान्यैर्विरूढ़कैः"।

मौनव्रतं स्कन्दपु० "नभस्ये व्यतिक्रान्ते नभस्ये च प्रवर्त्तिते"। नभाः, श्रावणः, नभस्यो भाद्रपदः तौ चात्र पूर्णिमान्तौ ग्राह्यौ। "एवं कालक्रमेणैव श्रावणी पूर्णिमा गता। तद्दिनं प्राप्य विप्रेणोत्यप्येवाभिधानात्। "व्रतमेतत् तु कर्त्तव्यं षोड़शैव दिनानि तु। एतच्छ्रुत्वा ततो देवी प्रहृष्टा वाक्यमब्रवीत्"। पार्वत्युवाच "किं विधानं पुरा प्रोक्तं व्रतं मौनव्रतात्मकम्। तत्सम्यक् समाचक्ष्व प्रसादं कुरु मे प्रभो!"। ईश्वर उवाच "तद्दिनञ्च व सम्प्राप्य सभार्य्यः सह बान्धवैः। गत्वा प्रभातसमये स्नानार्थं जलसन्निधौ। तड़ागे वा नदीदेशे गत्वा प्रस्रवणेऽथ वा। स्नानं कार्य्यं तदा सर्वैः शिवध्यानपरायणैः। दूर्वाकाण्डं सुसंगृह्य षोड़शग्रन्थिसंयुतम्। ततस्तच्च करे न्यस्य स्त्रिया वामे नरदक्षिणे। एवंविधानं कर्त्तव्यं यावत् स्यात् प्रतिपद्दिनम्। तद्दिने चैव संप्राप्ते समाप्त्यर्थं व्रतस्य तु। मौनेनैवानयेत्तोयं मौनात् गोधूमपेषणम्। मौनेनैव च कर्त्तव्यं नैवेद्यं भोजनादिकम्। सर्वोपस्करमादाय गत्वा च जलसन्निधौ। स्नानं कार्य्यं तदा तत्र नित्यकर्म्म ततः परम्। देवर्षिमनुजानाञ्च पितृणाञ्चैव तर्पणम्। पश्चाद्देवाधिदेवेशं मन्त्रैः सम्पूजयेत् ततः"।

यमचतुर्थीव्रतं कूर्मपु० "भरण्यान्तु चतुर्थ्यान्तु शनैश्चरदिने यमम्। पूजयन् सप्तजन्मोत्थैर्मुच्यते पातकैर्नरः"।

यमद्वितीयाव्रतं भविष्योत्तरे "कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां युधिष्ठिर!। यमो यमुनया पूर्वं भोजितः स्वगृहे तदा। द्वितीयायां महोत्सर्गे नारकीयाश्च तर्पिताः। पापेभ्योऽपि विमुक्तास्ते मुक्ताः सर्वनिबन्धनात्। आशिषाचातिसन्तुष्टाः स्थिताः सर्वे यदृच्छया। तेषां महोत्सवो वृत्तो यमराष्ट्रसुखावहः। अतो यमद्वितीया सा प्रोक्ता लोके युधिष्ठिर!। अस्यां निजगृहे पार्थ! न भोक्तव्यमतो बुधैः। स्नेहेन भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम्"।

यमव्रतं भविष्यपु० "दशम्यां यमराडिष्टः सर्वव्याधिहरो ध्रुवम्। मूलमन्त्राः सर्वाभिरङ्गमन्त्राश्च कीर्त्तिताः।

पूर्ववत् पञ्चपत्रस्थः कर्त्तव्यस्तु तिथीश्वरः"। इदं व्रतं वैश्वानरप्रतिपद्व्रतवद्व्याख्येयम्। कूर्मपु० "उपोषितश्चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे समाहितः। यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च। वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च। प्रत्येकं तिलसंयुक्तान् दद्यात् सप्तोदकाञ्जलीन्। स्नात्वा नद्यान्तु पूर्वाह्ने मुच्यते सर्वपातकैः"। महाभारते "यजिष्णुः पञ्चमीं षष्ठीं यमान् यो भोजयेद्द्विजान्। अष्टमीमथ कौन्तेय! शुक्लपक्षे चतुर्दशीम्। उपोष्य व्याधिरहितो रूपवानिति जायते"। विष्णुधर्मोत्तरे "यत्र क्वचन नद्यान्तु यत्र कृष्णा चतुर्दशी। अनर्काभ्युदिते काले देवं सम्पूजयेद् यमम्। धर्मराजं चित्रगुप्तं कालपाशञ्च यादव!। मृत्युं स्वर्गञ्च धर्मज्ञ! गन्धमाल्यानुसम्पदा। यमोद्धार इत्युक्त्वा तिलांश्च जुहुयात् ततः। नमो यमायेति तथा स्त्रीशूद्रस्य विधीयते। कृशरं भोजयेद्विप्रान् यथाशक्ति नरोत्तमः। दद्याद् व्रतान्ते विप्राय तथैव च पयस्विनीम्। कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टं न याति राजन्! नरकं मनुष्यः। पापक्षयं प्राप्य स याति नाकं मानुष्यमासाद्य स धर्मवान् स्यात्"।

यमादर्शनत्रयोदशीव्रतं भविष्योत्तरे "पूर्वाह्णे मार्गशीर्षादौ वर्षमेकं निरन्तरम्। त्रयोदश्यां सौम्यदिने सूर्य्याङ्गारकवर्जिते। मम नाम्ना द्विजानष्टौ पञ्च चैव समाह्वयेत्। पुराणवेदतत्त्वज्ञान् स्वाचारांस्तत्त्वदर्शनान्। सूर्य्यैकशरणात् साधून् सर्वभूतहिते रतान्। शुचौ देशे शुभे पट्टे प्राङ्मुखानुपवेशयेत्। अन्तर्वासोयुतान् भक्त्या यत्नेनाभ्यञ्जयेत तान्। त्रयोदश्यां त्रयोदश्यां ये करिष्यन्ति भूतले। एकभक्तेन नक्तेन उपवासेन वा पुनः। यमादर्शननाम्ना वै व्रतं सर्वव्रतोत्तमम्। ते सर्वपापनिर्मुक्ता विमानेनार्कवर्चसा। यास्यन्तीन्द्रपुरीं रम्यामप्सरोगणसंवृताम्"।

युगादिव्रतम् आदिपु० "वैशाखस्य तृतीयायां श्रीसमेतं जगद्गुरुम्। नारायणं पूजयेथाः पुष्पधूपविलेपनैः। वस्त्रालङ्कारसम्भारैर्नैवेद्यैर्विविधैस्तथा। ततस्तस्याग्रतो धेनुर्लवणस्याढ़केन तु। कार्य्या कुरुकुलश्रेष्ठ! चतुर्भागेण वत्सकम्। अविचर्मोपरि स्थाप्य कल्पयित्वा विधानतः। शास्त्रोक्तक्रमयोगेन ब्राह्मणायोपपादयेत्। श्रीधरः श्रीपतिः श्रीमान् श्रीशः संप्रीयतामिति। अनेन विधिना दत्त्वा धेनुं विप्राय भारत!। गोसहस्रप्रदानस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम्। तथैव कार्त्तिके मासि नवम्यां

नक्तभुग् नरः । स्नात्वा नद्यां तड़ागे वा देवखातेऽथ वा पुनः । उमासहायं वरदं नीलकण्ठमथार्च्चयेत् । पुष्पधूपादिनैवेद्यैर्दीपगन्धादिभिस्तथा । धेनुं तिलमयीं दद्यात् पुराणोक्तविधानतः । अष्टमूर्त्तिर्नीलकण्ठः प्रीयतामिति कीर्त्तयेत् । तदनु प्राप्यते पुण्यं पार्थ ! न केन वर्ण्यते । दत्त्वा तिलमयीं धेनुं शिवलोकमवाप्नुयात् । त्रयोदशी नभस्ये या पितॄन् तत्र समर्च्चयेत् । पितॄन् पायसदानेन सुमनोभिर्हुतेन च । भोजयेद् ब्राह्मणान् भक्त्या वेदवेदाङ्गपारगान् । पितॄनुद्दिश्य दातव्या सवत्सा कांस्यदोहना । प्रत्यक्षा गौर्महाभाग ! तरुणी सुपयस्विनी । पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । मातामहप्रभृतयस्तथैवात्र त्रयो मम । प्रीयन्तां गोप्रदानेन इति दत्त्वा विसर्जयेत् । कृतेनानेन राजेन्द्र ! यत् पुण्यं प्राप्यते पुनः । तदन्येन न शक्यन्तु वक्तुं वर्षशतैरपि । पुत्रांश्च पौत्रांश्च धनं सर्वं सुमहदीप्सितम् । इहैवाप्नोति पुरुषः परत्र च पराङ्गतिम् । चतुर्दश्यान्तु माघस्य पूजयित्वा पितामहम् । गायत्र्या सहितं देवं वेदवेदाङ्गभूषितम् । नवनीतमयीं धेनुं फलैर्नानाविधैर्युताम् । सहिरण्यां सवत्सान्तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् । कीर्त्तयेत् प्रीयतां मेऽद्य पद्मयोनिः पितामहः । यत्स्वर्गे यच्च पाताले यन्मर्त्त्ये किञ्चिद्दुर्लभम् । तदवाप्नोत्यसन्दिग्धं पद्मयोनेः प्रसादतः । यानि चान्यानि दानानि दीयन्ते सुबहून्यपि । युगादिषु महाराज ! अक्षयाणि भवन्ति हि । वित्तहीनः स्वशक्त्या यो ददाति स्वल्पकं वसु । तदप्यक्षयतां याति नात्र कार्य्या विचारणा" ।

युगावतारव्रतं भविष्यपु० "मासि प्रौष्ठपदे यत् तु कृष्णपक्षे त्रयोदशी । अवतीर्णं युगं तस्यां त्रेतायान्तु समाहित !" । त्रेतायां विनिवृत्तायां एतस्यां तिथौ युगमवतीर्णमिति सम्बन्धः अर्थाद् द्वापरमिति लभ्यते "गोमूत्रं गोमयं दूर्वां समालभ्य च मृत्तिकाम् । स्नायाद्ध्रदे तड़ागे वा निधौ तस्यां समाहितः । कृतन्तेन भवेच्छ्राद्धं गयायान्तु न संशयः । युगादौ यस्त्रिलोकेशं स्नापयेद्गरुड़ध्वजम् । घृतक्षीरजलैः पुण्यैः स गच्छेद्वैष्णवीं पुरीम् । स्नापितोऽथ विलिप्तोऽथ पूजितोऽथ नमस्कृतः । युगादौ युगकर्त्ता तु नृणां मुक्तिप्रदो हरिः । व्रते वै सर्वयत्नेन युगादौ जगतीपतिः । पूजनीयो जनैर्भक्त्या सर्वदुःखहरो हरिः" ।

योगव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् "विष्कुम्भादिषु योगेषु भवेदेकाशनो नरः । यो ददाति क्रमात् पार्थ ! घृततैलपलेक्षवम् । यवगोधूमवरणं निष्पावाञ्छालितण्डुलान् । लवणं दधि दुग्धञ्च वस्त्रं कनकमेव च । कम्बलं गोवृषं छत्रमुपानद्युगलं तथा । कर्पूरं कुङ्कुमञ्चैव चन्दनं कुसुमानि च । लौहं ताम्रञ्च कांस्यञ्च रौप्यञ्चेति युधिष्ठिर ! । स्नातः स्वशक्त्या विधिवत् सर्वपापैः प्रमुच्यते । न वियोगमवाप्नोति योगव्रतमिदं स्मृतम्" ।

योगेश्वरद्वादशीव्रतं धरणीव्रते "शृणुष्व भक्तितो राजन् ! कार्त्तिकैकादशीं तथा । उपोष्य विधिना येन सर्वासां प्राप्नुतात् फलम् । प्राग्विधानेन संकल्प्य तद्वत् स्नानं समाचरेत् । विलोमेनार्च्चयेद्देवं नारायणमकल्मषम्" ।

रक्षाबन्धनपौर्णमासीव्रतं भविष्योत्तरे "घनाहतेऽम्बरे पार्थ ! शाद्वले धरणीतले । संप्राप्ते श्रावणे मासि पौर्णमास्यां दिनोदये । स्नानं कुर्व्वीत मतिमान् श्रुतिस्मृतिविधानतः । ततो देवान् पितॄंश्चैव तर्पयेत् परमाम्भसा । उपाकर्म्मादि चैवोक्तमृषीणाञ्चैव तर्पणम् । कुर्व्वीत ब्राह्मणः श्राद्धं वेदानुद्दिश्य सुव्रत ! । शूद्राणां मन्त्ररहितं स्नानं दानञ्च शस्यते । ततोऽपराह्नसमये रक्षापोटलिकां शुभाम् । कारयेदक्षतैः शस्तैः सिद्धार्थैर्हेमभूषिताम् । वस्त्रैर्विचित्रैः कार्पासैः क्षौमैर्वा मलवर्जितैः । दूर्वावर्णसहितैश्चित्रां दुरितोपशमनाय । उपलिप्ते गृहोद्देशे दत्तचतुष्के न्यसेत् कुम्भम् । पीठं दत्त्वोपरि विशेत् राजामात्यैर्युतस्तु सुमुहूर्त्ते । वेश्याजनेन सहितो मङ्गलशब्दैः समुच्छ्रितैश्चिह्नैः । रक्षाबन्धः कार्य्यः शान्तिध्वनिना नरेन्द्रस्य । देवद्विजातिशस्त्राण्यस्त्रै रक्षाभिरर्च्चयेत् प्रथमम् । तदनु पुरोधा नृपतेः रक्षां बध्नीत मन्त्रेण" इत्यादि ।

रथनवमीव्रतं भविष्यपु० "कृत्वैवाश्वयुजे मासि कृष्णपक्षे नराधिप ! । नवम्यामुपवासन्तु दुर्गादेवीं प्रपूजयेत् । पुष्पधूपोपहारैस्तु ब्राह्मणानां च तर्पणैः । पूजयित्वा रथं कृत्वा नानावस्त्रोपशोभितम् । शोभितं ध्वजमालाभिः छत्रचामरदर्पणैः । नानापुष्पस्रजाभिश्च सिंहैर्युक्तं मनोरमम् । कृत्वा स्वर्णमयीं दुर्गां महिषासनशोभिताम् । विन्यस्य रथमध्ये तु पूजयेत् कृतलक्षणम् । तं रथं राजमार्गेण शङ्खभेर्य्यादिनिस्वनैः । नवम्यां भ्रामयित्वा तु नयेत् दुर्गालयं नृप ! । तत्र जागरपूर्वन्तु प्रदीपाद्युपशोभितम् । नानाप्रेक्षणकैर्वीर !

स्तूयमानैश्च बालकैः। जागरं कारयेत्तत्र पूजयानश्च चर्चिकाम्। प्रभाते स्नपनं कृत्वा तद्भक्तानाञ्च भोजनम्। रथं शोभासमायुक्तं भगवत्यै निवेदयेत्"।

रथसप्तमीव्रतं भविष्योत्तरे "शुक्लपक्षे तु माघस्य षष्ठ्यामामन्त्रयेत् व्रती। स्नानं शुक्लतिलैः कार्य्यं नद्यभावे तु कुत्रचित्। विमले सलिले राजन्! विधिवद्वर्णधर्मतः। देवादीन् पूजयित्वा तु गत्वा सूर्य्यालयं ततः। सूर्य्यं सम्यक् नमस्कृत्य पुष्पधूपाक्षतैः शुभैः। आगत्य भवनं पश्चात् पञ्च यज्ञांश्च निर्वपेत्। संभोज्यातिथिभृत्यांश्च बालवृद्धाश्रितान् स्वयम्। विद्यमाने दिनेऽश्नीयाद्वाग्यतस्तैलवर्जितम्। रात्रौ विप्रं समाहूय विधिज्ञं वेदपारगम्। संपूज्य नियमं कुर्य्यात् सूर्य्यमाधाय चेतसि। सप्तम्यान्तु निराहारो भूत्वा भोगविवर्जितः। भक्तोऽस्यां जगच्चक्षु निर्विघ्नं तत्र मे कुरु!। इत्युच्चार्य्य नमस्ते च! तोयं तोयेषु निक्षिपेत्। ततो विसृज्य तं विप्रं स्वपेद्भूमौ जितेन्द्रियः। ततः प्रातः समुत्थाय कृतावश्यः शुचिर्नरः। कारयित्वा रथं दिव्यं किङ्किणीजालमालिनम्। सर्व्वोपस्करसंयुक्तं रत्नैः सर्व्वाङ्गचित्रितम्। काञ्चनं राजतञ्चापि हयसारथिसंयुतम्। ततो मध्याह्नसमये कृतस्नानादिको व्रती। क्षतीर्य्यं गवीव्यमागस्तु पापशालापवर्जितम्। सौरं सूक्तं जपन् प्राज्ञः समागच्छेत् समाहितम्"।

रथाङ्गसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "माघे मासि महादेव! सिते पक्षे जितेन्द्रियः। षष्ठ्यामुपोषितो भूत्वा गन्धपुष्पोपहारकैः। पूजयित्वा दिनकरं रात्रौ तस्याग्रतः स्वपेत्। विबुद्धस्तु च सप्तम्यां भक्त्या भानुं समर्च्चयेत्। ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या वित्तशाठ्यं विवर्जयेत्। सगुडैर्मोदकैश्च सघृतगुडपूपकैः। प्रथमं वत्सरे पूर्णे सप्तम्यां कारयेद्बुधः। देवदेवस्य वै यात्रां पूर्व्वोक्तविधिना तथा।" पूर्व्वोक्तः विधिना नानाविधप्रकरणस्थितरथयात्राविधिरित्यर्थः। "कृच्छ्रपादं व्रतं कुर्य्याद्रथारूढं रविं तथा। पश्येद्भक्त्या जगन्नाथं स याति परमां गतिम्। तृतीयायामेकभक्तं चतुर्थ्यां नक्तमुच्यते। अयाचितन्तु पञ्चम्यां षष्ठ्याञ्चैव उपोषितः। सप्तम्यां पारणं कुर्य्यात् दृष्ट्वा देवं रथे स्थितम्। पूजयित्वा च विधिना भक्त्या देवं त्रिलोचनम्। सौवर्णन्तु रथं कृत्वा ताम्रपात्रोपरिस्थितम्। रथमध्ये न्यसेद्व्योम पूजितं सवितारम्"।

रम्भात्रिरात्रव्रतं स्कन्दपु० "शुक्लपक्षे त्रयोदश्यां मासि ज्यैष्ठे च सुव्रत!। त्रिरात्रं व्रतमुद्दिश्य भक्त्या तां कदलीं शुभाम्। स्नात्वा चैव शुचिर्भूत्वा व्रती सिन्दूरवस्त्रकैः। सूत्रेण वेष्टयेद्भक्त्या गन्धपुष्पादि दापयेत्। रात्रौ कुर्वीत नक्तं च अवदमेकं समाहितः। तथैव कदलीवृक्षं नित्यमेव प्रसेचयेत्। ज्यैष्ठे मासि ततः प्राप्य द्वादश्याञ्चैव सुव्रत!। नद्यां वाथ तड़ागे वा शिवं संपूज्य चाक्षतैः। स्नात्वा च पूजयेन्निन्दुमादेहार्द्धधारिणम्। एकभक्तं ततः कृत्वा नियमं कारयेद्व्रते। भोज्योऽहं त्रिदिनं लङ्घ्य सम्यगिष्ट्वा सुरेश्वरीम्। त्वत्प्रसादात् व्रतं मेऽस्तु निर्विघ्नेन महेश्वर!। रम्भायाः स्थण्डिलं कृत्वा विचित्रञ्च सुशोभनम्। रम्भाया निकटे स्थित्वा गीतवाद्यसमन्वितम्। मण्डपं कारयेत्तत्र पुष्पमालाविभूषितम्। वितानेन च संयुक्तं सर्व्वशोभासमन्वितम्। मध्ये कुर्वीत कदलीं फलपुष्पादिसंयुताम्। राजतीं शोभनाकारां जातरूपफलान्विताम्। वस्त्रयुग्मं ततो दद्यात् सर्व्वालङ्कारभूषिताम्"।

रविव्रतं भविष्यपु० "माघमासि समुद्युक्तास्त्रिसन्ध्यं योऽर्च्चयेद्रविम्। भवेत् माघमासिकं पुण्यं मासेनैव न संशयः"।

रसकल्याणिनीतृतीयाव्रतं मत्स्यपु० "अन्यामपि प्रवक्ष्यामि तृतीयां पापनाशनीम्। रसकल्याणिनीमेतां पुराकल्पविदो विदुः। माघमासे तु सम्प्राप्य तृतीयां शुक्लपक्षतः। प्रातर्गव्येन पयसा तिलैः स्नानं समाचरेत्। स्नापयेन्मधुना देवीं तथैवेक्षुरसेन च। गन्धोदकेन च पुनः पूजनं कुङ्कुमेन वै। दक्षिणाङ्गानि सम्पूज्य ततो वामानि पूजयेत्"। "अनेन विधिना देवीं मासि मासि सदार्च्चयेत्। लवणं वर्जयेन्माघे फाल्गुने च गुडं पुनः। तवराजं तथा चैत्रे वर्ज्ज्यं मधु माधवे। पानकं ज्यैष्ठमासे तु तथाऽऽषाढे च जीरकम्। श्रावणे वर्जयेत् क्षीरं दधि भाद्रपदे तथा। घृतमाश्वयुजे तद्वदूर्जे वर्ज्ज्याथ मर्जिका"। ऊर्जे, कार्त्तिके। मर्जिका, रसाला लोके शिखरिणीति प्रसिद्धा। "धान्यकं मार्गशीर्षे तु पौषे वर्ज्ज्याथ शर्करा। व्रतान्ते करकं पूर्णमेतेषां मासि मासि च। दद्याद्विकालवेलायां भक्ष्यपात्रेण संयुतम्"।

रामद्वादशीव्रतं धरणीव्रते "ज्यैष्ठमासेऽप्येवमेव संकल्प्य विधिना नरैः। अर्च्चयेत् परमं देवं पुष्पैर्नानाविधैः शुभैः। नमो रामाभिरामायेत्युक्त्वा पादौ पूर्व्वं समर्च्चयेत्। सव-

समभ्यर्च्य विधिवत् घृतकुम्भं प्रकल्पयेत् । प्राग्वद्वस्त्रयुगच्छन्नौ सौवर्णौ रामलक्ष्मणौ” इत्यादि ।

राजराजेश्वरव्रत कालोत्तरे “बुधस्वात्याश्विकीयोगो यदाष्टम्यां प्रजायते । उपोषितस्तु विधिना महास्नानपुरःसरम् । सम्पूजयेद्धिरूपाक्षमङ्गरागं चतुःसमम् । महावर्त्तिद्वयं दीपदीपं साष्टोत्तरं शतम् । लघुकुङ्कुमधूपन्तु सितपुष्पैस्तु पूजयेत् । खण्डखाद्यान्यनेकानि नैवेद्यानि प्रकल्पयेत् । आचार्य्याय शिवस्याग्रे ग्रैवेयमुकुटादिकम् । रसनाकुण्डले चैव कङ्कणं मुद्रिकाद्वयम् । वाहनन्तु गजञ्चैव तदभावाद्धयोत्तमम् । सम्पूज्य परया भक्त्या धवलञ्च शर्कराघृतम् । राजराजेश्वरपदं प्राप्नुयाद्धोमसङ्ख्यया । राजराजेश्वरं तेन व्रतमेतत् प्रकाशितम्” ।

राज्यतृतीयाव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे “ज्यैष्ठे शुक्लतृतीयायां निराहारो नरः शुचिः । त्रिमूर्त्तिपूजनं कृत्वा तृतीयायां यथाविधि” । त्रिमूर्त्तिपूजनं तिसृणां मूर्त्तीनां वायुसूर्य्यचन्द्रमसां पूजनम् । “कूपनदीतडागाद्यैर्मिश्रैः प्रात शुचिर्जलैः । प्रत्यूषे पूजयेद्वायुमनुलिप्ते शुभस्थले । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । होमं कार्य्याद्यवैस्तु स्वर्णञ्च दद्याद् द्विजातये । मध्याह्ने पूजयेद्वह्नौ तथा सूर्य्यमतन्द्रितः । तिलैश्च जुहुयाद्वह्नौ दद्याद्विप्रेषु काञ्चनम् । सूर्य्यास्तमनवेलायां जले चन्द्रञ्च पूजयेत्” । जले चन्द्रमसमभिध्याय पूजयेदिति । वह्नावभिध्याय मध्याह्ने सूर्य्यं प्रपूजयेदिति यावत् “घृतेन होमं कुर्वीत रजतं दक्षिणा स्मृतम् । नक्तं भुञ्जीत धर्म्मज्ञः तैलहीनं ततो नरः । पूर्णं संवत्सरं कृत्वा व्रतमेतदतन्द्रितः । स्वर्गलोकमवाप्नोति सहस्रं परिवत्सरम् । मानुष्यमासाद्य ततो राजा भवति भूतले । व्रतं कृत्वा महाभाग ! पूर्णं संवत्सरत्रयम् । षड्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते” ।

राज्यद्वादशीव्रतं धर्म्मधर्म्मे “भूयश्चावहितो राजन् ! द्वादशीं राज्यदां शिवाम् । यामुपोष्य नरो लोके राज्यमाप्नोत्यकण्टकम् । मार्गशीर्षस्य मासस्य शुक्लपक्षे नराधिप ! । दशम्यां प्रयतः शुद्धः स्नानसम्यक्पूर्व्वकम् । हविष्यभुक् महात्मात्मा दन्तधावनपूर्व्वकम् । उपवासस्य सङ्कल्पं शोभूतस्य तु कारयेत् । देवाग्रे कुशकौशेयसिकवस्त्रोत्तरच्छदाम् । अध्यासीत महीं तत्र तां रात्रीं संयतो नयेत् । द्वितीयेऽह्नि ततः कुर्य्याद्विद्वान् स्नानमतन्द्रितः । पूजनं चैव सर्व्वस्य सर्व्वयत्नेन कारयेत्” इत्यादि ।

राज्याप्तिदशमीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे “क्रतुर्दक्षो वसुः सत्यः कालः कामोऽथ धुरस्तथा । कुरवान् मनुजो विप्रो रोचमानश्च ते दश । विश्वेदेवाः समाख्याता दशात्मा केशवो विभुः । तस्य सम्पूजनं कार्य्यं सितपक्षे नराधिप ! । आरभ्य कार्त्तिकान्मासाद्दशम्यां नृपपुङ्गव ! । सवत्सरेष्वथ पुण्येषु यदि वाञ्छसि यादव ! । गन्ध, माल्य, नमस्कार, दीप, धूपान्न. सम्पदा” ! अर्च्चा प्रतिमा सा च यथासम्भवं सुवर्णादिधातुमयी विधेया “व्रतान्ते कनकं दद्याद् यथाशक्ति द्विजातये । कृत्वा व्रतं केवलमेतदिष्टं प्राप्नोति तेषां सुचिरन्तु लोकान् । तस्मिन्नत्र लोके पुरुषोत्तमस्य राजा भवेद् ब्राह्मणपुङ्गवो वा” ।

रामनवमीव्रतं अगस्त्यसंहितोक्तम् “चैत्रे नवम्यां प्राक्पक्षे दिवा पुण्ये पुनर्वसौ । उदये गुरुगौरांश्वोः स्वोच्चस्थे ग्रहपञ्चके । मेषे पूषणि सम्प्राप्ते लग्ने कर्कटकाह्वये । आविरासीत् कलया कौशल्यायां परः पुमान् । तस्मिन् दिने तु कर्त्तव्यमुपवासव्रतं सदा । तत्र जागरणं कुर्य्याद्रघुनाथपरो भुवि । प्रातर्दशम्यां कृत्वा तु सन्ध्याद्याः कालिकीः क्रियाः । संपूज्य विधिवद्रामं भक्त्या वित्तानुसारतः । ब्राह्मणान् भोजयेद् भक्त्या दक्षिणाभिश्च तोषयेत् । गोभूतिलहिरण्याद्यैर्वस्त्रालङ्करणैस्तथा । रामभक्तान् प्रयत्नेन प्रीणयेत्परया मुदा । एवं यः कुरुते भक्त्या श्रीरामनवमीव्रतम् । अनेकजन्मसिद्धानि पातकानि बहून्यपि । भस्मीकृत्य व्रजत्येव तद्विष्णोः परमं पदम्” ।

राशिव्रतं भविष्यपु० “कार्त्तिक्यां नक्तभुक् दद्यान्मेषं हेमविनिर्मितम् । मार्गशीर्षे न्टपं पश्चान्मिथुनं तदेव हि” इत्यादि । एवं क्रमेण यो दद्याद्राशीं वस्त्रविभूषिताम् । पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां कौन्तेय ! बहुदक्षिणाम् । एतद्राशिव्रतं नाम ग्रहोपद्रवनाशनम् । सर्व्वाशापूरकं तद्वत्सोमलोकप्रदायकम्” ।

रुक्मिण्यष्टमीव्रतं स्कान्दपु० “मासि मार्गशिरे कृष्णपक्षेऽष्टम्यां षडानन ! । रुक्मिण्यष्टमिसंज्ञा सा सर्व्वकामफलप्रदा । तस्यां प्रातः शुचिर्भूत्वा नारी नियमकारिणी । वर्षे च प्रथमे कुर्य्यादेकद्वारं गृहं मुदा । गृहोपकरणं सर्व्वं तत्र निक्षिप्य सादरम् । व्रीहीन् सूपप्रकाराणि घृतादींश्च रसांस्तथा । वस्त्रैः काष्ठैस्तथा

दन्तैश्चित्रेण लिखितास्तथा । कार्य्याः पुत्तलिकास्तत्र तासां नामानि मे शृणु ! । कृष्णश्च रुक्मिणी चैव बलदेवश्च रेवती । प्रद्युम्नश्चैव तद्भार्य्या अनिरुद्ध उषा तथा । देवकीवसुदेवादीन् सर्वांस्तत्र प्रकल्पयेत् । ततोऽनुपूजयेत् सर्वान् गन्धपुष्पाक्षतादिभिः । चन्द्रोदये तु सञ्जाते दद्यादर्घ्यन्त्वादिन्दवे । "अर्घ्यं दत्त्वा तु भुञ्जीत मितस्वजनबन्धुभिः । ततः प्रभातसमये कुमार्य्यै तद्गृहं शुभम् । दद्यात् प्रीतेन मनसा सर्व्ववस्तुप्रपूरितम् । ततो द्वितीये वर्षे तु कुर्य्याद् द्विमुखमन्दिरम् । पूर्ववत् पूरितं कृत्वा कुमार्य्यै विनिवेदयेत् । ततस्तृतीये वर्षे तु कृत्वा त्रिमुखमन्दिरम् । सम्पूर्णं पूर्ववत् कृत्वा कुमार्य्यै विनिवेदयेत् । ततश्चतुर्थे वर्षे तु कृत्वा मुखचतुष्टयम् । पञ्चमेऽब्दे पञ्चद्वारं षष्ठे षण्मुखसंयुतम् । कृत्वा दद्यात् प्रयत्नेन कुमार्य्यै तच्च मन्दिरम् । ततस्तु सप्तमे वर्षे कुर्य्यादुद्यापनं शुभम् । सप्तद्वारं गृहं कृत्वा सुधाधवलितं महत् । शय्यां तूलीञ्च यानं च छत्रोपानहमेव च । आदर्शं चामरञ्चैव मुषलोलूखलं तथा । कांस्यभाजनपात्राणि ताम्रस्य तु महान्ति च । नानाविधानि वस्त्राणि तथैवाभरणानि च । गृहोपकरणं सर्वं गृहे निक्षिप्य सर्वतः । कृष्णञ्च रुक्मिणीञ्चैव प्रद्युम्नञ्च मनोहरम् । कृत्वा स्वर्णमयान् भक्त्या पीतवस्त्रावगुण्ठितान् । पूजयित्वोपवासेन रात्रिजागरणेन च । ततः प्रभातसमये तद्गृहे समुपागतम् । सपत्नीकं द्विजं पूज्य वस्त्रालङ्कारभूषणैः । तस्मादेतद्गृहं दद्याद्गाञ्चैवाथ सुशीलिनीम्" ।

रुद्रव्रतं पद्मपु० "यस्त्वेकभक्तेन समां क्षिपेत्तु व्रतान्विताम् । धेनुं तिलमयीं दद्यात् स पदं याति शाङ्करम् । एतद्रुद्रव्रतं नाम पापशोकविनाशनम्" । ज्येष्ठे पञ्चतपाः सायं हेमधेनुप्रदो दिवम् । यात्यष्टमीचतुर्द्दश्यो रुद्रव्रतमिदं स्मृतम्" । अष्टमीचतुर्द्दश्याविति च चत्वारि दिनानि पञ्चाग्निसाधनं तच्चतुर्थे दिने सायं सुवर्णधेनुं दद्यात्" ।

रूपनवमीव्रतं भविष्यपु० "पौषे मासि महाबाहो ! चतुर्दन्तं गजं शुभम् । कृत्वा रुक्ममयं भक्त्या न्यस्य पात्रे हिरण्मये । इन्द्राण्यै विधिवद्ध्यानानामणिविभूषितम् । एवं पूजयते भक्त्या इन्द्राणीं विधिवत्ततः । स ऐरावतमारूढः सोमलोके महीयते" ।

रूपव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् "फाल्गुन्यां समतीतायां कृष्णपक्षाष्टमी तु या । समूलां तां तु संप्राप्य व्रतं गृह्णीत मानवः । उपोषितव्यं नक्षत्रं नक्षत्रस्य च दैवतम् । वरुणञ्च तथा चन्द्रं पूजयेद् विधिना नरः । पूजयेद्देवदेवञ्च भगवन्तं जनार्दनम् । उपोष्याङ्गानि देवस्य प्रयत्नेन च पूजयेत् । ततोऽग्निहवनं कृत्वा पूजयित्वा तथा गुरुम् । उपवासस्तु कर्त्तव्यो द्वितीयेऽहनि पार्थिव ! । उपोष्य ऋक्षे विगते स्नात्वा संपूज्य केशवम् । कृत्वाग्निहवनं भक्त्या पूजयित्वा द्विजोत्तमान् । हविष्यान्नञ्च भोक्तव्यं शृणु चाङ्गक्रमं मम । पादयोः कथितं मूलं प्राजापत्यन्तु जङ्घयोः । अश्विनौ जानुयुगलं ऊरुयुग्मे च पार्थिव ! । सहिते द्वे तथाषाढ़े गुह्यञ्च सहिते स्मृते । पूर्वोत्तरे च फाल्गुन्यौ कृत्तिका च कटिर्भवेत् । पार्श्वयोः कुक्षियुतयोर्नक्षत्रत्रितयं समम् । उभे प्रोष्ठपदे राजन् ! रेवती च तथा भवेत् । उरोऽनुराधास्तु पृष्ठं धनिष्ठास्तु प्रकीर्त्तितम् । भुजौ ज्ञेयौ विशाखास्तु हस्तौ प्रोक्तौ तथा करौ । अङ्गुल्यश्च तथा प्रोक्ता राजसिंह ! पुनर्वसौ । अश्लेषायां नखाः प्रोक्ता ज्येष्ठायां नृप ! कन्धरः । श्रवणे श्रवणौ ज्ञेयौ मुखं पुष्ये प्रकीर्त्तितम् । दन्ताः स्वातौ शतभिषा हनुः प्रोक्ता तथा नृपः ! मघायां नासिके प्रोक्ते मृगशीर्षे च लोचने । चित्रा ललाटे विज्ञेया भरण्याञ्च तथा शिरः । शिरोरुहास्तथार्द्रायां व्रतस्यान्ते नराधिप ! । चैत्रशुक्लावसाने तु सत्रं परिसमाप्यते" ।

रूपसंक्रान्तिव्रतं स्कान्दपु० "अथान्यदपि ते वच्मि रूपसंक्रान्तिमुत्तमाम् । संक्रान्तिवासरे स्नानं तैलं कृत्वा विचक्षणः । हैमपात्रे घृतं कृत्वा हिरण्येन समन्वितम् । स्वरूपं वीक्ष्य तत्पात्रं ब्राह्मणाय निवेदयेत् । एकभक्तं ततः कृत्वा भक्त्या चैव समन्वितम् । व्रतान्ते काञ्चनं दद्याद्घृतधेनुसमन्वितम् । अश्वमेधसहस्राणां फलमाप्नोति मानवः" ।

रूपावाप्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे 'फाल्गुन्यां समतीतायां प्रतिपत्प्रभृति क्रमात् । यावच्चैत्री महाराज ! तावत्स्नातो दिने दिने । बहिः संपूजयेद्देवं केशवं भोगशायिनम् । एकभक्ताशनो नित्यमधःशायी तथा भवेत् । त्रिरात्रोपोषितः पूजाञ्चैत्र्यां कुर्य्यात्तथैव च । स्वशक्त्या रजतं दद्याद्वस्त्रयुग्मं तथैव च । रूपार्थिनो मासमिदं मयोक्तं व्रतोत्तमं नित्यमदीनसत्त्वम् । कृत्वा तु नाकं मनुजस्त्ववाप्य मानुष्यमासाद्य च रूपवान् स्यात्" ।

रोहिणीद्वादशीव्रतं भविष्योत्तरे "प्रवृत्ते श्रावणे मासि

कृष्णपक्षे समाहितः । एकादश्यां शुचिर्भूत्वा स्नात्वा सर्वौषधीजलैः । माषचूर्णेन राजेन्द्र ! कुर्य्यादिन्दुरिकाशतम् । मोदकांश्च तथा पञ्च घृतपक्वः सुनिर्मलः । आत्मोपयोगमुद्दिश्य ततो गत्वा जलाशयम् । दुष्टयादोविरहितं स्वच्छोपितजलेष्टतम् । तस्यैव पुलिने रम्ये कृत्वान्ते गोमयादिना । कृत्वा मण्डलकं तत्र पिष्टकादिभिरर्च्चितम् । चर्च्चितं गन्धकुसुमैर्धूपदीपाक्षतैः शुभैः । तत्र चन्द्रं लिखेत् पार्श्वे रोहिण्या सहितं भुवि । अर्च्चयीत शुभार्घेन मन्त्रेणानेन भक्तितः । एवं कृत्वार्घ्यं तद्दत्त्वा तज्जलं स्वयमाविशेत्" । "कण्ठान्तं जलमात्रं वा जानुगुल्फान्तमेव वा । ध्यायते सोमराजञ्च रोहिणीसहितं विभुम् । जलस्थमेव भुञ्जीत स्वयमिन्दुरिकाशतम् । खे रोहिणी यभिष्टता विहृता स्थिता च यत् कारणं शृणु नरेन्द्र ! निवेदयामि । सत्पिष्टमात्ररचितेन्दुरिकाशतं यद्भुक्तं जले शुभकृतेन फलं तदेव" ।

रोहिणीव्रतं स्कन्दपु० "रोहिणी जन्मनक्षत्रं वासुदेवस्य चक्रिणः । ताम्ररुक्ममयीं कृत्वा पञ्चरत्नेन संयुताम् । स्थापयेद्वस्त्रयुग्मेन पुष्पधूपैः प्रपूजयेत् । कालाङ्कुरफलैर्दिव्यैर्नैवेद्यैश्च तथार्च्चितैः । द्वितीयेऽह्नि समाप्यैतद्ब्राह्मणायोपपादयेत् । श्रोत्रियाय सुरूपाय भिक्षुकाय कुटुम्बिने । स्वयं नक्तेन भुञ्जीत रोहिण्या दर्शने कृते । एवंविधं व्रतं दिव्यं दिवि देवाश्च चक्रिरे । वर्षे वर्षे समायाते देवाश्चाद्यापि कुर्व्वते । यं यं काममभिध्यायन् तं तमाप्नोत्यसंशयम् ।

कृष्णार्द्राव्रतं मत्स्यपु० "अस्ति वत्स ! व्रतञ्चैकं तिथिनक्षत्रयोगतः । नभस्ये मासि राजेन्द्र ! यदार्द्रा जायते तदा । व्रतमेतद्विधातव्यमुमामाहेश्वरं भुवि । आरोग्यैश्वर्य्यसौभाग्यरूपसम्पत्प्रदायकम् । कारयित्वा यथाशक्ति सौवर्णं मिथुनं तयोः । गौरीगिरिशयोर्भक्त्या नक्तं सङ्कल्प्य पूजयेत् । नभस्ये कृष्णाष्टम्यामेवं यः कुरुते व्रतम् । कृष्णार्द्रेति विख्यातमिदं तस्य फलं शृणु । सर्व्वपापविशुद्धात्मा सर्व्वैश्वर्य्यसमन्वितः । भुक्त्वा भोगान्महेशेन ततः कालविपर्य्यये । राजा भवति धर्म्मात्मा बलवीर्य्यसमन्वितः । आर्द्रर्क्षयुताष्टमी भवति या कृष्णा नभस्ये तदा सौवर्णं मिथुनं गिरीशगिरिजयो रूपं तयोः कल्पयेत् । पूर्व्वं पिष्टमयैर्ददाति गुरवे साज्यं रसैर्भोजनं भुक्त्वा योगयुतोऽव्ययं पदमथो यस्यार्द्रजेऽष्टाव्रतम्" ।

लक्ष्मीनारायणव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "पञ्चदश्यां शुक्लपक्षे फाल्गुनस्य नरोत्तम ! । पाषण्डपतितांश्चैव तथैवान्त्यावसायिनः । नास्तिकान् भिन्नवृत्तांश्च पापिनश्चापि नालपेत् । नारायणे गतमनाः पुरुषो नियतेन्द्रियः । तिष्ठन् ब्रुवन् प्रस्खलंश्च क्षुते वापि जनार्द्दनम् । कीर्त्तयेत्सर्व्वक्रियाकाले सर्व्वं कृत्वा पुनः पुनः । लक्ष्म्या समन्वितं देवमर्च्चयेत जनार्द्दनम् । सन्ध्यायाः परमे चन्द्रस्वरूपं हरिमीश्वरम् । रात्रिञ्च लक्ष्मीं सञ्चिन्त्य स्वस्वगर्भेण चिन्तयेत् । श्रीनिशा चन्द्ररूप ! त्वं वासुदेव ! जगत्पते ! । मनोऽभिलषितं देव ! पूरयस्व नमोनमः । मन्त्रेणानेन दत्त्वार्घ्यं देवदेवस्य भक्तितः । नक्तं भुञ्जीत मौनेन तैलक्षारविवर्जितम् । तथैव चैत्रवैशाखे ज्यैष्ठे च मुनिसत्तम ! । अर्च्चयेच्च यथाप्रोक्तं मासि मासि च तद्दिने । निष्पादितं भवेदेकं पारणं दाल्भ्य ! भक्तितः । द्वितीयं तत्र वक्ष्यामि पारणन्तत् निबोध मे । आषाढे श्रावणे मासि मासि भाद्रपदे तथा । तथैवाश्वयुजेऽभ्यर्च्य श्रीधरञ्च श्रिया सह । सम्यक् चन्द्रमसं दत्त्वा भुञ्जीतार्घ्यं यथाविधि । द्वितीयमेतदाख्यातं तृतीयं पारणं शृणु । कार्त्तिकादिषु मासेषु तथैवाभ्यर्च्य केशवम् । भूत्या समन्वितं दद्याच्छशाङ्कायार्घ्यं निशि । भुञ्जीत च यथाख्यातं तृतीयमपि पारणम् । प्रतिपूज्य ततो दद्यात् ब्राह्मणेऽभ्यर्च्य दक्षिणाम् । प्रतिमासं च वक्ष्यामि प्राशनं कायशुद्धये । प्रथमं चतुरो मासान् पञ्चगव्यमुदाहृतम् । कुशोदकं तथैवान्यदुक्तं मासचतुष्टयम् । गीतवाद्यादिकं रात्रौ तथा कृष्णकथाः शुभाः । कारयेद्देवदेवस्य पारणे पारणे गते । जनार्द्दनं सलक्ष्मीकमर्च्चयेत् प्रथमं तथा । सश्रीकं श्रीधरं तद्वत् तृतीयं भूतिकेशवम् । एवं संपूज्य विधिवत् सपत्नीकं जनार्द्दनम् । नाप्नोतीष्टवियोगार्त्तिं दुःखान्यन्यान्यपि वा पुनः" ।

लक्ष्मीपञ्चमीव्रतं यमपु० "लक्ष्मीमभ्यर्च्य पञ्चम्यामुपवासी भवेन्नृपः । समान्ते हेमकमलं दद्याद्धेनुसमन्वितम् । स वैष्णवं पदं याति लक्ष्मीवाञ्जन्मजन्मनि । एतल्लक्ष्मीव्रतं नाम दुःखशोकविनाशनम्" ।

ललितातृतीयाव्रतं भविष्योत्तरे "माघमासे सिते पक्षे तृतीयायां यतव्रता । पादौ प्रक्षाल्य हस्तौ च मुखञ्चैव समाहितः । उपवासस्तु नियमं दन्तधावनपूर्व्वकम् । मध्याह्ने तु नदीं गत्वा तिलैरामलकैः शुभैः । स्नात्वोत्तीर्य्य जलात् शुक्ले वाससी परिधाय च । सुगन्धैश्च

सुपुष्पैश्च मनोज्ञैः कुङ्कुमादिभिः । अर्च्चयीत तथा तथा देवीं त्वां भक्त्या भक्तवत्सले !" इत्यादि ।

ललिताव्रतं स्कान्दपु० "शृणु त्वमनवद्याङ्गि ! ललिताराधनक्रियाम् । आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्यां नक्तभोजनम् । प्रतिमां हेममयीं दिव्यां सर्व्वालङ्कारभूषिताम् । वापी कार्य्या शुभे देशे तन्मध्ये वेदिका शुभा । हस्तमात्रा विस्तरा दशधान्यसमन्विता । वेदीकोणेषु संस्थाप्याः स्वर्णमयः पञ्च देवताः । विह्ना जलेन तन्मध्ये देवी स्थाप्या प्रयत्नतः । अव्रणं सजलं कुम्भं ताम्रपात्रसमन्वितम् । तत्र स्वर्णमयी देवी स्थाप्या च ललिता शुभा । चन्द्रन्तु रोहिणीयुक्तं राजतं कारयेत् पुरः । दक्षिणे ह्रीश्वरं स्थाप्य वामतो विघ्ननाशनम् । मूलमन्त्रेण गायत्र्या सर्व्वं तत्र प्रपूजयेत्" इत्यादि ।

ललिताषष्ठीव्रतं भविष्योत्तरे "भद्र ! भाद्रपदे मासि शुक्लषष्ठ्यां सुसंयता । नारी स्नात्वा प्रभाते च शुक्लमाल्याम्बरप्रिया । सुवेशाभरणोपेता भूत्वा संगृह्य वालुकाः । नवे वेणुमये पात्रे गृह्य गच्छेद्दशाङ्गुली । सोपवासा प्रयत्नेन तत्र देवीं प्रपूजयेत् । कृत्वा पञ्चयुगं रम्यं पुष्पमालाविचित्रितम् । तत्र संस्थाप्य तां देवीं पुष्पैः सम्पूजयेद्धरिम्" । तां देवीमिति जलान्तरगतां वालुकामानीय वंशपात्रे पञ्चपिण्डाकृतिं वालुकामयीं पूजयेदिति "ध्यात्वा तु ललितां देवीं तपोवननिवासिनीम् । पङ्कजं करवीरञ्च नेपालीं मालतीं तथा" । नेपाली पुष्पविशेषः, गृहीत्वा पूजयेदितिशेषः । नीलोत्पलं केतकीञ्च संगृह्य तगरं वरम् । एकैकाष्टशतं ग्राह्यमष्टाविंशतिरेव वा । अक्षताः कलिका गृह्य ताभिर्देवीं समर्च्चयेत्" ।

लावण्यावाप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् "कार्त्तिक्यां समतीतायां प्रतिपत्प्रभृतिक्रमात् । पटे वा यदि वार्च्चायां प्रद्युम्नं पूजयेद्विभुम् । बहिःस्नानं ततः कुर्य्यान्नक्तमश्नीत वाग्यतः । एकभक्तं महाराज ! हविष्यं प्रयतः सदा । मार्गशीर्षं ततः प्राप्य त्रिरात्रोपोषितः शुचिः । सम्पूज्य देवं प्रद्युम्नं जुहुयादग्नौ घृतमेव च । भोजयेद्ब्राह्मणांश्चात्र भोजनं लवणोत्कटम् । चूर्णितस्य ततः प्रस्थं लवणस्य द्विजातये । मञ्जारजतरक्तस्य वस्त्रयुग्मं तथा गुरोः । दद्याच्च कनकं राजन् ! कांस्यपात्रं तथैव च । व्रतेन लावण्यकरं प्रदिष्टं व्रतोत्तमं नाकगतिप्रदञ्च । न केवलं यादव ! सर्व्वकामान् नरस्य दद्यादुपकमप्रमानताम्" ।

लोकव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् "अतःपरं प्रवक्ष्यामि तव लोकव्रतं शुभम् । यास्तु व्याहृतयस्तत्र सप्त लोकाः प्रकीर्त्तिताः । आचरेत् प्रत्यहं स्नानं बहिर्नित्यमतन्द्रितः । चैत्रशुक्लात् समारभ्य क्रमेण दिनसप्तकम् । गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । एकरात्रोपवासञ्च क्रमेणैवं समाचरेत् । महाव्याहृतिभिर्होमस्तिलैः कार्य्यो दिने दिने । संवत्सरान्ते दद्याच्च तथा विप्रेषु दक्षिणाम् । सुवर्णं समहद्वासः कांस्यधेनुस्तथैव च । संवत्सरमिदं कृत्वा व्रतं पुरुषसत्तम ! । सर्व्वलोकचरः श्रीमान् स्वेच्छया स्यान्नराधिपः" ।

वटसावित्रीव्रतं स्कान्दपु० धर्म्मराजवरप्रदानानन्तरं सावित्र्युवाच "मदीयन्तु व्रतं देव ! भक्त्या नारी करिष्यति । भर्त्तुः साभिहिता साध्वी समस्तफलभाजना" । धर्म्मराज उवाच "नारी वा विधवा वापि अपुत्रा पतिवर्जिता । सभर्त्तृका सपुत्रा वा कार्य्यं व्रतमिदं शृणु । ज्यैष्ठ्यास्ते तु संप्राप्ते पौर्णमास्यां पतिव्रता । स्नात्वा चैव शुचिर्भूत्वा वटं सिञ्च्य चह्नटकैः । सूत्रेण वेष्टयेद्भक्त्या गन्धपुष्पाक्षतैः शुभैः । नमो वैवस्वतायेति भ्रमयन्ती प्रदक्षिणम् । रात्रौ कुर्व्वीत नक्तञ्च यावदेकं समाहिता । तथैव वटवृक्षस्य पत्रे पत्रे च पूजयेत् । संप्राप्ते च पुनर्ज्यैष्ठे लघुभुक् द्वादशीं नयेत् । दन्तानां धावनं कृत्वा नियमं कारयेत्ततः । त्रिरात्रं लङ्घयित्वा च चतुर्थे दिवसे शुभम् । चन्द्रायार्घ्यं प्रदत्त्वा च पूजयित्वा च तां सतीम् । मिष्टान्नानि यथाशक्त्या पूजयित्वा द्विजोत्तमान् । भोक्ष्येऽहन्तु जगद्धात्रि ! निर्व्विघ्नं कुरु मे शुभे । नियममन्त्रः "कृत्वा वंशमये पात्रे वालुकाप्रस्थमेव च । सप्तधान्यभृतं पात्रं प्रस्थैकेन द्विजोत्तम ! । वस्त्रद्वयोपरि स्थाप्य सावित्रीं ब्रह्मणा सह । हैमीं कृत्वा तयोः प्रीत्यै त्रिरात्रमुपवासयेत् । न्यग्रोधस्य तले तिष्ठेद्यावच्चैव दिनत्रयम् । लौवर्णीञ्चैव सावित्रीं सत्येन सह कारयेत् । रौप्यपर्य्यङ्कमारोप्य तयोपरि निवेशयेत् । पश्चाद्देयं यथाशक्त्या रथं रौप्यमयं शुभम् । तथा च काष्ठभारे च वटे चैव सविस्तरम् । एवञ्च मिथुनं कृत्वा पूजयेद्व्रततत्परा । वर्त्तुलं मण्डलं कृत्वा गोमयेन तपोधन ! । पञ्चामृतेन स्नपनं गन्धपुष्पोदकेन च । चन्दनागुरुकर्पूरैर्माल्यवस्त्रविभूषणैः । संपूज्य तत्र सावित्रीं मण्डले स्थापयेद्बुधः । पौराणिकेन मन्त्रेण अथ वा चन्दनेन च । त्र्यम्बकेन ततो देवीं समर्च्य वरदायिनाम् ।

अनेन विधिना स्नाप्य पूजयेद्व्रतवत्सरा” इत्यादि ।

वरचतुर्थीव्रतं स्कन्दपु० “चतुर्थ्यां मार्गशीर्षे तु शुक्लपक्षे नृपोत्तम ! । प्रारभ्य प्रतिमासञ्च चतुर्थ्यां गणनायकम् । संपूज्य विधिना कुर्य्यादेकभक्तं समाहितः । अयाचितञ्च वर्षं त्वेवं पूर्णसंवत्सरे ततः । द्वितीये वत्सरे चाथ नक्तं प्रतिचतुर्थि च । कुर्य्याद्वर्षमथाभ्यर्च्य तृतीयेऽयाचितं तथा । एवमेव प्रकुर्वीत चतुर्थे त्वादुपोषणम् । ततश्चतुर्थं संपाद्य तदुद्यापनमाचरेत् । इदं वरचतुर्थ्याख्यं व्रतं सर्व्वार्थसाधकम्” ।

वरव्रतं पद्मपु० “सप्तरात्रोषितो दद्यात् घृतकुम्भं द्विजातये । वरव्रतमिदं प्रोक्तं ब्रह्मलोकप्रदायकम्” ।

वराटिकासप्तमीव्रतं भविष्यपु० “या काचित् सप्तमी प्रोक्ता ततो वक्ष्यामि शोभनम् । वराटिकात्रयक्रीतं यत् किञ्चित् प्राशयेन्नरः । अनेन देहि मूल्येन यल्लब्धं तच्च भक्षयेत् । अभक्ष्यं वापि भक्ष्यं वा नात्र कार्य्या विचारणा । अनेन विधिना कार्य्या वराकाह्वयसप्तमी” ।

वराहद्वादशीव्रतं धरणीव्रते “एवं माघे सिते पक्षे द्वादशी धरणीभृतः । वराहस्य स्मृतख्यात्यां पुण्यां परमधार्म्मिकः । प्रागुक्तेन विधानेन सङ्कल्प्य स्नानमेव च । कृत्वा देवं समभ्यर्च्च्य एकादश्यां विचक्षणः । पुष्पैर्न्नैवेद्यगन्धैश्च ह्यर्च्चयित्वाच्युतं नरः । पश्चात्तस्याग्रतः कुम्भञ्च सपूर्णन्तु विन्यसेत् । एवं विधानतो दत्त्वा हरिं वाराहरूपिणम् । ब्राह्मणाय च तद्द् दद्यात् फलं तस्य निशामय । इह जन्मनि सौभाग्यं श्रीः कान्तिस्तुष्टिरेव च । धनवान् वित्तवान् भोगी अधनः धनवान् भवेत्” ।

वरुणव्रतं पद्मपु० “निशि कृत्वा जले वासं प्रभाते गोप्रदो भवेत् । वारुणं लोकमाप्नोति वरुणव्रतमुच्यते” ।

वसुव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे “ध्रुवोऽध्रुवश्च सोमश्च आपश्चैवानिलोऽनलः । प्रत्यूषश्च प्रभासश्च अष्टौ ते वसवः स्मृताः । अष्टात्मा वासुदेवोऽयं प्रभावेनोदयेन च । अष्टम्यां पूजयेद्यस्तु सोपवासो नराधिप ! । चैत्रमासाद्यथारभ्य शुक्लपक्षात् यादव ! । मन्त्रवेऽप्यथ वाचोह्य जपेच्च मनुजाधिप ! । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । बहिःस्नानेन राजेन्द्र ! तथाधःशयनेन च । व्रतान्ते तु सदा दद्याद्धेनुं विप्राय भक्तितः” । पद्मपु० “यश्चाष्टमीचतुर्द्दशी दद्यात् धेनुं तकनकान्विताम् । दिनं पयोव्रती तिष्ठेत् स याति परमं पदम् । एतद्वसुव्रतं नाम पुनरावृत्तिदुर्लभम्” ।

वत्सत्रिरात्रव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् “चैत्रे तु कुसुदैर्द्देवं त्रिभिः प्रयतमानसः । त्रिरात्रं तत्र नक्ताशी वत्सां दत्त्वा द्विजातये । पयस्विनीरजाः पञ्च प्रदद्यात् स सुवर्णकाः । न जायते पुनरसौ जीवलोके कदाचन । एतद्वत्सव्रतं प्रोक्तं सर्व्वव्याधिविनाशनम्” ।

वह्निव्रतं विष्णुपु० “कृष्णपक्षे पञ्चदश्यां चैत्रादारभ्य यादव ! । वह्निसंपूजनं कृत्वा गन्धमाल्यान्नसम्पदा । तिलहोमस्तथा कुर्य्यान्नाम्ना वह्नेर्नराधिप ! । संवत्सरान्ते दद्याच्च सुवर्णं ब्राह्मणाय च । कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टं प्राप्नोति वित्तं सततं यशश्च । धर्म्मं मतीरूपमनुत्तमञ्च कामान् यथेष्टान् पुरुषप्रधानः” ।

वामनद्वादशीव्रतं धरणीव्रते “एवमेव मुने ! माघि चैत्रे संकल्प्य द्वादशीम् । उपोष्य धारयेद्भक्त्या देवदेवं जनार्द्दनम् । वामनायेति पादौ तु विष्णवे कटिमर्च्चयेत् । वासुदेवाय जठरं उरः सङ्कर्षणाय च । कण्ठं विश्वभृते पूज्य शिरो वै व्योमरूपिणे । बाहू विश्वजिते पूज्य स्वनाम्ना शङ्खचक्रके । अनेन विधिनाभ्यर्च्च्य देवदेवं जनार्द्दनम् । प्राग्वच्चैनोदरं कुम्भं सयुग्मं पुरतो न्यसेत्” । युग्मं वस्त्रयुग्मम् । “पायुक्तपात्रे संस्थाप्य वामनं काञ्चनं बुधः । यथाशक्ति कृतं शुक्लं सितयज्ञोपवीतिनम् । कुण्डिकां स्थापयेत् पार्श्वे छत्रिकापादुके तथा । अक्षमालाञ्च संस्थाप्य यष्टिकां च विशेषतः । एतैरुपस्करैर्युक्तं प्रभाते ब्राह्मणाय तु । दापयेत् प्रीयतां विष्णुः ह्रस्वरूपीति कीर्त्तयेत् । मासनाम्ना तु तु संयुक्तं प्रादुर्भावाभिधानकम् । प्रीयतामिति सर्व्वत्र विधिरेष प्रकीर्त्तितः । मासनाम्ना मार्गशीर्षादिमासकेशवादिनाम्ना प्रादुर्भावाभिधानकं मत्स्यरूपी कूर्म्मरूपीत्येवमादि” ।

वायुव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे “शुक्लपक्षे चतुर्द्दश्यां ज्यैष्ठादारभ्य यादव ! । वायुं सम्पूजयेद्देवं सोपवासो जितेन्द्रियः । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । संवत्सरान्ते दातव्यं वस्त्रयुग्मं द्विजातये । कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टमासाद्य लोकं सुचिरं मनुष्यः । सुखानि भुक्त्वा सुचिरं महीयो मानुष्यमासाद्य भवेत्पुरोगः” ।

वारिव्रतं पद्मपु० “चैत्रादिचतुरो मासान् जले कुर्य्यादयाचितम् । ज्यैष्ठाषाढे तथा माघे पौषे वा राजसत्तम ! । व्रतान्ते मणिकं दद्यादन्नवस्त्रसमन्वितम् । तिलपात्रं

हिरण्मयञ्च ब्रह्मलोके महीयते । तदन्ते राजराजः स्यात् वारिव्रतमिहोच्यते" ।

वासुदेवद्वादशीव्रतं धरणीव्रते "आषाढेऽप्येवमेवन्तु सङ्कल्प्य विधिना ततः । अर्च्चयेत्परमं देवं गन्धपुष्पैर्विधानतः । वासुदेवाय पादौ तु कटिं सङ्कर्षणाय च । प्रद्युम्नायेति जठरमनिरुद्धाय वै उरः । चक्रपाणये च भुजौ कण्ठं भूपतये तथा । स्वनाम्ना शङ्खचक्रे तु पुरुषायेति वै शिरः । एवमभ्यर्च्च मेधावी प्राग्वत्तस्याग्रतो घटम् । विन्यसेद्वस्त्रयुग्मं तु तस्योपरि ततो न्यसेत् । काञ्चनं वासुदेवं तु चतुर्बाहुं सनातनम् । तमभ्यर्च्च विधानेन गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् । प्राग्वत्तु ब्राह्मणे दद्याद्देवादिनि सुव्रते" इत्यादि ।

विजयाद्वादशीव्रतम् आदित्यपु० "पुष्यर्क्षेण समायुक्ता शुक्ला वै द्वादशी भवेत् । सा प्रोक्ता वासुदेवेन सर्व्वपापप्रणाशिनी । येऽर्च्चयन्ति नरास्तस्यां भक्त्या देवं जनार्द्दनम् । समुपोष्य विमुच्यन्ते पापैस्ते शतजन्मजैः । कर्म्मणा मनसा वाचा यत्पापं समुपार्ज्जितम् । तत् क्षालयति गोविन्दस्तिथौ तस्यां समर्च्चितः । स्नानं जपोऽथ वा होमः समुद्दिश्य जनार्द्दनम् । नरैर्यत् क्रियते तस्यां तदनन्तफलं भवेत् । यस्मान्नाशयते जन्तोः पापं जन्मशतोद्भवम् । पुष्यर्क्षैकादशी तस्मात् प्रोक्ता पापप्रणाशिनी । एवमेव पुरा प्राह भानुः सारथिनं प्रति" । भानुरुवाच "द्वादशी या परा ब्रह्मन् ! पुष्यर्क्षेणैव च संयुता । उपोष्या तु प्रयत्नेन द्वादशी पापनाशनी । पुष्यर्क्षेण द्वादशीयुक्ता शुक्ला वै फाल्गुनस्य च । विजया द्वादशी प्रोक्ता स्वयं या विष्णुना पुरा । तस्यां दत्तं तपस्तप्तं कोटिकोटिगुणोत्तरम् । एकादश्यां निराहारो द्वादश्यां विष्णुमर्च्चयेत् । रौप्यसौवर्णपात्रे वा दारवंशमयेऽपि वा । आच्छाद्य पात्रं वासोभिरहतैः सुपरीक्षितैः । मार्गैश्च विदलैश्चैव सिद्धिः स्याच्छक्त्यपेक्षया । तिलाढकेन विस्ताद्यैः प्रस्थेन कुडवेन वा । अलाभे चैव गोधूमैः फलं तुल्यं तिलैर्भवेत्" । ब्रह्मवैवर्त्ते "मासि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे यदि हरेर्दिनम् । बुधश्रवणयोगश्च प्राप्यते तत्र पूजितः । प्रयच्छति सुतान् कामान् वामनो मनसि स्थितान् । विजया नाम सा प्रोक्ता तिथिः प्रीतिकरी हरेः । सङ्गमः सर्व्वतीर्थानां सङ्गमे तत्र जायते । शुक्ला भाद्रपदे स्वर्णं दत्त्वा मधुकमक्षयम् । गङ्गायमुनयोः पुण्ये नर्म्मदासरितस्सङ्गमे । सरस्वतीयमुनयोश्चैव सङ्गमे पापनाशने । ब्रह्मवल्मीकाख्याने कम्रधारेऽथ वा द्विज ! अन्येषु सङ्गमेष्वेव स्वयमायाति वामनः । तत्र सम्पूजितोऽयासौ जायते प्रेतमोक्षदः । दध्योदनसमायुक्तां वारिधानीं प्रदापयेत् । पूजय त्वं जगन्नाथं वामनः प्रीयतामिति । महापुण्यप्रदा ह्येषा सङ्गमे विजया तिथिः । सर्व्वपापक्षयो नूनं जायते च उपोषणात् । गृहीत्वा नियमं प्रातर्गत्वा नद्यादिसङ्गमे । सौवर्णं वामनं कृत्वा सौवर्णमाषकेण वा । यथा शक्त्या तु विन्यस्य कुम्भोपरि जगत्पतिम् । पूर्णपात्रे स्थापयित्वा मन्त्रैरेतैः प्रपूजयेत् । एवं कृते तु विजयाव्रतेऽस्मिन् विजया दिने । न दुर्लभतरं किञ्चिदिह लोके परत्र च । दुर्लभा विजया नृणां दुर्लभस्तत्र सङ्गमः" । अग्निपु० "विधानं शृणु राजेन्द्र ! यथादृष्टं मनीषिभिः । यथोक्तं नियमं कुर्य्यादेकादश्यामुपोषितः । दन्तकाष्ठं प्रगृह्यादौ वाग्यतो नियतेन्द्रियः । श्रवणद्वादशीयोगे समुपोष्य जनार्द्दनम् । अर्च्चयित्वा विधानेन अन्यं भोक्ष्ये परेऽहनि । नदीनां सङ्गमे स्नायादर्च्चयेत् यत्र वा मनः । सौवर्णं रत्नसंयुक्तं द्वादशाङ्गुलसम्मितम् । पीतवस्त्रैः शुभैश्च भृङ्गारं निर्व्रणं नवम् । हिरण्मयेन पात्रेण अर्घ्यपात्रं प्रकल्पयेत् । दध्यक्षतफलैश्चैव सहिरण्यं सचन्दनम् । नमस्ते पद्मनाभाय नमस्ते जलशायिने । तुभ्यमर्घ्यं प्रयच्छामि बालवामनरूपिणे । मायावी वामनः श्रीशः सौत्रात्मा तु जगत्पतिः । एवं सम्पूजयित्वा तु द्वादश्यामुदये रवेः । भृङ्गारसहितं वस्त्रं संवत्सरं प्रपूजयेत् । वामनः प्रतिगृह्णातु वामनोऽहं ददामि तम् । वामनं सर्व्वतोभद्रं विजयायै निवेदयेत् । जलधेनुं तथा दद्याच्छत्रं चैव तु पादुके । सहिरण्यानि वस्त्राणि धेनुं चानडुहं नृप ! । यत्किञ्चिद्दीयते तत्र तदानन्त्याय कल्पते । श्रवणद्वादशीयोगे सम्पूज्य गरुड़ध्वजम् । दत्त्वा दानं द्विजातिभ्यो वियोगे पारणं ततः । सिंहस्थिते तु मार्त्तण्डे श्रवणस्थे निशाकरे । श्रवणद्वादशी ज्ञेया न स्यात् भाद्रपदादृते । दशम्येकादशी यत्र सानुपोष्या भवेत्तिथिः । श्रवणेन तु संयुक्ता सा शुभा सर्व्वकामदा" । श्रवणेन युक्तायां दशमी साप्युपोष्यैव । "पारणं तिथिवृद्धौ तु द्वादश्यामृक्षसंक्षयात् । ऋक्षौ कुर्य्यात्त्रयोदश्यां तत्र दोषो न विद्यते" । द्वादशीलङ्घ्ये नक्षत्रे द्वादश्यां पारणम् अपि त्रयोदश्यामित्यर्थः" ।

विजयासप्तमीव्रतं भविष्योत्तरे "शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां यदादित्यदिनं भवेत्। सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम्। स्नानं दानं जपो होम उपवासस्तथैव च। सर्वं विजयसप्तम्यां महापातकनाशनम्। प्रदक्षिणं यः कुरुते फलैः पुष्पैर्दिवाकरम्। स सर्वगुणसम्पन्नं पुत्रं प्राप्नोत्यसंशयम्। प्रथमा नारिकेरैस्तु द्वितीया बीजपूरकैः। तृतीया नारङ्गैश्चतुर्थी कदलीफलैः। पञ्चमी त्वर्जुकुष्माण्डैः षष्ठी पक्वैश्च तेन्दुकैः। वृन्ताकैः सप्तमी ज्ञेया शतेनाष्टोत्तरेण तु। मौक्तिकैः पद्मरागैस्तु तिलैः कर्कटकैस्तथा। गोमेदैर्वज्रवैदूर्यैः शतेनाष्टाधिकेन तु। इङ्गुदैर्बदरैर्बिल्वैः करमर्दैः सचिर्भटैः। आम्रातकैश्च जम्बीरैर्जम्बूकर्कटिकैः फलैः। पुष्पैर्धूपैः फलैः पत्रैर्मोदकैर्घृतपाचितैः। एभिर्विजयसप्तम्यां भानोः कुर्यात् प्रदक्षिणम्। अन्यैः फलैश्च कालोत्थैरखण्डैर्व्रणवर्जितैः। रवेः प्रदक्षिणं देयं फलेन फलमादिशेत्। नारी वा कुरुते या तु सापि तत्फलभागिनी। नित्यं महीतलजयप्रतिपादयित्री या सप्तमी मुनिवरैः प्रवरा तिथीनाम्। सा भानुपादकमलार्चनचिन्तकानां पुंसां सदैव विजया विजयं ददाति"। भविष्योत्तरे "माघे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां कुरुनन्दन!। निराहारो रविं भक्त्या पूजयेद्विधिना नृप!। पूर्वोक्तेन जपेज्जप्यं देवस्य पुरतः स्थितः। शुद्धेनात्ममना राजन्! जितक्रोधो जितेन्द्रियः"। इत्यादि "एवं संवत्सरं यावत् कुर्याद्विजयसप्तमीम्। स जयेदखिलाञ्छत्रून् सूर्यलोकं स गच्छति"। भविष्यपु० "शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां सूर्यवारो भवेद्यदि। सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम्। स्नानं दानं जपो होम उपवासस्तथैव च। सर्वं विजयसप्तम्यां महापातकनाशनम्। पञ्चम्यामेकभक्तं स्यात् षष्ठ्यां नक्तं प्रचक्षते। उपवासस्तु सप्तम्यामष्टम्यां पारणं भवेत्। उपवासपरः षष्ठ्यां खगजस्य पूजयेद्रविम्"। उपवासपरः विजयसप्तम्यामुपवासं करिष्यन्। "गन्धपुष्पोपहारैश्च भक्त्या श्रद्धासमन्वितः। प्रकल्प्य पूजां भूमौ च देवस्य पुरतः स्वपेत्। जपमानस्तु गायत्रीं सौरसूक्तमथापि वा। त्र्यक्षरं वा महाश्वेतं षडक्षरमथापि वा। विबुद्धस्त्वथ सप्तम्यां कृत्वा स्नानं गणाधिपम्। षडेशं पूजयित्वा तु होमं कृत्वा विधानतः। ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चाद्भक्त्या च गणनायकम्। शाल्योदनमपूपांश्च खण्डवेष्टांश्च शक्तितः। दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या ततो विप्रान् विसर्जयेत्। इत्येषा कथिता देव! पुण्या विजयसप्तमी। यामुपोष्य नरो गच्छेत् परं वैरोचनं पदम्।

विजयासप्तमीसत्रव्रतं भविष्यपु० "नैमित्तिकान् ततो वक्ष्ये यज्ञांस्तत्र समाहितः। सप्तम्यां पर्वणि चैव संक्रान्तिषु विशेषतः"। नैमित्तिकान् ततो वक्ष्ये इत्यनेन श्लोकेन षडयसंक्रान्तिषु साधारण्येन यज्ञप्रतिज्ञा कृता सत्रसप्तमीयज्ञं तावदाह शुक्लपक्षस्येत्यादिना "शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां हविर्भुक्तैकदा दिवा। सन्ध्यागायत्र्य सन्ध्यायां वरुणं प्रणिपत्य च"। वरुणोऽत्र सूर्यः "इन्द्रियाणि तु संयम्य स तं ध्यात्वा स्वपेद्बुधः। दर्भशय्यागतो रात्रौ प्रातः स्नातः सुसंयुतः। सन्ध्यादौ तथैवान्ते पूर्ववद्वरुणं यजेत्। जुहुयाद्वह्नौ चरुमग्निं सूर्याग्निं परिकल्प्य वै। सूर्याग्निकरणं वक्ष्ये तर्पणं च समासतः। अस्त्रेणोङ्कारयुक्तेन सावित्र्याभ्युक्ष्य वानले"। अस्त्रेण अस्त्रमन्त्रेण सावित्र्या सूर्यगायत्र्या एतच्च सर्वं निक्षुभासप्तम्यामेवाभिहितं वेदितव्यम्। "प्रक्षिप्याकीर्य्य दर्भांश्च देशे भूमौ यथेप्सितम्। प्रागग्रैरुदगग्रैश्च पात्राण्यालभ्य चक्रवत्। पवित्रं द्विकुशं कृत्वा साग्रं प्रादेशसम्मितम्। तेन पात्राणि संप्रोक्ष्य संशोध्य च विलोड्य च। उदग्भागस्थिते पात्रे साग्निना चोल्मुकेन च। पर्य्यग्निकरणं कृत्वा ततश्चोत्पवनं त्रिधा। परिस्तृत्य स्रुचादींश्च दर्भैः सम्प्रोक्षितैश्च तैः। जुहुयात् प्रोक्षिते वह्नौ तत्रार्कं पूर्ववद्यजेत्। भूमौ स्थितेन पात्रेण विस्तरेण तु पाणिना। वामेन यदुशार्दूल। नान्तरिक्षे तु हूयते"। अन्तरिक्षे त्रिकादौ "दक्षिणेन स्रुचौ गृह्य जुहुयात् पावकं बुधः। हृदयेन क्रियाः सर्वाः कर्त्तव्याः पूर्वचोदिताः"। हृदयेन हृदयमन्त्रेण "अनेन हुत्वा सन्तर्प्य दद्यात् पूर्णाहुतिं ततः। वरुणायादरान्माघे सप्तम्यां वरुणं यजेत्। यथा शक्त्या तु विप्रेभ्यः प्रदद्यात् खण्डवेष्टकान्। दद्याच्च दक्षिणां शक्त्या प्राप्यते यागजं फलम्। एवञ्च फाल्गुने सूर्यं चैत्रे चैवांशुमालिनम्। वैशाखे मासि धातारं इन्द्रं ज्यैष्ठे यजेद्रविम्। आषाढे श्रावणे मासि भगं भाद्रपदे तथा। आश्विने चापि पर्जन्यं त्वष्टारं कार्त्तिके यजेत्। मार्गशीर्षे तु मित्रञ्च पौषे विष्णुं यजेद्यदि। संवत्सरेण यत् प्रोक्तं फलमिष्टा दिने दिने। तत् सर्वं प्राप्नुयात् क्षिप्रं भक्त्या श्रद्धा-

समन्वितः। एवं संवत्सरे पूर्णे कृत्वा वै काञ्चनं रथम्। सप्तभिर्वाजिभिर्युक्तं नानारत्नोपशोभितम्। आदित्यप्रतिमां मध्ये शुद्धहेम्ना कृतां शुभाम्। रत्नैरलङ्कृतां कृत्वा हेमपद्मोपरिस्थिताम्। तस्मिन् रथवरे कृत्वा सारथिं चाग्रतः स्थितम्। वृतं द्वादशभिर्विप्रैः क्रमान्मासाधिपात्मभिः। सर्वकल्पसमाचार्य्यं पूजयित्वा रथाग्रतः"। मासाधिपाः प्रतिमासोक्ताः सूर्य्याः। अतस्तद्भक्तिभावितैर्द्वादशभिर्विप्रैर्वृतमाचार्य्यं पूजयेदित्यर्थः।

विद्याप्रतिपद्व्रतं गरुडपु० "अथ त्वं प्रतिपत्कृत्यं शृणु सम्पत्करं व्रतम्। यत् कुर्वाणः श्रियं विन्देद्दुर्लभं मानुषैरिह। शालितण्डुलसंसिद्धे मण्डले चतुरस्रके। श्रीशं श्रियमथावाह्य पूजयेत् ससुरासुरम्। अपक्वतण्डुलैः पद्मैरयुतैस्तां प्रपूजयेत्"। अपक्वतण्डुलैः विकसितैः "अक्षतैर्वा यथायोगं पयसा पायसेन च। ततश्च विधिनाभ्यर्च्य पार्श्वे देवीं सरस्वतीम्। अथातः पूजयेदिन्दुं गुरुं पश्चादनन्यधीः। परिवारनियोगेन तांश्च सत्कारयेदथ"। प्रार्थनामन्त्रः "मम विद्यां प्रदिशतु देवो वागीश्वरो हरिः। विद्याधिदैवतं देवी विद्यां दिशतु मे स्थिराम्। सरस्वती प्रदिशतु वागृद्धिमतिशालिनीम्" इत्यादि। "यस्त्वेवं कुरुते विन्दते विद्वान् विद्याव्रतमनन्यधीः। समस्तविद्यानिपुणो वैष्णवं पदमृच्छति"।

विद्यावाप्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "पौषस्यान्तु समतीतायां प्रतिपत्प्रभृतिक्रमात्। प्राग्वत्तु पूजयेद्देवं तुरङ्गशिरसं हरिम्"। प्राग्वदिति रूपावाप्तिव्रतोक्तविधिवत् तुरङ्गशिरसं हयग्रीवम्। "तिलांश्च जुहुयाद्वह्नौ तिलैर्देवं समर्चयेत्। निराहारोपोषितो माघे तिलान् कनकमेव च। दद्याद् ब्राह्मणमुख्याय सम्यक्प्रयतमानसः। सूक्ष्मान् यज्ञोपवीतांश्च प्रभूतमपि चन्दनम्। कृत्वा व्रतं मासमिदं यथोक्तं विद्यान्वितः स्यात् पुरुषः सदैव। स्वर्लोकमासाद्य सुखानि भुक्त्वा कामानभीष्टान् पुरुषोऽश्नुते च"।

विधानद्वादशसप्तमीव्रतम् आदित्यपु० "निरुक्तसप्तमीनान्तु शृणु नारद! निर्णयम्। यः शान्तिमधिगच्छेत स्वर्गस्थात् सर्वकिल्बिषैः। शातनी सर्वपापानां शातनीं नन्दितां विदुः। तस्योपवासविधिना धातारं य उपासते। चैत्रमासे तु सप्तम्यामतिरात्रफलं लभेत्। वैशाखमासे सप्तम्यां पर्जन्यं यस्तु पूजयेत्। षाण्मासिकस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति तत्र वै। विना विभावसोर्दृष्टा आपस्तो व्याप्तिदीप्तिषु। विभानाम निरुक्तश्च स्वयमेव विभावसोः। सप्तम्यां ज्यैष्ठमासन्तु वरुणं यः समर्चयेत्। आप्नोत्यमितदानानान्तु फलं विन्दति मानवः। अस्तार्थे यदा देवा जयशब्देन निर्ययुः। पूजयन्ति जयां देवास्ततस्तस्माच्च तत् स्मृतम्। आषाढमासे सूर्य्यन्तु सप्तम्यां पूजयेन्नरः। अश्वमेधमवाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत्। सप्तम्यां निर्जिता देवैरसुरा दानवास्तथा। समाराध्य सुरैः सेन्द्रैः संग्रामे तारकामये। त्रैलोक्ये विजयप्राप्ते तस्माद्विजयसप्तमी। यः पूजयति मां भक्त्या तस्मिन्नहनि मानवः। स्नात्वा सम्यगुपस्पृश्य शुक्लवासाः कृताञ्जलिः। सदा यज्ञोपवीती च ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः। अक्रोधनो ह्यचपलः स्थिरचित्तः समाहितः। ध्यायमानस्तथा साम्ब! तत्परः संजितेन्द्रियः" इत्यादि।

विभूतिद्वादशीव्रतं मत्स्यपु० "शृणु राजन्! प्रवक्ष्यामि विष्णोर्व्रतमनुत्तमम्। विभूतिद्वादशी नाम सर्वाभरणभूषिता। कार्त्तिके चाथ वैशाखे मार्गशीर्षेऽथ फाल्गुने। आषाढे वा दशम्यान्तु शुक्लायां लघुभुङ्नरः। कृत्वा सायन्तनीं सन्ध्यां गृह्णीयान्नियमं बुधः। एकादश्यां निराहार समभ्यर्च्य जनार्दनम्। द्वादश्यां द्विजसंयुक्तः करिष्ये भोजनं ततः। तदविघ्नेन मे यातु साफल्यं मधुसूदन!। ततः प्रभाते चोत्थाय कृत्वा स्नानजपं शुचिः। पूजयेत् पुण्डरीकाक्षं शुक्लमाल्यानुलेपनैः"।

वि(बि)ल्वत्रिरात्रव्रतं स्कान्दपु० "ज्यैष्ठे मासि च संप्राप्ते पूर्णमास्यां द्विजोत्तम!। ज्येष्ठानक्षत्रदिने कुर्य्यात् सिद्धार्थैः स्नानमुत्तमम्। श्रीवृक्षं सिञ्चयेत् पश्चाद्गन्धपुष्पैश्च पूजयेत्। वत्सरन्त्वेकभक्तन्तु हविष्यान्नेन कारयेत्। श्वशूकरखरादीनां दर्शने भोजनं त्यजेत्। अनेन विधिना सम्यक् मासि मासि समाचरेत्। ततः संवत्सरे पूर्णे गत्वा वि(बि)ल्वसमीपतः। गृहीत्वा वालुकां पात्रे प्रस्थमात्रं महामुने!। अथ वा धान्यमादाय यवशालितिलादिकम्। ततो वंशमये पात्रे वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत्। उमामहेश्वरं हैमं शक्त्या कुर्य्यात् सुभूषितम्" इत्यादि।

विशोकद्वादशीव्रतं पद्मपु० "पुण्ये चाश्वयुजे मासि विशोकद्वादशीव्रतम्। यच्चीर्त्वा शोकदौर्गत्यभाजनं न नरो भवेत्। दशम्यां लघुभुक् रात्रौ कृत्वा वै दन्तधावनम्। उदङ्मुखो प्राङ्मुखो वा वाक्यमेतदुदीरयेत्। एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्य च केशवम्। श्रियं च जगतां भूतिं भोक्ष्याम्यपरेऽहनि। एवं नियम-

मास्थाय सुप्ता रात्रौ जितेन्द्रियः । प्रभाते विमले गत्वा मध्याह्ने तु जलाशयम् । स्नानं सर्व्वौषधैः कुर्य्यात् पञ्चगव्यजलेन च । शुक्लमाल्याम्बरधरः समभ्यर्च्य स्वगृहं ततः । पूजयेज्जगतां नाथं लक्ष्मीदयितमुत्पलैः” इत्यादि ।

विशोकषष्ठीव्रतं भविष्योत्तरे “विशोकषष्ठीमधुना वक्ष्यामि मनुजोत्तम ! । यामुपोष्य नरः शोकं न कदाचिदिह स्पृशेत् । माघे कृष्णतिलैः स्नानं पञ्चम्यां शुक्लपक्षतः । कृताहारः कृशरया दन्तधावनपूर्ब्बकम्” । कृशरया, तिलतण्डुलान्नेन “उपवासव्रतं कृत्वा ब्रह्मचारी भवेन्निशि । ततः प्रातः समुत्थाय कृतस्नानजपः शुचिः । कृत्वा तु काञ्चनं पद्ममर्कोऽयमिति पूजयेत् । करवीरेण रक्तेन रक्तवस्त्रयुगेन च । यथा विशोकं भुवनस्तुदिते त्वयि जायते । तथा विशोकता मे स्यात्त्वद्भक्तिः प्रतिजन्मनि । एवं सम्पूज्य षष्ठ्यान्तु द्विजान् भक्त्या प्रपूजयेत् । सुप्यात् संप्राश्य गोमूत्रं समुत्थाय ततः शुचिः । सम्पूज्य विप्रान् दानेन गुडपात्रेण संयुतम् । वस्त्रेणाच्छाद्य गुरवे सर्व्वमेतन्निवेदयेत्” इत्यादि ।

विशोकसंक्रान्तिव्रतं स्कान्दपु० “अतःपरं प्रवक्ष्ये विशोकसंक्रान्तिमुत्तमाम् । अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपातो भवेद्यदि । एकभक्तं नरः कुर्य्यात्तिलैः स्नानन्तु कारयेत् । काञ्चनं भास्करं कृत्वा यथाविभवशक्तितः । स्नापयेत्पञ्चगव्येन गन्धपुष्पैः सुपूजयेत् । वेष्टयेद्रक्तवस्त्राभ्यां ताम्रपात्रे निधापयेत्” इत्यादि ।

विशोकसप्तमीव्रतं भविष्यपु० “विशोकसप्तमीं तद्वत् वक्ष्यामि मुनिपुङ्गव ! । यामुपोष्य नरः शोकं न कदाचिदिहाश्नुते । माघे कृष्णतिलैः, स्नातः पञ्चम्यां शुक्लपक्षतः । कृताहारः कृशरया दन्तधावनपूर्ब्बकम् । उपवासव्रतं कृत्वा ब्रह्मचारी भवेन्निशि । ततः प्रभाते चोत्थाय कृतस्नानजपः शुचिः । कृत्वा तु काञ्चनं पद्ममर्कोऽयमिति पूजयेत् । करवीरैश्च पुष्पैश्च रक्तवस्त्रयुगेन च । यथा विशोकं भुवनं त्वयैवादित्य ! सर्व्वदा । तथा विशोको मे चास्तु त्वद्भक्तिः प्रतिजन्मनि । एवं संपूज्य षष्ठ्यां तु भक्त्या संपूजयेद्द्विजान् । सुप्त्वा संप्राश्य गोमूत्रमुत्थाय कृतनित्यकः । संपूज्य विप्रं यत्नेन गुडपात्रसमन्वितम् । तच्च वस्त्रसंयुक्तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् । अतैललवणं भुङ्क्ते सप्तम्यां मौनसंयुतः । ततः पुराणश्रवणं कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता । अनेन विधिना सर्व्वमुभयोरपि पक्षयोः । कुर्य्यात् यावत् पुनर्माघशुक्लपक्षस्य सप्तमीम् । व्रतान्ते कलसं दद्यात् सुवर्णकमलान्वितम्” ।

विश्वव्रतं भविष्यपु० “एकादश्यां यथोद्दिष्टा विश्वेदेवाः प्रपूजिताः । प्रजां पशून् धनं धान्यं प्रयच्छन्ति महीं तथा । मूलमन्त्रः स्वसंज्ञाभिरङ्गमन्त्राः प्रकीर्त्तिताः । पूर्ब्बवत् पद्मपत्रस्थः कर्त्तव्यश्च तिथीश्वरः । गन्धपुष्पोपहारैश्च यथाशक्ति विधीयते । पूजाऽशाठ्येन शाठ्येन कृतापि तु फलप्रदा । आज्यधाराभिरद्भिश्च दधिक्षीरान्नमाक्षिकैः । पूर्ब्बोक्तफलदो होमः कृतः शान्तेन चेतसा” । एतद्व्रतं वैश्वानरप्रतिपद्व्रतवद्व्याख्येयम्” ।

विश्वरूपव्रतं कालोत्तरे “रेवतीशनियोगस्तु सिताष्टम्यां यदा भवेत् । भूतायां वा महासेन ! तदा जातमिदं शृणु ! महास्नानं प्रकर्त्तव्यं नित्यकृत्यादनन्तरम् । चन्द्रं गौवाङ्गरागन्तु रत्नपूजान्तु कल्पयेत् । सितपद्मानि देयानि भूषणानि बहून्यपि । चन्द्रमेवं दहेद्धूपं नैवेद्यं पायसगुडम् । श्वेताम्बरयुगं सौम्यं शिवाय विनिवेदयेत् । अश्वाष्टसं कुञ्जरञ्च आचार्य्याय प्रदापयेत् । ऋग्यजुःसामाथर्व्वाणः प्रत्यक्षकुञ्जरं तथा । राज्यार्थी लभते राज्यं यावदाहूतसंप्लवम् । पुत्त्रार्थी लभते पुत्त्रान् वायुतुल्यपराक्रमान् । भोगार्थी लभते भोगान् विद्यातत्त्वेन शाश्वतान् । यान् यान् कामयते कामान् तांस्तान् कामानवाप्नुयात् । विश्वरूपमनन्तेन व्रतमेतदुदाहृतम् । कुशोदकप्राशनन्तु रात्रौ जागरणं ततः” ।

विष्टिव्रतं भविष्योत्तरे विष्टिस्वरूपमुक्त्वा “एवमेषा समुत्पन्ना विष्टिरिष्टविनाशिनी । तस्मात्तरेण कौन्तेय ! वर्जनीया फलार्थिना । येनोपवासविधिना व्रतेन च युधिष्ठिर ! । पूजिता तोषमायाति तदेव कथयामि ते । यस्मिन् दिने भवेद्भद्रा तस्मिन्नहनि भारत ! । उपवासश्च नियमं कुर्य्यान्नारी नरोऽथ वा । यदि रात्रौ भवेद्विष्टिरेकभक्तं दिनद्वयम् । कार्य्यस्तेनोपवासः स्यादिति पौराणिको विधिः । प्रहरस्योपरि यदा स्याद्विष्टिः प्रहरत्रयम् । उपवासस्तथा कार्य्य एकभक्तमतोऽन्यथा । सर्व्वौषधिजलस्नानं सुगन्धामलकैरथ । नद्यान्तडागेऽथ स्वगृहे स्नानं सर्व्वत्र शस्यते । देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य ततो दर्भमयीं शुभाम् । विष्टिं कृत्वा पुष्पधूपैर्नैवेद्यादिभिरर्च्चयेत । होमन्तु नामभिर्विष्टेः शतमष्टोत्तरं नृप ! । भुञ्जीत दत्त्वा विप्राय तिलान् पायसमेव च । सतैलं कृशरं भुक्त्वा पश्चाद्भुञ्जीत कामतः । छायासूर्य्यसुते ! देवि ! विष्टिरिष्टार्थनाशिनि ! । पूजितासि यथाशक्त्या

भद्रे ! भद्रप्रदा भव । उपोष्य विधिनानेन दश सप्त यथा क्रमात् । उद्यापनं ततः कुर्य्यात् पूर्ववत् पूज्य भामिनीम् । स्थापयित्वायसे पीठे कृशरान्नं निवेद्य च । परिधाय कृष्णवस्त्रयुगं मन्त्रेण तं पुनः । आघ्रापाय पुनर्दद्याद् लौहतैले तिलांस्तथा । कृष्णां सवत्सां गामेकान्तथैव कृष्णकम्बलाम् । दक्षिणाञ्च यथाशक्त्या दत्त्वा भद्रां विसर्जयेत् । य एवं कुरुते पार्थ ! सम्यग् भद्राव्रतं नरः । विघ्नं न जायते तस्य कार्य्यारम्भे कथञ्चन” ।

विष्णुदेवकीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे “प्रथमे कार्त्तिकस्याह्नि सम्प्राप्ते देवकि ! स्वयम् । पञ्चगव्यकृतस्नानः पञ्चगव्यकृताशनः । बाणपुष्पैः समभ्यर्च्य वासुदेवमजं विभुम् । दत्त्वा च चन्दनं धूपं परमान्नं निवेदयेत् । घृतं निवेदयेद्विप्रे दत्त्वा चाद्य ततो व्रतम् । अद्यप्रभृत्यहं मासं विरतः प्राणिनां बधात् । असत्यवचनात् स्तेयान्मधुमांसादिभक्षणात् । स्वपन् विबुध्यन् गच्छंश्च स्मरिष्याम्यहमच्युतम् । परापवादं पैशुन्यं परपीडाकरन्तथा । सच्छास्त्रदेवतायज्ञनिन्दामन्यस्य वा भुवि । न वक्ष्यामि जगत्यस्मिन् पश्यन् सर्वगतं हरिम् । अशक्तो वाऽधिशक्तोऽपि यस्मिन् वोढुं यशस्विनि ! । कुर्वीत नियमं तस्य त्यागो धर्म्मोपपत्तये । कृत्वैवं पुरतो विष्णोर्निर्वृतिं याति शुभे । नैवेद्यं स्वयमश्नीयान्मौनी नित्यमुदङ्मुखः । मार्गशीर्षे तथा मासि जातीपुष्पैर्जनार्दनम् । समभ्यर्च्य पुनर्धूपं चन्दनञ्च निवेदयेत् । परमान्नञ्च देवाय विप्राय च पुनर्घृतम् । दत्त्वा तथैव दद्यादपि यद्यो योऽस्य रोचते । तथैव नक्तं भुञ्जीत नैवेद्यं कुलनन्दिनि ! । सर्वेष्वेव चतुर्मासं पञ्चगव्यादिकं समम् । पुष्पधूपोपहारेषु विशेषो दक्षिणासु च । स्नानप्राशनयोः साम्यं तथैव नक्तभोजनम् । अर्च्चयेत् प्रतिमासन्तु यैः पुष्पैस्तानि मे शृणु ! । ये च धूपाः प्रदातव्या नैवेद्यान्नञ्च यत्तथा । बाणैश्च जातिकुसुमैः तथैव च सकुन्दजैः । कुन्दातिमुक्तकै रक्तै रक्तवीरैश्च रक्तकैः । श्वेतैः शुभ्रैर्मल्लिकायास्तथा मल्लिकया ततः । दधिपद्माभकेतक्याः पद्मरक्तोत्पलेन च । क्रमेणाभ्यर्चितो विष्णुर्ददाति मनसि स्थितम् । कार्त्तिके मार्गशीर्षे च धूपं पौषे च चन्दनम् । माघफाल्गुनचैत्रेषु दद्याद्विष्णोस्तथाऽगुरुम् । वैशाखादिषु मासेषु त्रिषु देवकि ! भक्तितः । कर्पूरं देवदेवाय गुग्गुलं श्रावणादिषु । कार्त्तिकादिषु मासेषु परमान्नं शुभे ! त्रिषु । कासारं माघपूर्वेषु यवान्नञ्च ततस्त्रिषु । घृतं तिलान् जलघटं हिरण्मथ वा व्रती । प्रतिमासं तथा दद्याद् ब्राह्मणाय शुभव्रते ! । यथोक्तनियमानाञ्च धर्म्मं प्रतिमासिकम् । कुर्वन् जगत्पतिर्विष्णुः प्रीयतामिति मानवः । योषिदप्यचलप्रज्ञा व्रतमेतद् यथाविधि । करोति सापि सकलान् अवाप्नोति मनोरथान् । व्रतेनाराधितो विष्णुरनेन जगतःपतिः । ददात्यभिमतान् कामान् क्षिप्रकालेन भामिनि ! । धन्यं यशस्यमायुष्यं सौभाग्यारोग्यदन्तथा । व्रतमेतत् प्रियतरं व्रतेभ्योऽव्यक्तजन्मनः” ।

विष्णुपदव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे “आचष्ट दुःखक्षयदं व्रतं विष्णुपदत्रयम् । सर्व्वारम्भविनिष्पत्तिकारकं पापनाशनम् । संसारोच्छेदकैर्धीरैर्यदिष्टं स्थिरबुद्धिभिः । तदहं तव राजेन्द्र ! व्रतानामुत्तमोत्तमम् । कथयामि समाचष्ट यथापूर्वं समासतः । आषाढ़े मासि राजेन्द्र ! पूर्वाषाढ़ासु पार्थिव ! । समभ्यर्च्य जगन्नाथमच्युतं नियतः शुचिः । पुष्पैर्धूपैस्तथा हृद्यैर्गन्धैः सागुरुचन्दनैः । यथाविभवतश्चान्यै रत्नैर्वासोभिरेव तु । क्षीरस्थे हस्थितं तद्वद्द्रव्यैर्विष्णुपदत्रयम् । समभ्यर्च्य यथाशक्त्या केशवस्याग्रतो न्यसेत् । यथाञ्च दद्याद्विप्राय श्रीपतिः प्रीयतामिति । नक्तं भुञ्जीत राजेन्द्र ! हविष्यान्नं सुशोभनम् । तथैवोत्तराषाढ़ासु श्रावणे मासि मानवः । तथैवाभ्यर्च्य गोविन्दं तथा विष्णुपदत्रयम् । विप्रायात्र घृतं दत्त्वा प्रीणयित्वा भुवःपतिम् । भुञ्जीत गोरसप्रायं मानवो मौनमास्थितः । स्त्री वा राजेन्द्र ! पूर्वासु तथा भाद्रपदासु वै । फाल्गुने फाल्गुनीपूर्वा भवेदिति यदा नृप ! । त्रिविक्रमं तदा देवं पूर्वोक्तविधिनार्चयेत् । पदत्रयन्तु देवस्य समभ्यर्च्य तु पार्थिव ! । हिरण्यं दक्षिणां दद्यात् स्वर्गतिः प्रीयतामिति । नक्तं भुञ्जीत राजेन्द्र ! आज्यपाकविवर्जितम् । एष एवोत्तरायोगे चैत्रे मासि विधिः स्मृतः । अपुत्रो लभते पुत्रमपतिर्लभते पतिम् । समागमं प्रवासाञ्च तथा प्राप्नोति बान्धवैः । भद्रमैश्वर्य्यमारोग्यं सौभाग्यं चानुरूपताम् । प्राप्नुयादखिलानेतान् पूजयित्वा पदत्रयम् । यान् यान् कामान्नरः स्त्री वा हृदयेनाभिवाञ्छति । तांस्तानाप्नोति निष्कामो विष्णुलोकं प्रपद्यते । पूर्वं कृत्वापि पापानि नरः स्त्री वा नराधिप ! । पदत्रयव्रतं कृत्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषैः” ।

विष्णुप्रीतिद्वादशीव्रतं भविष्यपु० “द्वादश्यामुपवासन्तु ये वै कुर्वन्ति ते नराः । मासेन प्रतिपद्यन्ते मम भक्तिपरा-

यथाः । कृत्वा चैवोपवासन्तु गृहीत्वा च जलाञ्जलिम् । नमो नारायणायेति आदित्यं चावलोकयेत् । यावन्तो विन्दवः केचित् पतन्त्यञ्जलितो जलात् । तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते । तथैव तस्यां द्वादश्यां कृत्वा कर्म यथाविधि । पायसैश्चैव पुष्पैस्तु स्नेहैर्गन्धैश्च धूपनैः । य एवं कारयेद्भूमे ! तस्यापि शृणु यां गतिम्" इत्यादि ।

विष्णुव्रतं भविष्यपु० "द्वादश्यां विष्णुमिष्ट्वेह सर्वदा विजयी भवेत् । पूज्यश्च सर्वलोकानां यथा गोपतिगोकरः" । गोपतिः सूर्य्यो गोकरो नेत्ररश्मिर्यस्य स गोपतिगोकरो विष्णुः "मूलमन्त्राः स्वसंज्ञाभिरङ्गमन्त्राश्च कीर्त्तिताः । पूर्ववत् पद्मपत्रस्थः कर्त्तव्यश्च तिथीश्वरः । गन्धपुष्पोपहारैश्च यथाशक्ति विधीयते । पूजाऽशाठ्येन शाठ्येन कृतापि तु फलप्रदा । आज्यधाराभिरद्भिश्च दधिक्षीरान्नमाक्षिकैः पूर्वोक्तफलदो होमः कृतः शान्तेन चेतसा" । एतत्तु व्रतं वैश्वानरप्रतिपद्व्रतवद्व्याख्येयम् । पद्मपु० "द्वादश द्वादशीर्यस्तु समाप्योपोषणैर्नरः । गोवत्सं काञ्चनं विप्रानर्चयेद्भक्तितः । परं पदमवाप्नोति विष्णुव्रतमिदं स्मृतम्" । विष्णुधर्मोत्तरे "विष्णुव्रतमिति ख्यातं दर्शितं विष्णुना स्वयम् । पौषशुक्लद्वितीयादि कृत्वा मासचतुष्टयम् । सर्वकामधारणप्रायं गृह्णीयात् परमं व्रतम् । पूर्वं सिद्धार्थकैः स्नानं ततः कृष्णतिलैः स्मृतम् । वचयाथ तृतीयेऽह्नि सर्वौषध्या ततःपरम् । नाम्ना कृष्णाच्युताख्येन तथा तं तेन पूजयेत् । तथैव च चतुर्थेऽह्नि हृषीकेशं च केशवम् । देवमभ्यर्च्य पुष्पैश्च पत्रैर्धूपानुलेपनैः । उदङ्मुखस्तु बालेन्दोर्दद्यादर्घ्यं समाहितः । पुष्पैः पत्रैः फलैश्चैव सर्वधान्यैश्च भक्तितः । दिनक्रमेण चैतानि चन्द्रनामानि कीर्त्तयेत् । शशी चन्द्रः शशाङ्कश्च निशापतिरिति क्रमात् । नक्तं भुञ्जीत सततं यावत्तिष्ठति चन्द्रमाः । अस्तङ्गते न भुञ्जीत व्रतभङ्गभयाच्छुभे ! । एवं सर्वेषु मासेषु ज्यैष्ठान्तेषु यशस्विनि ! । कर्त्तव्यं वै व्रतश्रेष्ठं द्वितीयादिचतुर्द्दिनम् । विप्राय दक्षिणां दद्यात् पञ्चम्यां च यशस्विनि ! । एवं समापयेन्मासैः षड्भिः प्रथमपारणम् । पारणान्ते च देवस्य प्रीणनं भक्तितः शुभैः । यथाशक्त्या तु कर्त्तव्यं वित्तशाठ्यं विवर्जयेत् । आषाढादिद्वितीयासु षण्मासेन तपोधन ! । पारणं वै समाख्यातं व्रतस्यास्य शुभप्रदम्" ।

वृषव्रतं पद्मपु० "कार्त्तिक्यां यो वृषोत्सर्गं कृत्वा नक्तं समाचरेत् । वैष्णवं पदमवाप्नोति वृषव्रतमिदं स्मृतम्" ।

वेदव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्मूर्त्तिव्रतं तव । विद्याकामेन यत्कार्य्यं नरेण सुविपश्चिता । बहिःस्नानं नरः कृत्वा कृतऋग्वेदपूजनः । ऋग्वेदं पूजयान्नित्यं मासद्वयमतन्द्रितः । चैत्रादारभ्य धर्मज्ञ ! नित्यं नक्ताशनो भवेत् । ततो नृपवर ! प्राप्ते ज्यैष्ठस्य चरमेऽहनि । वासोयुगं हिरण्यञ्च तथा धेनुं पयस्विनीम् । घृतपूर्णं कांस्यपात्रं हिरण्यन्तु दक्षिणाम् । आषाढादिषु मासेषु यजुर्वेदव्रतं चरेत् । आश्विनादिषु मासेषु सामवेदव्रतं चरेत् । तथाथर्वव्रतं नाम पौषादिषु विधीयते । सर्वेषु सर्वं कर्त्तव्यमृग्वेदव्रतकीर्त्तितम् । वेदात्मनो वासुदेवस्य पूजां कृत्वा नरो द्वादशवत्सराणि । विष्णोर्लोकं याति लोकैर्विशिष्टं यस्मिन् प्राप्ते सर्वदुःखं जहाति" । वेदपञ्चकार्थं वेदव्रतं विधानपा० द्रष्टव्यम् ।

वेश्याव्रतं पद्मपु० "अथाप्यन्यत् व्रतं सम्यक् उपदेक्ष्यामि तत्त्वतः । अविचारेण सर्वाभिरनुष्ठेयञ्च तत् पुनः । संसारोत्तरणायालमेतद्वेदविदो विदुः । यदा सूर्य्यदिने हस्तः पुष्यो वाथ पुनर्वसुः । भवेत् सर्वौषधीस्नानं सम्यक्कारी समाचरेत् । तदा पञ्चशरस्यापि सान्निधानमिहेष्यते । अर्च्चयेत् पुण्डरीकाक्षमनङ्गस्यापि कीर्त्तनम् । तस्मादिमाय दातव्यं हृच्छयः प्रीयतामिति । यथेच्छाहारभुग्नक्तं तमेव द्विजसत्तमम् । रत्यर्थं कामदेवोऽयमिति चित्तेन धारयेत् । यद्यदिच्छति विप्रेन्द्रस्तत्तत् कुर्य्याद्विलासिनी । सर्वभावेन चात्मानमर्पयेत् स्मितभाषिणी । एवमादित्यवारेण सदा तद्व्रतमाचरेत् । तण्डुलप्रस्थदानादि यावन्मासास्त्रयोदश । ततस्त्रयोदशे मासि संप्राप्ते तस्य कामिनी । विप्रस्योपस्करैर्युक्तां शय्यां दद्याद्विलक्षणाम् । सोपधानकविश्रामां स्वास्तरावरणां शुभाम् । दीपकोपानहच्छत्रपादुकासनसंयुताम् । सपत्नीकमलङ्कृत्य हेमसूत्राङ्गुलीयकैः । सूक्ष्मवस्त्रैः सकटकैर्धूपमाल्यानुलेपनैः । कामदेवं सपत्नीकं गुडकुम्भोपरिस्थितम्" । कामदेवरूपन्तु मदनत्रयोदशीव्रतोक्तं विज्ञेयम् । "ताम्रपात्रासनगतं हैमसूत्रपटावृतम् । सकांस्यभाजनोपेतमिक्षुदण्डसमन्वितम् । दद्यादनयोक्तविधिना तथैकां गां पयस्विनीम्" ।

वैतरणीव्रतं भविष्योत्तरे "एकादशी तिथिः कृष्णा मार्गशीर्षगता नृप ! । तामासाद्य नरः सम्यक् स्नात्वा-

यान्नियमं शुचिः । एकादशी तिथिः कृष्णा नाम्ना वैतरणी शुभा । सा व्रतेन मया कार्य्या वर्षं नक्तपरायणः । मध्याह्ने तु नरः स्नात्वा नित्यं निर्वर्त्तितक्रियः । रात्रौ सुरभिमानीय कृष्णामर्चेत् यथाविधि । पूर्व्वाभिमुख्यपि धातव्या कृष्णा गौर्विप्रभूतले । अग्रपादादितः पूज्या पश्चात्पादद्वयावधि । गोपुच्छन्तु समासाद्य कुर्य्यात् वै पितृतर्पणम् । ततः पूजा प्रकर्त्तव्या शास्त्रदृष्टविधानतः । गाञ्चैव श्रद्धया युक्तश्चन्दनेनानुलेपयेत् । गन्धतोयेन चरणौ शृङ्गे प्रक्षाल्य भक्तितः । ततोऽनुपूजयेद्भक्त्या पुष्पैर्गन्धादिवासितैः । मन्त्रैः पुराणसम्प्रोक्तैर्यथास्थानं यथाविधि" । "मार्गशीर्षादिकेऽब्दं यावन्मासचतुष्टयम् । अन्यन्मासचतुष्कन्तु यावकाशनमेव च । श्रावणादिषु मासेषु चतुर्ष्वन्नाच्च पायसम् । तदन्नस्य त्रयोभागाः गोगुरुस्वार्थमेव च । नैवेद्यं हि मया दत्तं सुरभी प्रीयतामिति । द्वितीयं गुरवे दद्यात् तृतीयं स्वयमेव च । मासान्मासं प्रकुर्व्वीत मासद्वादशकं व्रतम् । उद्यापनन्ततः कुर्य्यात् पूर्णे संवत्सरे तदा । शय्या सतूलिका भार्य्यादम्पत्योः परिधानकम् । सवत्सा कृष्णवर्णा तु धेनुः कार्य्या पयस्विनी । सौवर्णीं सुरभीं कृत्वा स्थापयेत् तूलिकोपरि । सुरभीं पूजयेन्मन्त्रैः पूर्व्वोक्तैर्भक्तिसंयुतैः । ततस्तु गुरवे दद्यात् सर्व्वं तत्र समापयेत् । नारी वा पुरुषो वापि व्रतस्यास्य प्रभावतः । राज्यं बहुविधं भुक्त्वा स्वर्गलोके महीयते । भारो लोहस्य दातव्यः कार्य्योऽसौ द्रोणसम्मितः । वैतरण्याः समाप्त्यर्थं ब्राह्मणाय कुटुम्बिने" ।

वैनायकचतुर्थीव्रतं भविष्योत्तरे "चतुर्थ्यां नक्तभुग्दद्यादब्दान्ते हेमवारणम्" । वारणः, करी । "व्रतं वैनायकं नाम सर्व्वविघ्नोपशान्तिदम्" ।

वैशाखव्रतानि पद्मपु० "वैशाखे पुष्पलवणं वर्जयित्वा तु गोप्रदः । विष्णुलोकमवाप्नोति ततो राजा भवेदिह" । महाभारते "निरन्तरैकभक्तेन वैशाखं यो जितेन्द्रियः । नरो वा यदि वा नारी ज्ञातीनां श्रेष्ठतां व्रजेत्" । विष्णुधर्म्मोत्तरे "यः क्षिपेदेकभक्तेन वैशाखं पूजयेद्धरिम् । नरो वा यदि वा नारी ज्ञातीनां श्रेष्ठतां व्रजेत् । अहिंसः सर्व्वभूतेषु वासुदेवपरायणः । नमोऽस्तु वासुदेवायेत्यक्षरं जपेत् । अतिरात्रस्य यज्ञस्य ततः फलमवाप्नुयात्" ।

वैश्वानरप्रतिपद्व्रतं भविष्योत्तरे "अग्निमिष्ट्वा घृतेन च प्रतिपद्यामिति श्रुतम् । हविषा सर्व्वधान्यानि प्राप्नुयादक्षतं धनम्" । इष्ट्वा पूजयित्वा । प्रतिपद्यां प्रतिपदि । इति श्रुतं कामानुसारेण हिरण्यरेतस्त्वात्तया विदितम् । हविषा घृतेन । सर्व्वधान्यानि [illegible]न्यः । "मूलमन्त्राः स्वसंज्ञाभिरङ्गमन्त्राश्च कीर्त्तिताः । पूर्व्ववत् पद्मपत्रस्थः कर्त्तव्यश्च तिथीश्वरः" । मूलमन्त्राः प्रधानमन्त्राः अङ्गमन्त्राः परिवारदेवतामन्त्राः अग्नये हृदयाय नम इत्येवमादयः । स्वसंज्ञाभिः ओँ अग्नये नम इत्यादिपूजायाम् । ओँ अग्नये स्वाहा इत्यादि होमे । पूर्व्ववत् सूर्य्यव्रतवत् । पद्ममध्यस्थः कर्णिकायां स्वमूर्त्त्या पत्रेषु परिवारमूर्त्त्या स्थितः । तिथीश्वरोऽत्र वह्निः । स च श्मश्रुधारी त्रिलोचनो रक्ताङ्गश्चतुर्भुजः दक्षिणे स्रुवं तदपरे ज्वाला । एतत्सङ्गतया अक्षपात्रहस्तायाः स्वाहायाः स्कन्धे च न्यस्तकरोऽपरो वरः । चत्वारः शुका रथस्य वोढारः । वायुः सारथिरित्येवं विष्णुधर्म्मोत्तराभिहितो वेदितव्यः । "गन्धपुष्पोपहारैश्च यथाशक्ति विधीयते । पूजाऽशाठ्येन शाठ्येन कृतापि तु फलप्रदा । अशाठ्येन अकपटेन शाठ्येनेति स्तुतिः । "आज्यधाराभिसिक्तैश्च दधिक्षीराद्यसंयुतैः । पूर्व्वोक्तफलदो होमो विहितः शान्तचेतसा" । आज्यधारादिभिः षड्भिः पृथक्कृतो होमः पूर्व्वोक्तफलदो भवतः । माक्षिकं मधु । आदौ पूजा ततो हुताशनाज्यहोमस्ततो आज्यधारादिहोमः" ।

वैश्वानरव्रतं पद्मपु० "यस्त्वेकभक्तो हिमे वर्षादिचतुरस्त्वृतून् । घृतधेनुप्रदोऽन्ते च स परं ब्रह्म गच्छति । वैश्वानरव्रतं नाम सर्व्वपापप्रणाशनम्" ।

वैष्णवव्रतं पद्मपु० "आषाढादिचतुर्म्मासान् प्रातः स्नायी भवेन्नरः । विप्राय भोजनं दत्त्वा कार्त्तिक्यां गोप्रदो भवेत् । घृतकुम्भं तथा दद्यात् सर्व्वकामानवाप्नुयात् । वैष्णवव्रतमित्युक्तं विष्णुलोकप्रदायकम्" ।

व्यतीपातव्रतं वराहपु० "शुभे व्यतीपातदिने विगाहयेत् स पञ्चगव्येन महानदीजलम् । उपावसेद्दैवमनाः प्रजापको जपेत्तु शुभो व्यतिपात ! ते नमः । आदिते ताम्रपात्रे च शर्करापूरिते घटे । काञ्चनाञ्चं प्रतिष्ठाप्य हैममष्टभुजं नरम्" । अष्टभुजं अष्टादशभुजम् उत्पत्तिवाक्ये व्यतीपातमूर्त्तेरष्टादशभुजत्वात् उत्पत्तिवाक्यानुसारत्वाच्च विनियोगवाक्यस्य यथा भगवद्गीतासु "चत्वारो मनवस्तथेति" चत्वारश्चतुर्दश । "गन्धपुष्पादिभिर्धूपदीपभक्ष्यनिवेदनैः ।

भक्ष्यैर्भोज्यैः फलैश्चित्रैर्मासि मार्गशिरेऽर्च्चयेत्। नमस्तेऽस्तु व्यतीपात! सूर्य्यसोमहत! प्रभो!। यद्दानादि कृतं किञ्चित् तदनन्तमिहास्तु मे। इत्युक्त्वा पञ्चरत्नाढ्यं सपुष्पाक्षतमञ्जलिम्। प्रक्षिप्य तत्क्षणादेव सर्व्वपापक्षयो भवेत्। यदि द्वितीयेऽपि दिने व्यतीपातो भवेन्नहि!। तदा पूर्व्वोपवासस्तु दद्यात्तत् सकलं गुरोः। पारणं व्यतिपातान्ते कुर्य्यात् संप्राश्य गोमयम्। अथैकस्मिन्नेव दिने व्यतीपातो भवेद् यदि। तत्रैवाह्नि तदा दत्त्वा उपवासं समाचरेत्। कुर्य्यादेवं मासि मासि व्यतीपातस्त्रयोदश। व्यतीपाते तु संप्राप्ते कुर्य्यादुद्यापनं बुधः। व्यतीपाताय स्वाहेति क्षीरद्रुमसमन्वितम्। आज्यक्षीरतिलानाञ्च होतव्यं वै शतं शतम्"। नारदीयपु० "व्यतीपातव्रतस्यास्य विधानं शृणु तत्त्वतः। माघे वा फाल्गुने वापि अन्यस्मिन्मासि वा भवेत्। व्यतीपाते दिने यस्मात् प्रारभेद्व्रतमुत्तमम्। तिलैः पूर्णं शरावञ्च सगुड़ं गुरवेऽर्पयेत्। एवं द्वितीये दातव्यं तृतीये तु समापयेत्। सघृतं पायसञ्चैव दातव्यं चोत्तरोत्तरम्। एवं संवत्सरस्यान्ते देवस्यार्च्चान्तु कारयेत्। शङ्खचक्रगदापाणिं पद्महस्तं हिरण्मयम्। वस्त्रयुग्मेन संवेष्ट्य पूजयेद्गरुड़ध्वजम्। गोक्षीरेण च संपूर्णं कांस्यभाजनमुत्तमम्। स्थापयेद्देवदेवस्य स्थानन्तत्रैव कल्पयेत्। शय्या च सन्निधौ तस्य स्थाप्या देवमनुस्मरन्। अनन्तशायिनं देवमनन्तफलदं शुभम्। लक्ष्म्या सहान्वितं विष्णुं भक्त्या संपूजयेद्गुरुम्। वैदिकेनैव मन्त्रेण जातीपुष्पैः समर्च्चयेत्। पायसेनैव नैवेद्यं शर्करासंयुतेन च। दत्त्वा निवेद्य देवस्य प्रार्थनं प्रार्थयेद्व्रती"।

व्योमव्रतं भविष्यपु० अगस्त्यार्घ्यदानानन्तरम् "सितचन्दनतोयेन व्योम स्नाप्य विलिप्य च। कर्णिकाकल्पितैः पद्मैः संपूज्य प्रणिपत्य च"। कर्णिकाकल्पितैः कर्णिकामण्डितैः "बकुले विमले सौम्ये निश्छिद्रे पुष्पिते सति"। पुष्पिते विकसिते। "मध्ये केसरजालस्य व्योम स्थाप्यं सुशोभनम्। कुङ्कुमपर्व्वमालन्तु सर्व्वगन्धसमन्वितम्। अथ संस्थापयित्वा च भास्करस्य सुरोत्तम!। पूजयेत् करवीरैस्तु तथा रक्तैश्च चन्दनैः। धूपञ्च गुग्गुलं दद्यात् प्रणम्य शिरसा रविम्। कुङ्कुमं पूर्व्वपार्श्वे तु दद्याद्वत्स! समाहितः। दक्षिणे चागुरुं दत्त्वा पश्चिमे चन्दनं सितम्। चतुःसमञ्चोत्तरे तु दद्याद्व्योमविचक्षणः। दद्यान्मध्ये शुभं पुण्यं रक्तचन्दनमादरात्। पूजयेद्विविधैः पुष्पैस्तथा साऽगुरुचन्दनैः। धूपं कृष्णागुरुं दद्यात् सघृतं वापि गुग्गुलुम्। वासांसि च सूक्ष्माणि विशेषाणि निवेदयेत्। पायसं घृतसंयुक्तं घृतदीपांश्च दापयेत्। सर्व्वं निवेद्य मन्त्रेण ततो गच्छेत् प्रदक्षिणम्। प्रणम्य शिरसा भानुमुत्थायैनं क्षमापयेत्। सर्व्वोपहारसंयुक्तं बलिं देवाय चाहरेत्। अव्योमकायेति मन्त्रेण सूर्य्यायामिततेजसे। अनेन विधिवद्देवमर्च्चयित्वा पुरा रविम्। अहं ब्रह्मत्वमापन्नः प्रसादाद्भास्करस्य तु"।

व्योमषष्ठीव्रतं भविष्यपु० "भाजनं तत्र संपूर्णं मधुना च समन्वितम्। दद्यात् कृष्णतिलानां तु प्रस्थमेकन्तु मागधम्। त्रिगुणं तण्डुलानां च पृथक् प्रस्थं च कारयेत्"। भाजनं प्रस्थचतुष्टयपूरणीयं पात्रं त्रिगुणं प्रस्थत्रयम् पृथगिति घृतमधुतिलतण्डुलपात्राणि पृथक् कुर्य्यात्। "गन्धपुष्पैस्तथा धूपैर्नानाद्यैर्विशेषतः। ततः संपूजयेत् सूर्य्यं नानावाद्यसमन्वितम्। सूर्य्यं गगनस्थम्। "पूजयेच्च ततो व्योम बलिं दिक्षु प्रपूजयेत्। व्योमदेवगृहे चैव सर्व्वभूतानि योजयेत्। व्योमदेवगृहे तत्र यत्र व्योम प्रतिष्ठितम्"। व्योमनिर्माणं विष्णुधर्म्मोत्तरात् "चतुरस्रं भवेद्भूमौ तत्र वृत्तं महाभुजम्। ततोऽन्यत् चतुरस्रञ्च प्रथमे संस्थितं शुभम्। भद्रपीठमये प्रोक्तो व्योमभागस्तुरीयकः। तस्मिन् वैश्वानरोऽथास्य मध्यभागः प्रकीर्त्तितः। भद्रपीठवदन्यच्च तत्र पद्मं निवेशयेत्। शुभाष्टपत्रं तन्मध्ये कर्णिकायां दिवाकरः। पत्राष्टके न्यसेत्तस्य दिक्पालान् सर्व्वतो दिशम्"। "य एवं कुरुते षष्ठ्यां सन्ध्याकाले बलिं रवेः। स सूर्य्यलोकमासाद्य मोदते शाश्वतीः समाः"।

व्रतराजतृतीयाव्रतं देवीपु० "तृतीयायान्तु शुक्लायां लिखेद्वस्त्रयुगे शुभे। रोचनामितकर्पूरैः शिवोमां पूजयेत्ततः। हेमरत्नध्वजैर्वत्स! मन्त्रमुच्चमुदीरयेत्। सर्व्वकामफलदं यत्तत् पूर्व्वमुदाहृतम्। ततो जपार्च्चनं होमं कर्त्तव्यं द्विजसत्तम!। अवियोगाय नारीणां व्रतराजं सदा स्थितम्। सहेमपुष्परत्नाढ्यं वस्त्रं दापयेत्तु तम्। महापुण्यं महाभाग्यं सर्व्वकामप्रदायकम्। सुतस्नेहवियोगस्तु न भवेत्तेन भो द्विज!। न व्याधिर्नोपसर्गाश्च यावत्तन्तुरजो भवेत्। तावत्कालस्तु सा लोके राजते मोदते चिरम्"।

शक्रव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “आश्वयुज्यां व्यतीतायां पौर्णमास्यां नरो भुवि। सोपवासः सुरेन्द्रस्य देवं संपूजयेत्तथा। शचीमैरावतं वज्रं मातलिञ्च नराधिपः। गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा। संवत्सरान्ते कनकस्य दत्त्वा प्राप्नोति लोकं स पुरन्दरस्य। मानुष्यमासाद्य नरेन्द्रपूज्यो राजा भवेद्वा द्विजपुङ्गवो वा”। पद्मपु० “आकाशाशी समां दद्याद्धेनुमन्ते पयस्विनीम्। शक्रलोकमवाप्नोति शक्रव्रतमिदं स्मृतम्”।

शङ्करनारायणव्रत देवीपु० “कथितं शङ्करीनाम्न्यं व्रतं मनसि तुष्टिदम्। श्रोतुमिच्छाम्यहन्नाथ विष्णुशङ्करसंज्ञितम्”। मनुरुवाच “यथा धर्मेश्वरन्नाथ तथा कार्य्यमिदं व्रतम्। किन्तु पीतानि वासांसि केशवाय प्रकल्पयेत्। गन्धपुष्पं तथा धूपं सुगन्धञ्च जनार्दने। कार्य्यं पूजनसम्भारे लड्डुकादिरसं दधि। एवन्तौ पूजयित्वा तु प्रतिमास्थण्डिलेऽपि वा। आहूय ब्राह्मणौ वत्स! वेदवेदाङ्गपारगौ। यती वा व्रतसम्पन्नौ जटाकाषायधारिणौ। तौ भोजयेद्विधानेन स्मृत्वा पार्व्वतीजनार्दनौ। समाप्य विधिना वत्स! सर्वकामप्रसाधकौ। भूमाल्यं दक्षिणां विप्रमौलिकं शङ्कराय च। दत्त्वानुव्रजतो लोकौ क्रमाद्द्विजवरे ततः”।

शङ्करार्कव्रतं कालिकापु० “अथ चानेन मार्गेण शुभां तामेव चाष्टमीम्। समाप्यादित्ययोगेन प्राग्विधानेन वा नरः। किन्तु दक्षिणनेत्रस्य भास्करञ्चार्चयेद्बुधः। पद्मरागेण हैमेन योज्यं टङ्कलेपनं शृणु। नेत्रे न्यस्य ललाटाधः कुङ्कुमं रक्तचन्दनम्। वृत्तन्तु योज्य मध्ये तु हरं पूर्ववदर्चयेत्”। अर्द्धचन्द्राकारं तन्मध्ये वृत्तञ्च कृत्वा हेमनिबद्धं पद्मरागं वृत्तमध्ये निधाय सूर्य्यरूपनेत्रं कुर्य्यादित्यर्थः। “अभावे पद्मरागादेर्हैमं सर्वत्र योजयेत्। रुद्रवीजं परं पूतं यतस्तच्चैव सर्वदा। शुक्लमाल्याम्बरं वत्स नैवेद्यं च घृतप्लुतम्। शेषः पूर्वविधानेन कर्त्तव्यो विधिविस्तरः। किन्तु प्रोष्य प्रकुर्वीत सप्तम्यां विजितेन्द्रियः। शङ्करार्कयुतं पूज्य घृतं गव्यञ्च पारयेत्”।

शनिव्रतं भविष्योत्तरे “शनौ शनस्य दिवसे स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम्। कार्य्यं देयञ्च विप्राय तैलमभ्यङ्गहेतवे। यस्तु संवत्सरं यावत् प्राप्ते शनिदिने नरः। तैलं ददाति विप्राणां श्रद्धयाप्यञ्जनस्य तु। ततः संवत्सरस्यान्ते प्राप्ते तस्य दिने पुनः। लोहपात्रार्पितं चीरं तैलकुम्भे विनिक्षिपेत्। लौहे वा मृण्मये चाथ कृष्णवस्त्रयुगान्वितम्” इत्यादि।

शर्करासप्तमीव्रतं पद्मपु० “शर्करासप्तमीं वक्ष्ये सर्वकल्मषनाशिनीम्। आयुरारोग्यमैश्वर्य्यं ययानन्त्यं प्रजायते। माधवस्य सिते पक्षे सप्तम्यां श्रद्धयान्वितः। प्रातः स्नात्वा तिलैः शुक्लैः शुक्लमाल्यानुलेपनः। स्थण्डिले पद्ममालिख्य कुङ्कुमेन सकर्णिकम्। तस्मिन्नियमः सवित्रे धूपं पुष्पं निवेदयेत्। स्थापयेदव्रणं कुम्भं शर्करापात्रसंयुतम्। शुक्लवस्त्रेण संवेष्ट्य शुक्लमाल्यानुलेपनैः। सहिरण्यं यथाशक्त्या मन्त्रेणानेन पूजयेत्” इत्यादि।

शाकसप्तमीव्रतं भविष्यपु० “सप्तम्यां सोपवासस्तु रात्रौ भुङ्क्ते तु यो नरः। कृतोपवासः षष्ठ्यां तु पञ्चम्यामेककालभुक्। दत्त्वा तु संस्कृतं शाकं भक्ष्यभोज्यैः सुसंस्कृतम्। देवाय ब्राह्मणेभ्यश्च रात्रौ भुञ्जीत वाग्यतः। यावज्जीवं नरः कश्चिद्व्रतमेतच्चरिष्यति। तस्य श्रीर्विजयश्चैव त्रिवर्गश्च विवर्द्धते। मृतः स्वर्गमवाप्नोति विमानवरमास्थितः”। “शाकं सुसंस्कृतं कृत्वा भक्ष्यभोज्यसमन्वितम्। दत्त्वा विप्रे यथाशक्त्या पश्चाद्भुङ्क्ते निशि व्रती। कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य चाद्योऽयं कुरुनन्दन!। चतुर्भिरपि मासैस्तु पारणं प्रथमं स्मृतम्। अगस्ति कुसुमैश्चात्र पूजा कार्य्या विभावसोः”। कार्त्तिकशुक्लसप्तम्यामारभ्य प्रतिमासं कुर्वता पुनर्मासचतुष्टयम् यावत् शुक्लसप्तमी तस्यां तस्याञ्च पारणं कार्य्यम्। एकस्मिन् वर्षे वारत्रयं पारणं भवति एवमेव वर्षान्तरेषु तादृशं व्रतं यावज्जीवं कर्त्तव्यम्”।

शान्ताचतुर्थीव्रतं भविष्यपु० “माघमासि तथा शुक्ला या चतुर्थी महीपते!। सा सर्वशान्तिदा नित्यं शान्तिं कुर्य्यात् सदैव हि। स्नानं दानं बलिः कर्म सर्वमस्यां कृतं विभो!। भवेत् सहस्रगुणितं प्रसादाद्दन्तिनः सदा। कृत्वोपवासं यस्तस्यां पूजयेद्विघ्ननायकम्। तस्यां होमादिकं कर्म भवेत् साहस्रिकं नृप!। लवणं गुडपूर्णञ्च घृताक्तं तत्र भारत!। दत्त्वा भक्त्या तु विप्रेभ्यः फलं साहस्रिकं लभेत्”।

शान्तितृतीयाव्रतं गरुडपु० “तृतीयायां महाभाग! कर्त्तव्यस्य व्रतं शृणु। येनानन्तभवारण्येन नः चापयति द्विज!। ग्रहपीडादिकैरन्यैरुपसर्गैः प्रपीडितः। यस्यां शान्तिं प्रकुर्वीत यतवाक्कायमानसः। स्थण्डिलं रचयित्वा तु नदीतीरजमृत्तिकैः। अष्टाङ्गं मण्डलं कुर्य्यादाश्रवपित-

तण्डुलैः । तत्र चावाहयेद्देवं नरसिंहाकृतिं विभुम् । प्रसन्नमधुरोदारवीक्षणाक्षपितार्त्तिकम् । अशेषभयविध्वंसचतुरं पुरुषं हरिम् । अभयं भयतप्तानां ददतं ददतं वरम्” इत्यादि । “होमाच्च द्विगुणं प्राज्ञस्तर्पणं मन्त्रनिश्चयः । तस्य तद्द्विगुणं प्राज्ञ जप एष विधिक्रमः । नियोगारम्भसमये नियमान् प्रतिपालयेत् । त्रयं चाहरहः कुर्व्वन् नक्तकालं समापयेत्” । नियमान् मौनादीन् । त्रयञ्चाहरहः पूर्व्वं नक्तकालं समापयेत् । त्रयं होमतर्पणजपान् अहरहः प्रतिदिनं संख्या च सङ्कल्पितहोमसंख्यापेक्षया । “हविष्याशी जितक्रोधो यतवाक्कायमानसः । नित्यं त्रिःषवणं स्नायात् सदाचाररतो मुनिः । न चानृतकथोऽनग्निर्ब्रह्मचारी जितश्रमः” । यस्त्वेतत् कुरुते मर्त्त्यः श्रद्धाभक्तिसमन्वितः । स सर्व्वार्त्तिविनिर्मुक्तो शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम्” ।

शान्तिपञ्चमीव्रतं भविष्यपु० “तद्वद्भाद्रपदे मासि पञ्चम्यां श्रद्धयान्वितः । यत्रालिख्य नरो नागान् कृष्णवर्णादिवर्णकैः । पूजयेद्गन्धधूपैस्तु सर्पिर्गुग्गुलपायसैः । तस्य तुष्टिं समायान्ति पन्नगास्तक्षकादयः । आसप्तकुलात्तस्य न भयं नागतो भवेत् । तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन नागान् संपूजयेद्बुधः । तथैवाश्वयुजे मासि पञ्चम्यां कुरुनन्दन ! । कृत्वा कुशमयान्नागानिन्द्राण्या सह पूजयेत् । यस्तस्यां विधिवन्नागान् शुचिर्भक्त्या समन्वितः । पूजयेत् कुरुशार्दूल ! तस्य शेषादयो नृप ! । नागाः प्रीता भवन्तीह शान्तिमाप्नोति वा विभो ! । सशान्तिलोकमासाद्य मोदते शाश्वतीः समाः” ।

शान्तिव्रतं वराहपु० “शान्तिव्रतं प्रवक्ष्यामि शृणुष्वैकमना नृप ! । येन चीर्णेन शान्तिः स्यात् सर्व्वदा गृहमेधिनः । पञ्चम्यां शुक्लपक्षस्य कार्त्तिके मासि पार्थिव ! । आरभ्य वर्षमेकन्तु भुञ्जीयादम्लवर्जितम् । नक्तन्तु पूजयेद्देवं हरिं शेषोपरिस्थितम् । एवं यः कुरुते भक्त्या व्रतमेतन्नराधिप ! । तस्य शान्तिर्भवेन्नित्यं नागेभ्यश्चाभयं तथा । शेषाहिभोगशयनस्वपनप्रवृत्तं संपूज्य यः पुरुषं पतगेन्द्रकेतुम् । येनक्तमत्त्यमधुरं सितपञ्चमीषु तेषां न नागजनितं भयमस्ति किञ्चित्” ।

शाम्भरायणीव्रतं भविष्योत्तरे “तस्मात् पार्थ ! प्रयत्नेन प्रतिमासं समाहितः । मासि मास्यच्युतं पूज्य भवेयाख्यानास्तथा । ये शाम्भरायणिकयाचरितव्रतेन वर्षाणि सप्त विधिना सुधियो नयन्ति । ते स्वर्गलोकमभिलभ्य कृताधिवासाः कल्पायुतं सुतशतैरपि न च्यवन्ति” ।

शिलाचतुर्थीव्रतं भविष्योत्तरे “लवणैर्धान्यकैर्युक्तं जीरकं मरिचानि च । हिङ्गु शुण्ठीं हरिद्राञ्च सर्व्वं परिकरं तथा । चतुर्थ्यामेकभक्ताशी सकृद्दत्त्वा कुटुम्बिने । गृहेषु सप्तसु तथा शिलायुक्तानि भारत ! । एतच्छिलाव्रतं नाम लक्ष्मीलोकप्रदायकम्” ।

शिवचतुर्द्दशीव्रतं मत्स्यपु० “शृणुष्वावहितो ब्रह्मन् वक्ष्ये माहेश्वरं व्रतम् । त्रिषु लोकेषु विख्यातं नाम्ना शिवचतुर्द्दशी । मार्गशीर्षे त्रयोदश्यां सितायामेकभोजनः । प्रार्थयेद्देवदेवेशं त्वामहं शरणङ्गतः । चतुर्द्दश्यां निराहारः समभ्यर्च्च्य च शङ्करम् । सुवर्णवृषभं दत्त्वा भोजयेच्चापरेऽहनि । एवं नियमकृत् सुप्त्वा प्रातरुत्थाय मानवः । कृतस्नानजपः पश्चादुमया सह शङ्करम् । पूजयेत् कमलैः शुक्लैः गन्धधूपानुलेपनैः” । “पञ्चदश्यां ततः पूज्य विप्रान् भुञ्जीत वाग्यतः । तद्वत् कृष्णचतुर्द्दश्यामेतत् सर्व्वं समाचरेत् । चतुर्द्दशीषु सर्व्वासु कुर्य्यात् पूर्व्ववदर्च्चनम् । ये तु मासविशेषास्तु तान्निबोध क्रमादिह । मार्गशीर्षादिमासेषु क्रमादेतदुदीरयेत्” । आश्विनान्तेष्विति शेषः इत्यादि ।

शिवनक्तव्रतं भविष्यपु० “कृष्णाष्टमीं तु नक्तेन कृत्वा कृष्णचतुर्द्दशीम् । इह भोगानवाप्नोति परत्र शिवमृच्छति” ।

शिवरथव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे “कृत्वैकभक्तं हेमन्ते माघमासे तु यन्त्रितः । माघान्ते च रथं कुर्य्याच्चित्रवस्त्रोपशोभितम् । श्वेतैश्चतुर्भिः संयुक्तं वृषभैः समलङ्कृतम् । शोभितं ध्वजमालाभिश्छत्रचामरदर्पणैः । तण्डुलाढकपिष्टेन लिङ्गं कृत्वा सवेदिकम् । विन्यस्य रथमध्ये तु पूजयेत् कृतलक्षणम् । तद्रात्रौ राजमार्गे च शङ्खभेर्य्यादिभिः स्वनैः । भ्रामयित्वा ततः पश्चाच्छिवायतनमानयेत् । तत्र जागरपूजाभिः प्रदीपाद्युपशोभितैः । प्रेक्षणीयप्रदानैश्च क्षपयेत् शनैर्निशाम् । प्रभाते स्नापनं कृत्वा तद्भक्तानाञ्च भोजनम् । दीनान्धकृपणानाञ्च यथाशक्त्या च दक्षिणाम् । रथं शोभासमायुक्तं शिवाय विनिवेदयेत् । भुक्त्वा च बान्धवैः सार्द्धं प्रणम्येशं गृहं व्रजेत्” ।

शिवरात्रिव्रतं स्कन्दपु० नागरखण्डे “माघस्य कृष्णपक्षीया तिथिस्त्वेव चतुर्द्दशी । तस्या रात्रिः समाख्याता शिव-

रात्रिरिति द्विजाः ! । तस्यां सर्व्वेषु लिङ्गेषु सदा संक्रमते हरः । विशेषादमरैः सर्व्वैः ख्याता सैवं कथेश्वरे । माघमासस्य कृष्णायां चतुर्द्दश्यां सुरेश्वर ! । अहं यास्यामि भूपृष्ठे रात्रौ नैव दिवा कलौ । लिङ्गेषु च समस्तेषु चलेषु स्थावरेषु च । सम्पूजयेत् सम्यदिच्छुः सर्व्वपापविशुद्धये । तस्यां रात्रौ हि मे पूजां यः करिष्यति मानवः । मन्त्रैरेतैः सुरश्रेष्ठ ! विपाप्मा स भविष्यति" । स्कन्दपु० "माघमासे तु या कृष्णा फाल्गुनादौ चतुर्द्दशी । सा तु पुण्या तिथिर्ज्ञेया सर्व्वपापविनाशिनी । शान्तात्मा क्रोधहीनस्तु तपस्वी ह्यनसूयकः । तस्मै देयमिदं देवि ! गुरुपादानुगे सदा । अन्यथा यो ददातीदं स दाता नरकं व्रजेत् । वर्षे वर्षे महादेवि ! नरो नारी पतिव्रता । वीक्ष्यामि जगत् सर्व्वं कोमां भक्त्या प्रपूजयेत् । शिवमन्त्रैर्जपं कृत्वा होमसर्च्चनदीपनम् । जागरं शिवरात्र्यान्तु शिवं पश्येत् समाहितः । मम भक्तो नरो देवि ! शिवरात्रेरुपोषकः । गणत्वमक्षयं दिव्यमक्षयम् शिवशासनम् । सर्व्वं कृत्वा तु भजते भोगानक्षतसम्भवान् । एवं द्वादश वर्षाणि शिवरात्रेरुपोषकः । योमां जागरते रात्रिं मनुजः स्वर्गमाप्नुयात् । अकृत्वा मां न जानाति व्रतमेतदुदाहृतम् । शिवन्तु पूजयित्वा यो जागर्त्ति च चतुर्द्दशीम् । मातुः पयोधररसं न पिबेत् स कदाचन । यदीच्छेच्चाक्षयान् भोगान् दिवि देवसमः पुमान् । आगमोक्तविधिं कृत्वा प्राप्नोति सकलं फलम्" ।

शिवलिङ्गव्रतं शिवधर्म्मोत्तरे "सितचन्दनतोयेन स्नाप्य लिङ्गं विलेप्य च । श्वेतैर्विकसितैः पद्मैः संपूज्य प्रणिपत्य च । पङ्कजे विमले सौम्ये निश्छिद्रे पुष्पिते घने" । सौम्ये रम्ये "मध्ये केसरजालस्य स्थाप्य लिङ्गं कनीयसम् । अङ्गुष्ठमात्रं विधिवत् सर्व्वगन्धमयं शुभम् । स्थाप्य दक्षिणमूर्त्तौ तु बिल्वपत्रैः समर्च्चयेत् । एवं योऽर्च्चयते लिङ्गं पद्मे गन्धमयं शुभम् । सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तः शिवमेवाभिगच्छति । एतद्व्रतोत्तमं गुह्यं शिवलिङ्गं महाव्रतम् । समाख्यातं मयाख्यातं न देयं यस्य कस्यचित्" ।

शिवव्रतं कालोत्तरे "अतःपरं प्रवक्ष्यामि व्रतानान्तु यथाक्रमम् । अष्टम्यान्तु चतुर्द्दश्यां पक्षयोरुभयोस्तथा । उपोष्य संयतो भूत्वा त्रिविधेनान्तरात्मना । ततोऽपराह्ने स्नात्वा विशेषात् पूजयेच्छिवम् । पूर्व्वोक्तेन विधानेन जपहोमादिमाचरेत् । पूजयेत् परया भक्त्या गुरुमाक-च्छादनादिकैः । ततस्तु पञ्चगव्यैश्च प्राशयेत्तु कुशत्रयम् । अनन्तरोपसंस्पृश्य हविष्यान्नेन वर्त्तनम् । अनेन विधिना यत्नाद् यावज्जीवं व्रतं चरेत् । पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । वसन्ति शिवलोकेषु शिवव्रतप्रभावतः । एतच्छिवव्रतं नाम व्रतानामुत्तमोत्तमम्" । तत्रैवान्यत्र "पौषमासे तु सम्प्राप्ते पक्षयोरुभयोः सुत ! । चतुर्द्दश्यामथाष्टम्यां पौर्णमास्यामथापि वा । नित्यं निर्व्वर्त्त्य विधिवत् ततः काम्यं समाचरेत् । विशेषपूजा तत्रैव कर्त्तव्या शुद्धचेतसा । नैवेद्यं यावकप्रस्थं खण्डं क्षीराज्यसंस्कृतम् । रुद्रसंख्यांस्तु वै विप्रान् भोजयेच्चैव दक्षयेत् । वितस्तिमात्रां प्रकृतिं यावपिष्टेन निर्म्मिताम् । सशृङ्गखुरलाङ्गूलकृतभूषान्तु कारयेत् । शिवाय तु प्रदातव्या कपिला गुरवे ततः । स्ववाहनसमायुक्ता व्रतपुण्यमतः शृणु !" । वर्षसाध्यम् "अनेन विधिना माघे खड्गं पिष्टमयं शिवे । समर्प्य च विधानेन चक्रवर्त्तिपदं लभेत् । फाल्गुने तु तथा चक्रं निवेद्य तत्पदं लभेत् । चैत्रे शिवं पिष्टमयं निवेद्य च शिवाग्रतः । स मुञ्चति ब्रह्महत्यां शिवलोकमवाप्नुयात् । वैशाखे मासि दण्डाग्रं शिवस्याग्रे निवेदयेत् । हस्ताङ्कं पिष्टकं कार्य्यं पूजान्ते तु निवेदयेत् । मुच्यते सर्व्वपापेभ्यो रुद्रलोके महीयते । ज्यैष्ठे पिष्टमयं खड्गं शिवाय विनिवेदयेत् । मुच्यते तु कृतघ्नत्वाद्रुद्रलोके तु गच्छति । आषाढ़े पिष्टजं पात्रं शिवाय विनिवेदयेत् । मुच्यते दुष्कृतैः सर्व्वैरिह जन्मनि सञ्चितैः । ध्वजं पिष्टमयं यस्तु शिवस्याग्रे निवेदयेत् । श्रावणे तु विधानेन सोऽक्षयं मोक्षमाप्नुयात् । मासे भाद्रपदे यस्तु गदां पिष्टमयीं ददेत् । निधीशत्वं स सम्प्राप्य शिवलोके महीयते । मासि चाश्वयुजे शूलं दद्यात् पिष्टसम्भवम् । शिवाय पुरतो देयं भ्रूणहत्यां व्यपोहति । कार्त्तिके तु गदाचक्रं शिवस्याग्रे निवेदयेत् । सप्तजन्मकृतं पापं दहत्यग्निरिवेन्धनम् । मासे वै मार्गशीर्षे तु कमलं पिष्टसम्भवम् । शिवाय विधिना देयं सर्व्वैश्वर्य्यमवाप्नुयात् । सर्व्वेषाञ्चैव नक्तन्तु व्रतानां कीर्त्तितं मया । नित्यपूजान्तु निर्व्वर्त्त्य काम्यपूजान्तु कारयेत्" । तत्रैवान्यत्र "अश्वं वै मार्गशीर्षे तु यस्तु पिष्टमयं ददेत् । शिवं सम्पूज्य विधिवत् सूर्य्यलोके महीयते । दिव्यं वर्षसहस्रन्तु तदन्ते स्यान्महीपतिः । पौषे पिष्टमयौ दन्तौ शिवस्याग्रे निवेदयेत् । त्रिःसप्तकुलसंयुक्तः शिवलोके महीयते ।

दिव्यं वर्षसहस्रन्तु तदन्ते स्यान्महीपतिः। चक्रवर्त्ती महावीरः सर्व्वैश्वर्य्यसमन्वितः। माघे चाम्बरं यस्तु शिवाय विनिवेदयेत्। उद्धरेत्सोऽपि नरकात् स्वपितॄन् रौरवादितः। शिवलोके तु वसति दिव्यवर्षायुतत्रयम्। तदन्ते तु महीं कृत्स्नां न च खण्डां भुनक्ति सः। फाल्गुने वृषयूथन्तु पिष्टोत्थं रुद्रसंख्यया। निवेद्य तु शिवस्याग्रे त्रैलोक्याधिपतिर्भवेत्। दिव्यं वर्षसहस्रन्तु तदन्ते स्यान्महीपतिः। चक्रवर्त्ती महावीरः सर्व्वैश्वर्य्यसमन्वितः। चैत्रे स्वर्णमिन्दुमयं दासदासीसमन्वितम्। गृहोपकरणैर्युक्तं विचित्राङ्गणचर्च्चितम्। पूजान्ते परया भक्त्या शिवाय विनिवेदयेत्। दिव्यवर्षशतान्यष्टौ रुद्रलोके महीयते। जातिस्मरस्तदन्ते तु चक्रवर्त्तित्वमाप्नुयात्। मासि वैशाखसंज्ञे तु सप्तव्रीहिशरावकान्। शिवाय पुरतो दद्यात् पूजान्ते प्रीतचेतसा। स याति शिवसायुज्यं बन्धुभिः सहितो नरः। पलानां द्वे शते यस्तु गुग्गुलन्तु दहेत् सुधीः। ज्यैष्ठे मासि शिवस्याग्रे पूजान्ते भक्तिसंयुतः। त्रिःसप्तकुलसंयुक्तः शिवलोके महीयते। तदन्ते पृथिवीं भुङ्क्ते न च खण्डां ससागराम्। बलिमण्डलकं कार्य्यं आषाढ़े शूलपाणिनः। नानाभक्ष्यैर्विरचितं नानाभक्ष्यसमन्वितम्। नानाचित्रसमाकीर्णं कर्त्तव्यं बलिमण्डलम्। संपूज्य परमेशानं ततस्तस्य निवेदयेत्। पितॄन् पितामहांश्चैव उद्धृत्य प्रपितामहान्। पुत्त्रपौत्त्रसमायुक्तः शिवलोके महीयते। दिव्यवर्षसहस्राणि तदन्ते पृथिवीपतिः। श्रावणे मासि देवस्य विमानं पुष्पसम्भवम्। पूजावसाने दातव्यं विचित्ररचनाकुलम्। वर्षायुतप्रमाणन्तु रुद्रलोके महीयते। योगीशो जायते शान्तो येन मोक्षं व्रजेत्तु सः। मासि भाद्रपदे यस्तु रुद्रपूजां चरेत् तदा। गुग्गुलं प्रथमं धूपं सुरदारु ततो दहेत्। बिल्वबीजं घृतं तद्वत् तथा नानाघृतान्वितम्। पञ्चमं ह्यगुरुं दद्यात् धूपं सर्व्वात्मना विभोः। मासमेकन्दहेद् यस्तु नैरन्तर्य्येण भक्तितः। याति सायुज्यतां शम्भोः सपुत्त्रः सहबान्धवः। यस्त्वर्कपत्त्रपुटकं पूरयेत् क्षीरसर्पिषा। मासमश्वयुजं शम्भोर्नैरन्तर्य्येण भक्तितः। तस्य पुण्यफलं वक्तुं न शक्तोऽस्मि षडानन!। तत्कुले पतिता ये तु छिन्नाछिन्नाहृता पुनः। ते प्रयान्ति महाभागा रुद्रलोके यथासुखम्। वर्षायुतायुतं साग्रं तदन्ते तु नरेश्वराः। जायन्ते शिवभक्ताश्च ज्ञानिनो वीतकल्मषाः। शिवदीक्षां समासाद्य ते यान्ति परमाङ्गतिम्। वस्त्राहृतसिक्थुरसं पुटकन्तु शिवाग्रतः। पूजान्ते दापयेद् यस्तु मासि प्राप्ते च कार्त्तिके। देहान्ते रुद्रलोके तु मोदते सह बान्धवैः। व्रतान्ते चैव संपूज्य शिवभक्तान् यथाविधि। हैमवस्त्रान्नपानैश्च वित्तशाठ्यं विना सुत!"। पद्मपु० "आषाढ़ादिचतुर्मास्यां वर्जयेन्नखकृन्तनम्। हन्ताकभक्षणञ्चैव मधुसर्पिर्घटान्वितम्। कार्त्तिक्यान्तत् पुनर्हैमं ब्राह्मणाय निवेदयेत्। रुद्रलोकमवाप्नोति शिवव्रतमनुत्तमम्"।

शिवाचतुर्थीव्रतं भविष्यपु० "शिवा शान्ता सुखा राजन्! चतुर्थी त्रिविधा स्मृता। मासि भाद्रपदे शुक्ला शिवा लोकेशपूजिता। तस्यां स्नानं तथा दानमुपवासो जपस्तथा। क्रियमाणं शतगुणं प्रसादाद्दन्तिनो नृप!। गुड़लवणघृतानां दानं शुभकरं स्मृतम्। गुड़पूपास्तथा वीर! पुण्यं ब्राह्मणभोजनम्। चतुर्थ्यां नरशार्दूल! पूजयेन सदा स्त्रियः। गुड़लवणपूजाभिः श्वश्रूश्वशुरमातरः। ताः सर्व्वाः सुभगाः स्युर्वै विघ्नेशस्यानुमोदनात्। कन्यकाश्च विशेषेण विधिनानेन पूजयेत्"।

शिवापवीतव्रतं शिवधर्म्मोत्तरे "पौर्णमास्यां तथाषाढ्यां शिवं संपूज्य यत्नतः। उपवीतं शिवे दद्याच्छिवभक्तांश्च भोजयेत्। पुनरेव च कार्त्तिक्यां पूज्य शम्भुं क्षमापयेत्। यतीनां दक्षिणां दत्त्वा सूत्रवस्त्रादिपूर्व्विकाम्। यः कुर्य्यात् सकृदप्येवं चातुर्मास्यां पवित्रकम्। कल्पकोटिसहस्राणि रुद्रलोके महीयते"।

शीलतृतीयाव्रतं पद्मपु० "अनग्निपक्वमश्नाति तृतीयायान्तु यो नरः। गां दत्त्वा शिवमभ्येति पुनरावृत्तिदुर्लभम्। इहदानन्दकृत् पुंसां शीलव्रतमिदं स्मृतम्"।

शीलावाप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "भगवन्! कर्म्मणा केन शीलवान् पुरुषो भवेत्। कुलजातिश्रुतेभ्यस्तु शीलमेव विशिष्यते"। मार्कण्डेय उवाच "आषाढ़ायण्यतीते तु मासमेकं दिने दिने। पूर्व्ववत् पूजयेद्देवं वराहमपराजितम्। घृतेन स्नापयेद्देवं घृतेन जुहुयाद्धरिम्। घृतं द्विजेभ्यो दद्याच्च घृतमेव निवेदयेत्। त्रिरात्रोपोषितः पौष्ण्यां घृतपात्रेण च द्विजम्। पूजयेच्च सुवर्णेन यथाशक्ति नराधिप!। कृत्वा व्रतं मासमिदं यथोक्तमासाद्य नाकं सुचिरं मनुष्यः। मानुष्यमासाद्य च शीलवान् स्यात् प्राप्नोति पुष्टिं चिरजीवितञ्च"।

शुक्रव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् "शुक्रं ज्येष्ठासु संप्राप्य पूजये-

नक्तभोजनः । पूर्वोक्तक्रमयोगेण द्विजसन्तर्पणेन तु । सप्तमे त्वथ संप्राप्ते सौवर्णं कारयेच्छितम् (शुक्रम्) । रौप्ये वा कांस्यपात्रे वा स्थापयित्वा भृगोः सुतम् । संपूज्य परया भक्त्या श्वेतवस्त्रानुलेपनैः । कर्णे तस्य प्रदातव्यं पायसं घृतसंयुतम्” ।

शुद्धिव्रतं वह्निपु० “एवं वा द्वादश मासानुपोष्यैकादशीं बुधः । स यः करोति शुद्धात्मा कृतकृत्यः सुखी भवेत् । सुनामद्वादशी पूज्या नाम्ना द्वादशभिस्तथा । द्वादश धेनवो देया हरिः कामान् प्रयच्छति । दिवि देवाः स देवेन्द्राः कृत्वा कर्माण्यनेकशः । पश्चादाराधयन्तीह हरिं शुद्धिव्रतेन हि” ।

शुभद्वादशीव्रतं वराहपु० “शृणु राजन् ! महाभाग ! शुभव्रतमनुत्तमम् । येन सम्प्राप्यते विष्णुः शुभेनैव न संशयः । मासि मार्गशिरे पुण्ये प्रथमावदात् समाचरेत् । एकभक्तं सिते पक्षे यावत् स्याद्दशमी तिथिः । ततो दशम्यां मध्याह्ने स्नात्वा केशवमर्चयेत् । भुक्त्वा सङ्कल्पतः प्रागवद् द्वादश्यां शुद्धमानसः । केशवेति हरिं पूज्य दद्यात्तत्प्रीतये तिलान् । सहिरण्यं तथा कृष्णाद्वादश्यां प्रयतो नृप ! । तामप्येवमुषित्वा च यवान् दद्याद् द्विजातये । कृष्णायेति हरिर्वाच्यो दाने होमे तथार्चने । चातुर्मास्यामथैवन्तु क्षपित्वा राजसत्तम ! । चैत्रादिषु पुनस्तद्वदुपोष्य प्रयतः शुचिः । सक्तुपात्राणि विप्राणां सहिरण्यानि दापयेत् । श्रावणादिषु मासेषु तद्वद्गोविन्दमर्चयेत् । त्रिषु मासेषु यावत्तु कार्त्तिकः स्यादिहागतः । तमप्येवं क्षपयित्वा दशम्यां प्रयतः शुचिः । अर्चयित्वा हरिं भक्त्या मासनाम्ना विचक्षणः” ।

शुभसप्तमीव्रतं पद्मपु० “अन्यामपि प्रवक्ष्यामि शोभनां शुभसप्तमीम् । यामुपोष्य नरो रोगात् शोकदुःखात् प्रमुच्यते । शुक्ले चाश्वयुजे मासि कृतस्नानजपः शुचिः । वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठानारभेच्छुभसप्तमीम् । कपिलां पूजयेद्भक्त्या गन्धमाल्यानुलेपनैः । नमामि सूर्य्यसम्भूतामशेषभुवनालयाम् । त्वामहं सर्वकल्याणशरीरां सर्वसिद्धये । अथाहृत्य तिलप्रस्थं ताम्रपात्रे कृतं नवम् । काञ्चनं वृषभं तद्वद्वस्त्रमाल्यगुडान्वितम् । फलैर्नानाविधैर्भक्ष्यैः सर्वोपस्करसंयुतैः । दद्याद्विकालवेलायामर्य्यमा प्रीयतामिति । पञ्चगव्यं तु संप्राश्य स्वपेद्भूमौ विमत्सरः । ततः प्रभाते सुस्नातो भक्त्या सन्तर्पयेद् द्विजान् । अनेन विधिना दद्यात् मासि मासि सदा नरः । वाससी वृषभं हैमं तद्वच्छन्दोऽश्वपूजनम् । वत्सरान्ते च शयनमिक्षुदण्डगुडान्वितम् । सोपधानकविश्रामभाजनासनसंयुतम् । ताम्रपात्रे तिलप्रस्थं सौवर्णवृषभैर्युतम् । दद्याद्वेदविदे सर्वं विश्वात्मा प्रीयतामिति” ।

शूलदानव्रतं शिवधर्मोत्तरे “अमावस्यां निराहारः अब्दमेकं नियन्त्रितम् । शूलं पिष्टमयं कृत्वा वर्षान्ते विनिवेदयेत् । शिवाय राजतं पद्मं सौवर्णकृतकर्णिकम् । भक्त्या च विन्यसेत् मूर्ध्नि शेषं पूर्ववदाचरेत् । कामतोऽपि कृतं पापं भ्रूणहत्यादिकञ्च यत् । तत् सर्वं शूलदानेन नश्यत्येव न संशयः । महाप्रभविमानेन नरो नारीसमन्वितः । युगकोटिशतं साग्रं शिवलोके महीयते” ।

शैलव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “अथातः संप्रवक्ष्यामि तव शैलव्रतं शुभम् । महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षवानपि । विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः । चैत्रशुक्लसमारभ्यात् प्रत्यहं दिनसप्तकम् । तेषां संपूजनं कृत्वा बहिःस्नानं समाचरेत् । गन्धमाल्यनमस्कारधूपदीपान्नसम्पदा । यवैर्होमं तथा कुर्य्याद् दद्याद्विप्रे यवानपि । नित्यं यवान्नमश्नीयात् कुर्य्यात् संवत्सरं व्रतम् । तस्यावसाने दद्यात्तु यवप्रस्थांश्च विंशतिम् । वाचकाय द्विजेन्द्राय सुवर्णं काञ्चनस्य तु” ।

शैवनक्षत्रपुरुषव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “उपवासेष्वशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते । यस्मिन् व्रते तदप्यत्र श्रूयनाक्षयं महत् । शिवनक्षत्रपुरुषं शिवभक्तिमतां नृणाम् । तस्मिन्नक्षत्रयोगे च पुराणज्ञाः प्रचक्षते । फाल्गुनस्यामले पक्षे यदा हस्तः प्रजायते । तदा ग्राह्यं व्रतं चैतन्नक्तेनाभ्यर्च्य शूलिनम् । शिवायेति च हस्तेन पादौ संपूजयेद्विभोः” ।

शैवमहाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “प्रतिमासं प्रवक्ष्यामि शैवव्रतमनुत्तमम् । धर्मकामार्थमोक्षार्थं नरनार्य्यादिदेहिनाम् । पौषे मासे तु सम्प्राप्ते यः कुर्य्यान्नक्तभोजनम् । सत्यवादी जितक्रोधः शालिगोधूमगोरसैः । पक्षयोरष्टमीं यत्नादुपवासेन वर्त्तयेत् । त्रिसन्ध्यमर्चयेदीशमग्निकार्य्यञ्च भक्तितः” । वर्षसाध्यम् “त्रिस्नानञ्चाग्निहवनं भूशय्या नक्तभोजनम् । पक्षयोरुपवासेन चतुर्दश्यष्टमीं क्षिपेत् । इत्येवमादिनियमैराचरेत शिवव्रतम् । शिवभक्ता तु या नारी ध्रुवं सा पुरुषो भवेत् । स्त्रीत्वमप्युत्तमं सा चेत् काङ्क्षते प्राप्नुयाद्व्रतम्” ।

शैवोपवासव्रतं भविष्यपु० "चतुर्द्दश्यां तथाष्टम्यां पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः । योऽब्दमेकं न भुञ्जीत शिवार्च्चनरतो नरः । यत् पुण्यमक्षयं प्रोक्तं सततं सत्रयाजिनाम् । तत् पुण्यं सकलं तस्मात् शिवलोकञ्च गच्छति" ।

शौर्य्यव्रतं वराहपु० "अतःपरं प्रवक्ष्यामि शौर्य्यव्रतमनुत्तमम् । येन भीरोरपि महत् शौर्य्यं भवति तत्क्षणात् । मासि चाश्वयुजे शुद्धा नवमी समुपोषिता । सप्तम्यां कृतसङ्कल्पः स्थित्वाष्टम्यां निराशनः । नवम्यां प्राशयेत् पिष्टं प्रथमं भक्तितो नृप ! । ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या देवीञ्चैव तु पूजयेत् । दुर्गां देवीं महाभागां महामायां महाप्रभाम् । एवं संवत्सरं यावदुपोष्य विधिवन्नृप ! । व्रतान्ते भोजयेद्धीमान् यथाशक्त्या कुमारकान् । हेमवस्त्रादिभिः स्नातान् पूजयित्वा तु भक्तितः । पश्चात् क्षमापयेत्तांस्तु देवी मे प्रीयतामिति । एवं कृत्वा भ्रष्टराज्योऽलभेद्राज्यं न संशयः । अविद्यो लभते विद्यां भीरुः शौर्य्यञ्च विन्दति" ।

महाव्रतं पद्मपु० "कृत्वापलेपनं शम्भोरग्रतः केशवस्य च । स सर्व्वपापनिर्म्मुक्तः शिवलोके महीयते । राजा भवति सम्भूतः सार्व्वभौमो महेश्वरः । एतत् महाव्रतं नाम बहुकल्याणकारकम्" ।

श्रवणद्वादशीव्रतं भविष्योत्तरे "एकादशी यदा शुक्ला श्रवणेन समन्विता । विजया सा तिथिः प्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदा । एकादश्यां सोपवासो रात्रौ संपूजयेद्धरिम् । रौप्यसौवर्णपात्रे वा दारुवंशमयेऽपि वा । आच्छाद्य पात्रं वासोभिरक्षतैः पलसम्मितैः । मार्गचर्म्मणि गव्यैश्च भक्त्या वा शक्त्यपेक्षया । तिलाढकेन विस्ताद्यः प्रस्थेन कुडवेन वा । अलाभे यवगोधूमैः फलैः शुद्धतिलैर्भवेत् । पुष्पैर्गन्धैः फलैर्धूपैः कालोत्थैरर्च्चयेद्धरिम् । नानाविधैश्च नैवेद्यैर्भक्ष्यभोज्यैर्गुडोदनैः । स्ववित्तस्यानुसारेण सहिरण्यञ्च कारयेत् । मन्त्रेण तु शतगुणं भक्त्या लक्षगुणोत्तरम् । भक्तिमन्त्रगुणोपेतं कोटिकोटिगुणोत्तरम् । एभिर्मन्त्रपदैस्तत्र पूजयेद्गरुडध्वजम् । उपहारैर्नरश्रेष्ठ ! शुचिर्भूत्वा समाहितः" । "एषा व्युष्टिः समाख्याता एकादश्यां मया तव । पूर्व्वमेव समाख्याता द्वादशी श्रवणान्विता । उपोष्यैकादशीं पश्चाद् द्वादशीमप्युपोषयेत् । न चात्र विधिलोपः स्यादुभयोर्द्देवता हरिः" । एकादश्यां द्वादश्यां चान्यतरस्यां वा श्रवणयुक्तायां श्रवणयुक्तोपवासेनैव व्रतद्वयसिद्धिः एकस्मिन् व्रते पूर्व्वमन्यां तिथिमुपोष्य पश्चादपारयित्वा नान्योपोष्या इति यो विधिलोपः स एकदेवताकत्वेन न भवतीत्यर्थः । "बुधश्रवणसंयुक्ता द्वादशी बहुलोदकम् । स्नानं दध्योदनं सम्यगुपवासः परो विधिः । सगरेण ककुत्स्थेन धुन्धुमारेण गाधिना । एतैश्चान्यैश्च राजेन्द्र ! कामाद्द्वादशीव्रतम् । सा द्वादशी बुधयुता श्रवणेन सार्द्धं सावी जयेति कथिता ऋषिभिर्नभस्ये । तामादरेण समुपोष्य नरोऽमरत्वमाप्नोति पार्थ ! अणिमादिगुणोपपन्नम्" ।

विष्णुधर्म्मोत्तरे "उपवासासमर्थानां किं स्यादेकमुपोषितम् । महाफलं महादेव ! तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः" । कृष्ण उवाच "या राम ! श्रवणोपेता द्वादशी महती तु सा । तस्यामुपोषितः स्नातः पूजयित्वा जनार्द्दनम् । प्राप्नोत्ययत्नात् धर्म्मज्ञ ! द्वादशद्वादशीफलम् । दध्योदनयुतं तस्यां जलपूर्णं घटं द्विजे । वस्त्रसंवेष्टितं दत्त्वा छत्रोपानहमेव च । न दुर्गतिमवाप्नोति जातिमग्र्याञ्च विन्दति । अक्षय्यं स्थानमाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा । श्रवणद्वादशीयोगे बुधवारो भवेद् यदि । अत्यन्तं महती नाम द्वादशी सा प्रकीर्त्तिता । स्नानं जप्यं तथा दानं होमः श्राद्धं सुरार्च्चनम् । सर्व्वमक्षयमाप्नोति तस्यां भृगुकुलोद्वह ! । तस्मिन् दिने तथा स्नातो यत्र क्वचन सङ्गमे । स्वर्गङ्गास्नानजं राम ! फलं प्राप्नोत्यसंशयम् । श्रवणे सङ्गमाः सर्व्वे परपुष्टिप्रदाः सदा । विशेषात् द्वादशीयुक्ते बुधयुक्ते विशेषतः । तथैव द्वादशी प्रोक्ता बुधश्रवणसंयुता । तृतीया च तथा प्रोक्ता सर्व्वकामफलप्रदा । तथा तृतीया धर्म्मज्ञ ! तथा पञ्चदशी शुभा" ।

श्रीपञ्चमीव्रतं गरुडपु० "यदिन्द्रेण पुरा चीर्णं श्रीवियुक्तेन पार्थिव ! । श्रीसम्वृद्धिकरं तद्धि शृणु श्रीपञ्चमीव्रतम् । मार्गशीर्षे सिते पक्षे पञ्चम्यां पद्मगोत्सवे । उपवासस्य नियमं कुर्य्यात् पद्मां स्मरेद्धृदि । स्वर्णरौप्यां यथा शक्त्या ताम्रां मृत्काष्ठजामथ । चित्रपट्टगतां देवीं लक्ष्मीं क्ष्मापाल ! कारयेत् । पद्मासनां पद्महस्तां पद्मां पद्मदलेक्षणाम् । दिग्गजेन्द्रैः स्नाप्यमानां काञ्चनैः कलशोत्तमैः" । लक्ष्मीरूपनिर्म्माणन्तु विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तं वेदितव्यम् । तद्यथा "समुत्थिता श्रीः कर्त्तव्या शङ्खाम्बुजकरा शुभा । सुखस्थिता महाभाग ! पद्मे पद्मकरा शुभा । द्विभुजा चारुसर्व्वाङ्गी सर्व्वाभरणभूषणा । द्वौ च मूलकरौ भूमौ कार्य्यौ विद्याधरौ शुभाविति । ततो

यामत्रये याते निम्नगायां ह्रदाय वा। स्नानं कुर्य्यादसंभ्रान्तः शक्तिमदुपचारतः। देवान् पितॄंश्च सन्तर्प्य ततो देवगृहं व्रजेत्। तत्रस्थां पूजयेद्देवीं पुष्पैस्तत्कालसम्भवैः। फलानि च यथालाभं विरूढं धान्यसञ्चयम्। ततः सुवासिनी पूज्या कुङ्कुमैः कुसुमेन च। भोजयेन्मधुरान्नेन प्रणिपत्य विसर्जयेत्। ततस्तु तण्डुलप्रस्थं घृतपात्रेण संयुतम्। ब्राह्मणाय प्रदातव्यं सा श्रीर्मे प्रीयतामिति। निर्वर्त्त्यैतदशेषेण ततो भुञ्जीत वाग्यतः। मासानुमासं कर्त्तव्यं विधिनानेन भारत!। श्रीर्लक्ष्मीः कमला सम्पत् पद्मा नारायणी तथा। पद्मस्थितिः स्थितिः पुष्टिस्तुष्टिः सिद्धिः क्षमा क्रमात्। मासानुमासं राजेन्द्र! प्रीयतामिति कीर्त्तयेत्। वस्त्रसच्छादिकां कृत्वा पुष्पगन्धादिवासिताम्। शय्यायां स्थापयेल्लक्ष्मीं सर्वोपस्करसंयुताम्। सौभाग्याष्टकसंयुक्तां नेत्रपट्टावृतस्तनीम्। सप्तधान्यसमोपेतां रसधातुसमन्विताम्। पादुकोपानहच्छत्रभाजनासनसंस्कृताम्। देवीं संपूज्य विधिवद् ब्राह्मणाय कुटुम्बिने। व्यासाय वेदविदुषे यस्मै वा रोचते स्वयम्। सोपस्करां सवत्साञ्च धेनुं दत्त्वा क्षमापयेत्। यः पञ्चमीव्रतमिदं दयितं मुरारेर्भक्त्या समाचरति पूज्य खगोत्तनूजाम्। राज्यश्रियं स भुवि भव्यजनोपभोग्यं भुक्त्वा प्रयाति भवनं मधुसूदनस्य। माहात्म्यमपि वक्ष्यामि पञ्चम्यास्तव भारत!। जयेति या च विख्याता व्रतिनां जयदायिनी। यस्माज्जया जयाशब्दं करोति व्रतिनो बुधाः!। परिपूर्णं व्रतं यस्यां सा ज्ञेया जयपञ्चमी। जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी"। जया, कार्त्तिकशुक्लपञ्चमी "श्रवणेन यदा युक्ता शुक्लपक्षे तु पञ्चमी। उत्तराफाल्गुनी यस्मिन्दुवारसमागमः। आरभेत नरस्तस्यां व्रत पूर्व्वमुपोषितः। चतुर्थ्यामेकभक्ताशी ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः। धृतिमान् कृतसंकल्पो भवेन्नियमवान्नरः। ततः कल्यं समुत्थाय स्नात्वा नियतमानसः। घृतसङ्कल्पया पत्न्या कुर्य्याद् बिल्वस्य चार्च्चनम्। बिल्वमूले ततः कुर्य्याद् वेदिं पुष्पाक्षतैर्युताम्। स्थापयेत् कलशानष्टौ तस्यामष्ट दिक्षु वा। तन्मध्ये बिल्वमूले तु स्थापयेच्च महाघटम्। सौवर्णं राजतं ताम्रं मार्त्तिकं वा शुभान्वितम्" इत्यादि।

श्रीप्राप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तं "श्रीविहीनस्य लोकेऽस्मिन् जीवितस्यापि किं फलम्। तस्माद्व्रतं समाचक्ष्व येन स्याच्छ्रीयुतो नरः"। मार्कण्डेय उवाच "वैशाख्यां समतीतायां प्रतिपत्प्रभृति क्रमात्। पूर्ववत् पूजयेद्देवं श्रीसहायं दिने दिने"। पूर्ववदिति चैत्रादिरूपावाप्तिव्रतवत्। "पुष्पमूलैः फलैश्चैव जुहुयादक्षतानि च। बिल्वांश्च वह्नौ सततं गोरसैर्भोजयेद् द्विजान्। त्रिरात्रोपोषितो ज्यैष्ठ्यां कनकं प्रतिपादयेत्। वस्त्रयुग्मञ्च राजेन्द्र! तेन साफल्यमश्नुते। कृत्वा व्रतं मासमिदं यथोक्तमासाद्य मासं सुचिरं मनुष्यः। मनुष्यमासाद्य विवृद्धतेजाः श्रिया युतः स्याज्जगति प्रधानम्"।

श्रीवृक्षनवमीव्रतं भविष्योत्तरे "तस्माद्भाद्रपदे चैव शुक्लपक्षे कुरूत्तम!। नवम्यामर्च्चयेद्भक्त्या ईषत्सूर्य्योदयेऽनघ!। श्रीवृक्षं विविधैरन्नैरनग्निपतितैः फलैः। तिलपिष्टान्नगोधूमैर्धूपगन्धानुलेपनैः। ईषद्बालुकराक्रान्त! श्रीतरो वै नभस्तले। मन्त्रेणानेन राजेन्द्र! पूजयेद्भक्तिसंयुतः। सप्तकृत्वस्ततोऽभ्यर्च्च्य श्रीवृक्षं प्रणिपत्य च। ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या श्रीदेवी प्रीयतां मम। ततो भुञ्जीत मौनेन तैलाहारविवर्जितम्। अनग्निपक्वं स्वल्पान्नं दधिधान्यफलं शुभम्। एवं यः कुरुते पार्थ! श्रीवृक्षाभ्यर्चनं नरः। नारी वा दुःखशोकाभ्यां मुच्यते नात्र संशयः"।

श्रीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "चैत्रशुक्लस्य पञ्चम्यां पूजयित्वा तथा श्रियम्। सकृदेवाप्नुयादेतत् फलं संवत्सरोदितम्"। "अथातः संप्रवक्ष्यामि श्रीव्रतं नाम ते व्रतम्। चैत्रशुक्लतृतीयायां स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम्। कृत्वा शुक्लाम्बरो राजन् शुक्लमाल्यानुलेपनः। तिष्ठेद् घृतोदनाहारो भूमौ सुप्यान्निशां च ताम्। चतुर्थ्याञ्च तथा स्नानं बहिरेव समाचरेत्। पञ्चम्याञ्च विशेषेण शुक्लाम्बरधरः शुचिः। लक्ष्मीं संपूजयेत् पद्मैः कृतकेऽकृतकेऽपि वा। शुक्लेन गन्धमाल्येन घृतदीपेन वाप्यथ" इत्यादि।

षष्ठीव्रतं ब्रह्मपु० "कृतोपवासः पञ्चम्यां षष्ठ्यां योऽर्चयते रविम्। नियमव्रतचारी च रवेर्भक्तिसमन्वितः। सप्तम्यां वा महाभाग! सोऽश्वमेधफलं लभेत्"। विष्णुधर्म्मोत्तरे "षष्ठ्याञ्च शुक्लपक्षस्य ये नरा भौमवासरे। व्रतञ्चरन्ति यत्नेन तथा तासां पृथक् पृथक्। न तेषां दुर्लभं किञ्चित् भविष्यति सुरोत्तम!। द्वियोगे हि गुणं तेषां फलं स्कन्द! भविष्यति। त्रियोगे पूजनं कृत्वा कार्त्तिकेय सुरसत्तम!। अक्षयं जायते पुण्यं नात्र कार्य्या विचारणा"।

संवत्सरव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि पञ्च-

मूर्त्तिर्व्रतं तव । संवत्सरः स्मृतो वह्निस्तथार्कः परिवत्सरः । इदापूर्वस्तथा सोमो ह्यनुपूर्वः प्रजापतिः । उत्पूर्वश्च तथा प्रोक्ता देवदेवो महेश्वरः । तेषां मण्डलविन्यासः प्राग्वदेव विधीयते” । प्राग्वदिति नीलश्वेतरक्तपीत कृष्णैः मण्डलविन्यासाः कर्त्तव्याः “प्राग्वत् प्रपूजनं कार्य्यं होमः कार्य्यो यथाविधि । तिलैर्व्रीहियवैश्चैव घृतेन सितसर्षपैः । तल्लिङ्गैरथ वा मन्त्रैस्तैर्मभिः प्रत्यहं क्रमात् । नक्ताशनस्तथा तिष्ठेत् प्राग्वद्दिवसपञ्चकम् । चैत्रशुक्लं समारभ्य पञ्चमीप्रभृतिक्रमात् । संवत्सराख्ये वर्षे तु व्रतमेतत् समाचरेत् । पूजावसाने दातव्याः सुवर्णाः पञ्च यादव ! । चतुर्वेदविदे देयं शाखाभेदेन यादव ! । एकैकं पञ्चकं देयं यथाकालमिदं भवेत् । यथेष्टं लोकमाप्नोति कामचारी विहङ्गमः” ।

सङ्कटकव्रतं वराहपु० “शृणुष्वैकमना भद्रे ! सङ्कटकमिदं व्रतम् । कथयामि महापूर्वं ब्रह्मणा कथितं मम । मासस्य कार्त्तिकस्यापि शुक्लप्रतिपदि व्रतम् । स्त्रीया-देकभक्तन्तु कृत्वा दन्तादिशोधनम् । सायं सङ्कल्पमाधाय द्वितीयायामुपावसेत् । तृतीयायामपि तथा चतुर्थ्यां पारणं भवेत् । शिवं संपूजयेद्भक्त्या उपवासद्वयेऽपि च । यत्न विनोपचारेण रात्रौ दद्यात्ततो भुवि । स्वपेत् प्रातः समुत्थाय स्नात्वा देवं समर्च्चयेत्” ।

सन्तानदव्रत भविष्योत्तरोक्तम् “कार्त्तिक्यामुपवासी यः कन्यां दद्यात् स्वलङ्कृताम । स्वकीयां परकीयां वा नदीसङ्गमके शुभे । एतत् सन्तानदं नाम व्रतं सुगति-दायकम्” ।

सन्तानाष्टमीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “कृष्णाष्टम्यां चैत्रमासे स्नातो नियतमानसः । कृष्णमभ्यर्च्य पूजाञ्च देवक्याः कुरुते च यः । निराहारो नरः पश्चात् कृष्णस्य जगतः पतेः । उपोषितो जपन्मन्त्रं रात्रौ प्रयतमानसः । पूजायाञ्चापि कृष्णस्य सप्त वारान् प्रकीर्त्तयेत् । पाषण्ड-नोविकर्मस्थान् वैडालान् वकनास्तिकान् । प्रभाते च ततः स्नातो दत्त्वा विप्राय दक्षिणाम् । भुञ्जीत कृत पूजस्तु कृष्णस्यैव जगत्पतेः । वैशाखज्यैष्ठयोश्चैव पारणं हि त्रिमासिकम् । उपोष्य देवदेवेशं घृतेन स्नापये-द्धरिम् । आषाढ़े श्रावणे चैव मासि भाद्रपदे तथा । उपोषितो द्वितीयं वै पारणं पूर्ववद्भवेत् । आश्विने कार्त्तिके सौम्ये तृतीयं पारणं तथा । पौषे माघे फाल्गुने च चतुर्थं द्विजसत्तम ! । पारणे पारणे पूर्णे घृतेन स्नापयेद्धरिम् । ब्राह्मणेभ्यो घृतं दद्यात्तथैव प्रति-पारणम् । कृत्वा व्रतं नाकमनुप्रयाति मानुष्यमासाद्य च निर्वृतः स्यात् । सन्तानवृद्धिञ्च तथाप्नुतेऽसौ याव-न्मही सागरमेखलान्ताम् ।

सप्तर्षिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “चैत्रशुक्लादथारभ्य प्रत्यहं दिन-सप्तकम् । मरीचिमत्र्यङ्गिरसं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् । वशिष्ठञ्च महाभागं पूजयेत् दिवसक्रमात् । कालोद्भवैः फलैः पुष्पैः गोरसैश्च फलान्वितैः । आचरेत् प्रत्यहं स्नानं बहिर्नक्ताशनो भवेत् । महाव्याहृतिभिर्होमं तिलैर्नित्यं समाचरेत् । तर्पयेद्ब्राह्मणांश्चात्र फलमूलैश्च गोरसैः । वारिधान्यश्च दातव्याः क्षीरपूर्णा द्विजातिषु । एवं संवत्सरं कृत्वा व्रतान्ते चाऽऽहिताग्नये । दद्यात् कृष्णाजिनं राजन् ! यथापूर्वं मयेरितम् । व्रतमेतन्नरः कृत्वा मोक्षोपायञ्च विन्दति” ।

सप्तसारस्वतव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् “चैत्रशुक्लादथारभ्य प्रत्यहं दिनसप्तकम् । सुप्रभां काञ्चनाक्षीञ्च विशालां मानसो-द्भवाम् । मेघनादां सुवेणुञ्च तथैव विमलोदकाम् । नित्यं संपूजयेद्भक्त्या बहिःस्नानं समाचरेत् । तासाञ्च प्रत्यहं नाम्ना दध्ना होमं समाचरेत् । ब्राह्मणान् भोजयेच्चात्र दध्ना युक्तं सुभोजनम् । घृतोदनं तथा-श्नीयात्सकृदेव तथा निशि । एवं संवत्सरं कृत्वा व्रतं सारस्वतं नरः । तत्रोष्य सुचिरं कालं मानुष्ये जा-यते यदा” इत्यादि ।

सप्तचन्द्रकव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् “एकभक्ता च सप्ताहं पौर्णमीरत्न भोजयेत् । संपूज्य पार्वतीं भक्त्या गन्ध-पुष्पविलेपनैः । ताम्बूलसिन्दूरवरैर्नारिकेलफलेन च । प्रीयतां कुमुदा देवी प्रणिपत्य विसर्जयेत् । एकैकां पूज-येद्देवीं सप्ताहं यावदेव तु । पुनश्च सप्तमे प्राप्ते ताः सप्तैव निमन्त्रयेत् । षड्भ्यः सम्भोजयित्वान्नं यथा-शक्त्या विभूषणैः । भूषयित्वा माल्यवस्त्रैः कर्णवेष्टा-ङ्गुलीयकैः । कुमुदा माधवी गौरी भवानी पार्वती उमा । अम्बिका चेति संपूज्या दर्पणं दापयेत् पृथक् । ब्राह्मणं पूजयेन्त्वेकं वाच्यं सम्पन्नमस्तु मे । सप्तचन्द्रकं नाम व्रतं पापहरं शुभम् । कृत्वा प्राप्नोति सौन्दर्य्यं सौभाग्यमतुलं तथा” ।

समुद्रव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “अथातः संप्रवक्ष्यामि समुद्रव्रत-मेव ते । चैत्रशुक्लादथारभ्य प्रत्यहं दिनसप्तकम् । लवणं क्षीरं घृतं दधिमण्डं सुरोदकम् । तथैवेक्षुरसादञ्च

स्थादुदक्षेव पूजयेत् । आचरेत् प्रत्यहं स्नानं शुचिर्भूत्वा तथा बहिः । घृतेन होमं कुर्व्वीत सप्तम्याञ्च प्रदापयेत् हविष्याशी भवेत्तत्र कुर्य्यात् संवत्सरं व्रतम् । संवत्सरान्ते दद्याच्च तथा धेनुं पयस्विनीम् । व्रतेनानेन चीर्णेन सप्तसागरमेखलाम् । भुनक्ति वसुधां राजा ! सप्तजन्मान्तराणि तु" ।

सम्पूर्णव्रतं भविष्योत्तरे "संपूर्णं नाम तत्रापि व्रतं सम्यक् फलप्रदम् । यच्चीर्णं नरनारीभिर्यावत् संपूर्णकालकम् । अवश्यन्तच्च कर्त्तव्यं संपूर्णफलकाङ्क्षिभिः । किञ्चिद्भग्नं प्रमादेन यद्व्रतं व्रतिनां भवेत् । तत् संपूर्णं भवेत् सर्वं व्रतेनानेन पाण्डव ! । उपद्रवैर्बहुविधैर्महामोहाच्च पार्थिव ! । यद्भग्नं किञ्चिदेव स्यात् व्रतं विघ्नविनायकैः । तत् संपूर्णं भवेत् सर्वं सत्यं सत्यं न संशयः । काञ्चनं रौप्यकं रूपं शिल्पिना तु घटापयेत् । भग्नव्रतस्य योदेवस्तत् स्वरूपं सुनिर्मितम् । रूपं स्त्रीपुंसयोर्वापि प्रारब्धं तद्व्रतं किल । न च निष्पादितं किञ्चिद्दैवात् सर्वं तथा स्थितम् । द्विभुजं पङ्कजारूढ़ं सौम्यं प्रहसिताननम्" । द्विभुजादीनि स्त्रीपुंसयोरूपस्य विशेषणम् तच्च रूपमज्ञातेषु व्रतेषु, जन्मान्तरकृतानां विस्मृतानाञ्च ज्ञातत्वे तेष्वपीदं प्रायश्चित्तमिति । "निष्पादितं शिल्पिना च तस्मिन्नेव दिने पुनः । तस्मान्मासे पुनः प्राप्ते ब्राह्मणो विधिना गृहे । स्नापयेत् पयसा दध्ना घृतक्षीररसाम्बुभिः । गन्धचन्दनपुष्पैस्तु पूजयेत् कुसुमादिना । तोयपूर्णस्य कुम्भस्य मुखे विन्यस्य वस्त्रैः । धूपदीपाक्षतैर्वस्त्रैर्नानाबल्युपहारकैः । अर्घ्यं दद्याच्च तन्नाम्ना मन्त्रेणानेन पाण्डव ! । उपवासेन क्षीणस्य प्रायश्चित्तं कृताञ्जलेः । शरणञ्च प्रपन्नस्य कुरुष्वाद्य दयां पुनः । परत्र भयभीतस्य भग्नयच्छ्व्रतस्य च । कुरु प्रसादं संपूर्णमस्तु मे त्वत्प्रसादतः" ।

सम्भोगव्रतं भविष्यपु० "द्वे पञ्चम्यौ हि मासस्य द्वे च प्रतिपदौ नरः । सोपवासः सुगन्धाढ्यः शयीत प्रियया सह । स्वर्गनिश्चलचित्तस्तु रतिप्रीतिविवर्जितः" । स्वर्गनिश्चलचित्तः सूर्य्यध्यानपरः "समस्व कृतिशीलस्य तस्य पुण्यफलं शृणु । दिव्यं वर्षसहस्रं तु दिव्यं वर्षशतं तथा । ततस्तु भावयत्वेनं महादेवं न संशयः" ।

सर्पपञ्चमीव्रतं भविष्यपु० "पयोव्रतन्तु पञ्चम्यां दत्त्वा नागं द्विजातये । सौवर्णं सर्पजनितं भयं तस्य न जायते । एतत् सर्पव्रतं प्रोक्तं सर्पभीतिकरं परम्" ।

सर्पविषापहपञ्चमीव्रतं स्कान्दे प्रभासख० "श्रावणे मासि पञ्चम्यां शुक्लपक्षे वरानने ! । आरभ्योभयतो लेख्याः गोमयेन विषोल्वणाः । कृत्वा च कौसुमान्नागान्निद्राक्षीं च प्रपूजयेत् । हुतोदकाभ्यां पयसा स्नापयित्वा वरानने ! । गोधूमैः पयसा पूज्य लाजाद्यैर्विविधैस्तथा । पूजयेत् विधिवद्देवि ! दधिदूर्व्वाङ्कुरैः क्रमात् । गन्धपुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानाञ्च तर्पणम् । अथ वा श्रावणे मासि पञ्चम्यां श्रद्धयान्वितः । यस्त्वालेख्य नरो नागान् कृष्णवर्णादिवर्णकैः । गुरुकल्पान् तथा वीथ्यां स्वगृहे विलिखेत् बुधः । पूजयेद्गन्धधूपैश्च पयसा पायसेन च । तस्य तुष्टिं समायान्ति पन्नगास्तक्षकादयः । आसप्तमात् कुलं तस्य न भयं नागतो भवेत् । प्रजप्यते तत्र मन्त्रो विषस्य प्रतिषेधकः । तस्य प्रजपमात्रे तु न विषं क्रमते सदा" ।

सर्वकामव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् "अङ्गारकं तथा सूर्य्यं निर्ऋतिं वा खगेश्वरम् । हवनं वेश्वरं मृत्युं कपालकर्षकिङ्किणीम् । तत्र दैकादशान् यस्तु देवान् त्रिभुवनेश्वरान् । एकादश्यां सोपवासः सोमं सम्पूजयेत्तथा । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । मार्गशीर्षादयारभ्य यावत् संवत्सरं भवेत् । संवत्सरान्ते दद्याच्च ब्राह्मणाय पयस्विनीम् । कृत्वा व्रत वत्सरमेतदिष्टं रुद्रत्वमाप्नोति नरस्तु राजन् ! । रुद्रेण सार्द्धं सुचिरं वसित्वा कामानवाप्नोति मनोऽभिरामान् । तथा सर्वगतान् रुद्रान् सदा सर्वत्र पूजयेत् । सर्वकामानवाप्नोति सर्वानपराजितान्" । विष्णुधर्मोत्तरे "माघमासे चतुर्द्दश्यां कृष्णपक्षे विशेषतः । तथा पितृगणान् राजन् ! क्षीणचन्द्रे च पूजयेत् । सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते । श्राद्धं कृत्वा तथा राजन् ! सर्वकामानवाप्नुयात्" ।

सर्वकामाप्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "कृत्तिकास्वर्च्चेद्देवं कार्त्तिकीप्रभृतिक्रमात् । यावत् स्यात् कार्त्तिकी भूयो नरसिंहसुपोषितः । अनुलेपनपुष्पाद्यैः सर्वरत्नैः सदैव तु । व्रतावसाने दद्यात्तु गां तथा श्वेतां द्विजातये । श्वेतवत्सयुताञ्चैव रजतस्य तथा नृप ! । उपोषितः सदा कुर्य्याद्व्रतं स्याच्छतुवर्जितः" ।

सर्वव्रतं सौरपु० "मन्दवारयुता पुण्या शुक्लपक्षे त्रयोदशी । तस्यामुपोष्य विधिवत् सम्पूज्य गिरिजापतिम् । ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुक्तो भवति मानवः" ।

सर्वौषधिसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "कृष्णपक्षे तु माघस्य सर्वासि

सप्तमीं शृणु । यामुपोष्य समाप्नोति सर्वान् कामान् धराधर ! । पाषण्डादिभिरालापमकुर्वन् भानुतत्परः । पूजयेत् प्रयतो देवमेकाग्रमतिरंशुपम् । माघादि पारणं मासैः षड्भिः शुच्यन्तकं स्मृतम्" । शुच्यन्तकम् आषाढ़ान्तकम् । "मार्त्तण्डः प्रथमं नाम द्वितीयोऽर्कः प्रकीर्त्तितः । तृतीयं चित्रभानुस्तु विभावसुरतःपरम् । भगेति पञ्चमो ज्ञेयः षष्ठो हंसः प्रकीर्त्तितः । पूर्वेषु षट्सु मासेषु स्नानप्राशनयोस्तिलाः । श्रावणादिषु मासेषु पञ्चगव्यमुदाहृतम् । स्नाने च प्राशने चैव प्रशस्तं पापनाशनम् । प्रतिमासन्तु देवस्य कृत्वा पूजां यथाविधि । विप्राय दक्षिणां दद्यात् श्रद्दधानः स्वशक्तितः । पारणान्ते च देवस्य प्रीणनं भक्तिपूर्वकम् । कुर्वीत शक्त्या विधिवद्रविं भक्त्या दिवस्पतिम्" ।

सर्वावाप्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् "इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्मूर्त्तिव्रतं तव । बलं ज्ञानं तथैश्वर्य्यं शक्तिश्च यदुनन्दन ! । विख्यातं देवदेवस्य तस्य मूर्त्तिचतुष्टयम् । यदेव रूपं कूर्मस्य बलस्योक्तं तथैव तु । रूपं ज्ञानस्य ते प्रोक्तं नारसिंहं तथा नृप ! । रुद्ररूपं तथैश्वर्य्यं कथितन्तु मया तव । पूर्वं बलमुखं तस्य वासुदेवमुखं भवेत् । दक्षिणं वदनं ज्ञानं देवं सङ्कर्षणं विदुः । ऐश्वर्य्यं पश्चिमं वक्त्रं रौद्रं पापहरं तथा । वाराहञ्च तथा वक्त्रमनिरुद्धं प्रकीर्त्तितम् । त्रिरात्रोपोषितश्चैत्रे पूर्वं संपूजयेन्मुखम् । शुक्लपक्षप्रतिपदि वैशाखे मासि दक्षिणम् । ज्यैष्ठे च पश्चिमं वक्त्रमाषाढ़े च तथोत्तरम् । गृहोपयोगि दातव्यं चैत्रे मासे द्विजातये । रणोपयोगि दातव्यं वैशाखे यादवोत्तम ! । योगोपयोगि दातव्यं ज्यैष्ठे मासि द्विजातये । यज्ञोपयोगि दातव्यं मास्याषाढ़े तथैव च । व्रतमेतन्नरः कृत्वा पूर्णमासचतुष्टयम् । पारणं प्रथमं कृत्वा स्वर्गलोके महीयते । श्रावणादिषु मासेषु द्वितीयं पारणं भवेत् । दशवर्षसहस्राणि स्वर्गं भुक्त्वा यथोदितम् । सौभाग्यादिषु भोगेषु तृतीयं पारणं भवेत् । तृतीयं पारणं कृत्वा भोजयेद्ब्राह्मणाञ्छुचिः । भोजनं गोरसप्रायं सहीकाशर्करायुतम् । प्राप्ते द्वितीये व्रतपारणे तु प्राप्नोति देवस्य सलोकतां सः । स्वर्गेन्द्रलोके च यथोक्तकालं भुङ्क्ते सुखं सर्वसमृद्धिकामः" ।

सर्पसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "संपूज्य विधिवद्देवं पुष्पधूपादिभिर्बुधः । यथाशक्ति ततः पश्चान्नैवेद्यं भक्तितो न्यसेत् । पुष्पाणां प्रवरा जातिर्धूपानां विजयः परः । गन्धानां कुङ्कुमं श्रेष्ठं लेपानां रक्तचन्दनम् । दीपदाने घृतं श्रेष्ठं नैवेद्यं मोदकं परम् । एतैस्तुष्यति देवेशः सान्निध्यं चापि गच्छति । एवं संपूज्य विधिवत् कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् । प्रणम्य शिरसा देव ! देवदेवं दिवाकरम् । सुखासीनस्ततः पश्येद्रवेरभिमुखस्थितः । एवं सिद्धार्थकं कृत्वा हस्ते पानीयसंयुतः" । सिद्धार्थकं पश्येदित्यन्वयः "कामं यथेष्टं हृदये कृत्वा तं वाञ्छितं नरः । पिबेत् सन्तोषयन् विप्रमश्नन् दशनैः सकृत्" । रात्राविति शेषः "द्वितीयायान्तु सप्तम्यां द्वौ गृहीत्वा तु सुव्रत ! । तृतीयायां तु सप्तम्यां पातव्यास्त्रय एव हि । चतुर्थ्यां वापि चत्वारः पञ्चम्यां पञ्च एव च । षट् पिबेच्चापि षष्ठ्यां तु इतीयं वैदिकी श्रुतिः । सप्तम्यां वारिसंयुक्तान् सप्त चैव पिबेन्नरः" । वारिशब्दः द्रववाची पञ्चगव्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् "उदकप्रभृतिं यावत् पञ्चगव्येन सप्तमी । एकं तोयेन सहितं द्वौ वापि घृतसंयुतौ । तृतीयं मधुना सार्द्धं दध्नापि च चतुष्टयम् । युक्तास्तु पयसा पञ्च षट् च गोमयसंयुताः । पञ्चगव्येन वै सप्त पिबेत् सिद्धार्थकान् द्विज ! । अनेन विधिना यस्तु कुर्य्यात् सर्पसप्तमीम् । बहुपुत्रो बहुधनः सिद्धार्थस्यापि सर्वदा । इह लोके नरो भूत्वा प्रेत्य याति विभावसुम्" ।

सागरव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् "इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्मूर्त्तिव्रतन्तव । नित्यञ्चतुर्षु मासेषु श्रावणाद्येषु यादव ! । चतुःसागरचिह्नानि पूर्णकुम्भांस्तु पूजयेत् । चतुरात्मा हरिर्ज्ञेयः सागरात्मा विचक्षणैः । स्नानं समाचरेन्नित्यं नदीतोयेन यादव ! । होमञ्च प्रत्यहं कुर्य्यात् सततं तैलवर्जितम् । कार्त्तिकस्यावसानाच्च पूजयित्वा द्विजोत्तमान् । तैलं दत्त्वा तु विप्राय नाकपृष्ठे महीयते । सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य लभते फलम्" ।

साध्यव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् "मनोमनस्तथा प्राणो नरो जातश्च वीर्य्यवान् । चीतिर्हयोऽनघश्चैव हंसो नारायणस्तथा । विभुश्चापि प्रभुश्चैव साध्या द्वादश कीर्त्तिताः । पूजयेच्छुक्लपक्षे तान् द्वादश्यां मार्गशीर्षतः । कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टं प्राप्नोति तेषां तु स सलोकमेव । तत्रोष्य कालं सुचिरं मनुष्यो राजा भवेद् द्विजपुङ्गवो वा" ।

सामव्रतं पद्मपु० "घृतेन स्नापनं कृत्वा केशवस्य शिवस्य च । ब्रह्मणो भास्करस्यापि गौर्य्या लम्बोदरस्य च । कलतैश्च शुभं कुर्य्यात् पद्मं गोमयमण्डले । समान्ते हेमकमलं तिलधेनुसमन्वितम्" । समा वर्षम् । "शुक्लाष्टा-

फलं दद्याच्छिवलोके महीयते। साम गापयतश्चैतत् सामव्रतमिहोच्यते"।

सारस्वतपञ्चमीव्रतं पद्मपु० "सम्यक् पृष्टं त्वया राजन्! शृणु सारस्वतं व्रतम्। यस्य सङ्कीर्त्तनादेव तुष्यतीह सरस्वती। यो यद्भक्तः पुमान् कुर्य्यादेतद्व्रतमनुत्तमम्। तद्वासरादौ संपूज्य विधानेतत् समारभेत्। अयनादित्यवारेण ग्रहतारावलेन च। पायसम्भोजयित्वा तु कुर्य्याद् ब्राह्मणवाचनम्। शुक्लवस्त्राणि दद्याच्च सहिरण्यानि शक्तितः। गायत्रीं पूजयेद्भक्त्या शुक्लमाल्यानुलेपनैः। एभिर्मन्त्रपदैः पश्चात् सर्वं कुर्य्यात् कृताञ्जलिः। एवं संपूज्य गायत्रीं वीणाक्षमणिधारिणीम्। शुक्लपक्षेऽक्षतैर्भक्त्या सकमण्डलुपुस्तकाम्। मौनव्रतेन भुञ्जीत सायं प्रातश्च धर्मवित्। पञ्चम्यां प्रतिपक्षे च पूजयित्वा सुवासिनीः। तस्यां तु तण्डुलप्रस्थं घृतपात्रेण संयुतम्। क्षीरं दद्यात् हिरण्यञ्च गायत्री प्रीयतामिति। सन्ध्यायाञ्च तथा मौनमेतत् कुर्वन् समाचरेत्। नान्तरा भोजनं कुर्य्याद् यावन्मासास्त्रयोदश। समाप्ते तु व्रते दद्यात् भोजनं शुभतण्डुलैः। पूर्णं सवस्त्रयुग्मन्तु गां सवत्सां सुशोभनाम्। विप्राय वेदविदुषे। वाचकायाय पार्थिव! अनेन विधिना यस्तु कुर्य्यात् सारस्वतं व्रतम्। विद्यावान् धनयुक्तश्च रक्तकण्ठश्च जायते। सरस्वत्याः प्रसादेन व्यासवत् स कविर्भवेत्। नारी वा कुरुते या तु सापि तत्फलभागिनी"।

सारस्वतव्रतं पद्मपु० "सन्ध्यामौनं नरः कृत्वा समान्ते घृतकुम्भकम्। वस्त्रयुग्मं तिलान् घण्टां ब्राह्मणाय निवेदयेत्। लोकं सारस्वतं याति पुनरत्रैव जायते। एतत् सारस्वतं नाम रूपविद्याप्रदायकम्"।

सार्वभौमव्रतं वराहपु० "सार्वभौमव्रतं चान्यत् कथयामि समासतः। येन सम्यक्कृतेनाशु सार्वभौमो भवेन्नरः। कार्त्तिकस्य तु मासस्य दशमी शुक्लपक्षगा। तस्यां नक्ताशनोऽमत्स्यो दिक्षु शुद्धबलिं हरेत्"। शुद्धबलिः पवित्रद्रव्यैः पूजोपहारः। "विचित्रैस्तु सुमैर्भक्ष्यैः पूजयेच्च द्विजांस्तथा। सर्वा भवत्यः सिध्यन्तु मम जन्मनि जन्मनि। एवमुक्त्वा बलिं तासु दत्वा शुद्धेन चेतसा। ततोऽग्निपक्वं भुञ्जीत दध्यन्नञ्च सुसंस्कृतम्। एवं पक्षद्वयेष्वेव एवं संवत्सरं नृपः। यः करोति नृपो नित्यं तस्य दिग्विजयो भवेत्"।

सितसप्तमीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "मार्गशीर्षस्य मासस्य शुक्लपक्षे नराधिप!। सोपवासन्तु सप्तम्यां कमलैः पूजयेद्रविम्। अर्च्चायां वा स्थले वापि शुक्लैः पुष्पैर्यथाविधि। चन्दनेन तु शुक्लेन वटकैः पूरकेण च"।

सिद्धार्थकादिसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "वैनतेय! शृणुष्व त्वं विधानं सप्तमीव्रतम्। एतद्धि परमं गुह्यं रवेराराधनं परम्। सिद्धार्थकैस्तु प्रथमा द्वितीया चार्कसम्पुटैः। तृतीया मरिचैः कार्य्या चतुर्थी निम्बसप्तमी। षड्युता पञ्चमी कार्य्या षष्ठी च फलसप्तमी। सप्तम्यनोदना वीर! सप्तमी परिकीर्त्तिता"। षड्युता इति सिद्धार्थकादिभिः प्रकारैर्युता"। इत्येताः सप्तसप्तम्यः कर्त्तव्या भूतिमिच्छता। तथा चानुक्रमेणासां करणं कथयाम्यहम्। माघे वा मार्गशीर्षे वा कार्य्या शुक्ला तु सप्तमी। न च स्यान्नियमभ्रंशः पञ्चमासकृतो भवेत्"। आर्त्तिवशादन्यस्मिन् मासे पक्षे च कार्य्येत्यर्थः" इत्यादि।

सिद्धिविनायकचतुर्थीव्रतं स्कान्दपु० "नभस्यन्तु शुक्लायां चतुर्थ्यां पूजयेन्नृप!। यदा वोत्पद्यते भक्तिर्मासि पूज्यो गणाधिपः। प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेन्नृप!। स्वशक्त्या गणनाथस्य स्वर्णरौप्यां तथाकृतिम्। कृत्वा पूजां प्रयत्नेन स्थाप्य पश्चात्ततः पृथक्" इत्यादि।

सुकलत्रप्राप्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "यत्नं परिसमासाद्य नारीह सुखमेधते। दुःशीलेऽपि हि कामार्त्ती नारी प्राप्नोति भर्त्तरि। अनाहारा जगन्नाथं सर्वलोकेश्वरं हरिम्। कथमाप्नोति चेन्नारी सर्वलोकगुणान्वितम्। सुकलत्रयुतत्वस्माद्व्रतमच्युततुष्टिदम्। कर्त्तव्यं कथयं तस्य श्रूयतां वरवर्णिनि!। यच्चीर्त्वा सर्वनारीणां श्रेयः प्राप्नोत्यसंशयम्। ऐहिकञ्च सुखं प्राप्य मृता स्वर्गसुखान्यपि। अनुज्ञाप्य स्वपितरौ मातरञ्च कुमारिका। पूजयेत्तु जगन्नाथं भक्त्या पापहरं हरिम्। त्रिषूत्तरेष्वथर्क्षेषु पतिकामा कुमारिका। माधवायेति वै नाम जपेन्नित्यमतन्द्रिता। प्रियङ्गुणा रक्तपुष्पैर्मधुकैः कुसुमैस्तथा। समभ्यर्च्याच्युतं दद्यात् कुङ्कुमेनानुलेपनम्। सर्वौषधिभिः सुस्नाता समाराध्य जगत्पतिम्। नमोऽस्तु माधवायेति होमयेन्मधुसर्पिषा। सदैवमुत्तरायोगे समभ्यर्च्य जनार्दनम्। शोभनं पतिमाप्नोति प्रेत्य स्वर्गञ्च गच्छति। अतिवाक्ये च यत्किञ्चित् तया पापमनुष्ठितम्। तस्मादिहच्यवते पापात् सुखिनी चैव जायते। अवहेलनेन तन्वङ्गि! वृतं प्राप्य यदिच्छति। तथैव प्रा-

सुवाङ्गदे ! नारायणपरायणा । पञ्चमासोपोषणं कार्य्यं यथाशक्त्या च वै हरेः । पारणान्ते महाभागे ! भोजयेद् ब्राह्मणोत्तमान्" ।

सुकुलत्रिरात्रव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "मार्गशीर्षादिवसं प्राप्य त्रिरात्रोपोषितो नरः । मार्गशीर्षात्तथारभ्य पूजयेत् तु त्रिविक्रमम् । त्रिवर्णैः कुसुमैर्देवं त्रिभिः प्रयतमानसः" । त्रिवर्णैः श्वेतपीतरक्तैः "त्रयोऽनुलेपना देयास्त्रिसारं धूपमेव च" । त्रिसारं गुग्गुलुदारुकश्रीवेष्टकाः "बलिं त्रिमधुरं दद्यात् त्रींश्च दीपान्नरोत्तम ! । यवैस्तिलैस्तथा होमः कर्त्तव्यः सर्पिषान्वितैः । दद्यात्त्रिलोहञ्च तथा द्विजेभ्यः ताम्रं सुवर्णं रजतञ्च राजन् ! । न केवलं सुकुलदं व्रतन्तु यथेष्टकामाप्तिकरं प्रदिष्टम्" ।

सुकृतद्वादशीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "तथेयं द्वादशी शस्ता नृणां सुकृतकर्म्मणाम् । यामुपोष्य द्विजश्रेष्ठ ! न याति नरकं नरः । फाल्गुनामलपक्षस्य एकादश्यामुपोषितः द्वादश्यां च द्विजश्रेष्ठ ! पूजयेन्मधुसूदनम् । एकादश्यां सन्तिष्ठन् विष्णोर्नामानुकीर्त्तनम् । पूजायां वासुदेवस्य कुर्व्वीत सुसमाहितः" ।

सुखव्रतं भविष्यपु॰ "कृष्णाष्टमीं तु नक्तेन यस्तु कृष्णां च सप्तमीम्" । उपवसेदिति शेषः "इहैव सुखमाप्नोति परत्र च शुभां गतिम्" । विष्णुधर्म्मोत्तरे "देवानां मानवानां वा तत्प्रचाये तथा परे । तेषां संपूजनं कृत्वा चतुर्दश्यां सुखी भवेत्" । भविष्यपु॰ "चतुर्थी तु चतुर्थी तु यदाङ्गारकसंयुता । उपोष्य तत्र तत्रैव प्रदेयो विधिवत् कुजः । उपोष्य नक्तेन विभो ! चतस्रः कुजसंयुताः । चतुर्थ्यान्तु चतुर्थ्यान्तु विधानं शृणु यादृशम्" । एकश्चतुर्थीशब्दः तिथिविशेषवचनः, अपरस्तत्संख्यापर इति "दशसौवर्णिके सख्यं दद्यादर्द्धं यथापि वा । सौवर्णपात्रे रौप्ये वा भक्त्या ताम्रमयेऽपि वा । विंशत्सखानि पात्राणि विंशत्यर्द्धपलानि च । विंशत्कर्षाणि वा वीर ! अतोहीनं न कारयेत् । शक्त्या वित्तस्य भक्त्या च पात्रे ताम्रमयेऽपि वा । प्रतिष्ठाप्य कुजपात्रे रक्तवस्त्रेण वेष्टयेत् । पुष्पमण्डपिकां कृत्वा दिव्यधूपैस्तु धूपिताम् । ततस्तत्रार्चयेद्देवं पूर्व्वमन्त्रैः क्रमेण तु" ।

सुखषष्ठीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "कृत्तीनां पूजनं कृत्वा षष्ठ्यां सुखमवाप्नुयात्" ।

सुखसुप्तिव्रतं आदित्यपु॰ "अमावास्यान्तु देवाश्च कार्त्तिके मासि केशवम् । अभयं प्राप्य सुप्तास्तु सुखात् क्षीरोदसानुषु । लक्ष्मीर्दैत्यभयान्मुक्ता सुखं सुप्ता भुजोदरे । चतुर्भुजस्य हस्तान्ते ब्रह्मा सुप्तस्तु पङ्कजे । अतोऽर्थं विधिवत् कार्य्या मनुष्यैः सुखसुप्तिका । दिवा तत्र न भोक्तव्यमृते बालातुरान् जनान् । प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा ततः क्रमात् । दीपवृक्षाश्च दातव्याः शक्त्या देवगृहेषु च । चतुष्पथे श्मशानेषु नदीपर्व्वतवेश्मसु । वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु चत्वरेषु गृहासु च । वस्त्रैः पुष्पैः शोभितव्याः क्रयविक्रयभूमयः । दीपमालापरिक्षिप्ते प्रदेशे तदनन्तरम् । ब्राह्मणान् भोजयित्वादौ विभज्य च बुभुक्षितान् । अलङ्कृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिना । स्निग्धैर्मुग्धैर्विदग्धैश्च बान्धवैर्निकटैः सह । शङ्करस्तु पुरा द्यूतं ससर्ज सुमनोहरम् । कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि सुव्रत ! । जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च पार्व्वती । अतोऽर्थं शङ्करो दुःखी उमा नित्यं सुखोषिता । तस्माद् द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः । तस्मिन् भवेज्जयोयस्य तस्य संवत्सरं शुभम् । पराजये विरुद्धन्तु लब्धनाशस्ततो भवेत् । श्रोतव्यं गीतवाद्यादि स्वनुलिप्तैः स्वलङ्कृतैः । विशेषवच्च भोक्तव्यं प्रशस्तैर्बान्धवैः सह । तस्यां निशायां कर्त्तव्यं शय्यास्थानं सुशोभनम् । गन्धपुष्पैस्तथा वस्त्रै रत्नैर्माल्यैरलङ्कृतम् । दीपमालापरिक्षिप्तं तथा धूपेन धूपितम् । दयिताभिश्च सहितैर्नेया सा च भवेन्निशा । नवैर्वस्त्रैश्च संपूज्य द्विजसम्बन्धिबान्धवान्" इत्यादि ।

सुगतिव्रतं पद्मपु॰ "नक्ताशी त्वष्टमीषु स्याद् वत्सरान्ते तु गोप्रदः । पौरन्दरपदं याति सुगतिव्रतमुच्यते" ।

सुगतिद्वादशीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "एकादश्यां शुक्लपक्षे फाल्गुने मासि यो नरः । जयन् कृष्णेति देवस्य नाम भक्त्या पुनः पुनः । देवार्च्चनं वाष्टशतं कृत्वैतत्तु जपेच्छुचिः । स्नाने प्रस्थानकाले च उत्थाने स्खलिते क्षुते । पाषण्डान् ! पतितांश्चैव तथैवान्त्यावसायिनः । नालपेत्तु तथा देवमर्च्चयेच्छ्रद्धयान्वितः । इदञ्चोदाहरेत् मन्त्रं मनसाधाय तत्परः । चैत्रवैशाखयोश्चैवं तद्वज्ज्यैष्ठे च पूजयेत् । सत्यलोके गतिं श्रेष्ठां दाल्भ्य ! प्राप्नोति वै नरः । उत्क्रान्तिकाले कृष्णस्य स्मरणञ्च तथाप्नुयात् । आषाढे श्रावणे चैव मासि भाद्रपदे तथा । तथैवाश्वयुजे देवमनेन विधिना नरः । उपोष्य संपूज्य तथा

लोकवेति च कीर्त्तयेत् । गोमूत्रप्राशनात् पूतः स्वर्गलोके महीयते । आराधितस्य जगतामीश्वरस्य महात्मनः । उत्क्रान्तिकाले स्मरणं केशवस्य तथाप्नुयात् । चौरस्य प्राशनं श्रेष्ठं विधिनेदं यथोदितम् । कार्त्तिकादि यथान्यायं कुर्य्यान्मासचतुष्टयम् । तेनैव विधिना ब्रह्मन् ! तत्र विष्णुं प्रकीर्त्तयेत् । स याति विष्णुसालोक्यं विष्णुं स्मरति तत्क्षये । प्रतिमासं द्विजातिभ्यो दद्याद्दानं यथेच्छया । सुगतिद्वादशीमेतां श्रद्दधानश्च यो नरः । उपोष्येति तथा नारी प्राप्नोति त्रिविधां गतिम्" ।

सुजन्मद्वादशीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "पौषे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां शक्रदैवते । नक्षत्रयोगगे विष्णुं प्रथमं तु समर्चयेत् । ततः प्रभृति विप्रेन्द्र ! मासि मासि जनार्दनम् । उपोषितः पूजयेत यावत् संवत्सरं गतम् । मासे च मासे विधिनोदितेन तस्यां तिथौ दानमिति ब्रवीमि । प्राश्यं यथावद्विधिवत् क्रमेण तदुच्यमानं निखिलं निबोध । घृतं तथा व्रीहियवं हिरण्यं यवान्नमप्यस्वणकान्नपानम् । छत्रं पयोऽन्नं गुड़फाणिताद्यं सुचन्दनं वस्त्रमनुक्रमेण । एकैकमासोक्तमथैकदानं गोमूत्रमप्तो घृतमामशाकम् । दूर्वादधिव्रीहियवं तिलांश्च सूर्य्यांशुतप्तं जलमम्बु दार्भम्" ।

सुजन्मावाप्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "मेषसंक्रमणे भानोः सोपवासो नरोत्तम ! । पूजयेद्भार्गवं देवं रामं शक्त्या यथाविधि । वृषसंक्रमणे रामं तथा कृष्णञ्च पूजयेत् । तथा मिथुनसंक्रान्तौ पूजयेद्भोगशायिनम् । तथा कुलीरसंक्रान्तौ वराहमपराजितम् । नरसिंहं तथा देवं सिंहसंक्रमणे विभुम् । कन्यासंक्रमणे देवं तथाश्वशिरसं यजेत् । तुलासंक्रमणे कूर्मं पूजयेत् भक्तिभावतः । अलिसंक्रमणे कल्किं देवं संपूजयेत् नरः । धनुःसंक्रमणे बुद्धं देवमभ्यर्चयेत् बुधः । तथा मकरसंक्रान्तौ रामं दशरथात्मजम् । कुम्भसंक्रमणे राजन् ! रामं यादवनन्दनम् । मीनसंक्रमणे मत्स्यं वासुदेवन्तु पूजयेत् । पटे वा यदि वार्च्चायां गन्धमाल्यान्नसम्पदा । प्रादुर्भावस्य नाम्ना च च होमं कुर्वीत पार्थिव ! । व्रतान्ते जलधेनुन्तु छत्रोपानत्समन्विताम् । वस्त्रयुग्मयुतां दद्यात् प्रतिमासं सकाञ्चनाम् । रात्रौ तु दीपमालाभिर्देवदेवं प्रपूजयेत् । कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टं म्लेच्छेषु तिर्य्यक्षु न चापि जन्म । प्राप्नोत्यवाप्नोति चिरञ्च नाकं कामांस्तथाप्नोति मनोऽभिरामान्" ।

सुदर्शनषष्ठीव्रतं गरुड़पु० "अथ षष्ठ्यान्तु राजन्यः समुपोष्य यथाविधि । चक्राब्जमण्डलं कृत्वा कर्णिकायां सुदर्शनम् । दलेषु लोकपालानामायुधानि समर्चयेत्" । चक्राब्जं चक्रनाभिघटिताब्जम् । "स्वान्यायुधानि पुरतः प्रतिष्ठाप्य प्रपूजकः । रक्तचन्दनसिद्धार्थरक्तपद्माङ्कुरैरपि । रक्तवस्त्रैः सुगन्धाद्यैर्धूपादिभिरर्च्चयेत्" इत्यादि ।

सुनामद्वादशीव्रतं वह्निपु० "शृणुष्वैकमना भूप ! सुनामद्वादशी शुभा । सर्वपापहरा रम्या भुक्तिमुक्तिप्रदायिका । मनसा च चिकीर्षन्ति द्वादशीं ये नरोत्तमाः । तेऽपि घोरं न पश्यन्ति पुनः संसारसागरम् । आद्यं सर्वव्रतानां तु वैष्णवानां नृपोत्तम ! । नरैः स्त्रीभिश्च कर्त्तव्यं विष्णोस्तुष्टिकरं परम् । मार्गशीर्षे शुभे मासि शुक्लपक्षे यतव्रतः । प्रथमञ्चैव गृह्णीयाद् द्वादशीं विधिवन्नरः । मनोवाक्कायचेष्टाभिः सुविशुद्धो जितेन्द्रियः । दशम्यां नियतः स्नात्वा प्रणिपत्य जनार्दनम् । हविष्यान्नकृताहारः शुचिर्भूत्वा भवेद्व्रती । उपलिप्ते शुचौ देशे भक्षयेद्दन्तधावनम् । उपोष्यैकादशीं सम्यक् पूजयित्वा जनार्दनम् । सुनामद्वादशीं देव ! अहं भोक्ष्ये परेऽहनि । एवं सङ्कल्प्य नियमं प्रणम्य गरुड़ध्वजम् । दशम्यामेकभक्ताशी संयतः संवसेन्निशाम् । एकादश्यां ततः प्रातरेकचित्तः समाहितः । पूर्वं संपूजयेत् सूर्य्यं ततो देवं प्रपूजयेत्" वर्षसाध्यमिदम् ।

सुरूपद्वादशीव्रतम् उमामहेश्वरसंवादे "पौषमासं तु संप्राप्य पुष्यर्क्षे तु सुशोभयेत् । तस्यां रात्रौ संयतात्मा ध्यात्वा विष्णुं सनातनम् । श्वेता गौरेकवर्णा च तस्याः पादाच्च गोमयम् । अन्तरिक्षात् प्रपतितं शुचिकौन्तमवाप्यतः । तस्याः कृत्वाऽऽहुतीनाञ्च शतमष्टोत्तरं तिलैः । प्रतीच्यैकादशीं कृष्णामुपवासपरायणैः । भाव्यं नियमसंयुक्तैर्विशेषात् संयतात्मभिः । स्नात्वा नद्यां तड़ागे वा विष्णुमेवाथ चिन्तयेत् । सौवर्णकं हरिं कृत्वा रौप्यं वासः स्वशक्तितः । तिलपात्रोपरिस्थे च न्यसेत् कुम्भे सद्रव्यके" इत्यादि । "एवं यः कुरुते देवि ! सुरूपद्वादशीव्रतम् । नरो वा यदि वा नारी तस्य पुण्यं शृणुष्व मे । दौर्भाग्यं नश्यते तस्य अपि जन्मान्तरार्जितम् । अपि मुख्यस्य सम्पर्को जायते कारणान्तरात् । तस्यापि न भवेद् दुःखं वैरूप्यं तस्य जन्मनि" ।

सूर्य्यव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "शिरसोपनतं कृत्वा योऽर्च्चयेत

दिवाकरम्। तपनस्तोषमायाति वह्निष्टोमस्य विन्दति। अपूपैः सगुडैर्भक्त्या तथा लवणपाचितैः। सहिरण्यैः समभ्यर्च्य वह्निष्टोमफलं लभेत्। सूर्य्याह्नि यस्तु नक्ताशी संपूजयति भास्करम्। इष्टान् कामानवाप्नोति सूर्य्यलोकञ्च गच्छति"। कालोत्तरे "आश्विन्यादित्यवारे तु यदि शुक्ला चतुर्द्दशी। स्नानं विशेषतः कार्य्यं शिवस्य परमात्मनः। अङ्गरागं रोचनया रक्तपुष्पैः प्रपूजयेत्। कपिलाज्यं तथा क्षीरं नैवेद्यं परिकल्पयेत्"। पद्मपु० "माघमास्युषसि स्नानं कृत्वा दम्पत्यमर्च्चयेत्। भोजयित्वा यथाशक्त्या माल्यवस्त्रविभूषणैः। सौभाग्यपदमाप्नोति शरीरारोग्यमुत्तमम्। सूर्य्यलोकप्रदं नूनं सूर्य्यव्रतमिदं स्मृतम्"। भविष्यपु० "कृत्वैकभक्तं हेमन्ते माघमासमतन्द्रितः। मासान्ते च रथं कुर्य्याच्चित्रवस्त्रोपशोभितम्। श्वेतैश्चतुर्भिर्युक्तन्तु तुरगैः समलङ्कृतम्। श्वेतध्वजपताकाभिः छत्रचामरदर्पणम्। तण्डुलाढ़कपिष्टेन कृत्वा भानुं नराधिप!। विन्यस्य तं रथस्थे संज्ञया सह भूपते! तं रात्रौ राजमार्गेण शङ्खभेर्य्यादिभिः स्वनैः। भ्रामयित्वा शनैः पश्चात् सूर्य्यायतनमानयेत्। तत्र चागुरुधूपेन प्रदीपाद्युपशोभितम्। प्रेक्षणीयप्रदानैश्च क्षपयित्वा शनैः शनैः। प्रभाते स्नपनं कृत्वा पयसा वा घृतेन वा। दीनान्धकृपणानाञ्च यथाशक्त्या च दक्षिणाम्। रथं सवाहनोपेतं भास्कराय निवेदयेत्। भुक्त्वा च ब्राह्मणैः सार्द्धं प्रणम्यार्कं गृहं व्रजेत्"। सौरधर्म्मोत्तरे "शृणु राजन्! प्रवक्ष्यामि यद्गुह्यं व्रतमुत्तमम्। सर्व्वकामप्रदं पुंसां कुष्ठादिव्याधिनाशनम्। भानोस्तुष्टिकरं राजन्! भुक्तिमुक्तिप्रदायकम्। तस्य देवस्य वक्ष्यामि व्रतं राजन्! सविस्तरम्। पूजार्घ्यप्राशनं दानं नैवेद्यं शृणु तत्त्वतः। सर्व्वतीर्थेषु यत् पुण्यं सर्व्वयज्ञेषु यत्फलम्। सर्व्वदानेन तपसा यत् पुण्यं समवाप्यते। प्रातःस्नानेन यत् पुण्यं यत् पुण्यं रविवासरे। मार्गशीर्षादिमासेषु द्वादशस्वपि भूपते!। सूर्य्यव्रतं करिष्यामि यावद्वर्षं दिवाकर!। व्रतं संपूर्णतां यातु त्वत्प्रसादात् प्रभाकर!" इत्यादि।

सूर्य्यनक्तव्रतं मत्स्यपु० "तस्मादादित्यवारेण सदा नक्ताशनो भवेत्। यदा हस्तेन संयुक्तमादित्यस्य च वासरम्। उत्पद्यते यदा भक्तिर्भानोरुपरि शाश्वती। तदादित्यदिने कुर्य्यादेकभक्तं विमत्सरः। तदारभ्य सदा कार्य्यं नक्तमादित्यवासरे। नक्तमादित्यवारेण भोजयित्वा द्विजोत्तमान्। ततोऽस्तसमये भानो रक्तचन्दनपङ्कजम्। विलिख्य द्वादशदलं पूज्य सूर्य्येति पूर्व्वतः"। "इत्यनेन विधानेन वर्षमेकन्तु यो नरः। नक्तमादित्यवारेण कुर्य्यात् स नीरुजो भवेत्। धनधान्यसमायुक्तः पुत्रपौत्रसमन्वितः। मर्त्त्ये स्थित्वा चिरं कालं सूर्य्यलोकमवाप्नुयात्"।

सूर्य्यषष्ठीव्रतं भविष्योत्तरे "मासि भाद्रपदे शुक्ले एकभक्ताशनो भवेत्। दन्तधावनपूर्व्वन्तु षष्ठ्यामुपवसेन्नरः। गौरसर्षपकल्केन स्नायात् कायविशुद्धये। रोचनाकृष्णगोमूत्रमुस्ताचन्दनगोशकृत्। दधिकालागुरुञ्चैव ललाटे तिलकं न्यसेत्। शिलारुणदलैश्चैव सौभाग्यारोग्यकृद्यतः। स्रजं कुङ्कुमताम्बूलं सिन्दूरं रक्तवाससी। वितरेत् सोपवासा हि नारी मङ्गल्यवर्द्धनम्। विधवा तु विरक्तानि कुमारी शुक्लवाससी। ततः स्वभवने भानुं पूजयेत् शीतलोदकैः। अपराह्णे ततः स्नात्वा सुमौनी नियतव्रतः। प्रतिमां स्नपयेद्भानोः पञ्चगव्येन वारिणा। रक्तचन्दनपङ्केन कुङ्कुमेन समालभेत्। अगस्त्यकुसुमै रक्तैः करवीरैः प्रपूजयेत्"।

सूर्य्यसप्तमीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "चैत्रे शुक्लस्य पक्षे तु सम्यक् षष्ठ्यामुपोषितः। सप्तम्यामर्च्चनं कुर्य्याद्देवदेवस्य भूपते!। बहिःस्नानं नरः कृत्वा गोमयेनोपलेपितः। लेपयेत् स्थण्डिलं सम्यक् ततो गौरमृदा नृप!। तत्राष्टदलकमलं वर्णकैस्तु समं लिखेत्" इत्यादि।

सोमद्वितीयाव्रतं पद्मपु० "दद्यात्सितद्वितीयायां सिन्धोर्लवणभोजनम्। समाप्ते गोप्रदो याति विप्राय शिवमन्दिरम्" विप्राय सिन्धोर्लवणभोजनं दद्यादित्यन्वयः। सोमस्यात्र देवता सोमव्रतमिदं स्मृतमिति सोमस्य देवतात्वं गम्यते। "कल्पान्ते राजराजस्य सोमव्रतमिदं स्मृतम्"।

सोमव्रतं कालोत्तरे "चन्द्राष्टम्यां रोहिणी स्यात्तदा चन्द्रव्रतञ्चरेत्। शिवं सम्पूज्य विधिवत् स्नानैः पञ्चामृतादिभिः। विलेपनन्तु चन्द्रेण चन्दनेन तु वा हितम्। शुक्लवस्त्रैस्तथा पुष्पैः पूजयेत् परमेश्वरम्। नैवेद्यं क्षीरकुम्भन्तु सितशर्करया युतम्। प्राशनं चन्दनेनैव रात्रौ जागरणं हितम्। आयुःकामैः सदा कार्य्यं कीर्त्तिश्रीसाधने हितम्। इति चन्द्रव्रतं मासोदारदानेन जायते"। कालिकापु० "वारे सोमस्य चाष्टम्यां पक्षाभ्यां सोममर्च्चयेत्। विधिना चन्द्रचूडाख्यं प्राज्याद्येन सचन्द्रकम्"। पक्षाभ्यां कृतोभयत्र पक्षे नियमोऽष्टमीसोमवारयोः संयो-

गमात्र विवक्षितं, माल्यान्न आज्यबङ्कलमन्नम् । "द-क्षिणाङ्गं हरन्न्यायेहासीङ्गन्तु हरिं विभुम्" । इत्यादि "अष्टम्यां पितरावर्च्य विधिनानेन सुव्रत !" । पितरौ तावेव देवीदेवौ "वत्सरान्तु तदन्ते तु कर्त्तव्यं यन्निबोधत । प्रागुक्तविधिना पूज्य सितं पीतं युगद्वयम् । दद्याद्वितानके चैव पताकाघण्टिके तथा । धूपसञ्चारणे चापि दीपवृक्षौ सुशोभिनौ" । भविष्यपु० "ताम्रपात्रं पयःपूर्णं कृत्वा तत्रस्थञ्च शङ्करम् । प्रच्छाद्योपरिवस्त्रेण गन्धपुष्पार्च्चितं महत् । शिवभक्ते द्विजे दद्याद्भोजयित्वा विधानतः । प्राच्यां समुदिते सोमे प्रतीच्याञ्च रवौ गते । पौर्णमास्यां तु वैशाख्यां स्वहपात्रं शिवाय तु । प्रीयतां मे महादेवः सोममूर्त्तिर्जगत्पतिः । तस्मै विप्राय तत्पात्रमर्चयेद्भक्तितः शनैः । एवं सोमव्रतं नाम कृत्वा सोमान्तिकं व्रजेत्" ।

सोमवारव्रतं भविष्योत्तरे "तद्दिनात्तु संप्राप्य सोमवारं विचक्षणः । नक्तोक्तविधिना सर्वं कुर्य्यात् पूजादिकं विभोः । सप्तमे तु ततः प्राप्ते दत्त्वा ब्राह्मणभोजनम् । कांस्यपात्रे तु संस्थाप्य सोमं रजतसम्भवम्" । सोमरूपन्तु चतुर्दशीस्थमहाराजव्रतोक्तं वेदितव्यम् "पात्रे कृत्वा सोमराजं श्वेतवस्त्रैः प्रपूजितम् । पादुकोपानहच्छत्रभाजनासनसंयुतम् । होमं घृततिलैः कुर्य्यात् सोमनाम्ना तु मन्त्रवित् । संख्याऽष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिरेव वा । होतव्या मधुसर्पिभ्यां दध्ना चैव घृतेन तु" इत्यादि ।

सोमाष्टमीव्रतं स्कन्दपु० "वारे सोमस्य चाष्टम्यां पक्षयोरुभयोरपि । विधिवच्चन्द्रचूड़ाभं सोमं सम्पूजयेच्छिवम्" । सोमं उमासहितम् रूपन्तु कृष्णाष्टम्यामेव व्याख्यातम् । "तिलसर्षपकल्केन स्नातोऽमलजलाशये । स्वगृहे वायतने वापि शिवैकाहितमानसः । ब्रह्मकूर्चेन देवेशं प्राशयित्वा ततो व्रती" । ब्रह्मकूर्चं पञ्चगव्यम् "वामादियामपन्त्रैश्च देवं देवीं तथार्चयेत् । चन्दनेनेन्दुयुक्तेन दक्षिणार्द्धं विलेपयेत्" इत्यादि ।

सौख्यव्रतं भविष्यपु० "एकादश्यां माघमासे चतुर्दश्यष्टमीषु च । एकभक्तेन यो दद्यात् चैलकान्यजुनानि च । उपानहौ कम्बलञ्च पात्रं चित्रं तथोदकम् । करपात्रादिकं वत्स ! यथाशक्त्यार्थिने नृप ! । आमरणाच्च यो नित्यमश्वमेधफलं लभेत् । एतत्सौख्यव्रतं नाम स्वार्त्तनाशकरं परम्" ।

सौगन्ध्यव्रतं पद्मपु० "वर्जयेद् यस्तु पुष्पाणि हेमन्तशिशिरे व्रती । पक्षत्रयञ्च फाल्गुन्यां कृत्वा शक्त्या च काञ्चनम् । दद्याद्द्वैकालवेलायां प्रीयेतां शिवकेशवौ । शिरःसौगन्ध्यजननं सदानन्दप्रदं नृणाम् । कृत्वा परं पदं याति सौगन्ध्यव्रतमुत्तमम्" ।

सौभाग्यतृतीयाव्रतं वराहपु० "अतःपरं महाराज ! सौभाग्यकरणं व्रतम् । शृणु येनाशु सौभाग्यं स्त्रीपुंसामभिजायते । फाल्गुनस्य तु मासस्य तृतीया शुक्लपक्षतः । उपोषितेन नक्तेन शुचिना सत्यभाषिणा । सश्रीकञ्च हरिं पूज्य रुद्रं वा उमया सह" इत्यादि । गरुड़पु० "फाल्गुनादितृतीयायां लवणं यस्तु वर्जयेत् । समाप्ते शयनं दद्यात् गृहं सोपस्करान्वितम्" । समाप्ते वत्सरान्ते "संपूज्य विप्रमिथुनं भवानी प्रीयतामिति । गौरीलोकप्रदं नित्यं सौभाग्यव्रतमुच्यते" ।

सौभाग्यव्रतं भविष्यपु० "पौर्णमास्यां तु यः सोमं पूजयेद् भक्तिमान्नरः । सौभाग्यञ्च भवेत्तस्य इति मे निश्चिता मतिः । मूलमन्त्राः स्वसंज्ञाभिरङ्गमन्त्राश्च कीर्त्तिताः" इत्यादि ।

सौभाग्यशयनव्रतं मत्स्यपु० "तथैवान्यत् प्रवक्ष्यामि सर्वकामफलप्रदम् । सौभाग्यशयनं नाम यत् पुराणविदो विदुः" । इत्युपक्रमे "वसन्तमासमासाद्य तृतीयायां जनप्रियाम् । शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे तिलैः स्नानं समाचरेत् । तस्मिन्नहनि सा देवी किल विश्वात्मना सती । पाणिग्रहणकैः मन्त्रैरुद्वूढा वरवर्णिनी । तया सहैव देवेशं तृतीयायां समर्चयेत्" इत्यादि । "एवं संवत्सरं यावत् तृतीयायां सदा मनो ! । प्राशने दानमन्त्रे च विशेषोऽयं निबोध मे । गोशृङ्गोदकमाद्यं स्याद् वैशाखे गोमयं पुनः । ज्यैष्ठे मन्दारकुसुमं बिल्वपत्रं शुचौ स्मृतम् । श्रावणे दधि सम्प्राश्य नभस्ये च कुशोदकम् । क्षीरमाश्वयुजे मासि कार्त्तिके पृषदाज्यकम्" । पृषदाज्यं दधिमिश्रं घृतम् "मार्गशीर्षे तु गोमूत्रं पौषे सम्प्राशयेद् घृतम् । माघे कृष्णतिलांस्तद्वत् पञ्चगव्यञ्च फाल्गुने । ललिता विजया भद्रा भवानी कुमुदा शिवा । वासुदेवी तथा गौरी मङ्गला कमला सती । उमा च दानकाले तु प्रीयतामिति कीर्त्तयेत् । मल्लिकाऽशोककमलकदम्बोत्पलमालतीम् । कुब्जकं करवीरञ्च बाणमम्लानकुङ्कुमम् । सिन्दुवारञ्च सर्वेषु मासेषु क्रमतः स्मृतम्" इत्यादि ।

सौभाग्यसङ्क्रान्तिव्रतं स्कन्दपु० "अथान्यां प्रवक्ष्यामि सौ-

भाग्यसंक्रान्तिमुत्तमाम् । शृणु नारद ! यत्नेन धनै-श्वर्य्यप्रदायिनीम् । अयने विषुवे युक्ते व्यतीपातेन भानुना । संक्रान्तिदिवसे कुर्य्यादेकभक्तं विमत्सरः । पूर्व्वन्ह्नात्तमभ्यर्च्य तथा चैव सुवासिने । सौभाग्याष्टकसंयुक्तं वस्त्रयुग्मं समोषिते । विप्राय वेदविदुषे भक्त्या तत् प्रतिपादयेत् । एवं संवत्सरे पूर्णे कृत्वा ब्राह्मणभोजनम् । पर्व्वतं लवणं कृत्वा यथाविभवसारतः । काञ्चनं कमलं कृत्वा भास्करञ्चैव कारयेत् । गन्धपुष्पादिना पूज्य विप्राय प्रतिपादयेत्" ।

सौभाग्यावाप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "माघ्यान्तु समतीतायां प्रतिपत्प्रभृतिक्रमात् । पटे वा यदि वार्च्चायां कृष्णं संपूजयेत् सदा । पूर्व्वोक्तं सकलं कुर्य्याद् विधिं चात्र नराधिप !" । पूर्व्वोक्तमिति चैत्रमाससम्बन्धिरूपावाप्तिव्रतोक्तमित्यर्थः । "नित्यं समाचरेत् स्नानं तथा गन्धप्रियङ्गुणा । चरुं प्रियङ्गुणा कुर्य्याद्धोमं कुर्य्यात् प्रियङ्गुणा" । प्रियङ्गुः कङ्कुसदृशगन्धद्रव्यम् "फाल्गुन्यान्तु ततो दद्यात् त्रिरात्रोपोषितो नरः । वस्त्रे च द्वे नृप ! कुङ्कुमाक्ते क्षौद्रस्य पात्रञ्च तथैव कांस्यम् । सौभाग्यदं ह्येतदनुत्तमन्तु व्रतं मयैतत्कथितं नृवीर ।" ।

सौरनक्तव्रतं नृसिंहपु० "हस्तयुक्ते वार्कदिने सौरनक्तव्रतं चरेत् । स्नात्वाभ्यर्च्य तु विप्रान् वै विरोगो जायते नरः" ।

सौरसप्तमीव्रतं पद्मपु० "यश्चोपवासी सप्तम्यां समान्ते हेमपङ्कजम् । गाश्चैव शक्तितो दद्याद्धेमान्ते घटसंयुताः । एतत् सौरव्रतं नाम सूर्य्यलोकप्रदायकम्" ।

स्त्रीपुत्रकामावाप्तिव्रतं भविष्यपु० "एकभक्तेन या नारी कार्त्तिकन्तु क्षपेन्नृप ! । क्षमाहिंसादिनियमैः सञ्जाता ब्रह्मचारिणी । गुडान्नमिश्रं शाल्यन्नं भास्कराय निवेदयेत् । पुष्पाणि करवीराणि गुग्गुलं साज्यमादरात् । सप्तम्याञ्चाथ षष्ठ्यां वा उपवासरतिर्भवेत् । पक्षयोरुभयोरेव श्रद्धया परयान्वितः । इन्द्रनीलप्रतीकाशैर्विमानैः सार्व्वकामिकैः । नारी युगशतं साग्रं सूर्य्यलोके महीयते" वर्षसाध्यमिदम् ।

स्नेहव्रतं पद्मपु० "आषाढादिचतुर्म्मासानभ्यङ्गं वर्जयेन्नरः । पारिते च पुनर्दद्यात्तिलतैलयुतं घटम् । भोजनं पायसाज्यञ्च स याति भवनं विभोः । लोकप्रीतिकरं ह्येतत् स्नेहव्रतमिहोच्यते" ।

स्वयम्प्रभसीव्रतं शालिहोत्रे "अश्वराडश्वताच्छ्रातो मातरं हा मनोजवः । उच्चैःश्रवाः पूजनीयस्तत्र शुक्लस्य पञ्चमीं । तत्रैव पूज्या गन्धर्व्वास्तुरङ्गाणान्तु बान्धवाः । पत्रवाणधराः केचित् केचित् पत्रैश्च संयुताः । भीमश्चित्ररथश्चैव विख्यातः सर्व्वविदयम् । तथा शालिशिराः श्रीमान् प्रद्युम्नश्च महायशाः । नारदश्च कलिन्दश्च गन्धर्व्वश्च हाहा हुहुः । सुवाहुस्तुम्बुरुश्चैव तथा चित्ररथः प्रभुः । चित्राङ्गदश्च विख्यातश्चित्रसेनश्च वीर्य्यवान् । सिद्धपूर्णश्च वदरी पर्णाशश्च महायशाः । ब्रह्मचारी रतिगुणः सुपर्णोऽतिबलस्तथा । विश्वावसुः सुरेन्द्रश्च गन्धर्व्वोऽतिपराक्रमः । इत्येते पूजनीयाः स्युर्गीतैरुच्चावचैः शुभैः । मोदकैः पोलिकाभिश्च परमान्नेन चाक्षतैः । दध्ना गुडेन पयसा शालिपिष्टेन भूरिशः । धूपैर्माल्यैस्तथा दीपैर्द्विजानां स्वस्तिवाचनैः । एवं हि पूजिताः सम्यक् तुरगाणां हि बान्धवाः । बलमायुः प्रयच्छन्ति सङ्ग्रामेष्वपराजयम् । आरोग्यं परमा पुष्टिस्तथैव च विधीयते" ।

हरतृतीयाव्रतं स्कान्दपु० "माघे शुक्लतृतीयायामुपवासन्तु कारयेत् । रात्रौ सम्भारमाहृत्य गौरीयागस्य मण्डपे । अष्टपत्रं लिखेत् पद्मं मण्डपे मुनिपुङ्गव ! । उमामहेश्वरं तत्र पूजयेत् सुसमाहितः । पूर्व्वपत्रे न्यसेद्गौरीमाग्नेय्यां ललितां न्यसेत् । दक्षिणे तु उमां नाम नैरृत्यां च स्वधां तथा । पश्चिमे वामदेवीन्तु वायव्यां मूलगौरिकाम् । उत्तरे तु सुभगान्तु ऐशान्यां गिरिजां तथा । उमामहेश्वरं मध्ये गन्धपुष्पैः प्रपूजयेत् । भृङ्गारञ्चैव संस्थाप्य तण्डुलैः परिपूरयेत् । एवं कृत्वा विधानेन मुने ! वर्षचतुष्टयम् । आराधनन्तु देव्याश्च सौभाग्यजननं परम् । उद्यापनं ततः कुर्य्यात् तस्मिन्नेव ततो दिने । उमामहेश्वरं हैमं स्वच्छन्दे मण्डपे स्थितम् । वस्त्रैर्गन्धैश्च धूपैश्च दीपमालादिभिस्तथा । भक्ष्यैर्नानाविधैः सम्यक् पूज्य भक्त्या ततो मुने ! । तदङ्गुरुं सभार्य्यञ्च पूजयेत् द्विजसत्तमम् । गाञ्चैव गुरवे दद्यात् वस्त्रालङ्कारसंयुताम् । मिथुनानीह चत्वारि भोजयेत् सुसमाहितः । उमामहेश्वरं हैमं दत्त्वा भक्त्या क्षमापयेत्" ।

हरव्रतं भविष्यपु० "अष्टम्यां पूजितो देवी गोश्रुताभरणो हरः । ज्ञानं ददाति विपुलां कान्तिं जातिं बलं तथा" । गोश्रुताभरणः चक्षुःश्रवोभूषः शिव इत्यर्थः । "ऋत्युहा त्रिपुरदश्चैव पापहा च प्रपूजितः । मूलमन्त्रः स्वगृह्यामि-

रक्तमन्त्राश्च कीर्त्तिताः । पूर्ववत् पद्मपत्रस्थः कर्त्तव्यश्च तिथोश्वर । गन्धपुष्पोपहारैश्च यथाशक्ति विधीयते" । हरिव्रतं वराहपु० "त्रैलोक्यगामिनी देवी लक्ष्मीश्चाऽस्तु सदा प्रिया । द्वादशी च तिथिस्तेऽस्तु कामरूपी च जायते" । हरिं प्रतीदं वचनम् "हुताशनो भवेद् यस्तु द्वादश्यां तत्परायणः । स स्वर्गवासी भवति पुमान् स्त्री वा विशेषतः" ।

हरिकालीव्रतं भविष्योत्तरे "शुक्ले भाद्रपदस्यैवं तृतीयायां समाचरेत् । रत्नधान्यैः सर्वैरुढैः कृत्वा विहितशाद्वले । खर्ज्जूरैर्नारिकेलैश्च फलैश्च मधुरैस्तथा । मातुलाङ्गकुसुमैर्धान्यकैर्जम्बुकैस्तथा । गन्धैः पुष्पैः फलैर्धूपैर्नैवेद्यैर्मोदकादिभिः । प्रीणयित्वा समासाद्य पद्मरागेण भाविता । घण्टावाद्यादिभिर्गीतैः शुभैर्दिव्यैः कथानकैः । पूजनीया महाराज ! मन्त्रेणानेन भक्तितः । हरेर्नाम्नः सुसम्पन्ने ! हरिकालि ! हरिप्रिये ! । सर्वदा सस्यमूर्त्तिस्थे ! प्रणतार्त्तिहरे ! नमः । इत्थं संपूज्य तां देवीं दद्याद्द्विजाय दक्षिणाम् । कृत्वा जागरणं रात्रौ प्रभाते किञ्चिदुद्गते । रात्रौ सुवासिनीभिश्च सा नेया तु जलाशये । ततो जलाशये रम्ये मन्त्रेणैव विसर्जयेत् । अर्च्चिता च मया भक्त्या गच्छ देवि ! सुरालयम् । मम सौभाग्यनाशाय पुनरागमनाय च । एवं यः पाण्डवश्रेष्ठ ! हरिकालीव्रतं चरेत् । प्रतिवर्षं विधानेन नारी वा भक्तितत्परा । नीत्वा यत् फलमाप्नोति तदन्येन न लभ्यते" ।

परिशिष्टम् ।

आमलकैकादशीव्रतं स्कन्दपु० प्रभासख० "फाल्गुनस्य सिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः । स्नात्वा नद्यां तड़ागे वा वाप्यां कूपे गृहेऽपि वा । गत्वा गिरौ वने वापि यत्र सा प्राप्यते शिवा । क्षीरोदे मथ्यमाने तु यदा वृक्षः समुत्थितः । आमर्त्त्येन्द्रदेवदैत्यानां तेन सामलकी स्मृता । तस्मिन् वृक्षे स्थिता लक्ष्मीः सदा पितृगृहे नृप ! । शिवालक्ष्मीस्थितो वृक्षः सेव्यते सुरसत्तमैः । देवैर्ब्रह्मादिभिः सर्वैर्द्दृष्टोऽसौ वैष्णवः स्मृतः । तत्र गत्वा हरिः पूज्यो वृक्षमूलेऽथ वा शिवा । पूज्या पुष्पैः शुभैरात्रौ कार्यं जागरणं नरैः । अष्टाधिकशतैः कार्या फलैस्ततः प्रदक्षिणा । प्रदक्षिणीकृत्य ततो भोक्तव्यं तु

फलं नरैः । करकं जलपूर्णं तु कर्त्तव्यं पात्रसंयुतम् । हविष्याशनन्तु कर्त्तव्यं कथाश्रवणतत्परैः । सुच्यन्ते देहिनः पापैः कलिजैः कायसम्भवैः । देहान्ते ये नराः पूर्वं पूज्यन्ते हरिमन्दिरम्" ।

एतानि व्रतानि प्रायेण हेमाद्रिव्रतखण्डोक्तानि प्रसङ्गागतान्यपि कानिचिदुक्तानि । अन्यान्यपि व्रताकोदावुक्तानि द्रष्टव्यानि नैमित्तिकानि प्राजापत्यादीनि व्रतानि तु तत्तच्छब्दे उक्तानि द्रष्टव्यानि । [२विस्तारे च स्मृतः ।

व्रतति स्त्री व्रत–अति पृषो० वा ङीप् । ३लतायाम् ।

व्रतभिक्षा स्त्री व्रताङ्गं भिक्षा । उपनयनकालविहितभिक्षायां तद्विधिः संस्कारतत्त्वे दर्शितो यथा "अथ भैक्ष्यञ्चरति" । अथ शब्दस्तूर्य्योपमादित्योपस्थानमग्निप्रदक्षिणञ्च शंसति । "प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् । प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्ष्यं यथाविधि" इति मनुवचनात् । "भिक्षामत्रं भैक्ष्यं तच्चरति आहरति इत्यर्थः । "मातरमेवाग्रे ये चान्ये सुहृदो यावन्तो वा सन्निहिताः स्युः" । याचते इत्यध्याहार्य्यम् । सुहृदः स्निग्धहृदयः स्वस्रादयः तथाच मनुः "मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् । भिक्षेत भिक्षां प्रथमं याचैनं नावमानयेत्" । सन्निहितास्तद्देशस्थाः न तु प्रतिगृहं गत्वा । (भवति ! भिक्षां देहीति) ब्राह्मणभिक्षा प्रयोगः । तथा च मनुः "भवत्पूर्वं चरेत् भैक्ष्यमुपवीतो द्विजोत्तमः । भवन्मध्यन्तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम्" । "आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता । ब्राह्मणक्षत्त्रियविशां भैक्ष्यचर्य्या यथाक्रमम्" इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च । आचार्य्याय भैक्ष्यं प्रणिपत्य वेदयति (समर्पयति) भोरिति" । "आचार्य्याय निवेद्य प्रतिगृह्णीयादिति" गृह्यान्तरवचनात् । भैक्ष्यं भोरिति निवेदनमन्त्रः । भैक्ष्यस्य संस्कारार्थत्वात् आचार्य्याय निवेद्य स्वयं तदेव भुञ्जीत । तथा च मनुः "समाहृत्याथ तद्भैक्ष्यं यावदन्नममायया । निवेद्य गुरवेऽश्नीयात् आचार्य्यः प्राङ्मुखः शुचिः" । आचार्य्यश्च माणवकाय भैक्ष्यं प्रदाय कर्म्मशेषं समापयेत्" ।

व्रतसंग्रह पु० इत०। व्रतग्रहणार्थं कृतदीक्षायाम् । हेमच०

व्रतादेश पु० व्रतमादिश्यतेऽत्र आ+दिश आधारे ल्युट् । उपनयने तत्र हि आचार्येण माणवकस्य व्रतमादिश्यते ।

व्रतिन् पु० व्रतमस्यास्ति इनि । १व्रतधारके २यजमाने च । ३यमरः ।

व्रश्च छेदे तु॰पर॰सक॰ऊदित् वेट् । वृश्चति अव्रश्चीत् अव्राक्षीत् ।

व्रश्चन पु॰ वृश्च्यतेऽनेन व्रश्च-ल्युट् । (छेनि) १स्वर्णादिच्छेदनार्थे अस्त्रभेदे अमरः । भावे ल्युट् । २छेदने न॰ अमरः ।

व्रात पु॰ वृ-अतच् पृषो॰ । समूहे अमरः ।

व्रातीन त्रि॰ व्रातेन चरति ख । संघजीविनि । "व्रातीनव्यालदीप्तास्त्रः" भट्टिः ।

व्रात्य पु॰ व्रातात् समूहात् च्यवति यत् । अव्यवहार्य्ये, संस्कारहीने, जातिमात्रोपजीविनि, "अत ऊर्द्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः । सावित्रीपतिता व्रात्या भवन्त्यार्य्यविगर्हिताः" मनुः । तत्र प्रायश्चित्तं मिता॰ उक्तं यथा तत्र व्रात्यतायां मनुनेदमुक्तम् "येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि । तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविध्युपनाययेदिति" । यत्तु यमेनोक्तम् "सावित्रीपतिता यस्य दश वर्षाणि पञ्च च । सशिखं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्य्यात् समाहितः । एकविंशतिरात्रञ्च पिबेत् प्रसृतियावकम् । हविषा भोजयेच्चैव ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा । ततो यावकशुद्धस्य तस्योपनयनं स्मृतम्" इति । तदुभयमपि याज्ञवल्कीयमासपयोव्रतविषयम् । यत्तु वशिष्ठेनोक्तम् "पतितसावित्रीक उद्दालकव्रतञ्चरेत् । द्वौ मासौ यावकेन वर्त्तयेन्मासं पयसा पक्षमामिक्षयाष्टरात्रं घृतेन षड्रात्रमयाचितेन त्रिरात्रमब्भक्षोऽहोरात्रमुपवसेदश्वमेधावभृथगच्छेद्व्रात्यस्तोमेन वा यजेतेति" । तत्रेयं व्यवस्था यस्योपनयने आपद्भावेन तत्कालातिक्रमस्तस्य याज्ञवल्कीयव्रतानामन्यतमत् शक्त्यपेक्षया भवति अनापद्यतिक्रमे तु मानवं त्रैमासिकम् । तत्रैव पञ्चदशवर्षादूर्द्ध्वमपि कियत्कालातिक्रमे तूद्दालकव्रतम् व्रात्यस्तोमो वेति । येषान्तु पित्रादयोऽप्यनुपनीतास्तेषामापस्तम्बोक्तम् "यस्य पिता पितामहश्चानुपनीतौ स्यातान्तस्य संवत्सरं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्य्यम् । यस्य प्रपितामहादेर्नानुस्मर्य्यते उपनयनन्तस्य द्वादश वर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्य्यमिति" ।

व्रात्यस्तोम पु॰ व्रात्ययोग्यः स्तोमः । यज्ञभेदे "स च यज्ञश्चतुर्विधः" कात्या॰ श्रौ॰ २२।४।१ सूत्रादौ दर्शितो यथा

"व्रात्यस्तोमाश्चत्वारः" सू॰ "व्रात्यस्तोमसंज्ञकाश्चत्वारः क्रतवो भवन्ति व्रात्याः प्रसिद्धा एव त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकाः । प्रायश्चित्तार्थत्वाच्च लौकिकेऽग्नौ भवन्ति न ह्याधेयाधानं प्रयुज्यते अतदङ्गत्वात् तदुक्तमाचार्य्येण स्थपतीष्टिं प्रकृत्य लौकिक इति । "द्वितीय उक्थ्यः" सू॰ "व्रात्यगणस्य ये सम्पादयेयुस्ते प्रथमेन यजेरन्" सू॰ सम्पादनं च गायननर्तकादीनाम् तेषां प्रथमेऽधिकारः । ये व्रात्या नृत्यगीतवाद्यशस्त्रधारणादौ स्वयं प्रवीणाः सन्त उपदेष्टारो भूत्वा स्वां विद्यां व्रात्यसमूहस्य सम्पादयेयुः शिक्षयेयुः पाठयेयुः ते प्रथमेन यजेरन् । "द्वितीयेन निन्दिता नृशंसाः" सू॰ । नृशंसत्वेन ये निन्दितास्तेषां द्वितीयेऽधिकारः" सं॰ । ये नृशंसा निन्दितान्यभिमनुष्यैरभिशंसनेन पापाध्यारोपणेन निन्दिताः गर्हिताः ज्ञातिभिर्बहिष्कृताः ते द्वितीयेन यजेरन्" कर्कः "तृतीयेन कनिष्ठाः" सू॰ कनिष्ठाः लघवः । "ज्येष्ठाश्चतुर्थेन" सू॰ अधिक्रियन्ते । ज्येष्ठशब्दार्थमाह "अपेतप्रजननाःस्थविरास्तदाख्यास्तेषां ये नृशंसतमः स्यादृद्व्यवत्तमो वानूचानतमो वा तस्य गार्हपत्ये दीक्षेरन्" सू॰ । "स गृहपतिः कर्त्तव्यः" सं॰ । अपगतप्रजननेन्द्रियसामर्थ्या यौवनापगमे । निर्वीर्य्यप्रजनाः स्थविरा वृद्धास्तदाख्याः । नृशंसतमः अत्यन्तं क्रूरकर्मा" भा॰ । [अव्रैषीत् ।

व्री वृतौ क्र्या॰ प्वा॰ पर॰ सक॰ अनिट् । व्रि(व्री)णाति

व्री गतौ दिवा॰ आ॰सक॰ अनिट् । व्रीयते अव्रेष्ट । ओदित् व्रीणः । [अव्रीडिष्ट ।

व्रीड़ क्षेपे दिवा॰ पर॰ सक॰ लज्जायां अक॰ सेट् । व्रीड्यते

व्रीड़ पु॰ व्रीड्-घञ् । लज्जायाम् । अ । तत्रैव स्त्री अमरः ।

व्रीस वधे वा चु॰ उभ॰ पक्षे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् । व्रीसयति ते व्रीसति ।

व्रीहि पु॰ व्री-हि किच्च । १धान्यभेदे २आशुधान्ये च अमरः । तद्भेदादिकं भावप्र॰ उक्तं यथा

"वार्षिकाः कण्डिताः शुक्लाः व्रीहयश्चिरपाकिणः । कृष्णव्रीहिः पाटलश्च कुक्कुटाण्डक इत्यपि । शालामुखो जतुमुख इत्याद्याः व्रीहयः स्मृताः । कृष्णव्रीहिः स विज्ञेयो यः कृष्णतुषतण्डुलः । पाटलः पाटलापुष्पवर्णको व्रीहिरुच्यते । कुक्कुटाण्डाकृतिर्व्रीहिः कुक्कुटाण्डक उच्यते । शालामुखः कृष्णशूकः कृष्णतण्डुल उच्यते । लाक्षावर्णं मुखं यस्य ज्ञेयो जतुमुखस्तु सः । व्रीहयः कथिताः पाके मधुरा वीर्य्यतो हिताः । अल्पाभिष्यन्दिनो बद्धवर्चस्काः षष्टिकैः समाः । कृष्णव्रीहिर्वरस्तेषां तस्मादल्पगुणाः परे" । ततः अस्त्यर्थे व्रीह्या॰ इनिठनौ । व्रीहिन् व्रीहिक तद्विशिष्टे त्रि॰ बिल्वा॰ पुरोडाशभिन्ने अवयवार्थे अण् । व्रैह तदवयवे ।

व्रीहिकाञ्चन पु० व्रीहिषु काञ्चनं तद्रूपमस्त्यस्य अच्। मसूरे त्रिका०। [पानि) क्षुपभेदे राजनि०।

व्रीहिपर्णी स्त्री व्रीहीणामिव पर्णान्यस्याः ङीष्। (शाल- [पानि) क्षुपभेदे राजनि०।

व्रीहिभेद पु० ६त०। १धान्यभेदे (चिना) अमरः। २धान्यविशेषे च। [पुरोडाशे। अन्यत्र बिल्वा० अण्।

व्रीहिमय पु० व्रीहेर्विकारः पुरोडाशः मयट्। व्रीहिविकारे

व्रीहिराजिका पु० व्रीहिषु राजिकाकारे अस्त्यस्याः अच्। कङ्गुधान्ये (काङ्नी) मेदि०।

व्रीहिश्रेष्ठ पु० व्रीहिषु श्रेष्ठः। शालिधान्ये राजनि०।

व्रीह्यगार न० ६त०। धान्यस्थापनस्थाने कुसूले त्रिका०।

व्रीह्यादि पु० विकाराद्यर्थे इनिठन्प्रत्ययनिमित्ते पा०ग०सू० उक्ते शब्दगणे स च "व्रीहि माया शाला शिखा माला मेखला केका अष्टका पताका चर्मन् कर्मन् वर्मन् दंष्ट्रा संज्ञा वडवा कुमारी नौ वीणा बलाका यवखद नौकुमारी (शीर्षान्नञ्)" "नौकुमार्य्यौरिकार्य्यौ गणे द्विधा पाठः" सि०कौ०। "अत इनिठनौ" "व्रीह्यादिभ्यश्च" पा० व्रीही व्रीहिकः। "न च सर्वेभ्यो व्रीह्यादिभ्य इनिठनाविष्येते किं तर्हि शिखामालासंज्ञादिभ्य इनिः यवखदादिभ्यः ठन्। अन्येभ्य उभयम्" सि०कौ०।

व्रुड संवरणे सक० संघाते मज्जने च अक० चु० कुटा० पर० सेट्। व्रुडति अव्रुडीत्।

व्रूस वधे वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट्। व्रूसयति ते व्रूसति। [चेलादौ।

व्रैहेय त्रि० व्रीहीणां भवनं क्षेत्रम् ढक्। व्रीहिभवनयोग्ये

व्ली गतौ वृतौ च क्र्यादि० पा० प०सक० अनिट्। (वि)व्लीनाति अव्लैषीत्।

परिशिष्टम्।

वज्र पु० सामवेदप्रसिद्धे यज्ञभेदे वि०कौ०।

विजया स्त्री षष्ठ्यादिषु मातृषु मातृभेदे

विजयाभिनन्दन पु० कलियुगीयशककर्त्तृ नृपभेदे शकशब्दे दृश्यम्।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्य संकलिते वाचस्पत्याभिधाने वकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

श

शकारः ऊष्मवर्णभेदः। अस्योच्चारणस्थानं तालु। तस्योच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्नः विवृतम्। बाह्यप्रयत्ना विवारश्वासाघोषा महाप्राणश्च। अस्य ध्येयस्वरूपम् "शकारं परमेशानि! शृणु वर्णं शुचिस्मिते!। रक्तवर्णप्रभाकारं स्वयं परमकुण्डली। चतुर्वर्गप्रदं देवि! शकारं ब्रह्मविग्रहम्। पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं प्रिये। रजःसत्त्वतमोयुक्तं त्रिबिन्दुसहितं सदा। त्रिशक्तिसहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम्" कामधेनुतन्त्रम्। अस्य वाचकशब्दा योगिनीतन्त्रोक्ता यथा "शः सव्यश्च कामरूपी कामरूपो महामतिः। सौख्यनामा कुमारोऽस्थि श्रीकण्ठो वृषकेतनः। वृषघ्नः शयनं शान्ता सुभगा विस्फुलिङ्गिनी। मृत्युदेवो महालक्ष्मीर्महेन्द्रः कुलकौलिनी। बाहुहंसो वियद्वक्त्रं हृदनङ्गोऽङ्कुशः खलः। वामोरुः पुण्डरीकाक्षः कान्तिः कल्याणवाचकः"। मातृकान्यासेऽस्य हृदादिदक्षकरे न्यास्यता। काव्यादौ प्रथमप्रयोगे सुखं फलम्। "शः सुखं परखेदम्" वृ० च० टी०। [शब्दर०।

श न० शो-ड। १मङ्गले त्रिका०। २महादेवे, ३शस्त्रे च पु०

शंयु त्रि० शमस्त्यस्य शम्+युस्। शुभान्विते त्रिका०।

शंव त्रि० शमस्त्यस्य शम्+व। १शुभयुक्ते त्रिका०। २मूसलाग्रलोहे ३ वज्रे च पु० धरणिः।

शंवर न० शंवृणोति शम्+वृ-अच्। जले अमरः।

शंसा स्त्री शन्स-अ। १वाक्ये। २वाञ्छायां मेदि०। ३प्रशंसायाञ्च शब्दर०। [३कथिते ४स्तुते च।

शंसित त्रि० शन्स-क्त। १निश्चिते हला०। २हिंसिते।

शंस्य त्रि० शन्स-ण्यत्। १हिंस्ये २स्तुत्ये ३वाच्ये च।

शक त्रासे अक० संशये सक० भ्वा० आ० सेट् इदित्। शङ्कते अशङ्किष्ट।

शक क्षमायां सक० दि० उभ० सेट्। शक्यति ते अशाकीत्-अशकीत् अशकिष्ट "शक्योऽस्य मन्युर्भवता विनेतुम्" रघुः।

शक सामर्थ्ये स्वा० प० अक० इरित् वेट्। शक्नोति अशकत्-अशाक्षीत्। पुषादिरित्येके तेन अशकदित्येव।

शक पु० शक-अच्। १जातिभेदे स च व्रात्यक्षत्रियः ३८०७पृ० दृश्यम्। २देशभेदे खराज्यावधिवत्सराङ्कप्रवर्त्तके ३नृपभेदे ४तदीये वत्सरे च। कलियुगे शककर्त्तृषु षट्सु युधिष्ठिरः विक्रमादित्यः शालिवाहनश्चेति लब्धोगताः

विजयाभिनन्दनादयस्त्रयो भविष्यन्ति। तथा हि कलौ षट् शककर्त्तारः तल्लक्षणादि ज्योतिर्वि० १०अ० उक्तं यथा "कलौ भविष्यन्त्यथ भारतावनौ महीभुजो बाहुहतोऽप्यनेकशः। शकास्तथैषामभिषेचनादिकं हितं सदोदीरितकालबाधितम्। धराधिभूर्भिश्शकादिजातिजस्त्रासनस्योऽभिजनैर्नमस्कृतः। स्तुतः स राजाधिजनैः प्रतिष्ठितो न मन्त्रभेदाद्यभिषेचनोचितः। निहन्ति यो भूतलमण्डले शकान् सपञ्चकोट्यब्जदलप्रमान् कलौ। स राजपुत्रः शककारको भवेत् नृपाधिराज्ये च्युतशाककर्त्तृहा"। (तत्र शककारकस्य विक्रमादित्यस्य हननात् शालिवाहनस्य शककर्त्तृत्वम्) "युधिष्ठिरो विक्रमशालिवाहनौ नराधिनाथौ विजयाभिनन्दनः। इमेऽनु नागार्जुनमेदिनीविभुर्बलिः क्रमात् षट् शककारकाः कलौ"। तत्प्रवृत्तिकालांस्तत्राह "युधिष्ठिरात् वेदयुगाम्बराग्नयः (२०४४) कलम्बविश्वे (१३५) ऽम्बरखाष्टभूमयः १८०००। ततोऽयुतं १०००० लक्षचतुष्टयं क्रमात् धराष्टनागाविति (८२१) शाकवत्सराः। युधिष्ठिरोऽभूद्धि विहस्तिनापुरे तथोज्जयिन्यां पुरि विक्रमाह्वयः। शालेयभूमोस्ति शालिवाहनःसुचित्रकूटे विजयाभिनन्दनः। नागार्जुनो रोहितके क्षितौ बलिर्भविष्यतीन्द्रो भृगुकच्छपत्तने। कृतप्रवृत्तिस्तदनन्तरं भवेत्तदा भविष्यन्त्यवनीभृतोऽर्कतः"। अत्र युधिष्ठिरात् प्राक् कलौ शककर्त्तृत्वान्तराभावात् कलियुगारम्भकालादेव तस्य शककालत्वोक्तिः वराहसंहितायां १३ अ० तु तद्राज्यावधित एव तच्छककाल इत्यभिप्रायेण "आसन् मघासु मुनयः शासति पृथ्वीं युधिष्ठिरे नृपतौ। षड्द्विकपञ्चद्वियुतः (२५२६) शककालस्तस्य राज्ञश्च" तेन कलेः (५१८) वर्षेषु गतेषु युधिष्ठिरस्य राज्यप्रवृत्तिः। षट्कर्त्तृवत्सरसमष्टिश्च इति न कलिमानसंख्याविरोधः। अतएव ज्योतिर्विदाभरणशेषे ग्रन्थसमाप्तौ "वर्षैः सिन्धुरदर्शनाम्बरगुणैर्याते कलौ सम्मितैः" इति कलियुगस्यैव ३०६८ वर्षेषु गतेषु ग्रन्थकरणमुक्तम्।

युधि०	२०४४
विक्र०	१३५
शालि०	१८०००
विजया०	१००००
नागा०	४०००००
बलि०	८२१
	२२२०००

शकट पुं० न० शक–अटन्। १यानभेदे (गाड़ि) अमरः। २असुराधिष्ठिते नन्दालयस्थे शकटविशेषे शकटभञ्जनः कृष्णः। ३द्विसहस्रपलपरिमाणे हेमच०। स्वल्पार्थे ङीप्। क्षुद्रशकटे स्वार्थे क। शकटिका तत्रैव स्त्री।

शकटहन् पुं० शकटासुराधिष्ठितशकटभेदं हतवान् हन–भूते क्विप्। श्रीकृष्णे तत्कथा हरिवं० ६२अ०।

शकटाह्वा स्त्री शकटाकारत्वात् तदाह्वा यस्याः। रोहिणीनक्षत्रे तस्याः शकटाकारचतुस्तारात्मकत्वेन तथात्वम्।

शकन्धु पुं० ६त० शकन्ध्वा०। परनिपातः शकानां कूपे।

शकल पुं० न० शक–कलक्। १खण्डे २एकभागे। ३त्वचि ४वल्कले मेदि० ५शल्के (आँश) च न०।

शकलिन् पुं० शकलं शल्कमस्यास्ति इनि। मत्स्ये अमरः।

शकाब्द पुं० शककर्त्तृनृपसंबन्धी अब्दः। १शकप्रवर्त्तकनृपराज्यावधिवत्सरे २तत्संख्यायाञ्च।

शकार पुं० "मदमूर्खताभिमानी दुष्कुलतैश्वर्य्यसंयुक्तः। सोऽयमनूढाभ्राता राज्ञः श्यालः शकार उद्दिष्टः" सा०द० उक्तलक्षणे १राज्ञोऽनूढभार्य्याभ्रातरि। श+स्वरूपे–कार। शस्वरूपे २वर्णे च।

शकारि पुं० शकानां म्लेच्छजातिभेदानामरिः। विक्रमादित्ये

शकुन न० शक–उनन्। १शुभाशुभसूचकनिमित्ते–बाहुस्पन्दनकाकादिदर्शनादौ। दुःशकुनशब्दे ३६१ पृ० दृश्यम् २पक्षिमात्रे ३पक्षिभेदे गृध्रे च पुंस्त्री० मेदि०।

शकुनज्ञ त्रि० शकुनं जानाति ज्ञा–क। १निमित्ताभिज्ञे २ज्येष्ठ्यां स्त्री त्रिका०।

शकुनि पुं० शक–उनि। १पक्षिमात्रे अमरः। २चिल्लपक्षिणि हेमच०। २सुबलराजपुत्रे दुर्य्योधनमातुले च। ३श्यामापक्षिणि स्त्री ङीप् राजनि०। ४ववादिषु करणभेदे पुं० ५दुःसहनृपपुत्रे पुं० मार्कण्डेयपु०। विकृतिनृपपुत्रभेदे पुं० वह्निपु०।

शकुनिप्रपा स्त्री० ६त०। पक्षिणां पानीयशालायाम् हारा०।

शकुन्त पुं० शक–उन्त। १पक्षिमात्रे। २भासपक्षिणि ३कीटभेदे च मेदि०।

शकुन्तला स्त्री० शकुन्तैः लायते ला–घञर्थे–क। मेनकागर्भजातायां विश्वामित्रसुतायाम् सा च जातमात्रा मात्रोत्सृष्टा शकुन्तलालिता पश्चात् कण्वमुनिना प्रतिपालिता दुष्मन्तनृपेण गान्धर्वविधिना व्यूढेति "निर्जने तु वने यस्मात् शकुन्तैः परिपालिता। शकुन्तलेति नामास्याः कृतं चापि ततो मया" भा० आ० ७२अ०। शकुन्तलामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः। अण् आख्यायिकायां तस्य वा लुक्। कालिदासप्रणीते शकुन्तलाधिकारेण कृते २नाटकभेदे च अणोऽलुकि तु शाकुन्तलम् तत्रार्थे न०।

शकुन्तलाङ्गज पु० ६त० । शकुन्तलासुते भरतनृपे हेमचन्द्र० ।

शकुन्ति पु० शक–उन्ति । १पक्षिमात्रे अमरः । २भासप-क्षिणि उणादिकोषः ।

शकुल पुंस्त्री० शक–उलच् । मत्स्यभेदे (शउल) अमरः । स्त्रियां ङीष् । [याम् राजनि० ।

शकुलाक्षी पु० शकुलस्याक्षीव षच् समा० ङीष् । गण्डदूर्वा०

शकुलादनी स्त्री० शकुलैरद्यते अद–ल्युट् । कट्की) शाक-भेदे अमरः । २जटामांस्यां, ३जलपिप्पल्यां, कट्फले च विश्वः । [(गडुइ) मत्स्ये । अमरः ।

शकुलार्भक पु० शकुलस्यार्भक इव क्षुद्रत्वात्तदाकारत्वाद्वा ।

शकृत् न० शक–ऋतन् । विष्ठायाम् अमरः ।

शकृत्करि पु० शकृत् किरति कॄ–इन् । १गवादीनां २वत्से २वत्सायां स्त्री ङीप् ।

शकृद्द्वार न० ६त० । मलद्वारे अपानस्थाने हेमच० ।

श(क्क)र पु० शक–क्विप् क्व–अच् कर्म० शक–करप् वा । १वृषे मेदि० । चतुर्दशाक्षरपादके २छन्दोभेदे । ३नदीभेदे ४मेखलायाञ्च स्त्री ङीप् । ५अङ्गुलौ सि०कौ० । पृषो० शक्करीत्यपि चतुर्दशाक्षरपादके छन्दसि ।

शक्त त्रि० शक–क्त । समर्थे हेमच० ।

शक्ति स्त्री शक–क्तिन् । १सामर्थ्ये २स्त्रीदेवतायां देवी-मूर्त्तौ । न्यायाद्युक्ते कारणनिष्ठे कार्य्योत्पादनयोग्ये ३धर्मभेदे । ४शब्दनिष्ठे अर्थबोधकतारूपे बोध्यत्वप्रकार-केच्छाविषयत्वरूपे वृत्तिभेदे शब्दशास्त्रे ४अस्त्रभेदे च अमरः । मीमांसकमते शक्तिः पदार्थान्तरम् यथोक्तम् अनुमा०चि० । "स्यादेतत् ईश्वरवत् कार्य्येणैव शक्तिरप्यनुमीयते तथा हि यादृशादेव करानलसंयोगाद्दाहो जायते तादृशादेव सति प्रतिबन्धके न जायते अतो यदभावात् कार्य्याभावस्तद्-भ्रमादावभ्युपेयं तेन विना तदभावात् यत्सद्भावानु-पपत्तेर्व्यतिरेकमुखेन शक्तिसिद्धिः" । न्यायमते तन्निरा-करणेनैव ईश्वरवादप्यन्ये दर्शितो यथा

"तृणारणिमणिफूत्कारादिव्यक्तीनामानन्त्येन प्रतिव्यक्ति भावहेतुत्वानन्तशक्तिस्वीकारे गौरवं तावदनन्तव्यक्तिजन्या-वान्तरवह्निव्यक्तिषु जातित्रयकल्पने लाघवमिति तदेव कल्प्यते । न च जातौ योग्यानुपलब्धिबाधः गोमयप्रभव-वृश्चिकयोर्वा पाटलत्वकपिलत्वव्यङ्ग्यवैजात्यस्य प्रत्यक्ष-सिद्धत्वात् तृणजन्यनानावह्निषु तृणजन्यत्वज्ञानानन्तरं वह्नित्वव्याप्यतयाऽनुगतबुद्धिरस्ति जातिविषया । तृण-जन्यत्वेनोपाधिनाऽन्यथासिद्धेति चेन्न बाधकं विनाऽनुगतबुद्धे-स्तद्व्यङ्ग्यजातिविषयत्वनियमात् । न च गोमयवृश्चिक-प्रभववृश्चिकजातिपरम्परायामनुगतजात्यापत्तिः गोमय-जन्यवृश्चिकप्रभवत्वजातेः सत्त्वात् वह्निमात्रे च दाहस्पर्श-वानवयवः तत्संयोगः सेवनादिश्च कारणानि न तु तृणादिकं विनापि, तदुत्पत्तिप्रसङ्गः विशेषसामग्रीभा-दायैव साध्यसामग्र्या जनकत्वात्" ।

एवमाधेयशक्तिरपि मीमांसकमतेन पूर्वपक्षीकृत्य तत्र निरस्ता यथा तत्र प्रोक्षणप्रतिष्ठाशब्दयोर्दर्शितम् अधिकं किञ्चिदत्र प्रदर्श्यते यथा

"कामिनीचरणाभिघातदोहदादिभिरशोकपुष्पोत्कर्षदर्श-नादपि नाधेयशक्तिः समयविशेषावच्छिन्नचरणदोहा-दिसंयोगध्वंसस्यैव कारणत्वात् चरणाभिघाताऽदृष्टभागा-न्तजनितदृष्टादेव वा तदुपपत्तिः कालान्तरे पुष्पाद्युत्क-र्षात् । दुःखावयवोपचयावश्यम्भावेन दृष्टभेदावश्यकत्वात् । नापि ताम्रकांस्यादावम्लभस्मसंयोगादिजन्यशुद्धिरूपा आधेयशक्तिः तत्संयोगध्वंसस्य संयोगसमानकालीना-स्पृश्यस्पर्शादिप्रतियोगिकयावदनादिसंसर्गाभावसहितस्य शुद्धिपदार्थत्वात् । भस्मादिसंयोगजनितः कांस्याद्युपभोक्तृ-निष्ठः संस्कार एव शुद्धिरित्यन्ये । अभिमन्त्रितपयः-पत्रादावपि समयविशेषावच्छिन्नाभिमन्त्रणध्वंस एव व्यथाद्यपनायकः तत्तन्मन्त्रदेवतासन्निधिरेव वा । कल-मबीजादीनामापरमाण्वन्तभङ्गे तत्र चावान्तर-जात्यभावे नियतकलमजातीयादिसिद्धिरपि । परमाणु-पाकजविशेषादेव कार्य्यवृत्तिरूपादि सजातीयस्य पूर्वरूपा-दिविजातीयस्य परमाणौ पाकजरूपादेरुभयाविद्धत्वात् यथा हि कमलबीजं यवादिजात्या व्यावर्त्यते तथा तत्परमाणवोऽपि पाकजैरेव । एवं माघकर्षणजनितात् परमाणुपाकपरम्पराविशेषादेव हैमन्तिकशस्योत्पत्तिः । एतेन लाक्षारसावसेकादयो व्याख्याताः । निमित्तविशेष-जनितपाकजात्तत्फलविशेषः यथा हारीतमांसं हरिद्रा-नलसाधितमुपयोगात् सद्योव्यापादयति नान्यथा साधि-तमित्यादि । यत्र च तोयतेजोवायुषु न पाकजो विशेष-स्तत्रोद्भवानुद्भवद्रवकठिनत्वादयो विशेषास्तत्तदुपनायकादृ-ष्टविशेषादेव । तुलादौ चाधिवासपूर्वकतुलारोहणसामग्री तुलायाः सत्यासत्यप्रतिज्ञत्वसहिता प्राचीनाधर्मधर्मफले तत्त्वमङ्गौ जनयति । यद्वा अयं निष्पापः पापवान् वेति तुलारूढाभियुक्तज्ञानविशेषसहिता सा तथा, त-दाहुः "तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुषः" इति

अथ वा प्रतिज्ञाशुद्धग्रन्थौ अपेक्ष्य तया धर्माधर्मौ जन्येते ताभ्याञ्च जयपराजयौ सत्यासत्यप्रत्यभिज्ञाभिशस्ततुलारोहणस्थेऽपि इष्टफलत्वेनार्थतो विधिनिषेधात्। अभिशस्तः सत्यप्रतिज्ञो विजयकामस्तुलामारोहेदित्यसत्यप्रतिज्ञो न तुलामारोहेदिति श्रुतेरध्ययनात्। यद्वा तया देवतासन्निधिः क्रियते ताश्च कर्मानुरूपलिङ्गमभिव्यञ्जयन्ति"। तत्र च शक्तिपदार्थस्वरूपादिकमुक्तं यथा

"कस्तर्हि शक्तिपदार्थः कारणत्वं तच्च स्वव्याप्येतरसकलसंपत्तौ कार्य्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वम्। अथ वा यत्र कार्य्याभावव्याप्यता इतराभावावच्छिन्ना तत्कारणवीजे अङ्कुराभावव्याप्यता न वीजत्वेनावच्छिद्यते इतरसमवधाने सति वीजादङ्कुरसत्त्वात्, किन्त्वितराभावेनावच्छिद्यते इतराभावावच्छिन्ना तत्कारणवीजे अङ्कुराभावव्याप्यता न वीजत्वेनावच्छिद्यते इतराभावे वीजस्याङ्कुराभावनियमात्। शिलाशकलेष्वङ्कुराभावव्याप्यता शिलात्वेनैवावच्छिद्यते। यद्वा अन्यासमवधानावच्छिन्नकार्य्यानुत्पत्तिव्याप्यत्वं कारणत्वं, रासभादेः कार्य्याभावव्याप्यता अन्यासमवधानस्य वैयर्थ्येनानवच्छेदकत्वात्। अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तिजातीयत्वं वा तत्त्वम्। अन्यथासिद्धश्च त्रिधा येन सहैव यस्य यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वमवगम्यते, यथा घटं प्रति दण्डरूपस्य,(१) अन्यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञाते एव यं प्रति यस्य पूर्ववर्त्तित्वमवगम्यते यथा शब्दं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञात एव ज्ञानं प्रत्याकाशस्य(२)। अन्यत्र क्लृप्तनियतपूर्ववर्त्तिन एव कार्य्यसम्भवे तत्सहभूतत्वम्(३) यथा गन्धवति गन्धोत्पादादुगन्धं प्रति तत्प्रागभावस्य नियतपूर्ववर्त्तित्वकल्पनात् पाकजस्थले गन्धं प्रति रूपादिप्रागभावादीनामप्यन्यथासिद्धत्वम् एतद्भिन्नत्वव्यतिरेके नियतपूर्ववर्त्तित्वं कारणत्वम्। यागापूर्वयोस्तु यागपूर्ववर्त्तित्वेऽवगते न त्वगम्यमाने यत्र जन्यस्य पूर्ववर्त्तित्वेऽवगते जनकस्य पूर्वभावोऽवगम्यते तत्र जन्येन जनकस्यान्यथासिद्धिः। यत्र च जनकस्य तथात्वेऽवगते जन्यस्य पूर्वभावावगतिस्तत्र तद्द्वारा तस्य जनकत्वमेव। दण्डसंयोगभ्रमणयोस्तु युगपदेव पूर्वभावितत्त्वग्रहः। स्वस्वानन्तरोत्पत्तिकसकलसमवधाने सत्यपि यस्याभावात् कार्य्यं न जायते सति च जायते तज्जातीयं प्रति तदनन्यथासिद्धम्। अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तित्वं कारणत्वमित्यन्ये तन्न ईश्वरतद्बुद्ध्यादीनामसंग्रहात् तद्व्यतिरेकस्य तत्समवधानव्यतिरेकस्य वाऽभावात्। कार्य्यस्यान्यथानुपपद्यमानताव्यवस्थाप्यत्वं वाऽनन्यथासिद्धम्। नन्वेवमतिरिक्तशक्तौ साधकबाधकप्रमाणाभावान्नित्यं संशयः न च बाधकाभावस्य बाधकत्वं बाधकाभावस्य साधकत्वादिति चेन्न साधकाभावेन वक्ष्यावन्यत्र सिध्यतीन्द्रियधर्माभावसाधने लाघवं बाधकाभावेनातीन्द्रियधर्मसाधने गौरवमिति साधकाभावात्तदभाव एव सिध्यतीति"।

"इच्छा क्रिया तथा ज्ञानं गौरी ब्राह्मी तु वैष्णवी। त्रिधा शक्तिः स्थिता यत्र तत्परं ज्योतिरोमिति" गोरक्षसं०। सत्त्वरजस्तमोगुणत्रयाधीने ईश्वरस्य क्रमेण ज्ञानेच्छाक्रियारूपे ४शक्तित्रये। "एषा त्रिशक्तिरुद्दिष्टा नरसिद्धान्तगामिनी। एषा श्वेता परा सृष्टिः सात्त्विकी ब्रह्मसंस्थिता। एषैव रक्ता रजसि वैष्णवी परिकीर्त्तिता। एषैव कृष्णा तमसि रौद्री देवी प्रकीर्त्तिता। परमात्मा यथा देव एकएव त्रिधार्पितः। प्रयोजनवशाच्छक्तिरेकैव त्रिविधाऽभवत्" वराहपु०। प्रकृतिशक्तिश्च ईश्वरस्य सृष्टिकर्त्तृत्वप्रवर्त्तिता "शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुम्" आनन्दल०। तन्त्रोक्ते ५पीठाधिष्ठातृदेवताभेदे देवभेदे पीठशक्तयो भिन्नास्तन्त्रसारादौ उक्ताः। राज्ञां प्रभावोत्साहमन्त्रजाते ७सामर्थ्ये च अमरः। ८गौर्य्यां मेदि० ९लक्ष्म्यां शब्दमा०।

१०वृत्तिभेदे शक्तिश्च अर्थबोधानुकूलः पदपदार्थसम्बन्धः स च इदं पदममुमर्थं बोधयतु, अस्मात् शब्दादयमर्थो बोद्धव्य इत्येवंरूपः इच्छात्मकः सङ्केतः, घटादिपदार्थविशेष्यक घटादिपदजन्यबोधविषयताप्रकारकेच्छाविषयो वा। मीमांसकास्तु अभिधा नाम पदार्थान्तरं सङ्केतग्राह्यं शक्तिरित्याहुः। पदपदार्थयोः सम्बन्धान्तरं शक्तिरिति शाब्दिकाः। सा च शक्तिस्त्रिविधा रूढिर्योगः योगरूढिश्चेति तत्राद्या घटादिपदेषु, द्वितीया पाचकादिपदेषु, तृतीया पङ्कजादिपदेषु। प्राभाकरमते शक्तिर्द्विविधा अनुभाविका स्मारिका च तत्राद्या कार्य्यत्वान्विते, द्वितीया तु जातौ। तत्र गवादिपदानां जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तौ शक्तिरिति नैयायिकाः। व्यक्तावेव शक्तिरिति नव्याः। जात्याकृतिव्यक्तिषु तिसृषु शक्तिरिति वैयाकरणाः। जातावेव शक्तिर्व्यक्तिभानं त्वाक्षेपादिति भाट्टादयः। जातौ व्यक्तौ चोभयत्र शक्तिः किन्तु जात्यंशे ज्ञाता व्यक्त्यंशे स्वरूपसती प्रत्यायिकेति। कार्य्यान्वितव्यक्तौ शक्तिरिति प्राभाकराः। धातोस्तु फलावच्छिन्नव्यापारे शक्तिरिति

नैयायिकाः। फल एव शक्तिरिति मण्डनादयः। व्यापारे शक्तिरिति रत्नकोषकृत्। आख्यातस्य कृतौ शक्तिरिति नैयायिकाः। कर्त्तरि शक्तिरिति शाब्दिकाः। व्यापारमात्रे शक्तिरिति मीमांसकाः। चतुर्विधविषयत्वात् तस्याश्चातुर्विध्यं शब्दश०प्र० आलङ्कारिमते दर्शितं यथा

"जातिद्रव्यगुणस्पन्दैर्धर्मैः सङ्केतवत्तया। जातिशब्दादिभेदेन चातुर्विध्यं परे जगुः"। गोगवयादीनां गोत्वादिजात्या, पश्वाश्वादीनां लाङ्गूलधनादिद्रव्येण, धन्यपिशुनादीनां पुण्यदर्शनादिगुणेन चलचपलादीनाञ्च शब्दानां कर्म्मणावच्छिन्नशक्तिमत्त्वाच्चातुर्विध्यमेव शब्दानामिति तदुक्तं दण्ड्याचार्य्यैः "शब्दैरेव प्रतीयन्ते जातिद्रव्यगुणक्रियाः। चातुर्विध्यादमीषान्तु शब्द उक्तश्चतुर्विधः" इति।

तदेतन्निरासितं तत्रैव "तदेतज्जडमूकमूर्खादीनामन्यशून्यादीनाञ्च शब्दानामपरिग्रहापत्त्या परित्यक्तमस्माभिः"।

शक्तिग्रह पु० ६त०। शक्तेः अर्थबोधकताख्यसङ्केतस्य ज्ञाने।

शक्तिग्राहक पु० शक्तिं गृह्णाति ग्रह–ण्वुल्। १कार्त्तिकेये शक्तिं ग्राहयति बोधयति ग्रह–णिच्–ण्वुल्। "शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोषाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च। वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः" इत्युक्ते शक्तिबोधके २हेतौ। शक्तिग्रहप्रकारश्च शब्दशक्तिप्रकाशिकायां दर्शितो यथा

"सङ्केतस्य ग्रहः पूर्वं वृद्धस्य व्यवहारतः। पश्चादेवोपमानाद्यैः शक्तिधीपूर्वकैरसौ"। प्रथमं पदेषु सङ्केतग्रहो वृद्धस्य व्युत्पन्नस्य शब्दाधीनव्यवहारादेव बालानां तथा हि गामानयेति केनचिन्निपुणेन नियुक्तः कश्चन व्युत्पन्नस्तद्वाक्यतोऽर्थं प्रतीत्य गवानयनं करोति तच्चोपलभमानो बाल इदं गवानयनं स्वगोचरप्रवृत्तिजन्यं चेष्टात्वान्मदीयस्तनपानादिवदित्यनुमाय सा गवानयनप्रवृत्तिः स्वविषयधर्म्मिककार्य्यताज्ञानजन्या प्रवृत्तित्वान्निजप्रवृत्तिवदिति प्रवृत्तेर्गवानयनधर्म्मिककार्य्यताज्ञानजन्यत्वं प्रसाध्य गवानयनगोचरतज्ज्ञानसाधारणहेतुकं कार्य्यं स्याददृष्टवदित्येवमनुमिन्वानः उपस्थितत्वाल्लाघवाच्च श्रुतं वृद्धवाक्यमेव तदसाधारणकारणत्वेनावधारयति तदनन्तरञ्च गवादिपदानां प्रत्येकमावापोद्वापेन गवादिबुद्धौ जनकत्वमवगत्यानतिप्रसक्तये गवादिसङ्केतस्य तदनुकूलत्वं कल्पयति। पश्चात् क्वचिदुपमानाच्छक्तिग्रहो यथा गवादिपदशक्तिधीसाचिव्येन गोसादृश्यातिदेशवाक्यात् गवयपदवाच्यत्वबोधोत्तरं गवयत्वजात्यवच्छिन्ने गोसादृश्यग्रहात् गवयो गवयपदवाच्य इत्याकारः। क्वचिच्च व्याकरणात् यथा कर्म्मणि द्वितीया कर्त्तरि परस्मैपदमित्यनुशासनात् कर्म्मत्वादौ द्वितीयादेः। क्वचित् कोषादपि यथा "गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति"। "सुषीमः शिशिरो जडः। चूर्णे क्षोदः समुत्पिञ्जपिञ्जलौ भृशमाकुले" इत्यादि कोषेभ्यः श्वैत्यादौ शुक्लादिशब्दस्य। क्वचिद्विवरणादपि यथा पचति पाकं करोतीति तुल्यार्थकवाक्यात् कृत्यादौ तिङादेः। क्वचित् प्रसिद्धार्थशब्दसामानाधिकरण्यादपि यथा नीरूपस्पर्शवान् वायुर्निःस्पर्शमूर्त्तिमन्मन इत्यादौ रूपशून्यस्पर्शवदादिषु वाय्वादिपदस्य। वायुत्वादिजातेरतीन्द्रियत्वेन स्वरूपतस्तदवच्छिन्नस्यानुपस्थित्या तत्र शक्तिग्रहायोगात् यथा वा "सत्कृत्यालङ्कृतां कन्यां ददानः कुकुदः स्मृतः" इत्याद्युक्तरीत्या कन्यादात्रादिषु कुकुदादिपदस्य। सहकारतरौ मधुरं रौति पिक इत्यादिकन्तु न युक्तमुक्तक्रमेण शक्तिग्रहस्योदाहरणं तिङर्थे धर्म्मिण्यभेदेन नामार्थान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् प्रत्यक्षसिद्धकोकिलत्वजात्यवच्छिन्न एव लाघवेन पिकशब्दस्य शक्त्यवच्छेदाच्च। क्वचिद्वाक्यशेषादपि यथा यवपदस्य कङ्गुप्रभृतौ म्लेच्छानां दीर्घशूके च शिष्टानां व्यवहारादेकमात्रशक्तेः परिच्छेत्तुमशक्यत्वात् नानार्थत्वस्य चान्याय्यत्वात् यवमयश्चरुर्भवतीति श्रुतौ यवपदस्यार्थसन्देहे "वसन्ते सर्व्वशस्यानां जायते पत्रशातनम्। मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः" इति विध्यर्थाकाङ्क्षया प्रवर्त्तमानाद्वाक्यशेषाद्दीर्घशूक एव यवपदस्य शक्तिग्रहः। यथा वा स्वाराज्यकामोऽग्निष्टोमेन यजेतेत्यादिविधिशेषीभूतेभ्यः "यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्। अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम्" इत्यादिवाक्येभ्यः स्वरादिपदस्य"।

शक्तिधर पु० शक्तिं धरति धृ–अच्। १कार्त्तिकेये २सामर्थ्यधरे त्रि० "शक्तिधरः कुमारः" इति रघुः। धृ–क्विप् ६त०। शक्तिभृदादयोऽप्यत्र।

शक्तिपर्ण पु० शक्तिरिव पर्णं यस्य। सप्तपर्णे जटा०।

शक्तिपाणि पु० शक्तिः पाणौ यस्य। कार्त्तिकेये हला०। शक्तिहस्तादयोऽप्यत्र। [शक्त्या योद्धरि।

शक्तिहेतिक पु० शक्तिर्हेतिः प्रहरणास्त्रं यस्य कप्।

श(स)क्तु पु० ब०व० श(स)च–तुन्। (छातु) भ्रष्टयवादिचूर्णे

अमरः। कृतान्नशब्दे २१८५ पृ० तद्भेदादि दृश्यम्।

शक्तुफला(ली) स्त्री शक्तव इव सूक्ष्माणि फलान्यस्याः वा ङीप्। शमीवृक्षे शब्दच०। [भेदे

शक्ति(क्तृ) पु० वशिष्ठमुनेः पुत्रे पराशरस्य पितरि ऋषि-

शक्नु त्रि० शक-नु। प्रियभाषिणि अमरः।

शक्य त्रि० शक-यत्। १शक्तियुक्ते २शक्त्या बोध्येऽर्थे। ३समर्थनीये। ४साधयितुं योग्ये च।

शक्यतावच्छेदक त्रि० ६त०। शक्यपदार्थस्यासाधारणधर्मे येन धर्मेण अर्थस्य शब्दसङ्केतविषयता तस्मिन् धर्मे। यथा घटशब्दः घटत्ववन्तं पदार्थं बोधयति अतस्तदसाधारणधर्मो घटत्वं घटशब्दस्य शक्यतावच्छेदकम्।

शक्र पु० शक-रक्। १इन्द्रे अमरः। २कुटजवृक्षे ३अर्जुनवृक्षे मेदि०। ४ज्येष्ठानक्षत्रे ५पेचके च। इन्द्रस्य चतुर्दशविधत्वम् मन्वन्तरभेदेन इन्द्रशब्दे दर्शितमतः तत्संख्यासाम्यात् ६चतुर्दशसंख्यायाम्।

शक्रगोप पु० शक्रं शक्रधनुर्गोपायति समवर्णत्वात् गुप-अण्। इन्द्रगोपे कीटे जटा०।

शक्रज पु० शक्रात् जायते जन-ड। १काके त्रिका०। २इन्द्रजन्ये त्रि०। शक्रजातादयोऽप्यत्र।

शक्रजित् पु० शक्रं जितवान् जि-क्विप् तुक् च। १रावणात्मजे मेघनादे राक्षसे। २इन्द्रजेतरि त्रि०।

शक्रधनुस् न० ६त०। मेघाच्छन्ने धनुराकारे सूर्यकिरणसम्पर्कजे पदार्थभेदे (रामधनुक) अमरः।

शक्रध्वज पु० ६त०। भाद्रशुक्लद्वादश्यां पूज्ये इन्द्रदैवते ध्वजाकारे पदार्थे। इन्द्रध्वजशब्दे ९४६ पृ० दृश्यम्।

शक्रनन्दन पु० ६त०। अर्जुने जटा०। २इन्द्रनन्दके त्रि०।

शक्रपर्य्याय पु० शक्रस्य पर्य्यायो नाम नाम यस्य मध्यपदलोपः। १कुटजवृक्षे रत्नमाला ६त०। इन्द्रस्य २वाचकशब्दे च।

शक्रपादप पु० ६त०। १देवदारुवृक्षे अमरः। २कुटजवृक्षे राजनि०। [अमरः। स्वार्थे क। तत्रैव रत्नमा०।

शक्रपुष्पी स्त्री शक्रस्येव पुष्पमस्याः ङीप्। अग्निशिखावृक्षे

शक्रभवन न० ६त०। स्वर्गे त्रिका०। शक्रावासादयोऽप्यत्र।

शक्रभूभवा स्त्री शक्ररूपभुवि भवति भू-अच्। इन्द्रवारुण्याम् शब्दच०। [२इन्द्रजनन्याम् अदित्याम्।

शक्रमातृ स्त्री शक्रस्य मातेव। १भार्ग्याम् राजनि०। ६त०।

शक्रमूर्द्धन् पु० शक्रस्येव शिखावान् मूर्द्धा यस्य। १वल्मीके त्रिका०। ६त०। २इन्द्रमस्तके। शक्रशीर्षादयोऽप्यत्र।

शक्रवल्ली स्त्री शक्रप्रिया वल्ली। इन्द्रवारुण्याम् राजनि०।

शक्रवाहन पु० शक्रं वाहयति वह-णिच्-ल्यु। मेघे शब्दच० इन्द्रवाहनादयोऽप्यत्र।

शक्रवीज न० शक्रस्य कुटजस्य वीजम्। इन्द्रयवे राजनि०।

शक्रशाखिन् पु० शक्रनामकः शाखी। कुटजवृक्षे भावप्र०।

शक्रसारथि पु० ६त०। इन्द्रसारथौ मातलौ।

शक्रसुत पु० शक्रस्य सुतः। १वालिनामके वानरराजे हलायु०। २इन्द्रपुत्रे अर्जुने च।

शक्रसुधा स्त्री शक्रस्य सुधेव। पालङ्क्याम् शब्दच०।

शक्रसृष्टा स्त्री ६त०। हरीतक्याम् त्रिका०।

शक्राख्य पु० शक्रस्येवाख्या यस्य। १पेचके त्रिका०।

शक्राणी स्त्री शक्रस्य पत्नी ङीष् आनुक् च। पुलोमजायामिन्द्रपत्न्याम् शब्दमा०।

शक्राशन न० शक्रेणाश्यते अश-कर्मणि ल्युट्। भङ्गायाम् "शक्राशनन्तु तीक्ष्णोष्णं मोहकृत् कुष्ठनाशनम्। बलमेधाग्निदं श्लेष्मदोषहारि रसायनम्" राजव०।

शक्राशन पु० शक्रं तन्नामस्तुते व्याप्नोति अश-ल्यु। कुटजवृक्षे शब्दच०। [संक्षिप्तसारः।

शक्रि पु० शक-क्रिन्। १मेघे २वज्रे ३गजे ४पर्व्वते च

शक्रोत्थान न० शक्रस्य तद्ध्वजस्य उत्थानम्। भाद्रशुक्लद्वादश्यां कर्त्तव्ये १शक्रध्वजस्योत्थाने, तदुपलक्षिते २उत्सवे च। इन्द्रध्वजशब्दे ९४६पृ० दृश्यम्।

शक्व पु० शक-वन्। गजे सि० कौ०।

शङ्क पु० शक-अच् वा+नुम्। शकटादिवाहकवृषे हारा०।

शङ्कर पु० शं करोति कृ-अच्। १महादेवे २कल्याणकरे त्रि० ३शिवल्यां स्त्री ङीष्। ४सा च मञ्जिष्ठायां शब्दच०। ५शम्यां राजनि०। [शुभ्रत्वात्। २कर्पूरे राजनि०।

शङ्करावास पु० ६त०। १कैलासाचले। शङ्करस्यावास इव

शङ्का स्त्री शकि-अ। १त्रासे २वितर्के मेदि० ३संशये च।

शङ्कित त्रि० शङ्का जातास्य तार० इतच्। १भीते त्रिका० २सन्दिग्धे ३वितर्किते च।

शङ्कु पु० शकि-उण्। १स्थाणौ। २मत्स्यभेदे। ३शल्यास्त्रे अमरः। ४कीलके। ५दशकोटिसंख्यायाम् ६तत्संख्याते। ७महादेवे। ८कलुषे मेदि०। ९पञ्चशिराजाले १०मेढ्रे हेमच०। ११नखीनामद्रव्ये जटा०। १२छायापरिमाणार्थे काष्ठादिनिर्मिते, "अर्काङ्गुला तु द्व्यपा काष्ठी द्वादशाङ्गुलमूलिका। शङ्कुसंज्ञा भवेच्चैव तच्छायां परिकल्पयेत्" इत्युक्ते १३कीलभेदे च ज्यो०त०। १४जनमेजयपुत्रभेदे भा० आ० ९५ अ०। १५नवरत्नात्-

गतकविभेदे। दिक्साधनार्थं सू० सि० शङ्कुश्च दर्शितो यथा

"शिलातलेऽम्बुसंशुद्धे वज्रलेपेऽपि वा समे। तत्र शङ्कुङ्गुलैरिष्टैः समं मण्डलमालिखेत्। तन्मध्ये स्थापयेच्छङ्कुं कल्पनाद्वादशाङ्गुलम्। तच्छायाग्रं स्पृशेद्यत्र वृत्ते पूर्वापरार्द्धयोः। तत्र विन्दू विधायोभौ वृत्ते पूर्वापराभिधौ। तन्मध्ये तिमिना रेखा कर्त्तव्या दक्षिणोत्तरा। याम्योत्तरदिशोर्मध्ये तिमिना पूर्वपश्चिमा। दिङ्मध्यमत्स्यैः संसाध्या विदिशस्तद्वदेव हि"। तत्र दिक्साधनोपक्रमे प्रथमतमम्बुसंशुद्धे जलवत् समीकृते शिलाप्रदेशे अपि वाथ वा तदभावेऽन्यत्र वज्रलेपे चत्वरादौ घट्टनादिना समस्थाने कृते शङ्क्वङ्गुलैः शङ्क्वस्याङ्गुलविभागमानगृहीतैरभीष्टसंख्याकाङ्गुलैर्व्यासार्द्धरूपैस्तमवक्रमात् लिखेत्। सर्वतः केन्द्राद्वृत्तपरिधिरेखा तुल्या स्यात् तथेत्यर्थः। ततस्तन्मध्ये तस्य वृत्तस्य केन्द्ररूपमध्ये कल्पनया द्वादशसंख्याकाङ्गुलानि तुल्यानि यस्मिंस्तं द्वादशविभागाङ्कितमित्यर्थः। शङ्कुं समतलमस्तकपरिधिकाष्ठखण्डं स्थापयेत्। ततः पूर्वापरार्द्धयोर्दिनस्य प्रथमद्वितीयभागयोस्तच्छायाग्रं स्थापितशङ्कोश्छायान्तप्रदेशो मण्डलपरिधौ यस्मिन् विभागे स्पृशेत्। दिनस्य प्रथमविभागेऽवच्छायं छायाग्रंहि वृत्ते यत्र प्रविशति दिनस्यापरार्द्धे छायाग्रंवृत्तं यत्र निर्गच्छतीत्यर्थः। तत्र निर्गमनप्रवेशस्थानयोरुभौ द्वौ विन्दू पूर्वापरसंज्ञौ क्रमेण वृत्ते परिधिरेखायां कृत्वा तन्मध्ये पूर्वापरविन्द्वन्तरमध्ये तिमिना मत्स्येन रेखा कार्य्या सा दक्षिणोत्तररेखा भवति। मत्स्यस्तु विन्द्वन्तरालस्थलमितेन व्यासार्द्धेन विन्दुद्वयकेन्द्रकल्पनेन वृत्तद्वयं निष्पाद्य वृत्तद्वयसंयोगाभ्यां वृत्तद्वयपरिधिविभागाभ्यामन्तर्गतं मत्स्याकारं स्थानं भवति। तत्रैकः संयोगो मुखं बाह्यवृत्तभागसम्पादनेनापरसंयोगस्तु पुच्छमितरवृत्तभागद्वयसम्पादनेन मुखपुच्छावधि स्पृष्टी रेखा दक्षिणोत्तररेखा। तत्र विन्दोः सव्यं रेखाग्रं दक्षिणा दिक्। पश्चिमविन्दोः सव्यं रेखाग्रमुत्तरा दिक्। अनन्तरं पूर्ववृत्तं मत्स्यस्य सम्पादनीयः। शङ्कुरपि तत्स्थानाद्विच्छाय इति केवला दक्षिणोत्तररेखा स्थितेति तात्पर्य्यम्। दक्षिणोत्तरदिशोर्मध्यस्थाने तिमिना दक्षिणोत्तररेखामितेन व्यासार्द्धेन दक्षिणोत्तरस्थानाभ्यां पूर्ववत् प्रत्येकं वृत्तं विधाय पूर्ववत् सिद्धेन मत्स्येनेत्यर्थः। पूर्वपश्चिमा रेखा कार्य्या। तत्र पूर्वविन्दोरासन्नं रेखाग्रं पूर्वा पश्चिमविन्दोरासन्नं रेखाग्रं पश्चिमेति मत्स्यसम्पादने केवला पूर्वापररेखापि सिद्धा। अथ रेखासंयोगस्थानात् दिक्साधनोपक्रमोक्तं पूर्ववृत्तमुल्लिखेत्। तद्वृत्तपरिधौ यत्र रेखा लग्ना तत्र दिगिति तद्वृत्तमध्यस्य दिक्चतुष्टयं वृत्ते सिद्धम्। तद्वत् यथा दक्षिणोत्तराभ्यां पूर्वापरा साधिता तत्प्रकारेणेत्यर्थः। एवकारोऽन्यप्रकारनिरासार्थकः। हि निश्चयेन। विदिशः कोणदिशो दिशां पूर्वादिसिद्धदिशां ये मध्यमत्स्या अव्यवहितदिग्द्वयान्तरोत्पन्ना लघवस्तैः संसाध्याः सम्यक्प्रकारेण साध्याः। रेखावृत्तसंयोगस्थत्वेन ज्ञेयाः" रङ्गना०।

छायाशब्दे २९८६ पृ० दृश्यम्।

शङ्कुकर्ण पु० शङ्कुरिव कर्णोऽस्य। १गर्दभे त्रिका०। दानवभेदे हरिवं० ३अ०। ३स्कन्दानुचरभेदे भा० ४७ अ०।

शङ्कुतरु पु० शङ्कुयोग्यस्तरुः। सालवृक्षे शब्दर०। शङ्कुवृक्षादयोऽप्यत्र।

शङ्कुला स्त्री शकि–उलच्। १उत्पलपत्रिकायाम् संक्षिप्तसा० पूगच्छेदकास्त्रभेदे (जाँति) शङ्कु लाखण्डः इति सि०कौ०।

शङ्कोच(चि) पु० शकि–ओच-(ओचि) वा। मत्स्यभेदे जटा०।

शङ्ख पु०न० शम–ख। १स्वनामख्याते समुद्रजाते पदार्थे अमरः। २ललाटास्थ्नि, ३निधिभेदे, ४नखीनामगन्धद्रव्ये मेदि०, ५कर्णसमीपस्थे–अस्थ्नि, ६नागभेदे, ७हस्तिदन्तमध्ये त्रिका०। ८दशनिखर्वसंख्यायां, ९तत्संख्याते च। तस्य शङ्खचूड़ासुरास्थितस्तदुत्पत्तिः ब्रह्मवै० प्रकृ० १८अ० उक्ता यथा।

"अथ शम्भुर्हरेः शूलं जग्राह दानवं प्रति। ग्रीष्ममध्याह्नमार्त्तण्डसमानप्रचुरप्रभम्। शूलञ्च भ्रमणं कृत्वा पपात दानवोपरि। चकार भस्मसात्तञ्च सरथञ्चावलीलया। स शिवस्य शूलेन दानवस्यास्थिजालकम्। प्रेमृणा च प्रेरयामास लवणोदे च सागरे। अस्थिभिः शङ्खचूड़स्य शङ्खजातिर्बभूव ह। नानाप्रकाररूपा च शश्वत् पूता सुरार्चने। प्रशस्तं शङ्खतोयञ्च देवानां प्रीतिदं परम्। तीर्थतोयस्वरूपञ्च पवित्रं शम्भुना विना। शङ्खशब्दो भवेद्यत्र तत्र लक्ष्मीश्च सुस्थिरा। स स्नातः सर्वतीर्थेषु यः स्नातः शङ्खवारिणा। शङ्खे हरेरधिष्ठानं यतः शङ्खस्ततो हरिः। तत्रैव वसतं लक्ष्मीर्दूरीभूतममङ्गलम्। स्त्रीणाञ्च शङ्खध्वनिभिः

शूद्राणाञ्च विशेषतः । भीता दृष्टा याति लक्ष्मीः स्थल-
मन्यत् स्थलान्ततः" १०मुद्राभेदे तन्त्रसा० ।
११प्रस्तरभेदे । युक्तिकल्पतरौ तल्लक्षणादि यथा "क्षी-
रोदकूलेऽपि सुराष्ट्रदेशे तदन्यतोऽपि प्रभवन्ति शङ्खाः ।
अरुष्कवर्णाः शशिशुभ्रभासः सुसूक्ष्मवक्त्रा गुरवो म-
हान्तः । ते वामदक्षिणावर्त्तभेदेन द्विविधा मताः ।
दक्षिणावर्त्तशङ्खस्तु कुर्य्यादायुर्यशोधनम् । तेनैव शिरसा
यस्तु श्रद्दधानः प्रतीच्छति । वारि हित्वा स पापानि
पुण्यमाप्नोति मानवः । वृत्तत्वं स्निग्धताच्छत्वं शङ्खस्येति
गुणत्रयम् । आवर्त्तभङ्गदोषो हि हेमयागादिनश्यति ।
ब्रह्मादिजातिभेदेन स पुनश्चतुर्विधः" ।
"ये स्निग्धसूक्ष्मणाकारा मृदवो लघवस्तथा । ब्राह्मणाः
प्रस्तराश्चेयाः सर्वकर्मसु शोभनाः । ये दृढाङ्गाः सुगुरव-
स्त्वर्धांशांशविभागिनः । अप्रमाणः क्षत्रियाश्चेयाः कर्क-
शाङ्गास्तथैव च । मृदवो गुरवो ये तु ये स्नेहेनेव
रचिताः । ते वैश्याः स्वविभक्तांशा युज्यन्ते सर्वकर्मसु ।
ये कर्कराहताङ्गाश्च कर्करा ये प्रतिष्ठिताः । येऽत्यन्तगुरवः
स्निग्धास्ते शूद्राः प्रस्तराधमाः । इति प्रोक्तमशेषेण
सम्यक् पाषाणलक्षणम् । विचार्य्य मतिमान् कार्य्ये नि-
योक्तव्यं विचक्षणैः" ।

शङ्खक न० शङ्खस्य विकारः वुन् । १शङ्खजाते वलयाकारे
पदार्थे मेदिनि० २शिरोरोगे पु० तस्य लक्षणादि यथा
"पित्तरक्तानिलादुष्टाः शङ्खदेशे विमूर्च्छिताः । तीव्र-
रुग्दाहरोगं हि शोथं कुर्वन्ति दारुणम् । सशिरो-
विषवद्वेगान्निरुध्याशु गलं तथा । त्रिरात्राज्जी-
वितं हन्ति शङ्खको नाम नामतः । त्र्यहाज्जीवि-
तभैषज्यं प्रत्याख्येयस्य कारयेत्" । पित्तरक्तानिला
इत्यत्र कफोऽपि योज्यः "क्षतानुतापः कफपित्तरक्तै-
रिति" सुश्रुतवचनात् । विमूर्च्छिताः प्रवृद्धाः त्रिरात्रात्
त्रिरात्रमध्ये मारयति" भावप्र० ।

शङ्खकार पु० शङ्खं तद्विकारं वलयाकारं पदार्थं करोति
कृ-अण् । वर्णसङ्करजातिभेदे (शाँखारी) । स तु शूद्रागर्भे
विश्वकर्मतो जातः ब्रह्मवै० । [कायां त्रिका० ।

शङ्खचरी स्त्री शङ्खे ललाटास्थ्नि चरति चर-ट । ललाटि-

शङ्खचर्चा स्त्री शङ्खस्य चर्चा भूषा यतः । ललाटिकायां
शब्दर० । [सूक्ष्मं क्रमिहरं परम्" राजव० ।

शङ्खचूर्ण न० ६त० । शङ्खजाते चूर्णे । "शङ्खचूर्णं कटु क्षार-

शङ्खद्रावक पु० औषधविशेषे । तत्पाकादि यथा "अर्क-
स्नुही तथा चिञ्चा तिलारग्वधचित्रकम् । अपामार्ग-
भस्मसमं वस्त्रपूतं जलं हरेत् । मृद्वग्निना पचेद्यत्नत् याव-
ल्लवणताङ्कतम् । लवणेन समौ भागौ द्वौ क्षारौ टङ्कणं
तथा । समुद्रफेनगोदन्तकाशीशं सोरका तथा ।
द्विगुणं पञ्चलवणं मातुलुङ्गरसेन च । काचकूप्यान्तु
सप्ताहं वासयेदम्लयोगतः । शङ्खचूर्णपलं दत्त्वा वारुणी
यन्त्रमुद्धरेत् । सर्वधातून् हरेच्छीघ्रं वराटीशङ्खका-
दिकान् । उदरादिकरोगाणां सद्यो हि नाशकः
परः" भैषज्यर० "योगिनीभैरवाभ्याञ्च बलिमादौ
प्रदापयेत् । पश्चाद् यन्त्रञ्च कर्त्तव्यमेवाह परमेश्वरी ।
रसः शङ्खद्रवो नाम शम्भुदेवेन भाषितः । गुह्याद्
गुह्यतमं गुह्यमिदानीं कथ्यते मया । शङ्खचूर्णं यव-
क्षारं सर्जिकाक्षारटङ्कणम् । समञ्च पञ्चलवणं स्फ-
टिकारी न्वशादरः । काचकूप्यां ततः क्षिप्त्वा वारुणी
यन्त्रमुद्धरेत् । यामार्द्धं द्रावयत्येव शङ्खशुक्तिवरा-
टकान् । अर्शांसि नाशयेत् षट् च मूत्रकृच्छ्राश्मरीं
तथा । उदराष्टविधं हन्ति गुल्मप्लीहोदराणि च ।
अजीर्णं नाशयेच्छीघ्रं ग्रहणीञ्च विसूचिकाम् । भुक्त-
शेषे च भोक्तव्यो माषमात्रोरसोत्तमः । क्षणमात्रा-
द्भवेत् भस्म पुनर्भोजनमिच्छति । प्रत्यहं भोजनान्ते च
सेवनीयोऽयं रसोत्तमः । न रुजायां भयं क्वापि सत्यं
सत्यं वदाम्यहम् । न देयं यस्य कस्यापि सदा गोप्यञ्च
कारयेत् । रसः शङ्खद्रवो नाम वैद्यानामुपकारकः" ।

शङ्खद्राविन् पु० शङ्खं द्रावयति द्रु-णिच्-णिनि । अम्ल-
वेतसे राजनि० ।

शङ्खधरा स्त्री धृ-अच् ६त० । हिलमोचिकायाम् रत्नमा० ।

शङ्खध्म पु० शङ्खं धमति ध्मा-क । शङ्खवादके । क्विप् ।
शङ्खध्मा इत्यप्यत्र ।

शङ्खनख पु० शङ्खस्य नख इव । १क्षुद्रशङ्खे (जोङ्गड़ा)
अमरः । २नखीनामगन्धद्रव्ये शब्दर० स्त्रीत्वमपि तत्र
ङीप् ।

शङ्खपुष्पी स्त्री शङ्ख इव पुष्पमस्याः ङीष् । (शङ्खाली)
वृक्षे राजनि० । "शङ्खपुष्पी तु तीक्ष्णोष्णा मेध्या
क्रमिविनाशकृत्" । राजवल्लभः "शङ्खपुष्पी सरा मेध्या
कृष्णा मानसरोगनुत् । रसायनी कषायोष्णा स्मृति-
कान्तिबलाग्निदा । दोषापस्मारभूतालक्ष्मीकुष्ठक्रमिविष-
प्रणुतः" भावप्र० । [हेमच० ।

शङ्खभृत् पु० शङ्खं बिभर्त्ति भृ-क्विप् तुक् च । विष्णौ

शङ्खमुख पुंस्त्री० शङ्ख इव मुखमस्य । कुम्भीरे हेमच० । स्त्रियां ङीष् ।

[चका) क्षुपभेदे शब्दच० ।

शङ्खिका स्त्री शङ्खस्तदाकारं पुष्पमस्त्यस्याः ठन् । (चोरका-

शङ्खिन् पु० शङ्ख+अस्त्यर्थे इनि । १विष्णौ, २समुद्रे च मेदि० ।

शङ्खिनी स्त्री शङ्खस्तदाकारं पुष्पमस्त्यस्याः इनि । १चोरपुष्प्याम्, अमरः । २श्वेतपर्णासे ३विश्वः । ४श्वेतबुह्मायां ५श्वेतचुक्रायां, ६यवतिक्तायां, राजनि० । ७स्त्रीभेदे, ८उपदेवताभेदे:, (शाकचिन्नी) ९शङ्खवल्यां स्त्रियाञ्च । स्त्रीभेदलक्षणं रतिमञ्जर्य्यामुक्तं यथा

"दीर्घा सुदीर्घनयना वरसुन्दरी या कामोपभोगरसिका गुणशीलयुक्ता । रेखात्रयेण च विभूषितकण्ठदेशा सम्भोगकेलिरसिका किल शङ्खिनी सा" । "शशके पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमते मृगे । वृषभे शङ्खिनी तुष्टा हस्तिनी रमते हये" । "पद्मिनी पद्मगन्धा च मीनगन्धा च चित्रिणी । शङ्खिनी क्षारगन्धा स्यात् मदगन्धा च हस्तिनी" ।

[राजनि० ।

शङ्खिनीफल पु० शङ्खिन्या इव फलमस्य । शिरीषवृक्षे

शङ्खिनीवास पु० ६त० । शाखोटकवृक्षे शब्दच० ।

शच गतौ भ्वा० आत्म०सक० सेट् इदित् । शञ्चते, अशञ्चिष्ट ।

शच वाचि भ्वा० आत्म० सक० सेट् । शचते अशचिष्ट ।

शचि(ची) स्त्री शच-इन् वा ङीप् । १इन्द्रपत्न्याम् अमरः । २करणान्तरे मेदि० ।

शचीपति पु० ६त० । इन्द्रे अमरः । शचीभर्त्त्रादयोऽप्यत्र ।

शट(ठ) श्लाघायां चु० भ्वा० सक० सेट् । शाट(ठ)यते अशीशट(ठ)त ।

[शटति । अशाटीत् अशटीत् ।

शट शादे अक० रोगजनने गतौ भेदे च सक० पर० भ्वा०

शट पु० शटति रुजति दन्तं शट-अच् । १अम्ले त्रिका० । २सिंहकेसरे ३जटायाञ्च स्त्री अमरः टाप् ।

शटि(टी) स्त्री शट-इन् वा ङीप् । (वन आदा) ख्यातनामख्याते ओषधिभेदे

"शटी पलाशी षड्ग्रन्था सुव्रता गन्धमूलिका । गन्धारिका गन्धवधूर्वधूः पृथुपलाशिका । भवेद्गन्धपलाशी तु कषाया ग्राहिणी लघुः । तिक्ता तीक्ष्णा च कटुकाऽनुष्णास्यमलनाशिनी । शोथकासव्रणश्वासशूलाध्मानग्रहापहा" भावप्र० ।

शट्टक न० शट-क्विप् टक-अच् कर्मधा० । घृतजलमिश्रितशालिचूर्णे । "शालिचूर्णं घृतं तोयं मिश्रितं शट्टकं वदेत्" भावप्र० ।

शठ वधे सक० कैतवे क्लेशे च अक० भ्वा० पर० सेट् । शठति अशाठीत् अशठीत् ।

शठ श्लाघ्ये चु० पर० अक० सेट् । शाठयति ते अशीशठत् त ।

शठ दुष्टवचने अद० चु० उभ० सक० सेट् । शठयति ते अशशठत् त

शठ न० शठ-अच् । १तगरे २कुङ्कुमे ३लौहे च राजनि० । ४धुस्तूरे ५मध्यस्थपुरुषे च पु० । "प्रियं वक्ति पुरोऽन्यत्र विप्रियं कुरुते भृशम् । व्यक्तापराधचेष्टश्च शठोऽयं कथितो बुधैः" विष्णुपु० उक्ते ६धूर्त्ते त्रि० मेदि० ७नायकभेदे पु० तल्लक्षणं यथा

"शठोऽयमेकत्र बद्धभावो यः । दर्शितबहिरनुरागो विप्रियमन्यत्र गूढमाचरति" सा० द० ।

शठता स्त्री शठस्य भावः तल् । शाठ्ये वञ्चनायाञ्च । [राजनि०

शठम्बा स्त्री शठ-अच् अबि-अच् कर्म० स० । अम्बष्ठायाम्

शड संघाते रोगे च अक० भ्वा० पर० सेट् इदित् । शण्डति अशण्डिष्ट ।

[शशाण्डे शेण्डतुः ।

शण दाने भ्वा० पर० सक० सेट् । शणति अशाणीत् अशणीत्

शण पु० शण-अच् । ख्यातनामख्याते क्षुपभेदे हेमच० ।

शणघण्टिका स्त्री शणः घण्टेव तत्तुल्यरवफलकत्वात् इवार्थे कन् । घण्टारवतुल्यफलायाम् शणपुष्प्यां राजनि० ।

शणपर्णी स्त्री शणस्येव पर्णान्यस्याः ङीप् । असनपर्ण्याम् राजनि० ।

[शणे स्वार्थे क । तत्रैव ।

शणपुष्पी स्त्री शणस्येव पुष्पमस्याः ङीप् । (झनझने) वन०

शणसूत्र न० शणाज्जातं सूत्रम् । शणजाते जाले अमरः ।

शणालुक पु० शण इवालुकः । आरेवतवृक्षे (शोणालु) शब्दर०

शणिका स्त्री शणस्तत्पुष्पमस्त्यस्याः ठन् । शणपुष्प्यां राजनि०

शण्ड न० शडि-अच् । १पद्मादिसमूहे शब्दर० । २नपुंसके ३वृषे च द्विरूपको० । [तस्यापत्यं गर्गा० यञ् शाण्डिल्य ।

शण्डिल पु० शडि-इलच् । शाण्डिल्यस्य पितरि मुनिभेदे

शण्ढ न० शम-ढ तस्य नेत्त्वम् । १अन्तःपुररक्षके क्लीबे २क्लीबमात्रे भरतः । ३वृषे मेदि० ४वन्ध्यपुरुषे जटा० ५उन्मत्ते धनञ्जयः ।

शत न० एक०व० शो-डतच् । १ख्यातनामख्यातसंख्यायाम् २बहुसंख्यायां ३तत्संख्याते च । स्वार्थे क । तत्रैव न० शतवाचकशब्दाश्च शार्त्तराङ्गः१ शतभिषा तारा२ पुरूपायुषम्३ रावणाङ्गुलि४ पद्मदल५ इन्द्रयज्ञः६ कल्पियोजनम्७" कविकल्पलता । [अवयवे कन् । २शतसंख्यायां न० ।

शतक त्रि० शतं परिमाणमस्य कन् । १शतसंख्यायुक्ते ।

शतकुम्भ पु० शत कुम्भायत्र । स्वर्णखनिपर्वतभेदे भरतः ।

शतकोटि पु० शतं कोटयोऽग्राणि यस्य । १वज्रे अमरः । शतगुणिता कोटिः शाक० । २शतगुणितकोटिसंख्यायां स्त्री ।

शतक्रतु पु० शतं क्रतवोऽस्य । इन्द्रे अमरः ।

शतग्रन्थि स्त्री शतं ग्रन्थयोऽस्य । दूर्वायाम् राजनि० ।

शतघ्नी स्त्री शतं हन्ति हन-टक् । १अस्त्रभेदे "अयःकण्टकसंछन्ना शतघ्नी महती शिला" विजयरक्षितः । २वृश्चिकाल्यां ३करञ्जे च मेदि० ।

शततम त्रि० शतस्य पूरणः तमप् । शतसंख्यापूरणे ।

शततारा स्त्री शतगुणिता ताराः शाक० । शतभिषानक्षत्रे ।

शतदन्तिका स्त्री शतं दन्ता इव सन्त्यस्य ठन् । नागदन्त्याम् राजनि० ।

शतद्रु पु० शतधा द्रवति-द्रु-कु नि० । नदीभेदे तन्नामनिरुक्तिर्यथा "शोके बुद्धिं तदा चक्रे नचैकत्र व्यतिष्ठत । सोऽगच्छत् पर्वतांश्चैव सरितश्च सरांसि च । दृष्ट्वा स(वसिष्ठः) पुनरेवाथ नदीं हैमवतीं तदा । चण्डग्राहवतीं भीमां तस्याः स्रोतस्यपातयत् । सा तमग्निसमं विप्रमनुचिन्त्य सरिद्वरा । शतधा विद्रुता यस्माच्छतद्रुरिति विश्रुता । ततः स्थलगतं दृष्ट्वा तत्राप्यात्मानमात्मना । मर्त्तुं न शक्यमित्युक्त्वा पुनरेवाश्रमं ययौ" भा० आ० १७७ अ० ।

शतधा स्त्री शतं ग्रन्थीन् धत्ते धा-क । १दूर्वायाम् । शत+प्रकारे धाच् । २शतप्रकारे अव्य० ।

शतधामन् पु० शतं धामानि यस्य । विष्णौ जटा० ।

शतधार पु० शतं धारा अग्राणि यस्य । १वज्रे त्रिका० । २शतधारायुक्ते त्रि० "वसोः पवित्रमसि शतधारम्" यजुर्वेदः १।४८ । [३स्वर्गे च विश्वः ।

शतधृति पु० शतं धृतयोऽस्य । १इन्द्रे २ब्रह्मणि मेदि०

शतपत्र न० शतं बहूनि पत्राणि सुमस्य दलान्यस्य । १पद्मे अमरः । २मयूरे ३सारसखगे ४दार्वाघटखगे मेदि० ५राजकीरे हेमच० ।

शतपत्री स्त्री शतं पत्राणि दलान्यस्याः ङीप् । (सेवोति) पुष्पवृक्षभेदे । स्वार्थे क । तत्रैव । [ब्राह्मणग्रन्थभेदे ।

शतपथ पु० शतं पन्थानो यत्र अच्समा० । यजुर्वेदीयब्राह्मण-

शतपथिक त्रि० शतपथं वेत्त्यधीते वा ठन् । शतपथब्राह्मणात्मकग्रन्थाध्यायिनि ।

शतपद न० शतं पदानि यत्र । ज्योतिषोक्ते नक्षत्रपादानुसारेण नामकरणोपयोगिप्रथमवर्णसूचके १चक्रभेदे चक्रशब्दे २८१७ पृ० दृश्यम् । शतं पादाः यस्याः पादभावः समा० ङीष् पद्भावः । शतपदी २कीटभेदे (कानकोटार) स्त्री अमरः । ३शतमूल्यां राजनि० । [रत्नमा० ।

शतपद्म न० शतदलयुक्तं पद्मम् । १शतदलकमले २श्वेतपद्मे च

शतपर्वन् पु० शतं पर्वाणि ग्रन्थयो यस्य । १वंशे अमरः २इक्षुभेदे च "शतपर्वा भवेत् किञ्चित् कोशकारगुणान्वितः । विशेषात् किञ्चिदुष्णश्च सक्षारः पवनापहः" भावप्र० । ३कटुकायां राजनि० । ४वचायां ५दूर्वायां च स्त्री ६भार्यायां मेदि० । ७कोजागरपूर्णिमायां शब्दरत्ना० । कप् । तत्रैव मेदि० दयबे शब्दर० ।

शतपाद् स्त्री शतं पादा अस्याः पाद्भावः । कीटभेदे (कानकोटार) जटा० । [जटा० । २जलौकायां च शब्दर० ।

शतपादिका स्त्री शतं पादा मूलान्यस्याः कप् । १काकोल्यां

शतपुष्पा स्त्री शतं पुष्पाणि यस्याः । (सुलफा) १शाकभेदे (मौरी) २क्षुपभेदे च । कप् । तत्रैव ।

"शतपुष्पा कटुः स्निग्धा तिक्तोष्णा कफवातहृत् । रुच्या-वर्त्तिहिता नेत्र्या बद्धविट् क्रिमिशुक्रहृत् । संग्राहि-शीतला तिक्ता दाहहृत् वातला लघुः" भावप्र० । किरातार्जुनीयग्रन्थकारके भारविकवौ पु० त्रिका० । [राजनि० ।

शतप्रसूना स्त्री शतं प्रसूनानि यस्याः । (सुलफा) शाके

शतप्रास पु० शतं प्रासा इव फलानि यस्य । करवीरवृक्षे अमरः

शतभिषज् स्त्री शतं भिषज इव ताराः यत्र । शततारात्मके अश्विन्यादिषु चतुर्विंशे नक्षत्रे । शतभिषाप्यत्र स्त्री

शतभीरु स्त्री शतं बहवो वियोगिनो भीरवो यस्याः ५त० । मल्लिकायाम् अमरः तद्दर्शने हि बहुवियोगिनां कामोद्दीपनात् ततो भीरुत्वम् । [२मेचके च ।

शतमख पु० शतं मखा यज्ञा यस्य । १इन्द्रे हलायुधः ।

शतमन्यु पु० शतं मन्यवो यज्ञा यस्य शते दैत्येषु मन्युः क्रोधो वा यस्य । १इन्द्रे अमरः । २मेचके च ।

शतमान पु०न० शतेन मीयते मि-ल्युट् । १रूप्यपले २आढके ३तत्परिमिते च अमरः । [चिकित्सके ।

शतमारिन् पु० शतं मारयति मृ-णिच्-णिनि । विशिष्ट-

शतमुखी पु० शतं मुखानि यस्याः ङीप् । १संमार्जन्यां २शतमुखयुक्ते त्रि० ।

शतमूला स्त्री शतं मूलान्यस्याः टाप् । १दूर्वायां २स्वनामख्यातायां लतायाञ्च ङीवन्तः अमरः । [भेदे अमरः ।

शतयष्टिक पु० शतं यष्टयो गुच्छा यस्य । शतगुच्छके हार-

शतरुद्रीय न० शतं रुद्रानधिकृत्य कृतो ग्रन्थः छ । १६अ०यजुर्वेदोक्ते "नमस्ते रुद्र ! मन्यव इत्यादिके रुद्राध्याये ।

शतरूपा स्त्री शतं रूपाण्यस्याः । १ब्रह्मणः पत्न्यां २तत्कन्यायां सावित्र्यां च "ततः संजपतस्तस्य भित्त्वा देहमकल्मषम् । स्त्रीरूपमर्द्धमकरादर्द्धं पुरुषरूपवत् । शतरूपा च सा ख्याता सावित्री च निगद्यते । सरस्वत्यथ गायत्री ब्रह्माणी च परन्तप । दृष्ट्वा तां व्यथितस्तावत् कामबाणार्दितो विभुः । उपयेमे स विश्वात्मा शतरूपामनिन्दिताम् । ततः कालेन महता ततः पुत्रोऽभवन्मनुः । स्वायम्भुव इति ख्यातः स विराडिति नः श्रुतम्" मात्स्ये ३अ० ।

शतवीर्य्या स्त्री शतं वीर्य्याणि यस्याः ५ब० । १श्वेतदूर्व्वायाम् २शतावर्य्यां ३कपिलद्राक्षायां च राजनि० ।

शतवेधिन् पु० शतं विध्यति विध-णिनि । अम्लवेतसे अमरः

शतसहस्र न० शतगुणितं सहस्रं शाक० । लक्षसंख्यायाम् ।

शतसाहस्र त्रि० शतं सहस्राणि परिमाणमस्य अण् उत्तरपदवृद्धिः । लक्षसंख्याते ।

शतह्रदा स्त्री शतं ह्रादाः शब्दा यस्याः पृषो० ह्रस्वः । १विद्युति अमरः । २वज्रे मेदि० ३दक्षकन्याभेदे वाह्निपु०

शताक्षी स्त्री शतमक्षीणीव पुष्पाण्यस्याः अक्ष् समा० ङीष् । १रात्रौ २शतपुष्पायाम् । शब्दच० ३दुर्गायाञ्च "भूयश्च शतवार्षिक्यामनावृष्ट्यामनम्भसि । मुनिभिः संस्तुता भूमौ सम्भविष्याम्ययोनिजा । ततः शतेन नेत्राणां निरीक्षिष्यामि यन्मुनीन् । कीर्त्तयिष्यन्ति मनुजाः शताक्षीमिति मां ततः" देवीमाहात्म्ये । [हञ्चे च राजनि० ।

शताङ्ग पु० शतमङ्गान्यवयवा यस्य । १रथे अमरः २तिनिश-

शतानन्द पु० शतमानन्दयति अण् । गौतमपुत्रे अहल्यागर्भजे १मुनिभेदे । स च जनकराजपुरोहितः । ३देवकीनन्दने मेदि० ४ब्रह्मणि हेमच० ५विष्णुरथे त्रिका० । ६शतजनानन्दके त्रि० ।

शतानीक पु० शतमनीकानि यस्य । १व्यासशिष्ये मुनिभेदे २चन्द्रवंश्ये नृपभेदे मेदि० । ३सुदासराजपुत्रे भाग० ९।२२ अ० ।

शतार न० शतमरा यस्य । वज्रे त्रिका० ।

शतारुस् न० शतं अरूंषि यत्र । कुष्ठभेदे "रक्तं श्यावं सदाहार्त्ति शतारुः स्याद् बहुव्रणम्" भावप्र० ।

शतायुस् त्रि० शतमायुर्वर्षकालोऽस्य । शतवर्षमितवयस्के "शतायुर्वै पुरुषः" श्रुतिः ।

शतावरी स्त्री शतमावृणोति आ+वृ-अच् गौरा० ङीष् । १शतमूल्याम् अमरः । "शतावरी गुरुः शीता तिक्ता स्वाद्वी रसायनी । मेधाग्निपुष्टिदा स्निग्धा नेत्रा-
गुल्मातिसारजित् । शुक्रस्तन्यकरी बल्या वातपित्तास्रशोथजित्" भावप्र० । २इन्द्रभार्य्यायां शब्दच० । ३शच्यां त्रिका० । [वर्त्तते णिनि । तत्रैव । शतावर्त्तिन् ।

शतावर्त्त पु० शतमावर्त्ता यस्य । विष्णौ हेमच० । शतधा

शताह्वा स्त्री शतं शतमूली शतपुष्पा वेति आह्वा यस्याः मध्यपदलोपः । १शतमूल्यां राजनि० २शतपुष्पायाञ्च जटा०

शतिक त्रि० शतेन क्रीतः, तस्य विकारः तस्येदं वा ठन् । १शतेन क्रीते पदार्थे । २तद्विकारे ३तत्सम्बन्धिनि च । शतमस्मै वृद्धिः आयः लाभः शुल्कम् उपदा वा दीयते ठन् । ४वृद्ध्यादिरूपेण शतदानसम्प्रदाने । पक्षे यत् शत्य तत्रार्थे । [व्येण क्रीतादौ शतिकशब्दार्थे ।

शत्य त्रि० शतेन क्रीतः शतिकशब्दवत् यत् । शतसंख्यातद्र-

शत्रु पु० शद-त्रुन् । १रिपौ राज्ञां २विषयानन्तरस्थे नृपे अमरः ३ज्योतिषोक्ते लग्नावधिकषष्ठस्थाने ४कामादिषु च । ५शातके त्रि० । [लक्ष्मणानुजे २रिपुनाशके त्रि० ।

शत्रुघ्न पु० शत्रून् हन्ति हन-क । दशरथात्मजे सुमित्रागर्भजे

शद शातने शीर्णतायां भ्वा०पर०अक०अनिट् लृदित् । शीयते अशदत् । शत्स्यति ।

शद गतौ भ्वा०पर०सार्वधातुके आत्म० सक०अनिट् । शीयते

शद पु० शद-अच् । फलमूलादौ सिद्धान्तकौ० ।

शद्रि पु० शद-क्रि । १मेघे २जिष्णौ मेदिनी० ३गजे उणा०

शद्रु त्रि० शद-क्रु १पतनकर्त्तरि २गन्तरि च ।

शनकावलि(ली) स्त्री शनैः कायति कै-क पृषो० तेषामावलिर्यत्र वा ङीप् । गजपिप्पल्यां शब्दच० ।

शनपर्णी स्त्री शणस्येव पर्णान्यस्याः पृषो० णस्य नः । कटुक्याम् शब्दच० ।

शनि पु० शो-अनि किच्च । १सूर्य्यपुत्रे छायागर्भजाते ग्रहभेदे "शनिर्विहङ्गोऽनिलवन्यवन्ध्या शूद्राङ्गना धातुःसमोस्थिरश्च । क्रूरः प्रतीचीत्वरोऽतिवृद्धोऽकरः स्थितोट् दीर्घतनुनीललौहम्" । नील० ताज० । "मन्दोऽलसः कपिलकृशदीर्घगात्रः स्थूलद्विजः परुषरोमकचोऽनिलात्मा" बृहज्जा० । २तत्स्वामिकदिने च "शनौ वन्ध्यां विजानीयात्" ज्यो० त० । [वारे ।

शनिवार पु० शनिस्वामिकोवारः । सूर्य्यादिवारमध्ये सप्तमे

शनैश्चर पु० शनैश्चरति चर-अच् । शनिग्रहे तस्य ग्रहाणां मध्ये सर्वोपरिकक्षस्थितत्वात् बहुकालेनैकैकराशिभोगात् मन्दगामित्वम् । [अमरः ।

शनैस् अव्य० शण-डैसि पृषो० लुक् च । मन्दे २अनौच्ये च

शन्स हिंसायां स्तुतौ कथने च भ्वा० पर० सक० सेट् क्त्वा वेट् । शंसति अशंसीत् । [शप्यति ते अशाप्सीत् ।

शप आक्रोशे वा भ्वा०पक्षे दिवा०उभ०सक०अनिट् । शपति ते

शपथ पु० शप–अथन् । सत्यताकरणाय दिव्यभेदकरणे यथा एतत् यदि मिथ्या स्यात् तदा मे एतदनिष्टं स्यादित्यादि

शपन पु० शप-ल्युट् । १शपथे अमरः । २गालौ त्रिका०।

शप्त त्रि० शप-क्त । १अभिशापयुक्ते २उलपाख्ये तृणभेदे पु० शब्दच० । [च मेदि०।

शफ न०शम-अच् पृषो०मस्य फः । १गवादीनां खुरे २वृक्षमूले

शफर पुंस्त्री० शफं राति रा-क । (पुँटी) मत्स्यभेदे अमरः स्त्रियां ङीष् ।

शफराधिप पु० ६त० । इल्लिशमत्स्ये त्रिका० । [शब्दत् त ।

शब्द शब्दकरणे अ०चु०उभ० सक० सेट् । शब्दयति ते अश-

शब्द पु० शब्द–घञ् । १ध्वन्यात्मके २वर्णात्मके च श्रोत्रे-न्द्रियग्राह्ये आकाशस्य गुणभेदे ।

शब्दग्रह पु० शब्दं गृह्णाति ग्रह–अच् । १श्रोत्रेन्द्रिये घञर्थे अप् ६त० । २शब्दज्ञाने ।

शब्दतन्मात्र न० कर्म० । सांख्यमतसिद्धे आकाशकारणे सूक्ष्मभूतभेदे तन्मात्रशब्दे ३२२८ पृ० दृश्यम् ।

शब्दन त्रि० शब्द-ल्यु । शब्दकारके अमरः ।

शब्दब्रह्मन् न०शब्दात्मकं ब्रह्म । १वेदात्मके २स्फोटात्मके च नित्ये शब्दरूपे ब्रह्मणि । [१बाणभेदे २अर्जुने त्रिका० ।

शब्दभेदिन् पु०शब्दानुसारेण भिनत्ति लक्ष्यम् भिद्-णिनि ।

शब्दवेधिन् पु० शब्दानुसारेण विध्यति लक्ष्यं विध–णिनि । १बाणभेदे २अर्जुने च धनञ्जयः ।

शब्दशक्ति स्त्री ६त० । शब्दानामर्थावबोधकतारूपे अभि-धालक्षणादौ वृत्तिरूपे सामर्थ्ये ।

शब्दाधिष्ठान न० ६त० । कर्णे हेमच० ।

शब्दानुशासन न० अनुशिष्यतेऽनेन अनु+शास–ल्युट् ६त० । शब्दसाधुताज्ञापके व्याकरणे । "अथ शब्दानुशा-सनम्" महाभाष्यम् ।

शब्दालङ्कार पु० शब्दमात्रकृतोऽलङ्कारः । अलङ्कारशास्त्र-प्रसिद्धेऽनुप्रासादौ अलङ्कारे । अलङ्कारशब्दे तद्भेदा-दिकं दृश्यम् ।

शब्दित त्रि० शब्द–क्त । आहूते ।

शम शान्तौ अक० शान्तीकरणे सक० दि० शमा० पर० सेट् । शाम्यति इरित् अशमत्–अशमीत् । उदित् क्त्वा वेट् । शान्तः । शमयति शामयति ।

शम आलोचने चु० उभ० सक० सेट् । शामयति ते शम-यति ते अशीशमत् त ।

शम पु० शम–घञ् । १शान्तौ अन्तरिन्द्रियदमने अमरः । २मोक्षे त्रिका० ३पाणौ रामाश्रमः । ४उपचारे राजनि० ।

शमथ पु० शम–अथच् । १शान्तौ अमरः । २मन्त्रिणि मेदि० ।

शमन पु० शमयति शम–णिच्–ल्यु । लोकानां पुण्यापुण्य-फलदातृत्वेन दण्डकारके १यमे अमरः । शम–णिच्–भावे ल्युट् । २शान्तीकरणे न० । ३यज्ञार्थपशुघाते अमरः ४चर्वणे धरणिः ५हिंसायां हेमच० ६मृगभेदे शब्दच० ।

शमनस्वसृ स्त्री ६त० । यमुनायाम् अमरः ।

शमल न०शम-कलच् । १विष्ठायाम् अमरः । २पापे संक्षिप्त०

शमि(मी) स्त्री शम–इन् वा ङीप् । (शाइ) १वृक्षभेदे "शमी तिक्ता कटुः शीता कषाया रेचनी लघुः । कफ-कासभ्रमश्वासकुष्ठार्शःकृमिजित् स्मृता" भावप्र० । २शिम्बायाम् (शुँटि) हेमच० । ३वागुजौ मेदि० ।

शमिन् त्रि० शाम्यति शम-णिनि । शान्ते ।

शमीक पु०शम–बा० ईक । मुनिभेदे । [२विप्रे च शब्दच० ।

शमीगर्भ पु० शमीगर्भ आधारत्वेनास्त्यस्य अच् । १वह्नौ

शमीधान्य न० शमी शिम्बैव धान्यम् । शिम्बात्मके माष-मुद्गादौ धान्ये अमरः ।

"शमीजाः शिम्बिजाः शिम्बा तराः सूप्याश्च वैदलाः । वैदला मधुरा रूक्षाः कषायाः कटुपाकिनः । वातलाः कफपित्तघ्ना बद्धमूत्रमला हिमाः । ऋते मुद्गमसूराभ्या-मन्ये त्वाध्मानकारकाः" । मुद्गमसूरयोरनाध्मानकारि-त्वमन्यवैदलापेक्षया न तु सर्वथा एतयोरपि किञ्चिदा-ध्मानकारित्वदर्शनात्" भावप्र० "शूकधान्यं शमीधान्यं समातीतं प्रशस्यते । परतो वातकट्रूक्षं प्रायेणाभिनवं गुरु । यवगोधूममाषाश्च तिलाश्चाभिनवा हिताः । पुराणा विरसा रूक्षा न तथार्थकरा मताः" राजवल्लभः ।

शमीपत्री स्त्री शम्या इव पत्त्रमस्याः ङीप् । लज्जालु-लतायां जटा० ।

शमीर पु० अल्पा शमी अल्पार्थे र "क्वचित् स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते" इति भा-ष्योक्तेः पुंस्त्वम् । क्षुद्रायां शम्याम् अमरः ।

शम्पा स्त्री शं पाति पा–क । विद्युति अमरः ।

शम्पाक पु०शं शिवं पाके फले वा यस्य । १आरग्वधे अमरः । २विपाके ३यावके च हेमच० ।

शम्ब गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । शम्बति अशम्बीत् ।

शम्ब पु॰ शम्ब-अच् । १वज्रे २मूषलापस्थितलौहे मेदि॰ । ३लौहकाञ्चयां हेमच॰ । ४अनुलोमकर्षणे भरतः । ५दरिद्रे च संक्षिप्तसा॰ ६भाग्यवति त्रि॰ रामाश्रमः ।

शम्बर न॰ शम्ब-अरन् । १जले २धने ३व्रते रत्नमा॰ । ४चित्रे च ५बौद्धव्रतभेदे हेमच॰ । ६मृगभेदे ७दैत्यभेदे पु॰ मेदि॰ ८मत्स्यभेदे ९पर्वतभेदे १०जिनभेदे पु॰ विश्वः । ११युद्धे पु॰ १२श्रेष्ठे त्रि॰ धरणिः १३चित्रकवृक्षे १४लोध्रे १५अर्जुनवृक्षे च पु॰ राजनि॰ । [राजनि॰ ।

शम्बरकन्द पु॰ शम्बरः श्रेष्ठः कन्दो यस्य । वाराहीकन्दे

शम्बरचन्दन न॰ ६त॰। शम्बरपर्वतजाते चन्दनभेदे राजनि॰

शम्बरसूदन पु॰ शम्बरमसुरं सूदयति हिनस्ति चु॰ सूद-ल्यु । कामदेवे हला॰ तद्धननकथा हरिवं॰ १६३।१६४ अ॰ दृश्या ।

शम्बरारि पु॰६त॰ । कामदेवे अमरः । शम्बररिप्वादयोऽप्यत्र ।

शम्बरी स्त्री शम्बरं जलं बाहुल्येनास्त्यस्या अच् गौरा॰ङीष् । १आखुपर्ण्यां मेदि॰ । २मायायां शब्दर॰ ।

शम्बल पु॰न॰शम्ब-कलच् । १कूले २पाथेये ३मत्सरे च मेदि॰

शम्बाकृत त्रि॰ शम्बं कृष्टमप्यनुलोममाकृष्यते शम्ब+कर्षणार्थे डाच्+कृ-क्त । अनुलोमेन द्विराकृष्टे क्षेत्रे अमरः ।

शम्बु (म्बू) पुंस्त्री॰ शम्ब-उन् ऊ वा । १जलशुक्तौ (शामुक) हेमच॰ स्वार्थे क । तत्रार्थे । संज्ञायां कन् । गजकुम्भान्तभागे च । रामायणप्रसिद्धे शूद्रतापसे, शम्बु हेमच॰ दैत्यभेदे च पु॰ ।

शम्भ त्रि॰ शमस्त्यस्य शम्+भ । कल्याणयुक्ते ।

शम्भल पु॰ शम्भं कल्याणदायकं तीर्थं लाति-ला क । १ग्रामभेदे यत्र कल्की भविष्यति तस्मिन् । २कुट्टिन्यां स्त्री अमरः गौरा॰ ङीष् ।

शम्भु पु॰ शम्+भू-डु । १महादेवे अमरः । २ब्रह्मणि ३वृद्धे मेदि॰ ४विष्णौ हला॰ ५सिद्धे शब्दर॰ । ६श्वेतार्के शब्दर॰ । [शम्भुसुतादयोऽप्यत्र ।

शम्भुतनय पु॰ ६त॰ । १गणेशे २कार्त्तिकेये च शब्दमा॰ शु॰

शम्भुप्रिया स्त्री ६त॰ । १आमलक्यां हेमच॰ २दुर्गायाञ्च ।

शम्भुवल्लभ न॰६त॰ । १श्वेतपद्मे राजनि॰ २महादेवप्रिये च

शम्या स्त्री शम-यत् टाप् । १युगकीलके अमरः । २दक्षहस्त-[illegible]भेदे संगीतदा॰ । [४निद्रायां ५पणे च विश्वः ।

शय पु॰ शी-अच् । १हस्ते अमरः । २सर्पे ३शय्यायां मेदि॰

शयथ पु॰ शी-अथच् । १अजगरसर्पे २मृत्यौ ३निद्राशीले त्रि॰ हेमच॰ । ४वराहे ५मत्स्ये च पुंस्त्री॰संक्षिप्तसारः ।

शयन न॰ शी-ल्युट् । १निद्रायां २शय्यायाम् अमरः ३मैथुने च मेदि॰ ।

देवभेदे शयनकालभेदादि वामनपु॰ १६ अ॰ उक्तं यथा "मिथुनाभिगते सूर्ये शुक्लपक्षे तपोधन ! । एकादश्यां जगत्स्वामिशयनं परिकल्पयेत् । शेषाहिभोगपर्यङ्कं कृत्वा संपूज्य केशवम् । कृत्वोपवीतकञ्चैव सम्यक् संपूज्य च द्विजान् । अनुज्ञां ब्राह्मणेभ्यश्च द्वादश्यां प्रयतः शुचिः । लब्ध्वा पीताम्बरधरं स्वस्ति निद्रां समानयेत् । त्रयोदश्यां ततः कामः स्वपते शयने शुभे । कदम्बानां सुगन्धानां कुसुमैः परिकल्पिते । चतुर्दश्यां ततो यक्षाः स्वपन्ति सुखशीतले । सुवर्णपङ्कजकृते सुखास्तीर्णोपधानके । पौर्णमास्यामुमानाथः स्वपते चर्मसंस्तरे । वैयाघ्रे च जटाभारं समुद्ग्रथ्यान्यचर्मणा । ततो दिवाकरे राशिं संप्रयाति च कर्कटम् । ततोऽमराणां रजनी भवते दक्षिणायनम् । ब्रह्मा प्रतिपदि तथा नीलोत्पलदलेऽनघ ! । तल्पे स्वपिति देवानां दर्शयन् मार्गमुत्तमम् । विश्वकर्मा द्वितीयायां तृतीयायां गिरेः सुता । विनायकश्चतुर्थ्यान्तु पञ्चम्यामपि धर्मराट् । षष्ठ्यां स्कन्दश्च स्वपिति सप्तम्यां भगवान् रविः । कात्यायनी तथाष्टम्यां नवम्यां कमलालया । दशम्यां भुजगेन्द्राश्च स्वपन्ति वायुभोजनाः । एकादश्यान्तु कृष्णायां साध्या ब्रह्मन् स्वपन्ति हि । एष क्रमस्ते गदितो निशायां शयने मुने ! । स्वपत्सु तेषु देवेषु प्रावृट्कालः समाययौ" ।

अथ लोकानां शयनप्रकारादि प्रदर्श्यते

"उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वाग्नींस्तानुपास्य च । भृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा नातितृप्तोऽथ संविशेत् । शुचिं देशं विविक्तन्तु गोमयेन तु लेपयेत् । प्रागुदक्प्रवणे चैव संस्वपेत सदा बुधः । प्राक्शिराश्च स्वपेन्नित्यं तथा वै दक्षिणाशिराः । स्वपेदुदक्शिरा नैव तथा प्रत्यक्शिरा न च । न चान्तर्धानहीने तु न तिर्यक् च कदाचन । शून्यालये श्मशाने तु एकवृक्षे चतुष्पथे । महादेवगृहे चापि मातृवेश्मनि न स्वपेत् । न यक्षनागायतने स्कन्दस्यायतने तथा । दर्भेषु च विना दीक्षां न स्वपेच्च कथञ्चन । धान्यगेहे च विप्राणां गुरूणाञ्च तथोपरि । नाशुचौ पर्णकीर्णे तु नाशुचिर्नाशिरस्त्रया । दिने सन्ध्यौ न नग्नश्च नोत्तरापरमस्तकः ।

नाकाशे पर्वते शून्ये न च चैत्यद्रुमे तथा। न तु द्वारे-ऽश्मसाकीर्णे नार्द्रपादस्तथाविधः। पालाशे शयने नैव बहुदारुकृते न च। न दग्धे विद्युता चैव वह्निप्लुष्टे जले तथा। न स्वपेत् सन्ध्ययोर्नित्यं न शिवस्थासने कटे। एवं स्वपन् नरो नित्यं सुखभोक्ता परत्र भाक्। अन्यथा च भवेद्दुःखी मृतो नरकमश्नुते" वह्निपु०। शति स्वर्ये शय्या न पातनीया सूर्योदयात् पूर्वमुत्तोलनीयेत्याह स्मृतिः "भास्करादयशय्यानि नित्याग्निसलिलानि च। सूर्यावलोकिदीपानि लक्ष्म्या वेश्मानि भाजनम्। आसनं वसनं शय्या जायापत्यं कमण्डलुः। आत्मनः शुचि-रेतानि न परेषां कदाचन"। न कदाचन इत्यनुमतिं विना अन्यथाऽऽतिथ्यानुपपत्तेः रघु०। व्यासः "शुचौ देशे विविक्ते तु गोमयेनोपलिप्तके। प्रागुदक्प्रवणे चैव संविशेत्तु सदा बुधः। माङ्गल्यं पूर्णकुम्भञ्च शिरःस्थाने निधापयेत्। वैदिकैर्गारुडैर्मन्त्रैः रक्षां कृत्वा स्वपेत्ततः"। गर्गः "स्वगृहे प्राक्शिराः शेते आयुष्ये दक्षिणाशिराः। प्रत्यक्शिराः प्रवासे तु न कदाचिदुदक्शिराः" मार्कण्डेयपु० "प्राक्शिरःशयने विद्यात् धनमायुश्च दक्षिणे। प-श्चिमे प्रबलां चिन्तां हानिं मृत्युं तथोत्तरे" तथा "नम-स्कृत्याव्ययं विष्णुं समाधिस्थः स्वपेन्निशि" मार्कण्डेयपु० "शून्यागारे श्मशाने च एकवृक्षे चतुष्पथे। महादेव-गृहे चापि शर्करालोष्टपांशुषु। धान्यगोविप्रदेवानां गुरूणाञ्च तथोपरि। न चापि भग्नशयने नाशुचौ ना-शुचिः स्वयम्। नार्द्रवासा न नग्नश्च नोत्तरापरम-स्तकः। नाकाशे सर्वशून्ये च न च चैत्यद्रुमे तथा"। न स्वपेदित्यर्थः आ० त०। "भुक्त्वा च विधिवन्-मन्त्रैर्हितो भुक्त्वाऽवशिष्टकम्। सुहृद्बान्धवजनः स्वपेत् शुष्कपदो निशि। नोत्तराभिमुखः स्वप्यात् पश्चिमाभि-मुखो न च। न चाकाशे न नग्नो वा नाशुचिर्नासने क्वचित्। न शीर्णायान्तु खट्वायां शून्यागारे न चैव हि। नापि वंशे च पालाशे शयने वा कदाचन" कौर्मपु० १८अ० "कृतपादादिशौचस्तु भुक्त्वा सायं ततो गृही। गच्छेत् शय्यां स्फुटत्वाञ्च अथवा दारु-निर्मिताम्। शाल्मलस्य कदम्बस्य नीपमन्दारकस्य च। किंशुकस्य वटस्याथ तथा कुशस्य च। आरो-हणात् भवेत् पापं तस्मात्तेषु न च स्वपेत्। प्रदोषे शय्यां स्थले वा अर्पयेत् परमेश्वरि!। न शुष्के नापवित्रे तु न तृणे न च भूतले। तूलिकायां तथा वस्त्रे शय्या-भावे स्वपेद्गृही। स्वपेन्न पट्टवस्त्रे च कलङ्के कम्ब-लेषु च" मत्स्यपु० ४४प०। "शयानश्चो वसुन्धरां तु हि दक्षिणे। ततस्तदूर्द्ध्वपुरुषान् २२ वामे पश्चात् स्वप्यात् यथासुखम्। वामदिशायामनलो नाभे रूर्द्ध्वेऽस्ति जन्तूनाम्। तस्मात्तु वामपार्श्वे शयीत भुक्त प्रपाकार्थम्" भावप्र०। [तत्रैव।

शयनीय न० शी-आधारे अनीयर्। शय्यायाम् स्वार्थे क।

शयनैकादशी स्त्री इत०। आषाढशुक्लैकादश्याम्।

शयालु त्रि० शी-आलुच्। निद्राशीले अमरः। २अजगरे, ३कुक्कुरे च पु० हारा०। [द्रायां न०।

शयित त्रि० शी-कर्त्तरि क्त। १निद्रिते। भावे—क्त। नि-

शयु पु० शी—उ। १अजगरे सर्पे अमरः। उणन्। शयुनो-ऽप्यत्र उणादिको०।

शय्या स्त्री शी—आधारे क्यप्। १खट्वायाम् अमरः। भावे क्यप्। २शयने ३गुम्फने मेदि०। "त्रिदोषशमनी खट्वा तूली वातकफापहा। भूशय्या बृंहणी वृष्या काष्ठपट्टी तु वातला"। "भूशय्या वातलातीव रूक्षा पित्तास्रनाशिनी। सुशय्याशयनं हृद्यं पुष्टिनिद्राधृतिप्रदम्। श्रमानिलहरं वृष्यं विपरीत मतोऽन्यथा" भावप्र०। तद्गमनविधानं यथा "कृतपादादिशौचस्तु भुक्त्वा सायं ततो गृही। गच्छेत् शय्यामस्फुटितामपि दारुमयीं नृप!। नावि-शालां न वै भग्नां नासमां मलिनां न च। न च जन्तुमयीं शय्यामधिगच्छेदनास्तृताम्"। विष्णुपु० ३अंशे ११अ०।

शर न० शॄ-अच्। १जले २बाणे ३दधिदुग्धाद्युपरि पु० मेदि०। ४इक्षुसाधने तृणभेदे पु०। "भद्रमुञ्जः शरो बाणस्तेजनश्चक्षुवेष्टनः। मुञ्जो मुञ्जातको बाणः स्थूल-दर्भः सुमेधसः। मुञ्जद्वयन्तु मधुरं तुवरं शिशिरं तथा। दाहतृष्णाविसर्पास्रमूत्रवस्त्यक्षिरोगजित्। दोषत्रय-हरं वृष्यं मेखलासूपयुज्यते" भावप्र०। भावे अप्। ५हिंसायाम्।

शरकाण्ड पु० इत०। १शरस्कन्धे २तन्निमित्तकवाणे च।

शरज न० शरात् दधिदुग्धसारात् जायते जन-ड। १हैयङ्ग-वीने हेमच०। शरवणे जाते २कार्त्तिकेये पु०। अग्नि-कुमारशब्दे ५४प्० दृश्यम्।

शरजन्मन् पु० शरवणे जन्म यस्य। कार्त्तिकेये अमरः।

शरट पु० शॄ-अटन्। १कृकलासे अमरः २कुसुम्भशाके च भरतः

शरण न० शॄ—ल्युट्। १गृहे २रक्षके अमरः। ३रक्षणे ४वधे

मेदि०। ५घातके शब्दच०। ६प्रसारण्यां स्त्री शब्दर०टाप्।

शरणागत त्रि० शरणमागतः आ+गम–क्त। शरणापन्ने।

शरणापन्न त्रि० शरणमापन्नः आ+पद क्त। शरणमागते।

शरणार्थिन् त्रि० शरणमर्थयते अर्थ–णिनि। शरणकामे।

श(स)रणि(णी) स्त्री शृ(सृ)–अनि वा ङीप्। १पथि, ङीबन्तस्तु २प्रसारण्यां शब्दर०। ३जयन्त्याञ्च स्त्री शब्दर०। ४पृथ्व्याम् अजयः।

शरण्ड पु० शृ–अण्डच्। १खगे कामुके शब्दरत्ना०। २धूर्त्ते ३शरटे ४भूषणभेदे मेदि०। ५चतुष्पदि संक्षिप्तसा०।

शरण्य त्रि० शरणाय साधुः यत्। १शरणागतत्राणकरण-योग्ये २दुर्गायां स्त्री।

"विपाग्निभयघोरेषु शरणं शरणाद् यतः। शरण्या तेन सा देवी पुराणे परिपठ्यते" देवीपु०।

शरण्यु पु० शृ–अन्यु। १मेघे २वाते च विश्वः। [शब्दर०

शरत्कामिन् पु० शरदि कामयते कम–णिनि। कुक्कुरे

शरत्पद्म न० शरदिव शुभ्रं पद्मम्। श्वेतपद्मे राजनि०।

शरत्पर्वन् न० ७त०। कोजागरपूर्णिमानिमित्तोत्सवे जटा०।

शरद् स्त्री शृ–अदि। १वत्सरे, २आश्विनकार्त्तिकमासात्मके ऋतौ च अमरः। तद्वारिगुणा भावप्र० उक्ता यथा "वर्षासु नाभसं वारि सेवेतौद्भिदमेव वा। सर्वं शरदि हेमन्ते तड़ागं सारसन्तु वा"। शारदं चानभिष्यन्दि लघु तत् परिकीर्त्तितम्। हैमन्तिकजलं स्निग्धं बल्यं वृष्यं हितं गुरु" राजव०। तत्रोत्तरवायुसेवनं हितं यथा "वसन्ते दक्षिणो वातो भवेत् वर्षासु पश्चिमः। उत्तरः शारदे काले पूर्वो हेमन्तशैशिरे" राजनि०। ऋतुशब्दे दृ० दृश्यम्। "शरदृतुस्तु वैद्यकमते भाद्राश्विनमासा-त्मकः। तत्र वर्णनीयानि चन्द्रपटुता जलशुभ्रता अगस्त्यः हंसः वृषः" कविकल्प०।

शरधि पु० शरा धीयन्तेऽत्र धा–आधारे कि। तूणे हेमच०

शरपुङ्खा स्त्री शरस्येव पुङ्खो यस्याः। नीलीवृक्षाकृतौ क्षुद्र-पुङ्खाख्ये "शरपुङ्खा यकृत्प्लीहगुल्मव्रणविषापहा। तिक्ता कषाया कासास्रज्वरश्वासहरी लघुः" भावप्र०।

शरभ पु० शृ–अभच्। "अष्टपादूर्द्ध्वनयन ऊर्द्ध्वपादचतुष्टयः" इत्युक्तलक्षणे १मृगभेदे अमरः। २करभे, ३वानरभेदे अमरः। ३उष्ट्रे च जटा०। ४विष्णुपार्षदभेदे भा० अनु० ८१ अ०। ५दानवभेदे भा० आ० ६५ अ०। "अष्टपादूर्द्ध्वनयनः शरभो वनगोचरः। तं सिंहं हन्तुमागच्छन् मुनेस्तस्य निवेशनम्। तं मुनिः शरभं चक्रे बलोत्कटमरिन्दमम्। ततः स शरभो वन्यो मुनेः शरभमग्रतः। दृष्ट्वा बलिनमत्युग्रं द्रुतं सम्प्राद्रवद्वनात्। स एवं शरभस्थाने संन्यस्तो मुनिना तदा। मुनेः पार्श्वगतो नित्यं शरभः सुखमाप्नवान्। ततः शरभसन्त्रस्ताः सर्वे मृगगणास्तदा। दिशः सम्प्राद्रवन् राजन्! भयाज्जीवितकाङ्क्षिणः। शरभोऽप्यतिसंहृष्टो नित्यं प्राणिवधे रतः। फलमूलाशनं कर्त्तुं नैच्छत् स पिशिताशनः। ततो रुधिरतर्षेण बलिना शरभोऽन्वितः। इयेष तं मुनिं हन्तुमकृतज्ञः श्वयोनिजः। ततस्तेन तपः-शक्त्या विदितो ज्ञानचक्षुषा। विज्ञाय स महाप्राज्ञो मुनिःश्वानं तमुक्तवान्। श्वा त्वं द्वीपित्वमापन्नो द्वीपी व्याघ्रत्वमागतः। व्याघ्रान्नागो मदपटुर्नागः सिंहत्वमागतः। सिंहस्त्वं बलमापन्नो भूयः शरभतां गतः। मया स्नेहपरीतेन विसृष्टो नकुलान्वयः। यस्मादेवमपापं मां पाप! हिंसितुमिच्छसि। तस्मात् श्वयोनिमापन्नः श्वैव त्वं हि भविष्यसि। ततो मुनिजनद्वेष्टा दुष्टात्मा प्राकृतोऽबुधः। ऋषिणा शरभः शप्तस्तद्रूपं पुनराप्नवान्" भा० शा० ११७अ०।

शरभू पु० शरे शरवणे भवति भू–क्विप्। कार्त्तिकेये हेमच०

शरमय त्रि० शरस्य विकारः मयट्। शरजाते पदार्थे।

श(स)रयु(यू) स्त्री शृ–(सृ)–अयु वा ऊङ्। अयोध्या-नगरीनिम्नवाहिन्यां नद्याम्। तस्यां भवः अण् नि०। शा(सा)रव तत्र भवे त्रि० अमरः।

श(स)रल त्रि० शृ(सृ)–अलच्। १सुगमे, २अकुटिलचित्ते (सरल) ३वृक्षभेदे च। [त्तिकेये।

शरवणोद्भव पु० शरवणम् उद्भवः उत्पत्तिस्थानमस्य। कार्-

शरव्य न० शरवे वाणक्षिप्त्यै हितं शरु+यत्। लक्ष्ये, शरेण वेधनायोद्देश्ये अमरः।

शराटि(डि)(लि) स्त्री शरमनुलक्ष्य अटति अट–इन् पृषो० टस्य डो लो वा। (शराल) पक्षिभेदे अमरः।

शराभ्यास पु० ६त०। वाणमोचनशिक्षायाम् अमरः।

शरारु त्रि० शृ–आरु। हिंस्रे अमरः। [स्त्र। धनुषि जटा०

शरारोप पु० शराः आरोप्यन्तेऽत्र आ+रुह–णिच्।

शराव पु० शरं दध्यादिसारमवति अव–अण्। १मृण्मये पात्रभेदे, (शरा) अमरः। २कुडवद्वयपरिमाणे च वैद्यकम्।

शरावती स्त्री शराः सन्त्यस्याम् मतुप् मस्य वः पूर्वदीर्घश्च। नदीभेदे अमरः।

शराश्रय पु० ६त०। तूणे हेमच०।

शरासन पु॰ शराः अस्यन्तेऽनेन अस–ल्युट् । १धनुषि अमरः । शराणामासनम् । २तूणे च ।

शरिमन् पु॰ शॄ–उणा॰ इमनिच् । प्रसवे सि॰कौ॰ ।

शरी स्त्री शीर्य्यते शॄ–ई । एरकाख्ये भावप्र॰ ।

शरीर न॰ शॄ–ईरन् । प्रतिक्षणं शीर्य्यमाणे १देहे ।

तस्य अङ्गप्रत्यङ्गभेदा भावप्र॰ उक्ता यथा "गर्भाशयगतं शुक्रमार्त्तवं जीवसंज्ञकः । प्रकृतिः सविकारा च तत् सर्वं गर्भसंज्ञकम् । कालेन वर्द्धितो गर्भो यदाङ्गोपाङ्गसंयुतः । भवेत्तदा स मुनिभिः शरीरीति निगद्यते" । अङ्गोपाङ्गसंयुतः व्यक्ताङ्गोपाङ्गः । "तस्य त्वङ्गान्युपाङ्गानि ज्ञात्वा सुश्रुतशास्त्रतः । यत्सकाशादभिधीयन्ते शिष्याः ! शृणुत यत्नतः । आद्यमङ्गं शिरः प्रोक्तं तदुपाङ्गानि कुन्तलाः । तस्यान्तर्मस्तुलुङ्गं च ललाटं भ्रूयुगन्तथा । नेत्रद्वयं तयोरन्तर्वर्त्तते द्वे कनीनिके । दृष्टिद्वयं कृष्णगोलौ श्वेतभागौ च वर्त्मनी । पक्ष्माण्यपाङ्गौ शङ्खौ च कर्णौ तच्छष्कुलीद्वयम् । पालिद्वयं कपोलौ च नासिका च प्रकीर्त्तिता । ओष्ठाधरौ च सृक्किण्यौ मुखं तालु हनुद्वयम् । दन्ताश्च दन्तवेष्टाश्च रसना चिबुकस्तथा । द्वितीयमङ्गं ग्रीवा तु यया मूर्द्धा विधार्य्यते । तृतीयं बाहुयुगलं तदुपाङ्गान्यथ ब्रुवे । तत्रोपरिगतौ स्कन्धौ प्रगण्डौ भवतस्त्वधः । कफोनियुग्मं तदधः प्रकोष्ठयुगलन्तथा । मणिबन्धौ ततो हस्तौ तयोश्चाङ्गुलयो दश । नखाश्च दश ते ख्याप्या दश च्छेद्याः प्रकीर्त्तिताः । चतुर्थमङ्गं वक्षस्तु तदुपाङ्गान्यथ ब्रुवे । स्तनौ पुंसस्तथा नार्य्या विशेष उभयोरयम् । यौवनागमने नार्य्याः पीवरौ भवतः स्तनौ । गर्भवत्याः प्रसूतायास्तावेव क्षीरपूरितौ । हृदयं पुण्डरीकेण सदृशं स्यादधोमुखम् । जाग्रतस्तद्विकसति स्वपतस्तु निमीलति । आशयस्तत् जीवस्य चेतनास्थानमुत्तमम् । अतस्तस्मिंस्तमोव्याप्ते प्राणिनः प्रस्वपन्ति हि" । चेतनास्थानमुत्तममित्यस्याभिप्रायः "कैवल्योपगमस्थानं च मनं, द्रव्यगुणैर्विना" इत्युक्तवता चरकेण सकलं शरीरं चेतनास्थानमुक्तम् तदपेक्षया हृदयं विशेषतश्चेतनास्थानमिति "कक्षयोर्वक्षसः सन्धी अक्षुणी समुदाहृते । कक्षे उभे समाख्याते तयोः स्यातां च वङ्क्षणौ । उदरं पञ्चमञ्चाङ्गं षष्ठं पार्श्वद्वयं मतम् । पृष्ठवंशं तु तथा समस्तं सप्तमं स्मृतम् । उपाङ्गानि च कथ्यन्ते तानि जानीहि यत्नतः । शोणिताज्जायते प्लीहा वामतो हृदयादधः । रक्तवाहिशिराणां स मूलं ख्यातो महर्षिभिः । हृदयाद्वामतोऽधश्च फुप्फुसो रक्तफेनजः । अधो दक्षिणतश्चापि हृदयात् यकृतः स्थितिः । तत्तु रञ्जकपित्तस्य स्थानं शोणितजं मतम् । अधस्तु दक्षिणे भागे हृदयात् क्लोम तिष्ठति । जलवाहिशिरामूलं तृष्णाच्छादनकं मतम्" । क्लोम तिलकम् एतत्तु वातरक्तजम् । अत्र वृद्धवाग्भटः "रक्तादनिलसंसक्तात्कालीयकसम्भव" इति "मेदःशोणितयोः सारादवृक्कयोर्युगलं भवेत् । तौ तु पुष्टिकरौ प्रोक्तौ जठरस्थस्य मेदसः । उक्ताः सार्द्धास्त्रयो व्यामाः पुंसामन्त्राणि सूरिभिः । अर्द्धव्यामेन हीनानि योषितोऽन्त्राणि निर्दिशेत् । उन्दुकस्य कटौ चापि त्रिकं वस्तिश्च वङ्क्षणौ । कण्डराणां प्ररोहः स्यात् स्थानं तद् वीर्य्यमूत्रयोः । स एव गर्भस्याधानं कुर्य्याद्गर्भाशये स्त्रियाः । शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्र्यावर्त्ता सा च कीर्त्तिता । तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता । वृषणौ भवतः सारात्कफासृङ्मांसमेदसाम् । वीर्य्यवाहिशिराधारौ तौ मतौ पौरुषावहौ । गुदस्य मानं सर्वस्य सार्द्धं स्याच्चतुरङ्गुलम् । तत्र स्युर्वलयस्तिस्रः शङ्खावर्त्तनिभास्तु ताः । प्रवाहिणी भवेत् पूर्वा सार्द्धाङ्गुलमिता मता । उत्सर्जनी तु तदधः सा सार्द्धाङ्गुलसम्मिता । तस्याधः संवरणी स्यादेकाङ्गुलसमा मता । अर्द्धाङ्गुलप्रमाणं तु बुधैर्गुदमुखं मतम् । मलोत्सर्गस्य मार्गोऽयं पायुर्देहे विनिर्मितः । पुंसः प्रोथौ स्मृतौ यौ तु तौ नितम्बौ च योषितः । तयोः ककुन्दरे स्यातां सक्थिनी तत्कुकुन्दरम् । तदुपाङ्गानि च ऊरू जानुनी पिण्डिकाद्वयम् । जङ्घे द्वे घुटिके पार्ष्णितले च प्रपदे तथा । पादावङ्गुलयस्तत्र दश तासां नखा दश" ।

शरीरक पु॰ शरीरं कायति आत्मत्वेनाभिमन्यते कै–क । जीवे । स्वार्थे वुञ् । शारीरकोऽप्यत्र ।

शरीरज पु॰ शरीरात् जायते जन–ड । १रोगे २कामदेवे ३पुत्रे च धरणिः । ४देहजातमात्रे त्रि॰ ।

शरीरावरण न॰ शरीरमावृणोति आ+वृ–युच् । देहव्यापिनि १चर्मणि राजनि॰ । २देहावरके त्रि॰ । ल्युट् । ३देहाच्छादने न॰ । [जटा॰ ।

शरीरिन् पु॰ शरीरमात्माभिमानाश्रयत्वेनास्त्यस्य इनि । जीवे

शरु पु॰ शॄ–उन् । १क्रोधे २वज्रे मेदि॰ । ३बाणे हेमच॰ । ४आयुधे च संक्षिप्तसा॰ ।

शरेष्ट पु० शृणाति कामिनं शॄ–अच् शरः कामः तस्य इष्ट इष–क्त । आम्रे जटा० ।

शर्करक पु० शर्करायाः रसः अण् इञ्भावः शार्करः रस इव कायति मधुरत्वात् कै-क । मधुरजम्बीरे राजनि० ।

शर्करजा स्त्री शर्करात् जायते जन-ड । सिताखण्डे राजनि०

शर्करा स्त्री शॄ–करन् कस्य नेत्त्वम् । १खण्डविकारे (चिनि) अमरः । २उपलखण्डे ३कर्परखण्डे च (खापरा) मेदि० । शर्कराः सन्त्यस्य मतुप् तस्य लुक् । ४बहुशर्करायुते देशे अमरः । ५रोगभेदे अश्मरीशब्दे ४९५ पृ० दृश्यम् । ६शकले च मेदि० । शर्कराभेद गुणा राजनि० उक्ता यथा "स्निग्धा पाण्डुकशर्करा हितकरी क्षीणे क्षयेऽरोचके चक्षुष्या बलवर्द्धनी सुमधुरा वृष्या च वंशेक्षुजा । दृष्या तृप्तिबलप्रदा श्रमहरा श्यामेक्षुजा शीतला स्निग्धा कान्तिकरीरसालजनिता रक्तेक्षुजा पित्तजित्" "यावनाली हिमोत्पन्ना हिमाली हिमशर्करा । क्षुद्रशर्करिका क्षुद्रा गुडजा जलबिन्दुजा । हिमजा शर्करा गौल्या शीता तिक्ताऽतिपिच्छला । वातघ्नी सारिका वृष्या दाहपित्तास्रदायिनी । "शीतजान्याकर्करजा माध्वी च मधुशर्करा । माक्षिका शर्करा प्रोक्ता सिताखण्डस्य खण्डकः । सिताखण्डोऽतिमधुरश्चक्षुष्यश्छर्दिनाशनः । कुष्ठव्रणकफश्वासहिक्कापित्तास्रदोषनुत् । यवासशर्करा त्वन्या सुधामोदकमोदकः । तवराजः खण्डसारः खण्डजा खण्डमोदकः" । "मत्स्यण्डीकाः खण्डसिता गुणश्रेष्ठा यथोत्तरम् । विमलाः शीतलाः स्निग्धाः गुर्व्यः स्वादुतराः सराः । वृष्याक्षतक्षीणरक्तपित्तानिलापहाः । मत्स्यण्डी पाचिनी बल्या कषाया वातजित् गुरुः । खण्डं गुरु सरं वृष्यं वातघ्नं बलपुष्टिदम् । सितोपला सरा गुर्वी वातघ्नी न कफप्रदा" । पथ्यापथ्यविवेकः "शर्करा ज्वरपित्तास्रदाहमूर्च्छाच्छर्दितृषापहा । तृष्णाघ्नस्तवराजस्तु ज्वरदाहास्रपित्तनुत् । वसिका फाणितगुडखण्डमत्स्यण्डिकासिताः । निर्मला लघवो ज्ञेयाः शीतवीर्य्या यथोत्तरम् । यथा यथैषां वैमल्यं भवेच्छैत्यं तथा तथा" राजवल्लभः । "खण्डन्तु सिकताकारं सुश्वेतं शर्करा सिता । सिता सुमधुरा रुच्या वातपित्तास्रदाहजित् । मूर्च्छाच्छर्दिज्वरान् हन्ति सुशीता शुक्रकारिणी । भवेन्मधुसिता शीता रक्तपित्तहरी गुरुः । छर्द्यतीसारतृड्दाहरक्तघ्नी तुवरा हिमा । यथा यथैषां नैर्मल्यं मधुरत्वं तथा तथा । स्नेहलाघवशैत्यानि सरत्वञ्च तथा तथा" भावप्र० गुणाश्चान्ये ।

शर्कराचल पु० दानार्थं कल्पिते शर्कराकृते पर्वते । तद्विधिः हेमा० दा० पद्मपुराणे उक्तो यथा

"अथातः संप्रवक्ष्यामि शर्कराचलमुत्तमम् । यस्य प्रदानाद्विष्ण्वर्करुद्रास्तुष्यन्ति सर्वदा । अष्टभिः शर्कराभारैरुत्तमः स्यान्महाचलः । चतुर्भिर्मध्यमः प्रोक्तो भाराभ्यामधरः स्मृतः । भारेण वार्द्धभारेण कुर्य्याद्यः स्वल्पवित्तवान् । विष्कम्भपर्वतान् कुर्य्यात् तुरीयांशेन मानवः । धान्यपर्वतवत्सर्वमासाद्यामरसंयुतम् । मेरोरुपरि तद्वच्च स्थाप्य हेमतरुत्रयम् । मन्दारः पारिजातश्च तृतीयः कल्पपादपः । एतद्वृक्षत्रयं मूर्द्ध्नि सर्वेष्वपि निवेशयेत् । हरिचन्दनसन्तानौ पूर्वपश्चिमभागयोः । निवेश्यौ सर्वशैलेषु विशेषाच्छर्कराचले । मन्दारे कामदेवस्तु प्रत्यग्वक्त्रः सदा भवेत् । गन्धमादनशृङ्गे च धनदः स्यादुदङ्मुखः । प्राङ्मुखो वेदमूर्त्तिश्च हंसः स्याद्विपुलाचले । हैमी सुपार्श्वे सुरभी दक्षिणाभिमुखी भवेत् । धान्यपर्वतवत् सर्वमावाहनमखादिकम्" ।

शर्कराधेनु स्त्री दानार्थं कल्पिते शर्कराकृते धेन्वाकारे स्तूपभेदे हेमा०दा० स्कन्दपुराणोक्तस्तद्विधिर्यथा

"तद्वच्च शर्कराधेनुं राजन् ! कुर्य्यात् यथार्थतः । अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिनकुशोत्तरे । धेनुः शर्करया राजन् ! सदा भारचतुष्टयम् । उत्तमा कथ्यते सद्भिश्चतुर्थांशेन वत्सकः । तदर्द्धं मध्यमा प्रोक्ता चतुर्थांशेन कन्यसा । तस्यवत्सं प्रकुर्वीत चतुर्थांशेन मानवः । अथ वा धेनुतः कुर्य्यादष्टांशेन तु वत्सकम् । स्वशक्त्या कारयेद्धेनुं यथात्मानं न पीडयेत् । सर्वबीजानि संस्थाप्य चतुर्दिक्षु समन्ततः । सौवर्णमुखशृङ्गाणि मौक्तिकैर्नयनानि च । गुडेन च मुखं कार्य्यं जिह्वा पिष्टमयी तथा । कम्बलं पट्टसूत्रेण घण्टाभरणभूषिता । इक्षुपादा रौप्यखुरा नवनीतमयस्तना । प्रशस्तपत्रश्रवणा सितचामरभूषिता । पञ्चरत्नसमायुक्ता दर्भरोमसमन्विता । कांस्योपदोहना सम्यक् गन्धपुष्पैः समन्विता । ईदृक् विधानसंयुक्तां वस्त्रैराच्छादितां तथा । गन्धपुष्पैरलंकृत्य ब्राह्मणाय निवेदयेत्" ।

शर्करार्बुद पु० रोगभेदे तल्लक्षणं भावप्र० उक्तं यथा

"प्राप्य मांसं सिराः स्नायुं मेदः श्लेष्मा तथानिलः । ग्रन्थिं करोत्यसौ भिन्नो मधुसर्पिर्वसानिभम् । स्रवत्यास्रावमत्यर्थं तत्र [illegible] गतोऽनिलः । मांसं विशोष्य [illegible]

मथितां शर्करां जनयत्यतः । दुर्गन्धक्लिन्नमत्यर्थं नानावर्णं ततः सिराः । स्रवन्ति सहसा रक्तं तं विन्द्याच्छर्करार्बुदम्” । शर्करा वालुकातुल्या” भावप्र० ।

शर्करावत् त्रि० शर्कराः सन्त्यस्मिन् मतुप् मस्य वः । बहुशर्करायुक्तदेशे ।

शर्करासप्तमी स्त्री वैशाखशुक्लपक्षसप्तम्याम् । तद्विधानं मत्स्यपु० ७२अ० उक्तं यथा “शर्करासप्तमीं वक्ष्ये तद्वत् कल्मषनाशिनीम् । आयुरारोग्यमैश्वर्यं ययानन्तं प्रजायते । माधवस्य सिते पक्षे सप्तम्यां शुक्लपक्षतः । प्रातःस्नात्वा तिलैः शुक्लैः शुक्लमाल्यानुलेपनैः । स्थण्डिले पद्ममालिख्य कुङ्कुमेन सकर्णिकम् । तस्मै नमः सवित्रे तु गन्धपुष्पं निवेदयेत्” इत्यादि ।

शर्करोदक न० शर्करामिश्रितमुदकम् । (चिनिर पाना) शर्करामिश्रिते जले तत्करणप्रकारगुणादिकं भावप्र०उक्तं यथा “जलेन शीतलेनैव घोलिता शुभ्रशर्करा । एलालवङ्गकर्पूरमरिचैश्च समन्विता । शर्करोदकनाम्नैतत् प्रसिद्धं विदुषां मतम् । शर्करोदकमाख्यातं शुक्रलं शिशिरं सरम् । बल्यं रुच्यं लघु स्वादु वातपित्तास्रनाशनम् । मूर्च्छाच्छर्दितृषादाहज्वरशान्तिकरं परम्” भावप्र०

शर्करिक त्रि० शर्कराः सन्त्यस्य ठन् । बहुशर्करायुक्तदेशे इलच् । शर्करिल-तत्रैव उभयत्रामरः ।

शर्द्ध पु० शृध-घञ् । अपानवायूत्सर्गे । ल्युट् । तत्रैव न० ।

शर्द्धञ्जह पु० शर्द्धमपानवायूत्सर्गं जहाति हा-खश् मुम्च । माषे । तद्भोजने हि अपानवायुर्निःसरतीति तस्य तथात्वम् ।

शर्ब हिंसायां गतौ च भ्वा०पर०सक०सेट् । शर्बति अशर्बीत् ।

शर्मद त्रि० शर्म ददाति दा-क । १सुखदायके २विष्णौ पु० विष्णुसं० ।

शर्मन् शृ-मनिन् । १सुखे २तद्वति त्रि० ३ब्राह्मणोपाधौ पु० । “शर्मा देवश्च विप्रस्य वर्मा त्राता च भूभुजः । भूतिर्दत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत्” यमः । “शर्मान्तं ब्राह्मणस्य स्यात् वर्मान्तं क्षत्रियस्य तु । धनान्तश्चैव वैश्यस्य दासान्तं चान्त्यजन्मनः” शातातपः ।

शर्मरा स्त्री शर्म-राति रा-क । १दारुहरिद्रायां २वस्त्रभेदे पु० धरणिः ३सुखदायके त्रि० ।

शर्या स्त्री शृ-यत् । रात्रौ वाचस्पतिः ।

शर्याति पु० वैवस्वतमनोः पुत्रभेदे ।

शर्व हिंसे भ्वा० पर० सक० सेट् । शर्वति अशर्वीत् ।

शर्व पु० शर्व-अच् । १महादेवे हेमच० । २विष्णौ विष्णुसं० ।

शर्वर पु० शर्व-अरन् । १कामदेवे २तमसि न० उणादि० । ३सन्ध्यायाञ्च संक्षिप्तसा० ४स्त्रियां मेदि० ।

शर्वरी स्त्री शृ-वनिप् ङीप् वनो र च । १रात्रौ अमरः । शर्वरीशश्चन्द्रः । २हरिद्रायां विश्वः । [हेमच० ।

शर्वला स्त्री शर्व-घञ् शर्वं लाति ला-क । तोमरास्त्रे

शर्वाणी स्त्री शर्वस्य पत्नी ङीष् आनुक् च । भवान्यां हेमच०

शल चालने भ्वा० आत्म० सक० सेट् । शलते अशलिष्ट । अशलिढ्(ध्व)म् शेले [ज्वलादि० शलः शालः ।

शल गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । शलति अशालीत् ।

शल श्लाघायां चु० आत्म०सक०सेट् । शालयते अशीशलत ।

शल वेगे भ्वा० पर० सक० सेट् । शलति अशालीत् ।

शल न० शल-अच् । १शल्यकीलोम्नि (सजारुकाँटा) अमरः २भृङ्गिणि ३चेत्रभेदे ४ब्रह्मणि च पु० मेदि० ५कुन्तास्त्रे त्रिका० ६उष्ट्रे पुंस्त्री० हेमच० स्त्रियां ङीष् ।

शलक पु० शल-वुन् । (माकड़सा) कीटभेदे त्रिका० ।

शलङ्ग पु० शल-अङ्गच् । १लोकपाले २लवणभेदे उणादि० ।

शलभ पु० शल-अभच् । कीटभेदे पतङ्गे अमरः ।

शलल न० स्त्री शल-कलच् । शल्यकीलोम्नि (सजारुकाँटा) अमरः । स्त्रीत्वे गौरा० ङीष् ।

शलाका स्त्री शल-आकन् । १शल्ये २मदनवृक्षे (मयना) ३शारिकायां ४शल्लक्यां ५शरे मेदि० ६आलेख्यतूलिकायां हेमच० ७अस्थ्नि च शब्दच० । सुश्रुतोक्ते शूकाद्युद्धारणार्थे यन्त्रभेदे यन्त्रशब्दे दृश्यम् ।

शलाकापरि अव्य०अव्ययी० । शलाकासाधनक्रीड़ायां पराजये

शलाकापुरुष पु० हेमचन्द्रोक्ते बौद्धानां त्रिषष्टिदेवपुरुषभेदे

शलाटु त्रि० शल-आटु । १अपक्वफले अमरः । २मूलभेदे उणादि० ३बिल्वे च पु० राजनि० ।

शलालु पु० शल-आलुच् । सुगन्धिद्रव्यभेदे सि०कौ० ।

शलालुक त्रि० शलालुना क्रीतं ठन् । शलालुद्रव्येण क्रीते पदार्थे स्त्रियां ङीष् ।

शल्क न०शल-क कस्य नेत्त्वम् । १खण्डे २वृक्षवल्कले अमरः । ३मत्स्यत्वचि च (आँस) कोषान्तरम् । [त्वचि च सि०कौ०

शल्कल न०शल-कलन् कस्य नेत्त्वम् । १मत्स्यवल्कले २वृक्ष-

शल्कलिन् पु० शल्कलमस्त्यस्य इनि । मत्स्ये शब्दर० ।

शल्किन् पु० शल्कमस्त्यस्य इनि । मत्स्ये हेमच० ।

शल्पदा स्त्री शल-अच् तादृशं पदं मूलं यस्याः । मेदायामोषधौ राजनि० ।

शल्भ प्रशंसायां भ्वा०आ०सक० सेट् । शल्भते अशल्भिष्ट ।

श(शा)ल्मलि पु० शल–मलच् स्वार्थे इन् इञ् वा । शाल्मलिवृक्षे (शिमुल) द्विरूपकोषः स्त्रीत्वमपि तत्र वा ङीप् तत्रार्थे ।

शल्य न० शल–यत् । १बाणे २तोमरे ३शङ्कौ मेदि० ४वंशशलिकायां विश्वः । ५दुःखे ६दुर्वाक्ये शब्दर० ७पापे त्रिका० "शल्यं नाम विविधतृणकाष्ठपाषाणपांशुलोहलोष्ट्रास्थिबालनखपूयास्रावान्तर्गर्भशल्योद्धरणार्थं यन्त्रशस्त्रक्षाराग्निप्रणिधानं व्रणविनिश्चयार्थञ्च" सुश्रुतोक्ते ८चिकित्साङ्गे यन्त्रभेदे ९अस्थ्नि ज्यो०त०। वास्तुभूमिस्थ शल्यज्ञानं प्रश्नाक्षरेण यथा भवति तथोक्तं ज्यो०त०

"सुनिश्चितां मन्दिरभूमिमादौ निखाय तोयावधि यत्नतस्ताम् । कुर्याद्विशल्यामथ वा समानं खात्वाथ वा प्रश्नवशाद्विधिज्ञः । दूर्वाप्रवालाक्षतपुष्पपाणिः शुचिः शुचिं दैवविदं समेत्य । पृच्छेद्विनीतो मधुरस्वरेण शल्यस्य तत्त्वं भवने तदीशः । ततः प्रश्नादिमो वर्णः सम्भाव्यो यत्नतोऽथ वा । क्रमात् पुष्पापगादेवफलानां श्रावणादिकः । प्रणवो धरणी धारिणी करी तदनन्तरम् । न भूत्यै नम इत्येष मन्त्रो वह्निप्रियात्मकः" वह्निप्रिया स्वाहा "मन्त्रेणानेन कठिनीमभिमन्त्र्य विभाजयेत् । नवधा सदनक्षेत्रं तया पश्चाद्विलेखयेत् । वकचत एहाः शपया नव चेत् प्रश्नाक्षराणि जायन्ते । प्रागादिकोष्ठनवके वर्णैस्तैः शल्यमाख्यान्ति । प्रश्ने वकारः पुरतो नरास्थि ब्रवीति शल्यं मरणप्रदायि । कोणोऽग्निदग्धोरगहेतुरस्थुप्रदं ककारः खरशल्यमग्नौ । याम्ये चकारः प्लवगास्थिभेदं प्रभोर्विनाशं प्रकरोति शल्यम् । रक्षोदिशि श्वास्थि ष्टङ्स्थितानां मृत्युं वक्ति सुनिश्चितं तः । एः पश्चिमदिश्यस्थि शिशोर्ब्रवीति मृत्युं प्रवासाद्गृहमेव शल्यम् । कोणेवायुकोणे नरकूपमस्थि दारिद्र्यमित्रक्षयकृद्विधत्ते । धनपदिशि शकारः प्राह विप्रास्थि वित्तक्षयकृदथ षकारो वक्ति खरास्थि मध्ये । तदिह कुलविनाशं गोधनानाञ्च हानिं वितरति गृहनाथस्यापि शुभस्य दैवैः । यो मध्यभागे भषितं कपालं काकावसं चाह कुलक्षयाय । यत्नादपास्यान्यधुना प्रमाणं सर्वत्र तथ्यं कथयामि शल्ये । हस्तद्वयोजलस्थाने शल्यं सार्द्धकरे कटौ । वक्षस्तनक-कुवेरेषु पुरुषे मध्यवातयोः" । देवीपु० "पुरुषाधःस्थितं शल्यं न गृहे दोषदं भवेत् । प्रासादे दोषदं शल्यं भवेत् यावज्जलान्तकम् । गृहारम्भे तिसृकृतिः काष्ठकं यदि जायते । शल्यं त्वपनयेत्तत्र प्रासादे भवनेऽपि वा" । १०मदनवृक्षे ११श्वाविधि च पु० अमरः १२नकुलमातुले मद्राधिपे नृपभेदे पु०१३सीम्नि १४शलाकायां पु० हेमच० १५बिल्ववृक्षे पु० १६मत्स्यभेदे राजनि० । १७शल्लभेदे पु० त्रिका० ।

शल्यक पु० शल्य इव कायति कै–क । १मदनवृक्षे (मयना) शब्दच० । २शल्लकीखगे च पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष् राजनि० ।

शल्यलोमन् न० शल्यमिव लोम । शल्लकीलोम्नि राजनि० ।

शल्यारि पु० ६त० । शल्यनृपहन्तरि युधिष्ठिरे तद्धननकथा भा० शल्य० दृश्या ।

शल्ल गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । शल्लति अशल्लीत् ।

शल्ल न० शल्ल–अच् । १त्वचि २भेके पु० शब्दच० । स्वार्थे क । त्वचि न० । ३शोणवृक्षे पु० जटा० । (सजारु) ४पक्षिभेदे स्त्री गौरा० ङीष् । सा च ५गजभक्ष्यावृक्षे अमरः ।

शल्लकीद्रव पु० शल्लक्याद्रव इव स्वादुत्वात् । सिह्लके जटा० ।

शल्व पु० शल–व । शाल्वदेशे उणा० । [अशवीत् ।

शव विकारे गतौ च भ्वा०पर०सक० सेट् । शवति अशावीत्

शव पुं०न० शव–अच् । मृतदेहे गतप्राणे १देहे अमरः । २जले न० मेदि० ।

शवकाम्य न० शवः काम्यो यस्य । कुक्कुरे शब्दर० ।

शवयान न० शववाहनं यानम् शाक० । मृतदेहवाहनार्थे तल्पे हारा० ।

शवर न० शव–अरन् । १म्लेच्छजातिभेदे अमरः । २पानीये २शिवे च पु० मेदि० ३तत्पत्न्यां स्त्री ङीष् । ४शास्त्रभेदे ५हस्ते पु० उणादिको० मीमांसाभाष्यकारके ६विद्वद्भेदे । [शब्दर० ।

शवरथ पु० शववाहनार्थं रथः शाक० । शववाहनार्थे याने

शवरलोध्र पु० शवरप्रियः लोध्रः । श्वेतलोध्रे रत्नमा० ।

शवरालय पु० ६त० । शवरावासस्थाने अमरः ।

शवल पु० शव–कलन् । १कर्वूरवर्णे २तद्वति त्रि० अमरः । ३तद्वर्णवत्यां धेनौ स्त्री अमरः ।

शवसान पु० शव–आनच् सुक् च । पथिके सि०कौ० ।

शश प्लुतगतौ भ्वा०पर०सक०सेट् । शशति । अशाशीत्-अशशीत्

शश पुंस्त्री० शश–अच् । पशुभेदे (खरगोश) अमरः । स्वार्थे क । तत्रैव ।

"शशः शीतो लघुर्ग्राही रूक्षः स्वादुः सदा हितः । वह्निकृत् कफपित्तघ्नो वातसाधारणः स्मृतः । ज्वरा-

तिसारशोषाश्मवातातपहरश्च सः” भावप्र०। श्राद्धे तन्मांस दाने फलभेदः श्रा० त० उक्तो यथा “ऐणरौरव वाराहशाशैर्मांसैर्यथाक्रमम्। मासवृद्ध्याभितृप्यन्ति दत्तैनेह पितामहाः” तन्मांसं विष्णवे देयं यथोक्तं “शार्गं मांसं तथा छागं शाशं समनुपच्यते। एतानि मे प्रियाणि स्युः प्रपद्यानि वसुन्धरे!”। वराहपु० २चन्द्राङ्कस्वरूपेस्मृगे धराणिः। ३बोले ४लोध्रे ५नरभेदे मेदि०। तल्लक्षणं यथा “मृदुवचनसुशीलः कोमलाङ्गः सुकेशः सकलगुणनिधानं सत्यवादी शशोऽयम्” रतिम०।

शशक पुंस्त्री० शश--स्वार्थे क। (खरगोश) पञ्चनखेषु भक्ष्ये पशुभेदे “शशकः शल्लकी गोधा खड्गी कूर्मश्च पञ्चमः। भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरनुष्ट्रांश्चैकतोदतः” मनुः।

शशधर पु० शशं मृगभेदं धरति धृ-अच्। १चन्द्रे २कर्पूरे च अमरः। भृ-क्विप् शशभृदादयोऽप्यत्र।

शशलाञ्छन पु० शशः मृगभेदो लाञ्छनं यस्य। १चन्द्रे २कर्पूरे च शशाङ्कादयोऽप्यत्र।

शशबिन्दु पु० १राजभेदे २विष्णौ च मेदि०।

शशशिम्बिका स्त्री शश इव शिम्बी तया कायति कै-क। जीवन्त्यां राजनि०। [यमुनयोर्मध्यस्थे देशभेदे त्रिका०।

शशस्थली स्त्री शशवासयोग्या स्थली। अन्तर्वेद्यां गङ्गा-

शशाण्डुलि स्त्री अडि--उलि हृत०वा ङीप्। कर्कटीभेदे राजनि०। “शशाण्डुली तिक्तकटुश्च कोमला कट्वम्लयुक्ता मधुरा कफापहा। पाके तु साऽम्ला मधुरा विदाहकृत् कफे तु शुष्का रुचिकृच्च दीपनी” राजनि०। [ल्यु। तत्रैव।

शशाद पु० शशमत्ति अद-अण्। श्येनविहगे राजनि०।

शशिकला स्त्री ६त०। १चन्द्रस्य षोडशभागे “गुरुनिधनमनुलघुरिह शशिकला” छन्दोम० उक्तलक्षणे २पञ्चदशाक्षरपादके छन्दोभेदे। [मणौ पु० राजनि०।

शशिकान्त न० शशी कान्तो यस्य। १कुमुदे २चन्द्रकान्त-

शशिन् पु० शशोऽस्त्यस्य इनि। १चन्द्रे २कर्पूरे च शब्दमा०।

शशिप्रभ न०शशिना प्रभा येव वा प्रभा यस्य। १कुमुदे।२मुक्तायां राजनि०। ६त० ३ज्योत्स्नायां जटा०। [दयोऽप्यत्र।

शशिभूषण पु० शशी भूषणं यस्य। १महादेवे शशिमण्डना-

शशिलेखा स्त्री शशिनो रेखा रस्य लः। १चन्द्रकलायां शशिनो लेखेव दृश्यतास्पदत्वात्। २गुडूच्यां मेदि०। “मौ म्नौ यौ चेत् भवतां सप्ताष्टकैश्चन्द्रलेखा” छन्दोम० उक्तलक्षणे ३पञ्चदशाक्षरपादके छन्दोभेदे। [राजनि०।

शशिवाटिका स्त्री शशिनो वाटीव इवार्थे कन्। पुनर्नवायां

शशिशेखर पु० शशी शेखरं यस्य। महादेवे हला० शशिमञ्जादयोऽप्यत्र।

शशोर्णं न० ६त०। शशस्य लोम्नि अमरः। [अमरः।

शश्वत् अव्य० शश- वति। १नैरन्तर्ये २पुनःपुनरित्यर्थे च

शष वधे भ्वा० पर० सक० सेट्। शषति अशाषीत् अशषीत्।

शष्कुल पु० शष -कुलच् कस्य नेत्त्वम्। (ठहरकरमचा) १मत्स्ये २अपूपभेदे स्त्री शब्दच० गौरा० ङीष्। ३कर्णरन्ध्रे “अवलम्बितकर्णशष्कुली” नैष०। ४मत्स्यभेदे च भावप्र० दन्त्यमध्योऽप्ययमत्रार्थे। [मेदि०।

शष्प न० शष--पक्। १बालतृणे घासे अमरः २प्रतिभाक्षये पु०

शस वधे भ्वा० पर० सक० सेट् उदित् क्त्वा वेट्। शसति। अशासीत् अशसीत्।

शंस आशिषि भ्वा० आत्म० सक० इदित् सेट्। प्रायेणाङ्पूर्वः। आशंसते आशंसिष्ट।

शस स्वप्ने अदा० पर०अक०सेट् इदित्। शंस्ति अशंसत्।

शसन न० शस--वधे ल्युट्। यज्ञार्थं पशुहनने।

शस्त न० शनृस--क्त। १कल्याणे २तद्वति अमरः। ३स्तुते ४प्रशस्ते च त्रि०मेदि०। ५देहे न०त्रिका० संज्ञायां कन्। ६अङ्गुलित्राणे शब्दच०।

शस्त्र न० शस--ष्ट्रन्। १लौहे २खड्गादौ अस्त्रे च हेमच० स्वार्थे क। तत्रैव। तत्र मुक्तममुक्तं शस्त्रमिति भेदः शंस- तन्। ३प्रगीते मन्त्रभेदे चिकित्साङ्गशस्त्राणां लक्षणादि सुश्रुतोक्तं यथा

“अथातःशस्त्रावचारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः विंशतिः शस्त्राणि। तद्यथा मण्डलाग्रकरपत्रवृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकार्द्धधारसूचीकुशपत्राटीमुखशरारीमुखान्तर्मुखत्रिकूर्चककुठारिकाव्रीहिमुखारावेतसपत्रकवडिशदन्तशङ्कवेषण्य इति। तत्र मण्डलाग्रकरपत्रे स्यातां छेदने लेखने च। वृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकार्द्धधाराणि छेदने भेदने च। सूचीकुशपत्राटीमुखशरारीमुखान्तर्मुखत्रिकूर्चकानि विस्रावणे। कुठारीकाव्रीहिमुखारावेतसपत्रकाणि व्यधने सूची च। वडिशो दन्तशङ्कुश्चाहरणे। एषण्येषणे आनुलोम्ये च। सूच्यः सेवने इत्यष्टविधे कर्मण्युपयोगः शस्त्राणां व्याख्यातः। तेषामथ यथायोगग्रहणसमासोपायः कर्मसु वक्ष्यते। तत्र वृद्धिपत्रं वृन्तफलसाधारणे भागे ग्रहीतव्यं छेदनान्येवं सर्वाणि। वृद्धिपत्रं मण्डलाग्रञ्च किञ्चिदुत्तानपाणिना लेखने बहुशोऽवचार्यं इत्यापि

विस्रावणानि विशेषेण बालवृद्धसुकुमारभीरुनारीणां राज्ञां राजपुत्राणाञ्च त्रिकूर्चकेन विस्रावयेत्। तत्र प्रच्छादितवृन्तमङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां व्रीहिमुखम्। कुठारीकां वामहस्तन्यस्तामितरहस्तमध्यमाङ्गुष्ठविष्टब्धयाभिहन्यात्। धाराकरपत्त्रैषण्यौ मूले। शेषाणि तु यथायोगं गृह्णीयात्। तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः। तत्र नखशस्त्रैषण्यावष्टाङ्गुले सूच्यो वक्ष्यन्ते। वडिशो दन्तशङ्कुश्चानताग्रे तीक्ष्णकण्टकप्रथमयवपत्त्रमुखे। एषणी गण्डूपदाकारमुखी। प्रदेशिन्यग्रपर्वप्रदेशप्रमाणा मुद्रिका। दशाङ्गुला शरारीमुखी सा कर्त्तरीति कथ्यते। शेषाणि तु षडङ्गुलानि। तानि सुग्रहाणि सुलोहानि सुधाराणि सुरूपाणि सुसमाहितमुखाग्राण्यकरालानि चेति शस्त्रसम्पत्। तत्र वक्रं कुण्ठं खण्डं खरधारमतिस्थूलमत्यल्पमतिदीर्घमतिह्रस्वमित्यष्टौ शस्त्रदोषाः। अतो विपरीतगुणमाददीतान्यत्र करपत्त्रात्तद्धि खरधारमस्थिच्छेदनार्थम्। तत्र धारा भेदनानां मासूरी। लेखनानामर्द्धमासूरी। व्यधनानां विस्रावणानाञ्च कैशिकी। छेदनानामर्द्धकैशिकीति। तेषां पायना त्रिविधा क्षारोदकतैलेषु तत्र क्षारपायितं शरशल्यास्थिच्छेदनेषु। उदकपायितं मांसच्छेदनभेदनपाटनेषु तैलपायितं सिराव्यधनस्नायुच्छेदनेषु। तेषां निशानार्थं श्लक्ष्णशिला माषवर्णा। धारासंस्थापनार्थं शाल्मलीफलकमिति"। भवति चात्र "यदा सुनिशितं शस्त्रं रोमच्छेदि सुसंस्थितम्। सुगृहीतं प्रमाणेन तदा कर्मसु योजयेत्"। अनुशस्त्राणि तु त्वक्सारस्फटिककाचकुरुविन्दजलौकाग्निक्षारनखगोजीशेफालिकाशाकपत्त्रकरीरबालाङ्गुलय इति। "शिशूनां शस्त्रभीरूणां शस्त्राभावे च योजयेत्। त्वक्सारादि चतुर्वर्गं छेद्ये भेद्ये च बुद्धिमान्। आहार्य्यच्छेद्यभेद्येषु नखं शक्येषु योजयेत्। विधिः प्रवक्ष्यते पश्चात् क्षारवह्निजलौकसाम्। ये स्युर्मुखगता रोगानेत्रवर्त्मगताश्च ये। गोजीशेफालिकाशाकपत्त्रैर्विस्रावयेत्तु तान्। एषण्येषण्यलाभे तु बालाङ्गुल्यङ्कुरा हिताः। शस्त्राण्येतानि मतिमान् शुद्धशैक्यायसानि तु। कारयेत्करणैः प्राप्तं कर्मारं कर्म्मकोविदम्। प्रयोगज्ञस्य वैद्यस्य सिद्धिर्भवति नित्यशः। तस्मात्परिचयः कार्य्यः शस्त्राणामादितः सदा"। [राजनि०।

शस्त्रकोषतरु पु० शस्त्रकोषस्य हितस्तरुः। महापिण्डीतरौ

शस्त्रजीविन् पु० शस्त्रेण जीवति जीव—णिनि। शस्त्रव्यापारेण युद्धादिना वृत्तिमति हेमच०।

शस्त्रपाणि पु० शस्त्रं पाणौ यस्य। १शस्त्रधारके २आततायिभेदे च "शस्त्रपाणिर्धनापहः" इति स्मृतिः।

शस्त्रमार्ज्ज पु० शस्त्रं मार्ष्टि मृज—अण् (शिकलकर) शस्त्रमार्ज्जनकरे शिल्पिभेदे अमरः।

शस्त्रहत त्रि० ३त०। १शस्त्रघातेन मृते "पक्षिमत्स्यमृगैर्ये तु दंष्ट्रिशृङ्गिनखैर्हताः। पतनानशनप्रायैर्वज्राग्निविषबन्धनैः। मृता जलप्रवेशेन ते वै शस्त्रहताः स्मृताः" देवीपु० परिभाषिते २खड्गादिहते च। तस्याशौचादि शुद्धित० उक्तं यथा "शस्त्रघाते त्र्यहादूर्द्ध्वं यदि कश्चित् प्रमीयते। अशौचं प्राकृतं तत्र सर्ववर्णेषु निश्चयः" व्याघ्रः "क्षतेन म्रियते यस्तु तस्याशौचं भवेद्द्विधा। आसप्ताहात् त्रिरात्रं स्यात् दशरात्रमतःपरम्"। अत्र शस्त्रघातपरं क्षतेतरशस्त्रघातपरं पारिभाषिकशस्त्रघातपरञ्च। न च शास्त्रीयव्यवहारेऽन्तरङ्गत्वेन पारिभाषिकस्यैव ग्रहणं युक्तमितिवाच्यम् आद्ये पारिभाषिकापारिभाषिकशस्त्रघातग्रहणवदत्रापि तथा युक्तत्वात् पारिभाषिकत्वादेव न प्रकरणनियमः" शु० त० रघु०।

शस्त्रहतचतुर्दशी स्त्री शस्त्रहतोद्देश्यकश्राद्धाङ्गं चतुर्दशी। गौणाश्विनकृष्णपक्षचतुर्दश्यां तत्र कर्त्तव्यं श्राद्धवि० दर्शितं यथा

"अथ शस्त्रहतचतुर्दशी। विष्णुः युद्धहतानां श्राद्धकर्मणि चतुर्दशी प्रशस्ता"।

शस्त्रयुद्धहतानामेवेति न नियमार्थम् ब्रह्मपुराणे "प्रायाऽनशनशस्त्राग्निविषोद्बन्धनिनां तथा। चतुर्दश्यां तु कर्त्तव्यं तृप्त्यर्थमिति निश्चयः" प्रायोमहापथगमनम्। वायुपुराणे "युवानस्तु मृता यस्य मृतास्तेषान्तु दापयेत्। शस्त्रेण च हता ये वै तेषां दद्याच्चतुर्दशीम्"। युवान एव पुत्रादयो मृता इत्यर्थः। मरीचिः "विषशस्त्रश्वापदाहितिर्य्यग्ब्राह्मणघातिनाम्। चतुर्दश्यां क्रिया कार्य्या अन्येषान्तु विगर्हिता"। ब्राह्मणकर्तृघातोऽस्यास्तीति ब्राह्मणघाती तेषां, ये च ब्राह्मणैर्हताः" इति ब्रह्मपुराणवचनात् न तु कर्तृब्राह्मणघातस्य पतितत्वात्। अन्येषाम् अशस्त्रादिहतानाम् एतच्च शस्त्रहतश्राद्धं विष्ण्वादिभिः सामान्यप्रकरणलिखनात् सकलकृष्णपक्षसाधारणम् पित्रादीनामेव पार्वणविधिप्रकरणात् पार्वणविधिना कार्य्यं "सपि-

ण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते । तत्र तत्र त्रयं कुर्य्याद्वर्जयित्वा मृताहनि” इति शङ्खवचनाच्च । ननु “अन्येषान्तु विगर्हिता” इति श्रवणात् कथं त्रैपुरुषिकपार्व्वणविधिः न यस्य पुरुषास्त्रय एव शस्त्रहतास्तस्य त्रैपुरुषिकविधिरुपपद्यत एव यस्य द्वौ शस्त्रहतौ एको वा तेनापि द्वैपुरुषिकैकपुरुषिकमेव पार्व्वणं कर्त्तव्यं यथा मनुः “पिता यस्य तु वृत्तः स्याज्जीवेद्वापि पितामहः । पितुः स नाम संकीर्त्त्य कीर्त्तयेत् प्रपितामहम्” तथा हारीतः “पितामहोऽपि जीवेद्वै पितर्य्येव समापयेत्” । नन्वेकोद्दिष्टमात्रं श्रूयते यथाह गार्ग्यः “सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं मृते कृष्णचतुर्द्दशीम् । प्रतिसंवत्सरादन्यदेकोद्दिष्टं न कारयेत्” यमः “सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत् पितृभ्यः प्रदीयते । एकोद्दिष्टविधानेन प्रदेयं शस्त्रघातिने” भविष्यपुराणे “समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य च । चतुर्द्दश्यां तु कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं न पार्व्वणम् । चतुर्द्दश्यां तु यत् श्राद्धं सपिण्डीकरणे कृते । एकोद्दिष्टविधानेन प्रदेयं शस्त्रघातिने” उच्यते । एषां वचनानाममूलत्वात् समूलत्वेऽपि पार्व्वणाशक्तविषयकाण्येवैतानि विष्णवादिवचनेषु पार्व्वणावगतेः । भ्रात्रादीनान्तु शस्त्रहतानाम् एकोद्दिष्टविधिना कार्य्यम् । “अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये । तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्व्वणम्” इत्यापस्तम्बवचने पार्व्वणनिषेधात् । तच्च न सकलकृष्णपक्षसाधारणं विष्णवादिवचने श्राद्धशब्दस्य पार्व्वणपरत्वोक्तेः । किन्त्वाश्विनमासीयकृष्णपक्षविषयम् । ब्रह्मपुराणे “प्रायानशनेत्यादिना सकलकृष्णपक्षसाधारणं श्राद्धमभिधायाश्विने “तर्पणीयाश्चतुर्द्दश्यां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः” इति पुनरभिधानं तच्छस्त्रहतभ्रात्रादिविषयम् अतएव तत्रैव “अमावास्यायां पितरः पूज्या नान्दीमुखा अपीति” वृद्धप्रपितामहादीनामपि श्राद्धं दर्शितम् । इयञ्च चतुर्द्दश्यामशस्त्रहतश्राद्धनिन्दा आश्विनमासीयकृष्णपक्षश्राद्धादिकल्पव्यतिरिक्तसामान्यकृष्णपक्षविहितश्राद्धकाम्यश्राद्धविषया प्रकरणभेदेन श्राद्धकर्म्मभेदात् सामान्यविशेषन्यायाच्च इतरथा चतुर्द्दश्यां संक्रान्तिश्राद्धेऽशस्त्रहतनिन्दास्यात् अतएव “कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्द्दशीमिति” मनुवचनेऽपि चतुर्द्दशीवर्जनं पक्षश्राद्धादिव्यतिरिक्तविषयम् । ननु शस्त्रादिहतानां श्राद्धनिषेधः श्रूयते यथा छागलेयः “शस्त्रविप्रहतानाञ्च शृङ्गिदंष्ट्रिसरीसृपैः । आत्मनस्त्यागिनाञ्चैव श्राद्धमेषां न कारयेत्” । सत्यं बुद्धिपूर्व्वकमृतानामेव । प्रमादमृतानाञ्च श्राद्धादिकमाह अङ्गिराः “अथ कश्चित् प्रमादेन म्रियतेऽग्न्युदकादिभिः । अशौचं तस्य कर्त्तव्यं कर्त्तव्या चोदकक्रिया” । अबुद्धिपूर्व्वकमपि शृङ्ग्यादिभिः क्रीड़ां कुर्व्वतां मृतानां न कर्त्तव्यम् । ब्रह्मपुराणे “शृङ्गिदंष्ट्रिनखिव्यालविषवह्निस्त्रिया जलैः । आदरात् परिहर्त्तव्यः कुर्व्वन् क्रीड़ां मृतस्तु यः” । परिहर्त्तव्यः श्राद्धादौ । शास्त्रानुमत्या बुद्धिपूर्व्वकमृतानामपि कर्त्तव्यम् । गार्ग्यः “नष्टशौचव्रतिर्लुप्तप्रत्याख्यातभिषक्क्रियः । आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनादिभिः । तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः । तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमिष्यते” । एवं क्रीड़ाव्यतिरेकेणाऽबुद्धिपूर्व्वमृताः शास्त्रानुमत्या च बुद्धिपूर्व्वकमृता अपि श्राद्धार्हाः । कथम् लुप्तपिण्डोदकत्वम् इति चेन्नोणमिति ब्रूमः बुद्धिपूर्व्वकमृते पिण्डोदकक्रियालोपात्” ।

शस्त्राभ्यास पु० ६ त० । शस्त्रप्रयोगशिक्षायां त्रिका० । [जनि० ।

शस्त्रायस शस्त्रयोग्यमयः अच्समा० । लौहभेदे (इस्पात) रा-

शस्त्रिन् त्रि० शस्त्रमस्त्यस्य इनि । शस्त्रविशिष्टे ।

शस्त्री स्त्री स्वल्पं शस्त्रं ङीप् । छुरिकायाम् मेदि० ।

शस्प न० शस-प । बालतृणे घासे अमरे पाठान्तरम् ।

शस्य न० शस-यत् । वृक्षादीनां फले “शस्यं क्षेत्रगतं प्राहुः सतुषं धान्यमुच्यते” इत्युक्ते क्षेत्रस्थे धान्यादौ च अस्य इन्त्यादित्वमपि नवशस्यसम्भोगनक्षत्राणि ज्यो० त० उक्तानि यथा “अनुराधा मृगशिरो रेवती चोत्तरात्रयम् । हस्ता चित्रा यथा पुष्या श्रवणा च पुनर्वसुः । रोहिणी नवशस्यादिनवद्रव्याशनादिषु । प्रशस्तं नवपीठादिसम्भोगे च हविर्भुवदेत्” ।

शस्यध्वंसिन् पु० शस्यं ध्वंसयति ध्वन्स-णिच्-णिनि । १तुवृक्षे (तुँद) शब्दच० २शस्यनाशके त्रि० ।

शस्यमञ्जरी स्त्री ६ त० । अभिनवधान्यादिशीर्षे अमरः ।

शस्यशूक न० धान्यादेः शीर्षे अमरः । [अमरः ।

शस्यसम्बर पु० शस्यं संवृणोति सम्+वृ-अच् । सालवृक्षे

शस्यारु पु० शस्यमृच्छति ऋ-उण् । क्षुद्रशमीवृक्षे शब्दच० ।

शाक पु० न० शक-घञ् । १पत्रपुष्पादौ अमरः २वृक्षभेदे पु० (सेगुण) इत्ये च ३शक्तौ ४शिरीषवृक्षे पु० शब्दरत्ना० । ५स्वराज्यावधि वत्सरप्रवर्त्तके राजभेदे ६तदीये वत्सरे च पु० मेदि० । श्यति सामर्थ्यं शो-क तस्य नेत्त्वम् ।

"मूलपत्रे करीराग्रे फलकाण्डाधिरूढकम्। त्वक्पुष्पं कवकञ्चैव शाकं दशविधं स्मृतम्" इत्युक्तेषु उच्चाटीनां पत्त्रादिषु न०। तत्र १मूलं मूलकादेः। २पत्रं वास्तूकादेः। ३करीरं वंशादेः। ४अग्रं वेत्रादेः। ५फलं कुष्माण्डादेः। ६काण्डं उत्पलादेः। ७अधिरूढं तालास्थिमज्जादेः। ८त्वक् मातुलुङ्गादेः। ९पुष्पं कोविदारादेः। १०कवकं छत्रिकादेः। भावप्र० अन्यथोक्तं यथा "पत्रं पुष्पं फलं नालं कन्दं संस्वेदजं तथा। शाकं षड्विधमुद्दिष्टं गुरु विद्याद्यथोत्तरम्"। "प्रायः शाकानि सर्वाणि विष्टम्भीनि गुरूणि च। रूक्षाणि बहुवर्चांसि सृष्टविण्मारुतानि च। शाकं भिनत्ति वपुरस्थि निहन्ति नेत्रम् वर्णं विनाशयति रक्तमथापि शुक्रम्। प्रज्ञाक्षयं च कुरुते पलितञ्च नूनम् हन्ति स्मृतिं गतिमिति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः"। ८द्वीपभेदे मत्स्यपु० १२१ अ० तत्प्रमाणाद्युक्तं यथा

"शाकद्वीपस्य वक्ष्यामि यथावदिह निश्चयम्। कथ्यमानं निबोधध्वं शाकं द्वीपं द्विजोत्तमाः!। जम्बूद्वीपस्य विस्ताराद्द्विगुणस्तस्य विस्तरः। विस्तारात् द्विगुणश्चापि परीणाहः समन्ततः। तेनावृतः समुद्रोऽयं द्वितीयो लवणोदकः। तत्र पुण्या जनपदा चिराच्च म्रियते जनः। कुत एव च दुर्भिक्षं क्षमातेजोयुतेष्विह। तत्रापि पर्वताः शुभ्राः सप्तैव मणिभूषिताः। शाकद्वीपादिषु त्वेषु सप्त सप्त नगास्त्रिषु। ऋज्वायताः प्रतिदिशं निविष्टाः पर्वतोत्तमाः। रत्नाकराद्रिनामानः सानुमन्तो महाचिताः। समोदिताः प्रतिदिशं द्वीपविस्तारमानतः। उभयत्रावगाढौ च लवणक्षीरसागरौ। शाकद्वीपे तु वक्ष्यामि सप्त दिव्यान् महाचलान्। देवर्षिगन्धर्वयुतः प्रथमो मेरुरुच्यते। प्रागायतः स सौवर्ण उदयो नाम पर्वतः। तत्र मेघास्तु वृष्ट्यर्थं प्रभवन्त्यपयान्ति च। तस्यापरेण सुमहान् जलधारो महागिरिः। स वै चन्द्रः समाख्यातः सर्वौषधिसमन्वितः। तस्मान्नित्यमुपादत्ते वासवः परमञ्जलम्। नारदो नाम चैवोक्तो दुर्गशैलो महाचितः। तत्राचलौ समुत्पन्नौ पूर्वं नारदपर्वतौ। तस्यापरेण सुमहान् श्यामो नाम महागिरिः। यत्र श्यामत्वमापन्नाः प्रजाः पूर्वमिमाः किल। स एव दुन्दुभिर्नाम श्यामपर्वतसन्निभः। शब्दमृत्युः पुरा तस्मिन् दुन्दुभिस्ताडितः सुरैः। रत्नमालान्तरमयः शाल्मलश्चान्तरालकृत्। तस्यापरेण रजतो महानस्तो-गिरिः स्मृतः। स वै सोमक इत्युक्तो देवैर्यत्राहृतं पुरा। अमृतञ्चाहृतञ्चैव मातुरर्थे गरुत्मता। तस्यापरे चाम्बिकेयः सुमनाश्चैव स स्मृतः। हिरण्याक्षो वराहेण तस्मिन् शैले निषूदितः। आम्बिकेयात् परो रम्यः सर्वौषधिनिषेवितः। विभ्राजस्तु समाख्यातः स्फाटिकस्तु महान् गिरिः। यस्माद्विभ्राजते वह्निर्विभ्राजस्तेन स स्मृतः। सैवेह केशवेत्युक्तो यतो वायुः प्रवाति च। तेषां वर्षाणि वक्ष्यामि पर्वतानां द्विजोत्तमाः। शृणुध्वं नामतस्तानि यथावदनुपूर्वशः। द्विनामान्येव वर्षाणि यथैव गिरयस्तथा। उदयस्योदयं वर्षं जलधारेति विश्रुतम्। नाम्ना गतभयं नाम वर्षं तत् प्रथमं स्मृतम्। द्वितीयं जलधारस्य सुकुमारमिति स्मृतम्। तदेव शैशिरं नाम वर्षं तत् परिकीर्त्तितम्। नारदस्य च कौमारन्तदेव च सुखोदयम्। श्यामपर्वतवर्षं तदनीचकमिति स्मृतम्। आनन्दकमिति प्रोक्तं तदेव मुनिभिः शुभम्। सोमकस्य शुभं वर्षं विज्ञेयं कुसुमोत्करम्। तदेवासितमित्युक्तं वर्षं सोमकसंज्ञितम्। आम्बिकेयस्य मैनाकं क्षेमकञ्चैव तत् स्मृतम्। तदेव ध्रुवमित्युक्तं वर्षं विभ्राजसंज्ञितम्। द्वीपस्य परिणाहश्च ह्रस्वदीर्घत्वमेव च। जम्बूद्वीपेन संख्यातं तस्य मध्ये वनस्पतिम्। शाको नाम महावृक्षः प्रजास्तस्य महानुगाः। एतेषु देवगन्धर्वाः सिद्धाश्च सह चारणैः। विहरन्ति रमन्ते च दृश्यमानाश्च तैः सह। तत्र पुण्या जनपदाश्चातुर्वर्ण्यसमन्विताः। तेषु नद्यश्च सप्तैव प्रतिवर्षं समुद्रगाः। द्विनाम्ना चैव ताः सर्वा गङ्गा सप्तविधा स्मृता। प्रथमा सुकुमारीति गङ्गा शिवजला शुभा। अनुतप्ता च नाम्नैषा नदी सम्परिकीर्त्तिता। सुकुमारी तपःसिद्धा द्वितीया नामतः सती। नन्दा च पावनी चैव तृतीया परिकीर्त्तिता। शिबिका च चतुर्थी स्यात् द्विविधा च पुनः स्मृता। इक्षुश्च पञ्चमी ज्ञेया तथैव च पुनः कुहूः। वेणुका चामृता चैव षष्ठी सम्परिकीर्त्तिता। सुकृता च गभस्ती च सप्तमी परिकीर्त्तिता। एताः सप्त महाभागाः! प्रतिवर्षं शिवोदकाः। भावयन्ति जनं सर्वं शाकद्वीपनिवासिनम्। अभिगच्छन्ति ताश्चान्या नदनद्यः सरांसि च। बहूदकपरिस्रावा यतो वर्षति वासवः। तासान्तु नामधेयानि परिमाणं तथैव च। न शक्यं परिसंख्यातुं पुण्यास्ताः सरिदुत्तमाः। ताः पिबन्ति सदा हृष्टा नदीर्जनपदास्तु ते।

एते शान्तभयाः प्रोक्ताः प्रमोदा ये च वै शिवाः । वर्णाश्रमाचारयुता देशास्ते सप्त विश्रुताः । आरोग्या बलिनश्चैव सर्वे मरणवर्जिताः । अवसर्पिणी न तेष्वस्ति तथैवोत्सर्पिणी पुनः । न तत्रास्ति युगावस्था चतुर्युगकृता क्वचित् । त्रेतायुगसमः कालस्तथा तत्र प्रवर्त्तते । शाकद्वीपादिषु ज्ञेयं पञ्चस्वेतेषु सर्वशः । देशस्य तु विचारेण कालः स्वाभाविकः स्मृतः । न तेषु सङ्करः कश्चित् वर्णाश्रमकृतः क्वचित् । धर्मस्य चाव्यभीचारादेकान्तसुखिनो जनाः । न तेषु माया लोभो वा ईर्ष्यासूया भयं कुतः । विपर्य्ययो न तेष्वस्ति तद्वै स्वाभाविकं स्मृतम् । कालो नैव च तेष्वस्ति न दण्डो न च दाण्डिकः । स्वधर्मेण च धर्मज्ञास्ते रक्षन्ति परस्परम्" ।

शाकचुक्रिका स्त्री शाकेषु मध्ये चुक्रिका । चिञ्चायां राजनि० ।

शाकट न० शकटाय हितम् अण् । १शकटसम्बन्धियुगादौ २शकटयोरुपरि च मेदि० । ३श्लेष्मातके वृक्षे राजनि० । ४धववृक्षे च पु० रत्नमा० ।

शाकटायन पु० व्याकरणकारके मुनिभेदे "इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्राः जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः" कविकल्पद्रुमः ।

शाकटिक पु० शकटेन चरति ठञ् । शकटेन गन्तरि ।

शाकटीन पु० शकटः परिमाणमस्य खञ् । विंशतितुलापरिमाणे हेमच० । [शाकशब्दादयोऽप्यत्र ।

शाकतरु पु० शाकाख्यः तरुः । (सेगुण) वृक्षे शब्दच० ।

शाकपत्त्र पु० शाकस्येव पत्त्रमस्य । शिग्रुवृक्षे राजनि० ।

शाकबालेय पु० बलये हितम् ढक् शाकप्रधानो बालेयः । ब्रह्मयष्टिकायाम् शब्दच० । [क । तत्रैव त्रिका० ।

शाकबिल्व पु०शाकोऽपि बिल्व इव । वार्त्ताकौ जटा०स्वार्थे

शाकम्भरी स्त्री शाकैर्बिभर्त्ति भृ-खच् मुम् च । "भरिष्यामि सुराः शाकैरावृष्टेः प्राणधारकैः । शाकम्भरीति विख्यातिं तदा यास्याम्यहं भुवि" देवीमा० निरुक्तायाम् १दुर्गायाम् । २रोमकान्तर्गतशाकम्भरनगर्य्यां न० तत्र भवं छ । शाकम्भरीय लवणभेदे न० "शाकम्भरीयं कथितं गड़ाख्यं रोमकं तथा । गड़ाख्यं लघु वातघ्नमत्युष्णं भेदि पित्तलम् । तीक्ष्णं व्यवायि सूक्ष्मञ्चाभिष्यन्दि कटुपाकि च" भावप्र० ।

शाकयोग्य पु० शाके तद्भक्षणे योग्यः । धन्याके राजनि० ।

शाकराज पु० शाकेषु राजते अच्, शाकानां वा राजा टच् समा० । वास्तूकशाके राजनि० ।

शाकल पु० ब०व० शकलेन ऋषिणा प्रोक्तमधीयते अण् । १शकलर्षिप्रोक्तकल्पादिग्रन्थाध्येतृषु । तेषां संघोऽङ्को घोषो वा पुनरण् वुञ् वा । शाकल शाकलक वा । १तत्समूहे २तदङ्के ३तद्घोषे च पु० । अङ्कः परस्परा सम्बन्धः" सि०कौ० ।

शाकलिक त्रि० शकलभेदे ठक् कात्या० वार्त्ति० । शकलसम्बन्धिनि पक्षे अण् शाकल तत्रार्थे । [शाके त्रिका० ।

शाकवीर पु० शाकेषु वीरः वीर्य्याधायकत्वात् । १वास्तूक-

शाकशाकट न० शाकस्य क्षेत्रं शाकटच् । शाकक्षेत्रे । शाकटिनच् शाकशाकटिन अत्रार्थे हेमच० ।

शाकश्रेष्ठ पु० शाकेषु श्रेष्ठः । १वास्तूकशाके शब्दर० । २जीवन्त्यां ३वार्त्ताकौ स्त्री हेमच० । [क्षुपे राजनि० ।

शाकाङ्ग न० शाकस्य तद्भक्षणस्याङ्गमुपयोगि । १मरिचे २डोडी-

शाकाम्ल न० शाकमेवाम्लम् । वृक्षाम्ले राजनि० ।

शाकाम्लभेदन न० शाकरूपम् अम्लं भिनत्ति भिद-ल्यु । १चुक्रे (चुकोपालङ्) राजनि० । [वृक्षे राजनि० ।

शाकालाबु स्त्री शाकप्रधानालाबुः । अलाबुभेदे राजालाबु

शाकाष्टका स्त्री शाकेन कर्त्तव्या अष्टका । गौणफाल्गुनकृष्णाष्टम्याम् अष्टकाशब्दे ५१६ पृ० दृश्यम् ।

शाकिनी स्त्री शाकमस्त्यस्याः उत्पद्यत्वेन इनि । १शाकभवनयोग्यायां भूमौ गृहवाटिकायाम् २देवीसहचरीभेदे च । "डाकिनी योगिनी चैव खेचरी शाकिनी तथा । दिक्षु पूज्या इमा देव्यः सुसिद्धिफलदायिकाः" कात्या०कल्प० । कण्ठदेशस्थे विशुद्धाख्ये चक्रे स्थितायां ३देवीशक्तौ च "विशुद्धाख्ये महाचक्रे षोड़शस्वरसंयुते । सदाशिवं शाकिनीञ्च विन्यसेत् पूर्ववत्ततः" तन्त्रसा० ।

शाकुण पु० शक-वा० उणन् । परतापके शब्दमा० ।

शाकुन पु० शकुनं शुभाशुभसूचकं निमित्तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् । शकुनज्ञानसाधने ग्रन्थे (काकचरित) । "शुभाशुभज्ञानविनिर्णयार्थो हेतुर्नृणां यः शकुनः स उक्तः । गतिस्वरालोकनभावचेष्टां संकीर्त्तयामोऽद्विपदादिकानाम् । लोकोऽखिला शाकुनसंज्ञकेन ज्ञानेन विज्ञातसमस्तकर्मा । नापायकूपे पतति प्रसर्पन् शास्त्रं हि दिव्या दृगतीन्द्रियेषु" वसन्तराजः ।

शाकुनिक पु० शकुनेन पक्षिबधादिना जीवति ठञ् । पक्षिघातके अमरः ।

शाकुन्तलेय पु० शकुन्तलाया अपत्यं ढक्। दुष्मन्तात्मजे शकुन्तलागर्भजे भरते नृपे जटा०।

शाक्त त्रि० शक्तिर्देवताऽस्य अण्। तन्त्रोक्ते शक्तिदेवतोपासके तस्य प्रशंसा मुण्डमालात० २पटले उक्ता "स्वर्गे मर्त्ये च पाताले नास्ति शाक्तात् परः प्रियः। सौराणां गाणपत्यानां वैष्णवानां तथैव च। शैवानां चैव शाक्तस्य क्रमशः क्रमशः प्रिये!" "शाक्ता एव द्विजाः सर्वे न शैवा न च वैष्णवाः। उपासते यतो देवीं गायत्रीं परमाक्षराम्" निर्वाणत० २पटले। "शक्त्याराधनं कृत्वा नान्यस्याराधनं चरेत्। अन्यस्य करणाद्देवि! योगिनीशापमाप्नुयात्" गन्धर्वत०। "तर्जन्या रजतं धार्य्यं स्वर्णं धार्य्यमनामया। एष एव क्रमः शाक्तो न दर्भो मनस्विनः" श्यामार०। [अमरः।

शाक्तीक पु० शक्तिः प्रहरणमस्य ईकक्। शक्त्या योद्धरि

शाक्य पु० शक-घञ् तत्र साधुः यत्। बुद्धे।
शाक्यशब्दनिरुक्तिरन्यथोक्ता यथा
"शाकवृक्षप्रतिच्छन्नं वासं यस्मात् प्रचक्रिरे। तस्मादिक्ष्वाकुवंश्यास्ते भुवि शाक्या इति स्मृताः" भरतधृतवचनम्। इयमत्राख्यायिका पितृशप्ताः केचिदिक्ष्वाकुवंशप्रा गौतमवंशजकपिलमुनेराश्रमे योगाभ्यासाय शाकवृक्षकाननवासाः शाक्या इति ख्यातिमापन्नाः।

शाक्यमुनि पु० शाक्यो मुनिः। बुद्धभेदे अमरः।

शाक्यसिंह पु० शाक्यवंशे सिंह इव। बुद्धभेदे अमरः।

शाक्र त्रि० शक्रस्येदं स देवताऽस्य वा अण्। १इन्द्रसम्बन्धिनि २इन्द्रदेवताके हविरादौ। स्त्रियां ङीप्। शक्रस्तुल्यपराक्रमः अस्त्यस्याः अण्। ३शक्रतुल्यपराक्रमायां दुर्गायाम् "इन्द्राणी इन्द्रजननी शाक्री शक्रपराक्रमा" देवीपु०।

शाक्वर पु० शक-ष्वरप् स्वार्थे अण्। वृषे हेमच०।

शाख व्याप्तौ भ्वा० पर० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। शाखति अशाखीत्।

शाख पु० शाख-अच्। कृत्तिकापुत्रे स्कन्दानुजे १कुमारानुचरगणभेदे "अग्निपुत्रः कुमारस्तु शरस्तम्बे व्यजायत। तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजाः" मत्स्यपु०५अ०। २ग्रन्थपरिच्छेदे वर्गस्थानीये ग्रन्थांशभेदे शब्दच०। वृक्षशाखाभेदे (डाल) स्त्री अमरः। ३पक्षान्तरे ४बाहौ ५वेदैकदेशे च स्त्री मेदि०। ६अन्तिके विश्वः। ७देहांशभेदे च।

शाखाकण्ट पु० शाखाव्यापी कण्टकः कण्टको यस्य। स्नुही-वृक्षे राजनि०। [पुरे अमरः। शाखापुरादयोऽप्यत्र

शाखानगर न० शाखेव नगरम्। मूलनगरसमीपस्थे क्षुद्र-

शाखापित्त पु० शाखासु पित्तं यतः। पाणिपादादिदेह-शाखादाहे राजनि०। [स्त्रियां ङीप्।

शाखामृग पुंस्त्री० शाखास्थो मृगः पशुः। वानरे अमरः।

शाखाम्ला स्त्री शाखास्वप्यम्ला। वृक्षाम्ले राजनि०।

शाखारण्ड पु० शाखायां वेदशाखायां रण्डः तद्विहितकर्माभावचरणात्। स्वशाखात्यागेनापरशाखोक्तकर्मकर्त्तरि हेमच०। [राजनि०।

शाखाल पु० शाखाः बाहुल्येन सन्त्यस्य लच्। वानीरवृक्षे

शाखाशिफा स्त्री शाखारूढा शिफा मूलम् शाक०। वटादीनां शाखाजाते १मूले अमरः। २शिफाकारस्य शाखायुतायां गुडूच्यादिलतायाम् भरतः।

शाखिन् पु० शाखाऽस्त्यस्य इनि। १वृक्षे अमरः। २वेदैकदेशवति, ३नृपभेदे, ४म्लेच्छभेदे च मेदि०।

शाखोट पु० शाख-व्याप्तौ ओटन् (शराओड़ा) वृक्षे त्रिका०। स्वार्थे क। तत्रैव।

शाङ्खिक पुंस्त्री० शङ्खस्य विकारवलयनिर्माणं शिल्पमस्य ठञ्। जातिभेदे (शाँखारी) अमरः स्त्रियां ङीष्। [रत्नमा०।

शाङ्कुष्ठा स्त्री शयति शो-क शः अङ्कुश इव यस्याः। गुञ्जायां

शाट पु० शट-घञ्। वस्त्रे अमरः। स्त्रीत्वमपि गौरा०ङीष्।

शाटक पु०न० शट-ण्वुल्। वस्त्रे अमरः स्त्रीत्वमपि टाप्।

शाट्यायन पु० १मुनिभेदे, तेन प्रोक्तम् अण्। २प्रकृतहोमकर्मणि वैगुण्यसमाधानार्थं विहिते होमभेदे न०भवदेवः।

शाठ्य न० शठस्य भावः ष्यञ्। शठतायाम्। [चङि न ह्रस्वः।

शाड श्लाघायां भ्वा०आ०सक० सेट्। शाडते अशाडिष्ट ऋदित्

शाण न० शणेन निर्वृत्तम् अण्। शणसूत्रनिर्मिते १वस्त्रादौ शण-दाने(तेजने) घञ्। (कष्टिपाथर) २कषपाषाणे ३अस्त्रादीनां निकषणे तीक्ष्णकरणयन्त्रभेदे मेदि० ४करपत्रे (करात) विश्वः। ५माषचतुष्कमाने भावप्र०।

शाणाजीव पु० शाणमाजीवति आ+जीव-अण्। अस्त्रतीक्ष्णताकारके शिल्पिनि हेमच०।

शाणि पु० शण-इण्। १पट्टवृक्षे शब्दच०। शणेन निर्वृत्ता इञ् वा ङीप्। २शणनिर्मिते पट्टिकावस्त्रे ३सच्छिद्रवस्त्रे च हेमच० ४हस्तकटाक्षादिसूचनायां शब्दर०। ५वस्त्रखण्डभेदे (ताँगु) मेदि०।

शाणित त्रि० शण-दाने (तेजने) णिच्-क्त। तीक्ष्णीकृते।

शाणीर न० शण-बा० ईरन्। शोणनदमध्यस्थतटे विश्वः।

शाण्डिल्य त्रि० शण्डिलस्यापत्यम् यञ्। गोत्रप्रवर्त्तके भक्तिशास्त्रकारके १मुनिभेदे मेदि०। भक्तिशब्दे तन्मतं दिग्मात्रं दर्शितम्। तत्प्रियत्वात् २बिल्वे अमरः ३वह्निभेदे च मेदि०।

शात न०शो-क्त। १सुखे २तद्वति त्रि०अमरः। ३क्षिप्ते ४कृशे त्रि० विश्वः। ५दुर्बले ६निशिते च त्रि० मेदि०। ७धुस्तूरे पु०अमरः। [अमरः २धुस्तूरे ३करवीरे च पु० मेदि०।

शातकुम्भ न० शतकुम्भे गिरौ भवः अण्। १हिरण्ये

शातकौम्भ न० शतकुम्भे भवम् अण् द्विपदवृद्धिः। १हिरण्ये २धुस्तूरे च द्विरूपकोषः।

शातन न० शो-णिच्-तुक् च ल्युट्। १तनूकरणे २विनाशने च "वसन्ते सर्वशस्यानां जायते पत्रशातनम्" इति अधिकरणमाला। [चन्द्रप्रकाशे शब्दच०।

शातपत्रक पु० शतपत्रमिव कायति कै-क स्वार्थे अण्।

शातभीरु पु० शाता दुर्बलाः पान्था भीरवो यस्याः ५ब०। १मल्लिकाभेदे रत्नमाला। [त्रि०को०।

शातमान त्रि० शतमानेन क्रीतम् अण्। शतमानेन क्रीते

शातला स्त्री शातं कार्श्यं लाति ला-क। (चामकषा) वृक्षे भरतः।

शातातप पु० स्मृतिकारके मुनिभेदे। तेन प्रोक्तं छ। शातातपीय तत्प्रोक्ते कर्मविपाकग्रन्थे।

शात्रव पु० शत्रुरेव स्वार्थेऽण्। १रिपौ अमरः। तस्य भावः तेषां संघो वा अण्। २वैरे ३रिपुसमूहे च न०।

शाद पु० शद-घञ्। १कर्दमे २हरिततृणे च अमरः।

शादहरित पु०शादेन हरितस्तद्वर्णयुक्तः। शाद्वले देशे अमरः

शाद्वल पु०शादाः सन्त्यत्र ड्वलच्। बहुलहरिततृणयुक्ते देशे अमरः। [शशीशांसीत् शशीशांसिष्ट।

शान तेजने भ्वा० उभ०सक०सेट् स्वार्थे सन्। शीशांसति ते

शान पु० शान-अच् शो निशाने इत्युक्तेरनित्यः सन्। अस्त्रादीनां तीक्ष्णताकारके यन्त्रभेदे भरतः।

शानी स्त्री शान-इन् ङीप्। इन्द्रवारुण्यां शब्दच०।

शान्त त्रि० शम-क्त। १शमयुक्ते २अभियुक्ते च शम-णिच्-क्त नि०। ३शान्तिं गमिते त्रि०। ४निर्वेदस्थायिभावके रसभेदे पु० मेदि०। ५लोमपादराजकन्यायाम्, ऋष्यशृङ्गपत्न्यां ६शमीभेदे च स्त्री राजनि०।

शान्तरसनिरूपणं सा०द० ३प० यथा

"शान्तः शमस्थायिभाव उत्तमप्रकृतिर्मतः। कुन्देन्दुसुन्दरच्छायः श्रीनारायणदैवतः। अनित्यत्वादिनाऽशेषवस्तुनिःसारता तु या। परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते।। पुण्याश्रमहरिक्षेत्रतीर्थरम्यवनादयः। महापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः। रोमाञ्चाद्याश्चानुभावास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः। निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः। निरहङ्काररूपत्वाद्दयावीरादिरेष नो"। दयावीरादौ हि जीमूतवाहनादौ अन्तरा मलयवत्याद्यनुरागादेरन्ते च विद्याधरचक्रवर्त्तित्वाद्याप्तेर्दर्शनादहङ्कारोपशमो न दृश्यते। शान्तस्तु सर्वप्रकारेणाहङ्कारप्रशमैकरूपत्वान्न तत्रान्तर्भावमर्हति। अतश्च नागानन्दे शान्तरसप्रधानत्वमपास्तम्"। ननु "न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा। रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु शमप्रमाणः" इत्येवंरूपस्य शान्तस्य मोक्षावस्थायामेवात्मस्वरूपापत्तिलक्षणायां प्रादुर्भावात् तत्र सञ्चार्य्यादीनामभावात् कथं रसत्वमित्युच्यते। "युक्तवियुक्तदशायामवस्थितो यः शमः स एव यतः। रसतामेति तदस्मिन् सञ्चार्य्यादेः स्थितिश्च न विरुद्धा"। यच्चास्मिन् सुखाभावोऽप्युक्तस्तस्य वैषयिकसुखपरत्वान्न विरोधः। उक्तं हि "यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम्। तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम्। सर्वाकारमहङ्काररहितत्वं व्रजन्ति चेत्। अत्रान्तर्भावमर्हन्ति दयावीरादयस्तदा"। आदिशब्दात् धर्मवीरदानवीरदेवताविषयरतिप्रभृतयः"। [नव" इति तत्तर्पणमन्त्रः।

शान्तनव पु० शान्तनोरपत्यम् अण्। भीष्मे "भीष्मः शान्त-

शान्तनु पु० द्वापरयुगभवे चन्द्रवंश्ये प्रतीपराजपुत्रे नृपभेदे

शान्तम् अव्य० शान्ति+शा० डमु। निवारणे मेदि०।

शान्ति स्त्री शम-क्तिन्। १कामक्रोधादिजये २विषयेभ्यो मनसो निवर्त्तने अमरः। ३उपद्रवनिवारणे ४निवारणे च "यत्किञ्चिद्वस्तु संप्राप्य स्वल्पं वा यदि वा बहु। या तुष्टिर्जायते चित्ते सा शान्तिः कथ्यते बुधैः" पद्मपु० क्रियायो०। उक्ते ५सन्तोषभेदे ६दुर्गायाम् "सर्वेषां सर्ववेत्तृत्वात् शान्तित्वाच्छान्तिरुच्यते" देवीपु०। ७पूजाहोमजपदानादिद्वारा गोचरविलग्नादिस्थग्रहदौःस्थ्यदुःस्वप्नादिसूचितैहिकानिष्टहेतुपापनिवृत्तौ च "यथा शस्त्रप्रहाराणां कवचं विनिवारकम्। तथा दैवोपघातानां शान्तिर्भवति वारणम्" मलमासतत्त्ववाक्यम्। सा च मलमासेऽपि कार्य्या नैमित्तिकत्वात् "नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा। तथा तथैव कार्य्याणि

न कालस्तु विधीयते” इति मल०त० वाक्यात्। अद्भुतादिशान्तिश्च हेमाद्रिशान्तिकाण्डे शान्तिमयूखादौ दृश्या।

शान्तिक त्रि० शान्तये हितं ठक्। शान्तिसाधने होमादौ तत्करणमुहूर्त्तादिकं मु०चि० उक्तं पी० ध० यथा “क्षिप्रध्रुवान्त्यचरमैत्रमघासु शस्तं स्याच्छान्तिकञ्च सह मङ्गलपौष्टिकाभ्याम्। खेऽर्के विधौ सुखगते तनुगे गुरौ, नो मौढ्यादिदुष्टसमये, शुभदं निमित्ते”। “अथ शान्तिकपौष्टिकादिकृत्येषु मुहूर्त्तं वसन्ततिलकेनाह। क्षिप्रेति क्षिप्रादीनि मघान्तानि प्रसिद्धानि तेषु पौष्टिकं मङ्गलं विनायकशान्त्यादि शान्तिकं दुष्टफलदमूलनक्षत्राद्युत्पन्नशान्त्यादि एतानि कर्माणि कार्य्याणि उक्तञ्च दीपिकायाम्। “मित्रादित्यमघोत्तराशतभिषक्स्वातीविरञ्च्यच्युतस्वर्गाधीश्वरपूज्यपौष्णरविषु स्फीते तुषारत्विषि। रिक्तां पर्व विहाय सौम्यदिवसे शस्ते न्दृणां भूतये सर्वैः शान्तिकपौष्टिकं निगदितं गर्गादिभिर्निश्चयात्” अथ लग्नशुद्धिः तत्रार्के सूर्य्ये खे दशमे सति विधौ चन्द्रे सुखगते चतुर्थस्थे गुरौ तनुगे लग्नस्थे सति शान्त्यादिकं कर्म कार्य्यं उक्तञ्च रत्नमालायाम्। “पूर्णे चन्द्रे वेश्म४गेऽर्केऽम्बर१०स्थे लग्ने जीवे, वाक्पतेर्वासरे च। श्रीमत्याशुषप्राणि कार्य्याणि कार्य्याणीति” नो तच्छान्तिकादि मौढ्ये गुरुशुक्रयोरस्तादिके बाल्यवार्द्धकसिंहस्थगुर्वादिरूपे दुष्टसमयेऽपि न शुभदम्। तथा निमित्ते केत्वाद्युत्पातदर्शने सति शुभदं उक्तञ्च दीपिकायाम्। शान्तिकर्माणि कुर्वीत रोगे नैमित्तिके तथा। गुरुभार्गवमौढ्येऽपि दोषस्तत्र न विद्यते”। उक्तञ्चैतत् “यतोऽस्तीदं शान्तिकं नैमित्तिकम् “अनिमित्तकृता शान्तिर्निमित्तायोपजायते इति स्मरणात्। तत्र निमित्ते रोगरूपे केत्वाद्युत्पातान्तरदर्शनरूपे च भवति नैमित्तिकं तच्च बहुदिनव्यापके गुरुशुक्रास्तादिदोषेऽप्यवश्यं विधेयं यतो जन्मान्तरीयदुरदृष्टसूचकमिदं निमित्तमुत्पन्नं तस्य शान्त्या निराशादशुभादृष्टस्यापि निरासः। बहुदिनप्राप्ये निर्दुष्टे काले क्रियमाणं शान्तिकं किञ्चिद्दूरदुष्टनाशकं यद्यपि भवति तथापि तावद्भिर्दिनैर्दुरदृष्टस्य प्राबल्याद् दुःखप्राप्तिः यथाल्पोऽप्यग्निरल्पेनैव जलेन शान्तो भवति तथा सकलनगरदाहको महद्भिर्बहुभिर्युगपद् गृहीतजलपूर्णघटैरेकदेशनिर्वापितोऽपि सकलोऽग्निर्ननिर्वाप्यते इत्यतः सर्वथा मौढ्यादिदोषं विनैव यथा कथञ्चित् कथितप्रकारेण दिनशुद्धिमङ्गीकृत्य शान्तिकाद्यवश्यं विधेयम्”।

शाप पु० शप–घञ्। (अनिष्टं भूयादित्येवम्) १आक्रोशरूपे २शपथे च मेदि०।

शापास्त्र पु० शाप एवास्त्रं यस्य। मुनौ त्रिका०।

शाब्दबोध पु० शब्देन निर्वृत्तः अण् कर्म०। अन्वयबोधे शब्दज्ञानजन्ये पदार्थस्मृतिद्वारके ज्ञानभेदे न्यायमतम्। शाब्दत्वं त्वनुभवत्वव्याप्यं जातिभेदः तद्बोधप्रकारादि भाषा० उक्तं यथा “पदज्ञानन्तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः। शाब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी। लक्षणा शक्यसम्बन्धस्तात्पर्य्यानुपपत्तितः। आसत्तियोग्यताकाङ्क्षातात्पर्य्यज्ञानमिष्यते”। भाषा० सि०मु० विवृतमेतत् यथा

“शाब्दबोधप्रकारं दर्शयति। पदज्ञानन्त्विति। न तु ज्ञायमानं पदं करणम् पदाभावेऽपि मौनिश्लोकादौ शाब्दबोधात्। पदार्थधीरिति। पदजन्यपदार्थस्मरणं व्यापारः। अन्यथा पदज्ञानवतः प्रत्यक्षादिना पदार्थोपस्थितावपि शाब्दबोधापत्तेः। तत्रापि वृत्त्या पदजन्यत्वं बोध्यम्। अन्यथा घटादिपदात् समवायसम्बन्धेन यत्राकाशस्मरणं जायते तत्राकाशस्यापि शाब्दबोधापत्तेः। वृत्तिः शक्तिलक्षणान्यतरः सम्बन्धः। अतएव शक्तिज्ञानस्योपयोगः। पूर्वं शक्तिग्रहाभावे पदज्ञानेऽपि तत्सम्बन्धेन स्मरणानुपपत्तेः। पदज्ञानस्य सम्बन्धिज्ञानविधयार्थस्मारकत्वम्। शक्तिश्च पदेन सह पदार्थस्य सम्बन्धः। सा चास्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छारूपा। आधुनिके नाम्नि शक्तिरस्त्येव। “एकादशेऽहनि पिता नाम कुर्य्यात्” इतीश्वरेच्छायाः सत्त्वात्। आधुनिके तु सङ्केते न शक्तिरिति सम्प्रदायः। नव्यास्तु ईश्वरेच्छा न शक्तिः किन्त्विच्छैव। तेन आधुनिकसङ्केतेऽपि शक्तिरस्तीति वदन्ति”।

शाब्दिक पु० शब्दं शब्दसाधुताज्ञापकं शास्त्रं वेत्त्यधीते वा ठक्। व्याकरणशास्त्रभिज्ञे।

शामित्र न० शम–णिच् इत्रच्। १पशुबन्धने। शमितुः कर्म–अण्। यज्ञार्थपशुहननकर्तृभावे २तद्धनने च।

शामीन न० शम–ईनञ्। १भस्मनि २स्रुचि स्त्री ङीप् त्रि०कौ०

शाम्बरी स्त्री शम्बरेण निर्वृत्ता अण् ङीप्। मायायाम् इन्द्रजालादौ अमरः। [जटा०।

शाम्बविक त्रि० शम्बूः पण्यमस्य ठक्। शाङ्खिके (शाँखारी)

शाम्बु(म्बू)क पु० श(म्बु)म्बूक+स्वार्थे अण्। शम्बुके (शामुक) भरतः।

शाम्भव पु॰ शम्भोरयम् अण्। १गुग्गुलौ २कर्पूरे ३शिवमल्लिकायां राजनि॰। ४विषभेदे शब्दच॰ ५शम्भुपुत्रे पु॰ ६देवदारुणि च न॰ राजनि॰ ७शिवसम्बन्धिनि तदुपासके च त्रि॰। ८दुर्गायां स्त्री "शाम्भवी कुपिता तस्येति" तन्त्रम्।

शा(सा)यक पु॰ शो(सो) वा–ण्वुल्। १वाणे खड्गे च जटा॰

शार दौर्बल्ये अद॰ चु॰ उभ॰ सक॰ सेट्। शारयति-ते अशशारत् त।

शार न॰ शार–अच्, शॄ–घञ् वा। १कर्बूरवर्णे २तद्वति त्रि॰ अमरः ३वायौ पु॰ अमरः ४अक्षोपकरणे मेदि॰।

शारङ्ग पुंस्त्री॰ शारं कर्बुरमङ्गं यस्य शक॰। १चातकपक्षिणि २हरिणे ३गजे ४भृङ्गे ५मयूरे च। रायमुकुटः जातित्वात् स्त्रियां ङीष्। ६हिंस्रे ७वाद्ययन्त्रभेदे स्त्री ङीप् शब्दार्थचि॰।

शारद न॰ शरदि भवम्–ऋत्वण्। १श्वेतपद्मे राजनि॰। २कासे ३वकुले ४हरिन्मुद्गे च पु॰ राजनि॰। ५शरद्भवमात्रे त्रि॰ स्त्रियां ङीप्। शारदं श्वेतपद्ममस्त्यस्याः अच्। ६सरस्वत्यां स्त्री त्रिका॰। ७नूतने ८अप्रतिभे त्रि॰ मेदि॰। ९शालीने त्रि॰ विश्वः। १०दुर्गायां स्त्री टाप् "शरत्काले पुरा यस्मात् नवम्यां बोधिता सुरैः। शारदा सा समाख्याता पीठे लोके च नामतः" ति॰त॰। ११वानरभेदे शब्दर॰। १२तोयपिप्पल्यां १३सप्तच्छदे स्त्री मेदि॰ ङीप् एवं १४कोजागरपूर्णिमायां स्त्री शब्दरत्ना॰ शरत्कालीने पूजादौ त्रि॰स्त्रियां ङीप्। "शारदी चण्डिकापूजा त्रिविधा परिकीर्त्तिता। सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु" भविष्यपु॰। [भवे १श्राद्धे २तत्कालजे रोगे पु॰

शारदिक न॰ शरदि भवं श्राद्धं रोगो वा ठञ्। शरत्काले

शारदीय त्रि॰ शरदि भवः छण्। १शरत्काले कर्त्तव्ये उत्सवादौ तथाभूतायां दुर्गापूजायां स्त्री "अदूरे जगदम्बायाः शारदीयो महोत्सवः"। "शारदीया महापूजा चतुःकर्ममयी शुभा" ति॰त॰।

शारि(री) स्त्री शॄ–इञ् वा ङीप्। १पाशकादिगुटिकायां २अक्षोपकरणे च मेदि॰। ३पक्षिभेदे च "शारीं चरन्तीं सखि! मारयेति" नैषधम्। ४युद्धार्थगजपर्य्याणे ५व्यवहारभेदे मेदि॰। ६कपटे धरणिः। स्वार्थे क। पक्षिभेदे वीणावादने च हेमच॰।

शारिफल पु॰ न॰ शारेः फलमिवाधारः। शारिफलके पाशकक्रीडासाधने २द्रव्ये (छक) अमरः स्वार्थे क। तत्रैव।

शारिवा स्त्री शारिरिव वनति वन–ड। श्यामालतायाम् अमरः। "एकं वै शारिवामूलं सर्वव्रणविशोषणम्" वैद्य॰।

शारिशृङ्खला स्त्री शारेः शृङ्खलेव। पाशकभेदे तद्भेदाश्च 'चतुरी तिन्तिड़ी द्यूतं पञ्चमी शारिशृङ्खला। नय पीठो चाष्टकाख्यो जयः स्याज्जयपुत्रकः। एते पाशकभेदाः स्युर्जयकोलाहलोऽपि च" शब्दर॰।

शारीर त्रि॰ शरीरस्येदम् अण्। १देहसम्बन्धे सुखदुःखादौ तस्येदमर्थे पुनः अण्। २वृषे पु॰ मेदि॰। शरीरमात्मत्वेनाभिमन्यते अण्। ३जीवे। स्वार्थे क। तत्रार्थे। शारीरं जीवं दुःखं वा अधिकृत्य कृतो ग्रन्थः कन्। व्याससूते वेदान्तसूत्रे चिकित्साङ्गे सुश्रुतग्रन्थाद्येकदेशे च शारीरश्च दुःखं रोगादिकं यथोक्तं विष्णुपु॰ ६५अ॰। "आध्यात्मिकोऽपि द्विविधः शारीरो मानसस्तथा। शारीरो बहुभिर्भेदैर्भिद्यते श्रूयतां च सः। शिरोरोगप्रतिश्यायज्वरशूलभगन्दरैः। गुल्मार्शःश्वयथुश्वासच्छर्द्यादिभिरनेकधा। तथाक्षिरोगातीसारकुष्ठाङ्गामयसंज्ञकैः। भिद्यते देहजस्तापो मानसं श्रोतुमर्हसि" सुश्रुतान्तर्गतशारीरकस्थानञ्च तत्र दृश्यम्।

शारीरिक त्रि॰ शरीरे भवः ठक्। देहजाते दुःखादौ।

शारुक त्रि॰ शॄ–उकञ्। हिंसके।

शार्कर त्रि॰ शर्करा अस्त्यस्य अण्। १शर्करायुक्ते देशे शर्करायाः विकारः अण्। २फाणिते ३दुग्धफेणे च पु॰ मेदि॰। शर्करीच्छन्दोऽस्य अण्। शर्करीच्छन्दोयुक्ते ४मन्त्रादौ।

शार्ङ्ग त्रि॰ शृङ्गस्य विकारः अण्। १शृङ्गजाते पदार्थे। २विष्णुधनुषि ३धनुर्मात्रे च पु॰ मेदि॰ ४आर्द्रके न॰ राजनि॰। [न्विमात्रे त्रि॰।

शार्ङ्गिन् पु॰ शार्ङ्गः अस्त्यस्य इनि। १विष्णौ अमरः। २ध-

शार्दूल पुंस्त्री॰ शॄ–ऊलच् दुक् च। १व्याघ्रभेदे अमरः। २पशुभेदे ३शरभे ४राक्षसभेदे च मेदि॰ उत्तरपदस्थः। ५श्रेष्ठार्थे अमरः। ६पक्षिभेदे धरणिः ७चित्रके राजनि॰। स्त्रियां सर्वत्र जातित्वे ङीष्।

शार्दूलललित न॰ अष्टादशाक्षरपादके छन्दोभेदे तल्लक्षणं यथा "सः मो जः सतसा दिनेशऋतुभिः शार्दूललिलितम्" छन्दोम॰।

शार्दूलविक्रीड़ित न॰ ऊनविंशत्यक्षरपादके छन्दोभेदे तल्लक्षणं यथा "सूर्य्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीड़ितम्" छन्दोम॰।

शार्वर न॰ शर्वर्य्यां इदं शैषिकोऽण्। १अत्यन्ततमसि।

२शाठके च त्रि० मेदि० । ३रात्रिसम्बन्धिनि त्रि० । "शार्वरस्य तमसो निषिद्धये" किरा० भवार्थे तु कालाट्-ठञ् शार्वरिक इत्येव रात्रिभवे । [अशालिष्ट ।

शाल कथने भ्वा०आत्म०सक० सेट् घटि० न ह्रस्वः । शालते

शाल पु० शल-घञ् । १मत्स्यभेदे २प्राकारे स्वनामख्याते ३वृक्षभेदे अमरः । ४वृक्षमात्रे राजनि० दन्त्यादिस्तु वृक्षमात्रे "रसालः सालः समदृश्यतासुना" इति नैषधम् । ५नदभेदे शब्दच० । ६शालिवाहननृपे विश्वः ।

शालग्राम पु० शालानां वृक्षाणां ग्रामः समूहो यत्र । १पर्वतभेदे तत्र जातः अण् । तत्र जाते २विष्णोर्मूर्त्तिभेदे गण्डकशब्दे २५११ पृ० दर्शिते गण्डक्या एकदेशस्य तद्भेदजाते ३विष्ण्वादिदेवचक्रयुक्तशिलाभेदे च तदुत्पत्ति-लक्षणभेदेन तन्नामभेदाश्च यथा "कीटयोनिं प्रपद्येथा" इति गण्डक्याः सुरान् प्रतिशापे "तेन कर्मविपाकेन जडा कृष्णा नदी भवेति" देवानां गण्डकीं प्रति शापे च जाते विष्णुना तत्समाधानायोक्तं यथा

"शृणु ब्रह्मन्! महादेव! शृणु देव! गजानन!। मद्गणो ब्राह्मणो याहमातङ्को शापतोऽत्र वै । भविष्यतस्तयोर्भोक्ष्ये भविष्यामि कलेवरम् । शीर्षं भविष्यति यदा तन्मे दोमज्जसंभवाः पाषाणान्तर्गताः कीटा वज्राख्याः प्रभविष्यथ" इति "कद्यैव गण्डकी पुण्या गङ्गातुल्या महानदी । गण्डक्यां गिरिराजस्य दक्षिणे दशयोजनम् । विस्तीर्णं तन्महाक्षेत्रं पुण्यक्षेत्रं महीतले । चक्रतीर्थमिति ख्यातं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । शालग्रामगता देवा देवो द्वारावतीं गतः । उभयोः सङ्गमो यत्र मुक्तिस्तत्र न संशयः । सर्वदेवप्रीतिकरा भुक्तिमुक्तिप्रदायिनः । भवन्त्वस्यां तु पाषाणामेतदन्तर्गताः सुराः । प्रार्थितं स्वं विना सर्वे वज्रकीटा भवन्त्विति । अनेनैव तु गण्डक्याः पुत्रत्वं भवतामपि । भविष्यति तदन्यच्च चिह्नं तद्दैवतोद्भवम् । विज्ञाय येऽर्चयिष्यन्ति प्रीयतां सा च देवता" इति विष्णूक्तौ ब्रह्मणा तल्लक्षणस्य प्रश्ने विष्णूक्तिर्यथा

"श्यामवर्णा शिला पूज्या ब्राह्मणाद्यैः सुखाप्तये । स्निग्धा शिला मन्त्रसिद्धिं कृष्णाऽसिद्धिं करोति च । मेचका लोहिता धीताङ्गारवत् सा यशोहरा । पाण्डुरा पापशमनी मलिना पापशोकरी । पीता पुत्रफलं दद्याद्दारवर्णा सुतान् हरेत् । नीला संदिशते लक्ष्मीं धूम्राभा हरते मतिम् । रोगप्रदा रक्तवर्णा सिन्दूराभा तथा फलम् । दारिद्र्यकारिणी वक्रा समा सर्वार्थसाधिका । स्थूला निहन्ति चैवायुः सूक्ष्मा स्वल्पमतिं हरेत् । पूजाफलं लाञ्छितया निष्फला लाञ्छनं विना । कपिला चित्तवैकल्यं नेत्ररोगञ्च कर्वुरा । भग्ना भङ्गकरी ज्ञेया बहुचक्रापमानदा । लक्षणान्तरहीना च देवचक्रा वियोगदा । बृहन्मुखी कलहिनी बृहच्चक्रा सुतान् हरेत् । संलग्नचक्रा त्वसुखं बद्धचक्रा महागदम् । भग्नचक्रा तु दारिद्र्यं सर्वनाशं त्वधोमुखी । कुष्ठादिकं व्याकुलमुखी विषमा विविधापदः । विस्तृतावर्त्तनाभिश्च विकारान् कुरुते बहून् । वंशच्छेदो बृहत्स्थानां नारसिंहाः प्रजायते । रेखार्त्तौ दुःखदात्री च यथा सूक्ष्मा तथा सुखम् । यथा स्निग्धा तथा लक्ष्मीस्तद्विभेदानतः शृणु । लक्ष्मीहरिः१ स विज्ञेयो यत्र पद्मं सचक्रकम् । केवला वनमाला च बृहत्स्थानामभीष्टदा । वासुदेवः२ स विज्ञेयो यद्द्वारे चक्रयुग्मकम् । निरन्तरं समं चापि स श्वेतः पापनाशनः । सङ्कर्षणः३ स विज्ञेयः प्राक्पश्चाच्चक्रयुग्मकम् । संलग्नपूर्वभागस्य महारत्नं सुशोभनम् । प्रद्युम्नः४ सूक्ष्मचक्रं स्याच्छिद्रं दीर्घं सुविस्तरम् । सुषिरान्तर्बहिश्छिद्रः पीत इष्टप्रदायकः । अनिरुद्धस्तु५ नीलाभो वर्त्तुलश्चातिशोभनः । रेखाद्वयं तु तद्द्वारि पृष्ठं पद्मेन लाञ्छितम् । केशवः६ स तु विज्ञेयस्त्वेकं वा द्वयमेव वा । प्राग्वा पश्चाच्च चक्रं स्यात् चतुष्कोणः स भाग्यकृत् । नारायणः७ श्यामवर्णो नाभौ चक्रं तथोन्नतम् । दीर्घरेखासमायुक्तं दक्षिणे सुषिरं पृथु । हरिश्चपाद शिला वा स्यात् यथा ऊर्द्ध्वं सुखं भवेत् । हरिवद्दृश्यते द्वारं भुक्तिमुक्तिप्रदा तु सा । परमेष्ठी९ स विज्ञेयः पद्मचक्रान्वितस्तु यः । बिल्वाकृतिश्च शुक्लाभः पृष्ठे च सुषिरं महत् । विष्णुस्तु१० कृष्णवर्णः स्यात् स्थूलचक्रो सुशोभने । द्वारोपरि तथा रेखा दृश्यते मध्यदेशतः । नारसिंहस्तु११ कपिलः पृथुचक्रो बृहन्मुखः । त्रयो वा पञ्च वा यत्र बिन्दवो गृहिणां न सन् । कपिलनारसिंहस्तु१२ गुडलाक्षानिभो भवेत् । स्थूलचक्रद्वयं मध्ये द्वारे रेखा सुशोभना । महान्तसिंहो१३ विज्ञेयः पूर्वोक्तैर्लक्षणैर्युतः । रेखाश्च केशराकारा सुखं दीर्घं भयानकम् । लक्ष्मीनृसिंहो१४ विज्ञेयस्तद्वच्चक्रः सबिन्दुकः । पूर्वोक्तलक्षणैर्युक्तो वनमालाविभूषितः । वराहोऽसौ१५ शक्तिलिङ्गी चक्रे च विषमे तथा । इन्द्रनीलनिभः स्थूलस्त्रिरेखाला-

ङ्कितो भवेत्। पृथ्वीवराहनाम्नी१६ सा या वराहाकृतिः शिला। आभुग्ना चैव रेखैका गतराज्यप्रदायिका। मत्स्याख्या१७ या शिला ज्ञेया बिन्दुत्रयविभूषिता। कांस्यद्वारा स्वर्णनिभा दीर्घा सा भुक्तिमुक्तिदा। कूर्माख्या१८ तु शिला पृष्ठे वर्त्तुला चोन्नता भवेत्। हरितं वर्णमायाता कौस्तुभेन च चिह्निता। शिलाकूर्म१९ स विज्ञेयः कूर्माकारस्तु यो भवेत्। चक्राङ्किता तथा वृत्ता पूजिता सा पदप्रदा। हयग्रीवो२०ऽङ्कुशाकारो रेखा चक्रसमीपगा। बहुबिन्दुसमायुक्तं पृष्ठं नीरदनीलभम्। ज्ञेयः सौम्यहयग्रीवो२१ हयग्रीवासमा शिला। दीर्घया लेखया युक्ता रेखा या तादृशी भवेत्। हयशीर्षः२२ स विज्ञेयो मुखं यस्य हयाकृति। पद्माकृति भवेद्वापि साक्षमालं शिरस्तथा। वैकुण्ठ२३स्त्वेकवर्णाभश्चक्रमेकं तथा ध्वजम्। द्वारोपरि तथा रेखा पुष्पाकारा सुशोभना। श्रीधरस्तु२४ तथा देवश्चिह्नितो वनमालया। कदम्बकुसुमाकारो रेखापञ्चकभूषितः। वामनः२५ स तु विज्ञेयो योऽतिह्रस्वश्च वर्त्तुलः। अतसीकुसुमप्रख्यो बिन्दुनोपरिशोभितः। दधिवामननामा२६ तु अङ्गाधश्चक्रसंयुतः। महाद्युतिरतिह्रस्वः सुभिक्षक्षेमदायकः। सुदर्शन२७स्तथा देवः श्यामवर्णो महाद्युतिः। वामपार्श्वे तथा चक्रं रेखैकैव तु दक्षिणे। सहस्रार्जुननामा२८ऽसौ नानारेखामयो भवेत्। चक्राकारा यन्त्रपङ्क्तिः स नष्टद्रव्यदायकः। लक्ष्मीदामोदरो२९ यस्य मध्ये चक्रं प्रतिष्ठितम्। दूर्वाभो द्वारसंकीर्णः पीतरेखो धनप्रदः। राधादामोदरो३० ज्ञेय अङ्गाधश्चक्रवद्बिलम्। नातिदीर्घमुखं मध्ये लम्बरेखा स भोगदः। दामोदरः३१ स विज्ञेयो यश्चक्रद्वयलाञ्छितः। सूक्ष्मं भवेच्चावयवं पूजितः सुखदः सदा। अनन्तो३२ बहुवर्णः स्यान्नागभोगेन चिह्नितः। अनेकचक्रसंभिन्नः सर्वकामफलप्रदः। पुरुषोत्तमनामा३३ऽसौ यस्य दिक्षु विदिक्षु च। अङ्गान्यास्यानि दृश्यन्ते पुरुषार्थफलप्रदः। योगेश्वरः३४ स विज्ञेयो लिङ्गं यस्य शिरोगतम्। ब्रह्महत्यादिपापानां नाशको योगसिद्धिदः। पद्मनाभ३५स्तथा रक्तः पङ्कजच्छत्रसंयुतः। तुलस्या पूजितो नित्यं दरिद्रस्येश्वरो भवेत्। रश्मिजालो हिरण्याक्ष३६श्चन्द्राभः स्फटिकोपमः। अथ वा जायते नानास्वर्णरेखाभिरन्वितः। गरुड़ः३७ स तु विज्ञेयो मध्ये पक्षद्वयान्विते। सुदीर्घा दृश्यते रेखा स सर्पविषनाशकः। जनार्दनः३८ स विज्ञेयः केवलानि स्फुटानि च। यस्योदरे तु चक्राणि चत्वारि पितृतृप्तिकृत्। लक्ष्मीनारायणो३९ ज्ञेयो वनमालाङ्कितोदरः। सूक्ष्मद्वारश्चतुश्चक्रो भुक्तिमुक्तिप्रदायकः। हृषीकेशः४० स विज्ञेयो योऽर्द्धचन्द्राकृतिर्भवेत्। तमभ्यर्च्य लभेत् स्वर्गं विषयांश्च मनोहितान्। लक्ष्मीनरहरि४१र्ज्ञेयः कृष्णवर्णः सबिन्दुकः। वामपार्श्वे समे चक्रे स्पृह्याभीष्टदायकः। त्रिविक्रमस्तु४२ विज्ञेयः श्यामवर्णो महाद्युतिः। वामपार्श्वे चक्रयुग्ममेकरेखा तु दक्षिणे। कृष्णो४३ ज्ञेयः शिला कृष्णा सचक्रा वा विचक्रिका। प्रदक्षिणावर्त्तकृतवनमालाविभूषिता। चतुर्मुखः४४ स विज्ञेयो द्वे चक्रे मध्यदेशतः। चतस्रः पार्श्वगा रेखा वेदशास्त्रागमप्रदः” मेरुतं०। शिवादिशिलाभेदास्तत्रैवोक्ता यथा शिवोक्तिः “शालग्रामा मत्स्वरूपाः शृणु तेषान्तु लक्षणम्। यत्सेवनाद्भवेदिष्टमिह लोके परत्र च। शिवनाभः१ स विज्ञेयः सलिङ्गाकारतां गतः। स्वयम्भुलिङ्गाकृतिमान् मन्त्रसिद्धिविधायकः। त्र्यम्बकः२ स तु विज्ञेयो बिन्दूत्तरविभूषितः। शूलाकारा तथा रेखा गतपुंस्त्वप्रदायकः। धूर्जटिः३ स तु विज्ञेयो यत्र रेखा जटासमा। तिस्रो यत्र प्रदृश्यन्ते सोऽर्चितो ज्ञानदायकः। शम्भुस्तु४ पाण्डुरो ज्ञेयो बिन्दुः कृष्णस्तु मस्तके। बिल्वपत्रार्चनेनासौ पूजितः श्रीवशङ्करः। ईश्वरः५ स तु विज्ञेयो रक्तो बिन्दुस्तु मस्तके। एकचक्रो द्विचक्रो वाभ्यन्तरेऽधश्च गोष्पदम्। मृत्युञ्जयः६ स विज्ञेयस्त्वपमृत्युविनाशकः। अधश्चक्रं तदूर्द्ध्वं च श्वेता रेखा त्रिशूलवान्। चन्द्रशेखर७नामाऽसावर्द्धचन्द्राकृतिस्तु के। मध्ये चक्रद्वयं तस्य सेवनाद्रोगनाशनम्। रुद्रः८ स एव विज्ञेयः कपिलो मूर्द्ध्नि लक्षितः। चक्रमध्ये भवेद्रेखा धारयेद्विपुलसन्ततिम्”। “शालग्रामानथो वक्ष्ये शक्तिकीटसमुद्भवान्। येषां पूजनतो देवी भवानी सुप्रसीदति। श्रीविद्या१ सा तत्र चक्रमूर्द्ध्वं छत्रं प्रदृश्यते। बाह्ये घण्टाङ्कितो मूर्द्धा स्निग्धा श्यामाखिलेष्टदा। महाकाली२ तु सा ज्ञेया योनिचिह्नसमन्विता। द्विच्छिद्राढ्या सर्वशिला त्रिकोणेनाङ्किता च या। यदायुधाकृतिस्तोर्द्ध्वं तां देवीं तत्र निर्दिशेत्। देवीशिला सचक्रा या दक्षमार्गेण तां यजेत्। साचिता वाममार्गेण लोकद्वयसुखावहा। या चक्ररहिता देवीशिलां तां वामतोऽर्चयेत्”।

"सौरी शिला दुर्लभैव प्रायः कलियुगे पुनः । स्फटिकाभा भवेत् सा तु घर्मं नित्यं विमुञ्चति । गणेशः स तु विज्ञेयः स्वल्पशुण्डाङ्कितो भवेत् । शुण्डाकारा शिला वापि गजाननसमापि वा । यस्या मध्ये महच्चक्रं सूक्ष्मचक्रञ्च यद्दृशि । सा शिला तस्य दिक्पस्य सेव्या बहिर्दृशि राज्यदा । अर्द्धचन्द्राकृतिर्यत्र दृश्यते सकलकलम् । सा तु चन्द्रशिला लग्नयुक्ता भौमशिला मता । बाणाकारेण चिह्नेन ज्ञेया बुधशिला सुराः ! । दीर्घेण चतुरस्रेण युक्ता गुरुशिला मता । पञ्चकोणा तु शुक्रस्य चापाकारा शनेर्मता । सर्पाकारा तु राहोः स्यात् केतोस्तु ध्वजरूपिणी" मेरुत० ।

तुलसीं प्रति भगवदुक्तिः "अहञ्च शैलरूपी च गण्डकीतीरसन्निधौ । अधिष्ठानं करिष्यामि भारते तव शापतः । वज्रकीटाश्च कृमयो वज्रदंष्ट्राश्च तत्र वै । तच्छिलाकुहरे चक्रं करिष्यन्ति मदीयकम् । एकद्वारे चतुश्चक्रं वनमालाविभूषितम् । नवीननीरदाकारं लक्ष्मीनारायणाभिधम्१ । एकद्वारे चतुश्चक्रं नवीननीरदोपमम् । लक्ष्मीजनार्द्दनं२ ज्ञेयं रहितं वनमालया । द्वारद्वये चतुश्चक्रं गोष्पदेन समन्वितम् । रघुनाथाभिधं३ ज्ञेयं वेष्टितं वनमालया । अतिक्षुद्रं द्विचक्रन्तु नवीननीरदोपमम् । दधिवामनं४ विज्ञेयं गृहिणाञ्च सुखप्रदम् । अतिक्षुद्रं द्विचक्रञ्च वनमालाविभूषितम् । श्रीधरं देवि ! विज्ञेयं श्रीपदं गृहिणां सदा । स्थूलञ्च वर्त्तुलाकारं रहितं वनमालया । द्विचक्रं स्फुटमत्यन्तं ज्ञेयं दामोदराभिधम्६ । मध्यमं वर्त्तुलाकारं द्विचक्रं बाणविक्षतम् । बलरामाभिधं८ ज्ञेयं शरतूणसमन्वितम् । स्थूलं चतुर्दशचक्रं नवीनजलदप्रभम् । अनन्ताख्यं९ विज्ञेयं चतुर्वर्गफलप्रदम् । मध्यमं सप्तचक्रञ्च छत्रतूणसमन्वितम् । राजराजेश्वरं१० ज्ञेयं राजसम्पत्करं नृणाम् । चक्राकारं द्विचक्रञ्च सश्रीकं जलदप्रभम् । सगोष्पदं मध्यमञ्च विज्ञेयं मधुसूदनम्११ । सुदर्शनं१२ चैकचक्रं गुप्तचक्रं गदाधरम्१३ । द्विचक्रं हयवक्त्रासं हयग्रीवं१४ प्रकीर्त्तितम् । अतीव विस्तृतास्यञ्च द्विचक्रं विकटं सति ! । नरसिंहाभिधं१५ ज्ञेयं सद्यो वैराग्यदं नृणाम् । द्विचक्रं विस्तृतास्यञ्च वनमालासमन्वितम् । लक्ष्मीनृसिंहं१६ विज्ञेयं गृहिणां सुखदं सदा । द्वारदेशे द्विचक्रञ्च सश्रीकञ्च समं स्फुटम् । वासुदेवञ्च१७ विज्ञेयं सर्वकामफलप्रदम् । प्रद्युम्नं१८ सूक्ष्मचक्रञ्च नवीननीरदप्रभम् । सुषिरे छिद्रबहुलं गृहिणाञ्च सुखप्रदम् । द्वे चक्रे चैकलग्ने तु पृष्ठे यत्र तु पुष्कलम् । सङ्कर्षणन्तु१९ विज्ञेयं सुखदं गृहिणां सदा । अनिरुद्धञ्च२० पीताभं वर्त्तुलमतिशोभनम् । सुखप्रदं गृहस्थानां प्रवदन्ति मनीषिणः" ब्रह्मवै० प्र० १९ अ० ।

"शालग्रामशिलाद्वारगतलग्नद्विचक्रधृक् । शुक्लाभो वासुदेवाख्यः१ सोऽव्यात् यः श्रीगदाधरः । लग्नद्विचक्रो रक्ताभः पूर्व्वभागे तु पुष्कलः । सङ्कर्षणो२ऽथ प्रद्युम्नः३ सूक्ष्मचक्रस्तु पीतकः । सुदीर्घशुषिरच्छिद्रः सोऽनिरुद्धस्तु४ वर्त्तुलः । नीलो द्वारि त्रिरेखश्च अथ नारायणो५ऽसितः । मध्ये गदाकृती रेखा नाभिचक्रमहोन्नतः । पृथुचक्रो नृसिंहो(६)ऽथ कपिलोऽव्यात् त्रिबिन्दुकः । अथ वा पञ्चबिन्दुस्तत्पूजनं ब्रह्मचारिणाम् । वराहः७ शक्तिलिङ्गोऽव्यात् विषमस्थद्विचक्रकः । नीलस्त्रिरेखः स्थूलोऽथ कूर्ममूर्त्तिः८ सबिन्दुमान् । कृष्णः स वर्त्तुलावर्त्तः पातु चोन्नतपृष्ठकः । श्रीधरः९ पञ्चरेखोऽव्यात् वनमाली गदान्वितः । वामनो१० वर्त्तुलो ह्रस्वः वामचक्रः सुरेश्वरः । नानावर्णोऽनेकमूर्त्तिर्नागभोगी त्वनन्तकः११ । स्थूलो दामोदरो१२ नीलो मध्ये चक्रः स नीलकः । संकीर्णद्वारकः सोऽव्यादथ ब्रह्मा१३ सुलोहितः । सदीर्घरेखशुषिर एकचक्राम्बुजः पृथुः । पृथुच्छिद्रः स्थूलचक्रः कृष्णो विष्णुस्तु१४ बिन्दुमान् । हयग्रीवो१५ऽङ्कुशाकारः पञ्चरेखः सकौस्तुभः । वैकुण्ठो१६ मणिरत्नाभः एकचक्राम्बुजोऽसितः । मत्स्यो१७ दीर्घाम्बुजाकारो द्वाररेखश्च पातु वः । वामचक्रो द्वाररेखः श्यामो वोऽव्यात् त्रिविक्रमः१८ । एकेन लक्षितो योऽव्यात् गदाधरो सुदर्शनः१९ । एकद्वारे चतुश्चक्रं वनमालाविभूषितम् । स्वर्णरेखासमायुक्तं गोष्पदेन विराजितम् । कदम्बकुसुमाकारं लक्ष्मीनारायणं विदुः" गरुड़ पु० ४५ अ० । पुराणान्तरेष्वपि लक्षणान्तराणि उक्तानि द्रष्टव्यानि । तत्र लक्षणभेदस्तु विकल्पार्थः ।

वराहपु० भूमिं प्रति वराहोक्तिः "गृहे लिङ्गद्वयं नार्च्च्यं शालग्रामद्वयं तथा । द्वे चक्रे द्वारकायास्तु नार्च्च्यं सूर्य्यद्वयं तथा । शालग्रामशिला भग्ना पूजनीया सचक्रिका । खण्डिता स्फुटिता वाऽपि शालग्रामशिला शुभा । शालग्रामो न स्प्रष्टव्यो हीनवर्णैर्वसुन्धरे ! । स्त्रीशूद्रकरसंस्पर्शो वज्रस्पर्शाधिको मतः । मोहाद् यः

संस्पृशेत् शूद्रो योषिद्वापि कदाचन । स पतेन्नरके घोरे यावदाहूतसंप्लवम् । यदि भक्तिर्भवेत्तस्य स्त्रीणां वापि वसुन्धरे ! । दूरादेवास्पृशन् पूजां कारयेत् सुसमाहितः" । तत्पूजने तत्स्पर्शे च स्त्रीणां नाधिकार "न जातुचित् स्त्रियाः कार्यं शालग्रामस्य पूजनम् । भर्त्तृहीनाऽथ सुभगा स्वर्लोकहितैषिणी । मोहात् स्पृशेत् महिला जन्मशीलगुणान्विता । हित्वा पुण्यसमूहं तु सत्वरं नरकं व्रजेत्" ब्रह्मवै० प्र० २०अ० ।

"अभक्ष्यं शिवनिर्माल्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् । शालग्रामशिलास्पर्शात् पावनं तत् भवेत् सदा" ।

"दद्यात् भक्ताय यो देवि ! शालग्रामशिलां नरः । सुवर्णसहितां, पृथ्वी सपर्वतवनान्विता । ससमुद्रा भवेद्दत्ता सत्पात्रे च वसुन्धरे ! । शालग्रामशिलायास्तु मूल्यमुद्घाटयेत् क्वचित् । विक्रेता क्रयकर्त्ता वा नरके वै पतेत् ध्रुवम्" वराहपु० ।

तस्याकारादिभेदे फलभेदो यथा

"छत्राकारे भवेद्राज्यं वर्तुले च लभेत् श्रियम् । दुःखञ्च शकटाकारे शूलाग्रे मरणं भवेत् । विकृतास्ये च दारिद्र्यं पिङ्गले हानिरेव च । लग्नचक्रे भवेद्व्याधिर्विदीर्णे मरणं ध्रुवम्"। तत्स्पर्शेन मिथ्यादिव्यादिकरणादौ दोषो यथा "शालग्रामशिलां स्पृष्ट्वा मिथ्यावाक्यं वदेत्तु च । स याति कूर्मदंष्ट्रञ्च यावद्वै ब्रह्मणो वयः । शालग्रामशिलां स्पृष्ट्वा स्वीकारं यो न पालयेत् । स प्रयात्यसिपत्रञ्च लक्षमन्वन्तरावधि । तुलसीपत्रविच्छेदं शालग्रामे करोति यः । तस्य जन्मान्तरे कान्ते ! स्त्रीविच्छेदो भविष्यति । शालग्रामञ्च तुलसीं शङ्खञ्चैकत्र एव च । यो रक्षति स च ज्ञानी स भवेत् श्रीहरिप्रियः" ब्रह्मवै०प्र० २१०अ० । "शालग्रामो हरेर्मूर्त्तिर्जगन्नाथश्च भारतम् । कलेर्दशसहस्रान्ते याति त्यक्त्वा हरेः पदम्" ब्रह्मवै०प्र० ६अ० । "शालग्रामाः समाः पूज्याः समेषु द्वितयं न हि । विषमा नैव पूज्याः स्युर्विषमेष्वपि" पद्मपु०पा०२०अ० । "शालग्रामशिलारूपी यत्र तिष्ठति केशवः । तत्र देवाऽसुरा यक्षा भुवनानि चतुर्दश" पद्मपु० । "अत्र सर्वसान्निध्यादत्र तेषां पूजा प्रतीयते तत्रावाहनविसर्जने न स्तः "शालग्रामे स्थावरे वा नावाहनविसर्जने" इति राघवभट्टधृतवाक्यात्" दीपा० रघु० ।

४क्षेत्रभेदे न० तन्नामकारणं वराहपु० उक्तं यथा "अथ दीर्घेण कालेन स(शालङ्कायनः)मुनिः संशितव्रतः । तप्यमानो यथान्यायं पश्यते शालमुत्तमम् । विश्रामं कुरुते तत्र द्रष्टुकामोऽथ मां (हरिम्) मुनिः । मायया मम मूढात्मा शक्तो द्रष्टुं न मामभूत् । ततः पूर्वेण पार्श्वेन तस्य शालस्य सुन्दरि ! । वैशाखमासद्वादश्यां मद्दर्शनमुपागतः । दृष्ट्वा मां तत्र स मुनिस्तपस्वी संशितव्रतः । तुष्टाव वैदिकैः सूक्तैः प्रणम्य च पुनःपुनः । ततोऽहं स्तूयमानो वै ऋषिमुख्येन सुन्दरि ! । प्राप्तोऽस्मि परमां प्रीतिं तमवोचं ततो मुनिम् । ब्रह्मन्मे महाभाग ! स्थित्वा त्वं तपसां निधे ! । पुत्रेण परमप्रीतो मत्क्षेत्रे मत्परो भव । अन्यच्च गुह्यं वक्ष्यामि शालङ्कायन ! तच्छृणु । तव प्रीत्या प्रवक्ष्यामि येनैतत् क्षेत्रमुत्तमम् । शालग्राममिति ख्यातं तन्निबोध मुने ! शुभम् । योऽयं वृक्षस्त्वया दृष्टः सोऽहमेव न संशयः" वराहपु० ।

शालग्रामगिरि पु० पर्वतभेदे वराहपु० "कथयिष्यामि ते गुह्यं शालग्राममिति श्रुतम् । तस्मिन् क्षेत्रे हरो देवो मत्स्वरूपेण संयुतः । शालग्रामे गिरौ तस्मिन् शिलारूपेण तिष्ठति । अहं तत्रैव तिष्ठामि शिलारूपेण नित्यदा । तस्मिन् शिलाः समस्तास्तु मत्स्वरूपा न संशयः । पूजनीयाः प्रयत्नेन किं पुनश्चक्रलाञ्छिताः । लिङ्गरूपेण तु हरस्तत्र देवालये गिरौ । शिवनाभाः शिलास्तत्र चक्रनाभास्तथा शिलाः । सोमेश्वराधिष्ठितस्तु शिवरूपो गिरिः स्मृतः । शालग्रामगिरिर्विष्णुरहं सोमेश्वराभिधः" वराहपु० ।

शालङ्कायन पु० ऋषिभेदे शालग्रामशब्दे दृश्यम् ।

शा(सा)लज पु० शा(सा)लात् जायते जन-ड । सर्जरसे (धुना) शब्दर० ।

शालनिर्य्यास पु० ६त० । सर्जरसे (धुना) रत्नमा० ।

शालपर्णी स्त्री शालस्येव पर्णान्यस्याः ङीप् । (शालपानी) वृक्षभेदे राजनि० । "शालपर्णी गरच्छर्द्दिज्वरश्वासातिसारजित् । शोषदोषत्रयहरी वृंहण्युक्ता रसायनी । तिक्ता विषहरी स्वादुः क्षतकासकृमिप्रणुत्" भावप्र० ।

शालभञ्जिका स्त्री शालेन भज्यते निर्मीयते भन्ज-ण्वुल् । १काष्ठनिर्मितपुत्तलिकायां, २वेश्यायाञ्च जटा० ।

शालव पु० शालः तन्निर्यास इव वलति संवृणोति वल-ड । लोध्रे शब्दर० ।

शालवेष्ट पु० शालस्य वेष्ट इव । सर्जरसे (धुना) त्रिका० ।

शालसार पु० शालस्य सारः । १हिङ्गुनि शालेषु सारः । वृक्षश्रेष्ठे विश्वः ।

शाला स्त्री शाल–अच् । १गृहे अमरः । तस्य २स्कन्ध-स्थशाखायाञ्च । ३गृहैकदेशे (चाल) मेदि० ।

शालाङ्क पु० पाणिनौ मुनौ जटा० । [यवारे हेमच०।

शालाजिर पु० न० शालस्याजिरमिवाकारोऽस्यस्य अच् ।

शालाञ्चि पु० शाल इवाञ्चति अनृच–इन् । शाकभेदे (शाञ्च) शब्दच० ।

शालातुरीय पु०शालातुरे भवः । तद्ग्रामवासिनि पाणिनि-मुनौ जटा० शालोत्तरीय इति पाठान्तरम् ।

शालानी स्त्री शालमानयति आ+नी–ड गौरा० ङीष् । विदार्य्याम् शब्दच० । [स्त्रियां ङीष् ।

शालामृग पुंस्त्री०शालायां गृहे मृग इव । शृगाले हारा०।

शालावृक पुंस्त्री० शालायां गृहे, शाखायां वा वृक इव वा । १कुक्कुरे २शृगाले अमरः । ३विडाले ४मृगे राजनि० ५वानरे च शब्दच०। सर्वत्र स्त्रियां ङीष् ।

शालि पु० शल+इञ् । कलमादिधान्ये, २षष्टिकादिधान्ये, अमरः । ३गन्धमार्ज्जारे च मेदि० । शालिभेदादिकं "कण्डनेन विना शुक्लाः हैमन्ताः शालयः स्मृताः" इत्यादि भावप्र० उक्तम् । धान्यशब्दे दृश्यम् ।

शालिका स्त्री शालिरिव कायति कै–क । विदार्य्याम् ।

शालिञ्च पु०शालिं चमति चम–ड पृषो०त्वम् । शाकभेदे शब्दर०

शालिनीकरणम् अशालीनः शालीनः क्रियते-ऽनेन शालीन+च्वि–कृ–करणे ल्युट् । तिरस्कारे त्रिका०।

शालिपर्णी स्त्री शालेरिव पर्णान्यस्याः ङीप् । माषपर्ण्याम् राजनि० ।

शालिपिष्ट न० शालेः पिष्टमिव शुभ्रत्वात् । स्फटिके त्रिका०

शालिवाहन पु० विक्रमादित्यं हत्वा शकाब्दप्रवर्त्तके नृप-भेदे शककर्त्तृशब्दे दृश्यम् ।

शालिहोत्र पुंस्त्री० शालयो हूयन्तेऽत्र हु–त्रन् । १घोटके त्रिका० स्त्रियां ङीष् । २अश्वशास्त्रप्रवर्त्तके नृपभेदे पु० राजनि० ।

शाली स्त्री शाल–अच् गौरा० ङीष् । कृष्णजीरके राजनि०

शालीन त्रि० शालामर्हति ख । १धृष्टे अलज्जे, अमरः । २मिश्रेयायां स्त्री राजनि० ।

शालु न० शाल–उण् । १शालूके शब्दर० । २कषायद्रव्ये, ३चोरनामगन्धद्रव्ये च मेदि० । ४भेके पु० ५गृहे हेमच० । [तन्नार्थे अमरः । २जातीफले राजनि० ।

शालु(लू)क न०शाल–ऊकञ् । कुमुदादिमूले शब्दर० जकञ् ।

शालूर पुंस्त्री शाल–ऊरच् । १भेके अमरः स्त्रियां ङीष् ।

शालेय पु० शालायां भवः ढक् । १मधुरिकायाम् अमरः । २मिश्रेयायां स्त्री राजनि० टाप् ।

शालोत्तर पु० ग्रामभेदे । [जटा० ।

शालोत्तरीय पु० शालोत्तरे ग्रामे भवः छ । पाणिनिमुनौ

शाल्मल पु० शाल–मलच् । (शिमुल) १वृक्षे शब्दर० २तच्चि-ह्नितद्वीपभेदे च विष्णु पु०

"शाल्मलस्येश्वरो वीरो वपुष्मांस्तत्सुतान् शृणु । तेषान्तु नामसंज्ञैः सप्त वर्षाणि तानि वै । श्वेतोऽथ हरित-श्चैव जीमूतो लोहितस्तथा । वैद्युतो मानसश्चैव सुप्र-भश्च महामुने ! । शाल्मलेन समुद्रोऽसौ द्वीपे-नेक्षुरसोदकः । विस्तरो द्विगुणेनायं सर्वतः संवृतः स्थितः । तत्रापि पर्वताः सप्त विज्ञेया रत्नयोनयः । रसाभिव्यञ्ज-कास्ते तु तथा सप्तैव निम्नगाः । कुमुदश्चोन्नतश्चैव तृतीयश्च बलाहकः । द्रोणो यत्र महौषध्यः स चतुर्थो महीधरः । कङ्कस्तु पञ्चमः षष्ठो महिषः सप्तमस्तथा । ककुद्मान् पर्वतवरः सरिन्नामानि मे शृणु । योनितो या वितृष्णा च चन्द्रा शुक्ला विमोचनी । निवृत्तिः सप्त-मी तासां स्मृतास्ताः पापशान्तिदाः । श्वेतञ्च लोहित-ञ्चैव जीमूतं हरितं तथा । वैद्युतं मानसञ्चैव सु-प्रभं नाम सप्तमम् । सप्तैतानि तु वर्षाणि चातुर्वर्ण्ययु-तानि वै । शाल्मलेऽपि च ये वर्णा वसन्त्येते महामुने ! । कपिलाश्चारुणाः पीताः कृष्णाश्चैव पृथक् पृथक् । ब्रा-ह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव यजन्ति तम् । भगवन्तं समस्तस्य विष्णुमात्मानमव्ययम् । वायुभूतं मखश्रेष्ठै-र्यज्विनो यज्ञसंस्थितम् । देवानामत्र सान्निध्यमत्यैव सुमनोरमे । शाल्मलिश्च महावृक्षो नाम निर्वृतिका-रकः । एष द्वीपः समुद्रेण सुरोदेन समावृतः" ।

शाल्मलि(ली) पुंस्त्री० शाल–मलिच् वा स्त्रीत्वे वा ङीप् । (शिमुल) १वृक्षे २मोचरसे हेमच० ।

शाल्मलिगुणादिकं भावप्र० उक्तं यथा "शाल्मली शीतला स्वाद्वी रसे पाके रसायनी । श्ले-ष्मला स्निग्धबीजा च वृंहणी रक्तपित्तजित् । शाल्मली-पुष्पशाकन्तु घृतसैन्धवसाधितम् । प्रदरं नाशयत्येव दुःसाध्यञ्च न संशयः । रसे पाके च मधुरं कषायं शीतलं गुरु । कफपित्तास्रजित् ग्राहि वातलं च प्रकी-र्त्तितम् । ३नरकभेदे यत्र शाल्मलीकण्टकैर्नारकिणः पीड्यन्ते नरकशब्दे दृश्यम् । [राजनि० ।

शाल्मलिक पु० शाल्मलिरिव कायति कै–क । रोहितवृक्षे

शाल्मलीकन्द पु० ६त०। तद्वृक्षमूले राजनि० । [राजनि०।

शाल्मलीफल पु० शाल्मल्या इव फलमस्य । तेजःफलवृक्षे

शाल्मलीवेष्ट पु०शाल्मलीं वेष्टयति वेष्ट–अण् । शाल्मली-
निर्य्यासे मोचरसे रत्नमा० । ण्वुल् । तत्रैव । [द्यर्थम् ।

शाल्व पु०शाल–व । १देशभेदे हेमच० तस्य २नृपे च भारते

शाल्वण पु० “काकोल्यादिः स वातघ्नः सर्वाम्लद्रव्यसंयुतः ।
सानूपोदकमांसस्तु सर्वस्नेहसमन्वितः । स चोष्णः सप्ट
लवणः शाल्वणः परिकीर्त्तितः” सुश्रुतोक्ते औषधभेदे ।

शाव पु० शव–घञ् । १शिशौ शब्दर० । स्वार्थे क । तत्रैव
शवस्येदम् अण् । २शवसम्बन्धे त्रि० “त्रिरात्रं शावमा-
शौचम्” इति स्मृतिः ।

शावर पु० शावयति विकारयति शव–णिच् अरन् । १पापे
२अपराधे ३लोध्रद्रुमे च मेदि० । शवरेण प्रोक्तमण् ।
४शवरस्वामिकृते मीमांसाभाष्ये । शवरस्येदम् अण् ।
५शवरसम्बन्धिनि त्रि० ।

शावरभेदाख्य न०शावरभेदस्याख्येव आख्यास्य० स्वार्थे अण् ।
ताम्रे हेमच० तस्य तत्त्वरक्तवर्णत्वात्तथात्वम् ।

शावरी स्त्री शवरस्य प्रिया अण् ङीप् । १शूकशिम्ब्यां
मेदि० । २विद्याभेदे तन्त्रसा० । [ङीप् ।

शाश्वत त्रि० शश्वद् भवः अण् । सतते नित्ये अमरः स्त्रियां

शाष्कुल त्रि० शष्कुलमिव मांसं भक्ष्यमस्य अण् । मांसा-
शिनि हेमच० । [अमरः ।

शाष्कुलिक न० शष्कुलीनां समूहः ठञ् । शष्कुलीसमूहे

शास आशीर्वादे अदा० आत्म० सक० सेट् क्त्वा वेट् । प्राये-
णाङ् पूर्वः । आशास्ते आशासिष्ट “इदं कविभ्यः पू-
र्वेभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे” उत्तरचरितोक्तेरन्यपूर्वोऽपि ।

शास शासने अदा०पर०द्विक०सेट् क्त्वा वेट् । शास्ति अशासत्

शासन न० शास–ल्युट् । निकृष्टस्य हितसाधनादौ १प्रवर्त्तने
२राजदत्तभूमौ ३राजलेख्यभेदे ४शास्तौ च मेदि० ।

शासनहर पु०शासनं हरति हृ–अच् । आज्ञाहारके दूते ।

शासित त्रि० शास–तृच् इट् । शासनकर्त्तरि ।

शास्तृ त्रि० शास–तृच् इडभावः । १शासनकर्त्तरि
त्रिका० । २बुद्धे अमरः ३उपाध्याये ४नृपे ५पितरि
संक्षिप्तसा० ।

शास्त्र न० शिष्यतेऽनेन शास–ष्ट्रन् । १हितानुशासने ग्रन्थे
शास्त्रं च वेदमूलकं सद्भिरादरणीयं नान्यत् यथोक्तं
“अतो वेदविरुद्धार्थशास्त्रोक्तं कर्म संत्यजेत् । स्वबुद्धि-
रचितैः शास्त्रैः प्रताय्येह च बालिशान् । निघ्नन्ति श्रे-
यसो मार्गं लोकनाशाय केवलम् । निन्दन्ति देवता
वेदांस्तपो निन्दन्ति सद्द्विजान् । तेन ते निरयं यान्ति
ह्यसच्छास्त्रनिषेवणात् । श्रुतिस्मृतिसदाचारविहितं कर्म
शाश्वतम् । स्वं स्वं धर्मं प्रयत्नेन श्रेयोऽर्थीह समा-
चरेत् । स्वबुद्धिरचितैः शास्त्रैर्मोहयित्वा जनं नराः ।
तेन ते निरयं यान्ति युगानां सप्तविंशतिम्” पद्मपु०
१७ अ० । “पुराणं भारतं वेदधर्मशास्त्राणि यानि
च । आयुषः क्षपणायैव धर्मतत्त्वेन चाचरेत् । पुत्र-
दारादिसंसारः पुंसां संमूढचेतसाम् । विदुषां शास्त्र-
संसारः सद्योगाभ्यासविघ्नकृत् । इदं ज्ञेयमिदं ज्ञेयं
यः सर्वं ज्ञातुमिच्छति । अपि वर्षशतेनापि शास्त्रान्तं
नाधिगच्छति । विज्ञायाक्षरतन्मात्रं जीवितञ्चापि
चञ्चलम् । विहाय शास्त्रजालानि पारलौकिकमाच-
रेत् । पण्डितोऽपि हि मूर्खोऽसौ शक्तियुक्तोऽप्यश-
क्तिकः । यः संसारान्न चात्मानं समुत्तारयितुं क्षमः”
वह्निपु० । तामसशब्दे ३२७१ पृ० दृश्यम् ।

“बहुशास्त्रालोकनेऽपि सारादानं षट्पदवत्” सांख्यप्र०सू०

शास्त्रकृत् पु० शास्त्रं करोति कृ–क्विप् । मन्वादिषु ऋषिषु
त्रिका० ।

शास्त्रगत पु० शास्त्रे गत इव । प्रघटाविदि त्रि० ।

शास्त्रचारण पु० शास्त्रं चारयति प्रचारयति चर–णिच्–
ल्यु । शास्त्रोक्ताचरणप्रचारककर्त्तरि शब्दर० ।

शास्त्रतत्त्वज्ञ त्रि० शास्त्रतत्त्वं जानाति ज्ञा–क । १शास्त्र-
तात्पर्य्यवेत्तरि २ज्योतिषज्ञे शब्दर० ।

शास्त्रदर्शिन् त्रि० दृश–णिनि ६त० । शास्त्रज्ञे शब्दर० ।
शास्त्रविदादयोऽप्यत्र ।

शास्त्रशिल्पिन् त्रि० शास्त्रं तज्ज्ञानं शिल्पमिवाऽस्यस्य
इनि । १शास्त्रज्ञानोपजीविनि २काश्मीरदेशे पु० त्रिका० ।

शास्त्रिन् त्रि० शास्त्रं वेत्त्यधीते वा इनि । शास्त्रज्ञे ।

शास्त्रीय त्रि० शास्त्रेण विहितः छ । शास्त्रोक्ते धर्मादौ ।

शास्य त्रि० शास–ण्यत् । अनुशासनीये शिष्यादौ ।

शि तेजने स्वा० उभ० सक० अनिट् । शिनोति शिनुते अशै-
षीत् अशेष्ट ।

शिंशपा स्त्री शिवं पाति पा–क पृषो० । (शिशु) वृक्षे अमरः
“शिंशपा कटुका तिक्ता कषाया शोफकारिणी । उष्ण-
वीर्या हरेन्मेदःकुष्ठश्वित्रवमिक्रमीन् । वस्तिव्रणवा-
दाहास्त्रबलासगर्भपातिनी” भावप्र० ।

शिक्व त्रि० शिच्–कु कस्य नेत्त्वम् । अध्यवसायिनि त्रिका० ।

शिक्थ न० शिच-थक् कुक् च पृषो० कस्य षोवा। (मोम) मधूच्छिष्टे अमरः। स्वार्थे क। तत्रैव।

शिक्य न० शि-यत् कुक् च। (शिका) रज्जुकृते पदार्थे शब्दर०

शिक्यित त्रि० शिक्यं शिक्यस्थं करोति शिक्य+णिच्-कर्मणि क्त। शिक्याधारे स्थापिते पदार्थे।

शिक्ष अभ्यासे भ्वा० आ० सक० सेट्। शिक्षते अशिक्षिष्ट।

शिक्षा स्त्री शिक्ष-भावे अ। १अभ्यासे २वर्णानामुच्चारणप्रदर्शके वेदाङ्गे ३ग्रन्थभेदे अमरः। ४श्योनाकवृक्षे शब्दच०। "वर्णस्वराद्युच्चारणप्रकारो यत्रोपदिश्यते सा शिक्षा तथा च तैत्तिरीया उपनिषदारम्भे समामनन्ति। शिक्षां व्याख्यास्यामः। वर्णः स्वरः मात्रा बलं साम सन्तान इत्युक्तं शिक्षाध्याय इति" ऋ०भा०| "अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयमतं यथा। शास्त्रानुपूर्वं तद्विद्याद् यथोक्तं लोकवेदयोः। प्रसिद्धमपि शब्दार्थमविज्ञातमबुद्धिभिः। पुनर्व्यक्तीकरिष्यामि वाच उच्चारणे विधिम्। त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः सम्भवतो मताः। प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयम्भुवा। स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः। यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः। अनुस्वारो विसर्गश्च+क+पौ चापि पराश्रितौ। दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेय ऌकारः प्लुत एव च। आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युङ्क्ते विवक्षया। मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्। मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम्। प्रातःसवनयोगन्तं छन्दोगायत्रमाश्रितम्। कण्ठे माध्यन्दिनयुतं मध्यमं त्रैष्टुभानुगम्। तारं तार्त्तीयसवनं शीर्षण्यं जागतानुगम्। सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः। वर्णाञ्जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः। स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः। इति वर्णविदः प्राहुर्निपुणान्तं निबोधत। उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः। ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि। उदात्ते निषादगान्धारावनुदात्ते ऋषभधैवतौ। स्वरितप्रभवा ह्येते षड्जमध्यमपञ्चमाः। अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा। जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तालु च। ओभावश्च विवृत्तिश्च श-ष-सा रेफ एव च। जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः। यद्योभावप्रसन्धानमुकारादि परं पदम्। स्वरान्तं तादृशं विद्याद् यदन्यद्व्यक्तमूष्मणः। हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम्। औरस्यं तं विजानीयात् कण्ठ्यमाहुरसंयुतम्। कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू। स्युर्मूर्धन्या ऋटुरषा-दन्त्या ऌ-तु-ल-साः स्मृताः। जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्यौष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः। एऐ तु कण्ठतालव्यावोऔ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ। अर्द्धमात्रा तु कण्ठ्या स्यादेकारैकारयोर्भवेत्। ओकारौकारयोर्मात्रा तयोर्विवृतसंवृतम्। संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतन्तु द्विमात्रकम्। घोषा वा संवृताः सर्वे अघोषा विवृताः स्मृताः। स्वराणामूष्मणाञ्चैव विवृतं करणं स्मृतम्। तेभ्योऽपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचौ तथैव च। अनुस्वारयमानाञ्च नासिका स्थानमुच्यते। अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः। अलाबुवीणानिर्घोषो दन्त्यमूलस्वराननु। अनुस्वारस्तु कर्त्तव्यो नित्यं ह्रोः शषसेषु च। अनुस्वारो विवृत्यस्तु विरामे चाक्षरद्वये। द्विरोष्ठ्यौ तु विगृह्णीयाद् यत्नौकारवकारयोः। व्याघ्री यथा हरेत् पुत्रान् दंष्ट्राभ्यां न च पीडयेत्। भीतापतनभेदाभ्यां तद्वत् वर्णान् प्रयोजयेत्"। "अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः शलस्तथा। शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता निबोधानुप्रदानतः। यमोऽनुनासिका न ह्रौ नादिनो हझषः स्मृताः"। "ईषन्नादाय नङ्गश्च श्वासिनस्तु खफादयः। ईषच्छ्वासांश्चरो विद्यात् गोर्धामैतत् प्रचक्षते। दाक्षीपुत्रपाणिनिना येनेदं व्यापितं भुवि। छन्दःपादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते। ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते। शिक्षा घ्राणन्तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्। तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते"। "मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह। स वाग्वज्रं यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्। "अनक्षरं हतायुष्यं विस्वरं व्याधिपीडितम्। अक्षता शस्त्ररूपेण वज्रं पतति मस्तके। हस्तहीनन्तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम्। ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति" पाणिनिशिक्षा। नारदशिक्षा व्यासशिक्षादयो ग्रन्थाः सन्ति विस्तरभयान्नोक्ताः।

शिक्षाकर पु० शिक्षां करोति कृ-अच्। १व्यासे शब्दमा० २शिक्षाशिक्षाकर्त्तरि।

शिक्षागुरु पु० विद्यादातरि।

शिक्षित त्रि० शिक्षा जाताऽस्य तार० इतच् शिक्ष-क्त वा। १कृताभ्यासे २निपुणे ३विज्ञे च अमरः।

शिक्षितावर पु० शिक्षितान्यक्षराणि येन । १व्यासे २शिक्षादातरि गुरौ च त्रिका० ।

शिख गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् इदित् । शिङ्खति अशिङ्खीत् ।

शिखण्ड पु० शिखामम्मति अम–ड तस्य नेत्त्वम्, ६त० । शक० वा । १मयूरपिच्छे अमरः । २चूडायाञ्च मेदि० ।

शिखण्डक पु० शिखण्ड इव कन् । १काकपक्षे अमरः । (काणजुल्फी) स्त्रीत्वमपि तत्र । सा च २चूडायाञ्च हेमच० । [स्त्रियां ङीप् ।

शिखण्डिक पुंस्त्री० शिखण्डोऽस्त्यस्य ठन् । कुक्कुटे हेमच०

शिखण्डिन् पु० शिखण्डोऽस्त्यस्य इनि । १मयूरे २द्रुपदराजस्य पुत्रभेदे मेदि० । ३मयूरपुच्छे ४कुक्कुटे ५वाणे च हेमच० । ६गुञ्जायां ७स्वर्णयूथिकायां राजनि० । ८विष्णौ विष्णुस० ९यूथिकायां स्त्री ङीप् मेदि० ।

शिखर न० शिखा अस्त्यस्य अरच् आलोपः । १पर्वताग्रे २अग्रमात्रे च । ३वृक्षाग्रे पु०न० अमरः । ४पुलके ५युग्मकटकादौ पक्वदाडिमवीजाभे ६रत्नभेदे ७सकलाग्रे मेदि० । ८कोटौ त्रिका० । ९मूर्वायां स्त्री शब्दच० ।

शिखरवासिन् त्रि०शिखरे वसति वस–णिनि ७त० । पर्वताग्रवासिनि स्त्रियां ङीप् । "देवी शिखरवासिनी" उद्भटः सा च हिमाचलवासिन्यां २दुर्गायां त्रिका० ।

शिखरिन् पु० शिखाऽस्त्यस्य इनि । १पर्वते २वृक्षे ३अपामार्गे मेदि० । ४कोट्टे ५कोयष्टौ हेमच० । ६वन्दाके ७कुन्दुरुके ८यावनाले ९कर्कटशृङ्ग्यां राजनि० । १०रसालायां खाद्यभेदे स्त्री । ११सप्तदशाक्षरपादके छन्दोभेदे स्त्री "रसैरुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी" वृ०र० १२मल्लिकायां १३रोमावल्यां १४नारीरत्ने च स्त्री मेदि० सर्वत्र ङीप् । [(कुक्कुरचुड़ा) क्षुपभेदे रत्नमा० ।

शिखलोहित पुं०शिखाग्रमस्य अच् तथाभूतः सन् लोहितः ।

शिखा स्त्री शी–खक् तस्य नेत्त्वम् पृषो० । १अग्निज्वालायां २मस्तकमध्यकेशगुच्छे च अमरः । "सुखं स्वपेत् सर्व गात्राणि कच्छोपस्पृशिखां बहिः" प्रा०त० । ३शाखायां ४बर्हिचूड़ायां ५लाङ्गलिक्याम् ६अग्रमात्रे ७चूड़ामात्रे ८प्रपदे च मेदि० । ९प्रधाने शिफायां १०वृद्धौ हेमच० । ११ज्वरज्वरे शब्दच० ।

"शिखी शिखी कर्म कुर्यात्" स्मृत्या शिखावत एव कर्मण्यधिकारः तत्रापि बद्धशिखस्य कर्मण्यधिकारः न मुक्तशिखस्य यथोक्तं "गायत्र्या तु शिखां बद्ध्वा नैर्ऋत्यां ब्रह्मरन्ध्रतः । जूटिकाञ्च ततो बद्ध्वा ततः कर्म समारभेत्" । "निबद्धशिख आसीनो द्विज आचमनं चरेत् । कृत्वोपवीतं सव्येऽंसे वाङ्मनःकायसंयतः" । मुक्तशिखस्याचमने दोषो यथा "शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा । अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्" आ०त० ।

शिखाकन्द न० शिखेव कन्दोऽस्य । गृञ्जने राजनि० ।

शिखातरु पु० शिखाया दीपशिखायास्तरुरिव । दीपवृक्षे (देलको) त्रिका० ।

शिखाधर पुंस्त्री० शिखां चूडां धरति धृ–अच् । १मयूरे रत्नमा० स्त्रियां ङीष् । २शिखाधारके त्रि० स्त्रियां टाप् । ३मञ्जुघोषे पु० त्रिका० ।

शिखामूल न०शिखेव मूलमस्य । गृञ्जने (गाँजर) राजनि०

शिखालु पु०शिखाऽस्त्यस्य आलुच् । मयूरशिखावृक्षे राजनि०

शिखावत् पु० शिखा ज्वालाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १वह्नौ २चित्रकवृक्षे च अमरः । ३केतुग्रहे शब्दच० । ४शिखायुते त्रि०स्त्रियां ङीप् । सा च ५मूर्वायां शब्दच०

शिखावर पु० शिखां वृणोति वृ–अच् । पनसवृक्षे शब्दच०

शिखावल पुंस्त्री० शिखाऽस्त्यस्य वलच् । १मयूरे अमरः । स्त्रियां ङीष् । २मयूरशिखावृक्षे स्त्री राजनि० टाप् ।

शिखावृद्धि स्त्री प्रतिदिनमाशृद्धौ वृद्धिशब्दे दृश्यम् ।

शिखिकण्ठ न० शिखिनो मयूरस्य कण्ठस्तद्वर्णोऽस्त्यस्य अर्श आद्यच् । तुत्थे (तुँते) रत्नमा० ।

शिखिग्रीव पु० शिखिनो मयूरस्य ग्रीवा तद्वर्णोऽस्त्यस्य अच् । तुत्थे (तुँते) अमरः ।

शिखिध्वज शिखिनो वह्नेर्ध्वज इव । १धूमे त्रिका० । शिखी मयूरो ध्वजो यस्य । २कार्त्तिकेये शब्दच० ।

शिखिन् पु०शिखा अस्त्यस्य इनि । १मयूरे २वह्नौ ३चित्रकवृक्षे अमरः । ४केतुग्रहे ५कुक्कुटे ६वृक्षे ७वृषे ८शरे च मेदि० । ९अश्वे हेमच० १०अजलोम्नि रत्नमा० ११पर्वते १२ब्राह्मणे १३शितावरे १४मेथिकायां राजनि० १५शिखायुक्ते त्रि० १६मयूरशिखावृक्षे राजनि०स्त्री ङीप् ।

शिखिप्रिय पु०शिखिनं प्रीणयति प्री–क । लघुबदरे राजनि० ।

शिखिमण्डल पु० शिखिनां मण्डलमिव यत्र । वरुणवृक्षे शब्दर० । [अजमोदायां राजनि० ।

शिखिमोदा स्त्री शिखिनः अजलोम्न इव मोदो यस्याः ।

शिखियूप पु०शिखी शिखावान् यूप इव । श्रीकारिणि मृगे राजनि० । [कुष्माण्डे शब्दर०

शिखिवर्द्धक पु० शिखिनं वर्द्धयति वृध–णिच्–ण्वुल् ।

शिखिवाहन पु० शिखी मयूरो वाहनं यस्य। कार्त्तिकेये अमरः।

शिखिव्रत न० "प्रतिपद्येकभक्ताशी समाप्ते कपिलाप्रदः। वैश्वानरपदं याति शिखिव्रतमिदं स्मृतम्" गरुडपु० १२९ अ० उक्ते वह्निपददायके व्रतभेदे।

शिग्रु पु० शि–रक् गुक् च। (सजिना) १वृक्षे २शाकमात्रे च अमरः। "शोभाञ्जनो नीलशिग्रुस्तीक्ष्णगन्धो जनप्रियः। मुखमोदः कृष्णशिग्रुर्बहुमूलो रुचिराञ्जनः। शोभाञ्जनस्तीक्ष्णकटुः स्वादूष्णः पिच्छिलस्तथा। जन्तुवातार्त्तिशूलघ्नगुल्मघ्नो रोचनः परः। श्वेतशिग्रुः सुतीक्ष्णः स्यान्मुखभङ्गः सिताह्वयः। मधूकः श्वेतमरिचो रोचनो मधुशिग्रुकः। श्वेतशिग्रुः कटुस्तीक्ष्णः शोफानिलनिकृन्तनः। वक्त्रव्याधिहरो रुच्यो दीपनो मुखजाड्यनुत्। रक्तको रक्तशिग्रुः स्यान्मधुरो बहुलच्छदः। सुगन्धिः केशरी सिंहो मृगारिश्च प्रकीर्त्तितः। रक्तशिग्रुर्महावीर्यो मधुरश्च रसायनः। शोफाध्मानसमीरार्त्तिपित्तश्लेष्मापहारकः" राजनि०।

शिग्रुज न० शिग्रुतो जायते जन–ड। श्वेतमरिचे शोभाञ्जनबीजे अमरः हेम०। शिग्रुबीजमप्यत्र शब्दच०।

शिघ आघ्राणे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित्। शिङ्घति अशिङ्घीत्।

शिङ्घाण न० शिघि–आनच् पृषो० णत्वम्। १काचपात्रे २लौहमले ३नासिकामले श्लेष्मणि च मेदि०। स्वार्थे क। नासिकामले न०।

शिज अस्फुटध्वनौ इदित् वा चु० उभ० पक्षे अदा० आत्म० अक०सेट्। शिञ्जयति ते शिङ्क्ते अशिशिञ्जत् त अशिञ्जिष्ट। भ्वादिरप्ययं पर० इत्येके तेन शिञ्जति अशिञ्जीत्।

शिञ्जा स्त्री शिजि–भावे अ। १भूषणशब्दे शब्दर०। शिजि-अच्। २धनुर्गुणे हेमच०।

शिञ्जित न० शिजि–भावे क्त। भूषणध्वनौ अमरः।

शिञ्जिनी स्त्री शिञ्जति शिजि–णिनि। धनुर्गुणे अमरः। २नूपुरे हेमच०।

शिट अनादरे भ्वा०पर०सक० सेट्। शेटति अशेटीत्।

शिण्डाकी स्त्री खाद्यद्रव्यभेदे यथा "शिण्डाकी राजिकायुक्तैः स्यान्मूलकदलद्रवैः। सर्षपस्तम्बसैर्वापि शालिपिष्टकसंयुतैः। शिण्डाकी रोचनी गुर्वी पित्तश्लेष्मकरी मता" राजनि०।

शित त्रि० शो–क्त। १दुर्बले २शाणिते च मेदि० ३कृशे विश्वः

शितद्रु पु० शतं द्रवति द्रु–कु–नि०। (शतद्रु) नदीभेदे अमरः। [२गोधूमे त्रिका०।

शितशूक पु० शितस्तीक्ष्णः शूकोऽग्रं यस्य। १यवे अमरः।

शिति पु० शि–क्तिच्। १भूर्जपत्रवृक्षे २शुक्लवर्णे ३कृष्णवर्णे च मेदि० ४तद्वति त्रि०। ५सारे पुंस्त्री० शब्दर०।

शितिकण्ठ पु० शितिः नीलः कण्ठो यस्य। १शिवे अमरः। २दात्यूहविहगे पुंस्त्री० त्रिका० स्त्रियां ङीष्।

शितिचार पु० शितिः सन् चरति चर–संज्ञायां कर्त्तरि घञ्। (सुषनि) शाकभेदे जटा०।

शितिच्छद पु० शितिः शुभ्रः छदो यस्य। हंसे शब्दर०।

शितिसारक पु० शितिः शुभ्रः सारो यस्य कप्। तिन्दुकवृक्षे राजनि०।

शिथिल त्रि० श्लथ–किलच् पृषो०। १श्लथे २अदृढे संयोगभेदे ३मन्दे च "शिथिलसंयोगश्च प्रचयः। "प्रचयः शिथिलाख्यो यः संयोगस्तेन जन्यते" भाषा० "भूयोऽवयवावच्छेदेनावयवान्तरसंयोगिन्यवयवे वर्त्तमानः संयोगः प्रचयः" इति दीनकरी यथा तूलकादौ।

शिनि पु० शि–निक्। यदुवंश्ये क्षत्रियभेदे यस्य सात्यकिर्नप्ता।

शिपि पु० शो–क्विप् तां पाति पा–कि पृषो० ह्रस्वः। १रश्मौ २जले न० "शैत्यात् प्रवनयोगाच्च शिपि वारि प्रचक्षते। तत्पानाद्रक्षणाच्चैव शिपयो रश्मयो मताः। तेषु प्रवेशाद्विश्वेशः शिपिविष्ट इहोच्यते" व्यासः।

शिपिविष्ट पु० ७त०। १खलतौ २दुश्चर्म्मणि च ३महेश्वरे अमरः। ४विष्णौ शिपिशब्दे दृश्यम्। "नैकरूपो बृहद्रूपः शिपिविष्टः प्रकाशनः" विष्णुस०। पृषो० शिपिविष्ट तत्रार्थे रमानाथः।

शिप्र पु० शि–रक् पुक् च। १सरोवरभेदे २नदीभेदे स्त्री। "एवं विवाह्य विधिवत् सौवर्णे मानसाचले। अरुन्धतीं वशिष्ठस्तु मोदमाप तया सह। तत्र यत् पतितं तोयं मानसाचलकन्दरे। विवाहावभृतार्थाय शान्त्यर्थं वसुधातले। ब्रह्मविष्णुमहादेवपाणिभिः समुदीरितम्। तत्तोयं सप्तधा भूत्वा पतितं मानसाचलात्। हिमाद्रेः कन्दरे सानौ सरस्याञ्च पृथक् पृथक्। तत्तोयं पतितं शिप्रे देवसौख्ये सरोवरे। तेन शिप्रा नदी जाता विष्णुना प्रेरिता क्षितिम्" कालिकापु० २२अ०। "ततो हिमवतः प्रस्थे प्रतीच्यां नरपुरस्य च। शिप्रं नाम सरः पूर्णं ददृशुर्हिमवादयः। तत्र हंसा मानसाद्या अब्जगन्धादयः सुराः। उपविष्टाः सुधान्वायु

पुरस्थय महेश्वरम्। तं शिप्रसंज्ञकासारं मनोज्ञं सर्वदेहिनाम्। शीतामलजलं सर्वैर्गुणैर्मानससम्मितम्। दृष्ट्वा क्षणं स्मरंस्तस्मिन् सकौतुक्योऽभूद्वेक्षणे। शिप्रां नाम नदीं तस्मान्निःसृतां दक्षिणोदधिम्। गच्छन्तीञ्च ददृशाते पावयन्तीं जगज्जनान्"। तत्रैव १६ अ०।

शिफा स्त्री शि–फक्। वृक्षाणां १जटाकारे मूले। (शिकड़) अमरः। २नद्यां ३मांसिकायां ४मातरि मेदि०। ५शतपुष्पायां ६हरिद्रायां राजनि०। ७पद्मकन्दे शब्दर०। जटाकारे मूले पु० विद्याविनोदः।

शिफाक पु० शिफेव स्वार्थे कन्। पद्ममूले शब्दच०।

शिफाकन्द पु० शिफेव कन्दः। पद्ममूले अमरः।

शिफाधर पु० शिफा अधरा यस्मात्। शाखायां शब्दच०।

शिफारुह पु० शिफायां रोहति रुह–क। वटवृक्षे राजनि०

शिमुड़ी स्त्री (चकोनि) ख्याते क्षुपभेदे राजनि०।

शि(सि)म्बा स्त्री शाम्यति समति वा शम–सम–वा बा० उन्वच पृषो०। (छिमी) ख्याते १पदार्थे शब्दच०। २चक्रमर्दे पु० शब्दच०।

शि(म्बि)म्बी स्त्री शम–बि नि० वा ङीप्। १शिम्बायां (शिम्) लतायां हेमच० "महापापकरी शिम्बी" ति०त० २वरकायाञ्च भावप्र०। स्वार्थे क। तत्रैव।

शिम्बीधान्य न० शिम्बीजातं धान्यं शा०त०। मुद्गादौ धान्यभेदे भावप्र०। [शब्दर० कप् तत्रैव।

शिम्बीपर्णी स्त्री शिम्बीव पर्णमस्याः ङीप्। मुद्गपर्ण्यां

शिर न० शॄ–क। १मस्तके जटा० "पिण्डं दद्यात् गयाशिरे" वायुपु०। २पिप्पलीमूले मेदि०। ३शय्यायाम् ४अजगरे च संक्षिप्तसा०।

शिरःफल पु० शिर इव फलमस्य। नारिकेले त्रिका०। [शब्दच०

शिरःशूल न० शिरसः शूलमिव तापकत्वात्। शूलरोगभेदे

शिरज पु० शिरे जायते जन–ड। केशे शब्दच०।

शिरस् न० शॄ–असुन् नि०। १मस्तके २शिखरे अमरः। ३प्रधाने ४सेनाग्रे मेदि०।

शिरसिज पु० शिरसि जायते जन ड वा अलुक् समासः। केशे जटाध० लुकि शिरोजोऽप्यत्र। [केशे शब्दच०।

शिरसिरुह पु० शिरसि रोहति रुह–क वा अलुक् समा०।

शिरस्क न० शिरसि कायति प्रकाशते कै–क। शिरस्त्राणे हेमच०

शिरस्त्र न० शिरस्त्रायते त्रै–क। शिरोरक्षके उष्णीषे अमरः

शिरस्त्राण न० शिरस्त्रायते अनेन त्रै–करणे ल्युट्। शिरोरक्षणे उष्णीषे हेमच०।

शिरस्य पु० शिरसि भवः यत्। १निर्मलकेशे अमरः २शिरोभवमात्रे त्रि०। [अस्य दन्त्यादित्वमपीत्यन्ये।

शिरा स्त्री शॄ–क। नाड्यां (शिर) मेदि०। स–किरच् डिच्च।

शिरापत्त्र पु० शिरेव पत्त्रं यस्य। हिन्तालवृक्षे राजनि०।

शिराल न० शिरोऽस्त्यस्य लच्। १कर्मरङ्गे शब्दच०। तत्फलस्य शिरायुक्तत्वात्तथात्वम्। २शिरायुक्ते त्रि०।

शिरालक पु० शिरायामलति पर्याप्नोति अल–ण्वुल्। (ङाड़योड़ा) वृक्षभेदे शब्दच०।

शिरावृत्त न० शिरेव वर्त्तते वृत–क्त। सीसके राजनि०।

शिरि पु० शॄ–कि। १खड्गे २शरे ३हिंस्रे त्रि० उणादि०। ४शलभे सि०कौ०।

शिरीष पु० शॄ–ईषन् किच्च। स्वनामख्याते वृक्षे अमरः। "शिरीषो मधुरोऽनुष्णस्तिक्तश्च तुवरो लघुः। दोषशोथविसर्पघ्नः कासव्रणविषापहः" भावप्र०।

शिरीषपत्त्रिका स्त्री शिरीषस्येव पत्त्रमस्या कप् कापि अत इत्त्वम्। श्वेतकिण्वीवृक्षे राजनि०।

शिरोगृह न० शिरःस्थमुपरिस्थं गृहम्। (चिलेघर) चन्द्रशालायां हेमच०।

शिरोग्रह पु० "रक्तमाश्रित्य पवनः कुर्य्यात् मूर्द्धधराः शिराः। रूक्षाः सवेदनाः कृष्णाः सोऽसाध्यः स्याच्छिरोग्रहः" भावप्र० उक्ते वातरोगभेदे "मूर्द्धधरा ग्रीवागताः स पवनः शिरोग्रहः स्यादित्यन्वयः" भावप्र०। [हेमच०।

शिरोधरा स्त्री शिरोमस्तकं धरति धृ–अच्। ग्रीवायां

शिरोधि स्त्री शिरो धीयतेऽत्र धा–कि। ग्रीवायाम् अमरः

शिरोमणि पुंस्त्री० शिरसि धार्य्यो मणिः शा०त०। शिरोधार्य्ये रत्ने चूडामणौ शब्दच०। स्त्रीत्वे वा ङीप्। शिरोरत्नादयोऽप्यत्र न०।

शिरोमर्म्मन् पु० शिरसि मर्म यस्य। शूकरे हेमच०।

शिरोरुजा स्त्री शिरो रुजति व्यथयति रुज–क। १महाश्वेतवृक्षे त्रिका०। ६त०। २मस्तकरोगे च।

शिरोरुह पु० शिरसि रोहति रुह–क। केशे अमरः।

शिरोरोग पु० ६त० सुश्रुतोक्ते मस्तकरोगभेदे तल्लक्षणं यथा "अथातः शिरोरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। शिरो रुजति मर्त्यानां वातपित्तकफैस्त्रिभिः३। सन्निपातेन४ रक्तेन५ क्षयेण६ क्रिमिभि७स्तथा। सूर्य्यावर्त्तानन्तवात९र्द्धावभेदक१०शङ्खकैः११। एकादशप्रकारस्य लक्षणं संप्रवक्ष्यते। यस्यानिमित्तं शिरसो रुजश्च भवन्ति तीव्रा निशि चातिमात्रम्। बन्धोपतापैश्च भवेद्विशेषः शिरो-

ऽभितापः स समीरणेन१ । यस्योष्णमङ्गारचितं यथैव भवेच्छिरो धूमयतीव नासा । शीतेन रात्रौ च भवेद्विशेषः शिरोऽभितापः स तु पित्तकोपात्२ । शिरोगलं यस्य कफोपदिग्धं गुरु प्रतिष्टब्धमथो हिमञ्च । शूनाक्षिकूटं वदनं च यस्य शिरोऽभितापः स कफप्रकोपात्३ । शिरोऽभितापे त्रितयप्रवृत्ते४ सर्वाणि लिङ्गानि समुद्भवन्ति । रक्तात्मकः५ पित्तसमानलिङ्गः स्पर्शासहत्वं शिरसो भवेच्च । वसाबलासक्षतसम्भवानां शिरोगतानामिह संक्षयेण । क्षयप्रवृत्तः६ शिरसोऽभितापः कष्टो भवेदुग्ररुजोऽतिमात्रम् । संस्वेदनच्छर्दनधूमनस्यैरसृग्विमोक्षैश्च विवृद्धिमेति । निस्तुद्यते यस्य शिरोऽतिमात्रं संभक्ष्यमाणं स्फुरतीव चान्तः । घ्राणाच्च गच्छेत्सलिलं सरक्तं शिरोऽभितापः कृमिभिः७ स घोरः । सूर्य्योदयं या प्रतिमन्दमन्दमक्षिभ्रुवं रुक् समुपैति गाढम् । विवर्द्धते चांशुमता सहैव सूर्य्यापवृत्तौ विनिवर्त्तते च । शीतेन शान्तिं लभते कदाचिदुष्णेन जन्तुः सुखमाप्नुयाच्च । तं भास्करावर्त्तमुदाहरन्ति सर्वात्मकं कष्टतमं विकारम् । दोषास्तु दुष्टास्त्रय एव मन्यां संपीड्य घाटां सरुजां सुतीव्राम् । कुर्वन्ति साक्षिभ्रुवशङ्खदेशे स्थितिं करोत्याशु विशेषतस्तु । गण्डस्य पार्श्वेषु करोति कम्पं हनुग्रहं लोचनजांश्च रोगान् । अनन्तवातं८ तमुदाहरन्ति दोषत्रयोत्थं शिरसो विकारम् । यस्योत्तमाङ्गार्द्धमतीव जन्तोः सम्भेदतोदभ्रमशूलजुष्टम् । पक्षाद्दशाहादथ वाप्यकस्मात्तस्यार्द्धभेदं१० त्रितयाद्व्यवस्येत् । शङ्खाश्रितो वायुरुदीर्णवेगः कृतानुयात्रः कफपित्तरक्तैः । रुजः सुतीव्राः प्रतनोति मूर्ध्नि विशेषतश्चापि हि शङ्खयोस्तु । सुकष्टमेनं खलु शङ्खकाख्यं११ महर्षयो वेदविदः पुराणाः । व्याधिं वदन्त्युद्धतमृत्युकल्पं भिषक्सहस्रैरपि दुर्निवारम्" ।

शिरोवल्ली स्त्री शिरसा वल्लीव । मयूरचूड़ायां शब्दच० ।

शिरोवृत्त न० शिर इव वृत्तं वर्त्तुलम् । मरिचे राजनि० ।

शिरोवृत्तफल पु० शिरोवृत्तं मरिचमिव फलमस्याः । रक्तापामार्गे भावप्र० । [त्रिका० ल्युट् । तत्रैव न० ।

शिरोवेष्ट पु० वेष्ट-घञ् शिरसो वेष्टः । (पागड़ी) उष्णीषे

शिल उञ्छे कणश आदाने तुदा० पर० सक० सेट् । शिलति अशेलीत् ।

शिल न० शिल-क । गृहीतशस्यात् क्षेत्रात्कणशो मञ्जर्य्या दानरूपायां वृत्तौ उञ्छशब्दे १०७० पृ० द्रष्टव्यम् ।

२पाषाणे ३द्वाराधःस्थितकाष्ठखण्डे च (गोबराट) स्त्री अमरः । ४स्तम्भशीर्षे ५मनःशिलायां स्त्री मेदि० ६कर्पूरे राजनि० । [पाषाणभेदवृक्षे स्त्री राजनि० ।

शिलगर्भजः पु० शिलाया गर्भे जायते संज्ञायां ह्रस्वः ।

शिलाकर्णी स्त्री शिलेव कर्णमस्य ङीप् । शल्लकीवृक्षे शब्दच०

शिलाकुट्टक पु० शिलां कुट्टयति कुट्ट-ण्वुल् । १पाषाणभेदके अस्त्रभेदे शब्दच० । शिलया कुट्टति विचूर्णीकरोति । २अश्मकुट्टके वानप्रस्थभेदे ।

शिलाज न० शिलातो जायते जन-ड । १शैलेये गन्धद्रव्ये शब्दच० । २लौहे राजनि० ।

शिलाजतु न० शिलाजातं जतु । १पर्वतजाते उपधातुभेदे अमरः । तदुत्पत्त्यादिकं भावप्र० उक्तं यथा

"निदाघे घर्मसन्तप्ता धातुसारम्धराधराः । निर्यासवत् प्रमुञ्चन्ति तच्छिलाजतु कीर्त्तितम् । सौवर्णं राजतन्ताम्रमायसन्तच्चतुर्विधम् । शिलाजत्वद्रिजतु च शैलनिर्य्यास इत्यपि । गैरेयमश्मजञ्चापि गिरिजं शैलधातुजम् । शिलाजं कटु तिक्तोष्णं कटुपाकं रसायनम् । छेदि योगवहं हन्ति कफमेदोऽश्मशर्कराः । मूत्रकृच्छ्रं क्षयं श्वासं वातार्शांसि च पाण्डुताम् । अपस्मारं तथोन्मादं शोथकुष्ठोदरकृमीन् । सौवर्णन्तु जवापुष्पवर्णं भवति तद्रसात् । मधुरं कटुतिक्तञ्च शीतलं कटुपाकि च । राजतं पाण्डुरं शीतं कटुकं स्वादुपाकि च । ताम्रं मयूरकण्ठाभं तीक्ष्णमुष्णञ्च जायते । लौहं जटायुपक्षाभं तत्तिक्तं लवणं भवेत् । विपाके कटुकं शीतं सर्वश्रेष्ठमुदाहृतम्" । [ङीप् । कालाञ्जनीवृक्षे राजनि० ।

शिलाञ्जनी स्त्री शिला अज्यतेऽनया अञ्ज-करणे-ल्युट्

शिलाटक पु० शिलेव अटति शिलामटति वा अट-ण्वुल् । १अट्टे २बिले च मेदि० ।

शिलात्मज न० शिलाया आत्मज इव । लौहे राजनि० ।

शिलात्मिका स्त्री शिलेव आत्मा यस्य कप् । (मूचि) मूषायां शब्दच० ।

शिलादद्रु पु० शिलाया दद्रुरिव । शैलेये गन्धद्रव्ये राजनि०

शिलाधातु पु० शिलाया धातुरधातुरिव शुभ्रत्वात् । १श्वेतोपले (खडी) त्रिका० । २पीतवर्णे गैरिकभेदे च राजनि० । [प्रस्तरखण्डभेदे शब्दच० ।

शिलापुत्र पु० शिलायाः पुत्र इव । (नोड़ा) पेषणसाधने

शिलापुष्प न० शिलायाः पुष्पमिव । शैलेये गन्धद्रव्ये राजनि०

शिलाभव न० शिलायां भवति भू-अच् ७त० । शैलेये जटाध०

शिलाभेद पु० शिलामपि भिनत्ति भिद–अण् । १पाषाणभेदिटङ्के रत्नमा० २पाषाणभेदकाख्ये च ।

शिलारम्भा स्त्री शिलेव रम्भा । काष्ठकदल्यां राजनि० ।

शिलावल्का स्त्री शिलेव कठिनः वल्को यस्याः । (शिलाबाक) इति प्रसिद्धे वृक्षभेदे शिलात्वगप्यत्र राजनि० [त्रिका०।

शिलाव्याधि पु० शिलाया व्याधिरिव । शैलेये गन्धद्रव्ये

शिलासन न० शिला आसनं यस्य । शैलेये गन्धद्रव्ये शब्दर० २शिलानिर्म्मिते आसने च ।

शिलासार न० शिलायाः सार इव । लौहे हेमच० ।

शिलि पु० शिल–कि । १भूर्जपत्त्रवृक्षे शब्दमा० । द्वाराधःस्थे २काष्ठे (गोबराट) स्त्री शब्दर० । ३भेक्यां ४छत्राकपुष्पे ५स्तम्भशीर्षे च मेदि० स्त्री ङीप् ।

शिलिन्द पुंस्त्री० शिलिं ददाति दा–क पृषो० । स्वनामख्याते मत्स्यविशेषे "शिलिन्दः श्लेष्मलो बल्यो विपाके मधुरो गुरुः । आमवातकरो हृद्यो वातपित्तहरो मतः" राजवल्लभः । स्त्रियां ङीष् ।

शिलीन्ध्र न० शिलीं धरति धृ–क पृषो० मुम् । १कदलीपुष्पे २कवके च मेदि० ३शिलपुटायां विश्वः । [हारा०।

शिलीन्ध्रक न० शिलीन्ध्र इव इवार्थे–कन् । गोमयच्छत्राके

शिलीपद पु० शिली द्वाराधःस्थकाष्ठमिव पदमस्मात् । रोगभेदे (गोद) शब्दर० पृषो० । श्लीपदमप्यत्र न० भावप्र० । तन्निदानादि भावप्र० उक्तं यथा "पुराणोदकभूयिष्ठाः सर्वर्त्तुषु च शीतलाः । ये देशास्तेषु जायन्ते श्लीपदानि विशेषतः" । विशेषत इति वचनेनान्यत्रापि श्लीपदं भवतीति बोध्यते । अथ श्लीपदस्य सामान्यलक्षणमाह "यः सज्वरो वङ्क्षणजो भृशार्त्तिः शोथो नृणां पादगतः क्रमेण । तत् श्लीपदं स्यात्करकर्णनेत्रशिश्नौष्ठनासास्वपि केचिदाहुः" । तच्च त्रिविधम् वातिकं पैत्तिकं श्लैष्मिकञ्चेति । तत्र तेषां क्रमेण लक्षणान्याह "वातजं कृष्णरूक्षं हि स्फुटितं तीव्रवेदनम् । अनिमित्तरुजञ्चास्य बहुशो ज्वर एव च । पित्तजं पीतसङ्काशं दाहज्वरयुतं भृशम् । श्लैष्मिकन्तु भवेत् स्निग्धं तथा पाण्डुरमस्थिरम् । त्रीण्यप्येतानि जानीयात् श्लीपदानि कफात् पुनः । गुरुत्वञ्च महत्त्वञ्च यस्मान्नास्ति विना कफात्" । असाध्यमाह "वल्मीकमिव सञ्जातं कण्टकैरुपचीयते । अब्दात्मकं महत्तत्तु वर्जनीयं विशेषतः । यत् श्लैष्मिकाहारविहारजातैर्जातं तथाभूरिकफस्य पुंसः । सास्रावमत्युन्नतसर्वलिङ्गं सकण्डुकञ्चापि विवर्जनीयम्" अचिकित्स्यत्वादिति शेषः ।

[३युक्ते ४जडीभूते च शब्दर० ।

शिलीमुख पु० शिलीव मुखमस्य । १भ्रमरे २बाणे अमरः ।

शिलोच्चय पु० शिलानामुच्चयो यत्र । पर्वते अमरः ।

शिलोञ्छ पु० शिलेनोञ्छः उञ्छ–घञ् । उपात्तशस्यात् क्षेत्रात् शेषावचयने ।

शिलोत्थ न० शिलाया उत्तिष्ठति उद्–स्था–क । शैलेये गन्धद्रव्ये राजनि० । शिलोद्भवादयोऽप्यत्र ।

शिल्प न० शिल–पक् । १चित्रकलादिकर्म्मणि अमरः । २स्रुचि मेदि० । तदारम्भमुहूर्त्तः मु०चि० उक्तो यथा "मृदुध्रुवक्षिप्रचरे ज्ञे गुरौ वा ख१०लग्नगे । विधौ सजीववर्गस्थे शिल्पारम्भः प्रशस्यते" ।

शिल्पकारिन् त्रि० शिल्पं चित्रादिकलां करोति कृ–णिनि । चित्रादिकर्त्तरि ।

शिल्पका स्त्री शिल्पमिव कायति कै–क । तृणभेदे राजनि० ।

शिल्पशाला स्त्री ६त० । चित्रकरादीनां चित्रकरणगृहे अमरः ।

शिल्पशास्त्र न० शिल्पज्ञापकं शास्त्रम् । वास्तुविद्यादिज्ञापके शास्त्रे ।

शिल्पिन् त्रि० शिल्पं वेत्त्यधीते वा इनि । १चित्रादिकर्म्मकरे अमरः । २कोलदलौषधौ स्त्री मेदि० ङीप् ।

शिव न० शो–वन् पृषो० । १मङ्गले अमरः । २सुखे ३जले उणादि० । ४सैन्धवे सामुद्रे च ५लवणे ६श्वेतटङ्कणे च राजनि० । ७मङ्गलवति त्रि० ८महादेवे पु० अमरः । एवं ९मोक्षे १०कीलपट्टे ११वालुके १२गुग्गुलौ १३वेदे १४पुण्डरीकवृक्षे १५कृष्णधुस्तूरे १६पारदे राजनि० । १७देवे शब्दर० १८लिङ्गे उणादि० १९विष्कुम्भादिषु मध्ये विंशतितमे योगे च पु० ज्यो०त० । "शिवमद्वैतं तुरीयं मन्यन्ते" श्रुत्युक्ते २०अद्वैतब्रह्मणि न० ।

शिवक पु० शिव–इव इवार्थे कन् । १कीलके अमरः गवां गात्रकण्डूयनार्थं गोष्ठे निखाते २काष्ठे च भरतः ।

शिवकाञ्ची स्त्री ६त० । पुरीभेदे ।

शिवघर्म्मज शिवघर्म्माज्जायते जन–ड । मङ्गलग्रहे "पुरा दक्षविनाशाय कुपितस्य त्रिशूलिनः । अपतन् भीमवक्त्रस्य स्वेदबिन्दुर्ललाटजः" इत्यादिना वीरभद्रोत्पत्तिमुक्त्वा तस्यैव मङ्गलग्रहरूपतामाह "शान्तिप्रदानात् सर्वेषां ग्रहाणां प्रथमो भव । प्रेक्षिष्यन्तो जनाः पूजां करिष्यन्ति मतं मम । अङ्गारक इति ख्यातिं गमिष्यति धरात्मज !" मत्स्यपु० ६८अ० ।

शिवज्ञान न॰ मासभेदे दण्डभेदेन माहेन्द्रादियोगज्ञापके शास्त्रभेदे “माहेन्द्रे विजयो नित्यममृते कार्य्यशोभनम्। वक्रे कार्य्यविलम्बः स्यात् शून्ये च मरणं भवेत्। वैशाखादिश्रावणान्तमेकभावेन संवदेत्। अमृतादि दिवारात्रौ चतुर्मासं यथाक्रमम्। यामभानं दिवामाने ज्ञेयं सर्व्वत्र मासके। तत्प्रमाणेन ज्ञातव्यं दण्डमान विचक्षणैः। रात्रिमानप्रमाणेन ज्ञेयं दण्डप्रमाणकम्। न वारतिथिनक्षत्रं न योगः करणं तथा। शिवज्ञानं समासाद्य सर्वं सुनिविचारणम्। भाद्रादिमासपर्य्यन्त मन्त्रवारे समादिशेत्। शून्यवक्रादियोगं हि पौषादिचैत्रतस्तथा” ज्योति॰।

शिवचतुर्द्दशी स्त्री शिवप्रिया चतुर्द्दशी। फाल्गुनकृष्णचतुर्द्दश्याम्। व्रतशब्दे शिवचतुर्द्दशीव्रतं दृश्यम्।

शिवताति स्त्री शिव+तातिल्। मङ्गलपरम्परायां हेमच॰

शिवदारु न॰ शिवो देवस्तदादिकं दारु। देवदारुवृक्षे राजनि॰

शिवदूती स्त्री शिवो दूतो यस्याः। १दुर्गामूर्त्तिभेदे त्रिका॰ २योगिनीभेदे च “यदा जघान जगतां रक्तवीजं हिताय वै। महादेवी महामाया तदास्याः कायतः सृता। दूतं प्रस्थापयामास शिवं शुम्भाय चाम्बिका। तेन सा शिवदूतीति देवैः सर्वैः प्रगीयते” कालिकापु॰ ६०अ॰। “यः शिवाविरुतं श्रुत्वा शिवदूतीं शिवप्रदाम्। प्रणमेत् साधको भक्त्या तस्य कामाः करे स्थिताः” तत्रैव। “ब्रह्माणी प्रथमा प्रोक्ता ततो माहेश्वरी परा। कौमारी वैष्णवी चैव वाराही पञ्चमी तथा। नारसिंही तथैवैन्द्री शिवदूती तथाष्टमी। एताः पूज्या महाभागाः योगिन्यः कामदायिकाः” तत्रैव। “कौशिक्याः हृदयाद्देवी निःसृता ध्यानतो हरेः। शिवदूतीति विख्याता शिवायतसुसंहृता” तत्रैव।

शिवद्रुम पु॰ शिवप्रियः द्रुमः। विल्ववृक्षे राजनि॰।

शिवद्विष्टा स्त्री ६त॰। केतक्यां राजनि॰।

शिवधर्म्म न॰ शिवस्य तदुपासनार्थो धर्मो यत्र। उपपुराणभेदे “चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम्” कूर्मपु॰।

शिवधातु पु॰ ६त॰। पारदे पारदशब्दे दृश्यम्।

शिवनाभि पु॰ शिवस्य नाभिरिव। शिवलिङ्गभेदे “शिवनाभिमयं लिङ्गं प्रतिपूज्य महर्षिभिः। श्रेष्ठस्य सर्वलिङ्गेभ्यस्तस्मात् पूज्यं विधानतः” वीरमि॰। अथ समा॰। शिवनाभः शालग्रामशिलाभेदे शालग्रामशब्दे दृश्यम्।

शिवपुरी स्त्री ६त॰। काश्यां हेमच॰ शिवनगर्य्यादयोऽप्यत्र।

शिवप्रिय न॰ ६त॰। १रुद्राक्षे २महादेववल्लभे त्रि॰ राजनि॰। ३वकवृक्षे जटा॰। ४धुस्तूरे ५स्फटिके च पु॰ राजनि॰। ६दुर्गायां स्त्री शब्दमा॰। [अर्जुनवृक्षे राजनि॰।

शिवमल्लक पु॰ शिवः कल्याणकरः मल्ल इव कायति कै–क।

शिवमल्ली स्त्री शिवस्य मल्लीव प्रियत्वात्। वकवृक्षे अमरः।

शिवरात्रि स्त्री शिवप्रिया तदुपासनार्था रात्रिः। माघात्परस्यां कृष्णचतुर्द्दश्याम्। तद्रात्रौ हि शिवपूजनव्रतादिकं क्रियते इति तस्याः रात्रेस्तत्प्रियत्वम्। २तद्दिवसकर्त्तव्ये व्रते च। तद्विधानकालादि ति॰त॰ उक्तं यथा कालमाधवीये स्कान्दे नागरखण्डम् “माघमासस्य शेषे या प्रथमे फाल्गुनस्य च। कृष्णा चतुर्द्दशी सा तु शिवरात्रिः प्रकीर्त्तिता”। अत्रैकस्याश्चतुर्द्दश्या माघीयत्वफाल्गुनीयत्वे मुख्यगौणचान्द्रत्वाभ्यां भविष्यतः। ततस्तु माघानन्तरा चतुर्द्दशी शिवरात्रिः। अस्यामुपवासः प्रधानम् “न स्नानेन न वस्त्रेण न धूपेन न चार्च्चया। तुष्यामि न तथा पुष्पैर्यथा तत्रोपवासतः” इति शङ्करोक्तेः। स्कान्दे “तत्र रात्रौ प्रकर्त्तव्यं शिवप्रीणनतत्परैः। प्रहरे प्रहरे स्नानं पूजा चैव विशेषतः”। अत्र वीप्सया प्रहरचतुष्टयसाध्यं प्रतीयते। नरसिंहाचार्य्यधृतेश्वरसंहितायाम् “शैवो वा वैष्णवो वापि यो वा स्यादन्यपूजकः। सर्वं पूजाफलं हन्ति शिवरात्रिबहिर्मुखः”। संवत्सरप्रदीपे “दुग्धेन प्रथमे स्नानं दध्ना चैव द्वितीयके। तृतीये च तथाज्येन चतुर्थे मधुना तथा”। ईशानसंहितायाम् “माघे कृष्णचतुर्द्दश्यां रविवारो यदा भवेत्। भौमो वापि भवेद्देवि! कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम्। शिवयोगस्य योगेन तद्भवेदुत्तमोत्तमम्। शिवरात्रिव्रतं नाम सर्वपापप्रणाशनम्। आचाण्डालात् मनुष्याणां भुक्तिमुक्तिप्रदायकम्”। नागरखण्डे “उपवासप्रभावेण बलादपि च जागरात्। शिवरात्रौ तथा तस्य लिङ्गस्यापि प्रपूजया। अक्षयान् लभते लोकान् शिवसायुज्यमाप्नुयात्”। पाद्मे “वर्षे वर्षे महादेवि! नरो नारी पतिव्रता। शिवरात्रौ महादेवं कामं भक्त्या प्रपूजयेत्”। ईशानसंहितायाम् “एवमेव व्रतं कुर्य्यात् प्रतिसंवत्सरं व्रती। द्वादशाब्दिकमेतद्धि चतुर्विंशाब्दिकं तथा। सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य चेह च मानवः”। हेमाद्रिधृता स्मृतिः “प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिचतुर्द्दशी”। प्रदोषमाह वत्सः “प्रदोषोऽस्तमयादूर्द्ध्वं घटि-

काद्वयमिष्यते" । अर्द्धं मनन्तरम् । वायुपुराणे "त्रयोदश्यस्तगे सूर्य्ये चतसृष्वपि नाड़िषु । भूतविद्धा तु या तत्र शिवरात्रिव्रतञ्चरेत्" । ईशानसंहितायाम् "माघे कृष्णचतुर्द्दश्यामादिदेवो महानिशि । शिवलिङ्गतयोद्भूतः कोटिसूर्य्यसमप्रभः । तत्कालव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिव्रते तिथिः । अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्द्दशी । व्याप्ता सा दृश्यते यस्यां तस्यां कुर्य्याद् व्रतं नरः" । अत्र "महानिशा द्वे घटिके रात्रेर्मध्यमयामयोः" इति देवलोक्ता महानिशा ग्राह्या । घटिका एकदण्डः । एवञ्च यद्दिने प्रदोषनिशीथोभयव्यापिनी चतुर्द्दशी तद्दिने व्रतम् उभयव्याप्त्यनुरोधात् । कालमाधवीयोऽप्येवम् । एतेन परदिने उभयव्यापित्वेऽपि पूर्व्वदिवसीयरात्रिद्वितीययामप्रभृतिचतुर्द्दशीसत्त्वे बहुप्रहरव्यापित्वेन पूर्व्वदिन एव व्रतमिति निरस्तम् । यदा तु पूर्व्वेद्युर्निशीथमात्रव्याप्तिः परेद्युः प्रदोषमात्रव्याप्तिस्तदा पूर्व्वेद्युर्व्रतं प्रधानकालव्याप्त्यनुरोधात् । "पूर्व्वेद्युरपरेद्युर्वा महानिशि चतुर्द्दशी । व्याप्ता सा दृश्यते यस्यां तस्यां कुर्य्याद् व्रतं नरः" इतीशानसंहितावचनाच्च । एतद्विषय एव भविष्यपु० "अर्द्धरात्रात् पुरस्तात्तु जयायोगो भवेद्यदि । पूर्व्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियैः" । विष्णुधर्म्मोत्तरे "जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्य्ये भद्रजयान्विते । कृत्वोपवासं तिथ्यन्ते तदा कुर्य्याच्च पारणम्" । तिथ्यन्तेपारणं जयन्तीमात्रपरं तत्र चतुर्द्दश्यामेव तत् "ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै । पूजितानि भवन्तीह भूतायां पारणे कृते" इति स्कान्दात् । "दिनमानप्रमाणेन या तु रात्रौ चतुर्द्दशी । शिवरात्रिस्तु सा ज्ञेया चतुर्द्दश्यान्तु पारणम्" इति गौतमीयाच्च । यदा तु पूर्व्वदिने न निशीथव्याप्तिः परदिने प्रदोषमात्रव्यापिनी तदा परा ग्राह्या प्रदोषव्यापिनीति प्रागुक्तत्वात् तिथेस्त्रिसन्ध्यव्यापित्वाच्च । एतद्विषय एव लिङ्गपुराणम् "शिवरात्रिव्रते भूतां कामविद्धां विवर्जयेत् । एकेनैवोपवासेन ब्रह्महत्यां व्यपोहति" । अमावास्यायामेव पारणम् "शिवाऽघोरा तथा प्रेता सावित्री च चतुर्द्दशी । कुहूयुक्तैव कर्त्तव्या कुह्वामेव हि पारणम्" । इति वचनात् । तदयं संक्षेपः । यद्दिने प्रदोषनिशीथोभयव्यापिनी चतुर्द्दशी तद्दिने व्रतम् । यदा तु पूर्व्वेद्युर्निशीथव्यापिनी परेद्युः प्रदोषमात्रव्यापिनी तदा पूर्व्वेद्युर्व्रतम् । यदा तु न पूर्व्वेद्युर्निशीथव्याप्तिः परदिने प्रदोषव्यापिनी तदा परदिने । पारणन्तु परदिने चतुर्द्दशीलाभे चतुर्द्दश्यां, तदलाभे अमावास्यायाम्" ति०त०रघु०

शिवलिङ्ग न०६त०। शिवस्य लिङ्गाकारे प्रस्तरादिमये पदार्थे तदाविर्भावपूज्यतादिकं यथा

"तत्रापि गत्वा मदनो ददर्श वृषकेतनम् । दृष्ट्वा प्रहर्त्तुं कामोऽथ ततः स प्राद्रवद्धरः । ततो दारुवनं घोरं मदनाभिद्रुतो हरः । विवेश ऋषयो यत्र सपत्नीका व्यवस्थिताः । ते चापि ऋषयः सर्व्वे दृष्ट्वा मूर्द्ध्ना नताभवन् । ततस्तान् प्राह भगवान् भिक्षां मे प्रति दीयताम् । ततस्ते मौनिनस्तस्थुः सर्व्व एव महर्षयः । तदाश्रमाणि पुण्यानि परिचक्राम नारद ! । तं प्रविष्टं तदा दृष्ट्वा भार्गवात्रेययोषितः । प्रक्षोभमगमन् सर्व्वा हीनसत्त्वाः समन्ततः । ऋते त्वरुन्धतीमेकामनसूयाञ्च भाविनीम् । एताभ्यां भर्त्तृपूजासु ततं वै सुस्थिरं मनः । ततः संक्षुभिताः सर्व्वा यत्र याति महेश्वरः । तत्र प्रयान्ति कामार्त्ता मदविह्वलितेन्द्रियाः । त्यक्त्वाश्रमाणि शून्यानि स्वानि ता मुनियोषितः । अनुजग्मुर्यथा मत्तं करिण्य इव कुञ्जरम् । ततस्तु ऋषयो दृष्ट्वा भार्गवाङ्गिरसो मुने ! । क्रोधान्विताब्रुवन् सर्व्वे लिङ्गोऽस्य पततां भुवि । ततः पपात देवस्य लिङ्गं पृथ्वीं विदारयत् । अन्तर्द्धानं जगामाथ त्रिशूली नीललोहितः । ततः स पतितो लिङ्गो विभिद्य वसुधातलम् । रसातलं विवेशाशु ब्रह्माण्डं चोर्द्धतोऽभिनत् । ततश्चचाल पृथिवी गिरयः सरितो नगाः । पातालभुवनाः सर्व्वे जङ्गमाऽजङ्गमाः स्थिताः । संक्षुब्धान् भुवनान् दृष्ट्वा भूर्लोकादीन् पितामहः । जगाम माधवं द्रष्टुं क्षीरोदं नाम सागरम् । तत्र दृष्ट्वा हृषीकेशं प्रणिपत्य च भक्तितः । उवाच देव ! भुवनाः किमर्थं क्षुभिता विभो ! । अथोवाच हरिर्ब्रह्मन् शार्व्वो लिङ्गो महर्षिभिः । पतितस्तस्य भारार्त्ता संचचाल वसुन्धरा । ततस्तदद्भुततमं श्रुत्वा देवः पितामहः । तत्र गच्छामि देवेश एवमाह पुनः पुनः । ततः पितामहो देवः केशवश्च जगत्पतिः । आजगाम तमुद्देशं यत्र लिङ्गं भवस्य तत् । ततोऽनन्तं हरिर्लिङ्गं दृष्ट्वारुह्य खगेश्वरम् । पातालं प्रविवेशाथ विस्मयात् त्वरितो विभुः । ब्रह्मा पद्मविमानेन ऊर्द्धमाक्रम्य सर्व्वतः । नैवान्तमलभद् ब्रह्मा विस्मितः पुनरागतः । विष्णुर्गत्वाथ पातालं सप्तलोकपरायणः । चक्रपाणिर्विनिष्क्रान्तो लेभेऽन्तं न महामुने !" इत्युपक्रमे "दृष्ट्वा च

यच्चार्च्चयन्ति त्रिदशा मम लिङ्गं सुरोत्तमौ !। तदेतत् प्रतिगृह्णीयां नान्यथेति कथञ्चन। ततः प्रोवाच भगवानेवमस्त्विति केशवः। ब्रह्मा स्वयञ्च जग्राह लिङ्गं कनकपिङ्गलम्। ततश्चकार भगवांश्चातुर्वर्ण्यं हरार्च्चने। शास्त्राणि चैषां मुख्यानि नानोक्तिविदितानि च। आद्यं शैवं१ परिख्यातमन्यत् पाशुपतं२ मुने !। तृतीयं कालवदनं३ चतुर्थञ्च कपालिकम्४। शैव आसीत् स्वयं शक्तिर्वशिष्ठस्य प्रियः सुतः। तस्य शिष्यो बभूवाथ गोपायन इति श्रुतः। महापाशुपतश्चासीद्भारद्वाजस्तपोधनः। तस्य शिष्योऽप्यभूद्राजा ऋषभः सोमकेश्वरः। कालास्यो भगवानासीदापस्तम्बस्तपोधनः। तस्य शिष्यो वभौ वैश्यो नाम्ना क्राथेश्वरो मुने। महाव्रती च धनदस्तस्य शिष्यश्च वीर्य्यवान्। कुन्दोदर इति ख्यातो जात्या शूद्रो महातपाः। एवं स भगवान् ब्रह्मा पूजनाय शिवस्य च। कृत्वा तु चातुराश्रम्यं स्वमेव भवनं गतः। गते ब्रह्मणि शर्वोऽपि ततः संहृत्य तं तदा। लिङ्गं चित्रवनं, सूक्ष्मं प्रतिष्ठाप्य चचार ह"। वामनपु० ६ अ०। एकगृहे लिङ्गद्वयार्च्चननिषेधो यथा "गेहे लिङ्गद्वयं नार्च्च्यं शालग्रामद्वयं तथा। द्वे चक्रे द्वारकायास्तु नार्च्च्ये सूर्य्यद्वयं तथा"। तन्निर्म्माल्यभक्षणविधिनिषेधौ यथा "अभक्ष्यं शिवनिर्म्माल्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम्। शालग्रामशिलायोगात् पावनं तद्भवेत् सदा"। "लिङ्गपूजां विना देवि ! अन्यपूजां करोति यः। विफला तस्य पूजा स्यादन्ते नरकमाप्नुयात्। तस्माल्लिङ्गं प्रयत्नेन प्रथमं परिपूजयेत्"। तत्पूजनप्रशंसा यथा "यद्गृहं लिङ्गपूजायां रहितं सततं प्रिये !। तद्गृहं पतितं ज्ञेयं विष्ठामूत्रसमं स्मृतम्"। "ब्रह्मा विट् क्षत्रियो देवि ! यदि लिङ्गं न पूजयेत्। तत्क्षणात् परमेशानि ! तयं चाण्डालतां व्रजेत्। शूद्रश्च परमेशानि ! सदा शूकरवत् प्रिये !। पूजयेत् परमेशानि ! चत्वारो ब्रह्मणादयः। शिवार्च्चनन्तु पूजासु यद्गृहे वर्जितं सदा। विष्ठागर्त्तसमं देवि ! तद्गृहं विद्धि पार्व्वति !। शाक्तो वा वैष्णवो वापि शैवो वा परमेश्वरि !। आदौ लिङ्गं समभ्यर्च्च्य बिल्वपत्रैर्वरानने !। पश्चादन्यं महेशानि ! शिवं प्रार्थ्य प्रपूजयेत्। शिवपूजां विना देवि ! अन्यपूजां करोति यः। स एव रसनाहीनः कुष्ठीरो जायते प्रिये !। निर्माय पार्थिवं लिङ्गं रुद्रं संहारकपिणम्। आशुतोषं महादेवं शङ्करं वृषभध्वजम्। निर्माय पार्थिवं लिङ्गं विधिवत् पूजयेत् शिवम्। शिवपूजा महेशानि ! यद्गृहे सततं प्रिये !। काशीपुरं महेशानि ! तद्गृहं वरवर्णिनि !। शिवलिङ्गं प्रपूज्याथ सर्वपूजाफलं लभेत्"। चतुर्विधलिङ्गं यथा "चतुर्द्धा पार्थिवं लिङ्गं वर्णभेदेन पार्व्वति !। शुक्लं रक्तं तथा पीतं कृष्णञ्च परमेश्वरि !। शुक्लन्तु ब्राह्मणे शस्तं, क्षत्रिये रक्तमिष्यते। पीतं च वैश्यजातौ तु कृष्णं शूद्रे प्रकीर्त्तितम्। चान्द्रनञ्च महेशानि ! सर्वजातिषु शस्यते"। लिङ्गार्च्चनतन्त्रे १।२।३ प०। अस्य पञ्च वक्त्राणि यथा "तत् सर्वं शृणु चार्वङ्गि पार्थिवस्य सुखं प्रिये !। विभाव्य सुखपञ्चकं शिवस्य वरवर्णिनि !। सद्योजातं वामदेवमघोरञ्च ततः परम्। तत्पुरुषं तथेशानं पञ्चवक्त्रं प्रकीर्त्तितम्। सद्योजातञ्च वै शुक्लं शुद्धस्फटिकसन्निभम्। पीतवर्णं तथा सौम्यं वामदेवं मनोहरम्। कृष्णवर्णमघोरञ्च वक्त्रं भीमविवर्द्धनम्। रक्तं तत्पुरुषं देवं दिव्यमूर्त्तिं मनोहरम्। श्यामलञ्च तथेशानं सर्वदेवशिवात्मकम्। चिन्तयेत् पश्चिमे चाद्यं द्वितीयन्तु तथोत्तरे। अघोरं दक्षिणे देवं पूर्वे तत्पुरुषं तथा। ईशानो मध्यतोध्येयं चिन्तयेत् भक्तितत्परः"। तत्रैव ६ पटलः। अथ रौद्रलिङ्गलक्षणम्, वीरमित्रोदयधृते "नदीसङ्गमं रौद्रमन्योन्यस्य विमर्दनात्। नदीवेगात् समं स्निग्धं संजातं रौद्रमुच्यते"। वस्तुत्रयेऽपि "सरित्प्रवाहसंस्थानं बाणलिङ्गसमाकृति। तदन्यदपि बोद्धव्यं रौद्रलिङ्गं सुखावहम्। नदीसागरनर्म्मदायां बाणलिङ्गसमाकृति। तदन्यदपि बोद्धव्यं लिङ्गं रौद्रं भविष्यति। रौद्रलिङ्गं तथाख्यातं बाणलिङ्गसमाकृति। श्वेतं रक्तं तथा पीतं कृष्णं विप्रादिपूजितम्। स्वभावात् कृष्णवर्णं वा सर्वजातिषु सिद्धिदम्। नर्म्मदासम्भवं रौद्रं बाणलिङ्गवदीरितम्"। दैवलिङ्गमधिकृत्य सिद्धान्तशेखरे "करसंपुटसंस्थं शूलटङ्केन्दुभूषितम्। रेखाकोटरसंयुक्तं निम्नोन्नतसमन्वितम्। दीर्घाकारञ्च यल्लिङ्गं मृदाभामादिवर्जितम्"। अथ गोललिङ्गलक्षणम् "लिङ्गं गोलमिति प्रोक्तं गोलकं प्रोच्यतेऽधुना। कुष्माण्डस्य फलाकारं नागरङ्गफलोपमम्। काकडिम्बफलाकारं गोललिङ्गमितीरितम्"। अथार्षलिङ्गलक्षणम्। तत्रैव "मालाकोलफलाकारं ब्रह्मसूत्रविवर्जितम्। मूले स्थूलञ्च यल्लिङ्गं कपित्थफलसन्निभम्। नालस्य वा फलाकारं मध्ये स्थूलञ्च यद्भवेत्। मध्ये स्थूलं परं लिङ्गं

ष्टिलिङ्गमुदीरितम्”। लिङ्गं च द्विविधमकृत्रिमं कृत्रिमञ्च अकृत्रिमं स्वयम्भुबाणलिङ्गादि स्वयम्भूतम्। कृत्रिमं धातुलिङ्गादिनिर्म्मितम्। सिद्धान्तशेखरे “तल्लिङ्गं द्विविधं ज्ञेयमचलञ्च चलं तथा। प्रत्येकं त्रिविधं ज्ञेयं लिङ्गं तदुभयात्मकम्। प्रासादे स्थापितं लिङ्गमचलं तच्छिलादिजम्। स्थापितमचलं गेहे स्थिरं लिङ्गमयोजिते। पञ्चधा तत स्थितं लिङ्गं स्वयम्भु दैवपालितम्। आर्षञ्च मानसं लिङ्गं तेषां लक्षणमुच्यते। नानाच्छिद्रसुसंयुक्तं नानावर्णसमन्वितम्। अदृष्टमूलं यल्लिङ्गं कर्कशं भुवि दृश्यते। तल्लिङ्गन्तु स्वयम्भूतमपरं लक्षणाच्युतम्। स्वयम्भुलिङ्गमित्युक्तं तच्च नानाविधं मतम्। शङ्खाभमस्तकं लिङ्गं वैष्णवं तदुदाहृतम्। पद्माभमस्तकं ब्राह्मं छत्राभं शाक्रमुच्यते। शिरोयुग्मं तथाग्नेयं त्रिपदं याम्यमीरितम्। खड्गाभं नैरृतं लिङ्गं वारुणं कलशाकृति। वायव्यं ध्वजवल्लिङ्गं कौवेरन्तु गदान्वितम्। ईशानस्य त्रिशूलाभं लोकपालादि निःसृतम्। स्वयम्भुलिङ्गमाख्यातं सर्व्वशास्त्रविशारदैः”। मत्स्यसूक्ते “दृष्ट्वा लिङ्गं महेशस्य स्वयम्भूतस्य पार्व्वति!। सर्व्वपापविनिर्मुक्तः परे ब्रह्मणि लीयते”। एतेषां पूजाफलन्तु तत्रैव “विशेषाच्छैलजं मुक्त्यै भुक्तये चानुरक्ततः। पार्थिवं भुक्तये शस्तं मुक्तये चानुरक्ततः। एवं वै दारुजं ज्ञेयं धातुलिङ्गं तथा पुनः। श्रीलक्ष्मीप्रदं ज्ञेयं हैमं राज्यप्रदञ्च तत्। पुत्रवृद्धिकरं ताम्रं राङ्गमायुःप्रवर्द्धनम्” पद्मपु० “पारदञ्च महाभूत्यै सौभाग्याय च मौक्तिकम्। चान्द्रकान्तं मृत्युजित् स्याद्वाटकं सर्व्वकामदम्”। वी०मि०धृत कल्पोत्तरेऽपि “सर्व्वा फलप्रदा भूमिर्मणयस्तद्वदेव हि। अनन्ताद्याः स्मृता ह्यष्टौ मणयो विद्युदुज्ज्वलाः। रात्रौ प्रकाशकाः सर्व्वे विषाद्याघातकारिणः। नानावर्णास्तु विज्ञेया रत्नैरन्यैश्च रूपतः। वज्राद्याः स्फाटिकाद्याश्च गुडान्नादिविनिर्म्मितम्। सर्व्वकामप्रदं पुंसां लिङ्गं तात्कालिकं मतम्”। लक्षणसमुच्चये “गान्धं सौभाग्यदं लिङ्गं पौष्पं मुक्तिप्रदायकम्”। तथा “नानागुणोद्भवं लिङ्गं नानाकामप्रदायकम्। सैकतं गुणदं लिङ्गं सौभाग्याय च लावणम्। उच्चाटने तु पालाशं भास्म शत्रुक्षयावहम्। तात्कालिकं दरिद्रस्य कृत्वा भक्त्या समर्च्चयेत्”। तथा “कस्तूरिकाया द्वौ भागौ चत्वारश्चन्दनस्य च। कुङ्कुमस्य त्रयश्चैव शशिना च चतुःसमम्।

एतद्वै गन्धलिङ्गन्तु कृत्वा संपूज्य भक्तितः। शिवसायुज्यमाप्नोति बन्धुभिः सहितो नरः। कार्य्यं पुष्पमयं लिङ्गं हृद्यगन्धसमन्वितम्। नवखण्डां धरां भुक्त्वा गणेशोऽधिपतिर्भवेत्। रजोभिर्निर्म्मितं लिङ्गं यः पूजयति भक्तितः। विद्याधरपदं प्राप्य पश्चात् शिवसमो भवेत्। श्रीकामो गोमयलिङ्गं कृत्वा भक्त्या प्रपूजयेत्। स्वच्छेन कापिलेनैव गोमयेन प्रकल्पयेत्। कार्य्यं च पिष्टजं लिङ्गं यवगोधूमशालिजम्। श्रीकामः पुष्टिकामश्च पुत्रकामस्तदर्च्चयेत्। सिताखण्डमयं लिङ्गं कार्य्यमारोग्यवर्द्धनम्। वश्ये लवणजं लिङ्गं तच्च त्रिकटुकान्वितम्। गव्यघृतमयं लिङ्गं संपूज्य बुद्धिवर्द्धनम्। लवणेन च सौभाग्यं पार्थिवं सर्व्वकामदम्। कामदं तिलपिष्टोत्थं तुषोत्थं मारणे स्मृतम्। भस्मोत्थं सर्व्वफलदं गुडोत्थं प्रीतिवर्द्धनम्। गन्धोत्थं गुणदं भूरिशर्करोत्थं सुखप्रदम्। वंशाङ्कुरं वंशकरं गोमयं सर्व्वरोगदम्। केशास्थिसम्भवं लिङ्गं सर्व्वशत्रुविनाशनम्। क्षोभणे मारणे पिष्टसम्भवं लिङ्गमुत्तमम्। दारिद्र्यदं द्रुमोद्भूतं पैष्टं सारस्वतप्रदम्। दधिदुग्धोद्भवं लिङ्गं कीर्त्तिलक्ष्मीसुखप्रदम्। धान्यदं धान्यजं लिङ्गं फलोत्थं फलदं भवेत्। पुष्पोत्थं दिव्यभोगायुर्मुक्त्यै धात्रीफलोद्भवम्। नवनीतोद्भवं लिङ्गं कीर्त्तिसौभाग्यवर्द्धनम्। दूर्व्वाकाण्डसमुद्भूतमपमृत्युविनाशनम्। कर्पूरसम्भवं लिङ्गं कलायैर्भुक्तिमुक्तिदम्। आयस्कान्तं चतुर्द्धा तु ज्ञेयं सामान्यसिद्धिषु” गरुडपु०। “सर्व्वं मणिमयं श्रेष्ठं तत्र वाञ्छसिद्धिदे। यमलिङ्गं महाभूत्यै सौभाग्याय च मौक्तिकम्। पुष्टिमूलं महानीलं ज्योतिस्तीरसमुद्भवम्। सार्द्धकं कुलसम्पत्त्यै तैजसं सूर्य्यकान्तजम्। चन्द्रापीडं मृत्युजिते स्फाटिकं सर्व्वकामदम्। मूलाख्यमणिजं शत्रुक्षयार्थं मौक्तिकं तथा। आपत्स्यं हीरकं ज्ञेयं रोगहृन्मौक्तिकोद्भवम्। शुभकृत् पुष्कलं नीर्थे वैदूर्य्यं शत्रुदर्पहृत्। नीलं लक्ष्मीप्रदं ज्ञेयं स्फाटिकं सर्व्वकामदम्”। सारसंग्रहे “महाभुक्तिप्रदं हैमं राजतं भूतिवर्द्धनम्। आरकूटं तथा कांस्यं त्रपु सामान्यमुक्तिदम्। त्रपुसीसायसं लिङ्गं शत्रूणां नाशने हितम्। कीर्त्तिदं कांस्यजं लिङ्गं राजतं पुत्रवर्द्धनम्। पैत्तलं भुक्तिमुक्त्यर्थं विम्बजं सर्व्वसिद्धिदम्” कालोत्तरतन्त्रम्। तत्रैव शिवनारदसंवादे “पितॄणां मुक्तये लिङ्गं पूज्यं रजतसम्भवम्। हैमजं सत्यलोकस्य प्रा-

शये पूजयेत् पुमान् । पूजयेत्ताम्रजं लिङ्गं पुष्टिकामो हि मानवः” । मत्स्यसूक्ते “ताम्रलिङ्गं कलौ नार्च्यं रैत्यस्य सीसकस्य च । रक्तचन्दनलिङ्गस्य शङ्खकांस्यायसं तथा” । मातृकाभेदतन्त्रे १२पटले “पार्थिवे शिवपूजायां सर्वसिद्धियुतो भवेत् । पाषाणे शिवपूजायां द्विगुणं फलमीरितम् । स्वर्णलिङ्गे च पूजायां शत्रूणां नाशनं मतम् । सर्वसिद्धीश्वरो रौप्ये फलं तस्माच्चतुर्गुणम् । ताम्रे पुष्टिं विजानीयात् कांस्ये च धनसंचयः । गङ्गायाश्च लक्षगुणं लाक्षायां रोगवान् भवेत् ।। स्फाटिके सर्वसिद्धिः स्यात् तथा मारकते प्रिये !। लौहलिङ्गे रिपोर्नाशं कामदं भस्मलिङ्गकम् । बालुकायां काम्यसिद्धिर्गोमये रिपुहिंसनम् । सर्वलिङ्गस्य माहात्म्यं धर्मकामार्थमोक्षदम् । संस्कारेण विना देवि ! पाषाणादौ न पूजयेत्” । “मृत्तिकातोलकं ग्राह्यमथ वा तोलकद्वयम् । एतदन्यन्न कुर्वीत कदाचिदपि पार्वति !” मातृकाभेदतन्त्रे ७प० । “मृत्तिकातोलकं ग्राह्यमथ वा तोलकद्वयम् । लिङ्गस्य प्रमाणेन घटनं कारयेद्बुधः । अङ्गुष्ठपर्वमानन्तु कृत्वा लिङ्गं प्रपूजयेत्” विश्वसारतन्त्रम् । लिङ्गलोकरणमुक्तं कालान्तरे “लिङ्गे वेद्यां तथा पीठे समस्तनिपातनात् । समञ्चैव विजानीयात् लिङ्गलोकरणं त्विदम्” । ब्राह्मणादीनां मृत्तिकाभेदेन पूजाफलप्रशंसा तत्रोक्ता यथा “शुक्लं हि पार्थिवं लिङ्गं निर्माय यस्तु पूजयेत् । स एव विप्रो देवेशि ! त्रिवर्गफलभाग्भवेत् । क्षत्रियस्तु वरारोहे ! रक्तं निर्माय पार्थिवम् । पूजयेत् सततं यस्तु त्रिवर्गफलभाग्भवेत् । पीतं तु पार्थिवं देवि ! निर्माय यस्तु पूजयेत् । स च वैश्यो महेशानि ! त्रिवर्गफलभाग्भवेत् । कृष्णं हि पार्थिवं लिङ्गं निर्माय यस्तु पूजयेत् । स शूद्रः परमेशानि ! त्रिवर्गफलभाग्भवेत् । शिलादौ च महेशानि ! स्थूलञ्च फलदायकम् । अङ्गुष्ठमानं देवेशि ! यदा हेमाद्रिमानकम् । क्रमेण देवदेवेशि ! फलं बहुविधं स्मृतम् । स्थूलात् स्थूलतरं लिङ्गं रुद्राक्ष परमेश्वरि !। पूजनाकारणाद्धापि फलं बहुविधं स्मृतम्” । स्थूलतरमिति पार्थिवलिङ्गेतरपरम् मृत्तिकातोलकं ग्राह्यमित्यभिधानात् । शिलास्फाटिकमरकतादीनां पञ्चसूत्रीकरणकम् वैष्णवे “शिवलिङ्गस्य यन्मानं तन्मानं दृष्टमव्ययः । योऽन्यपरमपि यन्मानं तदन्योऽपि तथा भवेत्” । “लिङ्गस्य चार्द्धविस्तारः परिणाहोऽपि तादृशः । लिङ्गस्य द्विगुणा वेदी योनिस्तदर्द्धसंमिता । कुर्वीताङ्गुष्ठतो ह्रस्वं न कदाचिदपि क्वचित् । रत्नादिशिवनिर्माणे मानमिच्छावशाद्भवेत्” । तन्त्रान्तरम् । लिङ्गशब्दव्युत्पत्तिर्यथा “आकाशं लिङ्गमित्याहुः पृथिवी तस्य पीठिका । आलयः सर्वदेवानां लयनाल्लिङ्गमुच्यते” स्कान्दपु० ।

“एकहस्तेन निर्माय पार्थिवं लिङ्गमर्चयेत् । तल्लिङ्गपूजनस्य फलमाप्नोत्यसंशयम् । तदेव स्यात्शतगुणं वामहस्तेन निर्मितम् । रुद्राक्षरणकेशादि शोधनञ्चैव पाणिना । “एवं कृते तु गृहिणां संसारात् स विमुक्तितः । द्व्याधिकैर्विंशतिपलैर्लिङ्गैः शैवं प्रयत्नतः । लिङ्गं निर्माय देवेशि ! पूजयेद्भक्तिसंयुतः” तन्त्रसारः ।

शिवलोक पु० ६त० । कैलासनामके स्थाने ।

शिववल्लभ त्रि० ६त० । १महादेवप्रिये २शतपत्र्यां स्त्री राजनि० । [२श्रीवल्ल्यां च राजनि० ।

शिववल्ली स्त्री० शिवप्रिया वल्ली शा०त० । १लिङ्गिनीलतायां

शिववाहन न० शिवं वाहयति वह–णिच्–ल्यु । वृषभे राजनि० । [२शिवस्य शुक्रे च ।

शिववीज न०६त० । १पारदे राजनि० । शिववीर्य्यादयोऽप्यत्र ।

शिवशेखर पु० शिवस्य शेखर इव । १धुस्तूरे राजनि० । २वकपुष्पे च जटा० ।

शिवसुन्दरी स्त्री ६त० । दुर्गायां तन्त्रसा० ।

शिवा स्त्री शी–वन् नि० । १मङ्गलवत्यां स्त्रियां २दुर्गायां “शिवा मुक्तिः समाख्याता योगिनां मोक्षदायिनी । शिवाये यां यजेद्देवीं शिवा लोके ततः स्मृता” देवीपु० ४५अ० । ३मुक्तौ ४शृगाले ५हरीतक्यां ६शमीवृक्षे ७तामलक्याम् अमरः । ८आमलक्यां मेदि० । ९हरिद्रायां १०दूर्वायां ११गोरोचनायाञ्च राजनि० १२श्टगाल्याम् अमरः । [राजनि० ।

शिवाटिका स्त्री शिवायाटति अट–ण्वुल् । वंशपत्र्यां

शिवात्मक न० शिवो मङ्गल आत्मा यस्य कप् । १सैन्धवे लवणे राजनि० । २शिवमये त्रि० ।

शिवानी स्त्री शिवं कल्याणमानयति आ+नी–ड गौरा० ङीष् । १जयन्तीवृक्षे शब्दच० २दुर्गायाञ्च ।

शिवाप्रिया पु० ६त० । १छागे त्रि० २तस्याः प्रियमात्रे त्रि० ।

शिवापीड़ पु० ६त० । वकवृक्षे राजनि० । [राजनि० ।

शिवाफला स्त्री शिवाया इव फलं यस्याः । शमीवृक्षे

शिवाबलि पु० शिवाभ्यो देयो बलिः शा०त० । तन्त्रसा-

रविच्छिते सन्ध्यायां शिवाभ्यो देये मांसादिबलौ तद्विधिस्तन्त्रसारे दृश्यः।

शिवाराति पु० शिवाया शृगालस्याऽरातिः। १कुक्कुरे शब्दमा० २शिवांशिवयोर्हरौ पापखण्डे च।

शिवारुत न० ६त०। शृगालीशब्दे दिग्भेदे तस्य शुभाशुभफलं वसन्तराजशाकुने उक्तं यथा

"शोभनं शुभफलाप्तिसूचकं कथ्यते त्ववितथं शिवारुतम्। शान्तदीप्तककुभां विशेषतो ज्ञानमत्र च सदोपयुज्यते। दग्धा दिगुक्ता दिननाथयुक्ता विवस्वताप्ता भवति प्रदीप्ता। सा धूमिता यां सविता प्रयातः शेषा दिगन्ताः किल पञ्च शान्ताः। दग्धा दिगैशी ज्वलिता दिगैन्द्री प्रधूमिता चानलदिक्क्रमेण। आद्ये दिनस्य प्रहरे प्रवृत्ते महेशदैवेशहुताशदिक्षु। शिवा रटन्ती कुरुते नराणां संतापकायव्ययबन्धनानि। अर्द्धे द्वितीये प्रहरस्य भागे महेन्द्रवैश्वानरकालदिक्षु। शिवा रटन्ती कुरुते इत्यादि। अर्द्धे तृतीये प्रहरे दिनस्य हुताशवैवस्वतयातुदिक्षु। शिवा रटन्ती कुरुते इत्यादि। समागतेऽह्नः प्रहरे तुरीये प्रेतेशरक्षःपतिपाशिदिक्षु। शिवा रटन्ती कुरुते इत्यादि। आद्ये निशायाः प्रहरे प्रवृत्ते रक्षोऽधिपादःपतिवातदिक्षु। शिवा रटन्ती कुरुते इत्यादि। ततो द्वितीयप्रहरे रजन्यास्तोयाधिनाथानिलसोमदिक्षु। शिवा रटन्ती कुरुते इत्यादि। यामेऽतृतीयेऽपि च यामवत्याः समीरदोषाकरशम्भुदिक्षु। शिवा रटन्ती कुरुते इत्यादि। समागते रात्रितुरीययामे निशाकरेशानसुरेशदिक्षु। शिवा रटन्ती कुरुते इत्यादि। इतीरितं दिक्त्रययामयोगात् फलं विरुद्धं विरुतैः शिवायाः। ब्रूमोऽथ दिक्पञ्चकयामयोगात् फलानि पुंसां क्रमतः शुभानि। कृतान्तरक्षोवरुणानिलेन्दुदिक्ष्वाद्ययामे रविते शृगाल्याः। स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरिष्टसिद्धिर्लाभः सुभिक्षं प्रियलोकसङ्गः। रक्षःप्रचेतोऽनिलसोमशम्भुदिक्षु द्वितीये प्रहरे रुतेन। स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरित्यादि। जलेशवातेन्दुशिवामरेशदिक्षारवेण प्रहरे तृतीये। स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरित्यादि। समीरसोमेशसुरेशवह्निदिक्षु स्वरेण प्रहरे चतुर्थे। स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरित्यादि। शशाङ्करुद्रेन्द्रहुताशकालदिक्षारवैः पञ्चमयामभागे। स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरित्यादि। ईशानशक्राग्निकृतान्तरक्षोदिक्षु स्वरेण प्रहरे च षष्ठे। स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरित्यादि। इन्द्राग्निकालासृपपाशपाणिदिक्षारवैः सप्तमयामकाले। स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरित्यादि। अत्यन्तकालैऋतपाशिवातदिक्ष्वष्टमे च प्रहरे रवेण। स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरित्यादि। "एकादिकानां निधनाष्टमानां शिवारुतानामधुना यदर्थम्। प्राच्यादिकास्वष्टसु दिक्ष्वशेषं यद्यत् फलं तत्तदुदीरयामः। धनान्यभीष्टाप्तिमभीष्टलाभं ध्रुवं ततोऽर्थस्य फलं शुभञ्च। भयं प्रलापं सकलस्य सौख्यमेकादिशब्दैः कुरुते प्रशान्ते। भयान्यनिष्टश्रुतिरर्थहानिरिष्टैर्वियोगो महती च भीतिः। स्याद्विग्रहाप्तिर्मरणञ्च दीप्ते त्वेकादिना चेत् कृतसप्तकेन। ऐशान्यां निनादे प्रथमेऽर्थलाभो भवेद्द्वितीये निधिदर्शनञ्च। कन्यां तृतीये लभते चतुर्थे त्वध्वागमं पञ्चमकेऽथ विघ्नम्। षष्ठे रवे क्रुध्यति भूमिनाथो भीः सप्तमे स्यादिफलोऽष्टयस्तु। आशोऽग्निभागे प्रथमे द्वितीये नराधिपः क्रुध्यति भीस्तृतीये। घातश्चतुर्थे नगरस्य शब्दे शिवाकृते पञ्चमके च युद्धम्। वदन्ति तज्ज्ञाः कलहञ्च षष्ठे भीः सप्तमे स्यादिफलोऽष्टमस्तु। आद्ये शुभं स्यादशुभं द्वितीये याम्ये महाव्याधिभयं तृतीये। स्वरे चतुर्थे स्वजनागमः स्यात् पुत्रो भवेत् पञ्चमफेरुतेषु। जायेत कन्या रटिते च षष्ठे भीः सप्तमे स्यादिफलोऽष्टमस्तु। आनन्त्य घातो दिशि राक्षसानामाद्ये द्वितीयेऽपि च गोकुलस्य। मृत्युस्तृतीये द्विचतुष्पदानां हानिश्चतुर्थेऽपि च पञ्चमेऽत्र। चौराद्भयं राजभयञ्च षष्ठे भीः सप्तमे स्यादिफलोऽष्टमस्तु। शब्दे शिवाया वरुणस्य भागे आद्ये भयं हानिरथ द्वितीये। स्याद्राजदूतागमनं तृतीये यादश्चतुर्थे खलु चौरभीतिः। स्यात् पञ्चमे राजभयञ्च षष्ठे भीः सप्तमे स्यादिफलोऽष्टमस्तु। वायव्यभागे भयमेकशब्दे भयातिरेको भवति द्वितीये। वृष्टिस्तृतीये महती चतुर्थे मेघागमे वर्षति पञ्चमे च। क्रोधं विधत्ते नृपतेश्च षष्ठे भीः सप्तमे स्यादिफलोऽष्टमस्तु। दिश्युत्तरस्यां विहिते विरावे म्रियेत कश्चित् प्रथमे द्वितीये। महाभयं, विप्रवधस्तृतीये चान्नं चतुर्थे खलु लभ्यते च। विट् पञ्चमे षष्ठरवे च शूद्रा भीः सप्तमे स्यादिफलोऽष्टमस्तु। राहोस्तथा दर्शनमाद्यशब्दे कतो द्वितीये च तथोत्तरेण। उल्कापपातस्त्रिषु दुर्दिनञ्च चतुर्षु भद्रं खलु पञ्चमे च। सङ्गो भवेद्वैरिजनैश्च षष्ठे भीः सप्तमे स्यादिफलोऽष्टमस्तु। आद्ये भवेद्दुर्दिनमीशदेशे वृष्टिर्द्वितीये च रवे शिवायाः। वातस्तृतीये तुषारश्चतुर्थे म्रियेत कश्चित् खलु पञ्चमे च। लभेत

पृष्ठे निनदे च षष्ठे भीः सप्तमे स्यादिफलोऽष्टमस्तु" "क्षेमलाभपुनरागमनानां निश्चयं यमधिगम्य विशङ्कः । येन याति पथिकः परदेशं तं शिवारुतमथ प्रथयामः । यं यं देशं गन्तुमभ्युद्यतानां पुंसां शब्दानुच्चरन्ती शृगाली । शान्तायां सा सिद्धये वाञ्छितानां दीप्तायान्तु स्यादभीष्टक्षयाय । प्राचीं दिशं सम्मुखभानुबिम्बं प्रतिष्ठमानस्य नरस्य यस्य । शब्दं शृगाली पुरतः करोति बन्धं बधं वा प्रकरोति तस्य । प्राचीदिगीशाभिमुखस्य पुंसः प्रस्थानकामस्य शिवा सशब्दा । भियेऽर्थनाशाय च दक्षिणा स्याद्वामा पुनर्वाञ्छितकार्य्यसिद्ध्यै । प्रत्यक्कषायां चलितस्य पूर्वां शिवा विरावं पुरुषस्य यस्य । करोति पृष्ठे प्रकरोति तस्य सर्व्वप्रकारामभिलाषसिद्धिम् । प्रस्थायिनो यस्य च दक्षिणाशां शिवा रुतं मुञ्चति दक्षिणेन । आदित्यदृष्टा यदि नो तदानीं ध्रुवं भवेत्तस्य महीपतित्वम् । वैवस्वताशाचलितस्य यस्य दिवाकरस्तिष्ठति दक्षिणेन । शिवा च वामा कुरुते विरावं सम्पद्यते तस्य समस्तमिष्टम् । पुमान् यदा याम्यककुप्प्रयायी करोति शब्दं पुरतः शृगाली । आस्ते विवस्वानपि सम्मुखश्चेत् भवेत् तदानीमचिरेण मृत्युः । नरस्य याम्यां ककुभं यियासोः शृगालभार्य्या यदि पृष्ठभागे । फेत्कारमामुञ्चति मानवस्य मृत्युः पुत्रेण भवत्यवश्यम् । दिशं प्रतीचीं व्रजतः शृगाली नरस्य यस्याभिमुखी विरौति । शान्तास्थिता शान्तफलप्रदात्री दीप्तास्थिता दीप्तफलं तनोति । प्राचेतसीं सञ्चलितस्य काष्ठां शृगालिका जल्पति दक्षिणेन । यदा तदानीं सुबहूननर्थान् करोति चार्थानपि हन्ति पुंसः । दिशं प्रचेतःपरिपाल्यमानां नरस्य यस्य व्रजतः शृगाली । वामा विरावं प्रकरोति शान्ता भवन्त्यभिप्रेतफलानि तस्य । यो वारुणीं याति दिशं मनुष्यः शृण्वन् शिवायारटितानि पृष्ठे । गतस्य तस्याशु हुताशभीतिरसंशयं स्यात् द्रविणक्षयश्च । यक्षोत्तराशां चलितस्य पुंसः प्राच्यां शिवा मुञ्चति फेत्कृतानि । आहुः प्रतीच्यां विहितस्थितिश्चेदपेक्षितं सिध्यति तत्क्षणेन । सञ्चत्युदीचीं चलितस्य पृष्ठे शिवा विरावं पुरुषस्य यस्य । आस्ते च मध्ये नभसो विवस्वांस्तस्यार्थहानिर्मरणं प्रदिष्टम् । कुबेरकाष्ठां प्रति यः प्रयाति ज्वालामुखी चाभिमुखी विरौति । तस्याध्वगस्याभिमतार्थसिद्धिर्भवेच्च सम्यक् पुनरागमश्च । तिष्ठति तीव्रकरो दिशि यस्यां फेत् कुरुते यदि तत्र शृगाली । तद्व्रजतः पथिकस्य भवेतां निश्चयतो धनजीवितनाशौ । दक्षिणतः प्रथमं यदि पश्चात् वामगता पथिकस्य शृगाली । फेत् कुरुते कुरुते तदवश्यं क्षेमधनाभिमतागमनानि । चयाख्य शान्तां ककुभं नरस्य वामा शृगाली यदि वा रटन्ती । तदार्थलाभं वितरत्यवश्यमर्थक्षयं दक्षिणतो रटन्ती । वामा प्रदीप्ते ककुभः प्रदेशेऽलाभं तथानर्थमुदादिशन्ति । शिवा रटन्ती पथि दक्षिणा तु क्षिपत्यनर्थानयसङ्कटेषु । शान्ते दिगन्ते यदि वा प्रदीप्ते पृष्ठे प्रयाणे प्रतिषेधयित्री । शब्दायमाना तु शिवा पुरस्तात् निमज्जयत्यापदगाधसिन्धौ । वामेऽपसव्ये पुरतोऽथ पृष्ठे पुंसः शिवा जल्पति यत्र तत्र । आयान्ति चौराः प्रथमे विरावे द्वयोर्भवेत्तस्करदर्शनञ्च । नृपादरोऽर्थागमनं तृतीये तुर्य्ये क्षतिः पञ्चमकेऽर्थलाभः । वाणिज्यसेवादिफलाय षष्ठे भीः सप्तमे स्यादिफलोऽष्टमस्तु । हाहारवं मुञ्चति हृष्टभावा हास्यं तु तस्यास्तदुदाहरन्ति । चक्रेसरा वा पथि या यियासोः सा द्विप्रकारापि मनोरथाप्त्यै । नृपस्य यात्रासमये पुरस्तात् प्रयाति चेद्वर्त्मनि वेदयन्ती । कुर्य्याच्छिवा वैरिपराभवं तज्जयश्रियश्चाभिमतं विदध्यात् । कार्य्यान्तरेष्वप्यनुगम्यमाना श्रेयःप्रदा शान्तदिशि प्रदिष्टा । शिवा प्रदीप्ते तु दिशि प्रदेशे समारटन्ती महते भयाय । भयोद्गमे दीप्तदिशि प्रदीप्तैर्नादैर्न्नृणां हन्ति भयानि देवी । महान्ति सर्व्वाण्यपि, शान्तनादा शान्तस्थिता सर्व्वभयप्रदात्री । यदा च नद्युत्तरगा नराणां शब्दं शृगाली कुरुते कदाचित् । तटद्वये तत्परिरक्षणीयं महद्भयं भावि जलेचरेभ्यः"। "स्थानस्थितानामपि योगभाजां नैमित्तिकानामुपदिश्यते तु । शिवाविरावैरशिवं शिवञ्च सुनिश्चितार्थं सुनिसम्मतेन । करोति फे फे इति सर्व्वदिक्षु यदा तदा स्थानविघातयुक्ते । शिवा विधत्ते क्षुधिता त्वसंख्यान् रौद्रान् स्वरान् मुञ्चति चेदुपेक्ष्याम् । निरन्तरं रौति विदिक्षु दिक्षु समन्ततः कण्ठस्वरातुरा चेत् । अपत्यमोहेन यदा शृगाली त्यक्तस्पृहा सा कथितेह मज्ञैः । स्थित्वा प्रदीप्ते ककुभो विभागे ज्वालामुखी फेत्कुरुतेऽतिरौद्रम् । ग्रामस्य तस्य प्रकरोति नाशं तस्याथ वा तिष्ठति यस्य मध्ये । ग्रामस्य मध्यं समवाप्य यस्य ज्वालामुखी मुञ्चति फेत्कृतानि । स शून्यतां गच्छति निश्चयेन लोकस्य वा स्यादसुखं प्रभूतम् । ग्रामान्तिके सप्तदिनानि यावत् महाभयोत्पादितफेत्कृतानि । विरौति चेत्तत् कुरुते शृगाली तद्वाधिलोकस्य भयं

प्रभूतम् । मध्यंदिने यावदहानि पञ्च शिवा समीपे नगरस्य यस्य । विरौति घातं विदधाति तस्य भयञ्च वह्निप्रभवं प्रभूतम् । पश्चार्द्धरात्राणि कथञ्चिदेषा क्रूरारवा व्याहरते शृगाली । यस्यान्तिके तं बहवो हठेन मुष्णन्ति चौरा जनसन्निवेशे । स्थानस्य यस्योपगता समीपं दिनानि पञ्चोच्चरति प्रभाते । स्वरेण रौद्रेण शृगालभार्य्या स्यात्तत्र हानिर्महती नराणाम् । सुरक्षितस्यापि मनुष्यलक्षैर्यामस्य शीघ्रं हरणं विधत्ते । त्रयं दिनानां दिवसावसाने शिवा रटन्ती परुषस्वरेण । दिक्ष्वारटन्ती सकलासु रौद्रं भ्रमत्यखिन्ना परितः पुरस्य तु । शृगालभार्य्या खलु तद्ब्रवीति युद्धं महत्तत्र महाभिघातम् । ज्वालां विमुञ्चत्यतिरौद्रनादा समाकुला धावति या समन्तात् । कौमारकं या जनयत्यकस्मात् कुर्य्याच्छिवा सा युवराजपातम् । रोमोद्गमं या जनयत्यकस्मात् फे इत्यतिक्रूररवा नराणाम् । मूत्रं पुरीषन्तु तरङ्गमाणां सा सर्वदा स्यादशिवा शिवेह । तरङ्गिणीरोधसि सौम्यरूपांस्तोन् पञ्च वा मुञ्चति या निनादान् । शिवां शिवां तां नृपतिस्तदानीं वन्देत देवीमभिवन्दनीयाम् । श्मशानभूमौ दिनमध्यभागे मध्ये रजन्याः स्वच्छप्रदेशे । या रौति तस्यै बलिमर्घ्ययुक्तं भक्त्या प्रदद्यात्तु यदि भद्रमिच्छेत् । सर्वेषु कार्येषु समुद्यतेषु बलिः शिवाया विनिवेदनीयः । गृह्णाति यस्मिन् विषयेऽभ्युपेत्य देवी बलिं जल्पति तत्र सिद्धिम्” “कथ्यते बलिविधानमिदानीं शाकुनागमसतेन शिवायाः । दिव्यमन्त्रबलिबाधितदोषं साधिताखिलसमुद्यतकार्यम् । शून्यालयं रुद्रगृहं श्मशानं चतुष्पथं मातृगृहं जलान्तम् । वल्म्यावनिस्तत्परसेवनाद्या बलिप्रदानाय मताः प्रदेशाः । तेषान्तु मध्यादुचितप्रदेशे विशोधितं मण्डलकं विदध्यात् । पौराणिकश्लोकपरीक्षितायाः संस्थाप्य गोर्गोमयमन्तरीक्षात् । अत्यन्तजीर्णदेहाया वन्ध्यायाश्च विशेषतः । रोगार्त्तनवसूताया न गोर्गोमयमाहरेत् । तस्मिन् विचित्रं विततं विदध्यात् पिष्टाक्तकेनाष्टदलं सरोजम् । संपूजयेत् तत्र हराधिपादीन् क्रमेण सर्वानपि लोकपालान् । मध्ये सुतैः पञ्चभिरभ्युपेता शिवान्विता पिष्टमयी प्रसन्ना । पूज्या शिवा तुष्यति भक्तियोगात् प्रभूतपुष्पाक्षतधूपदीपैः । साज्यगुडौदनमाषकुलत्थैर्यावकपूपलिकामिषमद्यैः । संस्थितेन नरासनमात्रं बुद्धिमता बलिकर्मणि कार्यम् । प्राप्याष्टमीं वामचतुर्दशीं वा संमन्त्र्य मन्त्रेण च सप्तकृत्वः । बलिं शिवाया निशि निश्चयेन दद्यान्मनुष्यो यदि भद्रमिच्छेत्” ।

शिवालय न० शिव आलीयतेऽत्र ली—अच् । १श्मशाने हारा० । ३त० । २रक्ततुलस्यां शब्दर० । ३महादेवगृहे च पु० ।

शिवालु पु० शिवायालति अल—उन् । शृगाले राजनि० ।

शिवास्मृति स्त्री शिवायाः स्मृतिर्यस्याः ५ब० । जयन्तीवृक्षे शब्दच० तन्नामोच्चारणे हि जयन्तीनामकदुर्गायाः स्मरणमिति तस्यास्तथात्वम् ।

शिवाह्लाद पु० शिवमाह्लादयति आ+ह्लद—णिच्—अण् । १वकवृक्षे राजनि० । ६त० । २तत्सन्तोषे च ।

शिवाह्वा स्त्री शिवस्येवाह्वा यस्याः । रुद्रजटावृक्षे राजनि० । ६त० । २महादेवाह्वाने च ।

शिवि पु० शि—वि नि० न गुणः । १हिंस्रपशौ त्रिका० । २भूर्जवृक्षे ३उशीनरराजसुते नृपभेदे च मेदि० ।

शिविका स्त्री शिवं करोति शिव+णिच्-ण्वुल् अत इत्त्वम् । यानभेदे (डुली) अमरः ।

शिविर न० शी+किरच् वुक् च । कटके सैन्यनिवासस्थाने । शिविरलक्षणमुक्तं यथा

“शिविरं परिखायुक्तमुच्चैःप्राकारवेष्टितम् । युक्तद्वादशद्वारञ्च सिंहद्वारपुरस्कृतम् । युक्तं चित्रैर्विचित्रैश्च कृत्रिमैश्च कपाटकैः । निषिद्धवृक्षरहितं प्रसिद्धैश्च पुरस्कृतम् । सुलक्षणं चन्द्रवेधं प्राङ्गणञ्च तथैव च” । तत्र विहितनिषिद्धवृक्षादि यथा “आश्रमे नारिकेलश्च दक्षिणाञ्च धनप्रदः । शिविरस्य यदीशाने पूर्वे पुत्रप्रदस्तरुः । सर्वत्र मङ्गलार्हश्च तरुराजो मनोहरः । रसालवृक्षः पूर्वस्मिन् नृणां सम्पत्प्रदस्तथा । शुभप्रदश्च सर्वत्र सुरकारो ! निशामय । विल्वश्च पनसश्चैव जम्बीरो बदरी तथा । प्रजाप्रदश्च पूर्वस्मिन् दक्षिणे धनदस्तथा । सम्पत्प्रदश्च सर्वत्र यतो हि वर्द्धते स्त्री । जम्बुवृक्षश्च दाड़िम्बः कदल्याम्रातकस्तथा । बन्धुप्रदश्च पूर्वस्मिन् दक्षिणे मित्रदस्तथा । सर्वत्र शुभदश्चैव धनपुत्रशुभप्रदः । हर्षप्रदो गुवाकश्च दक्षिणे पश्चिमे तथा । ईशाने सुखदश्चैव सर्वत्रैव निशामय । सर्वत्र चम्पकः शुभ्रो भुवि भद्रप्रदस्तथा । अलाबुश्चापि कुष्माण्डं मायाम्बुश्च सुकाकुकः । खर्ज्जुरी कर्कटी चापि शिविरे मङ्गलप्रदाः । वास्तूकः कारवेल्लश्च वार्त्ताकुश्च शुभप्रदाः । । लताफलञ्च शुभदं सर्वं सर्वत्र निश्चि-

तम्। प्रशस्तं कथितं कान्ते! निषिद्धञ्च निशामय। वन्धुजीवा निषिद्धश्च शिविरे नगरेऽपि च। वटो निषिद्धः शिविरे नित्यं चौरभयं ततः। नगरेषु प्रसिद्धश्च दर्शनात् पुण्यदस्तथा। हे कान्ते! तिन्तिड़ीवृक्षो यत्नात्तं परिवर्जय। शरेण धनहानिः स्यात् प्रजाहानिर्भवेत् ध्रुवम्। शिविरेऽतिनिषिद्धश्च नगरे किञ्चिदेव च। न निषिद्धः प्रसिद्धश्च ग्रामेषु नगरेषु च। वृक्षश्च चणकादीनां धान्यञ्च मङ्गलप्रदम्। ग्रामेषु नगरे चापि शिविरे च तथैव। इक्षुवृक्षश्च शुभदः सन्ततं शुभदस्तथा। कुष्माण्डश्च शिरीषश्च कदम्बश्च शुभप्रदाः।। कन्नी हरिद्रा शुभदा शुभदश्चार्द्रकस्तथा। हरीतकी च शुभदा ग्रामेषु नगरेषु च। न वाञ्छां भद्रदा नित्यं तथा चामलकी ध्रुवम्। गजानामश्वि शुभदमश्वानाञ्च तथैव च। कल्याणसुत्रं श्रवसां वास्तौ स्थापनकारिणाम्। न शुभप्रदमन्येषामुच्चाटनकारणं परम्। वानराणां नराणाञ्च गर्दभानां गवामपि। कुक्कुराणां शृगालानां मार्जाराणाममङ्गलम्। भेटकानां शूकराणां सर्वेषाञ्चा शुभप्रदम्। ईशाने चापि पूर्वस्मिन् पश्चिमे च तथोत्तरे। शिविरस्य जलं भद्रमन्यत्राशुभमेव च। दीर्घं प्रस्थे समानञ्च न कुर्य्यान्मन्दिरं बुधः। चतुरस्रे गृहे कान्ते! गृहिणां धननाशनम्। दीर्घप्रस्थः परिमितो नैवाङ्केनापि संहृतः। शून्येन रहितं भद्रं शून्यं शून्यप्रदं नृणाम्। प्रस्थे हस्तद्वयात् पूर्वं दीर्घे हस्तत्रयं तथा। गृहिणां शुभदं द्वारं प्राकारस्य गृहस्य च। न मध्यदेशे कर्त्तव्यं किञ्चिन्न्यूनाधिके शुभम्। चतुरस्रं चन्द्रवेधं शिविरं मङ्गलप्रदम्। अभद्रं सूर्य्यवेधञ्च प्राङ्गणञ्च तथैव च। शिविराभ्यन्तरे भद्रा स्थापिता तुलसी नृणाम्। धनपुत्रप्रदात्री च पुण्यदा हरिभक्तिदा। प्रभाते तुलसीं दृष्ट्वा स्वर्णदानफलं लभेत्। मालती यूथिका कुन्दो माधवी केतकी तथा। नागेश्वरं मल्लिका च काञ्चनं वकुलं शुभम्। अपराजिता च शुभदा तेषामुद्यानमीप्सितम्। पूर्वे च दक्षिणे चैव शुभदं नात्र संशयः। ऊर्द्ध्वं षोड़शहस्तेभ्यो नैवं कुर्य्याद्गृहं गृही। ऊर्द्ध्वं विंशतिहस्तेभ्यः प्राकारं न शुभप्रदम्। सूत्रधारं तैलकारं स्वर्णकारञ्च हीरकम्। वाटीमूले ग्राममध्ये न कुर्य्यात् स्थापितं बुधः। ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं सच्छूद्रं गणकं शुभम्। भट्टं वैद्यं पुष्पकारं स्थापयेत् शिविरान्तिके। प्रस्थे च परिखामानं शतहस्तं प्रशस्तकम्। परितः शिविराणाञ्च गम्भीरं दशहस्तकम्। सङ्केतपूर्वकञ्चैव परिखाद्वारमीप्सितम्। शत्रोरगम्यं मित्रस्य गम्यमेव सुखेन च। शाल्मलीनां तिन्तिड़ीनां छिन्नानां तथैव च। निम्बानां सिन्धुवाराणां उडुम्बराणामभद्रकम्। धुस्तूराणां वटानाञ्चाप्येरण्डानामवाञ्छितम्। एतेषामतिरिक्तानां शिविरे काष्ठमीप्सितम्। वृक्षञ्च वज्रहतकं दूरतो वर्जयेद् बुधः। पुत्रदारधनं हन्यादित्याह कमलोद्भवः" ब्रह्मवै० ख० १०२ख०।

शिविष्ट पु० कृत०। १वकवृक्षे २दूर्वायां स्त्री राजनि०। ३महादेवप्रिये त्रि०। [याप्ययाने हारा०।

शिवीरथ शिवेर्भुजेष्टस्य ई: शोभा यत्र तादृशो रथः।

शिशिर न० शश–किरच् नि०। १हिमे माघफाल्गुनमासद्वयात्मके २ऋतुभेदे अमरः। तत्र ऋतौ वर्ण्याद्विवस्तु नि "करीषः धूमः कुन्दः पद्मदाहः शिशिरोत्कर्षः" कविक०ल०। ३शीतले स्पर्शे च न० ४तद्वति त्रि० अमरः। [च।

शिशु पु० शो–कु सन्वद्भावः द्वित्वम्। १बालके अमरः २स्कन्दे

शिशुक पुंस्त्री० शिशुरिव इवार्थे कन्। १जलजन्तुभेदे (शुशुक) राजनि० स्त्रियां ङीष्। २बालके मेदि०। ३वृक्षभेदे हेमच० "जातमात्रः शिशुस्तावत् यावदष्टौ समा वयः। स हि गर्भसमो ज्ञेयो व्यक्तिमात्रप्रदर्शकः। भक्ष्याभक्ष्ये तथा पेये वाच्यावाच्ये तथाऽनृते। तस्मिन् काले न दोषः स्यात् स यावन्नोपनीयते" मनुः। [शब्दमा०।

शिशुगन्धा स्त्री शिशुः स्वल्पो गन्धो यस्याः। मल्लिकाभेदे

शिशुचान्द्रायण न० "चतुरः प्रातरश्नीयात् पिण्डान् विप्रः समाहितः। चतुरोऽस्तमिते सूर्य्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम्" मनूक्ते व्रते। [ताऽप्यत्र स्त्री।

शिशुत्व न० कृत०। शिशोर्भावः त्व। बाल्ये तल्। शिशु-

शिशुपाल पु० चेदिदेशीयराजभेदे दमघोषात्मजे त्रिका०।

शिशुपालहन् पु० शिशुपालं हतवान् हन–भूते क्विप्। श्रीकृष्णे हेमच०।

शिशुमार पुंस्त्री० शिशुं मारयति मृ–णिच्। १जलजन्तुभेदे अमरः स्त्रियां ङीष्। गगनस्थे २ताराचक्रभेदे च "शिशुमारस्तु यः प्रोक्तः स ध्रुवो यत्र तिष्ठति। सन्निवेशञ्च तस्यापि शृणुष्व मुनिसत्तम!। यदह्ना कुरुते पापं दृष्ट्वा तन्निशि मुच्यते। तावत्यस्यैव तारास्ताः शिशुमाराश्रिता दिवि। तावन्त्येव तु वर्षाणि जीवत्यभ्यधिकानि तु। उत्तानपादस्तस्याथ विज्ञेयोऽप्युत्तरो हनुः। यज्ञो-

ऽधरश्च विज्ञेयो धर्मो मूर्द्धानमाश्रितः। हृदि नारायणश्चास्ते अश्विनौ पूर्वपादयोः। वरुणश्चार्य्यमा चैव पश्चिमे तस्य सक्थिनी। शिश्नः संवत्सरस्तस्य मित्रोऽपानं समाश्रितः। पुच्छेऽग्निश्च महेन्द्रश्च कश्यपोऽथ ततो ध्रुवः। तारकाः शिशुमारस्य नास्तमेति चतुष्टयम्” विष्णुपु० २अं० १२अ०। भाग० २३अ० अन्यथोक्तं यथा “केचिदेतत् ज्योतिरनीकं शिशुमारसंस्थानेन भगवतो वासुदेवस्य योगधारणायामनुवर्णयन्ति। यस्य पुच्छाग्रेऽवाक्शिरसः कुण्डलीभूतदेहस्य ध्रुव उपकल्पितः तस्य लाङ्गूले प्रजापतिरग्निरिन्द्रो धर्म इति। पुच्छमूले धाता विधाता च कट्यां सप्तर्षयः यस्य दक्षिणावर्त्तकुण्डलीभूतशरीरस्य यान्युदगयनानि दक्षिणपार्श्वे नक्षत्राणि उपकल्पयन्ति। दक्षिणानि तु सव्ये यथा शिशुमारस्य कुण्डलाभोगसन्निवेशस्य पार्श्वयोरुभयोरप्यवयवाः समसंख्या भवन्ति। पृष्ठे त्वजवीथी आकाशगङ्गा चोदरतः। पुनर्वसुपुष्यौ दक्षिणवामयोः श्रोण्योरार्द्राश्लेषा च दक्षिणवामयोः पादयोरभिजिदुत्तराषाढ़े दक्षिणवामपार्श्वयोर्नासिकयोः (?) युञ्जीत। तथैव मृगशीर्षादीन्युदगयनानि दक्षिणपार्श्वे प्रातिलोम्येन प्रतियुञ्जीत। शतभिषाज्येष्ठे स्कन्धयोर्दक्षिणवामयोर्न्यसेत्। उत्तराहनावगस्त्यः अधराहनौ यमः मुखे चाङ्गारकः शनैश्चर उपस्थे बृहस्पतिः ककुदि वक्षस्यादित्यो हृदये नारायणो मनसि चन्द्रो नाभ्यामुशनास्तनयोरश्विनौ बुधः प्राणापानयो राहुर्गले केतवः सर्वाङ्गेषु रोमसु सर्वे तारागणाः। एतदु हैव भगवतो विष्णोः सर्वदेवतामयं रूपम् अहरहः सन्ध्यायां प्रयतो वाग्यतो निरीक्षमाण उपतिष्ठेत”।

शिशुवाह पु० स्त्री० शिशुं वहति वह–ण्वुल्। वनच्छागे हेमच०। स्त्रियां ङीप्। शिशुवाह्योऽप्यत्र। शिशुवाह्य तत्रार्थे त्रिका०

शिश्न पु० शश–नक् नि०। मेढ्रे पुंचिह्नभेदे अमरः।

शिश्विदान त्रि० श्विद–कानच् द्वित्वम्। पापकारके अमरः

शिष वधे भ्वा० पर० सक० सेट्। शेषति अशेषीत्।

शिष परिशेषीकरणे वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट्। शेषयति ते शेषति अशिशेषत् त अशेषीत्। [शिष्टा।

शिष विशेषे रुधा० पर० सक० अनिट्। शिनष्टि ऌदित् अशिषत्

शिष्ट त्रि० शास–क्त शिष–क्त वा। १शान्ते २वेदवाक्ये विश्वासयुते ३सुबोधे ४धीरे च “न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो मुनिः। न च वागङ्गचपल इति शिष्टस्य लक्षणम्” भा० आश्व० “धर्मो नाधिगतो यैस्तु वेदः स परिवृंहितः। ते शिष्टा ब्राह्मणा प्रोक्ता नित्यमात्मगुणान्विताः” कूर्म० उप० २४अ०। “विशेषशब्दनिष्ठस्तु शेषः शिष्टः प्रकीर्त्यते। मन्वन्तरेषु ये शिष्टाः इह तिष्ठन्ति धार्मिकाः। मनुः सप्तर्षयश्चैव लोकसन्तानकारणात्। तिष्ठन्तीह च धर्मार्थं तान् शिष्टान् परिचक्षते। तैः शिष्टैः स्थापितो धर्मः स्थाप्यते वै युगे युगे” मत्स्यपु० १२० अ०। ५कृतशासने ६अवशिष्टे च।

शिष्टाचार पु० शिष्टानामाचारः। मत्स्यपुराणे “ततः स्मार्त्तः स्मृतो धर्मो वर्णाश्रमविभागशः। एवं वै द्विविधो धर्मः शिष्टाचारः स उच्यते। त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिः प्रजा वर्णाश्रमेज्यया। शिष्टैराचर्य्यते यस्मात् शिष्टाचारः स शाश्वतः। दानं सत्यं तपोऽलोभो विद्येज्या पूजनं दमः। अष्टौ तानि चरित्राणि शिष्टाचारस्य लक्षणम्। शिष्टमाचरन्त्येनं मनुः सप्तर्षयश्च ये। मन्वन्तरेषु सर्वेषु शिष्टाचारस्ततः स्मृतः। श्रुतिस्मृतिभ्यां विहितो धर्मो वर्णाश्रमात्मकः। शिष्टाचारविरुद्धस्तु धर्मः स साधुसम्मतः” मत्स्यपु० १२५अ०। “आचारश्चैव साधूनामिति” मनुना तस्य धर्मे प्रामाण्यमुक्तं स च वेदाविरुद्ध एव प्रमाणम् श्रुतिस्मृत्योर्भिन्नविषयत्वे सदाचारेण तत्र धर्मनिर्णयः। श्रुतिविरोधे स्मृतेरप्रामाण्यवत् स्मृतिविरोधे सदाचारस्य न धर्मनिर्णायकत्वम्। तेन दाक्षिणात्यानां मातुलकन्याविवाहस्य शिष्टैराचर्य्यमाणत्वेऽपि न प्रमाणता। तदेतत् “विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानं” जैमि० सूत्रेण निर्णीतम्। वशिष्ठेनापि “तदभावे शिष्टाचारः प्रमाणम्” इत्युक्तम्। ततश्च शिष्टाचारेण मूलस्मृतिरनुमीयते यथा होलकाद्याचारात्। ततः स्मृत्या मूलश्रुतिरनुमातव्येति अधिकरणमाला। अत एव अविगीतशिष्टाचारपरम्पराप्राप्तं ग्रन्थादौ मङ्गलाचरणं मङ्गलवादादौ व्यवस्थापितम्।

शिष्टि स्त्री० शास–क्तिन्। १आज्ञायां २शासने अमरः। ३ताड़ने च “शिष्यशिष्टिरवधेन” स्मृतिः।

शिष्य त्रि० शास–क्यप्। १शिक्षणीये २छात्रे अमरः ३उपदेश्ये च। शिष्यलक्षणादि तन्त्रसा० उक्तं यथा

“शान्तो विनीतः शुद्धात्मा श्रद्धावान् धारणक्षमः। समर्थश्च कुलीनश्च प्राज्ञः सच्चरितो यती। एवमादिगुणैर्युक्तः शिष्यो भवति नान्यथा। गुरुता शिष्यता चापि तयोर्वत्सरवासतः” तथा चोक्तं सारसंग्रहे “सद्-

गुरुः स्वाश्रितं शिष्यं वर्षमात्रं प्रतीक्षयेत् । वर्षैकेन भवेद्योग्यो विप्रो गुणसमन्वितः । वर्षद्वयेन राजन्यो वैश्यस्तु वत्सरैस्त्रिभिः । चतुर्भिर्वत्सरैः शूद्रः कथिता शिष्ययोग्यता” तत्रैव “राज्ञि चामात्यजो दोषः पत्नी पापं स्वभर्त्तरि । तथा शिष्यार्जितं पापं गुरुः प्राप्नोति निश्चितम्” देव्यागमे शिववाक्यं “गुरुशय्यासनं यानं पादुकोपानहं पीठम् । स्नानोदकं तथा छायां लङ्घयेन्न कदाचन । गुरोरग्रे पृथक् पूजामौद्धत्यञ्च विवर्जयेत् । दीक्षां व्याख्यां प्रभुत्वञ्च गुरोरग्रे परित्यजेत्” ।

अथ निषिद्धशिष्याः अगस्त्यसंहितायामुक्ता यथा

“अलसा मलिनाः क्लिष्टाः दाम्भिकाः कृपणास्तथा । दरिद्रा रोगिणो रुष्टा रागिणो भोगलालसाः । असूयामत्सरग्रस्ताः शठाः परुषवादिनः । अन्यायोपार्जितधनाः परदाररताश्च ये । अश्रुतास्ते ये कष्टवृत्तयः पिशुनाः खलाः । बह्वाशिनः क्रूरचेष्टा दुरात्मानश्च निन्दिताः । इत्येवमादयोऽप्यन्ये पापिष्ठाः पुरुषाधमाः । एवंभूताः परित्याज्याः शिष्यत्वेनोपकल्पिताः । पापिने क्रूरचेष्टाय कृपणाय तथैव च । दीनायाचारशून्याय मन्त्रद्वेषकराय च । निन्दकाय च मूर्खाय तीर्थद्वेषपराय च । भक्तिहीनाय देवेशि ! न देया मालिनस्य च” “आचारे शासयेद्यस्तु स आचार्य्य उदाहृतः । य आचार्य्यपराधीनस्तद्वाक्यं धार्य्यते हृदि । शासने स्थिरवृत्तिश्च शिष्यः सद्भिरुदाहृतः । एवं लक्षणसंयुक्तं शिष्यं सर्वगुणान्वितम् । अध्यापयेद्विधानेन मन्त्ररत्नमनुत्तमम्” पद्मपु०उ० २५अ० ।

शि(सि)ह्ल पु० सिह्–लक् नि० सस्य शो वा । (शिलारस) गन्धद्रव्यभेदे शब्दच० । स्वार्थे क । तत्रैव अमरः ।

शी शयने अदा०आत्म०अक० सेट् । शेते शेरते अशयिष्ट । शीङ् वर्त्तमाने क्त शयितः । शयित्वा ।

शी स्त्री शी–भावे क्विप् । १शयने २शान्तौ च शब्दर० ।

शीक सेके सर्पणे च भ्वा०आत्म० सक० सेट् । शीकते अशीकिष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

शीक आमर्षे सेके च वा चु०उभ०पक्षे भ्वा०पर०सक० सेट् । शीकयति ते शीकति अशीशिकत्–त अशीकीत् ।

शीकर न० शीक–अरन् । १सरलद्रवे २वायौ पु० मेदि० । ३जलकणे अमरः ।

शीघ्र न० शिघि–रक् पृषो० । १विलम्बाभावे २त्वरिते च ३तद्वति त्रि० अमरः । ४दन्तीवृक्षे स्त्री राजनि० ।

शीघ्रचेतन पुंस्त्री० शीघ्रा चेतना यस्य । १कुक्कुरे शब्दमा० स्त्रियां ङीष् । २द्रुतचेतनायुते त्रि० ५ब० । ४अर्कवृक्षे पु० । ५अतिबलायां स्त्री राजनि० । [शब्दच० ।

शीघ्रजन्मन् पु० शीघ्रं जन्म यस्य । करञ्जभेदे (काँटाकरमचा)

शीघ्रपुष्प पु० शीघ्रं पुष्पं यस्य । वकवृक्षे राजनि० ।

शीघ्रवेधिन् पु० शीघ्रं विध्यति विध–णिनि । शीघ्रलक्ष्यवेधनकर्त्तरि हेमच० ।

शीत न० श्यै–क्त सम्प्र० । १शीतले स्पर्शे २जले शब्दमा० ३हिमे च अमरः ४त्वचे राजनि० ५बहुवारवृक्षे ६वेतसवृक्षे च पु० अमरः । ७असनपर्य्यां शब्दर० । ८पर्पटे ९निम्बे १०कर्पूरे राजनि० । ११हिमर्त्तौ च पु० १२शीतस्पर्शयुते त्रि० अमरः । १३अलसे त्रि० मेदि० । १४क्वथिते शब्दच० ।

शीतक पु० शीतमिव करोति कृ–ड । १दीर्घसूत्रिणि आलस्यहेतुना कार्य्याकरणाय शीतबाधामभिनीय २सुस्थिते मेदि० । शीत+स्वार्थे क । ३शीतपदार्थे ४शीतकाले मेदि० ५वृश्चिके शब्दमा० ६असनपर्य्यां शब्दर० ।

शीतकर पु० शीतः शीतलः करो यस्य । १चन्द्रे २कर्पूरे च शीतकिरणादयोऽप्यत्र त्रि० । शीतं करोति कृ–अच् । ३शीतकारके ।

शीतकाल पु० ६त० । हिमर्त्तौ मार्गशीर्षमासद्वयात्मके काले

शीतकुम्भ पु० शीतं स्कुभ्नाति स्कुम्भ–अच् नि० । १करवीरे रत्नमा० । २जलजवृक्षभेदे स्त्री राजनि० गौरा० ङीष् ।

शीतकृच्छ्र पु० “त्र्यहं शीतं पिबेत् तोयं त्र्यहं शीतं पयः पिबेत् । त्र्यहं शीतं घृतं पीत्वा वायुभक्षपरस्त्र्यहम्” यमोक्ते व्रते ।

शीतक्षार न० कर्म० । श्वेतटङ्कणे राजनि० ।

शीतगन्ध न० शीतः शीतलः गन्धो यस्य । श्वेतचन्दने राजनि०

शीतगु पु० शीता गावः किरणाः यस्य । १चन्द्रे २कर्पूरे च

शीतचम्पक पु० शीतश्चम्पक इव । १दर्पणे २प्रदीपे च मेदि०

शीतपर्णी स्त्री शीतं पर्णं यस्याः ङीप् । अर्कपर्णिकायां रत्नमा० ।

शीतपल्लवा स्त्री शीतः पल्लवो यस्याः । भूमिजम्ब्वां रत्नमा०

शीतपाकिनी स्त्री शीते पाकोऽस्त्यस्याः इनि ङीप् । काकोल्यां शब्दच० ।

शीतपाकी स्त्री शीतेन पाको यस्याः ङीप् । १वाट्यालके शब्दच० । २काकोल्यां राजनि० ।

शीतपुष्प पु० शीतं शीतवीर्य्यकरं पुष्पं यस्याः । १शिरीषवृक्षे

राजनि० । २अतिबलायां स्त्री टाप् । शैलेये न० अर्क-वृक्षे पु० राजनि० ।

शीतप्रभ पु० शीतस्य हिमस्येव प्रभा यस्य । कर्पूरे राजनि०

शीतप्रिय पु० ६त० । पर्पटे राजनि० । [च राजनि० ।

शीतफल पु० शीतं शीतवीर्यकरं फलमस्य । १उदुम्बरे २शेलौ

शीतबला स्त्री शीतं बलं वीर्य्यं यस्याः ५ब० । महासम-ङ्गायां राजनि० । [च शब्दर० ।

शीतभानु पु० शीताः शीतलाभानवोऽस्य । १चन्द्रे २कर्पूरे

शीतभीरु स्त्री ५त० । १मल्लिकायाम् अमरः । २शीतभीते त्रि०

शीतमञ्जरी स्त्री शीतकाले मञ्जरी यस्याः न कप् । शेफा-लिकायां राजनि० ।

शीतमयूख पु० शीता मयूखा यस्य । १चन्द्रे २कर्पूरे च मेदि० । शीतमरीच्यादयोऽप्यत्र शब्दर० ।

शीतमूलक न० शीतं शीतवीर्यकरं मूलमस्य कप् । १उशीरे (वेणारमूल) राजनि० । २शीतलमूलयुते त्रि० ।

शीतरश्मि पु० शीतारश्मयोऽस्य । १चन्द्रे २कर्पूरे च ज्यो०त

शीतल पु० शीतं लाति ला-क शीतमस्त्यस्य लच् वा । १शी-तस्पर्शे २तद्वति त्रि० । ३मलयोद्भवे चन्दने न० ४शैलेये-५पुष्पकासीसे च मेदि० । ६पद्मके ७मौक्तिके राजनि० । ८वीरणमूले न० शब्दच० । ९असनपर्ण्याम् अमरः । १०व-ञ्जुलवृक्षे ११चम्पके १२राले १३चन्द्रे १४कर्पूरे पु० राजनि० । [पु० राजनि० ।

शीतलक न० शीतलमिव इवार्थे कन् । १श्वेतोत्पले २मरुवके

शीतलच्छद पु० शीतलः शीतलस्पर्शवान् छदोऽस्य । १चम्पके-राजनि० । कर्म० । २शीतले पत्रे पु० ।

शीतलजल न० शीतलं जलं यस्मात् ५ब० । १उत्पले राजनि० । कर्म० । २शीतले वारिणि न० ।

शीतलवातक पु० शीतलोवातो धातुभेदो यस्मात् कप् । असनपर्ण्यां शब्दच० । तत्सेवने हि वायोः शीतलता ।

शीतला स्त्री १देवीभेदे "नमामि शीतलां देवीं रासभस्थां दिगम्बरीम् । मार्जनीकलसोपेतां शूर्पालङ्कृतमस्तकाम्" स्कन्दपु० । सा च विस्फोटकभेदनाशिनी । २जलजतृण-भेदे रत्नमा० तत्र ङीप् । ३कुट्टिम्बनीवृक्षे ४आरा-मशीतलायां ५बालुकायां स्त्री राजनि० टाप् ।

शीतवल्क पु० शीतः शीतकरः वल्कोऽस्य । उदुम्बरे राजनि०

शीतवीर्य्यक पु० शीतं शीतलकरं वीर्यं यस्मात् ५ब० । कप् । १प्लक्षवृक्षे राजनि० । २शीतलवीर्य्यकरे त्रि० ।

शीतशिव न० शीतं शीतलमपि शिवम् । १सैन्धवलवणे २शैले-

यनामगन्धद्रव्ये अमरः । ३मिश्रेयायां ४शमीवृक्षे च स्त्री राजनि० ५सक्तुफलवृक्षे मेदि० ६मधुरिकायां पु० अमरः ।

शीतसह पु० शीतं सहते सह-अच् । १पीलुवृक्षे शब्दच० । २नीलसिन्धुवारे ३वासन्त्यां स्त्री राजनि० टाप् ।

शीता स्त्री श्यै-क्त सम्प्र० । १लाङ्गलपद्धतौ भरतः २राम-पत्न्यां शब्दच० ३अतिबलायां ४कुटुम्बिन्यां ५दूर्वायां ६शिल्पिकाख्ये राजनि० ।

शीतांशु पु० शीताः अंशवो यस्य । १चन्द्रे २कर्पूरे च राजनि०

शीताङ्गी स्त्री शीतमङ्गमस्याः ङीष् । १हंसपदीवृक्षे रा-जनि० २शीतलदेहयुते त्रि० स्त्रियां ङीष् ।

शीताद पु० शीतमादत्ते आ+दा-क । दन्तमूलगते रोगभेदे दन्तरोगशब्दे ३४६६ पृ० दृश्यम् ।

शीतार्त्त त्रि० शीतेन ऋतः । शीतालौ जटा० ।

शीतालु त्रि० शीत+अस्त्यर्थे आलुच् । शीतबाधायुक्ते जटा० ।

शीतावला स्त्री शीतमावलयति आ+वल-णिच्-अच् । महासमङ्गायां राजनि० ।

शीताश्मन् पु० कर्म० । चन्द्रकान्तमणौ राजनि० ।

शीतीभाव पु० शीत+अभूततद्भावे च्वि-भू-भावे घञ् । मोक्षे सिद्धा० । तत्र तापत्रयशून्यत्वात्तथात्वम् ।

शीतोत्तम न० शीतमुत्तमं यत्र । जले शब्दच० ।

शीत्कार पु० शीदित्यस्य कारः शीत्+कृ-घञ् । स्त्रीणां रति-काले अव्यक्ते ध्वनिभेदे जटा० । [अमरः ।

शी(सी)त्य त्रि० शी(सी)ताम् अर्हति यत् । हलकृष्टे क्षेत्रादौ

शीधु पु०न० । शी-धुक् । इक्षुरसजाते मद्यभेदे अमरः ।

शीधुगन्ध पु० शीधोरिव गन्धोऽस्य । बकुलवृक्षे त्रिका० ।

शीन त्रि० श्यै-क्त सम्प्र० तस्य नः । १घनीभूते घृतादौ २मूर्खे ३अजगरे च पु० मेदि० । [शीमते अशीमिष्ट ।

शीभ कथने भ्वा० आत्म०सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

शीर पुंस्त्री० शी-रक् । अजगरसर्पे शब्दच० स्त्रियां ङीष् ।

शीरिन् पु० शीरस्येवाकारोऽस्त्यस्य । हरिदर्भे राजनि० ।

शीर्ण त्रि० शॄ-क्त । १कृशे २शुष्कताप्राप्ते च मेदि० ३स्थौ-णेयके भावप्र० ।

शीर्णपत्र पु० शीर्णं पत्रमस्य । १कर्णिकारवृक्षे शब्दच० । २निम्बे ३पट्टिकालोध्रे च राजनि० ४विशीर्णपत्रयुक्ते त्रि० । कर्म० । ५विशीर्णे पर्णे न० ।

शीर्णपर्ण पु० शीर्णं पर्णमस्य । १निम्बे राजनि० २विशी-र्णपत्रयुक्ते त्रि० कर्म० । ३विशीर्णे पत्रे न० ।

शीर्णपाद पु० शीर्णः पादोऽस्य भाद्यशापात् । शनैश्चरे

त्रिका० तत्कथा काशीखण्डे २८८६ पृ० द्रष्टव्या । शीर्णा-
ङ्घ्रि प्रभृतयोऽप्यत्र ।

शीर्णपुष्पी स्त्री शीर्णं पुष्पमस्याः ङीप् । अवाक्पुष्प्यां
शब्दच० वा कप् । शीर्णपुष्पिका तत्रैव ।

शीर्णमाला स्त्री शीर्णानां माला यत्र । १पृश्निपर्ण्यां
शब्दच० । कर्म० । २विशीर्णे माल्ये ।

शीर्णवृन्त न० शीर्णं वृन्तमस्य । (तरमुज) फलवृक्षे शब्दच० ।

शीर्वि त्रि० शॄ—क्विन् न वलोपः । १अपकारके २हिंसके च
सि०कौ० ।

शीर्ष न० शिरस्+पृषो० शीर्षादेशः शॄ—क सुक् च वा ।
१मस्तके अमरः । २कृष्णागुरुणि राजनि० । शसादौ
शीर्ष्णः शीर्ष्णा इत्यादि ।

शीर्षक न० शीर्षं कायति कै—क । १शिरस्त्राणे (टोपर)
२शिरोऽस्थ्नि राजनि० । ३जयपराजयपत्त्रप्राप्यदण्डभेदे
"शीर्षकस्थेऽभियोक्तरि" याज्ञ० स्मृतिः । स्वार्थे क ।
४मस्तके न० । तेन कायति कै-क । ५राहुग्रहे शब्दर०

शीर्षच्छेद्य, दिक त्रि० शीर्षच्छेदमर्हति यत् ठञ् वा ।
वध्ये "शीर्षच्छेद्यमतोऽहं त्वाम्" भट्टिः ।

शीर्षण्य पु० शीर्षे बध्यते शीर्ष+यत् शीर्षन्नादेशः । १शिर-
स्त्राणे अमरः । शीर्षे भवः यत् । २विशदकेशे पु०अमरः
३विशदकेशयुते त्रि० ।

शीर्षरक्ष न० शीर्षं रक्षति रक्ष-अण् । शिरस्त्राणे हारा० ।

शील समाधौ भ्वा० पर०सक० सेट् । शीलति अशीलीत् ।
"सरसीः परिशीलितुं मया" नैषधम् । समाधिरत्र
सेवा तत्र सक० प्रवृत्तिभेदो वा तत्र अक० ओत् वर्त्त-
माने क्त । [शीलयति ते अशिशीलत् त ।

शील अभ्यासे अतिशायने च अद० चु० उभ० सक० सेट् ।

शील न० शील—अच् । १स्वभावे २सद्वृत्ते मेदि० ३चारित्रभेदे
४अजगरसर्पे पु०स्त्री०शब्दच० स्त्रियां ङीप् । सद्वृत्तशीलञ्च
त्रयोदशविधं हारीतोक्तं यथा "ब्रह्मण्यता१ देवपितृभ-
क्तता२ सौम्यता३ अपरोपतापिता४ अनसूयता५ मृदुता६
अपारुष्य७ मैत्रता८ प्रियवादिता९ कृतज्ञता१० शरण्य-
ता११ कारुण्यता१२ प्रशान्तिश्चेति १३त्रयोदशविधं शीलम् ।
४रागद्वेषपरित्यागे मनुटी० गोविन्दराजः । ५कौशिक-
व्यासुनिपत्न्यां स्त्री ।

शीलन न० शील-ल्युट् । १अभ्यासे २अतिशायने ३प्रवर्त्तने च

शीलित त्रि० शील-क्त । १अभ्यस्ते २चीर्णे च त्रिका० ।

शीवन् पु० शी-क्वनिप् । अजगरसर्पे सि०कौ० ।

शुक गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । शोकति अशोकीत् ।

शुक न० शुक—क । १ग्रन्थिपर्णे अमरः । २वस्त्रे ३वस्त्राञ्चले
४शिरस्त्राणे हेमच० । ५व्यासस्रुते "पराशरकुलोत्पन्नः
शुकोनाम महायशाः । व्यासादरण्यां संभूतो विधूमोऽ-
ग्निरिव ज्वलन्" वह्निपु० । (शुया) इति ख्याते ६खगभेदे
पु० स्त्री स्त्रियां ङीष् । शुकदर्शनशुभादिकं वसन्तराज-
शाकुने उक्तं यथा "वामः पठन् राजशुकः प्रयाणे शुभं
भवेद् दक्षिणतः प्रवेशे । वनेचराः काष्ठशुकाः प्रयाहः
शुभिच्छिदाः संमुखमापतन्तः" । ७रावणस न्त्रिभेदे ८शि-
रीषवृक्षे (शेयालकाँटा) ९वृक्षे रत्नमा० १०कश्यपपत्न्या-
स्ताम्रायाः कन्याभेदे स्त्री ङीष् । "काकीं श्येनीं तथा
भासीं धृतराष्ट्रीं तथा शुकीम् । ताम्रा तु सुषुवे देवी
पञ्चैता लोकविश्रुताः" भा०आ० ६६अ० ।

शुकच्छद न०शुकस्य छद इव छदो दलमस्य । ग्रन्थिपर्णे जटा०

शुकजिह्वा स्त्री शुकस्य जिह्वेव पर्णमस्याः । (शुयाठोँटी)
वृक्षे रत्नमा० । [दयोऽप्यत्र ।

शुकतरु पु० शुकप्रियस्तरुः । शिरीषवृक्षे रत्नमा० । शुकद्रुमा-

शुकदेव पु० व्यासपुत्रे मुनिभेदे । [शुकजिह्वावृक्षे रत्नमा० ।

शुकनामन् पु० शुकः शुकजिह्वा नामास्य मध्यपदलोपः ।

शुकनाशन पु० शुकं नाशयति नश—णिच्-ल्यु । दद्रुघ्ने
वृक्षे राजनि० ।

शुकनास पु० शुकस्य नासेव पत्रमस्याः । श्योणाकवृक्षे
अमरः । २शुकतुल्यनासायुक्ते त्रि० । ३कादम्बरीग्रन्थ-
प्रसिद्धे तारापीडनृपमन्त्रिभेदे पु० । [शब्दच० ।

शुकपिण्डी पु० शुकानां प्रिया पिण्डीव । शुकशिम्ब्यां

शुकपुच्छ पु० शुकस्य पुच्छमिव । १गन्धके हेमच० । ६त० ।
२शुकस्य पुच्छे पु० । [राजनि० ।

शुकपुष्प पु० शुक इव हरित् पुष्पमस्य । १शिरीषवृक्षे

शुकप्रिय पु० ६त० । १शिरीषवृक्षे भावप्र० । २जम्ब्वां स्त्री
राजनि० ।

शुकफल पु०शुक इव फलमस्य । अर्कवृक्षे राजनि० । [शब्दच०

शुकवर्ह न० शुकस्येव वर्होऽस्य । गन्धद्रव्यभेदे (गाँटियाला)

शुकवल्लभ पु० ६त० । १दाडिमवृक्षे राजनि० ६त० । तस्य
२प्रिये त्रि० । [शब्दर० ।

शुकशि(सि)म्बी स्त्री शुक इव शि(सि)म्बी । कपिकच्छ्वां

शुकादन पु० शुकैरद्यते अद-ल्युट् । दाडिमे शब्दच० ।

शुकानना स्त्री शुकस्याननमिव पत्रमस्याः । (शुयाठोँटी)
वृक्षे रत्नमा० ।

शुक्तोदर न० शुक्तस्योदरमिव। १तालीशपत्रे राजनि०। ६त०। २शुक्तस्योदरे च।

शुक्त न० शुच-क्त। १मांसे शब्दच०। २काञ्जिके हारा०। ३अभिषुतद्रवद्रव्यभेदे "कन्दमूलफलादीनि सस्नेहलवणानि च। यद्द्रव्ये अभिषूयन्ते तच्छुक्तमभिधीयते" "शुक्तं तीक्ष्णोष्णलवणं पित्तकृत् कटुकं लघु। रूक्षं कफोदरानाहशूलार्शोविषकुष्ठनुत्" राजनि० "शुक्तं यन्मधुरं कालवशादम्लत्वमागतम्" इत्युक्ते ४पदार्थे च।

शुक्तभक्षणनिषेधो यथा "अपूपाश्च करम्भाश्च धानावटकसक्तवः। शाकं मांसमपूपं च सूपं कृशरमेव च। यवागूः पायसश्चैव यच्चान्यत् स्नेहसम्भवम्। सर्वं पर्युषितं भक्ष्यं शुक्तञ्च परिवर्जयेत्" यमः। तत्प्रतिप्रसवो यथा "दधि शुक्तेषु भोक्तव्यं सर्वञ्च दधिसम्भवम्" मनुः। ६निष्ठुरे त्रि० मेदि० ७पूते ८त्यक्ते त्रि० विश्वः। ९श्लिष्टे १०निर्जने शब्दच० ११चुक्रिकायां स्त्री शब्दर०।

शुक्ति स्त्री शुच-क्तिन्। १जलजन्तुभेदे (झिनुक) राजनि० २कपालखण्डे ३शङ्खे ४शङ्खनखे ५नख्याम् ६अर्शोरोगे ७अश्वावर्त्ते मेदि०। ८नेत्ररोगभेदे हेमच०। चक्षूरोगशब्दे २८४४ पृ० दृश्यम्। ९कर्षद्वयपरिमाणे शब्दमा० १०चतुष्कर्षमाने वैद्यकम्। [२चुक्रियायाञ्च शब्दर०।

शुक्तिका स्त्री शुक्तिरिव कन्। (झिनुक) १मुक्तास्फोटे जटा०

शुक्तिज न० शुक्तौ जायते जन-ड। मुक्तायां हेमच०।

शुक्तिमत् पु० शुक्तिरस्त्यस्य मतुप्। १कुलाचलपर्वतभेदे २नदीभेदे स्त्री ङीप्।

शुक्र न० शुच-रक् नि० कुत्वम्। १मज्जजाते २चरमधातौ अमरः। ३नेत्ररोगभेदे २८४४ पृ० दृश्यम्। ५दैत्यगुरौ ग्रहभेदे अमरः। ६अग्नौ ७चित्रकवृक्षे ८ज्यैष्ठमासे अमरः विष्कम्भादिषु योगेषु मध्ये ९चतुर्विंशे योगे च पु० ज्यो०त०। धातुभेदशुक्रस्योत्पत्तिकारणस्वरूपादिकं भावप्र० उक्तं यथा "रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदः प्रजायते। मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्ज्ञः शुक्रस्य सम्भवः"। "ततः स्थूलो भागो रसो मासेन पुंसां शुक्रं स्त्रीणामार्त्तवं शुक्रञ्च भवति। उक्तञ्च सुश्रुते "एवं मासेन रसः शुक्रो भवति" 'स्त्रीणाञ्चेति'। चकारात् स्त्रीणामपि शुक्रं भवति। अतएवोक्तं सुश्रुते "योषितोऽपि स्रवत्येव शुक्रं पुंसः समागमे। तत्र गर्भस्य किञ्चित्तु करोतीति न चिन्त्यते"। गर्भस्य शुक्रस्य विकृतस्य तु गर्भस्य कारणं तदपि भवति। यत उक्तम् "यदा नार्यावुपेयातां वृषस्यन्त्यौ कथञ्चन। मुञ्चन्त्यौ शुक्रमन्योऽन्यमनस्थि तत्र जायते" इति। एतेन स्त्रीणां सप्तमो धातुरार्त्तवं शुक्रमष्टम इति बोधितम् आशयाधिक्यवत्। "स्त्रीणां गर्भोपयोगि स्यादार्त्तवं सर्वसम्मतम्। तासामपि बले वर्णं शुक्रं पुष्टिं करोति हि"। एवं रस एव केदारकुल्यान्यायेन सर्वान् धातून् पूरयन् मासेन नवदण्डोत्तरेण शुक्रमार्त्तवं च भवतीति सिद्धान्तः। एवं सति रसाद्रक्तमिति सङ्गतमेव। ततो मांसन्ततो रक्तोत्पत्तेरनन्तरं मांसं जायते रसादेवेत्यर्थः। मांसान्मेदः प्रजायत इति। मांसादनन्तरं मेदः प्रजायते रसादेवेत्यर्थः। मेदसोऽस्थि जायते रसादेवेत्यर्थः। एवं ततो मज्जा अपि शुद्धं शुक्रं सम्भवतीत्यर्थः। रसः शरीरे त्रिधा सञ्चरति। तथा चोक्तम् "रसः शरीरे शब्दार्चिर्जलसन्तानवत् त्रिधा। सञ्चरत्यनुरूपोऽयं नित्यमेव हि देहिनाम्"। अस्यायमभिप्रायः। पुरुषास्तीक्ष्णाग्नयो मध्यमाग्नयो मन्दाग्नयश्च भवन्ति। तत्र तीक्ष्णाग्नीनां स रसः शब्दसन्तानवत् शीघ्रं सञ्चरति। मध्यमाग्नीनामर्चिःसन्तानवन्मध्यवेगेन चरति मन्दाग्नीनां जलसन्तानवन्मन्दं चरति। तेन मासेन रसः शुक्रं भवतीति यदुक्तम् तन्मध्यवेगेन चरति। मन्दाग्नीनां जलसन्तानवन्मन्दं चरति। तेन मासेन रसः शुक्रं भवतीति यदुक्तं तन्मध्यमाग्नीनधिकृत्योक्तम्। दीप्ताग्नीनान्तु रसः किञ्चिन्न्यूनेन मासेन शुक्रं भवति। मन्दाग्नेः किञ्चिदधिकेन मासेनेति सिद्धान्तः। तर्हि वाजीकरणानामोषधीनां किं प्रयोजनमित्याह "वाजीकरिण्य ओषध्यः स्वप्रभावगुणोत्कर्षात्। विरेचयन्ति ताः शुक्रं विरेकिद्रव्यवन्नृणाम्"। वाजीकरिण्यः याभिः ओषधीभिः पुरुषः शुक्राधिक्यात् स्त्रीषु वाजिवत् सामर्थ्यं प्राप्नोति ताः वाजीकरिण्यः स्वप्रभावगुणोत्कर्षात्। तत्र काश्चिदोषध्यः स्वप्रभावाधिक्यात्, काश्चित् स्वगुणाधिक्यात्, काश्चित् स्वप्रभावगुणाधिक्यात्। तत्र सङ्कल्पपादलेपविशिष्टकान्तास्पर्शादयः स्वप्रभावाधिक्यात् शुक्रं विरेचयन्ति। घृतक्षीरादयः स्वगुणाधिक्यात्। स्निग्धत्वाधिक्यात् माषादयः स्वप्रभावस्निग्धत्वादिगुणाधिक्यात्। वाजीकरण्य इति बहुवचनमाद्यार्थानुवर्त्तनम्। बल्यं बृंहणं जीवनीयगणादयः तद्वद्बोद्धव्याः। विरेचयन्ति स्वप्रभावगुणाधिक्यात् शीघ्रमेव रसादुत्पादनपूर्वकं शुक्रं जनयित्वा प्रवर्त्तयन्ति। यत आह "दुग्धं

आशयस्य भल्लातकफलमज्जामलानि च। जनकानि निगदान्ते रेचनानि च रेतसः'। ननु बालानां कथं शुक्रं न दृश्यते इत्यत आह "बालानां शुक्रमस्त्येव किन्तु सौक्ष्म्यान्न दृश्यते। पुष्पाणां मुकुले गन्धो यथा सन्नपि नाप्यते। तेषां तदेव तारुण्ये पुष्टत्वाद्ग्राह्यमेति हि। कुसुमानां प्रफुल्लानां गन्धः प्रादुर्भवेद्यथा। रोमराज्यादयः पुंसां नारीणामपि यौवने। जायतेऽत्र च यो भेदो ज्ञेयो व्याख्यानतः स च"। व्याख्यानं यथा पुंसां रोमोराजीश्मश्रुप्रभृतयः नारीणान्तु रोमराजीस्तनकन्यार्त्तवप्रभृतयः। ननु, सप्तरसा द्युङ्गस्य धातुवृद्धिं कथं न करोतीत्याह "बाल्ये वर्द्धमानेन वायुना रसशोषणात्। न तथा धातुवृद्धिः स्यात्तस्मात्बालानिलं जयेत्"। अथ शुक्रस्य स्वरूपमाह "शुक्रं सौम्यं सितं स्निग्धं बलपुष्टिकरं स्मृतम्। गर्भबीजं वपुःसारो जीवस्याश्रय उत्तमः"। जीवस्याश्रय उत्तम इत्याह "जीवो वसति सर्वस्मिन् देहे तत्र विशेषतः। वीर्य्ये रक्ते मले यस्मिन् क्षीणे याति क्षयं क्षणात्"। अथ गर्भसञ्जननशुक्रस्य लक्षणमाह "स्फटिकाभं द्रवं स्निग्धं मधुरं मधुगन्धि च। शुक्रमिच्छन्ति केचित्तु तैलक्षौद्रनिभञ्च तत्"। अथ शुक्रस्य स्थानमाह "यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षौ रसो यथा। एवं हि सकले काये शुक्रं तिष्ठति देहिनाम्"। अत्र सर्पिर्दृष्टान्तो बहुशुक्रेऽल्पमथनेन सर्पिःशुक्रयोर्लाभात्। इक्षुरसदृष्टान्तस्तु स्वल्पशुक्रे पुंसि अतिपीडनेनेक्षुरसशुक्रयोर्लाभात्। अथ शुक्रस्य क्षरणमार्गमाह "द्व्यङ्गुले दक्षिणे पार्श्वे वस्तिद्वारस्य चाप्यधः। मूत्रस्रोतपथे शुक्रं पुरुषस्य प्रवर्त्तते"। इत्यत्र भट्टोऽप्याह "सप्तमी शुक्रधरा द्व्यङ्गुले दक्षिणे पार्श्वे वस्तिद्वारस्य चाप्यधोमूत्रमार्गमाश्रिता सकलशरीरव्यापिनी शुक्रं प्रवर्त्तयतीति। सप्तमी कला। अथ शुक्रक्षरणकारणमाह "कृत्स्नदेहाश्रितं शुक्रं प्रसन्नमनसस्तथा। स्त्रीषु व्यायच्छतश्चापि हर्षात्तत् सम्प्रवर्त्तते"। स्त्रीषु रतरूपं व्यायामं कुर्वतः। अन्यच्च "शुक्रं कामेन चास्त्रिया दर्शनात् स्पर्शनादपि। शब्दसंश्रवणात् ध्यानात् संयोगाच्च प्रवर्त्तते"।

दैत्यगुरोः शुक्रनामकारणं काशीख० १७अ० उक्तं यथा "नन्दिनाऽपहृते शुक्रे गिलिते च विषादिना" इत्युपक्रमे "तेन शब्देन महता शुक्रः शम्भूदरे स्थितः। छिद्रान्वेषी भ्रमन् सोऽथ विविक्तो मध्यानिशम्। सप्त लोकान् सपातालान् रुद्रदेहे विलोकयन्। ब्रह्मनारायणेन्द्राणां आदित्याप्सरसां तथा। भुवनानि विचित्राणि युद्धञ्च प्रमथासुरम्। स वर्षाणां शतं कुक्षौ भवस्य परितो भ्रमन्। ततः स ददृशे रन्ध्रं शुचेरन्ध्रं स्खला यथा। शाम्भवेनाथ योगेन शुक्ररूपेण भार्गवः। चस्कन्द च सुनामापि ततो देवेन भाषितः। जठराच्चिर्गतं शुक्रं देवोऽपि सुमुदे तराम्। भूयः श्रेयो भवेद् यस्मो न स्थितो जठरे द्विजः। शुक्रवन्निःसृतो यस्मात्तस्मात्त्वं भृगुनन्दन। कर्मणानेन शुक्रोऽपि मम पुत्रोऽसि गम्यताम्"।

शुक्रपहस्वरूपादि बृहज्जातके षड्योन्यध्याये उक्तं दृश्यम्। तत्कक्षादिमानं खगोलशब्दे २४२५पृ० दृश्यम्।

शुक्रकर पुं० शुक्रं वीर्यं करोति कृ-अच्। मज्जधातौ हेमच० अस्थकरशब्दे ५५८पृ० दृश्यम्। वीर्य्यकारके त्रि०।

शुक्रभुज् स्त्री शुक्रं भुङ्क्ते भुज-क्विप्। मयूरजातिस्त्रियां शब्दच०। [अस्थकरशब्दे तद्गुणा दृश्याः।

शुक्रभू पुं० भवत्यस्मात् भू-अपादाने क्विप्। मज्जधातौ शब्दच०

शुक्रला स्त्री शुक्रं लाति ला-क। स्नुहीवृक्षे भरतः।

शुक्रशिष्य पुं० ६त०। दैत्ये असुरे अमरः।

शुक्रिय त्रि० शुक्रोदेवताऽस्य तस्येदम् वा घ। १शुक्रसम्बन्धिनि २तद्दैवते यजुर्वेदीये "ऋचं वाचमि" त्यादिके षट्त्रिंशत्तमे ३षात्यध्याये न०।

शुक्ल न० शुच-लक् कुत्वम्। १रजते मेदि०। २नवनीते शब्दच०। ३अक्षिरोगभेदे चक्षूरोगशब्दे २८४४पृ० दृश्यम्। ४श्वेतवर्णे ५श्वेतवर्णयुते त्रि० अमरः। ६शुद्धे च त्रि०। ७विष्कम्भादिषु योगभेदे मेदि०। ८श्वेतैरण्डे राजनि० १०शुक्लपक्षे ज्यो०त०। "तत्र पक्षावुभौ मासे शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि। चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः" षट्त्रिंशन्मतम्। शुक्लवर्णपदार्थास्तु कविकल्पलतायां कतिचित् उक्ता यथा "सुधांशुभैः स्वराः शम्भुः कीर्त्तिर्ज्योत्स्ना शरद्घनाः। प्रासादसौधतगरमन्दारद्रुहिमाद्रयः। सूर्येन्दुकान्तकर्पूरकरकाः रजतं हली। निर्मोकभस्मच्छिन्नक्षीरचन्दनं करका हिमम्। हारोर्णनाभतन्त्वस्थिस्वर्गङ्गाभरदाश्वकम्। शेषाहिः शर्करा दुग्धं दधि गङ्गा सुधा जलम्। कपालसिकताहंसबककैरवचामरम्। रत्नाकरं पुण्डरीकं केतकीशङ्खनिर्झराः। लोमशिह ध्वजच्छत्रं चूर्णशुक्तिकपर्दकाः। हस्ती कुसुमनक्षत्रदन्तपुष्पोपमनोगुणाः। कैलासकाशकार्पासहासनारद-

कर्पूराः। नागदः पारदः कुन्दखटिकास्फटिकादयः”।

शुक्लकण्ठ पुंस्त्री० शुक्लः कण्ठो यस्य। दात्यूहखगे शब्द-माला। स्त्रियां ङीष्।

शुक्लकन्द पु० शुक्लः कन्दो यस्य। १महिषकन्दे २अतिवि-षायां स्त्री राजनि०। कर्म०। ३श्वेते कन्दे।

शुक्लक्षीरा स्त्री शुक्लं क्षीरं निर्यासो यस्याः। काकोल्यां राजनि०। [जटा०।

शुक्लकर्म्मन् त्रि० शुक्लं शुद्धं कर्म यस्य। पवित्रे शुभचरित्रे

शुक्लकुष्ठ न० कर्म०। श्वेतकुष्ठे (धवल)। [निर्यासयुते त्रि०।

शुक्लदुग्ध पु० शुक्लं दुग्धमस्य। १शृङ्गाटके शब्दच० २श्वेत-

शुक्लधातु पु० कर्म०। कठिन्यां (खड़ि) हेमच० २श्वेतधातौ च

शुक्लपक्ष पु० कर्म०। १वृद्ध्यनुगुणचन्द्रकलाक्रियापक्षद्वयकात्मके चान्द्रमासार्द्धे श्वेतच्छदे २वके पुंस्त्री०। स्त्रियां ङीष्।

शुक्लपुष्प पु० शुक्लं पुष्पमस्य। १छत्राकवृक्षे २कुन्दवृक्षे ३मरु-वके च रत्नमा०। ४श्वेतपुष्पयुते त्रि०। ५नागदन्त्यां ६श्वी-तकुम्भ्यां स्त्री रत्नमा० ङीप्। कर्म०। ७शुभ्रे पुष्पे न०।

शुक्लपृष्ठक पु० शुक्लं पृष्ठमस्य कप्। विम्बुकवृक्षे शब्दच०।

शुक्लयजुस् न० कर्म०। इषेत्वेत्यादि चत्वारिंशदध्यायात्मके यजुर्वेदभेदे। [२तद्वति त्रि०। ३तथाभूतवृक्षे पु०राजनि०।

शुक्लरोहित पु० वर्णोवर्णेनेति कर्म०। १श्वेतरक्ते वर्णे

शुक्लला स्त्री शुक्लं लाति ला—क। उच्चटायां रत्नमा०।

शुक्लवायस पुंस्त्री० कर्म०। १वके त्रिका० २श्वेतकाके च। स्त्रियां ङीष्।

शुक्लशाल पु० कर्म०। १गिरिनिम्बे राजनि० २श्वेतवर्णवृक्षे च

शुक्ला स्त्री शुक्ल+अर्श आद्यच् टाप्। १सरस्वत्यां त्रिका०। २शर्करायां शब्दच०। ३काकोल्यां ४विदार्य्यां ५स्नुह्यां राजनि०। ६श्वेतवर्णवत्यां स्त्रियाञ्च।

शुक्लाङ्गी स्त्री शुक्लमङ्गमस्याः ङीष्। १शेफालिकायां रा-जनि०। २श्वेताङ्गयुक्ते त्रि०। [स्त्रियां ङीष्।

शुक्लापाङ्ग पुंस्त्री० शुक्लः अपाङ्गो यस्य। मयूरे हेमच०।

शुक्लाम्ल न० कर्म०। अम्लशाके राजनि०।

शुक्लार्म्मन् न० नेत्ररोगभेदे भावपु० ४४२८पृ० दृश्यम्।

शुक्लिमन् पु० शुक्लस्य भावः इमनिच्। श्वेतवर्णे।

शुक्लोपला स्त्री कर्म० स अस्त्यस्याः अच्। शर्करायां रत्नमा०

शुङ्ग पु० शम-ग तस्य नेत्त्वं नि० अत उत्त्वञ्च। १वटवृक्षे २आम्रातके ३शूके च मेदि०। ४पर्पटीवृक्षे ५धान्या-दिशूके च स्त्री राजनि०।

शुङ्गाकर्म्मन् न० शुङ्गैः वटपल्लवैः आ सम्यक् कर्म० यत्र। गर्भसात्मसंस्कारभेदे “पुंसवने चन्द्रनाम्ना शुङ्गाकर्माणि शोभनः” ति०त०। [२शुङ्गवति त्रि०।

शुङ्गिन् पु० शुङ्गोऽस्त्यस्य इनि। १वटवृक्षे २प्लक्षवृक्षे जटा०

शुच शोके क्लेदे च दिवा० उभ० अक० सेट्। शुच्यति ते इरित् अशुचत्-अशोचीत् अशोचिष्ट ईदित् शुक्तः। अनु+किञ्चिदुद्देशेन पश्चात्तापे सक०। अनुशोचति।

शुच शोके भ्वा० पर० सक० सेट्। शोचति अशोचीत्।

शुच् स्त्री शुच–क्विप्। शोके अमरः। वा टाप्। तत्रैव।

शुचि पु० शुच–कि। १वह्नौ २चित्रकवृक्षे ३आषाढ़मासे ४शृङ्गाररसे अमरः। ५ज्यैष्ठमासे मेदि० ६शुक्लाचरणे ७ग्रीष्मे ८ऋतौ ९शुक्लमन्त्रिणि मेदि०। १०अग्निभेदे “पावकः पवमानश्च शुचिरग्निश्च ते त्रयः। निर्मथ्यः पवमानः स्यात् वैद्युतः पावकः स्मृतः। यश्चाग्नौ तपते सूर्यः शुचिरग्निस्त्वसौ स्मृतः” कूर्मपु० १२अ०। ११श्वेत-वर्णे १२तद्वति त्रि० अमरः। शुचित्वञ्च शौचं शुद्धता वैदिककर्म्माहत्वप्रयोजकः संस्कारविशेषः। “शुचिस्तत्-कालजीवी कर्म कुर्य्यात्” स्मृतौ शौचस्य कर्म्माङ्गत्वं, स च स्नानादिजन्यः पुण्यभेदो वा। १३सूर्ये च “तपनस्तापन-श्चैव शुचिः सप्ताश्ववाहनः” सूर्यस्तवः। १४अर्कवृक्षे १५काश्यपपत्न्यास्ताम्रायाः कन्याभेदे स्त्री “षट्सुतास्तु महा-सत्त्वास्ताम्रायाः परिकीर्त्तिताः। शुकी श्येनी च भासी च सुग्रीवी शुचिगृध्रिके” गरुड़पु० ६अ०। १६शुद्धे १७अनुपहते त्रि० मेदि०।

शुचिद्रुम पु० कर्म०। अश्वत्थवृक्षे राजनि०।

शुचिमल्लिका स्त्री कर्म०। नवमल्लिकायां राजनि०।

शुच्य स्नाने अक०अभिषवे सन्धाने पीड़ने सन्धाने च सक०भ्वा० पर० सेट् ईदित् निष्ठा अनिट्। शुच्यति अशुच्यीत्।

शुटीर पु० शौटीर+पृषो०। वीरे त्रिका०।

शुठ गतिविघाते भ्वा०पर०अक० सेट्। शोठति अशोठीत्।

शुठ आलस्ये चु०उभ०सक०सेट्। शोठयति ते अशूशुठत् त।

शुठ शोधने वा चु० उभ० पक्षे भ्वा०पर० सक० सेट् इदित्। शुण्ठयति ते शुण्ठति अशुशुण्ठत् त अशुण्ठीत्।

शुण्ठि(ण्ठी) स्त्री शुठि–इन् वा ङीप्। (शुँट) शुष्कार्द्रके “शुण्ठी रुच्यामवातघ्नी पाचनी कटुका लघुः। स्निग्धोष्णा मधुरा पाके कफवातविबन्धहृत्। वृष्या स्वर्य्या च निश्वासश्लककासहृदामयान्। हन्ति श्लीपदशोथार्श-श्चोयांश परिशोधयेत्” भावप्र०।

शुण्ठ्य न० शठि-यत्। शुण्ठ्याम् शब्दच०।

शुण्ड पु० शुन-ड तस्य नेत्त्वम् । १मदनिर्भरे हेमच०। २गजहस्ते पुंस्त्री० स्त्रीत्वे टाप् । ३मद्यपानगृहे ४वेश्यायां ५सुरायां ६जलहस्तिन्याञ्च स्त्री मेदि० । ७नलिन्यां विश्वः । ८कुट्टिन्याञ्च स्त्री शब्दमा० ।

शुण्डापान न० शुण्डा सुरा पीयतेऽत्र पा-आधारे ल्युट् । १मद्यपानगृहे अमरः । ३त० । २मद्यपाने च ।

शुण्डार पु० शुण्डा अस्त्यर्थे र । १शौण्डिके शब्दच० २हस्तिनि च । अपकर्षे र । ३अपकृष्टशुण्डायाम् स्त्री । अच् । शुण्डाल हस्तिनि धनञ्जयः । [शब्दच०।

शुण्डिन् पु० शुण्डाऽस्त्यस्य इनि । १हस्तिनि २शौण्डिके

शुण्डिमूषिका स्त्री शुण्डिनो मूषिकेव । छुछुन्दर्य्यां (छुँछ) राजनि० । [(छातिशुँड़ा) वृक्षे राजनि० ।

शुण्डी स्त्री शुण्डाकारोऽस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष् ।

शुद्ध न० शुध-क्त । १सैन्धवलवणे २मरिचे च राजनि० । ३केवले ४निर्दोषे ५पवित्रे मेदि०। ६शुभ्रे च त्रि० ।

शुद्ध्यशुद्धी शास्त्रज्ञाप्ये संस्काररूपे यथोक्तं "शुद्ध्यशुद्ध्योः संस्काररूपत्वेन एकपुरुषस्यैकदोभयस्थिति र्घटते । शुद्धेर्भावरूपत्वे अशुद्धेस्तदभावरूपत्वे नैतत् विरोधात् । अतएव शङ्खः "ततः श्राद्धमशुद्धो तु कुर्य्यादेकादशे तथा । कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः" अशुद्धौ चतुर्थाद्यादौ । कथमशुद्धौ श्राद्धं ? कालाशौचयोरधिकारिविशेषणत्वादत आह कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरिति । श्राद्धविधानाक्षेपात् तन्मात्रनिष्ठा शुद्धिः कल्प्यते "स पुनरशुद्धः कर्म्मान्तरे" श्रा०वि०। शुद्धितत्त्वे च "एवं शुद्धेर्भावरूपत्वे अशौचस्य तदभावरूपत्वे विरोधः तथात्वे अशौचसङ्करोऽपि न स्यात् । एकस्मिन् शुद्ध्यभावरूपे अशौचे सत्यपरस्य तद्रूपस्य तदानीं तत्पुरुषीयशुद्धिरूपप्रतियोग्यन्तराभावात् अनुपपत्तेः । तस्मात् शुद्ध्यशुद्ध्योर्भावरूपत्वम् ।

पद्मपु० उत्त०ख०१६अ० कतिचिदशुद्धा उक्ताः । तद्भिन्नस्यैव शुद्धता यथा

"जातके मृतकेऽस्नाते जलौकोभिः क्षते तथा । अपवित्रो द्विजातीनां देहः सन्ध्यादिकर्म्मसु । अपूतस्तु वमने नरो मूत्रपुरीषयोः । अस्पृश्यस्पर्शने चैव ब्रह्मयज्ञजपादिषु । रक्तपाते नखघृष्टदन्तखड्गादिभिः क्षते । विप्रादिरशुचिः कायः शस्त्रास्त्रैः कण्टकादिभिः । भुक्त्वा सुप्त्वाऽनौच्छिष्टेऽपवित्रः कृतमैथुने । शयने ब्राह्मणादीनां शरीरं शुद्धकर्म्मणि । ज्वरादिभिस्तथा सर्व्वरोगैर्युक्तद्विजन्मनाम् । वपुरप्रयतं पूजादानहोमजपादिषु । धूमोद्गारे वमौ श्राद्धपतिताद्यादिभोजनैः । तथा च रेतःस्खलने सद्यो देहाऽपवित्रता । अपवित्रं द्विजातीनां वपुः स्याद्वाह्यदर्शने । गर्हितदानग्रहणे पतिते पातकादिभिः । अशौचान्तेन शुद्धिः स्यात् जातके मृतकेऽपि च । सर्व्ववर्णाश्रमादीनां तनोः सन्ध्यादिकर्म्मसु" । मृतकादिभिन्ने स्नानापनेयतेति । अशौचशब्दे द्रव्यशुद्धिशब्दे च दृश्यम् ।

शुद्धजङ्घ पुंस्त्री शुद्धा जङ्घा यस्य । गर्दभे त्रिका० [स्त्रियां ङीष् ।

शुद्धमांस न०२१८२पृ० कृतान्नशब्दे दर्शिते पक्वमांसभेदे [शब्दच०।

शुद्धवल्ली स्त्री कर्म०। १गुडूच्यां शब्दच०२पविलायां लतायाञ्च

शुद्धान्त पु० शुद्धः निर्दोषः अन्तः पर्य्यन्तो यस्य । १नृपान्तःपुरे उपचारात् तत्र स्थितायां २राजयोषिति पुंस्त्री० "शुद्धान्तसम्भोगनितान्ततुष्टे" इति नैषधम् । शुद्धं शुद्धिः ६त०। ३अशौचान्ते ।

शुद्धापह्नुति स्त्री कर्म०। "शुद्धापह्नुतिरन्यस्यारोपार्थो धर्म्मनिह्नवः" चन्द्रालोकोक्ते अर्थालङ्कारभेदे ।

शुद्धि स्त्री शुध-क्तिन् । १मार्जने जटा० २नैर्म्मल्यसम्पादने ३वैदिककर्म्मयोग्यत्वासम्पादकसंस्कारभेदे च । ४दुर्गायां "स्मरणाच्चिन्तनाद्वापि शोध्यते येन पातकात् । तेन शुद्धिः समाख्याता देवी रुद्रतनौ स्थिता" देवीपु०तन्नामनिरुक्तिः

शुद्धोदनसुत पु० बौद्धभेदे हेमच० ।

शुध शौचे शोधने सक० निःशेषभवने अक० च दि० पर० अनिट् । शुध्यति लृदित् अशुधत् । "मनो हरः शुध्यति यद्गुणः स्यादिति" लीला० ।

शुन गतौ तु० पर० सक० सेट् । शुनति अशोनीत् ।

शुन पु० शुन-क । कुक्कुरे । कि । तत्रैव वाचस्पतिः ।

शुनःशेफ पु० शुनइव शेफोऽस्य अलुक्समा० । विश्वामित्रशिष्ये मुनिभेदे । [राजनि० ।

शुनक पु० शुनइव कन् । १मुनिभेदे स्वार्थे क । २कुक्कुरे

शुनकचञ्चुका स्त्री शुनकस्येव चञ्चुः पत्रं यस्याः कप् । क्षुद्रचञ्चुक्षुपभेदे राजनि० ।

शुनकचिल्ली स्त्री शुनकप्रिया चिल्ली । शाकभेदे राजनि० ।

शुनासीर पु० शुनः सुखं नासीरं यस्य पृषो० । १इन्द्रे २पेचके च पृषो० तस्य रूपत्रयम् द्विरूपकोषे उक्तं यथा "शुनाशीरो द्वितालव्यः शुनासीरो द्विदन्त्यकः । तालव्यादिर्दन्त्यमध्यः शुनासीरश्च दृश्यते" ।

शुनी स्त्री श्वन्+स्त्रियां ङीप् । १कुक्कुरयोषिति अमरः ।

२कृष्णशाल्मल्यां लतायां राजनिघण्टुकोषः ।

शुनीर पु० शुनी+संघार्थे र । कुक्कुरीसमूहे त्रिका० ।

शुन्ध शुद्धौ अक० शोधने सक०चु० उभ० सेट् । शुन्धयति ते अशुशुन्धत् त ।

शुन्ध शुद्धौ अक० शुद्धीकरणे सक० भ्वा० उभ० सेट । शुन्धति ते अशुन्धीत् अशुन्धिष्ट । "आपः शुन्धन्तु मैनसः" इति सन्ध्यामन्त्रः ।

शुन्ध्यु पु० शुन्ध-युच तस्य न अनादेशः । वायौ उणा० ।

शुन्भ दीप्तौ अक० मर्दने सक० तु० पर० सेट् । शुभति अशुम्भीत् "प्रागप्रामनिशुम्भशाम्भवधनु"रिति वी०च०

शुन्य न०शुनीनां समूहः यत् । १कुक्कुरीसंघे त्रिका०शून्य+ घ्णो० । २रिक्ते जटा० । [अशोभीत् ।

शुभ दीप्तौ अक० हिंसने सक०तु०तुचा० पर० सेट् । शुम्भति

शुभ दीप्तौ भ्वा०आ०अक०सेट् । शोभते लृदित् अशुभत् शुशुभे

शुभ न०शुभ-क । १मङ्गले २शुभयुक्ते त्रि० अमरः । ३पद्म- काष्ठे राजनि० ४विष्कम्भादिषु मध्ये नवोविंशयोगे पु० ५खेचरपुरभेदे न० मेदि० । [शुभंयुः" इति भट्टिः ।

शुभंयु त्रि०शुभम्+अस्त्यर्थे युस् । शुभान्विते अमरः "क्षितिपः

शुभगन्धक न०शुभोगन्धोऽस्य कप् । १बोले राजनि० २शुभग- न्धयुते त्रि० [अक्षाधिकचन्द्रे पापग्रहायुक्ते बुधे च ।

शुभग्रह पु०शुभः शुभदायकः ग्रहः । १सौम्यग्रहे २गुरौ शुक्रे

शुभङ्कर त्रि०शुभं करोति कृ-खच् मुम् च । १मङ्गलकारके २दुर्गायां स्त्री शब्दमा० ङीप् । [२मङ्गलदातरि त्रि०।

शुभद पु० शुभं ददाति दा-क । १अश्वत्थवृक्षे राजनि० ।

शुभदन्ती स्त्री शुभा दन्ता यस्याः ङीष् । १सुदत्यां स्त्रियां २पुष्पदन्तदिग्गजयोषिति च मेदि० ।

शुभपत्री स्त्री० शुभानि पत्राण्यस्याः ङीष् । (शालपान) स्वार्थे वा कप् । शुभपत्रिका तत्रार्थे राजनि० ।

शुभम् अव्य० शुभ-कमु । मङ्गले "शुभंयुः" ।

शुभवासन पु० शुभं वासयति सुखम् वासि-ल्यु । सुखवा- सने द्रव्ये शब्दच० ।

शुभसूचनी स्त्री देवीभेदे (सुवचनी) "रक्ता पद्मचतुर्मुखी त्रिनयना चामीकरालङ्कृता पीनोत्तुङ्गकुचा दुकूल- वसना हंसाधिरूढा परा । ब्रह्मानन्दमयी कमण्डलु- कराद्याभीतिहस्ता शिवा ध्येया सा शुभसूचनी त्रिज- गतामन्वापदुद्धारिणी" । सा च स्त्रीभिः पूज्या ।

शुभा स्त्री शुभ-क । १शोभायां २कान्तौ ३इच्छायां मेदि० । ४रोचनायां ५गोरोचनायां ६शम्यां ७प्रियङ्गौ ८श्वेत- दूर्वायां राजनि० । ९देवसभायां शब्दच० १०उमासखी- भेदे शब्दच० । [सखीभेदे स्त्री शब्दमा० ।

शुभाचार त्रि०शुभ आचारोयस्य । १शोभनाचारयुते २उमा-

शुभाञ्जन पु० शुभ-क शुभम् अञ्जनं यस्मात् ५ब० । शोभा- ञ्जनवृक्षे शब्दर० ।

शुभ्र न०शुभ-रक् । १अभ्रके मेदि० २रौप्ये ३कासीसे ४शु- भ्रवर्णे राजनि० । ५चन्दने शब्दच० । ६श्वेतवर्णे पु० ७तद्वति त्रि० अमरः ।

शुभ्रकर पु० शुभ्राः करोऽस्य । १चन्द्रे २कर्पूरे च । शुभ्र- किरणशुभ्रांशुप्रभृतयोऽप्यत्र । [जयोषिति अमरः

शुभ्रदन्ती स्त्री शुभ्रो दन्तो यस्याः ङीप् । पुष्पदन्तदिग्ग-

शुभ्रालु पु० कर्म० । १महिषकन्दे राजनि० । २श्वेतालौ च ।

शुभ्रि पु० शुभ-क्रि । चतुर्मुखे ब्रह्मणि त्रि०कौ० ।

शुम्भ पु० शुन्भ-अच् । दानवभेदे । शुम्भस्य प्रह्लादपुत्र- विरोचनात्मजगवेष्ठिनः पुत्रः एकः "विरोचनस्य प्रा- ह्लादिः पञ्च तस्यात्मजाः स्मृताः । गवेष्ठी कालनेमिश्च जम्भो वाष्कल एव च । शुम्भश्चैव निशुम्भश्च विष्वक्- सेनो महौजसः । गवेष्ठिनः सुता ह्येते" वह्निपु० अप- रश्च "कश्यपस्य दनुर्नाम भार्य्यासीत् द्विजसत्तम ! । तस्यास्तु द्वौ सुतावास्तां सहस्राक्षाद्बलाधिकौ । ज्येष्ठः शुम्भ इति ख्यातो निशुम्भश्चापरोऽसुरः" वामनपु० । देवीमाहा० अपरोऽपि देव्या निहतः । तदन्योऽपि तत्रैव ११अ० "शुम्भो निशुम्भश्चैवान्यावुत्पत्स्येते महासुरौ । नन्दगोपगृहे जाता यशोदागर्भसम्भवा । ततस्तौ नाशयिष्यामि विन्ध्याचलनिवासिनी" इत्युक्तः ।

शुम्भमर्दिनी स्त्री शुम्भं मृद्नाति मृद-णिनि । दुर्गायां हेमच० । हन-णिनि । शुम्भघातिनी शब्दच० ।

शुम्भपुरी स्त्री ६त० । (शम्भलपुर) एकचक्राख्ये पुरे त्रिका० ।

शुर मारणे स्तम्भने च दि०आ०सक०सेट् । शूर्यते अशूरिष्ट ।

शुल्क कथने, सर्जने, वर्जने च चु०उभ०सक० सेट् । शुल्क- यति ते अशुशुल्कत् त ।

शुल्क पु०न० शुल्क्यते अतिसृज्यते कर्मणि घञ् । १घट्टादिदेये राजकरे मेदि० २राजग्राह्यकरभेदे अमरः । वरपक्षात् कन्यापक्षीयैः ३ग्राह्ये धने ४स्त्रीधनभेदे "भगिनीशुल्कं सोदर्याणाम्" इति स्मृतिः । सभागार्थं स्त्रीभ्यः देये ५धने "अशुल्कोपहृतायास्तु पितृकुदावोढुरेव ते" इति स्मृतिः ६पण्ये च । [द्रव्यकरादानस्थाने ।

शुल्कस्थान न०६त० । (घाटि) २घट्टे भूपानां क्रयविक्रययोग्य

शुल्ल न० शुल्ल-अच् पृषो० । १ताम्रे २रज्जौ च अमरटीका ।

शुल्व माने दाने च चु० उभ० सक० सेट् । शुल्वयति ते अशु- शुल्वत् त । [४आचारे ५यज्ञकार्य्ये च मेदि०।

शुल्व न० शुल्व-अच् । १ताम्रे २रज्जौ च अमरः ३जलसमीपे

शुल्वारि पु० ६त० । १गन्धके हेमच० तस्य ताम्रादिजारकत्वात् तथात्वम् ।

शुश्रू स्त्री मातरि "शिशोः शुश्रूषणात् शुश्रूः" भा०शा०अ०

शुश्रूषण न० श्रु-सन्-ल्युट् । १सेवायां शब्दच० । युच् । तत्रैव स्त्री २श्रवणेच्छायाञ्च । [च ।

शुश्रूषा स्त्री श्रु-सन्-अ । १श्रवणेच्छायाम् २उपासने ३कथने

शुष शोषणे दि०पर०सक०अनिट् । शुष्यति लृदित् अशुषत् ।

शुष पु० शुष-क । १गर्त्ते २बिले च अजयपालः ।

शुषि स्त्री शुष-कि । १पाषाणे २बिले च मेदि० ।

शुषिर न०शुष-किरच् । १छिद्रे २वंशप्रादिवाद्ये ३सच्छिद्रे त्रि० अमरः ४मूषिके पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष् । ५अग्नौ पु० विश्वः ; ६चित्रकवृक्षे ७नद्यां स्त्री धरणिः । दनलीनामगन्धद्रव्ये स्त्री अमरः । [२शोषणे न० ।

शुष्क त्रि०शुष+क्त । आतपादिना १कृतशोषणे । भावे क्त ।

शुष्कपत्र न० शुष्कं पत्त्रमस्य । (नालता) १शाकभेदे । "शुष्कपत्रं पयोमिश्रं पित्तश्लेष्मज्वरापहम् । तत् शुष्कपत्रं जलदोषनाशनं विशेषतः पित्तकफज्वरापहम् । जलस्य तस्यापि च पित्तहारकम् सुरोचनं व्यञ्जनयोगकारकम्" राजवल्लभः । कर्म० । २शुष्के पर्णे न०

शुष्कमांस न० कर्म० । आतपादिना शुष्कमांसे तद्गुणा भावप्र० उक्ता यथा "त्रिदोषकृत् व्याकजुष्टं शुष्कं शूलकरं गुरु" मांसमित्यनुषङ्गः ।

शुष्करेवती स्त्री मातृकाभेदे "अश्विन्यस्य तथा काली सृष्टा पूर्वं महात्मना । तथा तद्रुधिरं पीतमन्धकानां महात्मनाम् । सा चास्मिन् कथिता लोके नामतः शुष्करेवती" वह्निपु० १५४अ० ।

शुष्कल न० शुष्कं शोषणं लाति ला-क । १शुष्कमांसे । शुष-कलच् किच्च । २आमिषे उणादि० ।

शुष्कवृक्ष पु० कर्म० । धववृक्षे राजनि० ।

शुष्कवैर न० शुष्कं फलशून्यं वैरम् । उद्देश्यशून्ये कलहे ।

शुष्कव्रण पु० कर्म० । (घँटा) किणरूपे व्रणे त्रिका० ।

शुष्काक्षिपाक पु० नेत्ररोगभेदे तल्लक्षणं भावप्र०उक्तं यथा "यत् कूणितं दारुणरूक्षवर्त्म सन्दृश्यते चाविलदर्शनं यत् । सुदारुणं यत्प्रतिबोधने च शुष्काक्षिपाकोपहतं तदक्षि" । कूणितं सङ्कोचितं छादितमिति यावत् । दारुणरूक्षवर्त्म दारुणं विकृतं रूक्षं च वर्त्म यस्य तत् । दृढमलानिवर्त्मघर्षणं सन्दृश्यते यदाहं भवति । आविलदर्शनम् आविलस्य अनच्छस्य दर्शनं येन तत् । तत्प्रतिबोधने उद्घाटने, सुदारुणम् अतिशयेन विकृतम्" ।

शुष्काङ्ग पु० शुष्कानङ्गमस्य । १धववृक्षे (धगाछ) २शुष्कावयवयुते त्रि०स्त्रियां ङीष् । सा च ३गोधिकायां शब्दच०

शुष्कार्द्रक न० शुष्कमार्द्रकम् । शुण्ठ्यां (शुँठ) शब्दच० ।

शुष्म न० शुष-मन् किच्च । १तेजसि मेदि० २पराक्रमे हेमच० ३सूर्य्ये पु० मेदि० ४अग्नौ त्रिका० ५चित्रकवृक्षे ६वायौ ७पक्षिणि संक्षिप्तसा० दस्यार्चिषि च पु० भरतः ।

शुष्मन् न०शुष-उनिप् । १तेजसि जटा० २शौर्य्ये हेमच० ३अग्नौ ४चित्रकवृक्षे च पु० अमरः ।

शूक पु० न० श्वि-कक् सम्प्र० । (शुङा) १तीक्ष्णाग्रे अमरः । २शिखायां ३दयायां मेदि० ४सविषजलसलोद्भवे जन्तुभेदे भावप्र० तद्दोषाधिकारेण तज्जातरोगास्तत्र दर्शिता यथा "अथ शूकदोषाधिकारः । तत्र शूकदोषस्य निदानमाह "अक्रमाच्छेफसो वृद्धिं योऽभिवाञ्छति मूढधीः । व्याधयस्तस्य जायन्ते दश चाष्टौ च शूकजाः" । अक्रमात् अनुचितवृद्धिक्रमात् । अनुचिता च वृद्धिः भूरिविकारजनकस्य योगेन शूकजाः शूकोजलशूकः सविषो जलजन्तुविशेषः स तु जलसलोद्भवः अल्पड्वाङ्ग इत्यादिकः । तथा शूकप्रधानो लिङ्गवृद्धिकरो वात्स्यायनाद्युक्तो रोगः शूक उच्यते" । शूकदोषा दश चाष्टौ च भवन्ति । तेष्वादौ सर्षपिकामाह "गौरसर्षपसंस्थाना शूकदुर्भगहेतुका । पिडका श्लेष्मवाताभ्यां ज्ञेया सर्षपिका१ तु सा । शूकदुर्भगहेतुका शूकदुष्टयोनिनिमित्ता च । अथाष्ठीलिकामाह "कठिना विषमैर्भुग्नैर्वायुनाष्ठीलिका२ भवेत्" । अष्ठीला लौहकारस्य भाण्डविशेषः (निहार) इति लोके । तया कठिनेत्यष्ठीलिका विषमैर्भुग्नैरिति वक्ष्यकाणस्य कविशेषणम् । विषमैर्ह्रस्वदीर्घैः । भुग्नैः वक्रैः । ग्रथितमाह "शूकैर्यत् पूरितं शश्वद्ग्रथितं३ नाम तद्भवेत्" । यल्लिङ्गं सदा शूकैः पूरितं तद्ग्रथितत्वाद्ग्रथितम् । कुम्भिकामाह "कुम्भिका४ रक्तपित्तात् स्याज्जाम्बवास्थिनिभा सिता" कुम्भिका कुम्भीफलतुल्यत्वात् । अलजीमाह "अलजी५ स्यात्तथा यादृक् प्रमेहपिडका तथा । सा च रक्ताऽसिता स्फोटाचिता च कथिता बुधैः" । एषा रक्तपित्तनिमित्ता ज्ञेया । मृदितमाह "मृदितं६ पीडितं यत्तु संरब्धं वातकोपतः ।

शूकदोषे जाते पीडितं यद्यत् संरब्धम् यशोथं भवति तल्लिङ्गं स्तदितमुच्यते। संमूढपिडकामाह “पाणिभ्यां स्पृशसंमूढे संमूढपिडका७ भवेत्”। शूकदोषे जाते पाणिभ्यां स्पृशसंमूढे पिषिते लिङ्गे”। अत्रापि वातकोपत इत्यनुवर्त्तते। अथावमन्थमाह “दीर्घा बह्व्यश्च पिडका दीर्य्यन्ते मध्यतस्तु याः। सोऽवमन्थः८ कफासृग्भ्यां वेदना रोमहर्षकृत्”। दीर्घा दीर्घाङ्कुराः। पुष्करिकामाह “पिडका पिडकाव्याप्ता पित्तशोणितसम्भवा। पद्मकर्णिकसंस्थाना९ ज्ञेया पुष्करिकेति सा”। पिडकाव्याप्ता पार्श्वतः क्षुद्रपिडकाव्याप्ता। अतएव पद्मकर्णिकसंस्थाना। स्पर्शहानिमाह “स्पर्शहानिन्तु१० जनयेच्छोणितं शूकदूषितम्” अत्र स्पर्शाज्ञत्वमेव लक्षणम्। उत्तमामाह “मुद्गमाषोपमा रक्ता रक्तपित्तोद्भवा च या। एषोत्तमाख्या पिडका११ शूकाजीर्णसमुद्भवा”। शतपोनकमाह “छिद्रैरणुमुखैर्लिङ्गं चितं यस्य समन्ततः। वातशोणितजो व्याधिः विज्ञेयः शतपोनकः१२”। शतपोनकश्चालनी तत्तुल्यत्वाच्छतपोनकः। त्वक्पाकमाह “वातपित्तकृतो ज्ञेयस्त्वक्पाको१३ ज्वरदाहकृत्”। शोणितार्बुदमाह “कृष्णैः स्फोटैः सरक्ताभिः पिडकाभिर्निपीडितम्। लिङ्गं वास्तुरुजाश्चोग्रा ज्ञेयं तच्छोणितार्बुदम्१४”। वास्तुरुजः स्फोटपिडकाधिष्ठानवेदनाः। अथ मांसार्बुदमाह “मांसदुष्टं विजानीयादर्बुदं मांससम्भवम्१५”। मांसपाकमाह “शीर्य्यन्ते यस्य मांसानि यस्य सर्वाश्च वेदनाः। विद्यात्तं मांसपाकन्तु१६ सर्वदोषकृतं भिषक्”। शीर्य्यन्ते गलन्ति। सर्वाश्च वेदनाः वातपित्तकफजाः। अथ विद्रधिमाह “विद्रधिः१७ सन्निपातेन यथोक्तमभिनिर्द्दिशेत्”। यथोक्तं सान्निपातिकं विद्रधितुल्यं कथयेत्। तिलकालकानाह “कृष्णानि चित्राण्यथ वा शुक्लानि सविषाणि च। पतन्ति पातयन्त्याशु मेढ्रं निरवशेषतः। कालानि भूत्वा मांसानि शीर्य्यन्ते यस्य देहिनः। सन्निपातसमुत्थांश्च तान् विद्यात्तिलकालकान्१८”। चित्राणि नानावर्णानि। शुक्लानि शुक्लवर्णानि मञ्चाः क्रोशन्तीति वत्। सविषाणि सविषशूकाख्यजन्तुविशेषजातत्वात्। शीर्य्यन्ते गलन्ति। कृष्णतिलतुल्यत्वात्तिलकालकाः। असाध्यमाह “तत्र मांसार्बुदं यच्च मांसपाकश्च यः स्मृतः। विद्रधिश्च न सिध्यन्ति ये च स्युस्तिलकालकाः”। [२रसे च भैर०।

शूकक पु० शूकैः जलजन्तुभेदैः कायति कै—क। १प्राहुट्काले

शूककीट पु० शूकाकाररोमयुक्तः कीटः शा०त० (शुया-पोका) कीटभेदे अमरः। स हि शूकाभरोमवान्।

शूकधान्य न० शूकयुक्तं धान्यम् शाक०। यवादौ धान्ये अमरः। “व्रीह्यादिकं यदिह शूकसमन्वितं स्यात् तत् शूकधान्यमथ मुद्गमकुष्टकादि। शिम्बीनिगूढमिति तत् प्रवदन्ति शिम्बीधान्यं तृणोद्भवमथो तृणधान्यमन्यत्। तत्र त्रिदोषशमनं लघु शूकधान्यं तेजोबलातिशयवीर्य्यविवृद्धिदायि। देशे देशे शूकधान्येषु संख्या स्यात् शक्या नो नरैर्देवतैर्वा” राजनि०। “शूकधान्यं शमीधान्यं समातीतं प्रशस्यते। परतो वातकट्रूक्षं प्रायेणाभिनवं गुरु” राजवल्लभः। [शब्दच०।

शूकपिण्डी स्त्री शूकस्य पिण्डीव। शूकशिम्ब्याम्

शूकर पुंस्त्री० शू इत्यव्यक्तं शब्दं करोति कृ—अच् शूक+अस्त्यर्थे र वा। स्वनामख्याते पशौ अमरः स्त्रियां ङीप्।

शूकरकन्द पु० शूकर इव रोमशः कन्दोऽस्य। वाराहीकन्दे राजनि०।

शूकरदंष्ट्रक पु० गुदभ्रंशे क्षुद्ररोगभेदे “सदाहो रक्तपर्य्यन्तस्त्वक्पाकी तीव्रवेदनः। कण्डूमान् ज्वरकारी च स स्याच्छूकरदंष्ट्रकः” भावप्र० तल्लक्षणमुक्तम्।

शूकरपादिका स्त्री शूकरस्येव पादाः मूलान्यस्याः कप् अत इत्वम्। कोलशिम्ब्यां राजनि०।

शूकराक्रान्ता स्त्री शूकरेणाक्रम्यते स्म आ+क्रम—क्त ३त०। वराहक्रान्तायां शब्दच०।

शूकरी स्त्री शूकर आकारकत्वेनास्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष्। १वराहक्रान्तायां शब्दच०। शूकर+जातौ ङीष्। २तज्जातिस्त्रियाञ्च। [द्रव्ये त्रि०।

शूकरेष्ट पु०६त०। १कसेरुनामकन्दे राजनि०। २वराहप्रिय-

शूकवती स्त्री शूकोऽस्त्यस्याः मतुप् मस्य वः ङीप्। १कपिकच्छ्वां शब्दच०। २शूकयुते त्रि० स्त्रियां ङीप्।

शूकशिम्बा स्त्री शूकयुक्ता शिम्बा शाक०। कपिकच्छ्वां शब्दच०।

शूकशिम्बि(म्बी) पु० शूकयुक्ता शिम्बिः शाक० वा ङीप्। कपिकच्छ्वां शब्दच०।

शूका स्त्री शूकोऽस्त्यस्याः अच्। कपिकच्छ्वां शब्दच०।

शूकाभृष्ट पु० हृषमर्षणभेदे हारा०। [शब्दर०।

शूतिपर्ण पु० श्वि—क्तिन् शूति स्फीतं पर्णं यस्य। आरग्वधे

शूद्र पुंस्त्री० शुच—रक् पृषो० चस्य दः दीर्घश्च। १चतुर्थे वर्णे स्त्रियां टाप्। शूद्रा शूद्रजातिस्त्रियाम्। पुंयोगे ङीष्। शूद्री शूद्रभार्य्यायाम्। शुचा द्रवति द्रु-ड पृषो०। २शोकहेतुकगतियुक्ते शूद्राभिकरणशब्दे दृश्यम्।

अथ शूद्रधर्मादि "विप्राणामर्चनं नित्यं शूद्रधर्मो विधीयते। तद्द्वेषी तद्धनग्राही शूद्रश्चाण्डालतां व्रजेत्। लक्षः कोटिसहस्राणि शतजन्मानि शूकरः। श्वापदः शतजन्मानि शूद्रो विप्रधनापहा। यः शूद्रो ब्राह्मणीगामी मातृगामी स पातकी। कुम्भीपाके पच्यते स यावद्वै ब्रह्मणः शतम्। कुम्भीपाके तप्ततैले दष्टः सर्पैरहर्निशम्। शब्दञ्च विकृताकारं कुरुते यमताडनात्। ततश्चाण्डालयोनिः स्यात् सप्तजन्मसु पातकी। सप्तजन्मसु सर्पश्च जलौकाः सप्तजन्मसु। जन्मकोटिसहस्रञ्च विष्ठायां जायते कृमिः। योनिकृमिः पुंश्चलीनां स भवेत् सप्तजन्मसु। गवां व्रणकृमिः स्याच्च पातकी सप्तजन्मसु। शौनौ यौनौ भ्रमत्येवं न पुनर्जायते नरः" ब्रह्मवै० पु० ८२अ०। "द्विजानां पादशुश्रूषा शूद्रैः कार्य्या सदा त्विह। पादप्रक्षालनं शस्तैर्भोज्यमुच्छिष्टमात्रकम्। ते तु चक्रुस्तदा चैव तेभ्यो भूयः पितामहः। शुश्रूषार्थं मया यूयं तुरीये तु पदे कृताः। द्विजानां क्षत्त्रवर्णानां वैश्यानाञ्च भवद्विधाः। त्रिभ्यः शुश्रूषणा कार्य्या इत्यवादीद्विभुस्तदा" पाद्मे सृ०ख० १६अ०। "शुश्रूषैव द्विजातीनां शूद्राणां धर्मसाधनम्। कारुकर्म तथाऽऽजीवः पाकयज्ञोऽपि धर्मतः" गारुडे ४८अ०। "तथा मद्यस्य पानेन ब्राह्मणीगमनेन च। वेदाक्षरविचारेण शूद्रश्चाण्डालतां व्रजेत्" इति शूद्रकमलाकरधृतपराशरवाक्यम्। ब्राह्मणस्य तदन्नभोजननिषेधो यथा "शूद्रान्नं ब्राह्मणोऽश्नन् वै मासं मासार्द्धमेव वा। तद्योनावभिजायेत सत्यमेतद्विदुर्बुधाः। अथोदरस्थशूद्रान्नो मृतः श्वा चैव जायते। द्वादश दश चाष्टौ च गृध्रशूकरपुक्कसाः। उदरस्थितशूद्रान्नो ह्यधीयानोऽपि नित्यशः। जुह्वन् वापि जपन् वापि गतिमूर्द्ध्वां न विन्दति। अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्त्रियान्नं पयः स्मृतम्। वैश्यस्य चान्नमेवान्नं शूद्रान्नं रुधिरं स्मृतम्। तस्मात् शूद्रं न भिक्षेत यज्ञार्थं सद्द्विजातयः। श्मशानमिव यच्छूद्रस्तस्मात् परिवर्जयेत्। कथानामथ वा भिक्षां कुर्य्याद्वाग्निविवर्जितः। सच्छूद्राणां गृहे कुर्व्वन् तत्पापेन न लिप्यते। विशुद्धान्वयसञ्जातो निवृत्तो मद्यमांसतः। द्विजभक्तो वणिग्वृत्तिः शूद्रः सन् परिकीर्त्तितः" इति बृहत्पराशरः।

शूद्रकृत्यविचारधृतमत्स्यपुराणम्

"एवं शूद्रोऽपि सामान्यं वृद्धिश्राद्धन्तु सर्व्वदा। नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्य्यादामान्नवद्बुधः। दानप्रधानः शूद्रः स्यादित्याह भगवान् प्रभुः। दानेन सर्व्वकामाप्तिरस्य सञ्जायते यतः"। ततो दानमेवापेक्षितं न तु भोजनमपि। सामान्यं सर्व्वजनकर्त्तव्यत्वेन प्रतिमासकृष्णपक्षादिविहितश्राद्धम् आभ्युदयिकश्राद्धञ्च एवं द्विजातिवत् शूद्रोऽपि कुर्य्यादित्यन्वयः। नमस्कारेण मन्त्रेण न तु पठितमन्त्रेण। आमान्नवदित्यनेन जलसेकाभिन्नान्नव्यावृत्तिः "छिन्नमन्नमुदाहृतम्" इति वशिष्ठेन छिन्नस्यैवान्नत्वाभिधानात् कन्दुपक्वस्य भृष्टत्वं न तु छिन्नत्वं हारीतेन स्वेदनभर्जनयोः पृथक्त्वमुक्तं यथा "आदीपनतापनस्वेदनभर्जनपचनादिभिः पञ्चभिरिति"। अस्यार्थः आदीपनं काष्ठानां, तापनं तोयादेः, स्वेदनं धान्यादेर्भर्जनं यवादेः, पचनं तण्डुलादेः इति पञ्चमी सूना इति कल्पतरुः। अतएव छिन्नधान्येन व्यवह्रियते। "कन्दुपक्वानि तैलेन पायसं दधिसक्तवः। द्विजैरेतानि भोज्यानि शूद्रगेहकृतान्यपि" इति कूर्मपुराणवचने शूद्रकर्त्तृक कन्दुपक्वादेर्ब्राह्मणभक्ष्यत्वेन श्राद्धे देयत्वमुक्तम्। कन्दुपक्वं जलोपसेकं विना केवलपात्रेण वह्निना पक्वम्। पायसं पाकेन काठिन्यविकारापन्नं दुग्धं परमान्नपरत्वे पुंलिङ्गनिर्द्देशापत्तेः तथा चामरः "परमान्नन्तु पायसः" इति। "दिने त्रयोदशे प्राप्ते पाकेन भोजयेद्द्विजान्। अयं विधिः प्रयोक्तव्यः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः" इति श्राद्धचिन्तामणिधृतवराहपुराणवचनमपि कन्दुपक्वपरम्। एवन्तु एतद्वचनं सच्छूद्रपरं मैथिलोक्तं हेयम्। एवञ्च आममांसस्यापि श्राद्धे देयत्वं आमश्राद्धतत्त्वेऽनुसन्धेयम्। तत्र दृश्यदैवतप्रकाशार्थं ब्राह्मणेन मन्त्राः पाठ्याः "अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः। अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते" इति वराहपुराणात् अयं श्राद्धेतिकर्त्तव्यताकोविधिः शूद्रकर्त्तृकामन्त्रपाठरहितः शूद्रस्य मन्त्रपाठानधिकारसिद्धौ यदमन्त्रस्येति पुनर्वचनं तदृश्यवाग्रहणार्थं परिभाषार्थञ्च ततस्तत्कर्मसम्बन्धिमन्त्रेण विप्रकर्त्तृकीयकर्मकारयितृब्राह्मणो गृह्यते तेन ब्राह्मणेन तत्र मन्त्रः पठनीय इति तात्पर्य्यं तत्र यजुर्वेदिका मन्त्राः तथा च स्मृतिः "आर्षक्रमेण सर्व्वत्र शूद्रा वाजसनेयिनः। तस्माच्छूद्रः स्वयं कर्म यजुर्वेदेनैव कारयेत्"। आर्षक्रमेण सूत्रोक्तक्रमेण यजुर्वेदिसम्बन्धिगृह्यादिना "चतुर्णामपि वर्णानां यानि प्रोक्तानि वेधसा। धर्म्मशास्त्राणि राजेन्द्र! शृणु तानि नृपोत्तम!। विशेषतस्तु शूद्राणां पावनानि मनीषिभिः

अष्टादश पुराणानि चरितं राघवस्य च । रामस्य कुरुशार्दूल धर्मकामार्थसिद्धये । तथोक्तं भारतं वीर ! पाराशर्य्येण धीमता । वेदार्थं सकलं योज्य धर्मशास्त्राणि च प्रभो !" इति भविष्यपुराणवचनात्तेषां पौराणिकादिर्विधिः । योज्य योजयित्वा । अत्र च "श्राद्धं वेदमन्त्रवर्ज्जं शूद्रस्य इति वचने वेदत्वोपादानात् श्राद्धे पुराणमन्त्रः शूद्रेण पठनीय इति मैथिलोक्तं तन्न वराहपुराणे शूद्राणां मन्त्रवर्जित इत्यनेन मन्त्रमात्रनिषेधात् मत्स्यपुराणे नमस्कारेण मन्त्रेण इत्युपादानाच्च पौराणिकस्यापि श्राद्धे निषेधः प्रतीयते । एवं स्नानेऽपि "ब्रह्मक्षत्रविशामेव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते । तूष्णीमेव हि शूद्रस्य सनमस्कारकं मतम्" इत्यनेन नमस्कारविधानात् पञ्चयज्ञेऽपि । "शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तया जीवनवान् भवेत् । शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेत् द्विजातिहितमाचरन् । भार्य्यारतिः शुचिर्भृत्यभर्त्ता श्राद्धक्रियारतः । नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्च यज्ञान्न हापयेत्" इति नमस्कारमात्रविधानात् श्राद्धादिषु पौराणिकमन्त्रनिषेधः । ततश्च स्नानश्राद्धतर्पणपञ्चयज्ञेतरत्र शूद्रस्य पौराणिकमन्त्रपाठः प्रतीयते । अत्र "षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यद्वेष्टं मङ्गलं कुले" इति मनुवचनात् "चूडा कार्य्या यथाकुलम्" इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च संस्कारमात्रे कुलधर्मानुरोधेन कालान्तरस्य नामविशेषोच्चारणस्याभिधानाच्च शूद्रादीनां नामकरणे बहुचोपाटिकपद्धतियुक्तनामकरणस्य च प्रतीतेर्वैदिककर्म्मणि शूद्राणां पद्धतियुक्तानामाभिधानं क्रियते इति" । शूद्रस्याचमने दैवतीर्थेन ओष्ठे जलं सकृत्क्षिपेत् न पिबेत् तथा च याज्ञवल्क्यः "हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः । शुध्येरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत् स्पृष्टाभिरन्ततः" । अन्ततो हृदयादिसमीपेन ओष्ठेन उत्तरात्तरमपकर्षात् अतएव स्पृष्टाभिरित्युक्तं न तु भक्षिताभिरिति "स्त्रीशूद्रः शुध्यते नित्यं चालनाच्च करोष्ठयोः" इति ब्रह्मपुराणवचनाच्च । याज्ञवल्क्यः "प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत्" अत्र द्विजस्यैवाचमने ब्राह्मतीर्थोपादानात् स्त्रीशूद्रयोर्न तेनाचमनम् एवमेव मिताक्षरायां व्यक्तमुक्तं परीक्षिता "स्त्रियाश्चैव दक्षिणं तीर्थं शूद्रजातेस्तथैव च । सकृदाचमनाच्छुद्धिरेतयोरेव चोभयोः" इति । एतदनन्तरम् इन्द्रियादिस्पर्शनन्तु ब्राह्मणवदेव प्रमाणान्तरन्तु वाजसनेयिब्राह्मणश्राद्धाह्निकतत्त्वयोरनुसन्धेयम्" श्रा०त० रघु० ।

शूद्रकर्म्मन् न० शूद्रस्य शास्त्रविहितं कर्म्म । शूद्रकर्त्तव्ये द्विजसेवादौ शूद्रकृत्यादयोऽप्यत्र ।

शूद्रप्रिय पु० ६तत्० । पलाण्डौ राजनि० ।

शूद्राधिकरण शूद्रस्य विद्यायामधिकारोऽस्ति नवेति सन्देहे नाधिकार इति निर्णायके शारीरकसूत्रोक्ते अधिकरणभेदे तच्चाधिकरणं तत्र दर्शितं यथा
"शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात् सूच्यते हि" सू० "यथा मनुष्याधिकारनियममपोह्य देवादीनामपि विद्यास्वधिकार उक्तस्तथैव द्विजात्यधिकारनियमापवादेन शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादित्येतामाशङ्कां निवर्त्तयितुम् इदमधिकरणमारभ्यते । तत्र शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादिति तावत् प्राप्तम्, अर्थित्वसामर्थ्ययोः सम्भवात्, "तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः" इतिवत् शूद्रो विद्यायामनवक्लृप्त इति निषेधाश्रवणात् । यच्च कर्म्मस्वनधिकारकारणं शूद्रस्यानग्नित्वं न तद्विद्यास्वधिकारस्यापवादकम् । न ह्याहवनीयादिरहितेन विद्या वेदितुं न शक्यते । भवति च लिङ्गं शूद्राधिकारस्योपोद्बलकं, संवर्गविद्यायां हि जानश्रुतिं पौत्रायणं शुश्रूषुं शूद्रशब्देन परामृशति "अह हारे त्वा शूद्र ! तवैव सह गोभिरस्तु" इति । विदुरप्रभृतयश्च शूद्रयोनिप्रभवा अपि विशिष्टविज्ञानसम्पन्नाः स्मर्य्यन्ते, तस्मादधिक्रियते शूद्रो विद्यास्वित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । न शूद्रस्याधिकारो वेदाध्ययनाभावात् । अधीतवेदो हि विदितवेदार्थो वेदार्थेष्वधिक्रियते, न च शूद्रस्य वेदाध्ययनमस्ति, उपनयनपूर्व्वकत्वाद्वेदाध्ययनस्य उपनयनस्य च वर्णत्रयविषयत्वात् । यत्त्वर्थित्वं न तदसति सामर्थ्येऽधिकारकारणं भवति । सामर्थ्यमपि न लौकिकं केवलमधिकारकारणं भवति शास्त्रीयेऽर्थे शास्त्रीयस्य सामर्थ्यस्यापेक्षितत्वात् शास्त्रीयस्य च सामर्थ्यस्याध्ययननिराकरणेन निराकृतत्वात् । यच्चेदं शूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्त इति तत् न्यायपूर्व्वकत्वाद्विद्यायामप्यनवक्लृप्तत्वं द्योतयति न्यायस्य साधारणत्वात् । यत् पुनः संवर्गविद्यायां शूद्रशब्दश्रवणं लिङ्गं मन्यसे न तल्लिङ्गम्, न्यायाभावात् । न्यायोक्ते हि लिङ्गदर्शनं द्योतकं भवति, न चात्र न्यायोऽस्ति कामञ्चायं शूद्रशब्दः संवर्गविद्यायामेवैकस्यां शूद्रमधिकुर्य्यात् तद्विषयत्वात् न सर्व्वासु विद्यासु, अर्थवादस्थत्वात् न तु क्वचिदप्ययं शूद्रमधिकर्त्तुमुत्सहते । शक्यते चायं शूद्रशब्दोऽधिकृतविषये योजयितुम् । कथमित्युच्यते । "कं वर एनमेतत् सन्त

सयुग्वानमिव रैक्कमात्थेति अस्माद्धंसवाक्यादात्मनोऽनादरं श्रुतवतो जानश्रुतेः पौत्रायणस्य शुगुत्पेदे तामृषी रैक्कः शूद्रशब्देनानेन सूचयाम्बभूवात्मनः परोक्षज्ञानस्य ख्यापनायेति गम्यते, जातिशूद्रस्यानधिकारात्। कथं पुनः शूद्रशब्देन शुगुत्पन्ना सूच्यते इति, उच्यते, तदा द्रवणाच्छुचमभिदुद्राव शुचा वाभिदुद्रुवे शुचा वा रैक्कमभिदुद्रावेति शूद्रावयवार्थसम्भवात् रूढ़ार्थस्य चासम्भवात्। दृश्यते चायमर्थोऽस्यामाख्यायिकायाम्"।

शूद्रार्त्ता स्त्री शूद्रेणार्त्ता पीड़िता। प्रियङ्गौ शब्दच०।

शूद्रावेदिन् त्री शूद्रां विन्दति विद-णिनि उप०। शूद्रजातिस्त्रिया विवाहकर्त्तरि। "शूद्रावेदी पतत्यत्रेः" मनुः "कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः। शूद्रैव भार्य्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते। ते च स्वा चैव राज्ञश्च ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः" इति मनुना कामतश्चातुर्वर्ण्ये विवाहे विहितेऽपि शूद्रावेदीत्यस्याधिकदोषार्थता द्विजातिस्त्रीलाभे शूद्रस्त्रीविवाहनिषेधार्थता च। स च विवाहः युगान्तरविषयः कलौ असवर्णस्त्रीविवाहनिषेधात् कलिशब्दे १८०२ पृ० दृश्यम्।

शूद्रान्न न०६त०। शूद्रस्वामिकान्ने तस्य द्विजैरभक्ष्यत्वं यथा हारीतः "शूद्रान्नेन तु भुक्तेन उदरस्थेन यो मृतः। स वै खरत्वमुष्ट्रत्वं शूद्रत्वञ्चाधिगच्छति" सं०त० धृत वाक्यं शूद्रान्नं शूद्रस्वामिकान्नं रघु०। "आमं शूद्रस्य पक्वान्नं पक्वमुच्छिष्टमुच्यते" इति तत्पक्वान्नस्य सर्वथा निषेधादत्र आमान्नमेव शूद्रस्वामिकान्नं गृह्यते। तद्दत्तमपि भोजनकाले तद्गृहावस्थितं तदपि शूद्रान्नं तदाहाङ्गिराः "शूद्रवेश्मनि विप्रेण क्षीरं वा यदि वा दधि। निवृत्तेन न भोक्तव्यं शूद्रान्नं तदपि स्मृतम्" तेन शूद्रवेश्मस्थितक्षीरदध्यादिकमपि शूद्रान्नं पारिभाषिकमिति बोध्यम्। निवृत्तेन शूद्रान्नान्निवृत्तेन। तदपीति अपिशब्दात् साक्षाद्दत्तघृततण्डुलादि न तु तद्दत्तकपर्दकादिना क्रीतमपि। स्वगृहागते शूद्रान्ने अङ्गिराः "यथा यतस्ततो ह्यापः शुद्धिं यान्ति नदीं गताः। शूद्राद्विप्रगृहेष्वन्नं प्रविष्टन्तु सदा शुचि" प्रविष्टं स्वत्वापादकप्रतिग्रहादिनेति शेषः। अतएव पराशरः "तावद्भवति शूद्रान्नं यावन्न स्पृशति द्विजः। द्विजातिकरसंस्पृष्टं सर्वं तद्धविरुच्यते"। स्पृशति प्रतिगृह्णातीति कल्पतरुः। तच्च संप्रोक्ष्य ग्राह्यमित्याह विष्णुपु० "संप्रोक्ष्य प्रतिगृह्णीयाच्छूद्रान्नं गृहमागतम्" तच्च पात्रान्तरे ग्राह्यमित्याहाङ्गिराः "स्वपात्रे यत्तु विन्यस्तं शूद्रो यच्छति नित्यशः। पात्रान्तरगतं ग्राह्यं दुग्धं स्वगृहमागतम्"। एतेन स्वगृहमागतस्यैव शुद्धत्वं प्रतीयते ततश्चैतादृशमपि मुमुक्षुणा शूद्रान्नं सर्वथा न भोक्तव्यम् प्रागुक्तहारीतवचने तन्निन्दाश्रवणात्" शु०त०। "नाद्यात् शूद्रस्य विप्रोऽन्नं मोहाद्वा यदि वान्यतः। स शूद्रयोनिं व्रजति यस्तु भुङ्क्ते ह्यनापदि। षण्मासान् यो द्विजो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं विगर्हितम्। जीवन्नेव भवेत् शूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते। ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रस्य च मनीषिणः। यस्यान्नेनोदरस्थेन मृतस्तद्योनिमाप्नुयात्" व्यासवाक्यम् "आर्त्विजः कुलमित्रञ्च गोपालो दासनापितौ। एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत्। हलीवलः कुम्भकारः क्षेत्रकर्षक एव च। एते शूद्रेषु भोज्यान्ना दत्त्वा स्वल्पपणं बुधैः। पायसं स्निग्धपक्वञ्च यावकञ्चैव सक्तवः। पिण्याकञ्चैव तैलञ्च शूद्राद्ग्राह्यं द्विजातिभिः" कूर्मपु० ७त० भागे १६अ०। "कन्दुपक्वानि तैलेन पायसं दधिसक्तवः। द्विजैरेतानि भोज्यानि शूद्रगेहकृतान्यपि"। "कुलमित्रादीनां भोज्यान्नता तु कलीतरपरा। शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणाम्। भोज्यान्नता गृहस्थस्य तीर्थसेवाऽतिदूरतः" पराशरेण कलौ वर्ज्यत्वोक्तेः शूद्रोऽपि ब्राह्मणद्वारा पक्वान्नेन नैवेद्यं दातुमर्हति वृषोत्सर्गाङ्गचरुपाकादिवत् तत्रापि तस्याधिकार इति ति०त० दुर्गोत्सवप्रकरणे रघुनन्दनेन व्यवस्थापितम् तत्र दृश्यम्।

शूद्रासुत पु० शूद्रायाः द्विजातिभिः ऊढायाः सुतः। द्विजातिजाते शूद्रजातिस्त्रियाः सुते पुत्रभेदे।

शूना स्त्री श्वि-अधिकरणे-क्त सम्प्र०दीर्घः। १प्राणिवधस्थाने हला०। "पञ्च शूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः। कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन्" मनुः। तद्दोषनिवृत्तये काले मनुना पञ्च यज्ञा विहिता यथा "अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम्। होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्। पञ्चैतान् यो महायज्ञान् न हापयति शक्तितः। स गृहेऽपि वसन्नित्यं शूनादोषैर्न लिप्यते"। (आलजिभ) २अधोजिह्वायां हारा०।

शून्य लि०शूनायै प्राणिवधाय हितम् रहःस्थानत्वात् यत्। १निर्जनस्थाने मेदि०। २आकाशे शब्दच०। ३विन्दुमात्रे हेमच०। ४अभावे च अमरः। ५असम्पूर्णे ६वने ७तुच्छे च त्रि० अमरः।

[२शून्यमध्ययुक्ते लि०।

शून्यमध्य पु० शून्यमाकाशो मध्ये यस्य। १नले राजनि०।

शून्यवादिन् पु० शून्यमभावमात्रं सर्वकारणतया वदति वद–णिनि। बौद्धभेदे बुद्धशब्दे ४५८१ पृ० दृश्यम्।

शून्या स्त्री शून्यमस्त्यस्याः अच्। १नल्यां विश्वः। २महा-कण्टकिन्याम्। (फणिमनसा) राजनि०। [इदित् शूर्यः

शूर हिंसे स्तम्भे च दि०आ०सक०सेट्। शूर्यते अशूरिष्ट।

शूर विक्रमे अद० चु० उभ० सक० सेट्। शूरयति ते अशुशूरत् त।

शूर पु० शूर–अच्। १वीरे विक्रमवति अमरः। २वसुदेव-नामके यादवे मेदि०। ३सूर्ये त्रिका० ४अर्कवृक्षे ५सिंहे ६शूकरे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष्। ७चित्रकवृक्षे ८साले ९निकुचे १०मसूरे च पु० राजनि०।

शूरण पु० शूर–ल्यु। (ओल) १सूरणभेदे अमरः "शूरणो दीपनो रूक्षः कषायः कण्डुलः कटुः। विष्टम्भी विशदो रुच्यः कफार्शःकृन्तनो लघुः। विशेषादर्शसे पथ्यः प्लीहगुल्मविनाशनः। सर्वेषां कन्दशाकानां शूरणः श्रेष्ठ उच्यते। दद्रूणां रक्तपित्तानां कुष्ठानां न हितो हि सः। सन्धानयोगसंप्राप्तः शूरणो गुणसत्तमः" भावप्र०। २श्योणाकवृक्षे च शब्दमाला। [च।

शूरसेन पु०शूरा सेना यत्र, यस्य वा। १देशभेदे २नृपभेदे

शूर्प माने चु०उभ० सक० सेट्। शूर्पयति ते अशुशूर्पत् त।

शूर्प पु०शूर्प्यते धान्यादिकमनेन शूर्प–घञ्। (कुला) धान्या-दिस्फोटके १वंशमयपात्रे २द्रोणद्वयपरिमाणे च शब्दच०।

शूर्पकर्ण पुंस्त्री० शूर्पे इव कर्णौ यस्य। १गजे त्रिका०। स्त्रियां ङीष्। २शूर्पश्रुतिरप्यत्र हारा०।

शूर्पणखा(खी) स्त्री शूर्पे इव नखा अस्याः णत्वम् वा ङीष्। रावणभगिन्यां शब्दमा०। [शब्दच०।

शूर्पपर्णी स्त्री शूर्पं इव पर्णान्यस्याः ङीप्। शिम्बीभेदे

शूर्पवात पु० ६त०। शूर्पजवायौ फुत्कफाले त्रिका०।

शू(सू)र्म पु०स्त्री० उर्मिरस्त्यस्याः अच् वा पृषो०वस्य शः। लौ-हप्रतिमायाम् अमरः। [लौहादिप्रतिमायां शब्दच०।

शू(सू)र्मि(र्मी) स्त्री वृष० उर्मिः यस्याः वा शत्वम् वा ङीप्।

शूल रुजायां भ्वा०पर० अक० सेट्। शूलति अशूलीत्।

शूल पु०न० शूल–क। १रोगभेदे २त्रिशूले च अमरः। ३व्य-थायां ४मृत्यौ ५सुतीक्ष्णे अयःफाले धरणिः। ६चिह्ने मेदि०। ७मुनिभेदे विष्कम्भादिषु दशमे योगे च पु०। ९विक्रेतव्ये "अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः। केशशूलाः स्त्रियो राजन्! भविष्यन्ति युगक्षये" भा०व० १८८ अ०। अट्टशब्दे ८५ पृ० दृश्यम्। शूलरोगभेद नि-दानादिकं भावप्र० उक्तं यथा

"अथ शूलाधिकारः। तत्र शूलस्य संविकष्टं निदान-माह "दोषैः पृथक्समस्तामद्वन्द्वैः शूलोऽष्टधा भवेत्। सर्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः(कर्त्ता)"। अथ वा-तिकस्य विप्रकृष्टं निदानं सम्प्राप्तिपूर्वकं लक्षणञ्चाह "व्या-यामयानादतिमैथुनाच्च प्रजागराच्छीतजलातिपानात्। कलायमुद्गाढकिकोरदूषादत्यर्थरूक्षाध्यशनाभिघातात्। क-षायतिक्तातिविरूढजान्नविरुद्धवल्लूरकशुष्कशाकैः। विट्-शुक्रमूत्रानिलसन्निरोधाच्छोकोपवासादतिहास्यभाषात्। वायुः प्रवृद्धो जनयेद्धि शूलं हृत्पृष्ठपार्श्वत्रिकवस्तिदेशे। जीर्णे प्रदोषे च घनागमे च शीते च कोपं समुपैति गाढम्। मुहुर्मुहुश्चोपशमप्रकोपौ विण्मूत्रसंस्तम्भनतोद-भेदैः। संस्वेदनाभ्यञ्जनमर्दनाद्यैः स्निग्धोष्णभोज्यैश्च शमं प्रयाति"। व्यायामो मल्लयुद्धादिः यानं तुरगरथादि मैथुनं स्त्रीसेवा प्रजागरो रात्रौ, एषामतियोगात् शीत-लजलप्रभृतपानात् कलायस्त्रिपुटः आढकः तुवरी कोरदूषः कोद्रवः। अतिरूक्षद्रव्यसेवा, अध्यशनं भुक्तस्यो-परि भोजनम् अभिघातो लोष्टादिभिः, कषायतिक्तरस-सेवा विरूढजान्नम् विरूढमङ्कुरितमन्नम् कलायच-णकादि तज्जमन्नं भक्ष्यम्। वल्लूरकं शुष्कमांसम्। तस्य शूलस्य देशमाह हृदादिषु तत्र हृच्छूलस्य पृथगपि लक्षणं पठन्ति "कफपित्तावरुद्धस्तु मारुतो रसमूर्च्छितः। हृदिस्थः कुरुते शूलमुच्छ्वासस्यावरोधकम्। स हृच्छूल इति ख्यातो रसमारुतकोपजः"। अथ पार्श्वशूलस्यापि लक्षणमाह "कफं निगृह्य पवनः सूचीभिरिव निस्तु-दन्। पार्श्वस्थः पार्श्वयोः शूलं कुर्यादाध्मानसंयुतम्। तेनोच्छ्वसिति वक्त्रेण नरोऽन्नञ्च न काङ्क्षति। निद्राञ्च नाप्नुयादेव पार्श्वशूलः प्रकीर्त्तितः"। वस्तिशूलस्यापि लक्षणमाह "संरोधात् कुपितो वायुर्वस्तिं संश्रित्य ति-ष्ठति। वस्तेरध्वनि नाडीषु ततः शूलोऽस्य जायते। विण्मूत्रवातसंरोधी वस्तिशूलः स उच्यते"। प्रकृत-मनुसरति जीर्णे भुक्ते प्रदोषे रात्र्यागमे रात्रि-भवशीतेन वातप्रकोपात्। घनागमे वर्षासु मेघोदये च तथैव। पैत्तिकमाह "क्षारातितीक्ष्णोष्णविदाहि-तैलनिष्पावपिण्याककुलत्थयूषैः। कट्वम्लसौवीरसुराविका-रैः क्रोधानलायासरविप्रतापैः। ग्राम्यातियोगाद-शनैर्विदग्धैः पित्तं प्रकुप्याथ करोति शूलम्। तृण्मोह-

दाहार्त्तिकरं हि नाभ्यां संस्वेदमूर्च्छाभ्रमशोषयुक्तम् । मध्यंदिने कुप्यति चार्द्धरात्रे निदाघकाले जलदात्यये च । शीते च शीतैः समुपैति शान्तिं सुस्वादुशीतैरपि भोजनैश्च” । निष्पावो राजमाषः । सौवीरं सन्धानभेदः । सुराविकारैः “परिपक्वान्नसन्धानसमुत्पन्ना सुरा मता” । तस्या विकारैः । रविप्रतापः आतपः । व्यायामातियोगो मैथुनाधिक्यम् । विदाहीत्युक्तापि अशनैर्विदग्धैरिति बोधयति अविदाहिवस्तुनोऽपि पित्तवशाद्विदाहित्वं भवति । जलदात्यये शरदि । शीतैर्वातादिभिः । श्लैष्मिकमाह “आनूपवारिजकिलाटपयोविकारैर्मांसेक्षुपिष्टकृशरातिलशष्कुलीभिः । अन्यैर्बलासजनकैरपि हेतुभिश्च श्लेष्मा प्रकोपमुपगम्य करोति शूलम् । हृल्लासकाससदनारुचिसम्प्रसेकैरामाशये स्तिमितकोष्ठशिरोगुरुत्वैः । भुक्ते सदैव हि रुजं कुरुतेऽतिमात्रम् सूर्य्योदयेऽथ शिशिरे कुसुमागमे च” । आनूपं बहुलजलदेशजं मांसम् । वारिजं शम्बूकादि “पक्वं दध्ना समं क्षीरं विज्ञेया दधिकूर्चिका । तक्रेण तक्रकूर्च्ची स्यात्तयोः पिण्डः किलाटकः” । पयोविकारः पायसादिः पिष्टं माषादिः । अन्यैः गुर्वादिभिः । स्तिमितमार्द्रपटावगुण्ठितमिव यत्कोष्ठं शिरश्च तयोर्गुरुत्वैः सह । सूर्य्योदय इति त्रिधा विभक्तदिवसप्रथमभागस्योपलक्षणम् । शिशिरे तत्र कफस्यातिसञ्चयात् । कुसुमागमे वसन्ते । द्वन्द्वजमाह “द्विदोषलक्षणैरेतैर्विद्याच्छूलं द्विदोषजम् । सर्वेषु देशेषु च सर्वलिङ्गं विद्याद्भिषक् सर्वभवं हि शूलम् । सुकष्टमेनं विषवज्रकल्पं विवर्जनीयं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः” । सर्वेषु देशेषु हृत्पृष्ठपार्श्वत्रिकवस्तिनाभ्यामाशयेषु । सर्वभवं त्रिदोषजम् । आमजमाह “आटोपहृल्लासवमी गुरुत्वस्तैमित्यमानाहकफप्रसेकैः । कफस्य लिङ्गेन समानलिङ्गमामोद्भवं शूलमुदाहरन्ति” । अत्रामशूले जाते पश्चाद्दोषसम्बन्धः अतएवास्य शूलस्याष्टमत्वमुक्तम् । स च प्रथममामाशये भवति पश्चात् सम्बन्धिभिर्दोषैर्वस्तिनाभिहृत्पार्श्वकुक्षिषु भवति यथा दोषसम्बन्धः । आमशूलस्य दोषविशेषेण देशविशेषमाह “वातात्मकं वस्तिगतं वदन्ति पित्तात्मकञ्चापि वदन्ति नाभ्याम् । हृत्पार्श्वकुक्षौ कफसन्निविष्टं सर्वेषु देशेषु च सन्निपातात्” । हृत्पार्श्वकुक्षौ हृत्पार्श्वाभ्यां सहिते कुक्षौ । कफस [illegible] कफेनाविष्टम् “कुक्षौ हृत्कटिपार्श्वेषु स शूलः कफवातिकः ॥ कुक्षौ हृन्नाभिमध्ये तु स शूलः कफपैत्तिकः ॥ । दाहज्वरकरो घोरो विज्ञेयो वातपैत्तिकः” । तन्त्रान्तरोक्तनामशूलमाह “अतिमात्रं यदा भुक्तं पावके मृदुताङ्गते । स्थिरीकृतन्तु तत्कोष्ठे वायुरावृत्य तिष्ठति । यदान्नं न गतं पाकं तच्छूलं कुरुते भृशम् । मूर्च्छाध्मानं विदाहञ्च हृत्क्लेशं स विलम्बिकम् । कम्पं वान्तिमतीसारं प्रमेहं जनयेदपि । अविपाकोद्भवं शूलमेतमाहुर्मनीषिणः” अविपाकोद्भवम् आमोद्भवमित्यर्थः । अथ शूलस्योपद्रवानाह “वेदनातितृषा मूर्च्छा आनाहो गौरवारुची । कासः श्वासो वमिहिक्का शूलस्योपद्रवाः स्मृताः” । अथासाध्यत्वादिकमाह “एकदोषानुगः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः । सर्वदोषान्वितो घोरस्त्वसाध्यो भूर्य्युपद्रवः” । अथारिष्टमाह “वेदनातितृषा मूर्च्छा आनाहो गौरवं ज्वरः । भ्रमोऽरुचिः कृशत्वञ्च बलहानिस्तथैव च । उपद्रवा दशैवैते यस्य शूलेषु, नास्ति सः” । अथ शूलस्यैव भेदं परिणाममाह “स्वैर्निदानैः प्रकुपितो वातः सन्निहितो यदा । कफपित्ते समावृत्य शूलाकारो भवेद्बली । भुक्ते जीर्य्यति यच्छूलं तदेव परिणामजम्” । स्वैर्निदानैरित्यादिना निदानपूर्विका संप्राप्तिरुक्ता भुक्ते जीर्य्यतीत्यादिना लक्षणमुक्तम् । समावृत्य व्याप्य । तस्य लक्षणमप्येतत् समासेनाभिधीयते । “आध्मानाटोपविण्मूत्रविबन्धारतिवेपनैः । स्निग्धोष्णोपशमप्रायं वातिकं तद्वदेद्भिषक् । तृष्णादाहारतिस्वेदकट्वम्ललवणोत्तरम् । शूलं शीतशमप्रायं पैत्तिकं लक्षयेद्बुधः । छर्दिहृल्लाससम्मोहस्वल्परुग्दीर्घसन्तति । कटुतिक्तोपशान्तौ च विज्ञेयञ्च कफात्मकम् । संसृष्टलक्षणं बुद्ध्वा द्विदोषं परिकल्पयेत् । त्रिदोषजमसाध्यं स्यात् क्षीणमांसबलानलम्” । अथान्नद्रवनामानं शूलविशेषमाह “जीर्णे जीर्य्यति चाप्यन्ने यच्छूलमुपजायते । पथ्यापथ्यप्रयोगेण भोजनाभोजनेन वा । न शमं याति नियमात् सोऽन्नद्रव उदाहृतः । नेदं शूलमसाध्यं चिकित्साभिधानात्” ।

अथ शूले पथ्यापथ्ये भावप्र० दर्शिते यथा

“कलाययवगोधूमाः श्यामाकाः कोरदूषकाः । राजमाषाश्च कुलत्थाः कङ्गुशालयः । दधिजुष्टरसं क्षीरं सर्पिर्गव्यं समाहिषम् । वास्तुकं कारवल्ली च कर्कोटकफलानि च । बर्हिणो हरिणास्तुल्या रोहिताद्याः कपिञ्जलाः । एतान्यन्नानि शस्तानि सामतासुनिषिक्तसूकैः ।

दधिक्षुमरसं दध्ना क्षुप्तः कृतो रसो यस्य तत्क्षीरं दधियुक्तं क्षीरमित्यर्थः। "व्यायामं मैथुनं मद्यं लवणं कटुकं रसम्। वेगरोधं शुचं क्रोधं विदलं शूलवान् त्यजेत्"। स च उपपातकचिह्नं यथोक्तं शाता० कर्मवि० "जलोदरयकृत्प्लीहशूलरोगव्रणानि च। श्वासाजीर्णज्वरच्छर्दिभ्रममोहगलग्रहाः। रक्तार्बुदविसर्पाद्या उपपापोद्भवा गदाः"।

शूलक पुंस्त्री० शूल+संज्ञायां कन्। १दुर्विनीताश्वे हेमच०। स्त्रियां ङीप्। स्वार्थे क। २शूलशब्दार्थे।

शूलग्रन्थि पु० शूलाकारः ग्रन्थिरस्य। मालादूर्वायां राजनि०

शूलघातन न० शूलं रोगभेदं घातयति हन–णिच्–ल्यु। मण्डूरे शब्दच०।

शूलघ्न पु० शूलं हन्ति हन–क। तुम्बुरवृक्षे रत्नमा०।

शूलद्विष पु० द्वित०। हिङ्गौ रत्नमाला। [शब्दच०।

शूलधन्वन् पु० शूलं धनुरायुधमस्य अनङ् समा०। शिवे

शूलधर पु० शूलं धारयति धारि–अच् ह्रस्वः। शिवे शब्दच०। भृ–क्विप्। शूलभृदप्यत्र। [स्त्री ङाप् शब्दर०।

शूलधारिन् पु० शूलं धरति धृ–णिनि। १शिवे २दुर्गायां

शूलधृष् पु० शूलेन धर्षति दैत्यान् धृष–क्विप्। १शिवे २दुर्गायां स्त्री। धृज–क्विन्। शूलधृक् तत्रार्थे।

शूलनाशन न० शूलं नाशयति नश–णिच्–ल्यु। सौवर्चलवणे हेमच०। [राजनि०।

शूलपर्णी स्त्री शूलमिव पर्णं यस्याः ङीप्। शूलोटये

शूलपाणि पु० शूलं पाणौ यस्य। शिवे शूलहस्तादयोऽप्यत्र।

शूलशत्रु पु० शूलस्य रोगस्य शत्रुः। एरण्डवृक्षे शब्दच०।

शूलहन्त्री स्त्री शूलं रोगं हन्ति हन–तृच् ङीप्। यवान्यां राजनि०।

शूलहृत् पु० शूलं रोगं हरति हृ–क्विप्। हिङ्गुनि त्रिका०।

शूला स्त्री शूलं तदाकारोऽस्त्यस्य शूलं स्वयौवनविक्रयतयाऽस्त्यस्या वा अच्। १दुष्टवधार्थकीलके २वेश्यायाञ्च त्रिका०।

शूलाकृत त्रि० शूलेन विद्धा कृतं पक्वम् शूल+डाच्+कृ–क्त। लौहादिकीलकेन विद्धा पक्वे मांसे (काबाब) अमरः

शूलिक त्रि० शूलं पाकसाधनत्वेनास्त्यस्य ठन्। १शूलाकृते शब्दच० २शशके हेमच० ३शूलयुते त्रि०।

शूलिन् पु० शूलमस्त्यस्य इनि। १शूलरोगयुक्ते २शूलास्त्रधारके त्रि० ३शिवे पु० ४शशके भावप्र०। [वृक्षे शब्दच०।

शूलिन पु० शूलं तदाकारं फलमस्त्यस्य इनन्। माण्डीर-

शूली स्त्री शूलं पत्राकारे अस्त्यस्य अच् गौरा० ङीष्। शूलाकारपत्रयुते अनामख्याते तृणभेदे राजनि०।

शूलोत्खा स्त्री शूलं रोगभेदमुत्खनति उद्+खन–ड। सोमराज्यां शब्दच०।

शूल्य त्रि० शूले संस्कृतं यत्। शूलाकृते मांसे भावप्र० कृतान्नशब्दे तत्पाकादि २१८२ पृ० दृश्यम्।

शूष प्रसवे भ्वा० पर० सक० सेट्। शूषति अशूषीत्।

शृ(सृ)गाल पुंस्त्री० असृजं लाति ला–क पृषो०। (शेयाल) १पशौ अमरः स्त्रियां ङीष्। २दैत्यभेदे मेदि०। ३वासुदेवे ४निष्ठुरे ५खले च पु० सारस्वताभिधानम्। पृषो०। सृकाल तत्रार्थे शब्दच०। ६भीरौ अमराद्यकोषः। सृगालशब्दशाकुनं शिवारुतशब्दे दृश्यम्।

शृगालकण्टक पु० सृगालस्येव कण्टको यस्य। (शेयालकाँटा) क्षुपभेदे शब्दच०।

शृगालकोलि पु० सृगाल इव कण्टकितः कोलिः। (शेयाकुल) क्षुपभेदे रत्नमाला। [लाक्षे क्षुपभेदे राजनि०।

शृगालघण्टी स्त्री सृगाल इव कण्टकिनी घण्टी। कोकि-

शृगालजम्बू स्त्री सृगालप्रिया जम्बुरिव। १गोडुम्बे (गोमुक) २घोण्टाफले मेदि०। [राजनि०।

शृगालविन्ना स्त्री सृगालैर्विद्यते विद–क्त। पृश्निपर्ण्यां

शृगालिका स्त्री सृगालस्य भार्य्या ङीप् स्वार्थे क। १सृगालयोषिति सृगालीव इवार्थे कन्। २भयात् पलायने मेदि०।

शृगाली स्त्री सृगालस्तत्पलायनं सादृश्येनास्त्यस्य अच् ङीप्। १पलायने त्रिका०। २कोकिलाक्षे ३विदार्य्यां राजनि०।

शृङ्खल पु० सृङ्गात् प्राधान्यात् खल्यतेऽनेन पृषो०। निगडे २लौहमये ३पादबन्धने च हेमच०। ४कट्याभरणे अमरः ५पुंस्काटीवस्त्रबन्धने मेदि०। तत्रार्थे स्त्रीत्वमपि टाप्।

शृङ्खलक पुंस्त्री० शृङ्खल इव कायति कै–क। १उष्ट्रे राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् स्वार्थे क। २शृङ्खलशब्दार्थे।

शृङ्खलित त्रि० शृङ्खला जाताऽस्य इतच्। बद्धनिगडे धनञ्जयः

शृङ्खली स्त्री शृङ्खलः तदाकारोऽस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष्। १कोकिलाक्षे वृक्षे २पुंस्काटीवस्त्रबन्धने च राजनि०।

शृङ्ग न० शृ–गन् पृषो० मुम् ह्रस्वश्च। १पर्वतोपरिभागे सानौ अमरः। २प्रभुत्वे ३चिह्ने ४जलक्रीडार्थयन्त्रभेदे (पिचकारी) ५पश्वादीनां विषाणे (शिङ्गा) ६उत्कर्षे च मेदि०। ७अग्रे ८तीक्ष्णे ९पद्मे च शब्दर० १०महिष-

शृङ्गनिर्मितवाद्यभेदे (शिङ्गा) ११कामोद्रेके सा०द० शृङ्गारशब्दे दृश्यम् । १२कूर्चशीर्षकवृक्षे पु० मेदि० १३मुनिभेदे पु० ।

शृङ्गक पु० शृङ्गमिव कायति कै–क । जीवकवृक्षे जटा० ।

शृङ्गकन्द पु० शृङ्गमिव कन्दोऽस्य । शृङ्गाटके (पानीफल) राजनि० ।

शृङ्गज न० शृङ्गे पर्वताग्रे जायते जन–ड । १अगुरुचन्दने रत्नमा० । २वाणे हेतुवृक्षे पु० संक्षिप्तसा० ३शृङ्गजातमात्रे त्रि० ।

शृङ्गमूल पु० शृङ्गमिव मूलमस्य । शृङ्गाटके राजनि० ।

शृङ्गमोहिन् पु० शृङ्गाय कामोद्रेकाय मोहयति मुह–णिच्–णिनि । चम्पके राजनि० ।

शृङ्गला स्त्री शृङ्गं तदाकारफलं लाति ला–क । अजशृङ्ग्यां (गाड़रशिङ्गा) शब्दच० ।

शृङ्गवत् पु० शृङ्गं प्राशस्त्येनास्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १सीमापर्वतभेदे तन्मानादि भाग० ५।१६ अ० उक्तं यथा "उत्तरोत्तरेणेलावृतं नीलः श्वेतः शृङ्गवान् इति त्रयो रम्यकहिरण्मयकुरूणां वर्षाणां मर्यादागिरयः प्रागायता उभयतः क्षारोदावधयः द्विसहस्रयोजनपृथव एकैकशः पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तरोत्तरं दशांशाधिकांशेन दैर्घ्य एव ह्रसन्ति" । २शृङ्गयुते त्रि० ।

शृङ्गवेर न० शृङ्गमिव वेरमवयवो यस्य । १आर्द्रके अमरः । २शुण्ठ्यां ३रामभित्रगुहकचण्डालपुरे च । स्वार्थे क । आर्द्रके हेमच० । [एरकाङ्कुरे भावप्र० ।

शृङ्गवेराभमूलक पु० शृङ्गवेरेण तुल्यं मूलमस्य कप् ।

शृङ्गाट पु० शृङ्गं प्राधान्यमटति अट–अण् । १उत्तरस्य पर्वतभेदे २चतुष्पथे ३जलकण्टकिवृक्षे च ४तत्फले न० । "शृङ्गाटकं हिमं स्वादु गुरु वृष्यं कषायकम् । ग्राहि शुक्रानिलश्लेष्मप्रदं पित्तास्रदाहनुत्" भावप्र० । स्वार्थे क । तत्र, चतुष्पथे अलङ्कारोक्ते बन्धभेदरूपे शब्दालङ्कारे च । स च पर्वतः कामाख्यादेशस्थः यथोक्तं कालिकापु०८२अ० यथा "हीववत्याः पूर्वतस्तु शृङ्गाटो नाम पर्वतः । तत्र भर्गस्य देवस्य लिङ्गमेकं प्रतिष्ठितम् । सरित्तु सिद्धा निर्घोता दक्षिणोदधिगामिनी । शृङ्गाटकस्य सततं स्वनन्ती प्रावृषि पातवः । दक्षिणं सागरं याति भर्गस्य प्रियकारिणी । पक्वमांसभेदे तत्पाकविधिर्यथा "शुष्कमांसं तनूकृत्य कर्त्तितं क्षोदितं जले । लवङ्गं हिङ्गुसहितं ससर्षपार्द्रकसंयुतम् । हरिद्राजीरकधन्याकनिम्बूरससमन्वितम् । घृते सगन्धे तद्भृष्टं पूरणं प्रोच्यते बुधैः । शृङ्गाटकं समितया कृतं पूरणपूरितम् । पुनः सर्पिषि सम्भृष्टं मांसं शृङ्गाटकं वदेत् । मांसं शृङ्गाटकं रुच्यं बृंहणं बलकृत् गुरु । वातपित्तहरं वृष्यं कफघ्नं वीर्यवर्द्धनम्" भावप्र० ।

शृङ्गार पु० शृङ्गं कामोद्रेकमृच्छत्यनेन ऋ–अण् । १रसभेदे अमरः । २लवङ्गे ३सिन्दूरे ४चूर्णे च मेदि० । शृङ्गं कारणत्वेन ऋच्छति अण् । ५कालागुरुणि राजनि० ६आर्द्रके शब्दच० । शृङ्गं प्राधान्यमृच्छत्यनेन अण् । ७भूषणे ८गजभूषणे च । स्वार्थे क । सिन्दूरे "पुंसः स्त्रियां स्त्रियः पुंसि संयोगं प्रति या स्पृहा । स शृङ्गार इति ख्याता रतिक्रीडादिकारणम्" इत्युक्ते ९स्त्रीपुंसयोरन्योन्यसंयोगं प्रतीच्छाभेदे च रसभेदलक्षणादिकं सा०द० उक्तं यथा "शृङ्गं हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुकः । उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृङ्गार इष्यते । परोढां वर्जयित्वात्र वेश्याञ्चाननुरागिणीम् । आलम्बनं नायिकाः स्युर्दक्षिणाद्याश्च नायकाः । चन्द्रचन्दनरोलम्बरुताद्युद्दीपनं मतम् । भ्रूविक्षेपकटाक्षादिरनुभावः प्रकीर्त्तितः । त्यक्त्वौग्र्यमरणालस्यजुगुप्सा व्यभिचारिणः । स्थायी भावो रतिः श्यामवर्णोऽयं विष्णुदैवतः" । "शून्यं वासगृहमित्यादि" । अत्र उक्तस्वरूपः पतिरुक्तस्वरूपा च बाला आलम्बनविभावौ । शून्यं वासगृहमुद्दीपनविभावः । चुम्बनमनुभावः । लज्जाहासौ व्यभिचारिणौ । एतैरभिव्यक्तः सहृदयरतिभावः शृङ्गाररूपतां भजते । तद्भेदावाह । विप्रलम्भोऽथ सम्भोग इत्येष द्विविधो मतः" । तत्र विप्रलम्भो विप्रलम्भशब्दे उक्तः सम्भोगस्तु "दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ । यत्रानुरक्तावन्योन्यं सम्भोगोऽयमुदाहृतः" । आदिशब्दादन्योन्याधरपानचुम्बनादयः । यथा "शून्यं वासगृहमित्यादि" । "संख्यातुमशक्यतया चुम्बनपरिरम्भणादिबहुभेदात् । अयमेक एव धीरैः कथितः सम्भोगशृङ्गारः । तत्र स्यादृतुषट्कं चन्द्रादित्यौ तथास्तमयः । जलकेलिवनविहारप्रायमधुपानयामिनीप्रभृतिः । अनुलेपनभूषाद्या वाच्यं शुचि मेध्यमन्यच्च" । तथा च भरतः "यत्किञ्चिल्लोके शुचि मेध्यमुज्ज्वलं दर्शनीयं वा तत्सर्वं शृङ्गारेणोपमीयते उपयुज्यते" । किञ्च "कथितश्चतुर्विधोऽसावानन्तर्यात्तु पूर्वरागादेः" । यदुक्तम् "न विना वि प्र-

तत्त्वेन सम्भोगः पुष्टिमश्नुते । कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान् रागो विवर्द्धते” ।

शृङ्गारभूषण न० शृङ्गारे तदर्थं भूषणम् । सिन्दूरे हेमच० ।

शृङ्गारयोनि स्त्री ६त० । कामदेवे हला० ।

शृङ्गारिन् पु० शृङ्गारः उद्दीप्यत्वेनास्त्यस्य इनि । १पूगे तत्फलभक्षणे हि कामोद्रेक इति तस्य तथात्वम् । २गजे मेदि० । ३सुवेशे त्रि० । ४माणिक्ये पु० राजनि० ।

शृङ्गिक न० शृङ्गं तदाकारोऽस्त्यस्य ठन् । १विषभेदे २अतिविषायां स्त्री शब्दर० । [स्त्रियां ङीप् ।

शृङ्गिण पु० शृङ्गं युद्धसाधनत्वेनास्त्यस्य इनन् । मेषे हेमच०

शृङ्गिन् पु० शृङ्गमस्त्यस्य इनि । १मेषे २कुलाचलभेदे शृङ्गवच्छब्दे दृश्यम् । ३पर्वतमात्रे ४मुनिभेदे ५वृक्षे च । ६शृङ्गयुक्ते त्रि० मेदि० । ७धेन्वां स्त्री ङीप् । ८स्नेषमीवृक्षे ९मल्लिकायां १०ज्योतिष्मत्यां च स्त्री मेदि० । मुनिभेदश्च शमीकर्षिपुत्रः स हि परिक्षितं प्रति तक्षकदंशनशापमदात् इति विष्णुपु० स्थितम् ।

शृङ्गी स्त्री शृङ्गमस्त्यस्या अच् गौरा० ङीष् । १मद्गुरस्य प्रियायाम् अमरः । पृषो० ह्रस्वः । शृङ्गिरित्यपि तत्रार्थे शब्दर० । २अतिविषायां ३वृषभौषधौ अमरः । ४कर्कटशृङ्ग्याम् ५स्नुह्यां ६विषे च राजनि० । ७भूषणस्वर्णे रत्नकोषः “मद्गुरस्यप्रिया शृङ्गी” इत्यमरे मद्गुरसी अप्रियेति नामद्वयम् । तेन (शिङ्गी) मत्स्यस्यैवेदं नाम इति भरतः ।

शृङ्गीकनक न० अगि–कि वा० ससु० ङीप् शृङ्गी अलङ्कारस्तदर्थं कनकम् । भूषणार्थस्वर्णे अमरः । [मरः ।

शृ(शॄ)णि स्त्री शृ–शॄ वा क्तिन् तस्य निः पृषो० । अङ्कुशे अ-

शृत त्रि० शृ–क्त । १पक्वे अमरः २क्वथिते जलादौ च “द्रव्यादुत्क्वाथिताक्तोयात् वाञ्छना परितापितात् । निःसृतो यो रसः पूतः स शृतः समुदाहृतः” वैद्यकोक्ते ३द्रव्यक्वाथजे रसे पु० ।

शृध अपानशब्दे भ्वा० आ० द्युता० लुङि लृटि लृङि च उभ० अक० सेट् क्त्वा वेट् । शर्द्धते अशृधत् शर्त्स्यति शर्द्धिष्यते ।

शृध क्लेदने भ्वा० उभ० सक० सेट् क्त्वा वेट् । शर्द्धति ते अशर्द्धीत् अशर्द्धिष्ट ।

शृध प्रहसने चु० उभ० सक० सेट् । शर्द्धयति ते अशशर्द्धत् त ।

शृधु पु० शृध–कु । १बुद्धौ विश्वः । २कुत्सिते ३अपाने संक्षिप्तसा०

शॄ हिंसने क्र्या० प्वा० पर० सक० सेट् । शृणाति अशारीत् । शीर्णः ।

शेखर पु० शिखि–गतौ अरन् पृषो० । १शिखायां २मूर्द्धस्थितमाल्ये च अमरः । ३वन्दायां स्त्री शब्दर० ङीप् । ४गीताङ्गे ध्रुवभेदे पु० तल्लक्षणं यथा “द्वादशाक्षरपादः स्यात् स चाल्पशुभकृत् प्रभोः । हास्यके च रसे वीरे गीयते शेखरो ध्रुवः । लघुर्गुरुर्भवेद्यत्र स भवेल्लघुशेखरः” संगीतदा० । [त्रि० ।

शेप पु० शी–पन् । १शेफे शिश्ने शब्दच० । २शयनकर्त्तरि

शेपाल पु० शेपः शयित इवालति अल–अच् । शैवाले शब्दर०

शेफ पु० न० । शी–फन् । १शिश्ने अमरः २शयनकर्त्तरि त्रि० । शुक्रपाते सति शेते शी–असि फुक् च शेफोऽप्यत्र न० “गोलिङ्गं चिह्नशेफसोः” अमरः । शेफश्शेफसी शेफ शेपौ शेपश्चेति पञ्चशब्दास्तत्रार्थे तत्र पृषो० साधुतेति भरतः । [ङीप् । शेफालिकायां शब्दमा० ।

शेफालि(ली) स्त्री शेफाः शयनशालिनः अलयो यत्र वा

शेफालिका स्त्री शेरते इति शेफाः अलयो यत्र वा कप् । (शिउलि) पुष्पवृक्षे अमरः “शेफालिका कटूष्णा च तिक्ता रूक्षा च वातहृत् । कफाङ्गसन्धिशातघ्नी शृतवातादिदोषहृत्” राजनि० । [अमरः ।

शेमुषी स्त्री शी–विच् शेः मोहस्तं मुष्णाति मुष–क । बुद्धौ

शेल गतौ चालने च भ्वा० पर० सक० सेट् । शेलति अशेलीत् । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

शेलु पु० शेल–उण् । बहुवारवृक्षे अमरः ।

शेव पु० शुक्रपाते सति शेते शी–वन् । पुंलिङ्गे २उन्नते ३अहौ च उणादिकोषः ।

शेवधि पु० शेः धनादिमोहस्तस्य अवधिः । “पद्मोऽस्त्रियां महापद्मः शङ्खोमकरकच्छपौ । मुकुन्दकुन्दनीलाश्च निधयो नव शेवधिः” इत्युक्ते नवविधे निधौ अमरटीका ।

शेवल न० शी–विच् तथाभूतः सन् वलते वल–अच् । शैवाले (शेओला) शब्दच० ।

शेवाल न० शेते विच् शेः–सन् वलते वल–संज्ञायां कर्त्तरि घञ् । १शैवाले शब्दर० । २आकाशमांस्यां स्त्री राजनि० ।

शेष पु० शिष–अच् । १अनन्ते सर्पराजे सर्पभेदे २बलदेवे च मेदि० । ३अवशेषे अमरः । ४गजे ५उपयुक्तेतरवस्तूनि अजयपालः । ६भगवतो कालसंज्ञमूर्त्तौ “एका भगवतो मूर्त्तिर्ज्ञानरूपा शिवामला । वासुदेवाभिधाना सा गुणातीता सुनिष्कला । द्वितीया कालसंज्ञा च तामसी शेषसंज्ञिता । निहन्ति सकलांश्चान्ते वैष्णवी परमा तनुः” कूर्मपु० ४८अ० । “शेषे षष्ठी” पा०सू० “उक्तादन्यः

शेषः" भाष्यादयः। परोद्देशेन प्रवर्त्तमाने ७गुणीभूते अस्य लक्षणविषयादि मीमांसासूत्रभाष्यादौ दर्शितं यथा "शेषः परार्थत्वात्" सू० "इह सूत्रे शेषस्य लक्षणम्, येन च हेतुना शेष इत्युच्यते, तदुभयमाख्यायते। यः परस्योपकारे वर्त्तते, स शेष इत्युच्यते, यथा, ये परार्थाः, ते वक्तारो भवन्ति, शेषभूता वयमिह इति। ननु योऽपि प्रधानभूतः सोऽपि कदाचित् परार्थे वर्त्तते, यथा उपाध्यायः प्रधानभूतः शिष्याणां विद्याविनयाधाने वर्त्तते। सत्यं वर्त्तते, यस्तु अत्यन्तं परार्थः, तं वयं शेष इति ब्रूमः, यथा, गर्भदासः कर्मार्थ एव स्वामिनोऽनड्वांश्च क्रीयते, वक्ष्यति इत्येव। ननु गर्भदासस्यापि स्वामी संविदधानो गुणभावमायात्। न इति ब्रूमः, आत्मन एवासौ संविदधानो गुणभावं गच्छति, नान्तरीयकत्वात् गर्भदासस्योपकरोति, अनडुहो वा, यस्त्वत्यन्तं परार्थः, तं वयं शेष इति ब्रूमः। अथ तत्र किं इदम्? । यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणः तत्र प्रतीयेत इति, तत्र अपूर्वार्थता व्यावर्त्तिता, दृष्टप्रयोजनानामाख्यातानाम्। इह तु सर्वेषामेव शेषाणां लक्षणमुच्यते" शव०भा०। तस्य लक्ष्याणि तत्राह "द्रव्यगुणसंस्कारेषु बादरिः" सू० "बादरिराचार्यः अत्र द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव शेषशब्दः इति मेने, न यागफलपुरुषेषु। द्रव्यं क्रियार्थं, यदि प्रयोजनवती क्रिया, अस्त्यं सा द्रव्येण निर्वर्त्तयितव्या, तस्या निर्वृत्तिर्द्रव्यादृते न भवति इति तन्निर्वृत्तये द्रव्यमेषितव्यं भवति, तस्मात् क्रियार्थं द्रव्यम्। गुणः शक्नोति विशिष्टं द्रव्यं चोदितं लक्षयितुम्, लक्षितेन च तेन प्रयोजनम्, विशिष्टस्य क्रियासाधनत्वात्, तस्मात् सोऽपि द्रव्यद्वारेण क्रियाया उपकरोति इति क्रियार्थ एव। संस्कारो नाम स भवति, यस्मिन् जाते पदार्थो भवति योग्यः कस्यचित् अर्थस्य, तेनापि क्रियायां कर्त्तव्यायां प्रयोजनम् इति सोऽपि परार्थः। तस्मात् द्रव्यगुणसंस्काराः परार्थत्वात् शेषभूताः। न तु यागफलपुरुषाः। यागः तावत् कर्त्तव्यः पुरुषस्य, न हि, तस्मिन् निर्वर्त्तिते किञ्चित् अपरमस्ति कर्त्तव्यम्। स हि पुरुषार्थः, यदन्यत् द्रव्यादि, तत् तदर्थं तस्य शेषभूतम्, स तु न किञ्चिदभिनिर्वर्त्तयितुम् क्रियते। फलमपि न तेन क्रियते, तस्मिन् तु कृते स्वयमेव तत् भवति। तस्मिन् कृते फलमस्य भवति इत्येतावत् गम्यते, नास्ति शब्दो यागेन क्रियते फलमिति। तस्मात् यागो न शेषभूतः कस्यचित् अर्थस्य। फलमपि न पुरुषं प्रत्युपदिश्यते, यः स्वर्गं कामयते, स यागं कुर्य्यादित्येतावत् शब्देनोपदिश्यते, नात्मनः परस्य वा इति, स्वर्गं प्रतीच्छामात्रेण स्वर्गकामः इति भवति, तस्मात् पुरुषं प्रति गुणभावेन न श्रूयते स्वर्गः, तस्मात् सोऽपि न शेषभूतः। न चेत् फलयागौ गुणभावेन चोद्येते, कस्य पुरुषः प्रधानभूतो भवति? प्रत्यक्षस्यास्य द्रव्यत्वात् कर्म प्रति गुणभावः। तस्मात् द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव शेषभावं बादरिर्मेने" शव०भा०। "कर्माण्यपि जैमिनिः, फलार्थत्वात्" सू० "जैमिनिस्तु आचार्यः कर्माण्यपि शेषभूतानि मन्यते स्म, न बादरिरिवावधारणामनुमेने, स हि ददर्श, न यागः कर्त्तव्यतया चोद्यते, फलकामस्य तु तत्साधनोपायत्वेन इति। एवं सूत्रोऽर्थः परिच्छिन्नो भविष्यति, अर्थवादस्योपदेशः। एतमेवार्थं षष्ठेऽध्याये सूत्रैरेव साधयिष्यति। इह तु तदुद्दिष्टेनैव फलार्थत्वेन शेषभावं यागस्यापादयति स्म। तस्मात् अनवधारणा द्रव्यगुणसंस्काराः शेषभूताः यागोऽपि शेषभूतः फलस्येति" भा०। "फलं च पुरुषार्थत्वात्" सू०। "फलमपि पुरुषं प्रत्युपदिश्यते, यः, स्वर्गो मे भवेत् इत्येवं कामयते, तस्य यागः न यः स्वर्गः, स आत्मानं लभेत इति। आत्मनेपदप्रयोगात्, कर्त्रभिप्राये एतत् भवति, क्रियाफलमनुभवेत् कथं पुरुषः? इति यागः प्रयुज्यते। तस्मात् फलं पुरुषार्थं यागात् श्रूयते नात्मनिर्वृत्त्यर्थम्। तस्मात् शेषभूतम् इति" भा०। "पुरुषश्च कर्मार्थत्वात्" सू०। "पुरुषोऽप्यौदुम्बरीसम्मानादिषु गुणभूतः श्रूयते। तस्मात् अनवधारणा एषा, द्रव्यगुणसंस्कारेषु शेषत्वं बादरिर्मेने इति"। "अथ इदानीमत्रानुशयवान् वृत्तिकारः परिनिश्चिकाय, द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव नियतो यजिम्प्रति शेषभावः, आपेक्षिक इतरेषाम्। यागस्य द्रव्यम्प्रति प्रधानभावः, फलम्प्रति गुणभावः, फलस्य यागम्प्रति प्राधान्यम्, पुरुषम्प्रति गुणता, पुरुषस्य फलम्प्रति प्रधानता, औदुम्बरीसम्मानादि प्रति गुणत्वम् तस्मात् सम्मता अवधारणा, द्रव्यगुणसंस्कारा यागम्प्रति नियमतो गुणभूता एव" भा०। कस्यचित् शेषरक्षणनिषेधो यथा "ऋणशेषं चाग्निशेषं शत्रुशेषं तथैव च। पुनःपुनः प्रवर्द्धन्ते तस्मात् शेषं न कारयेत्" गरुडपु०। "प्रसादाभिजनिर्माल्यदाने शेषेति कीर्त्तिता" विश्वोक्ते स्वामिना प्रसाददत्ते दमाल्ये स्त्री "तथेति शेषामिव भर्त्तुराज्ञाम्" कुमारः।

शेषरात्रि स्त्री० शेषं रात्रेः एकदेशिस० । रात्रिशेषे शब्दच०

शेषशयन पु० शेषः अनन्तः शयनमस्य । नारायणे तच्छयन-प्रकारकालादि कालिकापु० २७अ० उक्तं यथा "अनन्तस्तत्र गत्वा तु यत्र क्षीरोदसागरः । तत्र स्वयं श्रिया युक्तं सुसुप्सन्तं जनार्दनम् । तस्योपधानमकरो दनन्तो दक्षिणां फणाम् । उत्तरां पादयोश्चक्रे उपधानं महाबलः । तालवृन्तं तदा चक्रे स शेषः पश्चिमां फणाम् । स्वयन्तु वीजयामास शेषरूपी जनार्दनम् । शङ्खं चक्रं नन्दकादिमिषुधी द्वे महाबलः । ऐशान्या फणया चाथ स दध्रे गरुड़ं तदा । गदां पद्मञ्च शार्ङ्गं च तथैव विविधायुधम् । यानि चान्यानि तस्यास्त्रा-ण्याग्नेय्या फणया दधौ । एवं कृत्वा स्वकं कायं शयनीयं तदा हरेः । भूतभव्यजगन्नाथं परापरगतिं हरिम् । दधार शिरसानन्तः स्वयमेव स्वकां तनुम् । एवं ब्रह्म-दिनस्यैव प्रमाणेन निशां हरिः । सन्ध्यां च समधिप्राप्य शेते नारायणोऽव्ययः" । मनुना "शर्वरी तस्य तावती" इत्युक्तम् । "यदा स देवोजागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत् । यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं प्रणश्यति" इत्युक्तं तेन प्रलयकाले एव तस्य शयनम् ।

शैक्ष पु० शिक्षां तद्ग्रन्थमध्येत्यधीते वेत्ति वा अण् । १शिक्षा-ग्रन्थाध्यायिनि २तद्वेत्तरि च । वुन् । शैक्षकोऽप्यत्र ।

शैखरिक पु० शिखरे प्राचीराग्रे भवः ठक् । अपामार्गे अमरः ।

शैखरेय पु० शिखरे भवः ढक् । अपामार्गे रत्नकोषः ।

शैत्य न० शीतस्य भावः ष्यञ् । शीतत्वे ।

शैथिल्य न० शिथिलस्य भावः ष्यञ् । अदृढ़े संयोगभेदे ।

शैनेय पु० शिनेर्गोत्रापत्यम् ढक् । सात्यकिनाम्नि यादवे ।

शैरीय पु० शिरा+छण् । नीलझिण्ट्यां रत्नमा० । ढकञ् शैरेयक तत्रार्थे ।

शैल न० शिलायां भवः अण् । १शैलेये गन्धद्रव्यभेदे । २तार्क्ष्यशैले मेदि० । ३शिलाजतुनि च राजनि० । शिलाः सन्त्यस्य प्रज्ञा० अण् । ४पर्वते पु० अमरः । [राजनि० ।

शैलगन्ध न० शैलस्य शैलजस्येव गन्धोऽस्य । शावरचन्दने

शैलज न० शैले पर्वते जायते जन—ड । १स्वनामख्याते गन्धद्रव्यभेदे रत्नमा० । २गजपिप्पल्यां ३सैंहल्यां ४दुर्गा-याञ्च स्त्री राजनि० । [देवे त्रिका० ।

शैलधन्वन् पु० शैलं गिरितुल्यं धनुरस्य अनङ्स० । महा-

शैलधर पु० शैलं गोवर्द्धनं धरति धृ-अच् । श्रीकृष्णे धनञ्जयः ।

शैलपत्र पु० शैलमिव सुगन्धि पत्रमस्य । बिल्ववृक्षे राजनि०

शैलभित्ति पु० शैलं भिनत्ति भिद्—क्तिच् । टङ्के पाषाण-दारणास्त्रे जटा० । [शैलाधिराजादयोऽप्यत्र ।

शैलराज पु० शैलानां नगानां राजा टच् समा० । हिमाचले

शैलराजसुता स्त्री ६त० । हैमवत्यां पार्वत्यां "जाता शैलेन्द्रगृहे सा शैलराजसुता ततः" देवीपु० ४५अ० ।

शैलबीज पु० शिलां तत्पर्यन्तं दूरं धावति अण् शैलं बीजं यस्य । भल्लातके राजनि० ।

शैलशिविर न० शैलानां नगानां शिविरमिव । समुद्रे त्रिका० ।

शैलसार न० पु०न० शैलस्य सार इव । शिलाजतुनि राजनि०

शैलसुता स्त्री ६त० । १पार्वत्याम् २गङ्गायां च ।

शैलाग्र न० शैलस्याग्रम् । पर्वतशृङ्गे त्रिका० । [राजनि० ।

शैलाज न० शिलायां जायते जन-ड स्वार्थे अण् । शैलजे

शैलाट पुंस्त्री० शैलं पर्वतमटति अट-अण् । १सिंहे २किराते च स्त्रियां ङीप् । ३शुक्लवर्णकाचे ४देवले च पु० मेदि० ।

शैलादि पु० शिलादस्यापत्यम् इञ् । शिवपार्श्वचरे नन्दिनि

शैलालिन् पु० ब०व० शिलालिना मुनिना प्रोक्तं नटसूत्र-मधीयते णिनि । शैलूषेषु नटेषु अमरः ।

शैलिक्य पु० गर्हितं शीलमस्य तत्र ठन् शीलिकः स्वार्थे ष्यञ् । सर्वलिङ्गिनि पाषण्डे जटा० ।

शैली स्त्री० शीलमेव स्वार्थे ष्यञ् ङीपि यलोपः । १चारित्रे २सङ्केतभेदे च त्रिका० "आचार्य्याणामियं शैली यत्-सामान्येनाभिधाय विशेषेण विवृणोतीति" प्राञ्चः ।

शैलूष पु० शिलूषस्यापत्यम् अण् । १नटे २बिल्ववृक्षे अमरः ३धूर्त्ते ४तालधारके च शब्दर० ।

शैलूषिक पु० शैलूषं तद्वृत्तिमन्विष्टा ठक् । "वृत्त्यन्वेषी नटानान्तु स तु शैलूषिकः स्मृतः" ब्रह्मपु० उक्ते १नट-वृत्त्यन्वेषिणि नटप्रधाने २तत्पत्न्यां स्त्री ङीप् "नटीं शैलूषिकीं चैव रजकीं वेणुजीविनीम् । गत्वा चान्द्रा-यणं कुर्य्यात् तथा चर्मोपजीविनीम्" संवर्त्तः ।

शैलेन्द्र पु० शैलः इन्द्र इव । हिमालये । ६त० । शैलेशा-दयोऽप्यत्र । [राजनि० ।

शैलेन्द्रस्थ पु० शैलेन्द्रे हिमालये तिष्ठति स्था—क । भूर्जवृक्षे

शैलेय न० शिलायां भवः ढक् । १शैलजाख्ये गन्धद्रव्यभेदे हेमच० । "शैलेयं शीतलं हृद्यं कफपित्तहरं लघु । कण्डूकुष्ठाश्मरीदाहविषहृद्गुदरक्तहृत्" भावप्र० । २पर्वतजातमात्रे त्रि० । स्त्रियां ङीप् । ३सिंहे ४भ्रमरे

च पुंस्त्री० शब्दर० स्त्रियां ङीप्। ५शिवाह्वये शब्दर०। ६पार्वत्यां स्त्री ङीप्।

शैलोद्भवा स्त्री शैलं पर्वतमुद्दिश्य भवति उद्+भू-अच्। १क्षुद्रपाषाणभेदिनि वृक्षे राजनि० २पार्वत्याञ्च।

शैव न० शिवमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण्। वेदव्यासप्रणीते शिवप्रभाववर्णनात्मके १महापुराणभेदे। शिवो देवताऽस्य अण्। २शिवभक्ते त्रि०। तस्येदमण्। ३शिवसम्बन्धिनि त्रि० ४शैवले न० शब्दच०।

शैवञ्च महापुराणं वायुना प्रोक्तत्वात् वायवीयनाम्नाख्यातम् अतएव "अष्टादश पुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्षते। ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवञ्च शैवं भागवतं तथा" हेमा० व्र० विष्णुपु० "शैवं यद्वायुना प्रोक्तम्" तत्रैव कालिकापु० उक्तम्। हेमा०दा० मत्स्यपुराणे तु चतुर्थं वायवीयत्वेन पठित्वा "श्वेतकल्पप्रसङ्गेन धर्मान् वायुरिहाब्रवीत्। तत्र यद्वायवीयं स्याद्रुद्रमाहात्म्यसंयुतम्। चतुर्विंशतिसाहस्रं पुराणं तदिहोच्यते। श्रावण्यां श्रावणे मासि गुडधेनुसमन्वितम्। यो दद्याद्वृषसंयुक्तं ब्राह्मणाय कुटुम्बिने। शिवलोके स पूतात्मा कल्पमेकं वसेन्नरः" तथा च शिवमाहात्म्यवेदकत्वाच्छैवमिति तस्य नामान्तरं विष्णुपु०उक्तम्। वायुना प्रोक्तत्वाच्च वायवीयमिति नामान्तरमिति बोध्यम्। तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च नारदीयपु० उक्ता यथा "शृणु वत्स! प्रवक्ष्यामि पुराणं वायवीयकम्। यस्मिन् श्रुते लभेद्धाम रुद्रस्य परमात्मनः। चतुर्विंशतिसाहस्रं तत्पुराणं प्रकीर्त्तितम्। श्वेतकल्पप्रसङ्गेन धर्मान् यत्राह मारुतः। तद्वायवीयमुदितं भागद्वयसमाचितम्" तत्र पूर्वभागे "सर्गादिलक्षणं यत्र प्रोक्तं विप्र! सविस्तरम्। मन्वन्तरेषु वंशाश्च राज्ञां ये तत्र कीर्त्तिताः। गयासुरस्य हननं विस्तरात् यत्र कीर्त्तितम्। मासानां चात्र माहात्म्यं माघस्योक्तं फलाधिकम्। दानधर्मा राजधर्मा विस्तरेणोदितास्तथा। भूपातालककुब्व्योमचारिणां तत्र निर्णयः। व्रतादीनां च पूर्व्वोऽयं विभागः समुदाहृतः"। उत्तरभागे "उत्तरे तस्य भागे तु नर्मदातीर्थवर्णनम्। शिवस्य संहिताख्या वै विस्तरेण मुनीश्वर!। यो देवः सर्वदेवानां दुर्विज्ञेयः सनातनः। स तु सर्वात्मना यस्यास्तीरे तिष्ठति सन्ततम्। इदं ब्रह्मा हरिरिदं साक्षादिदं परो हरः। इदं ब्रह्म निराकारं कैवल्यं नर्मदाजलम्। ध्रुवं लोकहितार्थाय शिवेन स्वशरीरतः। शक्तिः कापि सरिद्रूपा रेवेयमवतारिता। ये वसन्त्युत्तरे कूले रुद्रस्यानुचरा हि ते। वसन्ति याम्यतीरे ये लोकं ते यान्ति वैष्णवम्। ओङ्कारेश्वरमारभ्य यावत् पश्चिमसागरम्। सङ्गमाः पञ्च च त्रिंशन्नदीनां पापनाशनाः। दशैकमुत्तरे तीरे त्रयोविंशतिर्दक्षिणे। पञ्चत्रिंशत्तमः प्रोक्तो रेवासागरसङ्गमः। सङ्गमैः सहितान्येवं रेवातीरद्वयेऽपि च। चतुःशतानि तीर्थानि प्रसिद्धानि च सन्ति हि। षष्टितीर्थसहस्राणि षष्टिकोट्यो मुनीश्वर!। सन्ति चान्यानि रेवायास्तीरयुग्मे पदे पदे। संहितेयं महापुण्या शिवस्य परमात्मनः। नर्मदाचरितं यत्र वायुना परिकीर्त्तितम्। लिखित्वेदं पुराणन्तु गुडधेनुसमन्वितम्। श्रावण्यां यो ददेत् भक्त्या ब्राह्मणाय कुटुम्बिने। रुद्रलोके वसेत् सोऽपि यावदिन्द्राश्चतुर्दश। यः श्रावयेद्वा शृणुयात् वायवीयमिदं नरः। नियमेन हविष्याशी स रुद्रो नात्र संशयः"। ५वकुले ६धुस्तूरे पु० राजनि० ७आचारभेदे पु० "अष्टाङ्गयोगसंयुक्तो यजेद्देवीं विधानतः। यावद्ध्यानं समाधिश्च तावत् शैवं प्रचक्षते" आचारभेदतन्त्रम्। तदुपासकभेदाश्च शिवलिङ्गशब्दे वामनपु० उक्ता दृश्याः।

शैवल न० शी-वलच्। १पद्मकाष्ठे २शैवाले च पु० मेदि०। "वहतो बहुशैवलक्ष्मताम्" नैषधम्।

शैवलिनी स्त्री शैवलानि सन्त्यस्याः इनि। नद्याम् अमरः

शैवाल न० शी-वालञ्। (शेओयाला) जलजाते पदार्थभेदे अमरः। अस्य पृषो० दन्त्यादित्वमपि "सैवालकाङ्करलतामधुना बिभर्त्ति" इति सू०धात्।

शैव्य पु० शिवेर्गोत्रापत्यम् ञ्य। १शिविगोत्रजे राजभेदे "शैव्यश्च नरपुङ्गवः" इति गीता। शिवितोऽधिगतः ञ्य। २घोटकमात्रे ३श्रीकृष्णस्य घोटके च त्रिका०।

शैशव न० शिशोर्भावः अण्। शिशुकाले अवस्थाभेदे अमरः

शैशिर पुंस्त्री०शिशिरं प्रियत्वेनास्त्यस्य अण्। १मत्रामचटके राजनि० स्त्रियां ङीष्। शिशिरे भवः ऋत्वण्। २शिशिरजाते त्रि०। स्वार्थे अण्। ३शिशिरे न०। "तपस्तपस्यौ शैशिरावृतु:" श्रुतिः। [ध्यापनायां सि०कौ०।

शैष्योपायिका स्त्री शिष्योपाध्याययोः कर्म वुञ्। शिघ्रा।

शो तीक्ष्णीकरणे दि०प०सक०अनिट्। श्यति अशात् अशासीत्।

शोक पु० शुच-घञ्। इष्टवियोगजाते दुःखानुगुणे चित्तवृत्तिभेदे अमरः। ल्युट् शोचनमप्यत्र न०।

शोकनाश पु०शोकं नाशयति नश-णिच्-अण्। १अशोकवृक्षे राजनि०। नश-भावे घञ् ६त०। २शोकध्वंसे।

शोकहारी स्त्री शोकं हरति हृ–अण् ङीप्। वनबर्बरिकायां राजनि०।

शोकारि पु० ६त०। कदम्बवृक्षे शब्दच०। [च अमरः।

शोचिष्केश पु० शोचिः केश इव यस्य। १वह्नौ २चित्रकवृक्षे

शोचिस् न० शुच–इसि। १प्रभायां २रोचिषि च अमरः।

शोच्य त्रि० शुच–ण्यत्। १तुच्छे २अवरे शब्दच० ३अनुकम्पनीये च। स्वार्थे वा। तत्रैव। [इत्येव पाठः साधुः।

शोटीर्य्य न० शुटीरस्य भावः ष्यञ्। वीर्य्ये शब्दच०। शौटीर्य्य

शोठ त्रि० शुठ–आलस्ये स्फोटने वा अच्। १मूर्खे २अलसे मेदि०। ३धूर्त्ते ४नीचे ५पापरहिते पुंस्त्री० शब्दच०। स्त्रियां ङीष्। [आदित् घञि न लुकः।

शोण गतौ सक०वर्णे अक०भ्वा०पर०सेट्। शोणति अशोणीत्

शोण न० शोण–अच्। १सिन्दूरे २रुधिरे च राजनि०। ३रक्ते त्रि० ४श्योनाकभेदे राजनि०। ५मङ्गलग्रहे ६वह्नौ ७चित्रके ८नदभेदे स च अमरकण्टकदेशगतः पाटलिपुत्रसन्निकर्षे गङ्गायां मिलितः। ९रक्तवर्णे पु० १०तद्वति त्रि० मेदि०। ११इक्षुभेदे धरणिः।

शोणक पु० शोण इव कायति कै–क। श्योनाकवृक्षे अमरः।

शोणझिण्टिका स्त्री कर्म०। १शोणझिण्ट्यां २रक्तसैरेये राजनि०। [ण्टायां राजनि०।

शोणझिण्टी स्त्री शोणा झिण्टीव। १कुरुवके २अम्लाटकि-

शोणपद्म पु० शोणं पद्मस्य। १रक्तपुनर्नवायां राजनि०। २रक्तपद्मयुते त्रि०। [२रक्तगुणान्विते त्रि०।

शोणपुष्पक पु० शोणं पुष्पमस्य कप्। १कोविदारे राजनि०

शोणपुष्पी स्त्री शोणं पुष्पमस्याः ङीप्। सिन्दूरपुष्प्यां राजनि०

शोणरत्न न० कर्म०। पद्मरागमणौ अमरः। [शब्दमा०।

शोणाक न० शोणं रक्तवर्णमकति अण्। (शोणा) क्षुपभेदे।

शोणित न० शोण–इतच्। १रुधिरे तद्वर्णे २रक्तवर्णे पु० ३तद्वति त्रि० अमरः। ४कुङ्कुमे न० राजनि०।

शोणितचन्दन न० शोणितं रुधिरमिव चन्दनम्। रक्तचन्दने राजनि०। [त्रिका०।

शोणितपुर न० शोणितमिव रक्तं पुरम्। बाणासुरनगरे

शोणोपल पु० कर्म०। माणिक्ये मणौ राजनि०।

शोथ पु० शु–थन्। हस्तपादादेः स्फीतताकारके रोगभेदे तस्य लक्षणादिकं भावप्र० उक्तं यथा

"अथ शोथाधिकारः। तत्र शोथस्य विप्रकृष्टं निदानमाह "शुद्ध्यामयाभक्तकृशाबलानां क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णगुरूपसेवनात्। दध्यामशाकविरोधिदुष्टगरोपसृष्टान्ननिषेवणाच्च। अर्शांस्यचेष्टा वपुषोह्यशुद्धिर्मर्माभिघातो विषमा प्रसूतिः। मिथ्योपचारः प्रतिकर्म्मणाञ्च निजस्य हेतुः श्वयथोः प्रदिष्टः"। शुद्धिर्वमनविरेकादिः। आमयाः पाण्डुरोगादयः। अभक्तम् अभोजनम्। आमः अपक्वो भुक्तस्य रसः। दुष्टगरोपसृष्टान्नम् दुष्टो यो गरः संयोगजं विषं तेन संसृष्टमन्नम्। वपुषोऽह्यशुद्धिः शोधनार्हस्य वपुषोऽशोधनम्। मर्मोपघातः दोषकृत एव ज्ञेयः। बाह्यहेतुकृतस्तु मर्मोपघात आगन्तुजशोथहेतुरेव। विषमा प्रसूतिः आमगर्भपतनादिका। प्रतिकर्म्मणां वमनादिपञ्चकर्म्मणाम् मिथ्योपचारः असम्यक्करणम्। श्वयथोः शोथस्य निजस्य आत्मीयस्य शरीरजस्य हेतुर्वाताद्यात्मकस्योक्तः। अथ शोथस्य संप्राप्तिपूर्वकं सामान्यं लक्षणमाह "रक्तपित्तकफान् वायुर्दुष्टो दुष्टान् बहिःशिराः। नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि कुर्य्यात्त्वङ्मांससंश्रयम्। उत्सेधं संहतं शोथं तमाहुर्निचयादतः। सगौरवं स्यादनवस्थितत्वं सोत्सेधमुष्माथ शिरातनुत्वम्। सलोमहर्षश्च विवर्णता च सामान्यलिङ्गं श्वयथोः प्रदिष्टम्"। उत्सेधं उन्नतत्वम्। किंविशिष्टमुत्सेधमतः पूर्वोक्तात् निचयात् रक्तपित्तकफवातानां समुदायात् संहतम् घनम्। तमुत्सेधं शोथमाहुरित्यन्वयः। तत्र शोथस्य किं स्यादित्याकाङ्क्षायामाह। अनवस्थितत्वं स्यात् अनियता स्थितिः स्यादित्यर्थः चिकित्सामन्तरेणापि निवृत्तेः। तस्यानवस्थितत्वं सगौरवं स्याद्गौरवमप्यनवस्थितं स्यात्। अथ च सोत्सेधः स्यात्। उन्नतत्वमप्यनवस्थितं स्यादित्यर्थः। वातिकं शोथमाह "चलस्तनुत्वक्परुषोऽरुणोऽसितः प्रसुप्तिहर्षार्त्तियुतो निमित्ततः। प्रशाम्यति प्रोन्नमति प्रपीडितो दिवा बली स्याच्छ्वयथुः समीरणात्"। चलः सञ्चारी। प्रसुप्तिः स्पर्शाज्ञता। हर्षोऽत्र (झिनि झिनी) रोमाञ्चो वा। आर्त्तिः पीडा एतद्युतः दिवा बली विकृतिविषमसमवायारब्धत्वात्। अतएवोक्तम् "क्वचिद्दारुणपवनाद्यैः प्रशाम्येत न वातिकः। यश्चाप्यरुणवर्णः स्याच्छाया नक्तं प्रशाम्यति"। अथ पैत्तिकमाह "मृदुः सगन्धोऽसितपीतरागवान् भ्रमज्वरस्वेदतृषामदान्वितः। य उष्यते स्पर्शरुगक्षिरागवान् स पित्तशोथो भृशदाहपाकवान्"। उष्यते सन्ताप्यते। भृशदाहपाकवान् भृशं पाकसंयुतः। श्लैष्मिकमाह "गुरुः स्थिरः पाण्डुररोचकान्वितः प्रसेकनिद्रावमिवह्निमान्द्यकृत्। सकृच्छ्र-

अल्पप्रशमो निपीडितो नचाशु निम्नोन्नतिमेति कफात्मकः" । द्वन्द्वजमाह "निदानाकृतिसंसर्गात् श्रेयः शोथो द्विदोषजः" । सान्निपातिकमाह "सर्वाकृतिः सन्निपाताच्छोथो व्यामिश्रलक्षणः" । व्यामिश्रलक्षण इत्युक्तेः सर्वाकृतिरिति वक्ष्यमाणवातजादिशोथसकललक्षणनियमार्थम् । अथाभिघातजमाह "अभिघातेन शस्त्रादिच्छेदभेदक्षतादिभिः । हिमानिलोदध्यनिलैर्भल्लातकपिकच्छुजैः । रसैः शूकैश्च संस्पर्शाच्छ्वयथुः स्याद्विसर्पवान् । भृशोष्मा लोहिताभासः प्रायशः पित्तलक्षणः" । छेदः खड्गादिना भेदः पाषाणादिना । क्षतं शरादिना बाड़ीश-बादि च । आदिशब्देन लगुडप्रहारादि गृह्यते । भल्लातजैः रसैः कपिकच्छुजैः शूकैः विसर्पवान् प्रसरणशीलः पित्तलक्षणः पैत्तिकशोथलक्षणः । अथ विषजमाह "विषजः सविषप्राणिपरिसर्पणमूत्रणात् । दंष्ट्रादन्तनखाघातादविषप्राणिनामपि । विण्मूत्रशुक्रोपहतमलवद्वस्त्रसङ्करात् । विषवृक्षानिलस्पर्शाद्गरयोगावचूर्णनात् । मृदुश्चलोऽवलम्बी च शीघ्रो दाहरुजाकरः" । परिसर्पणात् शरीरोपरि सञ्चरणात् । दंष्ट्रा द्विगुणीकृता दन्तावलिः । (चोड) इति लोके । दन्ताः आस्ये भवाः । अविषप्राणिनामपीत्यनेन दंष्ट्रादन्तनखानां स्वभावादेव सविषत्वं किन्तु सर्पादिविषं मारकं भवति अविषप्राणिनां दंष्ट्रादिविषं शोथव्यथादिकरं भवतीति विशेषः । विण्मूत्रेत्यादि । विडाद्युपहतं मलिनञ्च वस्त्रं तथा सङ्करः सम्मार्जनीभिः क्षिप्तो धूल्यादिः तेषां सम्पर्कात् । गरयोगावचूर्णनात् गरः संयोगजं विषं तस्य योगो यस्य तेन वस्तुनाऽवचूर्णनात् । अवलम्बी लम्बमानः । अयञ्चागन्तुजस्तथापि सामान्यागन्तुजशोथचिकित्सातोऽस्य विशिष्टचिकित्साभिधानाय पृथक् पठितः । यत्र स्थिता दोषा यत्र शोथं कुर्वन्ति तदाह "दोषाः श्वयथुमूर्द्ध्वं हि कुर्वन्त्यामाशये स्थिताः । पित्ताशयस्था मध्ये तु वर्च्चःस्थानगतास्त्वधः । कृत्स्नं देहमनुप्राप्य कुर्युः सर्वसरं तथा । ऊर्द्ध्वम् उरःप्रभृत्यूर्द्ध्वम् । मध्ये उरःपक्वाशयमध्ये । अधः पक्वाशयादधः । उपद्रवानाह "छर्दिश्वासोऽरुचिस्तृष्णा ज्वरोऽतीसार एव च । सप्तक आसदौर्बल्यं शोथ एते उपद्रवाः" । तत्र शोथासाध्यत्वमाह "श्वासः पिपासा छर्दिश्च दौर्बल्यं ज्वर एव च । यस्य चान्ने रुचिर्नास्ति शोथिनं तं विवर्जयेत्" । स्वार्थे क । तत्रार्थे शब्दच० ।

शोथघ्नी स्त्री शोथं हन्ति हन-टक् ङीप् । १पुनर्नवायाम् अमरः । २शालपर्ण्याञ्च राजनि० । ३शोथनाशके औषधमात्रे त्रि० ।

शोथजि(हृ)त् पु० शोथं जयति हरति वा जि-हृ-वा क्विप् । भल्लातके रत्नमा० । [वायां त्रिका० ।

शोथजिह्व पु० शोथे जिह्मः विपरीताचरणशाली । पुनर्न-

शोधन न० शुध-णिच्-ल्युट् । १शौचे २विष्ठायां शब्दच० । ३कासीसे राजनि० । ४मलादिविरेचने ५दोषनिवारणे ६कण्टकादिनिर्यातने च । शुध-णिच्-ल्यु । ७निम्बूके पु० राजनि० । ८शुद्धिकारके त्रि० । शुध्यत्यनया करणे ल्युट् ङीप् । ९सम्मार्जन्याम् स्त्री अमरः । १०ताम्रमल्ल्यां ११नील्याञ्च स्त्री ङीप् । १२विहिताविहितमासादिविचारणे न० "सूर्यग्रहणकालेन समानो नास्ति कश्चन । तत्र यद्यत् कृतं सर्वमनन्तफलदम्भवेत् । न वारतिथिवारादिशोधनं सूर्यपर्वणि" मल०त० । दोषनिवारणञ्च धातुविशेषस्य द्रव्यान्तरेण संयोजनम् "पत्रीकृतपत्राणि हेम्नो वह्नौ प्रतापयेत् । निषिञ्चेत् तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके । गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये तु त्रिधा त्रिधा । एवं हेम्नः परश्चास्य धातूनां शोधनं भवेत्" इत्यादिप्रकारेण धात्वादीनां दोषनिवारणम् । १३व्रणादेः क्लेदपूयाद्यपसारणे च "व्रणस्य त्वविशुद्धस्य कायः शुद्धिकरः स्मृतः । पटोलनिम्बपत्रस्य सर्वत्रैव प्रयुज्यते । वातिके दशमूलानां क्षीरिणां पैत्तिके व्रणे । आरग्वधादेः कफजे कषायाः शोधनं मतम्" । १४पारदस्य शैल्यादेर्दोषनिवारणे भावाशब्दे दृश्यम् । १५भाण्डादङ्गात् भाजकस्य हरणे ।

शोधनीवीज न० ६त० । जयपाले राजनि० ।

शोधित त्रि० शुध-णिच्-क्त । मलाद्यपसारणेन १कृतसंस्कारे २मार्जिते अमरः ।

शोफ पु० शु-फन् । शोथे अमरः । शोथशब्दे दृश्यम् ।

शोफघ्नी स्त्री शोफं हन्ति हन-टक् ङीप् । १शालपर्ण्यां २रक्तपुनर्नवायाञ्च राजनि० । [राजनि० ।

शोफनाशन पु० शोफं नाशयति नश-णिच्-ल्यु । नीलवृक्षे

शोफहृत् पु० शोफं हरति हृ-क्विप् । भल्लातके भावप्र० ।

शोभन न० शोभते शुभ-ल्यु । १पद्मे शब्दमा० । विष्कम्भादिषु २पञ्चमे योगे पु० ज्यो०त० । ३शोभायुक्ते त्रि० । ४सुन्दरे त्रि० ५ग्रहे पु० धरणिः ।

शोभनक पु० शोभनाय कायति कै-क । शोभाञ्जनवृक्षे शब्दच०

शोभना स्त्री शोभयति लेपनात् शुभ–णिच्–ल्यु । १हरिद्रायां २गोरोचनायाञ्च राजनि० ।

शोभा स्त्री शुभ–अ । १दीप्तौ "सा शोभा रूपभोगाद्यैर्यत् स्यादङ्गविभूषणम् । शोभैव कान्तिराख्याता मन्मथाप्यायनोज्ज्वला" उज्ज्वलमण्युक्तायां च ३गोपीभेदे ब्रह्मवै०पु० ६अ० । ४हरिद्रायां ५गोरोचनायां राजनि० ।

शोभाञ्जन पु० शोभायै अज्यते अन्ज–ल्युट् । (सजना) ख्याते अमरः "तत्रोक्तं श्वेतमरिचं मधुशिग्रुः स लोहितः । शिग्रुः कटुः कटुः पाके तीक्ष्णोष्णो मधुरो लघुः । दीपनो रोचनो रूक्षः क्षारस्तिक्तो विदाहकृत् । संग्राही शुक्रलो हृद्यः पित्तरक्तप्रकोपणः । चक्षुष्यः कफवातघ्नो विद्रधि श्वयथुक्रिमीन् । मेदोऽपचीविषप्लीहगुल्मगण्डव्रणान् हरेत् । श्वेतः प्रोक्तगुणो ज्ञेयो विशेषात् दाहकृत् भवेत् । प्लीहानं विद्रधिं हन्ति व्रणघ्नः पित्तरक्तहृत् । रक्तशिग्रुः प्रोक्तगुणो विशेषाद्दीपनः सरः । शिग्रुवल्कलपत्राणां स्वरसः परमार्त्तिहृत् । चक्षुष्यं शिग्रुजं वीजं तीक्ष्णोष्णं विषनाशनम् । अवृष्यं कफवातघ्नं तन्नस्यं तु शिरोऽर्त्तिनुत् । शिग्रुशाकं हिमं स्वादु चक्षुष्यं वातपित्तहृत् । बृंहणं शुक्रकृत् स्निग्धं रुच्यं मदकृमिप्रणुत् । शिग्रोः पुष्पन्तु कटुकं तीक्ष्णोष्णं स्नायुशोथनुत् । कृमिहृत् कफवातघ्नं विद्रधिप्लीहगुल्मजित् । शोभाञ्जनफलं स्वादु कषायं कफपित्तहृत् । शूलकुष्ठक्षयश्वासगुल्मनुत् दीपनं परम्" भावप्र० । अधिकं शिग्रुशब्दे दृश्यम् ।

शोली स्त्री शुल–अच् गौरा० ङीष् । वनहरिद्रायां राजनि० ।

शोष पु० शुष–घञ् । १वातादिना रसाद्यपहारेण कठिनताकरणे । शोषयति शुष–णिच्–अच् । २यक्ष्मरोगे मेदि० ।

शोषण न० शुष–ल्युट् । १शोषणेन रसाकर्षणे हेमच० । २शोषशब्दार्थे च शोषयति शुष–णिच्–ल्यु । "उन्मादनः शोषणश्च तापनः स्तम्भनस्तथा । मारणश्चेति विज्ञेयाः कामस्य पञ्च सायकाः" इत्युक्ते ३स्मरशरभेदे जटा० । ४शोणाकवृक्षे भावप्र० । ५शुण्ठ्यां राजनि० ।

शोषसम्भव न० सम्भवत्यस्मात् सम्+भू–अप् ५त० । पिप्पलीमूले राजनि० । [राजनि० । २शोषनाशके त्रि० ।

शोषापहा स्त्री शोषमपहन्ति अप+हन–ड । १क्षीतनके

शौक न० शुकानां समूहः अण् । १शुकसमुदाये अमरः । शुकोऽस्त्यत्र णः । स्त्रीणां २करणभेदे राजनि० ।

शौकर न० शूकरस्य वराहस्येदम् अण् । १शौकरवे तीर्थभेदे वराहपुराणम् । २शूकरसम्बन्धिनि त्रि० । स्त्रियां ङीप् ।

शौकरव न० तीर्थभेदे "परं शौकरवं स्थानं सर्वसंसारमोक्षणम् । यत्र संस्था च मे देवि ह्युद्धृतासि रसातलात् । यत्र भागीरथी गङ्गा मम शौकरवे स्थिता" वराहपु० ।

शौक्तिकेय न० शुक्तिकायां भवम् ढक् । मुक्तायां राजनि० ।

शौक्तेय न० शुक्तौ भवम् ढक् । मुक्तायां राजनि० ।

शौक्ल्य पु० शुक्लस्य भावः ष्यञ् । श्वेततायां श्वेतवर्णे ।

शौच न० शुचेर्भावः अण् । १शुद्धौ पवित्रतायाम् "अभक्ष्यपरिहारश्च संसर्गश्चाप्यनिन्दितैः । स्वधर्मे च व्यवस्थानं शौचमित्यभिधीयते" इति बृहस्पत्युक्ते २धर्मविशेषे च "सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं विशिष्यते । योऽर्थैः शुचिः शौचान्न मृदा वारिणा शुचिः । मनःशौचं मनःशौचं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । सर्वभूतदया शौचं जलशौचन्तु पञ्चमम् । यस्य सत्यञ्च शौचं च तस्य स्वर्गो न दुर्लभः" गारुडे ११० अ० ।

मृदादिशौचप्रकारस्तु आ०त० दर्शितो यथा

देवलः "धर्मविद्दक्षिणं हस्तमधः शौचे न योजयेत् । तथैव वामहस्तेन नाभेरूर्द्ध्वं न शोधयेत् । अकर्तास्थितिरेषा स्यात् कारणादुभयक्रिया" । कारणाद्रोगादेः । ब्रह्माण्डपु० "उद्धृतोदकमादाय मृत्तिकाञ्चैव वाग्यतः । उदङ्मुखो दिवा कुर्य्यात् रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः । सुनिषिक्ते मृदं दद्यात् मृदन्ते लेप एव च । दातव्यमुदकं तावद् यावत् स्यात् मृत्तिकाक्षयः" । कुर्य्यात् शौचमिति शेषः । सुनिषिक्ते भरद्वाजोक्तवेष्ट्रादिप्रकृष्टे गुदे । उदकपात्राभावे कर्त्तव्य जलाशयादुदकग्रहणमाह आदित्यपु० "रत्निमात्रं जलं त्यक्त्वा कुर्य्यात् शौचमनुद्धृते । पश्चाच्च शोधयेत्तीर्थमन्यथा न शुचिर्भवेत्" । यस्मिन् प्रदेशे शौचं कर्त्तव्यं तस्माद्रत्निमात्रव्यवहितं जलं तत् स्थलमेव तीर्थं जलसमीपत्वात् । विष्णुपु० "वल्मीकमूषिकोत्खातां मृदमन्तर्जलां तथा । शौचावशिष्टां गेहाच्च नादद्यात् लेपसम्भवाम् । अन्तःप्राण्यवपन्नाञ्च हलोत्खातां सकर्दमाम्" । मनुदक्षौ "एका लिङ्गे गुदे तिस्रो दश वामकरे तथा । उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता" । उभयोः करयोः । विष्णुपु० "एका लिङ्गे गुदे तिस्रो दश वामकरे तथा । हस्तद्वये च सप्तान्या मृदः शौचोपपादिकाः" । यमः "लिङ्गे त्वेका गुदे तिस्रो वामहस्ते चतुर्दश । ततः पुनरुभाभ्याञ्च दातव्याः सप्त मृत्तिकाः" । पैठीनसिः "मृत्तिकां कंटस्य एका

लिङ्गेऽपाने पञ्च एकस्मिन् हस्ते दश उभयोः सप्त” इत्यादि। एतासां संख्यानां दशाद्युत्ताधिक्यं गन्धाद्यनुच्छित्तिहुतश्च व्यवस्थेयम्। वामहस्ते दशदानानन्तरं तत्पृष्ठे षड्दानमाह हारीतः “दश मध्ये च षट् पृष्ठे इति”। शङ्खदक्षौ “तिस्रस्तु मृत्तिका देयाः कृत्वा नखविशोधनम्। तिस्रस्तु पादयोर्देयाः शुद्धिकामेन नित्यशः”। नखशोधनं तृणादिना नखान्तर्मलशोधनम्, तिस्र इति हस्तयोरिति शेषः। पादप्रक्षालनं कांस्ये न कर्त्तव्यमित्याह विष्णुधर्मोत्तरम् “दर्भैर्न मार्जयेत् पादौ न च कांस्येन धावयेत्”। दक्षः “लिङ्गे तत्र समाख्याता त्रिपर्वी पूर्य्यते यया। अर्द्धप्रसृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता। द्वितीया च तृतीया च तदर्द्धा परिकीर्त्तिता”। यदा तु उक्तप्रमाणया मृदा गन्धलेपक्षयो न भवति तदा अधिकयापि कर्त्तव्यम्। “गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्य्यादतन्द्रितः” इति याज्ञवल्क्यात्। गुदादस्यत्र परिमाणमाह यमः “मृत्तिका तु समुद्दिष्टा त्रिपर्वी पूर्य्यते यया”। त्रिपर्वी तर्जनीमध्यमानामिकानामग्रत्रयम्। मूत्रमाश्रेति स्मृतिः “एकां लिङ्गे मृदं दद्यात् वामहस्ते तु मृद्द्वयम्। उभयोर्हस्तयोर्द्वे च मूत्रशौचं प्रकीर्त्तितम्”। ब्रह्मपुराणे “पादयोर्द्वे गृहीत्वा च सुप्रक्षालितपाणिमान्। द्विराचम्य ततः शुद्धः स्मृत्वा विष्णुं सनातनम्”। पादयोर्द्वे एकैका। इदं मूत्रोत्सर्गे, पुरीषोत्सर्गे तिसृणां विधानात्। दक्षः “यथोदितं दिवा शौचं तदर्द्धं रात्रौ विधीयते। आतुरे तु तदर्द्धं स्यात्तदर्द्धं तु पथि स्मृतम्”। यथोक्तकरणाशक्तावेदं न तु निद्रादिपुरस्कारेणैव वाक्यस्याच्छार्थतापत्तेः। आपस्तम्बः “पथि पादन्तु विधेय आर्त्तः कुर्य्याद् यथाबलम्”। एतयोर्विरोध आर्त्तागतार्थ्यां परिहरणीयः। दक्षबौधायनौ “देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम्। उपपत्तिमवस्थाञ्च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत्”। ब्रह्मपुराणे “न यावदुपनीयेत द्विजः शूद्रस्तथाङ्गना। गन्धलेपक्षयकरं शौचं तेषां विधीयते। प्रमाणं शौचसंख्या वा न शिष्टैरुपदिश्यते। यावत् शुद्धिं न मन्येत तावत् शौचं समाचरेत्। न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यं शौचं शुद्धिमभीप्सता। प्रायश्चित्तं प्रसज्येत विहितातिक्रमे कृते। शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः”। गन्धलेपक्षये सत्यधिकं न कर्त्तव्यं याज्ञवल्क्यविरोधात्। गन्धलेपाक्षये त्वधिकसंख्यापि याज्ञवल्क्यवचनमनुपनीतादिपरं वा। व्याघ्रपादः “शौचन्तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा। मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथान्तरम्। गङ्गातोयेन कृत्स्नेन मृद्भारैश्च नगोपमैः। आमृत्योः स्नातकश्चैव भावदुष्टो न शुद्ध्यति”। स्मृतिः “धावन्नष्टमलस्तु मूत्रोत्सारकृतस्तथा। भुञ्जानश्चाचमनार्थन्तु नासिकां नाभिनाशयेत्। जन्मप्रभृति यत्किञ्चित् चेतसा धर्ममाचरेत्। सर्वं तन्निष्फलं याति एकहस्ताभिवादनात्”। ऋष्यशृङ्गः “यस्मिन् स्थाने कृतं शौचं वारिणा तद्विशोधयेत्। न शुद्धिस्तु भवेत्तस्य मृत्तिकां यो न शोधयेत्”। शौचानन्तरं हारीतः “गोमयेन मृदा वा करकमण्डलुं प्रक्षाल्य पूर्ववदुपस्पृश्य आदित्यं सोममग्निं वा वीक्षेत” इति। अत्र मार्ज्जनानन्तरं आचमनस्य तथा दर्शनात्। आचमनानन्तरं सूर्य्यादिदर्शनं तथाऽऽख्यातम्”।

शौट गर्व्वे भ्वा०पर०अक०सेट्। शौटति अशौटीत्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। [त्रि० सि०कौ०।

शौटीर पु० शौट–ईरन्। १त्यागिनि २वीरे च ३गर्व्वान्विते

शौटीर्य्य न० शौटीरस्य वीरस्य भावः ष्यञ्। १वीर्य्ये २पराक्रमे ३गर्व्वे च। [शौडति अशौडीत्।

शौड गर्व्वे भ्वा० पर० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

शौण्ड त्रि०शुण्डायां सुरायामभिरतः अण्। १मत्ते अमरः। २दक्षे च “सप्तमी शौण्डैः” पा०। ७त०। दानशौण्ड दानदक्षे।

शौण्डिक पु० शुण्डा सुरा पण्यमस्य ठक्। १मद्यविक्रेतरि २जातिभेदे पुंस्त्री अमरः स्त्रियां ङीष्। “ततो माणिवकन्यायां कैवर्त्तादेव शौण्डिकः” पराशरपद्धतिः।

शौण्डिन् त्रि० शुण्डा सुरैव अण् शौण्डं तत्पण्यमस्यास्ति इनि। शौण्डिके शब्दर०।

शौण्डी स्त्री शुण्डा करिकरस्तदाकारः अस्त्यस्या अण् गौरा० ङीष्। १चव्ये २गजपिप्पल्याञ्च विश्वः।

शौण्डीर पु० शुण्डा गर्व्वोऽस्त्यस्य ईरन् स्वार्थे अण्। गर्व्वान्विते त्रि० धनञ्जयः।

शौद्र पुंस्त्री शूद्रायां द्विजातिभिरूढायां भवः अण्। द्वादशपुत्रमध्ये शूद्राजाते द्विजातिपुत्रभेदे पारशवादौ जटा०। स्त्रियां ङीप्। इदमर्थे अण्। २शूद्रसम्बन्धिनि त्रि०।

शौद्धोदनि न० शुद्धोदनस्यापत्यम् इञ्। बौद्धमुनिभेदे अमरः

शौधिका स्त्री शोधः शोधनं मलादिरेचनम् हितः ठक्। रत्नमञ्जरी हेमच०।

शौनक पु० शुनकस्यापत्यम् अण् । मुनिभेदे “नैमिषेऽनिमिषक्षेत्रे ऋषयः शौनकादयः” इति भागवतम् १।१।

शौनिक पु० श्वभिः शुना मृगाणां वधस्यानं प्रयोजनमस्य ठक् । १मांसविक्रेतरि (कसाइ) हेमच० । २मृगयायां शब्दमा० । ३मृगयाशीले च ।

शौभ न० शोभायै हितम् अण् । १व्योमगामिनि पुरभेदे हरिश्चन्द्रपुरे २देवे पु० त्रिका० । ३गुवाके शब्दमा० ।

शौभाञ्जन पु० शोभाञ्जनएव स्वार्थे अण् । (शजना) वृक्षभेदे द्विरूपकोषः । [शब्दमा० ।

शौभिक त्रि० शौभं व्योमपुरं शिल्पमस्य ठक् । इन्द्रजालिके

शौरि पु० शूरस्य यादवभेदस्य वसुदेवस्य सूर्य्यस्य वा अपत्यम् इञ् । १विष्णौ २शनैश्चरे च अमरः ।

शौर्य्य न० शूरस्य भावः ष्यञ् । १वीर्य्ये २शक्तौ ३आरभट्यां च मेदि० । [ठक् । शुल्कादानाधिकृते हेमच० ।

शौल्किक पु० शुल्के राजादिदेये करे तदादाने अधिकृतः

शौल्किकेय पु० शुल्किकः देशभेदः तत्र भवः ढक् । विषभेदे अमरः ।

शौल्विक पुंस्त्री० शुल्वः ताम्रं तन्मयपात्रादि पण्यमस्य ठक् । कांस्यकारे (कासारी) जातिभेदे अमरः स्त्रियां ङीष् ।

शौव न० शुनः सङ्कोचः श्वन्+अण् टिलोपः । शुनः सङ्कोचे अन्यत्र न टिलोपः शौवन इत्येव शुनः सम्बन्धिनि संक्षिप्तसा० । [भाविदिनस्थायिनि पदार्थे ।

शौवस्तिक त्रि० श्वः परदिने भवः श्वस्+ठक्-तुट् च ।

शौवापद त्रि० श्वापदस्येदम् अण् । श्वापदसम्बन्धिनि

शौष्कल पु० शुष्कलं शुष्कमांसं पण्यमस्य अण् । १शुष्कमांसविक्रेतरि मेदि० । तद्भक्ष्यमस्य अण् । २शुष्कमांसभक्षके त्रि० अमरः । [तत् अश्चोतीत् ।

श्चुत क्षरणे भ्वा० पर० अक० सेट् । श्चोतति इरित् अश्चु-

श्च्युत क्षरणे भ्वा०पर०अक० आसेचने सक० सेट् । श्च्योतति इरित् अश्च्युत् तत् अश्च्योतीत् ।

श्च्योत पु० श्च्युत-घञ् । समन्तात् सेचने आधारे अमरः ।

श्मन् न० शेते शी-मनिन् डिच्च । १मुखे २शवे कालिकापु० अदन्तोऽप्यत्र “सर्वे नान्ताः अदन्ता, श्म”रित्युक्तेः ।

श्मशान न० श्मानः शवाः शेरतेऽत्र शी-आनच् डिच्च । “श्मन् शब्देन शवः प्रोक्तः शानं शयनमुच्यते । निर्वचन्ति श्मशानार्थं मुने! शब्दार्थकोविदाः । महान्त्यपि च भूतानि प्रलये समुपस्थिते । शेरतेऽत्र शवो भूत्वा श्मशानन्त ततोऽभवत्” महाभूतशयस्थाने महाश्मशाने १काशीग्रामे कालिकापुराणे ३० अ० । २शवदाहस्थाने अमरः ।

श्मशानकाली स्त्री श्मशानस्था काली । कालिकाभेदे ।

श्मशानवासिन् पु० श्मशाने वसति वस-णिनि । १महादेवे २वटुकभैरवे च । श्मशानवासकर्त्तरि चण्डालादौ त्रि० ।

श्मश्रु न० श्म मुखं श्रूयते लक्ष्यतेऽनेन श्रु-डु । पुरुषमुखस्थे लोमसङ्घे अमरः । “केशश्मश्रुधारयतामग्र्या भवति सन्ततिः” सुश्रु० ।

श्मश्रुमुखी स्त्री श्मश्रु मुखे यस्याः ङीष् । १पुरुषलक्षणयुक्तायां २पोटाख्यायां स्त्रियां जटा० ।

श्मश्रुल पु० श्मश्रु विद्यतेऽस्य लच् । श्मश्रुयुक्ते [क्षुरकर्मकारके ।

श्मश्रुवर्द्धक पु० श्मश्रु वर्द्धयति छिनत्ति वृध-ण्वुल् । नापिते

श्मील निमेषणे भ्वा०पर०अक०सेट् । श्मीलति अश्मीलीत् ।

श्यान त्रि० श्यै-क्त । सङ्कोचविशेषप्राप्ते घनीभूते “पथश्श्यानकर्दमान्” रघुः ।

श्याम पु० श्यै-मक् । १वृद्धदारकवृक्षे २प्रयागतीर्थस्थे वटे ३कोकिले ४मेघे ५कृष्णवर्णे ६हरिद्वर्णे च । ७तद्वति त्रि० मेदि० । ८धुस्तूरे ९पीलुवृक्षे १०श्यामाके राजनि० । ११मरिचे १२सिन्धुजलवणे च न० मेदि० । १३दमनकवृक्षे १४गन्धतृणे पु० विश्वः ।

ईषद्भेदेऽपि कृष्णश्यामनीलादीनाममरादौ पर्य्यायता तत्र कृष्णवस्तूनि कतिचित् कविकल्पलतायां दर्शितानि यथा “कृष्णानि केशवः शौरिचौरं चन्द्राङ्कराहवः । विन्ध्याञ्जनाद्रिदृष्ट्याहिवनभैरवराक्षसाः । शिवकण्ठघनद्वैपायनरामधनञ्जयाः । शनिः द्रुपदजा काली कलिकोलयमाऽसुराः । केशकज्जलकस्तूरीराजपट्टविदुरजम् । विषकोषकुहूश्लागुरुपापतमोनिशाः । मसीपङ्कमदाम्भोधियमुनाधूमकोकिलाः । गोलाङ्गूलाग्रगुञ्जास्ये करटः खञ्जनकेकिनोः । शवलं तालतापिञ्छतिलेन्दीवरवल्लयः । रसावज्रुतहृद्भारौ कटाक्षोऽलिः कनीनिका । नीली जम्बूफलं मुस्ता काकतन्याकुवीर्य्यः । भिन्नच्छाया गजाङ्गारखलान्तःकरणादयः” ।

श्यामक न० श्याम+संज्ञायां कन् । १रोहिषतृणे राजनि० । २श्यामाके (शामा) धान्यभेदे पु० हेमच० ।

श्यामकण्ठ पु० श्यामः कण्ठोऽस्य । १मयूरे हेमच० । २शिवे ३नीलकण्ठविहगे च ।

श्यामकन्दा स्त्री श्यामः कन्दोऽस्याः । अतिविषायां राजनि० । [राजनि० ।

श्यामकाण्डा स्त्री श्यामः काण्डोऽस्याः । गण्डदूर्वायां

श्यामग्रन्थि स्त्री श्यामो ग्रन्थिरस्याः । गण्डदूर्वायां राजनि०

श्यामपत्त्र पु० श्यामानि पत्त्राणि यस्य । तमालवृक्षे शब्दच०

श्यामल पु० श्यामवर्णं लाति ला—क । १पिप्पले २कृष्ण-वर्णयुते त्रि० मेदि० । ३अश्वगन्धायां ४कटभ्यां ५जम्ब्वां ६कस्तूर्यां च स्त्री राजनि० । ७श्यामवर्णे पु० अमरः ।

श्यामलचूड़ा स्त्री श्यामला चूड़ाऽस्याः । गुञ्जायां राजनि०

श्यामलता स्त्री कर्म० । १स्वनामख्याते शारिवौषधौ श-ब्दर०। श्यामलस्य भावः तल् । २कृष्णवर्णे ३हरिद्वर्णे च

श्यामलिका स्त्री श्यामलोवर्णोऽस्त्यस्याः ठन् । नील्यामो-षधौ राजनि० ।

श्यामलेक्षु पु० कर्म० । (काजला) इक्षुभेदे राजनि० ।

श्यामसुन्दर पु० श्यामोऽपि सुन्दरः । श्रीकृष्णे "श्याम-सुन्दर ! ते दास्यः" इति भागवते १०स्क० २२अ०। "ध्यायन्ति योगिनस्तत्त्व शुद्धं ज्योतिःस्वरूपिणम् । हस्तपादादिरहितं निर्गुणं प्रकृतेः परम् । वैष्णवास्तन्न मन्यन्ते तद्भक्ताः सूक्ष्मदर्शिनः । कुतो बभूव तज्ज्योति स्तेजो तेजस्विनं विना । ज्योतिरभ्यन्तरे नित्यं शरीरं श्यामसुन्दरम्" ब्रह्मवै० गणपतिख० ४३ अ० ।

श्यामा स्त्री श्यै-मन् । १शारिवौषधौ २अप्रसूताङ्गनायां ३प्रियङ्गौ ४यमुनायां ५वागुजौ ६रात्रौ ७कृष्णत्रिवृति ८नील्यां मेदि० ९गुग्गुलौ १०सोमलतायां ११गुन्द्रायां १२कृष्णायाम् १३अम्बिकायां विश्वः । १४गुडूच्यां १५क-स्तूर्यां १६वटपत्त्र्यां १७वन्दायां १८नीलपुनर्नवायां १९पिप्पल्यां २०हरिद्रायां २१नीलदूर्वायां २२तुलस्यां २३पद्मबीजे २४गवि २५छायायां २६कृष्णशारिकायां २७शिंशपायां २८पक्षिभेदे (श्यामा) राजनि० । "शीतकाले भवेदुष्णा ग्रीष्मे च सुखशीतला । तप्तका-ञ्चनवर्णाभा सा स्त्री श्यामेति कीर्त्तिता" इत्युक्तलक्षणे २९स्त्रीविशेषे च । ३०हिमालयसुतायां काल्यां च "ततः सा कालिका देवी योगनिद्रा जगन्मयी । पूर्वं त्यक्त सतीरूपा जन्मार्थं मेनकां ययौ । समयस्यानुक्रमेण मेनका जठरे शिवा । सम्भूय च समुत्पन्ना सा लक्ष्मी रिव सागरात् । वसन्तसमये देवी नवम्यां मृगयोगतः । अर्द्धरात्रौ समुत्पन्ना गङ्गेव शशिमण्डलात् । तान्तु दृष्ट्वा यथा जातां नीलोत्पलदलानुगाम् । श्यामां सा मेनका देवी मुदमापातिहर्षिता" कालिकापु० ४० अ० ।

श्यामाक पु० श्यामैव कायति कै-क । (श्यामा) धान्यभेदे "श्यामाकः शोषणो रूक्षो वातलः कफपित्तहृत्" भावप्र०

श्यामाङ्ग पु० श्यामं हरिद्वर्णमङ्गमस्य । १बुधग्रहे त्रिका० । २कृष्णदेहे त्रि० स्त्रियां ङीप् । "श्यामाङ्गीं विगताम्बराम्" तन्त्रम् ।

श्यामाम्ली स्त्री कर्म० । नीलाम्लोक्षुपे राजनि० ।

श्यामिका स्त्री श्याम+स्वा० भावे ठन् । १श्यामत्वे २स्वर्णा-दिमालिन्ये च "हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकाऽपि वा" रघुः ।

श्याल पु० श्यै—कालन् । पत्नीभ्रातरि अमरः । स्वार्थे ठक् । श्यालिकोऽप्यत्र । [पत्नीभगिन्याम् शब्दच०।

श्यालिका स्त्री श्यै-कालन् संज्ञायां कन् । अत इत्त्वम् ।

श्याव पु० श्यै—वन् । १कृष्णपीतमिश्रवर्णे २तद्वति त्रि० अमरः

श्यावदत् त्रि० श्यावो दन्तो यस्य दत्रादेशः । श्यामवर्ण-दन्तयुक्ते स्त्रियां ङीप् ।

श्यावदन्त पु० कर्म० । १स्वभावतः कृष्णवर्णयुक्ते दन्ते ६ब० कप् । २तद्युक्ते त्रि० "कुनखः श्यावदन्तकः" विष्णुस्मृ०

श्येत पु० श्यै—इतन् । १शुक्लवर्णे २तद्वति त्रि० स्त्रियां ङीप् तस्य नश्च । श्येनी । [हारा० स्त्रियां ङीप् ।

श्येतकोलक पुंस्त्री०श्वेतः कोल इव । (पुँटि) मत्स्यभेदे

श्येन पुंस्त्री० श्यै—इनन् । १पक्षिभेदे (वाज) अमरः । २पा-ण्डुरवर्णे च ३तद्वति त्रि० मेदि० । तत्खगस्य शुभाशुभसूचनं यथा "प्रदक्षिणोऽस्य नरं व्रजन्तो यात्रासु वामेन गताः प्रवेशे । श्येनाः प्रशस्ताः प्रकृतस्वरास्ते शान्ताः प्रदीप्ता विततस्वरास्ते । श्येनो नृणां दक्षिणवामपृष्ठभागेषु भाग्यैः स्थितिमादधाति । तिष्ठन् पुरस्तान्नृपतेः करोति युद्धे जयं कन्दरपञ्जरस्थः" इति वसन्तराजः । "श्येनेनाभिचरन् यजेत" श्रुतिविहिते २यागभेदे अभिचारशब्दे दृश्यम् ।

श्येनघण्टा स्त्री श्येनी घण्टेव । दन्तीवृक्षे राजनि० ।

श्यै गतौ भ्वा०आ०सक० अनिट् । श्यायते अश्यास्त ।

श्यैनम्पाता स्त्री श्येनस्य पातो यत्र अण् मुम् च । मृग-यायाम् अमरः ।

श्यो(णा)नाक पु० श्यै—ओना(णा)क । (शोणा) वृक्षभेदे । "श्योनाको दीपनः पाके कटुकस्तुवरो हिमः । ग्राही तिक्तोऽनिलश्लेष्मपित्तकासप्रणाशनः । कटु तस्य फलं बालं रूक्षं वातकफापहम् । हृद्यं कषायं मधुरं रोचनं लघु दीपनम् । गुल्मार्शःकृमिहृत् प्रोक्तं गुरुवातप्रको-पणम्" भावप्र० ।

श्रक गमने भ्वा०आ०सक० सेट् इदित् । श्रङ्कते अश्रङ्किष्ट ।

श्रग गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । श्रङ्गति अश्रङ्गीत् ।

श्रण दाने भ्वा०पर०सक०सेट् । श्रणति अश्राणीत् अश्रणीत् मित् घटादि० श्रणयति ।

श्रण दाने चु०उभ०सक० सेट् । श्राणयति ते अशिश्रणत् त ।

श्रत् अव्य० श्रो–डति । श्रद्धायाम् । [अशिश्रयत् त ।

श्रथ यत्ने अक० प्रतिहर्षे सक० चु०उभ० सेट् । श्राथयति ते

श्रथ दौर्बल्ये अ०चु०उ०अक०सेट् । श्रथयति ते अशश्रथत् त ।

श्रथ बधे भ्वा०पर०सक० सेट् । श्रथति अश्रथीत् अश्राथीत् ।

श्रथ बन्ध मोक्षे बधे च वा चु० उ० पक्षे भ्वा०पर०सक०सेट् । श्राथयति ते श्रथति अशिश्रथत् त अश्रथीत्-अश्राथीत् ।

श्रथ शैथिल्ये अक० तत्करणे सक० भ्वा० आ०सेट् इदित् । श्रन्थते अश्रन्थिष्ट ।

श्रथन न० श्रथ–ल्युट् । १वधे २यत्ने ३प्रतिहर्षे च ।

श्रद्धा स्त्री श्रत्–धा–अङ् । १आदरे २शुद्धौ शब्दच० । ३गुरुवेदान्तवाक्यादिषु विश्वासे वेदान्तसा० ४स्पृहायां ५चित्तप्रसादे "प्रत्ययो धर्मकार्येषु सा श्रद्धेत्यभिधीयते" इति स्मृत्युक्ते धर्मकार्येषु ६प्रत्यये च अमरः । "प्रत्ययो धर्मकार्येषु तथा श्रद्धेत्युदाहृता । नास्ति ह्यश्रद्दधानस्य धर्मकृत्ये प्रयोजनम्" इति स्मृतिः । सा त्रिविधा यथोक्तं गीतायाम् १७अ० । "त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा । सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु । सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ! । श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः । यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः । प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः" । "श्रद्धापूर्वा इमे धर्माः श्रद्धा मध्यान्तसंस्थिता । श्रद्धा नित्या प्रतिष्ठाश्च धर्माः श्रद्धैव कीर्त्तिताः । श्रुतिमात्ररसाः सूक्ष्माः प्रधानपुरुषेश्वराः । श्रद्धामात्रेण गृह्यन्ते न करेण न चक्षुषा । कायक्लेशैर्न बहुभिस्तथैवार्थस्य राशिभिः । धर्मः संप्राप्यते सूक्ष्मः श्रद्धाहीनैः सुरैरपि । श्रद्धाधर्मः परः सूक्ष्मः श्रद्धा ज्ञानं हुतं तपः । श्रद्धा स्वर्गश्च मोक्षश्च श्रद्धा सर्वमिदं जगत् । सर्वस्वं जीवितं वापि दद्यादश्रद्धया यदि । नाप्नुयात्तत्फलं किञ्चित् श्रद्धादानं ततो भवेत् । एवं श्रद्धान्वयाः सर्वे सर्वधर्माः प्रकीर्त्तिताः । केशवः श्रद्धया गम्यो ध्येयः पूज्यश्च सर्वदा" वह्निपु० । देवलः "अर्थानामुदिते पात्रे श्रद्धया प्रतिपादनम् । दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्यानन्तस्य वक्ष्यते । उदिते शास्त्रकथिते । देवलेनाप्युक्ता यथा "सत्कृतिश्चानसूया च सदा श्रद्धेति कीर्त्तिता" । अतएव भगवद्गीतासु "अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् । असदित्युच्यते पार्थ ! न च तत्प्रेत्य नेह च" । हरिवं० "अश्रोत्रियं श्राद्धमधीतमव्रतं त्वदक्षिणं यज्ञमनृत्विजा हुतम् । अश्रद्धया दत्तमसंस्कृतं हविर्भागाः षडेते तव दैत्यपुङ्गव !" शु०त० । याज्ञवल्क्यः "श्रद्धाविधिसमायुक्तं कर्म यत् क्रियते नृभिः । सुविशुद्धेन भावेन तदानन्त्याय कल्पते" योगियाज्ञवल्क्यः "विधिहीनं भवेद्दुष्टं कृतमश्रद्धया च यत् । तद्धरन्त्यसुरास्तस्य मूढस्य दुष्कृतात्मनः"

श्रद्धालु स्त्री श्रद्धा+आलुच् । १स्पृहावत्यां स्त्रियां २श्रद्धायुक्ते त्रि० ।

श्रन्थ ग्रन्थने बधे च वा चु० उभ० पक्षे भ्वा०पर०सक० सेट् । श्रन्थयति ते श्रन्थति अशश्रन्थत् त अश्रन्थीत् । [न्थीत्

श्रन्थ मोचने प्रतिहर्षे च क्र्या०प०सक०सेट् । श्रथ्नाति अश्र-

श्रन्थ पु० श्रन्थ-भावे घञ् । १ग्रथने कर्त्तरि अच् । सर्वमोचनकर्त्तरि २विष्णौ त्रिका० ।

श्रन्थन न० श्रन्थ–ल्युट् । ग्रन्थने ।

श्रपित त्रि०चु० श्रा–क्त–णिच्-पुक् ह्रस्वः । घृतादिमिश्रे पक्वे मांसादौ जटा० ।

श्रम तपसि, आयासे खेदे च अक० भ्वा० शमादि० पर०सेट् उदित् क्त्वा वेट् । श्राम्यति इरित् अश्रमत् अश्रमीत् । श्रान्त्वा श्रमित्वा श्रान्तः । [व्यायामे च हेमच० ।

श्रम पु० श्रम–घञ् न वृद्धिः । १तपसि २खेदे ३आयासे ४व्य-

श्रमण पु० श्रम–युच् । १यतिभेदे २भिक्षाजीविनि त्रि० । ३जटामांस्यां ४मुण्डीर्य्यां ५शबरीभेदे ६सुदर्शनायां स्त्रियां च स्त्री मेदि० ।

श्रमिन् त्रि० श्रम–इनि । श्रान्तक्लान्ते । [इत्येके ।

श्रम्भ प्रमादे भ्वा० आ०अक०सेट् । श्रम्भते अश्रम्भिष्ट । अनुभ

श्रय पु० श्रि–अच् । आश्रये । ल्युट् । तत्रैव न० अमरः ।

श्रव पु० शृणोत्यनेन श्रु–अप् । १कर्णे २ख्यातौ च भरतः ।

श्रवण न० शृणोत्यनेन श्रु–करणे ल्युट् । १कर्णे शब्दग्राहकेन्द्रियभेदे अमरः । भावे ल्युट् । २श्रुतौ अश्विन्यादिषु द्वाविंशे ३नक्षत्रे पुंस्त्री० ज्यो०त० क्लीवत्वमपि "अमार्कपाते श्रवणं यदि स्यादिति" स्मृतिः । ४मुण्डीरिकायां स्त्री रत्नमा० ।

श्रवणद्वादशी स्त्री श्रवणेन युक्ता द्वादशी शाक० । "मासि भाद्रपदे शुक्ले द्वादशी श्रवणान्विता" इत्युक्तायां भाद्रशुक्लद्वादश्याम् । व्रतभेदे इत्यन्ये ।

श्रवणशीर्षिका स्त्री श्रवणमिव शीर्षमस्याः कप् अत इत्त्वम्। श्रावणीवृक्षे राजनि०। [अचि। २कीर्त्तौ।

श्रवस् न० श्रूयतेऽनेन श्रु—करणे असि। १कर्णे अमरः। कर्मणि

श्रवाय्य पु० श्रु-आय्य। यज्ञियपशौ सि०कौ०। शब्दकल्पद्रुमे श्रवाप्य इति पाठकल्पनं प्रामादिकमेव।

श्रविष्ठा स्त्री श्रूयते श्रु—अप् श्रवः प्रसिद्धिरस्त्यस्याः मतुप् ङीप् अतिशयेन श्रववती इष्ठन् मतुपो लुक्। १धनिष्ठानक्षत्रे अमरः २श्रवणनक्षत्रे च।

श्रविष्ठाज पु० श्रविष्ठायां श्रवणनक्षत्रे जायते जन—ड। बुधग्रहे त्रिका०। भगदैवतशब्दे ४६२१पृ० दृश्यम्।

श्रा विक्लृत्तौ अदा०पर० अनिट्। श्राति अश्रासीत्।

श्रा पाके अदा०पर०सक० अनिट् घटा०। श्राति अश्रासीत् श्रपयति। [२यवाग्वां स्त्री अमरः।

श्राण त्रि० श्रा—क्त। १घृतादिभिन्ने पक्वे मांसादौ जटा०।

श्राद्ध न० श्रद्धा-हेतुत्वेनास्त्यस्य अण्। "श्रद्धया दीयते यस्मात् श्राद्धं तेन निगद्यते" इत्युक्ते पित्रादिभ्यः श्रद्धया देये १द्रव्ये। अस्त्यर्थे अण्। २श्रद्धायुक्ते त्रि०।

श्राद्धलक्षणं तत्प्रयोजनञ्च गयाश्राद्धादिपद्धतौ हेमाद्रिश्राद्धकल्पानुसारेणास्माभिः प्रदर्शितं यथा

"सम्बोधनपदोपनीतान् पित्रादीन् चतुर्थ्यन्तपदेनोद्दिश्य इत्यादिभिर्मन्त्रद्वारा श्रद्धयान्नादेर्दानं श्राद्धम्" "अथैतन्मनुः श्राद्धशब्दं कर्म प्रोवाचेति" श्राद्धविवेकधृतापस्तम्बवचनेन श्राद्धशब्दस्य कर्मसामान्यवचनतावगमात् "संस्कृतं व्यञ्जनाद्यं च पयोदधिघृतान्वितम्। श्रद्धया दीयते यस्मात् तेन श्राद्धं निगद्यते" इति श्राद्धतत्त्वधृतपुलस्त्यवचनेन श्रद्धाहेतुकदानरूपकर्मविशेषस्य श्राद्धपदार्थतावगमाच्च। श्राद्धमिति शब्दो वाचको यस्य तत्कर्मेत्यर्थ इति श्राद्धविवेकः। तस्मिंश्च कर्मणि यागादाविन्द्रादीनामिव पित्रादेर्देवतात्वं तदुद्देशेन मन्त्रद्वारा द्रव्यत्यागात्। तथा च यागादौ मन्त्राहूता इन्द्रादयः शक्तिमात्रेण तत्तत्स्थले आविर्भूता यजमानत्यक्तद्रव्यदर्शनेन तृप्यन्तो यागमभीष्टफलं यथा साधयन्ति तथा श्राद्धेऽपि मन्त्राहूताः पित्रादयः समागताः पुत्त्रादित्यक्तद्रव्यभोगेन तृप्यन्तो विशिष्टफलप्रदा इत्येव कल्पनीयम्। किन्तु सर्वो हि लोकः सफले कर्मण्येव प्रवर्त्तते नाफले। तत्र यागादौ यथा देवानां फलदातृत्वमेवं श्राद्धदेवानां पित्रादीनां फलदातृत्वे सम्भवत्येव श्राद्धस्य सफलत्वं भवेत्तदेव नोपपद्यते। यथा हि इन्द्रादयो हि देवास्तना विशिष्टज्ञानक्रियाशक्तिमन्तो मन्त्रमात्राहूताः शक्तिविशेषेण यत्रदेशे आविर्भवितुं शक्नुवन्ति आविर्भूय च यजमानदत्तद्रव्यदर्शनमात्रेण तृप्यन्तो विशिष्टफलदानाय समर्थाः। नैवं पित्रादयो भवितुमर्हन्ति। ते हि स्वस्वकर्मानुसारेण नानायोनिगततया अतिविप्रकृष्टदेशस्थिताः विशिष्टशक्तिरहिताश्च कथं मन्त्रमात्राहूताः श्राद्धदेशे आगच्छेयुः। आगता वा कुतो न दृश्येयुः देवानामिव तेषामतीन्द्रियत्वाभावात् दर्शनमात्रेण तृप्तेरभावाच्च। भोजनेनैव तेषां तृप्तिसम्भवाच्च भोजनमन्तरेण कथं तृप्येयुः। अतृप्ताश्च कुतो वा फलं दद्युः। पश्वादिगता वा कुतो विशिष्टफलप्रदाः स्युः। अपरञ्च इह दत्तस्य चान्नादेरचेतनतया नेतृपुरुषाभावेनान्यत्र गमनासम्भवः। श्राद्धदत्तद्रव्यस्य यथापूर्वमवस्थानाच्च भोक्तृदेशगमनमित्यनुमीयते। एवमिह दत्तेनान्नेनान्यत्र स्थितानां भोगस्तु नैव सम्भवी। पात्रीयब्राह्मणेन श्राद्धान्नस्य भोजनाच्च पित्रादितृप्तिसम्भवः भोगतृप्त्योः सामानाधिकरण्यनियमात्। किञ्च देवयोनिगतानाममृताशिनां मानुषयोग्येनान्नेन कथं तृप्तिः कथं वा पशुयोनिगतानां तृणाहारयोग्यानां तेन तृप्तिः। तेषां पश्वादिभावमापेदुषां फलदातृत्वासम्भवस्तु विशिष्टशक्तेरभावात् सर्वानुभवसिद्धः। एतेन "यथा गोषु प्रनष्टो वै वत्सो विन्दति मातरम्। एवं श्राद्धेऽन्नमुद्दिष्टं मन्त्रः प्रापयते पितॄन्। नामगोत्रं पितॄणान्तु प्रापकं हव्यकव्ययोः। नाममन्त्रैस्तथोद्देशो भवान्तरगतानपि। प्राणिनः प्रीणयन्त्येते तदाहारत्वमागताः। देवो यदि पिता जातः शुभकर्मानुसारतः। श्राद्धान्नममृतं भूत्वा देवत्वेऽप्यनुगच्छति। दैत्यत्वे भोग्यरूपेण पशुत्वे च तृणं भवेत्। श्राद्धान्नं वायुरूपेण नागत्वेऽप्यनुगच्छति। पानं भवति यक्षत्वे गृध्रत्वे च तथामिषम्। दनुजत्वे तथा मांसं प्रेतत्वे रुधिरोदकम्। मानुषत्वेऽन्नपानादि नानाभोगरसं तथेति च" हेमाद्रिश्राद्धकल्पादिधृतमार्कण्डेयवचनैरिह दत्तान्नादेरेव मन्त्रशक्त्या विप्रकृष्टदेशनयनं पितृप्राप्तयोनियोग्यामृतादिरूपेण परिणामश्च कल्प्यते इत्यपि न विचारचारु अचेतनानामपि मन्त्राणां चेतनधर्मकल्पनापि तदैव साधीयसी स्यात् यदि दत्तान्नादेरिह यथापूर्वमवस्थितिर्न स्यात् स्याच्च पूर्वरूपान्यथाभावः। तथा च एवमादिवचनानां स्तुत्यर्थवादपरताया अग्रे दर्शयिष्यमाणत्वाच्चाधिककल्पना। किञ्च पात्र-

भक्षणेन भोगादिना विनष्टस्य वस्तुनः कथं स्थानान्तरनयनं कथं वा तत्तदाहारतारूपेण परिणामः धर्म्मिणि सत्येव स्थानान्तरगमनादिसम्भवो न विनष्टस्यातः श्राद्धस्य कथं प्रयोजनवत्त्वमित्येवं स्थिते । उच्यते । ब्राह्मणादिसम्प्रदानकक्रियाया इव श्राद्धकर्म्मण एव स्वजन्यपुण्यद्वारा विशिष्टफलजनकता तत्र च कालान्तरभावितत्तत्फलदानाय तत्कर्म्मसाक्षिणः परमेश्वरस्यैव तत्साधनत्वम् । अतएव भगवद्गीतायाम् "यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्च्चितुमिच्छति । तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते । लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान्" इति भक्तानां तत्तदिष्टोत्पादनस्य स्वकर्त्तृकत्वं भगवतोक्तम् । युक्तञ्चैतत् श्रुतिस्मृत्योरीश्वराज्ञारूपतया तत्तदर्थानुष्ठानेन तदाज्ञाप्रतिपालने ईश्वरस्य सम्माननारूपा तुष्टिस्ततश्चाभीष्टलाभः । तथैवोक्तं गीतायाम् "स्वे स्वे कर्म्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः । स्वकर्म्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्व्वमिदं ततम् । स्वकर्म्मणा तमभ्यर्च्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः" इति । स्वकर्म्मणा स्वस्ववर्णाश्रमविहितकर्म्मानुष्ठानेन, तम् परमेश्वरम् अभ्यर्च्च्य तदाज्ञाप्रतिपालनेन सम्मान्य तत्सम्मानेन च तत्कृतां सिद्धिम् तत्तदभीष्टसिद्धिं लभते इति तदर्थः । अस्मिन् पक्षे च पित्रादीनां श्राद्धान्नादेर्वा न स्थानान्तरगमनकल्पना । अथ वा देवदत्तादिशब्दस्य यथा न केवलं देहमात्रं, न वा जीवमात्रमर्थः किन्तु तत्तद्देहाभिमानी जीव एवार्थः । तथा पित्रादिशब्दस्य उत्पादकदेहाभिमानी केवलं जीवोऽपि नार्थः किन्तु वसुरुद्रादित्यदेवाधिष्ठिततादृशजीव एवार्थः, "वसवः पितरो ज्ञेया रुद्रा ज्ञेयाः पितामहाः । प्रपितामहास्तथादित्याः श्रुतिरेषा सनातनी ॥ प्रेतानुद्दिश्य यत् कर्म्म क्रियते मानुषैरिह । तुष्यन्ति देवतास्तेन न प्रेताः पितरः स्मृताः" । इति श्राद्धकल्पस्थदेवलवचने पित्रादिपदानां पारिभाषिकत्वोक्तेः । प्रेताः मृताः न पितरः न केवलं पितृपदाभिधेयाः किन्तु तदधिष्ठितवस्व एव पितृपदाभिधेयास्त एव तुष्यन्तीत्यर्थः । अतएव श्राद्धकाले पित्रादीनां तेन तेन रूपेण ध्येयताप्यग्रेऽभिधास्यमानोपपद्यते । एवञ्च वस्वादिदेवानामिन्द्रादिवत् विशिष्टशक्तिज्ञानसम्पन्नतया मन्त्रमात्रावाहने यागादाविन्द्रादिवदागमनसम्भवाच्च त्यक्तद्रव्यदर्शनमात्रेण तृप्तिः, "न वै देवा अश्नन्ति पिबन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्तीति" छान्दोग्यवाक्यात् । अतएव भगवद्गीतायाम् "सह यज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः । अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः । परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथेति" प्रजाहुतयज्ञेन तृप्तानां देवानां यजमानफलदातृत्वम् प्रजाः प्रति प्रजापतिवचनत्वेनोक्तम् । अनेन यज्ञेन देवान् भावयत तर्पयत ते च यज्ञतर्पिता देवाः वः युष्मान् भावयन्तु तर्पयन्त्वित्यर्थः । यज्ञपदञ्च कर्म्ममात्रोपलक्षणम् । एवञ्च यथा काचित् गर्भिणी सुहृदा दत्तं दोहदं भुञ्जाना स्वयं तृप्यति स्वाश्रयं गर्भञ्च तर्पयन्ती दोहददातारमप्युपकरोति तथा वस्वादयोऽपि श्राद्धान्नदर्शनमात्रतृप्ताः स्वाधिष्ठितपित्रादिपुरुषान् तर्पयन्तः श्राद्धकर्त्तुरभीष्टदातारो भवन्ति । प्रागुक्तवचनजातेष्वपि मन्त्रश्रद्धाद्यैर्देशान्तरनयनकथनस्यापि स्वस्वकर्म्मानुसारेण पश्वादिभावापन्नपित्रादीनां तदुपभोगयोग्यान्नादित्वस्य तृप्तिर्वस्वादिकृता तद्द्वारे भवतीत्येतत्परत्वश्राद्धप्रशंसापरत्वयोः कल्पने न वैयर्थ्यम् । यत्र च काम्याविशेषेण पित्रादीनां मुक्तत्वम् तत्र वस्वादिमात्रस्यैव तृप्तिर्न विशिष्टस्य, विशेषणस्यासत्त्वे विशेष्यस्यैव विशिष्टकारित्वात् कुण्डलविशिष्टस्य नरस्य कुण्डलापगमेऽपि मनुष्यत्वेनैकारित्वाव्याहतिवत् । तथा च त एव तृप्ता विशिष्टफलं दद्युरिति सिद्धा श्राद्धस्यार्थवत्ता"।

श्राद्धभेदाश्च विश्वामित्राद्युक्ताः प्रा० वि० दर्शिता यथा
"नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धं सपिण्डनम् । पार्व्वणञ्चेति विज्ञेयं गोष्ठ्यां शुद्ध्यर्थमष्टमम् ॥ कर्म्माङ्गं नवमं प्रोक्तं दैविकं दशमं स्मृतम् । यात्रास्वेकादशं प्रोक्तं पुष्ट्यर्थं द्वादशं स्मृतम्" । एतच्च भविष्यपुराणे विस्तृतम् । यथा "अहन्यहनि यत् श्राद्धं तन्नित्यमभिधीयते । वैश्वदेवविहीनं तदशक्तावुदकेन तु ॥ एकोद्दिष्टन्तु यत् श्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते । तदप्यदैवं कर्त्तव्यमयुग्मानाशयेद्द्विजान् ॥ कामाय तु हितं काम्यमभिप्रेतार्थसिद्धये । पार्व्वणेन विधानेन तदप्युक्तं खगाधिप ! ॥ वृद्धौ यत् क्रियते श्राद्धं वृद्धिश्राद्धं तदुच्यते । सर्व्वं प्रदक्षिणं कार्य्यं पूर्व्वाह्णे तूपवीतिना ॥ गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्य्यात् पात्रचतुष्टयम् । अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥ ये समाना इति द्वाभ्यामेतज्ज्ञेयं

सपिण्डनम् । नित्येन तुल्यं शेषं स्यादेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि । अमावास्यां यत् क्रियते तत् पार्व्वणमुदाहृतम् । क्रियते पर्व्वणि यत्तत् पार्व्वणमिति च स्थितिः । गोष्ठ्यां यत् क्रियते श्राद्धं गोष्ठीश्राद्धं तदुच्यते । बहूनां विदुषां सम्पत्सुखार्थं पितृतृप्तये । क्रियते शुद्धये यत्तु ब्राह्मणानान्तु भोजनम् । शुद्ध्यर्थमिति तत् प्रोक्तं वैनतेय मनीषिभिः । निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा । ज्ञेयं पुंसवने चैव श्राद्धं कर्म्माङ्गमेव च । देवानुद्दिश्य यत् श्राद्धं तद्दैविकमिहोच्यते । हविष्येण विशिष्टेन सप्तम्यादिषु यत्नतः । गच्छन् देशान्तरं यत्तु श्राद्धं कुर्य्यात्तु सर्पिषा । यात्रार्थमिति तत् प्रोक्तं प्रवेशे च न संशयः । शरीरोपचये श्राद्धमर्थोपचय एव च । पुष्ट्यर्थमेतद्विज्ञेयमौपचारिकमुच्यते" ।

वृह० "नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धं तथैव च । पार्व्वणञ्चेति मनुना श्राद्धं पञ्चविधं स्मृतम्" । कूर्म्मपुराणे "अहन्यहनि नित्यं स्यात् काम्यं नैमित्तिकं पुनः । एकोद्दिष्टञ्च विज्ञेयं वृद्धिश्राद्धञ्च पार्व्वणम् । एतत् पञ्चविधं श्राद्धं मनुना परिकीर्त्तितम्" । स्मृत्यन्तरे द्वादशविधत्वेऽपि पञ्चविधविधानोपाधिभेदात् पञ्चविधत्वं गोष्ठीश्राद्धादीनां पार्व्वणकाम्यवृद्धिश्राद्धैरष्टवन्मिधानात् एतेष्वन्तर्भाव इत्यभिप्रायः । सपिण्डीकरणस्याप्यत्र पार्व्वणविधानादंशतएकोद्दिष्टविधेरुभयात्मकत्वात् न पृथक्त्वं नित्यपार्व्वणात् काम्यस्य दैवताभेदात् पृथग्विधानम् । वस्तुतः प्रपञ्चार्थमेव द्वादशविधत्वम् । युगाद्यादिश्राद्धानामपि काम्यत्वात् । यत्तु मत्स्यपुराणे "नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं श्राद्धमुच्यते" । इति तत्र नित्यपदमुक्तार्थमेव नैमित्तिकपदमागन्तुकनिमित्तोत्पन्नत्वेन पार्व्वणैकोद्दिष्टयोः परिग्रहार्थम् । काम्यपदं दृष्टफलत्वेन तिथिश्राद्धादीनामभ्युदयस्य च ग्रहणार्थमित्यविरोधः । विष्णुना तु नित्यकाम्यरूपतया द्वैविध्यं वक्ष्यते तत्र नित्यपदमावश्यकतया पार्व्वणैकोद्दिष्टयोरपि परिग्रहार्थम् । काम्यपदमनावश्यकार्थं सर्व्वमिदमुपाधिभेदादविरुद्धम्" ।

श्राद्धे विहिता देशाः प्रा० वि० दर्शिता यथा तत्र विष्णुः "पुष्करेष्वक्षयं श्राद्धं जपहोमतपांसि च" । "पुष्करे स्नातमात्रस्तु सर्व्वपापेभ्यः पूतो भवति" इत्यभिधाय "एवमन्येषु तीर्थेषु सरिद्वरासु सङ्गमेषु प्रभवेषु पुलिनेषु निकुञ्जेषु प्रस्रवणेषु उपवनेषु गोमयेनोपलिप्तेषु गृहेषु मनोज्ञेषु च" श्राद्धं स्यात् । प्रभवोऽत्र नदीनामुत्पत्तिदेशः सरिद्वरासु सङ्गमेषु चेति पृथक्त्व प्रभवेष्वित्यभिधानात् । पुलिनं नदीतोयोत्थितप्रदेशः । निकुञ्जो लतादिवेष्टितप्रदेशः प्रस्रवणं निर्झरः । उपवनं क्रीडावाटिका मनोज्ञं रमणीयम् । देवलः "श्राद्धस्य पूजितो देशो गया गङ्गा सरस्वती । कुरुक्षेत्रं प्रयागञ्च नैमिषं पुष्कराणि च । नदीतटेषु तीर्थेषु शैलेषु पुलिनेषु च । विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेनेह पितामहाः" । विविक्तं विजनम् । वृहस्पतिः "काङ्क्षन्ति पितरः पुत्त्रान्नरकापातभीरवः । गयां यास्यति यः कश्चित् सोऽस्मान् सन्तारयिष्यति । करिष्यति वृषोत्सर्गमिष्टापूर्त्तं तथैव च । पालयिष्यति वार्द्धक्ये श्राद्धं दास्यति चान्वहम् । गयायां धर्म्मपृष्ठे च सरसि ब्रह्मणस्तथा । गयाशीर्षेऽक्षयवटे पितॄणां दत्तमक्षयम् । धर्म्मारण्यं धर्म्मपृष्ठं धेनुकारण्यमेव च । दृष्ट्वैतानि पितॄंश्चार्च्च्य वंश्यान् विंशतिमुद्धरेत्" । गयापादाव गयाख्यानविशेषोपन्यासोऽधिकफलार्थः । इह श्राद्धदेशत्वेन कथिता नानादेशीयतीर्थविशेषस्वरूपाविशेषात्तत्तद्देशनिवासिनोऽवगन्तव्याः । अत्र पुष्करेष्वक्षयं श्राद्धमित्यादिविष्ण्वादिवाक्यैः सामान्यतस्तीर्थप्राप्तिनिमित्तेऽमावास्यादिश्राद्धे च प्राप्ते पुष्करादिदेशाख्यगुणफलश्राद्धविधिः "गोदोहनेनापः प्रणयेत् पशुकामस्य" इतिवत् न तु विशिष्टश्राद्धान्तरविधानं विधिगौरवापत्तेः अगत्या तु "सोमेन यजेतेत्यादौ" तथा । तथा मनुः "शुचिं देशं विविक्तञ्च गोमयेनोपलेपयेत् । दक्षिणाप्रवणञ्चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् । अवकाशेषु चोक्षेषु नदीतीरेषु चैव हि । विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा" । अयुं चशविविक्तमदक्षिणाप्रवणं यत्नतः शुचित्वादिना उपपादयेत् । विविक्तं विजनं चोक्षेषु मनोज्ञेषु विविक्तेषु वनादिषु । यमः "दक्षिणाप्रवणं स्निग्धं विविक्तं शुभलक्षणम् । शुचिदेशं परीक्ष्यादौ गोमयेनोपलेपयेत् । आगारेषु विविक्तेषु तीर्थेषु च नदीषु च । विविक्तेषु च तुष्यन्ति देशेषु पितरः सदा । पारक्ये भूमिभागे तु पितॄणां निर्व्वपेत्तु यः । तद्भूमिस्वामिपितृभिः श्राद्धकर्म्म विहन्यते । तस्मात् श्राद्धानि देयानि पुण्येष्वायतनेषु च । नदीतीरेषु तीर्थेषु स्वभूमौ तु प्रयत्नतः । उपह्वरनितम्बेषु तथा पर्व्वतसानुषु । गोमयेनोपलिप्तेषु विविक्तेषु गृहेषु च" । स्निग्धं स्तिमितं विविक्तेषु देशेषु स्वभावतो वनादिषु । उपह्वरमत्र पर्व्वतान्तिकम्" ।

श्राद्धनिन्दितदेशास्तत्रोक्ता यथा विष्णुः "न म्लेच्छविषये

श्राद्धं कुर्य्यान्न च गच्छेत्तथा । चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन् देशे न विद्यते । तं म्लेच्छदेशं जानीयादार्य्यावर्त्तमतः-परम्” । वायुपुराणे “त्रिशङ्कोर्वर्जयेद्देशं सर्वं द्वादशयो-जनम् । उत्तरेण महानद्या दक्षिणेन तु कीकटात् । देशास्त्रैशङ्कवोनाम श्राद्धकर्मणि गर्हिताः । पारस्काराः कलिङ्गाश्च सिन्धोरुत्तरमेव च । प्रनष्टाश्रमधर्माश्च देशावर्ज्याः प्रयत्नतः” । पारस्कारादेशविशेषाः । कीक-टोमगधः । सिन्धुर्नदीविशेषः । ब्रह्मपुराणे “परकीय-स्थले यस्तु स्वान् पितॄंस्तर्पयेज्जडः । तद्भूमिस्वामिन-स्तस्य हरन्ति पितरो बलात् । अग्रभागन्ततस्तेभ्यो दद्या-न्मूल्यञ्च जीवताम्” । स्थल इति भूभागमात्रोपलक्षणं “पारक्ये भूविभागे च” इति यमवचनात् स्वभूम्यभावे कथं श्राद्धमित्याह अग्रभागमिति श्राद्धीयद्रव्यस्येति शेषस्तद्भूमिस्वामिपितृभ्य उत्सृज्य देयं जीवतां स्वा-मिनां मूल्यं वा देयम् । यमः “अटव्यः पर्वताः पुण्या नद्यस्तीर्थानि यानि च । सर्वाण्यस्वामिकान्या-हुर्न हि तेषु परिग्रहः” । स्वाम्यभावे हेतुमाह न हि तेष्विति । परिग्रहो दानविक्रयणादिययेष्टविनियो-गलक्षणः । तथा “कृतं कमियुत शिग्रुं संकीर्णानिष्ट-गन्धिकम् । देशत्वनिष्टशब्दञ्च वर्जयेत् श्राद्धकर्मणि” । कृतं भूनिवृत शिग्रु पञ्चिका अनिष्टगन्धम् अशुभ-गन्धम् अनिष्टशब्दं प्रतिकूलशब्दम्” ।

श्राद्धदेव पु० श्राद्धाद्देयान्नानां पितॄणां देवः शाक० । १यमे अमरः । २वैवस्वतमनौ हरिवं० १५ अ० ।

श्राद्धदेवता स्त्री श्राद्धे देवता त्यक्तव्यद्रव्योद्देश्या । “पितरः श्राद्धदेवता” इति स्मृत्युक्तेषु पितृषु ।

श्राद्धशाक न० श्राद्धयोग्यं शाकम् । कालशाके भावप्र० ।

श्राद्धिक त्रि० श्राद्धे देयं, श्राद्धं तद्द्रव्यं भक्ष्यत्वेनास्त्यस्य वा ठन् । १श्राद्धदेये भक्ष्ये २श्राद्धदेयद्रव्यभोक्तरि च ।

श्राद्धिन् त्रि० श्राद्धं तद्द्रव्यं भक्ष्यत्वेनास्त्यस्य इनि । श्रा-द्धदेयान्नभोक्तरि सि०कौ० । [हेमच० । भावे क्त । ४श्रमे न० ।

श्रान्त त्रि० श्रम-क्त । १श्रमयुक्ते २शान्ते ३जितेन्द्रिये च

श्रान्तसंवाह न० श्रान्तस्य श्रमस्य संवाहः दूरीकरणम् । पाद्यासनादिना श्रमनिवारणे । [सेट् त ।

श्राम मन्त्रणे अ०चु० उभ०सक० सेट् । श्रामयति ते अशश्राम

श्राम पु० श्रम-घञ् । १काले २मण्डपे ३मासे च मेदि० ।

श्रावक पु०त्रि० श्रु-ण्वुल् । १श्रवणकर्त्तरि २शाक्यमुनि-शिष्ये मुनिभेदे ३काके पुंस्त्री० त्रिका० ।

श्रावण पु० श्रवणेन युक्ता पौर्णमासी श्रावणी साऽस्मिन् मासे अण् । वैशाखादिषु चतुर्थे श्रावणीयुक्ते चान्द्रे १मासे २तथाभूते पक्षे श्रवणनक्षत्रेण पर्य्यन्तकाले उदयास्तमय-न्यात् वार्हस्पत्ये ३वर्षभेदे च । गुरुवर्षशब्दे २६१८ पृ० दृश्यम् उपचारात् कर्कटस्थरविके सौरे ४मासे ५पाषण्डे च मेदि० । श्रवणेन कर्णेन निर्वृत्तः अण् । ६कर्ण-साध्ये प्रत्यक्षभेदे श्रवणनक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी अण् ङीप् । ७चान्द्रश्रावणमासीयपौर्णमास्यां स्त्री । सा च (घुलकुँडि) ८वृक्षभेदे राजनि० । ९दक्षाक्षीवृक्षे मेदि० टाप् । १०मुण्डितिकावृक्षे भावप्र० ङीप् । “मुण्डि-तिका कटुः पाके वीर्य्योष्णा मधुरा लघुः । मेध्यागण्डापचीकृच्छ्र-कृमियोन्यर्त्तिपाण्डुनुत् । श्लीपदारुच्यपस्मारप्लीहमेदोगुदार्त्तिहृत् । महाश्रावणी च तत्तुल्या गुणैरुक्ता महर्षिभिः” भावप्र० ।

श्रावणिक पु० श्रावणी श्रवणनक्षत्रयुक्ता पूर्णिमाऽस्त्यस्मिन् मासे ठन् । १चान्द्रश्रावणमासे अमरः । २तथाभूते पक्षे

श्रावस्ती स्त्री श्रु-णिच् बा० ङीप् । धर्मपत्तनाख्ये नगरी-भेदे त्रिका० ।

श्रि सेवने भ्वा०उभ० सक० सेट् । श्रयति ते अशिश्रियत् त ।

श्रित त्रि० श्रि-क्त । १सेविते २आश्रिते च ।

श्रिष दाहे भ्वा०पर०स० सेट् क्त्वा वेट् । श्रेषति अश्रेषीत ।

श्री पाके क्र्या०उ०सक०सेट् । श्रीणाति-ते अश्रायीत् अश्रायिष्ट

श्री स्त्री श्रि-क्विप् नि० । १लक्ष्म्यां २लवङ्गे अमरः । ३शो-भायां ४वाण्यां ५वेशरचनायां ६सरलवृक्षे ७धर्मार्थका-मेषु ८सम्पत्तौ ९प्रकारे १०उपकरणे ११बुद्धौ १२विभूतौ मेदि० । १३अधिकारे १४प्रभायां १५कीर्त्तौ धरणिः । १६वृद्धौ १७सिद्धौ शब्दर० । १८पद्मे १९बिल्ववृक्षे २०वृ-द्धिनामौषधौ राजनि० “देवं गुरुं गुरुस्थानं क्षेत्रं क्षेत्रा-धिदेवताम् । सिद्धं सिद्धाधिकारांश्च श्रीपूर्वं समुदीरयेत्” इत्युक्ते देवादीनां २१नामोच्चारणीयोपाधिभेदे च “सिद्धाधिकारान् स्वर्गगामित्यादिना सिद्धोऽधिकारो येषां नराणां तान् सिद्धाधिकारान् । तेन जीवतां श्रीशब्दादित्वं न मृतानामिति” संस्कारत० रघु० । २१रागभेदे पु० । श्रीरागस्य सुन्दरपुरुषाकृतिः हेमन्ते अपराह्णे गेयः । तस्य पञ्च रागिण्यः मालश्रीः मारवी धनाश्रीः वसन्तरागिणी आशावरी संगीतदा० ।

पले श्रीशब्दन्यासंख्याभेदाः पलशब्दे ४२२०पृ० दृश्याः

श्रीकण्ठ पु० श्रीः शोभा कण्ठेऽस्य । १शिवे अमरः सर्वतः श्वेतस्य

कण्ठे कृष्णवर्णविषसन्निकर्षे शोभाभिव्याप्तत्वात्तम् । २हस्तिनापुरस्य उत्तरपश्चिमस्थे कुरुजाङ्गलाख्ये देशे च हेमच०

श्रीकण्ठपदलाञ्छन पु० भवभूतौ शब्दमाला ।

श्रीकन्द स्त्री श्रीः शोभा तया युक्तः कन्दोऽस्याः । वन्ध्याकर्कोट्यां राजनि० ।

श्रीकर न० श्रियं शोभां करोति कृ-अच् । १रक्तोत्पले त्रिका० २विष्णौ पु० ३दायनिबन्धभेदकारके पण्डितभेदे च पु० । ४शोभाकारके त्रि० । [शब्दच० ।

श्रीकरण न० श्रीयुक्तं क्रियतेऽनेन कृ-करणे ल्युट् । लेखन्यां

श्रीकान्त पु० ६त० । विष्णौ शब्दच० श्रीनाथश्रीपत्यादयोऽप्यत्र । श्रीपतिस्तु भूमिपाले च मेदि० ।

श्रीकारिन् पु० श्रियं करोति कृ-णिनि । जङ्गले मृगजाते १मृगभेदे राजनि० । २शोभाकारिणि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

श्रीखण्ड न० श्रियः शोभायाः खण्ड इव यत्र । चन्दने त्रिका०

श्रीगर्भ पु० श्रीर्गर्भेऽस्य । १विष्णौ त्रिका० २खड्गे च “श्रीगर्भो विजयश्चैव” इति खड्गनामाष्टकम् ।

श्रीग्रह पु० श्रियः ग्रह इव यत्र । पक्षिणां पानीयशालायां हारा० । [जटा० ।

श्रीघन पु० श्रिया बुद्ध्या घनः । १बुद्धभेदे अमरः । २दध्नि न०

श्रीचक्र न० श्रियाः चक्रं यन्त्रभेदः । “बिन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्मं मन्वस्रनागदलसङ्गतषोडशारम् । वृत्तत्रयञ्च धरणीसदनत्रयञ्च श्रीचक्रमेतदुदितं परदेवतायाः” इति तन्त्रोक्ते त्रिपुरासुन्दरीपूजाङ्गे यन्त्रभेदे । [प्यत्र ।

श्रीज पु० श्रियो जायते जन-ड । कामदेवे श्रीनन्दनादयोऽ-

श्रीताल पु० श्रीयुक्तस्तालः शाक० । तालवृक्षतुल्ये वृक्षभेदे राजनि० । [दातरि त्रि० ।

श्रीद पु० श्रियं धनं ददाति दा-क । १कुबेरे अमरः २धन-

श्रीधर पु० श्रियं धरति धृ-अच् । १विष्णौ “अतिशुद्धं द्विचक्रञ्च वनमालाविभूषितम् । श्रीधरं देवि ! विज्ञेयम्” इत्युक्ते २शालग्राममूर्त्तिभेदे न० ।

श्रीनिकेतन पु० श्रियं निकेतयति नितरां वासयति नि+कित-णिच्-ल्यु । १विष्णौ शब्दच० ६त० । २श्रीलक्ष्मीनिवासे न० । [त्रि० ६त० । २श्रिय आलये च ।

श्रीनिवास पु० निवसत्यस्मिन् नि+वस-घञ् ६त० । १विष्णौ

श्रीपञ्चमी स्त्री श्रियः पूजाङ्गं पञ्चमी शाक० । माघशुक्लपञ्चम्याम् । माघोपक्रमे “चतुर्थी वरदा शुक्ला तत्र गौरी तु पूजिता सौभाग्यमतुलं कुर्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम्” । सरस्वतीपूजादिनेऽनध्यायश्च गौडाचारः । अत्र श्रीपञ्चम्यामारभ्य प्रतिमासं मङ्गलकाम्यं श्रीपञ्चमीव्रतं स्त्रियः कुर्वन्ति तत्प्रमाणं संवत्सरकौमुदीष्टतप्रमाणम् पु० । [हारा० ।

श्रीपथ पु० श्रीयुक्तः पन्थाः अच् समा० शाक० । राजपथे

श्रीपर्ण न० श्रीर्लक्ष्मीः पर्णे दलेऽस्य । १पद्मे श्रीयुक्तं पर्णमस्य । २अग्निमन्थवृक्षे पु० मेदि० ।

श्रीपर्णिका स्त्री श्रीयुक्तं पर्णमस्याः संज्ञायां कन् अत इत्वम् । कट्फलवृक्षे अमरः ।

श्रीपर्णी स्त्री श्रीयुक्तानि पर्णान्यस्याः ङीप् । १गाम्भारीवृक्षे अमरः । २कट्फलवृक्षे मेदि० । ३शाल्मलीवृक्षे ४हठवृक्षे हेमच० । ५अग्निमन्थवृक्षे राजनि० ।

श्रीपिष्ट पु० श्रियै शोभायै पिष्यते पिष-क्त । सरलवृक्षे रामाश्रमः । [२उच्चैःश्रवसि अश्वे त्रिका० ३चन्द्रे च ।

श्रीपुत्र पु० ६त० । १कामदेवे श्रियः पुत्रो भ्राता सहजत्वात् ।

श्रीपुष्प न० श्रीयुक्तं पुष्पम् शाक० । १लवङ्गे राजनि० । २पद्मकाष्ठे रत्नमाला ।

श्रीफल पु० श्रीयुक्तं फलमस्य । १बिल्ववृक्षे अमरः । २राजादन्याञ्च राजनि० । ३नील्यां ४क्षुद्रकारवेल्ल्यां स्त्री राजनि० टाप् । स्वार्थे क अत इत्वम् । ५तन्नार्थे राजनि० । ६आमलक्यां मेदि० स्त्री गौरा० ङीष् ।

श्रीभद्रा स्त्री श्रीयुक्तं भद्रमस्याः । भद्रमुस्तके शब्दच० ।

श्रीभागवत न० श्रीमत् भागवतम् शाक० । अष्टादशपुराणेषु मध्ये द्वादशस्कन्धयुक्ते अष्टादशसाहस्रे व्यासप्रणीते पुराणे भागवतशब्दे दृश्यम् । श्रीमद्भागवतमप्यत्र “श्रीमद्भागवते महामुनिकृते” भाग० १।१ । [राजनि० २चन्द्रे च ।

श्रीभ्रातृ पु० श्रियः लक्ष्म्याः भ्राता अनुजत्वात् । १अश्वे

श्रीमत् पु० श्रीरस्त्यस्य मतुप् । १तिलकवृक्षे अमरः । २अश्वत्थवृक्षे राजनि० । ३विष्णौ शब्दर० । ४शिवे त्रिका० । ५कुबेरे शब्दच० । ६शोभायुक्ते ७धनिनि च त्रि० स्त्रियां ङीप् । सा च दशाधिकायां षुडशान्तताऽपि पूर्णो० राधिकायाम् नारदपञ्चरात्रम् ।

श्रीमलापहा स्त्री श्रिया शोभया मलमपहन्ति अप+हन-ड । भूम्यामलक्यां लतायां राजनि० ।

श्रीमस्तक पु० श्रीयुक्तं मस्तकमस्य । रशोने (लशुन) राजनि०

श्रीमूर्त्ति स्त्री श्रीपूर्णकथनयोग्या मूर्त्तिः । देवताप्रतिमायां राजनि० । विष्णोर्मूर्त्तिभेदाश्चतुर्विंशति मूर्त्तिशब्दे दृश्याः । श्रीमूर्त्तयश्चाष्टविधाः भाग० ११स्कन्धे दर्शिता यथा “शैली दारुमयी लौही लेप्या लेख्या च सैकती । मनोमयी मणिमयी प्रतिमाष्टविधा मता । चलाचलेति द्वि-

विधा प्रतिष्ठा जीवमन्दिरम्। उद्वासावाहने न स्तः स्थिरायामुद्ववार्चने। अस्थिरायां विकल्पः स्यात् स्थण्डिले तु भवेत् द्वयम्। स्नपनं त्वविलेप्यायामन्यत्र परिमार्जनम्। गोपालमन्त्राहिष्टत्वात् तच्छ्रीमूर्त्तिरपेक्षिता। तथापि वैष्णवप्रीत्यै लेख्याः श्रीमूर्त्तयोऽखिलाः"।

श्रीरङ्गपत्तन न० श्रिया रङ्गस्य पत्तनमिव। दाक्षिणात्ये देशभेदे

श्रीरस पु० श्रियै रसोऽस्य। श्रीवेष्टे गन्धद्रव्ये राजनि०।

श्रीराम पु० श्रीमच्छब्दयुक्तो रामः। दशरथात्मजे भगवदवतारभेदे शब्दच०। [च अमरः।

श्रील त्रि० श्री+अस्त्यर्थे लच्। १शोभायुक्ते २सम्पदादियुक्ते

श्रीलता स्त्री श्रीयुक्ता लता। महाज्योतिष्मत्यां राजनि०।

श्रीवत्स पु० वदति महत्त्वं वद-स श्रीयुक्तो वत्सः। १वक्षःस्थे महत्त्वलक्षणश्वेतरोमावर्त्तविशेषे। स चास्त्यस्य अच्। २विष्णौ हेमच०। ३सुरङ्गाभेदे त्रिका०।

श्रीवत्सक पु० श्रीवत्सः चिह्नभेदः तेन कायति कै–क। हृदयस्थश्वेतलोमयुक्ते अश्वभेदे।

श्रीवत्सभृत् पु० श्रीवत्सं बिभर्त्ति भृ–क्विप्। विष्णौ हेमच०

श्रीवत्सलाञ्छन पु० श्रीवत्सो लाञ्छनं यस्य। विष्णौ अमरः श्रीवत्साङ्कादयोऽप्यत्र। [वराहावतारे त्रिका०।

श्रीवराह पु० श्रिया युक्तो वराहः। विष्णोर्दशस्ववतारेषु

श्रीवल्ली स्त्री श्रीयुक्ता वल्ली। कण्टकप्रधानवृक्षभेदे राजनि०।

श्रीवाटी स्त्री श्रिया वाटीव। नागवल्लीभेदे राजनि०।

श्रीवारक पु० श्रियं वारयति कामयते ण्वुल्। शितावरशाके राजनि०।

श्रीवास पु० श्रियै वासयति वस–णिच्–अच्। सरलद्रवे (टारपिन)। "श्रीवासः सरलः पूतिः कुन्दुरुश्च विपर्णकम्। सिक्तकः परमाणांशी देवदारु सुरा नखी। सर्वेऽस्मै परमाऽलक्ष्मीरक्षोघ्ना ज्वरनाशनाः" राजव०। ५त०। २पद्मे ३विष्णौ मेदि० ४शिवे शब्दच०।

श्रीवासस् न० श्रियै वासयति वस–णिच् असि। सरलद्रवे अमरः। [तन्त्रसा०।

श्रीविद्या स्त्री श्रियै त्रिवर्गाय विद्या। त्रिपुरासुन्दर्यां

श्रीवृक्ष पु० श्रियः शोभायाः वृक्ष इव। १अश्वस्य हृदयस्थे श्वेतरोमावर्त्तभेदे २अश्वत्थवृक्षे हेमच०। श्रीनामकोऽयः शाक०। ३बिल्ववृक्षे "श्रीवृक्षं बोधयामि त्वाम्" ति०त०।

श्रीवेष्ट पु० श्रियै वेष्ट्यतेऽसौ वेष्ट-कर्मणि घञ्। सरलद्रवनिर्यासे (टारपिन) राजनि०। [ऽप्यत्र।

श्रीश पु० ६त०। १विष्णौ २श्रीरामे शब्दच०। श्रीवरादयो-

श्रीसंज्ञ न० श्रियः संज्ञा संज्ञाऽस्य। लवङ्गे अमरः। [च।

श्रीसहोदर पु० ६त०। १चन्द्रे २उच्चैःश्रवसि अश्वे च ३कर्पूरे

श्रीहस्तिनी स्त्री श्रीयुक्ता हस्तिनीव। (हातिशुँड़ा) वृक्षभेदे अमरः।

श्रु गतौ भ्वा० पर० सक० अनिट्। श्रवति अश्रौषीत्।

श्रु श्रवणे भ्वा०पर०सक०अनिट्। शृणोति अश्रौषीत्। णिचि चङि अशिश्रवत्। णिचि सनि शि(शु)श्रावयिषति।

श्रु(स्रु)घ्न पु० देशभेदे। [ठञ्। सर्जिकाक्षारे रत्नमा०।

श्रु(स्रु)घ्निका स्त्री श्रु(स्रु)घ्नः देशभेदः कारणत्वेनाऽस्त्यस्याः

श्रुत न० श्रूयते श्रु-क्त। १शास्त्रे अमरः २तज्ज्ञाने च "श्रुतान्वितः" इति भट्टिः। ३श्रवणेन गृहीते त्रि० मेदि० ४अवधृते च।

श्रुतकीर्त्ति स्त्री १कुशध्वजकन्यायां शत्रुघ्नपत्न्याम्। श्रुता विख्याता कीर्त्तिरस्य। २विख्यातयशस्के त्रि०।

श्रुतदेवी स्त्री श्रुतस्य शास्त्रस्य देवी। सरस्वत्यां हेमच०।

श्रुतबोध पु० श्रुतमात्रं बोधयति बुध–णिच्–अच्। १कालिदासकृते छन्दोग्रन्थभेदे। २सुगतार्थके ग्रन्थे च।

श्रुतश्रवस् पु० श्रुतं श्रवो यशोऽस्य। शिशुपालपितरि "निर्वर्त्त्येतेऽरिः क्रियया स श्रुतश्रवसः सुतः" इति माघः।

श्रुतश्रेणि स्त्री श्रुता विख्याता श्रेणीव। द्रवन्त्यां भावप्र०।

श्रुतादान न० ६त०। अध्यापने हारा०।

श्रुतायुस् सूर्यवंश्ये नृपभेदे "नाभागस्याम्बरीषोऽभूत् सिन्धुद्वीपस्ततोऽभवत्। ततः श्रुतायुः पुत्रोऽभूत्" मत्स्यपु०।

श्रुति स्त्री श्रु-कर्मादौ क्तिन्। १वेदे वेदस्य सर्वैः श्रूयमाणत्वात् श्रुतित्वम्। २कर्णे कर्णस्य श्रवणहेतुत्वात् तथात्वम्। ३श्रवणेन्द्रियजन्ये ज्ञाने च। अङ्कशास्त्रोक्ते त्रिभुजचोत्रादौ भुजकोट्योः संयुज्यमाने ४रेखाभेदे च लीला०। कर्णस्य शुभाशुभत्वं यथा "रक्ताम्बरकर्णास्तु श्रुत्याः सुः पापकृत्तयः। निर्मांसचिपिटैर्भोगाः कृपणा ह्रस्वकर्णकाः। शङ्कुकर्णाश्च राजानो रोमकर्णाः शतायुषः। हस्वकर्णाश्च राजानो धनिनः परिकीर्त्तिताः" गरुडपु० ६६अ०। ५श्रवणक्रियायां ६वार्त्तायां मेदि०। ७श्रवणनक्षत्रे शब्दर०। ८षड्जरामाद्यारम्भकावयवे शब्दभेदे कल्लिना० "प्रथम श्रवणाच्छब्दः श्रूयते ह्रस्वमात्रकः। सा श्रुतिः सम्परिज्ञेया स्वरावयवलक्षणेति"। श्रुतिसंख्यानियमश्च तत्र दर्शितः "चतुश्चतुश्चतुश्चैव षड्जमध्यमपञ्चमाः। द्वे द्वे निषादगान्धारौ त्रिस्त्री ऋषभधैवतौ"। तद्भेदास्तु "नान्दी चाथ निका रमा च छन्दोवती विपुला तथा मातङ्गी

मत्सराकृता मधुकरी मैत्री शिवा माधवी । बाला शार्ङ्गरवी कला कलरवा माला विशाला जया मालेति श्रुतयः पुराणकविभिर्द्वाविंशतिः कीर्त्तिताः”। “श्रुतिस्थाने स्वरान् वक्तुं नालं ब्रह्मापि तत्त्वतः । जले च सुतरां मार्गो मीनानां नोपलक्ष्यते । गगने पक्षिणां यद्वत् तद्वत् स्वरगता श्रुतिः । श्रुतिर्नादवशा प्रोक्ता तथाढ्या च कलामता । यथा तैलगतं सर्पिर्यथा काष्ठगतोऽनलः । ज्ञायतेऽत्रोपदेशेन तथा स्वरगता श्रुतिः । वीणादिस्तु श्रुतिज्ञानं स्वरज्ञानं तु वंशजम्” संगीतदा०। संगीतरत्नाकरे तु षड्जादिभेदे अन्यविधाः श्रुतय उक्ता यथा “तीव्रा कुमुद्वती मन्दा छन्दोवत्यस्तु षड्जगाः । दयावती रञ्जनी च रतिका ऋषभे स्थिता । रौद्री क्रोधा च गान्धारे वज्रिका च प्रसारिणी । प्रीतिश्च मार्जनीत्येताः श्रुतयो मध्यमाश्रिताः । क्षितिरक्ता च सान्दीपिन्यालापी चैव पञ्चमे । मदन्ती रोहिणी रम्येत्येता धैवतसंश्रयाः । उग्रा च क्षोभिणीति द्वे निषादे वसतः श्रुती” ।

श्रुतिकट पुंस्त्री० श्रुतिं कर्णं कटति कट–अच् । १सर्पे तस्य शुभ्रकर्णत्वात् तथात्वम् स्त्रियां ङीष् । २प्रायश्चित्ते ३गात्रघर्षणे च पु० मेदि० ।

श्रुतिकटु पु० श्रुतौ श्रवणे कटुः कठोरः । अलङ्कारोक्ते कठोरशब्दविशेषरूपे १काव्यदोषभेदे २कठोरशब्दे च ।

श्रुतिजीविका स्त्री श्रुतिं जीवयति मूलतयानुसरति जीव-ल्युट् । स्मृतिशास्त्रे शब्दर० ।

श्रुतिधर त्रि० श्रुत्या श्रवणमात्रेण धरति धारयति धृ–अच् । श्रवणमात्रेण धारणायुक्ते ।

श्रुतिमूल न० श्रुतिरेव मूलं धर्मप्रामाण्ये कारणम् । १वेदरूपे धर्मबोधनप्रमाणे हेम० । २यज्ञादौ वेदशास्त्रबोधिते धर्मादौ च हेम० । ३कर्णमूले ।

श्रुतिवर्जित त्रि० श्रुत्या वेदाध्ययनेन कर्णेन्द्रियेण वा वर्जितः १वेदपाठहीने २बधिरे च जटा० ।

श्रुतिवेध पु० श्रुतेः कर्णस्य वेधो यत्र । कर्णवेधाख्ये संस्कारभेदे कर्णवेधशब्दे १७१० पृ० दृश्यम् ।

श्रुतिस्फोटा स्त्री श्रुताविव पत्रे स्फोटो यस्याः । कर्णस्फोटालतायां राजनि० ।

श्रुत्यनुप्रास पु० श्रूयते इति श्रुतिः शब्दस्तस्यानुप्रासः । अलङ्कारोक्ते शब्दालङ्कारभेदे अनुप्रासशब्दे १७८४० दृश्यम्

श्रुत्युक्त त्रि० श्रुतौ वेदे उक्तः विहितः । वेदविहिते धर्मादौ ।

श्रुव पु० श्रूयते क । १यागे जटा० श्रुतिविहितत्वात् तस्य तथात्वम्

श्रु(स्रु)वा स्त्री श्रु(स्रु) क । यज्ञपात्रभेदे राजनि० । कात्या० श्रौ० १।३।२८ अयं दन्त्यादितया पुंस्त्वेन चोक्तः “अरत्निमात्रः स्रुवोऽङ्गुष्ठपर्ववृत्तपुष्करः” सू० । “अरत्निः प्रमाणमस्यासावरत्निमात्रः स्रुवोऽरत्निप्रमाणो भवति अङ्गुष्ठपर्वणो वृत्तमङ्गुष्ठपर्ववृत्तम् अङ्गुष्ठपर्ववृत्तं पुष्करं मुखं यस्यासावङ्गुष्ठपर्ववृत्तपुष्करः पर्वशब्दः सन्धिवाची सन्धिर्ग्रन्थिः तदुक्तम् “अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानं तु यत्र यत्रोपदिश्यते । तत्र तत्र वृहत्पर्वग्रन्थिभिर्मिनुयात् बुधः” । अतोऽङ्गुष्ठस्य वृहत्पर्वग्रन्थिप्रमाणं चतुरस्रं कृत्वा तदेव मण्डलं चतुरस्रं चिकीर्षेदित्युपायेन वृत्तं विधाय तत्प्रमाणं स्रुवस्य पुष्करं नासिकावत् खातं स्यात्” कर्क०। कर्मप्रदीपे कात्या० “खादिरो वाथ पालाशो वितस्तिस्तु स्रुवः स्मृतः । स्रुग्बाहुमात्रा विज्ञेया वृत्तस्तु प्रग्रहस्तयोः । स्रुवाग्रे घ्राणवत् खातं ह्यङ्गुष्ठपरिमण्डलम्” । [वृक्षे राजनि० ।

श्रु(स्रु)वावृक्ष पु० श्रु(स्रु)-वार्थो वृक्षः । (बँइचि) विकङ्कत-

श्रेढी स्त्री श्रेण्यै राशीकरणाय ढौकते ढौक–ड पृषो० गौरा० ङीष् । भिन्नजातीयद्रव्याणां मिश्रकरणाय लीला० उक्ते गणनाङ्कभेदे ।

श्रेढीव्यवहार पु० श्रेढ्या व्यवहारः । श्रेढीगणनार्थे लीलावत्युक्ते उपायभेदे । [अमरः ।

श्रेणि(णी) स्त्री श्रि–णि वा ङीप् । विच्छेदरहितायां पङ्क्तौ

श्रेयस् न० अतिशयेन प्रशस्यम् ईयसु श्रादेशः । १धर्मे २मोक्षे अमरः । ३शुभे न० ४अतिप्रशस्ते त्रि० मेदि० स्त्रियां ङीप् । सा च ५हरीतक्यां ६पाठायां ७गजपिप्पल्याम् अमरः ८रास्नायां विश्वः । ९शुभयुक्ते त्रि० अमरः ।

श्रेष्ठ पु० अतिशयेन प्रशस्यः इष्ठन् श्रादेशः । १कुबेरे २नृपे ३विप्रे शब्दर० ४विष्णौ विष्णुस०। ५गोदुग्धे न० त्रिका० ६अत्यन्तशस्ते त्रि० अमरः । ७स्थलपद्मिन्यां स्त्री ८मेदायाञ्च राजनि० ।

श्रेष्ठकाष्ठ पु० श्रेष्ठं काष्ठमस्य । शाकवृक्षे (सेगुण) राजनि० ।

श्रेष्ठाम्ल न० श्रेष्ठमम्लमस्य । वृक्षाम्ले राजनि० ।

श्रेष्ठिन् पु० श्रेष्ठं धनादिकमस्त्यस्य इनि । १शिल्पिवणिजां श्रेष्ठे जटा० “स हि श्रेष्ठिचत्वरे प्रतिवसतीति” मृच्छकटिकटीका । [घटादि० श्रपयति ।

श्रै स्वेदे भ्वा०प०अक०अनिट् । श्रायति अश्रासीत् । विकृतौ

श्रोण संघाते भ्वा० पर० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः । श्रोणति अश्रोणीत् ।

श्रोण पु० श्रोण–अच् । १पङ्गौ अमरः । २काञ्जिके स्त्री ।

श्रोणि(णी) स्त्री श्रोण–इन् वा ङीप् । १कटग्राम् अमरः २पथि शब्दर० । [२कटिपार्श्वे ।

श्रोणिफलक न० श्रोण्याः फलकमिव । १प्रशस्तकटौ हेम० ।

श्रोणिसूत्र न० श्रोणौ स्थितं सूत्रम् । श्रोणास्थे खड्गादि बन्धनसूत्रे ।

श्रोतस् न० श्रु–असुन् तुट् च । १कर्णे २नदीवेगे अमरः । ३इन्द्रिये हेमच० । अत्रार्थे दन्त्यादित्वमित्यन्ये ।

श्रोत्र न० श्रूयतेऽनेन श्रु–करणे ष्ट्रन् । १शब्दज्ञानसाधने इन्द्रियभेदे अमरः । २तदाधारे गोलके च कर्णशब्दे १७०६पृ० दृश्यम् ।

श्रोत्रिय पु० छन्दो वेदमधीते वेत्ति वा छन्दस्+घ श्रोत्रादेशः । १वेदाध्ययनातुरते अमरः । "एकां शाखां सकल्पां वा षड्भिरङ्गैरधीत्य च । षट्कर्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्मवित्" इत्युक्ते २विप्रभेदे "जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते । विद्याभ्यासी भवेद्विप्रः श्रोत्रियस्त्रिभिरुच्यते" मनूक्तलक्षणे ३ब्राह्मणभेदे च ।

श्रौत त्रि० श्रुतौ विहितमण् । १वेदविहिते धर्मादौ "श्रौतं कर्म स्वयं कुर्यात्" कात्या० स्मृतिः । २गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु पु० ।

श्रौत्र न० श्रोत्र–स्वार्थे अण् । १कर्णे । श्रोत्रियस्य भावः कर्म वा अण् यलोपः । वैदिकस्य भावे "श्रौत्राहन्तीषशौर्णगवैः" सिद्धान्तकौ० ।

श्रौषट् अव्य० श्रु–डौषटि । यज्ञादौ हविर्दाने अमर ।

श्लक सर्पणे भ्वा०आ० सक० सेट् इदित् । श्लङ्कते अश्लङ्किष्ट ।

श्लक्ष्ण त्रि० श्लिष–क्स्न नि० । १अल्पे अमरः २चिक्कणे । संज्ञायां कन् । ३मनोहरे उणा० ४पूगे राजनि० ।

श्लक्ष्णत्वच् पु० श्लक्ष्णा त्वगस्य । अश्मन्तकवृक्षे राजनि० ।

श्लङ्ग गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । श्लङ्गति अश्लङ्गीत् ।

श्लथ दौर्बल्ये अद०चु०उ०अक०सेट् । श्लथयति ते अशश्लथत् त

श्लथ पु० श्लथ–अच् । १विरलसंयोगे शिथिले जटा० २दुर्बले च

श्लाख व्याप्तौ भ्वा०पर० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः । श्लाखति अश्लाखीत् । [न ह्रस्वः । स घते अशश्लाघिष्ट ।

श्लाघ आत्मगुणाविष्करणे भ्वा० आ० अक० सेट् ऋदित् चङि

श्लाघा स्त्री श्लाघ–अ । १प्रशंसायां २परिचर्यायाम् ३अभिलाषे च मेदि० । ४निजगुणाविष्करणे ।

श्लाघ्य त्रि० श्लाघ–ण्यत् । प्रशस्ये "श्लाघ्यस्त्वत्कृत्यु राघवोर्दिति" देवीमा० ।

श्लिकु न० श्लिष–कु नेत्त्वम् पृषो० । ज्योतिःशास्त्रे उणा० ।

श्लिक्यु पु० श्लिष–क्यु नेत्त्वम् पृषो० । १भृत्ये सि०कौ० २जारे उणादि० । [श्लेषीत् ।

श्लिष दाहे भ्वा०पर०सक०सेट् उदित् क्त्वा वेट् । श्लेषति अ-

श्लिष आलिङ्गने संसर्गे च सक० दि० अनिट् । श्लिष्यति लृदित् अश्लिषत् । आलिङ्गने तु अश्लिक्षत् ।

श्लिष श्लेषणे चु०उभ०सक०सेट् । श्लेषयति ते अशिश्लेषत् त ।

श्लिष्ट त्रि० श्लिष–क्त । १आलिङ्गिते २संसृष्टे ३श्लेषरूपशब्दालङ्कारयुक्ते शब्दे च ।

श्लीपद न० श्रीयुक्तं वृद्धियुक्तं पदमस्मात् पृषो० । (गोद) १रोगभेदे हेम० । २तद्रोगयुक्ते त्रि० । शिलीपदशब्दे ५१११ पृ०दृश्यम् ।

श्लीपदप्रभव पु० श्लीपदाय रोगभेदाय प्रभवति प्र+भू–अच् । आम्रवृक्षे शब्दमा० । तत्फलसेवने रसवृद्धियात् तद्वृद्धिः ।

श्लीपदापह पु० श्लीपदं रोगभेदमपहन्ति अप+हन–ड । पुत्रजीववृक्षे त्रिका० । [तद्विपरीतो हि अश्लीलः ।

श्लील त्रि० श्रीरस्त्यस्य लच् पृषो० रस्य लः । शोभायुक्ते

श्लेष पु० श्लिष–घञ् । १संसर्गे अमरः । २दाहे ३आलिङ्गने ४शब्दालङ्कारभेदे च अलङ्कारशब्दे ४०५पृ० दृश्यम् ।

श्लेषघ्ना स्त्री श्लेष्माणं हन्ति हन–क टाप् । १मल्लिकायां २केतक्याञ्च विश्वः । ३ज्योतिष्मत्यां जटा० ङीप् । सा च ४मल्लिकायां मेदि० ५त्रिकटुनि शब्दच० ।

श्लेषण पु० श्लेष्माऽस्त्यस्य न । कफविशिष्टे अमरः ।

श्लेष्मन् पु० श्लिष–मनिन् । कफे अमरः । श्लेष्मस्वरूपादिकं भावप्रकाशाद्युक्तं कफशब्दे १६७६पृ० दृश्यम् । तत्प्रकृतिकलक्षणम् "गम्भीरबुद्धिः स्थूलाङ्गः स्निग्धकेशो महाबलः । स्वप्ने जलाशयालोकी श्लेष्मप्रकृतिको नरः" । तत्कर्माणि यथा "स्नेहो बन्धः स्थिरत्वञ्च गौरवं वृषता बलम् । क्षमाधृतिरलोभश्च कफकर्माविकारजम्" । श्लेष्मकरद्रव्याणि कफकरशब्दे १६७७पृ० दृश्यानि । अन्यानि यथा "भोजनानन्तरं स्नानं जलपानं विना तृषा । तिलतैलं स्निग्धतैलं स्निग्धमामलकीद्रवम् । पर्युषितान्नं तक्रञ्च पक्वरम्भाफलं दधि । माषाम्बुशर्करातोयं सुस्निग्धस्थलसेवनम् । नारिकेलोदकं रुक्षस्नानं पर्युषितं जलम् । तरुसुखापक्वफलं सुपक्वकर्कटीफलम् । खालस्नानञ्च वर्षासु मूलकं श्लेष्मकारणम् । नव्जलं बक्षुरश्च च महावीर्यविनाशनम्" । श्लेष्मनाशकद्रव्याणि कफघ्नीशब्दे १६७७पृ० दृष्टानि । अन्यानि च यथा "यक्षिखेदं

ष्टभक्तं पक्वतैलं विशोषकम्। अमत्स्यं शुष्कमत्स्यञ्च शुष्कपक्वहरीतकी। पिण्डारकमपक्वञ्च रम्भाफलमपक्वकम्। वेशवारविल्ववारमनाहारमपानकम्। सहतं रोचनाचूर्णं सहतं शुष्कशर्करम्। मरीचं पिप्पलीं शुष्कमार्द्रकं जीरकं मधु। द्रव्याण्येतानि गन्धर्वि! सद्यः श्लेष्महराणि च" ब्रह्मवै०ब्रह्म०१६ अ०। [२हस्ते पु० शब्दच०।

श्लेष्मल त्रि० श्लेष्म+अस्त्यर्थे लच्। १कफयुक्ते (बहुयार)

श्लेष्मह पु० श्लेष्माणं हन्ति हन–ड। १कट्फलवृक्षे शब्दच० २श्लेष्मनाशके त्रि०। कफघ्नीशब्दे १६७७पृ० दृश्यम्।

श्लेष्मात पु० श्लेष्मणा अतति अत–अच्। श्लेष्मातकवृक्षे शब्दर०

श्लेष्मातक पु० श्लेष्मणा स्वसेवनजनितकफेन अतति अत–ण्वुल् (बहुयार) बहुवारवृक्षे अमरः "बहुवारस्तु शीतः स्यादुद्दालो बहुवारकः। शेलुः श्लेष्मातकश्चापि पिच्छिलो भूतवृक्षकः। बहुवारो विषस्फोटव्रणवीसर्पकुष्ठनुत्। मधुरस्तुवरस्तिक्तः केश्यश्च कफपित्तहृत्। फलमामन्तु विष्टम्भि रूक्षं पित्तकफास्रजित्। तत् पक्वं मधुरं स्निग्धं श्लेष्मलं शीतलं गुरु" भावप्र०।

श्लेष्मान्तक पु० श्लेष्मणा स्वसेवनजकफेन अन्तक इव नाशकत्वात् (बहुयार) वृक्षभेदे राजनि०। [श्लोकते अश्लोकिष्ट।

श्लोक वर्द्धने संघाते च भ्वा०आ०स०सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

श्लोक पु० श्लोक–अच्। चतुःपदात्मके कविकृते १वाक्यभेदे २यशसि च अमरः "क उत्तमश्लोकगुणानुवादात्" भाग०१।१

श्लोण संघाते भ्वा० पर० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। श्लोणति अश्लोणीत्।

श्वःश्रेयस न० श्वः परदिने भाविकाले श्रेयो यस्मात् अच् समा०। १मङ्गले अमरः २शुभे ३परमात्मनि च मेदि०। ४कल्याणयुक्ते त्रि०।

श्वक सर्पणे भ्वा०आ० सक० सेट् इदित्। श्वङ्कते अश्वङ्किष्ट।

श्वच गतौ भ्वा०आ०सक० सेट्। श्वचते अश्वचिष्ट इदिदयम्

श्वठ गतौ संस्कारे च चु०उभ०सक० सेट्। श्वठयति–ते अशिश्वठत् त। इदिदयम् श्वण्ठयति। [ठत् त।

श्वठ दुर्वचने अद० चु० उभ०सक०सेट्। श्वठयति ते अशश्व-

श्वदंष्ट्रक पु० शुनो दंष्ट्रेव कण्टकोऽस्य कप्। गोक्षुरे क्षुपे राजनि०। [अमरः।

श्वदंष्ट्रा स्त्री शुनो दंष्ट्रेव कण्टकान्वितत्वात्। गोक्षुरे क्षुपे

श्वधूर्त्त पु० स्त्री० ६त० शुनो वञ्चनार्थं धूर्त्तः। शृगाले शब्दच० स्त्रियां ङीष्। [शुनी।

श्वन् पु० श्वि–कनिन् नि०। कुक्कुरे तज्जातिस्त्रियां ङीप्

श्वनिश न० स्त्री शुनां कुक्कुराणां निशा वा ह्रस्वः। कुक्कुरमादकरात्रौ।

श्वपच पुंस्त्री० श्वानं पचति भोजनाय पच–अच्। श्वपाके जातिभेदे। स च अन्त्यावसायिसञ्ज्ञः "चण्डालः श्वपचः क्षत्ता सूतो वैदेहकस्तथा। मागधायोगवौ चैव सप्तैतेऽन्त्यावसायिनः। अन्त्यावसायिनामन्नमश्नीयाद् यस्तु कामतः। स तु चान्द्रायणं कुर्य्यात् तप्तकृच्छ्रमथापि वा" प्रा०त० अङ्गिराः।

श्वपाक पु० श्वानं पचति कर्त्तरि संज्ञायां घञ्। जातिभेदे "क्षत्तुर्जातस्तथोग्रायां श्वपाक इति कीर्त्त्यते" मनुः। तद्धर्मश्च चण्डालशब्दे २८४६ पृ० उक्तो दृश्यः।

श्वफल पु० शुनः प्रियं फलमस्य। वीजपूरवृक्षे रत्नमा०।

श्वफल्क पु०। वृष्णिवंश्ये अक्रूरपितरि क्षत्रियभेदे विष्णुपु०।

श्वभीरु पु० श्वभ्यो भीरुः। शृगाले शब्दमा०।

श्वभ्र गतौ छिद्रकरणे सक० दौःस्थ्ये अक०चु०उभ० सेट्। श्वभ्रयति ते अशश्वभ्रत् त।

श्वभ्र न० श्वभ्र–अच्। छिद्रे अमरः।

श्वयथु पु० श्वि–वृद्धौ अथुच्। शोथे अमरः।

श्वयीची स्त्री श्वि–ईचि ङीप्। पीडायाम् सि०कौ०।

श्वल वेगे भ्वा०पर०अक० सेट्। श्वलति अश्वालीत्।

श्वल्क भाषणे चु०उ०स०सेट्। श्वल्कयति ते अशश्वल्कत् त।

श्वल्ल वेगे भ्वा०पर० अक० सेट्। श्वल्लति अश्वल्लीत्।

श्ववृत्ति स्त्री शुन इव पराधीना वृत्तिः। दास्ये "सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत्" मनुः। "दीनदृष्टिपन्दर्शनस्वामितर्जननीचक्रियादिधर्मयोगात् श्ववृत्त्याकिल" कुल्लू० "न श्ववृत्त्या कदाचन" मनुः। [जटा०।

श्वव्याघ्र पु० शुनो व्याघ्रः। कुक्कुरघातके व्याघ्रभेदे (चिते)

श्वशुर पु० शु आशु अश्नुते आशु+अश–उरच् पृषो०। १पत्युः पितरि २भार्य्यायाः पितरि च अमरः।

श्वशुर्य्य पु० श्वशुरस्यापत्यम् यत्। १देवरे २श्याले च अमरः।

श्वश्रू स्त्री श्वशुरस्य पत्नी ऊङ् उकाराकारलोपश्च। श्वशुरभार्य्यायाम् अमरः। श्वश्रूस्नुषयोरविश्वासकारणं वराहपु० उक्तं यथा "एवमुक्ता स चोत्थाय श्वश्रा नारी तदा धरे!। या स्नुषाभिः समं श्वश्रा विश्वासो भवति क्वचित्। सा च स्नुषा कदाचित् स्यात् या श्वश्रूं जीवतीमियेत्"। [अमरः।

श्वस् अव्य० आगामि अहः पृषो० नि०। आगामिनि दिवसे

श्वस जीवने अदा० अभ्वा० पर० अक० सेट्। श्वसिति अश्व-

सीत्। "न विश्वसेदविश्वस्ते इत्यादौ" तु गणव्यत्यासात् श्वादित्वम् निष्ठा वेट्। श्वसितः श्वस्तः।

श्वस श्वने अदा॰प॰ अक॰ वैदिकोऽयम्। श्वस्ति अश्वसीत्।

श्वसन पु॰ श्वसित्यनेन श्वस-ल्युट्। १वायौ २मदनवृक्षे च अमरः। भावे ल्युट्। ३निश्वासे न॰ मेदि॰। [स्त्रियां ङीप्

श्वसनाशन पुंस्त्री॰ श्वसनो वायुरशनमस्य। सर्पे हारा॰।

श्वसनेश्वर पु॰ श्वसनो वायुरीश्वरोऽस्य। अर्जुनवृक्षे शब्दच॰।

श्वसनोत्सुक पुंस्त्री॰ ७त॰। सर्पे शब्दर॰ स्त्रियां ङीप्।

श्वसित न॰ श्वस-क्त। निश्वासे मुखनासिकाभ्यां बहिर्गमनरूपे हृदयस्थप्राणवायुव्यापारे।

श्वसुन पु॰ श्वस-उनन्। (कुकुरशोङ्का) इति ख्याते वृक्षे शब्दमा॰।

श्वस्तन त्रि॰ श्वोभवः श्वस्-ट्युल् तुट् च। भाविदिनस्थायिवस्तुनि स्त्रियां ङीप्।

श्वस्त्य त्रि॰ श्वोभवः श्वस्+त्यप्। भाविदिनस्थायिवस्तुनि।

श्वागणिक पु॰ श्वगणेन चरति ठञ्। कुक्कुरादिना मृगयाकर्त्तरि व्याधे सि॰कौ॰। [युते।

श्वादन्त त्रि॰ शुन इव दन्तोऽस्य नि॰दीर्घः। कुक्कुरतुल्यदशन-

श्वान पुंस्त्री॰ श्वैव स्वार्थे अण् न टिलोपः। कुक्कुरे शब्दमा॰। तज्जातिस्त्रियां ङीप्। [राजनि॰।

श्वानचिल्लिका स्त्री श्वान इव चिल्लिका। शुनकचिल्ल्यां

श्वापद पु॰ शुन इवापदमस्य अचच्छमा॰। १हिंस्रपशौ हेमच॰ २व्याघ्रे च शब्दर॰।

श्वाविध् पु॰ शुना आविध्यते आ-व्यध् क्विप् दीर्घः। शल्यके (सजारु) अमरः। क। श्वाविधोऽप्यत्र पु॰।

श्वास पु॰ श्वस-घञ्। १वायुव्यापारे २रोगभेदे ३शिक्षोक्ते वर्णोच्चारणार्थे बाह्यप्रयत्नभेदे च।

श्वासरोगस्य निदानादि भावप्र॰ उक्तं यथा "श्वासनिदानमाह यैरेव कारणैर्हिक्का देहिनां सम्प्रवर्त्तते। तैरेव बहुभिः श्वासो व्याधिर्घोरः प्रजायते"। श्वासस्य भेदानाह "महोर्द्ध्वछिन्नतमकक्षुद्रभेदैस्तु पञ्चधा। भिद्यते स महाव्याधिः श्वास एको विशेषतः"। तस्य पूर्वरूपमाह "प्राग्रूपं तस्य हृत्पीड़ा शूलमाध्मानमेव च। आनाहो वक्त्रवैरस्यं शङ्खनिस्तोद एव च"। सम्प्राप्तिमाह "यदा स्रोतांसि संरुध्य मारुतः कफपूर्वकः। विष्वक् व्रजति संरुद्धस्तदा श्वासं करोति सः"। विष्वक् व्रजति सर्वतो विमार्गान् याति संरुद्धः कफादिना रुद्धमार्गः। महाश्वासस्य लक्षणमाह "उद्धूयमानवातो यः शब्दवत् दुःखितो नरः। उच्चैः श्वसिति संरुद्धो मत्तर्षभ इवानिशम्। प्रनष्टज्ञानविज्ञानस्तथा विभ्रान्तलोचनः। विकृताक्ष्याननो बद्धमूत्रवर्चा विशीर्णवाक्। दीनस्य श्वसितञ्चास्य दूराद्विज्ञायते भृशम्। महाश्वासोपसृष्टस्तु क्षिप्रमेव विपद्यते"१। उद्धूयमानवातः ऊर्द्ध्वं नीयमानो वातो यस्य सः शब्दवत् सशब्दं यथा स्यात्। कीदृक् स शब्दस्तद्बोधयितुमाह मत्तर्षभ इव। उच्चैः श्वसितीत्यन्वयः। संरुद्धः आनद्धः आनाहयुक्त इति यावत्। ज्ञानं तत्तदर्थविनिश्चयः। विशीर्णवाक् स्खलितवचनः। दीनः म्लानः। मारकश्चायं महाश्वासः। ऊर्द्ध्वश्वासमाह "ऊर्द्ध्वं श्वसिति योऽत्यर्थं न च प्रत्याहरत्यधः। श्लेष्मावृतमुखस्रोताः क्रुद्धगन्धवहार्दितः। ऊर्द्ध्वदृष्टिर्विपश्यंस्तु विभ्रान्ताक्ष इतस्ततः। प्रमुह्यन् वेदनार्त्तश्च शुष्कास्योऽरतिपीड़ितः। ऊर्द्ध्वश्वासे प्रकुपिते ह्यधःश्वासो निरुध्यते। मुह्यतस्ताम्यतश्चोर्द्ध्वश्वासस्तस्य निहन्त्यसून्"२। सर्वेषु श्वासेषु ऊर्द्ध्वश्वासोऽस्य अत्यर्थमिति विशेषः। न च प्रत्याहरत्यधः न श्वासमधः करोति श्लेष्मावृतेत्यादि श्लेष्मावृतं यन्मुखं स्रोतांसि च तैः क्रुद्धो यो गन्धवहस्तेनार्दितः। विपश्यन् इतस्ततो विक्षतं यथा स्यादेवं पश्यन् अधःश्वासो निरुध्यते श्वासो नाधः प्रवर्त्तत" इत्यर्थः। मुह्यतो मोहं प्राप्नुवतस्ताम्यतो ग्लानिं प्राप्नुवतश्च ऊर्द्ध्वश्वासः असून् प्राणान् हन्ति। छिन्नश्वासस्यारिष्टलक्षणञ्चाह "यस्तु श्वसिति विच्छिन्नं सर्वप्राणेन पीड़ितः। न वा श्वसिति दुःखार्त्तो मर्मच्छेदरुजार्दितः। आनाहस्वेदमूर्च्छार्त्तो दह्यमानेन वस्तिना। विप्लुताक्षः परिक्षीणः श्वसन् रक्तैकलोचनः। विचेताः परिशुष्कास्यो विवर्णः प्रलपन्नरः। छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः स शीघ्रं विजहात्यसून्"३। विच्छिन्नं सविच्छेदं सर्वप्राणेन सर्वबलेन मर्मच्छेदरुजार्दितः हृदयशिरश्छेदवेदनयैव पीड़ितः। दह्यमानेन वस्तिना उपलक्षितः। विप्लुताक्षः अश्रुपूर्णनेत्रः। विचेताः उद्विग्नचित्तः छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः यस्तु श्वसिति विच्छिन्नमित्यादिलक्षणयुक्तो यः स नरः छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः पीड़ितो बोद्धव्यः। मारकश्चायं छिन्नश्वासः। तमकश्वासमाह "प्रतिलोमो यदा वायुः स्रोतांसि प्रतिपद्यते। ग्रीवां शिरश्च संगृह्य श्लेष्माणं समुदीर्य च। करोति पीनसं तेन कण्ठे घुर्घुरकं तथा। अतीव तीव्रवेगञ्च श्वासं प्राणप्रपीड़कम्। प्रताम्यति स वेगेन तृष्यते सन्निरुध्यते। प्रमोहं कासमानश्च स गच्छति मुहुर्मुहुः। श्लेष्मण्यमुच्यमानेन

भृशं भवति दुःखितः। तस्यैव च विमोक्षान्ते मुहूर्त्तं लभते सुखम्। तथास्योद्ध्वंसते कण्ठः कृच्छ्राच्छक्नोति भाषितुम्। न चापि निद्रां लभते शयानः श्वासपीड़ितः। पार्श्वे तस्यावगृह्णाति शयानस्य समीरणः। आसीनो लभते सौख्यमुष्णञ्चैवाभिनन्दति। उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यता भृशमार्त्तिमान्। विशुष्कास्यो मुहुः श्वासो मुहुश्चैवावधम्यते। मेघाम्बुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्च विवर्द्धते। स याप्यस्तमकः श्वासः साध्यो वा स्यान्नवोत्थितः"४। संरुह्य व्ययया समुदीर्य्य वर्द्धयित्वा। पीनसं नासास्रावं तेन श्लेष्मणा घुर्घुरं घुर्घुरशब्दं प्राणप्रपीड़कम्। प्रताम्यति तमसि प्रविशतीव वेगेन श्वासवेगेन सन्निरुध्यते निश्चेष्टो भवतीति चक्रः। सन्निरुध्यते श्वास इति जैय्यटः।। श्लेष्मणा मुच्यमानेन भृशं दुःखमिव उद्ध्वंसते व्यथितो भवति। शयानः शयनविहिताङ्गोऽवगृह्णाति पीड़यति उष्णञ्चैवाभिनन्दति इत्यनेन तमको वातकफारब्ध इति बोद्धव्यः। उच्छ्रिताक्षः स्फूनाक्षः। ललाटेन स्विद्यता उपलक्षितः अवधम्यते शस्त्राहतस्येव सर्वगात्रमास्यते। तमकस्यैव पित्तानुबन्धजनितज्वरादियोगेन प्रतमकसंज्ञामाह "ज्वरमूर्च्छापरीतस्य विद्यात् प्रतमकं भिषक्"। तस्यैवापरलक्षणमाह "उदावर्त्तरजो जीर्णक्लिन्नकायनिरोधजः। तमसा वर्द्धतेऽत्यर्थं शीतलैश्च प्रशाम्यति। मज्जतस्तमसीवास्य विद्यात् प्रतमकन्तु तम्"। उदावर्त्तो रोगविशेषः रजो धूलिः अन्नाजीर्णमामादिकम् क्लिन्नं विदग्धं कायनिरोधः मलवेगानां निरोधः तस्मादुत्पन्नः। क्षुद्रश्वासमाह "रूक्षायासोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रो वात उदीरयन्। क्षुद्रश्वासो न सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रबाधकः। हिनस्ति न स गात्राणि न च दुःखं यथेतरे। न च भोजनपानानां निरुणद्ध्युचितां गतिम्। नेन्द्रियाणां व्यथाञ्चापि काञ्चिदुत्पादयेद्रुजम्। स साध्य उक्तो बलिनः सर्वे चाव्यक्तलक्षणाः"५। क्षुद्रः अल्पनिदानलिङ्गः उदीरयन् ऊर्द्ध्वं गच्छन् दुःखः दुःखप्रदः। सर्वे महाश्वासादयोऽपि अव्यक्तलक्षणाः सन्तः साध्याः। श्वासानां साध्यत्वादिकमाह "क्षुद्रः साध्यतमस्तेषां तमकः कृच्छ्र उच्यते। त्रयः श्वासा न सिध्यन्ति तमको दुर्बलस्य च। कामं प्राणहरा रोगा बहवो न तु ते तथा। यथा श्वासश्च हिक्का च हरतः प्राणमाशु वै"। बहवो ज्वरादयः "तथा यथा श्वासहिक्के हरतो जीवमाशु ते"।

तेषां निदानकर्मविपाकास्तु शातातप० उक्ता यथा "श्वासरोगो महानुग्रो देहिदेहाभिघातकः। कर्मणा येन भवति तन्मे निगदतः शृणु। महोर्द्ध्वच्छिन्नतमकक्षुद्राभेदोऽस्य पञ्चधा। श्वासः संजायते नृणां पृथक् कर्मानुसारतः। यस्तु यज्ञं समासाद्य पशुश्वासं निरुध्य च। हन्ति खादन्ति वातञ्च महाश्वासेन रुह्यते१। पौराणिककथा मध्ये यस्तु वाचान्यथा वदेत्। स ऊर्द्ध्वश्वासमासाद्य दुनोत्यहरहर्निशम्२। निषिद्धदानग्रहणाच्छिन्नश्वासेन रुह्यते३। मर्त्यः शास्त्रार्थनिर्णीतवाक्यं यो दूषयत्यपि। पीड्यते तमकश्वासैः४ क्षुद्रैः पाकस्य विक्रतः५। परस्र कर्मतो देही नरकेषु विपच्यते। नरकान्ते पुनर्व्याघ्रयोनिं शूकरवायसीम्। पृथक् कर्मवशाद् योनौ गत्वा संप्राप्य तप्यते। मानुषत्वमनुप्राप्य पूर्वोक्तेनोपरुह्यते"।

श्वासकास पु० श्वासयुक्तः कासः। श्वासयुक्ते कासरोगे "पिशुनो नरकस्यान्ते जायते श्वासकासवान्। घृतं तेन प्रदातव्यं सहस्रपलसम्मितम्" शाता० कर्म०।

श्वासकुठार पु० श्वासे कुठार इव। श्वासरोगौषधभेदे "रसो गन्धो विषञ्चापि टङ्कणञ्च मनः शिला। एतानि कर्षमात्राणि मरिचञ्चाष्टकर्षकम्। कटुत्रयं कर्षयुग्मं पृथगत्र विनिःक्षिपेत्। रसः श्वासकुठारोऽयं सर्वश्वासनिवारकः" भावप्र०। [धारणव्यापारे प्राणायामे

श्वासधारण न० श्वासः प्राणवायुः ध्रियतेऽनेन। प्राण-

श्वासहेति स्त्री श्वासस्य हेतिरिव। निद्रायां हेमच०।

श्वासारि पु० श्वासस्य रोगभेदस्यारिः नाशकत्वात्। पुष्करमूले राजनि०।

श्वासिन् पु० श्वासयति श्वस–णिच् णिनि। वायौ शब्दच०।

श्वि गतौ सक० वृद्धौ अक० भ्वा० पर० सक० सेट्। श्वयति अशिश्वत्-अश्वत्-अश्वयीत्। ह्वित् श्वयथुः ओदित् निष्ठा तस्य नः शूनः। [श्वेतते अश्वितत् अश्वेतिष्ट।

श्वित शुक्लतापादने भ्वा० आ० लृदित् लुङि उभ० पक्षे० सेट्।

श्वित्र न० श्वित–रक्। श्वेतकुष्ठभेदे (धवल) अमरः। तन्निदानादि भावप्र० उक्तं यथा "कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं चारुणं भवेत्। निर्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधात्वुद्भवसंश्रयम्"। कुष्ठैकसम्भवं कुष्ठेन सह सम्भवो निदानं यस्य तत्। अथ श्वित्रस्य भेदमाह किलासञ्चारुणं भवेत् श्वित्रमेव रक्तमांसाश्रयात्किलासमरुणञ्च भवेदित्यर्थः। ननु कुष्ठात् श्वित्रस्य को भेद

इत्यत आह निर्दिष्टमपरिस्नावीति श्वित्रमपरिस्नावि भवति कुष्ठन्तु स्नावि त्रय च त्रिधातूद्भवसंश्रयमिति श्वित्रम् त्रयो धातवो रक्तमांसमेदांसि संश्रयोऽधिष्ठानं यस्य तत्। कुष्ठन्तु साम्निपातिकं सर्वधातुगतं भवतीति भेदः। दोषभेदेन लक्षणभेदान्याह "वातादूक्षारुणं पित्तात् ताम्रं कमलपत्रवत्। सदाहं रोमविध्वंसि कफात् श्वेतं घनं गुरु। सकण्डूकं क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत्। वर्णैरेवेदमुभयं कुष्ठं तच्चोत्तरोत्तरम्"। अरुणमीषल्लोहितम्। कमलपत्त्रवदित्यनेन मध्ये श्वेतमन्ते लोहितं बोधयति। घनं पुष्टम्। क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत्। तथा च चरकः "अरुणं रक्तगे वाते ताम्रं पित्ते पलङ्कते। श्वेतं श्लेष्मणि मेदःस्थे श्वित्रं कुष्ठं परं परम्" इति। उभयं द्विविधमपि श्वित्रं वर्णेन दृष्टमेव। अरुणं ताम्रं श्वेतञ्च दोषभेदात्। द्विविधं दोषजं व्रणजं च। तथा च भोजः "श्वित्रं तु द्विविधं विद्याद्दोषजं व्रणजं तथा" इति। श्वित्रं साध्यमसाध्यञ्चाह "अशुक्लरोमाबहुलमसंसृष्टमथो नवम्। अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा"। अबहुलं तनु। अन्यच्च "गुह्यपाणितलौष्ठेषु जातमप्यचिरन्तनम्। वर्जनीयं विशेषेण किलासं सिद्धिमिच्छता"। गुह्यं मेहनम् भगञ्च तलमत्र पदतलं सुश्रुतेनान्ते जातमिति सामान्यतो निर्दिष्टत्वात्। अप्यचिरन्तनम् नवमपि"।

श्वित्रघ्नी स्त्री श्वित्रं हन्ति हन-टक् ङीप्। पीतपर्ण्याम् (विकुती) शब्दच०।

श्वित्रिन् त्रि० श्वित्रमस्त्यस्य इनि। श्वेतकुष्ठयुक्ते "श्वित्री वस्त्रं श्वा रसं च चीरी लवणहारकः" याज्ञ०।

श्विद् शुक्लतापादने भ्वा० आत्म०सक० सेट् इदित्। श्विन्दति अश्विन्दीत्।

श्वेत पु० श्वित-अच् घञ् वा। १द्वीपभेदे २पर्वतभेदे ३कपर्दके हेमच०। ४शुक्लपक्षे ५शुभ्राभ्रे शब्दच०। ६शङ्खे राजनि०। ७जीरके जटा०। ८शुक्लवर्णे ९तद्वति त्रि० अमरः स्त्रियां ङीप् तस्य नश्च श्वेनी। १०कलियुगीयशिवावतारविशेषे यथा "वेदव्यासावताराणि द्वापरे कथितानि तु। महादेवावताराणि कलौ शृणुत सुव्रत!। आद्ये कलियुगे श्वेतो देवदेवो महाद्युतिः। नाम्ना हिताय विप्राणामभूद्वैवस्वतेऽन्तरे। हिमवच्छिखरे रम्ये छगले पर्वतोत्तमे। तस्य शिष्याः शिखायुक्ता बभूवुरमितप्रभाः। श्वेतः श्वेतशिखश्चैव श्वेताश्वः श्वेतलोहितः। चत्वारस्ते महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः। सुभावो दमनश्चाथ सुहोत्रः कङ्कणस्तथा। लोकाक्षिरथ योगीन्द्रो जैगीषव्यस्तु सप्तमे। अष्टमे दधिवाहः स्यान्नवमे ऋषभः प्रभुः। भृगुस्तु दशमे प्रोक्तस्तस्मादुग्रः परः स्मृतः। द्वादशेऽत्रिः समाख्यातो वाली चाथ त्रयोदशे। चतुर्दशे गौतमस्तु वेदशीर्षा ततः परम्। गोकर्णश्चाभवत्तस्मात् गुहावासः शिखण्ड्यथ। जटामाल्यट्टहासश्च दारुको लाङ्गली क्रमात्। श्वेतस्तथा परः शूली डिण्डी मुण्डी च वै क्रमात्। सहिष्णुः सोमशर्मा च नकुलीशोऽन्तिमे प्रभुः। वैवस्वतेऽन्तरे शम्भोरवतारास्त्रिशूलिनः। अष्टाविंशतिराख्याता ह्यन्ते कलियुगे प्रभोः" कौर्म्म पु० अ०। श्वेतपर्वतस्य परिमाणादि यथा "उत्तरोत्तरेणेलावृतं नीलः श्वेतः शृङ्गवान् इति त्रयो रम्यकहिरण्मयकुरूणां मर्य्यादागिरयः प्रागायताः उभयतः क्षारोदावधयो द्विसहस्रयोजनपृथव एकैकशः पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तरोदशांशाधिकांशेन दैर्घ्य एव ह्रसन्ति" भाग० ५।१६। ११राजभेदे वह्निपु०। संज्ञायां कन्। रूप्ये न० राजनि०। कपर्दके पु०।

श्वेतकण्टकारी स्त्री कर्म०। शुभ्रवर्णकण्टकारिकायाम् राजनि०।

श्वेतकन्दा स्त्री श्वेतः कन्दोऽस्याः। अतिविषायां राजनि०।

श्वेतकिणिही स्त्री कर्म०। गिरिकर्णिकायां क्षुपभेदे राजनि०

श्वेतकुञ्जर पु० कर्म०। १ऐरावतगजे शब्दर० २श्वेतगजमात्रे च श्वेतगजादयोऽप्यत्र।

श्वेतकुश पु० कर्म०। शुक्लवर्णे कुशभेदे राजनि०।

श्वेतकेतु पु० कर्म०। १वारुणे केतुग्रहभेदे २छान्दोग्यप्रसिद्धे आरुणौ ऋषिभेदे ३बुद्धे त्रिका०।
"केतवो नाम दशान्ते वारुणाख्याश्च एव ते। उर्मिकेतुः श्वेतकेतुर्धूमकेतुस्तु तीयकः। श्वेतकेतुर्यदा दृश्यः श्वेतास्थिं कुरुते महीम्। तदा मानुषमांसानि भक्षयन्तीह मानुषाः। चुक्रयार्त्तं जगत् सर्वं चक्रवद्भ्रमते तदा"। अपि च "श्वेतः शस्त्राकुलं कुर्य्यात् लोहितस्त्वग्निजं भयम्। क्षुद्भयं पीतकः कुर्य्यात् कृष्णो रोगमथोल्बणम्"। अन्यच्च "अवन्ती पुष्कराराण्यं यावद्व्यात्तथापरान्। देशान् काचित् कांश्चिद्रोगदुर्भिक्षैः परिपीडितान्। श्वेताख्यस्तु जटाकारी शुभ्रो व्योम त्रिभागगः। निवर्त्ततेऽपसव्येन त्रिभागो कुरुते प्रजाः" इति समयामृतधृतवाक्यम्।

श्वेतकेश पु० श्वेतः केश इव यस्य। १रक्तशिग्रौ जटा०।

२शुक्लवर्णकेशयुते दृष्टे त्रि०। कर्म०। ३शुक्ले केशे पु०।

श्वेतकोल पुंस्त्री० ६त०। शफरमत्स्ये त्रिका० स्त्रियां ङीष्।

श्वेतखदिर पु० कर्म०। शुक्ले खदिरभेदे।

श्वेतगज पु०कर्म०। १ऐरावते गजे हेमच० २शुभ्रगजे च।

श्वेतगरुत् पु० श्वेतो गरुदस्य। १हंसे अमरः २शुभ्रपक्षयुक्ते त्रि० पृषो० अदन्तोऽप्यत्र। [२५६९पृ० दृश्यम्।

श्वेतगुञ्जा स्त्री कर्म०। शुभ्रगुञ्जायां राजनि०। गुञ्जाशब्दे

श्वेतचिल्ली स्त्री कर्म०। शाकभेदे (शादाचिल्ल) राजनि०।

श्वेतच्छद पुंस्त्री० श्वेतः छदः पक्षोऽस्य। १हंसे हला०। स्त्रियां ङीष्। २शुभ्रपक्षयुक्ते त्रि०।

श्वेतजीरक पु० कर्म०। शुक्लजीरके राजनि०।

श्वेतटङ्कण न० कर्म०। १शुभ्रटङ्कणे २मालतीनदीतीरसम्भवे क्षारभेदे राजनि०।

श्वेतदूर्वा स्त्री कर्म०। शुभ्रदूर्वायां राजनि०।

श्वेतद्वीप पु० कर्म०। वैकुण्ठाख्यविष्णुधाम्नि क्षीरोदोत्तरस्थे द्वीपभेदे च "क्षीरोदधेरुत्तरतः श्वेतद्वीपो महाप्रभः। एकान्तिनस्ते पुरुषाः श्वेतद्वीपनिवासिनः" भा० शा० ३३८ अ०।

श्वेतधातु पु० कर्म०। १खटिकायां २शुभ्रवर्णधातुद्रव्ये च।

श्वेतधामन् पु० श्वेतं धाम यस्य। १चन्द्रे २कर्पूरे ३समुद्रफेने च मेदि०। श्वेतकरादयोऽपि। ४कर्पूरे च।

श्वेतनील पु० "वर्णोवर्णेन" पा०स०। १श्वेतकृष्णवर्णे २तद्वति त्रि०। ३मेघे शब्दर०। [२शुभ्रपक्षद्वयवत्यां युक्ते त्रि०।

श्वेतपक्ष पुंस्त्री० श्वेतं पक्षं पक्षोऽस्य। १हंसे स्त्रियां ङीष्

श्वेतपक्षरथ पु० श्वेतपक्षो हंसो रथ इव वाहनं यस्य। चतुर्मुखे ब्रह्मणि शब्दच०।

श्वेतपद्म न० कर्म०। सितकमले राजनि०। [राजनि०।

श्वेतपर्णा स्त्री श्वेतं पर्णं यस्याः। वारिपर्ण्यां (पाना)

श्वेतपर्णास पु० कर्म०। शुभ्रतुलस्यां रत्नमाला।

श्वेतपाटला स्त्री कर्म०। शुभ्रपाटलावृक्षे (शादापारुल)जटा०

श्वेतपिङ्गल पुंस्त्री० देहेन श्वेतः जटया पिङ्गलः "वर्णोवर्णेन"पा०स०। १सिंहे त्रिका० स्त्रियां ङीष्। २श्वेतपिङ्गलवर्णे पु ३तद्युते त्रि०।

श्वेतपिण्डीतक पु० कर्म०। महापिण्डीतकवृक्षे राजनि०।

श्वेतपुष्प पु० श्वेतं पुष्पमस्य। १सिन्दुवारवृक्षे जटा० २शुभ्रवर्णपुष्पयुक्ते त्रि० कर्म०। ३शुभ्रे पुष्पे न०। ४नागदन्त्यां ५घोषातक्यां स्त्री राजनि०। ६कोषातक्यां स्त्री रत्नमा०। क्षाकारा बत्। ७शुभ्रकरवीरे पु० राजनि०।

श्वेतपुष्पिका स्त्री श्वेतं पुष्पमस्याः कप् अत इत्त्वम्। १महाशणवृक्षे २पुत्रदात्र्यां च राजनि०।

श्वेतप्रसूनक पु० श्वेतं प्रसूनं यस्य कप्। शाकतरौ राजनि०

श्वेतभण्डा स्त्री कर्म०। श्वेतापराजितायां रत्नमा०।

श्वेतमन्दार पु० कर्म०। शुभ्रमन्दारे राजनि०।

श्वेतमरिच कर्म०। १शोभाञ्जनबीजे अमरः २शुभ्रमरिचे च

श्वेतरक्त पु० श्वेतो रक्तः "वर्णो वर्णेनेति" पा०स०। १पाटलवर्णे २तद्वति त्रि० अमरः।

श्वेतरञ्जन न०श्वेतं सिताभं रज्यतेऽनेन रन्ज-ल्युट्। सीसके

श्वेतरथ पु० श्वेतो रथो यस्य। १शुक्रग्रहे शब्दच० कर्म०। २शुभ्रे रथे। [ङीष्। चन्द्रशूरायां राजनि०।

श्वेतराजी स्त्री श्वेतेन वर्णेन राजते राज-अच् गौरा०

श्वेतरोचिस् पु०श्वेतं रोचिरस्य। १चन्द्रे २कर्पूरे च हला०

श्वेतरोहित पु० "वर्णोवर्णेन"पा०स०। १पाटलवर्णे २तद्वति त्रि० पुष्पेण श्वेतःफलेन लोहितः। ३शुक्लरोहिते वृक्षभेदे राजनि०।

श्वेतलोध्र पु० कर्म०। पट्टिकालोध्रे राजनि०।

श्वेतवचा स्त्री श्वेता वचेव। अतिविषायां (आतइच) राजनि० "पारसीकवचा शुक्ला प्रोक्ता हैमवतीति सा। हैमवत्युदिता तद्वच्छूलं हन्ति विशेषतः" भावप्र०।

श्वेतवल्कल पु० श्वेतं वल्कलमस्य। १उदुम्बरवृक्षे जटा०। २शुभ्रत्वग्युते त्रि०।

श्वेतवाजिन् पु० श्वेतो वाजी यस्य। १चन्द्रे हेमच० २अर्जुने जटा०। श्वेताश्वादयोऽप्यत्र। ३कर्पूरे च।

श्वेतवासस् पु० श्वेतं वासोऽस्य। १सन्न्यासिभेदे २शुक्लवस्त्रयुक्ते त्रि०।

श्वेतवाह् पु० श्वेतेन श्वेताश्वेन उह्यते वह-ण्वि। १इन्द्रे २अर्जुने ३चन्द्रे च। ४कर्पूरे। भत्वे ऊठ् श्वेतौहः। हलि उसद श्वेतवाः श्वेतोभिरित्यादि।

श्वेतवाहन पु० श्वेतं वाहनं यस्य। १चन्द्रे २इन्द्रे ३अर्जुने च मेदि०। ४कर्पूरे च।

श्वेतवुक्का स्त्री कर्म०। वनतिक्तायां रत्नमाला।

श्वेतवृक्ष पु० कर्म०। १वरुणवृक्षे राजनि० २शुभ्रवृक्षे च।

श्वेतबृहती स्त्री कर्म०। शुभ्रवर्णक्षुद्रबृहत्यां राजनि०।

श्वेतशिंशपा स्त्री कर्म०। शुभ्रशिंशपायां राजनि०।

श्वेतशिग्रु पु० कर्म०। सितशोभाञ्जने राजनि०।

श्वेतशृङ्ग पु० श्वेता शृङ्गाऽस्य। १यवे राजनि०। २शुभ्रवर्णशृङ्गयुक्ते त्रि०।

श्वेतशूरण पु० कर्म० । वनशूरणे राजनि० ।
श्वेतसर्प पु० श्वेतः सन् सर्पति सृप–अच् । १वरुणवृक्षे जटा० कर्म० । २शुभ्रभुजगे पुस्त्री० । स्त्रियां ङीष् ।
श्वेतसर्षप पु० कर्म० । गौरसर्षपे ।
श्वेतसार पु० श्वेतः सारोऽस्य । शुभ्रखदिरे जटा० ।
श्वेतसुरसा स्त्री कर्म० । शुभ्रशेफालिकायाम् अमरः ।
श्वेतस्यन्दा स्त्री श्वेता सती स्यन्दते स्यन्द–अच् । सितापराजितायां राजनि० ।
श्वेतहय पु० श्वेतोहयः । १उच्चैःश्रवसि हये त्रिका० २सितवर्णयुक्ते हये च । ६त० । ४अर्जुने हेमच० ५इन्द्रे च
श्वेता स्त्री श्वित–अच् । १वराटिकायां २काष्ठपाटलायां ३शङ्खिन्यां मेदि० । ४अतिविषायां रत्नमा० । ५सितापराजितायां ६शुभ्रकण्टकार्य्यां ७पाषाणभेदिन्यां ८शुभ्रदूर्वायां ९वंशरोचनायां १०शर्करायां ११शिलावल्कलायां १२श्वेतवृहत्यां च राजनि० ।
श्वेतार्क पु० कर्म० । शुभ्रवर्णपुष्पके अर्कवृक्षे राजनि० ।
श्वेतावर पु० श्वेतं श्वेतवर्णमावृणोति आ+वृ–अच् । सितावरशाके राजनि० ।
श्वेताश्वतर पु० वेदशाखाभेदे ।
श्वेतेक्षु पु० कर्म० । शुक्ले इक्षौ राजनि० ।
श्वेतोदर पु० श्वेतमुदरं यस्य । कुवेरे त्रिका० ।
श्वेतौही स्त्री श्वेतोहः पत्नी ङीष् । इन्द्राण्यां शच्याम् ।
श्वैत्य न० श्वेतस्य भावः ष्यञ् । शुभ्रवर्णे ।
श्वोवसीयस न० अतिशयेन वसुः प्रशस्तःश्वो वसीयः नि० अच् समा० । १परदिने भाविकाले प्रशस्ते मङ्गले २तद्वति त्रि० ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्य-
सङ्कलिते वाचस्पत्याभिधाने शकारादि
शब्दार्थसङ्कलनम् ।

अशुद्धशोधनम् ।

६००० पृष्ठावधि ६०१४ पृष्ठपर्य्यन्तपत्राङ्के ९०० नवशताङ्काधिकतयाः प्रमादात् मुद्रिताः तत्र तत्र पृष्ठेषु नवभिः शतैरूनिता अङ्कसंख्या बोध्याः ।

ष

षकारः मूर्द्धन्यः ऊष्मवर्णभेदः । अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा अस्योच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्नः विवृतमर्द्धस्पृष्टता “नेमस्पृष्टाः शलस्तथा” शिक्षोक्तेः । वाह्यप्रयत्नाश्च विवारश्वासाघोषा महाप्राणश्च । ऊष्मरूपवायुप्रधानत्वादस्य ऊष्मवर्णता । अस्य ध्येयस्वरूपं यथा “षकारं शृणु चार्वङ्गि चतुष्कोणमयं सदा । रक्तचन्द्रप्रतीकाशं स्वयंपरमकुण्डली । चतुर्वर्गमयं वर्णं सुधानिर्मितविग्रहम् । पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा । रजःसत्त्वतमोयुक्तं त्रिशक्तिसहितं सदा । त्रिबिन्दुसहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम् । सर्वदेवमयं वर्णं हृदि भावय पार्वति !” कामधेनुतन्त्रम् । एतदधिष्ठानदेवताध्यानं यथा “चतुर्भुजां चकोराक्षीं चारुचन्दनचर्चिताम् । शुक्लवर्णां त्रिनयनां वरदाङ्कुशचिह्निताम् । रत्नालङ्कारभूषाढ्यां श्वेतमाल्योपशोभिताम् । देववृन्दैरभिवन्द्यां सेवितां मोक्षकाङ्क्षिभिः । एवं ध्यात्वा षकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्” वर्णोद्धारतन्त्रम् । अस्य वाचकशब्दा यथा “षः श्वेतो वासुदेवश्च पिता प्रज्ञा विनायकः । परमेष्ठी वामबाहुः श्रेष्ठो गर्भविमोचनः । लम्बोदरो यमोऽजेशः कामधुक् कामचूमकः । सुश्रीरूष्मा दशो लज्जा मरुज्ज्वः प्रियः शिवः । सूर्य्यात्मा जठरः कोपो माता रक्षोविदारिणी । कलकण्ठो मध्यभिन्ना युद्धात्मा सलपूः शिवाः” वर्णाभिधानम् “षकारः श्वेत आख्यातो मूर्द्धन्यो द्वषसंज्ञकः । पित्तं शक्तिश्च माया च महायोनिः सबिन्दुमत्” मन्त्राभिधानम् । मातृकान्यासेऽस्य जठरे न्यास्यता । काव्यादौ प्रयोगेऽस्य फलम् खेदः “षः सुखं यस्तु खेदम्” वृ०र०टी० अत्र षादिशब्देषु षादितया ये धातवः पठितास्तेषां प्रयोगकाले दन्त्यसादित्वं सति च निमित्ते पुनः षत्वम् यथा षिध–सेधति निषेधति “षाद्र्वगंश्चवर्गेणः” इत्युक्तेः तत्र प्रयोगकाले षत्वे तन्निमित्तटवर्गस्य तवर्गाविर्भवः यथा ष्टु स्तु स्तौति । ष्ठा स्था तस्थौ ष्णा स्ना स्नाति । निमित्ते सति षत्वे च टुत्वे च प्रतिष्टौति प्रतिष्ठा निष्ठा निष्णाति । तत्र ष्वष्कष्ठिवान्तु न सादेशस्तेन ष्वायति ष्वकृति ष्ठीवतीत्यवेतेति भेदः । त्रिपर्युदासे ष्ठीवधातोरपि पर्युदासः ।

ष पु० सो–क पृषो० षत्वम् । १केशे मेदि० २गर्भविमोचने मानवे च ३सर्वे ४श्रेष्ठे एकाक्षरकोषः । ५विज्ञे च त्रि० मेदि० ।
षकार पु० ष+स्वरूपे कार । षस्वरूपवर्णे कामधेनुतन्त्रे उदा० ।
षग संवरणे भ्वा० पर० सक० सेट् एदित् सिचि न वृद्धिः । सगति असगीत् चित् घटादि सगयति । असीषगत् त ।
षच हिंसायां भ्वा०पर० सक० सेट् एदित् सिचि न वृद्धिः । सचति असचीत् असीषचत् त । [अचत् त ।
षच सेचने भ्वा० आत्म० सक० सेट् । सचते असचिष्ट असी-

षच समवाये भ्वा०पर०सक० सेट् । सचति । असचीत्-असाचीत्

षट विभाजने भ्वा०प०सक०सेट् । षटति असटीत् असाटीत्

षट्कर्म्मन् न० षट्प्रकारं कर्म० । १तन्त्रोक्तेषु शान्तिवशीकरणस्तम्भनविद्वेषोच्चाटनमारणरूपेषु षट्सु प्रयोगभेदेषु तानि च कर्माणि तन्त्रसाराद्युक्तानि उच्चाटनशब्दे १०६२ पृ० दृश्यानि । तत्रत्यभूतमण्डलानि च भूतमण्डलशब्दे ४६८५।८६ पृ० दृश्यानि । २यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहरूपेषु षट्सु विप्रकर्मसु च । षट् कर्माणि यस्य । ३यागादियुक्ते विप्रे पु० । हठयोगाङ्गे ४षट्क्रियाभेदे यथोक्तं घेरण्डसं० १अ० । "धौतिर्वस्तिस्तथा नेतिर्नौलिकी त्राटकस्तथा । कपालभातिश्चैतानि षट् कर्माणि समाचरेत् । अन्तर्धौतिर्दन्तधौतिर्हृद्धौतिर्मलशोधनम् । धौत्यश्चतुर्विधाः प्रोक्ताः षट् (देहं) कुर्वन्ति निर्मलम् । वातसारं वारिसारं वह्निसारं बहिष्कृतम् । घटस्य निर्मलार्थाय अन्तर्धौतिश्चतुर्विधा" । "काकचञ्चुवदास्येन पिबेद्वायुं शनैः शनैः । चालयेदुदरं पश्चाद्वर्त्मना रेचयेत् शनैः । वातसारं परं गोप्यं देहनिर्मलकारकम् । सर्वरोगक्षयकरं देहानलविवर्द्धकम् । आकण्ठं पूरयेद्वारि वक्त्रेण च पिबेत् शनैः । चालयेदुदरेणैव चोदराद्रेचयेदधः । वारिसारं परं धौतं देहनिर्मलकारकम् । साधयेत् यः प्रयत्नेन देवदेहं प्रपद्यते । नाभिग्रन्थिं मेरुपृष्ठे शतवारञ्च कारयेत् । उदरामयजं त्यक्त्वा जठराग्निं विवर्द्धयेत् । वह्निसारमिदं धौतं योगिनां योगसिद्धिदम् । काकीं मुद्रां साधयित्वा पूरयेदुदरं मरुत् । धारयेदर्द्धयामन्तु चालयेदधवर्त्मना । इदं धौतं परं गोप्यं न प्रकाश्यं कदाचन । नाभिमग्नजले स्थित्वा शक्तिनाडीं विसर्जयेत् । कराभ्यां क्षालयेन्नाडीं यावन्मलविसर्जनम् । तावत् प्रक्षाल्य नाडीञ्च उदरे वेशयेत् पुनः । इदं प्रक्षालनं गोप्यं देवानामपि दुर्लभम् । केवलं धौतिमात्रेण देवदेहो भवेत् ध्रुवम् । यामार्द्धधारणात् शक्तिं यावन्न साधयेन्नरः । वहिष्कृतमहाधौतिस्तावन्नैव न जायते । दन्तमूलं जिह्वामूलं रन्ध्रे च कर्णयुग्मयोः । कपालरन्ध्रं पञ्चैते दन्तधौतिर्विधीयते" । "खादिरेण रसेनाथ मृत्तिकाभिश्च शुद्धिभिः । मार्जयेद्दन्तमूलञ्च यावत् किल्विषमाहरेत् । दन्तमूलं परं धौतिर्योगिनां योगसाधने । नित्यं कुर्यात् प्रभाते च दन्तरक्षाय योगवित् । दन्तमूलं धारणादिकार्य्येषु योगिनां मतः । अथातः संप्रवक्ष्यामि जिह्वाशोधनकारणम् । जरामरणरोगादिं नाशयेत् दीर्घलम्बिका । तर्जनीमध्यमानामा अङ्गुलित्रययोगतः । वेशयेद्गलमध्ये तु मार्जयेल्लम्बिकामलम् । शनैः शनैर्मार्जयित्वा कफदोषं निवारयेत् । मार्जयेन्नवनीतेन दोहयेच्च पुनः पुनः । तदग्रं लौहयन्त्रेण कर्षयित्वा पुनः पुनः । नित्यं कुर्य्यात् प्रयत्नेन रवेरुदयकेऽस्तके । एवं कृते तु नित्येऽलम्बिका दीर्घतां गता । तर्जन्यङ्गुल्यग्रयोगेण मार्जयेत् कर्णरन्ध्रयोः । नित्यमभ्यासयोगेन नादान्तरप्रकाशनम् । वृद्धाङ्गुष्ठेन दक्षेण मार्जयेद्भालरन्ध्रकम् । एवमभ्यासयोगेन कफदोषं निवारयेत् । नाडी निर्मलतां याति दिव्यदृष्टिः प्रजायते । निद्रान्ते भोजनान्ते च दिवान्ते च दिने दिने । हृद्धौतिं त्रिविधां कुर्य्यात् दण्डवमनवाससा । रम्भादण्डं हरिद्दण्डं वेत्रदण्डन्तथैव च । हृन्मध्ये चालयित्वा तु पुनः प्रत्याहरेत् शनैः । कफपित्तं तथा क्लेदं रेचयेदूर्द्धवर्त्मना । दण्डधौतिविधानेन हृद्रोगं नाशयेत् ध्रुवम्" । हरिद्दण्डं (वटभुरि) "भोजनान्ते पिबेद्वारि आकण्ठपूर्णितं सुधीः । ऊर्द्धदृष्टिं क्षणं कृत्वा तज्जलं वमयेत् पुनः । नित्यमभ्यासयोगोऽयं कफपित्तं निवारयेत् । चतुरङ्गुलविस्तारं सूक्ष्मवस्त्रं शनैर्ग्रसेत् । पुनः प्रत्याहरेदेतत् प्रोच्यते धौतकर्मकम् । गुल्मज्वरप्लीहकुष्ठं कफपित्तं विनश्यति । आरोग्यं बलपुष्टिश्च भवेत्तस्य दिने दिने । अपानक्रूरतां तावन्मलं यावन्न शोधयेत् । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन मलशोधनमाचरेत् । पीतमूलस्य दण्डेन मध्यमाङ्गुलिनापि वा । यत्नेन क्षालयेद् गुह्यं वारिणा च पुनः पुनः । वारयेत् कोष्ठकाठिन्यमामाजीर्णं निवारयेत् । कारणं कान्तिपुष्ट्योश्च दीपनं वह्निमण्डलम् । जलवस्तिः शुष्कवस्तिर्वस्ती च द्विविधौ स्मृतौ । जलवस्तिं जले कुर्य्यात् शुष्कवस्तिं क्षितौ सदा । नाभिमग्नजले पायुं न्यस्तनालोत्कटासनम् । आकुञ्चनं प्रसारञ्च जलवस्तिं समाचरेत् । प्रमेहञ्च गुदावर्त्तं क्रूरवायुं निवारयेत् । भवेत् स्वच्छन्ददेहश्च कामदेवसमो भवेत्" । न्यस्तनालोत्कटासनम् गुदद्वये हस्तं दत्त्वा यावदुदरं कुर्य्यादित्यर्थः । "वस्तिं पश्चिमतानेन चालयित्वा शनैः शनैः । अश्विनीमुद्रया पायुमाकुञ्चेच्च प्रसारयेत् । एवमभ्यासयोगेन कोष्ठदोषो न विद्यते । वर्द्धयेत् जठराग्निञ्च आमवातं विनाशयेत् । वितस्तिमं सूक्ष्मनालं नासानाले प्रवेशयेत् । मुखान्निर्गमयेत्

पश्चात् प्रोच्यते नेतिकर्मकम् । साधनान्नेतिकर्मणः खेचरीं सिद्धिमाप्नुयात् । कफदोषा विनश्यन्ति दिव्यदृष्टिश्च जायते । आमन्दवेगे तुन्दञ्च भ्रामयेदथ पार्श्वयोः । सर्वरोगान्निहन्तीह देहानलविवर्द्धनम्" । इति नौलिकी । "निमेषोन्मेषकं त्यक्त्वा सूक्ष्मलक्ष्यं निरीक्षयेत् । यावदश्रु निपतन्ति त्राटकं प्रोच्यते बुधैः । एवमभ्यासयोगेन शाम्भवी जायते ध्रुवम् । न जायते नेत्ररोगो दिव्यदृष्टिप्रदायकम् । शीत्कृत्य पीत्वा वक्त्रेण नासानालैर्विरेचयेत् । व्युत्क्रमेण व्युत्क्रमेण शीत्क्रमेण विशेषतः । भालभातिं त्रिधा कुर्य्यात् कफदोषं निवारयेत् । इडया पूरयेद्वायुं रेचेत् पिङ्गलया पुनः । पिङ्गलया पूरयित्वा पुनश्चन्द्रेण रेचयेत् । पूरकं रेचकं कृत्वा वेगेन न तु धारयेत् । एवमभ्यासयोगेन कफदोषं निवारयेत् । नासाभ्यां जलमाकृष्य वक्त्रेण रेचयेत् पुनः । पायं पायं प्रकुर्वीत श्लेष्मदोषं निवारयेत् । न जायते वार्द्धकञ्च ज्वरो नैव प्रजायते" ।

षट्कूटा स्त्री भैरवीभेदे तन्त्रसा० ।

षट्कोण न० षट् कोणा यस्य । १वज्रे राजनि० । तन्त्रोक्ते अङ्गुलिस्थे त्रिकोणद्वयरूपे यन्त्रभेदे २ज्योतिषोक्ते लग्नतः षष्ठस्थाने च ज्यो०त० ।

षट्चक्र न० षण्णां चक्राणां समाहारः पात्रादि० । तन्त्रोक्तेषु देहस्थेषु सुषुम्णानाडीमध्यवर्त्तिषु द्विदलचतुर्दलादिषु षट्सु पद्मेषु चक्रशब्दे २८०८ पृ० दृश्यम् । तदधिकृत्य कृतोऽन्यः अण् तस्य लुक् । २षट्चक्रप्रतिपादकतन्त्रभेदे । [१सङ्ख्याभेदे १तत्संख्यान्विते च ।

षट्चत्वारिंशत् स्त्री षडधिका चत्वारिंशत् । (छेयाल्लिश)

षट्चरण पुंस्त्री० षट् चरणा यस्य । १भ्रमरे स्त्रीत्वे स्त्रियां ङीष् । षट्पदादयोऽप्यत्र । २यूकायां राजनि० ।

षट्ट निवासे बले च अक० हिंसायां दाने च सक० चुरा० उभ० सेट् । षट्टयति ते असषट्टत् त । विषट्टयिषति ।

षट्तिलिन् पु० षट् तिलाः तिलोद्वर्त्तनादयः कर्मत्वेनास्य । "तिलोद्वर्त्ती तिलस्नायी तिलहोमी तिलप्रदः । तिलभुक् तिलवापी च षट्तिली नावसीदति" इत्युक्ते तिलोद्वर्त्तनादिकारिणि । [१संख्याभेदे २तत्संख्यान्विते च ।

षट्त्रिंशत् स्त्री षडधिका त्रिंशत् शाक० । (छत्रिश) १सं-

षट्त्रिंशदुपचार (छत्रिश) देवपूजाङ्गेषूपचारेषु "आसनाभ्यञ्जने तद्वदुद्वर्त्तनविरूक्षणे । सम्मार्जनं सर्पिरादिस्नपनावाहने तथा । पाद्यार्घ्याचमनीयञ्च स्नानीयमधुपर्ककौ । पुनराचमनीयञ्च वस्त्रयज्ञोपवीतके । अलङ्कारो गन्धपुष्पे धूपदीपौ तथैव च । ताम्बूलादिकनैवेद्यं पुष्पमाला तथैव च । अनुलेपश्च शय्या च चामरव्यजनं तथा । आदर्शदर्शनञ्चैव नमस्कारोऽथ नर्त्तनम् । गीतवाद्ये च दानानि स्तुतिहोमप्रदक्षिणम् । दन्तकाष्ठप्रदानञ्च ततो देवविसर्जनम् । उपचारा इमे ज्ञेयाः षट्त्रिंशत् सुरपूजने" एका०त० ।

षट्त्रिंशन्मत न० "मनुर्विष्णुर्यमो दक्षो ह्यङ्गिरोऽत्रिबृहस्पती । आपस्तम्बश्चोशना च कात्यायनपराशरौ । वशिष्ठव्याससंवर्त्तौ हारीतगोतमावपि । प्रचेताः शङ्खलिखितौ याज्ञवल्क्यश्च काश्यपः । शातातपो लोमशश्च जमदग्निः प्रजापतिः । विश्वामित्रपैठीनसी बौधायनपितामहौ । छागलेयश्च जाबालो मरीचिश्च्यवनो भृगुः । ऋष्यशृङ्गो नारदश्च षट्त्रिंशत् स्मृतिकारकाः । एतेषान्तु मतं यत्तु षट्त्रिंशन्मतमुच्यते" इति शङ्खलिखितोक्तानिमेदमते ।

षट्पञ्चाशत् स्त्री षडधिका पञ्चाशत् शाक० । (छाप्पान्न) १सङ्ख्याभेदे २तत्सङ्ख्यान्विते च ।

षट्पञ्चाशिका स्त्री षट्पञ्चाशत् परिमाणमस्य डिन् संज्ञायां कन् । वराहमिहिरात्मजपृथुयशोविरचिते ग्रन्थभेदे ।

षट्पदप्रिय पु० ६त० । नागकेशरे शब्दमा० । तस्य हि प्रचुरमधुयुतत्वात् भ्रमरप्रियत्वम् । [त्रिका० ।

षट्पदातिथि पु० षट्पदः अतिथिरिव यस्य । आम्रवृक्षे

षट्पदानन्दवर्द्धन पु० षट्पदस्यानन्दं वर्द्धयति वृध-णिच्-ल्यु उप० । अशोकवृक्षे राजनि० ।

षट्पदी स्त्री षट् पादा अस्याः पादस्य पद्भावः ङीपि पद्भावः । १यूकायां २भ्रमर्योषिति च । स० द्विगुः । ३षट्चरणयुक्ते छन्दोभेदे च । ४षट् श्लोकात्मकपद्यसंघाते ।

षट्प्रज्ञ पु० षट्सु प्रज्ञा यस्य । "धर्मार्थकाममोक्षेषु लोकतत्त्वार्थयोरपि । षट्सु प्रज्ञा तु यस्यासौ षट्प्रज्ञः परिकीर्त्तितः" इत्युक्ते १धर्मार्थाद्यभिज्ञे २बौद्धे ३कामुके त्रिका० ।

षडङ्ग न० षण्णामङ्गानां समाहारः पात्रा० । "जङ्घे बाहू शिरो मध्यं षडङ्गमिदमुच्यते" इत्युक्ते १देहावयवषट्कभेदे शब्दच०. तन्त्रोक्ते २हृदयाद्यवयवभेदे यत्र हृदयादिषु षट्सु अङ्गेषु मन्त्रविशेषोल्लेखने तेषु । षट् अङ्गानीव यस्य । "शिक्षाकल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चितिः । ज्योतिषामयनञ्चैव षडङ्गो वेद उच्यते" इत्युक्ते ३वे

पु० ४क्षुद्रगोक्षुरक्षुपे च पु० राजनि० “गोमूत्रं गोमयं क्षीरं सर्पिर्दधि च रोचना। षडङ्गमेतन्माङ्गल्यं पठितं सर्वदा गवाम्” इत्युक्ते रोचनासहिते ५पञ्चगव्ये न०।

षड़भिज्ञ पु० “दिव्यं चक्षुःश्रोत्रं १ परचित्तज्ञानं २ पूर्वनिवासानुस्मृतिः ३ आत्मज्ञानम् ४ वियद्गतिः ५ कायव्यूहसिद्धि ६ रित्येतानि षट् अभिज्ञा अभिज्ञायमानानि यस्य। बौद्धभेदे अमरः। [१।१। कर्कपद्धतिः।

षड़वत्त न० उभयत्र स्वातवति वारुणे यज्ञपात्रभेदे कात्या०

षड़शीति स्त्री षड़धिका अशीतिः शाक०। (छियाशि) १स ङ्ख्याभेदे २तत्सङ्ख्यान्विते च। षड़शीतिमुखयन्तु मिथुनकन्याधनुर्मीनेषु रवेः संक्रान्तौ च “अयनविषुवे षडशीतयो विषुवद्विषुवपदीषड़शीतयः” इति ज्योतिषम्।

षड़शीतिचक्र न० मिथुनकन्याधनुर्मीनराशिस्थरवेः संक्रमे शुभाशुभफलज्ञानार्थं नक्षत्राङ्कनराकारे चक्रे। यथा “मुखे चैकं करे वेदाः पादयुग्मे द्वयं द्वयम्। क्रोड़े बाणास्तथा वेदाः करे सव्येतरेऽपि च। द्वयं द्वयं तथा नेत्रे मस्तके त्रितयं तथा। द्वयश्चैव तथा गुह्ये षड़शीत्यां क्रमे स्थिते। मुखे दुःखं करे लाभः पादयोर्भ्रमणं हृदि। कान्ता स्याद् बन्धनं वामे हस्ते स्यात् क्षेमं नृणाम्। सम्मानो नेत्रयोश्चैव अपमानश्च मस्तके। गुह्ये चैव भवेन्मृत्युः षड़शीतिफलस्मृतिः” ज्यो० त०।

षड़शीतिमुख न० षड़शीतेः तन्नामसंक्रान्तेर्मुखम्। “तुलादिषड़शीत्यङ्घ्रां षड़शीतिमुखं क्रमात्। तच्चतुष्टयमेव स्यात् द्विस्वभावेषु राशिषु” “षड्विंशे धनुषो भागे द्वाविंशेऽनिमिषस्य च। मिथुनेऽष्टादशे भागे कन्यायास्तु चतुर्दशे” इति सूर्यसिद्धान्तोक्ते तुलादितः षडशीतिदिनान्तरितकाले।

षड़ष्टक न० ज्यो०त० उक्ते वरकन्ययोः स्वस्वराश्यपेक्षया परस्परषष्ठाष्टमराशिसम्बन्धे उपयमशब्दे पृ० द्रष्टव्यम्।

षड़ानन पु० षट् आननानि यस्य। कार्त्तिकेये अमरः। षड्वदनादयोऽप्यत्र।

षड़ाम्नाय पु०षड्गुणित आम्नायः शाक०। शिवस्य षड्वक्त्रविनिर्गते षट्प्रकारतन्त्रभेदे “अथेदानीं प्रवक्ष्यामि आम्नायकथनं पृथक्। पूर्वाम्नायो यदा मन्त्रस्तदा प्राच्यां दिशि स्थितः। सदाशिवोऽहं भगवानाचारः परिकीर्त्तितः। एवं वै दक्षिणाम्नायो दक्षिणस्यां दिशि स्थितः। एवं हि पश्चिमाम्नायः पश्चिमायां दिशि स्थितः। एवमेवोत्तराम्नाय उत्तरस्यां दिशि स्थितः। ऊर्द्ध्वमूर्द्ध्वं गतं देवि! यत् प्रोक्तं तव सन्निधौ। ऊर्द्ध्वाम्नायश्च कथितो देवानामपि दुर्लभः। यदा चाधोमुखं देवि! यत् प्रोक्तं गिरिजे! प्रिये!। अध आम्नाय इत्युक्तः सत्यं सत्यं सुमध्यमे!। षड़ाम्नायाश्च कथितास्तेषामुत्पत्तिक्रमशस्ततः। यस्मिन् यस्मिंश्च ये देवाः कथितास्ते वरानने!। तान्देवांश्च प्रवक्ष्यामि साधकानां हिताय वै। श्रीविद्या भेदसहिता तारा च त्रिपुरा तथा। भुवनेशी चान्नपूर्णा पूर्वाम्नाये प्रकीर्त्तिताः। बगलामुखी च वशिनी त्वरिता धनदा तथा”। वशिनी बालभैरवीत्यर्थः “महिषघ्नी महालक्ष्मीर्दक्षिणाम्नायकीर्त्तिताः। महासरस्वती विद्या तथा वाग्वादिनी परा। प्रत्यङ्गिरा भवानी च पश्चिमाम्नायकीर्त्तिताः। कालिका भेदसहिता तारा भेदैश्च संयुता। मातङ्गी भैरवी छिन्ना तथा धूमावती परा। उत्तराम्नायकथिताः कलौ शीघ्रफलप्रदाः। समस्तभेदसहिताः कालिका याः प्रकीर्त्तिताः। द्वाविंशत्यक्षरी तासां दक्षिणाम्नायकीर्त्तिता। एकजटा षडाम्नाये महामोक्षप्रदायिनी। तत्परा परमा विद्या न विद्यान्तरगोपिता। परप्रधानमन्त्राश्च ऊर्द्ध्वाम्नाये प्रकीर्त्तिताः। ऊर्द्ध्वाम्नायो ह्यधश्चैव केवलं मोक्षदो भवेत्। धर्मार्थकाममोक्षार्थं आम्नायान्ये प्रकीर्त्तिताः। यथोक्तविधिना भद्रे! ज्ञात्वा फलमवाप्नुयात्। पूर्वाम्नायादिसर्वेषां विधानं शृणु सुन्दरि!। ज्ञात्वा येनाशु लभते फलं यद्युत्तमोत्तमम्। षट् कर्म फलदा न्यूणां षडाम्नायाः प्रकीर्त्तिताः। उत्तराम्नायो देवेशि! तेषामाशु फलप्रदः” इति समयाचारतन्त्रे २पटले। आम्नायभेदेनाचारभेद उक्तो यथा “पूर्वाम्नायोदितं कर्म पाशवं कथितं प्रिये!। यदुक्तं दक्षिणाम्नाये तदेव पाशवं स्मृतम्। पश्चिमाम्नायजं कर्म पशुवीरसमाश्रितम्। उत्तराम्नायजं कर्म दिव्यवीराश्रितं प्रिये!। दिव्योऽपि वीरभावेन साधयेत् पितृकानने। वीरासनं विना दिव्यः पूजयेत् पितृकानने। ऊर्द्ध्वाम्नायोदितं कर्म दिव्यभावाश्रितं प्रिये!” इति निरुक्ततन्त्रे १पटले।

षडूर्मि पु० षट् ऊर्मयः बुभुक्षादयोऽस्य। जीवे ऊर्मिशब्दे १२९२ पृ०द्रष्टव्यम्।

षड्रूषण न० षट्संख्यम् ऊषणम्। कटुद्रव्यभेदे “पञ्चकोलं समरिचं षडूषणमुदाहृतम्। पञ्चकोलगुणं तत्तु रूक्षमुष्णं विषापहम्” भावप्र०।

षड़्गवा स्त्री “गयागङ्गा गयादित्यो गायत्री च गदाधरः।

गया गयासुरश्चैव षड्गया मुक्तिदायिकाः” वायु० पु०। उक्ते गयागजादि षट्के।

षड्गव त्रि० षड्भिर्गोभिराकृष्टः शकटः हलो वा शाक० अच् समा०। षड्भिर्गोभिराकृष्टे १हलादौ “अष्टागवं धर्म्यहलं षड्गवं जीविकार्थिनाम्” इति स्मृतिः। षण्णां गवां समाहारः अच्समा०। २षट्सु गोषु न०।

षड्गुण पु० षड्भिः गुणिता गुणाः शाक०। राज्ञां सन्ध्यादिषु षट्सु गुणेषु षाड्गुण्यशब्दे दृश्यम्।

षड्ग्रन्था स्त्री षट् ग्रन्थयः सन्त्यस्या अच्। १वचायां भावप्र० २शट्यां ३महाकरञ्जे ४श्वेतवचायाञ्च राजनि०।

षड्ग्रन्थि न० षट् ग्रन्थयोऽस्य। १पिप्पलीमूले वैद्यकम्। २षट्पर्वयुक्ते त्रि०। ३वचायां स्त्री वा ङीप्। संज्ञायां कन् टाप् अत इत्त्वम्। शट्यां स्त्री अमरः।

षड्ज पु० षड्भ्यो नासादिस्थानेभ्यो जायते जन–ड। “नासां कण्ठमुरस्तालु जिह्वां दन्तांश्च संश्रितः। षड्भ्यः संजायते यस्मात् तस्मात् षड्ज इति स्मृतः” इत्युक्ते स्वरभेदे “षड्जसंवादिनीः केकाः” इति रघुः। “षड्जं रौति मयूरो हि गावो नर्दन्ति चार्षभम्। अजा विरौति गान्धारं क्रौञ्चो नदति मध्यमम्” भरतः।

षड्दर्शन न० षड्गुणितं दर्शनम्। १आस्तिकमतसिद्धे पूर्वमीमांसावेदान्तसांख्यपातञ्जलन्यायवैशेषिकाख्ये दर्शने शास्त्रभेदे षट्सु २बौद्धदर्शनेषु च।

षड्दीर्घ पु० षड्भिर्गुणिता दीर्घाः। तन्त्रोक्तेषु आ, ई, ऊ, ऐ, औ, अः इत्येवं रूपेषु षट्सु दीर्घेषु।

षड्दुर्ग न० षड्गुणितं दुर्गम्। “धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा। नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत् पुरम्” मनूक्ते दुर्गषट्के।

षड्धा अव्य० षष्+प्रकारे–धाच्। षट्प्रकारे। [त्रिका०।

षड्बिन्दु पु० षड् बिन्दवो यत्र। १कीटभेदे मेदि०। २विष्णौ

षड्भुजा स्त्री षट् भुजा इव यस्याः। (खरमुज) फललताभेदे राजनि०। २षड्हस्तयुक्ते त्रि०। ३रौद्रे ज्वरे पु० “त्रीमांस्त्रिपादस्त्रिशिराः षड्भुजो नवलोचनः” ब्रह्मवै०।

षड्रस न० षण्णां रसानां समाहारः पात्रा०। “मधुरो लवणस्तिक्तः कषायोऽम्लः कटुस्तथा” इत्युक्तेषु “मधुरं लौल्यमित्याह्लादकरसादो स च लक्ष्यते। लवणस्तु पटुः प्रोक्तः सैन्धवादौ स दृश्यते। तिक्तस्तु पिचुमर्दादौ व्यक्तमास्वाद्यते रसः। कषायस्तुवरस्तूक्तः स च पूगीफलादिषु। कटुस्तु तीक्ष्णसंज्ञः स्यात् मरीचादौ स चेष्यते” इत्युक्तस्थानेषु लक्ष्येषु षट्सु रसेषु। षड्गुणितोरसः। तदर्थे पु०। त्रिका०।

षड्लवण न० षड्गुणितं लवणम्। स्वल्पान्ययुतपञ्चलवणे

षड्वर्ग पु० ६त०। १कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्येषु “व्याजेष्ट षड्वर्गमिति” भट्टिः। “क्षेत्रं होराथ द्रेक्काणो नवांशो द्वादशांशकः। त्रिंशांशकश्च षड्वर्गस्त्र्यादिशः शस्त्रा फलप्रदः” ज्योतिषोक्तेषु क्षेत्रादिषु षट्सु। स च ज्यो०त० उक्तो यथा “कुजशुक्रबुधेन्द्वर्कसौम्यशुक्रावनीभुवाम्। जीवार्किशाश्वजेज्यानां क्षेत्राणि१ स्युरजादयः। विषमर्क्षेषु प्रथमा होराः२ स्युःस्वर्णरोचिषः। द्वितीयाः शशिनो युग्मे व्यत्ययाद्गणयेत् सदा। स्वपञ्चनवमानां ये राशीनामधिपा ग्रहाः। ते द्रेक्काणाधिपा राशौ द्रेक्काणा३स्त्रय एव हि। मेषकेसरिधनुषां मेषाद्याश्च नवांशकाः४। मृगकन्यावृषाणाञ्च मृगाद्यास्तु नवांशकाः। तुलामिथुनकुम्भानां तुलाद्याः समुदाहृताः। कर्किवृश्चिकमीनानां कर्कटाद्या नवांशकाः। चराणां प्रथमे चांशे स्थिराणां पञ्चमे तथा। नवमे द्व्यात्मकानाञ्च वर्गोत्तम इति स्मृतः। स्वनवांशस्तु राशीनां वर्गोत्तम इति स्मृतः। सर्वेषां मेषपूर्वाणां स्वाद्या द्वादशांशकाः५। कुजार्किगुरुसौम्यानां भागाः शुक्रस्य च क्रमात्। पञ्चपञ्चाष्टसप्तेषु ज्ञेयमोजःसु राशिषु। त्रिंशांशाः६ व्यत्ययादेते युग्मराशिषु कीर्त्तिताः”। तदधिकशुभाशुभप्राप्त्या शुभाशुभद इति बोध्यम्।

षण(न) सम्भक्तौ भ्वा०पर०सक०सेट् षस्य सत्वे णस्य नत्वम्। सनति असनीत् असानीत्। दन्त्यान्तोऽयमित्येके।

षण(न) दाने तना०उभ० सक० सेट् षस्य सत्वे णस्य नत्वम् उदित्। दन्त्यान्त इत्येके सनोति सनु असनीत्–असानीत् असनिष्ट–असात। सिषासति सिसांसति इत्येके।

ष(श)ण्ड पु० सन–ड डस्य नेत्त्वम् पृषो० षत्वं शत्वं वा। १वृषे अमरः २नपुंसके जटा०। ३पद्मादिसमूहे पु० न० अमरः। [पाठान्तरम्।

षण्ढ पु० सण–ढ तस्य नेत्त्वम् पृषो० षः। नपुंसके अमरे

षण्मुख पु० षट् मुखानि यस्य। १कार्त्तिकेये हला० षड्भुजायां स्त्री राजनि० टाप्।

षद गतौ चु० उभ० सक० सेट्। सादयति ते असीषदत्।

षद विषादे आकुलीभावे अक०हिंसायां गतौ च सक०तु०प० अनिट्। सीदति लृदित् असदत्। ज्वला०। सदः सादः।

षन्च गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। सञ्चति असञ्चीत्।

षन्ज सङ्गे सम्बन्धे च भ्वा०पर०सक०अनिट्। सजति असाङ्क्षीत्

षप सम्बन्धे भ्वा०पर०सक०सेट्। सपति असापीत् असपीत्।
असीषपत्। [त। सिषमयिषति।

षम वैकल्ये अद० चु० उभ० अक० सेट्। समयति ते असससमत्

षम्ब सर्पणे भ्वा० पर० सक० सेट्। सम्बति असम्बीत्।

षर्ज्ज सर्जने भ्वा० पर० सक० सेट्। सर्जति असर्ज्जीत्।

षर्ब(र्व) गतौ भ्वा०प०सक० सेट्। सर्ब(र्व)ति असर्बी(र्वी)त्।

षर्षपी स्त्री सर्षप+पृषो०। खञ्जनाकृतौ खगभेदे शब्दर०।

षल गतौ भ्वा० पर०सक०सेट्। सलति असालीत् असीषलत्

षष् त्रि० ब० व०। षो—क्विप् पृषो०। (छय) सङ्ख्याभेदे व्याकरणोक्ते १डतिप्रत्ययान्तकत्यादौ षान्ते नान्ते सङ्ख्यावाचके च २शब्दे च
"ष्णान्ताः षट्" "डति च" पा०। "षड्भ्यो लुक्" पा० "न षट्स्वस्रादिभ्यः" पा० स्त्रियां न ङीप्। "षट्संज्ञकास्त्रिषु समायुष्मदस्मत्तिङव्ययम्" अमरः। त्रिष्वित्यधिकारेण त्रिषु समा इति सिद्धे पुनः कथनं त्रिषु समानरूपताप्रतिपादनार्थम्। तथा हि वैयाकरणमते तिङः प्रथमान्तसामानाधिकरण्यनियमात् विशेष्यविशेषणयोः समानलिङ्गत्वे प्राप्ते ततः स्त्रियां टाबादिप्रसक्तौ तन्निषेधः तेन स्त्री पचति इत्यादौ इकारान्तत्वात् न ङीप्। स्त्रियः अपचन् इत्यादौ च न ङीप्। स्त्री अपचत इत्यादौ न टाप्। कुलं पचते इत्यादौ क्लीवत्वेन न ह्रस्वः। अव्ययस्य लिङ्गशून्यत्वेऽपि ह्रस्व टाबादिशून्यत्वार्थं त्रिषु समानरूपोक्तिः। तेन ह्राशब्दस्य निन्दनीयपरत्वे ह्रा पापमित्यादौ न ह्रस्वः। कष्टार्थपरत्वे अहह संसारपारगतिरित्यादौ न टाप् इति बोध्यम् डत्यन्तस्य कति स्त्रियः इत्यादौ न ङीप्।

षष्टि स्त्री षड्गुणिता दशतिः नि०। (षाट्) १सङ्ख्याभेदे २तत्सङ्ख्यान्विते च।

षष्टिक पु०षष्ट्या अहोभिः पच्यते कन्। (षाटिया) १धान्यभेदे अमरः। तस्यार्थे स्त्रीत्वमपि "षष्टिका कालशाकञ्च मूलञ्च केसु*तरत्" ति०त०। षष्ट्या क्रीतः कन्। २षष्टिसंख्यातद्रव्यक्रीते त्रि०।

षष्टिक्य न० षष्टिकधान्यस्य भवनं क्षेत्रम् यत्। षष्टिकधान्योत्पत्तियोग्ये क्षेत्रे अमरः। [तस्मिन्। स्त्रियां ङीप्।

षष्टितम त्रि० षष्टेः पूरणः तमप्। येन षष्टिसङ्ख्या पूर्य्यते

षष्टिमत्त पु०षष्ट्या वर्षैर्मत्तः। षष्टिवयस्के गजे शब्दमा० तद्वयसि हि तस्य मत्ततायोग्यत्वात् तथात्वम्।

षष्टिलता स्त्री षष्ट्या लतेव। भ्रमरमार्य्यां राजनि०।

षष्टिसंवत्सर पु० ब० व० षष्टिगुणिता संवत्सराः। ज्योतिषप्रसिद्धेषु १प्रभवादिषु षष्टौ वत्सरेषु। प्रभवादिशब्दे ४७३।४७४ पृ० तदानयनं दृश्यम्। २नारायणादिकेषु षष्टिवर्षेषु गुरुवर्षशब्दे २६२२ पृ० दृश्यम्। षष्ट्यब्दादयोऽप्यत्र।

षष्टिहायन पु०षष्टिर्हायना वयोऽस्य। १षष्टिवर्षवयस्के गजे षष्टिदिनपच्योहायनो व्रीहिः शाक०। २षष्टिकधान्ये च मेदि०। [पूर्य्यते तस्मिन् स्त्रियां ङीप्।

षष्ठ त्रि० षष्णां पूरणः षष्+डट् थुक् च। येन षट् संख्या

षष्ठक त्रि० षष्ठो भागः कन्। षष्ठे भागे।

षष्ठांश पु० कर्म०। रक्षणप्रतिरूपतया प्रजाभ्यो ग्राह्ये उत्पन्नशस्यस्य षष्ठांशरूपे न्दपकरे।

षष्ठान्न त्रि० षष्ठो दिवसस्य षष्ठकालः अन्नस्य तद्भोजनस्य कालो यस्य। दिवसस्य षष्ठभागे अन्नभोजनकालयुते पुरुषे।

षष्ठान्नकाल पु० षष्ठे दिवसे भक्ष्यान्नकालो यत्र। व्रतभेदे।

षष्ठी स्त्री षष्णां पूरणी डट् थुट् ङीप्। चन्द्रमसः षष्ठकलाया ह्रासवृद्धिरूपक्रियारूपे १तिथिभेदे स्कन्दभार्य्यारूपे २मातृकाभेदे "मातृकासु पूज्यतमा सा च षष्ठी प्रकीर्त्तिता। शिशूनां प्रतिविश्वेषु प्रतिपालनकारिणी तपस्विनी विष्णुभक्ता कार्त्तिकेयस्य कामिनी। षष्ठांशरूपा प्रकृतेस्तेन षष्ठी प्रकीर्त्तिता। पुत्रपौत्रप्रदात्री च धात्री त्रिजगतां सती। सुन्दरी युवती रम्या सन्ततं भर्त्तुरन्तिके। स्थाने शिशूनां परमा वृद्धरूपा च योगिनी। पूजा द्वादशमासेषु यस्या विश्वेषु सन्ततम्। पूजा च सूतिकागारे पुरा षष्ठदिने शिशोः। एकविंशतिमे चैव पूजा कल्याणहेतुकी। शश्वन्नियमिता चैषा नित्या काम्या ततः परा। मातृरूपा दयारूपा शश्वद्रक्षणरूपिणी। जले स्थले चान्तरीक्षे शिशूनां स्वप्नगोचरे" ब्रह्म० वै०प्र० १अ०। "ब्रह्मणो मानसी कन्या देवसेना सुरेश्वरी। इष्टां मां मनसा धाता ददौ स्कन्दाय भूमिप। मातृकासु च विख्याता स्कन्दभार्य्या च सुव्रता। विश्वे षष्ठीति विख्याता षष्ठांशात् प्रकृतेर्यतः" ४०अ०। "प्रसूत्या द्वादशे मासि सम्यग्ज्याऽपत्यवृद्धये। सुते जाते तथा षष्ठ्यां षष्ठी द्वादशरूपिणी। वैशाखे चान्दनी षष्ठी ज्यैष्ठे चारण्यसंज्ञिता। आषाढे कार्दमी ज्ञेया श्रावणे लुण्ठनी तथा। भाद्रे चपेटी विख्याता दुर्गाख्याश्वयुजे तथा। नाडाख्या कार्त्तिके मासि मार्गे मूलकरूपिणी। पौषे

सास्यन्नरूपा च शीतला तपसि स्मृता । गोरूपिणी फाल्गुने च चैत्रेऽशोका प्रकीर्त्तिता" स्कान्दपु० । षष्ठीविहितकालव्यवस्था तिथिशब्दे दृश्या ।

षस स्वप्ने अदा०पर०अक०सेट् वैदिकः । षस्ति असासीत् अससीत्

षस्ज सर्पणे भ्वा०पर०सक०सेट् । सज्जति असज्जीत् । अयमात्मनेपदीत्यन्ये "वचोऽपि परुषाक्षरं न च पदेषु संसज्जते" इति शकुन्तला ।

षस्त स्वप्ने अदा० रुधा० पर० अक० सेट् । वैदिकः इदित् । संस्ते असंस्तीत् । [ते सह्यति असीषहत् असहीत् ।

षह क्षमायां वा चु०उभ०पक्षे दि०पर०सक० सेट् । साहयति

षह क्षमायां भ्वा० आ०सक०सेट् । सहते असहिष्ट ज्वला०। षह षाहः । "तीषसहेति" पा० तकारादावर्द्धधातुके वा इट् । सोढा सहिता । सहितव्यः सोढव्यः । क्त । सोढ इत्येव । तत्र पक्षे निमित्ते सति न षत्वम् परिसोढा इत्येव पक्षे परिषहितेत्यादौ षत्वम् ।

षहसानु पु० सह-आनु असुक् च पृषो० षत्वम् । १यज्ञे २मयूरे च संक्षिप्तसारः । [र्थकल्प०।

षाट् अव्य० सह-णिच्-पृषो० षत्वं टत्वञ्च । सम्बोधने शब्दा-

षाडव पु० षड्वति अव-अच् स्वार्थे अण् । १गाने २रसे च मेदि० तयोः तत्संख्यकस्वरादिमत्त्वात् तथात्वम् । ३षट्स्वरमिलितरागे च "औडवः पञ्चभिः प्रोक्तः षड्भिस्तु षाडवः स्मृतः । सम्पूर्णः सप्तभिर्ज्ञेय एवं रागास्त्रिधा मतः" संगीतदर्पणः ।

षाड्गुण्य न० षट् गुणा एव ष्यञ् । राज्ञां सन्धिविग्रहादिषु षट् सु गुणेषु "षाड्गुण्यमुपयुञ्जते" इति माघः । "षाड्गुण्यमिति यत् प्रोक्तं तन्निबोध युधिष्ठिर ! । सन्धा नासनमित्येव यात्रासन्धानमेव च । विगृह्यासनमित्येव यात्रां सम्परिगृह्य च । द्वैधीभावस्तथान्येषां संश्रयोऽथ परस्य च" भा०शा०६९अ० "सन्धानासनं१ सन्धिं कृत्वाऽवस्थितिः यात्रासन्धानं यानम्२ । विगृह्य वैरं कृत्वावस्थानं विग्रहः३ यात्रां सम्परिगृह्यासनं शत्रोर्भयप्रदर्शनार्थं यानं प्रदर्श्य स्वस्थानेऽवस्थानं४ द्वैधीभाव उभयत्र सन्धिकरणं५ परस्याऽन्यस्याश्रयो६ दुर्गादेर्महाराजस्य वा" नी० क० ।

"सन्धिञ्च विग्रहं यानमासनादि वदामि ते । बलवद्विगृहीतेन सन्धिं कुर्य्याच्छिवाय च । कपाल उपहारश्च सन्तानः सङ्गतस्तथा । उपन्यासः प्रतीकारः संयोगः पुरुषान्तरः । अदृष्टनर आदिष्ट आत्मापि स उपग्रहः । परिक्रमस्तथा च्छिन्नस्तथा च परदूषणम् । स्कन्धोपनेयः सन्धिश्च सन्धयः षोड़शेरिताः । परस्परोपकारश्च मैत्रः सम्बन्धकस्तथा । उपहारश्च चत्वारस्तेषु मुख्याश्च सन्धयः । बालो वृद्धो दीर्घरोगस्तथा बन्धुबहिष्कृतः । भीरुको भीरुकजनो लुब्धो लुब्धजनस्तथा । विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिशक्तिमान् । अनेकचित्तमन्त्रश्च देवब्राह्मणनिन्दकः । दैवोपहतकश्चैव दैवनिन्दक एव च । दुर्भिक्षव्यसनोपेतो बलव्यसनसङ्कुलः । स्वदेशस्थो बहुरिपुर्युक्तः कालेन यश्च ह । सत्यधर्मव्यपेतश्च विंशतिः पुरुषा अमी । एतैः सन्धिं न कुर्वीत विगृह्णीयात्तु केवलम् । परस्परापकारेण पुंसां भवति विग्रहः । आत्मनोऽभ्युदयाकाङ्क्षी पीड्यमानः परेण वा । देशकालबलोपेतः प्रारभेतेह विग्रहम् । राज्यस्त्रीस्थानदेशानां ज्ञानस्य च बलस्य च । अपहारो मदो मानः पीड़ा वैषयिकी तथा । ज्ञानात्मशक्तिधर्माणां विघातो दैवमेव च । मित्रार्थञ्चापमानश्च तथा बन्धुविनाशनम् । भूतानुग्रहविच्छेदस्तथा मण्डलदूषणम् । एकार्थाभिनिवेशित्वमिति विग्रहयोनयः । सापत्न्यं वास्तुजं स्त्रीजं वाग्जातमपराधजम् । वैरं पञ्चविधं प्रोक्तं साधनं प्रशमं नयेत् । किञ्चित्फलं निष्फलं वा सन्दिग्धफलमेव च । तदात्वे दोषजननमायत्याञ्चैव निष्फलम् । आयत्याञ्च तदात्वे च दोषसञ्जननं तथा । अपरिज्ञातवीर्य्येण परेण स्तोभितोऽपि वा । परार्थं स्त्रीनिमित्तञ्च दीर्घकालं द्विजैः सह । अकालदैवयुक्तेन बलोद्धतसखेन च । तदात्वे फलसंयुक्तमायत्यां फलवर्जितम् । आयत्यां फलसंयुक्तं तदात्वे निष्फलं तथा । इतीमं षोड़शविधं न कुर्य्यादेव विग्रहम् । तदात्वायतिसंशुद्धं कर्म राजा सदाचरेत् । हृष्टं पुष्टं बलं मत्वा गृह्णीयात्तु विपरीतकम् । मित्रमाक्रन्द आसारो यदा स्युर्दृढभक्तयः । परस्य विपरीतञ्च तदा विग्रहमाचरेत् । विगृह्य सन्धाय तथा सम्भूयाथ प्रसङ्गतः । उपेक्षया च निपुणैर्यानं पञ्चविधं स्मृतम् । परस्परस्य सामर्थ्यविघातादासनं स्मृतम् । अरेश्च विजिगीषोश्च यानवत् पञ्चधा स्मृतम् । बलिनोर्द्विषतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् । द्वैधीभावेन तिष्ठेत काकाक्षिवदलक्षितः । उभयोरपि सम्पाते सेवेत बलवत्तरम् । यदा द्वावपि नेच्छेतां संश्लेषं जातसंविदौ । तदोपसर्पेत् तच्छत्रुमधिकं वा स्वयं व्रजेत् । उच्छिद्यमानो बलिना निरुपायप्रतिक्रियः । कुलोद्भूतं सत्यमार्य्यमासे-

चेत बलोत्कटम् । तद्दर्शनोपाक्लिकता नित्यं तद्भावभाविता । तत्कारितप्रश्रयिता वृत्तं संश्रयिणः स्मृतम्” अग्निपु०२२४अ०। अधिकं कामन्द० नीतिशास्त्रे दृश्यम् ।

षाण्मातुर पु० षण्णां मातॄणामपत्यम् अण् उदादेशे रपरः । कार्त्तिकेये तस्य कृत्तिकात्रिकं, गङ्गा पृथिवी पार्वती चेति षट् मातरः पुराणेषु प्रसिद्धाः । अग्निकुमारशब्दे तु तस्य षस्मु ऋषिपत्नीनां मातृत्वं दर्शितम् ।

षात्वणत्विक त्रि० षत्वणत्वे अधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ठक् । षत्वणत्वप्रतिपादके ग्रन्थे सि० कौ० ।

षाण्मासिक न० षष्ठे मासे भवः ठञ् । मृतस्य एकाहोन षष्ठमासे कर्त्तव्ये श्राद्धभेदे “आद्यं षाण्मासिके तथेति” स्मृतिः “एकाहन्यूनषण्मासे तस्य विधानम्” ति०त०रघु० ।

षाध सिद्धौ स्वा० दि० च पर० अक० अनिट् । साध्नोति साध्यति असात्सीत् सिषाधयिषति । [ति असषान्वत् त ।

षान्त्व सामयुक्तसम्पादने अद०चु०उभ०सक० सेट् । सान्त्वयति

षि बन्धे स्वा० क्र्या० च उ०सक० अनिट् । सिनोति सिनुते सिनाति सिनीते असैषीत् । असेष्ट । [षत् त । सिक्तः

षिच आर्द्रीकरणे तु०सु०उभ०सक०अनिट् । सिञ्चति ते असि-

षिट अनादरे भ्वा० पर०सक० सेट् । सेटति असेटीत् ।

षिड्ग पु० षिट-गन् तस्य नेत्वम् पृषो० । १विटे (लम्पट) २कामुके हेमच० । [धीत्-असैत्सीत् । सिद्धः ।

षिध माङ्गल्ये अक० शासने सक० उदित् वेट् । सेधति असे-

षिध गतौ भ्वा०पर०सक० सेट् । सेधति असेधीत् सेधितः ।

षिध सिद्धौ दिवा० पर० अक० अनिट् क्त्वा वेट् । सिध्यति असैत्सीत् णिचि साधयति । सिषाधयिषति ।

आ+राजाज्ञयाऽवरोधे सक० । आसेधः ।

उद्+उन्नतायाम् अक० । उत्सेधः ।

नि+निवारणे सक० । निषेधः ।

परि+निवारणे सक० । परिषेधः ।

प्रति+निवारणे सक० । प्रतिषेधः ।

वि+आ+विशेषेण निषेधे । व्याषेधः ।

वि+प्रति+विरुद्धत्वे व्याघाते । विप्रतिषेधः ।

षिभ्म हिंसने सक० दीप्तौ अक० भ्वा० पर० सेट् क्त्वा वेट् । सिम्भति असिम्भीत् ।

षिम हिंसने भ्वा०पर० सक० सेट् । सेमति असेमीत् ।

षिल उञ्छ्, तत्सदृशत्वात् कणश आदाने तुदा०पर०सक० सेट् । सिलति असेलीत् । [षीव् स्यू तः सीवनं सेवनम् ।

षिव तन्तुविस्तारे दि०प०सक०सेट् क्त्वा वेट् । सीव्यति असे-

षु सुराद्यावयवरूपे सन्धाने सोमादेः पीड़ने मन्थने च स्वा० उ० सक० स्नाने अक०अनिट् लुङि पर० सेट् । सुनोति सुनुते असावीत् असोष्ट । सोता

षु गतौ भ्वा०उभ०सक०अनिट् । सवति ते असौषीत् असोष्ट ।

षु प्रसवे ऐश्वर्य्ये च भ्वा०प०सक०अनिट् । सवति असौषीत् ।

षु ऐश्वर्य्ये प्रसवे च अदा० पर० सक० सेट् लिटि नित्येट् । सौति असावीत्-असौषीत् । सुषुविव ।

षु पु० सु-बा० डु पृषो०षत्वम् । गर्भविमोचने एकाक्षरकोषः

षुट्ट अनादरे चु०उभ० सक० सेट् । सुट्टयति ते असुषुट्टत् त ।

षुन्भ दीपने अक०हिंसने स०भ्वा०प०सेट् । सुम्भति असुम्भीत्

षुर दीप्तौ अक० ऐश्वर्य्ये स०तु०प० सेट् । सुरति असोरीत् ।

षुह तृप्तौ अक०क्षमायां सक०दि०पर०सेट् । सुह्यति लृदित् असुहत् । [सुवै असविष्ट असोष्ट ।

षू प्रसवे गर्भविमोचने च अदा० आत्म० सक० वेट् । सूते

षू प्रसवे दि०आ०स०वेट् । सूयते असविष्ट-असोष्ट ओदित् सूनः

षू चोपे प्रेरणे च तुदा० पर० सक० वेट् । सुवति असावीत् ।

षूद निवारणे भ्वा०आ० सक० सेट् । सूदते असूदिष्ट ।

षूद मारणे भ्वा० पर० सक० सेट् । सूदति असूदीत् ।

षूद क्षरणे अक० प्रतिज्ञायां निरासे च सक० अद०चु० उभ० सेट् । सूदयति ते असुषूदत् त । [रिष्ट ईदित् सूर्णः ।

षूर स्तम्भे अक० हिंसने स० दि०आ०सेट् । सूर्य्यते असू-

षूर्क्ष अनादरे भ्वा० पर० सक० सेट् । सूर्क्षति असूर्क्षीत् ।

षूर्क्ष्य ईर्षायां भ्वा० पर० सक० सेट् । सूर्क्ष्यति असूर्क्ष्यीत् ।

षूष प्रसवे भ्वा० पर० सक० सेट् । सूषति असूषीत ।

षृन्भ हिंसने भ्वा० पर० सक० सेट् । सृम्भति असृम्भीत् ।

षृभ हिंसने भ्वा० पर० सक० सेट् । सर्भति असर्भीत् ।

षृन्भ षृभधातू पाणिनीयगणपाठे मूर्द्धन्यादितया पठितौ । तेन सोपदेशत्वात् सति निमित्ते षत्वम् । कविकल्पद्रुमे तु दन्त्यादितया पठितौ, तेन सति निमित्ते न षत्वम । तन्मतम् अपाणिनीयत्वादुपेक्ष्यम् ।

षेक सर्पणे भ्वा० आत्म० सक०सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः । सेकति असेकीत् । [ह्रस्वः । सेलति असेलीत् ।

षेल चालने गतौ च भ्वा० पर० सक० सेट् ऋदित् चङि न

षेव आराधने उपभोगे आश्रये च भ्वा० उभ०सक०सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः । सेवति सेवते असेवीत् असेविष्ट ।

षै क्षये भ्वा० पर० अक० अनिट् । सायति असासीत् ।

षो नाशे दि०पर० सक० अनिट् । स्यति असात्-असासीत् । अव+समाप्तौ अवसानम् ज्ञाने सक० अवसीयते ।

गया गयासुरश्चैव षड्गया मुक्तिदायिकाः” वायु० पु० । उक्ते गयागजादि षट्के ।

षड्गव त्रि० षड्भिर्गोभिराकृष्टः शकटः हलो वा शाक० अच् समा० । षड्भगोभिराकृष्टे १हलादौ “अष्टागवं धर्म्यं हलं षड्गवं जीविकार्थिनाम्” इति स्मृतिः । षण्णां गवां समाहारः अच्समा० । २षट्सु गोषु न० ।

षड्गुण पु० षड्भिः गुणिता गुणाः शाक० । राज्ञां सन्ध्यादिषु षट्सु गुणेषु षाड्गुण्यशब्दे दृश्यम् ।

षड्ग्रन्था स्त्री षट् ग्रन्थयः सन्त्यस्या अच् । १वचायां भावप्र० २शट्यां ३महाकरञ्जे ४श्वेतवचायाञ्च राजनि० ।

षड्ग्रन्थि न० षट् ग्रन्थयोऽस्य । १पिप्पलीमूले वैद्यकम् । २षट्पर्वयुक्ते त्रि० । ३वचायां स्त्री वा ङीप् । संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वम् । शट्यां स्त्री अमरः ।

षड्ज पु० षड्भ्यो नासादिस्थानेभ्यो जायते जन–ड । “नासां कण्ठमुरस्तालु जिह्वां दन्तांश्च संश्रितः । षड्भ्यः संजायते यस्मात् तस्मात् षड्ज इति स्मृतः” इत्युक्ते स्वरभेदे “षड्जसंवादिनीः केकाः” इति रघुः । “षड्जं रौति मयूरो हि गावो नर्दन्ति चार्षभम् । अजा विरौति गान्धारं क्रौञ्चो नदति मध्यमम्” भरतः ।

षड्दर्शन न० षड्गुणितं दर्शनम् । १आस्तिकमतसिद्धे पूर्वमीमांसावेदान्तसांख्यपातञ्जलन्यायवैशेषिकाख्ये दर्शने शास्त्रभेदे षट्सु २बौद्धदर्शनेषु च ।

षड्दीर्घ पु० षड्भिर्गुणिता दीर्घाः । तन्त्रोक्तेषु आ, ई, ऊ, ऐ, औ, अः इत्येवं रूपेषु षट्सु दीर्घेषु ।

षड्दुर्ग न० षड्गुणितं दुर्गम् । “धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा । नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत् पुरम्” मनूक्ते दुर्गषट्के ।

षड्धा अव्य० षष्+प्रकारे–धाच् । षट्प्रकारे । [त्रिका० ।

षड्बिन्दु पु० षड्बिन्दवो यत्र । १कीटभेदे मेदि० । २विष्णौ

षड्भुजा स्त्री षट् भुजा इव यस्याः । (खरमुज) फललताभेदे राजनि० । २षड्हस्तयुक्ते त्रि० । ३रौद्रे ज्वरे पु० “त्रीमांस्त्रिपादस्त्रिशिराः षड्भुजो नवलोचनः” ब्रह्मवै० ।

षड्रस न० षण्णां रसानां समाहारः पात्रा० । “मधुरो लवणस्तिक्तः कषायोऽम्लः कटुस्तथा” इत्युक्तेषु “मधुरं लौल्यमित्याह्लादरस्वादौ स च लक्ष्यते । लवणस्तु पटुः प्रोक्तः सैन्धवादौ स दृश्यते । तिक्तस्तु पिचुमर्दादौ व्यक्तमास्वाद्यते रसः । कषायस्तुवरस्तूक्तः स च पूगीफलादिषु । कटुस्तु तीक्ष्णसंज्ञः स्यात् मरीचादौ स चेष्यते” इत्युक्तस्थानेषु लक्ष्येषु षट्सु रसेषु । षड्गुणितोरसः । तत्रार्थे पु० । [त्रिका० ।

षड्लवण न० षड्गुणितं लवणम् । स्वज्ञातयुतपञ्चलवणे

षड्वर्ग पु० ६त० । १कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्येषु “व्याजेष्ट षड्वर्गमिति” भट्टिः । “क्षेत्रं होराथ द्रेक्काणो नवांशो द्वादशांशकः । त्रिंशांशकश्च षड्वर्गस्तत्रादिप्राप्त्या फलप्रदः” ज्योतिषोक्तेषु क्षेत्रादिषु षट्सु । स च ज्यो०त० उक्तो यथा “कुजशुक्रबुधेन्द्वर्कसौम्यशुक्रावनीभुवाम् । जीवार्किमान्द्यजेज्यानां क्षेत्राणि१ स्युरजादयः । विषमर्क्षेषु प्रथमा होराः२ स्युस्सहस्ररोचिषः । द्वितीयाः शशिनोयुक्तु व्यत्ययादुगणयेत् सदा । स्वपञ्चनवमानां ये राशीनामधिपाग्रहाः । ते द्रेक्काणाधिपाराशौ द्रेक्काणाः३स्त्रय एव हि । मेषकेसरिधनुषां मेषाद्याश्च नवांशकाः४ । मृगकन्यावृषाणाञ्च मृगाद्यास्तु नवांशकाः । तुलामिथुनकुम्भानां तुलाद्याः समुदाहृताः । कर्किवृश्चिकमीनानां कर्कटाद्या नवांशकाः । चराणां प्रथमे चांशे स्थिराणां पञ्चमे तथा । नवमे द्व्यात्मकानाञ्च वर्गोत्तम इति स्मृतः । स्वनवांशस्तु राशीनां वर्गोत्तम इति स्मृतः । सर्वेषां मेषपूर्वाणां स्वर्क्षाद्या द्वादशांशकाः५ । कुजार्किगुरुसौम्यानां भागाः शुक्रस्य च क्रमात् । पञ्चपञ्चाष्टसप्तेषु ज्ञेयमोजःसु राशिषु । त्रिंशांशाः६ व्यत्ययादेते युग्मराशिषु कीर्त्तिताः” । तत्राधिकशुभाशुभप्राप्त्या शुभाशुभद इति बोध्यम् ।

षण(न) सम्भक्तौ भ्वा०पर०सक०सेट् षस्य सत्वे णस्य नत्वम् । सनति असनीत् असानीत् । दन्त्यान्तोऽयमित्येके ।

षण(न) दाने तना०उभ० सक० सेट् षस्य सत्वे णस्य नत्वम् उदित् । दन्त्यान्त इत्येके सनोति सनु असनीत्–असानीत् असनिष्ट–असात । सिषाणिषति सिषांसति इत्येके ।

ष(श)ण्ड पु० सन–ड डस्य नेत्त्वम् पृषो० षत्व शत्वं वा । १वृषे अमरः २नपुंसके जटा० । ३पद्मादिसमूहे पु० न० अमरः । [पाठान्तरम् ।

षण्ढ पु० सण–ढ तस्य नेत्त्वम् पृषो० षः । नपुंसके अमरे

षण्मुख पु० षट् मुखानि यस्य । १कार्त्तिकेये हला० षड्भुजायां स्त्री राजनि० टाप् ।

षद गतौ चु० उभ० सक० सेट् । सादयति ते असीषदत् ।

षद विषादे आकुलीभावे अक०हिंसायां गतौ च सक०तु०प० अनिट् । सीदति लृदित् असदत् । ज्वला० सदः सादः ।

षन्च गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । सञ्चति असञ्चीत् ।

षस्ज गतौ सज्जने च भ्वा०पर०सक०अनिट्। सजति असाङ्क्षीत्
षप सम्बन्धे भ्वा०पर०सक०सेट्। सपति असापीत् असपीत्। असीषपत्। [त। सिषमयिषति।
षम वैकल्ये अद० चु० उभ० अक० सेट्। समयति ते अससमत्
षम्ब सम्बन्धे भ्वा० पर० सक० सेट्। सम्बति असम्बीत्।
षर्ज्ज सर्जने भ्वा० पर० सक० सेट्। सर्जति असर्ज्जीत्।
षर्व(र्व) गतौ भ्वा०प०सक० सेट्। सर्व(र्व)ति असर्वी(र्वी)त्।
षर्षपी स्त्री सर्षप+पृषो०। खञ्जनाकृतौ खगभेदे शब्दर०।
षल गतौ भ्वा० पर०सक०सेट्। सलति असालीत् असीषलत्
षष् त्रि० ब० व०। सो—क्विप् पृषो०। (छय) सङ्ख्याभेदे व्याकरणोक्ते १डतिप्रत्ययान्तकत्यादौ षान्ते नान्ते सङ्ख्यावाचके च २शब्दे च
"ष्णान्ताः षट्" "डति च" पा०। "षड्भ्यो लुक्" पा० "न षट्स्वस्रादिभ्यः" पा० स्त्रियां न ङीप्। "षट्संज्ञकास्त्रिषु समायुष्मदस्मत्तिङव्ययम्" अमरः। त्रिष्वित्यधिकारेण त्रिषु समा इति सिद्धे पुनः कथनं त्रिषु समानरूपताप्रतिपादनार्थम्। तथा हि वैयाकरणमते तिङः प्रथमान्तसामानाधिकरण्यनियमात् विशेष्यविशेषणयोः समानलिङ्गत्वे प्राप्ते ततः स्त्रियां टाबादिप्रसक्तौ तन्निषेधः तेन स्त्री पचति इत्यादौ इकारान्तत्वात् न ङीप्। स्त्रियः अपचन् इत्यादौ च न ङीप्। स्त्री अपचत इत्यादौ न टाप्। कुलं पचते इत्यादौ क्लीवत्वेन न ह्रस्वः। अव्ययस्य लिङ्गशून्यत्वेऽपि तत्र टाबादिशून्यत्वार्थं त्रिषु समानरूपोक्तिः। तेन हाशब्दस्य निन्दनीयपरत्वे हा पापमित्यादौ न ह्रस्वः। कष्टार्थपरत्वे अहह संसारपारगतिरित्यादौ न टाप् इति बोध्यम् डत्यन्तस्य कति स्त्रियः इत्यादौ न ङीप्।
षष्टि स्त्री षड्गुणिता दशतिः नि०। (षाट्) १सङ्ख्याभेदे २तत्सङ्ख्यान्विते च।
षष्टिक पु०षष्ट्या अहोभिः पच्यते कन्। (षाटिया) १धान्यभेदे अमरः। तत्रार्थे स्त्रीत्वमपि "षष्टिका कालशाकश्च मूलकञ्च केसरतरत्" ति०त०। षष्ट्या क्रीतः कन्। २षष्टिसंख्यातद्रव्यक्रीते त्रि०।
षष्टिक्य न० षष्टिकधान्यस्य भवनं क्षेत्रम् यत्। षष्टिकधान्योत्पत्तियोग्ये क्षेत्रे अमरः। [तस्मिन्। स्त्रियां ङीप्।
षष्टितम त्रि० षष्टेः पूरणः तमप्। येन षष्टिसङ्ख्या पूर्य्यते
षष्टिमत्त पु०षष्ट्या वर्षैर्मत्तः। षष्टिवयस्के गजे शब्दमा० तद्‌वर्षे हि तस्य मत्ततायोग्यत्वात् तथात्वम्।
षष्टिलता स्त्री षष्ट्या लतेव। भ्रमरमार्य्यां राजनि०।
षष्टिसंवत्सर पु० ब० व० षष्टिगुणिता संवत्सराः। ज्योतिषप्रसिद्धेषु १प्रभवादिषु षष्टौ वत्सरेषु। प्रभवादिशब्दे ४७३।४७४ पृ० तदानयनं दृश्यम्। २नारायणादिकेषु षष्टिवर्षेषु गुरुवर्षशब्दे २६२२ पृ० दृश्यम्। षष्ट्यब्दादयोऽप्यत्र।
षष्टिहायन पु०षष्टिर्हायना वयोऽस्य। १षष्टिवर्षवयस्के गजे षष्टिदिनपच्यो हायनो व्रीहिः शाक०। २षष्टिकधान्ये च मेदि०। [पूर्य्यते तस्मिन् स्त्रियां ङीप्।
षष्ठ त्रि० षण्णां पूरणः षष्+डट् थुक् च। येन षट्संख्या
षष्ठक त्रि० षष्ठो भागः कन्। षष्ठे भागे।
षष्ठांश पु० कर्म०। रक्षणप्रतिरूपतया प्रजाभ्यो ग्राह्ये उत्पन्नशस्यस्य षष्ठांशरूपे नृपकरे।
षष्ठान्न त्रि० षष्ठो दिवसस्य षष्ठकालः अन्नस्य तद्भोजनस्य कालो यस्य। दिवसस्य षष्ठभागे अन्नभोजनकालयुते पुरुषे।
षष्ठान्नकाल पु० षष्ठे दिवसे भक्ष्यान्नकालो यत्र। व्रतभेदे।
षष्ठी स्त्री षण्णां पूरणी डट् थुट् ङीप्। चन्द्रमसः षष्ठकलायाः ह्रासवृद्धिरूपक्रियारूपे १तिथिभेदे स्कन्दभार्य्यारूपे २मातृकाभेदे "मातृकासु पूज्यतमा सा च षष्ठी प्रकीर्त्तिता। शिशूनां प्रतिविश्वेषु प्रतिपालनकारिणी तपस्विनी विष्णुभक्ता कार्त्तिकेयस्य कामिनी। षष्ठांशरूपा प्रकृतेस्तेन षष्ठी प्रकीर्त्तिता। पुत्रपौत्रप्रदात्री च धात्री त्रिजगतां सती। सुन्दरी युवती रम्या सततं भर्तुरन्तिके। स्थाने शिशूनां परमा वृद्धरूपा च योगिनी। पूजा द्वादशमासेषु यस्या विश्वेषु सन्ततम्। पूजा च सूतिकागारे पुरा षष्ठदिने शिशोः। एकविंशतिमे चैव पूजा कल्याणहेतुकी। शश्वन्नियमिता चैषा नित्या काम्या ततः परा। मातृरूपा दयारूपा शश्वद्रक्षणरूपिणी। जले स्थले चान्तरीक्षे शिशूनां स्वप्नगोचरे" ब्रह्म० वै०प्र० १अ०। "ब्रह्मणो मानसी कन्या देवसेना सुरेश्वरी। इष्टां मां मनसा धाता ददौ स्कन्दाय भूमिप। मातृकासु च विख्याता स्कन्दभार्य्या च सुव्रता। विश्वे षष्ठीति विख्याता षष्ठांशात् प्रकृतेर्यतः" ४०अ०। "प्रत्यब्दं द्वादशे मासि सम्पूज्याऽपत्यवृद्धये। सुते जाते तथा षष्ठ्यां षष्ठी द्वादशरूपिणी। वैशाखे चान्दनी षष्ठी ज्यैष्ठे चारण्यसंज्ञिता। आषाढे कार्दमी ज्ञेया श्रावणे लुण्ठनी तथा। भाद्रे चपेटी विख्याता दुर्गाख्याश्वयुजे तथा। नाड्याख्या कार्त्तिके मासि मार्गे मूलकरूपिणी। पौषे

शाश्वत्तरूपा च शीतला तपसि स्मृता । गोरूपिणी फाल्गुने च चैत्रेऽशोका प्रकीर्त्तिता" स्कन्दपु० । षष्ठीविहितकालव्यवस्था तिथिशब्दे दृश्या ।

षस स्वप्ने अदा०पर०अक०सेट् वैदिकः । षस्ति असासीत् असवीत्

षसज सर्पणे भ्वा०पर०सक०सेट् । सज्जति असज्जीत् । अयमात्मनेपदीत्यन्ये "वचोऽपि परुषाचरं न च पदेषु संसज्जते" इति शकुन्तला ।

षस्त स्वप्ने अदा० स्वप्ने० पर० अक० सेट् । वैदिकः इदित् । संस्ति असंस्तीत् । [ति सहाति असीषहत् असहीत् ।

षह मर्षायां वा चु०उभ०पक्षे दि०पर०सक० सेट् । साहयति

षह मर्षायां भ्वा० आ०सक०सेट् । सहते असहिष्ट उज्ज्वला० । ऋठ साङ्घः । "तीषसहेति" पा० तकारादावर्द्धधातुके वा इट् । सोढा सहिता । सहितव्यः सोढव्यः । क्त । सोढ इत्येव । अत्र पक्षे निमित्ते सति न षत्वम् परिसोढा इत्येव पक्षे परिषहितेत्यादौ षत्वम् ।

षहसानु पु० सह-आनु असुक् च पृषो० षत्वम् । १यज्ञे २मयूरे च संक्षिप्तसारः । [एकाक्ष० ।

षाट् अव्य० सह-क्विप्-पृषो० षत्वं टत्वञ्च । सम्बोधने शब्दा-

षाड़व पु० षड्वर्ति अव-अच स्वार्थे अण् । १गाने २रसे च मेदि० तयोः तत्संख्यकस्वरादिमत्त्वात् तथात्वम् । ३षट्स्वरमिलितरागे च "औडवः पञ्चभिः प्रोक्तः षड्भिस्तु षाडवः स्मृतः । सम्पूर्णः सप्तभिर्ज्ञेय एवं रागास्त्रिधा मताः" संगीतदर्पणः ।

षाड्गुण्य न० षट् गुणा एव ष्यञ् । राज्ञां सन्धिविग्रहादिषु षट्सु गुणेषु "षाड्गुण्यमुपयुञ्जते" इति माघः । "षाड्गुण्यमिति यत् प्रोक्तं तन्निबोध युधिष्ठिर ! । सन्धानासनमित्येव यात्रासन्धानमेव च । विगृह्यासनमित्येव यात्रां सम्परिगृह्य च । द्वैधीभावस्तथान्येषां संश्रयोऽथ परस्य च" भा०शा०६९अ० "सन्धानासनं१ सन्धिं कृत्वाऽवस्थितिः यात्रासन्धानं यानम्२ । विगृह्य वैरं कृत्वावस्थानं विग्रहः३ यात्रां सम्परिगृह्यासनं शत्रोर्भयप्रदर्शनार्थं यानं प्रदर्श्य स्वस्थानेऽवस्थानम्४ द्वैधीभाव उभयत्र सन्धिकरणं५ परस्याऽन्यस्याश्रयो६ दुर्गादेर्भूपारान्तस्य वा" नी० क० ।

"सन्धिश्च विग्रहं यानमासनादि यदानि ते । बलवद् विगृहीतेन सन्धिं कुर्य्याच्छिवाय च । कपाल उपहारश्च सन्तानः सङ्गतस्तथा । उपन्यासः प्रतीकारः संयोगः पुरुषान्तरः । अदृष्टनर आदिष्ट आत्मापि स उपग्रहः । परिक्रमस्तथा छिन्नस्तथा च परदूषणम् । स्कन्धोपनेयः सन्धिश्च सन्धयः षोडशेरिताः । परस्परोपकारश्च मैत्रः सम्बन्धकस्तथा । उपहारश्च चत्वारस्तेषु मुख्याश्च सन्धयः । बालो वृद्धो दीर्घरोगस्तथा बन्धुवहिष्कृतः । भीरुको भीरुकजनो लुब्धो लुब्धजनस्तथा । विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिशक्तिमान् । अनेकचित्तमन्त्रश्च देवब्राह्मणनिन्दकः । दैवोपहतकश्चैव दैवनिन्दक एव च । दुर्भिक्षव्यसनोपेतो बलव्यसनसङ्कुलः । स्वदेशस्थो बहुरिपुर्युक्तः कालेन यश्च ह । सत्यधर्मव्यपेतश्च विंशतिः पुरुषा अमी । एतैः सन्धिं न कुर्वीत विगृह्णीयात् तु केवलम् । परस्परापकारेण पुंसां भवति विग्रहः । आत्मनोऽभ्युदयाकाङ्क्षी पीड्यमानः परेण वा । देशकालबलोपेतः प्रारभेतेह विग्रहम् । राज्यस्त्रीस्थानदेशानां ज्ञानस्य च बलस्य च । अपहारो मदो मानः पीडा वैषयिकी तथा । ज्ञानात्मशक्तिधर्माणां विघातो दैवमेव च । मित्रार्थञ्चापमानश्च तथा बन्धुविनाशनम् । भूतानुग्रहविच्छेदस्तथा मण्डलदूषणम् । एकार्थाभिनिवेशित्वमिति विग्रहयोनयः । सापत्न्यं वास्तुजं स्त्रीजं वाग्जातमपराधजम् । वैरं पञ्चविधं प्रोक्तं साधनं प्रशमं नयेत् । किञ्चित्फलं निष्फलं वा सन्दिग्धफलमेव च । तदात्वे दोषजननमायत्याञ्चैव निष्फलम् । आयत्याञ्च तदात्वे च दोषसञ्जननं तथा । अपरिज्ञातवीर्य्येण परेण स्तोभितोऽपि वा । परार्थं स्त्रीनिमित्तञ्च दीर्घकालं द्विजैः सह । अकालदैवयुक्तेन बलोद्धतसखेन च । तदात्वे फलसंयुक्तमायत्यां फलवर्जितम् । आयत्यां फलसंयुक्तं तदात्वे निष्फलं तथा । इतीमं षोडशविधं न कुर्य्यादेव विग्रहम् । तदात्वायतिसंशुद्धं कर्म राजा सदाचरेत् । हृष्टं पुष्टं बलं मत्वा गृह्णीयाद् विपरीतकम् । मित्रमाक्रन्द आसारो यदा स्युर्दृढभक्तयः । परस्य विपरीतश्च तदा विग्रहमाचरेत् । विगृह्य सन्धाय तथा सम्भूयाथ प्रसङ्गतः । उपेक्षया च निपुणैर्यानं पञ्चविधं स्मृतम् । परस्परस्य सामर्थ्यविघातादासनं स्मृतम् । अरेश्च विजिगीषोश्च यानवत् पञ्चधा स्मृतम् । बलिनोर्द्विषतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् । द्वैधीभावेन तिष्ठेत काकाक्षिवदलक्षितः । उभयोरपि सम्पाते सेवेत बलवत्तरम् । यदा द्वावपि नेच्छेतां संश्लेषं जातसंविदौ । तदोपसर्पेत् तच्छत्रुमधिकं वा स्वयं व्रजेत् । उच्छिद्यमानो बलिना निरुपायप्रतिक्रियः । कुलोद्गतं सत्यमार्य्यमासे-

वेन बलोत्कटम्। तद्दर्शनोपाश्रिकता नित्यं तद्भावभाविता। तत्कारितप्रश्रयिता वृत्तं संश्रयिणः स्मृतम्” अग्निपु०२२३अ०। अधिकं कामन्द० नीतिशास्त्रे दृश्यम्।

षाण्मातुर पु० षण्णां मातॄणामपत्यम् अण् उदादेशे रपरः। कार्त्तिकेये तस्य कृत्तिकाषट्कं, गङ्गा पृथिवी पार्वती चेति षट् मातरः पुराणेषु प्रसिद्धाः। अग्निकुमारशब्दे तु तस्य षस्य ऋषिपत्नीनां मातृत्वं दर्शितम्।

षात्वणत्विक त्रि० षत्वणत्वे अधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ठक्। षत्वणत्वप्रतिपादके ग्रन्थे सि० कौ०।

षाण्मासिक न० षष्ठे मासे भवः ठञ्। मृतस्य एकाहीन षष्ठमासे कर्त्तव्ये श्राद्धभेदे “आद्यं षाण्मासिके तथेति” स्मृतिः “एकाहेन तु षण्मासे तस्य विधानम्”ति०त०रघु०।

षाध सिद्धौ स्वा० दि० च पर० अक० अनिट्। साध्नोति साध्यति असात्सीत् सिषाधयिषति। [ति असषान्त्वत् त।

षान्त्व सामयुक्तसम्पादने अद०चु०उभ०सक० सेट्। सान्त्वयति

षि बन्धे स्वा० क्र्या० च उ०सक० अनिट्। सिनोति सिनुते सिनाति सिनीते असैषीत्। असेष्ट। [चत् त। सिक्तः

षिच आर्द्रीकरणे तु०मु०उभ०सक०अनिट्। सिञ्चति ते असि-

षिट अनादरे भ्वा० पर०सक० सेट्। सेटति असेटीत्।

षिड्ग पु० षिट-गन् तस्य नेत्त्वम् पृषो०। १विटे (लम्पट) २कामुके हेमच०। [धीत्-असैत्सीत्। सिद्धः।

षिध माङ्गल्ये अक० शासने सक० उदित् वेट्। सेधति असे-

षिध गतौ भ्वा०पर०सक० सेट्। सेधति असेधीत् सेधितः।

षिध सिद्धौ दिवा० पर० अक० अनिट् क्त्वा वेट्। सिध्यति असैत्सीत् णिचि साधयति। सिषाधयिषति।

आ+राजाज्ञयाऽवरोधे सक०। आसेधः।

उत्+उच्चतायाम् अक०। उत्सेधः।

नि+निवारणे सक०। निषेधः।

परि+निवारणे सक०। परिषेधः।

प्रति+निवारणे सक०। प्रतिषेधः।

वि+आ+विशेषेण निषेधे। व्यासेधः।

वि+प्रति+विरुद्धत्वे व्याघाते। विप्रतिषेधः।

षिम्भ हिंसने सक० दीप्तौ अक० भ्वा० पर० सेट् क्त्वा वेट्। सिम्भति असिम्भीत्।

षिम हिंसने भ्वा०पर० सक० सेट्। सेमति असेमीत्।

षिल उञ्छ तथाच कणश आदाने तुदा०पर०सक० सेट्। सिलति असेलीत्। [षीव्यु तः सीवनं सेवनम्।

षिव तन्तुविस्तारे दि०प०सक०सेट् क्त्वा वेट्। सीव्यति असे-

षु दुराच्यावनरूपे सन्धाने सोमादेः पीड़ने मन्थने च स्वा० उ० सक० स्नाने अक०अनिट् लुङि पर० सेट्। सुनोति सुनुते असावीत् असोष्ट। सोता

षु गतौ भ्वा०उभ०सक०अनिट्। सवति ते असौषीत् असोष्ट।

षु प्रसवे ऐश्वर्य्ये च भ्वा०प०सक०अनिट्। सवति असौषीत्।

षु ऐश्वर्य्ये प्रसवे च अदा० पर० सक० सेट् लिटि नित्येट्। सौति असावीत्-असौषीत्। सुषुविव।

षु पु० सु-बा० डु पृषो०षत्वम्। गर्भविमोचने एकाक्षरकोषः

षुट्ट अनादरे चु०उभ० सक० सेट्। सुट्टयति ते असुषुट्टत् त।

षुन्भ दीपने अक०हिंसने स०भ्वा०प०सेट्। सुम्भति असुम्भीत्

षुर दीप्तौ अक० ऐश्वर्य्ये स०तु०प० सेट्। सुरति असोरीत्।

षुह तृप्तौ अक०क्षमायां सक०दि०पर०सेट्। सुह्यति लृदित् असुहत्। [सुवै असविष्ट असोष्ट।

षू प्रसवे गर्भविमोचने च अदा० आत्म० सक० वेट्। सूते

षू प्रसवे दि०आ०स०वेट्। सूयते असविष्ट-असोष्ट ओदित् सूनः

षू चोपे प्रेरणे च तुदा० पर० सक० वेट्। सुवति असावीत्।

षूद निवारणे भ्वा०आ० सक० सेट्। सूदते असूदिष्ट।

षूद मारणे भ्वा० पर० सक० सेट्। सूदति असूदीत्।

षूद क्षरणे अक० प्रतिज्ञायां निरासे च सक० अद०चु० उभ० सेट्। सूदयति ते असुषूदत् त। [रिष्ट ईदित् सूर्णः।

षूर स्तम्भे अक० हिंसने स० दि०आ०सेट्। सूर्य्यते असू-

षूर्क्ष अनादरे भ्वा० पर० सक० सेट्। सूर्क्षति असूर्क्षीत्।

षूर्क्ष्य ईर्षायां भ्वा० पर० सक० सेट्। सूर्क्ष्यति असूर्क्ष्यीत्।

षूष प्रसवे भ्वा० पर० सक० सेट्। सूषति असूषीत्।

षृन्भ हिंसने भ्वा० पर० सक० सेट्। सृम्भति असृम्भीत्।

षृभ हिंसने भ्वा० पर० सक० सेट्। सर्भति असर्भीत्। षृन्भ षृभधात्वू पाणिनीयगणपाठे मूर्द्धन्यादितया पठितौ। तेन सोपदेशत्वात् सति निमित्ते षत्वम्। कविकल्पद्रुमे तु दन्त्यादितया पठितौ। तेन सति निमित्ते न षत्वम। तन्मतम् अपाणिनीयत्वादुपेक्ष्यम्।

षेक सर्पणे भ्वा० आत्म० सक०सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। सेकति असेकीत्। [ह्रस्वः। सेवति असेवीत्।

षेल चालने गतौ च भ्वा० पर० सक० सेट् ऋदित् चङि न

षेव आराधने उपभोगे आश्रये च भ्वा० उभ०सक०सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। सेवति सेवते असेवीत् असेविष्ट।

षै क्षये भ्वा० पर० अक० अनिट्। सायति असासीत्।

षो नाशे दि०पर० सक० अनिट्। स्यति असात्-असासीत्।

अव+समाप्तौ अवसानम् ज्ञाने सक० अवस्यति ।

अधि+अव+ उद्वाहे अक०निश्चय स्थाने सक० अध्यवस्यति । वि+अव+विशेषेण निश्चये सक० उद्यमे अक० व्यवस्यति । अनु+वि+अव ज्ञानज्ञाने अनुव्यवसायः घटमहं जानामीत्या- दिरूपः । [षड्दन्तवोव्यवयवस्य इषादौ ।

षोडत् पु०षट् दन्ता यस्य दन्तस्य दश षत्वञ्च ष्टुत्वम् ।

षोडशन् त्रि० ब०व० षडधिका दश षत्वञ्च दस्य ष्टुत्वम् । (षोल) १संख्याभेदे २तत्सङ्ख्यान्विते च ।

षोडश पु० षोडशानां पूरणः डट् । येन षोडशसङ्ख्या पूर्य्यते १तास्मिन् । चन्द्रमण्डलस्य २षोडशभागरूपकलायां ३त्रिपुरासुन्दर्य्याञ्च स्त्री ङीप् । "काली तारा महा विद्या षोडशी भुवनेश्वरी" तन्त्रसा० ।

षोडशक न० षोडश परिमाणान्यस्य कन् । षोडशसङ्ख्याते वस्तुनि "भूम्यासनं जलं वस्त्रं प्रदीपोऽन्नं ततः परम् । ताम्बूलच्छत्रगन्धाश्च माल्यं फलमतः परम् । शय्या च पादुका गावः काञ्चनं रजतं तथा । दानमेतत् षोडशकं प्रेतमुद्दिश्य दीयते" शु०त० उक्तेषु प्रेतोद्देशेन दीयमानेषु २षोडशसु भूम्यादिषु "स्वर्णं रौप्यं तथा ताम्रं कांस्यं गावो गजा हयाः । रथं भूमिर्गृहं षो वस्त्रं शय्या चातपवारणे । दासश्च पितृयज्ञेषु दानं षोडशकं मतम्" इति वायुपुराणोक्तेषु पितृकृत्येषु देयेषु ३स्वर्णादिषु षोडशसु च ।

षोडशभुजा स्त्री षोडश भुजा यस्याः । दुर्गामूर्त्तिभेदे "यदा तु षोडशभुजां महामायां प्रपूजयेत् । दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण विशेषं तत्र वै शृणु । कन्यायां कृष्णपक्षस्य एकादश्यामुपोषितः । द्वादश्यामेकभक्तन्तु नक्तं कुर्य्यात् परेऽहनि । चतुर्दश्यां महामायां बोधयित्वा विधा- नतः । गीतवादित्रनिर्घोषैर्नानानैवेद्यवेदनैः । अया- जितं बुधः कुर्य्यात् उपवासं परेऽहनि । एवमेव व्रतं कुर्य्यात् यावद्वै नवमी भवेत्" कालिकापु० ५८अ० ।

षोडशमातृका स्त्री ब०व० षोडशसंख्या मातरः स्वार्थे क । "गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया । देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः । शान्तिः पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिः कुलदेवात्मदेवता" इत्युक्तासु गौर्य्यादिषु षोडशसु मातृकासु ।

षोडशर्त्विज् पु०कर्म०। होत्रादिषु षोडशसु ऋत्विक्षु ते च अश्वलायनशब्दे ८५ पृ० दर्शिताः । तत्साध्यश्च यागः सोम- यागादिः सत्रयागश्च ।

षोडशाङ्ग पु० षोडश द्रव्याणि अङ्गान्यस्य । "गुग्गुलुं सरलं दारु पत्रं मलयसम्भवम् । ह्रीवेरमगुरुं कुष्ठं गुडं सर्जरसं घनम् । हरीतकीं नखीं लाक्षां जटामांसीञ्च शैलजम् । षोडशाङ्गं विदुर्धूपं दैवे पैत्रे च कर्मणि" इत्युक्ते गुग्गुल्वादिषोडशद्रव्यरचिते धूपे तन्त्रसा० ।

षोडशाङ्घ्रि पु०षोडश अङ्घ्रयश्चरणा यस्य । कर्कटे हेमच० ।

षोडशांशु पु० षोडश अंशवो यस्य । शुक्रग्रहे शब्दमा० । षोडशार्चिरप्यत्र ।

षोडशार न०षोडश अराः कोणास्त इव वा अस्य । १षोडशदल- युक्ते कमले तन्त्रोक्ते २यन्त्रभेदे च । तुलादानाद्यङ्गे ३चक्रभेदे षोडशारचक्रनिर्माणप्रकारस्तु तुलादानादि- पद्धतौ विधानपारिजाताद्युक्तोऽस्माभिर्दर्शितो यथा "गुरुर्वेदिमध्ये त्रिहस्तदीर्घविस्तारं चतुरस्रं प्रसाध्य तत्र प्राक्पश्चिमयोर्दक्षिणोत्तरतश्च नव नव रेखाः कृत्वा चतुःषष्टिकोष्ठकं मण्डलं कुर्य्यात् । तत्र च सर्वाणि कोष्ठानि नवाङ्गुलदीर्घायामानि सम्पद्यन्ते । तत्र बाह्यासु पङ्क्तिषु चतुर्दिक्षु मध्ये पार्श्वयोः द्वे द्वे कोष्ठे परि- त्यज्य चत्वारि कोष्ठानि मार्जयित्वा चतुःकोष्ठात्मकतां सम्पाद्य स्वस्वसंलग्नोपान्त्यपङ्क्तिषु द्वे द्वे मध्यकोष्ठे पार्श्वयोः त्रीणि त्रीणि कोष्ठानि त्यक्त्वा मार्जयेत्तेन चतु- र्दिक्षु षट् षट् कोष्ठात्मकानि चत्वारि द्वाराणि जायन्ते । ततो मध्यस्थानि षोडश कोष्ठानि प्रतिदिशं चत्वारि चत्वारि कोष्ठानि परित्यज्य मार्जयेत् । ततो बाह्यपङ्क्तिषु ए- कैकं कोणगं कोष्ठमुत्सृज्य कोणकोष्ठद्वारपीठान्तराल- वर्त्तीनि पञ्च पञ्च कोष्ठानि प्रतिदिशं मार्जयेत् । तेन मध्यचतुरस्रपीठस्य पादाः भवन्ति । ततो मध्यपीठमा- रभ्य क्रमशश्चत्वारि वृत्तानि कुर्य्यात् । तत्राद्ये चतुरङ्गुलो द्वितीयेऽष्टाङ्गुलस्तृतीये चतुर्विंशत्यङ्गुलः चतुर्थे च षड्- विंशत्यङ्गुलो व्यासः । तत्राद्यं चतुरङ्गुलव्यासकं वृत्तं कर्णिकारूपं पीतेन रजसा पूरयित्वा कर्णिकावधि रेखां सितेन रजसा विदध्यात् । तद्बहिरष्टाङ्गुलव्यासे द्वितीय- वृत्ते क्रमेण पीतरक्तसितरजोभिः सम्पादितमध्यमूला- ग्राणि षोडश केसराणि कृत्वा केसरावधिरेखां सितेनैव रजसाङ्कुलोन्नतां कुर्य्यात् । ततस्तद्बहिश्चतुर्विंशत्यङ्गुल- व्यासे तृतीयवृत्ते अष्टसु दिक्षु पत्राणि सितरजसा विधाय रक्तान्यपि कुर्य्यात् । ततो दलान्तरेषु सितेन रजसा रेखां विधाय दलमध्यानि कृष्णेन रजसा पूर- येत् । तद्बहिरेकाङ्गुलान्तरालां बहिर्दलस्य चतुर्थ- रेखां सितरजसा संपाद्य तृतीयचतुर्थवृत्तद्वयान्तरस्थानेषु

परितोऽष्टदलाग्रतत्सन्धिषु षोडशभिः पत्रैः षोडशधा विभज्य प्रतिभागं यथाकारान् षोडशारान् श्यामपीताकृष्णश्वेतरजोभिः कल्पयित्वा तन्मध्यं यथायोगं रजोभिः पूरयेत् । तद्बहिः सितपीतारुणश्यामहरिताः पञ्च रेखाः क्रमशो लिखेत् । तद्बहिः पीठक्षेत्रचतुरस्रं यथाशोभं रजोभिरलङ्कृत्य पीठावधिरेखां सितेन रजसा कृत्वा द्वारक्षेत्राणि पूर्वादितः पीतश्वेतश्यामहरितरजोभिः पूरयेत् । तत आग्नेयादिकोणस्थकोष्ठचतुष्टयं क्रमेण लोहितहरितश्यामधवलैः पूरयित्वा आग्नेयादिपीठपादचतुष्टयं पञ्चकोष्ठात्मकं क्रमात् सितरक्तपीतकृष्णरजोभिः पूरयेत् । ततः सितेन रजसाङ्गुलोन्नतेन बहिश्चतुरस्ररेखां कुर्य्यात् । ततः प्राच्यां वज्रम्, आग्नेय्यां शक्तिं, दक्षिणे दण्डं, नैरृत्यां खड्गं, पश्चिमायां पाशं, वायव्यां ध्वजं, कौवेर्य्यां गदाम्, ऐशान्यां शूलं तद्वामे चक्रं, पाशदक्षिणे पद्मञ्च लिखेत्” ।

षोड़शिन् पु॰ षोडश कला विद्यन्तेऽस्य इनि । १सोमे २यज्ञाङ्गे तन्नामसोमरसस्थापनपात्रे च “अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति” श्रुतिः “षोडशिनः पात्रं खादिरं चतुरस्रम्” कात्या॰श्रौ॰ ९।२ कर्कधृतिः ।

षोडशोपचार पु॰ ब॰ व॰ षोडशसङ्ख्याता उपचाराः । “आसनं स्वागतं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम् । मधुपर्काचमस्नानं वसनाभरणानि च । गन्धपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्यं वन्दनं तथा” इत्युक्तेषु षोडशसु पूजाङ्गद्रव्येषु ।

षोढा अव्य॰ षट् प्रकाराः धाच् सस्योत्वं धस्य ढुत्वम् । षट्सु प्रकारेषु ।

षोढान्यास पु॰ षोढा षट्प्रकारो न्यासः । तन्त्रोक्ते षट्प्रकारन्यासभेदे षोढान्यासप्रकारो यथा वीरतन्त्रे “केवलां मातृकां कृत्वा मातृकां तारसंपुटाम् । मातृकापुटितं तारं न्यसेत् साधकसत्तमः । श्रीबीजपुटितां तान्तु मातृकापुटितं तु तत् । कामेन पुटितां देवीं तत्पुटं काममेव च । शक्त्या च पुटितां देवीं शक्तिञ्च तत्पुटां न्यसेत् । क्रीं इत्यत्र पुनर्न्यस्य । अक्षरैस्तूक्तच पूर्ववत् । मूलेन पुटितां देवीं तत्पुटं मन्त्रमेव च । अनुलोमविलोमेन न्यस्य मन्त्रं यथाविधि । मूलेनाष्टशतं कुर्य्यात् व्यापकं तदनन्तरम्” । काशीतारादिषोढान्यासास्तत्तन्त्रे द्रष्टव्याः । [कीत् षट्वादि॰ स्तकयति ।

ष्टक प्रतीघाते भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् । स्तकति अस्त(क)...

ष्टग संवरणे भ्वा॰प॰सक॰ सेट् एदित् सिचि न ...

स्तगति अस्तगीत् । [नीत् अस्तनीत् स्ता(स्त)नयति ।

ष्टन शब्दे भ्वा॰पर॰ सक॰ सेट् वा घटा॰ । स्तनति अस्ता-

ष्टभ स्तम्भे अक॰ स्तम्भने सक॰ भ्वा॰ आत्म॰ सेट् इदित् । स्तम्भते अस्तम्भिष्ट ।

ष्टम वैकल्ये अद॰ चु॰उ॰स॰ सेट् । स्तमयति ते अतस्तमत् त

ष्टम वैकल्ये अक॰ भ्वा॰ पर॰ सेट् । स्तमति अस्तमीत् ।

ष्टिघ अभियोगे स्वा॰आत्म॰सक॰ सेट् । स्तिघ्नुते अस्तेघिष्ट ।

ष्टिप क्षरणे भ्वा॰आत्म॰अक॰ सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः । स्तेपते अस्तेपिष्ट । अतिष्टेपत् त ।

ष्टिम आर्द्रे दि॰प॰अक॰ सेट् । स्तिम्यति अस्तेमीत् स्तेमनम् ।

ष्टीम आर्द्रे दि॰प॰अ॰सेट् । स्तीम्यति अस्तीमीत् स्तीमनम् ।

ष्टु स्तुतौ अदा॰उ॰ सक॰अनिट् सिचि सेट् लिटि नित्यसेट् स्तौति स्तवीति स्तुतः स्तुवीतः स्तुते स्तुवीते सि॰कौ॰ मुग्धबोधमते अपित्ति न ईट् स्तुते इत्येवेति भेदः । अस्तावीत् अस्तोष्ट । तुष्टुविव । तादावर्द्धधातुके वेट् । स्तोता स्तविता । स्तोष्यति स्तुतः ।

ष्टुच प्रसादे अक॰ भ्वा॰ आत्म॰ सेट् । स्तोचते अस्तोचिष्ट ।

ष्टुभ स्तम्भे अक॰ स्तम्भने सक॰ भ्वा॰आत्म॰ सेट् क्त्वा वेट् । स्तोभते अस्तोभिष्ट । [अतुष्टूपत् त स्तूपः ।

ष्टूप उच्छ्राये अद॰ चु॰ उभ॰ अक॰ सेट् । स्तूपयति ते

ष्टूप उच्छ्राये दि॰पर॰अक॰सेट् । स्तूप्यति इरित् अस्तूपत् अस्तूपीत् ।

ष्टृक्ष गतौ भ्वा॰प॰स॰सेट् । स्तृक्षति अस्तृक्षीत् तरीस्तृक्ष्यते

ष्टृह वधे तु॰प॰सक॰वेट् । स्तृहति अस्तर्हीत् अस्तृक्षत् ।

ष्टृंह वधे तु॰आत्म॰सक॰वेट् । स्तृंहति अस्तृंहीत् अस्तृंक्षत्

ष्टेप क्षरणे भ्वा॰ आ॰ अक॰ सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः । स्तेपते अस्तेपिष्ट ।

ष्टै वेष्टने सक॰ भ्वा॰ पर॰ अनिट् । स्तायति अस्तासीत् ।

ष्ट्यै संहतौ ध्वनौ च अक॰ भ्वा॰ पर॰ अनिट् । स्त्यायति । अस्त्यासीत् इत्यन्ये । ष्ट्यायति इत्येवेति ।

ष्ठग संवरणे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् घटा॰ सिचि न वृद्धिः । स्थगति अस्थगीत् ।

ष्ठल स्थितौ भ्वा॰प॰अक॰ सेट् ज्वला॰। स्थलति अस्थालीत् ।

ष्ठस निरासे दि॰प॰स॰सेट् । स्थस्यति अस्थासीत्-अस्थसीत् ।

ष्ठा गतिनिवृत्तौ भ्वा॰पर॰ अक॰ अनिट् । तिष्ठति अस्थात् ।

अधि+आधारतयावस्थितौ सक॰ ।

अनु+करणे अनुष्ठानम् ।

अव+अवसाने अवस्थाने ।

उद्+ऊर्द्ध्वचेष्टायां पा० आसनादुत्तिष्ठति उत्पत्तौ आ० ग्रा-
मादुत्तिष्ठते (उत्पद्यते)।
उप+सेवने सक० आ० उपतिष्ठते देवम्।
नि+नितरां स्थितौ अक० नितष्ठौ करणे च निष्ठा।
प्र+गमने सक० प्रस्थानम्।
प्रति+संस्कारभेदे प्रतिष्ठा।
प्रति+अव+प्रतिपक्षतयाऽवस्थाने आत्म० प्रत्यवतिष्ठते।
वि+अव+नियमभेदे आ० व्यवतिष्ठते व्यवस्था।
सम+सम्यक् स्थितौ नाशे च संस्था संस्थितः।

ष्ठिव निरासे (मुखेन श्लेष्मादेर्वमने) भ्वा० पर० सक० सेट्। ष्ठीवति अष्ठेवीत्। ष्ठे(ष्ठी)वनम् उदित् क्त्वा वेट्। अ-त्वार्थे दिवादित्वमपि ष्ठीव्यति। षोपदेशपर्युदासे ह्रस्व दीर्घमध्ययोर्ग्रहणम्। [ष्ठीवति अष्ठीवीत् ष्ठीवनम्।

ष्ठीव निरासे (श्लेष्मादेर्मुखेन वमने) भ्वा० पर०सक०सेट्।

ष्ठ्यूत त्रि० ष्ठिव–क्त ऊठ्। १निरस्ते २वान्ते च।

ष्णस निरासे दि०पर०सक० सेट् उदित् क्त्वा वेट् वा घटा० मृदित्। स्नस्यति अस्नसत्। स्ना(स्न)सयति।

ष्णा शोधने अदा० पर० अक० अनिट्। स्नाति अस्नासीत्।

ष्णिह प्रीतौ दि० पर० सक० उदित् वेट्। स्निह्यति लृदित् अस्निहत् स्नेहिता स्नेढा-स्नेग्धा। [असिष्णिहत् त।

ष्णिह स्नेहयुक्तभवने चु०उभ० अक० सेट्। स्नेहयति ते।

ष्णु स्तुतौ अदा०उ० सक०सेट्। स्नौति अस्नावीत् अस्नविष्ट।

ष्णुच सेचने भ्वा०आ०सक०सेट्। स्नोचते अस्नोचिष्ट सुष्णुचे

ष्णुस भक्षे दि०प०सक० सेट्। स्नुस्यति अस्नोसीत् सुष्णोस।

ष्णुह उद्गारे दि०पर० सक० उदित् वेट्। स्नुह्यति लृदित् अस्नुहत्। स्नोहित स्नोढा।

ष्णै वेष्टे भ्वा०पर०सक० अनिट्। स्नायति अस्नासीत्। ष्यच्यै इत्येके ष्याग्रायति अष्याग्रासीत्। स्न(स्ना)पयति उपसृष्टस्य प्रस्नापयति।

ष्मि ईषद्धास्ये भ्वा०आ०अ०अनिट्। स्मयते अस्मेष्ट सिष्मिये। कर्त्तृजन्ये विस्मये णिचि इत्व आत् पुक् च आ० विस्मा-पयते तदन्यत्र विस्मापयतीत्येव।

ष्वक्क सर्पणे भ्वा० आत्म० सक० सेट्। ष्वक्कते अष्वक्किष्ट।

ष्वद स्वादे छेदे च चु० उभ० सक० सेट्। स्वादयति ते असिष्वद[illegible]।

ष्वद प्रीतौ लेहने च भ्वा०आ०सक०सेट्। स्वदते अस्वदिष्ट।

ष्वञ्ज आलिङ्गने भ्वा०आ०स० अनिट्। स्वजते अस्वङ्क्त।

ष्वप शयने निद्रायाञ्च अदा०स्वपा०जपा०पर०अक० अनिट्। स्वपिति अस्वाप्सीत् सुष्वाप। [पति ते अससर्त्तत् त।

ष्वर्त्त गतौ सक० दुःखेन जीवने अक० चु०उ० सेट्। स्वर्त्त-

ष्वष्क गतौ भ्वा० आत्म० सक० सेट्। ष्वष्कते अष्वष्किष्ट। षोपदेश पर्युदासे ष्वक्कवत् ष्वष्कस्यापि ग्रहणात् ष्वष्कते इत्येवेत्याहुः।

ष्विद मोहे स्नेहे च अक० मोचने सक०भ्वा० आ० लुङि उ० सेट्। स्वेदते अस्विदत् अस्वेदिष्ट। [अस्विदत्।

ष्विद गात्रप्रक्षरणे अक०दि०पर० अनिट्। स्विद्यति लृदित्

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य-सङ्कलिते वाचस्पत्याभिधाने षकारादि शब्दार्थसङ्कलनम्।

स

सकार ऊष्मवर्णभेदः तस्योच्चारणस्थानं दन्तमूलं तस्योच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्नः विवृतं जिह्वाग्रेण अर्द्धस्पर्शनेन चोच्चा-र्य्यमाणत्वात् अर्द्धस्पृष्टम्। बाह्यप्रयत्ना विवारश्वासा-घोषाः महाप्राणश्च अस्य ध्येयरूपं यथा “सकारं शृणु चार्वङ्गि! शक्तिबीजं परात्परम्। कोटिविद्युल्लताकारं कुण्डलीत्रयसंयुतम्। पञ्चदेवमयं देवि! पञ्चप्राणा-त्मकं सदा। रजःसत्त्वतमोयुक्तं त्रिबिन्दुसहितं सदा” कामधेनुत०। तस्याधिष्ठातृदेवतारूपं यथा “शुक्लाम्बरां शुक्लवर्णां द्विभुजां रक्तलोचनाम्। श्वेतचन्दनलिप्ताङ्गीं मुक्ताहारोपशोभिताम्। गन्धर्व्वगीयमानाञ्च सदानन्दमयीं पराम्। अष्टसिद्धिप्रदां नित्यां भक्तानन्दविवर्द्धिनीम्। एवं ध्यात्वा सकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्” वर्णोद्धारत०। अस्य वाचकशब्दाः “सोऽहंसः सुयशा विष्णुर्ज्योत्स्ना-चन्द्रसंज्ञकः। जगद्बीजं शक्तिनामा सोऽहं वेदवती भृगुः। प्रकृतिरीश्वरः शुक्लः प्रभा श्वेता कुलोज्ज्वलः। दक्षपा-दोऽस्तकं ब्राह्मी परमात्मा परोऽव्ययः। सुरूपा च सु-घोषो गौः कलकण्ठो वृकोदरी। मायाख्या च परा देवी लक्ष्मीः सोमो हिरण्मयः। दुर्गोत्तारणसम्मोहा जीवो मूर्त्तिर्मनोहरः” वर्णाभिधा०। मातृकान्यासे ऽस्य दक्षपादे न्यास्यता। काव्यादौ प्रयोगे फलं सुखम् “सः सौख्यं हस्तु खेदम्” वृ०र०टी०। षोपदेशधातूनां प्रयोगे दन्त्यादित्वम् “सकारजः षकारश्चेत् ष्टुत्वं भवति निमित्ते पुनः षत्वम्।

स पु० षो–ड। १विष्णौ एकार्थसंग्रहः। २सर्पे ३ईश्वरे शब्दर० ४विहगे पुंस्त्री० एकाक्षरकोषः। समासे पूर्व्वपदस्थः

५सङ्घार्थे ६समानार्थे च यथा सपिण्ड” सरूप इत्यादि। “सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः” छन्द० मञ्जरी० ७अन्तगुरुके आदिलघुद्वयके दवर्णगणे पु०। सगणोऽप्यत्र।

संक्षेप पु० सम्+क्षिप–घञ्। भूयसोऽर्थस्याल्पवाक्यादिना-प्रकाशने भरतः। ल्युट्। तत्रार्थे न०। सर्वत्र समः स्थाने क्षादिपरे वा परसवर्णः पञ्चमवर्णः।

संक्षोभ पु० सम्+क्षुभ–घञ्। चाञ्चल्ये क्षोभे च वा ङ।

संग्राहिन् पु० सम्+ग्रह–णिनि। १कुटजवृक्षे राजनि०। २सङ्ग्रहकारके ३धारके च। वा ङ् सङ्ग्राहीति रूपम्।

संघ पु० सम्+हन–ड नि०। १समूहे २जन्तुसमूहे च अमरः अस्य वा ङ्। सङ्घ इति वा रूपम्।

संघट्ट पु० सम्+घट्ट–भावे अच्। १अन्योन्यविमर्दे २गठने च “स्वदाहरणसंघट्ट प्रतिष्ठाह्वानमेव च” ति०त०। ३लतायां स्त्री शब्दच०। ल्युट्। तत्रार्थे न०।

संघर्ष पु० सम्+घृष–घञ्। १अन्योन्यदृढसंयोगे २स्पर्द्धायां ३संमर्दने च शब्दर०। वा ङ्।

संज्ञ न० सम्+ज्ञा–क। १पीतकाष्ठे कालीयके गन्धद्रव्ये शब्दच०। सम्+ज्ञा–अङ्। २चेतनायां ३बुद्धौ ४आख्यायां ५हस्तादिरर्थसूचने च स्त्री अमरः। ६गायत्र्यां ७सूर्य्यपत्न्याञ्च स्त्री मेदि०। वा ञ्। ८संहतजानुके त्रि० साहसाङ्कः।

संज्ञपन सम्+ज्ञा–णिच्–पुक् मारणे ह्रस्वः ल्युट्। १मारणे अमरः। २ज्ञापने न ह्रस्वः। क्तिन्। संज्ञप्तिरप्यत्र स्त्री हेमच० वा ञ्।

संज्ञासुत पु० संज्ञायाः सूर्य्यपत्न्याः सुतः। शनैश्वरे।

संज्ञु त्रि० संहते जानुनी यस्य जानुस्थाने ज्ञुः। संहतजानुके अमरः। वा ञ्। [ञ्।

संज्वर पु० सम्+ज्वर–अप्। अग्निजाते तापे अमरः वा

संमर्द पु०सम्+मृद–घञ्। अन्योन्यदृढसंयोगरूपे संघर्षे वा मः

संय पु० स+यम्–ड। कङ्काले शब्दमा०। [यमे च।

संयत त्रि० सम्+यम–क्त। १बद्धे अमरः २कृतशास्त्रोक्तनि-

संयत् स्त्री संयम्यतेऽत्र सम्+यम–आधारे क्विप् तुक् च। १युद्धे अमरः। कर्त्तरि क्विप्। २संयमनकर्त्तरि त्रि०।

संयत्वर पु० सम्+यम–क्वरप् तुक् च। १जन्तुसमूहे २वाग्यते त्रि० संक्षिप्तसा०।

संयद्वर पु० ६त०। नियन्तॄणां वरे नृपे उणादि०।

संयद्वाम पु०वामं संयाति सम्+या–शतृ पृषो०पूर्वनिपातः। अक्षिपुरुषे “एतं हि सर्वाणि पुरुषं संयद्वाम इत्याचक्षते एतं हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति” छान्दोग्योप०।

संयन्तृ त्रि० संयच्छति सम्+यम–तृच्। नियन्तरि।

संय(या)म पु० सम्+यम–घञ् वा वृद्धिः। व्रताङ्गतया पूर्व-दिनकर्त्तव्ये १नियमभेदे अमरः २इन्द्रियनिग्रहे ३बन्धने च

संयमन न० सम्+यम–ल्युट्। १बन्धने २व्रतभेदे मेदि० ३चतुःशाले गृहे च भरतः। यम–णिच्–ल्यु। ४यमे पु० “वैवस्वतः संयमनः” श्रुतिः।

संयमनी स्त्री संयम्यते बध्यतेऽत्र सम्+यम–आधारे ल्युट्। यमाधिकृतपुर्य्याम् मेदि० “अन्येऽपि ये संयमिनः संयमन्यामुषन्ति ते” काशीख० ८अ०। यमसभावर्णनं भा०स० ८अ०दृश्यम्। संयमननगरपरत्वे न० “एतत् संयमनं पुण्यमतीवाद्भुतदर्शनम्” भा०व० १६२अ०।

संयमिन् पु०सम्+यम–णिनि न वृद्धिः। १मुनिभेदे धरणिः २इन्द्रियसंयमयुते त्रि० गीता।

संयाव पु० सम्यक् घृतादिभिर्यूयते मिश्र्यते गोधूमचूर्णाद्यत्र सम्+यु–आधारे घञ्। “संयावस्तु घृतक्षीरगुडगोधूमपाकजः” इत्युक्ते घृतादिना पक्वगोधूमचूर्णे शब्दच०।

संयुज् त्रि० सम्यक् युनक्ति सम्+यज–क्विन्। १गुणाढ्ये त्रिका० २संयुक्ते च। [रिते हलवर्णे च पा०।

संयुक्त त्रि० सम्+युज–क्त। १संयोगयुते पदार्थे २अव्यवहित-

संयुग न० संयुज्यतेऽत्र सम्+युज–क न्यङ्का० कुत्स गः। युद्धे अमरः। तत्र साधु० खञ्। सांयुगीन रणसाधौ।

संयुत त्रि० सम्+यु–क्त। संयुक्ते।

संयोग पु० सम्+युज–घञ्। १मेलने क्रियाजन्ये द्रव्याश्रिते गुणभेदे २सम्बन्धमात्रे च “अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव संयोग ईरितः। कीर्त्तितस्त्रिविधस्त्वेष आद्योऽन्यतरकर्मजः। तथोभयोः कर्मजन्यो भवेत् संयोगजोऽपरः। आदिमः श्येनशैलादिसंयोगः परिकीर्त्तितः। मेषयोः सन्निपातोयः स द्वितीय उदाहृतः। कपालतरुसंयोगात् संयोगस्तरुकुम्भयोः। तृतीयः स्यात् कर्मजोऽपि द्विधैव परिकीर्त्तितः। अभिघातो नोदनञ्च शब्दहेतुरिहादिमः। शब्दाहेतुर्द्वितीयः स्यात्” भाषा० “उदयात् प्राक् दशम्यास्तु शेषः संयोग उच्यते। उपरिष्टात् प्रवेशस्तु तस्मात् तत् परिवर्जयेत्” ति०त० उक्ते उदयात् प्राक्दशम्याः शेषे च।

संयोगपृथक्त्व न० संयोगेन फलसम्बन्धभेदेन पृथक्त्वं नानारूपत्वं यत्र। एकस्यैव कर्मणो नित्यानित्यत्वप्रतिपादके मीमांसकोक्ते न्यायभेदे स च तत्त्वको० दर्शितो यथा

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते "खादिरे पशुं बध्नाति खादिरं वीर्य्यकामस्य यूपं कुर्वीत"। अत्र पशुबन्धनाय यूपो विहितः स च नित्यत्वेनावश्यकः यागसाधनत्वात् पशुकामनावतश्च अन्यो यूपो विहितः स च कामनाधीनत्वान्नावश्यकः। अत्र संशयः किं काम्य एव खादिरो नित्येऽपि स्यात् उत एकः खादिरः क्रतुपुरुषोभयार्थः उत काम्य एव खादिरो नित्यस्त्वन्यकाष्ठनिर्म्मित इति। तत्र काम्यनित्यप्रयोगाङ्गता न सम्भवति कामनाधीनत्वेन तस्यानावश्यकत्वात् नित्यस्यावश्यकः तस्यैकस्यावश्यकत्वमनावश्यकत्वञ्च सम्भवति विरोधात्। तस्मात् काम्य एव खादिरः नित्यस्यान्यकाष्ठनिर्म्मितः। तदुक्तं शास्त्रदीपिकायाम् एतदधिकरणीयोदाहरणान्तरे "दध्ना जुहोति दध्नेन्द्रियकामस्येत्यधिकृत्य "पूर्वाधिकरणन्यायात् काम्यत्वेन श्रुतं दधि। अनित्यार्थमुपादेयमतोऽन्यन्नित्यमिष्यताम्"। अन्यद्द्रव्यान्तरं पूर्वाधिकरणन्यायात् प्रागुक्तापप्रणयनन्यायात्। माधवाचार्य्योऽपि "नित्येऽग्निहोत्रे पूर्वाधिकरणन्यायेन दधि न प्रयोक्तव्यं किन्तु अन्यदेव किञ्चित् द्रव्यम्" इत्याह। ननु नित्येऽपि खादिर एव श्रूयते अतो नित्य एकः खादिरः काम्यस्यान्यः खादिर इति यूपद्वयं विधीयते अन्यथा नित्ये खादिरत्वाभिधानं व्यर्थं स्यात् तथा च क्व विरोधः येनैकस्योभयार्थत्वे विरोधमाशङ्क्य समाहितमिति चेन्न खादिरेण वीर्य्यं कुर्य्यादित्यर्थकत्वपर्य्यवसन्नं खादिरत्वाभिधानं व्यर्थमिति तस्मान्नित्ये खादिराविधानात् काम्य एव खादिरः नित्यस्तु काष्ठान्तरीय इति प्राप्ते आह "एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्" सू०। संयोगः सम्बन्धः एकस्य खादिरस्य नित्यत्वकाम्यत्वोभयरूपत्वे संयोगस्य पशुसम्बन्धस्य पृथक्त्वं परस्परनिरपेक्षेण पृथगभिधानं नियामकमिति शेषः। अयमाशयः यदि द्वयोरेकस्य वाकाङ्क्षा तदा द्वयोरेकवाक्यता इह तु उभयमेव निराकाङ्क्षं तथा हि नित्यवाक्यं यूपस्य पशुबन्धनसम्बन्धे अलौकिकं किमपि नापेक्षते पशुबन्धनदृष्टफलत्वात् काम्यवाक्यमनुपन्यस्याभिधानाच्च। काम्यवाक्यमपि आश्रयसम्बन्धकरं किमपि प्रमाणं नापेक्षते सन्निधानादेवाश्रयलाभे हि तथा स्यात् पृथक्पृथक् संयोगस्य निरपेक्षेण वाक्यद्वयेनाभिधानात् कामनाभावे च खादिरं दृष्टफलद्वारा क्रतोरुपकरिष्यति पुरुषस्य वीर्य्यमप्यावक्ष्यति। किन्त्वयं विशेषः कामनाभावे तदुपकारेण पुरुषाधेयत्वाभावेन च क्रत्वर्थ इति। तदुक्तम् "द्वयोरेकस्य वाकाङ्क्षा भवेद्दु यदि तयोस्ततः। प्रकल्प्येतैकवाक्यत्वं निराकाङ्क्षन्त्विहोभयमिति" तस्मादुभयार्थो खादिरतेति। ननु नित्य एव खादिरोऽस्तु खादिरमित्यादिनाऽङ्गस्य प्रशंसार्थं फलश्रुत्यर्थवादोऽस्तु यथा यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापश्लोकं शृणोति" इत्यत्रेति किमेकस्योभयार्थत्वाङ्गीकारेणेति चेन्न तत्र जुहूप्राप्तावपि तन्निष्पादकद्रव्यविशेषणाभावात् तत्परिचायकत्वेनैव स्तुत्यर्थवादस्यौचित्यात् न चात्र तथा पूर्ववाक्यत एव खादिरत्वप्राप्तौ पुनः खादिरपदोपन्यासेनान्यस्य वीर्यसामर्थ्यकत्वबोधनेनैकप्रयोजनकत्वात्। एवं दध्ना जुहोति दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यादावपि उभयार्थता दध्नो बोध्या उभयत्र दध्नः कीर्त्तनात्"।

संयोगविरुद्ध न० संयोगेन विरुद्धम्। द्रव्यान्तरसंयोगेन विरुद्धगुणाश्रये द्रव्यभेदे तच्च राजवल्लभेन दर्शितं यथा "शाकाम्लपलपिण्याककुलत्थलवणाम्लिकैः। करीरदधिमाषैश्च प्रायः क्षीरं विरुध्यते। प्राणहारी तु हारीतो हरिद्रालवणैः श्रुतः। करोत्तैलानलैर्भृष्टं विषं मायूरमामिषम्। वराहवसया भृष्टा बलाका तु हरत्यसून्। संयुक्ता चैव वारुण्या कुल्माषैश्च विरुध्यते। अविं कदम्बशाकेन मत्स्यतैलैः कणां त्यजेत्। मांसैरिक्षुविकारांश्च काञ्जिकैस्तिलशष्कुलीम्। कपोतः सार्षपे भृष्टो घृतं कांस्ये दशाहिकम्। विषं घृतसमं क्षौद्रं मधुना गगनाम्बु च। मूलकं माषसूपेन मधुना च न भक्षयेत्। एकत्र सर्व्वमांसानि विरुध्यन्ते परस्परम्। रात्र्यन्धशोथदकोदराणां विस्फोटिकोन्मादभगन्दराणाम्। मूर्च्छामदाध्मानगलग्रहाणां पाण्ड्वामयस्याऽऽमविषस्य चैव। किलासकुष्ठग्रहणीगदानां शोथातिसारज्वरपीनसानाम्। सन्तानदोषस्य तथैव मृत्योर्विरुद्धमन्नं प्रवदन्ति हेतुम्। विरुद्धाहारजान् रोगान् विनिहन्ति विरेचनम्। वमनं शमनं वापि पूर्वं वा हितसेवनम्"।

संयोजन न० सम्+युज-णिच्-आधारादौ ल्युट्। १मैथुने हारा०। २सम्यग्योजने च। [न्तरेण कृतयोजने पदार्थे

संयोजित त्रि० सम्+युज-णिच्-क्त। कृतमेलने पदार्था-

संरम्भ पु० सम्+रभ-घञ्-मुम् च। १कोपे शब्दर०। २आटोपे त्रिका०। ३उत्साहे मेदि० ४वेगे च "अवृष्टिसंरम्भमिवाम्बुवाहम्" इति कुमारः। [चिन्तने च।

संराधन न० सम्+राध-ल्युट्। १सम्यक् सेवने २सम्यक्-

संराव पु० सम्+रु-घञ्। शब्दे अमरः।

संरूढ त्रि॰ सम्+रुह–क्त । १प्रौढे २जाताङ्कुरे च मेदि॰ ।

संरोध पु॰ सम्+रुध–घञ् । १रोधने २क्षेपे च मेदि॰ ।

संलग्न त्रि॰ सम्+लग–क्त । मिलिते ।

संलय पु॰ संलीयते इन्द्रियव्यापारोऽत्र सम्+ली–आधारे अच् । १निद्रायां हेमच॰ । भावे अच् । २प्रलये च ।

संलाप पु॰ सम्+लप–घञ् । १परस्परकथने अमरः । प्रोत्या अन्योन्याक्तिप्रत्युक्तिभ्यां २भाषणे ३रहसि कथने च ।

संवत्सर पु॰ संवसन्ति ऋतवोऽत्र सम्+वस–सरन् । १वत्सरे ज्योतिषोक्ते इदादिपञ्चकान्तर्गते २वत्सरभेदे च । इदावत्सरशब्दे ९०६पृ॰ दृश्यम् । [राज्यावधिके तत्प्रवर्त्तितवत्सरे ।

संवत् अव्य॰ सम्+वय–क्विप् यलोपे तुक् । विक्रमादित्य-

संवदन न॰ सम्+वद–ल्युट् । १आलोचने २वशीकरणे च मेदि॰ । सम्+वन–ल्युट् । संवननमप्यत्र रामाश्रमः ।

संवर न॰ सम्+वृ–करणे अप् । १जले । कर्त्तरि अच् । २दैत्यभेदे ३मत्स्यभेदे ४मृगभेदे च पुंस्त्री॰ ।

संवर्त्त पु॰ सम्यक् वर्त्त्यते परावर्त्त्यतेऽत्र सम्+वृत–णिच्-आधारे अच् । १प्रलयकाले अमरः । २स्मृतिकारकमुनिभेदे ३कर्षफलद्रुमे मेदि॰ ४मेघे शब्दच॰ ५मेघनायकभेदे च । "त्रियुते शाकवर्षे तु चतुर्भिः शेषिते क्रमात् । आवर्त्तं विद्धि संवर्त्तं पुष्करं द्रोणमम्बुदम् । आवर्त्तो निर्जलो मेघः संवर्त्तश्च बहूदकः । पुष्करो दुष्करजलो द्रोणः शस्यप्रपूरकः" ज्यो॰त॰ ।

संवर्त्तक न॰ सम्+वृत–णिच–ण्वुल् । १बलदेवलाङ्गले २वाडवानले पु॰ हेमच॰ । ततः स्वार्थे अच् । ३बलदेवे शब्दर॰ । [त्रिका॰ ।

संवर्त्तकिन् पु॰ संवर्त्तकं लाङ्गलभेदोऽस्त्यस्य इनि । बलरामे

संवर्त्तिका स्त्री सम्यक्वर्त्तिका सम्+वृत–ण्वुल् टापि अत इत्त्वं वा । १दीपादेः शिखायां २पद्मादेः केसरसमीपस्थे दले अमरः ३नवपत्त्रे मधुसूदनः ।

संवर्द्धक त्रि॰ सम्+वृध–णिच्–ण्वुल् । सम्माननाकारिणि हेमच॰ २वृद्धिकारके च ।

संवलित त्रि॰ सम्+वल–क्त । मिलिते ।

संवसथ पु॰ संवसत्यस्मिन् सम्+वस–आधारे अथच् । ग्रामे जनसमूहनिवासस्थाने अमरः ।

संवह पु॰ सम्यक् वहति सम्+वह–अच् । सप्तवायुमध्यवर्त्तिनि वायुभेदे आवहशब्दे १६४८॰ दृश्यम् ।

संवार पु॰ सम्+वृ–घञ् । शिक्षाग्रन्थोक्ते वर्णोच्चारणार्थे गलबिलसंकोचात्मके बाह्यप्रयत्नभेदे २सङ्गोपने च ।

संवास पु॰ संवसत्यत्र सम्+वस–घञ् । १हट्टे शब्दच॰ । पुरवासिनां पुराद्बहिर्वासयोग्ये अनावृते २स्थाने जटा॰ ।

संवाह पु॰ संवाहयति सम्+वह–णिच्–अच् । अङ्गसंमर्दके भृत्ये जटा॰ । ण्वुल् । संवाहकः तत्रैव ।

संवाहन न॰ सम्+वह–णिच्–ल्युट् । १भारादेर्वाहने २अङ्गसंमर्दने च मेदि॰ । [प्राप्तया भयादिना वा जातोत्कण्ठे ।

संविग्न त्रि॰ सम्+विज–क्त । १उद्विग्ने इष्टवस्तुलाभाय तद-

संवित्ति स्त्री सम्+विद–क्तिन् । १ज्ञाने शब्दमा॰ २प्रतिपत्तौ ३चेतनायां ४अङ्गीकारे ५बुद्धौ च मेदि॰ ।

संविद् स्त्री सम्+विद–सम्प॰ क्विप् । १ज्ञाने २प्रतिपत्तौ मेदि॰ । ३सम्भाषायां ४बुद्धौ ५क्रियाकारणे ५युद्धे ६अङ्गीकारे च अमरः । ७नाम्नि ८आचारे ९सङ्केते १०तोषे ११समाधौ च शब्दच॰ ।

संविदा स्त्री संविद्यतेऽनया सम्+विद–क्विप् टाप् । भक्ति॰ (सिद्धि) "संविदासुवयोर्मध्ये संविदैव गरीयसी" तन्त्रम् ।

संविदित त्रि॰ सम्+विद–क्त । १अङ्गीकृते २सम्यग्ज्ञाते च ।

संविद्व्यतिक्रम पु॰ संविदोऽङ्गीकारस्य व्यतिक्रमो यत्र । कृताङ्गीकारस्योल्लङ्घनहेतुके विवादभेदे वीरमि॰तांस्वरूपं यथा "तस्य स्वरूप व्यतिरेकमुखेन दर्शयति" नारदः "पाषण्डनैगमादीनां स्थितिः समय उच्यते । समयस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतमिति" । पाषण्डाः वैदिकमार्गबहिष्कृताः क्षपणकादयः । नैगमाः सार्थिका वणिज इति मदनरत्ने । नैगमाः वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तारः पाशुपतादय इति मिताक्षरायाम् । आदिशब्देन विद्वद्ब्राह्मणसमूहादीनां ग्रहणम् । समयस्यानपाकर्म व्यतिक्रमः समयापरिपालनमिति यावत् तद्व्यतिक्रमस्याख्यं विवादपदमस्तवतीत्यर्थः । तद्रूपयोरर्थमाह वृहस्पतिः "वेदविद्याविदो विप्राः तेषां वृत्तिं प्रकल्पयेत्" इति । याज्ञवल्क्योऽपि "राजा कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मणं न्यस्य तत्र तु । त्रैविद्यं वृत्तिमद् ब्रूयात् स्वधर्मः पाल्यतामिति" । ब्राह्मणानां समूहो ब्राह्मण्यम् । "ब्राह्मणमानववाडवाद्यदिति" पा॰ सूत्रेण यत् । विद्या वेदाः तिसृणां विद्यानां समाहारस्त्रिविद्यम् । त्रिविद्यमधीते इति । तेषां वृत्तिं प्रकल्पयेदित्यस्याऽर्थो वृहस्पतिनैव विवृतः "अनाच्छेद्यकरास्तेभ्यः प्रदद्याद् स्वभूमिकाः । युक्तभाव्यस्य नृपतिर्लेखयित्वा स्वशासनम्" इति । अनाच्छेद्यकराः अपहृतकराः । एतदुक्तम्भवति । आगामिनृपतिभिरप्याहृ-

करा: तेभ्यो विसृष्टकरांश्च स्वकभूमिकाः प्रदद्यादिति । एवं नियुक्तैर्यत्कर्त्तव्यं तदाह याज्ञवल्क्यः “निजधर्मा-विरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् । सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च यः” इति । निजधर्माविरोधेन श्रौत-स्मार्त्तकर्माविरोधेन सामयिकः समयान्निष्पन्नो यो धर्मो गोप्रचारोदकरक्षणदेवगृहपालनादिरूपः सोऽपि यत्नेन रक्षणीयः । यश्च राज्ञा कृतो निजधर्माविरोधेनैव यः सामयिको धर्मो यावत्पथिकभोजनदेयमस्मद्राष्ट्रमण्डले तुरगादयो न प्रस्थापनीया इत्येवंरूपः सोऽपि यत्नेन रक्षणीय इत्यर्थः । वृहस्पतिरपि “नित्यं नैमित्तिकं काम्यं शान्तिकम्पौष्टिकन्तथा । पौराणां कर्म कुर्य्युस्ते सन्दिग्धे निर्णयं तथेति” । पौराणां पुरवासिनामित्यर्थः । एवं राजनियुक्तसमुदायविशेषस्य कार्य्यविशेष उक्तः । सर्वसमुदायानाञ्च कार्य्यमाह स एव “ग्रामश्रेणिगणानाञ्च सङ्केतः समयक्रिया । बाधाकाले तु सा कार्य्या धर्मकार्य्ये तथैव च । चाटचौरभये बाधाः सर्वसाधारणाः स्मृताः । तत्रोपशमनं कार्य्यं सर्वैर्नैकेन केनचिदिति” । गणानामित्यत्र गणशब्दः पाषण्डनैगमादीनां प्रदर्शनार्थः । ततश्च गणपाषण्डनैगमादीनां समयकरणमन्तरेण यद्युपद्रवो दुःपरिहरः धर्मकार्य्यं च दुःसाध्यन्तदा पारिभाषिकी समयक्रिया सर्वैर्मिलितैः कार्य्या । चाटोठकः । चाटचौरादिभ्यो भये प्राप्ते तदुपशमनं सर्वैः कार्य्यमित्यर्थः । धर्मकार्य्यमपि समूहकार्य्यमित्युक्तं तेनैव “सभाप्रपादेवगृहतडागारामसंस्कृतिः । तथाऽनाथदरिद्राणां संस्कारो यजनक्रिया । कुलायननिरोधश्च कार्य्यमस्माभिरंशतः । यत्रैतल्लिखितं प्रभौ धर्म्या सा समयक्रिया । पालनीयाः समस्तैस्तैः समर्थो यो विसंवदेत् । सर्वस्वहरणं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरादिति” । सभा मण्डपः । प्रपा पानीयशालिका । आरामः उपवनम् । संस्कृतिः जीर्णोद्धारः । संस्कार उपनयनादिकः प्रेतदहनादिकश्च । यजनक्रिया सोमयागादिकर्त्तृभ्यो दानम् । कुलायननिरोधः । कुलायनस्य दुर्भिक्षाद्यपगमपर्य्यन्तस्य धारणम् । कुल्यायननिरोधश्चेति कल्पतरौ पाठः । कुल्यायननिरोधः कुल्यायाः प्रवर्त्तनमप्रतिबन्धश्च । एवं कृता समयक्रिया न केवलं समुदायिभिरेव पालनीया अपि तु राज्ञापि इत्याह नारदः “पाषण्डनैगमश्रेणिपूगव्रातगणादिषु । संरक्षेत् समयं राजा दुर्गे जनपदे तथेति” । पाषण्डा वेदोक्तलिङ्ग-धारणव्यतिरिक्ताः सर्वे लिङ्गिनः । तेषु विच्छिन्नभिक्षाचरणाद्याः सन्ति । नैगमाः सार्थिका वणिक्प्रभृतयः । तेषु सकलकुलसन्देशहरपुरुषतिरस्कारिणो दण्ड्या इत्येवमादयो बहवः समया विद्यन्ते । अथ वा नैगमाः आप्तप्रणेतृत्वेन ये वेदप्रामाण्यमिच्छन्ति पाशुपतादयः । श्रेणयः एकशिल्पोपजीविनः । तास्विदमनयैव श्रेण्या विक्रेयमित्येवमादिकाः समया वरीवर्त्तन्ते । पूगा हस्त्यश्वारोहादयः । व्रातगणशब्दयोरर्थमाह कात्यायनः “नानायुधधरा व्राताः समवेतास्तु कीर्त्तिताः । कुलानां हि समूहस्तु गणः सम्परिकीर्त्तितः” इति । पूगे व्राते वा स्वसुतृतीयस्य समरे न गन्तव्यमित्येवमादयः समया वर्त्तन्ते । गणे तु पञ्चमे दिने पञ्चमे वर्षे वा कर्णवेधः कर्त्तव्य इत्येवमादि समयः समस्ति । गणादीत्यत्रादिशब्देन अष्टपुरीनिविष्टस्य महाजनादेः परिग्रहः । तत्र गुरुदक्षिणाद्यर्थमागतो माननीय इत्यादिः समयोऽस्ति । दुर्गे तु धान्यादिकं गृहीत्वा अन्यत्र न विक्रेयमित्यादिरस्ति समयः । जनपदे तु कचिद्विक्रेतृकाभाण्डकुलकग्रहणमित्याद्यनेकविधः समयो वरीवर्त्तते । तदेवं समयजातं यथा न भ्रश्यति तथा राजा कुर्य्यादित्यर्थः । समूहादिसुरूपविषये विशेषमाह वृहस्पतिः “कोषेन लेख्यक्रियया मध्यस्थैर्वा परस्परम् । विश्वासं कृत्वा यः कुर्य्युः कार्य्याणि समनन्तरम्” इति । कोषेन देवतास्नानोदकपानेन । लेख्यक्रियया समयपत्रेण । मध्यस्थैः प्रतिभूभिः कार्य्याणि समूहकार्य्याणि । एतदुक्तं भवति । समुदायिभिः परस्परं समयातिक्रमाभावाय कोषादिभिर्विश्वासमुत्पाद्य सामयिककार्य्याणि कर्त्तव्यानीति । कात्यायनोऽपि “समूहानां तु यो धर्मस्तेन धर्मेण ते सदा । प्रकुर्य्युः सर्वकर्माणि स्वधर्मेषु व्यवस्थिताः” इति । सामयिकधर्मं निजधर्मानतिक्रमेण सर्वकार्य्याणि समुदायिनः कुर्य्युरित्यर्थः । याज्ञवल्क्योऽपि “निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् । सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च यः” इति । निजधर्माविरोधेनेत्यनेन निजधर्माविरोधी सामयिको धर्मो यथा सन्ध्यावन्दनवेलायां सर्वैरेव स्वव्यापारपरिहारेण, राजभवनं प्रत्यागन्तव्यं यो नायास्यति प्रथमसाहसं दण्ड्यः इति नासौ रक्ष्य इत्यर्थोद्गतम् । कात्यायनोऽपि “अवरोधेन धर्मस्य निर्जितं राजशासनम् । तस्यैवाचरणं पूर्वं कर्त्तव्यन्तु नृपाज्ञयेति” । धर्मस्य श्रौतस्मार्त्तादि-

धर्म्मस्य निर्ज्जितं कृतमित्यर्थः "राज्ञा प्रवर्त्तितान् धर्म्मान् यो नरो नानुपालयेत्। गर्ह्यः स पापी दण्ड्यश्च लोपयन् राजशासनम्" इति। विचित्रबुद्धिभिः समुदायिभिरनेकैरैकमत्येन कार्य्यकरणासम्भवात् द्वित्राः पञ्च वा कार्य्यचिन्तकाः कर्त्तव्या इत्याह बृहस्पतिः "द्वौ त्रयः पञ्च वा कार्य्याः समूहहितवादिनः। कर्त्तव्यं वचनन्तेषां ग्रामश्रेणिगणादिभिरिति"। कार्य्यचिन्तकेषु हेयोपादेयान्दर्शयति स एव "विद्वेषिणो व्यसनिनः शालीनालसभीरवः। लुब्धातिवृद्धबालाश्च न कार्य्याः कार्य्यचिन्तकाः। शुचयो वेदधर्म्मज्ञाः दक्षा दान्ताः कुलोद्भवाः। सर्व्वकार्य्यप्रवीणाश्च कर्त्तव्यास्तु महत्तमाः" इति। शालीनाः अधृष्टाः कार्य्यचिन्तकाः समुदायकार्य्यसाधकविचारकाः। कार्य्यचिन्तकानामपि समूहहितवादिनां वचनं सर्व्वैः समूहिभिः कार्य्यमित्याह याज्ञवल्क्यः "कर्त्तव्यं वचनं सर्व्वैः समूहहितवादिनाम्" इति। समूहप्रतिकूलस्य प्रथमसाहसं दण्डमित्याह स एव "यस्तत्र विपरीतः स्यात् स दाप्यः प्रथमं दमम्" इति। प्रथमं पूर्व्वसाहसम्। कात्यायनोऽपि "युक्तियुक्तं वचो हन्याद् वक्तुर्योऽनवकाशतः। अयुक्तञ्चैव यो ब्रूयात् स दाप्यः पूर्व्वसाहसम्" इति। बृहस्पतिरपि "यस्तु साधारणं हिंस्यात् क्षिपेत्त्रैविद्यमेव वा। संविक्रियां विहन्याच्च स निर्व्वास्यस्ततः पुरात्" इति। साधारणम् समुदायप्राहृतं दण्डादि द्रव्यम्। हिंस्यात्। दण्डादेः साहाय्यकरणान्नाशयेत् क्षिपेत् वा तिरस्कुर्य्यादित्यर्थः। समूहिनामप्यधर्म्मेण द्वेषादिना कार्य्यकरणे दण्डमाह स एव "बाधां कुर्य्युर्यदेकस्य सम्भूता द्वेषसंयुताः। राज्ञा तु विनिवार्य्यास्ते शास्याश्चैवानुबन्धतः" इति। अनुबन्धतः निग्रहतारतम्यानुसारेण। मुख्यानामपराधविशेषे दण्डविशेषमाह याज्ञवल्क्यः "गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लङ्घयेच्च यः। सर्व्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत्" इति। मुख्यदण्डने समूहस्यैवाधिकारः। अतएव कात्यायनः "साहसी भेदकारी च गणद्रव्यविनाशकः। उच्छेद्याः सर्व्व एवैते विख्याप्यैव नृपे भृगुरिति"। नृपे विख्याप्य गणेनोच्छेद्या इत्यर्थः। समूहाशक्तौ तस्य दण्डो राज्ञा विधेयः। अतएव मनुः "यो ग्रामदेशसङ्घानां कृत्वा सत्येन संविदम्। विसंवदेन्नरो लोभात्तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत्। निगृह्य दापयेच्चैनं समयव्यभिचारिणम्। चतुःसुवर्णान् षण्निष्कान् शतमानञ्च राजतम्। एवं दण्डविधिं कुर्य्याद्धार्म्मिकः पृथिवीपतिः। ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम्" इति। एतेषां प्रवासनचतुःसुवर्णषण्निष्कशतमानरूपाणां चतुर्णां दण्डानां जातिविद्यागुणाद्यपेक्षया व्यवस्था कल्पनीया। यत्तु कश्चिदेतेषां चतुर्णां दण्डानां क्रमेण ब्राह्मणादिचतुर्व्वर्णविषयत्वमित्याह तदज्ञानविजृम्भितम्। एतादृशव्यवस्थायां प्रमाणाभावात्। ब्राह्मणस्य प्रवासनं क्षत्रियादीनाञ्चतुःसुवर्णादि दण्ड इत्यस्यानुचितत्वाच्च। मर्म्मोद्घाटकादीनां पुरान्निर्व्वासनमेव दण्ड इत्याह बृहस्पतिः "अरुन्तुदः सूचकश्च भेदकृत्साहसी तथा। श्रेणिपूगनृपद्विष्टः क्षिप्रं निर्व्वास्यते ततः" इति। अरुन्तुदः मर्म्मोद्घाटकः। सूचकः पिशुनः। पिशुनौ खलसूचकावित्यभिधानात्। भेदकृत् समुदायिषु वैमत्यकृत्। समूहस्थानान्निर्व्वास्यते समूहेनेति शेषः। न च समूहस्य दण्डकरणेऽनधिकारात् समूहेनेति शेषकरणमयुक्तमिति वक्तव्यम्। पूर्व्वोक्तकात्यायनवचनेन समूहस्यैव मुख्यदण्डनेऽधिकारस्य प्रतिपादितत्वात् "पूगश्रेणिगणाध्यक्षाः पुरदुर्गनिवासिनः। वाग्धिग्दण्डपरित्यागं प्रकुर्य्युः पापकारिणाम्। तैः कृतं यत् स्वधर्म्मेण निग्रहानुग्रहं नृणाम्। तद्राज्ञानुमन्तव्यं निसृष्टार्था हि ते स्मृताः" इति बृहस्पतिनाप्यभिधानाच्च। वाग्दण्डः पापिष्ठोऽसीत्यादि भाषणम्। धिग्दण्डो धिक्त्वामिति भाषणम्। परित्यागोऽसद्व्यवहार्य्यत्वकरणं निर्व्वासनं वा। उभयत्रापि लोके परित्यागशब्दप्रयोगदर्शनात्। एतच्चार्थदण्डादेरुपलक्षणार्थम्। निग्रहानुग्रहमित्येतेन पुनःशब्देनाभिधानात् निसृष्टार्था अज्ञातकार्य्याः। नारदोऽपि "पृथग्गणांस्तु ये भिन्द्युस्ते विनेया विशेषतः। आवहेयुर्भयं घोरं व्याधिवत्ते ह्युपेक्षिताः" इति। गणान् श्रेण्यादिरूपान्। बृहस्पतिरपि "तत्र भेदमुपेक्षां वा यः कश्चित् कुरुते नरः। चतुःसुवर्णं षण्निष्कांस्तस्य दण्डो विधीयते" इति। सुवर्णचतुष्टयषण्निष्कयोः अज्ञानादितारतम्यानुसारेण गुणवद्गुणवद्विषयत्वेन वा व्यवस्था कल्प्या। पाषण्ड्यादिपर्व्वसमूहेषु राज्ञा यथा वर्त्तितव्यन्तदाह नारदः "यो धर्म्मः कर्म्म यच्चैषामुपस्थानविधिश्च यः। यच्चैषां वृत्त्युपादानमनुमन्येत तत्तथेति"। धर्म्मः सत्यवदनादिः। कर्म्म प्रातःपर्य्युषितभिक्षाटनादिः उपस्थानविधिः समूहकार्य्यार्थं घण्टादिध्वनिमात्रेण समाग-

पादौ सेवनम्। सत्युपादानजीवनाय तापसवेषपरिग्रहः। एषां पाषण्डिनामित्यर्थः। अन्यदपि राजकृत्यमाह स एव "प्रतिकूलञ्च यद्राज्ञः प्रकृत्या च मतञ्च यत्। बाधकञ्च यदर्थानां तत्तेभ्योऽपि निवर्त्तयेत्" इति। यद्राज्ञः प्रतिकूलम् "यथा यस्य राष्ट्रस्तु कुरुते स्वुद्रोधर्म्म विवेचनम्। तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं बलं कोशश्च नश्यति" इति। एवञ्च साधिकादिक्षुद्रविवादे धर्मविवेचनं च यद्राज्ञ इत्यस्योदाहरणमन्तव्यम्। प्रकृत्या स्वभावत एव मतम् अवज्ञातार्थं पाषण्डादिषु ताम्बूलभक्षणादिकम्। यच्चार्थानां बाधकन्धननाशकचौरादिसंबाधादिकं तत्तेभ्योऽपि निवर्त्तयेत्। यथा तेन कुर्वन्ति तथा कुर्य्यादित्यर्थः। अन्यदपि निवर्त्त्यमाह स एव "दोषवत्करणं यत्स्यादनाम्नायप्रकल्पितम्। प्रवृत्तमपि तद्राजा श्रेयस्कामो निवर्त्तयेत्"। लोभादिदोषवत्करणं श्रुतिस्मृतिविरुद्धं विधवादौ वेश्यात्वादिकं पाषण्डादिभिः प्रकल्पितम्। तद्बहुकालप्रवृत्तमपि राज्ञा निवर्त्तनीयमित्यर्थः। त्रैविद्यानां प्रतिपादितं धर्मं श्रेण्यादिष्वतिदिशति याज्ञवल्क्यः "श्रेणिनैगमपाषण्डिगणानामप्ययं विधिः। भेदञ्चैषां नृपो रक्षेत् पूर्ववृत्तिं च पालयेत्" इति। समूहकार्यार्थमागताय यद्राज्ञा समूहपूजार्थं दत्तन्तद्यदि समूहायासौ न ददाति तदा तद्दत्तं एकादशगुणं दाप्य इत्याह स एव "समूहकार्य्यप्रायातान् कृतकार्यान् विसर्जयेत्। सदानमानसत्कारैः पूजयित्वा महीपतिः। समूहकार्य्यं प्रहिता यल्लभेत तदर्पयेत्। एकादशगुणं दाप्यो यद्यसौ नार्पयेत् स्वयम्" इति। यल्लभेत समूहसम्माननार्थमिति शेषः। यतो राजदत्तं सर्वसाधारणमतो यथांशतो विभागं कृत्वा ग्राह्यं निस्वादिभ्यो वा दातव्यमित्याह बृहस्पतिः "ततो लभ्येत यत्किञ्चित् सर्वेषामेव तत्समम्। षण्मासिकं मासिकं वा विभक्तव्यं यथांशतः। देयं वा निःस्ववृद्धान्धस्त्रीबालातुररोगिषु। सान्तानिकादिषु तथा धर्म एष सनातनः" इति। एकस्य पुरुषस्य षण्मासनिर्वाहाय पर्य्याप्तं कुटुम्बस्य वैकस्य षण्मासनिर्वाहाय पर्य्याप्तं, लब्धं वा यथांशतः स्वस्वांशानुरूपेण विभजनीयन्निस्वादिभ्यो वा देयमिति तात्पर्यार्थः राजप्रसादलब्धवदृणमपि सर्वेषां सममित्याह स एव "यत्तैः प्राप्तं रक्षितं वा गणार्थं वा ऋणं कृतम्। राजप्रसादलब्धञ्च सर्वेषामेव तत्समम्" इति। अयमर्थः। तैः समूहकार्य्यार्थं प्रहितैर्यल्लोभाद्विवादावधिं क्षेत्रारामादिकं धर्माधिकरणे न्यायतः प्राप्तम्। यच्च परैरपह्रियमाणं रक्षितं यच्च समूहप्रयोजनार्थमुपात्तमृणम्, यच्च राजप्रसादलब्धं तत् सर्वं सर्वेषां समुदायिनां सममिति। गणकृतमृणं सर्वेषां सममित्यस्य कश्चिदपवादमाह कात्यायनः "गणमुद्दिश्य यत्किञ्चित् कृत्वर्णं भक्षितं भवेत्। आत्मार्थं विनियुक्तं वा देयं तैरेव तद्भवेत्" इति। तैः मुख्यैः। ये तु समुदायानुपहाकृदन्तर्भावं प्राप्ताः ये च समुदायक्षोभादिना ततो बहिर्भूतास्तान् प्रत्याह स एव "गणानां श्रेणिवर्गाणां गताः स्युर्येऽपि मध्यताम्। प्राक्तनस्य धनर्णस्य समांशाः सर्व एवेति। तथैव भोज्यवैभव्यदानधर्मक्रियासु च। समूहस्थोऽंशभागी स्यात् प्रागगतस्त्वंशभाङ्नत्विति"। [२रचनायाञ्च।

संविधान न० सम्+वि+धा—ल्युट्। १उपाये २आयोजने

संविषा स्त्री संमर्दितं विषं यया प्रा० ब० धातुजस्य उत्तरपदलोपः। अतिविषायाम् (आतइच्) शब्दच०।

संवीक्षण न० सम्यग्वीक्ष्यते अन्विष्यते वा सम्+वि+ईक्ष-भावे ल्युट्। १सम्यग्दर्शने २दृष्टवस्तुनोलाभाय अन्वेषणे च।

संवीत त्रि० सम्+व्येञ्—क्त। १आवृते २रुद्धे च अमरः। सम्+वि+इण-क्त। ३सङ्गते। [वर्णोच्चारणाभ्यन्तरयत्ने च

संवृत त्रि० सम्+वृ-क्त। १आवृते २कृतगोपने ३संवाहरूपे

संवेग पु० सम्+विज—घञ्। १भयादिना त्वरायाम् अमरः २सम्यग् वेगे च। [युच्। संवेदनाप्यत्र स्त्री।

संवेद पुं सम्+विद—घञ्। ज्ञाने अमरः। स्वार्थे णिच्—

संवेश पु० सम्यक् विशत्यत्र सम्+विश—आधारे घञ्। १निद्रायाम् अमरः। संपूर्वकस्य तस्य निद्रार्थकत्वात्तथात्वम्। यथा "संविष्टः कुशशयने निशां निनायेति" रघुः। २पीठे हेमच० ३स्त्रीरतिबन्धभेदे मेदि०।

संवेशन न० सम्+विश—णिच्-ल्युट्। रतिक्रियायां हेमच० तदुत्तरं हि निद्राधिक्येन तस्या निद्राहेतुत्वात्तथात्वम्।

संव्यान न० संवीयते सम्+व्येञ्—कर्मणि ल्युट्। १उत्तरीयवस्त्रे अमरः। २वस्त्रमात्रे मेदि०।

संशप्तक पु० सम्यक् शप्तमङ्गीकारो यस्य कप्। प्रतिज्ञाय संग्रामादनिवर्त्तिनि सैन्ये नारायणीये सैन्यभेदे च तेषां प्रतिज्ञा यथा "ब्राह्मणांस्तर्पयित्वा च निष्क्रन्दत्त्वा पृथक् पृथक्। गाश्च वासांसि च पुनः समाभाष्य परस्परम्। प्रज्वाल्य कृष्णवर्त्मानमुपगम्य रणे व्रतम्। तस्मिन्नग्नौ तदा चक्रुः प्रतिज्ञां दृढनिश्चयाः।

श्वसतां सर्वभूतानामुच्चैर्वाचोऽबभाषिरे। ते च धनञ्जयवधे प्रतिज्ञाश्चापि चक्रिरे। ये वै लोकाश्चानृतिनां ये च वै ब्रह्मघातिनाम्। मद्यपस्य च लोका ये गुरुदाररतस्य च। ब्रह्मस्वहारिणश्चैव राजपिण्डापहारिणः। शरणागतं वा त्यजतो याचमानं तथा घ्नतः। अगारदाहिनाञ्चैव ये च गां निघ्नतामपि। अपकारिणाञ्च ये लोका ये च ब्रह्मद्विषामपि। स्वभार्य्यामृतुकालेषु यो मोहान्नाभिगच्छति। श्राद्धमैथुनिकानाञ्च ये चाप्यात्मापकारिणाम्। न्यासापहारिणां ये च श्रुतं नाशयताञ्च ये। क्लीबेन युध्यमानानां ये च दीनानुसारिणाम्। नास्तिकानाञ्च ये लोका येऽग्निमातृपरित्यजाम्। तानाप्नुयामहे लोकान् ये च पापकृतामपि। यद्यहत्वा वयं सर्वे निवर्त्तेम धनञ्जयम्। तेन चाभ्यर्द्दितास्त्रासाद्भवेम हि पराङ्मुखाः। यदि त्वसुकरं लोके कर्म कुर्य्याम संयुगे। इष्टान् लोकान् प्राप्नुयाम वयमद्य न संशयः। एवमुक्त्वा ततो राजंस्तेऽभ्यवर्त्तन्त संयुगे। आह्वयन्तोऽर्जुनं वीराः पितृजुष्टां दिशं प्रति" भा०द्रो० १७अ०।

संशय पु० सम्+शी-अच्। सन्देहे एकस्मिन् धर्म्मिणि भावाभावयोः, विरुद्धधर्मद्वयस्य वा सन्देहे। यथा पर्वतो वह्निमान्न वा, अयं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति। "स संशयो भवेद्यो धीरेकत्राभावभावयोः। साधारणादिधर्मस्य ज्ञानं संशयकारणम्" भाषा० "एकधर्म्मिकविरुद्धभावाभावप्रकारकं ज्ञानं संशयः इत्यर्थः। साधारणेति। उभयसाधारणो यो धर्मस्तज्ज्ञानं संशयकारणम्। यथा उच्चैस्तरत्वं स्थाणुत्वसाधारणं ज्ञात्वा अयं स्थाणुर्न वेति सन्दिग्धे। एवम् असाधारणज्ञानं तत्कारणम्। यथा शब्दत्वं नित्यानित्यव्यावृत्तं शब्दे गृहीत्वा शब्दो नित्यो न वेति सन्दिग्धे। विप्रतिपत्तिस्तु शब्दो नित्यो न वेत्यादिशब्दात्मिका न संशयकारणम्। शब्दव्याप्तिज्ञानादीनाम् निश्चयमात्रजनकत्वस्वाभाव्यात्। किन्तु तत्र शब्देन कोटिद्वयज्ञानं जन्यते। संशयस्तु तत्र मानस एवेति। एवं ज्ञाने प्रामाण्यसंशयाद्वु विषयसंशय इति। एवं व्याप्यसंशयादपि व्यापकसंशय इत्यादिकं बोध्यम्। किन्तु संशये धर्मिज्ञानं धर्मीन्द्रियसन्निकर्षो वा कारणमिति" सि०मु०। "समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः" न्यायसू०। "समानधर्मोपपत्तेर्विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति स्थाणुपुरुषयोः समानं धर्ममारोहपरिणाहौ पश्यन् पूर्वदृष्टञ्च तयोर्विशेषं बुभुत्समानः किंस्विदित्यन्यतरन्नावधारयति यदनवधारयति तदनवधारणं ज्ञानं संशयः समानयोर्धर्ममुपलभे विशेषमन्यतरस्य नोपलभे इत्येषा बुद्धिरपेक्षा संशयस्य प्रवर्त्तिका वर्त्तते, तेन विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः। अनेकधर्मोपपत्तेरिति समानजातीयमसमानजातीयञ्चानेकं तस्यानेकस्य धर्मोपपत्तेर्विशेषस्योभयथा दृष्टत्वात् समानजातीयेभ्योऽसमानजातीयेभ्यश्चार्था विशिष्यन्ते। गन्धवत्त्वात् पृथिवी अबादिभ्यो विशिष्यते गुणकर्मभ्यश्च, अस्ति च शब्दे विभागजत्वं विशेषः, तस्मिन् द्रव्यं गुणः कर्म वेति सन्देहः विशेषस्योभयथा दृष्टत्वात् किं द्रव्यस्य सतो गुणकर्मभ्यो विशेष आहोस्विद्गुणस्य सत इति अथ कर्मणः सत इति विशेषापेक्षा अन्यतमस्य व्यवस्थापकं धर्मं नोपलभे इति बुद्धिरिति। विप्रतिपत्तेरिति व्याहतमेकार्थदर्शनं विप्रतिपत्तिः व्याघातो विरोधोऽसहभाव इति। अस्त्यात्मेत्येकं दर्शनम् नास्त्यात्मेत्यपरम्, न च सद्भावासद्भावौ सहैकत्र सम्भवतः, न चान्यतरसाधको हेतुरुपलभ्यते तत्र तत्त्वानवधारणं संशय इति। उपलब्ध्यव्यवस्थातः खल्वपि सच्चोदकमुपलभ्यते तडागादिषु मरीचिषु वाऽविद्यमानमुदकमिति ततः क्वचिदुपलभ्यमाने तत्त्वव्यवस्थापकस्य प्रमाणस्यानुपलब्धेः किं सदुपलभ्यते अथासदिति संशयो भवति। अनुपलब्ध्यव्यवस्थातः सच्च नोपलभ्यते मूलकीलकोदकादि, असच्चानुत्पन्नं विरुद्धं वा, ततः क्वचिदनुपलभ्यमाने संशयः किं सन्नोपलभ्यते उतासदिति संशयो भवति विशेषापेक्षा पूर्ववत्, पूर्वः समानोऽनेकश्च धर्मो ज्ञेयस्थः, उपलब्ध्यनुपलब्धी पुनर्ज्ञातृस्थे, एतावता विशेषेण पुनर्वचनम्, समानधर्माधिगमात् समानधर्मोपपत्तेर्विशेषस्मृत्यपेक्षो विमर्श इति, स्थानवतो लक्षणवचनमिति समानम्" वा०भा०। "संशय इति लक्ष्यनिर्देशः विमर्श इत्यत्र विमर्शो विरोधार्थः दर्शिज्ञानार्थः एकस्मिन् धर्मिणीति पूरणीयं तेन एकधर्मिणि विरोधेन भावाभावप्रकारकं ज्ञानं संशयः तत्र कारणमुखेन विशेषलक्षणान्याह समानेत्यादि उपपत्तिर्ज्ञानं तथा च समानस्य विरुद्धकोटिद्वयसाधारणधर्मस्य ज्ञानादित्यर्थः। अनेकधर्मः असाधारणधर्मः तज्ज्ञानादित्यर्थः। तथा च साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानजन्योऽसाधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानजन्यश्चेत्यर्थः, विप्रतिपत्तिर्विरुद्धकोटिद्वयोपस्थापकः शब्दस्तस्मादित्यर्थः यद्यपि शब्दस्य न संशायकत्वं तथापि

अन्यतरकोटिद्वयोपस्थितौ मानसः संशय इति वदन्ति। उपलब्धेर्ज्ञानस्य अनुपलब्धेर्व्यतिरेकज्ञानस्य याऽव्यवस्था सद्विषयकत्वानिश्चायकत्वं प्रामाण्यसंशय इति फलितोऽर्थः, अन्ये तु उपलब्ध्यव्यवस्था प्रामाण्यसंशयः अनुपलब्धिर्विरोधिज्ञानः तदव्यवस्था ततः संशय इत्याहुः। वस्तुतस्तु प्रामाण्यसंशयस्य न संशयहेतुत्वं किं त्वगृहीताप्रामाण्यकज्ञानस्य विरोधितया इति प्रामाण्यसंशये तज्ज्ञानस्याविरोधितया साधारणधर्मदर्शनादित एव संशयोत्पत्तिरिति। उपलब्धीत्यादिकं तादृशस्थले संशयो न भवतीत्येतावन्मात्रपरं चकारो व्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशयहेतुत्वं समुच्चिनोतीति वदन्ति. विशेषापेक्षः कोटिस्मरणसापेक्षः। वस्तुतस्तु संशयधारावाहिकत्वं स्यादत आह विशेषेति विशेषं विशेषदर्शनम् अपेक्षते निवर्त्तकत्वेन तथा च विशेषदर्शननिवर्त्त्यत्वकथनमुखेन विशेषादर्शजन्यसंशय इत्युक्तम्" वृत्तिः। स च संशयो द्विविधः यथोक्तम् "द्विविधः संशयः बहिर्विषयकोऽन्तर्विषयकश्च बहिर्विषयकोऽपि दृश्यमानधर्मिकोऽदृश्यमानधर्मिकश्च तत्र दृश्यमानधर्मिको यथा उच्चत्वविशिष्टस्य धर्मिणो दर्शनात् अयं स्थाणुः पुरुषो वेति। अदृश्यमानधर्मिको यथा अरण्ये काटाद्यन्तरिते गोगवयादिविषाणमात्रदर्शनात् अयं गौर्गवयो वेति। वस्तुतस्तत्रापि विषाणधर्मिक एव सन्देहो विषाणमिदं गोसम्बन्धि गवयसम्बन्धि वेति विवक्षाभावाद्द्वैविध्याभिधानम्। यत् सामान्यं संशयहेतुस्तदनेकत्र दृष्टं संशायकम् एकत्र धर्मिणि वा दृष्टं संशयहेतुरित्यत्र प्रथमां विधामाह" उप० वृत्तिः। "इदन्तु बोध्यं संशयस्य प्रत्यक्षरूपः सन्निकर्षजन्यत्वात् अतएवोक्तं "परोक्षज्ञानमनाहार्य्यं निश्चयश्चेति ज्ञानान्तरादिति"। संशये च उभयप्रकारतानिरूपिता विशेष्यता एकैव। समुच्चये तु विशेष्यताद्वयमिति" गदाधरः।

संशयसम पु० जात्युत्तरभेदे "सामान्यदृष्टान्तयोरैन्द्रियकत्वे समाने नित्यानित्यसाधर्म्यात् संशयसमः" न्यायसू०। "अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वात् घटवदित्युक्ते हेतौ संशयेन प्रत्यव[illegible] सति प्रयत्नानन्तरीयकत्वे अस्त्येवास्य नित्येन [illegible]त्वेन साधर्म्यमैन्द्रियकत्वमस्ति च घटेनानित्येन [illegible]तो नित्यानित्यसाधर्म्यादनिवृत्तः संशय इति" वात्स्या०।

संशयस्थ त्रि० संशये तिष्ठति स्था-क। संशययुक्ते।

संशयात्मन् पु० संशय [illegible] यस्य। सन्दिग्धान्तःकरणे "संशयात्मा विनश्यतीति" "संशयात्मा निबध्यते"।

संशयालु त्रि० संशय+अस्त्यर्थे आलुच्। संशययुक्ते हेमच०

संशयितृ त्रि० सम्+शी-तृच्। संशयकर्त्तरि हेमच०।

संशरण न० संशीर्य्यतेऽनेन सम्+शॄ-करणे ल्युट्। रणारम्भे शब्दमा०। [वधे २तद्वति त्रि० सि०कौ०।

संशित त्रि० सम्+शो-क्त व्रते इत्त्वम्। १सम्पादितव्रतविषयक-

संशितव्रत त्रि० संशितं सम्यक् सम्पादितं व्रतमनेन। सम्यक्सम्पादितव्रते। [मार्जने च रत्नमा०।

संशुद्धि स्त्री सम्+शुध-क्तिन्। १सम्यक्शोधने २देहादि-

संश्चत् सम्+श्चुत्-क्विप्-वा बा० डति। कुहके उणादि०।

संश्यान त्रि० सम्+श्यै-क्त न सम्प्र०। सङ्कुचिते।

संश्रय पु० सम्+श्रि-भावे अच्। आश्रये।

संश्रव पु० सम्+श्रु-अप्। अङ्गीकारे अमरः। घञ्। संश्रावोऽप्यत्र पु०।

संश्रुत त्रि० सम्+श्रु-क्त। १अङ्गीकृते अमरः। २सम्यक्श्रुते।

संश्लिष्ट त्रि० सम्+श्लिष-क्त। १आलिङ्गिते २सम्बद्धे च।

संश्लेष पु० सम्+श्लिष-घञ्। १आलिङ्गने अमरः २सम्बन्धमात्रे च।

संसक्त त्रि० सम्+सञ्ज-क्त। १मिलिते २संबद्धे ३अव्यवहिते अमरः ४समन्ताद्विस्तीर्णे च "प्रान्तेषु संसक्तनमेरुशाखमिति" कुमारः। [सभायां अमरः।

संसद् स्त्री संसीदन्त्यस्याम् सम्+सद-सम्प्र० आधारे क्विप्।

संसरण न० सम्+सृ-ल्युट्। स्वादृष्टनिबद्धदेहस्वीकाररूपे १संसारे २असंबाधसेनागमने ३घण्टापथे अमरः। ४रणारम्भे मेदि०। ५सङ्गतौ शब्दच०।

संसर्ग पु० सम्+सृज-घञ्। १सम्बन्धे विभागानन्तरं "यत्तव धनं तन्ममेति" ज्ञातसमयेन एकत्रावस्थानरूपे २धनसम्बन्धे च पापिष्ठसंसर्गस्य पापभेदे कालभेदेन पातित्यादिजनकत्वं प्रा०वि० दर्शितं यथा

"तत्र पातकिसंसर्गस्य पापहेतुत्वमाह मनुः "ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः। महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह" इति। ननु तैः सहेति निर्द्देशात् महापातकिसंसर्गस्यैव पापहेतुत्वं लभ्यते न तु पातक्यन्तरसंसर्गस्य प्रायश्चित्तमपि महापातकिसंसर्गे एव मनुना दर्शितं यथा मनुः "एषां पापकृतामुक्ता चतुर्णामपि निष्कृतिः। पतितैः सम्प्रयुक्तानामिमाः शृणुत निष्कृतीः। यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः। स तस्यैव व्रतं कुर्यात् तत्संसर्गविशुद्धये" इति

समुच्चितोपनीतानां पततीत्यनेन सम्बन्धे बोधिते याजनादीनां समुच्चितानां सद्यः पातहेतुत्वं पूर्व्वोक्तमन्वादिवचनादेकैकेषां संवत्सरेणैव एवं संसर्गत्रये चतुर्भिः मासैः संसर्गद्वयेऽष्टभिर्मासैर्भोगद्वारेण पातहेतुत्वमूहनीयम्। तन्न कृत्वेति पदस्य याजनादिकर्मत्वेऽशक्तत्वात् किन्त्वन्विताभिधानलभ्यं तत् तदा च निरपेक्षाणामेवान्विताभिधानप्राप्तत्वादनुषङ्गाधिकरणन्यायाच्च तन्त्रता सत्यपि तन्त्रताभिधाने न समुच्चयः सर्व्वेभ्यो दर्शपौर्णमासाविव्यत्रेव समुच्चयबोधकस्य द्वन्द्वसमासादेरभावात्। न वा तन्त्रतायां समुच्चयो नियतः ग्रामभोज्यन्तां सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभेदित्यत्र व्यभिचारात् पततीति पाठस्य रत्नाकरलिखितत्वाच्च कथं पततीति पदावृत्तिः। न च सुमन्तुवचने याजनादीनामन्यतमेन वत्सरेण पातावगमादयोन्मिलितैः सद्यः पात इति कल्पनीयं निरपेक्षश्रुतिविरोधात् वक्ष्यमाणप्रकारेण वचनद्वयसामञ्जस्य सम्भवात्। उच्यते। गुरुलघुभेदेन द्विविधं याजनादिकं भवति तत्र गुरुणा ज्ञानकृतेन याजनादिना एकैकेन सद्यः पातः तेनैवाज्ञानकृतेन वारद्वयाभ्यासात्। लघुयाजनादावज्ञानकृते वत्सरेण पातः तस्मिन्नेव ज्ञानकृते वत्सरार्द्धेनेति व्यवस्था। तथा हि याजनं योनिसम्बन्धमित्यत्र देवलवचने पतितेन सहोषित्वा पूर्व्ववचने जानन्निति पदसम्बन्धाज्ज्ञानकृतत्वं दर्शितम्। गुरुत्वं च देवलवचनेनैव याजनाध्यापनयोरुपसंहाराद्दर्शितम्। यथा देवलः "आचार्य्यादुन्नतनियमशुश्रूषादिभिस्त्रयीविद्योपादानमध्ययनं तस्य चाचारान्वयः प्रज्ञानसामर्थ्यभक्तिशीलशुश्रूषोपनताय शिष्याय प्रदानमध्यापनम्। पशुसोमाज्यपुरोडाशसोमौषधिचरुप्रभृतिभिर्हविर्भिः खदिरपलाशाश्वत्थन्यग्रोधोडुम्बरप्रभृतिभिः समिद्भिः स्रुक्स्रुवोदूखलमुसलकुठारशूर्पकृष्णाजिनदर्भग्रावपवित्रपात्रभाजनादिभिर्द्रव्योपकरणैरुद्गातृहोत्रध्वर्य्युब्रह्मादिभिर्ऋत्विग्भिः काम्यनैमित्तिकानां पश्वादिपूर्व्वकाणां यथोक्तदक्षिणानां यज्ञानां समापनं यजनम् एतेन याजनं व्याख्यातम्"। प्रकृतमनुसरामः। अत्र उपनयनपूर्व्वकमध्यापनं ज्योतिष्टोमादियज्ञानां याजनं च गुरु, तत्राद्यचर्य्यायौनं परिणयनरूपं गुरु मन्त्रहोमादिसाध्यत्वात्, स्त्र्यादिना पतितब्राह्मण्यागमनं वा ब्राह्मणस्य, तदपेक्षया पतितक्षत्रब्राह्मणीगमनपतितशूद्रागमनयोर्लघुत्वात्। सह भोजनं पतितान्नस्य पतितेन सहैकपात्रे भोजनं गुरु। उपनयनं विना वेदाध्ययनम्, अष्टकादियज्ञयाजनं पतितक्षत्रब्राह्मणीगमनं अपतितान्नस्य पतितेन सहैकपात्रे भोजनं पतितोच्छिष्टभोजनं वा पूर्व्वोक्तयाजनाद्यपेक्षया लघु। देवलवचने ज्ञानतो गुरुणा याजनादिना संवत्सरेण पतनमिति गम्यते। ज्ञानतः सकृत्कृतेन येन पतनं तेनाज्ञानतो वारद्वयाभ्यासेन। अज्ञानतो वत्सरेण येन पतनं तेन ज्ञानतः षण्मासैरिति वचनद्वयसामञ्जस्यं तथा च लघुयाजनविषये संवर्त्तः "एभिः संसर्गमायाति यः कश्चित् काममोहितः। षण्मासानब्दमेकं वा ब्रह्महत्याव्रतञ्चरेत्"। कल्पतरुकारस्याप्येष स्वरसः। अतएव कूर्म्मपुराणं "याजनं योनिसम्बन्धं तथैवाध्यापनं द्विजः। कृत्वा सद्यःपतेत् जानन् सह भोजनमेव च। अज्ञानादथ वा मोहात् कुर्य्यादध्यापनं द्विजः। संवत्सरेण पतति सहाध्ययनमेव च"। अत्र पूर्व्ववचनं गुरुयाजनादिपरं द्वितीयवचनं लघुयाजनाद्यर्थम्। न च ज्ञानाज्ञानाभ्यामेव सद्योवचनसंवत्सरवचनयोः सामञ्जस्यं भविष्यति किं गुरुलघुव्यवस्थापनेनेति वाच्यं ज्ञानकृतादज्ञानकृतस्यार्द्धम् अज्ञानकृताच्च ज्ञानकृतस्य द्वैगुण्यं युक्तं यतः "स्यात्त्वकामकृते यत्तद्द्विगुणं बुद्धिपूर्व्वके" इति वचनात् अत्यन्तविप्रकर्षस्यादृष्टत्वाच्च। देवलेन याजनादिवचनस्य गुरुयाजनादावुपसंहृतत्वात्सुमन्तुवचने चार्थाल्लघुयाजनाद्यवगतेस्तस्मादुक्तैव व्यवस्था। अथ गुरुसंसर्गकालं निरूप्याधुना लघुसंसर्गकालो निरूप्यते। तत्र संवर्त्तेनोक्तं याजनादिभ्यो लघूनां यानासनशयनैकपङ्क्तिभोजनानां चतुर्णां लघुतराणाञ्चालापस्पर्शनिश्वासानां मिलित्वा सप्तानां ज्ञानतो वत्सरेण पातहेतुत्वमज्ञानतो वत्सरद्वयेनेति तदेतत्प्रमाणशून्यं द्वन्द्वनिर्द्देशादेरभावात्। जिकनस्तु "आसंवत्सरात् पतति पतितेन सहाचरन्। सह यानासनाभ्यामिति" विष्णुवचने द्वयोर्द्वन्द्वनिर्द्देशात् यानासनादीनामष्टानां मध्याद्द्वयेन केनचित् संसर्गद्वयेन वत्सरेण पात एकैकशस्तु वत्सरद्वयेन एभ्योऽपि संलापादेर्लघुत्वात् सहयानादेर्द्विगुणकालेन साम्यापादकत्वम् एतच्च ज्ञानतः "जानन् संवत्सरं नर" इति वचनात् अज्ञानादेतद्द्विगुणकालेनेति। तन्न त्रयाणामपि द्वन्द्वनिर्द्देशात्। यथा मनुः "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्। याजनाध्यापनाद्यौनात् न तु यानाशनासनात्"। यथा याजनादिना प्रत्येकमज्ञानाद्वत्सरेण पातः तथा न यानादिभिः एभिस्तु मिलितैर्यानादिभिरित्यर्थः। तथा च

कूर्मपुराणे "ब्रह्महा मद्यपः स्तेनो गुरुतल्पग एव च। महापातकिनस्त्वेते यश्च तैः सह संवसेत्। संवत्सरन्तु पतितैः संसर्गं कुरुते तु यः। यानशय्यासनैर्नित्यं जानन् वै पतितो भवेत्"। तथा बृहस्पतिः "षाण्मासिके तु संयोगे याजनाध्यापनादिना। एकत्रासनशय्याभिः प्रायश्चित्तार्द्धमाचरेत्"। एकत्रासनशय्यापदेन लघुसंसर्गान्तरं लक्ष्यते अन्यथा बहुवचनानुपपत्तेः। यथा प्रोद्गातॄणां भक्षः फलचमसः इत्यत्र प्रोद्गातृशब्दस्य प्रोद्गातृप्रोद्गातृपरत्वमुक्तम्। यदा त्वेकत्रासनशय्यादिरिति पाठस्तदादिशब्दात् संसर्गान्तरलाभः अयन्त्वपपाठः रत्नाकरालिखितत्वात्। उच्यते। यानादीनां लघुसंसर्गाणां समुच्चितानां पातहेतुत्वं द्वन्द्वनिर्देशात् त्रयाणां द्वन्द्वनिर्देशो बहुषु वचनेष्ववगम्यते। अत्र च यानादीनामनियतत्वश्रवणात् लाघवात् एभिस्त्रिभिः लघुसंसर्गैर्वत्सरेण पततीत्येकैव श्रुतिः कल्पनीया सह यानासनाभ्यामित्यत्र सहशब्दादेककालत्वमवगम्यते एककाले चैकपीठाद्युपवेशनं स्पर्शनिश्वासालापलघुतरसंसर्गत्रयनियतमतस्तदर्थादेव गम्यते एभिस्त्रिभिर्लघुतरसंसर्गैरेको लघुसंसर्गः समानः अतस्तत्रापि लघुसंसर्गत्रयमेव मन्वादिवचनेषु सहशब्दाभावात् कालभेदेन सततपतितोपभुक्तासनाद्युपवेशनं ज्ञानतस्त्रिभिर्लघुसंसर्गैर्वत्सरेण साम्यम् एतच्च ज्ञानतः "जानन् संवत्सरम्" इति देवलवचनात् अज्ञानतो वत्सरद्वयेन एकैकशो ज्ञानाद्वत्सरत्रयेण अज्ञानात् वत्सरषट्केन संलापादीनाम् एकैकयानादिसमानत्वात् ज्ञानतो वत्सरत्रयेण पातः। अज्ञानतो वत्सरषट्केन ज्ञानादेकैकशो वत्सरनवकेन। अज्ञानादेकैकशोऽष्टादशभिर्वत्सरैरित्यर्थः। ननु संलापादीनां कथं यानादिभ्यो लघुत्वम्। उच्यते लघुप्रायश्चित्तश्रवणात् यथोशनाः "कृतलक्षणकैर्दर्शनस्पर्शनसम्भाषणादीनि वर्जयेत् दर्शने ज्योतिषां दर्शनं स्पर्शने सूर्यालम्भनं सम्भाषणे ब्राह्मणसम्भाषणमपां स्पर्शनञ्चेति"। कृतलक्षणकैः पतितैः पदादिचिह्नितैः, दर्शनञ्च न संसर्गः प्रकरणेऽपाठात् पतितस्पर्शनमत्र परम्परया ग्राह्यं साक्षात् स्पर्शने स्नानश्रवणात् तथा मनुः "दिवाकीर्त्तिमुदक्याञ्च पतितं सूतिकां तथा। शवं तत्स्पृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति"। पतितान्नभोजनपतितद्रव्यप्रतिग्रहयोश्च प्रत्येकं ज्ञानतः षड्भिर्मासैरज्ञानाद्वर्षेण पातित्यापादकत्वं यथा पतितानभिधायाह संवर्त्तः "एभिः संसर्गमायाति यः कश्चित् काममोहितः। षण्मासानब्दमेकं वा ब्रह्महत्याव्रतञ्चरेत्"। न चात्र ज्ञानाज्ञानकृतयोर्न संसर्गविषयत्वम् अविशेषश्रुतेर्यौनतुल्यत्वादेतयोः तथा च पतितान्नभोजनस्य संवत्सरेण पातहेतुत्वमाह देवलः "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्। भोजनासनशय्यादि कुर्वाणः सार्वकालिकम्"। भोजनं तदन्नभोजनं सार्वकालिकमनवच्छिन्नं भोजने च तथा दर्शनात् प्रतिग्रहेऽपि तथात्वमूहनीयं तयोः समानत्वदर्शनात् साम्ये हेतुमाह बृहस्पतिः "पतितानां गृहं गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च। मासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा"। मासोपवासो ज्ञानाभ्यासे तत्र च पञ्चदश धेनवः। चान्द्रायणमज्ञानाभ्यासे तत्र सार्द्धसप्त धेनवः। गृहं गत्वेति अनेकसंवत्सरेणेति। तथा मनुः "चाण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च। पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यन्तु गच्छति"। तथा रजकादीनभिधायाह यमः "भुक्त्वा चैषां स्त्रियो गत्वा पीत्वापः प्रतिगृह्य च। कृच्छ्राब्दं चरेज्ज्ञानादज्ञानादैन्दवद्वयम्"। पतितान्नभक्षणप्रायश्चित्तात् पतितस्पृष्टान्नभक्षणप्रायश्चित्तार्द्धेन ह्रासदर्शनादत्रार्द्धहानिः तेन ज्ञानतः पतितस्पृष्टान्नभोजने संवत्सरेण साम्यमज्ञानतो वत्सरद्वयेनेति। तथा प्रचेताः "पतितान्नन्तु यो भुङ्क्ते सप्ताहमुदके वसेत्। पानीयपानतश्चैव कुशवारि पिबेत्त्र्यहम्"। सप्ताहोदकवासे धेनुद्वयं कल्पते एतत् सकृदज्ञानविषयं सकृज्ज्ञानकृतपतितस्पृष्टान्नभक्षणे यमः "भुक्त्वोच्छिष्टोऽन्त्यजैः स्पृष्टः प्राजापत्यं समाचरेत्। अर्द्धोच्छिष्टे स्मृतः पादः पादः काकाशने तथा"। "अमेध्यपतितचाण्डालपुल्कसरजस्वलावधूतकुणिकुष्ठिकुनखिस्पृष्टानि भुक्त्वा कृच्छ्रमाचरेत्"। पातकिस्पृष्टपाकान्नभोजने तु संसर्गस्य किञ्चिद्व्यवधानात् पादहानिः तेन ज्ञानतः सपादवत्सरेणाज्ञानतः सार्द्धवत्सरद्वयेन साम्यम्। पातकिसङ्कीर्णपाकान्नभोजने तु ततोऽपि व्यवहितत्वादपरपादहानिः। तेनात्र ज्ञानकृते सार्द्धवत्सरेणाज्ञानतो वत्सरत्रयेण साम्यम्। पतितामान्नभक्षणे पतितसिद्धान्नभक्षणस्य चतुर्थभागः एवं पतितपानीयपानेऽपि चाण्डालान्नभक्षणे तथा दर्शनात्। "यथा विष्णुः चाण्डालान्नं भुक्त्वा त्रिरात्रमुपवसेत् सिद्धान्नं भुक्त्वा पराकः"। इत्यत्रामान्नम् उत्तरत्र सिद्धान्नदर्शनात् पराके च द्वादशोपवासाः। तथा प्रचेताः "पतितान्नन्तु यो भुङ्क्ते सप्ताहमुदके वसेत्। पानीयपानतश्चैव कुशवारि त्र्यहं

पिबेत्”। त्रिरात्रोपवासे चतुर्विंशतिपणमूल्यं काञ्चनं देयम्। एतदेव कुशवारिपाने किञ्चिदूनं देयम्। पतितोच्छिष्टभक्षणे तु पतितान्नभक्षणाद्द्वैगुण्येन पापाधिक्यम्। यथाङ्गिराः “चाण्डालपतितादीनामुच्छिष्टान्नस्य भक्षणे। द्विजः शुध्येत् पराकेण शूद्रः कृच्छ्रेण शुध्यति”। एतत् सकृद्ज्ञानविषयम्। पराके षट् धेनवः। सकृदज्ञानकृतपतितान्नभोजने धेनुद्वयं प्रचेतोवचने व्याख्यातम्। तेन ज्ञानतः पतितोच्छिष्टान्नभक्षणे मासत्रयेण पतितसाम्यम् अज्ञानतो मासषट्केन। उच्छिष्टान्नभक्षणवदुच्छिष्टप्रोञ्छनेऽपि व्यवस्था “उच्छिष्टभोजनञ्चैव तथा तस्य च मार्जनम्” इति देवलवचने साहचर्य्यदर्शनादिति। अत्र ज्ञातानेकपातकपुरुषसंसर्गादेकैव पापव्यक्तिरुत्पद्यते न भिन्ना कल्पनागौरवापत्तेः। पुरुषापराधस्य च संसर्गलक्षणस्य निमित्तकारणस्य तद्विशिष्टात्मनःसंयोगस्याप्यसमवायिकारणस्यैकत्वात्। प्रायश्चित्तन्तु गुरुसंसर्गस्यैव करणीयं गुरुणा प्रायश्चित्तेन लघुनः पापस्य क्षयाभिधानात्। तथानेकमहापातकिपुरुषसंसर्गपापव्यक्तिभेदेऽपि देशकालकर्त्रैक्ये तन्त्रताया उक्तत्वात्तन्त्रेणैव प्रायश्चित्तम्। जिकनस्तु युगपदनेकब्राह्मणवधवद्युगपदनेकपातकिसंसर्ग एव तन्त्रता। क्रमकृते तु ब्राह्मणवधवदावृत्तिरेव प्रायश्चित्तस्येति तन्न ब्रह्मवधेऽपि क्रमकृते प्रायश्चित्ततन्त्रताया उक्तत्वात्। युगपदनेकब्रह्मवध एव ज्ञानाज्ञानाभ्यां विशिष्टमरणयावज्जीवव्रतलक्षणप्रायश्चित्तभेदेन तन्त्रताऽभावस्य श्रीमहादेवपादैर्दर्शितत्वात्। इह तु तद्वत् प्रायश्चित्तवैशिष्ट्ये प्रमाणं नास्ति तथा शुद्धस्येव महापातकिनोऽपि पातक्यन्तरसंसर्गे पापमुत्पद्यत एव आहतब्रह्मवधवद्धेतोश्च समत्वात्। अन्यथा पातकिनश्चाण्डालान्नभक्षणेऽप्यदोषः स्यात्। तथा प्रतिक्षणं पूर्वपूर्वोत्पन्नपापव्यक्तिसहकृतोत्तरोत्तरसंसर्गोत्पन्ना एव पापव्यक्तयो महत्य उत्पद्यन्ते पूर्वापूर्वा चोत्पद्यैव विनश्यति वत्सरेणैव मूलपापकर्त्तृपापसमानदुरितापूर्वव्यक्तिरुत्पद्यते। सा च सम्पूर्णनरकफला वत्सराभ्यन्तरेऽल्पाल्पनरकफलिका अतएव प्रायश्चित्तवाक्यमप्येकम्। न तु भिन्नभिन्नाः समानाः पापव्यक्तयः समुदायात् सम्पूर्णनरकं फलम्। सम्पूर्णनरकफलस्य ब्रह्मवधादावेकपापव्यक्तिफलत्वदर्शनादिति”। अत्रेदं बोध्यम्। महापातकिसंसर्गस्यैव कलौ पापहेतुत्वं नान्यपापिसंसर्गस्य यथोक्तं पराशरेण “कृते सम्भाषणात् पापं त्रेतायाञ्चैव स्पर्शनात्। द्वापरे चान्नमादाय कलौ पतति कर्मणा”। कलौ सम्भाषणादिना न पातित्यं किन्तु कर्त्तुरेव कर्ममात्रेणैव पातित्यं न संस्पर्शनादिना। “आसनात् गात्रसंस्पर्शादित्यादि” पराशरवचनं महापातकिविषयमिति पराशरभाष्ये माधवाचार्य्य आह स्म।

संसर्गाभाव पु० संसर्गेण सम्बन्धेनावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावः। ध्वंसप्रागभावात्यन्ताभावरूपे भेदभिन्ने १अभावे २अत्यन्ताभावे च “प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभाव एव च। एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इष्यते” भाषा०। संसर्गाभावत्वं च अन्योन्याभावभिन्नाभावत्वं तत्र अन्योन्याभावस्य तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपतया तद्भिन्नस्य संसर्गाभावत्वोक्तेः। तादात्म्यातिरिक्तसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन संसर्गाभावस्य यौगिकताऽपि। संसर्गप्रतियोगिकाभावत्वं तु न लक्षणं तथात्वे खण्डनकारोक्तं दूषणमापतेत् तथा हि अभावस्य संसर्गप्रतियोगिकत्वे घटादिप्रतियोगिकत्वं बाध्येत द्रव्यगुणकर्मणां समवायिकारणेषु संसर्गस्य समवायसम्बन्धरूपतया तस्य नित्यत्वेन ध्वंसाधारे तत्संसर्गाभावस्य असम्भवात्। समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन बोधने तु प्रतियोग्यसत्त्वदशायां समवायस्य नित्यत्वेन तद्बुद्धेरसम्भवात्। संसर्गाभावस्य नञादिनिपातेन धातुना च बोध्यते तत्र निपातेन प्रातिपदिकार्थाभावस्य बोधने अनुयोगिनि सप्तम्यपेक्षा यथा गेहे घटो नास्तीति। क्रियार्थसंसर्गाभावस्य धात्वर्थादौ बोधने तु नायं नियमः यथा गगनं न पश्यति न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ तत्र दर्शने गगनकर्मत्वस्य कलञ्जभक्ष बलवदनिष्टसाधनत्वस्य नञा संसर्गाभावस्य बोधनान्न तत्र सप्तम्यपेक्षेति विवेकः।

कणा० सू० वृत्त्योश्चान्यथोक्तं यथा

“नास्ति घटो गेहे इति सतो घटस्य गेहसंसर्गप्रतिषेधः” कणा०सू०। “गेहे घटस्य यः संसर्गः संयोगस्तस्य प्रतिषेधः स च यदि कदाचिदपि न घटस्तदात्यन्ताभाव एव भविष्यतः प्रागभावो भूतस्य प्रध्वंसाभावः, नहि घटसंसर्गो गेहे नास्तीति प्रतीत्या भवितव्यमिति चेत् प्रतीत्या भवितव्यमित्यस्य कोऽर्थः यदि तद्विषयया प्रतीत्या भवितव्यमित्यापादनार्थस्तदेष्टापत्तिः अथ तदुल्लेखिन्येति तदा गेहे इत्यधिकरणोल्लेखस्यैव संसर्गोल्लेखपर्य्यवसानमाधारत्वस्यैव धर्मसम्बन्धाकारत्वात् तत् किं घटसत्ताक्षेपे ? अस्त्येवेति कोऽर्थस्तत्र समवेतः संयुक्तो वा

त्वाद्यैः समवेतघटस्य तत्राभावात् न द्वितीयः संयोगस्य निषेधात् नन्वेवं घटादीनां केवलान्वयित्वप्रसङ्गः ततस्संयोगसमवायान्यतरस्यैव सर्वत्र निषेधादिति चेन्न तदुभयनिषेधस्यैव घटनिषेधात्मकत्वात् तत् किं घटतत्संयोगयोरत्येकं तत्त्वं येन घटसंयोगनिषेधो घटनिषेधः स्यात् तत् किं घटतत्संयोगसमवायानेकं तत्त्वं येन तद्विधिरेव घटविधिः स्यात् न हि तौ यत्र निषेध्येते तत्र घटान्वयो येन केवलान्वयित्वं तस्य स्यात् तथा च यस्य यो विधिस्तन्निषेध एव तन्निषेध इति। यद्वा घटस्य समवायितया गेहेऽत्यन्ताभाव एव स एव गेहे घटो नास्तीति प्रतीतिविषयः कपाले संयोगितयैव। एवं सति केवलान्वयत्यन्ताभावप्रतियोगितया घटोऽसन् स्यादिति चेत् भवेदेवं यदि संयोगित्वसमवायित्वाभ्यां सर्वत्रासन् स्यादिति"।

संसर्गिन् त्रि० सम्+सृज-घिनुण्। १संसर्गयुक्ते विभागानन्तरम् (यत्तव धनं तन्ममेति) कृतसमयेन एकत्रावस्थानरूपसंसर्गयुक्ते २भ्रात्रादौ ३सम्बद्धे च।

संसार पु० संसरत्यस्मात् सम्+सृ-घञ्। १मिथ्याज्ञानजन्यसंस्काररूपवासनायां २देहारम्भकादृष्टभेदे ३स्वादृष्टोपनिबद्धदेहपरिग्रहे च आधारे घञ्। ४विश्वे। भावे घञ्। ५सङ्गतौ। संसारगतिप्रकारः शा०स्०भा० दर्शितो यथा "तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्" सू० "पञ्चाग्निविद्यामाश्रित्य संसारगतिप्रभेदः प्रदर्श्यते, वैराग्यहेतोस्तस्याजुगुप्सितेति चान्ते श्रवणात्। जीवो मुख्यप्राणसचिवः सेन्द्रियः समनस्को विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञापरिग्रहः पूर्वदेहं विहाय देहान्तरं प्रतिपद्यते इत्येतदवगतम्। "अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति" इत्येवमादेः "अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते" इत्येवमादेः संसारप्रकरणस्थाच्छब्दात्, धर्माधर्मफलोपभोगसम्भवाच्च। स किं देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैरसम्परिष्वक्तो गच्छति आहोस्वित् सम्परिष्वक्त इति चिन्त्यते। किं तावत् प्राप्तं असम्परिष्वक्त इति। कुतः करणोपादानवद्भूतोपादानस्याश्रुतत्वात्। "स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानः" इत्यत्र तेजोमात्राशब्देन करणानामुपादानं सङ्कीर्तयति, वाक्यशेषे चक्षुरादिसङ्कीर्तनात्। नैवम् भूतमात्रोपादानसङ्कीर्तनमस्ति। सुलभाश्च सर्वत्र भूतमात्राः, यत्रैव देह आरब्धव्यस्तत्रैव सन्ति। ततश्च तासां नयनं निष्प्रयोजनं, तस्मादसम्परिष्वक्तो यातीत्येवं प्राप्ते पठत्याचार्यः "तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः" इति। तदन्तरप्रतिपत्तौ देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैः सम्परिष्वक्तो रंहति गच्छतीत्यवगन्तव्यम्। कुतः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्। तथा हि प्रश्नः "वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति" इति। निरूपणञ्च प्रतिवचनं द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्सु पञ्चस्वग्निषु श्रद्धासोमवृष्ट्यन्नरेतोरूपा आहुतीर्दर्शयित्वा "इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति" इति। तस्मादद्भिः परिवेष्टितो जीवो रंहति व्रजतीति गम्यते"। सां०का० तत्प्रकारो दर्शितो यथा "संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम्" का० "नन्वस्त्वेतदेव शरीरं भोगायतनं पुरुषस्य, कृतं द्वयमानेन षाट्कौशिकेन शरीरेणेत्यत आह संसरतीति उपात्तमुपात्तं षाट्कौशिकं शरीरं जहाति हायं हायं चोपादत्ते, कस्मात्? निरुपभोगं यतः षाट्कौशिकं शरीरं विना सूक्ष्मं शरीरं निरुपभोगं, तस्मात् संसरति। ननु धर्माधर्मनिमित्तः संसारः न च सूक्ष्मशरीरस्यास्ति तद्योगः, तत्कथं संसरतीत्यत आह भावैरधिवासितं धर्माधर्मज्ञानाज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्यानैश्वर्याणि भावास्तदन्विता बुद्धिः तदन्वितञ्च सूक्ष्मशरीरमिति तदपि भावैरधिवासितं यथा सुरभिचम्पककुसुमसम्पर्काद्वस्त्रं तदामोदवासितं भवति तस्माद्भावैरेवाधिवासितत्वात् संसरति। कस्मात् पुनः प्रधानमिव महाप्रलयेऽपि तच्छरीरं न तिष्ठतीत्यत आह लिङ्गम् लयं गच्छतीति लिङ्गं हेतुमत्त्वेन चास्य लिङ्गत्वमिति भावः। स्यादेतत् बुद्धिरेव साहङ्कारेन्द्रिया कस्मान्न संसरति कृतं सूक्ष्मशरीरेणाप्रामाणिकेनेत्यत आह" "चित्रं यथाश्रयमृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथा छाया। तद्वद्विना विशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम्" का० "लिङ्गनात् ज्ञापनात् बुद्ध्यादयो लिङ्गं तत् अनाश्रितं न तिष्ठति। जन्मप्रायणान्तराले बुद्ध्यादयः प्रत्युत्पन्नशरीराश्रिताः प्रत्युत्पन्नतन्मात्रत्वे सति बुद्ध्यादित्वात् दृश्यमानशरीरवर्त्तिबुद्ध्यादिवत्। विना विशेषैरिति सूक्ष्मैः शरीरैरित्यर्थः। आगमश्चात्र भवति "अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलादिति"। अङ्गुष्ठमात्रत्वेन सूक्ष्मतामुपलक्षयति आत्मनो निष्कर्षासम्भवेन सूक्ष्ममेव शरीरं पुरुषस्तदपि हि पुरि स्थूलशरीरे शेते" त०कौ०।

संसारगुरु पु० ६त०। १कामदेवे त्रिका० २जगद्गुरौ च।

संसारचक्र न० संसारश्चक्रमिव। पुनःपुनर्जन्ममरणात्मके जीवस्य व्यापारभेदे स्वस्वकर्मणा देहग्रहणानन्तरं तत्तोपभुक्तशारीरकर्मणो नाशे मरणं तदनन्तरं च स्वकर्महेतुना-

रेण देवतिर्य्यगादिभावापत्तिरित्येवं सततगतागतप्रचुरत्वात् संसारस्य चक्रतुल्यत्वात् तथात्वम्। तदेतत् विष्णु पु० संसारचक्रनिरूपणे निरूपितं तत्र दृश्यम्।

संसारमार्ग पु० ६त०। योनिद्वारे त्रिका०। तत एव हि वहिर्निर्गमने मायानुगमनेति तस्य तथात्वम्।

संसारिन् त्रि० संसरति अदृष्टवशात् देहभेदमनुगच्छति सम्+सृ-णिनि। शरीराभिमानिनि जीवे।

संसिद्ध त्रि० सम्यक् स्वभावेन वा सिद्धः सम्+सिध-क्त। १स्वभावसिद्धे २सम्यग्निष्पन्ने च।

संसिद्धि स्त्री सम्+सिध-क्तिन्। १स्वभावे प्रकृतौ २सम्यग्निष्पत्तौ। सम्यक्सिद्धिर्यत्र। ३मुक्तौ च "कर्म्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः" गीता। [४मत्तस्त्रियाम् शब्दच०।

संसृति स्त्री सम्+सृ-क्तिन्। १संसारे २प्रवाहे च त्रिका०।

संसृष्ट पु० सम्+सृज-क्त। विभागानन्तरं सौहार्द्दात् पुनः स्वस्वधनेषु कृतसंसर्गयुते भ्रात्रादौ "विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः। पितृव्येणाथ वा प्रीत्या स तु संसृष्ट उच्यते" "बृहस्पतिपरिगणितव्यतिरिक्तेषु संसर्गकृतो विशेषो नादरणीयः परिगणनानर्थक्यात्" दायभा०। तत्सनविभागस्तत्र दर्शितो यथा "विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि। समस्तत्र विभागः स्यात् ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते" मनुः। "समस्तत्रेति सवर्ण्णभ्रातृसंसर्गाभिप्रायेण ब्राह्मणक्षत्रिययोस्तु पूर्व्वोक्तभागानुसारेण भागव्यवस्था बोद्धव्या। पूर्व्वोक्तज्यैष्ठांशनिषेधमात्रपरं हि समवचनम् अतएव बृह० "विभक्ता भ्रातरो ये तु संप्रीत्यैकत्र संस्थिताः। पुनर्विभागकरणे तेषां ज्यैष्ठ्यं न विद्यते" इति ज्येष्ठांशमात्रं निषेधति न तु भागसाम्यम्" दायभा०। तत्र भ्रात्रधिकारे विशेषस्तत्रोक्तो यथा "अन्योदर्य्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्य्यधनं हरेत्। असंसृष्ट्यपि चादद्यात् संसृष्टो नान्यमातृजः" याज्ञ०। अस्यायमर्थः। "संसृष्टी पुनरन्योदर्य्यः प्रथमं हरेत् न पुनरन्योदर्य्यमात्रम्। प्रथमं च हरन् सोदरं बाधित्वैव वा तेन सह वेत्यपेक्षायामुक्तम् असंसृष्ट्यपि सोदरो गृह्णीयात् सोदरपदमनुवर्त्तते ("सोदरस्य तु सोदरः इति वचनात्)। नान्यमातृज एव संसृष्टी गृह्णीयात् संसृष्टपदमेव वा सोदरमभिधत्ते अतएव बृहद्याज्ञ० "सोदरो नान्यमातृजः" इति जितेन्द्रियेण लिखितम्। तथा च पूर्व्वार्द्धस्य संसृष्टीत्यनुवर्त्तते तु च केवलमन्योदर्य्य एव संसृष्टी गृह्णीयात् किन्तु संसृष्ट्यपि सोदरो गृह्णीयादित्यर्थः। तेन असंसृष्टिना सोदरेण संसृष्टिना चासोदरेण विभज्य ग्रहीतव्यमत एवान्यथाद्धं प्रयुक्तवान्" दायभा०। "तस्मात् सोदरासोदरमात्रसद्भावे सोदराणामेव। सोदराणामेव मध्ये एकस्य संसृष्टत्वे तस्यैव असंसृष्टसोदरसंसृष्टासोदरसद्भावे च द्वयोरेव सापत्नमात्रसद्भावे प्रथमं संसृष्टस्य तदभावे चासंसृष्टासोदरस्येति" दायभा० एवं भ्रातृपुत्रेऽपि। २अन्यादिना संयुक्ते मेदि० ३संयुक्ते च। भावे क्त। ४सम्बन्धे।

संसृष्टि स्त्री सम्+सृज-क्तिन्। १संसर्गे २अलङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०५ पृ० दृश्यम्। ["संसृष्टस्य तु संसृष्टी" याज्ञ०।

संसृष्टिन् पु० संसृष्टमनेन इष्टा० इनि। संसृष्टभ्रात्रादौ

संस्कर्त्तृ त्रि० सम्+कृ-तृच् सुट् च। १संस्कारकारके २पाचके च "संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च खादकश्चेति घातकाः स्मृताः" मनुः।

संस्कार पु० सम्+कृ-घञ् सुट् च। सतोगुणान्तराधानरूपे १प्रतियत्ने यथा अलङ्कारादेरश्वादेर्वस्त्रादेश्च उद्दीपननिघर्षणमार्जनादयः, दर्पणादेर्निर्म्मलीकरणादिः ब्रीह्यादेश्च यज्ञाङ्गतासम्पादनाय वैदिकमार्गेण प्रोक्षणादिः। स च "संस्कारः पुंस एवेष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिषु" कुसुमा० उक्तेः पुरुषस्यैव धर्मः" न्यायमतम्। प्रोक्षिता एव ब्रीहयः पुरोडाशाय कल्पन्ते नाप्रोक्षिता इति प्रोक्षणादिजन्यसंस्कारो यज्ञाङ्गपुरडाशेष्विति द्रव्यधर्मः मीमांसकाः। एवं स्नानाचमनादिजन्याः संस्कारा देहे उत्पद्यमाना अपि तदभिमानिजीवे कल्प्यन्ते इति वेदान्तिनः। २स्मृतिहेतौ अनुभवजन्ये आत्मवृत्तिगुणभेदे पृथिव्यादिचतुष्टयस्थे ३वेगाख्ये गुणे, यथावस्थिततयास्थापनप्रयोजके स्थितिस्थापनाख्ये ४गुणभेदे च

"संस्कारभेदो वेगोऽथ स्थितिस्थापकभावने। मूर्त्तमात्रे तु वेगः स्यात् कर्म्मजो वेगजः क्वचित्। स्थितिस्थापकसंस्कारः क्षितौ केचिच्चतुर्ष्वपि। अतीन्द्रियः स विज्ञेयः क्वचित् स्पन्देऽपि कारणम्। भावनाख्यस्तु संस्कारो जीववृत्तिरतीन्द्रियः। उपेक्षानात्मकस्तस्य निश्चयः कारणं भवेत्। स्मरणे प्रत्यभिज्ञायामप्यसौ हेतुरुच्यते" भाषा० "नित्यः संस्कारो नास्ति वेगस्तु द्विविधः कर्म्मजवेगजभेदात् तत्र शरादौ नोदनजनितेन कर्म्मणा वेगो जन्यते तेन च पूर्व्वकर्म्मनाशादुत्तरं कर्म्म एवमुत्तरोत्तरमपि कर्म्म जायते। वेगं विना कर्म्मणः कर्म्मान्तराजनकत्वात् पूर्व्वकर्म्मनाशे उत्तरकर्म्मोत्पत्तिश्च न स्यात्। यत्र वेगवता कपालेन जनिते घटे वेगो जन्यते तत्र

वेगजो वेगः। स्थितिस्थापकसंस्कारश्चातीन्द्रियः शाखाकृष्टशाखादीनां परित्यागे यत् पूर्वदेशगमनं तत्र स्थितिस्थापकोहेतुः। उपेक्षात्मकनिश्चयेन भावनाख्यसंस्कारो जन्यते स च स्मरणे प्रत्यभिज्ञायां च हेतुः जीववृत्तिरतीन्द्रियश्च स च चरमफलनाश्यः क्वचित् रोगादिनाश्यः क्वचित् कालनाश्यः” सि०मु० अन्ये तु समानविषयकस्मरणमेव संस्कारनाशकम् अतएव “जायते च पुनः-पुनःस्मरणादृढतरस्संस्कारः” इति दीधितिकृत् इत्याहुः।

संस्कारत्वं तु न जातिरिति चक्रादौ व्यवस्थापितम्। ४व्याकरणाद्यायासजन्यव्युत्पत्तौ, व्याकरणोक्तदिशा शब्दानां ५साधनप्रकारे, विप्रादीनां वैदिककर्मार्हत्वप्रयोजके ७गर्भाधानादौ क्रियाकलापे ८पाके च। विप्रादीनां देहसंस्काराश्च अष्टाचत्वारिंशत् तच्छब्दे ५१० पृ० दर्शिताः। इदानीन्तनानां तु गर्भाधानाद्याविवाहान्ताः दशविधाः प्रसिद्धाः। तेषां च देह दोषनाशकता यथोक्तं हारीतेन “गर्भाधानवदुपेतो ब्रह्मगर्भं संदधाति पुंसवनात् पुंसीकरोति फलस्थापनात् मातापितृजपापाप्मानमपोहति रेतोरक्तगर्भोपघातः पञ्चगुणो जातकर्मणा प्रथममपोहति नामकरणेन द्वितीयं प्राशनेन तृतीयं चूडाकरणेन चतुर्थं स्नापनेन पञ्चममेतैरष्टाभिः संस्कारैर्गर्भोपघातात् पूतो भवति”। “स्नापनं समावर्त्तनम्” उपनयनस्य वेदग्रहणार्थत्वम् विवाहस्याग्निसाध्यश्रौतस्मार्त्तकार्यार्थत्वमितिविवेकः अतो दशविधाः। “गर्भाधानमृतौ पुंसः करणं स्पन्दनात् पुरा। षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तः प्रसवे जातकर्म च। अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः। षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्य्या यथाकुलम्। एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवम्” याज्ञ०। अत्र जातकर्मनिष्क्रमावधिकौ संस्कारौ बीजादिदोषनिवारकतयोक्तौ। अग्निस्थापनार्थस्य पञ्चविधः भूसंस्कारः तत्र दर्शितः ते च समूहनकुपलेपनसमुल्लेखनं सिकतोद्धरणमभ्युक्षणञ्चेति। दीक्षणीयतान्त्रिकमन्त्रसंस्काराश्च दशविधाः दीक्षा०त० दर्शिता यथा

शारदायाम् “मन्त्राणां दश कथ्यन्ते संस्काराः सिद्धिदायिनः। जननं जीवनं पश्चात्ताडनं बोधनं तथा। अथाभिषेको विमलीकरणाप्यायने तथा। तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंस्क्रियाः। मन्त्राणां मातृकायन्त्रादुद्धारो जननं१ स्मृतम्। प्रणवान्तरितान् कृत्वा मन्त्रवर्णान् जपेत् सुधीः। एतज्जीवनं२मित्याहुर्मन्त्रतन्त्रविशारदाः। मन्त्रवर्णान् समालिख्य ताडयेच्चन्दनाम्भसा। प्रत्येकं वायुना मन्त्री ताडनं३ तदुदाहृतम्”। वायुना वायुबीजेन “यमित्यनेन तं मन्त्री प्रसूनैः करवीरजैः। तन्मन्त्राक्षरसंख्यातैर्हन्याद् यान्तेन बोधनम्४”। यान्तेन रमित्यनेन इति “स्वतन्त्रोक्तविधानेन मन्त्री मन्त्रार्णसंख्यया। अश्वत्थपल्लवैर्मन्त्रमभिषिञ्चेद्विशुद्धये। स्वतन्त्रोक्तविधानेन मूर्ध्नि तोयेन देशिकः। नमोऽन्तं मन्त्रमुच्चार्य्य तदन्ते देवताभिधाम्। द्वितीयान्तामहं पश्चादभिषिञ्चाम्यनेन तु। तोयैरञ्जलिबद्धैश्चाप्यभिषिञ्चेत् स्वशक्तितः”। स्वतन्त्रोक्तविधानेन पुरश्चर्य्याप्रकरणोक्तविहिताञ्जलिना इत्यभिहितेन “सञ्चिन्त्य मनसा मन्त्रं ज्योतिर्मन्त्रेण निर्दहेत्। मन्त्रे मलत्रयं मन्त्री विमलीकरणं६ त्विदम्”। मलत्रयं मायिकं कार्मिणं मानसरूपम् “तारव्योमाग्निमनुयुग्दण्डी ज्योतिर्मनुर्मतः”। तारः प्रणवः व्योम हकारः अग्नीरेफः मनुरौकारः तद्युक्तोदण्डोऽनुस्वारः। तेन ओम् ह्रौं इतिमन्त्रः। “कुशोदकेन मन्त्रेण प्रत्यर्णं प्रोक्षणं मनोः”। प्रत्यर्णं प्रत्यक्षरम् “तेन मन्त्रेण विधिवदेतदाप्यायनं७ मतम्। मन्त्रेण वारिणा मन्त्रतर्पणं तर्पणं८ मतम्”। मन्त्रेण मूलमन्त्रेण। “मूलमन्त्रं समुच्चार्य्य तदन्ते देवताभिधाम्। द्वितीयान्तामहं पश्चात्तर्पयामि नमोऽन्तकम्”। इति पुरश्चर्य्योक्तक्रमेण लिखितमन्त्राधाररूपयन्त्रे। “तारमायारमायोगो मनोर्दीपन९मुच्यते”। तारः ओम् माया ह्रीं रमा श्रीम् “जप्यमानस्य मन्त्रस्य गोपनं१०त्वप्रकाशनम्। संस्कारा दश संख्याताः सर्वतन्त्रेषु गोपिताः। यान् कृत्वा सम्प्रदायाच्च मन्त्री वाञ्छितमश्नुते”।

देवप्रतिष्ठाङ्गसंस्काराश्च देवताप्रतिष्ठाशब्दे ३७२२पृ०दृश्याः। अन्येऽपि तत्तत्कर्माङ्गसंस्कारास्तत्तद्ग्रन्थे दृश्याः।

संस्कारवर्जित त्रि० ३त०। १गर्भाधानादिसंस्कारहीने २ब्रात्यादौ व्युत्पत्तिहीने च संस्कारहीनादयोऽप्यत्र।

संस्कृत त्रि० सम्+कृ—क्त सुट् च। १कृतसंस्कारे पदार्थे व्याकरणलक्षणाधीनसाधनयुक्ते २शब्दे ३पक्वे ४भूषिते ५शाखभेदे मेदि० ६शोधिते जटा०।

संस्कार पु० सम्+स्तॄ—अप्। १यज्ञे २शय्यायां हेमच० ३पल्लवादिरचितशय्यायां च “नवपल्लवसंस्तरे यथेति” कुमारः

संस्तव पु०सम्+स्तु—अप्। १परिचये अमरः २सम्यक्स्तुतौ च

संस्ताव पु० संस्तूयतेऽत्र सम्+स्तु—घञ्। यज्ञार्थं संस्तावकविप्राणां वासभूमौ अमरः।

संस्तुत त्रि० सम्+स्तु-क्त । १परिचिते २सम्यक्स्तुते च ।
संस्त्याय पु० सम्+स्त्यै-घञ् । १संघाते २निविड़संयोगरूपे सन्निवेशे अमरः । ३विस्तृतौ ४संस्थाने च मेदि० करणे घञ् । ५गृहे हेमच० ।
संस्थ त्रि० सम्+स्था-क । १अवस्थिते मेदि० २मृते शब्दर० ३चरे पु० मेदि० ४निवासके ५व्यवस्थिते ६व्यक्तौ ७क्रतुप्रकारभेदे ८समाप्तौ च हेमच० । ९प्रकारे "नैमित्तिकः प्राकृतिको नित्य आत्यन्तिकोलयः । संस्थेति कविभिः प्रोक्तश्चतुर्धाऽस्य स्वभावतः" इत्युक्ते १०प्रलये च ।
संस्था स्त्री सम्+स्था-अङ् । १न्याय्यपथावस्थितौ अमरः । २स्थितौ ३नाशे मेदि० ४यज्ञभेदे ५व्यवस्थायां ६व्यक्तौ ७सादृश्ये ८प्रान्ते च ।
संस्थान न० सम्+स्था-ल्युट् । १चतुष्पथे अमरः । २सन्निवेशे मेदि० ३आकारे ४अवयवारम्भकसंयोगभेदे ५मृत्यौ ६चिह्ने शब्दच० । ७सम्यक्स्थितौ च ।
संस्थित त्रि०सम्+स्था-क्त । १मृते अमरः २सम्यक्स्थिते च
संस्पर्शा स्त्री संस्पृश्यते सम्+स्पृश-कर्मणि घञ् टाप् । रजनीगन्धाख्ये अमरः ।
संस्फाल पु० सम्यक् स्फालः स्फुरणं यस्य । मेषे त्रिका० ।
संस्फुट त्रि० सम्+स्फुट-क्त । विकसिते शब्दच० ।
संस्फेट न० सम्+स्फुट-आधारे घञ् पृषो० । युद्धे भरतः
संस्फोट पु० सम्+स्फुट-आधारे घञ् । युद्धे अमरः ।
संहत त्रि० सम्+हन-क्त । १दृढसन्धौ अमरः । २मिलिते ३दृढे मेदि० । ४परार्थे मिलिते "संहतपरार्थत्वादिति" साङ्ख्यसू० । ४दृढसंयोगयुक्ते ५सम्यग् हते च । भावे क्त । ६संघाते न० । [मितपाणिद्वये अमरः ।
संहतल पु० संहतं संहननं सञ्जातं अस्ति-अस्-क । मि-
संहतपुष्पिका स्त्री संहतानि दृढसंयुक्तानि पुष्पाण्यस्याः कप् अत इत्त्वम् । मिश्रेयायां राजनि० ।
संहतजानु त्रि० संहते जानुनी यस्य । सञ्जजानुके अमरः वा कप् । तत्रार्थे ।
संहति स्त्री सम्+हन-क्तिन् । १समूहे अमरः । २सम्यग्हनने च । [१देहे अमरः २सङ्घाते ३वधे च ।
संहनन न० संहन्यते परार्थं संसृज्यते सम्+हन-ल्युट् ।
संहर्ष पु० सम्यक् हर्षः प्रा० सम्+हृष-घञ् वा । १आनन्दे २स्पर्द्धायां संहृष्यत्यनेन करणे घञ् । ३वायौ मेदि० ।
संहार पु० सम्+हृ-घञ् । १प्रलये हेमच० २नाशे ३संक्षेपे ४नरकभेदे अमरः । ५विसर्जने ६नाटिकाङ्गभेदे च

जटा० । "अस्तिताङ्गोरुरुश्चण्डः क्रोध उन्मत्त एव च । कपाली भीषणश्चैव संहारश्चाष्ट भैरवाः" तन्त्रसा० ।
संहारमुद्रा स्त्री संहाराख्यां विसर्जनाख्यां मुद्रा । तन्त्रोक्ते मुद्राभेदे तल्लक्षणम् "अधोमुखे वामहस्ते ऊर्द्ध्वास्यं दक्षहस्तकम् । क्षिप्त्वाङ्गुलीरङ्गुलीभिः संग्रह्य परिवर्त्तयेत् । प्रोक्ता संहारमुद्रेयमर्पणे तु प्रशस्यते" पदार्था० धृतवाक्यम् । अर्पणे आत्मनि देवार्पणे" ति०त० ।
संहिता स्त्री सम्यक् हितं प्रतिपाद्यं यस्याः । १मन्वादिप्रणीते धर्मशास्त्रे २पुराणे ३इतिहासादौ ४कर्मकाण्डप्रतिपादके वेदभागे च संहितापाठप्रकारस्तु ति०त० मल्लक्षणोक्तः चर्चाशब्दे २८५० पृ० दर्शितः । "परः सन्निकर्षः संहिता" पा०उक्ते ५पूर्वापरवर्णयोः अत्यन्तसन्निकर्षे तत्र नियमविशेषः कथ्यते "संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः । नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते" । [अमरः ।
संहूति स्त्री सम्+ह्वेञ्-क्तिन् । बहुभिः कृते आह्वाने
संहृत त्रि० सम्+हृ-क्त । १कृतसंहारे २सङ्कुचिते च ।
संहृति स्त्री० सम्+हृ-क्तिन् । संहारे ।
संह्राद पु० सम्+ह्राद-घञ् । शब्दभेदे ।
संह्रादिन् त्रि० सम्+ह्राद-णिनि । शब्दायमाने ।
संह्लाद पु० सम्+ह्लाद-घञ् । आनन्दभेदे ।
सकण्टक पु०सह कण्टकेन सहस्य सः । १करञ्जभेदे (नाटाकरञ्जा) रत्नमा० । २शैवाले शब्दच० ३कण्टकयुक्ते त्रि०
सकर्ण त्रि० सह कर्णेन श्रवणेन तद्व्यापारेण वा । १श्रुतिशीले जटा० २कर्णयुक्ते च ।
सकर्मक त्रि० सह कर्मणा सहस्य सः कप् । व्याकरणोक्ते कर्मयुक्तक्रियाबोधके धातौ "फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः । धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृतः" इत्युक्तदिशा धातोः सकर्मकत्वमवसेयम् ।
सकल त्रि० सह कलया अवयवसाम्यया चतुष्षष्ट्या कलाभिर्वा सहस्य सः । १सम्पूर्णे २समग्रे अमरः ३कलासहिते च
सकारण त्रि० सह कारणेन । कार्य्ये । [अन्तिके समीपे ।
सकाश पु० कशेन पीड़नं काशः कश-घञ् सह काशेन ।
सकुरुण्ड पु०सह समानः कुरुण्डेन । शाकरुण्डके राजनि०
सकुल पुंस्त्री० सह समानं कुलमस्य । १मत्स्यभेदे (शल) स्त्रीत्वे ङीप् । २समानवंशे त्रि० ।
सकुल्य त्रि० समाने कुले भवः यत् । अशौचविषये आचतुर्थसम्प्रदानाद्दमपुरुषमाने "दशाहेन सपिण्डास्तु शुध्यन्ति

प्रेतसूतके । निरावेश सकुल्यास्तु स्नात्वा शुध्यन्ति ब्राह्मणाः” इत्यु० । सपिण्डशब्दे दृश्यम् । [अन्ये ।

सकृत् अव्य० एक+नि० । १एकवारे अमरः । २विष्ठायां स्त्री

सकृत्प्रज पुंस्त्री० सकृत् एकवारं प्रजायते प्र+जन-ड । १काके अमरः स्त्रियां ङीष् । २एकवारजातापत्ये च ।

सकृत्फला स्त्री सकृत् फलति फल-अच् । कदलीवृक्षे राजनि०

सकृद्गर्भ पु० सकृत् गर्भो यस्य । खेसरे राजनि० एकवार गर्भवत्यां स्त्रियां स्त्री ।

सकृद्वीर पु० कर्म० । एकवीरवृक्षे राजनि० ।

सक्त त्रि० सन्ज-क्त । १आसक्ते २अविरते च हेमच० ।

सक्तु पु० सन्ज-तुन् किच्च । भ्रष्टयवादिचूर्णे (छातु) शब्दच० “मेषादौ सक्तवो देया वारिपूर्णा च गर्गरी” ति०त० ।

सक्तुफला(ली) स्त्री सक्तव इव क्षुद्राणि फलान्यस्याः वा ङीप् । शमीवृक्षे अमरः ङीबन्तः तत्रार्थे शब्दर० ।

सक्थि न० सन्ज-क्थिन् । १ऊरौ अमरः २शकटावयवभेदे च उणादि० । बहु० स्वाङ्गे अच्-समा० । दृढसक्थ इत्यादि । [इन्द्रियत्वे हेत्वादिवर्मः ।

सखण्डोपाधि पु० कर्म० । बहुपदार्थघटिते धर्मे यथा

सखि त्रि० सह समानं ख्यायते ख्या-डिन् नि० । सौहार्दयुक्ते अमरः । सखायौ सख्या सख्युरित्यादि ।

सखी स्त्री सखि+स्त्रीत्वे ङीप् । १सहचर्य्यां हेमच० २वयस्यायाम् अमरः ।

सख्य न० सख्युर्भावः यत् । १मित्रतायां २सौहार्दे च ।

सगन्ध पु०सह गन्धेन लेशेन वा सहस्य सः । १ज्ञातौ त्रिका० २गन्धयुते त्रि० ।

सगर पु० सह गरेण विषेण जातः । १सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे “सगरात् सागरोजातः” इति पुराणम् । स च इक्ष्वाकुनामराजतः यादव्यां जातः तत्सपत्न्या गरदानेऽपि स न ममार तत्कथा “तस्मा (कौर्वस्था)श्रमे च सा गर्भं सुषुवे ज्वलनप्रभम् । व्यजायत महाबाहुर्गरेणैव सह द्विज ! । सगरो नाम तेनाभूत् बालकोऽतिमनोहरः” पद्मपु० १३अ० । २विषयुक्ते त्रि० ।

सगर्भ पु० सह समानो गर्भोऽस्य । १सहोदरे भ्रातरि शब्दर० । सह गर्भेण । २गर्भयुक्ते मध्यवर्त्तिसूक्ष्मपत्र युक्ते कुशदूर्वादौ त्रि० स्त्रियां टाप् । [भ्रातरि ।

सगर्भ्य पु० समाने गर्भे भवः यत् सहस्य सः । सहोदरे

सगोत्र न० सह समानं गोत्रम् सहस्य सः । १कुले शब्दच० सह समं गोत्रमस्य । २ज्ञातौ त्रि० अमरः ।

सग्धि स्त्री अद-क्तिन् नि०सह ग्धया सहस्य सः । सहभोजने अमरः ।

सङ्कट त्रि० सम्+कटच् सम्+कट-अच् वा । १अल्पावकाशे स्थाने अमरः । २संबाधे ३दुःखे “नरोमुच्येत सङ्कटादिति” देवीमा० । ४देवीभेदे स्त्री ज्योतिषोक्ते दशाभेदे च स्त्री टाप् । दशाशब्दे ३४८४पृ० दृश्यम् ।

सङ्कथा स्त्री सम्+कथ-भावे अ । परस्परकथने हेमच० ।

सङ्कटाक्ष पु०सङ्कटं संबाधमक्षति अक्ष-अण् । धववृक्षे त्रिका०

सङ्कर पु० सम्+कॄ-कर्मणि अप् । १सम्मार्जन्यादिभिः क्षिप्ते रजसि अमरः । इतरजातिपुरुषेण इतरजातिस्त्रियां २जाते जातिभेदे । भावे अप् । ३मेलने ४परस्पराभावसामाधिकरण्ये सत्येकाधिकरणवृत्तित्वे च स च जातिबाधकः । “व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोऽथानवस्थितिः । रूपहानिरसंबन्धो जातिबाधकसंग्रहः” सि० मु० । यथा भूतत्वाभाववति मनसि मूर्त्तत्वस्य सत्त्वात् मूर्त्तत्वाभाववति च गगने भूतत्वस्य सत्त्वात् भूम्यादिभूतचतुष्टये चोभयोः सामानाधिकरण्यात् तयोर्न जातित्वम् । वर्णसङ्करजातिश्च नानाविधा दिङ्मात्रमत्रोच्यते “अथ सङ्करजात्यादि इत्युपक्रमे “विप्रान्मूर्द्धावसिक्तो हि क्षत्रियायां, विशः स्त्रियाम् । जातोऽम्बष्ठस्तु शूद्रायां निषादः पारशवोऽपि च” इत्यादि गरु० ९६अ० । “स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय ! जायते वर्णसङ्करः” गीता । ५अलङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०५पृ० दृश्यम् । ६संसर्गे स्पर्शादिसम्बन्धे चण्डालादिसङ्करे भवनादिदहनादि तत्र च प्रायश्चित्तादि प्रा०वि० उक्तं यथा

“अथ चाण्डालसङ्करप्रायश्चित्तम् । तत्र च्यवनः “चाण्डालसङ्करेषु भवनदहनं पूरणं सर्वभाण्डभेदनं दारवाणाम् तक्षणं शङ्खशुक्तिरजतचेलानामद्भिः प्रक्षालनं कांस्यताम्राणामाकरशुद्धिः सौवीरपयोदधितक्राणां परित्यागः शेषरसयवसद्रव्यरक्षणं गोमूत्रयावकाहारो मासं क्षपयेत् बालवृद्धस्त्रीणामर्द्धं प्रायश्चित्तम् आषोडशाद्बालः सप्तत्यूर्द्ध्वं स्थविरः चीर्णे प्रायश्चित्ते ब्राह्मणभोजनं गोमिथुनञ्च दद्यादभावे सर्वस्वम्” । पूरणं पूर्वमृत्तिकाकर्षणेन मृत्तिकान्तरदानम् तक्षणं वास्यादिनांशवियोजनम् भाण्डभेदनं मृण्मयभाण्डभेदनम् । आकरे अग्न्याविध्यर्थः अग्निसंयोगात्ताम्रादीनामुत्पत्तेः । शेषरसानां लाक्षादीनां यवसद्रव्याणां च धान्यानां रक्षणम् । तथा च पराशरः ‘आकरे तु भवेच्छुद्धिरारकूटे सकां-

स्वे । जलशौचन्तु वस्त्राणां परित्यागस्तु मृण्मये । कुसुम्भगुड़कार्पासलवणं सह सर्पिषा । द्वारि कुर्व्वीत धान्यानि गृहे दद्याद्धुताशनम् । हुताशज्वालासंस्पृष्टं शुचि तन्मनुरब्रवीत्" । तेन रक्षणं घृतादीनाम् अग्निज्वालापवित्रीकृतानां कर्त्तव्यम् । एतच्च प्रायश्चित्तं सद्यःपातहेतुयौनादिवर्ज्जितैः संसर्गैर्ज्ञानतो यावता कालेन पातित्यं भवति अज्ञानतस्तावत्कालसंसर्गे सति वेदितव्यम् इति तेन संवत्सरैकचाण्डालसम्बन्धे मासैकगोमूत्रयावकाहारः कर्त्तव्यः । अनेन च द्वादश धेनवो मासोपवासात् पञ्चमभागापकर्षाद् । गोशतञ्च दक्षिणा । एतच्च प्रायश्चित्तं ब्राह्मणक्षत्त्रियविशां तुल्यमेव । तथा चापस्तम्बः "अन्त्यजातिरविज्ञातो निवसेद् यस्य वेश्मनि । स वै ज्ञात्वा तु काले तु कुर्य्यात्तत्र विशोधनम् । चान्द्रायणं पराकं वा द्विजातीनां विशोधनम् । प्राजापत्यन्तु शूद्राणां तथा संसर्गदूषणे । यैस्तत्र भुक्तं पक्वान्नं कृच्छ्रं तेषां विधीयते । तेषामपि च यैर्भुक्तं तदर्द्धं तेषु विद्यते । तेषामपि च यैर्भुक्तं कृच्छ्रपादो विधीयते । कूपैकपानदुष्टानां तथा संसर्गदूषणे । उपवासेन शुद्धिः स्यात् पञ्चगव्येन चैव हि । बालापत्या तथा रोगी गर्भिणी वृद्ध एव यः । तेषां नक्तं प्रदातव्यं बालानां प्रहरद्वयम् । अथ वा क्रियमाणे तु येषामार्त्तिः प्रदृश्यते । शेषं सम्पादयेत्तेषां विपत्तिर्न भवेद् यथा" । तत्र पूर्व्वोक्तकालादल्पकालसङ्करे चान्द्रायणम् । स्वल्पतरे पराकः । शूद्रस्य प्राजापत्यम् । कूपैकपानदुष्टानामिति एकस्मिन्नेव कूपे द्विजानां चाण्डालादीनां सहजलपानं कुर्व्वतां संसर्गदुष्टानां सोपवासपञ्चगव्यं विशोधनमित्यर्थः । संवर्त्तः "चाण्डालसङ्करे विप्रः श्वपाके पुक्कशेऽपि वा । गोमूत्रयावकाहारो मासार्द्धेन विशुध्यति । एतदपि स्वल्पकालसङ्करविषयं मासार्द्धयावकाहाराशक्तौ षड् धेनवः । सुमन्तुः "अगम्यागमनस्त्रीवधचाण्डालसम्पर्केषु कृच्छ्रत्रयम्" । एतदत्यन्तस्वल्पकालविषयं कृच्छ्रत्रयाशक्तस्य धेनुत्रयम् । तथा "अविज्ञातस्तु चाण्डालो निवसेद् यस्य वेश्मनि । विज्ञाते तूपसंन्यस्य द्विजाः कुर्य्युरनुग्रहम्" इत्युपक्रम्याह पराशरः "दधिसर्पिःपयो भक्तं यदा गोमूत्रयावकम् । भुञ्जीत सह भृत्यैस्तु त्रिसन्ध्यमवगाहनम् । भावदुष्टं न भुञ्जीत भोक्तव्यं गोर-[illegible]तम् । त्रिपलं [illegible] पलमेकन्तु सर्पिषः" । तथा "[illegible] पूतो सह भृत्यैश्च कुर्य्याद्ब्राह्मणभोजनम् । अनडुत्-सहितां गाञ्च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम्" । दधिसर्पिःपयो भक्तं यदा गोमूत्रयावकं द्वादशाहं भुञ्जीतेत्यर्थः । तत्र परिमाणमेतेषाम् त्रयाणामुक्तम् । चर्म्मकारादीनामविज्ञाते सङ्करे तु चाण्डालसङ्करप्रायश्चित्तस्य षष्ठो भागः करणीयः चाण्डालस्पर्शप्रायश्चित्ताच्चर्म्मकारादिस्पर्शे प्रायश्चित्तस्य षष्ठभागदर्शनात् । यथा स्वल्पयमः "चाण्डालैः श्वपचैः स्पृष्टो विण्मूत्रे च कृते द्विजः । त्रिरात्रं सम्प्रकुर्व्वीत भुक्त्वोच्छिष्टः षडाचरेत्" । चर्म्मकारादिस्पर्शे तु संवर्त्तः "एतैः स्पृष्टस्तथोच्छिष्ट एकरात्रं पयः पिबेत्" देवलः "चाण्डालसंयोगे जातश्चाण्डाल एव स्यात् ब्रह्महत्योद्दिष्टं प्रायश्चित्तं वार्षिकं षाण्मासिकं कृच्छ्रं वा ब्राह्मणस्य । चतुस्त्रिद्व्येकमासाः शेषाणाम्" । अविज्ञातचाण्डालसम्पर्के विद्यमान एव दम्पत्योः संयोगे यो जातो ब्राह्मणः स वार्षिकं ब्रह्महत्याव्रतं प्राजापत्यं वा षाण्मासान् कुर्य्यात् वार्षिकब्रह्महत्याव्रताशक्तौ पञ्चदश धेनवो देयाः । षाण्मासिकब्रह्महत्याव्रताशक्तावपीत्यर्थः । अस्पृश्यस्पर्शनप्रायश्चित्तमभिहितमिदानीं स्पर्श एव निरूप्यते । किं साक्षात् स्पर्श एव स्पर्शशब्दस्यार्थः उत परम्परास्पर्शोऽपि न प्रथमः परम्परया चाण्डालस्पर्शे स्नानाद्यभावप्रसङ्गात् नापि द्वितीयः संयोगे संयुक्तसंयोगे चैकस्पर्शपदप्रवृत्तिनिमित्ताभावात् आकाशादिद्वारेण सर्व्वेषामेव तत्सम्भवाच्च किञ्चैवम् "औडुम्बरी सर्व्वा वेष्टयितव्या औडुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेत्" इत्यत्र सर्व्ववेष्टनस्पर्शयोरविरोधः स्यात् उपस्पर्शस्यापि स्पर्शशब्दवाच्यत्वात् तथा च विरोधाधिकरणोदाहरणं भाष्यकारस्याप्यसङ्गतं स्यात् । तथा च वृद्धशातातपः "अशुचिं संस्पृशेद् यस्तु एक एव स दुष्यति । तत्स्पृष्टोऽन्योन दुष्येत सर्व्वद्रव्येष्वयं विधिः" । "तथा संहतानान्तु पात्राणां यद्येकमुपहन्यते । तस्यैव शोधनं प्रोक्तं न तु तत्स्पृष्टिनामपि" । उच्यते । सत्यम् उपस्पर्शो यद्यपि न स्पर्शशब्दार्थस्तथाप्यत्र वचनादेकावयवद्वारकपरम्परास्पर्शोऽपि ग्राह्यः । तथा चापस्तम्बः "एकशाखां समारूढ़श्चाण्डालादिर्यदा भवेत् । ब्राह्मणस्तत्र निवसन् स्नानेन शुचितामियात्" । आदिशब्दादुदक्यादीनां ग्रहणम् । शाखाग्रहणमेकावयवोपलक्षणार्थं तेनैकपाषाणादेरपि ग्रहणम् । तथा स एव "एकवृक्षं समारूढ़ौ चाण्डालब्राह्मणौ यदि । फलं भक्षयतस्तत्र प्रायश्चित्तं कथं भवेत् । ब्राह्मणानभ्यनुज्ञाप्य सवासाः स्नानमाचरेत् । अ-

श्चोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति"। तथा स एव "एकशाखां समारूढः चण्डालाद्यस्तथा यदि। प्रायश्चित्तं त्रिरात्रं स्यात् पञ्चगव्यं विशोधनम्"। अत्र व्यवधानसन्निधानाभ्यामेकरात्रत्रिरात्रे। स्नानविषयं चैतदुभयम्। तथा च ब्रह्मपुराणम् "विप्रश्चाण्डालसंहितो यत्रैकस्मिन् वनस्पतौ। अज्ञानात्तु फलं भुङ्क्ते चरेत्तत्राघमर्षणम्"। उपस्पर्शत्वात्। "पादे चासायने तथेति" पूर्वोक्तापस्तम्बेन न विरोधः। तथाचापस्तम्बः "शूद्रः स्वस्तरे वा संस्पृशन् अप्रयतान् प्रयतो मन्येत"। तृणस्रस्तरादौ चाण्डालादिभिः सहावस्थितोऽपि अस्पृशन्नपि तान् प्रयतत्वमात्मनो शूद्रो मन्येत वस्तुतस्तु अशुचिरेवासौ इति पूर्ववाक्योपात्तं स्नानमेव कुर्य्यात् तथा "तृणकाष्ठादिषु निखातेषु च"। संक्रमादौ निखातेषु तृणकाष्ठेषु चाण्डालेन सहावस्थितोऽप्यशुचिरेव तथा "प्रोक्ष्य वास उपयोजयेत्"। न सचेलं स्नानमित्यर्थः। अयमेव विशेषः साक्षात्स्पर्शादस्य। अतोवचनादेकावयविद्वारा परम्परास्पर्शे स्नानादिकमिति। नौकादिषु न दोष इत्याह पराशरः। "रथ्याकर्दमतोयानि नावः पन्थास्तृणानि च। स्पर्शनान्न प्रदुष्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च"। तृणसमूहः पक्वेष्टकचितानि मठादीनि। नन्वेवं याज्ञवल्क्यवचनविरोधः तद् यथा "उदक्याशौचिभिः स्नायात् संस्पृष्टस्तैरुपस्पृशेत्। अब्लिङ्गानि जपेच्चैव गायत्रीं मनसा स्मरन्"। अत्र परम्परयोदक्यया अशुचिभिश्च स्पर्शे आचमनमवगम्यते। तथा "शवं तत्स्पृष्टिनाञ्चैवेति" मनुवचने तत्स्पृष्टीत्यभिधीयते तदनर्थकं स्यात् चाण्डालादिस्पृष्टस्पृष्टिनोरपि स्नानाभ्युगमात् "शवस्पृश्युपस्पर्शे सर्वोदकस्पर्शाच्छुद्धिरिति" गौतमविरोधः "शवस्पृशं दिवाकीर्त्तिम्" इत्यादि बृहस्पतिवचन "शवस्पृशञ्च स्पृष्टेत्यादिविष्णुवचनाभ्याञ्च विरोधः स्यात् तच्छब्देन सर्वेषामेव चाण्डालादीनां परामर्शात् एषु सर्वेषु शवस्पृष्टिग्रहणात्। उच्यते। एकशाखां समारूढ इत्याद्यापस्तम्बवचनं वर्त्तमानाशुचिसंसर्गिस्पर्शविषयं याज्ञवल्क्यादिवचनन्त्वतीतसंसर्गिस्पर्शविषयमित्यविरोधः। अतएव "संस्पृश्याशुचिसंस्पृष्टं तृतीयं वापि मानवः। हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्य तोयेनाचम्य शुध्यति" इति देवलवचनमपि वर्त्तमानाशुचिसंसर्गिस्पृष्टौ मूलाभूताशुच्यपेक्षया तृतीयो भवति तं स्पृष्ट्वा आचमनमात्रं चतुर्थे नेत्यर्थः। अतीतविषये द्वितीयमेव स्पृष्ट्वाचमनमिति व्यवस्थितविकल्पवाचिवाशब्दार्थः। तृतीयस्पर्शे न किञ्चित्। चाण्डालादिस्पर्शविषयश्चैतत् अतीतान्त्यजस्पर्शविषये तु द्वितीय एव नाचमनम्। तथा च शातातपः "अशुचिं संस्पृशेद् यस्तु एक एव स दुष्यति। तत्स्पृष्टोऽन्योन दुष्येत्तु सर्वद्रव्येष्वयं विधिः"। एतच्छुनाद्यशुचिद्रव्याधस्त्र्युच्छिष्टस्पर्शविषयमपि। अत्रापि वर्त्तमानान्त्यजसंसर्गिस्पर्शे साक्षात्स्पर्श इवाचमनमेवेति सर्वमुपपन्नम्"।

पराशरेणाऽत्र कश्चिद्विशेष उक्तो यथा

"उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथञ्चन। अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात्। मार्जनोपाञ्जनैर्वेश्म प्रोक्षणेन च पुस्तकम्। सम्मार्जनेनाञ्जनेन सेकेनोल्लेखनेन च। दाहेन च भुवः शुद्धिर्वासेनाप्यथ वा गवाम्"। अत्रापि लघुगुरुसंसर्गविषयभेदात् व्यवस्था। "नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्यं यच्च प्रसारितम्। ब्राह्मणान्तरितं भोज्यमाकराः सर्व एव हि"।

सङ्करी स्त्री सङ्कीर्य्यते सम्+कॄ–कर्मणि घ गौरा० ङीष्। नवदूषितकन्यायां मेदि०।

सङ्करीकरण न० सङ्करः क्रियतेऽनेन च्वि+कृ-करणे ल्युट्। पापभेदे तत्स्वरूपप्रायश्चित्तादिकं प्रा०वि० दर्शितं यथा

"अथ सङ्करीकरणापात्रीकरणमलावहप्रायश्चित्तम्। तत्र मनुः "खरोष्ट्राश्वमृगेभानामजाविकवधस्तथा। सङ्करीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च। निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम्। अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम्। कृमिकीटवयोहत्यामद्यानुगतभोजनम्। फलैधःकुसुमस्तेयमधैर्य्यञ्च मलावहम्"। मद्यानुगतभोजनं मद्यपानसमये यदुपस्थापितं फलमूलादि। अधैर्य्यं गीतश्रवणादि "अल्पेऽप्यपचये अत्यन्तवैरक्लव्यमिति" कल्पतरुः। "सङ्करापात्रकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवम्। मलिनीकरणीये तु तप्तः स्यात् यावकस्त्र्यहम्"। तथा विष्णुः "ग्राम्यारण्यानां पशूनां हिंसा सङ्कीर्णकरम्। सङ्कीर्णकरणं कृत्वा मासमश्नीत यावकम्। कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथ वा प्रायश्चित्तन्तु कारयेत्। निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं कुसीदजीवनम्"। असत्यं शूद्रसेवनमित्यपात्रीकरणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति। "शीतकृच्छ्रेण वा भूयोमाहासान्तपनेन वा"। "पक्षिणां जलचराणाञ्च घातनं कृमिकीटघातनं मद्यानुगतभोजनमिति मलावहानि" "मलिनीकरणीये तु तप्तकृच्छ्रं स-

माचरेत् । कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथ वा प्रायश्चित्तं विशोधनम्”। अत्र सङ्करीकरणे सकृत्करणे मासयावकम् अभ्यासे कृच्छ्रातिकृच्छ्रम् । अत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम् । अपात्रीकरणे च सकृत्करणे तप्तकृच्छ्रं चतुरहसाध्यम् । शीतकृच्छ्रो वा शीतकृच्छ्रे तप्तकृच्छ्रेतिकर्त्तव्यतैव किन्तु तद्देव द्रव्यमत्र शीतलमिति विशेषः । अभ्यासे तु महासान्तपनम् अत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम् । मलावहे तु सकृदाचरणे त्र्यहयावकम् अभ्यासे तु तप्तकृच्छ्रम् अत्यन्ताभ्यासे कृच्छ्रातिकृच्छ्रमिति यथायोग्यमूह्यम् । एषु च तुषु यत्र यत्र प्रायश्चित्तविशेषो नोक्तस्तत्रैव एष बोद्धव्यः”।

सङ्कर्षण पु० संकृष्यते गर्भात् गर्भान्तरं नीयतेऽसौ सम्+कृष-युच् । १बलदेवे अमरः । तत्कथा हरिवं० ५८अ० “सप्तमो देवकीगर्भः योऽंशः सौम्यो ममाग्रजः । स संक्रामयितव्यस्ते सप्तमे मासि रोहिणीम् । सङ्कर्षणात्तु गर्भस्य स तु सङ्कर्षणो युवा । भविष्यत्यग्रजो भ्राता मम शीतांशुदर्शनः”निद्रात्मिकां विष्णुमायां प्रति भगवदुक्तिः । भावे ल्युट् । २आकर्षणे ३स्थानान्तरनयने च न० ।

सङ्कलन न० सम्+कल-ल्युट् । १एकत्रस्थीकरणे २योजने (ठिकदेया) लीला० ३संग्रहे च ।

योजनं च नानासङ्ख्यासूचकाङ्कानामेकसङ्ख्यापादकाङ्ककरणं तच्च द्विविधं शुद्धसङ्कलनं भिन्नसङ्कलनञ्च तत्र शुद्धसङ्कलनं तु “कार्य्यः क्रमादुत्क्रमतोऽथ वाङ्कयोगो यथास्थानमथान्तरं वा”लीला० उक्त्या यथास्थानम् एकादिस्थाने एकाद्यङ्कयोग एव दशशतादिस्थाने दशशताद्यङ्कयोगः । भिन्नसङ्कलनञ्च छेदसहिताङ्कयोजनम् । तत्रांशसवर्णनं तत्रोक्तं यथा “अन्योन्यहाराभिहतौ हरांशौ राश्योः समच्छेदविधानमेवम्” ।

न्यासः ३/१ १/५ १/३ समच्छेदे जातम् ४५/१५ ३/१५ ५/१५

“योगोऽन्तरं तुल्यहरांशकानां कल्प्यो हरो रूपमहारराशेः” इत्युक्तदिशा योजने जातम् ५३/१५ एवं प्रभागभागानुबन्धभागापवाहेषु समच्छेदकरणं तत्र दृश्यम् ।

सङ्कलित त्रि० सम्+कल-क्त । १योजिते २रेखादिना संहते अमरः । ३संगृहीते च भावे क्त । ४संयोजने न० ।

सङ्कलितैक्य न० ६त० । “सैकपदघ्नपदार्द्धमथैकाद्यङ्कयुतिः किल सङ्कलितैक्यम्” लीला० उक्ते एकाद्यङ्कानां योगे

सङ्कल्प पु० सम्+कृप-घञ् गुणे रस्य लः । १अभीष्टसिद्धये (इदमित्थमेव कार्य्यम्) इत्येवंरूपे मनसोव्यापारभेदे नरः । २कर्मसाधनाय अभिलापवाक्ये “सङ्कल्पेन विना राजन् ! यत् किञ्चित् कुरुते नरः । फलञ्चाल्पाल्पकं तस्य धर्मस्यार्द्धक्षयो भवेत्” ब्रह्मपु० । धर्मस्य अर्द्धक्षयोक्तेः फलस्याल्पाल्पकत्वमप्यर्द्धपरत्वं युक्तं धर्माधीनत्वात् फलस्य । “आशास्य च शुभं कार्यमुद्दिश्य च मनोगतम्” अगस्त्यपूजने उक्तम् “मनोगतं शुभफलमाशास्य मनसा सङ्कल्प्य, उद्दिश्य वाचा अभिलप्य, कार्यं कर्मणा उत्पाद्यम्” ति०त०रघु०। “मनसा सङ्कल्पयति वाचा अभिलपति कर्मणा चोपपादयति”हारीतः । तत्प्रकारो यथा “शुक्तिशङ्खाश्महस्तैश्च कांस्यरूप्यादिभिस्तथा । सङ्कल्पो नैव कर्त्तव्यो मृण्मयेन कदाचन । गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णं गुणान्वितम् । दर्भत्रयं साग्रमूलं फलपुष्पतिलान्वितम् । जलाशयारामकूपे सङ्कल्पे पूर्वदिङ्मुखः । साधारणे चोत्तरास्य ऐशान्यां निक्षिपेज्जलम्” भविष्यपु०। अत्र केवलहस्तनिषेधस्तु पात्रान्तरसद्भावविषयः एकहस्तपरो वा एका०त०रघु० । मानससङ्कल्पश्च द्विविधः भावाभावविषयभेदात् तत्राद्यः मयैतत्कर्त्तव्यमित्येवंरूपः द्वितीयः मयैतन्न कर्त्तव्यमित्येवं रूपः । तत्र पूजादिसङ्कल्पो भावविषय उपवासादिसङ्कल्पोऽभावविषय इति भेदः । ध्यम् । “सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः । व्रतानियमधर्माश्च सर्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः” एका०त० ।

सङ्कल्पजन्मन् पु० सङ्कल्पात् जन्म यस्य । १कामदेवे हला० सङ्कल्पजादयोऽप्यत्र । सङ्कल्पजातमात्रे यज्ञादौ च त्रि० ।

सङ्कल्पयोनि पु० सङ्कल्पोयोनिरुत्पत्तिकारणं यस्य । कामदेवे “सङ्कल्पयोनेरभिमानभूतमिति” कुमारः ।

सङ्कसुक त्रि० सम्+कस-उकञ् । १अस्थिरे अमरः । २मन्दे सि०कौ० ३दुर्बले उणादि० । ४सङ्कीर्णे ५अपवादशीले च संक्षिप्तसा० ।

सङ्कार पु० सम्+कॄ-कर्मणि बा० घञ् । १सम्मार्ज्जनादिक्षिप्तधूल्यादौ शब्दर० । २नवदूषितकन्यायां स्त्री मेदि० गौरा० ङीष् । भावे घञ् । ३अग्निचटत्कारे मेदि० ।

सङ्काश त्रि० सम्यक् काशते काश-अच् । १सदृशे “तरुणादित्यसङ्काशमिति” तन्त्रम् । अत्रार्थे निभादिवदस्य नित्यसमासता । २अन्तिके च विश्वः ।

सङ्किल पु० सम्+किल-क । वह्नेरुल्कायां त्रिका० ।

सङ्कीर्ण त्रि० सम्+कॄ-क्त । बहुजनसङ्कुलत्वेन निरवकाशे १स्थाने भरतः । २मिश्रितनानाजातीये उणा० ३व्याप्ते ४मिश्रिते ५सङ्कटे अजयः । एकत्र द्विमिश्रितयोः पद्

स्परविजातीययोश्च । इतरवर्णेन इतरवर्णस्त्रियां जाते ७जातिभेदे पु० ८अशुद्धे अमरः । ९मिश्रितरागे सङ्गीत०

सङ्कीर्त्तन न० सम्+कीर्त्त-ल्युट् । १स्तुतौ २देवादेर्नामोच्चारणे ३गानेन देवगुणाद्युत्कीर्त्तने च “श्रीकृष्णरससङ्कीर्त्तं वीणाध्वनिसमन्वितम् । कुरु वत्स! धुनात्रैव शृण्वन्तु मुनयः सुराः । गोपीनां वस्त्रहरणं परं रासमहोत्सवम् । ताभिः सार्द्धं जलक्रीड़ां हरेरुत्कीर्त्तनं कुरु । कृष्णसङ्कीर्त्तनस्थाने ये च नृत्यन्ति वैष्णवाः । तेषां पादरजःस्पर्शात् सद्यः पूता वसुन्धरा” नारदपञ्चरात्रम् ।

सङ्कुचित त्रि० सम्+कुच-क्त । १कृतसङ्कोचे २संश्लिष्टे ३अप्रफुल्ले च हेमच० । ४सुप्ते राजनि० ।

सङ्कुल न० सम्+कुल-क । १परस्परपराहते “यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी च मे पिता । माता तु मम बन्ध्यैव पुत्त्रहीनः पितामहः” इत्येवं वाक्ये अमरः । २परस्परहननरूपे युद्धे ३बहुजनादिभिः संबाधेन निरवकाशे स्थाने ४सङ्कीर्णे त्रि० अमरः ।

सङ्केत पु० सम्+कित-घञ् । मनोगतभावव्यञ्जनाय कृते हस्तादिचालनरूपे १व्यापारे (इसारा) त्रिका० । “अस्माच्छब्दादयमर्थो बोध्यः, अयं शब्दः अमुमर्थं बोधयतु वा” इत्येवंशब्दनिष्ठे २अर्थबोधनार्थशक्तिविशेषे सङ्केतश्च जात्यादिचतुष्के इति वैयाकरणाः ।

“शब्दैरेव प्रतीयन्ते जातिद्रव्यगुणक्रियाः । चातुर्विध्यादमीषान्तु शब्द उक्तश्चतुर्विधः” काव्यादर्शः । “सङ्केतो गृह्यते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च” हरिः “जातिद्रव्यगुणस्पन्दैर्धर्मैः सङ्केतवत्तया । जातिशब्दादिभेदेन चातुर्विध्यं परे जगुः” वैयाकरणमतम् शब्दश० प्र० उक्तम् । “रूढ़ं सङ्केतवन्नाम सैव संज्ञेति कीर्त्त्यते” शब्दश० । शक्तिशब्दे ५०७६ पृ० दृश्यम् । ३प्रियसङ्गमार्थं गुप्तस्थाने च ।

सङ्केतित त्रि० सङ्केतो जातोऽस्य तार० इतच् । सङ्केतयुते वाच्ये अर्थे “साक्षात् सङ्केतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः” काव्यप्र० ।

सङ्कोच पु० सम्+कुच-घञ् । बहुविषयकवाक्यस्याल्पविषयकतया १व्यवस्थापने सामान्यशब्दस्य २विशेषपरतायाम् आड्वि० ३जड़ीभावे ४बोधे ५बन्धे च मेदि० । सम्+कुच-अच् । ६मत्स्यभेदे पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष् । ७कुङ्कुमे न० अमरः । [तायां रत्नमा० ।

सङ्कोचनी स्त्री सम्+कुच-ल्यु-गौरा० ङीष् । लज्जालुल-

सङ्क्रन्दन पु० सङ्क्रन्दयत्यसुरान् सम्+क्रन्द-णिच्-ल्यु । १इन्द्रे अमरः । भावे ल्युट् । २सम्यक्क्रन्दने न० ।

सङ्क्र(क्रा)म पु० सङ्क्रामत्यनेन सम्+क्रम-घञ् वा वृद्धिः । १जलबन्धनस्थाने (साँको) अमरः “आत्मानं सङ्क्रमं कृत्वेति” स्मृतिः । भावे घञ् । २रव्यादेः राश्यन्तरसञ्चारे धरणिः । “लुटेः सहस्रभागो यः स कालो रविसंक्रमः” ति०त० । ३ एकत्रस्थितवस्तुनः तत्स्थानत्यागेनान्यत्रगमने च । [राश्यन्तरगमने च ।

सङ्क्रमण न० सम्+क्रम-ल्युट् । १सङ्क्रान्तौ २रव्यादीनां

सङ्क्रान्त त्रि०सङ्क्रान्तिरस्यास्ति अच्, सम्+क्रम-क्त वा । १सङ्क्रान्तियुक्ते २सङ्क्रमणकर्त्तरि ३प्राप्ते दायरूपेण भर्त्रादित आगते स्त्रिया ४प्राप्तधने च । दायभा० मते स्त्रीणां संक्रान्तधने उपभोगमात्रं तन्मरणे स्वपत्यादिदायादानां तद्धनम् “भुञ्जीतामरणात् क्षान्ता दायादा ऊर्द्ध्वमाप्नुयुः” कात्या० वचनात् । मिता० मते स्वदायादानामिति विवेकः ।

संक्रान्ति स्त्री सम्+क्रम-भावे क्तिन् । संक्रमणशब्दार्थे संक्रान्तिपदार्थरविसंक्रान्तिनामभेदफलभेदादि सु० चि० पी०धा० निरूपितं यथा

“घोरा१ऽर्कसंक्रमणमुग्ररवौ हि शूद्रान्, ध्वाङ्क्षी२ विशो, लघुविधौ च चरर्क्षभौमे । चौरान्, महोदरयुता३ नृपतीन्, ज्ञमैत्रे मन्दाकिनी४ स्थिरगुरौ सुखयेच्च, मन्दा५ । विप्रांश्च, मिश्रभस्वर्गौ तु पशूंश्च मिश्रा६ तीक्ष्णार्कजेऽन्त्यजसुखा खलु राक्षसी७ च । त्र्यंशे दिनस्य नृपतीन् प्रथमे निहन्ति मध्ये द्विजानपि विशोऽपरके च शूद्रान् । अस्ते निशाप्रहरकेषु पिशाचकादीन्नक्तञ्चरानपि नटान् पशुपालकांश्च । सूर्योदये सकललिङ्गिजनस्य सौख्ययाम्यायनं मकरकर्कटयोर्निरुक्तम् । षड़शीत्याननञ्चापनृयुग्मकन्याभषे भवेत् । तुलाजौ विषुवं, विष्णुपदं सिंहालिगोघटे । संक्रान्तिकालादुभयत्र नाड़िकाः पुण्या मताः षोड़शषोड़शोष्णगोः । निशीथतोऽर्वागपरत्र संक्रमे पूर्वापराह्णान्तिमपूर्वभागकौ । पूर्णे निशीथे यदि संक्रमः स्याद्दिनद्वयं पुण्यमथोदयास्तात् । पूर्वं परस्ताद् यदि याम्यसौम्यायने दिने पूर्वपरे तु पुण्ये । सन्ध्या त्रिनाड़ीप्रमितार्कबिम्बादर्द्धोदितास्तादध ऊर्द्ध्वमत्र । चेद्याम्यसौम्ये अयने क्रमात् स्तः पुण्यौ तदानीं परपूर्वघस्रौ । याम्यायने विष्णुपदे चाद्याः मध्यास्तुलाजयोः । षड़शीत्यानने सौम्ये परा नाड्योऽतिपुण्यदाः” सु० चि० ।

"तत्र ग्रहाणां प्राग्राशितोऽपरराशौ संक्रमणं संक्रान्ति-रिति संक्रान्तिलक्षणं सा च द्विविधा मध्यमा स्पष्टा च। षट्कर्मसंस्कृतो मध्यमग्रहो राश्यन्तरं यदा संक्रामति सा मध्यमसंक्रान्तिरुच्यते। यदा तु स्पष्टीकृतसंस्कार-विशिष्टो ग्रहो राश्यन्तरं गच्छेत् सा स्पष्टसंक्रान्तिरु-च्यते। तत्र मध्यमानस्य स्पष्टीकरणार्थत्वादेव तज्ज-नितसंस्कारानुपयोगादत्र तत्त्यागेन स्पष्टसंक्रान्तिरेव गृ-ह्यते। सापि द्विविधा सायनांशा निरयनांशा चेति। तत्र यदा सिद्धान्तगणनागतायनांशसंस्कृता ग्रहाराश्य-न्तरगमनमुररीकुर्वते सा सायनांशसंक्रान्तिरुच्यते। यदा त्वयनांशसंस्काररहिताग्रहाराश्यन्तरगास्तदा निरय-नांशा संक्रान्तिरुच्यते। तत्रान्यासां चन्द्रादिसंक्रान्तीनान्तु "देवद्व्यङ्कर्त्तवोऽष्टाष्टौ नाड्योऽङ्काः खनृपाः क्रमात्"। वर्ज्याः संक्रमणेऽर्कादेः प्रायोऽर्कस्यातिनिन्दिता" इति वर्ज्यघटीत्वमेव विवाहप्रकरणे वक्ष्यति न तु फलकथने आसां संक्रान्तीनां कश्चिदुपयोगः। सूर्य्यसंक्रान्तीनान्तु नक्षत्रवारसमयभेदेन ववादिकरणभेदेन च शुभाशुभफल-कथनयोग्यता पुण्यकालता संक्रान्तिविशेषे वर्ज्यघटी-न्यूनाधिकभावश्चास्तीत्यतो बहुवक्तव्यत्वात् स्वतन्त्रमेव सू-र्य्यसंक्रान्तिप्रकरणमारिप्सुर्नक्षत्रवारभेदेन फलं तावत् सार्द्धवसन्ततिलकयाह। घोरेति अर्कस्य सूर्य्यस्य सं-क्रमणं निरयनांशा संक्रान्तिरुग्रवाग्रुगसंज्ञकनक्षत्रे रविवारेऽर्कवारे वा स्यात् तदा घोरानाम्नी सा शूद्रान् सुखयेत् सुखिन उत्पादयेत्। अत्रार्कसंक्रमणमिति पदो-पादानसामर्थ्यात् सूर्य्यसंक्रान्तिष्वेवायं विचारो नाखि-लग्रहसंक्रान्तिष्विति फलितोऽर्थः।

अथ लघुनक्षत्रे विधौ चन्द्रवारे वा सूर्य्यसंक्रान्तिर्ध्वा-ङ्क्षीनाम्नी विशो वैश्यान् सुखयेत्। चरर्क्षे चरनक्षत्रे भौमे मङ्गलवारे वा संक्रान्तिर्महोदरयुता महोदरी-नाम्नी चोरान् सुखयेत्। समैत्रे बुधे मैत्रसंज्ञकनक्षत्रे वा संक्रान्तिर्मन्दाकिनीनाम्नी नृपतीन् राज्ञः सुखयेत्। स्थिरनक्षत्रे गुरुवारे वा संक्रान्तिर्मन्दानाम्नी विप्रान् सुखयेत्। मिश्रनक्षत्रे भृगुवारे वा संक्रान्तिर्मिश्रनाम्नी पशून् सुखयेत्। तीक्ष्णनक्षत्रे अर्कजे शनिवारे वा सं-क्रान्तिः खलु निश्चयेन राक्षसीनाम्नी अन्त्यजांश्चाण्डालान् सुखयतीत्यन्वयसुखा स्यादित्यर्थः। यदाह कश्यपः "घोराध्वाङ्क्षीमहोदर्य्यौ मन्दा मन्दाकिनी तथा। मिश्रा-राक्षसिका सूर्य्यसंक्रान्तिरर्कवासरात्"। वशिष्ठः "घो-रोग्रर्क्षे ध्वाङ्क्षी लघुभे चरभे महोदरी मृदुभे। मन्दा-किनी चरर्क्षे मन्दा मिश्रा मिश्रे च राक्षसी तीक्ष्णे"। अत्र छन्दोभङ्गस्त्वार्षः। देवीपुराणे "मन्दा ध्रुवेषु विज्ञेया मृदौ मन्दाकिनी तथा। क्षिप्रे ध्वाङ्क्षीं विजानीयाद् उग्रे घोरा प्रकीर्त्तिता। चरे महोदरी ज्ञेया क्रूरैरु-ग्रैस्तु राक्षसी। मिश्रिता चैव विज्ञेया मिश्रऋक्षैस्तु संक्रमे" इति। रत्नमालायाम् "उग्रक्षिप्रचरे मित्रध्रुव-मिश्राख्यदारुणैः। ऋक्षैः संक्रान्तिरर्कस्य घोराद्या क्रमशो भवेत्"। नारदकश्यपौ "शूद्रतस्करवैश्यक्ष्मादेवभूप-गवां क्रमात्। अनुत्तानाञ्च सर्वेषां घोराद्याः सुखदाः स्मृताः"। क्ष्मादेवाः ब्राह्मणाः अनुत्तानां चाण्डाला-दीनाम्। ननूक्तं वक्ष्यमाणं वा शुभाशुभफलं सायनांश-संक्रान्तितः कुतो न विचार्य्यते इति चेत् उच्यते साय-नांशसंक्रान्तेः स्नानदानजपादावेव कार्य्यं न सर्वत्र य-दाह पुलस्त्यः "स्नानदानजपश्राद्धव्रतहोमादिकर्मसु। सुकृतं चलसंक्रान्तावक्षयं पुरुषोऽश्नुते" इति। चलसं-क्रान्तिः सायनांशसंक्रान्तिः। अतश्चलसंक्रान्तेः परिगणि-तस्नानादिकविषयत्वादेव तन्त्रान्तरेषु विवाहादिशुभकर्मसु संक्रान्तिमासाङ्गीकारे शुभाशुभफलकथनस्य नास्या उप-योग इति युक्तमुत्पश्यामः। इदं चाग्रे स्पष्टतया नि-र्णेष्यते"। "अथ दिनरात्रिविभागेन संक्रान्त्यशुभफल-मुत्तरायणदक्षिणायनसंज्ञाञ्च सार्द्धवसन्ततिलकयाह। त्र्यंशे इति अत्रार्कसंक्रमणमित्यनुवर्त्तते दिनप्रमाणं त्रि-भिर्भक्तं यल्लब्धं तत्र दिनस्य प्रथमत्र्यंशेऽर्कसंक्रमणं नृपतीन् हन्ति मध्ये द्वितीयत्र्यंशे द्विजान् ब्राह्मणान् हन्ति अपरके तृतीयत्र्यंशे वैश्यान् इत्येवं सर्वत्र व्याख्येयम्। अस्ते सूर्य्यास्तसमयेऽर्कसंक्रमणं शूद्रान्। अथ रात्रिसंक्रान्तिफलं तत्र रात्रिप्रथमप्रहरे पिशाचकादीन् आदिशब्देन भूतादीन्। द्वितीयप्रहरे न-क्तञ्चरान् राक्षसान्, तृतीयप्रहरे नटान् नर्त्तकान्, चतुर्थ-प्रहरे पशुपालकान् आभीरान्। सूर्य्योदयसमयकालेऽर्क-संक्रमणं सकललिङ्गिजनं पाखण्डादिकं हन्तीत्यर्थः "पाखण्डाः सर्वलिङ्गिनः" इत्यभिधानात्। यदाहतुर्नार-दकश्यपौ "पूर्वाह्णे नृपतीन् हन्ति विप्रान् मध्यदिने विशः। अपराह्णेऽस्तगे शूद्रान् प्रदोषे च पिशाचकान्। निशि रात्रिञ्चरान्नाट्यकारानपररात्रके। गोचारिणश्च सन्ध्यायां लिङ्गिनं रविसंक्रमः" इति। संक्रान्तेः क्रूर-सौम्यवारपरत्वेन फलविशेषमाह वशिष्ठः रविरविज-

भौमवारे संक्रान्तौ दिनकरस्य तन्मासे । पित्तकफानिलजामयमरपतिकलहस्वदृष्टिश्च । बुधगुरुसितचन्द्राह्वे सति संक्रान्तावनामयं नृणाम् । क्षितिपतिनिकरक्षेमं सस्य विवृद्धिर्विधर्म्मिणां पीडा” । अत्र मेषसंक्रान्तौ विशेषमाह कश्यपः “यदा मेषगतः सूर्य्यो भरण्यादिचतुष्टये । सस्यवृद्धिर्भवेत्तत्र वृद्धिरार्द्राचतुष्टये । मघादिदशके हानिः क्षेमं चानुक्तभेषु च” । अस्यार्थः । यस्मिन् दिने मेषसंक्रमस्तद्दिने चन्द्रो यदि भरण्यादिनक्षत्रचतुष्टये स्यात् तदा सस्यवृद्धिः एवमन्योऽपि व्याख्येयम् । अथ जन्मनक्षत्रे संक्रान्तिफलं दीपिकायां “यस्य जन्मर्क्षमासाद्य रविसंक्रमणं भवेत् । तन्मासाभ्यन्तरे तस्य रोगः क्लेशो धनक्षयः” इति । तत्र शान्तिकमपि दीपिकायामुक्तम् “तगरसरोरुहपत्रैरजनीसिद्धार्थलोध्रसंयुक्तैः । स्नानं जन्मन्यृक्षे रविसंक्रान्तौ नृणां शुभदमिति” । अथ संक्रान्तिषु वृष्टौ जातायां फलमुक्तम् वसिष्ठेन “अजकन्याभ्रषकर्किणि संक्रान्तौ यदि भवेद्वर्षम् । अतुलं क्षेमसुभिक्षं नृपसज्जनगोकुलक्षेमम् । घटचापसिंहमिथुनसंक्रान्तौ यदि भवेद्वर्षम् । आमयडामरभूभृद्युद्धमनर्थं त्वदृष्टिश्च । वृषवृश्चिकतुलमकरे वृष्टिः स्यात् संक्रमे समये । विस्फोटामयतस्करपीडादृष्टिः क्षयान्नुभयमिति” । अथ सौम्येति मकरकर्कटयोः संक्रान्तिश्चेत् तदा क्रमेण सौम्ययाम्यायनं निरुक्तं कथितं मकरे उत्तरायणं कर्कटे याम्यायनं स्यादित्यर्थः । यदाह नारदः “सौम्ययाम्यायने नूनं भवतो मृगकर्किणि” इति । अथावशिष्टानां संक्रान्तीनां षडशीतिमुखादिकाः संज्ञा अनुष्टुभाह षडशीतीति धनुर्मिथुनकन्यामीनेषु संक्रान्तिश्चेत् तदा षडशीतिमुखानाम्नी संक्रान्तिः, तुलामेषयोः संक्रान्तिर्विषुवनाम्नी । सिंहवृश्चिकवृषकुम्भेषु संक्रान्तिर्विष्णुपदाख्या । उक्तञ्च नारदेन “स्थिरभेष्वर्कसंक्रान्तिर्ज्ञेया विष्णुपदाह्वया । षडशीतिमुखं प्रोक्तं द्विस्वभावेषु राशिषु । तुलाधराजयोः प्रोक्तं विषुवं सूर्य्यसंक्रमः” । संज्ञाप्रयोजनञ्च “याम्यायने विष्णुपदे चाद्या मध्यास्तुलाजयोः । षडशीत्यानने सौम्ये परा नाड्योऽतिपुण्यदाः” । इति ग्रन्थकृदग्रे वक्ष्यति । अत्र मनुः “संक्रान्तौ यानि दत्तानि हव्यकव्यानि दातृभिः । तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मनि जन्मनि । रविसंक्रमणे पुण्ये न स्नायाद् यदि मानवः । सप्तजन्मसु रोगी स्यात् दुःखभागी हि जायते” इति शाताततपोक्तेः स्नानदानश्राद्धादिकृत्यस्य संक्रान्तिकालेऽवश्यकर्त्तव्यता प्रतीयते तत्र श्राद्धादेरनेकक्षणसाध्यत्वादनुष्ठानलक्षणप्रमाणाप्रमापद्येत संक्रान्तिकालस्यातिसूक्ष्मत्वात् तदुक्तम् देवीपुराणे “सुस्थे नरे सुखासीने यावत् स्पन्दति लोचनम् । तस्य त्रिंशत्तमो भागस्तत्परः परिकीर्त्तितः । तत्पराच्छततमो भागस्त्रुटिरित्यभिधीयते । त्रुटेः सहस्रभागो यः स कालो रविसंक्रमः” इति । देवलोऽपि “संक्रान्तिसमयः सूक्ष्मो दुर्ज्ञेयः पिशितेक्षणैः” इति पिशितेक्षणैः मनुष्यैः । अतोमुख्यकालानुपलब्धौ गौणकालेऽपि कार्य्यं वचनप्रामाण्यात् । स च गौणकालः प्रतिनिधिरित्यतो गौणकालमुपजातिकाच्छन्दः पूर्वार्द्धेनाह संक्रान्तीति । गणितमार्गेण यः उष्णगोः सूर्य्यस्य संक्रान्तिकाल आगतस्तत उभयत्र पूर्व्वतः परतश्च षोडश नाड्यः पुण्यप्रदत्वात् पुण्या मताः सम्मता सूर्य्यसंक्रान्तिसमयात् पूर्व्वं षोडश पश्चाच्च षोडशघटिकाः पुण्यकाल इति द्वात्रिंशद्घटिका भवन्तीत्यर्थः । तदाह वसिष्ठः “दिनपतिसंक्रमणात् प्राक् षोडश नाड्यश्च पुण्यकालः सः । परतः षोडश नाड्यः सर्व्वत्र स्नानदानकार्य्येषु । ब्रह्मसिद्धान्तेऽपि “संक्रान्तेः प्राक्परस्ताच्च स्युर्द्वाः षोडश नाडिकाः । त्रयस्त्रिंशत् संक्रमस्य पुण्याः सर्व्वस्य नाडिकाः” । अनेन “संक्रान्तेः पुण्यकालस्तु षोडशोभयतः कलाः” इति स्मृतिवाक्ये “यैः पूर्व्वतः परतश्चाष्टावष्टौ घटिकाः पुण्यकाल इत्येवं षोडशेति व्याख्यातं तदपास्तं भवति । किञ्चायमर्थो वासनासिद्धः सूर्य्यसिद्धान्तेऽभिहितः “अर्कमानकलाः षष्ट्या गुणिता भुक्तिभाजिताः । तदर्द्धनाड्यः संक्रान्तेरर्व्वाक् पुण्यं तथा परे” । सिद्धान्तशिरोमणावपि “षष्टिघ्नबिम्बं ग्रहभुक्तिभक्तं संक्रान्तिनाड्योऽखिलपर्व्वकत्वे । रवेस्तु ताः पुण्यतमा ग्रहः स्वसंक्रान्तिगोमिश्रफलं विधत्ते” । इति वासना चेयं यदि ग्रहस्पष्टगतितुल्यकलाभिरहोरात्रमानरूपाः षष्टिघटिका लभ्यन्ते तदा ग्रहबिम्बकलाभिः किमिति त्रैराशिकेन ग्रहे बिम्बकलानां षष्टिर्गुणको ग्रहभुक्तिर्भाजको निष्पन्न इत्यर्थः । एवं सर्व्वग्रहाणामपि संक्रान्तिः स्यात् तदुक्तं सिद्धान्त एव । अत्र तु विस्तरभयादनुपयुक्तत्वाच्च नास्माभिरलेखि । अतएव त्रिंशद् एकत्रिंशत्सार्द्धद्वात्रिंशत्त्रयस्त्रिंशदादिभेदेन स्मृतिषु पुण्यघटिकाभिधानं स्पष्टीकृत्या भेदसंभवाच्चिन्त्यं तदेव सामान्यतः संक्रान्तिषु द्वात्रिंशत् घटिकारूपः पुण्यकालो निर्णीतः । देवीपुराणे तु मन्दादिसंज्ञाभेदात् पुण्यकाल-

विशेष एवोक्तः'' द्विचतुःपञ्चसप्ताष्टनवद्वादश एव च । क्रमेण घटिकाह्येतास्तत् पुण्यं पारमार्थिकम्" इति । अस्यार्थः मन्दायामन्तरालवर्त्ति घटिकाद्वयं मन्दाकिन्याञ्चतस्रो घटिकाः ध्वाङ्क्ष्यां पञ्च, घोरायां सप्त, महोदर्यामष्टौ, राक्षस्यां नव, मिश्रायां दश" प्रागभिहितदेवीपुराणोक्तमन्दादिसंज्ञावाक्यान्नक्षत्रजनितसंज्ञास्तु मन्दादिष्वयं विचारो न वारप्रयुक्तास्ववचनात् एवं संक्रान्तिषु पुण्यकालमभिधाय इदानीं रात्रिसंक्रान्तौ विशेषमुपजात्युत्तरार्द्धेनाह निशीथत इति । निशीथोऽर्द्धरात्रं तस्मात् अर्वाक् पूर्वत्र अपरत्र पश्चाच्च संक्रमे संक्रान्तिकाले सति पूर्वापरयोरह्नोः क्रमेणान्तिमपूर्वभागौ पुण्यौ स्यातां भागकाविति स्वार्थे कः । यद्यर्द्धरात्रात् प्राक्संक्रान्तिस्तदा पूर्व्वदिनस्योत्तरार्द्धं पुण्यं यद्यर्द्धरात्रादुपरि संक्रान्तिस्तदोत्तरदिनस्य पूर्व्वार्द्धमेव पुण्यमित्यर्थः । उक्तञ्च ब्रह्मसिद्धान्ते "भवनान्तं बिम्बमध्यं रात्र्यर्द्धात् प्रागुदेति चेत् । स्नानदानादि मध्याह्नात् कुर्य्यादूर्द्ध्वं गते दिने । रात्र्यर्द्धादुपरि चेत्तं याति चेदन्यथार्य्यमा । अह्न्यागामिनि मध्याह्नात् पूर्व्वं स्नानादि पुण्यदम्"। भवनं राशिः बिम्बमध्यं रवेः, चेत्तं राशिः । वृद्धवसिष्ठोऽपि "अह्नि संक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्त्तितम् । रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिनार्द्धं स्नानदानयोः । अर्द्धरात्रादधस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरि क्रिया । ऊर्द्ध्वं संक्रमणे चोर्द्ध्वमुदयात् प्रहरद्वयम्" इति । ननु रात्रौ शेषदिनसंक्रान्तौ वा रात्रावपि पुण्यकालसत्त्वात् तदा स्नानादि कुतो न क्रियते यदर्थमयमुद्यम आरब्ध उच्यते "रात्रौ स्नानं न कुर्व्वीत दानं चैव विशेषतः" इति सुमन्तुवाक्याद्रात्रौ स्नानाद्यधिकाराभावात् । यत्तु नैमित्तिकं ग्रहणादिप्रयुक्तं तद्भवत्येव "नैमित्तिकञ्च कुर्व्वीत स्नानं दानञ्च रात्रिषु" इति सुमन्तुवाक्यशेषात् "अर्द्धरात्रसमये संक्रमणे मकरकर्कयोस्तु विशेषमुपजातिकयाह । पूर्व्वे इति । "अर्द्धरात्रनिशीथौ द्वौ द्वौ यामप्रहरौ समौ" इत्यभिधानादर्द्धरात्रो निशीथशब्दवाच्यः तस्मिन्निशीथे पूर्व्वे रात्रिद्वितीयप्रहरान्तिमकलावच्छिन्ने यदि संक्रमः स्यात् तदा प्रागपरं दिनद्वयं पुण्यमुक्तम् । उक्तञ्च वृद्धवसिष्ठेन "पूर्व्वे चेदर्द्धरात्रे तु यदा संक्रमते रविः । प्राहुः दिनद्वयं पुण्यं मुक्त्वा मकरकर्कटाविति" । ब्रह्मसिद्धान्तेऽपि "यद्यर्द्धरात्र एव स्यात् संपूर्णे संक्रमो रवेः । तदा दिनद्वयं पुण्यं स्नानदानादि कर्म्मसु" । अत्र उक्ता मकरकर्कटाविष्टुत्वं तत्र मकरकर्कटयोस्तु कथमित्यत आह यथेति यथानन्तरमुदयास्तात् सूर्य्योदयात् सूर्य्यास्ताच्च पूर्व्वं परस्ताच्च यदि याम्यसौम्यायने कर्कटमकरसंक्रान्ती भवतस्तदा पूर्व्वपरदिने पुण्ये स्यातां यदि सूर्य्योदयात् पूर्व्वं कर्कटसंक्रमणं स्यात् तदा पूर्व्वदिन एव पुण्यकालो न परदिने । तदाह वृद्धगार्ग्यः "यदास्तमयवेलायां मकरं याति भास्करः प्रदोषे चार्द्धरात्रे वा स्नानं दानं परेऽहनि । अर्द्धरात्रे तदूर्द्ध्वं वा संक्रान्तौ दक्षिणायने । पूर्व्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नोदयते रविः" इति । अस्तमयवेलाया इति पञ्चम्यन्तं पदं वाशब्द इवार्थे । भविष्योत्तरपुराणेऽपि "कार्त्तिकन्तु परित्यज्य मृगं संक्रमते रविः । प्रदोषे चार्द्धरात्रे वा कुर्य्यादहनि पूर्व्वतः" इति । प्रदोषलक्षणं स्कन्दपुराणे "त्रिमुहूर्त्तः प्रदोषः स्याद्रवावस्तं गते सति" इति ।

अथार्द्धोदयास्तादिति वचनस्याप्यवादमिन्द्रवज्राछन्दसाह अर्द्धेति अर्द्धोदितादर्द्धास्ताच्चाध ऊर्द्ध्वं च क्रमात् त्रिघटिकाभिः प्रमिता सन्ध्यासन्ध्याकालः स्यात् अर्द्धोदितार्कबिम्बात्पूर्व्वं त्रिघटीप्रमिता प्रातःसन्ध्या तथार्द्धास्तार्कबिम्बादुपरि त्रिनाडीप्रमिता सायंसन्ध्येत्यर्थः । तदाह वराहः "अर्द्धास्तमितानुदितात् सूर्य्यादस्पष्टभं नभो यावत् । तावत् सन्ध्याकालश्चिह्नैरेतैः फलं ब्रूयादिति" । तत्प्रमाणमाह नारदः "अर्द्धास्तमनसन्ध्या हि घटिकात्रयसम्मिता । तथैवार्द्धोदयात् प्रातर्घटिकात्रयसम्मिता" इति । स्कन्दपुराणेऽपि "उदयात् प्राक्तनी सन्ध्या घटिकात्रयमुच्यते । सायंसन्ध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्वतः" इति । अत्र सन्ध्यालक्षणे अर्द्धास्तमितानुदितवाक्यस्य स्कन्दपुराणीयवाक्यस्य च व्रीहियववद्विकल्पः । अथ सन्ध्यालक्षणप्रयोजनमाहात्रेति । अत्र सन्ध्यायां प्रातःसन्ध्यायां सायंसन्ध्यायां च क्रमाच्चेद् याम्यसौम्ये अयने दक्षिणोत्तरायणे तदानीं परपूर्व्वौ वक्तौ दिवसौ पुण्यौ याम्यसौम्ये अयने इत्यत्र यदि प्रातःसन्ध्यायां दक्षिणायनप्रवृत्तिस्तदा सूर्य्योदयादनन्तरं सम्पूर्णमहः पुण्यं तथा यदि सायंसन्ध्यायामुत्तरायणप्रवृत्तिस्तदा सूर्य्यास्तात्पूर्व्वं सम्पूर्णमहः पुण्यं स्यादित्यर्थः । तदाह नारदः "सूर्य्यस्योदयसन्ध्यायां यदि याम्यायनं भवेत् । तदोदयादहःपुण्यं पूर्व्वाह्णः पूर्व्वतो यदि । सूर्य्यास्तमनसन्ध्यायां यदि सौम्यायनं भवेत् । तदाह्नः पुण्यकालः स्यात् परतश्चोत्तरेऽहनि" इति । अत्र यद्युदयसन्ध्यातः प्राक्कर्कसंक्रम-

तदा प्रागदिन एव पुण्यकालो नोत्तरदिने । तथा यद्यस्तसन्ध्यामतिक्रम्य मकरसंक्रान्तिस्तदोत्तरदिन एव पुण्यकालो नोत्तरदिने इति निष्कृष्टोऽर्थः । अतो वृद्धगार्ग्यादिवाक्यनारदवाक्ययोः प्रदोषसन्ध्यापदोपादानेन सामान्यविशेषभावोऽवगन्तव्यः । यत्तु हेमाद्रौ स्कान्दपुराणीयं वाक्यम् "धनुर्मीनावतिक्रम्य कन्यां च मिथुनं ततः । पूर्वापरविभागेन रात्रौ संक्रमते यदा । दिनान्ते पञ्च नाड्यस्तु तदा पुण्यतमाः स्मृताः । उदये च तथा पञ्च दैवे पित्र्ये च कर्मणि" इति । तदपि सन्ध्याविषयकमेवेत्याहुरभियुक्ताः । विषुवे तु यथाश्रुतम् एवेति, अन्यदपि सन्ध्यालक्षणप्रयोजनं प्राक्सन्ध्यागर्जित इत्यादिषु वक्ष्यति । ननु नायमयनपुण्यकालोक्त्युद्यमः सफलः शास्त्रान्तरविरुद्धत्वात्तथा हि "अह्नि संक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्त्तितम् । रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिनार्द्धं स्नानदानयोः । अर्द्धरात्रादधस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरि क्रिया । ऊर्द्ध्वं संक्रमणे चोर्द्ध्वमुदयात् प्रहरद्वयम् । पूर्णे चेदर्द्धरात्रे च यदा संक्रमते रविः । प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं मुक्त्वा मकरकर्कटौ" इति वृद्धवसिष्ठेनायनव्यतिरिक्तेषु दशसु संक्रमेषु रात्रिगतेषु "याः याः सन्निहिता नाड्यस्तास्ताः पुण्यतमाः स्मृताः" इति कश्यपोक्तसामान्यवाक्याद्रात्रावेवानुष्ठानं प्रसक्तमहः संक्रम इत्यादिनाप्येतद्देवानुष्ठानं विहितं तस्यापि पर्युदासः क्रियते मुक्त्वा मकरकर्कटाविति तस्मात् मकरकर्कटयोः संक्रमणे रात्रावेवानुष्ठानं कर्त्तव्यमित्युक्तं भवति अतएवाह याज्ञवल्क्यः "राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु । स्नानदानादिकं कार्यं निशि काम्यव्रतेषु च" इति वसिष्ठोऽपि "सुतजनने संक्रान्तावुपरागे चन्द्रसूर्ययोर्नियतम् । रात्रावपि कर्त्तव्यं स्नानं दानं विशेषतो नृणामिति" सुमन्तुश्च "ग्रहणोद्वाहसंक्रान्तियात्रार्त्तिप्रसवेषु च । श्रवणे चेतिहासस्य रात्रौ दानं प्रशस्यते" इति । एषु वाक्येषु सामान्यवाचिनोऽपि संक्रातिपदस्य मकरकर्कटसंक्रान्तिपरत्वमवसीयते यत्तु "रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः" इति निषेधः स संक्रान्त्यन्तरे व्यवतिष्ठते अतएवोक्तं कश्यपेन "स्नानं दानं ग्रहणवत् सौम्ययाम्यायनद्वये" इति । तस्मादयनसंक्रमे रात्रौ सत्यां तत्रैव स्नानदानाद्यनुष्ठातव्यमिति । अत्राहुः शास्त्रद्वयेन तुल्यबलत्वाद्विकल्पसिद्धौ तत्तद्देशप्रसिद्धशिष्टाचारेण व्यवस्था द्रष्टव्या । तत्र गौर्जरास्तु कश्यपादिवाक्यमभ्युपेत्य रात्रावयनसम्भवे सति रात्रौ एव स्नानदानादिकं कुर्वन्ति । दाक्षिणात्यास्तु वृद्धगार्ग्यादिवाक्यमङ्गीकृत्य दिवस एव स्नानदानादि कुर्वन्तीत्यलमतिप्रसङ्गेन । यदा तु दिने कर्कमकरसंक्रमस्तदा क्रमेण पूर्वोत्तरघटिकानियममाह वृद्धवसिष्ठः "अतीतानागते पुण्ये द्वे उदग्दक्षिणायने । त्रिंशत् कर्कटके नाड्यो मकरे विंशतिः स्मृता" इति । उत्तरायणमतीतं सत् पुण्यं कर्कटायनमागामि पुण्यं तत्र कर्कटसंक्रान्तेः प्राक् त्रिंशत् घटिकाः पुण्याः मकरे तूत्तरविंशतिर्घटिकाः पुण्या इत्यर्थः । अत्र वाक्ये यद्यपि दिनपदानुपादानं तथापि यदास्तमयवेलायामिति रात्रिपरविशेषवाक्यालोचनादिदं दिनपरं प्रतिभाति तथा सति केनापि हेतुना समीपघटीषु श्राद्धाद्यनुष्ठानासम्भवे परमावधित्वेन त्रिंशदादयो घटिका अभ्यनुज्ञायन्ते यदा तु प्रतिबन्धस्तदा "याः याः सन्निहिता नाड्यस्तास्ताः पुण्यतमाः स्मृता" इति कश्यपोक्तेः समीपघटिकास्वेव श्राद्धादि विधेयं 'सन्निहितपरित्यागे कारणाभावादिति' न्यायश्च" । "अथ पूर्वापराः षोडश घटिकाः पुण्या इति पूर्वं सामान्येनोक्तमिदानीं विष्णुपदादिषु संक्रमेषु विशेषमनुष्टुभाह याम्येति । याम्यायने कर्कसंक्रान्तौ तथा विष्णुपदे वृषसिंहवृश्चिककुम्भसंक्रान्तिकाले आद्याः नाड्यः प्रथमाः षोडशघटिकाः अतिपुण्यदाः स्नानदानादावनन्तफलदायिन्यः अधिमास्तु न तथेति निष्कृष्टोऽर्थः । तुलाजयोस्तुलामेषयोः मध्या उभयतः षोडश षोडश घटिकाः पुण्याः अथ वा षोडशैव घटिकाः पुण्या । षडशीत्यानने मिथुनकन्याधनुर्मीनसंक्रान्तिषु तथा सौम्ये मकरसंक्रान्तौ संक्रान्तिकालत्परा अधिमाः षोडश घटिकाः अतिपुण्यदाः प्रथमास्तु न तथेति निष्कृष्टोऽर्थः । यदाह श्रीपतिः "याम्यायने विष्णुपदे तथाद्यौ दानाद्यनन्तं विषुवे च मध्ये । वदन्त्यतीते षडशीतिवक्त्रो महर्षयः खल्वयने च सौम्ये" । तत्र कर्के प्रागेव मकरसंक्रान्तौ पश्चादेव पुण्यकाल इति तु प्राङ्निरणायि । विष्णुपदे तु अधिमादिघटीनां पुण्यकाले तरतमभावः "पुण्यायां विष्णुपद्यां च प्राक्पश्चादपि षोडशेति" वृद्धवसिष्ठोक्तेः । विषुवे तु सामान्यनिर्णय एवेति केचित् दीपिकाटीकाकारस्त्वेवमाह "मेषे तुलायां संक्रान्ति मध्य एव संक्रान्तिकालात्पूर्वमष्टौ घटिकाः परतश्चाष्टौ घटिका पुण्य इति" । युक्तं चैतत् । विषुवे च मध्यपदोपादानात् मध्ये षोडश घटिकाः पुण्याः इत्युच्यते कस्मात्

कालान् मध्य इत्यपेक्षायां संक्रान्तिकालादेवेत्यतः पूर्वमष्टौ पश्चाच्चाष्टौ घटिकाः पुण्या इत्यर्थः। यत्तूक्तं वृहस्पतिना "वर्त्तमाने तुलामेषे नाड्यस्तूभयतो दश" इति। तुलामेषसंक्रान्तिकालात् प्राक्पश्चाच्च पञ्च पञ्च घट्यः पुण्या इत्युक्तम् यदप्युक्तम् आद्यन्तमापेक्षत्वात् मध्यशब्दस्य गणितागतपुण्यकालघटिकानां मध्ये त्रिभागः स्थूलतया दशघटिकात्मको भवतीति। "याम्याः सन्निहिता नाड्य" इति कश्यपोक्तेः। षडशीतिमुखेऽप्याद्यान्तिमघटीनां पुण्यकाले तरतमभावः। यत्तु षडशीत्यां व्यतीतायां षष्टिस्तुल्यास्तु नाडिका" इति वृद्धवसिष्ठवाक्यं तत् प्रागघटीषु प्रतिबन्धवशात् स्नानादेरसम्भवे सत्यन्तिमघटीषु स्नानादिक्रियाभ्यनुज्ञायाः परमावधिकालेयत्तार्थम्। इदं सर्वं दिनसंक्रान्तिविषयं वेदितव्यम् "अह्नि संक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्त्तितम्" इति सामान्यवाक्यस्य सौम्यायने विष्णुपदे इत्यस्य च विशेषवाक्यस्यैकवाक्यता। अतएव "रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिनार्द्धं स्नानदानयोः" इति रात्रिपरविशेषस्य सत्त्वाच्च। एवं निर्णीते पुण्यकाले स्नानदानाद्यवश्यं विधेयमिति फलितोऽर्थः। तत्र स्नानदानाद्यकुर्वतस्य प्रत्यवायमाह वसिष्ठः "इति सञ्चिन्त्य विनिर्णयमादिष्टव्यं सदैव दैवज्ञैः। विषुवत्ययने ग्रहणे संक्रान्तौ पुण्यदिवसेऽपि। पितृतर्पणं यो न कुरुते दत्त्वा शापं व्रजति तस्य पिता। आगतगतसमयेऽपि च करोति यद्दानजपहोमाद्यम्। ऊषरवापितबीजं यद्वत् तद्वच्च निष्फलं भवतीति"। अयने अयनप्रवृत्त्याख्ये चलसंक्रमणे आगतसमये निर्णीते पुण्यकालातिक्रमसमये स्नानादि निष्फलमित्यर्थः। संक्रान्तिषु स्नानदानादेः फलमाह भरद्वाजः "षडशीत्यां तु यद्दानं विषुवद्दितये तथा। दृश्यते सागरस्यान्तस्तस्यान्तो नैव दृश्यते"। वृद्धवसिष्ठोऽपि "अयने कोटिः पुण्यानि सहस्रं विषुवे फलम्। षडशीत्यां सहस्रन्तु फलं विष्णुपदेषु च" इत्यलमतिप्रसङ्गेन। इति सूर्यसङ्क्रान्तिनिर्णयः। अथ नायं केवलं सूर्यसङ्क्रमण एव पुण्यकालः किन्तु चन्द्रादीनां ग्रहाणां नक्षत्रसङ्क्रमे राशिसङ्क्रमे च पुण्यकालो भवति सोऽपि सोपपत्तिक प्रसङ्गतः प्रोच्यते अस्माभिः यदाह जैमिनिः "नक्षत्रराश्यो रविसङ्क्रमे स्युरर्कतोऽपि रसेन्दुनाड्यः१६। पुण्यास्तथेन्दोस्त्रिधरापलैर्युक् शुभैकनाडी१।१३ मुनिभिः शुभोक्ता। नाड्यश्चतस्रः भूपलाः कुजस्य४।१ बुधस्य तिस्रो मनवः पलानि ३।१४।

खव्याब्धिनाड्यः पलसप्तयुक्ता गुरौ च४४।७ शुक्रे चपलाश्चतस्रः४।१। द्विनागनाड्यः पलसप्तयुक्ताः ८२।७ शनैश्चरस्याभिहिताः सुपुण्याः। आद्यन्तमध्ये जपदानहोमं कुर्वन्नवाप्नोति सुरेन्द्रधाम"। अस्यार्थः सूर्यस्य नक्षत्रसंक्रमे राशिसंक्रमे च प्राक्परतश्च षोडश घटिकाः पुण्याः एवं चन्द्रस्यैकघटी त्रयोदश पलानि। भौमस्य चतस्रो घटिका एकं पलम्। बुधस्य तिस्रो घटिकाश्चतुर्दश पलानि, गुरोश्चतुश्चत्वारिंशत्घटिकाः सप्त पलानि शुक्रस्य चतस्रो घटिकाः पलमेकं, शनेर्द्व्यशीतिघटिकाः सप्त पलानि चोभयतः पुण्यकाल इत्यर्थः। अत्रोपपत्तिः। "भानोर्गतिः स्वदशभागयुताङ्किता वा बिम्बं विधोस्त्रिगुणितायुगशैलभक्ता७४। तिथ्यद्रि७१५हीनशशिभुक्तिरिषुद्वि२५ भक्ता नन्दाक्षि२९ युग्भवति वा विधुबिम्बमेवमिति" सिद्धान्तशिरोमण्युक्तप्रकारेण रविचन्द्रयोर्मानकला आनेयाः "अङ्गाश्विनः सचरणा कृतवार्द्धिभागयुक्ताद्रयो नव च सत्रिलवेषवश्च। स्युर्मध्यमास्तनुकलाः क्षितिजादिकानां त्रिज्याशुकर्णविवरेण पृथक्त्रिनिघ्ना। इति तत्रैवोक्ताः भौमादीनां मानकलास्तत्र क्रमेण मानकलाः। तत्र "घटिघ्नबिम्बं ग्रहभुक्तिभक्तं संक्रान्तिनाड्योऽखिलधर्मकृत्ये। रवेस्तु ताः पुण्यतमा ग्रहः स्वसंक्रान्तिगोमिश्रफलं विधत्ते" इति भास्करोक्तदिशा संक्रान्तिनाड्यः स्युः तत्र ग्रहभुक्तयस्तत्रैवोक्ताः "नन्दाश्वाभुजगा रवेः शशिगतिः खाकाद्रयः स्याग्नयस्तुङ्गस्याङ्ककलाः कुवेद४४विकलाः पातस्य रामाभवाः। माहेयस्य महीगुणारसकरा ग्रस्योर्गुणद्वारदाः पञ्चेज्यस्य सितस्य षणुरमिता अष्टौ शने द्वे कले" इति बुधशुक्रयोस्तु संक्रान्तिघटिकानयने सूर्यगतिरेव हारः कल्प्यस्तद्गतितुल्यत्वात्तयोः, वासनाभाष्ये हि बुधशुक्रौ तु रवेरासन्नावेव कदाचिदग्रतः कदाचित् पृष्ठतस्तस्यानुचराविव सदा व्रजन्तौ दृश्येते। ततस्तयोरपि रविभगणतुल्या एव भगणा इत्युपपन्नमिति भास्करेणाभिहितत्वात्। पश्चात्तानानुगतिस्तच्छीघ्रयोः शीघ्रफलानयनार्थं वासनाभिज्ञैः कल्पिता तदेवं ग्रहगतय इमास्त्रिप्रकारेण साधिताः पुण्यकालघटिकाः सूर्यस्य यथा त्रिंशत् घटिका एवं चन्द्रस्य द्वे घटिके षड्विंशतिपलानि भौमस्य नवघटिकाश्चत्वारिंशत्पलानि बुधस्य षट्घटिकाः विंशतिपलानि गुरोरष्टाशीतिर्घटिका एवं शुक्रस्य नव घटिका अष्टौ पलानि शनेः षष्ट्यधिकं शतं घटिकाः। पूर्वापरकालौ

मिलित्वा पुण्यकाल इत्यर्थः। अत्र वासना प्रागुक्ता एतदर्द्धं नाड्यः प्राक्परतश्च पुण्याः। अत्र गणितागतघटीपलेषु लिखितजैमिनिवाक्ये च कश्चित् किञ्चित्पलभेदो घटिकाभेदश्च मगतिस्पष्टगतिवशतः। युक्तं चैतत् आकाशे हि वेधादिना स्पष्टा एव खगा दृश्यन्ते न मध्यमाः "दिनद्वयस्पष्टखगान्तरालकालः स्फुटस्तु स्फुटभुक्तिबिम्बैरिति" स्पष्टगत्यैव बिम्बसंक्रान्तिमध्यानयनमुचितम् उक्तञ्च केशवार्केण "कुजादिकानामपि बिम्बलिप्ताः षष्ठ्याहताः स्वस्वजवेन भक्ताः। नाड्यादिकः संक्रमणान्तरालकालः स्फुटस्तु स्फुटभुक्तिबिम्बैरिति" अपिशब्दात् सूर्य्यचन्द्रमसोर्ग्रहणं तथा सति मध्यमापेक्षया स्पष्टगतिबिम्बयोरुपचयापचयाभ्यां साम्येऽस्त्वत्तद्घटिकानामप्युपचयापचयसाम्यातिक्रमेणापतति तेषां चानियतत्वात्मध्ये उपनिबन्धायोगाज्ज्योतिर्नियतमध्यगत्या सूर्य्यादीनां ग्रहाणां पुण्यकालघटीरानीयोपनिबन्धः कृतः। अत्र मत्कृतं पद्यम् "नाड्यो रामगुणा३३ रवेरथ विधोः षट्दोः पलैर्युग्मद्वयं२।२६ भौमस्याब्धिपलैर्युतानव९।४ विदो६।२०युक्ताः पलैः खाश्विभिः। वस्वाड्योऽष्टगजा८८ गुरोरथ भृगोर्नन्दा९।८ पलैरष्टभिः पुण्याः स्युः स्वल्पाः शने१६० रुभयतो राश्यृक्षयोः संक्रमे। अतो यो जैमिनिवाक्ये सार्द्धांस्तसः पलसप्तयुक्ता गुरोरितिपाठो माधवादिभिरपाठि तथा हेमाद्रिणापि द्विनागनाड्यः इति पदे नागा अष्टौ द्विराहत्ता नागा द्विनागाः षोडशनाडिकाः शनैश्चरसंक्रान्तौ पुण्यकाल इति यत् व्याख्यातवान् तदुभयमपाकृतं भवति तथा रामचन्द्राचार्य्यो अपि कालनिर्णयदीपिकायां हेमाद्र्यादिमूलकमनुसर्यं स्वपद्येनोपानिबन्धात् अतस्तिन्त्योक्तयोर्ज्ञेयाः। तस्मात्सर्वग्रहाणां राशिनक्षत्रयोः संक्रान्तिषु पुण्यकालतास्यस्ति। भास्करोऽपि "रवेस्तु ताः पुण्यतमाः" इतिवदंश्चन्द्रादिसंक्रान्तिषु नाड्यः पुण्या इत्यसूचयत्। अतिशायने तमबिष्ठनाविति पाणिनिवचनात् "ग्रहः स्वसंक्रान्तिगोमिश्रफलं विधत्ते" इति। सूर्य्यादिसंक्रान्तिसाधारणं तत्र सकलसंक्रान्तिषु दिनरात्रिविष्णुपदादिभेदेन स्वयंसंक्रमवन्निर्णयोऽध्येयः। एतत्संक्रान्तिसाम्यता हि गुर्जरदेशेऽस्तीत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्तेन। इति सकलग्रहसंक्रान्तिनिर्णयः" पी०धा०

करणभेदेऽर्कसंक्रान्तिफलं तत्रैव

नारदः "निविष्टो वणिजे विष्ट्यां बालवे च ववे गरे। कौलवे शकुनौ भानुः किंस्तुघ्ने चोर्द्धसंस्थितः। चतुष्पात्तैतिले नागे सुप्तः क्रान्तिं करोति सः। धान्यार्घवृष्टिषु समं श्रेष्ठं हीनं भवेत्क्रमात्" क्रान्तिं संक्रान्तिम्। रत्नमालायामपि "चतुष्पदे तैतिलनागयोश्च सुप्तो रविः संक्रमणं करोति। विष्ट्यां ववाख्ये च गराह्वये च स बालवाख्ये वणिजे निविष्टः। किंस्तुघ्ननाम्नि शकुनावपि कौलवाख्ये चोर्द्धस्थितस्य खलु संक्रमणं रवेः स्यात्। धान्यार्घवृष्टिषु भवेत् क्रमशस्त्वनिष्टमध्योत्तमेति मुनयः प्रवदन्ति पूर्वं" इति।

"संक्रान्तौ ग्रहणर्क्षं वा जन्मभ्युभयपार्श्वयोः। नेष्टं त्रयं षट्शुभदं पर्य्यायाच्च पुनःपुनः। हानिर्वृद्धिः स्थानहानिस्तथा प्राप्तिरिति क्रमात्" नारदेनोक्तम्।

संक्रान्तेर्यन्नक्षत्रं ग्रहणनक्षत्रं वा यदि जन्मभं भवेदथ वा ताभ्यामुभयपार्श्वगतं जन्मभं भवेत्तदा अनिष्टमेव नक्षत्रत्रयं निषिद्धं ततो नक्षत्रषट्कं शुभं ततस्त्रिकेऽर्थहानिस्ततः षट्के वृद्धिः ततस्त्रिके स्थानहानिस्ततः षट्सु वृद्धिः षट्सु स्थानप्राप्तिरिति। अतएव पठन्ति दाक्षिणात्याः "संक्रान्त्यघरनक्षत्रादुगणयेज्जन्मभावधि। त्रिकं षट्कं त्रिकं षट्कं त्रिकं षट्कमिति क्रमात्। पन्थाभोगो व्यथा वस्त्रं हानिश्च विपुलं धनम्" इति त्रिकं शुभं षट्कमशुभमिति फलितोऽर्थः" पी०धा०। अधिकमयनसंक्रान्तिशब्दे ३३८९पृ० दृश्यम्।

स्थूलतया मेषादौ रविसंक्रान्तेर्वारदण्डाद्यानयनप्रकारः ज्यो०त० उक्तो यथा

"नवाष्टशक१४८९हीनेन शकाब्दाङ्केन पूरिताः। भूर्वाणचन्द्रावेकाग्नी कुरामौ वेदयुग्मके। १।१५।२१।२१।२४ अङ्का अनुपलादेस्तु षष्ट्या लब्धाङ्कमिश्रिताः। दण्डात् खाग्नी इषेषू च ३०।५७ पलाद्धित्वा ततः पुनः। सप्तावशिष्टा वाराः स्युस्ततो दण्डादिकाः परे। मेषसंक्रमणे भानोः सिद्धान्तस्फुटसम्मताः। भुजौ षड्भूरामाग्नी २।५६।३३ कालोजातिर्गजावनी। ६।२२।१८ रामचन्द्रोऽग्नियुग्मञ्च ३।१।२३ तर्कोऽङ्कदृक् नवाशुगौ। ६।२९।५९ द्वावङ्कदृग् वेदवाणा २।२९।५४ अब्धिर्वाणशरौ सुराः। ४।५५।३३ सप्तागवेदौ शून्येन्दू ६।४८।१० एकं शैलभुवौ शराः। १।१७।५। द्वौ षड्ग्नी तथा काला २।३६। ६ अब्धीरामः शरावनी। ४।३।१५। पञ्चाग्नीषू तथा रुद्रा ५।५३।११। मेषसंक्रमवारतः। अङ्कैर्योज्या वृषादिस्तु वाराद्याः संक्रमे रवेः"।

राशिभेदे संक्रान्तिनामभेद तत्संक्रमकाले स्नानफलस्य पुण्याक्ततिसंक्रान्तिचक्रस्थानविशेषस्थितौ फलभेदश्च तत्रोक्तो यथा "मृगकर्कटसंक्रान्ती द्वे तूदग्दक्षिणायने। विषुवती तुला

मेषे गोलमध्ये तथापरा: । धनुर्मिथुनकन्यासु मीने च षडशीतय: । वृषवृश्चिककुम्भेषु सिंहे विष्णुपदी स्मृता । मूर्ध्नि सप्त मुखे त्रीणि हृदये पञ्च विन्यसेत् । त्रितयं हस्तपादेषु महाविषुवभक्रमात् । मस्तके भूपते: सौख्यं वदने पटुता शुभे । हृदये च धनाढ्यत्वोऽर्थप्राप्तिर्दक्षिणे करे । वामे करे महद्दु:खं सुखं पादे च दक्षिणे । भ्रमणं वामपादे च कथितं विषुवत् फलम् । षड् मूर्ध्नि वदने पञ्च चत्वारि हृदये तथा । त्रितयं करपादेषु पयोविषुवत: क्रमात् । मानं मूर्ध्नि मुखे वैरं हृदये सुखसम्भव: । दो:पदोर्द्वयोर्भोगस्तापश्च वामयो: क्रमे" जलविषुवफलम् । "शीर्षे पञ्च मुखे त्रीणि हस्तयोश्च त्रयं त्रयम् । हृदि पञ्च शशी नाभौ गुदे च पादयोरमा: । उत्तरायणभाजश्चेयं स्तनचक्रस्थिते: फलम् । शीर्षेऽथ लाभो वदने सुखानि दक्षे करेऽङ्कौ हृदये च सौख्यम् । नाभौ शुभं वामकरेऽर्थनाशो गुह्ये भयं वामपदे प्रवास:" उत्तरायणफलम् । "शीर्षे त्रीणि मुखे त्रीणि हृदये पञ्च हस्तयो: । अष्टौ पादद्वयेऽप्यष्टौ दक्षिणायनसंक्रमात् । शीर्षे मानो मुखे विद्या हृदये वित्तसञ्चय: । प्रवास: स्यात् करे वामे भिक्षालाभश्च दक्षिणे । निष्फलं वामपादे च किञ्चिल्लाभश्च दक्षिणे" दक्षिणायनफलम् । "ऋक्षे संक्रमणं यत्र विष्णुपद्यां मुखे तु तत् । चत्वारि दक्षिणे बाहौ त्रीणि त्रीणि पदद्वये । चत्वारि वामबाहौ च हृदये पञ्च निर्दिशेत् । चक्षुषोर्द्वयं द्वयं योज्यं मूर्ध्नि द्वे चैककं गुदे" "रोगो भोगस्तथा यानं बन्धनं लाभ एव च । ऐश्वर्यं राजपूजा च अपमृत्युरिति क्रमात्" विष्णुपदीफलम् "मुखे चैकं करे वेदा: पादयुग्मे द्वयं द्वयम् । क्रोड़े बाणास्तथा वेदा: करे सव्येतरेऽपि च । द्वयं द्वयं तथा नेत्रे मस्तके त्रितयं तथा । द्वयञ्चैव तथा गुह्ये षड़शीत्यां क्रमे स्थिते । मुखे दु:खं करे लाभ: पादयोर्भ्रमणं हृदि । कान्ता स्याद्बन्धनं वामे हस्ते स्यात् क्षीयमेनसाम् । सम्मानो नेत्रयोश्चैव अपमानश्च मस्तके । गुह्ये चैव भवेन्मृत्यु: षडशीतिफलश्रुति:" षडशीतिफलम्" । गुरुसंक्रान्तिफलमुक्तं ज्यो० त० यथा "शीर्षे चत्वारि राज्यं जलधिरपि करे दक्षिणे चापि सौख्यं चैकं कण्ठे विभूतिं मदनशरमितं वक्षसि प्रीतिमतुलम् । पादस्था: षट् च पीड़ा पुनरपि जलधिर्वामहस्ते च स्वल्पं नेत्रे त्रीणि प्रदद्यु: सुखमथ निलभे वाक्पते: संक्रमात्" ।

संक्रान्तिपुण्यकालव्यवस्था ति०त० संक्षेपतो दर्शिता यथा "तदयं संक्षेप: । दिनसंक्रमणे कृत्स्नं दिनं पुण्यं षडशीति मुखे" इत्याद्युक्तं पुण्यतरं मन्दामन्दाकिनीत्यादि रूपेण त्रिचत्वरादिघटिका: पुण्यतमा: । दिनकृत्योत्तरायणादिविहितविंशतिदण्डादीनां रात्रिप्रविष्टभागस्यापि पुण्यत्वं रात्रिसंक्रमणे तु कलान्यून प्रथमार्द्धगते तद्दिवसीयशेषयामद्वयं पुण्यम् । कालद्वयात्मकमध्यरात्रगते तद्दिवसीयतिथेरभेदे तद्दिवसीयशेषयामद्वयं पुण्यं भेदे तु तद्दिवसीयशेषयामद्वयं परदिवसीयाद्ययामद्वयञ्च पुण्यम् । उभयदिने पुण्यकालेऽपि पूर्वदिनाकरण एव परदिने तद्विहितं कार्य्यम् । तिथिभेदाभेदयोर्दक्षिणायने तद्दिवसीयशेषयामद्वयम् उत्तरायणे तु परदिवसीयाद्ययामद्वयं पुण्यमिति मध्यरात्रीयकलोत्तरशेषार्द्धरात्रसंक्रमणमात्रे तु परदिनाद्ययामद्वयं पुण्यमिति सन्ध्यासंक्रमणे तु दिनदण्डे दिनस्य रात्रिदण्डे रात्रेर्व्यवस्थिति:" । तत्प्रमाणं ति०त० दृश्यम् । संक्रान्तौ कालाशुद्धिदोषादिकं नास्ति, यथोक्तं ति०त०स्कान्दे "एकान्ततो मया प्रोक्ता: काला: संक्रान्तिसंज्ञका: । नैतेषु विद्यतेऽनिष्टं यतस्ताक्ष्यसंज्ञिता: । अस्मद्भयापि यद्दत्तं कुपात्रेभ्योऽपि मानवै: । अकालेऽपि हि तत्सर्वं सत्यमक्षयतां व्रजेत्" ।

सङ्ख्या न० संख्यायते परस्परनामोच्चारणं क्रियतेऽत्र सम्+ख्या-घञर्थे क । १युद्धे अमर: । अङ् । २विचारे स्त्री अमर: । एवं ३सम्यगबुद्धौ राजनि० ४द्रव्याश्रिते एकत्वद्वित्वादौ गुणभेदे च स्त्री टाप् । एकादिसंख्यावाचकस्य संख्यासंख्येयोभयपरता "द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने" इति पा० महाभाष्ये उक्ता । तेन घटानां पञ्चेत्यपि स्यात् "वाचांकुरेका गुणसम्प्रयुक्ता" इत्यादि वैद्यके संख्यापरतया निर्देशोऽपि साधु: । किन्तु संख्यात्वजातावेव शक्ति: संख्यायुक्ते निरूढ़लक्षणेति विवेक: । तत्र एकादिदशान्ता: शब्दास्त्रिलिङ्गा विंशत्याद्यास्तु नियतस्त्रीलिङ्गादिका: । तत्रापि विंशत्यादिशब्दानां बहुत्वसंख्यावाचकत्वेऽपि एकवचनान्ततैव । तदाहत्तौ बहुवचनान्ता अपि पञ्च विंशतय: षट् शतानीत्यादि । तेषां विशेषसंज्ञा लीला० दर्शिता यथा "एकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटय: क्रमश: । अर्बुदमब्ज: (शङ्ख:) खर्वनिखर्वौ महापद्मशङ्कवस्तस्मात् । जलधिश्चान्त्यं मध्यं परार्द्धमिति दशगुणोत्तरा: संज्ञा: संख्याया अव-

हारार्थं कृताः पूर्वैः"। ब्रह्माण्डपु० नामान्तराण्युक्तानि यथा "एकं दश शतं चैव सहस्रमयुतं तथा। लक्षं च नियुतञ्चैव कोटिरर्बुदमेव च। वृन्दः खर्वो निखर्वश्च शङ्खपद्मौ च सागरः। अन्त्यं मध्यं परार्द्धञ्च दशवृद्ध्या यथोत्तरम्"। संख्या च गणनव्यवहारे हेतुः यथोक्तं "गणनव्यवहारे तु हेतुः सङ्ख्याभिधीयते। नित्येषु नित्यमेकत्वमनित्येऽनित्यमुच्यते। द्वित्वादयः पराद्धान्ता अपेक्षाबुद्धिजा मताः। अनेकाश्रयपर्य्याप्ता एते तु परिकीर्त्तिताः। अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च तेषां नाशो निरूपितः। अनेकैकत्वबुद्धिर्या सापेक्षाबुद्धिरुच्यते" भाषा०। पर्य्याप्तिसम्बन्धेनैव अनेकाश्रिता समवायेन तु प्रत्येकाश्रितेति बोध्यम्।

सङ्ख्यात त्रि० सम्+ख्या-क्त। १कृतसङ्ख्ये २गणिते ३सम्यक्ख्याते च तेन रात्रिशब्दस्य समासे अच् सङ्ख्या०। संख्यातरात्रः। [१परिच्छिन्ने अमरः। २संख्यायुक्ते त्रि०।

सङ्ख्यावत् पु० संख्या विचारणाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः।

सङ्ख्येय त्रि० संख्यायतेऽसौ सम्+ख्या-यत्। १गणनीये २संख्याकरणयोग्ये।

सङ्ग पु० सन्ज-भावे घञ्। १मेलने २सम्बन्धे ३विषयादिरागे च "ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते" गीता।

सङ्गणिका सम्+गण-भावे ण्वुच्। अप्रतिरूपकथायां त्रिका०।

सङ्गत न० सम्+गम-भावे क्त। १सौहार्दे २सङ्गतौ च। कर्त्तरि क्त। ३मिलिते त्रि०। ४सङ्गतियुते ५युक्तिसंश्लिष्टे अमरः।

सङ्गति स्त्री सम्+गम-क्तिन्। १सङ्गमे २मेलने न्यायोक्ते अनन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषये "सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा। निर्वाहकैककार्य्यत्वे षोढा सङ्गतिरिष्यते" इत्युक्ते ३प्रसङ्गादौ पदार्थे च।

सङ्गम पु० सम्+गम-घञ् न वृद्धिः। १सङ्गतौ २स्त्रीपुंसयोः संभोगे पु०न० अमरः। ३नद्यादेर्नद्यादियोगस्थाने च "गङ्गासागरसङ्गमः" इति पुराणम्।

सङ्गर पु० सङ्गीर्य्यते सम्+गॄ-भावादौ अप्। १आपदि २प्रतिज्ञायां ३युद्धे च अमरः। कर्त्तरि अच्। ४क्रियाकारके ५विषे मेदि० ६शमीवृक्षफले न० मेदि०।

सङ्गव पु० सङ्गता गावो दोहनायात्र काले नि०। "प्रातःकालो मुहूर्त्तांस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु" इति दक्षोक्ते प्रातःकालानन्तरं मुहूर्त्तत्रयात्मके कालभेदे।

सङ्गिन् त्रि० सन्ज-घिनुण्। सङ्गयुक्ते स्त्रियां ङीप्।

सङ्गीत न० सम्+गै-क्त। १दर्शनार्थं नाट्यगीतवाद्यत्रिके हेमच०। २तत्प्रतिपादकग्रन्थे च। कर्म्मणि क्त। ३सम्यग्गीते त्रि०। सङ्गीतशास्त्राणि च नानाविधानि तत्र मूलग्रन्थकर्त्तारश्चत्वारः भरतहनुमत्सोमेश्वरकल्लिनाथाख्याः हनूमद्ग्रन्थस्यैव लोकेऽधुना बहुलप्रचारः। तद्ग्रन्थस्य च स्वराध्यायः रागाध्यायः तालाध्यायः नृत्याध्यायः भावाध्यायः कोकाध्यायः हस्ताध्यायश्चेति सप्ताध्यायाः। सङ्गीतसारादौ विस्तरो दृश्यः। [हला०

सङ्गीति स्त्री सम्+गै-क्तिन्। १सम्यग्ज्ञाने २आलापे

सङ्गीर्ण त्रि० सम्+गॄ-क्त। स्वीकृते अमरः।

सङ्ग्रह पु० सम+ग्रह-अप्। १सञ्चये २बह्वर्थकवाक्यानामेकत्र सङ्कलने च "विस्तरेणोपदिष्टानामर्थानां सूत्रभाष्ययोः। निबन्धो यः समासेन संग्रहं तं विदुर्बुधाः"। ३छत्रि ४उत्तुङ्गे ५ग्रहणे ६संक्षेपे मेदि० ७मुष्टौ विश्वः ८स्वीकारे ९महोद्योगे नानार्थरत्नमा०। १०व्याडिप्रणीते व्याकरणग्रन्थभेदे "सङ्ग्रहेऽस्तमुपागते" वाक्यपदीयम्।

सङ्ग्रहणी स्त्री सङ्गृहीता ग्रहणी। ग्रहणीरोगभेदे।

सङ्ग्राम युद्धे अद०चु०उभ०सक०सेट्। सङ्ग्रामयति ते असङ्ग्रामत् त। अस्याफलवत्कर्त्तृत्वेऽपि आ० इत्यन्ये

सङ्ग्राम पु० सङ्ग्राम-भावे अच्। युद्धे अमरः।

सङ्ग्रामपटह पु० ६त०। रणवाद्यभेदे त्रिका०।

सङ्ग्राह पु० संगृह्यते सम्+ग्रह-कर्मणि घञ्। फलकस्य मुष्टिबन्धनस्थाने अमरः।

सङ्ग्राहिन् पु० सम्यक् गृह्णाति मलम् सम्+ग्रह-णिनि। १कुटजवृक्षे राजनि०। २मलावष्टम्भके ३संग्रहकारके च त्रि०। [अमरः। ४संहते त्रि०।

सङ्घ पु० संघात् सर्वम्। १सजातीयजन्तुसमूहे २समूहे च

सङ्घचारिन् पु० सङ्घीभूय चरति चर-णिनि। १मत्स्ये हेमच०। २सङ्घीभूयचारिणि जन्तुमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप्

सङ्घजीविन् पु० सङ्घेन जीवति जीव-णिनि। संघोपजीविनि व्रातीने हेमच०। [च।

सङ्घट्ट पु० सम्+घट्ट-भावे अच्। १परस्परसङ्घर्षे २गठने कर्त्तरि अच्। ३लतायां शब्दर०। ४चालके त्रि०।

सङ्घट्टन न० सम्+घट्ट-ल्युट्। १मेलने २गठने ३रचनायाञ्च। युच्। तत्रैव स्त्री। [द्वये (योड़ हात) अमरः

सङ्घतल पु० सङ्घे संहते मिलिते तले यत्र। संयोजितप्रतल

सङ्घपुष्पी स्त्री सङ्घानि संहतानि पुष्पाण्यस्याः ङीप्। धातकी पुष्पाम् (धाइ फुल) राजनि०।

सङ्घर्ष पु० सम्+घृष-घञ् । १परस्परधर्षणे २स्पर्द्धायां ३सं-
घर्षे च शब्दर० ।
सङ्घशस् अव्य० सङ्घ+वीप्सार्थे-शस् । भूरिशः इत्यर्थे ।
सङ्घाटिका स्त्री सङ्घटयति सम्+घट-णिच्-ण्वुल् । १युग्मे
२कुट्टन्यां ३जलकण्टके मेदि० । ४घ्राणे विश्वः ।
सङ्घात पु० सम्+हन-घञ् । १समूहे २नरकभेदे अमरः ।
३सम्यग्हनने मेदि० ४दृढसंयोगे ५कफे च राजनि० ।
सङ्घातपत्त्रिका स्त्री सङ्घातयुक्तं पत्त्रमस्याः कप् अत
इत्वम् । शतपुष्पायां राजनि० ।
सचि(ची) स्त्री सच-इन् वा ङीप् । इन्द्राण्यां रामाश्रमः
सचिल्लक पु० सह क्लिन्नेन सहस्य सः कप् नि० । क्लिन्न-
नेत्रे (पिचुडियुक्तनेत्रे) शब्दच० ।
सचिव पु० सच-इन् तथा सन् वाति-क । १सहाये २म-
न्त्रिणि अमरः ३२१पृ० दृश्यम् । ३कृष्णधुस्तूरे
राजनि० । [रोगभेदे राजनि० ।
सचिवामय पु० सचिवः सहाय आमयो यस्य । विसर्पे
सचीनन्दन न० ६त० । वैष्णवसम्प्रदायप्रवर्त्तके नवद्वीपावि-
र्भूते वैष्णवाचार्य्यभेदे तदाविर्भावश्च "शाके मुनिव्योम-
युगेन्दुमाने(१४०७) पुण्ये तिथौ फाल्गुनपौर्णमास्याम् ।
त्रैलोक्यभाग्योदयपुण्यकीर्त्तिर्देवः सचीनन्दन आवि-
रासीत्" चैतन्यचन्द्रोदयः । अस्य कलौ पूर्णभगवदवता-
रत्वं वैष्णवामन्यन्ते तत्र न किञ्चित् प्रमाणमुपलभामहे
सचेतन त्रि० सह चेतनया सहस्य सः । विशिष्टज्ञानयुक्ते ।
सचेष्ट पु० सचते सच-अच् तथाभूतः सन् इष्टः । १आम्रे
शब्दमा० । सह चेष्टया सहस्य सः । २चेष्टान्विते त्रि० ।
सच्चारा स्त्री सन् चारो गात्रानुलेपने विष्वग्गतिरस्याः ।
हरिद्रायां शब्दच० ।
सच्चिदानन्द पु० सन् नित्यः चित् चैतन्यमानन्दः त्रिपद
कर्म० । १नित्यज्ञानसुखमये ब्रह्मणि वेदा० । ६त० ।
२तद्युते ईश्वरादौ त्रि० न्यायमतम् ।
सच्छूद्र पु० कर्म० । गोपनापितादौ शूद्रभेदे "सच्छूद्रौ
गोपनापिताविति" स्मृतिः । [अमरः ।
सजम्बाल त्रि० सह जम्बालेन सहस्य सः । पङ्कयुक्ते देशे
सजाति पु० समाना जातिरस्य समानस्य सः । सवर्णेन सवर्णाया
मूढायाम् उत्पादिते पुत्रे । २तुल्यजातौ त्रि० "सव-
र्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते च सजातयः" मिता०स्मृतिः ।
सजातीय त्रि० समानां जातिमर्हति छ समानस्य सः ।
समानधर्मयुक्ते अमरः ।

सजुष् अव्य० सह जुषते क्विप् सहस्य सः । १सहार्थे जुषा-
दित्वात् र । सजुः उज्ज्व० । "सजुःकृत्य रतिं वसेदिति"
भट्टिः । २प्रीतियुक्ते ३सेवायुक्ते च त्रि० ४तापसे संक्षिप्तसा०
सज्ज त्रि० सस्ज-अच् । १उद्युक्ते २संनद्धे अमरः । ३सम्भृते
विश्वः ४निबद्धे शब्दर० । भावे अच् । ५आयोजने ६वेगे च
स्त्री सतोजायते जन-ड । ७साधुजाते त्रि० ।
सज्जन न० सस्ज-णिच्-ल्युट् । १रक्षार्थं सैन्यस्थापने अमरः
२घट्टे (घाटी) मेदि० ३आयोजने । सन् जनः । ४सौ-
जन्यवति जने पु० "निजाचारग्राहिणो ये कुर्वन्ति वेदस-
म्मतम् । पापाभिलाषरहिताः सज्जनास्ते प्रकीर्त्तिताः"
पद्मपु० "कुरु सज्जनरञ्जनमिति" उद्भटः । ५सत्कुलोद्भवे
च पु० । सस्ज-णिच्-युच् । ६स्कन्धपादीनामारोहणार्थं
गजभूषाकरणादौ स्त्री अमरः ।
सज्जित त्रि० सज्जा जातास्य तार० इतच् सस्ज् णिच्-कर्मणि
क्त वा । १कृतवेशे २भूषिते ३संनद्धे च । [देवीपु० ।
सञ्च सञ्चीयतेऽत्र सम्+चि-ड । लेखनार्थे पत्रभेदे (साँच) ।
सञ्चत् त्रि० सम्+चत-क्विप् । प्रतारके सि०कौ० ।
सञ्चय पु० सम्+चि-अच् । १समूहे अमरः । २संग्रहे च ।
ल्युट् । सञ्चयन । सङ्ग्रहे न० । [सीदतीति"पुराणम्
सञ्चयिन् पु० सम्+चि-इनि । सङ्ग्रहकारके "सञ्चयी नाव-
सञ्च(चा)र पु० सञ्चरत्यनेन सम्+चर-घञर्थे करणे क घञ्
वा । १सेतौ रत्नमा० २देहे हेमच० । भावे घञ् । ३ग्र-
हादेः राश्यन्तरगमने ४सम्यग्गतौ च ।
सञ्चाय्य पु० सञ्चीयतेऽग्निरत्र सम्+चि-ण्यत् नि० । यज्ञभेदे ।
सञ्चारिका स्त्री सञ्चारयति नायकयोर्वार्त्ताम् सम्+चर-
णिच्-ण्वुल् । १दूत्याम् अमरः । २कुट्टिन्यां ३युग्मे
४घ्राणे च मेदि० ।
सञ्चारिन् पु० सम्+चर-णिनि । १धूपे त्रिका० २वायौ
शब्दच० । अलङ्कारोक्ते शृङ्गारादिरसाद्यनुगुणे ३भाव-
भेदे च भावभेदश्च व्यभिचारिभावः । "नानाभिनयसम्ब-
न्धात् भावयन्ति रसान् यतः । तस्माद्भावा अमी प्रोक्ता
स्थायिसञ्चारिसात्त्विकाः" । "व्यक्तः सञ्चारिणा तथेति"
सा०द० । ४सञ्चारकारके त्रि० स्त्रियां ङीप् । "सञ्चारिणी
दीपशिखेवेति" रघुः । सा च ५हंसपद्याम् राजनि० ।
सञ्चाली स्त्री सञ्चलति सम्+चल-ण गौरा० ङीष् । गु-
ञ्जायां युक्तिकल्पतरुः ।
सञ्चिका स्त्री प्रा० स० । मूषिकपर्ण्यां शब्दर० [कर्मभेदे च
सञ्चित त्रि० सम्+चि-क्त । १संगृहीते २अनारब्धफलके

सञ्ज पु० सम्+जन-ड । चतुर्मुखे १ब्रह्मणि २शिवे च मेदि० ३काम्यां स्त्री त्रिका० ।

सञ्जय पु० भारतप्रसिद्धे धृतराष्ट्रसारथिभेदे ।

सञ्जवन न० सम्+जु-युच् । परस्पराभिमुखतया स्थिते च-तुःशाले गृहे अमरः ।

सञ्जीवन न० सम्+जीव-ल्युट् । १चतुःशालगृहे शब्दर०। २सम्यक्प्राणधारणे च । संजीवयति सम्+जीव-णिच्-ल्युट् । ३ओषधीभेदे स्त्री ङीप् ।

सट न० स्त्री सठ-अच् पृषो० ठस्य टः । १व्रतिनां केशसङ्घाते २जटायाम् शब्दर० । ३शिखायां ४सिंहादेः केशरे च मेदि० "सटच्छटाभिन्नघनेनेति" माघः । [ङीप् ।

सटाङ्क पुंस्त्री० सटा अङ्को यस्य । सिंहे शब्दर० स्त्रियां

सटि(टी) स्त्री सठ-इन् वा ङीप् पृषो०। १शट्यां शब्दरत्ना० स्वार्थे क । २गन्धपत्त्रायां राजनि० । सठ-इन् ङीप् । पृषो०। सटीत्यत्र । ठान्तः तत्रार्थे राजनि० ।

सट्वा स्त्री सठ-व पृषो० । १पक्षिभेदे २वाद्ये संक्षिप्तसा० ।

सठ श्ठार्थे गतौ संस्कारे असंस्कारे च चुरा० उभ० सक० सेट् । साठयति ते सोपदेशत्वमेव न्याय्यम् ।

सणसूत्र न० शणसूत्र+पृषो० । शणसूत्रे रायमुकुटः ।

सण्डिश पु० संदंश+पृषो०। सन्दंशे (साँड़ाशि) "सण्डिशैरप-कृष्यन्ते नरैर्यांस्यैर्मुखान्ततः" मार्कण्डेयपु० १४अ०।

सण्डीन न० सम्+डी-क्त । पक्षिणां सम्भूय गमनरूपे गति-भेदे अमरः ।

सत् त्रि०अस-शतृ । १सत्ये २साधौ ३पूजिते ४धीरे ५प्रशस्ते ६विद्यमाने च अमरः । स्त्रियां ङीप् । सा च ७पति-व्रतायां स्त्रियां दक्षकन्याभेदे "सती सती योगवि-सृष्टदेहेति" कुमारः । ९सौराष्ट्रमृदि हेमच० १०ब्रह्मणि न० "ओंतत्सदितिनिर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः" इति गीता । ११आदरे अव्य० "सदसती आदरानादरयो-रिति" पाणिनिः उप०स० "सत्कृत्य" सि०कौ० । पतिव्र-तापरत्वे संज्ञात्वात् तस्याभावः त्व "त्वतलोर्गुणवचनस्य" पा०न ह्रस्वः सतीत्वम् "तेन नारद ! नारीणां सतीत्व-मुपजायते" पुराणम् ।

सतत न० सम्+तन-क्त समोऽन्त्यलोपः । १निरन्तरे २तद्वति त्रि० अमरः । [“सतत्त्वताऽन्यथा प्रथा” वेदा०प० ।

सतत्त्व न० सह सदृशं तत्त्वेन । १स्वभावे हेमच० २यथार्थे

सतानन्द पु० गौतमपुत्रे अहल्यागर्भजे मुनिभेदे शब्दच० ।

सतीन पु० सतीं नयति नी-ड । १वंशभेदे शब्दच० (खुद्र-मटर) २कलायभेदे भरतः । स्वार्थे क । तत्रैव अमरः ।

सतीर्थ्य पु० समाने तीर्थे गुरौ वसति यत् समानस्य सः । परस्परैकगुरुके छात्रे अमरः । हृस०। निर्यकारोऽप्यय-मत्रार्थे । [व्याडिः । २वंशे हारा० ३वायौ रायमु० ।

सतील पु० सतीं लच्चयति लञ्च-ड । (खुद्रमटर) १कलाये

सतीलक पु० सतीलइव कायति कै-क, सह तिलेन तिलचि ह्नेन कप् पृषो० दीर्घः । १वंशे (खुद्रमटर) २कलायभेदे च अमरः । [दीर्घः । कलायभेदे (तेओडा) अमरः ।

सतीला स्त्री सह तिलेन तिलचिह्नेन सहस्य सः पृषो०

सतेर पु० सन-एर तान्तादेशः । सतुषे संक्षिप्तसा० ।

सत्कदम्ब पु० नित्यक० । कोलिकदम्बे शब्दच० ।

सत्कर्तृ पु०सत्+क-तृच् । १विष्णौ विष्णुस०२सत्कारके त्रि०।

सत्कर्म्मन् न० कर्म० । वेदादिविहिते यागादौ कर्मणि ।

सत्काञ्चनार पु०कर्म० । रक्तकाञ्चने शब्दच०। [स्त्रियां ङीष्

सत्काण्ड पुंस्त्री०सत्काण्ड शब्दव्यापारोऽस्य । चिल्ले शब्दच०

सत्कार पु० सत्+क-घञ् उप०स० । १सम्मानने २पूजने च ।

सत्कार्य्यवाद पु० ६त०। कार्य्यस्य सत्त्वनिर्णायके वादे कथा-भेदे स च वादः उत्पत्तिशब्दे ११०८पृ० दृश्यः ।

सत्कृत त्रि० सत्+क-क्त । १पूजिते २कृतसम्माने च ।

सत्क्रिया स्त्री सत्+क-श । १सत्कारे २सम्मानने ३पूजने च

सत्तम त्रि० अतिशयेन सन् तमप् । अतिशयसाधौ अमरः ।

सत्ता स्त्री सतोभावः तल् । १द्रव्यगुणकर्मवृत्तौ २जातिभेदे "द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते" भाषा०। जाति-शब्दे ३०९१ पृ० दृश्यम् । ३विद्यमानतायाञ्च विद्यमा-नत्वं च कालसम्बन्धः । आत्मधारणानुकूलव्यापार इति शाब्दिकाः "आत्मानमात्मना बिभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते । अन्तर्भावाच्च तेनासौ कर्मणा न सकर्मकः" हरिः । तत्र विद्यमानता च वेदान्तमते त्रिविधा पारमार्थिकी१ ब्रह्मणः त्रैकालिकाबाध्यत्वरूपा व्यावहारिकी२ घटादीनां सा च तत्त्वज्ञाननाश्या प्रातीतिकी३ शुक्तिरजतादेः सा चाधिष्ठानसाक्षात्कारनाश्या । ब्रह्मसत्तयैव सर्वेषां स-त्ताव्यवहारः सदुत्पन्नत्वात् इति वेदान्तिनः ।

सत्त्र न० सद-ष्ट्रन् । १स्थाने २यज्ञभेदे ३सदादाने ४आच्छा-दने ५अरण्ये ६कैतवे मेदि० ७धने दृगृहे ९दाने १०स-रसि नानार्थकोषः । सदादानञ्च सदक्षिणं सततान्नदानम् । यज्ञभेदश्च द्वादशाहादिसाध्यः ज्योतिष्टोमादिः यथोक्तं कात्या०श्रौ०१२।१।४। तत्रभाष्यादौ "द्वादशाहः सत्त्र-महीनश्च" सू० "सत्त्ररूपः अहीनरूपश्च भवति द्विविधः ।

आयन्त उपयन्तीति सत्रस्य लिङ्गं यजते इत्यहीनस्य । अत्र विशेषमाह "द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुरिति तथा सप्तदशरात्रमासीरन्निति सत्त्रलिङ्गम् द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदित्यहीनलिङ्गम् । अस्यानुकथनप्रयोजनम् सत्त्रे सत्रात्मको धर्मो दातृत्वेन प्रवर्त्तते अहीने चाहीनात्मकः । "उभयतोऽतिरात्रं सत्रस्योपरिष्टादहीनस्य" सू० उभयत इत्यादावन्तेऽतिरात्रो यस्य तदुभयतोऽतिरात्रम् उपरिष्टात् अन्त एव । "यजमानाः सर्वे सत्रेषु" सू० । कर्त्तारो भवन्ति य ऋत्विजस्ते यजमाना इत्यनेनार्त्विजीनान् पदार्थान् लक्षणयानूद्य यजमानाः कर्तृत्वेन विधीयन्ते । "अदक्षिणानि च स्वामियोगात्" सू० । सत्राणि भवन्ति न हि कश्चिदात्मनैवात्मानं परिक्रीणीते । अत हि स्वामिन एवार्त्विज्यम् अनुपपन्नश्चात्मपरिक्रयः "गृहपतिर्याजमानमयुक्तत्वात्" सू० याजमानं यत्कर्म तद्गृहपतिः करोति कर्मान्तरे तस्यायुक्तत्वात् इतरेषां चाध्वर्य्वादिषु योगात् । "दर्शनाच्च" सू० दृश्यते चायमर्थः तस्माद् यदि बहवो यजक्षेयुरिति । "सर्वे संस्कारान्" सू० यद्यत्संस्कारकं याजमानं यथा वपनादि तत्सर्वे कुर्युः तेन हि यजमानाः संस्क्रियन्ते । "दर्शने वचनात्" सू० यत्तु दर्शनमुक्तम् तद्वचनम् गृहपतये एकस्मै दानमुक्तम् वचनं किमिव न कुर्य्यात् । "अविभवति गृहपत्यन्वारम्भः" सू० न संभवत्यनेककर्तृके पदार्थे वेदवन्त्वनाग्न्यन्वाधानादौ गृहपतेरन्वारम्भः सर्वैः कर्त्तव्यः । "पदार्थेष्वेकः कृतत्वात्" सू० यत् पुनः कृत्स्नाभिनिर्वृत्त्यर्थमेव कर्म यथा प्रात्राश्यादनमाज्यावेक्षणं वा तत्रावश्यैव कर्तृत्वम् कृतत्वात् पदार्थस्य । परार्थे यजमानकर्तृके आज्यावेक्षणादौ एको गृहपतिः कुतः कृतत्वात् एकेनापि कृतः कृत एव यतः । "अग्निं चेष्यमाणाः समारोह्य गृहपतिमध्ये सन्वत्यर्धम इतरे दक्षिणोत्तराः" सू० समारोह्येति च पूर्वकालताकाले व्यवादेशो न समानकर्तृकतायाम् । "गृहपत्याहवनीयेऽङ्गारप्राशनम्" सू० । "तत्र प्राजापत्यः पशुः" सू० । तत्र विहारे प्राजापत्यः पशुर्भवति । पुनर्ष्टणाम्नाहर्गणे प्राजापत्यस्य नियमः तथा चाश्वमेधे नियमदर्शनं भवति प्राजापत्यमालभेतेति । तत्र साधारणीकृते विहारे । "आज्येन पत्नीसंयाजा गृहपतिवर्जम्" सू० । [यागे अमरे पाठान्तरम् ।

सत्रम् अव्य० सद-त्रल् । १सदार्थे जटा० । २सा । सत्राप्य-

सत्रशाला स्त्री ६त० । अन्नजलादिदानार्थं कल्पिते गृहे हेमच० । [श्रीकृष्णश्वशुरे सत्यभामाजनके राजभेदे ।

सत्राजित् पु० सत्रेणाजयति लोकान् आ+जि—क्विप् ।

सत्रि पु० सद–बा० त्रि । १मेघे २गजे ३जयशीले त्रि० उणादिकोषः । [अमरः ३गृहस्थे च ।

सत्रिन् पु० सत्त्रं गृहं यज्ञो वा विद्यतेऽस्य इनि । १गृहपतौ

सत्त्व न० सतोभावः त्व । १सांख्यविद्धे प्रकाशादिसाधने प्रकृत्यवयवे पदार्थे प्रकृतिशब्दे दृश्यम् "सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टम्" सांका० । अयं हितकारः प्रभो० एकतकारः २द्रव्ये ३प्राणेषु ४व्यवसाये ५बले ६स्वभावे ७पिशाचादौ शब्दच० दर्पित्ते मेदि० "सत्त्वे तथ्यमाने तत्संक्रान्तः पुरुषोऽपि तथ्यत इव" पात० भा० । ८रसे १०आनुगि ११धने । १२आत्मनि च शब्दच० १३सत्तारूपे १४जातिभेदे १४विद्यमानतायाञ्च हितकारः । १५जन्तुषु पुं०न० अमरः ।

सत्पत्त्र न० सत् शोभनं पत्त्रम् । १पद्मस्य नवदले शब्दच० । कर्म० । २सुन्दरदले त्रि० । [विहिताचारे च ।

सत्पथ पु० कर्म० अच्समा० । शोभनमार्गे अमरः २वेदादि-

सत्पुत्त्र पु० कर्म० । वेदादिविहितकार्य्यकर्त्तरि पुत्रे "पुन्नाम्नो नरकाद् यस्मात्त्रायते पितरं सुतः । मुखसन्दर्शनेनापि तदुत्पत्तौ यतेत सः" इत्युक्तपुन्नरकतारणाय "ऋणमस्मिन् सन्नयति अमृतत्वञ्च विन्दति । पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम्" इति वशिष्ठोक्तश्रीपनयनाय च यत् पश्येदिति नियमविधानं तद्कृतपुत्रकार्य्यपुत्रपरम् । सत्पुत्रस्तु मुखदर्शनं विनापि नरकनिस्तारकः । तथा च विष्णुपु० "सत्पुत्त्रेण तु जातेन वेनोऽपि त्रिदिवं ययौ । पुन्नाम्नो नरकात्त्रातः स तेन सुमहात्मना" । ब्रह्मपुराणेऽपि "समुत्पन्नेन भो विप्राः सत्पुत्त्रेण महात्मना । त्रातः स (वेनः)पुरुषव्याघ्रः पुन्नाम्नो नरकात्तदा" शु०त० ।

सत्प्रतिग्रह पु० सद्भ्यः प्रतिग्रहः । साधुदत्तधनस्य प्रतिग्रहे "सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः । विभागः सम्प्रयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च" इति स्मृतिः ।

सत्प्रतिपक्ष पु० कर्म० । तुल्यविरोधिनि १प्रतियोगिनि २न्यायोक्ते हेतुदोषे हेत्वाभासभेदे । स च बाधोपस्थितिसमर्थपरामर्शकालीनसाध्यसिद्धिसमर्थपरामर्शविषयः । यस्य साध्याभावसाधकं हेत्वन्तरं विद्यते सः । यथा शब्दो नित्यः श्रावणत्वाच्छब्दत्ववत् । शब्दोऽनित्यः कार्य्यत्वात्

पटवत्। अन्ये तु अगृहीताप्रामाण्यकसाध्यवत्त्वेनोपस्थितिविषय इति वदन्ति। साध्याभावव्याप्यवत्पक्षः। साध्यवदन्यत्वव्याप्यवत्पक्षः। पक्षनिष्ठः साध्याभावव्याप्यः पक्षनिष्ठः साध्यवद्भेदव्याप्यो वा। साध्यवदवृत्तित्वव्याप्यवत्पक्षः। पक्षनिष्ठः साध्यवदवृत्तित्वव्याप्यः। पक्षवृत्त्यभावप्रतियोगित्वव्याप्यवत्साध्यम्। साध्यनिष्ठः पक्षवृत्त्यभावप्रतियोगित्वव्याप्यो वा। "विरुद्धयोः परामर्शे हेत्वोः सत्प्रतिपक्षता" भाषा०। तुल्यबलयोरेव सत्प्रतिपक्षत्वं नातुल्यबलयोः तेनैकतरत्र तर्कादिबलसत्त्वे तस्यैवान्यतरबाधकतेति बोध्यम्।

सत्फल पु० सन्ति शोभनानि फलान्यस्य। १दाडिमवृक्षे शब्दच०। २सुफलयुते त्रि०।

सत्य न० सते हितं यत्। १सत्ययुगे २शपथे ३याथार्थ्ये च ४तद्वति त्रि० मेदि०। "यथार्थकथनं यच्च सर्वलोकसुखप्रदम्। तत् सत्यमिति विज्ञेयमसत्यं तद्विपर्य्ययः" पद्मपु०। सर्वलोकसुखप्रदमिति न लक्षणघटकं सत्यस्याप्यप्रियस्य कथननिषेधात् अतएव मनुनोक्तं "सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्"। ५अश्वत्थवृक्षे ६नान्दीमुखश्राद्धीयदेवभेदे च पु० "इष्टिश्राद्धे क्रतुर्दक्षः सत्यो नान्दीमुखे वसुः" श्रा० त० धृतवचनम्। ७सिद्धान्ते शब्दर०। शपथरूपसत्यापालने दोषो यथा "कृत्वा शपथरूपं यः सत्यं हन्ति न पालयन्। स कृतघ्नः कालसूत्रे वसेदेव चतुर्युगम्। सप्तजन्मसु काकश्च सप्तजन्मसु पेचकः। ततः शूद्रो महाव्याधिः सप्तजन्मस्ततः शुचि" ब्रह्मवै० प्र० ३८अ०। ८परमात्मनि "सत्यं ज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति" श्रुतिः। ९श्रीरामे पु० शब्दर०। १०विष्णौ "औत्तमेऽप्यन्तरे विष्णुः सत्यैः सह सुरोत्तमैः। सत्यायामभवत् सत्यः सत्यरूपो जनार्दनः" कूर्मपु० ४८अ०। ११तन्मातरि स्त्री। १२तपोलोकादूर्द्ध्वस्थे लोके सत्यलोकशब्दे दृश्यम्। सन्ति पृथिव्यप्तेजांसि च त्यौ वाय्वाकाशौ च समा० द्व० नि० ङ समा० द्वितकारः। १३भूतपञ्चके "सच्च त्यच्च मूर्त्तपञ्चकं त सत्यमित्याचक्षते" श्रुतिः। सत्यत्वञ्च त्रिकालाबाध्यत्वमिति वेदान्तिनः यथार्थज्ञानविषयत्वं सत्यत्वमिति नैयायिकाः। सन्धिसन्ध्यांशाभ्यां सहितसत्ययुगमानं दैवमानेन १२०० वर्षाः मानुषमानेन १७२८०० वर्षाः।

सत्यङ्कार पु० सत्य+कृ-घञ् नि० मुम्। "मयैतत् अवश्यं क्रेयमित्येवम्" सत्यकरणे सत्यापने (वायनादिक्रिया) अमरः

सत्यतपस् पु० सत्यं तपोऽस्य। मुनिभेदे तस्यैव दुर्वाससो वरेण वेदव्यासरूपेणाविर्भावः तत्कथा वराहपु०।

सत्यधृति पु० शतानन्दपुत्रे ऋषिभेदे मत्स्यपु० ४८अ०।

सत्यनारायण पु० कर्म०। संक्रान्त्यादिषु पूज्ये नारायणमूर्त्तिभेदे स्कान्दपु० रेवा० ४अ० तत्कथा दृश्या।

सत्यपुर न० सत्ययुक्तं पुरम्। विष्णुलोके।

सत्यफल पु० सत्यं सदातनं फलमस्य। बिल्ववृक्षे राजनि०।

सत्यभामा स्त्री सत्राजितोनृपसुतायां श्रीकृष्णस्य भार्य्याभेदे शब्दच०।

सत्यभारत पु० वेदव्यासे त्रिका०।

सत्यम् अव्य० सत्+यत्। स्वीकारे।

सत्ययुग न० सत्यप्रधानं युगम् शाक० त०। सत्यप्रचुरे प्रथमे युगे

सत्ययौवन पु० सत्यं यौवनमस्य। विद्याधरे देवयोनिभेदे जटा०

सत्यरत त्रि० ७त०। सत्यवाक्यासक्ते हरिश्चन्द्रनृपपितरि पु० मत्स्यपु० १२अ०।

सत्यलोक पु० सत्यप्रचुरो लोकः। ऊर्द्ध्वस्थसप्तलोकमध्ये सर्वोपरिस्थे तपोलोकादूर्द्ध्वस्थे लोके। "षड्गुणेन तपोलोकात् सत्यलोको विराजते। अपुनर्मारका यत्र ब्रह्मलोकाभिधः स्मृतः" विष्णुपु० २अं० ७अ०।

सत्यवचस् पु० सत्यं वचोऽस्य। १मुनौ अमरः। २सत्यवचनयुक्ते त्रि०। सत्यवचनादयोऽप्यत्र।

सत्यवत् पु० सत्यं विद्यतेऽस्य मतुप् मस्य वः। १सावित्रीपतौ नृपभेदे भा० व० २९३अ०। २मुनिभेदे च। ३सत्ययुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्। सा च ४व्यासस्य मातरि शब्दर०। ५नारदपत्न्यां ६ऋचीकमुनिपत्न्यां मेदि० कालिकापु० ८४अ०। [शब्दर०।

सत्यवतीसुत पु० ६त०। मत्स्यगन्धापुत्रे व्यासे मुनिभेदे

सत्यवाच् पु० सत्या वाक् यस्य। १ऋषौ शब्दच०। २काके त्रिका०। तस्य शब्देन हि शुभाशुभनिश्चयेन तस्य तथात्वम्। ३सत्यवदनशीले त्रि०। [वक्तरि।

सत्यवादिन् त्रि० सत्यं वदति वद-णिनि। यथार्थवाक्य

सत्यव्रत पु० सत्यं व्रतमस्य। १त्रिशङ्कुनामके राजभेदे मत्स्यपु० १२अ०। २सत्यतत्परे त्रि०। [२सत्यप्रतिज्ञे त्रि०

सत्यसङ्गर सत्यः सङ्गरः प्रतिज्ञा यस्य। १कुबेरे त्रिका०।

सत्यसन्ध त्रि० सत्या सन्धा सन्धानं यस्य। १सत्याभिसन्धौ सत्यसन्धस्य तप्तपरशुपरीक्षणं छान्दोग्ये दर्शितम् ३श्रीरामे ४तदनुजे भरते ५जनमेजयनृपे च पु० शब्दर०।

सत्या स्त्री १रामपत्न्यां २व्यासमातरि सत्यवत्यां शब्दर०। ३दुर्गायां ब्रह्मवै०पु० प्र०। ४द्रौपद्यां शब्दच०।

सत्याकृति स्त्री सत्य+डाच्+कृ-क्तिन्। (अवश्यमेतन्मया-क्रेयम्) इत्येवं प्रतिज्ञारूपे सत्यकरणे (बायनादेर्योया) अमरः।

सत्याग्नि पु० ६ब०। अगस्त्यमुनौ शब्दर०। तज्जठरानलस्य समुद्रादिसर्वभक्षणेऽपि अबाधितत्वात् तथात्वम्। [अमरः

सत्यानृत न० सत्यसहितमनृतं यत्र। वणिग्वृत्तौ वाणिज्ये

सत्यापन न० सत्य+णिच्-पुक् च ल्युट्। सत्याकृतौ अमरः युच्। सत्यापनाप्यत्र स्त्री।

सत्योद्य त्रि० सत्यमुद्यं यस्य वद-क्यप्। १सत्यवादिनि शब्दमाला। कर्म०। २सत्यवाक्ये न०।

सत्र सम्बन्धे सन्ततौ च अद०चु०आ०सक०सेट्। सत्रयते अससत्रत। सत्रापयते इत्यन्ये अनेकाच्कत्वात् अषोपदेशत्वेन सति निमित्ते न षत्वम्।

सत्र न० सत्र्यते सन्तन्यते सत्र-अच् घञ्। १बहुदनसाध्ये यज्ञभेदे २श्रीकृष्णश्वशुरे नृपभेदे च।

सत्राजित् पु० सत्रेणाजयति लोकान् आ+जि-क्विप्। श्रीकृष्णश्वशुरे राजभेदे।

सत्रिजातक न० पक्वमांसभेदे "मांसं बहुघृते भृष्टं सिक्तं चोष्णाम्बुना मुहुः। जीरकाद्यैः समायुक्तं परिशुष्कं तदुच्यते। तदेव घृतकाढ्यं सुस्निग्धं सत्रिजातकम्" शब्दर०। [अमरः।

सत्वर न० सह त्वरया सहस्य सः। १शीघ्रे २त्वरान्विते त्रि०

सथूत्कार न० सह थूत्कारेण सहस्य सः। अम्बुकृते सनिष्ठेवे कथने। [२दंशयुक्ते त्रि०।

सदंशक पु०सह दंशेन सहस्य सः कप्। १कर्कटके राजनि०

सदंशवदन पुंस्त्री सह दंशेन दंशाकारेण सहस्य सः तथाभूतं वदनमस्य। कङ्कविहगे राजनि० स्त्रियां ङीष्।

सदञ्जन न० कर्म०। पुष्पाञ्जने रीतिजाते अञ्जनभेदे शब्दच०।

सदन न० सीदत्यस्मिन्+सद-आधारे ल्युट्। १गृहे अमरः। २जले मेदि०। भावे ल्युट्। ३स्थितौ न०।

सदय पु० सन् अयः कर्म०। १साधुशुभावहविधौ। सह दयया। सहस्य सः। २दयान्विते अमरः।

सदस् स्त्री न०। सीदत्यस्याम् सद-असि। सभायाम् अमरः

सदस्य पु० सदसि साधुर्वसति वा यत्। यज्ञादौ न्यूनातिरिक्तताविपर्य्ययपरिहारार्थं १विधानदर्शिनि अमरः। २सभासदि त्रि० अमरः। [रत्वर्थे अमरः।

सदा अव्य० सर्वस्मिन् काले दाच् सादेशः। सर्वस्मिन् काले

सदागति पु० सदा गतिरस्य। १वायौ २सर्वदागतियुक्ते त्रि० ३सूर्य्ये ४निर्वाणे ५सदाश्वरे मेदिनिकोषकारः।

सदाचार पु० कर्म० ६त० वा "सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम्। तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते। तस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्य्यक्रमागतः। वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते" इति मनूक्तदेशप्रचलिते आचारे "साधवः क्षीणदोषास्तु सच्छब्दः साधुवाचकः। तेषामाचरणं यत्तु सदाचारः स उच्यते" इत्युक्ते साधूनां २शुभाचरणे च। सदाचारनिरूपणम् आचारशब्दे ६२२ पृ० दृश्यम्। विप्रस्य चातुराश्रम्यमुक्ता "गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्य्यञ्च वानप्रस्थं त्रयाश्रमाः। क्षत्रियस्यापि गदिता य आचारो द्विजस्य हि। वैखानसत्वं गार्हस्थ्यमाश्रमद्वितयं विशः। गार्हस्थ्यमुत्तमं त्वेकं शूद्रस्य क्षणदाचर!। स्वानि वर्णाश्रमोक्तानि धर्माणीह न हापयेत्। यो हापयति तस्यासौ परिकुप्यति भास्करः। कुपितः कुलनाशाय देहरोगविवृद्धये। वर्ण्यांश्च पतते तस्य नरस्य क्षणदाचर!। तस्मात् स्वधर्मं न हि सन्त्यजेच्च न हापयेच्चापि तथात्मवंशम्। यः सन्त्यजेच्चापि निजं हि धर्मं तस्मै प्रकुप्येत दिवाकरस्तु" वामनपु० १४अ०। [२नित्ये त्रि० अमरः स्त्रियां ङीप्।

सदातन पु० सदा भवः सदा+ट्युल् तुट् च्। १विष्णौ त्रिका०

सदातोया स्त्री सदा तोयानि पेयानि यस्याम्। १करतोयानद्याम् २एलापर्ण्याञ्च शब्दच०। सदानीराशब्दे दृश्यम्

सदात्मन् त्रि०सन् साधुरात्मा चित्तं यस्य। साधुचित्ते।

सदादान पु० सदा दानं मदजलं त्यागो वा यस्य। १ऐरावते गजे २गणेशे ३गजे मेदि०। ४सर्वदात्यागिनि त्रि०।

सदानन्द पु० सदा आनन्दो यस्य। १सदाशिवे २अनवरतानन्दयुक्ते त्रि०।

सदानर्त्त पुंस्त्री० सदा नृत्यति नृत-अच्। १खञ्जनविहगे शब्दच० स्त्रियां ङीष्। २सदा नृत्ययुते त्रि०।

सदानीरा स्त्री सदा नीरं पेयमस्याः। करतोयानद्याम् अमरः। "कर्कटादौ कर्कटे देवी त्र्यहं गङ्गा रजस्वला। सर्वा रक्तवहा नद्यः करतोयाम्बुवाहिनी" इत्युक्तेः तन्नदीजलस्य सदा पेयत्वात् तस्यास्तथात्वम्।

सदापुष्प पु० सदा पुष्पं यस्य। १नारिकेलवृक्षे शब्दमा०। २रक्तार्के स्त्री रत्नमा० ङीप्। ३सदापुष्पयुक्ते त्रि०।

सदाप्रसून पु० सदा प्रसूनमस्य। १रोहितकवृक्षे २अर्कवृक्षे ३कुन्दे च राजनि०।

सदाफल पु० सदा फलमस्य। १नारिकेलवृक्षे २उडुम्बर-

वृक्षे ३स्कन्दफलवृक्षे च मेदि० । ४बिल्वे जटा० । ५वार्त्ताकुभेदे स्त्री राजनि० टाप् । "सदाफला त्रिदोषघ्नी रक्तपित्तप्रसादनी । कण्डूकच्छूहरी चैव वार्त्ताकी गुणवत्तमा" राजव० ।

सदाभद्रा स्त्री सदा भद्रमस्याः ५ब० । गाम्भारीवृक्षे रत्नमा० ।

सदायोगिन् पु० सदा युज्यते युज्–घिनुण् । १विष्णौ त्रिका० २सदायोगयुते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

सदाशिव पु० सदा शिवमस्मात् ५ब० । महादेवे ।

सदुत्तर न० कर्म० । १व्यवहारे प्रतिज्ञापक्षानुसारिण्युत्तरे पूर्वस्य २सम्यगुत्तरे च । ६ब० । ३तद्वति त्रि० ।

सदृक्ष त्रि० समानं दर्शनमस्य दृश+क्स समानस्य सादेशः । तुल्यरूपे अमरः । [तुल्यरूपे अमरः ।

सदृश् त्रि० समानं दर्शनमस्य समान+दृश–क्विप् सादेशः ।

सदृश त्रि० समानं दर्शनमस्य समान+दृश–टक् । तुल्यरूपे स्त्रियां ङीप् । [५ब० । निष्यन्दे त्रिका० ।

सदृशस्यन्दन त्रि०स्कृश–गतौ क सत् स्कृशं गतं स्यन्दनं यस्मात्

सदेश पु० सह देशेन सहस्य सः । १निकटे अमरः २देशान्विते त्रि० ।

सद्धेतु पु० कर्म० । न्यायोक्ते हेत्वाभासदोषरहिते हेतौ । पक्षसत्त्वं१ सपक्षसत्त्वं२ विपक्षासत्त्वं३ अबाधितविषयत्वं४ असत्प्रतिपक्षितत्वं५ इति पञ्चरूपोपन्नो हेतुः सद्धेतुः "व्याप्त्यादिविशिष्टो हेतुः सः" नीलकण्ठः "प्रमितव्याप्तिपक्षताको हेतुः सः" गदा० । २वृत्तिमद्धेतौ च "अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिमाशङ्क्याह" दीधितिः । अत्र सद्धेतौ वृत्तिमति हेतावित्यर्थः गगनादेः संयोगेन वृत्तिमत्त्वाभावात् तत्राव्याप्तिर्न सम्भवतीत्युक्तं सदिति ।

सद्भाव पु० सतोभावः, सन् वा भावः । १विद्यमानत्वे २साधुभावे च "सद्भावमागतः" इति भट्टिः ।

सद्भूत न० असत् सत् भूतम् सत्+च्वि–भू–क्त । १यथार्थे २तद्वति त्रि० हेमच० । [च मेदि० ।

सद्मन् न० सीदत्यस्मिन् सद–मनिन् । १गृहे अमरः २जले

सद्यःकृत त्रि० सद्यस्तत्क्षणात् कृतः कृ–क्त । तत्क्षणकृते ।

सद्यःप्राणकर त्रि० सद्योहठात् प्राणं बलम् आयुर्वा विद्य करोति कृ–अच् । "सद्योमांसं नवान्नं च बाला स्त्री क्षीरभोजनम् । घृतमुष्णोदकञ्चैव सद्यःप्राणकराणि षड्" इति चाणक्योक्ते द्रव्यसमूहे ।

सद्यःप्राणहर त्रि०सद्यः प्राणमायुर्बलं वा हरति हृ–अच् । "शुष्कं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि । प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यःप्राणहराणि षड्" इति चाणक्योक्ते शुष्कमांसादिद्रव्यसमूहे । [शब्दच०

सद्यःशोथा स्त्री सद्यः शोथो यस्याः ५ब० । कपिकच्छ्वाम्

सद्यःशौच न० सद्यः शौचमपनेयमशौचम् । १मृत्युत्तं शौचनाशत्रे अशौचे ६ब० । २तद्वति शिल्पिवन्दपश्रोत्रियादौ त्रि० । अशौचशब्दे ४८८ पृ० दृश्यम् ।

सद्यस् अव्य० समानेऽह्नि नि० । १तत्क्षणे अमरः । २समानदिवसे एकस्मिन् दिने इत्यर्थे च ।

सद्यस्क त्रि० सद्योभवः कन् कस्का० । सद्योजाते ।

सद्यस्क्री पु० सद्यःक्रीणाति सोमम् यत्र क्री–आधारे क्विप् कस्का० । सद्यःसोमक्रयसाध्ये यागभेदे "एकरात्रोऽतिरात्रः सद्यःक्रीः प्रक्रीरुक्थ्यः" अथर्व० ११।७।१०। नानायज्ञोक्तौ । भावे क्विप् । २सद्यस्क्रये स्त्री । तया साध्यः अण् । साद्यस्क्र सद्यःसोमक्रयेण एकाहसाध्ये यज्ञभेदे । "साद्यस्क्राश्च षट्" कात्या०श्रौ०२२।२।६। उक्ता यथा "षट् साद्यस्क्राः" सू० "स्वर्गकामपशुकामभ्रातृव्यवतां प्रथमः" सू०।१ साद्यस्क्र स्त्रिक्रतुर्भवति । "दीर्घव्याधिप्रतिष्ठाकामान्नाद्यकामानां द्वितीयः" सू०। साद्यस्क्रो२ भवति एषामत्राधिकारः । "हीनस्यानुक्रीः" सू० अनुक्रीनाम३ साद्यस्क्रः स हीनस्य भवति यः कर्मणा हीन तस्यायं भवति । "विश्वजिच्छिल्पः" सू० नाम साद्यस्क्रः४ । "श्येनोऽभिचरतः" सू०। श्येनो५ नाम साद्यस्क्रः पञ्चमः सोऽभिचरतो भवति । "एकत्रिकः" सू०षष्ठः६ साद्यस्क्रः । तत्र षट् षष्टिशतं दक्षिणा । साद्यःक्रधर्माः व्याख्यास्यन्त इति सूत्रशेषः । दीक्षादि सद्यः सर्वं क्रियते" भाष्यम् ताण्ड्यब्रा० भाष्ये चोक्तं यथा

अथ साद्यस्क्रा नाम पञ्च एकाहास्तेषु प्रथमद्वितीययोर्दीक्षाप्रभृत्यवभृथान्तं, सर्वमेकस्मिन्नेवाहन्यनुष्ठेयं तृतीयस्य तु एकस्मिन् दिवसे दीक्षा परस्मिन् दिवसे सोमक्रयाद्यवभृथान्तं, चतुर्थपञ्चमयोरप्येवं यद्वा एका दीक्षा सोमक्रयप्रभृति उपवसथान्तं द्वितीयेऽहनि सुत्येति एवं सूत्रकारमतं पञ्चस्वपि साद्यस्क्रान्वयात् सद्य एव एकस्मिन्नेवाहनि दीक्षाद्यवभृथान्तं कर्त्तव्यमिति मतान्तरम् । एतत्सर्वं साद्यस्क्रेण वक्ष्यमाणे भहारात्रे प्रातराहुतिं हुत्वेत्यादिना सूत्रकारेण विस्पष्टतम् । तत्र प्रथमस्य यदुक्तं सर्वं सद्योऽनुष्ठेयमिति तद्विधित्सुराह "आदित्याश्चाङ्गिरसश्चादीक्षन्त ते स्वर्गे लोकेऽस्पर्द्धन्त तेऽङ्गिरस आदित्येभ्यः श्वः सुत्यां प्राब्रुवं

स्त आदित्या एतमपश्यन् तं सद्यः परिक्रीयायाश्वमुद्गातारं कृत्वा तेन स्तुत्वा स्वर्गं लोकमायन्नहीयन्ताङ्गिरसः" ताण्ड्यब्रा० १६।१२।१। "पुरा आदित्याश्चाङ्गिरसश्च अदीक्षन्त यज्ञाय दीक्षां कृतवन्तः ते उभे स्वर्गे लोके स्वर्गलोकनिमित्तमस्पर्द्धन्त वयं प्रथमं गमिष्यामो वयं प्रथमं गमिष्याम इति स्पर्द्धां कृतवन्तः एवं स्पर्द्धमानास्तेऽङ्गिरस आदित्येभ्यः सुत्यां श्वः परश्विन्दीक्षानन्तरदिने करिष्यमाणं सोमयागं प्राब्रुवन् प्रोक्तवन्तः अथ ते आदित्या एवं वक्ष्यमाणयज्ञमपश्यन् तं यज्ञं सद्यः एकस्मिन्नेवाहनि परिक्रीय सोमं क्रीत्वा अयाश्वमपिमुद्गातारं कृत्वा स्तावयित्वा समापयन् दीक्षाद्यवभृथान्तं सर्वं कर्म एकस्मिन्नेवाहनि अन्वतिष्ठन्नित्यर्थः। यज्ञसमाप्त्यनन्तरमेव ते स्वर्गलोकमायन् प्राप्नुवन् आङ्गिरसस्त्वहीयन्त दीक्षानन्तरदिवसे सुत्येति तैरुक्तत्वात् एतस्मिन् दिने दीक्षाद्यवभृथान्तस्य सर्वस्याननुष्ठानेन स्वर्गप्राप्त्यभावात् दीक्षितैरादित्यैः सद्योऽनुष्ठानेन स्वर्गगतैः हीनाः भूमावेव परित्यक्ता आसन्" भा०।

सद्योजात पु० सद्योजायते जन–कर्त्तरि क्त। १वत्से शब्दच०। २शिवमूर्त्तिभेदे च ३आशुजाते त्रि०।

सद्योभाविन् पु० सद्योभवति भू–णिनि। १वत्से शब्दच०। २आशुजाते त्रि०। स्त्रियां ङीप्।

सद्रु त्रि० सद्–गतौ रु। गन्तरि सि०कौ०।

सद्वृत्त न० वृत–भावे क्त कर्म०। १साधुस्वभावे जटा० २साधुवर्त्तने। ६त०। ३सच्चरित्रयुते त्रि०। "सद्वृत्तसन्निकर्षो हि क्षणार्द्धमपि शस्यते" इति ति०त०।

सद्वृत्ति स्त्री कर्म०। १उत्तमचरित्रे २उत्तमव्याख्यानरूपे ग्रन्थे च सती वृत्तिः यस्य। ३सद्वृत्तियुते त्रि० "सद्वृत्तिः सन्निबन्धनेति" माघ०। [सद्वृत्ते स्त्रियां वा ङाप्।

सधर्म्मन् त्रि०समानो धर्मोऽस्य अनिच् समा० समानस्य सः।

सधर्म्मचारिणी स्त्री सह धर्मं चरति चर–णिनि। सहधर्मकारिण्यां भार्य्यायां हला०।

सधर्मिन् त्रि० समानं धर्मं चरति इनि। १तुल्यधर्मचरणकर्त्तरि। स्त्रियां ङीप्। सा च २पत्न्याञ्च हेमच० [जटा०

सधवा स्त्री सह धवेन सहस्य सः। जीवत्पतिकायां स्त्रियां

सधि पु० साधयति साधि–इन् पृषो० ह्रस्वः। वह्नौ त्रिका०।

सधिस् पु० सह–इषिन् हस्य धश्च। वृषभे सि०कौ०।

सध्र्यच् त्रि० सह–अञ्चति अनुच–क्विप् सहस्य सध्रिः। १सहचरे अमरः भत्ते सध्रीचः। स्त्रियां ङीप् सध्रीची

सा च २भार्य्यायां ३सख्याञ्च हेमच०। [स्फाले शब्दच०।

सन पु० सन–अच्। १घण्टापारुलिवृक्षे। २हस्तिकर्णा-

सनक पु० सन–वुन्। ब्रह्मणो मानसपुत्त्रे मुनिभेदे

"भगवद्ध्यानपूतेन मनसाऽन्यांस्ततोऽसृजत्। सनकञ्च सनन्दञ्च सनातनमथात्मभूः। सनत्कुमारञ्च मुनीन् निष्क्रियानूर्द्धरेतसः। तान् बभाषे स्वभूः पुत्रान् प्रजाः सृजत पुत्रकाः!। तन्नैच्छन्मोक्षधर्माणो वासुदेवपरायणाः" भाग० ३।१२ अ० "धर्मस्य भार्य्या हिंसाख्या तस्यां पुत्रचतुष्टयम्। सम्प्राप्तं मुनिशार्दूलं योगशास्त्रविचारकम्। ज्येष्ठः सनत्कुमारोऽभूत् द्वितीयश्च सनातनः। तृतीयः सनको नाम चतुर्थश्च सनन्दनः" वामनपु० ५७। ५८अ० उक्ते धर्मपुत्रभेदे। [अव्य० रामाश्रमः।

सनत् पु० सन–अति। १चतुर्मुखे ब्रह्मणि त्रिका० २सदेत्यर्थे

सनत्कुमार पु० ६त०। ब्रह्मणः पुत्त्रे मुनिभेदे अमरः।

तस्य नित्यकुमारत्वादपि तन्नामता यथोक्तम्

"सृष्टेः पूर्वञ्च वयसा यथैव पञ्चहायनः। अचूडोऽनुपवीतश्च वेदसन्ध्याविहीनकः। शृणोति मन्त्रं जपति यस्य नारायणो गुरुः। अनन्तकालकल्पञ्च भ्रातृभिश्च त्रिभिः सह। वैष्णवानामग्रणीश्च ज्ञानिनाञ्च गुरोर्गुरुः" ब्रह्मवै० श्रीकृष्णजन्मख० १२८अ०। [न्दयुक्ते त्रि०।

सनन्द पु० सह नन्देन। १सनकशब्दोक्ते मुनिभेदे २आन-

सनपर्णी स्त्री सनस्येव पर्णान्यस्याः ङीप्। असनपर्ण्यां शब्दच०

सनसूत्र न० शणस्य सूत्रमस्त्यस्य अच् पृषो०। मत्स्यधारणार्थं शणसूत्रकृते जाले अमरे पाठान्तरम्।

सना अव्य० सदा–नि० दस्य नः। सदेत्यर्थे अमरः।

सनातन त्रि० सदा+भवार्थे ट्युल् तुट् च नि० दस्य नः। १सदाभवे नित्ये वस्तुनि अमरः। २निश्चले विश्वः। स्त्रियां ङीप्। सा च ३दुर्गायां "सर्वकाले सना प्रोक्ता विद्यमाने तनोति च। सर्वत्र सर्वकालेषु विद्यमाना सनातनी" ब्रह्मवै०प्र० ५४अ०। तन्नामनिरुक्तिः। ४सरस्वत्यां ५लक्ष्म्याञ्च शब्दमा०। ६शिवे ७विष्णौ ८ब्रह्मणि ९दिव्यमनुष्ये ब्रह्मणोमानसपुत्रभेदे १०पितृणामतिथौ च पु० हेमच०।

सनात् पु० सना नित्यमतति अत–क्विप्। विष्णौ विष्णुस० सदेत्यर्थे अव्य०अमरटीकायां रामाश्रमः। [स्त्रियां स्त्री।

सनाथ त्रि० सह नाथेन सहस्य सः। १युक्ते २जीवद्भर्त्तृक-

सनाभि पु० समाना नाभिर्यस्य। १ज्ञातौ अमरः। तस्य एकदेहोत्पन्नत्वेन तुल्यनाभितया तथात्वम्। २सदृशे ३युक्ते ३स्नेहयुक्ते ४तुल्ये च त्रि० मेदि०।

सनामक पु० सना सदा आमयति आम-ण्वुल् । १शोभाञ्जनवृक्षे शब्दच० । तस्य पत्त्रादिभोजनस्य रोगहेतुत्वात्तथात्वम् । सह नाम्ना कप् । २नामयुक्ते त्रि० ।

सनि पु० सन-भावे इन् । १पूजायां २दाने च सि०कौ० । ३सनकारपूर्वकनियोगे पुंस्त्री० अमरः स्त्रियां वा ङीप् । ४डीयतः हस्तिकर्णास्फाले शब्दर०५दिशि स्त्री शब्दमा०

सनित त्रि० सन-बा० इत । प्रतिपन्ने हेमच० ।

सनिष्ठी(ष्ठे)व न० सह निष्ठी(ष्ठे)वेन । १सथुत्क्युत्तवारिकणे सथूत्कारे अमरः ।

सनीड़ त्रि० समानं नीड़ं सह नीडेन वा सादेशः । १निकटस्थे अमरः । २नीड़युक्ते त्रि० ।

सन्त पु० सन-बा० त । संहनने शब्दर० ।

सन्तत न० सम्+तन-क्त । १सतते निरन्तरे । २नैरन्तर्ययुते त्रि० अमरः ३विस्तीर्णे च ।

सन्तति स्त्री सन्तन्यते सम्+तन-क्तिच् । १गोत्रे अमरः । २पुत्रे ३कन्यायाञ्च विश्वः । भावे क्तिन् । ४विस्तारे ५पङ्क्तौ ६अविच्छिन्नधारायाञ्च विश्वः ।

सन्ततिश्च दैशिकी कालिकी च । तत्र दैशिकी तैलादीनां, कालिकी ज्ञानसुखादीनाम् । तत्र दैशिकसन्ततित्वं स्वाधिकरणदेशीयनानावच्छेदकहत्तिधर्मत्वं तच्च मूर्त्तानामेव कालिकसन्ततित्वञ्च नानाकालीनकार्य्यमात्रवृत्तिधर्मत्वम्, मुक्तिवादे गङ्गेशः तच्च मूर्त्तामूर्त्तयोरतएव इच्छा दुःखज्ञानादिसन्तानिर्भवतीति तदुक्तं तत्रैव "देवदत्तवृत्तिदुःखत्वं दुःखत्वं वा स्वाश्रयसमानकालीनध्वंसप्रतियोगिवृत्ति कार्य्यमात्रवृत्तिधर्मत्वात् सन्ततित्वादित्युक्ता सन्ततित्वं च नानाकालीनकार्य्यमात्रवृत्तिधर्मत्वम्" इत्युक्तम् ।

सन्तप्त त्रि० सम्+तप-क्त । १अध्वगत्यादिना परिश्रान्ते २अग्नितप्ते ३तेन विशुद्धे च "सन्तप्तचामीकरवल्गुवज्र"मिति भट्टिः ।

सन्तमस न० सन्ततं तमः प्रा०स० अच् समा० । १गाढ़ान्धकारे अमरः । २महामोहे च मोहस्य सर्वावरत्वात् तमस्त्वेन महामोहस्य गाढ़ान्धकाररूपत्वात्तथात्वम् ।

सन्तर्पण न० सन्तृप्यत्यनेन सम्+तृप-करणे ल्युट् । "द्राक्षादाड़िमखर्ज्जूरीशर्करामधुसंयुतम् । लाजाचूर्णन्तु साज्यं यत् तच्च सन्तर्पणं विदुः" राजनि० उक्ते द्राक्षादिभिर्युते लाजाचूर्णे खाद्यभेदे । सम्+तृप-णिच् ल्यु । २सम्यक्तर्पके त्रि० । [इते ३अपत्ये ४विस्तारे च मेदि० ।

सन्तान पु० सम्+तन-घञ् । १वंशे अन्वये अमरः । २कल्प-

सन्तानिका स्त्री सम्+तन-ण्वुल् टाप् अत इत्वम् । १क्षीरसरे "सन्तानिका गुरुः शीता वृष्याः पित्तास्रवातजित्" राजव० । २मर्कटजाले ३फेने ४क्षुरिकाफले च हारा० । [२सम्यक्तापे च ।

सन्ताप पु०सम्यक् तापः प्रा०स० । १वह्निजाते तापे अमरः ।

सन्तापन पु० सन्तापयति सम्+तप-णिच्-ल्यु । कामदेवस्य १पञ्चशरान्तर्गते शरभेदे त्रिका० । २सन्तापकारके त्रि० ।

सन्ति स्त्री सन-ति । १दाने २अवसाने च मुग्धबोधटीका ।

सन्तोष पु० सम्+तुष-करणादौ घञ् । १धैर्य्ये २स्वास्थ्ये च हेमच० । ३सम्यक्तुष्टौ "सन्तोषमूलं हि सुखम्" मनुः ।

सन्दंश पु० सम्+दन्श-अच् । (साड़ाशी) यन्त्रभेदे हेमच० ।

सन्दंशपतित पु० सन्दंशे तन्मध्ये पतित इव । मीमांसकोक्ते न्यायभेदे न्यायशब्दे ४१६८ पृ० दृश्यम् ।

सन्दर्भ पु० सम्+दृभ-घञ् । १रचनायां हला० । २ग्रथने ३प्रबन्धे त्रिका० "गूढार्थस्य प्रकाशश्च सारोक्तिः श्रेष्ठता गिरा । नानार्थवत्त्वं वेद्यत्वं सन्दर्भः कथ्यते बुधै" इत्युक्ते ४कथनभेदे ५वक्तृतात्पर्य्यविशेषे च ।

सन्दान न० सम्+दो-करणादौ ल्युट् । १दाम्नि २बन्धने अमरः ३सम्यक्खण्डने च । दा-ल्युट् । ४सम्यग्दाने न० ५गजस्याष्ठीवतोरधोभागे पु० त्रिका० । [राजनि० ।

सन्दानिका स्त्री सन्दानं संखण्डनमस्त्यस्य ठन् । विट्खदिरे

सन्दानित त्रि०सन्दानं जातमस्य तार० इतच् । बद्धे अमरः "रशनासन्दानितचरणे"ति मालविकाग्निमित्रम् ।

सन्दानिनी स्त्री सन्दानं बन्धनं गवामस्त्र्यस्य० इनि ङीप् । गोशालायाम् हेमच० ।

सन्दाव पु० सम्+दु-भावे घञ् । पलायने अमरः ।

सन्दाह पु० सम्+दह-करणादौ घञ् । १मुखादिशोषे राजनि० । २सम्यग्दाहे च ।

सन्दिग्ध त्रि० सम्+दिह-कर्त्तरि क्त । १सन्देहयुक्ते । कर्मणि क्त । २सन्देहविषये ३सम्यग्लिप्ते च । भावे क्त । ४सन्देहे ५संलेपे च ।

सन्दित त्रि० सम+दो-क्त । बद्धे अमरः ।

सन्दिष्ट न० सम्+दिश-भावे क्त । १वाचिकार्थकथने वार्त्तायाम् शब्दर० । कर्मणि-क्त । २उपदिष्टे त्रि० ।

सन्दिहान त्रि० सम्+दिह-शानच् । सन्देहयुक्ते जटा० ।

सन्दी स्त्री सम्+दो-ड गौरा० ङीप् । खट्वायां त्रिका० ।

सन्दीप्य पु० सन्दीप्यतेऽसौ सम्+दीप-कर्मणि य । मयूरशिखाख्ये शब्दच० ।

सन्देश पु० सम्+दिश–घञ्। वाचिकार्थकथने वार्त्तायाम् अमरः। "सदर्थसन्देशसृणालमन्थरः" नैष०।

सन्देशहर पु० सन्देशं हरति अभीष्टस्थानं कथनाय नयति हृ–अच्। १दूते "तवैव सन्देशहरादिति" रघुः। ण्वुल्। सन्देशहारकोऽप्यत्र।

सन्देह पु० सम्+दिह–घञ्। १संशयशब्दार्थे अमरः। २अलङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०५पृ०दृश्यम्। सन्देह-विशेषश्च पक्षतेत्याचार्य्यैः स च प्रकृतपक्षविशेष्यकसाध्यव-त्तानिश्चयप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताशालिसंशयः।

सन्दोह पु० सम्+दुह–घञ्। १समूहे अमरः। २सम्यग्दोहे कर्म्मणि घञ्। ३दुग्धे च "सन्दोहस्याष्टमेऽहनि" मिता०।

सन्द्राव पु० सम्+द्रु–घञ्। पलायने अमरः।

सन्धा स्त्री सम्+धा–अङ्। १स्थितौ २प्रतिज्ञायां मेदि०। ३सन्धाने सुरोत्पादनानुगुणे व्यापारभेदे शब्दर० ४अनु-सन्धाने ५सन्ध्यायां वाचस्पतिः।

सन्धान न० सम्+धा–ल्युट्। १सुरादिसम्पादनानुगुणे व्यापारे २सोमरसकण्डनात्मके अभिषवे ३अनुसन्धाने ४स-ङ्घट्टने च मेदि०। सन्धाने स्त्रीत्वमपि तत्र ङीप्। सा च ५कुप्यशालायां शब्दर०। संघट्टनं च योजनम्। "यदर्द्धे विच्छिन्नं भवति कृतसन्धानमिव तत्" शकु०। ५काञ्जिके हला०। ६मदिरायाम् ७अवदंशे ८सौराष्ट्रे राजनि० ९धनुषि शरस्य योजने च।

सन्धि पु० सम्+धा–कि। १नृपाणां षड्गुणान्तर्गते मेलनार्थे मैत्रीकरणरूपे व्यापारे

षाड्गुण्यान्तर्गतसन्धिविषयादिकं शुक्रनीतिपरि०उक्तं यथा "बलीयसाऽभियुक्तस्तु नृपोऽनन्यप्रतिक्रियः। आपन्नः सन्धिमन्विच्छेत् कुर्वाणः कालयापनम्। एक एवोपहारस्तु सन्धिरेष मतो हितः। उपहारस्य भेदास्तु सर्वेऽन्ये मैत्रवर्जिताः। अभियोक्ता बलीयस्त्वादलब्ध्वा न निवर्त्तते। उपहारादृते यस्मात् सन्धिरेष न विद्यते। शत्रोर्बलानुसारेण उपहारं प्रकल्पयेत्। सेवां वापि च स्वीकुर्य्याद् दद्यात् कन्यां भुवं धनम्। स्वसामन्तांश्च स-न्धीयात् मन्त्रेणान्यजयाय वै। सन्धिः कार्य्योऽप्यनार्य्येण संप्राप्योत्सादयेद्धि सः। संघातवान् यथा वेणुर्निविडैः कण्टकैर्वृतः। न शक्यते समुच्छेत्तुं वेणुः संघातवांस्तथा। सन्धिमातिबले, युद्धं साम्ये, यानन्तु दुर्बले। बलिना सह सन्धाय भये साधारणे यदि"। "आत्मानं गोपयेत् काले बह्वमित्रेषु बुद्धिमान्"। "राजा न गच्छेद्विश्वासं स-न्धितोऽपि हि बुद्धिमान्। अद्रोहसमयं कृत्वा वृत्रमिन्द्रः सदाऽवधीत्"। "सन्धायान्यत्र यात्रायां पार्ष्णिग्राहेण शत्रुणा। सन्धाय गमनं प्रोक्तं तज्जिगीषोः फलार्थिनः"।

तद्भेदलक्षणादिकं हितोपदेशे न्यरूपि यथा

"कपाल उपहारश्च सन्तानः सङ्गतस्तथा। उपन्यासः प्रतीकारः संयोगः पुरुषान्तरः। अदृष्टनर आदिष्ट आत्मादिष्ट उपग्रहः। परिक्रयस्तथोच्छिन्नस्तथा च परभूषणः। स्कन्धोपनेयः सन्धिश्च षोडशैते प्रकीर्त्तिताः। इति षोडशकं प्राहुः सन्धिं सन्धिविचक्षणाः। कपाल-सन्धिः१र्विज्ञेय, केवलं समसंहितः। सम्प्रदानाद्भवति य उपहार२ स उच्यते। सन्तानसन्धि३र्विज्ञेयो दारिकादा-नपूर्वकः। सद्भिस्तु सङ्गतः४ सन्धिर्मैत्रीपूर्व उदाहृतः। यावदायुःप्रमाणस्तु समानार्थप्रयोजनः। सम्पत्तौ वा वि-पत्तौ वा कारणैर्यो न भिद्यते। सङ्गतः सन्धिरेवायं प्रकृष्टत्वात् सुवर्णवत्। तथान्यैः सन्धिकुशलैः काञ्चनः स उदाहृतः। द्रव्यात्मकार्य्यसिद्धिं तु समुद्दिश्य क्रियेत यः। स उपन्यासकुशलैरुपन्यास५ उदाहृतः। मयास्योप-कृतं पूर्वं ममाप्येष करिष्यति। इति यः क्रियते सन्धिः प्रतीकारः६ स उच्यते। उपकारं करोम्यस्य ममाप्येष करिष्यति। अयं चापि प्रतीकारो रामसुग्रीवयोरिव। एकार्थां सम्यगुद्दिश्य क्रियां यत्र हि गच्छति। सुसंहित-प्रमाणस्तु स च संयोग७ उच्यते। आवयोर्योधमुख्यैस्तु मदर्थः साध्यतामिति। यस्मिन् पणस्तु क्रियते स सन्धिः पुरुषान्तरः८। त्वयैकेन मदीयोऽर्थः सम्प्रसाध्यस्त्वसाविति। यत्र शत्रुः पणं कुर्य्यात् सोऽदृष्टपुरुषः९ स्मृतः। यत्र भूम्ये-कदेशेन पणेन रिपुर्वर्जितः। सन्धीयते सन्धिविद्भिः स आ-दिष्टः१० स उदाहृतः। स्वसैन्येन तु सन्धानमात्मादिष्ट११ उदाहृतः। क्रियते प्राणरक्षार्थं सर्वदानादुपग्रहः१२। कोषांशेनार्द्धकोषेण सर्वकोषेण वा पुनः। शिष्टस्य प्रति-रक्षार्थं परिक्रय१३ उदाहृतः। भुवां सारवतीनां तु दा-नादुच्छिन्न१४ उच्यते। भूम्युत्थफलदानेन सर्वेण परभू-षणः१५। परिच्छिन्नं फलं यत्र प्रतिस्कन्धेन दीयते। स्क-न्धोपनेयं१६ तं प्राहुः सन्धिं सन्धिविचक्षणाः। परस्परो-पकारस्तु मैत्री सम्बन्धकस्तथा। उपहारश्च विज्ञेयश्चत्वा-रश्चैव सन्धयः। एक एवोपहारस्तु सन्धिरेव मतो मम। उपहारविभिन्नास्तु सर्वे मैत्रविवर्जिताः। अभियोक्ता बलीयस्त्वादलब्ध्वा न निवर्त्तते। उपहारादृते तस्मात् सन्धिरन्यो न विद्यते"।

सन्धिलक्षणादिकं युक्तिकल्पतरौ प्रदर्शितं यथा "पणबन्धो भवेत् सन्धिः स्वयं हीनस्तमाचरेत्। मर्य्यादोल्लङ्घनं नास्ति यदि शत्रोरिति स्थितिः। मर्य्यादोल्लङ्घनं यत्र शत्रौ संशयितं भवेत्। न तं संशयितं कुर्य्यादित्युवाच बृहस्पतिः"। षाड्गुण्यशब्दे ५१७६ पृ॰ दृश्यम् २संयोगे अमरः। ३अस्थिद्वयसंयोगस्थाने ४चौरादिकृत सुरङ्गायां "सन्धिं कृत्वा तु ये चौर्य्यमिति" स्मृतिः। ५भगे ६सङ्घट्टने ७नाटकाङ्गविशेषे ८सविकाशे मेदि॰ ९व्याकरणोक्ते वर्णद्वयजाते १०वर्णविकारभेदे ११भेदे विश्वः। नाटकाङ्गसन्धिश्च "अन्तरैकार्थसम्बन्धः सन्धिरेकान्वये सति"। एकार्थेन सम्बन्धः सन्धिः। तद्भेदानाह "मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्श उपसंहृतिः। इति पञ्चास्य भेदाः स्युः क्रमाल्लक्षणमुच्यते" सा॰ द॰। मुखादिलक्षणम् तत्तच्छब्दे दृश्यम्। १२सत्यादियुगानामाद्यन्तयोः कालयोः सन्ध्याशब्दे दृश्यम् "ससन्धयस्ते मनवः कल्पे ज्ञेयाश्चतुर्दश। कृतप्रमाणः कल्पादौ सन्धिः पञ्चदशः स्मृतः" मनुः। तेन सन्धिसन्ध्यंशसहितं सत्ययुगमानम् ४८०० दैववर्षाः। "कृतावृदसङ्ख्यस्तस्यान्ते सन्धिः प्रोक्तो जलप्लवः। तत्र युगानामादौ सन्धिः अन्ते सन्ध्यंशः। मन्वन्तराणामादौ सन्धिः कल्पानामन्ते सन्धिरिति भेदः। १३तिथ्यादेराद्यन्तभाग भेदे च उपयमशब्दे १२५८५९ पृ॰ दृश्यम्।

सन्धिका स्त्री स्वार्थे क। मद्यसन्धाने शब्दच॰।

सन्धिचौर पु॰ सन्धिना कृतसुरङ्गया चौरः। सन्धिं कृत्वा चौर्य्यकारके (सिँधेल) शब्दमाला।

सन्धिजीवक पु॰ सन्धिना अभिसन्धिना जीवति जीव-ण्वुल् शाठ्येन परार्थहारके त्रिका॰। [लिते च।

सन्धित त्रि॰ सन्धा जाताऽस्य तार॰ इतच्। १कृतसन्धे २मि-

सन्धिनी स्त्री सन्धा वृषभसंयोगस्तज्जगर्भोऽस्त्यस्याः इनि ङीप्। १वृषभसंयोगेन धृतगर्भायां स्त्रीगव्याम् अमरः। २अकालदुग्धायां गवि मेदि॰। तद्दुग्धपाननिषेधः "न पिबेत् सन्धिनीक्षीरम्" स्मृतिः।

सन्धिपूजा स्त्री सन्धौ अष्टम्याः शेषे नवम्याश्च आद्ये दण्डे पूजा। आश्विनशुक्लाष्टमीनवमीसन्धिकाले विहितपूजायाम् "अष्टमी नवमीसन्धौ तृतीया खलु कथ्यते। तत्र पूज्या त्वहं पुत्र! योगिनीगणसंयुता"। ज्योतिषे "अष्टम्यां सन्धियोगे सकलपरिजनैः पूजयेत् सत्वभावैः"। कामरूपीय निबन्धे स्मृतिसागरे च "अष्टम्याः शेषदण्डस्य नवम्याः पूर्व एव च। अत्र या क्रियते पूजा विज्ञेया सा महाफला" मत्स्यसूक्तेऽपि "अष्टमीनवमीयोगो रात्रिभागे विशिष्यते। अर्द्धरात्रे दशगुणं सन्ध्यायां त्रिगुणं भवेत्"। आश्विनाधिकारे "अष्टमी नवमीयुक्ता नवमी चाष्टमीयुता। अर्द्धनारीश्वरप्राया उमामाहेश्वरी तिथिः"। इति विष्णुधर्मोत्तरीयमप्येतद्विषयं न तु महानवमीपूजापरम्। तस्या अष्टम्युपवासपरदिनविधानेन सप्तमीवद्युग्मानादरात्। ततश्च सप्तमीपूजावन्महाष्टम्यादिकृत्यमपि षष्टिदण्डात्मिकायामेव न तु परदिवसीय खण्डतिथौ किन्तु पूर्वोक्तसन्ध्यनुरोधात्मिशादाविव खण्डतिथावपि सन्धिपूजेति। एवञ्च यस्मिन् दिने महाष्टमीपूजा तस्मिन् दिन एव उपवासः। न तु सन्धिपूजा दिने अष्टमीत्वेनोपवासविधेः पूर्वमुक्तत्वात्। एवञ्च पूर्णाष्टम्यामष्टमीपूजा तत्परदिने अष्टमीनवम्योः सन्धौ सन्धिपूजा तत्परदिने महानवमीपूजा प्रागुक्तनन्दिकेश्वरपुराणाद्युक्तोदयगामितिथ्यनुरोधात् तत्परदिने दशम्यां विसर्जनं पूजानुरोधेनाधिकदिनलाभात्" ति॰ त॰।

सन्धिबन्ध पु॰ सन्धिं बध्नाति संयुनक्ति सम्+बन्ध–अच्। १भूमिचम्पके शब्दच॰। तत्र वने हि भग्नसन्धियोजनं वैद्यके प्रसिद्धम्। २नृपाणां सन्ध्यर्थनियमबन्धने च।

सन्धिला स्त्री सन्धिं लाति ला–क। १नद्यां स्वार्थे लच्। २सुरङ्गायां ३मदिरायाञ्च मेदि॰।

सन्धिविग्रहाधिकारिन् पु॰ सन्धिविग्रहेषु अधिकरोति अधि+कृ–णिनि। नृपाणां सन्धिविग्रहाद्यधिकारिणि मन्त्रिभेदे।

सन्धिवेला स्त्री सन्धियुक्ता वेला समयः। अहोरात्रसन्धिसमये। सन्ध्याशब्दे दृश्यम्। ततः सन्धिवेलादि॰ भवार्थे अण् नक्षत्राट्ठञ्। सान्धिवेल तत्र भवे त्रि॰।

सन्धिहारक पु॰ सन्धिना सुरङ्गया हरति परद्रव्यम् हृ–ण्वुल्। सन्धिचौरे (सिँधेल) हारा॰।

सन्धुक्षित त्रि॰ सम्+धुक्ष–क्त। उद्दीपिते।

सन्धेय त्रि॰ सम्+धा–यत्। १संयोज्ये २मेलनीये ३सन्धिकरणयोग्ये च सन्धेया असन्धेयाश्च हितोप॰ दर्शिता यथा "सत्यार्य्यौ धार्मिकोऽनार्य्यो भ्रातृसङ्घातवान् बली। अनेकयुद्धविजयी सन्धेयाः सप्त कीर्त्तिताः। सत्योऽनुपालयन् सत्यं सन्धितो नैति विक्रियाम्। प्राणनाशेऽपि सुव्यक्तमार्य्यो नायात्यनार्य्यताम्। धार्मिकस्याभियुक्तस्य सर्व एव हि युध्यते। प्रजानुरागाद्धर्माच्च दुःखच्छेद्यो

हि धार्म्मिकः। सन्धिः कार्य्योऽप्यनार्य्येण३ विनाशे समुपस्थिते। विना तस्याश्रयेणान्यःकुर्य्यान्न कालयापनम्। संहतत्वाद्यथा वेणुर्निबिडः कण्टकैर्वृतः। न शक्यते समुच्छेत्तुं भ्रातृसङ्घातवांस्तथा। बलिना सह योद्धव्यमिति नास्ति निदर्शनम्। प्रतिवातं न हि घनः कदाचिदुपसर्पति। जामदग्न्यः सुतस्येव सर्वः सर्वत्र सर्वदा। अनेकयुद्धजयिनः७ प्रतापादेव भज्यते। अनेकयुद्धविजयी सन्धानं यस्य गच्छति। तत्प्रतापेन तस्याशु वशमायान्ति शत्रवः"। "बालो वृद्धो दीर्घरोगी तथा ज्ञातिबहिष्कृतः। भीरुको भीरुकजनो लुब्धो लुब्धजनस्तथा। विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिसक्तिमान्। अनेकचित्तमन्त्रश्च देवब्राह्मणनिन्दकः। दैवोपहतकश्चैव दैवचिन्तक एव च। दुर्भिक्षव्यसनोपेतो बलव्यसनसङ्कुलः। अदेशस्थो बहुरिपुर्युक्तः कालेन यश्च न। सत्यधर्म्मव्यपेतश्च विंशतिः पुरुषा अमी। एतैः सन्धिं न कुर्वीत विगृह्णीयात् तु केवलम्। एते विगृह्यमाणा हि क्षिप्रं यान्ति रिपोर्वशम्"

सन्ध्या स्त्री सम्+ध्यै—अङ् सन्धौ भवः यत् वा। १एकरूपकालोत्तरभाविपररूपकालयोरवकाशभेदे दिवारात्र्योः २मध्यवर्त्तिकाले अमरः। स च दिवाशेषदण्डसहितरात्रिप्रथमदण्डात्मकःकालः तयोस्तुर्दण्डात्मकः कालश्च "त्रियामां रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टये। नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते" इति दक्षः। "अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्य्यनक्षत्रवर्जितः। सा च सन्ध्या समाख्यातेति" स्मृतिः। ३सायाह्ने ४सन्ध्याकाले उपास्यदेवताभेदे ५तदुपासनायाम् व्यासः। "सन्ध्यामुपासते ये तु नियतं शंसितव्रताः" इति स्मृतिः "प्रातः सन्ध्यां ततः कृत्वा सङ्कल्पं बुध आचरेत्" स्मृतिः। "अनर्हः कर्म्मणां विप्रः सन्ध्याहीनो यतः स्मृतः"। "एतत् सन्ध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मण्यं यदधिष्ठितम्। यस्य नास्त्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते" छन्दोगप०। "अनागतान्तु यः पूर्वां सादित्याञ्चैव पश्चिमाम्। नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः" शाता० अत्र सन्ध्यात्रयस्य नित्यत्वाभिधानात् "सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्यायाः पार्थिवेष्यते। अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः" इति विष्णुपुराणीये सन्ध्याया इत्येकवचनान्तपाठो धर्म्मकोषोक्तो युक्तः। एवमेव नव्यवर्द्धमानः। सर्वकालं प्रातर्मध्याह्नसायंरूपकालत्रये। अन्यथा तदुत्थानं व्यर्थं स्यात् विभ्रमश्चित्तविक्षेपः। तेन सूतकादावपि सन्ध्याप्रमाणदर्शनम् अतएव याज्ञवल्क्यः "सर्वावस्थोऽपि यो विप्रः सन्ध्योपासनतत्परः। ब्राह्मण्याच्च न हीयते अन्त्यजन्मगतोऽपि सन्"। सर्वावस्थो नित्यं सेवकादिकर्म्मरतोऽपि। यथोचितशौचेयत्नकोऽपीति रत्नाकरः। अन्त्याद्यवस्थापन्नोऽपीति युक्तम्। सन्ध्यात्वसाधारणलक्षणमाह योगियाज्ञवल्क्यः "त्रयाणाञ्चैव देवानां ब्रह्मादीनां समागमः। सन्धिः सर्वसुराणाञ्च तेन सन्ध्या प्रकीर्त्तिता" सन्ध्याद्वयकालस्तु अहोरात्रसन्धिमुहूर्त्तात्मकः। तथाच दक्षः "अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्य्यनक्षत्रवर्जितः। सा च सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्ववादिभिः" सूर्य्यनक्षत्रवर्जितः अर्द्धास्तमितार्द्धोदितसूर्य्यमण्डलप्रकृष्टतेजोनक्षत्रवर्जितः। तथा च वराहः "अर्द्धास्तमयात् सन्ध्या व्यक्तीभूता न तारका यावत्। तेजःपरिहाणिरूपा भानोरर्द्धोदयं यावत्"। अत्र आद्यन्तता उक्ता परिमाणमाह दक्षः "रात्र्यन्तकाले नाड्यौ द्वे सन्ध्यादिः काल उच्यते। दर्शनाद्रविरेखायास्तदन्तो मुनिभिः स्मृतः"। नाडी दण्डः योगियाज्ञवल्क्यः "ह्रासवृद्धी च सततं दिनरात्र्योर्यथाक्रमम्। सन्ध्या मुहूर्त्तमाख्याता ह्रासवृद्धौ समा स्मृता"। अतोपासनाया अपि सन्ध्यात्वमाह व्यासः "उपास्ते सन्धिवेलायां निशाया दिवसस्य च। तामेव सन्ध्यां तस्मात्तु प्रवदन्ति मनीषिणः"। उपास्ते यदु वक्ष्यमाणप्राणायामादिक्रिययेति यावत्। तत्काले उपास्यापि देवता सन्ध्या तथा च याज्ञवल्क्यः "सन्ध्ये सन्ध्यामुपासीत नास्तगे नोद्गते रवौ"। उपासनोपक्रमकालमाह संवर्त्तः "प्रातः सन्ध्यां सनक्षत्रामुपासीत यथाविधि। सादित्यां पश्चिमां सन्ध्याम् अर्द्धास्तमितभास्कराम्"। सनक्षत्रामित्यनेन तद्युक्तकाले उपक्रम्य प्रातः सन्ध्यामुपासीत एवमेवार्द्धास्तमितभास्करारब्धां पश्चिमां सादित्यामित्यनेन तद्युक्तकाले उपक्रम्य उपासीतेत्यर्थः। मध्याह्नसन्ध्याया अष्टममुहूर्त्तं कालमाह स्मृतिः "पूर्वापरे तथा सन्ध्ये सनक्षत्रे प्रकीर्त्तिते। समस्तयोऽपि मध्याह्ने मुहूर्त्ते सप्तमोपरि"। शाङ्खायनगृह्यम् "अरण्ये समित्पाणिः सन्ध्यामुपास्ते नित्यं वाग्यत उत्तरापराभिमुखोऽन्वष्टमदिशमानक्षत्रदर्शनात् अतिक्रान्तायां महाव्याहृतीः सावित्रीं स्वस्त्ययनादि जप्त्वा एवं प्रातः प्राङ्मुखस्तिष्ठन् आमण्डलदर्शनादिति"। उत्तरापराभिमुखो वायुकोणाभिमुखः कोणो विदिशोति अन्वष्टमदिशमिति। उभयदिगष्टभाग-

मिति यावत्” आ०त०। अधिकं गायत्रीशब्दे दृश्यम्। ६युगसन्धिकाले ७नदीभेदे मेदि०। ८ब्रह्मपत्नीभेदे स्त्री। ९चिन्तायां १०संश्रवे ११सीमायां १२सन्धाने १३पुष्पभेदे हेमच० “चत्वार्य्याहुः सहस्राणि वर्षाणान्तु कृतं युगम्। तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः। इतरेषु ससन्ध्येषु ससन्ध्यांशेषु च त्रिषु। एकापायेन वर्त्तन्ते सहस्राणि शतानि च” मनुः। चत्वार्य्याहुरिति चत्वारि वर्षसहस्राणि कृतयुगं कालं मन्वादयो वदन्ति। तस्य तावद्वर्षशतानि सन्ध्या सन्ध्यांशश्च भवति युगस्य पूर्वा सन्ध्या उत्तरश्च सन्ध्यांशः। तदुक्तं विष्णुपुराणे “तत्प्रमाणैः शतैः सन्ध्या पूर्वा तत्राभिधीयते। सन्ध्यांशकश्च तत्तुल्यो युगस्यानन्तरो हि सः। सन्ध्यासन्ध्यांशयोरन्तर्य्यः कालो मुनिसत्तम!। युगाख्यः स तु विज्ञेयः कृतत्रेतादिसंज्ञकः” एकापायेनेति। त्रीणि सहस्राणि त्रेतायुगं त्रीणि शतानि तस्य सन्ध्या सन्ध्यांशश्च। द्वे सहस्रे द्वापरयुगं द्वे शते तस्य सन्ध्या सन्ध्यांशश्च। एकसहस्रं कलियुगमेकशतं तस्य सन्ध्या सन्ध्यांशश्च भवतीत्यर्थः।

१४प्रबोधसम्प्रसादयोः सन्धिभवे स्वप्ने “सन्ध्ये सृष्टिराह हि” शा०सू० “सन्ध्यमिति स्वप्नस्थानमाचष्टे वेदे प्रयोगदर्शनात् ‘सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम्’ द्वयोर्लोकस्थानयोः प्रबोधसम्प्रसादस्थानयोः सन्धौ भवतीति सन्ध्यम्” भा०। “तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नेते उभे स्थाने पश्यति इदञ्च परलोकस्थानञ्च” रत्नप्र० श्रुतिः सुषुप्तौ सर्वेन्द्रियोपसंहारादेतल्लोकाननुभवे सति वासनामात्रेण इमं लोकं स्मरतः कर्मवशात् हृदये मानसं परलोकस्फूर्त्तिरूपः स्वप्नो भवति सोऽयं लोकद्वयसन्धौ भवतीति सन्ध्यः स्वप्नः” रत्नप्र०।

सन्ध्यांश पु० सन्ध्या तत्प्रमाणः सत्ययुगादेरंशः। सत्ययुगादेरंशभेदे तत्प्रमाणम् सन्ध्याशब्दे मनूक्तम् दृश्यम् “सन्ध्यासन्ध्यांशसंहितं विज्ञेयं तच्चतुर्युगमिति मनुः।

सन्ध्याचल पु० “सन्ध्यां वशिष्ठः कृतवान् तत्र यस्माद्द्विधैः स्तुतः। ततः सन्ध्याचलं नाम तस्य गायन्ति देवताः” कालिकापु० ५० अ० निरुक्ते पर्वतभेदे।

सन्ध्यानाटिन् सन्ध्यायां नटति नट–णिनि। १शिवे त्रिका०

सन्ध्यापुष्पी स्त्री सन्ध्यायां पुष्पमस्याः ङीप्। जातिवृक्षे राजनि०।

सन्ध्याबल पुंस्त्री० सन्ध्यायां सन्ध्योपलक्षिते रात्रिकाले बलं यस्य। रात्रौ बलयुक्ते राक्षसे त्रिका० स्त्रियां ङीष्।

सन्ध्याभ्र न० सन्ध्याकालीनमभ्रमिव। १स्वर्णगैरिके राजनि०। २सन्ध्याकालीनमेघे च।

सन्ध्याराग पु० सन्ध्याया इव रागोऽस्य। १सिन्दूरे राजनि०। हृत०। सन्ध्याकालीने २रक्तवर्णे च।

सन्ध्याराम पु० सन्ध्यायां तदाख्यभार्य्यायां रमते रमसंज्ञायां कर्त्तरि घञ्। चतुर्मुखे ब्रह्मणि शब्दमा०।

सन्न पु० सीदति सद–क्त। १पियालवृक्षे भरतः। २अवसन्ने त्रि०

स्वार्थे क। खर्वे भरतः। [२खर्वंवृक्षे च।

सन्नकद्रु पु० सन्न एव सन्नकः कर्म०। १पियालवृक्षे अमरः।

सन्नत त्रि० सम्+नम–क्त। १प्रणते २ध्वनियुते च।

सन्नति स्त्री सम्+नम–क्तिन्। १प्रणामे २ध्वनौ मेदि०। ३नम्रतायाञ्च। ४होमभेदे स च आप०४।२८। एकादिभिरष्टभिर्मन्त्रैर्विधेयः। तैत्तिरीयब्रा०३।८।१८।५ विहितश्च।

सन्नद्ध त्रि० सम्+नह–क्त। १कृतसन्नाहे धृतवर्मणि २व्यूहरचनयावस्थिते सैन्यादौ मेदि०। ३आततायिनि रायमु० ४मन्त्रादियुक्ते शब्दर०।

सन्नय पु० सम्+नी–अच्। १समूहे २पृष्ठस्थिते-बले च अमरः

सन्नहन न० सम्+नह–ल्युट्। १वर्मग्रहणे २उद्योगे ३रज्ज्वादिबन्धने च। [हेमच०। भावे घञ्। संबन्धने।

सन्नाह पु० सन्नह्यते सम्+नह–कर्मणि घञ्। (साँजोया) वर्मणि

सन्नाह्य पु० सम्+नह–ण्यत्। समरोचिते गजे हेमच०।

सन्निकर्ष पु० सम्+नि–कृष–घञ्। १सान्निध्ये हेमच० “यद् दृसन्निकर्षो हि क्षणार्द्धमपि शस्यते” इति पुराणम् न्यायमते २विषयेन्द्रियसम्बन्धे ज्ञानलक्षणासामान्यलक्षणायोगजधर्मविशेषात्मके ३अलौकिकप्रत्यक्षसाधने उपायभेदे च। “इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं प्रत्यक्षम्” गौ० सू०। सन्निकर्षो द्विविधः लौकिकालौकिकभेदात् लौकिकोऽपि षड्विधः अलौकिकस्तु त्रिविधः यथोक्तं भाषाप० “सङ्ख्यं षड्विधे हेतुरिन्द्रियं करणं मतम्। विषयेन्द्रियसम्बन्धो व्यापारः सोऽपि षड्विधः। द्रव्यग्रहस्तु संयोगात्१ संयुक्तसमवायतः२। द्रव्येषु समवेतानां, तथा तत्समवायतः३। तत्रापि समवेतानां, शब्दस्य समवायतः४। तद्वृत्तीनां समवेतसमवायेन५ तु ग्रहः। विशेषणतया६ तद्वदभावानां ग्रहो भवेत्। यदि स्यादुपलभ्येतेत्येवं यत्र प्रसज्यते। प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत्। अलौकिकः सन्निकर्षस्त्रिविधः परिकीर्त्तितः। सामान्यलक्षणा१ ज्ञानलक्षणा२ योगजस्तथा३” भाषा० “यद्यपि विशेषणता नानाविधा तथाहि भूतलादौ घटाभावः

संयुक्तविशेषणतया वर्त्तते संख्यादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणतया, शब्दाभावः केवलश्रोत्रावच्छिन्नविशेषणतया, कादौ खत्वाद्यभावः श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतविशेषणतया। एवं कत्वावच्छिन्नाभावे खत्वाभावादिकं विशेषणविशेषणतया। एवं घटाभावादौ पटाद्यभावः संयुक्तविशेषणविशेषणतया। एवमन्यदप्यूह्यं तथापि विशेषणतात्वरूपेणैकैव सा गण्यते अन्यथा षोढा सन्निकर्ष इति प्राचां प्रवादो व्याहन्यतेति" सि॰मु॰।

सन्निकर्षण न॰ सम्+नि+कृष-ल्युट्। सन्निधाने अमरः।

सन्निकृष्ट त्रि॰ सम्+नि+कृष-क्त। १निकटस्थे अमरः २इन्द्रियसम्बन्धविषये च।

सन्निध न॰ सम्+नि+धा-क। १नैकट्ये वोपालितः। २समीपस्थिते त्रि॰।

सन्निधान न॰ सम्+नि+धा-ल्युट्। १नैकट्ये सामीप्ये हेमच॰। २आश्रये च।

सन्निधि पु॰ सम्+नि+धा-कि। १सामीप्ये अमरः कर्मणि कि। २इन्द्रियविषये मेदि॰ कर्म॰। ३साधुनिधौ ६त॰। ४सतां निधौ। ५स्मृते च।

सन्निपतित त्रि॰ सम्+नि-पत-क्त। १मिलिते २उपस्थिते।

सन्निपात पु॰ सम्+नि+पत-घञ्। १मेलने "सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति" व्या॰ परि॰। २कफादिधातुत्रयस्य वैषम्यरूपत्रिदोषजे ज्वरभेदे ३नाशे ४उपस्थितौ च। ५तालभेदे "एक एव गुरुर्यत्र सन्निपातः स चेष्यते" सङ्गीतदा॰।

ज्वरभेदस्तन्निदानभेदादिकं भावप्र॰ उक्तं यथा "तत्र सन्निपातज्वरस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्विकां संप्राप्तिमाह "त्रिदोषजनकैर्वातपित्तश्लेष्माण आमगेहगाः। बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं रसगा ज्वरकारिणः"। पूर्वरूपमाह "प्राग्रूपाणि त्रिदोषाणां स्युस्त्रिदोषज्वरे नृणाम्"। अथ सन्निपातज्वरस्य सामान्यानि लक्षणान्याह "क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्थिसन्धिशिरोरुजा। सास्रावे कलुषे रक्ते निर्भुग्ने चापि लोचने। सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवावृतः। तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासः श्वासोऽरुचिर्भ्रमः। परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा स्रस्ताङ्गता परा। ष्ठीवनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च। शिरसो लोठनं तृष्णा निद्रानाशो हृदि व्यथा। स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिराद्दर्शनमल्पशः। कृशत्वं नातिगात्राणां सततं कण्ठकूजनम्। कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम्। मूकत्वं स्रोतसां पाको गुरुत्वमुदरस्य च। चिरात्पाकश्च दोषाणां सन्निपातज्वराकृतिः।" लोचने सास्रावे सास्रुणी कलुषे अस्वच्छे निर्भुग्ने निर्गते कुटिले च कण्ठः शूकैरिवावृतः धान्याग्रैरिवावृतः। जिह्वा परिदग्धा परिदग्धेव जायते। अथवा परिदग्धा इव कृष्णा दृश्यते स्रस्ताङ्गता शिथिलाङ्गता। ष्ठीवनमित्यादि कफसंयुक्तस्य रक्तस्य ष्ठीवनं शिरसो लोठनमितस्ततश्चालनं कृशत्वमातिगात्राणामिति गात्राणाम् अतिशयितं कार्श्यं न व्याधिप्रभावात् सततं निरन्तरं कोठः। "वरटीदंष्ट्रसंस्थानं कोठ इत्यभिधीयते" श्यावः कपिशो वर्णः। मूकत्वमवचनत्वमल्पवचनत्वं वा स्रोतसां कर्णनासादीनाम्।

अथ सामान्यसन्निपातज्वरस्य त्रयोदश विशेषानाह "एकोल्वणास्त्रयस्तेषु द्व्युल्वणाश्च तथेति षट्। त्र्युल्वणश्च भवेदेको विज्ञेयः स तु सप्तमः। प्रवृद्धमध्यहीनैस्तु वातपित्तकफैश्च षट्। सन्निपातज्वरस्यैवं स्युर्विशेषास्त्रयोदश"। तत्र प्रवृद्धवातः मध्यपित्तो हीनकफः १ मध्यवातः प्रवृद्धपित्तो हीनकफः २ हीनवातः प्रवृद्धपित्तो मध्यकफः ३ प्रवृद्धवातः हीनपित्तो मध्यकफः ४ मध्यवातः हीनपित्तः प्रवृद्धकफः ५ हीनवातो मध्यपित्तः प्रवृद्धकफः ६ इति षट्। तेषां नामानि क्रमादाह "विस्फारकश्चाशुकारी कम्पनो बभ्रुसंज्ञकः। शीघ्रकारी तथा भल्गुः सप्तमः कूटपालकः। संमोहकः पाकलश्च याम्यः क्रकच इत्यपि। ततः कर्कटकः प्रोक्तस्ततो वैदारिकाभिधः" तन्त्रान्तरे विस्फारक इत्यत्र विस्फोरक इति पाठः। बभ्रुस्थाने बभ्रुरिति पाठः कुत्रापि बद्ध इति पाठः भल्गुरित्यत्र फल्गुरिति पाठः याम्य इत्यत्र संग्राम इति पाठः कर्कटक इत्यत्र कर्कोटक इति पाठः। तत्र वातोल्वणस्य लक्षणमाह "श्वासः कासो भ्रमो मूर्च्छा प्रलापो मोहवेपथू। पार्श्वस्य वेदना जृम्भा कषायत्वं मुखस्य च। वातोल्वणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत्। एष विस्फारको१ नाम्ना सन्निपातः सुदारुणः।" अथ पित्तोल्वणस्य लक्षणमाह "अतिसारो भ्रमो मूर्च्छा मुखपाकस्तथैव च। गात्रे च बिन्दवो रक्ता दाहोऽतीव प्रजायते। पित्तोल्वणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत्। भिषग्भिः सन्निपातोऽयमाशुकारी२ प्रकीर्त्तितः"। अथ कफोल्वणस्य लक्षणमाह "जडता गद्गदा वाणी रात्रौ निद्रा भवत्यपि। प्रस्तब्धे नयने चैव मुख-

माधुर्य्यमेव च । कफोल्वणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत् । मुनिभिः सन्निपातोऽयमुक्तः कम्पनसंज्ञकः२” । अथ वातपित्तोल्वणस्य लक्षणमाह “वातपित्ताधिकोऽयन्तु सन्निपातः प्रकुप्यति । तस्य ज्वरो मदस्तृष्णा मुखशोषः प्रमीलकः । आध्मानारुचितन्द्राश्च कासश्वासभ्रमश्रमाः । मुनिभिर्बभ्रुनामायं४ सन्निपात उदाहृतः ।” अथ वातश्लेष्मोल्वणस्य लक्षणमाह “वातश्लेष्माधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति । तस्य शीतज्वरो मूर्च्छा क्षुत् तृष्णा पार्श्वनिग्रहः । शूलसम्बिद्यमानस्य तन्द्रा श्वासश्च जायते । असाध्यः सन्निपातोऽयं शीघ्रकारीति५ कथ्यते । नहि जीवत्यहोरात्रमनेनाविष्टविग्रहः ।” “अथ पित्तश्लेष्मोल्वणस्य लक्षणमाह “पित्तश्लेष्माधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति । अन्तर्दाहो बहिःशीतं तस्य तृष्णा प्रवर्द्धते । तुद्यते दक्षिणे पार्श्वे उरःशीर्षगलग्रहः । ष्ठीवति श्लेष्मपित्तञ्च कृच्छ्रात् कोठश्च जायते । विड्भेदश्वासहिक्काश्च वर्द्धन्ते सप्रमीलकाः । ऋषिभिर्भल्लुनामायं६ सन्निपात उदाहृतः ।” अथ वातपित्तश्लेष्मोल्वणस्य लक्षणमाह “सर्व्वदोषोल्वणो यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति । तथाणामपि दोषाणां तस्य रूपाणि लक्षयेत् । व्याधिभ्यो दारुणश्चैव वज्रशस्त्राग्निसन्निभः । केवलोच्छ्वासपरमस्तब्धाङ्गः स्तब्धलोचनः । त्रिरात्रात् परमेतस्य जन्तोर्हरति जीवितम् । तदवस्थन्तु तं दृष्ट्वा मूढा व्याहरते जनः । धर्षितो राक्षसैर्नूनमवेलायां चरन्ति ये । पिशाचाश्चैव ब्रुवते केचिद् यक्षिण्या ब्रह्मराक्षसैः । पिशाचैर्गुह्यकैश्चैव तथान्यैर्मस्तके हतम् । कुलदेवार्च्चनाहीनं धर्षितं कुलदेवतैः । नक्षत्रपीड़ामपरे गरकर्मेति चापरे । सन्निपातमिमं प्राहुर्भिषजः कूटपालकम्७ ।” अथ प्रवृद्धमध्यहीनवातादिजनितसन्निपातज्वराणां लक्षणान्याह “प्रवृद्धमध्यहीनैस्तु वातपित्तकफैश्च यः । तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः । प्रलापायाससंमोहकम्पमूर्च्छाऽरतिभ्रमाः । एकपक्षाभिघातश्च तत्राप्येते विशेषतः । एष संमोहको८ नाम्ना सन्निपातः सुदारुणः ।” रोगास्तएवोक्ताः उक्ता एव ते रोगाः व्यथावेपथुनिद्रानाशविष्टम्भादयो वातजाः दाहतृष्णाभ्रमास्वेदादयः पित्तजाः गौरवाग्निमान्द्योत्कासनासिकास्रावप्रसेकादयः कफजाः । तत्रापि प्रलापादयः एव वातानां विशेषाद्भवन्ति । ननु वातः प्रवृद्धः सज्वरं करिष्यतीति पित्तन्तु मध्यसममिति यावत् तत्कथं ज्वरं करिष्यति यत आह “धातवस्तन्मला दोषाः न्यूनाधिकाः समास्तनौ । समाः सुखाय विज्ञेया बलायोपचयाय च ।” इति उच्यते । अत्र पित्तं मध्यमपि अप्रकृतमेव यतोऽप्रकृतयोर्वातश्लेष्मणोरपेक्षया मध्यं तेन मध्यकुपितमित्यर्थः । ननु कफक्षीणः स कथं ज्वरं करिष्यति हीनशक्तित्वात् उच्यते दोषाः क्षीणा अपि व्याधीन् कुर्व्वन्त्येव यत आह “वातक्षयेऽल्पचेष्टत्वं मन्दवाक्त्वं विसंज्ञता । पित्तक्षयेऽधिकः श्लेष्मा वह्निर्मन्दः प्रभाक्षयः ।” शिथिलाः सन्धयो मूर्च्छा रौक्ष्यं दाहः कफक्षये” । इत्याशङ्कासिद्धान्तश्चात्र परत्रापि । “मध्यप्रवृद्धहीनैस्तु वातपित्तकफैश्च यः । तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः । मोहप्रलापमूर्च्छाः स्युर्मन्यास्तम्भः शिरोग्रहः । कासः श्वासो भ्रमस्तन्द्रा संज्ञानाशो हृदिव्यथा । खेभ्यो रक्तं विसृजति रक्ते चाक्षिणी तथा । तत्राप्येते विशेषाः स्युर्हन्त्युर्व्वाक् त्रिवासरात् । भिषग्भिः सन्निपातोऽयं कथितः पाकलाभिधः९ । हीनप्रवृद्धमध्यैस्तु वातपित्तकफैश्च यः । तेन रोगास्त एवोक्ता यथारोगबलाश्रयाः । हृदयं दह्यते चास्य यकृत्प्लीहान्त्रफुप्फुसाः । पच्यन्तेऽप्यूर्द्ध्वमधः पूयशोणितनिर्गमः । शीर्णदन्तश्च मृत्युश्च तत्राप्येतद् विशेषतः । भिषग्भिः सन्निपातोऽयं याम्यो१० नाम्ना प्रकीर्त्तितः । प्रवृद्धहीनमध्यैस्तु वातपित्तकफैश्च यः । तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः । प्रलापायाससंमोहाः कम्पमूर्च्छाऽरतिभ्रमाः । मन्यास्तम्भेन मृत्युः स्यात् तत्राप्येतद्विशेषतः । भिषग्भिः सन्निपातोऽयं क्रकचः११ संप्रकीर्त्तितः । मध्यहीनप्रवृद्धैस्तु वातपित्तकफैश्च यः । तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः । अन्तर्दाहो विशेषोऽत्र न च वक्तुं स शक्यते । रक्तमालकेनेव लक्ष्यते सुखमण्डलम् । पित्तेनाकर्षितः श्लेष्मा हृदयान्न प्रसिच्यते । इषुणेवाहतं पार्श्वं तुद्यते खन्यते हृदि । प्रमीलकः श्वासहिक्का वर्द्धते तु दिने दिने । जिह्वा दग्धा खरस्पर्शा गलः शूकैरिवावृतः । विसर्गं नाभिजानाति कूजेच्चापि कपोतवत् । अतीव श्लेष्मणा पूर्णः शुष्कवक्त्रौष्ठतालुकः । तन्द्रानिद्रातियोगार्त्तो हतवाग्निहतद्युतिः । न रतिं लभते नित्यं विपरीतानि चेष्टति । आयम्यते च बहुशो रक्तं ष्ठीवति चाल्पशः । एष कर्कटको१२ नाम्ना

सन्निपातः सुदारुणः । हीनमध्यप्रवृद्धैस्तु वातपित्तकफैश्च यः । तेन रोगास्तएवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः । अल्पशूलं कटीतोदो मध्ये दाहो रुजा भ्रमः । भृशं क्लमः शिरोवस्तिमन्याहृदयवाग्रुजः । प्रमीलकः श्वासकासहिक्का जाड्यं विसंज्ञता । प्रथमोत्पन्नमेनन्तु साधयन्ति कदाचन । एतस्मिन् सन्निवृत्ते तु कर्णमूले सुदारुणः । पिड़का जायते जन्तोर्यथाकृच्छ्रेण जीवति । स वैदारिकसंज्ञो१२ऽयं सन्निपातः सुदारुणः । त्रिरात्रात् परमेतस्य व्यर्थमौषधकल्पनम् ।" तन्त्रान्तरे वातोल्बणादीनां सन्निपातज्वरविशेषाणां त्रयोदशानां शीताङ्गादीनि त्रयोदश नामान्तराणि लक्षणान्तराणि चाह "शीताङ्गस्त्रिमलोद्भवज्वरगणे तन्द्री प्रलापी ततो रक्तष्ठीवयिता च तत्र गणितः सम्भुग्ननेत्रस्तथा । साभिन्यासकजिह्वकश्च कथितः प्रागसन्धिगोऽप्यान्तको रुग्दाहः सहचित्तविभ्रम इह द्वौ कर्णकण्ठग्रहौ ।" तन्द्री तन्द्रिका प्रलापी प्रलापकः रक्तष्ठीवयिता रक्तष्ठीवी संभुग्ननेत्रः भुग्ननेत्रः । अभिन्यासकः अभिन्यासः कर्णकण्ठग्रहौ कर्णग्रहः कर्णिकः कण्ठग्रहः कण्ठकुब्जकः । अथ तेषां प्रत्येकं लक्षणानि "हिमशिशिरशरीरः सन्निपातज्वरी यः श्वसनकसनहिक्कामोहकम्पप्रलापैः । क्लमबहुकफवाता दाहवम्यङ्गपीड़ाः स्वरविकृतिभिरार्त्तः शीतगात्रः१ स उक्तः । तन्द्रातीव ततस्तृषातिसरणं श्वासोऽधिकः कासरुक् सन्तप्तातितनुर्गले श्वयथुना सार्द्धञ्च कण्डूकफम् । श्यामा रसना क्लमः श्रवणयोर्मान्द्यञ्च दाहस्तथा यत्र स्यात्स हि तन्द्रिको२ निगदितो दोषत्रयोत्थो ज्वरः । यत्र ज्वरे निखिलदोषनितान्तरोषजाते प्रलापबहुला सहसोत्थिता च । कम्पव्यथापतनदाहविसंज्ञताः स्युर्नाम्ना प्रलापक३ इति प्रथितः पृथिव्याम् । निष्ठीवो रुधिरस्य, रक्तसदृशं कृष्णं तनौ मण्डलम् लौहित्यं नयने तृषाऽरुचिवमिश्वासातिसारभ्रमाः । आध्मानञ्च विसंज्ञता च पतनं हिक्काङ्गपीड़ा भृशम् । रक्तष्ठीविनि४ सन्निपातजनिते लिङ्गं ज्वरे जायते । भृशं नयनवक्रताश्वसनकासतन्द्रा भृशम् । प्रलापमदवेपथुश्रवणहानिमोहास्तथा । पुरो निखिलदोषजे भवति यत्र लिङ्गं ज्वरे पुरातनचिकित्सकैः स इह भुग्ननेत्रो५ मतः । दोषास्तीव्रतरा भवन्ति बलिनः सर्वेऽपि यत्र ज्वरे मोहोऽतीव विचेष्टता विकलता श्वासो भृशं मूकता । दाहश्चिक्कणमाननञ्च दहनोमन्दोबलस्य क्षयः सोऽभिन्यास६ इति प्रकीर्त्तितः इह प्राच्यैर्भिषग्भिः पुरा । त्रिदोषजनिते ज्वरे भवति यत्र जिह्वा भृशम् हता कठिनकण्टकैस्तदनु निर्भरं मूकता । श्रुतिक्षतिबलच्युतिश्वसनकाससन्तप्तयः पुरातनभिषग्वरास्तमिह जिह्वक७मूचते । व्यथातिशयिता भवेच्छ्वयथुसंयुता सन्धिषु प्रभूतकफता मुखे विगतनिद्रता कासरुक् । समस्तमिति कीर्त्तितं भवति लक्ष्म यत्र ज्वरे त्रिदोषजनिते बुधैः स हि निगद्यते सन्धिगः८ । यस्मिन् लक्षणमेददन्ति सकलैर्दोषैरुदीर्णैर्ज्वरेऽजस्रं मूर्द्धविधूननं सकसनं सर्वाङ्गपीड़ाधिका । हिक्काश्वासदाहमोहसहिता देहेऽतिसन्तप्तता वैकल्यञ्च तथा वचांसि मुनिभिः संकीर्त्तितः सोऽन्तकः९ । दाहोऽधिको भवति यत्र तृषा च तीव्रा श्वासप्रलापविरुचिभ्रममोहपीड़ाः । मन्याहनुव्यथनकण्ठरुजः श्रमश्च रुग्दाहसंज्ञ१० उदित स्त्रिभवो ज्वरोऽयम् । गायति नृत्यति हसति प्रलपति विकृतं निरीक्षते मुह्येत् । सदाहव्यथाभयार्त्तो नरस्तु चित्तभ्रमे११ ज्वरे भवति । दोषत्रयेण जनिता किल कर्णमूले तीव्रा ज्वरे भवति तु श्वयथुर्व्यथा च । कण्ठग्रहो बधिरता श्वसनं प्रलापः प्रस्वेदमोहदहनानि च कर्णिकाख्ये१२। कण्ठः शूकशतावरुद्धवदतिश्वासः प्रलापोऽरुचिर्दाहो देहरुजा तृषापि च हनुस्तम्भः शिरोऽर्त्तिस्तथा । मोहो वेपथुना सहेति सकलं लिङ्गं त्रिदोषज्वरे यत्र स्यात् स हि कण्ठकुब्ज१३ उदितः प्राच्यैश्चिकित्साबुधैः । सन्धिगस्तेषु साध्यः स्यात् तन्द्रिकश्चित्तविभ्रमः । कर्णिको जिह्वकः कण्ठकुब्जः पञ्चापि कष्टतः । रुग्दाहस्त्वतिकष्टेन संसाध्यस्तेषु भाषितः । रक्तष्ठीवी भुग्ननेत्रः शीतगात्रः प्रलापकः । अभिन्यासोऽन्तकश्चैते षडसाध्याः प्रकीर्त्तिताः ।" अथ तन्त्रान्तरे वातोल्बणादीनां सन्निपातज्वरविशेषाणां त्रयोदशानां कुम्भीपाकादीनि त्रयोदश नामान्तराण्याह "कुम्भीपाकः प्रोर्णुनावः प्रलापी ह्यन्तर्दाहो दण्डपातोऽन्तकश्च । एणोदाहश्चाथ हारिद्रसंज्ञो भेदा एते सन्निपातज्वरस्य । अजघोषभूतहासौ यन्त्रापीड़श्च संन्यासः । संशोषी च विशेषास्तस्यैवोक्तास्त्रयोदशान्यत्र" । अथैषां लक्षणानि "घोणाविवरक्षरद्बहुशोणासितलोहितं सान्द्रम् । विलुठन्मस्तकमभितः कुम्भीपाकेन१ पीड़ितं विद्यात् । उत्क्षिप्य यः स्वमङ्गं क्षिपत्यभक्ष्याञ्चितान्तमुच्छ-

क्तिति। तं प्रोर्णुनाव२ जुष्टं विचित्रकष्टं विजानीयात्। स्वेदश्चाङ्गभेदाः कम्पोदवथुर्वमिर्व्यथा कण्ठे। गात्रञ्च गुर्वतीव प्रलापि३जुष्टस्य जायते लिङ्गम्। अन्तर्दाहः शैत्यं बहिः, श्वयथुररतिरपि तथा श्वासः। चाङ्गमपि दग्धकल्पं सोऽन्तर्दाहा४दितः कथितः। नक्तं दिवा न निद्रामुपैति वल्गाति मूढधीर्नमः। उत्थाय दण्डपाती५ भ्रमातुरः सर्वतो भ्रमति"। नभसो वल्गाति आकाशात् किञ्चित् गृहीतुं करौ प्रसारयतीत्यर्थः। "संपूर्यते शरीरं ग्रन्थिभिरभितस्तथोदरं मरुता। श्वासातुरस्य सततं विचेतनस्यान्तका६ त्तस्य"। परिधावतीव गात्रे रुक्पात्रे भुजङ्गपतङ्गहारिणमणः। वेपथुमतः सदाह्लस्यैणीदाह७ज्वरात्तस्य"। रुक्पात्रे पीड़ाभाजने गात्रस्य विशेषणमेतत्। "यस्याऽतिपीतमक्षं नयने सुतरां मलस्तनोऽप्यधिकम्। दाहोऽतिशीतता बहिरस्य स हारिद्रकोट८ ज्ञेयः। छगलकसमानगन्धः स्वाङ्गरजाविरुद्ध गतरनुत्रः। अजघोष९ सन्निपातादातान्तः पुमान् भवति। शब्दादीनधिगच्छति न स्वान्विषयान् यदिन्द्रियग्रामैः। हसति प्रलपति यक्षं स ज्ञेयो भूतहा१०र्त्तः। येन मुहुर्ज्वरवेगात् यन्त्रेणेवावपीड्यते गात्रम्। रक्तं पीतञ्च वमेद्यन्त्रापीड़:११ स विज्ञेयः। अतिसरति वमति कूजति नाना व्यथितशिरं नरः चिपति। सन्न्यास१२सन्निपाते प्रलपत्युपाविमङ्गलो भवति। मेचकवपुरतिमेचकलोचनयुगलो मलोत्सर्गात्। संशोषिणा१३ स्थित पिडकामण्डलयुक्तो ज्वरे नरो भवति। नारायण एव भिषक् भेषजमेतेषु जाह्नवीनीरम्। नैतद्व्यहेतुरेको नित्यं मृत्युञ्जयो ध्येयः।" अथासाध्यस्य सन्निपातज्वरस्य लक्षणमाह "सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः। शोथः संजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते।" सुदारुणः मारकत्वात् यतस्तेन शोथेन कश्चिदेव प्रमुच्यते कोऽपि जीवितं त्यजति इत्यर्थः। "सन्निपातज्वरान् कष्टानसाध्यानपरे जगुः। दोषे प्रवृद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसम्पूर्णलक्षणः। सन्निपातज्वरोऽसाध्यः कष्टसाध्यस्ततोऽन्यथा।" सर्वाणि दाहशीतादीनि सम्पूर्णानि व्याहरगतानि प्रोक्तानि यावल्लक्षणानि यस्य सः। ततोऽन्यथा दोषे पक्वे अग्नौ दीप्ते स्वल्पलक्षणकः कष्टसाध्य इत्यर्थः।

सन्निपातज्वर पु० सन्निपातजो ज्वरः। सन्निपातशब्दोक्ते त्रिदोषजविकारजाते ज्वरे।

सन्निपातनुद् पु० सन्निपातं त्रिदोषजविकारं नुदति नुदक्विप्। नेपालनिम्बे राजनि०।

सन्निबन्धन न० सम्यक् निबन्धनं प्रा०स०। १नानास्थानस्थवाक्यानामेकत्र सङ्कलने २तदुपयोगिग्रन्थभेदे च। ७ब०। ३सम्यग्निबन्धनयुते त्रि० "सद्वृत्तिः सन्निबन्धनेति" माघः

सन्निभ त्रि० सम्+नि+भा—क। सदृशे जटा०। निभादिवदस्य नित्यसमासता।

सन्निवेश पु० सम्+नि+विश-आधारे घञ्। १पुरादेर्बहिःस्थे विहारार्थे देशे अमरः। भावे घञ्। २सम्यक् स्थितौ।

सन्निहित त्रि० सम्+नि+धा—क्त। १निकटस्थे "सन्निहितबुद्धिरन्तरङ्गम्" न्यायः "या याः सन्निहिता नाड्यस्ताः पुण्यतमाः स्मृताः" ति०त०। २सम्यक् स्थापिते च। भावे क्त। ३नैकट्ये न०। [त्यागे ३युक्ते ४अर्पिते च।

सन्न्यस्त त्रि० सम्+नि+अस—क्त। १निक्षिप्ते २कृतसम्यक्

सन्न्यास पु० सम्+नि+अस—घञ्। "काम्यानां कर्मणां त्यागं सन्न्यासं कवयो विदुः" गीतोक्ते विहितकर्मणां विधानेन १सम्यक्त्यागे २तदुपयोगिचतुर्थाश्रमे आश्रमशब्दे ८४२ पृ० दृश्यम्। ३चैत्रे मासि चलियादिकर्त्तव्ये पुराणप्रसिद्धे शिवव्रतभेदे च। "चैत्रे शिवोत्सवं कुर्यात् नृत्यगीतमहोत्सवैः। स्नायात् त्रिसन्ध्यं रात्रौ च हविष्याशी जितेन्द्रियः। शिवस्वरूपतां याति शिवप्रीतिकरः परः। चलियादिषु यो मर्त्त्यो देहं संपीड्य भक्तितः। अश्वमेधफलं तस्य जायते च पदे पदे। सर्वकर्मपरित्यागी शिवोत्सवपरायणः। भक्तो जागरणं कुर्याद्रात्रौ नृत्यकुतूहलैः। नानाविधैर्महावाद्यैर्नृत्यैश्च विविधैरपि। नानावेशधरैर्नृत्यैः प्रीयते शङ्करः प्रभुः। विशेषतश्च भगवति प्रसन्ने नीललोहिते। तस्मात् सर्वप्रयत्नेन तोषणीयो महेश्वरः। शङ्खवाद्यं शङ्खतोयं वर्जयेत् शिवसन्निधौ। स्नानादूर्द्ध्वं हरिवं शङ्खं खननं कारयेत् कदा। उपोष्य कृत्वा संक्रान्त्यां व्रतमेतत् समापयेत्" इत्युत्कलपु० उत्तरख० ४अ०। ४जटामांस्यां शब्दच०।

सन्न्यासिन् पु० सम्+नि+अस—णिनि। १सन्न्यासयुते २चतुर्थाश्रमयुते तेषां धर्मभेदेन नामभेदो यथा "तीर्थाश्रमवनारण्यगिरिपर्वतसागराः। सरस्वती भारती च पुरीति दश कीर्त्तिताः"। तेषां लक्षणानि यथा "त्रिवेणीसङ्गमे तीर्थे तत्त्वमस्यादिलक्षणे। स्नायात्तत्त्वार्थभावेन तीर्थनामा स उच्यते। आश्रमग्रहणे प्रौढ़ आशापाशविवर्जितः। यातायातविनिर्मुक्त एतस्य

आश्रमलक्षणम् २। सुरम्ये निर्झरे देशे वने वासं करोति यः। आशापाशविनिर्मुक्तो वननामा३ स उच्यते। अरण्ये संस्थितो नित्यमानन्दनन्दने वने। त्यक्त्वा सर्वमिदं विश्वमरण्यं४ लक्षणं किल। वासो गिरिवरे नित्यं गीताभ्यासे हि तत्परः। गम्भीराचलबुद्धिश्च गिरिनामा५ स उच्यते। वसेत् पर्वतमूलेषु प्रौढो यो ध्यानधारणात्। सारात्सारं विजानाति पर्वतः६ परिकीर्त्तितः। वसेत् सागरगम्भीरो न च रत्नपरिग्रहः। मर्य्यादाश्च न लङ्घेत सागरः७ परिकीर्त्तितः। स्वरज्ञानवशो नित्यं स्वरवादी कवीश्वरः। संसारसागरे साराभिज्ञो यो हि सरस्वती ८। विद्याभारेण सम्पूर्णः सर्वभारं परित्यजेत्। दुःखभारं न जानाति भारती९ परिकीर्त्तिता। ज्ञानतत्त्वेन सम्पूर्णः पूर्णतत्त्वपदे स्थितः। परब्रह्मरतो नित्यं पुरीनामा१० स उच्यते” इति वृहच्छङ्करविजये विद्यारण्यस्वामिधृतम्। २चैत्ये कर्त्तव्यशिवव्रतकर्त्तरि च। [च

सपक्ष पु० समानः पक्षो यस्य। १तुल्यरूपे २निश्चितसाध्यके पक्षे

सपत्राकरण न० सह पत्रेण पक्षेण सपत्रः तथा क्रियते सपत्र+डाच्+कृ—ल्युट्। पक्षेण सह शरवेधनरूपे अत्यन्तव्यथने। कर्म्मणि क्त। सपत्राकृतः। तथा पीडिते त्रि०। [अमरः।

सपत्न पु० सह एकार्थे पतति यतते पत—न सहस्य सः। शत्रौ

सपत्नारि पु० सपत्नस्य अरिरिव। (वेडवाश) वंशभेदे शब्दच०।

सपत्नी स्त्री समानः पतिर्यस्याः ङीप् न च। १एकभर्त्तृकायां स्त्रियाम् २समस्वामिकायां भूम्यादौ च। तत्र सपतिरित्यपि।

सपदि अव्य० सह पद्यते पद—इन् सहस्य सः। तत्क्षणे इत्यर्थे “सपदि मुकुलिताक्षीमिति” कुमारः। [य्यति।

सपर पूजायां कण्ड्वादि० पर०सक० सेट्। सपर्य्यति असप-

सपर्य्या स्त्री सपर—यक् अ टाप्। पूजायाम् “सोऽहं सपर्य्याविधिभाजनेनेति” रघुः। [हिते २चतुर्थांशसहिते च।

सपाद त्रि० सह पादेन चरणेन चतुर्थांशेन वा। १पादस-

सपिण्ड त्रि० समानः पिण्डः स्वदेहारम्भकांशभेदः श्राद्धदेयपिण्डो वा यस्य समानस्य सः। एकदेहारब्धदेहे ज्ञातिभेदे “असपिण्डा च या मातुरिति” स्मृतिः। ज्ञातीनाञ्च साक्षात् परम्परया अतिपरम्परया वा एकदेहारब्धत्वात्तथात्वम् मिता०। २दातृत्वभोक्तृत्वैकपिण्डयुते दायभा०। एतच्च दायग्रहणोपयोगिसापिण्ड्यमिति। सपिण्डता हि विषयभेदेन त्रिविधा अशौचोपयोगिनी विवाहोपयोगिनी दायोपयोगिनी चेति। तत्र समानदेहसम्बन्धे या सपिण्डता साऽशौचग्रहणार्था विवाहार्था च। श्राद्धे देयपिण्डसम्बन्धात् सपिण्डता तु दायग्रहणोपयोगिनीति विवेकः। यथोक्तं शु०त० रघुनन्दनेन “मत्स्यपुराणे “लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः। पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्”। नन्वेवं भ्रात्रादिभिः सह पिण्डतल्लेपभोक्तृत्वासम्भवात् कथं सपिण्डत्वमिति चेदुच्यते तेषामपि पिण्डलेपयोः सम्बन्धोऽस्ति तथाच वौधायनः “प्रपितामहः पितामहः पिता स्वयं, सोदर्य्यभ्रातरः सवर्णायाः पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा एतानविभक्तदायादान् सपिण्डानाचक्षते। विभक्तदायादान् सकुल्यानाचक्षते सत्स्वङ्गजेषु तद्गामी ह्यर्थो भवति” इति अस्यार्थः पित्रादिपिण्डत्रयेषु सपिण्डनेन भोक्तृत्वात् पुत्रादिभिस्त्रिभिस्तत्पिण्डदानात्। यश्च जीवन् यस्य पिण्डदाता स मृतः सन् सपिण्डनेन तत् पिण्डभोक्ता एवं सति मध्यस्थितः पुरुषः पूर्वेषां जीवन् पिण्डदाता मृतः सन् तत्पिण्डभोक्ताऽपरेषां जीवतां पिण्डसम्प्रदाता आसीत्। मृतश्च तैः सह दौहित्रादिदेयपिण्डभोक्ता अतो येषामयं पिण्डदाता ये चास्य पिण्डभोक्तारस्तेऽविभक्तं पिण्डरूपं दायमश्नन्तीति अविभक्तदायादाः सपिण्डा इति। इदञ्च सपिण्डत्वं सकुल्यत्वञ्च दायग्रहणार्थम् अशौचाद्यर्थन्तु पिण्डलेपभुजामपि “लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः” इति प्रागुक्तमत्स्यपुराणात्। वक्ष्यमाणकूर्म्मपुराणशङ्खलिखितवचनाच्च। पिण्डे यथा परस्परं भोक्तृत्वं तथा लेपे तुल्यन्यायात्। हारलतायां कूर्म्मपुराणम् “सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते। समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने। पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः। लेपभाजश्चतुर्थाद्याः सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्”। लेपभागिभ्यस्तूर्द्ध्वं यावज्जन्मनाम्नोरवेदनं यावदमुकनाम्नोऽस्मात् पूर्वपुरुषादयं जात इति विशेषः अयमस्मात् कुले जात इति सामान्यतो वा स्मर्य्यते तावत् समानोदकत्वमिति हारलता। अत्र परवचनेनैव सापिण्ड्यसिद्धौ पूर्ववचनपूर्वार्द्धं जीवत्पितृकत्वादिना अधिकपुरुषेषु पिण्डलेपसम्बन्धेऽपि सपिण्डतानिवृत्तिज्ञापनाय। सर्वदेशीयाचारोऽपि तथा”। “अथ यः खलु पिण्डान् दत्त्वैव मृतः परतश्चाप्राप्तपितृभावः स कथं सपिण्डः। एकपिण्डदातृत्वभोक्तृत्व-

लक्षणसम्बन्धाभावादिति चेत् तद्योग्यतयेति ब्रूमः। योग्यताप्रयोजकञ्च सामान्यशास्त्रविषयत्वम्। ततश्चात्यन्तवृद्धप्रपितामहावधिकाधस्तनानां षण्णां पुंसां प्रत्येकापेक्षया सप्तानामेकगोत्राणां स्वावधिपरतनानां सप्तानाञ्च सापिण्ड्यं पिण्डलेपयोदातृत्वभोक्तृत्वसम्बन्धादिति। स्त्रीणान्तु भर्तृसापिण्ड्येन सापिण्ड्यम् "प्रत्तानां भर्तृसापिण्ड्यमिति" वचनात्। नन्वेवं कन्यायाः कथं सपिण्डतेति चेत् आदिपुराणवचनात् त्रैपुरुषं सापिण्ड्यम्। यथा "सपिण्डता तु कन्यानां सवर्णानां त्रिपौरुषी"। अत्र कन्यानामूढानाम् "अप्रत्तानां त्रिपौरुषमिति" वशिष्ठवचनात्। तेन आत्मपञ्चमे वृद्धप्रपितामहे सापिण्ड्यं निवर्त्तते इति प्रतिपादितम्। अत एव कन्यायाः प्रपितामहभ्राता तत्सन्ततिभिः सह सापिण्ड्याभावात् कन्यामरणजननयोस्तेषां सपिण्डाशौचं नास्ति किन्तु समानोदकनिमित्तमेवाशौचमिति एवं तेषामपि जननमरणयोः कन्यानामिति शूलपाणिमहामहोपाध्यायः। यत्तु कूर्मपुराणम् "अप्रत्तानां तथा स्त्रीणां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्। प्रत्तानां भर्तृसापिण्ड्यं प्राह देवः पितामहः" इति रत्नाकरधृतम्। तद्विवाहे पितृपक्षविषयम्। यथा विष्णुपुराणम् "सप्तमीं पितृपक्षाच्च मातृपक्षाच्च पञ्चमीम्। उद्वहेत द्विजो भार्य्यां न्यायेन विधिना नृप!" सप्तमीं पञ्चमीं हित्वेति शेषः। भर्तृसापिण्ड्यमित्यत्र साप्तपौरुषमित्यनुषज्यते। तेन भर्तृसमानसापिण्ड्यमित्यर्थः। शङ्खलिखितौ "सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः साप्तपौरुषी। पिण्डश्चोदकदानञ्च शौचाशौचं तदानुगम्"। गोत्रतः गोत्रैक्ये तेन मातामहकुले कदाचित् षट्पुरुषपर्य्यन्तं पिण्डसम्बन्धेऽपि न सपिण्डता। तान् सप्तपुरुषान् आ समन्तात् पिण्डादिकमनुगच्छतीति तदानुगम्। एतेन "सपिण्डता एकशरीरावयवान्वयेन भवति तथाहि पितुः शरीरावयवान्वयेन पित्रा सह एवं पितामहादिभिरपि पितृद्वारेण तच्छरीरावयवान्वयात्। एवं मातृशरीरावयवान्वयेन भ्रात्रादिभिरिति। एवं पत्या सह पत्न्या एकशरीरारम्भकतया सापिण्ड्यम्। तथाच गर्भोपनिषदि "एतत् षाट्कौषिकं शरीरं त्रीणि पितृतः त्रीणि मातृतः अस्थिस्नायुमज्जानः पितृतः, त्वङ्मांसरुधिराणि मातृतश्चेति" तत्र तत्रावयवान्वयप्रतिपादनात्। निर्वाप्यपिण्डान्वये तु सापिण्ड्ये भ्रातृपितृव्यादिसापिण्ड्यं न स्यात्।

अतिप्रसङ्गस्तु सप्तान्यतमत्वेन प्रयोगोपाधिना निरसनीयः। यद्येवं मातामहादीनामपि मरणे सपिण्डत्वेन दशाहाशौचं प्राप्नोति, स्यादेतत् यदि मातामहादीनां मरणे "त्रिरात्रं स्यादशौचकम्" इत्यादिविशेषवचनं न स्यात्। यत्र तु विशेषवचनं नास्ति तत्र दशाहमिति मिताक्षरारत्नाकरादिमतमपास्तं लेपभाजइत्यादिवाचनिकेऽर्थे सापिण्ड्ये एकशरीरावयवान्वयरूपस्य कपोलरचितार्थानवकाशात् निर्वाप्यपिण्डसम्बन्धेन भ्रात्रादीनां सापिण्ड्यस्य मत्स्यपुराणबौधायनाभ्यां पूर्व्वमुक्तत्वात् कामधेनुहारलताकल्पतरुपारिजातकारादिभिस्तथैव व्याख्यातत्वाच्च। रेतःशोणितपरिणामरूपत्वादपत्यशरीरस्य भवतु वा तथा पत्या सह पत्न्या एकशरीरारम्भकतायाः प्रत्यक्षबाधितत्वात् कथं सापिण्ड्यं प्रमातामहादीनां विशेषवचनाभावात् सपिण्डत्वेन दशाहाद्यशौचप्रसङ्गाच्च मातामहादौ सापिण्ड्यस्य लोकविरुद्धत्वाच्च। भवतु वा तथा शरीरद्वारा सापिण्ड्यं तथापि वचनात् यथासप्तान्तर्गतत्वं तन्त्रं तथा "गोत्रतः साप्तपौरुषीति" वचनात् गोत्रैक्यमपि प्रागुक्तवचनात् कन्यायास्त्रीपौरुषम् ऊढायाश्च भर्तृसपिण्डनेन सापिण्ड्यमिति चेत् तदेतन्मतेऽपि व्यवस्थायां न क्षतिरिति अतएव सुमन्तुवचनाभिहितं यद्दशमपुरुषपर्य्यन्तमशौचं तत् सप्तमपुरुषाभ्यन्तराशौचान्न्यूनं त्रिरात्रं यथा "ब्राह्मणानामेकपिण्डस्वधानामादशमात्कर्मविच्छित्तिर्भवति आसप्तमात् स्वकथविच्छित्तिर्भवति आतृतीयात् स्वधाविच्छित्तिर्भवति" अन्यथा पिण्डशौचक्रियाद्युच्छेदात् ब्रह्महत्यातुल्यो भवति" अस्यार्थः। एका समाना पिण्डस्वधा येषां ते तथा यथैकोद्दिष्टस्य पिण्डे तु अनुशब्दो न युज्यते इत्यत्रानुशब्देनानुशब्दयुक्तमन्त्रो लक्ष्यते अनुयुक्तमन्त्रस्तु "ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा" इति तथा पिण्डस्वधाशब्देन पिण्डसम्बन्धिस्वधाशब्दयुक्तमन्त्रकरणकदेयजलं लक्षितम्। तथा च "ऊर्ज्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतं स्वधास्थ तर्पयत मे पितॄन्" इत्यनेन पिण्डान् सिञ्चेदित्युक्तम्। ततश्च एकपिण्डस्वधानां समानोदकानामित्यर्थः। अतएव मनुः। "जन्मन्येकोदकानान्तु त्रिरात्रात् शुद्धिरिष्यते"। विष्णुपुराणं "मातृपक्षस्य पिण्डेन सम्बद्धाः ये जलेन वा" मातृपक्षस्य मातामहपक्षस्य ये जलेन सम्बद्धाः समानोदका इति श्राद्धविवेकेऽपि व्याख्यातम्। "असम्बन्धा भवेद्या तु

पिण्डेनैवोदकेन वा" इति विवाहेऽप्युक्तम्। अत्र पुत्रिकायाः पार्वणे पिण्डोदकयोः सम्बन्धात् कन्यामात्रेऽपि तद्योग्यतायाः सत्त्वात्। कन्या पिण्डोदकसम्बन्धोऽच्यते एतदनुसारादपि तस्याः सपिण्डता बोद्धव्या तस्मादेकपिण्डस्वधानामित्यनेन समानोदकभावः समाख्यातः न तु दशमपर्य्यन्तं, पित्रादिजीवनादिना सापिण्ड्यसम्बन्धेऽपि सापिण्ड्यं विच्छिन्नं प्रागुक्तयुक्तेः स्वधेत्यस्य तदनुप्रयुक्तत्वेन वैयर्थ्यापत्तेः। अपुत्रधनाधिकारस्तु सन्निहिततराभावे सप्तमपुरुषपर्य्यन्तं मृतपितृकस्य स्वधोपलक्षितश्राद्धाधिकारः पुरुषत्रयपर्य्यन्तमिति अत्र स्वधाशब्दो मन्त्रपरः पितृयज्ञपरोऽपि। तथा च शुक्लविष्णुकृता स्मृतिः "स्वधा वै पितृणामन्नमिति।" दशमपुरुषपर्य्यन्तं समानोदकत्वेऽपि न त्रिरात्रं किन्तु पक्षिण्यादि तथाहि उदकक्रियामधिकृत्य पारस्करः "सर्वे ज्ञातयो भावयन्ति आसप्तमाद्दशमाद्वा समानग्रामवासेन यावत् सम्बन्धमनुस्मरेयुर्वा" इति भावयन्ति निष्पादयन्ति अत्र यावत्सम्बन्धमनुस्मरेयुरेककुलजातावयमिति स्मरणं भवतीत्यनेनैव सर्वेषामुदकदाने प्राप्ते यत्तु आसप्तमाद्दशमादित्युक्तं तत्सन्निकर्षतारतम्येनाशौचभेदेऽप्युदककर्मसमानार्थमिति। अशौचभेदस्तु सप्तमपर्य्यन्तं सपिण्डत्वाद्दशाहः। ततो दशमपुरुषपर्य्यन्तं त्र्यहः। तथाच विष्णुबृहस्पती। "दशाहेन सपिण्डास्तु शुध्यन्ति मृतसूतके। त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुध्यन्ति गोत्रजाः।" ततश्चतुर्दशपुरुषपर्य्यन्तं पक्षिणी ततश्च जन्मनामस्मृतिपर्य्यन्तमेकाहः। तथाच मिताक्षराविवादचिन्तामण्योर्मनुः। "सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते। समानोदकभावस्तु निवर्त्तेताचतुर्दशात्। जन्मनाम्नः स्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते।" अत्र समानोदकत्वे द्विविधे पूर्वत्र गोतमः "पक्षिणीमसपिण्डे" परत्र हारीतः। "मातामहे त्रिरात्रं स्यादेकाहस्त्वसपिण्डके" इति। अत्रैव गोत्रजानामहः स्मृतमिति जाबालवचनं ततः परं सर्वथा समानोदकतानिवृत्तेः। स्नानमात्रमिति "स्नात्वा शुद्ध्यन्ति गोत्रजाः" इति बृहस्पत्युक्तत्वादिति"।

तथा च गोत्रैक्ये सति पिण्डलेपयोर्दातृत्वभोक्तृत्वान्यतरवत्त्वम् अशौचसापिण्ड्यम्। साक्षात्परम्परया सप्तमपर्य्यन्तदेहसम्बन्धवत्त्वं विवाहसापिण्ड्यं त्रिपुरुषपर्य्यन्तं देयपिण्डदातृत्वभोक्तृत्वान्यतरवत्त्वं दायग्रहणे सापिण्ड्यमिति विवेकः मिता० मातृपत्न्या अपि सापिण्ड्यं स्वीकृत्य धनाधिकारोऽभिहितः तन्मते समानदेहसम्बन्धयोग्यतयैव सापिण्ड्यात्। दायभागमते तु श्राद्धे देयपिण्डदातृत्वभोक्तृत्वाभावात् न तस्याः सापिण्ड्यं तद्योग्यत्वेऽपि स्त्रीमात्रस्य विशेषवचनाभावे धनाधिकारपर्य्युदासात् इति विवेकः एवं स्नुषाया अपि।

सपिण्डीकरण न० सह पिण्डेन सपिण्डः ततः अभूततद्भावे च्वि+कृ-ल्युट्। प्रेतत्वविमोचनाय प्रेतोद्देशेन कर्त्तव्ये पित्रादिपिण्डसमन्वयकरणरूपे श्राद्धभेदे

सपिण्डीकरणप्रकारस्तत्र श्राद्धे श्रा०त० निरूपितं यथा "अथ सपिण्डीकरणम्। तत्र गोभिलः "पूर्णे संवत्सरे षण्मासे त्रिपक्षे यदहर्वा वृद्धिरापद्येत तदहश्चत्वार्युदकपात्राणि सतिलगन्धपुष्पोदकानि पूरयित्वा त्रीणि पितॄणामेकं प्रेतस्य प्रेतपात्रं पितृपात्रेष्वासिञ्चति। ये समानाः समनसः पितरो यमराज्ये तेषां लोकाः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पताम्। ये समानाः समनसो जीवा जीवेषु मामकाः। तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिन् लोके शतं समाः" इति एतेनैव पिण्डो व्याख्यातः" इति। पूर्णे संवत्सरे इति मुख्यः कल्पः। तदशक्तौ नवमो मासः "संवत्सरान्ते विज्ञेयं नवमे मास्यथापि वा" इति पैठीनसिवचनात्। तदशक्तौ षष्ठो मासः। तत्राप्यशक्तौ त्रिपक्षः तत्राप्यशक्तौ अशौचापगमे प्रथममासस्य द्वादशभिर्दिनैर्द्वादशमासिकानि श्राद्धानि निर्वर्त्य त्रयोदशाहः सपिण्डीकरणकालः शूद्रस्य द्वादशाहो न तु त्रयोदशाहः "मासिकार्थवत् द्वादशाहश्राद्धं कृत्वा त्रयोदशेऽह्नि वा तत्कुर्य्यान्मन्त्रवर्ज्जं हि शूद्राणां द्वादशेऽह्नीति" विष्णुवचनात्। मासिकार्थवदिति मासिकार्थो मासि मासि क्रियमाणश्राद्धप्रयोजनं प्रेताप्यायनादि तद्युक्तं द्वादशाहक्रियमाणश्राद्धमित्यर्थः। यत्र त्वेकादशमासाभ्यन्तरेऽधिमासपातस्तत्र त्रयोदशसु दिनेषु त्रयोदश मासिकानि कृत्वा चतुर्दशेऽह्नि सपिण्डनं कार्य्यमिति "संवत्सराभ्यन्तरे यद्यधिमासो भवति तदा मासिकार्थं दिनमेकं वर्द्धयेत्" इति विष्णुवाक्यात् शूद्रस्य त्रयोदश दिनेषु त्रयोदश मासिकानि त्रयोदशेऽह्नि सपिण्डनं दृष्टपरिकल्पनान्यायात्। एवञ्च वृद्धिमत्त्वेन दिनवृद्धिरिति मिश्रोक्तं हेयम्। तन्न तद्विष्णुसूत्रे दिनमेकं वर्द्धयेदिति श्रुतेः। श्राद्धाधिक्यमाह सत्यव्रतः "संवत्सरस्य मध्ये तु यदि स्यादधिमासकः

तदा त्रयोदशे श्राद्धं कार्य्यन्तदधिकं भवेत्"। तत्राप्यशक्तौ प्रथममासस्यैकाह एव द्वादशमासिकसहितसपिण्डीकरणकालः। "मुख्यं श्राद्धं मासिमासि अपर्य्याप्तावृतुं प्रति। द्वादशाहेन वा कुर्य्यादेकाहे द्वादशाथ वा" इति मरीचिवचनात्। अपर्य्याप्तौ अशक्तौ ऋतुमासद्वयम्। अत्र कल्पे षष्ठमासिकदिने पञ्चममासिकं कृत्वा प्रथमषाण्मासिकं कार्य्यं तदानुपूर्वन्यायात्। न तु तत् पूर्वं षाण्मासिकं व्युत्क्रमापत्तेर्न च पञ्चममासिकमपि पूर्वदिने ऋततिथ्यभावात् एवमेव वाचस्पतिमिश्रः। अपकर्षनिमित्तमाह व्याघ्रः "आनन्त्यात् कुलधर्म्माणां पुंसाञ्चैवायुषः क्षयात्। अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते"। एतच्च द्वादशाहपदं शावाशौचान्ततृतीयदिनमात्रपरमिति प्राचीनमैथिलाः, अजहत्स्वार्थलक्षणया स्वजात्युक्ताशौचान्ततृतीयदिनमात्रोपलक्षकमिति श्राद्धप्रदीपश्राद्धचिन्तामणी। तदुभयमप्ययुक्तं "द्वादशाहेन वा कुर्य्यात्" इति मरीचिवचन "द्वादशाहे श्राद्धं कृत्वा त्रयोदशेऽह्नि वा कुर्य्यात्" इति विष्णुवचनाभ्यामेकवाक्यतया द्वादशदिनपरत्वात्। कुलधर्म्माणामिति कुलधर्म्मज्योतिरागमादिसिद्धानन्तरभाविनाशपरचक्रभयोत्पन्नवृत्तेर्देशगमनादिभिर्निमित्तैरशौचापगमे द्वादश दिनानि षोड़शश्राद्धापकर्षकाल इति शूलपाण्युपाध्यायव्याख्यानात् मरीचिनैव "एकाहे द्वादशाथ वेति" सामान्यत एव एकाहविधानाच्च। अतएव एकाहापेक्षया प्राशस्त्याभिधानमपि सङ्गच्छते अतएव प्रथममासस्य एकाह एव द्वादशमासिकसहितसपिण्डीकरणकाल इति श्राद्धविवेकः। अत्र यानि एकाहकर्त्तव्यतया द्वादशमासिकश्राद्धान्युक्तानि तानि शूद्रेणापि आद्यमासिकदिन एव कार्य्याणि नत्वाद्यमासिकं कृत्वा तदपरदिने एकादश मासिकानीति ज्ञेयम्। एवञ्च तेषामपकर्षे तन्मध्ये तदन्तकाले च कर्त्तव्यतया षण्मासिकद्वयसपिण्डीकरणापकर्षः सिद्ध्यतीति सुधीभिर्भाव्यम्। यदहर्वा वृद्धिरिति वृद्धिरागामस्नानं पुंसवनादि। आपद्येत आसन्ना भवति तद्दिनेऽपि सपिण्डीकरणम्। तथाहि "प्रागावर्त्तनादह्नः कालं विद्यात्" इति गोभिलसूत्रलक्षणेन पुंसवनादिवृद्धप-हृद्धेर्यामद्वयाभ्यन्तरे विधानात् सपिण्डीकरणस्य चापराह्णे विधानात्तयोः कालयोरबाधाय वृद्धिपूर्वदिने अपकर्षः। ननु सपिण्डीकरणस्यापराह्णिककत्वे किं प्रमाणमिति चेत् "अपराह्णे तु पैतृकम्" इत्युत्सर्गवचनम्।

किञ्च "यद्यप्यदन्तकः पूषा पैष्टमत्ति सदा चरुम्। अग्नीन्द्रेश्वरसाधर्म्यात्तथाप्यत्र विधीयते" इति छन्दोगपरिशिष्टवचने यथा बहूनामनुरोधात्तथाप्यत्रवचनैकानुरोधात् पैष्टचरुः "विरुद्धधर्म्मसमवाये भूयसां स्यात् सधर्मकत्वम्" इति जैमिनिसूत्रात्। तद्वदत्रापि बहुदेवताकपार्वणानुरोधात् "एकोद्दिष्टविधानेन कार्य्यन्तदपि पार्थिव!" इति विष्णुपुराणीयमेकोद्दिष्टांशे तदितिकर्त्तव्यतापरं न तु तत्कालपरम्। तथा च परिशिष्टप्रकाशधृतम् "श्राद्धद्वयमुपक्रम्य कुर्वीत सहपिण्डताम्। तयोः पार्वणवत् पूर्वमेकोद्दिष्टमथापरम्" इति। एवञ्च शुद्धितत्त्व लिखितसुमन्तकोपाख्यानवत् वृद्धिं निश्चित्य कृतं सपिण्डीकरणं तदानीं विघ्नेन वृद्ध्यभावेऽपि वृद्ध्यारम्भकालान्तरं पूर्णसंवत्सरं वा प्राप्य पितृत्वप्रापकमिति न सपिण्डनान्तरम्। अत्र "श्वः कर्त्तास्मीति निश्चित्य दाता विप्रान्निमन्त्रयेत्।" इतिवन्निश्चित्येति चतुष्कटकोटिकसम्भावनोपलक्षणं भविष्यन्निमित्तस्य कर्मणः प्रत्यूहार्हत्वात्। एवञ्च वृद्धिश्राद्धं यदर्थं कृतं तत् कर्म चेत् विघ्नात्तद्दिने न क्रियते तदा दिनान्तरे तत् कर्मणि क्रियमाणे तदङ्गत्वात् पुनर्वृद्धिश्राद्धं कर्त्तव्यमेव। "प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत्क्रियते पुनः। तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रिया"। इति छन्दोगपरिशिष्टेन साङ्गकरणाभिधानात्। हेमाद्रिधृतं "पूर्णे संवत्सरे श्राद्धं षोड़शं परिकीर्त्तितम्। तेनैव च सपिण्डत्वं तेनैवाब्दिकमिष्यते।" अत्र पूर्णसंवत्सरक्रियमाणश्राद्धात् यथोभयनिर्वाहः तथापकृष्टसपिण्डनादप्युभयनिर्वाहात् पूर्णसंवत्सरे आब्दिकान्तरं कार्य्यम्"। तत्रायं विशेषः तत्रोक्तो यथा "एवञ्च पार्वणे प्रागुक्तवचनेन शेषद्रव्येण पिण्डविधानात् तद्विकृतावपि सपिण्डीकरणे तन्नियमात् यद्यपि शेषाभावेऽपि पिण्डनिवृत्तिरायाति तथापि "यथोक्तवस्त्वसम्प्राप्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत्। यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालयः" इति छन्दोगपरिशिष्टवचनात् "मुख्याभावेऽपि प्रतिनिधिः शास्त्रार्थः" इति न्यायाच्च मध्वाद्यभावे गुड़ादिग्रहणवत् द्रव्यान्तरेणापि पिण्डदानं शेषद्रव्यनियमस्तु तत्सम्भावे द्रव्यान्तरत्यागाय। अन्यथा तदङ्गाभावे कर्मवैगुण्यं स्यात् "सहपिण्डक्रियायाम्" इति मनूक्तेः पिण्डस्य प्रेतपिण्डेन सह मिश्रीकरणं यत्रेति सपिण्डीकरणसमाख्यासिद्ध्यर्थं सुतरां तत्र

तथाचरणं प्रतिपत्तिरूपकर्माङ्ग एव प्रतिपाद्याभावे तन्निवृत्तिः पशुयागे "लोहितं निरस्यति सक्तुभिरस्यति" इत्यादावुक्ता । अतएव यज्ञवास्तुरूपप्रतिपत्तियागेऽपि यज्ञो यत्र वसति इति यज्ञवास्तुसमाख्यानुरोधेनास्तु तत्कुशविनाशेऽपि कुशान्तरप्रतिनिधिर्भट्टनारायणैर्गोभिलभाष्ये उक्तः "प्राक् स्विष्टकृत आवापः" इति गोभिलसूत्रस्य व्याख्यानेऽपि आवप्यते इत्यावापः प्रधानहोमः स तु स्विष्टकृद्धोमात् प्राक् न पश्चादित्यर्थः । एवञ्च मुख्यहोमे त्यक्ते यदि चरुर्नष्टो दुष्टो वा भवति तदान्यः पाच्यः मुख्ये कृते चेन्नाशदुष्टी तदाज्येनैव स्विष्टकृद्धोम इति सरला । एतेन शेषनाशे पिण्डनिवृत्तिरिति वाचस्पतिमिश्रोक्तं हेयम् । एतेनार्घ्यदानविधानेन पिण्डनिश्रयणप्रकारो व्याख्यात उक्तः" ।

"पितरि पूर्वं मृते तद्वर्षाभ्यन्तरे पितामहे प्रपितामहे मृते यथा कर्त्तव्यं तथाह छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः "पितुः सपिण्डतां कृत्वा कुर्य्यान्मासानुमासिकम् । असंस्कृतौ न संस्कार्य्यौ पूर्व्वौ पौत्रप्रपौत्रकैः । पितरं तत्र संस्कुर्य्यादिति कात्यायनोऽब्रवीत् । पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृतापि वा । पितामहेन पितरं कुर्य्यादिति विनिश्चयः" । पितुः सपिण्डतां कृत्वा प्रेतीभूतयोरपि पितामहप्रपितामहयोः सत्त्वे प्रतिमासविहितं पार्व्वणं पितृवृद्धप्रपितामहातिवृद्धप्रपितामहानां कर्त्तव्यं न तु तयोः सपिण्डीकरणापेक्षा कार्य्या ननु सपिण्डनेनासंस्कृताभ्यां सह पिण्डैः कथं सपिण्डनाख्यसंस्कारस्तस्मात्तदर्थं तयोः सपिण्डीकरणमपकर्षणीयं पितुरेव वा सपिण्डनमुत्कर्षणीयमित्यत आह असंस्कृतेनेति । उत्कर्षापकर्षौ न कार्य्यावित्यनेन वचनेनोक्तं कथमसंस्कृतेन सह संस्कार इत्यत्राह पापिष्ठमपीति पापिष्ठमकृतसपिण्डीकरणं शुद्धेन कृतसपिण्डीकरणेन पितामहेन पापकृता अकृतसपिण्डीकरणेनापि शुद्धं कुर्य्यादिति शास्त्रनिश्चयः । अतो वचनबलाददोष इति तात्पर्य्यम् । अत्र तु प्रेतीभूतपितामहेन पितुः सपिण्डने पितामहैकोद्दिष्टमेव । "असपिण्डीकृतं प्रेतमेकोद्दिष्टेन तर्पयेत्" इति प्रागुक्तजाबालवचनात् । एवमन्यत्रापि बोध्यं वृद्धप्रपितामहस्य प्रेतत्वे तेन सह न कार्य्यमिति तात्पर्य्यम् । अत्र मातुः सपिण्डने श्वशुरार्य्यश्वशुरयोः पिण्डौ कुर्य्यात्त्वाद्यौ । तथा च मात्स्ये: "पतिनैकेन कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः । सा मृता हि कृतैकत्वं कुर्य्यैरन्त्रयन् पितॄन् । श्वशुरस्यापतो यस्मात्किङ्करःप्रच्छादनक्रिया । पुत्रैर्दैवेण सा कार्य्या मातुरभ्युदयार्थिभिः" । अन्तरयन्तीत्यर्थे अन्तरयन्निति लिङ्गव्यत्ययेन पुंस्त्वमिति हलायुधः । परायत्तं गोभिलश्राद्धसूत्रभाष्यकृतापि लिखितम् । अतएव प्रव्रजिते पतिते वा पितरि मृतेऽपि न पितामह्यादिभिर्मातुः सपिण्डीकरणं किन्तु पितामह्यादिभिरेव । "स्वेन भर्त्रा सहैवास्याः सपिण्डीकरणं स्त्रियाः । एकत्वं सा गता यस्माच्चरुमन्त्राहुतिव्रतैः । तस्मिन् सति सुताः कुर्य्युः पितामह्या सहैव तु" । इत्यत्र तस्मिन् सतीति श्राद्धानर्हभर्त्रुपलक्षणम् । अतएव "तस्याश्चैव तु जीवन्त्यां तस्याः श्वश्र्वेति निश्चयः" इति लघुहारीतेन श्वश्रूजीवने तस्याः श्वश्र्वोक्तं न तु श्वशुरेणेति कश्चिदप्युक्तम् । एवं पितामह्यादिभिर्मातुः सपिण्डीकरणेऽपि सामगेन "ये चात्र त्वामनुयांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा" इति मन्त्रो न पाठ्यः मन्त्रलिङ्गविरोधात् अतएव आभ्युदयिके मातृपक्षे श्रीदत्तादिभिर्मन्त्रान्तरं लिखितं न तु ये चात्रत्वामिति वस्तुतस्तु आभ्युदयिके छन्दोगानां मातृपक्ष एव नास्तीति वक्ष्यते" ।

लघुहारीतः "सपिण्डीकरणान्तानि यानि श्राद्धानि षोड़श । पृथङ्नैव सुताः कुर्य्युः पृथग्द्रव्या अपि क्वचित् । प्रेतसंस्कारकर्माणि यानि श्राद्धानि षोड़श । यथाकालन्तु कार्य्याणि नान्यथा मुच्यते ततः" । पृथग्द्रव्या अपि विभक्तधना अपि पृथक् न कुर्य्युः सुतरामपृथग्धनाः पृथक् न कुर्य्युः किन्त्वपृथक् कुर्य्युः अत्र विशेषयति मरीचिः । "मृते पितरि पुत्रेण क्रिया कार्य्या विधानतः । बहवः स्युर्यदा पुत्राः पितुरेकत्रवासिनः । सर्व्वेषान्तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत् कृतम् । द्रव्येण चाविभक्तेन सर्व्वैरेव कृतं भवेत्" । पुत्रेणेत्यविशेषात् सर्व्वेषामधिकारे प्राप्ते ज्येष्ठस्य साक्षात् कर्त्तव्यतामाह बहव इति । ज्येष्ठेनापि सर्व्वेषां भ्रातॄणां मतकरणेनैव करणं भवतु इति मतं ज्ञानं कृत्वा विभक्तत्वे द्रव्यसंश्लेषेण च कृतं कर्म्म सर्व्वैरेव कृतमेव भवेत् । तदानीं द्रव्यासंश्लेषेण च तस्मात् द्रव्यं प्राप्तव्यमिति कृत्वा कर्त्तव्यम् । यदि तेन तन्न परिगृह्यते तदा स ऋणी भवति प्रत्यवायी च भवतीति । न तु तेन श्राद्धान्तरं कर्त्तव्यमिति श्राद्धविवेकोक्तं युक्तम् । "पृथङ्नैव सुताः कुर्य्युरित्यनेन पृथक्करणस्य पर्य्युदस्तत्वेनानधिकारात् । यथाकालमिति अशौचान्तद्वितीयदिनद्वादशमासमृततिथि-

थ्येकाहन्यूनषण्मासद्वितीयसंवत्सरेषु । न च विधान-सामर्थ्यादेव तत्तत्कालप्राप्तेरनर्थकमिदमिति वाच्यम् तत्तत्कालानां द्वादशाहाद्यपेक्षया प्राधान्यबोधनार्थत्वात् अत्र “आनन्त्यात् कुलधर्माणां पुंसाञ्चैवायुषः क्षयात् । अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते” इति व्याघ्र-वचनोक्तप्रशस्यत इत्यनेन कुलाचारज्योतिःशास्त्रादिज्ञात-भटतिमरणराष्ट्रोपप्लवादिक्लेशदेशादिगमनानुसारादेव सपिण्डीकरणापकर्षे द्वादशाहापेक्षया प्रागुक्तनवमासा-दिगौणकालपरिग्रहः । अथ वा यथाकालमित्यादेर्यदहर्वा वृद्धिरापद्येतेत्यनेनावश्यकनामकरणादिदृष्टार्थमेवापकर्षो न त्वनावश्यकेष्टापूर्त्ताद्यर्थोपकर्षः कार्य्य इति तात्पर्य्यम् । अतएव लघुहारीतेन “तथैव काम्यं यत् कर्म वत्सरात् प्रथमादृते” इत्यनेन काम्यस्यापकर्षनिमित्तता नास्तीत्युक्तम् यदि त्वावश्यकवृद्धिनिमित्तेनापकर्षः कृतस्तदा इष्टापूर्त्तादि काम्यं वत्सराभ्यन्तरेऽपि कर्त्तव्यमिति श्राद्धविवेकोऽप्येवं यद्यपि गोभिलसूत्रादौ सपिण्डीकरणस्यैवापकर्षः प्रागुक्त-स्तथापि सपिण्डीकरणापकर्षे तत्पूर्वकर्त्तव्यश्राद्धानामपि तदादितदन्तन्यायादपकर्षः । “सपिण्डीकरणान्ता तु ज्ञेया प्रेतक्रिया बुधैः” इति शातातपवचने प्रेतक्रियायाः सपिण्डीकरणान्तत्वं प्रतीयते । अत्र वृद्धिनिमित्तं विना सपिण्डनापकर्षे कृते पूर्णसंवत्सरकालं प्राप्य प्रेतत्वपरी-हारमाह विष्णुधर्मोत्तरम् “कृते सपिण्डीकरणे नरः संवत्सरात् परम् । प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते” वृद्धिनिमित्तकसपिण्डीकरणापकर्षे कृते तत्क्षणादेव प्रेतत्वपरीहारः तदर्थस्यैवापकर्षात् एवञ्चान्यनिमित्ताप-कर्षे वृद्धिकालं प्राप्य प्रेतत्वपरीहारः तत्कालस्य पूर्ण-संवत्सरकालतुल्यत्वात् । “अर्वाक् संवत्सराद् वृद्धौ पूर्णे संवत्सरेऽपि वा । ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषान्तु पृथक्क्रिया” इति शातातपवचनात्” ।

सपिण्डीकृत त्रि॰ सह पिण्डैः पित्रादिपिण्डैः सपिण्डः ततः च्वि कृ-कर्मणि क्त । यदुद्देशेन सपिण्डीकरणं श्राद्धं कृतं तस्मिन् मृते जने “ये सपिण्डीकृताः प्रेताः” इति शाता॰ स्मृतिः । [घोषातकीवृक्षे राजनि॰ ।

सपीतक पु॰ सह समानः पीतकेन सहस्य सः । राज-

सपीति स्त्री पा-क्तिन् पीतिः पानम् सह एकत्र पीतिः । ताम्बूलादीनां सह भोजने शब्दर॰ । [तकीवृक्षे राजनि॰ ।

सपीतिका स्त्री सह पीतेन कप् अत इत्वम् । हस्तिघोषा-

सप्तक न॰ सप्तानामवयवम् कन् । १सप्तसङ्ख्यायाम् । सप्त प्र-माणमस्य कन् । २सप्तसङ्ख्यान्विते त्रि॰ । पूरणे कन् । ३सप्तानां पूरणे च । [खलायाम् अमरः ।

सप्तकी स्त्री सप्तभिः स्वरैरिव कायति शब्दायते कै-क । मे-

सप्तचत्वारिंशत् स्त्री सप्ताधिका चत्वारिंशत् शाक॰ । (सातचल्लिश) १सङ्ख्यायां २तत्संख्यान्विते च । एवं सप्तद-शादयः सप्ताधिकतत्तत्संख्यायां तत्संख्यान्विते च । पूरणे डट् । सप्तचत्वारिंश तत्तत्संख्यापूरणे त्रि॰ स्त्रियां ङीप् एवं सप्तदशादयोऽपि तत्पूरणे एवं तमप् सप्तचत्वारिं-शत्तम तत्पूरणे त्रि॰ स्त्रियां टाप् ।

सप्तच्छद पु॰ सप्त सप्त छदाः प्रतिपर्वम् यस्य वृत्तौ संख्या-शब्दस्य वीप्सार्थता भाष्योक्ता । (छातिम) वृक्षे राजनि॰ ।

सप्तजिह्व पु॰ सप्त जिह्वा इव आस्वादसाधनानि अर्चींषि यस्य । वह्नौ त्रिका॰ । “काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता चैव सुधूम्रवर्णा । उग्रा प्रदीप्ता च कपोट-योनेः सप्तैव लोलाः कथिताश्च जिह्वाः” इत्युक्तानां सप्ता-नामग्निज्वालानामेव तज्जिह्वात्वमुक्तम् । वह्निजिह्वानां वर्णभेदः अवस्थानदिग्भेदश्च गणेशविमर्षिण्यां दर्शितो यथा “हिरण्या तप्तहेमाभा स्थूलपार्श्वेऽदिशि स्थिता । वैदूर्य्यवर्णा कनका प्राच्यां दिशि समाश्रिता । तरुणा-दित्यसङ्काशा रक्ता जिह्वाग्निसंस्थिता । कृष्णा नीलाभ्र-सङ्काशा नैरृत्यां दिशि संस्थिता । अतिरक्ता जवा-भासा वायव्यां दिशि संस्थिता । बहुरूपा तथा ख्याता दक्षिणोत्तरसंस्थिता” ।

सप्तज्वाल पु॰ सप्त काल्यादयः ज्वाला यस्य । १वह्नौ हेमच॰ । २सप्तार्चिरादयोऽप्यत्र अमरः । [यज्ञे अमरः ।

सप्ततन्तु सप्तभिः भूरादिभिर्व्याहृतिभिस्तन्यते तन-तुन् ।

सप्तति स्त्री सप्तगुणिता दशतिः नि॰ । (सत्तर) १संख्यायां २तत्संख्यान्विते च । ततःपूरणे डट् । सप्तत तत्संख्यापू-रणे त्रि॰ स्त्रियां ङीप् ।

सप्ततितम त्रि॰ सप्ततेः पूरणः तमप् । येन सप्ततिसंख्या पूर्य्यते तस्मिन् अर्थे स्त्रियां टाप् ।

सप्तद्वीपा स्त्री सप्त जम्बूप्रभृतयो द्वीपाः यस्याः । जम्बूप्रभृ-तिसप्तद्वीपयुतायां पृथिव्याम् । जम्बूद्वीपशब्दे ३०४२पृ॰ दृश्यम्

सप्तधा अव्य॰ सप्तन्+प्रकारे धाच् । सप्तप्रकारे ।

सप्तधातु पु॰ ब॰व॰। सप्तगुणिता धातवः । देहस्थेषु “रसासृ-ङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जानः शुक्रसंयुताः । शरीरस्था इमे ज्ञेयाः पण्डितैः सप्त धातवः” इत्युक्तेषु रसादिषु धातुषु राजनि॰ ।

सप्तन् पु० त्रि० । सप–तनिन् । (सात) १संख्यान्विते २तत्संख्यायां महाभाष्यम् । [पृ० दृश्यम् ।

सप्तनाड़ीचक्र न० वृष्टिज्ञानार्थे चक्रभेदे चक्रशब्दे २८३१

सप्तनामा स्त्री सप्त नामानि यस्याः डाप् । आदित्यभक्तायाम् राजनि० । [राजनि० । २सप्तच्छदवृक्षे च ।

सप्तपत्त्र पु० सप्त सप्त पत्त्राणि प्रतिपत्त्रं यस्य । १मुद्गरवृक्षे

सप्तपदी स्त्री सप्तानां पदानां समाहारः ङीप् । विवाहकाले मण्डलिकासु गन्तव्येषु सप्तसु पदेषु । तत्प्रकारो भवदेवभट्टोक्तो यथा "ततो जामाता प्रागुदीचीं गत्वा वधूं सप्तभिर्मन्त्रैः सप्तसु मण्डलिकासु सप्त पदानि नयेत् । वध्वश्च दक्षिणपादं नीत्वा पश्चात् वामपादं मण्डलिकां नयेत् । जामाता च वधूं ब्रूयात् वामेन पादेन दक्षिणं पादमाक्रमयेति" इत्यादि । अस्यैव कर्मणो विवाहनिष्ठाकरत्वमुक्तं मनुना "पाणिग्रहणिकामन्त्रा नियतं दारलक्षणम् । तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे" ।

सप्तपर्ण पु० सप्त सप्त पर्णान्यस्य प्रतिपर्वम् । (छातिम) वृक्षे अमरः । "सप्तपर्णो व्रणश्लेष्मवातकुष्ठास्रजन्तुजित् । दीपनः श्वासगुल्मघ्नः स्निग्धोष्णस्तुवरः सरः" भावप्र० तद्गुणा उक्ताः । २लज्जालुलतायां स्त्री रत्नमा० ङीप् । "द्राक्षादाड़िमखर्जूरकदलीतालं सशर्करम् । लाजाचूर्णं समध्वाज्यं सप्तपर्णमुदाहृतम्" शब्दच० उक्ते ३खाद्यभेदे न० ।

सप्तपाताल न० समाहारद्विगुः पात्रादि० । "अतलं वितलञ्चैव नितलञ्च गभस्तिमत् । महातलञ्च सुतलं पातालं सप्त कीर्त्तितम्" इत्युक्तेषु सप्तसु भूमेरधःस्थलोकेषु ।

सप्तप्रकृतिविकृति स्त्री ब०व० सप्तसंख्याताः प्रकृतिविकृतयः । सांख्यसिद्धे महदहङ्कारसहितसूक्ष्मपञ्चभूतहेतुशब्दादितन्मात्रात्मके पदार्थसप्तके "महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त" इति सांख्यकारिका । षोडशकपदार्थहेतुत्वात् प्रकृतित्वम् प्रकृतिकार्य्यत्वाच्च विकृतित्वमासाम् ।

सप्तभद्र पु० सप्तसु स्थानेषु भद्रमस्य । शिरीषवृक्षे शब्दच० ।

सप्तम त्रि० सप्तानां पूरणः मट् । येन सप्तसंख्या पूर्य्यते तस्मिन्नर्थे स्त्रियां ङीप् । सा च चन्द्रस्य सप्तमकलाया ह्रासवृद्धिरूपायां तिथौ च तिथिशब्दे ३२८१पृ० दृश्यम् ।

सप्तरक्त पु० सप्त रक्तानि प्रशस्तान्यस्य । "पाणिपादतले रक्ते नेत्रान्तरनखानि च । तालुकाधरजिह्वाश्च प्रशस्ता सप्त रक्तता" इत्युक्तस्थानेषु रक्तवावति जने ।

सप्तर्षि पु० ब०व० । सप्त ऋषयः संख्यात्वात् कर्म० । "मरीचिरत्रिः पुलहः पुलस्त्यः क्रतुरङ्गिराः । वशिष्ठश्च महाभाग ! सप्तैते ब्रह्मणः सुताः" इत्युक्तेषु सप्तसु ऋषिषु । मन्वन्तरभेदे तेषां नामभेदा ऋषिशब्दे उक्ता १४५२ पृ० दृश्याः ।

सप्तर्षिमण्डल त्रि० ६त० । आकाशे नित्यं ध्रुवनक्षत्रपरिभ्रमके नक्षत्रसप्तकात्मके नक्षत्रमण्डलभेदे "सप्तर्षिमण्डलं तस्माद्दृश्यते सर्वकोपरीति" पुराणम् । तच्चारादि ऋषिशब्दे १४५२ पृ० दृश्यम् ।

सप्तला स्त्री सप्तधा लाति ला–क । १नवमालिकायाम् अमरः २चर्मकषायां ३गुञ्जायां ४पाटलायाञ्च मेदि० ।

सप्तशती स्त्री सप्तानां शतानां समाहारः । मार्कण्डेयपुराणान्तर्गतसप्तशतमन्त्रसमुदायरूपे देवीमाहात्म्यबोधके त्रयोदशाध्यायात्मके ग्रन्थभेदे तन्मन्त्रविभागः चण्डीशब्दे २८५५ पृ० दृश्यः । "मध्ये सप्तशतीं जपेदिति" तन्त्र दर्शितवाक्यम् ।

सप्तशलाक पु० सप्त शलाकाकारा रेखा यत्र । ज्योतिषोक्ते विवाहादौ वर्ज्यदोषसूचके सप्तशलाकाकारितचक्रभेदे चक्रशब्दे २८३० पृ० दृश्यम् । उपयमशब्दे १२६२पृ० दृश्यम् ।

सप्तशिरा स्त्री सप्त शिरा अस्याः । ताम्बूलवल्ल्यां राजनि० ।

सप्तसप्ति पु० सप्त सप्तयोऽश्वा यस्य । १सूर्य्ये हेमच० २अर्कवृक्षे च । सप्ताश्वादयोऽप्यत्र ।

सप्तसागर पु० ब०व० । सप्तसंख्याताः सागराः । "लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलात्मकाः" इत्युक्तेषु सप्तसु सागरेषु सप्त घृतादिकल्पिताः सागरा इव देयपदार्था यत्र कप् । मत्स्यपुराणोक्ते स्वनामख्याते महादानभेदे मत्स्यपु० २८६अ० तद्विधानं दृश्यम् ।

सप्तांशु पु० सप्त अंशवोज्वाला यस्य । सप्तजिह्वशब्दे "कालीकराली चेत्याद्युक्तसप्तज्वालायुते वह्नौ । [ग्रहे जटा० ।

सप्तांशुपुङ्गव पु० सप्तभिरंशुभिः पुङ्गव इव श्रेष्ठत्वात् । शनि०

सप्तार्चिस् पु० सप्त अर्चींषि यस्य । १वह्नौ अमरः २चित्रकवृक्षे ३शनिग्रहे हेमच० । ४क्रूरनेत्रे त्रि० मेदि० ।

सप्ताश्व पु० सप्त अश्वा अस्य । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे अमरः ।

सप्ताश्ववाहन पु० सप्त अश्वाः वाहनान्यस्य । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च "शुचिः सप्ताश्ववाहनः" सूर्य्यस्तवः ।

सप्ति पु० सप–ति । अश्वे अमरः ।

सफर पुंस्त्री० सप–अरन् पृषो० पस्य फः । (पुँटी) मत्स्ये स्त्रीत्वे ङीप् । "बलन्ती चलशफरीविघट्टितोरुः" माघः अस्य ताबल्यादितेलन्वे ।

सफल त्रि॰ सह फलेन सहस्य सः। १सार्थे २फलयुक्ते च जटा॰।

सबल त्रि॰ सह बलेन सामर्थ्येन सैन्येन वा सहस्य सः। १सामर्थ्यान्विते २सैन्ययुक्ते ३ज्यो॰उक्तबलाख्ये "सबलेऽवृदपतौ स्वस्ये राज्याप्ति सुखकीर्त्तयः" नील॰ता॰।

सब्रह्मचारिन् पु॰ समानं ब्रह्म वेदग्रहणकालीनं व्रतं चरति चर–णिनि समानस्य सः। एकगुरुसकाशात् वेदाध्ययनकाले तन्नियमनसमानव्रताचारयुते अमरः।

सभर्तृका स्त्री सह भर्त्रा पत्या सहस्य सः कप्। विद्यमानपतिकायां स्त्रियाम् अमरः।

सभा स्त्री सह भान्ति अभीष्टनिश्चयार्थमेकत्र यत्र गृहे। १बहूनां समावेशनस्थाने २तदधिष्ठायिजनसमूहे च अमरः "यस्मिन् देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः। राज्ञः प्रतिकृतो विद्वान् ब्राह्मणस्तां सभां विदुः"। विद्वत्संहतावपि सभापर्य्यायपरिषच्छब्दमाह "त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की निरुक्तो धर्मपाठकः। त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे परिषत् स्याद्दशावरा" मनुः। ३द्यूते ४गृहे मेदि॰ ५समूहे हेमच॰। समूहपरत्वे क्लीत॰ न॰। दासीसभं नृपसभमित्यादि। व्यवहारदर्शनार्थसभास्थानञ्च वीरमि॰ दर्शितं यथा वृहस्पतिः "दुर्गमध्ये गृहं कुर्य्याज्जलवृक्षान्वितं पृथक्। प्रागृदिशि प्राङ्मुखीं तस्य लक्षण्यां कल्पयेत् सभाम्। प्रतिमालेख्यदेवैश्च युक्तामग्न्यम्बुना तथा" इति लक्षण्यां वास्तुशास्त्रोक्तलक्षणेन लक्षिताम्। अग्न्यम्बुनेति समाहारद्वन्द्वः। सभाया धर्माधिकरणत्वं कात्यायन आह "धर्मशास्त्रानुसारेण अर्थशास्त्रविवेचनम्। यत्राधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तदिति"। तत्र सभ्योपवेशनमाह मनुः "यस्मिन् देशे इत्यादि" प्रागुक्तम् त्रय इत्युपलक्षणम् अधिकानामपि श्रुतत्वात्। तच्च वक्ष्यते। अधिकृतो विद्वान् प्राड्विवाकः अत्र प्रविशेत् सभाम् सभामेव प्रविश्येत्यादिवचनात् सभा मुख्यव्यवहारदर्शनस्थानम्। अन्यान्यमुख्यानि व्यवहारस्थानानि वाक्यादवगन्तव्यानि। "दश स्थानानि वादानां पञ्च चैवाब्रवीद् भृगुः। निर्णयं येन गच्छन्ति विवादं प्राप्य वादिनः। आरण्यास्तु स्वकैः कुर्य्युः सार्थिकाः सार्थिकैस्तथा। सैनिकाः सैनिकैरेव ग्रामेऽप्युभयवासिभिः। उभयानुमतश्चैव स्मृतो स्थानमीप्सितम्। कुलिकाः सार्थमुख्याश्च पुरग्रामनिवासिनः। ग्रामपौरगणश्रेण्यश्चातुर्विद्यश्च वर्गिणः। कुलानि कुलिकाश्चैव नियुक्ता नृपतिस्तथा"

इति। आरण्यकैः ग्रामेऽपीत्यपिशब्दाद् ये ग्रामेऽरण्यादौ च निवसन्ति ते उभयवासिभिर्निर्णयं कुर्य्युरुभयव्यवहाराभिज्ञत्वात्तेषाम् कुलिकाः कुलश्रेष्ठाः। सार्थो ग्रामदेवयात्रादौ मिलितो जनसङ्घः तन्मुख्याः सार्थवाहादयः। पुरं मुख्यनगरम् तस्मादर्वाचीनो ग्राम इति पुरग्रामनिवासिनोर्भेदः सार्थकुलिकादीनि पञ्च स्थानानि तानि चारण्यकादीनामेव, ग्रामादीनि दश स्थानानि साधारणानि। ग्रामो ग्रामाकारेणावस्थितो जनः। पौरः पुरवासिनां समूहः "श्रेण्यो रजकाद्यष्टादश हीनजातयः। चातुर्विद्यः आन्वीक्षिक्यादिविद्याचतुष्टयोपेतः वर्गिणो गणप्रभृतयः। राज्ञः सभाप्रवेशस्तत्रैव दर्शितः। तत्र मनुः "व्यवहारान् दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः। मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत् सभाम्। तत्रासीनः स्थितो वापि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम्। विनीतवेशाभरणः पश्येत् कार्य्याणि कार्य्यिणाम्। प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः। अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक् पृथक्। धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः। प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्य्यदर्शनमारभेत्" इति।

सभाज सेवने दर्शने च सक॰ प्रीतौ अ॰अद॰चु॰ उभ॰ सेट्। सभाजयति ते अससभाजत्–त। अनेकाच्त्वान्न षोपदेशः

सभाजन न॰सभाज–भावे ल्युट्। गमनागमनादिकाले सुखानन्दप्रीतिसाधने सम्भाषणे २पूजने च अमरः।

सभासद् पु॰सभायां सीदति–क्विप्। सामाजिके सभ्ये अमरः तल्लक्षणमाह याज्ञ॰ "श्रुताध्ययनसम्पन्नाः धर्मज्ञाः सत्यवादिनः। राज्ञा सभासदः कार्य्या रिपौ मित्रे च ये समाः" इति। श्रुतेन मीमांसाव्याकरणादिश्रवणेन वेदाध्ययनेन च सम्पन्नाः। धर्मज्ञाः सत्यवादिनः सत्यवदनशीलाः रिपौ मित्रे च समाः द्वेषरागशून्याः एवंविधा सभासदः सभायां सदसि यथा सीदन्ति तथा दानमानसत्कारैः राज्ञा कर्त्तव्याः सभ्यत्वेन वरीतव्या इत्यर्थः। अतश्चाप्रतुपादेयत्वात् स्वाध्यायोऽध्येतव्यो यूपं छिनत्ति पुरोहितस्तं प्रवृणीतेत्यादिवत् बत्यपि कर्मत्वेऽनुद्देश्यत्वात् तद्गतैकत्वबहुत्वं विवक्षितम्। तच्च यद्यपि कपिञ्जलन्यायेन त्रित्वमात्रेणापि चरितार्थं तथापि स्मृत्यन्तरोक्तबहुत्वविकल्पपरम्। तथा च वृहस्पतिः "लोकवेदज्ञधर्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा। यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः सा यज्ञसदृशी सभा" इति। मनुना तु त्रय एवोक्ताः।

"यस्मिन् देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रय" इति। अत्र त्रिभ्योऽन्यूनाः सभ्योऽधिकाश्च न कार्य्या इत्यत्र तात्पर्य्यं सङ्ख्यावैषम्यन्तु "भूयोऽल्पविरोधे भूयसां स्यात् सधर्मकत्वमिति न्यायेन विप्रतिपत्तावधिकसङ्ख्यावचनमादरणीयं गुणसाम्ये। तद्वैषम्ये तु शतमप्यन्धानाम् न पश्यतीति न्यायेन गुणवत्तरवचनमेवेति प्रदर्शनार्थम्। "यत्तु चत्वारो धर्मज्ञाः पर्षत्त्रैविद्यमेव वा। सा ब्रूते यं स धर्मः स्यादेको वाऽध्यात्मवित्तमः" इति योगीश्वरेण विषमसङ्ख्यत्वमपि बहुत्वमपि चानादृतम्। तत्तु पूर्वोक्तानां धर्मकारकज्ञापकहेतूनां सन्देहनिर्णयविषयं प्रक्रमात्। व्यवहारविषये तु त्र्यवराणां विषमसङ्ख्यानामेव सभ्यत्वं विशेषविधानादित्यवसेयम्। एते च ब्राह्मणा एव। मनुबृहस्पतिभ्यां विप्रपदोपदानात्। स तु सभ्यैः स्थिरैर्युक्तः प्राज्ञैर्मौलैर्द्विजोत्तमैः। धर्मशास्त्रार्थकुशलैरर्थशास्त्रविशारदैरिति" द्विजोत्तमपदस्य च कात्यायनेनोपादानात्। नारदेन "राजा तु धार्मिकान् सभ्यान्नियुञ्ज्यात् सुपरीक्षितान्। व्यवहारधुरं वोढुं ये शक्ताः पुङ्गवा इव। धर्मशास्त्रेषु कुशलाः कुलीनाः सत्यवादिनः। समाः शत्रौ च मित्रे च नृपतेः स्युः सभासदः" इति। विचार्य्य श्रेणिभिः कार्य्यं कुलैर्यन्न विचारितम्। गणैश्च श्रेण्यविख्यातं गणाख्यातं नियुक्तकैः। कुलादिभ्योऽधिकाः सभ्यास्तेभ्योऽध्यक्षोऽधिकः कृतः। सर्वेषामधिको राजा धर्म्यं यत्नेन निश्चितम्। उत्तमाधममध्यानां विवादानां विचारणात्। उपर्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयः" वर्णभेदोऽनादृतः।

शुक्रनीतिपरिशिष्टेऽपि तथैवोक्तं यथा

"यद्वर्णजो भवेद्राजा योज्यस्तद्वर्णजः सदा। तद्वर्णा एव गुणिनः प्रायशः सम्भवन्ति हि। व्यवहारविदः प्राज्ञा वृत्तशीलगुणान्विताः। रिपौ मित्रे समा ये च धर्मज्ञाः सत्यवादिनः। निरालसा जितक्रोधकामलोभाः प्रियंवदाः। राज्ञा ते च नियोज्याः स्युः सभ्याः सर्वासु जातिषु" "राजा तु धार्मिकान् सभ्यान् नियुञ्ज्यात् सुपरीक्षितान्। व्यवहारधुरं वोढुं ये शक्ताः पुङ्गवा इव। लोकवेदज्ञधर्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा। यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः सा यज्ञसदृशी सभा। श्रोतारो वणिजस्तत्र कर्त्तव्याः सुविचक्षणाः। अनियुक्तो नियुक्तो वा धर्मज्ञो वक्तुमर्हति। एकः शास्त्रमधीयानो विन्द्याच्च कार्य्यनिश्चयम्। तस्माद्बह्वागमः कार्य्ये विवादेषूत्तमो नृपैः। स ब्रूते यं स धर्मः स्यादेको वाध्यात्मचिन्तकः। एकद्वित्रिचतुर्वारं व्यवहारानुचिन्तनम्। कार्य्यं पृथक् पृथक् सभ्यै राज्ञा श्रेष्ठान्तरैः सह। अर्थिप्रत्यर्थिनौ सभ्यान् लेखकप्रेक्षकांश्च यः। धर्मवाक्यै रञ्जयति स सभास्तारतामियात्। नृपोऽधिकृतसभ्याश्च स्मृतिर्गणकलेखकौ। हेमाग्न्यम्बु स्वपुरुषः साधनाङ्गानि वै दश। एतद्दशाङ्गकरणं यस्यामध्यास्य पार्थिवः। न्यायान् पश्येत् कृतमतिः सा सभाऽध्वरसन्निभा"।

सभापति पु० ६त०। सभायाः स्वामिनि नृपे "सभापतिश्च नृपतिरेव "दुर्गमध्ये गृहं कुर्य्यादित्यादिना बृहस्पत्यादिभिः सभानिर्माणतद्रक्षणादेस्तत्र सभ्योपवेशनादेश्च तस्यैव विधानात्" वीरमि०।

सभास्तार पु० सभां स्तृणाति स्तृ—अण्। १सभ्ये अमरः। "अर्थिप्रत्यर्थिनौ सभ्यान् लेखकप्रेक्षकांश्च यः। धर्मवाक्यै रञ्जयति स सभास्तारतामियात्" शुक्रनीतिपरि० उक्ते २सभ्यभेदे च। [कारके अमरः।

सभिक पु० सभा द्यूतसभा आश्रयत्वेनास्त्यस्य ठन्। द्यूत-

सभीक पु० सभा द्यूतं प्रयोजनमस्य ईक। द्यूतकारे शब्दच०

सभोचित पु० सभा उचिता परिचिता यस्य। १पण्डिते धनञ्जयः। २सभायोग्ये त्रि०। [१विभक्ते त्रि० जटा०

सभ्य पु० सभायां साधुः यत्। १सामाजिके २द्यूतकारे च

सम् अव्य० षो—बा० डमु। १सङ्गत्यर्थे २प्रकर्षे ३सङ्गतौ ४शोभने शब्दच०। ५समुच्चये हेमच०।

सम त्रि० सम—अच्। १समाने तुल्ये २सर्वे अमरः ३साधौ मेदि०। (योड़) ४युग्मे "समेऽङ्किते वर्गः" इति लीला० समतयाख्यातेषु द्वितीयचतुर्थषष्ठादिषु पूराणेषु च। अतुल्येऽस्य सर्वनामता। गीतवाद्ययोरेककालभवे गायकहस्तादिचालनरूपे ६तालभेदे न०। ७शत्रुमित्रभिन्ने मध्यस्थे प्रकृत्या० अभेदे तृतीया। समेन याति समं यातीत्यर्थः।

समक्ष अव्य० अक्ष्णः समीपम् अव्ययी० अच्। १चक्षुःसन्निकर्षे तद्वत्यस्ति अच्। २प्रत्यक्षविषये त्रि०।

समकोण त्रि० समः कोणो यस्य। रेखागणितोक्ते समकोणयुक्ते त्रिकोणादौ। क्षेत्रशब्दे २२९० पृ० १५अङ्कचिह्निते दृश्यम्।

समकोल पुंस्त्री० ६त०। सर्पे त्रिका०। स्त्रियां ङीष्।

समगन्धक पु० समास्तुल्यभागेन निवेशिता गन्धाः गन्धयुक्तद्रव्याण्यत्र कप्। कृत्रिमधूपभेदे शब्दमा०।

समगन्धिक पु० समः सर्वदा तुल्यरूपः गन्धोऽस्त्यस्य ठन्।

उशीरे (वेणारमूल) राजनि०। [१सकले अमरः २पूर्णे च

समग्र त्रि० समं सकलं यथा स्यात्तथा गृह्यते ग्रह–ड ।

समङ्गा स्त्री समज्यतेऽनया सम्+अनूज-करणे घञ् टाप् । मञ्जिष्ठायाम् अमरः । [तुल्यदर्शके तत्त्वज्ञानिनि ।

समचित्त त्रि० समं सर्वत्र समभावं चित्तं यस्य । सर्वत्र

समज न०समजत्यत्र सम्+अज–आधारे अप् व्यभावः । १वने मेदि० २समूहे ३पशूनां संघे ४मूर्खवृन्दे च अमरः ।

समज्ञा स्त्री समीचीनं सर्वत्र ज्ञायतेऽनया ज्ञा–क । कीर्त्तौ अमरः । [अमरः २कीर्त्तौ च रमानाथः ।

समज्या स्त्री सम्+अज–क्यप् न वीभावः । १सभायाम्

समञ्जस त्रि० सम्यक् अञ्ज औचित्यं यत्र अच् समा०। १उचिते अमरः २युक्ते च । प्रा०स०। ३औचित्ये न०।४समाधाने त्रिका० ५अभ्यस्ते अमरः ।

समष्ठ पु० गण्डीरे हारा० । [गुडत्वचे राजनि०।

समत्रय न० समं त्रयं यत्र। समभागयुते हरीतकीनागर-

समदर्शिन् त्रि० समस्मिन् सर्वत्र ब्रह्मभावेनाऽभिन्नतया पश्यति दृश–णिनि । सर्वत्र समदर्शके तत्त्वज्ञानिनि । "विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि। शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः" इति गीता ।

समदृष्टि स्त्री कर्म० । १सर्वत्र तुल्यदर्शने । "दुःखे सुखे च विप्रेन्द्र ! या दृष्टिर्वर्त्तते सदा । तथा शत्रौ च मित्रे च समदृष्टिस्तु सा स्मृता" पद्मपु०क्रिया०१६अ० । ६ब० । २समदर्शिनि त्रि० ।

समधिक त्रि० सम्यक् अधिकः प्रा० । अत्यन्ताधिके अमरः ।

समनियत त्रि० समेन नियतः । व्यापकत्वे सति व्याप्य त्वयुते गदा० । समव्याप्यादयोऽप्यत्र ।

समन्त पु०सम्यक् अन्तः, स यत्र वा ।१सर्वगन्ते २सीमायाञ्च

समन्ततस् अव्य० समन्त+तसिल् । सर्वत्र व्याप्तौ अमरः ।

समन्तदुग्धा स्त्री समन्ततो दुग्धमस्याः । स्नुहीवृक्षे अमरः ।

समन्तपञ्चक न० समन्तात् पञ्चकं ह्रदपञ्चकं यत्र । कुरुक्षेत्रस्थे तीर्थभेदे "त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः । समन्तपञ्चके पञ्च चकार रौधिरान् ह्रदान् । स तेषु तर्पयामास भृगून् भृगुकुलोद्वहः" भा०व०११७अ०। "तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं रामह्रदानाञ्च मचक्रुकस्य च । एतत् कुरुक्षेत्र समन्तपञ्चकं पितामहस्योत्तरवेदिरुच्यते" भा०व० ८३अ० ।

समन्तभद्र पु० समन्तात् भद्रमस्य । बुद्धे अमरः ।

समन्तभुज् पु०समन्तात् भुङ्क्ते भुज–क्विप् । वह्नौ त्रिका०

समन्तात् अव्य० समन्त+आति । १समन्ततइत्यर्थे शब्दरत्ना०। २सर्वत्रव्याप्तौ च ।

समन्वित त्रि० सम्+अनु+इण–क्त । सङ्गते ।

समपद न० समं पदं यस्मिन् । धन्विनां समपदनिवेशनपूर्वके "स्थानानि धन्विनां पञ्च" इत्युपक्रम्य "अन्वर्थं स्यात् समपद"मित्युक्ते अवस्थानभेदे अमरः । २रतिबन्धभेदे पु० "योषित्पादौ हृदि स्थाप्य कराभ्यां पीडयेत् स्तनौ । यथेष्टं ताडयेत् योनिं बन्धः समपदः स्मृतः" रतिमञ्ज० ।

समभिव्याहार पु० सम्+अभि+वि+आ+हृ-घञ् । १साहित्ये २पूर्वापरीभावे ३शेषशेषिवाचकयोः सहोच्चारणे च मीमांसकाः । [२सहोच्चरिते । ३अव्यवहिते च ।

समभिव्याहृत त्रि० सम्+अभि+वि+आ+हृ-क्त । १सहिते

समभिहार पु० सम्+अभि+हृ-घञ् । १पौनःपुन्ये क्रियासातत्ये २भृशार्थे मेदि० "क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं सहेत कः" माघः ।

समम् अव्य० सम–अम् । १साहित्ये अमरः । २एकदेत्यर्थे "सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना" रघुः ।

समय पु० सम+इण–अच् । १काले २शपथे ३आचारे ४सिद्धान्ते ५अङ्गीकारे च अमरः । ६क्रियाकारके ७निर्देशे ८सङ्केते ९भाषायां मेदि० १०सम्पदि ११नियमे १२अवसरे हेमच० १३कालविधाने शब्दच० । १४नियमबन्धे अस्य शब्दस्येदमभिधेयमित्यभिधानाभिधेयनियमबन्धे" वाचस्पा० १५शास्त्रे च ।

समया अव्य० सम+इण–आ । नैकट्ये २मध्ये च अमरः ।

समयाकार पु० समयस्य सङ्केतस्याकारः । सङ्केते त्रिका० ।

समयाध्युषित न० समयः अध्युषितो यत्र । सूर्यतारारहितकाले "तथा प्रभातसमये नष्टे नक्षत्रमण्डले । रविर्यावन्न दृश्येत समयाध्युषितञ्च तत्" कर्म०काव्या० । "उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा" इति मनुः ।

समयाशुद्धि स्त्री ६त०। कालाशुद्धौ कालशुद्धिशब्दे दृश्यम्

समर पु० न० सम्+ऋ–आधारे अप् । युद्धे अमरः ।

समरभ रतिबन्धभेदे "स्वजङ्घाद्वयसंयुक्तं कृत्वा योषित्पदद्वयम् । स्तनौ धृत्वा रमेत् कामी बन्धः समरभः स्मृतः" रतिमञ्ज० ।

समरमूर्द्धन् पु० ६त० । समरस्याग्रे ।

समर्चन न० सम्यक् अर्चनं प्रा०स० । सम्यक्पूजने ।

समर्ण त्रि० सम्+अर्द–क्त । सम्यक्पीडिते ।

समर्थ त्रि० सम्+अर्थ-अच् । १शक्ते २हिते च अमरः । सम्यगर्थः प्रा० स० । ३प्रशस्ताभीष्टे पु० । सङ्गतोऽर्थो यस्य प्रा०ब० । “समर्थः पदविधिः” पा० परिभाषिते सङ्गतार्थे समस्तादौ समासशब्दे दृश्यम् ।

समर्थन न० सम्+अर्थ-ल्युट् । इदमित्थमेवेति निश्चयहेतु-पन्यासेन निश्चायकव्यापारभेदे अमरः । युच् । तत्र, अर्थ-क्येऽध्यवसाये च स्त्री । [तरि देवादौ अमरः ।

समर्द्धक त्रि० समर्द्धयति सम्+ऋध-ण्वुल् । इष्टफलदा-

समर्य्याद त्रि० सह मर्यादया सहस्य सः । १सीमायुते २समीपे पु० मेदि० ।

समल न० सम्यक् मलम् । १विष्ठायां शब्दच० । सह मलेन सहस्य सः । २कलुषे त्रि० त्रिका० । [वतरणसोपाने ।

समवतार पु० समवतीर्य्यतेऽनेन सम्+अव+तॄ-घञ् । जला-

समवर्त्तिन् पु० समं वर्त्तते वृत-णिनि । १यमे धर्मराजे अमरः । २सर्वत्र समभावेन वर्त्तिनि त्रि० ।

समवकार पु० सम्+अव+कॄ-आधारे घञ् । नाटकभेदे सा०द० उक्तो यथा

“वृत्तं समवकारे तु ख्यातं देवासुराश्रयम् । सन्धयो निर्विमर्शास्तु त्रयोऽङ्कास्तत्र चादिमे । सन्धी द्वावन्त्ययोस्तद्वदेक एको भवेत् पुनः । नायका द्वादशोदात्ताः प्रख्याता देवदानवाः । फलं पृथक् पृथक् तेषां वीरमुख्योऽखिलो रसः । वृत्तयो मन्दकैशिक्यो नात्र विन्दुप्रवेशकौ । वीथ्यङ्गानि च तत्र स्युर्यथालाभं त्रयोदश । गायत्र्युष्णिङ्मुखान्यत्र छन्दांसि विविधानि च । त्रिशृङ्गारस्त्रिकपटः कार्य्यश्चायं त्रिविद्रवः । वस्तु द्वादशनाडीभिर्निष्पाद्यं प्रथमाङ्कगम् । द्वितीयेऽङ्के च तिसृभिर्द्वाभ्यामङ्के तृतीयके” । नाडिका घटिकाद्वयमुच्यते । विन्दुप्रवेशकौ च नाटकोक्तावपि नेह विधातव्यौ । तत्र धर्मार्थकामैस्त्रिविधः शृङ्गारः कपटः पुनः । स्वाभाविकः कृत्रिमश्च दैवजो विद्रवः पुनः । अचेतनैश्चेतनैश्च चेतनाचेतनैः कृतः” । तत्र शास्त्राविरोधेन कृतो धर्मशृङ्गारः अर्थलाभार्थकल्पितः अर्थशृङ्गारः । प्रहसनशृङ्गारः कामशृङ्गारः । तत्र कामशृङ्गारः प्रथमाङ्क एव । अन्ययोस्तु न नियम इत्याहुः । चेतनाचेतना गजादयः । समवकीर्य्यन्ते बहवोऽर्था अस्मिन्निति समवकारः । यथा समुद्रमन्थनम्” ।

समवाय पु० सम्+अव+अय-अच् । १समूहे अमरः २मेलने न्यायोक्ते नित्यद्रव्यादिषु जात्यादीनां ३संबन्धभेदे च “घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्मणोः । तेषु जातेश्च सम्बन्धः समवायः प्रकीर्त्तितः” भाषा० “समवायं दर्शयति । घटादीनामिति अवयवावयविनोः जातिव्यक्त्योर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोर्नित्यद्रव्यविशेषयोश्च यः सम्बन्धः स स मवायः, समवायत्वं नित्यसम्बन्धत्वं तत्र प्रमाणन्तु गुण क्रियादिविशिष्टबुद्धिर्विशेषणविशेष्यसम्बन्धविषया विशिष्टबुद्धित्वात् इत्यनुमाने संयोगादिबाधात् समवायसिद्धिः । न च स्वरूपसम्बन्धेन सिद्धसाधनम् अर्थान्तरं वा, अनन्तस्वरूपाणां सम्बन्धत्वकल्पने गौरवात् लाघवादेकसमवायसिद्धिः । न च समवायस्यैकत्वे वायौ रूपवत्ताबुद्धिप्रसङ्गः तत्र रूपसमवायसत्त्वेऽपि रूपाभावात् । न चैवम् अभावस्य वैशिष्ट्यं सम्बन्धान्तरं सिध्येदिति वाच्यं तस्य नित्यत्वे भूतले घटानयनानन्तरमपि घटाभाववुद्धिप्रसङ्गात् घटाभावसम्बन्धस्य तत्र सत्त्वात् तस्य नित्यत्वात् अन्यथा देशान्तरेऽपि तत्प्रतीतिर्न स्यात् वैशिष्ट्यस्य च तत्र सत्त्वात्, मम तु मते घटे पाकरक्ततादशायां श्यामरूपस्य नष्टत्वान्न तद्वत्ताबुद्धिः । वैशिष्ट्यस्यानित्यत्वे त्वनन्तवैशिष्ट्यकल्पने तवैव गौरवम् इत्यस्य तत्तत्कालीनतत्तद्भूतलादिकं तत्तदभावानां सम्बन्धः” । अयुतसिद्धयोः सम्बन्धः स इति वैशेषिकाः स च सम्बन्धो नाना नित्यश्चेति नव्यनैयायिकाः प्राभाकरास्त्वाहुः । समवायस्य प्रत्यक्षः “प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत्” भाषा० । अतीन्द्रियोऽनुमेयश्चेति वैशेषिकाः, स्वरूपस्यैव सम्बन्धत्वोपपत्तेः समवायो न पदार्थान्तरमिति भाट्टाः ।

समवायिजनक न० कारणभेदे “यत् समवेतं कार्य्यं भवति ज्ञेयं तु समवायिजनकं तत्” “समवायिकारणत्वं द्रव्यस्यैव विज्ञेयम्” भाषा० । इदमेव उपादानकारणमिति साङ्ख्यावेदान्तिनस्त्वाहुः ।

समवायिन् त्रि०समवायोऽस्यत्र । समवायसम्बन्धानुयोगिनि यथा घटादीनां कपालादि गुणक्रिययोर्द्रव्याणि ।

समवेत त्रि० सम्+अव+इण-क्त । १मिलिते २समूहान्विते न्यायोक्तेन समवायसम्बन्धेन स्थिते च ।

समशनीय पु०सम्यगशनाय हितं छ । विवाहोत्तरं दम्पत्योः सम्यगशनाय विहिते स्थालीपाके” तद्विधानादि सं० त० गोभिलोक्तं यथा “श्वोभूते वा समशनीयं स्थालीपाकं कुर्वीत” “यदि विवाहे यज्ञादिना महानिशा भूता तदा तत्परदिने सम्यगशनार्थं क्रियते इति सम्यगशनीयं स्थालीपाकं कुर्वीत” रघु० । तद्धोमविधानादि तत्र दृश्यम् ।

समष्टि स्त्री सम्+अश–व्याप्तौ क्तिन् । १सम्यग्व्याप्तौ २समस्ततायाञ्च । कर्त्तरि क्तिच् । ३संघीभूते समस्ते पदार्थे वेदान्तसा० "समष्टिरीशः सर्वेषां स्वात्मतादात्म्यवेदनात् । तदभावात्ततोऽन्ये तु ज्ञायन्ते व्यष्टिसंज्ञया" पञ्चद० ।

समष्ठि(ष्ठी)ल पु० समं तिष्ठति स्था–इलच् पृषो० षत्वं वा दीर्घः । (गुँड़िया) शाके अमरः ।

समसन न० सम्+अस–ल्युट् । १समासे २संक्षेपे अमरः ।

समसूत्रपातन्याय पु० न्यायभेदे समतया सूत्रस्य पातने यस्य तन्मध्यत्वेनैवोपर्य्यधःस्थितानां पदार्थानां तत्सूत्रसंलग्नैकदेशकालावच्छेदेन सद्भावस्थानं येन ज्ञाप्यते तादृशे न्याये "परः सन्निकर्षस्य उपर्य्यधोभावापन्नसमसूत्रपातन्यायेन राज्यैकांशावच्छेदेन सद्भावस्थानरूपः" ति०त० रघु० ।

समस्त त्रि० सम्+अस–क्त । १संक्षिप्ते २सकले अमरः । ३व्याकरणोक्ते कृतसमासे शब्दभेदे च ।

समस्थ त्रि० समं तिष्ठति स्था–क । समभावेन तुल्यतया स्थिते

समस्थली स्त्री कर्म० । अन्तर्वेदिदेशे हेमच० ।

समस्या स्त्री समस्यते संक्षिप्यतेऽनया सम्+अस–करणे क्यप् । संक्षेपेण उक्तस्य श्लोकपादादेः परकृतेन स्वकृतेन वा अवशेषेण भागान्तरेण संघटनार्थं कृते प्रश्ने अमरः ।

समा स्त्री समयति विकलयति भावान् सम–अच्–टाप् । वत्सरे अमरकृतास्य नित्यबहुवचनान्तताङ्गीकृता पाणिनिना तु "समांसमां विजायते" इति सूत्रे एकवचनान्तता निर्दिष्टा ।

समांसमीना स्त्री समां समां विजायते प्रसूते ख नि० अत्र समांसमामित्यत्र कालाधारे द्वितीया । प्रतिवर्षं प्रसूतायां गवि अमरः ।

समाकर्षिन् पु० सम्+आ+कृष–णिनि । १अतिदूरगामिनि गन्धे अमर० । २सम्यगाकर्षणकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

समाख्या स्त्री समाख्यायतेऽनया सम्+आ+ख्या–अङ् । १कीर्त्तौ अमरः २संज्ञायाञ्च । ३योगेनार्थबोधने "स्थानं क्रमो योगबलं समाख्या" शब्ददीपिका ।

समाघात पु० समाहन्यतेऽत्र सम्+आ+हन–आधारे घञ् । १युद्धे अमरः । भावे घञ् । २सम्यगाघाते च ।

समाज पु० सम्+अज–घञ् न वीभावः । पशुभिन्नानां १समूहे अमरः । २सभायां हेमच० ३हस्तिनि नानार्थकोषः ।

समादान न० सम्+आ+दा–भावे ल्युट् । १सम्यगादाने कर्म्मणि ल्युट् । २बौद्धानां निजकर्म्मणि मेदि० ।

समाधा स्त्री सम्+आ+धा–अङ् । १निष्पत्तौ २विवादभञ्जने २पूर्वपक्षस्य सम्यगुत्तरानुगुणसिद्धान्तानुकूलतर्कादिना सम्यगर्थावधारणे च । ल्युट् । समाधानमप्यत्र न० । तत्र ध्येयवस्तुनि चित्तस्य निरन्तरस्थापनरूपे समाधौ च ।

समाधि पु० सम्+आ+धा–कि । १समाधायां ध्येयवस्तुनि एकाग्रतया मनसःस्थापनरूपे २ध्यानभेदे ३वचनाभावे ४नियमे च अमरः । ध्यानभेदश्च समाधिः यथोक्तं पात० सू० "तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्" सू० "तस्मिन् देशे ध्येयालम्बनस्य प्रत्ययस्यैकतानता सदृशप्रवाहः प्रत्ययान्तरेणापरामृष्टो ध्यानम्" भा० "तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः" सू० "ध्यानमेव ध्येयाकारनिर्भासं प्रत्ययात्मकेन स्वरूपेण शून्यमिव यदा भवति ध्येयस्वभावावेशात्तदा समाधिरित्युच्यते" भा० "ध्यानसाध्यं समाधिं लक्षयितुं व्याचष्टे ध्यानमेवेति । ध्येयाकारनिर्भासमिति ध्येयाकारस्य निर्भासो न ध्यानाकारस्येति अतएवाह शून्यमिति । ननु शून्यं चेत् कथं ध्येयप्रकाशक इत्यत आह इवेति । अत्रैव हेतुमाह ध्येयस्वभावावेशादिति । अत्रापि पुराणम् "तस्यैव कल्पनाहीनं स्वरूपग्रहणं हि यत् । मनसा ध्याननिष्पाद्यं समाधिः सोऽभिधीयते" इति । ध्येयात् ध्यानस्य भेदकल्पना तद्धीनमित्यर्थः" विवर० ।

एकाग्रतात्मकसमाधिलक्षणं पुराणान्तरोक्तं यथा "नित्यं शुद्धं बुद्धियुक्तं सत्यमानन्दमद्वयम् । तुरीयमक्षरं ब्रह्म अहमस्मिपरं परं पदम् । अहंब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिरिति गीयते" गारुड़े ४४अ० । "द्वादशध्यानपर्य्यन्तं मनो ब्रह्मणि यो नरः । तत्रैव संयतो युक्तः समाधिः सोऽभिधीयते । ध्येयमेव हि सर्वत्र ध्याता तन्मयतां गतः । पश्यति द्वैतरहितं समाधिः सोऽभिधीयते" २४०अ० । "इमं गुणसमाहारमनात्मत्वेन पश्यतः । अन्तःशीतलता यस्य समाधिरिति कथ्यते" योगवाशिष्ठे उपशमप्रक० । ५अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०६ पृ० दृश्यम । ६इन्द्रियनिरोधे शब्दर० । ७काव्यगुणभेदे मेदि० "श्लेषः प्रसादः समता माधुर्य्यं सुकुमारता । अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः । इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दश गुणाः स्मृताः । एषां विपर्य्ययः प्रायो दृश्यते गौड़वर्त्मनि" काव्याद० तस्यौजस्यन्तर्भावः सा०द० उक्तो यथा "श्लेषः समाधिरौदार्य्यं प्रसाद इति ये पुनः । गुणाश्चिरन्तनैरुक्ता ओजस्यन्तर्भवन्ति ते" । समाधिरारोहावरोहक्रमरूपः ।

आरोह उत्कर्षः। अवरोहोऽपकर्षस्तयोः क्रमो वैरस्यानावहो विन्यासः। यथा "अच्छ् जेत्यादि"। अत्र पादत्रये क्रमेण बन्धस्य गाढ़ता। चतुर्थपादे त्वपकर्षः"।

समाघ्रात त्रि॰ सम्+आ+घ्रा-क्त। १सम्यग्गर्विते २सम्यक्शङ्किते च।

समान त्रि॰ सममानयति अन-अण्। १तुल्ये २साधौ ३एकस्मिन्नित्यर्थे "समानतन्त्रसिद्धः" गौत॰ "यत्समानाधिकरणे"ति चिन्तामणिः। सम्+अन-णिच्। भुक्तान्नादेः समीकरणे नाभिदेशस्थे प्राणादिपञ्चकान्तर्गते ४वायुभेदे पु॰

समानविभक्तिक त्रि॰ समाना विभक्तिर्यस्मात् कप्। स्वप्रकृतिविभक्तिसजातीयविभक्तिके पदे साजात्यञ्च प्रथमात्वादादिना। तेन वेदाः प्रमाणमित्यादौ समानविभक्तिकत्वम्।

समानविषयक त्रि॰ समानो विषयो यस्य कप्। तुल्यरूपविशेष्यविशेषणताशालिनि ज्ञाने स च समाननिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताशाली बोधः समानाकारकोऽप्यत्र।

समानाधिकरण त्रि॰ समानमेकमधिकरणं यस्य। एकाधि- १करणवृत्तिके स्वाधिकरणवृत्तिमति पदार्थे। २विभिन्नविभक्तिराहित्ये सति अभेदेनैकार्थबोधजनकत्वयुते पदे च "लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे" पा॰ लटोऽपि प्रथमासामाधिकरण्ये विभिन्नविभक्तिराहित्याद्बोध्यम्। "समानाधिकरणस्तत्पुरुषः कर्मधारयः" पा॰।

समानाशौच न॰ कर्म॰। अवच्छिन्नकालाभ्यां तुल्ये अशौचे यथा सपिण्डजननाशौचतुल्यं सपिण्डान्तरजननाशौचम् एवं त्रिरात्राद्यात्मकस्थूलसहितसपिण्डमरणाशौचतुल्यं तथाविधसपिण्डान्तरमरणाशौचं, जननमरणाशौचयोर्न तुल्यता नापि स्नानापनेयाद्यात्मकस्थूलयुक्तपुत्रजननाशौचेन सपिण्डजननाशौचस्य तुल्यता न वा मासदशौचाद्यात्मकशाखाशितायुक्तमहागुरुमरणाशौचस्य सपिण्डमरणाशौचस्य तुल्यता।

समानोदक पु॰ समानमेकं तर्पणादौ देयमुदकं यस्य। "समानोदकभावस्तु निवर्त्तेता चतुर्दशात्" इत्युक्ते एकादशावधिचतुर्दशपुरुषपर्य्यन्ते ज्ञातिभेदे सपिण्डशब्दे दृश्यम्।

समानोदर्य्य पु॰ समाने उदरे भवः यत् वा न सादेशः। १एकोदरजभ्रात्रादौ २भगिन्यां स्त्री अमरः। [सि॰कौ॰।

समाप पु॰ सम्यक् आपोयत्र अच् समा॰ त्रि॰। देवयजनस्थाने

समापन न॰ सम्+आप-ल्युट्। १समाप्तौ चरमकालसम्बन्धे २परिच्छेदे ३वधे च मेदि॰ ४समाधाने विश्वः। ५वधे धरणिः।

समापन्न त्रि॰ सम्+आ-पद-क्त। १समाप्ते २प्राप्ते ३क्लिष्टे ४वधे च विश्वः। भावे क्त। ५समाप्तौ न॰।

समाप्त त्रि॰ सम्+आप-क्त। १अवसानप्राप्ते २सम्यक्प्राप्ते च

समाप्तपुनरात्तता स्त्री समाप्ते वाक्यसमाप्तौ पुनरात्तता ग्रहणम्। क्रियान्वयेन निवृत्ताकाङ्क्षस्य विशेष्यवाचकपदस्य विशेषणान्तरार्थान्वयार्थं पुनरुच्चारणरूपे काव्यदोषभेदे दोषशब्दे ३७६४पृ॰ दृश्यम्।

समाप्ताल पु॰ समाप्नाय अलति पर्य्याप्नोति अल-अच्। पत्यौ संक्षिप्तसा॰। [२प्राप्तौ शब्दच॰।

समाप्ति स्त्री सम्+आप-क्तिन्। १अवसाने २समर्थने मेदि॰।

समायोग पु॰ सम्+आ+युज-घञ्। १संयोगसमवायरूपादिसम्बन्धे "कर्मेन्द्रियसमायोगादिति" पुराणम्। २प्रयोजने मेदि॰।

समालम्बिन् पु॰ समालम्बते सम्+आ+लबि-णिनि। १भूतृणे राजनि॰। २समालम्बनकर्त्तरि त्रि॰।

समालम्भ पु॰ सम्+आ+लभ-घञ् नुम् च। कुङ्कुमादिना गात्रलेपने अमरः। ल्युट्। तत्रैवार्थे न॰।

समावर्त्तन न॰ समावर्त्तते गुरुकुलादनेन सम्+आ+वृत-करणे ल्युट्। वेदाध्ययनानन्तरं गार्हस्थ्याय गुरुकुलादागमनहेतुके संस्कारभेदे तद्विधिः संस्कारतत्त्वे गोभिलोक्तो दृश्यः।

समाविष्ट त्रि॰ सम्+आ+विश-क्त। १युक्ते २मनोऽभिनिवेशयुते अभीष्टकर्त्तव्यकर्म्मणि चित्तैकाग्र्यविशेषयुक्ते च।

समावृत्त पु॰ सम्+आ+वृत-क्त। कृतसमावर्त्तनसंस्कारे "अतःपरं समावृत्तः कुर्य्याद्दारपरिग्रहम्" याज्ञ॰।

समावेश पु॰ सम्+आ+विश-घञ्। १बहूनामर्थानामेकत्र वाक्यादौ व्यवस्थापने २कर्त्तव्येऽभिनिवेशे च।

समावेशित त्रि॰ सम्+आ+विश-णिच्-क्त। कृतसमावेशने

समास पु॰ सम्+अस-घञ्। १संक्षेपे २समर्थने मेदि॰। ३समाहारे ४व्याकरणोक्ते द्व्यादिपदानामेकपदताप्रयोजके पदसाधुतार्थके ५संस्कारभेदे च यथा "समर्थः पदविधिः" पा॰ "समर्थः संसृष्टार्थः सङ्गतार्थ इति यावत्। सामर्थ्यञ्च द्विविधम् व्यपेक्षालक्षणमेकार्थीभावश्च। तत्र स्वार्थपर्य्यवसायिपदानामाकाङ्क्षादिवशात् यः परस्परं सम्बन्धः सा व्यपेक्षा। राज्ञः पुरुषइत्यादौ वाक्ये सत्यामाकाङ्क्षायां यो यो यस्मिन् सन्निहितो योग्यश्च स तेन तेन सम्बध्यते यथा राज्ञः पुरुषोऽश्वश्च राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुषः शोभनस्य राज्ञोऽश्वो धनञ्चेत्यादि। वृत्तौ तु नैवम् वृत्तौ-

मैकार्थीभावात्। एकार्थीभावश्च विशेष्यविशेषणभावाव-गाह्येकोपस्थितिजनकत्वम्। तथा च राजपुरुषादिश-ब्देन विशिष्टैकार्थबोधकतया न तदेकदेशे ऋद्धादेरन्वयः पुरुषांशे विशेषणतयोपस्थितस्य नाम्बादिसम्बन्धिता रा-जादीनाम् जनितान्वयाच्च निराकाङ्क्षतया न देवदत्तादेः स्वामितया पुरुषादावन्वय इति द्रष्टव्यम्। देवदत्तस्य गु-रुकुलमित्यादौ देवदत्तादेस्तु प्रधानीभूतकुलादिनैवान्वयः सम्बन्धस्तूपस्थितगुरुद्वारक एव षष्ठ्यर्थः यथोक्तं हरिणा "समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना। संस्पृशाव-यवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सह" इति। यद्वा सम्बन्धि-शब्दार्थस्य पदार्थैकदेशत्वेऽपि भवत्येव वैचित्र्यात् सम्ब-न्धान्वयः तदुक्तं तेनैव "सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वं समस्यते। वाक्यवत् सा व्यपेक्षापि वृत्तावपि न हीयते"। अतएव वार्त्तिककृता "सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इति वक्तव्यमिति" सा-मान्यतो वृत्तिमतो विशेषणस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगाभाव-मभिधाय "अगुरुकुलपुत्रादीनां वक्तव्यम्" इत्यनेन गुरु-कुलगुरुपुत्रादीनां विशेषणत्वेऽपि पृथक्प्रयोगाय नञा पर्युदासः कृतः। समानाधिकरणविशेषणस्य तु "समा-नाधिकरणसमर्थन्तु भवतीत्यनेन सर्वथा स्वातन्त्र्येण सामर्थ्याभावात् प्रयोगाभावो भङ्ग्याऽभिहितः। एत-न्मूलकमेव प्राचां गाथा "सापेक्षे प्रत्ययो न स्यात् समासो वा कथञ्चन। सापेक्षं तद्विजानीयादसमस्तवि-शेषणम्। प्रतियोगिपदादन्यत् यदन्यत् कारका-दपि। वृत्तिशब्दैकदेशस्य सम्बन्धस्तेन नेष्यते" इति। अत्रायं विशेषः भवति प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि समास इत्युक्तेः प्रधानस्य वृत्त्युपस्थाप्यविशेष्यस्य राजपुरुषादेः सुन्दरादिविशेषणापेक्षायामपि समासः। समासे चाव-यवशक्त्यैव तत्तदर्थपदार्थोपस्थित्या विशेष्यविशेषणभावा-द्यभ्युपगमे सापेक्षत्वादौ समासाभावादिकं वाचनिकं कल्प्यम् तथान्याप्यधिककल्पना स्यादतः समुदायशक्ति-कल्पनम् यथोक्तं हरिणा "बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने। स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः। चकारादिनिषेधोऽथ बहुव्युत्पत्तिभञ्जनम्। कर्त्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितमिति"। तथाहि द्व-न्द्वादिविग्रहवाक्ये चकारादि प्रयुज्यते समस्ते तु न तत्र वचनैरेव तन्निषेधः कल्पनीयः समुदायशक्तिपक्षे तु चकारार्थानामप्रयोग इत्युक्तन्यायादेव सिद्धम्। नामार्थयो-रभेदान्वयः कॢप्तः स च राजपदादुपस्थापितराजादेः पुरुषे स्वस्वामिभावसम्बन्धेनान्वये परित्यक्तः स्यात्। सम्बन्धलक्षणायान्तु किमपराद्धम् विशिष्टलक्षणया। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थः प्रधानमिति नियमश्च कॢप्तः स च प्राप्तानन्दादौ भज्येत आनन्दकर्त्तृकप्राप्तिकर्मत्वार्थ-बोधस्योभयसम्मतत्वेन कर्त्तृविहितक्तान्तार्थस्य कर्त्तुर्विशेष्य-तौचित्येन प्रकृते तद्वैपरीत्यात् आनन्दसम्बन्ध्यादिलक्ष-णास्वीकारे समुदायशक्तिपक्ष एव प्रवेशः। तथा प्राप्त आनन्दो यमिति विग्रहे आनन्दादौ अत्यन्तादिविशेषणा-योगवत् समासे तद्वारणाय वृत्तस्य न विशेषणयोग इति वाचनिकत्वकल्पनाऽधिका एतन्मते न्यायसिद्धा इत्यादि बहुविप्लवापत्तिरतः समुदाये शक्तिरित्यन्यत्र विस्तरः। वार्त्तिककृता तु अवश्यं कस्यचित् नञ्समासस्यासमर्थ-समासस्य गमकस्य साधुत्वं वक्तव्यमित्युक्तत्वात् असूर्यम्-पश्येत्यादौ असमर्थेन नञा बाणेन हतमारीचो राम इत्यादौ बाणादेर्विग्रहार्थस्य गमकत्वे सापेक्षत्वेऽपि तदर्थबोधकतयैव समास इति द्रष्टव्यम्" मत्कृतसरला। "पदसम्बन्धी यो विधिः स समर्थाश्रितो बोध्यः" सि॰कौ॰ "पदस्य पदयोः पदानां वा विधिः पदविधिरिति वचन-विशेषस्याविवक्षितत्वं द्योतयन्नाह पदसम्बन्धीति। तत्र परेति किम् वर्णाश्रये कार्य्येऽसमर्थेऽपि यथा स्यात् तथा च तिष्ठतु दधि आनयान्नमित्यत्र दध्यानयेति पदयोः सामर्थ्याभावेऽपि वर्णाश्रयं यणादिकं भवत्येव। सूत्रे समर्थपदं स्वाकर्णिकमिति द्योतयन्नाह समर्थाश्रित इति समर्थेति किं पश्यति कृष्णं श्रितो राममित्यादौ समासो मा भूत् वस्त्रं कृष्णस्य अपत्यं देवदत्तस्येत्यादौ मा भूच्च कृष्णशब्दादपत्यार्थकतद्धितः। इयञ्च परिभाषा समासकृत्-तद्धितादिवृत्तिमात्रे प्रवर्त्तते इति बोध्यम्" मत्कृतसरला। स च समासः षड्विधः।

"सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङां तिङा। सुबन्तेनेति च ज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः" (सुपां सुपा) पदद्वयमपि सुबन्तम्। राजपुरुष इत्यादिः। (सुपां तिङा)। पूर्व्वपदं सुबन्तमुत्तरं तिङन्तम्। पर्य्य-भूषयत्। "गतिमतोदात्तवता तिङापि समासः" इति वार्त्तिकात् समासः। (सुपां नाम्ना) कुम्भकार इत्यादि। "उपपदमतिङि"ति समासः। स च "गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति" परिभाषया भवति सुबुत्पत्तेः प्राक्। अतोत्तरपदे सुबुत्पत्तेः प्राग्-

र्थः। अन्यथा चर्करीतीत्यादौ लुगनुपपत्तेः। (सुपां धातुना) उत्तरपदं धातुमात्रं न तिङन्तम्। कटप्रूः आयतस्तूः। "क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घश्चेति" वार्त्तिकात् समासः। "तिङां तिङा" पिबतखादता। पचतभृज्जतेत्यादि। "आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये" इति मयूरव्यंसकाद्यन्तर्गणसूत्रात् समासः "तिङां सुबन्तेन" पूर्वपदं तिङन्तमुत्तरं सुबन्तम्। जहिस्तम्बः। "जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्त्तारञ्चाभिदधातीति" मयूरव्यंसकाद्यन्तर्गणसूत्रात् समासः। अयं षड्विधोऽपि समासः, "सह सुपा" इत्यत्र योगविभागेन भाष्ये व्युत्पादितः स्पष्टः शब्दकौस्तुभादौ। अयं भाष्यादिसिद्धमिदं व्युत्पाद्य प्राचीनवैयाकरणोक्तविभागस्याव्याप्त्यादिभिस्तल्लक्षणस्य प्रायिकत्वं दर्शयति"।

"समासस्तु चतुर्द्धेति प्रायोवादस्तथाऽपरः। योऽयं पूर्वपदार्थादिप्राधान्यविषयः स च। शौतपूर्व्यात् सोऽपि रेखागवयादिपदास्थितः"। चतुर्धा अव्ययीभावतत्पुरुषद्वन्द्वबहुव्रीहिभेदात्। अयं प्रायोवादः। भूतपूर्वः इनभूः अयतस्तूः वागर्थाविवेत्याद्यसंग्रहात्। तथा पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः। उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः सर्वपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः। अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिरित्यादि लक्षणमपि प्रायिकम्। उन्मत्तगङ्गं सूपप्रति अर्द्धपिप्पली द्वित्राः कुशपलाशमित्यादौ परस्परव्यभिचारात्। तथाहि उन्मत्तगङ्गमित्यव्ययीभावे पूर्वपदार्थप्रधान्याद्बहुव्रीहिलक्षणातिव्याप्तिरव्ययीभावलक्षणाव्याप्तिश्च। "अन्यपदार्थे च संज्ञायामिति" पा० समासः। सूपप्रतीत्यव्ययीभावे उत्तरपदार्थप्राधान्यात् तत्पुरुषलक्षणातिव्याप्तिरव्ययीभावाव्याप्तिश्च। "सुपः प्रतिना मात्रार्थे" पा० समासः। अर्द्धपिप्पलीति तत्पुरुषे पूर्वपदार्थप्राधान्यसत्त्वादव्ययीभावातिव्याप्तिस्तत्पुरुषाव्याप्तिश्च "अर्द्धं नपुंसकमिति" पा० समासः। एवं पूर्वकाय इत्यादौ द्रष्टव्यम्। द्वित्रा इति बहुव्रीहावुभयपदार्थप्राधान्यात् द्वन्द्वातिव्याप्तिः बहुव्रीह्यव्याप्तिश्च। शशकुशपलाशमित्यादिद्वन्द्वे समाहारान्यपदार्थप्राधान्याद्बहुव्रीह्यतिव्याप्तिर्द्वन्द्वाव्याप्तिश्च स्यादिति भावः। सिद्धान्ते त्वव्ययीभावाधिकारपठितत्वमव्ययीभावत्वमित्यादि द्रष्टव्यम्। असमस्तस्यैषामित्याह शौतपूर्व्यादित्यादि। रेखागवयादिभिन्नकाकृन्तादेर्वीरवपद्मलक्षणत्ववदेतेषामपि न समासलक्षणत्वम्। बोधकता तु तद्वदेव स्यादिति भावः" वैया०।

शब्दशक्तिप्रकाशिकायाम् अन्यथा समासलक्षणादिकमुक्तं यथा "यादृशस्य महावाक्यस्यान्त्यस्यादिर्निजार्थकं। यादृशार्थस्य धीहेतुः स समासस्तदर्थकः"। "यादृशमहावाक्योत्तरस्यन्तत्वादिः स्वार्थस्य यादृशार्थावच्छिन्नविषयताशालिबोधे हेतुस्तादृशं तद्वाक्यं तथाविधार्थे समासः। पाचकादिकन्तु पाककर्त्राद्यर्थकं वाक्यमपि स्वघटकानेकनामलभ्यतादृशार्थकत्वविरहान्न महावाक्यं प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नप्रत्ययार्थस्यान्वयबोधं प्रत्ययोग्यत्वं वा प्रकृते वाक्यस्य महत्त्वं वाच्यं तेन उपकुम्भादौ नाव्याप्तिर्न वा नीलघटत्वमित्यादौ नीलघटत्वादिभागेऽतिप्रसङ्गः। क्षीरपायीत्यादिकस्तु प्रकृत्यर्थावच्छिन्नतदर्थस्यान्वयबोधे समर्थोऽपि न प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नस्य ततः पानशीलसामान्यस्याप्रत्ययात्। राजन्येव पुरुषभावः प्रतीयते न तु राजपुरुषस्य भावः तद्धितानां प्रकृत्यर्थमात्रान्वितस्वार्थबोधकत्वादतो राज्ञः पुरुषेत्यादिभागे न प्रसङ्गः। पाचं पायमित्यादिणमन्तभागस्तु स्वार्थावच्छिन्नस्य धात्वन्तरार्थस्यैवान्वयबोधको न तु त्वादिप्रत्ययार्थस्य प्रस्थायेत्यादौ समासव्यपदेशोल्यवादिशब्दसंस्कारप्रयोजनको गौणः" विभजते "स चायं षड्विधः कर्मधारयादिप्रभेदतः। यश्चोपपदसंज्ञोऽन्यस्तेनासौ सप्तधा मतः। "स चायं निरुक्तसमासः कर्मधारयद्विगुतत्पुरुषाव्ययीभावबहुव्रीहिद्वन्द्वभेदात् षड्विधः यश्च कुम्भकारादिरप्युपपदसंज्ञकः समासोऽस्ति तेन सह समासः सप्तविधः। सङ्ग्रामनिभनीकाशादीनामिव कारादीनामपि शब्दानामुपपदार्थान्वितस्यैव स्वार्थस्य बोधकतया तथाविधनामान्तत्वमेव चैतस्य समासान्तराद्विशेषः। ननु यदि षड्विधः सप्तविधो वा समासस्तदास्य पञ्चविधत्वोक्तिः प्राचामसङ्गतेत्यतस्तामुपपादयति"। "पूर्वमध्यान्तसर्वान्यपदप्राधान्यतः पुनः। प्राच्यैः पञ्चविधः प्रोक्तः समासो वाभटादिभिः। "कश्चित् समासः पूर्वपदार्थधर्मिकान्वयबोधजनकतया पूर्वपदप्रधान उच्यते यथा प्राप्तजायार्द्धपिप्पलीपूर्वकायादिकस्तत्पुरुषः यथा वा उपकुम्भाद्यव्ययीभावः पुरुषसिंहादिकर्मधारयश्च। कश्चिन्मध्यपदार्थधर्मिकधीजनकतयैव मध्यपदप्रधानो यथा पटानधिकरणप्रतियोगितानवच्छेदकेत्यादिकस्तत्पुरुषः पटस्य नाधिकरणमित्यादिविग्रहे मध्यपदार्थस्यैव विशेष्यत्वात् बहुपदे बहुव्रीहिरेवेत्यस्य तत्पुरुषादेर्बहुनामगर्भत्वाभावे तात्पर्यमित्यग्रे व्युत्पाद्यत्वात्। कश्चिदन्यपदार्थधर्मिकधीहेतुत्वादन्यपदप्रधानः

यथा राजपुरुषादिकस्तत्पुरुषो नीलोत्पलादिकः कर्मधारयो द्विगाव्यादिरव्ययीभावश्च। कश्चित् सर्वपदार्थधर्मिकबोधहेतुत्वात् सर्वपदप्रधानः यथेतरेतरद्वन्द्वो द्वन्द्वमात्रं वा। कश्चित् स्वघटकान्यपदार्थधर्मिकज्ञानजनकत्वादन्यपदार्थप्रधानः यथा बहुव्रीहिः स्वभेयसाद्यव्ययीभावश्च। तदेवं पञ्च भेदानादायैव पञ्चविधत्वं प्राच्यैरुक्तमतो न विरोधः। नित्यानित्यभेदेन समासस्य द्वैविध्यमप्यस्ति यदुक्तं जयादित्येन "विभक्तिमात्रप्रक्षेपाद्विजान्तर्गतनामसु। स्वार्थस्याबोधबोधाभ्यां नित्यानित्यौ समासकाविति।" स्वान्तर्गतनामसु विभक्तिमात्रप्रक्षेपेण यल्लभ्यार्थस्याबोधः स नित्यः समासः यथा कृष्णसर्पनिर्मक्षिकासुरादिः कृष्णः सर्पो मक्षिकाया निः न सुर इत्यादितस्तल्लभ्यस्य वैजात्यादेरप्रहात्। यल्लभ्यस्य च बोधः सोऽनित्यो यथा राजपुरुषपूर्वकायादिः तल्लभ्यार्थस्य राज्ञः पुरुषः पूर्वं कायस्येत्यादिवाक्यादपि प्रतीतेः। स्फुरद्बाणो चलच्चैत्र इत्यादिकः कर्मधारयोऽप्यनित्य एव समासः स्फुरन्तो बाणोत्यादिविग्रहस्य बाणयादौ स्फुरदादिविधेयकबोधाजनकत्वेऽपि स्फुरदभिन्नवाणयादावेकत्वादिबोधकत्वमादायैव तदर्थप्रकाशकत्वात् स्फुरन्तौ बाणोमित्यादिवाक्यस्यैव तत्र विग्रहत्वसम्भवाच्च। विग्रह एव समासलभ्यार्थस्य बोधकत्वं तन्त्रं न तु समासे विग्रहार्थस्य। विग्रहलभ्ययोर्लिङ्गसङ्ख्ययोर्व्यञ्जकवैधुर्य्येण प्रायशः समासावोध्यत्वात्। अतएव यत्र समासे तयोर्व्यञ्जकसद्भावस्तत्रावगमोऽपि यथा जरतीचित्रगुर्जनः प्रियतिसा पुरुष इत्यादौ स्त्रीत्वस्य स्त्रीप्रत्ययतिस्रादेशयोस्तदभिव्यञ्जकयोः सत्त्वात् तथा अन्नपरि प्रिययुवा ह्रस्वत्वमित्यादावेकत्वादेः अव्ययत्वाकयारेकत्व एवाव्ययीभावस्य युष्मदस्मदोर्द्वित्व एव युवाद्यादेशस्य सेनाङ्गानां बहुत्व एव समाहारद्वन्द्वस्य विधानात्। तदुक्तमभियुक्तैः "सङ्ख्या तु व्यञ्जकाभावादव्यक्ता मातरादिवत्। यत्र तु व्यञ्जकं किञ्चित्तत्र सङ्ख्या प्रकाशते। शलाकापरि ह्रस्वत्वं पूर्वकायोऽर्धपिप्पलीति"। पूर्वादेरर्द्धस्य च ज्ञर्थैकत्वमन्तर्भाव्यैवावयविना तत्पुरुषस्य व्युत्पन्नत्वात् सरसिजादौ कण्ठेकालादौ चालुक् समासे सुपः सङ्ख्यावगमेऽपि न क्षतिः तत्र व्यञ्जकसुपः सत्त्वेऽपि सङ्ख्या न बुध्यते इति समासशक्तिवादिनः पातञ्जलाः"। अधिकं तत्र दृश्यम्

समासक्त त्रि॰ सम्+आ+सन्ज-क्त। १संयुक्ते २अत्यन्तासक्ते ३अभिनिविष्टे च।

समासङ्ग पु॰ सम्+आ+सन्ज-घञ्। १संयोगे २सम्यगभिनिवेशे च।

समासवत् पु॰ समास+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः। १व्याकरणोक्तसमासयुक्ते शब्दे २संक्षेपयुक्ते त्रि॰ ३छन्दश्च पु॰ शब्दच॰। समासेन तुल्यं वति। ४समासतुल्यक्रियायां अव्य॰। [२निकटस्थिते ३प्राप्ते त्रि॰।

समासादित त्रि॰ सम्+आ+सद+णिच्-क्त। १सम्यगाहृते

समासान्त पु॰ ६त॰। व्याकरणोक्तसमासस्य शेषावयवे तत्प्रत्योत्तरविहितविधिश्च अनित्यः "समासान्तविधिरनित्यः" परिभा॰।

समासार्था स्त्री समासेन संक्षेपेणार्थोऽभिहितोयस्याः। १समस्यायाम् अमरः। ६त॰। २समासबोध्यार्थे पु॰।

समाहार पु॰ सम्+आ+हृ-घञ्। १समुच्चये अमरः २अनुद्भूतावयवभेदे समूहे समाहारे द्वन्द्वे तु द्वित्वाद्यित्वादिनैव समूहस्य बोधात् समूहत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तम्। द्वन्द्वशब्दे ३७९२ पृ॰ द्विगुशब्दे च ३८१२ पृ॰ दृश्यम्।

समाहारद्वन्द्व पु॰ व्या॰ उक्ते समासभेदे ३७९२पृ॰ दृश्यम्।

समाहारद्विगु पु॰ व्या॰ उक्ते समासभेदे द्विगुशब्दे ३८१२पृ॰ दृश्यम्।

समाहित त्रि॰ सम्+आ+धा-क्त। १कृतसमाधौ २आहिते ३प्रतिज्ञाते मेदि॰ ४निष्पन्ने धरणिः ५शुद्धे शब्दच॰। ६कृतसमाधाने। भावे क्त। ६समाधाने न॰।

समाहृत त्रि॰सम्+आ+हृ-क्त। १संगृहीते २एकत्रस्थीकृते।

समाहृति स्त्री सम्+आ+हृ-क्तिन्। १संक्षेपे २संग्रहे अमरः। ३समुच्चये च।

समाह्वय पु॰ समाह्वयते सम्+आ+ह्वे-अच् आत्वाभावः। १आह्वाने २प्राणिकरणकद्यूते च "प्राणिभिः क्रियमाणस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः" इति मनुः। ३तदाधिकारेण प्रवृत्तविवादभेदे च द्यूतशब्दे ३७७४पृ॰दृश्यम्।

समाह्वा स्त्री समा-आह्वा यस्याः। १गोजिह्वाख्ये शब्दच॰। प्रा॰स॰। २समाख्यायाञ्च। [शब्दर॰।

समिक न॰ सम्-इण-डि संज्ञायां कन्। शेलाख्ये (वड़शा)

समित् स्त्री समीयतेऽत्र सम्+इण्-आधारे क्विप्। युद्धे अमरः

समिता स्त्री सम्+इण्-क्त। १गोधूमचूर्णभेदे "गोधूमा धवला धौताः कुट्टिताः शोषितास्ततः। पश्चिमाख्या विनिर्भिन्नाश्चालिताः समिताः स्मृताः" राजनि॰। २सङ्गते त्रि॰।

समिति स्त्री सम्+इण-आधारे क्तिन्। १सभायाम् अमर,

२युद्धे ३सङ्गते च मेदि०। आर्हतमतसिद्धे प्राणिपीड़ापरि-
हारेण सम्यगमनने सा च पञ्चविधा अर्हत्शब्दे ३८५
पृ० दृश्या।   [२आकृतौ संक्षिप्तसा० ।

समिथ पु० सम+इण–थक्। १वह्नौ २युद्धे च सि०कौ०।

समिध् स्त्री समिध्यतेऽनया सम्+इन्ध–करणे क्विप्। १काष्ठे
२होमीयकाष्ठभेदे च तल्लक्षणं छन्दोग० "नाङ्गुष्ठादधिका
नोना समित् स्थूलतया क्वचित्। न निर्मुक्तत्वचा
चैव न सकीटा न पाटिता। प्रादेशान्नाधिका नोना
न तथा स्यादिशाखिका। न सपत्रा न निर्वीर्या होमेषु
च विजानता" इति। तस्य निषिद्धलक्षणं यथा
"विशीर्णा विदला ह्रस्वा वक्राः स्थूला द्विधाकृताः।
कृमिदष्टाश्च दीर्घाश्च समिधो नैव कारयेत्" तत्र दोषो
यथा "विशीर्णायुःक्षयं कुर्य्याद्विदला पुत्रनाशिनी। ह्रस्वा
नाशयते पत्नीं वक्रा बन्धुविनाशिनी। कृमिदष्टा रोग-
करी विद्वेषकरणी द्विधा। पशून् मारयते दीर्घा
स्थूला चार्थविनाशनी" तन्त्रसा०।   [त्रिका०।

समिध पु० समिध्यते सम्+इन्ध–क। १काष्ठे २वह्नौ च

समिन्धन पु० सम्+इन्ध–करणे ल्युट्। १काष्ठे शब्दच०।
भावे ल्युट्। २सम्यग्दीप्तौ च।

समीक न० सम–ईकक्। युद्धे अमरः।

समीकरण न०असमः समः क्रियतेऽनेन सम–च्वि+कृ ल्युट्।
बीजगणितप्रसिद्धे अज्ञातसंख्यानां यावत्तावदादीनाम-
व्यक्तराशीनां संख्या ज्ञानार्थं १प्रक्रियाभेदे २तत्स्वरूप-
तापादने च।

समीक्ष न० सम्यगीक्ष्यतेऽनेन घञ्। १सांख्यदर्शने त्रिका०।
भावे घञ्। २पर्य्यालोचने ३सम्यग्ज्ञाने च पु०। अ।
समीक्षाप्यत्र। ४तत्त्वे ५बुद्धौ मेदि० ६मीमांसाशास्त्रे
७यत्ने च स्त्री शब्दच०।

समीक्ष्यकारिन् त्रि०समीक्ष्य पर्य्यालोच्य करोति कृ–णिनि
उप०। वस्तुस्वरूपपर्य्यालोचनपूर्वककार्य्यकारके।

समीच पु०सम्+इण–चट् कित् दीर्घश्च। १संयुक्ते २हरिण्यां
स्त्री ङीप् उज्ज्वलद०। ३वन्दनायां स्त्री त्रिका०।

समीचीन त्रि० सम्यगभवः सम्+अनुच–क्विप् ततः ख समः
समिः अनुस्वारलोपे पूर्वपददीर्घः। १यथार्थे २साधौ
३सत्ये न० हेमच०। ४सत्ययुते त्रि०।

समीनिका स्त्री समां प्राप्य प्रसूते ख ततः स्वार्थे क।
प्रतिवर्षं प्रसूतायां गवि शब्दच०।[अमर:

समीप त्रि०संगता आपोऽत्र अच् समा–आप ईत्वम्। निकटे

समीर पु० सम्यक् ईरयति नोदयति सम्+ईर–अच्। १वायौ
अमरः। २शमीवृक्षे राजनि०। पृषो०। संमीरोऽप्यत्र
राजनि०। [३पथिके मेदि०। भावे ल्युट्। सम्यगुक्तौ न०।

समीरण पु० सम्+ईर–ल्यु। १वायौ २मरुवकवृक्षे अमरः

समीरित त्रि० सम्+ईर–क्त। १कथिते २उच्चारिते "चतु-
र्मुखसमीरिता" कुमारः।

समीहित त्रि०सम्+ईह–क्त। १अभीष्टे २सम्यक्चेष्टिते न०।

समुख त्रि० सह मुखेन मुखव्यापारेण वा सहस्य सादेशः।
१वावदूके हेमच०। २वाग्मिनि च।

समुचित त्रि० सम्+उच–क्त। सम्यग् उपयुक्ते सम्मते।

समुच्चय पु०सम्+उद्+चि–अच्। १शिलादीनां राशौ अमरः
परस्परनिरपेक्षाणामनेकेषामेकस्मिन् २क्रियाद्यन्वये च
यथा देवदत्तो यज्ञदत्तश्च गच्छतीत्यत्र देवदत्तयज्ञदत्तयोः
परस्परसापेक्षताभावेऽपि एकस्मिन् गमने अन्वयः।
तद्वाचकस्य प्रायेण चकारः क्वचित् तथादिशब्दोऽपि।
३समाहारे शब्दच०।

समुच्चित त्रि० सम्+उद्+चि–क्त। कृतसमुच्चये "समुच्चित-
फलकामनानामि"ति विधिस्वरूपे गदाधरः।

समुच्च(चा)र पु० सम्+उद्+चर–अप् घञ् वा। सम्यगुच्चा-
रणे २सम्यक्त्यागे च।   [पाटने च।

समुच्छेद पु० सम्+उद्+छिद–घञ्। १विनाशे २समूलोत्-

समुच्छ्र(च्छ्रा)य पु० सम्+उद्+श्रि–अच् घञ् वा। १अत्यु-
च्चतौ २विरोधे ३उत्सेधे च मेदि०।

समुच्छ्रित त्रि० सम्+उद्+श्रि–क्त। अत्युच्चते।

समुच्छलित त्रि०सम्यक्+उच्छलितम् सम्+उद्+शल–क्त वा।
समन्तात् निःसृते (क्वचिदपि) "समुच्छलितविभ्रमा
गतिः" काव्यप्र०।   [युक्ते २प्रत्युज्जीविते च।

समुच्छ्वसित त्रि० सम्+उद्+श्वस–क्त। १सम्यगुच्छ्वास-

समुच्छ्वास पु० सम्+उद्+श्वस–घञ्। मुखनासिकाभ्यां प्रा-
णवायोर्व्यापारे।   [पुनर्मने।

समुज्झित त्रि० सम्+उज्झ–क्त। त्यक्ते अमरः। [२सम्य-

समुत्क्रम पु० सम्+उद्+क्रम–घञ् न वृद्धिः। १ऊर्द्ध्वगमने

समुत्क्रोश पुंस्त्री०सम्यक् उत्क्रोशति उच्चैः शब्दायते सम्+
उद्+क्रुश–अच्। १कुररविहगे शब्दच० स्त्रियां ङीष्।
भावे घञ्। २अत्युच्चैःशब्दे। [स्यगुत्पन्ने २उत्थिते च।

समुत्थ त्रि०सम्यगुत्तिष्ठति सम्+उद्+स्था–क सस्य थः। १स-

समुत्थान न० सम्+उद्+स्था–करणे ल्युट् सस्य थः।
१समुद्योगे २उत्थापने ३व्याधिनिर्णये च मेदि०।

समुत्पत्ति स्त्री सम्+उद्+पद–क्तिन् । समुद्भवे ।

समुत्पन्न त्रि० सम्+उद्+पद–क्त । समुद्भूते ।

समुत्पाट पु० सम्+उद्+चु०पट–अच् । उन्मूलीकरणे ।

समुत्पाटित त्रि० सम्+उद्+चु–पट–क्त । उन्मूलिते ।

समुत्पिञ्ज त्रि० सम्+उद्+पिञ्ज–अच् । १अत्याकुले हेमच० २आकुलसैन्ये पु० अमरः ।

समुत्सर्ग पु० सम्+उद्+सृज–घञ् । सम्यक्त्यागे ।

समुत्सुक त्रि० सम्यगुत्सुकः प्रा०स० । १अत्यन्तोत्सुके इष्टवस्तुलाभाय त्वरान्विते ।

समुत्सृष्ट त्रि० सम्+उद्+सृज–क्त । सम्यक्त्यक्ते ।

समुत्सेध पु० सम्+उद्+सिध–घञ् । १अत्युन्नतौ २अतिस्थौलतायाञ्च । [अमरः ।

समुदक्त त्रि० सम्+उद्+अन्च–क्त । कूपादेरुद्धृतजलादौ

समुदय पु० सम्+उद्+इण–अच् । १समूहे अमरः २युद्धे ३समुद्गमे मेदि० ४दिवसे शब्दर० । ज्योतिषोक्ते ५लग्ने न० । ६षड्नाडीचक्रस्थे जन्मतारयधिके अष्टादशनक्षत्रे ऋक्षशब्दे दृ०श्यम् । घञन्तः समूहे युद्धे पु०अमरः । पृष्ठस्थसैन्ये अजयः अत्युन्नतौ मेदि० ।

समुदागम पु० सम्+उद्+आ+गम–घञ् न वृद्धिः । सम्यग्ज्ञाने त्रिका० । [त्रिका० । २सम्यगाचारे च ।

समुदाचार पु० सम्+उद्+आ–चर–घञ् । १अभिप्राये

समुदित त्रि० सम्+उद्+इण्–क्त । १प्राप्तसंभूतौ पदार्थे सम+वद–कर्मणि क्त । २सम्यक्कथिते ।

समुदीरण न० सम्+उद्+ईर–क्त । सम्यक्कथने ।

समुदीरित पु० सम्+उद्+ईर–क्त । सम्यक्कथिते ।

समुद्ग पु० सम्+उद्+गम–ड । १सम्पुटके हेमच० २संश्लेषकारकदार्थे ३वृन्तेन सहिते । स्वार्थे क । तत्रैव अमरः

समुद्गम पु० सम्+उद्+गम–घञ् न वृद्धिः । १ऊर्द्ध्वगतौ २समुद्भवे च ।

समुद्गीत त्रि० सम्+उद्+गै–क्त । उच्चैर्गीते । [थिते च ।

समुद्गीर्ण त्रि० सम्+उद्+गृ–क्त । १वमिते २उत्तोलिते ३क-

समुद्दिष्ट त्रि० सम्यक् उद्दिष्टम् उद्+दिश–क्त । सम्यगुद्देशविषये पदार्थे "तत्समुद्दिष्टं कर्मेति" सांख्यप्रसारः ।

समुद्देश पु०सम्यक् उद्देशः उद्+दिश–घञ् । सम्यगभिसन्धौ । २सम्यगुद्देशे च यथा "वाक्यादौ जातिसमुद्देशे" मञ्जूषा

समुद्धत त्रि० सम्+उद्+हन–क्त । १अत्यन्तप्रगल्भे अत्यन्ताविनीते अमरः ३समुद्गीर्णे हेमच० ।

समुद्धरण न० सम्+उद्+हृ–ल्युट् । १उत्तोलने कूपादेर्जलोद्धरणे २भुक्तान्नस्य वमने ३उन्मूलने च । कर्मणि ल्युट् । ४वान्त–अन्नादौ ५उन्मूलिते च अमरः ।

समुद्धृत त्रि० सम्+उद्+हृ–क्त । १अपनीते २समुत्क्षिप्ते मेदि० ३उत्तोलिते ४उन्मूलिते च ।

समुद्धर्त्तृ त्रि० सम्+उद्+हृ–तृच् । १वमनकारिणि २उन्मूलयितरि ३उत्थापके ४हृतद्रव्यस्य पुनरादानकर्त्तरि च

समुद्भव पु० सम्+उद्+भू–अप् । समुत्पत्तौ ।

समुद्भूत त्रि० सम्+उद्+भू–क्त । समुत्पन्ने ।

समुद्यत त्रि० सम्+उद्+यम–क्त । सम्यगुद्यमयुते ।

समुद्यम त्रि० सम्+उद्+यम–घञ् न वृद्धिः । सम्यक्प्रयत्ने ।

समुद्र पु० सम्+उन्द–क्लेदने रक्, सम्+उद्+रा–क वा । १स्वनामख्याते प्रचुरजले सागरे अमरः । सह मुद्रया २मुद्रासहिते त्रि० "बभौ मरुत्वान् विकृतः समुद्रः बभौ मरुत्वान् विकृतः समुद्रः" इति भट्टिः । ३शच्यां ४शम्याञ्च स्त्री टाप् राजनि० । सागरस्य ब्रह्मणो मेढ्रात् उद्भवः "आस्याद् वाक्, सिन्धवो मेढ्रात्" भाग० ३।१२ अ० । स च सप्तविधः "लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलार्णवाः" समुद्रनामनिरुक्तिः तद्वृद्ध्यादिकारणञ्च मत्स्यपु० १२२ अ० उक्तं यथा "अपाश्चैव समुद्रेकात् समुद्र इति संज्ञितः । उदयतीन्दौ पूर्णे तु समुद्रः पूर्यते सदा । प्रक्षीयमाणे बहुले क्षीयतेऽस्तमिते च वै । आपूर्यमाणो ह्युदधिरात्मनैवापि पूर्यते । ततो वै क्षीयमाणे तु स्वात्मन्येव ह्यपां क्षयः । उद्दीप्यन्तेऽग्निसंयोगादुखास्थापो यथा स्वयम् । तथा स्वतः समुद्रोऽपि वर्द्धते शशिनोदये । अन्यूनानतिरिक्तात्वात् वर्द्धन्त्यापो ह्रसन्ति च । उदयेऽस्तमये चेन्दोः पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः । क्षयवृद्धी समुद्रस्य शशिवृद्धिक्षये तथा । दशोत्तराणि पञ्चाङ्गुलानां शतानि च । अपां वृद्धिः क्षयो दृष्टः समुद्राणान्तु पर्वसु" ।

समुद्रकफ पु० समुद्रस्य कफ इव । जलधिफेने त्रिका० ।

समुद्रकान्ता स्त्री ६त०। १पृक्कायां राजनि० । २नद्याञ्च शब्दा० समुद्रप्रियादयोनद्याम् ।

समुद्रगा स्त्री समुद्रं गच्छति गम–ड । १नद्यां हेमच० । "सर्वा नद्यः समुद्रगाः" इति पुराणम् । साक्षात् परम्परया वा सर्वासां जलधिगामित्वात् तथात्वम् । साक्षात् समुद्रगा च गङ्गादिः "सर्वा नद्यो रजोयुक्ता वर्जयित्वा समुद्रगाः" इति प्रा० त० । गङ्गाया एव चतस्रो धाराः सीतालकनन्दावङ्क्षुभद्राख्यतया ख्याताः

जम्बूद्वीपशब्दे २०४४पृ० दर्शिताः। भारतवर्षस्थाः समुद्रगाश्च "नदीं पिबन्ति विपुलामित्यादिना "यमुनाञ्च महानदीमित्यन्तेन" भा०भी०उक्ताः २०४६ पृ० दर्शिताः। क्षुद्रनदीनामपि महानद्याभिलितानां समुद्रगामित्वं यथोक्तं माघे "साम्नूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा"। [त्रिका०।

समुद्रगृह न० समुद्र इव प्रचुरजलं गृहम्। जलयन्त्रगेहे

समुद्रचुलुक पु० समुद्रः चुलुकः गण्डूषजलमितजलमिव अनायासेन पीतत्वाद्यस्य। अगस्त्ये मुनौ त्रिका०।

समुद्रनवनीत न० समुद्रस्य नवनीतमिव। समुद्रमन्थनोद्भूतसारांशे १अमृते २चन्द्रे च मेदि०।

समुद्रफल न० ओषधिभेदे "समुद्रनाम प्रथमं पश्चात् फलमुदीरयेत्। समुद्रफलमित्यादि नाम वाच्यं भिषग्वरैः। फलं समुद्रस्य कटूष्णकारि वातापहं भूतनिरोधकारि। त्रिदोषदावानलदोषहारि कफामयभ्रान्तिविरोधकारि" राजनि० तद्गुणाः उक्ताः।

समुद्रफेन पु० ६त०। समुद्रस्य फेने अमरः "समुद्रफेनश्चक्षुष्यो लेखनः शीतलश्च सः। कषायो विषपित्तघ्नः कर्णरुक्कफहृल्लघुः" भावप्र० तद्गुणा उक्ताः।

समुद्रमेखला स्त्री समुद्रः मेखलेव वेष्टनाकारत्वात् यस्याः। पृथिव्यां त्रिका०। समुद्ररशनादयोऽप्यत्र।

समुद्रयान न० यायतेऽनेन या—करणे ल्युट् ६त०। पोते समुद्रतरणसाधने नौकाभेदे वराहपु०।

समुद्रयात्रा स्त्री ६त०। समुद्रस्य तीर्थत्वेन गमने। कलौ तन्निषेधः कलिशब्दे १८०४ पृ० दृश्यम्।

समुद्ररमणा स्त्री समुद्रः रमण इव वेष्टकत्वात् यस्याः। पृथिव्यां हला०।

समुद्रलवण न० समुद्रजलजातं लवणम्। (करकच)सामुद्रे लवणे राजनि०। "सामुद्रं यत्तु लवणमक्षीवं वशिरं च तत्। सामुद्रं मधुरं पाके सतिक्तं मधुरं गुरु। नात्युष्णं दीपनं भेदि अक्षीवमविदाहि च। श्लेष्मलं वातनुत्तिक्तमरूक्षं नातिशीतलम्" भावप्र०।

समुद्रवह्नि पु० ६त०। समुद्रस्थे अग्नौ वाडवानले हला०

समुद्रवेला स्त्री ६त०। समुद्रस्य कूले।

समुद्रसुभगा स्त्री ६त०। गङ्गायां राजनि०।

समुद्रान्त न० समुद्रस्यान्तः पर्यन्तदेशः उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्य अच् समुद्रः अन्तो यस्य वा। १जातीफले शब्दच० २दुरालभायां स्त्री अमरः। ३कार्पास्यां ४पृक्कायां मेदि० ५यवासे स्त्री राजनि०। ६त०। ६समुद्रपर्य्यन्ते त्रि०।

समुद्राम्बरा स्त्री समुद्रःअम्बरमिव वेष्टनाकारत्वात् यस्याः। पृथिव्यां त्रिका०। सागराम्बरादयोऽप्यत्र।

समुद्रारु पु० समुद्रमृच्छति ऋ—कर्त्तरिकरणे वा उण्। १कुम्भीरे २सेतुबन्धे ३तिमिङ्गिलमत्स्ये मेदि०। [पदार्थे।

समुद्रि(द्री)य त्रि० समुद्र+भवार्थे घ छ वा। समुद्रभवे

समुद्वह त्रि० सम्+उद्+वह—अच्। श्रेष्ठे सम्यगुद्वहनकर्त्तरि च। [अमरः।

समुन्दन न० सम्+उन्द—ल्युट्। सम्यगार्द्रीभावे (भिजा)

समुन्न न०सम्+उन्द—क्त। १क्लिन्ने २आर्द्रे अमरः। [धरणिः

समुन्नत त्रि० सम्+उद्+नम—क्त। १अत्युच्चे २स्तम्भभेदे पु०

समुन्नति त्रि० सम्+उद्+नम—क्तिन्। १उच्चतायाम् "प्रायः पयोधरसमुन्नतिरत्र हेतुः" उद्भटः। २उत्सेधे स्फीततायां जटा०।

समुन्नद्ध त्रि० सम्+उद्+नह—क्त। १गर्विते २पण्डितम्मन्ये अमरः। ३प्रभौ अजयः। ४समुद्धते मेदि० ५उत्क्षिप्य बद्धे हेमच०। ६समुद्भूते च। भावे क्त। ७उत्तोल्यबन्धने न०। [३उत्क्षेपणे ४समुद्भावने च।

समुन्नय पु० सम्+उद्+नी—अच्। १ऊर्द्ध्वनयने २सम्यङ्नीतौ

समुपचित त्रि० सम्यक् उपचितम् उप+चि—क्त। १पुञ्जीकृते २संवर्द्धिते च। [रामाश्रमः।

समुपजोषम् अव्य० सम्+उप+जुष—अमु। अत्यन्तानन्दे

समुपेयिवस् त्रि० सम्+उप+इण—क्वसु। समीपगते।

समुपोढ त्रि० सम्+उप+वह—क्त। १सङ्गते २सञ्जाते च।

समुल्लेख पु० सम्+उद्+लिख—घञ्। पादादिना भूम्यादेः खनने।

समूढ त्रि० सम्+ऊह+वह—वा क्त। १राशीकृते २अनपप्लुते "समूढमस्य पांसुरे" इति ऋग्वेदः। ३भुग्ने ४सद्योजाते मेदि० ५दमिते ६कृतविवाहे धरणिः ७शोधिते जटा०। सह मूढेन। ८मूढसहिते त्रि०।

समूरु पु०सक्तौ सन्धिहीनत्वात् ऊरू यस्य। मृगभेदे अमरः पृषो०। समूर तत्रार्थे पुंस्त्री० हेमच० स्त्रियां ङीष्।

समूल त्रि० सह मूलेन। मूलसहिते "समूले उपपदे कषादिभ्यः णमुल् तत्प्रकृतिधातोरनुप्रयोगश्च "समूलकाषं च कष" "समूलघातं न्यवधीत्"इति च भट्टिः।

समूह पु० सम्+ऊह—घञ्। १समुदये अमरः। समूहत्वञ्च अपेक्षाबुद्धिविषयविषयत्वं त्रित्वादिपर्य्याप्तसंख्याविशेषो वा। २सम्यग् ऊहे तर्के च।

समूहनी स्त्री समुह्यतेऽनया सम्+ऊह–करणे ल्युट् ङीप्। १सम्मार्जन्यां हेमच०। भावे ल्युट्। २सम्मार्जने परिसमूहनशब्दे ४२५८ पृ० दृश्यम्। ३सम्यगूहकरणे च न०।

समूहालम्बन त्रि० समूहमालम्बते विषयतया आ+लवि–ल्यु। नानाप्रकारतानिरूपितनानाविशेष्यताशालिनि ज्ञाने। तत्र संशये नानाप्रकारतानिरूपिताया एकविशेष्यतायाः सत्त्वात् न समूहालम्बनत्वम्। धवखदिरौ द्वावित्यादौ दण्डी कुण्डी च देवदत्त इत्यादौ वाक्यजनितबोधस्यापि समूहालम्बनत्वं तत्रोभयनिरूपितयोः विशेष्यतयोर्द्वयोरेवाङ्गीकारात् द्वन्द्वात्परश्रूयमाणशब्दस्य प्रत्येकान्वयनियमेन प्रथमार्थद्वित्वस्य प्रत्येकवृत्तित्वात् तस्य समवायेनैवेति बोध्यम्। अतएव शब्दचिन्तामणौ धवखदिरपलाशांश्छिनत्तीत्यादौ प्रत्येककर्मताया एव विभिन्नक्रियायामन्वय इत्युक्तम्। अत उक्तस्थले विशेष्यताद्वयम्। धवखदिरौ द्वावित्यादावपि द्वित्वस्य समवायसम्बन्धेन धवादिवृत्तित्वात् विशेष्यताद्वयाङ्गीकारेऽपि नक्षत्यभावात्। तेनैव धवखदिरौ न द्वाविति प्रतीतिवारणसम्भवात्। घटं पटञ्च पश्यतीत्यादौ च दर्शनक्रियायां घटपटयोरन्वयसम्भवे तु न समूहालम्बनमिति भेदः इत्यादिबोध्यम्। यदि च आत्मघटयोर्नात्वमित्यादिप्रयोगसाधुत्वार्थं पर्य्याप्तिसम्बन्धेनैव द्वित्वादेर्बोधोऽङ्गीक्रियते तदा तस्य न समूहालम्बनत्वम्।

समूहिन् त्रि० समूहोऽस्त्यस्य इनि सम्+ऊह–णिनि वा। समूहावयवे प्रत्येकवस्तुनि यथा घटपटसमूहान्तर्गता घटः पटश्च समूही। २सम्यक्तर्कयुते त्रि० स्त्रियां ङीप्

समूह्य पु० सम्+ऊह–ण्यत्। १यज्ञियाग्नौ अमरः २सम्यक् तर्क्ये त्रि० ३यज्ञाग्निसंस्कारभेदे सि०कौ०।

समृद्ध त्रि० सम्यक् ऋद्धः ऋध–क्त। १अधिकसम्पत्तियुक्ते अमरः। २अतिवृद्धे च शब्दमा०।

समृद्धि स्त्री सम्यक् ऋद्धिः सम्+ऋध–क्तिन् वा। १अतिसम्पत्तौ अमरः २सम्यग्वृद्धौ च "मधुसमृद्धिसमेधित या मेधया" माघः।

समेत त्रि० सम्+आ–इण क्त। १समागते २सङ्गते च।

समेधित त्रि० सम्+एध+णिच्–क्त। संवर्द्धिते "मधुसमृद्धिसमेधितमेधयेति" माघः।

समोदक न० समम् अर्द्धभागेन तुल्यमुदकं यत्र। अम्बुसंयोगेन मथितदधिजाते १तक्रभेदे हेमच०। सह मोदकेन बहुव्री स:। २मोदकसहिते त्रिकाण्डशेषः।

सम्पत्ति स्त्री सम्+पद–क्तिन्। १अतिविभवे अमरः २अनुरूपात्मभावे यस्य यद्रूपता उचिता तस्य तथाभवने च सि०कौ० ३विभूतौ मेदि०।

सम्पद् स्त्री सम्+पद–सम्प० भावे क्विप्। १विभवे २सम्पत्तौ च अमरः। ३गुणोत्कर्षे। करणे क्विप्। ४हारभेदे पु० मेदि०। घञर्थे क। सम्पद तत्रार्थे न० शब्दमा०।

सम्पन्न त्रि० सम्+पद–क्त। १साधिते २सम्पद्युक्ते च मेदि०

सम्पराय पु० सम्+परा+इण–आधारे अच्। १युद्धे २आपदि ३उत्तरकाले च अमरः।

साम्परायिक न० सम्परायाय आपदे हितम् ठन्। १युद्धे तदर्थे ठण्। २साम्परायिकमप्यत्र अमरः। [मेदि०।

सम्पर्क पु० सम्+पृच–घञ्। १सम्बन्धे २रतौ ३मेलके च

सम्पर्किन् त्रि० सम्+पृच–घिनुण्। सम्बन्धयुक्ते।

सम्पा स्त्री सम्यक् अतर्कितं पतति पत–ड। विद्युति अमरः।

सम्पाक पु० सम्यक् पाको यस्मात् ५ब०। आरग्वधवृक्षे अमरः तद्भोजने हि भुक्तान्नादेः सम्यक्पाको भवतीति वैद्यके प्रसिद्धम्। २धृष्टे ३तर्के मेदि० ४लम्पटे ५अल्पे च त्रि० धरणिः।

सम्पात पु० सम्+पत–घञ्। १पक्षिगतिभेदे जटा० २सम्यक्पतने च। ३रेखाद्यन्तादेः सम्पतने च।

सम्पाति पु० सम्+पत–णिच्-इन्। जटायुषो ज्येष्ठभ्रातरि पक्षिभेदे रामा०। स्वार्थे क। तत्रैव। सम्पातिरिव कायति कै–क। सम्पातिक गरुडज्येष्ठतनये शब्दमा०।

सम्पुट पु० सम्+पुट–क। १कुरुवकवृक्षे अमरः। सम्यक् पुटमिव उभयपार्श्ववर्त्ति यस्य। २एकजातीयपदार्थेन भिन्नजातीयस्य उभयतो व्याप्ते त्रि० "सकारैः सम्पुटोजाप्यः" इति तन्त्रम्।

सम्पुटक पु० सम्पुटयति सम्+पुट–अच् स्वार्थे वुन्। वस्त्रादेः मञ्जूषाख्ये (पेटारा) पदार्थविशेषे अमरः।

सम्पूर्ण त्रि०सम्+पूर–क्त। १परिपूर्णे २समग्रे च "आदित्योदयवेलायाः प्राङ्मुहूर्त्तद्वयान्विता। एकादशी हि सम्पूर्णे"ति स्मृत्युक्ते ३एकादशीभेदे स्त्री ति०त०। युद्धे ४षष्टिदण्डात्मकतिथिमात्रे स्त्री तिथिशब्दे ३२६३ पृ०दृश्यम्।

सम्पृक्त त्रि० सम्+पृच–क्त। १मिश्रिते हेमच० २सम्बद्धे च

सम्प्रणयन न० सम्+प्र+णी–ल्युट्। १सम्यगवक्रत्वादेः शोधनाय संस्कारविशेषे २विधाने च। [अमरः।

सम्प्रति अव्य० सम्+प्रति+समाहारद्वन्द्वः। इदानीमित्यर्थे

सम्प्रतिपत्ति स्त्री सम्+प्रतिपद्यते क्तिन्। १वाद्युक्तार्थवि-

प्रत्यक्षीकरणे “श्रुत्वाभियोगं प्रत्यर्थी यदि तं प्रतिपद्यते। सा तु सम्प्रतिपत्तिः स्यादि”ति २स्मृत्युक्ते व्यवहारे उत्तरभेदे च “मिथ्या सम्प्रतिपत्तिश्च प्रत्यवस्कन्दनं तथा। प्राङ्न्यायश्चोत्तराः प्रोक्ताश्चत्वारः शास्त्रवेदिभिः” उत्तरशब्दे १०१८ पृ० दृश्यम्।

सम्प्रदातृ त्रि० सम्+प्र+दा–तृच्। दानकर्त्तरि स्त्रियां ङीप्।

सम्प्रदान न० सम्+प्र+दा–भावे ल्युट्। १सम्यक्प्रदाने। सम्प्रदीयतेऽस्मै ल्युट्। “कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानमिति” पाणिन्युक्ते २दानकर्मोद्देश्ये। तच्च त्रिविधम्। “अनिराकरणात् कर्त्तुस्त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितम्। प्रेरणानुमतिभ्याञ्च लभते सम्प्रदानताम्” इत्युक्तेः। तत्र विप्राय वस्त्रं ददातीत्यादौ अनिराकर्तृ सम्प्रदानम्, याचकाय धनं ददातीत्यादौ प्रेरयितृ सम्प्रदानम्, गुरवे धनं ददातीत्यादौ अनुमन्तृ सम्प्रदानम्। गौणमुख्यसाधारणे सम्प्रदाने चतुर्थी पा०। तल्लक्षणं तु शब्दश० प्र० दर्शितं यथा ‘गत्यादिभिन्ने धात्वर्थे चतुर्थ्या विग्रहस्य या। यः स्वार्थो बोधनीयस्तत्सम्प्रदानत्वमीरितम्”। “गत्यादिभिन्ने यद्व्यापारस्याप्ये यादृशार्थे विग्रहस्य चतुर्थ्या यः स्वार्थो बोधयितुं शक्यते स तद्व्यापारस्याप्यतादृशक्रियायां सम्प्रदानत्वमुच्यते। ब्राह्मणाय दानं धनस्येत्यादौ ददातेः स्वत्वजनकत्यागोऽर्थस्तन्निविष्टे च स्वत्वे ब्राह्मणादेः प्रतियोगित्वं निरूपितत्वं वा चतुर्थ्या बोध्यते इति तदेव तत्र सम्प्रदानत्वं ब्राह्मणप्रतियोगिकं ब्राह्मणनिरूपितं वा यद्वदस्ति स्वत्वं तज्जनकस्त्याग इत्येवं तत्र प्रत्ययात् धात्वर्थतावच्छेदकीभूतस्वत्वाख्यफलवत्तया धनादेर्दानकर्मत्वात्। न चैवं पशुकामनया यागकरणदशायां चैत्रः स्वात्मने पशुं ददातीत्यपि प्रयोगापत्तिस्तादृशयागस्य चैत्रीयं यत् पशुनिष्ठं स्वत्वं तज्जनकत्यागत्वादिति वाच्यं स्वत्वध्वंसजनकक्रियापर्यवसन्नस्य त्यागस्यैकदेशे स्वत्वध्वंसेऽपि द्वितीयाद्यर्थस्यान्वयेन पशुफलकयागे पशुनिष्ठस्य स्वत्वध्वंसस्य जनकत्वविरहादेव तद्वाक्यस्याप्रमाणत्वात्। ग्रामाय गत इत्यादौ विग्रहस्य चतुर्थ्या धात्वर्थे बोध्यमपि कर्मत्वं न गत्यादिभिन्ने चतुर्थ्या बोधनीयम्। संवर्ग्यितमित्यादि तदर्थो न विग्रहस्येति न तत्र प्रसङ्गः। सम्प्रदानशब्दस्तु स्वाम्यपरत्यागजन्यस्वत्वस्य प्रतियोगित्वे च शक्त इति स्वत्वप्रतियोगित्वं सम्प्रदानत्वमित्यादिको न प्रयोगः। न च दानस्य स्वत्वहेतुत्वे प्रमाणाभावः। “सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः। विभागः सम्प्रयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च” इत्यादिमन्वादिवचनैस्तस्य स्वत्वहेतुत्वप्रतिपादनादिति वाच्यं ब्राह्मणाय त्यक्तायां गवि गौरियं ब्राह्मणस्य न तु ममेत्यादिसर्वजनीनप्रतीतेरेव तत्र प्रमाणत्वात् “प्रदानं स्वाम्यकारणमिति” वचनाच्च। अतएव विदेशस्थं पात्रमुद्दिश्य त्यक्तधने स्वीकारमन्तरेणैव पात्रस्य मरणस्थले पितृदायत्वेन तद्धनं पुत्रादिभिर्विभज्य गृह्यते अन्यथा तैरिव उदासीनैरपि तद्धनस्यारण्यकुशादेरिवोपादाने यथेष्टनियोगे च प्रत्यवायो न स्यात्। नन्वेवं दानादेव स्वत्वसिद्धेर्दत्तवस्तुनि स्वीकारो व्यर्थ इति चेन्न “लब्ध्वा चाष्टगुणं फलम्” इत्यादिश्रुतेः प्रतिगृहीतद्रव्यदानस्य फलविशेषं प्रति हेतुत्वेन तादृशफलसम्पत्त्यर्थमेव प्रतिग्रहस्योपयोगात् “याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्द्विजो धनमर्जयेदित्यादि” श्रुत्या प्रागुक्तस्मृत्या च प्रतिग्रहस्यापि स्वत्वहेतुत्वबोधनाच्च स्वत्वजनकव्यापारस्यैवार्जनपदार्थत्वात्। दासाय भक्ष्यं ददाति भृतकाय वेतनं ददातीत्यादावपि स्वत्वजनकत्यागं प्रतिपादयन् ददातिर्मुख्य एव पुण्यजनकन्तु न तादृशं दानकवैधत्वात्। यत्तु स्वीकारजन्यस्य स्वत्वस्य जनकस्त्यागो दानं मनसा पात्रमुद्दिश्य धनत्यागस्तु न दानं किन्तूत्सर्गमात्रं प्रतिग्रहजन्यस्वत्वं प्रति हेतुभूतवैधत्यागस्यैव तथात्वात्, उपेक्षा तु स्वत्वध्वंसमात्रजनकस्त्यागो न तु तत्र स्वत्वजनकत्वमात्मभाव इति मैथिलैरुक्तं तन्न युक्तं लाघवेन स्वत्वजनकत्यागस्यैव ददात्यर्थत्वात्। तिलानस्मै प्रतियच्छति तुरगमस्मै विक्रीणीते इत्यादौ द्रव्यान्तरग्रहणपूर्वकं दानमेव प्रतिदानं मूल्यग्रहणपूर्वकं दानमेव च विक्रय इति तत्रापि मुख्यमेव सम्प्रदानत्वं चतुर्थ्या बोध्यते तिलादिकस्य न मूल्यं पणपुराणादेरेव शास्त्रे तथात्वोपदेशात्। अदृष्टार्थं दत्तस्यैव च स्वीकारः प्रतिग्रह इति परेण प्रीतिदत्तस्य विक्रीतस्य वा तिलतुरगादेः स्वीकारो न दोषावहः। मैत्राय रोचते मोदक इत्यत्र चतुर्थ्या धात्वर्थान्वितमाधेयत्वं धातुना च भक्ष्यत्वप्रकारकेच्छोपस्थाप्यते तिक्ता तु प्रकाशत इत्यादाविव विषयत्वलक्षणं कर्तृत्वं तथा च मैत्रनिष्ठाया भक्ष्यत्वप्रकारकेच्छाया विषयतावान्मोदक इत्याकारकस्तत्र बोधः। गुरवे गां धारयते इत्यत्र धृञा स्वत्वावस्थितिर्द्वितीयया तदन्वितं कर्तृत्वं चतुर्थ्या च तन्निरूपितस्वत्वान्वितं स्वत्वनिरूपकत्वमुपस्थाप्यते तेन गोकर्तृकाया गुरुसम्बन्धिस्वत्वस्याव-

स्थितेरनुकूलव्यापारवानित्याकारस्तत्र बोधः धृधातूत्तरणिचा व्यापारबोधनादिति कालापाः। पाणिनीयास्तु "धारेरुत्तमर्णः" इति सूत्रानुसारेण चैत्राय शतं धारयते इत्यादाविव गुरवे गां धारयते इत्यादावपि ऋणग्रहणं धारणं दत्तत्वञ्च चतुर्थ्यर्थः तथाच गुरुदत्तां गां ऋणत्वेन गृह्णातीत्याकारस्तत्र वाक्यार्थः पश्चाच्छोध्यत्वेनाङ्गीकृत्य गृहीतस्य द्रव्यस्य धारणमित्याहुः। पुत्राय राध्यति पुत्रायेक्षते इत्यादौ दैवनिरूपणं धात्वर्थस्तद्विशिष्टे च दैवे शुभाशुभत्वसम्बन्धस्यान्वयस्तेन पुत्रस्य दैवं निरूपयतीत्येवं तत्र बोधः। गुरवे गां प्रतिशृणोति आशृणोतीत्यादौ देयत्वेनाभ्युपगमः शृणोतेरर्थस्तत्र गोर्विशेष्यत्वेन तदेकदेशे च दाने गुरोरुद्देश्यत्वेनान्वयस्तेन गुरूद्देश्यकदानकर्मत्वेन गामभ्युपगच्छतीत्येवं तत्र बोधः। होत्रे प्रतिगृणातीत्यादौ हर्षानुकूलव्यापारलक्षणं प्रोत्साहनं गृणातेरर्थस्तदेकदेशे च हर्षे होत्रादेरन्वयस्तेन होतृनिष्ठहर्षानुकूलव्यापारवानित्याकारकस्तत्र बोधः। चैत्राय कुप्यति क्रुध्यतीत्यादौ धात्वर्थे उत्कटद्वेषस्तत्र विषयित्वलक्षणं सम्प्रदानत्वं चतुर्थ्या बोध्यते तेन च चैत्रविषयकोत्कटद्वेषवानित्याकारकस्तत्र बोधः। पुत्रे कोपो न युज्यते इत्यादौ कृदन्तस्य कोपपदस्यैवार्थे पुत्र इत्यस्यान्वयो न तु धात्वर्थे। पटाय यतते इत्यादावपि धात्वर्थकृतौ कृपा पटस्य विषयित्वं बोध्यते तत्रोद्देश्यत्वमेव चतुर्थ्यर्थः कथमन्यथा पटेच्छया तन्तुनिर्माणदशायां पटाय यतते इत्यादिकः प्रयोगः इत्यपि वदन्ति। मित्राय द्रुह्यतीत्यत्र द्विष्टाचरणं द्रोहस्तेन मित्रस्य द्विष्टमाचरतीत्यर्थः। शिष्यायेर्ष्यतीत्यत्र निष्टानुपेक्षणमीर्ष्या तथाच शिष्यानिष्टं नोपेक्षत इत्यर्थः। पुत्रायासूयतीत्यत्र असूया गुणद्वेषस्तेन पुत्रस्य गुणं द्वेष्टीत्याकारस्तत्र बोधः। मित्रं द्रुह्यति शिष्यमीर्ष्यति पुत्रमसूयतीत्यपि प्रयोगात् द्रुहादिकर्मणः सम्प्रदानत्वं वैकल्पिकमित्युन्नीयते। कोपपूर्वकस्य द्रोहादेर्द्रुहादिधातुवाच्यत्वे तत्कर्मणः सम्प्रदानत्वं द्रोहादिमात्रस्य तथात्वे तु कर्मत्वमेवेति पुनः कौमाराः। सोपसर्गयोस्तु क्रुधद्रुहोः कर्मणः कर्मत्वमेव न तु सम्प्रदानता अतएव शिष्यस्याभिक्रोशो मित्रस्याभिद्रोहेत्यादौ कृद्योगे कर्मणि षष्ठ्येव प्रमाणम्"।

सम्प्रदाय पु० सम्+प्र+दा–भावे घञ्। १गुरुपरम्परागते सदुपदेशे अमरः। उपचारात् २तदुपदेशयुते जने च। ईश्वरस्यैव सर्वसम्प्रदायप्रद्योतकत्वमिति "निर्माणकायमधिष्ठाय सर्वसम्प्रदायप्रद्योतक इति पातञ्जलाः" कुसुमा०। ईश्वरवादे च मथितताऽऽशङ्क्य तथैव व्यवस्थापितं यथा "ननु अशरीरात् कथं वेदघटादिशब्दव्यवहारसम्प्रदायः उच्यते सर्गादावदृष्टोपगृहीतभूतभेदाल्लीनशरीरोत्पत्त्यावच्छेदात्मसंयोगाददृष्टसहकृतप्रयत्नवदीश्वरसंयोगाद्वा सकलवेदार्थगोचरज्ञानादिविवक्षासहितात्लीनकलेवरकण्ठताल्वादिक्रियाजन्यसंयोगाद्वेदोत्पत्तिः। एवं कुलालादिशरीरावच्छेदेनादृष्टसहकृतप्रयत्नवदीश्वरसंयोगात्तद्बुद्धीच्छानुहितचेष्टोत्पत्तौ सकलघटानुकूलव्यापारो घटोत्पत्तिः। एवं प्रयोज्यप्रयोजकज्ञानाय व्यापाराभिमतशरीरावच्छेदेनापि अदृष्टसहकृतेश्वरज्ञानेच्छाप्रयत्नादेव व्यवहारः, ततस्तच्छीलो बालो व्युत्पद्यते सोऽयं भूतावेशन्यायः। यत्तु यथा लिप्यादिना मौनिश्लोकोऽनुमाय पठ्यते तथा सर्गान्तरोत्पन्नतत्त्वज्ञानवता योगार्थं सर्गादावुत्पन्नेन मन्वादिना सर्वज्ञेन, ईश्वराभिप्रायस्थवेदः साक्षात्कृत्यानूद्यते ततोऽपि सम्प्रदायः स एव कायव्यूहं कृत्वा वाग्व्यवहारं करोतीति मतं तन्न प्रतिसर्गाद्यनन्तसर्वज्ञकल्पनायां गौरवात् तेषामेव क्षित्यादिकर्तृत्वसम्भवेन ईश्वरानुमानाच्च। एतेन सर्गादौ सर्गान्तरसिद्धयोगिन एव क्षितिकर्त्तारः सन्त्विति निरस्तं सर्गादावनन्तसर्वज्ञसिद्धिश्च किं प्रमाणान्तरात् क्षित्यादिकर्तृत्वाद्वा नाद्यस्तदभावात् नान्त्यः अनादिद्व्यणुकादिकार्य्यप्रवाहस्य सकर्तृकत्वानुमानात् लाघवसहकृतादेकस्यैव सर्वज्ञस्य सिद्धेः"।

सम्प्रदायप्रवर्त्तकभेदाश्च पद्मपु० उक्ता यथा

"श्रीमन्नारायणो ब्रह्मा नारदो व्यास एव च। श्रीलमध्वः पद्मनाभो नृहरिर्माधवस्तथा। अक्षोभ्यो जयतीर्थश्च ज्ञानसिन्धुर्महानिधिः। विद्यानिधिश्च राजेन्द्रो जयधर्ममुनिस्तथा। पुरुषोत्तमो ब्रह्मण्यो व्यासतीर्थमुनिस्तथा। श्रीमल्लक्ष्मीपतिः श्रीमान् माधवेन्द्रपुरी तथा। सम्प्रदायविहीना ये मन्त्रास्ते निष्फला मताः। अतः कलौ भविष्यन्ति चत्वारः सम्प्रदायिनः। श्रीमाध्वरुद्रसनका वैष्णवाः क्षितिपावनाः" पद्मपु०। तन्त्रोक्तवैष्णवसम्प्रदाया यथा "श्रीशिव उवाच वैखानसः श्रामवेदी श्रीराधावल्लभी तथा। गोकुलेशो महेशानि! तथा वृन्दावनी भवेत्। पञ्चरात्रः पञ्चमः स्यात् षष्ठः श्रीवीरवैष्णवः। रामानन्दी हरिव्यासी निम्बार्कस्तु महेश्वरि!। ततो भागवतो देवि! दश भेदाः प्रकी-

र्त्तिताः । शिखी मुण्डी जटी चैव द्विविदण्डो क्रमेण च । एकदण्डी महेशानि ! वीरशैवस्तथैव च । अत्र पाशुपताः प्रोक्ता दशधा वैष्णवा मताः । एतेषां वासनं देवि ! शृणु यत्नेन शाम्भवि ! । वेदेषु सर्वं संध्याय यस्तिष्ठति स वैष्णवः । वैखानसादिदण्डाद्यैर्भूषितः स्मार्त्तवैष्णवः । श्रीराधावल्लभं देवि ! शृणु यत्नेन शाम्भवि ! । वैष्णवाचारनिरतो विष्णुतन्त्रैकपारगः । अनन्यचेताः शान्तात्मा विष्णुचिन्तापरायणः । श्रीराधावल्लभो देवि ! गोकुलेशं शृणु प्रिये ! । नानाभूषणसम्पन्नो नानासुगन्धिभूषितः । गवां कुलं प्रीणयिता कौलिकण्यस्वरूपधृक् । शरीरमर्थं प्राणांश्च संनिवेदतीह यः । अन्तःशाक्तिपरो देवि ! बाह्ये वैष्णवरूपधृक् । गन्धर्वाचारनिरतो लतावेष्टनतत्परः । सम्प्रदायो गोकुलेशः सर्वसिद्धिकरो भुवि । वृन्दावनाख्यं देवेशि ! शृणु यत्नेन साम्प्रतम् । विगताशः प्रसन्नात्मा विष्णुभक्तिपरायणः । कामिनीसङ्गचपलो वनक्रीड़ाविनोदधृक् । सौगन्ध्यभूषिततनुः स्त्रीध्यानैकपरायणः । विष्णुसारूप्यतत्त्वज्ञः प्रोक्तो वृन्दावनी शिवे ! । पाञ्चरात्रो महेशानि तथैव वीरवैष्णवः । पूर्वमेव महेशानि कीर्त्तितः परमेश्वरि ! । रामशक्तिरिति विख्याता सः शिवः परिकीर्त्तितः । तदानन्दी शान्तचित्तो प्रसन्नात्मा विचारधृक् । सर्वत्र समरूपा च रामानन्दी प्रकीर्त्तिता । हविग्राशी महेशानि ! यथावदत्र-धारय । पापसंहरणासक्तो विष्णुभक्तो जितेन्द्रियः । यमादिनियमैर्युक्तो भक्ताचारपरायणः । स्वोपयोगफलग्राही परकार्य्यपरायणः । हविग्राशी महेशानि ! शिवभक्तिस्वरूपधृक् । निम्बार्काख्यं सम्प्रदायं शृणु यत्नेन साम्प्रतम् । नित्यार्चनक्रमासक्तः स्वतन्त्रैकपरायणः । बाह्यपूजादिनिरतो नान्यभक्तः प्रसन्नधीः । आर्य्यपक्षान्वितः स्वच्छः स्वच्छन्दाचारतत्परः । स्वतन्त्रः स्मार्त्तविद्वेषी निम्बार्को भगवान् हरिः । अथ भागवतं देवि ! कथ्यते शृणु साम्प्रतम् । विष्णुभक्तैकनिपुणो विजितात्मा प्रसन्नधीः । स्मार्त्तगर्वान्वितो देवि ! तदन्याचारतत्परः । आर्य्यपक्षान्वितो देवि ! तथा सुरूपवेशधृक् । शैवद्वेषी तत्र सङ्गात् पुनः स्नानपरायणः । केवलविष्णुतत्त्वज्ञः प्रोक्तो भागवतः शिवे" शक्तिसङ्ग०त० ।

सम्प्रधारणा स्त्री सम्+प्र+धृ-णिच्-युच् । युक्तायुक्तत्वविवेचनार्थसमर्थने अमरः ।

सम्प्रयोग पु० सम्+प्र+युज-घञ् । १दशादिकालेषुथवा धनादिविनियोगे "विभागः सम्प्रयोगश्चे"ति स्मृतिः । २रमणे ३निधुवने ४अन्वये ५आर्थिते त्रि० अजयः ६सन्दर्भे ७कार्मणे वशीकरणादौ मेदि० ८इन्द्रियविषयसम्बन्धे च

सम्प्रयोगिन् त्रि० सम्+प्र+युज-घिनुण् । १कामुके २कलाकेलिकारके ३सम्यगलाभार्थं धनादिविनियोजके ! ३संप्रयोजके त्रि० मेदि० । [हेमच० ।

सम्प्रसन्न त्रि० । १सम्यक्प्रसन्ने २सुप्रसन्ने च सम्प्रसादशब्दे

सम्प्रसाद पु० सम्+प्र+सद-करणे-घञ् । १योगादिशास्त्रोक्ते चित्तस्य नैर्मल्यसम्पादके प्रयत्नभेदे । भावे घञ् । २सम्यक्प्रसन्नतायाम् । आधारे घञ् । ३सुषुप्तौ "तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं विजानातीति" श्रुतिः । सम्प्रशब्दे च सुषुप्तिशब्दे दृश्यम् ।

सम्प्रसाधन न० सम्+प्र+साध-णिच् करणे ल्युट् । १कटकादौ भूषणे । भावे ल्युट् । २भूषणक्रियायाम् ।

सम्प्रसारण न० सम्+प्र+सृ-णिच-ल्युट् । १सम्यग्विस्तारणे व्याकरणोक्ते यणः स्थाने जायमाने २इक्संज्ञकवर्णे च । "इक् यणः सम्प्रसारणम्" पा० ।

सम्प्रहार पु० सम्प्राह्रियतेऽत्र सम्+प्र+हृ-आधारे घञ् । १युद्धे अमरः । भावे घञ् । २सम्यक्प्रहरणे ३गमने च मेदि० ।

सम्प्राप्ति स्त्री सम्+प्र+आप-क्तिन् । १सम्यक्प्राप्तौ २वैद्यकोक्ते रोगोत्पत्तिभेदे च तल्लक्षणं भावप्र० उक्तं यथा "अथ संप्राप्तेर्लक्षणमाह "यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता । उत्पत्तिर्यामयस्यासौ सम्प्राप्तिर्जातिरागतिः" । यथा दुष्टेन दोषेण यथा कारणभेदेन दोषेण यथा चानुविसर्पता अनेकधा दोषाणां विसर्पता मूर्ध्वाधस्तिर्यगादिगतिभेदेन तथा च विसर्पता । आमयस्य या उत्पत्तिः असौ सम्प्राप्तिः । शास्त्रव्यवहाराय सम्प्राप्तेः पर्य्यायावाह जातिरागतिरिति । संप्राप्तेरौपाधिकभेदानाह "सङ्ख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः । सा भिद्यते यथात्रैव वक्ष्यन्तेऽष्टौ ज्वरा इति" । सङ्ख्यादिकालविशेषान्तेभ्यः सा संप्राप्तिर्भिद्यते भेदवती क्रियत इत्यर्थः । तत्र सङ्ख्यां विवृणोति । यथा ज्वरोऽष्टधा अतीसारः षड्विध इत्यादि विकल्पं विवृणोति । 'दोषाणां समवेतानां विकल्पोऽंशांश कल्पना' समवेतानां समुदितानां दोषाणाम् अंशांशकल्पनाहीनमध्याधिकभेदेनांशकल्पना विकल्पः । प्राधान्यं विवृणोति । "स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेत्" । व्याधेः

स्वातन्त्र्येण प्राधान्यं पारतन्त्र्येणाप्राधान्यञ्च वदेदित्यर्थः। यथा स्वतन्त्रस्य ज्वरस्य प्राधान्यं ज्वराधीनानां श्वासादीनामप्राधान्यम्। बलं विवृणोति "हेत्वादिकात्स्न्यावयवैर्बलाबलविशेषणम्"। अत्रापि व्याधेरित्यनुवर्त्तते हेत्वादीनां हेतुपूर्वरूपरूपाणाम्। कार्त्स्न्येन साकल्येन अवयवैः एकदेशेन व्याधेर्बलाबलयोर्विशेषणम्। विशेषणं बोधः। कालं विवृणोति। "नक्तं दिनर्त्तुभुक्तांशैर्व्याधिकालो यथामलम्" नक्तमव्ययं रात्रिवाचकम्। अनेनैतदुक्तं यस्मिन्नक्तादिरंशो यस्य दोषस्य प्रकोप उक्तोऽस्ति सोऽंशस्तस्य दोषजस्य व्याधेः काल इत्यर्थः। नक्तादेरंशेषु वातादिप्रकोप उक्तो वाग्भटेन "ते व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः। वयोऽहोरात्रिभुक्तानामन्तमध्यादिगाः क्रमादिति" ते वातपित्तकफाः। ऋतुषु वातादिको यथा। "वर्षासु शिशिरे वायुः, पित्तं शरदि ग्रीष्मके। वसन्ते तु कफः कुप्येदेषा प्रकृतिरार्त्तवी। संप्राप्तिर्व्याधीनां ज्ञानाय हेतुः, यथा मिथ्याहारविहारकुपितवाताद्यामाशयगमनरसदूषणकोष्ठाग्निबहिर्निरसनरूपं ज्वरोत्पत्तिप्रकारं बोधयति। तथा व्याधीनां सङ्ख्यादोषांशकल्पना प्राधान्यबलकालांश्च बोधयति।

स(म्प्रे)म्प्रैष पु० सम्+प्र+इष-घञ् वा वृद्धिः। १नियोगे २विधौ हेमच०। विधिशब्दे ४९०७ पृ० दृश्यम्।

सम्प्रोक्षण न० सम्+प्र+उक्ष-ल्युट्। जलादिसेचनेन संस्कारभेदे अभ्युक्षणशब्दे २१२पृ० दृश्यम्। [स्कारे पदार्थे।

सम्प्रोक्षित त्रि० सम्+प्र+उक्ष-क्त। जलादिसेचनेन कृतसं-

सम्फाल पु० सम्+फल-ज्वला० ण। मेषे हेमच०।

सम्फुल्ल त्रि० सम्+फुल्ल-अच्। विकसिते। सम्+फल-क्त अत उत्वम्। सम्फुलत इति लकारमध्योऽपि तत्रैव।

सम्ब सर्पणे भ्वा०प०स०सेट्। सम्बति असम्बीत् षोपदेशः साधुः

सम्ब सम्बन्धे चु०उभ०सक०सेट्। सम्बयति ते अससम्बत् त।

सम्ब न०सम्ब-अच्। १कृष्टक्षेत्रस्य प्रतिलोमकर्षणे २जले जटा०

सम्बद्ध त्रि० सम्+बन्ध-क्त। १सम्बन्धिनि। भावे क्त। २सम्यग्बन्धने न०।

सम्बन्ध पु० सम्+बन्ध-घञ्। १संयोगादौ २संसर्गे ३सन्ततौ अजयः। ४सम्यग्बन्धने ५न्यायां संसर्गभेदे च। स च सम्बन्धस्त्रिविधः "सम्बन्धस्त्रिविधः पुंसां विप्रेन्द्र! जगतीतले। विद्याजोयोनिजश्चैव प्रीतिजश्च प्रकीर्त्तितः। तेषान्तु प्रीतिजं प्रोक्तं स सम्बन्धः सुदुर्लभः" ब्रह्मवै० ब्रह्मख० १०अ०। संसर्गश्च नानाविधः "षष्ठी शेषे" पा० महाभाष्ये दर्शितस्तत्रावगन्तव्यः। न्यायमते संयोगसमवायादिरुक्तः। सम्यग् बन्धो यतः। ६दृढे त्रि० अजयः।

सम्बर न० सम्ब-अरन्। १जले अमरः अयं तालव्यादि अजयः। २बौद्धव्रतभेदे मेदि०। ३संयमे त्रि० ४सेतौ हेमच० ५दैत्यभेदे ६मृगभेदे ७मीनभेदे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष्। ८पर्वतभेदे च पु० शब्दर०। ९जैनभेदे १०जिनमतप्रसिद्धपदार्थभेदे। स च आस्रवनिरोधरूपः गुप्तिसमित्यादिः अर्हत्शब्दे ३८४पृ० तन्नोद्देशः ३८५पृ० च तल्लक्षणं दृश्यम्। संवर इत्येव अन्तस्थवमध्यः पाठः तत्रार्थे।

सम्बरारि पु० सम्बरस्य दैत्यविशेषस्य अरिः। कामदेवे अमरः

सम्बरी स्त्री सम्ब-अरन् ङीप्। १मूषिकपर्ण्याम् अमरः। २शतावर्य्याञ्च तालव्यादिरयमिति भरतः।

सम्बल न० सम्ब-कलच् सम्यक् बलं यतो वा। १जले शब्दर० २पाथेये पु० न० अमरः तालव्यादि तत्रार्थे भरतः।

स(श)म्बाकृत त्रि०स(श)म्बेन प्रतिलोमेन कृष्टं क्षेत्रं स(श)म्ब+डाच्-कृ-क्त। १अनुलोमकर्षणानन्तरं प्रतिलोमकृष्टे द्विःकृष्टे क्षेत्रादौ अमरः। भावे क्त। २प्रतिलोमकर्षणे न०

सम्बाध न० सम्यक् बाधा यत्र। १नरकवर्त्मभये शब्दमा०। सम्+बाध-भावे घञ्। २अन्योन्यसंघर्षे पु० ३सङ्कटे ४भगे मेदि०।

सम्बाधन पु० सम्+बाध-ल्यु करणे ल्युट् वा। १द्वारपाले २शूलाग्रे ३मदनद्वारे भगे च मेदि०। भावे ल्युट्। ४सम्यग्पीडने। [त्रि०।

सम्बुद्ध पु० प्रा०स०। १बुद्धावतारे त्रिका०। २सम्यग्बोधान्विते

सम्बुद्धि स्त्री सम्+बुध-क्तिन् सम्यग्बुद्धिर्यत्र वा। १सम्यग्बोधे २सम्बोधनशब्दार्थे च। [अजयः ४सम्यक्ज्ञाने च

सम्बोध पु० सम्+बुध-घञ्। १क्षेपे २बोधने मेदि०। ३नाशे

सम्बोधन न०सम्+बुध-ल्युट्। १सम्यक्ज्ञाने। बुध-णिच्-युच्। तत्रार्थे स्त्री भरतः। ल्युट्। २सम्यग्ज्ञापने "स्थितस्याभिमुखीभावमात्रं सम्बोधनं विदुः। प्राप्ताभिमुख्यः पुरुषः क्रियासु विनियुज्यते" इति व्याकरणोक्ते अन्यत्रासक्तस्याभिमुखीकरणाय अभीष्टक्रियासु विनियोगाय ज्ञापनादिरूपे ३व्यापारभेदे न० "सम्बोधनपदं यच्च तत् क्रियाया विशेषणम्। व्रजानि देवदत्तेत्यादौ निघातोऽत्र तथा सति" हरिः। समानवाक्ये एव निघातस्य (अनुदात्तस्य) विधानात्। व्रजानि देवदत्त इत्यादौ तस्य निघातः। "सम्बोधनान्तं कर्त्तोर्यीः कारकं प्रथमो वा तः। धातुसम्बन्धाधिकारविहितसम-

मस्तनञ्। तथा तस्य च भावेन षष्ठी चेत्युदितं द्वयम्। सम्बन्धस्याष्टकस्यास्य क्रियथैवाधार्य्यताम्” इत्युक्तेस्तस्य क्रियायामेवान्वयः। सम्बोधनार्थे च प्रथमा।

सम्भली स्त्री सम्यक् भलते सम्+भल–अच् गौरा० ङीष्। कुट्टिन्याम् परपुरुषेण सह अन्यस्त्रिया योजयित्र्याम् अमरः। ताम्बूल्यादि तत्रार्थे भरतः।

सम्भव पु० सम्+भू–अप्। १उत्पत्तौ २आधेयस्याधारे समावेशनयोग्यत्वरूपे व्यापारे ३उत्कटकोटिकसन्देहे गदा०। ४सङ्गते। अपादाने अप्। ५हेतौ। कर्त्तरि अच्। ६मेलके त्रि० मेदि०। ७अपाये च अजयः। पौराणिकमतसिद्धे ८बुद्धिभेदे ९तत्प्रमाणे च तदेतन्मतम् तत्त्वकौमुद्यां प्रदर्श्य “सम्भवस्तु यथा खार्य्यां द्रोणाढकप्रस्थाद्यवगमः स चानुमानमेव खारीत्वं हि द्रोणाद्यविनाभूतं प्रतीतं खार्य्यां द्रोणादिसत्त्वमवगमयतीति” अनुमानान्तर्गततया प्रमाणान्तरत्वं दूषितम्। खारीत्वं खारीपरिमाणं महापरिमाणे स्वावान्तरपरिमाणवत्ताविशेषोऽनुभवसिद्धः तथा च खारीपरिमाणं द्रोणादिपरिमाणव्यापकमिति व्यापकस्थित्या व्याप्यस्थितेरावश्यकत्वादनुमानेनैव गतार्थतेत्यर्थः। “न चतुष्ट्वमैतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यात्” गौ० सू० भाष्ये “सम्भवोनाम अविनाभाविनोऽर्थस्य सत्त्वग्रहणम्। यथा द्रोणस्य सत्त्वग्रहणात् आढकस्य सत्त्वग्रहणम् एवम् आढकस्य सत्त्वग्रहणात् प्रस्थादिसत्त्वग्रहणम्”उक्तम्। तद्वृत्तौ च“अविनाभाववृत्त्या च सम्बद्धयोः समुदायसमुदायिनोः समुदायेन इतरस्य ग्रहणं सम्भवः तच्चानुमानमेव” इत्युक्तम्।

सम्भव्य पु० सम्+भू–कर्त्तरि यत्। १कपित्थे शब्दच० २सम्भाविनि त्रि०। [३सम्भूहे ४वाणपत्रां च मेदि०।

सम्भार पु०सम्+भू–घञ्। १परिपूर्णतायां त्रिका० २सम्भूतौ

सम्भावन न०सम्+भू–णिच्–ल्युट्। १अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०७ पृ० दृश्यम्। २व्याकरणोक्ते क्रियासु योग्यताध्यवसाये २लिङर्थभेदे ३उत्कटकोटिकसंशयरूपे ४ज्ञानभेदे च गदाधरः। युच्। सम्भावनापि उक्तार्थे स्त्री

सम्भावित त्रि० सम्+भू–णिच्–क्त। सम्भवयुक्ते पदार्थे।

सम्भाषण न० सम्+भाष–ल्युट्। १सम्यक्कथने २परस्परकथने च।

सम्भिन्न त्रि० सम्+भिद–क्त। १विदलिते २भेदान्विते ३सम्यग्विकसिते च “करैरिन्दोरन्तर्मुकुलित इव सम्भिन्नमुकुलः” इति वेणीसंहारः।

सम्भूति स्त्री सम्+भू–क्तिन्। १विभवे २ईश्वरस्यैश्वर्य्यभेदे च “सम्भूतिं य उपासते” इति श्रुतिः।

सम्भूयसमुत्थान न० सम्भूय मिलित्वा सम्युत्तिष्ठन्त्यनेन सम्+उद्+स्था–करणे ल्युट्। १मिलित्वा वणिजां वाणिज्यादिकर्मकरणे २तद्विषयके विवादभेदे च तत्स्वरूपादिकं वीरमि० उक्तं यथा

“अथ सम्भूयसमुत्थानाख्यव्यवहारपदम्। तस्य स्वरूपमाह नारदः “वणिक्प्रभृतयो यत्र कर्म सम्भूय कुर्वते। तत् सम्भूयसमुत्थानं व्यवहारपदं स्मृतम्” इति। वणिक्प्रभृतय इत्यनेन ऋत्विक्नटनर्त्तककर्मकारादीनां ग्रहणम्। यद्यपि फलभूतस्य स्वर्गस्य ऋत्विग्गामित्वाभावादात्मनेपदस्यानुपपन्नत्वेन प्रभृतिशब्देन ऋत्विग्ग्रहणमनुचितम्। तथापि आत्मनेपदाऽविवक्षयेदमुक्तस्य च ऋत्विङ्मात्रे आत्मनेपदाविवक्षणे अन्यांशे च विवक्षणे वैरूप्यप्रसङ्ग इति वाच्यम्। सम्भूयकर्त्तृत्वमात्रस्य लक्षणत्वेनाव्यत्र वास्तवतत्सत्त्वेऽपि लक्षणवैयर्थ्यप्रसङ्गाभावात्। न च चिन्तामणिकृता कर्त्रभिप्राय इत्यस्य कर्त्रभिप्रायविषये कर्त्रिच्छाविषये क्रियाफल इति व्याख्यातत्वादृत्विजामपि सफलं यजमानस्य कर्म भवत्विति वेतनोपरागेणेच्छा सम्भवत्येवेत्यात्मनेपदविवक्षायामपि का क्षतिरिति वाच्यम्। कर्त्रभिप्राये कर्तृगामिनीत्यस्यैव व्याख्यानस्य महाभाष्याद्यनेकग्रन्थसम्मतत्वेनान्याहशव्याख्यानस्य महाभाष्यादिविरुद्धत्वात्। तत्र वाणिज्यादिकरणे अधिकारिणो दर्शयति बृहस्पतिः “कुलीनदक्षानलसैः प्राज्ञैर्णाणकवेदिभिः। आयव्ययज्ञैः शुचिभिः शूरैः कुर्य्यात् सह क्रियाम्” इति। क्रियां क्रतृकर्मविक्रयवाणिज्यरूपाम्। नाणकविज्ञानं वाणिज्यक्रियायामुपयुज्यते। आयव्ययज्ञानमात्रं कृषिक्रियायाम्। शिल्पिक्रियायां सङ्गीतक्रियायां च प्राज्ञत्वम्। क्रतौ कुलीनत्वप्राज्ञत्वशुचित्वानि। क्रये तु शूरत्वमात्रमुपयुज्यते। दक्षत्वानलसत्वे सर्वत्रोपयुज्येते। अतएवाशक्तादीन्निषेधयति स एव “अशक्तालसरोगार्त्तमन्दभाग्या निराश्रयाः। वाणिज्याद्याः सहैतैस्तु न कर्त्तव्या बुधैः क्रियाः” इति। निराश्रयाः मूलधनरहिताः। ये तु सम्भूय वाणिज्यादिक्रियां कुर्वन्ति ते द्रव्यानुरोधेन लाभादिभाजो भवन्तीत्याह नारदः “समोऽतिरिक्तो हीनो वा तत्रांशो यस्य यादृशः। व्ययक्षयौ तथा वृद्धिस्तस्य तथाविधा” इति। बृहस्पतिरपि

"प्रयोगं कुर्वते ये तु हेमधान्यरसादिना। समन्यूनाधिकैरंशैर्लाभस्तेषां तथाविधः। समो न्यूनोऽधिको वांशो येन क्षिप्तस्तथैव सः। व्ययं दद्यात् कर्म कुर्य्याल्लाभं गृह्णीत चैव हि" इति। यत्र पुनरस्य द्वौ भागावस्यैक इति संविद् कृता तत्र तदनुरोधेन व्ययलाभौ प्रकल्प्यावित्याह याज्ञवल्क्यः "समवायेन वणिजां लाभार्थं कर्म कुर्वताम्। लाभालाभौ यथाद्रव्यं यथा वा संविदा कृतौ" इति। सम्भूयकारिणां कर्त्तव्यमाह व्यासः "समस्तनकमत्तं वाऽवञ्चयन्तः परस्परम्। नानापण्यानुसारात्ते प्रकुर्युः क्रयविक्रयौ। स्थलोपयन्तो भाण्डानि दद्युः शुल्कञ्च तेऽध्वनि। अन्यथा द्विगुणं दाप्याः शुल्कस्थानाद्बहिःस्थिताः" इति। नारदोऽपि "भाण्डपिण्डव्ययोद्धारभारसारान्ववेक्षणम्। कुर्युस्तेऽव्यभिचारेण समये स्वे व्यवस्थिताः" इति। अथ वा सर्वानुज्ञया सर्वेषां कार्य्यमेक एव कुर्य्यात्। अतएव वृहस्पतिः "बहूनां सम्मतो यस्तु दद्यादेको धनं नरः। करणं कारयेद्वापि सर्वैरेव कृतं भवेत्" इति। करणं लेख्यादिकम्। सम्भूयकारिणाञ्चायोर्विवादे निर्णयप्रकारमाह स एव "परीक्षकाः साक्षिणश्च त एवोक्ताः परस्परम्। सन्दिग्धेऽर्थे वञ्चनाया न चेद्विद्वेषसंयुतः" इति। यदा तु विद्वेषसंयुक्तास्तदाप्याह स एव "यः कश्चिद्वञ्चकस्तेषां विज्ञातः क्रयविक्रये। शपथैः सोऽपि शोध्यः स्यात् सर्ववादेष्वयं विधिः" इति। सर्ववादेऽपि वञ्चनशङ्कितवादेऽपि। वञ्चकत्वे सिद्धे सति किं कार्य्यमित्यपेक्षिते आह याज्ञवल्क्यः "जिह्मं त्यजेयुर्निर्लाभम्" इति। जिह्मं वञ्चकं निर्लाभं कृत्वा त्यजेयुर्बहिः कुर्युरितरे सम्भूयकारिण इत्यर्थः। सम्भूयकारिष्वशक्तं प्रत्याह स एव "अशक्तोऽन्येन कारयेत्" इति। स्वांशानुरूपं कर्मेति शेषः। दैवराजकृतद्रव्यहानिविषये सर्वान् प्रत्याह वृहस्पतिः "द्रव्यहानिर्यदा तत्र दैवराजकृता भवेत्। सर्वेषामेव सा प्रोक्ता कल्पनीया यथांशतः" इति। सम्भूयकारिभिः सर्वैरिति शेषः। क्षयहानिरिति पाठे क्षयाख्यैव हानिः क्षयहानिरपचयार्थव्यतिरिक्ता हानिरित्यर्थः। प्रातिस्विकदोषेण द्रव्यनाशे स एवाह "अनिर्दिष्टो वार्य्यमाणः प्रमादाद्यस्तु नाशयेत्। तेनैव तद्भवेद्देयं सर्वेषां समवायिनाम्" इति। अनिर्दिष्टः समवाय्यननुज्ञातः। याज्ञवल्क्योऽपि "प्रतिषिद्धमनादिष्टं प्रमादाद्यच्च नाशितम्। स तद्दद्यात्"। प्लवने त्वाह स एव "विप्लवाद्रक्षिताद्दशमांशभाक्" इति। वृहस्पतिरपि "दैवराजभयाद्यस्तु स्वशक्त्या परिपालयेत्। तस्यांशं दशमं दत्त्वा गृह्णीयुस्तेंऽशतोऽपरम्" इति। तस्य तस्मै दशमंशन्ते समवायिद्रव्यमिति शेषः। प्रतिपालयेत् समाहरेत् स्वशक्त्या प्रत्याहरेदित्यर्थः। नारदोऽपि "दैवतस्करराजाग्निव्यसने समुपस्थिते। यस्तत् स्वशक्त्या रक्षेत तस्यांशो दशमः स्मृत" इति। यस्तु समवायिद्रव्यं समवायिभिः सह प्रतियाचनादिना न साधयति तस्य लाभहानिरित्याह वृहस्पतिः "समवेतैस्तु यद्दत्तं प्रार्थनीयं तथैव तत्। न याचते च यः कश्चिल्लाभात् स परिहीयते" इति। "याचनग्रहणं येन यत्कर्म स्वांशानुरूपं कर्त्तव्यं तस्याप्युपलक्षणार्थं तेन तत्कर्माकरणेऽपि लाभहानिरित्यस्मादेव वचनात् प्रतिपत्तव्यमिति" स्मृतिचन्द्रिकायाम्। सम्भूयकारिणामृत्विजां कर्त्तव्यमाह मनुः "ऋत्विजः समवेतास्तु यत्र यज्ञे निमन्त्रिताः। कुर्युर्यथार्हं तत्कर्म गृह्णीयुर्दक्षिणां तथा" इति। अत्र यज्ञशब्दो यज्ञमात्रविवक्षया प्रयुक्तो न पुनर्भूयजमानकर्त्तृकसत्रविशेषविवक्षया। सत्र यजमानानामेवाध्वर्य्यवादिकर्मकारित्वे दक्षिणार्हाणामृत्विजामभावात्। तथा कर्मानुसारेण दक्षिणां गृह्णीयुरित्यर्थः। तथा च स एव "सम्भूय स्वानि कर्माणि कुर्वद्भिरिह मानवैः। अनेन कर्मयोगेन कर्त्तव्यांशप्रकल्पना" इति। स्वानि कर्माणि याजमानव्यतिरिक्तानीति शेषः। इयं चांशकल्पना द्वादशशतं गावो दक्षिणेत्येवं क्रतुसम्बन्धित्वेन विधीयमानायां दक्षिणायामेव न ऋत्विग्विशेषोक्तेनानेन विहितायास्तद्विधायकश्रुतिविरोधापत्तेः अतएवाहतुर्मनुवृहस्पती "रथं हरेद् तथाध्वर्युर्ब्रह्माधाने च वाजिनम्। होता निविद्धरं चाश्वमुद्गाता चाप्यनः क्रये" इति। निविद्धरं निविच्छेदनल्यं वरम्। उद्गातृशब्देनोद्गातृगणमध्यस्थः सुब्रह्मण्यो गृह्यत इति मदनरत्ने। अनः शकटम्। क्रये सोमक्रये। दक्षिणांशकल्पनायाः प्रकारमाहतुः मनुवृहस्पती "सर्वेषामर्द्धिनो मुख्यास्तदर्द्धेनार्द्धिनोऽपरे। तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिनः" इति। सर्वेषां षोडशानामृत्विजां मध्ये ये मुख्या गणाख्याः होतृब्रह्माध्वर्यूद्गातारस्तेऽर्द्धिनः उक्तदक्षिणायाः किञ्चिन्न्यूनमर्द्धं ४८ गृह्णीयुः सममार्द्धग्रहणे वक्ष्यमाणविभागकल्पनाविरोधः स्यात्। अपरे द्वितीयाः

मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातृब्राह्मणाच्छंसिप्रस्तोतारस्तदर्द्धिनः ४ मुख्यभागार्द्धं नार्द्धिनोऽर्द्धग्राहिणः, तृतीयिनोऽच्छावाकाग्नीध्रोन्नेतृप्रतिहर्त्तारो मुख्यभागस्य तृतीयांश १६ भाजः। पादिनोऽन्त्याः ग्रावस्तोतृपोतृनेष्टृसुब्रह्मण्याख्या मुख्यभागस्य चतुर्थांश १२ ग्राहिण इत्यर्थः। मुख्यानां चतुर्णां मिथो विभागस्तु समः एवं द्वितीयादीनामपि स एव विभागः। तथा च गोशतं दक्षिणेति पक्षमाश्रित्य कात्यायनसूत्रम् "द्वादश द्वादश मुख्येभ्यः षट्षट् द्वितीयेभ्यश्चतस्रश्चतस्रस्तृतीयेभ्यस्तिस्रस्तिस्र इतरेभ्यः" इति। संगृहीतमेतद्बौधायनकारिकायामपि "पञ्चविंशतिधा कृत्वा गवीयां दक्षिणा क्रमात्। द्वादशैवाथ षट्कं च चतस्रस्त्र एव चेति" द्वादशाधिकगोशतरूपाया दक्षिणायाः प्रथमञ्चत्वारो भागाः कर्त्तव्याः। तत्रैको भागो होतृवर्गस्यापरो भागो ब्रह्मवर्गस्यापरोऽध्वर्युवर्गस्यापर उद्गातृवर्गस्य। पुनरेकैकस्य भागस्य पञ्चविंशतिर्भागाः कर्त्तव्याः। तेष्वाद्यानां होत्रादीनां द्वादश भागाः, द्वितीयानां षट्, तृतीयानां चत्वारस्तुर्थानां त्रय इत्यर्थः पशुबन्धादौ तु विषमविभागानभिधानात् "समं स्यादश्रुतत्वादिति" न्यायेन समत्वेनैव विभाग इति मन्तव्यम्। स्वकीयकर्मकलापांशकर्तृकृतानुसारेण भागो देय इत्याह मनुः "ऋत्विग्यदि वृतो यज्ञे स्वकर्म परिहापयेत्। तस्य कर्मानुरूपेण देयोंऽशः सह कर्तृभिः" इति। सहकर्त्तृभिः सम्भूयकारिभिरित्यर्थः। यद्वा कर्तृभिः सह देयः दक्षिणाकाले देयो यजमानेनेत्यर्थः। अथ वा कर्म परित्यक्तं सह कर्तृभिरित्यर्थः। यदा तु ऋत्विक् कर्मैकदेशं दक्षिणादानानन्तरं त्यजति तदाऽवशिष्टं तद्गणवर्त्तिनां मध्ये सन्निहितेनान्येन कारयेदित्याह स एव "दक्षिणासु च दत्तासु स्वकर्म परिहापयेत्। कृत्स्नमेव लभेतांशमन्येनैव च कारयन्" इति। कर्ममध्ये ऋत्विङ्मरणे कर्त्तव्यमाह नारदः "ऋत्विजां व्यसनेऽप्येवमन्येन कर्म निस्तरेत्। लभेत दक्षिणादानं स तस्मात् सम्प्रकल्पितम्" इति। अन्येन स्वस्वगणमध्यवर्त्तिनां मध्ये प्रत्यासन्नेन, येन केनचिदन्येन कार्य्यमाणे त्वध्वर्य्वादिसमाख्याबाधापत्तेरिति ध्येयम्। यत्तु शङ्खलिखितयोर्वचनम् "अथ चेदनुप्राप्ते सवने ऋत्विक् म्रियते तस्य सगोत्रोऽस्य शिष्यो वा तत्कार्य्यमनुपूरयेत्। अथ चेदवा-[illegible]ऽन्यमृत्विजं वृणुयात्" इति। यत्तु बृहस्मृतिवचनम्। "एवं क्रियाप्रवृत्तानां यदा कश्चिद्विपद्यते। तद्बन्धुना क्रिया कार्य्या सर्वैर्वा सहकारिभिः" इति। तदेकान्तगणरहितर्त्विक्कर्तृकदर्शपौर्णमासादियागविषयमित्यभिहितं स्मृतिचन्द्रिकायाम्। जीवत्येव तु ऋत्विजि यजमानेन ऋत्विगन्तरकरणे कस्य दक्षिणेति वीक्षायामाह शङ्खः "अथ ऋत्विजि वृते पश्चादन्यं वृणुयात्पूर्वोक्तस्यैव दक्षिणा पश्चाद्वृतः किञ्चिल्लभते" इति। यदा त्वकारणादृत्विग् याज्यं त्यजति याज्यो वा ऋत्विजं, तदा तयोर्दण्डमाह मनुः "ऋत्विजं यस्त्यजेद्याज्यो याज्यञ्चर्त्विक् त्यजेद्यदि। शक्तं कर्मण्यदुष्टञ्च तयोर्दण्डः शतं शतम्" इति। नारदोऽपि "ऋत्विक् च त्रिविधो दृष्टः पूर्वजुष्टः स्वयंकृतः। यदृच्छया च यः कुर्य्यादार्त्विज्यं प्रीतिपूर्वकम्। ऋत्विग्याज्यमदुष्टं यस्त्यजेदनपकारिणम्। अदुष्टञ्चर्त्विजं याज्यो विनेयौ तावुभावपीति"। ये कृषिसाधने स्वसमानास्तैः सह कृषिः कार्य्येत्याह बृहस्पतिः "वाह्यकर्षकबीजाद्यैः क्षेत्रोपकरणेन च। ये समानास्तु तैः सार्द्धं कृषिः कार्य्या विजानता" इति। वाह्याः लाङ्गलादिवाहकाः बलीवर्दाः। कर्षकाः कृष्यर्थं स्वीकृताः पुरुषाः आदिशब्देन कृषिसाधनानामन्येषां ग्रहणम्। सम्भूयकारिणां कृषकाणां कर्त्तव्यमाह बृहस्पतिः "पर्वते नगराभ्यासे तथा राजपथस्य च। ऊषरं मूषकव्याप्तं क्षेत्रं यत्नेन वर्जयेत्" इति। पर्वते पर्वतसमीपे कल्पतरुकृता तु विवीत इति पठित्वा विवीतशब्देन यवसाद्यर्थं रक्षितः प्रदेश इति व्याख्यातम्। नगराभ्यासे नगरसमीपे। राजपथस्य समीप इति शेषः। एतदुक्तं भवति पर्वताद्यासन्नमनासन्नमपि ऊषरं मूषकव्याप्तञ्च क्षेत्रं वर्जयेदिति। वाह्येष्वपि वर्जनीयानाह स एव "क्षुधातिवृद्धं क्षुद्रञ्च रोगिणं प्रपलायिनम्। काणं खञ्जञ्च नादद्याद्वाह्यं प्राज्ञः कृषीवलः" इति। काणः एकाक्षः खञ्जः भग्नचरणः। क्वचिदत्रैकस्यैव हानिमाह स एव "वाह्यबीजात्ययाद्यस्य क्षेत्रहानिः प्रजायते। तेनैव सा प्रदातव्या सर्वेषां कृषिजीविनामि"ति। सम्भूयकारिणामिति शेषः। वाह्यबीजग्रहणं कृषिसाधनानामुपलक्षणार्थम्। सम्भूयकारिणां शिल्पिनां स्वरूपं दर्शयंस्तेषां लाभविभागेंऽशपरिकल्पनाप्रकारमाह स एव "हिरण्यकुप्यसूत्राणां काष्ठपाषाणचर्मणाम्। संस्कर्त्ता तत्कलाभिज्ञः शिल्पी प्रोक्तो मनीषिभिः। हेमकारादयो

यत्र शिल्पं सम्भूय कुर्वते । कर्मानुरूपं निर्वेशं लभेरंस्ते यथांशतः” इति । कुप्यं हेमरूप्यव्यतिरिक्तत्रपुसीसादिकम् । हेमरूप्ये इति प्रस्तुत्य ताभ्यां यदन्यत्तु कुप्यमित्यमरसिंहेनोक्तत्वात् । निर्वेशो भृतिः । कात्यायनोऽपि “शिक्षकाभिज्ञकुशला आचार्याश्चेति शिल्पिनः । एकद्वित्रिचतुर्भागान् हरेयुस्ते यथोत्तरम्” इति । हर्म्यादिनिर्मातॄणां मध्ये मुख्यस्य भागद्वयमाह बृहस्पतिः “हर्म्यं देवगृहं वापि वाटिकोपस्कराणि च । सम्भूय कुर्वतां तेषां प्रमुखो द्व्यंशमर्हति” इति । नर्त्तकेष्वपि मुख्यस्यांशद्वयभागित्वमतिदिशन् विशेषान्तरमाह स एव “नर्त्तकानामेष एव धर्मः सद्भिरुदाहृतः । तालज्ञो लभतेऽध्यर्द्धं गायनास्तु समांशिनः” इति । अध्यर्द्धम् अर्द्धाधिकमेकमंशम् । सम्भूयकारिणाञ्चौराणां लाभभागेऽंशपरिकल्पनाप्रकारमाह कात्यायनः “परराष्ट्राद्धनं यत् स्याच्चौरैः स्वाम्याज्ञया हृतम् । राज्ञे दशांशमुद्धृत्य विभजेरन् यथाविधि । चौराणां मुख्यभूतस्तु चतुरोंऽशांस्ततो हरेत् । शूरोंऽशांस्त्रीन् समर्थो द्वौ शेषास्त्वेकैकमेव च” इति । एतद्धनं दुर्बलवैरिदेशादाहृतविषयम् प्रबलवैरिदेशादाहृते त्वाह बृहस्पतिः “स्वाम्याज्ञया तु यच्चौरैः परदेशात् समाहृतम् । राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागान् भजेयुस्ते यथांशतः । चतुरोंऽशान् भजेन्मुख्यः शूरस्त्र्यंशमवाप्नुयात् । समर्थस्तु हरेद् द्व्यंशं शेषास्त्वन्ये समांशिनः” इति । समर्थः शक्तः । एतेषां हानिरप्येवमेवेत्याह कात्यायनः “तेषां चेत् प्रसृतानाञ्च ग्रहणं समवाप्नुयात् । तन्मोक्षणार्थं यद्दत्तं वहेयुस्ते यथांशतः” इति । इयमंशपरिकल्पना ऋत्विग्भिन्नसम्भूयकारिणां समयाभावविषया सति तु समये तदनुसारेणैव । अतएव तेनैवोक्तम् “वणिजां कर्षकाणाञ्च चौराणां शिल्पिनान्तथा । अनियम्यांशकर्तॄणां सर्वेषामेष निर्णयः” इति । अनियम्य लाभहान्योः समयेन प्रतिपुरुषमंशमकृत्वेत्यर्थः” ।

सम्भृति स्त्री सम्+भृ-क्तिन् । सम्यक् पोषणे ।

सम्भेद पु० संभिद्यते संश्लिष्यतेऽत्र सम्+भिद--आधारे घञ् । १नद्योः सङ्गमस्थाने अमरः । भावे घञ् । २सङ्गमे ३सम्यग्भेदने ४स्फुटने ५मिलने मेदि० ६ऐकरूप्ये च “सम्भेदे नान्यतरवैयर्थ्यम्” इति मीमांसायां न्यायः ।

सम्भोग पु० सम्+भुज-घञ् । १सम्यग्भोगे २सुरते ३जिनशासनभेदे मेदि० ४हर्षे शब्दच० ५केलिनागरे जटा० “दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ । यत्रानुरक्तावन्योन्यं सम्भोगः स उदाहृतः” उक्तलक्षणे ६शृङ्गारस्यावस्थाभेदे सा०द० ।

सम्भ्रम पु० सम्+भ्रम--घञ् न वृद्धिः । १भयादिजनिते वेगे अमरः । २त्वरायां ३तद्धेतुके ४भये ५आदरे मेदि० । ६अतिशयभ्रमे ७दक्षे अजयः ।

सम्मति स्त्री सम्+मन-क्तिन् । १अनुमतौ २अभिलाषे च मेदि० । ३आत्मज्ञाने अजयः । [२हर्षयुक्ते त्रि०।

सम्मद पु०सम्+मद-घञर्थे क । १हर्षे अमरः । कर्त्तरि अच्

सम्मर्द पु० संमृद्यतेऽत्र सम्+मृद--आधारे घञ् । १युद्धे । भावे घञ् । २अन्योन्यसंघर्षे च ।

सम्मातुर पु० समीच्याः सत्याः मातुरपत्यम् अण् उत् रपरः वा० न वृद्धिः । सतीतनये भद्रमातुरे हेमच० ।

सम्मान पु० सम्+मन-घञ् । आदरे । [दृते च ।

सम्मानित त्रि० सम्+मन--णिच्-क्त । १कृतगौरवे २सदा-

सम्मार्जन न० सम्+मृज-ल्युट् । संशोधने रत्नमा० ।

सम्मार्जनी स्त्री संमृज्यतेऽनया सम्+मृज--करणे ल्युट् ङीप् । धूल्याद्यपसारणार्थे पदार्थे (झाँटा) अमरः । ण्वुल् । सम्मार्जक तत्रार्थे पु० शब्दर० ।

सम्मित त्रि०सम्+मा-क्त । १सदृशे २तुल्यपरिमाणे च जटा०

सम्मुख त्रि०सङ्गतं मुखं येन प्रा०ब०। अभिमुखागते त्रिका०।

सम्मुखीन त्रि० सम्मुखं पतति ख । अभिमुखे पातिनि ।

सम्मूर्च्छज न० सम्मूर्च्छात् जायते जन-ड । तृणादौ हेमच०

सम्मूर्च्छन न० सम्+मूर्च्छ-ल्युट् । १सम्यग्विस्तारे अमरः । २उन्नतौ ३मोहे च मेदि० । ४सम्यक्मूर्च्छने स्वरभेदे ।

सम्मूर्च्छनोद्भव पु० सम्मूर्च्छनादुद्भवति उद्+भू-अच् ५त० । मत्कुणे हेमच० ।

सम्मृष्ट त्रि० सम्+मृज-क्त । १कृतमार्जने अमरः । अलि-काद्यपसारणेन २शोधितेऽन्नादौ च भरतः ।

सम्मोद पु० सम्+मुद-घञ् । १हर्षे २प्रीतौ च शब्दच० ।

सम्यच् अव्य० सम्+अन्च-क्विप् सम्यादेशः । १शोभने २सङ्गते ३मनोज्ञे च मेदि० । ४सत्यवाक्ये न० भरतः ५तद्वति त्रि० भत्वे समीच इत्यादि । स्त्रियां ङीप् समीची ।

सम्राज् पु० सम्यक् राजते राज-क्विप् नानुस्वारः । कृतराजसूययज्ञे सर्वभूमीश्वरे नृपतौ अमरः ।

सय्यँम पु० सम्+यम-करणे घञ् समो वा परसवर्णोऽनुनासिको यँः पक्षे संयमः । पात०सू० परिभाषिते धारणाध्यानसमाधित्रये “त्रयमेकत्र संयमः” पात०सू० “तदेतत्त्र

धारणाध्यानसमाधित्रयस्यैकत्र संयमः एकविषयाणि त्रीणि साधनानि संयम इत्युच्यते तदस्य त्रयस्य तान्त्रिकी परिभाषा संयमः इति” भा० ।

सर न० सरति सृ–अच् । १सरोवरे शब्दच० । २जले जटा० । ३लवणे ४वाणे च हेमच० । ५दध्यग्रे दधिमस्तौ रत्नमा० । ६तज्जाते नवनीते च । भावे अच् । ७भेदने ८गमने च । कर्त्तरि अच् । ९सारके १०भेदके राजनि० ।

सरक पु०न० सृ–वुन् । १मद्यपानपात्रे भरतः २मद्यपरिवेशने ३इक्षुजमद्ये ४तत्पात्रे ५अविरलपथिकपङ्क्तौ च मेदि० ६गतिशीले त्रि० शब्दर० । [कायाम् अमरः ।

सरघा स्त्री सरं मद्यभेदं हन्ति हन–ड नि० । मधुमक्षि-

सरङ्ग पुंस्त्री० सृ–अङ्गच् । १चतुष्पाद्जन्तौ २खगे च संक्षिप्तसा० स्त्रियां ङीष् ।

सरज न० सरात् जायते जन-ड । नवनीते हारा० ।

सरजस् स्त्री सह रजसा सहस्य सः । १ऋतुमत्यां स्त्रियाम् २रजोयुक्ते त्रि० । अव्ययी० अच् समा० । सरजस ३रजःसाहित्ये अव्य० अमरः ।

सरट पुंस्त्री० सृ–अटन् । कृकलासे (काँकलास) अमरः । स्त्रियां ङीष् । देहे तत्प्ररोहणादिफलं यथा “वल्म्याः प्रपाते च फलं सरटस्य प्ररोहणे । शीर्षे राजश्रियोऽवाप्तिर्भाले चैश्वर्य्यमेव च । कर्णयोर्भूषणावाप्तिर्नेत्रयोर्बन्धुदर्शनम् । नासिकायाञ्च सौगन्ध्यं वक्त्रे मिष्टान्नभोजनम् । कण्ठे चैव श्रियोऽवाप्तिर्भुजयोर्विभवो भवेत् । धनलाभो बाहुमूले करयोर्धनसञ्चयः । स्तनमूले च सौभाग्यं हृदि सौख्यविवर्द्धनम् । पृष्ठे नित्यं महीलाभः पार्श्वयोर्बन्धुदर्शनम् । कटिद्वये वस्त्रलाभो गुह्ये स्त्र्युसमागमः । जङ्घे चार्थक्षयो नित्यं गुदे रोगभयं भवेत् । ऊर्वोश्च वाहनावाप्तिर्जानुजङ्घेऽर्थसञ्चयः । वामदक्षिणयोः पदोर्भ्रमणं नियतं भवेत् । वल्म्याः प्ररोहणे चैव पतने सरटस्य च । व्यत्यासाच्च फलं चैव तद्वदेवं प्रजायते । वल्म्याः प्ररोहणं रात्रौ सरटस्य प्रपातनम् । निधनार्थाय भवति व्याधिपीड़ाविपर्य्ययौ । पतनानन्तरं चैवारोहणं यदि जायते । पतने फलमुत्सृज्य रोहणेऽन्यत् फलं भवेत् । आरोहणाद्योर्द्ध्ववक्त्रे अधोवक्त्रे च पातनम् । भवेदिष्टफलं तस्य तत्फलं जायते ध्रुवम् । स्पृष्टमात्रेण वा सद्यः सचेलं जलमाविशेत् । पञ्चगव्यप्राशनञ्च कुर्य्यादर्कावलोकनम्” दिवाकरः

सरठ पु० सृ–अठि । १वायौ २मेघे उणादिकोषः । ३सरघायां सिद्धान्तकौमुदी । ४कृकलासे अमरटीका ।

सरटि पु० सृ–अटिन् । १वायौ २मेघे च उणादि० ।

सरटु पु० सृ–अटु । कृकलासे उणादिकोषः ।

सरण न० सृ–ल्युट् । १गमने २लोहमले हेमच० । (गन्धभादाल) ३लतायां स्त्री अमरः टाप् । ४निद्दतायां शब्दमा० ।

सरणि(णी) स्त्री सृ–अनि वा ङीप् । १पथि २पङ्क्तौ मेदि० ३प्रसारण्यां भरतः । ४निद्दतायां स्त्री शब्दमा० ।

सरण्ड पु० सृ–अण्डच् । १खगे २कामुके शब्दच० ३धूर्त्ते ४सरटे ५भूषणभेदे मेदि० सर्वत्र जातौ स्त्रियां ङीष् ।

सरण्यु सृ–अन्यु । १वायौ २मेघे ३जले शब्दर० ४वसन्ते ५अग्नौ उणादिकोषः । [न० शब्दमाला ।

सरत् त्रि० सृ–शतृ । १गन्तरि स्त्रियां ङीप् सरन्ती । २सूत्रे

सरन्नि पु० सह रत्निना । रत्निशब्दार्थे अमरटीका ।

सरपत्त्रिका स्त्री सरे जले पत्त्रमस्यस्याः ठन् । १पद्मपत्त्रे २पद्मे च शब्दच० ।

सरमा स्त्री सह रमते रम–अच् । १कुक्कुरयोषिति २देवशुन्यां ३राक्षसीभेदे विभीषणपत्न्याञ्च मेदि० । ४कश्यपर्षिकन्याभेदे“गोलाङ्गूलस्तु केसरी व्यन्यापत्यं तथैव च । अपत्यं सरमायाश्च गणो वै अमरादयः” वह्निपु० ।

सरयु पुं०सृ-अयु । १वायौ त्रिका० । ऊङ् । २अयोध्यान्तिकवाहिनदीभेदे स्त्री । तदुत्पत्तिः कालिकापु० २२अ० यथा “एवं विवाह्य विधिवत् सौवर्णे मानसाचले । तत्र यत् पतितं तोयं मानसाचलकन्दरे । तत्तोयं सप्तधा भूत्वा मानसाचलकन्दरात् । हेमाद्रेः कन्दरे सानौ सरस्याञ्च पृथक् पृथक्” इत्युपक्रमे “तेनाभूत् सरयूनाम्ना नदी पुण्यतमा शुभा” । तस्यां भवः अण् नि० । सारव तत्र भवे त्रि० अमरः ।

सरल पु० सृ-अलच् । १पीतशाले अमरः “सरलो मधुकस्तिक्तः कटुपाकरसो लघुः । स्निग्धोष्णः कर्णकण्ठाक्षिरोगरक्षोहरः स्मृतः । कफानिलस्वेददाहकासमलाक्षिव्रणापहः”भावप्र० तद्गुणोक्तिः । २धूपकाष्ठभेदे शब्दर० ३उदारे ४ऋजौ च त्रि० मेदि० ५त्रिपुटायां स्त्री अमरः

सरलद्रव पु० ६त० । सरलवृक्षनिर्य्यासे (टारपीन) अमरः ।

सरलाङ्ग पु० सरलो वृक्षोऽङ्गं साधनं यस्य । श्रीवेष्टे गन्धद्रव्ये राजनि० ।

सरस् न० सृ–असुन् । १जले ऋद्रः । २सरोवरे अमरः । गौरा० ङीष् । ३सरसीत्यप्यत्र स्त्री अमरः “सरसीं परिशीलितुं मया” नैषधम् ।

सरस न० सह रसेन जलेन आस्वादेन च सहस्य सः । १सरोवरे शब्दच० २रसान्विते ३आर्द्रे च त्रि० । "सरसां सरसां परिमुच्य तनुम्" भट्टिः । ३श्वेतनिशोतायां स्त्री रायमु० ।

सरसन्नत न० सरमिव निर्यासं सन्ततनोति सम्+प्र+तन–ड । त्रिकण्टकदले (तेकाटासिजु) शब्दच० ।

सरसिज न० सरसि जायते जन–ड अलुक् समा० । १पद्मे राजनि० "सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यम्" शकुन्तला । २सारसखगे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष् । लुकि सरोजमप्यत्र । [स्त्रियां ङीष् ।

सरसीक पुंस्त्री०सरस्यां कायति कै–क । सारसखगे शब्दर०

सरसीरुह न० सरस्यां सरोवरे रोहति रुह–क । १पद्मे २सारसखगे च पुंस्त्री० अमरः स्त्रियां ङीष् ।

सरस्वत् पु० सरांसि जलानि सन्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १सरोवरे २सागरे ३नदे ४रसिके त्रि० मेदि० ५नद्यां ६वाण्यां ७गवि ८स्त्रीरत्ने स्त्री मेदि० ङीप् । सा च ९ज्योतिष्मत्यां १०ब्राह्म्यां शब्दौ राजनि० ११देवीभेदे मेदि० १२सोमलतायां शब्दच० । १३बुद्धशक्तिभेदे त्रिका० १४दुर्गायाम् "सराः सरणशीलत्वात् गेयाख्ये सप्त कीर्त्तिताः । अति प्रापणदाने वा तेन देवी सरस्वती" देवीपु०४५अ० तन्नामनिरुक्तिः । पृषो० । १५वागधिष्ठातृदेव्याम् "आविर्बभूव तत्पश्चात् मुखतः परमात्मनः । एका देवी शुक्लवर्णा वीणापुस्तकधारिणी । वागधिष्ठातृदेवी सा कवीनामिष्टदेवता । शुद्धसत्त्वस्वरूपा च शान्तरूपा सरस्वती" ब्रह्मवै० प्र०ख० ३अ० । तत्रैव गणे० ७०अ० "वागधिष्ठात्री या देवी शास्त्रज्ञानप्रदा सदा । कृष्णकण्ठोद्भवा या च सा च देवी सरस्वती" । "बन्धुजीवञ्च द्रोणञ्च सरस्वत्यै न दापयेत्" मत्स्यसू० तत्पूजादिकं तन्त्रसा० दृश्यम् । १६सन्ध्याकाले उपास्यदेवतायां गायत्रीशब्दे २५८३ पृ० दृश्यम् । सरः ब्रह्मसरः उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्याः मतुप् मस्य वः ङीप् । १७नदीभेदे सरस्वतीनद्या तदुत्पत्तिकथा च "प्लक्षजातासि सुभागे सरसो ब्रह्मणः पुरा । जानन्ति त्वां सरिच्छ्रेष्ठे मुनयः संशितव्रताः" भा० श० ५अ० । तस्याश्च सप्तनामत्वं यथा "राजन् ! सप्त सरस्वत्यो याभिर्व्याप्तमिदं जगत् । आहूता बलवद्भिर्हि तत्र तत्र सरस्वती । सुप्रभा१ काञ्चनाक्षी२ च विशाला३ च मनोरमा४ । सरस्वती५ चौघवती६ सुरेणु७र्विमलोदका" भा०श० ३८अ० । तासां नामकारणञ्च तत्राध्याये दृश्यम् तस्या माहात्म्यं तत्रैव सारस्वतोपाख्याने दृश्यम् । [पकोषः ।

सरा स्त्री सृ–अच् । १प्रसारण्यां राजनि० २निर्झरे हिक्क०

सराव पु० सरं जलमवति अव–अण् । १जलाधारे मृण्मये पात्रभेदे(सरा)हिक्कपकोषः । सह रावेण । २सशब्दे त्रि०

सरि पुंस्त्री० सृ–इन् स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप् । निर्झरे हेमच० ।

सरिका स्त्री सरोऽस्त्यस्याः ठन् सृ–वुन् वा । हिङ्गुपत्रिकायाम् शब्दर० ।

सरित् स्त्री सृ–इति । १नद्याम् अमरः २सूत्रे शब्दमा० । "क्रियाकारकरूपत्वात् सरणाच्च सरिन्मता" देवीपु० ४५अ० निरुक्तायां ३दुर्गायाम् ।

सरित्पति पु० ६त० । समुद्रे अमरः । सरिन्नाथादयोऽप्यत्र

सरित्वत् पु०सरित् स्वामित्वेनास्त्यस्य मतुप् मस्य वः तान्तत्वेन पदत्वाभावात् न तस्य दः । समुद्रे ।

सरित्सुत पु० ६त० । गङ्गापुत्रे भीष्मे ।

सरिताम्पति पु० ६त० अलुक् समा० । १समुद्रे शब्दर० । सरितांनाथादयोऽप्यत्र ।

सरिद्वरा स्त्री सरित्सु वरा श्रेष्ठा । गङ्गायाम् हेमच० ।

सरिल न० सृ–इलच् । जले अमरटीकायां भरतः ।

सरिमन् पु० सृ–इमनि । १वायौ २गतौ च उणादि० ।

सरिषप पु० सर्षप+पृषो० । सर्षपे त्रिका० ।

सरीसृप पुंस्त्री० वक्रं सर्पति सृप–यङ् लुक्, अच् । १सर्पे अमरः । २वृश्चिकादौ । ज्योतिषोक्तेषु ३मीनवृश्चिककर्कटराशिषु "वृश्चिकराशिस्त्रिभिः सरीसृपत्वेन निर्दिष्टः" ज्यो०त० । "सृगपतिवशे तिष्ठन्त्येते विहाय सरीसृपान्" ज्यो०त० बहुवचनात् मीनकर्कटयोर्ग्रहणम्

सरु पु० सृ–उन् । खड्गादिमुष्टौ सारसुन्दरी ।

सरूप त्रि०समानं रूपमस्य समानस्य सः । तुल्यरूपे सदृशे जटा०

सरोज न० सरसि जले जायते जन–ड । १पद्मे हेमच० । २सारसखगे पुंस्त्री०स्त्रियां ङीष् । ३सरोजातमात्रे त्रि० ।

सरोजन्मन् न० सरसि जले जन्म यस्य । १पद्मे हेमच० । २सारसखगे ३तडागजातमात्रे त्रि० ।

सरोजिन् पु० सरोजं विष्णुनाभिपद्ममुत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्य इनि । चतुर्मुखे ब्रह्मणि त्रिका० ।

सरोजिनी स्त्री सरोजानां समूहः खलिनीदेशो वा इनि ङीप् । १पद्मसमूहे रत्नमा० २तद्युक्तदेशरूपायां पद्मलतायाम् ३पद्माधारदीर्घिकायाञ्च मेदि० । [स्त्रियां ङीष् ।

सरोत्सव पुंस्त्री०सरे जले उत्सवोऽस्य । सारसखगे शब्दर०

सरोरुह्(ह) सरसि रोहति रुह–क्विप् क वा । १पद्मे

हेमच०। कान्तस्तनार्थे स्तना० २बारसखगे च पुंस्त्री०।

सरोरुहासन पु० सरोरुहं पद्ममासनं यस्य। चतुर्मुखे ब्रह्मणि हेमच० तस्य विष्णुनाभिपद्मस्थितत्वात्तथात्वम्। २पद्मासनविष्टमात्रे त्रि०।

सरोवर पु० सरोभिर्जलैर्व्रियतेऽसौ वृ-अप्। तड़ागे शब्दर०। तड़ागशब्दे ३२४०पृ० दृश्यम्। [संक्षिप्तसा०।

सर्क पु० सृ-क तस्य नेत्त्वम्। १वायौ २मनसि ३प्रजापतौ च

सर्ग पु० सृज-घञ्। १स्वभावे २सृष्टौ ३निर्मोहे काव्यादेः ४परिच्छेदे "सर्गोऽयमादिर्गतः" इति नैषधम्। ५निश्चये अमरः "यदि सर्ग एष ते" इति रघुः। ६मोक्षे ७उत्साहे मेदि० ८अनुमतौ हेमच०।

सृष्टिरूपः सर्गश्च नवविधः भाग० ३।१०अ० उक्तो यथा "सर्गो नवविधस्तस्य प्राकृतो वैकृतस्तु यः। कालद्रव्यगुणैरस्य त्रिविधः प्रतिसंक्रमः। आद्यस्तु महतः सर्गो गुणवैषम्यमात्मनः। द्वितीयस्त्वहमो यत्र द्रव्यज्ञानक्रियोदयः। भूतसर्गस्तृतीयस्तु तन्मात्रो द्रव्यशक्तिमान्। चतुर्थ ऐन्द्रियः सर्गो यस्तु ज्ञानक्रियात्मकः। वैकारिको देवसर्गः पञ्चमो यन्मयं मनः। षष्ठस्तु तमसः सर्गो यस्त्वबुद्धिकृतः प्रभोः। षडिमे प्राकृताः सर्गा वैकृतानपि मे शृणु। रजोभाजो भगवतो लीलेयं हरिमेधसः। सप्तमो मुख्यसर्गस्तु षड्विधस्तस्थुषाञ्च यः। वनस्पत्योषधिलतात्वक्सारावीरुधो द्रुमाः। उत्स्रोतसस्तमःप्राया अन्तःस्पर्शा विशेषिणः। तिरश्चामष्टमः सर्गः सोऽष्टविंशद्विधो मतः। अविदो भूरितमसो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिनः। गौरजो महिषः कृष्णः शूकरो गवयो रुरुः। द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तम!। खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा। एते चैकशफाः क्षत्तः! शृणु पञ्चनखान् पशून्। श्वा शृगालो वृको व्याघ्रो मार्जारः शशशल्लकौ। सिंहः कपिर्गजः कूर्मो गोधा च मकरादयः। कङ्कगृध्रबकश्येनभासभल्लूकबर्हिणः। हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयः खगाः। अर्वाक्स्रोतास्तु नवमः क्षत्तरेकविधो नृणाम्। रजोऽधिकाः कर्मपरा दुःखे च सुखमानिनः। वैकृतास्त्रय एवैते देवसर्गाश्च सत्तम!। वैकारिकस्तु यः प्रोक्तः कौमारस्तूभयात्मकः। देवसर्गश्चाष्टविधो विबुधाः पितरोऽसुराः। गन्धर्वाप्सरसः सिद्धा यक्षरक्षांसि चारणाः। भूतप्रेतपिशाचाश्च विद्याध्राः किन्नरादयः। दशैते विदुराख्याताः सर्गास्ते विश्वसृक्कृताः"।

सर्गबन्ध पु० बन्ध-भावे घञ् सर्गैर्बन्धः ३त० "कृदभिहितोभावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति न्यायात् सर्गबन्धस्य कर्मपरता न कर्मणि घञ् तथात्वे महाकाव्यविशेषणतया क्लीवतापत्तेः। महाकाव्ये तल्लक्षणं महाकाव्यशब्देऽनुक्तत्वात् अत्र दर्श्यते सा०द० "सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः। सद्वंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः। एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा। शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते। अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसन्धयः। इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद्वा सज्जनाश्रयम्। चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वेकञ्च फलं भवेत्। आदौ नमस्क्रियाशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा। क्वचिन्निन्दा खलादीनां सताञ्च गुणकीर्त्तनम्। एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः। नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह। नानावृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते। सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत्। सन्ध्यासूर्य्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः। प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलर्त्तुवनसागराः। सम्भोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः। रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः। वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह। कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा। नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु"।

सर्ज अर्जने भ्वा०पर० सक० सेट्। सर्जति असर्जीत् सृजिवर्जने सर्जस्यापि वर्जनं तेन षोपदेशत्वाभावान्न षत्वम्। तत्र प्रमाणाभावात् षोपदेश एव न्याय्यः। [शाले शब्दच०

सर्ज पु० सृज-अच्। १शालवृक्षे अमरः। २तद्रसे (धुना) ३पीत-

सर्जक पु० सृज-ण्वुल्। १पीतशाले अमरः २शालवृक्षे जटा०

सर्जगन्धा स्त्री सर्जस्येव गन्धो यस्याः। रास्नायां रत्नमा०।

सर्जन न० सृज-ल्युट्। १सैन्यपश्चाद्भागे शब्दर० २सृष्टौ च।

सर्जनिर्य्यासक पु० सर्जस्य निर्यास इव कायति कै-क। राले (धुना) राजनि०। [रसे त्रिका०।

सर्जमणि पु० सर्जस्य शालवृक्षस्य मणिरिव। (धुना) सर्ज-

सर्जरस पु० ६त०। शालवृक्षरसे (धुना) अमरः।

सर्जि(र्जी) स्त्री सृज-इन् वा ङीप्। १नदीभेदे २तद्भूभवे सर्जिकाक्षारे (साजिमाटि) रत्नमा०।

सर्जिका स्त्री सृज-ण्वुल् टाप् अतइत्त्वम्। १सर्जिकाक्षारे "पाक्यक्षारो यवक्षारो यावशूको यवाग्रजः। सार्जिकोऽपि स्मृतः क्षारः कापोतः सुखवर्चकः। कथितः सर्जिकाभेदो विशेषज्ञैः सुवर्चिका। यवक्षारो लघुः

स्निग्धः सूक्ष्मो वह्निदीपनः । निहन्ति शूलं वातामश्लेष्मश्वासगलामयान् । पाण्डुत्वौग्र्यहणीगुल्मानाहप्लीहहृदामयान् । सर्जिकाल्पगुणा तस्माद्विशेषाद्गुल्मशूलहृत् । सुवर्चिका सर्जिकावद् बोद्धव्या गुणतो जनैः” भावप्र० । २नदीभेदे च जटा० ।

सर्जिकाक्षार स्त्री सर्जिकायाः क्षारः । स्वनामख्याते क्षारभेदे (साजिमाटि) राजनि० ।

सर्जिक्षार पु० ६त० । (साजिमाटि) सर्जिकाक्षारे राजनि० ।

सर्जु पु० सृज–उन् । वणिग्जने मेदि० ।

सर्जू स्त्री सृज-ऊ । १विद्युति मेदि० २अभिसारे शब्दर० ।

सर्ज्य पु० सर्जस्येदं यत् । १सर्जरसे रत्नमा० । सृज-ण्यत् । २सर्जनीये त्रि० ।

सर्प पु० सृप–अच् । १नागकेशरे शब्दा० । २भुजङ्गे पुंस्त्री० अमरः स्त्रियां ङीष् । ३सर्पदैवते अश्लेषानक्षत्रे ज्यो०त० “सर्पणादऽभवन् सर्पा हीनत्वादहयः स्मृताः” वह्निपु० तन्नामनिरुक्तिः । भावे घञ् । ४गमने सुश्रुतोक्तं तद्भेदादिकम् अहिशब्दे ५८१ पृ० दृश्यम् । तद्दंशने तस्य दंष्ट्रभेदेन विषादिकं च भविष्यपु० उक्तं यथा “दंष्ट्रा शुक्ला च कृष्णा च रक्ता पीता च दक्षिणा । समासेन तु वक्ष्यामि यथा वै वर्णतः स्मृताः । शुक्ला तु ब्राह्मणी ज्ञेया रक्ता तु क्षत्रिया स्मृता । वैश्या तु पीतिका ज्ञेया कृष्णा शूद्रा तु कथ्यते । अतःपरं प्रवक्ष्यामि दंष्ट्राणां विषलक्षणम् । दंष्ट्रायान्तु विषं नास्ति नित्यमेव भुजङ्गमे । दक्षिणं नेत्रमाश्रित्य विषं सर्पस्य तिष्ठति । संक्रुद्धस्यैव सर्पस्य विषं गच्छति मस्तके । मस्तकाद्धमनीं याति ततो नाडीषु तिष्ठति । नाड़ीभ्यो गच्छते दंष्ट्रे विषं तत्र प्रवर्त्तते । तत्सर्वं कथयिष्यामि यथावदनुपूर्वशः । अष्टभिः कारणैः सर्पो दशते नात्र संशयः । आक्रान्तो दशते पूर्वं द्वितीयं पूर्ववैरिणम् । तृतीयं दशते भीतश्चतुर्थं मददर्पितः । पञ्चमन्तु क्षुधाविष्टः षष्ठञ्चैव विषोल्वणः । सप्तमं पुत्ररक्षार्थम् अष्टमं कालचोदितम् । यस्तु सर्पो दशित्वा तु उदरं परिवर्त्तयेत् । बलभुग्नाकृतिर्दंष्ट्रा आक्रान्तं तं विनिर्दिशेत् । यस्य सर्पेण दष्टस्य गम्भीरं दृश्यते व्रणम् । वैरदष्टं विजानीयात् काश्यपस्य वचो यथा । एकदंष्ट्रा पदे यस्य अव्यक्तं न च कोपितम् । भीतदष्टं विजानीयात् यथोवाच प्रजापतिः । यस्य सर्पेण दष्टस्य रेखा दष्टस्य जायते । मददष्टं विजानीयात् काश्यपस्य वचो यथा । द्वे च दंष्ट्रापदे यस्य दृश्येते च महाव्रतम् । क्षुधाविष्टं विजानीयात् यथोवाच प्रजापतिः । द्वे दंष्ट्रे यस्य दृश्येते क्वचिद्रुधिरसंकुले । विषोल्वणं विजानीयाद्दंशं तं नात्र संशयः । अपत्यरक्षणार्थञ्च जानीयान्नात्र संशयः । यस्तु काकपदाकारं त्रिभिर्दन्तैर्विखण्डितम् । महानाग इति प्रोक्तः कालदष्टं विनिर्दिशेत् । द्विविधं दष्टजातेस्तु लक्षणं समुदाहृतम् । दष्टं दष्टा तु पीतञ्च दष्टोद्धृतं तथैव च । यस्तु सर्पो दशित्वा तु पिबते तु विचक्षणः । दष्टा तु पीतं विज्ञेयं काश्यपस्य वचो यथा । विषभागौ तु सर्पस्य त्रिभागस्तत्र संक्रमेत् । उदरं दर्शयेद् यस्तु उद्धृतं तं विनिर्दिशेत् । छर्दितं विषवेगेन निर्विषः पन्नगो भवेत् । असाध्यश्चापि विज्ञेयश्चतुर्दंष्ट्राभिपीड़ितः । ग्रीवाभङ्गो भवेत् किञ्चित् संदष्टो विषयोगतः । आर्द्राऽश्लेषामघायाम्यकृत्तिकासु विशेषतः । विशाखासु त्रिपूर्वासु मूलाश्वातिशताभके । सर्पदष्टा न जीवन्ति विषं पीतञ्च यैस्तथा । शून्यागारे श्मशाने च शुष्कवृक्षे तथैव च । न जीवन्ति नरा दष्टा नक्षत्रे तिथिसंयुते । इतो दंशस्ततः शुद्धोऽप्यन्तरः परिकीर्त्तितः”, भविष्यपु० “अतःपरं प्रवक्ष्यामि कालदष्टस्य लक्षणम् । “जिह्वाभङ्गो हृदिशूलं चक्षुर्भ्याञ्च न पश्यति । दंशञ्च दग्धसङ्काशं पक्वजम्बूफलोपमम् । वैवर्ण्यं चैव दन्तानां श्यामो भवति वर्णतः । सर्वाङ्गेषु शैथिल्यं पुरीषस्य च भेदनम् । भग्नस्कन्धकटिग्रीव ऊर्द्धदृष्टिरधोमुखः । दह्यते वेपते चैव स्वपते च मुहुर्मुहुः । शस्त्रेण छिद्यमानस्य रुधिरं न प्रवर्त्तते । दण्डेन ताड्यमानस्य दण्डराजी न जायते । दंशे काकपदे सुनीलसकृष्णाश्मकलाभं घनम् उच्छूनं रुधिराक्तमैकमहत्वं लक्ष्याधिरोधो भवेत् । हिक्काश्वासगलग्रहश्च सुमहान् वा दुस्त्यजा दृश्यते संस्थानं प्रवदन्ति शास्त्रनिपुणास्तं कालदष्टं विदुः । दंशे यस्य च शोथः प्रचलितवलितं मण्डलं वा सुनीलं प्रस्वेदो गात्रभेदः स्रवति च रुधिरं नासिकानासयोश्च जल्पेत । दन्तोष्ठाभ्यां वियोगो भ्रमति च हृदयं चक्षुरोधश्च तीव्रो हिक्कानासेष दंशस्त्वविपुलनयो विद्धि तं कालदष्टम् । दन्तैर्दन्तान् स्पृशति बहुशो दृष्टिरायामछिन्ना स्थूलो दंष्ट्रः स्रवति रुधिरं कोकरं चक्षुरेकम् । प्रत्यादिष्टः श्वसिति सततं सानुनासञ्च भाषेत् यद् यद् ब्रूते सकलमदितं कालदष्टं तमाहुः । वेपते वेदनातस्तु स्तम्भनेतच्च जायते । ग्रीवाभङ्गस्य लालाभिः

कालदष्टं विनिर्दिशेत् । दर्पणे सलिले वापि आत्मच्छायां न पश्यति । चन्द्ररश्मिं तथा दीप्तं तेजोहीनं दिवाकरम् । वेपते वेदनार्त्तस्तु रक्तनेत्रश्च जायते । स याति निधनं जन्तुः कालदष्टं विनिर्दिशेत् । अष्टम्याञ्च नवम्याञ्च कृष्णपक्षे चतुर्द्दशीम् । नागपञ्चमीदष्टानां जीवितस्य च संशयः । आर्द्राश्लेषामघायाञ्च कृत्तिकासु विशेषतः । विशाखासु त्रिपूर्व्वासु मूलास्वातिशतात्मके । सर्पदष्टा न जीवन्ति विषं पीतञ्च यैस्तथा । शून्यागारे श्मशाने च शुष्कवृक्षे तथैव च । न जीवन्ति नरा दष्टा नक्षत्रे तिथिसंयुते । अष्टोत्तरं मर्म्मशतं प्राणिनां समुदाहृतम् । तेषां मध्ये तु मर्म्माणि दश द्वे चापि कीर्त्तिते । शङ्खे नेत्रे भ्रुवोर्मध्ये वस्तिव्यां वृषणान्तरे । कक्षे स्कन्धे हृदमध्ये तालुके चिवुके गुदे । एषु द्वादशकर्म्मसु दष्टः शस्त्रेण वा हतः । न जीवन्ति नरा लोके कालदष्टान् विनिर्दिशेत्" । दूतो वा दण्डहस्तो भवति च युगलं पाशहस्तस्तथा वा रक्तं वस्त्रञ्च कृष्णम् ध्वज शिरसि गतम् चैकवस्त्रश्च दूतः । तैलाभ्यक्तश्च तद्वत् चारितगशिखुतो मुक्तकेशश्च याति, यः कुर्य्यात् घोरशब्दं करचरणयुगैः पापकालस्य दूतः । नागोदयं प्रवक्ष्यामि ईशानेन तु भाषितम् । ब्रह्मणा तु पुरा सृष्टा अष्टा नागास्तथैव च । अनन्तं भास्करं विद्यात् सोमं विद्यात्तु वासुकिम् । तक्षकं भूमिपुत्रन्तु कर्कोटञ्च बुधं विदुः । पद्मं बृहस्पतिं विद्यान्महापद्मञ्च भार्गवम् । कुलिकः शङ्खपालश्च द्वावेतौ तु शनैश्चरः । पूर्व्वपादः शङ्खपालो द्वितीयः कुलिकोऽस्य च । नेत्रभागे वसौ द्वौ दिनरात्रौ तथैव च । शुक्रयोश्च मध्याह्ने उदये तु चराहुतम् । प्रायः प्राग्दृसे भागे दिवासन्ध्याविह्वोच्यते । यत्राश्च भुञ्जते राजन् ! पश्य ह्रस्वं भ्रजत्यधः । अधो गत्वा भवेत् सर्पो निर्व्विषो नात्र संशयः" भविष्यपु० "आषाढे तथा ज्यैष्ठे प्रमाद्यन्ति भुजङ्गमाः । ततो नागो नागिनी च मैथुनं संप्रपद्यते । चतुरो वार्षिकान् मासान् नागी गर्भसधारयत् । ततः कार्त्तिकमासे तु अण्डकानि प्रसूयते । अण्डकानान्तु विज्ञेयं द्वे शते द्वे च विंशती । तान्येव भक्षयेत् सा तु नागेकं छायया त्यजेत् । सुवर्णाकेवर्णनिभात् पुमान् संजायतेऽण्डकात् । तानेव खादते सर्पो अघोरानपि विंशतिम् । अर्कोदकवर्णाभात् दीर्घराजीवसन्निभात् । तस्मादुत्पाद्यते स्त्री वै अण्डकाद् ब्राह्मणसत्तम ! । शिरीषपुष्पवर्णाभादण्डकात्त्वानपुंसकम् । ततो भिनत्ति चाण्डानि नखाग्रेण तु गौतम ! । ततस्ते प्रीतिसम्बन्धात् लेहं वहन्ति बालकाः । ततोऽसौ सप्तरात्रेण कृष्णो भवति वत्सतः । आयुःप्रमाणं सर्पाणां शतं विंशोत्तरं स्मृतम् । मृत्युश्चाष्टविधो ज्ञेयः शृणुष्वात्र यथाक्रमम् । मयूरात् मानुषाच्चापि चकोराद्गोखुरात्तथा । बिडालान्नकुलाच्चैव वराहाद्वृश्चिकात्तथा । एतेभ्यो यदि मुच्येत जीवेद्विंशोत्तरं शतम् । सप्ताहे तु ततः पूर्व्वं दंष्ट्राणान्तु विरोहणम् । विषस्यागमनं तत्र विकम्पश्च पुनः पुनः । एवं ज्ञात्वा तु तत्त्वेन विषकर्म्म समारभेत् । एकविंशतिरात्रेण विषं दंष्ट्रासु जायते । नागी पार्श्वसमावर्त्ती बालवर्गस्तु त्यज्यते । पञ्चविंशतिरात्रस्तु सद्यः प्राणहरा भवेत् । षण्मासाभ्यन्तरात्तस्तु कञ्चुकं वै प्रमुञ्चति । पादानाञ्चापि विज्ञेया द्वे शते द्वे च विंशती । गोलोमसदृशाः पादाः प्रविशन्ति व्रजन्ति च । सन्धीनां चास्य विज्ञेये द्वे शते विंशती तथा । पांशुल्यश्चापि विज्ञेया द्वे शते विंशतिस्तथा । अकालजाता ये सर्पा निर्व्विषास्ते प्रकीर्त्तिताः । पञ्चसप्ततिवर्षाणि आयुरेषां प्रकीर्त्तितम् । रक्तपीतशुक्लदन्ता आलीढा अन्धवेगिनः । एते अल्पायुषो ज्ञेया अल्पाहाराश्च भीरवः । एकस्यास्य भवेद्वक्त्रं द्वे जिह्वे च प्रकीर्त्तिते । दंष्ट्राश्चतस्रो विज्ञेया प्रजापतिवचो यथा । प्रथमा ब्रह्मदैवत्या द्वितीया विष्णुदैवता । तृतीया रुद्रदैवत्या चतुर्थी यमदैवता । क्षीणा प्रमाणतः सा तु वामनेत्रसमाश्रिता । नास्त्यं मन्त्राः प्रयोक्तव्या नौषधं नैव भेषजम् । वैद्यः पराङ्मुखो याति मृत्युं कालो विवेकनात् । चिकित्सा न बुधैः कार्य्या तदन्तं तस्य जीवितम् । मकरीं कालिकीं विद्यात् करालीञ्च हिमालिकीम् । कालरात्री भवेत् सौम्या चतुरो यमदूतिका । मकरीं शस्त्रकं विद्यात् कराली वातपाद्विका । ढक्काकृतिः कालरात्री यास्या कूर्माकृतिः स्मृता । मकरी वातजा ज्ञेया कराली पैत्तिकी स्मृता । कफात्मिका कालरात्री यमदूती त्रिदोषिका । शुक्ला तु मकरी ज्ञेया कराली रक्तसन्निभा । कालरात्री भवेत् पीता कृष्णा च यमदूतिका" भविष्यपु० । कश्यप उवाच "सविषा दंष्ट्रयोर्मध्ये यमदूती तु चेद्भवेत् । न चिकित्सा बुधैः कार्य्या तं गतायुं विनिर्दिशेत् । प्रहरार्द्धं दिवारात्रौ एकैकं भुञ्जते स्वहिः । एकञ्च समानञ्च द्वितीयं षोडशं

तथा। नागोदये च दष्टो हतो विद्धो विदारितः। कालदष्टं विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा। यन्त्रादिः पतते बिन्दुर्बालाग्रसलिलोद्धृतः। तन्मात्रं स्रवते दंष्ट्राविषं सर्पस्य दारुणम्। ज्वालायते तु संपूर्णं देहे संक्रमते विषम्। यावत् संक्रामयेद्बाहुं कुञ्चितं वा प्रसारयेत्। क्षणेन क्षणमात्रेण विषं गच्छति मस्तके। एधते विषवेगस्तु वातगोऽथ सहस्रशः। वर्द्धते रक्तमासाद्य ततो वाते शिखी यथा। तैलबिन्दुर्जलं प्राप्य यथा वेगेन वर्द्धते। शिखण्डी आश्रयं प्राप्य मारुतेन समीरितः। ततस्त्वागतं प्राप्य त्वगाख्यानं विचेष्टितम्। त्वचात्तु द्विगुणं विद्याच्छोणितेषु चतुर्गुणम्। पित्ते तु त्रिगुणं याति श्लेष्मे वै षोडशं भवेत्। वायौ त्रिंशद्गुणञ्चैव मज्ज्ञि षष्टिगुणं तथा। प्राणे चैकार्णवीभूते सर्वस्रोतो निरोधयेत्। स्रोतसां रुध्यमानेन याति साध्यमसाध्यताम्। ततोऽसौ म्रियते जन्तुर्निश्वासोच्छ्वासवर्जितः। निष्क्रान्ते तु ततो जीवे मृते पञ्चत्वमागते। तानि भूतानि गच्छन्ति यस्य यस्य यथालयम्। पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च। एतेषामेव संघातः शरीरमभिधीयते। पृथिवी पृथिवीं याति आपस्तोयेषु लीयते। तेजो गच्छति चादित्यं मारुतो मारुतं व्रजेत्। आकाशञ्चैव आकाशे सह तेनैव गच्छति। स्वस्थानं ते प्रपद्यन्ते परस्परनियोजिताः। न जीवेदागतः कश्चिदिह जन्मनि सुव्रत!। विषार्त्तं न उपेक्षेत त्वरितं तु चिकित्सयेत्। एकमपि विषं लोके द्वितीयञ्चोपपद्यते। यथा चलविषञ्चैव स्थावरन्तु तथैव च। प्रथमे विषवेगे तु रोमहर्षः प्रजायते। द्वितीये विषवेगे तु स्वेदो गात्रेषु जायते। तृतीये विषवेगे तु कम्पो गात्रेषु जायते। चतुर्थे विषवेगे तु श्रोत्रान्तरनिरोधकृत्। पञ्चमे विषवेगे तु हिक्का गात्रेषु जायते। षष्ठे तु विषवेगे तु ग्रीवाभङ्गश्च जायते। सप्तमे विषवेगे तु प्राणेभ्यो विप्रमुच्यते। सप्तधातुगता ह्येते वैनतेयेन भाषिताः। त्वगाख्याने विषप्राप्ते तस्य रूपाणि मे शृणु। चक्षूंषि तिमिरायन्ते यतन्ते च मुहुर्मुहुः। एतानि यस्य चिह्नानि तस्य त्वग्गतं विषम्। तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम्। अर्कमूलमपामार्गं प्रियङ्गुं तगरं तथा। एतदालोड्य दातव्यं ततः सम्पद्यते सुखम् ततस्त्वस्मिन् कृते विप्र! न निवर्त्तेत चेद्विषम्। त्वचःस्थानं ततो भित्त्वा रक्तस्थानं प्रधावति। विषे च रक्तसंप्राप्ते तस्य रूपाणि मे शृणु। दह्यते मुह्यते चैव शीतलं बहु मन्यते। एतानि यस्य रूपाणि तस्य रक्तं गतं विषम्। तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम्। उशीरं चन्दनं कुष्ठमुत्पलं तगरं तथा। कङ्काकालस्य मूलानि सिन्धुवारनगस्य च। हिङ्गुञ्च मरिचञ्चैव पूर्ववेगे तु दापयेत्। बृहती दर्विकाली च इन्द्रवारुणिमूलकम्। सर्पगन्धा घृतं चैव द्वितीये परिकीर्त्तितम्। सिन्धुवारं तथा हिङ्गु तृतीये कारयेद्बुधः। नस्यं पानञ्च कुर्वीत अञ्जनं लेपनं तथा। एतेनैवोपचारेण ततः सम्पद्यते सुखम्। रक्तस्थानं ततो गत्वा पित्तस्थानं प्रधावति। पित्तस्थानगते विप्र! विषे रूपाणि मे शृणु। उत्तिष्ठते निपतते दह्यते मुह्यते तथा। गात्रतः पीतता स्याद्वै दिशः पश्यति पीतिकाः। भवत्यस्य भवेन्मूर्च्छा न चात्मानं विजानते। विषक्रियां तस्य कुर्यात् यथा सम्पद्यते सुखम्। पिप्पलं मधुकं चैव मधुखण्डघृतं तथा। मधुसारसमायुक्त आतिमर्करवालुकाम्। इन्द्रवारुणिमूलञ्च गवां मूत्रेण पेषयेत्। नस्यं तस्य प्रयुञ्जीत पानलेपनमञ्जनम्। एतेनैवोपचारेण ततः सम्पद्यते सुखम्। पित्तस्थानमतिक्रम्य श्लेष्मस्थानञ्च गच्छति। श्लेष्मस्थाने ततः प्राप्ते तस्य रूपाणि मे शृणु। गात्राणि तस्य बध्यन्ते निश्वासञ्च न जायते। लाला च स्रवते तस्य कण्ठो घुरघुरायते। एतानि यस्य रूपाणि श्लेष्मस्थानगतं विषम्। तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम्। त्रिकटुकं कोशातकी लोध्रञ्च मधुसारकम्। एतेषां समभागानि गवां मूत्रेण पेषयेत्। नस्यं पानञ्च कुर्वीत अञ्जनं लेपनं तथा। एतेनैवोपचारेण ततः सम्पद्यते सुखम्। श्लेष्मस्थानमतिक्रम्य वायुस्थानञ्च गच्छति। तत्र रूपाणि वक्ष्यामि वायुस्थानगते विषे। आध्मायते च जठरं वाक्यांश्च न पश्यति। ईदृशं कुरुते रूपं दृष्टिभङ्गश्च जायते। एतानि यस्य रूपाणि तस्य वायुगतं विषम्। तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम्। शोणमूलं प्रियालञ्च रक्ता च गजपिप्पली। हिङ्गुञ्च पिष्ट्वा गुडिकाः कुर्य्याद्दद्यात् तस्याञ्जनलेपादीन्। एषोऽगदः सर्वविषाणि हन्यात् स्वयम्भुवा देववरेण सृष्टः। अञ्जनञ्चैव नस्यञ्च क्षिप्रं दद्याद्विषान्विते। वायुस्थानं ततो मुक्त्वा मज्जस्थानं प्रधावति। विषे मज्जगते विप्र! तस्य रूपाणि मे शृणु। दृष्टिश्च हीयते तस्य अङ्गभङ्गानि कुर्वति। एतानि यस्य रूपाणि तस्य मज्जगतं

विषम् । तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् । घृतं मधु शर्कराञ्च उशीरं चन्दनं तथा । एतदालोड्य दातव्यं पानं तस्य च सुव्रत ! । ततः प्रणश्यते दुःखं ततः सम्पद्यते सुखम् । अथ तस्मिन् कृते योगे विषं तस्य निवर्त्तते । मज्जास्थानं ततो गत्वा मर्म्मस्थानं प्रधावति । विषे च मर्म्मसंप्राप्ते शृणु रूपं यथा भवेत् । निश्चेष्टः पतते भूमौ कर्णाभ्यां बधिरो भवेत् । वारिणा सिच्यमानस्य रोमहर्षो न जायते । दण्डेन हन्यमानस्य दण्डराजी न जायते । शस्त्रेण छिद्यमानस्य रुधिरं न प्रवर्त्तते । केशेषु लुच्यमानेषु नैव क्लेशप्रवेदने । यस्य कर्णौ च पार्श्वौ च हनूपादौ च सन्धयः । शिथिलानि भवन्तीह स गतासुरिति श्रुतिः । एतानि यस्य रूपाणि विपरीतानि गौतम ! । मृतन्तु तं विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा । वैद्यास्तस्य न पश्यन्ति ये पश्यन्ति कुशिक्षिताः । विचक्षणास्तु पश्यन्ति मन्त्रौषधिसमन्विताः । तस्यागदं प्रवक्ष्यामि स्वयं रुद्रेण भाषितम् । मयूरपित्तं मार्ज्जारपित्तं नकुलपित्तकम् । मत्स्यमहिषपित्तञ्च धानालीमूलमेव च । कुङ्कुमं भार्गवं कुष्ठं काश्मरी च त्वचं तथा । उत्पलस्य च किञ्जल्कं पद्मस्य कुमुदस्य च । एतानि समभागानि गोमूत्रेण च पेषयेत् । एषोऽगदो यस्य हस्ते दष्टेन म्रियते न वै । कालाहिनापि दष्टोऽपि क्षिप्रं भवति निर्व्विषः । क्षिप्रमेव प्रदातव्यं मृतसञ्जीवनौषधम् । अञ्जनञ्चैव नस्यञ्च क्षिप्रं दद्यात् विचक्षणः ।” भविष्यपु० । कश्यप उवाच “अतःपरं प्रवक्ष्यामि नागानां रूपलक्षणम् । सर्पदष्टस्य च तथा समासाद्द्विजपुङ्गव ! । अथ सर्पेण दष्टस्य ऊर्द्ध्वा दृष्टिः प्रजायते । सर्प्या दष्टस्य च तथा अधोदृष्टिः प्रजायते । नपुंसकेन दष्टस्य वक्रदृष्टिः प्रजायते । कृष्णा दष्टस्य वा साध्या दृष्टिर्द्विजवरोत्तम ! । कुमारेणापि दष्टस्य दक्षिणा एव जायते । गुर्व्विण्या चाथ दष्टस्य तथा स्वेदश्च जायते । रोमाञ्चः स्यात् सूतिकया वेपथुश्चापि जायते । पन्नगी प्रभवेद्रात्रौ दिवा सर्पो विषाधिकः । नपुंसकस्तु सन्ध्यायां कश्यपेन तु भाषितम् । अन्धकारे तु दष्टानामुदके गहने वने । सुप्तस्य वै प्रमत्तस्य पदे सर्पो न दृश्यते । दष्टरूपाण्यजानन् वै कथं वैद्यश्चिकित्सति । चतुर्व्विधास्तु संप्रोक्ताः पन्नगास्तु महात्मना । दर्व्वीकरा मण्डलिनो राजिला व्यन्तरास्तथा । दर्व्वीकरा वातविषा मण्डलाः पैत्तिकाः स्मृताः । श्लेष्मका राजिला ज्ञेया व्यन्तराः सान्निपातिकाः । रक्तं परीक्षयेद्गाढं सर्पाणान्तु पृथक् पृथक् । कृष्णं दर्व्वीकराणान्तु जायते वातलक्षणम् । रक्तं घनञ्च बहुशः शोणितं सम्प्रसिच्यते । पिच्छिलं राजिले स्यात्तं तद्वद्व्यन्तरके तथा । ज्ञेयाः सर्पास्तु चत्वारः पञ्चमो नोपलभ्यते । ब्राह्मणः क्षत्त्रियो वैश्यः शूद्रश्चैव चतुर्थकः । ब्राह्मणे मधुरं दद्यात् तिक्तं दद्यात्तथोत्तरे । वैश्ये कटुफलं दद्यात् शूद्रे त्रिफलमेव वा । ब्राह्मणेन तु दष्टस्य दाहो गात्रेषु जायते । मूर्च्छा च प्रबला स्याद्वै न ज्ञानमभिजायते । मन्त्राभवर्णं मुखञ्च स्यान्मन्यास्तम्भश्च जायते । तस्य कुर्य्यात् प्रतीकारं येन सम्पद्यते सुखम् । अश्वगन्धामपामार्गं सिन्धुवारं सुराह्वयम् । एतत् सर्पिःसमायुक्तं पानं तस्य दापयेत् । एतेनैवोपचारेण सुखी भवति मानवः । क्षत्त्रियेण तु दष्टस्य कम्पो गात्रेषु जायते । मूर्च्छा मोहस्तथा स्याद्वै न ज्ञानमभिजायते । जायते वेदना तस्य ऊर्द्ध्वञ्चैव निरीक्षते । तस्य कुर्य्यात् प्रतीकारं येन सम्पद्यते सुखम् । अर्कमूलमपामार्गं प्रियङ्गुमथ वारुणीम् । एतत् सर्पिःसमायुक्तं पानं तस्य प्रदापयेत् । एतेनैवोपचारेण सुखी भवति मानवः । वैश्येनापि हि दष्टस्य शृणु रूपाणि यानि तु । श्लेष्मप्रकोपो लाला च नवोद्दहति वेदना । मूर्च्छा च प्रबला यस्य आत्मानं नाभिनन्दति । तस्य कुर्य्यात् प्रतीकारं येन सम्पद्यते सुखम् । अश्वगन्धां च गोमूत्रं [illegible] सगुग्गुलुम् । शिरीषार्कपलाशञ्च श्वेतां च गिरिकर्णिकाम् । गोमूत्रेण समायुक्तं पानं तस्य च दापयेत् । एष वैश्येन दष्टानामगदः परिकीर्त्तितः । शूद्रेणापि हि दष्टस्य शृणु तत्त्वेन गौतम ! । कुप्यते वेपते चैव ज्वरः शीतश्च जायते । अङ्गानि चुलुचुलायन्ते शूद्रदष्टस्य लक्षणम् । तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् । पद्मञ्च लोध्रकञ्चैव क्षौद्रं पद्मस्य केशरम् । मधु मधूकसारञ्च श्वेता च गिरिकर्णिका । एतानि समभागानि पेषयेत् शीतवारिणा । पानं लेपाञ्जनं नस्यं सुखी भवति मानवः । पूर्व्वाह्णे चरते विप्रो मध्याह्ने क्षत्त्रियश्चरेत् । अपराह्णे चरेद्वैश्यः शूद्रः सन्ध्याचरो भवेत् । आहारश्चास्य पुष्पाणि ब्राह्मणानां विदुर्बुधाः । मूषिकाः क्षत्त्रियाणाञ्च आहारो द्विजसत्तम ! । वैश्या मण्डूकभक्ष्याश्च शूद्राः सर्व्वाशिनस्तथा । अग्रतो दशते विप्रः क्षत्त्रियो दक्षिणेन तु । वामपार्श्वे

सदा वैश्यः पश्चाद्वै शूद्र आदशेत्। मदकाले तु संप्राप्ते पीड्यमाना महाविषाः। अवेलायां दशन्ति वै मैथुनार्त्ता भुजङ्गमाः। पुष्पगन्धाः स्मृता विप्राः क्षत्रियाश्चन्दनावहाः। वैश्याश्च घृतगन्धा वै शूद्राः मत्स्यस्य गन्धिनः। वासं तेषां प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः। नदीकूपतड़ागेषु गिरिप्रस्रवणेषु च। आरामेषु पवित्रेषु शुचिष्वायतनेषु च। वसन्ति ब्राह्मणाः सर्पा ग्रामद्वारे चतुष्पथे। क्षत्रियो वसते नित्यं तोरणेषु पुरेषु च। गोशालास्वश्वशालासु पल्वलेषु तटेषु च। गोष्ठेषु पथि हर्म्येषु विप्र! वैश्या वसन्ति च। अविविक्तेषु स्थानेषु निर्झरेषु वनेषु च। शून्यागारे श्मशाने च शूद्रा विप्र! वसन्ति च। श्वेताश्च कपिलाश्चैव ये सर्पास्त्वनलप्रभाः। सनाभिनः सात्त्विका ये ब्राह्मणास्ते बुधैः स्मृताः। रक्तवर्णास्तु वर्णाभाः प्रवालमणिसन्निभाः। सूर्यप्रभास्तथा विप्र! क्षत्रियास्ते भुजङ्गमाः। नानाविचित्रराजीभिः रतवीवर्णसन्निभाः। बाणपुष्पसुवर्णाभा वैश्यास्ते च भुजङ्गमाः। काकोदरनिभाः केचित् ये च अञ्जनसन्निभाः। काकवर्णा धूम्रवर्णास्ते शूद्राः परिकीर्त्तिताः। यस्य सर्पेण दष्टस्य दंशमङ्गुलमन्तरम्। बालदष्टं विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा। यस्य सर्पेण दष्टस्य दंशं द्व्यङ्गुलमन्तरम्। यौवनस्थेन दष्टस्य एतद्भवति लक्षणम्। यस्य सर्पेण दष्टस्य सार्द्धद्व्यङ्गुलमन्तरम्। वृद्धदष्टं विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा” भविष्यपु०। “स्थानान्यादौ प्रवक्ष्यामि नद्यां दष्टो न जीवति। चितावल्मीकशैलादौ कूपे च विवरे तरोः। दंशे रेखात्रयं यस्य प्रच्छन्नं स न जीवति। षष्ठ्याञ्च कर्कटे मेषे मूलाश्लेषामघादिषु। कक्षाश्रोणिगले सन्धौ शङ्खकर्णोदरादिषु। दण्डी शस्त्रधरो भिक्षुर्नग्नादिः कालदूतकः। वस्तौ बाहौ च ग्रीवायां पृष्ठे च न हि जीवति। पूर्वं दिनपतिर्भुङ्क्ते ह्यर्द्धयामन्ततो परे। शेषाः ग्रहाः प्रतिदिनं षट्संख्यापरिवर्त्तनैः। नागभोगक्रमो ज्ञेयो रात्रौ बाणविवर्त्तनैः। शेषोऽर्कः फणिपश्चन्द्रस्तक्षको भौम ईरितः। कर्कोटोज्ञो गुरुः पद्मो महापद्मश्च भार्गवः। शङ्खः शनैश्चरो राहुः कुलिकश्चाह्वयो ग्रहाः। रात्रौ दिवा सुरगुरोर्भोगे स्यादमरान्तकः। पङ्क्तोः कालो दिवा राहुः कुलिकेन सह स्थितः। यामार्द्धसन्धिसंस्थः स वेलां कालयतीश्वरेत्। बाणद्विषड्वह्निवाजियुगभूरेकभागतः। दिवा षड्वेदनेत्रादिपञ्चत्रिवसुद्व्यांशकैः। पादाङ्गुष्ठे पादपृष्ठे गुल्फे जानुनि लिङ्गके। नाभौ हृदि स्तनतटे कण्ठे नासापुटे दृशे। कर्णयोश्च भ्रुवोः शङ्खे मस्तके प्रतिपत्क्रमात्। तिष्ठेच्चन्द्रस्य जीवेन पुंसो दक्षिणभागके। कान्यस्य वामभागे तु स्त्रिया वायुवहक्रमात्। समवस्थक्षतो मोहो निवर्त्तेत च मर्दनात्” गारुड़े १९अ०। “आषाढ़ादित्रिमासैः स्यात् गर्भो मासचतुष्टये। अण्डकानां शते द्वे च चत्वारिंशत् प्रसूयते। सर्पा ग्रसन्ति सूतौ तान् विना स्त्रीं, पुंनपुंसकान्। उन्मीलतेऽक्षि सप्ताहात् कृष्णो मासाद्भवेदहिः। द्वादशाहात् सुबोधः स्याद्दन्ताः स्युः सूर्यदर्शनात्। द्वात्रिंशद्दिनविंशत्या चतस्रस्तेषु दंष्ट्रिकाः। कराली मकरी कालरात्री च यमदूतिका। एतास्ताः सविषा दंष्ट्रा वामदक्षिणपार्श्वगाः। षण्मासान्मुञ्चते कृत्तिं जीवेत् षष्टिसमाद्वयम्। नागाः सूर्यादिवारेशाः सप्त उक्ता दिवानिशि। तेषां षट् प्रतिवारेषु कुलिकः सर्वसन्धिषु। शङ्खेन वा महाब्जेन सह तस्योदयोऽथ वा। द्वयोश्चैव नाड़िकयोरन्तरं कुलिकोदयः। दुष्टः स कालः सर्वत्र सर्पदंशे विनिर्दिशेत्। कृत्तिका भरणी स्वातिर्मूलं पूर्वत्रयाश्विनी। विशाखार्द्रा मघाश्लेषा चित्रा श्रवणरोहिणी। हस्ता मन्दकुजौ वारौ पञ्चमी चाष्टमी तिथिः। षष्ठी रिक्ता शिवा निन्द्या पञ्चमी च चतुर्दशी। सन्ध्याचतुष्टयं दुष्टं दग्धयोगाश्च राशयः। एकद्विबहवो दंशा दष्टविद्धञ्च खण्डितम्। अदंशमवगुप्तं स्याद्दंशमेवं चतुर्विधम्। त्रयो द्व्येकक्षता दंशा वेदना रुधिरं त्र्यणाम्। नक्तं द्व्येकाङ्घ्रिकूर्म्माभा दंशाश्च यमचोदिताः। दाहो पिपीलिकास्पर्शी कण्ठशोषरुजान्वितः। सतोदो ग्रन्थितो दंशः सविषो न्यस्तनिर्विषः। देवालये शून्यगृहे वल्मीकोद्यानकोटरे। रथ्या सन्ध्या श्मशाने च शुष्कवृक्षे सिन्धुसङ्गमे। द्वीपे चतुष्पथे सौधे गृहेऽब्जे पर्वताग्रतः। बिलद्वारे जीर्णकूपे जीर्णवेश्मनि कुड्यके। शिग्रुश्लेष्मातकाक्षेषु जम्बूडुम्बरकेषु च। वटे च जीर्णप्राकारे खास्यहृत्कक्षजत्रुणि। तालौ शङ्खे गले मूर्ध्नि चिबुके नाभिपादयोः। दंशोऽशुभः” अग्निपु०। सुश्रुते तद्दंशलक्षणभेदादिर्दर्शितो यथा

“तत्र सर्वेषां सर्पाणां सामान्यत एव दष्टलक्षणं वक्ष्यामः। किं कारणं विषं हि निशितनिस्त्रिंशाशनिहुतवहदेश्यकारि मुहूर्त्तमप्युपेक्षितमातुरमतिपातयति। न चाव-

काशोऽस्ति वाक्समूहमनुसृतम्। प्रत्येकमपि दष्टलक्षणेऽभिहिते सर्व्वत्र त्रैविध्यं भवति। तस्मात्त्रैविध्यमेव वक्ष्यामः। एतद्ध्यातुरहितमसम्मोहकरञ्च। अपि चात्रैव सर्व्वसर्पव्यञ्जनावबोधः।

तत्र दर्व्वीकरविषेण त्वङ्नयननखदशनमूत्रपुरीषदंशकृष्णत्वं रौक्ष्यं शिरसो गौरवं सन्धिवेदनाकटीपृष्ठग्रीवादौर्ब्बल्यं जृम्भणं वेपथुः स्वरावसादो घुर्घुरको जड़ता शुष्कोद्गारः कासश्वासौ हिक्का वायोरूर्द्ध्वगमनं शूलोद्वेष्टनं तृष्णा लालास्रावः फेनागमनं स्रोतोऽवरोधस्तास्ताश्च वातवेदना भवन्ति।

मण्डलिविषेण त्वगादीनां पीतत्वं शीताभिलाषः परिधूपनं दाहस्तृष्णा मदो मूर्च्छा ज्वरः शोणितागमनमूर्द्ध्वमधश्च मांसानामवशातनं श्वयथुर्दंशकोथः पीतरूपदर्शनमाशुकोपस्तास्ताश्च पित्तवेदना भवन्ति।

राजिमद्विषेण शुक्लत्वं त्वगादीनां शीतज्वरो रोमहर्षः स्तब्धत्वं गात्राणामादंशशोफः सान्द्रकफप्रसेकश्छर्द्दिरभीक्ष्णमक्ष्णोः कण्डूः कण्ठे श्वयथुर्घुर्घुरक उच्छ्वासनिरोधस्तमःप्रवेशस्तास्ताश्च कफवेदना भवन्ति।

पुरुषाभिदष्ट ऊर्द्ध्वं प्रेक्षतेऽधस्तात् स्त्रिया सिराश्चोत्तिष्ठन्ति ललाटे। नपुंसकाभिदष्टस्तिर्य्यक्प्रेक्षी भवति। गर्भिण्या पाण्डुमुखो ध्मातश्च। सूतिकया शूलार्त्तो रुधिरं मेहत्युपजिह्विका चास्य भवति। ग्रासार्थिनान्नं काङ्क्षति। वृद्धेन मन्दा वेगाश्च। बालेनाशु मृदवश्च। निर्व्विषेणाविषलिङ्गम्। अन्धाहिकेनान्धत्वमित्येके। ग्रसनादजगरः शरीरप्राणहरो न विषात्। तत्र सद्यःप्राणहराहिदष्टः पतति शस्त्राशनिहत इव भूमौ स्रस्ताङ्गः स्वपिति।

तत्र सर्व्वेषां सर्पाणां विषस्य सप्त वेगा भवन्ति तत्र दर्व्वीकराणां प्रथमे वेगे विषं शोणितं दूषयति तत् प्रदुष्टं कृष्णतामुपैति तेन कार्ष्ण्यं पिपीलिकापरिसर्पणमिव चाङ्गे भवति। द्वितीये मांसं दूषयति तेनात्यर्थं कृष्णता शोफो ग्रन्थयश्चाङ्गे भवन्ति। तृतीये मेदो दूषयति तेन दंशक्लेदः शिरोगौरवं स्वेदश्चक्षुर्ग्रहणञ्च। चतुर्थे कोष्ठमनुप्रविश्य कफप्रधानान् दोषान् दूषयति। तेन तन्द्राप्रसेकसन्धिविश्लेषा भवन्ति। पञ्चमेऽस्थीन्यनुप्रविशति प्राणमग्निञ्च दूषयति तेन पर्व्वभेदो हिक्का दाहश्च भवति। षष्ठे मज्जानमनुप्रविशति ग्रहणीञ्चात्यर्थं दूषयति तेन गात्राणां गौरवमतीसारो हृत्पीड़ा मूर्च्छा च भवति। सप्तमे शुक्रमनुप्रविशति व्यानञ्चात्यर्थं कोपयति कफञ्च सूक्ष्मस्रोतोभ्यः प्रच्यावयति तेन श्लेष्मवर्त्तिप्रादुर्भावः कटीपृष्ठभङ्गः सर्व्वचेष्टाविघातो लालास्वेदयोरतिप्रवृत्तिरुच्छ्वासनिरोधश्च भवति।

तत्र मण्डलिनां प्रथमे वेगे विषं शोणितं दूषयति तत्तत्प्रदुष्टं पीततामुपैति तत्र परिदाहः पीतावभासता चाङ्गानां भवति। द्वितीये मांसं दूषयति तेनात्यर्थं पीतता परिदाहो दंशे श्वयथुश्च भवति। तृतीये मेदो दूषयति तेन पूर्व्ववच्चक्षुर्ग्रहणं तृष्णा दंशे क्लेदः स्वेदश्च। चतुर्थे कोष्ठमनुप्रविश्य ज्वरमापादयति पञ्चमे परिदाहं सर्व्वगात्रेषु करोति। षष्ठसप्तमयोः पूर्व्ववत्।

राजिमतां प्रथमे वेगे विषं शोणितं दूषयति तत्प्रदुष्टं पाण्डुतामुपैति तेन रोमहर्षः शुक्लावभासश्च पुरुषो भवति। द्वितीये मांसं दूषयति तेन पाण्डुतात्यर्थं जाड्यं शिरःशोफश्च भवति। तृतीये मेदो दूषयति तेन चक्षुर्ग्रहणं स्वेदो घ्राणाक्षिस्रावश्च भवति। चतुर्थे कोष्ठमनुप्रविश्य मन्यास्तम्भं शिरोगौरवं चापादयति। पञ्चमे वाक्सङ्गं शीतज्वरञ्च करोति षष्ठसप्तमयोः पूर्व्ववदिति।

भवन्ति चात्र। धात्वन्तरेषु याः सप्त कलाः संपरिकीर्त्तिताः। तास्वेकैकामतिक्रम्य वेगं प्रकुरुते विषम्। येनान्तरेण तु कलां कालकल्पं भिनत्ति हि। समीरणेनोह्यमानं तत्तु वेगान्तरं स्मृतम्। शूनाङ्गः प्रथमे वेगे पशुर्ध्यायति दुःखितः। लालास्रावो द्वितीये तु कृष्णाङ्गः पीड्यते हृदि। तृतीये च शिरोदुःखं कण्ठग्रीवञ्च भज्यते। चतुर्थे वेपते मूढः खादन् दन्तान् जहात्यसून्। केचिद्वेगत्रयं प्राहुरन्त्येष्वेतेषु तद्विदः। ध्यायति प्रथमे वेगे पक्षी मुह्यत्यतः परम्। द्वितीये विह्वलः प्रोक्तस्तृतीये मृत्युमृच्छति। केचिदेकं विहङ्गेषु विषवेगमुशन्ति हि। मार्ज्जारनकुलादीनां विषं नातिप्रवर्त्तते"। "अथातः सर्पदष्टचिकित्सितकल्पं व्याख्यास्यामः। सर्व्वैरेवादितः सर्पैः शाखादष्टस्य देहिनः। दंशस्योपरि बध्नीयादरिष्टा(तागा)श्चतुरङ्गुले। प्लोतचर्म्मान्तवल्कानां मृदुनाऽन्यतमेन च। न गच्छति विषं देहमरिष्टाभिर्निवारितम्। दहेद्दंशमथोत्कृत्य यत्र बन्धो न जायते। आचूषणच्छेददाहाः सर्व्वत्रैव तु पूजिताः। प्रतिपूर्य्य मुखं वस्त्रैर्हितमाचूषणं भवेत्। स दष्टव्योऽथ वा सर्पो लोष्टो वापि हि तत्क्षणम्। अथ मण्डलिना दष्टं न कथञ्चन दाहयेत्। स पित्तविषबाहुल्याद्दंशो दाहाद्विसर्पति। अरिष्टामपि

मन्त्रैश्च बलीयान्मन्त्रकोविदः। सा तु रज्ज्वादिभिर्बद्धा विषप्रतिकरी मता। देवब्रह्मर्षिभिः प्रोक्ता मन्त्राः सत्यतपोमयाः। भवन्ति नान्यथा क्षिप्रं विषं हन्युः सुदुस्तरम्। विषं तेजोमयैर्मन्त्रैः सत्यब्रह्मतपोमयैः। यथा निवार्य्यते क्षिप्रं प्रयुक्तैर्न तथौषधैः। मन्त्राणां ग्रहणं कार्य्यं स्त्रीमांसमधुवर्जिना। मिताहारेण शुचिना कुशास्तरणशायिना। गन्धमाल्योपहारैश्च बलिभिश्चापि देवताः। पूजयेन्मन्त्रसिद्ध्यर्थं जपहोमैश्च यत्नतः। मन्त्रास्तु विधिना प्रोक्ता हीना वा स्वरवर्णतः। यस्मान्न सिद्धिमायान्ति तस्माद् योज्योऽगदक्रमः। समन्ततः शिरादंशाद्गरिष्ठेषु कुशलो भिषक्। शाखाग्रे वा ललाटे वा व्यध्यास्ता विसृते विषे। रक्ते निर्ह्रियमाणे तु कृत्स्नं निर्ह्रियते विषम्। तस्माद्विस्रावयेद्रक्तं सा ह्यस्य परमा क्रिया"।

सर्पकङ्काली स्त्री० सर्पस्येव कङ्कालमङ्कविशेषो यस्याः गौरा० ङीष्। सर्पविषघातिन्यां लतायां शब्दच०।

सर्पगन्धा स्त्री सर्पं तद्विषं गन्धयति हिनस्ति गन्ध-अण्। विषहारिण्यां लतायां जटा०। [नकुलीकन्दे रत्नमा०।

सर्पघातिनी स्त्री सर्पं तद्विषं हन्ति हन-णिनि। सर्पविष-

सर्पतृण पुंस्त्री० सर्पस्तृणमिवानायासच्छेद्यो यस्य। नकुले हेमच०।

सर्पदंष्ट्र पु० सर्पस्य दंष्ट्रेव पुष्पमस्य। १नागदन्तीवृक्षे शब्दच०। सर्पस्य दंष्ट्रेव स्पर्शने दुःखदत्वात्। २वृश्चिकालीलतायां स्त्री (बिछाति) रत्नमा०। [क्षुद्रा राजनि०।

सर्पदंष्ट्रिका स्त्री सर्पदंष्ट्राऽऽकारेऽस्त्यस्याः ठन्। अजशृङ्-

सर्पदण्डी स्त्री सर्पं तद्विषं दण्डयति दण्ड-अण्। गोरक्षीवृक्षे राजनि०। [ङीप्। नागदन्तीवृक्षे राजनि०।

सर्पदन्ती स्त्री सर्पस्य दन्त इव पुष्पमस्त्यस्याः अच् गौरा०

सर्पनामा स्त्री सर्पस्य नामान्त वाचकशब्दे। सर्पकङ्कालीभेदे शब्दच०।

सर्पदमनी स्त्री सर्पान् दमयति अनया दम-णिच्-करणे ल्युट् ङीप्। वन्ध्याकर्कोट्यां राजनि०। [राजनि०।

सर्पपुष्पी स्त्री सर्पः सर्पदन्त इव पुष्पमस्याः। नागदन्त्यां

सर्पफणिज पु० सर्पस्य फणे जायते जन-ड। सर्पफणजातमणौ शब्दमा०।

सर्पभुज् पु० सर्पं भुङ्क्ते भुज-क्विप्। १मयूरे हेमच०। २सर्पभक्षके गरुडादौ च। [अमरः।

सर्पराज पु० सर्पाणां राजा टच् समा०। वासुकौ नागभेदे

सर्पलता स्त्री सर्प इव लता। नागवल्ल्यां ताम्बूल्यां राजनि०

सर्पसत्र न० सर्पेण होम्यद्रव्येण तन्नाशनार्थं वा सत्रम्। जनमेजयानुष्ठिते महाभारतप्रसिद्धे सर्पनाशनार्थे यज्ञभेदे भा०आ० ५१अ०५८अ० तत्कथा दृश्या।

सर्पसहा स्त्री सर्पं सहते सह-अच्। सर्पकङ्कालीलतायां राजनि०। [च।

सर्पहन् पु० सर्पं हन्ति हन-क्विप्। १नकुले हेमच० २गरुडे

सर्पाक्षी स्त्री सर्पस्येवाक्षि पुष्पं यस्याः षच् समा०। १गन्धनाकुल्याम् राजनि०। [२माहिषकन्दभेदे च राजनि०।

सर्पाख्य पु० सर्पस्याख्याऽऽख्या यस्य। १नागकेशरे रत्नमा०।

सर्पाङ्गी स्त्री सर्पस्येवाङ्गं यस्याः ङीष्। १सर्पकङ्कालीलतायां रत्नमा०। २सिंहल्यां राजनि०।

सर्पादनी स्त्री सर्पं सर्पविषमत्त्यऽनया अद-ल्युट् ङीप्। नाकुल्यां राजनि०। [पञ्चतयोऽप्यत्र।

सर्पाराति पु० ६त०। १गरुडे हेमच० २नकुले च सर्पारि-

सर्पावास न० सर्पाणामावासो यत्र। १चन्दनवृक्षे राजनि०। ६त०। २सर्पाणामावासे पु०।

सर्पाशन पुंस्त्री० सर्पमश्नाति अश-ल्युट्। १मयूरे हला०। स्त्रियां ङीप्। २गरुडे पु०।

सर्पिस् न० सृप-इसि। घृते अमरः।

सर्पिणी स्त्री सृप-णिनि ङीप्। १सर्पयोषिति शब्दर०। २क्षुपभेदे राजनि०। ३गमनकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

सर्पेष्ट न० सर्पाणां भुजगानामिष्टम्। चन्दने रत्नमा०।

सर्पेष्ट न० सर्पाणामिष्टम्। चन्दने जटा० २सर्पाभीष्टे त्रि०।

सर्व सर्पणे भ्वा०पर०सक० सेट्। सर्वति असर्वीत् अणोपदेशत्वान्न णत्वमित्येके णोपदेश एव न्याय्यः।

सर्व पु० सृ-व तस्य नेत्त्वम्। १शिवे २विष्णौ च विष्णुस०। "असतश्च सतश्चैव सर्वस्य प्रभवाप्ययौ। सर्वस्य सर्वदा ज्ञानात् सर्वमेतं प्रचक्षते" विष्णु पु० तन्नामनिरुक्तिः। तथा च सर्वं कृत्स्नत्वेन व्याप्ततयाऽस्त्यस्य अच्। ३सत्त्वे ४सकले च त्रि० अमरः। अस्य सर्वनाम्नः सर्वनामसंज्ञा तत्कार्य्यं च। सर्वशब्दार्थस्तु स्वार्थान्वयितावच्छेदकधर्मव्यापकतादृशधर्मावच्छिन्नान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नव्याप्यधर्मावच्छिन्नः" गा०श०। "व्यापकत्वावच्छिन्नः दिनकरी। यथा सर्वे घटा रूपवन्त इत्यादौ सर्वपदार्थः। "बुद्धिविषयत्वावच्छिन्नसमूहत्वम्" इति शाब्दिका वदन्ति। [२सर्वतोदिरि त्रि०।

सर्वसहा स्त्री सर्वं सहते सह-अच् मुम् च। १पृथिव्याम् अमरः

सर्वकर्तृ पु॰ सर्वं करोति कृ-तृच्। १चतुर्मुखे ब्रह्मणि शब्दर॰। २परमेश्वरे च।

सर्वकर्मीण त्रि॰ सर्वकर्मभ्योऽलं ख। सर्वकरणसमर्थे पदार्थे "संग्रामे सर्वकर्मीणावि"ति भट्टिः। [नटे शब्दर॰।

सर्वकेशिन् पु॰ अभिनेयानां सर्वेषामिव केशोऽस्त्यस्य इनि।

सर्वक्षार पु॰ सर्वः क्षारमयः। (सावान) ख्याते पदार्थे राजनि॰

सर्वग न॰ सर्वं गच्छति गम-ड। १जले २शिवे ३परमेश्वरे पु॰ मेदि॰। ४वायौ ५आत्मनि च पु॰ शब्दमा॰। ६सर्वगामिनि त्रि॰। ७प्रियङ्गुवृक्षे स्त्री शब्दच॰ टाप्।

सर्वगन्ध न॰ सर्वे गन्धा अत्र। "चातुर्जातककर्पूरकक्कोलागुरुकुङ्कुमम्। लवङ्गसहितञ्चैव सर्वगन्धं प्रकीर्त्तितम्" भावप्र॰ उक्ते १गन्धद्रव्यसमूहभेदे। सर्वान् गन्धयति हिनस्ति संहारकाले गन्धत्यच् सर्वगन्धा उत्पाद्यतया सन्त्यस्य वा। २परमेश्वरे सर्वनाशकत्वात् सर्वगन्धहेतुत्वाद्वाऽस्य तथात्वम्।

सर्वग्रन्थि पु॰ सर्वत्र ग्रन्थिरिवास्य। १पिप्पलीमूले राजनि॰।

सर्वङ्कष पु॰ सर्वं कषति कष-खच् मुम् च। १पापे २सर्वातिरेकिणि त्रि॰। [शि॰कौ॰।

सर्वजनीन त्रि॰ सर्वजनेषु विदितः ख। सर्वत्र विख्याते

सर्वज्ञ पु॰ सर्वं जानाति ज्ञा-क। १शिवे २बुद्धे अमरः। ३परमेश्वरे च "यः सर्वज्ञः सर्वविद्" श्रुतिः। ४सर्वज्ञानकर्त्तरि त्रि॰। ५दुर्गायां स्त्री "सर्वज्ञा सर्ववेत्तृत्वात्" देवीपु॰ ४८अ॰।

सर्वतःशुभा स्त्री सर्वतः शुभं यस्याः। प्रियङ्गुवृक्षे शब्दच॰।

सर्वतस् अव्य॰ सर्व+तसिल्। समन्तत इत्यर्थे अमरः।

सर्वतिक्ता स्त्री सर्वतः तिक्ता। काकमाच्यां राजनि॰।

सर्वतोभद्र पु॰न॰ सर्वतो भद्राणि सुखानि यस्य। १चतुर्द्वारयुक्ते १गृहभेदे प्रतिष्ठादौ पूज्यदेवतानां २मण्डलभेदे सर्वतोभद्रमण्डलशब्दे दृश्यम्। ज्योतिषोक्ते ३शुभाशुभज्ञानार्थे चक्रभेदे चक्रशब्दे २८१५ पृ॰ दृश्यम्। अलङ्कारोक्ते बन्धभेदात्मके ४चित्रकाव्ये च। अलङ्कारशब्दे ४०७ पृ॰ दृश्यम् सर्वतो भद्रमस्मात्। ५निम्बवृक्षे पु॰ अमरः। ६गाम्भार्य्यां ७नटयोषिति च स्त्री मेदि॰।

सर्वतोभद्रचक्र न॰ सर्वतो भद्रं यत्र तादृशं चक्रम्। ज्योतिषोक्ते शुभाशुभज्ञानार्थे चक्रभेदे चक्रशब्दे २८१५ पृ॰ दृश्यम्। [भेदे अलङ्कारशब्दे ४०७पृ॰दृश्यम्।

सर्वतोभद्रबन्ध पु॰ सर्वतो भद्राकारेण बन्धः। चित्रकाव्य-

सर्वतोभद्रमण्डल न॰ सर्वतो भद्रनामकं मण्डलम्। शारदातिलकाद्युक्ते प्रतिष्ठादौ—पूज्यदेवतामण्डलभेदे तल्लेखनप्रकारस्तु हेमाद्रौ स्कान्दे "प्रागुदीच्यां गता रेखाः कुर्य्यादेकोनविंशतिम्। खण्डेन्दुवह्निपात् कोणे ष्टङ्खला पञ्चभिः पदैः। एकादशपदा वल्ली भद्रन्तु नवभिः पदैः। चतुर्विंशत्पदा वापी परिधिर्विंशत्या पदैः। मध्ये षोडशभिः कोष्ठैः पद्ममष्टदलं स्मृतम्। श्वेतेन्दुः ष्टङ्खला, कृष्णां वल्लीं नीलेन पूरयेत्। भद्रारुणा सिता वापी परिधिः पीतवर्णकः। बाह्यान्तरदलैः श्वेता कर्णिका पीतवर्णिका। परिध्यावेष्टितं पद्मं बाह्ये सत्वरजस्तमः। तन्मध्ये स्थापयेद्देवान् ब्रह्माद्यांश्च सुरासुरानिति"। शारदायामन्यथोक्तं यथा "चतुरस्रचतुःकोष्ठे कर्णसूत्रसमन्विते। चतुर्ष्वपि च कोष्ठेषु कोणसूत्रचतुष्टयम्। ततः कोष्ठेषु मत्स्याः स्युस्तेषु सूत्राणि पातयेत्। यावत् शतद्वयं सन्ति षट्पञ्चाशत् पदान्यपि। तावत्तेनैव विधिना तत्र सूत्राणि पातयेत्। षट्त्रिंशता पदैर्मध्ये लिखेत् पद्मं सुलक्षणम्। बहिःपङ्क्त्या भवेत् पीठं पङ्क्तियुग्मेन वीथिका। द्वारशोभोपशोभास्रान् शिष्टाभ्यां परिकल्पयेत्। शास्त्रोक्तविधिना मन्त्री ततः पद्मं समालिखेत्। पद्मक्षेत्रस्य सन्त्यज्य द्वादशांशं बहिः सुधीः। तन्मध्यं विभजेद्वृत्तैस्त्रिभिः समविभागतः। आद्यं स्यात् कर्णिकास्थानं केशराणां द्वितीयकम्। तृतीयं पद्मपत्राणामुक्तांशेन दलाग्रकम्। बाह्यवृत्तान्तरालस्य मानेन विधिना सुधीः। निधाय केशराग्रेषु परितोऽष्टनिशाकरान्। लिखित्वा सन्धिसंस्थानि तत्र सूत्राणि पातयेत्। दलाग्राणाञ्च यन्मानं तन्मानाद्वृत्तमालिखेत्। तदन्तरालतन्मध्यसूत्रस्योभयतः सुधीः। आलिखेद्वाह्यवृत्तेन दलाग्राणि समन्ततः। दलमूलेषु युगशः केशराणि प्रकल्पयेत्। एतत् साधारणं प्रोक्तं पङ्कजं तन्त्रवेदिभिः। पदानि त्रीणि पादार्थं पीठकोणेषु मार्जयेत्। अवशिष्टैः पदैर्विद्वान् पीठगात्राणि कल्पयेत्। पदानि वीथिसंस्थानि मार्जयेत् पङ्क्तिभेदतः। दिक्षु द्वाराणि रचयेत् द्विचतुःकोष्ठकैस्ततः। पदैस्त्रिभिरथैकेन शोभाः स्युर्द्वारपार्श्वयोः। उपशोभाः स्युरेकेन त्रिभिः कोष्ठैरनन्तरम्। अवशिष्टैः पदैः षड्भिः कोणानां स्याच्चतुष्टयम्। रञ्जयेत् पञ्चभिर्वर्णैर्मण्डलं तन्मनोहरम्। पीतं हरिद्राचूर्णं स्यात् सितं तण्डुलसम्भवम्। कुसुम्भचूर्णमरुणं कृष्णं दग्धपुलाकजम्। बिल्वादिपत्रजं श्याममित्युक्तं वर्णपञ्चकम्। अङ्गुलोत्सेधविस्ताराः सीमारेखाः सिताः

शुभाः। कर्णिकां पीतवर्णेन केसरागयरुणेन च। शुक्लवर्णानि पत्राणि तत्सन्धीन् श्यामलेन च। रजसा रञ्जयेन्मन्त्री यद्वा पीतैव कर्णिका। केसराः पीतरक्ताः स्यु रक्तणानि दलान्यपि। सन्धयः कृष्णवर्णाः स्युः सितेनाप्यसितेन वा। रञ्जयेत् पीठमार्गांश्च पादाः स्युररुणप्रभाः। गात्राणि तस्य शुक्लानि वीथीषु चतसृष्वपि। आलिखेत् कल्पलतिकादलपुष्पफलान्विताः। वर्णैर्नाना विधैश्चित्राः सर्वदृष्टिमनोहराः। द्वाराणि श्वेतवर्णानि शोभा रक्ताः समीरिताः। उपशोभाः पीतवर्णाः कोणान्यसितभानि च। तिस्रो रेखा बहिः कार्य्याः सितरक्तासिताः क्रमात्। मण्डलं सर्वतोभद्रमेतत् साधारणं स्मृतम्"। अपरञ्च "चतुरस्रं भुवं भित्त्वा दिग्भ्यो द्वादशधा सुधीः। पातयेत् तत्र सूत्राणि कोष्ठानां दृश्यते शतम्। चतुश्चत्वारिंशदाढ्यं पश्चात् षट्त्रिंशताब्जम्। कोष्ठैः प्रकल्पयेत् पीठं पङ्क्त्या नैवात्र वीथिकाः। द्वारशोभे यथा पूर्वमुपशोभा न दृश्यते। अवशिष्टैः पदैः कुर्य्यात् षड्भिः कोष्ठानि तन्त्रवित्। विदध्यात् पूर्ववत् शेषमेवं वा मण्डलं स्मृतम्"। "चतुरस्रे चतुःषष्टिं पदान्यारचयेत् सुधीः। पदैश्चतुर्भिः पद्मं स्यात् मध्ये तत् पूरिताः पुनः। वीथीस्ततः कुर्वीत मण्डलान्तरशालिकाः। दिग्गतेषु चतुष्कोषु पङ्कजानि समालिखेत्। विदिग्गतचतुष्काणि भित्त्वा षोड़शधा सुधीः। मार्जयेत् स्वस्तिकाकारं श्वेतपीतारुणासितैः"। मार्जनमाह राघवभट्टधृतम् "विदिग्गतचतुष्कोणान् भित्त्वा षोड़शधा सुधीः। वक्राद्रिकोष्ठत्रितये मध्योर्ध्वमपि मार्जयेत्। रजोभिः पूरयेत्तानि स्वस्तिकानि शिवादितः। प्राक् प्रोक्तेनैव मार्गेण शेषमन्यत् समापयेत्। नवनाभमिदं प्रोक्तं मण्डलं सर्वसिद्धिदम्। पञ्चाब्जमण्डलं प्रोक्तमेतत् स्वस्तिकवर्जितम्। दीक्षायां देवपूजायां मण्डलानां चतुष्टयम्। सर्वतन्त्रानुसारेण प्रोक्तं सर्वसमृद्धिदम्"।

सर्वतोमुख न० सर्वतोमुखमस्य। १जले अमरः २आकाशे मेदि० ३शिवे ४ब्रह्मणि ५परमेश्वरे ६आत्मनि च पु० मेदि०। ७ब्राह्मणे शब्दच० ८स्वर्गे ९अग्नौ शब्दमा०। "सर्वतःपाणिपादान्तः सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः। विश्वरूपो महानग्निः प्रणीतः सर्वकर्मसु" ति०त० उक्तेः वह्नेस्तथात्वम्। [वेत्यर्थे।

सर्वत्र अव्य० सर्व-त्रल्। सर्वस्मिन् काले देशे सर्वस्यां दिशि

सर्वत्रग पु० सर्वत्र गच्छति गम-ड। १वायौ शब्दच० २सर्वत्रगामिनि त्रि०। [र्वत्र गन्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

सर्वत्रगामिन् पु० सर्वत्र गच्छति गम-णिनि। १वायौ २स-

सर्वथा अव्य० सर्वप्रकारम् थाल्। १सर्वप्रकारे २अत्यर्थे ३प्रतिज्ञायां ४हेतौ च शब्दर०।

सर्वदम पु० सर्वान् दमयति दम-णिच्-अण्। सर्वदमने शाकुन्तले भरतनृपे हेमच०।

सर्वदमन पु० सर्वान् दमयति दम-णिच्-ल्यु। १दुष्मन्तपुत्रे भरतनृपे त्रिका०। २सर्वदमनकर्त्तरि त्रि०।

सर्वदर्शिन् पु० सर्वं समभावेन पश्यति दृश-णिनि। १बुद्धे २परमेश्वरे च। ३सकलद्रष्टरि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

सर्वदा अव्य० सर्वस्मिन् काले दाच्। सर्वस्मिन् काले इत्यर्थे।

सर्वदुःखक्षय पु० सर्वेषामाध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकानां दुःखानां क्षयः। आत्यन्तिकदुःखत्रयनिवृत्तौ मोक्षे हेमच० "अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः" सा० सू० "स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनत्वं दुःखध्वंसस्यपनिवृत्तेरात्यन्तिकत्वम्।

सर्वदेवमुख पु० सर्वेषां देवानां मुखं यत्र। अग्नौ रत्नमा०।

सर्वद्र्यञ्च् त्रि० सर्वमञ्चति पूजयति अञ्च-क्विप् अद्र्यागमः न नलोपः। सर्वस्य पूजके। भत्वे सर्वद्रीचः इत्यादि। गत्यर्थस्य नलोपे सर्वद्र्यच् इत्येव सर्वगामिनि। भत्वे सर्वद्रीच इति भेदः।

सर्वधुरावह त्रि० सर्वेषां धूः अच्समा० सर्वधुरा तां वहति वह-अच्। सर्वभारवाहके वृषादौ अमरः।

सर्वधुरीण त्रि० सर्वां धुरं वहति ख। सकलभारवाहके वृषादौ अमरः।

सर्वनाम पु० सर्वेषां नाम वाचकं संज्ञात्वेऽपि सुब्ना० न णत्वम्। व्याकरणोक्ते कार्य्यविशेषार्थं कृतसंज्ञायुते सर्वादिशब्दभेदे "सर्वादीनि सर्वनामानि" पा०सर्वनामशब्दार्थस्तु वक्तृबुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मोपलक्षितधर्मविशिष्टः।

सर्वपूर्णत्व न० सर्वैः पूर्णत्वम्। मल्लारे रागभ्राम त्रिका०।

सर्वप्रहरणायुध पु० सर्वेषां प्रहरणानि सर्वाणि वा प्रहरणानि आयुधान्यस्य। विष्णौ "सर्वप्रहरणायुधः" विष्णु स० व्युत्पत्तिद्वययोगात् नामद्वयम् तेन नामसहस्रपूर्त्तिः" भा०। [भक्षके त्रि० २वह्नौ पु०।

सर्वभक्षा स्त्री भक्ष-अण् उप०। १अजायां हेमच० २सर्व-

सर्वमङ्गला स्त्री सर्वाणि मङ्गलान्यस्याः ५ब० सर्वाणि मङ्गलानि देयत्वेनास्त्यस्याः अच् वा। दुर्गायाम् अमरः। "सर्वाणि हृदयस्थानि मङ्गलानि शुभानि च। ददाति

चेपसितान् लोके सा तेन सर्वमङ्गला" देवीपु० ४५ अ० ।

सर्वमय त्रि० सर्वात्मकः मयट् । १सर्वात्मके २परमेश्वरे पु० ।

सर्वमूल्य न० ६त० । कपर्द्दके त्रिका० ।

सर्वमूषक पु०सर्वं मुष्णाति मुष-वुन् पृषो० । काले हेमच० ।

सर्वरस पु० सर्वोरसमयः । (धुना) १शालरसे अमरः ७ व० । २वीणादिवाद्ये मेदि० । ३पण्डिते शब्दच० । कर्म० । ४लवणे रसे । सर्वाणि रसयति रसि-अण् । ५परमेश्वरे सैन्धवघनवद् तस्य सर्वत आनन्दमयत्वात् तथात्वम् ।

सर्वरसोत्तम पु० सर्वेषु रसेषु उत्तमः । लवणे रसे हेमच० ।

सर्वरात्र पु० सर्वा रात्रिः अच् समा० । "रात्राह्नाहाः पुंसीति" पा० पुंस्त्वम् । सकलरात्रौ सि०कौ० । [दिरयम् ।

सर्वरी स्त्री सृ-वनिप् ङीप् र च । रात्रौ धरणिः तालव्या-

सर्वर्त्तुपरिवर्त्त पु० सर्वर्तूनां परिवर्त्तो यत्र । वत्सरे जटा०

सर्वला(ली) स्त्री सर्वं लाति ला-क वा गौरा० ङीष् । तोमरास्त्रे अमरः ।

सर्वलिङ्गिन् पु० सर्वेषां लिङ्गानि सन्त्यस्य इनि । वेदविरुद्धाचारिणां बौद्धादीनां लिङ्गवत्सु पाषण्डेषु अमरः

सर्वलोह पु० सर्वः लोहमयोऽवयवो यस्य । लौहमये बाणे हेमच० । [गान्धारीहक्षे जटा० ।

सर्ववर्णिका स्त्री सर्वं वर्णयति वर्ण-ण्वुल् अत इत्त्वम् ।

सर्वविद् पु० सर्वं वेत्ति विद-क्विप् । १परमेश्वरे २सर्वज्ञातरि त्रि० ।

सर्ववेद पु० सर्वान् वेदान् अधीते उक्थ्या० ठक् । "सर्वादेः सादेश्च लुक् वक्तव्यः" वार्त्ति० तस्य लुक् । १सर्ववेदाध्ययनकर्त्तरि । सर्वं वेत्ति विद-अण् उप० । २सर्वज्ञे त्रि० ।

सर्ववेदस् पु० सर्वाणि धनानि वेदयते लम्भयति पात्राय दक्षिणार्थं ददाति विद-लाभे णिच्-असि । सर्वस्वदक्षिणकविश्वजिन्नामकादियागकर्त्तरि अमरः ।

सर्ववेदस न० सर्वं वेदः गृहे विद्यमानं धनं नि० अच्समा० । सर्वस्वे गृहे विद्यमाने सर्वधने तच्च विश्वजिद्याग़े दक्षिणात्वेन विहितम् । "सहस्रं सर्ववेदसं विश्वजितः" कात्या०श्रौ० २२।१।८ सहस्रसर्ववेदसयोर्विश्वजिति विकल्पः । सर्ववेदसपक्षे इदमुच्यते । "ज्येष्ठं पुत्रमपभज्य भूमिशूद्रवर्जं योगाविशेषात् सर्वेषाम्" सू० । "ज्येष्ठपुत्रस्य विभागं दत्त्वा भूमिशूद्रवर्जं ददाति कुत एतत् सर्वमनुष्याणां हि भूम्या योगोऽविशिष्टः धारणचङ्क्रमणद्वारेण, शूद्रस्य च शुश्रूषोपनततेति" कर्क. "भूमिस्तावद्धारणशयनासनचङ्क्रमणादिसम्बन्धः सर्वेषा-

सविशिष्टः यः शूद्रो धर्मार्थं सेवां कुरुते स सर्वेषामविशिष्ट एव संप०व्या० । "शूद्रदानं वा दर्शनाविरोधाच्छास्त्रम्" सू० । वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ शूद्रस्य दानं च भवति इष्यन्ते हि शूद्रस्य दानं पुरुषमेधे "सपुरुषं प्राची दिग् धातुरिति" न च विरोधो गर्भदासस्य । तस्माच्छूद्रो दीयत एव अनेन च न्यायेन भूमेरप्येकदेशदानेनैव न विरोधः "परिमाणे सर्वसविशेषात्" सू० । सर्वस्वपरिमाणे यस्य यावत् स्वं तत्सर्वं गृह्यते सर्वं वेदः सर्ववेदसमिति तेन प्रागपि सहस्रात् सर्ववेदसं भवति एवं प्राप्ते आह । सर्वस्वपरिमाणे अपेक्षिते सर्वस्वं यस्य यावद्धनं गृहे सुवर्णादि तत्सर्वं देयम् कुतः अविशेषात् न च सर्वस्वं ददातीति (अस्य) वाक्यशेषः श्रुतः येन सहस्रान्न्यूनमतिरिक्तं वेति विशेष आश्रीयते । "अधिकं वा प्रकृत्यनुपहात् सू० । "अधिकं वा सहस्रात् सर्ववेदसं ग्रहीतव्यम् । प्रकृत्य हि सर्ववेदसं सहस्रेणानुपहं दर्शयति कोऽर्हति मनुष्यः सर्ववेदसं दातुं तस्मात् सहस्रं देयमिति एतच्च सहस्रादधिक उपपद्यते नेतरथेति एवं तावदत्र (विश्वजिति) सहस्रादधिकं सर्ववेदसमित्युक्तम्" कर्कः । "सर्वस्य प्रतिनिधिर्वा" सू० "दीयते अप्रसिद्धत्वादुच्यते" कर्क० "धेन्वनडुत्सारधान्यपल्यदासमिथुनमहानसारोहणविमितशयनानि" सू० । "धेन्वादीनि दासमिथुनान्तानि प्रसिद्धानि महानसोपयोगिकं द्रव्यं ताम्रचर्वादिमहानसशब्देनोच्यते आरोहणं च युग्यं विमितशयने प्रसिद्धे एव । धेनुः प्रसिद्धा अनड्वान् बलीवर्दः सीरं हलम् धान्यं गोधूमादिपल्यं पलादिमानार्हम् । दासमिथुनं दासीदासौ महानसं ताम्रचर्वादिगृहोपकरणम् आरोहणं हस्त्यश्वादि विमितं गृहम् शयनं खट्वादि एतानि दद्यात्" कर्कः ।

सर्ववेशिन् पु० सर्वेषां वेशो धार्य्यत्वेनास्त्यस्य इनि । नटे हेमच० । [२सर्वलोचिते त्रि० ।

सर्वसङ्गत पु० सर्वं सङ्गतमुचितं यस्य । १षष्टिधान्ये शब्दच०

सर्वसंसर्गलवण न० सर्वसंसर्गेण जातं लवणम् । औषरके लवणे राजनि० ।

सर्वसन्नहन न० सर्वेषां सन्नहनं युद्धार्थं सज्जीकरणं यत्र । चतुरङ्गसैन्यसज्जीकरणेन युद्धयात्रायाम् अमरः ।

सर्वसह पु० सर्वं सहते अच् । १गुग्गुलौ रत्नमा० २सर्वसहिष्णौ त्रि० । [२सकलार्थसाधने त्रि० ।

सर्वसिद्धि पु० सर्वेषां सिद्धिरस्मात् । १श्रीफले शब्दच० ।

सर्वस्व न० कर्म० । सकलधने सर्ववेदसशब्दे दृश्यम् ।

सर्वस्वदक्षिण पु० सर्वस्वं दक्षिणा यत्र । विश्वजिन्नामकयागभेदे सर्ववेदसशब्दे दृश्यम् । [२सकलहितहेतौ त्रि० ।

सर्वहित न० सर्वेषां हितम् । १मरिचे राजनि० ५व० ।

सर्वाङ्गसुन्दर पु० औषधभेदे "रसगन्धकतुल्यांशौ द्वौ भागौ टङ्कणस्य च । मौक्तिकं विद्रुमं शङ्खमवनीय समांशतः । हेमभस्मार्द्धभागञ्च सर्वं खल्ले निधापयेत् । निम्बूद्रवस्य योगेन पिष्टिकां कारयेद्भिषक् । पश्चात् गजपुटं दद्यात् शीतलञ्च समुद्धरेत् । हैमभस्मसमं तीक्ष्णं तीक्ष्णार्द्धो हरदो मतः । एकीकृत्य समस्तानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् । ततः पूजां प्रकुर्वीत भक्षयेत् दिवसे शुभे । सर्वाङ्गसुन्दरो ह्येष रोगराजनिकृन्तनः । वातपित्तज्वरे घोरे सन्निपाते सुदारुणे । अर्शःसु ग्रहणीरोगे मेहे गुल्मे भगन्दरे । निहन्ति वातजान् रोगान् शौथिकांश्च विशेषतः । पिप्पलीमधुसंयुक्तं घृतयुक्तमथापि वा । भक्षयेत् पर्णखण्डेन सितया चार्द्रकेण वा । गुडूचीरससहितं प्रमेहे च विशेषतः । रसरत्नाकरप्रोक्तः सिद्धयोगो रसोत्तमः । राजिकाहिङ्गुतैलाम्लं लवणाद्यं विवर्जयेत्" भैषज्यरत्ना० । अत्र हेमभस्मनः सर्वद्रव्यार्द्धत्वमिति मतान्तरम् ।

सर्वाङ्गीण त्रि० सर्वाण्यङ्गानि व्याप्नोति ख । सर्वावयवव्यापके "सर्वाङ्गीणो तरत्वचे" इति भट्टिः ।

सर्वाणी स्त्री सर्वेभ्य आनयति मोक्षं आ+नी-ड पूर्वपदादिति णत्वम् । दुर्गायाम् "सर्वान् मोक्षान् प्रापयति जन्ममृत्युजरादिकम् । चराचरांश्च विश्वस्थान् सर्वाणी तेन कीर्त्तिता" ब्रह्मवै० प्र० ५४अ० तन्निरुक्तिः ।

सर्वानुकारिणी स्त्री सर्वमनुकरोति अनु+कृ-णिनि ङीप् । १शालपर्ण्याम् राजनि० २सकलसदृशे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

सर्वानुभूति स्त्री सर्वेषामनुभूतिर्यत्र । १श्वेतत्रिवृतायाम् अमरः २तत्त्वज्ञानिनि त्रि० ३जिनभेदे हेमच० ।

सर्वान्नभोजिन् त्रि० सर्वेषामन्नं सर्वाण्यन्नानि वा भुङ्क्ते भुज-णिनि । सर्वान्नभक्षके अमरः । [भक्षके अमरः

सर्वान्नीन त्रि० सर्वेषामन्नं सर्वमन्नं वा भक्षक्ते ख । सर्वान्न

सर्वाभिसन्धिन् पु० सर्वत्र आचरणे अभिसन्धास्यस्य इनि । १सर्वत्राभिसन्धिमति जने २छद्मतापसे त्रिका० ।

सर्वाभिसार पु० अभिस्रियते अत्र अभि+सृ-भावे घञ् हत० । चतुरङ्गसैन्यसन्नाहेन युद्धयात्राभेदे ।

सर्वार्थसिद्ध पु० सर्वेषु अर्थेषु सिद्धः । १बुद्धे अमरः हेम० । २सकलाभीष्टसिद्धियुक्ते त्रि० ।

सर्वार्थानुसाधिनी स्त्री "धर्मादीन् चिन्तितान् यस्मात् सर्वलोकेषु यच्छति । ततो देवी समाख्याता सा सर्वार्थानुसाधिनी" देवीपु० ४५अ० निरुक्तायां दुर्गायाम् ।

सर्वावसर पु० सर्वेषां कर्मणामवसरोऽपहरणं यत्र । अर्द्धरात्रे त्रिका० । [२सकलास्त्रयुते त्रि० ।

सर्वास्त्रा स्त्री सर्वाणि अस्त्राणि यस्याः । १देवीभेदे हेमच०

सर्वाह्ण पु० सर्वमहः टच्समा० ह्णादेशः णत्वम् । सकलदिने

सर्वौघ पु० सर्वेषां चतुरङ्गसैन्यानामोघो छन्दमभिसारे यत्र । अयोभूतसर्वसैन्याभिसारे अमरः कर्म० । २सर्वजलवेगे मेदि०

सर्वौषधि स्त्री कर्म० । "कुष्ठमांसीहरिद्राभिर्वचाशैलेयचन्दनैः । मुराचम्पककर्पूरैर्मुस्तैः सर्वौषधिः स्मृता" इत्युक्ते कुष्ठादिद्रव्यवर्गे राजनि० । हेमाद्रौ छन्दोगपरिशिष्टे "कुष्ठं मांसी हरिद्रे द्वे मुराशैलेयचन्दनम् । वचा चम्पकमुस्तञ्च सर्वौषध्यो दश स्मृताः" ता एवोक्ताः । शब्दचन्द्रिकामेता एव सर्वौषधिगणत्वेनोक्ताः ।

सर्वौषधिगण पु० सर्वासामोषधीनां गणः । "मुरा मांसी वचा कुष्ठं शैलेयं रजनीद्वयम् । शठीचम्पकमुस्तञ्च सर्वौषधिगणः स्मृतः" शब्दच० उक्ते द्रव्यगणे ।

सर्षप पु० सृ-अप षुक् च । (सरिषा) १सस्यभेदे अमरः । "सर्षपस्तु रसे पाके कटुर्हृद्यः सभक्तिकः । तीक्ष्णोष्णः कफवातघ्नो रक्तपित्ताग्निवर्द्धनः । रक्षोहरो जयेत् कण्डूकुष्ठकोठकृमिग्रहान् । यथा रक्तस्तथा गौरः किन्तु गौरोवरो मतः" तच्छाकगुणाः "कटुकं सार्षपं शाकं बहुमूत्रमलं गुरु । अम्लपाकं विदाहि स्यादुष्णं रूक्षं त्रिदोषकृत् । सक्षारं लवणं तीक्ष्णं स्वादु शाकेषु निन्दितम् । तीक्ष्णोष्णं सार्षपं नालं वातश्लेष्मव्रणापहम् । कण्डूकृमिहरं दद्रुकुष्ठघ्नं रुचिकारकम्" भावप्र० । "जालान्तरगते भानौ यच्चाणु दृश्यते रजः । तैश्चतुर्भिर्भवेल्लिक्षा लिक्षा षड्भिश्च सर्षपः" शब्दच० उक्ते २मानभेदे । ३खञ्जनिकायां स्त्री त्रिका० ङीष् ।

सर्षपतैल न० सर्षपस्य स्नेहः सर्षप+स्नेहार्थे-तैलच् । सर्षपस्नेहरूपे तैलभेदे "सर्षपतैलं तिक्तं कटुकं वातकफविकारघ्नम् । पित्तास्रदोषदं कृमिकुष्ठघ्नं तिलजवच्चक्षुष्यम्" राजनि० ।

सल न० सल-अच् । जले भरतः ।

सलिल न० सल-इलच् । १जले अमरः । तद्वैकृत्ये फलं जलवैकृतशब्दे २०७२पृ० दृश्यम् । ज्यो०उक्ते २जलदेवताके उत्तराषाढ़ानक्षत्रे लग्नावधिके ४चतुर्थस्थाने च

सलिलकुन्तल पु॰ सलिलस्य कुन्तल इव। शैवाले त्रिका॰।

सलिलज न॰ सलिले जायते जन–ड। १पद्मे राजनि॰। २जलजातमात्रे त्रि॰।

सलिलनिलय पु॰ सलिलं निलयो यस्य। १जलचरे २मीनकर्कटराशौ च "सलिलनिलयाभस्था वस्त्राः सरीसृपजातयः" ज्यो॰त॰।

सलिलराशि पु॰ ६त॰। समुद्रे सलिलनिध्यादयोऽप्यत्र।

सलिलेन्धन पु॰ सलिलमिन्धनमिव दाह्यं यस्य। वडवानले त्रिका॰।

सल्लकी स्त्री शल–वुन् लुक्च पृषो॰ शस्य सः गौरा॰ ङीष्। शल्लक्यां गजभक्ष्यायाम् अमरे पाठान्तरम्।

सव पु॰ सूयते सु–अच्। १यज्ञे अमरः। २सन्ताने मेदि॰। अच्। ४सूर्य्ये ४अर्कवृक्षे ५जले न॰ जटा॰।

सवन न॰सु–सू–वा ल्युट्। १यज्ञाङ्गे २स्नाने अमरः। सोमनिष्पीडने ४अभिषवे अमरः ५सोमपाने भरतः। ६यज्ञे ७प्रसवे च दशाद्यसन्ताने। यज्ञियसवनानि च त्रीणि प्रातर्मध्यतृतीयभेदात्। "हवींषि निर्वपत्याग्नेयमैन्द्रं वैश्वदेवं चरुं सवनकालेष्वेकैकम्" कात्या॰श्रौ॰२४।७।५। सू॰ "क्रतएतत् आग्नेयं प्रातःसवनम्, ऐन्द्रं माध्यन्दिनसवनम्, वैश्वदेवं तृतीयसवनमित्यर्थवादात्"। "प्रातर्मध्यन्दिनापराह्णेषु एकैकं हविर्निर्वपति" कर्कः।

सवयस् त्रि॰समानं वयो यस्य समानस्य सः। वयस्ये अमरः "सवयोभिरन्वितः" इति रघुः।

सवर्ण पु॰ समानोवर्णो यस्य। १तुल्यरूपे हेमच॰ २एकजात्याश्रये यथा विप्रस्य विप्रजातिः क्षत्रियस्य क्षत्रियजातिः "तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमिति" पा॰ उक्ते स्थानप्रयत्नाभ्यां ३तुल्ये वर्णे च यथा ककारस्य स्थानेन तुल्यो गकारादिः, प्रयत्नसाम्येन तकारस्य चकारादिः, जकारस्य सकारः सकारस्य मकारः। हकारस्य वर्ग्यास्तुल्या वर्णाः। सह वर्णेन। ४वर्णसहिते त्रि॰।

सवर्णन न॰ सवर्ण+कृतौ णिच्–भावे ल्युट्। तुल्यरूपता सम्पादने "अंशसवर्णनं स्यात्" लीला॰।

सवहा स्त्री सह वहेन। त्रिवृतायां भरतः।

सवासस् त्रि॰ सह वाससा। १वस्त्रत्यागविलम्बस्याक्षमे वेगवति "सवासा जलमाप्लवेत्" स्मृतिः।

सविकल्पक न॰ सह–विकल्पेन कप्। वेदान्तोक्ते ज्ञातृज्ञेयभेदादिकल्पनासहिते १समाधिभेदे न्यायोक्ते एकत्र... [illegible] २ज्ञानभेदे च पात॰उक्ते सम्प्रज्ञाते ३समाधिभेदे असम्प्रज्ञातशब्दे ४७॰ पृ॰ दृश्यम्। निर्विकल्पकशब्दे ४१०३पृ॰ दृश्यम्।

सविकाश त्रि॰ सह विकाशेन। १प्रफुल्ले विकसिते २असङ्कोचे च "जगन्ति यस्यां सविकाशमासत" माघः।

सविचारा स्त्री पात॰ उक्ते समापत्तिरूपसमाधिभेदे निर्विचारशब्दे ४१०१ पृ॰ दृश्यम्।

सवितर्का स्त्री पात॰ उक्ते समापत्तिरूपसमाधिभेदे "तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः सङ्कीर्णा सवितर्का समापत्तिः" सू॰ "तद्यथा गौरिति शब्दो गौरित्यर्थो गौरिति ज्ञानमित्यविभागेन विभक्तानामपि ग्रहणं दृष्टं विभज्यमानाश्चान्ये शब्दधर्मा अन्येऽर्थधर्मा अन्ये विज्ञानधर्मा इत्येतेषां विभक्तः पन्थाः, तत्र समापन्नस्य योगिनोयोगवाद्यार्थः समाधिप्रज्ञायां समारूढः स चेत् शब्दज्ञानविकल्पानुविद्ध उपावर्त्तते सा सङ्कीर्णा समापत्तिः सवितर्केत्युच्यते। यदा पुनः शब्दसङ्केतस्मृतिपरिशुद्धौ श्रुतानुमानज्ञानविकल्पशून्यायां समाधिप्रज्ञायां स्वरूपमात्रेणावस्थितोऽर्थस्तत्स्वरूपाकारमात्रतयैवावच्छिद्यते सा च निर्वितर्का समापत्तिः तत् योगिनां परं प्रत्यक्षं, तच्च श्रुतानुमानयोर्बीजं ततः श्रुतानुमाने प्रभवतः। न च श्रुतानुमानज्ञानसहभूतं तद्दर्शनं तस्मादसङ्कीर्णं प्रमाणान्तरेण योगिनो निर्वितर्कसमाधिजं दर्शनमिति" भा॰।

सवितृ पु॰ सू–तृच्। १जगत्स्रष्टरि परमेश्वरे "तत्सवितुर्वरेण्यमि"ति श्रुतिः। २सूर्य्ये ३अर्कवृक्षे अमरः। ४तद्देवताके हस्तनक्षत्रे ज्यो॰। ५मातरि स्त्री हेमच॰ ङीप्। सवितुरिदं य सवित्रिय तत्सम्बन्धिनि त्रि॰। स देवताऽस्य अण्। सावित्र तद्देवताकचर्वादौ त्रि॰ स्त्रियां ङीप्।

सविध त्रि॰ सह विध्यति विध–क सहस्य सः। १निकटे अमरः "सविधेऽपि न सूक्ष्मसाक्षिणी" नैषधम्। सह विधया। २प्रकारयुते ३विधानयुक्ते च त्रि॰।

सविस्मय त्रि॰ सह विस्मयेन। विस्मयापन्ने हारा॰।

सवीज पु॰ पात॰ उक्ते समाधिभेदे "ताएव सवीजः समाधिः" सू॰ "तास्तस्रः समापत्तयो बहिर्वस्तु वीजरूपा इति समाधिरपि सवीजः तत्र स्थूलेऽर्थे सवितर्का निर्वितर्के सूक्ष्मेऽर्थे सविचारनिर्विचारे इति चतुर्धा उपसंख्यातः समाधिरिति" भा॰। [२वीजान्विते धरणिः।

सवेश त्रि॰ विशन्त्यत्र वेशोदेशः सह वेशेन। १निकटे अमरः

सव्य त्रि० षू-प्रेरणे यत् । १वामे २दक्षिणे च अमरः । ३प्रतिकूले हेमच० ४विष्णौ शब्दमा० ।

सव्यभिचार पु० सह व्यभिचारेण सहस्य सः । अनैकान्तिके दुष्टहेतुभेदे तल्लक्षणं तु "अनैकान्तिकः सव्यभिचारः" गौ०सू० "व्यभिचार एकत्राव्यवस्था सह व्यभिचारेण वर्त्तते इति सव्यभिचारः निदर्शनं नित्यः शब्दोऽस्पर्शत्वात्" वा०भा० । तच्च साध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वे सति साध्याभाववन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् चिन्ता० । सव्यभिचारपत्तदीधित्यादौ दृश्यम् ।

सव्यसाचिन् पु० सव्येन वामेनापि सचति सन्दधाति बाणं सच-णिनि । अर्जुने हेमच० "उभौ मे दक्षिणौ पाणी गाण्डीवस्य विकर्षणे । तेन देवमनुष्येषु सव्यसाचीति मां विदुः" भा०वि० ४४अ० ।

सव्येष्ठ पु० सव्ये तिष्ठति स्था-क अलुक्स० अम्बष्ठादि० षत्वम् । सारथौ हला० । [सारथौ अमरः ।

सव्येष्ठृ पु० सव्ये तिष्ठति स्था-ऋन् किच्च अलुक्स० षत्वम् ।

सशल्या स्त्री सह शल्येन । १नागदन्त्यां रत्नमा० २शल्ययुक्ते त्रि० । [त्रि० "न ससत्त्वेषु गर्त्तेष्वि"ति मनुः ।

ससत्त्वा स्त्री सह सत्त्वेन । १गर्भवत्यां स्त्रियां २प्राणियुक्ते

स(श)सन न०स(श)स-हिंसने ल्युट् । यज्ञार्थं पशुहनने अमरः

सस्य न०सस-यत् । १वृक्षादीनां फले अमरः २क्षेत्रगते धान्ये च हेमच० "सस्यं क्षेत्रं गतं प्रोक्तम्" स्मृतिः । "सस्यञ्च गृहमागतम्" चाणक्यः तालव्यादिरयमित्येके । ३शस्त्रे ४गुणे विश्वः ।

सस्यक पु० सस्यमिव कायति कै-क । "सस्यको नारिकेलान्तःसलिले मणिखड्गयोः" मेदि० उक्ते १मणिभेदे २खड्गे च ।

सस्यमारिन् पु० सस्यं मारयति मृ-णिच् णिनि । १मूषके राजनि० २सस्यघातके त्रि० । [अमरः ।

सस्यसंवर पु० सस्यं संवृणोति सम्+वृ-अच् । शालवृक्षे

सस्यसंवरण पु० सस्यं संवृणोति सम्+वृ-ल्युट् । अश्वकर्णवृक्षे राजनि० । [२धर्मयुक्ते त्रि० ।

सस्वेदा स्त्री सह स्वेदेन सहस्य सः । १दूषितकन्यायां शब्दर०

सह अव्य० सह-अच् । १साहित्ये अमरः २साकल्ये ३सादृश्ये ४यौगपद्ये ५विद्यमानत्वे ६समृद्धौ ७सम्बन्धे मेदि० । ८सामर्थ्ये शब्दमा० । सहशब्दार्थस्तु समभिव्याहृतक्रियाकालः स्वक्रियाकालीनक्रिया वा । तत्र तद्योगक्रियान्वयिनि तृतीया । पुत्रेण सहागता पिता ।

सह पु० सहते सह-अच् । १अग्रहायणमासे २भारादिसहिष्णौ त्रि० हेमच० ३गन्धतृणे ४बले पु०न० मेदि० ।

सहकार पु० सह युगपत् किरति सौरभम् दूरात् कृ-अण् । अतिदूरगामिसौरभान्विते १आम्रे अमरः । भावे घञ् । २सहकर्मकरणे पु० ।

सहकारिन् त्रि० सह सम्भूय करोति कार्य्यं कृ-णिनि । हेतुभेदे स्वभिन्ने स्वकार्य्यकारके हेतौ । [हगतौ च

सहगमन न०सह+गम-ल्युट् । १पत्या सहपत्न्या मरणे २स-

सहचर पु० सह चरति चर-अच् । १पीतझिण्ट्यां २नीलझिण्ट्यां च रत्नमा० । ३वयस्ये ४प्रतिबन्धके ५झिण्ट्यां हेमच० । ६सहाये ७अनुचरे त्रि० मेदि० "सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्कुरास्त्रः" कुमारः । स्त्रियां ङीप् ।

सहचरी स्त्री सह चरति चर-ट ङीप् । १पीतझिण्ट्यां २सख्यां जटा० । सह चरति धर्मम् चर-ट ङीप् । धर्मपत्न्यां हेमच० । [करणद्वित्वे ।

सहचार पु० सह+चर-घञ् । सामानाधिकरण्ये तदधि-

सहज पु० सह जायते जन-ड । १सहोदरे अमरः २निसर्गजे स्वभावसिद्धे च "सहजप्राकृतावपि" माघः । ३सहोत्थिते त्रि० मेदि० ज्योतिषोक्ते जन्मलग्नात् ४तृतीयस्थाने । तत्र भ्रातुः शुभादिचिन्तनीयत्वम् ।

सहजमित्र न० सहजं स्वभावसिद्धम् मित्रम् । स्वभावतो मित्रे भागिनेयादौ त्रिका० ।

कतिचित् सहजमित्राणि शुक्रनी०परि० उक्तानि यथा "केचित् स्वभावतोऽमित्रामित्राणि सन्ति सर्वदा । माता मातृकुलं चैव पिता तत्पितरौ तथा । पितृपितृव्यात्मकन्या पत्नी तत्कुलमेव हि । पितृमातृात्मभगिनी कन्यका सन्ततिस्तथा । प्रजापालो गुरुश्चैव मित्राणि सहजानि तु" । २विद्यादौ च "विद्या शौर्य्यञ्च दाक्ष्यं च बलं धैर्य्यञ्च पञ्चमम् । मित्राणि सहजान्याहुर्वर्त्तयन्ति हि तैर्बुधाः" शुक्रनीतिपरिशिष्टम् ।

सहजारि पु० सहजः स्वभावसिद्धः अरिः । सापत्नभ्रातृपितृव्यपुत्रादौ त्रिका० ।

शुक्रनीतिपरिशिष्टे अन्येऽप्युक्ता यथा "स्वभावतो भवन्त्येतेऽरयो दुष्टाश्च एव च । ऋणकारी पिता शत्रुर्माता स्त्री व्यभिचारिणी । आत्मपितृभ्रातरश्च तत्स्त्रीपुत्राश्च शत्रवः । स्नुषा श्वश्रूः सपत्नी च ननान्दा यातरस्तथा । मूर्खः पुत्रः कुवैद्यश्चारश्चकश्च पतिः प्रभुः । चण्डदण्डा प्रजा शत्रुर्दाता धनिकश्च

वः । दुष्टानां भूपतिः शत्रुः कुलटानां पतिव्रता । साधुः खलानां शत्रुः स्यात् मूर्खानां बोधको रिपुः" ।

सहखण्डक न० पक्वमांसभेदे "छागादेर्मांसमुद्गादेः कुट्टितं खण्डितं पुनः । शुद्धमांसविधानेन पचेदेतत् सहखण्डकम्" भावप्र० ।

सहदेव पु० सह दीव्यति दिव–अच् । १माद्रीसुते पाण्डवभेदे मेदि० २बलायां ३दण्डोत्पले ४शारिवौषधौ च स्त्री मेदि० टाप् । ५सर्पाक्ष्यां स्त्री मेदि० ङीप् ङीषन्तः । ६पीतदण्डोत्पलायां रत्नमा० ।

सहदेव्यादि पु० "सहदेवी बला चैव शतमूली शतावरी । कुमारी च गुडूची च सिंही व्याघ्री तथैव च" गरु० पु० ४८अ० प्रतिष्ठाङ्गदेवस्नानीयद्रव्यगणभेदे ।

सहधर्मिणी स्त्री सह समानो वा धर्मोऽस्त्यस्या इनि । १पत्न्याम् अमरः "सहधर्मं चरेयाताम्" इति मनूक्तेः सहधर्मचारित्वात् "शरीरार्द्धं स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले समा" दायभा० उक्तेश्च तस्याः पतिकृतधर्मफलभागित्वाच्च तथात्वम् ।

सहन न० सह–ल्युट् । १क्षमायां तितिक्षायां शीतोष्णादिद्वन्द्वधर्मसहने हेमच० । सह–ल्यु । २सहिष्णौ अमरः ३क्षमाशीले त्रि० मेदि० ।

सहपान न० सह पानम् । एकत्र मद्यादिपाने हेमच० । २तुल्यपाने अमरः । [त्रिका० ।

सहपांशुकिल पु० सह पांशुभिः किलति किल–क । वयस्ये

सहभाविन् त्रि० सह भवति भू–णिनि । सहाये स्त्रियां ङीप् । [अमरः ।

सहभोजन न० सह एकत्र भोजनम् । एकत्रस्थानेऽशनादौ

सहम न० नील०ता० उक्ते दिवारात्रिभेदेन परस्परं योगवियोगयुतग्रहविशेषेण युतेन लग्नादिनानीते पुण्यादिशुभादिचिह्नस्थाने राशिभेदे तानि च पञ्चाशत् तदानयनं तत्फलानि च तत्रोक्तानि यथा

"पुण्यं गुरुज्ञानयशोऽथ मित्रं माहात्म्यमाशा च समर्थता च । भ्राता ततो गौरवराज्यतातो माता सुतो जीवितमम्बु कर्म । मान्द्यं च मन्मथकली परतः क्षमोक्ता शास्त्रं च बन्धुसहमं त्वथ बन्धकं च । मृत्योश्च परदेशधनान्यदाराः स्यादन्यकर्म सवणिक् त्वथ कार्यसिद्धिः । उद्वाहसन्ततिसन्तापसश्रद्धाप्रीतिसंज्ञकं । तनुः जाड्यव्यापारसहमं पानीयपतनं रिपुः । शौर्योपायदारिद्र्यं गुरुताम्बुपथाभिधम् । बन्धनं दुहितैतानि पञ्चाशत् सहमानि हि । सूर्योनचन्द्रान्वितमह्नि लग्नं रवीन्दुयुक्तं निशि पुण्यसंज्ञम्१ । शोध्यस्य शुद्धग्राह्ययान्तराले लग्नं न चेत् सैकभमेतदुक्तम् । व्यत्यस्तमस्मात् गुरु२विद्ययोः३स्तु संसाधनं पुण्यवियुक् सुरेज्यः । दिवा विलोमं निशि पूर्ववत्तु यशोभिधं४ तत् सहमं वदन्ति । पुण्ययशो गुरुसहमं तस्यजेत् क्षत्रयो निशि सितान्वितं च तत् । सैकतातत्त्ववदुक्तरीतितो मित्रनामसहमं५ जगुर्बुधाः । पुण्याङ्गोभं शोधयेदुक्तरीत्या माहात्म्यं६ तत्क्रमस्याद्विलोमम् । शुक्रं मन्दादह्नि नक्तं विलोममाशाख्यं७ स्यादुक्तवच्चैषमूह्यम् । सामर्थ्यं८मारात्तनुपं विशोध्य नक्तं विलोमं तनुपे कुजे तु । जीवाद्विशुद्धे सततं पुरावत् भ्राता९किंचीनात् गुरुतः सदोक्तः । दिने गुरोश्चन्द्रमपास्य नक्तं रविं क्रमादर्कविधू च देयौ । रीत्योक्तया गौरव१०कर्कमार्कैरपास्य वामं निशि राज्यतातौ११।१२ । माते१३न्दुतोऽपास्य सितं विलोमं नक्तं सुतो१४ऽह्नि निशमिन्दुजीव्यात् । स्याज्जीविताख्यं१५ गुरुमार्कितोऽह्नि वामं निशीदं समसत्त्वयाम्बु१६ । कर्म१७ कुमाराह्निशि वामसुक्तं रोगाख्य१८मिन्दुं तनुतः सदैव । स्यान्मन्मथो१९ लग्नपमिन्दुतोऽह्नि वामं निशीन्दुं तनुपं सदाकात् । कलि२० क्षमे२१क्तो गुरुतो विशुद्धे कुजे विलोमं निशि पूर्वरीत्या । शास्त्रं२२ दिने सौरिमपास्य जीवात् वामं निशि ज्ञेन युते पुरावत् । दिवानिशं ज्ञाच्छशिनं विशोध्य बन्ध्वाख्य२३मेतद्द्विशि वन्धकं२४ स्यात् । वामं दिवैतत् स्मृति२५रष्टमर्क्षादिन्दुं विशोध्योक्तवदार्किंयोगात् । देशान्तराख्यं२६ नवमाद्विशोध्य धर्मेश्वरं सन्ततमुक्तवत् स्यात् । अहर्निशं वित्तपमर्थभावाद्विशोध्य पूर्वोक्तवदर्थसद्म२७ । सितादपास्यार्कमथान्यदाराह्वयं२८ सदा प्राग्वदथान्यकर्म२९ । चन्द्रार्कजं वामसथो निशायां शस्त्रदुर्वणिज्य ३० दिनवन्धकोक्त्या । शनेर्दिवार्कं निशि चन्द्रमार्कं विशोध्य सूर्येन्दुसदाशययोगात् । स्यात् कार्य्यसिद्धिः३१ सततं विशोध्य मन्दं सितात् स्यात्तु विवाहसद्म३२ । गुरोर्बुधं प्रोक्त भवेत् प्रसूति३३र्वामं निशीन्दं शनितो विशोध्य । सह क्षिपेदुक्तदिशा सदैव सन्तापसद्म३४ऽऽरमपास्य शुक्रात् । श्रद्धा३५ सदा प्रोक्तदिशाथ पुण्यं विद्याख्यतः प्रोक्त सदा पुरोक्त्या । प्रीत्याख्य३६सक्तं बल३७देह३८...३९ ग्यथ४० जाड्य ममपास्य भौमात् । शनिं विलोमं

निशि चन्द्रयोगात् व्यापार४१ आराजत्वमपास्य शम्बत् । पानीयपातः४२ शशिनं विशोध्य सौरेर्विलोमं निशि पूर्ववत् स्यात् । मन्दं कुजात् प्रोह्य रिपु४३र्विलोमं रात्रौ भवेज्जीर्णविहीनपुण्यात् । शौर्यं ४४ विलोमं निशि पूर्ववत् स्यादुपाय द्रव्यं ४५ शनितो विशोध्य । वामं निशि च तु विशोध्य पुण्यात् चयुग् विलोमं निशि तद्दरिद्रम्४६ । सूर्य्योच्चतः सूर्य्यमपास्य नक्तं चन्द्रं तदुच्चात् गुरुता४७ पुरोक्ता । शकार्द्धतः शनिं प्रोह्य स्याज्जलाध्वा४८न्यथा निशि । पुण्याच्चान्द्रिं विशोध्याङ्कि वामं निशि तु बन्धनम्४९ । चन्द्रं सितादपास्योक्ता सदा कन्याख्य५०सुतावत् । पुण्यादर्कमपास्याथ योगो लक्ष्योऽन्यथा निशि । स्वनाथहीनं सहमं तदंशाः स्वीयोदयघ्ना विहृताखिशत्या । तत्सद्मपाको दिवसैर्हि लक्ष्यैः स्यात् तद्दशायां तदसम्भवे वा । अथैषां फलानि । स्वोच्चादिवत्पदगतो यदि लग्नदर्शी वीर्यान्वितः सहमपो यदि नेचतेऽङ्कम् । नासौ बली रविशशिस्थितभेशदर्शी पुंसां तु लग्नपबलस्य विचारणीयम् । पञ्चवर्गीबलेनोनो न स्वस्थानमाश्रितः । अबलोऽयं लग्नदर्शी बली खलेऽस्ति चेत् पदे । स्वस्वामिना शुभखगैः सहितं च दृष्टं स्वामी बली च यदि तत्सहमस्य वृद्धिः । यत्स्वामिना शुभखगैश्च न युक्तदृष्टं तत्सम्भवो न हि भवेदिति चिन्त्यमादौ । अष्टमाधिपतिना युते क्षितं पापदृग्युतमपेत्यशालि तैः । सम्भवेऽपि विलयं प्रयाति तत् तेन जन्मनि पुरेदमीक्ष्यताम् । आदौ जन्मनि सर्वेषां सहमानां बलाबलम् । विमृश्यात्र सम्भवो येषां तानि वर्षे विचारयेत् । सबले पुण्यसहमे धर्मसिद्धिर्धनागमः । शुभस्वामीक्षितयुते व्यत्यये व्यत्ययं विदुः । लग्नात् षष्ठाष्टरिप्फस्थं धर्मभाग्ययशोहरम् । शुभस्वामिदृशा प्रान्ते सुखधर्मादिसम्भवम् । पापयुक् शुभदृष्टं चेदशुभं प्राक् ततः शुभम् । शुभयुक्तं पापदृष्टमादौ शुभमसत् परे । अब्दे पुण्यसहमे शुभं सोऽब्दः शुभावहः । अनिष्टेऽस्मिन् शुभो नेति पुत्रमादौ विचारयेत् । सूतौ षष्ठाष्टरिप्फस्थमब्दे पापक्षतं युतम् । पुत्रधर्मार्थसौख्यघ्नं पत्यौ दग्धे फलं तथा । सहमान्यखिलानीत्थं सूतौ वर्षे च चिन्तयेत् । तान्धारिकविस्तृत्यूनां व्यत्ययादादिशेत् फलम् । यशोऽभिधाने सहमे खलेन युतेक्षिते सद्यशसो विनाशः । प्रापार्जितस्यायशसोऽस्ति लाभो नष्टोजसि स्यात् कुल-

कीर्त्तिनाशः । कार्य्यसिद्धिसहमं युतं शुभैर्दृष्टमुथशिलगं जयप्रदम् । सङ्गरेऽथ शुभपापदृष्टियुक् क्षणतो जय उदीरितो बुधैः । कलिसद्म मित्रखगदृष्टसंयुतं यदि पापमुथशिलगं कलेर्हतिम् । अथ तत्र सौम्यसहितावलोकिते जयमेति मित्रदर्शितः कलिव्ययौ । विवाहसद्माधिपसौम्यदृष्टं युतं शुभैर्मुथशिलं तदाप्तिम् । कुर्य्यात्तदा मित्रखलेतदृष्टं कष्टादथ क्रूरकृतीश्वरैर्न । आशा तदीशश्च षडष्टरिपफविवर्जितः सौम्ययुतेक्षितश्च । स्याद्वाञ्छितार्थाम्बरवाहनादिलाभः खलेक्षायुतितोऽतिदुःखम् । मान्द्याधिपः पापयुतेक्षितश्च पापः स्वयं रोगकरो विचिन्त्यः । चेदित्थशाली स्मृतिपेन मृत्युस्तदा भवेद्धीनबलेऽतिकष्टात् । स्वस्वामिसौम्येक्षणभाजि मान्द्ये नाशे सवीर्येऽष्टषडन्त्यवर्ज्ये । रोगस्तदा नैव भवेद्विमिश्रं युतेक्षिते रुग्भयमस्ति किञ्चित् । अर्थाख्यं शुभनाथदृष्टसहितं द्रव्यागमात् सौख्यदं पापैर्दृष्टयुतं च वित्तविलयं कुर्य्याद्वयो पापयुक् । सद्दृष्टं च शुभेत्थशालसहितं पूर्वं हि तन्नाशनं पश्चादर्थसमुद्भवं च सुसुखं व्यत्यासतो व्यत्ययः । रिपुदृष्ट्या रिपोर्भीतिस्तस्करादेर्धनक्षयः । मित्रदृष्ट्या मित्रयोगाज्जनमानौ यशः सुखम् । सुतस्वामिदृष्टं सुतमात्मजस्य लाभं सुखं यच्छति पुत्रसद्म । पापान्वितं सौम्यखगेत्थशालं प्रागदुःखदं पुत्रसुखाय पश्चात् । पापान्वितं क्रूरकृतेशराफं नाशाय पुत्रस्य गतौजसीशे । सूतौ सुतेशः सहमेश्वरोऽब्दे पुत्रस्य लब्ध्यै शुभमित्रदृष्टः । पितृ सदोक्षितयुतं पतिदृष्टयुक्तं तातस्य यच्छति धनाम्बरमानसौख्यम् । पत्यौ गतौजसि सूतौ खलमूसरीफे नाशः पितुश्चरमके परदेशयानात् । शुभेत्थशाले खलखेटयोगे गदप्रकोपः प्रथमं महान् स्यात् । पश्चात् सुखं विन्दति पूर्णवीर्य्ये नाथे नृपान्मान्ययशोभिवृद्धिः । बन्धनाख्यसहमं युतेक्षितं स्वामिना शुभखगैः सुखाप्तये । राजगौरवयशोवराप्तयः पापवीक्षणयुते पदाच्च्युतिः । शुभाशुभैर्दृष्टयुतं खलैश्चेत् कृतेत्थशालं धनमाननाशम् । पूर्वं विधत्ते चरमे शुभेत्थशाले सुखं वाहनशास्त्रलाभम् । कर्मभावसहमाधिपः शुभैः स्वामिना कमूथशिलो बलान्वितः । हेमवाजिगजभूमिलाभदः पापदृष्टियुतितोऽशुभप्रदः । दग्धा वक्राः कर्मवैकल्यदास्ते युक्ता दृष्टाः शौरिणा ते विशेषात् । राज्यभ्रंशः कोषनाशश्च राजकर्मेशो चेत् मूशरीफो खलेन । उपदेष्टा गुरुस्थानं विद्या शास्त्रं स्मृतिः श्रुतिः । गोष्ठी

जाड्यं बलं सैन्यमङ्गं देहो जलं द्युतिः। गुरुता मण्डले सत्वं गौरवं मानशालिता। निग्रहानुग्रहविभूराजचिह्नादिलाञ्छनम्। माहात्म्यं मन्त्रगाम्भीर्य्यं छविर्वस्त्रादिशालिता। सामर्थ्यं देहजा शक्तिः शौर्य्यं तेजो विनिश्चये। आशेच्छोक्ता मतिर्धर्मे श्रद्धा, बन्धः पराश्रयः। पानीयपतनं दृष्टिर्जलेऽङ्कस्याम्बु मज्जनम्। आधिव्याधी तापमान्द्ये सपिण्डा बान्धवः स्मृताः। सत्यानृतं वणिग्वृत्तिरुपाधानं प्रसवः स्मृतः। दासत्वं परकर्म्मोक्तमन्यत् स्पष्टं स्वनामतः। निरूप्याणि यथायोगं कुलजातिस्वरूपतः। शुभयोगेक्षणात् सौख्यं पत्युर्वीर्य्यानुसारतः। दारिद्र्यरूक्षतिमान्द्यारिकलिघ्नानि विपर्य्ययः। प्रश्नकालेऽपि सकलं विचार्य्यं प्रष्टुरिच्छया। सर्वं शास्त्रप्रयोगोऽत्र चित्रं पश्यन्ति सज्जनाः"।

सहमरण न० सह मृतेन पत्या सह एकचितारोहणेन मरणम्। मृतपतिचितारोहणेन तत्सहितमरणे शु०त० "अङ्गिराः "मृते भर्त्तरि या नारी समारोहेद्धुताशनम्। साऽरुन्धतीसमाचारा स्वर्गलोके महीयते। तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च यानि लोमानि मानवे। तावन्त्यब्दानि सा स्वर्गे भर्त्तारं याऽनुगच्छति। व्यालग्राही यथा व्यालं बलादुद्धरते बिलात्। तद्वद्भर्त्तारमादाय तेनैव सह मोदते। मातृकं पैतृकञ्चैव यत्र कन्या प्रदीयते। पुनाति त्रिकुलं नारी भर्त्तारं याऽनुगच्छति। तत्र सा भर्त्तृपरमा परा परमलालसा। क्रीडते पतिना सार्द्धं यावदिन्द्राश्चतुर्दश"। "ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नो वा मित्रघ्नो वापि यो नरः। तं पुनाति च सा नारी इत्याङ्गिरसभाषितम्। साध्वीनामेव नारीणामग्निप्रपतनादृते। नान्यो धर्मो हि विज्ञेयो मृते भर्त्तरि कर्हिचित्" "या नारीत्युपादानात् सहमरणाभावपक्षोऽपि सूचितः नान्यो धर्म इति तु सहमरणस्तुत्यर्थम्। तथाच विष्णुः "मृते भर्त्तरि ब्रह्मचर्य्यं तदन्वारोहणं वा" इति। ब्रह्मचर्य्यं मैथुनवर्जनं ताम्बूलादिवर्जनञ्च यथा प्रचेताः "ताम्बूलाभ्यञ्जनञ्चैव कांस्यपात्रे च भोजनम्। यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत्" स्मृतिः "एकाहारः सदा कार्य्यो न द्वितीयः कदाचन। पर्य्यङ्कशायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम्। गन्धद्रव्यस्य सम्भोगो नैव कार्य्यस्तया पुनः। तर्पणं प्रत्यहं कार्य्यं भर्त्तुः कुशतिलोदकैः"। एतच्च तर्पणं पुत्रपौत्राद्यभावविषयमिति मदनपारिजातः। "वैशाखे कार्त्तिके माघे विशेषनियमञ्चरेत्। स्नानं दानं तीर्थयात्रां विष्णोर्नामग्रहं मुहुः"। तत्र साध्वीमाह हारीतः। "आर्त्तार्त्ते मुदिता हृष्टे प्रोषिता मलिना कृशा। मृते म्रियेत या पत्यौ साध्वी ज्ञेया पतिव्रता" इति छन्दोगपरिशिष्टीयमिति कल्पतरुः। साध्वीप्रसादेन लोकधारणमप्याह मत्स्यपु० "तस्मात् साध्व्यः स्त्रियः पूज्याः सततं देववज्जनैः। तासां राज्ञ प्रसादेन धार्य्यते च जगत्त्रयम्"। महाभारते "अवमत्य च याः पूर्वं पतिं दुष्टेन चेतसा। वर्त्तन्ते याश्च सततं भर्त्तॄणां प्रतिकूलतः। भर्त्रनुमरणं काले याः कुर्वन्ति तथाविधाः। कामात् क्रोधात् भयात् मोहात् सर्वाः पूता भवन्ति ताः"। अत्र चैहिकब्रह्मप्रपतेर्दोहनिषेधात् जन्मान्तरीणतत्पापवत एव सहमरणेनोद्धारः" शु०त०। ब्रह्मपु० "देशान्तरमृते पत्यौ साध्वी तत्पादुकाद्वयम्। निधायोरसि संशुद्धा प्रविशेज्जातवेदसम्। ऋग्वेदवादात् साध्वी स्त्री न भवेदात्मघातिनी। त्र्यहाशौचे निवृत्ते तु श्राद्धं प्राप्नोति शास्त्रवत्"। ऋग्वेदवादात् "इमा नारीरविधवाः" इत्यादिमन्त्रात्। वृहन्नारदीये "बालापत्याश्च गर्भिण्यो ह्यदृष्टऋतवस्तथा। रजस्वला राजसुते! नारोहन्ति चितां शुभे!"। राजसुते! इति सगरमातुः सम्बोधनम्। वृहस्पतिः "बालसम्वर्द्धनं त्यक्त्वा बालापत्या न गच्छति। रजस्वला सूतिका च रक्षेद्गर्भञ्च गर्भिणी। एवमन्यतश्चेद् बालसम्वर्द्धनं स्यात्तदा तस्या अप्यधिकारः। व्यासः "दिनैकमन्यदेशस्था साध्वी चेत् कृतनिर्णया। न दहेत् स्वामिनं तस्या यावदागमनं भवेत्। भविष्यपुराणे "तृतीयेऽह्नि उदक्याया मृते भर्त्तरि वै द्विजाः। तस्यानुमरणार्थाय स्थापयेदेकरात्रकम्"। तस्य भर्त्तुः। तथा "एकां चितां समासाद्य भर्त्तारं यानुगच्छति। तद्भर्त्तुर्यः क्रियाकर्त्ता स तस्याश्च क्रियाञ्चरेत्। एतच्च पिण्डदानम्"। "एवञ्च अङ्गिरोब्रह्मपुराणवचनालोचनया ब्राह्मण्यादिसकलभार्य्याणां स्वगतभर्त्तृगतफलविशेषार्थिनीनां गर्भवतीबालापत्यादिव्यतिरिक्तानां सहमरणानुमरणयोरधिकारः न चात्र योगसिद्धकरणविरोधान्न तदुक्तफलसिद्धिरिति वाच्यम्। योगसिद्धिकरणे हि "यः पुत्रकामो यः पशुकाम" इत्यादिना यत्नकृतदुपक्रम्य "एकस्मै वा कामायान्ये यज्ञक्रतव आह्रियन्ते सर्वेभ्यो दर्शपौर्णमासौ" इत्युक्तं तत्र तद्विधि-

वाक्येषु निरपेक्षफलश्रुतेः कामनाभेदाच्च कर्त्रैक्यं तत्र सर्वशब्देन प्रकृतवाचिना निरपेक्षाणामेव पुत्रादिफलानां दर्शपौर्णमाससम्बन्धोऽवगते प्रयोगभेदादेव भवतु तत्र तत्तत्फलसिद्धिः तथाच तदधिकरणसिद्धान्तसूत्रं "योगसिद्धिर्वा अर्थस्योत्पत्त्यसंयोगित्वात्" जैमि०। अस्यार्थः वाशब्दः सिद्धान्तद्योतनार्थः सर्वेभ्यो दर्शपौर्णमासावित्यस्यार्थस्य तत्तत्फलस्य योगेन प्रयोगभेदेन सिद्धिः उत्पत्त्यसंयोगित्वात् सर्वशब्दानुकर्षणीयानां यः पुत्रकामो यः पशुकाम इत्याद्युत्पत्तिवाक्ये फलानां युगपदसम्बन्धात्। न चार्थस्य नानाविधस्य उत्पत्त्यसंयोगित्वात् महेन्द्रादितत्तल्लोकवासादीनां एकदोत्पत्त्यसम्भवादिति व्याख्यानं युक्तमिति वाच्यं तडागोत्सर्गादौ एकस्मात् कर्मणः क्रमिकनानाफलोक्तेः"। "तथेहापि सर्वनामपदाभावादार्थवादिकफलानि समुच्चितान्येव कामनाविषयो लाघवात् आर्थवादिकसमुच्चितनानाफलविषयकविधिरप्येक एव कल्प्यते लाघवात् न हि निमित्तसाधारण्ये बाधकं विना नैमित्तिकानां पर्य्यायता सम्भवति वह्निसामीप्ये दाहप्रकाशयोः पर्य्यायताया अदर्शनात्। तस्मात् सकृदनुष्ठितेन कर्मणा यथैकं फलं निष्पाद्यते तथा बाधकं विना फलान्तरमपि विनिगमकाभावात्। ज्योतिष्टोमादेस्तु षष्टिवर्षावच्छिन्नफलश्रुतेः पृथगनुष्ठानादेव पृथक् फलसिद्धिः अन्यथा षष्टिसंख्याद्यभिधानं व्यर्थं स्यात्। यत्र तु कर्मफले कालविशेषो नोक्तस्तत्रापि तत्कर्मसम्पादकानुरूपेण कालविशेषो बोध्यः "फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत् परिमाणतः फलविशेषः स्यादिति" न्यायात्। तेषां कर्मणां लोकवत् कृष्यादिवत्। तथाच भवदेवभट्टाः "एकस्मै वा कामायान्ये यज्ञक्रतव आह्रियन्ते" इति संकोच्य "सर्वेभ्यो दर्शपौर्णमासाविति" प्रयोगभेदविधानाद् भवतु तत्र पृथगनुष्ठानसाध्यत्वं ब्रह्मवधप्रायश्चित्ते तथाभूतपृथगनुष्ठानसाध्यत्वप्रतिपादकवचनाभावात् अनेकफलानाञ्च तन्त्रेण दशहरान्यायेन एककामनाविषयतासम्भवात तन्त्रत्वम्" इत्याहुः। हरिनाथोपाध्यायास्तु "इमोत्सर्गफलान्युद्दिश्यैतानि चार्थवादिकफलानि समुच्चितान्येव कामनाविषयः, पुरुषविशेषणत्वस्य कल्प्यत्वात् तथाच मिलितानामेककामनाविषयत्वकल्पना अग्नीषोमयोरिव देवतात्वे लाघवन्यायस्य विशिष्टत्वाद्" इत्याहुः। अथ वा "य एता रात्रीरधीयीत तस्य पितरो घृतकुल्याः मधुकुल्याः वा क्षरन्ते" इत्यत्रापि वैकल्पिकान्वयोपगमे जातेष्टिन्यायभङ्गप्रसङ्गात् लाघवाद्विकल्पेऽष्टदोषाच्च एकस्य कार्य्यस्य नियोज्याकाङ्क्षायां सकलार्थवादोपस्थितफलकामो यथैक एव नियोज्यः स्वीकृतस्तथात्रापीति। अथानुत्पन्नब्रह्महत्यादिपातकायास्तत्पूतत्वरूपफलबाधात् तत्तत्कामनाविरहेणानधिकारः स्यादिति चेत् उक्तयुक्त्या समुच्चितफलसिद्धेरन्यथासिद्धार्थवादबलेन सन्दिग्धपापकामनया एवाधिकारो मङ्गलवत्। सति जन्मान्तरीये तादृशपातके संसर्गादिकृते वा तद्ध्वंसोऽपि जायते असति तु न तथा प्रतियोगिरूपसहकारिविरहात् निर्विघ्नस्य कृतमङ्गलवत्" शु०त० रघु०। "समुच्चितफलककर्मणोऽपि प्रत्येकफलकामनया करणे तत्तत्कामनासहकारेण प्रत्येकफलजनकत्वम्" विधिस्वरूपे गदा०। [त्रि०।

सहरसा स्त्री सह रसेन। १मुद्गपर्ण्यां शब्दर० २रसान्विते

सहर्ष पु० सह हर्षेण समानो वा हर्षो यत्र। १स्पर्द्धने २हर्षे च त्रिका०। ३हर्षयुक्ते त्रि०।

सहस् न० सह—असि। १बले २ज्योतिषि च शब्दर० ३मार्गशीर्षे मासे पु० अमरः। "सहसा सहसा कृतवेपथुरिति" माघः।

सहसा अव्य० सह+सो—डा। १हठादित्यर्थे अमरः। २अकस्मादित्यर्थे शब्दर०। ३हासयुते त्रि० "न सहसा सहसा परिरभ्य तम्" माघः।

सहस्य पु० सहसे बलाय हितः यत्। पौषमासे अमरः।

सहस्र न० समानं हसति हस—र। १दशशतसंख्यायां २बहुसंख्यायां ३तत्संख्यान्विते च हेमच०।

सहस्रसंख्यकाश्च केचित् पदार्थाः कविकल्प० यथा "गङ्गावक्त्रं शेषमूर्द्धा पद्मदलम् रविकरः कार्त्तवीर्य्यबाहुः वेदशाखा शक्रनयनम्"। "तत्र बहुसंख्यात्वे सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपाद्"स्मृतिः। बहुशीर्षादिपरत्वमत्र भाष्यादावुक्तम्। संख्यासंख्येययोः परत्वेऽस्य सर्वदैकवचनत्वम् यथा घटानां सहस्रं सहस्रं घटा इत्यादि आवृत्तौ तु द्वित्वादिकं यथा द्वे सहस्रे त्रीणि सहस्राणीति "चत्वार्य्याहुः सहस्राणि" मनुः।

सहस्रकर पु० सहस्रं कराः किरणा अस्य। १सूर्य्ये सहस्रकिरणादयोऽप्यत्र हला०। २अर्कवृक्षे च।

सहस्रकाण्डा स्त्री सहस्रं बहवः काण्डा यस्याः। श्वेतदूर्वायां राजनि०।

सहस्रदंष्ट्र पुंस्त्री० सहस्रं बहुसंख्या दंष्ट्रा अस्य। पाठीन-

वृक्षे (बोयाब) अमरः स्त्रियां ङीप् । [मत्स्ये शब्दर०

सहस्रदंष्ट्रिन् पु० सहस्रं दंष्ट्राः सन्त्यस्य इनि । पाठीन-

सहस्रधारा स्त्री सहस्रगुणिता धारा । देवस्नानार्थं बहु-च्छिद्रयन्त्रनिःसृतबहुजलादिधारायाम् ।

सहस्रनयन पु० सहस्रं नयनान्यस्य । १इन्द्रे हला० सहस्र-नेत्रादयोऽप्यत्र । २मेचके च ।

सहस्रपत्त्र न० सहस्रं बहुसंख्यकानि पत्त्राणि यस्य । १पद्मे अमरः । सहस्रदलादयोऽप्यत्र । २सारसे खगे च ।

सहस्रपाद् पु० सहस्रं बहवः पादा अस्य अन्त्यलोपः समा० । १विष्णौ २परमेश्वरे च "सहस्राक्षः सहस्रपाद्" पुरुषसूक्तम् ।

सहस्रपाद पु० सहस्रं पादाः किरणाश्चरणा वा सन्त्यस्य अच् । १विष्णौ २सूर्य्ये ३अर्कवृक्षे च । ४कारण्डखगे पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीप् ।

सहस्रबाहु पु० सहस्रं बाहवोऽस्य । १बाणासुरे "बाणः पुत्र-शतज्येष्ठो बलेरासीन्महात्मनः । सहस्रबाहुर्वाद्येन ता-ण्डवेऽतोषयत् शिवम्" भाग० १०।६२अ० । २कार्त्तवीर्य्या-र्जुने । ३विष्णौ च "सहस्रबाहो भव विश्वमूर्त्ते" ! गीता०

सहस्रभुज पु० सहस्रं बहवो भुजा अस्य । १विष्णौ २कार्त्त-वीर्य्यार्जुने च । ५महालक्ष्म्यां स्त्री "अष्टादशभुजा पूज्या सा सहस्रभुजा रणे" मार्कण्डेयपु० ।

सहस्रमूर्द्धन् पु० सहस्रं बहवो मूर्द्धानोऽस्य । १विष्णौ पुरुषसूक्तम् २सहस्रशीर्षादयोऽप्यत्र । [लतायां राजनि० ।

सहस्रमूली स्त्री सहस्रं बहूनि मूलान्यस्या ङीप् । द्रवन्ती-

सहस्रवीर्य्या स्त्री सहस्रं बहूनि वीर्य्याण्यस्याः । १दूर्व्वायाम् अमरः । २महाशतावर्य्यां च राजनि० । [भेदे राजनि० ।

सहस्रवेध न० सहस्रं बहवो वेधा यस्य । १चुक्रे २काञ्जिक-

सहस्रवेधिन् न० सहस्रं विध्यति विध-णिनि । १हिङ्गौ २अम्लवेतसे च मेदि० । ३कस्तूर्य्यां पु० राजनि० । ४सहस्रवेधकर्त्तरि त्रि० । [भावप्र० ।

सहस्रा स्त्री सहस्रं वनानि सन्त्यस्याः अच् । अम्बष्ठायां

सहस्रांशु पु० सहस्रमंशवो यस्य । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च अमरः

सहस्राणीक पु० ६त० संज्ञात्वात् णत्वम् । शतानीकनृपसुते राजभेदे वह्निपु० ।

सहस्राक्ष पु० सहस्रमक्षीणि यस्य षच् समा० । १इन्द्रे २मेचके अमरः । ३विष्णौ पुरुषसू० ४ईश्वरे च ।

सहस्रार न० सहस्रमारा कोणा यस्य । शिरःस्थिते सुषुम्णा-नाडीमध्यस्थे सहस्रदलकमले तन्त्रसा० ।

सहस्रिन् पु० सहस्रं सैन्यानि सन्त्यस्य इनि । १सहस्रसैन्य-

युक्ते नृपादौ अमरः २सहस्रदंष्ट्रपाठीने मत्स्ये च

सहा स्त्री सहते सह-अच् । १मुद्गपर्ण्यां २हतकुमार्य्याम् अमरः । ३स्वर्णजीवन्त्यां ४पृथिव्यां ५नखभेषजे मेदि० । ६शुक्लझिण्ट्याम् ७सर्पकङ्काल्यां शब्दर० दण्डोत्पलायां स्वर्णचीर्य्यां रत्नमा० १०नारीपुष्पे राजनि० ।

सहाचर पु० सहा शुक्लझिण्टीव आचरति आ+चर-अच् । पीतझिण्ट्यां शब्दर० । [अमरः ।

सहाय पु० सह एति इण-अच् । १सहचरे २अनुकूले

सहायता स्त्री सहायानां समूहः तस्य भावो वा तल् । १साहाय्ये २सहायसमुदाये च अमरः ।

सहार पु० सह एकदैव ऋच्छति दूरं गच्छति सौरभेण ऋ-अच् । १सहकारे आम्रे उणा० । हारोहरणं सह हारेण । २महाप्रलये हारा० । ३हारेण सहिते त्रि० ।

सहारोग्य त्रि० सह आरोग्येण । रोगशून्ये हेमच० ।

सहासन न० सह आस्यतेऽत्र आस-ल्युट् । एकासने ।

सहित त्रि० सम्यक् हितः समोऽन्त्यलोपः । १सम्यग्हिते सह-क्त वा इट् सह+इतच् वा । २समभिव्याहृते सि० कौ० ३हितेन सहिते च । [वोढाप्यत्र स्त्रियां ङीप् ।

सहितृ त्रि० सह-तृच् वा इट् । सहनशीले । इडभावे

सहित्र न० सह्यतेऽनेन सह-इत्र । सहनसाधने धर्मभेदे ।

सहिष्णु त्रि० सह-इष्णुच् । सहनशीले अमरः ।

सहिष्णुता स्त्री सहिष्णोर्भावः तल् । १क्षमायाम् २शीतो-ष्णादिविरुद्धधर्मद्वयसहने ।

सहुरि पु० सह-उरि । १ सूर्य्ये उणादिकोषः । २अर्कवृक्षे च ।

सहृदय त्रि० सह-हृदयेन । १प्रशस्तचित्ते २काव्यार्थभाव-नाधीनपरिपक्वबुद्धौ सा० द० "परिष्कुर्वन्त्वर्थान् सहृद-यधुरीणाः कतिपये" रसगङ्गाधरः ।

सहृल्लेख पु० हृदयस्य लेखः कालुष्यकरणं हृल्लासः सह हृल्लेखेन । "विचिकित्सा तु हृदये यस्य यस्मिन् प्रजा-यते । सहृल्लेखन्तु विज्ञेयं पुरीषन्तु स्वभावतः" इत्युक्ते दूषितान्ने मा० त्रि० । २हृल्लेखा सहिते मन्त्रे च तन्त्र०

सहोक्ति स्त्री सह उक्तिः । सहकथने १एकोक्तौ सहशब्द-योन्निर्यत्र । २अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०७पृ० दृश्यम्

सहोटज पुं न० । सहते आतपाद्यत्र सह-अच् कर्म० । मुनीनां पर्णशालायाम् हारा० ।

सहोढ पु० सह ऊढया । "या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताऽ-ज्ञातापि वाऽसती । वोढुः स गर्भो भवति सहोढ इति चोच्यते" इति मनूक्ते अज्ञातगर्भायाः परिणीतायाः

स्त्रियाः गर्भे । सहोढे गर्भे । जायते जन—ड । सहोढज तज्जाते पुत्रभेदे ।

सहोदर न० सह समानमुदरं यस्य । एकगर्भजाते भ्रातरि जटा० १भगिन्यां स्त्री एकपितृजाते २भ्रातर्यपि उपचारात् । “देशे देशे कलत्राणि देशे देशे च बान्धवाः । तन्तु देशं न पश्यामि यत्र भ्राता सहोदरः” रामायणे लक्ष्मणविच्छेदे रामेण तस्य भिन्नोदरजातत्वेऽपि तथोक्तम्

सहोर त्रि० सह–ओर । साधौ उणादिकोषः ।

सह्य न० सहायस्य भावः यत् नि०। १साहाय्ये “तत्रार्थे सह्यमकरोत्” पुराणम् । सह भावे यत् । २आरोग्ये ३साम्ये ४माधुर्य्ये च शब्दर० । कर्मणि यत् । ५सोढव्ये त्रि० ६पुनाख्यदेशसमीपस्थे पर्वतभेदे पु० मेदि० । स च पर्वतः भारतवर्षस्य कुलाचलभेदः “माहेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तैते कुलाचलाः” मार्कण्डेयपु०५७अ० । स च अपरान्तदेशसन्निकृष्टो लवणसमुद्रात् कियद्दूरस्थश्च तदतिक्रमेणैव रघौ अपरान्तदेशगमनोक्तेः । “असह्यविक्रमः सह्यं दूरान्मुक्तमुदन्वता । नितम्बमिव मेदिन्याः स्रस्तांशुकमलङ्घयत् । तस्यानीकैर्विसर्पद्भिः अपरान्तजयोद्यतैः । रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत् सह्यलग्न इवार्णवः” रघु० । तत्पर्वतपादजा नद्यश्च “तापी पयोष्णी निर्विन्ध्या कावेरी प्रमुखा नदी । गोदावरीभीमरथीकृष्णवेण्वादिकास्तथा । सह्यपादोद्भूता नद्यः स्मृताः पापभयापहाः” विष्णुपु० उक्ताः “गोदावरी भीमरथी कृष्णवेण्यास्तथाऽपरा । तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा सह्यात् कावेर्य्यापगाः” मार्कण्डेयपु० ।

सह्यात्मजा स्त्री सह्यस्य आत्मजेव तत्प्रभवत्वात् । कावेर्य्यां हेमच० । सह्यस्कन्दे दृश्यम् ।

सा स्त्री सो–ड । १गौर्य्यां २लक्ष्म्यां च शब्दर० ।

सांक्रमिक त्रि० संक्रमे साधुः गुडा० ठञ् । संक्रमसाधने कुष्ठादिरोगे । वा परसवर्णः । सांक्रमिकरोगाश्च भावप्र० दर्शिता यथा “प्रसङ्गाद्गात्रसंस्पर्शान्निःश्वासात् सहभोजनात् । एकशय्यासनाच्चापि वस्त्रमाल्यानुलेपनात् । कण्डूकुष्ठोपदंशाश्च भूतोन्मादव्रणज्वराः (वसन्त) औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नरान्नरम् । स्रियते यदि कुष्ठेन पुनर्जातस्य तद्भवेत् । अतो निन्दितरोगोऽयं कुष्ठं कष्टं प्रकीर्त्तितम्” । प्रसङ्गोऽत्र मैथुनम् भावप्र०।

सांख्य न०संख्यायतेऽत्र संख्या सम्यग्ज्ञानं साऽस्त्यत्र अण् । १सम्यग्दर्शने “एषा तेऽभिहिता सांख्ये” इति गीता सङ्ख्या मूलप्रकृत्यादिपदार्थानां गणनात् प्रज्ञाद्यण् । २कपिलप्रणीते दर्शनशास्त्रभेदे परसवर्णे साङ्ख्यमप्यत्र ३सांख्योक्तयोगे पु० “पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लुतम् । प्रोवाचासुरये सांख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयम्” भाग० १स्क० ३अ० । “सांख्यं संख्यात्मकत्वाच्च कपिलादिभिरुच्यते” मात्स्ये ३अ० ।

सांख्यप्रवचन न० सांख्योक्तमर्थं प्रवक्ति विस्तरेण कथयत्यनेन प्र+वच–करणे ल्युट् । तत्त्वसमासाख्यसूत्रार्थस्य विस्तरेण ज्ञापके १कपिलप्रणीते ।२ पातञ्जलप्रणीते ग्रन्थभेदे यथोक्तं सांख्यप्र०भा० यथा “नन्वेवमपि तत्त्वसमासाख्यसूत्रैः सहास्याः षडध्याय्याः पौनरुक्त्यमिति चेत् । नैवम् । सङ्क्षेपविस्तररूपेणोभयोरप्यपौनरुक्त्यात् । अत एवास्याः षडध्याय्या योगदर्शनस्येव सांख्यप्रवचनसंज्ञा युक्ता । तत्त्वसमासाख्यं हि यत् सङ्क्षिप्तं सांख्यदर्शनं तस्यैव प्रकर्षेणास्यां निर्वचनमिति । विशेषस्त्वयं यत् षडध्याय्यां तत्त्वसमासाख्योक्तार्थविस्तरमात्रं योगदर्शने त्वाभ्युपगमवादप्रतिषिद्धस्यैश्वरस्य निरूपणेन न्यूनतापरिहारोऽपीति” “संख्यां प्रकुर्वते चैव प्रकृतिं च प्रचक्षते । चतुर्विंशति तत्त्वानि तेन सांख्याः प्रकीर्त्तिताः” भा०

सांग्रामिक त्रि० संग्रामः प्रयोजनमस्य ठञ् । युद्धसाधने रथादौ । परसवर्णे साङ्ग्रामिक तत्रार्थे ।

सांघातिक त्रि० सङ्घाताय हितम् ठञ् । १सङ्घातकारके षड्नाडीचक्रस्थे २जन्मनक्षत्रावधिषोडशनक्षत्रे च “देहद्रविणबन्धूनां नाशः सांघातिके तथा” इति ज्योतिषम् । परसवर्णे साङ्घातिकमपि उभयत्र ।

सांदृष्टिक न० संदृष्टं प्रत्यक्षदृष्टमनुसरति ठक् । १दृष्टानुसारिन्यायभेदे संदृष्टं दृष्टमात्रं फलमस्य ठण् । २सद्यःफले त्रि० अमरः । परसवर्णे सान्दृष्टिकमप्युभयत्र ।

सांयात्रिक पु० सम्यक् यात्रार्थं द्वीपान्तरगमनाय वहनम् ठञ् । पोतेन वाणिज्यकारके अमरः ।

सांयुगीन त्रि० संयुगे युद्धे साधुः प्रतिजना० खञ् । रणकुशले अमरः । [ढक्कादिकोलाहले ।

सांराविण न०सम्+रु-भावे णिनि ततः स्वार्थेऽण् । व्याप्ते

सांवत्सर पु०संवत्सरं तज्ज्ञानोपयोगिशास्त्रं वेत्ति अधीते वा अण् । ज्योतिर्वेत्तरि १गणके अमरः ।२वर्षसम्बन्धिनि त्रि०

सांवत्सरिक त्रि०संवत्सरे भवः ठञ् । प्रतिवर्षं मृताहकर्त्तव्ये श्राद्धभेदे गोभिलः “अत ऊर्द्धं संवत्सरे संवत्सरे प्रेता-

श्राद्धं दद्यात् यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यादिति"। "अत ऊर्द्ध्वं सपिण्डीकरणान्तश्राद्धनिमित्तादाद्यसंवत्सरादूर्द्ध्वं संवत्सरे संवत्सरे प्रतिवर्षं यस्मिन्नहनि मृतस्तस्मिन्नहनि मृताय दद्यात्। व्याघ्रः "प्रतिसंवत्सरं चैवमेकोद्दिष्टं मृताहनि"। एतेन सपिण्डीकरणापकर्षे आद्यसंवत्सरेऽपि मृताहे श्राद्धान्तरं कर्त्तव्यमिति मैथिलोक्तं हेयम्। यत आह हेमाद्रिधृतवचनम् "पूर्णे संवत्सरे श्राद्धं षोडशं परिकीर्त्तितम्। तेनैव च सपिण्डत्वं तेनैवाब्दिकमिष्यते"। अत्र पूर्णसंवत्सरक्रियमाणश्राद्धाद् यथोभयनिर्वाहस्तथापकृष्टसपिण्डीकरणश्राद्धादप्युभयनिर्वाहो न पूर्णसंवत्सरे आब्दिकान्तरम्। एवं पञ्चदशश्राद्धेऽप्यूह्यम्। मत्स्यपु० "ततः प्रभृति संक्रान्तावुपरागादिपर्वसु। त्रिपिण्डमाचरेत् श्राद्धमेकोद्दिष्टं मृताहनि"। ततः प्रेतत्वपरिहारात्, त्रिपिण्डं त्रैपुरुषम्। निरुपपदमृताहशब्दः मृतसम्बन्धिमासपक्षतिथिविशेषपरः। उपपदात्तु क्वचित्तिथिविशेषमात्रपरः। यथा मृताहे प्रतिमासं कुर्य्यादित्यादौ। शङ्खः "सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते। तत्र तत्र त्रयं कुर्य्यात् वर्जयित्वा मृताहनि। अमावास्या क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथ वा पुनः। सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं तस्योक्तः पार्वणो विधिः" श्रा०त०। अधिकम् एकोद्दिष्टशब्दे १५२१पृ० पार्वणशब्दे ४३१८पृ० च दृश्यम्।

सांवादिक पु० सम्यग्वादायालं ठञ्। १नैयायिके जटा०। संवाददातरि च। [अमरः। २संशयविषये च।

सांशयिक त्रि० संशयमापन्नः ठञ्। १सन्दिहाने संशययुक्ते

सांसारिक त्रि० संसाराय हितम तत्र भवो वा ठक्। १संसारभवे २संसारोपयोगिनि वा पदार्थे।

सांसिद्धिक त्रि० संसिद्धिः स्वभावसिद्धिः तया निर्वृत्तं ठञ्। स्वभावसिद्धे "सांसिद्धिकमुदाहृतम्" भाषाप०।

साकम् अव्य० सह अकति अक-अमु सादेशः। १साहित्ये २सहार्थे अमरः। तद्योगे गौणक्रियान्वयिनि तृतीया।

साकल्य न० सकलस्य भावः ष्यञ्। १समुदाये। स्वार्थे ष्यञ्। २सकले होमार्थं मिश्रितेषु ३तिलादिद्रव्येषु च।

साकाङ्क्ष त्रि० सह आकाङ्क्षया सहस्य सः। १साभिलाषे शाब्दबोधोपयोग्याकाङ्क्षायुक्ते २पदभेदे च। [३सावयवे च।

साकार त्रि० सह आकारेण मूर्त्त्या। १मूर्त्तिविशिष्टे देवादौ

[illegible] पु० [illegible] इव स्वार्थे अण्। [illegible] ([illegible]) राजनि०।

साकेत न० आकित्यते आकेतः सह आकेतेन। अयोध्यापुरे शब्दर० "जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ" इति रघुः।

साक्तुक पु० सक्तवे हितः गुडा० ठञ्। १यवे त्रिका०। सक्तूनां समाहारः तस्येदम् वा ठञ्। २सक्तुसमूहे न० ३तत्सम्बन्धिनि च त्रि०।

साक्षात् अव्य० सह अक्षति अक्ष-आति सादेशः, सह अक्ष सतति अत-क्विप् वा। १लौकिकप्रत्यक्षे २तुल्ये च अमरः साक्षादा० त्वि वा उप०समासः। साक्षात्कृत्य कृत्वा वा। ३तद्रूपे चैतन्ये च "यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म" श्रुतिः।

साक्षात्कार पु० साक्षात्+कृ-घञ् साक्षादि० उप०। लौकिकसन्निकर्षजन्ये प्रत्यक्षे।

साक्षिन् त्रि० सह-अक्षि अस्य इनि "साक्षाद् द्रष्टरि" पा० इनि वा नि०। १साक्षाद्द्रष्टरि। स्त्रियां ङीप्। २परमेश्वरे पु० "साक्षी चेताः केवलोनिर्गुणश्च" श्रुतिः। अयमेव साक्षिचैतन्यत्वेन वेदान्तपरिभाषादौ स्वीकृतोऽनुपदं वक्ष्यते। व्यवहारे साक्षिलक्षणादिकं वीर०मि० निरूपितं यथा "तत्र प्रमाणभेदप्रमाणविषयव्यवस्थे क्रियापादप्रस्तावे विविक्ते। अधुना साक्षिप्रमाणस्यावान्तरभेदः प्रस्तूयते। तत्र साक्षिस्वरूपमाह मनुः "समक्षदर्शनात् साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिध्यति"। समक्षदर्शनस्य साक्ष्यहेतुत्वं पाणिनिरपि स्मरति। "साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायामिति"। तत्तु व्युत्पत्तिमात्रमव्यापकत्वात्। श्रुतसाक्ष्यादीनामपि साक्षित्वव्यवहारविषयत्वात्। अतएव श्रवणादित्युपलक्षणं प्रमाणमात्रस्य, विवादविषयप्रमाता साक्षीति विवक्षितम्। साक्षिप्रयोजनमाह नारदः "सन्दिग्धेषु तु कार्य्येषु द्वयोर्विवदमानयोः। दृष्टश्रुतानुभूतत्वात्साक्षिभ्यो व्यक्तिदर्शनम्" इति। दृष्टश्रुताभ्यामनुभूतत्वादित्यर्थः। यद्वा दृष्टत्वात् श्रुतत्वादनुभूतत्वाच्चेत्यर्थः। अनुभूतत्वादित्यनेन च गोबलीवर्दन्यायेन प्रमाणान्तरजन्योऽनुभवो गृह्यते। व्यक्तिदर्शनं विवेकज्ञानम्। कात्यायनः "अर्थिप्रत्यर्थिसान्निध्यादनुभूतन्तु यद्भवेत्। तद्ग्राह्यं साक्षिणो वाक्यमन्यथा न बृहस्पतिः" अर्थिप्रत्यर्थिसान्निध्यादनुभूतमिति मुख्यः कल्पः। तदसान्निध्येऽपि श्रवणादिना साक्ष्यस्य वचनान्तरैरनुमतत्वात्। तत्र साक्षिभेदनिरूपणे व्यक्तीभविष्यति। गौतमः "विप्रतिपत्तौ साक्षिनिमित्ता व्यवस्था"। स च साक्षी प्रथमं द्विविधः कृतोऽकृतश्च। साक्षित्वेनार्थिप्रत्यर्थिभ्यां स्वरूपतः कृतः। अनिरूपितोऽकृतः। पुनश्च कृतस्य

पञ्चविधत्वादकृतस्य षड्विधत्वादेकादशविधः। यथाह नारदः "एकादशविधः साक्षी शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः। कृतः पञ्चविधस्तेषां षड्विधोऽकृत उच्यते। लिखितः स्मारितश्चैव यदृच्छाभिज्ञ एव च। गूढश्चोत्तरसाक्षी च साक्षी पञ्चविधः कृतः" इति। पञ्चानामपि कात्यायनेन स्वरूपमभिहितम् "अर्थिना स्वयमानीतो यो लेख्ये सन्निवेश्यते। स साक्षी लिखितो नाम स्मारितः पत्रकादृते" इति। स्मारितः पत्रकादृते इत्यपि विवृतं तेनैव "यस्तु कार्य्यप्रसिद्ध्यर्थं दृष्ट्वा कार्य्यं पुनः पुनः। स्मार्य्यते ह्यर्थिना साक्षी स स्मारित इहोच्यते" इति दर्शयित्वेत्यन्तर्भावितण्यर्थम्। कार्य्यं व्यवहारपदं दर्शयित्वा प्रमापय्य कार्य्यप्रसिद्ध्यर्थं कालान्तरे व्यवहारनिर्णयसिद्ध्यर्थं पुनः पुनः स्मार्य्यते कार्य्यते च विस्मरणनिरासाय यः स स्मारितो नाम साक्षीत्यर्थः। यस्तु यदृच्छया प्रसङ्गादागतस्तत्र साक्षी भवेति साक्षित्वेन निरूपितः स यदृच्छाभिज्ञः स्मारितस्यास्य च पत्रानारूढत्वेन साम्येऽपि स्वरूपभेदः स्पष्टोऽपि तेनैव विवृतः "प्रयोजनार्थमानीतः प्रसङ्गादागतश्च यः। द्वौ साक्षिणौ त्वलिखितौ पूर्व्वपक्षस्य साधकौ"। गूढमाह "अर्थिना स्वार्थसिद्ध्यर्थं प्रत्यर्थिवचनं स्फुटम्। यः श्राव्यते स्थितो गूढो गूढसाक्षी स उच्यत" इति। उत्तरसाक्षिस्वरूपमाह "साक्षिणामपि यः साक्ष्यमुपर्य्युपरि भाषते। श्रवणाच्छ्रावणाद्वापि स साक्ष्युत्तरसंज्ञितः" इति। षड्विधस्याप्यकृतस्य भेदो नारदेनैव दर्शितः "ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम्। कार्य्येष्वधिकृतो यः स्यादर्थिना प्रहितश्च यः। कुल्याः कुलविवादेषु विज्ञेयास्तेऽपि साक्षिणः"। प्राड्विवाकग्रहणं लेखकसभ्योपलक्षणम् "लेखकः प्राड्विवाकश्च सभ्याश्चैवानुपूर्व्वशः। नृपे पश्यति तत्कार्य्यं साक्षिणः समुदाहृताः" इति वचनात्। बृहस्पतिस्तु लेखितमधिकमादायैतानेव द्वादश साक्षिण आह "लिखितो लेखितो गूढः स्मारितः कुल्यदूतकौ। यादृच्छिकोत्तरश्चैव कार्य्यमध्यगतोऽपरः। नृपोऽध्यक्षस्तथा ग्रामः साक्षी द्वादशधा स्मृतः" इति। तल्लक्षणान्यपि कानिचिद्विलक्षणानि कानिचित्पूर्व्वसंवादीन्याह स एव "प्रभेदमेषां वक्ष्यामि यथावदनुपूर्व्वशः। जातिनामाभिलिखितं येन स्वं पितृनाम च। निवासश्च स विज्ञेयः साक्षी लिखितसंज्ञकः। अर्थिना च क्रियाभेदैस्तस्य कृत्वा ऋणादिकम्। प्रत्यक्षं लिख्यते यस्तु लेखितः स उदाहृतः। कुड्यव्यवहितो यस्तु श्राव्यते ऋणिभाषितम्। विनिह्नुते यथाभूतं गूढसाक्षी स कीर्त्तितः। आहूय यः कृतः साक्षी ऋणन्यासक्रियादिके। स्मार्य्यते यो मुहुश्चैव स्मारितः सोऽभिधीयते। विभागदाने विषये ज्ञातिर्यत्नोपदिश्यते। द्वयोः समानो धर्म्मज्ञः स कुल्यः परिकीर्त्तितः। अर्थिप्रत्यर्थिवचनं शृणुयात् प्रेषितस्तु यः। उभयोः सम्मतः साधुर्दूतकः स उदाहृतः। क्रियमाणे च कर्त्तव्ये यः कश्चित् स्वयमागतः। अत्र साक्षी त्वमस्याकसक्तो(?) याद्दच्छिकस्तु सः। यस्तु साक्षी दिशं गच्छन् मुमूर्षुर्वा यथाश्रुतम्। अन्यं संश्रावयेत्तन्तु विद्यादुत्तरसाक्षिणम्। साक्षिणामपि यः साक्ष्यमुपर्य्युपरि भाषताम्। श्रवणाच्छ्रावणाद्वापि स साक्ष्युत्तरसंज्ञितः। उभाभ्यां यस्य विश्वस्तं कार्य्यं वापि निवेदितम्। गूढचारी स विज्ञेयः कार्य्यमध्यगतस्तथा। अर्थिप्रत्यर्थिनोर्वाक्यं यच्छ्रुतम्भूभृता स्वयम्। स एव तत्र साक्षी स्याद्विसंवादे द्वयोरपि। निर्णीते व्यवहारे तु पुनर्न्यायो यदा भवेत्। अध्यक्षः सभ्यसहितः साक्षी स्यात् तत्र नान्यथा। दूषितं घातितं यत्र सीमायास्तु समन्ततः। अकृतोऽपि भवेत्साक्षी ग्रामस्तत्र न संशयः" इति। लिखितलेखितयोः स्वपरलिखनमात्रभेदादेकादशद्वादशसंख्ययोरविरोधः। सर्व्वं च यथासम्भवं दृष्टश्रुतरूपद्विविधसाक्षिभेदा ज्ञेयाः। क्रियाभेदैर्व्यवहारप्रकारभेदैः, तस्य प्रत्यर्थिनः। ऋणादिकमित्यादिशब्दात् यथासम्भवं सर्व्वविवादपदनिदर्शनम्। कुड्यग्रहणं व्यवधायकोपलक्षणम्। विनिह्नुते इति भावे क्तः निह्नवे सम्भावित इति शेषः। उक्त(?) इत्युक्त इतीतिशब्दाध्याहारः। दिशं देशान्तरमन्यामित्यर्थः। उभाभ्यामर्थिप्रत्यर्थिभ्यां यस्य विश्वस्तं यदीयो विश्वासः कृत इति सम्बन्धसामान्यविवक्षया षष्ठी, भावेक्तं वाभ्युपेत्य व्याख्येयम्। गूढचारी कार्य्यमध्यगतश्चेत्येकस्यैव संज्ञाद्वयमिति द्वादशत्वाविरोधः। दूतग्रहणं लेखकस्यापि प्रदर्शनार्थं "दूतकः खटिकाग्रहादिति" बृहस्पतिवचनाद्ग्रामग्रहणमप्यकृतसाक्ष्युपलक्षणम्। येन योऽर्थः प्रमितस्तत्र साक्षित्वेन प्रागनिरूपितोऽपि पश्चात् साक्षित्वेन विज्ञायोपन्यस्तः पृष्टश्च सभायां साक्ष्यं दातुमर्हतीति फलितोऽर्थः। इतरथा वेतनादानादिषु लिखिताद्यसम्भवे साक्ष्यभावप्रसङ्गः। इदमेवाभिसन्धायाह मनुः "यत्रानिबद्धो-

ऽपोह्येत स्वयमाहापि किञ्चन । पृष्टस्तत्रापि तद्ब्रूयात् यथादृष्टं यथाश्रुतम्" । अनिबद्धोऽकृतः । कल्पतरुमदनरत्नयोरर्थिक्रियां क्रियाभेदैरिति पठितं तत्रार्थिक्रियार्थिव्यवहारक्रियाभेदैः प्रमाणविशेषैराप्तवाक्यादिभिस्तस्य कृत्वा तत्सम्बन्धितयावधार्य्य ऋणादिके विवादविषये यः प्रत्यक्षं प्रत्यर्थिसमक्षं लेख्यतेऽर्थिनेत्यर्थात् स तत्र लेखितः साक्षीति व्याख्येयम् । कालावधिरपि साक्ष्ये स्मर्य्यते "सुदीर्घेणापि कालेन लिखितः सिद्धिमाप्नुयात् । आजानन्नात्मनो लेख्यम्" कुर्य्यादिति शेषः । अजानन्तं लिप्यनभिज्ञमात्मानमन्यद्वारा साक्ष्यरूपमत्रेति लेखयेत् । स द्विविधोऽपि लिखितः साक्षी चिरकालेनापि सिद्धिं निर्णायकतामाप्नुयादित्यर्थः । कात्यायनः "अथ स्वहस्तेनारूढलिखितः स्यैकः स एव तु । न चेत् प्रत्यभिजानीयात् तत्स्वहस्तैः प्रसाधयेत्" । नारदः "अष्टमात् वत्सरात् सिद्धिः स्मारितस्येह साक्षिणः । आपञ्चमात् तथा सिद्धिर्यस्य स्यादुपगतस्य तु । आ तृतीयात् तथा वर्षात् सिद्धिर्गूढस्य साक्षिणः" इति । इदञ्च प्रायोवादेन, यतः स एवाह "अथ वा कालनियमो न दृष्टः साक्षिणः प्रति । स्मृत्यपेक्षं हि साक्षित्वमाहुः शास्त्रविदो जनाः । यस्य नोपहता बुद्धिः स्मृतिः श्रोत्रञ्च नित्यशः । सुदीर्घेणापि कालेन स वै साक्षित्वमर्हति" । ते च "साक्षिणः कीदृशाः कार्य्या व्यवहारेष्वसाक्षिणः । तादृशान् संप्रवक्ष्यामि यथा वाच्यमृतञ्च तैः । गृहिणः पुत्रिणो मौलाः क्षत्रविट्शूद्रयोनयः । अर्थ्युक्ताः साक्ष्यमर्हन्ति न ये केचिदनापदि । आप्ताः सर्वेषु वर्णेषु कार्य्याः कार्य्येषु साक्षिणः । सर्वधर्मविदो लुब्धा विपरीतांस्तु वर्जयेत्" । मौलाः प्रख्यातकुलोद्भवा इति कल्पतरुः । मूलं पूर्वदृष्टत्वात्सहृदिदन्तीति मौलाः । तदधीते तद्वेदेत्यणिति मदनरत्ने । वक्ष्यमाणयाज्ञवल्क्यवचनसंवादात् साक्षित्वेनैव पूर्ववृत्तान्तवेदित्वं चोपात्तदर्थकमौलपदानर्थक्यप्रसङ्गाच्च कल्पतरुव्याख्यानमेव सम्यक् । रत्नाकरोऽपि "मौलाः कुलीना" इत्येव व्याख्यातम् । मूलं प्रतिष्ठा सा येषामस्ति ते मौलाः अर्थकथनमेतत् । तद्धितस्तु भवार्थ एव कर्त्तव्यः, यो हि यत्र भवः सोऽपि तस्यास्तीत्यविरुद्धमिति वदन् मेधातिथिरपीदृशमर्थमुक्तवान्ते प्रतिष्ठान्तरस्य साक्षिलक्षणानुपयोगात् । कुलादिप्रतिष्ठायाः पदान्तरैरेवोपादानात् । अत्र गृहिणः [illegible] तत्कालनिवसत्[illegible]दाचरं, किन्तु यदि

सम्भवेऽनेकाध्यापनाग्निहोत्रादिकार्य्यव्यग्रस्य तस्य न साक्षित्वं, साक्ष्यन्तरासम्भवे तु तस्यापि साक्षित्वं सम्भवत्येव । अतएव "ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेदिति" तस्यापि साक्षित्वेन प्रश्नप्रकारविधिरुपपद्यत इति ध्येयम् । अर्थ्युक्ता अर्थिना मन्ते साक्षिणः सन्तीति निर्दिष्टा न तु स्वयमेवागत्य वयमत्र साक्षिणः स्म इति वदन्तः । याज्ञवल्क्यः "तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः । धर्मप्रधाना ऋजवः पुत्रवन्तो धनान्विताः । त्र्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्त्तक्रियापराः । यथाजाति यथावर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः" । त्र्यवरास्त्रिभ्यो न्यूना न भवन्ति परतस्तु यथेच्छं भवन्तीत्यर्थः । जातयो मूर्द्धावसिक्ताद्यः । वर्णा ब्राह्मणादयः । तथा च मूर्द्धावसिक्तादीनां मूर्द्धावसिक्तादयो ब्राह्मणादयो ब्राह्मणादीनां साक्षित्वेनोपादेयाः । असम्भवे सर्वे सर्वजातीयाः सर्वेषु जातीयेषु वादिप्रतिवादिषु साक्षिणो ग्राह्या इत्यर्थः । व्यासः "धर्मज्ञाः पुत्रिणो मौलाः कुलीनाः सत्यवादिनः । श्रौतस्मार्त्तक्रियायुक्ता विगतद्वेषमत्सराः । श्रोत्रिया नपराधीनाः सूरयश्चाप्रवासिनः । युवानः साक्षिणः कार्य्या ऋणादिषु विजानता" इति । कात्यायनः "प्रख्यातकुलशीलाश्च लोभमोहविवर्जिताः । आप्ताः शिष्टा विशुद्धा ये तेषां वाक्यमसंशयम् । विभाव्यो वादिना यादृक् सदृशैरेव भावयेत् । नोत्कृष्टस्त्वपकृष्टस्तु साक्षिभिर्भावयेत् सदा" इति । आप्ताः यथार्थवादिनः । विशुद्धा विवादविषयीभूतार्थज्ञानवन्तः शास्त्रार्थज्ञानवन्तश्च "मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति" पा० कर्त्तरि क्तः । आदिकर्मणीति मदनरत्ने । तेषां वाक्यमसंशयं यथा भवति तथा वादिनो विभाव्योऽङ्गीकारयितव्योऽर्थात् प्रतिवादी । तत्र विशेषमाह यादृक् प्रतिवादी तत्सदृशैस्तज्जातीयैरेव भावयेत् । वादिनेत्युपलक्षणम् । वाद्यपि प्रतिवादिना तज्जातीयैरेव विभाव्यः तथा च नारदः "श्रेणीषु श्रेणिपुरुषाः स्वेषु वर्गेषु वर्गिणः । बहिर्वासिषु बाह्याः स्युः स्त्रियः स्त्रीषु च साक्षिणः" इति । पुनरपि "स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्य्युर्द्विजानां सदृशा द्विजाः । शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्त्यानामन्त्ययोनयः" । श्रेणिपुरुषाणां सत्यपि वर्गित्वे पृथङ्निर्देशो गोबलीवर्दन्यायेन । प्रयोजनं चासामभ्यर्हितत्वबोधनम् । वर्गिणश्च दर्शिताः कात्यायनेन "लिङ्गिनः श्रेणिपूगाश्च वणिग्व्रातास्तथापरे । समूहस्थाश्च ये चान्ये वर्गास्तानब्रवीद्भृगुः" ।

दासचारणमल्लानां हस्त्यश्वायुधजीविनाम्। प्रत्येकैकसमूहानां नायका वर्गिणः स्मृताः। तेषां वादः स्ववर्गेषु वर्गिणस्तेषु साक्षिणः"। अत्र सर्वत्र न्यूनाधिकविशेषणोपादानस्य दोषाय अनृतभाषणभीरुत्वस्य सदनशीलत्वस्य च साक्षित्वप्रयोजकस्योपलक्षणार्थत्वात् तेषाम्। ते च साक्षिणः कियत्सङ्ख्यकाः कुत्र ग्राह्या इत्यपेक्षायामाह बृहस्पतिः "नव सप्त पञ्च वा स्युश्चत्वारस्त्रय एव वा। उभौ वा श्रोत्रियौ ख्यातौ नैकं पृच्छेत कदाचन"। लिखितादिषु स एवाह "लिखितौ द्वौ तथा गूढौ त्रिचतुःपञ्च लेखिताः। यदृच्छाः स्मारिताः कार्य्यास्तथा चोत्तरसाक्षिणः। दूतकः खटिकाग्राही कार्य्यमध्यगतस्तथा। एक एव प्रमाणं स्यान्नृपोऽध्यक्षस्तथैव च"। खटिकाग्राही लेखकः एक एवेत्येवकारो बाह्यापेक्षया "नैकं पृच्छेत् कदाचन" इत्युक्तेः अनावश्यकत्वार्थो न नियमार्थोऽदृष्टार्थत्वप्रसङ्गात्। त्र्यवराः साक्षिणो ज्ञेया इति योगीश्वरीयमप्येतदभिप्रायकमेव। लिखितादीनामुभयानुमतत्वे ग्राह्यत्वमेकस्यापीत्याह योगीश्वरः "उभयानुमतः साक्षी भवत्येकोऽपि धर्मवित्"। यद्यपि "श्रौतस्मार्त्तक्रियापरा धर्मप्रधाना" इत्यादिविशेषणोपादानात् त्र्यवराणामपि धर्मवित्त्वं समानं तथापि तेषामुभयाननुमतौ न भवत्येव साक्षित्वं, द्वयोरेकस्य चोभयानुमत्यैवेति भेद इति मिताक्षरा। नारदोऽपि "उभयानुमतो यः स्याद्द्वयोर्विवदमानयोः। स साक्ष्येकोऽपि साक्षित्वे प्रष्टव्यः स्यात्तु संसदि"। आप्तत्वेन राजादिभिरवधारितोऽप्येकः साक्षीत्याह व्यासः "शुचिक्रियश्च धर्मज्ञः साक्षी यत्रानुभूतवाक्। प्रमाणमेकोऽपि भवेत् साहसेषु विशेषतः" इति। अनुभूता यथार्थत्वेन प्रमितचरा वाग्यस्येत्यनुभूतवाक्। कात्यायनः "अभ्यन्तरस्तु निःक्षेपे साक्ष्यमेकोऽपि वाच्यते। अर्थिना प्रहितः साक्षी भवेदेकोऽपि याचिते"। याचित इति निःक्षेपविशेषणम्। न्यायतौल्यादन्यत्रापीति वाचस्पतिः। मदनरत्नकारस्तु याचितं विवाहाद्यर्थं याचितं गृहीतमाभरणादिकं याचितकमिति यावदित्याह। निःक्षेपविशेषणत्वे अर्थ्यादयाचिते तस्मिन्नभ्यन्तरस्यैकस्यासाक्षित्वप्रसङ्गाद्व्यवहितान्वयप्रसक्तेश्चोत्तरैव व्याख्या प्रशस्ता। शुल्कादिपण्यविवादे तन्निमितैकोऽपि साक्षीत्याह स एव "संस्कृतं येन यत्पण्यं तत्तेनैव विभावयेत्। एक एव प्रमाणं तु विवादे तत्र कीर्त्तितः"। इदञ्च बहूनामसम्भवे सत्यवादिनोर्द्वयोरेकस्य वानुमतिप्रदर्शनार्थं न नियमार्थम् अदृष्टार्थत्वप्रसङ्गादिति ध्येयम्। उक्तलक्षणसाक्ष्यसम्भवे प्रतिषेधरहितानां साक्ष्यनुकल्पानां सूचनार्थमसाक्षिणोऽपि स्मृतिषूक्ताः"।

ते च असाक्षिन्शब्दे ५४९ पृ०। दर्शिताः।

साक्षिणो मिथ्याकथने अकथने च दोषो यथा

"पृष्टो हि साक्षी यः साक्ष्यं जानन्नप्यन्यथा वदेत्। स पूर्वानात्मनः सप्त कुले हन्यात्तथा परान्। यस्तु कार्य्यार्थं तत्त्वज्ञो जानन्नपि न भाषते। सोऽपि तेनैव पापेन लिप्यते नात्र संशयः" मा०आ० "ब्रह्मस्वाप्यहारी च मिथ्यासाक्ष्यप्रदायकः। मित्रद्रोही कृतघ्नश्च इष्वाकुकूपकृत्। एते महापातकिनस्त्विह लोकेषु निन्दिताः। कालसूत्रे च नरके पतन्ति ब्रह्मणः शतम्" ब्रह्म०वै०गण०ख०४४अ०। "मिथ्यासाक्ष्यं यो ददाति कामात् क्रोधात्तथा भयात्। सभायां पाक्षिकं वक्ति च कृतघ्न इति स्मृतः। मिथ्यासाक्ष्यं पाक्षिकं वा भारते वक्ति यो नृप!। यावदिन्द्रसहस्रञ्च सर्पकुण्डे वसेद्ध्रुवम्। सन्ततं वेष्टितैः सर्पैर्भीतश्च भक्षितस्तथा। भुङ्क्ते च सर्पविण्मूत्रं यमदूतेन ताडितः। कृकलासो भवेत्तत्र भारते सप्तजन्मसु। सप्तजन्मसु मण्डूकः पितृभिः सप्तभिः सह। ततो भवेच्च वृक्षश्च महारण्ये च शाल्मलिः। ततो भवेन्नरो मूकस्ततः शूद्रस्ततः शुचिः" ब्रह्मवै०प्र०४९अ०।

साक्षिणो यथा विवादे कर्तृत्वाद्यभाव एवं जीवसाक्षिणो कर्तृत्वाभावः ईश्वरसाक्षिन्शब्दे १०४८पृ० दृश्यम् तयोर्वृत्त्यादिप्रकाशकत्वात् तथात्वम् अन्तःकरणमाययोर्जडत्वेन विषयावभासकत्वाभावेन चैतन्योपाधित्वमेव न तु विशेषणत्वं विषयावभासकत्वे तदन्वयायोगात्। अतएव स्वस्वोपाधिदृष्टचित्तवृत्तिसुखादेरेवावभासकत्वान्नातिप्रसङ्गः इति वेदान्तपरिभाषाप्रत्यक्षपरि० दृश्यम्।

सांख्यसू० भाष्ययोश्चैतस्य साक्षित्वं समर्थितं यथा

"ननु साक्षित्वस्यानित्यत्वात् पुरुषाणां कथं सदैकरूपत्व" तत्राह "साक्षात्सम्बन्धात् साक्षित्वम्" सू० पुरुषस्य यत् साक्षित्वमुक्तं तत् साक्षात्सम्बन्धमात्रात् न तु परिणामत इत्यर्थः। साक्षात्सम्बन्धेन बुद्धिमात्रसाक्षितावगम्यते "साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायामिति" पा० साक्षिशब्दव्युत्पादनात्। साक्षाद्द्रष्टृत्वं चाव्यवधानेन द्रष्टृत्वम्। पुरुषे च साक्षात्सम्बन्धः स्वबुद्धिवृत्तेरेव भवति। अतो बुद्धेरेव साक्षी पुरुषोऽन्येषां तु द्रष्टृमात्रमिति भाष्यीयो

विभागः। ज्ञाननियामकत्वाय्यीकारताख्यानीयः प्रति-
बिम्बरूप एव सम्बन्धो न तु संयोगमात्रमतिप्रसङ्गा-
दित्यसकृदावेदितम्। विष्णादेः सर्वसाक्षित्वं त्विन्द्रि-
याद्यव्यवधानाभावसाम्येन गौणम्। अत्रसम्बन्धात्
साक्षित्वमिति पाठे त्वव्यवधानबुद्धिः करणत्वसामान्यात्।
तथा यथोक्तात् प्रतिबिम्बरूपात् सम्बन्धादित्यर्थः" भा०।
तत्रैव अन्यत्र "सुषुप्त्याद्यवसाक्षित्वम्" सुषुप्त्याद्यवस्थाव-
स्थात्रयस्य बुद्धिनिष्ठस्य साक्षित्वमेव पुंसीत्यर्थः। तदुक्तम्
"जाग्रत् स्वप्नः सुषुप्तं च गुणतो बुद्धिवृत्तयः। तासां
विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन व्यवस्थितः"। इति तासां
बुद्धिवृत्तीनां साक्षित्वेन तद्विलक्षणो जाग्रदाद्यवस्था-
रहितो निर्णीत इत्यर्थः। तत्र जाग्रन्नामावस्थेन्द्रियद्वारा
बुद्धेर्विषयाकारः परिणामः। स्वप्नावस्था च संस्कार-
मात्रजन्यस्तादृशः परिणामः। सुषुप्त्यवस्था च द्विवि-
धाऽर्द्धसमग्रलयभेदेन। तत्रार्द्धलये विषयाकारा वृत्तिर्न
भवति। किन्तु स्वगतसुखदुःखमोहाकारैव बुद्धिवृत्ति-
र्भवति अन्यथोत्थितस्य सुखमहमस्वाप्समित्यादिरूप-
सुषुप्तिकालीनसुखादिस्मरणानुपपत्तेः। तदुक्तं व्यास-
सूत्रेण "सुग्धेऽर्द्धसम्पत्तिः परिशेषादिति"। समग्रलये
तु बुद्धेर्वृत्तिसामान्याभावो मरणादाविव भवति। अन्यथा
समाधिसुषुप्तिमोक्षेषु ब्रह्मरूपतेत्यागामिसूत्रवाक्यानुपपत्ते-
रिति। सा च समग्रसुषुप्तिर्वृत्त्यभावरूपेति पुरुषस्तत्-
साक्षी न भवति पुरुषस्य वृत्तिमात्रसाक्षित्वात्। अन्यथा
संस्कारादेरपि धर्मस्य साक्षिभास्यतापत्तेः। सुषुप्त्या-
दिसाक्षित्वं तु तादृशबुद्धिवृत्तीनां प्रकाशनमिति
वक्ष्यामः"। [वेदान्तप०।

साक्षिभास्य त्रि० ६त०। साक्षिमात्रप्रकाश्ये बुद्धिवृत्त्यादौ

साक्ष्य न० साक्षिणो भावः कर्म वा ष्यञ्। १व्यवहारविषय-
वृत्तवृत्तान्तकथनरूपे साक्षिकर्मणि २तद्भावे च "समक्षदर्श-
नात् साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिध्यति" मनुः।

सागर पु० सगरेण निर्वृत्तः अण्। १समुद्रे अमरः २मृग-
भेदे पुंस्त्री० शब्दच०। ३संख्याभेदे संख्याशब्दे दृश्यम्।

सागरगामिनी स्त्री सागरं गच्छति गम+णिनि ७ तत्।
१नद्यां २स्थूलैलायाञ्च राजनि०।

सागरनेमि स्त्री सागरः नेमिरिव वेष्टनाकारो यस्याः।
पृथिव्यां हेमच०। [हेमच०।

सागरमेखला स्त्री सागरो मेखलेव यस्याः। पृथिव्यां

सागरालय पु० सागर आलयो यस्य। वरुणे शब्दच०।

सागरोत्थ न० सागराद् उत्तिष्ठति उद्+स्था क। सामुद्र-
लवणे राजनि०।

साग्नि(क) पु० सह अग्निना अग्निहोत्रेण वा कप्। १श्रौत-
स्मार्त्ताग्नियुक्ते २अग्निहोत्रिणि द्विजे।

साङ्कर्य्य न० सङ्करस्य भावः ष्यञ्। १परस्पराभावसमाना-
धिकरणयोः धर्मयोरेकाधिकरणवृत्तित्वरूपे न्यायोक्ते जातिबा-
धके दोषभेदे सङ्करशब्दे ५१८१ पृ० दृश्यम् २सङ्करस्य
धर्मे च। [सि०कौ०।

साङ्कल त्रि० सङ्कलेन निर्वृत्तः सङ्कला० अण्। सङ्कलनजाते

साङ्कृति पु० वैयाघ्रपद्यगोत्रस्य प्रवरे ऋषिभेदे "वैयाघ्रपद्य-
गोत्राय साङ्कृतिप्रवराय च" भीष्मतर्पणमन्त्रः।

साङ्ग त्रि० सह अङ्गेन। अङ्गयुक्ते "तस्मात् साङ्गमधीत्यैव"
"साङ्गं तत् क्रियते पुनः" इति च स्मृतिः।

साङ्गतिक त्रि० सङ्गत्या निवृत्तः ठक्। सङ्गतिसिद्धे युक्ते।

साचि अव्य० सच-इण्। १वक्रे २तिर्य्यगर्थे च अमरः।

साचिवाटिका स्त्री साचि यथा तथा वटति वट-ण्वुल्।
१श्वेतपुनर्णवायां रत्नमा०।

साचीकृत त्रि०असाचि साचि क्रियते अभूततद्भावे च्वि-कृ-क्त दीर्घः।
वक्रीकृते सि०कौ० "साचीकृता चारुतरेण तस्थौ" कुमा०

साट प्रकाशने अद०चु०उ०स०सेट्। साटयति ते अससाटत् त

साटोप त्रि०सह आटोपेन सह सः। १सगर्वे २विकटे च।

सात सुखे उपादाने अद० चु० उभ० अक० सेट्। सातयति
ते अससातत् त। अयं सौत्र इत्येके। [२नष्टे च।

सात न० सात-अच्। १सुखे भरतः। सन-क्त। २दत्ते

सातला स्त्री सातं सुखं लाति ला-क। १चर्मकषायाम्
अमरः। २सेहुण्डभेदे राजनि०।

सातवाहन पु० शालिवाहनरूपे हेमच०। [अमरः।

साति स्त्री सन-क्तिन्। १अवसाने २दाने ३तीव्रपीड़ायाञ्च

सातीन(ल)क पु० सतीन(ल)एव स्वार्थे अण्। सतीन(ल)
कलाये (क्षुद्रमटर) रायमुकुटः।

सात्यकि पु० सत्यकस्य वृष्णिवंश्यभेदस्यापत्यम् अण्। शिने-
र्नप्तरि स्वनामख्याते वृष्णिवंश्ये क्षत्रियभेदे त्रिका०।

सात्यवत पु० सत्यवत्यां मत्स्यगन्धायां भवः अण्। १वेद-
व्यासे त्रिका०। २सत्यवतः सम्बन्धिनि च। [हारा०।

सात्यवतेय पु० सत्यवत्या अपत्यम् ढक्। सत्यवतीसुते व्यासे

सात्वत् पु० सातयति सुखयति सात-क्विप् सात् परमेश्वरः
स उपास्यत्वेनास्त्यस्य मतुप् मस्य वः। विष्णूपासके
"भगवान् सात्वतां पतिः" भागवतम्। [illegible]

सत्त्वेव अण् सातः विष्णुरूपाहत्त्वेनात्रस्य महपि अलोपश्छान्दसः इत्युक्तम् ।

सात्वत त्रि॰ सत्त्वमेव सात्त्वं तत्तनोति तन—ड । १विष्णौ त्रिका॰ यदुवंश्ये अंशुपुत्रे २नृपभेदे “अथांशोः सात्वतो नाम विष्णुभक्तः प्रतापवान्” कूर्मपु॰ २२ अ॰ । तद्वंश्ये ३बलरामे हेमच॰ । “सत्त्वं सत्त्वाश्रयं सत्त्वगुणं सेवेत केशवम् । योऽनन्यत्वेन मनसा सात्त्वतः स उदाहृतः” इत्युक्ते ४विष्णुभक्तभेदे । ५सात्त्वतन्टपाधिष्ठितदेशे ६तोऽभिजनोऽस्य अण् । पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि च त्रिका॰ । यदुवंशगोत्रपन्नत्वेन ७शिशुपालमातरि स्त्री ङीप् । “न दूये सात्त्वतीसूनुः” माघः । सा च नाटकस्य ८वृत्तिभेदे च । तस्या लक्षणादि सा॰द॰उक्तं यथा “सात्त्वती बहुला सत्त्वशौर्य्यत्यागदयार्जवैः । सहर्षा क्षुद्रशृङ्गारा विशोका साद्भुता तथा । उत्थापकोऽथ सांघात्यः संलाप परिवर्त्तकः । विशेष इति चत्वारः सात्त्वत्याः परिकीर्त्तिताः । उत्तेजनकरी शत्रोर्वागुत्थापक उच्यते । मन्त्रार्थदैवशक्त्यादेः सांघात्यः सङ्घभेदनम् । संलापः स्याद् गभीरोक्तिर्नानाभावसमाश्रयः । प्रारब्धादन्यकार्य्याणां करणं परिवर्त्तकः” । तस्योपे एकतरोऽपि । ८जातिभेदे पुंस्त्री॰ सुधन्वाचार्य्यशब्दे दृश्यम् ।

सात्त्विक पु॰ सत्त्वात् सत्त्वगुणप्रधानात् विष्णोर्भवति ठञ् । १चतुर्मुखे ब्रह्मणि हेमच॰ । तस्य विष्णुनाभिकमलजत्वात् तथात्वम् । सत्त्वमेव सात्त्वमस्त्यस्य ठन् । २विष्णौ । सत्त्वगुणेन तत्कार्य्येण मनसा वा निर्वृत्तः ठञ् । ३सत्त्वगुणजाते ४सत्त्वप्रधानमनोविशेषजाते च । ५शृङ्गारादिरसानुगुणे भावभेदे सा॰द॰

“उक्ताः स्त्रीणामलङ्कारा अङ्गजाश्च स्वभावजाः । तद्रूपाः सात्त्विका भावास्तथा चेष्टाः परा अपि । विकाराः सत्त्वसम्भूताः सात्त्विकाः परिकीर्त्तिताः । सत्त्वमात्रोद्भवत्वात्ते भिन्ना अप्यनुभावतः । स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः” । एतेषां लक्षणानि तत्तच्छब्दे दृश्यानि । स्त्रीणां यौवने सत्त्वजाते ६अलङ्कारभेदे सा॰द॰ “यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः” । अलङ्कारशब्दे ४॰८ पृ॰ दृश्यम् । ७सत्त्वप्रधाने त्रि॰ । ८देवीपूजाभेदे स्त्री “शारदी चण्डिकापूजा त्रिविधा परिकीर्त्तिता । सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु । सात्त्विकी जपयज्ञैश्च नैवेद्यैश्च निरामिषैः” ति॰त॰ । ९भावभेदे पु॰ “सत्त्वोत्कटे मनसि ये प्रभवन्ति भावास्ते सात्त्विका इति विदुस्तन्निपुणशास्त्रु” सर्वान॰ । १०सत्त्वप्रधाने पुराणभेदे “वैष्णवं नारदीयञ्च तथा भागवतं शुभम् । गारुडञ्च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने ! । सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै । सात्त्विकेषु पुराणेषु विष्णुमाहात्म्यवर्णनम्” उपपुराणशब्दे दृश्यम् । ११स्मृतिभेदे स्त्री “वाशिष्ठं चैव हारीतं व्यासं पाराशरं तथा । भारद्वाजं काश्यपञ्च सात्त्विक्यो मुक्तिदाः शुभाः” पद्मपु॰ उत्त॰ ४३ अ॰ । १२दुर्गायां स्त्री ङीप् । १३गीतोक्तेषु श्रद्धादिभेदेषु यथायथं त्रि॰ यथा “सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ! । श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः । यजन्ते सात्त्विका देवान्” (श्रद्धा) “आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः । यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु” इत्युपक्रमे “आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाः । रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः” (आहारः) “अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते । यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः” (यज्ञः) “श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः । अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते” (कायिकादि त्रिविधं तपः) “दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे । देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं मतम्” (दानम्) “सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते । अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम्” (ज्ञानम्) “नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् । अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत् सात्त्विकमुच्यते” (कर्म) “मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः । सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते” (कर्त्ता) “प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्य्याकार्य्ये भयाभये । बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ ! सात्त्विकी” (बुद्धिः) “धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः । योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ ! सात्त्विकी” (धृतिः) “यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् । तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम्” (सुखम्) “कार्य्यमित्येव यत् कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ! । सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः” (त्यागः) । तत्र सात्त्विकाहारस्य चित्तशुद्धौ हेतुत्वं छान्दो॰ उक्तं यथा “आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः” । सत्त्वं मनः । “अन्नमयं हि सौम्य ! मनः इत्यादिना” तस्य

असमयत्वस्य तत्रोक्तत्वात्। सांख्यमतसिद्धे सत्त्वप्रधाने १४महत्तत्त्वे १५अहङ्कारतत्त्वे च “सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान्” सां॰प्र॰ धृतवाक्यम्। “सात्त्विकमेकादशकं प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात्” सां॰सू॰ एकादशानां पूरणमेकादशकं मनः षोडशात्मकगणमध्ये सात्त्विकम्। अतस्तद्वैकृतात् सात्त्विकाहङ्काराज्जायत इत्यर्थः। “वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा। अहन्तत्त्वाद्विकुर्वाणान्मनो वैकारिकादभूत्। वैकारिकाश्च ये देवा अर्थाभिव्यञ्जनं यतः” सां॰प्र॰भा॰ वाक्यम्। १६अध्यवसायादौ च “अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्य्यम्। सात्त्विकमेतद्रूपं तामसमस्माद्विपर्य्यस्तम्” सां॰का॰। “सात्त्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात्। भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम्” सां॰का॰ “प्रकाशलाघवाभ्यामेकादशक इन्द्रियगणः सात्त्विको वैकृतात् सात्त्विकादहङ्कारात् प्रवर्त्तते” तत्त्वकौ॰।

सादनी स्त्री सादयन्ते रोगा अनया सद-णिच्-करणे ल्युट् ङीप्। कटुक्यां राजनि॰।

सादि पु॰ सद-इण्। १सारथौ हेमच॰ २योद्धरि उणादि॰ ३अवसन्ने त्रि॰ ४वायौ पु॰ संक्षिप्तसारः।

सादिन् पु॰ सद-णिनि। १अश्वारोहणकर्त्तरि अमरः। २गजारोहिणि ३रथारोहिणि च मेदि॰। ४अवसन्ने त्रि॰ स्त्रियां ङीप्।

सादृश्य न॰ सदृशस्य भावः ष्यञ्। तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वरूपे उपमानधर्मे। तच्च सादृश्यं सप्तपदार्थातिरिक्तः पदार्थ इति मीमांसकाः। तन्मतमुक्तं मुक्तावल्यां “सादृश्यमतिरिक्तः पदार्थ इति मीमांसकाः”। तन्मतञ्च उपमानचिन्तामणौ निराकृतम् उपमानशब्दे १२३५ दृश्यम्। सादृश्यवाचका इवादिनिपाताः सदृशादिशब्दाश्च तत्र इवादिभिः निपातैः सादृश्यस्याभिधाने प्रतियोग्यनुयोगिनोः समानविभक्तिकत्वं, गौरिव गवय चन्द्रमिव मुखं पश्यतीत्यादि। अन्ये तु गवादिशब्दा एव गोसदृशे लाक्षणिकाः इवादिशब्दास्तस्या लक्षणायां तात्पर्य्यग्राहका इत्याहुः तुल्योपमाभिन्ननाम्ना तस्याभिधाने प्रतियोगिनि तृतीया षष्ठी च। तुल्योपमाभ्यां योगे तु षष्ठ्येव। सादृश्ये च एकस्य प्रतियोगिताऽन्यस्यानुयोगिता तत्र प्रतियोगिन उपमानत्वमनुयोगिन उपमेयत्वमिति। उपमानोपमेयभावस्य द्वयोः समत्वेऽपि प्रसिद्धस्यैवोपमानता। [illegible] गुणाधिक्यादुपमानतया वर्णनं युक्तं

तन्निर्णीतं कविकल्पलतायां यथा “वेण्याः सर्पाहिभृङ्गालिः केशपाशस्य चामरः। नीलकण्ठकलापोऽपि, धम्मिल्लस्य विधुन्तुदः। सीमन्तस्य चाध्वदण्डौ ललाटस्याष्टमी विधुः। मकरश्च, कपोलस्य चन्द्रः स्यात् मुकुरः स्थली। भ्रुवोः खड्गधनुर्यष्टी रेखापल्लववल्लयः। दृशश्चकोरहरिणमदिराखञ्जनाञ्जनम्। कुमुदं नीलमम्भोजं, श्रुतेर्दीपः सपाशकः। नासायाः शुकस्य वंशाधोमुखतूणीरचञ्चवः। तिलप्रसूनदण्डौ चाधरस्य नवपल्लवः। बिम्बीफलं प्रवालं च, दन्तानां मौक्तिकावलिः। कुन्ददाडिमबीजानि हीरकाश्च, स्मितस्य च। ज्योत्स्ना पुष्पाणि पीयूषं, श्वासस्याम्भोजसौरभम्। जिह्वायास्तोलोले च वाण्या भृङ्गपिकध्वनी। वीणावाद्यं मधु सुधा, मुखस्य चन्द्रमास्तथा। अम्भोजदर्पणौ चापि चिबुके दर्पणाद्यकम्। कण्ठस्य कम्बुरेखस्य कुम्भो बाह्वोस्तु वल्लरी। मृणाललहरीशाखापाशाः, पाणितलस्य तु। पल्लवश्चाङ्गुलीनां तु पल्लवोऽम्भोजपत्रकम्। दीपो नवदलं चैव चम्पकं, नखसन्ततेः। रत्नतारेन्दुपुष्पाणि, स्तनयोः कुड्मलौ घटौ। कुम्भिकुम्भौ गिरी चक्रौ बिल्वे, मध्यस्य वेदिका। सिंहमध्यं वज्रमध्यं क्षीणत्वस्य कथ्यते। उपमानानि रोमाल्याः रेखाशैवालवल्लयः। नीलकान्तमणीधूमलताद्विरदशुण्डकाः। नाभेरम्भोजमावर्त्तौ ह्रदो विवरकूपकौ। त्रिवल्या वीचिसोपाननिःश्रेण्यो, जघनस्य तु। पुलिनं पीठफलके, नितम्बस्य स्थलं पुनः। पर्वतः पृथिवी स्थूलोपलं वस्तु च यन्महत्। ऊर्वोः कदलिकास्तम्भकरौ करभस्तथा। जङ्घाद्वयस्य स्तम्भश्च पादस्य नवपल्लवः। अम्भोजं च गतेर्हंसखञ्जनद्विरदा गतिः। इमान्यन्यान्यपि स्त्रीणां पुंसामपि समानि तु। पुंसो रूपोपमानानां विशेषः कोऽपि कथ्यते। स्कन्धस्य वाजिवृषभस्कन्धौ बाह्वोरहीश्वरः। हस्तिहस्तस्तथा स्तम्भार्गलदण्डाश्च, वक्षसः। शिलापट्टकपाटे च प्रमत्ताश्वगतिर्गतेः। यशसः कुन्दचन्द्राद्याः शुभ्रवर्णास्तथा मताः। प्रतापस्याग्निसूर्य्यौ च वाडवाग्नी रवेः करः। जवापुष्पादयश्चैव रक्तवर्णपदार्थकाः। पुण्यस्य बोधं च बीजं संस्कारोऽङ्कुर एव च। शुक्लवर्णाः पदार्था ये तेऽप्यत्र परिकीर्त्तिताः। सामर्थ्यस्य महद्वस्तु पञ्चास्यविक्रमादिकम्। नीतेर्लतादिः साध्वीनां ज्वाला दीपस्य कीर्त्तिता। [illegible] सुरोवेषः। मङ्गलस्य स्थिरादीनि पारत्वं कीर्त्तितम्। पापस्य

कर्द्दमोऽकीर्त्तिः कलङ्कः कृष्णवर्णकः। अन्धकारः केश-पाशोपमार्हतस्योपमानकम्। अकीर्त्तेः कृष्णवस्तूनि मालिन्यं तमसां ततिः। कस्तूरिकाया भ्रमरो नीलकान्तमणिर्घनः। सुगन्धिद्रव्यदाहोत्थधूमः कज्जलकं तथा। कृष्णपुष्पघनतयः कामाकीर्त्तिः स्थलान्तरे। कामिनीरयशस्तद्वत् कज्जलस्यापि तानि च। कर्पूरस्य तथा चन्द्रः शशाङ्ककिरणास्तथा। यूथिकाकुन्दकुसुमं विरहिगण्डकस्तथा। हिमडीरपिण्डः प्रथित उपमानतया भवि। मनोरथस्य विज्ञेयः फलपुष्पादियुक्तरुः। कविबुद्धि-कल्पना स्यादानन्दस्य सुधार्णवः। ब्रह्मणश्च स्मृति-स्तद्वत्, कामिनीदर्शनस्य तु। अतिप्रियतमप्राप्तिर्ब्रह्म-साक्षात्कृतिस्तथा। सुधारसो नित्यसुखसाक्षात्कार-स्तथा मतः। पूर्णचन्द्रादिकस्यापि साक्षात्कारः प्रकीर्त्तितः। अस्तस्य तु सत्काव्यं कामिन्यधरपानकम्। ब्रह्मसाक्षात्कृतिस्तद्वत्, विपक्षाय प्रकीर्त्यते। साध्वीस्त्री विरहः पापं मलिनं दुःखदं च यत्। शीताग्निः शीतकालीनशीतोदं परिकीर्त्तितम्। व्यभिचारिणी च या नारी सापि तद्वत् प्रकीर्त्तिता। विरहस्याग्निराधिश्च यातना च पयोनिधिः। दुःखदानि च वस्तूनि तस्मानि कथितानि च। पुष्पायां कामिनी चन्द्रः कर्पूरश्च यशस्तथा। चन्द्रस्य प्रमदावक्त्रमतिशुभ्रश्च यद्भवेत्। यशः पुण्यादिकं वस्तु चोपमानतयेष्यते। सूर्यस्य शिवनेत्राग्निः काञ्चनञ्चारुकस्तथा। वाडवाग्निर्जवापुष्पं वसन्तोत्थपलाशकः। पद्मस्य कामिनी-वक्त्रं पाटलं रक्तवस्त्रु च। इन्दीवरस्य कस्तूरी नीलकान्तमणिस्तथा। कामिनीनयनं तद्वत् कैरवस्य तु चन्द्रमाः। कुन्दादिपुष्पमन्यच्च शुभ्रवर्णञ्च यद्भवेत्। रामश्च इन्द्रः कुवेरश्च चन्द्रमा भास्करस्तथा। नलप्रभृतयो ये तु प्रसिद्धाश्चक्रवर्त्तिनः। मेघस्य काली कृष्णश्च नीलपाथोजसंहतिः। इन्दीवरं वनं दाता कृष्णायौ भ्रमरावली। शरन्मेघस्य चन्द्रादिशुक्लवर्णपदार्थकाः। कन्दर्पस्य नलश्चन्द्र आश्विनौ च पुरूरवाः। दीपस्यापि च भास्करस्य प्रतापः शाशकं तथा। वायोः शीघ्रगवस्तूनि कीर्त्तितानि पुरातनैः। अश्वस्य वायुर्हरिणो मनश्च, हस्तिनो गिरिः। नेत्रस्तमावहस्य तमसाञ्च समुच्चयः। औषधीश्वैश्रवाश्चन्द्रः कैलासैरावतौ मतौ। शिवस्य तोयदस्तु सर्वं कृष्णस्य सजलो घनः। तमालवृक्षो भ्रमरश्चापीन्दीवरकं तमः। नीलकान्तमणिर्नीलपद्मं रामस्य पूर्ववत्। नवदूर्वादलं हस्तपल्लवं चाधिकं पुनः। जन्मग्रास्तु पार्वती चन्द्रकान्तिः सीता रतिस्तथा। द्रौपदी पद्मकान्तिश्च पुराणैः परिकीर्त्तिता। सरस्वत्याश्चन्द्र-कला कैलासाचलकान्तयः। शुक्लवर्णपदार्थाश्च, विपक्षेषु समुद्रकः। ब्रह्माण्डं पण्डितमलस्तथा नारायणोदरम्। समुद्रस्य च मेघादि वस्तु कृष्णं च यद्भवेत्। विदुरश्चापि भारतश्च तथापस्मारिरोगवान्। पुरस्य स्वर्गः कैलासो यत् इहत् स्यात् मनोरमम्। रथस्य पृथ्वी वैकुण्ठपुरी पीतश्च पुष्पकम्। कामिन्यास्तु तडित्तारा स्वर्णवर्णा च केतकी। उपमानतया स्वर्णलतापि परिकीर्त्तिता। नायकस्य तु कन्दर्प ऐलश्चन्द्रोऽश्विनौ तथा। सभायास्तु सुधर्मा स्यात् गङ्गा सूर्यस्य मण्डलम्। गण्डकी पर्वतो मेरुरुपमानतया मतः। पण्डितस्य सुराचार्य ऋषिः शुक्रः सरस्वती। श्रीरामस्तु विरहिणः शिवोऽजो दुःखितो जनः। उन्मत्तस्यन्दनतरुः शिवशेखरचन्द्रमाः। वाडवाग्नियुताब्धिश्च वल्मीकोऽङ्कीन्दुशेखरः। दातुः कर्णः कल्पद्रुमः कामधेनुरुशीनरः। रोहणोऽब्धिरवद्दधी जैमिनिश्च युधिष्ठिरः। वसन्तर्त्तोर्मतं मद्यमुन्मादो मलयानिलः। यमोऽग्निर्विषसर्पौ च स स्यात् विरहिणं प्रति। ग्रीष्मर्त्तोरग्निर्विरहोऽहिनिश्वासस्तथा पुनः। विरहिप्राणनिश्वास उपमानतया मतः। वर्षर्त्तोरञ्जनो व्योम नारायणसमुद्रकाः। शरदः काशपुष्पादिरूपशीतांशुचामराः। ऐरावतगजा ज्ञेया उपमानतया बुधैः। शीतर्त्तोरुपमानं स्यात् राज्यभ्रष्टस्तु भूपतिः। तथापस्माररोगार्त्तो विद्वद्भिः परिकीर्त्तितः। शिशिरर्त्तोस्तु गुणिनः समुद्रोऽद्रिर्धराश्विनौ। राजागमनकालस्य मदनोऽपि मतो विदाम्। सचिवस्योपमानं तु सुराचार्यः प्रकीर्त्तितः”।

साधक त्रि॰साध—ण्वुल्, सिध—णिच्—ण्वुल् साधादेशः वा। १साधनकर्त्तरि २कारके तन्त्रोक्ते ३मन्त्रादिसिद्धिकारके शिष्ये च “साधकः सिद्धिमाप्नुयात्” इति तन्त्रम्। स्त्रियां टाप् अत इत्त्वम्। साधिका सा च ४दुर्गायां “साधनात् सिद्धिरित्युक्ता साधिका वाऽथ ईश्वरी” देवीपु॰४५ अ॰। ५जन्मतारावधिकेषु षष्ठपञ्चदशचतुर्विंशनक्षत्रेषु पु॰ “जन्मसम्पद्विपत् क्षेमं प्रत्यरिः साधको वधः। मित्रं परममित्रञ्च जन्मादीनि गणयेत् त्रिधा” ज्यो॰त॰। ६पत्तलापके त्रि॰।

साधकतम न० अतिशयेन साधकं तमप् "साधकतमं करणम्" पा० परिभाषिते करणे कारकभेदे ।

साधन न० सिध–णिच्–साधादेशे यथायथं करणे भावे ल्युट् कर्त्तरि ल्यु वा । १करणरूपे कारकभेदे २मारणे ३मृतसंस्कारे अग्निदाने ४गतौ ५द्रव्ये ६धने ७अर्थदापने ८निष्पादने ९उपकरणे १०हस्त्यश्वादियुद्धसामग्र्याम् ११अनुगमने अमरः । १२सैन्ये १३उपाये १४सिद्धौषधे १५मेढ्रे मेदि० १६मैत्र्ये १७ज्ञापने १८मिलने धरणिः । १९कारके २०प्रमाणे हेमच० २१व्याप्ये त्रिका० २२मोचने २३जये अजयः २४ब्रह्मविद्याहेतौ नित्यानित्यवस्तुविवेकवैराग्यशमादिषट्कमोक्षेच्छाचतुष्टये च । युच् । साधनाऽपि उपासनायां निष्पादनायाञ्च स्त्री ।

साधनाप्रसिद्धि स्त्री हेतुदोषभेदे सा च साधने साधनतावच्छेदकधर्माभावरूपा यथा "पर्वतो वह्निमान् काञ्चनधूमादित्यादौ धूमनिष्ठः काञ्चनत्वाभावः साधनाप्रसिद्धिः ।

साधर्म्य न० सधर्मस्य समानधर्मस्य भावः ष्यञ् । १स्वकीयसाधारणधर्मरूपे लक्षणे २अनुगतधर्मे "यदुक्तं यस्य साधर्म्यम्" भाषा० । समानो धर्मो यस्य तस्य भावः ष्यञ् । ३समानधर्मे यथा पद्ममिव सुन्दरं मुखमित्यादौ सौन्दर्यमुभयोः समानधर्मः ।

साधर्म्यसम पु० साधर्म्येण समः । स्थापनाहेतुदूषके जात्युत्तरभेदे "साधर्म्येणोपसंहारे तद्धर्मविपर्य्ययोपपत्तेः साधर्म्यसमः" गौ० "वादिनाऽन्वयेन व्यतिरेकेण वा साध्ये साधिते प्रतिवादिना साधर्म्यमात्रप्रवृत्तहेतुना तदभावस्थापनम् यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वाद् घटवत् व्यतिरेकेण वा व्योमवदित्युपसंहृते नैतदेवं यद्यनित्यघटसाधर्म्यात् नित्याकाशवैधर्म्याद्वाऽनित्यः स्यात् नित्याकाशसाधर्म्यादमूर्त्तत्वात् नित्यः स्यात् विशेषो वा वक्तव्यः" वृत्तिः भाष्ये तु निदर्शनान्तरमुखेन व्याख्यातं यथा "क्रियावानात्मा द्रव्यस्य क्रियाहेतुगुणयोगात् द्रव्यं लोष्टः क्रियाहेतुगुणयुक्तः क्रियावान् तथा चात्मा तस्मात् क्रियावानिति एवमुपसंहृते परः साधर्म्येणैव प्रत्यवतिष्ठते । निष्क्रिय आत्मा विभुनो द्रव्यस्य निष्क्रियत्वात् विभु चाकाशं निष्क्रियं च तथा चात्मा तस्मान्निष्क्रिय इति न चास्ति विशेषहेतुः क्रियावत्साधर्म्यात् क्रियावता भवितव्यं न पुनरक्रियसाधर्म्यात् निष्क्रियेणेति विशेषहेत्वभावात् साधर्म्यसमः प्रतिषेधो भवति" ।

साधारण त्रि० सह धारणया । स्वार्थे ष्यञ् । १सदृशे अमरः । २अनेकसाधारणत्वेकस्मिन् ३धने "साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिद्वाहनादिकम्" स्मृतिः । स्त्रियां गौरा० ङीष् । सा च ४कुञ्चिकायां ४वेश्यादिनायिकायाञ्च "यः सपक्षे विपक्षे च भवेत् साधारणस्तु सः" भाषा० उक्ते ५हेत्वाभासभेदे पु० । यथा वह्निमान् द्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यत्वहेतुः सपक्षे पर्वते विपक्षे ह्रदादौ च वर्त्तते इति साधारणः । स चानैकान्तिकभेदः "आद्यः साधारणस्तु स्यादन्योऽसाधारणो मतः । तथैवानुपसंहारी त्रिधाऽनैकान्तिको मतः" भाषा० ।

साधारणधर्म्म पु० कर्म० । "अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । दमः क्षमार्जवं दानं धर्मं साधारणं विदुः" इत्युक्ते अहिंसादौ सर्ववर्णाश्रमतुल्ये १धर्मे । न्यायाद्युक्ते २संशयहेतौ समानधर्मे च तथाहि रङ्गं रजतं नवेति संशये रङ्गरजतयोः सामान्यधर्मस्याकचिक्यशुभ्रत्वादिर्हेतुः । ३प्रजोत्पादनरूपे जन्तुमात्रधर्मे च "प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टाः सन्तानार्थञ्च मानवाः । तस्मात् साधारणो धर्मः श्रुतौ पत्न्या सहोदितः" मनुः । स च धर्मः सर्वेषां जन्तूनां साधारण इति मानवा इत्युपलक्षणम् ।

साधारणस्त्री स्त्री कर्म० । वेश्यायां हेमच० । सा च नायिकाभेदः । "अथ नायिका त्रिविधा स्वाऽन्या साधारणस्त्रीति" सा० द० नायिकाशब्दे ४०४२ पृ० तल्लक्षणं दृश्यम । सामान्यस्त्रीप्रभृतयोऽप्यत्र ।

साधारणी स्त्री साधयति साधा अरणीव । १कुञ्चिकायां हेमच० साधारणस्तत्वात्सुरे स्त्रीप्रकृतौ स्त्री ङीष् स्वार्थे ष्यञ् । साधारण्य कुञ्चिकायां न० । भावे ष्यञ् । साधर्म्यधर्मे च ।

साधिका स्त्री साधयति समयति सर्वोपशमम् शम–णिच–साधादेशः ण्वुल् । १सुषुप्तौ हेमच० । सिध–णिच् ण्वुल् । २कार्य्यसाधिकायां स्त्रियाञ्च ।

साधित त्रि० सिध–णिच्–क्त । १दापिते अमरः २प्रमाणादिना उद्भाविते च "साधितात् दशकं शतमि" ति स्मृतिः ३निष्पादिते ४शोधिते च ।

साधिदैव त्रि० सह अधिदैवेन स्वार्थे अण् द्विपदवृद्धिः । अधिदैवतासहिते । साधिभूतसाधियज्ञावपि परमेश्वरे ।

साधिष्ठ त्रि० अतिशयेन साधुः बाढो वा इष्ठन् साधादेशः टिलोपो वा । १अत्यन्तदृढे अमरः २अतिसाधौ ३अतिशोभने च । ४अन्याय्ये मेदि० ५न्याय्ये हेमच० ।

साधिष्ठान त्रि॰ सह अधिष्ठानेन । १सन्निहिते तन्त्रोक्ते षट्चक्रमध्ये सुषुम्णामध्यस्थे चक्रभेदे न॰ चक्रशब्दे २८०८ पृ॰ दृश्यम् ।

साधीयस् त्रि॰ अतिशयेन साधुः बाढो वा टिलोपः साधादेशो वा । १साधुतरे च २अत्यन्तदृढे अमरः । ३न्याय्ये हेमच॰ स्त्रियां ङीप् ।

साधु त्रि॰ साध-उन् । १उत्तमकुलजाते अमरः । २सुन्दरे ३उचिते च । स्त्रियां वा ङीप् । ४मुनौ ५जिने च पु॰ हेमच॰ "न प्रहृष्यति सम्माने नापमाने च कुप्यति । न क्रुद्धः परुषं ब्रूयादेतद्धि साधुलक्षणम्" गरुड़पु॰ उक्तधर्मयुते ६जने ७वार्द्धुषिके ८मनोहरे मेदि॰। साधुलक्षणान्तरं यथा "यथालब्धेऽपि सन्तुष्टः समचित्तो जितेन्द्रियः । हरिपादाश्रयो लोके विप्रः साधुरनिन्दकः । निर्वैरः सदयः शान्तो दम्भाहङ्कारवर्जितः । निरपेक्षो मुनिर्वीतरागः साधुरिहोच्यते । लोभमोहमदक्रोधकामादिरहितः सुखी । कृष्णाङ्घ्रिशरणः साधुः सहिष्णुः समदर्शनः" पद्मोत्त॰ख॰ ९९अ॰ "त्यक्तात्मसुखभोगेच्छाः सर्वसत्त्वसुखैषिणः । भवन्ति परदुःखेन साधवो नित्यदुःखिताः । परदुःखातुरा नित्यं स्वसुखानि महान्त्यपि । नापेक्षन्ते महात्मानः सर्वभूतहिते रताः । परार्थमुद्यताः सन्तः सन्तः किं किं न कुर्वते । तादृगप्यम्बुधेर्वारि जलदैस्तत् प्रदीयते । एक एव सतां मार्गो यदङ्गीकृतपालनम् । दहन्तमकरोत् क्रोड़े पावकं यदपांपतिः । आत्मानं पीड़यित्वापि साधुः सुखयते परम् । ह्लादयन्नाश्रितान् वृक्षो दुःखञ्च सहते स्वयम्" वह्निपु॰ । ९व्याकरणव्युत्पन्नसाधुताजात्याश्रये शब्दे "असपभ्रंशताऽनादिर्यद्वाऽभ्युदययोग्यता । व्याक्रियाव्यञ्जनीया वा जातिः कापीह साधुता" हरिः । तथा च अपभ्रंशभिन्नत्वमनादित्वम् अभ्युदयसाधनप्रयोगविषयत्वं व्याकरणव्युत्पन्नजातिर्वा साधुता इति तदर्थः । स च ईश्वरसङ्केताश्रयः शब्द इति नैयायिकाः । तथा च यः शब्दो यस्मिन्नर्थे ईश्वरेण सङ्केतितः स शब्दस्तदर्थे साधुः । वैयाकरणमते यः शब्दः यस्मिन्नर्थे व्याकरणे व्युत्पादितः स शब्दस्तत्र साधुः यथा "कर्मणि द्वितीया" पा॰ द्वितीया कर्मार्थे साधुः ।

साधुज त्रि॰ साधौ सत्कुले जायते जन-ड । उत्तमकुलोद्भवे शब्दर॰ ।

साधुधी स्त्री ६त॰ । १श्वश्र्वां हारा॰ । २सुन्दरबुद्धियुते त्रि॰ । कर्म॰ । ३साधुबुद्धौ स्त्री । [२उत्तमकुसुमे ।

साधुपुष्प न॰ साधु पुष्पं यस्य । १स्थलपद्मे शब्दमा॰ कर्म॰।

साधुवाह पु॰ कर्म॰ । विनीते सुशिक्षिते घोटके हेमच॰ ।

साधुवाहिन् पु॰ साधु यथा तथा वहति णिनि । १विनीतेऽश्वे अमरः २सुन्दरवहनकर्त्तरि त्रि॰ ।

साधुवृक्ष पु॰ नित्यकर्म॰। १कदम्बवृक्षे शब्दमा॰ । २वरुणवृक्षे राजनि॰ । ३शोभनवृक्षमात्रे च ।

साधृत न॰ सहाधृतेन सहस्य सः । १आयुधपत्त्रे २मयूरसमूहे ३पर्णवीथ्याञ्च अजयः ।

साध्य पु॰ सिध-णिच्-यत् । "मनोमन्ता तथा प्राणो भरोऽपानश्च वीर्य्यवान् । निर्भयो नरकश्चैव दंशो नारायणो वृषः । प्रभुश्चेति समाख्याताः साध्या द्वादश देवताः" इत्युक्ते द्वादशसंख्यके १गणदेवताभेदे ज्यो॰ उक्ते विष्कम्भादिषु योगेषु २एकविंशे योगे च । ३साधनीये त्रि॰ मेदि॰ । ३ऋणादानविवादेषु प्रमाणादिना उन्नाय्ये पदार्थे "प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम् । निश्चितं लोकसिद्धञ्च पक्षं पक्षविदोविदुः" इत्युक्ते व्यवहारे साधनार्हे प्रतिज्ञेये ४पक्षे पु॰ "ऋणादिषु विवादेषु स्थिरप्रायेषु निश्चितम् । ऊने वाच्यधिके चार्थे प्रोक्ते साध्यं न सिध्यति" कात्या॰ । ५अनुमित्या साधनीये वह्न्यादौ च यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ विशिष्यपर्वतो वह्निः साध्यः । साध्यमस्त्यस्य अर्श आद्यच् । ६साध्यवति पक्षे पु॰ "साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञे"ति गौ॰ सूत्रम् । साध्यवत्तया पक्षनिर्देश इति दीधितिकारः तन्त्रोक्ते ७मन्त्रमात्रे साधकमन्त्रस्य स्वानुकूलतायाहके ३८पृ॰ उक्ते अकथहचक्रस्थे द्वितीयपञ्चमादिकोष्ठस्थाद्यक्षरके "सिद्धः साध्यः सुसिद्धोऽरिः क्रमात् ज्ञेया मनीषिभिः" इत्युक्ते ८मन्त्रभेदे । १०देवमात्रे मेदि॰। व्याकरणोक्ते लिङ्गसंख्यानन्वयिक्रियाभेदे क्रियाशब्दे २२१७पृ॰ दृश्यम् । "साध्यरूपा क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना" हरिः । "साध्यस्य साधनाकाङ्क्षा" हरिः ।

साध्यता स्त्री साध्यस्यानुमितिविधेयस्य भावः तल् । अनुमितिविधेयतारूपे न्यायोक्ते १विषयताभेदे । २इच्छाविषयताभेदे च । यथा घटोजायतामित्यत्र घटीया साध्यताख्या विषयता ।

साध्यताघटकसम्बन्ध पु॰ ६त॰। कर्म॰ । येन सम्बन्धेन—साध्यस्य अनुमेयता तादृशे सम्बन्धे यथा पर्वतः संयोगेन वह्निमान धूमात् इत्यादौ संयोगः ।

साध्यतावच्छेदक पु॰ साध्यतामवच्छिनत्ति विशेषयति अव+

छिद्-ण्वुल् । येन रूपेण सम्बन्धेन वा यस्य साध्यतारूपा विषयता । तस्मिन् १सम्बन्धे २धर्मे । यथा वह्निमान् धूमादित्यत्र वह्निः साध्यः तस्य साध्यतां वह्नित्वमवच्छिनत्तीति वह्नित्वं साध्यतावच्छेदकम् । एवं संयोगसम्बन्धोऽपि ।

साध्यसम पु० १हेत्वाभासभेदे “साध्याविशिष्टः साध्यत्वात् साध्यसमः” गौ०सू० “द्रव्यं छायेति साध्यम् । गतिमत्त्वादिति हेतुः । साध्येनाविशिष्टः साधनीयत्वात् साध्यसमः । अयमप्यसिद्धत्वात् साध्यवत् प्रतिज्ञापयितव्यः । साध्यं तावदेतत् किं पुरुषवच्छायापि गच्छति ? आहो स्विदावरकद्रव्ये संसर्पत्यावरणसंतानादसंनिधिसंतानोऽयं तेजसो गृह्यत इति ? सर्पता खलु द्रव्येण यो यस्तेजोभाग आव्रियते तस्य तस्यासंनिधिरेवावच्छिन्नो गृह्यत इति । आवरणं तु प्राप्तिप्रतिषेधः” वात्स्या० २जात्युत्तरभेदे “उभयसाध्यत्वात् साध्यसमः” गौ० सू० “हेत्वाद्यवयवसामर्थ्ययोगी धर्मः साध्यः । तं दृष्टान्ते प्रसजतः साध्यसमः । यदि यथा लोष्टस्तथात्मा प्राप्तस्तर्हि यथात्मा तथा लोष्ट इति । साध्यश्चायमात्मा क्रियावानिति कामं लोष्टोऽपि साध्यः । अथ नैवम् । न तर्हि यथा लोष्टस्तथात्मा” वात्स्या० । तत्र “पक्षदृष्टान्तादेः प्रकृतसाध्यतुल्यतापादनम्” गौ० वृ० दृष्टान्तस्य पक्षतुल्यताकथनम् । यथा, आत्मा सक्रियः क्रियाहेतुगुणवत्त्वादित्यादौ यदि यथा लोष्टस्तथात्मेति त्वयोच्यते तदा यथात्मा तथा लोष्ट इत्यप्यायातम् । तथा च यद्यात्मनि क्रियावत्त्वं साध्यते । तर्हि लोष्टेऽपि तत् साधनीयम् । नेति चेत्तर्हि यथा लोष्टस्तथात्मेति न वाच्यम् । लोष्टसदृश आत्मात्मसदृशो लोष्ट इत्यत्र नियामकाभावादिति” नीलकण्ठः ।

साध्यसिद्धि स्त्री साध्यस्य सिद्धिः विनिर्णयः । साध्यस्य वह्न्यादेः अनुमित्यादिना साधनाधीने १निर्णये २तस्मिन्नर्थे । साध्यस्य प्रतिज्ञेयार्थस्य सिद्धिर्निर्णयो यत्र । व्यवहारे प्रतिज्ञातार्थस्य प्राड्विवाकादिभिः विनिर्णयरूपे ३व्यवहारपादभेदे च ।

साध्याप्रसिद्धि स्त्री ६त० साध्ये साध्यतावच्छेदकस्याभावरूपे हेत्वाभासभेदे । यथा पर्वतः काञ्चनमयवह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निविशेषे काञ्चनमयत्वाभावः साध्याप्रसिद्धिः ।

साध्वस न० सातु+अस्यति अस-अच् । भये अमरः ।

साध्वी स्त्री साधु+ङीप् । १मेदायां राजनि० “आर्त्तार्त्ते

मुदिता हृष्टे प्रोषिते मलिना कृशा । मृते म्रियेत या पत्यौ साध्वी ज्ञेया पतिव्रता” उक्तलक्षणायां २स्त्रियां तत्रार्थे संज्ञात्वात् न पुंवद्भावः । साधुतायुक्ते ३स्त्रीमात्रे च । तत्रार्थे पुंवद्भाव इति भेदः ।

सानन्द त्रि० सह आनन्देन । १आनन्दसहिते “सानन्दं नन्दिहस्ताहतमुरजरवाहूतकौमारबर्हि” मालतीमा० । २ध्रुवकभेदे “अष्टादशाक्षरैर्युक्तो यशोहर्षप्रदो ध्रुवः । कङ्कलसंज्ञके ताले सानन्दो वीरके रसे” सङ्गीतदा० । ३गुच्छकरञ्जे पु० राजनि० ।

सानन्दूर पु० तीर्थविशेषे “सानन्दूरेति विख्यातं भूमे ! गुह्यं परं मम । उत्तरे तु समुद्रस्य मलयस्य च दक्षिणे । तत्र तिष्ठामि वसुधे ! उदीचीं दिशमाश्रितः । प्रतिमा वै मदीयास्ति नात्युच्चा नातिनीचका । आयसीं तां वदन्त्येके अन्ये ताम्रमयीं तथा । कांस्यां रीतिमयीमन्ये केचित् सीसकनिर्मिताम् । शिलामयीमित्यपरे महाश्चर्यस्वरूपिणीम्” वराहपु० ।

सानसि पु० सन इण् अनुक् च । सुवर्णे उणादिकोषः ।

सानिका स्त्री सन-ण्वुल् टापि अत इत्वम् । वंश्यां शब्दच० ।

सानु पुंन० सन-ञुण् । १पर्वतस्य समभूमिदेशे प्रस्थे अमरः २वने ३वातसमूहे ४पथि ५अग्रे ६कोविदे ७अर्के मेदि० । ८पल्लवे च जटा० ।

सानुज न० सानौ जायते जन-ड । १प्रपौण्डरीके राजनि० २तुम्बुरुवृक्षे पु० राजनि० । सह अनुजेन । ३अनुजसहिते त्रि०

सानुमत् पु० सानुरस्त्यस्य मतुप् । पर्वते हेमच० ।

सानेयी स्त्री सह आनेयेन स्वरेण सहस्य सः गौरा० ङीष् । वंश्यां शब्दर० । स्वार्थे क ह्रस्वः । सानेयिकाऽप्यत्र ।

सान्तपन न० सन्तापयति सम्+तप०णिच् ल्युट्-स्वार्थेऽण् सन्तपनाय साधु अण्-वा ।

“गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं विदुः” मनूक्ते द्व्यहसाध्ये व्रतभेदे एकदिने गोमूत्रादिषट्कमात्रपानं परदिने उपवास इति द्व्यहसाध्यताऽस्य ।

सान्तर न० सह अन्तरेण सहस्य सादेशः । १विरले जटा० २व्यवधानसहिते त्रि० । [नसाधने विधानभेदे ।

सान्तानिक त्रि० सन्तानः प्रयोजनमस्य सन्ताना० ठक् । सन्ता-

सान्त्व आनुकूल्यकरणे अद० चु० उभ० सक० सेट् । सान्त्वयति ते असमान्त्वत् त । सान्त्वयतीत्यन्ये अनेकाक्षरत्वात् न षोपदेशः ।

सान्त्व न० सान्त्व–अच् । १अत्यर्थमधुरे २आनुकूल्ये मेदि० । ३मोलमनःप्रीतिदवाक्ये प्रियवाक्यादिना क्रोधोपशमनरूपे सामनि च अमरः ।

सान्त्वन न० सान्त्व–ल्युट् । १आनुकूल्यकरणे प्रियवादादिना क्रोधाद्युपशमने च । युच् । अत्रैव स्त्री ।

सान्दीपनि पु० सन्दीपनस्यापत्यम् इञ् । रामकृष्णयोराचार्य्ये अवन्तिपुरवासिनि मुनिभेदे ।
"विदिताखिलविज्ञानौ तत्त्वज्ञानमयावपि । शिष्याचार्य्यक्रमं वीरौ ख्यापयन्तौ यदूत्तमौ । ततः सान्दीपनिं काश्यमवन्तिपुरवासिनम् । अस्त्रार्थं जग्मतुर्वीरौ बलदेव जनार्द्दनौ" विष्णुपु० ५ अंशे २१अ० ।

सान्द्र त्रि०अदि-रक् सह अन्द्रेण । १निविड़े अमरः २मृदौ मेदि० । ३स्निग्धे ४मनोज्ञे शब्दर० । ५वने न० मेदि० ।

सान्द्रपुष्प पु० सान्द्रं पुष्पमस्य । विभीतकवृक्षे शब्दर० ।

सान्द्रस्निग्ध त्रि० सान्द्रं स्निग्धः । १अतिहृद्ये शब्दर० । २अतिमनोहरे च ।

सान्धिक पु० सन्धा सुराद्यासवनं शिल्पं वेत्ति ठक् । १शौण्डिके शब्दमा० । सन्धिः प्रयोजनमस्य ठञ् । २सन्धिकर्त्तरि त्रि० । [सन्ध्याकालिके ।

सान्ध्य त्रि० सन्ध्यायां भवः सन्धिवेला० अण् न ठञ् ।

सान्ध्यकुसुमा स्त्री ६ब० । त्रिसन्धिपुष्पवृक्षे राजनि० ।

सान्नाय्य न० सन्नीयते सम्+नी–ण्यत् नि० । मन्त्रादिना संस्काय्ये घृतादौ अमरः । [कल्पय" आवाहनमन्त्रः ।

सान्निध्य न० सन्निधिरेव ष्यञ् । नैकट्ये "सान्निध्यमिह

सान्निपातिक त्रि० सन्निपातात् त्रिदोषविकारात् आगतः तेन निर्वृत्तो वा ठञ् । सान्निपाताज्जाते रोगे सन्निपातशब्दे ५२१६ पृ०दृश्यम् "विकारे सान्निपातके" कुमारः ।

सान्यासिक पु०सन्न्यासः प्रयोजनमस्य ठक् । सन्न्यासिनि हेमच०

सापत्न पु० सपत्न एव स्वार्थे ष्यञ् । १शत्रौ अमरः । सपत्न्यां भवः तस्या अपत्यं वा अञ् । २सपत्नीपुत्रे । अण् । सापत्नोऽप्यत्र भवत ।

सापिण्ड्य न० सपिण्डस्य भावः ष्यञ् । दायाशौचग्रहणाद्युपयोगिनि ज्ञातिधर्मभेदे "सापिण्ड्यं साप्तपौरुषमि"ति स्मृतिः । सपिण्डशब्दे ५२२० पृ० दृश्यम् ।

साप्तपदीन न० सप्तभिः पदैः उच्चारितैर्निर्वृत्तम् खञ् । सख्ये सौहार्द्दे अमरः "साप्तपदीनं सख्यम्" पा० ।

साप्तपौरुष त्रि० सप्त पुरुषान् आप्नोति अण् उभयपदवृद्धिः । सप्तपुरुषव्यापके ।

साफल्य न० सफलस्य भावः ष्यञ् । सामर्थ्ये सम्पूर्णतायाञ्च

साम सान्त्वने अद०चु०उ०स०सेट् । सामयति ते अससामत् त अनेकाचकत्वात् न षोपदेशः ।

सा(षा)म सान्त्वे चु०उभ० सक०सेट् । सामयति अयं षोपदेश एव न्याय्यः दुर्गादासेन दन्त्यादित्वमस्योक्तममानम् ।

सामक पु० साम–ण्वुल् । तर्कशाणे त्रिका० । समकमेव अण् । २वृद्धिरहिते मूलमात्रे ऋणे मिता० ।

सामग पु० साम तद्वेदं गायति । सामवेदाध्यायिनि जटा० ।

सामगर्भ पु० साम गर्भे यस्य । विष्णौ शब्दर० ।

सामग्री स्त्री समग्रस्य भावः ष्यञ् स्त्रीत्वपक्षे ङीष् ङीषि यलोपः । १समस्ततायाम् । स्त्रीत्वाभावपक्षे सामग्र्य तत्रार्थे न० । "प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानाम्" कुमारः । स्वार्थे ष्यञ् । २करणसमूहे ३द्रव्ये च स्त्री ।

सामज पुंस्त्री० साम्नो वेदभेदात् जायते जन–ड । १गजे । स्त्रियां ङीष् । तस्य तज्जन्मकथा पालकाव्ये उक्तं तच्च सामयोनिशब्दे दृश्यम् । २सामपाठजे स्वरादौ त्रि०मेदि०

सामञ्जस्य न० समञ्जसस्य भावः ष्यञ् । औचित्ये ।

सामन् न० सो–मनिन् । "अग्न आयाहि" इत्यादिके १वेदभेदे तत्रोक्तामृचमधिकृत्य गेये २गानभेदे "ऋच्यध्यूढं साम गीयते" छान्दोग्योप० । साम्नो गानरूपत्वं गानशब्दे २५७२पृ० दृश्यम् तद्भेदादिकं वेदगाने ऊहगानादौ मूलग्रन्थे च दृश्यं सामवेदस्य विभागादि चरणव्यूहे दृश्यम् । तच्छाखाभेदाः वेदशब्दे ४६२४ पृ० दृश्याः । राज्ञां "सामभेदस्तथा दानो दण्डश्चेत्युक्ते ३उपायभेदे तस्य विषयादिकं मत्स्यपु० २२१अ० उक्तं यथा
मत्स्य उवाच "सामभेदस्तथा दानो दण्डश्च मनुजेश्वर ! । उपेक्षा च तथा माया इन्द्रजालञ्च पार्थिव ! । प्रयोगाः कथिताः सप्त तन्मे निगदतः शृणु । द्विविधं कथितं साम तथ्यञ्चातथ्यमेव च । तत्राप्यतथ्यं साधूनामाक्रोशायैव जायते । तत्र साधुः प्रयत्नेन सामसाध्यो नरोत्तम ! । महाकुलीना ऋजवो धर्मनित्या जितेन्द्रियाः । सामसाध्या न चातथ्यन्तेषु साम प्रयोजयेत् । तथ्यं साम च कर्त्तव्यं कुलशीलादिवर्णनम् । तथा तदुपचाराणां कृतानाञ्चैव वर्णनम् । अनयैव तथा युक्त्या कृतज्ञाख्यापनं स्वकम् । एवं साम्ना च कर्त्तव्या वशगाः धर्मतत्पराः । साम्ना यद्यपि रक्षांसि गृह्णन्तीति पराश्रुतिः । तथाप्येतदसाधूनां प्रयुक्तं नोपकारकम् । अतिशङ्कितमित्येवं पुरुषं सामवादिनम् । असाधवो

विजानन्ति तस्मात्तत्तेषु वर्जयेत् । ये शुद्धवंशा ऋजवः प्रणीता धर्मे स्थिताः सत्यपरा विनीताः । ते सामसाध्याः पुरुषाः प्रदिष्टा मानोन्नता ये सततञ्च राजन्” । तत्र मित्रादिसामप्रकारः शुक्रनीतिपरिशिष्टे तत्र विशेषश्चोक्तो यथा

“त्वत्समस्तु मम नास्ति मित्रे साम इदं स्मृतम् । परस्परमनिष्टं न चिन्तनीयं त्वया मया । सुसाहाय्यं च कर्त्तव्यं शत्रौ साम प्रकीर्त्तितम्” । विषयभेदेनोपायभेदावलम्बनं तत्रोक्तं यथा “सर्वोपायैस्तथा कुर्य्यान्नीतिज्ञः पृथिवीपतिः । यथा स्वाभ्यधिका न स्युर्मित्रोदासीनशत्रवः । सामैव प्रथमं श्रेष्ठं दानन्तु तदनन्तरम् । सर्वदा भेदनं शत्रोर्दण्डनं प्राणसंशये । प्रबलेऽरौ सामदानौ साम भेदोऽधिके स्मृतौ । भेददण्डौ समे कार्य्यौ दण्डः पूज्यः प्रहीणके । मित्रे च सामदानौ स्तो न कचित् भेददण्डने । रिपोः प्रजानां सम्भेदः पीड़नं स्वजयाय वै । रिपुप्रपीड़िताद्यं च साम्ना दानेन संग्रहः । स्वप्रजानां न भेदेन नैव दण्डेन पालनम् । कुर्वीत सामदानाभ्यां सर्वदा यत्नमास्थितः” । ४शत्रुवशीकरणोपायभेदे ५प्रियवाक्यादिना सान्त्वने च । ५पशुबन्धनरज्ज्वां स्त्री ङीप् ।

सामन्त पु० संश्लिष्टोऽन्तः एकदेशो यस्य समन्तस्तस्येश्वरः अण् । स्वविषयानन्तरवर्त्तिदेशाधिपे १न्टपे अमरः । समन्ताद्भवः अण् टिलोपः । २श्रेष्ठप्रजायाम् (मण्डल) “यं परम्परया मौलाः सामन्तावा समागतम्” स्मृतिः ।

सामयिक त्रि० समये काले नियमे वा भवः उचितो वा ठञ् । १समयभवे २समयोचिते ३नियमबद्धे च “निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत्” स्मृतिः ।

सामयिकाभाव पु० अत्यन्ताभावे त०दी० । केचित्तु, उत्पादविनाशशीलोऽत्यन्ताभावादतिरिक्तोऽयमभाव इत्याहुः ।

सामयोनि पु० साम सामगानं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य । हस्तिनि, तेषाञ्च सामयोनित्वमुक्तं पालकाप्ये “सूर्य्याण्डकपाले द्वे समानीय प्रजापतिः । हस्ताभ्यां परिगृह्याथ सप्त सामान्यगायत । गायतो ब्रह्मणस्तस्मात् समुत्पेतुर्मतङ्गजाः” इति । इतं० १चतुर्मुखे ब्रह्मणि स्त्री ।

सामर्थ्य न० समर्थस्य भावः ष्यञ् । १देहजे बले २शक्तौ ३योग्यतायां मेदि० । ४सङ्गतार्थतायाञ्च । समासशब्दे ५२२२ पृ० दृश्यम् । योग्यता च वाक्ये समर्थ्यत्वं यथा परामर्शकालुमितियोग्यत्वम् । ५आकाङ्क्षायोग्यतादिमत्त्वे गौ० इ०यथा आप्तोक्तस्य वचनस्य । सङ्गतार्थतारूपं च सामर्थ्यं द्विविधम् व्यपेक्षारूपम् एकार्थीभावश्चेति” वैयाक० । तत्राद्यं राज्ञः पुरुष इत्यादिवाक्ये उपयुज्यते, द्वितीयं राजपुरुष इत्यादि समासेऽपयुज्यते” ।

सामवायिक पु० समवाये प्रसृतः ठञ् । १मन्त्रिणि हेमच० तस्येदम् ठञ् । २समवायसम्बन्धिनि त्रि० ।

सामाजिक पु० समाजः सभावेशनं प्रयोजनमस्य । १सभ्ये अमरः । २समाजसम्बन्धिनि त्रि० ।

सामानाधिकरण्य न० समानाधिकरणस्य भावः ष्यञ् । १तदधिकरणवृत्तित्व२तद्वदनुयोगिकप्रतियोगिकत्वे सिद्धान्तलक्षणे गदा० यथा वह्निधूमयोः सामानाधिकरण्यम् । स्वावच्छेदकीभूतो यः कालस्तदवच्छिन्ना या स्वविशिष्टनिरूपिता यत्किञ्चिद्वृत्तिनिष्ठाऽऽधेयता सा । यथा यदा सिषाधयिषा नासीत् परं तु सिद्धिरासीत्तदा सिद्धिसिषाधयिषाविरहयोः सामानाधिकरण्यम् । २अभेदान्वयबोधकत्वे । यथा नीलोघट इत्यादौ नीलपदघटपदयोः सामानाधिकरण्यम् ४धर्मितावच्छेदकयत्किञ्चिद्वृत्तिविषयकत्वे यथा पर्वतो वह्निमान् इत्यादौ यत्किञ्चित्पर्वतव्यक्तिविषयिकानुमितिः सामानाधिकरण्येनानुमितिः ।

सामान्य न० समानस्य भावः ष्यञ् । १सादृश्यप्रयोजकधर्मे यथा मुखं पद्ममिव सुन्दरमित्यादौ सौन्दर्य्यादि । समानमेव स्वार्थे ष्यञ् । द्रव्यगुणकर्मसु तुल्यतया स्थितायां २जातौ भाषा० । जातिशब्दे ३०६२ दृश्यम् । सामान्यञ्च द्विविधं सखण्डमखण्डञ्च सामान्यलक्षणाशब्दे दीधित्युक्तिः । “सामान्यं विशेष इति बुद्ध्यपेक्षम्” कणा० । अनुगतधर्मत्वम् सामान्यमिति तल्लक्षणं तेन ३अनुगतधर्मस्वरूपं यथा प्रतियोगितासामान्ये यद्धर्मावच्छिन्नत्वादीति दीधितिः । ४अधिकविषयकत्वे यथा ब्राह्मणाय दधि दीयतां कौण्डिन्याय तक्रम् इत्यादौ दधिदानस्याधिकब्राह्मणविषयकता । सामान्यविषयकशास्त्रञ्च विशेषशास्त्रेण बाध्यते यथा “मा हिंस्यात् सर्वाभूतानीति” हिंसानिषेधः सर्वविषयः “वायव्यं श्वेतमालभेत” इत्यादि विशेषः हिंसाशास्त्रं तेन सामान्यशास्त्रं वैधेतरविषयएव प्रसरति । ५अर्थालङ्कारभेदे ४०७पृ० दृश्यम् ।

सामान्यच्छल न०छलभेदे “सम्भवतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगादसम्भूतार्थकल्पना” गौ०सू० “अहो खल्वसौ ब्राह्मणो विद्याचरणसम्पन्न इत्युक्ते कश्चिदाह । सम्भवति हि ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पदित्यस्य वचनस्य विघातोऽर्थ

विकल्पोपपत्त्या सम्भूतार्थकल्पनया क्रियते । यदि ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पत् सम्भवति । व्रात्येऽपि सम्भवेत् । व्रात्योऽपि ब्राह्मणः । सोऽप्यस्तु विद्याचरणसम्पन्न इति । सामान्यनिमित्तं छलं सामान्यच्छलमिति” वात्स्या० “सामान्यविशिष्टसम्भवदर्थाभिप्रायेणोक्तस्याति सामान्ययोगादसम्भवदर्थकत्वकल्पनया दूषणाभिधानम् । यथा ब्राह्मणोऽयं विद्याचरणसम्पन्न इत्युक्ते ब्राह्मणत्वेन विद्याचरणसम्पदं साधयति इति कल्पयित्वा परो वदति । कुतो ब्राह्मणत्वेन विद्याचरणसम्पत् ? व्रात्ये व्यभिचारात्” वृत्तिः ।

सामान्यतोदृष्ट न० सामान्यतः सामान्यस्य सामान्यात् वा दृष्टं दर्शनम् । १अनुमानभेदे “अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत् सामान्यतो दृष्टञ्च” गौ० सू० “पूर्ववदिति यत्र कारणेन कार्य्यमनुमीयते यथा मेघोन्नत्या भविष्यति वृष्टिरिति शेषवत्तत् यत्र कार्य्येण कारणमनुमीयते पूर्वोदकविपरीतमुदकं नद्याः पूर्णत्वं शीघ्रत्वञ्च दृष्ट्वा स्रोतसोऽनुमीयते भूता वृष्टिरिति । सामान्यतो दृष्टम् व्रज्यापूर्वकमन्यत्र दृष्टस्यान्यत्र दर्शनमिति । तथा चादित्यस्य । तस्मादस्त्यप्रत्यक्षाप्यादित्यस्य व्रज्येति” अथ वा यत्राप्रत्यक्षे लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धे केनचिदर्थेन लिङ्गस्य सामान्यादप्रत्यक्षो लिङ्गी गम्यते । यथेच्छादिभिरात्मा । इच्छादयो गुणाः, गुणाश्च द्रव्यसंस्थानाः, तद् यदेषां स्थानं स आत्मेति” वात्स्या० । २कार्य्यकारणभिन्नलिङ्गके अनुमानभेदे यथा पृथिवीत्वेन द्रव्यत्वानुमानम् । ३अन्वयव्यतिरेक्यनुमाने च । यथा वह्निमान् धूमादित्यादि उभयव्याप्तिसत्त्वेन अस्योभयानुमानत्वात् गौ० वृ० ।

सामान्यप्रत्यासत्ति सामान्यं तज्ज्ञानं वा प्रत्यासत्तिः । अलौकिकप्रत्यक्षसन्निकर्षभेदे सामान्यलक्षणाशब्दे दृश्यम् ।

सामान्यलक्षणा स्त्री सामान्यं साधारणधर्मः लक्षणं यस्याः । न्यायोक्ते अलौकिकप्रत्यक्षसाधने उपायभेदे सन्निकर्षशब्दे दृश्यम् । यथा एकघटज्ञाने घटत्वरूपसामान्यधर्मज्ञानात् सकलस्य घटत्ववतो ज्ञानम् । तस्याः प्रत्यासत्तित्वं मणिकृता व्यवस्थापितं यथा “व्याप्तिग्रहश्च सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या सकलधूमादिविषयकः कथमन्यथा पर्वतीयधूमे व्याप्तिग्रहे तस्मादनुमितिः सा चेन्द्रियसम्बद्धविशेषणतातिरिक्तैव वा तद्विशेष्यकप्रत्यक्षे तदिन्द्रियसन्निकर्षस्य हेतुत्वेनानागतादौ संयोगादेरभावादिति वदन्ति” । तस्याः अप्रत्यासत्तित्वमाशङ्क्य सिद्धान्तितं तत्रैव चिन्तामणिकृता “उच्यते यदि सामान्यलक्षणा नास्ति तदानुकूलतर्कादिकं विना धूमादौ व्यभिचारसंशयो न स्यात् प्रसिद्धधूमे वह्निसम्बन्धावगमात् कालान्तरीयदेशान्तरीयधूमस्य ज्ञानाभावेनाज्ञानात् सामान्येन तु सकलधूमोपस्थितौ धूमान्तरे विशेषादर्शनेन संशयो युज्यते” । अत्र दीधितिः “अत्र च सामान्यं लक्षणं स्वरूपं यस्या इत्यर्थे सामान्यमेव प्रत्यासत्तिः सामान्यं लक्षणं निरूपकं यस्या इत्यर्थे तु तज्ज्ञानम् । तत्राद्यमाह सा चेन्द्रियेति इन्द्रियेण सम्बद्धं धूमादि तस्य विशेषणं तद्विशेष्यकज्ञानप्रकारो धूमत्वादिरित्यर्थः । विशेषणतेत्यत्र भावार्थो न विवक्षितः तत्र विशेषणत्वं यस्या इति बहुव्रीहिर्वा सम्बद्धपदस्यैव वा परम्परासम्बन्धस्तत्सम्बन्धविशेष्यकज्ञानप्रकारोऽर्थः तथाच सैव विशेषणतेत्यर्थः । अत्र च बहिरिन्द्रियस्य लौकिकः सम्बन्धो ज्ञानस्य तदिन्द्रियजन्यत्वस्य नियामकम् एवञ्चाणुत्वेन यत्किञ्चिदणूपस्थितावपि सकलाणुगोचरो मानसो बोध इति वदन्ति एतेन धूलीपटले धूमभ्रमे तत्र च वह्निव्याप्तिग्रहे तत्रासता धूमत्वेन धूमेषु व्याप्तग्रहाङ्गुदर्शनादङ्करानुमितिर्न स्यात् हेत्वभावेन परामर्शानुत्पादात् किञ्च धर्मिणि दोषवशाच्चयनेनाक्तज्ञानेन स्मरणप्रकारीभवता सामान्येन स्वज्ञानेन वा लौकिकसन्निकर्षविगमेऽपि चाक्षुषज्ञानापत्तिरिति परास्तम् । सामान्यञ्च सखण्डाखण्डभेदेन द्वेधा सखण्डे चाखण्डमेव परम्परया सम्बद्धं प्रत्यासत्तिः येन सम्बन्धेन चेन्द्रियसम्बद्धं सामान्यं ज्ञायते तेन सम्बन्धेनाधिकरणानां प्रत्यासत्तिरिति” । दीधितिकृता तु स्वमते सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वं निराकृतं तत्र दृश्यम् । तच्च विस्तरभयादिह नोक्तम् ।

सामान्या स्त्री समानैव स्वार्थे ष्यञ् अजा० टाप् । साधारणस्त्रियां वेश्यायाम् “धनमात्रलाभार्थं सकलपुरुषाभिलाषा । सा त्रिधा । अन्यसम्भोगदुःखिता मानवती वक्रोक्तिगर्विता च सापि द्विविधा । प्रेमगर्विता सौन्दर्य्यगर्विता च” रसमञ्जरी । [२निन्दायाञ्च अमरः ।

सामि अव्य० साम-इन् । १अर्द्धे “सामिघटिता” नैषधम् ।

सामिधेनी स्त्री सम्-इन्ध-करणे ल्युट् नि० । अग्निसमिन्धनसाधने १ऋग्भेदे अमरः । २समित्काष्ठे मेदि० । सामिधेनीशब्दनिरुक्तिश्च शत० ब्रा० १।३।५।१ “समिन्धे सामिधेनीभिर्होता तस्मात् सामिधेन्यो नाम” । “इध्मे नाग्ब-

सन्निन्धनहेतुभूताः सामिधेनीर्विधास्यन् तासां नाम निर्वक्ति सामधेनीभिः प्रवो वाजा इत्यादिभिर्ऋग्भिः” भा० तात्पर्य्यं: आश्व०श्रौ०१।२।७। “अथ सामिधेन्यः प्रवो वाजा अभिद्यवो१ऽग्न आयाहि वीतये गृणानः२ ईडेन्यो नमस्यस्तिरो३ऽग्निं दूतं वृणीमहे४ समिध्यमानो अध्वरे५ समिद्धो अग्न आहुतेति६।७ इ ।

सामीप्य न० समीपस्य भावः स्वार्थे वा ष्यञ् । १नैकट्ये २निकटे च “सामीप्यास्ते षविषयेव्याप्त्याधारस्त्रिविधः” मुग्ध० व्याकरणम् ।   [२समुद्रभवे त्रि० ।

सामुद्र न० समुद्रे भवः अण् । (करकच) १लवणे हेमच० ।

सामुद्रक न०समुद्रेणर्षिणा प्रोक्तम् वुञ् । हस्तादिरेखादिना स्त्रीपुरुषशुभाशुभलक्षणज्ञापके समुद्राङ्किते १ग्रन्थभेदे “वामभागे तु नारीणां दक्षिणे पुरुषस्य च । निर्दिष्टं लक्षणं तेषां समुद्रेण यथोदितम्” इति सामुद्रकसारमुद्रणा” नैष०। सामुद्र स्वार्थे क । २समुद्रलवणे राजनि०

सामुद्रिक त्रि० समुद्रेण प्रोक्तं वेत्त्यधीते वा ठञ् । १स्त्रीपुरुषशुभाशुभलक्षणज्ञापकग्रन्थाध्येतरि २तद्वेत्तरि च ।

साम्परायिक न० सम्परायाय आपदे परलोकाय वा हितम् ठक् । १युद्धे अमरः २परलोकसाधने त्रि० ।

साम्प्रतम् अव्य०सम्+प्र+तन-डस । युक्ते । १उचिते २इदानीमित्यर्थे अमरः ।

सा(षा)म्ब सम्बन्धे चु० उभ०सक० सेट् । साम्बयति ते अससाम्बत् त । अयं षोपदेशएव न्याय्यः ।   [राजनि० ।

साम्बर न० सम्बरदेशे भवम् अण् । सम्बरदेशोद्भवे लवणे

साम्भवी स्त्री सम्भवः अस्त्यस्य प्रज्ञाद्यण् गौरा० ङीप् । रक्तलोध्रे शब्दच० ।   [धर्मे ।

साम्य न० समस्य भावः ष्यञ् । तुल्यत्वप्रयोजके साधारण-

साम्राज्य न० सम्राजो भावः ष्यञ् । १सार्वभौमत्वे “भेजे साम्राज्यदीक्षितम्” रघुः “सर्वाधिपत्यं राज्यं स्यात् साम्राज्यं दशलक्षके” इत्युक्ते २दशलक्षग्रामाधिपत्ये च

साय पु० सो-घञ् । १दिनान्ते अमरः । २वाणे मेदि० ।

सायंसन्ध्या स्त्री सायम् दिनान्ते सन्ध्या, तत्र सन्ध्यायते सम्+ध्यै-घञर्थे क वा । १दिनान्तसन्ध्यायाम् अमरः । २दिनान्ते उपास्यदेवताभेदे च । भावे अङ् । ३तत्कोपास्यायाम् ।

सायक पु० सो-ण्वुल् । १वाणे २खड्गे च अमरः ।

सायकपुङ्खा स्त्री सायकस्य पुङ्ख इव यस्याः ५ब० । शरपुङ्खावृक्षे राजनि० ।

सायन्तन त्रि०सायम्भवः सायम्+ट्युल् तुट् च । दिनान्तभवे । स्त्रियां ङीप् । “सायन्तनीं तिथिप्रणयः” इति भट्टिः । “सन्ध्यां सायन्तनीं कुर्य्यात् द्वादशाब्दादिष्वपि प्रिये ! । अकुर्वंश्चिरयं याति यतो नित्यागमक्रिया” बृहन्नीलतन्त्रे १पटले ।

सायिका स्त्री सो-ण्वुल् टाप् । क्रमस्थितौ शब्दर० ।

सायम् अव्य० सो-अमु । दिनान्ते “सायं समयात वर्त्तते” इत्युद्भटः ।

सायाह्न पु०सायोऽह्नः एक०त० टच् समा० अह्नादेशः । १दिनान्ते “सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात् श्राद्धं तत्र न कारयेत्” इत्युक्ते पञ्चधाविभक्तदिनस्य त्रिमुहूर्त्तात्मके पञ्चमे २शेषेऽंशे च ।

सायुज्य न० सह युनक्ति-युज-क्विप् सादेशः सयुज् तस्य भावः ष्यञ् । १सहयोगे पञ्चविधमुक्तिमध्ये २एकत्वरूपे मुक्तिभेदे च “सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः” भाग० ३स्क०२९अ० । [रव् त अनेकाचकत्वान्न षोपदेशः

सार दौर्बल्ये अद० चु०उभ०सक० सेट् । सारयति ते अससा-

सार न० सृ-घञ्, सार-अच् वा । १जले २धने ३न्याय्ये त्रि० मेदि० । ४नवनीते न०राजनि० । ५लौहे भावप्र० । ६वने शब्दर० । ७बले दस्थिरांशे ९मज्जनि पु० अमरः १०सर्जसारे ११वायौ जटा० । १२रोगे धरणिः १३अतिदृढे १४पाशके पु० शब्दर० १५दध्यग्रे पु० हेमच० १६श्रेष्ठे १७वरे च त्रि० अमरः । १८परमेश्वरे “एकं शिवं शान्तमनन्तमच्युतं परात्परं ज्ञानमयं विशेषम् । अद्वैतमव्ययमचिन्त्यरूपं सारन्त्वेकं नास्ति सारं ततोऽन्यत् । यस्मादेतज्जायते विश्वमग्र्यं यस्मिन् लीनं स्यान्न पश्चाद्धिस्थितञ्च । आकाशवन्मेघजालस्य छत्या यद्विश्वं वै भ्रियते तच्च सारम् । अष्टाङ्गयोगैर्यदवाप्तुमिच्छन् योगी युनक्त्यात्मरूपं सदैव । निवर्त्तते प्राप्य यच्चेह लोके तद्वै सारं सारमन्यन्न चास्ति” कालिकापु० २७अ० ।

सारक पु० सारयति रेचयति सृ-णिच्-ण्वुल् । १जयपाले राजनि० । २रेचकद्रव्यमात्रे त्रि० ।

सारखदिर पु० कर्म० । विट्खदिरे राजनि० ।

सारगन्ध पु० सारः श्रेष्ठोगन्धो यस्य । चन्दने शब्दच० ।

सारघ न० सरघाभिर्निर्वृत्तम् अण् । मधुनि क्षौद्रे जटा० ।

सारङ्ग पु०स्त्री० सृ-अङ्गच् । १चातकखगे अमरः । २हरिणे ३गजे मेदि० । ४भृङ्गे ५खगभेदे विश्वः । ६छत्रे ७राजहंसे

८चित्रमृगे ९वाद्यभेदे १०वस्त्रे शब्दर० ११नानावर्णे १२मयूरे १३कामदेवे १४चापे १५केशे १६स्वर्णे १७आभरणे १८पद्मे १९शङ्खे २०चन्दने २१कर्पूरे २२पुष्पे २३कोकिले २४मेघे २५सिंहे २६रात्रौ २७भूमौ २८दीप्तौ च नानार्थकोषः। शारङ्गमस्य शक०। शारङ्गोऽपि चित्रमृगादौ। चित्रवर्णे त्रि०अमरः। सवत्र जातौ स्त्रियां ङीष्।

सारङ्गिक पु० सारङ्गं मृगं हन्ति ठक्। व्याधे सि०कौ०।

सारज न० सारात् दध्यग्रात् जायते जन–ड। नवनीते शब्दच०।

सारण न० सृ–णिच्–ल्यु। १गन्धद्रव्ये धरणिः। २अतीसाररोगे ३रावणसचिवभेदे च हेमच०। ४भद्रबलायां धरणिः ५आम्रातके शब्दच०।

सारणि(णी) स्त्री सृ–णिच्–अनि वा ङीप्। १क्षुद्रनद्यां २प्रसारिण्याम् उणादि० सङ्क्षेपेणाङ्कभेद सूचितग्रहगत्यादिबोधके ज्योतिषग्रन्थभेदे च।

सारण्ड पु०सृ–णिच् वा०अण्ड। सर्पाण्डे जटा०। [श्रयः।

सारतरु पु० सारप्रधानः जलप्रधानस्तरुः। कदलीवृक्षे धन-

सारथि पु० सृ–अथिण्, सह रथेन सरथः घोटकः तत्र नियुक्तः इञ् वा। रथादिवाहनप्रेरके नियन्तरि अमरः। तल्लक्षणं मात्स्ये १८६ अ० यथा "निमित्तशकुनग्राही हयशिक्षाविशारदः। हयायुर्वेदतत्त्वज्ञो भूमिभागविशेषवित्। स्वामिभक्तो महोत्साही सर्वेषां च प्रियंवदः। शूरश्च कृतविद्यश्च सारथिः परिकीर्त्तितः"।

सारदा स्त्री सारं ददाति दा–क। १सरस्वत्याम् शब्दर०। "लिखति यदि गृहीत्वा सारदा सर्वकालम्" शिवस्तवः। २सारदातरि त्रि०।

सारद्रुम पु० सारप्रधानो द्रुमः। खदिरवृक्षे राजनि०।

सारपादप पु०सारयति सारः नित्यक०। धामनिवृक्षे रत्नमा०

सारभाण्ड न० कर्म०। १अक्लिष्टपात्रे २अश्वपात्रे च।

सारमिति पु० सारं यथार्थं मिनोत्यनेन मा–करणे क्तिच्। १वेदे हेमच० भावे क्तिच्। २सारज्ञाने स्त्री।

सारमूषिका स्त्री सारे मूषिकेवापहारकत्वात्। देवदालीवृक्षे राजनि०। [१कुक्कुरे २तद्योषिति स्त्री ङीप्।

सारमेय पुंस्त्री सरमायाः कश्यपपत्न्याः अपत्यम् ढक्।

सारलौह न० लौहेषु सारः राज०। लौहसारे (इस्पात)

सारव त्रि० सरय्वां भवः अण् नि०। सरयूनदीभवे अमरः

सारस न० सरो नियतवसतिरस्य अण्। १पद्मे अमरः २कट्याभरणे च। सह रसेन स्वार्थे अण्। ३चन्द्रे ४खनामख्याते पक्षिणि पुंस्त्री०। स्त्रियां ङीष्। सरस इदम् अण्। ५सरोवरसम्बन्धिनि त्रि०। "नद्याः शैलवराद्युत्था यत्र संहृत्य तिष्ठति। तत्सरोजं जलं ज्ञेयं सारसं परिकीर्त्तितम्" भावप्र० उक्ते ६जलभेदे "सारसं सलिलं बल्यं तृष्णाघ्नं मधुरं लघु। रोचनं तुवरं रूक्षं बद्धमूत्रमलं हितम्" तत्रोक्तास्तद्गुणाः।

सारसन न० सारं सनोति सन–अच्। १स्त्रीकट्याभरणे काञ्च्यां कञ्चुकाद्यार्थं मध्यकाये निबद्धे २पट्टिकादौ च अमरः।

सारस्वत पु० सरस्वती देवताऽस्य, सरस्वत्या इदं वा अण्। १बिल्वदण्डे २देशभेदे हेमच०। पञ्चगौडमध्ये ३ब्राह्मणभेदे ४सरस्वतीप्रतिपालितमुनिभेदे ५ब्राह्मादिनकल्पे कल्पभेदे च "सारस्वतस्य कल्पस्येति" मत्स्यपुराणम् ६सरस्वतीसम्बन्धिनि त्रि० "तस्यां पूर्वाह्णसमये कुर्यात् सारस्वतोत्सवम्" ति०त०। ७सरस्वतीदैवताके च त्रि०। "तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैरिति" स्मृतिः। मुनिभेदजन्मकथा च भा०श०५२अ० "ब्रह्मर्षे! (दधीच!) तव पुत्रोऽयं त्वद्भक्त्या धारितो मया। दृष्ट्वा तेऽप्सरसं रेतो यत् स्कन्नं प्रागलम्बुषाम्। तत् कुक्षिणा वै ब्रह्मर्षे! त्वद्भक्त्या धृतवत्यहम्" इत्युपक्रमे "तस्मात् सारस्वतः पुत्रो महांस्ते वरवर्णिनि!। तवैव नाम्ना प्रथितः पुत्रस्ते लोकभावनः। सारस्वत इति ख्यातो भविष्यति महातपाः। एष द्वादश वार्षिक्यामनावृष्ट्यां द्विजर्षभान्। सारस्वतो महाभागो वेदानध्यापयिष्यति" इति सरस्वतीं प्रति दधीचोक्तिः तस्य वेदाध्यापनकथा च तत्रैव अध्यायशेषे "अनावृष्टिरनुप्राप्ता राजन् द्वादशवार्षिकी। तस्यां द्वादशवार्षिक्यामनावृष्टौ महर्षयः। वृत्त्यर्थं प्राद्रवन् राजन्! क्षुधार्त्ताः सर्वतो दिशम्। दिग्भ्यस्तान् प्रद्रुतान् दृष्ट्वा मुनिः सारस्वतस्तदा। गमनाय मतिञ्चक्रे तमुवाच सरस्वती। न गन्तव्यमितः पुत्र! तवाहारमहं सदा। दास्यामि मत्स्यप्रवरानुष्यतामिह भारत!" ततः तद्दत्तमत्स्याहारेण प्राणानधारयत् वेदांश्चाधारयत् अतीतायामनावृष्टौ अभ्यासाभावेन नष्टवेदा अन्ये मुनयस्ततो वेदान् लेभिरे तत्कथा "तस्माद्वेदाननुप्राप्य पुनर्धर्मं प्रचक्रिरे। षष्टिर्मुनिसहस्राणि शिष्यत्वं प्रतिपेदिरे। सारस्वतस्य विप्रर्षेर्वेदस्वाध्यायकारणात्"। देशभेदश्च "मध्ये सारस्वता मत्स्याः शूरसेनाः समाथुराः। पाञ्चालशाल्वमाण्डव्यं कुरुक्षेत्रगजाह्वयम्"

द्रष्टव्यः मध्यदेशभेदः सोऽभिजनोऽस्य अण् । तद्देश-वासिजने । तत्रत्यब्राह्मणभेदश्च "सारस्वताः कान्यकुब्जा गौडमैथिलकोत्कलाः । पञ्च गौडा इति ख्याता विन्ध्य-स्योत्तरवासिनः" पुराणान्तरम् ।

सारस्वतकल्प पु० कर्म० । १तन्त्रोक्ते सरस्वत्या उपासना-र्थके विधानभेदे २तन्नामके ब्राह्मादिने च । कल्पशब्दे १८१६ पृ० दृश्यम् । [शब्दर० २दूर्वायाञ्च शब्दच० ।

सारा स्त्री सारयति सृ-णिच्-अच् । १कृष्णत्रिवृतायाम्

साराल पु० सारमालाति आ+ला-क । तिलवृक्षे शब्दर० ।

सारि(री) पुंस्त्री० सृ-इण् स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप् । १पाशके-"सारीं चरन्तीं सखि ! मारयेति" नैषधम् । २पक्षि-भेदे च (शालिक) शब्दच० । ङीषन्तः ३सप्तलायां राजनि०

सारिका स्त्री सरति गच्छति सृ-ण्वुल् । पक्षिभेदे(शालिक) अमरः ।

सारिणी स्त्री सृ-णिनि । १सहदेवीलतायां २कार्पास्यां ३दुरालभायां ४कपिलशिंशपायां ५प्रसारिण्यां ६रक्त-पुनर्णवायाञ्च राजनि० ।

सारिवा स्त्री सारिरिव वाति वा-क । (अनन्तमूल)लताभेदे सा च दुग्धगर्भा जम्बुसूपत्रा सुगन्धा च । सा च कृष्णशुक्लभेदात् द्विविधा "सारिवायुगलं स्वादु स्निग्धं शुक्रकरं गुरु । अग्निमान्द्यारुचिश्वासकासाम-विषनाशनम् । दोषत्रयास्रप्रदरज्वरातीसारनाशनम्" भावप्र० । [भवः ठक् । विषभेदे अमरः ।

सारोष्ट्रिक पु० सारः श्रेष्ठ उष्ट्रो यत्र सारोष्ट्रः देशभेदस्तत्र

सार्थ पु० सृ-थन् स्वार्थे अण् । १समूहे २जन्तुसमूहे अमरः "स जयत्यरिसार्थसार्थकीकृतनामा" नैषधम् । सह अर्थेन वाच्येन वा । ३वणिक्समूहे मेदि० । ४धनिनि त्रि० । कप् । सार्थक । ५अर्थसहिते त्रि० ६शब्दे पु० "सार्थकः स्वार्थबोधकत्वादिति" शब्दशक्तिप्रकाशिका ।

सार्थवाह पु० सार्थं वहति वह-अण् । वणिग्जने अमरः

सार्द्र त्रि० सह आर्द्रेण । आर्द्रतायुक्ते अमरः ।

सार्द्धम् अव्य० सह+ऋध-क्त । १साहित्ये अमरः । सह अर्द्धेन । सार्द्ध २अर्द्धयुक्ते त्रि० ।

सार्प न० सर्पो देवताऽस्य अण् । अश्लेषानक्षत्रे ।

सार्पिष्क त्रि० सर्पिषा संस्कृतम् ठक् । घृतसंस्कृते व्यञ्ज-नादौ हेमच० । [विदिते ।

सार्वजनीन त्रि० सर्वेषु जनेषु विदितः खञ् । सर्वलोक-

सार्वत्रिक त्रि० सर्वत्र भवः ठञ् । सर्वस्मिन् कालादौ भवे ।

सार्वधातुक न० सर्वधातून् व्याप्नोति ठक् । व्याकरणोक्ते सर्वधातुप्रकृतिके लट् लोट् लङ् विधिलिङ् इत्याख्यके चतुर्लकारे [वृद्धिः । सर्वभूतव्यापके ।

सार्वभौतिक त्रि० सर्वाणि भूतानि व्याप्नोति ठञ् द्विपद-

सार्वभौम पु० सर्वस्या भूमेरीश्वरः सर्वासु भूमिषु विदितो वा अण् द्विपदवृद्धिः । १चक्रवर्त्तिनि नृपे २उत्तरदिक्स्थे गजे च अमरः । ३विदूरथनृपपुत्रे पु० भाग० ९।२२अ० । ४सकलभूमिसम्बन्धे त्रि० ।

सार्वलौकिक त्रि० सर्वेषु लोकेषु विदितः ठञ् द्विपदवृद्धिः । सर्वलोकेषु विदिते "स रामः सार्वलौकिकः" भट्टिः ।

सार्वविभक्तिक त्रि० सर्वासु विभक्तिषु तदर्थे भवः-ठञ् । सर्वविभक्त्यर्थे विहिते तसिलादौ प्रत्यये पा० ।

सार्षप त्रि० सर्षपस्य विकारः अण् । सर्षपविकारतैलादौ "कटुष्णं सार्षपं तैलम्" स्मृतिः ।

साल पु० सल-घञ् । १वृक्षमात्रे "रसालसालः समदृश्य-तामुना" नैषधम् । २स्वनामख्याते वृक्षभेदे "सालस्तु सर्ज-कार्श्याश्वकर्णकः सस्यसंवरः । अश्वकर्णः कषायः स्यात् व्रणस्वेदकफक्रमीन् । भग्नविद्रधिबाधिर्य्ययोनिकर्ण-गदान् हरेत् । सर्जकोऽन्योऽजकर्णः स्यात् सालो मरिच-पत्रकः । अजकर्णः कटुस्तिक्तः कषायोष्णो व्यपोहति । कफपाण्डुश्रुतिगदान् मेहकुष्ठविषव्रणान्" भावप्र० । एतत्परत्वे तालव्यादिताऽपि । ३प्राकारे मेदि० ४साल-मत्स्ये भरतः ५राले राजनि० ।

सालन पु० सालः कारणत्वेनाऽस्त्यस्य पामादित्वात् न । सालनिर्यासे (धुना) रत्नमा० ।

सालनिर्यास पु० ६त० । सर्जरसे (धुना) रत्नमा० ।

सालपर्णी स्त्री सालस्येव पर्णान्यस्याः ङीप् । (सालपानि) वृक्षे शब्दर० ।

सालपुष्प न० सालस्येव पुष्पं यस्य । स्थलपद्मे शब्दर० ।

सालभञ्जिका स्त्री सालं भनक्ति भन्ज-ण्वुल् । १काष्ठादि-निर्मित कृत्रिमक्रीडासाधने पुत्तलिकाभेदे २वेश्यायाञ्च जटा० ।

सालरस पु० ६त० । (धुना) राले राजनि० ।

सालवेष्ट पु० सालं वेष्टयति वेष्ट-अण् । राले (धुना) राजनि०

सा(शा)ला स्त्री सालः प्राकारोऽस्त्यस्याः अच् । गृहे भरतः

सा(शा)लावृक पुंस्त्री० सालायां वृक इव । कुक्कुरे । स्त्रियां ङीष् । [शब्दर० स्त्रियां ङीष् ।

सा(शा)लूर पुंस्त्री० स(श)ल-ऊरच् णिच्च । भेके मण्डूके

सा(शा)लेय पु॰ सा(शा)लायां भवः ढक्। मधुरिकायाम् अमरः

सालोक्य न॰ समानो लोकोऽस्य तस्य भावः ष्यञ्। सायुज्यशब्दोक्ते पञ्चविधमुक्तिमध्ये एकलोकसहवासरूपे मुक्तिभेदे।

सा(शा)ल्व पु॰ ब॰व॰ सौभदेशे। तेषां राजा अण्। तद्देशाधिपे नृपभेदे स च श्रीकृष्णेन हतः भा॰ व॰ १४अ॰ दृश्यम्।

सा(शा)ल्वहन् पु॰ साल्वं नृपं हतवान् हन-क्विप्। विष्णौ हेमच॰।

सावधान त्रि॰ सह अवधानेन। १सचेतने सतर्के २मनोभिनिवेशयुक्ते च।

सावन न॰ सवनं यागाङ्गं स्नानं सोमनिष्पीडनं वा तस्येदमण्। "अहोरात्रेण चैकेन सावनो दिवसः स्मृतः" ब्रह्मसिद्धान्तोक्ते १अहोरात्रात्मके दिवसे, सवनत्रयस्य अहोरात्रसाध्यत्वादस्य तत्सम्बन्धित्वम्। तत्त्रिंशद्दिवसात्मके २मासभेदे च पु॰ "चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनैः" विष्णु ध॰ "सावने च तथा मासि त्रिंशत्सूर्य्योदयाः स्मृताः" म॰ त॰। "सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपस्तथा। मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तितः" इति सूर्य्यसिद्धान्तः। सावनमासकृत्यानि च विशेषतः कानिचित् म॰त॰ पितामहेनोक्तानि "विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः" "आदिपदेन सत्रव्रतवृद्धिप्रायश्चित्तायुर्दायाशौचगर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयननामकरणान्नप्राशननिष्क्रमणचूडादिग्रहणम्" म॰ त॰ रघु॰। अथ सावनेन मानेनैव सर्व्वत्र गणना "सत्राद्युपाख्यान्यथ सावनेन लोकस्य यत् स्याद्व्यवहारकर्म" विष्णु ध॰ ३वर्षभेदे "सौरेणाब्दस्तु मानेन यदा भवति भार्गव!। सावनेन च मानेन दिनषट्कं प्रपूर्य्यते"। "सौरवर्षे दिनषट्काधिकसावनवर्षो भवतीति रघु॰। दिनषट्कमिति प्रायिकम् सौरवर्षे सावनस्य ५।१५।३१।३०।२४ दिनाद्याधिक्यस्यैव सिद्धान्तोक्तेः। ४यज्ञान्ते ५यजमाने ६वरुणे च पु॰ मेदि॰।

सा(शा)वर पु॰ स(श)वरेण निर्वृत्तः अण्। १पापे २अपराधे च विश्वः। ३लोध्रे शब्दच॰।

सावर्णि पु॰ सवर्णायां सूर्य्यपत्न्यां संज्ञायां भवः अण्। सवर्णागर्भजे सूर्य्यजे अष्टमे मनौ इञ्। सावर्णिरप्यत्र "सावर्णिः सूर्य्यतनयो यो मनुः कथ्यतेऽष्टमः" "सूर्य्याज्जन्म समासाद्य सावर्णिर्भविता मनुः" देवीभा॰। "छायासंज्ञासुतो योऽसौ द्वितीयः कथितो मनुः। पूर्व्वजस्य सवर्णोऽसौ सावर्णस्तेन कथ्यते" देवीभाग॰ तन्नामनिरुक्तिरन्तरमुक्तम् "विवस्वतस्तु द्वे भार्य्ये विश्वकर्म्मसुते शुभे। संज्ञा छाया च राजेन्द्र! ये प्रागुक्ते तव। तृतीयां वडवामेके तासां संज्ञासुतास्त्रयः। यमो यमी श्राद्धदेवश्छायायाश्च सुतान् शृणु। सावर्णिस्तपती कन्या भार्य्या संवरणस्य या। शनैश्चरस्तृतीयोऽभूत् अश्विनौ वडवात्मजौ। अष्टमेऽन्तर आयाते सावर्णिर्भविता मनुः" भाग॰ ८।१३अ॰। कल्पभेदादविरोधः।

सावित्र पु॰ सविता देवताऽस्य अण्। १विप्रे हेमच॰। २ऋग्विशेषे स्त्री ङीप्। "सावित्रीमात्रसारोऽपीति" मनुः। सा च ३सत्यवतोभार्य्यायाम् स्त्री ४सवितृदेवताके चर्वादौ त्रि॰। ५यज्ञोपवीते न॰ शब्दच॰। स्वार्थे अण्। ६सूर्य्ये पु॰ शब्दच॰। तस्येदम् अण्। ७महादेवे दशार्णे च पु॰ मेदि॰। ९गर्भे शब्द॰ १०ब्रह्मपत्न्यां स्त्री ११दुर्गायां च स्त्री मेदि॰। तन्नामनिरुक्तिः देवीपु॰ ४४अ॰ "त्रिदशैरर्च्चिता देवी वेदभागेषु पूजिता। भावशुद्धस्वरूपा तु सावित्री तेन सा स्मृता" वह्निपु॰। अन्या निरुक्तिः "सर्वलोकप्रसवनात् सविता स तु कीर्त्त्यते। यतस्तद्देवता देवी सावित्रीत्युच्यते ततः। वेदप्रसवनाच्चापि सावित्री प्रोच्यते बुधैः"। ब्रह्मपत्नी च शतरूपा "ततः संजपतस्तस्य भित्त्वा देहमकल्मषम्। स्त्रीरूपमर्द्धमकरोदर्द्धं पुरुषरूपवत्। शतरूपा च सा ख्याता सावित्री च निगद्यते। सरस्वत्यथ गायत्री ब्रह्माणी च परन्तप!" मत्स्यपु॰ ३अ॰। गायत्रीशब्दे दृश्यम्।

सावित्रीव्रत न॰ सावित्रीपूजनमुद्दिश्य कर्त्तव्यं व्रतम्। ज्यैष्ठकृष्णचतुर्दश्यां सावित्रीपूजनार्थे व्रते तद्विधिर्यथा "शिवाऽघोरा तथा प्रेता सावित्री च चतुर्दशी। कुहूयुक्तैव कर्त्तव्या कुहूमेव हि पारणम्" ति॰त॰धृतवचनम्। यमः "दत्त्वा जलाञ्जलीन् सप्त कृष्णपक्षे चतुर्दशीम्। धर्म्मराजं समुद्दिश्य सर्व्वपापैः प्रमुच्यते"। लिङ्गपुराणे "उपवासश्चतुर्दश्यां महापातकनाशकः"। पराशरः "मेषे वा वृषभे वापि सावित्रीं तां विनिर्दिशेत्"। तां चतुर्दशीम् "ज्यैष्ठे कृष्णचतुर्दश्यां सावित्रीमर्च्चयन्ति याः। वटमूले सोपवासा न ता वैधव्यमाप्नुयुः"। राजमार्त्तण्डकृत्यचिन्तामण्योः "ज्यैष्ठे मासि चतुर्दश्यां सावित्रीव्रतमुत्तमम्। अवैधव्याय कुर्व्वन्ति स्त्रियः श्रद्धासमन्विताः"। व्रतकाले तु अनन्ततृतीयाव्रतोक्तमाचरन्ति दृष्टपरिकल्पनान्यायात् तदुक्तं मत्स्यपुराणे "गर्भिणी सूतिका नक्तं कुमारी च रजस्वला। यदाऽशुद्धा तदा·

न्येन कारयेत् क्रियते यदा"। उपवासाशक्तौ नक्तं भोजनं कुर्यात् "उपवासे त्वशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते" इति तद्व्रतवचनान्तरात्। अशक्ता चेत् पूजां कारयेत्। कायिकस्योपवासादिकं यदा शुद्धया स्वशुद्धया च स्वयं क्रियते। एवं स्मृतिपरिभाषिकायां वर्द्धमानोपाध्यायाः। नारदः "दिवाभागे त्रयोदश्यां यदा चतुर्दशी भवेत्। तत्र पूज्या महासाध्वी देवी-सत्यवता सह"। दिवाभागे दण्डद्वयमात्रसत्त्वेऽपि अतएव प्रदोषे व्रतमाचरन्ति। पूर्वाह्णे तद्विधत्वेऽपि। पराह्णे त्रिसन्ध्यव्यापित्वे पराह एव त्रिसन्ध्यव्यापिनीति वचनात्। यदा तु पूर्वपरयोर्न तथाविधा तदापि पराह एव यथा ज्योतिषे "चतुर्दश्याममावास्या यदा भवति नारद!। उपोष्या पूजनीया सा चतुर्दश्यां विधानतः"। सा सावित्री। तत्स्वामावास्यायां सावित्रीव्रतविधानं शिवाघोरेति वचनस्तु तत्परम्। पराशरः "सावित्रीमर्चयित्वा तु फलाहारा परेऽहनि। ततस्त्वविधवा नारी चित्तभोगान् लभेत सा"।

सावित्रीसूत्र न० सावित्रीदीक्षाकालिकं सूत्रम् शाक०। यज्ञोपवीते पञ्च०।

साम्बुधी स्त्री साम्बु ध्यायति ध्यै-क्विप् सम्प्र०। सम्बुधाम् त्रिका०

सास्ना स्त्री० सस-न णिच्। गोगलस्थिते लोमसंघातात्मके कम्बले अमरः।

सास्र त्रि० सह अस्रेण। चक्षुर्जलान्विते।

सास्थिताम्रार्द्ध न० सास्थि अस्थिसहितं ताम्रार्द्धं यत्र। कांस्ये त्रिका० तस्य रक्तसहितताम्रार्द्धजातत्वात् तथात्वम् साहिताम्रार्द्ध इत्येव पाठः सम्यक् अहिनीगो रङ्गः

साहचर्य्य न० सहचरस्य भावः ष्यञ्। १समभिव्याहारे, २साहित्ये ३सामानाधिकरण्ये च।

साहस न० सहसा बलेन निर्वृत्तम् अण्। १बलेन कृते चौर्य्यस्त्रीसंग्रहादौ दुष्कर्मणि, "सहसा क्रियते यत्तु तत् साहसमिति स्मृतमिति" स्मृतिः। तद्विवृतिः वीरमि० "तस्य स्वरूपमाह नारदः "सहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद्बलदर्पितैः। तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते" इति। तस्य चातुर्विध्यमाह बृहस्पतिः "मनुष्यमारणं चौर्य्यं परदाराभिमर्शनम्। पारुष्यमुभयञ्चेति साहसं स्याच्चतुर्विधम्" इति। उभयं पारुष्यं वाग्दण्डपारुष्ये। तस्य त्रैविध्यमाह नारदः "तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं प्रथमं मध्यमं तथा। उत्तमञ्चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक्" इति। एतेषां स्वरूपमाह स एव "फलमूलोदकादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च। भङ्गाक्षेपोपमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतम्। वासःपश्वन्नपानानां गृहोपकरणस्य च। एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम्। व्यापादो विषशस्त्राद्यैः परदाराभिमर्शनम्। प्राणोपरोधि यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसम्" इति। भङ्गः फलादिस्वरूपनाशनम्। आक्षेप आक्रोशः वाक्तिरस्करणमिति यावत्। उपमर्दः स्वरूपावशेषेण पीडनम्। एतेनैव प्रकारेणेत्यर्थः। त्रिविधेऽपि साहसे दण्डमाह नारदः "तस्य दण्डः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः। मध्यमस्य तु शास्त्रज्ञैर्दृष्टः पञ्चशतावरः। उत्तमे साहसे दण्डः सहस्रावर इष्यते। वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने। तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे" इति। ब्राह्मणस्य तु महत्यप्यपराधे शारीरदण्डाभावमाह स एव "अविशेषेण सर्वेषामेष दण्डविधिः स्मृतः। वधादृते ब्राह्मणस्य न वधं ब्राह्मणोऽर्हतीति"। यमोऽपि "न शारीरो ब्राह्मणस्य दण्डो भवति कस्यचित्" इति। महत्यपराधे ब्राह्मणस्य दण्डमाह स एव "चित्वा तु बन्धने बद्धा राजा भक्तं प्रदापयेत्" इति। नारदोऽपि "शिरसो मुण्डनं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात्। ललाटे चाभिशस्ताङ्कः प्रयाणं गर्द्दभेन च" इति। परद्रव्यापहरणरूपसाहसस्वरूपं तत्र च दण्डमाह याज्ञवल्क्यः "सामान्यद्रव्यप्रसभहरणं साहसं स्मृतम्। तन्मूल्याद् द्विगुणो दण्डो निह्नवे तु चतुर्गुणः" इति। बहुभिर्जनैः प्रहरादिकालक्रमेण रक्ष्यमाणस्य द्रव्यस्य बलात्कारेण हरणं साहसरूपं ज्ञेयमिति पूर्वार्द्धार्थः। तन्मूल्यादपहृतद्रव्यमूल्यात्। निह्नवे अपलापे। यः साहसं करोति तद्द्विगुणं दमम्। यस्तु साहसं कृत्वा निह्नुते स चतुर्गुणं दाप्य इत्युत्तरार्द्धार्थः। साहसिकस्य प्रयोजयितारं प्रत्याह स एव "यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमम्। यश्चैवमुक्त्वाहं दाता कारयेत्स चतुर्गुणम्" इति। द्विगुणं दमं साहसिकदण्डाद्द्विगुणं दण्डम्। साहसिकविशेषं प्रत्याह स एव "अर्घ्याक्रोशातिक्रमकृद्भ्रातृभार्याप्रहारदः। सन्दिष्टस्याप्रदाता च समुद्रगृहभेदकृत्। सामन्तकुलिकादीनामपकारस्य कारकः। पञ्चाशत्पणिको दण्ड एषामिति विनिश्चयः। स्वच्छन्द

विवस्त्रगामी विक्रुष्टेनाभिधावकः । अकारणेन विक्रोष्टा चाण्डालश्चोत्तमान् स्पृशन् । शूद्रप्रव्रजितानाञ्च दैवे पित्र्ये च भोजकः । अयुक्तं शपथं कुर्वन् अयोग्यो योग्यकर्मकृत् । वृषक्षुद्रपशूनाञ्च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकृत् । साधारणस्यापलापी दासीगर्भविनाशकृत् । पितृपुत्रस्वसृभ्रातृदम्पत्याचार्यशिष्यकाः । एषामपतितान्योन्यत्यागी च शतदण्डभाक्'' इति । "अज्ञानकर्त्तृके साहसिके पित्रादिबान्धवाः । प्रष्टव्या राजपुरुषैः सामादिभिरुपक्रमैः । विज्ञेयोऽसाधुसंसर्गाच्चिह्नैर्होढेन वा नरैः । एषोदिता घातकानामस्माराणाञ्च भावना । गृहीतः शङ्कया यस्तु न तत्कार्यं प्रपद्यते । शपथेनाविशोध्यः सर्ववादेष्वयं विधिः" इति । चिह्नं रक्तलेपादि होढो ह्रतस्य धनादिकम् । ज्ञानानन्तरकर्त्तव्यमाह व्यासः "ज्ञात्वा तु घातकं सम्यक् ससहायं सबान्धवम् । हन्याच्चित्रबधोपायैरुद्वेजनकरैर्नृपः" इति । बृहस्पतिः "प्रकाशघातका ये तु तथा चोपांशुघातकाः । ज्ञात्वा सम्यग्धनं हृत्वा हन्तव्या विविधैर्बधैः" इति । अब्राह्मणक्षत्रियादिविषयमेतत् । यत आह बौधायनः "क्षत्रियादीनां ब्राह्मणस्य बधे बधः सर्वस्वहरणञ्च तेषामेव तुल्यापकृष्टबधे यथाबलमनुरूपं दण्डञ्च कल्पयेदिति" तेषां क्षत्रियादीनान्तुल्यापकृष्टबधे सजातीयहीनजातीयबधे दण्डं शारीरदण्डम् । एकघातार्थप्रवृत्तानां बहूनान्दोषानुरूपं दण्डमाह कात्यायनः "एकञ्चेद्बहवो हन्युः संरब्धाः पुरुषा नराः । मर्मघाती तु यस्तेषां स घातक इति स्मृतः" । यो मर्मघातकः स एव बधापराधदण्डभागित्यर्थः । स एव "आरम्भकृत्सहायश्च दोषवक्ताऽनुदेशकः । आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदायो विकर्मिणाम् । युद्धोपदेशकश्चैव तद्विनाशप्रवर्त्तकः । उपेक्षाकार्य्ययुक्तश्च दोषवक्तानुमोदकः । अनिषेद्धा क्षमो यः स्यात् सर्वे ते कार्य्यकारिणः । यथाशक्त्यनुरूपन्तु दण्डमेषां प्रकल्पयेत्" इति । बृहस्पतिरपि "एकञ्च बहवो यत्र प्रहरन्ति रुषान्विताः । मर्मप्रहारको यस्तु घातकः स उदाहृतः । मर्मघाती तु यस्तेषां यथोक्तं दापयेद्दमम् । आरम्भकृत्सहायश्च दोषभागी तदर्द्धतः । क्षतस्यालभनस्याञ्च मर्मस्थानस्य यत्नतः । सामर्थ्यञ्चानुबन्धञ्च ज्ञात्वा चिह्नैः प्रसाधयेत्" इति । विषयविशेषे मनुष्यबधकर्त्तुर्दण्डाभावं दोषाभावप्रदर्शनेनाह मनुः "शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते । द्विजातीनाञ्च वर्णानां विप्लवे कालकारिते । आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानाञ्च सङ्करे । स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन् धर्मेण न दुष्यति" इति । यत्र देशे काले च धर्मस्तटाकादिरूपो भेदनच्छेदनादिनाऽपरुध्यते तथा शूद्रेतरवर्णसङ्करे परदाराक्रमणादिरूपे राजाभावकालकारिते । तथात्मनः परतः प्राणसंशये । तथा दक्षिणानां सङ्करे गोग्रहणनिमित्तके युद्धे । तथा स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ दुर्बलहिंसानिवारणे । धर्माङ्गतो घ्नन् न दुष्यति यतः । अतस्तत्र द्विजातिभिः क्षत्रधर्माश्रयणरहितैरपि समर्थैः शस्त्रं ग्राह्यमित्यन्वयः । अत्र द्विजातिग्रहणं ब्राह्मणवैश्यविषयम् । प्रजापालनार्थं क्षत्रियस्य वचनान्तरेणैव शस्त्रग्रहणस्य प्राप्तत्वादित्यभिसन्धायैव बौधायन आह "ब्राह्मणार्थे गवार्थे च वर्णानां वापि सङ्करे । गृह्णीयातां विप्रविशौ शस्त्रं धर्मव्यतिक्रमे" इति । यत्तु "परीक्षार्थमपि ब्राह्मण आयुधन्नाददीत" इत्यापस्तम्बवचनम् । यच्च बौधायनवचनम् "कार्य्यार्थमपि ब्राह्मण आयुधं नाददीतेति" तदुभयमपि धर्मोपरोधादिभिन्नविषयम् । साहसस्तेयस्य क्रोधलोभकृतत्वमाह बृहस्पतिः "साक्षतं साहसस्तेयं श्रूयतां क्रोधलोभजम्" इति । स्त्रीसंग्रहणाख्यसाहसस्वरूपमाह स एव "अनिच्छन्त्या यत् क्रियते सुप्तोन्मत्तप्रमत्तया । प्रलपन्त्या वा रहसि बलात्कारकृतन्तु तत्" इति । अनिच्छन्त्या परपुरुषेण सहेति शेषः । अनिच्छन्त्या यानि चिह्नानि तस्याः कर्त्तव्यं राजकर्त्तव्यं चाह संवर्त्तः "नेच्छन्त्या यानि चिह्नानि बलात्कारकृतानि च । परपुंसः प्रसङ्गेषु नारीणान्तानि लक्षतः । नखदन्तक्षतक्षामा सकचग्रहलोलिता । सद्यो निर्व्वासिता नारी बलात्कारेण दूषिता । उच्चैर्विक्रोशयन्ती च रुदती लोकसन्निधौ । तस्य नामवदन्ती च यथाहन्तेन दूषिता । याचेदेवंविधैर्लिङ्गैर्व्रणाक्तपयोधरा । चिह्नालङ्कारकेशैश्च व्याकुलीकृतलोचना । राज्ञा सभ्यैः सभां नीत्वा स्वयमन्विष्य तत्क्षणात् । यद्ब्रूयात् सहजं तत्र तत् कर्त्तव्यं प्रयत्नतः । विवादे साक्षिणामत्र प्रकुर्व्वीत परिग्रहम् । प्रार्थनादभिशप्तस्य न दिव्यं दातुमर्हति" इति । अत्र दण्डमाह मनुः "सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो विप्रां गुप्तां बलाद्व्रजन्" इति । गुप्तां स्वनियमेन रक्षिताम् । क्षत्रियादिसवर्णविषये दण्डमाह बृहस्पतिः "सहसा

कामयेद् यस्तु धनन्तस्याखिलं हरेत् । उत्कृष्टां त्विहा-
कृष्टां कामयेद् गर्दभेन तु” इति । कामयेत् पर-
स्त्रियमुपच्छेत् । अयमेव दण्डोऽनुलोमप्रतिलोमजात्योः
सजातीयपरभार्य्यागमने वेदितव्य इति मदनरत्ने ।
हीनजातीयपरस्त्रीगमने ब्राह्मणादिष्वेतदर्द्धं परिमितो
दण्डः । उत्कृष्टजातीयपरदारगमने अयमेव दण्डो
वधसहितः कार्य्य इत्याह स एव “दमोनेयः समायान्तु
हीनायामधिकस्ततः । पुंसः कार्योऽधिकायान्तु गमने स-
म्प्रमापणम्” इति । दमः सहसा कामयेदिति वाक्योक्तः ।
नेयः प्रापणीयः । यत्तु वधमात्राभिधायकं कात्यायन-
वचनम् “स्त्रीषु कृतोपभोगः स्यात् प्रसह्य पुरुषो यदा ।
वधे तत्र प्रवर्त्तेत कार्य्यातिक्रमणं हि तद्” इति । तन्नि-
र्गुणस्य भार्य्यागमने वेदितव्यम्” । सहसा अविवेकेन
कृतं कर्म ।२अविमृश्यकृतकर्मणि, त्रि०। “तेन साहसमनु-
ष्ठितं पुनः” काव्यप्र० ३साहसमनुसरति अण् । स्मृत्युक्ते
३दण्डविशेषे पु० “साशीतिपणसाहस्रोदण्ड उत्तम-
साहसः । तदर्द्धं मध्यमः प्रोक्तस्तदर्द्धमधमः स्मृतः”
स्मृतिः। “पाकयज्ञे तु साहस” इत्युक्ते ४अग्निभेदे च पु०।

साहसिक त्रि० साहसे प्रसृतः ठक् । १मनुष्यमारणाद्यभि-
रते २चौरे ३पारदारिके ४पारुष्यकारिणि च ।

साहस्र न० सहस्राणां समूहः अण् । १सहस्रसमूहे ।
स्वार्थे अण् । २सहस्रसङ्ख्यायाम् न० । सहस्रं परि-
माणमस्य अण् । ३सहस्रसंख्यान्विते त्रि० । ४सहस्र-
संख्यकगणसमूहे पु० अमरः ।

साहायक न० सहायस्य भावः वुण् । साहाय्ये ।

साहाय्य न० सहायस्य भावः ष्यञ् । सहायतायाम् ।

साहित्य न० सहितस्य भावः ष्यञ् । १मेलने २परस्पर-
सापेक्षाणां तुल्यरूपाणामेकक्रियान्वयित्वे ३अद्विवि-
३तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वे ४एकक्रियान्वयित्वमात्रे ५बुद्धि-
विशेषविषयत्वे शब्द०प्र० ६पद्यात्मके काव्ये च ।

साह्य न० सह्यस्य भावः अण् सह—ण्यत् वा । १सह्यत्वे
२मेलने धर्म्मिणः ३सहनीये त्रि० ।

साह्वय पु० सह आह्वयेनाभिधानेन । १अभिधानसहिते
“समास गजसाह्वयम्” भारतम् । मेषादिप्राणिकरण-
द्यूतरूपे समाह्वये च शब्दर० ।

सिंह पु०स्त्री० हिन्स—अच् पृषो० “सिंहो वर्णविपर्य्ययात्”
इत्युक्तेः वर्णविपर्य्ययः । स्वनामख्याते १पशुभेदे अमरः
स्त्रियां ङीष् । मुखावयवशब्दे सिंहशीर्षतुण्डा उदग्राः ।
२रक्तशोभाञ्जने राजनि० ३मेषादितः पञ्चमे राशौ ज्यो०
सिंहराशिश्च २१६०० कलात्मकराशिचक्रस्य ७२०० कलो-
परि १८०० शतकलात्मकः मघापूर्वफल्गुन्युत्तरफल्गु-
न्याद्यपादात्मकः । ‘पुमान् स्थिरोऽग्निर्दिनपित्तरूक्षपी-
तोष्णपूर्वेण दृढस्तुष्याद् । समोदयो दीर्घरवोऽल्पसङ्गप्रजो
हरिः शैलस्थपोऽथ धूम्रः” नील० ता० तत्स्वभावादि
उक्तम् । तस्य स्वामी सूर्य्यः । ४जिनध्वजे हेमच० ।
५उत्तरपदस्थः ५श्रेष्ठार्थे अमरः । नरःसिंह इवेति
विग्रहे “उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे” पा०
उपमितसमासे नरसिंहादिशब्दात् सिंहतुल्यशौर्य्यादि-
युक्तो नर इति बोधात् नरस्य श्रेष्ठत्वं द्योत्यते इति
बोध्यम् । ६नाड्यां स्त्री राजनि० ७प्रासादभेदे देवगृह-
शब्दे ३६८१ पृ० दृश्यम् ८सिंहासनभेदे तच्छब्दे दृश्यम्

सिंहकेलि पु० सिंहस्येव केलिरस्य । मञ्जुघोषे त्रिका० ।

सिंहकेशर पु० सिंहस्येव केशरोऽस्य । बकुले त्रिका० ।

सिंहतल पु० संहतल+पृषो० । करद्वयमेलनरूपे अञ्जलौ ।
रामाश्रमः । [राजनि०।

सिंहतुण्ड पु० सिंहस्येव तुण्डः मुखमस्य । सेहुण्डवृक्षे

सिंहद्वार न० सिंहचिह्नितं द्वारम् शाक० । पुरप्रवेशन-
योग्ये द्वारे हेमच० ।

सिंहध्वनि पु० सिंहस्येव ध्वनिः । १सिंहतुल्यनादे सिंह-
नादादयोऽप्यत्र अमरः । हेत० । २सिंहस्य शब्दे ।

सिंहनर्दिका पु० सिंह इव नर्दति नर्द-ण्वुल् । (सिङ्गा)
वाद्यभेदे हारा० ।

सिंहनादिका स्त्री सिंहमपि नादयति नद-णिच्-ण्वुल् ।
१दुरालभायाम् शब्दच० । २सिंहनर्दिकायां हारा० ।

सिंहपर्णी स्त्री सिंहस्य पुच्छ इव पर्णमस्याः ङीप् । वासक-
वृक्षे जटा० ।

सिंहपुच्छिका स्त्री सिंहस्य पुच्छ इव पत्राण्यस्याः-कप्,
अत इत्त्वम् । चित्रपर्णिकायां (चुट्चाकुले) वृक्षे रत्नमा०

सिंहपुच्छी स्त्री सिंहस्य पुच्छ इव पुष्पाणि पर्णानि वास्याः
ङीप् ।१चित्रपर्ण्यां २पृश्निपर्ण्याम् अमरः ३माषपर्ण्याञ्च
रत्नमा० । [पर्ण्याम् राजनि० ।

सिंहपुष्पी स्त्री सिंहस्य पुच्छ इव पुष्पाण्यस्याः ङीप् । पृश्नि-

सिंहमुखी स्त्री सिंहस्य मुखं मुखस्यदन्त इव पुष्पमस्याः
ङीष् । वासके राजनि० ।

सिंहयाना स्त्री सिंहो यानं वाहनं यस्याः । दुर्गायाम्
हेमच० सिंहरथवाहनादयोऽप्यत्र ।

सिंहल पु० सिंहोऽस्त्यत्र लच्। देशभेदे। तद्देशभवत्वात् २रङ्गे धातौ हेमच०। ३रीतौ ४त्वचे च न० राजनि०। सिंहलदेशश्च कूर्मविभागशब्दे २१६८ पृ० दक्षिणस्था-स्थः। [तायां राजनि०।

सिंहलस्था स्त्री सिंहले तिष्ठति स्था—क। सिंहल्यां च

सिंहलास्थान पु० सिंहल आस्थानं यस्य। तालसदृशे वृक्षभेदे शब्दर०।

सिंहलील पु० रतिबन्धभेदे "लिङ्गोपरि स्थिता नारी भूमौ दत्त्वा पदद्वयम्। हृदये दत्तहस्ता चेत् सिंहलीलः प्रकीर्त्तितः"। लिङ्गोपरि स्थिता नारी कान्तोरुस्थपदद्वया। हृदये दत्तहस्ता चेत् सिंहलीलोऽप्ययमावपि" रतिम०।

सिंहवाहिनी स्त्री सिंहरूपो वाहो विद्यतेऽस्या इनि। दुर्गायाम् "सिंहमारुह्य कल्पान्ते निहतो महिषो यतः। महिषघ्नी ततो देवी तथा वै सिंहवाहिनी" देवीपु० ४५ अ०।

सिंहविक्रान्त पुंस्त्री० सिंह इव विक्रान्तः। १अश्वे हारा० स्त्रियां ङीष्। २सिंहतुल्यविक्रमे त्रि०। [राजनि०।

सिंहविन्ना स्त्री सिंह इव विन्ना विद-क्त। माषपर्ण्याम्

सिंहसंहनन त्रि० सिंहस्येव संहननमङ्गमस्य। १वराङ्ग-युक्ते अमरः २सिंहतुल्यदृढाङ्गे च। "सिंहसंहननो युवा" रघुः।

सिंहा(शिङ्घा)न न० शिघि—आनच् पृषो०। १लौहमले अमरः। २नासिकामले (सिकनी) शब्दर०।

सिंहावलोक पु० न्यायभेदे न्यायशब्दे ४१६८ पृ० दृश्यम्।

सिंहासन न० सिंहचिह्नितमासनम्। १राजासनभेदे तल्लक्षणं युक्तिकल्पतरौ दर्शितं यथा "राज्ञो वरासनं नाम श्रीसिंहासनमुच्यते। शुभे मुहूर्त्ते शुभमासवर्षे सुवारवेलातिथिचन्द्रयोगे। काले निरुत्पात निरीतिभावे सिंहासनावस्थविधिं वदन्ति। स्थिरराशि स्थिते भानौ चन्द्रे च स्थिरभोदिते। आसनारम्भमिच्छन्ति पट्टारम्भोऽपि येषु च"। एतेन पट्टारम्भसिंहासनयोरारम्भ एक एव कालः। तत्र क्रमः "बाणवेदाग्निपक्षाणि सोपानानि युगैः क्रमात्। चत्वारिंशत्तथा त्रिंशत् विंशतिः षोडशैव च। सिंहान्वितानि ज्ञेयानि चरणानि युगैः क्रमात्। पद्मः शङ्खो गजो हंसः सिंहो भृङ्गो मृगो हयः। अष्टौ सिंहासनानीति नीतिशास्त्रविदो विदुः। आदित्यादि दशाजानां भूपतीनां यथाक्रमम्। राज्ञः स्वहस्तैरष्टाभिरायामपरिणाहयोः। राजपात्रमिदं नाम सोपानं पुरुषोच्चतम्। तदर्द्धमानं तन्मध्ये राजासनगा-मुदाहृतम्। अर्द्धोन्नतमिदं रम्यं प्रोक्तं कलिमहीभुजाम्। दिगष्टद्व्यंत्रिकोणः स्यात् ब्रह्मादीनां यथा-यथम्"। अथाष्टानां लक्षणानि "गम्भारीकाष्ठघटितः पद्ममालोपचित्रितः। पद्मरागविचित्राङ्गः शुद्धः काञ्चन संवृतः। चरणाग्रे पद्मकोषात् पद्मरागविचित्रिताः। दिक्स्थौ पुत्रिका राजद्वादशाङ्गुलिसम्मिताः। राजासनं चतस्रश्च एवं द्वादशपुत्रिकाः। रत्नैश्च नवभिः कार्य्यं निर्माणं चान्तरान्तरा। रक्तवस्त्रावृतं ह्येतत् पद्मसिंहासनं१ मतम्। अत्रोपित्वा नरपतिः प्रतापमतिविन्दति। भद्रेन्द्रकाष्ठघटितः शङ्खमालोपशोभितः। शुद्धस्फटिकचित्राङ्गः शुद्धरूप्योपशोभितः। चरणाग्रे शङ्खनाभ्यः पुत्रिकाः सप्तविंशतिः। स्थाने स्थाने विधातव्याः शुद्धस्फटिकसंस्कृताः। शुक्लपट्टावृतं ह्येतत् शङ्खसिंहासनं२ मतम्। पनसेनोपघटितो गजमालोपशोभितः। विद्रुमैरपि वैदूर्य्यैः काञ्चनेनापि शोभितः। चरणाग्रे गजशिरःपुच्छादेकैकपुत्रिका। माणिक्यरचितारक्तवस्त्रादिकविभूषणम्। गजसिंहासनं३ नाम साम्राज्यफलदायकम्। शालकाष्ठेन घटितो हंसमालोपशोभितः। पुष्परागैः काञ्चनेन कुरुविन्दैश्च चित्रितः। चरणाग्रे हंसरूपाः पुत्रिकास्त्वेकविंशतिः। गोमेदकोपघटिताः पीतवस्त्रविभूषणम्। हंससिंहासनं४ नाम सर्वानिष्टविनाशनम्। चन्दनेनोपघटितः सिंहमालोपभूषितः। शुद्धहीरकचित्राङ्गः शुद्धकाञ्चननिर्मितः। चरणानां सिंहलेखाः पुत्रिकाश्चैकविंशतिः। मुक्ताशुक्तिभिरन्यैश्च निर्मलैरेव भूषणम्। शुद्धशुक्लावृतं ह्येतत् सिंहसिंहासनं५ मतम्। अत्रोपित्वा नरपतिः कृत्स्नां साधयति क्षितिम्। भृङ्गमालोपसंहितं शुद्धचम्पककल्पितम्। शुद्धैर्मरकतैर्युक्तं पादाग्रे पद्मकोषिकाः। द्वाविंशतिः पुत्रिकास्तु नीलवस्त्रादिभूषणम्। भृङ्गसिंहासनं६ नाम शत्रुक्षयजयप्रदम्। निम्बकाष्ठेन घटितं मृगमालोपशोभितम्। शुद्धनीलैर्महानीलैः काञ्चनेनापि चित्रितम्। चरणाग्रे मृगशिरश्चत्वारिंशच्च पुत्रिकाः। नीलवस्त्रादियुक्तन्तु मृगसिंहासनं७ मतम्। लक्ष्मीविजयसम्पत्तिर्नैरुज्यपदमुत्तमम्। केशरेणोपघटितं हयमालोपशोभितम्। समस्तवस्त्रैर्भूषाढ्याः पुत्रिकाः पञ्चसप्ततिः। चरणाग्रे हयशिरश्चित्रवस्त्रादिभूषणम्। हयसिंहासनं८ नाम लक्ष्मी

विजयवर्द्धनम्। इत्येतत् कथितं सारं महासिंहासनाष्टकम्। यथा भोजेन कथितं यथा चान्यैश्च पण्डितैः। एतस्यातिक्रमं दम्भाद् यः कुर्य्यात् पृथिवीपतिः। अचिरादेव कुरुते तस्य मृत्युरतिक्रमम्। परासनस्थो यो राजा यो राजा च निरासनः। स परैर्हन्यते सिंहैरिव मत्तगजाधिपः"। चतुरङ्गक्रीड़ायां २जयभेदे चतुरङ्गशब्दे २८६१ पृ० दृश्यम्। ३योगासनभेदे च तल्लक्षणं यथा

"गुल्फौ च वृषणस्याधः सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत्। दक्षिणे सव्यगुल्फन्तु दक्षगुल्फन्तु सव्यके। हस्तौ च जान्वोः संस्थाप्य स्वाङ्गुलीः संप्रसार्य्य च। व्यात्तवक्त्रो निरीक्षेत नासाग्रं सुसमाहितः। सिंहासनं भवेदेतत् पूजितं योगिभिः सदा। बन्धत्रयस्य सन्धानं कुरुते चासनोत्तमम्" इति हठप्रदीपः। ४रतिबन्धभेदे पु० "स्वजङ्घाद्वयबाह्ये च कृत्वा योषापदद्वये। स्तनौ धृत्वा रमेत् कामी बन्धः सिंहासनो मतः"। इति रतिमञ्जरी ५चक्रभेदे चक्रशब्दे २८१८ पृ० दृश्यम्।

सिंहास्य पु० सिंहस्यास्यमास्यमिव दलं इव पुष्पं यस्य। वासके अमरः।

सिंहिका स्त्री। काश्यपपत्न्यां राहुमातरि। "कश्यपस्य र्दाहणी तु सिंहिका राहुवास्तुतनयावजीजनत्। पूर्वजो हरिनिकृत्तकन्धरो दैवतैरवरजो निपातितः" वास्तुयागत०। [२वास्तुपुरुषे च।

सिंहिकासुत पु० ६त०। १राहौ सिंहिकापुत्रादयोऽप्यत्र।

सिंही स्त्री हिनस्ति रोगान् हिन्स-अच् पृषो०। वार्त्ताक्याम् अमरः २कण्टकारिकायाम् ३वासके मेदि० ४वृहत्यां राजनि० ५राहुमातरि विश्वः ६मुद्गपर्ण्याम् सिंह+जातौ ङीष्। ७सिंहयोषिति।

सिंहीलता स्त्री कर्म०। वृहत्यां भावप्र०।

सिक सेचने सौत्र० पर० सक० सेट्। सेकति असेकीत्। पर्य्युदासात् न षोपदेशः।

सिकता स्त्री व०व०। सिक-अतच् किच्च। वालुकायाम् मेदि०। सिकताः सन्त्यत्र अण् तस्य लुप्। २सिकतायुक्तदेशे स्त्री अमरः। [अमरः।

सिकतामय त्रि० सिकता+मयट्। वालुकामये तटादौ

सिकतावत् त्रि० सिकताः सन्त्यत्र मतुप् मस्य वः। वालुकायुक्तदेशे अमरः। [भरतः।

सिकतिल त्रि० सिकताः सन्त्यत्र इलच्। वालुकायुक्तदेशे

सिक्थ न० सिच-थक्। १मधूच्छिष्टे (मोम) २नील्याञ्च हेमच०। स्वार्थे क। तत्रार्थे भक्तपुलाके ग्रासे च पु० मेदि० मधूच्छिष्टे न० अमरः।

सिक्य न० सिक-यत्। (सिके) रज्जुनिर्मिते पदार्थे।

सिच् त्रि० सिच-क्विप्। १सेचनकर्त्तरि कर्म्मणि क्विप्। २वस्त्रे हेमच०। [त्रिका०।

सिचय पु० सिच-अयच् किच्च। १वस्त्रे हेमच० २जीर्णवस्त्रे

सिञ्चिता स्त्री सिच-इतच् पृषो०। पिप्पल्याम् शब्दच०।

सित न० सो-क्त। १रौप्ये २मूलके राजनि० ३चन्दने रत्नमा० ४शरे ५शुक्लग्रहे ६शुक्लवर्णे च पु० अमरः। ७तद्वति दक्षमाप्ते ८बद्धे १०ज्ञाते च त्रि०विश्वः। [ङीप्।

सितकण्ठ पुंस्त्री० सितः कण्ठोऽस्य। दात्यूहे खगे स्त्रियां

सितकर पु० सितः करः किरणो यस्य। १चन्द्रे २कर्पूरे च राजनि० सितमयूखादयोऽप्यत्र। [राजनि०।

सितकर्णी स्त्री सितः कर्ण इव पुष्पमस्याः ङीप्। वासके

सितकुञ्जर पु० सितः कुञ्जरोऽस्य। १इन्द्रे कर्म०। २ऐरावतगजे

सितगुञ्जा स्त्री कर्म०। श्वेतगुञ्जायाम् राजनि०। [अमरः

सितच्छत्रा स्त्री सितं छत्रमिव पुष्पमस्याः। शतपुष्पायाम्

सितच्छद पुंस्त्री० सितश्छदः पक्षो यस्य। १हंसे हेमच० स्त्रियां ङीष्। २श्वेतदूर्वायाम् स्त्री राजनि० टाप्।

सितदर्भ पु० कर्म०। श्वेतकुशे राजनि०।

सितदीप्य पु० दीपयत्यग्निम् दीप-णिच्-कर्त्तरि यत् कर्म०। श्वेतजीरके राजनि०।

सितदूर्वा स्त्री कर्म०। श्वेतदूर्वायाम् रत्नमा०।

सितद्रु पु० कर्म०। १मोरटभेदे रत्नमा० २शुक्लवर्णवृक्षे च।

सितधातु पु० कर्म०। १कठिन्याम् (खड़ी) राजनि० २श्वेतधातौ रौप्यादौ च।

सितपक्ष पुंस्त्री० सितः पक्षोऽस्य। १हंसे शब्दर० स्त्रियां ङीष्। कर्म०। चन्द्रस्य वृद्धिकारके पञ्चदशतिथ्यात्मके २शुक्ले पक्षे। [वृक्षे रत्नमा०।

सितपर्णी स्त्री सितानि पर्णान्यस्याः ङीप्। अर्कपुष्पिका-

सितपाटलिका स्त्री कर्म०। (श्वेतपारुल) वृक्षे राजनि०।

सितपुङ्खा स्त्री सितः पुङ्खोऽस्याः। श्वेतशरपुङ्खावृक्षे राजनि०

सितपुष्प न० सितानि पुष्पाण्यस्य। १कैवर्त्तीमुस्तके जटा०। २तगरवृक्षे पु० शब्दर० ३काशे ४श्वेतरोहितकवृक्षे च पु० राजनि०। ५श्वेतापराजितायां स्त्री ङीप्। ६मल्लिकायां स्त्री टाप्। कर्म०। ७श्वेते पुष्पे न०।

सितमरिच न० कर्म०। शुभ्रमरिचे राजनि०।

सितमाष पु० नित्यक० । राजमाषे (बरबटी) हारा० ।

सितरञ्जन पु० सितमपि रञ्जयति रञ्ज-णिच्-ल्युट् । १पीतवर्णे हेमच० २तद्वति त्रि० ।

सितवर्षाभू स्त्री वर्षासु भवति भू-क्विप् कर्म० । श्वेतपुनर्नवायाम् राजनि० । [शरपुङ्खाह्वे राजनि० ।

सि(शि)तसायका स्त्री सितः सायको यस्याः ५ब० । शुभ्र

सितशिम्बिक पु० सिता शिम्बिर्यस्य कप् । गोधूमे हेमच०

सितशूक पु० सितः शुभ्रः शूको यस्य । यवे भरतः ।

सितशूरण पु० कर्म० । वनशूरणे (वनओल) राजनि० ।

सितसर्षप पु० कर्म० । गौरसर्षपे राजनि० ।

सितसार(क) पु० सितः सारो निर्यासो यस्य वा कप् । शालिञ्चशाके राजनि० ।

सितसिन्धु स्त्री नित्यक० । गङ्गायां शब्दर० ।

सिता स्त्री सो-क्त । १शर्करायाम् । "खण्डन्तु सिकताकृपं सुश्वेतं शर्करा सिता । सिता सुमधुरा रुच्या वातपित्तास्रदाहहृत् । मूर्च्छाच्छर्दिज्वरान् हन्ति सुशीता शुक्रकारिणी" राजव० । २मल्लिकायां शब्दर० ३श्वेतकण्टकारिकायां ४वाकुच्यां ५विदार्यां ६श्वेतदूर्वायां ७चन्द्रिकायां ८कुटुम्बिन्यां ९सुरायां १०पिङ्गायां ११त्रायमाणालतायां १२तेजन्यां राजनि० १३पर्वतजातापराजितायां रत्नमा० ।

सिताखण्ड पु० सिताया इव खण्डः । मधुजातशर्करायाम् "मधुजा शर्करा रूक्षा कफपित्तहरी गुरुः । छर्द्यतीसारतृड्दाहरक्तहृत् तुवरा हिमा । यथा यथाऽस्या नैर्मल्यं मधुरत्वं तथा तथा । स्नेहलाघवशैत्यादि सरत्वं तथा तथा" भावप्र० ।

सि(शि)ताग्र पु० सि(शि)तमग्रं यस्य । कण्टके हारा० ।

सिताङ्क पुंस्त्री० सिता सिकता अङ्को यस्य । वालुकागड्डे (वेलिया) मत्स्ये हारा० स्त्रियां ङीष् ।

सिताङ्ग पु० सितमङ्गं यस्य । श्वेतरोहिते राजनि० ।

सितादि पु० सिताया आदिः कारणम् । गुडे राजनि० ।

सितापाङ्ग पुंस्त्री० सितमपाङ्गं यस्य । मयूरे त्रिका० स्त्रियां ङीष् । [ऽम्बुज ।

सिताब्ज न० कर्म० । श्वेतकमले राजनि० सिताम्भोजादयो॰

सिताभ पु० सिता आभा यस्य । १कर्पूरे रायमुकुटः २चन्द्रे च ३तक्रे स्त्री राजनि० ।

सिताभ्र पु० अभ्रम् इव सितः शुभ्रः राज० । कर्पूरे अमरः ।

सिताभ्रक न० अभ्रकमिव सितम् राज० । कर्पूरे राजनि० ।

सिताम्बर पु० सितमम्बरं यस्य । १श्वेतवस्त्रधारिणि व्रतिनि हला० २श्वेतवस्त्रधारिमात्रे त्रि० ।

सितार्जक पु० नित्यकर्म० । श्वेततुलस्याम् राजनि० ।

सितालक पु० आलयति भूषयति अल-णिच्-ण्वुल् नित्य कर्म० । श्वेतमन्दारे राजनि० । [श्वेतदूर्वायाम् रत्नमा०

सितालता स्त्री सिता सती आलतते आ+लत-अच् ।

सितालिकटभी स्त्री सितेन शुभ्रवर्णेन अलति अल-इन् कर्म० । श्वेतकिणिहीवृक्षे राजनि० ।

सितावर पु० सितं श्वेततामावृणोति आ+वृ-अच् (सुसुनि) १शाकभेदे २वाकुच्यां स्त्री राजनि० ङीष् । "चाङ्गेरीसदृशः पत्रैश्चतुर्दल इतीरितः । शाको जलान्विते देशे चतुष्पत्रीति चोच्यते" भावप्र० । [२गङ्गायमुनयोः स्त्री द्वि०व०

सितासित पु० वर्णेन सितः वस्त्रेणासितः । १बलदेवे राजनि०

सिताह्वय पु० सितमाह्वयते आ+ह्वे-श । १श्वेतशिग्रौ २श्वेतरोहिते च राजनि० । [त्रि० रायमु०

सिति पु० सो-क्तिच् । १शुक्लवर्णे २कृष्णवर्णे च । ३तद्वति

सितिमन् पु० सितस्य भावः इमनिच् । शुभ्रतायाम् । "सितं सितिम्ना सुतरां मुनेर्वपुः" माघः ।

सितिवार पु० सितिं श्वेततां वृणोति वृ-अण् । सुनिषण्णके (सुसुनि) शाके भावप्र० ।

सितिवासस् पु० सिति कृष्णं वासोऽस्य । बलदेवे ।

सितेतर पु० सितादितरः । १शग्रामशालौ २कुलत्थे च ३शुभेतरवर्णे ४तद्वति त्रि० । [वक्री हला० ।

सितेतरगति पु० सितेतरा कृष्णा गतिरस्य । कृष्णवर्त्मनि

सितोदर पु० सितमुदरमस्य । कुवेरे हेमच० ।

सितोपल पु० कर्म० । १स्फटिके राजनि० कठिन्यां न० त्रिका० । २शर्करायां स्त्री हेमच० ।

सिद्ध न० सिध-क्त । १सैन्धवलवणे राजनि० अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः अनित्यात्वम् २निष्पन्ने ३पक्वे ४नित्ये च त्रि० शब्दर० । सिद्धिरस्त्यस्य अच् । ५व्यासादौ मुनौ ६देवयोनिभेदे च पु० अमरः तल्लोकश्च चन्द्रलोकादधःस्थो व्योमस्थितः यथोक्तं सू० सि० "मन्दामरेज्यभूपुत्रसूर्यशुक्रेन्दुजेन्दवः । परिभ्रमन्त्यधोऽधःस्थाः सिद्धविद्याधरा घनाः" ७निश्चिते त्रि० ८विष्कम्भादिषु मध्ये द्वाविंशयोगे ज्यो० ९गुडे १०कृष्णधुस्तूरे पु० राजनि० । ११मुक्ते त्रि० हेमच० १२व्यापारे पु० शब्दर० ज्योतिषोक्ते १३योगिनीदशामध्ये सप्तम्यां दशायां स्त्री । दशाशब्दे ३५०५ पृ० दृश्यम् । तन्त्रोक्ते अकथहचक्रस्थे साधक-

विजयपर्व ॰
नाष्टकाद्याक्षरयुक्तकोष्ठस्थाद्याक्षरयुक्ते १४मन्त्रभेदे पु॰ सिद्धसैध्यशब्दे ५२९॰ दृश्यम् । १५पचादिवाच्ये क्रियाभेदे स्त्री॰ १६सिद्धियुते मन्त्रे पु॰ "मन्त्रसिद्धेरुपायश्च गौतमीये "पुनः सोऽनुष्ठितो मन्त्रो यदि सिद्धो न जायते । उपायास्तत्र कर्त्तव्याः सप्त शङ्करभाषिताः । भ्रामणं रोधनं वश्यं पीड़नं पोषशोषणम् । दहनान्तं क्रमात् कुर्य्यात् ततः सिद्धो भवेन्मनुः । भ्रामणं वायुवीजेन यथानुक्रमयोगतः । तन्मन्त्रं यन्त्र आलिख्य सिह्लकर्पूरकुङ्कुमैः । उशीरचन्दनाभ्यान्तु मन्त्रं संग्रथितं लिखेत् । क्षीराज्यमधुतोयानां मध्ये तल्लिखितं भवेत् । पूजनाज्जपनाद्धोमात् भ्रामितः सिद्धिदो भवेत् । भ्रामितो यदि नो सिद्धो रोधनं तस्य कारयेत् । सारस्वतेन वीजेन संपुटीकृत्य संजपेत् । एवं रुद्धे भवेत् सिद्धो न चेदेतद्वशीकुरु । अलक्तचन्दनं कुष्ठं हरिद्रामादनं शिला । एतैस्तु मन्त्रमालिख्य भूर्जपत्रे सुशोभने । धार्य्यं कण्ठे भवेत् सिद्धः पीड़नं वाश्य कारयेत् । अधरोत्तरयोगेन पदानि परिजप्य वै । ध्यायेच्च देवतां तद्वत् अधरोत्तररूपिणीम् । विद्यामादित्य दुग्धेन लिखित्वाक्रम्य चाङ्घ्रिणा । तथाभूतेन मन्त्रेण होमः कार्य्यो दिने दिने । पीड़ितो लज्जयाविष्टः सिद्धः स्यादथ पोषयेत् । बालायास्त्रितयं वीजमाद्यन्ते तस्य योजयेत् । गोक्षीरमधुनालिख्य विद्यां पाणौ विभावयेत् । पोषितोऽयं भवेत् सिद्धो न चेत् कुर्वीत शोषणम् । द्वाभ्यान्तु वायुवीजाभ्यां मन्त्रं कुर्य्याद्विदर्भितम् । एषा विद्या गले धार्य्या लिखित्वा वरभस्मना । शोषितोऽपि न सिद्धः स्यात् दहनीयोऽग्निवीजतः । आग्नेयेन तु वीजेन मन्त्रस्यैकैकमक्षरम् । आद्यन्तमध्यदेशेषु योजयेद्दाहकर्मणि । ब्रह्मवृक्षस्य तैलेन मन्त्रमालिख्य धारयेत् । कण्ठदेशे ततो मन्त्रः सिद्धः स्याच्छङ्करोदितम् । इत्येतत्कथितं सम्यक् केवलं तव भक्तितः । एकेनैव कृतार्थः स्याद् बहुभिः किन्तु मन्त्रते ।" तन्त्रसार । [च राजनि॰ ।

सिद्धक पु॰ सिद्ध इव इवार्थे कन् । १सिन्धुवारे २शालवृक्षे

सिद्धगङ्गा स्त्री सिद्धलोकस्था गङ्गा शाक॰ । मन्दाकिन्याम् जटा॰ । [जले सिद्धतोयादयोऽप्यत्र ।

सिद्धजल न॰ सिद्धं पक्वं जलमत्र । १काञ्जिके कर्म॰ । २पक्वे

सिद्धदेव पु॰ सिद्धानां पूज्यः देवः । महादेवे शब्दर॰ ।

सिद्धधातु पु॰ सिद्धः प्रसिद्धो धातुः । पारदे त्रिका॰ ।

सिद्धपीठ पुंन॰ कर्म॰ । "जातो यत्रबलिर्यत्र होमो वा कोटिसङ्ख्यकः । महाविद्याजपाः कोट्यः सिद्धपीठः प्रकीर्त्तितः" इति तन्त्रोक्ते १स्थानभेदे पीठशब्दे ४२४२ पृ॰ दर्शिते २स्थानभेदे च ।

सिद्धपुर न॰ कर्म॰ । "लङ्का कुमध्ये यमकोटिरस्याः प्राक्, पश्चिमे रोमकपत्तनञ्च । अधोगतं सिद्धपुरञ्च" सि॰शि॰उक्ते भूगोलस्थेषु भूवृत्तपादान्तरितदेशस्थेषु चतुर्षु देवनिर्मितेषु पुरेषु मध्ये लङ्काधोभागस्थे पुरभेदे ।

सिद्धपुष्प पु॰ सिद्धप्रियं पुष्पं यस्य । करवीरवृक्षे राजनि॰ ।

सिद्धप्रयोजन पु॰ सिद्धं प्रयोजनं यस्मात् ५ब॰ । गौरसर्षपे राजनि॰ । २सिद्धाभीष्टे त्रि॰ ।

सिद्धमोदक पु॰ तवराजोद्भवखण्डे राजनि॰ ।

सिद्धरस पु॰ सिद्धः प्रसिद्धो रसः । १पारदे अमरः सिद्धो रसोऽत्र । २धातुवादे त्रि॰ मेदि॰ ।

सिद्धविद्या स्त्री सिद्धा स्वतःसिद्धा विद्या मन्त्रो यस्याः । "काली तारा महाविद्या षोड़शी भुवनेश्वरी । भैरवी छिन्नमस्ता च विद्या धूमावती तथा । वगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका । एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्त्तिताः" इति तन्त्रोक्तासु दशसु काल्यादिषु देवीषु ।

सिद्धसाधन न॰ सिद्धस्य निश्चितस्य साधनमनुमानम् । न्यायोक्ते सिषाधयिषाविरहकाले साध्यवत्त्वेन निश्चितस्य पुनरनुमानरूपे दोषे । सिद्धं साधयति ल्यु । २श्वेतसर्षपे पु॰ राजनि॰ । सिषाधयिषासत्त्वे तु सिद्धस्यापि अनुमानं भवत्येव "प्रत्यक्षपरिकलितमप्यर्थमनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिकाः" इति वाचस्पत्युक्तेः । तदसत्त्वे तु नानुमितिः "न हि करिणि दृष्टे चित्कारेण तमनुमिमतेऽनुमातारः" इति तस्यैव वचनान्तरात् । सिद्धेश्च यथाऽनुमितिविरोधित्वम् तथा सिद्धिशब्दे वक्ष्यते । संशयपक्षतावादिमते निश्चयेन संशयस्य प्रतिरोधात् पक्षताऽसत्त्वेन नानुमितिरिति बोध्यम् । सिद्धसाधनस्य पक्षताविघटकत्वेनाश्रयासिद्धावन्तर्भवतीति निग्रहस्थानान्तरमित्यन्ये ।

सिद्धसाध्य पु॰ अकथहशब्दोक्ते साधकनामाद्याक्षरयुक्तकोष्ठावधिद्वितीयकोष्ठस्थाद्याक्षरयुक्ते तन्त्रोक्ते मन्त्रभेदे अकथहशब्दे दृश्यम् ।

सिद्धसिद्ध पु॰ तन्त्रोक्ते अकथहशब्दोक्ते साधकनामाद्याक्षरयुक्तकोष्ठस्थिताद्याक्षरयुक्ते मन्त्रभेदे अकथहशब्दे दृश्यम् ।

सिद्धसिन्धु स्त्री ६त॰ । गङ्गायाम् त्रिका॰ । सिद्धनद्यादयोऽप्यत्र

सिद्धसुसिद्ध पु० तन्त्रोक्ते मन्त्रभेदे अकथहशब्दे दृश्यम् ।

सिद्धान्त पु० सिद्धः निश्चितोऽन्तो यस्मात् । प्रमाणादुपन्यासेन पूर्वपक्षनिरासके सिद्धपक्षस्य स्थापनरूपे १वाक्यस्तोमे २ज्योतिःशास्त्रभेदे च स च सूर्य्यसिद्धान्तः सोमसिद्धान्तादिः "त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलनामानप्रभेदः क्रमाच्चारश्च द्युसदां द्विधा च गणितं प्रश्नास्तथा सोत्तराः । भूधिष्ण्यग्रहसंस्थितेश्च कथनं यन्त्रादि यत्रोच्यते सिद्धान्तः स उदाहृतोऽत्र गणितस्कन्धप्रबन्धे बुधैः" सि० शि० । गौतमोक्तसिद्धान्तलक्षणभेदो यथा "तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तः" सू० । "सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्तरभावात्" सू० । "सर्वतन्त्राविरुद्धस्तन्त्रेऽधिकृतोऽर्थः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः" सू० । "समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रासिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः" सू० । "यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः सोऽधिकरणसिद्धान्तः" सू० । "अपरीक्षिताभ्युपगमात् तद्विशेषपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धान्तः" सू० ।

"तन्त्रं शास्त्रं तदेवाधिकरणं ज्ञापकतया यस्य, तादृशस्य योऽभ्युपगमस्तस्य समीचीनतयाऽसंशयरूपतया स्थितिस्तथाच शास्त्रितार्थनिश्चयः सिद्धान्तः अत्र चाभ्युपगम्यमानोऽर्थः सिद्धान्त इति भाष्यम् "अभ्युपगमः सिद्धान्त इति वार्त्तिकटीका" न चात्र विरोधः शङ्कनीयः आचार्य्यैः परिहृतत्वात् तथाच लिखितौ निबन्धः अर्थाभ्युपगमयोर्गुणप्रधानभावस्य विवक्षातन्त्रत्वादर्थाभ्युपगमोऽभ्युपगम्यमानो वार्थः सिद्धान्तस्तेन सूत्रभाष्यवार्त्तिकटीकासु न विरोधः । अत्र च भाष्यानुसारात् सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसिद्धान्तान्यतमः सिद्धान्त इति सूत्रार्थ इति तु न युक्तं अधिमसूत्रानुत्थानापत्तेः तन्त्रसिद्धान्तत्वेन द्वयमनुगमय्य तन्त्राधिकरणाभ्युपगमान्यतमः सिद्धान्त इति कश्चित् । विभजते । स चतुर्विध इति शेषः सर्वतन्त्रादिसंस्थितीनामर्थान्तरभावात् भेदादित्यर्थः । सर्वतन्त्रसिद्धान्तं लक्षयति । सर्वतन्त्राविरुद्धः सर्वशास्त्राभ्युपगत इति बहवः । वस्तुतो यथाश्रुत एवार्थः अन्यथा तन्त्रेऽधिकृत इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरतएव च जात्यादिरसदुत्तरत्वमपि सर्वतन्त्रसिद्धान्तः न च तन्त्रेऽधिकृत इति स्पष्टार्थं लक्षणे तु न देयमेवेति वाच्यं मनस इन्द्रियत्वस्यापि सर्वतन्त्रसिद्धान्ततापत्तेः नव्यास्तु सूत्रस्योपलक्षणमात्रत्वाद्वादिप्रतिवाद्युभयाभ्युपगतः कथाहेतुर्योऽर्थः स इति वदन्ति । प्रतितन्त्रसिद्धान्तं लक्षयति । समानशब्द एकार्थस्तेनैकतन्त्रसिद्ध इत्यर्थः स्वतन्त्र सिद्ध इति पर्य्यवसितेऽपि [illegible] वादिप्रतिवाद्येकतरमात्राभ्युपगतस्तदेकतरस्य [illegible] सिद्धान्त इति फलितार्थः, यथा मीमांसकान[illegible]त्वम् । अधिकरणसिद्धान्तं लक्षयति "यस्या[illegible]सिद्धौ जायमानायामेवान्यस्य प्रकरणस्य प्रस्तुतस्य सिद्धिर्भवति सोऽधिकरणसिद्धान्त इत्यर्थः यथा तत् द्व्यणुकादिकं पक्षीकृत्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यत्वे साध्यमाने सर्वज्ञत्वमीशस्य, एवं हेतुबलादपि यथा दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादिन्द्रियादिव्यतिरिक्त आत्मनि साधिते इन्द्रियनानात्वं तथा च यदर्थसिद्धिं विना योऽर्थः शब्दादनुमानाद्वा न सिध्यति सोऽधिकरणसिद्धान्त इति । वस्तुतस्तु शाब्दत्वमनुमानत्वं चाविवक्षितं प्रमाणमात्रमपेक्षितम् अतएव प्रत्यक्षेण स्थूलत्वसाधनानन्तरमुक्तमात्मतत्त्वविवेके "सोऽयमधिकरणसिद्धान्तन्यायेन स्थूलत्वसिद्धौ क्षणभङ्गभङ्ग इति" तत्र च वाक्यार्थसिद्धौ तदनुषङ्गी यो यः सोऽधिकरणसिद्धान्त इति वार्त्तिकफक्किकां लिखित्वा येन केनापि प्रमाणेन वाक्यार्थसिद्धौ जन्यमानायां योऽन्यार्थः सिध्यति स तथेत्यर्थः इति व्याख्यातं दीधितिकृता । एवं हेतुरीदृशः पक्षस्य वाक्यार्थ इति टीकावचने च उपलक्षणमेतदित्युक्तं तत्र तत्र विशिष्यैव लक्षणं कार्य्यम् । यत्तु जनकीभूतव्यापकताज्ञाने व्यापककोटावेव विषयः प्रकृतानुमित्या व्यापककोटौ विषयीकृतः शब्दजनकपदार्थज्ञानविषयत्वे सति शाब्दविषयस्येति इदमधिकरणसिद्धान्त इति तन्न इन्द्रियनानात्वादौ भाष्योदाहृतेऽव्याप्तेरिति । अभ्युपगमसिद्धान्तं लक्षयति । अपरीक्षितस्य साक्षादसूत्रितस्य विशेषपरीक्षणं विशेषधर्मकथनम् । अभ्युपगमादिति ज्ञापकत्वे पञ्चमी अभ्युपगमज्ञापकमित्यर्थः विशेषपरीक्षणाज्ज्ञायते सूत्रकृतोऽभ्युपगतमिदमिति तथाच साक्षादसूत्रिताभ्युपगमोऽभ्युपगमसिद्धान्तः यथा मनस इन्द्रियत्वमिति" वृत्तिः । तथाच सिद्धान्तः संस्थितिः सिद्धान्तः संस्थितिश्च इत्थम्भावव्यवस्था । तत्र तन्त्रसंस्थितिस्तन्त्रार्थसंस्थितिः । अधिकरणसंस्थितिरधिकरणानुषक्तार्थसंस्थितिः । अभ्युपगमसंस्थितिरनवधारितार्थपरिग्रहे तद्विशेषपरीक्षणायाभ्युपगमसिद्धान्तः वात्स्या० भाष्ये दृश्यम् । प्रामाणिकत्वेनाभ्युपेतोऽर्थः सिद्धान्त इत्यन्ये । मीमांसकोक्तपञ्चावयवयुक्ताधिकरणाङ्गे २चरमेऽङ्गे अधिकरणशब्दे १२६ पृ० दृश्यम् ।

सिद्धान्ताचार पु० "आत्मानं देवतां मत्वा यजेद्देवञ्च मानसैः । सदा शुद्धः सदा शान्तः सिद्धान्ताचार उच्यते" तन्त्रोक्ते आचारभेदे ।

सिद्धारि पु० तन्त्रोक्ते साधकनामाद्याक्षरयुक्तकोष्ठावधिचतुर्थकोष्ठस्थाद्याक्षरयुक्ते मन्त्रभेदे अकथहशब्दे १८पृ० दृश्यम् ।

सिद्धार्थ(क) पु० सिद्धः अर्थो यस्मात् ५ब० वा कप् । १श्वेतसर्षपे अमरः । २वटीवृक्षे च राजनि० ६ब० । ३प्रसिद्धार्थे त्रि० । "सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धम्" इति शाब्दः । ४शाक्यसिंहे पु० मेदि० ५जिनभेदमातरि स्त्री हेमच० ।

सिद्धि स्त्री सिध–क्तिन् । १ऋद्धिनामौषधे अमरः । २योगभेदे ३अन्तर्द्धाने ४निष्पत्तौ ५पाके ६पादुकायाम् ७वृद्धौ मेदि० ८मोक्षे हेमच० ९सम्पत्तौ धरणिः १०अणिमाद्यष्टविधैश्वर्ये ११बुद्धौ शब्दच० १२साध्यवत्तया निश्चये च । १३सांख्योक्ते ऊहादिके सिद्धिहेतुभेदे "ऊहादिभिः सिद्धिः" सां० सू० । "ऊहादिभेदैः सिद्धिरष्टधा भवतीत्यर्थः । इदमपि सूत्रं कारिकया व्याख्यातम् । "ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः । दानं च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः" इति । "अस्या अयमर्थः । आध्यात्मिकादिदुःखत्रयप्रतियोगिकत्वात् त्रयो दुःखविघाताख्यसिद्धयः । इतरास्तु तत्साधनत्वाद्गौण्यः सिद्धयः । तत्रोहो यथा उपदेशादिकं विनैव प्राग्भवीयाभ्यासवशात् तत्त्वस्य स्वयमूहनमिति । शब्दस्तु यथा अन्यदीयपाठमाकर्ण्य स्वयं वा शास्त्रमालोच्य यज्ज्ञानं जायते तदिति । अध्ययनं यथा शिष्याचार्यभावेन शास्त्राध्ययनाज्ज्ञानमिति । सुहृत्प्राप्तिर्यथा । स्वयमुपदेशार्थं गृहागतात् परमकारुणिकाज्ज्ञानलाभ इति । दानं यथा धनादिदानेन परितोषिताज्ज्ञानलाभ इति । एषु च पूर्वस्त्रिविध ऊहशब्दाध्ययनरूपो मुख्यसिद्धेरङ्कुश आकर्षकः । सुहृत्प्राप्तिदानयोरूहादित्रयापेक्षया मन्दसाधनत्वप्रतिपादनायेदमुक्तम् । कश्चित्त्वेतासामष्टसिद्धीनामङ्कुशो निवारकः पूर्वस्त्रिविधो विपर्ययाशक्तितुष्टिरूपो भवति बन्धकत्वादिति व्याचष्टे तन्न । तुष्ट्याभावस्याशक्तितया बाधिर्यादिवत् सिद्धिविरोधितालाभेन तुष्ट्यशक्त्योः सिद्धिविरोधित्वासम्भवात् । नन्वूहादिभिरेव कथं सिद्धिरुच्यते मन्त्रतपःसमाध्यादिभिरप्यणिमाद्यष्टसिद्धेः सर्वशास्त्रसिद्धत्वादिति तत्राह" भा० । "नेतरादितरहानेन विना" सू० । "इतरादूहादिपञ्चकभिन्नात् तप आदेस्तात्त्विकी न सिद्धिः कुत इतरहानेन विना यतः सा सिद्धिरितरस्य विपर्ययस्य हानं विनैव भवत्यतः संसारापरिपन्थित्वात् सा सिद्ध्याभास एव न तु तात्त्विकी सिद्धिरित्यर्थः । तथा चोक्तं योगसूत्रेण । "ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः" इति प्र० भाष्यम् ।

पात० सू० भाष्ययोस्तु एकत्र विषयविशेषे धारणाध्यानसमाधित्रयरूपसंयमविशेषात् कतिचित् सिद्धयो दर्शिताः यथा "परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम्" सू० । "धर्मलक्षणावस्थापरिणामेषु संयमात् योगिनां भवत्यतीतानागतज्ञानं धारणाध्यानसमाधित्रयमेकत्र संयम उक्तस्तेन परिणामत्रयं साक्षात्क्रियमाणमतीतानागतज्ञानं सम्पादयति" भा० । "शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात् सङ्करस्तत्प्रविभागसंयमात् सर्वभूतरुतज्ञानम्" सू० । "संस्कारसाक्षात्करणात् पूर्वजातिज्ञानम्" सू० । "प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम्" सू० । "कायरूपसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशासंप्रयोगेऽन्तर्द्धानम्" सू० । "सोपक्रमं निरुपक्रमञ्च कर्म तत्संयमादपरान्तज्ञानमरिष्टेभ्यो वा" सू० । "मैत्र्यादिषु बलानि" सू० । "बलेषु हस्तिबलादीनि" सू० । "प्रवृत्त्यालोकन्यासात् सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानम्" सू० । "भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात्" सू० । "चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम्" सू० । "ध्रुवे तद्गतिज्ञानम्" सू० । "नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम्" सू० । "कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः" सू० । "कूर्मनाड्यां स्थैर्यम्" सू० । "मूर्द्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम्" सू० । "प्रातिभाद्वा सर्वम्" सू० । "हृदये चित्तसंवित्" सू० । "सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासङ्कीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः परार्थत्वात् स्वार्थसंयमात् पुरुषज्ञानम्" सू० । "ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्त्ता जायन्ते" सू० । "ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः" सू० । "बन्धकारणशैथिल्यात् प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः" सू० । "उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च" सू० । "समानजयाज्ज्वलनम्" सू० । "श्रोत्राकाशयोः सम्बन्धसंयमाद्दिव्यं श्रोत्रम्" सू० । "कायाकाशयोः सम्बन्धसंयमाल्लघुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनम्" सू० । "बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः" सू० । "स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजयः" सू० । "ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसम्पत्तद्धर्मानभिघातश्च" सू० । "रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसम्पत्" सू० । "ग्रहणस्वरूपास्मितान्व-

सार्थवस्तुसंयमादिन्द्रियजयः" सू०। "ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च" सू०।
"परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम्" इत्यादिकैः "ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्त्ता जायन्ते" इत्यन्तसूत्रैरुक्तानां सिद्धीनां समाधावुपसर्गत्वं व्युत्थाने सिद्धित्वमाह "ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः" सू०। ते प्रातिभादयः समाहितचित्तस्योत्पद्यमानाः उपसर्गास्तत्त्वदर्शनप्रत्यनीकत्वात्। व्युत्थितचित्तस्योत्पद्यमानाः सिद्धयः" भा०। एवमग्रे वक्ष्यमाणाः ततोऽणिमादिप्रादुर्भाव इत्यादयोऽपि सिद्धयो व्युत्थानदशायामेव समाधौ तूपसर्गा एव हेतोरविशेषात्। एवमन्या अपि सिद्धयः कैवल्यपादे दर्शिता यथा "जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः" सू०। "देहान्तरिता जन्मना सिद्धिः ओषधिभिरसुरभवने रसायनेनेत्येवमादि। मन्त्रैराकाशगमनाणिमादिलाभः तपसा सङ्कल्पसिद्धिः कामरूपी यत्र तत्र कामग इत्येवमादि समाधिजाः सिद्धयो व्याख्याताः" भा० तासाञ्च यथाऽन्यथापरिणामहेतुत्वं तथा परस्तात्तत्र समर्थितम्"।
तन्त्रोक्तमन्त्रसिद्धिलक्षणं च तन्त्रसा० उक्तं यथा "मनोरथानामक्लेशः सिद्धिरुत्तमलक्षणा। मृत्योश्च हरणं तद्वत् देवतादर्शनं तथा। प्रयोगेऽक्लेशतः सिद्धिः सिद्धेस्तु लक्षणं परम्। परकायप्रवेशश्च पुरप्रवेशनं तथा। ऊर्द्धोत्क्रमणमेवं हि चराचरपुरे गतिः। खेचरीमेलनं चैव तत्कथाश्रवणादिकम्। भूच्छिद्राणि प्रपश्येत् तद्वदुत्तमलक्षणम्। ख्यातिर्वाहनभूषादिलाभः सुचिरजीवनम्। भूपानां तद्गणानाञ्च वशीकरणमुत्तमम्। सर्वत्र सर्वलोकेषु चमत्कारकरी सुधीः। रोगोपहरणं दृष्ट्या विषापहरणं तथा। पाण्डित्यं लभते मन्त्री चतुर्विधमयत्नतः। वैराग्यञ्च मुमुक्षुत्वं त्यागितां सर्ववश्यताम्। अष्टाङ्गयोगाभ्यसनं भोगेच्छापरिवर्जनम्। सर्वभूतेष्वनुकम्पा सार्वज्ञ्यादिगुणोदयः। इत्यादि गुणसम्पत्तिर्मध्यसिद्धेस्तु लक्षणम्। महैश्वर्य्यं धनित्वं च पुत्रदारादिसम्पदः। अधमाः सिद्धयः प्रोक्ता मन्त्रस्वासाद्यभूमिका। सिद्धमन्त्रस्तु यः साक्षात् स शिवो नात्र संशयः"।
साध्यवत्तानिश्चयरूपसिद्धिस्तु असत्यामनुमितीच्छायां कार्मिणीजिघांसादिवत् अनुमितेः पृथक् प्रतिबन्धिका अनुमितया तु ततोऽतिरिक्ता। "सिषाधयिषया शून्या सिद्धिर्यत्र न विद्यते। स पक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत्" भाषा०। सिद्धिश्च पक्षतावच्छेदकसामान्यावगाहिनी पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चिद्धर्म्मावगाहिनी च तत्तावच्छेदावच्छेदेनानुमितिं प्रति अवच्छेदावच्छेदेन सिद्धिर्विरोधिनी न सामानाधिकरण्येन सिद्धिः। सामानाधिकरण्येनानुमितिं प्रति तु सिद्धिमात्रं विरोधीति विवेकः। संशयपक्षतावादिमते पक्षताविघटकत्वेन सिद्धेर्विरोधितेति विशेषः। १४दक्षकन्याभेदे वह्निपु०। [स्त्रि०।

सिद्धिद पु० सिद्धिं ददाति दा-क। १वटुकभैरवे। २सिद्धिदातरि

सिद्धियोग पु० "शुक्रे नन्दा बुधे भद्रा शनौ रिक्ता कुजे जया। गुरौ पूर्णा च संयुक्ता सिद्धियोगः प्रकीर्त्तितः" ज्योतिषोक्ते शुक्रादिवारयुक्तनन्दादितिथौ।

सिद्धिस्थान न० तीर्थभेदे। "अतःपरं प्रवक्ष्यामि सिद्धिस्थानानि यानि तु। यस्मिन्नाराधिता देवी क्षिप्रं भवति सिद्धिदा। कुद्वारं शतशृङ्गञ्च त्रिकूटं पर्वतं तथा। विन्ध्या गङ्गा सरिद् यत्र रेवातीरमथापि वा। पयोष्णी वसुराख्या तु अथ वा मण्डलेश्वरे। शङ्करेश्वरसामीप्ये अथवा अमरेश्वरे। वेत्रवत्यास्तटे रम्ये हरिश्चन्द्रे तथा पुरे। सरस्वतीतटे पुण्ये सुगन्धायतनेऽपि वा। स्थानेष्वेषु जपं कुर्यात् नन्दाहे कृतमानसः। भैरवं मूलभेदञ्च चण्डीशं त्रिपुरान्तकम्। अट्टचक्रं चक्राभ्यासं कपालाञ्चनामकम्। अजाविकं खरोष्ट्राख्यं स्थानान्येतानि वर्जयेत्" देवीपु०।

सिद्धेश्वरी स्त्री देवीविशेषे। "सिद्धां सिद्धेश्वरीं सिद्धविद्याधरगणैर्युताम्। मन्त्रसिद्धिप्रदां योनिसिद्धिदां लिङ्गशोभिताम्" रुद्रयामलत० ११ पटले। "कृष्णेन बलभद्रेण गोपैः कंसजिघांसुभिः। सङ्केतकं कृतं तत्र मन्त्रनिश्चयकारकम्। तदा सङ्केतकैः सा च सिद्धा देवी प्रतिष्ठिता। सिद्धिप्रदा भोगदा च तेन सिद्धेश्वरी स्मृता। सङ्केतकेश्वरांश्चैव दृष्ट्वा सिद्धिमवाप्नुयात्" इति वाराहपु०।

सिद्धौघ पु० ६त०। तारादेव्याः पूजान्ते पूज्ये गुरुभेदे "दिव्यौघाः सिद्धिदा वत्स! सिद्धौघान् शृणु यत्नतः। वसिष्ठ कूर्मनाथस्य मीननाथो महेश्वरः। हरिनाथो, मानवौघान् शृणु वक्ष्यामि तद्गुरून्" तन्त्रसा०।

सिध्म न० सिध-मन् किच्च। किलासरोगे हेमच०।

सिध्मन् न० सिध-मनिन् किच्च। १किलासरोगे अमर २०५५ पृ० किलासलक्षणादि दृश्यम्।

सिध्मल त्रि॰ सिध्मन्+अस्त्यर्थे लच्। १किलासरोगवति अमरः। २मीनविकारे स्त्री हेमच॰। [पुष्प]नचत्रे अमरः

सिध्य पु॰ कार्य्यं साधयति सिध-णिच्-कर्त्तरि यत् नि॰।

सिध्र पु॰ सिध-रक्। १साधौ २वृक्षे च उणा॰।

सिध्रक पु॰ सेधति रोगान् सिध-रक् स्वार्थे क। वृक्षभेदे "वनगिर्य्योः" पा॰ इत्यादिसूत्रेण सिध्रकशब्दस्य पाणिनिना दीर्घस्य विधानात् पुंस्त्वमेवास्य युक्तम् अमरोक्तं स्त्रीत्वन्त्वपाणिनीयम्। [त्रिका॰।

सिध्रकावण न॰ सिध्रकप्रधानं वनं णत्वम् दीर्घश्च। देवोद्याने

सिन पु॰ सीयते बध्यते सि-क्त ग्रासे तस्य नः। १ग्रासे तस्य बद्धत्वात्तथात्वम्। [व्याडिः

सिनी स्त्री सित+ङीप् तस्य नश्च। शुक्लवर्णयुतस्त्रियाम्

सिनीवाली स्त्री सिनीं श्वेतां चन्द्रकलां वलति धारयति वल-अण् ङीप्। १चतुर्दशीयुक्तायाममावास्यायाम् अमरः। कुहूशब्दे २१६२ पृ॰ दृश्यम्। २दुर्गायां मेदि॰।

सिन्दु(न्धु)क पु॰ स्यन्दते स्यन्द-उ संप्रसारणञ्च पृषो॰ दस्य वा धः स्वार्थे वा क। सिन्दुवारवृक्षे अमरः (न्धु)मध्यस्तवार्थे शब्दर॰।

सिन्दु(न्धु)वार पु॰ सिन्धुं गजमदं वारयति तिक्तत्वात् वृ-अण्। १(निसिन्दा) वृक्षे अमरः "मुक्ताकलापीकृतसिन्धुवारम्" कुमारः। तस्य च श्वेतपुष्पत्वात् मुक्तातुल्यत्वम्। पृषो॰ न्धुमध्यस्तवार्थे रत्नको॰ २हयोत्तमे त्रिका॰।

सिन्दूर न॰ स्यन्द-ऊरन् संप्रसारणम्। स्वनामख्याते रक्तवर्णे १चूर्णभेदे अमरः २वृक्षभेदे पु॰ मेदि॰। "सीसोपधातुः सिन्दूरं गुणैस्तत् सीसवन्मतम्। संयोगजप्रभावेन तस्याप्यन्ये गुणाः स्मृताः। सिन्दूरमुष्णं वीसर्पकुष्ठकण्डूविषापहम्। भग्नसन्धानजननं व्रणशोधनरोपणम्" "दुग्धाम्लयोगतस्तस्य विशुद्धिर्गदिता बुधैः" भावप्र॰। भर्त्तुरायुष्ट्वे सधवया तद्धारणस्यावश्यकता यथोक्तं काशीख॰ ४अ॰ "हरिद्रां कुङ्कुमं चैव सिन्दूरं कज्जलं तथा। कूर्पासकञ्च ताम्बूलं माङ्गल्याभरणं शुभम्। केशसंस्कारकबरीकरकर्णविभूषणम्। भर्त्तुरायुष्यमिच्छन्ती दूरयेन्न पतिव्रता"।

सिन्दूरकारण न॰ ६त॰। सीसके हेमच॰।

सिन्दूरतिलक पुंस्त्री॰ सिन्दूरवर्णतिलकचिह्नभेदो यस्य। १हस्तिनि मेदि॰ स्त्रियां ङीष्। २सधवायाम् स्त्री।

सिन्दूरी स्त्री सिन्दूरं तद्वर्णोऽस्त्यस्याः अच् गौरा॰ ङीष्। १रोचन्यां २धातक्याञ्च मेदि॰।

सिन्धु पु॰ स्यन्द-उ सम्प्रसारणं दस्य धश्च। १समुद्रे अमरः २रक्तचेलिलतायां ३नदभेदे मेदि॰ ४गजमदे हेमच॰। ५सिन्धुवारवृक्षे शब्दच॰। ६श्वेतटङ्कणे राजनि॰। ७रागभेदे सङ्गीत॰। ८नद्यां स्त्री मेदि॰ ९नदीभेदे राजनि॰। "शतद्रुर्विपाशायुजः सिन्धुनद्याः सुशीतं लघु स्वादु सर्वामयघ्नम्। जलं निर्मलं दीपनं पाचनञ्च प्रदत्ते बलं बुद्धिमेधायुषञ्च" राजनि॰ तज्जलगुणाः। १०नैरृते तीरस्थे देशभेदे पु॰ कूर्मविभागशब्दे २१६८पृ॰ दृश्यम्। सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण्। सैन्धव पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि तन्नृपे च। बहुषु अणो लुक्।

सिन्धुकफ पु॰ सिन्धोः कफ इव। समुद्रफेने शब्दर॰।

सिन्धुकर न॰ सिन्धुदेशे कीर्य्यते क्रियते वा कॄ-कृ-वा अप्। श्वेतटङ्कणे राजनि॰। [शब्दर॰।

सिन्धुखेल पु॰ सिन्धुसमीपे खेलति खेल-अच्। सिन्धुदेशे

सिन्धुज न॰ सिन्धुदेशे समुद्रे वा जायते जन-ड। १सैन्धवलवणे अमरः २चन्द्रे ३कर्पूरे पु॰।४लक्ष्म्यां स्त्री जटा॰ सिन्धुजातादयोऽप्यत्र।

सिन्धुनन्दन पु॰ ६त॰। १चन्द्रे २कर्पूरे त्रिका॰। सिन्धुसुतादयोऽप्यत्र। २लक्ष्म्यां स्त्री। [शब्दच॰।

सिन्धुपुष्प पु॰ सिन्धौ पुष्पति विकाशते पुष्प-अच्। शङ्खे

सिन्धुमन्थज न॰ सिन्धुमन्थात् जायते जन-ड। १सैन्धवलवणे रत्नमा॰ २अमृते च।

सिन्धुर पुंस्त्री॰ सिन्धुर्मदजलमस्यास्ति र। हस्तिनि हेमच॰ स्त्रियां ङीष् "मदान्धसिन्धुरघटा" गङ्गास्तवः।

सिन्धुलवण न॰ सिन्धुदेशजातं लवणम्। सैन्धवलवणे रत्नमा॰

सिन्धुवारित पु॰ सिन्धुः मदजलं वारितस्तिरस्कृतो येन अतितिक्तत्वात्। सिन्धुवारवृक्षे। (निसिन्दा) शब्दर॰।

सिन्धुवेषण पु॰ विष-ल्यु ६त॰। गाम्भारीवृक्षे शब्दच॰।

सिन्धुसङ्गम पु॰ सिन्ध्वोः नद्योः नदीसमुद्रयोर्वा सङ्गमः। १नद्योः नदीसमुद्रयोर्वा मेलने अमरः। स यत्र। २तदाधारदेशे त्रि॰।

सिन्धूद्भव न॰ सिन्धोः उद्भवति उद्+भू-अच् ५त॰। सैन्धवलवणे रत्नमा॰ २समुद्रजातमात्रे त्रि॰। [क्लीवमित्यन्ये।

सिन्धूपल पु॰ सिन्धोरुपल इव। १सैन्धवलवणे हारा॰।

सिप्र पु॰ सप-रक् पृषो॰। १सरोवरभेदे २चन्द्रे त्रिका॰ ३निदाघजले ४घर्मे च पु॰ मेदि॰। ५उज्जयिनीसमीपस्थे नदीभेदे स्त्री मेदि॰ "सिप्रातरङ्गानिलकम्पितासु" रघुः। वसिष्ठाङ्गुल्योर्विनाशसम्भूतजलस्य सिप्रसरसि मेलनात्

सिपाप्रादुर्भावो यथा "तत्तोयं सप्तधा भूत्वा पतितं मान-
साचलात्। हेमाद्रेः कन्दरे सानौ सरस्याश्च पृथक्
पृथक्। तत्तोयं पतितं सिप्रे देवभोग्ये सरोवरे। तेन
सिप्रा नदी जाता विष्णुना प्रेरिता चितिम्" कालिपु०
२२अ०। [नामता।

सिम पु० सि-मन् किच्च। सर्वस्मिन् इत्यर्थे। तदर्थेऽस्य सर्व-

सिम्बा(म्बि) स्त्री शाम्यति क्षुदिरनया शम-वच् इम् वा
पृषो०। (सुंटि)१शिम्बायाम् द्विरूपको० इनन्तः।२नखी-
नामगन्धद्रव्ये राजनि० वा ङीप्। ङीबन्तः। ३नि-
ष्पाव्यां भावप्र०। [धान्ये कलायादौ भावप्र०।

सि(शि)म्बिजा स्त्री सि(शि)म्बे जायते जन-ड। शमी-

सिर पु० सि-रक्। १पिप्पलीमूले हेमच०। २नाड्याम्
३अम्बुवाहिन्याञ्च स्त्री हेमच०। [सल्लकीहक्षे भरतः।

सिल्लकी स्त्री सि-क्विप् लक-अच् गौरा० ङीष् कर्म०।

सिवर पुंस्त्री० सि-करप्। गजे जटा० स्त्रियां ङीष्।

सिहुण्ड पु० सो-कि सिः छेदस्तं हुण्डते कण्टकावृतत्वात्
हुडि-अण्। स्नुहीहक्षे शब्दर०। [स्वार्थे क तत्रैव।

सिह्ल पु० सिह-लक् पृषो०। हकधूपाख्ये गन्धद्रव्ये अमरः

सिह्लकी स्त्री सिह-लकक् पृषो० गौरा० ङीष्। सल्लकी-
हक्षे शब्दर०। [शब्दर०।

सिह्लभूमि स्त्री सिह्लस्य गन्धद्रव्यस्य भूमिः। सल्लकीहक्षे

सीक सेचने भ्वा० आ० सक० सेट्। सीकते असीकिष्ट।
ऋदित् चङि न ह्रस्वः। पर्य्युदासेन न षोपदेशः।

सीक स्पर्शे वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० प० सक० सेट्। सीक-
यति ते सीकति असीसिकत् त असीकीत्। पर्य्युदासान्न
षोपदेशः। [भरतः।

सीकर पु० सीक्यते सिच्यतेऽनेन सीक-अरन्। जलकणे

सीता स्त्री सि-त पृषो० दीर्घः। १लाङ्गलपद्धतौ अमरः
२जनकराजदुहितरि ३भद्राश्ववर्षस्थितगङ्गायाञ्च।
"अथ मे कर्षतः क्षेत्रं लाङ्गलादुत्थिता ततः। क्षेत्रं
शोधयता लब्धा नाम्ना सीतेति विश्रुता। भूतलादु-
त्थिता सा तु व्यवर्द्धत ममात्मजा" रामा० बाल० "अथ
लोकेश्वरी लक्ष्मीर्जनकस्य पुरे स्वतः। शुभक्षेत्रे ह-
लोत्खाते तारे चोत्तरफाल्गुने। अयोनिजा पद्मकरा
बालार्कशतसन्निभा। सीतामुखे समुत्पन्ना बालभावेन
सुन्दरी। सीतामुखोद्भवात् सीता इत्यस्या नाम चा-
करोत्" पद्मपु०। भद्राश्ववर्षनदीभेदस्य स्वर्गगङ्गाया धारा-
भेदः जम्बुद्वीपशब्दे ३०४६ पृ० दृश्यः। ४लक्ष्म्याम्
५उमायां ६मद्याधिदेवतायां नानार्थमञ्जरी। ७मदि-
रायां राजनि०।

सीतापति पु० ६त०। श्रीरामे शब्दर०।

सीतायाःपति पु० ६त० अलुक्समा०। श्रीरामे शब्दर०।
"सीतायाः पतये नमः" इति पुराणम् असमस्तत्वे पत्ये
इत्येव स्यात्।

सीत्कार पु० सीदित्यव्यक्तस्य कारः सीत्+कृ-घञ्। अनु-
रागजे शब्दे। [शब्दे हेमच०।

सीत्कृत न० सीत्+कृ-भावे क्त। १सीत्कारे २अनुरागज-

सीत्य न० सीतया लाङ्गलपद्धत्या निर्वृत्तं यत्। १धान्ये
हेमच०। सीतामर्हति यत्। २हलकर्षणयोग्ये क्षेत्रादौ त्रि०

सीधु पु० सिध-उ पृषो०। १मद्ये २मद्यभेदे च "इक्षोः पक्वै
रसैः सिद्धः सीधुः पक्वरसश्च सः। आमैस्तैरेव यः सीधुः
(सेरका) स च शीतरसः स्मृतः। सीधुः पक्वरसः श्रेष्ठः
स्वराग्निबलवर्णकृत्। वातपित्तकरो हृद्यः स्नेहनो
रोचनो हरेत्। विबन्धमेदशोफार्शःशोफोदरकफा-
मयान्। तस्मादल्पगुणः शीतरसः संलेखनः स्मृतः"
राजनि०। [शब्दर०।

सीधुगन्ध पु० सीधोरिव गन्धोऽस्य वा न इत्समा०। बकुले

सीधुपुष्प पु० सीधुगन्धयुक्तं पुष्पमस्य। १कदम्बे २बकुले च
३धातक्यां स्त्री राजनि० ङीप्।

सीधुरस पु० सीधोरिव रस आस्वादोऽस्य। आम्रहक्षे राजनि०

सीमन्त पु० सीम्नोऽन्तः शक०। १केशान्तर्गतवर्त्माकारे पदार्थे
(सिँति) हेमच०२केशरचनाभेदे। "षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्त"
इत्युक्ते गर्भावधिके षष्ठे अष्टमे वा मासि कर्त्तव्ये ३गर्भ-
संस्कारभेदे च सीमन्तोन्नयनशब्दे दृश्यम्।

सीमन्तक न० सीमन्ते कायति कै-क। १सिन्दूरे राजनि०

सीमन्तिनी स्त्री सीमन्त+अस्त्यर्थे इनि। नार्य्याम् अमरः।

सीमन्तोन्नयन न० सीमन्तस्य केशरचनाभेदस्य उन्नयनम् उ-
त्तोलनमत्र। स्वनामख्याते गर्भसंस्कारभेदे।
तत्कालादि संस्कारत० दर्शितं यथा
"यदि पुंसवनं न कृतं तदा तस्मिन्नेव दिने प्रायश्चित्ता-
त्मकमहाव्याहृतिहोमं कृत्वा पुंसवनं कृत्वा सीमन्तोन्न-
यनं कार्य्यम्। तथा च नारदः "येषान्तु न कृताः
पूर्वं संस्कारविधयः क्रमात्। कर्त्तव्या भ्रातृभिस्तेषां
पैतृकादेव तद्धनात्। अविद्यमाने पित्रर्थे स्वांशादुद्धृत्य
वा पुनः। अवश्यकार्य्याः संस्काराभ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः।
क्रमात् भ्रातृणां संस्काराणाञ्च पौर्वापर्य्यक्रमात् भ्रातृ-

क्रमस्तु सोदरविषयः विवाहे तथा दर्शनात्। छन्दोगपरिशिष्टम् "देवतानां विपर्य्यासे जुहोतिषु कथं भवेत्। सर्वं प्रायश्चित्तं हुत्वा क्रमेण जुहुयात् पुनः। संस्कारा अतिपद्येरन् स्वकालाच्च कथञ्चन। हुत्वैतदेव कुर्वीत ये तूपनयनादधः"। एतदित्यनेन सर्वं प्रायश्चित्तमनुकृष्टं तच्च प्रागेव विहितम्। उभयकरणे तन्त्रेणैव मातृकापूजादि "गणशः क्रियमाणे तु मातृभ्यः पूजनं सकृत्। सकृदेव भवेत् श्राद्धमादौ न पृथगादिषु" इति छन्दोगपरिशिष्टात्। गोभिलः "अथ सीमन्तकरणं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि षष्ठेऽष्टमे वा"। अथ पुंसवनानन्तरं सीमन्तः केशरचनाविशेषः। वाशब्दैक्यात् चतुर्थादिमासानां तुल्यवद्विकल्पः किन्तु पूर्वः पूर्वः कालः प्रशस्तः "वसन्तस्य चोपायोगादिति" न्यायात्। ततो नवमासादौ प्रायश्चित्तं कृत्वैव कर्त्तव्यम् प्रथमगर्भमत्युपादानात् यदि कथञ्चिदकृत एतस्मिन् संस्कारे गर्भनाशे पुनर्गर्भोत्पत्तौ अयं कालनियमो न किन्तु "गर्भस्पन्दने सीमन्तोन्नयनं यावद्वा बालप्रसवः" इति शङ्खलिखितोक्तकालो ग्राह्यः। बृहद्राजमार्त्तण्डे "या नार्य्यकृतसीमन्ता प्रसूते च कथञ्चन। अङ्के निधाय तं बालं पुनः संस्कारमर्हति"। "षष्ठे मासेऽष्टमेऽङ्कौव्यकुजदिनकृतां नन्दभद्रे तिथौ च मैत्रे १७ मूले मृगाङ्के ५ कर १३ पितृ १० पवने १५ पौष्ण २७ विष्णु २२ त्रियुग्मे ११।१२।२०। २१।२५।२६। पुष्यास्वादित्य ७ रौद्रे ६ युवतिहरिभवे वृश्चिके वापि लग्ने चन्द्रे तारानुकूले शुभमपि नियतं स्याच्च सीमन्तकर्म। क्रूराचारहिते लग्ने नवांशे पुंग्रहस्य च। केचिद्वदन्ति सीमन्तं तथारिक्तेतरे तिथौ"। अथ सीमन्तमूर्ध्वं नयत्यलमिति गोभिलोक्तेरस्यान्वर्थता।

सीमन् स्त्री षि–इमनि पृषो० न गुणो दीर्घश्च। १मर्य्यादायाम् अमरः जटा० २स्थितौ ३क्षेत्रे ४अण्डकोषे मेदि०। "सीम्नि पुष्पञ्चकोहृतः" सि०कौ० ५वेलायाञ्च विश्वः।

सीमा स्त्री+सीमन्+वा डाप्। १मर्य्यादायां २ग्रामादेरन्तभागे ३सीमन्‌शब्दार्थे च।

सीमाविवाद पु० सीमायां विवादः। अष्टादशसु विवादेषु मध्ये स्वनामख्याते विवादभेदे तत्स्वरूपादिकं वीरमि० दर्शितं यथा "अथ सीमाविवादाख्यव्यवहारपदम् तत्स्वरूपमाह नारदः "सेतुकेदारमर्य्यादाविकृष्टाकृष्टविषयः। क्षेत्राधिकारो यत्र स्यात् विवादः क्षेत्रजस्तु सः"। सेतुः जलप्रवाहबन्धः। केदारः क्षेत्रम्। मर्य्यादा सीमा। विकृष्टो लाङ्गलप्रहतो देशः अकृष्टस्तद्रहितः एतेषां निश्चयो यत्र विवादे स्यात् स क्षेत्राधिकारः क्षेत्रविषयको विवादः क्षेत्रज उच्यत इति। अयं विवादः षड्विधः तथा च कात्यायनः "आधिक्यं न्यूनता चांशे अस्तिनास्तित्वमेव च। अभोगभुक्तिः सीमा च षड् भूवादस्य हेतवः"। ममैषाधिका भूरस्तीत्युक्तेनेति विवाद आधिक्यविवादः। एतावती भूस्तव नेत्युक्ते ममैतावतीति यो विवादः स न्यूनताविवादः अत्र ममांशोऽस्तीत्युक्ते यो विवादः सोऽस्तित्वविवादः अत्र तवांशो नास्तीत्युक्ते मम विद्यते इत्येवंविधो विवादो नास्तित्वविवादः। सीमाविवाद इति षड्विधो विवाद इत्यर्थः। तत्र सीमा चतुर्विधा। देशसीमा ग्रामसीमा क्षेत्रसीमा गृहसीमा चेति। तस्याश्चतुर्विधाया अपि यथासम्भवं पञ्चविधत्वमाह नारदः "ध्वजिनी मत्सिनी चैव नैधानी भयवर्जिता। राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्मृता"। ध्वजिनी वृक्षादिचिह्निता वृक्षाश्च न्यग्रोधादयः। तदाह मनुः "सीमावृक्षांस्तु कुर्वीत न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकान्। शाल्मलीन् शालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान्" इति। मत्सिनी जलचिह्निता। नैधानी निखाततुषाङ्गारादिलक्षिता। भयवर्जिता अर्थिप्रत्यर्थिपरस्परसम्प्रतिपत्तिनिर्मिता। तथा च व्यासः "ग्रामयोरुभयोः सीम्नि वृक्षा यत्र समुन्नताः। समुच्छ्रिता ध्वजाकारा ध्वजिनी सा प्रकीर्त्तिता। स्वच्छन्दगा बहुजला झषकूर्मसमन्विता। नित्यप्रवाहिणी यत्र सीमा सा मत्सिनी मता। तुषाङ्गारकपालैस्तु कुम्भैरायतनैस्तथा। सीमा प्रचिह्निता कार्य्या नैधानी सा निगद्यते" इति। नित्यप्रवाहिणीत्यनेन कूपवाप्यादीनि प्रकाशचिह्नान्युपलक्ष्यन्ते। तानि च बृहस्पतिना दर्शितानि "वापीकूपतडागानि चैत्यारामसुरालयाः। स्थलं निम्नं नदीस्रोतः शरगुल्मनगादयः। प्रकाशचिह्नान्येतानि सीमायां कारयेत् सदा। निहितानि तथान्यानि यानि भूमिर्न भक्षयेत्। अश्मनोऽस्थीनि गोवालांस्तुषान् भस्मकपालिकाः। करीषमिष्टकाङ्गारशर्करावालुकास्तथा। तानि सन्धिषु सीमाया अप्रकाशानि कारयेत्"। चैत्यं इष्टकादिभिः रचितमुत्तरादिकम्। स्थलम् उन्नतः भूप्रदेशः। निम्नं परिखा। नगाः अश्वत्थादयो वृक्षाः। आदिशब्देन

मार्गादीनां कार्पासवीजानाञ्च ग्रहणम् । अस्थीनि पशुमनुष्याद्यस्थीनि । तुषाङ्गारकपालैरिति करीषादीनामन्येषां लिङ्गानामप्युपलक्षणम् तानि निधापयेत् "तत्र योगन्तु बालानां प्रयत्नेन प्रदर्शयेत् । वार्द्धके च शिशूनान्ते दर्शयेयुस्तथैव च । एवं परम्पराज्ञाने सीमाभ्रान्तिर्न जायते" इति । प्रदर्शयेदिदन्तु छान्दसं बहुत्वे एकवचनम् । एतेषां लिङ्गानां कथञ्चिदभावे निश्चयोपायमाह नारदः "निम्नगापहृतोत्सृष्टनष्टचिह्नासु भूमिषु । तत्प्रदेशानुमानैश्च प्रमाणैर्भोगदर्शनैः" । निम्नगाया नद्या अपहृतेन अपहरणेन उत्सृष्टानि स्वस्थानाद्भ्रष्टानि चिह्नानि याभ्यान्तास्तथोक्ताः । प्रमाणैः साक्षिसामन्तादिभिः एवं निरूपितैर्लिङ्गैर्निर्णयं कुर्य्यादित्याह मनुः "एतैर्लिङ्गैर्नयेत् सीमां राजा विवदमानयोः । यदि संशय एव स्याल्लिङ्गानामपि दर्शने । साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सीमावादविनिर्णयः" । साक्षिप्रत्ययः साक्षिहेतुकः । लिङ्गाभावपक्षपरिग्रहार्थोऽपिशब्दः ते च साक्षिणः सीमाविषयाः सीमालिङ्गविषया वा । साक्षिषु विशेषमाह बृहस्पतिः "आगमं च प्रमाणं च भोगकालञ्च नाम च । भूभागलक्षणञ्चैव ये विदुस्तेऽत्र साक्षिणः" प्रमाणमियत्ता । उभयेषामपि साक्षिणामभावे सामन्तवशान्निर्णयं कुर्य्यादित्याह मनुः "साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सामन्तवासिनः । सीमाविनिर्णयं कुर्य्युः प्रयता राजसन्निधौ" । यदा पुनर्लिङ्गानि न सन्ति वर्त्तमानानि वा सन्दिग्धानि तदा निश्चयोपायमाह याज्ञवल्क्यः "सामन्ता वा समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापि वा । रक्तस्रग्वसनाः सीमां नयेयुः क्षितिधारिणः" । सामन्ताः सन्निहितग्रामक्षेत्राद्युपभोक्तारः । समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ इत्यादि प्रकारेण समसङ्ख्याकाः । तथा च कात्यायनः "ग्रामो ग्रामस्य सामन्तः क्षेत्रं क्षेत्रस्य कीर्त्तितम् । गृहं गृहस्य निर्दिष्टं समन्तात्परिरभ्य हि" । ग्रामस्य समन्ताच्चतसृषु दिक्षु परिरभ्य सम्बध्य स्थितो ग्रामः सामन्तः क्षेत्रादप्येवं ज्ञेयम् । सामन्तानां यदा रागद्वेषादिना प्रकटदोषसद्भावस्तदा सामन्तसामन्तवशान्निर्णयः कार्य्यः तदाह कात्यायनः "स्वार्थसिद्धौ प्रदुष्टेषु सामन्तेष्वर्थगौरवात् । तत्संसक्तैस्तु कर्त्तव्य उद्धारो नात्र संशयः" । तत्संसक्तैः सामन्तसंसक्तैः । सीमाया उद्धारः सीमाया निर्णय इत्यर्थः । तथा चैतदुक्तं भवति । चतसृषु दिक्षु स्थितसामन्तग्रामादिभ्योऽनन्तरत्वेन तद्दिशिस्थितग्रामादिभोक्तारस्तत्संसक्तास्तत्प्रदर्शितसीमालिङ्गैर्ग्रामादेः सीमान्निर्णयेयुरिति । यदा तु सामन्तसामन्तानामपि प्रकटदोषस्तदा तत्सामन्तैर्निर्णयस्तदाह कात्यायनः "संसक्तसक्तदोषे तु तत्संसक्ताः प्रकीर्त्तिता" इति । तत्संसक्ताः संसक्तसक्तसंसक्ता इत्यर्थः । एवं चैतदुक्तं भवति चतसृषु दिक्षु स्थितसंसक्तग्रामादिभ्योऽनन्तरत्वेन तद्दिशिस्थितग्रामादिभोक्तारः संसक्तास्तैः प्रदर्शितसीमालिङ्गैर्ग्रामादेः सीमान्निर्णयेयुरिति । यदा पुनरेतेषामपि प्रकटदोषत्वन्तदा मौलादिवशान्निर्णयः कार्य्य इत्याह स एव "कर्त्तव्या न प्रदुष्टास्तु राज्ञा धर्म्मं विजानता । त्यक्त्वा दुष्टांस्तु सामन्तानन्यां मौलादिभिः सह । सम्मिश्र्य कारयेत् सीमामेवं धर्म्मविदो विदुः" । अन्यान् सामन्तव्यतिरिक्तान् सीमालिङ्गाभिज्ञान् नगरादीनित्यर्थः । नगरादयश्च दर्शिता नारदेन "नगरग्रामगणिनो ये च वृद्धतमा नराः" । सीमालिङ्गज्ञातार इति शेषः । मौलादिभिः मौलवृद्धोद्धृतैः । सम्मिश्र्य मेलयित्वा । मौलादीनाञ्च लक्षणं दर्शितं कात्यायनेन "ये तत्र पूर्वं सामन्ताः पश्चाद्देशान्तरङ्गताः । तन्मूलत्वात् तु ते मौला ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः । निष्पाद्यमानं यैर्दृष्टं तत् कार्य्यं तद्गुणान्वितैः । वृद्धा वा यदि वाऽवृद्धास्ते च वृद्धाः प्रकीर्त्तिताः" । तद्गुणान्वितैः पुरुषगुणान्वितैः । वाकारोऽनास्थायां वयोवृद्धत्वस्याप्रयोजकत्वात् । ये परम्परया कार्य्यज्ञातारस्ते उद्धर्त्तार इत्याशयः । तथा च संसक्तसक्तेषु स्फुटदोषदुष्टेषु पूर्वसामन्ताद्युपेतनागरिकग्रामजनश्रेणिवयोवृद्धदर्शितैः सम्यक् लिङ्गैः सीमानिर्णयः कार्य्यः । यदा तु प्रतिवादिना सामन्तेषु कश्चिद्दोष उद्भावितः ते च न प्रकटदोषयुक्तास्तदोक्तो विशेषो मनुना "सामन्ताः साधनं पूर्वमनिष्टोक्तौ गुणान्विताः । द्विगुणास्तूत्तरा ज्ञेयास्ततोऽन्ये त्रिगुणा मताः" । अनिष्टोक्तौ प्रतिवादिना गुप्तदोषाभिधाने तत्सामन्तास्ततो द्विगुणग्राह्याः । तत्रापि तथात्वे मौलवृद्धादयः सामन्तात्त्रिगुणग्राह्या इत्यर्थः । साक्ष्यादीनामेतेषां यदा अभावस्तदा त्वाह मनुः "सामन्तानामभावे तु मौलानां सीम्नि साक्षिणाम् । इमानप्यनुयुञ्जीत पुरुषान् वनगोचरान् । व्याधान् शाकुनिकान् गोपान् कैवर्त्तान् मूलखानकान् । व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनगोचरान्" । वनगोचराणां ग्रहणं

सीमासन्निहितदेशकर्षकाणामसत्त्वे विज्ञेयम् । अत एवोक्तं नारदेन "सीमान्तु च बहिर्ये स्युस्तेऽपि तत्कर्षजीविनः । गोपाः शाकुनिका व्याधा ये चान्ये वनगोचराः" इति । अत्र च सर्व्वत्र स्थावरविवादे सेत्वादिविवादे च सामन्तादयो निर्णायकाः तथा च कात्यायनः "तेषामभावे सामन्ता मौलवृद्धोद्धृतादयः । स्थावरे षट्प्रकारेऽपि कार्य्या नात्र विचारणा । क्षेत्रवास्तुतड़ागेषु आरामवनसेतुषु । समेतभावात् सामन्तैः कुर्य्यादत्र विनिर्णयम् । ग्रामसीमासु च तथा तद्वन्नगरदेशयोः" । तेषां साक्षिणाम् । याज्ञवल्क्योऽपि "आरामायतनग्रामनिपानोद्यानवेश्मसु । एष एव विधिर्ज्ञेयो वर्षाम्बुप्रवहादिषु" । आयतनं निवेशनं निपानं पानीयस्थानं वर्षाम्बुप्रवहो वृष्ट्युद्भूत जलप्रवाहः । पुनः कात्यायनोऽपि "क्षेत्रकूपतड़ागानां केदारारामयोरपि । गृहप्रसादावसथनृपदेवगृहेषु च" । केदारः क्षुद्रसेतुयुक्तः क्षेत्रविशेषः । गोबलीवर्द्दन्यायेन भिन्नोक्तिः प्रसदः प्रासादः । वृहस्पतिरपि "सर्व्वत्र स्थावरे वादे विधिरेष प्रकीर्त्तितः" । राज्ञा ग्रामीणानां वादिप्रतिवादिनोश्च समक्षं सामन्तादयः प्रष्टव्याः तैर्यदुक्तं तत्पत्रे लेखनीयमित्याह मनुः "ग्रामीयककुलानान्तु समक्षं सीम्नि साक्षिणः । प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः । ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः समस्ताः सीम्नि निर्णयम् । निबध्नीयात्तथा सीमां सर्व्वांस्तांश्चैव नामतः" । साक्ष्यभिप्रायेण सीमलिङ्गानीत्युक्तम् । सीमासाक्षिणस्तु सीमां ब्रूयुः । तथा च वृहस्पतिः "शपथैः शापिताः स्वैः स्वैर्ब्रूयुः सीमाविनिर्णयम् । दर्शयेयुश्च लिङ्गानि तत्प्रमाणमिति स्थितिः" । स्वैः स्वैः । "सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः" इत्यादिनोक्तव्यवस्थानतिक्रमेणेत्यर्थः । यदा तु सीमालिङ्गसाक्षिणः सीमाचिह्नानि दर्शयितुन्न शक्नुवन्ति केवलं सीमामात्रं जानन्ति तदा ते कथं ब्रूयुरित्याकाङ्क्षायामाह मनुः "शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्व्वीं स्रग्विणो रक्तवाससः । सुकृतैः शापिताः स्वैः स्वैर्नयेयुस्ते समञ्जसम्" इति । उर्व्वीं मृदम् । सीमाक्रमणाया इति शेषः । नयेयुरिदं द्वयोर्निरासार्थं बहुवचनमत्रैकस्य नारदेन "एकश्चेदुन्नयेत् सीमां सोपवासः समुन्नयेत् । रक्तमाल्याम्बरधरो भूमिमादाय मूर्द्धनि" इति एकस्याभ्यनुज्ञानात् । वृहस्पतिरपि "ज्ञातचिह्नैर्व्विना साधुरेकोऽप्युभयसम्मतः । रक्तमाल्याम्बरधरो मृदमादाय मूर्द्धनि । सत्यव्रतः सोपवासः सीमां तां दर्शयेन्नरः" । ज्ञातचिह्नैर्विना सीमायाः ज्ञातॄणां लिङ्गानामसत्त्वे । ननु कथमेकस्य सीमानिर्णायकत्वम् "नैकः समुन्नयेत् सीमां नरः प्रत्ययवानपि । गुरुत्वादस्य कार्य्यस्य क्रियैषा बहुषु स्थिता" इत्येकस्य नारदेन निषेधादिति चेन्नैवम् स उभयानुमतधर्म्मविद्व्यतिरिक्तविषय इति न काप्यनुपपत्तिः । अयञ्च निर्णयः सीमाक्रमणदिनादारभ्य पक्षत्रयपर्य्यन्तं साक्षिसामन्तादीनान्दैविकराजिकोपद्रवाभावे अवसेयः न तु सीमाक्रमणाव्यवहितोत्तरमेव । तथा च कात्यायनः "सीमाचङ्क्रमणे कोशे पादस्पर्शे तथैव च । त्रिपक्षपक्षसप्ताहं दैवराजिकमिष्यते" । यथासङ्ख्यमिति शेषः । यदा तु साक्ष्यादीनां पक्षत्रयाभ्यन्तरं दैविकराजिकोपद्रवः अन्यथा वा मिथ्यावादित्वनिश्चयस्तदा ते पणशतद्वयं दण्डं प्रत्येकं दाप्याः । तथा च मनुः "यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः । विपरीतन्नयन्तस्तु दाप्याः स्युर्द्विशतं दमम्" । यथोक्तेन शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्व्वीमित्यादिनोक्तप्रकारेण नयन्तो निर्णयं कुर्व्वन्तः यथाभूतेनार्थेनेति शेषः । द्विशतं पणशतद्वयम् प्रत्येकम् दाप्या इत्यर्थः । सामन्तानां मिथ्यावादित्वे राज्ञा ते मध्यमसाहसाख्येन दण्डेन दण्डनीयाः । तथा चाह याज्ञवल्क्यः "अनृते तु पृथक् दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम्" । सामन्ता यद्यनृतं मिथ्याभूतं सीमानिर्णयं कुर्य्युः तदा मध्यमसाहसं कार्षापणानां चत्वारिंशदधिकानि पञ्च शतानि दण्डनीयाः । नारदोऽपि "अथ चेदनृतं ब्रूयुः सामन्ताः सीम्नि निर्णये । सर्व्वे पृथक् पृथक् दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम्" । सामन्तव्यतिरिक्तानां तत्संसक्तादीनां मिथ्यावादित्वे पूर्व्वसाहसाख्येन दण्डेन प्रत्येकं ते दण्डनीयाः । तथा च नारदः "शेषाश्चेदनृतं ब्रूयुर्नियुक्ता भूमिकर्म्मणि । प्रत्येकन्तु जघन्यास्ते विनेयाः पूर्व्वसाहसम्" इति । मौलादीनामनृतवादित्वे तथैव दण्डं स एवाह "मौलवृद्धादयस्त्वन्ये दण्डनीयाः पृथक् पृथक् । विनेयाः प्रथमेनैव साहसेनानृते स्थिताः" इति । आदिग्रहणेन गोपशाकुनिकादिवनगोचराणां ग्रहणम् । दण्डनीयाः मिथ्यावादित्वेन दण्डयितुमर्हाः मौलवृद्धादयः पृथक् पृथक् प्रथमेन साहसेन विनेयाः दण्ड्या इत्यर्थः ।

यद्यपि सामन्तादीनां साक्ष्यपेक्षया दण्डाल्पत्वमुक्तं तथापि तेषां वाचनिकं दण्डाधिक्यमिति न कोऽपि दोषः। यद्यपि शाकुनिकादयो बहुधा पापरतत्वात् लिङ्ग-प्रदर्शनोपयोगेनान्यथा सिद्धा न साक्षात् सीमानिर्णये उपयुज्यन्ते तथापि वृक्षादिलिङ्गप्रदर्शने एव मिथ्या-भाषित्वसम्भवात्तदभिप्रायेणैव दण्डविधानम्। लोभा-दिना भेदेनोक्तौ अनुक्तौ च साक्ष्यादीनां दण्डमाह कात्यायनः "बहूनान्तु गृहीतानां न सर्वे निर्णयं यदि। कुर्युर्भयाद्वा लोभाद्वा दाप्यास्तूत्तमसाह-सम्"। एवमज्ञानादिना अनृतवचने साक्ष्यादीन् द-ण्डयित्वा पुनः सीमाविचारः प्रवर्त्तयितव्यः तथा च स एवाह "अज्ञानोक्तौ दण्डयित्वा पुनः सीमां विचा-रयेत्। कीर्त्तिते यदि भेदः स्याद्दण्ड्यास्तूत्तमसाह-सम्"। साक्ष्यादीनां सर्वेषाम् अज्ञानोक्तौ भेदेनोक्तौ च पुनर्विचारणं लेख्यप्रमाणेन कर्त्तव्यम्। अतएव शङ्ख-लिखितावपि "सामन्तविरोधे लेख्यप्रत्ययः" इति। यदा पुनः सामन्तप्रभृतयो ज्ञातारश्चिह्नानि च न सन्ति तदा राजा स्वेच्छया निर्णयं कुर्य्यात् तथा च याज्ञवल्क्यः "अभावे ज्ञातृचिह्नानां राजा सीम्नः प्रवर्त्तिता"। ज्ञा-तॄणां सामन्तादीनां लिङ्गादीनाञ्च वृक्षादीनामभावे रा-जैव स्वातन्त्र्येण सीमानं प्रवर्त्तयेत्। नारदोऽपि "यदा च न स्युर्ज्ञातारः सीमाया न च लक्षणम्। तदा राजा द्वयोः सीमामुन्नयेदिष्टतः स्वयम्"। इष्टतः इच्छया सार्व्वविभक्तिकस्तसिः। ग्रामद्वयमध्यवर्त्तिनीं विवादा-स्पदीभूतां भुवं समं प्रविभज्यार्पयेदुभयोरित्युभयोः समर्प्य तन्मध्ये सीमाचिह्नानि कुर्य्यात्। यदा तस्यां भूमावुपकारातिशयो यत्र दृश्यते तदा तत्रैव सा सकला भूर्योजनीया न तूभयत्र। तथा च मनुः "सीमाया-मविषह्यायां स्वयं राजैव धर्म्मवित्। प्रदिशेद्भूमिमेतेषा-मुपकारादिति स्थितिः" इति। अविषह्यायां ज्ञातृचिह्न-रहितायाम्। प्रदिशेत् प्रवेशयेदित्यर्थः। अयञ्च निर्णयो राज्ञा निर्णयान्तरवदव्यवहितोत्तरमेव न कर्त्तव्यः किन्तु सीमालिङ्गानि यदा आवरकाद्यभावात् स्फुटं दृश्यन्ते तदा कर्त्तव्यः। तथा च मनुः "सीमां प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः। ज्यैष्ठे मासि नयेत् सीमां सुप्र-काशेषु सेतुषु"। द्वयोर्ग्रामाधिपयोर्व्विवादे सीमां प्रति-समुत्पन्ने ज्यैष्ठे मासीत्युपलक्षणं मासान्तरेऽपि सेतु-ष्वितिषु सीमाचिह्नेषु व्यक्तेषु विवादास्पदीभूतां सीमा-

निर्णयेदित्यर्थः। ग्रामग्रहणं नगरादेरुपलक्षणार्थम् अतएव कात्यायनः "सामन्ताश्चेत् सामन्तैः कुर्य्यात् क्षेत्रादिनिर्णयम्। ग्रामसीमादिषु तथा तद्वन्नगरदेशयोः" इति। यदा पुनः ग्रामादीनां सीमात्वेन परिकल्पिता नदी कदाचित् ग्रामान्तरं भित्त्वा प्रवहन्ती दक्षिणभागे स्थितां पूर्व्वं काञ्चिद्भूमिं वामभागनिविष्टां करोति तथा तत्रैकग्रामसम्बन्धिनी भूरन्यत्र राज्ञा योज्यते तत्र निर्णयोपायमाह बृहस्पतिः "अन्यग्रामात् समाहृत्य दत्ताऽन्यस्य यदा मही। महानद्याथ राज्ञा च कथ-न्तत्र विचारणा। नद्योत्सृष्टा राजदत्ता यस्य तस्यैव सा मही। अन्यथा न भवेल्लाभो नराणां राजदैविकः। क्षयोदयौ जीवनञ्च दैवराजवशान्नृणाम्। तस्मात् सर्व्वेषु कार्य्येषु तत्कृतन्न विचालयेत्"। न च नदीकृतस्य दैव-कृतत्वाभावः शङ्कनीयः दैवशब्दस्य भाग्यवाचित्वान्नदी-कृतमपि दैवकृतं भवत्येव। तथा चाह स एव "ग्रामयो-रुभयोर्यत्र मर्य्यादा कल्पिता नदी। कुरुते दानहरणं भाग्याभाग्यवशान्नृणाम्। एकत्र कूलपातन्तु भूमेरन्यत्र संस्थितिम्। नदी तीरे प्रकुरुते तस्य तान्न विचालयेत्"। तस्य नदीवशात् प्राप्तभूमिकस्य तां प्राप्तां भूमिञ्च विचा-लयेत् नान्यथा कुर्य्यात् पूर्व्वस्वामी नापच्छिन्द्यादित्यर्थः। एतदनुप्तशस्यतीरविषयम्। उप्तशस्यविषये पुनः स एवाह "क्षेत्रं सशस्यमुत्सृज्य भूमिश्छिन्ना यदा भवेत्। नदीस्रोतःप्रवाहेण पूर्व्वस्वामी लभेत ताम्"। तां सशस्यां भूमिं पूर्व्वस्वामी यावदुप्तस्य शस्यफलप्राप्ति-स्तावल्लभेतेत्यर्थः। फलप्राप्तेरूर्द्ध्वं पुनः पूर्व्ववचनविषय समानता। राजदत्तविषये क्वचित् प्रतिप्रसवमाह स एव "या राज्ञा क्रोधलोभेन छलन्यायेन वा हृता। प्रदत्ताऽन्यस्य तुष्टेन न सा सिद्धिमवाप्नुयात्"। स्वत्व-हेतुप्रतिग्रहादिलक्षणक्षेत्रविषयमेतत्। स्वत्वहेतुप्रति-ग्रहादिप्रमाणाभावे पुनः स एवाह "प्रमाणरहितां भूमिं भुञ्जानो यस्य या हृता। गुणाधिकाय वै दत्ता तस्य तान्न विचालयेत्"। प्रमाणरहितां स्वत्वहेतुप्रति-ग्रहादिप्रमाणरहिताम्। गृहादिविषयकं निर्णयमाह स एव "निवेशकालादारभ्य गृहवप्र्यापणादिकम्। येन यावद्यथा भुक्तं तस्य तन्न विचालयेत्"। येन स्वामिना यावत् प्रचारभूम्यादियुक्तं तथा येन पूर्व्वादि-दिगभिमुखद्वारादियुक्तत्वादिरूपेणोपभुक्तं तत्तस्य स्वा-मिनः सकाशान्न विचालयेत् नान्यथा कुर्य्यादित्यर्थः।